

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943.)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

*Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union
Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay,
West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore,
Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore,
Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal;
Several Commercial Firms and Charitable Trusts;
and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1960

५८६४

THE
ŚVAMEDHIKAPARVAN

BEING THE FOURTEENTH BOOK OF THE MAHABHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY
RAGHUNATH DAMODAR KARMARKAR

*Ex-Principal, Sir Parashurambhau College, Poona,
Ex-Director, Post-Graduate & Research Department,
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

 Pages 1-212, were issued on 17 Sept. 1958 as Fascicule 32 A ;

the rest as Fascicule 32 B in 1960.

All rights reserved

Printed and Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary B. O. R. Institute,
at the Institute Press, Poona-4.

CONTENTS OF VOLUME XVIII

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	VIII
INTRODUCTION	IX-XLVI
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE AŚVAMEDHIKAPARVAN				1-366
APPENDIX I (No. 1-4)	367-462
NOTES	463-471
CONCORDANCE	I-XXXVI
ERRATA	XXXVII-XXXIX

ILLUSTRATION

ULŪPĪ-CITRĀṆGADĀ SAMVĀDA	Facing Page 296
--------------------------	-----	-----	-----	----	-----------------

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = *adhyāya*(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamīśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
 (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(aries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (by
 P. P. S. Sastri, 1931-1936).
m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nīl. = Nīlakaṇṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

⌘⌘ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.

() besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an emendation.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamīśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The constituted text of the Āśvamedhikaparvan is based upon the following 28 MSS. —

THE CRITICAL APPARATUS

1 N(ORTHERN) RECENSION (19 MSS.)

(a) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Oxford, University Library, No. 152 (Stein's Collection).

Kāśmiri Version [K]

K₁ = Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 537 of Viśrāmbāg (I). Undated.

K₂ = Kamat Collection (deposited at the BORI). Dated Samvat 1736, Śaka 1601 (A. D. 1679).

K₃ = Bhor, State Library. Undated.

K₄ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4704. Undated.

K₅ = Tanjore, Palace Library, No. 11858. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

B₁ = Dacca, University Library, No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B₂ = Dacca, University Library, No. 1067 (i). Undated.

B₃ = Dacca, University Library, No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B₄ = Dacca, University Library, No. 604 (a). Dated Śaka 1667 (A. D. 1745).

B₅ = Dacca, University Library, No. 1892. Undated.

Devanāgarī Version [D] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Caturbhuja (Dc)

Dc₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 540 of Viśrāmbāg (I). Undated.

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 273 of Viśrāmbāg (II). Undated.

(iii) Devanāgarī Composite Version (D)

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 223 of 1887-91. Dated Saṃvat 1795 (A. D. 1738).

D₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 203 of 1891-95. Undated.

D₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 c of A 1879-80. Undated.

D₄ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 6731. Dated Śaka 1726, Saṃvat 1589 (A. D. 1804).

D₅ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 55. Dated Saṃvat 1833 (A. D. 1776).

D₆ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 2841. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Undated.

T₂ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 5615. Undated.

Grantha Version [G]

G₁ = Mysore, Private Library of Sreenivas Iyengar. Undated.

G₂ = Pudukotah, State Library, No. 322. Undated.

G₃ = Adyar Library, No. 29 E 21. Undated.

Malayālam Version [M]

M₁ = Calicut, Library of Paḍiññare Kovilakam, No. 144. Undated.

M₂ = Poomulli Mana Library, No. 306. Dated Kollam 1016 (Ca. A. D. 1841).

M₃ = Calicut, Library of Paḍiññare Kovilakam. Undated.

M₄ = Cochin, State Library, No. 43. Undated.

TESTIMONIA

Cn = Commentary of Nilakaṇṭha, as printed in the "Vulgate" edition.

Cv = Commentary of Vādirāja, on the evidence of a transcript procured from Madras.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

Oxford, University Library, No. 152. Śāradā characters. Written on paper, 14" x 10", 26-28 lines to a page. It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh. Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp. 187-194. The MS. once contained (in two volumes) the entire Mahābhārata, which (it is recorded) was sold by one Kashmirian owner to another in Saptarṣi Saṃvat [47] 58 = A. H. 1093 = A. D. 1682, for 45,000 Dināras. The available portion consists of the Gadā, Sāptika, Stri, Āśvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin. From the paper and the script, the MS. has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century.

This MS. is a less reliable representative of the Śāradā version and has greater affinities with the B and D versions. — Amongst additional passages, Ś₁ gives 136* which is peculiar to it, and 36* which it shares with K₁ & S. It also gives 12*, 48*, 115*-117*, 135* and 168*, which are restricted to the entire Northern recension (with or without T₂) of a few sporadic MSS. The passages 5* and 31* have sharers from N (minus B). Amongst omitted passages, Ś₁ is peculiar in omitting 57. 3^a-4^b, 6^{ad} (both hapl.), 93. 6^{cc}, 8^{ad} and 94. 27^a-30^b. Following are the omissions in Ś₁, shared by the MSS. mentioned: 6. 32, 20. 6^a-7^a (hapl.), 35. 29^a-30^b (? hapl.), 42. 35-36 (hapl.) 42. 38^b-39^a (hapl.), 43. 28 (hapl.), 45. 3^a-4^b, 45. 14^a-15^b (both hapl.), 48. 16^{ad} (hapl.), 48. 20^{ab}, 50. 23^b-24^a (hapl.), 56. 28 and 57. 32 (all, with K₁); 5. 1^{ab}, 8. 29^a-30^b, 11. 7^a-8^b, 13. 14^a-15^b, 17. 20^a-21^a (all hapl.), 43. 18^{cc}, 49. 30, 49. 40-42, 51. 33 (last two hapl.), 57. 24^{cc} and 59. 23 (hapl.) (all, with K₁ & S); 15. 2^{bc}, 24. 18^{cc}, 84. 18^{ab} (? hapl.) and 87. 3^{ad} (all, with K₂); 43. 30 and 86. 15^a-16^b (both hapl. with K₄);

30. 23 (with $K_1 T$), 36. 19 (hapl., with $K_1 T_2$), 66. 14^a-15^a (hapl., with $K_4 D_1$), 75. 7^c-8^d (hapl., with $K_3 \& D_1$), 79. 2^d (with D_3), 80. 7^d-8^7 , 81. 6^d-7^a (both hapl., with D_1), 87. 4^a-5^b (with $K_3 G_1$) and 95. 29^c-30^b (hapl., with G_1).

K_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 537 of the old Viśrāmbāg Collection I. Written in Devanāgarī characters on thin glazed country paper about $5\frac{1}{4}'' \times 12\frac{3}{4}''$, with 10-11 lines to a page. Total number of folios 110. Up to the end of folio 70, the writing is like that in Devanāgarī copies from Kashmir MSS., but from folio 71 to the end, the handwriting is quite different. The MS. is undated.

K_1 has, in the Āśvamedhika, only one star, 184* peculiar to it. The following stars are shared by K_1 with the group of MSS. — B D (except $D_{n1} D_1$) T_2 , the instances being : 158*, 161*, 171*, 173*, 176*, 178*. Solitary departures from the group are illustrated by : 151*, 194*, 196*.

Turning to omissions in K_1 , the MS. offers no less than eleven solitary non-haplographical omissions, viz. : 45. 5^a , 50. 24^{cd} , 51. 55^d-56^d , 72. 8^a-13^b , 72. 15^c-17^d , 73. 13^d-15^c , 80. 13-15, 82. 4^{ab} , 94. 19^{cd} , 95. 9^a-10^b and 95. 28-29; while solitary haplographical omissions are five, viz. : 10. 3^a-4^d , 26. 3^c-5^b , 48. 19^c-20^b , 74. 16^c-19^b and 89. 4^c-5^b .

K_2

Poona, the Kamat collection of MSS. belonging to the B. O. R. I., dated Samvat 1736, Śaka 1601 (A. D. 1679). Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 80. Size $6\frac{1}{2}'' \times 14''$, with 13 lines to a page. The margins are ruled with three or four close vertical lines in black. The MSS. in the collection were acquired by Shri D. B. Kamat, in the Marathi District of Hyderabad (now Marāṭhāvādā), and presented to the Institute.

The star-passages found in K_2 alone are five only : 63*, 118*, 129*, 144* and 180*; while 181*, 186*, 197* and 199* are shared by K_4 alone.

Solitary non-haplographical omissions in K_2 are the following : 8. 21^c , 8. 23^{ab} , 11. 12^{cd} , 19. 8, 25. 5^{cd} , 32. 5, 32. 10, 35. 25^d-26^b , 48. 28^{cd} , 49. 21^a-22^b , 50. 17^{ab} , 50. 37^a-38^b , 51. 37^b , 39. 2^{cd} , 53. 2^{cd} , 55. 34^{ab} , 57. 40^d-41^c , 58. 10^d-12^a , 58. 16^{cd} , 61. 17, 62. 7, 63. 7^c-9^a , 66. 18^c-19^b , 67. 8^c-10^b , 73. 20, 29. 2^{cd} , 74. 6^d , 11. 1^{cd} , 75. 4^{cd} , 75. 8^c-9^d , 11. 22^{ac} , 76. 14^{cd} , 76. 17^d-18^c , 76. 19, 76. 31^{ab} , 77. 37^{ab} , 78. 19^{ab} , 82. 4, 85. 18^{cd} , 86. 15^d-16^a , 92. 4-93. 11, 93. 43^c-45^d and 94. 33. Of solitary haplographical omission K_2 presents the following examples : 17. 36^{cd} , 18. 30^c-32^d , 22. 9-11, 24. 3-4, 26. 2^c-4^b , 32. 13^{ab} , 32. 17-18, 36. 31^{ab} , 37. 15^b-16^a , 42. 8^b-9^a , 48. 15^b-16^a , 48. 19^c-20^d , 49. 16^a-17^b ,

INTRODUCTION

49. 18^b-20^a, 49. 35^{bc}, 51. 43^c-44^b, 52. 4^d-6^c, 53. 11^{ab}, 53. 12^b-13^c, 53. 19^a-20^b, 67. 6^{ab}, 69. 5^c-7^d, 75. 1^c-2^d, 75. 14^c-16^b and 90. 36^{bc}.

Of solitary associates of K₂, K₄ is of frequent occurrence : 22. 12^{ab}, 78. 39^b-79. 1^c, 80. 8^{ab}, 80. 16^{bc} (hapl.), 81. 13^{abc}, 14^b, 82. 30^a-31^b, 83. 26^{cd}, 87. 4^{cd}, 90. 17^{cd}, 93. 48^c-49^d, 93. 50^{ab}, 67^{cd}, 79^{ab}, 93. 81^{ab}, 89^{ab}, 94. 6^{cd}, 95. 9^{ab} (hapl.), 95. 10^{cd} and 96. 12^{cd}, 15^{cd}.

K₂

Bhor, State Library. Written on thin country paper in Devanāgarī characters, with legible and careful hand. Size 7½" × 14", with 17 lines to a page. Total number of folios 50.

K₂ gives 152* as the only solitary star-passage, while K₄ S are added as the sharers in 174*. Turning to omissions in K₂, it presents the following solitary non-haplographical omissions : 18. 7^{cd}, 19. 4, 19. 22^{cd}, 23. 4, 19. 60^{ab}, 20. 5^c-6^d, 35. 5^c-6^b, 36. 21^c-28^d, 39. 18^{ab}, 46. 23^d, 47. 13^{ab}, 15^{cd}, 48. 6-7, 50. 26^{ab}, 51. 45, 55. 14^c-17^b, 57. 38^c-39^b, 61. 11^c-16^d, 76. 32^{cd} and 94. 9^{ab}. The solitary haplographical omissions in K₂ are : 4. 4, 5. 12^a-13^b, 9. 37^c-10. 1^b, 11. 14-15, 12. 2^{bc}, 12. 4^a-5^b, 12. 11^c-12^d, 13. 12^d-14^a, 18. 18^{cd}, 20. 15^c-16^d, 21. 2^c-4^d, 25. 5-7, 30. 23-25, 35. 29^c-30^d, 42. 23, 42. 24^d-25^c, 43. 5^{cd}, 43. 28-29, 46. 21^c-22^b, 51. 16^{bc}, 51. 27^{cd} and 52. 1^b-2^a. The following omissions are shared by K₂ with the one or more MSS. given in brackets : 16. 35^{ab} (hapl., with G₁), 24. 15 (hapl., with K₂ Dc₁), 36. 19-20 (hapl., with D₁ G₂), 43. 20 (hapl., with D₂), 48. 15^{cd} (hapl., with K₄ D₁), 54. 27^c-28^d (with Dc₁), 57. 52^c-54^b (hapl., with G₂), 72. 18^{ab} (hapl., with B₂ G₁), 92. 11^{cd} (hapl., with T₁) and 95. 17^c-18^b (hapl., with M₄).

K₄

Lahore, D. A. V. College, Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab). No. 4704. The MS. is written on country paper in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page. Total number of folios 66. The MS. is in good condition. It is undated.

The additional passages given by K₄ alone are 33* and 122* while star-passages 2*, 16*, 69*, 109*, 112*, 141* and 153* share with D₁.

Turning to omissions, K₄ records a large number of solitary non-haplographical as well as haplographical ones. The former are : 11. 16^c-17^d, 24. 19, 27. 8^c-13^d, 32. 4, 32. 6^c-7^b, 39. 21^{cd}, 43. 19^c-49. 6^d, 77. 14^c-15^b, 85. 21^a-22^b, 90. 3^{cd}, 90. 25^{cd}, 92. 17, 19-20, 93. 7^{cd}, 93. 34, 93. 43^{cd} and 45 and 94. 26^a-28^b. The latter are : 5. 8^c-9^b, 19. 16-17, 42. 34^c-35^b, 46. 44^{cd}, 49. 48^c-50^b, 50. 4^c-6^b, 53. 19^c-20^b, 57. 3, 77. 42^b-43^a, 90. 6^a-7^b, 93. 7^{ab}, 93. 10 and 95. 20^c-22^b. The following omissions in K₄, shared by D₁, are haplographical : 3. 15, 4. 7^{ab}, 11. 12-15, 12. 1^b-2^a, 19. 52-53, 20. 25^c-26^b, 24. 13-16,

28. 2^c, 28. 5^d, 31. 11^{ab}, 32. 11^{cd}, 34. 5^{e-6b}, 35. 10^{bcd}, 46. 8^{ad}, 49. 9de, 49. 10^{cd}, 49. 21^{b-22a}, 50. 41-42, 51. 29, 54. 1^{e-3b}, 68. 21-22 and 70. 2-4; while non-haplographical omissions in K₄ D₁ are : 20. 2^{a-3c}, 20. 18^{ab}, 21. 7^{ab}, 22. 19^{bc}, 26. 2^{cd}, 32. 13-15, 36. 35^{bc}, 37. 5^{c-6b}, 40. 7^{bc}, 45. 13^{b-14a}, 46. 29^{ef}, 49. 43^{ab}, 50. 21-36, 50. 38, 55. 34, 56. 27, 57. 21^{ab}, 57. 47^{ab}, 68. 11, 74. 17^{bc} and 78. 32^{c-34b}.

K₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11858. Written in Telugu characters on palm leaves. Size 18" × 1", with 6 lines to a page. Total number of folios 150. The MS. is undated. — Amongst additional passages, K₅ gives 77*, which is peculiar to it. The MS. has greater affinities with B and D versions and through them with the T₂ MS. of S recension. It also gives star 67* (shared with K₂, 4 D₁ S) and 177* (with K₂ T G₁, 3 M).

No less than fourteen cases of omission in K₅ are solitary and non-haplographical, and another thirteen solitary and haplographical. The instances of the former are : 11. 19^{c-20d}, 32. 9^{c-10b}, 32. 15^{a-16b}, 37. 11^{cd}, 42. 27^{a-30b}, 46. 26^{cd}, 46. 49^{ab}, 48. 27^{ab}, 51. 14^{c-15b}, 51. 32^{a-33b}, 60. 23, 72. 5^{b-6a}, 78. 20^{cd} and 79. 3^{cd}. The instances of the latter are : 8. 14^{c-15b}, 22. 22^{b-23c}, 24. 7^{b-9a}, 25. 6-7, 26. 14^{c-16d}, 42. 19^{a-20b}, 46. 10^{ab}, 48. 22^{a-23b}, 49. 43^{cd}, 51. 3^{c-4d}, 58. 11^{b-12a}, 60. 18-20 and 90. 33^{ab}. The following omissions are shared by K₅ with one or more MSS. given in brackets : 8 18^{ab} (hapl., with K₃ D₄), 15. 2 (hapl., with K₁ G₁), 23. 12-14 (hapl., with K₂ B₃), 24. 4 (with D₂), 27. 11-12 (hapl., with K₂ D₅), 50. 29^{cd} (hapl., with K₂), 85. 5^{ab} (hapl., with M₁) and 86. 13-15 (hapl., with D₁). K₅ om. adhy. 41.

B₁

Dacca, University Library, No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size 16" × 3⁷/₈", with 6 lines to a page. Total number of folios 160. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709. It contains the Āśvamedhika and all the four concluding parvans.

Of the star-passages in B₁, there is only one, which is peculiar to the B version alone, viz. 23*. Stars 81* and 95* which it shares with B₂; 32* with B₂, 3; 51* with B₂ T₂ and 55* with B version and Dc₁. Amongst omitted passages, B₁ is peculiar in omitting : 11. 16-17 (hapl.), 84. 8^{ab} and 89. 12^{cd}. The following omissions are shared by B₁ with B₂ alone : 19. 4-5, 22. 7-8, 42. 32-33, 43. 20^{a-21b} (all hapl.), 46. 14^{ab} and 59. 23-24 (hapl.). B₁ also omits 23. 22^{ef} (with B₂ M₁, 3; hapl.), 26. 1^b (with B₂-3 Dc₁), 77. 35 (with B₂-4) and 87. 2^{ab} (with B₂-5 Dc₁).

B₂

Dacca, University Library, No. 1061 (1). Written on paper in Bangali characters. Size 21" × 4", with 6 to 7 lines to a page. Total number of folios 146. The MS.

is in good condition. The copyist of the MS. is Shri Rāmakamala Sarma. The MS. contains all the last five parvans. It is undated. — For the description of the additional passages in B₂, refer to the description under B₁. Amongst omitted passages, B₂ is peculiar in omitting 8. 20^c-21^c, 11. 15^{cd}, 13. 20^a-21^b (hapl.), 18. 21^c, 23. 9-11 (hapl.), 30. 12-14 (hapl.), 39. 2^b, 48. 7^d-9^a, 56. 11-12 (hapl.) and 76. 16-19. The portion of the text of this parvan from तनूय in 60. 25^d up to 69. 9^d is lost on missing folios. B₂ is not collated from adhy. 83 to the end of this parvan.

B₃

Dacca, University Library, No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24" × 1 $\frac{3}{8}$ ", with 4 to 5 lines to a page. Total number of folios 115. The MS. is in good condition. It bears the date, Śaka 1660 (= A. D. 1738). It contains all the five concluding parvans. For the description of the additional passages in B₃, refer to the description under B₁. — Amongst omitted passages, B₃ is peculiar in omitting 27. 11 (hapl.), 36. 16^{ad} (hapl.), 48. 1^{cd} (hapl.), 52. 12^{cd}, 69. 8de (hapl.), 85. 8^b, 89. 7^{ab} and 98. 29^{ad}. The following omissions are shared by B₃ with the MSS. mentioned : 22. 8 (hapl., with T₁), 42. 59^{ab} (hapl., with B₄) and 87. 2^{ab} (with B₁, 4. & Dc₁).

B₄

Dacca, University Library, No. 604 A. Written on paper in Bangali characters. Size 16" × 3 $\frac{1}{2}$ ", with 8 lines to a page. Total number of folios 111. The copyist of the MS. is Shri Rāmanātha Sarma. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1667 (= A. D. 1745). It contains all the five concluding parvans. Amongst additional passages B₄ gives 64* and 72* which are peculiar to it, and 44*, which it shares with B₃ Dc₁. — Amongst omitted passages, B₄ is peculiar in omitting 30. 10-11, 30. 23^a-24^b, 32. 17 (hapl.), 36. 26^{ab}, 50. 3^{ab} (hapl.) and 89. 5^{ab}.

B₅

Dacca, University Library, No. 1892. Written on paper in Bangali characters. Size 19" × 5 $\frac{1}{2}$ ", with 10 lines to a page. Total number of folios 181. The MS. is not in good condition. It is undated. — Amongst additional passages, B₅ gives 32* which is shared by B₁, 2 and 74* by Dc₁ alone. — Amongst omitted passages, B₅ is peculiar in omitting 11. 13^b-17^a (hapl.), 22. 10^{cd}, 30. 15-17 (hapl.), 34. 10-11 (hapl.), 67. 15-69. 1, 72. 8-16, 72. 21^b-24^a (hapl.), 77. 2^a, 77. 22^b, 87. 15^c-16^b and 93. 49^{cd}. The following omissions are shared by B₅ with the MSS. given in brackets : 7. 26^d-27^c (hapl., with K₁), 24. 15-16 (hapl., with B₂ T₁ G₂), 36. 13^{cd} (hapl., with B₃, 4 Dc₁), 39. 8 (hapl., with K₂ D₃) and 72. 18^{ab} (hapl., with K₃ G₂).

Dc₁

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 540 of

Viśrāmbāg I. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{3}{4}'' \times 16''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 128. The MS. contains the commentary of Caturbhuja Miśra. The text is in the middle, and the commentary runs above and below the text. It is undated. D₁ has only two stars peculiar to it 187* and 189*, while it shares 44* with B₃, 55* with B, 74* with B₂ and 85* with B₃.

Turning to omissions in D₁, the solitary non-haplographical ones are : 4. 21^{ad}, 5. 3^{ab}, 7. 4-5, 10. 9^{cd}, 16. 25^{ab}, 17. 17^c-18^d, 18. 10^d, 27. 19^b, 45. 9^d-10^d, 46. 6, 46. 52^c-53^b, 48. 10, 48. 25, 49. 45^b, 50. 44, 60. 37^d-38^d, 65. 12^b-13^b, 77. 29^b-30^b, 82. from धीमान् (in 25^e) up to द्विजातिपरि (in 26^d) and 93. 56^{ab}. The solitary haplographical omissions are : 20. 25^a, 45. 22^a-23^a, 47. 10-11, 51. 27^{abed} and 57. 46ⁱ-47^d. The following omissions are shared by D₁ with the MSS. mentioned : 8. 16 (with K₂), 24. 15 (hapl., with K₂), 26. 15^{ad} (with K₄ D₁), 36. 13^{cd} (hapl., with B₃-s), 39. 7 (hapl., with B₂ G₂), 54. 27^e-28^d (with K₃) and 95. 30^{ad} (hapl., with K₃ B₃ G₂).

D₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 273 of Viśrāmbāg II. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{3}{4}'' \times 15\frac{1}{2}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 146. The text is written in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS. is undated.

As regards the star-passages, while there are no solitary passages in D₁, those sporadically shared are : 79* with B D₁ D₂ and 91* with D₄-s. Amongst omitted passages, D₁ is peculiar in omitting 12. 2^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by D₁ with the MSS. mentioned : 26. 14^{be} (hapl., with G₁), 72. 16 and 90. 39^{ab} (both, with D₅ s, but the latter [?] hapl.) and 92. 19^{ef} (with D₅ s T₁).

Owing to missing folios, the portion of the text from 10. 5-11, 16. 20^a-17. 15^d 19. 44-60, 20. 17-26, 21. 21-22. 29, 24. 12-25. 3, 27. 15-27 end, 44. 9-45. 20, 48. 8-49. 26, 76. 19-78. 15, 82. 19^c-86. 16^d, 89. 6-90. 27 and 93. 22^c-96. 3^d is lost in D₁.

D₁

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 223 of 1887-91. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{1}{2}'' \times 14\frac{3}{4}''$, with 15 lines to a page. Total number of folios 59. It is dated A. D. 1795, Samvat Wednesday the 15th of the bright half of Kārtika.

D₁ gives only five solitary star-passages, 106*, 164*, 172*, 183* and 188*. In the following cases, amongst the several N Recension sharers, the MS. D₁ is conspicuous by its absence : 9*, 22*, 35*, 39*, 47*, 61*, 66*, 68*, 71*, 75*, 76*, 80*, 83*, 90*, 105*, 117*, 146*, 151*, 168*, 170*, 178*, 190*, 192* and 194*.

Turning to omissions in D_1 , the MS. offers no less than nineteen solitary non-haplographical omissions (viz., 6. 23, 19. 23^c, 23. 6^c-10^b, 28. 10^c-11^b, 30. 30^b, 35. 29^d, 39. 9^c-10^b, 48. 21-49. 6, 53. 17^{cd}, 80. 22, 82. 30^a, 85. 3^c-4^e, 88. 12^e-15^d, 90. 1^b-2^e, 3. 16^{cd}, 90. 36^a-37^b, 92. 20 and 95. 25de); while solitary haplographical omissions are nineteen (viz., 8. 28, 10. 3^{bcd}, 13. 3^{cd}, 22. 7, 22. 10-11, 23. 3^{bc}, 23. 24^{cd}, 24. 19-20, 27. 8^c-13^b, 36. 21^c-22^b, 45. 25^b-46. 1^c, 56. 24^c-25^b, 57. 41^b-42^a, 59. 25^c-26^b, 80. 10^c-12^b, 83. 6^d-7^e, 93. 4^{cd}, 93. 39^b-40^a and 93. 74^c-75^b).

D_2

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 203 of 1891-95. Written on thin glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{3}{4}'' \times 15\frac{3}{4}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 70. The MS. bears no date.

There are no star-passages exclusively limited to D_2 .

Turning to omissions in D_2 , it presents the following solitary omissions: 40. 3^c-4^b, 51. 23 and 60. 30^a-31^b. The following omissions are shared by D_2 with the MSS. given in brackets: 10. 27^c-28^b (hapl., with D_3), 24. 4 (with K_2), 27. 10-12 (hapl., with B_2), 70. 22 (hapl., with G_2) and 91. 31^d-32^c (with K_1 D_4).

D_3

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 29c of A. 1879-80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Size $8\frac{1}{4}'' \times 12''$, with 18 lines to a page. Total number of folios 71. The MS. contains all the parvans of the Mahābhārata. At the end of the Mokṣadharmā we read: शके १६८० बहुशान्यनामसंवत्सरे आषाढशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखकभगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं (1). The handwriting of the concluding Books differs from that of the Rāja and the Mokṣa sub-sections. The MS. Āśvamedhikaparvan is undated.

D_3 has 40* as its only solitary star-passage; while 79* it shares with B Dc_1 Dn_1 .

Coming to omissions in D_3 , we encounter a number of solitary omissions, out of which the following are due to haplography: 3. 14^c-15^d, 6. 23^b-24^a, 11. 11^c-13^b, 13. 1^b, 20. 25, 23. 4^b-5^a, 24. 13-18, 27. 20^b-21^a, 43. 3^c-5^b, 45. 21^c-22^b, 49. 8^{ab}, 51. 55^c-56^b, 54. 20^{ab}, 59. 18, 76. 16^c-17^b and 79. 6-9. The non-haplographical omissions in D_3 are: 4. 2ⁱ-3^a, 8. 28^a-29^b, 10. 27^b-28^a, 11. 18^{cd}, 15. 29^c-33^b, 23. 2^c-3^b, 23. 10^c-11^d, 23. 14^d, 42. 42^c-43^d, 54. 6^c-7^b, 56. 4, 59. 7^d, 71. 6^{cd}, 74. 1, 77. 9^{abc} and 81. 16. — The following omissions are shared by D_3 with the MSS. mentioned: 10. 2 (hapl., with D_4), 11. 15^c-17^b and 32. 19-21 (both hapl., with G_3), 15. 1^b-2^a (hapl., with K_2 B_2), 36. 20 (hapl., with G_1) and 43. 20 (hapl., with K_2). — D_3 om. adhyāyas 90, 91 and 96.

D₄

Lahore, D. A. V. College Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashr Hoshiarpur, East Panjab), No. 6731. The MS. is written in Devanāgarī characters country paper, with 14-15 lines to a page. Size 12" × 5 $\frac{3}{4}$ ". Total number of folios The MS. is dated Śāka 1726, Samvat 1589 (A. D. 1804).

There are no star-passages exclusively limited to D₄.

Turning to omissions in D₄, its solitary non-haplographical omissions are : 8. 14^a-15^a, 8. 16^c-17^b, 8. 22^{cd}, 8. 23^c-24^b, 26^{ab}, 8. 27^{ab}, 8. 28^{cd}, 19. 8-9, 19. 16^{cd}, 19. 26, 19. 33, 19. 35, 21. 2^{ab}, 26. 5^{cd}, 32. 13, from स्पर्शन in 42. 50^b up to the end adhy. 42, 43. 16^{ab}, 49. 22^{cd}, 50. 2^{ab}, 50. 4, 50. 8^{ab}, 9^{ab}, 11, 13^{ab}, 50. 19^a-20^b, 21^{cd}, 24^{cd}, 50. 27^{cd}, 31^{cd}, 33^{ab}, 35^{cd}, 53. 4^a-5^a, 53. 6^c-7^b, 53. 10^{cd}, 15^{ab}, 53. 18^{cd} and 70. 15^{cd}. The solitary haplographical omissions are also quite considerable : 4. 2^c-3^d, 9. 15^a-16^a, 20. 24^c-26^d, 22. 9^b-10^a, 22. 12, 23. 7^d-8^c, 32. 8-11, 32. 20, 49. 24^{cd}, 49. 36^{cd}, 53. 23^c-24^b, 53. 17 and 92. 19^c-21^b. The following omissions are shared by D₄ with the MSS. given in brackets : 8. 18^{ab} (hapl., with K₃), 10. 2 (hapl., with D₃), 43. 53^{ab} (with K₄), 72. 8^{abc} (with Ś₁ D₅) and 91. 31^d-32^c (with K₁ D₂). — D₄ on adhy. 25.

D₅

Lahore, D. A. V. College Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram Hoshiarpur, East Panjab), No. 55. The MS. is written in Devanāgarī characters on country paper. Size 12" × 6", with 13-14 lines to a page. Total number of folios 64 The MS. is dated Samvat 1833.

Amongst additional passages, D₅ gives 120* and 137* which it shares with D alone ; and 157* and 179* with K₁. s D₂-4. s. Amongst omitted passages, D₅ is peculiar in omitting 21. 5 and 86. 26^d-87. 1^c. The following omissions are shared by D₅ with D₆ alone : 7. 27, 12. 6^c-7^c, 50. 33^{cd}, 58. 10^c-11^b, 67. 4^c-5^d, 77. 31^a-32^b and 92. 5^b-6^c. D₅ also omits : 27. 11-12 (hapl., with K₂), 30. 14 (with D₆ T), 72. 16 (with D_m D₆), 83. 22^c-23^b (with D₆ Bom. ed.), 90. 39^{ab} (hapl., with D_m D₆), 92. 19^{cd} (with D_m D₆ T₁) and 93. 53^{cd} (hapl., with K₁ D₃. s).

D₆

Lahore, D. A. V. College, Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab), No. 2841. The MS. is written in Devanāgarī characters on paper. Size 12" × 7", with 18-20 lines to a page. Total number of folios 96. The MS. is undated.

D₆ has 185* as its only solitary star-passage, while 120* and 137* it shares with D₅ alone. Amongst omitted passages, D₆ is peculiar in omitting 9. 2^{cd}, 20. 15^a-16^b

(both hapl.), 30. 17, 32. 17^{bc}, 42. 53^{bc} (hapl.), 43. 22^{ab} (hapl.), 46. 25 (hapl.), 57. 52, 65. 16^{ab}, 68. 9^{ab}, 72. 20^{cd}, 79. 11^{bc}, 84. 8^{cd} (hapl.), 85. 20^{cd}, 86. 26^c-87. 2^d, 87. 4^{ab}, 93. 45^b-46^a and 95. 25^{cf}.

T₁

Melkote, Yadugiri Yatirāj Muth Library. Not numbered. Written in Telugu characters on palm-leaves, with 11-13 lines to a page. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) parvans. The MS. is undated.

Amongst additional passages, T₁ gives 11* and 156*, which are peculiar to it, while 14* is shared by G₂; the star 52* is shared by T₂ G₂, 128* and 195* (both) are shared by T₂ G₁. The star-passages belonging to the S Recension as a whole which includes T₁ are: 4*, 6*, 7*, 18*, 24*-27*, 100*, 103*, 104*, 130*, 132*-134*, 142*, 145*, 147*, 149* and 150*; while the following stars are shared by S minus M: 19*, 28*, 38*, 82*, 94*, 102*, 162* and 163*. The star 131* is shared by (S minus G₂) and 140* by (S minus G₂). T₁ also gives the additional passage 36*, which is shared by Ś₁ K₁. s. s.

Regarding omissions in T₁, it presents 16 solitary omissions, four of them by hapl.: 5. 7^a-8^b, 11. 15^{bc}, 12. 7^c-8^a, 12. 11^{abcd}, 13. 13-16 (hapl.), 15 from केश in 11^b up to बुधिरि: in 13^b, 22. 11-12 (hapl.) 23. 14^c-16^b, 30. 7^{bc} (hapl.), 30. 8^{ab} (hapl.), 34. 11-12, 41. 1^a-2^a, 47. 5^b-7^b, 54. 19^c-21^b, 77. 13^a-15^b and 95. 23^c-25^b. The following omissions are shared by T₁ with one or more MSS.: 11. 11^{cd} (with G₂), 11. 12^c-13^b and 20. 22^{ab} (both, with G_{1,2}), 22. 8 (hapl., with B₃), 24. 17 (hapl., with M₂), 27. 12 (hapl., with M₄), 44. 6^{bc} (hapl., with G_{1,2}), 50. 32^a-33^d (hapl., with T₂ G₁) and 84. 11-12 (with G_{1,2}).

T₂

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 5615. Written on paper in Telugu characters, with 8-11 lines to a page and 80-94 letters in a line. Total number of folios 206. The MS. contains parvans from Śalya up to Strī and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa and is undated.

Amongst additional passages, T₂ gives 57*, and 160* which are peculiar to it; while it gives 173* which is shared by G₂ alone. As T₂ has a close affinity with T₁, only the points where T₂ diverges from T₁ will be recorded here. — Amongst omitted passages, T₂ is peculiar in omitting: 7. 23^{cd}, 11. 14^{ab}, 16. 35^{cd}, 42. 32^{cd}, 44. 19^{ab}, 48. 23^{cd} and 92. 8-19. The following omissions are shared by T₂, with the MSS. given in brackets: 23. 13^a-22^a and 56. 5^{ab} (both, with G₂), 26. 4^c (with G₂ M₃), 27. 13 (with G), 30. 14 (with D₂ & T₁), 30. 23 (with Ś₁ K₁-T₁), 36. 19 (hapl., with Ś₁ K₁), 50. 23-24 (hapl., with G₁), 50. 32^a-33^d (with T₁ G₁) and 95. 35^{ab} (with G₁).

G₁

Poona, the B. O. R. I. MS. Collection; No. 27. This belonged to Shri Shree-nivas Aiyangar, Mysore and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatirāj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves (size 15.2" × 2.1") in Grantha characters. Total number of folios 532; with 16-22 lines to a page and 65-75 letters in a line. The MS. contains parvans 12-18 and is undated. For the description of stars in G₁, see the description of stars under T₁. Amongst omitted passages, G₁ is peculiar in omitting 10. 2°-3^b, 11. 9°-11^a (hapl.), 11. 14-17 (hapl.), 12. 11^c, 13. 1^{ca}, 17. 23de (hapl.), 22. 9°-10^b, 23. 1-2, 24. 6^a (hapl.), 28. 22°-24^b (hapl.), 30. 8°-10^a (hapl.), 30. 17-23, 31. 8°-10^a, 32. 20-22 (hapl.), 35. 30 (hapl.), 35. 36°-39^b (hapl.), 42. 22°, 42. 29°-34^b (hapl.), 42. 35-39, 44. 18°-19^b, 54. 28°-29^a, 56. 4°-5^b (hapl.), 60. 7°-10° (hapl.), 61. 18°-62. 1° (hapl.), 62. 16° (hapl.), 65. 17°-19^b, 67. 20 (hapl.), 70. 13°-15^a, 72. 15°-16^b, 72. 26°-27°, 76. 17°-29^b (hapl.), 78. 3°-7° (hapl.), 79. 3°-6° (hapl.), 80. 1°-2°, 86. 2°-6^b, 93. 86°-87^a (hapl.) and 93. 92-93. The following omissions are shared by G₁, with the MSS. given in brackets: 3. 12°-14^b (hapl.), 4. 18-19 (both, with G₂), 8. 14^{ab} (hapl., with K₂), 11. 12°-13^b (with T₁ G₂.s), 15. 2 (hapl., with K₁.s), 16. 25°-26^b (hapl., with K₄ D₁), 20. 22^{ab} (with T₁ G₂), 24. 13-17 (hapl., with G₃), 26. 14^{bc} (hapl., with D₁), 30. 14^{ad} (with G₂ M₃.4), 32. 18 (hapl., with Ś₁ K₁.s), 36. 20 (hapl., with D₃), 42. 47°-48° (hapl., with K₄), 44. 6^{bc} (hapl., with T₁ G₂.s), 50. 23-24 (hapl., with T₂), 50. 32°-33^a (with T), 72. 18^{ab} (hapl., with K₃ B₃), 84. 11-12 (with T₁ G₂), 87. 4°-5^b (hapl., Ś₁ K₃), 95. 29°-30^b (hapl., with Ś₁) and 95. 35^{ab} (with T₂).

G₂

Pudukkottah, State Library, No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 19" × 2½', with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains parvan 3 as well as parvans 14-18. Total number of folios 306. The MS. is undated. — Amongst additional passages, G₂ gives 3* and 138* which are peculiar to it; 52* which it shares with T, 139* with T G₁ and 155* with T₁ G₃. For the detailed description of other stars in G₂, see the same under T₁. Amongst omitted passages, G₂ exclusively omits 11. 14°-16^b, 15. 28^{ab}, 43. 31^{ab}, 44. 12^{ab} (hapl.), 49. 26°-28°, 58. 11°-12°, 59. 14-15, 69. 7^c, 69. 16^{ab}, 69. 17^{ad}, 76. 22°-24^b and 91. 19^{ab}. The following omissions are shared by G₂ with the MSS. given in brackets: 3. 12°-14^b, 4. 18-19 (both, with G₁, former hapl.), 23. 18°-22°, 56. 5^{ab} (both, with T₂), 26. 4° (with T₂ M₃) and 84. 11-12 (with T₁ G₁).

G₃

Madras, Adyar Library, No. 29 E 21. Written in Grantha script on palm-leaves. The MS. contains parvans 10, 11; 14-18. The MS. is undated. Amongst

additional passages, G_2 gives 89^* , 92^* , 101^* , 113^* , 126^* and 165^* which are peculiar to it; while the star 60^* which it shares with M_1 . 2. 4. For the description of stars in G_2 , see the same under T_1 . The solitary haplographical omissions in G_2 are : $17. 11^c-13^d$, $19. 16^c-18^b$, $20. 14^c-16^d$, $20. 23-24$, $22. 6^c-8^b$, $22. 10$, $25. 6$, $43. 20^a-22^b$, $55. 29^c-31^d$, $59. 28-29$, $66. 12^d-15^a$, $70. 20^a-21^b$, $77. 37^a-39^b$, $91. 10^d$ and $93. 4^{b,c,d}$. The solitary non-haplographical omissions are : $5. 9^c$, $6. 16^a-20^a$, $8. 19^a$, $16. 25^c$, $18. 12$, $30. 10^c-16^d$, $35. 34^a-36^b$, $44. 11^c-12^b$, $50. 5^c-7^b$, $54. 15^c-17^b$, $55. 10^a$, $58. 14^c-15^b$, $64. 1^a$, $68. 7^a$, $69. 19-20$, $72. 9^c-11^b$, $83. 7^a$, $83. 10^d$, $86. 17^a-19^b$, $93. 15^a$, $93. 91^a-93^b$, $94. 32^c-34^b$ and $95. 8^a$. The following omissions are shared by G_2 with the MSS. mentioned : $4. 1$ (with $K_4 D_1$), $11. 15^c-17^b$, $32. 19-21$ (both hapl., with D_2), $18. 3^a$ (hapl., with $\bar{S}_1 K_1.s$), $24. 13-17$ (hapl., with G_1), $36. 19-20$ (hapl., with $K_2 D_1$), $39. 7$ (hapl., with $B_2 D_{c1}$), $48. 19^a$ (hapl., with $K_4 B_4$), $57. 52^c-54^b$ (hapl., with K_2), $70. 22$ (hapl., with D_2), $81. 19^c$ (hapl., with K_2) and $84. 17^a$ (hapl., with D_1).

M_1

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page, and 57 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. — Amongst additional passages, M_1 gives 58^* , 59^* and 125^* which are shared by M_2 alone and star-passages 98^* and 127^* are shared by $M_1.s$. For the description of other star-passages in M_1 , see under T_1 . Amongst omitted passages M_1 is peculiar in omitting $77. 46$, $84. 16^{b,c}$ (hapl.) and $90. 19^c-20^d$ (hapl.). The following omissions are shared by M_1 with M_2 alone : $14. 5^{a,d}$, $19. 6-9$, $19. 27$, $24. 20^a$, $28. 27-28$, $30. 10^a$, $30. 11^c-14^d$, $35. 23-24$, $35. 30^c-31^d$, $37. 16^{b,c}$ (hapl.), $41. 4$, $42. 22^a$, $43. 29$ (hapl.), $48. 16^{c,d}$ (hapl.), $49. 14^c-15^d$ (hapl.), $50. 29^{b,c}$ (hapl.), $57. 6^d$, $59. 26^d-29^b$, $60. 21^c-22^d$, $67. 8$ (hapl.) and $73. 31^b-32^c$ (hapl.). The entire M version omits $30. 16^c$, $30. 19^c$, $46. 27^c-28^b$ (hapl.), $65. 14-15$, $88. 18-20$ (? hapl.), $89. 25-26$ and $90. 1-10$. The following omissions are shared by M_1 with the MSS. given in brackets : $23. 22^{c,d}$ (hapl., with $B_1.s M_2$), $32. 25^{c,d}$ (with $K_2 M_2$), $44. 3^{c,d}$, $49. 39^{c,d}$, $84. 10^c-12^d$ and $91. 33$ (last four, with $M_2.s$), $54. 19^c-22^d$ (hapl., with $K_4 D_1 M_2$), $85. 5^{a,b}$ (hapl., with K_2) and $93. 78^{b,c}$ (hapl., with D_2). M_1 omits adhyāyas 78-80.

M_2

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10-11 lines to a page and 50-60 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The MS. is dated Kollam 1016 (A. D. 1841). Amongst additional passages, M_2 gives 167^* and 169^* which it shares with M_2 alone. For the description of other star-passages and omissions in M_2 , see the same under T_1 and M_1 . Amongst omitted passages, M_2 exclusively omits $19. 12^d-14^c$ (? hapl.).

M₃

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam script on palm-leaves, with 7-8 lines to a page and about 57 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 170. The MS. is undated.

Amongst additional passages, M₃ gives 13*, 17*, 29* and 30*, which are peculiar to it. Also the star 88* which it shares with M₄ alone. For the detailed description of other star-passages in M₃, see the same under T₁. Amongst omitted passages, M₃ is peculiar in omitting 30. 9^c-11^d and 49. 17^{ed} (hapl.). The following omissions are shared by M₃ with the MSS. given in brackets: 26. 4^c (with T₂ G₂), 27. 4^b (hapl., with B₃ : T G M₄), 30. 14^{ed} (with G_{1.2} M₄), 30. 20^{ed} (with T G_{2.3} M₄), 44. 3^c, 49. 39^{ed} and 91. 33 (last three, with M_{1.2}).

M₄

Cochin, State Library, No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8-12 lines to a page, and about 44 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 207. The MS. is undated.

Amongst additional passages, M₄ gives 99*, which is peculiar to it; the additional passage 88*, which it shares with M₃ alone. It also gives 42*, 93* and 97*, which it shares with T G and 111* with T G M₃. Amongst omitted passages, M₄ is peculiar in omitting 5. 16-17, 23. 18^{ab}, 24. 13-14 (hapl.), 84. 12^{ed} (hapl.) and 95. 17^c-18^b (hapl.). M₄ also omits 27. 12 (hapl., with T₁).

EPITOME

The *Bhāratamañjarī* practically enumerates all the important episodes described in our text and in the same order. — (1) The Saṁvarta-Marutta, (2) the Anugītās containing the Siddha-Brāhmaṇa saṁvāda, the Brāhmaṇa-Brāhmaṇī saṁvāda, and the Guru-Śiṣya saṁvāda, (3) The Uttanka-episode and Viśvarūpa-darśana, (4) the birth of Parikṣit, (5) the itinerary of the sacrificial horse, the battles with the Trigartas, Vajradatta, the Saindhavas, Babhruvāhana of Maṇipura (Arjuna's death and his revival by Ulūpī), the Magadha king, the Vaṅgas, Puṇḍras, Kirātas, Southern kings, Gāndhāras etc. (6) the description of the sacrifice, and (7) the Nakula episode.

THE EXTENT OF THE ĀŚVAMEDHIKA

The Parvasaṅgrahaparvan contains the following description of the Āśvamedhika (the fourteenth) Parvan —

ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
 अनुगीता ततः पर्वं ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ (आदि. १. २. ६६)
 ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्वं प्रोक्तं चतुर्दशम् ।
 तत्संवर्तमरुतीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥
 सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
 दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्सर्जीवनं पुनः ॥
 चर्यायां हयसुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
 तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥
 चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धर्मजयः ।
 संग्रामे बहुबाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
 अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥
 इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
 अत्राध्यायशतं त्रिंशत्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ॥
 त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
 विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ (आदि. १. २. २०६-२११)

— That is, the Parvasaṅgrahaparvan mentions only four episodes — (1) The Marutta-Samvarta, and the acquisition of gold, (2) the still birth and revival of Parikṣit, (3) the 'killing' of Arjuna by his son Babhruvāhana during the journey of the sacrificial horse, and (4) the episode of the Mongoose (Nakula).

The most surprising thing is that it makes no mention of the Anugītā in the detailed description. Ādiparvan I. 2. 66 seems to suggest that Anugītāparvan followed the Āśvamedhikaparvan.

According to the Parvasaṅgrahaparvan, the Āśvamedhika contains 133 adhyāyas and 3320 ślokas.

Dr. Sukthankar in his paper (Epic Questions II. *The Parvasaṅgraha Figures*, pp. 549-557, Annals, B. O. R. I., Silver Jubilee Volume) has pointed out that the number of Adhyāyas, in the Āśvamedhika is exactly 133, according to the Southern Recension, Javanese Recension and the Critical Edition (and the number of ślokas is 4420, 4420 and 3320 respectively) and opines that 133 may therefore be accepted as the correct figure. The number of Adhyāyas as arrived at after a critical examination of the MSS. material in accordance with the general principles laid down by Dr. Sukthankar himself, has been found out to be only ninety-six. The number of ślokas (if the

four-line śloka is counted as two ślokas) would be about 2862 (as against the 3320 in the *Parvasaṁgraha*) and with the *Vaiṣṇavadharma* interpolation, 1724.

Both the *Parvasaṁgrahaparvan* and the *Bhāratamañjarī* do not seem to be aware of the long *Vaiṣṇavaite* interpolation.

CONTENTS OF THE ĀŚVAMEDHIKAPARVAN

The *Āśvamedhikaparvan* lends itself easily for a distinct division into three parts :—

(1) The first 15 *Adhyāyas* are introductory leading to the decision to perform the *Āśvamedha* sacrifice.

(2) *Adhyāyas* 16-50 contain the episode of the *Anugītā* (containing the *Anugītā* proper, the *Brāhmaṇagītā* and the *Guru-Śiṣya-saṁvāda*) which has nothing to do with the main subject, and comes in quite awkwardly in between.

(3) The itinerary of the horse and the description of some important battles fought, and that of the sacrifice proper, with the famous 'Nakula' episode at the end where sacrifices as a whole are condemned.

The *Parvan* though named *Āśvamedhika* actually does not say much about the *Āśvamedha*. There is another work called the '*Jaimini-Āśvamedha*', supposed to have been written by *Jaimini*, one of the pupils of *Vyāsa* himself. Tradition also says that *Jaimini* wrote a *Mahābhārata* (all the five pupils of *Vyāsa*, *Paila* etc. are also credited with having written the *Mahābhārata* independently) but as the *Pāṇḍavas* were there shown in an unfavourable light, it was never published; only the *Āśvamedha* portion of it has survived, where, however, the *Pāṇḍavas* and *Kṛṣṇa* do cut a sorry figure throughout. It would be interesting to compare the accounts in the two works. The '*Jaimini-Āśvamedha*' is obviously a later work, completed possibly before or about the beginning of the Christian era.

(A) EVENTS PRIOR TO THE LETTING LOOSE OF THE HORSE

Mahābhārata

After the funeral obsequies of *Bhīṣma* were duly performed, *Dharmarāja* was extremely overwhelmed with grief and was on the point of fainting on the bank of the *Ganges* itself. *Dhṛtarāṣṭra* consoles *Yudhiṣṭhira* by pointing out to him that it was really he (*Dhṛtarāṣṭra*) who had lost his hundred sons, who ought to be shown

Jaimini-Āśvamedha

Yudhiṣṭhira tells *Vyāsa* who had come there accidentally that he does not want to rule over the kingdom, especially in the absence of *Bhīṣma* and *Karṇa*. *Vyāsa* assures him that as the kingdom was obtained by him with the help of *Kṛṣṇa*, there could be no sin attached to it, and that he should perform the *Āśvamedha*.

Mahābhārata

greater sympathy, and that the best thing for Yudhiṣṭhira to do was to rule over the kingdom which he had conquered in accordance with the code of conduct for the Kṣatriyas.

Kṛṣṇa also advises Yudhiṣṭhira to give up his grief, as the Kṣatriyas killed in battle had all secured heaven.

Yudhiṣṭhira says that it is impossible for him to forget that Bhīṣma and Karna had been killed unjustly.

Vyāsa upbraids Yudhiṣṭhira for not seeing things in the proper perspective and tells him that the best way to get rid of any sin was to perform sacrifices. 'Yajña', 'Tapas' and 'Dāna' enable a person to get rid of any sin. Yudhiṣṭhira should, therefore, perform the Rājasūya and Aśvamedha, or even Sarvamedha and Naramedha. To start with, he should perform the Aśvamedha, following the footsteps of Rāma or Bharata (son of Duṣṣanta).

On Yudhiṣṭhira pointing out that the Aśvamedha would require a lot of money for its due observance, while the recent war had made the whole earth poor, Vyāsa advises him to get hold of the enormous store of surplus gold left behind on the Himalayas by the Brāhmaṇas, on the completion of the sacrifice by Marutta.

Then follows the story of Marutta —

[King Marutta was born in the dynasty of Manu. His father Kāraṁdhama (so called because he could raise a big army by merely clapping his hands.) Avikṣit had performed a hundred Aśvamedha sacrifices where Brhaspati (Indra's Purohita) himself was the sacrificial priest.

4*

Jaimini-Aśvamedha

Rāma also had performed as many as three Aśvamedhas before.

There is no objection to take the gold left on the Himālayas, as it was the surplus gold freely abandoned by the Brāhmaṇas, because they were unable to carry the whole of it.

A detailed statement about the number of Brāhmaṇas, the Dakṣiṇā to be given to them and the characteristics of the horse is given as follows : —

(1) Twenty-two thousand Brāhmaṇas should take part in the sacrifice.

(2) Each one of them should be given Dakṣiṇā consisting of an elephant, a chariot, a horse with gold, a thousand cows, a 'prastha' of jewels with gold and a 'Bhāra' of gold.

(3) The colour of the horse should be white like cow's milk or like the Kunda flower or snow. Its tail should be yellow and ears dark—A black horse also may be

Mahābhārata

In the meanwhile Indra extracted a promise from Br̥haspati that he would not officiate as a priest at Marutta's sacrifice. Marutta then as directed by Nārada approached Br̥haspati's brother Saṁvarta, who was also a great expert like Br̥haspati, and persuaded him to act as his Purohita (Saṁvarta wandered about the earth, naked and his whereabouts were always unknown. But Nārada had told Marutta that he, Marutta, would recognise Saṁvarta, if he placed a corpse at the gate of Vārāṇasī; any one, whatever the garb he may be in, who would turn back at the sight of the corpse would be Saṁvarta. Nārada also warned Marutta that he, if asked by Saṁvarta, who had given information about him, should frankly tell him that it was Nārada, but should add that Nārada was no more, having thrown himself into the fire).

Indra then offered to allow Br̥haspati to officiate at Marutta's sacrifice, but Marutta rejected the offer. Indra then sent Agni and Dhṛtarāṣṭra Gandharva to negotiate with Marutta who, however, stuck to his resolve. Indra as a last resort, hurled his 'Vajra', but Saṁvarta easily rendered it impotent and by his Mantras made Indra and the gods attend Marutta's sacrifice.

Then there was peace and all the gods enthusiastically took part in the sacrifice, drank the Soma heartily and even served food to the Brāhmaṇas. Thus the sacrifice was performed with unheard of pomp, where the utensils were all made of gold which was so plentiful that heaps of it had to be left behind.]

It was this gold that Yudhiṣṭhira was

Jaimini-Asvamedha

utilised. The horse should be let loose at the full-moon of the month of Caitra, and should be protected for a year by trusted warriors.

The Yajamāna should observe strict Brahmacharya, practising the 'Asipatra vrata'. Where the horse would answer the calls of nature, a hundred cows should be given away as gifts.

On the fore-head of the horse should be tied the proclamation challenging any one to hold the horse, and containing the name and details of exploits of the sacrificing monarch.

Yudhiṣṭhira again in a despondent mood points out to Vyāsa that he has neither wealth, nor horse nor powerful friends and so, it would be difficult to perform the sacrifice. He does not want to put this additional responsibility upon Bhīma and others; Vṛṣaketu (Karna's son) was too young for the job; Meghavarṇa (Ghaṭotkaca's son and Bhīma's grandson), being the only son, could not be given the task. Kṛṣṇa was not available, as he had gone to his home. Bhīma, however, told Yudhiṣṭhira that Kṛṣṇa would always help them in every way. Yudhiṣṭhira should

Mahābhārata

asked by Vyāsa to secure for his purpose.

Kṛṣṇa again advises Yudhiṣṭhira. The real enemy of man is within. The Indra-Vṛtra fight is really a metaphorical description, Indra being the Ātman, and Vṛtra the 'Ahaṁkāra'. It is no use merely abandoning the external objects. One must get rid of all Vāsanā and Kāma (desire). 'Mama' (this is mine) is death; 'Na mama' (this is not mine) is Mokṣa or Brahman. By practising 'Yoga' alone, one would attain to this.

Yudhiṣṭhira was also advised by various sages, Devasthāna, Nārada etc. and by his brothers and Draupadī and other Brāhmaṇas as well. Yudhiṣṭhira was able to get rid of his grief and torment and having completed the funeral obsequies on the bank of the Ganges, returned to Hastināpura and took up his duties as king.

After enjoying himself for several days in the company of Arjuna, Kṛṣṇa wants to go back to Dvārakā, and requests Arjuna to speak to Yudhiṣṭhira so that with his permission he would return to his country. Arjuna reluctantly agrees.

[Then follows the long episode of the Anugītāparvan. Arjuna requests Kṛṣṇa to tell him once again the teachings of the *Bhagavadgītā*, which he had forgotten. Kṛṣṇa upbraids Arjuna for being so dull-witted and regrets his inability to repeat the same as he could not possibly attain again to the concentration which he fortunately had reached when the *Bhagavadgītā* was narrated.

Kṛṣṇa, however, narrates to Arjuna the philosophical teachings as described in (1)

Jaimini-Aśvamedha

first find out from Vyāsa, where the horse of the right type could be found.

Vyāsa told Yudhiṣṭhira that the horse was in the city of Bhadrāvati (rather far away) and was guarded by the Yauvanūśva warriors with the help of an army ten 'Akṣauhiṇis' strong. Bhīma offers to bring the horse all alone, as he is convinced that one who contemplates upon Vāsudeva is bound to succeed.

Yudhiṣṭhira was not still free from anxiety and was all the while thinking of Kṛṣṇa, who, as though in response to his prayer, arrived there suddenly. The Pāṇḍavas with Draupadī received him cordially. Kṛṣṇa, apprised of the situation, says in a spirit of banter that Yudhiṣṭhira could not possibly succeed in performing the sacrifice, and certainly not with the help of Bhīma (Arjuna was a better warrior to guard the horse). Bhīma becomes angry and hurls accusations against Kṛṣṇa, but ultimately sees that it was all a joke.

Mahābhārata

Siddha-Kāśyapa saṁvāda, (2) Nārada-Devamata saṁvāda, (3) Adhvaryu-Yati saṁvāda, (4) Brāhmaṇa-Janaka saṁvāda etc. [Adhyāyas 16-51].

The topics dealt with are:— The destruction of the body, securing another body, freedom from Saṁsāra, Dharma and Adharma and the fruits thereof, the behaviour of good people and the Jñānins, Yogaśāstra, the description of the Vidhāna — Daśahotr, Pañcahotr, Cāturhotr — the description of Brahma-forest, the story of Alarka to inculcate the doctrine of Ahimsā, the Jīvanmukta state, the description of the three Guṇas, Ātman, Ahaṁkāra, the great elements, Indriyas, Vibhūti, Kāla-cakra, the four Āśramas, different theories about Brahman, the importance of Jñāna-mārga, Brahma-chariot, creation etc.

Śrīkṛṣṇa returns to Dvārakā. On the way, he meets Uttanka who denounced Kṛṣṇa for not being able to avoid the Kaurava-Pāṇḍava war and became ready to curse him. Kṛṣṇa then described his Vibhūti, and pointed out how Sat-Asat, Vyakta-Avyakta, Kṣara-Akṣara are all dependent upon him. Kṛṣṇa then showed his Viśvarūpa (the same that had been seen by Arjuna, when the *Gītā* was told to him) and gave the boon to Uttanka that he would secure water in the desert region by meditating upon him.

One day, Uttanka meditating upon Kṛṣṇa was desirous of securing water. A Mātanga (Cāṇḍāla) offered him water but Uttanka refused to take the same from the hands of the Cāṇḍāla (who was really Indra and the water offered was Amṛta) and the Mātanga disappeared. Uttanka

Jaimini-Āśvamedha

Bhīma with Vṛṣaketu and Meghavarṇa starts for Yauvanāśva's capital (here follows a statement about Kuntī giving Bhīma ' sweets ' and provender for the journey !).

Bhīma assures Arjuna that he would certainly bring the horse along with Yauvanāśva through the grace of Keśava.

On reaching the capital, the three warriors saw the beautiful adjoining gardens and hundreds of horses going to the lovely tanks to drink water. They, after some time, located the horse they wanted to catch.

Meghavarṇa offered to go first to capture the horse and to tie the same to a tree on the hill.

Meghavarṇa by his Māyā enveloped the sky with darkness and strange sights (Indra was also perplexed, but became at ease when he came to know the reason of Meghavarṇa's action). Meghavarṇa caught hold of the horse and flew up in the

Mahābhārata

thought that Kṛṣṇa had deceived him, but Kṛṣṇa himself appeared there in his divine form and told him about the real state of things and ultimately put him at ease by the boon that the Uttanka-clouds would shower forth water on the Maru desert, whenever required

Then follows the earlier account of Uttanka. (— This has been given with some variation in the Ādiparvan; it is not clear why it has been again put down here.) Uttanka stayed with his teacher Gautama till he became quite old. Then it occurred to Uttanka to ask permission of his teacher to leave him. Uttanka asked Gautama what 'Gurudakṣiṇā' should be given to him. Gautama converted Uttanka into a sixteen-year old handsome youth and offered his daughter to him in marriage; he wanted no 'dakṣiṇā' from him. Then Uttanka approached Ahalyā, the wife of Gautama, who asked Uttanka to bring the ear-rings of the queen of king Saudāsa. As Saudāsa had been cursed to be a cannibal, Gautama was rather uneasy about Uttanka's mission. Uttanka approached Saudāsa who was ready to eat him. Uttanka told him that he was on a sacred mission of securing Gurudakṣiṇā and that he would return after having offered the Gurudakṣiṇā, and Saudāsa can then do with him as he liked. Uttanka then approached Saudāsa's wife Madayantī, and repeated the 'token' verse to her to convince her of his bonafides, as advised by Saudāsa. Madayantī gave him the ear-rings, asking him to guard them properly and never to place them on the ground, as the serpents who wanted them badly would take them to the Pātāla.

Jaimini-Aśvamedha

sky. Yauvanāśva was extremely angry and ordered four thousand warriors to attack the flying Meghavarna who however easily vanquished them. Meghavarna safely approached Bhīma and Vṛṣaketu. Vṛṣaketu then attacked Yauvanāśva's army. Yauvanāśva himself was vanquished later in 'Astra-yuddha'. Vṛṣaketu however fell into a swoon. Bhīma went to his rescue, but was confronted by Suvega, Yauvanāśva's son. Both Suvega and Bhīma fell into a swoon. Vṛṣaketu regaining consciousness again attacked Yauvanāśva and made him unconscious. Soon after Yauvanāśva admitted defeat and peace was restored. Bhīma was feted by Yauvanāśva and Queen Prabhāvatī who agreed to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice. Bhīma with the King and his party went to Hastināpura (Yauvanāśva's capital was twenty Yojanas distant) and were duly received by the Pāṇḍavas. Vṛṣaketu was congratulated by all upon his bravery. Kṛṣṇa after a stay for one month at Hastināpura, was permitted to return to Dvārakā.

Before leaving Hastināpura Kṛṣṇa warned Arjuna to guard the horse very carefully, with Yauvanāśva to help him, and promised Arjuna that he would, with all the invited persons, attend the Aśvamedha sacrifice without fail.

*Mahābhārata**Jaimini-Āśvamedha*

While returning to Gautama, Uttanka ascended the Bilva tree for plucking the fruit, when some Bilva fruits fell on the bag containing the ear-rings, which was left hanging on a branch, and the bag fell down on the ground. A serpent saw it and carried it off to Pātāla. Uttanka began to dig the earth with his staff, when Indra appeared and made the staff strong like Vajra. Uttanka reached the Nāgaloka, where Agni in the form of a black horse came there and advised Uttanka to blow into the body of the horse. Huge columns of smoke arose and enveloped the whole Nāga-world. The Nāgas presented the ear-rings to Uttanka who safely brought them to his teacher Gautama and thus kept his promise).

After Kṛṣṇa had left for Dvārakā Yudhiṣṭhira ordered for the construction of a big Sabhā and Pandal. He was specially interested in knowing how Marutta conducted himself generally and wanted to know from Vyāsa the details about Marutta's sacrifice.

Vyāsa told him that Marutta originally wanted to have human beings for the sacrificial victims. But Indra asked Marutta to desist from that. Marutta's Preceptor Saṁvarta, with the consent of Indra and Agni, completed the sacrifice and Marutta attained to heaven.

Kṛṣṇa, with Sātyaiki reached Dvārakā when festivities in honour of the Raivatāka mountain were going on. Kṛṣṇa then briefly narrated the story of the Mahābhārata war, when asked by his father Vasudeva.

Kauravas

Pāṇḍavas

- 1) For the first ten Śikhaṇḍin (with Arjuna to guard him)
 days Bhīṣma was juna to guard him)
 the C. -in- C. of was the C. -in- C. of
 11 Akṣauhiṇīs. 7 Akṣauhiṇīs.

After Bhīṣma was struck down by Śikhaṇḍin

- 2) Droṇa became Dhṛṣṭadyumna was
 the C. -in- C. of the C. -in- C. of
 9 Akṣauhiṇīs for 5 Akṣauhiṇīs
 five days.

Yudhiṣṭhira then asked Vyāsa to describe to him in detail how people disgusted with Saṁsāra should behave, so that they would be happy both in this world and in the other world, and how they would be deserving the favour of Vāsudeva.

Mahābhārata

3) After Droṇa's death

Karṇa was the	Arjuna was the
C.-in- C. of	C.-in- C. of
5 Akṣauhiṇīs for	3 Akṣauhiṇīs.
two days.	

4) Śalya, C.-in-C.	Yudhiṣṭhira was
of 3 Akṣauhiṇīs	the C.-in- C. with
for one day.	1 Akṣauhiṇī.

Yudhiṣṭhira killed Śalya, and Sahadeva Śakuni; Bhīma with his mace smashed Duryodhana who had taken refuge in the Dvāpāyana lake, with his mace.

Only the five Pāṇḍavas, Kṛṣṇa and Yuyudhāna survived.

Kṛṣṇa had purposely avoided any reference to Abhimanyu's tragic end, but on being specifically asked about it Kṛṣṇa narrated the incident and consoled Vasudeva.

Kṛṣṇa then performed the funeral Śrāddha for Abhimanyu on a lavish scale. At Hastināpura, Vyāsa consoled Kuntī and Uttarā and gave a blessing that Uttarā's son would be a Cakravartin and Yudhiṣṭhira was asked to go on with his preparations for the Aśvamedha.

Yudhiṣṭhira then decided to secure the huge store of gold etc. left by Marutta, after the completion of his sacrifice. He first worshipped Śaṅkara, in whose jurisdiction the gold lay, and then left Hastināpura with a big army. On reaching the mountain, he arranged for a suitable site for camping the army, and on an auspicious day, with due ceremony, offered oblations to Śiva, Kubera and Maṇibhadra, and the

Jaimini-Aśvamedha

Vyāsa says that, Brāhmaṇas who follow the rules laid down in the Dharmaśāstra and lead a blameless life, performing auspicious deeds become happy both here and hereafter. So also become happy Kṣatriyas who are great givers and who die fighting on the battle-field, and Vaiśyas who amass wealth and honour the guests and cows, looking after the welfare of all, and the Śūdras who render faithful service to the Vipras. Widows given to enjoyment and persons associating with them fall into hell. On the other hand, ladies devoted to their husbands and who duly honour the members of the family become happy. Women are not meant for living independently. A woman is protected by the father, the husband and the son, respectively during the period of childhood, youth and old age.

It is the duty of the king to protect the subjects; with the subjects lost, the king is also lost.

Vyāsa then narrates how Lakṣmī can be made to stay in one's house for all time, along with Govinda. Due honour to the elders, a sense of gratitude for favours done, giving gifts in charity; refraining from drinking wine, gambling, theft etc. ensure the stability of prosperity. Gambling should be avoided at all costs.

Mahābhārata

While returning to Gautama, Uttāṅka ascended the Bilva tree for plucking the fruit, when some Bilva fruits fell on the bag containing the ear-rings, which was left hanging on a branch, and the bag fell down on the ground. A serpent saw it and carried it off to Pātāla. Uttāṅka began to dig the earth with his staff, when Indra appeared and made the staff strong like Vajra. Uttāṅka reached the Nāgaloka, where Agni in the form of a black horse came there and advised Uttāṅka to blow into the body of the horse. Huge columns of smoke arose and enveloped the whole Nāga-world. The Nāgas presented the ear-rings to Uttāṅka who safely brought them to his teacher Gautama and thus kept his promise).

Kṛṣṇa, with Sātyaki reached Dvārakā when festivities in honour of the Raivatāka mountain were going on. Kṛṣṇa then briefly narrated the story of the Mahābhārata war, when asked by his father Vasudeva.

Kauravas

Pāṇḍavas

- 1) For the first ten Śikhaṇḍin (with Ar-
days Bhīṣma was juna to guard him)
the C. -in- C. of was the C. -in- C. of
11 Akṣauhiṇīs. 7 Akṣauhiṇīs.

After Bhīṣma was struck down by
Śikhaṇḍin

- 2) Droṇa became Dhr̥ṣṭadyumna was
the C. -in- C. of the C. -in- C. of
9 Akṣauhiṇīs for 5 Akṣauhiṇīs
five days.

Jaimini-Āśvamedha

After Kṛṣṇa had left for Dvārakā, Yudhiṣṭhira ordered for the construction of a big Sabhā and Pandal. He was specially interested in knowing how Marutta conducted himself generally and wanted to know from Vyāsa the details about Marutta's sacrifice.

Vyāsa told him that Marutta originally wanted to have human beings for the sacrificial victims. But Indra asked Marutta to desist from that. Marutta's Preceptor Saṁvarta, with the consent of Indra and Agni, completed the sacrifice and Marutta attained to heaven.

Yudhiṣṭhira then asked Vyāsa to describe to him in detail how people disgusted with Saṁsāra should behave, so that they would be happy both in this world and in the other world, and how they would be deserving the favour of Vāsudeva.

Mahābhārata

3) After Droṇa's death

Karṇa was the	Arjuna was the
C. -in- C. of	C. -in- C. of
5 Akṣauhiṇīs for	3 Akṣauhiṇīs.
two days.	

4) Śalya, C. -in- C.	Yudhiṣṭhira was
of 3 Akṣauhiṇīs	the C. -in- C. with
for one day.	1 Akṣauhiṇī.

Yudhiṣṭhira killed Śalya, and Sahadeva Śakuni; Bhīma with his mace smashed Duryodhana who had taken refuge in the Dvāpāyana lake, with his mace.

Only the five Pāṇḍavas, Kṛṣṇa and Yuyudhāna survived.

Kṛṣṇa had purposely avoided any reference to Abhimanyu's tragic end, but on being specifically asked about it Kṛṣṇa narrated the incident and consoled Vasudeva.

Kṛṣṇa then performed the funeral Śrāddha for Abhimanyu on a lavish scale. At Hastināpura, Vyāsa consoled Kuntī and Uttarā and gave a blessing that Uttarā's son would be a Cakravartin and Yudhiṣṭhira was asked to go on with his preparations for the Aśvamedha.

Yudhiṣṭhira then decided to secure the huge store of gold etc. left by Marutta, after the completion of his sacrifice. He first worshipped Śaṅkara, in whose jurisdiction the gold lay, and then left Hastināpura with a big army. On reaching the mountain, he arranged for a suitable site for camping the army, and on an auspicious day, with due ceremony, offered oblations to Śiva, Kubera and Maṇibhadra, and the

Jaimini-Aśvamedha

Vyāsa says that, Brāhmaṇas who follow the rules laid down in the Dharmaśāstra and lead a blameless life, performing auspicious deeds become happy both here and hereafter. So also become happy Kṣatriyas who are great givers and who die fighting on the battle-field, and Vaiśyas who amass wealth and honour the guests and cows, looking after the welfare of all, and the Śūdras who render faithful service to the Vipras. Widows given to enjoyment and persons associating with them fall into hell. On the other hand, ladies devoted to their husbands and who duly honour the members of the family become happy. Women are not meant for living independently. A woman is protected by the father, the husband and the son, respectively during the period of childhood, youth and old age.

It is the duty of the king to protect the subjects; with the subjects lost, the king is also lost.

Vyāsa then narrates how Lakṣmī can be made to stay in one's house for all time, along with Govinda. Due honour to the elders, a sense of gratitude for favours done, giving gifts in charity; refraining from drinking wine, gambling, theft etc. ensure the stability of prosperity. Gambling should be avoided at all costs.

Mahābhārata

hosts of Rudra. The gold found, required to carry it, 60,000 camels, 1,20,000 horses, one hundred thousand elephants, one hundred thousand carts, chariots and female elephants, and innumerable mules and porters ! (Every camel carried 8,000 gold mudras, every cart 16,000, every elephant 24,000.) After worshipping Śiva once more Yudhiṣṭhira left for Hastināpura.

In the meanwhile, Kṛṣṇa with Subhadra and the Yādava warriors arrived at Hastināpura and were received duly by Dhṛtarāṣṭra and Vidura. At the same time Uttarā was delivered of a dead son. Subhadra and Uttarā implored Kṛṣṇa to revive the child. Kṛṣṇa consoled Uttarā and restored the child to life and named it ' Parikṣit ' (as the child was born when the Bharata race had become *Parikṣiṇa*). After a month, Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura with the gold.

The Pāṇḍavas were given a great ovation as they entered Hastināpura. Kṛṣṇa and Vyāsa then permitted Yudhiṣṭhira to commence the sacrifice.

Yudhiṣṭhira humbly suggested that Kṛṣṇa himself should be consecrated for the sacrifice. Kṛṣṇa declined to accept the suggestion but promised all help.

All the materials required for the sacrifice were made of gold and Arjuna was nominated the Guardian of the horse. Bhīma and Nakula were to act as ministers of Defence and Sahadeva was the Master of ceremonies and Minister of home affairs.

Arjuna was given a ceremonial send off as he set out to follow the horse.

Jaimini-Āśvamedha

Yudhiṣṭhira with due ceremony let loose the sacrificial horse. Arjuna, Pradyumna, Vṛṣaketu and others were in charge of the horse. On seeing the horse gone out of Hastināpura, Kṛṣṇa, Bhīma and others returned to the capital. Yudhiṣṭhira repeatedly told Arjuna not to kill warriors who surrendered to him.

[The Jaimini-Āśvamedha thus omits completely the Marutta-Saṁvarta episode, making only a brief reference to it. The whole of the Anugītā is likewise ignored. On the other hand, the search for the sacrificial horse is described elaborately, which is certainly relevant to the matter in hand. Here again, the writer is mainly concerned with boosting the importance of Kṛṣṇa, and the prowess of the younger warriors, Vṛṣaketu and Meghavarṇa. Bhīma, Yudhiṣṭhira and others again and again dwell upon the divine character of Kṛṣṇa, and appeal to him for help when they are in difficulty.]

(B) THE ITINERARY OF THE SACRIFICIAL HORSE

Mahābhārata

(1) *Trigarta*—King Sūryavarman resisted but was defeated by Arjuna. Sūryavarman's brother Ketuvarman was killed. Dhṛtavarman, however, made Arjuna drop down his Gāṇḍīva bow, by wounding his hand. But Arjuna easily vanquished all the Trigartas who ultimately surrendered.

(2) *Prāgjyotiṣa*—King Vajradatta captured the horse, but Arjuna made him run away to his capital. Vajradatta seated on an elephant returned to fight with Arjuna. For three days the battle continued. Ultimately Arjuna killed the huge elephant and Vajradatta duly surrendered and was invited to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

(3) *Saindhava*—(Jayadratha's territory. Arjuna had killed Jayadratha in the MBh. war.) The Saindhava warriors fought bravely and Arjuna dropped down his Gāṇḍīva and hand-guard. (The gods, sages, Saptarṣis, Brahmarṣis began to pray for Arjuna's victory.) Arjuna completely vanquished the enemy. Jayadratha's wife Duṣśalā (whose son Suratha died the moment he heard that Arjuna had come there to fight) with her grandson came to the battle-field and implored Arjuna to take pity upon her and stop the fight. Arjuna agreed and invited Duṣśalā to attend the sacrifice.

5*

Jaimini-Aśvamedha

(1) *Māhiṣmatī*—The horse first reached King Niladhvaja's territory with Mahiṣmatī as the capital. Niladhvaja's son Pravira saw the horse, and was asked by his wife Madanamañjarī to capture it. Pravira became ready to fight with Arjuna. Pravira vanquished Vṛṣaketu, but was himself thrown down by Anuśālva, and was rescued by Niladhvaja who came there with his son-in-law (Agni, who had married Svāhā, the daughter of Niladhvaja who had become very powerful as he could always count upon Agni's help). Niladhvaja fixed Agni on his bow and the army of Arjuna unable to resist the flames, ran away in confusion.

Arjuna then discharged the 'Water-missile', but in vain. Arjuna then prayed to Agni to treat him as his friend, as Agni himself had given him the Gāṇḍīva bow and chariot. (Here follows a detailed account of the circumstances in which Agni married Svāhā.) Arjuna then thought of discharging the 'Nārāyaṇa-missile' when Agni became pacified and declared that only those who believed in Nārāyaṇa would secure salvation. Agni advised Niladhvaja to make peace with Arjuna, but Niladhvaja incited by his wife Jvālā, ignored that advice, but finding that his sons, brothers etc. were killed by Arjuna, ultimately he surrendered to him, and agreed to follow the horse to guard it. (Jvālā in the meanwhile went to her brother Ulmuka, in the Patacara country and urged upon him to fight with Arjuna, but Ulmuka refused and drove her away from his territory. Then Jvālā

Mahābhārata

hosts of Rudra. The gold found, required to carry it, 60,000 camels, 1,20,000 horses, one hundred thousand elephants, one hundred thousand carts, chariots and female elephants, and innumerable mules and porters ! (Every camel carried 8,000 gold mudras, every cart 16,000, every elephant 24,000.) After worshipping Śiva once more Yudhiṣṭhira left for Hastināpura.

In the meanwhile, Kṛṣṇa with Subhadrā and the Yādava warriors arrived at Hastināpura and were received duly by Dhṛtarāṣṭra and Vidura. At the same time Uttarā was delivered of a dead son. Subhadrā and Uttarā implored Kṛṣṇa to revive the child. Kṛṣṇa consoled Uttarā and restored the child to life and named it ' Parikṣit ' (as the child was born when the Bharata race had become *Parikṣiṇa*). After a month, Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura with the gold.

The Pāṇḍavas were given a great ovation as they entered Hastināpura. Kṛṣṇa and Vyāsa then permitted Yudhiṣṭhira to commence the sacrifice.

Yudhiṣṭhira humbly suggested that Kṛṣṇa himself should be consecrated for the sacrifice. Kṛṣṇa declined to accept the suggestion but promised all help.

All the materials required for the sacrifice were made of gold and Arjuna was nominated the Guardian of the horse. Bhīma and Nakula were to act as ministers of Defence and Sahadeva was the Master of ceremonies and Minister of home affairs.

Arjuna was given a ceremonial send off as he set out to follow the horse.

Jaimini-Āśvamedha

Yudhiṣṭhira with due ceremony let loose the sacrificial horse. Arjuna, Pradyumna, Vṛṣaketu and others were in charge of the horse. On seeing the horse gone out of Hastināpura, Kṛṣṇa, Bhīma and others returned to the capital. Yudhiṣṭhira repeatedly told Arjuna not to kill warriors who surrendered to him.

[The Jaimini-Āśvamedha thus omits completely the Marutta-Saṁvarta episode, making only a brief reference to it. The whole of the Anugītā is likewise ignored. On the other hand, the search for the sacrificial horse is described elaborately, which is certainly relevant to the matter in hand. Here again, the writer is mainly concerned with boosting the importance of Kṛṣṇa, and the prowess of the younger warriors, Vṛṣaketu and Meghavarṇa. Bhīma, Yudhiṣṭhira and others again and again dwell upon the divine character of Kṛṣṇa, and appeal to him for help when they are in difficulty.]

(B) THE ITINERARY OF THE SACRIFICIAL HORSE

Mahābhārata

(1) *Trigarta*—King Sūryavarman resisted but was defeated by Arjuna. Sūryavarman's brother Ketuvarman was killed. Dhṛtavarman, however, made Arjuna drop down his Gāṇḍīva bow, by wounding his hand. But Arjuna easily vanquished all the Trigartas who ultimately surrendered.

(2) *Prāgyotiṣa*—King Vajradatta captured the horse, but Arjuna made him run away to his capital. Vajradatta seated on an elephant returned to fight with Arjuna. For three days the battle continued. Ultimately Arjuna killed the huge elephant and Vajradatta duly surrendered and was invited to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

(3) *Saindhava*—(Jayadratha's territory. Arjuna had killed Jayadratha in the MBh. war.) The Saindhava warriors fought bravely and Arjuna dropped down his Gāṇḍīva and hand-guard. (The gods, sages, Saptarṣis, Brahmarṣis began to pray for Arjuna's victory.) Arjuna completely vanquished the enemy. Jayadratha's wife Duḥśalā (whose son Suratha died the moment he heard that Arjuna had come there to fight) with her grandson came to the battle-field and implored Arjuna to take pity upon her and stop the fight. Arjuna agreed and invited Duḥśalā to attend the sacrifice.

5*

Jaimini-Aśvamedha

(1) *Māhiṣmatī*—The horse first reached King Nīladvaja's territory with Mahiṣmatī as the capital. Nīladvaja's son Pravīra saw the horse, and was asked by his wife Madanamañjarī to capture it. Pravīra became ready to fight with Arjuna. Pravīra vanquished Vṛṣaketu, but was himself thrown down by Anuśālva, and was rescued by Nīladvaja who came there with his son-in-law (Agni, who had married Svāhā, the daughter of Nīladvaja who had become very powerful as he could always count upon Agni's help). Nīladvaja fixed Agni on his bow and the army of Arjuna unable to resist the flames, ran away in confusion.

Arjuna then discharged the 'Water-missile', but in vain. Arjuna then prayed to Agni to treat him as his friend, as Agni himself had given him the Gāṇḍīva bow and chariot. (Here follows a detailed account of the circumstances in which Agni married Svāhā.) Arjuna then thought of discharging the 'Nārāyaṇa-missile' when Agni became pacified and declared that only those who believed in Nārāyaṇa would secure salvation. Agni advised Nīladvaja to make peace with Arjuna, but Nīladvaja incited by his wife Jvālā, ignored that advice, but finding that his sons, brothers etc. were killed by Arjuna, ultimately he surrendered to him, and agreed to follow the horse to guard it. (Jvālā in the meanwhile went to her brother Ulmuka, in the Patacara country and urged upon him to fight with Arjuna, but Ulmuka refused and drove her away from his territory. Then Jvālā

Mahābhārata

(4) *Mañipūr*—(Here Babhruvāhana, Arjuna's son from Citrāṅgadā, was ruling. Arjuna had also married Ulūpī the Nāga princess there.) Babhruvāhana on hearing of the arrival of his father went to receive him. But Arjuna told him that, as a Kṣatriya, his duty was to fight even with his own father. Ulūpī also advised Babhruvāhana to fight with Arjuna. He arranged to carry away the horse and pierced Arjuna's shoulder with his arrow. (Arjuna had almost died at this stage.) After a while Babhruvāhana discharged an arrow at Arjuna, which killed Arjuna. Babhruvāhana also fell down exhausted. Both Citrāṅgadā and Ulūpī lamented over Arjuna's death; Babhruvāhana also, when he came back to consciousness, decided to fast unto death, to expiate the sin in killing one's father.

Then Ulūpī meditated upon the 'Reviving gem' in Pātāla, and Arjuna came back to life. (Ulūpī then narrated how Arjuna had to die, apparently because, the Vasus, with the approval of their mother, the Ganges, had given a curse to that effect, as Arjuna had killed Bhīṣma unjustly in the Mahābhārata war, and that curse-effect would cease after his death at the hands of his own son Babhruvāhana.) Arjuna then invited Babhruvāhana with

Jaimini-Aśvamedha

went to the bank of the Ganges, and began to abuse the Ganges for having killed her own seven sons, the Vasus, and allowed the eighth son Bhīṣma to be unjustly killed by Arjuna. Then Gaṅgā uttered the curse that Arjuna's head would fall down within six months. Jvālā then entered the quiver of Babhruvāhana, in the form of an arrow that later on cut off Arjuna's head and thus the curse became effective.)

(2) The horse then reached the Vinḍhya mountain, where it rubbed against a big slab, and was transformed into a stone-figure. The sage Saubhari explained to Arjuna that the transformation was due to Hari's *Māyā*, and expressed his surprise that Arjuna was unable to spot it, although he had heard the *Gītā* directly from Hari's lips. (Then follows the story of the *Śilā*—The sage Uddālaka had a wife called Caṇḍī who always, to his great annoyance, did exactly the opposite of what he had asked her to do. Another sage Kaunḍinya advised Uddālaka to make it a point to ask Caṇḍī *not* to do something which he really wanted her to do. The remedy proved quite successful and Uddālaka was very happy for some time. On one occasion when the śrāddha ceremony was being performed by Uddālaka, for his dead father, Uddālaka forgot the instructions of Kaunḍinya and asked Caṇḍī to throw the Piṇḍas offered to the Pitṛs into the holy waters of the Ganges, with the result that Caṇḍī threw them on the dirty cow-dung heap. Uddālaka then cursed Caṇḍī that she would become a stone slab). On Arjuna's touching that slab, the horse

Mahābhārata

his mothers and ministers to attend the sacrifice. Arjuna declined the invitation by his son to stay in his capital, on the ground that he had been consecrated to guard the horse and that there could be no change in the routine fixed.

(5) *Magadha*—The horse then reached the capital Rājagṛha of Magadha. Megha-sāndhi, son of Sahadeva, and grandson of Jarāsandha offered to fight with Arjuna, but Arjuna easily vanquished him.

(6, 7, 8, 9) The horse then travelled through the *Vaṅga*, *Puṇḍra* and *Kerala* territories along the sea-shore. Arjuna succeeded in defeating the vast army of the *Mlecchas* in various regions.

(10) *Cedī*—(The capital of Cedī was Śukti, ruled over by Śarabha, Śisupāla's son). Śarabha was quite easily conquered.

(11-14) The horse thereafter traversed the *Kāśī*, *Kosala*, *Kirāta* and *Taṅgaṇa* countries.

(15) *Daśārṇa*—King Citrāṅgada offered very stiff resistance but could not stand up to Arjuna.

Jaimini-Aśvamedha

assumed its normal form. (Caṇḍi also became free from the curse and gave up her perverse propensities.)

(3) The horse then reached Campakapuri closely guarded by Hamsadhvaja, who had a big army (71,000 elephants, 71,000 chariots, 100,000 horses and 2,430,000 infantry), and five sons of whom Sudhanvan was the bravest. Hamsadhvaja ordered every Kṣatriya to get ready for battle, failing which the defaulter was to be thrown into a boiling cauldron. Sudhanvan, while on his way to join the army, was detained by his wife Prabhāvatī. Hamsadhvaja, finding that Sudhanvan was not present, ordered him to be thrown into the boiling oil for breach of discipline. The boiling oil, however, became cool and did no harm to Sudhanvan who had prayed to Kṛṣṇa to save him. Hamsadhvaja's Purohita Śaṅkha—in order to assure himself of the oil having become cool—threw a coconut into it, with the result that the coconut burst into two pieces, one piece hitting Śaṅkha on the forehead and the other falling on the head of Likhita, another Purohita. Sudhanvan and his brothers captured Arjuna's horse. Sudhanvan vanquished Vṛṣaketu and Pradyumna in battle and forced them to retire from the battle-field. Anuśālva and Sātyaki met the same fate at the hands of Sudhanvan. Then Arjuna himself began to fight with Sudhanvan, and had been almost vanquished when Kṛṣṇa himself took his usual seat as the chariot-driver, and Arjuna succeeded in cutting off Sudhanvan's head, which fell on Kṛṣṇa's feet. The head-less

Mahābhārata

(16) *Niṣāda* — Arjuna defeated the son of Elkalavya in a very fierce battle.

(17-21) *Draviḍa*, *Andhra*, *Raudra*, *Māhiṣika* and *Kollagiri*. These regions were overrun without much trouble.

(22-24) *Gokarna*, *Prabhāsa* and *Dvārakā*. The Yādavas wanted to fight, but Ugrasena persuaded them to receive Arjuna as a friend.

(25-26) *Pañcanada* and *Gāndhāra*. Śakuni's son fought desperately but in vain. Many of his warriors were killed by Arjuna. The Dowager Queen-mother then appeared on the scene, and Arjuna at her request stopped the battle.

Arjuna consoled Śakuni's son, assuring him that he (Arjuna) looked upon him as his brother, and that it was out of consideration for Gāndhārī and Dhṛtarāṣṭra that his life had been spared. Śakuni's son was cordially invited by Arjuna to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

Jaimini-Aśvamedha

trunk of Sudhanvan killed many warriors on Arjuna's side. Kṛṣṇa threw Sudhanvan's head up into the sky, which was carried off by Śiva's hosts to Śiva who added it to his neck-garland. Sudhanvan's brother Suratha continued the fight, but Arjuna and Kṛṣṇa chose to retire from the battle; Suratha pursued them, and pushed back Arjuna's chariot which, however, was not overturned, thanks to the efforts of Hanumat. Arjuna cut off Suratha's head which fell on the head of Arjuna, and Arjuna fainted away (while Garuḍa as instructed by Kṛṣṇa was taking the head for being thrown into the Ganges at Prayāga, Śiva's hosts snatched it away and Śiva added that to his neck-garland). Hamsadhvaja then became ready to fight, but Kṛṣṇa pacified him, and Hamsadhvaja returned the horse and agreed to join Arjuna's escort to guard the horse. Kṛṣṇa stayed at Hamsadhvaja's capital for five days and returned to Hastināpura to inform Yudhiṣṭhira of the whole episode.

(4) Then the horse reached the *Bhayaṇaka* country. As the horse entered a lake there to drink water, it was transformed into a mare and on entering into another lake, it was further changed into a tigress. (The transformation into a mare was due to the curse of Umā who was confronted by a demon when she was practising penance to secure Śiva for her husband, to the effect that any one entering that forest or the lake within would be transformed into a female of the species. The transformation into a tigress was due to a curse of the Brāhmaṇa Akṛtavarna who was grasped

Mahābhārata

The horse turned back and started for Hastināpura. On hearing that Arjuna was on his way to Hastināpura, Yudhiṣṭhira asked Bhīmasena and the other brothers to hurry up the preparations for the sacrifice. Under Bhīma's charge, the sacrificial campus was prepared and decorated with gold all over; houses were also constructed to accommodate the invited kings along with their numerous followers; stables for the elephants and horses were also built up; plenty of food and drink of different kinds was also stored and the learned Brāhmaṇas were all ceremoniously received.

Messengers were sent to various kings, to give personal invitations, by Bhīma, as directed by Yudhiṣṭhira. The kings promptly arrived in large numbers and were suitably accommodated in the camp. Many sages and Brahmacārins with their pupils also arrived, and Yudhiṣṭhira personally escorted them to their respective quarters.

Yudhiṣṭhira was overjoyed to see that everything had been duly carried out, as planned.

Jaimini-Aśvamedha

by the foot by a crocodile). The horse assumed its natural form, when Arjuna meditated upon Kṛṣṇa.

(5) The horse then reached the *Strirājya* where no male person was allowed to live. Arjuna, when he entered the region with his five warriors, was surrounded by three lacs of women, and Queen Pramilā became ready to fight with him (her ladies had already carried off the sacrificial horse). But a 'voice from the air' advised Arjuna to marry Pramilā and to take her with him. Pramilā returned the horse and went to Hastināpura as Arjuna's wife.

(6) Then the horse reached the *Vṛkṣa* country where the trees had men, women, cattle, elephants etc. in place of fruit (they all lived only for a day).

(7) Thence to various regions where men had long ears, serving them as a covering for the body, and many eyes, feet, horns, horse's and donkey's heads.

(8) The horse then reached the capital of the demon Bhīṣaṇa (son of Baka killed by Bhīma), who had three crores of man-eating Rākṣasas under him, and a Brahmarākṣasa Medahan for his Purohita. Medahan advised Bhīṣaṇa to capture Arjuna and to offer him as a victim in the human sacrifice. One of the female demons, however, recognised Hanūmat, sitting on Arjuna's chariot, as one who had talked to Sītā in the Aśoka forest, and she with her party took to her heels. Arjuna killed Bhīṣaṇa and secured huge amounts of riches there.

(9) The horse then reached *Manipūra*, the capital of Babhravāhana (Arjuna's

*Mahābhārata**Jaimini-Āśvamedha*

All the sacrificial utensils were made of gold; various animals (including the aquatic ones) were there. Lacs of Brāhmaṇas were fed every day and dishes fit for kings were served to them.

Bhīmasena, along with Nakula and Sahadeva, treated all the kings suitably, as enjoined specially by Yudhiṣṭhira. Kṛṣṇa with his Vṛṣṇi warriors, Yuyudhāna, Pradyumna, Gada, Niśaṭha, Sāmba and Kṛtavarman, came there, headed by Balarāma, and was enthusiastically received.

Kṛṣṇa told Dharmarāja that while at Dvārakā he had heard from a Brāhmaṇa, that Arjuna had become very much emaciated owing to constant travel and worry,

son). Babhruvāhana captured the horse, but on knowing that it belonged to his own father, approached Arjuna and offered the horse to him in all humility. Arjuna, however, called Babhruvāhana a coward and kicked him, saying that he was behaving like a Vaiśya, and that Abhimanyu was far superior to him, adding that as Babhruvāhana's mother was a mere dancer in the Gandharvaloka, it was no wonder that like his mother, he was lacking in self-respect! Babhruvāhana then became ready for fight, and easily vanquished Anuśālva, Pradyumna, Nilaketu, Yauvanāśva, Hamsadhvaja and his sons, and Meghavarṇa. (Here follows a long description of Kuśa's fight with his father Rāma on a similar occasion. All the incidents in Rāma's life after his entry into Ayodhyā as king, on the death of Rāvaṇa are also described.) Babhruvāhana killed Vṛṣaketu and cut off Arjuna's head. He mourned Arjuna's death, so also did Citrāṅgadā and Ulūpi (the Nāga lady), the two wives of Arjuna. Babhruvāhana went to Pātāla, defeated Śeṣa and received from him the reviving gem; but on returning he found that Arjuna's head had disappeared. Then Kṛṣṇa came to the battle-field and on the strength of merit secured by observing Brahmacharya (?) revived Arjuna and Vṛṣaketu. Bhīma and Kuntī also arrived there and they all stayed at the palace of Babhruvāhana for five nights.

(10) On leaving Maṇipūra, the horse was confronted by another horse let loose by Barhiketu (Mayūradhvaja, father of Tāmradhvaja). Arjuna's horse was captured by Tāmradhvaja, and a fierce battle

Mahābhārata

but he was hale and hearty. He had sent a special message that care should be taken to see that there was no cause for dissatisfaction on the part of kings, in the matter of treatment meted out to them, and that Babhruvāhana should be specially honoured.

Yudhiṣṭhira confided to Kṛṣṇa that while he was quite glad that Arjuna had been able to accomplish his allotted task successfully and had won many battles, he was pained to find that Arjuna had to sacrifice ease and comfort on his account time and again.

He asked Kṛṣṇa how it came about that Arjuna — though possessing all the auspicious marks — was miserable. Kṛṣṇa told him that there was nothing wrong with Arjuna excepting that he had rather too long thighs or *Piṇḍikās*, which indicated constant travel. Draupadī fiercely looked at Kṛṣṇa when this defect was pointed out by him.

Jaimini-Aśvamedha

ensued. Tāmradhvaja vanquished Babhruvāhana and Aniruddha. Kṛṣṇa destroyed a hundred Akṣauhīnis of Tāmradhvaja with his discus Sudarśana. But Tāmradhvaja succeeded in taking both the horses in his possession. Mayūradhvaja, however, denounced his son's action in fighting with Kṛṣṇa and Arjuna. Disguised as Brāhmaṇas Kṛṣṇa and Arjuna saw Mayūradhvaja who received them with due honours. Kṛṣṇa told Mayūradhvaja that while he and his son (who was to be soon married) were travelling, a lion attacked his son and would spare him only if he had half of Mayūradhvaja's body. Mayūradhvaja readily agreed to give half of his body, but his wife Kumudvatī insisted on offering herself as she too was (the left) half of the body of Mayūradhvaja. But as the Brāhmaṇa (Kṛṣṇa) refused to have the left half, Mayūradhvaja asked his wife and son to cut him into two. The queen cut off Mayūradhvaja's head, but Kṛṣṇa immediately revealed himself. Mayūradhvaja was restored to his original form, and he agreed to join Arjuna's party to guard the horses.

(11) The horses then reached Sārasvatapurī. King Viravarman with his five sons and son-in-law Yama (the God of death, who had married Saṁyamini, Viravarman's daughter) vanquished Arjuna's army. Kṛṣṇa asked Hanumat to stop the rot, but he was unable to do anything. Ultimately Viravarman was pacified and he agreed to guard both the horses. Viravarman safely escorted Arjuna's army in boats across the big river.

Mahābhārata

Then Arjuna duly entered Hastināpura and was very affectionately received by Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira with his ministers and Kṛṣṇa. Babhruvāhana also arrived just then, with his mothers, and was duly honoured by Kṛṣṇa and the Pāṇḍavas. Kuntī herself offered valuable gems to Citrāṅgadā and Ulūpi.

Then on the third day, Vyāsa approached Yudhiṣṭhira and told him that the auspicious moment for the commencement of the sacrifice had arrived and that the sacrifice should be started without any delay.

(The MBh. version contains more or less some really historical accounts, and does not mention the episodes of the transformation of the horse into a mare and a tigress, trees having as fruit men and animals, the Niladhvaja, Caṇḍī and Candrahāsa stories; the writer of the Jaimini-Āśvamedha on the other hand, goes all out to invent incredible events and indulges in outrageous exaggerations. The reference to the *Strirājya* is perhaps based upon rumours current in the post-Alexander period.)

Jaimini-Āśvamedha

(12) Then the horse reached Kuntalaka, the capital of Candrahāsa, who had succeeded king Kuntalaka who had offered him his Kuntala kingdom. Arjuna found that the horses had mysteriously disappeared when Nārada made his appearance and informed Arjuna that the horses had entered Kuntalaka. (Here follows a detailed account as to how Candrahāsa who had six fingers to his left foot, was left an orphan, and had survived several attempts to murder him on the part of Minister Dhṛṣṭabuddhi whose daughter Viṣayā by changing the wording in the sealed letter by her father to her brother — विषयस्मै प्रदातव्यम् into विषयास्मै प्रदातव्या etc. — got herself married to Candrahāsa. Candrahāsa was a great devotee of Hari and daily worshipped Śaligrāma.) Candrahāsa saw Kṛṣṇa and worshipped him and restored the sacrificial horses to Arjuna. Kṛṣṇa stayed with Candrahāsa for three days.

(13) The two horses then repaired to the northern ocean and entered the waters. Arjuna saw there the sage Bakadālbhya who had been practising penance for an incredibly long time (he had seen twenty Brahmadevas, with eight, sixteen, thirty-two and sixty-four faces).

(14) The horses then came to Jayadratha's territory ruled over by the son of Jayadratha and Duṣśalā. The moment the son heard that Arjuna who had killed Jayadratha, had come there, he expired through sheer fright. Implored by Duṣśalā, Kṛṣṇa revived the dead son, and Duṣśalā agreed to go to Hastināpura to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

(C) THE SACRIFICE AND ITS AFTERMATH

Mahābhārata

The various preliminaries for the sacrifice were duly gone through. Six Yūpas each of Khādīra and Bilva and two of Devadāru, and one of Śleṣmātaka were erected. Golden bricks were made for the Cayana rite. Citis of the form of Garuḍa and other birds were also constructed.

The Brāhmaṇas then killed the horse and made Draupadī to lie down by its side. The sixteen Ṛtviks offered the different cut-off portions from the body of the horse into the fire. Yudhiṣṭhira gave one thousand crores of Niṣkas to the invitees, and the earth to sage Vyāsa who returned the same to Yudhiṣṭhira. Thrice the usual amount of Dakṣiṇā, and gold utensils etc. were given away to the Brāhmaṇas; gems, horses, elephants etc. were given to the kings. Plenty of food and drink (wine) was provided for all, day and night.

When the Aśvamedha sacrifice was just being concluded, with showers of flowers falling on the head of Yudhiṣṭhira, a great sensation was created by a Nakula with a part of his body made of gold issuing out of a crevice and declaring in a human voice — 'This your sacrifice is not worth a Prastha of the Saktu (corn)'. All were stunned by that statement. The Brāhmaṇas gathered round the Nakula, and

Jaiminī-Aśvamedha

Yudhiṣṭhira, duly consecrated for the sacrifice, performed the 'Iṣṭikācayana' of 400 bricks. Then was constructed the 'Garuḍapañcaka' Citi. The Suparṇa and Hamsa Citis consisted of 144 altars each as the right wing and the left wing; the tail and the beak were made up respectively of 100 bricks and 21 bricks. The second Śyena Citi was twice as big; the third, fourth and fifth were twice as big as the preceding one. The sacrificial pandal had 8 doors, 23 Yūpas (six made of Khādīra, seven of Palāśa, five of Bilva and five of Śleṣmātaka), three altars, a hundred ladles, etc. Vyāsa was named the Ācārya, and Bakadālbhya, the Brahman priest. The sixteen Ṛtviks, were Vāmadeva, Vasiṣṭha, and others; while Viśvāmitra, Pulaha and others, the door-keepers. Sixty-four couples (including sage Vasiṣṭha and Arundhatī, Kṛṣṇa and Rukmiṇī, Arjuna and Subhadrā) brought the holy water from the Ganges.

The horse was then taken to the Yūpa. (Nakula explained that the horse, by looking to Kṛṣṇa, indicated that Svarga was far inferior to the association with Kṛṣṇa.) Dhaumya squeezed the left ear of the horse, and milk flowed in place of blood. Bhīma cut off the head of the horse, which, instead of falling down, entered the Sun. Kṛṣṇa pierced the chest of the horse with a Bilva thorn, and again there was a flow of milk, testifying to the absolute purity of the horse. Immediately the horse's body fell down as a camphor-heap, with its *tejas* entering into Kṛṣṇa's mouth.

Mahābhārata

requested him to explain what he meant by the denunciation of the sacrifice which had been performed strictly according to the injunction in the Śāstras, at great cost. The Nakula said that he did not make his statement in a light-hearted manner, but had enough justification for the same, from his personal knowledge as to how a Brāhmaṇa from Kurukṣetra, living only on a handful of grain gathered from the fields, succeeded in securing heaven, along with his wife, son and daughter-in-law; half of his own body became golden as a result of the same incident. (The Nakula then narrated the following story of the Brāhmaṇa) —

‘There was a Brāhmaṇa in Kurukṣetra who used to maintain himself and his family on the grains of corn dropped down by the pigeons. Once there was a famine and the Brāhmaṇa had often to go without food, living upon only water. One day the Brāhmaṇa managed to secure a Prastha of Yava, and the same was divided into four Kuḍavas, each member of the family getting one Kuḍava. While the family was about to partake of the Saktus, a guest arrived, and the Brāhmaṇa gladly offered his Kuḍava-share to him. Finding the guest to be still hungry, the Brāhmaṇa’s wife offered her own Kuḍava-share to him; the son and the daughter-in-law did the same. The guest, who was really Dharma in disguise, was amazed at this self-sacrifice and blessed them that they would all reach Heaven

Jaimini-Āsvamedha

Then king Yudhiṣṭhira went through the Avabhṛta ceremony with great pomp, and offered the whole earth to Vyāsa, who courteously returned the same.

Bakadālbhya received a golden ball. Each R̥tvik received one chariot, one elephant, ten horses, a hundred cows adorned with gold, pearls weighing a Prastha, and four servants; each door-keeper was given one half of the above as well. Every king was given a thousand horses, a hundred elephants and one crore of gold coins.

The Brāhmaṇas were sumptuously fed; the food consisted of many sweet dishes; Bhīma acted as a waiter. At the conclusion of the sacrifice, two Brāhmaṇas came there, quarreling about the ownership of the treasure, unearthed in a field, which was gifted away. Both declined to accept the treasure, each one arguing that the treasure belonged to the other. Kṛṣṇa advised Yudhiṣṭhira to wait for three months, after which the Kaliyuga would commence, which would make the Brāhmaṇas forget their purer propensities, and they would be only too glad to grab whatever is given to them. (Then follows how the Kaliyuga would make people irreligious, while hatred and want of respect for the parents and elders would reign supreme.)

The episode of the Nakula is described practically in the same way as in the Mahābhārata. It is pointed out to Yudhiṣṭhira, that the performance of sacrifices is not the only way to secure heaven. Many sages have secured heaven by virtue of their Śraddhā (faith). Non-hatred towards all creatures, truth, straightforward behavi-

Mahābhārata

and Brahmālōka, as the fruit of their penance was equal to what can be secured by performing many Aśvamedha and Rājasūya sacrifices. After the Brāhmaṇa-family went up to heaven, I found my head to be formed of gold by the fragrance of the Saktus and water used in making the gift, and half of my body also became golden as a result of the sacrifice of the Brāhmaṇa. I came here to this great sacrifice, expecting to see the remaining part of my body also made of gold. But nothing of the kind has happened. Hence my declaration, that this sacrifice is inferior to the Saktu-sacrifice of the Brāhmaṇa.' —

(Yudhiṣṭhira is asked not to wonder at this, as penance, gifts, truth, etc. are on the same level.)

Then follows an account of the discussion between Indra and the sacrificial priests, as to whether the sacrifice should be performed involving the slaughter of animals, or with inanimate corn-grains and the like. Vasu, the king of the Cedis, gave a non-committal verdict, that the sacrifice should be performed with whatever material was available. Vasu had to go down to Pātāla for this prevarication. The fact is, that all-Brāhmaṇas, Kṣatriyas, Vaiśyas and Śūdras—could secure Heaven, without committing any Himsā, by having recourse just to Satya and Dāna.

Formerly, when Agastya, with many well-known priests, was performing a great sacrifice, Indra did not send down rain. Agastya said that if no food was available,

our, control of the sense-organs, non-excitement and penance are the means of securing Heaven.

* * *

The Jaimini-Aśvamedha, it would be found, appears to be conceived in a different spirit altogether. It is composed to glorify Kṛṣṇa, and is intended in every way to cater to the taste of the ordinary public for the bizarre and the miraculous, regardless of the probability of the several incidents here narrated. It invents the Bhayānaka and Vṛkṣa countries and the regions inhabited by people having many hands, eyes, feet, etc., and feels no compunction in making one Rākṣasī, who had talked to Sītā in the Aśoka forest, live long enough to take part in the period after the Mahābhārata War. The transformation of the horse into a mare and a tigress, the reference to Brahmadevas as having eight to sixty-four faces, as narrated by Bakadālbhya, bear ample testimony to the very fertile imagination of the writer.

The central figure in the Jaimini-Aśvamedha is Kṛṣṇa who is made to take part in almost every incident connected with the Aśvamedha, right from the very choice of the horse. He occasionally acts as the chariot-driver of Arjuna, takes part in the conflicts, and is vanquished by the enemy more than once. Ultimately, however, Kṛṣṇa triumphs and is able to restore back to life the chief opponents as well as the important personages on his

he would perform the Bija-yajña or the Cintā-yajña (meditation-sacrifice) and would command the entire wealth in the three worlds, and compel the semi-divine beings to attend the sacrifice. Then the priests were convinced by the penance-power of Agastya that Himsā of any kind was not necessary for a sacrifice. Indra then sent plenty of rain and personally pacified Agastya.

The reason why the Nakula openly condemned the sacrifice is stated as follows: Once, Jamadagni planned the Śrāddha ceremony, and placed the milk of the Homa-dhenu (sacrificial cow) in a clean vessel. Krodha (personified) spoilt the milk, just to find out what the sage would do when angry. But the sage remained quite calm. Krodha then admitted himself to be conquered by the sage, and requested him to forgive him. Jamadagni replied that the matter rested with his Pitṛs who were offended by Krodha. The Pitṛs cursed him to be a Nakula, and the curse was to terminate when he as Nakula would condemn the sacrifice of Yudhiṣṭhira.

own side! Vṛṣaketu, Ghaṭotkaca, Pradyumna, Aniruddha and others accompany Arjuna and have the mortification of being worsted in the battle. What the writer is actually aiming at it is difficult to surmise.

The Jaimini-Aśvamedha gives a more detailed account of the Aśvamedha proper, of the Dakṣiṇā disbursed, and of the various dishes served to the Brāhmaṇas.

It is noticeable that the Jaimini-Aśvamedha makes no reference to the lying of the chief Queen by the side of the horse. It describes Bhīma as cutting off the head of the horse (in the Rāmāyaṇa Kausalyā does that job). It altogether omits the Anugītā episode.

Both the MBh. and the Jaimini-Aśvamedha describe the Nakula-episode at the end of the sacrifice much in the same way. The Aśvamedha is almost condemned there, and is held to be far inferior and less effective as compared to the penance of a poor person who gives away with faith and fervour, whatever little belongs to him, to the needy. It is creditable to the writers, both of the MBh. and of Jaimini-Aśvamedha, that they did not suppress this episode altogether, which they could have easily done. The popular attitude seen in the Nakula episode seems to reflect public opinion in the Aśoka period, and this does not come into conflict with the theory that the MBh. was completed about the beginning of the Christian era.

I feel a great sense of relief, now that the work of editing the Āśvamedhikaparvan in the Critical Edition of the Mahābhārata, which was entrusted to me nearly twelve years ago, has been finished.

Although I have been serving as a member of the Mahābhārata Editorial Committee, ever since its inception forty years ago, and had the privilege of looking after the collation work as a member of the smaller *ad hoc* Editorial Committee prior to the appointment of Dr. V. S. Sukthankar as the General Editor in 1925, it was only in 1948 that I was able to devote my whole attention to the Mahābhārata work, after my retirement from the Sir Parashurambhau College. Dr. S. K. Belvalkar who was then working as the General Editor, in succession to Dr. Sukthankar, very kindly asked me if I would undertake the work of editing the Āśvamedhikaparvan. At the suggestion of Dr. Belvalkar, I first edited the commentary of Devabodha on the Sabhāparvan, to make myself more familiar with the editorial technique. In 1949, I seriously began my work on the Āśvamedhikaparvan.

I gladly acknowledge the valuable help rendered to me by the late Shri. S. N. Tadpatrikar M. A., who had been working for a long time in the Mahābhārata Department, in the matter of the difficult task of selection of the MSS. written in the several Provincial scripts of India. Dr. Belvalkar did not spare himself in going over the whole text with me and discussing matters regarding the choice of the final text. In spite of his own exhausting work as General Editor, Dr. Belvalkar was ever willing to help me in and out of office-hours whenever I requested him to do so. Dr. Belvalkar with his usual meticulous care, went also through the tedious task of correcting the proofs. I gratefully acknowledge the special kindness shown to me by Dr. Belvalkar.

In a way, the Āśvamedhikaparvan does not bring forth many out-of-the-way problems of text-constitution. The splitting of the text into Adhyāyas has been somewhat confusing. A remarkable feature about this parvan is that there is a very long interpolation (the Vaiṣṇava-Dharma) containing more than 1700 ślokas. This Vaiṣṇava-Dharma section is omitted altogether in the Northern MSS., and appears to have been added later in the interests of Vaiṣṇavism. At the end of the Āśvamedha sacrifice, Kṛṣṇa is made to reply to Yudhiṣṭhira's questions regarding the Vaiṣṇava ritual, tenets etc., which appears quite irrelevant.

The Āśvamedhikaparvan could be normally expected to describe the Āśvamedha sacrifice in all its details. But actually such a description is disappointing in the extreme. One would naturally expect here what the 'Revolving legends' (Pāriplavas) recited during the year the horse was wandering about were, but not a word is said about them, though we have the conventional description of the Dakṣiṇā, and of the food served to the Brāhmaṇas. Two-thirds of the Parvan is devoted to matters not directly

connected with the sacrifice. The itinerary of the horse covers many countries; only a few battles are described as having been fought in some of the countries.

The Jaimini-Aśvamedha which is ascribed to Jaimini, devotes itself completely to the description of matters directly concerning the horse and the sacrifice. A comparative statement of the contents of the Mahābhārata and the Jaimini-Aśvamedha, given above, is expected to be instructive.

Before concluding, I must express my thanks to Dr. R. N. Dandekar, Joint General Editor of the Mahābhārata, for many a valuable suggestion. Thanks are also due to Shrimati Dr. Shilavati Oka M. A., Ph.D. for helping me in the work on the Anugītā.

Shri G. G. Soman and Shri N. M. Khuperkar of the Mahābhārata staff, who looked after the Critical Apparatus and proof-correcting, gave their whole-hearted co-operation to me and I feel great pleasure in offering my best thanks to them. Shri S. B. Mahableshwarkar, Head of the Mahābhārata Press Department, also deserves thanks for the great care with which the printing has been carried out.

27th August 1960 }
 Ṛṣipañcamī,
 Poona. }

R. D. KARMARKAR

वैशंपायन उवाच ।

तोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।

प्रस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः ॥ १

उत्तीर्य च महीपालो वाष्पव्याकुललोचनः ।

पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विपः ॥ २

तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।

मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परवलार्दनः ॥ ३

तमार्तं पतितं भूमौ निश्चसन्तं पुनः पुनः ।

ददृशुः पाण्डवा राजन्धर्मार्त्तमानं युधिष्ठिरम् ॥ ४

तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं जनेश्वरम् ।

भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ५

राजा च धृतराष्ट्रस्तमुपासीनो महाभुजः ।

K.

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K2.5). Ś1 K3.4 D1.5
read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. ॐ स्वस्ति
अस्तु प्रजायाः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ; K1 ॐ
नमो भगवते वासुदेवाय ॐ; K3 श्री नमो भगवते वासुदेवाय ।
अनन्तेनाय नमः ।; K2 D1 ॐ नमः श्रीपरमात्मने नमः ।
(D1 श्रीगणेशाय नमः ।)

2* द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं

पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।

यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं

किं तस्य पुण्यजलैरभिषेचनेन ।

B1.5 (B1 ॐ) नमो भगवते वासुदेवाय; B3 ॐ नमो गणे-
शाय; B4 ॐ नमो गणपतये; Dc1 D2 श्रीगणेशाय नमः ।;
Dn1 श्रीकृष्णाय नमः ।; D3 श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै
नमः । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगणेशाय नमः ।
रेणुकायै नमः ।; D5 ॐ नमो गणपतये । श्रीगुरुभ्यो नमः ।;
D6 ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ

1 Before the ref., K2 ins. नमो विनायकाय । गणेशाय
नमः ।; K3 श्रीकुण्डिराजाय नमः ।; B5 ॐ नमः सवित्रे ।;
T1 श्रीलक्ष्मीनरसिंहाय नमः ।; G2

3* शुक्राम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।;

M1 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः ।;
M2 हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगणाधिपतये नमः ।
अविघ्नमस्तु । Before 1, M2.3 (which both om. the
ref.) ins. हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । —^a)
Ś1 कुस्वोदकं; D1 कुस्थो. K3 स (for तु). —^a)
K5 महाबाहोर.

2 ^a) B3 D (except D1) तु (for च). K2 B
(except B3) D (except Dc1 D1) M1-3 महाबाहुर
(M1-3 'हो'); K5 महीपालं; M4 जलौघादि (for मही-
पालो). —^b) K5 धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः (= 1^b); T वाष्पपर्या-
कुलेक्षणः. —^c) Ś1 K1.5 कूले (for तीरे). Ś1 K1.4
G3 गंगायां. —^d) Dc1 व्याधाविद्ध. G3 द्विजः (for
द्विपः).

3 ^a) Ś1 lacuna for तं सीदमानं. K3 पतितं तु;
G1.2 पीड्यमानं (for सीद^a). —^b) K2.3.5 D1.3.5
नोदितः. —^c) K4 चैव; Dc1 चैवं; T G3 पार्थ (for
चैनं). —^d) Ś1 K1.3 कृष्णः परमधर्मवित्; T G3 कृष्णः
कमललोचनः.

4 ^a) Ś1 K3 दृष्ट्वा (for भूमौ). —^b) K3 lacuna.
D5.6 श्वसंतं च (for निश्चसन्तं). B1.2.4 Dc1 श्वसंतं च
मुदुर्बुद्धः. —^c) K2.4 B1.2.4 (marg. as in text)
Dc1 Dn1 D1.5.6 पार्थिवा (for पाण्डवा). —^d) K2.4
B Dc1 Dn1 D1.5.6 S धर्मपुत्रं (M3 'राजं') (for
धर्मार्त्तमानं).

5 ^a) K3 D1 सीदमनसं (for दीन^a). —^b) Ś1 K1.5
अचेतसं; B2 (marg.). 3.5 D2.4 अचेतनं; Dn1 D5.6
नरेश्वरं (for जनेश्वरम्). —^c) Ś1 K1.3 शोकेन महा-
विष्टाः.

6 ^a) B Dn1 D5.6 राजा तु; G1.2 राजानं. B1.2
[5]पि; B4 Dn1 D5.6 च (for तम्). —^b) K3 उप-

त्यमाह महाप्राज्ञो महाशोकप्रपीडितम् ॥ ६
 तेषु कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
 धर्मेण कौरव्य जितेयमवनिस्त्वया ॥ ७
 भुङ्क्ष्व भ्रातृभिः सार्धं सुहृद्भिश्च जनेश्वर ।
 शोचितव्यं पश्यामि त्वया धर्मभृतां वर ॥ ८
 चितव्यं मया चैव गान्धार्या च विशां पते ।
 विहीनो राज्येन स्वमलब्धधनो यथा ॥ ९
 वृत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
 स्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ॥ १०
 त्वानेष मां पूर्वं धर्मात्मा दिव्यदर्शनः ।

दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ ११
 स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्यात्मन एव च ।
 वध्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ॥ १२
 कर्णश्च शकुनिश्चैव मैत्रं पश्यतु कर्हिचित् ।
 द्यूतसंपातमप्येषामग्रमत्तो निवारय ॥ १३
 अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 स पालयिष्यति वशी धर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १४
 अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 मेढीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ १५
 समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप ।

यः G1.2 तथा दीनो (for उपासीनो). K5 सहा-
 तः; T G1.2 महाभुजं. B D (except D1) पुत्रशोका-
 पीडितः. —^a) K2.4 B D S महाबुद्धिर् (for 'प्राज्ञो').
^a) K2.4 D1 S महाबुद्धिं जनेश्वरं; K5 बुद्धिर्जनेश्वरः;
 -4 Dc1 Dn1 D4-5 प्रज्ञाचक्षुर्जनैः (Dn1 D2-5-6 नैः) श्वरं;
 D2.3 प्रज्ञाचक्षुर्युधिष्ठिरं.

7 Before 7, M ins. दूतराष्ट्र उवाच. —^a) K4 D1
 शार्दूल; K5 नरं. —^b) G8 वाक्यम् (for कार्यम्).
^c) K2-4 B D कौतिय (for कौरव्य). —^d) B
 .6 अवनी. K4 च या (for त्वया).

8 ^a) Dn1 D5.6 भुङ्क्ष्व भोगान्भ्रातृभिश्च. —^b) B
 xcept B3) Dc1 तथैव च; Dn1 D5.6 मनोनुगान्;
 नरेश्वर (for जने). —^c) Dn1 शोचितव्यं न (by
 unsp.). —^d) Ś1 K1.3.5 त्वयि (for त्वया).

9 ^a) K3 राजन् (for चैव). —^b) K2.4 D1 महा-
 ते; K3 विशेषतः; B1-3 S महामते; Dn1 D5.6 मही-
 त (for विशां पते). —^c) K2.4.5 B D S ययोः
 K2.5 D1 'स्य' पुत्रशतं नष्टं; K3 पुत्रं विहीनो राज्येन
 io). —^d) K1 G1.2 M1 लब्धधनं (K1 नैर्); K2-5
 D1.2.4 T G3 M2-4 -ल (M2.3 -लु) लब्ध धनं (K3
 ते). B1-4 Dc1 Dn1 D3.5.6 स्वमलब्धं यथा धनं.

10 ^a) T G3 हितकार्यस्य; G2 काम्यस्य; M4 म-
 श्वर. —^c) K4 च (for सु). —^d) G1 M परि-
 तोस्मि. K3 परितप्ये सुदुर्मतिः.

11 Ś1 reads 11 on marg. —^a) T स हि मे (for
 मां). K1.3 मा; B4 Dc1 यत् (for मां). K4 D1
 मां (by transp.); D4 मां सर्वं. Dn1 D5.6 उक्त-
 विदुरो यन्मां. —^b) T दीर्घं (for दिव्य). —^c)

Ś1 K1.3 न भविष्यति; K4 हि नशिष्यति; D5.6 विन-
 शिष्यसि.

12 ^a) D8 इच्छसि. T G कामं (for राजन्). K2.4
 D1 इच्छसि स्वस्ति चेद्राजन्. —^b) B D (except D1)
 S कुलस्य कुरु मे व (B1.2 मद्र) च. —^c) K5 B1.4 D2-6
 त्यज्य (D6-ज) ताम् (for वध्यं). M दुर्बुद्धिर् (for
 दुष्टात्मा). —^d) D6 युधिष्ठिरः (for सुयोधनः).

13 ^a) K2 कर्णश्च शकुनिश्चैव. —^b) K1 Dn1 मे न,
 K2.4 B1.3.4 (marg.). 5 D1.5 Dn1 G3 नैतं; B4 (orig.)
 मैत्रं. Ś1 K1 B3-5 T पश्यतु; K2 G1.2 पश्यति; K3
 मैत्रं. G3 M1-3 पश्यत. —^c) G1 द्यूतं. K4 D1
 पश्य हि; G3 M1-3 पश्यत. B5 D2.3 एतेषाम्;
 संतापम्; B5 Dn1 D5.6 -संघातम्. B5 D2.3 एतेषाम्;
 T अत्येकम्. K3 द्यूतमस्यातमप्येषाम् (sic); M दू (M4
 द्यू) तसंवादमन्वेषाम्. —^d) D5.6 अग्रसादे; G3 मंत्रमत्तो
 (for अग्रं). K3 निरमया (for निवारय). Dc1 Dn1
 M अग्रमादेन वारय

14 ^a) K2 राजानं कुरु धर्मज्ञं. —^b) K2.4 D1 धर्म-
 राजं; D2-4 धर्मपुत्रं (for धर्मात्मानं). —^c) Ś1 K (except
 K5) om. (hapl.) 14^a-15^b. —^d) M4 मही (for वशी).
 —^e) T G3 वसुधाम् (for पृथिवीम्).

15 Ś1 K1-4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) M1-3
 च (for न). —^b) K5 धर्मपुत्रं; B4.5 D1-4 धर्मात्मानं
 (for कुन्तीपुत्रं). — After 15^{ab}, S ins.:

4* विनाशमुपयास्यन्ति तव पुत्रा न संशयः ।
 —^a) Ś1 मेधी (before corr. 'पी') भूत्वा; K1 मेधी***;
 B1.2 T1 G3 मेधीभूतं; B3-5 T3 M4 मेधीभूतः; Dc1
 मेधि; D6 मेढा; M1-3 मेधीभूतः. G3 मेधीभूतस्त्वया
 राजन्. —^d) Ś1 K1 परिगृह्णीष्व; Dc1 प्रतिगृह्णीय. Ś1

देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितृनपि ॥ ३
 त्वद्विधस्य महाबुद्धे नैतदगोपपद्यते ।
 विदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमपि ते कृतम् ॥ ४
 श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।
 कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा ॥ ५
 नेमामर्हसि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ।
 पितृपैतामहीं वृत्तिमास्थाय धुरमुद्रह ॥ ६
 युक्तं हि यशसा क्षत्रं स्वर्गं प्राप्तुमसंशयम् ।
 न हि कश्चन शूराणां निहतोऽत्र पराञ्जुखः ॥ ७

त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा ।
 न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया ह्यस्मिन्नणे हताः ॥ ८
 एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९
 गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम ।
 सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मामनुकम्पसे ॥ १०
 प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।
 श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन ॥ ११
 यदि मामनुजानीयाद्भवान्गन्तुं तपोवनम् ।

— ^६) Ś1 K1. 3. 5 विधिवत्; G2 विहितैर् (for बहुभिः). K5 B4 D6 T चाप्तः; B1. 2 भूरि- (for स्वाप्त-). K2. 4 B3. 5 D1-4 G1. 3 M विविधैरा (K2 G3 'श्चा') सदक्षिणैः. — ^७) D3 वेदांस (by metathesis) (for देवांस). — ^८) K4 D1 तथा; B1. 2. 5 M1-3 अथ (for अपि). — After

5* अतिथीनक्षपानेन कामैरन्यैरकिंचनान् ।

[Ś1 K1. 3. 4 D1 -दानेन (for -पानेन).]

4 K2. 8 B Dn1 D8-6 om. 4^{ab} Ś1 K1. 5 D2 read 4^{ab} after 2; K4 D1 read the same for the first time after 2. — ^७) K4 (first time). 5 त्वद्विधेषु; G3 'धश्च'. B T G1. 2 M3 महाबुद्धेर्; D2 'राज'; G3 'बुद्धिर्'. — ^६) B1. 5 G1. 2 त्वयि (for अथ). — ^८) B1-3 अपि वा; B4 इति वा; G M च त्वया (for अपि ते).

5 ^७) K1 D2 श्रुत्वा; D3 शुभा (for श्रुताश्च). Ś1 K1. 3 B3 D2-4 हि; T ते (for च). T1 च (for ते). — ^६) K1 भीमाद् (for भीष्माद्). — ^७) K2. 5 चापि; K4 वापि (for चैव). D1 कृष्णद्वैपायनाद्वापि.

6 K1 partly damaged. — ^७) G1. 2 स त्वं नार्हसि (for नेमाम्). — ^६) K3 कृत्ति; G3 मत्ति (for वृत्ति). B1. 2 D2. 6 समनु- (for त्वमनु-). — ^७) K2. 5 -पैतामहं. T M वृत्तम् (for वृत्तिम्). K1. 3 B1. 2. 4 D (except D1. 4) पितृपैतामहं वृत्तम्.

7 ^७) Ś1 (sup. lin.) एतद्धि; K4 संयुक्तं; G3 युद्धं हि (for युक्तं हि). M1-3 यशसः. Ś1 K1. 3 क्षेत्रं; D5. 6 G2 क्षात्रं. — ^६) B1. 2 प्राप्तुं स्वर्गम् (by transp.); B3. 4 Dc1 प्राप्तं स्वर्गम्; G1. 2 गंतुं स्वर्गम्. Ś1 K1. 4. 5 D1-4 M प्राप्तम्. K3 असंशयः; S न संशयः. — ^७)

K2 कश्चिन्न; B Dc1 D2 (marg. sec. m.) कश्चिद्धि (for कश्चन). M1-3 वीराणां (for शू°). — ^८) Ś1 निहितो; K4 D1 आहतो; Dc1 न हतो (for निहतो). K4 न (for ऽत्र).

8 ^६) B1 तं; D1 यत् (for तत्). — ^७) K4 च शक्याः (for शक्यास्ते). — ^८) K2. 4. 5 B D ये (D3 य) सिन् (for ह्यसिन्). Ś1 K1. 3 ये स्वया निहता रणे.

9 ^६) Ś1 धर्मात्मानं; K3 स धर्मात्मा (for धर्मराजं). — ^८) M2. 3 उक्त्वाथ (for उक्त्वात्). T G3 तं राजा नक्षपानतः.

10 Before 9, B (except B1) D (except D1) T2 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^७) D1 गोविन्दे. Ś1 मम या; K1. 3 समया (for मयि या). — ^६) T1 त्वया (for तव). T G2 मया (for मम). — ^७) Ś1 K1 सौहृदे ये (for 'देन'). Ś1 (by corr.) तथा; T1 मयि; G3 मया (for तथा). — ^८) B1 यथा; Dc1 तथा; G1 सह (for सदा). B1. 4 Dc1 Dn1 T2 मय्यनु- (for मामनु-).

11 ^७) B3 D2-4 मम (for तु मे). — ^६) D3 चक्रं (for चक्र). — ^७) K5 G2 श्रीमत्. — ^८) Ś1 K1. 3 मम; K2 त्वया; K4 D1 G3 तव; K5 मया; Dn1 D2. 3 G1. 2 M सर्व- (for सर्वं).

12 ^६) B3 तपोधनं (for 'वनम्'). — After 12^{ab}, S ins.:

6* कृतकृत्यो भविष्यामि इति मे निश्चिता मतिः ।
 — ^७) K4 D1 नाहं (for न हि). K1 प्रपत्स्यामि; D3 च पश्यामि. — ^८) K3 Dn1 T G3 M1-3 पातयित्वा; G1. 2 सूदं (for घातं). K4 D1 M1-3 पितामहान्. — ^७) G1 नृसिंहः; G2 नृशंसः (for कर्णं च). B2 Dc1

अश्वमेधपर्व]

आश्वमेधिकपर्व

न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ।
 कर्णं च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२
 कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्क्रूरादरिंदम ।
 कर्मणस्तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः ॥ १३
 तमेवंवादिनं व्यासस्ततः प्रोवाच धर्मवित् ।
 सान्त्वयन्सुमहातेजाः शुभं वचनमर्थवत् ॥ १४
 अकृता ते मतिस्तात पुनर्वाक्येन शुद्धसे ।
 किमाकाशे वयं सर्वे प्रलपामु मुहुर्मुहुः ॥ १५

विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका ।
 यथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिवन्द्येन युज्यते ॥ १६
 मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः ।
 असकृच्चैव संदेहाश्लिङ्गनास्ते कामजा मया ॥ १७
 अश्रद्धधानो दुर्मेधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् ।
 मैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८
 प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ ।
 युद्धधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ १९

T₂ पुरुषव्याघ्र (T₂ 'घ्र:); D_{5,6} पुरुषेष्वाघ्र. —¹) S₁ K₁ [अ]पलायनं; D₀₁ 'यिने. G_{1,2} गृहं वीर्यबलान्वितं.

13 ^a) K₃ B₁ कर्मणो. K₄ D₁ T₂ G₂ केन (for येन). B₂ तप्येयम्; G₃ M₃ मुच्येत. —^b) S₁ K D₁ S (except T₂) तस्मात्; D₀₁ यस्मात्. D₀₁ क्रूराद्; T M₁₋₃ पापाद् (for क्रूराद्). B (except B₁) D₂₋₄ जनीदन (for अरिंदम). —^c) S₁ K_{2,3} B (B₂ damaged) D (except D₁) T₂ कर्मणा तद्; T₁ G कर्म तच्च (for कर्मणस्तद्). S₁ K_{1,2,3,5} D₁ M₂ विधत्स्वेह (K₂ 'ह'); K₃ विधात्स्वेह; D_{5,6} विधात्स्वेह (for 'स्वेह). —^d) S₁ K D₁ T₁ G M₁₋₃ न हि; M₃ न त्वं न हि. —^e) K₃ मे शुध्यते (for शुध्यति मे).

14 ^a) B₁₋₄ D₀₁ D₀₁ T₂ पार्थ (for व्यासस्). —^b) K₃ B₂ D₂₋₆ तत्र; B₁₋₄ D₀₁ D₀₁ T₂ व्यासः (for ततः). S₁ K_{1,3} D₁ धर्मज्ञ (for 'वित्). —^c) B₄ शास्त्रयन् (sic). B₁ M₁₋₃ स; M₃ हि (for सु). B_{1,2} सांत्वयन्श्रवणा वाचा. —^d) B₁ T₂ शुद्धं; D₀₁ इदं (for शुभं). D₀₁ D₁ अयवीत् (for अर्थवत्). G_{1,2} M वेदवेदांगतत्त्ववित्.

15 Before 15, M₁₋₃ ins. व्यासः. —^a) S₁ व्याघ्रता; S सुकृता (for अं). G₃ मे (for ते). S₁ K_{1,3} पुनस् (for मतिस्). —^b) K₃ कालेन; D₅ वाक्येन; D₆ वा येन (for वाक्येन). G M₂ मुखसि. K_{2,4} D₁ शुद्धसे बालवपुनः. —^c) K₂ हिमाकाशे (sic); D₀₁ D_{2,6} किमाकाश (for 'काशे). B D तात (for सर्वे). G₃ किमु को वाक्यः सर्वे. —^d) B_{2,4,5} D_{5,6} S प्रल (G₃ 'लो)पामो.

16 ^a) K₁ विदितः; K₄ D₀₁ विदिता. D_{2,6} च (for ते). T₁ G₂ विदितः क्षत्रधर्मस्ते. —^b) K₂ D₃ तेषां (for येषां). K₃ युद्धेन; D₄ युज्येन. K₁ D₆ M₁ जीविका. — T₁ G₂ repeat 16^{ad} after 7*.

—^{cd}) B₁ T₁ G₂ (last two second time) तथा (for यथा). T₁ (second time) G_{1,2,3} (second time) M₂ तु कुर्वन् (for प्रवृत्तो) and नातु- (for नाधि-). B_{2,5} D₆ युज्यसे. S₁ K₁₋₄ D₁ यथा च वर्तन्ते (K₁ च न तु नृ-; K₄ वृत्तेन नृ) पतिर्न पापां (K_{2,3} 'पे) शन युज्यते; T₁ G₂ (both first time) यथा च वै त्वं नृपते श्रीकर्व (T₁ 'वा) धात्स्मोऽप्यसे. —^e) K₃ यथा च वै त्वं नृपते शाकभानो विमोक्ष्यसे.

17 ^a) G₃ चंधाश् (for धर्माश्). —^b) S₁ K₃ D₆ T₂ यथातथ्येन. K₁ D₁ मे (for ते). K₁ तथा तथ्येन चेतसः. —^c) M₂ यथावत्सं (G₁ 'स्तु) श्रुतास्त्रया (M₁ 'स्तव); G₃ यथातथ्येन मे शृणु. — After 16^{ad}, S ins.:

7* यथा वै कामजां मायां परित्यक्तुं त्वमर्हसि ।

[T₁ शोकजां (for कामजां).]

— After the above, T₁ G₂ repeat 16^{ad}. —^a) K₁ D (except D₀₁) चापि (for चैव). —^d) D₁ छत्रास् (for छिन्नास्). K₄ कामया मया; G_{1,3} कर्मजास्त्रया (for कामजा मया).

18 ^a) S₁ K₁ B₂ M_{2,3} अपि (for अस्मि). G₃ लुप्त-वृत्तोसि च ध्रुवं. —^b) D₃ न (for मा). G M भूस्त्वं (for भव). K₄ न चैवं भवती युक्तम्. —^d) T₁ एवम् (for इदम्).

19 ^a) K₃ तव; M₁₋₃ मम (for च ते). T₁ G₂ नृप (for सन्ध). —^b) S₁ K D₀₁ D_{1,2,6} T₂ राज-; G_{1,2} युद्धे (for युद्ध). K₃ धर्मश्. S₁ K_{1,3} तथा (for च ते). D₂₋₄ भद्रं ते (for ते सर्वे). —^d) K₃ दानधर्मश्. K_{2,4} D₁ वै; K₅ वि- (for ते). D₀₁ स्मृताः; D₃ श्रुतः; G₂ [s] नघ (for श्रुताः).

20 ^a) K_{1,4,5} D₁ G₂ M सर्वधर्मज्ञ. —^b) K₃ D₁

स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वागमविशारदः ।

परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न हि कश्चित्स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाः ॥ १
ईश्वरेण नियुक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ।
करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवना ॥ २
आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्ततः ।

शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत ॥ ३
तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन च युधिष्ठिर ।
तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते ॥ ४
यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप ।
पूयन्ते राजशार्दूल नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ५
असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मलक्रियाम् ।

M विशारदः —) D⁶ परिमुह्यसि; K¹ D¹ मुह्यस् (for
(for भूयस्). — ^d) B¹ G² एव; T¹ G³ इह (for
इव).

Colophon. — Adhy. name: Ś¹ K¹ १. २. ४ D¹ व्यास-
वाक्यं; T¹ भगवन्माहात्म्यं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ś¹ B¹ D¹ D⁴ 2 (as in text).
— Śloka no.: D¹ D⁵ 20.

3

1 G¹ श्रीवेदव्यास (for व्यास). — ^a) Ś¹ K¹ ३
महाबाहो; K⁴ D¹ न ते युक्तम्; G¹ २ भवत्प्रज्ञा (for
तव प्रज्ञा). — ^b) K⁴ D¹ अज्ञत्वम् (for न सम्यग्).
D¹ मनः (for मतिः). — ^c) T स्वधर्मस्य; M¹-३ स्वयं
मान्यः (for स्वयं मर्त्यः). — ^d) K² ४. ५ B¹-४ D¹ D¹
D¹ ५. ६ क्रियां. G M स्ववशात्कु (G¹ २ 'शं कु'रुते क्रियां).

2 ^a) B⁵ ४ हि; D¹ च; D⁵ प्र- (for नि-). D⁶
प्रयोक्तव्यं (for नियुक्तोऽयं). — ^b) B² ३ D¹ मानद (for
मानवः). K¹ साधु साधु च मानवाः; K² ४. ५ D¹ T
G³ पुरुषः (T G³ कुरुते) साध्वसाधु वा. — ^c) K² ४
विविशः; K⁵ D¹ विवशः; G¹ [अ]सुकृतं; G² M¹-३. ४
(inf. lin. as in text) [अ]सुकरं (for पुरुषः). — ^d)
K⁴ D¹ तत्काम- (for तत्र का). K⁴ D¹ M² परिदेवना
(by metathesis).

3 ^a) K¹ सत्यमेव (for मन्यसे च). B¹-४ D¹

वाथ; B⁵ D¹ S पार्थ (for चाथ). — ^b) Ś¹ K¹ ३
कारिणम्; T¹ कर्मिणम्. K⁴ पापकर्माणसंमतं (sic);
D⁶ कर्मणि संमतः. — ^c) T G³ तत्र (for शृणु). D⁶
यत्र (for तत्र). K¹ यथाकामम्; K⁵ त्वया पापम्;
D¹ यथाप्रज्ञम्. G² वासम्. K⁴ शृणुष्व त्वं यथार्थम्.
— ^d) K⁴ अपकृत्येन; G² अनुकृष्येत (for अप').

4 ^a) Ś¹ K¹-३ चापि; K⁴ D¹ वापि (for चैव).
— ^b) K⁴ D¹ [अ]पि (for च). — After 4^{ab}, K⁵ ४
(marg.) D¹ ins.:

8* पूयन्ते तु नरा राजसंस्माद्यज्ञाः परायणम् ।

[Cf. 5^{ad}. K⁴ तदेतस्मात् (for तस्माद्यज्ञाः).]

— ^c) D¹ चरन्ति. D³ नित्ये. B¹ (marg.) D¹ विवुधा
(for पुरुषा). — ^d) B⁵ M¹-३ [s]स्मिन् (for स्म).
D¹ कुरुते; D²-४ भारत (for कुर्वते).

5 ^a) Ś¹ K¹-४ वापि (for चैव). — ^b) K² ४ D¹
त्यागेन (for दानेन). K²-४ B⁵ D¹-४ T¹ M³ युधिष्ठिर
(for नराधिप). — ^c) K⁴ पूयन्ते; G¹ प्रीयन्ते. K²
३. ५ B⁵ ५ D (except D¹ D¹) T G³ नरशार्दूल. — ^d)
D⁶ G² दुष्कृतिः. K⁵ कर्मिणः; K⁴ B¹ D¹ D¹ कर्मणः;
B¹ ३. ५ D¹ D²-६ G¹ २ M कारिणः.

6 ^a) G³ [अ]मंराश (for सुराश). — ^b) Ś¹ K⁵
B¹ G³ मलक्रियाः. — ^c) D¹ प्रययेत; T G प्रयतते.
K² ४ D¹ महाराज. — ^d) D² असाद्. K (except

प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ॥ ६
 यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः ।
 ततो देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यर्षयन् ॥ ७
 राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधं च भारत ।
 नरमेधं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ ८
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ।
 बहुकामाच्चवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ९
 यथा च भरतो राजा दौःपन्तिः पृथिवीपतिः ।
 शाकुन्तलो महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ १०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 असंशयं वाजिमेधः पावयेत्पृथिवीमपि ।

अभिप्रायस्तु मे कश्चित् त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ११
 इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
 दानमल्पं न शक्यामि दातुं वित्तं च नास्ति मे ॥ १२
 न च वालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितुम् ।
 तथैवार्द्रवणान्कृच्छ्रे वर्तमानानृपात्मजान् ॥ १३
 स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम ।
 करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणान् ॥ १४
 दुर्योधनापराधेन वसुधा वसुधाधिपाः ।
 प्रनष्टा योजयित्वास्मान्कीर्त्या मुनिसत्तम ॥ १५
 दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तकारणात् ।
 कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६

K₅) B D (except Dn₁) T G_{1.3} M₄ यज्ञः; M₁₋₃ यज्ञं. B₃ परायणः.

7 °) K₅ यज्ञैर्देवाः; B₁₋₃ G₁ यज्ञैर्नैव; M₄ यज्ञा-
 देव. — °) Ś₁ K₁ देवात् (for देवाः). — °) D_{5.6}
 दैते (D₅ 'त्ये'यान् (for दानवान्). K_{1.3} अभ्यः (K₁
 'त्य'दर्शयन्; D_{5.1} अत्यधर्षयन्; D₁ अप्यं; T₂ अत्यं;
 G₁ अप्रं; M_{2.3} (before corr. as in text) अभ्यहर्षयन्.

8 °) G₃ नरमेधाश्च. T G₃ हि (for च). — °) K_{2.4} D₁ नरमेधं; K₃ सर्वमेधाः; T₁ क्रतुमुख्यौ. — °)
 K_{2.4} D₁ सर्वमेधं; T₁ हयं (for नरं). — °) M_{2.3}
 त्वं माहर (for त्वमा').

9 °) K₅ D₂₋₄ युक्तेन; B_{1.2.4} वृत्तेन (for -वित्तेन).
 Ś₁ K₁₋₄ B₂ (marg.) s. 4 (marg.) D₁ बहुमेव महाबाहो
 (K_{2.4} D₁ राज). — °) D₅ यदा (for यथा).

10 °) D_{2.4} भारतो. T श्रीमान्; G₃ धीमान् (for
 राजा). D₅ यथा भरतराजासौ. — °) Ś₁ दौर्व्यतिः;
 K₁ दौर्व्यतिः; K_{3.4} D_{5.1} s. 5.6 दौर्व्यं (D₅ 'ष्ठु')तिः;
 K₅ दौर्व्यतः; B_{1.2.5} D₁ D₁ T G₃ दौर्व्यतिः; B_{3.4}
 दौर्व्यतिः. Ś₁ K_{1.3} B₁ पृथिवीपते; T G₃ पुरुषोत्तमः;
 G_{1.2} तु (G₂ च) महीपतिः. — °) Some S MSS.
 शाकुन्तलो. — °) G_{1.2} यस्ते (for तव).

11 °) K_{2.4} D₁ वाजिमेधं. — °) K₄ D₁ याचेयं;
 D_{5.1} पावयं; G₂ पावयेत्. K₅ B₁ (marg.) D₂₋₅ पृथि-
 वीपतिः; T G₃ पत्नीन्. — °) K₄ M₁₋₃ अभिप्रायं.
 B_{1.2} [s] स्ति (for तु). — °) Ś₁ K_{1.3} मे (for त्वं).

K_{2.4.5} D₁ तं शृ (D₁ तच्छृ)णुष्व महामुने; S त
 (M₁ तं त्वं मे; M₄ तत्र त्वं) श्रोतुमर्हसि.

12 °) M_{1.2} इदं. — After 12^{ab}, T G₃
 14^c-15^d and M reads 14^{cd}, repeating it in its pr
 place. G_{1.3} om. (hapl.) 12^c-14^b. — °) T G₃
 (for दानम्). D_{5.1} अत्यं; G₃ अल्पान्. K_{1.2.5}
 M_{3.4} शक्यामि; K₄ D₁ वक्ष्यामि; D₁ D_{5.6}
 शक्नोमि. — °) Ś₁ K₁ न च (by transp.).

13 G_{1.2} om. 13 (of. v. l. 12). — °) B_{1.2}
 B₃₋₅ D_{5.1} D_{1.4.6} तु (for च). G₃ न चापल...
 दीनान्. — °) B_{2.4} D_{5.6} द्रविणान्; D₄ ब्राह्मं (for
 [आ]द्रव्यं). T G₃ तथैव द्रविणांस्तो (G₃ 'णो'स्तो)के.

14 G_{1.2} om. 14^{ab} (of. v. l. 12). — °) T₂ तु
 राजा (for पृथिवीं). — °) Ś₁ K₁ यज्ञाय; K_{3.5} D₁
 D_{5.6} यथार्थं; T G₃ M₄ राजार्थं (G₃ 'र्थी') (for यज्ञार्थं).
 — D₅ om. (hapl.) 14^c-15^d; T G₃ read the same
 after 12^{ab}. M reads 14^{cd} for the first time after
 12^{ab}. — °) T G₃ कथम् (for करम्). Ś₁ K₁ करवाम
 हनिष्यामि (sic); G_{1.2} अहमाराधयिष्यामि. — °) Ś₁
 K₁ परायणं; D (except D₁; D₃ om.) G 'यणः'.

15 For the sequence in T G₃, cf. v. l. 14. D₃
 om. 15 (cf. v. l. 14). K₄ D₁ om. (hapl.) 15.
 — °) K₁ D_{5.1} दुर्योधनपराधेन (sic). — °) T G₃ M
 वसुधां. G_{1.2} वसुधायां नराधिपाः. — °) K_{5.6} T G₃
 M प्रविष्टा; B_{3.5} D_{2.4} विनष्टा; G_{1.2} प्रतिष्टा (for
 प्रनष्टा). T G योषयित्वा. — °) T निमग्रा (for अकीर्त्या).
 Ś₁ K_{1.3} B₅ D₂ M₄ द्विजसत्तम; D_{5.1} मनुजसत्तम

पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पिकः ।
 विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविपर्ययः ॥ १७
 न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन ।
 अत्र मे भगवन्सम्यक्साचिव्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 हूतमनुसंचिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९
 विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ।

उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महीपतेः ।
 तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति ॥ २०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत्समाचितम् ।
 कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदतां वर ॥ २१
 व्यास उवाच ।
 यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारंधमं नृपम् ।
 यस्मिन्काले महावीर्यः स राजासीन्महाधनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(hypermetric). Gs इमानात्मनि सत्तम.

16 ^a) D₆ क्षपिता (for पृथिवी). — ^b) K₁ D₆₁
 D_{1.2} T₂ G_{2.3} M₄ क्षपिता; D₆ पृथिवी (for क्षपिता).
 K₁ विभु-; G_{2.3} जय- (for वित्त-). — ^c) K₄ शोकश्;
 B D₆₁ D₂ कोषश्; T₁ पाशश्; M_{1.2} कोवश् (sic)
 (for कोशश्). T₁ G₃ M₁₋₃ विकीर्णो. K₃₋₅ D₁ S [S]यं
 (for सौ).

17 ^b) B (except B₂) प्राथम- K_{2.4} D₁ -कल्पकः;
 D₆₁ D₂₋₄ -कल्पितः. D_{5.6} विधिः पृथगकल्पितः; S
 वाजिमेधे म (M₄ 'धम) हाक्रतौ. — ^c) K₃ D₆ -तुष्टोयं; T
 G₂ -तुष्टोयं; G₁ M₄ -तुष्टोयं; G₃ -तुष्टाय (for -दृष्टोऽयं).
 — ^d) K₅ D_{2.4-6} शिष्टे. S₁ K₃ -विपर्ययात्. K_{1.2.4}
 B_{2.3} D₁ S विशिष्टो विधिपर्ययः (K_{1.2.4} B₃ D₁ 'ययात्;
 M_{1.2} 'यया).

18 ^a) G_{1.2} द्वि (for च). K₄ D₁ प्रतिक्रियां; D₆₁
 D₆₁ 'विधिं; D_{5.6} 'निधी-; M₂ 'निधिः. D₃ गंतुं
 (for कर्तुं). — ^b) K₄ विधीदामि (for चिकीर्षामि).
 G_{1.2} [इ]ह मानद (for तपोधन). — ^c) G₁ आश्रमे
 (for अत्र मे). D₃ G₃ भगवान्. — ^d) S₁ K_{1.3}
 सान्निध्यं (for साचिव्यं).

19 MSS. om. the ref. — ^b) K₄ D₁ कृष्णद्वैपाय-
 नस्. B₁ T₁ G₃ तथा. — ^c) B₁ (marg.) M_{1.2} इव;
 G₁ M₄ क्षमि-; G₂ M₃ क्षपि (for अनु-). T G₃ स
 मुहुतं तु संचिन्त्य. — ^d) S₁ K₃ राजानमिदमब्रवीत्; M₁₋₃
 धर्मराजमथा. — After 19, K₅ D (except D₆₁ D₁)
 ins.:

9* कोशश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति ।
 [Cf. 16° for the prior half. Some MSS. कोषश्.]

20 Before 20, B₅ D₆₁ M₁ ins. व्यास उवाच.
 — ^b) G_{1.2} मेरोरु; M शीर्षे (for गिरौ). K₄ हिम-
 वता; G₂ 'वत-; M_{1.2} 'वतः; M₃ 'वते; M₄ हैम-
 वते. M_{1.3} स्मृतं; M₄ चितं (for स्थितम्). — ^d)
 K₄ D₁ मरं (D₁ 'रु) तस्य. K_{3.4} महीपते; K₅ B_{3.5} D
 (except D₁) T G₃ महात्मनः (D₃ 'ना). — ^e) G₂
 आनय त्वं (for 'यस्व). — ^f) K₄ D₁ G_{1.2} M ते
 (for तद्).

21 ^a) K₄ D₁ मरुतस्य. — ^b) K_{2.4.5} D (except
 D₆₁ D₆₁) उपार्जितं; S (except T₁ G₁) समाहितं (for
 'चितम्). — ^c) G₂ कस्मिंश्चित्. D_{5.6} नृपतिर् (for स
 नृपो). — ^d) K₁ वरः. K₃ बभूव मुनिसत्तम.

22 ^a) D₄ शुश्रूषते. G₃ शुश्रूषा यदि ते पार्थ. — ^b)
 K₁ कारत्रसं (for कारंधमं). D₂ G₁ नृप. G₃ शृणुष्व
 सकलं नृप; M₄ (inf. lin. as in text) शृणु कारंधमो
 नृपः. — ^c) K₄ कस्मिन्. T₂ कुले (for काले). K₃
 महावीर्यं. K₄ D₁₋₄ महाबलः; T₁ G₃ 'रयः; G_{1.2}
 घनाधिकः (for महाधनः). S₁ K_{1.3} B₂ (also as in
 text) कथयिष्यामि ते सर्वं यथा राजा महाधनः.

Colophon om. in G_{1.2} M. — Adhy. name.: K₄
 D₁ मरुताख्यानं; B₁₋₄ D₆₁ D₆₁ D_{2.4} संवर्तमरुतीयं;
 D₃ मरुतीयं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 S₁ K₄ B₁ D₆₁ D_{1.4-6} T G₃ 3 (as in text). — Sloka
 no.: D₆₁ D₅ 23.

४

युधिष्ठिर उवाच ।

शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनम् ।

द्वैपायन मरुतस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १

व्यास उवाच ।

आसीत्कृतयुगे पूर्वं मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।

तस्य पुत्रो महेष्वासः प्रजातिरिति विश्रुतः ॥ २

प्रजातेरभवत्पुत्रः क्षुप इत्यभिषिष्टुतः ।

क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ॥ ३

तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परमधार्मिकम् ।

तांस्तु सर्वान्महीपालानि क्ष्वाकुरकरोत्प्रभुः ॥ ४

तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽभूत्प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ॥ ५

विविंशस्य सुता राजन्वभूवुर्दश पञ्च च ।

सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६

दानधर्मरताः सन्तः सततं प्रियवादिनः ।

तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ॥ ७

खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्यमकण्टकम् ।

नाशक्रोद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८

तमपास्य च तद्राष्ट्रं तस्य पुत्रं सुवर्चसम् ।

अभ्यपिञ्चत राजेन्द्र मुदितं चाभवत्तदा ॥ ९

4

1 K4 D1 G3 om. 1. —^a) G1 शुश्रूषोः. T1 सर्व-
(for तस्य). K5 धर्मस्य. —^b) K1 राजर्षेः; K2
राजर्षिः. B3 अनु- (for परि-). S1 K2.3 कल्पनं (K3
कं); B3 D3.4 M1.2 कीर्तितं (for कीर्तनम्). —^c)
K1 मरुतस्य. —^d) S1 K3 कथं. G2 मा (for मे).

2 ^a) B1-4 Dc1 पार्थ; B5 Dn1 D2-6 T2 तात (for
पुत्रं). —^b) D1 om. (hapl.) 2^a-3^d. —^c) Dn1 D5.6 T2
महाबाहुः (for महेष्वासः). —^d) B1.
2.3 (marg. as in text).4 Dc1 Dn1 D2.5.6 प्रसंधिर्
(for प्रजातिर्). K2.4 D1 इति वीरवान्; K5 B Dc1
D4 S अववृत्तः (for इति विश्रुतः).

3 Ds om. 3^a; D1 om. 3 (of. v. 1. 2). —^a)
S1 K2.3 B3.4 प्रजातेर; K6 B1.2.5 Dc1 Dn1 D2.5.6
G1 प्रसंधेर् (for प्रजातेर्). —^b) K1 क्षुपा; K4 जप;
G1 क्षुध; G2 क्षुत; G3 क्षुभ (for क्षुप). B5 D2
[अ]भिसंज्ञितः; Dc1 संस्थितः; D3 [उ]पसंज्ञितः (for
[अ]भिषिष्टुतः). —^c) K2.5 Dn1 D4-8 T2 G2 M4
इक्ष्वाकुरः; B5 damaged (for 'इक्ष्वा'). —^d) S1
K1.3 धर्मपालो (for मही). G1 [उ]द्वतः (for अववत्).
K4 पुरा (for प्रभुः).

4 K3 om. (hapl.) 4. —^b) G3 आसन्परमधार्मिकाः.
—^c) G3 तान् (for तु).

5 ^a) K3 transp. ज्येष्ठस् and तु. K1 विवशो

(hypermetric); D1 विंशो (for विंशो). —^b) S1
वसुमतां (for धनुः). —^c) K3 वंशस्य. —^d) G1 om.
(hapl.) 5^d. —^e) S1 K2 Dc1 D1.3 विविंशो; K1
विवशो. B3 धार्मिकः (for भारत).

6 ^a) K2 विविंशस्य. —^b) K1 D1 ब्रह्मण्यः; K2
D5 सगराः; G1.2 विक्रमाः (for वादिनः).

7. K4 D1 om. (?hapl.) 7^{ab}. —^a) K2.5 धर्मपराः;
Dc1 रताः; T1 G3 कर्मरताः (for धर्मे). K3 सभ्याः;
B D (D1 om.) शांताः (for सन्तः). —^b) D5 ब्रह्म-
(for प्रिय). S (except T2) प्रजाहितचिकीर्षवः. —^c)
Dc1 शिखीनेत्रः; D3 खनी; M खुरी (for खनी).
—^d) S1 K1.3 B2 (marg.).3 चानुर्वर्ण्यम् (for स-
तान्सर्वान्).

8 ^a) K2 सखीनेत्रस्य; K3 खने; M खुरी (for
खनी). G3 विश्रांतो; M4 (sup. lin.) विख्यातो (for
विक्रान्तो). —^b) K2 D1 राष्ट्रम् (for राज्यम्). T G3
वसूनि च (for अकण्टकम्). —^c) K2.4.5 D1 M न
शक्तो; B3 Dn1 D2-6 नाशकद्; T1 G1.2 अशक्तो (for
नाशकोद्). B4 राजा (for राज्य). —^d) B3.3 D2-4
नानुरज्यत; T1 G3 नानुरजति; M1-3 नान्वरज्यत. K3
प्रभुः (for प्रजाः). K2 D5.6 नानुरज्यस्ततः प्रजाः.

9 ^a) T1 G ततो (G1.2 'म'पहाय; M संस्थापयं-
(M3.3 'य'ति (for तमपास्य च). S1 K1-3 B3 D1
[अ]थ (for च). T1 G3 M4 तं (for तद्). K2 B

स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा ।
 नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १०
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः ।
 प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११
 तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत्कोशवाहनम् ।
 तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात्पर्यपीडयन् ॥ १२
 स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशस्त्ववाहनः ।
 आर्तिमार्छित्परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३

न चैनं परिहर्तुं तेऽशकुवन्परिसंक्षये ।
 सम्यग्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ १४
 यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
 ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५
 ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमान्नराधिपान् ।
 एतस्मात्कारणाद्राजान्विश्रुतः स करंधमः ॥ १६
 तस्य कारंधमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ।
 इन्द्रादनवरः श्रीमान्देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७

Dn1 D1. 2. 4-6 G2 M4 राजये; K5 G3 राज्यात्; T1 राष्ट्रे.
 K4 तमयास्याश्च तद्राज्ये; Dc1 T2 'पासायै तद्राज्ये; D3
 तमुपास्य च तद्राज्यं. —^b) T1 G3 सुवर्चलं (for 'सम्').
 —^c) K4. 5 B1. 2. 4. 5 Dn1 D4. 5 T G अभ्यर्षिचंत; B3
 'पिच्यंत; M अभिषिक्ते तु. D2 T1 G1 राजेंद्रं. —^d)
 All MSS. (except Ś1 K1. 8) मुदिताः (K5 'तश्') (for
 मुदितं). D2-8 हि (for च). K2 तथा; D2-8 ततः;
 T1 M प्रजाः (for तदा).

10 ^a) G विषयान् (G8 'यं') (for विक्रियां). —^b)
 K2. 4. 5 B1. 2. 4 Dc1 Dn1 D1. 5. 6 T2 च तत्; K8 D1
 G8 तदा (for तथा). —^c) G1 नियता; G2 नियतौ.
 Ś1 K8 नियतो मा (K8 म) नयामास; K1 'तो नि'यां.

11 ^a) D1 ब्रह्मणः. —^b) Ś1 दमः; M1. 2 क्षम-
 (for शम-). Ś1 K1. 8 शमान्वितः (for 'दमा'). K2. 4
 D1 शूरो दमसमन्वितः (K2 'तं'); K5 शूरो दाक्षिण्य-
 संयुतः; G1. 2 M8. 4 गुणवान्क्षमयान्वितः. —^c) K5 T1
 M1. 2 om. च. Dc1 तस्य; D5 तत्र (for तं च). B3
 Dc1 D2. 4 [क्ष]नुरज्यंत (for [क्ष]न्व). —^d) B1. 2 D1
 यशस्विनं; B1 (marg.) T1 मनस्विनः; B6 D2-4 मनीषिणं.

12 ^a) G [क्ष]तिधर्म- (for धर्मप्र-). Dc1 प्रवर्तस्य.
 Ś1 K1. 8 तस्य सद्धर्मनित्यस्य; K2. 4. 5 तस्य प्रवृत्तधर्मस्य.
 —^b) K4 व्यनशीत् (for व्यशीर्यत्). B Dn1 D2. 4
 कोष- (for कोश-). D3 [क्ष]शीर्यत्कोषस्य वाहनं. —^c)
 B1-4 Dc1 D2 क्षीणकोष- —^d) K4 B1. 2. 4 (marg. as
 in text). 5 Dc1 D1 M1-8 'र्यवारयन् (for 'पीडयन्').

13 ^a) K2 D3 सं- (for स). —^b) B3-5 कोषस्.
 B1. 2 [स]त्पवाहनः; T1 G2. 8 सवां (for त्वां). K4
 D3 क्षीणकोषश्च वाहनः; K5 Dc1 Dn1 D2. 5. 6 क्षीणको-
 शाश्च (Dc1 'पत्स्य' वाहनः. —^c) T1 ऋच्छन् (for आच्छन्).
 Ś1 K1 T1 परं (for परां). K2. 4. 5 D1 राजन् (for
 राजा). —^d) K2 राजा (for सह). M3 [क्ष]मात्यैः (for

भृत्यैः). Dc1 परेण. K4 D1 भृत्यैश्चैव परेण च.

14 ^a) Ś1 K1 निशि तं (Ś1 [by corr.] न शतं); K3
 न च तं; Dn1 न चैवम्. D (except D1) अभिहंतुं (for
 परिहर्तुं). K8 मे (for ते). —^b) Ś1 K1 परिशि (K1
 'श')क्ष्यये; K3 'पंधिनः; B Dc1 D2. 8 इति लक्ष्ये; T
 G3 परिसंक्षयात्. —^c) Ś1 K1 सम्यग्वृत्तिः. B1. 2 G1
 राजासौ; B6 G2 राजानं. —^d) B2 धर्मनिष्ठो; D3
 'नित्ये; G2 'नित्यं. K1. 2. 4 D1 युधिष्ठिरः.

15 ^a) K4 D1 तदा वै (for यदा तु). —^b) Ś1
 K1. 8 वै स-; G1. 2 [स]शासत् (for ससौ स-). K2. 4. 5
 D1 गतो वै स नरोत्तम (K4 'मः'); B3 गतो वै नृप-
 सत्तम; M गतोसौ सपुरोहितः. —^c) B1. 2 तदा (for
 ततः). Ś1 T1 प्रदध्मौ. M4 स्व- (for स). K6 प्रदध्मौ
 स करं तस्य. —^d) D6 तपोवलं (for ततो व').

16 ^a) K2 D3 अजयन्. —^b) K3. 5 Dn1 D1 प्रति-
 सीमान्; T2 G2. 8 स (G3 आ) सीमांतान्; G1 प्रभीतांतान्
 (for प्रातिसीमान्). —^c) K3 राजा (for राजन्).
 —^d) Ś1 करंधयः.

17 ^a) Dc1 om. तस्य कारंधमः. T1 श्रीमान् (for
 पुत्रस्). G1 आवीक्षितस्य पुत्रोभूत्. —^b) G1 पुरा (for
 सभवत्). T1 G2 सुमुखी (T1 'खो') धर्मवरसलः. —^c)
 ins. after 17^{ab}: T2 G3 subst. for 17^{ab}:

10* पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवदाविक्षसंज्ञकः ।

[T2 -मुक्तो. G3 आविक्षि.]

T1 cont.:

11* कारंधम इति ख्यातो यभूव जगतीपतिः ।

—^c) K2 अनुचरा (sic); D6 अवरजः; S (except
 M2) अनवमः (for 'वरः'). M4 (sup. lin.) मरुतः
 परमः श्रीमान्. —^d) K3 विक्रमेगारिदुर्जयः.

तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते स वशे तदा ।
 स हि सम्राडभूतेषां वृत्तेन च बलेन च ॥ १८
 अविस्त्रिन्नाम धर्मात्मा शौर्येणोन्द्रसमोऽभवत् ।
 यज्ञशीलः कर्मरतिर्धृतिमान्संयतेन्द्रियः ॥ १९
 तेजसादित्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २०
 कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च ।
 मनांस्वाराधयामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१
 य ईजे हयमेधानां शतेन विधिवत्प्रभुः ।
 याजयामास यं विद्वान्स्वयमेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२
 तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।

मरुतो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशः ॥ २३
 नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ।
 स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भमयान्युत ।
 कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४
 मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्व उत्तरे ।
 काञ्चनः सुनहान्पादस्तत्र कर्म चक्रार सः ॥ २५
 ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च ।
 चक्रुः सुवर्णकर्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥ २६
 तस्यैव च समीपे स यज्ञवाटो बभूव ह ।
 ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ।
 मरुतः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

18 G_{1.2} om. 18-19. —^a) B_{1.2} सर्वे तस्य (by transp.). —^b) Ś₁ K₁ om. from स up to शौर्येण (in 19^b). K₈ मही; K₄ वशस् (for वशे). T₁ तथा (for तदा).

19 G_{1.2} om. 19; Ś₁ K₁ om. up to शौर्येण (in 19^b) (cf. v. 1. 18). —^a) B_{1.2} M₄ आवीक्षिन्; D₁ अविस्त्रिन्; D_{1.6} क्षन्; D₈ छिन्. T G₈ आविस्त्रिदेव (G₈ वं) धर्मात्मा. —^b) D₂₋₄ वीर्येण (for शौ). —^c) K_{2.4} G₈ M कर्मरतो; B₂ (marg.). s. 5 D₁ D₂₋₆ धर्मरतिर्; D₁ सर्वरतो (for कर्मरतिर्). —^d) K₁ G₈ वृत्तिमान्; T वृत् (for धृति). K₂ D₁ संजितेन्द्रियः; B_{8.4} स जि (for संय).

20 ^a) G₁ M₁₋₃ संकाशः (for -सदृशः). —^c) D₈ भूत्वा (for बुद्ध्या). —^d) K_{1.4} D₁ T₂ G₂ M सु (G₈ सं) स्थितः (for सुस्थिरः).

21 ^b) Ś₁ K₁ प्रशयेण; B_{1.2} T G₂ सशमेन (for प्रशमेन). — D₁ om. 21^{cd}. —^c) K₄ मनसा; D₁ मनसि. B₁ [आ]दारयामास; B_{2.3} द्वार; B₈ [आ]द्वाद (for [आ]राध).

22 ^a) Ś₁ (before corr.) यजते; G₈ बहूनां (for य ईजे). M_{1.2} हयमेधेन. K_{2.4.5} D₁ ईजे स (K₈ हयाज) चाश्वमेधानां (D₁ धेन). —^b) K₅ पुनः (for प्रभुः). —^c) K_{2.5} D₁ तं (for सं). —^d) K_{1.4} [अ]गिरः;

D₁ D_{8.4} [अ]गिरा.

23 ^a) Ś₁ K_{1.8} [स]क्षि; D₁ [स]भि- (for स्ति- —^c) D₁ D₁ D₁ मरुतो; D_{2.3} मरुतो. K_{2.4} I M₄ धर्मात्मा. —^d) K₈ महायशः.

24 ^a) K₈ नगायुत. —^b) Ś₁ K_{1.8} मनुर् (for विष्णुर्). —^c) Ś₁ K₂ D₂₋₄ यक्षमाणो. —^d) Ś₁ K_{1.8.6} D_{8.6} कौंभमयानि. B₁ [अ]य; T₁ तु; G₈ च (for [उ]त्त). D_{8.4} शातकुम्भमयान्वितः. —^e) G₈ शुभ्राणि (for शु).

25 ^a) Ś₁ K_{1.5} श्वेतं; B₄ D₁ D_{2-3.6} T₂ G₈ M₄ मेरु (for मेरु). G_{1.2} देवं तत्र समासाद्य. —^b) K₄ उत्तरे; G₈ उत्तरे. —^c) G₂ सुमहत्; M_{2.4} सुमहा. Ś₁ K_{1.8} कांचनं सुमहच्छूनां; K_{2.4.5} D₁ कांचनैः स महोत्साहसः; T₁ कांचनं सुमहत्पार्श्व. —^d) K₂ सूत्र; K₈ सर्वं (for कर्म). K_{2.4.5} D₁ ह (for सः).

26 ^a) K₄ B₈ D₁ D₁ तत्र (for ततः). K₂ कुंडानि; D₂ कुंडांश्च; D₈ कुंडीश्च. Ś₁ पात्रं च; K₈ G₁ पात्रश्च; K₄ D_{1.4} T पात्राणि; D₁ पात्रीं च; D_{8.6} पात्रांश्च. —^b) Ś₁ K₈ पिठराणि; K₄ D₁ पितराणि; D₁ पीठराणि; D₂₋₆ पि (D₁ पी) ठराश्च; T फलकानि. —^d) T₁ तेषां (for येषां).

27 ^a) T₁ M तु (for च). K₈ B₈ च; T ह (for स). G तस्यैव तु समीपेन. —^b) D₁₋₃ महानभूत्

५

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंवीर्यः समभवत्स राजा वदतां वरः ।

कथं च जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १

क च तत्सांप्रतं द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते ।

कथं च शक्यमस्माभिस्तदवाप्तुं तपोधन ॥ २

व्यास उवाच ।

असुराश्चैव देवाश्च दक्षस्यासन्प्रजापतेः ।

अपत्यं बहुलं तात तेऽस्पर्धन्त परस्परम् ॥ ३

तथैवाङ्गिरसः पुत्रौ व्रततुल्यौ बभूवतुः ।

बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः संवर्तश्च तपोधनः ॥ ४

तावपि स्पर्धिनौ राजन्पृथगास्तां परस्परम् ।

बृहस्पतिश्च संवर्तं बाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५

स बाध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।

अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरोचयत् ॥ ६

वासवोऽप्यसुरान्सर्वान्निर्जित्य च निहत्य च ।

इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वव्रे पुरोहितम् ।

पुत्रमङ्गिरसो ज्येष्ठं विप्रश्रेष्ठं बृहस्पतिम् ॥ ७

याज्यस्त्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्राजा करंधमः ।

(for बभूव ह). — °) Ś1 रेने (for ईजे). K6 T G8 स तत्र (by transp.); B1 यत्र स. — °) K4 Dc1 D1 मरुतः; K6 मरुतैः; D8 मरुतः. Ś1 K2 B1 Dc1 D2.3 सह तैः; T1 G1 M4 सहितः. G2 मरुतस्य हि तत्सर्वैः. — °) K1.2 B1-3 D2-6 T1 G2 नराधिप.

Colophon. — *Adhy. name* : Ś1 K2.3 B3 Dc1 Dn1 D2.4-6 संवर्तमरुतीयः; K4 D1 मरुतयज्ञसंभारः; M1-3 यज्ञप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K4 Dn1 D4.5 4 (as in text); G1 M 3. — *Śloka no.* : K2 Dn1 28; D3 24.

5

1 Ś1 K1.3 om. (hapl.) 1^{ab}. — °) D2-4 transp. स and राजा. B1.2.4 Dc1 M ददतां; G2 दमतां (for वदतां). Dn1 D2.5.6 वर. T G3 स राजा पृथिवीपतिः. — °) K6 कदा (for कथं). B3 वा (for च). G3 जातरूपाणां. — °) K6 G1 M समायुज्यत. K1.2 D1-6 स द्विजः; T G M3 वै नृपः.

2 °) T सर्वं (for द्रव्यं). Ś1 K1.3 द्रव्यं च तत्कुतः प्राप्तं. — °) K3 D4 क च (for अत्र). D6 तिष्ठति; M1-3 शिष्यते (for तिष्ठते). Ś1 K1 भगवन्क च तिष्ठति. — °) Ś1 K1 ततो (for तद्). K1.2 तपोधनः; D6 धनं.

3 Dc1 om. 3^{ab}. — °) K2.5 B2-5 Dn1 सुराश्चैव (for [ए]व देवाश्च). — °) K4 D3 प्रजापते; B3 D6 पतिः. — °) K4 Dn1 अपत्यं (for 'त्यं). K4 D1 तात (for तात). D3 अपत्यं वह तातस्य. — °) K4.5

D1 om. ते. K3 D2.4-6 संस्पर्धं (D6 'र्धं) त; Dc1 तत्स्प; D8 स्पर्धयंतः; T1 ते स्पर्धंति.

4 °) T1 G3 च (for [ए]व). D1 [आं]गीरसः. M1-3 तथैवांगिरसावेतौ. — °) K2.4.5 D1.4 (marg.) G1.2 M पितृतुल्यौ; Dn1 ब्रह्म; D5.6 तत्तुल्यौ वा; T वृत्ततुल्यौ (for व्रत°). — °) Dc1 om. बृहस्पतिर. G1 महा- (for बृहत्). — °) K1 संवृतश्च (for संवर्तश्च). Ś1 तपोधनाः.

5 °) K4 B2-4 Dn1 D1 तावतिः; Dc1 तान्प्रति (for तावपि). K2 स्पर्धितौ; D1 स्पर्धिनौ. — °) K4 D1 ब्राह्मणावजितेंद्रियौ. — °) K2.3 Dc1 Dn1 D5.6 T2 G2 M3 स; K6 B T1 G1.3 M1.2.4 तु (for च). — °) K1 स; T1 तु (for स्स). M1.2 स नित्यशः (for पुनः पुनः).

6 °) K1 बाध्यमानः (for बाध्य°). — °) T1 भ्रात्रा. — °) M3 दिव्यांश्च (for दिग्वासा). — °) K1.3-5 B1 Dc1 D2 G1 M वने (for वन). B1.2 अरोचत.

7 T1 om. 7^a-8^b. — °) K2 B1-3 Dn1 D5.6 विजित्य (for निर्जित्य). K1 निरुत्य; K3 हनित्य (by metathesis); K6 B1.2.4 Dn1 D5.6 T2 G3 निपात्य; Dc1 निशाम्य (for निहत्य). — °) K2 T2 ज्येष्ठम् (for पुत्रम्). Dc1 आंगिरसो; D1 अंगिरसां. K1.5 श्रेष्ठं; K4 D1 श्रेष्ठं (sic); T2 पुत्रं (for ज्येष्ठं). — °) K3 B1.3 Dc1 G3 M विप्रज्येष्ठं. D1 बृहस्पतिः.

8 T1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — °) D3 यज्यम्. K4 D1 M1-3 [आं]गिरसः; D3 G3 [आं]गी. — °)

वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च ।
 शतक्रतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ८
 बाहनं यस्य योधाश्च द्रव्याणि विविधानि च ।
 ध्यानादेवाभवद्वाजन्मुखवातेन सर्वशः ॥ ९
 स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्वशे चक्रे नराधिपः ।
 संजीव्य कालमिष्टं च सशरीरो दिवं गतः ॥ १०
 बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ।
 अविक्षिन्नाम शत्रुक्षित्स वशे कृतवान्महीम् ।
 विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत्स पार्थिवः ॥ ११
 तस्य वासवतुल्योऽभून्मरुतो नाम वीर्यवान् ।

पुत्रस्तमनुरक्ताभूत्पृथिवी सागराम्बरा ॥ १२
 स्पर्धते सततं स स्म देवराजेन पार्थिवः ।
 वासवोऽपि मरुत्तेन स्पर्धते पाण्डुनन्दन ॥ १३
 शुचिः स गुणवानासीन्मरुतः पृथिवीपतिः ।
 यतमानोऽपि यं शक्रो न विशेषयति स्म ह ॥ १४
 सोऽशक्रुवन्विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् ।
 उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिबाहनः ॥ १५
 बृहस्पते मरुतस्य मा स्म कार्पाः कथंचन ।
 दैवं कर्माथ वा पित्र्यं कर्तासि मम चेत्प्रियम् ॥ १६
 अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणां च बृहस्पते ।

C. 14.
B. 14.
K. 14.

B₁ वीर्यं च (for वीर्येण). D₁ वीर्येणाप्रतिलोकेन. —^d) D₂. 6 दत्तेन; T वित्तेन; M₁-3 व्रतेन (for वृत्तेन). — After 8^{od}, K₂ ins. 12*. K₄ om. (hapl.) 8^c-9^b. —^e) G₁. 2 ज्यायान् (for [शो]जस्वी). —^f) B₂ स शुचिष्ठिरः; K₂ D₁. 4 संशितव्रतः; K₅ शंशि.

9 K₂ om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). —^a) B₂ तस्य; D₂ पश्य; G₁ स्वस्व; G₂ स्वस्व (for यस्य). M₁-3 योधाश्च. —^b) D (except D₁) मित्राणि (for द्रव्याणि). —^c) K₁-3 B D ins. after 9^{ob}; K₄ after 8^{od}; K₅ after 9:

12* शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च सर्वशः ।

[^c) K₁. 2 तु (for the first च). D₂. 5. 6 महार्हाणि.]

— G₂ om. 9^{od}; D₄ reads it on marg. —^e) M₁. 2. 4 (inf. lin. as in text) नादेनै (M₁ 'ने'व; M₂ ध्यातादेव (for ध्याना); K₂ D₁ D₂ भवान् (for [अ]-भवद्). ^f) S₁ सर्व (for राजन्). —^d) S₁ मुखं वातेन; B₂ D₁-3 मुखवातेश्च. D₁ संयुगे (for सर्वशः).

10 ^a) K₄ D₁ राजन् (for सर्वान्). —^b) S₁ नराधिप; K₂ 'धिपान्. —^c) S₁ K₁. 3. 6 समीक्ष्य; D₁ संजीय; D₁. 5. 6 स जीव्य (sic); T स जीवन् (for संजीव्य). K₂ कालसिष्टं (sic); K₃ 'दिष्टं; K₄ D₁ 'शिष्टं (for 'मिष्टं). K₂ D₁ तु (for च). —^d) S₁ K₃ स च वीरो; K₁ सर्ववीरो (for सशरीरो).

11 ^a) D₁ om. पुत्रस्तु. B₂ D₂. 3 [5]पि; D₃ om. (for तु). —^b) K₄ D₁ धर्मराट् (for 'वित्). D₂ ययारिव स धर्मवित्. —^c) D₁ अविक्षन्; D₂ अविच्छिन्; T G₁. 8 अविक्षिन्; G₂ अवीक्ष्यो; M₄ आवीक्षिन्. K₁. 1. 5 D₁-4 शत्रुक्षित्; K₂ सर्वक्षित्; D₁ D₂. 6 शत्रुक्षित्;

S (G₂ damaged) शत्रुघ्नो (for 'क्षित्). —^d) S (G₂ damaged) यो (for सः). S₁ K₃ वशी. (for वशे). —^e) M₄ विक्रमैश्च (for 'मेण). S₁ K₁. 3 चापि; K₂ T G₂ चापि (for चैव). —^f) T₁ पितैव. B₂ D₂-4 नराधिपः (for स पार्थिवः).

12 K₂ om. (hapl.) 12^a-13^b. —^b) K₂ D₂ मरुतो; D₁ D₁ मरुतो. —^c) G₂ तद् (for तम्). K₄ D₄ T₁ G अनुरक्तो.

13 K₂ om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). —^a) B₁. 2. 4. 5 D₁ D₁ D₂. 3. 5. 6 स स्म सततं (by transp.); B₂ हि सदा यस्तु. K₂ तस्माद्; K₄ D₁ तस्य; T G₂ यस्तु; G₁. 2 यस्माद् (for स स्म). —^b) K₂ D₁ पार्थिव; B D₁ D₁ D₂-6 नित्यदा (for पार्थिवः). —^c) K₁ वामे चापि; D₁ स वासवो (for वासवोऽपि). K₂. 4 D₁ D₁ मरु- (D₁ 'रु)तेन. —^d) K₂ D₂ पाण्डुनन्दनः.

14 ^a) K₁ नाशुचिः (for शुचिः स). T G₂ सद्; M₁-3 स्म (for स). —^b) K₂. 4 D₁ D₁ मरु- (D₁ 'रु)तः. T स महीपतिः (for पृथिवी). —^c) K₁ यातमानो; D₁ G₁ यज् (for यतं). B₁. 2 तं; D₂. 4 वै (for यं). —^d) M₄ हि (for ह). T G₁. 3 निर्विशेषयति स्म ह.

15 ^a) M₁. 2 न शक्रवन् (for सोऽशः). —^d) K₁ हरिबाहनाः.

16 M₄ om. 16-17. —^a) K₂. 4 D₁ D₁ मरु- (D₁ 'रु)तस्य. —^b) G₂ मा (for स्म). G₁ M₂ कदाचन (for कथं). —^c) G₂ कारयथाः (for कर्माथ वा). K₂ B D₁ D₁ D₂. 4 T G₁. 2 पि (B₁. 2 वै)त्यं वा (by transp.); D₂ पित्र्यं. —^d) B₁. 2 (marg. as in

इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १७
 कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मस्त्वं याजयित्वा सुराधिपम् ।
 याजयेर्भृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ १८
 मां वा वृणीष्व भद्रं ते मरुत्तं वा महीपतिम् ।
 परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥ १९
 एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः ।
 सुहूर्तमिव संचिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ॥ २०
 त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २१
 त्वमाजहर्ष देवानामेको वीर श्रियं पराम् ।
 त्वं विमर्षिं भुवं द्यां च सदैव बलसूदन ॥ २२
 पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर ।
 याजयेयमहं मर्त्यं मरुत्तं पाकशासन ॥ २३
 समाश्वसिहि देवेश नाहं मर्त्याय कर्हिचित् ।
 ग्रहीष्यामि भुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ॥ २४
 हिरण्यरेतसोऽम्भः स्थात्परिवर्तते मेदिनी ।

text) मम चेदिच्छसि प्रियं.

17 M₄ om. 17 (of. v. 1. 16). —^a) Ś1 K1.3 तु; K2.4.5 D1 T G₃ च (for हि). —^b) K2.4 D1 बृहस्पतेः (K₂ 'ति:). —^c) K₄ Dc1 D1 मरुत्तस्. T स (for तु). G₃ बृहस्पते (for महीपति:).

18 Before 18, M₄ ins. शक्रः. —^a) Dc1 corrupt. G1.2 हि मर्त्यं (for ह्यमर्त्यं). T₁ G₃ पूर्वं (for ब्रह्मं). K₄ D₁ अमर्त्यं त्वं कथं ब्रह्मन्; B1.4 कथं ह्यमर्त्यवद्ब्रह्मन्. —^b) K₄ यापयित्वा; D₁ पायं (for याजं). K₃ नराधिपं (for सुरां). —^c) K (except K₃) D₃ G_{2.3} M₁₋₃ याजयेन् (for 'येर'). D₃ जयन्मृत्युं स संयुक्तं. —^d) K₄ Dc1 D₁ मरुत्तं (Dc1 'रु')तम्. M₁₋₃ मरुत्तं पृथिवीपतिं.

19 ^a) D₃ वृणीथ. —^b) K₄ Dc1 D₁ मरुत्तं. T₂ मरुत्तमपि वा नृपं. —^c) K₄ Dc1 D₁ मरुत्तं. —^d) D₃ यथाजोषं. D₄ यजस्व (for भं). Ś1 K1.5 वा (for माम्).

20 ^a) K₂₋₄ D₁ T G_{1.3} M_{2.4} तु (for स). —^b) K_{2.4} शक्रेणाथ; T G₃ देवेद्रेण (for देवराज्ञा). —^c) G₃ मरुत्तम् (for सुहूर्तम्). Ś1 G_{1.3} अपि; K₁ अथ; K₄ D₁ इति (for इव). —^d) K_{2.4} T G₃ देवराजम-
 थाब्रवीत्; K₅ राजन्वचनमत्रं.

21 Before 21, T G₃ ins. बृहस्पतिः. —^a) T₂ लोकानाम् (for भूतां). —^b) D_{6.6} G_{1.2} सनातनाः (for प्रतिष्ठिताः). —^c) Ś1 K₁ विहन्ता; Dm *हन्ता (for निहन्ता). Dc1 तुमुलस्य; M त्वं बलस्य. G₂ वा (for च). T हन्ता त्वं बलसूदन.

22 ^a) K₂ D_{1.6} त्वमाजहर्ष; K₃ समागमार्थं; K₅ समाजहार; B₁₋₄ Dc1 त्वमा (B₃ 'या')जहिय; T G₃ त्वमाहर्ता च; G_{1.2} त्वमाजहर्षीर (for 'दर्थ'). B_{1.2}

भूतानाम्; T G₃ दैत्यानाम् (for देवां). —^a) K₁ B_{1.2} M₄ एकवीरः; K_{2.5} D₁ M₁₋₃ एकवीर; K_{3.5} Dc1 D₄ एको वीरः. K_{1.3} D₃ श्रियं परं; B_{1.2} परां श्रियं (by transp.). T G₃ एकः श्रीमाननुत्तमः; G₁ एक-
 वीर्यश्रियं परां. —^c) K_{1.3} D₃ तु वंद्यां (K₃ 'द्यं') च; G₃ महीं चैव (for भुवं द्यां च). —^d) G₁ तथैव (for सदैव). K₂ बलसूदनः; K₅ 'वाहनः; G₁ M बल-
 सूदन.

23 ^a) T₁ अहं (for कथं). K₄ D₁ त्यक्त्वा; K₅ हित्वा (for कृत्वा). T₂ पौरोहित्यं ते कृत्वा; G₃ 'त्यं हि कृत्वा तु. —^b) K₅ कथं (for तव). B_{2.3} G_{1.2} M सुरेश्वर (for 'गणे'). —^c) D₃ याजये ह (for 'येयम्'). Ś1 K₁₋₃ B₃ पुनर्; K_{4.5} T G M_{1.2} कथं (for अहं). —^d) K₄ मरुत्तं; D₃ मरुत्तं. K₄ D₁ पाकशासनं.

24 ^a) K_{2.4} B₄ D₁ देव त्वं; K₃ B_{1-3.5} D (except D₁) देवेद्रे (for देवेश). —^b) K₂ मर्त्याय; B₄ Dc1 Dm D_{2.4-6} मर्त्यस्य; D₃ सत्यस्य; G₃ अर्थाय (for मर्त्याय). K₅ D₂₋₄ कस्यचित् (for कर्हि). —^c) K₄ B₃ D_{1.4.6} गृही (D₄ 'हि')ष्यामि; D_{2.3} ग्रही (for ग्रही). K₂ D₁ भुवं; K₄ भुवं; B (except B₄) D₂ भुवं; Dm M₄ भुवं; D₃ भुवं (for भुवं). Dm यज्ञं; D₂ जज्ञे (sic) (for यज्ञे). —^d) K₅ शृणुष्व (for शृणु च). K₄ D₃ वेदं; G₂ M₄ (inf. lin. as in text) देव (for चेदं).

25 ^a) K₅ हिरण्यरेताः. K_{2.4} B D S हिरण्यरेता नो (K₂ 'ता कृ; T₁ 'तनो')णः स्वात्. —^b) Dc1 परिवर्तते. K₂ D₆ G₂ मेदिनीः. —^c) T₁ भानं; G₁ भासां (for भासं). K₂ Dm D_{5.6} तु; B₅ T G₃ न (for च). B₅ च; T G₃ तु; G_{1.2} नो (for न). K₄ [अ]धिकं (for रविः). —^d) K₃ सत्त्वं च (for

भासं च न रविः कुर्यान्मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ २५

प्रशस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ २६

बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

व्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च भारत ॥ १

देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह ।

श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्मन्युमाहारयत्तदा ॥ २

संकल्प्य मनसा यज्ञं करंधमसुतात्मजः ।

बृहस्पतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३

भगवन्मन्यया पूर्वमभिगम्य तपोधन ।

कृतोऽमिसंधिर्यज्ञाय भवतो वचनाद्गुरो ॥ ४

तमहं यष्टुमिच्छामि संभाराः संभृताश्च मे ।

याज्योऽस्मि भवतः साधो तत्प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच ।

न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।

वृतोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातं च तस्य मे ॥ ६

C. 14. 1
B. 14. 6
K. 14. 6

मत्सत्यं). K₄ D₁ न चलेद्; G_{1.2} विफलेद् (for विच'). B D₀₁ D₀₁ D₂₋₅ T₂ न तु सत्यं चलेन्मयि (T₂ 'द्यदि').

26 Before 26, K_{2.4.5} D_{1.2} T G M₁ ins. व्यास उवाच; B D₀₁ D_{3.6} M_{2.8} वैशंपायन उवाच. —^a) K_{2.4.5} B₃ T₂ बृहस्पतेर्. —^b) G₃ M₄ [s]पि (for वि). —^c) Ś₁ प्रशंस्यैनं; K₁ प्रशस्यैनं; K₂ प्रशस्येनं (sic); K₃ प्रशस्येनं; B_{4.6} प्रशस्येनं; D₃ प्रशस्येनं (sic); T G₃ विवेशायैव (for प्रशस्येनं). Ś₁ K_{1.3.6} [अ]श्रु (for [अ]थ). —^d) D₃ स्वयम् (hypermetric) (for स्वम्). K₃ ततः; T₁ G₂ तथा (for तदा).

Colophon. — Adhy. name: Ś₁ K_{2.5} B (except B₃) D₀₁ M₄ संवत्सररुत्तो (K₂ 'ती')यं; K₁ D₀₁ संवत्सर (D₀₁ 'वात्त')मरुत्तीयं; K₄ D₁ संवत्सरी (D₁ 'त्त')यं; M₁₋₃ शक्रबृहस्पतिसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ K₃ D₀₁ D_{4.5} 5 (as in text); G_{1.2} M₄. — Śloka no.: K₂ D₀₁ 28.

6

1 ^c) D₀₁ तु (for च). D₃ संवादे. —^d) K₄ D_{1.3} मरुं (D₃ 'रु')तस्य. B D (except D₁) G₁ च धीमतः; T महात्मनः (for च भारत).

2 ^a) K₃ B₁ देवराजेन. M₄ समयः. —^b) B₃

3

अंगिरसेन; D₁ T₂ आंगी°. B₁ तं; B_{2.3.6} D₂₋₄ च; T तु (for ह). M₁₋₃ कृत्वा मांगिरसेनं नृप. —^c) K₄ D₁ मरुतो. —^d) Ś₁ B D₀₁ D₀₁ D₂₋₅ यज्ञम्; K₁₋₄ D₁ सत्रम्; K₃ क्रतुम्; T₁ यत्नम् (for मन्थुम्). B D (except D₁) T परं (for तदा).

3 ^a) T G₃ संस्मृत्य (for संकल्प्य). —^b) K₄ सुतात्मजं. —^c) K₃ G₁ समागम्य (for उपा°).

4 ^a) K₃ T G₃ M₁₋₃ त्वां; D₁ om. (for यन्). —^b) K₄ D₀₁ D₁ G_{1.2} अधिगम्य (for अभि°). B₁ तपोधनं; M₃ धनं बहु. K₂ आगतस्य तपोधनः. —^c) D₀₁ T₁ G₁ कृता; D₂ कृत्वा (for कृतो). K₂ [s]स्ति; D₃ [s]पि; M₁₋₃ हि (for स्मि). Ś₁ D₀₁ D₃ यज्ञस्य; M₃ यागाय (for यज्ञाय). —^d) K₂ D₃ T₂ G₁ गुरोः. K₄ D₁ भवतो वचनाय च.

5 ^a) K₂ T G_{1.2} M₄ तद् (for तम्). K₄ D_{3.4} द्रष्टुम् (for यष्टुम्). G₃ तदहं संप्रयच्छाशु. —^b) K₄ D₁ मया; K₃ तु मे; D_{3.4} च ये (for च मे). —^c) K_{2.4} D₁ M₄ भवता; K₃ भगवन्; T विधिवत् (for भवतः). —^d) G₁ मां (for तत्). B_{1.2} प्राप्नुहि. Ś₁ K_{1.3} नः (for च). T G₃ तद्गृहि विधिवत् (T₁ 'स')त्तम्.

6 ^c) Ś₁ वृतो; K₁ वृतो (for वृतो). K₃ देवेन (for -राजेन). —^d) T₁ यस्य (for तस्य).

मरुत्त उवाच ।

पित्र्यमस्मि तव क्षेत्रं बहु मन्ये च ते भृशम् ।

न चास्म्ययाज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७

बृहस्पतिरुवाच ।

अमर्त्यं याजयित्वाहं याजयिष्ये न मानुषम् ।

मरुत्त गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यद्य याजनात् ॥ ८

न त्वां याजयितास्म्यद्य वृणु त्वं यमिहेच्छसि ।

उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९

व्यास उवाच ।

एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो व्रीडितोऽभवत् ।

प्रत्यागच्छच्च संविप्रो ददर्श पथि नारदम् ॥ १०

देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः ।

विधिवत्प्राञ्जलिस्तथावथैनं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११

राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कचित्क्षेमं तवानघ ।

क्व गतोऽसि कुतो वेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२

श्रोतव्यं चेन्मया राजन्ब्रूहि मे पार्थिवर्षम ।

व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वयत्नैर्नराधिप ॥ १३

एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदेन महर्षिणा ।

विप्रलम्भमुपाध्यायात्सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४

गतोऽस्म्यङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम् ।

7 K₄ मरुत्त; D₃ मरुत्त (for मरुत्त). —^a) B₂ पित्रम्. B Dc₁ Dn₁ भवत् (for तव). B_{3.4} (marg.) क्षेमं; T₂ G₃ क्षत्रं. Cv as in text. —^b) M₄ मान्यं (for मन्ये). —^c) K_{2.4} B D₁₋₅ T₂ तव (for न च). K₁ [अ]स्य; G₃ [अ]पि (for [अ]स्मि). K_{1.4} B D T₂ M₁₋₃ याज्यतां (for [अ]या). T₁ न चात्ययातसंप्राप्तो (sic). —^d) M_{1.2} विधत्स्व (for भजस्व).

8 ^a) K₂ ह; K₅ हि; T G₃ तु (for [अ]हं). —^b) K₄ B D कथं नरं (for न मानुषम्). K₂ याजयिष्यामि मानुषं. —^c) K₄ D_{1.8} मरुत्त (D₃ 'रु)त. Ś₁ K₃ वा मा गा; K₁ मा गा वा (for वा मा वा). —^d) K_{2.4} D₁ मर्त्यै; B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ T₂ [s]स्म्यन्य; G_{1.2} याज्य- (for ऽस्म्यद्य). G₃ त्वं निवृत्तोद्य याजनात्.

9 ^a) K₂ D₅ M₁₋₃ त्वा; K₃ त्वं; T G₃ तु (for त्वां). K₅ चास्मि; T₁ सम्यग् (for [अ]स्म्यद्य). —^b) G_{2.8} शृणु (for वृणु). K₃ B₄ Dc₁ Dn₁ यं त्वम् (by transp.); G_{1.2} M₄ चान्यम्. G_{1.2} यद्; M₁₋₃ यम् (for इह). —^c) T G₁ महाभाग (for 'बाहो). G₃ स वाच्योयं महाभाग. —^d) D₄ यज्ञं यस्ते (by transp.).

10 B_{1.2.4} om. the ref. —^a) Ś₁ K (except K₃) D₁ स (for तु). —^b) K₄ D_{1.8} मरुत्त (D₁ 'रु)तो. S (except G₃) व्रीडितो (for व्रीडितो). D₃ भवेत् (for सभवत्). —^c) K₁₋₃ B_{3.5} Dc₁ D_{3.5} प्रत्या (B₃ 'त्य)गच्छंश्. B_{1.2} समुद्दिष्टो; B₄ Dn₁ D₆ G₁ M₄ सुसंविष्टो; T₂ च तं दीनो (for च संविष्टो). G₃ प्रत्यागच्छत दीनोयं. —^d) K₂ दर्शयन् (for ददर्श). K₃ यति- (for पथि).

11 ^a) Ś₁ K₁ यथैनं; K₂ T G₃ तथैवं; B_{1.2} अथैवं;

G_{1.2} तदैवं (for अथैनं).

12 Before 12, K_{2.4.5} D₁ M ins. नारदः. —^a) Ś₁ (before corr.) देवर्षे (for राजर्षे). K₁ नातिहृष्टो; K_{2.4} D₁ न प्रं; B₃ नातिकृष्टो (for 'हृष्टो). —^b) K_{1.2} कश्चिन्; K₅ D₃ कचित्; D₁ केचित् (sic). —^c) K₁ न कुतो (for क्व गतो). K₂ त्वं; Dc₁ [s]स्ति; T [s]स्य (for ऽसि). T [आ]गतो (for कुतो). D₆ चेदम्; M₁ वापि (for वेदम्). —^d) T G M₃ मप्रीति- (for अप्रीति-). T G₃ आगतः. M₁ न प्रीतिस्त्वमिहागतः.

13 ^a) Ś₁ तन्; D₃ T₂ च (for चेन्). K₂ महा-राज (for मया राजन्). — After 13^a, G₃ reads 20^{ind} and om. 13^b. —^b) B_{1.2} ब्रूहि पार्थिवसत्तम. —^c) K₄ दैन्यं; D_{1.4} (marg. as in text).^e मृत्युं (for मन्युं). —^d) G₃ संप्रयत्नान् (for सर्वयत्नैर्). — After 13, Ś₁ K₃ ins. an addl. colophon [Adhy. name: K₃ संवत्तमरुतीयं. — Adhy. no.: Ś₁ 0].

14. Before 14, MSS. ins. व्यासः. —^a) K₄ D₁ मरुत्तस्. B₁ [s]थ; Dn₁ D_{5.6} स (for तु). T नारदेन ततः पृष्टः. —^b) T कारणं तन् (for नारदेन). K_{1.3.5} सुरर्षिणा (for महं). —^c) G₁ उपाध्यायं; G₃ 'ध्याये. —^d) T M एतन् (for एव).

15 Before 15, Ś₁ K_{2.3.5} B Dc₁ D_{2.4-6} G M₄ ins. मरुत्तः; K₄ D₁ मरुत्तः; D₃ मरुत्तः. —^a) K₁ ततो (for गतो). —^b) B₄ Dc₁ देवान्प्रति (for देवाचार्यं). —^c) G प्रष्टुं (for द्रष्टुं). —^d) K₂ D₆ M_{1.2} मा. D₂ सो (for न). K₃ [अ]भ्यपद्यत; G₁ ह्यमन्यत; G_{2.3}

यज्ञार्थमृत्विजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५

प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितुं नाद्य कामये ।

परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद ॥ १६

एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह ।

आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७

राजन्नङ्गिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः ।

चङ्कमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजाः ॥ १८

तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः ।

प्रसन्नस्त्वां महाराज संवर्तो याजयिष्यति ॥ १९

मरुत्त उवाच ।

संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।

पश्येयं कं नु संवर्तं शंस मे वदतां वर ॥ २०

कथं च तस्मै वर्तेयं कथं मां न परित्यजेत् ।

प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २१

नारद उवाच ।

उन्मत्तवेपं विभ्रत्स चङ्कमीति यथासुखम् ।

वाराणसीं तु नगरीमभीक्ष्णमुपसेवते ॥ २२

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् ।

C. 14. 16
B. 14. 6.
K. 14. 6.

[अ]भ्यमन्यत (for 'नन्दत'). Ds. 1 M4 न च मां सो (M4 मां)भ्यनन्दत.

16 Gs om. 16^a-20^a. —^a) Ks तु (for च). B1 तेनाद्य; G2 येनाहं. —^b) K4. 5 B (except B1) D1-4 G1. 2 M4 जीवितं. —^c) Ds तु (for च). —^d) S1 K1. 3 दीक्षितश्च; Ds उषि (for दूषि). K2 [अ]पि (for [अ]स्मि).

17 Gs om. 17 (cf. v. l. 16). Before 17, MSS. ins. व्यास उवाच. —^a) M1-3 स (for तु). K2 राजा (for राज्ञा). —^b) B5 D2. 4 नारदः प्रत्यभाषत. —^c) K4 Ds M4 आवीक्षितं; Dc1 Ds अविक्षि (Ds 'क्षी') तं; Ds आविक्षितं. T1 G1. 2 M4 महाराजं. —^d) T नृपं (for ह्व). K6 संवर्तो याजयिष्यति (= 19^d).

18 Gs om. 18 (cf. v. l. 16). Before 18, MSS. ins. नारद उवाच. —^b) K2 संवर्तो. Ds धार्मिकः (for धार्मिकः). —^c) K1. 2. 4 Ds चक्रमीति; Dc1 चक्रामति; Ds चक्रमेति; M1. 2 चक्रवर्ती (for चङ्कमीति). —^d) S1 दिग्वासी.

19 Gs om. 19 (cf. v. l. 16). —^a) Ks त्वं; B1 (marg. as in text) तद् (for तं). K1 राज्यं (for याज्यं). K2 त्वा (for त्वां). —^c) K2. 4 D1 प्रसन्नं. K1. 2 M त्वा (for त्वां). B1. 2. 3 D (except D1) महातेजाः (for 'राज').

20 Gs om. 20^a (cf. v. l. 16). K2 मरुत्त; K4 D1 मरुत; Ds मरुत. —^a) Dc1 स (for सं). Ks ह; Ds हो (for हं). —^c) Gs reads 20^{bcd} after 13^a. —^c) B2 पश्यामि. B1-3 Dc1 कुत्र; B5 D2-4 क च (for कं नु). —^d) Ks वद (for शंस). T त्वं (for मे). Gs वचो मे वदतः शृणु.

21 ^a) K2. 4 B1. 2 D1 तस्मिन्; T Gs तत्र (for तस्मै). K1 Ds वर्तेय; D1 चार्तेय. —^b) K4 Dc1 Ds M4 मा (for मां). M1. 2 कथं मां सोपि याजयेत्. —^c) S1 K1 [s]स्मि; K2-5 D1 G1 M1. 2 हि; T G2. 8 M3. 4 [s]पि (for च). Ds. 6 Gs [अ]हं (for [अ]पि). —^d) Ds. 6 नापि (for नाहं). K1 उद्गहे (for उरसहे). B5 जीवितुं नाहुत्सहे.

22 ^a) S1 K1 B1-3 D2. 4 -वेशं; Ks -वेनं; B1. 5 -रूपं (for -वेपं). Ds विभ्रन्. —^b) K1 Ds चक्रमीति; G2 चक्रामति (for चङ्कमीति). B1. 2. 5 Dc1 D2-4 यथागतं; B1 दिशो दश (for यथासुखम्). M1. 2 चक्रवर्ती महायज्ञाः. —^c) S1 Ks Dn1 (marg. sec. m. as in text) D1 अभि- (for उप-). K2 B Dc1 Dn1 D2-6 वाराणस्यां महाराज (B3 'तेजा') दर्शनेप्सुर्महेश्वरं. — After 22, Ms ins. :

13* यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते परमेश्वरः ।

व्याचष्टे तारकज्ञानं जन्तूनामपवर्गदम् ।

23 D1 om. 23. —^a) S1 K1 T2 तस्य; Ds तस्याव् (for तस्या). T उपागम्य (for समासाद्य). —^b) Ds om. (hapl.) 23^b-24^a. —^b) K2 पश्येथाः; B5 न्यवेथाः; G1 निषेधाः (sic); M1-3 न्यस्येथाः; M4 (inf. lin. as in text) न्यासस्थे (for न्यसेथाः). —^c) Gs [अ]सौ (for यो). M4 (inf. lin. as in text) तं नु दृष्ट्वा पलायेत. —^d) K2 B3. 4 Dc1 Dn1 D1-6 transp. स and संवर्तः. Ds महीपतेः.

24 Ds om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). Ds reads 24^{ab} on marg. —^a) B2 पृच्छतो (for पृष्ठतो). —^c) D4 तस्याद्वारं (for तमेकान्ते). —^d) K2. 3 Ds T G M3. 4 व्रज; M2 व्रजेत्.

तं दृष्ट्वा यो निर्वर्तत स संवर्तो महीपते ॥ २३
 तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत्स वीर्यवान् ।
 तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं व्रजेः ॥ २४
 पृच्छेत्त्वा यदि केनाहं तवाख्यात इति स्म ह ।
 ब्रूयास्त्वं नारदेनेति संतप्त इव शत्रुहन् ॥ २५
 स चैत्त्वामनुयुञ्जीत ममाभिगमनेप्सया ।
 शंसेथा वह्निमारूढं मामपि त्वमशङ्कया ॥ २६
 व्यास उवाच ।
 स तथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदम् ।
 अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ २७

तत्र गत्वा यथोक्तं स पुर्यां द्वारे महायशाः ।
 कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् ॥ २८
 यौगपद्येन विप्रश्च स पुरीद्वारमाविशत् ।
 ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा स न्यवर्तत ॥ २९
 स तं निवृत्तमालक्ष्य प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 आविशितो महीपालः संवर्तमुपशिक्षितुम् ॥ ३०
 स एनं विजने दृष्ट्वा पांसुभिः कर्दमेन च ।
 श्लेष्मणा चापि राजानं ग्रीवनैश्च समाकिरत् ॥ ३१
 स तथा बाध्यमानोऽपि संवर्तेन महीपतिः ।
 अन्वगादेव तमृषिं प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ ३२

25 ^a) Ś1 K1.3 पृच्छेत्; K6 पृच्छेथा; Dc1 पृच्छेत्स्वां; D8 T1 G3 M3.4 पृच्छेत्त्वा; T2 पृच्छेद्वा. — ^b) D6.8 हे; G3 हा (for ह). — ^c) D6 ब्रूयस्. G8 त्वां. — ^d) G2 संवृत्. K2 G इति (for इव). K4 B D T संवर्त कथितोऽस मे.

26 ^a) D8 न (for स). T1 G3 माम् (for त्वाम्). Ś1 K D1 [अ]भि- (for [अ]नु-). — ^b) K1 समाभि-; K2 B5 G2 M3.4 ममाधि-; B1 Dn1 D5.8 ममानु-; G1 मम वा (for ममाभि-). K3 Dc1 T G3 ममानुगमनेच्छया; B1.2 ममानुग्रहेच्छया. — ^c) K5 शंसस्व; B2.5 शंसेथा (for शंसेथा). — ^d) G1 M1.2 ममापि (for मामपि). B2 D8 त्वाम् (for त्वम्).

27 G1.2 om. the ref. — ^a) K5 बाहेति (for तथेति). M4 प्रतिज्ञाय (for श्रुत्य). — M4 om. 27^{bc}. — ^b) D2.4 तु (for च). — ^c) K1 अत्यनुज्ञाय; K2.4 D1 तमनुज्ञाय; K3 B2.8 Dc1 Dn1 D4 S (except G1; M4 om.) अभ्यनुज्ञाप्य. M1-3 देवर्षि (for राजर्षि).

28 ^a) B2.4 यथोक्तः स; M1 यथाभीष्टं; M2 यथोद्दिष्टं (for यथोक्तं स). K2 च (for स). — ^b) Ś1 K1.8 पुर-; K2 पुर्यां (for पुर्यां). K2 महायशः.

29 ^a) K1 partly damaged. K3 योगपद्येन. K1 G1.2 M स; K2.4.5 D1 तु (for च). — ^b) K3 G3 पुर; T पुर्यां (for पुरी-). Dn1 D5.6 G1.2 M पुरीद्वारं समा (Dn1 D5.8 रमथा) विशत्. — ^c) K2.4.5 D1 ततस्तु; B1-4 Dc1 स्थापितं (for ततः स). — D5 reads 29^d-31^a on marg. — ^a) D5.8 संवर्तः (for सहसा). Ś1 K2.8 B Dn1 संन्यवर्तत; M1-3.8 (inf. lin. as in text) स न्यवर्तयत् (for स न्यवर्तत).

30 D6 reads 30 on marg. — ^a) Ś1 K1 च (for तं). Ś1 K1.3 तद्वृत्तम्; D3 निर्वृत्तम् (for निवृत्तम्). K2.4.5 B2-6 Dc1 D1-4 T G आलोक्ष्य (for आलक्ष्य). — ^b) K1.3 [s]नुगात्; K3 B3.5 [s]न्वयात् (for गत्). — ^c) K1 M1 आवीक्षितो; K3 Dc1 अवि-; D3 आवीक्षितो (for आवीक्षितो). K1 M8 महोपाल (for पालः). G3 अविक्षितो महाराज. — ^d) K2 लक्षितुं; K4.5 D1.2.4 भिक्षितुं; B1.2 M3 सेवितुं (for शिक्षितुम्). D3 संवृत्तमूर्धिरक्षितुं (sic); T G संवर्तमभि- (G1.2 मुप)वीक्षितुं.

31 D6 reads 31^a on marg. — ^a) B1-4 D (except D1) च तं; B5 तु तं (for एनं). K2 विजने; M1.2 विजने. — ^b) K2.4.5 B (except B1) Dc1 D1.3-5 पांसुभिः. M1.2 पांसुभिः परिवारितं. — ^c) B1.6 Dc1 Dn1 D4.6 G1.2 M3 चैव; M1.2 [अ]पि च (by transp.). — ^d) K6 समवाकिरत्; D2.3.6 G3 च समाकिरत्. G1.2 अ (G2 च)न्यश्च समवाकिरत्.

32 Ś1 K1 om. 32. — ^a) K2 बाध्यमाने; K3 B6 तज्यमानो; B3 मर्त्यं (sic); B4 D8 वध्यं; Dc1 Dn1 D2.4-6 M4 वध्यं; T G वर्तं (for बाध्य). B1 Dc1 Dn1 D5.8 वै (for -पि). — ^b) G1.2 संवर्तं स (for त्वेन). — ^c) M3 तमृषिं शूयः (hypermetric) (for तमृषिं). — ^d) D3 स (for सं).

33 ^a) K2.4 B (except B3) Dc1 D1 T G3 M1.2.4 निवृत्तः; K3 Dn1 D2-8 निवर्त्य; M3 निर्वृत्तः (sic) (for निवृत्त्य). Dc1 संवृत्तः; D3 संवर्त्य. — ^b) G1.8 स विश्रांत (for परिश्रान्त). — ^c) Dc1 बहुलात्यकि (sic) (for शास्त्रिणम्).

ततो निवृत्य संवर्तः परिश्रान्त उपाविशत् ।

शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि प्रष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

संवर्त उवाच ।

कथमास्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते ।

एतदाचक्ष्व मे तच्चमिच्छसे चेन्प्रियं मम ॥ १

सत्यं ते ब्रुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः ।

मिथ्या तु ब्रुवतो मूर्धा सप्तधा ते फलिष्यति ॥ २

मरुत्त उवाच ।

नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि ।

गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३

संवर्त उवाच ।

सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम् ।

कथयस्वैतदेकं मे क तु संप्रति नारदः ॥ ४

मरुत्त उवाच ।

भवन्तं कथयित्वा तु मम देवर्षिसत्तमः ।

ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ५

Colophon. — Adhy. name: Ks सेवर्तिकमरुत्तयै; Ds संवर्तै; Gs मरुत्तसंवर्तसमागमः; Ms युधि धरनारद-संवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ss 7; Ks Ds Gs 2 M 5; Dm Ds 6 Tz Gs 6 (as in text). — Sloka no.: Dm 23.

7

1 Ks om. the ref. —^a) Ds 6 इत्ये (for कस्मि). —^a) Ks 4, 5 S मे सत्यम्; B (except Bs) Dm मे सर्वम्; Ds 6 तत्त्वेन (for मे तत्त्वम्). —^a) Ks 2 Bs Ds 4 ईप्सते; T Gs M ईप्सितं (for इच्छते). Bs Dm Ds 6 मम प्रियं (by transp.); Ms मतो मम. Ks 4 Ds 4 ईप्सते माप्रियं यदि; Ks 4 ईप्सितं मे प्रियं प्रति; Bs मम चेदच्छसि प्रियं; Gs 2 जीवितं चेत्प्रियं तव.

2 ^a) Gs मे (for ते). —^b) Ks 4 संवर्त्यते; Bs Gs 4 संवर्तः; Bs Dm प्रपश्यते (for संवर्तः). —^a) Ks 5 ते; Dm Ds 6 च; Gs 2 प्र- (for तु). Bs मूर्धा. —^a) T Gs भविष्यति (for फलि). Ks B D (except Ds) शतधा ते स्फुटिष्यति (Ds स्फुटिष्यति [hypermetric]).

3 Ks Ds मरुतः; Ds मरुत्त. —^a) T [S] भ्यटता; Gs 2 ह्यमृतः (for ह्यटता). Ti भुवि (for पथि). —^a)

Bs 2 [अ]सि त्वं; Gs पितुस् (for [इ]ति त्वं). — Ks Ds प्रीतिसत्तमा.

4 Dm om. 4-5. —^a) Ks Ds M स मा; भवान् (for स मां). Ks सत्रिणं; T G सत्तम (Gs (for सत्रिणम्). Ss Cu: सत्रिणं, कपटवेपच्छतम् —^a) Bs Gs कथयतु (for 'यस्व'). Ds 4 T: (for [ए]तद्). Ks Ds 5, 6 Gs M 4 एतन् (for Ss Ks कथयामु (Ks 'यस्ते' तदेकं मे. —^a) I (for क).

5 Dm om. 5 (cf. v. l. 4). Bs om. th Ks Ds मरुतः; Ds मरुत्त. —^a) M एवं तां (I Ms ता) (for भवन्तं). Ss Ks 4 Bs Ds 4 स च; M (except Ms) [अ]मौ (for तु). Gs 2 स मे (for मम). Ds देवर्षिसत्तम. —^a) ममेत्यनु- (for मामभ्यनु-). Ds ज्ञाप्य; Ms 4 Ds प्रतिष्ठो; Gs प्राविशत् (for प्रविष्टो). प्रविष्टो जातवेधः Bs 'साध्व' सं. — After 5, ins.:

14* योजनीयोऽहमधुना भवता मुनिसत्तम ।

6 Ks Ds om. the ref. —^a) Ss Ks [ए]वं [ए]वं (for [ए]तत्). —^b) B D (except Ds) प्रमुदे (Bs Dm 'हामे' गतः. —^a) Ks B Dm Ds

व्यास उवाच ।

त्वा तु पार्थिवस्यैतत्संवर्तः परया मुदा ।
तावदहमप्येनं कुर्यामिति तदाब्रवीत् ॥ ६
तो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
क्षया ब्राह्मणो राजन्पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ ७
तत्प्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना ।
वं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८
गता मम समर्थश्च वासवेन च सत्कृतः ।
तैते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९
हं स्वं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः ।

पूर्वजेन ममाक्षिप्तं शरीरं वर्जितं त्विदम् ॥ १०
नाहं तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षितं कर्हिचित् ।
याजयेयं कथंचिद्वै स हि पूज्यतमो मम ॥ ११
स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाव्रज ।
ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि ॥ १२

मरुत्त उवाच ।

बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवर्तं तच्छृणु ।
न मां कामयते याज्यमसौ वासववारितः ॥ १३
अमरं याज्यमासाद्य मामृषे मा स्म मानुषम् ।
याजयेथा मरुत्तं त्वं मर्त्यधर्माणामातुरम् ॥ १४

2 G4 [ए]वं (for [ए]नं). D5, 6 हताव इवमप्येवं
(sic). —^a) K3-5 B Dc1 D2, 8 G1, 2 M तम्; D4
द्; T G8 वचो (for तदा). D1 च मे मतिः (for
दाब्रवीत्). Dn1 D5, 6 शक्रुयामिति सोब्रवीत्. — After
S1 K1 ins. an addl. colophon [Adhy. no. : Ś1 8].

7 Before 7, S1 K1 ins. व्यासः. D5 reads 7
n marg. —^a) K4 D1 मरुतम्. K2, 4, 5 D1 संवर्तौ
for उन्मत्तो). G1, 2 M3, 4 ततः संवर्त उन्मत्तो. —^a)
Dc1 D5, 6 रुक्षया. M बहुशो (for ब्राह्मणो). K1
ज्ञा (for राजन्).

8 Before 8, K1 ins. व्यासः; M1 संवर्तः. —^a)
3 (marg.) वादः; T1 G2 M मद- (for वात-). S1
K1, 8 वादप्रदानेन मया; T2 G8 पाद (G3 जीर्ण)यानेन तु
या; G1 मधुप्रयोगदानेन. —^b) T2 स्वचित्तः; G1 स-
वत्त- T1 G1 -परि- (for -वदा-). —^a) B4 Dn1 M4
जितुम्; D1 G3 याचितुम्. B5 इच्छते; T G3 अर्हसि
for इच्छसि).

9 ^a) G1, 2 स शुद्धश्च (for समर्थश्च). S1 K1, 8 हि
for च). —^b) Dn1 D5 च संगतः; D6 समागतः
for च सत्कृतः). —^c) S1 यजने. —^a) D2 कर्मणि.

10 ^a) S1 T1 गृहं स्वं; K2 रहस्वं; K3 गृहस्वं (sic);
D (except D1) गार्हस्थ्यं; T2 गृहस्थं; G1 गृहास्वं
for गृहं स्वं). K2, 4, 5 D1 यज्ञाश्च; K3 याज्यश्च;
3-4 Dc1 T याज्यं (for याज्याश्च). T2 तु (for च).
—^b) K2 सर्वयाद्याश्च; K4 D1 सर्वा याज्याश्च; K5
सर्वयज्ञाश्च; T G3 सर्वगृह्याश्च; G1 सर्वा ग्राह्याश्च. M
ग्राह्याश्च (for गृह्याश्च). D3 सर्वगृह्याश्च देवता. —^c) Dc1
वर्मेव; T G3 पूर्व तेन (for पूर्वजेन). S1 K (except

K3) B4 Dc1 D1-8 G3 समाक्षिप्तं (B4 Dc1 स्ताः); B1, 5
ममाक्षिप्ताः; T मम क्षिप्तं; G1 ममाक्षिप्तः. —^a) K4
शरीरो. T1 वदतः; G3 वर्जितुं (for वर्जितं). B1, 2
(marg. as in text) शरीरं त्वेकमुज्जितं.

11 ^a) Dc1 न हि; T सोहं (for नाहं). S1 K1, 8
M1 [अ]ननुज्ञातं. —^b) K4 आवक्षितः; D5, 6 आविधितः;
M आवीक्षित. —^c) K3 याजयेय. K2 हि; B1 तु
(for वै). —^a) G1 वै; G2 M मे (for हि). D5, 6
मतः; G1, 2 M गुरुः (for मम).

12 ^b) M4 तद् (for तम्). B4 G2, 8 चाव्रज; T
मां व्रज; G1 चाव्रजे (for चाव्रज). —^c) K4 [s]हं;
M4 त्वा (for त्वां). —^a) G1, 2 शुद्धो (for यदि).
K5 यष्टुमिह; T G3 वा यष्टुम् (for यष्टुमिह).

13 D1 मरुतः; D8 मरुत. —^b) K3 तं (for तत्).
K4 D1 तत्संवर्तं शृणुः मे; B3 संवर्तं तच्छृणुः मां. —^c)
G1 M (except M1) मा (for मां). K2, 5 रोचयते; B3
कारं (for कामं). —^a) G1, 2 मुनिर् (for असौ).
K1, 2 D1 -चारितः (K2 तं); B1, 2 (marg. as in text).
4, 5 Dc1 Dn1 D2-6 काश्या (for चारितः).

14 ^a) G3 वासवं (for अमरं). G1, 2 अमरं वासवं
याज्यं. —^b) S1 K1, 8 ह (for मा). K4 B D याज-
यिष्ये न मानुषं. — K4 D1 read 14^a after 16*.
—^c) T G3 याजयेनं. K5 M1-8 च; G2, 8 तं (for
त्वं). —^a) K5 G1, 2 इत्युत (for आतुरम्). — B
Dc1 Dn1 D2-6 subst. for 14^a: K4 D1 ins. after
14^a:

15* शक्रेण प्रतिपिद्योऽहं मरुत्तं मा स्म याजयेः ।

स्पर्धते च मया विप्र सदा वै स हि पार्थिवः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलवृत्रहा ॥ १५
 स मामभिगतं प्रेम्णा याज्यवन्न बुभूषति ।
 देवराजमुपाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुंगव ॥ १६
 सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुम् ।
 कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः ॥ १७
 न हि मे वर्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन्वृहस्पतिम् ।
 प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथानपकृते सति ॥ १८
 संवर्त उवाच ।
 चिकीर्षसि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।

यदि सर्वानभिप्रायान्कर्तासि मम पार्थिव ॥ १९
 याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरंदरौ ।
 द्विपेतां सममिकुद्वावेतदेकं समर्थय ॥ २०
 स्थैर्यमत्र कथं ते स्यात्स त्वं निःसंशयं कुरु ।
 कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्म कुर्यां सन्धान्वधम् ॥ २१
 मरुत्त उवाच ।
 यावत्तपेत्सहस्रांशुस्तिष्ठेत्पश्चापि पर्वताः ।
 तावल्लोकान्न लभेयं त्यजेयं संगतं यदि ॥ २२
 मा चापि शुभबुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् ।
 सम्पञ्जाने वैपये वा त्यजेयं संगतं यदि ॥ २३

G. 14. 17
 B. 14. 7.
 K. 14. 7.

[K₁ B₆ D₁ D_{1-3, 5, 6} याज्य (D₁ 'यः; D_{6, 6} 'ये) (for याज्ये:).]

K₄ D₁ cont.:

16* न मां रोचयते राज्यमयाज्यं माममानुषम् ।

[D₁ याज्यम् (for राज्यम्).]

15. ^a) K₂₋₄ B₃₋₅ D (except D_{2, 3}) G_{1, 2} M हि; B_{1, 2} स (for च). D_{5, 6} सदा (for मया). —^b) D_{6, 6} मया (for सदा). K₆ च; B_{3, 4} D₁ D₁ D_{5, 6} हि; T G_{1, 3} M [ए]व (for वै). G₂ स देवैः (for सदा वै). K₄ B₃₋₅ D सतु; G₂ M_{3, 4} सह; M_{1, 2} तव (for स हि). K_{2, 5} पार्थिव; T₂ G₂ मानव; G₂ वासव; (for पार्थिव:). B_{1, 2} सदा पार्थिवसत्तम: (B₂ 'म). —^c) G₂ वा (for च). G₁ [उ]क्त. —^d) K₃ ज्ञाता; G₃ भ्राता. B₁₋₄ D₁ D₁ बलसूदन; S बलवृत्रहा.

16. ^a) K₁ B_{1, 5} D₁ D_{2, 3, 5, 6} T G अधिगतं; B₁ अपां; B₂ उपां (for अमि). D₁ प्रेक्ष्य; D_{5, 6} प्रेम्णा (sic). —^b) K_{1, 2} याज्यत्वं न; K₄ B D 'त्वेन; G₁ याज्यं तु न; G₂ याज्यवन्तं (for 'वन्न). S₁ K₁₋₃ D₁ D₁ बुभूषते; D₆ विभूषिते. —^c) K₃ B₅ D₁ D₂₋₆ G_{1, 2} M समाश्रित्य; B_{3, 4} D₁ अपां. —^d) K₂ मुनिपुंगवः.

17. ^a) G₂ गच्छामि (for ह्). —^b) K₆ सर्वार्थेन. S₁ K₃ [ह]ह (for [अ]पि). K₄ याचितुं. K₁ सर्वसु ते हि योजितः (corrupt). —^c) S₁ कामयेद्वमतिक्रान्तुं; K_{1, 2} B_{1, 3, 5} D₁ 'ये समति (K₂ 'प) क्रांतं; K₃ 'योगमतिक्रान्तुं; S (except T₁) तं (M₂ कं) कामयेतिक्रामितुं. —^d) K₁ त्वद्वतैर; B₃ दुष्कृतैर; B₅ (marg.)

तत्कृतैर.

18. ^a) D_{2, 3} बुद्धि. —^b) K_{2, 4, 5} B_{1, 2} D₁ G₂ M₁₋₃ ब्रह्मन्वातुं (by transp.); M₄ पुनर्गन्तुं. —^c) K₅ [5]स्त्रि; D₂₋₄ च (for हि). K₅ [अ]पि; T G₃ [अ]र्द्ध (for [अ]स्त्रि). —^d) G_{2, 3} तदा (for तथा). K₆ नापकृते; G₁ [अ]नुप (for [अ]नप).

19 K₁ संवृत्त (for संवर्त). —^a) S₁ B₂₋₄ D₁ चिकीर्षसि; G₁ 'पंति. —^b) D_{5, 6} सत्यम् (for सर्वम्). K₆ अपि ध्रुवं; T G₂ ध्रुवं त्वयि (by transp.). —^c) B₁ (marg. as in text) D₁ (before corr.) कर्तास्मि. B₅ यदि (for मम). D_{5, 6} मम कर्तासि पार्थिव.

20. ^a) K₂ वाद्यमानं; M₄ याज्यमानो. T₁ G₃ त्वा (for त्वां). —^b) K₂ G₃ द्विपतां; K₅ द्विप्येतां; D₃ द्वेपतां; D₁ द्वेपेतां; M₃ द्विपेताः. S₁ K₃ समतिकुद्वाव. —^c) S₁ K_{1, 5} B_{1, 2} D₁₋₃ G₃ एवं; K₃ B₄ T एव (for एकं). D_{5, 6} समर्थये; T G₃ जितित्य (T₁ 'ये); G_{1, 2} समर्थये. M एतावेकः समर्थयेत् (M₄ 'र्थये).

21. ^a) K_{2, 4, 5} D₁ एतव; M_{3, 4} मम (for अन्न). D (except D₁ D₁) मे; M₁ तव (for ते). K₃ तेवां (for ते स्यात्). —^b) K₁ B_{2, 4} D₁ M सर्वं; K₂ सर्वा; D सन्नं (for स त्वं). D₂₋₆ निश्चयसं; T₁ M₃ निःसंशयः. D₁ om. कुरु. —^c) S₁ M_{2, 4} त्वा (for त्वां). K₂ D₃ मही; B₃ न तु; D₆ स हि. —^d) S₁ K₆ मसीकुर्यात्; B₁ D₁ T G M₃ भस्म कुर्यात्.

22 D₆ om. the ref. D₁ मरुत्त. —^a) D₁ D_{5, 6} T₂ तप्येत्. —^b) D₁ देवताः (for पर्वताः). T तिष्ठे-

संवर्त उवाच ।

आविक्षित शुभा बुद्धिर्धन्यतां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येवं वर्तते त्वयि पार्थिव ॥ २४
संविधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् ।
येन देवान्सगन्धर्वाञ्छक्रं चाभिभविष्यसि ॥ २५

न तु मे वर्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ।
विप्रियं तु चिकीर्षामि भ्रातुश्चेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६
गमयिष्यामि चेन्द्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।
प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्वनीमि ते ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युवापि पर्वतान् (sic); Gs सिपेवे चात्र पर्वतान् (sic).
—^o) G₁ ह्वेकां (for लोकान्). S₁ K₁ M₂ आलभेयं;
K₄ 5 मा लं; D₂ G₃ न लभ्येयं; G₁ न लब्धेयं; M₃
नालभेयं. —^d) G₁ संगतिं; G₂ रं. B (except B₅)
D₀₁ त्यजेयं यदि संगतं.

23 D₅, 6 (hapl.) om. 23. —^a) K₃ मम; K₄
D₁ G₂ मां च; B (except B₅) G₁, 3 मा वा; T₁
मया; T₂ मा या; M₄ मां वा (for मा च). T G
शुद्ध- (G₁ 'द्वि-') (for शुभ-). D₂ G₂ बुद्धिस्त्वं; M₃
'बुद्धिं' च; M₄ बुद्धिं स्वा. —^b) T G₃ द्विज (for इह).
—T₂ om. 23^d. —^o) K₂, 4 D₁ विषयेषु च ज्ञानेहं
(K₂ तथा ज्ञाने); K₅ B D₀₁ D₂-4 विषयैः संगतं
चा (K₅ मा; B₁-4 D₀₁ D₃ वा) स्तु; T₁ G₁, 2 M₃
भोगेषु सम्यग्भोगांश्च; G₃ भोगेन्यस्यगज्ञानात्; M₁, 2
विषयेषु सम्यग्जानीहि (hypermetric); M₃ भोगेषु सम्यग्-
ज्ञाने वा; M₄ विषयेषु न जानीहि; C_v भोगेषु सम्यग्-
ज्ञानम्. —^d) K₃ संगते; G₂ संगरं. K₅ त्यजेयं यदि
संगतं.

24 D₃ om. the ref. —^a) K₄ M₃ आविक्षित;
D₃ अवि°. M₄ (inf. lin. as in text) आविक्षितैतद्विद्यतां.
—^b) S₁ K₃ धीयते; K₁ प्रीयते; K₂ हीयते; K₄
D₁ यतते; B₁, 2, 4, 5 दीप्यतां; B₁ (marg.) वर्धतां;
D₀₁ T₁ वर्ततां; D₂ M₂ प्रीयतां; D₅, 6 श्रूयतां; T₂
G₂, 3 प्रीयतां; G₁ प्रयतां (for धीयतां). B₁, 2 (marg.
as in text) G₂ M₁-3 शुभ-; D₁ वात-; T₁ भुवि (for
तव). M₄ शुभकर्मसु याजनं. —^o) K₂ योजनं; M₁
(inf. lin. as in text) वितर्को (for याजनं). D₁ च
(for हि). K₁ B₃ समाप्येवं. K₃ D₃ [ए]वं; M₁, 2

[ए]तद् (for [ए]वं). T G₃ याजनं (T₂ 'जितुं') सम-
वाप्ये G₃ 'एवै') वं. —^d) K₂, 5 D₁ तव; K₄ B D₀₁
D₀₁ D₂-6 हृदि (for त्वयि).

25 ^a) B₁-3, 4 (marg.) D₀₁ D₀₁ अभिधास्ये च;
T G₃ संविधास्यामि. M₃ राज्यम् (for राजन्). —^b)
S₁ B₃ D₁ अक्षयं; G₁ नक्षत्रं. —^d) G₁ चाधि- (for
चाभि-). D₀₁ D₃ -भविष्यति. T₁ G₃ शक्रं वापि (G₃
'भि-') गमिष्यसि; T₂ शक्रं वातिक्रमिं.

26 ^b) S₁ वने; D₀₁ धनं; G₁ नेयं; G₃ मयि
(for धने). B₂ राज्ये च; B₃ राज्येय; B₄ राज्येषु;
T₁ G₂ याज्ये च; G₃ वान्येषु (for याज्येषु). —^o)
M₁-3 च (for तु). K₄ B D करिष्यामि; G₃ न कुर्यामि
(for चिकीर्षामि). G₁, 2 धर्मं चिकीर्षे विप्रियं. —K₁
B₅ om. (hapl.) 26^d-27^c; S₁ reads the same on
marg. —^d) M₁-3 इन्द्रस्य (for चेन्द्रस्य). T G₃
चाभिभो (for चोभयोः).

27 K₁ B₅ om. 27^a (cf. v. l. 26); S₁ reads
the same on marg. D₅, 6 om. 27. —^a) K₂ स
गमिष्यामि; M₄ तत्करिं (for गमयि°). D₀₁ D₂-4
शक्रेण; T G₃ चेन्द्रस्य. M₁, 2 गमिष्यामि सहेन्द्रेण. —^c)
K₅ तु (for च). S₁ K₂-5 D₁ चिकीर्षामि (for करि-
ष्यामि). —^d) K₃ [अ]हं (for ते).

Colophon om. in D₅. — Adhy. name : K₂-5 B
D₀₁ D₀₁ M₃, 4 संवर्त (D₀₁ 'तैक' मरुत्तीयं (K₅ 'रुत्तियं');
M₁, 2 संवतमरुत्तसंवादः. — Adhy. no. (figures, words
or both) : S₁ 9; D₀₁ T G₁, 3 7 (as in text);
D₁ G₁ M 6. — Śloka no. : D₀₁ 27.

८

संवर्त उवाच ।

गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवात्राम पर्वतः ।

तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १

वनस्पतीनां मूलेषु टङ्केषु शिखरेषु च ।

गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् ॥ २

उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः ।

आस्ते शूली महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३

तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽथ वसवस्तथा ।

यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ४

भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावश्विनावपि ।

गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५

आदित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च सर्वशः ।

उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६

रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह ।

विकृतैर्विकृताकारैः क्रीडद्भिः पृथिवीपते ।

श्रिया ज्वलन्दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः ॥ ७

न रूपं दृश्यते तस्य संस्थानं वा कथंचन ।

निर्देष्टुं प्राणिभिः कैश्चित्प्राकृतैर्मांसलोचनैः ॥ ८

नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च भास्करः ।

न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप ॥ ९

तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयत्रां वर ।

धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ १०

C. 14. 19.
B. 14. 8.
K. 14. 8.

8

1 Ds. 8 om, the ref. —^a) B1. 2. 5 (marg. as in text) Dc1 D2-4 T1 G1. 2 Ms मेरोर (for गिरेर). —^a) Ds तपते. Dn1 T Gs तत्र (for यत्र). —^a) Gs आस्ते (for तपो).

2 ^b) K1 Ds कंटके; Dn1 Ds. 8 T G2 झुंगेषु; D1 कंटकेषु (hypermetrio); G1 गृहेषु; Gs भंगेषु; Ms स्कंधेषु (for टङ्केषु). Ks B D T Gs विपमेषु (for शिखरेषु). —^a) T झुमेषु (sic) (for गुहासु).

3 ^a) G1 सखा यो (for सहायो). —^b) G2 तत्र (for यत्र). —^a) Ks सतैर्युतः; Bs Dc1 G1. 2 M समावृतः; D1 T गणैर्बृतः.

4 ^a) K1 ततो; B1. 2 यत्र (for तत्र). M1. 2 विश्वे (for रुद्राश्च). —^b) M1. 2 रुद्राश्च (for विश्वे). Ks स; B1. 2 Ds. 8 S (except Ms. 4) च (for स्य). — D1 reads 4^a-6^a twice. —^a) K1 D1 (both times) सहानुगैः; Ds. 8 यवान् (for नुगः). K2 कुबेरश्च महाभुजः.

5 For the repetition in D1, cf. v. 1. 4. —^a) Dc1 om, the first च. Ds. 8 विशेषाश्च (for पिशाचाश्च). —^b) Ks B1 T तथा (for अपि). Ks. 4. 5 B1. 2 Dc1 Dn1 D1 (both times) G1. 2 M नासत्यावपि

वाश्विनौ. —^a) Ś1 K1 यक्ष- (for यक्षा).

6 For the repetition in D1, cf. v. 1. 4. —^a) K1 आदित्य-. K2 मरुताश्च. —^b) Gs सहस्रशः (for च सर्वशः). — After 6^a, Ms ins. :

17* ब्रह्मादयश्च मरुतो मुनयोऽध्यात्मचिन्तकाः ।

—^a) K2. 4. 5 D1 उमापतिः; B Dn1 D2 T1 G Ms. 4 उपासते; D3 सतो (for सन्ते). —^a) K2. 1. 5 D1 उपासते (for उमापतिम्).

7 ^b) K1 B2 Dc1 D3. 4 कुबेरानुचरैः सह. — K4 D1 om. 7^{ef}. —^a) K2 न दृश्यते (sic); Ks मृपते वै (for दृश्यते वै). —^a) Bs प्रभः (for -द्युतिः).

8 ^a) K2 तद् (for न). K4 B1 (marg. as in text). 2 (marg.). 4. 5 D (except D1) शक्यते; Ks विद्यते (for दृश्यते). M1. 2 तत्र (for तस्य). —^b) B Dc1 Dn1 Ds. 8 कदाचन (for कथं). —^a) Ś1 K1 निर्दोषं; K2 Dc1 निर्दिष्टं; M1 च द्रष्टुं (for निर्देष्टुं). G2 transp. प्राणिभिः and प्राकृतैः. K3 D1 केचित्. D4 भोजनैः (for लोचनैः).

9 ^a) G1 नोष्णं च (for नोष्णं न). M1. 2 शिशिरस-. —^b) G1 वाति (for न च). —^a) Dc1 M1 क्षुत्पिपासा; M2 पासे. K4 D1 च; D2 न (for वा). —^a) Ś1 K1 B2 (marg.) D2-4 च मृत्युर; Ds मृत्युर्वा (for मृत्युर्न).

रक्ष्यन्ते ते कुबेरस्य सहायैरुद्यतायुधैः ।
चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११
तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ।
रुद्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्चसे ॥ १२
कपर्दिने करालाय हर्यक्षणे वरदाय च ।
त्र्यक्षणे पूष्णो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च ॥ १३
याम्यायाव्यक्तकेशाय सदृत्ते शंकराय च ।

क्षेम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥ १४
हरिकेशाय मुण्डाय कृशायोत्तारणाय च ।
भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ १५
उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
गिरिशाय प्रशान्ताय यतये चीरवाससे ॥ १६
विल्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ।
मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च ॥ १७

10 ^b) Ś1 K1 समेषु; K2 राजंते (for सर्वेषु). — °) D1 धावतो (by metathesis) (for धातवो).

11 ^a) Ś1 K2 D6 रक्षंते; K5 रक्षते; M1.2 रक्ष्यते. K2.4.5 D1 G1.2 तु (for ते). G3 रक्ष्यन्ते कुबेरस्य. — ^{ad}) M4 चिकीर्षुभिः. Ś1 K1.3.5 B5 D2-4 कुबे (K5 'वी') रस्य प्रियं राजन् (by transp.). K4 D1 वित्तेशस्य चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्महात्मनः. — After 11, S ins.:

18* तत्र गत्वा त्वमन्वास्य महायोगेश्वरं शिवम् ।

कुरु प्रणामं राजर्षे भक्त्या परमया युतः ।

[(L. 1) T G3 अन्वास्व.]

12 ^a) K3 तस्मिन् (for तस्मै). — ^b) K1 B5 मनः (for नमः). K2.4 B (except B2) D2.3.6 सर्वाय (for शर्वाय). — After 12^{ab}, T G ins.:

19* एभिस्त्वं नामभिर्देवं सर्वविद्याधिपं स्तुहि ।

[G1 सर्वविद्याधरं.]

— °) K4 D1 सितः; K5 [अ]सितः; D5 शितः (for शितिः). — ^a) Ś1 D3 स्व (D3 स) रूपाय; K4 B1-4 Dc1 Dn1 D4-6 M3 पुरुषाय; M1.2 विरूपाय (for सुरू°).

13 D4 om. 13. — ^a) K4 D1 कपालाय; B4 (marg. as in text) Dc1 कपादाय; T G1.2 M4 कपा-
लाय (for करालाय). — ^b) K1.5 D2.3 हर्यक्षे; M4 अर्थस्ने; Cv हर्यक्षः (for हर्यक्षणे). B1.2 (marg.) D5.6 धनदाय (for वर°). — °) D2.3 त्र्यक्षः; D6 अक्षणे (for त्र्यक्षणे). K2 T G3 पूष्णो (G3 'ष्ण') दंतभिदे तस्मै (K2 त्र्यक्षे); K4.5 D1 पूष्णो दंतविनाशाय; G1 त्र्यक्षणे दंतभिदे पूष्णो. — ^a) K5 तामसाय; G1 damaged (for वामनाय).

14 K2 G1 om. (hapl.) 14^{ab}. — ^a) K3 T2 व्यक्तः (for [अ]व्यक्तः). K3 B2.5 (marg.) D (except D1) T2 रूपाय (for केशाय). — ^b) K4 सदृत्ते; K5 महते;

B4 (marg.) सत्वते; D1 सदृत्ते (sic); D3 संहते (sic); D5 सदृत्ताय (hypermetric); M4 संविदे (for सदृत्ते). G3 शंकराय स्थिराय च. — D4 om. 14°-15^d. K5 om. (hapl.) 14°-15^d. — °) Ś1 K1.3 काम्याय; K2 B1 Dc1 क्षेमाय; K4 D1 क्षताय (for क्षेम्याय). K4 B1.4.5 D (except D1; D4 om.) केशाय (for नेत्राय). — ^d) K1.3 स्थानवे.

15 D4 om. 15; K5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) B1 (marg. as in text). 2 (marg.) 5 D2.3.6 नेत्राय (for केशाय). K4 D1 मुंजाय; B2 (marg. as in text) मुक्ताय; D3 मुंदाय (sic) (for मुण्डाय). — ^b) Ś1 K1.3 B5 कृषाय; Dc1 Dn1 D5.6 कुद्राय; G1.2 क्रोधाय; M1-3 क्राथाय (sic); M4 क्राथाय (for कृषाय). K3 [उ]त्तरणाय; K4 B (except B3) D1-3 S [उ]त्तर°. — °) K1 B6 D2 भावराय; K3 G भासु° (for भास्क°). Ś1 स्वतीर्थाय; T G3 च तीर्थाय (for सुतीर्थाय). — After 15, K2.4 B2-4 Dc1 D1 ins.:

20* बहुरूपाय शर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ।

[K4 सर्वाय (for श°). — After the prior half, K4 D1 read 16^{ab} (transp.).]

16 K5 Dc1 om. 16. K3 transp. 16 and 17. K4 D1 read 16^{ab} (transp.) after the prior half of 20*. — ^a) K2 सुनेत्राय (for सुवक्त्राय). — D4 om. 16°-17^b. — °) K1.2.4 D1.3 S (except G1) गिरिशाय. — ^a) Ś1 K1.2 Dn1 D3.6 T2 G1.3 M4 पतये (for य°). G3 शरः (for चीर°).

17 D4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). K3 transp. 16 and 17. — ^a) G2 कालः (for विल्वः). G1 शिष्टाय (for सिद्धाय). — °) G1 गृहमेधाय महते. — ^a) Ś1 K1.3 B (except B3) D2-4 G3 M3 च (for स्य). K3 B (except B4) Dc1 D2-4 मगाय; M3 [अ]भवाय. K4 D1 सार्गावाय च धन्विने; T1 G1.2 M1.2.4 धन्विने भार्गवाय च. — After 17, K3.5 ins. 21*.

वराय सौम्यवक्त्राय पशुहस्ताय वर्षिणे ।
 हिरण्यवाहवे राजचुग्राय पतये दिशाम् ॥ १८
 पशूनां पतये चैव भूतानां पतये तथा ।
 वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च ॥ १९
 सुवहस्ताय पतये धन्विने भार्गवाय च ।
 अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ २०

तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ।
 महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाङ्गाय प्रजावते ॥ २१
 तथा शुक्राधिपतये पृथवे कृत्तिवाससे ।
 कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च ॥ २२
 महादेवाय कृष्णाय व्यम्बकायानघाय च ।
 क्रोधनाय नृशंसाय मृदवे बाहुशालिने ॥ २३

18 Ks. 5 Ds om. (hapl.) 18^{ab}. — ^a) Ks. 3 Ds
 नराय; Bs वराह; T Gs वराय (for व). B
 (except Bs) D (Ds om.) सौम- (for सौम्य-).
 — ^b) Ks. श्रुवहस्ताय; B1. 2. 3 (marg.). 5 Dn1 Ds. 3. 5. 6
 सिद्ध (Ds 'दि') मंत्राय; B1 (marg.). 3 D1 श्रुवहस्ताय;
 Bs Ds1 S (except G1) सुव (for पशु). B1-4
 Ms चषेदे; Bs Ds1 Dn1 Ds. 3. 5. 6 चक्षुषे; T2 Gs
 चक्षिजे (for वर्षिणे). — ^c) Ks. वाससे (for वाहवे).
 — B1. 2 Ds-3 ins. after 18; S1 K1 after 18^{ab}; Ks. 5
 after 17; Ks D1 after 19:

21* लेलिहानाय गोत्राय सिद्धमघाय वृष्णये ।

[S1 (before corr.) Ks रेरिहानाय (for लेलि).
 S1 K1. 4. 5 D1 गोत्रे च; Ks गोत्रे च; B1. 2 गोत्राय;
 Ds. 5 गोत्राय. Ks सर्व-; B1. 2 सर्व- (for सिद्ध-). Ks. 3
 चषेदे; K4 D1 मालिने; B1. 2 वृष्णये (for वृष्णये). S1
 K1 सिद्धमिनाम चषेदे (for the post. half).]

19 Gs om. 19^{ab}. — ^a) Ks Bs D (except Ds1 D1)
 T Gs. 2 नमः (for तथा). — Ds om. 19^{cd}. — ^c) Ks. 3. 5
 D1 वृक्षाय; M1. 2 यमाय (for वृषाय). Ks. 3 रुक्षाय
 (sic); M1. 2 भक्षाय (for भक्ताय). S1 K1. 3 वृक्षे (S1
 'कै') राहुतकाय. — ^d) T1 सेनान्यै. Ks. 3 चाव्ययाय
 (for मध्यमाय). — After 19, Ks D1 ins. 21*.

20 Ks Bs D1 om. (hapl.) 20^{ab}. — ^a) K2 शूल-;
 B1. 2 Ds श्रुव- (for सुव-). Ks सर्वेषां; B1. 2 यतये
 (for व). S ममि (M 'दि') वक्त्राय पतये. — ^b) Ks
 देवानां पतये नमः; T Gs. 3 सर्वदेवमयाय च. — After
 20^{ab}, Bs ins. 22* and om. 20^c-21^c. — ^c) S1 K1
 शिताय; Ks श्वेताय; B1 शिताय (sic); Bs Ds. 4
 सिद्धाय (for अजाय). Ds1 अस्स- (for कृष्ण-). — ^d)
 T Gs सहस्राक्षाय (for विरूपा). Ks Ds. 3 च; Bs. 5
 Ds-6 T Gs M1-3 हि (for ह). Ks. 4. 5 D1 विश-
 रूपाय चैव हि.

21 Bs om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^a) T कृष्ण-
 (for तीक्ष्ण-). T3 Gs दक्षाय; M1. 2 कृष्णाय (for

तीक्ष्णाय). S1 K1. 3. 5 तीक्ष्णतः (S1 K1 'क्ष्णत' ...
 तीक्ष्णाय. — After 21^{ab}, Ks reads 22^a and Bs reads
 23^{cd}. Ks om. 21^c. Bs Ds-4 om. 21^{cd}. B1 Ds1
 read 21^c and Dn1 Ds. 6 repeat it after 22. — ^c)
 S1 K1. 3 B1 (marg.) महाद्युते अनं (B1 [orig.] 'ते तर-'
 गाय; Ks 'मखमुखाय'; Ks Bs Ds1 Dn1 (second
 time) M 'द्युतेरनं' (Dn1 'ता') य; D1 'देवाय सर्वाय;
 T Gs 'द्युतेरनंगस्य; Gs. 2 'स्मने चानंगाय. — B1 Ds1
 om. 21^d. B1. 2 read 21^d after 23^d. — ^d) S1 सर्व-
 ङ्गाय; T Gs सर्वकाय-; M1 सर्वांसाय (for सर्वाङ्गाय).
 S1 K1. 3 M1. 4 प्रजावते; Ks. 5 प्रभू (Ks 'सू') तये; Ks
 D1 च भूतये; T G प्रमाथिने (for प्रजावते). Bs Dn1
 Ds. 6 जा (Bs स) वीय पतये दि (Ds वि) शां. — Dn1
 Ds. 6 ins. after 21; B1. 4 Ds1 Ds. 3 (B1 Ds. 3
 repeating after 24) ins. after 21^{ab}; B2 (repeating
 after 24) ins. after 20^{ab}; Bs Ds after 24:

22* विलोहिताय दीसाय दीसाक्षाय महौजसे ।

22 B1. 2. 5 Ds read 22^{ab} twice. Ks reads 22^a
 after 21^{ab}. — ^a) T3 Gs शुक्राधि-; G1 रुद्राधि- (for
 शुक्राधि-). B1. 2 (both first time). 3. 4 (marg. as in
 text). 5 (first time) Ds1 Dn1 Ds. 5 वसुरेतः सुवपुषे.
 — ^b) Ks वृषये (sic); B1. 2 (both first time) Ds. 3. 4
 (second time) पशवे; T Gs प्रभवे (for पृथवे). Ks
 D1 कृत्त- (for कृत्ति-). B1. 2 (both second time) Ds
 (first time) अनंताय महाद्युते; Gs सर्वदेवमयाय च.
 — Ds om. 22^{cd}. — ^c) Gs भूषणे (for मालिने).
 B1. 2. 4 Ds1 Dn1 Ds. 6 G1 चैव (for नित्यं). Ds
 कपालमालिनि नित्ये. — ^d) T कटककाय; G M मुकुटाय.
 — After 22, B1 Ds1 read and Dn1 Ds. 6 repeat
 21^c.

23 Ks om. 23^{ab}. Bs Ds1 Dn1 Ds. 6 om. 23^a.
 — ^a) Ks D1 सुखाय; Ks [अ]व्ययाय (for [अ]नघाय).
 — After 23^b, B1. 2 read 21^d. Ds om. 23^c-24^b.
 Bs (partly damaged) reads 23^{cd} after 21^{ab}. — ^c)
 K1. 2. 5 Bs. 4 D (Ds om.) Gs. 3 M1-3 [आ]नृशंसाय.
 — ^d) T1 G1 Ms. 3 मृतये; Gs मृदाय (for मृदवे).

दण्डिने तप्ततपसे तथैव क्रूरकर्मणे ।

सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च ।

नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ २४

पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमव्ययम् ।

त्रिशूलपाणिं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २५

त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ।

प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीधरम् ॥ २६

ईशानं शंकरं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् ।

उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २७

विरूपाक्षं दशभुजं तिष्यगोवृषभध्वजम् ।

उग्रं स्थाणुं शिवं घोरं शर्वं गौरीशमीश्वरम् ॥ २८

शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं हरम् ।

विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ २९

प्रणम्य शिरसा देवमनङ्गाङ्गहरं हरम् ।

24 D₁ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^a) Ś₁ K₁. s. 5 D₂. 3 मुण्डिने (for दण्डिने). G₂ दप्त- (for तप्त-). — ^b) K₁ T G₃ कृत-; D₀₁ [अ]कृत- (for क्रूर-). Ś₁ K₁ M₂. 3 कर्मिणे (for कर्मणे). — ^d) T G₃ सहस्र-किरणाय च. — ^e) Ś₁ K₁ T₁ तथा स्व-; K₂-5 तथा सु-; G₃ तस्मै सु- (for स्वधास्व-). G₁. 2 M विरूपाय सुरूपाय. — ^f) G₁. 2 M महा- (for बहु-). — After 24, B₁. 2 D₂. 3 repeat while B₅ D₁ ins. 22*.

* 25 ^a) Ś₁ K₁ महाभोगं; K₅ भागं; B₁-3 त्मानं; M₁. 2 योगिं (for देवं). — ^b) G₁ भोगिनम् (for योगिं). M₁. 2 महादेवं तमीश्वरं. — ^c) D (except D₁) हस्तं (for पाणिं). — ^d) Ś₁ (before corr. as in text) वरदेश्वरं; G₃ परमे (for भुवने).

26 D₁ om. 26^{ab}. — ^a) G₁ त्रिनयनं. — ^b) G₂ त्रिकेशं च (for त्रिलोकेशं). — ^c) G₃ प्रसवं (for प्रभवं). K₃ देवानां (for भूतानां). — ^d) B₅ कारणं; T G धातारं (for धारणं).

27 D₁ om. 27^{ab}. — ^a) K₂. 5 B₃ D₀₁ D₁. 5 S (except T₁ G₁) शर्वं (for सर्वं). — ^b) K₅ सर्वं (for शिवं). K₅ G₁ विभुं; B₁. 2 हरं; T प्रभुं (for भवम्). — ^d) G₂ विरूपाक्षं (for विश्वरूपं).

28 D₃ om. 28^a-29^b. D₁ om. (hapl.) 28. — ^a) B₄ D₀₁ विरूपाख्यं. — ^b) Ś₁ B₅ D₀₁ तिष्यं; D₁. 2 D₂. 4-6 दिव्य-; M₄ इयक्षं (for तिष्य-). B₁-3. 4 (marg. as in text) तिष्यंगं गोवृषध्वजं; T G विष्यंदं (T₁ त्रियक्षं; G₁ विष्यंदं; G₂ वृषंदं) गोवृषध्वजं; M₁-3 तीव्रकोपं वृषध्वजं. — After 28^{ab}, B ins.:

23* अनन्तं शाश्वतं देवं त्रिशूळं वृषभेशणम् ।

— D₁ om. 28^{ab}. — ^c) Ś₁ K₁ B₁. 2 रुद्रं; K₅ B₃-5 D₀₁ D₁ D₂. 5. 6 रौद्रं (for घोरं). — ^d) Ś₁ K₁. 3 शंभुं; K₂. 4 B₂. 4. 5 T₂ सर्वं (for शर्वं).

29 D₃ om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^a) D₅. 6 शित- (for शिति-). B₁-3 शुक्रं; G₁. 2 M शुभ्रं (for शुक्रं).

— ^b) K₂. 5 पृथं (for पृथुं). K₃ धुरं; K₄ B D₁. 4 D₂. 4 वरं; K₅ रिपुं; D₁ धरं; D₅. 6 चिरं; T परं; G₃ विभुं (for हरम्). — Ś₁ K₁. 3 om. (hapl.) 29^a-30^b. — ^c) D₁ विरूपाख्यं. — ^d) K₅ अरूपकं (for उमापतिम्).

30 Ś₁ K₁. 3 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^b) B₂. 4 (marg.) D₀₁ शिवं; T शुभं (for हरम्). G₃ तं गंगा-गह्वरं हरं. — M₃ om. 30^{ab}. — ^c) K₂ D₁ G₁. 5 M₄ यामि; B₁. 2 गच्छ (for याहि). — ^d) B₂ चतुर्भुजं; T G₃ शुभं (for शुखम्). — T G M₁. 2. 4 ins. after 30: M₃ after 30^{ab}:

24* विरोचमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।

अनाद्यन्तमजं शंभुं सर्वव्यापिनमीश्वरम् ।

निर्द्वैतगुण्यं निरुद्देगं निर्मलं निधिमोजसाम् ।

प्रणम्य प्राञ्जलिः शर्वं प्रयामि शरणं हरम् ।

सामान्यं निश्चलं नित्यमकारणमलेपनम् । [5]

अध्यात्मवेदमासाद्य प्रयामि शरणं मुहुः ।

यस्य नित्यं विदुः स्थानं मोक्षमध्यात्मचिन्तकाः ।

योगिनस्तत्त्वमार्गस्थाः कैवल्यं पदमक्षरम् ।

यं विदुः सङ्गनिर्मुक्ताः सामान्यं समदर्शिनः ।

तं प्रपद्ये जगद्योनिमयोनिं निर्गुणात्मकम् । [10]

असृज्यस्तु भूतादीन्सप्त लोकान्सनातनाम् ।

स्थितः सत्योपरि स्थायुस्तं प्रपद्ये सनातनम् ।

भक्तानां सुलभं तं हि दुर्लभं दूरपातिनाम् ।

अदूरस्थमजं देवं प्रकृतेः परतः स्थितम् ।

नमामि सर्वलोकस्थं व्रजामि शरणं शिवम् । [15]

[(L. 2) M₄ शुभ्रं (for शंभुं). — (L. 3) T₂ G₂. 3 निरुद्देगं (for द्वैगं). M निर्मलं (for निर्मलं). — (L. 4) T सम्यक्; M₃ सर्वं (for शर्वं). — (L. 5) M₄ समानं. G₂ निर्मलं; M₁. 2 निश्चरं (for निश्चलं). G₃ कर्णां चाप-लेपकं (sic); M अकर्मण्यमलेप (M₄ तुल्ये) कं (for the post.

आश्वमेधिकपर्व

अश्वमेधिकपर्व]

शरणं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम् ॥ ३०
एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ।
महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ।
सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ॥ ३१

व्यास उवाच ।

इत्युक्तः स वचस्तस्य चक्रे कारंधमात्मजः ।
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम् ।

सौवर्णानि च भाण्डानि संचक्रुस्तत्र शिल्पिनः ॥ ३२
बृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुत्तस्य महिषतेः ।
समृद्धिमति देवेभ्यः संतापमकरोद्भृशम् ॥ ३३
स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परम् ।
भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वसुमानिति ॥ ३४
तं श्रुत्वा भृशसंतप्तं देवराजो बृहस्पतिम् ।
अभिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

half). — (L. 6) T बुद्ध्यात्मभेदम्. — (L. 8) G₁
सस्व- (for तस्व). G₂ Ms. 4 वैवर्ण्य. T G₃ परमं पदं
(for परमस्वरम्). — (L. 9) T₁ सद्रतिमुक्ताः; G₁ संगतिं
मुक्ताः; G₂ संगति मुक्ताः. G₂, 3 Ms. दक्षिणे. — (L. 10)
T त्वा (for ते). — (L. 11) G₁ भूरादीन् (for भूता).
M₁-3 अवाप्य तेजसा लोकान् (M₂ 'क'); M₃ महा भूत्वा
ससर्जदौ (for the prior half). — (L. 12) T₁ G₃
स्थिरः (for स्थितः). Ms. स्थायि. — (L. 13) T G₁, 2
दूपातिनः. — (L. 14) G₁ अमुं (for अजं). — (L. 15)
Om. in M. G₃ -लोकेशं नमामि (for -लोकेशं नवाभि).]

31 ⁵ Ś₁ K D₁ धीमते; G₂ शंभवे (for रंहसे).
— ⁶ Ś₁ K₁, 3 महात्मानं (for 'त्माने'). — ^d K₄ तं;
G₃ त्वं (for तत्). K₂ D₂ D₃ अवाप्ससि; B₁
(marg. as in text). 2 अवाप्स्यते (B₂ 'ति'). — After
31^{cd}, 8 ins.:

25* लभन्ते गाणपत्यं च तदेकाम्रा हि मानवाः ।
किं पुनः स्वर्णभाण्डानि तस्मात्त्वं गच्छ मा चिरम् ।
महत्तरं हि ते कार्यं हस्त्यश्वोद्गादिभिः सह ।

[(L. 1) T G₃ मानसाः (for मानवाः). — (L. 2)
M₁-3 स्वर्णराशौ तं (M₂ 'शेन'; M₃ 'शौ ते'); M₄ 'लाभाय
(for 'भाण्डानि').]

— ^e K₂, 4, 5 D₁, 2 आहरिष्यन्ति. G₂ M₄ स्वर्णमाहारि-
ष्यन्तु (G₂ 'ति'). — ^f Ś₁ (before corr.) K₁ ते हराः;
K₄ D₁ ते सुराः; G₂ तेनुयाः (sic); M₂ कौरवाः (for
ते नराः).

32 MSS. om. the ref. — ^a B₁, 2 D₂ D₃
D₃, 6 इत्युक्तं. B (except B₃) D₂ D₃ D₃-6 तेन;

M तच्च (for तस्य). K₂, 4 D₁ इत्युक्तवचनं तत्र. — ⁵
T G₂ चक्रे कारंधमो वचः. — After 32^{cd}, 8 ins.:

26* गङ्गाधरं नमस्कृत्य लब्धवान्धनमुत्तमम् ।

कुबेर इव तस्मात्प्य महादेवप्रसादतः ।

[(L. 2) G₁ कुले कृताते प्राप्य (for the prior half).

— ^d Ś₁ K₁, 8 B₂, 6 संविधिं (K₃ 'द'); D₃ संनि
(for संविधिम्). — ^e M₂ वि- (for च). — ^f ()
तं (for सं-). D₃ T G₂, 3 तस्य (for तत्र). — After
32, 8 ins.:

27* शालाश्व सर्वसंभारान्कतोः संवर्तशासनम् ।

[G₁ ततः (for कतोः).]

33 ^a B₁, 2 तु तं; G₁ तथा (for तु तं). — ^b
K₄ D₁ मरुत्तस्य. K₄ महीपते; B₁ D₂ महाभते; (D₂
'ते') (for महीपते). — ^c M₄ समृद्धिम् (for समृद्धिम्).
K₁, 4 सत्यः; B₂, 3 D₂, 6 इति; T₁ अधि (for अति).
K₁ T G₃ देवस्य (for देवेभ्यः). — ^d B₁, 2 (marg.
as in text) अगमद् (for अकरोद्).

34 ^a K₂, 5 D₂ D₁, 2 S संत (M₁, 2 'ता') प्यमानो
(for स तं). K₃ संतप्य मानवो वर्णः. — ^b K₂ कृपात्वं
वा (for कृशत्वं च). B₁, 2 भृशं (for परम्). — ^c
D₁ om.; T₁ न; T₂ स (for हि). — ^d G₁ इव
(for इति).

35 ^a B₃ M₁-3 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). G₂ बहु- (for
भृश-). D (except D₂ D₁)-संतप्तो. G₁ तं श्रुत्वा
सुभृशं तप्तं. — ^b D₃ अधिराम्य; D₃ अभ्य- (for
अभि). Ś₁ K₁, 8 वरः (for वृतः). — ^d K₁, 2, 5

९

इन्द्र उवाच ।

कचित्सुखं स्वपिपि त्वं बृहस्पते

कचिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ।

कचिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र

कचिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ १

बृहस्पतिरुवाच ।

सुखं शयेऽहं शयने महेन्द्र

तथा मनोज्ञाः परिचारका मे ।

तथा देवानां सुखकामोऽस्मि शक्र

देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ २

इन्द्र उवाच ।

कुतो दुःखं मानसं देहजं वा

पाण्डुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य ।

आचक्ष्व मे तद्विज यावदेता-

न्निहन्मि सर्वास्तव दुःखकर्तृन् ॥ ३

बृहस्पतिरुवाच ।

मरुत्तमाहुर्मघवन्यक्ष्यमाणं

महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ।

तं संवर्तो याजयितेति मे श्रुतं

तदिच्छामि न स तं याजयेत् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

सर्वाङ्कामाननुजातोऽसि विप्र

यस्त्वं देवानां मन्त्रयसे पुरोधः ।

उभौ च ते जन्ममृत्यू व्यतीतौ

T1 तथा (for तदा).

Colophon. — *Adhy. name* : K2 मरुत्तीयं; K3 B1. 2, 4, 5 Dc1 G1 Ms. 4 संवर्तं (Dc1 'तर्क' मरुत्तीयं; T ईश्वरस्तुतिः; M1. 2 निधिलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 10; K4 D4 G1. 2 M 7; Dn1 D5 T G3 8 (as in text). — *Śloka no.* : K2 37; Dn1 38.

9

1 ^a) D5 कश्चित् (for कचित्). Ś1 K1 स्वपिमि. K2. 4 D1 transp. त्वं and बृहस्पते. — ^b) Dc1 D1. 5 परिवारकास्. M2. 8 तव (for ते). D5 कचिन्मनोज्ञः परिचारकस्ते. — ^c) M1. 2 नित्यं (for विप्र). — ^d) K1. 2 Dc1 त्वा (for त्वां). S (except M1. 2) सुभृशं पालयन्ति (T2 'ते') (for परिपाल').

2 ^a) D1 नरेन्द्र; T सुरेन्द्र (for महेन्द्र). B Dc1 Dn1 D2-5 सुखं शये (B1-4 स्वपे) शयने देवराज. — ^b) K3 मनोज्ञः. K5 T2 परिचारिका मे; D1 'चारका मे; D5 'चारयन्ति (for 'चारका मे). — D5 om. (hapl.) 2^{ad}. — ^c) K4 D1 यश्च (for सुख-). Dc1 Dn1 D2-5 नित्यं (for शक्र). — ^d) K1 M4 मा (for मां).

3 ^a) D5 सुखं (for दुःखं). Ś1 K1. 3. 5 D5 transp. मानसं and देहजं. — ^b) D5 विकर्णश्च (sic) (for विव'). K1. 5 D1 कथं (for कुतस्). K3 Dn1 त्वमाद्य. — ^c) K4 D1 तद्विप्र; B Dc1 Dn1 D2-5 ब्राह्मण; M तान्द्विज (for तद्विज). K5 यावदेव; T G 'वयं यावन् (for यावदेताम्). — ^d) K3 सम- (for दुःख-). T1 G3 'शत्रून् (for 'कर्तृन्).

4 D5. 6 गुरुर (for बृहस्पतिर्). — ^a) K4 D1 मरुत्तम्. B3 आहु (for आहुर्). K2 B3 D5. 6 भगवन्; G1 मघवान्. K1-4 D1-4 T1 यक्षमाणं (K3 'जे). — ^c) B1-3. 5 Dc1 D4 याजयति (for 'यित्). B5 नः (for मे). K5 तं संवर्तं याजयते श्रुतं मे; B4 Dn1 D1-3. 5. 6 T2 G2 M संवर्तो याजयती (D1 M5 'यिते' ति मे श्रुतं (B4 श्रुतं मे). — ^d) M3 तम् (for तद्). K2 T G M1. 2 याजयती; M4 'यितुं (for 'येत).

5 ^a) Ś1 ज्ञातोसि; Ś1 (sup. lin.) B3. 5 Dn1 D2-5 -यातोसि; K2 -यात्तेनासि (sic); K4 B2 D1 T G2. 8 M ज्ञानासि; K5 -ज्ञानामि; G1 -ज्ञानथ (for -ज्ञातोऽसि). — ^b) B3 T2 G1. 3 M om. यस्. K4 मन्त्रवित्त्वा (sic); B5 Dn1 D5. 6 'वित्तु; D4 'वित् (for 'यसे). D5 यस्त्वं देवानां मन्त्रवित्सपुरोधीः. — ^c) D5 उभे. G2 om. च. Dc1 G2 M4 तौ (for ते).

किं संवर्तस्त्व कर्ताद्य विप्र ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच ।

देवैः सह त्वमसुरान्संप्रणुय

जिघांससेऽद्याप्युत सानुबन्धान् ।

यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र

दुःखं सपत्नेषु समृद्धभावः ॥ ६

अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः

सपत्नो मे वर्धते तन्निश्चम्य ।

सर्वोपायैर्मघवन्संनियच्छ

संवर्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो

बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।

अयं वै त्वा याजयिता बृहस्पति-

स्तथामरं चैव करिष्यतीति ॥ ८

अग्निरुवाच ।

अयं गच्छामि तव शक्राद्य दूतो

बृहस्पतिं परिदातुं मरुते

वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं

बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९

व्यास उवाच ।

ततः प्रायाद्धूमकेतुर्महात्मा

वनस्पतीन्वीरुधश्चावमृद्नन् ।

कामाद्धिमान्ते परिवर्तमानः

Ś1 K1.8 B Dn1 D3-8 जरा- (for जन्म-). M1.2 व्यपेतौ (for व्यतीतौ). K2.4.6 D1.2 उमे (K5 'भौ') च ते मृशुजरे (D2 'रा' व्यतीते. —^d) M4 ते च (for तव). K8 D6 कर्तादि (sic); D3 कीर्त्याद्य. M2.4 विप्रः.

6 K8 transp. 6^{ab} and 6^{cd}. —^a) B1.2 दितिजान् (for असुरान्). Ś1 संप्रोष्य; K2 संप्रणुय; K3 संप- देय; K4 B D (except D1) G2.8 प्रणुय (for संप्र). —^b) K2 om.; K4 D1 ये; B1.2 D4 वा; D2.8. 5.6 M3 च; M4 हि (for स्य). K4 D1 सानुबन्धाः. —^c) D1 यासां (for यं यं). K4 B8 D1 समृद्धि- D8 यशसि (sic); T1 G3 पश्यसे; M1.2 पश्यति. Ś1 K1.2.4 D1 G2.8 यत्र यत्र; K6 T G1 M यत्र तत्र (for तत्र तत्र). —^d) K3 दुःखे. K2.4.6 Dn1 D1.2. 4.6 समृद्धि- (for 'दु-'). D3 दुःखोपपन्नेषु समृद्धिभावः.

7 ^a) K2.4 D1 G1 ततो (for अतो). K2 om.; B8 देवेना (for देवेन्द्र). Ś1 K1.8 विवर्णवर्णः; D1 विकीर्णरूपः. —^b) K2.4 D1.8 संपन्नो; T G1.2 सपत्न (G2 'त्य' ता; G3 सपत्नको. T वर्तते (for वर्धते). K2 B2 तं (for तन्). —^c) Dn1 सर्वा- पायैर्. T G2.3 M1-3 तं; G1 त्वं; M4 तन् (for सं-). K8 निवर्तय (for संनियच्छ). —^d) T1 तं (for the second वा). Dc1 मरुतं. Ś1 K D1 संवर्तमघैव तथा मरु (K4 D1 'रुं' तं).

8 ^a) T1 G3 M1 जातवेदा. —^b) K4 Dc1 D1

मरुते. —^c) Ś1 K3 स्वयं; T1 यदै (sic); G3 अहं (for अयं). B2 स्वत्; G1 तैस् (for तै). K2-5 B3-5 D (except D6) T G3 त्वां; B1.2 त्वं (for त्वा). K1.2 D1.3 याजयित्वा. —^d) G3 तदा (for तथा). Ś1 K1.8 परं; G3 [अ]मरैश्च; M2.8 [अ]मरश्च (for [अ]मरं). K3 [इ]ह (for [इ]ति).

9 G1 जातवेदा (for अग्निरु). —^a) K4.5 B (except B4) D (except Dc1) S (except M4) अहं (for अयं). D5.6 गच्छन्; G3 गच्छे (for गच्छामि). K3.4 तवाद्य दूतो; B1.3-5 D (except D1) मघ (B3.4 Dc1 D2.4.6 भग) वन्दूतोय; B2 मघवन्नद्य दूतो; Cnp तव शक्राद्य दूतो (as in text). —^b) Dc1 om. from मरुते up to 10^a. K4 D1 मरुते. —^c) K1 पुरुहूताद्य; K2.4 D1 तव पुरुहूताद्य; K6 T1 G1.3 M तव (K6 G1 ते) पुरुहूत (for पुरुहूतस्य). —^d) K8 G1 बृहस्पतिश्च. K5 [उ]प- चितिं (for [अ]प). S (except M1.2) चिकीर्षन् (for चिकीर्षुः).

10 Dc1 om. 10^a (cf. v. 1. 9). MSS. om. the ref. —^a) T प्रयातो (for प्रायाद्). —^b) B8 Dn1 D3-8 बलानि सर्वाणि; Cnp वनस्पतीन् (as in text). K1.2 B4 Dn1 D2.3 चाप्यमृद्नन् (K1 'ध' न्); K3 चावमृद्नन्; K5 चोपमृद्नन्; B2 T1 M1.2 चापमृद्नन् (B2 'द्य' न्); B3 चावमृद्नन्; D1-6 G2 चापि मृद्नन् (for चावमृद्नन्). —^c) G1.2 क्रमाद् (for कां). T वनांते; G3 हिमार्ते (for 'न्ते'). G1.2 परिवर्धमानः. —^d) Ś1 K1.8 *छातिगो; D6 काष्ठादिगो; T G3 'न्यधो; G1

काष्ठातिगो मातरिश्वेव नर्दन् ॥ १०

मरुत्त उवाच ।

आश्चर्यमद्य पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम् ।

आसनं सलिलं पाद्यं गां चोपानय वै मुने ॥ ११

अग्निरुवाच ।

आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ ।

इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२

मरुत्त उवाच ।

कच्चिच्छ्रीमान्देवराजः सुखी च

कच्चिच्चास्मान्प्रीयते धूमकेतो ।

कच्चिदेवाश्चास्य वशे यथाव-

त्तद्ब्रूहि त्वं मम कात्स्न्येन देव ॥ १३

अग्निरुवाच ।

शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र

प्रीतिं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः ।

देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राज-

न्संदेशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४

यदर्थं मां प्राहिणोच्यत्सकाशं

बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।

अयं गुरुर्याजयिता नृप त्वां

मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५

मरुत्त उवाच ।

संवर्तोऽयं याजयिता द्विजो मे

बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य ।

कृष्णान्यथो; G₂ उष्णाण्यथा (sic); M काष्ठान्यतो (M₄ [inf. lin.] 'था') (for 'तिगो'). K_{1,3} [अ]वतर्चन्; B_{1,2} [अ]वमूर्च्छन्; T G₃ M_{1,2,4} [इ]व मृदन्; G_{1,2} [अ]वनर्दन् (for [इ]व न°).

11 K₄ D₁ मरुत्त. —^a) G₂ आचार्यम् (for आश्व°). B₁ अजु- (for अद्य). —^b) D₀₁ कपिलं (for रूपिणं). —^c) G₃ गाश्च (for गां). T₁ G M_{3,4} चैवानय (for चोपा°). K₂ प्रतिगृह्यत्व मे कवे; B D₀₁ दीयतामद्य वह्नये; M_{1,2} गां चादायामये देवौ.

12 K₃ D₀₁ वह्नि (for अग्निः). —^a) K₂ D₁ सद्यः (for पाद्यं). —^b) K_{2,3} D₁ T₁ -गृह्णामि (for -नन्दामि).

13 K₄ D₁ मरुत्त; D₃ मरुत्त (for मरुत्त). —^a) K₅ कच्चित्; D₁ कच्चित् (for कच्चित्). T सुखं (for सुखी). Ś₁ K_{1,3} T G₃ वा; G₁ नः; G₂ स्यात् (for च). —^b) K₅ कच्चिच् (for कच्चिच्). S (except M_{1,2}) [अ]स्माभिः (for [अ]स्मान्). —^c) K₂ B₅ D (except D₁) om. च. K_{2,4,5} D₁ स्य सर्वे (for यथावत्). —^d) K₁ G_{1,2} om.; B D₀₁ D₁ D₂₋₅ प्र- (for तद्). K_{2,4,5} D₁ तथा शंस (for तद्ब्रूहि त्वं). G₁ तं ब्रूहि; G₃ त्वं ब्रूहि (by transp.). B_{1,2} चहे (for देव).

14 ^a) K₂ D₂ सुसुखी; K₄ D₁ सुखी; G₂ सुख- सुखी (sic) (for सुसुखी). —^b) K₅ चेच्छन्; D₀₁ चांछति (for चेच्छति). T₁ [अ]जस्रं (for [अ]जरां).

T G₃ M₄ देवराज (for वै त्वया सः). K₅ [अ]द्य (for सः). —^a) K₅ M₄ om. च. K₅ transp. देवा; and सर्वे. D₁ यस्य (for तस्य). —^d) K₁ T मे; K₄ D₁ तु; K₅ सं; G₃ वै; M₄ च (for त्वं). T₁ तद् (for मे). K₂ T₁ देवराजः; M₄ 'भर्तुः (for 'राज्ञः). Ś₁ संदेशमेतं शृणु देवराजस्य राजन्; K₃ 'शमेतं शृणु देवराजः; D_{5,6} 'शं मे त्वं शृणु दे°.

15 ^a) K₂ मा; T G M₄ (inf. lin. as in text) वै (for मां). —^b) G₁ बृहस्पतौ. Ś₁ K_{3,5} B₁ D₀₁ D_{2,3} मरु (D₃ 'रुं)त्त; K₁ मरुत्तं; K₄ मरुत्ते; D₅ नमस्ते (for मरुत्ते). —^c) K₅ पुनर् (for गुरुर्). Ś₁ K_{3,4} D₁ याजयित्वा; B D₀₁ D₀₁ D₂₋₅ 'यतां. K₃ तथा; K₄ om.; D₃ नृपं (for नृप). K₁ M_{3,4} त्वा; K₄ तु यन्; D₀₁ त्वं (for त्वां). —^d) D₁ om. (hapl.) 15^d-16^c. —^e) K_{2,4,5} स त्वाम् (for सन्तम्). K₁ त्वा; K_{4,5} वै; M_{3,4} त्वं (for त्वां). D₀₁ S (except M_{1,2}) करोति. D₁ मर्त्यं मत्वा मम वै करोतु.

16 D₁ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). K₄ D₁ मरुत्त; D₃ मरुत्त. —^a) Ś₁ T G M₃ वै; D₅ मां; M₂ मे (for स्यं). K₁ याजयति; K₄ 'यित्वा; D_{5,6} 'यतां. K₄ हि मेघ; B D₀₁ D₀₁ D_{2-4,6} द्विजो मां; D₁ T G M₄ द्विजोत्तमो (D₁ 'मेरु); D₅ द्विजोयं (for द्विजो मे). —^b) K_{2,4,5} D₁ तस्यै (for तस्य). —^c) B₁ 2,4 [अ]सौ तं; D₀₁ [अ]सौ तं वै; D₀₁ D_{2,3,5,6} चैवासौ (for [अ]सौ देव). K₄ D₁ याजयिता. —^d) K₃ M_{1,2} नाद्य शोभेत्; K₄ अयशोभात्; K₅ तेद्य

नासौ देवं याजयित्वा महेन्द्रं
मर्त्यं सन्तं याजयन्नाद्य शोभेत् ॥ १६
अग्निरुवाच ।
ये वै लोका देवलोके महान्तः
संप्राप्स्यसे तान्देवराजप्रसादात् ।
त्वां चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पति-
नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्तियुक्तः ॥ १७
तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः
प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः ।
ते ते जिता देवराज्यं च कृत्स्नं
बृहस्पतिश्चेद्याजयेत्त्वां नरेन्द्र ॥ १८
संवर्त उवाच ।
मास्मानेवं त्वं पुनरागाः कथंचि-
द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।

मा त्वां धस्ये चक्षुषा दारुणेन
संकुद्धोऽहं पावकं तन्निबोध ॥ १९
व्यास उवाच ।
ततो देवानगमद्भूमकेतु-
र्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा
बृहस्पतेः संनिधौ हव्यवाहम् ॥ २०
यत्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।
तर्त्तिकं प्राह स नृपो यक्ष्यमाणः
कचिद्वाचः प्रतिगृह्णाति तच्च ॥ २१
अग्निरुवाच ।
न ते वाचं रोचयते मरुतो
बृहस्पतेरञ्जलिं प्राहिणोत्सः ।

C. 14. 240
B. 14. 9. 21
K. 14. 9. 22

शोच्ये; D1 नाद्य शासेत्; T1 नाद्य भवेत्; G2 अद्य
शोचेत् (for अद्य शोभेत्).

17 D1 om. the ref. —^a) T1 G ये (for वै).
T1 लोके. T2 G1 देवलोका (for 'लोके). K4 D1
भवतः; B4 (marg. as in text) महेंद्रः (for महान्तः).
—^b) S1 K1.2.4.5 D1 तान् (for सं-). D6 M2.3 संप्रा-
प्स्यसे; T G संप्राप्स्यसे; M1 संप्राप्स्यसे (for संप्राप्स्यसे).
B1.2 त्वं; D3 तद् (for तान्). —^c) K5 कामं (for
असौ). —^d) S1 K1.5.6 विजयेत्; K2 D4-6 विजये
(D4 'ये;); K4 D1 विजयी; B3 (marg. as in text)
त्वं यशः; D2 लंघयेः (for त्वं जयेः). M4 कीर्तियुक्तं.

18 ^a) T G2.3 M3 यथा (for तथा). —^b) K2
D1 [ए]व (for [अ]पि). Dc1 ते (for ये). K3 महंतः.
—^c) T G1.2 एते; G3 एतच् (for ते ते). S1 K1
जाता; B3 जिता; T G च ते (for जिता). G1 देव-
राजस्य (for 'राज्यं च). —^d) K2.3 M1.2 om. चेद्.
B1.2.5 त्वां याजयेच्चैन् (by transp.); D2-5 याजयेच्चैन्
(D2.3 'येत्ते).

19 B5 om. the ref. and reads 19-20 after 22.
—^a) K2.4.5 D1 M1 मा मैवं (K1 'व); B1.5.4 T2
G2 M3.4 मा स्मैवं; B2 Dc1 Dn1 D2-6 मा स्मैवं (for
मास्मानेवं). —^b) K4 Dc1 D1 मरुते. —^c) S1 D6

T2 G3 M त्वा (for त्वां). —^d) Dc1 T2 पावकं. K
(except K3) B D त्वं (for तन्). — After 19, S1
K1.2 ins. an addl. colophon [Adhy. name : K3
संवर्तमरुतीर्य. — Adhy. no : S1 11].

20 For the sequence in B5, cf. v. 1. 19. T
G om. the ref. —^a) K4 देवानागमद्; D5.6 देवो
भगवन्; G1.8 नाकमगमद् (for देवानागमद्). K4 चर्म-
केतुर् (sic) (for धूमं). B1.2.4 Dc1 ततोगाद्वै वेप-
मानो धूमकेतुर् (B1.2 कृशालुः). —^b) K1 महा-; K5
भयाद्; B1 तस्माद् (for दाहाद्). K3 G1 व्याधितो
(for व्यथितो). G1 शुद्धवर्णः (for अश्वत्थपर्णवत्). —^c)
Dc1 त्वं वै; G3 स तं (for तं वै).

21 Before 21, MSS. ins. इन्द्र उवाच. —^a)
K8.5 B1.5 D (except D1) यस्य; T M1.2 स (for
यत्). M2 प्रथितो (for प्रहितो). K6 धूमकेतो (for
जातवेदो). —^b) K4 D1 मरुते. —^c) B5 तत्स;
M1.5 तं (for तत्). K1.5 D2-4 यक्ष्यमाणः. —^d) K1
कचिद्वाचः; K5 कचिद्वाचः. G2 गृह्णाच्च (for गृह्णाति).
B1.2 तन्मे; G3 यच्च (for तच्च).

22 K3 वह्निर् (for अग्निर्). —^a) K8 T G वाक्यं;
B3 वाचो; Dc1 वचो (for वाचं). K2 रोचयते. K4
D1 मरुतो. —^b) K6 प्राहिणोत्स (sic); G1 'णाद्यः.

संवर्तो मां याजयितेत्यभीक्ष्णं

पुनः पुनः स मया प्रोच्यमानः ॥ २२

उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः

प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः ।

तांश्चेहमेयं संविदं तेन कृत्वा

तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

पुनर्भवान्पार्थिवं तं समेत्य

वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्थयुक्तम् ।

पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वच-

स्ततो वज्रं संप्रहर्तास्मि तस्मै ॥ २४

अग्निरुवाच ।

गन्धर्वराज्यात्स्वयं तत्र दूतो

विभेस्यहं वासव तत्र गन्तुम् ।

संरब्धो मामब्रवीत्तीक्ष्णरोषः

संवर्तो वाक्यं चरितब्रह्मचर्यः ॥ २५

यद्यागच्छेः पुनरेवं कथंचि-

द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।

दहेयं त्वां चक्षुषा दारुणेन

संकुद्ध इत्येतदवैहि शक्र ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो

न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्ता ।

त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको विभे-

त्यश्रद्धेयं वदसे हव्यवाह ॥ २७

अग्निरुवाच ।

दिवं देवेन्द्र पृथिवीं चैव सर्वा

संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र ।

— °) G₂ M_{3.4} स संवर्तो (for संवर्तो मां). M_{1.2} मा (for मां). K₅ D₁ G_{1.3} याजयता (for 'यिता). K₄ B₅ D₁ (except D₀₁) [उ]वाच (for [अ]भीक्ष्णं). — °) D₀₁ om. one पुनः. K_{3.5} D₀₁ याच्यमानः (for प्रोच्य°). — After 22, B₅ reads 19-20.

23 Before 23, B₅ ins. इन्द्र उवाच. — °) G₁ ये ते (for [इ]दं). D₆ मनुष्या (for मानुषा). — °) B₁ ये च लोके; B₂₋₄ D₀₁ D_{3.4} देवलोका (B₂ 'के). K₃ महंतः. — °) S₁ K₁ लभेयः; K₅ लभेः (for लभेयं). — °) B_{1.2} प्रतीहि (for प्रतीतः).

24 °) B D (except D₁) गत्वा; G₂ पुनः (for भवान्). D₀₁ D₄₋₆ त्वं (for तं). — °) S₁ K₃ प्रार्थयः; K₄ प्रापयेत्. G_{1.3} प्रापयितार्थयुक्तं. S₁ K_{1.3} T₁ G₂ M त्वर्थयुक्तं (K₁ 'क्तां); D₆ स्वार्थमुक्ते (for 'युक्तम्). — °) K₁ D_{5.6} S (except M_{3.4}) यद्युक्तो; K_{2.5} हि युक्तो; K₄ D₁ यज्ञो; B₁ युक्तो (for यद्युक्तो). K₄ D₁ च; D_{2.3} ते वचस्; D₄ वचं; M₃ चेत् (for वचस्). D₀₁ पुनर्युक्तो न करिष्ये वचश्चेत्. — °) D₀₁ त्वत्तो (for ततो). D_{1.6} तस्मिन् (for तस्मै).

25 °) M₁ गन्धर्वराजो; M₂ 'राजा; M₃ 'राजं (for 'राद्). M₃ वद (for यास्वयं). S₁ K₁ तेद्यः; K₅ तव (for तत्र). K₅ दूत्ये; M₃ दूतं. — °) M_{1.2} [अ]हं

वा (for [अ]हं). M₂ पावक (for वासव). S₁ K₁ तेद्य (for तत्र). K₁ हंतुं (for गन्तुम्). — °) S₁ K_{1.3} इदं च; G₃ संरब्धो (for संरब्धो). D₁ om. from तीक्ष्णरोषः up to 26°. S₁ K₁₋₄ आह स (K_{2.4} सु); K₅ अहसत्; S उक्तवांस (for अब्रवीत्). T G₁ तत्र तीक्ष्णं (for तीक्ष्णरोषः). — °) K₄ transp. संवर्तः and वाक्यं. S₁ K₁ वै; D₀₁ वा (for वाक्यं). G₁ त्वरितं ब्राह्मणार्थः (for चरितब्रह्मचर्यः).

26 D₁ om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — °) K₂ D₁ यथागच्छेः (K₂ 'च्छेत्); K_{4.5} M₂ यद्यागच्छेत्; B₁ प्रत्यागच्छेः. T G₃ कदाचिद् (for कथं). — °) K₄ मरुते. — °) S₁ T₁ M त्वा; G₁ च (for त्वां). — °) T G_{2.3} [ए]वम् (for [ए]तद्). B_{1.2} D₀₁ T₂ M₃ (by corr.).⁴ अवैहि (for अवैहि). G₂ वहे (for शक्र).

27 K₂ om. 27^{ab}. S₁ K_{1.3} B D₀₁ D₂₋₄ शक्र (for इन्द्र). — °) G₃ [अ]न्यं (for [अ]न्यान्). K₅ M₂ जातवेदा. — °) T च; G₁ स्म; M₁₋₃ om. (for हि). M₁ (sup. lin.) वर्तते (for विद्यते). — °) K₄ D₁ संपर्कात् (for संस्पर्शात्). — °) K₄ B_{1.2} T G₃ ह्य (T₁ स) अश्रद्धेयः; B₅ आत्मज्ञेयं (sic); G_{1.2} M₁ न अश्रद्धेयं (for अश्रद्). T₁ G_{1.3} M_{3.4} आपसे (for वदसे).

28 °) K₃ दिवे; K₄ देव; D_{1.2.6} दिवि; D₃

एवंविधस्येह सतस्तवासौ

कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

न चण्डिका जङ्गमा नो करेण-

न वारिसोमं प्रपिचामि वह्ने ।

न दुर्वले वै विमुजामि वज्रं

को मेऽसुखाय प्रहरेन्मनुष्यः ॥ २९

प्रवाजयेयं कालकेयान्पृथिव्या-

मपाकर्षं दानवानन्तरिक्षात् ।

दिवः प्रह्लादमवसानमानयं

को मेऽसुखाय प्रहरेत मर्त्यः ॥ ३०

अग्निरुवाच ।

यत्र शर्यातिं च्यवनो याजयिष्य-

न्सहाश्विभ्यां सोममगृह्णदेकः ।

तं त्वं क्रुद्धः प्रत्यपेधीः पुरस्ता-

च्छर्यातियज्ञं स्मर तं महेन्द्र ॥ ३१

वज्रं गृहीत्वा च पुन्दर त्वं

संप्राहर्षीश्वयवनस्यातिघोरम् ।

देवः; T Gs दिवं च (for दिवं). G₁ देवेन्द्र देवेषु (for दिवं देवेन्द्र). S₁ K₁ एवेन्द्र; G₂ जैवेन्द्र (for देवेन्द्र). K₃; B₁ D₁ D₂ G₁ om. [ए]व. B₂ D₂-6 [अ]तरिक्षं (for [ए]व सर्वा). —^b) K₄ वेष्टयेस; T विचेष्ट (for संवे). K₁ सु; D₃ हि; G₃ स- (for स्व). S₁ K D₁-4 T om. [ए]व. K₂ शक्रः. —^c) K₅ वृत्तस्य (for विधस्य). D₁ [ए]व (for [इ]ह). K₃ [अ]ग्ने (for [अ]सौ). —^d) D₄ वृत्रघ्न दिवं (for वृत्रस्त्रिदिवं). B₁; 2 सं; T Gs वै (for प्राग्).

29 M₁; 2 read 29^{ab} twice. —^a) K₂ न खंडितौ जंगमो नो करेण; K₃ न चंडिका जंगमान्नो करे वा; K₄ नाषंढिवा जंगमो ना करेण; K₅ नासंढिकांजिकमनो न कलिंगात्; B₁ D₃ न षंडिका जंगमो लोकरेणुर (sic); B₂-4 नाषंढिकांजिकमनो न कलिंगान् (B₂ 'जिकमलिंगानुर; B₃ 'जिकमलोमलिंगान्; B₅ D₁ D₃; 6 न गंडिकाकारयोरो करेण (B₅ 'कारजोगांधकरेण); D₁ D₂; 4 न (D₄ नो) खंडिका जंगमो नो करेणुर; D₁ नाषंढिवा जंगमो ना करेण; T G M₁; 2 (both second time).⁴ न दंडकाश श (G₁ 'शार)काज्ञो कलिंगान्; M₁; 2 (both first time).³ न दंडि (M₂ मंड; M₃ मंडि)कां भजमानः करेण; Cnp न शंडिकां जंगमो नो करेण; C_v नार्दंडको दंडयानोस्थलिंगान्. —^b) K₁; 4 D₁ D₂ D₃; 5 च (for वा). D₂; 4 वा (D₄ चा)पि; C_v कारु; T G M₁; 2 (both second time).⁴ कारुशान् (for वारि). —^c) G M₃ दुर्वलाय; Bom. ed. क्षीणशक्तौ (for दुर्वले वै). K₃ [स]हं; B (except B₃) D₁ D₂ [स]पि (for वै). K₅ B₁; 2 प्रहिणोमि; B₃-5 D (except D₁) प्रहरामि; T G M₃ श्वसुजामि (for विष्ट). —^d) G₁; 2 सुखी यः (for सुखाय). K₅ B (B₁ marg.) D (except D₁) प्रहरे (B₂; 4 [orig.] D₃ 'भवे)त मर्त्यः (for 'रेन्मनुष्यः). ❀ C_v: को मे प्रहरेदित्यत्र —असुखायेति पद-

च्छेदः । ❀

30 S₁ K₁; 3; 4 D₁ om. (hapl.) 30. —^a) K₂ प्राद्वावयेयं; K₅ T G₁; 3 M₃; 4 प्रवाजयन्; D₁ D₂ प्र (D₁ प्रा)वाजयं; G₂ 'जये; M₁; 2 'ज्य तान् (for 'जयेयं). D₃ कालिकेयान्. —^b) K₂ B D₁ D₂ D₃; 5; 6 T G₁; 2 M₄ अपाकर्षन्; K₅ 'चक्रन् (sic); G₃ उपाकर्षं; M₁; 2 महाकक्ष्यान्; M₃ महायार्त् (sic) (for अपाकर्षं). B (except B₅) D₂; 3 अंतरीक्षात्; M₁; 2 'रिक्षः; M₃; 4 'रिक्षं. —^c) M₃ देवः (for दिवः). Some MSS. प्रह्लादम्; T₁ G₂ प्रभावाद् (for प्रह्लादम्). K₅ अवरे तम्; B₁; 2 अपमानम्; B₃ अवनीं तम्; D₁ अधरे तम्; T₁ G₁; 2 अयमंतम्; M₃ अधस्तात्तम् (for अवसानम्). K₂ अधरन्वपतेयं; D₂-4 असुरं संश्रितं वै (D₄ 'श्रितां) (for अवसानमानयं). C_v दिवः प्रह्लादं व्यधमानं नयेत. —^d) G₁; 2 सुखी यः (for सुखाय). K₂; 5 D₁ G₃ प्रहरेन्; B₁; 2 D₃ प्रभवेत (for प्रहरेत). K₂; 6 मनुष्यः; D₁ D₂ D₃-6 मानवः; T G₁; 2 [अ]धमर्त्यः; G₃ धमर्त्यः (for मर्त्यः).

31 ^a) B₁ G₂ om.; D₁ यदा (for यत्र). B₁; 2 शर्यातिं; G₁; 3 M₃; 4 शर्यातिं; G₂ शर्यातिं; M₁; 2 याज्यं (for शर्यातिं). K₁ श्रवणो; M₁; 2 च्यवनं (for च्यवनो). K₁; 5 B₅ D₁-4 याजयिष्यत्; D₅; 6 'यित्वा (for 'यिष्यन्). —^b) B₂ G₁ 'अगृह्णदेकः; D₂; 3; 6 अगृह्णदेकः (D₆ 'कं); G₂; 3 M₃; 4 एकोप्य (G₃ 'न्व; M₄ 'म्य)गृह्णात् (for अगृह्णदेकः). D₅ एकं (for एकः). —^c) K₂ G न त्वं; K₄ त्वं तं (by transp.); K₅ B₃; 4 D₁ धुन्वन्; T₁ M₁; 3; 4 स त्वं. D₁ कोपः; M₁ क्रुद्धं. S₁ प्रतिपेधः; D₆ G₁; 3 प्रतिपेधीः; M₁ प्रत्यपेधीः. —^d) G₁ corrupt. B₁; 2 शर्यातिः; G₂; 3 M₃ शर्याति- (for शर्यातिं). D₂-4 त्वं (for तं). M₁; 2 शर्यातियज्ञे सततं महेंद्र.

स ते विप्रः सह वज्रेण बाहु-
 मपागृह्णात्तपसा जातमन्युः ॥ ३२
 ततो रोषात्सर्वतो घोररूपं
 सपत्नं ते जनयामास भूयः ।
 मदं नामासुरं विश्वरूपं
 यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ३३
 हनुरेका जगतीत्या तथैका
 दिवं गता महतो दानवस्य ।
 सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां
 सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४
 वृत्ताः स्थूला रजतस्तम्भवर्णा

दंष्ट्राश्चतस्रो द्वे शते योजनानाम् ।
 स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव-
 जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५
 अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं
 सर्वे त्वन्ये ददृशुर्दर्शनीयम् ।
 यस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षि-
 मागच्छेथाः शरणं दानवम् ॥ ३६
 क्षत्रादेवं ब्रह्मवलं गरीयो
 न ब्रह्मतः किंचिदन्यद्गरीयः ।
 सोऽहं जानन्नब्रह्मतेजो यथाव-
 न्न संवर्तं गन्तुमिच्छामि शक्र ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

32 ") T Gs [अ]थ (for च). — ^b) Ks संग्राहर्षे
 (sic); K4, 5 B3-5 Dn1 D1-4 T2 G2, 8 M1 संग्रहर्षीश;
 B1, 2 प्राहर्षीश; D5, 6 समग्रहर्षीश (for संग्रह). S1
 च्यवनं च (for "नस्य). — ^c) G1, 2 Ms. 4 वै (for ते).
 K2 संवज्रेण; M1, 2 सह वज्रं च (for सह वज्रेण). D2
 वायुम् (for बाहुम्). — ^d) S1 K1, 3, 4 D1 अवागृह्णात्;
 K2 अवागृह्णं; D2-4 अवागृह्णा (D1 गृह्णात्; D5 अपा-
 गृह्णात् (sic); M1, 2 तथागृह्णात् (for अपागृह्णात्). S1 K1
 तपसा (for तपसा). M4 जातरोषः (for "मन्युः).

33 After 33^a, D1 reads 34^d-35^b. S1 K1, 3 D1
 om. (hapl.) 33^b. — ^b) D5 om. from यामास up to
 मह (in 34^b). K2, 4, 5 G Ms. 4 विप्रः (for भूयः). M1, 2
 सपत्नतेजः कारमास विप्रः. ☞ C v: संवर्तं ते जनयामासेत्यत्र
 — संवर्तं प्रलयमानम् । मदं नामासुरमिति संबन्धः । ☞ — ^c)
 D2 नाशाय; D5 भद्रं; T G2 मधु; G1 मधं; G3
 वसुं; M1, 2 समदं; M4 प्रमदं (for मदं). K2 नामेद्य-
 सुरं; K4 नामेत्यसुरं; K5 B1 D1 T G नामानमसुरं;
 D2 चैवासुरं (for नामासुरं). — ^d) M1 यस् (for यं).
 M4 तं (for त्वं). G3 चक्षुषा. K2 संनिमील्यात् (sic);
 K5 संन्यमीलत्; Dn1 D3 G2 संनिमीलः; T1 संन्यमील्य;
 T2 M1, 2 संनिमील्य (for संन्यमीलः).

34 D5 om. up to मह (in 34^b) (cf. v. l. 33).
 — ^a) D2-4 हनु (D1 वृत्तो) रेको जगतीस्थस्तथैको. — ^b)

B2 D2-4 गतो; M1, 2 गत्वा (for गता). K4 सा
 महती; K5 अपरा; D1 T G3 महती (for "तो).
 — ^c) B2 G3 M1, 4 सहस्र- (for "सं"). K2 शक्रतेजो-
 मयानां (for शतयोजनानां). — D1 reads 34^d-35^b
 after 33^a.

35 For the sequence in D1, cf. v. l. 34. — ^a)
 S1 K1, 5 B1-4 T2 G2 M राजतः; Ks राजतेस् (for
 रजत-). S1 -तात्रवर्णाश; Ks तत्र वर्णैर्; B1 -स्तम्भरूपा
 (for -स्तम्भवर्णा). — ^b) S1 transp. दंष्ट्राः and चतस्रः.
 — ^c) S1 K1 T G स त्वा; M सर्वान् (for स त्वां).
 K2 दंतैर् (for दन्तात्). G3 दंशकन् (for विदशन्).
 K5 आभ्यधावञ्. D1 विदशन्स त्वां दंतानभ्यधावञ्. — ^d)
 T उद्यत्य (for उद्यम्य).

36 ") K3 D3, 4, 6 अपश्यस्त्वं; T G M2 त्वं (G तं)
 नापश्यस्; M1, 4 तत्रापश्यस् (for अपश्यस्त्वं). K2 न;
 D1 Ms om.; D3 च; D5 तत्; T G M1, 2, 4 त्वं
 (for तं). S1 K1, 3 G3 तथा (for तदा). — D5 om.
 36^b. — ^b) K1, 2, 4 D1 T G3 त्वदन्ये; K5 चान्ये; B1
 3, 4 D5 त्वां वै; Dn1 D2-5 वै त्वां (for त्वन्ये). — ^c)
 S1 K1, 3, 4 B1, 2 D1-4 T M1, 2 तस्माद् (for यं). K5
 G3 महर्षेर् (for "र्षिम्"). — ^d) T गच्छन्शीघ्रं; G3
 गच्छेः शीघ्रं; M अगच्छेथाः (for आगं).

37 ") K1, 4, 5 B1-4 D (except D2) G2 क्षात्राद्.

१०

इन्द्र उवाच ।

एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो

न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्वरीयः ।

आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये

वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ १

धृतराष्ट्र प्रहितो गच्छ मरुतं

संवर्तेन सहितं तं वदस्व ।

बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राज-

न्वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ २

व्यास उवाच ।

ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं

प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ।

गन्धर्वं मां धृतराष्ट्रं निबोध

त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र ॥ ३

ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह

यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ।

बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व

वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ।

वचश्चेदेतन्न करिष्यसे मे

प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ४

मरुत उवाच ।

त्वं चैवैतद्वेत्य पुरंदरश्च

K₂ S एव; K₄. 5 B D बलाद् (for एवं). B₂ D₀₁ ब्राह्मबलं. — ⁵) G₂ वलीयः (for गरीयः). — K₃ om. (hapl.) from 37° to 14. 10. 1⁵. — ⁶) M₁. 2 यज्ञश्च (for यथावन्). — ⁷) D₀₁ D₅ 6 जेतुम्; M₂ हंतुम् (for गन्तुम्).

Colophon om. in K₃. — Adhy. name: K₅ B M₃ संवर्तमरुत्तीयं; M₁ इंद्राग्निस्वादः; M₂ अग्नीद्रसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 12; D₀₁ 9 (as in text); D₄ G₁. 2 M₃. 4 8. — Śloka no.: K₂ 18; D₀₁ 37.

10

1 K₃ om. 1⁵ (cf. v. l. 14. 9. 37). — ²) B₁. 2 एवं च; G₂ क्षत्राद् (for एवम्). — ³) B₅ D₀₁ D₂-6 ब्राह्मणात् (for ब्रह्मतः). B₅ कश्चिद् (for किञ्चिद्). — ⁴) D₄ M₄ आवीक्षितस्य; G₂ अवे (for आवि). K₂ [अ]यः; K₃ [अ]ति; B₁. 2 om.; T G₂ [ह]ह (for तु). D₅ आवर्षक्षतस्य तु वक्ता न वृष्ये (sic). — ⁵) K₂. 4 D₁ चासै; B₁. 2 तसै; D₃ चाति- (for असै). B₁ D₀₁ प्रहरामि (for प्रहरिष्यामि). D₃ घोरः.

2 D₃. 4 om. (hapl.) 2. — ³) K₁. 2. 4 B (except B₁) D₀₁ D₁. 5. 6 S transp. प्रहितो and गच्छ. K₂. 4 D₁ मरुतं. K₃ गच्छ त्वं गंधर्वं प्रहितो मरुतं. — ⁵) D₀₁ D₂. 5. 6 संगतं (for सहितं). Ś₁ D₁ त्वं (for तं). — G₁ om. 2°-3°. — ⁶) B₁. 2 समुप- (for त्वमुप-).

K₃. 5 B₅ D₂. 5. 6 T₁ G₂ M₁-3 अनु- (for उप-). K₃ -शिक्षयस्व; K₅ -गच्छ; D₅. 6 -शिष्यस्व; T₁ G₂ M₁-3 -तिष्ठस्व; T₂ -पद्यस्व (for -शिक्षस्व). — ⁴) T₁ हि (for वा).

3 G₁ om. 3⁵ (cf. v. l. 2). K₁ om. (hapl.) 3²-4⁴. Ś₁ K₂. 5. 5 D₁ om. the ref. — ²) K₂. 5 D₀₁ D₀₁ D₁. 5 नरेन्द्र. — D₁ om. (hapl.) 3⁵ 4⁴. — ³) Ś₁ K₂-5 G₂ वचनाद् (for वचने). — Before 3⁵ 4⁴, K₅ B D (D₁ om.) ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ⁴) B₂ D₀₁ D₀₁ D₅. 6 धृतराष्ट्रं मां (D₀₁ मां (by transp.)). K₃ M₄ मा; D₄ वै (for मां). M₄ नरेन्द्र (for निबोध). — ⁵) D₃ त्वम् (for त्वाम्). B₂ वक्तुकामो.

4 K₁ om. 4⁵ 4⁵ (cf. v. l. 3). Before 4, G₁ ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ²) D₃ हृदं (for ऐन्द्रं). Ś₁ K (K₁ om.) D₁ G₁. 5 M वै; G₂ वा (for मे). — ³) D₁ यदाह; D₂ यथाह (for यत्प्राह). — ⁴) K₃. 5 तं (for त्वं). Ś₁ वृणीष्व; B₁ हि (for प्व). — ⁵) Ś₁ न चेद्ब्रजं (for वज्रं वा ते). D₄ नूनं (for घोरम्). — ⁶) K₅ तु मे त्वं; D₄ T G₂ चेदं तन् (for चेदेतन्). — ⁷) K₂. 4. 5 D₁ एवं (for एतद्). G₂ प्राहैकदातं वदतं च कर्म. — After 4, T G ins.:

28* बृहस्पतिं याजयितुं न चेच्छे-

द्वज्रं तस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ।

5 The portion of the text from 5 up to the

स ते विप्रः सह वज्रेण बाहु-
 मपागृह्णात्तपसा जातमन्युः ॥ ३२
 ततो रोषात्सर्वतो घोररूपं
 सपत्नं ते जनयामास भूयः ।
 मदं नामासुरं विश्वरूपं
 यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ३३
 हनुरेका जगतीत्या तथैका
 दिवं गता महतो दानवस्य ।
 सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां
 सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४
 वृत्ताः स्थूला रजतस्तम्भवर्णा

दंष्ट्राश्चतस्रो द्वे शते योजनानाम् ।
 स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव-
 जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५
 अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं
 सर्वे त्वन्ये ददृशुर्दर्शनीयम् ।
 यस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षि-
 मागच्छेथाः शरणं दानवघ्न ॥ ३६
 क्षत्रादेवं ब्रह्मबलं गरीयो
 न ब्रह्मतः किंचिदन्यद्गरीयः ।
 सोऽहं जानन्नब्रह्मतेजो यथाव-
 न्न संवर्तं गन्तुमिच्छामि शक्र ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

32 ^a) T Gs [अ]थ (for च). — ^b) Ks संप्राहर्षे (sic); Ks. 5 Bs-5 Dn1 D1-4 T2 Gs. 3 M1 संप्रहर्षीश; B1. 2 प्राहर्षीश; Ds. 6 समप्राहर्षीश (for संप्रा). S1 च्यवर्नं च (for 'नस्य). — ^c) G1. 2 Ms. 4 वै (for ते). Ks संवज्रेण; M1. 2 सह वज्रं च (for सह वज्रेण). D2 वायुम् (for बाहुम्). — ^d) S1 K1. s. 4 D1 अवागृह्णात्; K2 अवागृह्ण; D2-4 अवागृह्णा (D1 'ह्णा)त्; Ds अपागृह्णात् (sic); M1. 2 तथागृह्णात् (for अपागृ). S1 K1 तरसा (for तपसा). Ms जातरोषः (for 'मन्युः).

33 After 33^a, D1 reads 34^d-35^b. S1 K1. 3 D1 om. (hapl.) 33^b. — ^b) Ds om. from यामास up to सह (in 34^b). K2. 4. 5 G Ms. 4 विप्रः (for भूयः). M1. 2 सपत्नतेजः कारमास विप्रः. S1 Cv: संवर्तं ते जनयामासेत्यत्र — संवर्तं प्रलयमानम् । मदं नामासुरमिति संवन्धः । S1 — ^c) D2 नाशाय; Ds भद्रं; T Gs मधु; G1 मयं; Gs वसुं; M1. 2 समदं; M1 प्रमदं (for मदं). K2 नामेल-सुरं; K4 नामेलसुरं; Ks B1 D1 T G नामानमसुरं; D2 चैवासुरं (for नामासुरं). — ^d) M1 यस् (for यं). Ms तं (for त्वं). Gs चक्षुषा. K2 संनिमील्यात् (sic); Ks संन्यमीलत्; Dn1 Ds G2 संनिमीलः; T1 संन्यमील्य; T2 M1. 2 संनिमील्य (for संन्यमीलः).

34 Ds om. up to सह (in 34^b) (cf. v. l. 33). — ^a) D2-4 हनु (D3 वृत्तो)रेको जगतीस्यस्तथैको. — ^b)

B2 D1-4 गतो; M1. 2 गत्वा (for गता). K4 सा महती; Ks अपरा; D1 T Gs महती (for 'तो). — ^c) B2 Gs M1. 4 सहस्र- (for 'सं'). K2 शक्रतेजो मयानां (for शतयोजनानां). — D1 reads 34^d-35^b after 33^a.

35 For the sequence in D1, cf. v. l. 34. — ^a) S1 K1. 5 B1-4 T2 G2 M राजतः; Ks राजतेस् (for रजत-). S1 तान्नवर्णाश; Ks तत्र वर्णैर्; B1 स्तम्भरूपा (for स्तम्भवर्णा). — ^b) S1 transp. दंष्ट्राः and चतस्रः. — ^c) S1 K1 T G स त्वा; M सर्वात् (for स त्वां). K2 दंतैर् (for दन्तान्). Gs दंशकन् (for विदशन्). Ks आश्वधावज्. D1 विदशन्स त्वां दंतानभ्यधावज्. — ^d) T उद्युत् (for उद्यम्य).

36 ^a) Ks Ds. 4. 6 अपश्यस्त्वं; T G Ms त्वं (G तं) नापश्यस्; M1. 4 तन्नापश्यस् (for अपश्यस्त्वं). K2 न; D1 Ms om.; Ds च; Ds तत्; T G M1. 2. 4 त्वं (for तं). S1 K1. 3 Gs तथा (for तदा). — Ds om. 36^b. — ^b) K1. 2. 4 D1 T Gs त्वदन्ये; Ks चान्ये; B1. 3. 4 Ds1 त्वां वै; Dn1 Ds-5 वै त्वां (for त्वन्ये). — ^c) S1 K1. 3. 4 B1. 2 D1-4 T M1. 2 तस्माद् (for यं). Ks Gs महर्षेर् (for 'र्षिम्). — ^d) T गच्छन्दीर्घः; Gs गच्छेः शीर्घः; M आगच्छेथाः (for आगं).

37 ^a) K1. 4. 5 B1-4 D (except Ds) Gs क्षात्राद्.

१०

इन्द्र उवाच ।

एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो

न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्वरीयः ।

आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये

वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ १

धृतराष्ट्र प्रहितो गच्छ मरुतं

संवर्तेन सहितं तं वदस्व ।

बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राज-

न्वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ २

व्यास उवाच ।

ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं

प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ।

गन्धर्वं मां धृतराष्ट्रं निबोध

त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र ॥ ३

ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह

यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ।

बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व

वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ।

वचश्चेदेतन्न करिष्यसे मे

प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ४

मरुत उवाच ।

त्वं चैवैतद्वेत्य पुरंदरश्च

C. 14.
B. 14.
K. 14.

Ks S एव; Ks. 5 B D बलाद् (for एव). B₂ D₀₁ ब्रह्मबलं. —^b) G₂ बलीयः (for गरीयः). — Ks om. (hapl.) from 37° to 14, 10, 1°. —^c) M_{1, 2} यशश्च (for यथावन्). —^d) D₀₁ D_{5, 6} जेतुम्; M₂ हंतुम् (for गन्तुम्).

Colophon om. in Ks. — Adhy. name: Ks B M₃ सेवर्तमरुतीयः; M₁ इंद्राग्निसंवादः; M₂ अग्नीद्विसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 12; D₀₁ 9 (as in text); D₁ G_{1, 2} M_{3, 4} 8. — Śloka no.: K₂ 18; D₀₁ 37.

10

1 Ks om. 1^{ab} (cf. v. l. 14. 9. 37). —^a) B_{1, 2} एवं च; G₂ क्षत्राद् (for एवम्). —^b) B₅ D₀₁ D₂₋₆ ब्राह्मणात् (for ब्रह्मतः). B₅ कश्चिद् (for किञ्चिद्). —^c) D₁ M₁ आवीक्षितस्य; G₂ अवे (for आवि). K₂ [अ]य; K₃ [अ]ति; B_{1, 2} om.; T G₂ [ह]ह (for तु). D₃ आवर्षक्षतस्य तु वक्ता न मृष्ये (sic). —^d) K_{2, 4} D₁ चास्यै; B_{1, 2} तस्यै; D₃ चाति (for अस्यै). B₁ D₀₁ प्रहरामि (for प्रहरिष्यामि). D₃ घोरः.

2 D_{3, 4} om. (hapl.) 2. —^a) K_{1, 2, 4} B (except B₁) D₀₁ D_{1, 5, 6} S transp. प्रहितो and गच्छ. K_{2, 4} D₁ मरुतं. K₃ गच्छ त्वं गंधर्वं प्रहितो मरुतं. —^b) D₀₁ D_{2, 5, 6} संगतं (for सहितं). Ś₁ D₁ त्वं (for तं). — G₁ om. 2°-3°. —^c) B_{1, 2} समुप- (for स्वमुप-).

K_{2, 5} B₅ D_{2, 5, 6} T₁ G₂ M₁₋₃ अनु- (for उप-). K₃ -शिक्षयस्व; K₅ -गच्छ; D_{5, 6} -शिक्ष्यस्व; T₁ G₂ M₁₋₃ -तिष्ठस्व; T₂ -पद्यस्व (for -शिक्षस्व). —^d) T₁ हि (for वा).

3 G₁ om. 3^{ad} (cf. v. l. 2). K₁ om. (hapl.) 3^a-4^d. Ś₁ K_{2, 3, 5} D₁ om. the ref. —^a) K_{2, 3} D₀₁ D₀₁ D_{1, 3} नरेन्द्र. — D₁ om. (hapl.) 3^{ad}. —^b) Ś₁ K₂₋₅ G₂ वचनाद् (for वचनं). — Before 3^{ad}, K₅ B D (D₁ om.) ins. धृतराष्ट्र उवाच. —^c) B₂ D₀₁ D₀₁ D_{5, 6} धृतराष्ट्रं मां (D₀₁ मां) (by transp.). K₃ M₃ मा; D₄ वै (for मां). M₃ नरेन्द्र (for निबोध). —^d) D₅ त्वम् (for त्वाम्). B₁ वक्तुकामो.

4 K₁ om. 4^{ad} (cf. v. l. 3). Before 4, G₁ ins. धृतराष्ट्र उवाच. —^a) D₃ हृदं (for ऐन्द्रं). Ś₁ K (K₁ om.) D₁ G_{1, 2} M वै; G₂ वा (for मे). —^b) D₁ यदाह; D₄ यश्चाह (for यत्प्राह). —^c) K_{2, 5} तं (for त्वं). Ś₁ वृणीष्व; B₁ हि (for ण्व). —^d) Ś₁ न चेद्वज्रं (for वज्रं वा ते). D₄ नूनं (for घोरम्). —^e) K₅ तु मे त्वं; D₄ T G₂ चेदं तत् (for चेदेतन्). —^f) K_{2, 3, 5} D₁ एवं (for एतद्). G₂ प्राहैकदातं वदतं च कर्म. — After 4, T G ins.:

28* बृहस्पतिं याजयितुं न चेच्छे-

द्वज्रं तस्यै प्रहरिष्यामि घोरम् ।

5 The portion of the text from 5 up to the

विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च ।

मित्रद्रोहे निष्कृतिर्वै यथैव

नास्तीति लोकेषु सदैव वादः ॥ ५

बृहस्पतिर्याजयिता महेन्द्रं

देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम् ।

संवर्तो मां याजयिताद्य राज-

न्न ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥ ६

गन्धर्व उवाच ।

घोरो नादः श्रूयते वासवस्य

नभस्तले गर्जतो राजसिंह ।

व्यक्तं वज्रं मोक्षयते ते महेन्द्रः

क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः ॥ ७

इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजा

श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य ।

तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं

संवर्तं तं ज्ञापयामास कार्यम् ॥ ८

मरुत्त उवाच ।

इममश्मानं प्लवमानमारा-

दध्वा दूरं तेन न दृश्यतेऽद्य ।

प्रपद्येऽहं शर्म विप्रेन्द्र त्वत्तः

प्रयच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ ९

अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन्दश ।

end of the next adhy. is lost in Dn1 on a missing folio. K2, 4 D1 मरुतः; K8 D8 मरुतः. —^a) Ś1 M2 [ए]तद्; K4, 5 Dc1 G1, 2 M4 [ए]व तद् (for [ए]वैतद्). K2 पुरंदरस्य. D5, 6 तत्रैव त्वं गच्छ पुरंदरं च; T G8 त्वं चैतद्वैतश्च पुरुहूतश्च साध्या. —^b) B2 विश्वे च देवा (for विश्वेदेवा). K2, 4 D1 मरुतश्च (for वसवश्च). —^c) K8 D4 T1 मित्रद्रोहो. K1 निवृत्तिर; K8, 5 D8 M1-8 निवृत्तिर (for निष्कृति). K1-4 D1 G1, 2 M8, 4 वै (K8 नो) यथैव; K5 B Dc1 D2-8 नास्ति लोके; T वा इहैव; G8 वै त्विहैव; M1, 2 वै यथाहं (for वै यथैव). —^d) K8 [ह]ह (for [ह]ति). K4 D1 M1-8 तथा (for सदा). B Dc1 D2-8 महत्पापं ब्रह्महत्यासमं तद्.

6 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 6, T2 ins. मरुत्तः. —^a) Ś1 याजयिताद्य; B Dc1 D2-8 G1 याजयितां; M1, 2 यते (for यिता). K1 D8 महेंद्र; T1 G3 सुरेंद्र. —^b) B2-4 T2 -ज्येष्ठं (for -श्रेष्ठं). B2, 5 धर्मभृतां; T1 G3 शस्त्रं; M1, 2 वज्रभृतां (for भृतां). —^c) Ś1 K3 M मा (for मां). D2-4, 6 याजयेत (for यिता). K5 B5 विप्रो (for राजन्). —^d) K2 च तद् (for ते). G2 च (for वा).

7 Dn1 missing (cf. v. l. 5). G1, 2 M धृतराष्ट्र (for गन्धर्व). —^a) K5 B Dc1 D1-8 श्रूयतां. —^b) K5 T G1, 2 नभःस्थले. —^c) K8 (also as in text) मोहं (for व्यक्तं). K4, 5 D1-3 मोक्षते; D5, 6 प्रोज्झते. K1 महेंद्र; G3 M4 नरेंद्र. —^d) K1, 3, 5 G1, 2 M क्षमं; K2 कामं; T G3 क्षमस्व (for क्षेमं). Dc1 राज्यं (for राजंश्च). T2 एव (for एष). — After

7, Ś1 K1-4 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name : K2-4 D1 संवर्तमरुत्तीयं. — Adhy. no. : Ś1 13].

8 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) K5 D5, 8 T1 राजञ्च (for राजा). —^b) K5 [आ]रावं; M1, 2 वाचं (for नादं). D4 वदतो (for न°). —^c) B1, 2 तपोनिष्ठं (for नित्यं). K2-5 B4 S (except G2) ब्रह्मविदां; B1, 2 ब्रह्मभृतां; B8 D4, 5 धर्मभृतां (for विदां). —^d) K2 सं- (for तं). G8 सर्वं (for कार्यम्).

9 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K2, 8 D1 मरुतः; D8 मरुतः. —^a) T G पश्य; M1-8 इमाम् (for इमम्). Ś1 K1 अस्मानं (sic); K8 B1 अस्मान्; K4, 5 B5 D (Dn1 missing) T G M4 आत्मानं (for अश्मानं). D5 तु प्लवमानम्; D6 तुल्यवर्माणम् (for प्लवमानम्). G1 त्वमाराद्; M1, 2 तमां (for आराद्). —^b) K4 D1, 2 यस्माद्; G8 यद्वा (for अध्वा). M4 (inf. lin.) पश्याम पारं (for अध्वा दूरं). Ś1 K4 D1 दूरात्; D6 दूरेन (for दूरं). B3, 4 [ह]यं (for अद्य). K8 अध्वा नमते ननु दृश्यतेऽद्य; G1 अदूरतो देवराजं स्वमद्य. — Dc1 om. 9^{ad}. —^c) D1 कर्म (for शर्म). T G3 भूयः; M1 (inf. lin.) तत्त्वं (for त्वत्तः). —^d) K4 D1 विप्रचर्यं (for मुख्य).

10 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) T G3 योयम् (for अयम्). D3 अयमायाति (sic); G2 अयायास्यति. —^b) T1 G3 दिवो (for दिशो). D3 विद्योतये. K2, 4 D1 T G3 इव; G1, 2 दिशः (for दश). K5 विदिशो योत-

अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥ १०

संवर्त उवाच ।

भयं शक्राच्चेतु ते राजसिंह

प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत्सुधोरम् ।

संस्तम्भिन्या विधया क्षिप्रमेव

मा भैस्त्वमस्माद्भव चापि प्रतीतः ॥ ११

अहं संस्तम्भयिष्यामि मा भैस्त्वं शक्रतो नृप ।

सर्वेषामेव देवानां क्षपितान्यायुधानि मे ॥ १२

दिशो वज्रं व्रजतां वायुरेतु

वर्षं भूत्वा निपततु काननेषु ।

आपः पुनन्वन्तरिक्षे वृथा च

सौदामिनी दृश्यतां मा विभस्त्वम् ॥ १३

अथो वह्निस्त्रातु वा सर्वतस्ते

कामं वर्षं वर्षतु वासवो वा ।

वज्रं तथा स्थापयतां च वायु-

र्महाघोरं पुनमानं जलौघैः ॥ १४

मरुत्त उवाच ।

घोरः शब्दः श्रूयते वै महास्वनो

यन्दिशः. — °) K₂. 4. 5 D₁ रूपेण; K₃ घोषेण; G₁. 2 M नादेन (for घोरेण). T G₃ तत् (G₂ अ)स्य सेनानि-
नादेन. — °) K₁ सदस्यास्. S₁ K मे; D₅. 6 ते (for
नः). B₂. 8 D₁. 3. 4 सदस्यां (B₂ D₁ 'स्या'स्त्रासयन्ति नः
(D₁ मे); G₁. 2 M सदस्यान्भीषयन्निव.

11 D₁ missing (cf. v. 1. 5). — °) K₂. 4
D₁ transp. भयं and शक्रात्. K₁ D₆ वेतु; T₁ नैव;
G₃ वै तु; M₂. 3 ज्येतु (for ज्येतु). — °) S₁ प्रणु-
त्स्येहं; K₂. 8 D₆ प्राणोत्स्येहं; T प्रणोत्स्यामि; G₃
प्रवेत्स्यामि (for प्रणोत्स्येहं). D₅ M₁. 2 एतं; D₆ एतं
(for एतत्). — °) K₂ संस्तम्भयिष्ये; K₄ D₁ संस्तं-
भयिष्ये; M संस्तम्भय तं (M₁. 3 त्वं) (for संस्तम्भिन्या).
G₁. 2 M वज्रम् (for क्षिप्रम्). S₁ एवं. B₁. 2 संस्तंभ-
यिष्याम्यस्य बाहुं सवज्रं. — °) B₄ तव (for भव). K₃
B₁. 2 om.; K₅ [अ]ति- (for [अ]पि). D₅. 6 G₁ त्वम-
स्याभिभवात्; T तस्यान्मघवाद्धि- (for त्वमस्माद्भव चापि).

12 D₁ missing (cf. v. 1. 5). — °) D₆ D₃
स; T G₃ वै; G₁ सु- (for सं). — °) T G₃
भूतानां (for देवानां). — °) S₁ K₁ 3 स्तम्भितानि; K₂
D₆ क्षयि; B₁. 2 प्रक्षेप्तास्त्रि (for क्षपितानि). B₅
M₂ च (for मे).

13 D₁ missing (cf. v. 1. 5). — °) K₄. 5 D₁
वज्रतां (sic); B₄. 5 D₂-4 भज; T गच्छतु; G₁. 2
व्रजताद् (for व्रजतां). B₂ D₁ एतद् (for एतु). — °)
K₅ T₁ निपतत्; B₁-3 D₂-6 वर्षतां; B₄. 5 D₆ G₂ M
वर्षतु; D₁ न्यपततु; G₁ damaged (for निपततु).
G₁ कानने तु (for 'नेषु). — °) K₂. 4 G₂ पुनश्च.
K₃ [अ]तवृक्षे; B (except B₄) D₁-3 [अ]तरीक्षे. K₄ D₁
वृषा च; T₁ सुदृढा वृष्ट्या; G₃ दृढा च; M₁. 2 सदा तु
— °) S₁ K₄. 5 B₂. 4. 5 T₂ G₁. 2

सौदामनी; D₆ तस्मै दामिनी. K₄ B (except B₃. 5)
D₆ D₁-6 G₂. 3 M₁. 2. 4 दृश्यते; T विद्यते; G₁ पश्यते
(sic) (for दृश्यतां). K₅ T₁ G₁ विभस्; B₁. 2 च भैस्;
B₃ D₂-6 [अ]पि भैस्; B₄ D₆ T₂ G₃ M विभैस्; B₅
स्म भैस् (for विभस्).

14 D₁ missing (cf. v. 1. 5). B₃. 4 read 14th
twice. — °) K₂. 4 D₁ T₁ G₁ M₁. 2 अतो; K₅ ततो;
T₂ G₃ अथो (for अथो). B₅ D₂-6 वह्निर्देवस् (for
अथो वह्निस्). K₂. 4. 5 D₁ त्रायतां; G₁ M₁. 2. 4 स्यातु
वा; G₂ स्यास्यति (for त्रातु वा). K₄ S (except G₁)
सर्वशस्ते (K₅ 'स्त्वां; G₃ 'स्त्रैः) (for सर्वतस्ते). B₁. 2.
3. 4 (last two second time) वह्निर्देवः (B₄ 'घोरः) सर्व-
तस्यायुतु (B₃. 4 'तु च' त्वां. — °) K₄. 6 D₁ T₁ G₁. 2 M
कामाद्वर्षं; B₃. 4 (both first time). 5 D₆ D₂-4. 6 T₂
कामान्सर्वान्; D₅ सर्वान्कामान् (for कामं वर्षं). B₁. 2
वर्षतां; D₆ वर्षति (for वर्षतु). S (except T₂) कामतो
(for वासवो). K₂ कामाद्वर्षतु वासवो वासवं वा. — °)
T₁ जीवं; G₁. 2 M₃ जवं (M₁ inf lin 'लं'); M₁. 2 एवं
(for वज्रं). B₃ transp वज्रं and तथा. G₁ तदा (for
तथा). K₂ स्तम्भयतां; D₅. 6 स्थापयती (sic); T₁ स्यास्यतां;
T₂ G₃ स्थापयिता; G₁. 2 M स्थापयतां (for स्थापयतां).
D₆ D₂. 4. 6 वधाय; D₃ T₁ G₁. 2 M चैव वायुर (for
च वायुर). — °) K₄ D₁ पुनर्नैर; D₆ तपमानं; G₁
पाव (for पुनर्व). S₁ K₃ जलौघैः.

15 D₁ missing (cf. v. 1. 5). K₂. 4 D₁ मरुतः; D₃
मरुतः. — °) K₄ D₁ वा (for वै). K₂ स्वरो (for
स्वनो). B₁-3 घोरो नादः श्रूयते दारुणो वै. — °) B₁-3
[अ]सौ; B₅ M₄ [ए]व (for [ए]ष). K₁. 3 संहतो;
K₂ संहितो; G₂ संततो (for संहितो). K₃ मरुतेन.
— °) G₁ M₁-3 [अ]पि मे; G₂ विप्र (for हि मे). B₂
प्रसुक्तो; D₂. 4 व्यथते; M₄ व्यथिते (for प्रव्यथते). B₂

वज्रस्यैष सहितो मारुतेन ।

आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहु-

र्न मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ १५

संवर्त उवाच ।

वज्रादुग्राह्येतु भयं तवाद्य

वातो भूत्वा हन्मि नरेन्द्र वज्रम् ।

भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व

कं ते कामं तपसा साधयामि ॥ १६

मरुत्त उवाच ।

इन्द्रः साक्षात्सहसाभ्येतु विप्र

हविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव ।

स्वं स्वं धिष्यं चैव जुपन्तु देवाः

सुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १७

संवर्त उवाच ।

अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राज-

न्देवैः सर्वैः सहितः सोमपीथी ।

मन्त्राहूतो यज्ञमिमं मयाद्य

पश्यस्वैनं मन्त्रविस्तस्तकायम् ॥ १८

व्यास उवाच ।

ततो देवैः सहितो देवराजो

रथे युक्त्वा तान्हरीन्वाजिमुख्यान् ।

आयाद्यज्ञमधि राज्ञः पिपासु-

राविक्षितस्याप्रमेयस्य सोमम् ॥ १९

तमायान्तं सहितं देवसंघैः

om. मुहुर्मुहुर्. T Gs आत्मा भीतो व्यथितोस्मिन्मुहुर्ते.
—^a) G1 मनःस्वास्थ्यं (for मे स्वास्थ्यं). B1.2 विद्यते
(for जायते). Ds.6 न; G1 M हि; G2 मे (for च).
Bs D1.3.4 transp. चाद्य and विप्र.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) T1 M2-4
व्येतु; G2 यातु (for व्येतु). Bs भयं तत्; Ds भये
(for भयं). —^b) Ks B1.2 वायुर; Ds ततो (for
वातो). Ds हंसि (for हन्मि). S1 K1.3 तवाद्य (for
नरेन्द्र). B1-3 transp. नरेन्द्र and वज्रम्. —^c) B1.2
(marg. as in text) कामम् (for वरम्). Ks इष्टं;
D1 अन्यद् (for अन्यं). —^d) T1 तत्; M2-4 किं
(for कं). M3 कार्यं (for कामं). B1-3 पार्थिव; D
(Dn1 missing) T2 मनसा; G2 तव (for तपसा). S1
साधयामि (for साधं).

17 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K2.4 D1 मरुत्त;
Ds मरुत्त. K2 om. 17 and the ref. preceding the next
st. —^a) K1.3 M4 [अ]द्येतु; B1.2 [अ]भ्येत्य; Ds.6 [अ]-
भ्येति; T [अ]गत्य; G2 [अ]गम्य (for [अ]भ्येतु). B1
T1 G3 यज्ञे; Ds.6 वज्री (for विप्र). —^b) Ms.4 हवींषि
(for हविर). T G3 विद्वन्; G1 राज्यं; G2 M1.2.4
याज्यं (for यज्ञे). B1.2 विप्र (for चैव). —^c) K1
धिष्यं (sic); G1.2 M हविश् (for धिष्यं). K4 D1 चै;
T तेषि (for चैव). Ds वसंतु (for जुपन्तु). —^d) Dc1
सुते; D2-6 हुतं; T1 सुतं; G1.2 स्वतः; M इमं
(for सुतं). K4 D1 हुतं सोमं; K5 सोमं हुतं (for
सुतं सोमं). Ds.6 गृहीष्व (for गृह्णन्तु). K5 देवाः

(for चैव).

18 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K2 om. the ref.
—^a) B4 D1 T2 G M3 याति; M4 यातु (for आयाति).
—^b) K2.4 D1 transp. देवैः and सर्वैः. K5 om. (hapl.)
from सहितः up to देवैः (in 19^a). M सोपि (Ms सो
हि) धीमान् (for सोमपीथी). B (except Bs) Dc1
D2-6 देवैः सर्वैस्त्वरितैः स्तुयमानः. —^c) K2.4 मन्त्राहूतो;
Dc1 हुतो. K2 Bs Dc1 D2-4 T1 मम (for मया).
—^d) Ds.6 पश्यस्वैनं; T Gs पश्यैतत्त्वं (T2 नं त्वं)
(for पश्यस्वैनं). K2 T1 G1.2 -विप्रस्त-; K4 Ds.4
-विश्रंभ-; B1.2 -विश्वस्त-; Ds.6 -विस्तवध- (for -विस्त-).
T1 G3 -कार्यं (for -कायम्).

19 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K5 om. up to
देवैः (in 19^a) (cf. v. l. 18). MSS. om. the ref.
—^a) Ds देवराजा. —^b) S1 Ds रथो (sic). S1 K2.3
युक्तांस; K1 Bs Ds युक्ता; B2 D1.3.4 T Gs युक्त्वा;
Bs युक्त्वा (sic) (for युक्त्वा). M1.2 हरितो (for
हरीन्). M4 (inf. lin as in text) देव- (for वाजि-).
—^c) K5 आयाति; G3 आयातं (for आयाद्). B
D (except D1; Dn1 missing) T G2.3 अथ; G1 M1.2
अपि (for अधि). K5 D1 -राजः; G1 सोमं (for राजः).
—^d) Ds.6 आविक्षितस्य; T2 G2 M1 आवीक्षि. B2
अप्रतिमस्य (for 'मेयस्य'). G1 कामं (for सोमम्).

20 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) Ks देवसंघैः;
B2 मुखैः; D2 वेदसंघैः. —^b) Ds.6 अश्वयुधयो (for

प्रत्युद्ययौ सपुरोधा मरुतः ।
 चक्रे पूजां देवराजाय चाग्र्यां
 यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २०
 संवर्त उवाच ।
 स्वागतं ते पुरुहतेह विद्व-
 न्यज्ञोऽद्यायं संनिहिते त्वयीन्द्र ।
 शोशुभ्यते बलवृत्रघ्न भूयः
 पिबस्व सोमं सुतमुद्यतं मया ॥ २१
 मरुत्त उवाच ।
 शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु
 प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे ।
 अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र
 बृहस्पतेरवरो जन्मना यः ॥ २२

इन्द्र उवाच ।
 जानामि ते गुरुमेनं तपोधनं
 बृहस्पतेरनुजं तिग्मतेजसम् ।
 यस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र
 प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मन्युः प्रनष्टः ॥ २३
 संवर्त उवाच ।
 यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज
 तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् ।
 स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान्सुरेन्द्र
 जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ २४
 व्यास उवाच ।
 एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः
 समादिदेश स्वयमेव देवान् ।

प्रत्यु०). K३ मरुतः; K४ D१ मरुतः. —^०) B१, २ राजस्य (for राजाय). K१ चाग्र्यां; B२ चोग्र्यां; T१ चाग्रो; T२ चाग्रां. D०१ चक्रे पूजां देवराजो यथाग्र्यां. —^०) T१ यथा चाग्र्यां; G३ यथा राजा; M३ तथा शास्त्रं (for यथाशास्त्रं). D१, ६ प्रियमाणः.

21 D१ missing (cf. v. l. 5). —^०) G१, २ सुगतं (for स्वागतं). B१ T G३ [अ]द्य (for [इ]ह). K३ D२ विद्वान्. —^०) K४ B२-३ D (except D१; D१ missing) [स]पि; B१ T हि; G३ तु; M च (for स्य). K६ [ए]व (for [अ]यं). D४ संनिहितस्. D५, ६ [ई]शे; T G३ [ई]श (for [इ]न्द्र). G१, २ यज्ञश्चायं स्वस्ति हि ते त्वदि (G३ क ई)द्र. —^०) K३ श्वस्तन्यते; D५, ६ T G२, ३ शोशुभ्यते (for श्वयते). Some MSS. बलवृत्रघ्न; Ś१ K१ बलवृत्राय. —^०) K६ इमम्; D५, ६ हुतम्; T१ सुतम्; M१ सुयम्; M२ सुवम् (for सुतम्). M३, ४ सुरमुख्यद्यतं (for सुतमुद्यतं).

22 D१ missing (cf. v. l. 5). K२ D३ मरुतः; D१ मरुतः. —^०) K३ S (except G२ M१) मा (for मां). B१-३ [स]स्तु तुभ्यं (for च तेऽस्तु). —^०) K२ D१ यज्ञं. —^०) Ś१ K१-४ D१ इमं (for अयं). B१, २ मे यज्ञं कुरुते (by transp.). B३ यज्ञः. D४, ६ ते; M१, २ om. (for मे). K२, ४ D१ M महेंद्र; B१ (marg. as in text), ३ विधानं (for सुरेन्द्र). —^०) K४ B१, ४, ५ D१-६ अवरोजो; B२, ३ D०१ अनुजो; M३ अपरो (for

अवरो). K४ B D (D१ missing) M३ विप्र (B४ D०१ ब्रह्म)मुख्यः; T G जन्मना च; M३ जन्मनायं. M१, २ बृहस्पतिस्त्व राजन्मयायं (M२ स्वाय).

23 D१ missing (cf. v. l. 5). B१, ३ शक्र (for इन्द्र). —^०) G१ तं (for ते). B१, २ गुरुमेतं ते (for ते गुरुमेनं). Ś१ K१, ३, ६ B२, ४ G१, २ M३, ४ एतं (for पुनं). D३ तपोधनं मे (for तपोधनं). M१, २ जानान्यहं ते गुरुदीप्तिमंतं. —^०) K१, ३ T G३ अवरो (for अनुजं). K६ बृहस्पतेरवरो जन्मना यः (= 22^d); M१, २ बृहस्पतेर्भ्रातरं बद्धवैरं. —^०) G१ [अ]भ्याशाद् (for [आ]ह्वानाद्). G१ मे (for अहं). —^०) Ś१ K१, ३ T१ G१, २ M१, २ प्रणष्टः (M१, २ एत); D५, ६ विनष्टा (for प्रणष्टः).

24 D१ missing (cf. v. l. 5). —^०) B१ प्रीतिस्. B३ अपि; G१ असौ (for अलि). Ś१ K३ B३ S (except T२) om.; K६ चेद् (for वै). —^०) K३ चाय; B१ D३ साधि (sic); G२ शक्र; G३ शासि (for शाधि). —^०) K६ स्वयं (for स्वयं). K६ B६ D२, ३ transp. सर्वान् and मार्गान्. K३ D१ स्वयान् (for सर्वान्). B२ T१ भागान्; G१ मूर्खान् (for मार्गान्). Cv cites स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान् (as in text). K१, ६ G१ नरेन्द्र; K२, ४ D१ T G२, ३ M२-४ नरेन्द्रो; K३ M१ महेंद्रो (for सुरेन्द्र). —^०) G१ जानात्वयं. Ś१ K१, ३ G M३ लोकांश्च; K४ लोकाय. Ś१ देवा; K६ G१ देवः.

सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः

सहस्रशश्चित्रभौमाः समृद्धाः ॥ २५

कृतस्थूणाः कुरुतारोहणानि

गन्धर्वाणामप्सरसां च शीघ्रम् ।

येषु नृत्येरन्नप्सरसः सहस्रशः

स्वर्गोद्देशः क्रियतां यज्ञवाटः ॥ २६

इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता

दिवौकसः शक्रवाक्यान्नरेन्द्र ।

ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः

प्रीतो राजन्पूजयानो मरुत्तम् ॥ २७

एष त्वयाहमिह राजन्समेत्य

ये चाप्यन्ये तव पूर्वं नरेन्द्राः ।

सर्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणा

हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २८

आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां

वैश्वदेवं बहुरूपं विराजन् ।

नीलं चोक्षाणं मेध्यमभ्यालभन्तां

चलच्छिन्नं मत्प्रदिष्टं द्विजेन्द्राः ॥ २९

25 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). —^a) B1 ततः सार्द्धम्; B2 ततश्च स सार्द्धम् (for एवमुक्तस्तु). K5 [अ]गिरसेन. —^b) G3 इव (for एव). G3 देवदेवान् (by dittography). —^c) K5 शतशः; B3 आवस-ताशः; Ds.6 अवसथाश्. K2.4 D1 दिव्याः (for मुख्याः). —^d) D1.8 सहस्रशः (for 'सशः'). K2.4 D1 शोभाः; K8 B5 D2-4 भासः; Dc1 भूषाः; Ds.6 भृतः; T2 भूताः; G1 भौमान् (for भौमाः). T2 समृद्धः; G1 'द्धान्.

26 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). —^a) K4 तस-स्थूणाः (sic); B2 D8 कृतस्थूलाः; B5 D1 कृताः स्थूणाः; T G8 चित्रस्थूणाः; G1 कृतस्थूणान्; G2 गुप्तस्थूणाः; M2 कृतस्थूणां. S1 K1 Dc1 कुरुतारोहणानि; K8 कृतसं-रोहणाश्च; B1.2 कुरुतारोहणार्थ. —^b) K2.8 अप्सर-सांश्च; M3 रानां. —^c) B D2-8 T G3 यत्र; G2 M1 एषु; M1 एते (for येषु). T G3 नृत्यन्ति (G3 'तु'); G2 M1.8.4 नृत्ययुर् (for 'रन्'). D2-4 त्वप्सरसः. B1.2.5 D2-4 प्रहृष्टाः; Ds.6 M1 समस्ताः (for सह-स्रशः). —^d) S1 T1 स्वर्गा देशाः; B1.2 स्वर्गोद्देशः; Dc1 D2-8 पसः (for 'देशः'). G1 यज्ञपालः; G3 वाटं. K3 स्वर्गा देशा यज्ञवाटे क्रियन्तं.

27 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). —^a) D8 इत्युक्त्वा. — Ds om. 27^b-28^a. —^b) G1 दीप्ताकाराः (for दिवौ-कसः). Dc1 T1 M1 शक्रवाक्यं (for 'वाक्यान्'). K3 प्रहृष्टः; K4 D8 नरेन्द्रः (D8 'द्राः'). — K4 B5 M1.2 om. (hapl.) 27^c. D2.6 om. (hapl.) 27^c-28^b. —^c) K5 तु स (for वाक्यं). — M2 reads 27^d twice. —^d) T M1.2 (first time) ततो (for प्रीतो). K5 B5 प्रीय-माणो; B3 स्मयमानं; D1.5 T1 G1 पूजयमानो; G2 M1.2 (both times). प्रीयमाणं; M3 हूयमानो (for पूजयानो). K4 D1 मरुत्तं (D1 'रुत्तं'); B1-3 नरेन्द्रं.

28 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). D2.6 om. 28^a; D3 om. 28^a (cf. v. 1. 27). —^a) K1.2 G2.8 M त्वा; K1 D1 तु (for त्वया). K2 [अ]हमिदं; K5 Dc1 सह (for [अ]हमिदं). K1 om. (hapl.) from समेत्य up to राजन् (in 28^d). K2 T G3 समेतो (for समेत्य). —^b) Ds om. [अ]पि. Dc1 पूर्वं. K1.3 नरेन्द्रः; K3 B (except B1) Dc1 Ds.4 T2 G1.2 M2 नरेन्द्र. —^c) M1.2 चान्ये. —^d) S (except M1.2) त्वत्तः (for तुभ्यं).

29 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). —^a) K3 आग्नेये; G3 राजायं (for आग्नेयं). K2 वा (for वै). K1 M1 आरभन्तां; K2 आलभन्तां; K5 भन्तं; M1.2 आरभन्ते (for आलभन्तां). Cv as in text. —^b) K3 विश्वे देवाः; M1 (sup. lin.) वैश्वरूपं; Cv वैश्वदेवं (as in text). K8 om. बहुरूपं. K4 B1.5 D (Dn1 missing) T G3 M1 हि राजन्; B1-3 G1.2 M2-4 च रां (for विरां). —^c) B2 [उ]क्षमाणं (sic); D2 [उ]च्छाणं; Ds.6 [उ]क्ष्णं; T1 G1.2 [उ]ष्णं; Cv [उ]क्षाणं (as in text). K1 T1 G1.3 अध्यालभन्तां; K2.3 B3.5 G2 M3.4 अद्यां; K5 अथां; D1.3.5 T2 अप्यां; M1.2 अद्या (M2 'अद्या') रभन्ते; Cv आलभन्तां (for अभ्यालभन्तां). —^d) S1 K1-3 B3.4 Dc1 चल-च्छिन्नं; K4 D1 'च्छिन्नं; K5 चरुं क्षिण्यं; Ds.6 चल-च्छि (D8 'द्वि) ण्यं; T1 दिमलेभ्यं छित्वा (sic); T2 G1.3 विलोभ्य छित्वा; G3 मध्ये छित्वा; M वलभिच्छित्वा; M1 (inf. lin.) विलोप्य भित्वा (for चलच्छिन्नं). S1 सत्प्रदिष्टं; K1-3 T G1.2 M3 मत्प्रति (K2 M3 'दि') ष्टा (T2 G1 'ष्टा'); K4 B5 D (except Dc1; Dn1 missing) संप्रदि (D3 'द्वि') ष्टं; K5 मत्प्रदिष्टा; G3 तत्प्रदिष्टा; M3 मत्प्रविष्टं; M4 मत्प्रविष्टा (for मत्प्रदिष्टं). K5 M1.2 द्विजेन्द्रः; K4 B D (Dn1 missing) द्विजाभ्याः (D8 'प्राः'); G3 द्विजेन्द्रं.

ततो यज्ञो ववृधे तस्य राज्ञो
 यत्र देवाः स्वयमन्नानि जहुः ।
 यस्मिञ्शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः
 सदस्योऽभूद्धरिमान्देवराजः ॥ ३०
 ततः संवर्तश्चित्यगतो महात्मा
 यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः ।
 हवींष्युच्चैराह्वयन्देवसंघा-
 ञ्जुहावाग्नौ मन्त्रवत्सुप्रतीतः ॥ ३१
 ततः पीत्वा बलमित्सोममयं
 ये चाप्यन्ये सोमपा वै दिवौकसः ।
 सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन
 यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३२
 ततो राजा जातरूपस्य राशी-

न्यदे पदे कारयामांस हृष्टः ।
 द्विजातिभ्यो विसृजन्भूरि वित्तं
 रराज वितेश इवारिहन्ता ॥ ३३
 ततो वित्तं विविधं संनिधाय
 यथोत्साहं कारयित्वा च कोशम् ।
 अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्य
 शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३४
 एवंगुणः संवभूवेह राजा
 यस्य कृतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम् ।
 तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं
 यजस्व देवांस्तर्पयानो विधानैः ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः

C. 14. 292
B. 14. 10.
K. 14. 10.

30 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 30, T Gs ins. व्यास उवाच. —^a) K1.3 B2 Dc1 D1 ववृधे (for ववृधे). B2 यत्र (for तस्य). K4 B D (except D1; Dn1 missing) राजन् (for राज्ञो). —^b) K6 एवान्वभुञ्जन् (for अन्नानि जहुः). —^c) K2 यज्ञे; M4 स शक्रो (for शक्रो). K1.3 ब्राह्मणैः. —^d) B1-3 विधि-वद्; T2 G2.3 M हरिवान् (for 'मान्').

31 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) Ś1 तथा (for ततः). D1 संवर्तिश् (for 'तंश्'). Ś1 D4 चित्य-गतो; K2 Gs चेत्य; K4 चिति; K5 D6 M1 चित्त-गतो (D6 'तां'); B4 D3.5 M2 चित्र; D1 चित्रि; T Cv चैत्यगतो (T2 'गतां') (for चित्य). —^b) K4 D1 संपूजितो; B5 D2-4 चि (D3 चि) ल्यगतो (for प्रज्व-लितो). B1 वै द्वितीयः. —^c) T2 G2 आह्वयद्. M2 पूज यज्ञाद् (for देवसंघाद्). —^d) B4 बह्नौ (for अग्नौ). Ś1 मन्त्रवित्. B1.4 संप्रतीते (for सुप्रतीतः).

32 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) Ś1 K1 दलिभिः; K1 बलवत् (for 'मित्'). —^b) B D (except D1; Dn1 missing) देवसंघाः (for वै दिवौकसः). Ś1 K (except K3) दिवौकसः सोमपा ये तथान्ये. —^c) K6 ते (for सर्वे). K3 पार्थिवेन्द्र (for 'वेन'). —^d) K2 तथा ल्येष्टं (sic 1; D3 यथाजोषं (sic) (for 'जोषं'). G1.2 M प्रीयमाणः (for प्रीतिमन्तः).

33 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) K4 D1

-रूपस्य. K5 राशीः; G1.2 राशिः; G3 राजन् (for राशीन्). —^b) Dc1 om. one पदे. K6 रम्याः (for हृष्टः). —^c) K2 Dc1 द्विजातिभ्यां; D6 'तेभ्यो'; G2 'तीनां'. K6 व्यसृजद्; G3 विसृजद्; M1.2 विधिवद् (for विसृजन्). D6.6 भूतिवित्तं.

34 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) K4 D1 घनं (for वित्तं). S (except T2 G3) विधिवत् (for विविधं). K4 D1 संनिधाय (for संनि). —^b) Ś1 (sup. lin. as in text) T G1 M4 ग्राहयित्वा (for कारं). Ś1 K1.3 [अ]थ (for च). M1-3 द्विजेभ्यः (for च कोशम्). Some MSS. कोषं. K4 D1 यथोत्साहं ग्राह-यामास कोशं; G3 'हं ग्राहयित्वा चात्रकाशं'. —^c) K4 D1 संनिवृत्तः. —^d) G1 [ए]नाम् (for गाम्).

35 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 35, B4 Dc1 ins. व्यास उवाच. —^a) D6 एवंरूपः (for 'गुणः'). Ś1 K1-3.5 B2 Dc1 D6 स; T G3 वै स (for सं). —^b) M1 कृतोस्. —^c) K2 स त्वं (for तत्त्वं). K2.3 G2.3 M4 (inf. lin. as in text) समादाय (for 'दाय'). —^d) Dc1 D6 देवं (for देवांस). T1 G2.3 तर्पयन्वै; T2 M तर्पय वै; G1 तपनीयैर् (for तर्पयानो). B5 D2-6 निवापैः; Dc1 विज्ञैः (for विधानैः).

36 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K2.4 D1 om. the ref. —^a) D3 हृष्टभूयः (for 'रूपः'). —^b) K3

श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ।
मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं

ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १
तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिवान्धवम् ।
उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव पावकम् ॥ २
निर्विण्णमनसं पार्थ ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्बहः ।
आश्वासयन्धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३

वासुदेव उवाच ।

सर्वं जिह्वं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४
नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।
कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।
इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्तत ॥ ६

वाचं (for वाक्यं). — °) D₆ नमश् (by metathesis) (for मनश्). D₈ om. वित्तेन. G₁ यष्टुं ततो वा (for वित्तेन यष्टुं). — °) D_{5, 6} [S] मत्त्यैर् (for स्मात्यैर्).

Colophon missing in Dn₁. — *Adhy. name*: Ś₁ K_{1, 3, 5} B_{1, 4, 5} Dc₁ D₂₋₆ M संवर्तमरुत्तीयं समांसं; K₄ D₁ मरुत्तयज्ञसमांसिः; B₂ मरुत्तसंवर्तीयं; M_{1, 2} (both, also) मरुत्तसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 14; B₁ 10 (as in text); D₄ G_{1, 2} M 9.

11

☞ This adhy. is missing in Dn₁ (cf. v. l. 14. 10. 5).

1 °) B₁ राजन् (for तस्मिन्). D₃ इत्युक्तौ नृपते तस्मिन्. — °) Ś₁ आददौ; K₃ आदधे; K₅ अववीत् (for आददे).

2 °) D_{2, 3} निहतं. — °) C_v as in text. — °) D₁ अधूमम् (for सधूम्).

3 °) D_{5, 6} निर्वाणः; G₂ M_{3, 4} विषण्ण- (for नि-

विण्ण-). — °) K₄ D₁ दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). D_{2, 3} कृष्ण- (for वृष्णि-). D₄₋₈ G₃ कुलोद्भवः. — °) K₅ आश्वासयद्. — °) T G₃ ततो वचनमब्रवीत्.

4 G_{1, 2} om. the ref. K_{2, 5} श्रीकृष्णः; K₄ D₁ कृष्णः; T G₃ श्रीभगवान् (for वासुदेव). — °) Dc₁ सर्वजिह्वं. C_v as in text. — °) D₈ आर्जवो. D₄ ब्रह्मणः पदमार्जवं; G₁ अर्जुनं ब्रह्मणः सदः. — °) G₃ एत-दास्थाय हृदये. — °) K₃ B Dc₁ D₂₋₄ M_{1, 2} प्रलापः किं (by transp.). T₁ प्रलापैः; G₃ प्रलोपः.

5 °) G₂ ज्ञेते (for [ए]व ते). B_{1, 2} निश्चयं; B₃ निश्चितं; D_{5, 6} धिष्ठितं; T G₂ [S]नुष्ठितं; G₃ नोपितं (for निष्ठितं). K₂ न कृतं नैष्टिकं कर्म. — °) G₂ त्व-ज्ञेते (for नैव ते). G_{1, 2} M शत्रवा. — °) K₃ स्वयं; K₅ कामः; G₁ ततः (for कथं). T₂ कथं शत्रू-न्शरीरस्थान्. — °) K_{1, 5} B D (Dn₁ missing) S आत्मनो. K₃ T G₃ नैव (for नाव-).

6 °) T₂ अमृते; G₃ तत्र ते. Ś₁ K₃ D_{5, 6} वर्ण-यिष्यामि; K₄ D₁ कथं (for वर्तं). — °) Ś₁ K_{2, 4} यथायज्ञं; K₁ राजं; K₃ D₁ प्रज्ञं; Dc₁ om. (hapl.) (for यथाधर्मं). K₂ यथाश्रुतिः. K₅ यथा प्रज्ञा तथा श्रुतिः.

वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप ।
 दृष्ट्वा स पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हते ।
 धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत ॥ ७
 शतक्रतुश्चुकोपाथ गन्धस्य विषये हते ।
 वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो वज्रं घोरमवासृजत् ॥ ८
 स बध्यमानो वज्रेण पृथिव्यां भूरितेजसा ।
 विवेश सहसैवापो जग्राह विषयं ततः ॥ ९
 *व्याप्तास्त्रधासु वृत्रेण रसे च विषये हते ।

—^०) T₁ [ह]ह च (for सह). —^a) K₈ यथाबुद्धम्
 (for यथा बुद्धम्).

7 ^a) G₈ M₂ प्राप्ता (for व्याप्ता). —^b) B (except
 B₈) D₈ D₂ 8 नरोत्तम; D₁ नृपोत्तम (for नराधिप).
 —^०) B D₈ D₂-4 स दृष्ट्वा (by transp.). T G₈ C_v
 च (for स). —^a) K₁ 8 गंधेय; K₄ D₁ गंधेषु. B₁
 हता. D₈ गंधस्य विषयं कृते; C_v as in text. —¹
 K₁ 8 om. (hapl.) 7^c-8^b. —^०) B₁ धराधरण-. T G₂
 C_v -निर्गन्धो; G₁ -निःसारी (for -दुर्गन्धो). —^१) K₈
 D₂-4 विषमः. D₈ समपद्यते.

8 ¹ K₁ 8 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^a) K₈ तस्य
 कोपाद्; T₂ G₈ च चुकोश (G₈ 'घ') (for चुकोपाथ).
 —^०) K₂ 4 B₁ 2 (marg. as in text) M₈ 4 सततं; D₈
 D₈ G₁ च ततः; D₂ तु ततः; T G₈ यततः (for स ततः).
 M₁ 2 शतक्रतुरभिक्रुद्धस्. —^a) K₈ B D (except D₁;
 D₈ missing) घोरं वज्रम् (by transp.); M₁ 2 तत्र
 वज्रम्. D₂-4 अथासृजत्; G₁ इवास्; G₂ उपास्.

9 ^a) ¹ K₁ 8 विध्यमानो (K₁ 'णो'). —^b) K₈
 पृथिवीं; B D (except D₁; D₈ missing) T G₈
 सुभृशं (D₈ 'शे'); G₂ सलिलाद् (for पृथिव्यां). —¹
 G₁ om. (hapl.) 9^c-11^d. —^०) K₂ 4 B₂ (marg.). 8-8
 D (D₈ missing) T M तोयं; K₈ वृत्रो; B₂ (orig.)
 ज्योतिर्; G₈ [अ]भांसि (for [ए]वापो). —^a) D₈
 जगाद्. — After 9, D₈ T₁ G₂ 8 read 12^{ab}, D₈ repeat-
 ing it in its proper place.

10 G₁ om. 10 (cf. v. l. 9). B₁ D₈ T₁ G₂ 8 om.
 (hapl.) 10^{ab}. —^a) ¹ K₁ व्याप्तास्त्रधासु वृत्रेण; K₂ 4
 B₁-5 D (D₈ om.; D₈ missing) T₂ M अप्सु वृत्रगृ-
 हीतासु; K₈ व्याश्रयासु वृत्रेण; K₈ व्यासे वारिणि वृ.
 —^b) ¹ K₁ B₂ (marg.) D₈ रसेय; K₂ 4 B₂ D₁ रसेयु;
 K₈ सरथे; M₈ 4 रसस्य (for रसे च). B₃ (marg. as

शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तासु वज्रमवासृजत् ॥ १०
 स बध्यमानो वज्रेण सलिले भूरितेजसा ।
 विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः ॥ ११
 व्याप्ते ज्योतिपि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हते ।
 शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १२
 स बध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ।
 विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः ॥ १३
 व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हते ।

in text) कृते (for हते). —^०) ¹ B₂-4 D₈ D₈ 8
 अतिः; K₁ 8 अध; K₂ corrupt; K₄ D₁ ह्व (for
 अग्नि-). —^a) K₂ corrupt; K₄ 5 B D (D₈ missing)
 S (G₁ om.) तत्र (for तासु).

11 G₁ om. 11 (cf. v. l. 9). K₂ om. 11^{ab}. —^a)
 K₈ विध्यमानो. —^b) K₈ B D₂-4 सुभृशं; M सलि-
 लाद् (for सलिले). K₄ D₈ D₁ 5 तस्मिन्नमिततेजसा.
 — D₈ om. (hapl.) 11^c-13^b. T₁ G₂ om. 11^{cd}. —^०)
 K₄ D₁ 8 [आ]काशं (for ज्योतिर्). K₂ 5 ज्योतिः समभि-
 दुदाव. —^a) K₂ विषये. — After 11, B₁ reads 14^{ab},
 repeating it in its proper place.

12 D₈ om. 12 (cf. v. l. 11). K₄ D₁ om. (hapl.)
 12-15. D₈ (for the first time) T₁ G₂ 8 read 12^{ab}
 after 9. —^a) D₈ (second time) नभसि (for ज्यो-
 तिषि). B₁ 2 वज्रेण (for वृत्रेण). K₈ अग्नौ वृत्रेण
 व्यासेन. —^b) K₂ 5 तेजसा; B₈ D₈ (first time)
 M₁ 2 रूपे च; B₁ T₂ रूपे स; D₈ (second time)
 शब्दे च; G₈ M₈ 4 रूपस्य (for रूपेऽथ). — K₂ om.
 12^{cd}. T₁ G₂ om. 12^c-13^b. —^०) ¹ K₈ B₂-5 D₈
 D₁-8 अति (for अग्नि-). —^a) K₈ ततो (for तत्र).

13 D₈ T₁ G₂ om. 13^{ab} (cf. v. l. 11, 12). K₄
 D₁ om. 13 (cf. v. l. 12). —^a) K₈ विध्यमाणो (sic).
 — B₈ om. (hapl.) 13^b-17^a. —^b) B₁ 2 (marg. as
 in text). 4 D₈ D₈ M₈ तस्मिन्न (M₈ 'स्माद्') मिततेजसा;
 M₄ ज्योतिषोमित. — K₂ D₈ om. (hapl.) 13^c-17^b.
 —^०) D₈ वास्तुं (for वायुं).

14 K₄ D₁ om. 14 (cf. v. l. 12). K₂ B₈ D₈ om.
 14 (cf. v. l. 13). K₈ om. (hapl.) 14-15. G₁ om.
 (hapl.) 14-17. G₂ om. 14^a-16^b. T₂ om. 14^{ab}. B₁
 reads 14^{ab} for the first time after 11. —^a) M₄ व्याप्त-

शतक्रतुरभिकुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १४
 स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
 आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ॥ १५
 आकाशे वृत्रभूते च शब्दे च विषये हृते ।
 शतक्रतुरभिकुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १६
 स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
 विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयं ततः ॥ १७

तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ।
 रथंतरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ॥ १८
 ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ।
 शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतम् ॥ १९
 इदं धर्मरहस्यं च शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
 ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध नराधिप ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मात्रे (for व्याप्ते वायौ). Ś1 च वायौ (for वायौ तु). K1 D5 G3 M1-3 च (for तु). K5 वायौ तु वृत्रभूते तु. —^δ) T1 G3 M1 स्पर्शस्य (for स्पर्शस्थ). K5 D5 M1-3 च; B4 स (for स्थ). —^σ) Ś1 B2-4 Dc1 D5 T2 अति- (for अभि-). —^α) K5 ततो (for तत्र).

15 K4 D1 om. 15 (cf. v. l. 12). K2 B5 D5 om. 15 (cf. v. l. 13). K3 G1.2 om. 15 (cf. v. l. 14). T1 om. 15^δ. —^δ) M4 तस्माद् (for तस्मिन्). — B2 om. 15^δ. D3 G3 om. (hapl.) 15^σ-17^δ. —^σ) T2 M4 विवेश सहसाकाशं.

16 K2 B5 D5 om. 16 (cf. v. l. 13). G1 om. 16; G2 om. 16^α (cf. v. l. 14). D3 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). B1 om. (hapl.) 16-17. —^α) K3.4 B2 D1 M4 तु; B4 D2.4 [s]थ (for च). D5 व्याप्तो नभसि वृत्रेण. —^δ) T1 G3 M4 शब्दस्य (for शब्दे च). B4 स-; T2 [s]थ (for च). D4 कृते (for हृते). — K4 om. 16^σ-17^δ. —^σ) K2 B3.4 Dc1 D4 T1 अति-; T2 अपि (for अभि-). —^α) D4 ततो (for तत्र).

17 K2 D3.5 G3 om. 17^α; B5 om. 17^α (cf. v. l. 13, 15). G1 om. 17 (cf. v. l. 14). K4 B1 om. 17 (cf. v. l. 16). —^δ) T1 G2 M3.4 तस्माद् (for तस्मिन्). —^σ) G3 Cv अभिदुद्राव तं शक्रं. —^α) K5 जग्राह विषयेषु च.

18 ^α) D2-4 G2 तत्र (for तस्य). —^δ) T2 मोघः (for मोहः). T1 तथा; T2 G3 तदा (for महान्). — D3 om. 18^σ. —^σ) K3.4 D1.5 रथांतरेण. B3 राजन्; D5.5 जातु; T1 G1.2 M3.4 साम्ना (for तात). M1.2 अथांतरेण तं ता (M2 तत्ता)वद्. —^α) Ś1 K2 B (except B3) Dc1 D1-5 वसिष्ठः. K1 D5 प्रतिबोधयत्.

19 ^α) T2 G3 तत्र (for ततो). —^δ) G1 जयाय (for जघान). K2.4.5 D1 पुरुषर्षभ. — K5 om. 19^σ-20^δ. —^σ) K4 D1 अदृश्येन; G1.3 इदं; Cv इत्येन (as in text). —^α) Ś1 K1 [इ]ति; K3.4 D1.5.5 G3 हि; M1.2 च (for [इ]ह).

20 K5 om. 20 (cf. v. l. 19). —^α) K4 D1 इमं; B1.2 (marg. as in text) इति (for इदं). Ś1 D3.4 G3 धर्म्यं (for धर्मं). K1-4 D1 G1 M तु; B (except B5) वै (for च). D5.5 इदं धर्म्यं यदस्यं वै. —^δ) D5 इंद्रेण (for शक्रेण). M1.2 महर्षिभिः. —^σ) D2-4 तु (for च). Ś1 K1.3 समाख्यातं; Dc1 D4 मया प्रोक्तं (for मम प्रोक्तं). —^α) K2-4 B3-5 Dc1 D1.4-5 T G3 M3.4 जनाधिप (for नरा^σ).

Colophon missing in Dn1. — Adhy. name: Ś1 K1.3 वृत्रवधवर्णनं; K4 D1 वायुदेववाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 15; B1 T1 G3 11 (as in text); D4 G1 M 10.

१२

वासुदेव उवाच ।

द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ १
शरीरे जायते व्याधिः शारीरो नात्र संशयः ।
मानसो जायते व्याधिर्मनस्येवेति निश्चयः ॥ २
शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजञ्जरीरजाः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ।

उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते ॥ ३
सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयस्त्वात्मगुणाः स्मृताः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ।
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ४
हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ५

12

1 = 12. 16. 8. T₂ G₁ om. the ref. K₂ G₂ श्रीकृष्ण;
G₃ श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^a) G₁ M₁ विविधो
(for द्वि). — K₄ D₁ om. (hapl.) 1^b-2^a. —^b)
D₃ शरीरो. K₃ मनसा. —^a) S₁ K₁ निर्द्वंद्वे; K₃
D₂ निर्द्वंद्वो; K₅ निर्बंधे; D₃ निर्द्वंद्वो; C_v निर्द्वंद्वं (as
in text). B D (D₁ om.) -पद्यते; G₃ लक्ष्यते (for
लभ्यते).

2 = (var.) 12. 16. 9. K₄ D₁ om. 2^a (cf. v. 1.
1). —^a) T₁ G_{1.3} M शा (M₁ शा) शरीराज्. — K₃
om. (hapl.) 2^b. —^b) S₁ K₁ D₃ शरीरो; K₄ D₁
शरीरे. Dn₁ D_{5.6} शरीरो (Dn₁ शरीरे) स निगद्यते.
— Dn₁ om. (hapl.) 2^a. —^c) B (except B₁) Dc₁
D_{2.3} G₁ मनसो; D_{5.6} T₂ मानसे. T₂ व्याधि. —^a)
K_{2.4.5} D₁ न संशयः; T [इ]ति निश्चितः (T₁ तं);
M₄ [इ]ह निश्चयः. B Dc₁ D₂₋₆ मानसः स (B₁ D_{5.6}
सस्तु; B_{1.5} सः सं-) निगद्यते; G₁ मानसश्च स निश्चयः.

3 3^{ab} = (var.) 12. 16. 11. —^a) S₁ K_{1.3} D₅
शीतोष्णं; Dc₁ णश्च; D₄ णौ; G₃ णैश्च. K₂
वातस्य; K₄ D₁ वातश्च; G₃ वायोश्च. —^b) K_{1.3}
शरीरजः. —^c) K_{2.4} D₁ तु; K₅ M₂ च; D₁ वै;
T G₃ यत् (for चेत्). —^a) K₃ स्थूलं; B_{1.2} सुख-
(for स्वस्थ-). — After 3^{cd}, M reads 4^{ef} repeating
it in its proper place. 3^{ef} = (var.) 12. 16. 12^{cd}.
D₅ T₂ G₃ om. (hapl.) 3^a-4^a. —^c) M (except M₁)
वध्यते (for बाध्यते). D₃ शीते. —^d) D₄ शीतेन. K₃
[औ]र्ण्यं. M₂₋₄ वध्यते (for वा). K₅ शीतं चोष्णेन
वाध्यते. — After 3, M₃ ins.:

29* उभाभ्यां वध्यते वायुर्विधानमिदमुच्यते ।

[= 12. 18*.]

4 4^{ab} = (var.) 12. 16. 13^{ab}. D₅ T₂ G₃ om.
(cf. v. 1. 3). K₃ om. (hapl.) 4^a-5^b. —^a) S₁
B_{1.2.3} D₂₋₄ चैव; G₁ इति (for चेति). —^b) I
(for त्रयस्). K₂ सात्मगुणाः; B_{1.2.6} Dn₁ D₂₋₆ आत्म-
(D₃ र्मा) गुणाः; M चात्म (M₁ र्मा) गुणाः. K_{1.2} स्मृतः;
G₁ मताः (for स्मृताः). — 4^{cd} = 3^{cd} = (var.) 12. 16.
11^{cd}. — K_{2.4} D₁ om. 4^{cd}. —^c) T₁ यत्; M_{1.2} च
(for चेत्). —^d) B₁ सुस्थलक्षणं. — 4^{ef} = 12. 16. 12^{ab}.
M reads 4^{ef} for the first time after 3^{cd}. —^e)
K₄ D₁ एकतमोत्सेके; D₂ अन्यतमो ह्येके; D₄ तोत्येके.
—^f) D₃ विधिनाम् (for विधानम्). S₁ K₁ G_{1.2} M
(both times) -पद्यते; D₄ -दिश्यति; T₁ -द्व्यते.

5 5^{ab} = 12. 16. 13^{cd}. K₃ om. 5^{ab} (cf. v. 1. 4).
—^a) T M₂₋₄ C_v वध्यते; G₃ वर्धते. —^b) D₁
(marg. as in text) बाध्यते; T M वध्यते; G₃ वर्धते.
— After 5^{ab}, M₃ ins.:

30* उभाभ्यां वध्यते मोहो विधानमिदमुच्यते ।

— 5^{cd} = 12. 16. 14^{cd}. —^c) K₂ कश्चिदोपे वर्तमानं.
—^d) Dc₁ सुखं स्वं (for सुखस्य). K₁ संतुम् (sic);
K₃ वक्तुम्; T₁ [आ]प्तुमिह (for स्मर्तुम्). G₁ M₁
(inf. lin.)₂ अर्हसि; G₂ M_{1.3} अर्हति (for इच्छति).
— 5^{ef} = 12. 16. 14^{ab}. B₁₋₄ Dc₁ T G M₄ om. (hapl.)
5^{ef}. —^f) K₄ D_{5.6} M₃ अर्हति; B₅ M_{1.2} अर्हसि
(for इच्छति).

6 6^{ab} = (var.) 12. 16. 15^{ab}. —^a) K₃ कश्चिद्;
G₃ सर्वं; C_v स त्वं (as in text). S₁ K₁ दुःखेन;
K₃ G_{1.2} M दुःखी न (by transp.). —^b) K₃ स;
K₄ D₁ तु; B_{1.2} न; D₃ स्वः; T G₃ च; G_{1.2} M₄
त्वं (for सु). B_{1.2.4} Dc₁ Dn₁ D₄₋₆ T G_{2.3} M₂
(also as in text) च (for वा). — 6^{cd} = (var.) 12.

स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य वा ।
 स्मर्तुमिच्छसि कौन्तेय दिष्टं हि बलवत्तरम् ॥ ६
 अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे ।
 दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
 मिषतां पाण्डवेयानां न तत्संस्मर्तुमिच्छसि ॥ ७
 प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च विवासनम् ।
 महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ८
 जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ।

सैन्धवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
 पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधः ।
 याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ १०
 यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
 मनसैकेन योद्धव्यं तच्चे युद्धमुपस्थितम् ।
 तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ॥ ११
 परमव्यक्तरूपस्य परं मुक्त्वा स्वकर्मभिः ।
 यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः ।

16. 16^{ab}. Ds, s om. 6°-7°. — °) K₄ D₁ इच्छति;
 D₂₋₄ G₁ 2 M अर्हसि (G₁ °ति) (for इच्छसि). — °) K₂
 यद्विष्टं; G₁ दैवं हि (for दिष्टं हि). K₁ बलवत्तरम्.
 B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ किमन्यदुःखविभ्रमात्.

7 With 7, cf. 12. 16. 16°-17^d. Ds, s om. 7 (cf.
 v. l. 6). — °) Dn₁ तेन (for येन). K₁₋₃, s Dn₁
 D₁₋₄ वि-; G₈ M₄ [अ]प- (for [अ]व-). G₃ तुष्यसे
 (for कृष्यसे). K₄ T G₂ M_{1,2} येन पार्थिव कृष्यसे
 (T₁ कृष्यसे; T₂ कृष्यसि; G₂ कृष्यसि). — After
 7^{od}, T₁ reads 11°-12^b, and om. 7°-8^d. — °) G₈
 महतां (for मिषतां). D₂₋₄ मिषतां पाण्डुपुत्राणां. — °)
 S₁ न च तत्; K₄ D₁ न तां सं; K₅ सर्वां सं; Dn₁
 तत्सर्वं; Bom. ed. न तस्य (for न तत्सं). K₂, 4, 6
 Dc₁ D₁₋₄ G₂ M अर्हसि (for इच्छसि). K₃ तत्सं-
 स्मर्तुमिच्छसि; G₁ स्मर्तुं तत्त्वमिहाहसि.

8 = (var.) 12. 16. 18. T₁ om. 8 (cf. v. l. 7).
 K₁ reads (without var.) 8-9 twice. — °) Ds, s
 om. च. — °) K₂ अजितैः; Dc₁ अतिनैश्च; D₆ अज-
 नैश्च; G₃ अहितैश्च (for अजिनैश्च). S₁ K₁₋₃ प्रति-; B₄
 Dc₁ G₁ M च नि-. — °) K₂, 4 M निवासं च; K₆
 'सस्य (for 'सश्च). S₁ K_{1,3} महारण्ये निवासं च. — °)
 B₄ Dc₁ G₃ न तत्सं; M_{1,2} 2 गतस्य (for न तस्य). K₂,
 4, 5 B₆ Dc₁ D₁₋₄ G₁, 2 M अर्हसि (for इच्छसि).
 — After 8, G₁ reads 11^{abod}, repeating it in its
 proper place while G₂ reads 11°-12^b.

9 = (var.) 12. 16. 19^{abod}. For the repetition
 in K₁, cf. v. l. 8. G₃ M_{1,2} om. (hapl.) 9-10.
 — °) K₁ जटास्वरात्; Dc₁ Dn₁ जरासुरा (Dn₁ °ता)व;
 T₁ यत्र चैतत् (for जटासुरात्). S₁ K_{1,2} G₁ M_{3,4}
 परिक्लेशं; B₂ अपि क्लेशश्च. K₃ जरास्वराद्वेते क्लेशं (sic);
 K₄ D₁ जटासुरपरिक्लेशं. — °) S₁ चाहनं; K₂, 4, 5 D₁
 T₁ G₁ M_{3,4} चाहवं; G₂ चाहवं. K_{1,3} मित्रसेनेन

वाहनं. — °) K_{1,3} सैन्धवाश्च. S₁ K G₁ M_{3,4} परिक्लेशं.
 — °) S₁ K_{1,3}, 4, 5 D₁ T₁ G₂ तत्सं-; K₅ तं सं-; G₁
 तत्वं; M₃ च तत् (for तस्य). K₂, 4, 5 B₆ D₁₋₄ T₁
 G₁, 2 M_{3,4} अर्हसि (for इच्छसि).

10 10^{ab} = (var.) 12. 16. 19^{ef}. G₈ M_{1,2} om. 10 (cf.
 v. l. 9). — °) M₃ पुरे च (for पुनर्). G₂ चर्या च
 (for चर्यायां). — °) K_{1,3}, 5 T₁ G₂ M_{3,4} पदा वधं;
 G₁ पराभवं. — °) B₄, 5 Dc₁ Dn₁ Ds, s T₁ G₂ तथा
 (for तदा). — °) S₁ K₂, 3, 5 Dc₁ G₁ M₃ तत्सं- (for
 तस्य). K₄, 5 B₆ D₁₋₄ G₁, 2 M_{3,4} अर्हसि (for इच्छसि).

11 11^{abed} = (var.) 12. 16. 20^{abod}. T₁ om. 11^{abed}.
 G₁ reads 11^{abed} for the first time and G₂ 11°-12^b
 after 8. — °) K₁ यावत् (for यच्च). — °) G₁
 (first time) (inf. lin. as in text) मन्येह केन योद्धव्यं.
 — °) Ds तत्तु; G₁ (first time) न ते; M₃ ततो
 (for तत्ते). S₁ समुत्थितं; K₄ अवर्तत; D₁ अवर्धत;
 G₂ अवास्थितं. — After 11^{od}, G₈ reads 13, repeat-
 ing it in its proper place. K₃ om. (hapl.) 11°-12^d.
 G₁ om. 11^{ef}. — °) G₈ अभ्यव- (for अभ्युप-). — °)
 T₂ G₈ उत्थाय (for युद्धाय).

12 = (var.) 12. 16. 21. For the sequence in
 G₂, cf. v. l. 11. K₃ om. 12 (cf. v. l. 11). — °)
 S₁ K₁ G₃ M C_v पारम- (for प°). G₂ व्यक्ति- (for
 व्यक्त-). — °) K₁ Dc₁ Dn₁ परं युक्त्वा; K₂ परं
 युक्त्वा; K₄ D₁ पारं युज्या (D₁ °क्त्या); K₅ D₂₋₆
 पारयुक्त्वा (D₃ °क्ता); M₁₋₃ परमुक्त्वा. C_v मुक्त्वा
 (for युक्त्वा). D₆ सु- (for स्व-). T₂ परं मुच्येत तत्र
 चै. — °) K₂, 4 [अ]पि; K₆ [अ]स्ति (for [ए]व).
 T₂ धनैः (for शरैः). T₁ G₂ यत्र (G₂ °च) ते वधमैः
 कार्यं. C_v cites यत्र नरैः कार्यं च. — °) K₁ मित्रं;
 K₂, 4, 5 D₁ S (except G₃) मित्रैर (for मृत्यैर). K₂

आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १२

तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ।

एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १३

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।

पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वासुदेव उवाच ।

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।

शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १

बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेषु च गृह्यतः ।

यो धर्मो यत्सुखं चैव दिषतामस्तु तत्तथा ॥ २

ह्रस्वक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्वक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

ममेति ह्रस्वक्षरो मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ३

ब्रह्म मृत्युश्च तौ राजन्नात्मन्येव व्यवस्थितौ ।

अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ४

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।

बोधवैः; G_{1,2} सैनिकैः; M पत्तिभिः (for बन्धुभिः).
—¹) D_{n1} उपस्थितं (for उपस्थितम्). K₄ D₁ यत्ते
युद्धमवर्तं (D₁ 'ध' त).

13 13^{ab} = 12. 23* (L. 2). G₈ reads 13 for the
first time after 11^{ad}. —^a) K_{2,4} D₁ अस्मिन्. D_{n1}
अविजिते (for अनिर्जिते). —^b) K₄ D₁ गमिष्यसि.
— 13^{ad} = (var.) 12. 16. 23^{ad}. B₃ om. (hapl.) 13^{ad}.
—^c) D₃ एवं (for एतज्). K₅ श्रुत्वा; M₂ जित्वा
(for ज्ञात्वा). K₄ D₁ T₁ G₂ च (for तु). —^d) K₂
भविष्यति.

14 = 12. 16. 24. —^a) K₂ समाश्रित्य (for विनि-
श्चित्य). —^b) K₂ om. from नामागतिं up to महे (in
14^c). —^c) S₁ K_{1,2} पितृपैतामहे वृत्ते. —^d) K₃
अधिराज्यं तथोचितं.

Colophon. — Adhy. name; S₁ K_{1,2} वासुदेववाक्यं;
M₁ वासुदेववचनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): S₁ 16; G_{1,2} M 11. — Sloka no.: D_{n1}
D₃ 17.

13

1 K₁ G₂ श्रीकृष्ण; T₁ श्रीहरिः; T₂ G₂ श्रीभगवान्
(for वासुदेव). —^a) G₂ [अ]बाह्य- (for बाह्यं). K₅

द्रविम् (sic) (for द्रव्यम्). Cv as in text. — D₃ om.
(hapl.) 1^{bc}. G₁ om. 1^{ad}. —^d) K₄ D₃ मानव; G₈
पार्थिव (for वा न वा). Cv as in text.

2 ^a) K₁ बाह्यं (for बाह्य-). S₁ K₃ B_{1,2} T G
विमुक्तस्य (for 'विमु'). K₅ बाह्यद्रव्येण मुक्तस्य. —^b)
S₁ K₁ D₃ M_{1,2} शरीरेषु. M_{1,2} च- (for च). K₁
गृह्यतः; K₃ गृह्यतः; D₃ गृह्यतः; T₁ विश्रुतं. —^d)
K₂ नस् (for तत्). B_{1,2} D₃ D_{n1} त्व (for तथा).

3 ^a) K B D (except D₃) G₁ व्यक्षरस् (for ह्रस्व).
—^b) M_{1,2} ह्रस्वक्षरं (for व्य). T₁ धर्मे (for ब्रह्म).
— D₁ om. (hapl.) 3^{cd}. —^c) K₃ ममेत्य (for 'ति').
B D (D₁ om.) T₂ M₁ च भवेन् (for ह्रस्वक्षरो). —^d)
K₃ मामति च; K₅ धर्मस्तव; T₁ ममेवेति (for 'ति च').

4 ^a) G₁ M जन्म- (for ब्रह्म). K₅ B D_{n1} D_{2,3,4}
मृत्युः; D₃ मृत्यौ (for मृत्युश्च). K_{2,4} D_{1,2} उभौ;
K₅ D₃ D_{n1} D_{2,4} G₂ तु तौ; B (except B₂)
D_{5,6} T₁ ततो; T₂ तु ते; G₈ च ते (for च तौ).
M_{3,4} राजंस्तौ (by transp.). —^b) D₃ आत्मन्नेव. K₅
व्यवस्थिते; M₁₋₃ तदास्थितौ (for व्यवस्थितौ). —^c)
K_{2,4,5} D₁ अदृश्यमाणौ (K₅ 'णे'). K₅ om. (hapl.)
from भूतानि up to शरीरं (in 5°). —^d) K₁ योधये-
भ्याम् (for 'ताम्'). B₃ अहर्निशं; D_{n1} अर्धरात्रयः.

भिच्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५
 लब्ध्वापि पृथिवीं सर्वा सहस्रावरजङ्गमाम् ।
 ममत्वं यस्य नैव स्यात्किं तथा स करिष्यति ॥ ६
 अथ वा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
 ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ७
 बाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ।
 यन्न पश्यति तद्धूतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ८
 कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके

न चाकामात्काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।
 दानं हि वेदाध्ययनं तपश्च
 कामेन कर्माणि च वैदिकानि ॥ ९
 व्रतं यज्ञान्नियमान्ध्यानयोगा-
 न्कामेन यो नारभते विदित्वा ।
 यद्यद्व्ययं कामयते स धर्मो
 न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ १०
 अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

5 K5 om. up to शरीरं (in 5°) (cf. v. 1. 4).
 —^a) Dc1 om. (hapl.); T G तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य).
 K2 अविनाशास्व सत्त्वस्य (sic). —^b) T1 नियमो (for
 'तो). —^c) K4 D4 भीत्वा (sic); T1 G8 जिह्वा;
 G1 हत्वा; M हिह्वा (for भिच्वा). —^d) S1 K1. 8. 4
 B1 D1. 2. 6 M अहिंसा. S1 K1-3. 5 -पस्यते (K2 'ति);
 G3 -दृश्यते (for -पद्यते).

6 ^a) K4 लब्धा; G3 विद्वांस (for लब्ध्वा). S1
 K1. 8 वा; D5. 6 हि; T G3 तु (for [अ]पि). D2
 पृथिवी. B3-5 D (except D1) T1 कृत्वा (for सर्वा).
 G2 लब्ध्वापि पृथ्वीं विपुलां. —^b) K1. 8 जंगमं. —^c)
 K1 समत्वं (for मं). B1 transp. यस्य and नैव. G1
 न स्याद्धि; G2 M3. 4 वै न स्यात् (for नैव स्यात्). —^d)
 K2 transp. किं and स. M4 त्वं यासि (for तथा स).
 Dn1 करिष्यसि.

7 ^a) S1 K1. 8 T G3 सततं (for वसतः). —^b)
 K1 जीवितः. —^c) K2. 4. 5 D1 S (except M1. 2)
 वित्तेषु; K4 वित्ते तु (for द्रव्येषु). S1 K1. 3 द्रव्येषु
 ममता यस्य. —^d) K3 आसे; G3 आलये (for आस्ये).
 D6 समप्र- (for आस्ये स).

8 ^a) K2 बाह्यन्तराणां; Dc1 बाह्येत्. D4 (marg.
 as in text) शूराणां (for शत्रूणां). —^b) S1 K2. 3. 5
 B1 T G M1-3 योनुः; K4 B (B4 marg.) Dn1 D1. 2. 4
 M4 यो न; D3 यो नि- (for यन्न). B1 (marg.) हिंसति
 (for पश्यति). K2. 4 B3 D1 यद्धूतं; K5 D5. 6 यद्रूपं
 (for तद्धूतं). —^d) K2. 4. 5 D1 बाधते; D2. 4 मुह्यते;
 D3 मुह्यते; G1 मुच्येत (for मुच्यते). S1 K1. 3 T2
 महतो (for स महा-).

9 ^a) Dc1 ये; D1. 2 T1 G2 om. (for न). S1
 प्रशंसस्ति; K1 'सा च (for 'सन्ति). G1. 2 M सर्वे
 (for लोके). —^b) K2. 5 वा; B D (except D1)

[इ]ह (for च). B (except B3. 5) D (except D1) T
 G2. 3 [अ]कामा (for [अ]कामात्). Cv cites अकामान्.
 K4 कचिद्. T1 G1 आस्ते (for अस्ति). — After 9^{ab},
 S1 K D (except Dc1) ins. :

31* सर्वे कामा मनसोऽज्ञात्प्रसूता

यान्पण्डितः संहरते विचिन्त्य ।

भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा-

द्योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य ।

[L. 1) K2 मनसो जातभूताश्च; K4 Dn1 D1. 5. 6 'ते
 प्रसूता; K5 D2-4 'सौमप्रभूता. — (L. 2) K2 ता
 (for यान्). K3 पण्डिताः. D5. 6 संहरतो. — S1 K1.
 om. (hapl.) lines 3-4. — (L. 3) K2 जन्मते
 (sic) (for 'नो). — (L. 4) K2. 5 योगं योगी (b
 transp.).]

—^a) B2. 4. 5 D (except D1) च (for हि). D5.
 जपश्च (for तपश्च). —^d) K4 D1 कालेन; B Dc
 Dn1 D2-6 काम्यानि (for कामेन). D1 सर्वाणि (for
 कर्माणि). M1. 2 वैदिकानि (for वैदि').

10 ^a) S1 K व्रतानि (for व्रतं). K1 B6 D2-1 यज्ञं;
 K2. 5 यज्ञा (for यज्ञान्). K1 नियमा. S1 K1. 8 ध्यानं
 योगं; K5 'योगा; G1. 2 ज्ञानयोगान्. —^b) K1 ये;
 K2. 5 या (for यो). K3 नाभरते; M1. 2 नारभते (for
 'भते). G2 विषीत्वा (sic) (for विदित्वा). —^c) S1
 K3 B2. 4. 5 यद्यद्व्ययं; K1 यद्यव्ययं; K2 यद्व्ययं; K4
 यच्चान्ययं; K5 D2. 4 यदेवायं; B1 Dn1 D5. 6 यद्यद्व्ययं;
 B3 यद्यद्व्ययं (sic); Dc1 सध्वयं; D1 यज्ज्वयं; D3 यं
 देवायं; T G3 M4 यद्व्ययं; G1 यदि व्ययं; M1-3
 यद्व्ययं (for यद्यद्व्ययं). K3 न (for स). G3 धर्मो;
 M1. 2 धर्मा (for धर्मो). —^d) B3 om. (hapl.) न यो
 धर्मो. K2-4 D1 नायं; K5 D2-4 ज्ञेयो; T2 G M3. 4
 योयं (for न यो). K2 Dc1 M3. 4 धर्मं. B1-4 G1. 2 M2

शृणु संकीर्त्यमानास्ता निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ११
 नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् ।
 यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ।
 तस्य तस्मिन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १२
 यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 जङ्गमेष्विव कर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १३
 यो मां प्रयतते हन्तुं वेदैर्वेदान्तसाधनैः ।
 स्थावरेष्विव शान्तात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १४
 यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।

भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते ॥ १५
 यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ।
 ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १६
 यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।
 तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च ।
 अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १७
 तस्मात्त्वमपि तं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ १८
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ।

नियतस्; B₅ 'तेस्; D₀₁ 'तिस (for 'ग्रस्).

11 ^a) D₂ अथ; T₂ तत्र (for अत्र). D₀₁ कामकाता (sic); D₁ 'यति (for 'गीता). K₁ अत्र गाथा काम-गीता. — ^b) B₁ कथयति (for कीर्त). — ^c) T नित्यं (for शृणु). G_{1,2} तान् (for ता). K₃ शृणु संकीर्त्यमानस्था; B_{1,2} शृणु ताः कीर्त्यमाना वै; G₃ M₃ शृणु (G₃ नित्यं) संकीर्त्यमानांस्तान्. — ^d) B₁ D₀₁ D₀₁ D_{5,6} अखिलेन. G_{1,2} नराधिप (for युधिष्ठिर).

12 Before 12, G₁ ins. कामः. — ^a) K₁ उपायेन. — ^b) S₁ तदु; K₁ तं तु (for हन्तुं). D₂ भूमेन; D₆ भूत्येन (for भूतेन). G₁ किंविद् (for केन). — D₁ reads 12° twice. — ^c) K_{1,2} यो मा; D₁ (second time) ज्ञात्वा (for यो मां). S₁ K_{1,2} प्रार्थयते; K₃ प्रयतते; D₃ स यततो (for प्रयतते). — K₃ om. (hapl.) 12^a-14^a. — ^d) D₆ यज्ञं त्वां (hypermetric) (for ज्ञात्वा). D₁ T₂ G₃ प्रहरणैर् (D₁ 'ते). G₂ M₁₋₃ ज्ञानं (G₂ 'त) प्रहरणैर्बली (G₂ 'ले).

13 K₃ om. 13 (cf. v. l. 12). S₁ K₁ D₁ G_{1,2} om. (hapl.) 13. T₁ om. (hapl.) 13-16. — ^a) B₃ [अ]पि (for [ह]व). K_{2,3} शान्तात्मा; K₃ D₀₁ D₂₋₃ M_{1,2} धर्मात्मा; B_{1,2} (marg. as in text) कामात्मा; B₂ (also on marg.) भूतात्मा (for कर्मात्मा).

14 K₃ om. 14^a (cf. v. l. 12). T₁ om. 14 (cf. v. l. 13). K₁ D₁ transp. 14 and 15. — ^a) S₁ प्रहरत (sup. lin. 'यते); K₁ प्रहरते (for प्रयतते). D₀₁ D₁₋₄ नित्यं (for हन्तुं). — M₄ om. (hapl.) 14^b-15^a. — ^b) S₁ B_{1,2} वेदः; D₀₁ वेदैर्; D₁ G₂ देवैर् (for वेदैर्). S₁ (sup. lin.) G₂ वेदांग- (for वेदान्त-). K_{1,2,3} D₀₁ M₁₋₃ G₃ साधकैः (K₁ 'वै); G₃ साधकैः (for साधनैः). — S₁ K_{1,2} om. (hapl.)

14^a-15^a. — ^c) B₃ G₃ अपि; D₀₁ [ए]व (for [ह]व). B₃ D₀₁ D_{5,6} धर्मात्मा; Bom. ed. भूतात्मा; C₇ शान्तात्मा (as in text). — ^d) D_{5,6} G₁ M₁₋₃ पुनः (for तस्य).

15 T₁ om. 15 (cf. v. l. 13). S₁ K_{1,2} om. 15^a; M₁ om. 15^a (cf. v. l. 14). K₃ D₁ transp. 14 and 15. — ^b) K₃ G₁ पराक्रमैः. C₇ as in text. — ^c) S₁ K_{1,2} भवो; K₂ ततो; M₂₋₃ भावे (for भावो). B₂ (marg.)² आलोभयामि तस्याहं. — ^d) M_{3,4} मा (for मां). G₁ [अ]वबुध्यति. K₁ न च मा न च बुध्यते.

16 T₁ om. 16 (cf. v. l. 13). — ^a) K_{1,2} मा (for मां). K₁ प्रहरते; D₃ प्रयतते; T₂ प्रार्थयते (for प्रयतते). K₂ यो मां हन्तुं प्रयतते. — ^b) S₁ संश्रितवतः; K₂ D₀₁ D₁₋₄ संशितवतः (K₂ 'तं); D₅ संश्रितवतः. — ^c) K₁ D₀₁ D₂ G₁ तपस् (for ततस्). K₂ तस्याहं; G₁ तस्याधि.

17 ^a) K_{1,2} मा (for मां). K₁ प्रयतते; T₂ प्रार्थयते (for प्रयतते). — ^b) B₃ M_{1,2,3} (also as in text) आदाय (for आस्थाय). — ^c) D₁ मोक्षस्य (hypermetric) (for मोक्ष-). B₃ रतिस्तस्य; G_{1,2} C₇ नतिस्तस्य (for 'रति'). — ^d) K₂ नंदामि (for नृत्यामि). K₄ D_{1,2} नृत्यामि[मो]व हसामि[मो]व. — ^e) M_{1,2} एव (for एकः).

18 ^a) K₄ संकाशं; D₀₁ संकामं; D₁ कामं तं (by transp.); D₅ तं कामैर्. — ^b) S₁ K_{1,2} विपुल- (for विविध-). — ^c) K_{1,2,3} B (B₃ marg.) D (except D₅) M₃ C₇ धर्मै (for धर्म). B₁ D₀₁ महाभाग (for 'राज'). — ^d) K₅ B₂₋₄ सं; T₁ G₁ न (for स).

19 G₁ om. 19. — ^b) D₃ दक्षिणावताः. — ^c) G₃ तु (for च). — ^d) K₅ समृद्ध; D₀₁ समृद्धैर्

भिन्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५
लब्ध्वापि पृथिवीं सर्वां सहस्रावरजङ्गमाम् ।
समत्वं यस्य नैव स्यात्किं तथा स करिष्यति ॥ ६
अथ वा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
समता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ७
बाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ।
यन्न पश्यति तद्धृतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ८
कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके

न चाक्रामात्काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।
दानं हि वेदाध्ययनं तपश्च
कामेन कर्माणि च वैदिकानि ॥ ९
व्रतं यज्ञान्नियमान्ध्यानयोगा-
न्कामेन यो नारभते विदित्वा ।
यद्यद्भयं कामयते स धर्मो
न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ १०
अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

5 Ks om. up to शरीरं (in 5°) (cf. v. l. 4).
—^a Dc1 om. (hapl.); T G तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य).
K2 अविनाशास्य सत्त्वस्य (sic). —^b T1 नियमो (for
तो). —^c K4 D2 भीत्वा (sic); T1 G3 जित्वा;
G1 हत्वा; M हित्वा (for भित्त्वा). —^d Ś1 K1.3.4
B1 D1.2.6 M अहिंसा. Ś1 K1-3.5 -पत्यते (K2 ंति);
G3 -इयते (for -पद्यते).

6 °) K₁ लब्धा; G₃ विद्वांस (for लब्धा). S₁ K_{1,3} वा; D_{5,6} हि; T G₃ तु (for [अ]पि). D₂ पृथिवी. B₃₋₅ D (except D₁) T₁ कृत्स्नां (for सर्वां). G₂ लब्ध्वापि पृथ्वीं विपुलां. — °) K_{1,3} जंगमं. — °) K₁ समत्वं (for मं). B₁ transp. यस्य and नैव. G₁ न स्याद्धि; G₂ M_{3,4} वै न स्यात् (for नैव स्यात्). — °) K₂ transp. किं and स. M₄ त्वं यासि (for तया स). Dn₁ करिष्यसि.

7 ^a) Ś1 K1.3 T Gs सततं (for वसतः). — ^b)
K1 जीवितः. — ^c) K2.4.5 D1 S (except M1.2)
वित्तेषु; K4 वित्ते तु (for द्रव्येषु). Ś1 K1.3 द्रव्येषु
ममता यस्य. — ^d) K3 आसे; Gs आज्ये (for आस्ये).
D6 समप्र- (for आस्ये स).

8 °) K₂ बाह्यंतराणां; Dc₁ बाह्यंत. D₄ (marg. as in text) शूराणां (for शत्रूणां). — °) Ś₁ K₂, 3, 5 B₁ T G M₁₋₃ योनु-; K₄ B (B₂ marg.) Dn₁ D₁, 2, 4 M₄ यो न; D₃ यो नि- (for यन्न). B₂ (marg.) हिंसति (for पश्यति). K₂, 4 B₃ D₁ यद्भूतं; K₆ D₆, 6 यद्भूष (for तद्भूतं). — ^d) K₂, 4, 5 D₁ बाधते; D₂, 4 सुखते; D₈ सुखंते; G₁ मुच्येत (for मुच्यते). Ś₁ K₁, 3 T₂ महतो (for स महा-).

9 ") Dc1 ये; D1,2 T1 G2 om. (for न). S1
प्रशंसासि; K1 सा च (for सन्ति). G1,2 M सर्वे
(for लोके). —^d) K2,5 वा; B D (except D1)

[इ]ह (for च). B (except B_{3.5}) D (except D₁) T
G_{2.3} [अ]कामा (for [अ]कामाद्). Cv cites अकामाद्.
K₄ कचिद्. T₁ G₁ आस्ते (for अस्ति). — After 9^{ab},
S₁ K D (except D₀₁) ins. :

31* सर्वे कामा मनसोऽङ्गात्प्रसूता
यान्पण्डितः संहरते विचिन्त्य ।

भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा-

द्योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य ।

[L. 1) K₂ मनसो जातभूतास्; K₁ Dn₁ D_{1.5.5} °सौ प्रस्ता; K₅ D₂₋₄ °सिंगप्रभूता. — (L. 2) K₂ त (for यान्). K₈ पंडिताः. D_{5.5} संहरतो. — S₁ K₁ om. (hapl.) lines 3-4. — (L. 3) K₂ जन्मं (sic) (for °नो). — (L. 4) K_{2.5} योगं योगी (t transp.).]

—^a B_{2, 4, 5} D (except D₁) च (for हिं). D₆,
जपश्च (for तपश्च). —^a K₁ D₁ कालेन; B D₆
Dn₁ D₂₋₆ काश्यानि (for कामेन). D₁ सर्वाणि (for
कर्माणि). M_{1, 2} दैविकानि (for वैदि^a).

10 ^a) Ś1 K वतानि (for व्रतं). K1 B5 D2-1 यज्ञं;
K2.5 यज्ञा (for यज्ञान्). K1 नियमा. Ś1 K1.8 ध्यान-
योगं; K5 ^aयोगाः; G1.2 ज्ञानयोगान्. — ^b) K1 ये;
K2.5 या (for यो). K3 नाभरते; M1.2 नारभते (for
भते). G2 विधीत्वा (sic) (for विदित्वा). — ^c) Ś1
K3 B2.4.5 यद्यव्ययं; K1 यद्यव्ययं; K2 यद्यव्यक्तं; K4
यज्ञाव्ययं; K5 D2.4 यदेवायं; B1 Dn1 D5.5 यद्यज्ञायं;
यज्ञाव्ययं; Dc1 सध्यकं*; D1 यज्ञव्ययं; D3 यं
देवायं; T G3 M4 यद्यव्ययं; G1 यदि व्ययं; M1-3
यद्यव्ययं (for यद्यव्ययं). K3 न (for स). G3 धर्मा;
M1.2 धर्मा (for धर्मो). — ^d) B3 om. (hapl.) न यो
धर्मो. K2-1 D1 नायं; K5 D2-1 ज्ञेयो; T2 G M3.4
योयं (for न यो). K2 Dc1 M3.4 धर्मं. B1-1 G1.3 M2

शृणु संकीर्त्यमानास्ता निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ११
 नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् ।
 यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ।
 तस्य तस्मिन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १२
 यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 जङ्गमेष्विव कर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १३
 यो मां प्रयतते हन्तुं वेदैर्वेदान्तसाधनैः ।
 स्थावरेष्विव शान्तात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १४
 यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।

भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते ॥ १५
 यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ।
 ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १६
 यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।
 तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च ।
 अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १७
 तस्मान्त्वमपि तं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 धर्मे कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ १८
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।

नियतस्; B₅ 'तेस्; D₅₁ 'तिस (for 'मस्).

11 ^a) D₂ अथ; T₂ तत्र (for अत्र). D₅₁ कामकाता (sic); D₅ 'यति (for 'गीता). K₁ अत्र गाथा काम-गीता. — ^b) B₄ कथयति (for कीर्त). — ^c) T नित्यं (for शृणु). G_{1,2} तान् (for ता). K₂ शृणु संकीर्ति-मानस्था; B_{1,2} शृणु ताः कीर्त्यमाना वै; G₃ M₄ शृणु (G₃ नित्यं) संकीर्त्यमानास्तान्. — ^d) B₁ D₅₁ D₅ G₃ निखिलेन. G_{1,2} नराधिप (for युधिष्ठिर).

12 Before 12, G₁ ins. कामः. — ^a) K₁ उपायेन. — ^b) S₁ तर्तु; K₁ तं तु (for हन्तुं). D₂ भूमेन; D₅ भूमेन (for भूतेन). G₁ कर्हिचित् (for केन). — D₁ reads 12^a twice. — ^c) K_{1,2} यो मा; D₁ (second time) ज्ञात्वा (for यो मां). S₁ K_{1,2} प्रार्थयते; K₃ प्रपदते; D₅ स यततो (for प्रयतते). — K₃ om. (hapl.) 12^a-14^a. — ^d) D₅ यज्ञं त्वां (hypermetric) (for ज्ञात्वा). D₁ T₂ G₃ प्रहरणैर् (D₅ 'ते). G₃ M₁₋₂ ज्ञान (G₂ 'त) प्रहरणैर्बली (G₂ 'ले).

13 K₃ om. 13 (cf. v. 1. 12). S₁ K₁ D₁ G_{1,2} om. (hapl.) 13. T₁ om. (hapl.) 13-16. — ^a) B₅ [अ]पि (for [ह]व). K_{2,4} ज्ञातात्मा; K₅ D₅₁ D₂₋₅ M_{1,2} धर्मात्मा; B_{1,2} (marg. as in text) कामात्मा; B₃ (also on marg.) भूतात्मा (for कर्मात्मा).

14 K₃ om. 14^a (cf. v. 1. 12). T₁ om. 14 (cf. v. 1. 13). K₄ D₁ transp. 14 and 15. — ^a) S₁ प्रहरत (sup. lin. 'यते); K₁ प्रहरते (for प्रयतते). D₅₁ D₁₋₄ नित्यं (for हन्तुं). — M₄ om. (hapl.) 14^b-15^a. — ^b) S₁ B_{1,2} वेद; D₅₁ वेदैर्; D₄ G₃ वेदैर् (for वेदैर्). S₁ (sup. lin.) G₂ वेदां (for वेदान्त). K_{1,2,5} D₅₁ M₁₋₂ G₃ साधकैः (K₁ 'वै.); G₃ साधकैः (for साधनैः). — S₁ K_{1,2} om. (hapl.)

14^a-15^b. — ^c) B₅ G₃ अपि; D₅₁ [ए]व (for [ह]व). B₅ D₅₁ D₅ धर्मात्मा; Bom. ed. भूतात्मा; C₅ शान्तात्मा (as in text). — ^d) D₅ G₁ M₁₋₂ पुनः (for तस्य).

15 T₁ om. 15 (cf. v. 1. 13). S₁ K_{1,2} om. 15^b; M₄ om. 15^a (cf. v. 1. 14). K₂ D₁ transp. 14 and 15. — ^b) K₂ G₁ पराक्रमैः. C₅ as in text. — ^c) S₁ K_{1,2} सवो; K₃ ततो; M₁₋₂ भावे (for भावो). B₂ (marg.) शालोभयामि तस्याहं. — ^d) M₄ s. मा (for मां). G₁ [अ]वबुध्यति. K₁ न च मा न च बुध्यते.

16 T₁ om. 16 (cf. v. 1. 13). — ^a) K_{1,2} मा (for मां). K₁ प्रहरते; D₅ प्रयतते; T₂ प्रार्थयते (for प्रयतते). K₃ यो मां हन्तुं प्रयतते. — ^b) S₁ संशितव्रतः; K₂ D₅₁ D₁₋₂ संशितव्रतः (K₂ 'तं); D₅ संशितव्रतः. — ^c) K₁ D₅₁ D₅ G₁ तपस् (for ततस्). K₁ तस्याहं; G₁ तस्याधि.

17 ^a) K_{1,2} मा (for मां). K₁ प्रयतते; T₂ प्रार्थयते (for प्रयतते). — ^b) B₅ M_{1,2,3} (also as in text) आदाय (for आस्थाय). — ^c) D₁ मोक्षस्य (hypermetric) (for मोक्ष-). B₃ रतिस्तस्य; G_{1,2} C₅ मतिस्तस्य (for रति). — ^d) K₂ नंदामि (for नृत्यामि). K₄ D_{1,2} नृत्यामि[मी]व हसामि[मी]व. — ^e) M_{1,2} एव (for एकः).

18 ^a) K₄ संकाशे; D₅₁ संकामे; D₂ कामं तं (by transp.); D₅ तं कामैर्. — ^b) S₁ K_{1,2} विपुल- (for विविध-). — ^c) K_{1,2,4} B (B₁ marg.) D (except D₅) M₃ C₅ धर्मे (for धर्म). B₁ D₅₁ महाभाग (for 'राज). — ^d) K₄ B₂₋₄ सं; T₁ G₁ न (for स).

19 G₁ om. 19. — ^b) D₅ दक्षिणावताः. — ^c) G₃ तु (for च). — ^d) K₂ समृद्ध; D₅₁ समृद्धैर्

अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ १९
मा ते व्यथास्तु निहतान्वन्धून्वीक्ष्य पुनः पुनः ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हतास्मिन्नणाजिरे ॥ २०

स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
लोके कीर्तिं परां प्राप्य गतिमग्यां गमिष्यसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ।

*समाश्वस्यत राजर्षिर्हृतवन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १

सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसा खयम् ।

द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन चाभिभूः ॥ २

नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिवः ।

कृष्णया सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३

अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः ।

व्यजहाच्छोकजं दुःखं संतापं चैव मानसम् ॥ ४

अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः ।

(hypermetric). T₁ अपि; T₂ सह- (for आस-).

20 B₂ om. (hapl.) 20^a-21^b. — ^a) D₃ मे (for मा). B₅ D₂₋₄ S [अ]भून् (for [अ]स्तु). — ^b) B₁ प्रति (for वीक्ष्य). K₅ D₂₋₄ जनाधिप (for पुनः पुनः). — ^c) T₂ शक्यते; G₃ शक्यते. D_{5,6} परिद्रष्टुं (for पुनर्द्रष्टुं). — ^d) T G_{1,2} M हता ये (by transp.); G₃ निहतांस्. S₁ K_{1,3} B_{1,3,4} D₀₁ स्म; G₃ तान् (for [अ]स्मिन्). K₄ D₁ ये हता रणमूर्धनि.

21 B₂ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^b) T G₃ विविधैर् (for समृद्धैर्). — ^c) B_{3,4} D₀₁ D_{5,6} कीर्तिं लोके (by transp.); D₁ लोके कीर्तिः. D₀₁ परा (for परां). — ^d) K₄ D₁ सतां (for गतिम्). K₄ D₁ मार्गं; D₈ अग्यं (for अग्यां). G₁ गमिष्यसे.

Colophon. — Adhy. name: D₀₁ वासुदेववाक्यं; T कामविवरणं; G₃ कामगाथा; M₁ क्रतुप्रोत्साहनं; M_{2,3} क्रतुरणे (M₃ 'ण-' प्रोत्साहनं. — Adhy. no. (figures, words or both): S₁ 17; B₁ G_{1,2} M 12; D₀₁ D₁ T G₃ 13 (as in text). — Sloka no.: D₀₁ 23.

14

1 ^b) T₂ G₃ महात्मभिः (for तपोधनैः). — ^c) S₁ D₄ समाश्वसत; K₁₋₄ B₃₋₅ D₀₁ D_{1-3,5} M₄ 'श्वस्यत; K₅ D₀₁ 'श्वस्य च; B_{1,2} M₁₋₃ 'श्वस्य च; D₈ 'श्व-

सित-; T G 'श्वस्तु (for *समाश्वस्यत). B₃ (marg.) राजेंद्र; D₁ राजर्षेर् (for 'र्षेर्). — ^d) D₆ हतवन्धु-; M_{1,2} 'बुद्धिर् (for 'बन्धुर्).

2 ^a) K₃ D₁ [s]नुगीतो (for 'नीतो). — ^b) D₀₁ श्रावसा (for -श्र). — ^c) D₁ द्वैपायनेन (for द्वै). T G₃ व्यासेन (for कृष्णेन). — ^d) D₀₁ देवस्थानेन; C₇ देव (as in text). S₁ K₁ चाभिभोः; K₂ वा पितुः; K_{3,4} B_{4,5} D T₂ M₂ वा (K₃ च) विभुः; B_{1,2} चर्षिणा; B₂ (marg.)₈ वा विभोः; T₁ (G₃ चाभिभोः; G₂ चैव हि (for चाभिभूः).

3 ^a) K₄ D₁ [अ]पि; D_{5,6} च (for [अ]थ). — ^b) K₄ D₁ [अ]पि; T [अ]थ (for च). S₁ K_{2,4} B_{3,4} D₀₁ D_{1,5} T₂ पार्थिव. — ^c) D₃ कृष्णाय (for कृष्णया). — ^d) G₃ संजयेन (for विं). K₄ D₁ [अ]पि (for च). K₃ धीमतः.

4 ^a) K₂ पुरुषव्याघ्रैर्; K₃ G₂ M₄ पुरुषव्याघ्र. — ^b) K₃ पुरुषैः; D₀₁ ब्रह्मणैः (for ब्रा). D₀₁ D₈ शस्त्र- (for शास्त्र). — ^c) S₁ व्यजहत्; D₀₁ D₈ व्याज- हात्. — ^d) K₄ चाति-; D₁ चापि (for चैव).

5 ^a) K_{1,4} देवाश्च (for देवांश्च). M स (for च). — ^b) M_{1,2} ऋषींश्चापि (for ब्राह्मणांश्च). — M_{1,2} om. 5^{ad}. — ^c) K₄ स; B₁ T₁ G_{1,2} M_{3,4} च; B₅ तु (for [अ]थ). K₁ कृत्वाय पीत्वा कायानि (sic). — ^d) K₄ D₁ च (for स). K₅ तदा (for पुनर्). K₂ D_{1,6}

कृत्वाथ प्रेतकार्याणि बन्धूनां स पुनर्नृपः ।
 अन्वशासत धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ ५
 प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।
 व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानब्रवीन्नृपः ॥ ६
 आश्वासितोऽहं प्राग्बृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुंगवैः ।
 न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिच्चलीकमिह विद्यते ॥ ७
 अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ।
 पुरस्कृत्येह भवतः समानेष्यामहे मखम् ॥ ८
 हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।
 बह्वाश्रयो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ ९
 तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहु भाषितम् ।

देवर्षिणा नारदेन देवस्थानेन चैव ह ॥ १०
 नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान्गुरुन् ।
 लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतान् ॥ ११
 एवमुक्तास्तु ते राजा सर्व एव महर्षयः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफल्गुनौ ।
 पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवाददर्शनं ययुः ॥ १२
 ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभुः ।
 एवं नातिमहान्कालः स तेषामभ्यवर्तत ॥ १३
 कुर्वतां शौचकर्माणि भीष्मस्य निधने तदा ।
 महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ १४
 भीष्मकर्णपुरोगाणां कुरुणां कुरुनन्दन ।

नृप (for नृपः). S (M1.2 om.) सर्वेषां कुरुनन्दनः. —^१) Ks अनुशासत; B1.5 Dn1 D1.5.6 T Gs अन्वशासच्च (Bs 'शास; T Gs 'सस); B2-4 Dc1 अनुशासि स्म (Bs च; Dc1 स); D2 अन्वशाद्वै स; Ds 'शासद् (submetric) (for 'शासत). —^२) Ks Ds पृथिवी. Ks पृथिवीं सत्यमालिनी.

6 ^a) Ks प्रशान्तश्चापि (for 'चेताः). B4 Ds M4 कौरव्य. —^१) S1 Ks स्वराष्ट्र; K1 सुराष्ट्र; K2 D1 स्वं राज्यं (for स्वराज्यं). —^२) M2.3 व्यासश्च नारदश्चैव. —^३) K2 Ds नृप; B1-4 Dc1 T2 Gs वचः (for नृपः).

7 ^a) S1 K1-3.5 प्रा (Ks वा) बृहत्तैर; K4 D1 प्रवैरै; S भगवन् (for प्राग्बृहत्तैर). —^१) S पूर्ववृत्तैर्महर्षि (Gs 'हात्म)भिः. —^२) Ds सूक्ष्माम्; S लोकोम् (for सूक्ष्मम्). Ds इति; T2 इव (for अपि). G2 नः (for मे). Ks कश्चिद् (for किञ्चिद्). —^३) G1 अपि (for इह). D2-4 दृश्यते; T2 पीड्यते (for विद्यते).

8 ^a) Gs तु (for च). Ks सुमहत्. —^१) Dn1 Ds.6 [अ]य; Ds स; M2 [अ]य (for [इ]ह). Ds भवता (for 'तः). —^२) S1 K1.3 M3 (inf. lin. as in text) वयं; K2 B1.2 Dc1 Dn1 सुखं (for मखम्). Ks तद्रमिष्यामहे सुखं; B3-5 Ds T1 Gs समानेष्यामहे (Ds 'मह; T1 'म्यतो; Gs 'म्यथो) मखं.

9 ^a) S1 गुप्तं; Dn1 गुप्त्वा (for गुप्ता). — After 9^{ab}, B1.2.5 ins. :

32* तथा विधत्स्व विप्रैर् त्वय्यायतः स मे क्रतुः ।

—^१) Ds बह्वाश्रया. K1 देशाः; Ks देशो. T2 च (for स).

10 ^a) K1 भागवता; Ds च भवता. B3 सत्यं (for चित्रं). T1 यथा बहुविधा चित्रं. —^२) K4.5 B2.3.5 D1-6 G हि (for ह).

11 ^a) S1 K2 Ds.6 नाभागधेयं (S1 'देयः); Ks Dc1 T1 न भागधेयः. K1 नाभागधीयः पुरुषाः (sic). —^१) K1.2 कश्चिद्. G1 Ms.4 बहून्; M2 गुरुः (for गुरुन्). —^२) T लभेत (for 'लभते). —^३) K1 सुहृत् (for सुहृदः). T1 Gs 'सत्तमान्; G2 'संमितान् (for 'संमतान्).

12 Before 12, T G1.2 Ms.4 ins. वैशंपायनः. —^१) K1.3 युक्तस् (for उक्तास्). Ks G1 ततो (for तु ते). —^२) K1 अद्यानु- (for अभ्यनु-). —^३) Ks तावुभौ; D2.4 तथा तौ (for तथोभौ). S1 (before corr.) -मंगलौ; K1.2.4.5 B Dc1 Dn1 D1.5.6 T1 'फल्गुनौ; D2.4 T1 Gs M1-3 'पांडवौ. Ds तथा कृष्णश्च फल्गुनौ. —^४) Dc1 पश्येताम्. —^५) Ds तथा (for तत्र). G1 च (for [ए]व). Ks ययौ (for ययुः).

13 ^b) K2 तथा (for तत्र). —^१) B5 D2-4 तथा (for तेषाम्). Ks G अत्यवर्तत; Ks B5 Ds संन्यः; D2.3 स न्यः; M1.2 अप्य" (for अभ्य"). B1.2 (marg. as in text) स चेत्कामश्च वर्तते.

14 ^a) Ds कुर्वताः. Dn1 Ds.6 कार्याणि (for 'कर्माणि). —^१) B1.2 T1 G1.3 तथा (for तदा). —^२) D2 -नादानि (by metathesis) (for -दानानि). —^३) Ds

सहितो धृतराष्ट्रेण प्रददावौर्ध्वदैहिकम् ॥ १५
ततो दत्त्वा बहु धनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम् ॥ १६

स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुपमीश्वरम् ।
अन्वशाद्वै स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

जनमेजय उवाच ।

वेजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम ।

राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनंजयौ ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वेजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च विशां पते ।

राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनंजयौ ॥ २

विजहाते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव ।

तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतानां च सानुषु ॥ ३

शैलेषु रमणीयेषु पल्लवेषु नदीषु च ।

चङ्क्रम्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४

दत्तम्. K₈ और्ध्वदैहिकीं; K₄ D₁ ऊर्ध्वदैहिकं; K₅ B
D₁ D_{2, 4, 5} M₁₋₃ और्ध्व (D₁ 'र्ध')दैहिकं; D₃ औ-
'दैहिकः. K₂ प्रददौ चौर्ध्वदैहिकं.

15 ^a) K₈ भीष्मकर्म; D₃ 'कर्म'; M₂ 'कृष्ण' (for
कर्ण-). S₁ K₂ D₅ -पुरोगानां. — ^b) S₁ K₁ M कुरु-
दनः; K₈ 'वर्धन'; K₄ B D 'सत्तम' (B₁ D₁ 'म:');
'यमनन्दन' (for कुरु). — ^c) T संमतो; G₈ संमिता
for सहितो). — ^d) K_{4, 5} B₈₋₅ D₁ D₁₋₄ G_{1, 3} M
ददाव; G₂ सोददाव (for प्रददाव). K₈ चौर्ध्वदै-
हिकीं; K₅ B D_{2, 4} T₂ G M₁₋₃ और्ध्वदैहिकं. K_{1, 2} प्र-
K₂ सं)ददौ चौर्ध्वदै (K₂ 'दे')हिकं.

16 ^a) K₄ D₁₋₄ T G₈ बहुविधं (D₁ 'धि') (for
हु धनं). — ^b) B_{1, 2} T G पाण्डुनन्दनः (for पाण्डवर्षभः).
— After 16, S ins. an addl. colophon.

17 Before 17, S ins. वैशंपायनः. — ^b) D₃ ईश्वरः.
— ^c) B₅ अनुशाद (for अन्व). K_{4, 5} D₁ अथ; D₂
स (for वै स). D_{3, 5} om. स. K₂ T G M_{1, 3}
अन्वशासत्स (G₁ M₁ 'त') धर्मात्मा. — After 17, S ins.
passage given in App. I (No. 1).

Colophon. — Adhy. name: S₁ K_{1, 3} पुरप्रवेशः;
D₁ युधिष्ठिरसमाधासनं; M₁₋₃ हस्तिनपुरप्रवेशः.
— Adhy. no. (figures, words or both): S₁ 18;

D₁ D₄ T₁ G_{2, 3} 14 (as in text); T₂ G₁ M 13
— Śloka no.: D₁ 18.

15

1 ^a) G₂ पाण्डवेये. — K₂ B₈ D₃ om. (hapl.)
1^b-2^a. — ^b) G₁ M संप्रशान्ते (for प्रशान्ते च). D₁
प्रशान्ते द्विजसत्तम. — ^c) G₈ राज्ञे (for राष्ट्रे).

2 K₂ B₈ D₃ om. 2^a (cf. v. l. 1). K_{1, 5} G₁ om.
(hapl.) 2. K₁ om. the ref. — ^a) K₄ D₁ निर्जिते
(for विजिते). B (B₃ om.) D₁ D_{5, 6} S (G₁ om.)
विजिते पाण्डवे (B₁ G₂ 'वे') राजन्. — S₁ K₈ om. 2^b.
— ^b) K₄ प्रशान्तौ च; D₁ प्रशान्तैश्च; M_{1, 2} प्रशान्तौ
(for प्रशान्ते च). D₅ प्रजापते; D₆ प्रजागणे; T G₈
जनाधिप (for विशां पते). — ^c) G₈ राज्ञे (for राष्ट्रे).
B₁ राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ.

3 ^a) D₂ सदा (for मुदा). K₁ विजहाते मुदा युक्तौ.
— ^b) D₁ देवेश्वराव. — ^c) G₁ M_{2, 3} च रम्येषु; M_{1, 2}
च चित्रेषु (for विवि). — ^d) B₅ D₁ D_{2, 3, 4, 5}
पर्वतेषु ससानुषु; D₄ ससानुषु गिरीषु च.

4 ^a) B_{1, 2} तीर्थेषु (for शैलेषु). B₃₋₅ D₁ D₁
D₂₋₅ तीर्थेषु चैव पुण्येषु; D₁ शैलेषु महनीयेषु; G_{1, 2} M
'पु गह्वरारण्ये. — ^b) K₈ *लीषु; T G₈ पर्वतेषु (for
पल्लवेषु). — ^c) D₃ चक्रम्यमाणौ. S₁ चक्रमणी संप्र-
हृष्टाव; K₄ क्रम्यमाणौ च संहृष्टाव (for ^c). K₁ नन्दिने.

इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमाते कृष्णपाण्डवौ ।
 प्रविश्य तां सभां रम्यां विजहाते च भारत ॥ ५
 तत्र युद्धकथाश्चित्राः परिक्रेशांश्च पार्थिव ।
 कथायोगे कथायोगे कथयामासतुस्तदा ॥ ६
 ऋषीणां देवतानां च वंशांस्तावाहतुस्तदा ।
 प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ७
 मधुरास्तु कथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्चयाः ।
 निश्चयज्ञः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८
 पुत्रशोकमिसंतप्तं ज्ञातीनां च सहस्रशः ।

कथाभिः श्रमयामास पार्थ शौरिर्जनादनः ॥ ९
 स तमाश्वास्य विधिवद्विधानज्ञो महातपाः ।
 अपहृत्यात्मनो भारं विशश्रामेव सात्वतः ॥ १०
 ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह ।
 सान्त्वयञ्छृङ्खण्या वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ॥ ११
 विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन्परंतप ।
 त्वद्वाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ १२
 असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनप्रभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३

G. 14
B. 14
K. 14

Ds. 6 चक्रम्यमाणौ संहव्यमाणौ दत्तौ यथा दिवि (sic).

5 °) K₂ D₆ महात्मानौ. — D₆ om. (hapl.) 5^b-7^c.
 —^b) K₂ रेमाते; K₃ रोमाते; K₄. 5 B D (D₆ om.)
 रे (D₆ २) मत्तुः; M₁. 2 रेजतुः (for रेमाते). S₁ K₁-3
 कृष्णपाण्डवौ (K₃ 'नौ') (for 'पाण्डवौ'). — °) G₁ आ-
 विद्य तां; G₂ संप्रविद्य; G₃ विनित्यास्तां (for प्रविद्य
 तां). K₄ D₁ दिव्यां (for रम्यां). —^d) K₄ D₁-4
 [S] मराविव (for च भारत).

6 D₆ om. 6 (cf. v. l. 5). —^b) S₁ K₁ परिक्रेशौ;
 K₂ B₂ D₁ M₁. 2 'शास्त्र'. K₄ B₃. 4 D₆ D₁ S (except
 G₂) भारत; B₁. 2 कृत्स्नाः (for पार्थिव). — °) K₄
 (marg. sec. m.) कथाश्चान्याः; B₃ 'श्चित्राः' (for the
 second कथायोगे). S₁ K₁-4 D₁ रथ (K₂ D₁ 'था') योगे
 कथाश्चान्याः; K₅ कथयामथ योगेन. —^d) K₄ B₁. 2, 5
 D (except D₁; D₆ om.) सदा; B₃ मुदा; T₁ तथा
 (for तदा). — After 6, K₄ ins.:

33* कथयामास योगेन कथयामनुपूर्वशः ।

7 D₆ om. 7^{abc} (cf. v. l. 5). — °) G₂ दानवानां
 (for देवतानां). S₁ K₁. 3 देवतानामृषीणां च. —^b)
 K₂ विशांस; K₃ D₆ D₁. 5 M₃ वंशास्त्र; B₂ (marg.)
 D₂-4 धर्मांस (for वंशांस). K₄ तावाहतस्त्र; D₃ 'नस्त्र';
 T₁ आहरतुस्त्र; G₁ M₁. 4 व्याहरतां (G₁ 'णं'); G₃
 तानाहतुस्त्र (for तावां). K₂ T तथा; D₆ D₁ सदा
 (for तदा). S₁ K₁. 3 वशे स्थातं (K₃ 'तां' तदाव्युत्तौ;
 G₂ वंशान्याहरतां तदा. — °) D₆ D₁ प्रि (D₆ प्री)-
 यमाणौ. S₁ K₁. 3 कथाभि (K₃ 'भ्य'श्च; G₃ तदान्योन्यं
 (for महात्मानौ). —^d) S₁ K₁. 3 कृष्णपाण्डवसत्तमौ.

8 °) K₁. 3, 4 B (except B₁) D₆ D₁-4 T G₂. 3 च
 (for तु). K₁ कथा चित्रा; D₆ कथाः. —^b) K₃

चित्रार्था; D₁ चित्रार्थे. K₁. 3 -पदनिश्चयः. — °) K₅
 च (for स). K₃ निश्चयज्ञा शमार्थाय.

9 °) S₁ K₁. 3 ज्ञातिहीनं (for ज्ञातीनां च). — K₁
 reads 9°-10° on marg. —^d) K₂. 5 D₁ उदारधीः
 (for जनार्दनः).

10 K₄ reads 10^{ab} on marg. — °) T₁ तथाश्वास्य
 (for तमां). S₁ K₁ तमाश्वास्य च विधिवद्. —^b) K₁
 B (B₃ marg.) D₂. 3, 4 (sup. lin. sec. m. as in text).
 5, 6 विज्ञानज्ञो; T₁ वितयज्ञो (for विधानज्ञो). S₁ K₁. 3
 महायशः (S₁ 'शाः'); K₂. 4, 5 D₁ तु केशवः; B₁. 2
 (marg. as in text) G₃ महामनाः; D₆ 'तपः'. — °)
 K₂ आत्मना. K₂ D₂. 4 भावं (for भारं). D₆ हत्या-
 समात्मनो भावं; D₃ आपहृत्यात्मनो भावं. —^d) K₅ विप्र-
 शाम्यत; B₁. 2 T G₂. 3 M विशश्राम स (G₃ च); G₁
 'मास (for 'मेव). T G₃ भारत (for सात्वतः).

11 °) T₁ om. from केश up to युधिष्ठिरः (in 13^b).
 — °) B₁. 2, 4, 5 शास्त्र (B₃ 'त' यञ्च; B₃ शास्त्रेन (for
 सान्त्वयञ्च).

12 T₁ om. 12 (cf. v. l. 11). Before 12, MSS.
 ins. वासुदेव उवाच; G₃ श्रीभगवान्. — °) K₄ कृष्णा
 (for कृत्स्ना). —^d) K₁ धर्मसुते च (for 'सुतेन). S₁
 K₄ B₁. 2, 5 D₁ M₁. 2 च; K₅ D₅. 6 वै; B₃ G₃ हि
 (for ह). B₃ धर्मराजेन भारत.

13 T₁ om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). D₆ reads 13
 after 15. — °) K₂. 5 असपत्नो; B₁. 2 निःसपत्नां. G₃
 पाति (for भुङ्क्ते). D₆ असपत्ना मही भुक्ते (sic). — °)
 D₆ D₅. 6 भीमसेनानुभावेन; G₁. 2 'नप्रतापेन. —^d)
 K₃ नराधिपः; B₃ T नरोत्तमः. K₄ D₁ यमयोस्तु बलेन
 च.

धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
 धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४
 अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५
 प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
 बुद्धे धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरुद्वह ॥ १६
 रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
 किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्शन ॥ १७
 यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
 यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ १८

14 Dn1 transp. 14^a and 14^b. — ^a) K2.4 D1 राजा; K5 राज- (for राज्ञा). — ^b) Dc1 प्राप्तां राज्यम्; T G8 राज्यं प्राप्तम् (by transp.). — ^c) B4 (marg. as in text) सहितः (for निहतः). D3 T2 G1 M2.3 संखे (for संख्ये). — ^d) Dc1 सुयोधन.

15 ^a) B5 मंदाः (for लुब्धाः). K3 **मर्थश्च ते लुब्धाः; D2-4 अधर्मनिच (D1 *श्च)थाः पापाः. — ^b) T2 सदैव प्रियवादिनः. — ^d) K1.8 निपातितः. — After 15, Dn1 reads 13.

16 ^a) T1 प्रशान्तम्. Dc1 D2.3 अखिलं. T प्राप्तां (for पार्थ). — ^d) K4 गुप्ता; D2-4 G1 गुप्तां (for गुप्तः). K2 T2 कुरुद्वहः; B5 D2-4 युधिष्ठिरः (for कुरुद्वहः).

17 ^a) Ś1 K2-4 D5.6 रेमे; Dc1 वने (for रमे). Ś1 [अ]पि (for [अ]हं). Cv केन वाहं त्वया सार्धम्. — ^b) D1 [इ]व; G1 [इ]ह (for [अ]पि). B2.8 D1 T2 पाण्डवः. — K2.4 D1 om. 17^{ad}. — ^c) K3 तत्र (for यत्र). — ^d) Ś1 K1.8 T2 वृथा; D3.4 तथा; T1 यथा (for पृथा). Some MSS. [अ]मित्रकर्षण.

18 ^a) M2.3 मद्रवती. K1 D1.6 -पुत्रो. B1.2 यत्र माद्रीसुतो वीरौ. — ^d) G3 तु परमा (for तत्र परा).

19 ^a) T1 तदा; G3 सदा (for तथा). D3 स्वार्थ- (for स्वर्ग-). G1 -लोकेषु (for -कल्पेषु). — ^b) T वनो-देशेषु; G1 सल्लोकेषु च; G3 समुद्देशेषु (for समो-). K1 B Dc1 Dn1 D2-4 कौरव; D5.6 पाण्डव (for भारत). — ^c) M1.2 [अ]रण्येषु (for पुण्येषु). — ^d) Dc1 सहितः स (for तस्य).

तथैव स्वर्गकल्पेषु समोद्देशेषु भारत ।
 रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ १९
 कालो महांस्त्वतीतो मे शूरपुत्रमपश्यतः ।
 बलदेवं च कौरव्य तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २०
 सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
 रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ २१
 उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
 स ह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२
 शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।
 तेन तच्च वचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३

20 ^a) B2 D5.6 व्यतीतो (for त्व-). K4 कालो व्यतीतो मेत्यर्थः; D1 कालेप्प**भीतो (sic). — ^b) K4 D1 शूर- (for शूर-). K1 B Dc1 Dn1 D2-4 T2 सुनुम् (for -पुत्रम्). — ^c) Dn1 च कौरव्य; D5 कौरवं च.

21 ^b) K3 रम्यां; Dc1 पुरं (sic) (for पुरीं). Ś1 K4 Dc1 D1 द्वारावतीं. K3 पुरीं (for प्रति). — ^c) K3 सत्यं; Dc1 मेद्य; T G M3.4 तुभ्यं (for मह्यं). — ^d) K1.4.5 D1 M1 तथा; T G M3.4 मम (for तव). D3 [अ]भि (for [अ]पि). K1.5 B (except B4) D1-4 T G1.2 भरतर्षभ (for पुरुष-).

22 ^a) D5.6 चक्रे (for उक्तो). K4 D1 बहुविधो; D5 च विविधं (for बहु-). D3 पार्थ (for राजा). — ^b) D3 राजा (for the first तत्र). Dc1 D1 om. (hapl.) one तत्र. — ^c) D5.6 G2 हि (for ह). D5 शिव्येण (for भीष्मेण). K5 संयुक्तर; Dn1 D5.6 प्रयुक्तम्; T1 संकुदम् (for यद्युक्तम्). — ^d) K4 D1 -कारितं; S -कश्चितः (T1 G3 तैः) (for -कारिते).

23 ^b) G1 द्वह; M1.2 अति (for अपि). D2-5 T2 पाण्डव; G2 पार्थिव (for पाण्डवः). Ś1 K D1 शास्त्रे स (K2 शास्त्रतो; K4 शास्ता स; K5 प्रशास्त्रो; D1 शास्त्रः स) नृपसत्तमः (Ś1 K2.8 'म'). — ^c) Ś1 K1.8.5 देव-वच् (for तेन तच्). Dn1 D5 तनु; D1 तस्य; D5 तत्त्व- (for तच्च). — ^d) D3 गृहीतं (sic); G1 गृहीतुं; G3 ब्रूहि तं (for गृहीतं).

24 ^a) Ś1 यज्ञे वै; K1 य**; K3 यज्ञेन; D1.8 धर्मज्ञेः (D3 'ज्ञ' (for 'ज्ञे). — ^b) K1 हतज्ञे; D3 कृतज्ञ (for 'ज्ञे). B2 (marg. as in text) D3.6 धर्मवादिनि (for सत्य-). G3 सत्यधर्मव्यवस्थिते. — ^c) Ś1 सती धर्म;

धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्यवादिनि ।
 सत्यं धर्मो मतिश्चाध्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४
 तद्रत्वा तं महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
 अस्मद्मनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५
 न हि तस्याप्रियं कुर्या प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
 कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वास्वतीं प्रति ॥ २६
 सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया ।
 ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत्कथंचन ॥ २७
 प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुन ।
 धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८

पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
 स्थिता समुद्रवसना सशैलवनकानना ।
 चिता रत्नैर्वहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ॥ २९
 धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वा वसुंधराम् ।
 उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः ।
 स्तूयमानश्च सततं वन्दिभिर्भरतर्षभ ॥ ३०
 तन्मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
 आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३१
 इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे
 निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे ।

K1.5 B2.3 सत्यं (K5 B2 'त्ये' धर्मः; K3 D3 T2 G3 M1.2 सत्यधर्मो (K3 'मै; T2 'मौ; G3 'मो'); G2 सत्यं धर्मो (for सत्यं धर्मो). G3 मनश्च (for मतिश्च). K2.4 D1 स्वास्थ्ये; D3.4 चार्ये (for चाध्या). —^a) D2-4 क्षितिश्च; G2 धृतिश्च (for स्थितिश्च). G3 सतता. K2 स्थितं; K4 D1 T2 G2.3 M स्थिता (for स्थिरा). T1 धृतिश्चाध्या ततः स्थिता.

25 ^a) K2.4 D1 तं गत्वा च; B3 तद्रत्वा त्वं; Dc1 त्वं गत्वा तं; Dn1 D5.6 तत्र गत्वा; D8 बहु त्वा तं (for तद्रत्वा तं). K5 धृतात्मानं (for महा^o). —^b) K5 जै (for ते). K3 [5]र्जुनः; B5 D2-4 [5]नघ; T G3 मनः (for सर्जुन). —^c) K5 अस्माद्; K6 तस्माद् (for अस्माद्). B1.2 संबद्धं (for संयुक्तं). —^d) K1 वने (for वचो). S1 K1 T1 जनाधिप.

26 ^a) K1 वा ह (for न हि). D1 om. हि. K1 तस्यां (for तस्य). D5 [अ]प्रियां. S1 कुर्वे; K4 D1 G2 कार्यं; G1 कुर्वन् (for कुर्या). —^b) B1 M1.2 इतो; G3 ततो (for कुतो). D5.6 महाराज (for बाहो). —^c) D3 पुरा (for पुरीं). K6 Dn1 द्वारावती.

27 ^a) K5 om.; D3 संसतु (for सर्वं तु). T G3 स्वहमिदं (G3 'मै; G1.2 M3 एतदहं; M1.2 त्विदं महत्; M4 दद्यामहं (for त्विदं). —^b) S1 K1 B1.3 स्वप्रीतिश्च. —^c) T [ए]वं; M1.2 तत् (for [ए]तत्).

28 ^a) G2 om. 28^{ab}. —^a) S1 प्रयोजने. K5 ते (for च). K1 च निर्वृत्तम्; K3 च निर्वृत्तम्; K4 D1 निर्वृत्तं च (by transp.); D2 च निर्वृत्तम्. —^b) K2 जनार्दन; B5 ममार्जुने; Dc1 'जय; G1 न मेर्जुन (for ममा^o). D3 इह वा शंस अर्जुन. — G1 repeats 28^{ab} after 29^{ab}.

—^c) B2 धृतराष्ट्रो (for धार्ते^o). S1 K1.3 महातेजाः (for हतो राजा). G1 (both times) धर्मेण राजा धर्मज्ञ (= 30^a). —^d) S1 निहतः; K1 स रतः; K2.4 D संबधुः (for सबलः). K1 D2 सपदानुगाः; K3 हतः स बलवाहनः.

29 ^a) T1 तु; G3 ते (for च). K4 D1 सकल (for च वशे). D2-4 पार्थ (for तात). —^b) D धर्मेराजस्य (for पुत्रस्य). — D3 om. 29^c-33^b. —^c) B5 D5.6 वलया; Dn1 लवणा (for वसना). — After 29^{ad}, G1 repeats 28^{ad}. —^e) K3 चितां; T G3 चित्रः; M1-3 चित्रा (for चिता).

30 D3 om. 30 (cf. v. 1. 29). —^a) K4.5 D1.4 राजः; M1 राजा (for राजा). K1 D5 G3 M2-4 धर्मज्ञः. —^b) K D1 T2 G3 पाति (for पातु). Dc1 सर्वः; D1 सर्वा (for सर्वा). —^c) K1 उपास्यमानः; K4 'माने; D1 'मानौ (for 'मानो). B5 T G मुनिभिः (for बहुभिः). —^d) K5 सर्वैश्च (for सिद्धैश्च). —^e) K4 स्तूयमानस्य सततं; G1.2 M1.2.4 संस्तूयमानः स^o. —^f) K4 भरतर्षभः.

31 D3 om. 31 (cf. v. 1. 29). —^a) Dn1 D2.3-5 तं; T1 G1.2 M त्वं (for तत्). S1 च (for [अ]द्य). —^b) B5 D2.4.5 कुरुनन्दनं (D5 'न); D5 कुलवर्धनं. —^c) K5 तं पृच्छ; T1 G3 अ (G3 आ) पृच्छे; G1 अपृच्छ; M1-3 आपृच्छे. G1.2 कुरुशार्दूलं. B1.2 (margin, as in text) आपृच्छस्य महाबाहो. —^d) G1 गमने.

32 D3 om. 32 (cf. v. 1. 29). —^a) Dc1 शरीरं. —^b) K3 T1 G3 निवेदितं (for 'दितं). T1 om. पार्थ. K2.6 मया (for सदा). K3 युधिष्ठिरं. —^c) T1 सदा

13
13

धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्ठकम् ।
 धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४
 अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५
 प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
 भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरुद्वह ॥ १६
 रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
 किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्शन ॥ १७
 यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
 यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ १८

14 Dn1 transp. 14^a and 14^b. — ^a) K2, 4 D1 राजा; K6 राज- (for राज्ञा). — ^b) Dc1 प्राप्तं राज्यम्; T Gs राज्यं प्राप्तम् (by transp.). — ^c) B4 (marg. as in text) सहितः (for निहतः). D3 T2 G1 M2, 3 संखे (for संख्ये). — ^d) Dc1 सुयोधन.

15 ^a) B5 मंदाः (for लुब्धाः). K3 **मर्थश्च ते लुब्धाः; D2-4 अधर्मनिच (D1 *श्च)थाः पापाः. — ^b) T2 सदैव प्रियवादिनः. — ^d) K1, 8 निपातिताः. — After 15, Dn1 reads 13.

16 ^a) T1 प्रशान्तम्. Dc1 D2, 8 अखिलं. T प्राप्तं (for पार्थ). — ^d) K4 गुप्तः; D2-4 G1 गुप्तं (for गुप्तः). K2 T2 कुरुद्वहः; B5 D2-3 युधिष्ठिरः (for कुरुद्वहः).

17 ^a) Ś1 K2-4 D5, 6 रेमे; Dc1 वने (for रमे). Ś2 [अ]पि (for [अ]हं). Cv केन वाहं त्वया सार्धम्. — ^b) D1 [ह]वः; G1 [ह]ह (for [अ]पि). B2, 3 D1 T2 पांडवः. — K2, 4 D1 om. 17^{cd}. — ^c) K3 तत्र (for यत्र). — ^d) Ś1 K1, 3 T2 वृथा; D3, 4 तथा; T1 यथा (for पृथा). Some MSS. [अ]मित्रकर्षण.

18 ^a) M2, 3 मद्रवती. K1 D1, 6 -पुत्रौ. B1, 2 यत्र माद्रवती वीरौ. — ^d) G3 तु परमा (for तत्र परा).

19 ^a) T1 तदा; G3 सदा (for तथा). D3 स्वार्थ- (for स्वर्ग). G1 लोकेषु (for कल्पेषु). — ^b) T वनो-द्देशेषु; G1 सल्लोकेषु च; G3 समुद्देशेषु (for समो). K1 B Dc1 Dn1 D2-3 कौरवः; D5, 6 पांडव (for भारत). — ^c) M1, 2 [अ]रण्येषु (for पुण्येषु). — ^d) Dc1 सहितः स (for तस्य).

तथैव स्वर्गकल्पेषु समोद्देशेषु भारत ।
 रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ १९
 कालो महांस्त्वतीतो मे शूरपुत्रमपश्यतः ।
 बलदेवं च कौरव्य तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २०
 सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वावतीं प्रति ।
 रोचतां गमनं महां तवापि पुरुषर्षभ ॥ २१
 उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
 स ह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२
 शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।
 तेन तच्च वचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३

20 ^a) B1 D5, 6 व्यतीतो (for त्वं). K4 कालो व्यतीतो सेत्यर्थः; D1 कालेप्प**मीतो (sic). — ^b) K4 D1 शूर- (for शूर). K1 B Dc1 Dn1 D2-4 T2 सुपुत्रम् (for -पुत्रम्). — ^c) Dn1 च कौरव्यः; D5 कौरवं च.

21 ^b) K3 रम्यां; Dc1 पुरं (sic) (for पुरीं). Ś1 K4 Dc1 D1 द्वावतीं. K5 पुरीं (for प्रति). — ^c) K3 सख्ये; Dc1 मेघः; T G M2, 4 तुभ्यं (for महां). — ^d) K2, 4, 5 D1 M1 तथा; T G M2, 4 मम (for तव). D3 [अ]भि (for [अ]पि). K4, 5 B (except B4) D1-4 T G1, 2 भरतर्वभ (for पुरुषं).

22 ^a) D5, 6 चक्रे (for उक्तो). K4 D1 बहुविधो; D5 च विविधं (for बहु). D3 पार्थ (for राजा). — ^b) D3 राजा (for the first तत्र). Dc1 D1 om. (hapl.) one तत्र. — ^c) D5, 6 G2 हि (for ह). D3 शिष्येण (for भीष्मेण). K5 संयुक्तैः; Dn1 D5, 6 प्रयुक्तम्; T1 संकुदम् (for यद्युक्तम्). — ^d) K4 D1 कारितं; S कर्तितः (T1 G3 तैः) (for कारिते).

23 ^b) G1 द्वहः; M1, 2 अति (for अपि). D2-3 T2 पांडवः; G2 पार्थिव (for पाण्डव). Ś1 K D1 शास्त्रे स (K2 शास्त्रो; K3 शास्त्रा स; K5 प्रशास्त्रो; D1 शास्त्रः स) नृपसत्तमः (Ś1 K2, 3 म). — ^c) Ś1 K1, 3, 5 देव-वच् (for तेन तच्). Dn1 D5 तत्तु; D4 तस्य; D5 तत्त्व- (for तच्च). — ^d) D3 गृहीतं (sic); G1 गृहीतुं; G3 वृद्धि तं (for गृहीतं).

24 ^a) Ś1 अज्ञे वै; K1 य**; K3 यज्ञेन; D1, 3 धर्मज्ञैः (D3 ज्ञ) (for ज्ञे). — ^b) K1 हतज्ञे; D3 कृतज्ञ (for ज्ञे). B2 (marg. as in text) D5, 6 धर्मवाहिनि (for सत्य). G3 सत्यधर्मव्यवस्थिते. — ^c) Ś1 सती धर्मः;

धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्यवादिनि ।
 सत्यं धर्मो मतिश्चाध्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४
 तद्गत्वा तं महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
 अस्मद्गमनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५
 न हि तस्याप्रियं कुर्या प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
 कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ २६
 सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया ।
 ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत्कथंचन ॥ २७
 प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुन ।
 धार्तराष्ट्रो हतो राजा सखलः सपदानुगाः ॥ २८

पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
 स्थिता समुद्रवसना सशैलवनकानना ।
 चिता रत्नैर्यहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ॥ २९
 धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वा वसुंधराम् ।
 उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः ।
 स्तूयमानश्च सततं बन्दिभिर्भरतर्षभ ॥ ३०
 तन्मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
 आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३१
 इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे
 निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे ।

K₁.s B₂.s सत्यं (K₁ B₂ 'स्ये') धर्मः; K₃ D₃ T₂ G₃ M₁.s सत्यधर्मो (K₃ 'मै'; T₂ 'मौ'; G₃ 'मा'); G₂ सत्यं धर्मो (for सत्यं धर्मो). G₃ मनश्च (for मतिश्च). K₂.s D₁ स्वास्थ्यः; D₂.s चार्यं (for चाध्या). —^d) D₂-1 क्षितिश्च; G₂ चतिश्च (for स्थितिश्च). G₃ सतता. K₃ स्थितं; K₃ D₁ T₂ G₂.s M स्थिता (for स्थिरा). T₁ चतिश्चाध्या ततः स्थिता.

25 " K₂.s D₁ तं गत्वा च; B₂ तद्गत्वा त्वं; D₂ त्वं गत्वा तं; D₂ D₂.s तत्र गत्वा; D₂ बहु त्वा तं (for तद्गत्वा तं). K₃ धृतात्मानं (for महा). —^d) K₃ वै (for ते). K₂ [s]र्जुनः; B₂ D₂-1 [s]नघ; T G₃ मनः (for सज्जन). —^e) K₃ अस्माद्; K₃ तस्माद् (for अस्माद्). B₁.s संवदं (for संयुक्तं). —^d) K₁ वने (for वचो). S₁ K₁ T₁ जनाधिप.

26 " K₁ वा इ (for च हि). D₁ om. हि. K₃ तत्सर्वं (for तस्य). D₂ [अ]प्रियां. S₁ कुर्वे; K₃ D₁ G₂ कार्यं; G₂ कुर्वन् (for कुर्या). —^e) B₁ M₁.s हतो; G₃ ततो (for कुतो). D₂.s महाराज (for 'बाहो'). —^d) D₂ पुरा (for पुरीं). K₃ D₂ द्वारवतीं.

27 " K₃ om.; D₂ संसतु (for सर्वं तु). T G₃ स्वहमिदं (G₂ 'मै'); G₁.s M₂ एवदहं; M₁.s त्विदं महत्; M₁ दयामहं (for त्विदं). —^d) S₁ K₁ B₁.s स्वप्रीतिश्च. —^e) T [ए]वं; M₁.s तत् (for एतत्).

28 " G₂ om. 28^{ab}. —^a) S₁ प्रयोजने. K₃ ते (for च). K₁ च निर्वृत्यम्; K₃ च निर्वृत्यम्; K₄ D₁ निर्वृत्यं च (by transp.); D₂ च निर्वृत्यम्. —^d) K₂ जनादेन; B₂ ममार्जुनं; D₂ 'जय'; G₁ च मेर्जुन (for ममा). D₃ इदं वा शंस अर्जुन. — G₁ repeats 28^a after 29^{ad}.

—^e) B₂ धृतराष्ट्रो (for धार्तर). S₁ K₁.s महावेजाः (हतो राजा). G₁ (both times) धर्मेण राजा धर्मज्ञः (= 30^a). —^d) S₁ निहतः; K₁ स रतः; K₂.s D₁ सर्वयुः (for सखलः). K₁ D₂ सपदानुगाः. K₃ हतः बलवाहनः.

29 " T₁ तु; G₃ ते (for च). K₃ D₁ सखलः (for च वने). D₂-1 पार्थ (for तात). —^d) D₂ धर्मराजस्य (for 'पुत्रस्य'). — D₂ om. 29^a-33^b. —^e) B₂ D₂.s बलया; D₂ लवणा (for वसना). — After 29^{ad}, G₁ repeats 28^{ad}. —^e) K₃ चितां; T G₃ चित्रः; M₁-s चित्रा (for चिता).

30 D₂ om. 30 (cf. v. l. 29). —^a) K₁.s D₁.s राजः; M₁ राजा (for राजा). K₁ D₁ G₂ M₂-1 धर्मज्ञः. —^d) K₁ D₁ T₂ G₂ पातु (for पातु). D₂ सर्वः; D₁ सर्वा (for सर्वा). —^e) K₁ उपास्यमानः; K₁ 'माने'; D₁ 'मानौ (for 'मानो). B₂ T G मुनिभिः (for बहुभिः). —^d) K₃ सर्वैश्च (for सिद्धैश्च). —^e) K₃ स्तूयमानस्य सततं; G₁.s M₁.s संस्तूयमानः स. —^e) K₃ भरतर्षभः.

31 D₂ om. 31 (cf. v. l. 29). —^a) D₂ D₂.s-1 तं; T₁ G₁.s M त्वं (for तत्). S₁ च (for [अ]द्य). —^d) B₂ D₂.s कुरुवंदनं (D₂ 'न'); D₂ कुरुवर्धनं. —^e) K₃ तं पृच्छ; T₁ G₃ अ (G₃ आ) पृच्छे; G₁ अपृच्छ; M₁-s आपृच्छे. G₁.s कुरुशार्दूल. B₁.s (marg. as in text) आपृच्छस्व महाबाहो. —^e) G₁ गमने.

32 D₂ om. 32 (cf. v. l. 29). —^a) D₂ शरीरं. —^d) K₃ T₁ G₃ निवेदितं (for 'दितं'). T₁ om. पार्थ. K₂.s मया (for सदा). K₃ युधिष्ठिरे. —^e) T₁ सदा

धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
 धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४
 अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५
 प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
 भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरुद्वह ॥ १६
 रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
 किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्शन ॥ १७
 यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
 यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ १८

तथैव स्वर्गकल्पेषु समोद्देशेषु भारत ।
 रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ १९
 कालो महांस्त्वतीतो मे शूरपुत्रमपश्यतः ।
 बलदेवं च कौरव्य तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २०
 सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
 रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ २१
 उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
 स ह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२
 शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।
 तेन तच्च वचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३

14 Dn1 transp. 14^a and 14^b. — ^a) K2, 4 D1 राजा; K5 राज- (for राज्ञा). — ^b) Dc1 प्राप्तां राज्यम्; T G3 राज्यं प्राप्तम् (by transp.). — ^c) B4 (marg. as in text) सहितः (for निहतः). D3 T2 G1 M2, 3 संख्ये (for संख्ये). — ^d) Dc1 सुयोधन.

15 ^a) B5 मंदाः (for लुब्धाः). K3 **मर्थश्च ते लुब्धाः; D2-4 अधर्मनिच (D1 *श्च) याः पापाः. — ^b) T2 सदैव प्रियवादिनः. — ^c) K1, 3 निपातिताः. — After 15, Dn1 reads 13.

16 ^a) T1 प्रशान्तम्. Dc1 D2, 3 अखिलं. T प्राप्तां (for पार्थ). — ^d) K4 गुप्ता; D2-4 G1 गुप्तां (for गुप्तः). K2 T2 कुरुद्वहः; B5 D2-4 युधिष्ठिरः (for कुरुद्वहः).

17 ^a) Ś1 K2-4 D5, 6 रमे; Dc1 वने (for रमे). Ś1 [अ]पि (for [अ]हं). Cv केन वाहं त्वया सार्धम्. — ^b) D1 [इ]व; G1 [इ]ह (for [अ]पि). B2, 3 D1 T2 पाण्डवः. — K2, 4 D1 om. 17^{cd}. — ^c) K3 तत्र (for यत्र). — ^d) Ś1 K1, 3 T2 पृथा; D3 4 तथा; T1 यथा (for पृथा). Some MSS. [अ]मित्रकर्षण.

18 ^a) M2, 3 मद्रवती. K1 D1, 6 पुत्रो. B1, 2 यत्र माद्रीसुतौ वीरौ. — ^d) G3 तु परमा (for तत्र परा).

19 ^a) T1 तदा; G3 सदा (for तथा). D3 स्वार्थ- (for स्वर्ग-). G1 लोकेषु (for कल्पेषु). — ^b) T वनोद्देशेषु; G1 सल्लोकेषु च; G3 समुद्देशेषु (for समो). K1 B Dc1 Dn1 D2-4 कौरव; D5, 6 पाण्डव (for भारत). — ^c) M1, 2 [अ]रण्येषु (for पुण्येषु). — ^d) Dc1 सहितः स (for तस्य).

20 ^a) B2 D5, 6 व्यतीतो (for त्वं). K4 कालो व्यतीतो मेत्यर्थः; D1 कालेष्प**भीतो (sic). — ^b) K4 D1 शूर- (for शूर-). K1 B Dc1 Dn1 D2-4 T2 सुनुम् (for पुत्रम्). — ^c) Dn1 च कौरव्यः; D5 कौरवं च.

21 ^b) K3 रम्यां; Dc1 पुरं (sic) (for पुरीं). Ś1 K4 Dc1 D1 द्वारावतीं. K3 पुरीं (for प्रति). — ^c) K3 सत्यं; Dc1 मेघः; T G M3, 4 तुभ्यं (for मह्यं). — ^d) K2, 4, 5 D1 M1 तथा; T G M3, 4 मम (for तव). D3 [अ]भि (for [अ]पि). K4, 5 B (except B4) D1-3 T G1, 2 भरतर्षभ (for पुरुषं).

22 ^a) D5, 6 चक्रे (for उक्तो). K4 D1 बहुविधो; D5 च विविधं (for बहु). D3 पार्थ (for राजा). — ^b) D3 राजा (for the first तत्र). Dc1 D1 om. (hapl.) one तत्र. — ^c) D5, 6 G2 हि (for ह). D5 शिष्येण (for भीष्मेण). K5 संयुक्तैः; Dn1 D5, 6 प्रत्युक्तम्; T1 संकुद्वस् (for यद्युक्तम्). — ^d) K4 D1 कारितं; S कश्चितः (T1 G3 तैः) (for कारिते).

23 ^b) G1 इह; M1, 2 अति (for अपि). D2-3 T2 पाण्डव; G2 पार्थिव (for पाण्डवः). Ś1 K D1 शास्त्रे स (K2 शास्त्रतो; K4 शास्ता स; K5 प्रशास्तो; D1 शास्त्रः स) नृपसत्तमः (Ś1 K2, 3 म). — ^c) Ś1 K1, 3, 5 देववच् (for तेन तच्च). Dn1 D5 तनु; D4 तस्य; D6 तत्त्व- (for तच्च). — ^d) D3 गृहीतं (sic); G1 गृहीतुं; G3 वृद्धि तं (for गृहीतं).

24 ^a) Ś1 यज्ञे वै; K1 य**; K3 यज्ञेन; D1, 3 धर्मज्ञः (D3 ज्ञ) (for ज्ञे). — ^b) K1 हतज्ञः; D3 कृतज्ञ (for ज्ञे). B2 (marg. as in text) D5, 6 धर्मवाहिनि (for सत्यं). G3 सत्यधर्मव्यवस्थिते. — ^c) Ś1 सती धर्मः;

धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्यवादिनि ।
सत्यं धर्मो मतिश्चाग्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४
तद्वत्त्वा तं महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
अस्मद्मनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५
न हि तस्याप्रियं कुर्या प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ २६
सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया ।
ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत्कथंचन ॥ २७
प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुन ।
धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८

पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
स्थिता समुद्रवसना शैलवनकानना ।
चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ॥ २९
धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वा वसुंधराम् ।
उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः ।
स्तूयमानश्च सततं वन्दिभिर्मरतर्पभ ॥ ३०
तन्मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३१
इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे
निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे ।

K1. 5 B2. 8 सत्यं (K5 B2 'त्ये) धर्मै; K3 D3 T2 G3
M1. 2 सत्यधर्मो (K3 'र्म; T2 'मौ; G3 'र्मा); G2 सत्त्वं
धर्मो (for सत्यं धर्मो). G3 मनश् (for मतिश्). K2. 4
D1 स्वास्थ्यं; D3. 4 चार्थं (for चाग्या). —^a) D2-4
क्षितिश्च; G2 धृतिश्च (for स्थितिश्च). G3 सतता. K2
स्थितं; K4 D1 T2 G2. 8 M स्थिता (for स्थिरा). T1
धृतिश्चाग्या ततः स्थिता.

25 ^a) K2. 4 D1 तं गत्वा च; B3 तद्वत्त्वा त्वं; Dc1
त्वं गत्वा तं; Dn1 D5. 6 तत्र गत्वा; D3 बहु त्वा तं (for
तद्वत्त्वा तं). K5 धृतात्मानं (for महा^a). —^b) K5 वै
(for ते). K2 [s]र्जुनः; B5 D2-4 [s]नघ; T G3
मनः (for ऽर्जुन). —^c) K3 अस्माद्; K5 तस्माद् (for
अस्माद्). B1. 2 संबद्धं (for संयुक्तं). —^d) K1 वने
(for वचो). S1 K1 T1 जनाधिप.

26 ^a) K1 वा इ (for न हि). D1 om. हि. K1
तस्यां (for तस्य). D5 [अ]प्रियां. S1 कुर्वे; K4 D1 G2
कार्यं; G1 कुर्वन् (for कुर्या). —^c) B1 M1. 2 इतो;
G3 ततो (for कुतो). D5. 6 महाराज (for 'बाहो').
—^d) D3 पुरा (for पुरीं). K6 Dn1 द्वारवतीं.

27 ^a) K5 om.; D3 संसतु (for सर्वं तु). T G3
त्वहमिदं (G3 'मं); G1. 2 M3 एतदहं; M1. 2 त्विदं
महत्; M4 दद्यामहं (for त्विदं). —^b) S1 K1 B1. 3
स्वप्नीतिश्च. —^d) T [ए]वं; M1. 2 तत् (for [ए]तत्).

28 ^a) G2 om. 28^{ad}. —^a) S1 प्रयोजने. K5 ते (for
च). K1 च निर्वृत्तम्; K3 च निर्वित्तम्; K4 D1 निर्वृत्तं
च (by transp.); D2 च निर्वृत्तम्. —^b) K2 जनार्दन;
B5 ममार्जुने; Dc1 'जय; G1 न मेर्जुन (for ममा^a).
D3 इह वा शंस अर्जुन. — G1 repeats 28^{ad} after 29^{ad}.

—^c) B2 धृतराष्ट्रो (for धार्त^a). S1 K1. 8 महातेजाः (for
हतो राजा). G1 (both times) धर्मेण राजा धर्मज्ञः
(= 30^a). —^d) S1 निहतः; K1 स रतः; K2. 4 D1
संबंधुः (for सबलः). K1 D2 सपदानुगाः. K3 हतः स
बलवाहनः.

29 ^a) T1 तु; G3 ते (for च). K4 D1 सकला
(for च वशे). D2-4 पार्थ (for तात). —^b) D4
धर्मराजस्य (for 'पुत्रस्य). — D3 om. 29^a-33^b. —^c)
B5 D5. 6 वलया; Dn1 लवणा (for वसना). — After
29^{ad}, G1 repeats 28^{ad}. —^d) K3 चितां; T G3
चित्रः; M1-3 चित्रा (for चिता).

30 D3 om. 30 (cf. v. l. 29). —^a) K1. 5 D1. 4
राजः; M4 राजा (for राजा). K1 D5 G3 M2-4 धर्मज्ञः.
—^b) K D1 T2 G3 पाति (for पातु). Dc1 सर्वं; D1
सर्वा (for सर्वा). —^c) K1 उपास्यमानं; K4 माने;
D1 मानौ (for मानो). B5 T G मुनिभिः (for
बहुभिः). —^d) K5 सर्वैश्च (for सिद्धैश्च). —^e) K4
स्तूयमानस्य सततं; G1. 2 M1. 2. 4 संस्तूयमानः स^a. —^f)
K4 भरतर्षभः.

31 D3 om. 31 (cf. v. l. 29). —^a) Dn1 D2. 4-6
तं; T1 G1. 2 M त्वं (for तत्). S1 च (for [अ]द्य).
—^b) B5 D2. 4. 6 कुरुवर्धनं (D5 'न); D6 कुलवर्धनं.
—^c) K5 तं पृच्छ; T1 G3 अ (G3 आ) पृच्छे; G1
अपृच्छ; M1-3 आपृच्छे. G1. 2 कुरुशार्दूलं. B1. 2 (marg.
as in text) आपृच्छस्व महाबाहो. —^d) G1 गमने.

32 D3 om. 32 (cf. v. l. 29). —^a) Dc1 शरीरं.
—^b) K3 T1 G3 निवेदितं (for 'दितं). T1 om. पार्थ.
K2. 5 मया (for सदा). K3 युधिष्ठिरे. —^c) T1 सदा

प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः
सदा कुरुणामधिपो महामतिः ॥ ३२
प्रयोजनं चापि निवासकारणे
न विद्यते मे त्वद्वत्ते महाभुज ।
स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने

गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य ह ॥ ३३
इतीदमुक्तं स तदा महात्मना
जनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः ।
तथेति कृच्छ्रादिव वाचमीरय-
जनार्दनं संप्रतिपूज्य पार्थिव ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

जनमेजय उवाच ।
सभायां वसतोस्तस्यां निहत्यारीन्महात्मनोः ।
केशवार्जुनयोः का नु कथा समभवद्विज ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
कृष्णेन सहितः पार्थः खराज्यं प्राप्य केवलम् ।

तस्यां सभायां रम्यायां विजहार मुदा युतः ॥ २
ततः कंचित्सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप ।
यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ॥ ३
ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः ।
निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४

(for हि मे). B1.2 युधिष्ठिरस्तु मे (for हि मे युधिष्ठिरः).
—^a) K4 D1 सद्यः (for सदा). K2.4 D1 ऋषभो (for
अधिपो).

33 Ds om. 33^{ab} (cf. v. l. 29). —^a) B1.2
चात्र; Ms.4 वापि (for चापि). T G विवास- (for
नि°). Dn1 कारणैर्. —^b) Ks निवेद्यते; M2 मे न
विद्यते (for न विद्यते). B D (except D1; Ds om.)
नृपात्मज (for महाभुज). —^c) Ds ये (for स्थिता). Ks
च (for हि). K2 Ds पृथिवी; G1 भूमिस् (for पृथ्वी).
K1 पातु (for पार्थ). B1 शासने गुरोर् (for पार्थ शासने).
—^d) K1 गुरुः; B1.2 एषा (for गुरोः). M1.2 प्रवृ-
त्तस्य (for सु°). K2.4.5 B D1-2.5.6 G2 M om.;
Dc1 Dn1 D4 च; T G1.3 हि (for ह).

34 ^a) K4 D1 उक्तः (for उक्तं). K5 ततो (for
तदा). —^b) K2.3 [अ]ति- (for [अ]मित-). K4 D1
विक्रमेर्जुने. —^c) G1 [ए]व (for [ह]ति). K4 D1
M1.2 इति (for इव). Ś1 K1 B D2-4 M4 ऐरयन्;
K4.5 Dc1 D1 T2 G2 M1-3 ईरयन्. Dn1 D5.6
तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयन्. —^d) Dc1 संप्रतिगृह्य (for
पूज्य). Ks B1.2 पाण्डवः; K4.5 B3 Dc1 D1.3.4 T
G1.2 पार्थिवः; D5.6 पार्थः (for पार्थिव).

Colophon. — Adhy. name: Ś1 K1 कृष्णवाक्यं; K2

वासुदेववाक्यं; K4 D1 श्रीकृष्णद्वारवती (D1 °ष्णाद्वारका) ग-
मनार्थं वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ś1 19; B1.2 Dn1 D4 T2 G1.2 M 15 (as in text);
T1 Gs 16. — Śloka no.: Dn1 35.

16

1 ^a) B3 D3.6 वसतस् (for °तोस्). B D (except
D1) तत्र (for तस्यां). —^b) Ds निर्दल्य. —^c) Ś1 Ks
कामं; Ks काश्च; Ds का नु (for का नु). —^d) Ś1
Ks कथमेतदभूद्विज; K4 D1 कथाः समभवद्विज.

2 ^a) K4 सहितं. K1 B3 Ds पार्थः; Ks om. (for
पार्थः). —^b) K4.5 B2.5 D1-5 T2 स्वं; Dc1 Dn1
स; T1 सर्व- (hypermetric) (for स्वं). D1 केशवं
(for केवलम्). —^c) B D (except D1) दिव्यायां (for
रम्यायां). —^d) Ks B1.2 [अ]न्वितः (for युतः).

3 ^a) K4 Dn1 D1.5.6 G2 तत्र (for ततः). K1.2
B1.2.4 D1.6 T1 किंचित्; D1 कदाचित् (hypermetric);
G2 कश्चित् (for कंचित्). D1 M4 सभोद्देशे. —^b)
D3 सभो (for -समं). K2.4 Dc1 D1.4.5 स्वर्गदे (K3
Dc1 D1 °र्गो दे) शसमं नृप; G1.2 Ms.4 स्वर्गदे (M1
°र्गदे) शोपमं नृप. —^c) K1 [आ]दौ; Ds नो (for

विदितं ते महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ।
 माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५
 यत्तु तद्भवता प्रोक्तं तदा केशव सौहृदात् ।
 तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे नष्टचेतसा ॥ ६
 मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः प्रभो ।
 भवांश्च द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव ॥ ७
 एवमुक्तस्ततः कृष्णः फल्गुनं प्रत्यभाषत ।

परिष्वज्य महातेजा वचनं वदतां वरः ॥ ८
 श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ।
 धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ९
 अबुद्धा यन्न गृहीथास्तन्मे सुमहदप्रियम् ।
 नूनमश्रद्धानोऽसि दुर्मेधाश्चासि पाण्डव ॥ १०
 स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।
 न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥ ११

C. 1.
B. 1.
K. 1.

तौ). M1.2 तं देशं (for मुदितौ). K2.4 यदृच्छया जग्म-
 तुस्तौ; D1 यदवाजग्मतुस्तौ तु. —^d) K2 मुदितौ;
 G2 चरतः (for जग्मतुः). G3 स- (for स्व-). K4 D1
 मुदितौ स्वसभां तदा.

4 ^a) B1.5 S (except G3) तत्र (for ततः). D5.6
 प्रीतः स (for प्रतीतः). —^b) K1 पार्थिवो (for पाण्डवो).
 K4 D1 तदा (for सज्जनः). —^c) K1 सभा. S1 K1.8 G1
 दिव्याम् (for रम्याम्). —^d) B1 अर्जुनः (for अत्रवीत्).

5 Before 5, K2.4 D1 T G3 ins. अर्जुन उवाच.
 —^a) D8 विदिते. K (except K3) B (except B2) D
 (except D1.2) S (except T2 G3) मे (for ते). —^b) B2
 संख्ये (for संग्रामे). K1.3.5 प्रमुपस्थिते (for समु-
 —^c) K3 D01 D1 महात्म्यं; B3 महात्मा; D3 महात्म्यं
 (for माहात्म्यं). S1 देवकीहातः; K1 ज्ञातस्; K5 G1
 पुत्र (G1 भ्रतः); D5.6 मातुस् (for मातस्). —^d)
 K4 मे (for ते). M1.2 पूर्वम् (for रूपम्).

6 ^a) K2 यच्च तद्; B4 तत्चेतद्; B5 यात्वेतद्;
 T1 यच्च ते (for यत्तु तद्). K4 Dn1 यत्तद्भवता प्रोक्तं.
 —^b) N T2 पुरा (for तदा). D3 सौधवात् (for
 सौहृदात्). —^c) S1 K (except K4) तत्सर्वं पुंडरीकाक्ष.
 —^d) S1 K2.6 अष्टं; K1.2 अष्टं (sic) (for नष्टं). B
 D (except D1) अष्टवेत (B5 तेजः) स; G1.2 M न्यग्र
 (for नष्टं). T नष्टं मे त (T2 एमेत) दचेतसः.

7 ^a) K2.4.6 D1 त्वयः; T चास्ति; M3 त्वस्मिन्
 (for त्वस्ति). —^b) D1 चः; T मनः (for पुनः). D01
 om.; Dn1 D2-6 G1.2 M पुनः (for प्रभो). —^c) K4
 Dn1 तु (for च). B1.2 (marg. as in text) G2 रात्रा
 (for गन्ता). G1 भवांश्च द्वारहीनारं. —^d) D01 वै
 च; D1 corrupt (for इव). K2.4 D1 बांधव; D01
 om.; T G M1 केशव; M2-4 भारत (for माधव).

Before 8, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a)

K2 ह्यतः; Dn1 D5.6 G3 तु तं; G2 स्थितः (for ततः).
 —^b) Some MSS. फाल्गुनं; S1 K1.8 फल्गुणं; G3
 प्रीत्या तं (for फल्गुनं). —^c) K5 परिश्रुत्य (for 'पञ्चज्य').
 K2 महातेजो. —^d) S1 K1 वरः; T1 वरं.

9 Before 9, MSS. ins. वासुदेव उवाच; G2
 श्रीकृष्णः; G3 श्रीभगवान्. —^a) G3 श्रावितं (for
 'तस्'). D8 G3 M2 (sup. lin.) च (for त्वं). K4 D1
 महाबाहो (for मया गुह्यं). S1 K1.8 तत्त्वं; B2-4 D01
 T पूर्व; B6 सर्वं (for गुह्यं). —^b) G3 ज्ञापितं. —^c)
 K5 B4.5 G2 M1-3 धर्मः; T3 सर्वं (for धर्मं). G2
 स्वरूपिणः. —^d) K1 शाश्वतं; K4 साश्वतान्; D1
 साधं; D2-4 सात्वं (for शाश्वं). K3 सर्वं लोकश्च
 शाश्वतं; M1.2 सर्वलोकान्सनातान्.

10 ^a) S1 गृहीयात्; M1.2 'यास् (for 'थास्').
 K2.4.5 B Dn1 D1-6 अबुद्धा नाग्रहीर्यस्त्वं (K2.5
 'यत्तु; K4 D1 'त्यार्थः; B3.5 D2.3.5 'यत्त्वं); K3
 अनुध्यायान् गृहीत (sic); D01 D8 अबुद्धा नाग्रहीर्यस्त्वं.
 —^b) K4 ततो मे; M1.2 तच्च मे (for तस्मे सु-). D1
 ततो मे सुमहत्प्रियं. — After 10^{ab}, K5 B D (except
 D1.5) T ins.:

34* न च साद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ।

[D5.6 transp. पुनर् and स्मृतिर्. B1.2 (marg. as
 above) पार्थ (for भूयः). T2 संभविष्यति.]

— D3 om. 10^{ad}. —^c) T1 स श्रद्धानो; T2 न श्र-
 (for अश्रं). B2 D8 [5] पि (for सति). —^d) K2.4
 B1.2 D1 T1 चापि; B3-5 D01 Dn1 D2.4-6 ह्यसि; T2
 ह्य च (sic); G3 असि (for चासि). K2.4 D1 पांडवः.
 — After 10, B D (except D1) ins.:

35* न च शक्यः पुनर्वक्तुमशेषेण धर्मजय ।

[Dn1 D4-6 शक्यं. D5.6 वाक्यं (for वक्तुम्). D5.6
 वक्तुमेव (D5 'व') (for अशेषेण).]

11 ^a) K2 तु; D01 च; D1.6 स- (for सु-). —^b)

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
 इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १२
 यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमस्यां गमिष्यसि ।
 शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदतः सर्वमेव मे ॥ १३
 आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ।
 ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १४
 अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
 दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्वविचारयन् ॥ १५
 ब्राह्मण उवाच ।
 मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मानुपृच्छसि ।

भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं प्रभो ॥ १६
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन ।
 शृणुष्वनावहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ १७
 कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
 आससाद् द्विजं कंचिद्भर्माणामागतागमम् ॥ १८
 गतागते सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
 लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुखदुःखयोः ॥ १९
 जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पुण्यपापयोः ।
 द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २०
 चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।

Do1 परवेदने. — °) M1,2 शक्यः. D3 न; M1,2 स
 (for तन्). — °) K5 विशेषतः (for अशे°).

12 °) B1,2 M8 यन् (for तन्). — °) Ś1 K1,8,8
 प्र- (for तु). — °) D3 अर्थ- (for अर्थे). K3 सनातनं
 (for पुरा°).

13 °) K2 [ए]तां; D2-4 त्वं (for तां). G2 यां
 तां बुद्धिं समास्थाय. — °) D3,6 अश्व. — °) B4 धर्म-
 विदां (for भृतां). — °) K1 गदता; K2 D1 वदतः;
 B (B4 marg.) Do1 Dn1 D2,8,8,8 गदितं; B4
 विदितं (for गदतः). G3 सर्व. D2 ते; D3 च
 (for मे).

14 °) M1-8 आगतो (for आगच्छद्). Ś1 K1,8
 Do1 D3 ब्रह्मणः. — °) K2 अरिंदमः. K4 (marg.)
 ज्वलितो ब्रह्मतेजसा. — °) K1,8 ब्रह्मलोकाश्च. — °) D6
 पूज्यतो (for पूजितो). Ś1 K8 दशात्; S [s]वसत्
 (T2 °न्) (for सभवत्). — Ś1 K1,8 ins. after 14:
 S subst. for 15^{ab}:

36* परिपृष्टश्च स तदा यदाह द्विजसत्तमः ।

[Ś1 K3 परि (K3 °र्थे) पृच्छश्च (for °पृष्टश्च). Ś1 K1,8
 G2 यथावद् (for यदाह).]

15 For 15^{ab} in S, cf. 36*. — °) B1,2 [s]य
 (for च). Ś1 K1,8 सोऽस्माभिः परि (K1 °र्थे) पृष्टः सन् (Ś1
 °ष्टाः स). — °) Ś1 K1,8 नाह चेद् धनंजय (K3 °र्थे).
 — °) Ś1 K1,8 B1-3 [अ]विचारयन् (B1 °य); D3
 [अ]विचारयत्; D4 विचारयन्; M1,2 [अ]विचारय (M2
 °यः) (for [अ]विचारयन्).

16 °) D3 समाश्रित्य (for °श्रित्य). — °) B1,2

मां च पृच्छसि (B2 [marg.] °था); B3-5 Do1
 Dn1 D2-6 मामपृच्छथाः (D3 °च्छथ); G2 मां विपृ-
 च्छसि (for मानुष्ट°). K2,4,5 D1 यन्मां कृष्णानु-
 पृच्छसि; M1,2 प्रश्नं मामनु°. — °) K2,4 D1 मर्त्या-
 नाम् (for भूतानाम्). — °) Ś1 K1 भृङ्गोह- (sic); K3
 दुर्मोहः; M1-3 नृमोहः; M4 त्वन्मोह- (for यन्मोह-).
 K2 B1,2 Dn1 D4-6 विभो (for प्रभो). K4 D1 मोहस्यो-
 रसादनं विभो; K5 मोहस्योच्छादनं विभो; Do1 यन्मो-
 होच्छेदनं प्रभो; T G8 यन्मोहच्छेदकारकं; G1,2 यन्मो-
 हावेदनं प्रभो.

17 °) D3 मधुसूदनं. B1,2 याथातथ्येन माधव. — °)
 T1 G3 एव (G3 तत्त्वं) शृणुष्वनावहितो.

18 °) G1 द्विजस् (for विप्रस्). G2 तपोयज्ञः (for
 °युक्तः). — °) Ś1 K1 धर्मसंहितः; K3 B2 °सत्तमः;
 Do1 °वित्तमं; G1,2 M4 नाम धर्मवित् (for धर्म-
 वित्तमः). — °) M1,2 द्विजः कश्चिद्. — °) K6 भूता-
 नाम् (for धर्माणाम्). K6 D3 आगतागतं; D1 इष्ट-
 मागतं; T1 G1 आगतागतं (G1 °तं); G2 M1,2 आगतिं
 गतिं (G2 °तं) (for °तागमम्).

19 °) B3-5 D2-4 T G2 M4 गतागतं; M1,2 तप-
 स्तप्तः; M3 lacuna (for गतागते). Ś1 K1,4,5 D1 ग-
 (K1 श)तागतेषु बहुशो; B1,2 Do1 गतागतानां द्रष्टारं
 (Do1 बहुशो); G3 गतानामस्य बहुशो. — °) T1 दृष्ट-
 वान् (for ज्ञानवि-). — °) K3 लोकदुःखान्यकुशलं. — °)
 B3 दातारं; Dn1 D5,6 ज्ञानार्थं (for ज्ञातारं).

20 The portion from 20^a up to 14, 17, 15^d is
 lost in Dn1 on a missing folio. — °) K2 जन्म-;
 M1,2 जन्मं; M3,4 (before corr.) जाती- (for जाती-).

दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणं च सर्वशः ॥ २१
 अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
 तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ॥ २२
 संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
 यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा ॥ २३
 तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ।
 चरणौ धर्मकामो वै तपस्वी सुसमाहितः ।
 प्रतिपदे यथान्यायं भक्त्या परमया युतः ॥ २४

विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ।
 परिचारेण महता गुरुं वैद्यमतोपयत् ॥ २५
 प्रीतात्मा चोपपन्नश्च श्रुतचारिव्यसंयुतः ।
 भावेन तोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ २६
 तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नोऽथाब्रवीद्गुरुः ।
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु तन्मे जनार्दन ॥ २७
 विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
 गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोकेऽपि च स्थितिम् २८

T G जा (T₂ जा) तिस्मरणतत्त्वज्ञं. —^δ) B₁₋₄ D₅ पाप-
 पुण्ययोः; B₅ पुण्यपादयोः; G₁ 'कर्मणां (for 'पापयोः).
 —^d) Ś₁ K_{1,8} गतीनां कर्म (K₈ 'तृ') भिरृणां.

21 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). —^a) B_{1,2} (marg.
 as in text) युक्तवत्; M₁₋₈ मत्तं (for युक्तं). K_{1,4}
 सिद्धिः; K₅ विप्रं (for सिद्धं). —^δ) Ś₁ K₁ प्रयातं;
 D_{o1} प्रशांतं (for प्रशान्तं). K₂ प्रशांतं सजितेन्द्रियं; K₈
 प्रियांतं नियतेन्द्रियं. —^o) K_{1,8} ब्रह्मा; B₁ ब्राह्मः; D₁
 ब्राह्मा (for ब्राह्म्या). —^d) D₅ om. च. B₁ सर्वतः
 (for 'शः).

22 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). —^a) D₆ अंत-
 र्ज्ञान- (for 'धन-). B_{8,4} D_{5,6} गतिज्ञश्च (for 'ज्ञं).
 —^δ) K₈ कश्यपः; K₄ D₁ कश्यपं. —^o) B_{1,2} अथ
 (for तथा). T₂ G_{2,8} [अं]तर्हितं. —^d) K₄ D_{1,8,5}
 G₁ यातं; T G_{2,8} युतं; C₇ यातश्च (for यान्तं). K_{1,6}
 T₂ G M₁₋₈ चक्रचरैः; T₁ चानुचरैः (for चक्रधरैः).

23 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). K₅ om. (hapl.)
 23^{ab}. —^a) K₁ D₈ संभाषमाणमेकांते; K₃ साभाष्य-
 मानं; B₂ संतोषमाणं. —^δ) K₂ समानीतं (for 'सीनं).
 —^d) K₁ समर्थः; K₄ B_{1,2,4} अशक्तं (for असक्तं).
 B₈ परमं; D₄ (before corr.). 5.6 M₁ पावनं; T₂ वदनं
 (for पवनं). B₃ ययौ (for यथा).

24 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). K₃ om. 24^{abd}.
 —^δ) D_{5,6} सदा हि (for स तदा). K₂ D₃ द्विजसत्तम.
 —^o) K₂ D_{o1} चरणैर्. Ś₁ K₁ संस; K_{2,4,5} D₁ स;
 B_{2,3,5} D_{o1} D_{2,4,5} T [स]ख (for वै). B_{1,4} D_{3,5}
 चरणौ धर्मकामस्य. —^d) G_{1,3} M₃ स तस्य; M_{1,2,4}
 स तस्मै (for तपस्वी). K₂ स समाहितः; D₁ M_{1,2} सुस-
 माहितौ. —^o) B_{1,2,4} प्रपदे स (B₂ marg. 'देति); D_{o1}
 प्रपदे*; T₁ प्रतिपद्ये; T₂ 'पद्य (for 'पेदे). —^d)
 B₄ (marg. as in text) D_{o1} D_{5,6} दृष्ट्वा तन्महद्भुतं.

25 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). K₄ D₁ G₁ om.
 (hapl.) 25^a-26^d. D_{o1} om. 25^{ab}. —^a) B₂ विस्मृतश्च;
 T₁ विस्मितं. K_{2,5} स्वद्भुतं; K₈ चाद्भुतं; B₄ चाभवद्
 (for चाद्भुतं). B_{2,8} चारात् (for दृष्ट्वा). —^δ) Ś₁ K₁
 तु; B₄ [स]थ; T₂ तद् (for तं). Ś₁ K_{1,8} B₄ द्विजो-
 त्तमः. —^o) G₃ om. 25^{ab}. —^o) D_{5,6} उपचारेण (for
 परि*). D_{o1} विस्मितः परिचारेण. —^d) Ś₁ गुरुं वै* व्य-
 तोषयत्; K_{1,8} गुरुं तं (K₈ ते) वै व्य*; K₂ गुरुभक्त्या
 ह्य*; K₅ गुरुवृत्त्या ह्य*; B₁ D_{2,4} गुरुं तं वै ह्य*; B₂
 D_{5,6} T₂ गुरुं तं (B₂ वै) पर्य*; D_{o1} महता पर्य*; D₈
 गुरुं चैतं ह्य*.

26 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). K₄ D₁ G₁ om.
 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^a) K₂ [उ]पसंराश; K₅ 'शां-
 तश्च (for 'पन्नश्च). B₁₋₄ D_{o1} T₁ G_{2,8} M उपप (M_{8,4}
 'स)ज्ञश्च धर्मा (T₁ दुष्टा; G₃ तुष्टा; M_{1,2} प्रीता)त्सा;
 B₅ D₂₋₆ T₂ उपपन्नश्च (D_{5,6} 'पन्नं च; T₂ 'सन्नश्च) त-
 त्सवं. —^δ) K₂ श्रुतं; K₃ D₆ श्रुत्वा; B D₄ श्रुतिः;
 D_{o1} स्मृति- (for श्रुत-). K₂ D_{5,6} T₂ संयुतं (for
 'तः). —^o) G₁ भौमेन (for भावेन). K₁₋₃ B₄ D_{o1}
 D₁₋₃ G_{1,8} M₃ [अ]तोषयच्चैनं (K₈ 'श्रैवं; G_{1,8} M₃
 'तं वै); T G₂ M_{1,2,4} तोषयंतं वै (for तोषयच्चैनं).
 —^d) Ś₁ K_{1-3,5} B_{3,4} D_{o1} D_{1,5,6} परंतप. S गुरुवृत्तिं
 समास्थितः.

27 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). —^a) D₃ M₁
 सुशिष्या (D₃ 'ख्या) य (for स शिष्याय). —^δ) T₁
 प्रपन्नो (for प्रसन्नो). K_{4,5} B₃₋₅ D (D_{n1} missing)
 प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत्; B_{1,2} प्रपन्नाय वचोब्रवीत्; G_{1,2}
 M_{3,4} यद्य (G₂ यः प्र) सन्नोब्रवीद्गुरुः; M_{1,2} प्रसन्नोयं ब्रवी-
 द्गुरुः. —^o) Ś₁ K_{1,3,5} भाक्तं (for सिद्धिं). D₂ परम्
 (for पराम्). K₃ सिद्धिपरामपि प्रेक्ष्य; K₄ D₁ सिद्धं
 परा (D₁ 'र)मपि प्रेक्ष्य. —^d) K₃ तच्च; K_{4,5} D₁
 यत्तज्; B₁₋₄ यत्तो; D_{o1} D₂₋₅ मत्तो (for तन्मे).

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
 इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १२
 यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमर्थां गमिष्यसि ।
 शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदतः सर्वमेव मे ॥ १३
 आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ।
 ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्यः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १४
 अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
 दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्याविचारयन् ॥ १५
 ब्राह्मण उवाच ।
 मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मानुषच्छसि ।

भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं प्रभो ॥ १६
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन ।
 शृणुष्यावहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ १७
 कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
 आससाद् द्विजं कंचिद्दर्माणामागतागमम् ॥ १८
 गतागते सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
 लोक्तत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुखदुःखयोः ॥ १९
 जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पुण्यपापयोः ।
 द्रष्टारमुचनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २०
 चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।

Dei परवेदने. —^c) M_{1,2} शक्यः. D₃ न; M_{1,2} स (for तन्). —^d) K₂ विशेषतः (for अर्थे).

12 ^b) B_{1,2} M₃ यन् (for तन्). —^c) Śi K_{1,2,3} प्र- (for तु). —^d) D₃ अर्थ- (for अर्थे). K₃ सनातनं (for पुरां).

13 ^a) K₂ [न] तां; D₂₋₃ खं (for तां). G₂ यां तां बुद्धिं समास्थाय. —^b) D_{2,6} अर्थं. —^c) B₁ धर्म- विदां (for 'भृतां'). —^d) K₃ गदता; K₂ D₁ वदतः; B (B₁ marg.) Dei D₁ D_{2,3,4} गदितं; B₁ विदितं (for गदतः). G₃ सर्वं. D₂ ते; D₃ च (for मे).

14 ^a) M₁₋₃ आगतो (for आगच्छद्). Śi K_{1,2} Dei D₃ प्रगतः. —^b) K₂ अरिंदमः. K₁ (marg.) ज्वलितो मल्लनेजया. —^c) K_{1,2} मल्ललोकात्. —^d) D₂ पूजितो (for पूजितो). Śi K₃ यदाह; S [5] विमन् (T₂ 'न') (for अभवत्). — Śi K_{1,2} ins. after 14: S subst. for 15^a):

35^a परिपृष्टश्च यदाह यदाह द्विजमत्तमः ।

[Śi K₂ वत् (K₂ 'दे') (for 'यदाह'). Śi K_{1,2} G₂ वदाह (for ददाह).]

15 B₁ 15^a ins. S, cf. 35^a. —^a) B_{1,2} [3] य (for यः). Śi K_{1,2} योऽस्माभिः पृष्टि K₁ 'दे' (यदाह मन्) (for मः). —^b) D₂ K_{1,2} गदतः वेदे भवेत्तव (K₂ 'दे'). —^c) D₂ B_{1,2} B₁₋₃ [अ]विचारयन् (B₁ 'य' B₁ D₁ [अ]विचारयन्; D₂ विचारयन्; M_{1,2} [अ]विचारयन्; M₃ 'य' B_{1,2} [अ]विचारयन्).

16 ^a) D₂ समाश्रित्य (for 'श्रित्य'). —^b) D₂ कृष्ण

मां च पृच्छसि (B₂ [marg.] 'या:'); B₁₋₃ Dei D₁ D₂₋₆ मामपृच्छया: (D₂ 'वत्तय'); G₂ मां पिपृच्छसि (for मानुषं). K_{2,3,5} D₁ यन्मोहं कृष्णानुपृच्छसि; M_{1,2} प्रभं मामनु. —^c) K_{2,3} D₁ मायां नाम् (for भूतानाम्). —^d) Śi K₁ भूतोद् (sic); K₂ दुर्मोहः; M₁₋₃ नृमोहः; M₃ सन्मोहः (for यन्मोह). K₂ B_{1,2} D₁ D₂₋₆ विभो (for प्रभो). K₁ D₁ मोहयो रसादनं विभो; K₂ मोहस्योच्छादनं विभो; D₁ दमो होच्छेदनं प्रभो; T G₂ यन्मोहच्छेदकारकः; G_{2,3} यन्मो हावेदनं प्रभो.

17 ^b) D₂ मधुसूदनं. B_{1,2} यथावन्मधुसूदनं. —^c) T₂ G₂ एवं (G₂ तत्वं) शृणुष्याविचारं.

18 ^a) G₁ द्विजम् (for विदम्). G₁ तपोयुक्तः (for युक्तः). —^b) Śi K₁ धर्मवित्तमः; K₂ B₁ 'मत्तमः'. Dei 'विजमः'. G_{2,3} M₃ नाम धर्मविज (for धर्म वित्तमः). —^c) M_{1,2} द्विजः कश्चित्. —^d) D₂ भूतानाम् (for धर्मानाम्). K₁ D₁ आगतपारं; D₂ दृष्ट मापारं; T₂ G₁ आगतमापारं (G₁ 'दे'); G₂ M_{1,2} अरिं गतिं (G₁ 'दे') (for 'मत्तमः').

19 ^a) B₁₋₃ Dei T G₂ M₃ मापारं; M_{1,2} तव मापारं; M₁ तवमापारं (for मापारं); Śi K_{1,2} B₁ D₁ D₂ (K₁ न तवमापारं वदन्ति); B₁₋₃ D₁ D₂ मापारं वदन्ति (D₂ वदन्ति); G₂ मापारं वदन्ति. —^b) D₂ दृष्ट मापारं (for ज्ञापारं). —^c) D₂ K₁ मोहच्छेदकारकं. —^d) B₁ दायारं; D₂ D₁ 3 मापारं; D₂ मापारं.

20 T₂ 20^a ins. S, cf. 15^a. —^a) D₂ 20^a ins. S, cf. 15^a. —^b) D₂ 20^a ins. S, cf. 15^a. —^c) D₂ 20^a ins. S, cf. 15^a. —^d) D₂ 20^a ins. S, cf. 15^a.

दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मया क्रममाणं च सर्वशः ॥ २१
 अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
 तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ॥ २२
 संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
 यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा ॥ २३
 तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ।
 चरणौ धर्मकामो वै तपस्वी सुसमाहितः ।
 प्रतिपेदे यथान्यार्यं भक्त्या परमया युतः ॥ २४

विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ।
 परिचारेण महता गुरुं वैद्यमतोपयत् ॥ २५
 प्रीतात्मा चोपपन्नश्च श्रुतचारित्र्यसंयुतः ।
 भावेन तोपयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ २६
 तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नोऽथाब्रवीद्गुरुः ।
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु तन्मे जनार्दन ॥ २७
 विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
 गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोकेऽपि च स्थितिम् ॥ २८

T G जा(T₂ ज्ञा)तिस्मरणतत्त्वज्ञं. — ^b) B₁₋₄ D₅ पाप-
 पुण्ययोः; B₅ पुण्यपादयोः; G₁ 'कर्मणां (for 'पापयोः).
 — ^d) S₁ K_{1,3} गतीनां कर्म(K₃ 'तु' भिर्गुणां.

21 D₁ missing (cf. v. l. 20). — ^a) B_{1,2} (marg.
 as in text) युक्तवत्; M₁₋₃ मत्त (for मुक्त). K_{1,4}
 सिद्धि; K₅ विप्रै (for सिद्ध). — ^b) S₁ K₁ प्रयातं;
 D₁ प्रशांत- (for प्रशान्त). K₂ प्रशातं सजितैर्द्वियं; K₃
 प्रियातं नियतैर्द्वियं. — ^c) K_{1,3} ब्रह्मा; B₁ ब्राह्म-; D₁
 ब्राह्मा (for ब्राह्मया). — ^d) D₅ om. च. B₁ सर्वतः
 (for 'शः).

22 D₁ missing (cf. v. l. 20). — ^a) D₅ अंत-
 र्ज्ञान- (for 'धान-). B_{2,4} D_{5,6} अतिज्ञश्च (for 'ज्ञं).
 — ^b) K₃ कश्यपः; K₄ D₁ कश्यपं. — ^c) B_{1,2} अथ
 (for तथा). T₂ G_{2,3} [अं]तर्हितं. — ^d) K₄ D_{1,3,5}
 G₁ यातं; T G_{2,3} युतं; C₇ यातश्च (for यान्तं). K_{1,5}
 T₂ G M₁₋₃ चक्रचरैः; T₁ चानुचरैः (for चक्रधरैः).

23 D₁ missing (cf. v. l. 20). K₅ om. (hapl.)
 23^{ab}. — ^a) K₁ D₃ संभाषमाणमेकांते; K₃ सामाष्य-
 मानं; B₂ संतोषमाणं. — ^b) K₂ समानीतं (for 'सीनं).
 — ^d) K₁ समर्थं; K₄ B_{1,2,4} अशक्तं (for असक्तं).
 B₃ परमं; D₁ (before corr.). ^e B₁ पावनं; T₂ वदनं
 (for पवनं). B₃ ययौ (for यथा).

24 D₁ missing (cf. v. l. 20). K₃ om. 24^{abed}.
 — ^b) D_{5,6} सदा हि (for स तदा). K₂ D₃ द्विजसत्तम.
 — ^c) K₂ D₁ चरणेद्. S₁ K₁ संस्; K_{2,4,5} D₁ स;
 B_{2,3,5} D₁ D_{2,4,5} T [स]स्थ (for वै). B_{1,4} D_{3,5}
 चरणौ धर्मकामस्य. — ^d) G_{1,3} M₃ स तस्य; M_{1,2,4}
 स तस्मै (for तपस्वी). K₂ स समाहितः; D₁ M_{1,2} सुस-
 माहितौ. — ^e) B_{1,2,4} प्रपेदे स (B₂ marg. 'देति); D₁
 प्रपेदे*; T₁ प्रतिपद्ये; T₂ पद्य (for 'पेदे). — ^f)
 B₁ (marg. as in text) D₁ D_{5,6} दृष्ट्वा तन्महदद्भुतं.

25 D₁ missing (cf. v. l. 20). K₃ D₁ G₁ om
 (hapl.) 25^a-26^b. D₁ om. 25^{ab}. — ^a) B₂ विस्मृतश्च
 T₁ विस्मितं. K_{2,5} त्वद्भुतं; K₃ चाद्भुतं; B₄ चाभव
 (for चाद्भुतं). B_{2,3} चारात् (for दृष्ट्वा). — ^b) S₁ I
 तु; B₂ [स]थ; T₂ तद् (for तं). S₁ K_{1,3} B₁ द्विजे
 त्तमः. — G₃ om. 25^{cd}. — ^c) D_{5,6} उपचारेण (for
 परि). D₁ विस्मितः परिचारेण. — ^d) S₁ गुरुं वै*व्य-
 तोषयन्; K_{1,3} गुरुं तं (K₃ ते) वै व्यं; K₂ गुरुभक्त्या
 ह्यं; K₅ गुरुवृत्त्या ह्यं; B₁ D_{2,4} गुरुं तं वै ह्यं; B₂
 D_{5,6} T₂ गुरुं तं (B₂ वै) पर्यं; D₁ महता पर्यं; D₃
 गुरुं चैतं ह्यं.

26 D₁ missing (cf. v. l. 20). K₃ D₁ G₁ om.
 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a) K₂ [उ]पसंगच्छ; K₅ शां-
 तश्च (for 'पन्नश्च). B₁₋₄ D₁ T₁ G_{2,3} M उपप (M_{3,4}
 'स)ज्ञश्च धर्मा(T₁ दुष्टा; G₃ तुष्टा; M_{1,2} प्रीता)त्मा;
 B₅ D₂₋₃ T₂ उपपन्नश्च (D_{5,6} 'पन्नं च; T₂ 'सन्नश्च) त-
 त्सर्वं. — ^b) K₂ श्रुतं; K₃ D₅ श्रुत्वा; B D₁ श्रुति-;
 D₁ स्मृति- (for श्रुत-). K₂ D_{5,6} T₂ संयुतं (for
 'तः). — ^c) G₁ भौमेन (for भावेन). K₁₋₃ B₁ D₁
 D₁₋₃ G_{1,3} M₃ [अ]तोषयच्चैनं (K₃ 'श्चैनं; G_{1,3} M₃
 'त्तं वै); T G₂ M_{1,2,4} तोषयंतं वै (for तोषयच्चैनं).
 — ^d) S₁ K_{1-3,5} B_{2,4} D₁ D_{1,5,6} परंतप. S गुरुवृत्तिं
 समास्थितः.

27 D₁ missing (cf. v. l. 20). — ^a) D₅ M₁
 सुशिष्या(D₃ 'ख्या)य (for स शिष्याय). — ^b) T₁
 प्रपन्नो (for प्रसन्नो). K_{4,5} B₂₋₅ D (D₁ missing)
 प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत्; B_{1,2} प्रपन्नाय वचोब्रवीत्; G_{1,2}
 M_{3,4} यत्प्र(G₂ यः प्र)सन्नोब्रवीद्गुरुः; M_{1,2} प्रसन्नोयं ब्रवी-
 द्गुरुः. — ^c) S₁ K_{1,3,5} भक्तिं (for सिद्धिं). D₂ परम्
 (for पराम्). K₂ सिद्धिपरामपि प्रेक्ष्य; K₄ D₁ सिद्धं
 परा(D₁ 'र)मपि प्रेक्ष्यं. — ^d) K₂ तन्म; K_{4,5} D₁
 यत्तज्; B₁₋₄ यत्तो; D₁ D₂₋₅ मत्तो (for तन्मे).

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
 इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १२
 यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्रां गमिष्यसि ।
 शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदतः सर्वमेव मे ॥ १३
 आगच्छद्राक्षणः कथितस्वर्गलोकादरिंदम ।
 ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १४
 अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
 दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्वविचारयन् ॥ १५
 ब्राह्मण उवाच ।
 मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मानुपृच्छसि ।

भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं प्रभो ॥ १६
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन ।
 शृणुष्वनावहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ १७
 कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
 आससाद् द्विजं कंचिद्धर्माणामागतागमम् ॥ १८
 गतागते सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
 लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुखदुःखयोः ॥ १९
 जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पुण्यपापयोः ।
 द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २०
 चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।

Do1 परवेदने. — °) M1.2 द्राक्ष्यः. D3 न; M1.2 स (for तन्). — °) K2 विदोपतः (for अतो).

12 °) B1.2 Ms यन् (for तन्). — °) Ś1 K1.3.5 प्र- (for तु). — °) D3 अर्थ- (for अर्थे). K3 सनातनं (for पुरां).

13 °) K2 [पु]तां; D2-3 खं (for तां). G2 यां तां बुद्धिं समास्थाय. — °) D3.6 अग्र्यं. — °) B1 धर्म-विदां (for 'भृतां'). — °) K1 गदता; K2 D1 वदतः; B (B1 marg.) Do1 Dn1 D2.3.5.6 गदितं; B1 विदितं (for गदतः). G3 सर्वं. D2 ते; D3 च (for मे).

14 °) M1-3 आगतो (for आगच्छद्). Ś1 K1.8 Do1 D3 ब्रह्मणः. — °) K2 अरिंदमः. K1 (marg.) ज्वलितो ब्रह्मतेजसा. — °) K1.3 ब्रह्मलोकाश्च. — °) D6 पूज्यतो (for पूजितो). Ś1 K3 वशात्; S [s]वसत् (T2 °न्) (for 'भवत्'). — Ś1 K1.3 ins. after 14: S subst. for 15^{ab}:

36* परिपृष्टश्च स तदा यदाह द्विजसत्तमः ।

[Ś1 K3 परि(K3 °र्थ)पृच्छश्च (for °पृष्टश्च). Ś1 K1.8 G2 यथावद् (for यदाह).]

15 For 15^{ab} in S, cf. 36*. — °) B1.2 [s]य (for च). Ś1 K1.8 सोऽस्माभिः परि(K1 °र्थ)पृष्टः सन् (Ś1 °ष्टाः स). — °) Ś1 K1.8 नाह चेदं धनंजय (K3 °र्थ). — °) Ś1 K1.8 B1-3 [अ]विचारयन् (B1 °य); D3 [अ]विचारयत्; D4 विचारयन्; M1.2 [अ]विधारय (M2 °यः) (for [अ]विचारयन्).

16 °) D3 समाश्रित्य (for °श्रित्य). — °) B1.2

मां च पृच्छसि (B2 [marg.] °याः); B3-5 Do1 Dn1 D2-6 मामपृच्छयाः (D3 °च्छय); G3 मां विपृच्छसि (for मानुष्ट). K2.4.5 D1 यन्मां कृष्णानुपृच्छसि; M1.2 प्रश्नं मामनु. — °) K2.4 D1 मर्त्यानाम् (for भूतानाम्). — °) Ś1 K1 भृंदोह- (sic); K3 दुर्महः; M1-3 यन्मोहः; M4 त्वन्मोह- (for यन्मोह-). K2 B1.2 Dn1 D4-6 विभो (for प्रभो). K4 D1 मोहस्योत्सादनं विभो; K5 मोहस्योच्छादनं विभो; Do1 यन्मोहोच्छेदनं प्रभो; T G3 यन्मोहोच्छेदकारकं; G1.2 यन्मोहावेदनं प्रभो.

17 °) D8 मधुसूदनं. B1.2 याथातथ्येन माधव. — °) T1 G3 एवं (G3 तत्त्वं) शृणुष्वनावहितो.

18 °) G1 द्विजस् (for विप्रस्). G2 तपोयज्ञः (for 'युक्तः'). — °) Ś1 K1 धर्मसंहितः; K3 B2 °सत्तमः; Do1 °वित्तमं; G1.2 M3 नाम धर्मवित् (for धर्मवित्तमः). — °) M1.2 द्विजः कश्चिद्. — °) K5 भूतानाम् (for धर्माणाम्). K6 D3 आगतागतं; D1 दृष्टमागतं; T1 G1 आगमागतं (G1 °तं); G2 M1.2 आगतिं गतिं (G2 °तं) (for °तागमम्).

19 °) B3-5 D2-4 T G2 M1 गतागतं; M1.2 तपस्तप्तं; Ms lacuna (for गतागते). Ś1 K1.4.5 D1 ग- (K1 श)तागतेषु बहुशो; B1.2 Do1 गतागतानां द्रष्टारं (Do1 बहुशो); G3 गतानामस्य बहुशो. — °) T1 दृष्टवान् (for ज्ञानवि-). — °) K3 लोकदुःखान्यकुशलं. — °) B3 दातारं; Dn1 D5.6 ज्ञानार्थं (for ज्ञातारं).

20 The portion from 20^a up to 14. 17. 15^d is lost in Dn1 on a missing folio. — °) K2 जन्मः; M1.2 जन्मं; Ms.4 (before corr.) जाती- (for जाती-).

दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणं च सर्वशः ॥ २१
 अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
 तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ॥ २२
 संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
 यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा ॥ २३
 तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ।
 चरणौ धर्मकामो वै तपस्वी सुसमाहितः ।
 प्रतिपेदे यथान्यायं भक्त्या परमया युतः ॥ २४

विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ।
 परिचारेण महता गुरुं वैद्यमतोषयत् ॥ २५
 प्रीतात्मा चोपपन्नश्च श्रुतचारित्र्यसंयुतः ।
 भावेन तोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ २६
 तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नोऽधाव्रवीद्गुरुः ।
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु तन्मे जनार्दन ॥ २७
 विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
 गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोकेऽपि च स्थितिम् २

T G जा (T₂ जा) तिरुवरणतत्त्वज्ञं. — ^b) B₁₋₃ D₅ पाप-
 पुण्ययोः; B₅ पुण्यपादयोः; G₁ 'कर्मणां (for 'पापयोः).
 — ^d) S₁ K_{1,3} गतीनां कर्म (K₃ 'तृ') भिरनृणां.

21 D₁ missing (cf. v. 1. 20). — ^a) B_{1,2} (marg.
 as in text) युक्तवत्; M₁₋₃ मत्तं (for मुक्तं). K_{1,4}
 सिद्धिः; K₅ विप्रं (for सिद्धं). — ^b) S₁ K₁ प्रयातं;
 D₁ प्रशातं (for प्रशान्तं). K₂ प्रशातं सजितेन्द्रियं; K₃
 प्रियातं नियतेन्द्रियं. — ^c) K_{1,3} ब्रह्मा; B₁ ब्राह्म; D₁
 ब्राह्मा (for ब्राह्म्या). — ^d) D₅ om. च. B₁ सर्वतः
 (for 'ज्ञः).

22 D₁ missing (cf. v. 1. 20). — ^a) D₅ अंत-
 र्ज्ञानं. (for 'ज्ञानं'). B_{3,4} D_{5,6} गतिज्ञश्च (for 'ज्ञं').
 — ^b) K₃ कश्यपः; K₄ D₁ कश्यपं. — ^c) B_{1,2} अथ
 (for तथा). T₂ G_{2,3} [अ]तर्हितं. — ^d) K₄ D_{1,3,5}
 G₁ यातं; T G_{2,3} युतं; C_v यातश्च (for यान्तं). K_{1,5}
 T₂ G M₁₋₃ चक्रचरैः; T₁ चातुचरैः (for चक्रधरैः).

23 D₁ missing (cf. v. 1. 20). K₅ om. (hapl.)
 23^{ab}. — ^a) K₁ D₃ संभाषमाणमेकान्ते; K₃ सामाव्य-
 मानं; B₂ संतोषमाणं. — ^b) K₂ समानीतं (for 'सीनं').
 — ^d) K₁ समर्थः; K₄ B_{1,2,4} अशक्तं (for असक्तं).
 B₃ परमं; D₁ (before corr.). 5.6 M₁ पावनं; T₂ वदनं
 (for पवनं). B₃ ययौ (for यथा).

24 D₁ missing (cf. v. 1. 20). K₃ om. 24^{abcd}.
 — ^b) D_{5,6} सदा हि (for स तदा). K₂ D₃ द्विजसत्तमः.
 — ^c) K₂ D₁ चरणैर्. S₁ K₁ संस्र; K_{2,4,5} D₁ स;
 B_{2,3,5} D₁ D_{2,4,5} T [S]ख्य (for वै). B_{1,4} D_{3,5}
 चरणौ धर्मकामस्य. — ^a) G_{1,3} M₃ स तस्य; M_{1,2,4}
 स तस्मै (for तपस्वी). K₂ स समाहितः; D₁ M_{1,2} सुस-
 माहितौ. — ^c) B_{1,2,4} प्रपेदे स (B₂ marg. 'देति'); D₁
 प्रपेदे*; T₁ प्रतिपद्ये; T₂ पद्य (for 'पेदे). — ^d)
 B₁ (marg. as in text) D₁ D_{5,6} दृष्ट्वा तन्महदद्भुतं.

25 D₁ missing (cf. v. 1. 20). K₄ D₁ G₁ (hapl.) 25^a-26^b. D₁ om. 25^{ab}. — ^a) B₂ विस्मृत
 T₁ विस्मितं. K_{2,5} स्वद्भुतं; K₃ चाद्भुतं; B₄ चाभ
 (for चाद्भुतं). B_{2,3} चारात् (for दृष्ट्वा). — ^b) S₁
 दुः; B₄ [S]थ; T₂ तद् (for तं). S₁ K_{1,3} B₄ द्विजो-
 त्तमः. — G₃ om. 25^{cd}. — ^c) D_{5,6} उपचारेण (for
 परि*). D₁ विस्मितः परिचारेण. — ^d) S₁ गुरुं वै*व्य-
 तोषयत्; K_{1,3} गुरुं तं (K₃ ते) वै व्य*; K₂ गुरुमवत्या
 हं; K₃ गुरुवृत्त्या हं; B₁ D_{2,4} गुरुं तं वै हं; B₂
 D_{5,6} T₂ गुरुं तं (B₂ वै) पर्यं; D₁ महता पर्यं; D₃
 गुरुं चैतं हं.

26 D₁ missing (cf. v. 1. 20). K₄ D₁ G₁ om.
 26^{ab} (cf. v. 1. 25). — ^a) K₂ [उ]पसंगश्च; K₃ 'ज्ञा-
 तश्च (for 'पन्नश्च). B₁₋₄ D₁ T₁ G_{2,3} M उपप (M_{3,4}
 'स)ज्ञश्च धर्मा (T₁ दुष्टा; G₃ तुष्टा; M_{1,2} प्रीता)त्मा;
 B₅ D₂₋₆ T₂ उपपन्नश्च (D_{5,6} 'पन्नं च; T₂ 'सन्नश्च) त-
 त्सर्वं. — ^b) K₂ श्रुतं; K₃ D₅ श्रुत्वा; B D₁ श्रुतिः;
 D₁ स्मृतिः (for श्रुतं). K₂ D_{5,6} T₂ संयुतं (for
 'तः). — ^c) G₁ भौमेन (for भावेन). K₁₋₃ B₄ D₁
 D₁₋₃ G_{1,3} M₃ [अ]तोषयच्चैनं (K₃ 'श्वेवं; G_{1,3} M₃
 'त्तं वै); T G₂ M_{1,2,4} तोषयंते वै (for तोषयच्चैनं).
 — ^d) S₁ K_{1-3,5} B_{2,4} D₁ D_{1,5,6} परंतपः S गुरुवृत्तिं
 समास्थितः.

27 D₁ missing (cf. v. 1. 20). — ^a) D₃ M₁
 सुशिष्या (D₃ 'ख्या)य (for स शिष्याय). — ^b) T₁
 प्रपन्नो (for प्रसन्नो). K_{4,5} B₃₋₅ D (D₁ missing)
 प्रसन्नो वाक्यमवधीवृत्; B_{1,2} प्रपन्नय वचोवधीवृत्;
 G_{1,2} M_{3,4} यत्प्र (G₂ यः प्र) सन्नोवधीवृत्; M_{1,2} प्रसन्नोयं वधी-
 वृत्. — ^c) S₁ K_{1,3,5} भक्ति (for सिद्धिं). D₂ परम्
 (for पराम्). K₂ सिद्धिपरामपि प्रेक्ष्य; K₄ D₁ सिद्धं
 परा (D₁ 'र)मपि प्रेक्ष्य. — ^d) K₂ तच्च; K_{4,5} D₁
 यत्तच्च; B₁₋₄ यत्तो; D₁ D₂₋₆ मत्तो (for तन्मे).

न कचित्सुखमत्यन्तं न कचिच्छाश्वती स्थितिः ।
 स्थानाच्च महतो अंशो दुःखलब्धात्पुनः पुनः ॥ २९
 अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ।
 काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ॥ ३०
 पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः ।
 आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३१
 मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः ।
 सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानघ ॥ ३२
 प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ।

धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्वनम् ॥ ३३
 अवमानाः सुकृष्टाश्च परतः स्वजनात्तथा ।
 शारीरा मानसाश्चापि वेदना भृशदारुणाः ॥ ३४
 प्राप्ता विमाननाश्वोग्रा वधवन्धाश्च दारुणाः ।
 पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ॥ ३५
 जरा रोगाश्च सततं वासनानि च भूरिशः ।
 लोकेऽस्मिन्नुभूतानि द्वंद्वजानि भृशं मया ॥ ३६
 ततः कदाचिन्निर्वेदान्निकारान्निकृतेन च ।
 लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्तेन भृशं मया ।

28 Dn1 missing (cf. v. l. 20). Before 28, Bc Ds, 6 T1 G1, 2 M4 ins. सिद्ध उवाच. —^a) B3 विविधैः कामभिक्षत्र. —^b) M1, 2 केवलं. —^c) G3 हि (for [ह]ह). D1 परं भक्त्या (for गतिं मर्त्या). —^d) T2 G3 इहलोके (for देव). K2, 4, 5 B D (Dn1 missing) च सं; G1, 2 M च वा (for अपि च). K2, 4 D4 स्थितं; B4 D3 स्थितिः.

29 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^a) K1 D1 किंचित्. —^b) K2, 5 B (B3 marg.) Dc1 D1-4 गतिः (for स्थितिः). —^c) D1 महता. —^d) K2 D1 T2 दुःखं; T1 दुःखी. K3 D1 T2 लब्धा; G3 लब्धाः. — After 29, Ms reads 31^{ad}.

30 Dn1 missing (cf. v. l. 20). B2 om. (hapl.) 30^a-31^b. —^a) D3 अशुभा (sic) (for अशुभा). G2 च गतीः (for गतयः). T2 पार्थ (for प्राप्ताः). —^b) S1 K3 T2 दृष्टा; G3 दृष्टा (for कष्टा). Ds, 6 कथ्यसे; M1, 2 कष्टं वै (for कष्टा मे). —^d) D1 कृष्णया; D3 तृष्णया; G1 om. (for तृष्णया).

31 Dn1 missing (cf. v. l. 20). B2 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). —^a) Dc1 om. second पुनः. K3 मरणे. —^b) G3 मम (for जन्म). K5 चैवं. Dc1 om. one पुनः. — Ms reads 31^{ad} after 29. —^c) K3 सुक्तः (for सुक्ताः). —^d) K1 Dc1 D2, 3 नानाविधा; Ms विध. D1 सभाः; T2 तथा (for स्तनाः).

32 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^a) K1 दृष्टा. —^b) K1 पितराश्च (sic). —^d) K4 D1 दुःखानि विविधानि च; K5 नि यमजानि च.

33 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^a) K6 D1 G1 बहुभिः (for बहुशः). —^b) K6 संवासाश्च. K3

D3, 6, 6 प्रियैः (for [अ]प्रियैः). —^c) M1, 2 धननाशाश्च संप्राप्ता. —^d) B1 M1, 2, 4 लब्धं; D3 लब्धा; G1 M3 लब्ध. (for लब्धा).

34 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^a) D1 अवसानाः. B1, 2 (marg. as in text) Dc1 सुकृष्टाश्च; T1 च कष्टाश्च (for सुकृ). —^b) B Dc1 D2-6 राजतः; G2 परितः (for परतः). B3 (marg. as in text) ततः; G3 तदा (for तथा). —^c) K3 मानसाश्च; D3 मानसांश्च (for सांश्च). Ds, 6 T2 G2 वा (for च). —^d) K1 दशधा गुरुः; K3 भृशदारुणाः; D3 रुणाः; D4 भृपदारुणाः; G3 बहु (for भृश).

35 Dn1 missing (cf. v. l. 20). K3 G1 om. (hapl.) 35^{ab}. —^a) Ds, 6 विमानिताश्च (for ननाश्च). K4 D1 चापि; D3 चोग्री (for चोग्रा). G2 प्राप्तावमाननाशश्च; G3 प्राप्तावमाननाशे चोग्रा (hypermetric). —^b) K1 वधवन्धाश्च दारुणाः. — T2 om. 35^{ad}. —^c) Dc1 पातनं; D3 तपनं; G3 पतंति (for पतनं). B1 विषये; D3 निरयेश्च (for निरये). B2 (marg. as in text) पतनं विषये घोरे.

36 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^a) Ds, 6 जरा रोगौ (for रोगाश्च). B2 (marg. as in text) बहुला (for सततं). —^b) D1 सर्वशः (for भूरिशः). — K3 reads 36^{ad} after 37^{ad}. —^c) G3 भूतानि (for भूतानि). —^d) G2 पूर्वजानि (for द्वंद्व). — After 36, K3 ins. 37*.

37 Dn1 missing (cf. v. l. 20). D1 repeats 37^a after 37^{ad}. —^a) S1 K1, 2 M1, 2 निर्वेदा (for दान्). D3 ततः काचिन्न निर्वेदा. —^b) S1 K3, 5 M2 विकारान्; K2 निकारः; G2 नितरां (for निकारान्). K6 निष्कृतेन; Dc1 आश्रितेन (for निकृतेन). K1, 4 M1 निर्वि-

ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ३७
 नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम् ।
 आ सिद्धेरा प्रजासर्गादात्मनो मे गतिः शुभा ॥ ३८
 उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा ।
 इतःपरं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ।
 ब्रह्मणः पदमव्यग्रं मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ३९
 नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परंतप ।
 प्रीतोऽसि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४०

यदीप्सुरूपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ।
 अभिजाने च तदहं यदर्थं मा त्वमागतः ।
 अचिरात् गमिष्यामि येनाहं त्वामचूचुदम् ॥ ४१
 भृशं प्रीप्तोऽसि भवतश्चारित्रेण विचक्षण ।
 परिपृच्छ यावद्भवते भाषेयं यत्तवेप्सितम् ॥ ४२
 बहु मन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च ।
 येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कौरेः (K₁ विकाराति-; M₁ विकाराणि) कृतेन च; B
 Dc₁ D₂₋₈ निराकाराश्रितेन च (B_{1.2} वै; B₈₋₅ वा).
 — °) K₁ Dc₁ लोकतंत्र- K₃ इदं त्यक्तं; D₁ परित्यज्य
 (for 'त्यक्तं'). — °) K₄ D₆ दुःखांते तु; M_{1.2} दुःखं
 तेन (for दुःखांतेन). — After 37^{oa}, K₃ reads 36^{oa}.
 Ś₁ K₁ B Dc₁ D_{5.6} ins. after 37^{oa}; K₃ after 36^{oa};

37* लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिमं मार्गमलुषितः ।

[K₃ बहुशस्तु न भूयोहं (for the prior half). B_{4.5}
 अनुतिष्ठतः (hypermetric) (for अनुष्ठितः).]

— °) D₃ प्रसादान्; M_{1.2} प्रासादाद्.

38 D₁ missing (cf. v. l. 20). — °) G₁ आगत्य
 (for आगन्ता). — °) Ś₁ D₆ T₁ M₂ लोकानां लोकया-
 म्यहं. — °) K₁ B_{2.4.5} D₈ असिद्धेर; K₃ असुष्टेर (for
 आ सिद्धेर). D_{3.4} आ प्रजासर्गाद् (for 'सर्गाद्'). — °)
 B_{1.3-5} D (except D₁; D₁ missing) T₁ [s]पि;
 B₂ च (for मे). D_{3.5.6} G₂ गतीः (for गतिः). M_{1.2}
 वशीकृताः (for गतिः शुभा). K₆ B₅ D_{5.6} G₂ शुभाः
 (for शुभा).

39 D₁ missing (cf. v. l. 20). — °) K₂ उपलब्धा.
 — °) T₁ तथैवं (for तथेयं). K_{1.3} B₁ (marg.) तथायं
 निधिरुत्तमः; M_{1.2} यथाहं सिद्धिसुत्तमां (M₂ 'मा'). — °)
 Dc₁ D₁ M₂ इतः पारं (M₂ परं); D₃ T₂ G₃ त (D₃
 अ)तःपरं (for इतःपरं). — °) D₃ पराव् (for ततः).
 M_{1.2} परतरं. B₆ D₂₋₄ ततः; G₂ महत् (for पुनः).
 — °) Dc₁ अन्यक्तं (for अन्यग्रं). — °) Dc₁ D₃ G₂
 तत्र (for अत्र).

40 D₁ missing (cf. v. l. 20). — °) D_{2.4} मर्त्य-

लोके; D₃ मृत्युलोकं (for मर्त्यं). K_{2.4} परंतपः; G
 द्विजोत्तमः; M₁ भयाकुलं (for परंतप). — °) D₁
 प्रीतासि ते; M₁ सुप्रीतोऽसि. K₁ B₁ महाप्राज्ञ; B_{3.5}
 D₂₋₄ 'भाग; G_{1.2} M_{3.4} 'ब्रह्मन् (for 'प्राज्ञ).

41 D₁ missing (cf. v. l. 20). — °) K₄ D₁
 G₂ उपसंपन्नस्; T₂ G₁ इव (G₁ इह) संपन्नस्; M₁ उप-
 सन्नस्त्वं. B₃ तं; Dc₁ त्वां (for त्वं). — °) B₂ लोको
 (for कालो). — K_{4.5} D₁ om. (hapl.) 41^{oa}. — °)
 K₂ अनु-; B₁ अपि; G₃ अधि- (for अग्नि-). Ś₁ वै;
 T₂ ह (for च). — °) K₃ सा; T G मां (for मा).
 B Dc₁ D₂₋₆ यदर्थं मासुपागतः. — °) Ś₁ K_{1.3} नचिरात्
 (for अचि-). G₃ न (for तु). T₁ G₃ गमिष्येहं
 (for 'प्यामि). — T₁ om. 41^{oa}-43^{oa}. — °) B_{1.4.5}
 Dc₁ D_{5.6} तेन (for येन). K₃ अयं (for अहं). K₁
 अशुशुदं; K_{2.4.5} D₁ अननुदं (for अचूचुदम्). B₂ ते
 नन्वहमचूचुदं.

42 D₁ missing (cf. v. l. 20). T₁ om. 42 (cf.
 v. l. 41). — °) K₁ चरित्रेण; K₃ चरित्र्येण. K₁.
 3.5 Dc₁ D₄₋₆ T₂ विचक्षणः (K₃ 'जं'); K₂ M₁ विव-
 (M₁ 'ल)क्षण (for विच-). — °) Hypermetric.
 K₆ G_{2.3} M₄ भवतो (for भवते). K₃ पर्यपृच्छाद्य भवते;
 K₄ B D (D₁ missing) T₂ परिपृच्छस्व कल्याणं (D_{5.6}
 कुशलं; T₂ भवतो); M₁ 'पृच्छेद्य भवते; M_{2.3} 'पृच्छ-
 तेद्य भवते. — °) D₃ corrupt. D_{5.6} भाषितं (for
 भाषेयं). B₁ तव् (for यत्). K₅ तव च (for यत्तव).
 Ś₁ G M भाषे यद्यत्तवेप्सि (Ś₁ 'स्मि [sic] तं; K₁ D₁
 भाषे (D₁ 'व्ये) यद्य यत्तवेप्सितं (hypermetric); K₃
 भाष्ये यत्तु तवेप्सितं.

वासुदेव उवाच ।

ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान् ।

पप्रच्छ तांश्च सर्वान्स प्राह धर्मभृतां वरः ॥ १

काश्यप उवाच ।

कथं शरीरं च्यवते कथं चैवोपपद्यते ।

कथं कष्टाच्च संसारात्संसारन्परिमुच्यते ॥ २

आत्मानं वा कथं युक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति ।

शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३

कथं शुभाशुभे चायं कर्मणी स्वकृते नरः ।

उपभुङ्क्ते क्व वा कर्म विदेहस्योपतिष्ठति ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

एवं संचोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान्प्रत्यभाषत ।

43 Dn1 missing (cf. v. l. 20). T1 om. 43^{ab} (cf. v. l. 41). —^a) Dc1 मने (for मन्वे). Ś1 K1 न (for च). S (T1 om.) वु(G1 वृ)द्धिं ते (by transp.). —^b) Ś1 वै (for च). K2 असकृत्य जयामि वा(sic); K4 D1 नमस्कृत्य च यामि च (D1 वा); B1. 2.4 Dc1 सुभृशं पूजयामि च. —^c) G1.3 भवतो. K1 पुद्दं; B1 वृद्धो; B3 वद्धो (for पुद्दो). —^d) K3 कश्यप; D1 धिक्मः; M2 पांडव (for काश्यप).

Colophon missing in Dn1. — Sub-parvan: Ś1 K1-3 B Dc1 D2-6 T G3 M1 अनुगीता. — Adhy. name: T G3 ब्राह्मणकाश्यपसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 20; B1 D1 T2 G1.2 M 16 (as in text); Dc1 1; T1 G3 17.

17

1 Dn1 missing up to 15 (cf. v. l. 14. 16. 20). B4 T G M3.4 ब्राह्मण (for वासुदेव). —^a) Dc1 [औ]पसंगृह्य; T2 [इ]व सं (for उपसं). —^b) K2. 4.5 B1 (marg.). 2 (marg. as in text). 3 D1 सुदुर्लभान्; B1.2 (also both on marg.) सुदुर्विद्वान् (for सुदुर्वचान्). G1.2 M3.4 पादौ स द्विजसत्तमः; M1.2 पादौ प्रश्नं सुदुर्वचं. —^c) B4 D3-6 T1 धर्मान्; D1 om. (for सर्वान्). B3 तान्सर्वान् (for सर्वान्स). K6 सं; T2 G3 वै (for स). G1.2 M1 (inf. lin. as in text) प्रश्नांश्चैता (M1 श्र ता)न्स धर्मात्मा; M1.2 पप्रच्छ तं सर्वमिदं. —^d) K6 D6 वर (for वरः).

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) S शरीराच्च (for शरीरं). K1 श्यवते (sic) (for च्यवते). —^b) Ś1 K1.3 B3.5 Dc1 D2-4 जायते (for पद्यते). —^c) Ś1 K1.3 च कष्टात् (by transp.); K4 D1 कष्टात्स; D4 G2 कष्टाश्च (G2 त्व). K2 कथं च कष्टान्संसारान्.

—^d) Ś1 K1.3 जंगमात्; B1.2 (marg. as in text) संगमात्; D2 M1.2 संसारात्; T1 G संसारी (for संसरन्). K2.4.5 B1-4 Dc1 D1 प्रतिमुच्यते (for परि).

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G3 om. (1 hapl.) 3^{ab}. —^a) B1.2 स (for वा). K1.4 B1.2 D2.4 G2 मुक्त्वा; K2 त्यक्त्वा; D1 युक्त्वा (for युक्त्वा). B1. 2 (both marg.). 3-5 Dc1 D5.6 T आत्मा च प्रकृतिं मुक्त्वा. —^b) K4 D1 G1.2 M विमुच्यते; B5 D2.3 च मुञ्चति (for विमुञ्चति). —^c) K6 शुचिर्युक्तः (for च निर्मुक्तः). G1 शरीरे च विनिर्युक्तः.

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Dc1 शुभाशुभेन (for शुभे च). M1.2 यायात् (for चायं). Ś1 K1.3 कथं च सुकृतं वा (K1 चा)यं. —^b) B1.5 कर्मणा (for कर्मणी). B1.2 सुकृते; T G3 कुरुते (for स्वकृते). M3 नराः. Ś1 K1.3 तथा वै (Ś1 धैव)दुष्कृतं नरः; Dc1 कर्मणा कृतेन यः; M2 कर्मणी स्वनेरे कृताः. —^c) K3 [स]थ (for क). D6.6 तत् (for वा). —^d) B Dc1 D5.6 [अ]व- (for [उ]व). K3 -दिष्टति; K4.5 D1-4 T2 -तिष्ठते (for -तिष्ठति).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1.3 T G2.8 om. the ref. —^a) K2.4 D1 प्रचो (D1 'नो)दितः; D3 संनोदितः; D5.6 संदेशितः; T2 स चोदितः (for संचो). —^b) Dc1 प्रश्नास्; D6.6 प्रण्णांस (sic) (for प्रश्नांस). K3 त्रीन् (for तान्). D2-4 अभ्यभाषत (for प्रत्य). —^c) K1.3.4 Dc1 D1.4.5 आनु (K1.4 D1 अनु)पूर्वेण; D3.6 अनुपूर्वेण (D3 'जेन) (for आनु). —^d) B D (except D1; Dn1 missing) तन्मे निगद (D3 'दि)तः शृणु; T G3 यथावन्मे तथा शृणु. — After 5, T G ins.:

38*

सिद्धः ।

अस्मिन्नेवाशुभफला आयुष्यास्तु क्रियाः स्मृताः ।

आनुपूर्व्येण वाष्णेय यथा तन्मे वचः शृणु ॥ ५

सिद्ध उवाच ।

आयुःकीर्तिकराणीह यानि कर्माणि सेवते ।

शरीरग्रहणेऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः ॥ ६

आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ।

बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ७

सत्त्वं बलं च कालं चाप्यविदित्वात्मनस्तथा ।

अतिवेलमुपाश्नाति तैर्विरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८

यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ।

अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन ॥ ९

दुष्टान्नं विषमान्नं च सोऽन्योन्येन विरोधि च ।

गुरु वापि समं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः ॥ १०

व्यायाममतिमात्रं वा व्यवार्य चोपसेवते ।

सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगविधारणम् ॥ ११

रसातियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नं निषेवते ।

अपक्वानामते काले स्वयं दोषान्प्रकोपयन् ॥ १२

[G1 om. the ref. G2 [अ]शु फलदा (for [अ]शुभफला). G3 आयुष्यस्तद्वियाः स्मृताः (for the post. half).]

6 Dn1 missing (cf. v. l. 1). T G om. the ref. —^a) S1 आयुर्हृत्कराणीह (sic); S1 (before corr.) K1, 8 आयुर्भोगं; K2 आयुःकुरीणीह (sic); K4, 5 B4 G3 M3 आयुःकृतकराणीह; D1 आयुःकर्म; M1, 2 आहुः कृत्य. —^b) B Dc1 D2-6 कृत्यानि (for कर्माणि). —^c) Dc1 गृहणान् (sic) (for ग्रहणे). B5 D4-6 यस्मिन्; T तस्मिन् (for अन्यस्मिन्).

7 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 D3 आयुः क्षयः; G1 आयुःक्षयं (for 'य'). —^b) K1 वर्तते ते; Dc1 वा वर्तते; T1 व्यावर्तते (for 'तते'). K2 वा (for च). —^d) B1, 2 चाप्युपस्थिते; D3 प्रलयं (for प्रत्युप-पं).

8 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K4 om. (?hapl.) 8^a-9^b. —^a) T1 कार्यं; T2 G3 कार्यं (for कालं). —^b) K5 हि (for [अ]पि). B Dc1 D2-6 T2 विदित्वा च; D1 अविदित्वा (for [अ]प्यविदित्वा). T1 च नस्तथा; M1, 2 मनस्तदा (for [आ]त्मनस्तथा). K2, 5 D1 प्रियं (for तथा). G2 [अ]विदित्वा त्वात्मनस्तथा. —^c) M1 अवाश्नाति (for उपां). —^d) K2 सं; K5 D2-6 स्वः; D1 स (for तैर्). Dc1 विरुद्धानि (for 'द्धानि'). T2 G3 M1, 2, 4 (inf. lin.) तैर्विरुद्धान्यनात्म- (T2 'ननात्मः; G3 'त्मनोर्थः; M4 'त्मनात्म)वान्.

9 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 9^a (cf. v. l. 8). —^a) D3 यदि (for यदा). K5 इति (for अति-). S1 (sup. lin.) दुष्टानि; T2 निष्ठानि (for 'कष्टानि'). —^b) G2 सत्त्वानि (for सर्वाणि). K2 D1 [अ]पः; D3 अति- (for उप-). S1 निषेवति. —^c) G1 अन्याथम् (for अत्यं). K5 अति (sic) (for अपि). —^d) D3 नाशुंके वा कदाचन.

10 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) B5 corr G M3 वा (for च). B1-3 D2-6 दुष्टान्नमिषपा- (D6 वा); Dc1 'न्नानि च यानि*. —^b) K5 सो च; B Dc1 D2-6 यद (D2-4 यदा)न्योन्य-; T G1, 2 ज्ञे सा (T1 सां)तत्वेन; G3 शतेन्येन (for सोऽन्योन्येन). E Dc1 वा (for च). —^c) D6 गुरुं (for गुरु). K D1 चा (D1 वा)प्यशनं; K5 D2-6 चाप्यमितं; B: चापि समं. Dc1 G2 गुरुणा (G2 'ता)पि समं भुं- G1, 8 M गुरु चा (M3, 4 वा)पि स (M3 च) संभुं- —^d) K4 D1 [अ]तिजीर्णेति; B3, 4 D2-4 G1 'र्णेन; G3 'र्णोपि; M1, 2 'र्णोथ.

11 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2, 4, 5 B5 D1-6 च (for वा). —^b) K2 वायव्यं; K3 व्यवयश्च; K5 विहारं; D3 व्यायामं (for व्यवार्य). B3 G2 M2, 4 वा (for च). G3 व्यायानुपसेव्यते. —^c) G3 om. (hapl.) 11^a-13^d. —^d) D1 कर्मलोभाद्. —^e) D1 G2, 8 M4 (inf. lin.) प्राप्तवेग-; M4 प्राप्तकर्म- (for प्राप्तं वेग-). S1 K1, 8 प्राप्नोति गतिवारणं; K2, 4 G1 प्राप्तवेगविचारणं (K4 'धारिणः; G1 'धारणः); B Dc1 D2-6 T प्राप्तं वेगं (D6 कर्म) विधारयेत्.

12 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 12 (cf. v. l. 11). —^a) K3 B1-3 D2-6 रसाभियुक्तम्; K5 'तिरि-क्तम्; B1 'दियुक्तम्; Dc1 *सभियुक्तम्; G1, 2 M4 (inf. lin.) रसानुयुक्तम्; M1-3 'न्नियुक्तम् (sic) (for 'ति-युक्तम्). S1 अपक्वं (for अन्नं वा). T रसानुयुक्तं जग्ध्वान्नं. —^b) B D (except D1; Dn1 missing) च सेवते (for निषे). —^c) K1 कर्णे (sic) (for काले). S1 T G2 अपक्वान्नं (S1 'न्ना' गते काले; K2, 4, 5 D1 'थ्यान्नं गते काले; B1-3 'कैना (B1, 3 'कमा) गते काले; D5, 6 M1, 2 'कानां गते काले; G1 'काशंकते काले (sic). —^d) S1 K D1 उदीरयन् (K5 'येत्); D2-6 T प्रकोपयेत् (for 'यन्). G1, 2 M स्वयं दोषप्रकोपनं.

स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम् ।
 अथ चोद्धन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति ॥ १३
 तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीराव्यवते यथा ।
 जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय ॥ १४
 ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ।
 शरीरमनुपर्येति सर्वान्प्राणाञ्चुणद्धि वै ॥ १५
 अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः ।
 भिनत्ति जीवस्थानानि तानि मर्माणि विद्धि च ॥ १६

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Gs om. 13 (cf. v. l. 11). —^a) K2.4.5 D1 स (for स्व). Ks रोपं (for रोगं). —^b) Ś1 K1.3 प्राप्नोति (for लभते). M1 मरणान्त्वितं (for 'न्तिकम्'). —^c) B1.2.4.5 Dc1 D2-6 अपि (for अथ). K2.5 B1.5 D1.2.4-6 T Gs M1 चेद्धन्धनादीनि. —^d) K1.2.5 परीतात्मा; Dc1 D1.3 परितानि (sic). T G1 M व्यवस्यते.

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2.4 T2 Gs ततस्; K3 अथ; B1.2 (marg. as in text) अस्य (for तस्य). T2 ते; Gs तत् (for तैः). G2 जंतुः (for जन्तोः). —^b) K2.5 B1.2 D (Dn1 missing) Gs M (M1 inf. lin. as in text) शरीरं; K4 शरीरे (for शरीरात्). K2.4 D1 सदा; K5 B1.2 D2-6 तदा; B3.5 तथा (for यथा). G1 शरीरस्य वधो यथा. —^c) K2 जीविते; Gs विजितं (for जीवितं). K5 प्रोच्यमानं; D1 पच्य' (for प्रोच्य'). K5 च (for तद्). —^d) M1.2 अव- (for उप-).

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) B5 अपस्मा (hypermetric) (for ऊष्मा). K4 प्रकुपिते (for 'पितः'). Ks कायस् (for काये). —^b) K3 वायुः (for वायु-). Dc1 -समारितः; D2 -समीरितः (for 'रितः'). —^c) K5 अथ (for अनु-). K2.4.5 B1.4.5 D2-6 G1.2 M -पर्येत् (for -पर्येति). Ś1 (sup. lin. as in text) K1.3 शरीर-मनु (K1 'न' पायेति (Ks 'न'); D1 'मप्यपायिन्यः'. —^d) K4 M4 (inf. lin. as in text) स तान्; T1 Gs सर्व- (for सर्वान्). Ś1 K1.3 निरुध्य वै; M1.2 निबध्यति (for रुणद्धि वै). T G च; M3.4 ह (for वै).

16 Dn1 resumes. —^a) K1.2 Dc1 D1 अत्यर्थ- —^b) K2 परिकोपितः; D4 'पिते (for 'पितः'). —^c) G1 भिनत्ति (for भिनत्ति). Ś1 जीवे; Gs कोप- (for जीव-). G2 भिनत्ति जीवस्थानि. —^d) K2.4 D1 T

ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरन् ।
 शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्मसु ।
 वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम ॥ १७
 जातीमरणसंविद्याः सततं सर्वजन्तवः ।
 दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ॥ १८
 गर्भसंक्रमणे चापि मर्मणामतिसर्पणे ।
 तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ॥ १९
 भिन्नसंधिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः ।

G1 M1.2.4 (inf. lin. as in text) कर्माणि; Ks वर्माणि. G2 विध्यति (for विद्धि च). B1.2.3 (marg.).^a Dc1 Dn1 D2-6 म (B3 [orig.] क) र्माणि विद्धि तत्त्वतः (B1 तानि हि); B5 विद्धि मर्माणि तानि ह.

17 ^a) K2 सवेदनः; D3 सवेदना. —^b) K1 प्रच्य-वते (sic); K3 प्रच्यवती; G2 प्रतपते; M1.2 प्राच्यवते (for प्रच्य'). Ś1 Ks पुनः; K1.2.4 Dn1 D1-3 क्षरात्; K5 D1-6 T1 क्षणात्; M3 क्षरत् (for क्षरन्). —^c) T1 Gs शरीरात् (for 'रं'). Dc1 T Gs च्यवते (for त्यजते). K2 D3 जंतुः. —^d) K2.4.5 D1 T Gs M4 भिद्यमानेषु; G1 छाद्य' (for छिद्य'). B5 D2.5 M2 कर्मसु (for मर्मसु). — Dc1 om. 17^a-18^d. —^e) K1 B2.4 वेदनाभिः; K4 D1 'नातिः; K5 'नार्तिः; T2 'नाभिः; M1.2 'नाद्य (for 'नाभिः). G2 M4 वेदनाभि-परीतत्वात्.

18 Dc1 om. 18 (cf. v. l. 17). —^a) T G जाति-स्मरणसंविद्याः. —^b) B2 सवेदा (for सततं). Ś1 K1.3 -जंतुषु (for -जन्तवः). —^c) K2 B1 दृश्यते. M1.2 संत्यजन्तश्च (for संत्यजन्तश्च). —^d) Ś1 K1.3 B3 द्विजो-त्तम.

19 ^a) D5 -संक्रमणं; G3 -संग्रहणे (for -संक्रमणे). Ś1 K1-3 G1.2 M चैव; K4 D1 काले; K5 T2 चापि (for चापि). —^b) Ś1 K1.3 मरणाद्; Ś1 (sup. lin.) K1.5 D (except Dc1) कर्मणाम्; S गर्भा' (for मर्म'). K3 इति; K4 B2 D1 G1.2 M उप-; B1.3.4 Dc1 T Gs अप-; B5 अपि (for अति-).

20 ^a) T2 -सिद्धिर् (for -संधिर्). D5 स्वेदम् (sic); G2 स्वेदम् (for क्लेदम्). B2 D3 भिन्नसंधिरथाक्लेदम्; M 'संधिरसं (M3 'यं) क्लेदम्. —^b) Ś1 B Dc1 संलीयते; T2 संलभते (for स लं). —^c) Ś1 K1-4 D1 यदा (for यथा). B4 पंचत्व-; G3 सर्वेषु (for पञ्चसु). —^d) Ś1

यथा पञ्चसु भूतेषु संश्रितत्वं निगच्छति ।
 शैत्यात्प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ॥ २०
 यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः ।
 स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम् २१
 शरीरं च जहात्येव निरुच्छासश्च दृश्यते ।
 निरुष्मा स निरुच्छासो निःश्रीको गतचेतनः ॥ २२
 ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ।

स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियार्थाञ्जशरीरभृत् ।
 तैरेव न विजानाति प्राणमाहारसंभवम् ॥ २३
 तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ।
 तेषां यद्यद्भवेद्युक्तं संनिपाते कचित्कचित् ।
 तत्तन्मर्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा ॥ २४
 तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ।
 आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणाद्धि वै ।

K1.3 om. (hapl.) 20^d-21^a. —^a) K4.5 D1 सदृशत्वं; B6 Dn1 D2-8 संभूतत्वं; G2 संश्रितं स; G3 सोमिस्त्वत्वं; M (M4 inf. lin. as in text) संश्रितत्वं (for संश्रितत्वं). K4 D1 न गच्छति; B (except B4) Dc1 Dn1 D2-8 M1-8 नियच्छति (D5 "सि"); D6 च नेच्छति (for निग). —^c) K2 ऊष्मात्; B4 सत्यात् (sic); T G M4 (inf. lin.) श्लेष्मात् (for शैत्यात्). D1 प्रकुपितात्; D3 "पिते (for "पितः). D5.6 कामं; M कायस् (for काये).

21 Ś1 K1.8 om. 21^a (cf. v. 1. 20). —^a) D8 च (for स). —^b) K2 प्राणापानो; K5 "न्याने; D8 G1 M4 "पायः; G3 प्राणापानो (for प्राणापाने). B3 (marg. as in text) व्यवसायस्थितः पुनः; M1-8 प्राणापानौ व्यवस्थितौ. —^c) K1.4 संगच्छद् (for स गच्छति). G2 उच्चगो (for ऊर्ध्वगो). D3 स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः. —^d) K1 कृच्छ्रान्मुक्त्वा; D3 कृच्छ्रान्मुक्त्वा; D5.6 मुक्त्वा कृच्छ्रात् (by transp.). Ś1 K1.8 कलेवरं; K2 B1.2 Dn1 D4.6 T1 शरीरिणः; Dc1 D5 G2 "रिणां.

22 ^a) K2 स्वशरीरं (for शरीरं च). K1 [ह]ति च; K5 B (except B4) Dn1 D1-4 M1-8 एवं (for एव). —^b) G1 [स]ख (for च). K3 जायते (for दृश्यते). —^c) K2 निरुष्मा च; B Dn1 D2.4-6 स निरुष्मा (by transp.); T1 G1 M1.2.4 निरुष्मा सन् (M1.2 वा); T2 स हृष्टा सं. D3 निरुद्धासो (for "च्छासो). K4 D1 निरुच्छासो निरुष्मा च; G3 निरुच्छासा निरुष्माणो. —^d) K4 D1.3.4 T1 G1.3 M4 निःश्रीको (sic). B6 D (except Dc1 D1) हत (for गत).

23 ^a) K2 ब्रह्मणः; T2 G कर्मणा; M3 (inf. lin.) ब्रह्मणः (for ब्रह्मणा). K2 च; K3 स (for सं). —^b) D1 [स]मरः (for नरः). —^c) K2.4 B1-4 Dc1 D1-3.6 श्रोतोभिर (for स्रोतो). K2.3 B1.2 Dc1 G1 M1.2.4 (inf. lin.) यो (for यै). T G2.3 M3.4 हि; M1.2 [स]मि (for वि). —^d) G1 om. (hapl.) 23^d. —^e) K1.2.4 Dc1 इन्द्रियार्थं (Dc1 "र्थः); M3.4 त्विन्द्रियार्थाञ्ज

(for इन्द्रि). M4 शरीरनैः (for "भृत्). —^c) B एवं (for एव). Dn1 D2-8 च (for न). G2 M [क्ष]मि (for वि). —^d) G1 संभूतं (for संभवम्). K1.6 प्राणसं (K5 स तदा) हारसंभवात्; B (B4 marg. as in text) D (except D1) G3 प्राणानाहारसंभवान् (G3 "भवं).

24 ^a) T G3 तैरेव (for तत्रैव). M4 कुपिते (for कुरुते). —^b) D5 यं स; D5.6 स यो (by transp.); T G3 यत्र; G1 यस्य. G1.2 M4 जीवन् (for जीवः). M2.3 स नामतः (for सनातनः). —^c) Ś1 Dn1 D2-8 तथा; K1 तपो; K3 तयोर् (for तेषां). K4 D1 अद्य; T G3 स्थानं (for यद्यद्). Ś1 (marg. as in text) K3 T G M4 युक्तं; D3 युक्तः. B1.2 येषां भवेदर्थयुक्तं; B3 येषां वा यद्भवेन्मुक्तं. —^d) Dc1 om. one कचित्. —^e) K2 तत्र (for तत्तन्). K3 T1 G2.3 M1.2.4 (inf. lin.) कर्म; K4 D1 ब्रह्म (for मर्म). —^f) T G3 तु; M1.2 च (for हि).

25 ^a) K2.4 D1 M2.4 (inf. lin. as in text) कर्मसु; B2 मर्म वि (for मर्मसु). —^b) Ś1 K1.3 तत्तत् (for ततः). D6 T1 om. स. Dc1 समुदाययन्; D3 "दीरयत्. K2.4.6 D1 त (K4 जा)तो वायुरुदीरयत् (K2 "येत्); M4 ततश्च स (inf. lin. "तः सर्वं) मुदीरयन्. —^c) Ś1 K1 आविश्य; K3 "शन् (for आविश्य). Ś1 हृदये. —^d) M3.4 सर्वं (for सत्त्वं). Ś1 K1.3 क्षिप्रं सत्त्वं निरुध्य च; M1.2 सत्त्वं (M2 "खं) च शरणाद्धि वै. —^e) K2 वेदनो (for चेतनो). Ś1 K1.2.4.5 D1 धातुर; K3 M4 धातुः; M2 मातुर (for जन्तुर). D6.6 स चेतनस्ततो जन्तुर; G2.3 M1 ततः स चेतना धा (M1 मा)तुर. —^f) B2 (marg.) M1.2 कंचन (for किंचन).

26 ^a) M3 (inf. lin. as in text) मनसा (for तमसा). D2 संभृत (for संभृत). T2 G तमसा संभृतं ज्ञानं. —^b) G3 संभृतेषु (for संभृते). K2.4 B D [ए]व (for [अ]थ). K4 D1.3 कर्मसु; M1-8 मर्मणा. —^c)

ततः स चेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन ॥ २५
 तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वथ मर्मसु ।
 स जीवो निरधिष्ठानश्चाव्यते मातरिश्चना ॥ २६
 ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वास्य दारुणम् ।
 निष्क्रामन्कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् ॥ २७
 स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्वैः समावृतः ।
 अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्युपपद्यते ॥ २८
 ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।
 इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः ॥ २९
 यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ।

चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा तं ज्ञानचक्षुषः ॥ ३०
 पश्यन्त्येवंविधाः सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ।
 च्यवन्तं जायमानं च योनिं चानुप्रवेशितम् ॥ ३१
 तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ।
 कर्मभूमिरियं भूमिर्न त्रिष्टन्ति जन्तवः ॥ ३२
 ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ।
 इहैवोच्चावचान्भोगान्प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ॥ ३३
 इहैवाशुभकर्मा तु कर्मभिर्निरयं गतः ।
 अवाक्स निरये पापो मानवः पच्यते भृशम् ।
 तस्मात्सुदुर्लभो मोक्ष आत्मा रक्ष्यो भृशं ततः ॥ ३४

Ś1 च्यवते; K1 इयावृते (sic); K2 B1 Dm D2-6 T
 G2.3 चाव्यते; B1 चोद्धृतो; B2.3.4 (marg.) चारुतो;
 B1 Dc1 चोद्धृतो; G1 च्यवते; M1-3 या (M3 चा)प्यते;
 M4 च्याव्यते (for चाव्यते).

27 °) T2 G1 तु (for तं). Ś1 K1.2 पुनः श्वासं;
 D3.6 महेश्वासं; G2 महात्मानं; M1.2 समाश्वासं; M4
 महच्छ्वासं (for महो). —^b) Ś1 K3 उत्सृज्य; K1
 उर्मृज्य (sic); K5 T2 G1.2 उच्छ्वास्य; B1 M1.2 उत्क्रम्य;
 D1 उच्छ्वास- (for उच्छ्वास्य). B1 दारुणः; M1.2 णिः.
 —^c) K2 निष्क्रामयन् (hypermetrie); B1 Dc1 G2
 निष्क्रमन्; D1.4 निष्क्रामन्; D3 निकमन्.

28 °) G2 तैः (for स्वैः). —^c) B Dc1 Dm D2-6
 अक्षितः; T1 अक्षितैः (for अङ्कितः). Ś1 K1.3 तैस्ततः;
 K5 स्वैः स्वतः (for स्वैः शुभैः). K2.4 D1 आवे (K4 'चे')
 षितस्ततः पुण्यैः.

29 °) Dc1 ब्राह्मणा. —^b) K2 ध्रुवः; K4 Dm1
 D1 G3 कृतः; T1 G1.2 M श्रुति- (for श्रुत-). —^d)
 B1 तत्तत्; B3 G2 तद्दि- (for तं वि-). D3 G3
 -जानाति.

30 °) D3 [अ]धकारैः. D5.6 खद्योते; M2 विद्योतं.
 M4 (inf. lin. as in text) यथाधकारं खद्योतैर्. —^b)
 Ś1 K1.3 पीड्यमानं; Ś1 (by corr.) चेष्टः; B3 Dc1
 नीयः; B4 (marg.) S दीप्यः; D5.6 लीयमाने (for
 'मानं'). B1 इतस्ततः; G2 ततस्तथा. —^d) K5 M1.2
 यथा (for तथा). Ś1-K1-3 [प]वः; K4 D1 ते; B1.2
 वि-; B3 [अ]भि-; B4 हि; Dm1 D2-6 च (for तं).
 D5.6 -निश्चयाः; G3 -चक्षुषा (for 'षः').

31 °) Ś1 K1.3 विविधाः; K4.5 D (except Dc1)
 [प]वंविधं (for 'विधाः'). K2 पश्यन्ते विविधं सिद्धा-
 —^b) K4 D1 यातं (for जीवं). —^c) S (except
 M1.2) क्षरन्ते (for च्यवन्ते). M3 (inf. lin. as in
 text) जीवमानं (for जाय°). Ś1 K3 B1.2 वा (for
 च). —^d) Ś1 K3 G2 वानु-; K2.4 D1 चैव; Dc1
 चात्र; G3 चापि (for चानु-). B (except B3) T1
 -प्रवेशिनं (T1 'तः') (for 'तम्').

32 °) K4 ज्ञानानि (for स्थानानि). —^b) K4 च
 (for [इ]ह). —^c) K2 -विद्धिद् (sic) (for -भूमिर्).
 Dc1 om. (hapl.) रियं भूमि.

33 °) K2.4.5 D1 S इतः (for ततः). B3 कर्म
 (for कृत्वा). —^b) D5 G1.2 M3.4 कर्म- (for सर्व-).
 K4 D1 -जन्तवः (for -देहिनः). K5 लभन्ते चैव योगिनः.
 —^c) G3 जग्धा (for इह). —^d) K4 D1 न संशयः;
 B3 स्वकर्मणः (for 'र्मभिः').

34 °) K2 कर्मा नु; B D (except D1) -कर्माणः;
 T G2.3 कर्ता तु (for -कर्मा तु). —^b) Dc1 नियता
 (for निरयं). B Dm1 D2-6 गताः; Dc1 गतिः. —^c)
 T उवासः; M3 अथ वा; M4 अवाङ्मस (for अवाक्स).
 Ś1 K3.4 D1 G2 पापे (for पापो). M1.2 अथ वा निरये
 वीरे. —^d) Ś1 K1.3 पश्यति (K3 'ते'); T G3 च्यवते;
 G2 पात्यते (for पच्यते). — For 34^{cd}, B Dc1 Dm1
 D2-6 subst.:

39* अवागतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः ।

[B Dc1 D2-4 अवागतिर्. B3 (marg. as above)
 गता (for कष्टा). B5 पश्यति.]

ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
 कीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ।
 तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुद्धयेथाः कर्मनिश्चयात् ॥ ३५
 तारारूपाणि सर्वाणि यच्चैतच्चन्द्रमण्डलम् ।
 यच्च विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् ।
 स्थानान्येतानि जानीहि नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३६

कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः ।
 तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ॥ ३७
 न तत्राप्यस्ति संतोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् ।
 इत्येता गतयः सर्वाः पृथक्त्वे समुदीरिताः ॥ ३८
 उपपत्तिं तु गर्भस्य वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
 यथावत्तां निगदतः शृणुष्ववहितो द्विज ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

—^६) K₂ G₃ M₄ स (for सु-). M_{1.2} तस्मात्सुदुर्लभे मोक्षे. —^७) K₅ G₁ आत्मरक्षा (for आत्मा रक्ष्यो). B D (except D₁) रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशं.

35 ^a) G₁ और्वं (for ऊर्ध्वं). B₁ येषु (for गत्वा).
 —^b) K₁ [अ]वस्थितः; K₂ [अ]व्यवस्थिताः (hyper-
 metric); K₃ वा स्थितः (for [अ]वस्थिताः). —^c)
 M_{1.2} स्वकृते (for तत्त्वतः). S₁ K₁ M_{1.2} तन्; K₃
 त्वं; B₁ वि- (for सं-). —^d) B₂ om. तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं.
 G₁ गत्वा (for श्रुत्वा). K₅ बुद्धिं (for बुद्धिं). M_{1.2}
 तच्छ्रुत्वा तस्य वाक्यं तु. —^e) K₂ काम- (for कर्म-).
 K₂ T₂ G₁ M₁ निश्चयान्; K₄ D₁ विश्रुतां; B₃₋₅ D_{n1}
 D₂₋₅ T_{1.3} निश्चयं. B_{1.2} D_{e1} बुद्धयेथाः कर्मभिः स्वकैः
 (D_{e1} सूती).

36 ^a) D_{e1} तानि; T₂ G₃ नाना- (for तारा-).
 —^b) S₁ K_{1.3} यश्च; K₅ यथा; B₅ D (except D_{e1})
 D₁ यत्र (for यच्च). B₃ [ए]व; M तच्च (for [ए]-
 तच्च). —^c) K₂ om. (hapl.) 36^{ad}. —^d) K₅ D_{n1} D₅
 यत्र (for यच्च). —^e) B_{1.2} विभास्वत्; G₁ स्वभावात्
 (for स्वभासा). D_{e1} मण्डले. M_{1.2} स्वभावः सूर्यमण्डले.
 —^f) K₁ स्थानादेतानि; G₁ नि तानि (for न्येतानि).
 K₄ D₁ जानीष्व. —^g) D (except D_{e1} D₁) जनानां
 (for नराणां). M₃ कर्मिणां.

37 ^a) D_{e1} क्षये (for क्षयाच्च). S₁ K_{1.3} तु (for
 च). D_{e1} om. सर्वे. K_{2.4} D₁ M तेभ्योपि; T G
 तेभ्यो हि (for ते सर्वे). —^b) D_{e1} om. च्यवन्ते. S₁
 च; K₁ [इ]व; K₂ om.; K₄ D₁ G M ते; T [ए]-

ते (for वै). —^d) D_{e1} दिवे; D₃ दिवा (for दिवि).
 D₁ नीचोथ (for 'च्च-). K₄ D₁ मध्यतः; K₅ B D_{2.3}
 T₂ G_{1.2} M_{3.4} मध्यमाः. D₅ दिवि नीचास्वमध्यमाः (sic);
 T₁ दिवि नीचोत्तमाधमाः.

38 ^a) K₄ D₁ अस्ति च (for अप्यस्ति). K₅ संतापो
 (for संतोषो). K₃ तत्रापि नास्ति संतोषो; B₅ D_{n1}
 D₂₋₅ न च तत्रापि संतोषो. —^b) K₄ D₁ दृष्ट्वा दीप्ततराः
 श्रियः; B_{1.2} दृष्ट्वात्यस्य श्रियं परां; G_{1.2} M_{3.4} (inf. lin.)
 दृष्ट्वा दीप्तां प (M₃ व) रश्रियं; M_{1.2.4} दृष्ट्वा दिवि प (M₂
 व) रश्रियं (M₄ 'यः). —^c) K_{3.5} B₃₋₅ D_{e1} D_{1-3.5.5}
 पृथक्ते; T₂ पृथक्तेः. K_{2.4} B₄ D₁ समुदाहृताः. B_{1.2}
 पृथक्तेन समीरिताः; G₁ 'गेव समीरिताः; M₄ (inf. lin.)
 'गेव समुदीरिताः (hypermetric).

39 ^a) K₄ D₁ समुत्पत्तिं (for उपपत्तिं). D_{5.5} T
 च (for तु). B D (except D₁) T transp. गर्भस्य
 and वक्ष्यामि. B_{1.2} परां; D_{5.5} तव (for परम्). —^b)
 K₂ यथा च तां; B D (except D₁) त (B₃₋₅ D_{e1} य) था
 तन्मे (for यथावत्तां). K₅ त्वां; D₁ तन् (for तां).
 D₅ निगदितः; T G₃ 'दत्तं (for 'दत्तः). —^c) K₄
 एव हितो (for अवहितो). T₁ तं शृण्ववहितो मम;
 T₂ त्वं शृण्वभिमतो मम; G₃ त्वं शृणुष्वभिमतो मम.

Colophon. — Sub-parvan : S₁ K_{1-3.5} B_{1.2.4.5}
 D_{n1} D₂₋₅ T₁ G_{1.2} अनुगीता; M_{1.2} उपगीता. — Adhy.
 name : T₁ जीवगतिः; G₃ जीवगतिविशेषणं; M_{1.2}
 पृथग्गतित्वं. — Adhy. no (figures, words or both) :
 S₁ 21; B₁ D_{n1} D₄ T₂ G_{1.2} M 17 (as in text);
 T₁ G₃ 18. — Śloka no. : D_{n1} 43.

१८

ब्राह्मण उवाच ।

शुभानामशुभानां च नेह नाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
प्राप्य प्राप्य तु पच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा ॥ १
यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ।
तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २
पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतम् ।
पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३
यथा कर्मसमादिष्टं काममन्युसमावृतः ।

नरो गर्भं प्रविशति तच्चापि शृणु चोत्तरम् ॥ ४
शुक्रं शोणितसंस्पृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५
सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्च न स कचन सज्जते ।
संप्राप्य ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्तद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
तद्बीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः ।
दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।

18

1 Dc1 om. the ref. Ds. 5 द्विज (for ब्राह्मण).
— °) B1. 5 Dc1 Dn1 D1-5 [अ]नु (for तु). Ks
पश्यन्ते; B1. 2 सुच्यन्ते; G1 M1 (inf. lin.) पश्यन्ति
(for पच्यन्ते). — °) B (B1 marg. as in text) D
(except D1) G1 M1 (inf. lin.) क्षेत्रे क्षेत्रे. T यथा
तथा; M1. 2 यथा यथा.

2 °) K2 च पूर्वमाणास्; T2 प्रसूयमानस् (for
प्रसूय). G2 M1 प्रसूयमानस्तु फली. — °) Dc1 काले;
T फलं; G3 प्रसूय (for फली). G1. 2 समादद्यात्;
M1 दद्यात्तत्तत् (for फली दद्यात्). Ks बलं (for फलं).
— °) M1. 2 [अ]स्य (for स्याद्). B1. 2 बहुलं; D1. 3
विफलं; M1. 2 द्विगुणं (for विपुलं). — °) Ds. 6
M1-3 शुभेन (for शुद्धेन).

3 S1 K1. 3 G3 om. (hapl.) 3^{ab}. — °) M1. 2
पापिष्टत्वं (for पापं चापि). K2. 4. 5 D1 M4 त्विति;
B3 Ds चैव; G1 त्वयि (for चापि). K5 तथैवं.
K2. 4 D1 [अ]स्य (for स्यात्). — °) B1 (marg. as
in text) प्तं (for कृतम्). — °) T Gs M1. 2 [5]पि
(for हि). K4 B (except B5) Dc1 D1 [ह]दं (for
[ह]ह). K2 पुरोधाय मनोदेहं; G1. 2 °धाय मनोर्हिंसा
(sic). — °) Dc1 [ए]व (for [आ]त्मा). B3 प्रहीयते
(for प्रवर्तते). M1. 2 कर्मण्यन्यत्प्रवर्तितं.

4 °) Dc1 तथा (for यथा). Ks मन्थु- (for
कर्म). K2-5 B D T G2. 3 समाविष्टः (for °दिष्टं).
— °) K2. 4. 5 D1 समीरितः (K4 °ते); M1-3 समावृत्तं.
— °) G3 ततो (for नरो). K3 प्रविश्यन्ति; B1. 2 G1
Ms. 4 °शते. — °) Ds. 6 T2 G1. 2 Ms. 4 तत्र; G3

तस्य (for तच्च). K1 B3-5 Dc1 सोत्तरं. K2. 4 D1 तथा
चापि शृणुष्व मे.

5 °) K2. 5 शुक्रः; S शुक्र- (T1 G1 °कुं). S1 K1
-संस्पृष्टं; K2. 4 D1 -संयुक्तं; Ks -संस्पृष्टं (for -संस्पृष्टं).
— °) Ks Ds स्त्रियो; G1 प्रिया (sic) (for स्त्रिया).
K2. 5 गर्भाशये; Ds गर्भशये (sic). K2. 5 स्थितं; T1
M1 कृतं; Ms. 4 गतः. — °) M क्षेत्रं धर्ममवाप्नोति.

6 °) K4 D1 सौख्याद्; G2 सौक्ष्माद्; G3 सूक्ष्माद्.
M1. 2 अन्यत्र (for अव्यक्त-). K1 भावाश्; Ks
-भावांश् (for -भावाच्च). — °) B D च (for
स). B D (except D1) सज्जति; G2 M2 सज्यते.
T Gs न (T2 स) कचिन्न (G3 °हस) प्रसज्यते. — °)
K1. 3 स (for सं-). K2. 5 B1. 3. 4 Dn1 D2. 5. 6 T G
M1. 2. 4 ब्राह्मणः; Ms कर्मणः. B1. 2. 5 स्थानं; Dn1
D2-6 कामं; G2 M4 कार्यात् (for कार्यं). K4 D1
तस्मात्तद्ब्राह्मणः कार्यं. — °) K1 तस्मात्तु; M1 तत्तस्माद्
(by transp.). T Gs तस्माद्ब्रह्म च शाश्वतं (T1 °तः).
— °) B3. 5 G1 M1 -जंतूनां (for -भूतानां).

7 °) K4 D1 G3 जीवन् (for जीवः). G1. 2 M
-भूतानां (for -गात्राणि). — °) G1 M1 (inf. lin.) गर्भम्
(for गर्भस्य). G2. 3 सर्वतः (G3 °शः) (for भागशः).
T गर्भं त्वाविश्य सर्वशः; M1. 2 गर्भः स्याद्विश्वभावनः.
— K3 om. 7^{ades}. — °) S1 K1 B3 G3 ददाति; T G2
स याति; G1 तयापि (sic) (for दधाति). K2. 4
D1. 6 T चेतनां (Ds °सः); G M तेजसा (for चेतसा).
G1. 2 M सम्यक् (for सद्यः). — °) M तेषु (for
प्राण-). M1 -स्थितं. S1 K (Ks om.) B1 प्राणस्थाने
व्यवस्थितः. — °) Dn1 Ds स्तदयते; M1 स न° (for
स्पन्द°). — °) M1. 2 स गर्भः संप्रवर्तते.

ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भश्चेतनान्वितः ॥ ७
 यथा हि लोहनिष्पन्दो निषिक्तो विम्बविग्रहम् ।
 उपैति तद्वज्जानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ ८
 लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविशत्यभितापयन् ।
 तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम् ॥ ९
 यथा च दीपः शरणं दीप्यमानः प्रकाशयेत् ।
 एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ १०
 यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ ११

ततस्तत्क्षीयते चैव पुनश्चान्यत्प्रचीयते ।
 यावत्तन्मोक्षयोगस्थं धर्मं नैवावबुध्यते ॥ १२
 तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ।
 आवर्तमानो जातीषु तथान्योन्यासु सत्तम ॥ १३
 दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तव्रतधारणम् ।
 दमः प्रशान्तता चैव भूतानां चानुकम्पनम् ॥ १४
 संयमश्चानृशंस्यं च परस्वादानवर्जनम् ।
 व्यलीकानामकरणं भूतानां यत्र सा भुवि ॥ १५
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् ।

8 °) T₁ वा (for हि). K_{2.4} B_{1.2} Dn₁ -निस्संदो;
 Dc₁ T₁ -विस्संदो (T₁ 'दे'); D₁₋₃ T₂ -निस्संदो (T₂
 'दे'); G₈ M_{1.2.4} -विब्बंदो (for -निब्बन्दो). K₆ B_{8.5}
 D₄₋₆ यथा लोहस्य नि (B₈ वि)स्संदो. —^δ) Ś₁ K₈ D₆
 G₁ निषिक्तो. K_{1.3} M₄ (inf. lin. as in text) विम्ब-;
 B₁ T विश्व- (for विम्ब-). M₄ -निग्रहं (for -विग्रहम्).
 G₈ निषिक्तोऽपिपरिग्रहं. —[°]) Ś₁ K₁ उपैति; G₁ तथैव;
 M_{1.2} उपैहि (sic) (for उपैति). K_{8.4} G_{1.8} M तद्वि-
 (for तद्वज्). M₄ (inf. lin.) तथैवैतद्विजानीहि. —^δ)
 D₆ G₁ M_{1.2} गर्भ- (for गर्भे).

9 °) K₂ दशार्पिण्डं; D₁ हिंसां पिण्डं (sic). —^δ)
 Ś₁ प्रविश्यति. K₆ प्रविष्टोऽभितापयेत्; B D T प्रविश्य
 ह्यति (D₆ हि नि; T ह्यति)तापयेत्. —[°]) G₁ अभि-
 (for अपि). —^δ) Dn₁ G₁ गर्भं; D₆ गर्भ- (for
 गर्भे). G₂ -पातनं. Ś₁ K_{1.3.5} B₃ गर्भे जीवप्रवेशनं;
 M_{1.2} गर्भे जीवो य वाटनः (sic).

10 M₄ partly damaged. —^α) T G₈ हि (for
 च). G₈ दीपं. D शरणे; M_{1.2} शरणान्. —^δ) B
 D (except D₁) प्रकाशते (for 'येत्'). —[°]) K₄
 आत्मा (for एव). — Dc₁ om. 10^d. —^δ) T₁ चेतसः;
 M_{1.2} चेतसा (sic).

11 ^d) Ś₁ K_{1.3.5} -पद्यते; B_{1.2} D₃ -भुञ्ज (D₃ 'ज्य')ते.

12 G₈ om. 12. —^α) D_{5.6} पुनस् (for ततस्).
 Ś₁ Dn₁ D₄ M_{1.2} तु; D₃ तं; D_{5.6} M₃ च (for
 तत्). K_{2.4} D₁ T [अ]पि (for [ए]व). —^δ) K₄
 D₁ ततश्च (for पुनश्च). K_{1.3.5} प्रदीयते (for प्रची°).
 D_{5.6} ततस्तान्प्रेत्य चीयते. —[°]) Dc₁ M_{3.4} यावतं
 (for यावत्तन्). K₁ T G₁ तु; K₂ न; K₄ B₃ M_{1.2}
 तं; K₅ च (for तन्). K₂ B₃ Dc₁ -धर्मस्थं; B_{1.2}
 -सगैस्थं; G₁ -योगानां (for -योगस्थं). —^δ) K₁

धनं; M₃ कर्म (for धर्म). K₂ चैवानु-; T₁ G_{1.2}
 वै नाव- (for नैवाव-).

13 °) D₃ T₁ G₁ M तत्ते (for तत्र). K₃ tran
 तत्र and धर्म. Dn₁ D₂₋₆ कर्म (for धर्म). —^α) 1
 D₄ आवर्तमाना. B Dc₁ योनी (B_{2.4} 'नि')षु (for जाती-
 —^δ) Dn₁ D_{2.4-6} T₁ यथा (for तथा). Ś₁ K_{1.3}]
 [अ]न्योन्यस्य; K₄ D₁ [अ]न्यान्यासु (for अन्यो°). —
 M₄ सत्तमः. K₅ अन्योन्यस्येति सत्तमः; D₃ यथान्योन्यां
 सुरोत्तमः; G₁ तथान्योन्यं नृसत्तमः; G₈ तथान्येन समंततः.
 — After 13, D₈ ins.:

40* शुभप्रदानि यान्याहुस्तानि कुर्याच्च बुद्धिमान् ।

14 °) Ś₁ K_{1-3.5} तपो (for व्रतं). —^δ) K₄ D₁
 यथोक्तं; B_{1.2} यथोक्ते; T यथार्थं (for यथोक्त-). G₈
 -प्राण- (for -व्रत-). B_{1.2.5} Dc₁ -धारणा; G₂ -चारणं
 (for -धारणम्). Dn₁ D₂₋₆ यथोक्तं ब्रह्मधारणं; M_{1.2}
 °क्तं व्रतधारणा. —^δ) Ś₁ K₁₋₃ om. च. K₂ [अ]नुकंपया.
 K₆ सर्वभूतानुकंपनं.

15 °) K₈ संशयश्च (sic); K₆ T G₈ संयमे. K₆
 वा; T तु (for the first च). K₂ [आ]नृशंसं. —[°]) D₄
 T₂ G M व्यलीकानाम्; T₁ वशी° (for व्यली°). —^δ)
 K_{2.5} D_{1.4} यत्नवान्; K₃ अत्र सा; K₄ B₁₋₃ Dc₁ Dn₁
 D_{1.3.5.6} मनसा; B₂ (marg.).⁵ अभयं; B₃ येन सा
 (for यत्र सा). D₃ मुखे (for भुवि). S भूतानामनुकंप-
 (M₄ 'पाल')नं (cf. 14^d).

16 °) The portion from श्रूषा up to वर्धमानस्य (in
 14. 19. 38°) is lost in Ś₁, on missing folios. —[°])
 G₁ तथा (for घृणा). K₄ D₁ प्रमाणं च (for घृणा शौचं).
 K_{1.3.5} B_{3.4} M_{1.2} नित्यं; K₂ T₁ चैव (for शौचं).
 —^δ) K_{3.5} दाक्ष्यं; T G₈ सत्यम् (for नित्यम्). K_{4.5}

गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १६
 प्रवर्तनं शुभानां च तत्सतां वृत्तमुच्यते ।
 ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ १७
 एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्र ह्येषा ध्रुवा स्थितिः ।
 आचारो धर्ममाचष्टे यस्मिन्सन्तो व्यवस्थिताः ॥ १८
 तेषु तद्धर्मनिक्षिप्तं यः स धर्मः सनातनः ।
 यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ १९
 अतो नियम्यते लोकः प्रमुल धर्मवर्त्मसु ।
 यस्तु योगी च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ॥ २०

वर्तमानस्य धर्मेण पुरुषस्य यथा तथा ।
 संसारतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २१
 एवं पूर्वकृतं कर्म सर्वो जन्तुर्निपेद्यते ।
 सर्वं तत्कारणं येन निकृतोऽयमिहागतः ॥ २२
 शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितम् ।
 इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३
 शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वभूतपितामहः ।
 त्रैलोक्यमसृजद्रक्षा कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ २४
 ततः प्रधानमसृजचेतना सा शरीरिणाम् ।

Bs. 5 Dc1 D1 G1.2 M चन्द्रिय- (for इन्द्रिय-). Ks
 -संग्रहः; B1.2 T -निग्रहः (B2 °हं); Dc1 -सत्तमः; M1.2
 -संयमः.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) M1.2 वर्त-
 मानं (for प्रवर्तनं). —^b) T Gs सर्वं (for सतां). K4
 D1 G व्रतम्; T भूतम् (for वृत्तम्). — After 17^{ab},
 T G1.2 Ms ins.:

41* सद्गिराचरितो धर्मः सदाचारे प्रतिष्ठितः ।
 उभयार्थो भवत्येव स्वार्थो मोक्षदस्तथा ।

—^a) G1 ततो धर्मप्रभृतयो. —^d) Ds याः. K1 पातु
 (for पाति). K1.5 S शाश्वतं (K1 T2 Gs °तः); Ks. 4
 D1 सर्वदाः. K2 यः प्रजां पाति शाश्वतः.

18 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) Ks प्रजा;
 G2 तदा (for सदा). K1-3 G2 M3 पश्य; K4 D1 G1
 पश्यस् (for पश्येत्). —^b) G2 यत्र; M1.2 सत्या
 (for तत्र). K1.3.5 D (except Dc1 D1) [अ]पि;
 B1.2 तु (for हि). Ks B6 [ए]वं; T1 [ए]व (for
 [ए]वा). K B4 Dc1 Dn1 G2 ध्रुवः; G1 [अ]थ वा;
 M4 शुभा (for ध्रुवा). K1-4 B4.5 Dc1 -स्थिताः (for
 स्थितिः). — Ks om. (1 hapl.) 18^{ad}. —^d) Dn1
 D2-6 शांता (for सन्तो). T यत्र धर्मो व्यवस्थितः.

19 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) K1.3 वर्त्म-
 K2 B1-3 Dn1 D2-4 कर्म- (for धर्म-). K1.3.5 -निर्दिष्टं;
 G1 Ms -निक्षिप्तो (for °हं). K4 D1 तेषु तद्धर्ममाचष्टे;
 Ds. 6 तेषु तत्कर्मभिः क्षिप्तः. —^b) K2 यास्मिन्; Ks यत्र;
 B1 येपु; G1 सर्व- (for यः स). —^c) K2 समभि-
 पद्यते. —^d) K1 G1.2 स (K1 न) दुर्गतिमाप्नुयात्.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) B1.2 Ds

Gs ततो; Ds असौ (for अतो). Ds नियमते.
 Ds. 4. 6 लोकाः. —^b) K1.3 M4 प्रमुच्येद्; Ks
 मोक्षार्थी; B Dn1 D2-6 प्रच्यवन्; B1 (marg.)
 प्रत्यवद्; Dc1 प्रयुजन् (for प्रमुल). K1-3. 5 कर्म- (for
 धर्म-). K4 D1 मुहूर्तं ध्रुवकर्मसु. —^c) K2. 4 B
 (except B6) D (except Dc1) च (for तु). B1 D6
 Ms च युक्तश्च; B2 Dc1 वियुक्तश्च (for च युक्तश्च). T2
 तु (for the second च). —^d) B3. 4 Dc1 एतेभ्यः स
 (by transp.); D4 संघातेभ्यो; T Gs सदा तेभ्यो;
 G1 M1.2 स च (G1 वै) तेभ्यो. K2 [s]व- (for वि-).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) K4 D1 M4
 वर्तमानश्च. M1.2 वर्तमानं च धर्मेस्मिन्. —^b) K4 D
 शुभं यत्र (for पुरुषस्य). T Gs M1 यथातथं; G1
 मृषा यथा; M2 यथा यथा. — B2 om. 21^c. —^c)
 K2. 3 -तरणं; B3. 5 Dc1 -धारणं; T2 Gs Ms. 4 -वारणं;
 G1 -तारणा. K2 कस्मात्; Gs यस्य (for ह्यस्य). K4
 D1. 6 संसारोत्तारणं यस्मात् (D6 °स्य); M1.2 °रं ह्यस्य
 काले तु. —^d) M1.2 महतो. K1.2 Dn1 [अ]भवत् (for
 भवेत्).

22 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) Ds पूर्व (for
 पूर्व-). —^b) K2. 4 D1 सर्वं (for सर्वो). B Dc1 Dn1
 D2-6 नित्यं जंतुः प्रपद्यते. —^c) K2. 4 Dn1 D2-6 विकृतो;
 B3. 4 (marg. as in text) Dc1 मानितो (for निकृतो).
 B (except B1) Dc1 T Gs [s]हम् (for ऽयम्).

23 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) Ds शरीरं.
 —^b) D1 पूर्व- T Gs प्रवर्तितं (for प्रकल्पितम्). —^c)
 K1 Gs संशयः; Ks. 5 Dc1 °ये; M1.2 संशयं (for
 संशयो). —^d) B1.2 [अ]शेषतः (for [अ]तः परम्).
 M1.2 तच्च वीक्षाम्युपायतः.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^b) K4 D1 तथा.

यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥ २५
 इह तत्क्षरमित्युक्तं परं त्वमृतमक्षरम् ।
 त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ २६
 असृजत्सर्वभूतानि पूर्वसृष्टः प्रजापतिः ।
 स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥ २७
 तस्य कालपरीमाणमकरोत्स पितामहः ।
 भूतेषु परिवृत्तिं च पुनरावृत्तिमेव च ॥ २८
 यथात्र कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्वजन्मनि ।

यत्प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ २९
 सुखदुःखे सदा सम्यगनित्ये यः प्रपश्यति ।
 कार्यं चाभ्यसंधातं विनाशं कर्मसंहितम् ॥ ३०
 यच्च किंचित्सुखं तच्च सर्वं दुःखमिति स्मरन् ।
 संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३१
 जातीमरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् ।
 चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ॥ ३२
 निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं पदम् ।

पूर्वः Ks Bs Dn1 D2-8 T Gs सर्वलोक- (for 'भूत-').
 —^a) Ks स ह; M1.2 सर्व (for कृत्स्नं).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^b) K4 D1 चेतनां
 वै; B Dc1 Dn1 D2-8 T प्रकृतीं स (T तु); G1 चेत-
 नानां; G2.8 नो च; M नो स (for 'ना सा'). Ks
 Ds क्षरीणि. —^c) Dc1 Dn1 M2 यथा; D1 तया
 (for यथा). K4 D1.8 G1.8 प्राप्तं (for व्याप्तं). —^d)
 M1.8 चरमां (for पं).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 16). Dc1 om. 26^{ab}.
 —^a) B D (except D1; Dc1 om.) T G2 इदं; Gs
 इति (for इह); —^b) K2.4 D1 परत्रा (K2 म)मित-
 मक्षरं; M1.2 चरं तदमृतं क्षरं. —^c) K1.4 B2-4 Dc1
 D1 M1.2 त्रयाणां; M3 जन्तूनां (for त्रयाणां). G1 सर्वे;
 Gs ह्येतद् (for सर्वम्).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) B1.2.4 G
 M1 लोकानां; Dc1 लोकान्स (for -भूतानि). —^b)
 K1.8 पूर्व सृष्टा; B1 (marg.). 5 D (except Dc1 D1)
 पूर्वदृष्टः; T2 पूर्व दृष्टा; G1 सर्वसृष्टिः; G2.8 Ms.4 पूर्व-
 सृष्टिः (G2 'ष्टिः; Gs 'ष्ट'); M1.2 सर्वसृष्टा (for पूर्व-
 सृष्टः). G3 पितामहः (for प्रजापतिः). —^c) Ks
 स्थावराणां. K D1 T Gs Ms.4 बीजानि (for भूतानि).
 —^d) K2.4 D1 वैदिकी; M1.2 पूर्विका (for पौर्विकी).
 D1 स्थितिः (for श्रुतिः).

28 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) B5 काले
 (for काल-). K4 Dc1 D1 परिमाणम्; Gs परिणामम्.
 —^b) Ks प्रजापतिः (for पितामहः). —^c) K2 परिवर्ते;
 K3 Gs 'वतं; K4 'वातां (for 'वृत्ति'). —^d) K3
 पुनरावृत्तम्.

29 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) K2 B4 G1
 तु; K3.5 D1 च (for [अ]त्र). K1 कश्चिन् (for

कश्चिन्. —^c) K4 D1 तत्प्र-; G3 यत्र (for यत्प्र-
 K2.8 B4 वक्ष्यति (for वक्ष्यामि). K4 ते (for तत्).
 K4 सर्वे; G2 M1.2 पूर्व (for सर्वं).

30 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) K2.4 B1
 Dn1 D1 T G1 यथा; B5 D2-8 यदा (for सदा). M1.2
 सुखदुःखे समागम्य. —^b) T2 Gs अनित्यं. G2 [s]यं; Gs
 सं- (for यः). — K2 om. (hapl.) 30^a-32^d. —^c)
 Dn1 वामेध्य-; T M1.2 च मेध्य-. G1 संस्थानं (for
 -संधातं). —^d) Dc1 विनाशी. K4 D1 कार्य- (for
 कर्म-). K1.8 B1-4 Dc1 संज्ञितं; K3 संक्षयात्; K4
 -संदतं; D1 -संवातं (sic); Gs संश्रितं (for -संहितम्).

31 Ś1 missing (cf. v. l. 16). K2 om. 31 (cf.
 v. l. 30). —^a) K4 D1 यत् (for च). K4 D1 G
 M दृष्टं; Ks पूर्व (for तच्च). —^b) K4 D1 G M तच्च
 दुःखम्; Ks Dn1 D2-8 दुःखं सर्वम् (by transp.).
 —^c) Gs चैव (for घोरं). —^d) D (except D1)
 भविष्यति (for तरि). G2 [अ]ति- (for सु-). B1.2
 स तरिष्यति दुस्तरं.

32 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) D (except
 Dc1 D1) जरा-; Gs जातं (for जाती-). K1.8 M
 योगैश्च; Ks दुःखैश्च (for -रोगैश्च). —^b) K4 D1
 समादिष्टः; G1.2 Ms.4 'दिष्टं (for 'विष्टः). B5 Gs.8
 Ms.4 प्रधानवत्. —^c) K4 D1 चेतना च सुचैतन्यं; Ks
 चेतनावान्स चै. Gs वेदनावत्सु चै. —^d) M1 (sup.
 lin.) नित्यशः (for पश्यति). M1.2 संभूतेषु च पश्यति.

33 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) B2 न विद्यते.
 Ds.6 यतः; T स्वतः; Gs स्वयं; M1.2 परं (for ततः).
 T G1.8 कश्चिन् (for कृत्स्नं). K1.8 यस्मिन्निर्विशते कृत्स्नं;
 G2 निवर्तते कथं कश्चिन्. — After 33^{ab}, B1 reads 19.
 8^a-9^d repeating it in its proper place. —^d) K1.8
 Ds.6 T G2.8 Ms यथातिथ्येन.

तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ३३
शाश्वतस्याव्ययस्याथ पदस्य ज्ञानमुत्तमम् ।

प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

ब्राह्मण उवाच ।

यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ।
पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स निरारम्भको भवेत् ॥ १
सर्वमित्रः सर्वसहः समरक्तो जितेन्द्रियः ।
व्यपेतभयमन्युश्च कामहा मुच्यते नरः ॥ २
आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।

अमानी निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३
जीवितं मरणं चोभे सुखदुःखे तथैव च ।
लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते ॥ ४
न कस्यचित्स्पृहयते नावजानाति किञ्चन ।
निर्द्वन्द्वो वीतरागात्मा सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ५
अनमित्रोऽथ निर्बन्धुरनपत्यश्च यः क्वचित् ।

34 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) D5.6 [अ]स्य (for [अ]थ). —^b) Dn1 D2.4-6 यदस्य (for पदस्य). —^c) K1.8 यथा (for मया). —^d) K4 D1 [ए]तद् (for [इ]दम्). K1.8 वचो मम (for अशेषतः). K5 निबोधेन विशेषतः (sic).

Colophon missing in Ś1. — *Sub-parvan* : K B Dc1 D1.4-6 T1 G1 M3.4 अनुगीता. — *Adhy. name* : T G8 गर्भविवरणं; M1.8 गर्भोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* ((figures, words or both) : B1 Dn1 D4 18 (as in text); T G8 19. — *Sloka no.* : Dn1 35.

19

1 Ś1 missing up to 38° (cf. v. l. 14. 18. 16). —^a) K2.4 B D1 एकासने (for 'यने). T G M4 (inf. lin.) यस्मा (G1.2 यः स्या) देकांतमासीनस्य (T2 G8 'नं); M1.2 यः स्यादेकासनासीनस्य. —^c) Dc1 D1 om. one पूर्व. —^d) K1.3.5 T G8 निरालंबनो; K2 'रंभणो; K4 D1 'लंबविद् (for 'रम्भको). B Dc1 Dn1 D2-6 स तीर्णो बंधनाद्भवेत्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) G2 -सखः; M1.2 -सुखः (for -सहः). —^b) K2.4 शमयुक्तो; K5 शमरक्तो; B1.3-5 D (except D1.8) श (B3-5 स) मे रक्तो; G1 M4 (inf. lin.) सम एको; M4 समचेता (for 'रक्तो). K4 D1 यतेन्द्रियः. —^c) K3 -भयमृत्युश्च; G1 -बहुमान्यश्च. —^d) B D (except D1) T2 आत्मवान्

(for कामहा). K4 D1 प्रोच्यते (for सु').

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) D8 आत्मेव; D8 आत्मवान्. —^b) M1 नियतं. G1 यश्चरेन्नियतेन्द्रियः (cf. post. half of 42*). — After 3^b, T G M4 ins. :

42* नित्यमेव यथान्यायं यश्चरेन्नियतेन्द्रियः ।

—^c) K2 निरहंकारः; D3.4 G8 निरभीमानः. G2 अमानि-
निरभीमानश्च; M1.2 अवमानोभिमानश्च. —^d) D5.6 च (for सः). — After 3, the sequence in K8 is : 6, 8, 7, 5, 9, 10, 12, 11, 13. B1.2 ins. 43* after 3.

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K3 om. 4. B1.2 om. (hapl.) 4-5. —^a) M1.2 चोभौ. K (K3 om.) D1 जीविते (K4 D1 'वने) मरणे चैव. —^b) K1 सुखे दुःखे; M1.2 सुखदुःखे. K4 D1 लाभालाभे प्रिये द्विदि. —^c) D5 प्रियद्वेष्यौ. K4 D1 धनेधने रिपो मित्रे; S (except T2) लाभालाभौ (G3 'भे) प्रियद्वेष्यौ (T1 'पौ; G1 'व्ये). —^d) K2.4 स वि; B5 परि (for स च). T1 G8 M8 यः समत्वे तु (M3 'त्वेन) वर्तते; T2 G1.2 M4 (inf. lin.) यस्य साम्येन वर्तते; M1.2 यः स वै सम उच्यते; M4 यः समस्य च वर्तते.

5 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B1.2 om. 5 (cf. v. l. 4). —^a) T1 G किञ्चिन्ननु (G1 'ज्ञानु) स्पृहा येन; M1.2 यस्तस्य न स्पृहयते; M3 न संस्पृहयते किञ्चिन्; M4 संगानि न स्पृहयते (sic). —^b) D4 च; T1 G M3.4 [अ]भि; M1.2

त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षी स मुच्यते ॥ ६
 नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहा च यः ।
 धातुक्षयप्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ॥ ७
 अकर्मा चाविकाङ्क्षश्च पश्यज्जगदशाश्वतम् ।
 अस्वस्थमवशं नित्यं जन्मसंसारमोहितम् ॥ ८
 वैराग्यबुद्धिः सततं तापदोषव्यपेक्षकः ।
 आत्मबन्धविनिर्मुक्तं स करोत्यचिरादिव ॥ ९

अगन्धरसमस्पर्शमशब्दमपरिश्रमम् ।
 अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वात्मानं विमुच्यते ॥ १०
 पञ्चभूतगुणैर्हीनममूर्तिमदलेपकम् ।
 अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ११
 विहाय सर्वसंकल्पान्बुद्ध्या शारीरमानसान् ।
 शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२
 विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म सनातनम् ।

om. (for [अ]व-). Ks. 5 B1 Dc1 Dn1 कंचन (for किंचन). —^a) Ks -रागश्च; M2 -रोगात्मा (for -रागात्मा). —^a) Ks सर्वदा; Dn1 D2-6 T1 सर्वथा. B1 Ds च (for सः).

6 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). M1.2 om. 6-9. —^a) Ks न मित्रोपि (for अनमित्रो). K1 T1 [s]निबंधश्च; K2.4.5 D1 [s]निकेतश्च; B5 Dn1 D2-6 च निबंधुर; G1.2 M2.4 निबंधश्च (for सध निबंधुर). Ks अनिमित्तं निबद्धश्च; Gs अनुमित्रो निबोधश्च (sic). —^b) K2.4 B4 D1 अनिव (B4 'वै'द्वश्च; Ks न निबद्धश्च; G1 अनमित्रश्च (for 'पत्यश्च). K1.5 यत्; K4 D1 वै (for यः). —^a) K1.5 B1.2 निराकाक्षः. K2 वि-; B1.2.4.5 Dc1 Dn1 D1-3.5.5 च; B5 T2 G1 M2.4 प्र- (for स). Ks उच्यते (for मु').

7 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). M1.2 om. 7 (cf. v. l. 6). Gs om. 7^{ab}. —^a) K2 corrupt. T1 वै (for [ए]व). K4 D1 धर्मी च; Dn1 चाधर्मी (for चाधर्मी). —^b) B1.2 पूर्वोपचितधातुकः; B2 (marg.) D (except Dc1 D1) 'हायकः. —^c) B1.2 धातुक्षयात्; B5 क्रतुक्षयः; T2 G1.2 क्षीणधातुः (for धातुक्षय-). Ks.4 T G M4 प्रशान्तश्च (for -प्रशान्तात्मा). —^a) B1.2 च (for स).

8 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). M1.2 om. 8 (cf. v. l. 6). K2 om. 8. D1 om. 8-9. —^a) Ks M3 वा (for च). K3 [अ]निबंधश्च; Dc1 विकारश्च; Gs [अ]विकारश्च. Dn1 D2.3.5.6 अकर्मवाविकाक्षश्च. —^b) Dc1 Dn1 D2.5.6 पश्येज्. — B1 reads 8^c-9^d for the first time after 18. 33^{ab}. —^c) B1 (both times). 2-5 Dc1 मुदं (for नित्यं). K4 Dn1 D2.3.5.6 अश्वत्थसदृशं (K4 'मवसे' नित्यं. —^a) K4 D1 -मोहितः. B1 (both times). 2-5 Dc1 Dn1 D2.3.5.6 जन्ममृत्यु (B1-4 मृत्यु-

जन्म) जरायु (B1 [first time] 'क्ष) तं.

9 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. For the repetition in B1, cf. v. l. 8. Ś1 missing (cf. v. l. 1). M1.2 om. 9 (cf. v. l. 6). D1 om. 9 (cf. v. l. 8). —^a) B5 (marg. as in text) -युक्तः (for -बुद्धिः). —^b) K4 आरमबुद्ध्या; K5 B2 Dn1 D1-3.5.5 आरमदोषः; B1 (both times). 3-5 Dc1 T2 आपदोषः. G1.2 M3 -न्यपेक्षकं. —^a) K2 इह (for इव).

10 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks B D (except D1) G2 अगंधमरसस्प (D5 'सं स्प'हान्. —^b) M1.2 अशब्दपरिविश्रहं. —^c) Ks.4 B5 D1 G1.2 अपरि- (for अनभि-). T अनुरूपमभिज्ञेयं.

11 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks पंचमूर्तिः; D2 एवं पंच- (for पञ्चभूत-). K1.2 M2.3 -गणैर्, M (M1 inf. lin. as in text) भिन्नम् (for हीनम्). —^b) K1 -लेपनं; K2.4 -लोमकं; B Dc1 Dn1 D2-3 हेतुकं; D1 -लोमकं (for -लेपकम्). T मुहूर्तमनुलेपकं; Gs मुहूर्तकम्; M1.2 अमूर्तमनलोपमं. —^c) Ks अगुणे. —^a) K2.4 B1.2.4 D1 पश्यति (for मुच्यते).

12 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K4 D1 -संस्कारान् (for -संकल्पान्). —^b) K4 D1 सर्वाज (for बुद्ध्या). — M2 om. (1 hapl.) 12^a-14^a. B3.4 Dn1 D5.6 ins. after 12: B1.2 after 3:

43* सर्वसंस्थाननिर्मुक्तो निर्ममो निष्परिश्रमः ।
 उपशाम्येन्द्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः ।

[(L. 1) Dn1 D5.6 -संस्कार- (for -संस्थान-). Dn1 D5.6 निर्द्वंद्वो (for निर्ममो). — (L. 2) Dn1 D5.6 तपसा (for उपशाम्य-).]

13 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. Ś1

परमाप्नोति संशान्तमचलं दिव्यमक्षरम् ॥ १३
 अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 यज्ज्ञात्वा सिद्धमात्मानं लोके पश्यन्ति योगिनः ॥ १४
 तस्योपदेशं पश्यामि यथावत्तन्निबोध मे ।
 यैर्द्वारैश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५
 इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।
 तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं ततो योक्तुमुपक्रमेत् ॥ १६
 तपस्वी त्यक्तसंकल्पो दम्भाहंकारवर्जितः ।

मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १७
 स चेच्छक्रोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि ।
 तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १८
 संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ।
 तथायमात्मनात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ १९
 यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति ।
 तथारूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ २०
 इपीकां वा यथा मुञ्जात्कश्चिन्निर्हृत्य दर्शयेत् ।

missing (cf. v. l. 1). M₂ om. 13 (cf. v. l. 12).
 —^a) T₁ G₂ M₄ संसारैस् (for संस्कारैस्). —^c) M₁
 हरिम् (for परम्). K_{2,4,5} D₁ ज्ञातो वै; D_{5,6} यः
 ज्ञातो; G₁ वै ज्ञातो; G₂ तं ज्ञातो; G₃ M_{3,4} संज्ञातो
 (for संशान्तम्). —^d) K₃ अमलं; K₄ D₁ अयनं;
 T₂ G₃ M_{3,4} ह्यचलं (for अ^०). B (except B₈) D_{o1}
 D_{n1} D_{2,3,5,6} नित्यम् (for दिव्यम्). K₄ D_{1,2} अक्षयं.
 K₁ अमलं दिव्यचक्षुषं.

14 S₁ missing (cf. v. l. 1). M₂ om. 14^{ab} (cf.
 v. l. 12). —^a) K_{2,5} G_{1,2} M₄ यं ज्ञात्वा; B D
 (except D₁) युञ्जतः (for यज्ज्ञात्वा). B_{1,2} D₁₋₆
 सिद्धिम्; G₃ बुद्धम् (for सिद्धम्). M₁ यं ज्ञात्वा सिद्धि-
 माप्नोति. —^d) K₄ D₁ M_{3,4} (inf. lin. as in text)
 योगे; B D_{o1} D_{n1} D₂₋₆ यथा; M_{1,2} योगं (for
 लोके).

15 S₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) D_{1,4} वक्ष्यामि
 (for पश्यामि). —^b) K₄ D₁ यथावत्तं (for वत्तन्).
 —^c) T G M_{1,2,4} (inf. lin.) यैर्यो (T₁ G₁ भौ-
 रैर्भावय (M_{1,2} ये) नित्यं.

16 S₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ om. (hapl.)
 16-17. —^a) K_{1,3,5} G M₄ [उ]प-; T₁ सु-; M₁₋₃
 [अ]पि (for तु). K_{1,3} संयम्य (for संहृत्य). —^b) T
 G_{1,3} M₃ धारयन्. K₁ मनोत्मानि निधाय च; K_{2,5}
 मनो हृदि विधा (K₂ चा) रयन्; K₃ मनस्सिन्निधाय
 च; D₁ मनो हृदि विधारयेत्; G₃ M_{1,2} मनोत्मानि विधा-
 रयन्. — G₃ om. (hapl.) 16^c-18^d. D₁ om. 16^{cd}.
 —^d) G₂ यातुम् (for योक्तुम्). K₃ अनु- (for उप-).
 K₂ B D (except D₁; D₁ om.) मोक्षयोगं समाचरेत्;
 T मोक्षयोगमुपाविशत्.

17 S₁ missing (cf. v. l. 1). K₄ G₃ om. 17 (cf.
 v. l. 16). —^{ab}) G_{1,2} नित्य- (for सत्त-). B D

(except D₁) तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथा (D_{5,6} स
 समा) चरेत्. —^c) T₂ मनस्वी (for मनीषी). K (K
 om.) B_{2,4} D T₁ G₁ विप्र. —^d) B₂ D₂₋₆ M₂.
 पश्यन् (for पश्यति).

18 S₁ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 18^{ab} (cf.
 v. l. 16). K_{1,3} M₄ om. (hapl.) 18. —^a) B₁.
 तच्च; T₁ G₁ न (for स). D₁ वै (for चैत्). K
 [अ]हं (for [अ]यं). —^b) K_{2,4,5} D₁ आत्मना (for
 ति). D_{5,6} योक्तुमात्मनि मानसं. — D₁ om. (hapl.)
 18^{cd}. —^c) T G₃ सन्; G₁ तु (for स). D_{o1}
 तत्र एकान्तशीलस्य. —^d) K₄ D₁ आत्मना (for आ-
 त्मनि).

19 S₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 19-20.
 —^a) K₄ D₁ सर्वतश्चेतनायुक्त. —^b) G₂ M नियत-
 द्रियः (for विजि^०). —^c) M_{1,2} यथा (for तथा).
 B_{1,3} D (except D_{o1} D₁) T G₂ य; M_{1,2} यथा (for
 [अ]यम्). T₂ G₂ आत्मनि (for ना). —^d) K₃
 lacuna; K₅ D₁ साधु युक्तं; B_{1,3} D_{n1} D₂₋₆ संप्रयुक्तः
 (for साधु युक्तः).

20 S₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 20 (cf. v. l.
 19). K_{1,3,4} D₁ om. (hapl.) 20. —^b) K₅ दृष्टं
 (for दृष्ट्वा). T₁ M_{1,2} दृष्टमन्यम् (T₁ स्व) साविति; G₂
 M_{3,4} दृष्टं मन्यत्. —^c) K₅ महत्मानं (for दृष्ट्वा).
 —^d) K₅ साधु युक्तं; D_{5,6} संप्रयुक्तः (for साधु युक्तः).

21 S₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂ G₃ इपी-
 कायां; B D_{o1} D_{n1} D_{2,4,5} कां च; G₂ इपीकांताद्
 (for कां वा). K_{2,4} D₁ मुञ्जां; T G₃ मौञ्जी (for
 मुञ्जात्). —^b) K₅ क्वचिन्; M₂ किंचिन् (for कश्चिन्).
 K₅ निजित्य; B₁₋₃ निष्काम्य; B_{1,3} D (except D₁)
 निष्कृत्य (for निर्हृत्य). —^c) B_{1,2,4} (marg. as in text)
 योगान् (for योगी). K₄ विवृणम्; B₁₋₄ D_{o1} निष्क-

अश्वमेधपर्व]

आश्वमेधिकपर्व

योगी निष्कृष्टमात्मानं तथा संपश्यते तनौ ॥ २१
 युद्धं शरीरं तस्याहुरिपीकामात्मनि श्रिताम् ।
 एतन्निर्दर्शनं प्रोक्तं योगविद्धिरनुत्तमम् ॥ २२
 यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक्पश्यति देहभृत् ।
 तदास्य नेशते कश्चिन्नैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २३
 अन्योन्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
 विनिवृत्त्य जरामृत्यु न हृष्यति न शोचति ॥ २४
 देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ।

ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशश्वतम् ॥ २५
 विनश्यत्स्वपि लोकेषु न भयं तस्य जायते ।
 क्लिश्यमानेषु भूतेषु न स क्लिश्यति केनचित् ॥ २६
 दुःखशोकमयैर्घोरैः सङ्गलेहसमुद्भवैः ।
 न विचाल्येत युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २७
 नैनं शस्त्राणि विध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते ।
 नातः सुखतरं किंचिल्लोके कचन विद्यते ॥ २८
 सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति ।

(B_{1,2} 'का'म्य; D_{n1} D₂₋₆ निष्कृष्य; D₁ विकृष्टम्;
 T M निष्कृष्टम्; G₁ निष्कृष्टम् (sic); G₂ निविष्टम् (for
 निष्कृष्टम्). B D (except D₁) चात्मानं (for आ').
 —^a) K₂ M₁₋₃ यथा (for तथा). M₄ ततः (for तनौ).
 B D (except D₁) तथा प (D₃ सम्यक्पश्यति देहतः).

22 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) B_{1,2} D_{n1}
 D₂₋₆ M इति; G₁ तं च (for तस्य). —^b) K B₁
 D_{o1} D_{1,4-6} M₁₋₃ चात्मानि (for आ'). B_{1,2} T G₃ M₂
 स्थितं (for श्रिताम्). — K₃ om. 22^{ad}. —^d) M₁₋₃
 अनंतरं (for अनुत्तमम्).

23 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K_{4,5} D_{1,6}
 T₁ M_{1,2,4} यथा (for यदा). K_{1,5} D₁ तु; D₆ ह;
 T₁ [अ]भि- (for हि). G₁ यथाहमुक्तमात्मानं. —^b)
 T₁ पश्यन् (for सम्यक्). K₄ D₁ पश्येच्च (for पश्यति).
 K₃ साधुरूपः प्रपश्यति. — K₃ om. 23^{ad}. D₁ om. 23°.
 D₄ om. 23°-24^b. —^c) G₁ तथा (for तदा). G₂
 नेदते; G₃ नेगते (for नेशते). B D_{o1} D_{n1} D_{2,3,5,6}
 न तस्येश्वरः कश्चित्; T₁ M₄ (inf. lin.) तदास्य केशवे
 भक्तिसु. —^d) M₁ त्रैलोक्यं च. M₂ यत् (for यः).
 D₃ त्रैलोक्येपि च यः प्रभुः.

24 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). D₁ om. 24^{ab} (cf.
 v. l. 23). —^a) B₁ D_{n1} D_{5,6} T₂ अन्यान्याश्च; G₃
 M₁₋₃ अन्योन्यं. K_{2,5} G₂ अन्या अन्याश्च तनवो (K₂ हि
 तनुर); K₄ D₁ अन्योन्यश्चैव विहितो; G₁ अन्या अन्यैश्च
 तनवो. — B_{3,4} ins. after 24^b; D_{o1} after 24:

44* सम्यग्युक्त्वा स आत्मानमात्मन्येवावतिष्ठते ।

—^c) B₃ विनिवर्त्त; D₅ कृत्य; T हृत्य; G₁ भित्त;
 G₂ गृह्य (for वृत्त्य). K₄ D_{4,5} जरी; B₅ यथा (for
 जरा). K_{1-3,5} D₁ मृत्युर् (sic); K₄ B₅ D_{n1} D₂₋₆
 M_{1,2} मृत्युं. G₃ विनिवर्त्त्य निरावृत्त्य. —^d) B D
 (except D₁) न शोचति न हृष्यति.

25 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) The portion
 of the text from चत्वं up to तदापि हि र (in 50^d)
 lost in K₁, on a missing folio. D_{o1} G₂ देहस्य
 D_{5,6} युक्तत्वं (for देवत्वं). —^b) K_{4,5} D₁ G₃ युक्त
 K_{3,4} D_{1,5,6} वशे (for वशी). —^c) T₂ हित्वा (for
 हित्वा).

26 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v.
 l. 25). D₄ om. 26. —^a) M_{1,2} विनिवर्त्तस्तु (hyper-
 metric); M_{3,4} विनशस्तु. B₅ D_{n1} D_{2,3,5,6} T₁ च
 भूतेषु (for [अ]पि लोकेषु). —^b) K₂₋₅ D₁ भयं तस्य न
 जायते. —^c) M_{1,2} क्लिश्यमानेषु (for क्लिश्य'). D_{5,6}
 वेदेषु (for भूतेषु). —^d) K_{2,4} B₂ D₁ transp. न and
 स. K₃ स क्लिश्येत; B₃ क्लिश्यति स (by transp.); T₂
 G₂ संक्लिश्यति. K_{2,4,5} B₁₋₄ D₁ कर्हिचित् (for केन').

27 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf.
 v. l. 25). M_{1,2} om. 27. —^a) K₄ भयैर्; G₁ मलैर्;
 G₂ गलैर् (for भयैर्). T₁ G₃ स्नेहैः (for घोरैः).
 —^b) T₁ सम्यक्लेह; M₄ (inf. lin.) संगदोष- (for
 'स्नेह'). G₂ समाजर्जैः (for समुद्रजैः). —^c) K_{2,4,5}
 D₁ चाल्यते हि; K₃ B₃₋₅ D_{o1} D_{n1} D₂₋₆ विचाह्यति.
 — After 27, B_{1,2,5} D_{o1} ins. 46* and B_{3,4} ins. 46*
 and 47*.

28 With 21^{ab}, cf. 6. 24. 23^{ab}. Ś₁ missing (cf.
 v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l. 25). —^a) K_{2,4,5}
 D₁ भिदंति; B₁₋₃ T₂ G_{1,2} M_{3,4} विध्यन्ति; D_{n1} D₄
 वध्यन्ते; D_{5,6} बाध्यन्ते; G₃ M₂ वध्यन्ति. —^b) K₃
 चापि (for चास्य). G₃ जायते (for विद्यते). B_{2,5} D_{o1}
 T₂ G₁ M मृत्युश्चास्य न विद्यते. —^c) T G₃ ततः; G₁
 अतः (for नातः). K₃ परतरं (for सुख'). —^d) G₁
 कुत्र च (for कचन). K₂ D_{n1} D_{2-4,6} G₁ M क्लिश्यते
 (for विद्यते). T G₃ तस्य लोके न विद्यते. — After
 28, K_{2,4,5} D₁ ins.:

तदैव न स्पृहयते साक्षादपि शतक्रतोः ॥ २९
निर्वेदस्तु न गन्तव्यो युञ्जानेन कथंचन ।
योगमेकान्तशीलस्तु यथा युञ्जीत तच्छृणु ॥ ३०
दृष्टपूर्वा दिशं चिन्त्य यस्मिन्संनिवसेत्पुरे ।
पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनश्चार्यं न बाह्यतः ॥ ३१
पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन्यस्मिन्नावसथे वसेत् ।
तस्मिन्नावसथे धार्यं सबाह्याभ्यन्तरं मनः ॥ ३२

45* सदैव मुक्तसंसारो भवत्यात्मनि योगतः ।

[K₄ यदैव; D₁ पादैवि- (for सदैव).]

29 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l. 25). K_{2,4} D₁ om. 29^{ab}. B_{1,6} D_{o1} repeat 29^{ab} after 47* and D_{n1} D_{2,3,5,6} do so after 30^b. —^a) B₁ (second time) युक्तो; B₄ D_{o1} (second time) शुद्धं; D_{n1} (second time) युक्ता; D₃ (first time) भुक्त्वा; G₈ उक्तो; M_{1,2} उक्त्वा (for युक्त्वा). B_{1,2} D₂₋₆ (B₁ D_{2,3,5,6} first time) स; D_{o1} (first time) T₁ G₁ M यथा; G₂ [आ]त्मना (for यदा). —^b) B₁ D₂₋₆ (B₁ D_{2,3,5,6} first time) प्रतिष्ठते (for प्रपश्यति). — D₈₋₆ ins. after 29^b: B D_{o1} after 27 :

46* विनिवृत्तजरादुःखः सुखं स्वपिति चापि सः ।

[B₃ -मृत्युः; B₄ -दुःखं (for -दुःखः). B₁ विनिवृत्तो जरादुःखात्; D_{o1} वृत्तं जरादुःखं (for the prior half).]

— B_{3,4} D₈₋₆ cont.: B_{1,6} D_{o1} ins. after the first occurrence of 29^b: B₂ D_{n1} D₂ after 29^b:

47* देहान्यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम् ।

— B_{1,6} D_{o1} D_{n1} D_{2,3,5,6} read 29^{ad} after the second occurrence of 29^{ab}. —^a) D_{o1} तदैव; T G तथैव; M_{1,2} स चैनं (for तदैव). D_{o1} [ए]नं (for न). D₁ G_{1,2} स्पृहयति. D_{6,6} तथैव नश्यते विद्या; M_{3,4} तथैव निस्पृहयति. —^b) T G M_{3,4} मरुत्पतेः (for शतक्रतोः).

30 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l. 25). —^a) M_{1,2} सर्वेदं (for निर्वेदस). K₄ B₁ D₁ च (for तु). K₂ B D कर्तव्यो (for गन्तव्यो). —^b) D (except D_{n1} D₁) युञ्जानेन (for युञ्जा). K₃ कदाचन (for कथं). — After 30^b, D_{n1} D_{2,3,5,6} read 29 (29^{ab} repeated). —^c) K₃ शीलश्च; K₄ D₁ M_{1,2} शीलस्य. —^d) B_{3,5} D (except D_{o1} D₁) विंदति (for युञ्जीत).

प्रचिन्त्यावसथं कृत्स्नं यस्मिन्कायेऽवतिष्ठते ।
तस्मिन्काये मनश्चार्यं न कथंचन बाह्यतः ॥ ३३
संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्जने वने ।
कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् ॥ ३४
दन्तांस्तालु च जिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च ।
हृदयं चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३५
इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन ।

31 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l. 25). —^a) K_{2,5} ज्ञात्वा; K₄ D₁ ज्ञाय; S (except M_{1,2}) ज्ञात्वा (for चिन्त्य). —^b) D_{o1} M₄ स; G₈ न (for सं-). K_{2,4,5} -निविशेत् (for 'वसेत्'). K₂ परे; T₂ M_{1,2} पुरा; G₂ पुरीं (for पुरे). —^c) G₈ पुनश्च (for पुरस्य). K₄ D₁ [अ]भ्यन्तरं. B₁₋₃ चापि; B₄ चास्य (for तस्य). —^d) K₄ D₁ समाश्चर्यं; K₅ न चाश्चर्यं; B D_{o1} D_{n1} D₂₋₆ T₁ मनः स्थाप्यं; G₈ मनश्चार्यं (for 'श्चार्यं').

32 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l. 25). —^a) G₈ पुनश्च (for पुरस्य). M तिष्ठेद् (for तिष्ठन्). —^b) K_{3,4} B_{3,4} T₁ G M_{1,2,4} चार्यं; T₂ कार्यं; M₃ चास्य (for धार्यं). —^c) G₈ न (for सं-). B_{3,5} D (except D_{n1} D₁) G_{1,2} M_{3,4} सबाह्याभ्यन्तरे मनः.

33 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l. 25). D₄ om. 33. —^a) M_{1,2} प्रयांति (for प्रचिन्त्य). K₃ B D (except D₁; D₄ om.) [अ]वसथे; T₁ च तथा (for [अ]वसथं). —^b) K₄ अस्मिन्. B_{1,2,5} D_{n1} D_{2,3,5,6} T G₈ काले (for काये). K₂ च; D_{n1} D_{2,3,5,6} स (for सव-). B₃ D_{n1} D_{2,3,5,6} T₁ G₈ तिष्ठति. —^c) D₂ T यस्मिन् (for तं). K₄ M₄ (inf. lin. as in text) कार्ये; B_{1,6} D_{n1} D_{2,3,5,6} T₂ G_{2,3} काले (for काये). K₂ मनः कार्यं; K₄ D₁ यमाश्चर्यं; K₅ मनो धार्यं; B₅ D_{n1} D_{2,3,5,6} मनश्चार्यं (for 'श्चार्यं'). —^d) Bom. ed. च किंचन (for कथंचन). K₃ विकिरोति न बाह्यतः (sic).

34 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l. 25). —^a) D₁ तन् (for सं-). —^b) K₂ D_{n1} D₂ निर्घोषं; K₃ निर्दोषं. K₂₋₅ D₁ T₁ G_{1,2} M_{1,2} शुने (for वने). —^c) K_{2,3} B₃ कायस्याभ्यन्तरं (B₃ 'रे'); M₃ कायमाभ्यं. —^d) K₃ G₂ एकांतः; G₁ M_{1,2} एकाग्रम् (for 'ग्र:'). M_{1,2} अपि (for परि-).

35 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l.

पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्बलम् ॥ ३६
 भुक्तं भुक्तं कथमिदमन्नं कोष्ठे विपच्यते ।
 कथं रसत्वं व्रजति शोणितं जायते कथम् ।
 तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च पोषति ॥ ३७
 कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ।
 वर्धन्ते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् ।
 निरोजसां निष्क्रमणं मलानां च पृथक् पृथक् ॥ ३८
 कुतो वायं प्रश्वसिति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः ।

कं च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मायमात्मनि ॥ ३९
 जीवः कार्यं वहति चेच्चेष्टयानः कलेवरम् ।
 किं वृणो कीदृशं चैव निवेशयति वै मनः ।
 याथातथ्येन भगवन्वक्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ४०
 इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ।
 प्रत्यब्रुवं महाबाहो यथाश्रुतमरिंदम ॥ ४१
 यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य कोष्ठं भाण्डमना भवेत् ।
 तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनो द्वारैरनिश्चलैः ।

25). D₄ om. 35. —^a) D₀₁ D_{n1} D₈ T ताहुं.
 —^b) T₁ G₁ गळ; G₈ M_{8.4} गळ; M_{1.2} तलं (for
 गळ). —^c) K_{4.5} D₁ [ए]व (for [अ]पि). —^d)
 T₂ तदा; M_{1.2} यथा (for तथा).

36 Ś₁ missing (cf. v. 1. 1). K₁ missing (cf. v. 1.
 25). —^a) K₂ B (except B₄) D₀₁ तदा; K₄ D₁
 ततः; K₆ तथा (for मया). —^c) K₃ T G_{1.8} एवेदं;
 B_{1.2.4} एवैनं; D_{4.6} अप्येवं; G₂ एवं स (for एवेमं).
 K_{2.4.5} D₁ अपृच्छपुनरेवाहु (K₄ D₁ थ). —^d) B₂
 योग- (for मोक्ष). K₂ D₀₁ सुदुर्लभं; K₈ M 'विदं;
 K₄ D₁ 'धरं (for 'वचम्).

37 Ś₁ missing (cf. v. 1. 1). K₁ missing (cf. v. 1.
 25). Before 37, K₄ D₁ ins. शिष्य उवाच. —^a)
 K₂ भुक्ते (for अन्नं). T₂ कटे; G₃ काये (for कोष्ठे).
 M_{1.2} अन्नं कंठे विचर्यते (for 37^b). B₅ D_{n1} D₂₋₈ भुक्तं
 भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते. —^c) K₄ D₁ च सत्त्वं
 (for रसत्वं). K₄ सृजति (for व्रजति). —^d) B D₀₁
 D_{n1} D₂₋₈ शोणितत्वं कथं पुनः (B_{1.2} हि वा); D₁ शोणितं
 च जायते क्वचित् (hypermetric). — D₄ reads 37^c-39^b
 after 40^a. —^e) K_{2.3} B₈ D₁ T G M₄ कथं; D₀₁
 ततो (for तथा). T₁ G M₄ (inf. lin. as in text)
 मांसश्च (for मांसं). M_{1.2} मांसं च मेदो मज्जां च. —^f)
 K₃ पश्यति; D' (except D₀₁) योषि (D₁ 'ष)ति; T₁
 G_{1.2} पोषयेत्; T₂ G₃ शोषयेत् (for पोषति).

38 For the sequence in D₁, cf. v. 1. 37. Ś₁
 missing up to 38^c (cf. v. 1. 1). K₁ missing (cf. v. 1.
 25). —^b) K_{3.4} B_{1.2} D₀₁ D₁ शरीरिणः (for 'णाम्).
 K₂ प्रमदंति शरीरिणः. —^c) D_{2.6} T₁ G₃ वर्धते. —^d)
 Ś₁ D₂ M₂ वर्धते. D₂ वा; G₂ तत् (for च). K₈
 तथा बलं; K₄ कथं फलं; D_{6.8} बलं कथं (by transp.).
 —^e) K₂ D_{5.6} निरोधनं; K₅ D_{n1} D₂₋₄ 'धानां; G₁
 निरासनं; M₁ निरोधसां (for 'जसां). B₃₋₈ D (except

D₁) T निर्गमनं; G₁ M निष्कसनं (for निष्क्रमणं).
 उच्चारणां मलानां च. —^f) G₁ कथं (for the second पृष्ठ

39 For the sequence in D₁, cf. v. 1. 37.
 missing (cf. v. 1. 25). —^a) Ś₁ K₈ वायुं; G :
 (for वायं). Ś₁ T₁ G प्रश्वसति; K_{2.3.5} D_{1.2} निःश्वस-
 (K₂ D₂ 'सि)ति; K₃ उच्छ्वसिति; B_{1.2} प्रस्वपिति (for
 प्रश्वसिति). —^b) Ś₁ K₆ D₂ T₂ G उच्छ्वसति; K₈ D₆
 निश्चसति; D₅ न श्वसिति (for उच्छ्व). K₄ D₁ [अ]थ
 (for [अ]पि). K₄ D₁ कथं; K₃ कुतः (for पुनः).
 —^c) S कथं देहम् (for कं च देशम्). —^d) D₀₁ D₁
 T₂ G_{2.8} M [आ]त्मानम् (for [आ]त्मायम्).

40 K₁ missing (cf. v. 1. 25). —^a) K₈ B₁ G₁
 कथं; M_{1.2} कोयं (for कार्यं). K_{2.4.5} च वहति; B_{1.5}
 G₁ वहति च (for वहति चेच्). Ś₁ जीवः कथं चरेत्काये.
 —^b) K₆ B D (except D₁) T₁ G चेष्टमानः; T₂
 शोषयानः (for चेष्ट). S कलेवरं. —^c) Ś₁ K₈ किं-
 वृणोः (for किं वृणो). B₈ D₀₁ कीदृशश्च; G₁ कीदृशी. K₅
 चैवं. —^d) Ś₁ K₃ खे; K₂ T₁ G₂ M_{1.2} मे; B_{1.2}
 वां (for वै). K_{3.4} B D (except D₁) T₁ पुनः (for
 मनः). — After 40^a, D₁ reads 37^c-39^b. —^e) Ś₁
 K₃ D₀₁ D_{5.6} T₁ G₃ M₂ याथातथ्येन. —^f) D₀ कर्तुम्
 (for वक्तुम्). B₂ अर्हति. D_{5.6} भवान् (for अनघ).

41 K₁ missing (cf. v. 1. 25). —^a) K₄ D₁ ह्यु-
 कोहं परिज्ञाने. —^c) K_{2.3} M₄ प्रत्यब्रुवं; K₅ 'ब्रवीन्
 (sic) (for 'ब्रुवं). T G₃ -ब्राह्म (for -बाहो).

42 K₁ missing (cf. v. 1. 25). —^a) K_{3.4} T' G
 M₄ स्वकोष्ठे; T₁ प्रकोष्ठे. Ś₁ K₈ निक्षिप्य. M_{1.2} तथा
 कोष्ठेष्ववक्षिप्य. —^b) Ś₁ K₂₋₅ D_{n1} D₁₋₆ भाण्डं;
 B_{5.6} D₀₁ कोषं; T G M_{3.4} गोष्ठे (for कोष्ठं). M_{1.2}
 भाण्डं विना (for भाण्डमना). —^c) D₃ स्वकाले; G₁
 स्वयं च; G₃ M₄ स्वकायं; M_{1.2} स्वकोष्ठे. Ś₁ K₈

आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४२
 एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा नचिरादिव ।
 आसादयति तद्ब्रह्म यदृष्ट्वा स्वात्प्रधानवित् ॥ ४३
 न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
 मनसैव प्रदीपेन महानात्मनि दृश्यते ॥ ४४
 सर्वतःपाणिपादं तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
 जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्संप्रपश्यति ॥ ४५
 स तदुत्सृज्य देहं स्वं धारयन्ब्रह्म केवलम् ।
 आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ॥ ४६

इदं सर्वरहस्यं ते मयोक्तं द्विजसत्तम ।
 आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ शिष्य यथासुखम् ॥ ४७
 इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः ।
 अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणश्छिन्नसंशयः ॥ ४८
 वासुदेव उवाच ।
 इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजपुंगवः ।
 मोक्षधर्माश्रितः सम्यक्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९
 कञ्चिदेतच्चया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा ।
 तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुतवानेतदेव हि ॥ ५०

निक्षिप्य; K₂, 4, 5 D₁ संक्षिप्य. D₅, 6 स्वकाये च तथा-
 क्षिप्य. — ^a) Ś₁ K₃ अनिश्रलं; K₂ B₂ च निश्चलैः;
 K₄ D₁ असंयमैः; G₃ अनिश्रयैः (for 'श्रलैः'). — ^c)
 K₃, 5 मार्गे तु; G₁ M₁ 2 मार्गेण (for मार्गेत). — ^f)
 Ś₁ M₁ 2 -वर्जयन्; B₃ -मार्जयेत् (for -वर्ज°). G₁, 2
 प्रमादमप (G₂ 'व'मार्जयन्).

43 K₁ missing (cf. v. l. 25). — ^b) G₂ अचिराद्
 (for नचि°). T G₃ स च (for इव). — ^c) Ś₁ K₃
 आवेद्यति (for आसाद°). M₂ आसादयत तं ब्रह्म (sic).
 — ^a) D₅ G₃ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). G₂ प्रसादवान्; M₄
 (inf. lin. as in text) प्रधानवान्.

44 K₁ missing (cf. v. l. 25). The portion of
 the text from 44 up to the end of this adhy. is
 lost in D_{n1}, on a missing folio. — ^a) K₁ च (for
 तु). — ^b) K₂ भव (sic) (for न च). — ^c) K₄, 5 D₁
 M₁, 2 मानसेन; T G M₃, 4 मनसा तु (for 'सैव'). D₃
 G₁, 3 M₁, 2 प्रदीप्तेन. — ^d) B Dc₁ D₂-5 T G M₁, 2
 आत्मा प्र- (B₁-3 Dc₁ स) (for आत्मनि).

45 K₁ missing (cf. v. l. 25). D_{n1} missing (cf.
 v. l. 44). 45^{ab} = (var.) 6. 35. 13^{ab}. — ^a) Ś₁ K₃
 B -पादांतः (Ś₁ 'ताः'); K₂, 4 Dc₁ D₁-4 -पादोयं; K₅
 -पादौ च; D₅, 6 T G₃ M₄ -पादं त्व; G₂ -पादं तु;
 M₁-3 -पादांतं (for -पादं तं). — ^b) Ś₁ -शिरोमुखाः;
 K₂-4 B Dc₁ D₁-4, 5 'मुखः'. — After 45^{ab}, N (K₁
 D_{n1} missing) T₃ ins. :

48* सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
 [= (var. 6. 35. 13^{cd}). Ś₁ K₄ D₃ श्रुतिमल्लं. D₃
 आत्मनि (for आवृत्य).] — ^c) M₂, 3 जीवन् (for जीवो). — ^d) D₅ संप्रदृश्यते.

46 K₁ missing (cf. v. l. 25). D_{n1} missing (cf.
 v. l. 44). — ^a) B₃ एनम् (for स तद्). B₁ D₅, 6

देहे. T तं; G₃ तद् (for स्वं). — ^b) D₅ धारयेद्;
 T₂ ध्यायेतद्; G₁ पारयेद् (for धारयन्). — ^a) K₂, 4, 5
 D₁ च पिबन् (for प्रहसन्). — After 47, K₂, 5 D₂-6 ins. :

49* तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि ।

[D₃ तदेव मन्यं कृत्वा (for the prior half). K₃
 मोक्षद्वारेण सर्ववित् (for the post. half).]

47 K₁ missing (cf. v. l. 25). D_{n1} missing (cf.
 v. l. 44). — ^a) Ś₁ (sup. lin.) प्रश्नः; K₅ D₅ M₄
 सर्वं (for सर्व°). K₄ D₁ च (for ते). T G₃ एवं सर्वं
 मयोक्तं ते. — ^b) T G₃ रहस्यं (for मयोक्तं). B D
 (except D₁; D_{n1} missing) मया मोक्तं द्विजोत्तम.
 — ^c) M₁, 2 आपृच्छय. G₃ आपृच्छेय गमिष्यामि. — ^d)
 Ś₁ K₃ B₁, 2, 5 D₂-6 विप्र (for शिष्य).

48 K₁ missing (cf. v. l. 25). D_{n1} missing (cf.
 v. l. 44). — ^b) K₂, 5 तदा; K₃ D₁ तथा (for मया).
 — ^c) K₂, 4, 5 B₅ D₁ अ (K₂, 4 आ)गच्छच्च; K₃ D₁-3
 आगच्छत; B₁, 2 G₂ M अगच्छत्स; T₂ G₃ 'च्छदैः; G₁
 'च्छतु (for 'च्छत). — ^d) B Dc₁ D₂-5 M₄ ब्राह्मणः
 संशि (D₃, 4 M₄ संसि)तवतः. — After 48, Ś₁ K₃ M₄
 ins. an addl. colophon [Sub-parvan : Ś₁ K₃ M₄
 अनुगीता. — Adhy. no. : Ś₁ 21; M₄ 19].

49 K₁ missing (cf. v. l. 25). D_{n1} missing (cf.
 v. l. 44). G₃ M₁-3 om. the ref. T G₁, 2 M₄
 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^a) G₂ इत्युक्तः. D₁ T
 G₃ M₄ (inf. lin.) पार्थं (for वाक्यं). — ^b) K₃
 आमन्त्र्य; K₄ D₁ मां वाक्यं; T G₃ M₄ (inf. lin.)
 वाक्यं मां; G₂ M₃, 4 महार्थं (for मां पार्थं). K₂ B₁, 2, 5
 D₁ G₁, 2 -सत्तमः; K₃ D₂, 2, 5, 6 -सत्तम (for -पुंगवः).
 — ^c) K₂, 4, 5 D₁ -धर्मावृतं; K₃ B₃, 4 T G M₄ 'श्रितं.

50 D_{n1} missing (cf. v. l. 44). K₁ missing up

नैतत्पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः ।
 नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ५१
 सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ ।
 कच्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मर्त्येनान्येन केनचित् ॥ ५२
 न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
 नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५३
 क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।
 न चैतदिष्टं देवानां मर्त्ये रूपनिवर्तनम् ॥ ५४
 परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।

यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा दुःखं सदा सुखी ॥ ५५
 एवं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
 स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ५६
 किं पुनर्ब्राह्मणाः पार्थ क्षत्रिया वा बहुश्रुताः ।
 स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ५७
 हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्य साधने ।
 सिद्धेः फलं च मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्णयः ।
 अतः परं सुखं त्वन्यत्किं नु स्याद्भरतर्षभ ॥ ५८
 श्रुतवान्श्रद्धानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव ।

to तदापि हि र (in 50^a) (cf. v. l. 25). —^a) G₃ कचिद् (for कचिद्). G₁ एवं (for एतत्). —^b) T G_{2,3} एकांत- (for एकाग्र-). —^c) T₂ G_{1,3} M तथा (for तदा). K_{2,4,5} D₁ च; G₁ यो (for हि). K_{2,4,5} D₁ रणस्यस् (for रथ^१). D₁ हि (for त्वं). —^d) T₁ स्मृतवान् (for श्रुत^२). B_{2,4} ह (for हि).

51 D₁ missing (cf. v. l. 44). —^a) G₃ पार्थस्य (for पार्थ सु). G₁ न तत्पार्थमिति ज्ञेयं. —^c) G₁ संज्ञेन (for संज्ञेन). G₃ न तेनाक्षरसंज्ञेन; M₂₋₄ नरेण कृतसंज्ञेन. —^d) Ś₁ विज्ञितेन; Ś₁ (marg.) D₂₋₃ T₂ G₂ विज्ञितेन; K_{2,4,5} D₁ कृतज्ञेन; B₂₋₄ विमुग्धेन (for विदग्धेन). Ś₁ K_{1-3,5} B D (D₁ missing) T₁ [क्ष]तरात्मना (for [क्ष]कृता^३).

52 D₁ missing (cf. v. l. 44). K₄ D₁ om. (hapl.) 52-53. —^a) K₂ D_{5,6} स- (for सु). K₅ चोक्तं (for प्रोक्तं). G_{1,2} M_{3,4} रहस्यं खल्विदं प्रोक्तं; M_{1,2} न तदहमिदं प्रोक्तं. —^b) B₄ देवानामपि भारत. —^c) G_{1,2} M (M₄ inf. lin. as in text) किंचित् (for कचिन्). G₁ तु (for न). Ś₁ K_{1,3} [ए]तत् (for [ह]दं). —^d) T₂ M_{3,4} मर्त्ये न; G₁ मम न; G₂ मान्येन (for मर्त्येन). K₅ न मनुष्येण कर्हिचित्; B D₂₋₃ मनुष्येण- (D₃ 'त्यैरि)ह कर्हिचित्.

53 D₁ missing (cf. v. l. 44). K₄ D₁ om. 53 (cf. v. l. 52). —^a) T G₂ तु (for हि). T ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). D_{5,6} अन्योर्हो (by transp.). —^b) G₃ मानुषस्य (for मनुष्यस्य). S त्वष्टे. K₃ त्वामृते मानुषो नव. —^c) K_{2,5} हि (for [ए]तद्). K_{2,5} चैतत्; T₁ पार्थ; M₂₋₄ अन्यत् (for अय). T₂ G_{2,3} अन्यस्य (for अय सु). D₁ किं तदद्य स्वविज्ञेयं. —^d) T G₂ व्यामिश्रेणेति मे मतिः (= 51^b).

54 D₁ missing (cf. v. l. 44). —^a) K₅ G₂ M₂ क्रियाविक्रि. —^c) K₅ तच् (for न). Ś₁ K_{1,3} [ए]व न (K₃ ह)ष्टं (for [ए]तदिष्टं). M_{1,2} न चेदनिष्टं लोकानां. —^d) K_{2,5} B D (D₁ missing) G₂ मर्त्य- रूप-; K₃ निवर्तिनं; K₄ निवेदनं. T G_{1,3} M_{1,2,4} (inf. lin.) मर्त्यरूपरि वर्तनं (M_{1,2} 'लितं'); M_{3,4} अन्यै- रूपरि वर्तनं.

55 D₁ missing (cf. v. l. 44). —^a) K_{2,5} D₁ तत्र (for यत्र). —^d) K_{2,4,5} D₁ त्यक्तदुःखः; D₂₋₃ त्यक्त्वा देहं (for त्यक्त्वा दुःखं). K₄ D₁ G₂ सुखं (for सुखी).

56 D₁ missing (cf. v. l. 44). —^a) Ś₁ K_{1,3} B D (except D₁; D₁ missing) इमं (Ś₁ K_{1,3} एतं; D₁ इदं) धर्मं समास्थाय. —^b) 56^{add} = 6. 31. 32^{add}. —^c) G₁ हि (for अपि). —^d) B₃ ते यांति परमां गतिं.

57 D₁ missing (cf. v. l. 44). 57^{ab} = (var.) 6. 31. 33^{ab}. —^a) G₁ ब्राह्मणः. Ś₁ K₁₋₃ D₁ पुण्याः (for पार्थ). —^b) G₁ क्षत्रियो. M_{1,2} च (for वा).

58 D₁ missing (cf. v. l. 44). K₅ om. 58^{ab}. —^a) G₁ हेतुमद्वा; M₁ हेतुमपि (for 'मद्य'). D_{5,6} हेतुमुच्चैस्तदुद्दिष्टम्. —^b) Ś₁ K_{1,3} B₃ D₁ D_{3,5} T₂ G₃ M₄ (inf. lin.) उपायश्च; K₂ तथा यच्च; K₄ D₁ उपायस्य (for 'याश्च'). K₂ T₁ G_{1,2} M₃ साधनं. —^c) K_{4,5} D₁ G₃ M_{2,4} सिद्धेः; D₁ D₂₋₃ सिद्धिः; G_{1,2} सिद्धौ (for सिद्धेः). K_{3,4} D₁ T₁ G₃ मोक्षं; K₅ मोक्षाय (for मोक्षश्च). —^d) Ś₁ K_{1,3} मोक्षस्य; T₂ G₃ M₄ (inf. lin.) सुखस्य (for दुःखस्य). —^e) K₃ om. 58^{cd}. —^f) B₂ (marg.) 2-5 D (except D₁; D₁ missing) नातः परं. T च (for तु). B₂ नातः परतरं किंचित्. —^g) K_{1,3} D₁ T G₁ M किं न (K₅ T तु; D₄ च); B_{1,2} सुखं; D₁ D_{2,3,5,6} किंचित् (for

यः परित्यजते मर्त्यो लोकतन्मसारवत् ।
एतैरुपायैः स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ५९

एतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किंचन ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
दंपत्योः पार्थ संवादमभयं नाम नामतः ॥ १
ब्राह्मणी ब्राह्मणं कंचिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् ॥ २
कं नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ।

न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३
भार्याः पतिकृताल्लोकानामुवन्तीति नः श्रुतम् ।
त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४
एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसन्निव ।
सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५
ग्राह्यं दृश्यं च श्राव्यं च यदिदं कर्म विद्यते ।

किं नु).

59 Dn1 missing (cf. v. 1. 44). —^a) Ś1 K1.4 D1 श्रद्धावान्; K5 B4 बुद्धिमान्; B1-3, 5 Dc1 D2-6 बुद्धिमान् (for श्रुतवान्). —^b) D6 G1 भारत (for पाण्डव). K4 पराक्रांतस्य पांडव; G2 पारंगता च भारत. —^c) K8 partly damaged. K1.3 B D1-4 परित्यज्यते (sic); D8 'वज्रते. —^d) B2 लोके (for लोक-). Ś1 K8 B (except B5) Dc1 D3.5.6 -सारम् (for -तन्म). K4 D1 समाचरन् (for असारवत्). D4 मर्त्यो वै लोक-सारवत्. —^e) D2-6 S अवामुते.

60 Dn1 missing (cf. v. 1. 44). K8 om. 60^{ab}. —^a) Ś1 K1 G1.2 M एतद् (for एव). —^b) B1 and Bom. ed. नातो; M1.2 जितो (for नातो). M1.2 केचन (for किंचन). —^c) G3 षण्मासान्; M4 षण्मास-. —^d) K2.4.5 D1 पार्थ योगः (K2 'गं) (by transp.).

Colophon missing in Dn1. — Sub-parvan: Ś1 K1.8.5 B Dc1 D2-6 M4 अनुगीता; M1.2 उपगीता. — Adhy. name: K2.4 ब्राह्मणसिद्ध (K4 सिद्धब्राह्मण) प्रोक्ता गीता; D1 ब्राह्मणप्रोक्ता गीता; D5.11 श्रीभगवद्-जुनसंवादः; T मोक्षविवरणं; G3 मोक्षधर्मविवरणं; M1.2 योगरहस्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 22; D1 T2 G1.2 M 19 (as in text); T1 G3 20.

20

1 T G श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^a) B D (except D1) संवादो. —^d) Ś1 M1-3 अभयं (for अभयं). B D (except D1) योभवन्नरतर्षभ; T1 अभयं कामकामितः; G2 'यं कामनामतः.

2 ^a) Ś1 कश्चिन्; K4 G8 काचिन् (sic). —^c) K4.5 D1 G1 M1.2 विविक्तम्. — K4 D1 om. (hapl.) 2^d-3^c. —^d) K2.5 भर्तारमिदमब्रवीत्; B1.2 Dc1 भर्तारं सा स पृ (Dc1 सानुपृ)च्छति; B1 'रमनुपृच्छति.

3 K4 D1 om. 3^{ab} (cf. v. 1. 2). Before 3, M1-3 ins. ब्राह्मणी. —^a) B5 Dc1 T G3 M1.2 किं; M4 (inf. lin. as in text) क (for कं). D2.3 G1 तु (for नु). K1 लोके; G3 लोकान्.

4 ^a) G1 पतिगताल्ल. —^b) T1 G1.2 M1.3.4 प्राप्नु-वन्ति. K4 B1.2 D1 [ह]ह (for [ह]ति). G3 निश्चयं (for नः श्रुतम्). —^c) K2-5 D1 आश्रित्य (for आसाद्य).

5 Before 5, T G3 ins. श्रीभगवान्; M4 वासुदेवः. —^a) K4 D1.3 प्रः; G1.3 तु (for स). —^b) G1 प्रत्युवाच (for तामु). — Before 5^c, T G3 ins. श्री-भगवान्; M1.2 ब्राह्मणः; M4 वासुदेवः. K8 om. 5^c-6^d. —^c) K3 नात्यसूयामि. —^d) K3 [ह]तस्य वा (for [ह]स्य तव). T1 M वाक्यमेतत्तत्त्वा (M1.2 'द्वया)नघे.

एतदेव व्यवस्यन्ति कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ६
 मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञानवर्जिताः ।
 नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मूर्तिमित्युपलभ्यते ॥ ७
 कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 जन्मादिमूर्तिभेदानां कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८
 रक्षोभिर्विध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु कर्मसु ।
 आत्मस्थमात्मना तेन दृष्टमायतनं मया ॥ ९
 यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहायिना ।

व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ॥ १०
 यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ।
 विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ११
 घ्राणेन न तदाग्रेयं न तदाद्यं च जिह्वया ।
 स्पर्शेन च न तत्स्पृश्यं मनसा त्वेव गम्यते ॥ १२
 चक्षुषा न विषह्यं च यत्किंचिच्छ्रवणात्परम् ।
 अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दमव्ययम् ॥ १३
 यतः प्रवर्तते तत्र यत्र च प्रतितिष्ठति ।

6 Ks om. 6 (cf. v. 1. 5). —^a) Ds. 6 आश्वयं (for ग्राह्यं). M1. 2 द्रव्यं (for दृश्यं). Ś1 K1 च द्रव्यं च; K2. 4 B4 D1 च श्रव्यं च; Dn1 D2-6 च सत्यं वा; T G Ms. 4 त(G1 य)था आश्वयं (for च आश्वयं च). —^o) Ks एतदेव. —Ś1 K1 om. (hapl.) 6^a-7^a. —^d) Ds कार्यं (for कर्म). K2 T1 [अ]कर्मेति.

7 Ś1 K1 om. 7^a (cf. v. 1. 6). —^a) T2 एवं. K2 G1. 2 M निगच्छन्ति. K3 परं पारं न गच्छन्ति. —^b) K2-4 कर्मिणो; M4 कर्मणो. Gs कर्मणो ज्ञानमार्जिताः. —^o) Dn1 नैष्कर्म्यं. B5 D2. 3 च न (by transp.). —^d) Ś1 वृत्तम्; K3 पूर्वम्; T छन्नम्; G M4 मौल्यम् (for मौल्यम्). M3 [पु]त्र (for [उ]प-). K2 मूर्ति-मद्यापि विद्यते; K4 D1 मूर्तिर्नापि च विद्यते; K5 B Dc1 Dn1 D2-6 सुहृत्तमपि लभ्य (K5 Dc1 'सुपलभ्य-'; Ds. 6 'मपि विद्यते; M1. 2 ***नैव गम्यते.

8 ^o) Ś1 K1. 3. 5 B3 (marg.) Dc1 Dn1 D2. 5 -भेदांत; K2 -भूतानां; K4 D1 -भूतानां (for -भेदानां). D1 Gs जन्मादिमूर्तिभेदांत (Gs 'दानां'); Ds 'मूर्तिना भेदं. —^d) T कर्म भेदेन दृश्यते.

9 ^a) G1 रक्षिभिर्. Ds वध्यमानेषु; T1 विध्यं; Cv वध्यं (as in text). —^b) K2 दृश्यं सर्वेषु; Ks corrupt; K4 D1 दृश्यते सर्व; K5 Ds. 6 T Gs दृश्य-मानेषु; Dc1 Dn1 Cv दृश्यादृश्येषु; G1. 2 M4 दृश्यश्रा-व्येषु. K6 कर्मिषु; Dn1 D2-6 वर्त्मसु; Cv कर्मसु (as in text). —^o) Bom. ed. तेभ्यो (for तेन). Ds आत्मस्थमदनांतेन. —^d) G1. 2 Ms. 4 (inf. lin. as in text) महत् (for मया). K5 दृष्टमात्रतमं मया; D6 दृष्टमायतने मया; Cv as in text.

10 ^a) K1 तत्र; Cv यत्र (as in text). Ds नि-द्वंद्वो; Cv निर्द्वंद्वं (as in text). —^b) K4 D1 यतः; K5 यतः (for यत्र). —^o) Ś1 K1 (before corr.) व्य-

(K1 वृ)धायं; Cv व्यवायं (as in text). K4 D1 M1 व्यवसायं प्रकु (M1. 2 दि कु)कुरुते. —^d) B2 नरो (for धीरो Ds धारयेत्. K1 धीरो भूत ***जयन्; K4 D1 नि धीर उ (K4 'रसु)दीरयन्; M (M4 inf. lin. as in tex धी (M3 सि)रो भूत्वा निधारयन्.

11 ^a) Dc1 देवास्; M युक्तास् (for युक्तास्). —^o) B2 संयता; Dc1 सव्रता (for सु). —^d) K4 D1 यतेंद्रियाः.

12 ^a) G1. 2 घ्राणेन (sic); M4 न घ्राणेन (by transp.). B3 M1. 2 च; T1 Gs तु (for न). K5 तदा गंधं; Gs तदानेयं (for तदाग्रेयं). K4 D1 घ्राणेन न यदाग्रेयं. —^b) B2. 3 तद्वद्व्यं; T Gs M4 (inf. lin.) चास्त्राद्यं; G1. 2 M1-3 तदद्यं. K2. 4. 5 D (except Dc1) नास्वा (K4 D1 न स्वा)द्यं चैव जिह्वया. —^o) G1 वा (for च). B3. 4 T1 तदस्पृश्यं (for न तत्स्पृश्यं). Ś1 K1. 3 न स्पृश्ये (K1 'शे)न हि तत्स्पृश्यं (Ś1 'ष्टं); K2. 5 B2 D6 स्पर्शेनेन च तत्स्पृश्यं (K5 'स्पर्शं); K4 D1 स्पर्श-नैव च (D1 स्पर्शेन चैव) संस्पर्शं; B5 Dn1 D2-5 स्पर्श-नेन तदस्पृश्यं. —^d) Ś1 B2 (marg.). 3. 4 नैव; K2 नाव-; K5 B1. 2. 5 Dc1 Dn1 D2-6 T Gs त्वव-; D1 त्वेष (for त्वेव).

13 ^a) Dc1 T चक्षुषां. G1 सुविषह्यं; G2 अपि सह्यं; M4 अविलम्बं (for न विषह्यं). K2. 4. 5 B Dn1 D1-6 M4 चक्षुषामविष (D2-6 'स)ह्यं च. —^o) K (except K1) D1. 4 G2 M अर्गधरसमस्पर्शम्; Cv as in text. —^d) K1 M4 (inf. lin.) अ(K1 स)रूप-शब्दम्. B2 (marg.). 3 Dn1 D2-6 अरूपा (B3 D6 'प-) शब्दलक्षणं; T1 Gs अरूपं (Gs 'शब्दं) चैव शाश्वतं; G1. 2 M4 अरूपं शब्दवर्जितं.

14 G1 Ms. 4 read 14^{ab} twice. —^a) K2 G1 Ms. 4 (last three second time) ततः; K4 D1 यत्र (for

यः परित्यजते मर्त्यो लोकतन्मसारवत् ।
एतैरुपायैः स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ५९

एतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किंचन ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
दंपत्योः पार्थ संवादमभयं नाम नामतः ॥ १
ब्राह्मणी ब्राह्मणं कंचिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् ॥ २
कं नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ।

न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३
भार्याः पतिकृताल्लोकानामुवन्तीति नः श्रुतम् ।
त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४
एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसन्निव ।
सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५
ग्राह्यं दृश्यं च श्राव्यं च यदिदं कर्म विद्यते ।

किं नु).

59 Dn1 missing (cf. v. l. 44). —^a) Ś1 K1.4 D1 अद्वावाञ्; Ks B4 शुद्धिमाञ्; B1-3.5 Dc1 D2-5 बुद्धिमाञ् (for श्रुतवाञ्). —^b) D6 G1 भारत (for पाण्डव). K4 पराक्रांतस्य पाण्डव; G2 पारगता च भारत. —^c) Ks partly damaged. K1.3 B D1-4 परित्यज्यते (sic); D6 'प्वजते. —^d) B2 लोके (for लोक-). Ś1 Ks B (except Bs) Dc1 Ds. 5.6 सारम् (for तन्म). K4 D1 समाचरन् (for असारवत्). D3 मर्त्यो वै लोकसारवत्. —^e) D2-5 S अवाप्नुते.

60 Dn1 missing (cf. v. l. 44). Ks om. 60^{ab}. —^a) Ś1 K1 G1.2 M एतद् (for एव). —^b) B1 and Bom. ed. नातो; M1.2 जितो (for नातो). M1.2 केचन (for किंचन). —^c) G3 षण्मासान्; M4 षण्मास-. —^d) K2.4.5 D1 पार्थ योगः (K2 'र्ग) (by transp.).

Colophon missing in Dn1. — Sub-parvan: Ś1 K1.3.5 B Dc1 D2-5 M4 अनुगीता; M1.2 उपगीता. — Adhy. name: K2.4 ब्राह्मणसिद्ध (K4 सिद्धब्राह्मण) प्रोक्ता गीता; D1 ब्राह्मणप्रोक्ता गीता; D6.6 श्रीभगवदुत्तमसंवादः; T मोक्षविवरणं; G3 मोक्षधर्मविवरणं; M1.2 योगरहस्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 22; D1 T2 G1.2 M 19 (as in text); T1 Gs 20.

20

1 T G श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^a) B D (except D1) संवादो. —^d) Ś1 M1-3 अभयं (for अभयं). B D (except D1) योभवन्नरतर्षभ; T1 अभयं कामकामितः; G2 'यं कामनामतः.

2 ^a) Ś1 कश्चिज्; K4 G3 काचिज् (sic). —^c) K4.5 D1 G1 M1.2 विविक्तम्. — K4 D1 om. (hapl.) 2^d-3^c. —^d) K2.5 भर्तारमिदमब्रवीत्; B1.2 Dc1 भर्तारं सा स पृ (Dc1 सानुपृ)च्छति; B4 'रमनुपृच्छति.

3 K4 D1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). Before 3, M1-3 ins. ब्राह्मणी. —^a) Bs Dc1 T Gs M1.2 किं; M4 (inf. lin. as in text) क (for कं). D2.3 G1 नु (for नु). K1 लोके; G3 लोकान्.

4 ^a) G1 पतिकृताल्ल. —^b) T1 G1.2 M1.3.4 प्राप्नुवन्ति. K4 B1.2 D1 [हृ]ह (for [हृ]ति). G3 निश्चयं (for नः श्रुतम्). —^c) K2-5 D1 आश्रित्य (for आसाद्य).

5 Before 5, T Gs ins. श्रीभगवान्; M4 वासुदेवः. —^a) K4 D1.3 प्र-; G1.3 नु (for स). —^b) G1 प्रत्युवाच (for तामु). — Before 5^c, T Gs ins. श्रीभगवान्; M1.2 ब्राह्मणः; M4 वासुदेवः. Ks om. 5^c-6^d. —^c) K1 नात्यसूयामि. —^d) K2 [ए]तस्य वा (for [अ]स्य तव). T1 M वाक्यमेतत्तत्त्वा (M1.2 'त्वया)नघे.

एतदेव व्यवस्यन्ति कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ६
मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञानवर्जिताः ।
नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मौर्तमित्युपलभ्यते ॥ ७
कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
जन्मादिमूर्तिभेदानां कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८
रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु कर्मसु ।
आत्मस्थमात्मना तेन दृष्टमायतनं मया ॥ ९
यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहायिना ।

व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ॥ १०
यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ।
विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ११
प्राणेन न तदाध्रेयं न तदाद्यं च जिह्वया ।
स्पर्शेन च न तत्स्पृश्यं मनसा त्वेव गम्यते ॥ १२
चक्षुषा न विषह्यं च यत्किंचिच्छ्रवणात्परम् ।
अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दमव्ययम् ॥ १३
यतः प्रवर्तते तत्रं यत्र च प्रतितिष्ठति ।

6 Ks om. 6 (of. v. 1. 5). —^a) Ds. 6 श्राव्यं (for ग्राह्यं). M1. 2 द्रव्यं (for दृश्यं). Ś1 K1 च द्रव्यं च; K2. 4 B1 D1 च श्राव्यं च; Dn1 D2-8 च सत्यं वा; T G Ms. 4 त (G1 य)था श्राव्यं (for च श्राव्यं च). —^o) Ks एतदेवं. —Ś1 K1 om. (hapl.) 6^a-7^a. —^a) Ds कार्यं (for कर्म). K2 T1 [अ]कर्मेति.

7 Ś1 K1 om. 7^a (of. v. 1. 6). —^a) T2 एवं. K2 G1. 2 M निगच्छन्ति. Ks परं परं न गच्छन्ति. —^b) K2-4 कर्मिणो; M4 कर्मणो. Gs कर्मणो ज्ञानवर्जिताः. —^o) Dn1 नैष्कर्म्यं. B5 D2. 8 च न (by transp.). —^a) Ś1 वृत्तम्; Ks पूर्वम्; T छन्नम्; G M4 मौर्त्यम् (for मौर्तम्). Ms [प]व (for [उ]प-). K2 मूर्ति-मद्यापि विद्यते; K4 D1 मूर्तिर्नापि च विद्यते; Ks B Dc1 Dn1 D2-8 मुहूर्तमपि लभ्य (Ks Dc1 'मुपलभ्य'; Ds. 8 'मपि विद्य'ते); M1. 2 ***नैव गम्यते.

8 ^o) Ś1 K1. 3. 5 B5 (marg.) Dc1 Dn1 D2. 5 भेदांत; K2 भूतांता; K4 D1 भूतानां (for भेदानां). D4 G3 जन्मादिमूर्तिभेदांत (G3 'दानां'); D6 'मूर्तिना भेद'. —^a) T कर्म भेदेन दृश्यते.

9 ^a) G1 रक्षिभिर्. Ds वध्यमानेषु; T1 विध्यं; Cv वध्यं (as in text). —^b) K2 दृश्यं सर्वेषु; Ks corrupt; K4 D1 दृश्यते सर्वं; Ks Ds. 6 T Gs दृश्यमानेषु; Dc1 Dn1 Cv दृश्यादृश्येषु; G1. 2 M4 दृश्यश्राव्येषु. Ks कर्मिषु; Dn1 D2-8 वर्त्मसु; Cv कर्मसु (as in text). —^o) Bom. ed. तेषु (for तेन). Ds आत्मस्थमदनांतेन. —^a) G1. 2 Ms. 4 (inf. lin. as in text) मदत् (for मया). Ks दृष्टमात्रतमं मया; Ds दृष्टमायतनं मया; Cv as in text.

10 ^a) K1 तत्र; Cv यत्र (as in text). Ds नि-हृदो; Cv निर्द्वंद्वं (as in text). —^b) K4 D1 यतः; Ks यतः (for यत्र). —^o) Ś1 K1 (before corr.) व्य-

(K1 वृ)धायं; Cv व्यवायं (as in text). K4 D1 व्यवसायं प्रकु (M1. 2 हि कु)रुते. —^a) B2 नरो (for न Ds धारयेत्. K1 धीरो भूत *जयन्; K4 D1 धीर उ (Ks 'रमु)दीरयन्; M (Ms inf. lin. as in text) धी (Ms शि)रो भूत्वा निधारयन्.

11 ^a) Dc1 देवास; M मुक्तास् (for युक्तास्). —^o) B2 संयता; Dc1 सवता (for सु). —^a) K4 D1 यतेंद्रियाः.

12 ^a) G1. 2 ब्राह्मणेन (sic); M4 न प्राणेन (by transp.). B3 M1. 2 च; T1 Gs तु (for न). Ks तदा गंधं; Gs तदानेयं (for तदाध्रेयं). K4 D1 ब्राह्मेन न यदाध्रेयं. —^b) B2. 8 तद्व्यं; T Gs M4 (inf. lin.) चास्वाद्यं; G1. 2 M1-3 तद्व्यं. K2. 4. 5 D (except Dc1) नास्वा (K4 D1 न स्वा)द्यं चैव जिह्वया. —^o) G1 वा (for च). B3. 4 T1 तदस्पृश्यं (for न तत्स्पृश्यं). Ś1 K1. 8 न स्पृश्ये (K1 'शे)न हि तत्स्पृश्यं (Ś1 'ष्ट'); K2. 5 B2 D6 स्पर्शेन च तत्स्पृश्यं (Ks 'स्पर्श'); K4 D1 स्पर्श-नैव च (D1 स्पर्शेन चैव) संस्पर्शं; B5 Dn1 D2-5 स्पर्श-नेन तदस्पृश्यं. —^a) Ś1 B2 (marg.). 3. 4 नैव; K2 नाव; Ks B1. 2. 5 Dc1 Dn1 D2-8 T Gs त्वव-; D1 त्वेष (for त्वेव).

13 ^a) Dc1 T चक्षुषां. G1 सुविषह्यं; G2 अपि सह्यं; M4 अविलभ्यं (for न विषह्यं). K2. 4. 5 B Dn1 D1-6 M1 चक्षुषामविष (D2-8 'स)ह्यं च. —^o) K (except K1) D1. 4 G2 M अगंधरसमस्पर्शम्; Cv as in text. —^a) K1 M4 (inf. lin.) अ (K1 स)रूप-शब्दम्. B2 (marg.). 3 Dn1 D2-8 अरूपा (B3 D6 'प)-शब्दलक्षणं; T1 Gs अरूपं (G3 'शब्दं) चैव शाश्वतं; G1. 2 M4 अरूपं शब्दवर्जितं.

14 G1 Ms. 4 read 14^{ab} twice. —^a) K2 G1 Ms. 4 (last three second time) ततः; K4 D1 यत्र (for

प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥ १४
तत एव प्रवर्तन्ते तमेव प्रविशन्ति च ।
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतुः ॥ १५
तस्मिन्सुप्ते प्रलीयेते समानो व्यान एव च ।
अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य तिष्ठति ।
तस्माच्छ्यानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः ॥ १६
प्राणानायस्यते येन तमुदानं प्रचक्षते ।
तस्मात्तपो व्यवस्यन्ति तद्भवं ब्रह्मवादिनः ॥ १७
तेषामन्योन्यभक्षाणां सर्वेषां देहचारिणाम् ।

अग्निवैश्वानरो मध्ये सप्तधा विहितोऽन्तरा ॥ १८
प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः ॥ १९
ध्रैयं पेयं च दृश्यं च स्पृश्यं श्रव्यं तथैव च ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम ॥ २०
प्राता भक्षयिता द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः ॥ २१
ध्रैये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये तथैव च ।
हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ।

यतः). K₂.³ D₈ तत्र; M₄ (*inf. lin.* as in text) संत्रं;
C_v तच्च (as in text). —^b) T M₁.².⁴ (second time)
तत्र; G₁ (second time).² M₈ (second time) नात्र
(for यत्र). G₁ (first time) यत्र चैतत्प्रतिष्ठितं. — G₈
om. (hapl.) 14^a-16^a. —^d) B₁-³ D₈ उदानो व्या-
(B₂.³ नव्या) च एव च.

15 G₈ om. 15 (of. v. l. 14). D₈ om. (hapl.)
15^a-16^b. —^a) Ś₁ K₁-⁴ तत एते; K₈ एते सर्वे (for
तत एव). —^b) K₂.⁴.⁵ तत्रैव; B D (D₈ om.) T₂
तदेव (for तमेव). —^c) M₄ (*inf. lin.* as in text)
प्राणयोर (for व्यान). — K₈ om. (hapl.) 15^a-16^a.
—^d) Ś₁ M₂ विचेरतः; Cnp विमुञ्चतः.

16 G₈ om. 16^{abed} (of. v. l. 14). K₈ om. 16^{ab};
D₈ om. 16^{ab} (for both, cf. v. l. 15). —^a) D₁ श्रोते;
Bom. ed. लीने (for सुप्ते). Ś₁ K₁ नि (K₁ वि) लीयेते;
K₂.⁴ G₁.² M₁-³ प्रलीयन्ते; K₈ D₈ D₁ D₂-⁵ येत.
—^d) M₁.² बुदानो. —^e) M₁.² तस्माच्छ्यानः पुरुषः.
—^f) M₁.² वि- (for न).

17 The portion from 17 up to 26 is lost in Dn₁,
on a missing folio. —^a) K₁.³ आयमते. K₈ D₂.⁴.⁵
प्राणानामायतत्वेन; B D₈ ना (B₂.³ D₈ ना) मयते येन;
D₈ पानायतत्वेन; D₈ ना पावने तत्त्वे; T₁ G₁.² प्राणे-
नोपहते यत्तु; T₂ प्राणमागच्छति हीयं; G₈ प्राणानायस्यति
हीयं; M प्राणेनावहते यत्तु (M₄ *sup. lin.* स्तु). —^b)
G₈ अपानं (for उदानं). B₁.² D₁ प्रचक्ष्यते. —^c)
B₂.⁴ (marg.).⁵ तपोर; B₃ ततो (for तपो). —^d)
Ś₁ K₁.³.⁵ तद्भवं; B₈ G₁.² तद्भवं; D₈ उत्तरं; D₂.
4.5 मद्भवं; T तत्परं; M₁ तद्भावं; M₂ तद्भावो. K₂
ब्रह्मवादिनं.

18 Dn₁ missing (cf. v. l. 17). K₄ D₁ om. 18^{ab}.

—^a) Ś₁ K₈ D₈ T भक्ष्याणां; G₁.² भक्ष्याणां; G₈
-क्षिष्टाणां; M₈.⁴ भक्ष्याणां. —^b) T₁ कष्टानां (for स-
र्वेषां). K₈ देहचारिणां. —^c) T₁ मन्त्रे (for मन्त्रे).
—^d) Ś₁ K₁.³ B₁-³ निहितोतरा; K₂.⁴.⁵ D₁ T₁ विद्-
तोतरे (K₂ रं); B₈ दीप्यतेतरा; D₈ दिव्यतेतरा; D₄
दीप्यतेतरा; D₈ दिव्यते तदा; G₈ M₈ विहितोतरः; M₁.²
भवितातरा. D₈ सप्तधा व्यसते सदा.

19 Dn₁ missing (cf. v. l. 17). —^a) D₈ T₁
प्राणः; G₁ M (M₄ *inf. lin.* as in text) प्राणो. K₈
D₈ जिह्वा. D₈ प्राणो जिह्वा रसश्चक्षुस्. —^b) K₂.⁴
D₁ T₂ M₈ त्वक्श्रोत्रं चैव पंचमं. —^c) G₂ M₁.² तु
सप्तैते (G₂ व) (for च सप्तैता).

20 Dn₁ missing (cf. v. l. 17). D₁ reads 20 on
marg. —^a) D₈ प्राणं (for ध्रैयं). D₂.⁴-⁶ ध्रैयं ह (D₂
प) ध्रैयं च पेयं च. —^b) K₈ स्वाद्यं; K₄ D₁ स्पृशं (for
स्पृश्यं). K₈ द्रव्यं; D₈.⁶ G M श्राव्यं; T ग्राह्यं (for
श्रव्यं). —^c) K₄ D₁ इति; K₈ T₁ G₁.² भव- (for
अथ). —^d) B₁.² T G M₄ (*inf. lin.*) मताः (for
मम).

21 Dn₁ missing (cf. v. l. 17). —^a) K₈ ब्रतो
(for प्राता). B₁.² G₈ स्पृष्टा (for द्रष्टा). —^b) K₂.⁴
D₈ स्पृष्टा श्रोता; K₈ श्रोता प्रष्टा; B₁.² G₈ द्रष्टा श्रोता.
K₄ M₂.³ पंचमं. —^c) D₈ मता वोध्य च सप्तैव. —^d)
K₁ B₈ परमर्त्विजः (for मर्त्विजः).

22 Dn₁ missing (cf. v. l. 17). T₁ G₁.² om.
22^{ab}. —^a) K₁ ध्रैयं पेयं; C_v ध्रैये पेये (as in text).
K₈ भक्ष्ये; D₂ दृश्यं. D₂ ते (for च). M (M₄ *inf.*
lin. as in text) ध्रैयं पेयं च दृश्यं च. —^b) K₁.⁶ स्पृश्ये
द्रव्ये; K₈ दृश्ये श्रव्ये; D₈ स्पृश्यश्रव्ये; D₄ स्पृश्ये श्रव्ये;
T₂ स्पृश्ये गृह्ये; G₈ M₁ (*inf. lin.*) स्पृश्ये श्रव्ये; M

सम्यक्प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ २२
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 मनो बुद्धिश्च सप्तैते योनिरित्येव शब्दिताः ॥ २३
 हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निं मुखम् ।
 अन्तर्वासमुपित्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु ।
 तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावेन ॥ २४

ततः संजायते गन्धस्ततः संजायते रसः ।
 ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ २५
 ततः संजायते शब्दः संशयस्तत्र जायते ।
 ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्समधा विदुः ॥ २६
 अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।
 पूर्णाहुतिमिरापूर्णास्तेऽभिपूर्यन्ति तेजसा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स्पृश्यं श्रान्यं. — After 22^b, Ś1 K D1-8 ins. :

50* मन्तव्येऽप्यथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा ।

[K2.4 D1 चैव (for अप्यथ).]

— K8 om. 22^d. — ^a) K4 D1 सप्त वा; B1.2.4 (marg.)
 समिधः (for सप्तधा). — ^r) Dc1 स्म; D8 सु- (for
 स्व-). — After 22, B1.2 T2 ins. :

51* करणं कर्म कर्ता च मोक्षमित्येव वादिनः ।

[T2 मोक्ष इत्येव वा फलं (for the post. half).]

23 Dn1 missing (cf. v. l. 17). G8 om. (hapl.)
 23-24. — ^o) B Dc1 D2-8 सप्तैताः. — ^a) D8 अन्तेव
 (for इत्येव).

24 Dn1 missing (cf. v. l. 17). G8 om. 24
 (cf. v. l. 23). — ^a) Ś1 K8 B8.8 Dc1 हविर्भूतः;
 D8 हव्यमूता; T1 G1.2 M4 हविर्भूत्वा. D2 G1 गणाः.
 — ^b) K1 B8 Dc1 सुखं; K4.8 D8-4 गुणं; G1 मुखे.
 D8.8 प्राविशन्ति गुणैस्मि (D8 'य')वे. — D4 om. (1 hapl.)
 24^a-26^d. — ^o) K1.8 अग्निवासम्; K4 D1 अंतर्धानम्;
 K8 B2 अनुवासम्. K8 उपागम्य (for उषित्वा च).
 — ^a) D2.2.5.8 G1 जायते. K2 तासु; D8 स्वांशः;
 G1 हि सु- (for स्वासु). — ^c) D8 तत्रैवं. Ś1 (inf.
 lin.) K1 निरुप्यते; K8 निरुह्यंत (for 'च्यन्ते'). — ^r)
 Some MSS. प्रलये. K8 पूत- (for मृत-).

25 Dn1 missing (cf. v. l. 17). D4 om. 25 (cf.

v. l. 24). D8 om. (hapl.) 25. Dc1 om. (hapl.)
 25^a. D8 reads 25 on marg. Ś1 reads 25^{ab} twice.
 — ^a) D8 शब्दः (for गन्धस्). — ^b) D8 स्पर्शः संजायते
 ततः. — K4 D1 om. (hapl.) 25^a-26^b. — ^o) M2
 रसस् (for रूपं). — ^a) K8 [s]पि; M1.2 हि; M8
 वि- (for अभि-). D8.8 रसः संजायते ततः (cf. 25^b).

26 Dn1 missing (cf. v. l. 17). D4 om. 26 (cf.
 v. l. 24). K4 D1 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a)
 D8.8 गंधः (for शब्दः). — ^b) M1-8 संश्रयस्. B1.2
 (marg.) स्वधः; B2 त्वत्र (for तत्र). — ^c) D8 अतः.
 D8 ततो निष्ठा त्वभूतत्र. — ^d) G1 शमैतत्; M1.2 जंतो-
 स्तत् (for जन्मैतत्).

27 ^b) K8 प्रगृहीतः; K8 T1 'हीता; G8 M4 (inf.
 lin.) 'हीताः. G1.2 पुरातनं. — ^o) M1.8 आकीर्णस्
 (for आपू). — ^d) K8 B2 तेषि; B1.8 Dn1 D8-8
 त्रिभिः; G1 ते हि; M4 तामिः (for तेषमि-). D4
 तप्यन्ति; G2 पूर्यंत; M1.2 पूज्यन्ति (for पूर्यन्ति). D1
 G1 M1.2 तेजसः. K2 ते पूज्यन्ति तेजसा; T G8 तैः पूर्यते
 हि (G8 ह) तेजसा.

Colophon. — Sub-parvan : Ś1 K1-3 T1 G1 M4
 अनुगीता; T2 M1-3 उपगीता. — Adhy. name : K2.
 4.8 B D ब्राह्मणगीता; T G8 ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादः;
 M1-3 द्वंद्वीसंवादः. — Adhy. no. (figures, words
 or both) : Ś1 23; Dn1 D4 T2 G1.2 M1-3 20
 (as in text); T1 G8 M4 21.

२९

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

निबोध दशहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १

सर्वमेवात्र विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते ।

रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ २
शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते ।

21

1 K4 D1 श्री(K4 om.)वासुदेव (for ब्राह्मण).
— After 1^b, T G2 ins.:52* इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ।
— °) K8 D8 -होत्राणां. — °) G8 निदानम् (for विधा°).
D (except Dc1 D1) अथ (for इह). — S1 K1.3.5
B1.2 D (except Dc1) T2 ins. after 1 : K2.4 after
2^b;53* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ ।
उपस्थः पायुरेतानि होतृणि दश भामिनि ।
शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गतिः ।
रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवींषि च ।
दिशो वायू रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । [5]
इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रममयो दश भामिनि ।
दशेन्द्रियाणि होतृणि हवींषि दश भामिनि ।
विषया नाम समिधो हूयन्ते तु दशामिषु ।[(L. 1) S1 K1 B1.2 D5.6 नासा वाक् (for नासिका).
T2 नासिका श्रोत्रं जिह्वा च चक्षुस्त्वक्चक्षुषौ पदौ. — (L. 2)
K1.5 Dn1 D2-8 उपस्थं. K5 D4.5 वायुर् (for पायुर्).
K6 इति वाग्; Dn1 D2.4-6 इति वा; D3 अथ वाग्; T2
इतीह (for एतानि). K2 D1 वायुपस्थं पायुरिति (for the
prior half). D3 दश होतृणि (by transp.). — D1
om. (hapl.) lines 3-6. — (L. 3) K2.4 B1.2 T2
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं (for the prior half). T2 om.
from क्वं क्रिया up to ममयो (in line 6). S1 K3 गतिः
क्रिया (by transp.). — (L. 5) K2.4 च शतक्रतुः (for
विष्णुरेव च). B1.2 रसो विष्णुर्विश्वं विषयोधिः शतक्रतुः.
— (L. 6) K2.4 विष्णुः; B1.2 पायुः (for इन्द्रः). — K3
D3 om. (hapl.) line 7. — (L. 7) S1 होतृणां. K1.2
Dn1 D2 भामिनि; B1.2 तानिह (for भामिति). — (L.
8) S1 K1-4 B1.2 D1 विषयाः (K4 D1 -ज्ञेयाः) समिधोदशे
(for the prior half). K1.2.4 D1 च दश; K3 दश
वा; T2 दश च (for तु दश).]

B1.2 Dn1 D5.6 T2 cont.: B3-6 Dc1 T1 ins. after 1 :

54* चित्तं सुखं च चित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
सुविभक्तमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ।
ततो विविक्ता चिन्तासोऽसा चित्तं पर्यवेक्षते ।[(L. 1) B1.2 श्रुतं (for सुखं). Dc1 च चित्ति च;
T चित्तचित्तं (T2 °त्ति) (for च चित्तं च). — T1 om.
lines 2-3. — (L. 2) Dc1 अविभक्तम्. — Dn1 D5.6
om. line 3. — (L. 3) B1.2.4 (also as above) तत-
श्चित्तिविभक्तासीत् (for the prior half). B3.4 प्रत्यवेक्षते.]

B Dc1 cont.:

55* श्रुत्वा चित्तं सुमित्येव मनश्चित्तं तदुच्यते ।
तयोर्विविक्ता नागासीदचला शब्दलक्षणा ।
नशेव योषा सवीडा सा वासः पर्यवेक्षते ।
तस्मात्संजज्ञिरे वर्णाः स्वरा मन्त्रास्तथैव च ।
एतच्च नः सरस्वत्याः प्रजापतिरथाश्रवीत् । [5][(L. 1) B3.5 श्रद्धा (for श्रुत्वा). B1.2 श्रद्धा चित्ति
श्रुत्वाश्चैव (for the prior half). — (L. 2) B1.2 विभक्ता.
— (L. 4) B1.2.5 सर्व- (for स्वरा). — (L. 5) B3
चैव; B5 चलः (for च नः).]2 D4 om. 2^{ab}. K2.4 repeat 2^{ab} after 53*.
— °) T2 G3 M4 (inf. lin.) सत्यम् (for सर्वम्). K2.4
(both first time) [अ]नु-; K5 Dn1 D2.3.5.6 [अ]थ
(for [अ]त्र). — °) K4 (second time) D1 चित्ता;
T1 G3 M4 चित्त-; G1 चित्ते (for चित्तं). K3 B1.2
अवेक्ष्यते; B3.4 M3 अपेक्षते; T G M4 (inf. lin.)
अवेक्षतां. K2.4 (both first time) चित्तं विज्ञानमीक्षते.
— K3 om. (hapl.) 2^{a-4b}. — After 2^b, K2.4 ins.
53*. — °) B (except B4) Dc1 G3 M4 (inf. lin.)
Cv चेतः; D4 ततः; M4 ईहे (for रेतः). K6 -ष्टकाये;
G3 M4 Cv -भोक्ता च (for -भृत्काये). — °) S1 K1
B1.2 विज्ञातात्र; B3.4 Dc1 T2 G1 M1-3 नानु; B5
नाहु (sic); Dn1 D1 ता नु; T1 यास्म-; G2 तं तु;
G3 यो विज्ञाता (for विज्ञाता तु).3 K3 om. 3 (cf. v. l. 2). — °) T G अग्निः; M
अन्यत्; Cv अन्यः (as in text). D1 M1.2 प्रलीयते.
— After 3^b, T G M4 read 4^{ab}, repeating it in its

ततश्चाहवनीयस्तु तस्मिन्संक्षिप्यते हविः ॥ ३

ततो वाचस्पतिर्जज्ञे समानः पर्यवेक्षते ।

रूपं भवति वै व्यक्तं तदनुद्रवते मनः ॥ ४

ब्राह्मण्युवाच ।

कस्माद्वागभवत्पूर्वं कस्मात्पश्चान्मनोऽभवत् ।

मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ ५

केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता ।

समुन्नीता नाध्यगच्छत्को वैनानां प्रतिषेधति ॥ ६

ब्राह्मण उवाच ।

तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेष्यत्यपानताम् ।

तां मतिं मनसः प्राहूर्मनस्तस्मादवेक्षते ॥ ७

प्रश्नं तु वाङ्मनसोर्मां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि ।

तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् ॥ ८

उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।

आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विमो ॥ ९

मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् ।

proper place. — *) Dn1 D2-6 मनश् (for ततश्). K2,4 तु (for च). K5 D5 च (for तु). D1 नमः-स्त्राहाश्चाहुतयो. — d) Ś1 K1 ततः; K2,4,5 D1 G2 M यस्मिन्; T G1 तस्मात् (for तस्मिन्). K5 B D (except D1) G8 प्रक्षिप्यते (for संक्षि).

4 K5 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — *) K2,4 Dn1 D1-3,4,5 यज्ञे; D1 यज्ञे; M1,2 अभूत् (for जज्ञे). — b) K1 B2,3,4 (marg. as in text) Dn1 समानं; B1,5 Dn1 D1-3 तं मनः; G5 Cv मनसा (for समानः). K5 T1 G1 पर्यवेक्षते; D1 M1,2 पर्यवेक्षते. M1 (inf. lin.) मनसा यदवेक्षते. — T G M4 read (without var.) 4^{ab} for the first time after 3^b. — °) K5 B1,2 (marg. as in text),4 (marg.) पूर्व; Cv रूपं (as in text). K5 D5 च (for वै). Ś1 वाक्ते; K2 वाक्ते; K1,4 D1 चक्षुस्; K5 T G1,2 वक्त्रं; K5 [ए]वा वाक्; B1,4 (marg.) D2 वाक्च; B3 (marg. as in text),3-5 Dn1 M1,2 वक्तुं; Dn1 D1,5 वर्णं; D5 [ए]वार्य; D5 चैव; M5 अतुस्; M1 (inf. lin. as in text) कर्तुं (for व्यक्तं). — d) Ś1 K1-4 M4 (inf. lin.) तमनु; K5 B1,4 (marg.) D2 तामनु; B2-5 Dn1 Dn1 D2-5 समनु (for तदनु). M1,2 मनोय दधते महान्. ५ Cv : तन्, मनः अनुद्रवते । ६

5 D5 om. 5. M1,2 om. 5-6 together with the ref. D1 om. the ref. D5,6 ब्राह्मण. — *) T2 G1 यदा (for कस्माद्). D1 भगवतः; D2,3,5 G2 M3,4 (inf. lin.) वा भगव (M3 "वा")न्. — b) K5 अभून्मनः; D1-4 मनो भवेत्. — °) K5 कार्यं; K5 वाचा; T G1,2 M3,4 पूर्व (for वाक्यं). — d) K2 यथा; T G1,2 M3,4 वाक्यं; G5 सदा (for यदा). K5 गृह्यते (for पद्यते).

6 M1,2 om. 6 (cf. v. l. 5). — *) K4 D1

तेन (for केन). — b) G5 मनश्चासं (for मतिश्चित्तं). K5 B1 Dn1 M3,4 समाहुता; K1 D1 समश्रुते; B1,2 (marg.),3-5 T2 समाहुता; D5 समन्विता; T1 समा-वृता; G1 अवाहुतः; G5 समाहुतं (for 'स्थिता). G5 मतिवित्तसमाभुता. — °) K1 D1,5 समतीतां (D5 'ता) (for समुन्नीता). Ś1 K1,5 चाभ्यगच्छत्; K1 चाति; D2,4 चाध्य; S नाधिगच्छेत्. — d) B Dn1 वैनानां; Dn1 D1-5 वै तां (for वैनानां). K5 G5 प्रतिषेधते; B D (except D1) 'बाध (D1 'बोध्य)ते.

7 M1-3 om. the ref. K1 D1 om. 7^{ab}. — *) K5 Cv तामुदानः; T G M1 (inf. lin.) तं म (T2 तां म; G2 तन्म)नस्य (for तामपानः). M1,2 तमपानं गतिर्भूत्वा; M3 तमपानो वतीर्भूत्वा. — b) K5 कस्मात्. K5,6 B D (except Dn1; D1 om.) प्रेषति; G5 M1,2 प्रेषति. Ś1 (marg.) B [अ]पातनीं; K1-3 'नती; Dn1 [अ]पातनी; Dn1 'नतां; M1,2 'नती; (for 'नताम्). T1 तस्मात्प्रेष्यान्निबोधति; T2 'प्रेष्याथ जानती; G1 'ध्येहंनिवायति (sic); G2 'प्रेष्यन्ति बोधति; M5 'प्रेष्य महानिति; M4 'प्रेष्यमपानती (inf. lin. 'प्रेक्षतमानतं). — °) Dn1 गतिं; Cnp मति (as in text). K1,3 मनसा; D5 तमसः. — d) B D (except D1) T1 अपेक्षते.

8 *) B1 प्रश्नस्. Ś1 K1,3,4 B3,4 Dn1 D1 G3 M4 मां (Ś1 M3 मा; K1 वा; B3 G3 द्वै) वाङ्मनसोर् (by transp.); D1 T G1,2 वाङ्मनसयोर्. M1,2 प्रेक्ष्यमानस्तु मनसा (sic). — b) K4 B2,3 D1 यन्मां (for यस्मात्). K4 D1 परि- (for अनु-). — °) D2 तं (for ते). K2 दर्शयिष्यामि; K5 D5,6 वर्णं (for वर्तं). — d) K4 एवं; D1 एवं (for एव). Ś1 K1 समाह्वयत्; B1 T2 समागमं (for 'ह्वयम्).

9 *) B1,2 उभये (hypermetric) (for उभे). K5

अहं वै कामधुक्तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ॥ १०
 स्थावरं जङ्गमं चैव विद्ध्युभे मनसी मम ।
 स्थावरं मत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥ ११
 यस्तु ते विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः खरोऽपि वा ।
 तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादसि गरीयसी ॥ १२
 यस्मादसि च मा वोचः स्वयमभ्येत्य शोभने ।
 तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वक्ष्यसि सरस्वति ॥ १३
 प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति ।

प्रेर्यमाणा महाभागे विना प्राणमपानती ।
 प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगवन्निति ॥ १४
 ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययन्पुनः ।
 तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ १५
 घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
 तयोरपि च घोषिण्योर्निर्घोषैव गरीयसी ॥ १६
 गौरिव प्रस्रवत्येषा रसमुत्तमशालिनी ।
 सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ १७

Gs वाङ्मानसे; Dc1 वाङ्मानसा. B2 (marg.). 3 (marg. as in text). 5 ध्यात्वा (for गत्वा). T1 उभेव मनसी भूत्वा. —^b) B5 अपृच्छतौ (sic); D1 °च्छत. —^c) T1 अनयोः (for आवयोः). —^d) K3 B3.4 Dc1 नः (for नौ). B1.2 भृशं (for विभो).

10 ^a) M1.2 तत (for मन). G3 [आ]ह (for [ए]व). —^b) K4 D1 तथा; T G1 M ततः (for तदा). K4 B4 D3 सरस्वती. —^c) K5 अयं (for अहं). D1 च (for वै). Ś1 K1.3 अहं कामदुघा तुभ्यम्. —Dc1 om. 10^d. —^d) K2 अथ (for इति). K1 ते; G3 [इ]दं (for तं). K4 D1 चानघ; G2 वाग्विधि (for वागथ).

11 Before 11, Ś1 ins. ब्रह्मा; K2.4.5 B3 D (except Dc1) ब्राह्मण उवाच; G3 M4 प्रजापतिः. G1 om. 11^{bc}. —^b) B4 T2 विद्येते; B5 विद्ध्यते; D3 वियुग्मे (for विद्ध्युभे). D3 स्थितं (for मम). —^a) K1 D4 विशते (for विषये). ❀ C^v : जङ्गमं तव विषये वर्तते । ❀

12 ^a) K1.3 G3 मनु (for यस्तु). K4.5 D (except Dc1 D1) तं (for ते). T G M3.4 विषये. G1.3 M गच्छन्. —^b) Ś1 K1.4.5 D1 G3 M वर्णो मंत्रः (by transp.); K2 धर्मो मंत्रः. —^c) B4 (marg. as in text) तं मोक्षं; Dc1 तन्मोक्षं; M4 तस्मान्नो (for तन्मनो). —^d) Ś1 D3 G2.3 M1.2 अपि (for असि).

13 ^a) K2.4 B3 D1 अपि; K5 अति; G3 M4 (inf. lin.) C^v इदं (for असि). K2.4.5 G3 M4 (inf. lin.) तु; C^v त्वं (for च). K1 मां वोचः; K5 मे वाचः. B1.2.3 (marg.). 4.5 Dc1 Dn1 D2-6 य (Dc1 तः; D5.6 अ)स्मादपि संमाधिते; T G1.2 M3.4 त (M3.4 य)स्मान्नवितुमर्हामि; M1.2 यस्मान्नवितुं मामिच्छेत्. —^b) K3 M3 अभ्येति; Dn1 अपेत्य; D1

अभ्येत्य; G1 अप्येत्य. —^d) Ś1 प्रवक्ष्यसि; B (except B1) Dn1 D2-6 प्रवक्ष्यामि; M1.2 त्वं वक्ष्यसि. B1-3 G3 सरस्वती (G3 ती). K2.4.5 D1 न वाग्वदति कर्हिचित्; K3 T G1.2 M3.4 प्रव (K3 ते व)क्ष्यामि सरस्वती; M4 (inf. lin.) न वक्ष्यति सरस्वती.

14 ^a) Ś1 K1.3 नित्या; K2.4.5 D1 M1.2 नित्यं; G2.3 M3.4 यस्माद् (for देवी). B2 प्राणाः प्राणांतरे देवी; T G1 प्राणापानावतरे यद्. —^b) T1 वाचे; G2 अहं; M1.2 वाक्ये (for वाग्वै). G3 यत्र (for नित्यं). S (except M1.2) प्रतिष्ठिता (for स्म तिष्ठति). K2.4.5 D1 वाग्वै सम्यक्प्रतिष्ठिता; D5.6 वाग्वै (D3 वै)ति प्रतिष्ठिता. —^c) Ś1 (by corr.) K1.3.5 पूर्वमाणा; K4 D1 प्रेक्ष्य; G2 M4 प्रेर्यमाणं (M1 °णो) (for °माणा). T1 G1 प्रीयमाणो महाभागे (T1 °गैर्). —^d) K3 corrupt. K4.5 Dn1 D2-6 प्राणान्; B4 (marg.). 5 पानम् (for प्राणम्). B2-5 D2 अपातनी; M1-3.4 (inf. lin. as in text) अमानिनी (for अपानती). T1 G1.2 विना प्राणांश्च (G2 °णं च) मामपि. —K4 reads 14^{ef} on marg.

15 ^a) Ś1 om. ततः. Ś1 K1.2 प्राणाः; K4 D1 प्राणात्. M1.2 पुनर् (for प्रादुर). K2 आसन् (for अभूद्). —^b) G3 प्राणम् (for वाचम्). Ś1 K2-3 D3 आप्याययत्; G3 M1.2 आप्याययत्. T G1.2 M3.4 इव (for पुनः). —^d) D5.6 विंदति (for वं).

16 ^a) K1 D1 T M घोषिणी; C^v घोषिणी (as in text). —^b) Ś1 K D1 G3 M4 (inf. lin.) एषा; M4 एवं (for एव). —^c) G2 सु. (for च). K1-4 D1 M1-3 घोषिण्यो; K5 Dn1 D2-6 घोषेण; B T2 घोषिण्या; Dc1 घोषीयं; T1 G1 घोषिण्यां. —^d) Dc1 om.; D2 निर्घोषेण; G1 निर्मोहैव. K3 गरीयसे.

17 ^a) B1 Dc1 D3.4 T2 गौरिव. K2 D1.2 T G1.3

दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते ।
 एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यन्दमानयोः ॥ १८
 अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना सिस्सृक्षया ।
 किं नु पूर्वं ततो देवी व्याजहार सरस्वती ॥ १९
 प्राणेन या संभवते शरीरे
 प्राणादपानं प्रतिपद्यते च ।

उदानभूता च विसृज्य देहं
 व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति ॥ २०
 ततः समाने प्रतितिष्ठतीह
 इत्येव पूर्वं प्रजजल्प चापि ।
 तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं
 तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टा ॥ :

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प्रसवति; Ks स्रवतीति; B1,2,3 Ds प्रभवति. Bs D (except Dc1 D1) [अ]र्थात् (for [ह]वा). —^b) T वासम्; G1 मासम्; Cv रसम् (as in text). Ks उत्तर (for उत्तम-). Cv -पालिनी (for -शालिनी). —^c) Ks T2 G1,2 M1-3 स्पंदति; Ds तस्य ते; Gs Ms स्पंदिनी. —^d) Ks Ds M1,2 शाश्वती; Ds शाश्वत-. S1 K1 -भाविनी; Ds शाश्वतीं ब्रह्मदादिनीं.

18 ^a) K2,4,5 D1 -प्रकारेण; Dc1 -प्रधानेन (for प्रभावेन). —^b) Gs Ms (inf. lin.) शुचिस्मिता. —^c) Ds,6 लक्ष्यं (for पश्य). —^d) Ks स्पंदमानयोः; Dc1 Dn1 D2,4,5 स्पंद-; S (except Gs; Ms inf. lin. as in text) यतमानयोः.

19 ^a) S (Ms inf. lin. as in text) चाच्येषु (for वाक्येषु). —^b) K2,4 D1 नोद्यमाना. Ks D (except Dc1 D1) विवक्षया; B1,2 हि सूक्ष्मया (for सिस्सृक्षया). Bs चोद्यमानानि सूक्ष्मया. —^c) Ks अनु; Ks D1 कं तु; Ks कं तु; T2 G1,2 M किं तत् (for किं तु). Ds,6 सर्वं (for पूर्व). S1 K1,2,4 Bs D (except Dc1) तदा (for ततो).

20 ^a) D1 T2 G1,3 M प्राणे च (for प्राणेन). B1-3,4 (marg. as in text).5 Dc1 यः; Gs सा (for या). S1 K1-3 Gs संश्रि (Gs 'श्र)यते; Ks,5 B1 (marg.) D1 संश्रु (Ks 'ह)यते; Ds संभरते; Ds संभवेसे; T G1,2 M संभ्रमते (for संभवते). K1,3 शरीरं; Ds,6

शरीरी. —^b) K4 प्रतिपद्य एव; T G 'द्यते तु (for 'द्यते च). —^c) K4 B Dc1 T G1 Ms,4 -भूतश्च (for -भूता च). S1 K1,3 उदानभूताद्विसृ (Ks 'रा)ज्य देहं. —^d) K1 M1-3 सर्वं; B1,2,4 (marg.) Dc1 T1 Gs सर्वा; B4 दिव्यं (for सर्वं). S1 (by corr.) B1,4 (marg.) Dc1 T1 Gs दिशम् (for दिवम्). M4 (inf. lin.) आतनोति (for आवृणोति).

21 The portion from 21 up to the end of the adhy. 22 is lost in Dn1, on missing folios. —^a) K2,4 समानः. K1,2 प्रति- (for प्रति-). T G1 M [ह]यम्; Gs स्वयम् (for [ह]ह). —^b) K4 D1 हृत्पेष. Ks स पूर्व; Ds पूर्वेषु; Cv सर्वं प्र- (for पूर्वं प्र-). T प्रतिजल्प (for प्रज-). Ks D2-6 चाणी; Bs काले; D1 वापि; T1 G1 वागपि; T2 वागथ; Gs वापि (for वापि). —^c) Ks ततो (for तस्मान्). Cv विशिष्टम् (for 'ष्ट). —^d) G1 तदा (for तथा). Ds,6 देही (for देवी). Ks विशिष्टः; G2 'ष्ट; Cv 'ष्टा (as in text).

Colophon missing in Dn1. — Sub-parvan : S1 K1-3 T G1,3 Ms अनुगीता; Ks B Dc1 D1,5 ब्राह्मणगीता; M1-3 उपगीता. — Adhy. name : Gs आत्मयज्ञविधाने. — Adhy. no. (figures, words or both) : S1 24; B1 D1 T2 G2 M 21 (as in text); T1 Gs M4 (by corr.) 22; G1 19.

२२

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुभगे सप्तहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
 घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा च त्वक्श्रोत्रं चैव पञ्चमम् ।
 मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ २
 सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते न पश्यन्तीतरेतरम् ।
 एतान्वै सप्तहोतृस्त्वं स्वभावाद्विद्धि शोभने ॥ ३

ब्राह्मण्युवाच ।

सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः ।

कथं स्वभावा भगवन्नेतदाचक्ष्व मे विभो ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणिज्ञानमभिज्ञता ।
 परस्परगुणानेते न विजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५
 जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वद्भनो बुद्धिरेव च ।
 न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणस्तानधिगच्छति ॥ ६
 घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वद्भनो बुद्धिरेव च ।
 न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७
 घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं त्वद्भनो बुद्धिरेव च ।

22

☞ This adhy. is missing in Dm (cf. v. l. 12. 21. 21).

1 °) Ks. 4 D1 [ए]व (for [अ]पि). — °) T1 विनाशम् (sic); Gs निधानम् (for विधा°). G1 इव (for इह).

2 °) K2 D1. 6 M1. 2 घ्राणश्च; K4 B3. 6 D2-6 G3 घ्राणश्च (for घ्राणं). Dc1 जिह्वाश्च. — °) K3 जिह्वा त्वक् (for त्वक्श्रोत्रं). B2 त्वक्च श्रोत्रं च पंचमं. — °) K5 सुखम्; D5. 6 पथम् (for पृथग्). S1 K1-3 T G1. 2 आश्रिताः; B1. 2 आहताः (for आश्रिताः).

3 °) S1 K1-3. 5 T2 G3 सूक्ष्मावकाशे. K2. 4 शक्तास्ते; B Dc1 D2-6 T2 G3 तिष्ठतो (T2 G3 °ति); T1 G2 संप्राप्ते; M1 संतप्ते (for सन्तस्ते). G1 सूक्ष्माकाशे समं प्राप्ते. — °) D3 वि- (for न). K3 कथं नान्योन्यदर्शितः (cf. 4°). — °) T G1. 2 M एतद्वै (M1. 2 °ते) सप्तहोतृत्वं; G3 एतांश्च सप्तहोतृणां. — °) M1. 2 स्वभावं. G3 भावान्साध्वी च शोभने.

4 °) K1-3 G3 सूक्ष्मावकाशे. D3 M1 संतप्ते; G2 संप्राप्ते (for सन्तस्ते). T G1 सूक्ष्माकाशे समं प्रा- (G1 तु संप्राप्ते. — °) T1 च (for न). K3 कथा नान्योन्यदर्शितः (sic). — °) K4. 5 Dc1 D1 T G M3 स्वभावाद्. — °) K2 B Dc1 D2-6 मे प्रभो; K4 D1 विस्तरात् (for मे विभो).

5 D1 om. the ref. — °) K1. 3. 4 B (except B1) Dc1 D1 G2. 3 Cv गुणज्ञानम् (for गुणा°). K4 अतिज्ञानं; B1-3. 4 (marg. as in text). 5 Dc1 Ms. 4 Cv अभि° (for अवि°). K2 मनोज्ञानं गुणज्ञानं; T1 G1 गुणाज्ञानेषु विज्ञानं. — °) K4 D1 पुण्यं; K5 B2. 4. 5 D2-6 T2 G2 M गुण-; Dc1 गुणे (for गुणि-). K4 D1. 3 अविज्ञता (for अभि°). K2 मतिज्ञानं प्रतिज्ञाया (sic). — °) K5 B1 D2-6 T2 G2 परस्परं. K3 त्वेते; B2. 4 (marg. as in text). 5 एतान्; B3 एवं; D1 ह्येते; G3 एति (for एते). — °) B D (except D1; Dm1 missing) G2 [अ]भिजानन्ति; G3 विजानाति. B4 केचन (for कर्हिचित्).

6 °) B2 च श्रोत्रं च; G3 तथा श्रोत्रे. — °) K5 B2. 5 D5. 6 G3 M1-3. 4 (inf. lin. as in text) वाङ्मनो (for त्वद्भनो). — After 6°, G1 reads 10°. K1. 3 D2. 5. 6 G1 Ms om. (hapl.) 6°-7°. G3 om. (hapl.) 6°-8°. — °) G2 शब्दम् (for गन्धान्). K2 अभि-; M1. 2 अपि (for अवि-). — °) K4. 5 B3 Dc1 घ्राणं; B1. 2 (marg. as in text) चक्षुस् (for घ्राणस्). — After 6, Dc1 reads 9 for the first time, repeating it after 11, while T G2 read 9-10.

7 G3 om. 7; K1. 3 D2. 5. 6 G1 Ms om. 7° (for all, cf. v. l. 6). B1. 2 om. (hapl.) 7-8. D1 om. (hapl.) 7. — °) M1. 2 घ्राणश्च. K4 जिह्वा (for चक्षुस्). — °) K5 B3 वाङ्मनो (for त्वद्भनो). — K2 reads 7° after 8. — °) B3 तिष्ठति (for गच्छति).

न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ।
 न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक्च तानधिगच्छति ॥ ९
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वज्जनो बुद्धिरेव च ।
 न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १०
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं बुद्धिरेव च ।
 संशयान्नाधिगच्छन्ति मनस्तानधिगच्छति ॥ ११
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं मन एव च ।

न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ १२
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ॥ १३
 मन उवाच ।
 न प्राति मामृते प्राणं रसं जिह्वा न बुध्यते ।
 रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक्स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४
 न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथंचन ।
 प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ १५

8 Gs om. 8^{ab} (cf. v. 1. 6). B₁. 2 om. 8 (cf. v. 1. 7). B₃ T₁ om. (hapl.) 8. —^a) B₄. 5 D₀₁ नासा; S (T₁ Gs om.) प्राणो (for प्राणं). T₂ G₂ जिह्वात्. S₁ च चक्षुश्च (for तथा श्रोत्रं). —^b) S₁ श्रोत्रं त्वग्; K₅ D₂-s त्वज्जनो. —^c) K₂ D₁ रूपेण; M₁. 2 रूपान् (for रूपाणि). —^d) D₁ रूपं (for चक्षुस्). K₂. 8 B₅ D₁. 3. 6 M₁-s तान् (for तानि). — After 8, K₂ reads 7^{ad}.

9 K₂ om. (hapl.) 9-11. G₁ om. 9^a-10^b. D₀₁ reads 9 for the first time after 6, repeating it after 11. T G₂ read 9-10 after 6. K₁ reads 9^{ab} after 10. —^a) M₁ प्राणो. S₁ K₅ D₂. 3. 5. 6 ततश्चक्षुः; K₄ D₁ रसश्चक्षुः (for च चक्षुश्च). T प्राणं चक्षुश्च जिह्वा च. — D₁ om. (hapl.) 9^b-10^a. —^b) B D₀₁ (both times) बुद्धिः श्रोत्रं (by transp.). K₁ त्वज्जनो बुद्धिरेव च. — K₄ om. 9^{ad}. —^c) K₁ शब्दान्; T G₂ स्पर्शम् (for स्पर्शान्). M स्पर्शाश्च नाधिगच्छन्ति. —^d) D₀₁ (second time) बुद्धिस्; G₃ श्रोत्रं; M त्वक् (for त्वक्च). T G₂ एतद् (for च तान्).

10 For the sequence in T G₂, cf. v. 1. 9. K₂ om. 10; D₁ om. 10^a; G₁ om. 10^{ab} (for all, cf. v. 1. 9). D₁ om. (hapl.) 10-11. G₃ om. (hapl.) 10. K₃ repeats 10^{ab} after 10^{cd}. —^a) M प्राणो. B₅ श्रोत्रं (for चक्षुस्). T G₂ transp. जिह्वा and चक्षुश्च. K₄ प्राणं जिह्वास्तथा चक्षुस्. —^b) K₃ (second time) B₅ श्रोत्रं त्वग्; B₁ त्वज्जनो. — After 10^b, B₅ reads 11^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. B₅ om. 10^{ad}. G₁ reads 10^{ad} after 6^b. —^c) T G₁. 2 शब्दम् (for शब्दान्). —^d) T G₁ तम्; G₂ तद् (for तान्). — After 10, K₄ reads 9^{ab}; while B₁-4 ins. after 10 :

56* प्राणं चक्षुश्च श्रोत्रं च त्वज्जिह्वा बुद्धिरेव च ।

[B₂. 4 प्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं (for the prior hall B₂. 4 जिह्वा त्वग् (by transp.).]

— B₁-4 read 11^{ad} for the first time after the above.

11 K₂ om. 11 (cf. v. 1. 9). D₁ om. 11 (cf. v. 1. 10). T₁ om. (hapl.) 11-12. K₄ B₃ om. 11^{ab}. B₄ reads 11 twice. —^a) T₂ G₁. 2 M₁. 2. 4 प्राणो. —^b) S₁ श्रोत्रं त्वग् (by transp.). K₃ मन (for बुद्धिर्). B₁. 2. 4 (first time) त्वक्च (B₂ बुद्धिः) श्रोत्रं मनस्तथा; B₄ (second time) त्वक्श्रोत्रं च मनस्तथा. — B₁-4 read 11^{ad} for the first time after 56^a; B₅ after 10^b. —^c) K₄ न स्पर्शम्; K₅ B (first time) D₂-s T₂ G₁. 2 संशयस्; D₀₁ संकल्पान् (for संशयान्). —^d) K₄ त्वक्च; B (first time) बुद्धिस् (for मनस्). D₅. 6 तम् (for तान्). — After 11, D₀₁ repeats 9.

12 T₁ om. 12 (cf. v. 1. 11). D₄ om. (hapl.) 12. K₂. 4 om. 12^{ab}. —^a) T₂ G₁ M प्राणो. —^b) G₃ श्रोत्रं त्वग् (by transp.). —^c) B₁. 2. 4. 5 D₀₁ D₁ M₁-s तान् (for तान्). D₅ अनु- (for अधि-). — After 12, M₄ ins. an addl. colophon [Subparvan : अनुगीता. — Adhy. no. : 13].

13 Before 13, M₄ ins. ब्राह्मणः. —^a) B D₀₁ भामिनि.

14^a) K₅ B D₄. 5 नाप्राति; G₃ न प्राणं. G₂. 3 मृते (for मामृते). K₃ प्राणं; T G₁. 2 M₁. 3. 4 (inf. lin. as in text) प्राणो; M₂ प्राणो. —^b) K₂. 4 B₁. 2 D₁ रसान्. B D (except D₁; D₀₁ missing) वेत्ति च (for बुध्यते). —^c) B₁. 2 चक्षू रूपं (by transp.). —^d) T G₁. 2 स्पर्शं त्वग् (by transp.). S₁ K₁. 3 B₃. 4 च; T₂ वि- (for [अ]व-). B₁ बुध्यति. B₂ G₃ त्वक्च स्पर्शं न बुध्यते (B₃ 'ति).

अगाराणीव शून्यानि शान्तार्चिष इवाग्रयः ।
 इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ॥ १६
 काष्ठानीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः ।
 गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्वजन्तवः ॥ १७
 इन्द्रियाण्यूचुः ।
 एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान् ।
 ऋतेऽस्मान्मदर्थस्तु भोगान्मुञ्चे भवान्यदि ॥ १८
 यद्यस्मासु प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् ।
 भोगान्मुञ्चे रसान्मुञ्चे यथैतन्मन्यते तथा ॥ १९

अथ वास्मासु लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च ।
 यदि संकल्पमात्रेण मुञ्चे भोगान्यथार्थवत् ॥ २०
 अथ चेन्मन्यसे सिद्धिमस्मदर्थेषु नित्यदा ।
 घ्राणेन रूपमादत्स्व रसमादत्स्व चक्षुषा ॥ २१
 श्रोत्रेण गन्धमादत्स्व निष्ठायादत्स्व जिह्वाया ।
 त्वचा च शब्दमादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ॥ २२
 बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् ।
 भोगानपूर्वानादत्स्व नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३
 यथा हि शिष्यः शास्त्रारं श्रुत्यर्थमभिधावति ।

15 ^a) S शृणुयात् (for बुध्यते). — ^b) Ś1 D1 G3 M4 (inf. lin.) कदाचन. — ^c) Ś1 K1.8 एकं (for अस्ति). B4 सनातनः.

16 ^a) K2 B1 D2.3.6 आगाराणि; M1.2 नगराणि. K3 [ए]व (for [इ]व). — Dc1 om. (? hapl.) 16^b-17^a. — ^c) D2-4 भाषंते (for भासन्ते). — ^d) Ś1 हीना न (for हीनानि). B1.2.5 सर्वशः (for नित्यशः).

17 Dc1 om. 17^a (of. v. l. 16). — ^a) K3 G1.2 M [ऊ]र्ध्वः; G3 [अ]थ (for [आ]र्द्रः). K1-3 D3 M2 शुष्कानि. — ^b) D6 अतीन्द्रियैः. — ^c) S मृते.

18 D3 om. the ref. — ^a) D3 एवमेव सत्यं भवेद्; D6 इन्द्रियाणामेव तत्सत्यं (hypermetric). — ^b) K4 M1.2 मन्यसे; D3 मनुते. — ^c) Ś1 K1.2.4.5 D (except Dc1; Dn1 missing) G1 त्वं; K3 T1 G2.3 वै (for तु). — ^d) Ś1 K1.2.4.5 D1 मुञ्ज्याद्; K3 मुञ्जन्; M3 मुञ्जेद् (for मुञ्जे). K5 अपि (for यदि). G3 भोगान्मुञ्जीत चेद्भवेत्.

19 ^a) K5 च लीनेषु; M1.2 प्रणष्टेषु (for प्रलीनेषु). K3 इन्द्रियेषु च लीनेषु. — K4 D1 om. 19^b. — ^c) K5 मुञ्च; B D (D1 om.; Dn1 missing) T G1.2 M1.2 मुञ्क्त (for मुञ्चे). B Dc1 D2-6 T2 भवान् (for रसान्). K5 मुञ्च; B D (D1 om.; Dn1 missing) T2 सत्यं; T1 G1.2 वेत्ति; G3 M4 (inf. lin.) वेत्ति; M1.2 मुञ्क्त (for मुञ्चे). — ^d) K4 Dc1 D1 तथा (for यथा). K B4 Dc1 D1 G3 M1.2 मन्यसे. K3 यथा; S (except G3) भवान् (for तथा).

20 ^a) Ś1 K1.8 G3 विप्रः; K2.4 D1 संप्रः; K5 संसु; T1 [अ]स्य प्रः; T2 G1.2 M [अ]न्यप्रः (for [अ]सासु). — ^c) Ś1 K1 मात्रेषु (for मात्रेण). — ^d)

Ś1 K1.8 मुञ्च; K2.5 मुञ्च; G3 मुक्तः; M3.4 मुञ्जे. Dc1 T2 यथार्थवित्; T1 G M तदार्थव (T1 वि)त्.

21 ^a) G2 अथ वा; M1.2 यथा च (for अथ चेत्). K5 सिद्धम्; M4 (inf. lin.) बुद्धिम्. — ^b) Ś1 K3 अस्मदर्थेन. D3 तानि स; G3 सर्वदा (for नित्यदा). — ^c) K3 T G आधत्स्व. — ^d) K B4 D1-4.6 G3 रसान्. D5.6 आहर; G3 आधत्स्व. T G1.2 M चक्षुषा शब्द (M1.2 रूप)माददाः.

22 ^a) K2.4.5 B1-4 D (Dn1 missing) गंधान्; M1.2 शब्दम्. K3 T G1.8 आधत्स्व. — K5 om. (hapl.) 22^b-23^a. K3 om. (hapl.) 22^b. — ^b) B Dc1 D2.5 T2 स्पर्शान् (for निष्ठान्). K2.4 D1 नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि (=23^d); D6 जिह्वाया रसमेव च. — ^c) G1.2 M2-4 वा (for च). K2.4 D1 श्रोत्रम्; B3-5 D2-6 शब्दान्. T2 G3 आधत्स्व. — ^d) M1.2 जिह्वा (for बुद्ध्या). G3 वा (for च). D3 सद्बुद्ध्या स्पर्शयापि च.

23 K5 om. 23^a (of. v. l. 22). — ^a) M1.2 [स]पि (for हि). G3 नीयमाना (for ह्यनियमा). G1 बलीयस्तोहनीसं यद् (sic). — ^b) K2.4 D1 नियमो. B1.2 दुर्बलीयसः. T G1.2 दुर्बलाश्च व (G1 आवा; G2 स्त्वव) लीयसां. — ^c) T2 G3 आधत्स्व. Ś1 K1.8 भोगेन सर्वाना (K3 वैमा)दत्स्व; T1 G1.2 भोगानादत्स्व नोच्छिष्टं (G1 नित्यं वै). — ^d) T1 G3 मनस्त्वं (for नोच्छिष्टं).

24 ^a) M3 (inf. lin. as in text) शिष्टः. K5 यथा शिष्योरशास्त्रश्चेत् (sic); G3 श्रायितानि यथा शिष्यः. — ^b) K3 शिष्यायम् (for श्रुत्यं). T1 G1.2 M अनु; G3 अपि (for अभि). — ^c) Ś1 ततः श्रुतिम्; G3 तच्छ्रुत्वा तम्. — ^d) K5 श्रुतार्थः; B3 D2-6 श्रुत्ययम्. K3 अधि (for उप). B (except B3) तिष्ठते; D3

ततः श्रुतमुपादाय श्रुतार्थमुपतिष्ठति ॥ २४
 विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे ।
 अनागतानतीतांश्च स्वप्ने जागरणे तथा ॥ २५
 वैमनस्यं गतानां च जन्तूनामल्पचेतसाम् ।
 अस्मदर्थे कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६
 बहूनपि हि संकल्पान्मत्वा स्वप्नानुपास्य च ।
 बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावसि ॥ २७
 अगारमद्वारमिव प्रविश्य

संकल्पभोगो विषयानविन्दन् ।
 प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं
 दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव ॥ २८
 कामं तु नः स्वेषु गुणेषु संगः
 कामं च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
 अस्मानृते नास्ति तवोपलब्धि-
 स्त्वामप्यृतेऽस्मान्न भजेत हर्षः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

सुभगे पञ्चहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १

प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ।

धावति .

25 ^b) T₂ अथ; M_{1.2} अव- (for अभि-). —^c) K₄ D₁ आगतांश्च (for अती^o). —^d) G₁ तदा (for तथा).

26 ^a) K₂₋₅ B₁₋₄ D₀₁ D_{1.3-6} वैमनस्य- —^b) G₈ अपि (for अल्प-). K₃ D₀₁ तेजसां (for चेतसाम्). —^c) G₁ अस्मदर्थ- K_{1.3} न ते (for कृते). Ś₁ K₁₋₃ कार्य-.

27 ^a) B₂ च; G₈ न (for हि). —^b) K_{2.4.5} D₁ ज्ञात्वा; T₂ G M₄ (inf. lin.) कृत्वा (for मत्वा). M_{1.2} ह (for च). —^c) Ś₁ K_{1.3} G₈ मिथ्यमानो (G₈ 'न') (for पीड्य). —^d) K₃ अभि- (for एव). K₄ B D₁₋₃ T G_{1.2} धावति.

28 ^a) K₅ D₂₋₆ अगारम्. D₁ अपि (for इव). —^b) K₂ B_{1.2} D₀₁ T G₂ M₄ संकल्पभोगान् (T₁ G₂ 'भोग'; M₄ 'भोगौ'); K₅ संतप्यमानो. B₁ विनिन्दन्; M_{1.2} अविन्दन्; M₄ अविन्दतः (for 'दन्'). K₄ D₁ संकल्पभोगान्विषयाज्ञं विदति; B_{2.5} D₂₋₆ 'भोगान्विषये निबद्धान्. —^c) D₂₋₄ प्राणक्षयं; G₁ प्राणिक्षये. K_{2.3} M₁₋₃ उपैषि. —^d) K₁ दानक्षये; D₃ घातुं (for दारं). M_{1.2} यथावत् (for यथैव).

29 ^a) B_{1.2} कामसु. K₂ तु (for तु). K₅ त्रिष्वेव;

D₀₁ नष्टेषु (for नः स्वेषु). Ś₁ K_{1.3} कामं तु (K संस्वेव गुणेषु संगं. —^b) B_{1.2} कामः; D₂ सम- कामं). B₁ T G₁ M₄ तु; B₂ [s]स्तु (for च). —^c) B₁₋₃ D₃ अस्माद्भिना; D₀₁ D_{2.4-6} अस्मान्भिना; G₈ ऋते स्वस्मान्. K_{2.4} B₁ D₁ तपोपलब्धिसु; T₁ तदोषं; G₁ तथोषं. —^d) Ś₁ K_{1.4} D₁ त्वामप्यृते; B_{2.4} D₀₁ तावत्कृते; B₅ D₃₋₆ तावदृते; G₁ त्वामप्यृते (for त्वामप्यृते). D₃₋₆ त्वां; D₈ त्वा (for उस्मान्). D₂₋₆ भजेत्प्र-; G₁ भवेत्; G₈ भजेत् च (for भजेत्). M₁ हर्षं.

Colophon missing in Dn₁. — Sub-parvan: K_{2.3} D₀ T M_{2.4} अनुगीता; K₂ (also).^c B D₀₁ D_{1-3.6} (also) ब्राह्मणगीता; M_{1.2} उपगीता. — Adhy. name: G₈ मनसैर्द्वियाणां च संवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 25; B₁ D₁ M₄ 22 (as in text); T₁ G₈ 23; M₃ (marg) 24.

23

.1 G₁ om. 1-2 (with the ref.). K₄ ब्रह्मा (for ब्राह्मण). —^c) K₃ D₃ होत्राणां. Ś₁ सुखभोगांश्च होतृणां. —^d) T₁ विभागम्. B_{1.2} इति (for इह). G₈ यदृशं.

पञ्चहोतृनथैतान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २

ब्राह्मण्युवाच ।

स्वभावात्सप्त होतार इति ते पूर्विका मतिः ।

यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तथोच्यताम् ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

प्राणेन संभृतो वायुरपानो जायते ततः ।

अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ४

व्यानेन संभृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते ।

उदाने संभृतो वायुः समानः संप्रवर्तते ॥ ५

तेऽपृच्छन्त पुरा गत्वा पूर्वजातं प्रजापतिम् ।

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). —^a) K1 corrupt. K5 T2 G2 प्राणोपान (for प्राणापानाव्). —^b) D4 समान-
— D3 om. 2°-3°. —^c) K2, 3, 5 Dc1 D2, 4-6 T2 तथा
(for अथ). K4 D1 [ए]तानि; M1 [ए]कान्वै (for
[ए]तान्वै). —^d) D1 परे भावं.

3 D3 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). —^a) T2 भास्वंतः;
M1 सभावात् (for स्वभा°). — D1 om. (hapl.) 3^{ab}.
—^b) K4 B1, 5 D2, 4-6 T1 G3 मे (for ते). S (except
G3) पौर्विकी. T G1 M1, 2 श्रुतिः (for मतिः). —^c)
K2, 4 तथा (for यथा). K4 G3 [ए]व (for वै).
—^d) T G3 यथा; M1, 2 परे (for परो). K1 भावाव्.
K2, 5 B Dc1 Dn1 D2-6 तद्; K4 D1 स (for
तथा).

4 ^a) Ś1 K1, 3 संभृतो; K2 D1 संसृतो; B3 Dc1
संवृतो; M3 संहृतो (for संभृतो). — D3 om. (hapl.)
4^d-5°. —^b) K3 B2 Dc1 D2, 4-6 अपाने. K2, 4 D1
अपानो नाम जायते; K5 ततोपानः प्रवर्तते. —^c) K3
अपानं; M1-3 समानः; M4 अपानः. Ś1 K1, 3 संभृतो;
B3, 4 Dc1 संवृतो; D3 संसृतो; M3 संहृतो. — K4 om.
(hapl.) 4^d-5°. Ś1 reads 4^d on marg. —^d) D1
तथोदानः; D5, 6 व्यानस्ततः (by transp.).

5 K4 om. 5^{ab}; D3 om. 5^a (for both, cf. v. l.
4). B Dc1 Dn1 S (except T2) om. (hapl.) 5.
—^a) Ś1 K1, 3 संभृतो (for संभृतो). D1 उदाने संसृतो
वायुस्. —^b) Ś1 K3 तथोदानः; D1 ततो व्यानः;
D3, 6 तथोदानः (for ततो°). —^c) D1 व्यानेन (for
उदाने). Ś1 K1, 3 संभृतो (for संभृतो). —^d) K5
D1-6 T2 समानो नाम जायते.

यो नो ज्येष्ठस्तमाचक्ष्व स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यस्मिन्प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

यस्मिन्प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७

प्राण उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

6 ^a) Dc1 om. ते. B1, 2 अ (B1 आ)पृच्छन्तः; D3
तं पृच्छन्तः; G3 ते ह्यपृच्छन्. K3 पुनर्; T G1, 2 M4
पुरो (for पुरा). B D (except D1) संतः (for गत्वा).
—^b) K2 D1 G1 पूर्व जाति (K2 °त). Dn1 D2-6
पितामहं (for प्रजापतिम्). — D1 om. 6°-10°. —^c)
B5 D (except Dc1; D1 om.) श्रेष्ठस्. —^d) K1
मत्तः (for स नः). K4 ज्येष्ठो; D3 श्रेयो; S (except
G3) श्रेयान् (for श्रेष्ठो).

7 D1 om. 7 (cf. v. l. 6). G1 om. 7. M4 ब्राह्मणः
(for ब्रह्मा). —^a) Some MSS. प्रलीने; G3 शरीरे
(for प्रलीने). —^b) Ś1 K1 प्राणभृतः. — Ś1 K1-3
B2 om. (hapl.) 7°-8°. —^c) D3 प्रचीर्णे; S (G1
om.) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). Dc1 तु (for च). — D4
om. (hapl.) 7^d-8°. —^d) K4 सर्वो ज्येष्ठो; K5 स वः
श्रेष्ठो; T G3 M स वः (T1 M4 वै) श्रेयान्; G2 समा-
श्रयान्. K4 गच्छतां; K5 °तु. M1 कामं.

8 D1 om. 8 (cf. v. l. 6). Ś1 K1-3 B2 om. 8^{ab};
D4 om. 8^{ab} (for all, cf. v. l. 7). —^a) G2 प्रलीने.
Dc1 om. (hapl.) from प्रलयं up to पश्यत मां (in 8^d).
T G M1 प्रलयं. —^c) K3 प्रचीर्णे; S (except T1)
प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). —^d) B2 ज्येष्ठो. B5 हयं; D5
M1 [S]स्म्यहं (for ह्यहं). Ś1 K1 G2 M मा (for मां).
T1 तेन श्रेष्ठोहं तस्यत मा प्रलीनं.

9 D1 om. 9 (cf. v. l. 6). B2 om. (hapl.) 9-11.
—^a) M1, 2 प्राणान्. Ś1 प्रलीय च; K5 B1, 3, 4 Dn1
D5 G2 प्रालीयत; Dc1 प्रणीयत; D3 G1 प्रलीयते; T2
G3 M4 (inf. lin.) °नश्च; M °येत. G1 तत्र (for
ततः). —^b) T1 सः (for ह), —^c) T2 अपानश्च ततो

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

प्राणः प्रलीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।

समानश्चाप्युदानश्च वचोऽब्रूतां ततः शुभे ॥ ९

न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् ।

न त्वं श्रेष्ठोऽसि नः प्राण अपानो हि वशे तव ।

प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभाषत ॥ १०

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११

व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः ।

अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशगस्तव ॥ १२

अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४

प्राणीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानाबुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ।

न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानो हि वशे तव ॥ १५

व्यानो. —^d) Ks वाचं (for वचो). Ks तदा; Bs Dn1 D2-6 T1 G1.2 M पुनः (for ततः).

10 D1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 6). B2 om. 10 (cf. v. l. 9). —^a) T2 G1 तत्; Gs स (for न). M स्वा (for त्वं). B1 (marg. as in text) इमं (for इदं). K2.5 Ds T G1.2 प्राप्य; B1 (marg. as in text) Dc1 मिथ्या; M1-8 व्याप्तं (for व्याप्य). —^b) K2.4 Dc1 Gs तिष्ठत्युत; Ks 'त्युत; T1 G1 'से ह (for 'सीह). —^c) Ks.5 Dn1 D2-6 T G1.2 M4 श्रेष्ठो हि; K4 D1 ज्येष्ठोऽसि; M4 (inf. lin. as in text) श्रेष्ठोऽसि. Ś1 K1.8 वै; D1 मे; G2 यः (for नः). —^d) Ds अयनो; Ds शयानो; G1 ह्यपानो (for अं). D1 ह्यचरस; Ds ह्यवशे (for हि वशे). —^e) Ds om. 10^c-11^d. —^f) Ks स (for प्र). K4 D1 Gs M1.2 ततः (for पुनः). —^g) T G M4.4 ततो (for तम्). D1 -धावत (for -भाषत).

11 B2 om. 11 (cf. v. l. 9). Ds om. 11 (cf. v. l. 10). Before 11, Ks B1.3.5 D (except D1; Ds om.) S ins. अपानः. —After अपानः, T2 ins.:

57* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ।

—^a) T1 G1 M1-3 प्रलयं. —^b) K2 सर्वः (for सर्वे). D1 शरीरिणां (for शरीरे). —^c) S (except M1.2) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). —^d) M1.2 [S]स्मि (for हि). Ś1 K1.8 G2.8 M मा (for मां).

12 K2.5 Bs om. (hapl.) 12-14. Before 12, MSS. ins. ब्राह्मणः. —^e) S नः (for ऽसि). K4 D1

अपान त्वं हि न (D1 नः) श्रेष्ठः. —^d) D1 प्रवरस; I वरगस (sic) (for वशं).

13 K2.5 Bs om. 13 (cf. v. l. 12). —^b) Ś1 K1.8 B1 Dc1 तु; K4 D1 च; T G तान् (for तं). —^c) K4 D1 वै सर्वे (for सर्वेषां). —^d) Gs श्रूयते. D1 हेतुतः.

14 K2.5 Bs om. 14 (cf. v. l. 12). Before 14, S (except M1.2) ins. व्यानः. —^a) T G M1 प्रलयं. B1.2 प्रयांसि (for व्रजन्ति). —^b) K1 पुनः (for प्राणाः). —T1 om. 14^c-16^b. —^c) T2 G M2.4 प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). D2 न; G1 तु (for च). Ds चरंतः. —Ds om. 14^d. —^e) M1.2 [S]स्मि (for हि). Ś1 K1.8 G2.8 M मा (for मां).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). Before 15, MSS. ins. ब्राह्मणः. T2 G M om. 15^{ab}. K2 reads 15-17 twice. —^a) Ds corrupt. Ś1 K2 (both times) ततः स व्यानः प्रा (K2 प्र)लीय; K1.3.4 D1 ततः समानः (K1 स व्यानः) प्रा (K4 D1 प्र)लीयत (hypermetric). —^c) T2 G प्राणोपान (for प्राणापानाव्). Ds उभौ चैव (for उदानश्च). —^d) T2 व्यानश्चैव (for समानश्च). G1 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). K2 (both times), 2.4 D1 समानस्त (Ks 'नंत)मथाब्रुवन्. —Ś1 K1.8 Gs om. (hapl.) 15^c-18^d. —^e) Ds समो; G1 M1.2 हि नो (for ऽसि नो). T2 न त्वं [समान]समानश्च (by dittography). —^f) T2 व्यान एवं (for समानो हि). B1.2.5 Dn1 D2-4 तु; Ds च (for हि).

प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १६

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७

ततः समानः प्रालिल्ये पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानाबुदानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।

समान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ १८

समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १९

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ २०

ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।

उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ २१

ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान्प्रजापतिः ।

सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ।

सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यरक्षिणः ॥ २२

एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पञ्चवायवः ।

16 For the repetition in K₂, cf. v. l. 15. T₁ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). S₁ K_{1.8} G₃ om. 16 (cf. v. l. 15). —^a) M₄ ततो (for पुनर्). —^b) G_{1.2} M तमथ (for पुनर्). K₄ D₁ प्रलीनस्तमथाब्रवीत्. —^c) G₂ केन (for येन).

17 For the repetition in K₂, cf. v. l. 15. S₁ K_{1.8} G₃ om. 17 (cf. v. l. 15). Before 17, T G_{1.2} M₄ ins. समानः. —^a) T₁ G₁ M_{1.2.4} प्रलयं. —^b) T G₁ M_{3.4} प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). —^c) M_{1.2} [s]स्मि (for हि). G₂ M मा (for मां).

18 Cf. 20. S₁ K_{1.8} G₃ om. 18^{ab} (cf. v. l. 15). B₃ D om. 18. T₂ G₂ om. 18^a-22^a. M₄ om. 18^{ab}. Before 18, K₂ B_{1.2.4.5} M_{1.2} ins. ब्राह्मणः. —^a) K₂ प्रलीयः; K₄ M₁₋₈ प्रलयः; B₄ संलीय (for प्रालिल्ये). K₅ ततः प्रालीयतोदानः; B_{1.2.5} ततः प्रालीयत तदा (B₅ व्यानः). — After 18^b, M_{1.2} ins.:

58*. ततो व्यानः समानं तु प्राणापानौ तथोचतुः ।

—^a) K₅ प्राणापानसमानश्च; T₁ G₁ प्राणा (G₁ 'णो)पान उदानश्च; M_{1.2.4} प्राणापानश्च व्यानश्च. —^b) B₄ व्यानश्चापि; B₅ समानश्च (for व्यानश्चैव). K₂ व्यानश्च तमथाब्रवीत्; K₄ मानश्च तमथाब्रुवन्; B_{1.2} समानं तमथाब्रुवन्; M_{1.2} समानो ह्यब्रुवन्वचः. —^c) K₄ समान त्वं हि नः श्रेष्ठो; B₅ न त्वं श्रेष्ठोसि नो व्यानः; T₁ G₁ M₁₋₈ न त्वं समान श्रेष्ठोसि. —^d) K₁ व्यान एष; G₃ M₄ समानो हि (for व्यान एव). B_{4.5} M_{1.2} उदा (B₅ समा)नो वशस्तव. — After 18, M_{1.2} ins.:

59* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां केन हेतुना ।

M_{1.2} cont. : G₃ M₄ ins. after 18 :

60* ततोदानः प्रलीयाद्यु समानः पुनरब्रवीत् ।

[G₃ व्यानः (for [उ]दानः). M_{1.2} ततोदानं प्रलीयेत (for the prior half).]

19 T₂ G₂ om. 19 (cf. v. l. 18). S₁ K T₁ G_{1.8} M om. (hapl.) 19-21. —^a) D₅ श्रूयते (for 'तर्').

20 Cf. 18. T₂ G₂ om. 20 (cf. v. l. 18). S₁ K T₁ G_{1.8} M om. 21 (cf. v. l. 19).

21 T₂ G₂ om. 21 (cf. v. l. 18). S₁ K T₁ G_{1.8} M om. 21 (cf. v. l. 19). —^a) D₅ D_{2-4.6} प्रलीयत. D₁ ततः समानः प्रलीय. —^b) D₁ प्राणापानाबुदानश्च. —^c) D₁ समानस्तमथाब्रुवन्. —^d) D₁ समान त्वं हि न श्रेष्ठो. —^e) D₅ एष (for एव).

22 T₂ G₂ om. 22^a (cf. v. l. 18). K₅ D₁ read and K₄ D₁ D₂₋₆ repeat 22^{ab} after 22^c. Before 22, MSS. ins. ब्राह्मण उवाच. —^a) B₁₋₄ D₅ वथ (for ततस्). K₃ B₃ सर्वान्; M₂ om. (for ब्रह्मा). S₁ K₄ (second time). D₁ D₂₋₆ (last six second time) इति तानब्रवीत्सर्वान्. —^b) K₃ समेतान्वै; T G M_{3.4} समयमानः; M_{1.2} समये सः (for 'वेतान्'). —^c) B_{3.5} वै; T₁ G₂ M_{3.4} (inf. lin. as in text) च (for वा). G₁ सर्वे ज्येष्ठाश्च श्रेष्ठाश्च. —^d) K_{1-3.5} स सह; D₁ हि सह; G₃ च सह (for चान्योन्य). T G काक्षिणः; M रक्षिणः (for धर्मिणः). — B_{1.2} M_{1.2}

एक एव ममैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३
परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् ।

स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १

देवमत उवाच ।

जन्तोः संजायमानस्य किं नु पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो बोदान एव च ॥ २

नारद उवाच ।

येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
प्राणद्वंद्वं च विज्ञेयं तिर्यगं चोर्ध्वं च यत् ॥ ३

देवमत उवाच ।

केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् ।
प्राणद्वंद्वं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् ॥ ४

om. (1 hapl.) 22^{ef}. —^c) D₅, 8 T₂ G₁ M₃, 4 स्ववि-
षय- —^f) K₄ D₁ -रक्षणे; D₁ D₂, 3, 5, 6 -धर्मिणः;
D₄ -दर्शिनः; T G₁ M₃, 4 -चारिणः (for -रक्षिणः).

23 Before 23, K₁, 8, 5 T G₁, 2 M (M₁ inf. lin.)
ins. ब्रह्मा; K₂, 4 D₁ M₄ ब्राह्मणः. —^a) M₂ (inf.
lin. as in text) एवं (for एकः). K₂-5 D₁ चला-
श्रान्ये; B₁, 5 D₁ M₃, 4 चरश्रान्यो; T G चरा-
श्रान्ये; M₁, 2 च कश्चान्ये (sic) (for चास्थिरश्च). B₁, 2
एकश्चरः स्थिरश्रान्यो. —^b) B₅ S विशेषाः. —^c) K₂, 6
D₁ M₁, 2 एव (for एव). T G₁ M₃, 4 च सर्वात्मा;
G₃ ममेवात्मा; M₁, 2 त्वमेवात्मा (sic). —^d) K₅ B₂, 4
D₁ M₁, 2, 4 हि (for [अ]पि). K₁ -धीयते; K₃, 5 M
-धीयते; T₁ G₁, 2 -लीयते; G₃ -गीयते. K₂ बहुधाप्यु-
पचीयते; K₄ D₁ बहुत्वादुपची (D₂ -धी)यते.

24 ^b) K₄ D₁ भावयन्ति. — D₁ om. (hapl.) 24^{cd}.
—^d) K₅ धारयन्तः; M₁, 2 तारयध्वं.

Colophon. — Sub-parvan : K₂, 3 T G₁, 3 M₃, 4
अनुगीता; K₂ (also), 4, 5 B D₁ D₁-3, 5, 6 ब्राह्मणगीता;
D₁ ब्रह्मगीता. — Adhy. name : G₃ प्राणादीनां संवादः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : Ś₁ 26; D₁
D₁ M₃ 23 (as in text); T₁ G₃ 24; M₃ (inf.
lin.) 25.

24

1 ^a) G₃ मुनेर् (for कपेर्). K₂ देविमतस्य; B₁
T₁ G₁, 3 देवमतस्य. K₄ D₁ ह (for च).

2 K₄ D₁ om. the ref. B₁, 2 (both marg.)
सम; T₁ G₃ देवमत; G₁ देवमत. —^a) D₃ सं
मानस्य; T₁ संज्ञानं; T₂ संजातं. —^b) K₃ को
किं. —^c) K₂ D₁ D₃ प्राणापानः; B₁ प्राणो
—^d) G₁ च (for वा). K₃, 5 B₄, 5 D₃ G₂ M₃,
(for च). D₄ व्यानोदानश्च एव च; G₃ उदानो व्यान
एव च.

3 K₂ om. (hapl.) 3-4. —^a) D₁ यतो (for येन).
K₁, 8 D₁ D₃, 4 M₁-8 सृजते; G₁ पूज्यते. —^b)
G₁ पूर्व; M₁, 2 पुवम् (for पूर्वम्). T G₁ ईरितः; G₃
एति किं. D₁ ततोऽन्यः संप्रवर्तते. —^c) Ś₁ K₁, 3 -द्वंद्वेन;
K₄, 5 B₁, 2 D₁ D₁ D₃ -द्वंद्वे च (K₄ D₁ हि); B₃, 5
-द्वंद्वैव; D₁ -द्वंद्वेति; D₄-6 T₂ G₃ -द्वंद्वं हि (G₃ प्र-);
G₁ -द्वंद्वश्च; G₂ -द्वयं च (for -द्वंद्वं च). K₅ D₂, 8 मे
ब्रूहि (for विज्ञेयं). B₁ प्राणद्वंद्वैरविज्ञेयं. —^d) Ś₁
M₁, 2, 4 प्राणगं; K₄ अवारगं (for तिर्यगं). K₁ प्राणगं
चोर्ध्वं च यत्; K₃ D₁ प्राणगंधोर्ध्वगंधवत्; K₅ यत्पूर्वं
च विनिश्चयं; B D₁ D₁ D₂-6 तिर्यगूर्ध्वमघ (D₃ 'त')
श्च यत्; T G₁, 2 M₃ 'ध्वं (T₂ G₁ 'ध्वं ग)तं च यत्;
M₄ (inf. lin.) तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् (= 4^d).

4 K₂ om. 4 (cf. v. l. 3). K₅ D₂ om. 4. D₁
देवमत; T₁ G₃ 'तम (for 'मत). —^a) K₃ D₄, 6 T₁
M₁-8 सृजते; K₄ स्वज्यते. —^b) M₁, 2 पुवम् (for
पूर्वम्). T G₁ ईरितः; G₃ एति कं (for एति तम्).
—^c) Ś₁ K₁, 4 B₁ D₁ D₃ प्राणद्वंद्वे. G₁ स (for च).
D₁ वै (for से). D₁ प्राणद्वंद्वेति च ब्रूहि. —^d) Ś₁
K₃, 4 D₁ G₂ च निश्चयं; B D₁ D₁ D₂-6 अघश्च यत्;

प्रचचार पुनर्व्यानिः संमानः पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १६

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ब्रह्मं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७

ततः समानः प्रालिल्ये पुनश्च प्रचचार ह ।
 प्राणापानाबुदानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।
 समान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ १८
 समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ।
 श्रेष्ठोऽहमास्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १९

16 For the repetition in K₂, cf. v. l. 15. T₁ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). Ś₁ K_{1,3} G₃ om. 16 (cf. v. l. 15). —^a M₃ ततो (for पुनर्). —^b G_{1,2} M तमथ (for पुनर्). K₄ D₁ प्रलीनस्तमथाब्रवीत्. —^c G₂ केन (for येन).

17: For the repetition in K₂, cf. v. l. 15. S₁ K_{1,3} G₈ om. 17 (cf. v. l. 15). Before 17, T G_{1,2} M₃ ins. समानः. —^a) T₁ G₁ M_{1,2,4} प्रळयं. —^c) T G₁ M_{3,4} प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). —^d) M_{1,2} [s]स्मि (for हि). G₂ M मा (for मां).

13 Cf. 20. $\bar{S}_1 K_{1,2} G_3$ om. 18^{abd} (cf. v. 1. 15).
 $B_3 D$ om. 18. $T_2 G_2$ om. 18^a-22^a. M_3 om. 18^{ab}.
 Before 18, $K_2 B_{1,2,4,5} M_{1,2}$ ins. ब्राह्मणः. —^a
 K_2 प्रलीय; $K_4 M_{1-8}$ प्रलय; B_4 संलीय (for प्रालिल्ये).
 K_5 ततः प्रालीयतोदानः; $B_{1,2,5}$ ततः प्रालीयत तदा (B_5
 व्यानः). — After 18^b, $M_{1,2}$ ins.:

58*, ततो व्यानः समानं तु प्राणापानौ तथोचतुः ।

—^a) K⁶ प्राणापानसमानश्च; T¹ G¹ प्राणा(G¹ 'नो)पान
उदानश्च; M^{1.2.4} प्राणापानश्च व्यानश्च. —^a) B¹ व्यान-
श्चापि; B⁶ समानश्च (for व्यानश्चैव). K² व्यानश्च तम-
थाव्रवीत्; K⁴ मानश्च तमथाव्रवन्; B^{1.2} समानं तमथा-
व्रवन्; M^{1.2} समानो ह्यव्रवन्त्वचः. —^e) K¹ समान त्वं
हि नः श्रेष्ठो; B⁶ न त्वं श्रेष्ठोसि नो व्यानः; T¹ G¹ M¹⁻³
न त्वं समान श्रेष्ठोसि. —^f) K¹ व्यान एष; G⁸ M⁴
समानो हि (for व्यान एव). B^{1.5} M^{1.2} उदा(B⁶ समा-
नो वरागस्तव. — After 18, M^{1.2} ins.:

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ २०

ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।

उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ २१

ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान्प्रजापतिः ।

सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ।

सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यरक्षिणः ॥ २२

एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पञ्चवायवः ।

59* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां केन हेतुना ।

M_{1,2} cont.: G₃ M₄ ins. after 18:

60* ततोदानः प्रलीयाशु समानः पुनरब्रवीत् ।

[G₃ व्यासः (for [उ]दानः). M_{1, 2} ततोदानं प्रलीयेत
{ for the prior half }.]

19 T₂ G₂ om. 19 (cf. v. l. 18). Śī K T₁ G₁.^s
M om. (hapl.) 19-21. — *) D^s श्रूयते (for 'ता').

20 Cf. 18. T₂ G₂ om. 20 (cf. v. l. 18). S₁ K
T₁ G₁, s M om. 21 (cf. v. l. 19).

21 T₂ G₂ om. 21 (cf. v. l. 18). S₁ K T₁ G₁.^s
M om. 21 (cf. v. l. 19). —^a) D_{ei} D₂-4.^s प्रली-
यत्. D₁ ततः समानः प्रलीय. —^c) D₁ प्राणापानाबुदा-
नश्च. —^d) D₁ समानस्तमथाब्रुवन्. —^e) D₁ समान
त्वं हि न श्रेष्ठो. —^f) D_{ei} एष (for एव).

22 T₂ G₂ om. 22^a (cf. v. l. 18). K₅ D₁ read
and K₅ D_{n1} D₁₋₆ repeat 22^{ab} after 22'. Before
22, MSS. ins. ब्राह्मण उवाच. — ^a) B₁₋₄ D_{c1} वय
(for तत्सत्). K₃ B₃ सवान्; M₂ om. (for ब्रह्मा).
S₁ K₄ (second time).⁵ D_{n1} D₂₋₆ (last six second
time) इति तानब्रवीत्सर्वान्. — ^b) K₃ समेतान्वै; T G
M_{3.4} सयमानः; M_{1.2} समये सः (for वेतान्). — ^c)
B_{3.5} वै; T₁ G₂ M_{3.4} (*inf. lin.* as in text) च (for
वा). G₁ सर्वे ज्येष्ठाश्च श्रेष्ठाश्च. — ^d) K_{1-3.5} स सह;
D₁ हि सह; G₃ च सह (for चान्योन्य-). T G₁
काक्षिणः; M राक्षिणः (for धर्मिणः). — B_{1.2} M_{1.2}

एक एव समैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३

परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् ।

स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १

देवमत उवाच ।

जन्तोः संजायमानस्य किं नु पूर्वं प्रवर्तते ।

प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ २

नारद उवाच ।

येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।

प्राणद्वंद्वं च विज्ञेयं तिर्यगं चोर्ध्वगं च यत् ॥ ३

देवमत उवाच ।

केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् ।

प्राणद्वंद्वं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् ॥ ४

om. (? hapl.) 22°. — °) D₅, 6 T₂ G₁ M₃, 4 स्ववि-
षयः. — °) K₄ D₁ -रक्षणैः; Dn₁ D₂, 3, 5, 6 -धर्मिणः;
D₄ -दक्षिणैः; T G₁ M₃, 4 -चारिणः (for -रक्षिणः).

23 Before 23, K₁, 3, 5 T G₁, 2 M (M₄ inf. lin.)
ins. ब्रह्मा; K₂, 4 D₁ M₃ ब्राह्मणः. — °) M₄ (inf.
lin. as in text) एवं (for एकः). K₂-5 D₁ चला-
श्चान्ये; B₄, 5 D₁ M₃, 4 चरश्चान्यो; T G चरा-
श्चान्ये; M₁, 2 च कश्चान्ये (sic) (for चास्थिरश्च). B₁, 2
एकश्चरः स्थिरश्चान्यो. — °) B₅ S विज्ञेयाः. — °) K₂, 5
D₁ M₁, 2 एष (for एव). T G₁ M₃, 4 च सवत्समा;
G₃ समेहात्मा; M₁, 2 स्वमेतात्मा (sic). — °) K₅ B₂, 4
D₁ M₁, 2, 4 हि (for [अ]पि). K₁ -दीयते; K₃, 5 M
-धीयते; T₁ G₁, 2 -लीयते; G₃ -गीयते. K₂ बहुधाभ्यु-
पधीयते; K₄ D₁ बहुत्वादुपची (D₁ -धी)यते.

24 °) K₄ D₁ भावयन्ति. — D₁ om. (hapl.) 24°.
— °) K₅ धारयन्तः; M₁, 2 तारयन्तः.

Colophon. — Sub-parvan : K₂, 3 T G₁, 3 M₃, 4
अनुगीता; K₂ (also), 4, 5 B Dn₁ D₁-3, 5, 6 ब्राह्मणगीता;
D₁ ब्रह्मगीता. — Adhy. name : G₃ प्राणादीनां संवादः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : Ś₁ 26; Dn₁
D₁ M₄ 23 (as in text); T₁ G₃ 24; M₄ (inf.
lin.) 25.

24

1 °) G₃ मुनेर् (for ऋपेर्). K₂ देविमतस्य; B₄
T₁ G₁, 3 देवमतस्य. K₄ D₁ ह (for च).

13

2 K₄ D₁ om. the ref. B₁, 2 (both marg.) :
समः; T₁ G₃ देवतस्य; G₁ देवमत. — °) D₃ संवाय-
मानस्य; T₁ संज्ञानं; T₂ संजातं. — °) K₃ को (for
किं). — °) K₂ D₁ D₃ प्राणापानः; B₁ प्राणोपानं.
— °) G₁ च (for वा). K₃, 5 B₁, 5 D₃ G₂ M₃, 4 वा
(for च). D₄ व्यानोदानश्च एव च; G₃ उदानो व्यान
एव च.

3 K₂ om. (hapl.) 3-4. — °) D₁ यतो (for येन).
K₁, 3 D₁ D₃, 4 M₁-3 सृजते; G₁ पूज्यते. — °)
G₁ पूर्व; M₁, 2 प्लवम् (for पूर्वम्). T G₁ ईरितः; G₃
एति किं. D₁ ततोऽन्यः संप्रवर्तते. — °) Ś₁ K₁, 3 -द्वंद्वेन;
K₄, 5 B₁, 2 D₁ Dn₁ D₃ -द्वंद्वे च (K₄ Dn₁ हि); B₃, 5
-द्वंद्वैव; D₁ -द्वंद्वेति; D₁-3 T₂ G₃ -द्वंद्वं हि (G₃ प्र-);
G₁ -द्वंद्वश्च; G₂ -द्वयं च (for -द्वंद्वं च). K₅ D₂, 3 मे
ब्रूहि (for विज्ञेयं). B₄ प्राणद्वंद्वैरविज्ञेयं. — °) Ś₁
M₁, 2, 4 प्राणगं; K₄ अवागं (for तिर्यगं). K₁ प्राणगं
चोर्ध्वं च यत्; K₃ D₁ प्राणगं चोर्ध्वगंधवत्; K₆ यत्पूर्वं
च विनिश्चयं; B D₁ Dn₁ D₂-3 तिर्यगूर्ध्वमध (D₃ 'त'
श्च यत्; T G₁, 2 M₃ 'ध्वं (T₂ G₁ 'ध्वं ग) तं च यत्;
M₄ (inf. lin.) तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् (= 4^d).

4 K₂ om. 4 (cf. v. 1. 3). K₅ D₂ om. 4. D₁
देवमतः; T₁ G₃ 'तम (for 'मत). — °) K₃ D₄, 6 T₁
M₁-3 सृजते; K₄ स्वज्यते. — °) M₁, 2 प्लवम् (for
पूर्वम्). T G₁ ईरितः; G₃ एति कं (for एति तम्).
— °) Ś₁ K₁, 4 B₄ D₁ D₃ प्राणद्वंद्वे. G₁ स (for च).
D₁ वै (for मे). D₁ प्राणद्वंद्वेति च ब्रूहि. — °) Ś₁
K₃, 4 D₁ G₁ च निश्चयं; B D₁ Dn₁ D₃-5 अधश्च यत्;

नारद उवाच ।

संकल्पाज्जायते हर्षः शब्दादपि च जायते ।
रसात्संजायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५
स्पर्शात्संजायते चापि गन्धादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनसंभवः ॥ ६
कामात्संजायते शुक्रं कामात्संजायते रसः ।
समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ॥ ७
शुक्राच्छोणितसंसृष्टात्पूर्वं प्राणः प्रवर्तते ।
प्राणेन विकृते शुक्रे ततोऽपानः प्रवर्तते ॥ ८

प्राणापानाविदं द्वंद्वमवाक्चोर्ध्वं च गच्छतः ।
व्यानः समानश्चैवोभौ तिर्यग्द्वंद्वत्वमुच्यते ॥ ९
अग्निर्वै देवताः सर्वा इति वेदस्य शासनम् ।
संजायते ब्राह्मणेषु ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् ॥ १०
तस्य धूमस्तमोरूपं रजो भस्म सुरेतसः ।
सत्त्वं संजायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ ११
*आधारौ समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ।
प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १२

Gs सनिश्चितं.

5 °) T₂ स्पर्शात् (for रसात्). — After 5, B₄ D (except D₁) read 8; while B_{1-3.5} read 8 after 5, for the first time, repeating it in its proper place.

6 G₁ om. (hapl.) 6°. — °) B D₁ D₁ D₁₋₄ शुक्रात् (for स्पर्शात्). D₁ om. (hapl.) from चापि up to संजायते (in 7°). D_{6.6} शुक्रादपि च संजातो. — °) B D (except D₁; D₁ om.) रसाद् (for गन्धाद्). — °) D₈ रसम् (for रूपम्). K₃ अपानस्य (for उदा°). — °) G₈ M₁ हर्षान्. M_{1.2} संभवः. D₁ D_{2.5.6} हर्षो मिथुनमंतरः.

7 D₁ om. up to संजायते (in 7°) (cf. v. 1. 6). — °) S शुक्रं (for शुक्रं). — K₅ om. (hapl.) 7°-9°. — °) B (B₄ marg. as in text) D₁ D₂ शुक्रात् (for कामात्). Ś₁ D (except D₁ D₁) G_{1.2} रजः (for रसः). — °) D₈ मनसा; M_{1.2} समानो (for समान). — °) S समाने शुक्रशोणिते.

8 K₅ om. 8 (cf. v. 1. 7). B₄ D (except D₁) read 8 after 5; B_{1-3.5} read 8 for the first time after 5. — °) Ś₁ K_{1.3} D₈ शुक्रः; T₁ M₄ शुक्रः; T₂ G M₁₋₃ शुक्रात्. Ś₁ K_{1.3.4} संस्पृष्टः; D₁ संपूर्णत्; D₁ संस्पृष्टात् (for संस्पृष्ट). B_{1-3.5} (all second time) शुक्रशोणितसंयुक्तः. — °) Ś₁ K₁ पूर्व व्यानः; K₃ पूर्वः भ्यातः (sic); D_{6.6} प्राणः पूर्व (by transp.); M₁ पूर्वः प्राणः. — °) K₃ विहते; K₄ D₁ विहते; B_{1.2} (both first time) 4 (marg. as in text) D₁ वर्धिते; B_{1-3.5} (all second time) T G₁ M₄ विहते; G₂ [अपि हिते; G₃ [अपि हते; M₁₋₃ विहते (for विकृते). S शुक्रं. K₁ प्राणैरविहते शुक्रं. — °) D₁ D₂₋₈ तथा (for ततो).

9 K₅ om. 9° (cf. v. 1. 7). — °) G₈ प्राणापान-द्वंद्वमिदम्. — °) K₂ अवाक्; K₃ D_{6.6} अध (for अवाक्). K_{3.4} D_{1.4-6} om. च. K₄ D₁ गच्छति. — °) K₁ अवागूर्ध्वं च गच्छति; K₅ कामात्सर्वं च गच्छति. — °) M₂ [उभि (for [उभौ). — °) Ś₁ K_{1.3} B₂ तिर्यग् (B₂ रजं) द्वंद्वम्; K₂ तिर्यक्च द्वंद्वम्; K₄ D₁ तत्तिर्यग्द्वंद्वम्; B_{3.4} M₃ तिर्यग्द्वंद्वम्; D₁ गूर्ध्वं तद्; M_{1.2} रजौ द्वंद्वम्. K₅ M₄ तिर्यग्द्वंद्वं वि (M₄ स) मुच्यते; T G M₄ (inf. lin.) बद्धिश्चैव प्रवर्तते.

10 °) K₂ G₁ देवस्य; T₁ वेदानु (for वेदस्य). K₈ T₂ G_{1.2} M शासनात्. — °) T₁ G₂ corrupt. B_{2.5} D₁ D₂₋₄ ब्राह्मणस्य. G₁ संजायते हि प्राणेषु. — °) D₈ M_{1.2} विद्धि (for बुद्धि). K_{2.5} ज्ञानबुद्धिसमन्वितः.

11 °) T सत्यः; G_{1.3} सर्वं; G₂ सत्त्वं (for तस्य). D₁ T G M₄ रूपं (T₁ पस्); M_{1.2} धूमं (for धूमस्). B_{1.2} M_{1.2} ततो (for तमो). K₅ तस्य नूनं तमो धूमः. — °) K (except K₃) D₁ D_{1-3.5.6} सु (D₆ स्व) ते-जसः; D₁ स्वरेतसः; D₂ समन्वितं; C_v सुरेतसः (as in text). T₂ रजो हस्तसुतेजसः. — °) Ś₁ B D (except D_{1.3}) सर्वं; T₁ तत्त्वं; M_{1.2} सत्यं (for सत्त्वं). D₁ T₁ G₂ यस्य; G₃ M₄ (inf. lin.) तनु (for तस्य). — °) D₁ तस्य; T₁ G_{1.2} M_{1.2} तत्र; M₁ (inf. lin. as in text) यस्य; C_v यत्र (as in text). M₁₋₃ वि-क्षिप्यते; C_v प्र° (as in text). M₄ (inf. lin. as in text) सवौ (for हविः).

12 The portion from 12 up to 14. 25. 3 is lost in D₁ on a missing folio. — °) Hypermetric. Ś₁ K_{1.3} परौ; K₂ D₁ अतः; K_{4.6} D₂₋₆ सखाद्; B_{1.2} (both marg.) 3-5 अग्नौ; T G M_{3.4} हविः; M_{1.2} अपरौ (for *आधारौ). G₈ मुदानो (for समानो). B_{1.2}

द्वंद्वमिति यत्चेतत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १३
 होरात्रमिदं द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४
 मे चैवायने द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १५
 मे सत्यानृते द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६
 मे शुभाशुभे द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।

एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १७
 सचासच्चैव तद्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १८
 प्रथमं समानो व्यानो व्यस्यते कर्म तेन तत् ।
 तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १९
 शान्त्यर्थं वामदेवं च शान्तिर्व्रह्म सनातनम् ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

मानव्यानावाधारात्; Dc1 अस्वरौ समानौ व्यानश्च. —⁵)
 ३ वेद- (for यज्ञ-). — After 12⁵, K₃ reads 16.
 ३ om. 12^{5d}. —⁶) K₄ D₁ ब्राह्मणौ; K₅ ब्राह्म-
 णे. —⁷) D₆ परं च (for परमं). — After 12,
 K₁ read 16.

13 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D₃ om. (hapl.)
 1-18. K₄ D₁ om. (hapl.) 13-16. G_{1,3} om.
 hapl.) 13-17. M₄ om. (hapl.) 13-14. Ś₁ K₁
 repeat 13 after 18^{5d}. —^a) B_{1,2} T₂ [ए]कं (for
 [तत्]).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 12). K₄ D_{1,3} G_{1,3}
 4 om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) T₂ इति (for इदं).
 .^d) K₁ Dc1 ब्राह्मणा.

15 Dn1 missing (cf. v. l. 12). K₄ D_{1,3} G_{1,3}
 n. 15 (cf. v. l. 13). K_{2,3} Dc1 om. (hapl.) 15.
 3, 5 T₂ G₂ om. (hapl.) 15-16. K₅ B_{1,2,4} D_{2,4-6}
 n. (hapl.) 15-17.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 12). K₄ D_{1,3} G_{1,3}
 n. 16 (cf. v. l. 13). K₅ B D_{2,4-6} T₂ G₂ om. 16
 cf. v. l. 15). Ś₁ K₁ read 16 after 12; K₂ Dc1
 ad it after 18 and K₃ after 12⁵.

17 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D₃ G_{1,3} om.
 7 (cf. v. l. 13). K₅ B_{1,2,4} D_{2,4-6} om. 17 (cf.
 l. 15). T₁ M₂ om. (hapl.) 17. B_{2,3} T₂ transp.
 7 and 18. —^a) B₃ चैवापरे (for शुभाशुभे). —^d)

B₆ ब्राह्मणो (for णा).

18 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D₃ om. 18 (cf.
 v. l. 13). B_{2,3} T₂ transp. 17 and 18. K_{1,3}
 transp. 18^{5d} and 18^{5d}. — After 18⁵, Ś₁ K₁
 repeat 13. Ś₁ K₃ om. 18^{5d}. —^d) K₁ Dc1 ब्राह्मणा.
 — After 18, K₂ Dc1 read 16.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D₁ om. (hapl.)
 19-20. K₄ om. 19. —^a) Ś₁ शयने; K_{2,3} M_{1,2}
 सवनं; B₂ सबलं; M₄ समानं. T₁ M₂ व्यानोय; G₃
 व्यानश्च; M₃ व्यानोपि (all hypermetric) (for व्यानो).
 B₂₋₅ Dc1 D₂₋₃ उच्चं (B_{2,4} Dc1 पूर्वं) समानो व्यानश्च.
 —⁵) K₃ व्यस्यते; T₂ G₁ दह्यते; G₃ ह्यस्यते; M_{1,2}
 यस्य ते (for व्यस्यते). K₅ M₄ तेन कर्मणा; T₁ तेन
 कर्म तत्; T₂ G तेन कर्मकृत्; M₁₋₃ तेन कर्मवः. —⁶)
 Ś₁ K_{1-3,5} द्वितीयं; B_{1,2} G₃ द्वितीयस् (for तृतीयं).
 K₅ समानस्य. —^d) Ś₁ K_{1,2,5} M_{1,2} व्यवस्यति.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D₁ om. 20 (cf.
 v. l. 19). —^a) K_{2,5} B₁₋₄ Dc1 G_{2,3} M_{2,4} वामदेव्यं;
 K₄ B₅ D₂₋₆ वाममेकं; G₇ वामदेवश्च (for वामदेवं).
 —⁵) Ś₁ K₁ B₁ D₁ शान्तिं; B₅ शान्ति; G₃ शास्त्रे;
 M_{1,2} शान्ते. — M_{1,2} om. 20^{5d}. —⁶) M₃ समानस्य
 (for उदा). — After 20, K₂ ins. a passage given
 in App. I (No. 2).

Colophon missing in Dn1; om. in S (except G₂).
 — Sub-parvan: K_{2,3} अनुगीता; K₂ (also) B D_{2,4}
 ब्राह्मणगीता. — Adhy. name: K₅ G₃ देवमत (G₃ तम-)

२५

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १
तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदेक्ष्यते ।
शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ २
करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भामिनि ।
चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३
होतृणां साधनं चैव शृणु सर्वमशेषतः ।
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।

मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः ॥ ४
गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं सप्तैते कर्महेतवः ॥ ५
घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्पर्ष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः ॥ ६
स्वगुणं भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ।
अहं च निर्गुणोऽत्रेति सप्तैते मोक्षहेतवः ॥ ७
विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथाविधि ।
गुणास्ते देवताभूताः सततं भुज्जते हविः ॥ ८

नारदसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :
Ś1 27; D4 24 (as in text); G8 25; M4 (*inf. lin.*) 26,

25

☞ D4 om. (hapl.) this adhy.

1 Dn1 missing up to 3 (cf. v. 1. 14. 24. 12).
T G1.8 M2 om. the ref. K1 Dc1 ब्राह्मण. —^a)
B8.8 Dc1 [ए]व (for [अ]पि). —^c) D8 G2.8 M1.2
चतुर्होत्र. —^d) K4 D1 सुभगं (D1 'ने') कर्म यादृशं.

2 Dn1 missing (cf. v. 1. 1). —^a) M1.2 धर्मस्य
(for सर्वस्य). K2 D1 समानसर्वस्य विधिर्. —^b) Ś1
K1 दिक्ष्यते; K8 B Dc1 D2.3.5.6 G2 M1.2 दिक्ष्यते.
—^d) D1 इह (for इदम्). Ś1 B5 D2.3 अद्भुतं (for
उत्तमम्).

3 Dn1 missing (cf. v. 1. 1). —^a) D6 T1 G2.8
M1.8 कारणं. D8 [अ]स्तौ (for च). B2 कर्म कर्ता च
करणं. —^b) B Dc1 D2.3.5 भाविनि. —^c) Ś1 K3
एव (for एते). —^d) Ś1 K1.8 आहृतं; D8 आकृतं
(for आवृतम्).

4 ^a) Ś1 K8 B4 (marg.) Dn1 D5.6 M4 (*inf. lin.*
as in text) हेतूनां (for होतृणां). K4 D1 साधने.
—^b) D8 विशेषतः; G8 M4 (*inf. lin.*) समासतः (for
अशेषतः). —^c) S (except G8) घ्राणो. —^d) K2.3
D8 om. (hapl.) the first च. K5 त्वक्चक्षुः श्रोत्रपञ्चमं;
G2.8 M1.2.4 (*inf. lin.*) त्वक्श्रोत्रं चैव पञ्चमं. —^e) G2

सप्तैव; G8 सर्वे ते. —^f) K4 D1 विज्ञान- (for विज्ञेया).
K5 ऋतु- (for गुण-). T G M3.4 C7 ज्ञेयाः का (T1
M3 C7 क) रणहेतवः.

5 K8 om. (hapl.) 5-7. —^a) D8 M2 रूपश्च (for
रूपं). —^b) K2 स्पर्श. Ś1 K1 [स]थ (for च). K2
D8.6 पञ्चमं. — Dc1 om. 5^a-6^a. K2 om. 5^{ad}. —^c)
D8 मन्तव्यम्. T G1 अव; G2 एव (for अथ). —^d)
Ś1 सप्त ते.

6 K8 om. 6; Dc1 om. 6^{ab} (for both, cf. v. 1. 5).
K8 om. (hapl.) 6-7. G8 om. (hapl.) 6. —^a) D1
om. (hapl.) from भक्ष up to स्वगुणं (in 7^a). —^b)
Ś1 K1.2.4 B (B2 marg.) Dn1 D2.3.5.6 चक्षा (for
स्पर्ष्टा). D8 पञ्चमं. —^{ad}) K1 D8 मन्तव्यमथ बोद्धव्यं
(for 6^a). K2 विज्ञेयाः सप्तैते (by transp.). B1 कर्म;
Dc1 सप्त- (for कर्तृ-).

7 K8 om. 7 (cf. v. 1. 5). K8 om. 7; D1 om. स्वगुणं
(for both, cf. v. 1. 6). —^a) S C7 स्वगुणान् (M1.2 'जे').
D1 भक्षयंश्चैते; D6 यंते ते. —^b) D1 M1.2 गुणवन्तः.
T G1.8 शुभाशुभान्. —^c) Ś1 K1.2.4 D1 G8 M3.4
अहं तु (K2.4 D1 हि; M3 न); T G1.2 M1.2 अनन्तो
(M1.2 'तं') (for अहं च). Dn1 D5.6 [स]न्तः; G1
नेति; G2 [स]न्तैते. —^d) G2 सप्तैके.

8 ^a) Ś1 K1.8 विदुषा. —^b) K1-4 D8 यथाविधि.
—^c) K5 -रूपाः; Dc1 8 (except T1) C7 भूत्वा (for
भूताः). Ś1 K1.8 गुणास्ते देवभूतास्तु. —^d) D8 भुज्जते.

9 ^a) K2.4 D1 corrupt. B2-4 Dc1 om. हि. K5

अदन्वविद्वानन्नानि ममत्वेनोपपद्यते ।
 आत्मार्यं पाचयन्नित्यं ममत्वेनोपहन्यते ॥ ९
 अभक्ष्यभक्षणं चैव मद्यपानं च हन्ति तम् ।
 स चान्नं हन्ति तच्चान्नं स हत्वा हन्यते बुधः ॥ १०
 अत्ता ह्यन्नमिदं विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
 स चान्नाज्जायते तस्मिन्सूक्ष्मो नाम व्यतिक्रमः ॥ ११
 मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निरुद्यते ।

श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते ॥ १२
 स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च घ्राणेन घ्रायते च यत् ।
 मनःपष्ठानि संयम्य हवींष्येतानि सर्वशः ॥ १३
 गुणवत्पावको मह्यं दीप्यते हव्यवाहनः ।
 योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानब्रह्ममनोद्भवः ।
 प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः सर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १४
 कर्मानुमन्ता ब्रह्मा मे कर्ताध्वर्युः कृतस्तुतिः ।

अदन्वनिशमन्नानि; B₁ अदन्नान्यथो विद्वान्; D₂. 3. 5. 6 T अदन्विद्वान्नानि; G₁ अथ विद्वानसं; G₂. 3 अदन्विश्च (G₃ °न्दीर्वि) चा°. —^b) T G₁ वि; M₂ [अ]व- (for [उ]प-). K₂ -लभ्यते; K₅ T G M₁. 2. 4 (inf. lin.) -हन्यते (for -पद्यते). —K₃ T₁ G₁. 2 om. (hapl.) 9th. —^c) Ś₁ K₄ Dn₁ D₁-3 T₂ आत्मार्यं; K₁ B₅ Dc₁ आत्मानं. K₂ याचयन्; D₂ पाययन्; M₁ वाच° (for पाच°). B D (except D₁) अन्नं (for नित्यं). —^d) D₈ समत्वेन. B₄ (marg. as in text) M₄ -पद्यते; B₁. 2 (both marg. as in text) -गृह्यते (for -हन्यते). K₂. 4 D₁ समत्वं (D₁ °त्वे) चोपपद्यते.

10 °) K₄. 5 B₅ Dn₁ D₂ अभक्ष- —^b) G₈ अन्नपानं (sic) (for मद्यपानं). Ś₁ K₁. 3 D₅. 6 नि- (for च). B Dc₁ हन्ति तत् (Dc₁ ते); M₁ निदितं; M₄ (inf. lin.) गहितं (for हन्ति तत्). —^c) Dc₁ यच्च (for स). T₁ om. (hapl.) हन्ति तच्चान्नं. K₂. 4 D (except Dc₁; D₄ om.) G₁ M₃. 4 तं (for तच्च). M₁. 2 [अ]न्यं (for [अ]न्नं). —^d) K₄ D₁ महत्वाद्; B₁. 5 स हतो; G₁ संमत्वा; G₃ स बुद्ध्या (for स हत्वा). K₂ बुध्यते (for हन्यते). Ś₁ K (except K₂) Dn₁ D₂. 3. 5. 6 पुनः (for बुधः).

11 °) K₁ corrupt. B₁. 2. 4. 5 Dc₁ D₂. 3. 5. 6 हंता; B₃ हर्ता (for अत्ता). Ś₁ [अ]न्नपदं; M₄ °मदाद् (for °मिदं). K₄ D₁ अन्नादन्नमिदं विद्वान्; K₅ अन्नाद्यन्नमदन्वि; G₃ आद्यमन्नमविद्वान्दि; C_v माद्यमन्नमिदं विद्वान्. —^b) K₄ पुमान्; C_v पुनर् (as in text). T₁ G₁ पुनर्जनयतीश्वरः. —^c) K₂. 4 D₁ तच्च; Dn₁ D₂. 3. 5. 6 न; C_v स (as in text). G₃ प्राणाज्; C_v चान्नाज् (as in text). M₂ ज्ञायते. T₂ C_v तस्मान्. —^d) K₄ D₁ सूक्ष्मो; C_v सूक्ष्मो (as in text). M₃. 4 (inf. lin.) नाति- (for नाम). B₃ सुविक्रमः; B₄ (marg.). 4 व्यतिक्रमात्; C_v °क्रमः (as in text). T G₁. 2 सूक्ष्मो ना- (G₁ °क्षे ना; G₂ °क्षमात्रा) तिव्यतिक्रमात्.

12 °) K₂. 4 D₁ 8 मन्यते (for गम्यते). K₁. 3 यश्च;

D₅ यत्तु (for यच्च). —^b) K₄ D₁ तच्च (for यच्च). G₃ बुद्ध्या (for वाचा). K₃. 5 B₃. 4 Dc₁ G₂. 3 M₃. 4 निरुच्यते; B₂ (marg.). 5 Dn₁ D₂. 3. 5. 6 निगद्यते; T G₁ [अ]तिरुच्य (T₂ °च्य) ते (for निरुच्यते). —^d) K₄ D₁ तच्च.

13 °) K₁. 3 यश्च. —^b) Ś₁ घ्रेयते; K₂ M₁. 2 [आ]घ्रायते (for घ्रा°). —^c) T₁ G₁ मनस्येतानि; C_v मनःपष्ठानि (as in text). M₁. 2. 4 (inf. lin. as in text) संगम्य; C_v संयम्य (as in text). —^d) T₁ G₁ संवीक्ष्य (for हवींषि). M₁. 2 सर्वतः.

14 °) K₁. 3. 5 C_v गुणवित्; K₂. 4 D₁ गुणवान् (for °वत्). T G M₃. 4 इव (for मह्यं). —^b) T₂ दीप्यते (for दीप्यते). B Dc₁ Dn₁ D₂. 5 दीप्य (B₁. 5 Dc₁ °प्य) तैतःशरीरगः (D₃ °रिणः); C_v as in text. —^c) T G₁. 2 भोगयज्ञः; C_v योग° (as in text). K₅ प्रवृत्तो वा; B₃ प्रवर्ता मे; D₃ प्रवृत्तेन; C_v °त्तो मे (as in text). —^d) B₁ T G M₃ ज्ञानं (for ज्ञान). K₄ D₁ -समुद्भवः; K₅ B₂ (marg.). 3 T₁ G M₃ -मनोभवः (G₂ M₃ °वं); B₁. 2. 4 Dc₁ -स (Dc₁ -म) दोद्भवः. K₂ ज्ञानयज्ञसमुद्भवः; B₅ Dn₁ D₂. 3. 5. 6 °बहिप्रदोद्भवः; M₁. 2 ज्ञानाद्ब्रह्ममनोदमः; M₄ मज्ज्ञानं ब्रह्मणोद्भवं. —^e) K₂ प्राणस्ततो (for °स्तोत्रो). B (except B₅) D₃ -सत्रः; Dc₁ -मंत्रः (for °शस्त्रः). K₄ D₁ प्राणस्तोत्रेनपानशः; T₁ G₁. 2 °स्तोत्रापानः शंसत्; M₁. 2 °स्तोत्रा अपानः सत्. —^f) K₅ Dc₁ M₁. 2 सर्वे (K₅ प्राण) त्यागः (for °त्याग-). B₁. 2. 5 -स; Dc₁ च (for -सु). K₂ सर्वत्यागोऽस्य दक्षिणः; T G M₃. 4 संगत्यागो- (G₃ M₃ °त्यागा-; M₄ °स्त्यागो) सुदक्षिणः.

15 °) T₂ G कर्माणि (for °जु-). M₁. 2 ब्रह्माद्यैः (for ब्रह्मा मे). B D (except D₁) कर्तानुमन्ता ब्रह्मात्मा. —^b) B Dc₁ होता; Dn₁ D₂. 3 ततो; D₅. 6 सतो (for कर्ता). K₁. 4. 5 B₄ D (except D₁; D₄ om.) T₁ [अ]ध्वर्युः. K₂ कृतस्त्रिभिः; D₂. 5. 6 -कृता स्तुतिः; T

कृतप्रशास्ता तच्छास्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १५
 ऋचश्चाप्यत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः ।
 नारायणाय देवाय यदबध्नन्पशून्पुरा ॥ १६

तत्र सामानि गायन्ति तानि चाहुर्निदर्शनम् ।
 देवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध मे ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

ब्राह्मण उवाच ।

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।
 हृदेष तिष्ठन्पुरुषः शास्ति शास्ता
 तेनैव युक्तः प्रवणादिवोदकम् ॥ १

एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो

यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।

तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव

पराभूता दानवाः सर्व एव ॥ २

एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो

G₂ क्रतु (T₁ -क्रम) स्तुतिः. — °) K₂ B₄ कृतं; K₅ Dn₁ D_{2,3} ऋतः; B₅ ऋतं; D_{5,6} क्रतुः; T G कृतः; C_v कृत (as in text). K_{1,3} D_{1,3,6} M₁₋₃ -प्रशस्ता; B_{1,2} -प्रशा (B₂ °श) स्तं. Ś₁ K_{4,5} B₅ Dn₁ D₁ T G M₄ शास्त्रम्; C_v शास्त्रम् (as in text). — °) G₈ [s]त्रः; M_{1,2} [s]स्तु; C_v स्य (as in text). K₁ B₅ D₈ M_{1,2} दक्षिणः; K₅ दारुणा; C_v दक्षिणा (as in text). K₄ D₁ T₁ अपामा (T₁ °पव) गेस्य दक्षिणे.

16 °) K₂ ऋचयो; K₃ ऋतश्च; M₃ ब्रह्म च (for ऋचश्च). K₄ D₁ वा संति; M_{1,2} गायन्ति (for शंसन्ति). — °) Ś₁ यत्र; M₂ यदि (for यद्). Ś₁ K_{1,2,5} अबध्नन्; B Dc₁ Dn₁ D₂ अविदन्; T₁ G₁ अबध्नात्; M_{1,2} अविध्यन् (for अबध्नन्). K₄ D₁ देवचक्षुष आत्मने; D₃ यदि विदन्विशन्पुरा; D_{5,6} यदविद्वानृषः पुरा; G₃ यज्ञबद्धान्पशून्पुरा.

17 °) B₁ Dc₁ गीयन्ते. — °) K₄ D₁₋₃ नाति; K₅ Dc₁ Dn₁ D₁₋₆ तत्र (for तानि). K_{2,4} D₁₋₃ चाहुर (for चाहुर). — °) Ś₁ नारायणं च देवेशं; K₁ नारायणं देवदेवं; K₃ तं वै नारायणं देवं; M_{1,2} एवं नारायणे भीरु. — °) B_{1,5} D (except D₁; D₄ om.) तं; M_{1,2} तत्; M₄ (inf. lin. as in text) मा (for मे).

words or both): Ś₁ 28; T₁ 25 (as in text); T₂ G_{1,2} M_{3,4} 24; G₃ 26; M_{1,2} 23; M₄ (inf. lin.) 27.

26

1 K_{2,4} D₁ om. the ref. B₅ repeats 1^a after 3. — °) G₃ कचिद् (for the second शास्ता). — After 1^a, B D (except D₁) ins.:

61* यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।

[Cf. 2^b, 3^b etc.]

— After the above, the sequence in D₁ is: 3^{ad}, 4^{ab}, 2^{ad}, 2^{ab}, 1^a, 1^b, 5^{ab}, 4^{ad}. B Dc₁ om. 1^b. K₁, 2, 4, 5 Dn₁ D₁₋₆ read 1^b after 1^a. — °) K₅ D (except D₁; Dc₁ om.) ब्रह्मामि; T₂ G₃ करोमि (for चरामि). — Dn₁ D₂₋₈ om. 1°. — °) Ś₁ (sup. lin. as in text) K₃ यदि (for हृदि). K₃ B₂ [ए]व (for [ए]ष). M₄ प्रशस्ति (for शास्ति शास्ता). — °) Ś₁ K₁ C_v तेनैति; K_{2,4,5} D₁ तेनाभिः; B_{1,2,5} तेनैव; B₂ (marg.) s. 4 Dc₁ तेनैष; T G₂ M₁₋₃ तेनानु; G₁ तेनानि (sic); M₄ शास्तानु (for तेनैव). B₂ (marg. as in text) Dn₁ D_{3,4} मुक्तः. D_{1,2,4} प्रणवाद् (by metathesis).

2 For the sequence in D₁, cf. v. 1. 1. — °) B₁ गुरुर; D₁ भूतो (for ततो). — °) K₄ D₁ om. यो. D₂ दूषणस्; M हृच्छयस्. — K₂ om. (hapl.)

Colophon om. in K_{2,4} D_{1,4}. — Sub-parvan: K₅ B Dc₁ Dn₁ D_{2,3,5,6} ब्राह्मणगीता; T G M_{3,4} अनुगीता; M_{1,2} उपगीता. — Adhy. name: T G₁ परमरहस्यं; G₃ चतुर्होत्रविधानं. — Adhy. no. (figures,

यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।

तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः

सप्तर्षयः सप्त दिवि प्रभान्ति ॥ ३

एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो

यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।

तस्मिन्गुरौ गुरुवासं निरुष्य

शक्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४

एको द्वेष्टा नास्ति ततो द्वितीयो

यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।

तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव

लोकद्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ ५

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणां च संविदम् ॥ ६

देवर्षयश्च नागाश्च असुराश्च प्रजापतिम् ।

पर्यपृच्छञ्जुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७

तेषां प्रोवाच भगवाञ्श्रेयः समनुपृच्छताम् ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्रवन्दिशः ॥ ८

तेषां प्राद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः ।

सर्पाणां दशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९

असुराणां प्रवृत्तस्तु दम्भभावः स्वभावजः ।

2°-4^b. K₅ Dn₁ D₂, 3, 5, 6 om. (hapl.) 2°-3^b. K₄ D₁ om. 2°^a. — °) C_v येन (for तेन). G₂ तथैव (for सदैव). — °) Ś₁ K₁, 3 धराभूता; B Dc₁ D₄ G₁ लोके (B₁, 4 °क-) द्वि (B₅ शि)ष्टा; T G₂, 3 पुरा भू (G₂ ह)ता (for पराभूता). B₅ G₂ M₄ मानवा; Dc₁ D₄ D₁ पन्नगाः (for दानवाः).

3 For the sequence in D₄, cf. v. l. 1. K₂ om. 3; K₅ Dn₁ D₂, 3, 5, 6 om. 3°^a (for all, cf. v. l. 2). D₄ om. 3°^a. — °) K₄ D₁ दूषयंस् (for हृच्छयस्). T₁ ते (for तम्). — °) Ś₁ K₅ B₂ om. (hapl.) 3°-4^b. K₁ om. (hapl.) 3°-5^b. — °) K₅ [अ]नुसृष्टा; T₁ G₁ [अ]वशिष्टा. K₄ D₁ बंधुवंतः. M₁, 2 तेनानुशिष्टो गुरुणा प्रमत्तः. — °) B (B₂ om.) D (except D₁) पार्थ; G₃ चैव (for सप्त). B₁, 4 प्रयांति (for प्रभान्ति). — After 3, B₃ repeats 1°.

4 For the sequence in D₄, cf. v. l. 1. K₂ om. 4°^a (cf. v. l. 2). K₁ om. 4; Ś₁ K₅ B₂ om. 4°^a (for all, cf. v. l. 3). G₁ om. 4. B₃ om. 4°^a. — °) B₅ शास्ता; G₃ श्रेयो (for श्रोता). — After 4^b, T₂ G₂ M₂-4 read 5°, repeating it in its proper place. K₄ D₁ T₁ M₁, 2 om. (hapl.) 4°-5^b. T₂ G₂ M₃ om. 4°. — °) K₅ om. गुरो. B₁, 2 गुरुतां सं; C_v गुरुवासं (as in text). — °) Ś₁ वडिर्गतः; K₃ वडिर्गथा (for शक्रो गतः). M₃ सर्वलोकाधिपत्यं.

5 For the sequence in D₄, cf. v. l. 1. K₁ om. 5°^a (cf. v. l. 3). K₄ D₁ T₁ M₁, 2 om. 5°^a (cf. v. l. 4). — °) G₁ कल्पिता (for द्वेष्टा). — °) K₅ हृक्को-धस्; M₄ हृच्छयस्. — D₁ om. 5°^a. T₂ G₂ M₂-4 read 5° for the first time after 4^b. — °) T₁ [ए]व;

G₁ [अ]व- (for [अ]नु-). K₅ -सृष्टा; M₁, 2 (bot times) -शिष्टो. K₄ D₁ तेनातिष्ठता बहवः क्रोधयुक्त — °) Ś₁ Dn₁ D₂, 3, 5, 6 लोके द्विष्टा; K₁ G₃ लोकां-शिष्टा; T₁ G₂ लोके (G₂ °का-) विशिष्टा; G₁ लोकाविष्टा; M₁, 3 लोकेपीष्टा.

6 Before 6, T G₁, 2 M₁, 2 ins. ब्राह्मणः. — °^a) K₂, 4, 5 D₁ T G M₄ (inf. lin.) प्रजापतेः. M₁, 2 प्रलये पन्नगानां च (for 6°). Ś₁ K₁, 3 देवर्षीणां पन्नगानां (by transp.).

7 °) Ś₁ K₁, 3, 5 B₅ D₂-6 [अ]प्यसुराश्च; B₁, 2 दान-वाश्च; M₁, 2 ह्यसुराश्च (for असु°). — °) K₅ B₁, 2, 4 Dc₁ त (K₅ उ)दासीनं; B₅ Dn₁ D₅ M₃ उपासीनं. G₃ पर्यपृच्छंत आसीनं. — °) D₅ श्रेष्टो (for श्रेयो). D₅, 6 कथ्यताम् (for प्रोच्य°).

8 °) K₅ transp. तेषां and प्रोवाच. — °) M₁, 2 -पश्यतां (M₂ °त) (for -पृच्छताम्). — °) M₃ मंत्रं (for ब्रह्म). — °) Ś₁ K₁, 3 transp. ते and श्रुत्वा.

9 °) K₂, 4 B D (except D₅) M₃, 4 प्रद्रवमाणानाम्; K₅ प्रयतमानानाम्; G₃ C_v प्रद्रवतामेव. — °) Ś₁ K₁, 3 आत्मना; K₂, 4 D₁ आत्मवान्; B₄ Dc₁ M₁, 2 आत्मनां. G₃ उपदेशं च शृण्वतां; C_v as in text. — °) K₄ D₁ सर्पाय; C_v सर्पाणां (as in text). B (except B₄) D (except D₁) M₃ C_v दशने; T G दर्शने (for दशने). D₅, 6 पूर्व; C_v भावः (as in text). — °) B₃ प्रत्युक्तः; M₁, 2 प्रवृत्तः. B₁, 2 हि (for तु). D₅, 6 मतिरासीदतः शुभे.

10 °) B₃ G₃ प्रवृत्तिस्. — °) Ś₁ K₁, 3 भेदो; B₃ M दंभे; T₁ G₂ दर्पो; G₁, 3 दर्प- (for दम्भ-). D₅, 3

दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः ॥ १०
 एकं शास्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः ।
 नाना व्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११
 शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथम् ।
 पृच्छतस्तावतो भूयो गुरुरन्योऽनुमन्यते ॥ १२
 तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात्प्रवर्तते ।
 गुरुर्योद्धा च शत्रुश्च द्वेष्टा च हृदि संश्रितः ॥ १३
 पापेन विचरल्लोके पापचारी भवत्ययम् ।
 शुभेन विचरल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४

कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः ।
 व्रतचारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः ॥ १५
 अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि श्रितः ।
 ब्रह्मभूतश्चरल्लोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६
 ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंस्तरः ।
 आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ॥ १७
 एतदेतादृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
 विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिनः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सनातनः (for स्वभावजः). — °) K₂ दाने. K₄ D₁
 व्यवसन्ति (for 'सिता). — °) G₁ दधुर (for दमम्).

11 K₄ om. 11. — °) B₃ एवं (for एकं). G₈
 C_v वक्तारम् (for शास्तारम्). — °) Ś₁ K₁₋₃ संस्थिताः;
 B (except B₃) D₀₁ संश्रिताः; B₆ (marg.) संस्तुताः;
 C_v संस्कृताः (for संस्कृताः). — °) M_{1,2} एवं (for
 नाना). G₁ व्यवहिताः (for 'सिता). D_{6,8} पूर्वे (D₈
 'र्व' (for सर्वे). D₀₁ नाना सर्वे व्यवसिताः; D₁ नान्य-
 ध्यवसिताः सर्वे (sic); C_v एवं धर्म व्यवसिताः. — °) Ś₁
 सर्पाः; K₈ सप्त; D₀₁ सर्वे; T₁ G₁ सर्वः; G₈ धर्म
 (for सर्प-). D₁ सर्व एव महर्षयः.

12 °) G₂ शृणोतु. G₈ [ए]वं (for [अ]यं). — °)
 T G₁ [इ]ह (for च). B₁ यथायथं. — °) K₄ D
 (except D₀₁ D₁) तदतो; B_{3,4} स्तुवतो; S तु ततो
 (T 'दा; G₈ 'था' (for तावतो). — °) K₂ B₃ D₀₁
 D₁ G₈ M₄ C_v गुरोर् (for गुरुर). T एको (for अन्यो).
 K₂ D₀₁ तु; B_{1,2,5} D₁ न (for न्नु-). K₈ न शान्यते
 (sic); K₄ D₀₁ D₂₋₆ न विद्यते; C_v अनुमन्यते (as
 in text). Ś₁ K₁ गुरुरन्येन शस्य (K₁ 'न्य'ते; M_{1,2}
 गुरुमन्योथ सान्यते.

13 °) M_{1,2} कस्य (for तस्य). — °) K₄ D₁ तपः
 (for ततः). D₃ प्रचक्षते (for प्रवर्तते). — °) K₁₋₃
 D₀₁ गुरोर्; C_v गुरुर (as in text). Ś₁ K_{1-3,5} D₀₁
 D₂₋₆ श्रोताः; K₄ D₁ द्वेष्टा; B₃ शक्रश्च (for शत्रुश्च).
 S गुरुर्बुधश्च शास्ता च (M_{1,2} शत्रुश्च). — °) K₁ द्वेष्टा
 च; K₄ D₁ सदैव (for द्वेष्टा च). Some MSS. निश्चतः;
 Ś₁ K₁ निश्चितः; K₂ M_{1,2} संस्थितः; K₃ निश्चितः; K₄
 D₀₁ D₁ निःसृतः; B_{1,2} यः स्थितः (for संश्रितः). K₅

द्वेष्टा चादूरनित्यशः (sic); G₈ ज्येष्ठश्च हृदये स्थितः.

14 °) K₂ M_{1,2} विचरेत्. — D₀₁ G₁ om. (hapl.)
 14^{ad}. — °) K₂ ब्रह्मचारी (for पाप'). M_{1,2} om.
 (hapl.) from भवत्ययं up to शुभचारी (in 14^d). K₄
 D₁ पुनः श्रुतः (for भवत्ययम्). — K₅ om. (hapl.)
 14^d-16^d. — °) B₂ D₀₁ लोकात्. — °) G₂ ब्रह्मचारी
 (for शुभ'). S (except G₈) [अ]यं (for [उ]त).

15 K₅ om. 15 (cf. v. l. 14). — °) T₂ G_{1,2}
 [इ]ति (for तु). — °) D_{1,6} T₂ G₂ स (for य).
 M₄ (inf. lin. as in text) चक्षे (for सुखे). — K₄
 D₀₁ D₁ om. (hapl.) 15^{ad}. — °) K_{2,8} B D (D₀₁
 D₁ om.) T G ब्रह्मचारी (for व्रत'). Ś₁ K_{1,3} स चैव;
 T₁ G₁ च एव (for सदैव). — °) G₂ इन्द्रियस्य जये रतः;
 M_{1,2} यो इन्द्रियसुखे रतः.

16 K₅ om. 16 (cf. v. l. 14). — °) G₈ कृतकर्मा
 (for व्रत'). B_{2,3,5} D₆ च; D₀₁ तु; T₁ वै; T₂
 G_{1,2} M [अ]पि (for तु). K₄ D₁ अपेतकृतकामस्तु. — °)
 D₆ केवले. B₄ ब्रह्मनिःसृतः; T G₁ 'निश्चितं (G₁ 'तः);
 G₂ वृत्तिमाश्रितः; M₄ ब्रह्मनिश्चितः (for 'णि श्रितः).
 D₀₁ D₂₋₆ स्थितः; G₈ श्रुतः; M_{1,2} श्रितं. — °) D₃
 व्रत- (for ब्रह्म-). K₂ ब्रह्मभूतभवलोके. — °) B_{1,3,4}
 [उ]त (for [अ]यम्).

17 °) G₈ C_v समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्. — °) B D
 (except D₁) -संभवः (for -संस्तरः). G₈ ब्रह्म च ब्रह्म-
 संस्तरः (sic). — °) T₁ अहं (for आपो). — °) D₃
 ब्रह्मणि स (by transp.). K_{2,4} D₀₁ D₁ समाश्रितः;
 K₈ समंततः (for समाहितः).

२७

ब्राह्मण उवाच ।

संकल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ।

मोहान्धकारतिमिरं लोभव्यालसरीसृपम् ॥ १

विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम् ।

तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् ॥ २

ब्राह्मण्युवाच ।

क तद्वनं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः ।

गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तद्वनम् ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

न तदस्ति पृथग्भावे किञ्चिदन्यत्ततः समम् ।

न तदस्त्यपृथग्भावे किञ्चिदूर्तरं ततः ॥ ४

तस्माद्भूखतरं नास्ति न ततोऽस्ति बृहत्तरम् ।

नास्ति तस्माद्दुःखतरं नास्त्यन्यत्तत्समं सुखम् ॥ ५

न तत्प्रविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति च द्विजाः ।

18 ^a) K₄ D₁ एव भृशं; B₁ D₁ D₂₋₅ एवेदं (for एतां). M_{1,2} सर्वे (for सूक्ष्मे). — ^o) Ś₁ K₃ G₂ चान्व (K₃ 'लु') पद्यते; K₄ त्वन्वपद्यते. G₃ यदि वाचान्वबुध्यते. — ^d) B₅ क्षेत्रजेन; C_v 'जेन (as in text). Ś₁ K_{1,3} B_{1,2} D₁ D₂₋₄ दक्षिणाः (K_{1,3} 'तः'); K₂ M_{1,2} दक्षितं; K₄ D₁ दक्षिणं; B₅ D_{2,5} G₃ C_v दक्षिणा (for दक्षिणः). T₂ G₂ M_{3,4} क्षेत्रज्ञानानुदर्शिनः.

Colophon om. in T G_{1,2} M₁₋₃. — Sub-parvan: K_{2,3} अनुगीता; K₂ (also). ⁵ B D (except D₁) ब्राह्मणगीता. — Adhy. name: G₃ प्रणवदर्शनमाहात्म्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 29; D₁ D₄ 25; G₃ 27; M₃ 28. — Śloka no.: M₃ 17.

27

1 T₁ G_{1,2} om. the ref. — ^a) M_{1,2} संकल्पाद् (for संकल्प). K₃ मशकं; K₄ D₁ मशकाः; G₂ मकरं. — ^b) K₄ D₁ हिमातपः; D₃ समातरं; M_{1,2} समातपं; M₃ (inf. lin. as in text) दमा° (for हिमा°). D₁ शोकहर्षहिमातपं. — ^c) K₄ D₁ मोहान्धकारतिमिरो. — ^d) K₂ लामः; D₃ (also as in text) कामः (for लोभ). Ś₁ K₃ व्याधः; K₅ B (except B₂) D₁ D₂₋₅ व्याधिः; B₂ (marg.) S व्यालः (for व्यालः).

2 ^a) D₃ T G₂ विषयैकांल (T₁ 'त') याध्वानं; G₁ कांतयवसं; G₃ विषये कार्यमध्वानं; M_{1,2} विषयैकात्ययाध्वानं; C_v विषयैकांलयाध्वानं. — ^b) Ś₁ (before corr.) K₁ G₃ विरोधिकं; K₂ विरोधितं; T G_{1,2} M_{3,4} निरोधकं. — ^c) K₄ D₁ सरितश्च (for तदतीत्य). K₃ महादुर्गं. — ^d) D₃ विष्टोस्मि स; D₅ प्रविष्टोस्मि. Ś₁ K_{1,3} G₃ महावनं.

14

3 ^a) K₁ न (sic); K₅ किं (for क). K₃ महाप्रज्ञ. — ^b) K₃ वृक्षाश्च (for के वृक्षाः). M₂ परितश्च (for स°). — ^c) T G_{1,2} कियतः; M_{1,2} ऋषयः (for गिरयः). D₁ विरुधश्च (for पर्वताश्च). B₂ के वा (for चैव). G₃ पर्वताश्चैव गिरयः. — ^d) Ś₁ (before corr.) K_{1,3} वद (for वनम्). G₃ कीर्त्यध्वं तन्महद्वनं.

4 ^a) K₂ ततोस्ति; B₁₋₃ D₁ D₂₋₅ [ए]तदास्ति; G₃ मंदस्य (for तदस्ति). K₂ D₁ D₂₋₅ पृथग्भावः; D₁ पुनस्तावत्; M_{3,4} [अ]पृथग्भावे. K₄ D₁ न ततोऽस्ति पृथग्भावः; T₁ G_{1,2} न तदस्य पृथग्भावैः. — B₅ T G M_{3,4} om. (hapl.) ⁴⁵. — ^b) D_{3,4} अन्यं (for अन्यत्). K₃ B_{1,2,4} (marg.) अतः; M_{1,2} न तत् (for ततः). B_{1,2,4} D₁ D₂₋₅ सुखं; B₄ (marg.) परं (for समम्). K_{2,4} D₁ किञ्चिदस्ति च तत्समं. — B₅ reads ⁴⁵ twice here and for the third time after 8. — ^c) K B_{1,2} (all times). ⁴ M_{1,2} पृथग्भावे (for [अ]पृथग्भावे). D (except D₁ D₂) नैतदस्त्यपृथग्भावः; C_v as in text. — ^d) B_{1,2} (all times). ⁵ D (except D₁) दुःखतरं; B₄ (marg. as in text) सुखं; M₁₋₂ (inf. lin. as in text) ऊनं; C_v दूरं (as in text).

5 ^a) D₃ दुःखतरं (for ह्रस्व°). — ^b) B₁₋₃ D_{5,6} तस्मात्; D₃ T G_{1,2} ततो न (by transp.). G M₃ (inf. lin.) [5]न्यद् (for सति). B D (except D₁) महत्तरं; C_v बृहत्तरम् (as in text). — ^c) G नान्यत् (for नास्ति). B D₁ D₂₋₅ सूक्ष्मतरं; D₃ सुखं; C_v दुःखं (as in text). — ^d) K₁ परमं सुखं B₄ तत्सुखं समं (for तत्समं सुखम्). K₄ D₁ नास्त्यस्य स्परतरं सुखं (hypermetric).

6 ^a) B D (except D₁) तत्राविश्य; T G_{1,2} तत्त्वं विश्य (for तत्प्रविश्य). — ^b) D₁ ते (for न). D₅ वा; T₁ G₁ न (for च). K_{2,4,5} D₁ तद्विदः (for :

न च बिभ्यति केषांचित्तेभ्यो बिभ्यति के च न ॥ ६

तस्मिन्वने सप्त महाद्रुमाश्च

फलानि सप्तातिथयश्च सप्त ।

सप्ताश्रमाः सप्त समाधयश्च

दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ७

पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ८

सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ९

चतुर्वर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १०

शंकराणि त्रिवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ११

सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १२

बहून्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १३

एको ह्यग्निः सुमना ब्राह्मणोऽत्र

पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति ।

तेभ्यो मोक्षाः सप्त भवन्ति दीक्षा

द्विजाः). — °) M1-3 बिभ्यन्ति; Cv बिभ्यति (as in text). K1 केषां च; T G1.3 ते (G3 के)भ्यश्च; G2 M केभ्यश्चित् (for केषांचित्). — °) K4 D1 नास्य; T G1.2 M3 तेभ्यो (for तेभ्यो). K5 M1.2 किंचन; B2 के न च (for के च न).

7 °) Ś1 K1.3 -द्रुमा वै; T G1.2 M4 (inf. lin.) -द्रुमा हि; M -द्रुमाणि (for -द्रुमाश्च). — °) T G1.2 M3.4 तथै (M3.4 चैवै)धनानि; G3 समुद्रगा नदी; M1.2 समिधो वै (for समाधयश्च). — °) T1 दीक्षाश्च; G2 वृक्षाश्च; G3 क्षमा चैव; M1.2 दीक्षाः (for दीक्षाश्च).

8 °) D2 बहु- (for पञ्च-). K4 D1 द्विवर्णानि (hypermetric) (for दिव्यानि). — K4 om. 8°-13°. D1 om. (hapl.) 8°-13°. — °) K5 G2 वि (G2 प्र-) सृजन्तौ महावृक्षा (cf. 13°). — °) Dc1 तिष्ठति. — After 8, B2 reads 4° for the third time.

9 K4 D1 om. 9 (cf. v. l. 8). Ś1 K1.3 B1 D4 om. (hapl.) 9-12. K2.5 M3 om. (hapl.) 9. B3 transp. 9 and 10. B4 Dc1 D3 T G read 9 after 11. B5 after 62*. — °) B4 भवर्णानि; D2 सुगंधीनि; T2 G2 M4 सौवर्णानि. D2 M1.2 त्रि- (for द्वि-).

10 K4 D1 om. 10 (cf. v. l. 8). Ś1 K1.3 B1 D4 om. 10 (cf. v. l. 9). B2 D2 om. (hapl.) 10-12. G1.3 M1.2.4 om. (hapl.) 10. K2 reads 10 twice. B3 transp. 9 and 10. — After 10, T1 reads 13.

11 K4 D1 om. 11 (cf. v. l. 8). Ś1 K1.3 B1 D4 om. 11 (cf. v. l. 9). B2 D2 om. 11 (cf. v. l. 10). K2.5 D5 om. (hapl.) 11-12. B3 om. (hapl.) 11. — °) G2 शंकराणि (for शंक°). G3 द्वि- (for त्रि-).

Dn1 D6 सुरभीणि द्विवर्णानि; D3 बहून्यव्यक्तवर्णानि (= 13°). — After 11, B4 Dc1 D3 T G read 9.

12 K4 D1 om. 12 (cf. v. l. 8). Ś1 K1.3 B1 D4 om. 12 (cf. v. l. 9). B2 D2 om. 12 (cf. v. l. 10). K2.5 D5 om. 12 (cf. v. l. 11). T1 M4 om. (hapl.) 12. — °) T2 त्रि- (for [ए]क-). D3 बहून्यव्यक्तरूपाणि (cf. 13°); Cv सुरभीण्येव पर्वाणि. — °) Dc1 सृजन्ति.

13 K4 om. 13; D1 om. 13° (for both, cf. v. l. 8). T2 G om. 13. T1 reads 13 after 10. — °) K3 B1.2.5 D3 M3.4 -रूपाणि (for -वर्णानि). — For 13°, K2.5 B4.5 D1 T1 M subst. :

62* विसृजन्तौ महावृक्षा व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ।

[T1 M1.2 सृजन्तःपादपास्तत्र (for the prior half).]

— After the above, B5 reads 9.

14 °) T G1.2 M3 om. हि. B1-4 Dc1 एकोप्यग्निः; B5 Dn1 D2-6 एको वह्निः; M1.2 एकाग्निः (for एको ह्यग्निः). B3.4 Dc1 सुमनसो; Cv सुमहान् (for सुमना). B2 [s]प्यत्र (for सत्र). — °) Cv सप्त (for पञ्च). Ś1 K1.3 तत्र (for चात्र). — °) Ś1 K1.3 एभ्यो; Cv तेभ्यो (as in text). T G वृक्षाः; Cv मोक्षात् (for मोक्षाः). Dc1 Dn1 स (for सप्त). B D (except Dc1 D1) फलन्ति (for भवन्ति). — °) D6 फलन्ति; T G1 स्थलानि; M1-3 फला हि (for फलानि). M1.2 [अ]तिशयाः (for शयः). K1.2.5 B3 D2.3 T G2 पलाशाः (K1.3 शः); G1 फलं वा; Cv फलाशाः (as in text).

15 The portion from 15 up to the end of this

गुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः ॥ १४

आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र सप्त महर्षयः ।

र्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् ॥ १५

तिज्ञावृक्षमफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् ।

नानाश्रयं तृप्तितीयमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ १६

येऽधिगच्छन्ति तत्सन्तस्तेषां नास्ति भयं पुनः ।

ऊर्ध्वं चावाकच तिर्यक्च तस्य नान्तोऽधिगम्यते ॥ १७

सप्त स्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्यो

अवाङ्मुखा भानुमत्यो जनित्र्यः ।

ऊर्ध्वं रसानां ददते प्रजाभ्यः

सर्वान्यथा सर्वमनित्यतां च ॥ १८

तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोदयन्ति च ।

सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वसिष्ठप्रमुखाः सह ॥ १९

यशो वर्चो भगश्चैव विजयः सिद्धितेजसी ।

एवमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतींषि भास्करम् ॥ २०

गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः ।

नद्यश्च सरितो वारि वहन्त्यो ब्रह्मसंभवम् ॥ २१

नदीनां संगमस्तत्र वैतानः समुपहरे ।

adhy. is lost in Dn1 on a missing folio. —^a) Dc1 Ds अतिथ्यं; G2 आदित्यं (for आतिथ्यं). K4 D1 परि- (for प्रति-). —^b) B D (except D1; Dn1 missing) तत्र (for सप्त). —^c) Cv व्यतीतेषु (for प्रलीनेषु). —^d) K4 D1 [ए]तद्; Cv [अ]न्यद् (as in text). Ks प्राप्यते; Cv रोचते (as in text). Ds धनं; Cv वनम् (as in text).

16 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) Ś1 (before corr. as in text) प्रज्ञान- (for प्रतिज्ञा-). B3 शांतिम् (for वृक्षम्). M1.2.4 सफलं (for अफलं). B1.2.5 D (except D1; Dn1 missing) प्रज्ञावृक्षं मोक्षफलं; M3 तत्प्रज्ञावृक्षं सफलं; Cv as in text. —^c) D3 ज्ञानाश्रितं (for श्रयं). K4 D1 तृप्तितीयम्; B3 तृप्तिमयम् (for तोयम्). —^d) B5 मनः; Cv तमः (for अन्तः). D1 G2 (marg.) भास्करं. G2 अक्षेत्रज्ञं महाकवुं.

17 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) Ś1 येद्य; T1 G1 यदि; Cv येऽधि- (as in text). Ś1 Ks तत्सद्यस्; Ks Ds.6 ते संतस्य; B1.2 भास्वंतं; D2-4 तं संतस्य (for तत्सन्तस्य). —^b) Ks भयं ततः; K4 D1 ततो भयं; Gs Cv पुनर्भवः (for भयं पुनः). —^c) D3 ऊर्ध्वं. Ś1 [अ]र्वाकच; K2.4 D1 [ए]वाकच; K3.5 D2-6 [अ]धश्च (for [अ]वाकच). B (except B3) Dc1 ऊर्ध्वं चावाकचितिर्यक्च. —^d) K2 न वनांतो; B3 यस्य नांतो; T1 G1 तस्य दांतो; M3 तस्यानंतो. B1.2.4 Dc1 G3 तत्र (Dc1 G3 'स्य) चांतो न विद्य (G3 गम्य) ते.

18 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) Gs ततः; M4 (inf. lin. as in text) तत्र; Cv सप्त (as in text). Gs सप्त (for तत्र). K2 सर्वे; K3 सभ्यस्य (sic); Ks T1 M सत्यस्य; B Dc1 नित्यम् (for सद्यस्). K4 D1 G1 सप्त स्त्रियस्तस्य (G1 'यः सप्त) वहति सत्यस्य. —^b)

Ś1 Ks अ(Ks त्व)वाङ्मुख्यो; K1.5 B2.4 D D2-6 S त्ववाङ्मुखा. K4 D1 भानुमतो; G3 मावत्यो (for भानुमत्यो). K1 M1.2 जन(K1 'नि)न्यः Ds जनेशः; Ds.6 तनित्र्यः; T1 G1 जनित्यशः (sic); G3 जरित्र्यः (for जनित्र्यः). —^c) N (except Ś1 K1, Dn1 missing) T1 G1.3 रसानाददते. —^d) Ks सर्वाणि; M1.2 सर्वं (for सर्वान्). G3 ह्यधः (for यथा). B1 Ds.6 सत्यम्; T1 G1 [अ]न्यच्च (G1 'श्च); T2 सत्वम् (for सर्वम्). B D (except Dc1; Dn1 missing) T1 अनित्यता; T2 G अती(G2 'नि)त्य ताश्च; M1.2 अतीत्य तां. M3 सर्वान्यथा समतीनित्यताश्च (sic).

19 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks तत्रैवं; M3 अत्रैव. T1 G1 M1-3 -तिष्ठते. M4 नित्यमत्रैव तिष्ठते. — Dc1 om. 19^b. —^b) D4-6 [उ]पयंति. —^c) S (except Gs) ते च (for सप्त). —^d) K4 B वशिष्ठ- (for वसिष्ठ-). Ś1 K1 सदा; K2.4 तदा; Ks सिद्धाः (sic); Ks B3 D1 तथा; T G त्विह (for सह). Dc1 D2-6 वशि(Dc1 'सि)ष्ठप्रमुखैः सह.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) Ś1 K1 D2-6 वर्चो; M3.4 (inf. lin.) वशो (for वर्चो). K2 D1 तुष्टिर्; B5 भर्गो; M3 चौजो (for जैव). Ks यशो वाचा भगवतस्य; M1.2 यशोत्थश्चाभवश्चैव. — Ds om. (hapl.) 20^b-21^a. —^b) Ś1 K1.3 B1.5 D6 T G2 सिद्धः; G3 शुचि- (for सिद्धि-). D1 T G1 तेजसः; G2.3 -तेजसि. Ks तुष्टिर्विजयतेजसि. —^c) K3 एकम्; Ks B3 T1 M3 एतम् (for एवम्). —^d) D1 भास्करं (for भास्करम्).

21 Dn1 missing (cf. v. l. 15). Ds om. 21^a (cf. v. l. 20). —^a) T1 M4 ऋषयः (for गिरयः). Ds.6 पर्वता गिरयश्चैव; M1.2 ऋषयः सर्वदा चैव. —^b) K2.4

॥ २२
॥ २३
॥ २४
॥ २५

स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षाद्दान्ताः पितामहम् ॥ २२
कृशांशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
आत्मन्यात्मानमावेक्ष्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २३
ऋचमप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः ।

तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ २४
एतदेतादृशं दिव्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चान्वतिष्ठन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शितम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

ब्राह्मण उवाच ।
गन्धान् जिघ्रामि रसान् वेद्मि
रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ।

न चापि शब्दान्विविधान्शृणोमि
न चापि संकल्पमुपैमि किञ्चित् ॥ १
अर्थानिष्ठान्कामयते स्वभावः

D1 वसंत्यत्र; M1.2 संतस्तत्र (for सन्ति तत्र). —^a) K2.5 नदाश्च; K4 D1 वेदाश्च (for नद्यश्च). T G1.2 तु (for च). T1 G1 परितो (for सरितो). K5 वायुर; D5.6 वांति (for वारि). —^a) M1.3.4 (inf. lin. as in text) हरि- (for ब्रह्म-).

22 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) Dc1 सेगमं. B1.2.4 Dc1 तासां; B2.5 D1-8 जैव (for तत्र). —^b) K (except K2) B4 D1 M1.2 वैतान; B1.2.5 D2-8 T1 वैताने; B2.4 (marg.) वैतान; Dc1 जैवान (for वैतान). B1.2 समुपहरे; Cv समुपहरे (as in text). —^a) Ś1 K1.5 स्वात्मवृत्ता; K2 B2.4 आत्मवृत्ता; K3 T1 G1 स्वात्मवृत्ता (T1 'तिर; G1 'शो); T2 G2 स्वाहु- वृत्ता; M स्वमे वृत्ता. K4 D1 आत्मनस्त्वस्ये याति; Dc1 स्वात्मवृत्तो यतो याति. —^a) K2.4 D1 शांता; Dc1 साख्याद् (for साक्षाद्). K5 एते; B1.2.5 D2-8 एव; B2.4 Dc1 एवं (for दान्ताः). B1.2 पितामहाः.

23 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) B2.4 कृशांशाः; M1.2 कृताशाः. T G1.2 कृशांशाः (T2 'शाशाः) सुव्रताः शांताश्च; G3 M2.4 कृशांशाः सुव्रतांशाश्च. —^a) Ś1 K1-3.5 D2-8 G2 आविश्य. B1.2 आत्मानमात्मन्यावेक्ष्य. —^a) K1 D1 ब्राह्मणं. D2 समुपाश्रयेत्; S (except G2) समुपासते.

24 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) B1.2.4 (marg.) वाचम्; B3 चिरम्; B2.5 Dc1 आद्यम्; D2-8 शमम् (for ऋचम्). Dc1 शंसन्ते; T2 G1 पश्यन्ति. —^b) Dc1 om. (? hapl.) from विद्यारण्य up to ब्राह्मणा (in 25^b). —^a) Ś1 K5 D6 M2.4 तदारण्यम्. K4 D1 अपि (for अभि). G3 श्रित्या; M2 प्रेक्ष्य (for

प्रेत्य). —^a) Ś1 यथारण्यम्; K1.3 'वीरम्; T G1 यथा त्वेकम्; G2.3 M4 यथातथम्; M1-3 'धीतम् (for 'धीरम्). K4 D1 धीरत्वं हृदि जायते.

25 Dn1 missing (cf. v. l. 15). Dc1 om. up to ब्राह्मणा (in 25^b) (cf. v. l. 24). —^a) Ś1 K D1 M1.2 एवम् (for एतद्). B D2-8 G2 एवेदशं (for एतां). B D2.3.5.6 पुण्यम्; M1.2 नित्यम् (for दिव्यम्). —^b) G2 अरण्ये. K2 ब्रह्मणा; K3 ब्राह्मणं. —^a) Ś1 K1.3.5 B1.3.4 Dc1 D2-8 G2.3 M2.4 (inf. lin.) विदित्वा चा (D2 ना) नुतिष्ठति (B1 'त; G2 'ते). —^a) B2.4.5 आत्म- (for अनु-). K3 तिष्ठत; B2.4.5 Dc1 D2-8 G2 दर्शिता (for -दर्शितम्). K4 D1 क्षेत्रज्ञानानु- वर्तितुं; B1.3 T G1.2 M 'ज्ञानानुदर्शनं.

Colophon missing in Dn1; om. in K2.4 D1 T G1.2 M1-3. — Adhy. name: K5 B D3.5.6 ब्राह्मण- गीता; G2 वेदारण्यलक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 30; D1 27 (as in text); G2 28; M2 29.

28

1 T2 G1 om. the ref. —^a) T G1.2 M2.4 (inf. lin. as in text) चापि (for वेद्मि). —^b) D1 वा (for च). —^a) Ś1 (before corr.) K1.4 G2.3 उपैति (for उपैमि). Ś1 K1.2 B1 Dn1 D2-8 G3 M1 कंचित्; Dc1 केनचित्.

2^a) D2 कामयेत. K4 D1 स्वभावान्. —^a) D3 सर्वान्देवान्; T1 G1 'न्येषां. Ś1 K1-3 प्रदिपति; K1

सर्वान्द्वेष्ट्यान्प्रद्विषते स्वभावः ।
 कामद्वेषाबुद्भवतः स्वभावा-
 त्प्राणापानौ जन्तुदेहान्निवेष्ट्य ॥ २
 तेभ्यश्चान्यांस्तेष्वनित्यांश्च भावा-
 न्भूतात्मानं लक्षयेयं शरीरे ।
 तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्यः कथंचि-
 त्कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३
 अकामयानस्य च सर्वकामा-
 नविद्विषाणस्य च सर्वदोषान् ।
 न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपा-

स्तोयस्य विन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४
 नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या
 निरीक्षमाणस्य बहुस्वभावान् ।
 न सज्जते कर्मसु भोगजालं
 दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अध्वर्युयतिसंवादं तं निबोध यशस्विनि ॥ ६
 प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाव्रवीत् ।
 यतिरध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ७
 तमध्वर्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति ।

D₁ द्विषते वा; D_{5,6} प्रतिद्विषते; T G_{1,2} M_{3,4} द्वेष्टि चैव (for प्रद्विषते). K₄ D₁ स्वभावान्. G₃ सर्वद्वेष्ट्यो द्वेष्टि चैव स्वभावः. —K₄ D₁ om. († hapl.) 2°. —°) B₃ D (except D₀₁; D₁ om.) T₁ -द्वेषान्; T₂ -द्विषात्; M_{1,2} -द्वेषाद् (for -द्वेषात्). S₁ K_{1,3} उत्प-
 ततः; D₀₁ उत्तरतः; T₂ उद्भवति (for उद्भवतः). G₁
 कामद्वेषादुत्पतत स्वभावात्. —^d) G₃ प्राणा हि नौ (sic)
 (for प्राणापानौ). S₁ K_{2,3} B₄ -देहान्निवेष्टे (K₃ B₄ 'वे-
 त्य; K₄ -देहा निवेष्ट्य; B₃ -देहान्निवेष्ट; D₀₁ 'तिवैत्य;
 D₁ -देहान्निवेष्ट्य; D_{5,6} -देहीतिवेष्ट्य (D₃ 'शा:); T₂
 G_{1,2} -देहानि चैत्य (sic); G₃ M₄ (inf. lin.) -देहादि-
 वैत्य; M_{1,2} -देहं निवेष्ट; M_{3,4} -देहानि तेभ्यः (for
 'निवेष्ट्य).

3 K₂ repeats 3 and 4 (without var.) after 63*.
 —^a) K₁ चार्यं (for चान्यांस्). K_{2,4} B₃₋₅ D T G₁
 नित्यांश्च (K₄ D₁ 'त्यान्स्); K₃ [अ]नित्यं स्वः; K₅
 नित्यस्वः; G₃ M₄ (inf. lin.) [अ]नित्यांश्च (for [अ]-
 नित्यांश्च). —^b) B D (except D₁; D₄ marg.)
 लक्षयेरन्; S (except G₁) 'वे (M_{1,2} 'जे)हं. —°)
 M_{1,2} तस्मात् (for तस्मिन्). K₃ D₃ अस्मि; B₃
 T₂ G_{2,3} M₁₋₃ नास्ति; M₃ (inf. lin. as in text)
 नाति- (for नास्ति). K₂ T G₁ शक्यः; B_{1,2} D₀₁ D_{2,4}
 सक्तः; B₅ D₀₁ D_{3,6} G₃ शक्तः; M_{1,2} शंकः (for
 शक्यः). —^d) B₅ D₂₋₆ वा (for च).

4 For the repetition in K₂, cf. v. l. 3. —^b)
 K_{2,5} न विद्विषाणस्य; K₃ D₀₁ G₃ अविद्विषाणस्य; K₄
 D₁ न (D₁ अ-) विद्विषेणास्य. M_{1,2} सर्वदोषाः. —K₄
 D₁ om. 4°. —°) K₂ दोषास्य; K₃ T₁ G₁ लोमास्य;
 D₃ लोपास्य (for लेपास्य). —After 4°, K₂ ins.:

63* नौजं तु देहानि तथा समेत्य ।

—^d) K_{1,2} बिन्दुनिव.

5 ^a) G₃ नित्यं हि (for नित्यस्य). K₂ स नैव
 मे नैव; B₃ च स्याद्; M_{1,2} चैतस्य (for चैतस्य
 B (except B₁) T₂ G₂ M_{1-3,4} (inf. lin.) [३
 (T₂ G₂ 'त्वं); D₀₁ T₁ G₁ नित्यं. K₄ D₁ नि-
 ताज्ञ भवन्ति नित्या. —^b) S₁ K₁ निरीक्ष (K₁ 'क्ष्य)
 K₂₋₅ B_{1-3,5} D T₂ G_{1,2} M₃ निरीक्ष्यमाणस्य
 निरीक्ष' (as in text). K_{1,4} B_{2,6} D_{1,5} (sup. l.
 बहुस्वभावान्; K₅ D₀₁ D₂₋₆ बहुस्वभावः; C_v
 भावं. —°) D₃ सु- (for न). T₁ G₂ त्यज्यं
 G₁ रज्यते; M₂ सज्यते; C_v सज्जते (as in text).
 M₃ कर्म स-; C_v कर्मसु (as in text). K₃ -जाले; C_v
 जालं (as in text). —K₄ D₁ om. (hapl.) 5^d. —^d)
 K_{2,5} D_{2,3} मयूखः; T मरीचि- (for मयूख).

6 Before 6, G₃ M₄ ins. ब्राह्मणः. —°) K₃
 -संवादे. —^d) K_{1,4} D₁ T₁ G यशस्विनि.

7 ^a) K_{2,4} B₁ D₁ प्रोक्षमाणं; K₃ D₀₁ D₃ प्रोक्ष्य-
 मानं. M₁₋₃ प्रोक्ष्यमाणान्पशून्दृष्ट्वा. —^b) K₅ यज्ञे (for
 यज्ञ). —°) K_{2,4,5} D₁ आसीनं. —^d) K₄ D₁ हिंसे-
 नम्. K_{3,5} भर्त्सयन् (for कुत्स').

8 ^b) T₁ यज्ञाद्गौर्न; G₁ सजयन्गौरः; M₄ (inf. lin.
 as in text) न यज्ञांगो (for नायं छागो). G₂ यज्ञाद्गौर्हि
 न नश्यति. —°) S₁ श्रेयसां. K₅ योज्यते; B₂ युज्यते
 (for योज्यते). M_{1,2} जानो (sic) (for जन्तुर्). —^d)
 G₁ यज्ञात्; G₃ M₃ यज्ञः; M_{1,2} यतिः; M₄ यज्ञः (for
 यदि). K₃ तदा; G₂ M_{1,2,3} यथा (for तथा).

स्वात्मवृत्ता यतो यान्ति साक्षाद्दान्ताः पितामहम् ॥ २२
 कृशाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 आत्मन्यात्मानमावेश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २३
 ऋचमप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः ।

तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ २४
 एतदेतादृशं दिव्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ।
 विदित्वा चान्वतिष्ठन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शितम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

ब्राह्मण उवाच ।
 गन्धान् जिघ्रामि रसान् वेद्मि
 रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ।

न चापि शब्दान्विविधाञ्छृणोमि
 न चापि संकल्पमुपैमि किञ्चित् ॥ १
 अर्थानिष्टान्कामयते स्वभावः ।

D1 वसंत्यत्र; M1.2 संतस्तत्र (for सन्ति तत्र). —^a) K2.5 नदाश्च; K4 D1 वेदाश्च (for नद्यश्च). T G1.2 तु (for च). T1 G1 परितो (for सरितो). K5 नायुर; D5.6 वांति (for वारि). —^d) M1-3.4 (inf. lin. as in text) हरि- (for ब्रह्म-).

22 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) Dc1 संगमं. B1.2.4 Dc1 तासां; B3.5 D1-8 चैव (for तत्र). —^b) K (except K2) B4 D1 M1.2 वैतान-; B1.2.5 D2-6 T1 वैताने; B3.4 (marg.) वैतान-; Dc1 वैपान- (for वैतान-); B1.2 समुपस्करे; Cv समुपहरे (as in text). —^c) Ś1 K1.5 स्वात्मवृत्ता; K2 B3.4 आत्मवृत्ता; K3 T1 G1 स्वात्मवृत्ता (T1 'तिर'; G1 'तो'); T2 G2 स्वाहु- नृत्ता; M स्वप्ने नृत्ता. K4 D1 आत्मनस्त्वस्ये यांति; Dc1 स्वात्मवृत्तो यतो याति. —^d) K2.4 D1 शांता; Dc1 साख्याद् (for साक्षाद्). K5 एते; B1.2.5 D2-6 एव; B3.4 Dc1 एवं (for दान्ताः). B1.2 पितामहाः.

23 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) B3.4 कृशांगाः; M1.2 कृताशाः. T G1.2 कृशांगाः (T2 'शाशाः') सुव्रताः शांतासु; G3 M3.4 कृशांगाः सुव्रतांशाश्च. —^b) Ś1 K1-3.5 D2-6 G3 आविश्य. B1.2 आत्मानमात्मन्यावेश्य. —^d) K1 D1 ब्राह्मणं. D4 समुपाश्रयेत्; S (except G2) तमुपासते.

24 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a) B1.2.4 (marg.) वाचम्; B3 चिरम्; B4.5 Dc1 आयम्; D2-6 शमम् (for ऋचम्). Dc1 शंसन्ते; T2 G1 पश्यन्ति. —^b) Dc1 om. (? hapl.) from विद्यारण्य up to ब्राह्मणा (in 25^b). —^c) Ś1 K5 D5 M3.4 तदारण्यम्. K4 D1 अपि (for अभि-). G3 प्रीत्या; M4 प्रेक्ष्य (for

प्रेत्य). —^d) Ś1 यथारण्यम्; K1.8 'वीरम्'; T यथा त्वेकम्; G2.3 M4 यथातथम्; M1-3 'धीतम्' (i 'धीरम्'). K4 D1 धीरत्वं हृदि जायते.

25 Dn1 missing (cf. v. l. 15). Dc1 om. up ब्राह्मणा (in 25^b) (cf. v. l. 24). —^a) Ś1 K D1 M1. एवम् (for एतद्). B D2-6 G2 एवेदशं (for एतां) एवम् (for एतद्). M1.2 नित्यम् (for दिव्यम्) —^b) G2 अरण्ये. K2 ब्रह्मणा; K3 ब्राह्मणं. —^c) Ś1 K1.3.5 B1.3.4 Dc1 D2-6 G2.3 M2.4 (inf. lin.) विदित्वा चा (D5 ना) नुतिष्ठति (B4 'त'; G2 'ते'). —^d) B2.4.5 आत्म- (for अनु-). K3 तिष्ठत; B2.4.5 Dc1 D2-6 G3 -दर्शिता (for -दर्शितम्). K4 D1 क्षेत्रज्ञानानु- वर्तिषु; B1.3 T G1.2 M 'ज्ञानानुदर्शनं'.

Colophon missing in Dn1; om. in K2.4 D1 T G1.2 M1-9. — *Adhy. name*: K5 B D3.5.8 ब्राह्मण- गीता; G3 वेदारण्यलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 30; D4 27 (as in text); G2 28; M4 29.

28

1 T2 G1 om. the ref. —^a) T G1.2 M3.4 (inf. lin. as in text) चाग्नि (for वेदि). —^b) D4 वा (for च). —^d) Ś1 (before corr.) K1.4 G2.3 उपैति (for उपैमि). Ś1 K1.2 B4 Dn1 D2-6 G3 M4 कंचित्; Dc1 केनचित्.

2^a) D2 कामयेत्. K4 D1 स्वभावान्. —^b) D3 सर्वान्देवान्; T1 G1 'न्येषां'. Ś1 K1-3 प्रदिपति; K4

सर्वान्द्वेष्यान्प्रद्विषते स्वभावः ।

कामद्वेषावुद्भवतः स्वभावा-

त्प्राणापानौ जन्तुदेहाभिवेद्य ॥ २

तेभ्यश्चान्यांस्तेष्वनित्यांश्च भावा-

न्भूतात्मानं लक्षयेयं शरीरे ।

तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्यः कथंचि-

त्कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३

अकामयानस्य च सर्वकामा-

नविद्विषाणस्य च सर्वदोषान् ।

न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपा-

स्तोयस्य विन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४

नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या

निरीक्षमाणस्य बहुस्वभावान् ।

न सज्जते कर्मसु भोगजालं

दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अध्वर्युयतिसंवादं तं निबोध यशस्विनि ॥ ६

प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथान्वीत् ।

यतिरध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन्

तमध्वर्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति

D₁ द्विषते वा; D_{4,6} प्रतिद्विषते; T G_{1,2} M_{3,4} द्वेष्टि चैव (for प्रद्विषते). K₄ D₁ स्वभावान्. G₃ सर्वद्वेष्यो द्वेष्टि चैव स्वभावः. — K₄ D₁ om. (? hapl.) 2°. — °) B₃ D (except D₀₁; D₁ om.) T₁ द्वेषान्; T₂ द्विषान्; M_{1,2} द्वेषाद् (for द्वेषात्). S₁ K_{1,3} उत्पत्तः; D₀₁ उत्तरतः; T₂ उद्भवति (for उद्भवतः). G₁ कामद्वेषादुत्पत्तं स्वभावात्. — °) G₃ प्राणा हि नौ (sic) (for प्राणापानौ). S₁ K_{2,3} B₄ देहाभिवेद्यै (K₃ B₄ वे-त्य; K₄ देहा विवेद्य; B₃ देहाभिवेद्य; D₀₁ तिवेद्य; D₁ देहाविवेद्य; D_{4,6} देहीतिवेद्य (D₆ शा:); T₂ G_{1,2} देहानि चैत्य (sic); G₃ M₄ (inf. lin.) देहादि-चैत्य; M_{1,2} देहं निवेद्य; M_{3,4} देहानि तेभ्यः (for 'निवेद्य').

3 K₂ repeats 3 and 4 (without var.) after 63*. — °) K₁ चायं (for चान्यांश्च). K_{2,4} B₃₋₅ D T G₁ नित्यांश्च (K₄ D₁ त्यांस्त्व-); K₃ [अ]नित्यं स्व-; K₆ नित्यस्व-; G₃ M₄ (inf. lin.) [अ]नित्यांश्च (for [अ]-नित्यांश्च). — °) B D (except D₁; D₄ marg.) लक्षयेरन्; S (except G₁) ये (M_{1,2} जे) हं. — °) M_{1,2} तस्मात् (for तस्मिन्). K₃ D₆ अस्मि; B₃ T₂ G_{2,3} M₁₋₃ नास्ति; M₄ (inf. lin. as in text) नाति- (for नास्ति). K₂ T G₁ शक्यं; B_{1,2} D₀₁ D_{2,4} सक्तः; B₃ D₀₁ D_{3,6} G₃ शक्तः; M_{1,2} शंकः (for शक्यः). — °) B₃ D₂₋₆ वा (for च).

4 For the repetition in K₂, cf. v. l. 3. — °) K_{2,6} न विद्विषाणस्य; K₃ D₀₁ G₃ अविद्विषाणस्य; K₄ D₁ न (D₁ अ-) विद्विषेणास्य. M_{1,2} सर्वदोषाः. — K₄ D₁ om. 4°. — °) K₂ दोषास्य; K₃ T₁ G₁ लोभास्य; D₃ लोपास्य (for लेपास्य). — After 4°, K₂ ins.:

63* नौ जं तु देहानि तथा समेत्य ।

— °) K_{1,2} बिदूनिव.

5 °) G₃ नित्यं हि (for नित्यस्य). K₁ मे नैव; B₃ च स्याद्; M_{1,2} चैतस्य (for B (except B₁) T₂ G₂ M_{1-3,4} (inf. l. (T₂ G₂ त्वं); D₀₁ T₁ G₁ नित्यं. K₄ D₁ नित्यं ममै-तात् भवन्ति नित्या. — °) S₁ K₁ निरीक्ष (K₁ क्ष्य) मानस्य; K₂₋₅ B_{1-3,5} D T₂ G_{1,2} M₃ निरीक्ष्यमाणस्य; C_v निरीक्ष (as in text). K_{1,4} B_{2,5} D_{1,5} (sup. lin.) G₃ बहुस्वभावान्; K₆ D₀₁ D₂₋₆ बहुस्वभावः; C_v बहुस्व-भावः. — °) D₆ सु- (for न). T₁ G₂ सज्जते; T₂ G₁ रज्जते; M₂ सज्जते; C_v सज्जते (as in text). M₂ कर्म स-; C_v कर्मसु (as in text). K₃ जाले; C_v जालं (as in text). — K₄ D₁ om. (hapl.) 5°. — °) K_{2,5} D_{2,3} मयूख-; T मरीचि- (for मयूख-).

6 Before 6, G₃ M₄ ins. ब्राह्मणः. — °) K₃ संवादे. — °) K_{1,4} D₁ T₁ G यशस्विनी.

7 °) K_{2,4} B₄ D₄ प्रोक्षमाणं; K₃ D₀₁ D₃ प्रोक्ष-मानं. M₁₋₃ प्रोक्ष्यमाणान्पशून्दृष्ट्वा. — °) K₆ यज्ञे (for यज्ञ-). — °) K_{2,4,5} D₁ आसीनं. — °) K₄ D₁ हिंसे-नम्. K_{3,5} भर्त्सयन् (for कुत्स-).

8 °) T₁ यज्ञाद्गौर्; G₁ सजयन्गौर्; M₄ (inf. lin. as in text) न यज्ञागो (for नायं छागो). G₂ यज्ञाद्गौर्हि न नश्यति. — °) S₁ श्रेयसां. K₃ योज्यते; B₃ युज्यते (for योज्यते). M_{1,2} जानो (sic) (for जन्तुर). — °) G₁ यज्ञात्; G₃ M₃ यज्ञ-; M_{1,2} यति-; M₄ यत्तु- (for यदि). K₃ तदा; G₂ M_{1,2,4} यथा (for तथा).

श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं तथा ॥ ८
 यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति ।
 यदस्य वारिजं किञ्चिदपस्तत्प्रतिपद्यते ॥ ९
 सूर्यं चक्षुर्दिशः श्रोत्रे प्राणोऽस्य दिवमेव च ।
 आगमे वर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन ॥ १०
 यतिरुवाच ।
 प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।
 छागार्थे वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११
 अनु त्वा मन्यतां माता पिता भ्राता सखापि च ।

मन्त्रयस्त्रैनुनीय परवन्तं विशेषतः ॥ १२
 य एवमनुमन्येरंस्तान्भवान्प्रष्टुमर्हति ।
 तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३
 प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु ।
 शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः ॥ १४
 इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा ।
 हिंसा निर्वेष्टकामानामिन्धनं पशुसंज्ञितम् ॥ १५
 अहिंसा सर्वधर्माणामिति बृह्माशुशासनम् ।
 यदहिंसं भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विब्रहे ॥ १६

9 ^a) K_{2,4,5} D₁ T₁ G₁ M भावः (for भागः).
 —^b) T G₂ M_{2,3} सं- (for स). —^c) G₂ [अ]रिजयं
 (for वारिजं). —^d) T₁ तपसः; T₂ G_{1,2} M_{3,4} तदपः
 (by transp.). Ś₁ K (except K₃) D₁ प्रतिपत्स्यते;
 B D₁ D₂₋₆ संप्रवेक्ष्यति.

10 ^a) N (except K₁₋₃) G₃ श्रोत्रं. —^b) K_{1,3}
 प्राणो (for प्राणो). K_{2,5} मारुतम्; G₃ वै दिवम् (for
 स्य दि). B₁ G₃ तु (for च). K₄ D₁ प्राणो मारुत
 एव च. —D₁ om. 10^a-11^b. —^c) D_{5,6} आगमं.
 —^d) K₃ देशो (for दोषो). K₂ किञ्चन; M_{1,2} कस्य-
 चित् (for कश्चन). K₄ न मेदोस्ति कथंचन; G₃ न
 दोषोस्तीह कश्चन.

11 D₁ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). —^a) Ś₁ K वि-
 योनां (K₆ 'वा'; D₁ M_{1,2} वियोगात्. D₃ प्राणैर्योगे
 छागस्याय (sic). —^b) K₄ D₁ D_{5,6} M₃ (inf. lin.
 as in text) प्रपश्यति; G₁ 'इयसे. —^c) K₆ G₃
 as in text) छागार्थं; D₁ आगमे; M (M₁ inf. lin. as in text)
 भागार्थं.

12 ^a) K₄ B_{1,2,5} D₁ D_{1,3} अनु त्वां; K₅
 अहत्वा; B₃ अतो मां; B₄ अय त्वां; D_{2,4-6} अत्र त्वां
 (D₈ त्वं); M (except M₃) अनुक्त्वा (for अनु त्वा).
 B₃ S मन्यते. B D (except D₁) भ्राता (for माता).
 —T₁ reads 12^b twice. —^c) B D (except D₁)
 पिता माता; T₁ (second time) अनु भ्राता; G₃ पीत्वा
 भूत्वा (for पिता भ्राता). K_{2,4} B-D [इ]ति (for [अ]-
 पि). T₁ (first time).² G_{1,2} M अनु त्वा (M_{1,2,4}
 'नुक्त्वा) मन्यते पिता. —^c) K₄ D₁ सवित्र (D₁ सचिव-
 सेदम् (sic); B_{1,2} (marg. as in text).⁴ मंत्रतश्चैवम्;
 T₂ M₁ (inf. lin.) C_v 'मस्यैवम्; G_{1,2} 'विज्ञानम्; M
 'य ज्ञानम्. K₄ D_{1,3} उज्ञाय. —^d) K_{1,3,5} परमं तं

(K₃ त्वं); K₄ D₁ परमात्रं; G_{1,4} M परिवर्तै; C_v
 परवन्तं (as in text).

13 ^a) K₂ एतम्; D₁ G₃ एनम् (for एवम्). D_{2,1}
 D_{5,6} एवमेवानुमन्येरंस्; M_{1,2} यदाहमनुमन्येत (sic).
 —^b) K₂ तान्भावान्; M_{1,2} संभावान्. Ś₁ K₃ B₄
 D_{2,3,5,6} T G_{1,2} द्रष्टुम्; D₄ वक्तुम्; G₃ प्राप्तुम्
 (for प्रष्टुम्). K_{3,5} D_{3,4,6} अहिंसि. —^c) T₁ एषाम्.
 T₁ G_{1,2} अनुमतिं. M₃ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). —^d) T₁
 शक्यं. K_{2,4,5} D₁ शक्यं कर्तुं निवा (K₆ विचा)रणं (K₅
 'णात्).

14 Before 14, T G M₄ ins. अर्धयुः. —^a) K₅
 अर्थस्य (for अर्थस्य). D₁ om.; M₄ (inf. lin. as
 in text) भागस्य (for छागस्य). —^b) K₃ प्रहितास्
 (for प्रापि). K₄ D₁ च स्व; B₄ तेषु (for ते स्व).
 —^c) K₃ शरीरे. —^d) G₃ निःशेषम् (for निश्चेष्टम्).
 K₄ D₁ श्रुतिः (for मतिः). B_{1,2} इति मे निश्चिता मतिः.

15 Before 15, T G₃ M₄ ins. यतिः. —^a) G₁
 बंधनस्य (for इन्धनं). K₄ D₁ च (for तु). —^c) K₁.
 3.5 B₄ G₃ C_v हिंसां. D_{2,1} निर्वेष्टकामानाम्; T₁ G_{1,2}
 हि यष्टुं; C_v निर्वेष्टकामानाम् (as in text). —^d) D₁
 निधनं; G₃ इधनः. D₃ संततं; T₁ G_{1,2} संमितं; G₃
 संज्ञितः. M_{1,2} निधानपश्य स्वसंज्ञितान्; C_v as in text.

16 Before 16, G₁ ins. यतिः; M₄ अर्धयुः. —^a)
 K₄ D₁ G₃ M_{3,4} (inf. lin.) भूतानाम् (for धर्माणाम्).
 —^b) K₂ D_{5,6} धर्मानु; B_{2,4} D₁ शिरानु (for बृह्मा-
 नु). K₂ शासने. —^c) Ś₁ (by corr.) K₁₋₄ B₄ D₁
 T₂ G_{2,3} M₁ (inf. lin. as in text).² यदि हिंसं; D₃
 यदाहिंसं (for यदाहिंसं). —^d) M_{1,2} यत् (for तत्).
 G₃ कामम् (for कार्यम्). D₆ विग्रहे; G₃ वेद्यहं (for
 विग्रहे).

अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।

शक्यं बहुविधं वक्तुं भवतः कार्यदूषणम् ॥ १७

अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते ।

प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे ॥ १८

अध्वर्युरूवाच ।

भूमेर्गन्धगुणान्मुञ्चे पिवस्यापोमयात्रसान् ।

ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान्गुणान् ॥ १९

शृणोष्याकाशजं शब्दं मनसा मन्यसे मतिम् ।

सर्वाण्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ॥ २०

प्राणादाने च नित्योऽसि हिंसायां वर्तते भवान् ।

नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१

17 ^a) K₁ D₁ च प्रज्ञेयं; B₂ प्रतिज्ञा च (for 'ज्ञेयं').
—^o) K₁, 5 D (except D₀₁) T₁ G₁, 3 कर्तुं (for वक्तुं).
—^d) K₁ B D (except D₁) भवता (for 'तः'). D₆
हर्षणं; M₁, 2 दूषणे.

18 ^a) B₁, 2 धर्माणां (for 'भूतानां'). —^b) G₈ मे
तुभ्यं रोचते सदा. —^c) K₂, 4 D₁ प्रत्यक्षं ते (for 'क्षतः').
D₀₁ साधयाम्.

19 ^a) K₈ D₀₁ मुञ्चे; K₁, 5 B₁ D₁-5 T₂ G₁ M₁-3, 4
(inf. lin. as in text) मुञ्च; D₆ G₂ मुञ्के; T₁
मुक्त्वा (for मुञ्चे). —^b) K₂, 4 B₁ M₁-3 पिवस्व;
D₀ पिवामि; G₁ विश्वस्य; M₁ जिह्वा (for पिवसि).
S₁ [आ]न्यमयान्; K₁, 8 [अ]न्य (K₁ 'स्तु')सयान् (for
[आ]पोमयान्). D₁ M₁ गुणान् (for रसान्). K₅ पिव-
स्वापोमयं रसं. —^c) T G₂ ज्योतिषः; G₁ ज्योतीषि;
M₃, 4 ज्योतिषा. K₂ स्पृश्यसे; G₈ ईक्षसे (for पश्यसे).
S₁ K₁, 8 ज्योतिषा मन्यसे रूपं; M₁, 2 ज्योतिरापश्यसे (M₂
'ते') रूपं. —^d) G₁ स्पृश्यति; M₁, 3, 4 स्पृशस्व; M₂
स्पृशस्व. D₀ [अ]निलजान्. S₁ K₁, 8 स्पृशस्यनिलजं गुणं.

20 ^a) K₁, 3, 5 B₂ D₀₁ शृणोसि (K₆ 'ति'); M
शृणुष्व (for शृणोषि). D₂, 4-6 G₃ शृणोष्याकाशजान्श-
ब्दान्; D₈ 'पि कीदृशान्शब्दान्. —^b) T₂ मानसे; G₂
मनसो (for 'सा'). M₁, 2 मन्यते. K₃, 5 D₁ T गतिं;
M₁ मतिः. G₃ ततः सा मनुते मतिः. —^c) G₈ [अ]-
पि च (for [ए]तानि). —^d) S₁ K₁-4 D₁ प्राणान्.
K₃ [अ]व- (for च).

21 ^a) S₁ K₁, 8 T प्राणापाने; K₂ D₀₁ प्राणोदाने.

यतिरुवाच ।

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।

अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२

प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं स्वभावो रजसा सह ।

भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिषः ॥ २३

समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः ।

समन्तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते कश्चित् ॥ २४

अध्वर्युरूवाच ।

सद्भिरेवेह संवासः कार्यो मतिमतां वर ।

भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५

भगवन्भगवद्बुद्ध्या प्रतिबुद्धो ब्रवीम्यहम् ।

K₁ B (except B₅) D (except D₁) निवृत्तोसि;
M₁ (inf. lin.) च नित्यं हि. —^b) K₆ हिंसायाः. G₂
हिंसाया. D₁ M₂ वर्तसे. —^c) K₂ T₂ G₂ चेष्टां; G₈
चैषां. K₂, 3, 5 D₀₁ D₂, 3 G₂, 3 हिंसा. —^d) G₈ च
(for वा). M₁, 2 तं (for त्वं). K₁, 2 B₆ द्विजः;
K₃ बुध.

22 T₂ G₁ M₁, 2 om. the ref. —^a) K₁ कृतं; D₈
[अ]क्षरं (for क्षरं). —^b) B₅ द्वैधीभूताम् (for 'भावो').
T₁ यदा; G₁ यथा; G₈ तथा (for 'यम्'). — G₁
om. (hapl.) 22^a-24^b. —^c) C₇ तद्भावं (for सद्भावः).
G₈ अक्षरस्त्वत्र सद्भावः. —^d) K₁ कृतं; K₂ B₆ G₂ M₁-3
क्षरम्; T [अ]क्षर. K₄ D₁ एव च (for उच्यते).

23 G₁ om. 23 (cf. v. l. 22). —^a) B₁ D₀₁ S
(except T₁; G₁ om.) प्राणो (for प्राणो). M₁ (inf. lin.
as in text) [आ]त्मनः (for मनः). B₁ T₁ M₁, 2 सत्त्वं; G₈
सत्त्वं (for सत्त्वं). —^b) S₁ K₃ B₁ D₀₁ D₂-3 सद्भावो.
T G₂, 3 स्वभावो रजसा गुणाः. —^c) K₂, 4, 5 D₁ S
(G₁ om.) विमुक्तस्य; B₂ विना यस्य. —^d) T G₂
निश्चलस्य (for निर्द्वन्द्वस्य). D₁ निराशिषः (sic); T₁
युषः.

24 G₁ om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). —^b) S₁ K₁, 3
निर्ममस्य; D₀₁ M₂ 'नस्य; G₃ समत्वं स्यात् (for निर्म-
मस्य). —^c) G₈ च तद्; M₁ (inf. lin.) भावः (for
भयं).

25 G₃ om. the ref. —^a) K₄ corrupt. T₂ हि;
G₂ [ए]ष (for [इ]ह). K₁ B₅ T G₁, 2 M₁-3 संवादः;

मत्तं मन्तुं कर्तुं नापराधोऽस्ति मे द्विज ॥ २६
ब्राह्मण उवाच ।

उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।

अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे ॥ २७
एवमेतादृशं मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कार्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भामिनि ॥ १
कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।

येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ॥ २
स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्बलदर्पितः ।
अवाकिरच्छरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३
तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरुवाच ह ।

D₃ संवात्सं. G₈ सङ्गिरेव समं वासः. — ⁵) Ś₁ B₆ T₁
वरः. — ⁶) B (except B₈) T [s]भि- (for हि). G₈
भवता कथितं श्रुत्वा. — ⁷) K₄ D₁ ज्ञेया प्रति (for
प्रतिभाति).

26 ⁸) K₂₋₅ D₁ भवतो (for भगवद्-). K₄ D₁
-बुद्ध्या (for -बुद्ध्या). K₂ G₂ प्रतिबुद्धौ; B D (except
D₁) प्रतिपन्नो; T₁ G₁ 'बुद्ध्या; T₂ 'बुद्ध्य. M_{1,2} भव-
बुद्ध्या प्रतिबुद्धौ प्रवीम्यहमतः परं. — Before 26°, D_{2,4}
ins. अध्वर्युः. — ⁹) Ś₁ सत्तं मत्तः (sic); K₁ सत्तं सन्तु
(sic); D₀₁ मत्तं मत्तः (sic); T₂ इमं मम; T₂ सत्तं
मत्तं; G₈ व्रतं मम; M C_v मत्तं मत्तः (for मत्तं मन्तुं).
Ś₁ K_{1,3} D₀₁ M (M₄ inf. lin. as in text) कृतं कर्तुं;
C_v क्रतुः कर्तुं; (for कर्तुं कर्तुं). K₂ मत्तं मन्त्रकृतं कर्तुं;
K_{4,5} D₁ मत्तिमन्त्रिः कृतं कर्तुं; B_{1-5,6} D₀₁ D₂₋₆ व्रतं
मं (B₈ मन्त्रं तं) व्रकृतं कर्तुं; B₄ मत्तं मन्त्रकृतं विद्धि; G₂
हृदं मम मत्तं कर्तुं. — ¹⁰) G₂ नापवादो हि (for 'राधोऽ-
स्ति). M_{1,2} मतिः (for द्विज). ✽ C_v अतो मेऽपराधः
नास्तीति योजना । ✽

27 M_{1,2} om. 27-28 together with the ref. K₅
M₄ om. the ref. — ¹¹) K₄ D₁ उपपत्त्य; T₁ 'पद्य;
C_v 'पत्त्या (as in text). G₈ यदा (for यतिस). B₁
तूष्णीं. — ¹²) G₂ वर्तमानमतः परं. — ¹³) G₈ आश्चर्यम्
(for अध्वर्युर्). K₃ अति- (for अपि). Ś₁ K₁ निर्मोहं.
— ¹⁴) K₂ स (for प्र-). K_{2,5} T₂ महामते (for 'मखे).

28 M_{1,2} om. 28 (cf. v. l. 27). — ¹⁵) T₂ G₁
एनम् (for एवम्). — ¹⁶) K₃ स- (for सु-). K₄

ब्राह्मणं. — ¹⁷) D₆ न (for च). K_{2,4} D₁ [अ]न्व
वर्तत; B₂ [अ]न्वतिष्ठत. — ¹⁸) K₅ D (except D₀₁ D₁)
M₄ (inf. lin. as in text) [अ]र्थ-; B₁₋₄ [आ]त्म- (for
[अ]नु-). Ś₁ K_{1-3,5} B₄ D₀₁ G₈ -दर्शिताः (K_{1,3} 'तः;
K₂ 'तं); K₄ D₁ -वर्तितुं; T G_{1,2} M_{3,4} (inf. lin.
as in text) -दर्शने.

Colophon om. in T G_{1,2} M₁₋₃. — Sub-parvan :
K_{2,3} अनुगीता; K₂ (also). ¹⁹) B D₀₁ D_{1,2,3,5,6} ब्राह्मण-
गीता. — Adhy. name : G₈ अध्वर्युयतिसंवादः. — Adhy.
no. (figures, words or both) : Ś₁ 31; D₀₁ D₄ 28
(as in text); G₈ 29; M₄ (inf. lin.) 30.

29

1 T G_{1,2} M₃ om. the ref. — ²⁰) K₂ संवादं कार्त-
वीर्यस्य. — ²¹) K₄ D₄ च भाविनी; B D₀₁ D₀₁ D_{2,5}
च भाविनी; D₈ भवानिति; T₂ G₁ M₃ च भाविनी
(for च भाविनि).

2 ²²) K_{4,5} B_{1,3} D₁ M कार्तवीर्योर्जुनो. — ²³) K₅
-सहस्रभृत्. — ²⁴) B_{1,2} विजिता (for निर्जिता).

3 ²⁵) K₄ D₁ M₁₋₃ व्यचरद् (for विचरन्). — ²⁶)
K_{2,4,5} B_{1,3} D₀₁ D_{1,2,3,5} G₈ M₁ अवाकिरन्. Ś₁ K₁
M_{1,2} शर (K₁ 'त) व्रातैः; K₂ नरशतैः (for शर').
— ²⁷) M₃ श्रुतिः.

4 ²⁸) K₄ ते (for तं). K₅ [s]थ सस्कृत्य (for नम-
स्कृत्य). — ²⁹) G₈ अमापत (for उवाच ह). — ³⁰)
T₁ G₁ M_{3,4} मुचो (for मुञ्च). — ³¹) D₆ ब्रूहि किं

मा सुञ्च वीर नाराचान्ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४

मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विस्पृष्टैर्महेषुभिः ।

वध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देहभयं विभो ॥ ५

अर्जुन उवाच ।

मत्समो यदि संग्रामे शरासनधरः क्वचित् ।

विद्यते तं ममाचक्ष्व यः समासीत मां मृधे ॥ ६

समुद्र उवाच ।

महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन्परिश्रुतः ।

तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ ७

ततः स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः ।

स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ८

स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः ।

आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९

ततस्तेजः प्रजज्वाल रामस्यामिततेजसः ।

प्रदहद्रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ १०

ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् ।

चिच्छेद सहसा रामो बाहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ११

तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्ववान्धवाः ।

असीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्यवारयन् ॥ १२

रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः ।

विसृजञ्चरवर्षाणि व्यधमत्पार्थिवं बलम् ॥ १३

ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जमदग्निं निहत्य च ।

विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहादिता इव ॥ १४

तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् ।

प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५

त एते द्रमिडाः काशाः पुण्ड्राश्च शवरैः सह ।

करवानीति.

5 ^a) K₂ महाश्रयाणि; K₆ मय्याश्रितानि; G₂ तमाश्रयाणि (sic). — ^b) K_{2.4} D₁ स्पृष्टैर्हि; D₃ विस्पृष्टैर्; D₆ विसृजन् (for विसृष्टैर्). — ^c) Ś₁ आद्यन्ते; K₁ D₈ वध्यन्ते; K₈ दहन्ते (for वध्यन्ते). — ^d) K₁ चेद्दुदयं (for देहभयं). B₂₋₅ D₆₁ S प्रभो (for विभो).

6 K_{2.4} सहस्राजुनं (for अर्जुन). — ^a) Ś₁ K₂₋₄ B_{2.4} तन् (for तं). B D₆₁ D₆₁ D_{6.6} T₁ G₈ समाचक्ष्व. — ^d) K₈ D₆ मा. K_{2.4} D₁ युधि (for मृधे). S यः समो मे महामृधे.

7 ^b) T G_{1.2} पुरा (for पति-). — ^d) K₄ D₁ (by corr.) अर्हते; D₁ (orig.)₆ G₁ अर्हति.

8 Before 8, Ś₁ K₈ ins. ब्राह्मणः. — ^b) K₂ S (except G₂) [अ]न्वितः (for वृतः). — ^c) Ś₁ K_{1.2.4} B_{1.2} D₁ तदा (for तम्). K₈ S (except G₂) आसाद्य; B_{1.2} आगत्य (for आगम्य). D₈ स तमेव समागम्य. — ^d) K₈ [अ]नुपद्यत (for [अ]न्व-).

9 ^a) K₄ D₁ राजा (for राम-). — ^b) K₈ करोति (for चकार). — ^d) K₄ सु-; D₁ स (for च).

10 ^b) K₈ [अ]मिति- (for [अ]मित-). — ^c) Ś₁ K_{1.2-5} B₁ D₆₁ D₁₋₃ G₈ M_{1.2} प्रदहन्; B₁ D₆₁ T₂ G_{1.2} M₄ प्रादहद्. D_{6.6} इव (for रिपु).

15

11 ^b) K₆ शतं (sic) (for स तं). — ^c) K_{2.4} I तरसा; K₈ बहुधा; B₈ D₆₁ समरे (for सहसा).

12 ^a) B₁ ते च तं (for तं हतं). K₄ D₁ शुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^b) T G_{1.2} सह- (for सर्व-). K_{2.4} D₁ समेताः पार्थिवास्तदा (D₁ था). — ^c) D₆ आदीप्य (for आदाय). G₂ च तदा (for शक्तीश्च). — ^d) K₆ D₆₁ D_{2-4.6} पर्यधावयन्; T G_{1.2} M (M₃ inf. lin. as in text) प्रत्यवार- (for पर्यवार-).

13 ^a) G₂ स रामो (for रामोऽपि). K₈ आधाय (for आदाय). G₈ transp. धनुरादाय and रथमारुह्य. T G₂ आस्थाय (for आरुह्य). G₂ वीर्यवान् (for सत्वरः). — ^c) K₄ विसृज्य शरजालानि.

14 ^a) D₆₁ च; D₈ G₂ M_{1.2} ते (for तु). — ^b) K_{2.4} D₁ वै; K₅ तं; T₁ G₁ M_{1.2} ह (for च). B D₆₁ D₆₁ D₂₋₈ जामदग्न्यभयादिताः (D₆₁ यान्सुहुः). — ^c) T₁ G₁ शृंगाणि (for दुर्गाणि). — ^d) D₃ शृंगाः (for मृगाः). Ś₁ K_{1.2} सिंहहता (for सिंहादिता).

15 ^a) K_{2.4} B_{1.5} D₁ स्वं; B_{2.8} सु-; G₁ स्- (for स्-). D₈ विहतं. — ^b) D₆₁ [अ]न्वतिष्ठतां. — ^c) T₁ च व्रीकितं (for वृषलतां). D₈ प्रजा क्षयवतां प्राप्ता.

16 ^a) K₄ D₁ य एते; B D₆₁ D₆₁ D₂₋₈ एवं ते; M_{1.2} तं च ते (for त एते). K_{1.2.4} D₁ द्रविडाः शक्याः (K₁ काशाः); K₈ द्रमिताः काशाः; K₆ द्रविडाः पुंहाः;

वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात्क्षत्रधर्मतः ॥ १६
ततस्तु हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।
द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकुन्तत ॥ १७
एकविंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणी ।
दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८
राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात पश्यसि ।
क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९

तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ।
पितामहा महाभाग निवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ २०
पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृपीन् ।
नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमिद्युत ॥ २१
पितर ऊचुः ।
नार्हसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर ।
न हि युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

B1. 2. 4 Dc1 Dn1 D2-6 द्रविडाभीराः; B8 द्राविताः
कांच्याः; B1 (marg.) द्रविडाः कांच्याः; B5 द्रविडाश्चोलाः;
S (except G1) द्रमि (G2 'वि')ळाः काचाः (T G2 'शाः)
(for द्रमिडाः काशाः). —^b) K2 पुंदाश्च; K4 D1 G2
पुंदाकाः; K5 शकाश्च; Dc1 पुत्राश्च; D6 प्रडाश्च (for
पुण्ड्राश्च). G2 शबकैः; M1. 2 द्रमिलैः (for शब्रैः).
D3 पुंदाः शयचरैः सह. —^c) D8 वृषणत्वं. —^d) D8
उत्थानात्; G2 वृद्धानां; M1-3. 4 (inf. lin. as in text)
व्युच्छेदात्. Dc1 क्षात्र- (for क्षत्र-). Ś1 K1 -धर्मिणां;
K3. 5 D (except Dc1) T2 G2. 8 -धर्मिणः; T1 G1
-धर्मणः; M -कर्मणः (for -धर्मतः).

17 ^a) K4. 5 B1. 2 Dn1 D2-6 च (for तु). K4 D1
-वीरास्तु; K5 -वीराश्च; D4 (before corr. as in text)
-वीरास्ते; T G1 -वीरेषु. —^b) K4 D1 क्षत्रियास्ते; D6
'याश्च; T G1 'येषु. —^c) K4 D1 सर्वः; D2 छत्रं
(for क्षत्रं). —^d) K2 निकृन्तत; K4 न कृन्त; M1. 2
[S] न्वकृन्तत. D5. 6 जामदग्न्येन कृन्तितं; T G1 M3. 4
न्यकृन्तज्जमदग्निजः; G2 निकृन्तं जमदग्निजः; G3 निकृन्तं
जामदग्निना.

18 ^a) Ś1 -मेधा (marg. -वीरां)स्ते; K1 -मोघास्ते
(for -मेधान्ते). K2. 4. 5 D1 एकविंशे ततो जा (K5 घा)-
ते; B (B3 damaged) 'विंशतिमे जा (B5 या)ते; D8
एकविंशतिमध्यास्ते; S (except G3) 'विंशतिके याते.
—^c) B1. 2 Dc1 मधुरं. M1. 2 प्रोवाच मधुरा दिव्या.
—^d) Ś1 K1. 3. 5 -नमस्कृता (for -परिश्रुता). B1. 2
सर्वलोकस्य शृण्वतः.

19 ^a) D8 स्वकं (for the first राम). —^b) M4
(inf. lin. as in text) गुणवत् (for कं गुणं). G3 M4

(inf. lin.) त्वत्र (for तात). K3. 4 D1 पश्यति. M1. 2
स्वं गुणं तात पश्य च. —^d) K8 विप्रयुज्य; D5. 6 G2. 8
वियोज्य च.

20 K4 D1 transp. 20^a and 20^b. —^a) K1 [ए]वं;
K2 च (for [ए]व). K5 च; B2 त्वं (for तं). K4
D1 तथा तस्य महात्मनः (D1 'त्मानं'); G2 तं तथैवं महा-
त्मानम्. —^b) Ś1 ऋचीकं. K5 B5 D (except Dc1
D1) T G तथा (for तदा). —^c) K2. 4 B3 D1 M1
महाभागा; K5 B1. 2 'भागं; B6 Dn1 D2-6 T2 G2 M4
(inf. lin. as in text) 'भागे; M3 'भागान्. —^d)
B4 [इ]ति च; D5. 6 तथा (for [इ]त्यथ).

21 ^a) M3 पितृवधम्. G2 च (for तु). —^b) T1
प्राह च (for प्रोवाच). D3 नृपान् (for ऋषीन्). —^c)
K2 [अ]र्हतीति; K3 'तो हि; D5. 6 'ताद्य. —^d) K5
T2 [अ]पि (for [इ]ति).

22 K5 पितामहा (for पितर). —^a) Ś1 K1-4 B1. 2
D1 G1. 3 M4 नार्हसि. —^b) K2 यततां वर; G3 जयकां-
क्षया (for 'तां वर). —^c) B D (except D1) T2
[इ]ह (for हि). Ś1 K1. 3 Dc1 युक्तास्. —^d) K2
समा; G2 M1. 2 सदा; G3 [आ]हृतान् (for सता).
Ś1 K1 [आ]त्मना; K3 Dc1 नृपाः; B3. 4 विभो (for
नृपान्).

Colophon om. in S (except G3). — Sub-parvan:
K2. 3 अनुगीता; K2 (also). 5 B D2. 3. 5. 6 ब्राह्मणगीता.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 32;
Dn1 D4 29 (as in text); M1 (inf. lin. sec. m.) 31.
— Śloka no.: Dn1 22.

पितर ऊचुः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भवता द्विजसत्तम ॥ १

अलर्को नाम राजर्षिर्भवत्सुमहातपाः ।

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च महात्मा सुमहाव्रतः ॥ २

स सागरान्तां धनुषा विनिर्जित्य महीमिमाम् ।

कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३

स्थितस्य वृक्षमूलेऽथ तस्य चिन्ता बभूव ह ।

उत्सृज्य सुमहद्राज्यं सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ४

अलर्क उवाच ।

मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।

अन्यत्र बाणानस्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५

यदिदं चापलान्मूर्तेः सर्वमेतच्चिकीर्षति ।

मनः प्रति सुतीक्ष्णाग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६

मन उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ७

अन्यान्वाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८

अलर्क उवाच ।

आघ्राय सुबहून्गन्धान्स्तानेव प्रतिगृह्यति ।

तस्माद्भाणं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ९

30

1 S (except Gs) om. the ref. Ks पितामहा (for पितर). — °) Ks चैव; Gs ततस् (for च तत्). Gs तु तत्; M1.2 कथां (for तथा).

2 °) Ks अलर्को; S (except Gs) अलर्को. — °) B1.2.4 M1.2 -यशाः (for -तपाः). T G1.2 Ms.4 बभूव सुमहायशाः. — °) Dn1 D2-6 सत्यवादी (for 'संधश्'). — °) B D (except D1) सुदधः; T G1 स महा.

3 °) Ks D1 Gs वसुधां (for धनुषा). — °) M1.2 निर्जित्य च (for विनिर्जित्य). B1.2 वसुधरां (for महीमिमाम्). — °) Ks T1 G1.2 सूक्ष्मं; Cv सूक्ष्मे (as in text). T G1 M1.2 समादधे.

4 °) Ś1 Ks Dn1 D2-6 मूलेषु; Ks.5 D1 मूले तु (for 'मूलेऽथ'). — °) Ś1 K1.4.5 Dn1 D2-6 कर्म; B (except B5) Dc1 धर्मं (for राज्यं). — °) Ks महामतिः.

5 Ks अलर्क; S अलर्क. — °) Gs मलं (for बलं). B5 हास्ति (for जातं). Ks D1 मनसा वर्धते ज्ञानं. — °) Ś1 K1.3.5 ध्रुवं; Ds पुरं (for ध्रुवो). — °) Ks D1 नापस्य (for अन्यत्र). Ś1 K1.2 न्यास्यामि; Ks पद्यामि; Ks मोक्ष्यामि; B D (except D1) धा (Ds.5 दा) स्यामि (for अस्यामि). — °) Gs शत्रुभ्यः परिवारितान्.

6 °) T1 G1 एतत् (for इदं). Ds च बलात्; Gs चापलं. Ks.4 D1 मर्त्यः; Ks मर्त्यान्; B5 T मूर्तिः; Dn1 D2-6 कर्म (for मूर्तेः). Gs यदिदं चापमावर्ते. — °) Ś1 K1.3.4 D1 सर्वमेव; Ks सर्वानेतांश्च; Dn1 D2-6 सर्वान्मर्त्यांश्च (for सर्वमेतत्). B5.5 चिकीर्षति; Dc1 S विकीर्षति (for चिकी). — °) Ks M1.2 -सूक्ष्माग्रान् (for 'तीक्ष्णा'). Ds.6 स्वं मनः प्रति तीक्ष्णाग्रान्. — °) B1.4 Ds शायकान्. B2 प्रतिमुञ्चामि शायकान्.

7 °) Ks B2.5 Dn1 Gs मे; Ks ते (for [ह]मे). Gs तद्विष्यति; Gs करि (for तरि). — T1 om. (hapl.) 7⁵⁰. — °) K1.3 अलर्क; Ds S (T1 om.) अलर्क. — °) Ds न च; Gs M1.2 तथा (for तत्). Gs कर्म (for मर्म). Ś1 भेत्स्यामि. — °) G1 भिन्नमर्मा. K1 D1 M1.2 मरिष्यति. M3 ततो हास्यासि जीवितं.

8 T1 om. (hapl.) 8⁵⁵. — °) Dc1 G1 Ms मा (for मां). Ks D1 M1 हृदयिष्यति. — G1 om. (hapl.) 8⁵-10⁵. — °) Ds.6 [अ]य (for स). — °) Ds मनो (for ततो). — After 8, B5 ins. :

64* इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु बुद्धिस्तैजिह गृह्यति ।

तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ।

[Line 2 = (var.) 24⁵².]

9 G1 om. 9 (cf. v. 1. 8). Ś1 K1 B5 om. (hapl.) 9-11. K2 om. (hapl.) 9-20. K3 om. 9-12.

घ्राण उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १०

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ११

अलर्क उवाच ।

इयं स्वादूत्रसान्भुक्त्वा तानेव प्रतिगृध्यति ।

तस्माज्जिह्वां प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२

जिह्वा उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १३

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४

अलर्क उवाच ।

स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान्स्पर्शास्तानेव प्रतिगृध्यति ।

तस्माच्चंचं पाठयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिभिः ॥ १५

त्वगुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १७

अलर्क उवाच ।

श्रुत्वा वै विविधाञ्छब्दास्तानेव प्रतिगृध्यति ।

तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १८

K₄ B₁ D₁ M om. the ref. —^a) B₁. 4 D₆₁ विविधान्; G₂ M₁₋₃ स बहुन्. —^b) B₁. 2 प्रतिगृध्यते; D₆ G₈ 'गृध्यति; T₁ 'विध्यति; M₁. 3 'गृह्य च (for 'गृध्यति). — M₃ om. 9^a-11^d. —^c) D₆₁ M₁ प्राणान्; D₁ प्राणं (for प्राणं). —^d) G₈ प्रतिमोक्षामहे शितान्. — After 9, B₄ reads 25.

10 G₁ om. 10 (cf. v. l. 8). Ś₁ K₁₋₃ B₅ M₃ om. 10 (cf. v. l. 9). B₄ om. 10-11. K₅ om. the ref. —^a) K₄. 5 D₁ ते; D₂₁ मे (for [इ]मे). —^b) D₄ T₂ G₂ M₁. 2, 4 अलर्कं. — K₄ D₁ om. 10^a-11^d. G₈ om. 10^a-16^d. M₁. 2 om. 10^a. —^c) D₂ T₁ तथा (for तव). D₄ वर्म (for मर्म). —^d) M₄ ततो हास्यसि जीवितं.

11 Ś₁ K₁₋₃ B₅ M₃ om. 11 (cf. v. l. 9). K₄ B₄ D₁ G₈ om. 11 (cf. v. l. 10). —^b) T₁ M₄ मां (for मां). — After 11^b, T reads 21-22 and G₂ reads 21^a-23^b. M₁. 2 om. 11^a-14^d. K₅ T₁ G₁. 2 om. 11^a. —^c) D₅ इदं (for ततो).

12 K₂. 3 om. 12 (cf. v. l. 9). G₈ om. 12 (cf. v. l. 10). M₁. 2 om. 12 (cf. v. l. 11). B₂ om. (hapl.) 12-14. M₃ om. the ref. —^a) T₁ इह (for इयं). K₁ D₄ स्वादुरसान्. B₅ D₆₁ D₃₋₆ भुंक्त्वा; G₁ भुंक्ते. —^b) Ś₁ K₁ पश्यति (for 'गृध्यति). —^c) B₅ भुञ्चामि; G₂ नेन्यामि (for 'भोक्ष्यामि).

13 K₂ om. 13 (cf. v. l. 9). G₈ om. 13 (cf. v. l.

10). M₁. 2 om. 13 (cf. v. l. 11). B₂ om. 13 (cf. v. l. 12). —^a) K₄ ते; D₆₁ D₂. 3 T₁ मे (for [इ]मे). —^b) K₅ अडर्कं; D₄ T₁ G₁. 2 M₃. 4 अलर्कं. —^c) T₁ तथा (for तव). —^d) B₅ G₁. 2 ततो हास्यसि जीवितं.

14 K₂ om. 14 (cf. v. l. 9). G₈ om. 14 (cf. v. l. 10). M₁. 2 om. 14 (cf. v. l. 11). B₂ om. 14 (cf. v. l. 12). D₆. 6 T om. 14. —^b) G₂ M₃ मां (for मां). — G₁. 2 M₃. 4 om. 14^a. —^c) D₄ [अ]थ (for स).

15 K₂ om. 15 (cf. v. l. 9). G₈ om. 15 (cf. v. l. 10). B₅ om. (hapl.) 15-17. M₁. 2 om. the ref. K₅ अडर्कं (for अलर्कं). —^a) K₁ स्पृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा). K₄ M₁. 2, 4 तु (K₄ च) वि-; D₆. 6 नाना- (for स्वग्वि-). —^b) K₅ तेनैव. K₁ B₅ 'गृध्यते; K₅ M₄ 'गृध्यति; M₁. 2 'गृह्य च (for 'गृध्यति). —^c) K₄ जिह्वां (for स्वचंचं). M₁. 2 पां (M₂ वा) तयिष्ये (for पाठं). T G₁. 2 तस्मात्तां हृदयिष्येहं. —^d) Ś₁ K₁ विरोधैः; D₅ निशितैः (for विविधैः).

16 K₂ om. 16 (cf. v. l. 9). G₈ om. 16 (cf. v. l. 10). B₅ om. 16 (cf. v. l. 15). —^a) K₁ D₅ T मे; K₄. 5 D₁ ते (for [इ]मे). M₄ तारयिष्यन्ति (hyper-metric). —^b) D₆₁ अडर्कं; S (G₈ om.) अलर्कं. — M om. 16^a. —^c) G₂ ततो हास्यसि जीवितं.

17 K₂ om. 17 (cf. v. l. 9). B₅ om. 17 (cf. v. l. 15). D₆ om. 17. G₁ om. 17-23. —^a) G₈ प्रती-

ओत्र उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म मेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ १९

अन्यान्वाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २०

अलर्क उवाच ।

दृष्ट्वा वै विविधान्मावांस्तानेव प्रतिगृह्यति ।

तस्माच्चक्षुः प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २१

चक्षुरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म मेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२

अन्यान्वाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३

अलर्क उवाच ।

इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति ।

तस्माद्दुर्द्धिं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४

बुद्धिरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म मेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २५

पितर ऊचुः ।

ततोऽलर्कस्तपो धोरमास्थायाथ सुदुष्करम् ।

नाध्यगच्छत्परं शक्यता बाणमेतेषु सप्तसु ।

क्षस्व (for समी*). —^b) T G₂ M₁₋₃ मा (for मां). — K₅ T G_{2,3} M om. 17^{ad}. —^c) B_{1,2} एतत् (for तत्). S₁ च (for स). — After 17, B_{1,2} read 21-23.

18 K₂ om. 18 (cf. v. l. 9). G₁ om. 18 (cf. v. l. 17). M_{1,2} om. the ref. K₃ अलर्कं (for अलर्क). —^a) K₄ B D₀₁ D₀₁ D₁₋₄ तु (K₄ D₁ च) वि; D_{5,6} नाना (for वै वि). —^b) M₁₋₃ गृह्य च (for गृह्यति). —^c) B₂ ओत्रान् (for ओत्र). —^d) K_{5,4} D₁ मोक्षयिष्यामि; B₁₋₃ D₀₁ D₂₋₅ प्रतिमुञ्चामि (for मोक्ष्यामि). B₁ शरान् (for शितान्).

19 K₂ om. 19 (cf. v. l. 9). G₁ om. 19 (cf. v. l. 17). K₃ om. 19^a-20^b. —^a) K₄ D₁ ते; D₂ T G₂ मे (for [इ]मे). —^b) S (G₁ om.) अलर्क. — M om. 19^{ad}. —^c) G₂ तथा (for तव). —^d) K_{1,2} B_{1,2} भिन्नमर्मा मरिष्यसि.

20 K₂ om. 20 (cf. v. l. 9). G₁ om. 20 (cf. v. l. 17). K₃ om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). —^a) G₂ प्रतीक्षस्व (for समी*). —^b) T G₂ M₄ मा (for मां). — T G_{2,3} M_{3,4} om. 20^{ad}. —^c) S₁ तच्छ्रुत्वा च; B_{1,2} एतच्छ्रुत्वा; M_{1,2} तस्माच्च्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स).

21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 17). B_{1,2} read 21-23 after 17. T reads 21-22 after 10. G₂ reads 21^a-23^b after 10. M_{1,2} om. the ref. K_{1,2} अलर्क; T G_{2,3} M_{2,4} अलर्क. —^a) T₁ तैर्; G₃ [ए]व (for वै). T₁ G₂ M भोगास्व (for भावास्व). D (except D₁) दृष्ट्वा रूपानि

बहुशस्. —^b) D₀₁ D₀₁ D_{2,3,5} तान्येव (for ताने M₁₋₃ गृह्य च; M₄ गृह्यसि (for गृह्यति). —^c) K₅ शितान्; B₁ G₂ शरान् (for शितान्). B₃₋₅ (except D₁) तस्माच्चक्षुर्हं निष्यामि निशितैः सा (B₄ श यकैरहं).

22 For the sequence in B_{1,2} T G₂, cf. v. l. G₁ om. 22 (cf. v. l. 17). —^a) K₄ D₁ ते; T₁ (for [इ]मे). —^b) K₃ अलर्क; D₄ S (G₁ om., अलर्क. —^c) T₁ M₂ तथा (for तव). K₂ वर्मे (for मर्म).

23 For the sequence in B_{1,2} G₂, cf. v. l. 21. G₁ om. 23 (cf. v. l. 17). S₁ K₁ T om. 23. K₃ om. (hapl.) 23-25. —^b) G₂ M_{2,3} मा (for मां). — After 23^b, M₄ reads 24, repeating it in its proper place. B₄ om. 23^c-24^b. K₅ G_{2,3} om. 23^{ad}. —^c) B_{1,2} एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स).

24 K₂ om. 24; B₄ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). K₄ M_{1,2} om. the ref. M₄ reads 24 for the first time after 23^b. —^a) B₃ एवं; M₁₋₃ यस्मान् (for इयं). S₁ K₁ T₂ M₄ (first time) इयं (M₄ बुद्ध्या) निष्ठां बहुविधां; D_{5,6} इयमिष्टान्बहुविधान्. —^b) D₀₁ G₂ प्रज्ञाया. M₄ (first time) om. तु. K₄ D₁ M₃ च (M₃ तु) व्यवस्यति; K₅ B₅ त्वध्यवस्यसि (B₅ ते); T₂ G₂ संव्यवस्यति; M_{1,2} 2.4 (second time) त्वं व्यवस्यसि (for त्वध्यवस्यति). K₂ T₁ G_{1,2} प्रज्ञायार्थं (K₂ श) व्यवस्यसि. —^d) K₅ शितान्; T G₁ विभो (for शितान्). — After 24, K₅ ins. 65*.

प्राण उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १०

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ११

अलर्क उवाच ।

इयं स्वादूत्रसान्भुक्त्वा तानेव प्रतिगृध्यति ।

तस्माज्जिह्वां प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२

जिह्वोवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १३

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४

अलर्क उवाच ।

स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान्स्पर्शास्तानेव प्रतिगृध्यति ।

तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिभिः ॥ १५

त्वगुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १७

अलर्क उवाच ।

श्रुत्वा वै विविधाञ्छब्दास्तानेव प्रतिगृध्यति ।

तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १८

K₄ B₁ D₁ M om. the ref. —^a) B₁, 4 D₁ विविधान्;
G₂ M₁-8 स बहुन्. —^b) B₁, 2 प्रतिगृध्यते; D₅ G₈
'गृध्यति; T₁ विध्यति; M₁, 3 गृह्य च (for 'गृध्यति').
— M₈ om. 9^a-11^d. —^c) D₁ M₁ प्राणान्; D₁ प्राणं
(for प्राण). —^d) G₈ प्रतिमोक्षामहे शितान्. — After
9, B₄ reads 25.

10 G₁ om. 10 (cf. v. l. 8). Ś₁ K₁-8 B₅ M₈ om.
10 (cf. v. l. 9). B₄ om. 10-11. K₅ om. the ref.
—^a) K₄, 5 D₁ ते; D₁ मे (for [ह]मे). —^b) D₄
T₂ G₂ M₁, 2, 4 अलर्क. — K₄ D₁ om. 10^c-11^d. G₈
om. 10^c-16^d. M₁, 2 om. 10^c. —^c) D₂ T₁ तथा
(for तव). D₄ वर्म (for मर्म). —^d) M₄ ततो हास्य-
सि जीवितं.

11 Ś₁ K₁-8 B₅ M₈ om. 11 (cf. v. l. 9). K₄ B₄
D₁ G₈ om. 11 (cf. v. l. 10). —^b) T₁ M₄ मा (for
मां). — After 11^b, T reads 21-22 and G₂ reads
21^a-23^b. M₁, 2 om. 11^c-14^d. K₅ T₁ G₁, 2 om. 11^c.
—^a) D₅ हृदं (for ततो).

12 K₂, 3 om. 12 (cf. v. l. 9). G₈ om. 12 (cf. v. l.
10). M₁, 2 om. 12 (cf. v. l. 11). B₂ om. (hapl.)
12-14. M₈ om. the ref. —^a) T₁ इह (for इयं).
K₁ D₄ स्वादुरसान्. B₅ D₁ D₃-6 भुंक्त्वा; G₁ भुंक्ते.
—^b) Ś₁ K₁ पश्यति (for 'गृध्यति'). —^c) B₅
भुञ्चासि; G₂ नेष्यामि (for 'मोक्ष्यामि').

13 K₂ om. 13 (cf. v. l. 9). G₈ om. 13 (cf. v. l.

10). M₁, 2 om. 13 (cf. v. l. 11). B₂ om. 13 (cf. v. l.
12). —^a) K₄ ते; D₁ D₂, 3 T₁ मे (for [ह]मे).
—^b) K₃ अडर्क; D₄ T₁ G₁, 2 M₃, 4 अलर्क. —^c) T₁
तथा (for तव). —^d) B₅ G₁, 2 ततो हास्यसि जीवितं.

14 K₂ om. 14 (cf. v. l. 9). G₈ om. 14 (cf. v. l.
10). M₁, 2 om. 14 (cf. v. l. 11). B₂ om. 14 (cf.
v. l. 12). D₅, 6 T om. 14. —^b) G₂ M₃ मा (for
मां). — G₁, 2 M₃, 4 om. 14^d. —^c) D₄ [अ]थ (for
स).

15 K₂ om. 15 (cf. v. l. 9). G₈ om. 15 (cf. v. l.
10). B₅ om. (hapl.) 15-17. M₁, 2 om. the ref.
K₃ अडर्क (for अलर्क). —^a) K₂ स्पृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा).
K₄ M₁, 2, 4 तु (K₄ च) वि; D₅, 6 नाना (for त्वग्वि-).
—^b) K₅ तेनेव. K₁ B₂ गृध्यते; K₅ M₄ गृध्यसि;
M₁, 2 गृह्य च (for 'गृध्यति'). —^c) K₄ जिह्वां (for
त्वचं). M₁, 2 पा (M₂ वा) तयिष्ये (for पाट). T G₁, 2
तस्मात्तां सुदयिष्येह. —^d) Ś₁ K₁ विरोधैः; D₅ निशितैः
(for विविधैः).

16 K₂ om. 16 (cf. v. l. 9). G₈ om. 16 (cf. v. l.
10). B₅ om. 16 (cf. v. l. 15). —^a) K₂ D₂ T मे;
K₄, 5 D₁ ते (for [ह]मे). M₄ तारयिष्यति (hyper-
metric). —^b) D₁ अडर्क; S (G₈ om.) अलर्क.
— M om. 16^d. —^c) G₂ ततो हास्यसि जीवितं.

17 K₂ om. 17 (cf. v. l. 9). B₅ om. 17 (cf. v. l.
15). D₅ om. 17. G₁ om. 17-23. —^a) G₂ प्रती-

ओत्र उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ १९

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २०

अलर्क उवाच ।

दृष्ट्वा वै विविधान्भावान्स्तानेव प्रतिगृह्यति ।

तस्माच्चक्षुः प्रति शरान्प्रतिभोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २१

चक्षुरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३

अलर्क उवाच ।

इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवसति ।

तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान्प्रतिभोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४

बुद्धिरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २५

पितर ऊचुः ।

ततोऽलर्कस्तपो घोरमास्थायथ सुदुष्करम् ।

नाध्यगच्छत्परं शक्यता वाणमेतेषु सप्तसु ।

क्षस्व (for समी*). —⁵ T G₂ M₁₋₃ मा (for मां). — K₅ T G_{2,3} M om. 17^{ad}. —⁶ B_{1,2} एतत् (for तत्). —⁷ S₁ च (for स). — After 17, B_{1,2} read 21-23.

18 K₅ om. 18 (cf. v. l. 9). G₁ om. 18 (cf. v. l. 17). M_{1,2} om. the ref. K₅ अलर्कं (for अलर्क). —^a K₄ B D₀₁ D₀₁ D₁₋₄ तु (K₄ D₁ च) वि; D_{5,6} ज्ञाना- (for वै वि). —^b M₁₋₃ गृह्य च (for गृह्यति). —^c B₂ ओत्रान् (for ओत्रं). —^d K_{5,4} D₁ भोक्षयिष्यामि; B₁₋₃ D₀₁ D₅₋₆ प्रतिगृह्यामि (for 'भोक्ष्यामि'). B₁ शरान् (for शितान्).

19 K₅ om. 19 (cf. v. l. 9). G₁ om. 19 (cf. v. l. 17). K₅ om. 19^{ad}-20^{ad}. —^a K₄ D₁ ते; D₅ T G₂ मे (for [ह]मे). —^b S (G₁ om.) अलर्क. — M om. 19^{ad}. —^c G₅ तथा (for तव). —^d K_{1,5} B_{1,2} भिन्नमर्मा मरिष्यसि.

20 K₅ om. 20 (cf. v. l. 9). G₁ om. 20 (cf. v. l. 17). K₅ om. 20^{ad} (cf. v. l. 19). —^a G₅ प्रतीक्षस्व (for समी*). —^b T G₂ M₄ मा (for मां). — T G_{2,3} M_{3,4} om. 20^{ad}. —^c S₁ तच्छ्रुत्वा च; B_{1,4} एतच्छ्रुत्वा; M_{1,2} तस्माच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स).

21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 17). B_{1,2} read 21-23 after 17. T reads 21-22 after 10. G₂ reads 21^{ad}-23^{ad} after 10. M_{1,2} om. the ref. K_{1,5} अलर्क; T G_{2,3} M_{3,4} अलर्क. —^a T₁ तैः; G₅ एव (for वै). T₁ G₂ M भोगांस् (for भावांस्). D (except D₁) दृष्ट्वा रूपाणि

बहुशस्. —⁵ D₀₁ D₀₁ D_{2,3,6} तान्येव (for तानेव M₁₋₃ गृह्य च; M₄ गृह्यसि (for गृह्यति). —^a K₅ शितान्; B₁ G₅ शरान् (for शितान्). B₃₋₅ (except D₁) तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामि निशितैः सा (B₂ ज्ञा)-यकैरहं.

22 For the sequence in B_{1,2} T G₂, cf. v. l. 21. G₁ om. 22 (cf. v. l. 17). —^a K₄ D₁ ते; T₁ मे (for [ह]मे). —^b K₅ अलर्क; D₄ S (G₁ om.) अलर्क. —^c T₁ M₂ तथा (for तव). K₅ वर्म (for मर्म).

23 For the sequence in B_{1,2} G₂, cf. v. l. 21. G₁ om. 23 (cf. v. l. 17). S₁ K₁ T om. 23. K₅ om. (hapl.) 23-25. —^b G₂ M_{3,4} मा (for मां). — After 23^{ad}, M₄ reads 24, repeating it in its proper place. B₄ om. 23^{ad}-24^{ad}. K₅ G_{2,3} om. 23^{ad}. —^c B_{1,2} एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स).

24 K₅ om. 24; B₄ om. 24^{ad} (cf. v. l. 23). K₄ M_{1,2} om. the ref. M₄ reads 24 for the first time after 23^{ad}. —^a B₅ एवं; M₁₋₃ यस्मान् (for इयं). S₁ K₁ T₂ M₄ (first time) इयं (M₄ बुद्ध्या) निष्ठां बहुविधा; D_{5,6} इयमिष्टान्बहुविधान्. —^b D₀₁ G₅ प्रज्ञया. M₄ (first time) om. तु. K₄ D₁ M₃ च (M₃ तु) व्यवसति; K₅ B₅ स्वध्यवत्स्यसि (B₅ ते); T₂ G₅ संन्यवस्यति; M_{1,2} (second time) त्वं व्यवस्यसि (for स्वध्यवत्स्यति). K₂ T₁ G_{1,2} प्रज्ञयार्थं (K₅ 'थ') व्यवस्यति. —^d K₅ शितान्; T G₁ विभो (for शितान्). — After 24, K₂ ins. 65*.

सुसमाहितचेतास्तु ततोऽचिन्तयत प्रभुः ॥ २६
 स विचिन्त्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ।
 नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः ॥ २७
 स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।
 इन्द्रियाणि जघानाशु बाणेनैकेन वीर्यवान् ।
 योगेनात्मानमाविश्य संसिद्धिं परमां ययौ ॥ २८
 विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह ।

अहो कष्टं यदस्माभिः पूर्वं राज्यमनुष्ठितम् ।
 इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ २९
 इति त्वमपि जानीहि राम मा क्षत्रियाञ्जलि ।
 तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३०
 ब्राह्मण उवाच ।
 इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहैः ।
 आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिं च दुर्गमाम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

25 K₃ om. 25 (cf. v. l. 23). K_{1,2} om. 25. B₄ reads 25 (with the ref.) after 9. — ^a) K₄ D₁ ते; T₁ D₈ G₈ मे (for [इ]मे). — ^b) S अलर्क. — ^c) D₂ तथा (for तव). — ^d) Ś₁ B₂ (marg.). 3. 5 ततो हास्याजि जीवितं. — K_{4,5} B₄ D (except D₀₁) T G M₄ ins. after 25: K₂ after 24:

65* अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।

[G₈ प्रतीक्षस्व (for समी°). T G_{1,2} मा (for मां).]

26 K_{1,4} T₁ M_{1,2} om. the ref. K₅ B D (D₁ om.) ब्राह्मण (for पितर). — ^a) K₈ [S]डर्कस्; S [S]डर्कस्. Ś₁ K₁ तमो; B_{3,5} तदा (for तपो). B_{1,2,4} D₀₁ ततो घोरं तपोलर्क. — ^b) K₅ समास्थाय (for आस्थायाय). B_{1,2} तु; D₀₁ G₈ तु (for [अ]थ). K₂₋₄ D₁ -वि (K₈ -दु)स्तरं (for -दुष्करम्). B_{3,5} तप आस्थाय दुष्करं; D₀₁ D₂₋₈ तत्रैवास्थाय दु°. — ^c) Ś₁ G₈ नाध्यगच्छत् (for नाध्य°). M_{1,2} परां. K_{2,4,5} D₁ भक्त्या; K₈ राजा; B₄ शक्तो; M_{1,2} शान्तिं; M_{8,4} शक्तं (for शक्त्या). — ^d) K₂₋₄ D_{1,3} बाणान् (for बाणम्). G₈ नेमिषु (sic) (for सप्तसु). — ^e) Ś₁ K_{1,3} D₈ स (for सु). Ś₁ K₁₋₃ -चित्तः (for -चेतास्). Ś₁ K_{1,3} संस; D₀₁ om.; T G₁ M_{3,4} स (for तु). — ^f) M₄ प्रभो (for प्रभुः). K₅ B (except B₄) D₀₁ D₂₋₄ T₁ G₂ स ततोऽचितयत्प्रभुः; D_{5,6} सं (D₈ स) ततमचितयत्प्रभुः (hypermetric); T₂ M₁₋₃ ततश्चितयति प्रभो (T₂ °ते प्रभुः); G₈ प्रसमं चितयन्सुधीः.

27 ^a) K₅ प्रक्षिप्य. B_{1,2,4} [अ]परं; B_{3,5} ततः (for चिरं). — ^b) K₈ अलर्को; D₄ S अलर्को. K₁ द्विजसत्तमः; D₈ 'सत्तम'. — ^c) D₂ नागान् (for योगान्). K₄ D_{1,6} G₂ वर (for वरः).

28 ^b) K₄ D₁ (before corr. as in text).² निश्चले. K₂ B₅ आश्रितः (for आस्थितः). — ^c) M_{1,2} जयन्नाशु (for जघानाशु). — ^d) B_{3,5} आवेश्य (for आविश्य). — ^e) K₂ *सिद्धिं; K₈ T₂ G₂ M_{1,2,4} स सिद्धिं; K₅ सिद्धिं च (for संसिद्धिं). B D (except D₁) सिद्धिं परमिकां गतः (B D₀₁ ययौ).

29 ^a) M₄ [अ]थ (for [अ]पि). — ^b) M_{1,2} गाथामेतां (for इमां गाथां). K_{2,4} D₁ अगायत (for जगाद ह). — Before 29°, M₁ ins. अलर्क. — ^c) D (except D₀₁ D₁) सर्वं बाह्यम् (for पूर्वं राज्यम्). M_{1,2} अधिष्ठितं (for अनु°). — After 29°, B D (except D₁) T₂ ins.:

66* भोगतृष्णासमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपासितम् ।

[D₆ पूर्व. B₁ अनुष्ठितं (for उपासितम्).]

— ^c) K_{4,5} D₁ G₈ अपि; G₁ अति; M₄ (inf. lin.) अतः (for इति). K₄ D₁ महाज्ञानं (for मया ज्ञातं). M_{1,2} प्रतीतश्चात्मानात्मानं; M_{8,4} अति पश्चान्मया ज्ञातो.

30 Before 30, M₁ ins. पितरः. — ^a) Ś₁ K_{1,3} एवं (for इति). B_{1,2} D₀₁ D₂₋₈ त्वमनु; B₃₋₅ D₀₁ G₂ त्वमभि; T₁ तत्त्वं तु (for त्वमपि). — D₁ om. 30°. — ^b) S वधीः (for जहि). — ^c) K₁ समातिष्ठ (for उपा°). — ^d) K₁ M₈ तत्र (for ततः). K₄ D₁ भविष्यति; D_{3,4} G₈ [S]भिपत्स्यते; T₂ G₁ [S]भिधि-त्स्यते (G₁ 'सि'); M_{1,2} [S]भिधास्यते.

31 ^b) Ś₁ K₈ ततो (K₂ 'पो') महत् (for पितामहैः). K₁ जामदभिस्तपो महत्. — ^c) Ś₁ K_{1,3} अनुत्तमां (for च दुर्गमाम्). — For 31, K_{2,4,5} D₁ S subst.:

३१

ब्राह्मण उवाच ।

त्रयो वै रिपवो लोके नव वै गुणतः स्मृताः ।
 हर्षः स्तम्भोऽभिमानश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ॥ १
 शोकः क्रोधोऽतिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ।
 समस्तन्द्री च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥ २
 एतान्निकृत्य धृतिमान्वाणसंधैरतन्द्रितः ।

जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ३
 अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः ।
 अम्बरीषेण या गीता राज्ञा राज्यं प्रशासता ॥ ४
 समुदीर्णेषु दोषेषु वध्यमानेषु साधुषु ।
 जग्राह तरसा राज्यमम्बरीष इति श्रुतिः ॥ ५
 स निगृह्य महादोषान्साधून्समभिपूज्य च ।

67* इत्युक्तः पितृभिः सोऽथ तपो बोरं समास्थितः ।

जामदग्न्यो महाभागः सिद्धिं च परमां गतः ।

[(L. 1) K₄ D₁ उपाश्रितः (for समास्थितः). — (L. 2) T G महाभागे.]

Colophon. — *Sub-parvan* : K₂, 3 T M₄ अनुगीता; K₂ (also), 5 B D (except D₁) ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name* : D₁ रामोपाख्यानं; G₃ अलकैचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś₁ M₄ (inf. lin.) 32; D₁ D₄ 30 (as in text); T₁ 26; T₂ G₁, 2 M₄ 25; G₃ 31; M₁, 2 24. — *Sloka no.* : D₁ D₄ 30.

31

☞ D₄ om. this adhy.

1 G₂ M₂ om. the ref. — ^a B₁, 2 (both marg. as in text). 3 D₁ (also as in text) तपसो; G₁ कुतो वै (for त्रयो वै). B₅ तपसो विषये लोके. — ^b Ś₁ K₁ नवैव; K₂, 5 न च वै; K₄ B D₁ D₁ D₂, 3, 5, 6 नवधा (for नव वै). K₁, 3 M₁, 2, 4 कृताः (for स्मृताः). T G नव चैव गुणा म (G₃ 'णाः स्मृ' ताः. — ^c M₁ हर्ष-इंभो; M₂ हर्षो इंभो; C_v हर्षः स्तम्भो (as in text). K₄ D₁ S C_v [s]ति- (for sभि-). K₅ B D₁ D₁ D₂, 3, 5, 6 प्रहर्षः श्रीतिरानंदस्. — ^d K₂ मान्विता (sic) (for सात्त्विका). K₃, 6 स्मृताः (for गुणाः).

2 ^a K₁, 5 B₁ शोकः; B₅ D₁ D₂, 3, 5, 6 तृणा (for शोकः). K₂ [s]यं; K₄ D₁ [s]य; B₁, 2, 4 D₁ D₂, 3, 5, 6 M₂ [s]भि-; B₃, 5 [s]पि (for सति-). G₂ शोकं क्रोधः समारंभो. — ^b K₃ corrupt. M₁, 2 तु (for ते). K₁ स्मृतः; T G₁, 2 M₃, 4 त्रयः (for स्मृताः). — ^c Ś₁ K₄ D₁ स्वप्नं; K₁, 2 स्वप्नः;

D₂, 3, 5, 6 G₃ श्रमस् (for स्वप्नस्). D₁ D₂, 3, 5, 6 G₁ तन्द्वा (for तन्द्नी). T₂ G₁ तु (for the first च). — ^d K₄ D₁ स्मृताः (for गुणाः). Ś₁ तामसास्ते त्रयो गुणाः; K₃ गुणा वै तामसाः स्मृताः.

3 ^a M₁, 2 एषां (for एतान्). K₁, 3 निकृंतं; D₁ विकृत्य; D₅, 6 निकृत्य; G₂ M निकृंतं (M₄ न कृंतं)-तन् (for निकृत्य). K₁ वृत्तिमान्; K₃ कृति; D₁ G₃ मति; G₁ युति (for धृति). — ^b Ś₁ K₁ बाणसंगैर्; K₂, 4, 5 D₁ ज्ञानबाणैर्. — ^c T₁ G₁, 2 M₃, 4 जित्वा (for जेतुं). G₃ उत्सृजते (for उत्सहते). M₁, 2 जित्वा चरान्सुसहने (sic). — ^d K₅ प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा).

4 ^a K₄ D₁ अथ; T यत्र (for अत्र). M गाथां. — ^b D₃ कल्पं (for कल्प-). Ś₁ K₁, 3 B₄ ये (K₃ ते) पुराणविदो जनाः. — ^c B₂ गाथा (for गीता). — ^d K₄ D₁ पुरा (for राज्ञा). Ś₁ B₁, 2, 4, 5 D₁ D₂, 3, 5, 6 राज्ञा पूर्वं (Ś₁ राज्यं) प्रशाम्यता.

5 ^a Ś₁ समुदीर्णेषु; T G₁ समुत्की (for समुदी). T G M₃ (inf. lin.) दुष्टेषु (for दोषेषु). K₃ दस्युगीर्णेषु देशेषु. — ^b Ś₁ K₁ B₁, 4 D₂ वध्यमानेषु; K₅ B₅ बाध्य; D₁ om.; D₁ G₃ वर्ध; D₁ दध्य; D₅ वर्ध (for वध्य). T G सर्वशः (for साधुषु). — ^c K₂, 4 D₁ G₃ M₁, 2 इति श्रुतं (G₃ तः); K₃ B₂, 5 D₁ D₂, 3, 5, 6 महायशाः. Ś₁ K₁ अंबरीषो महायशाः.

6 ^a K₂, 5 B₄ D₁, 3 T G₂ M₃, 4 सं- (for स). Ś₁ K₁, 3 B D (except D₁) [आ]त्मनो; K₄ G₁ महान् (for महा-). — ^b K₄ D₁ समविमज्य (for भिपूज्य). — ^c K₅ B (except B₂) D₁ D₁ D₂, 3, 5, 6 T₂ G गाथाश्चेमा (for गाथां चेमां). K₃ अगायत (for जगाद ह).

जगाम महतीं सिद्धिं गाथां चेमां जगाद ह ॥ ६
 भूयिष्ठं मे जिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः ।
 एको दोषोऽवशिष्टस्तु वध्यः स न हतो मया ॥ ७
 येन युक्तो जन्तुरयं वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति ।
 तृष्णार्त इव निम्नानि धावमानो न बुध्यते ॥ ८
 अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः ।
 तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृन्तन्तं निकृन्तत ॥ ९
 लोभाद्धि जायते तृष्णा ततश्चिन्ता प्रसज्यते ।

स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान्गुणान् ॥ १०

स तैर्गुणैः संहतदेहबन्धनः

पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते ।

जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहः

पुनर्मृत्युं गच्छति जन्मनि स्वे ॥ ११

तस्मादेनं सम्पगवेक्ष्य लोभं

निगृह्य धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत् ।

एतद्राज्यं नान्यदस्तीति विद्या-

7 ^a) B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 वि- (for मे). Ś1 K1 हता; K3 महा-; D1 जयिता (hypermetric) (for जिता). — ^b) D5 निहताः शत्रवोऽखिलाः. — ^c) K2 M1.2 एक- (for एको). B2 Dn1 D2.3.5.6 वशिष्टः; T G1.2 M4 विशिष्टः; M1.2 [S]वशिष्टं (for वशिष्टः). B5 Dn1 D2.3.5.6 च (for तु). — ^d) Ś1 K1 वध्येषु; K3 D5 वध्योपि; K4 D1 बहुधा; B2.3 D2.3 वध्यः (D2 'ध्यं) सन् (for वध्यः स). K1 D1 नि- (for न). K2 अन्ये तु निहता मया; K5 D4 G3 वध्येष्वनिह (G3 'हि)तो मया; B1 वध्यः सेदहतो मया (sic); Dc1 वध्यः सत्त्वमता मया; D5 वधास्वन-हतो मया (sic); T G1.2 M वध्यो न (G2 बुध्यते; M बुध्यैष) निहतो मया.

8 ^a) B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 यत्प्र- (for येन). Ś1 K1.3 येनावशिष्टस्तु पुरुषो; K2.4.5 D1 तेन प्रयुक्तः पुरुषो. — ^b) K2 वितृष्ण्यं; G2 वैवर्ण्यं; M1.2 वैवर्ण्यं (for वैतृष्ण्यं). G3 तृष्णां चैवाधिगच्छति. — ^c) K2.4 D1 T1 G Ms.4 तृषार्तः; K3 तृष्णार्त (for तृष्णार्त). Dn1 D2.3.5.6 G3 इह (for इव). — G1 om. 8^a-10^a. — ^d) K3.5 [S]व- (for न). M4 (inf. lin. as in text) बुध्यसे. G3 परिधावति नित्यदा.

9 G1 om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) K2.4.5 D1 सेवते; D2 तेनेह; T2 यानेन; G3 यो मोहः (for येनेह). — ^b) B2 प्रयुक्तः (for प्रयुक्तः). K2.4.5 D1 येन वै (for सेवते). — ^c) M4 (inf. lin. as in text) लोकम् (sic) (for लोभम्). M1.2 अक्षिभिसः; M3 मतिभिसः (sic) (for अक्षि). — ^d) Ś1 K1.3.5 D3.4 निकृन्तन्न निकृन्तते (K3 'कृन्तते; K5 D3 'कृन्तत); B3-5 निकृन्तत निकृन्तत; T G2.3 Ms.4 निकृन्त सुखमेधते; M1.2 न्यकृन्तदधिकं ततः.

10 G1 om. 10^a (cf. v. 1. 8). — ^a) B3 दृष्टा (for

तृष्णा). — ^b) K (except K4) D1 T1 G Ms.4 गतश्चित्तं; M1.2 गतचित्तः (for ततश्चिन्ता). K B1-3 Dc1 D1 G1 प्रसजते (K4 D1 'ति); B4.5 Dn1 D2.3.5.6 प्रवर्तते (for प्रसज्यते). — ^c) D3 सं- (for स). K4 D1 लिप्समानो; M1.2 लिप्तं (for लिप्स). — ^d) T2 भूयिष्ठान्. M (M4 inf. lin. as in text) तामसान् (for राज). T1 G1.2 भूयिष्ठान्कामजान्गुणान्. — After 10, K2.5 B D (except D1) G3 Ms.4 ins.;

68* तदवाप्तौ तु लभते भूयिष्ठं तामसान्गुणान् ।

[B3 Dc1 च (for तु). Ms.4 (inf. lin. as above) सार्विकान् (for तामसान्).]

— While K4 D1 ins.;

69* एतैर्दोषैः पुनर्देही बध्यमानः पुनः पुनः ।

भुक्त्वा वै राजसान्भोगाज्जायते कर्म चेहते ।

[(L. 1) D1 देहो (for देही).]

11 K4 D1 om. (hapl.) 11^a. — ^a) Ś1 K1.3.5 G3 संक्षतः; K2 संस्कृतः; B1-4 संहतः; M1.2 सक्षत- (for संहत). Ś1 K1 -देहबन्धः; M1.2 'बंधनं. — ^b) Ś1 K1.3 B1 G3 जायते; G2 दाहति; M1 जयते (for जायति). T G2 देहजं फलं; G1 चेह तत्फलं (for कर्म चेहते). — ^c) T G1.2 Ms.4 फलः; G3 तेजः; M1.2 मलः (for जन्म). T G1 -विदोष- (for -विकीर्ण-). K1.2 -देहाः (K2 'हं). B Dc1 जन्मै (B1.3 'न्मे)ति चाभिन्नविकीर्णदेहो. — ^d) D5.6 मृत्युं पुनर (by transp.); G3 पुनर्मर्त्यत्वं. K2.4.5 D1.5.6 जन्म चैव; K3 जन्मनः स्वे; T G1 चै (T1 नै)व जन्मनि; M1.2 जन्मनीति (for 'नि स्वे). B Dc1 Dn1 D2.3 मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मना वै (Dn1 D2.3 'नैव).

12 ^a) Ś1 K1.3 इमं; K4 B5 D1 एवं; Dc1 एव; Dn1 D2.5 एतं; M3 एतद् (for एतं). D5 आविष्ट (for भवेक्ष्य). — ^b) K4 D1 M1.2 इच्छन्; T ऋच्छन्

यस्त्वत्र राजा विजितो मयैकः ॥ १२
इति राज्ञाम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना ।

आधिर्राज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भामिनि ॥ १
ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कस्मिंश्चिदागमे ।
विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्यार्थमब्रवीत् ॥ २
इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।

आचक्ष्व विषयं राजन्यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ३
सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो ।
वचस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ४
इत्युक्तः स तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
मुहुरुष्णं च निःश्वस्य न स तं प्रत्यभाषत ॥ ५
तमासीनं ध्यायमानं राजानमभितौजसम् ।

(for इच्छेत्). — °) Ds भिन्नान् (for राज्यं). B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 इह राज्यं (for इति विधाद्). — °) Ks विदितो (for विजितो). K2. 3 Gs यस्त्वं (Gs 'स्तं') न राजा (Ks 'ज्ये') विदितो मयै (K2 'मै') कः; K2 D1 न एवं राजा विदितो वै मयैकः; B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 आत्मैव राजा विदितो यथावत्; T G1 यत्रैष राजा विजितो (T2 'वि') तो मयैकः; G2 इत्येत राजा विजितो जयैकः; M यस्त्वं (M1 सद्यस्त्वं) न राजा विजितो मयैकः; Cv यस्तेन राजा विजितोऽभ्युक्तः.

13 °) K1. 3 ज्ञात्वा (for राजा). — °) K4 यशस्विनी; B1. 2 मनस्विना (for यश). — °) K2. 3. 5 B2. 4 D1. 2. 3. 6 T2 G1. 3 M1 अधिर्राज्यं. — °) K2 लाभम् (for लोभम्). K4 D1. 3 एव; T2 G एतन् (for एकं). K2 विकृतता; K4 B4 D1 न्यकृतत; Ks परित्यज्य; Dc1 D3 T G1. 3 निकृतत (Gs 'ति').

Colophon om. in D1 T G1. 2 M1-3. — Sub-parvan: K2. 3 B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 ब्राह्मणगीता; Ks अनुगीता. — Adhy. name: Gs ध्वरीषगाथा. — Adhy. no. (figures, words or both): S1 M4 33; Dn1 31 (as in text); G3 32. — Sloka no.: Dn1 13.

32

1 T G1 M1-3 om. the ref. — °) B Dc1 D2 च भामिनि; T G1. 2 M2. 3 नृपस्य च (for च भामिनि).

16

2 °) M1 नाम; M2 राम (sio) (for राजा). — °) Ks सक्तं; Ks सन्ने; Ks Dn1 M3 संतं; T G1 क्षांतं; G2. 3 M4 क्षांतं; M1. 2 राजा (for सक्तं). M2 क्षांतश्चिद् (for कस्मिं). S1 Ks B1. 2. 4 (marg. as in text). Dc1 Dn1 D2-4 T Gs आगसि; D2 आलने (for आगमे). D5. 6 कस्मिंश्चिदागमांतरे. — °) D1 om. (hapl.) from विषये up to आचक्ष्व (in 3°). — °) K2 D1 T1 M3 शिष्यार्थम्; Ks Ds M4 शिष्यार्थम्; K4 Dn1 Gs शिक्षार्थम्; Ks शब्दार्थम्; T2 G1. 2 शिष्यस्तम्; M1. 2 निष्यर्थम् (for शिक्षार्थम्). D5. 6 इति शिष्यमथाब्रवीत्.

3 D1 om. up to आचक्ष्व (in 3°) (cf. v. 1. 2). — °) Ks इत्युक्तं. S (except G3) [इ]दं (for [अ]थ). — °) K1. 3 विषयो. — °) T1 जहं (for यावांसु). K4. 5 D1 निशेषतः; M1. 2 lacuna (for वशे स्थितः). Gs चान्यांस्तव मते स्थितान्.

4 K4 om 4. — °) S1 K1-3 D1. 3 नान्यस्य; Ks S अन्यस्य (for सोऽन्यस्य). — °) B1. 2 भूपते; Ds G2 M1. 2. 4 (inf. lin.) [ज]हं प्रभो (for [अ]हं विभो). — °) M1. 2 तत् (for ते). — °) Gs तद्वदस्व (for यथाशास्त्रं). Ds महामते; Ds न हीयते (for महीपते).

5 Ks om. 5. — °) B2-3 D (except D1) G2. 3 M तु (for स). S1 Ks Gs ततो (for तदा). — °) K4 D1 उक्तं (for उष्णं). S1 K1 स; B D (except D1) G2 वि- (for च). Ks निःश्वसन्मुहुरुष्णं स. — °)

कश्मलं सहसागच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ६
 समाश्वास्य ततो राजा व्यपेते कश्मले तदा ।
 ततो मुहूर्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
 पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन्पृथिवीमिमाम् ॥ ८
 नाध्यगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया ।
 नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९
 नाध्यगच्छं यदा तासु तदा मे कश्मलोऽभवत् ।

Ś1 K1.3 न च तं; B D (except D1) न किञ्चित्; T1 न ततः; T2 G2 सततं (for न स तं).

6^a) D6 ध्याननिष्ठं (for ध्यायमानं). T G1.2 M3.4 आसीनं ध्यायमानं तं. —^b) K4 राजानमतितेजसं. — K4 om. 6^c-7^d.

7 K4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). —^a) Dc1 D1 M3.4 समाश्वास्य; G8 M1.2 तमाश्वास्य. K2.5 D1 T G1.2 M1.3.4 तदा (for ततो). —^b) B1 D (except Dc1 D1) विगते; G2 व्यपेदे (for व्यपेते). K1 कश्मले (for कश्मले). K2 D1 पुनः (for तदा). —^c) K4 D3 दिवसं; T G1.2 जनको (for इव तं). —^d) D1 ब्राह्मणं वाक्यमथाब्रवीत्.

8 D4 om. (hapl.) 8-11. Before 8, N (D4 om.) G8 M4 ins. जनक उवाच. —^a) K4 पितामहे. —^b) Ś1 वशे (for वश्ये). — Before 8^c, M1.2 ins. जनकः. —^c) Ś1 K1 B2 विषयान्; C7 विषयं (as in text). —^d) B1 विनिदन्; M1.2 विधिचत् (for विचिन्वन्). K3 B1.2.3.5 Dc1 Dn1 D2.8 अहं (for इमाम्). D5.6 विचिन्वन्पृथगप्यहं.

9 D4 om. 9 (cf. v. l. 8). —^a) K5 नाध्यगच्छद्; Dc1 गच्छस् (for गच्छं). K3 Dn1 D3.5.6 T G2.8 M3 यथा; Dc1 तथा (for यदा). M1.2 om. (hapl.) from पृथ्व्यां up to यदा (in 9^c). —^b) D5.6 G2 मम; C7 मया (as in text). — K3.4 D1 G8 om. (hapl.) 9^{ad}. K5 om. 9^c-10^b. —^c) D8 तथा; T G2 यथा (for यदा). M1.2 तस्य (for तस्यां). —^d) B3-5 Dc1 D8 T G1 M3.4 स्वाः; G2 सा; M1.2 तां (for स्व-). G2 मम (for मया).

10 D4 om. 10 (cf. v. l. 8). K5 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). K2 om. 10. —^a) D3 नाधिगच्छं; M1.2 नाध्यगच्छद्. T1 G2 यथा (for यदा). K4 B1 D

ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ १०
 तया न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम ।
 आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।
 उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिष्यते ॥ ११
 पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 ब्रूहि कां बुद्धिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥ १२
 कां वा बुद्धिं विनिश्चित्य सर्वो वै विषयस्तव ।
 नावैपि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तव ॥ १३

(except Dc1; D4 om.) तस्यां; G1 तस्य (for तासु). —^b) T G1.3 M2.3 ततो (for तदा). T G1.2 मां; M3.4 मा (for मे). D1 M1.2 भवेत्; T G1.2 M2.4 [5] विशत् (for भवत्). —^c) K4 तदातो (sic) (for ततो मे).

11 D4 om. 11 (cf. v. l. 8). —^a) K4.5 D1 कियतं; B1-3.5 Dn1 D2.3.5.6 T G1.2 तदा न; M1.2 नाहं तु; C7 तया न (as in text). K1 विषयान्; C7 यं (as in text). K2 मेति; C7 मन्ये (as in text). Ś1 K3 स्त्री (K3 प्रि) यात्र विषयान्मन्ये. —^b) K4 D1 सर्वे वा; G2 सर्वेषां (for सर्वो वा). D6 सर्वं वा विषयोपमं; M1.2 सर्वे वा विषये मम. ✽ C7 सर्वोपि मम विषयः । वा वै । ✽ — K4 D1 om. (hapl.) 11^{ad}. Before 11^c, M1.2 ins. राजा. —^c) M1.2 वा (for च). D6 om.; M2 तु (for न). ✽ C7 अयमात्मा देहोऽपि मम न. ✽ —^d) D5.6 सर्वोपि; G2 सर्वोत्मा (for सर्वो वा). — B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 ins. after 11^d: K5 after 11:

70* यथा मम तथान्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम ।

—^a) K2.4 D1 उच्यतां; C7 उष्यतां (as in text). Ś1 K (except K2) D1 T G C7 उत्साहं. —^c) Ś1 K1 D6 इष्यति; K3 इच्छसि; K5 उष्यते; C7 इष्यते (as in text).

12 Before 12, MSS. ins. ब्राह्मणः; D2.6 द्विजः. —^b) Ś1 K2 वशे (for वश्ये). D3 स्थितिः (for सति). —^c) D1 मां (for कां). B6 D (except Dc1 D1) मतिम् (for बुद्धिम्). —^d) K1 समत्वं (for ममत्वं). Ś1 K (except K4) D1 निजितं (for व*). K4 D1 मया (for स्वया).

13 K4 D1 om. 13-15. D4 om. 13. K2 om. (hapl.) 13^{ab}. —^a) B1.2 G3 वै (for वा). B1-4

जनक उवाच ।

अन्तवन्त इहारम्भा विदिताः सर्वकर्मसु ।
नाध्यगच्छमहं यस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १४
कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा ।
नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १५
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य ममत्वं वर्जितं मया ।
शृणु बुद्धिं तु यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १६
नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान्प्राणगतानपि ।

तस्मान्मे निर्जिता भूमिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १७
नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्ततः ।
आपो मे निर्जितास्तस्माद्रशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १८
नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषा ।
तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १९
नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शस्त्वचि गताश्च ये ।
तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २०
नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दाञ्छ्रोत्रगतानपि ।

Do1 समास्थाय; M4 विनिश्चित्य (for 'श्चित्य). K5 कया बुद्ध्या विनिश्चित्य; B5 Do1 D2, 3, 4, 5 कां वै बुद्धिं समाश्चित्य. —⁵) B5 विषयं. —K5 B5 G2 om. (hapl.) 13^{ad}. —⁶) G5 विजयं (for विषयं). —^d) S1 K2, 3 G5 द्वै; K1 T G1 M3, 4 [5]यं (for वा). M1, 2 सर्वाय विषयैस्तव.

14 K4 D1 om. 14 (cf. v. l. 13). D4 M1, 2 om. the ref. —^a) B1, 2 अन्तवन्त (for 'वन्त). M1, 2 इव (for इह). Do1 [आ]रम्भो. B5 Dn1 D2-6 अन्तवन्त इहावस्था. —⁵) M4 (inf. lin. as in text) 'सुनुना (for 'कर्मसु). —⁶) K5 M1, 2 नाधिगच्छम् (for नाध्य). G5 इमं (for अहं). K5 बुद्ध्या; B D (D1 om.) तस्मान् (for यस्मान्). K2 नाधिगच्छाम्यहं तस्मान्. —^d) M1-3 [ए]तद् (for [इ]दम्). K3 प्रवीत् (for भवेत्).

15 K4 D1 om. 15 (cf. v. l. 13). K2 om. (hapl.) 15. K5 om. 15^a-16^b. —^a) G2 अस्य (for इति). D5 कस्य त्वम्; G5 यश्चायम् (for कस्य स्वम्). K1, 3 B5, 4 T कस्येदमद्य कस्य च (T2 त्वम्); M1, 2 'मन्वत्कसिश्च; M3, 4 'मस्य कस्यां च; M4 (inf. lin.) 'मसि कश्चायम्. —⁵) M (M4 inf. lin. as in text) वेदविदस् (for 'वचस्). B1 Do1 G5 तदा; Cv सदा (for तथा). —⁶) M1 नाध्यगच्छम् (for नाध्य). S1 G5 यस्मान्; B1, 2 तस्मान्; M2 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). G2 नाध्यगच्छाम्यहं बुद्ध्या (sic). —^d) B5 सं- (for यद्).

16 K5 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) K4 D1 कया बुद्ध्या (for एतां बुद्धिं). B1 समवस्थाय (hyper-metric); B2 समास्थाय; Do1 विनिश्चित्य; Dn1 D2-6 समाश्चित्य (for विनिश्चित्य). —⁵) T1 बुद्धित्वं (for ममत्वं). K3, 4 निर्जितं; D1 निश्चितं (for वर्जितं). G2 तया). —⁶) S1 K1, 3 तु तां; K4 B5 D

(except Do1) G5 च यां; G1, 2 M1, 2 त्वया (for यां). K2, 4 D1 मत्वा; G3 श्रुत्वा; M1, 2 राज्ञा (for ज्ञात्वा). —^d) K2, 4, 5 B5 D1 सर्वोत्र; B1 Do1 सर्वोद G2, 3 सर्वस्तु (for सर्वत्र). M3, 4 विषया.

17 K2 om. (hapl.) 17-18. B4 om. (hapl.) 17. D5 om. 17^{ad}. —⁵) M3 गंध- (for गन्धान्). K4 D1 प्राणगतान्; K5 भूमिगुणान्; D5 प्राणगतो (for 'गतान्). T1 G1, 2 गन्धान्प्राणेपि वर्ततः; T2 'प्राणविवर्जितः. —⁶) K5 तथा (for तस्मान्). B5 निर्जितां. —^d) Do1 सर्वदा; S (except M1, 2) सर्वशः (for नित्यदा).

18 K2 om. 18 (cf. v. l. 17). S1 K1, 3 G1 om. (hapl.) 18. —⁵) D5, 6 M4 वि-; M5 नि- (for सपि). K5 वर्तते (for वर्ततः). —⁶) K4 [s]पि; D1 om.; D3 [s]यं (for मे). —^d) M1, 2 वने (for वशे). Do1 D5 M1, 2 तिष्ठति. B1, 2, 4 सर्वदा; T G2, 3 M3, 4 नित्यशः (for 'दा).

19 D5 G5 om. (hapl.) 19-21. D1 reads 19 twice. —⁵) S1 K1 T2 G1, 2 तु (for च). K4 D1 (both times) नित्यदा; B5 D2, 4 चक्षुषः; B4 Do1 Dn1 T G1, 2 चक्षुषी (B4 T2 'षि). M रूपज्ञा (M4 'पं जा) तं तु चक्षुषि (M3 'षी). —⁶) M1, 2 ते (for मे). Do1 निर्जितां. D5, 6 तेजो (for ज्योतिर्). —^d) K5 इशौ (for वशे). B2 तिष्ठति. B1, 2 सर्वदा; T G1, 2 M3, 4 नित्यशः (for 'दा).

20 D3 G5 om. 20 (cf. v. l. 19). S1 K1-4 D1 om. (hapl.) 20-21. D4 om. (hapl.) 20. G1 om. (hapl.) 20-22. After 20^a, M1, 2 read 22^{ab} repeating it in its proper place. —⁵) B2 Do1 T1 M3, 4 गतान् (for गताश्). T1 M3, 4 [ज]पि (for जे). M1, 2 स्पर्श जातं त्वचि प्रिये. —⁶) M1, 2 स्पर्शो (for वायुर). B1

तस्मान्मे निर्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ २१
 नाहमात्सार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे ।
 मनो मे निर्जितं तस्माद्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २२
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह ।
 इत्यर्थं सर्व एवेमे समारम्भा भवन्ति वै ॥ २३

ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् ।
 त्वज्जिज्ञासार्थमद्येह विद्धि मां धर्ममागतम् ॥ २४
 त्वमस्य ब्रह्मनाभस्य बुद्ध्या रस्यानिवर्तिनः ।
 सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

ब्राह्मण उवाच ।
 नाहं तथा भीरु चरामि लोके

तथा त्वं मां तर्कयसे स्वबुद्ध्या ।
 विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि

तस्मान्मे निर्जितं तस्माद्; T G₂ Ms.₄ वायुर्मे निर्जितस्तस्माद्.
 —^a) T₂ तिष्ठति. B₂ नित्यता; B₄ सर्वदा; T G₂
 Ms.₄ नित्यशः (for नित्यदा).

21 D₈ G₈ om. 21 (cf. v. l. 19). Ś₁ K₁₋₄ D₁
 G₁ om. 21 (cf. v. l. 20). —^b) M_{1.2} शब्दं श्रोत्रे
 समुद्भवं. —^c) T₁ Ms.₄ आकाशं मे जितं तस्माद्; M_{1.2}
 तस्मान्मे निर्जितः शब्दो. —^d) B₄ D₁ सर्वदा; T G₂
 Ms.₄ नित्यशः (for नित्यदा).

22 G₁ om. 22 (cf. v. l. 20). —^a) K₁ आह-
 ताम् (sic) (for आहमार्थम्). — M_{1.2} read 22^{bc} for
 the first time after 20^a. —^b) B_{1.2} मदं तथा; B₂
 (marg.).^{4.5} D₁ D₁ मदन्तरे; T₂ ममांतिके (for
 मनोन्तरे). —^c) G₈ वि- (for मे). —^d) K_{2.5} B₁.
 2.4 D (except D₁ D₁) सर्वदा; T G_{2.8} Ms.₄ नित्यशः
 (for नित्यदा).

23 ^a) B₂ D₁ [s]थ; G₈ [s]पि (for the first
 च). —^b) Ś₁ K_{1.8} D₁ M_{2.4} (inf. lin. as in text)
 भूत्येभ्यो; K_{2.4} D₁ ऋत्विग्भ्यो (for भूत्येभ्यो). T G_{1.2}
 भूत्येभ्योतिथिनामपि. —^c) B₁₋₃ इष्ट्यर्थं; T G_{1.2} M₄
 (inf. lin.) भुक्त्यर्थं (for इत्यर्थं). Ś₁ G₃ एवं मे; K₁
 एवेमं; K_{2.4} D₁ D₁ एते मे; D₂₋₆ एवेति; M_{1.2}
 एवेमाः (for एवेमे). —^d) B_{3.5} T₂ G₁ Ms.₄ सदा-
 रंभा; B₁ D₁ मदा^a; D₆ समारंभं; M_{1.2} सर्वारंभा
 (for समा^a). B_{1.2} मे; G₂ हि (for वै). K_{4.5} D₁
 आरंभा संभवन्ति च (K₅ मे).

24 ^a) Ś₁ प्राहस्य. —^b) D₃ ब्राह्मणं (sic). —^c)
 B_{1.4.5} D₁ एव (for अद्य). —^d) Ś₁ K_{1.8} D₁ G₂

Ms.₄ विद्धि मा; D₃ G₁ विधिना (for विद्धि मां).

25 ^a) G₂ चास्य (for अस्य). K_{2.4.5} B D (except
 D₁) ब्रह्म (K₄ धर्मं) लाभस्य; M_{1.2} ब्राह्मणा तस्या (for
 ब्रह्मनाभस्य). —^b) C_v त्वमस्य ब्रह्मभावस्य. —^c) Ś₁ K_{1.8}
 M_{1.2} बुद्धेरस्य; T G बुद्धि^a (for बुद्ध्या^a). K₂ M_{1.2}
 [अ]निवर्तित (K₂ तः) (for तिनः). K₄ D₁ बुद्ध्या-
 रस्य (D₁ रस्य) निवर्तित; B_{1.2} (both marg.).⁸ बुद्ध्या-
 वशनि (B₃ रस्य नि) वर्तिनः; D₂₋₄ बुद्ध्यानामा (D₈ रस्य-
 D₄ व्या) नि^a; D₁ D_{6.6} दुर्वारस्यानि^a (D₈ रस्य नि^a);
 Ms.₄ बुद्धिरस्यानुवर्तिनं (M₄ नः); C_v बुद्ध्यावस्यानि-
 वर्तिनः. — K₂ M_{1.2} om. 25^{cd}. —^e) T G₁ corrupt.
 D₄ सत्त्वनेमि- (for सत्त्व^a). K₄ D₁ -निरुद्धश्च; T
 G_{1.8} -निरूपस्य (for -निरुद्धस्य). —^d) Ś₁ K_{1.8} D₁
 D₁ [ए]कः; K₅ [ए]ष; T G₁ [अ]पि (for [ए]कः).
 ❀ C_v चक्रस्य त्वमेक एव प्रवर्तकः । ❀

Colophon om. in K_{1.8}; illegible in Ś₁. — Sub-
 parvan : T G₁ Ms.₄ अनुगीता. — Adhy. name : K_{2.5}
 B D₁ D₁ D₂₋₆ ब्राह्मणगीता; G₈ ब्राह्मणजनकसंवादः.
 — Adhy. no. (figures, words or both) : D₁ 32
 (as in text); D₄ 31; T₁ 27; T₂ G_{1.2} Ms.₄
 26; G₃ 33; M_{1.2} 25; M₄ (inf. lin.) 34.
 — Śloka no. : D₁ 26.

33

1 K₁ om. the ref. —^b) Ś₁ T G_{1.2} M_{1.2.4}
 मां त्वं (by transp.); K_{1.8} Ms मा त्वं; B तु मां;
 D₃ त्वं मा. Ś₁ K_{1.2.5} तर्कयसि; D₁ D₁₋₆ तर्कयसे;

गृहस्थधर्मा ब्रह्मचारी तथास्मि ॥ १

नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे चक्षुषा शुभे ।

मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २

ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह ।

तेषां मामन्तर्कं विद्धि दारुणामिव पावकम् ॥ ३

राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथ वापि त्रिविष्टपे ।

तथा बुद्धिरियं चेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४

एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः ।

गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु भिक्षुषु ।

लिङ्गैर्बहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ॥ ५

नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः शमात्मिका ।

ते भावमेकमायान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६

बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते ।

आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्धनम् ॥ ७

तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् ।

मद्भावभावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

D₃ तज्जितसे (sic) (for तर्कयसे). Ś₁ K_{1.3} [इ]ह (for स्त्र.). G₈ यथा स्वभावजयसे स्वबुद्ध्या. —^o) T G_{1.2} M_{3.4} transp. विप्रोऽस्मि and मुक्तोऽस्मि. K₁ B_{2.3.5} Dc₁ M_{1.2} युक्तोऽस्मि (for मुक्तोऽस्मि). K₂ गृहस्थधर्मा; B₅ वनेभवोऽस्मि (for वनेचरोऽस्मि). —^a) K₂ वनेचरो (for गृहस्थधर्मा). K₄ D₁ धर्मचारी; B Dc₁ Dn₁ D₂₋₈ व्रतवांस (for ब्रह्मचारी).

2 ^a) Ś₁ K_{1.3} तथा (for अहम्). K₁ D₁ तथा (for यथा). K_{1.3} B₂ M₂₋₄ मा (for मां). —^b) S (except M_{1.2}) ईक्षसे (for पश्यसे). Ś₁ K_{1.3} चक्षुषा पश्यसे शुभे; K₅ B Dc₁ Dn₁ D₂₋₈ पश्यसे च शुभाशुभे (B₁₋₄ 'नने'). —^o) Ś₁ K_{1.3} त्यक्तम्; B_{2.3} प्राप्तम् (for व्याप्तम्). S (except G₈) मया सर्वमिदं व्याप्तं.

3 ^a) Dc₁ यत्किञ्चिज् (for ये केचिज्). G₈ इह वै (for जन्तवो). —^b) K₁ D₁ जंगम-. K₁ D₁ M₃ ये (for ह). —^o) K_{2.5} मामन्तरं (K₅ 'न'); K₄ अभ्यन्तरं; D₁ मां मननं (sic); T₂ G M₈ अन्तर्गतं (for मामन्तर्कं). —^a) M_{1.2} अपि (for इव).

4 ^a) T G_{1.2} राज्ये. K₅ राज्ये पृथिव्याः सर्वस्या. —^b) T G₁ वै; G_{2.3} M_{3.4} यत् (for [अ]पि). K₅ D_{3.6} त्रिविष्टपं. —^o) Ś₁ K₁ तदा; K₂ D₁ तद्वा; K₅ महा; T₁ तस्यै; G M₃ तन्मै; M_{1.2} तन्मां; M₄ तस्माद् (for तथा). K₁ चेत्ति; K₅ सेत्ति; B_{1.3} D₂ नेत्ति (for वेत्ति). —^a) K₁ D₁ बुद्धेर् (for बुद्धिर्). G₈ सुनिश्चिता; M₁ (inf. lin.) धनं मतं (for धनं मम).

5 ^b) K₁ D₁ तेन (for येन). Dc₁ [आ]गच्छन्ति.

K_{1.3} D₈ तद्विधः (sic); B_{1.2} M₁ जंतवः; M_{1.2} तत्पर (for तद्विदः). —^a) M_{1.2.4} (inf. lin. as in text) ब्रह्मचारिषु भिक्षुषु. —^o) M_{3.4} अव्यक्तैर् (for 'ग्रैर्') —^a) K₁ T₂ एक-; M₈ एकां (for एका). K₁ बुद्धिर् (for बुद्धिर्). M₁ एतां बुद्धिमुपासते.

6 ^a) Dc₁ नाम- (for नाना-). —^b) D₃ येषु; T₂ G_{1.2} इयं; G₈ एषा; M₈ एषां; M₁ यैषा (for येषां). K₂ शमात्मिका; K₁ D₁ शमात्मिका; B M₁ (inf. lin. as in text) समात्मिका; T G_{1.2} शतां (for शमां). —^a) D_{5.6} सागरे.

7 ^a) K₄ सं-; M_{1.2} यो (for [अ]यं). D₁ ग्रस्यते (for गम्यते). —^b) G₁ [अ]व- (for न). T₁ गद्यते (for गम्यते). —^o) M_{1.2} आद्यवन्ति न (M₂ हि) कर्माणि.

8 ^a) Dc₁ D_{5.6} न; Dn₁ T G_{2.3} M मे (for ते). D₈ शुभगे (for सु). —^b) K₂ परलोके (for 'लोक-'). K₄ B_{1.2} D₁ -गतं; B₃ -भयं; Dc₁ -कृते (for 'कृतं'). B₈ कृतं (for भयम्). —^o) K₅ Dn₁ D₂₋₈ M_{1.2} तद् (for मद्). K₅ -नियता (for -निरता). Ś₁ K₁ Dc₁ मद्भावभावनियता; K₄ D₁ तद्भावभावनिरता; M₄ मद्भावभावनि-. —^a) D₅ मामेव (for ममैव). B_{1.2} एष्यति (for एष्यसि). K₂ मामेवात्मानमक्षरं; K₄ D₁ मामवेक्ष्य यथा तथा; K₅ मामवेक्ष्यस्यथात्मना; D₈ मामेवात्मानमेष्यसि; T G_{1.2} M_{3.4} मामवेक्ष्य (G₁ 'क्ष') स्यथात्मना; M_{1.2} मामवेक्ष्यति चात्मना.

Colophon om. in S (except G₃ M₁). — Subparvan: K₂ B₂ Dc₁ Dn₁ D₂₋₈ ब्राह्मणगीता; K₅ G₃

३४

ब्राह्मण्युवाच ।

नेदमल्पात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना ।
 बहु चाल्पं च संक्षिप्तं विपुलं च मतं मम ॥ १
 उपायं तु मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः ।
 तन्मन्ये कारणतमं यत एषा प्रवर्तते ॥ २
 ब्राह्मण उवाच ।
 अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरारणिः ।
 तपःश्रुतेऽभिमथीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः ॥ ३

अनुगीता; Ks ब्रह्मगीता. — *Adhy. name*: Gs मुक्त-
 लक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1
 Gs 34; Dn1 33 (as in text); D1 32; M1 35.
 — *Śloka no.*: Dn1 9.

34

1 Ds om. the ref. K2 Dn1 ब्राह्मण उवाच. — ^a)
 D1 अन्यात्मना (for अल्पा^०). — ^b) Ks वेदितं. B2
 (marg. as in text) नाह्नात्मना; B4 (marg.) नाकृता^०;
 T वाकृता^०; M1.2 नाकृतात्मना (for 'त्मना). — ^c)
 Gs बृहत्स्वात्वे (sic); M4 (inf. lin. as in text) बहु
 साल्पं (for बहु चाल्पं). — ^d) Ds.6 विक्षिप्तं; T G2.3
 Ms विस्मृतं; G1 विस्मितं; M1.2 विषमं; M4 विस्-
 (inf. lin. 'स्तु'तं (for विपुलं). K4 D1 S (except
 M1.2) मनो (for मतं).

2 ^a) K1 त्वं; B Dc1 Dn1 D1-5 G2.3 तं (for तु).
 G2 अनु- (for मम). Ds उपायात् मम ब्रूहि. — ^b)
 रतिः (for मतिः). — ^c) K4.5 B1 D1 G1.2 तं (G1
 तां) मन्ये (for तन्मन्ये). B Dc1 Dn1 Ds-5 कारणं त्वतो;
 Ds 'णं तनु; T G1 'णं कर्म (for 'णतमं). M1.2 एत-
 दाचक्ष्व मे भद्र; M3.4 तन्म कारणतत्त्वज्ञ. — ^d) Ś1
 K1.3 एव; K4 D3 एषां; M1.2 एषः (for एषा).

3 ^a) Ś1 K1.3.5 Gs ब्राह्मणं. — ^b) K2.4 D1 तस्य
 (for अस्य). Ś1 M1.2 उत्तरारणिः; K4 'तिरे: (sic)
 (for 'रणि:). K1.3.5 गुरुम (Ks 'रं त) स्योत्तरारणि-
 — ^c) Ds ततः; T2 तव (for तपः). Ks हिमभिते
 (sic); Dc1 Dn1 D2.3 [s]तिमथनीतो; D4 M1.2 [s]भि-
 मथिते (D4 'तो); T2 G1 ह महते; G2 [s]पि मथिते;
 G3 [s]थ मथिते; M3.4 विमथिते (for अभिमथनीतो).

ब्राह्मण्युवाच ।

यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञमिति संज्ञितम् ।
 ग्रहीतुं येन तच्छक्यं लक्षणं तस्य तत्क नु ॥ ४
 ब्राह्मण उवाच ।
 अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य विद्यते ।
 उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत वा न वा ॥ ५
 सम्यगप्युपदिष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते ।
 कर्मबुद्धिरबुद्धित्वाज्ज्ञानलिङ्गैरिवाश्रितम् ॥ ६

Ś1 Ks तपःश्रुतमुपाधीयाद्; K2 तपःसूते विधिमनो (sic);
 K4 D1 तपस्तेपे स विधिना. — ^a) B1-4 यतः (for ततः).

4 K2 B1 ब्राह्मण; Dc1 ब्रह्म. — ^a) D1 तदिदं;
 D2.3 यदि त्वं; D4 यदित्यं (for 'दं). Ks T G
 ब्राह्मणे; B1.5 Ds.6 M1.2 ब्राह्मणो. Ds.6 लिङ्गो; M1.2
 लिङ्गा: (sic). — ^b) T1 M1.2 संज्ञितः; Ms निश्चितं
 (for संज्ञितम्). — ^c) Ś1 partly damaged. K1.8
 ग्रहणं; K2.5 B4 Dc1 D4.6 M1-3 गृहीतुं (Ms 'तं)
 (for ग्रहीतुं). Ds.6 यज्ञ (for येन). Ś1 Ks B1
 Dn1 D2.3.5 T G1 यच्छक्यं; B3.4 तद्वाक्यं; B5 om.
 (for तच्छक्यं). — ^d) K4 D1 तेन (for तस्य). K3
 मे (for तत्). K1 M1.2 क च; K2.4.5 D1 T G Ms.4
 वद; Ds.6 कुतः (for क नु).

5 ^a) G1.2 M [ए]व (for [ए]व). — ^b) Ms [अ]-
 द्य (for [अ]स्य). Dn1 Ds.6 लक्ष्यते; S (except Gs)
 विग्रहे (for विद्यते). — K4 D1 om. (hapl.) 5^a-6^b.
 — ^c) Ks अस्य; S तु (M1.2 ते) प्र- (for एव). — ^d)
 Gs बुध्येत (for गृह्येत). T2 G1 भावना; G2 मानव
 (for वा न वा).

6 K4 D1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^a) K2 B1.2
 [उ]पदिष्टं च; B3 'विशिष्टश्च (hypermetric); B1.5
 'विष्टश्च; S 'दिष्टश्च (for 'दिष्टश्च). Ks Dn1 D1-6
 सम्यगुपायो दृष्टश्च (D3 'ष्टा च). — ^b) Ks भ्रमरैर्
 (sic) (for भ्रमरैर्). B1.2 इह; B4 उप- (for इव).
 Ś1 K1.3 नक्ष्यते; K2 मं; Dc1 वं (for लं). T G
 Ms.4 अमृतस्य (T1 Gs 'स्यै) व नृप्यसे (G2 'ते); M1.2
 अगृह्यस्य न नृप्यसे. — ^c) Ms अतत्त्वज्ञा (for अगुद्धि-
 त्वाज्). Ks D2 कर्मबुद्धिं च बुद्धिरवाज्; G2 'भुगुद्धि-
 त्वाज्. — ^d) K2.3 ज्ञानं; Dc1 ज्ञाया (for ज्ञानं).

इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते ।

पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ७

यावन्त इह शक्येरंस्तावतोऽज्ञानप्रकल्पयेत् ।

व्यक्तानव्यक्तरूपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८

सर्वान्नाताव्युक्तांश्च सर्वान्प्रत्यक्षहेतुकान् ।

यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंक्षये ।

क्षेत्रज्ञादेव परतः क्षेत्रज्ञोऽन्यः प्रवर्तते ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

क नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क चासौ ब्राह्मण्यभः ।

याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥ ११

वासुदेव उवाच ।

मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।

क्षेत्रज्ञ इति यथोक्तः सोऽहमेव धनंजय ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

K2.4 D1 इवावृत्तं; K5 D2 अनाश्रितं; B1.2 अनावृत्तं; G8 M4 (inf. lin.) अश्रितः; M1.2 इवाश्रितः; M4 अपाश्रितः; T G1.2 ज्ञानलिङ्गाभिप्रायितः; M8 न च लिङ्गैरूपाश्रितः.

7 °) B1.2 वा (for न). — °) Ś1 K1.3 मोक्षेषु; G1 मोक्षेव; G8 मोक्षेषु (for मोक्षेषु). K2.4 D1 [अ] पदिश्य (K2 'इयं'ते; T1 G1 [अ]वपद्यते; G8 M1.3 [उ]पपद्यते (for 'दिश्यते). — °) K2.5 शृणुतो; D8 T1 शृण्वता. T2 G1 पश्यते शृण्वता बुद्धिर्. — °) D4 एषु; M1.2 वासि- (for येषु). Ś1 K1.2 आत्मनीनेषु जायते (sic); T G M8 आत्मनैवोपजा (T1 'वात्र जा'; G1 'वावजा'यते; M4 आत्मनैवैषु जा'.

8 °) K1.3 G2 इव (for इह). — °) K4 D4 ताव-
तोऽज्ञाः; B1.2 तावतोऽर्थान्; B8.4 तावतो न; Dc1
'तोगान्; T1 'लोकान्; M1.3 तावतो वा (for तावतोऽ-
ज्ञान्). — °) K5 B D (except D1) अव्यक्तान्वय (K5
B2-4 'कन्य'करूपांश्च; M1.2 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपांश्च.

9 °) K5 corrupt. M8 सत्त्वान् (for सर्वान्). Dn1
D2-6 T2 नानार्थ- (for 'त्व-). K2 'संयुक्तान् (for
'युक्तांश्च). K4 D1 M1.2 सर्वज्ञानार्थं (K4 D1 'न्वय'संयु-
क्तान्; B1-4 'र्थानात्म्यु (B3.4 'नपि यु'क्तांश्च; T1 G1.3
'सुमानयुक्तांश्च; G2 'स्वस्मान्मानयुक्तान्. — °) M1.2 सर्व-
(for सर्वान्). — °) Ś1 K1 ततः; K8 अतः (for
यतः). G1 यद् (for न). — °) T G1.2 M8.4 तद्-
(M1 'दा'भ्यास्तः; G8 तद्वर्कास्तः; M1.2 ततोऽभ्यासो (for
'से). Dc भविष्यति; G3 'प्यते.

10 B5 om. (hapl.) 10-11 along with the ref.
K2.4.5 D1 M1.2 om. the ref. B1-4 Dc1 Dn1 D2-
G8 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — °) Dc1 तस्माद् (for
तस्या). K1 B8 ब्राह्मण्यां. B4 G2 M1.2 ततस्तु तस्यां
ब्राह्मण्यां. — °) Ś1 K1.3 मतिः; D2-4 ततः; G2 इति
(for मतिः). B1.2 (both marg.) Dc1 S 'संक्षये (T1
G1 'या' (for 'संक्षये). — °) K4 D1 ये त्वज्ञदेव
परतः; B1-4 Dc1 Dn1 D2-6 क्षेत्रज्ञेन प°. — °) Ś1
Dn1 D2-4 क्षेत्रज्ञेभ्यः; K5 'ज्ञाताः; D6 (marg. sec. m.
as in text). ° क्षेत्रज्ञो यः (for 'ज्ञोऽन्यः).

11 B5 om. 11 (cf. v. 1. 10). T1 om. 11-12.
— °) M 'वा (for च). K4 क चासौ भरतर्षभ. — °)
K1 चाज्यं; K4 D1 ताभ्यां; M8 यस्यां (for याभ्यां).
M8.4 प्रोक्ता (for प्राप्ता).

12 T1 om. 12 (cf. v. 1. 11). Ś1 K1.3-5 B D G8
M1.2 श्रीभगवान्; K2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — °)
Dn1 मनो (for बुद्धि). K2.4.5 D1 ब्राह्मणी (K2 'णी'
बुद्धिरे (K2 'मे'व च; G8 बुद्धि मे ब्राह्मणीमय. — °)
K4 D1 इह (for इति). K2.5 B8.4 D1 यः प्रोक्तः (K5
'क्त'); G8 तच्चोक्तं (for यथोक्तः). — °) K2.4 D8.5.6
M2 धनंजयः.

Colophon om. in S (except G8 M4). — Sub-
parvan : K2.5 B D (except D1) G8 ब्राह्मणीता;
K3 अनुगीता. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ś1 G8 35; Dn1 34 (as in text); D4 33; M4 36.
— Śloka no.: Dn1 12.

३५

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्म यत्परमं वेद्यं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १

वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २

कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं संशितव्रतम् ।

शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किंस्विच्छ्रेयः परंतप ॥ ३

भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।

याचे त्वां शिरसा विप्र यद्भूयां तद्विचक्ष्व मे ॥ ४

तमेवंवादिनं पार्थ शिष्यं गुरुवाच ह ।

कथयस्व प्रवक्ष्यामि यत्र ते संशयो द्विज ॥ ५

इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः ।

प्राञ्जलिः परिपप्रच्छ यत्तच्छृणु महामते ॥ ६

शिष्य उवाच ।

कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परम् ।

कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७

केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुः किमात्मकम् ।

किं सत्यं किं तपो विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ।

के पन्थानः शिवाः सन्ति किं सुखं किं च दुष्कृतम् ॥ ८

35

1 ^a) K₅ वै (for यत्). B₁₋₄ D₀₁ गुह्यं; D_{n1} D₂₋₆ ज्ञेयं (for वेद्यं). T₁ G₁ ब्राह्मणं यः प (G₁ यत्प) रं वेद्यं. — ^d) D_{n1} D_{5,6} सूक्ष्मा मे; T₁ G_{2,3} M₁ सु (G₂ स) सूक्ष्मे; M₂ सुसूक्ष्मे हि (hypermetric) (for सूक्ष्मे मे). S₁ K (except K₈) D₁ M_{1,2} मनः (for मतिः).

2 S₁ K_{1,4} D₁ G₃ M_{1,2} श्रीभगवान्; K₂ श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — ^d) M₁ शिष्येण (for शिष्यस्य).

3 ^a) T कचिद्; G₂ किंचिद्; M₂ कंचिद् (for कश्चिद्). — ^b) S₁ K₈ संश्रितः; K₂ B_{1,2} D_{n1} D₁ 2,6 शंसितः; D₄ शंसितः. D₈ व्रतः. — ^c) K₄ D₁ प्रोवाच (for पप्रच्छ). — ^d) K₂ D₀₁ G₃ M_{1,2} श्रेयः किंस्वित् (by transp.); K_{4,5} D₁ श्रेयः किंचित्; B_{1,2} श्रेयः किं नु. K₈ भविष्यति; B₁ D_{1,8} परंतपः. T G_{1,2} M_{3,4} किंस्वित्परतरं शिवं (G₂ M_{3,4} तपः).

4 ^a) D₄ प्रसन्नो. — ^b) B_{1,2} नैःश्रेयसः; D₂₋₈ T₂ M निःश्रेयसः. D_{1,4} G₃ परायणं. — ^c) S₁ K₂ M_{3,4} त्वा (for त्वां). — ^d) T₂ भूयां (for भूयां). T₂ तं; M₁₋₈ त्वं (for तद्). S₁ हि (for वि). B D (except D₁) यद्भूयां (D_{n1} यद्रूपं; D_{5,6} चिद्रूपं) ब्रूहि तन्मम.

5 Before 5, G₃ ins. भगवान्; M₃ वासुदेवः. — ^a) K₄ D₁ एव (for एवं). D_{5,6} प्रार्थिनं (for

वादिनं). K₅ विप्रं (for पार्थ). D_{5,6} transp. पार्थ and शिष्यं. — K₈ om. 5^a-6^b. — ^c) B_{3,4} कथामत्र; D (except D₀₁ D₁) सर्वं तु ते (for कथयस्व). T G_{1,2} M_{3,4} (inf. lin. as in text) प्रवक्ष्यामि. — ^d) S₁ D_{n1} D₂₋₄ वै (for ते). K₁ संशयं. K₄ D₁ महान्; B_{1,2} हृदि (for द्विज).

6 K₈ om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^a) K₁ इत्युक्त्वा. K₄ D_{1,2} कुरुश्रेष्ठो (D₂ 'ष्ठ'); T₁ G₁ M₃ गुरुश्रेष्ठ (for कुरु). — ^b) D_{5,6} गुरुणा वत्सलेन ह. — ^d) K_{1,8} G₃ त (K₅ य) च्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु). K₈ महामतिः.

7 M_{1,2} om. the ref. — ^a) K₄ D₁ त्वं च (by transp.). K₅ कुतश्च त्वं कुतश्चाहं; M_{1,2} शिष्यश्चाहं गुरुश्च त्वं. — ^b) M_{3,4} सर्वं (for सत्यं). K₅ तत्पदं; M_{1,2} तत्परं. — ^c) K₃ ततो (for कुतो). S₁ K₁ D₀₁ D_{n1} D₂ जानाति; D₃ यातानि (for जा). M_{1,2} कुतो भूतानि जातानि. — ^d) G₃ चराणि स्थावराणि च.

8 ^a) B₁ येन (for केन). K_{1,2-8} D₀₁ D₁ G₃ जातानि (for भूतानि). — ^b) K₅ T₂ किमात्मनां (T₂ 'जं'); B D (except D₁) च किं परं (B₂ पुनः). — ^c) K₂ च (for the second किं). M_{1,2} नु हे (for तपो). — ^d) K₃ किं गुणः सद्भिरीरिताः; M_{1,2} गुणाः सद्भिरीरिताः. — ^e) K₃ का (for के). M₃ पन्थानं. M_{1,2} सुखाः (for शिवाः). K₄ B D (except D₁) च स्युः (for सन्ति). — ^f) D₁ M_{1,2} सुखं किं किं; G₃ किं सुकृतं. — After 8, K_{2,5} T₂ read 20^{ab}, repeating it in its proper place.

एतान्मे भगवन्प्रश्नान्याथातथ्येन सत्तम ।

वक्तुमर्हसि विप्रर्षे यथावदिह तत्त्वतः ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते ।

शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय गुरुवर्तिने ।

छायाभूताय दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे ॥ १०

तान्प्रश्नानब्रवीत्पार्थ मेधावी स धृतव्रतः ।

गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक्सर्वानरिदम ॥ ११

ब्रह्मप्रोक्तमिदं धर्ममृषिप्रवरसेवितम् ।

वेदविद्यासमावाप्यं तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १२

भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् ।

सिद्धसंघपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् ॥ १३

प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते ।

बुद्धा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ १४

उपगम्यर्षयः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् ।

बृहस्पतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ १५

9 ^a) D₀₁ D_{n1} D₂. 2. 5. 6 एतन् (for एतान्). B₂ D₈ T₂ भगवान्. K₅ प्रज्ञा; D₂ प्राज्ञ; D₈ बुद्धान्; D₄ बुद्ध; D₅. 6 बुद्धा (for प्रश्नान्). — ^b) Ś₁ K₄ D₁ G₈ M₁. 2 यथातथ्येन. Ś₁ K₁. 3 B₂ D_{n1} D₂-6 सुवत (for सत्तम). — ^a) K₄ इव (for इह). — After 9, K₅ B D (except D₁) T₂ ins.:

71* त्वदन्यः कश्चन प्रश्नानेतान्वक्तुमिहार्हति ।

बृहि धर्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं मम ।

मोक्षधर्मार्थकुशलो भवान्लोकेषु गीयते ।

सर्वसंशयसंछेत्ता त्वदन्यो न च विद्यते ।

संसारभीरवश्चैव मोक्षकामास्तथा वयम् । [5]

[(L. 1) D₂. 3 T₂ कश्च नः. K₅ मे वक्तुम् (for वक्तुमिह). D₂-6 अर्हसि. — (L. 2) B₁-4 D₀₁ -भूता (for -विदां). K₅ D₀₁ हि मे (for मम). — (L. 3) D₈ -धर्मेषु (for -धर्मार्थ-). K₅ मोक्षधर्मोन्मवान्वक्तुं (for the prior half). K₅ शक्तो (for भवान्). T₂ संप्रति (for लोकेषु). — (L. 4) B₁. 2 -संशयसंछेत्ता च; D₅. 6 -छेत्ताव (for -संछेत्ता). K₅ वीक्षते (for विद्यते). — (L. 5) D₈ मोक्षकामी.]

10 MSS. om. the ref. — ^a) M₂ यस्यै (for तस्मै). Ś₁ K₁. 3 M₁. 2 स प्रति; K₅ स तु प्र- (for संप्रति). — K₄ D₁ om. (hapl.) 10⁵⁰⁰. After 10⁵, B₁ ins.:

72* कुलीनाय सुशीलाय भक्ताय ब्रह्मवादिने ।

— ^a) M₁. 2 -युक्ताय (for -युक्ताय). K₅ शिष्याय गुरु-भक्ताय. — ^a) K₂. 5 B₁ D (D₁ om.) G₈ M₁ (inf. lin.) प्रिय; B₂ विप्र- (for गुरु). Ś₁ K₁. 3 B₁-3 शांताय प्रिय (B₁. 2 गुण)वादिने. — ^a) D₃ छायाभूताय. K₂ G₈ M₁ शांताय (for दान्ताय). — ^a) K₁. 5 B₄ D_{n1} D₈. 4 यतये; D₅ वसते; D₈ तपसे; T₂ G₁ यतय (for यतये).

11 ^a) G₂ प्राविशत् (for अग्रवीत्). — ^b) B₁ सु- (for स). S इह- (for इह). — ^c) K₁. 3 गु- T₁ G₁. 2 गुरुन्तु (G₂ 'न्तु)र- (for गुरुः कुरु-). Ś₁ K₂. 4 D₁ सर्वम्. S (except G₈) अशेषतः अरिदम).

12 Before 12, MSS. ins. गुरुवाच. — D₁ सम्यक् (for ब्रह्म). K₁. 3 इमे (for इह) सर्वम्; M₁. 2 धर्मम् (for धर्मम्). B D₀₁ D_{n1} ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वम्. — ^b) G₁ -संमितं (for -सेति D₅. 6 ऋषिभिः परिसेवितं. — ^c) K₁-3 M₁. 4 -स्य K₅ -समं चार्त्तं; T G -समावातं; M₁. 2 -चारं 'वाप्यं). K₄ D₁ विद्याविद्यासमावापं; B D₀ D₂-6 वेदविद्यां (B₂ D₀₁ 'द्या) समाधाय (B₁. 4 '— ^a) K₅ तत्र (for तत्त्व-). B₂ -दक्षिं च; I -दर्शनं (for -भावनम्). B₄ तत्त्वभूतात्मदर्शनं. — 12, K₅ B D (except D₁) T₂ ins. a passage in App. I (No. 3).

13 ^a) K₁ -भविष्यादि. — ^b) K₂ -कर्म (for -कार्यार्थ- (for -कामार्थ-). T₂ -सिद्धिदं (for -सिद्धयम्). — ^c) K₃ सिद्धि- (for सिद्ध-). Ś₁ K₁. 2 B₂ D₀₁ D₁. 4 G₈ -परिज्ञानं (for -ज्ञं). — ^a) Ś₁ K₁. 3 पुराणं च; B₁ D₀₁ पुराधर्मं; B₂-4 'कर्म; T₂ 'कल्पे; M₁. 2 'कल्प- (for 'कल्पं).

14 ^a) K₄ संप्रवक्ष्ये; D₅. 6 प्रवक्ष्येहं (for प्रव-). B₄ महाप्राज्ञ. — ^b) Ś₁ ज्ञानम्; K₂ इहम् (for पदम्). B₅ उच्यते; D₄ विद्यते; D₅. 6 अश्रुते (for अश्रु ते). — After 14⁵, K₂ reads 16^c-17^d repeating 16^c in its proper place. — ^a) K₂. 4. 5 B₂ D₀₁ D_{n1} D₁. 3. 6 M₁ बुद्ध्या (for बुद्ध्या). K₂ D₅. 6 ये चेह; K₄ D₁ यदि हि (for यदिह). — ^a) Ś₁ K₁-3 B₂ D_{n1} हि (for [इ]ह).

15 M₁. 2 read 15^a-22^b after 29. — ^a) K₄ D₁

वसिष्ठः काश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।
 मार्गान्सर्वान्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ १६
 ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ।
 ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ १७
 तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ।
 पप्रच्छुर्विनयोपेता निःश्रेयसमिदं परम् ॥ १८
 कथं कर्म क्रियात्साधु कथं मुच्येत किल्बिषात् ।
 के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किं च दुष्कृतम् १९

सर्वे; B₂ पूर्ण (for पूर्व). — ⁵) K₄ D₁ यज्जेयं तपसः परं. — ⁶) B₄ D_{n1} D₂₋₅ प्रजापति (for बृहस्पति). K_{2,4,5} D_{1,6} G M₂₋₄ बृहस्प (K₅ प्रजाप)तिर्भरद्वाजो. — ⁷) G₂ नारदस् (for भार्गवस्).

16 For the sequence in M_{1,2}, cf. v. l. 15. — ^a) K_{2,3} B_{1-3,5} D_{n1} D_{3,6} वसिष्ठः. Ś₁ D_{1,2,4,5} वसिष्ठः काश्यपश्चैव. — K₂ reads 16°-17° after 14°, repeating 16° in its proper place. — ^d) K_{2,3} श्रान्तः; K₄ D₁ श्रान्ताः (for श्रान्ताः). T₂ G₁ च (for स्व.).

17 For the sequence in M_{1,2}, cf. v. l. 15; for that in K₂, cf. v. l. 16. — ^a) K₁₋₄ B₁₋₃ D_{n1} D₁ T₁ G₈ M अंगिरसं. K₂ सिद्धं; D₄ पुत्रं (for वृद्धं). — ⁵) M_{1,2} नमस्कृत्य (for पुरं). K₂ च ते; K₃ B_{1,2} D_{n1} T₂ ततो (for तु ते). — ⁶) K_{1,3-5} D_{n1} D_{1,2,4} ब्रह्म-सुवने. — ^d) K_{2,3} ब्राह्मणं. K₄ D₁ -किल्बिषं; D₅ -कल्मषं; T₁ G₂ -कल्मषाः (for -कल्मषम्).

18 For the sequence in M_{1,2}, cf. v. l. 15. — ^a) K₂ ते (for तं). — ⁵) K₁ सुखासीना. — ^d) Some MSS. निःश्रेयसम्; B_{1,2,4,5} D (except D₁) नैश्रे°; Bom. ed. नैःश्रे°.

19 For the sequence in M_{1,2}, cf. v. l. 15. — ^a) K_{1,3} धर्मः (for कर्म). K_{2,4} D₁ क्षयः साधो; K₃ -क्रियः सोद्य; K₅ D₂₋₆ T₂ क्षयः साधु; B D_{n1} क्रिये-त्साधु; T₁ [अ]क्षतं साधु; G_{1,3} M_{2,4} कृतं साधु; G₂ [अ]कृतं साधु (for क्रियात्साधु). M_{1,2} कथं कुर्वन्क्रियाः साधो. — ⁵) K_{1,3,5} D₂ मुच्येम (for त). — ⁶) K₃ को नु (for के नो). G₂ ब्रह्मन् (for च स्युः). G₃ को नु मार्गः शिवाश्च स्यात्. — ^d) B₅ दुष्करं (for दुष्कृतम्). K₄ किं सत्यं किंचिदुत्तमं.

केनोभौ कर्मपन्थानौ महत्त्वं केन विन्दति ।
 प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २०
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ २१
 ब्रह्मोवाच ।

सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ।
 तपसा तानि जीवन्ति इति तद्विज्ञ सुव्रताः ॥ २२
 स्वां योनिं पुनरागम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ।

20 For the sequence in M_{1,2}, cf. v. l. 15. K_{2,5} T₂ read 20^{ab} for the first time after 8. — ^a) K₂ (second time). ⁴ कौ चोभौ; T₁ किं नोभौ (for केनोभौ). K₅ (second time) B_{1,2} D_{n1} कौ नो (B₂ D_{n1} केनो)भौ कर्मणा मार्गौ; B₃₋₅ केनोभौ कर्मणां मार्गौ (B₃ णामादौ); D_{n1} D₂₋₆ कौ चोभौ कर्मणां मार्गौ. — ⁵) Ś₁ समत्वं; K_{1,3} समत्वं (for महत्वं). K₄ D₁ येन (for केन). K_{2,5} T₂ (all first time) समत्वं केन विन्दते; K₅ (second time) B D_{n1} D₂₋₆ प्राप्तु-युर्दक्षिणोत्तरौ. — ⁶) Some MSS. प्रलयं; T G निरयं (for प्रलयं). M₃ चापवर्गं. — ^d) Ś₁ K_{1,3} G₂ M₁ (inf. lin.) प्रभवाप्ययं; K₅ B_{2,4} D₄ M_{2,3} प्रभवा- (M₂ च)व्ययौ; M₁ प्रलयव्ययौ. — After 20, Ś₁ K_{1,3,5} ins. an addl. colophon [Sub-parvan: K₃ अनुगीता. — Adhy. name: K₅ गुरुशिष्यसंवादः. — Adhy. no.: Ś₁ 36].

21 For the sequence in M_{1,2}, cf. v. l. 15. K₃ om. 21. Before 21, Ś₁ K_{1,3} ins. गुरुः. — ^a) B₅ मुनिश्रेष्ठ. — ⁵) T₂ यथाह (for यदाह). — ^d) Ś₁ K (K₃ om.) B_{1,2} D_{1,3} G₂ M_{1,2} यथातथं (B₂ यथं; D₃ गमः) (for गमम्).

22 For the sequence in M_{1,2}, cf. v. l. 15. T G₁ M om. the ref. K₁ D₃ ब्राह्मण (for ब्रह्म). — ^a) D_{n1} M₁ (inf. lin. as in text) सत्त्वाद्; M_{1,2} तत्साद् (for सत्याद्). K_{2,3} D₂ T₂ G₂ M₃ जायंते; M₁ जन्त्यंते; C_v जातानि (as in text). Ś₁ K_{1,3} सत्त्वाजातानि भूतानि. — ⁵) T₁ G₃ जायंते (G₃ चराणि) स्थावराणि च. — ⁶) M_{1,2} तपसा (for तपसा). D₂ जीवंतं (for जीवन्ति). — ^d) B_{1,2} सत्तमाः (for सुव्रताः). B₃ इति ते द्विजसत्तमाः; T₁ M_{1,2} इति तद्विद्वि सुव्रतं; T₂ G M₃ जीवितं त (T₂ वि)द्वि सुव्रतं (G₂ त).

सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ॥ २३
 ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
 सत्याद्भूतानि जातानि भूतं सत्यमयं महत् ॥ २४
 तस्मात्सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ।
 अतीतक्रोधसंतापा नियता धर्मसेतवः ॥ २५
 अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान्लोकभावनान् ॥ २६
 चातुर्विधं तथा वर्णाश्रतुराश्रमान्पृथक् ।

धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ २७
 पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ।
 नियतं ब्रह्मभावाय यातं पूर्वं मनीषिभिः ॥ २८
 गदतस्तं ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परम् ।
 निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम् ॥ २९
 ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ।
 गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्दानप्रस्थमतः परम् ।
 ततः परं तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ३०

23 M1.2 om. 23-24. —^a) K1.3 स्व- (for स्वां).
 K5 आक्रम्य (for आगम्य). K2.4 D1 स्वयोनिं पुनरागत्य;
 B Dc1 Dn1 D2-8 स्वां योनिं समतिक्रम्य. —^b) K2.3
 D3 G3 वर्तते. G3 येन (for स्वेन). —^c) Ś1 K1.3
 Dc1 D2.3 सत्त्वं (for सत्यं). K4 D1 द्वि- (for हि).
 D1 संयुक्तं (for संयुक्तं). —^d) G1 नियुक्तं (for नियतं).

24 M1.2 om. 24 (cf. v. l. 23). —^a) Ś1 K1.3
 ब्रह्मचर्यं; Dc1 ब्रह्माहं त्वं (for ब्रह्म सत्यं). —^b) G1.3
 जगत् (for महत्). Ś1 K1.2.4.5 D1 भू- (K4 सू) तं सत्यं
 ध्रुवं महत् (D1 जगत्); K5 सत्यं भूतं ध्रुवं महत्; B1-8
 Dc1 Dn1 सत्यं भूतमयं जगत्; B4.5 सत्यं भूतमिदं जगत्
 (B4 marg. महत्); D2-8 सत्यभू- (D5.6 'लं भू) तमयं
 महत् (D2 जगत्); T1 भूतं सत्त्वमयं जगत्.

25 ^a) Ś1 K1.3 यस्मात् (for तं). Dc1 सत्याश्रया;
 Bom. ed. सत्यमया (for सत्याश्रया). K4 D1 विद्यान्;
 Dn1 D8 विप्र- (for विप्रा). —^b) K1.3 M3 परायणः;
 K2 'यणं. —^c) K3.5 M3 संताप-. — K2 om.
 25^d-26^d. —^d) B3 damaged. Ś1 K1.3.4 ब्रह्म- (for
 धर्म-). K4 D1 T1 सेविनः; D6 द्वेतवः (for सेतवः).

26 K2 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^a) K5 अन्य-
 न्तु- (for अन्योन्य-). M वैद्या. K4 D1 अन्यान्सुनियता-
 न्विद्याद्. —^b) B2 कर्म-; G1 M1.3 ब्रह्म- (for धर्म-).
 K4 D1 प्रवर्तनान्; M 'तंकाः. — B3 om. (hapl.)
 26^d-28^d; Ś1 reads it on marg. —^d) Ś1 K1.3
 शाश्वतं. M1.2 पावनान् (for भावनान्).

27 B2 om. 27 (cf. v. l. 26). Ś1 reads 27 on
 marg. —^a) Ś1 K2 D1 T1 चा- (D1 च) तुर्वेद्यं; K1 B3
 M4 'वेद्यं; K3 T2 G1.2 M1-3 'वेद्यांस; Dc1 चातुर्विधं;
 G3 चतुर्वेदांस (for चातुर्विधं). B3 यथा; M1.2 ततो
 (for तथा). K2 B3 D6 वर्णाश्र. —^b) K3 तथा (for
 पृथक्). Ś1 B (B2 om.) Dc1 Dn1 D2.3 चातुराश्रमिका-

नपृथक्; K4 चक्रुश्चास्मान्पृथक्पृ^३; D1 चक्रुश्चाश्रमान्पृ^३
 (submetric); D3 चतुराश्रमिकापृ^३; D5.6 चातुराश्र-
 मिका नृप; G3 आश्रमांश्च पृथक्पृथक्. —^c) Ś1 K1.2.4
 एतं; K5 एतच्च (for एकं). B3.4 Dc1 चतुष्पादं धर्ममेकं.

28 B2 om. 28^a (cf. v. l. 26). Ś1 reads 28^a on
 marg. —^a) Ś1 द्वै; K2.4 G3 च; T G1.2 सं- (for
 वः). —^b) Dn1 G1 शिव- (for शिवं). K1.3 द्विजः;
 D5.6 M1.2 द्विज, D4 शाश्वतं लोकभावनं (cf. 26^d).
 —^c) D3 नियतं ब्रह्मास्थाय (sic); G3 नित्यं ब्रह्मविदा-
 मिष्टं; M1.2 नियतं धर्मकामाय. —^d) K2.5 D2-4 G3
 गतं; B2 जातं; B3 ज्ञातं; Dn1 D5.6 गतः; T यातं
 (for यातं). K2.4 D1 पूर्वैर्; K5 B4 M3 पूर्व- (for
 पूर्व). K3.4 D1 G3 महर्षिभिः (for मनीषिभिः).

29 ^a) B3 partly damaged. K4 Dn1 D4.5 गदं-
 तस्. K4 B2 D1 त्वं; D5.6 G3 M1 तन्; T G1.2
 तु (for तं). K5 B1.4.5 Dn1 D2-5 मयाद्येह; T G1
 महद्येह (sic) (for ममाद्येह). —^b) G1 दुर्विदं (for
 दुर्विदं). Dc1 पदं; D5.6 S (except G3) परैः (for
 परम्). — Ś1 K1 om. (? hapl.) 29^a-30^b. K3 om.
 (hapl.) 29^a-30^d. —^c) Dc1 निबोध च (for 'धत).
 B1 M1 महाभाग; D3 'भागी. — D1 om. 29^d.
 —^d) K2.4 परस्परं (for परं पदम्). — After 29,
 M1.2 read 15^a-22^b.

30 Ś1 K1 om. 30^{ab}; K3 om. 30^{abd} (for both,
 cf. v. l. 29). K2 B3 om. (hapl.) 30^{ab}. G1 om.
 (hapl.) 30. —^a) T1 M1-3 चारिणम्; G3 द्वारिकम्;
 M4 चारित्रम् (for चारिकम्). —^b) B1.2 Dc1 G3 M
 परमं (for प्रथमं). D1 परं (for पदम्). — M1.3 om.
 30^a-31^d. M3 om. (hapl.) 30^{def}. —^c) Dc1 D1.4
 गार्हस्थ्यं. K1.2.4.5 D1 तद् (for तु). T1 द्वितीयं गार्ह-
 हस्थ्यं तु; T2 G2 द्वितीयं गार्हस्थ्यं तु (submetric); G3

61
5.26
16.26

वसिष्ठः काश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।
मार्गान्सर्वान्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ १६
ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ।
ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ १७
तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ।
पप्रच्छुर्विनयोपेता निःश्रेयसमिदं परम् ॥ १८
कथं कर्म क्रियात्साधु कथं मुच्येत किल्बिषात् ।
के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किं च दुष्कृतम् १९

सर्वैः B₂ पूर्ण (for पूर्व). —^६) K₄ D₁ यज्ञेयं तपसः परं. —^०) B₄ D₁ D₂₋₅ प्रजापति- (for बृहस्पति-). K_{2, 4, 5} D_{1, 6} G M₂₋₄ बृहस्प (K₅ प्रजाप) तिर्भरद्वाजो. —^८) G₂ नारदस् (for भार्गवस्).

16 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. —^a) K_{2, 8} B_{1-3, 5} D₁ D_{3, 6} वसिष्ठः. Ś₁ D_{1, 2, 4, 5} वसिष्ठः काश्यपश्चैव. — K₂ reads 16°-17^d after 14⁵, repeating 16° in its proper place. —^d) K_{2, 8} श्रान्तः; K₄ D₁ क्रांताः (for श्रान्ताः). T₂ G₁ च (for स्व.).

17 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15; for that in K₂, cf. v. l. 16. —^a) K₁₋₄ B₁₋₃ D₁ T₁ G₈ M अंगिरसं. K₂ सिद्धं; D₄ पुत्रं (for वृद्धं). —^३) M_{1, 2} तमस्कृत्य (for पुरं). K₂ च ते; K₃ B_{1, 2} D₁ T₂ ततो (for तु ते). —^०) K_{1, 3-5} D₁ D_{1, 2, 4} ब्रह्म-सुवने. —^d) K_{2, 8} ब्राह्मणं. K₄ D₁ -किल्बिषं; D₅ -कल्मखं; T₁ G₂ -कल्मषाः (for -कल्मषम्).

18 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. —^a) K₂ ते (for तं). —^३) K₁ सुखासीना. —^d) Some MSS. निश्रेयसम्; B_{1, 2, 4, 5} D (except D₁) नैश्रेः; Bom. ed. नैःश्रेः.

19 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. —^a) K_{1, 5} धर्मः (for कर्म). K_{2, 4} D₁ क्षयः साधो; K₃ -क्रियः सोच; K₅ D₂₋₆ T₂ क्षयः साधु; B D₁ क्रिये-त्साधु; T₁ [अ]क्षतं साधु; G_{1, 3} M_{3, 4} कृतं साधु; G₂ [अ]कृतं साधु (for क्रियात्साधु). M_{1, 2} कथं कुर्वन्क्रियाः साध्वी. —^६) K_{1, 3, 5} D₂ मुच्येम (for त). —^०) K₃ को नु (for के नो). G₂ ब्रह्मन् (for च स्युः). G₃ को नु मार्गः शिवाश्च स्यात्. —^d) B₅ दुष्करं (for दुष्कृतम्). K₄ किं सत्यं किंचिदुत्तमं.

केनोभौ कर्मपन्थानौ महत्त्वं केन विन्दति ।
प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २०
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ २१
ब्रह्मोवाच ।
सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ।
तपसा तानि जीवन्ति इति तद्विदित सुव्रताः ॥ २२
स्वां योनिं पुनरागम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ।

20 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. K₂. T₂ read 20^{ab} for the first time after 8. —^a) K₂ (second time).⁴ कौ चोभौ; T₁ किं नोभौ (for केनोभौ). K₅ (second time) B_{1, 2} D₁ कौ नो (B₂ D₁ केनो)भौ कर्मणा मार्गौ; B₃₋₅ केनोभौ कर्मणां मार्गौ (B₃ णामादौ); D₁ D₂₋₆ कौ चोभौ कर्मणां मार्गौ. —^६) Ś₁ समत्वं; K_{1, 3} समत्वं (for महत्त्वं). K₄ D₁ येन (for केन). K_{2, 5} T₂ (all first time) समत्वं केन विन्दते; K₅ (second time) B D₁ D₁ D₂₋₈ प्राहुः युर्दक्षिणोत्तरौ. —^०) Some MSS. प्रलयं; T G निरयं (for प्रलयं). M₃ चापवर्गं. —^d) Ś₁ K_{1, 3} G₂ M₃ (inf. lin.) प्रभवाप्ययं; K₅ B_{3, 4} D₄ M_{2, 8} प्रभवा- (M₂ य)व्ययौ; M₁ प्रख्याव्ययौ. — After 20, Ś₁ K_{1, 3, 5} ins. an addl. colophon [Sub-parvan: K₃ अनुगीता. — Adhy. name: K₅ गुरुशिष्यसंवादः. — Adhy. no.: Ś₁ 36].

21 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. K₃ om. 21. Before 21, Ś₁ K_{1, 5} ins. गुरुः. —^a) B₅ मुनिश्रेष्ठ. —^३) T₂ यथाह (for यदाह). —^d) Ś₁ K (K₃ om.) B_{1, 2} D_{1, 3} G₂ M_{1, 2} यथातथं (B₂ यथं; D₃ गमः) (for गमम्).

22 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. T G₁ M om. the ref. K₄ D₃ ब्राह्मण (for ब्रह्म). —^a) D₁ M₄ (inf. lin. as in text) सत्त्वाद्; M_{1, 2} तस्याद् (for सत्त्वाद्). K_{2, 4} D₂ T₂ G₂ M₃ जायते; M₃ जन्वते; C_v जातानि (as in text). Ś₁ K_{1, 3} सत्त्वाजातानि भूतानि. —^६) T₁ G₃ जायते (G₃ चराणि) स्थावराणि च. —^०) M_{1, 2} तपसा (for तपसा). D₃ जीवन्तं (for जीवन्ति). —^d) B_{1, 2} सत्तमाः (for सुव्रताः). B₅ इति ते द्विजसत्तमाः; T₁ M_{1, 2} इति तद्विदित सुव्रतः; T₂ G M₄ जीवितं त (T₂ वि)दित सुव्रतं (G₂ त).

सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ॥ २३
 ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
 सत्याद्भूतानि जातानि भूतं सत्यमयं महत् ॥ २४
 तस्मात्सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ।
 अतीतक्रोधसंतापा नियता धर्मसेतवः ॥ २५
 अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान्लोकभावनान् ॥ २६
 चातुर्विधं तथा वर्णाश्रितुरश्रमान्पृथक् ।

धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ २७
 पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ।
 नियतं ब्रह्मभावाय यातं पूर्वं मनीषिभिः ॥ २८
 गदतस्तं ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परम् ।
 निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम् ॥ २९
 ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ।
 गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्दानप्रस्थमतः परम् ।
 ततः परं तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ३०

23 M_{1.2} om. 23-24. — ^a) K_{1.3} स्व- (for स्वां).
 K₅ आक्रम्य (for आगम्य). K_{2.4} D₁ स्वयोनं पुनरागम्य;
 B D₀₁ D₀₁ D₂₋₈ स्वां योनं समतिक्रम्य. — ^b) K_{2.3}
 D₈ G₈ वर्तते. G₃ येन (for स्वेन). — ^c) Ś₁ K_{1.3}
 D₀₁ D_{2.8} सत्त्वं (for सत्यं). K₄ D₁ द्वि- (for हि).
 D₁ संयुतं (for संयुक्तं). — ^d) G₁ नियुक्तं (for नियतं).

24 M_{1.2} om. 24 (cf. v. l. 23). — ^a) Ś₁ K_{1.3}
 ब्रह्मचर्यं; D₀₁ ब्रह्माहं त्वं (for ब्रह्म सत्यं). — ^b) G_{1.3}
 जगत् (for महत्). Ś₁ K_{1.2.3.4} D₁ भू- (K₄ सू) तं सत्यं
 ध्रुवं महत् (D₁ जगत्); K₈ सत्यं भूतं ध्रुवं महत्; B₁₋₈
 D₀₁ D₀₁ सत्यं भूतमयं जगत्; B_{1.5} सत्यं भूतमिदं जगत्
 (B₁ marg. महत्); D₂₋₈ सत्यभू- (D_{1.6} त्वं भू) तमयं
 महत् (D₂ जगत्); T₁ भूतं सत्त्वमयं जगत्.

25 ^a) Ś₁ K_{1.3} यस्मात् (for तं). D₀₁ सत्त्वाश्रया;
 Bom. ed. सत्यमया (for सत्याश्रया). K₄ D₁ विद्यान्;
 D₀₁ D₈ विप्र- (for विप्रा). — ^b) K_{1.3} M₃ परायणः;
 K₂ यण. — ^c) K_{2.5} M₃ संताप-. — K₂ om.
 25^d-26^b. — ^d) B₃ damaged. Ś₁ K_{1.3.4} ब्रह्म- (for
 धर्म-). K₄ D₁ T₁ सेविनः; D₈ सेतवः (for सेतवः).

26 K₂ om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a) K₅ अन्या-
 न्तु- (for अन्योन्य-). M वैद्या. K₄ D₁ अन्यान्तुनियता-
 न्विद्याद्. — ^b) B₂ कर्म; G₁ M_{1.2} ब्रह्म- (for धर्म-).
 K₄ D₁ प्रवर्तनान्; M तैकाः. — B₂ om. (hapl.)
 26^d-28^a; Ś₁ reads it on marg. — ^c) Ś₁ K_{1.3}
 शाश्वतं. M_{1.2} पावनान् (for भावनान्).

27 B₂ om. 27 (cf. v. l. 26). Ś₁ reads 27 on
 marg. — ^a) Ś₁ K₂ D₁ T₁ चा- (D₁ च) तुर्वेद्यं; K₁ B₅
 M₄ वेद्यं; K₃ T₂ G_{1.2} M₁₋₃ वेद्यांस; D₀₁ चातुर्विधं;
 G₃ चतुर्वेदांस (for चातुर्विधं). B₃ यथा; M_{1.2} ततो
 (for तथा). K₂ B₃ D₈ वर्णाश्र. — ^b) K₃ तथा (for
 पृथक्). Ś₁ B (B₂ om.) D₀₁ D₀₁ D_{2.8} चातुराश्रमिका-

नृथक्; K₄ चकुश्चास्मान्पृथक्पृ^०; D₁ चकुश्चाश्रमान्पृ^०
 (submetric); D₄ चतुराश्रमिकान्पृ^०; D_{5.6} चातुराश्र-
 मिका नृप; G₃ आश्रमांश्च पृथक्पृथक्. — ^c) Ś₁ K_{1.2.4}
 एतं; K₅ एतच्च (for एकं). B_{3.4} D₀₁ चतुष्पादं धर्ममेकं.

28 B₂ om. 28^a (cf. v. l. 26). Ś₁ reads 28^a on
 marg. — ^a) Ś₁ वै; K_{2.4} G₃ च; T G_{1.2} सं- (for
 वः). — ^b) D₀₁ G₁ शिव- (for शिवं). K_{1.3} द्विजः;
 D_{5.6} M_{1.2} द्विज; D₄ शाश्वतं लोकभावनं (cf. 26^d).
 — ^c) D₈ नियतं ब्रह्मास्थाय (sic); G₃ नित्यं ब्रह्मविदा-
 मिष्टं; M_{1.2} नियतं धर्मकामाय. — ^d) K_{2.5} D₂₋₄ G₃
 गतं; B₂ जातं; B₃ ज्ञातं; D₀₁ D_{5.6} गतः; T यातं
 (for यातं). K_{2.4} D₁ पूर्वैः; K₅ B₄ M₃ पूर्व- (for
 पूर्व). K_{3.4} D₁ G₃ महर्विभिः (for मनीषिभिः).

29 ^a) B₃ partly damaged. K₄ D₀₁ D_{4.5} गद-
 तस्. K₄ B₂ D₁ त्वं; D_{5.6} G₃ M₁ तन्; T G_{1.2}
 तु (for तं). K₅ B_{1.4.5} D₀₁ D₂₋₅ मयाद्येह; T G₁
 महद्येह (sic) (for ममाद्येह). — ^b) G₁ दुर्विदं (for
 दुर्विदं). D₀₁ पदं; D_{5.6} S (except G₃) परैः (for
 परम्). — Ś₁ K₁ om. (? hapl.) 29^c-30^b. K₃ om.
 (hapl.) 29^c-30^d. — ^c) D₀₁ निबोध च (for धत).
 B₁ M₁ महाभाग; D₈ भारी. — D₁ om. 29^d.
 — ^d) K_{2.4} परस्परं (for परं पदम्). — After 29,
 M_{1.2} read 15^a-22^b.

30 Ś₁ K₁ om. 30^{ab}; K₃ om. 30^{abod} (for both,
 cf. v. l. 29). K₂ B₃ om. (hapl.) 30^{ab}. G₁ om.
 (hapl.) 30. — ^a) T₁ M₁₋₃ चारिणम्; G₃ द्वारकम्;
 M₄ चारित्रम् (for चारिकम्). — ^b) B_{1.2} D₀₁ G₃ M
 परमं (for प्रथमं). D₁ परं (for पदम्). — M_{1.2} om.
 30^c-31^d. M₃ om. (hapl.) 30^{def}. — ^c) D₀₁ D_{1.4}
 गार्हस्थ्यं. K_{1.2.4.5} D₁ तद् (for तु). T₁ द्वितीयं गार्ह-
 हस्थ्यं तु; T₂ G₂ द्वितीयं गार्हस्थ्यं तु (submetric); G₃

ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः ।
 नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति ।
 तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तं निबोधत ॥ ३१
 फलमूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ।
 वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते ॥ ३२
 सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ।
 श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मं धीराः प्रवक्षते ॥ ३३
 इत्येते देवयाना वः पन्थानः परिकीर्तिताः ।

सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ३४
 एतेषां पृथग्ध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः ।
 कालात्पश्यति भूतानां सदैव प्रभवान्ययौ ॥ ३५
 अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना ।
 विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः ॥ ३६
 महानात्मा तथाव्यक्तमहंकारस्तथैव च ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च महाभूतानि पञ्च च ॥ ३७
 विशेषाः पञ्चभूतानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

द्वितीयं गार्हपत्यं तु. — °) K₆ D₁ अतः (for ततः).
 D₁ निबोधत महाभागा (= 29°); D_{5,6} संन्यासपरमं
 ज्ञेयम्. — °) B₂ G₂ अध्यात्म-.

31 M_{1,2} om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — °) K₆ D₂
 G₂ नापैति; T₁ G₁ M₈ नावैति; M₄ न चैति (for
 नोपैति). S₁ K_{1,8} तावद् (for था). K₂ D_{1,4-6}
 अध्यात्म्यं. — °) S₁ K_{1,8} यावद् (for ता). K₄
 D_{1,8} M₂ (inf. lin. as in text) देवान्; T₂ एतान्; G₈
 एनं (for एतान्). — °) K₂ D₁ वश्योपायं; G₈ तस्य
 रूपं; M₂ तस्योपायः. K_{2,4} तु (for प्र). — °) S₁
 K_{1,8} परमं; B_{1,2} प्रथमं (for पुरस्तात्). B_{1,8}
 M₈ तु; M_{1,2} तन् (for तं). S₁ K₂₋₄ D₁ निबोध मे
 (for 'वत).

32 °) T₁ G₁ मूलान्नः; G₈ मूलनृणः (for मूला-
 निल). D₆ फलमूलानि बुभुजां; G₂ लशतानां तु; M₂
 (inf. lin.) लशानवतां. — °) B (except B₃) चरतां
 (for वसतां). K₄ D₈ M₄ मुने (for वने). — °)
 K₄ द्वितीयानां; D₆₁ द्विजातानां. — °) D₆₁ त्रयाणाम्
 (for त्रयाणाम्). K₂ अनु- (for उप-). D₃ दिश्यति
 (for 'ते).

33 °) K₄ D₁ त्रयाणाम् (for सर्वेषाम्). — °) K₄
 D₁ गार्हस्थ्यो (D₁ 'स्थो). K₄ D₁ [s]यं; B_{1,2,4} D₆₁
 T₂ सं- (for तद्). D_{5,6} विशिष्यते (for विधीयते). S₁
 K_{1,8,5} B₃ गार्हस्थ्यो वि (K₆ 'स्थवि-; B₃ 'स्थो वि)-
 धिरुच्यते; K₂ 'स्थो विधिरिष्यते; T₁ G M गृ (T₁ G
 प्र) हस्थोयं विशिष्यते. — After 33^b, M₃ ins. 73*.
 — °) D₆₁ श्रुत्वा; T₂ श्राद्ध-; M_{1,8} श्रद्धां (for श्राद्ध-).
 S₁ K₃ T₁ [ए]तं; K_{4,5} D₁ M_{3,4} [ए]तद्; G_{1,2} [ए]कं
 (for [ए]वं). — °) K₂ ब्रह्म धीराः; K₃ धर्मं धीराः;
 K₄ D₁ ब्रह्मचारी; D₆ धर्मं धीराः (for धर्मं धीराः).
 — T G_{1,2} ins. after 33: M₃ after 33^b:

73* नैष्ठिकोऽथ यतिर्वापि विभक्तो ब्रह्मचारिणः ।
 [G₁ M₃ विरक्तो (for विभक्तो). G₂ दर्शनः; M₈
 -दंसेने (for -चारिणः).]

34 G₃ om. 34^a-36^b. — °) D₆₁ M₄ [ए]तद्;
 D₆₁ D₂₋₈ [ए]वं; T₁ lacuna (for [ए]ते). K_{4,5}
 D₁ वै; D₈ नः (for वः). G_{1,2} तेषां तु (G₂ एतेषां)
 देवयानानि. — °) D₃ पन्थानं. S₁ K_{1,8} संप्र- (for
 परि-). — °) K₂ M₃ अध्यास (M₈ 'सि)तो; G₁ अद्य-
 सिता; M_{1,2} अभ्युषिता (for अध्यासिता). S₁ K_{1,8} ते
 समाध्यासिता धीरैः; K₅ ते समप्यसिता धीरैः. — °) K₂
 -चेतसः (for -सेतवः).

35 G₃ om. 35 (cf. v. l. 34). S₁ reads 35^a-36^d
 on marg. — °) M_{1,2} अध्यापो (for अध्यास्ते). — °)
 T₁ वै; M₁ lacuna; M₂ स्व- (for यो). M₁₋₈ धर्मः
 (for धर्मं). K_{2,3} T₁ G₂ संशितव्रताः; K₄ B_{1,2}
 D_{1-4,6} संशितव्रतः (B_{1,2} 'ततः). — °) D₆₁ M_{3,4} कालः
 (for कालात्). B₃ पश्यति. D_{5,6} भूतानि. — °)
 K_{1,2,5} स तदा; K_{2,4} D₁ M₂₋₄ सदा हि; T G_{1,2}
 सतां हि; M₁ सर्वेषां (for सदैव). K₄ B_{3,4} (marg.)
 D₄ प्रभवान्ययौ.

36 G₃ om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). G₁ om. (hapl.)
 36^a-39^b. S₁ reads 36^{ab} on marg. — °) K_{2,4} D₁
 अथ (for अतस्). K₅ तान्प्रति-; D₄ तत्त्वादि; M_{1,2}
 तत्त्वं प्र-; M_{3,4} स तानि (for तत्त्वानि). — °) S₁
 K_{1,8} D₁ T₁ M_{1,2} यथातथ्येन. D_{5,6} हि (D₆ हे) द्विजाः
 (for हेतुना). — °) M₂ विषयस्थानि.

37 G₁ om. 37 (cf. v. l. 36). — °) K_{2,4} D₁
 महान्बुद्धिः; M₄ 'त्मा च (for 'नात्मा). S₁ [अ]व्यक्ते.

38 G₁ om. 38 (cf. v. l. 36). — °) S₁ विशेषः.
 K₃ सर्व- (for पञ्च-). — °) B D₆₁ D₆₁ D_{2-4,5}

चतुर्विंशतिरेषा वस्तत्त्वानां संप्रकीर्तिता ॥ ३८
तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ३९
तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं

गुणांश्च सर्वानखिलाश्च देवताः ।
विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं
स सर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

ब्रह्मोवाच ।

तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्यान्निगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १
एकादशपरिक्षेपं मनो व्याकरणात्मकम् ।

बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् ॥ २
त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः ।
प्रणाड्यस्तिष्ठ एवैताः प्रवर्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ३
तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्प्रचक्षते ।

(*marg. sec. m. as in text*). ६ इति रुर्गः (D₆. ६ धर्मः) सनातनः. — °) K₁. ६ D₁. ६ एषा च; K₅ B D₁ D₁ D₂-६ एका च; G₂ एवैषा; M₁. ६ एषां वस् (for एषा वस्). — °) K₄ D₁ च प्र-; K₅ T परि- (for संप्र-). B D₁ D₁ D₂-६ तत्त्वसंख्या प्रकीर्तिता.

39 G₁ om. 39^{ab} (cf. v. 1. 36). — °) D₆. ६ transp. यो वेद and सर्वेषां. T₁ विदुषां (for सर्वेषां). D₁ M₂ प्रभवाप्ययौ. — °) K₂ धीरः; G₂ मोहं (for धीरः). K₄ D₁ -भूतानां (for -भूतेषु).

40 °) K₂ तं चानि (sic) (for तत्त्वानि). G₂ M₁. २ तथा तथा; G₂ यथा तथा; M₂. ६ यथावद् (for यथा तथं). S₁ K₁. ६ B₃ तत्त्वानि यो वेद यथातथं हि (K₂ तथा हि; B₃ तथं च). — °) D₁ om. from सर्वान् up to समश्नुते (in 40^a). T₂ देवान् (for सर्वान्). K₂ D₆ T G₁. २ M₂. ६ अ (T G₁ नि)खिलांश्च; M₁. २ निखिलेन (for अखिलाश्च). T₁ देवान्; T₂ सर्वान्; G₁ M₂. ६ देवान्; G₂ देवतान् (for देवताः). — °) T G₁ -पापः (for -पाप्मा). S₁ K₁. ६ प्रविमुक्तबंधनः; K₄ D₃ प्रतिमुच्य बंध (D₃ वर्ष)नं; B₅ परिमुच्य *नं; G₂ हि विमुच्य बंधनात् (for प्रविमुच्य बन्धनं). M₁. २ विधूय पापान्प्रतिमुच्य बंधनात्. — °) D₃ corrupt. K₄ D₁ अखिलांश्च; B₃. ६ मतिमान्; G₂ M₁. २ अमलः (for लान्).

Colophon om. in S (except G₂ M₄). — *Subparvan*: K₂. ६ G₂ अनुगीता; K₅ ब्रह्मगीता. — *Adhy. name*: K₂. ६ B D G₂ गुरुशिष्यसंवादः. — *Adhy. no.*

(*figures, words or both*): S₁ M₄ (*inf. lin. sec. m.* 37; D₁ D₁ 35 (as in text); G₂ 36. — *Slok no.*: D₁ 50.

36

1 K₄ D (except D₁ D₁) ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — °) G₁ तम् (for तद्). — °) B₃ damaged. G₂ स्थितं (for स्थिरम्). G₂ सर्वव्यापिभिरादृतं. — °) D₁ G₁. २ नवद्वार-; K₅ विंद्यात्. — °) D₁ पंचधात्मकं.

2 °) K₅ -परिक्षिप्तं; B₂ क्षेत्रं; D₆ ज्ञेयं (for क्षेपं). K₂. ६ D₁ एकाक्षरं प (D₁ 'रप')रिक्षिप्तं. — °) G₂ बुद्धेः (for बुद्धिः). — °) S₁ K₁ पुरम्; K₂. ६ D₁ पदम् (for परम्). T₁ G₁. ६ M₄ एकादशाद्. K₄ D₁ भजेत् (for भवेत्).

3 °) K₂ D₁ D₂. ६ स्रोतांसि (for स्रोतः). B₁. २ चान्यानि; T₂ G₁ यान्यानि (sic) (for यान्यस्मिन्). K₄ D₁ त्रीणि श्रोत्राणि चान्यस्मिन्. — °) K₂. ६ आश्रयंते; K₄ D₁ आश्रयेत; D₂ आयस्यंते; G₂ आप्रवृते; M₁. २ यन्नाप्यन्ते (for आप्यायन्ते). D₁ om. one पुनः. — °) K₂ D₁-६ M₄ (*inf. lin. as in text*) प्रा (D₁ प्र)णाद्यास्; K₅ B D₁ D₆ (*marg. sec. m.*) M₃ C_v प्रनाड्यस्; D₅. ६ प्रवृद्धास्; T₁ G₂ प्राणस्य; G₁ प्रसाद्ये; M₁. २ प्राणान्यास् (for प्रणाड्यस्). K₂. ६ D₁ एता वै; D₃ यश्चैताः; G₂ एतेषां (for एवैताः). — °) G₁. ६ गुणात्मकाः.

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथान्योन्यानुजीविनः ॥ ४
 अन्योन्यापाश्रयाश्चैव तथान्योन्यानुवर्तिनः ।
 अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५
 तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
 रजसश्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ६
 नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते ।
 नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७
 नैशात्मकं तमो विद्यात्रिगुणं मोहसंज्ञितम् ।

अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु ॥ ८
 प्रवृत्त्यात्मकमेवाह रजः पर्यायकारकम् ।
 प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यतोत्पत्तिलक्षणम् ॥ ९
 प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्धानता ।
 सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् ॥ १०
 एतेषां गुणतत्त्वं हि वक्ष्यते हेत्वहेतुभिः ।
 समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तानि वित्त मे ॥ ११
 संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।

4^b) K₂ प्रवक्ष्यते (for प्रचक्षते). — K₄ D₁ om. (hapl.) 4^{ad}. — °) K₂ अन्योन्य. — °) G₃ तदा (for तथा). K₂ -बंधनाः; K₃ -वर्तिनः; G₂ -जीविनः; M₁ -जीविनाः.

5 °) Ś₁ K₁, 3, 4 B₃ D₁ D₁, 2, 4 [अ]पि (for [ए]व). K₂, 5 D₃ अन्योन्यापाश्रयाश्चा (D₃ 'यश्चा')पि; B₁ 'न्यगत-यश्चापि; D₁ 'न्यापाश्रयाण्येव; D₅, 5 'न्यार्थाश्रयाश्चापि; T G₁, 3 'न्यमा (G₃ 'न्यं चा')श्रयाश्चैव. — °) K₂ -बंधिनः; K₃ -जीविनः; K₄ D₁ -बंधनाः (for -वर्तिनः). K₅ तथा-न्योन्यानुपाश्रयाः. — °) K₁, 5 B₂ D₁ D₂, 5 -व्यतिस- (K₁ 'श')क्ताशः; K₄ 'वित्ताशः. D₁ T G₁, 2 अन्योन्यम- (D₁ 'न्यं व्य')तिसक्ताश्च. — °) K₃ त्रिगुणः पंचधातुकः.

6 °) M₁, 2 तमसो (for तमः). M₂ गत्वा (for सत्त्वं). D₃ तमन्यो मिथुने सत्त्वं (sio). — D₁ om. (hapl.) from रजः (in 6^b) up to मिथुने (in 6^{ad}). — °) K₄ च (for स्यात्). D₅, 5 रजसो मिथुने सत्त्वं. — °) K₁ T G₁, 3 ततः; D₁ रजः (for तमः).

7 °) D₅, 5 रजो (for तमो). — K₂ D₁ om. (hapl.) 7^{ad}. — °) T₁ G₁, 2 नि- (for प्र-). — Ś₁ K₁, 3 B₁, 2 G₁, 3 om. (hapl.) 7^{ad}. — °) M₁ (inf. lin. sec. m.) यदा सत्त्वं (for रजो यत्र). — °) M₁ (inf. lin. sec. m.) तमस् (for सत्त्वं). T G₂ नि- (for प्र-).

8 °) Ś₁ निशात्मकं; T₁ नैशात्मिकं. K₄ D₁, 2 विद्यात्. M₁, 2 नियामकं ततो विद्यात्. — °) D₁ द्वि- (for त्रि-). Ś₁ K₁, 5 -संज्ञिकं; K₃ -संज्ञकं. — °) Ś₁ K₁ नियमं. G₂ प्राप्त- (for पाप-). G₃ -कर्मणः (for -कर्मसु). — After 8, B₅ D₁ ins.:

74* तामसं रूपमेतत्तु दृश्यते चापि संगतम् ।

9 °) K₁-s D (except D₁) T₁ G₁ M₁, 2 प्रकृत्यात्म-

कम्; M₃ प्रवृत्ता°. D₂ [अ]ह; G₃ [अ]भूद्; M₄ [अ]त्र (for [आ]ह). B₁, 2 प्रवृत्तात्मकमेवोक्तं. — °) B₃, 5 D₁ D₂-s प्रत्यय- (for पर्याय-). Ś₁ K (except K₄) D₁ -चाचकं; B₁, 2 -लक्षणं (for -कारकम्). G₂ प्रजा-पर्यायकारणं. — °) T G₁, 2 सत्त्वं तु (G₂ च) (for प्रवृत्तं). M₁, 2 सह- (for सर्व-). — °) K₂ D₁ दृश्यते; K₅ D₁ D₂-s दृश्यम्; B₄, 5 पश्यतः; T G M₃, 4 पश्यति; M₁, 2 दृष्टम् (for दृश्यतः); K₃ दृश्यते साधुसंमतं; D₅, 5 दृश्यमुद्धति लक्षणं.

10 K₃ B D₁ S (except T₂) om. 10. — °) K₅ D₂, 4 T₂ प्रा (D₁ प्र)काश्यं. — °) T₂ लाघवे. — °) K₂, 4 D₁ एतत् (for एवं). Ś₁ K₁ सात्त्विकं सर्वभूतेषु. — °) K₃ T₂ -संमतं. Ś₁ K₁, 2, 4 D₁ कथ्य (Ś₁ K₁ दृश्यते) साधुसंमतं; D₆ लाघवे साधुसंमितं.

11 °) G₂ एषां हि (for एतेषां). K₂, 4, 5 B₃ D₁ -सत्त्वं हि; B₁, 2 -सत्त्वं च; B₅ D₁ D₂-s -सत्त्वानि (D₃ 'नां') (for -सत्त्वं हि). G₃ एतेषां गुणवत्त्वं हि. — °) T₁ G₁ M₃, 4 लक्ष्यते (for व°). Ś₁ B₃, 5 D₁ D₂-s वक्ष्यं (Ś₁ B₃ 'क्ष्य'ते तत्त्वहेतुभिः; K₄ वक्ष्यते हेतुभिः समः; B₁, 2, 4 'ते गुणहेतुभिः; D₁ 'ते नव'. — °) G₃ -ध्यान- (for -व्यास-). B₁, 2 -युक्तं च (for -युक्तानि). G₁ M₁, 3 समानव्यानयुक्तानि. — °) M₁, 2 ततस् (sub-metric) (for तत्त्वतस्). Ś₁ M₁, 2 वित्त मे; K₅ वित्त-येत्; B₃, 4 (marg. as in text) D₅ बोधत; D₁ बोध मे (for वित्त मे). K₄ T₁ तत्त्वतस्तान्नबोध मे; B₁, 2, 5 D₁ D₁ D₂-s, 6 'स्ता (B₁, 2, 5 D₁ 'स्त')न्नबोधत; G₁ 'स्तान्नवर्त मे.

12 °) T₁ उद्योगः (for अत्यागः). Ś₁ K D₁ G₃ संमोहो मनसस्त्यागः; M₁, 2 संमोहाज्ञानमत्यागः. — °) T₂ G₁, 2 M₁, 2, 4 अपि; G₃ अस्त्य (for अवि-). B₁ कर्मकाले विनिर्णयः. — °) G₃ दर्पः (for स्वप्नः). D₅, 5

स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२
 अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
 निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३
 अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमैत्री विकृतो भावो अश्रद्धा मूढभावना ॥ १४
 अनार्जवमसंज्ञत्वं कर्म पापमचेतना ।
 गुरुत्वं सन्नभावत्वमसितत्वमवागतिः ॥ १५
 सर्व एते गुणा विप्रास्तामसाः संप्रकीर्तिताः ।

ये चान्ये नियता भावा लोकेऽस्मिन्मोहसंज्ञिताः ॥ १६
 तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः ।
 परिवादकथा नित्यं देवब्राह्मणवैदिकाः ॥ १७
 अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा ।
 मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तिमिष्यते ॥ १८
 वृथारम्भाश्च ये केचिद्वृथादानानि यानि च ।
 वृथाभक्षणमित्येतत्तामसं वृत्तिमिष्यते ॥ १९
 अतिवादोऽतितीक्षा च मात्सर्यमतिमानिता ।

स्वप्नः स्तम्भोपलं (D₅ 'ले') भश्च; T₁ G₁ स्वयं निस्तम्भं लोकः (sic). —^a) D₂₋₆ स्वप्नः; Bom. ed. स्वतः (for शोकः). K₅ सुकृतिः; B₁₋₃ D₂₋₆ स्वकृत-; T₁ M₄ दूषणः.

13 ^a) D₀₁ D₀₁ अमृतिश्च; G₃ अस्मृतं. K_{4, 5} D₁ T G M_{3, 4} [अ]विवेकश्च; D₆ [अ]व्यपाकश्च; M_{1, 2} विषादं (for [अ]विपाकश्च). —^b) K_{1, 2} M₁₋₃ वृत्तता. — B₃₋₅ D₀₁ om. (hapl.) 13^{cd}. —^c) B_{1, 2} निर्विशेष-तमं तत्त्वं. —^d) K_{2, 5} D₀₁ D_{2, 3} M वृत्तता; B_{1, 2} -वर्तिता (for -वृत्तिता).

14 ^a) D₁ कृतमानत्वम्. —^c) G₃ अमैत्रे. Ś₁ वि-कृतिभावो; K_{2, 5} B₅ D₀₁ D₂₋₆ T₁ 'ताभावो; B₁₋₄ 'ता भावा. —^d) Ś₁ K₅ [स]थाश्रद्धा; K₂ B₃₋₅ D₀₁ D_{2, 3, 5, 6} T₁ ह्यश्रद्धा; G₁ अश्रद्धा; M₂ अश्रद्धा (for अश्रद्धा). K_{1, 3} T₁ G₁ M_{3, 4} गूढः; G₃ [अ]श्रद्धः; M_{1, 2} गुण- (for मूढ-).

15 ^a) Ś₁ K_{1, 3-5} असामर्थ्यं च; K₂ असौम्यत्वं; B₂ असंगतत्वं (for 'ज्ञत्वं). G₃ अनार्जवत्वमज्ञत्वं (sic). —^b) K₅ -पाकम् (for पापम्). D₃ अचेतसा; G₁ 'तनं. —^c) K₁ अन्न- (sic); B_{1, 2, 4} सत्त्व-; B₃ अल्प-; B₅ सर्व-; D₀₁ अन्य-; D₆ सत्य- (for सन्न-). M_{1, 2} गुरुत्वं संनिबोधत्वम् (sic). —^d) Ś₁ K₁ B₅ D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ T G₃ अवशित्वम्; D₂ अवशत्वम्; G₁ अस्मितत्वम् (for असितत्वम्). K_{2, 4} D₁ अवाञ्छिता; M_{1, 2} अपां गतिः (for अवागतिः).

16 ^a) K₁ D₁ M₂ विप्रः; D₀₁ D₂₋₆ T₁ वृत्तासु; T₂ G M₄ (inf. lin.) चैव; M₃ विप्रसु (for विप्रासु). —^b) Ś₁ K B_{1, 2, 4} D₀₁ G₃ परि- (for संप्र-). T₂ -वर्तिता (for -की). — B₃ om. (hapl.) 16^{cd}. —^c) M_{1, 2} वा (for च). B_{1, 5} D (except D₀₁ D₁) वि (B₅ नि) हिता (for नियता). —^d) B_{1, 2, 5} D (except

D₁) भावः; T G₁ दृढ-; G_{2, 3} मूढ- (for मोह-). K₄ D₀₁ D₁ -संहिता (for -संज्ञिताः).

17 ^a) M_{1, 2} यत्र यत्र (for तत्र तत्र). D₄ निय-स्यते. D₅ तत्र नियम्यते सर्वे. —^b) D₃ ते चैव; D₆ ते नाम (for सर्वे ते). D₁ M₄ मानसा (for तामसा). —^c) B_{1, 2} अतिवाद-; D₁ परिवादे; T₁ परीवाद-; —^d) B₃ G_{1, 2} वेद- (for देव-). K_{4, 5} D₀₁ D₁₋₄ T₂ Cnp -निन्दकाः; D_{5, 6} -निन्दनं; G M₃ -वैरिता; Bom. ed. -वैदिकी (for -वैदिकाः). M_{1, 2} देवता ब्रह्मादिताः; M₄ वेदब्राह्मणवेदिता.

18 ^a) K_{2, 4} D₁ अत्यागश्च (for 'गश्च). Ś₁ K₄ T G_{1, 2} M_{3, 4} [अ]ति- (for [अ]भि-). M_{1, 2} अत्यागज्ञाति-मानश्च. —^b) D₅ मृत्युसु (for मन्युसु). Ś₁ K_{1-3, 5} [आ]क्षमः (for [अ]क्षमा). K₄ D₁ मोहमन्यु तथात्मनः. —^c) S (except T₁ G₂) मात्सर्यं (for मत्सरश्च). Ś₁ K_{1, 3} सर्व- (for चैव). —^d) M_{1, 2} वृत्तिम्. K_{1, 3} उच्यते (for इष्यते). D₁ तामसं वृत्तिलक्षणं; G₂ 'साः संप्रकीर्तिताः.

19 Ś₁ K₁ T₂ om. (hapl.) 19. K₃ D₁ G₃ om. (hapl.) 19-20. —^a) G₂ व्यथारिभाश्च (for वृथा^a). D (except D₀₁; D₁ om.) हि (for च). —^b) B_{1, 2, 4} D₀₁ D₀₁ वृथा दानवतानि च; D₃ वृथा दीना वृथानि च (sic). —^c) B (except B₁) -भरणम्; D₀₁ -करणम्; M -लक्षणम् (for -भक्षणम्). B_{1, 2} इत्येवं. —^d) D₄ M_{1, 2} वृत्तिम्. K₄ उच्यते (for इष्यते).

20 K₃ D₁ G₃ om. 20 (cf. v. l. 19). D₃ G₁ om. (hapl.) 20. —^a) Ś₁ K₁ विविस्ता; K₂ [स]विधिस्ता; K₅ [स]विविष्टा; T₂ [स]तितीक्ष्णा (for 'तिक्षा); D₀₁ वै (for च). K₄ अभिवादेविधिस्ता च. —^b) Ś₁ K₅ B D₀₁ D_{2, 4-6} अभि-; K₁ इति; D₀₁ प्रति; M_{1, 2} चाति- (for अति-). —^c) S (G_{1, 3} om.) अश्रद्धताभ्य-

अश्रद्धानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २०
 एवंविधास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ।
 मनुष्या भिन्नमर्यादाः सर्वे ते तामसा जनाः ॥ २१
 तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियतां पापकर्मणाम् ।
 अवाङ्मिरयभावाय तिर्यङ्मिरयगामिनः ॥ २२
 स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च ।
 क्रव्यादा दन्दशूकाश्च कृमिकीटविहंगमाः ॥ २३
 अण्डजा जन्तवो ये च सर्वे चापि चतुष्पदाः ।
 उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः ॥ २४

मयास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः ।
 अवाक्श्रोतस इत्येते मयास्तमसि तामसाः ॥ २५
 तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
 यथा ते सुकृताल्लोकोल्लभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥ २६
 अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७
 संस्कारेणोर्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम् ।
 स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ २८
 अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।

सूया च. — ^a) D₄ वृत्तिम् (sic). S₁ K₂ उच्यते (for इष्यते). K₄ तामसं वृत्तलक्षणं.

21 ^a) D₀₁ एतद्- (for एवं-). K₂ B_{1,2} D (except D₀₁ D₁) M_{1,2} च (for तु). — ^b) D₄ M_{1,2} -कर्मणः. — K₃ om. 21^a-28^a. D₁ om. (hapl.) 21^a-22^b. — ^d) B_{2,5} D₀₁ D₂₋₄ T₁ transp. सर्वे and ते. K₂ मताः; K_{4,5} B D₀₁ D₂₋₄ स्मृताः (for जनाः). D_{5,6} तामसाः परिकीर्तिताः.

22 K₃ om. 22; D₁ om. 22^{ab} (for both, cf. v. l. 21). — ^a) K_{2,4} एषां (for तेषां). B D (D₁ om.) योनीः. — ^b) K₅ B D₀₁ D_{2,4-6} नियताः (K₅ 'तं'); G₈ नियमं. K_{2,4,5} B_{3,5} D₂₋₆ T G_{1,2} M_{3,4} -कर्मिणां; D₀₁ D₀₁ -कर्मिणं (D₀₁ 'णः'). — ^c) D₃ M_{1,2} अवाङ्मिरयता भावास्; T₂ 'यगा ये वै'; G₁ 'यगाबाधे (sic); G₈ 'ड्रियम-भावा वै. — ^d) K₂ B₄ D₀₁ D₁ -गामिनां; G₁ -भाविनः; G₈ -भागिनः (for -गामिनः). M_{1,2} तिर्यङ्मिरयतां गताः.

23 K₃ om. 23 (cf. v. l. 21). — ^d) S₁ K₁ D₅ कृमि- (for कृमि-).

24 K₃ om. 24 (cf. v. l. 21). — ^a) S₁ K₁ अ-प्सरा; K_{4,5} D₁ असुरा; T₁ G₂ अज्ञाता; G₁ अज्ज्ञाता; G₃ अपरे; M_{1,2} अपर्णा; M₃ अचरा; M₄ अस्वरा (sic) (for अण्डजा). B₅ D₀₁ D_{1-3,5,6} चैव (for ये च). K₂ अश्वा गजादयो ये च; D₄ अण्डजास्तंतवश्चैव. — ^b) K₂ वै च; K₄ D₁ एते (for चापि). D₄ M_{3,4} चतुष्पदः. — ^c) B₂ उन्मत्त-; M₄ (inf. lin. as in text) उन्मुक्ता (for उन्मत्ता). G₂ मूर्खा (for मूका). K_{2,4} D₁ उन्मत्तबधिरांधाश्च. — ^d) K₁ -रोगिनः; M₁₋₃ -कारिणः.

25 K₃ om. 25 (cf. v. l. 21). — ^b) S₁ सु- (sic) (for स्व-). G₈ -रक्षणाः. — ^c) K_{2,4} D₄ अवाक्श्रो-तस; D₀₁ D₆ M_{1,2} अवाक्श्रो-; D_{1,5} अवाक्श्रो-; D₃ अवाक्श्रोतसि. S₁ K₁ [ए]व (for [ए]ते). — ^d) D₁ सर्वे (for ममास्).

26 K₃ om. 26 (cf. v. l. 21). B₄ om. 26^{ab}. — ^b) T G₁ इह ततः (for अहमतः). D₈ तेन वक्ष्याम्यहं ततः. — ^c) D₁ तथा (for यथा). S₁ तेषु; B₂ D₆ ते स्व- (for ते सु-). D₃ परं यथा ते सुकृताल्ल- — ^d) K₂ G₈ -कर्मणां; K₄ D₁ -कर्मभिः; K₅ B₁ -कर्मिणां; D₄ -कर्मणि.

27 K₃ om. 27 (cf. v. l. 21). K₅ om. 27^{ab}. — ^a) K₄ D₀₁ D₁ G₃ ते (for तु). — K₄ D₁ G₃ om. (hapl.) 27^b-29^a. — ^b) S₁ K₁ B_{1,5} M₃ स्तेषु; B_{1,2} M₄ (inf. lin.) ये स्व- (for ये च). D (D₁ om.) कर्म (D_{5,6} 'मि')णः (for कर्मसु). — ^c) S₁ सु- (for स्व-). B₅ -नियतानां (for -निर-). — ^d) K_{2,5} जयै-षिणां; M_{1,2} शुभे क्षणे (for शुभैषिणाम्).

28 K₃ om. 28 (cf. v. l. 21). K₄ D₁ G₈ om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) D₆ आयाता. — ^b) B₄ यततां च (for 'मानाः'). B₂ D₃ स्व- (for स-). — ^c) D₀₁ D₄₋₆ M₃ स्वर्गे. K_{2,5} D₃ गच्छति. — ^d) D₀₁ [ए]का (for [ए]षा).

29 K₄ D₁ G₃ om. 29^a (cf. v. l. 27). — ^a) B₅ D (D₁ om.) ते (for तु). — ^b) S₁ निवृद्धाः; B_{3,5} D₀₁ D_{2,3,6} विवृद्धाः (D₆ 'दे'); G₁ विविधाः (for विवृद्धाः). D₃ तेषु (for स्तेषु). — ^c) K₂ पुरा निवृत्तः; K₃ पुनरावृत्त- (for 'वृत्ति-'). S₁ -धर्मस्ते; M_{1,2} -धर्मणः. K₄ D₁ पुरावृत्तकृताल्लोकार्थ- — ^d) S₁ भवंतीह च मा-नुषाः; K₄ D₁ लभन्ते भुवि मा-.

धर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९
 समापन्नाश्चण्डाला मूकचूचुकाः ।
 यैश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ३०
 एतत्क्रियं ये चान्ये तामसा गुणाः ।
 ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१
 एतु कामेषु महामोह इति स्मृतः ।
 मुनयो देशं मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः ॥ ३२
 एते महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः ।
 बन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ॥ ३३

भावतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः ।
 सर्वमेतत्तमो विप्राः कीर्तितं वो यथाविधि ॥ ३४
 को न्वेतद्बुध्यते साधु को न्वेतत्साधु पश्यति ।
 अतच्चे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५
 तमोगुणा वो बहुधा प्रकीर्तिता
 यथावदुक्तं च तमः परावरम् ।
 नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
 स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६

इति श्रीमद्भागवते आश्वमेधिकपर्वणि पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

^१) B₅ D₁ D_{5, 6} चांडाला. T₁ G₈ M₁₋₃ पुलकः;
 T₁; G₁ कृष्णः; G₂ पुष्कः; M₄ (*inf. lin. as*
 t.) पुष्प- (for मूक-). K₂ -चूचुकाः; K₄ D₁
 ; D₃ -चूचकाः; D₄ -चुततुः (sic) (for -चूचुकाः).
 arg.) चांडाला लुप्तचूचकाः (also 'चोचुकाः'). —^२)
 . 8 बलात्; K₄ D₁ D₁ वर्णाः; B₅ T₂ G₁
 T₂ G_{1, 2} M_{3, 4} [ए]व (for [अ]पि). M_{1, 2}
 यौयशब्दाश्च. —^३) S₁ K_{1, 3} B₂ [उ]त्तरोत्तरान्.

K₂ om. (? hapl.) 31^{ab}. —^४) K_{4, 5} D₁ ये दुर्यो-
 for द्युद्रयो). D₄ इति (for अति-). —^५) T₁
 or गुणाः). —^६) K₃ स्रोतमर्थः; B D₁ D₂.
 तोमथ्ये. K_{2, 5} S स्रो (K_{2, 5} श्रो) तोमथ्यममागम्य;
 D₁ श्रौते मे मनसा गम्ये; C₇ स्रोतोमथ्यममागम्य.
 K_{1, 3} M₁₋₃ वर्तते; D₆ वर्तते. K₄ D₁ गुणाः (for
 K₆ वर्तते तामसैर्गुणैः).

^७) K₄ B_{1, 3, 4} D₁ D_{1, 4-6} M_{1, 2} अभिष्वंगसः;
 12. 8 गम्यः (for 'पङ्क्तसः'). S₁ K_{1, 5} च (for तु).
 अभिगम्य स्वकामिपु (sic). —^८) T G₁ दिव्या (for
 . —^९) K₄ D₁ M₄ मुह्यन्ते; M_{1, 2} मुह्यन्स (for
 ते).

^{१०}) B₁ D₁ ततो मोहो; D₁ मनोमोहो. —^{११})
 D₁ तामिश्रः; B₅ D₃ तामिश्रः; D_{5, 6} तमिश्रः.
 T₂ G_{1, 3} ह्यंघः; T₁ [स]प्यंघ- (for क्रोध-). K₃
 संज्ञितं (K₃ ताः). —^{१२}) K_{2, 4, 5} B₅ D_{1, 6} त्वं (K₄

D₁ चां-; K₆ अं) धतामिश्रः; D₁ द्वंद्व * * * ; D₁ D₂₋₃
 G₈ त्वंधतामिस्र (D₃ 'श्र)स् (for 'तामिस्रं). —^{१३})
 K_{2, 4, 5} B₆ D_{1, 3, 5, 6} तामिश्रः (K₆ 'श्रं); B₁₋₄ D₁
 D₁ D_{2, 4} G₂ तामिस्रः; T₂ G₁ तमिस्रः.

34 ^{१४}) S₁ K_{1, 3} B₅ पापतो; K_{2, 6} D₂ T₁ भवतो;
 B_{1, 2} D₂₋₆ C₁ पाकतो; B_{3, 4} भवतां; D₁ वर्णतो
 (for भावतो). —^{१५}) K₅ जातितश्; G₈ योनिभिश्
 (for 'तश्). B_{4, 5} सत्त्वतः. D₃ योनिश्चैव च तत्त्वतः.
 —^{१६}) K₄ D_{1, 5, 6} सर्वमेव; T G_{1, 2} सर्व (G₁ 'म) मेकं;
 G₃ 'तश्च (for 'मेतत्). S₁ K_{1, 3, 4} D₁ तु वो; K₆ तु
 मे (for तमो). K₂ विप्र. M_{1, 2} सर्वमेव मया विप्र (M₁
 'प्राः). —^{१७}) S₁ K_{1, 3, 4} D₁ D₁ वै (for वो).

35 ^{१८}) S₁ K_{1, 3} पश्यते (for बुध्यते). G₂ लोके
 (for साधु). —^{१९}) K₄ D₁ om. 35⁶⁰. —^{२०}) M₂ [ए]तान्
 (for [ए]तत्). S₁ K_{1, 3, 5} मन्यते (for पश्यति).
 —^{२१}) B₃ एतद्दो (for अतच्चे). S₁ यत् (for यस्).
 —^{२२}) T G₁ तामसं (for तमसस्). K_{2, 4, 5} B₁ D₁ T
 G_{1, 3} तच्च; B₃ D₁ तत्त्व-; M तनु (for तत्त्व-). D₆
 तमस्तत्त्वस्य लक्षणं.

36 ^{२३}) B₁ तमोगुणो. B_{2, 5} T₁ M_{1, 2} वा बहुधा;
 D₁ D₂₋₄ बहुविधाः; D_{5, 6} बहवो वः; G₈ ये बहवो
 (for वो बहुधा). K₂ G M [अ]नु- (for प्र-). K₄
 तमोगुणो बहुधा वः प्रकीर्तितो; D₁ 'णो वा बहुधा तु
 कीर्तितो; T₂ 'णा वा बहु यः सुकीर्तिता (sic). —^{२४})

३७

ब्रह्मोवाच ।

रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।
निबोधत महाभागा गुणवृत्तं च सर्वशः ॥ १
संघातो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ ।
ऐश्वर्यं विग्रहः संधिर्हेतुवादोऽरतिः क्षमा ॥ २
बलं शौर्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि ।
ईर्ष्येप्सा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३

वधबन्धपरिक्रेशः क्रयो विक्रय एव च ।

निकृन्त छिन्धि मिन्धीति परमर्मावकर्तनम् ॥ ४

उग्रं दारुणमाक्रोशः परवित्तानुशासनम् ।

लोकचिन्ता विचिन्ता च मत्सरः परिभाषणम् ॥ ५

मृषावादो मृषादानं विकल्पः परिभाषणम् ।

निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परितर्पणम् ॥ ६

परिचर्या च शुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः ।

K2.4 D4 तमसः (for च तमः). B1.2 परस्परं; B4 D01 परापरं (for 'वरम्'). —^a) K2.4 D1 T G1.2 M वि- (for प्र-). G3 स तामसात्सर्वगुणाद्विसुच्यते.

Colophon. — *Sub-parvan*: K2.3 T G1 M3.4 अनु-
गीता. — *Adhy. name*: K2.5 B D2-6 गुरुक्षिप्यसंवादः;
G3 तामसलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): Ś1 M4 (*inf. lin.*) 38; Dn1 D4 36 (as in
text); T1 28; T2 G2 M3.4 27; G1.3 37.
— *Śloka no.*: Dn1 36.

37

1 D4 M2 om. the ref. B4 D8 M3.4 ब्राह्मण (for
ब्रह्मा). —^a) Ś1 K D1 [5]हं सं; Dn1 D2-6 हि वः;
M1 भावं (for संह वः). —^b) Ś1 K1.3.4 D01 T2
G1.3 याथातथ्येन. K1 D3 सत्तम. —^c) D5.6 महा-
भाग. —^d) D5.6 गुणवृत्ते. B4 D01 तु (for च). B
D (except D1) राजसं (for सर्वशः).

2 ^a) B2 संघातः; B5 संघातो; Dn1 D5.6 संतापो;
M1.2 संयाता (for संघातो). G3 संयम्य रूपमाश्राय-
—^b) K4 D1 सुखं दुःखं. M1.2 हितालसौ (for हिमा-
तपौ). T सुखदुःखे (T1 'खा')भिमानिता; G3 'खौ' हिता-
हितौ (sic). —^c) K4 विग्रहः; T M1.4 निग्रहः (for
वि). K2 संघेर; K4 D1 संधिः; T2 G2.3 सिद्धि-
G1 M2.3 ऐश्वर्यनिग्रहः संधिर्. —^d) K5 हेतुवादो; D5
'वादी'. K1 D1 हेतुवादारतिः क्षमा.

3 ^a) K5 बलैः शौर्यं; T2 बलशौर्यं; G2 बलं कार्यं;
M1.2 बलं शौर्यं (sic). K4 G1 दोषो; M1.2 दोष-
(for रोषो). —^b) Ś1 K1 कलहा (for 'हाव'). —^c)
K2.4 D1 ईर्ष्येप्सुः; B3 ईर्ष्येप्स्यै; D5.6 T1 G2 M1.2

ईर्ष्या च (T1 वा; G2 वै; M1.2 सा). K5 पैशुन्यं;
D (except D01 D1) पिशुनं. G1 ईर्ष्या ह्यपिशुनं युद्धं
(sic). —^a) K1.5 ममत्वं. K2 तापनं; D5 6 पालनं.
K4 D1 ममत्वमतिताप (D1 'पि')नं.

4 ^a) B2 वरबंधः; D8 वधवेध- (for 'बन्ध-'). G1
वधो बंधः परिक्रेशः. —^b) K2 T1 क्रयः; G3 क्षियो
(for क्रयो). —^c) Ś1 निकृन्तः; K1 नियतः; K2
Dn1 M3 निकृन्तः; T2 निकृते; M4 निकृन्धि (for निकृन्त).
K5 छिन्धि मिन्धीति वचनं; M1.2 निकृन्त मिन्धि छिन्धीति.
—^d) K4 D1 च क (K4 की)तिर्तः; G2 [उ]पकर्तनं;
G3 [अ]वकर्तनं; M1 [अ]पवर्तनं; M2.3 [अ]वकर्तनः.
D4.5 परवर्मावकर्तनं.

5 ^a) Ś1 K1.2 उग्र- (for उग्रं). K3 आक्रोशः; K4
D1 आक्रोशं. G3 उग्रताडनमाक्रोशः. —^b) K1.2 B1
परि- (for पर-). K4 B2 (marg.).s.4 Dn1 D2-6
M1-3.4 (*inf. lin.* as in text) चित्तानु; Bom. ed.
छिद्रानु- (for चित्तानु-). T G2.3 M4 (*inf. lin.*)
राग (T 'गि')ता (for शासनम्). G1 परिवृत्तानुरागिता-
— K4 D1 om. 5^c-6^b. —^c) K3 एवं (for लोक-).
T1 M1.2 om. (hapl.) विचिन्ता. K5 [अ]तिः; B1
[अ]त्मः; D (except D01; D1 om.) M3 [अ]नु- (for
वि-). —^d) G1 वत्सलः; M1.2 मारस्यं (for मत्सरः).
Ś1 K1.3.5 D (D1 om.) पालकं; G3 भावना (for
भाषणम्).

6 K4 D1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). T1 G1.3 M1.2
om. (hapl.) 6^{ab}. —^a) K2.5 मृषावाक्यं (for 'वादो').
T2 G2 M3.4 वृषाशाठ्यं (T2 मृषाशाठ्यं) मृषावादो. —^b)
K1 B1 T2 G2 M3 विकल्पः. K2.5 विकल्पपरिकरयनं.
M1 (*inf. lin.* as in text) परिहासो विभाषणं. —^c)
K1.3 निन्दास्तुतिः. —^d) G3 कृतवः (sic) (for प्रतापः).

व्यूहोऽनयः प्रसादश्च परितापः परिग्रहः ॥ ७
 संस्कारा ये च लोकेऽस्मिन्प्रवर्तन्ते पृथक्पृथक् ।
 नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ ८
 संतापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ।
 प्रदानमाशीर्षुक्तं च सततं मे भवत्विति ॥ ९
 स्वधाकारो नमस्कारः स्वाहाकारो वषट्क्रिया ।
 याजनाध्यापने चोभे तथैवाहुः परिग्रहम् ॥ १०

इदं मे स्यादिदं मे स्यात्स्नेहो गुणसमुद्भवः ।
 अभिद्रोहस्तथा माया निकृतिर्मान एव च ॥ ११
 स्तैन्यं हिंसा परीवादः परितापः प्रजागरः ।
 स्तम्भो दम्भोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम् ॥ १२
 द्यूतं च जनवादश्च संवन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ।
 नृत्तवादित्रगीतानि प्रसङ्गा ये च केचन ।
 सर्व एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः ॥ १३

Ś1 K1.3 हर्षणं; K2.3.5 B1 Dc1 D1 M1.2 -सर्पणं;
 B2 corrupt; B3 -सर्पवः (sic); Dn1 D2-6 -च (D4
 -च)र्षणं (for -सर्पणम्).

7 °) K1.8 G2 M [अ]थ; B3 [आ]त्मः; Dn1 D2-6
 [अ]नु- (for च). K5 परेषां चैव शुश्रूषा. —^b) Dc1
 नृणा सेवा (by transp.); G3 नैव नृणा. M3 व्यपा-
 श्रया. —^c) G3 M1.2 व्यूहो (for व्यूहो). K1 प्रसा-
 दश्च; K2.4 D1 प्रमो°. K5 स्नेहो मोहः प्रसादश्च. —^d)
 B1.2 D (except Dc1 D1) परिवादः (for "तापः").

8 °) K5 इति; G1 एव (for ये च). B5 लोके
 च; D (except Dc1) लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). —^b)
 D8 नृषु (for the second पृथक्). —^c) K2.3 (before
 corr.).⁵ D1 द्रव्येषु; K4 (by corr.) दिव्येषु (for
 भूतेषु). D6 नारीभूतेषु द्रव्येषु; T G1.2 स्त्रीषु (T2
 G2 'रि)ग्रामभूतेषु; M3.4 (inf. lin. as in text) त्रिषु
 वर्षेषु भू. —^d) K2.5 D1 भूतेषु; D6 तथा तु; M1.2
 द्रव्ये च (for द्रव्येषु). T1 च वनेषु; T2 च रसेषु (for
 शरणेषु).

9 °) K2.3 B2.4 T M1.2 प्रत्य (B2 'ल)यश् (for
 स्प्र). —^b) Dc1 व्रतानि; T1 G1.2 व्रतादिः; M3
 व्रता वि- (for व्रतानि). K2 यथोः; K4 B1.2 D1 तथा
 (for च ये). T2 प्रायश्चित्तं च संगलं (of. post. half of
 76*). —^c) G2 प्रधानम्; M3 प्रमोदम्; M4 प्रमा-
 दम् (for प्रदानम्). G3 प्रसादशीलयुक्ताश्च; M1.2 प्रसाद-
 माशुक्तश्च (sic). —^d) K2 भविव्यति (for भवत्विति).
 — For 9^{ad}, K5 B D (except D1) subst.:

76* आशीर्षुक्तानि कर्माणि पौतानि विविधानि च ।

10 °) Dn1 D2-6 स्वाहाकारो; T2 स्वधाकार- (for
 'कारो). K2.3 D1 वषट्कारः (for नमस्कारः). —^b)
 Dn1 D1-6 स्वधाकारो; T2 M स्वाहाकार. K2.4 D1
 नमस्क्रिया; K5 मखक्रिया (for वषट्क्रिया). —^c) K4
 M4 यो (M4 य)जनाध्यापने; D3.6 याजनाध्ययने; D1
 M1.2 यात (D1 'ज)नाध्ययना (sic). —^d) K1 [आ]ह

(for [आ]हुः). Ś1 K (except K3) M प्रतिग्रहं. B Dn:
 D2.3.5 T2 यजनाध्ययने अपि (B1.2 °ने तथा; T2 °नेपि
 च); Dc1 यजनाध्यापनेष्वपि; D3 यजनाध्ययनादपि;
 D6 याजनाध्यापने अपि. — After 10, B Dc1 Dn1
 D2-6 T2 ins.:

76* दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम् ।

[Dc1 प्रतिग्रहश्च; T2 'ग्रहं. T2 प्रायश्चित्तं च संगलं (for
 the post. half).]

11 °) G3 प्रतिग्रहम् (for इदं मे स्याद्). —^b) D5.6
 मोहो; T1 G2 रजो (for स्नेहो). — K5 om. 11^{cd}.
 —^c) K5 अनु- (for आभि-). B1.2 च माया च; D6
 T2 तथा मोहो (for तथा माया). M1.2 अभिलोमाथ
 माया (sic). —^d) M1.2 निर्वृतिर्दू; M3 निर्वृतिर्दू.
 K2.4 D1 निर्वृत्त (K2 विह्वलित्तिरे (K2 'मे)व च.

12 °) K2 D1 स्तैन्य-; D3 दैन्यं; T G M3.4 स्तैयं
 (for स्तैन्यं). M1.2 हिंसा (for हिंसा). K5 Cnp परि-
 वादः; B1-4 Dc1 परी (Dc1 'रि)तापः; B5 Dn1 D2-6
 जुगुप्सा च (for परीवादः). —^b) B1-4 Dc1 T2 G2
 परी (B2.4 Dc1 'रि)वादः; G3 हितिक्षा च (for परि-
 तापः). K4 D1 प्रजायते (for 'गरः). —^c) K1 क्षंभो
 दंभो; K2 दानं दर्पो; K4.5 B5 D (except Dc1) T
 G M3.4 दे (M4 डे)भो दर्पो; M1.2 स्तंभो डंभो (for
 स्तम्भो दम्भो). B1-3 च; T G [s]ति- (for स्थ).
 —^d) Ś1 K4 D1 शक्तिः (for भक्तिः). Dc1 प्रमोहनं.
 K5 शकस्य प्रीतिमोदनं.

13 °) K3 जनवादश्च; K5 Dn1 D2.3.6 'वादः; T1
 दानवादश्च (for जनं). —^b) Dc1 corrupt. D6
 संवाधाः; M1.2 संबधनाः; M3 संबध- K5 त्रयः; T
 च ते (for च ये). G1 संबधाः स्त्रीकृतावले (sic). —^c)
 K1 यत्तु; K2.4.5 नृत्त- (for नृत्त-). B D नृत्तवादि-
 त्रगीतानां (D1 'नि). —^d) M1.2 प्रसंगे. K3.5 T G1
 M1.2 न (for च). G3 प्रसंगो येन केनचित्. —^e)
 M2 गुणान्. K4 Dn1 D1-4 M2 विप्र (for विप्रा).

भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः ।
 त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥ १४
 कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः ।
 अर्वाक्स्तोतस इत्येते तैजसा रजसावृताः ॥ १५
 अस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
 प्रेत्यभाविकमीहन्त इह लौकिकमेव च ।

ददति प्रतिगृह्णन्ति जपन्त्यथ च जुह्वति ॥ १६
 रजोगुणा वो बहुधानुकीर्तिता
 यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
 नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
 स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

ब्रह्मोवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ।

सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ १
 आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च ।

—^१) K₆ B_{1.2} G₈ प्रति-; M_{1.2} प्रति- (for संप्र-).
 K_{1.8} राजसः संप्रकीर्तितः.

14 ^a) K₁ भविष्यानां; D₁ व्यामो. —^b) K₂ S
 (except M_{1.2}) भूतानां (for भावानां). K_{1.3.5} D_{1.2}.
 5.6 M_{3.4} (inf. lin. as in text) भुवि भावना; T
 G_{1.8} भव्यभावनाः (T₁ वनां; T₂ वना; G₈ विनां);
 G₂ भूतभावनः; M_{1.2} भूतिभावना. —^c) Ś₁ K_{1.8}
 विवर्ण- (for त्रिवर्ग-). B₁ त्रिवर्गो नियतो नित्यं. —^d)
 K_{2.4} B₁ Dn₁ धर्मार्थौ. K₈ G₈ M_{1.2.3} (sup. lin.)
 एव च (for इत्यपि).

15 ^a) M_{1.2} प्रमोदन्ति. — K₂ om. (hapl.) 15^b-16^a.
 —^c) Ś₁ K₈ मध्यस्तोतस; K_{1.4} D₁ मध्यश्रोतस; B_{1.8}
 D_{2.6} अर्वाक्श्रोतस. —^d) K₄ D₁ T G_{1.8} M_{1-3.4} (inf.
 lin.) ते जना; K₅ B₃₋₅ D₁ Dn₁ D₂₋₆ G₂ मनुष्या;
 B_{1.2} राजसा (for तैजसा). Ś₁ K₈ रजसावृतः; B₃ T₂
 G₂ M_{1.2} राजसावृताः (T₂ साः स्मृताः). M₄ लोकास्ते
 तैजसावृताः.

16 K₂ om. 16^a (cf. v. 1. 15). —^a) B₂ T₁ G₁
 तस्मिँल्ल. — M_{1.2} om. (hapl.) 16^b. —^b) Ś₁ T₁ G₁
 जायमानः. D₁ om one पुनः. —^c) K₄ D₁ प्रति- (for
 प्रेत्य-). K₃ G₁ भावकम्. K₃ एहंतः; B_{1.2} ऐहंतः;
 T₁ G_{2.8} M_{3.4} इच्छंतः; T₂ इच्छन्ति; G₁ इच्छन्तं. —^d)
 Ś₁ K_{1.8} B₈ पा (K_{1.8} प) रलौकिकम्; K_{2.4} D₁ ऐहिलौ;
 B_{1.2.4.5} Dn₁ D_{2.4-5} G₂ ऐहं; D₃ एते लौ; G₁
 प्रीहलौ. G₈ ऐहलौकिकमेव च. — For 16^c, K₅
 subst.:

77* प्रेत्यभावकर्षी सिद्धिमीहन्ते राजसा जनाः ।

—^a) Ś₁ K₄ D_{1.2} ददति; D₁ D_{4.8} ददाति; G₈
 दानानि. K₂ D₃ गृह्णाति. —^१) K₁ जायन्ति; T G
 तृप्यन्ति; M₃ तृप्यन्ति; M₄ तृप्यन्ते (for जपन्ति). T₂
 G₁ [अ]पि (for [अ]थ). K₄ D₁ जपं (K₄ थं) त्वथ जुह्वं-
 ति च; B Dn₁ D₂₋₆ तर्पयन्त्यथ (B₁ ति च) जुह्वति (D₁
 थ); M_{1.2} ***थ च जुह्वते.

17 ^a) K₁ राजो गुणः. Ś₁ K_{1.8} वै; K₂ (also as
 in text). 5 मे; M_{1.8} वा (for वो). K₂ बहवो (for
 बहुधा). Ś₁ K_{1.8} B₃₋₄ D₁ प्र- (for [अ]नु-). D₁
 राजो गुणानां बहवो यथावद्. —^b) K_{8.4} D₁ om. च.
 D₁ उक्ते तथा ते गुणवृत्तमेव. —^c) B_{3.4} D (except
 Dn₁ D₁) T G₁ [स]पि (for हि). K_{1.8} वेदयते (for
 वेद गुणान्). T₂ G₁ M_{3.4} transp. गुणानिमान् and
 सदा. M_{1.2} बहून् (for सदा). —^d) Ś₁ K_{1.8} B_{1.2}
 प्र- (for वि.).

Colophon om. in K₃. — Sub-parvan : K₃ T
 G_{1.8} अनुगीता. — Adhy. name : K₂ B Dn₁ D₁₋₆
 गुरुक्षिप्यसंवादः; D₁ गुरुक्षिप्यसंवादे रजोगुणः; G₈ राज-
 सगुणानुवर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Ś₁ M₁ (inf. lin.) 39; B₂ Dn₁ 37 (as in text);
 D₄ 35; T₁ 29; T₂ G_{1.2} M_{3.4} 28; G₈ 38; M_{1.2}
 27. — Śloka no.: Dn₁ 19.

38

☞ M_{1.2} read this adhy. twice.

1 Ś₁ K₁ om. the ref. K_{2.4} D₁ M₃ ब्राह्मण (for
 ब्रह्मा). —^a) G₈ ततः (for अतः). —^b) M_{1.2} (both

कार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धानता ॥ २
 मा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
 क्रोधश्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३
 मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवा मुधा श्रमः ।
 एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ ४
 निर्ममो निरहंकारो निराशीः सर्वतः समः ।
 अक्रामहत इत्येष सतां धर्मः सनातनः ॥ ५

विश्रम्भो हीस्तितिक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता ।
 आनुशंस्यमसंमोहो दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ ६
 हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तता ।
 शान्तिकर्म विशुद्धिश्च शुभा बुद्धिर्विमोचनम् ॥ ७
 उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ।
 निर्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिक्रीतधर्मता ॥ ८
 मुधा दानं मुधा यज्ञो मुधाधीतं मुधा व्रतम् ।

first time) द्वितीयं. K₁ D₁ तृतीयं गुणसंज्ञितं. —^o) M_{1.2} (both first time) शृणु (for सर्वं). K₈ नित्यं (for लोके). —^a) K₈ स तं (for सतां). K₄ D₁ सर्वम् (for धर्मम्). K₂ अनुत्तमं (for अनिन्दितम्). K₈ सतां धर्मसमन्वितं.

2 ^a) D₁ आनन्दं. —^b) Ś₁ K D₁ D_{8.6} प्रकाश्यं (K₈ 'शः'). —^o) K₂ M₄ असंरम्भं.

3 ^a) Ś₁ K₈ M_{1.2} (last two first time) धृतिर (for धृतिर). —^b) K_{2.8} समता (for स). —^c) D₈ om. 3°-4°. —^o) K₂ D₁ D_{2.6} [अ]नुसूया (sic) (for [अ]नं). —^a) T₂ G₈ दाक्ष्यं; G₂ दक्ष्यं. K₄ M₂ (first time). 4 पराक्रमं.

4 D₈ om. 4° (of. v. 1. 3). —^a) K_{1.2} B_{1.8.4} D₈ मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं; K_{8.4} D₁ G₈ मुदा ज्ञा (D₁ दा) नं मुदा वृत्तं; M_{1.2} (both first time) मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं. —^b) D₁ मुधा (for the first मुधा). Ś₁ K_{1.8} D₁ मुधा (K₁ 'दा') श्रयः; D₈ (marg. as in text) मुदा श्रमः. K_{2.4} B_{1.2.4} मुधा सेवा मुधा श्रमः (K₂ B₄ 'धा' श्रयः); M_{1.2} (both first time) मुधा सेवा मुधा श्रयः. —^o) Ś₁ K_{1.8} ध्रुवं (for एवं). G₈ युक्त्य (for यो युक्तः). Ś₁ K_{2.8} B₈ युक्तधर्मः; K_{1.4} D₁ युक्तधर्मा; B₂ M_{1.2} (last two first time) धर्मयुक्तः (for युक्तधर्मः). —^a) K_{1.8} [s]चत्र (for समुत्र). K₈ D₁ D₂₋₄ T₂ [अ]ल्यतम् (for [आ]नल्यम्).

5 ^a) B₂ निर्मोहो (for निर्ममो). —^b) K₄ D₁ निराशः. K₈ संवृतः (for सर्वतः). G₂ निराशीः सर्वसमतः. —^o) K₂ हितः; B₂ (marg.) भूतः; G₁ व्याम (for हत). B₈ इत्येव; B₁ नित्येपु; D₁ इत्येषां (for 'प'). K₄ D₁ अक्रामहित इत्येते; B₈ D₁ D₂₋₈ 'भूत इत्येव (D₁ 'वं'); T₂ अकतैव्येत इत्येव.

6 ^a) K_{1.8} B₂ D_{2.4} S विश्रम्भो; B₁ विश्रम्भो. —^o) D₁ अनुशंस्यम्. K₈ अनुशंस्यमसंमोहं. —^a) K₁

D₈ यदा; T₂ यथा (for दया). K₁ D_{8.4} M_{1.2} (last two first time) पैशुनं; K₄ D₁ D₁ वै शुभं (for [अ] पैशुनम्).

7 ^a) B₁ चष्टिर् (sic) (for तु). K₂ विविस्ता (for विस्मयश्च). B₁ तु (for च). B₂ हर्षश्च विस्मयस्तुष्टिर् —^b) G₁ सार (for साधु). Ś₁ K₄ D₁ वृत्तयः; B₂ 1.5 D₁ D_{2-4.6} वृत्तता (for वृत्तता). —^o) G₈ M_{1.2} (last two both times). 3.4 ज्ञातिः. K₄ कर्मश्च (for कर्म वि). T₁ शुद्धश्च. B D (except D₁) T₂ ज्ञाति (D_{8.6} 'त') कर्म (B₄ D₂ 'र्मा') णि शुद्धि (D₁ सिद्धि; T₂ शुद्ध) श्र. —^a) K₈ S (except G₈; M_{1.2} second time) भावशुद्धिर् (for शुभा बुद्धिर्). Ś₁ K₁ B₁₋₈ विनोदनं; G₈ विमोहनं; M_{1.2} (both first time) विमोचनः. K₈ शुभाशुभविनोदनं.

8 ^b) K₈ त्यागाश्च. Ś₁ कीर्तिता (for सर्वशः). —^o) K₁ निर्ममत्वम् (for निर्मं). K₄ D₁ corrupt; G_{2.8} अनादित्वम्; M_{1.2} (both first time) 'शिष्टम्; M₈ अमानित्वम्; Bom. ed. अनाशीष्टम् (for 'शीष्टम्'). —^a) T corrupt. K_{2.4} D₁ अपरिकांतधर्मता; B_{1.2} अपरीक्षित; B₈₋₈ D₁ D₂₋₈ अपरि (B₈ 'री') क्षत; G₁ अनिक्रीतत्वम्; G₂ परिकीर्तितम्.

9 ^a) K₁ प्रदानानं; K₂ B₁₋₈ D₈ मुधा दानं; K₄ G₈ मुदा दानं; D₁ मधुदानं; G₁ मुधा नाम (for मुधा दानं). K_{1.2} B_{1.8} D₈ मुधा यज्ञो; K_{8.5} मुधा यज्ञं; G₈ मुदा यज्ञो (for मुधा यज्ञो). M_{1.2} (both first time) मुधा दानं मुधा यज्ञो. —^b) M₁ (first time) मुधा चित्तं; M₂ (first time) मुधाधीतं (for मुधाधीतं). M_{1.2} (both first time) मुधा (for the second मुधा). K_{1.2} B_{1.8} D₈ मुधाधीतं मुधा व्रतं; G₈ मुदाधीतं मुदा व्रतं. —^o) B_{1.8} D₈ मुधा; T₂ G₈ मुदा (for मुधा). K₄ परि (for प्रति). G₁ मुधा प्रतिगृहीतश्च; M_{1.2} (both first time) मुधा प्रतिग्रहं चैव. —^a) K₂ B_{1.8} D_{1.6} मुधा; G₈ मुदा (for the first मुधा).

मुधा प्रतिग्रहश्चैव मुधा धर्मो मुधा तपः ॥ ९
 एवंवृत्तास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्सत्त्वसंश्रयाः ।
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ १०
 हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका ह्यजरामराः ।
 दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्ततः ॥ ११
 ईशित्वं च वशित्वं च लघुत्वं मनसश्च ते ।
 विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव ॥ १२
 ऊर्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः ।

विकुर्वते प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः ।
 यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भजन्ते विभजन्ति च ॥ १३
 इत्येतत्सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः ।
 एतद्विज्ञाय विधिवल्लभते यद्यदिच्छति ॥ १४
 प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो
 यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
 नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा
 गुणान्स भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

K₁ G₈ मुधा; K₂ B_{1,3} D₆ सुधा (for the second मुधा). B₅ व्रतः (for तपः). M_{1,2} (both first time) बुधा धर्मो बुधा तपः.

10 ^a) Ś₁ K_{1,3} G₈ -विधास्तु; K_{2,4} D₁ -भूताश्च; B₈ D₆₁ -वृत्ताश्च (for -वृत्तास्तु). — ^b) Ś₁ K₁ सत्य-; T G₁ सर्व- (for सत्त्व-). — ^c) K₈ ब्राह्म- (for ब्रह्म-). D₄ -योनिस्थास् (for -स्थास्). — ^d) K₅ M_{1,2} (last two both times) वीराः (for धीराः). D₆₁ सत्त्व-; G₂ सर्व- (for साधु-). K₈ ते धीरान्साधुदर्शनः.

11 ^a) K₄ D₁ दत्त्वा; G₈ जित्वा (for हित्वा). B_{4,5} D₆₁ कर्माणि (for सर्वाणि). B_{1,2} M_{1,2} (last two second time). ⁴ हित्वा पापानि कर्मा (M₄ सर्वा)णि. — ^b) K₂ G₈ विशोका. B₅ D₆₁ D₂₋₆ [अ]थ मानवाः (for [अ]जरामराः). B₁₋₄ D₆₁ ग (B₁ श)तशोकाश्च मानवाः. — ^c) G_{1,3} दिव्यं. B_{1,2} M₁ (both times). ² (first time). ³ च ते; M₂ (second time) कृते (for तु ते). Ś₁ K₁₋₃ D₆ M_{1,2} (last two first time) वीराः (for धीराः). — ^d) K₄ D₁ कुर्वति. T₂ G_{1,2} M_{1,2} (last two second time). ^{3,4} स (for वै). M₄ तपस् (for ततस्). K_{4,5} D₆₁ D₂₋₆ तनूः; D₁ T G_{1,3} तपः (for ततः). B D₆₁ यद्येष्टं (B_{1,2} च्छं) कुर्वते तनूः (D₆₁ नृप).

12 D₆ om. 12-13. — ^a) Ś₁ ईशित्वा; K₄ D₁ G₈ ईशित्वं. — ^b) K₂ वशित्वं (for लघुत्वं). T₁ लघुत्वं चाश्रुतां तथा; T₂ G₁ त्वं चासतां तदा; G_{2,3} M_{1,2} (last two both times). ^{3,4} त्वं चाश्रुतां तथा. — ^c)

K₄ D_{1,5} विकुर्वतो (D₁ 'ते; D₆ 'ति); K₅ D₆₁ D₂₋₄ ये कुर्वति; M_{1,2} (both first time) विकुर्वतो. — ^a) K₃ त्रिदिवगाद्.

13 D₆ om. 13 (cf. v. l. 12). Ś₁ K_{1,3} repeat (without var.) 13^{ab} after 13^{ef}. — ^a) K₂ D₆₁ D_{1,3} -स्रोतस; G₁ M_{1,2} (last two first time) -रेतस (for -स्रोतस). K₅ ऊर्ध्वं श्रोतांसि इत्येता (sic). — ^b) K₄ D₁ वै सात्त्विकाः (for वैकारिकाः). — ^c) K₂ विकुर्वता; B D (except D₁; D₆ om.) 'वतः. K₈ [ए]व (for वै). — ^d) G₁ दिवं (for दिवं). K_{1,3} प्राप्तस्. D₆₁ om. one ततः. — ^e) G₂ M_{1,2} (last two first time) इच्छति. — ^f) K₁ G₂ भजते; D₆₁ G₈ भजति; D₆₁ D₂₋₃ M₁ (second time) लभते.

14 Ś₁ K_{1,3,5} transp. 14^{ab} and 14^{cd}. D₆₁ D₆ 5,6 om. 14^{cd}. — ^a) B₁ T G_{1,2} M (M_{1,2} both both times) transp. विधिवत् and लभते. Ś₁ G₈ लभ्यते. K₃ ईप्सितं (for इच्छति).

15 ^a) K₃ प्रकीर्तितः. K₃ सत्य-; T G_{1,2} M_{1,2} (last two first time) सर्व- (for सत्त्व-). B₂ om. (hapl.) from विशेषतो up to गुणा (in 15^e). — ^b) D₆₁ यथा यद् (for यथावद्). K₅ D₁ G₈ om. च. — ^c) Ś₁ K_{1,3} B₃ स सात्त्विकानिमान्; B₁ D₆₁ G₈ सदा गुणानिमान् (by transp.); D_{5,6} गुणान्सदेमान्. G₂ om.; M_{1,2} (both first time) शुभान् (for सदा). — ^d) Ś₁ K_{1,3} B₃ तु; K_{2,4} च (for स). K₄ स नरेन (for न गुणैः स). K₅ D (except D₆₁) भुज्यते.

३९

ब्रह्मोवाच ।

नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनेह सर्वशः ।
 अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १
 अन्योन्यमनुषज्जन्ते अन्योन्यं चानुजीविनः ।
 अन्योन्यापाश्रयाः सर्वे तथान्योन्यानुवर्तिनः ॥ २
 यावत्सत्त्वं तमस्तावद्वर्तते नात्र संशयः ।
 यावत्तमश्च सत्त्वं च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ३

संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः संघचारिणः ।
 संघातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ४
 उद्रेकव्यतिरेकाणां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
 वर्तते तद्यथान्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ॥ ५
 व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् ।
 अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ६
 उद्विक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् ।

Colophon. — *Sub-parvan* : K₂. 8 T G₁ M₁. 2 (last two second time). 3. 4 अनुगीता; K₅ D₈ ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name* : K₂. 8 B Dn₁ D₄. 5 M₄ गुरुशिष्य-संवादः; G₂ सत्त्वगुणवर्णनं; M₁. 2 (both first time) सार्विकवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś₁ M₄ 40; Dn₁ 38 (as in text); D₄ 36; T₁ 30; T₂ G₁. 2 M₁. 2 (last two second time). 3. 4 (sup. lin.) 29; G₃ 39; M₁. 2 (both first time) 28. — *Sloka no.* : Dn₁ 15.

39

1 K₂ om. the ref. K₃ D₁ M₃ ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^a) D₈ [ए]वं; T G₁. 2 M₁ वै (for [ए]-व). G₃ न मे शक्ता वृथा वक्तुं. — ^b) B₁. 2. 2 (marg. as in text) विस्तरेण (for पृथक्त्वेन). K₂. 4 D₁ च; Dn₁ D₂-6 G₂ M₄ [ए]व; T G₁ हि (for [इ]ह). — ^c) D₈ सर्वाणि (for दृश्यन्ते). K₄ D₁ अविच्छिन्ना न दृश्यन्ते. — ^d) B₁. 2 रजःसत्त्वमांसि च.

2 ^a) Ś₁ K₁. 3 B₄ अभिष (B₄ 'स) जन्ते; K₂ D₁ T G₁. 2 M₁-3 अनुषज्यं (K₂ 'ज' ते; K₅ 'सज्यन्ते; B₅ 'दृश्यन्ते; D₈ अन्वसज्जन्ते (sic); Dn₁ D₂-6 अथ र (D₈ 'पर) ज्यन्ते; G₃ अनुमुज्यन्ते (for 'षज्जन्ते). — B₂ om. 2^{6c}. — ^b) T G₁. 2 अन्योन्येन; G₃ 'न्यस्य; M त्वन्योन्यं च. D₅. 6 [अ]र्थं (for [अ]नु). Ś₁ K₁. 3 अन्योन्य-स्यानुवर्तिनः; B₁. 3. 4 D₈ तथान्योन्यानुजीविनः; Dn₁ D₂-4 ह्यन्योन्यं चार्थजीविनः (D₃ 'नं). — ^c) K₅ अन्यो-न्योपाश्रयाः; D (except D₁) G₃ 'न्यमा (G₃ 'स्या) श्रयाः. — ^d) Ś₁ K₁. 3 B₂ (marg.) -जीविनः; M₃ -वर्तिनं (sic) (for -वर्तिनः). T G₁ तथान्योन्येन जीविनः.

3 ^a) K₅ B₂. 8 D (except D₈ D₁) T₁ रजस् (for तमस्). — ^b) K₄ D₁ वर्धते. — ^c) K₁ तु पश्चात् (for तमश्च). — ^d) M₃ इव (for इह).

4 ^a) K₂ कुर्वते; K₃. 4 D₁ कुहते. — ^b) M₁. 2 संहिताः (for सं). Ś₁ K₁. 3 संगः; D₂-8 सहः; T₂ G₁ सर्वः (for संघः). M₃ (inf. lin.) चारिणः (for 'चा'). — ^c) K₄ D₁ संघशो; T₁ संभूतः (for संघातः). — ^d) D₈ D₃ वर्तते; D₈ वर्तते. M₃ हेत्वहेतुतः (for 'तुभिः). K₄ D₁ प्रवर्तते ह्यहेतुभिः.

5 ^a) Ś₁ K₁ व्यतिरेकानां; K₂. 5 B D₈ Dn₁ D₂-6 'रिकानां; T G₁. 2 'रेकेण (for 'रेकाणां). K₄ D₁ G₃ उद्विक्त (G₃ 'द्वैक) व्यतिरेकानां. — ^b) K₄ -वर्जितां (for -वर्तिनाम्). — ^c) K₃-5 B D वक्ष्य (D₁ वक्षः; D₈ चक्ष्य) ते (for वर्तते). B D₈ S यद् (for तद्). Ś₁ K₁-3 D₈ T₂ यथानूनं; B₃ G₃ यथा (G₃ 'दा) न्योन्यं; B₄ D₈ D₅. 6 यथान्यायं; G₁. 2 M₂-4 यदान्यूनं; M₁ यदन्यूनं (for यथान्यूनं). — ^d) K₅ अतिरिक्तं (for व्यति).

6 ^b) T G₁ शुभं (for भवेत्). — ^c) K₄ D₁. 6 तमो ज्ञेयः; M च (M₃ [अ]पि) सत्त्वं स्यात् (for रजो ज्ञेयं). — ^d) Ś₁ अतश्च; K₁ तमश्च; K₃ M रजश्च (for सत्त्वं). K₅ B D (except D₁) T G₁. 2 अल्प- (for चाल्पः). K₅ Dn₁ D₂. 3. 6 यथा; B D₈ D₄. 6 T G₂ तथा; D₁ भवेत्; G₁ तदा (for ततः).

7 Ś₁ K₁. 3. 4 G₁ om. (hapl.) 7-8. B₂ D₈ G₃ om. (hapl.) 7. — ^a) K₂ B₁ D₁ T M तु (for च). D₈ रजो (for रजो). — ^b) K₂ D₁. 3 -श्रोतोगतं. — ^c) D₄ T रजो (for तमो). — ^d) K₂ B₅ रजश्च (for सत्त्वं). B₁ Dn₁ D₁. 4-6 अल्प- (for चाल्पः).

मुधा प्रतिग्रहश्चैव मुधा धर्मो मुधा तपः ॥ ९
 एवंवृत्तास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्सत्त्वसंश्रयाः ।
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ १०
 हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका ह्यजरामराः ।
 दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्ततः ॥ ११
 ईशित्वं च वशित्वं च लघुत्वं मनसश्च ते ।
 विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव ॥ १२
 ऊर्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः ।

विकुर्वते प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः ।
 यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भजन्ते विभजन्ति च ॥ १३
 इत्येतत्सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः ।
 एतद्विज्ञाय विधिवल्लभते यद्यदिच्छति ॥ १४
 प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो
 यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
 नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा
 गुणान्स भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

K1 G3 मुधा; K2 B1.3 D5 मुधा (for the second मुधा). B5 व्रतः (for तपः). M1.2 (both first time) मुधा धर्मो मुधा तपः.

10 ^a) S1 K1.3 G3 -विधास्तु; K2.4 D1 -भूताश्च; B5 Dc1 -वृत्ताश्च (for -वृत्तास्तु). — ^b) S1 K1 सत्य-; T G1 सर्व- (for सत्त्व-). — ^c) K3 ब्राह्म- (for ब्रह्म-). D4 -योनिष्ठास् (for °स्थास्). — ^d) K5 M1.2 (last two both times) वीराः (for धीराः). Dc1 सत्त्व-; G2 सर्व- (for साधु-). K3 ते धीरान्साधुदर्शनः.

11 ^a) K4 D1 दत्त्वा; G3 जित्वा (for हित्वा). B1.5 Dc1 कर्माणि (for सर्वाणि). B1.2 M1.2 (last two second time). 4 हित्वा पापानि कर्मा (M1 सर्वा) णि. — ^b) K2 G3 विशोका. B5 Dn1 D2-6 [अ]थ मानवाः (for [अ]जरामराः). B1-4 Dc1 ग (B1 श) तशोकाश्च मानवाः. — ^c) G1.8 दिव्यं. B1.2 M1 (both times). 2 (first time). 8 च ते; M2 (second time) कृते (for तु ते). S1 K1-3 D5 M1.2 (last two first time) वीराः (for धीराः). — ^d) K4 D1 कुर्वति. T2 G1.2 M1.2 (last two second time). 3.4 स्म (for वै). M3 तपस् (for ततस्). K4.5 Dn1 D2-6 तनूः; D1 T G1.3 तपः (for ततः). B Dc1 यथेष्टं (B1.2 °च्छं) कुर्वते तनूः (Dc1 नृप).

12 D5 om. 12-13. — ^a) S1 ईशित्वा; K4 D1 G3 ईशित्वं. — ^b) K3 वशित्वं (for लघुत्वं). T1 लघुत्वं चाशुतां तथा; T2 G1 °त्वं चासतां तदा; G2.3 M1.2 (last two both times). 3.4 °त्वं चाशुतां तथा. — ^c)

K4 D1.5 विकुर्वतो (D1 °ते; D5 °ति); K5 Dn1 D2-4 ये कुर्वन्ति; M1.2 (both first time) विकुर्वतो. — ^d) K3 त्रिदिवगाद्.

13 D5 om. 13 (cf. v. l. 12). S1 K1.3 repeat (without var.) 13^{ab} after 13^{cd}. — ^a) K2 Dn1 D1.3 -श्रोतस; G1 M1.2 (last two first time) -रेतस (for -स्रोतस). K5 ऊर्ध्वं श्रोतांसि इत्येता (sic). — ^b) K4 D1 वै सात्त्विकाः (for वैकारिकाः). — ^c) K2 विकुर्वत्या; B D (except D1; D5 om.) °वन्तः. K3 [ए]व (for वै). — ^d) G1 दिवं (for दिवं). K1.3 प्राप्तस्. Dc1 om. one ततः. — ^e) G2 M1.2 (last two first time) इच्छति. — ^f) K1 G2 भजते; Dc1 G3 भजति; Dn1 D2-6 M1 (second time) लभन्ते.

14 S1 K1.3.5 transp. 14^{ab} and 14^{cd}. Dn1 D5.5.6 om. 14^{cd}. — ^a) B1 T G1.2 M (M1.2 both times) transp. विधिवत् and लभते. S1 G3 लभ्यते. K3 ईप्सितं (for इच्छति).

15 ^a) K3 प्रकीर्तितः. K3 सत्य-; T G1.2 M1.2 (last two first time) सर्व- (for सत्त्व-). B5 om. (hapl.) from विशेषतो up to गुणा (in 15°). — ^b) Dc1 यथा यद् (for यथावद्). K5 D1 G3 om. च. — ^c) S1 K1.3 B3 स सात्त्विकानिमान्; B1 Dc1 G3 सदा गुणानिमान् (by transp.); D5.6 गुणान्सदेमान्. G1 om.; M1.2 (both first time) शुभान् (for सदा). — ^d) S1 K1.3 B3 तु; K2.4 च (for स). K1 स नरेन (for न गुणैः स). K5 D (except Dc1) युज्यते.

३९

ब्रह्मोवाच ।

नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनेह सर्वशः ।
अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १
अन्योन्यमनुषजन्ते अन्योन्यं चानुजीविनः ।
अन्योन्यापाश्रयाः सर्वे तथान्योन्यानुवर्तिनः ॥ २
यावत्सत्त्वं तमस्तावद्वर्तते नात्र संशयः ।
यावत्तमश्च सत्त्वं च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ३

संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः संवचारिणः ।
संघातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ४
उद्वेकव्यतिरेकाणां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
वर्तते तद्यथान्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ॥ ५
व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ६
उद्विक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोमतं भवेत् ।

Colophon. — *Sub-parvan* : K₂, 8 T G₁ M₁, 2 (last two second time), 3, 4 अनुगीता; K₅ D₆ ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name* : K₂, 8 B Dn₁ D₄, 5 M₄ गुरुशिष्य-संवादः; G₂ सत्त्वगुणवर्णनं; M₁, 2 (both first time) सार्विकवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś₁ M₄ 40; Dn₁ 38 (as in text); D₄ 36; T₁ 30; T₂ G₁, 2 M₁, 2 (last two second time), 3, 4 (sup. lin.) 29; G₃ 39; M₁, 2 (both first time) 28. — *Sloka no.* : Dn₁ 15.

39

1 K₂ om. the ref. K₄ D₁ M₃ ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^a) D₆ [ए]वं; T G₁, 2 M वै (for [ए]-व). G₃ न मे शक्ता वृथा वक्तुं. — ^b) B₁, 2, 4 (marg. as in text) विस्तरण (for पृथक्त्वेन). K₂, 4 D₁ च; Dn₁ D₂-6 G₂ M₄ [ए]व; T G₁ हि (for [इ]ह). — ^c) D₆ सर्वाणि (for दृश्यन्ते). K₄ D₁ अविच्छिन्ना न दृश्यन्ते. — ^d) B₁, 2 रजःसत्त्वतमांसि च.

2 ^a) Ś₁ K₁, 3 B₄ अमिष (B₄ 'स)जन्ते; K₂ D₁ T G₁, 2 M₁-3 अनुपज्यं (K₂ 'जं)ते; K₅ 'सज्यन्ते; B₅ 'रज्यन्ते; D₆ 1 अनुवसजन्ते (sic); Dn₁ D₂-6 अथ र (D₆ 'पर)ज्यन्ते; G₃ अनुमुज्यन्ते (for 'षजन्ते). — B₂ om. 2^b). — ^b) T G₁, 2 अन्योन्येन; G₃ 'न्यस्य; M त्वन्योन्यं च. D₆, 6 [अ]र्थे (for [अ]नु). Ś₁ K₁, 3 अन्योन्य-स्यानुवर्तिनः; B₁, 3, 4 D₆ 1 तथान्योन्यानुजीविनः; Dn₁ D₂-4 ह्यन्योन्यं चार्थजीविनः (D₃ 'नं). — ^c) K₅ अन्यो-न्यापाश्रयाः; D (except D₁) G₃ 'न्यमा (G₃ 'स्या)श्रयाः. — ^d) Ś₁ K₁, 3 B₂ (marg.) -जीविनः; M₃ -वर्तिनं (sic) (for -वर्तिनः). T G₁ तथान्योन्येन जीविनः.

3 ^a) K₅ B₂, 8 D (except D₆ 1 D₁) T₁ रजस् (for तमस्). — ^b) K₄ D₁ वर्धते. — ^c) K₁ तु पश्चात् (for तमश्च). — ^d) M₃ इव (for इह).

4 ^a) K₂ कुर्वते; K₃, 4 D₁ कुर्वते. — ^b) M₁, 2 संहिताः (for सं). Ś₁ K₁, 3 संग-; D₂-6 सह-; T₂ G₁ सर्व- (for संघ-). M₄ (inf. lin.) -वारिणः (for -चा). — ^c) K₄ D₁ संघशो; T₁ संभूत- (for संघात-). — ^d) D₆ 1 D₃ वर्तते; D₆ वर्तते. M₄ हेत्वहेतुतः (for 'तुभिः). K₄ D₁ प्रवर्तते ह्यहेतुभिः.

5 ^a) Ś₁ K₁ -व्यतिरेकानां; K₂, 6 B D₆ 1 Dn₁ D₂-6 'रिक्तानां; T G₁, 2 'रेकेण (for 'रेकाणां). K₄ D₁ G₃ उद्विक्त (G₃ 'द्वैक) व्यतिरेकानां. — ^b) K₄ -वर्जितां (for -वर्तिनाम्). — ^c) K₂-8 B D वक्ष्य (D₁ वक्ष-; D₃ चक्ष्य)ते (for वर्तते). B D₆ 1 S यद् (for तद्). Ś₁ K₁-3 D₃ T₂ यथानूनं; B₃ G₃ यथा (G₃ 'दा)न्योन्यं; B₄ D₆ 1 D₅, 6 यथान्यायं; G₁, 2 M₂-4 यदान्यूनं; M₁ यदन्यूनं (for यथान्यूनं). — ^d) K₅ अतिरिक्तं (for व्यति^०).

6 ^a) T G₁ शुभं (for भवेत्). — ^c) K₄ D₁, 6 तमो ज्ञेयं; M च (M₄ [अ]पि) सत्त्वं स्यात् (for रजो ज्ञेयं). — ^d) Ś₁ अतश्च; K₁ तमश्च; K₂ M रजश्च (for सत्त्वं). K₅ B D (except D₁) T G₁, 2 अल्प- (for चाल्प-). K₅ Dn₁ D₂, 3, 8 यथा; B D₆ 1 D₄, 6 T G₂ तथा; D₁ भवेत्; G₁ तदा (for ततः).

7 Ś₁ K₁, 3, 4 G₁ om. (hapl.) 7-8. B₂ D₆ 1 G₃ om. (hapl.) 7. — ^a) K₂ B₁ D₁ T M तु (for च). D₆ रजो (for रजो). — ^b) K₂ D₁, 3 -श्रोतोमतं. — ^c) D₄ T रजो (for तमो). — ^d) K₅ B₃ रजश्च (for सत्त्वं). B₁ Dn₁ D₁, 4-6 अल्प- (for चाल्प-).

अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ७
 उद्विक्तं च यदा सत्त्वमूर्ध्वस्रोतोगतं भवेत् ।
 अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं तमश्चाल्पतरं ततः ॥ ८
 सत्त्वं वैकारिकं योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका ।
 न हि सत्त्वात्परो भावः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ १०
 तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् ।
 इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११

दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः संघचारिणः ।
 तमः सत्त्वं रजश्चैव पृथक्त्वं नानुशुश्रुम ॥ १२
 दृष्ट्वा चादित्यमुद्यन्तं कुचोराणां भयं भवेत् ।
 अध्वगाः परितप्येरंस्तृष्णार्ता दुःखभागिनः ॥ १३
 आदित्यः सत्त्वमुदिष्टं कुचोरास्तु यथा तमः ।
 परितापोऽध्वगानां च राजसो गुण उच्यते ॥ १४
 प्राकाश्यं सत्त्वमादित्ये संतापो राजसो गुणः ।
 उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५
 एवं ज्योतिःषु सर्वेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ।

B1.2 Dn1 D2.4-8 तथा; D3 यथा (for ततः).

8 Ś1 K1.8.4 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). K5 B5 D5 om. (hapl.) 8. —^a) D1 T G2.8 तु (for च). D4.5 रजः; T1 सदा (for यदा). —^b) B2.4 D1 ऊर्ध्व-श्रोतोगतं; D4.5 अध्वश्रोतो (sic). —^c) K2 B (B5 om.) D (D5 om.) तमो (for रजो). —^d) K2 B1-4 Dc1 Dn1 D1-8 रजश्; D4 सत्त्वश्; D5 सत्त्वम् (for तमश्). B3.4 Dc1 स्वरूपः; D5 अल्प- (for चाल्प-). B1.8 Dn1 D2-5 T2 तथा; G3 भवेत् (for ततः).

9 ^a) B Dc1 Dn1 D2.4 M3 वैकारिकी; D5.5 G5 'रिका; D5 चैकापि यो (sic). —^b) Ś1 प्रकाशिकः; K2 'शकं; K3 'शका; K4 'शनं; K5 M1.2 'शिता; D1 'ज्ञासाः (sic). — D1 om. 9°-10^b. —^c) B D (D1 om.) धर्मः; M2 भावं. —^d) B1 अत्र (for अन्यो).

10 = (var.) 6. 36. 18. D1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). —^c) K4 M3 -वृत्ति (M3 'त्त'स्था; K5 B1.4 T G1 M1.2.4 -युक्तास्तु; G2 -युक्ता हि (for -संयुक्ता). G3 जघन्ययोर्विद्युक्तास्तु. —^d) B1.2 नराः; D1 बलाः; D5 गुणाः (for जनाः). M3 अयो गच्छन्ति तामसाः.

11 ^b) D2-4 ब्राह्मणः. —^c) D1 [ए]ते (for [ए]वं). D1 om. (hapl.) वर्णेषु वि-. —^d) K1.3 निवर्तते; K2 S प्रव'; K5 निवसन्ति.

12 ^a) B1 ह; T G1.2 M च; G3 [ह]ह (for हि). —^b) K3 संग-; B2 T G1.2 सह- (for संव-). Dc1 D1 M4 (inf. lin. as in text) -चारिणाः (M1 'णः). —^d) B1-3.5 Dc1 Dn1 D2-6 पृथक्त्वेन (for 'क्त्वं न). K2.4 D1 अनु- (for नानु-). K2.4.5 D1.3-6 M1

13 ^a) B1.2 Dn1 D5.6 तु (for च). —^b) Ś1 K B1.4 (marg.).5 D1 कुचौराणां; B1 (marg.).2-4 Dc1 Dn1 D2-6 कुच (for कुचो). Ś1 T2 G1.2 M3 यथा; K1.8 वृथा; G3 M1.2.4 यथा (for भयं). M1.2 [अ] भवेत्; M4 (inf. lin.) भयं (for भवेत्). K5 Cn: कुतितं कर्म चरन्ति ते कुचराश्वोराः । K5 —^c) T1 अस्वगाः; T2 ऊर्ध्वगाः (for अध्वगाः). Ś1 K1-4 तप्यन्ते; D1 तप्यन्त (for -तप्येरंस्). —^d) Ś1 K D1 धर्मार्ता; B1-4 Dc1 दुःखार्ता (B2 'तौ); B5 Dn1 D2-8 उष्णार्ता; G3 वृषार्ता; M उष्णार्ता (for तृष्णार्ता). K4 D1 सुख- (for दुःख-). M1.2 -भोगिनः (for -भा').

14 ^a) B4 M1.2 आदित्यं; T1 'त्ये; M3 'त्यात् (for 'त्यः). M1.2 om. सत्त्वम्. B5 Dn1 D2-6 उद्विक्तं; T G1.2 उद्विष्टः. —^b) Ś1 K1-3.5 B1.2.5 D2 कुचौरास (B5 'रस्); B1 (marg.).3.4 Dc1 Dn1 D4 कुचरास्; D3 कुचोरास् (for कुचो). K3 B Dn1 D2-6 तथा (for यथा). M4 (inf. lin. as in text) क्रमं (for तमः). K4 D1 कुचौराश्च तथा तमः. —^c) K5 पथि तापो; D5 परितो यो. T2 [S]ध्वकामानां (for 'गानां च). —^d) K4 B D (except D5) T2 रजसो.

15 K5 om. 15^{ab}. —^a) Ś1 K2.4.5 D1 G3 M1-3 प्राकाशं (K5 'श्ये; G3 'श्यं) (for प्राकाश्यं). Dn1 D2-6 आदित्यः. —^b) K4 B D (except D5) M3 रजसो; G3 राजसा. Ś1 G2 गुणाः; K5 गुणे; M2 गुणं. —^d) Ś1 K1.5 B3 तमसस्. K4 S (except G3) तत्र; D2 तु स- (for तस्य).

16 ^a) Some MSS. ज्योतिषु; G3 स्मृतिषु. K3.4 D1 एवं योनिषु सर्वासु. —^b) K1.2.5 B1.4.5 D2-4.5 T1 G3 M निः; K2.4 D1 T2 G1.2 प्र- (for वि-). B1.2 त्रयो गुणाः (by transp.). — K4 Dn1 D2-4

पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ॥ १६
 स्थावरेषु च भूतेषु तिर्यग्भावगतं तमः ।
 राजसास्तु विवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७
 अहस्त्रिधा तु विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते ।
 मासार्धमासवर्षाणि ऋतवः सन्धयस्तथा ॥ १८
 त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्तते ।
 त्रिधा लोकास्त्रिधा वेदास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९
 भूतं भव्यं भविष्यच्च धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ।

प्राणापानाबुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २०
 यत्किंचिदिह वै लोके सर्वमेवैव तत्रिषु ।
 त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते अव्यक्ता नित्यमेव तु ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ २१
 तमोऽव्यक्तं शिवं नित्यमजं योनिः सनातनः ।
 प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥ २२
 अनुद्रिक्तमनूनं च ह्यकम्पमचलं ध्रुवम् ।
 सदसच्चैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।

repeat 16^{ad} after 20. — °) Ś1 K1 पर्यायेण; K5 (second time) ये च. K4 D1 नि; K5 Dn1 D2-5 (all second time) प्र; B1.2 तु (for च). — ^d) K5.5 (first time) Dc1 D5.6 (last two first time) यथा (for the first तथा).

17 °) K2.8 D (except D1.6) तु (for च). K5 B1.2.4 D (except D1) भावेषु (for भूतेषु). — ^b) Ś1 (before corr. as in text) पृथग्- (for तिर्यग्-). Dc1 भावेन तं (for भावगतं). K4 B1-3 D1-5 M5 मनः (for तमः). — °) Ś1 K1.3 D5 निवर्तते; D2.3 T G विवर्धते (for 'वर्तते'). K2.4.5 D1 रजसां तु विवर्धते. — ^d) K5 B2.3 G5 M स्नेहभावास्तु (G5 M1.2 'तु') सात्त्विकाः.

18 °) B1.2 च (for तु). — ^b) Dc1 om. त्रिधा रा. G5 तथा (for त्रिधा). — °) K5 B2-4 Dc1 मासा (for मास-). — ^d) B1 धातवः (for ऋतवः). G2 पङ्क्तिधास् (for सन्धयस्). G3 ऋतवः सिन्धवस्तथा.

19 °) Ś1 D5 धीयंते. — ^b) M4 यज्ञः. — °) T2 यथा (for the first त्रिधा). Ś1 K1.3.5 D5 लोकस्. K1 D (except Dc1) G2 देवास; G1 lacuna; M5 वेदस् (for वेदास्). — ^d) D1 om. (hapl.) त्रिधा विद्यास्. Ś1 K5 M4 विद्या; K2.4 देवास; Dc1 वेदास्; G3 सिद्धिस् (for विद्यास्). K4 D1 मतिः (for गतिः).

20 °) K2.4 B D T G भविष्यं (for 'प्यच्'). — ^b) K5 D3 धर्मार्थं (D3 'र्थः'). K2 B3 D (except Dc1 D1) एव च; B1.2 एव तु (for इत्यपि). — °) K1 प्राणोदानाव; T2 G2.8 प्राणा (G3 'णो') पान. — ^d) K (except K3) D1 T1 G1.2 om. [अ]पि. D2.5.6 [ए]तद् (for [ए]त). K5 G5 गुणास्त्रयः (by transp.); B1.2 द्वि (B3 त्रि) धा गुणाः. — After 20, K5 Dn1 D2-5 repeat 16^{ad}.

21 °) B1.2.5 लोके च; B3.4 D (except Dn1

D1) T1 लोकेस्मिन् (for वै लोके). — ^b) K2.8 corrup Ś1 K1 हि; D2.3 तु (for तत्). K4 D1 सर्वमेव त त्रिषु; Dn1 D5.6 'मेते त्रयो गुणाः; D2-4 'मेतेषु त्रिषु. — K4 om. 21^{ad}. — °) K5 प्रवर्धते. — ^d) K5 ह्यव्यक्तान्; B D (except D1) T G ह्यव्यक्ता; M ह्य (M5 अ) व्यक्तं (for अव्यक्ता). D1.4 व्यक्तम् (for नित्यम्). K2 तत्; D1 T G1.8 च (for तु). K1 अव्यक्तमिति नैव तु. — °) M1.2 सतां (for सत्त्वं). — ^d) K2 T G1 गुणः सर्वः; B5 गुणसंगः; M1.2.4 गुणः सर्गः. D1 गुणाः सर्गाः सनातनाः.

22 °) K5 त्रयो; D1 तपो; T G तद् (for तमो). D5 [5] व्यक्ते. Ś1 शिवो नित्यम्; B5 D2.8 शिवं धाम (B5 नाम); D4 त्रिविधं म (sic); D5.6 धाम रजो (for शिवं नित्यम्). M तपो व्यक्तं (M5 'क्तः') शुभं नित्यम्. — ^b) Ś1 K1 अजे; K2 B Dn1 D2-4 रजो; K5-5 D1 अजो; D5.6 योनिः; G1 अजा; G5 मम (for अजं). K2.4 नित्यः; D3 नित्यं; D5.6 सत्त्वं; G1 -योनिं (for योनिः). Dc1 T2 G सनातनं. T1 अजेयं यत्सनातनः. — °) Hypermetric. G3 विकार. B2-5 Dc1 लयः; D5 स लयः; M प्रथमः (for प्रलयः). K5 प्रवृत्तिकारः प्रलयः; B1 लयो विकारः प्रकृतिः. — ^d) T G1 प्रभावः; M5 प्रधानः. K5 B4.5 Dc1 D2.4 प्रभवा-व्ययौ; G2 'वाप्ययं; G3 प्रलयाप्ययौ; M1.2 प्रथमा-व्ययौ (sic).

23 °) Ś1 K1 अनुद्रिक्तम् (sic) (for 'द्रिक्तम्). K2.4 D1 अनंतत्वम्; K5 अतंत्रत्वम्; Dc1 Dn1 D2.3.5.6 अनूनं वा. — ^b) Ś1 K1.3 Dn1 D2-5 G3 [अ]प्यकंप (D4 G3 'प्य') म्; K2.5 D1 अकंप्यम्; M [अ]प्यकल्प (M5 'ल्य') म् (for ह्यकम्पम्). K4 D1 अकंप्य (D1 'प') मतुलं ध्रुवं; T G2 व्यक्तमप्यम् (G2 'च') लं ध्रुवं; G1 [अ]व्यक्त-मप्यमलं ध्रुवं. — °) K4 D1 सत्त्वं (for सर्वम्). — ^d) Ś1 K1.3.5 मतन्त्रं त्रि; K2.4 D1 व्यक्ताव्यक्त- (for

ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ॥ २३
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्वाणि गतींश्च केवलाः ।

विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववि-
त्स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

ब्रह्मोवाच ।

अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः ।
आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १
महानात्मा मतिर्विष्णुर्विश्वः शंभुश्च वीर्यवान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ॥ २

पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन्ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं निगच्छति ॥ ३
सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्व व्याप्य स तिष्ठति ॥ ४
महाप्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्चितः ।

अव्यक्तं त्रि-). Ds परं (for स्मृतम्). —^a) Ś1 K1. 3
ज्ञेयानि वा प्रदेयानि.

24 ^a) T1 गुणानि. M2 तत्त्वको (for 'तो). —^b)
Gs सर्वाश्च; M1 नित्यात्म- (for सर्वाणि). K1. 3 गतींश्च
(sic); K4 D4 M2. 8 गतिश्च; G1 गतिं च. K1. 3
केवलः; B2 तत्त्वतः; Dc1 G1 M3 केवला (G1 'लां).
—^c) G1 अमुक्तः; G3 विमुच्य (for विमुक्त-). K5 G3
-देहं (for -देहः). K4 D1 प्रविभज्य (for 'भाग-). —^d)
K4. 5 D1 G8 अनामयः; Dc1 निराशयः (for 'मयः).

Colophon. — Sub-parvan : K2. 3 S (except G2)
अनुगीता. — Adhy. name : K2. 5 B Dc1 Dn1 D4-6
गुरुशिव्यसंवादः; G3 गुणव्यक्तिकथनं. — Adhy. no.
(figures, words or both) : Ś1 M1 (inf. lin.) 41;
Dn1 39 (as in text); D4 37; T1 31; T2 G1. 2
M 30. — Śloka no. : Dn1 26.

40

1 K3 गुरुरः; K4 D1 M3 ब्राह्मण (for ब्रह्मा).
—^b) D3 महातेजा (for 'नात्मा). T2 महागतः; G2
महीपतिः. —^c) G3 अदिर्गुणानां (for आदिर्गु). D3
गुणानां च सर्वेषां (submetric). —^d) Ds. 6 प्रथमं.

K4 D1 गतिरः; Cv विभुर

(for मतिर). B2. 3 D4 जिष्णुरः; Cv विष्णुर (as in
text). —^b) K2. 4. 5 D1 विश्वः; B1. 4. 5 Dc1 Dn1
D2. 3. 5. 6 जिष्णुः; B2. 3 D4 विष्णुः; T G विभुः (for
विश्वः). K2. 4 D1 स (for च). —^c) D3 बुद्धिः (for
बुद्धिः). M प्रलोपलब्धिः (M4 'ब्धी)श्च तथा (sic). —^d)
T G संवित्; M बुद्धिः (for तथा). K4 D1 क्षातिरः;
T2 ज्ञातिरः (for ख्यातिर). K1 धृतिः; K2 स्मृतिरः;
K5 M1. 2 श्रुतिः (for धृतिः). K2 धृतिः; D3 मतिः
(for स्मृतिः).

3 ^a) K1 -वाचकः; M1. 2 -वाचकः. D3 पर्यायि-
वाचकः शब्दो. —^b) K4 D1 महात्मा च (for 'नात्मा').
Ś1 K1 B4. 5 विभाव्यते; K5 G3 विभो (G3 'वा)ध्वने; G1
विभावत (for 'व्यते). — D2 om. 3^c-4^b. —^c)
D1 तां जानन्; T2 G2 M4 तज्ज्ञानाद् (M4 'नं) (for
तं जानन्). K4 D1 विद्यां (for विद्वान्). G3 तं ज्ञाना-
ब्राह्मणो वेत्ति. —^d) K2. 4 D1 मोहमधिः; Dc1 संमोहं
निः; G2 अत्र मोहं न; G3 M1 (inf. lin.) च मोहं नि-
(G3 न) (for प्रमोहं नि). K1 Dn1 Ds-6 T1 प्रमोहं
नाधिग (T1 नैव ग)च्छति; B न संमोहं (B1. 2 मोहं च)
नियच्छति.

4 Cf. 6. 35. 13; 14. 19. 45^{ab}. D2 om. 4^{ab} (cf.
v. l. 3). —^a) K2. 4 D1 -पादांतं (K2 'तः); D4
-पादाश्च; T G1 -पादं च. —^b) K3 D1 T G1. 3 -शिरो-

णेमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ५
 बुद्धिमतां लोकाः संन्यासनिरताश्च ये ।
 अनिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ ६
 नवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।
 तन्नमनसो धीरा निर्ममा निरहंकृताः ।
 मुक्ताः सर्व एवैते महच्चमुपयान्ति वै ॥ ७
 त्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् ।

स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ।
 विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥ ८
 एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं
 नरः पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
 हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं
 स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

मुखं. — °) K₄ D₁ T G_{1.3} -श्रुतिमल (for 'माल').
 K_{1.3} M सर्वतःश्रुतिरालोकः (M₃ 'काः'). — °) K_{2.4} B₃
 D₁ आहृत्य; K₅ आश्रित्य (for व्याप्य स). S₁ K_{1.3}
 [अधि; T G₁ [अ]व- (for स). G₁ -तिष्ठते.

5 °) K₁ -प्रसुर्वि-; K₃ B_{1.2.5} D_{n1} D₂₋₃ T G_{1.3}
 -प्रभावः; K₄ D₁ -प्रभार्ति-. G₂ महान्प्रभावः पुरुषः. — °) S₁ K_{3.5} D_{n1} D₂₋₃ निश्चितः; K₂ D₁ विस्मृ (K₂ 'सृ')-
 तः; B_{1.2} [अ]धिष्ठितः; B₃₋₅ निःसृतः; D_{ci} निःस्मृतः;
 T G₁ निष्ठितः; G₂ मिश्रितः; Madras ed. संश्रितः (for
 नि'). K₄ सत्त्वस्य हृदि विस्मृतः; G₃ सर्व व्याप्य स
 तिष्ठति (= 4^d). — °) S₁ ईशानो; D_{ci} आशानो; T₂
 ईशान्यो. K₃ एव यः (for अव्ययः).

6 °) S₁ अत्र; K₄ तत्त्वं; D_{5.6} येन; T G_{1.2} ये
 तु; G₃ स तु (for तत्र). K₃ D (except D₁) बुद्धिविदो
 (for 'मतां'). B₁₋₃ D (except D_{ci} D₁) G₃ लोके.
 K_{1.3} अत्र बुद्धिगता लोकाः; M ये तु बुद्धतमा लोके. — °) B
 D_{ci} D_{n1} D₂₋₃ सन्नाव- (for संन्यास-). K₄ D₁
 सत्यासन्नतराश्च ये. — °) D₅ ध्यायिनो. — °) D₃ सम्य-
 वसत्या (for सत्यसंधा).

7 °) D_{ci} om. च. — K₄ D₁ om. 7th. — °) G₃
 न लुब्धा (for अलुब्धा). S₁ K_{1.3} गत- (for जित-).
 — °) G₃ वीरा; M₄ युक्ता (for धीरा). — °) K_{1.3}
 निर्दमा; D₃ निर्ममो. K₁ D₅ निरहंकृतः; B_{1.2} T G_{1.3}

M_{1.2.4} 'क्रियाः. — °) B₁ च; B₁₋₅ D_{n1} D₂₋₄ [उ]त;
 D_{ci} D_{5.6} ते (for वै).

8 °) K₂ आत्मना. K₄ D₁ आत्मानमात्मना वेद.
 — °) K_{1.2} पुण्यं. K₃ उत्तमं. — K₅ B₃₋₅ D_{ci} D₃
 read 14. 42. 1-3 (B₃₋₅ D_{ci} D₃ repeating 14. 42. 1
 in its proper place) after 8th; while B_{1.2} D_{n1}
 D_{4.5} read the same after 8th, repeating it in its
 proper place. — °) B₂₋₄ D_{ci} -भूतेषु (for -लोकेषु).
 — °) B_{1.2} उप- (for अधि-). — °) K₂ विष्णोर् (for
 विष्णुर). K₄ D₁ -सर्वेषु (for -सर्गेषु).

9 °) B₂ तु (for हि). K₁ गुहामयं; K₂ गुणादयं;
 T₁ महा (for गुहा). K₃ M₂ प्रभुर; K₄ D₁ परं;
 K₅ विशुं (for प्रभुं). — °) B D_{n1} D₂₋₃ परं; D_{ci}
 रवं; G₃ नवं; M₄ हरिं (for नरः). K₁ पुराणः; D₅
 पुराण-. K₁ पुरुषो. — °) D_{5.6} बुद्धिमयं (for 'मतां').
 K₄ D₁ गतिः. — °) D_{n1} सु- (for स). B₃ D_{ci} om.
 (hapl.) बुद्धिमान्. D₃ सर्वम् (for बुद्धिम्).

Colophon om. in D_{ci} S. — Sub-parvan : K_{2.3}
 अनुगीता. — Adhy. name : B D_{n1} D_{2.3.5.6} गुरु-
 शिष्यसंवादः. — Adhy. no (figures, words or both) :
 S₁ 42; D_{n1} 40 (as in text); D₁ 38. — Sloka
 no. : D_{n1} 13.

ब्रह्मोवाच ।

य उत्पन्नो महान्पूर्वमहंकारः स उच्यते ।
 अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १
 अहंकारश्च भूतादिवैकारिक इति स्मृतः ।
 तेजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजापतिः ॥ २
 देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् ।
 अहमित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ३

अध्यात्मज्ञाननित्यानां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सनातनः ॥ ४
 अहंकारेणाहरतो गुणानिमा-
 न्भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् ।
 वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते
 स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ ५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

41

 Ks om. this adhy.

1 Ks गुरुः; Ks Ds ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a)
 Śs Ks Gs यदुत्पन्नो; Ks Ds उत्पन्नो हि (for य उत्पन्नो).
 —^b) Bs अहंकारः. —Ks Ds Gs om. (hapl.) 1^{cd}.
 T1 om. 1^a-2^a.

2 T1 om. 2^a (cf. v. l. 1). —^a) Ms (inf. lin.)
 अहंकाराच्. Ks स; Cv तु (for च). B1 भूतानि
 (for 'दिर'). —^b) Ks Ds विकारिक; Cv वै (as in
 text). T Gs स्मृतिः. —^c) Ks Bs Dn1 M Cv तैज-
 सश्च. Ms धातुः; Cv धातुः (as in text). —^d) B
 (except B4) प्रजापतेः; Dn1 D2-6 यते; Cv पतिः
 (as in text).

3 ^a) Ks लोके (for देवो). Ks Ds देवानां प्रभवे
 लोके. —^b) T1 om. from मनसश्च up to भूतादि (in
 5^b). Gs कृतः सर्गश्च (for मनसश्च). Ks, 4 Ds विभाव-
 (Ks 'ग-'); Ds निलोक- (for 'त्रि'). —^d) Ks
 अभिधानं; Ks Ds इति मानः; Dn1 अहमंता; Ds, 6
 अभिमानो; T2 Gs मानः; Gs सत्ता (for 'मन्ता').

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). M1, 2 om. 4. —^a)
 Ks, 4 Bs Dn1 D1-6 Ms नृसानां (for -नित्यानां).

B1, 2, 4, 5 Dn1 अध्यात्मज्ञान (Dn1 'भाव') नृसानां; Gs
 'ज्ञानिनां तेषां. —^c) Ks मुख्यानाम्; Gs नित्या (for
 'सिद्धा'). —^d) Śs Ks, 8 Bs धर्मः; Cv लोकः (as
 in text).

5 T1 om. up to भूतादि (in 5^b) (cf. v. l. 3).
 —^a) K1-3 B1 Ds, 6 M हरते (B1 Ds 'तो'); B2-5
 Dn1 [आ]हरते; T2 G [आ]रभते; Ms (inf. lin.) लभते
 (for [आ]हरते). Ks Ds महानहं वै हरते गुणानिमा-
 —^b) G2, 3 भूतादिदेव. Bs एव (for एवं). B1, 2 स
 सृजते; Gs भजते (for सृ). G1 तु; Gs तु (for
 स). Ks Ds भूतभृत्; B2 'वत्; Ms लोककृत्; Ms
 (inf. lin. as in text) भूतकं. —^c) K1-3 वैकारिकाः;
 B1 T G1, 8 'रिकं. Gs विचारितं (for विचेष्टते).
 —^d) T2 Gs स; M1, 2 तत् (for स्व). Śs मरुत्तथा;
 B1, 2 तथा जगत् (by transp.). Ds स्वतेजसे राजयते
 जगत्तथा.

Colophon om. in Ks. — Sub-parvan: Ks, 8 T
 G1 M1-3 अनुगीता. — Adhy. name: Ks B1-3, 6 Dn1
 D2, 3, 5, 6 गुरुशिष्यसंवादः; Dn1 गुरुशिष्यसंवादे अहंकार-
 वितनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Śs
 43; Dn1 Gs 41 (as in text); Ds 39; T1 32;
 T2 G1, 2 M 31; Ms (inf. lin.) 42. — Śloka no.:
 Dn1 5.

४२

ब्रह्मोवाच ।

अहंकारात्प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १

तेषु भूतानि मुह्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु ।

शब्दस्पर्शनरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ २

महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ।

सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ३

यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ४

ततः प्रलीने सर्वस्मिन्भूते स्थावरजङ्गमे ।

स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ५

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

क्रियाकारणयुक्ताः स्युरनित्या मोहसंज्ञिताः ॥ ६

लोभप्रजनसंयुक्ता निर्विशेषा ह्यकिंचनाः ।

42

1. Ks reads 1-3; B1,2 Dn1 D4,6 read the same for the first time and B8-5 Dc1 Ds read 1 for the first time, after 14. 40. 8^b. K4 D1 M4,4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a) B8 (second time) G1,8 प्रभूतानि (for प्रसू). K2,4 D1 अहंकारप्रभूतानि. —^b) Dc1 (first time) om. वै. —^c) K8 आकाशे; D4 (second time), 8 (first time) आकाश. —^d) T1 G1 पंचमः.

2 For the sequence in Ks and the repetition in B1,2 Dn1 D4,6, cf. v.1. 1. B8-5 Dc1 Ds read 2-3 after the first occurrence of 1. —^a) B1 (second time) तेषु (for तेषु). K4 B1 Dn1 (last two second time) D1,2,5,6 (second time) T1 G8 मुह्यन्ति; Ks B1 (first time), 2 (both times), 3-5 Dc1 Dn1 (first time) D4,4 (both times), 6 (first time) युज्यन्ते (for मुह्यन्ते). —^b) M2 भूतानि (for भूतेषु). — After 2^b, D4 reads 6^{ab}, repeating it in its proper place. D4 (second time) om. 2^{ab}. —^c) K4 स्पर्शेन; B1,2 (both second time) स्पर्शश्च; M8 स्पर्शेषु (for स्पर्शन). S1 भूतेषु (for रूपेषु). Ks B1,2 (last two first time), 3-5 Dc1 Dn1 (first time) Ds,6 (first time) ते शब्दस्पर्शरूपेषु.

3 For the sequence in Ks and the repetition in B1,2 Dn1 D4,6, cf. v.1. 1, and for the sequence in B8-5 Dc1 Ds, cf. v.1. 2. —^a) K4 D1 महाभूतं (for भूत). B1 (second time) विनाशाय; D4 (second time) विलासश्च; T G विकारान्ते (for विनाशान्ते). D2 महाभूतानि नश्यन्ति; M1,2 भूतानि नाशान्ते. —^b) Some MSS. प्रलये. B1,2 (both first time)

समुपस्थिते (for प्रत्यु). D4 (second time) जायते चोत्तरोत्तरं (cf. 4^a). — D4 (second time) om. 3^{ad}. —^c) Ds (second time) सर्वे (for सर्व). —^d) S1 उत्पत्स्यते; Dn1 (second time) Ds,6 (second time) अभ्युद्यते; Ds उद्यते (for उत्पद्यते). M1,2 लयं (for भयम्).

4 ^a) G2 तस्मात्सं- (for यद्यस्माज्). M2 ज्ञायते (for जा). S1 K1 तत्तु; K8 सर्व; M यत्र (for भूतं). —^b) K1,8 transp. तत्र and तत्. Ds,6 तत्तत्रैव (for तत्र तत्प्र). K2,4 D1 तत्तत्रैव प्रलीयते; Ks तत्तु तत्र प्रली. —^c) B8 मुह्यन्ति; D1 नीयन्ते. —^d) G2 चोत्तरोत्तराः.

5 ^a) K2 D8 T2 सर्वस्मिन्. Ks ततः प्रलीयते सर्व. —^b) Ks भूतं; M2 भूत (for भूते). Ds जंगमौ. —^c) B1 स्थितिमन्तः (for स्मृति). K2,6 T तथा; B8 सदा; G2 ततो (for तदा). S1 K1,8 स्मृतिमन्तस्तथा धीरा; B2 स्थितिमन्तः सदा धीरा; G8 स्मृतिवन्तः समा धीरा. —^d) K2 न जीयन्ते; M1,2 नाली (for न ली). G8 कथंचन (for कदा).

6 D4 reads 6^{ab} for the first time, after 2^{ab}. —^a) K8 शब्दस्पर्शौ; G8 शब्दस्पर्श. D4 (first time) च रूपं च (for तथा रूपं). —^b) Ds रस. B8 [5]थ (for च). Ds,6 पंचमं. —^c) S1 K D1,4 करण- (for कारण). B2,5 D2,8 नित्याः; G8 संत्राः (for युक्ता). B1,4 Dc1 Dn1 Ds,6 क्रियाक (Ds,6 याः क) रणनित्याः स्युर. —^d) G2 अनित्यो. G8 संस्थिताः (for संज्ञिताः).

7 ^a) K2,4 D1 मोहः; S (except M4) लोक- (for लोभ). Dn1 D2-6 M4 संभूता (for संयुक्ता). S1 K1,8 B1 लोभप्रजनने (K1 नं) युक्ता. —^b) K1 तु

मांसशोणितसंघाता अन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ७
 बहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपणवृत्तयः ।
 प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ८
 अन्तरात्मेति चाप्येते नियताः पञ्च वायवः ।
 बाह्यनोबुद्धिरित्येभिः सार्धमष्टात्मकं जगत् ॥ ९
 त्वग्घ्राणश्रोत्रचक्षुषि रसनं वाक्च संयता ।
 विशुद्धं च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ १०
 अष्टौ यस्याग्नयो ह्येते न दहन्ते मनः सदा ।
 स तद्वत् शुभं याति यस्माद्भ्यो न विद्यते ॥ ११

एकादश च यान्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः ।
 अहंकारप्रसृतानि तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः ॥ १२
 श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 पादौ पायुरुपस्थं च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३
 इन्द्रियग्राम इत्येष मन एकादशं भवेत् ।
 एतं ग्रामं जयेत्पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ १४
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ १५
 अविशेषाणि चान्यानि कर्मयुक्तानि तानि तु ।

(for हि). — °) Dc1 -संघातः; M4 -संवाधा (for -संघाता). — °) K2.4 D1 [अ]नु- (for [उ]प-).

8 °) T आत्मानम्. G3 इत्येताः. — K2 om. (hapl.) 8⁵-9^a. — °) G3 कूराः (for दीनाः). K3 -वत्सलाः; Bom. ed. -जीविनः (for -वृत्तयः). — °) T1 G2.3 प्राणा (G3 °णो) पान.

9 K2 om. 9^a (cf. v. l. 8). — °) K5 B2 D T G2.3 अंतरात्मनि; G1 °प्येति; Cv °मेति (as in text). S1 K3 वा (S1 व्या) प्येते; D3 नियताः; T1 चात्मेति; Cv चाप्येते (as in text). — °) D3 शरीरे; Cv नियताः (as in text). — °) S1 K1.3 स्वज्ञानोबुद्धिः; B3 बाह्यनोबायुर्. K2 [ए]तत्; B3 G3 [ए]ति (for [ए]भिः). Dn1 D3.5.6 बाह्यनोबुद्धिभिः सार्धम्. — °) Dn1 D5.6 इदम्; D3 एवम् (for सार्धम्). S1 K1 अष्टात्मजः; B2 °ष्टकं.

10 °) D3 -घ्राणे; M1.2 -प्राण- (for -घ्राण-). K5 त्वक्श्रोत्रं ज्ञानचक्षुश्च. — °) B Dc1 T2 M2 रसना. K5 B5 संयताः; B3 Dc1 T2 G2.3 संयुता. K4 D1 रसनं वाक्त्वचं तथा; Dn1 D2-6 रसना वाक्च संयताः. — °) S1 K1-3 B3 D1 बाह्यनो (for च मनो). — °) M1.2 बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी.

11 °) M2 [अ]ह्नयो (for [अ]ग्नयो). D4 तु (for हि). K4 [अ]ति (for [ए]ति). — °) S1 K1.3 G3 न दहति; K2 प्रदहंते (sic); K4 D1 प्रवहंते (for न दहन्ते). T1 G2 दहंत्येवं (G2 °व) क्रियाः सदा; G1 दहंते यं क्रिया-स्तदा; M1.2.4 दहंते मानसं स (M2 °सस्तः; M3 °सं त-दा; M3 दहंतेहं क्रियां सदा. — °) G2 न (for स). D5.6 transp. तद्वत् and स. K5 परं; M -सदो (for शुभं). — °) K4 B5 D (except Dc1) तस्माद्. D5.6 जायते (for विद्यते).

12 °) S1 एकादशे; K2 M1.2.4 °दशं. S1 (before corr.) S (except G2.3) तु; K2.3 [ए]व (for च). G1 चान्याहुर (sic). — °) K2.4 B D (except D3) अहंकारात्. — °) S (except G3) नामतः (for [अ]हं द्विजाः). K2.3 द्विजः; K4 D1 तव; K5 सदा (for द्विजाः). D5 प्रवक्ष्यामि महं द्विजाः (sic).

13 °) B3 Dc1 S (except G3) [इ]ति (for [ए]व). K4 M2 पंचमं; M1 पंचमा. — °) S1 पाणिर् (for पायुर्). S1 K1 उपस्था च; K2-4 B Dc1 Dn1 D2.4-6 G3 °स्थश्च; D1 °स्थाय; D3 °स्थाश्च. — °) K1 वाक्चैव (for हस्तौ वाग्).

14 S1 reads 14 on marg. — °) M8 ग्रामम् (for ग्राम). D3 इत्येष; G3 इत्येतम् (for इत्येष). — °) D3 एकादशी; T1 G1.2 M चैकादशं. — °) K2 B3 Dc1 D2 एवं; M1-3 एतद् (for एतं). D3 एवं. T1 G1 तं ग्राममजय (G1 °चये) पूर्व; G3 एतद्ग्रामं च यत्पूर्व. — °) K2.5 B1 Dc1 प्रकाशयेत्.

15 °) B1.2.4 Dc1 [ए]व (for [अ]हुः). — °) K1 B4 Dc1 S (except G3) [अ]पि (for च). — °) B3 श्रोत्राङ्गानि. K2 [इ]व; K4.5 D1 T1 G3 M1-3 च; G1.2 M4 तु (for [अ]पि). S1 K1.3 श्रोत्रादीनि तथा पंच.

16 °) K3 अवागपानि (sic); K5 B2 D1 S (except T2) अवशेषाणि (T1 °शिष्टानि) (for अवि). K2 [अ]न्याहुः (for °नि). S1 अवागपानि चाः; K1 आकाश-पाणिचर्यानि (sic). — °) K4 यानि च; K5 तानि च; B1.2 भारत; B5 Dn1 D2-6 T G1.2 M1.2 यानि तु (for तानि तु). — °) K5 उभयं तु (for °यत्र). — °) B D (except Dc1 D1) T G तु हा (B1.2 च हा; D5 तद्वा) दशी; M3 वा दशमी (for द्वादशमी).

उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ १६
इत्युक्तानीन्द्रियाणीमान्येकादश मया क्रमात् ।
मन्यन्ते कृतमित्येव विदित्वैतानि पण्डिताः ॥ १७
त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।
स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् ॥ १८
अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि च ।
चतुर्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्ष्यते ॥ १९
अचराण्यपि भूतानि स्वेचराणि तथैव च ।

अण्डजानि विजानीयात्सर्वाथैव सरीसृपान् ॥ २०
संस्वेदाः कृमयः प्रोक्ता जन्तवश्च तथाविधाः ।
जन्म द्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ॥ २१
भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात् ।
उद्भिज्जानीति तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ॥ २२
द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ।
जरायुजानि भूतानि वित्त तान्यपि सत्तमाः ॥ २३
द्विविधापीह विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातना ।

17 ^a) Ks B D2-5 [ए]तानि; Ds [आ]त्मनि;
G3 [ह]मे (sic) (for [ह]मानि). Dc1 इत्युक्तानी-
न्द्रियाण्येतानि (hypermetric). — ^b) K2, s D1 T G1
यथा क्रमात्; K4 यथा भवेत्; B Dc1 Dn1 D2-6 यथा-
क्रमं; G2, s तथा क्रमात् (for मया क). — ^c) K4
B3, s Dn1 D2, 3, 5, 6 T1 M3 [ए]वं (for [ए]व). — ^d)
K5 विदित्वा; T2 G1, 2 M विजित्वा (for विदित्वा). B
Dn1 D2-6 T1 G2 तानि (for [ए]तानि). Ś1 K1-4 T2
G1 पंडितः. D1 विदित्वेतानि पंडितः (sic); G3 विदित्वै
मनसि स्थिताः (sic). — After 17, B Dc1 Dn1 D2-6
T2 ins.:

78* अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।

[T2 त्रिविधम्.]

— After the above, B Dc1 Dn1 Ds-6 read 27-39
(B1-8 repeating 27^a-39^b; B1, s 27-38; Dc1 Dn1
Ds 27^a-30^b, at their proper places), while D2
reads 27-39 after 17.

18 ^b) Ds [अ]भि- (for [उ]प-). Ś1 K1, s, 5 लभ्यते
(for -पद्यते). — ^c) Ś1 K5 Dc1 स्थूलम् (for स्थलम्).
Ks आपशुम् (sic) (for आपस्तथा). — ^d) G3 [ए]व
(for [अ]पि).

19 Ks om. (hapl.) 19^a-20^b. — ^a) B4 D1 T2 M
अण्डजोद्भिदः. Ds -संस्वेदं. G2 अण्डजस्वेदजोद्भिजा. — ^b)
K1 D1 वा; Dc1 om. (for च). — ^c) Ks चतुरा.
B1, 2 चैतनु (for इत्येतद्). — ^d) T G वक्ष्यते.

20 Ks om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) Ś1 K1, s
D2 अप्या (D2 था) रण्यानि; K2 D1 आरण्यानि च;
K4 अपराणि च; B Dc1 Dn1 D2-6 T अपराण्यथ
(Dc1 T पि); G1, 2 अपस्तारण्यापि (for अचरा). —
^b) B1, 2, 4 Dc1 Ds G3 खचराणि. — ^c) K4 D1 च
तान्याहुः (for विजानीयात्).

21 K1 partly damaged. — ^a) D1 corrupt. Ś1
M1 (inf. lin.) संस्वेदान्; B Dc1 Dn1 D2-6 T G2, s
M1 स्वेदजाः (for संस्वेदाः). Dc1 om. from कृमयः up
to यानि (in 22^a). Ś1 B1 T1 G1 क्रिमयः; K1
तृमयः; B1 क्रमिजः. Ks संस्वेदाक्रिमयः प्रोक्ता. — ^b)
K4 यथाविधाः; D (except D1; Dc1 om.) यथाक्रमं.
— ^d) M1, 2 जवन्तरम्.

22 Dc1 om. 22^a (cf. v. l. 21). — ^a) B1, 2
M1, 2 हित्वा (for भित्त्वा). K4 D1 च (for तु). Gs
चतु (for यानि). — G1 om. 22^a. M1, 2 om. 22^{ad}.
— ^c) Some MSS. उद्भिज्जानि. B1 Dn1 D2-6 च; B4
Dc1 तु; M1 हि (for [ह]ति). T G2 उद्भिज्जानि
विजानीयाद् (G2 नीत). — ^d) T G1, 2 गौरवात्पाप-
कर्मणः.

23 Ks om. (hapl.) 23. — ^a) K2 G2 द्विपाद;
M1, 2 द्विपादा. — ^b) T2 Gs गत- (for -गति). B4
D2, 4 मतानि; S (except G3) गतानि (for -मतीनि).
— ^c) Ś1 K1 जातानि (for भू). — ^d) K1 T1 G
वित्तानि; K6 Dn1 D2-6 T2 विकृतानि; B Dc1 चित्ति-
तानि (for वित्त तानि). G2 सत्तम. Ś1 निवर्तितानि
सत्तमाः; K4 D1 कथितानि मुनीश्वराः.

24 ^a) G2 विविधा (for द्वि). K2, 4 D1 T1 [अ]पि
हि; B Dc1 Dn1 D2-6 T2 खलु; G1 M3, 4 हीह
(for [अ]पीह). T1 ते (for वि). Gs M1, 2 द्वि (Gs
वि) विधानीह (M1 नि ह) विज्ञेया. — ^b) B Dc1 Dn1
D2-6 सनातनी; M1, 3, 4 (inf. lin. as in text)
तनः; M2 तनं. — ^c) G3 ततः (for तपः). Ds
कर्मषु (for कर्म च). G3 तत् (for यत्). G1 सद्यम्
(for पुण्यम्). — Ks om. (hapl.) 24^a-25^a. — ^d)
Gs corrupt. Dn1 D2-4, 6 विदुषा त्वया; G1 पां च
यः; M4 (inf. lin. as in text) पासितं (for पां
नयः).

तपः कर्म च यत्पुण्यमित्येष विदुषां नयः ॥ २४
 द्विविधं कर्म विज्ञेयमिज्या दानं च यन्मखे ।
 जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानुशासनम् ॥ २५
 एतद्यो वेद विधिवत्स मुक्तः स्याद्विजर्षभाः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत ॥ २६
 आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
 अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ २७

द्वितीयं मारुतो भूतं त्वग्ध्यात्मं च विश्रुतम् ।
 स्पष्टव्यमधिभूतं च विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥ २८
 तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ।
 अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ २९
 चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा चाध्यात्ममिष्यते ।
 अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३०
 पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममिष्यते ।

25 Ks om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). —^a) D (except Dc1) विविधं (for द्वि°). Gs तज्ज्ञेयम् (for विज्ञेयम्). —^b) Ś1 K1 यज्ञवेत्; K4 D1 सन्मखे; B3 Dn1 D2-4 तन्मखे; D5.8 तत्परं (for यन्मखे). —^c) K2.4 D1 एतस्य; B1.2 तस्माद्; T G1.2 M वेदस्य (for जातस्य). M1.2 [अ]ध्यापनं (for [अ]ध्ययनं). Gs ज्ञानं स्वाध्यायजननम्.

26 ^a) B D (except D1) G2 वेत्ति (for वेद). —^b) B5 युक्तः स (by transp.); Dn1 D2-8 युक्तः स; G1 स युक्तः. K5 द्विजोत्तमाः; D6 T2 द्विजर्षभ. —^c) M1.2 प्र-; M4 (inf. lin. as in text) स (for वि). —^d) K4 D1 चैवं. K2 D3 निबोधते; T1 विबोधत.

27 B Dc1 Dn1 D3-8 read 27-39 (B1-8 repeating 27^a-39^b; B4.6 27-38; Dc1 Dn1 D3 27^a-30^b, at their proper places) after 78*. D2 reads 27-39 after 17. Ks om. 27^a-30^b. B4 (first time) om. 27-32. —^a) B1.2 (both first time) परमं (for प्रथमं). —^b) B1.2 (both first time) क्षेत्रम् (for श्रोत्रम्). Ś1 K1-3 D1.2 Gs इष्यते (for उच्यते). — B2 (second time) om. (hapl.) 27^a-30^b. —^c) K2 इति (for अधि-). Dc1 (first time) यथा (for तथा). Dc1 (second time) शब्दे; D1 G1 शब्दा. —^d) K1-3 B1.3.5 Dc1 Dn1 (last five second time) D1.3 (second time).4 G M4 चात्र (for तत्र). T1 [अ]धिदेवताः.

28 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-8, cf. v. l. 27. K5 B2 (second time).4 (first time) om. 28 (cf. v. l. 27). —^a) Ś1 K1.3 द्वितीयो. K2 Dc1 (first time) D1.2.3 (second time) मारुतः; D3 (first time) मरुतो. K4 द्वितीयमभिभूतं च. —^b) B2.3 (first time) त्वमध्यात्मं. B3 (both times).4.5 (first time) Dc1 (both times) Dn1 D3 (both first time).4 T G2 Ms विश्रुता; G3 विद्युतं.

—^c) K4 Dc1 (first time) D1.3 (first time).5.8 स्पष्टव्यम्; B1 (second time) द्रष्ट°; G2 स्वर्गमस्य. T G1 चाधि-; M1 (sup lin. as in text) अभि- (for अधि-). B4 Dc1 Dn1 D3 (all second time) S तु (for च). — Gs om. 28^a-31^b. —^d) K2.4 D1 T3 वायुस; G1 विद्या (for विद्युत्). D6 [अ]भिदैवतं.

29 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-8, cf. v. l. 27. K5 B2 (second time).4 (first time) om. 29 (cf. v. l. 27). Gs om. 29 (cf. v. l. 28). K4 D1 transp. 29 and 30. —^a) Dc1 (first time) तत्त्वम् (for ज्योतिर्). —^b) K2.4 B3-5 Dc1 Dn1 (last five second time) D1.3 (second time) T G1 M इष्यते (for उच्यते). — G1 om. (hapl.) 29^a-34^b. Ś1 reads 29^a-30^b on marg. —^c) T1 अनु-; G2 अभि- (for अधि-). B3 (second time) G2 M2 रूपं (for भूतं). B1 (second time) S (G1.8 om.) तथा; B4 तमो (for ततो). Ś1 द्रष्टव्यमधिभूतं च.

30 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-8, cf. v. l. 27. K5 B2 (second time) om. 30^{ab}; B1 (first time) om. 30 (for all, cf. v. l. 27). Gs om. 30 (cf. v. l. 28). G1 om. 30 (cf. v. l. 29). D6 om. (hapl.) 30. K4 D1 transp. 29 and 30. Ś1 reads 30^{ab} and Ms reads 30, on marg. —^b) Ś1 तु; B1 (second time) om. (for च). Ś1 K1.3.4 B1 (both times).2 D1.5 उच्यते (for इष्यते). — B4.5 Dc1 Dn1 D3 ins. after the second occurrence of 30^{ab}; B1-3 after the second occurrence of 39^{ab};

79* रसोऽधिभूतं विज्ञेयमापस्तत्राधिदैवतम् ।

[Cf. 30^{ad}. Dc1 आधिभूतं तु; Dn1 D3 चंद्रोधिभूतं. B4 सोमस (for आपस).]

—^c) Dn1 आधिभूतं. T1 श्रोत्रं (for चात्र). चंद्रोधिभूतं विज्ञेयम्. —^d) D3 आपस; M2 सोमं.

अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३१
 एष पञ्चसु भूतेषु चतुष्टयविधिः स्मृतः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं त्रिविधमिन्द्रियम् ॥ ३२
 पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तच्चदर्शिनः ।
 अधिभूतं तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३३
 अवागतिरपानश्च पायुरध्यात्ममिष्यते ।
 अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३४

प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
 अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३५
 हस्तावध्यात्ममित्याहुर्ध्यात्मविदुषो जनाः ।
 अधिभूतं तु कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३६
 वैश्वदेवी मनःपूर्वा वागध्यात्ममिहोच्यते ।
 वक्तव्यमधिभूतं च वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३७
 अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतानुचारकम् ।

31 For the sequence and the repetition in B
 Dc1 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B1 (first time) om. 31
 (cf. v. l. 27). Gs om. 31^{ab} (cf. v. l. 28). G1 om.
 31 (cf. v. l. 29). —^b) Ks नृणश्च; Ks Ds T1 G2
 ब्राह्म. Ś1 K1.3 T1 om. च. K2.4 B1.2 (last two
 both times).s (first time) D1.5.6 T2 G2 उच्यते
 (for ह्व्यते). —^c) K4 (marg. as in text) रूपं
 (for गन्धो).

32 For the sequence and the repetition in B
 Dc1 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B1 (first time) om.
 32 (cf. v. l. 27). G1 om. 32 (cf. v. l. 29). B1.2
 (both first time) om. (hapl.) 32-33. —^a) Ś1
 Ms एवं; B1.2.3 (both times).4.5 (second time)
 Dc1 Dn1 D2.3 T1 एषु; Gs तेषु (for एष).
 —^b) B1.2.3 (second time) D2.4 त्रिषु यश्च; B1
 Dc1 त्रिषु पंच (for चतुष्टय). Ds (marg. sec. m. as
 in text).s त्रिषु यश्च रसः स्मृतः. — After 32^b, Ś1
 K1.3.5 D2 ins. an addl. colophon [Sub-parvan:
 Ks अनुगीता. — Adhy. name: D2 गुरुशिष्यसंवादः.
 — Adhy. no.: Ś1 43]. — B2 (second time) om.
 32-33^d. T2 om. 32^{cd}. Before 32^c, Ś1 K1.3.5 ins.
 ब्रह्मोवाच; D2 ब्राह्मण उ^b. —^c) T1 ततः (for अतः).
 —^d) Ks B2.5 (first time) D (except D1) विविधम्
 (for त्रि).

33 For the sequence and the repetition in B Dc1
 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. G1 om. 33 (cf. v. l. 29).
 B1.2 (both first time).3 (second time) om. 33 (cf.
 v. l. 32). —^a) K1.3 G2 M1.2 पादम्. Ś1 अध्यात्म;
 D2 आध्यात्मम्; G2 वाध्या. —^c) Ś1 K1.3 B1.2 T2
 च (for तु). K4 D1 विज्ञेयं; B1.2 मन्तव्यं (for
 गन्तव्यं).

34 For the sequence and the repetition in B Dc1
 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. G1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 29).
 B2 (second time) om. 34 (cf. v. l. 32). —^a)

K4 B2 (first time) D1.5.6 अर्वागतिर्; Ks अपो-
 गतिर्; M1.2 अपो गतिर्; Cv अवागतिर् (as in
 text). —^b) Ś1 K1-3 B2 (first time).3 Dc1 D1 S
 (G1 om.; M4 inf. lin. as in text) Cv वायुर् (for
 पायुर्). Ś1 अध्यात्म; Cv त्सम् (as in text). B1.
 (both both times) Ds.5 उच्यते; Cv ह्व्यते (as in
 text). — K4 om. (hapl.) 34^c-35^b. B2 (first time)
 om. 34^c-37^b. —^c) B1.2 (both first time) तु (for
 च). —^d) G2 मित्रं.

35 For the sequence and the repetition in B
 Dc1 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B2 (second time) om.
 35 (cf. v. l. 32). B2 (first time) om. 35; K4 om.
 35^{ab} (for both, cf. v. l. 34). Ś1 K1 om. (hapl.)
 35-36. G1 om. (hapl.) 35-39. —^a) Ks पूजनं
 (for प्रजनः). Gs तत्र (for सर्व). —^b) D1.5
 [s]ध्यात्म. K2.3.5 B4 (first time).5 D1.6 ह्व्यते
 (for उच्यते). —^c) T G2.3 Ms.4 शुक्रं (for शुक्रं).
 —^d) Ks.4 D1 तु (for च). D2 M2 प्रजापतिं.

36 For the sequence and the repetition in B Dc1
 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B2 (second time) om. 36
 (cf. v. l. 32). B2 (first time) om. 36 (cf. v. l. 34).
 Ś1 K1 G1 om. 36 (cf. v. l. 35). —^a) Ks सह-
 स्ताव् (hypermetric) (for हस्ताव्). —^b) D1 -विदु-
 खो; Gs M1.2.4 -विषया (for -विदुषो). B1.2 (both
 first time) नराः. —^c) Ks B1 (first time).2 (both
 times) Dn1 D2-4 -भूतं च; B2 -भूतश्च; Ds.6 -भूतानि
 (for -भूतं तु). —^d) B1.2 (both second time) Dc1
 शुक्रम्.

37 For the sequence and the repetition in B Dc1
 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B2 (second time) om.
 37 (cf. v. l. 32). B2 (first time) om. 37^{ab} (cf.
 v. l. 34). G1 om. 37 (cf. v. l. 35). —^a) K4 D2
 विश्वे देवा; Ks Gs वैश्वदेवः; B1.2 (both first time)

अधिभूतं च मन्तव्यं चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ३८
अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ।
अधिभूतं तु विज्ञेयं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् ॥ ३९
यथावदध्यात्मविधिरेष वः कीर्तितो मया ।
ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं बुद्धिमतामिह ॥ ४०
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।
सर्वाण्येतानि संधाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४१

क्षीणे मनसि सर्वस्मिन् जन्मसुखमिष्यते ।
ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां तत्सुखं विदुषां मतम् ॥ ४२
अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकर्त्री शिवाम् ।
निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन वा ॥ ४३
गुणागुणमनासङ्गमेकचर्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मणतो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४४
विद्वान्कूर्म इवाङ्गानि कामान्संहत्य सर्वशः ।

वैश्वानरास्; Ds वैश्वदेवी; T₁ G₂ वैश्वदेवं; C_v 'देवी (as in text). K₄ मनःपूर्वा; B_{1.2} (both second time).⁴ (first time) Dn₁ D₂₋₅ Ms ततः पूर्वा (D₅ 'व'); T₂ G_{2.3} M₄ (inf. lin.) मनःपूर्व; C_v मनःपूर्वा (as in text). —^o B₂ (second time) अधिदैवं (for 'भूतं'). —^d B₅ (first time) अग्निस.

38 For the sequence and the repetition in B Dc₁ Dn₁ D₂₋₅, cf. v. l. 27. B₅ (second time) om. 38 (cf. v. l. 32). G₁ om. 38 (cf. v. l. 35). Ś₁ K₁ om. (hapl.) 38^b-39^a. —^b B₅ Dc₁ Dn₁ D₂₋₅ -भूतात्म- (for 'तु-'). K₃ चारिकं; K₅ कारणं; T रूपकं (for चारकम्). K_{2.4} D₁ पंचभूतातु (K₄ 'तमु-') पाधिकं. —^o K₂₋₄ D₁ हि (for च). B₅ (first time) Dn₁ D₂₋₅ संकल्पश्च (for मन्तव्यं). B_{1.2} (both first time).³ संकल्पश्चाधिभूतं च; B₅ (first time) Dc₁ संकल्पमधिभूतं तु (Dc₁ lacuna for तु). —B_{1.2.4.5} ins. after the second occurrence of 38: B_{1.2} (also) after the first occurrence of 38^b: B₅ after the first occurrence of 38: D (except D₁) after 38:

80* अहंकारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ।
अभिमानोऽधिभूतं च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।

[(L. 1) B₅ [अ]न्योन्यं (for [अ]ध्यात्मं). B₅ D₁ सर्व; D_{5.6} आत्म- (for सर्व-). B_{4.5} -संस्कार- (for -संसार-). B_{1.2} (both both times).⁴ -कारणं (for 'कम्'). Dc₁ सर्व संसारकारणं (for the post. half). —(L. 2) B_{5.4} Dc₁ तु (for च).]

39 For the sequence and the repetition in B Dc₁ Dn₁ D₂₋₅, cf. v. l. 27. G₁ om. 39 (cf. v. l. 35). Ś₁ K₁ om. 39^a (cf. v. l. 38). —^a K₂ B_{1.2} (last two both times) Dn₁ D₅ T₁ G₃ अध्यात्म- (for 'त्म'). B₄ बुद्धिम् (for बुद्धिर-). —^b Ś₁ -प्रसारणं; B₅ (first time).⁴ Dc₁ -विकारिणी; D_{1.5} -विचारिणी.

—^o K₄ D₁ हि; B_{1.2} D_{5.6} G₂ च (for तु). K₅ वित्तोयं (sic); B D (except D₁) मन्तव्यं (for विज्ञेयं). —^d T G₂ महत्; G₃ M महांस (for ब्रह्मा).

40 ^a Ś₁ K₁ -मतिर (for -विधिर-). —^b K₄ D₁ एष ते; T G₁ अक्षेपः (for एष वः). K₅ B_{1.2} कथितो; D₅ संप्रकीर्तितो (hypermetric) (for कीर्तितो). —^c K_{1.3} धर्मज्ञः; D₅ धर्मस्य. —^d Ś₁ K_{1.4} D₁ प्राप्तः; Dc₁ प्राप्य; D₅ स्पष्टं. K₂ Dn₁ D₂₋₅ ज्ञानव (K₂ 'म' ताम् (for बुद्धिम^o)).

41 ^a Ś₁ K_{1.2.5} Dc₁ D₅ M₄ इन्द्रियार्थाश्च; K₂ 'यार्थास्तु; K₄ D₁ 'यार्था हि (for 'यार्थाश्च'). —^b Ś₁ K₁₋₄ D₁ वै (for च). —^d Ś₁ -दारयेत्; G₃ -सारयेत् (for -धारयेत्).

42 ^a K₂ सर्वोस्मिन्; D₁ om.. —^b Ś₁ K₁ [आ] जन्म-; K₄ जातु (for जन्म-). D₁ सुषम् (for सुखम्). K₅ उच्यते (for इष्यते). —D₅ om. 42^c-43^d. —^c K_{1.3} ज्ञानं (for ज्ञान). T₁ G₁ तत्त्वानां. —^d K_{2.4} D₁ सदा; M_{1.2} विवे (for सुखं). T G_{2.2} M पदं; G₃ हितं (for मतम्). —After 42, Ś₁ K_{1.3} Dc₁ ins. an addl. colophon [Sub-parvan: K₃ अनुगीता. —Adhy. name: Dc₁ भूतैर्द्वयनिरूपणं. —Adhy. no.: Ś₁ 44].

43 D₅ om. 43 (cf. v. l. 42). Before 43, Ś₁ K_{1.3} Dc₁ ins. ब्रह्मोवाच. —^a Dc₁ तु (for प्र-). —^b Dc₁ -करो (for -करीं). K₃ B₂ D₁ G₃ शुर्मा; B₅ Dn₁ D_{2.4-5} गिरां (for शिवाम्). T G_{1.2} सूक्ष्म-भावकरं शिवं. —^c D₂ M₁₋₃ निवृत्तिः; T₁ G₃ 'त्त. —^d Dn₁ D_{5.6} च; T₂ ह (for वा).

44 ^a Ś₁ अनार्यगम्; K₂ असंगानाम्. —^b Ś₁ K_{1.3} B_{2.3} Dc₁ G₃ M_{1.2} -चर्याम्; K₄ D₁ -यानम्; T₂ G₁ -चार्यम् (for -चर्यम्). —^c Dn₁ T₂ G₃ प्र- (Dn₁ प्रा) ह्यमयं; T_{1.2} (before corr.) G_{1.3}

विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४५
 कामानात्मनि संयम्य क्षीणवृष्णः समाहितः ।
 सर्वभूतसुहृन्मैत्रो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ४६
 इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैपिणाम् ।
 मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ४७
 यथाग्निरिन्धनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते ।
 तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ४८
 यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।

स्वयंयोनिस्तदा सूक्ष्मात्सूक्ष्ममाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४९
 अग्नी रूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च ।
 मही पङ्कधरं घोरमाकाशं श्रवणं तथा ॥ ५०
 रागशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतःसमावृतम् ।
 पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५१
 रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणं च त्रिधातुकम् ।
 संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा ॥ ५२
 दुश्चरं जीवलोकेऽस्मिन्सत्त्वं प्रति समाश्रितम् ।

Ms. 4 ब्रह्मतत् (for ब्राह्मणतो). Ks D1 वृत्तिम्. S1
 एतद्वा ब्राह्मणो वृत्तिम्; M1.2 तद्ब्रह्म सततं वृत्तिम्. —^d)
 D2-6 एकतरं (for 'पद').

45 ^a) S1 विद्वः; Ks D1 द्विजः (D1 'जं') (for
 विद्वान्). —^b) D4 Gs Ms. 4 (inf. lin. as in text)
 कामात्. D1 संहत्य. Dn1 Ds. 6 सर्वतः (for 'तः').
 —^d) S1 K1 भवेत्; Dc1 D2-3 Gs तदा (for सदा).

46 ^a) Ks संहत्य (for संयम्य). —^b) Ds -वृष्णैः.
 —^c) Ds -महन् (for -सुहृन्). S1 K2 D (except
 Dc1) M1-3 मित्रो; Ks मंत्रो; Gs मैत्री (for मैत्रो).
 —^d) Gs -भूयः स; Gs -भूयाय (for -भूयं स). Ks B
 D (except D1) ब्रह्मभूयाय कल्पते; Gs -भूयाय गच्छति.

47 ^a) Ks B D1 विरोधेन. — Ks G1 om. (hapl.)
 47^b-48^c. —^b) K1-3 विजयैक्षिणां (sic). —^c) S1
 K1.8 पुनर्; Dc1 Ds मुनिर् (for मुनेर्). Ks M1.2
 जन्म- (for जन-). Ds -परि- (for -पद-). T1 Gs मुने-
 र्जातपरित्यागाद्. —^d) S1 समृध्यति; K1 सबध्यति (sic);
 Ks प्रदीप्यते.

48 Ks G1 om. 48^{ab} (cf. v. l. 47). —^a) K2
 तथा (for यथा). —^b) Ms महाज्योतिः प्रदीप्यते. —^c)
 T2 अथ (for तथा).

49 ^a) B1.2 D4 Gs यथा (for यदा). Ks D1 T2
 पश्यन्ति. —^b) K1 T2 G M1.2 मनो (for [आ]त्मनो).
 — After 49^b, B1.2 ins.:

81* एतदेव हि लोकेऽस्मिन्मनो हृदि समाश्रितम् ।

[Prior half = 53°.]

—^c) K2.3 B (Bs marg. as in text) D (except
 D1) -ज्योतिस् (for -योनिस्). T G सदा (for तदा).
 S1 K1.3-5 Bs. 4 Dc1 D1 T G1 सूक्ष्मं; Ks सूक्ष्मात्;

Gs सूक्ष्मः. M स्वयोनिः सर्वदा सूक्ष्मः (Ms
 —^d) S1 K1.8 गुणम् (for सूक्ष्मम्). Bs Dn1
 (for आ). Ks आप्नोति अनुरुत्तमं (sic).

50 ^a) K (except Ks) B2 D1.4 T1 G1.
 2.4 अग्निः; T2 G2 अग्नि (for अग्नी). K2.4.5 —
 M1.2.4 मनः; T1 G1 Ms रस-; T2 G2 रसं (for पयः).
 K2.4.5 B1.2.5 D1 स्रोतो. Ds अग्निः स्वरूपं यः स्रोतो.
 —^b) B1-4 Dc1 T G2.8 M वातः; G1 पाद- (for
 वायुः). Ds om. from स्पर्शन up to the end of this
 adhy. Dc1 वा (for च). —^c) B1.2 (both marg.
 as in text) पङ्कधरं (for 'धरं'). S मही गंध (Gs पङ्क-
 रसं (T 'रसा; G2.3 'धरा) प्राणम्. —^d) S1 K1.2.
 4.5 D1.5.6 G2 आकाश-; Ds अकामं (for आकाशं).
 — After 50, T G ins.:

82* इत्यसादित्यमेवाहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।

51 Ds om. 51 (cf. v. l. 50). —^a) B (except
 B1) D (except Dc1; Ds om.) T G1.8 रोग- (for
 राग-). Ms रागशोकः समाविष्टः. —^b) K2.4.5 Bs D1.8
 -स्रोतः. Ks -समावृतं; T1 'वृतः. — Ks om. (hapl.)
 51^{ad}. —^d) Ks हि; Bs त्रि- (for द्वि-). S द्विजो-
 त्तमाः (for द्विदैवतम्).

52 Ds om. 52 (cf. v. l. 50). —^a) G1 रजस्वलम्
 (for रजस्व-). K1 अथास्पृश्यं; Dc1 अथो दृश्यं; Gs
 अनादृश्यं. —^b) G1.8 सप्त-; M पञ्च- (for च त्रि-).
 Ks Dc1 त्रिगुणं च त्रिधात्मकं; B2 'णं त्रिविधात्मकं;
 T2 G2 'णं सप्तधात्मकं. —^c) S1 K संसर्गनिरतं; Dn1
 D2.3.5 संशयाभिरु (Ds 'म'ते; Ds G2 संसर्गाभिरतं.
 —^d) K2 धारिणी; G1 दारुणं (for धारणा).

53 Ds om. 53 (cf. v. l. 50). —^a) K2.4.5 D1
 Cv दुश्चरं (for दुश्चरं). Bs. 5 Dn1 D2.2.5.6 सर्व-;
 Cv प्रति (for जीव-). — Ds om. (hapl.) 53^{ab}; S1

एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ५३
 एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंज्ञितम् ।
 विसृजेत्संक्षिपेच्चैव बोधयेत्सामरं जगत् ॥ ५४
 कामक्रोधौ भयं मोहमभिद्रोहमथानृतम् ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन स तांस्यजति दुस्त्यजान् ॥ ५५
 यस्यैते निर्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
 व्योम्नि तस्य परं स्थानमनन्तमथ लक्ष्यते ॥ ५६
 कामकूलामपारान्तां मनःस्रोतोभयावहाम् ।

नदीं दुर्गहदां तीर्णः कामक्रोधाबुभौ जयेत् ॥ ५७
 स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति यत्परम् ।
 मनो मनसि संधाय पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ५८
 सर्ववित्सर्वभूतेषु वीक्षत्यात्मानमात्मनि ।
 एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ५९
 ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपादीपशतं यथा ।
 स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ६०
 स हि धाता विधाता च स प्रभुः सर्वतोमुखः ।

reads it on marg.; M₂ reads the same twice.
 — °) B₄ लोकेन (for लोकेऽस्मिन्). — °) K₂ जाल-
 चक्रं; C_v काल° (as in text).

54 D₄ om. 54 (cf. v. l. 50). — °) K₃ T₂ G₂
 M एतं; B_{1.2} एवं; D₁ एनं (for एतन्). — °) K₄
 D₁ संवृतं (for संज्ञितम्). — °) D_{n1} D_{2.3.5.6} विक्षि-
 (D₃ 'क्ष') पेत् (for विसृजेत्). K₁ [ए]वं (for [ए]व).
 G₁ विसृजन्संक्षिपेच्चैव. — K₂ repeats 54^d-57^a (with-
 out var.) after 59°. — °) K₂ बाधयेत्. T₁ बोध-
 यन्स्वापयाजगत् (sic); T₂ मोहयन्स स्वयं जं; G_{1.2} M₃
 मोहयन्स्वा. (M₃ 'येस्वा' पयजं; G₈ स्वापयन्मोहयजं;
 M_{1.2} मोहस्वापचयजं (M₂ 'यं जं') (sic); M₄ मोह-
 यन्स्वापयजं.

55 For the repetition in K₂, cf. v. l. 54. D₄
 om. 55 (cf. v. l. 50). — °) S₁ कामक्रोधः; K₆
 B₁₋₄ D_{o1} कामं क्रोधं. K_{1.4} D₁ कामः क्रोधो (K₁ 'धं')
 भयं मोहो; B₅ D_{n1} D_{2.3.5.6} कामं क्रोधं भयं लोभम्.
 — °) B₈ इति (for अभि-). K₂₋₄ B₈ D₁ G₁ अथानृतं
 (sic); G₈ तथा कृतं (for अथानृतम्). — °) S₁ सत्यं;
 K₁ सतां; K₂ संग्रांस; B₄ (marg.) सर्वांस; G₈ सदा
 (for स तांस). K₄ D₁ सर्वांस्यजति दुस्त्यजान्; B_{1.2.4}
 (marg. as in text) D_{o1} संतो मुच्यन्ति दुस्त्य°.

56 For the repetition in K₂, cf. v. l. 54. D₄
 om. 56 (cf. v. l. 50). — °) M_{1.2} [ए]तन् (for
 [ए]ते). K₃ लोकास्. — °) D_{o1} D₁ पर- (for परं).
 — °) B₅ D_{n1} D_{2.3.5.6} G₁ आनन्त्यम् (for अनन्तम्).
 S₁ K_{1.2.4.5} D₁ इह; K₈ इति; B_{1.2} G₈ M₄ (inf.
 lin.) उप-; B₅ अभि- (for अथ). B₁ D_{n1} D_{5.6} G₈
 M₄ (inf. lin.) लभ्यते (for लक्ष्यते).

57 For the repetition in K₂, cf. v. l. 54. D₄
 om. 57 (cf. v. l. 50). — °) M₄ (inf. lin.) काल-

(for काम-). K₄ अपरांतां; T₂ G₁ व (G₁ प) रां नाम;
 M_{3.4} असंतारां (for अपारान्तां). S₁ कामकूलपरांतां च;
 K_{1.2.5} 'लापहारांतां (K₈ 'रंते'); M_{1.2} 'लमसंतारं'.
 — °) K_{2.4} D₁ मनःस्रोतोः; G₂ मोहस्रोतो- (for मनः-
 स्रोतो-). S₁ K_{1.3} T₁ भयावहं. — For 57^a, B
 D_{o1} D_{n1} D_{2.3.5.6} ins. :

83* पञ्चेन्द्रियमहाकूलं मनोवेगमहोदकाम् ।

— °) S₁ partly damaged. K₂ D₁ नदी. B₁ (marg.).
 2.4 T₂ लोभहदां; G₁ मोह° (for दुर्ग°). S₁ तीर्णाः;
 K₂ D₁ तीर्थाः; K₅ B_{2.4} तीर्त्वा; T₁ तीर्णां (for तीर्णः).
 K₄ नदीं पूर्वहदां तीर्थाः; B_{1.3.5} D_{o1} D_{n1} D_{2.3.5.6} नदीं
 (D_{o1} D₃ 'दी') मोहहदां (B₁ 'मयीं') तीर्त्वा; G₈ नदी
 दुर्गहदा तीर्णाः; M₂ नदीं दुर्गहदास्तीर्णं (sic). — °)
 G₈ त्यजेत्; M₂ यजेत् (for जयेत्).

58 D₄ om. 58 (cf. v. l. 50). — °) K₄ D₁ S
 (except T₂ G₈) सर्वदोषविनिर्मुक्तस्. — °) K₅ B_{4.5}
 D_{n1} D_{2.3} T G M₈ तत्; D_{5.6} तं (for यत्). — °)
 B₁ D_{n1} D_{1-3.5.6} पश्यन् (for पश्यति).

59 D₄ om. 59 (cf. v. l. 50). B_{2.4} om. (hapl.)
 59^a. — °) K₄ सर्वजित्; G₈ 'स्मिन्' (for 'विद्').
 M₄ -लोकेषु (for -भूतेषु). — °) K₃ पश्यति; K₄ D₁
 वीक्ष्य; B_{1.2} वीक्ष्य च; D_{o1} वीक्षन्; D_{n1} D_{2.3.5}
 विदति; D₈ निंदति; T₁ G₂ M द्रक्ष्य (T₁ 'क्ष') ति; G₁
 द्रक्ष्यामि; G₃ द्रक्ष्यन्ति (for वीक्षति). S₁ K_{1-3.5} D₁
 आत्मना (for 'नि'). — After 59°, K₂ repeats
 54^d-57^a.

60 D₄ om. 60 (cf. v. l. 50). — °) G₂ रूपं (for
 ध्रुवं). — °) D_{o1} corrupt. G₂ दिवा (for दीपाद्).
 K₃ (marg. as in text).⁵ तथा (for यथा). — °)
 B₂ (marg.).⁸ G₈ रुद्रश्च (for मित्रश्च). — °) G₁
 समन्तोभिः.

हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥ ६१
तं विप्रसंधाश्च सुरासुराश्च
यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।

रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

ब्रह्मोवाच ।

मनुष्याणां तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः ।
कुञ्जरो वाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥ १
अविः पशूनां सर्वेषामासुश्च विलवासिनाम् ।
गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ २
न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पलः शाल्मलिस्तथा ।

शिशपा मेपशुङ्गश्च तथा कीचकवेणवः ।

एते द्रुमाणां राजानो लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ ३
हिमवान्पारियात्रश्च सह्यो विन्ध्यस्त्रिकूटवान् ।
श्वेतो नीलश्च भासश्च काष्ठवांश्चैव पर्वतः ॥ ४
शुभस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान्पर्वतस्तथा ।
एते पर्वतराजानो गणानां मरुतस्तथा ॥ ५

61 D₄ om. 61 (cf. v. l. 50). — ^a) Ś₁ K₁₋₄ D₁
वै धाता; D₀₁ धाता स (for हि धाता). — ^b) D_{5, 6}
प्रसङ्गः; T G_{1, 2} M₁₋₃ स विशुः (for स प्रभुः). K₅
स प्रभुः सविता सुरः. — ^c) G_{1, 2} हृदये. — ^d) K_{1, 4}
D₁ महात्मानं (for 'नात्मा').

62 D₄ om. 62 (cf. v. l. 50). — ^a) K₅ -संधश्
(for -संधाश्). K_{2, 4} D₁ नग(K₂ °र)पक्षिनागाश्च; K₈
D₈ ससुरासुराश्च; B_{8, 4} D₀₁ ससुराश्च नागा; G₈ च सुराश्च.
यक्षाः (for च सुरासुराश्च). — ^b) D₃ corrupt. K_{2, 4}
D₁ तथा; G₈ सिद्धाः (for यक्षाः). — ^c) K₂ om. च.
— ^d) K₄ D₁ सर्वर्षयश्च (for महर्षे). Ś₁ K D₁ [अ]पि
तथा (K₅ सदा) (for [ए]व सदा).

Colophon om. in D₄. — Sub-parvan : K_{2, 8} T
G₁ M अनुगीता. — Adhy. name : K₂ B D₀₁ D₀₁
D_{5, 6} गुरुशिष्यसंवादः; G₈ अध्यात्मविवरणं. — Adhy.
no. (figures, words or both) : Ś₁ 45; D₀₁ G₈ 42
(as in text); T₁ 33; T₂ G_{1, 2} M 32; M₄ (inf.
lin.) 43. — Śloka no. : D₀₁ 67.

43

1 K_{5, 4} D₁ M_{8, 4} ब्राह्मण उवाच (for ब्रह्मोवाच).
— ^a) Ś₁ K_{1, 4, 5} B₈ D₁ च (for तु). D₀₁ D₈₋₆
राजाः. — ^b) D_{3, 6} क्षत्रिया. T₁ गणः. — ^c) B_{8, 5}
D₀₁ G₈ तु (for च).

2 ^a) G₁ अहिः (for अविः). — ^b) B₅ D₀₁
अहिस्; D₀₁ आपुस् (for आसुश्च). K_{2, 4, 5} B₄
तु (for च). M₂₋₃ विलवासिनः.

3 ^a) D₃ जंबुवृक्षश्च नुतश्च (sic). — ^b) K₁
(except G₈) शाल्मलिस्. — ^c) K₁ D₃ शिशपा; K₂
शिशिषा; T G शिशुपा. — ^d) K₅ corrupt. K₄
कांचन- (for कीचक-). — D₃ om. (hapl.) 3^a-5^b.
— ^e) G₈ अधिपा (for राजानो). — ^f) S (except
G₈) गणानां मरुतस्तथा (= 5^d).

4 D₃ om. 4 (cf. v. l. 3). — ^a) D₀₁ om. from
हिमवा up to स्कन्धो म (in 5^a). K₁ B₈ परियात्रश्च;
K₂ पारिजातश्च; B_{1, 2} पात्रश्च; D_{5, 8} हिमयात्रश्च.
— ^b) K₅ च (for त्रि-). — ^c) K₄ D₁ [स]व-; B₈
om. (for the first च). B₃ मेरुश्च; M₂ भावश्च (for
भासश्च). — ^d) Ś₁ K_{1, 8} कोप्य(K₈ °प)वांश्च; K_{2, 5}
D_{2, 4-6} कोष्ठवांश्च; K₄ D₁ कौटकां(D₁ °वां)श्च; T₂ G_{1, 2}
राष्ट्रवांश्च (for काष्ठवांश्च). T₁ राष्ट्रवांश्चैव सर्वतः.

5 D₃ om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). D₀₁ om. up to
स्कन्धो म (cf. v. l. 4). — ^a) B_{1, 2, 5} D₀₁ D_{2, 4-6}
गुरुस्कन्धो; B_{3, 4} गुह्य-; T G_{1, 2} भृश- (for शुभ-).
— ^b) T₂ परतस् (for पर्वतस्). K₈ ततः (for तथा).
— K₅ om. (hapl.) 5^{ad}; Ś₁ reads it on marg.
— ^d) G₈ गुणानां; Cv ग- (as in text). Ś₁ K₅ G₈
मारुतस्; K₄ B₅ D₀₁ D_{1, 3-6} महतां; B₈ महा*;

सूर्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
 यमः पितृणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ ६
 अम्भसां वरुणो राजा सत्त्वानां मित्र उच्यते ।
 अर्कोऽधिपतिरुष्णानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ॥ ७
 अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ।
 ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्वलवतां वरः ॥ ८
 त्वष्टाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ।
 दक्षिणानां तथा यज्ञो वेदानामृष्यस्तथा ॥ ९
 दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् ।
 कुबेरः सर्वयक्षाणां देवतानां पुरंदरः ।

एष भूतादिकः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ॥ १०
 सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ।
 भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वापि न विद्यते ॥ ११
 राजाधिराजः सर्वासां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
 ईश्वरं तं विजानीमः स विभुः स प्रजापतिः ॥ १२
 नरकिंनरयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ १३
 भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ।
 माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वतीति या ॥ १४
 उमां देवीं विजानीत नारीणामुत्तमां शुभाम् ।

Cv मरुतस् (as in text). T G_{1.2} M लोकेस्मिन्नात्र संशयः (= 3').

6 ^a) T₁ अथ वा (for अधिपो). K₅ ग्रहाणामधिपः सूर्यो.

7 ^a) K₂ अम्भसो. — ^b) K_{1.3} मरुतां (for सत्त्वानां). B_{2.4} Dc₁ इंद्र (for मित्र). Ś₁ K_{2.4.5} B_{1.3.5} Dn₁ D₁₋₅ मरुतामिन्द्र उच्यते. — K_{2.4} B₃ D₁ om. (hapl.) ^{7cd}. — ^d) T G_{1.2} M₁₋₂ ज्येष्ठानाम्; M₃ देवानाम् (for ज्योतिषाम्). B_{1.2.5} M₁ मित्र; Dc₁ T G M₂₋₄ इंद्र (for इन्दुर).

8 ^a) Dn₁ D_{8.6} औषधीनां. K₅ सोमो नक्षत्रराजस्तु. — ^d) K₁ नरः; B₂ पतिः (for वरः).

9 ^a) B₁ om.; D₈ अष्टाधि- (for त्वष्टाधि-). Ś₁ K_{1.3} B₂ M_{1.2} -राजा (for -राजो). Ś₁ कारुणां; Dc₁ M₃ रुद्राणां (for रूपाणां). — ^b) K₄ प्रभुः (for शिवः). D₈ (also as in text) पशूनामीश्वरेश्वरः. — ^c) K_{4.5} D (except Dc₁) दीक्षितानां (for दक्षिणानां). K_{2.4.5} D_{1-8.6} यथा (for तथा). K₄ D₁ दक्षो (for यज्ञो). — ^d) Ś₁ K_{1.4} B Dc₁ Dn₁ D₁ देवानाम् (for वेदां). B_{1.2.4.5} Dc₁ M ऋषभस्; Dn₁ मघवा (for ऋषयस्). K₅ D_{2-4.6} देवानामधिपस्तथा; T G वेदानामृच (T₁ G₂ 'नां साम) एव च.

10 ^b) D₈ सोम- (for सोमो). — ^c) Ś₁ K_{2.3} D₁ -यक्षानां; K₁ -यज्ञानां; K₄ -भूतानां; K₅ B Dc₁ Dn₁ D₂₋₅ T₂ G₁ -रत्नानां; T₁ -वृक्षाणां (for -यक्षाणां). — ^d) K_{2.3.5} D_{1.4} G₂ देवानां च (D_{1.4} तु); D₂ दैवतानां. — ^e) K_{4.5} B_{1.5} Dn₁ D₁₋₅ T₁ G₂ भूताधिपः;

B_{3.4} Dc₁ M₃ 'धिकः (for 'दिकः). K₄ सर्वः (for सर्गः). Ś₁ K_{1.3} एष भूतादिसंशयः. — ^f) K₄ B₁ तु (for च).

11 ^b) D_{5.6} अयं (for अहं). G₃ भवान् (for महान्). K₄ D₁ अहं ब्रह्म परंतपः. — D₄ reads 11^c-12^d after 12. — ^c) M₄ भूतात् (for भूतं). T₂ परतमं. K₄ D₃ विष्णोर् (for मत्तो). D₈ न च भूतं परं मत्तो. — ^d) B₂ विष्णुर्. K_{2.5} नाच्यच्च (for वापि न). K₄ D₁ मत्तो नाच्यच्च विद्यते.

12 For the sequence in D₃, cf. v. 1. 11. — ^a) K_{1.3} राजाधिराजा; K₄ राजधिराजः. — ^c) K₄ D ईश्वरत्वं (for 'रं तं). G₂ तस्य (for तं वि-). K_{3.4} D₁ -जानीयात्; K₅ 'नीहि; B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ 'नीधं; D₅ corrupt (for -जानीमः). — ^d) B D (except D₁) कर्तारमकृतं हरिं (D₄ 'रं).

13 ^b) B₃ om. (hapl.) रग. K_{1.2} B₂ D₈ -रक्षासां (sic). D₈ गन्धर्वो यक्षरक्षसां. — ^c) B₄ -यक्षाणां. — ^d) B Dc₁ हरिः (for हि सः).

14 ^a) K₃ भवः; K₄ भगं; K₅ भवो; G₃ M₃ भद्रा (for भग-). K₁ भगदेवादयातानां; T G_{1.2} भद्रा देवाभिजा (T₂ 'वा हि जा)तानां. — ^b) Ś₁ K_{1.3} B (except B₅) T₁ G₁ सर्वेषां (for सर्वासां). K₂ M₃ -लोचनाः; D_{2.3} -लोचनां. — ^c) K₃ सद्देश्वरी; K₄ D₁ T G₁ M_{3.4} महे. — ^d) K₅ प्रिया; B₅ [इ]ति सा; Dn₁ D₂₋₅ हि सा; T₁ G₂ त्रिधा; T₂ उमा; M₃ हि या (for [इ]ति या).

15 ^a) Ś₁ T₂ M_{1.2} इमां (for उमां). K₄ D₁ विजानीयान्; Dn₁ D₂₋₅ 'नीधं (for 'नीत). D₅ उम

आश्वमेधिकपर्व

अश्वमेधिकपर्व]

रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ १५
धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मलक्षणाः ।
तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेतेह रक्षणे ॥ १६
राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवाः ।
हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्यावाञ्छार्त्तागामिनः ॥ १७
राज्ञां तु विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ।
तेऽस्मिल्लोके प्रमोदन्ते प्रेत्य चानन्त्यमेव च ।
प्राप्नुवन्ति महात्मान इति विच द्विजर्षभाः ॥ १८

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ।
अहिंसालक्षणे धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥ १९
प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ।
शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ॥ २०
ज्योतिषां लक्षणं रूपमापथ रसलक्षणाः ।
धरणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ॥ २१
स्वरूपजनसंस्कारा भारती सत्यलक्षणा ।
मनसो लक्षणं चिन्ता तथोक्ता बुद्धिरन्वयात् ॥ २२

देवी विजानीध्वं. —⁵) K₁ D₁ भवां; K₅ तु तां; D₅
M₄ शिवां (for शुभां). K_{1,5} नारीणां शुभं शुभं; D₅
'शुभमा शुभा. —⁶) D_{1,5} गतीनां; T G₂ स' (for
'इ'). K₁ D₁ वसुमत्यस्तु; G₁ 'मत्स्य'. K₂ B₂ च (for
तु). S₁ K_{1,5} देवतीनां वसुमती (K₅ 'ती'). —⁴)
K₁ अप्सरसं. D₁ ह्युताः; M' ततः (for तथा).

16 D₁ om. 16^{ab}. —⁵) S₁ D₅ धर्मकामाश्च; G₁
वर्णक्रमश्च. B₂₋₄ D₁ तु (for च). K₂ धर्मकामार्थ-
राजादौ; G₂ 'कामौ च राजान्यो (sio). —⁶) K₁ D₂
ब्राह्मणा. K_{2,5} D₁ ब्रह्म- (for धर्म). B D₁ D_{2,5}
'सत्तव'; D₁ 'हेतवः'; D₅ 'सेविनः' (for 'लक्षणाः').
—⁷) B₂ ब्राह्मणानां (for द्विजाती). —⁴) D₁ प्रयते
च; T₂ प्रयते हि (for 'तत'). K₂ T₁ हि; B_{1,2,5}
D₁ T₂ G₂ स; B₂ [अ]स्य (for [ह]ि). G₁ लक्षणं
'for रक्षणे'. D₁ D₂₋₅ G₂ प्रयतेतस्य (G₂ 'देव')
रक्षणे.

17 *) S₁ K₁ D₅ राजा; G₁ राजश्च. T G₁ च (for
हि). K₄ D₁ स्थानुम्; G₂ तेषाम् (for येषाम्).
—⁵) S₁ D₅ अवसीधति; K_{1,5} D₁ अनुसीदति;
T₁ भविर्निदति. —⁶) M' हतास (for हीनास). M_{1,2}
तैः (for ते). K₁ D₁ स (for स्व). K₂ गणैः (for
'गुणैः'). K_{1,2,5} M₁ सर्वे. —⁴) S₁ K_{1,5} प्रीत्य (for
'गुणैः'). K₅ B₁ D₁ D₂₋₅ चोन्मार्गः (for [अ]वाञ्छार्त्ता-
'वर्तिनः'; G₂ 'कामिनः' (for 'गामिनः').

18 *) K₁ B₂ D₁ D₂₋₅ G_{2,5} हि (for तु). —⁵)
G₂ 'कीर्तिताः' (for 'रक्षिताः'). —⁶) K₁₋₅ तस्मिन्;
G_{2,5} तस्मिन् (for 'तस्मिन्'). —⁴) K_{2,5} D₁
'एव हि (K₂ 'इ'); K₅ T₂ अश्रुते (for एव च). S₁
K_{1,5} प्रेत्य चानुत्तमं सुखं; B D₁ D₂₋₅ सुखं प्रेत्य
च (B₁₋₅ च प्रेत्य) मुनते; D_{1,5} प्रेत्य मोगे च मुनते (D₅
'न्य' D₁). —⁵) K_{1,5} om. 18^{ab}. —⁴) K₅ महाराज
(for 'रमान). —⁶) G₂ तस्य (for वित्त). —⁵) K₅

B₂₋₅ D₁ ins. an addl. colophon after 18; S₁
K_{1,5} ins. it after 18^{ab} [Sub-parcan: K₂ अनुसीदति.
—⁴Adhy. name: B₂₋₅ D₁ तुनतिव्यसंवादः. —⁴Adhy.
no.: S₁ 46].

19 Before 19, S₁ K_{1,2,5} B₂₋₅ D₁ ins.
K₂ ब्राह्मण उवाच. —⁵) M_{1,2} विविधद्; D₁
(for नियते). K₂ ब्रह्म- (for धर्म). —⁶)
11. 12^a. K₂ D (except D₁) परमो (for
—⁴) S₁ धर्मवि; K₂ वाचने (for च).
D₂ 'लक्षणं'; K₂ M₁ 'लक्षणः'. —⁴After 19, G₁
21^a-22^b.

20 K₂ D₂ om. (hapl.) 20. B_{1,2} om. ('
20^a-21^b. G₂ om. (hapl.) 20^a-22^b. —⁵) S₁
(for मनुष्याः). T₂ G_{1,5} धर्म- (for कर्म).
D₂ तद्; T₁ स- (for तु).

21 B_{1,2} om. 21^{ab}; G₂ om. 21 (for al.
20). —⁵) K₂ ज्योतिषो (for 'पां'). S₁ P
K₂ नेत्रं (for रूपम्). —⁶) T₂ तु (for च)
'लक्षणं'; T₁ 'लक्षणः'. S₁ K_{1,5} रूपम् (S₁ 'प'
'लक्षणः' (S₁ 'ण') (sic). —⁴) G₁ reads 21^a-22^b nft.
—⁵) S₁ K_{1,5} B₁₋₅ D₁ धरणी; K₂ D₁ धरिणी;
D₁ D₁ धरिणी (for धरणी). —⁴) B_{1,2}
(for पृथिवी).

22 For the sequence in G₁, cf. v. l. 21. G₂
22^{ab} (cf. v. l. 20). D₂ om. (hapl.) 22^{ab}. —⁵)
B_{1,2-5} D₁ D₂₋₅ शब्दः; R₂ वाक्य- (for सत्य-)
—⁴) M₁ lacuna; M₂ corrupt. R₂ D₁ D₂₋₅
चितोका; C₂ तथोका (as in text). K₄ D₁ बुद्धिरन्व
या; K₅ B₁ D₁ M_{2,5} C₂ 'रन्वया'; B (B₁ marg.)
D₁ D₂₋₅ 'लक्षणा'; G₂ 'निर्णया' (for 'रन्वयात्'). K₂
बुद्धिरन्वयासामिनी.

पौं ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
 : पितृणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ ६
 भसां वरुणो राजा सत्त्वानां मित्र उच्यते ।
 कौण्डिपतिरुष्णानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ॥ ७
 त्रिभूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ।
 षधीनां पतिः सोमो विष्णुर्वलवतां वरः ॥ ८
 ष्ठाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ।
 क्षिणानां तथा यज्ञो वेदानामृष्यस्तथा ॥ ९
 शमुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् ।
 षेरः सर्वयक्षाणां देवतानां पुरंदरः ।

एष भूतादिकः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ॥ १०
 सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ।
 भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वापि न विद्यते ॥ ११
 राजाधिराजः सर्वासां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
 ईश्वरं तं विजानीमः स विभुः स प्रजापतिः ॥ १२
 नरकिंनरयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ १३
 भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ।
 माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वतीति या ॥ १४
 उमां देवीं विजानीत नारीणामुत्तमां शुभाम् ।

मरुतस् (as in text). T G1.2 M लोकेस्मिन्नात्र
 तयः (= 3').

6 °) T1 अथ वा (for अधिपो). K5 ग्रहाणामधिपः
 पौं.

7 °) K2 अंभसो. — °) K1.3 मरुतां (for सत्त्वानां).
 1.4 Dc1 इंद्र (for मित्र). S1 K2.4.5 B1.3.5 Dn1
 1-6 मरुतामिन्द्र उच्यते. — K2.4 B3 D1 om. (hapl.)
 d. — °) T G1.2 M1-3 ज्येष्ठानाम्; M4 देवानाम्
 for ज्योतिषाम्. B1.2.5 M1 मित्र; Dc1 T G M2-4
 ६ (for इन्दुर).

8 °) Dn1 D8.6 औषधीनां. K5 सोमो नक्षत्रराजस्तु.
 d) K1 नरः; B2 पतिः (for वरः).

9 °) B1 om.; D8 अष्टाधि- (for त्वष्टाधि-). S1
 1.3 B2 M1.2 -राजा (for -राजो). S1 कारुणां; Dc1
 4 रुद्राणां (for रूपाणां). — °) K4 प्रभुः (for शिवः).
 3 (also as in text) पशूनामीश्वरेश्वरः. — °) K4.5 D
 except Dc1 दीक्षितानां (for दक्षिणानां). K2.4.5
 -3.6 यथा (for तथा). K4 D1 दक्षो (for यज्ञो).
 d) S1 K1.4 B Dc1 Dn1 D1 देवानाम् (for वेदां).
 1.2.4.5 Dc1 M ऋषभस्; Dn1 मधवा (for ऋषयस्).
 5 D2-4.6 देवानामधिपस्तथा; T G वेदानामृच (T1 G2
 १ साम) एव च.

10 °) D8 सोम- (for सोमो). — °) S1 K2.3 D1
 क्षानां; K1 -यज्ञानां; K4 -भूतानां; K5 B Dc1 Dn1
 2-6 T2 G1 -रत्नानां; T1 -वृक्षाणां (for -यक्षाणां).
 d) K2.8.5 D1.4 G2 देवानां च (D1.4 तु); D2 दैव-
 नां. — °) K4.5 B1.5 Dn1 D1-6 T1 G2 भूताधिपः;

B3.4 Dc1 M8 'धिकः (for 'दिकः). K4 सर्वः (for
 सर्गः). S1 K1.3 एष भूतादिसंसर्गः. — °) K4 B1 तु
 (for च).

11 °) D5.6 अयं (for अहं). G8 भवान् (for महान्).
 K4 D1 अहं ब्रह्म परतपः. — D1 reads 11°-12° after
 12. — °) M4 भूतात् (for भूतं). T2 परतमं. K4
 D1 विष्णोर् (for मत्तो). D8 न च भूतं परं मत्तो. — °)
 B2 विष्णुर्. K2.5 नान्यच्च (for वापि न). K4 D1
 मत्तो नान्यच्च विद्यते.

12 For the sequence in D1, cf. v. 1. 11. — °)
 K1.3 राजाधिराजः; K4 राजधिराजः. — °) K4 D
 ईश्वरत्वं (for 'इं तं). G2 तस्य (for तं वि-). K2.4
 D1 -जानीयात्; K5 'नीहि; B Dc1 Dn1 D2-4 'नीधं;
 D6 corrupt (for -जानीमः). — °) B D (except D1)
 कर्तारमकृतं हरिं (D4 'इं).

13 °) B3 om. (hapl.) रग. K1.2 B3 D8 -रक्षासां
 (sic). D8 गंधर्वो यक्षरक्षसां. — °) B4 -यक्षाणां.
 — °) B Dc1 हरिः (for हि सः).

14 °) K8 भव-; K4 भगं; K5 भवो; G3 M8
 भद्रा (for भग-). K1 भगदेवादयातानां; T G1.2 भद्रा
 देवाभिजा (T2 'वा हि जा)तानां. — °) S1 K1.3 B
 (except B5) T1 G1 सर्वेषां (for सर्वासां). K2 M8
 -लोचनाः; D2.3 -लोचनां. — °) K2 सहेश्वरी; K4 D1
 T G1 M8.4 महं. — °) K5 प्रिया; B5 [इ]ति सा;
 Dn1 D2-6 हि सा; T1 G2 त्रिधा; T3 उमा; M4 हि
 या (for [इ]ति या).

15 °) S1 T2 M1.2 इमां (for उमां). K4 D1
 विजानीयात्; Dn1 D2-5 'नीधं (for 'नीत). D6 उमा

रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ १५
 धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मलक्षणाः ।
 तस्माद्वाजा द्विजातीनां प्रयतेतेह रक्षणे ॥ १६
 राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवः ।
 हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्यावाद्भार्गगाभिनः ॥ १७
 राज्ञां तु विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ।
 तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते प्रेत्य चानन्त्यमेव च ।
 प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः ॥ १८

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ।
 अहिंसालक्षणो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥ १९
 प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ।
 शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ॥ २०
 ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ।
 धरणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ॥ २१
 स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती सत्यलक्षणा ।
 मनसो लक्षणं चिन्ता तथोक्ता बुद्धिरन्वयात् ॥ २२

C. 14
B. 14
K. 14

देवी विजानीध्व. —^१) K₄ D₁ भवां; K₆ तु तां; D₆ M₄ शिवां (for शुभाम्). K_{1.3} नारीणामुत्तमं शुभं; D₆ 'मुत्तमा शुभा. —^२) D_{6.6} गतीनां; T G₂ स' (for र'). K₄ D₁ वसुमत्यस्तु; G₁ 'मत्यास्. K₂ B₃ च (for तु). Ś₁ K_{1.3} रेवतीनां वसुमती (K₃ 'ती). —^३) K₄ अप्सरसं. D₁ स्मृताः; M ततः (for तथा).

16 D₄ om. 16^{ab}. —^१) Ś₁ D₃ धर्मकामश्च; G₁ वर्णक्रमश्च. B₂₋₄ D₀₁ तु (for च). K₂ धर्मकामार्थ-
 राजानौ; G₃ 'कामौ च राजन्यो (sic). —^२) K₁ D₀₁
 ब्राह्मणा. K_{2.3.5} D₁ ब्रह्म- (for धर्म-). B D₀₁ D_{2.2.5}
 'सेतवः; D_{n1} 'हेतवः; D₈ 'सेविनः (for 'लक्षणाः).
 —^३) B₄ ब्राह्मणानां (for द्विजाती). —^४) D₀₁ प्रयते
 च; T₂ प्रयते हि (for 'तेत). K₃ T₁ हि; B_{1.2.5}
 D₀₁ T₂ G₂ स्म; B₄ [अ]स्य (for [ह]ह). G₁ लक्षणं
 (for रक्षणे). D_{n1} D₂₋₆ G₃ प्रयतेतस्य (G₃ 'देव)
 रक्षणे.

17 *) Ś₁ K₁ D₃ राज्ञा; G₁ राज्ञश्च. T G₁ च (for
 हि). K₄ D₁ स्थातुम्; G₃ तेषाम् (for येषाम्).
 —^१) Ś₁ D₃ अवसीदन्ति; K_{4.5} D₁ अनुसीदन्ति;
 T₁ अविर्निदन्ति. —^२) M हतास् (for हीनास्). M_{1.2}
 तैः (for ते). K₁ D₀₁ स्म (for स्व-). K₂ -गणैः (for
 -गुणैः). K_{1.2.5} M₁ सर्वैः. —^३) Ś₁ K_{1.3.5} प्रीत्य (for
 प्रेत्य). K₅ B₄ D_{n1} D₂₋₆ चोन्मार्ग- (for [अ]वाङ्मार्ग-).
 D_{5.6} 'चर्त्विनः; G₂ 'कामिनः (for -गामिनः).

18 *) K₄ B₃ D_{n1} D₂₋₆ G_{2.3} हि (for तु). —^१)
 D₁ G₃ 'कीर्तिताः (for 'रक्षिताः). —^२) K₁₋₃ तस्मिँल्ले;
 T₂ G_{1.3} अस्मिँल्ले (for तेऽस्मिँल्ले). —^३) K_{2.4} D₁
 G₃ एव हि (K₂ ह); K₅ T₂ अश्रुते (for एव च). Ś₁
 K_{1.3} प्रेत्य चानुत्तमं सुखं; B D₀₁ D_{n1} D₂₋₄ सुखं प्रेत्य
 च (B₁₋₄ च प्रेत्य) भुञ्जते; D_{5.6} प्रेत्य भोगं च भुञ्ज (D₆
 'ज्य) ते. —^४) Ś₁ K_{1.3} om. 18^{ab}. —^५) K₃ महाराज
 (for 'स्मान). —^६) G₃ वेत्थ (for वित्त). —^७) K₅

B₃₋₅ D₀₁ ins. an addl. colophon after 18; Ś₁
 K_{1.3} ins. it after 18^a [Sub-parvan : K₃ अनुगीता.
 —^{Adhy.} name : B₃₋₅ D₀₁ गुरुशिष्यसंवादः. —^{Adhy.}
 no. : Ś₁ 46].

19 Before 19, Ś₁ K_{1.3.5} B₃₋₅ D₀₁ ins. ब्रह्मोवाच;
 K₂ ब्राह्मण उवाच. —^१) M_{1.2} विधिष्वद्; M_{3.4} विधिषं
 (for नियतं). K₃ ब्रह्म- (for धर्म-). —^२) Cf. 1.
 11. 12^a. K₅ D (except D₁) परमो (for 'लक्षणो).
 —^३) Ś₁ धर्मवि-; K₄ वाधर्म- (for चा'). K₂ D₀₁
 D₃ 'लक्षणं; K₃ M₁ 'लक्षणः. —^४) After 19, G₁ reads
 21^a-22^b.

20 K₃ D₃ om. (hapl.) 20. B_{1.2} om. (hapl.)
 20^a-21^b. G₃ om. (hapl.) 20^a-22^b. —^१) Ś₁ मानुषाः
 (for मनुष्याः). T₂ G_{1.2} धर्म- (for कर्म-). —^२)
 D₈ तत्; T₁ सं- (for तु).

21 B_{1.2} om. 21^{ab}; G₃ om. 21 (for all, cf. v. 1
 20). —^१) K₃ ज्योतिषो (for 'षां). Ś₁ K₁ तेजो;
 K₃ नेत्रं (for रूपम्). —^२) T₂ तु (for च). D₈
 'लक्षणं; T₁ 'लक्षणः. Ś₁ K_{1.3} रूपश्च (Ś₁ 'पं च) रस-
 लक्षणाः (Ś₁ 'णं) (sic). —^३) G₁ reads 21^a-22^b after 19.
 —^४) Ś₁ K_{1.5} B₁₋₄ D₀₁ धारणी; K₄ D₁ धरिणी; B₅
 D_{n1} D₃ धारिणी (for धरणी). —^५) B_{1.2} धरणी
 (for पृथिवी).

22 For the sequence in G₃, cf. v. 1. 21. G₃ om.
 22^{ab} (cf. v. 1. 20). D₆ om. (hapl.) 22^{ab}. —^१)
 B_{1.3-5} D₀₁ D_{n1} D₂₋₆ शब्द-; P₂ वाक्य- (for सत्य-).
 —^२) M₁ lacuna; M₃ corrupt. B₅ D_{n1} D₂₋₆
 चितोक्ता; C_v तथोक्ता (as in text). K₄ D₁ बुद्धिरत्र
 या; K₅ B₃ D₀₁ M_{3.4} C_v 'रन्वया; B (B₄ marg.)
 D_{n1} D₂₋₆ 'लक्षणा; G₃ 'निर्णया (for 'रन्वयात्). K₃
 बुद्धिरव्यवसायिनी.

मनसा चिन्तयानोऽर्थान्बुद्ध्या चैव व्यवस्यति ।
 बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ॥ २३
 लक्षणं महतो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ।
 वृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥ २४
 साज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ।
 न्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
 तीतोऽद्वंद्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगम् ॥ २५
 र्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया ।

गुणानां ग्रहणं सम्यग्बुद्ध्याम्यहमतः परम् ॥ २६
 पार्थिवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेनेह स गृह्यते ।
 घ्राणस्थश्च तथा वायुर्मन्धज्ञाने विधीयते ॥ २७
 अपां धातुरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते ।
 जिह्वास्थश्च तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ २८
 ज्योतिषश्च गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते ।
 चक्षुःस्थश्च तथादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ २९
 वायव्यस्तु तथा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः ।

23 ^a) B₂ (marg.). ३. ५ Dn₁ D₂-३ T₂ चिन्तितान् (for चिन्तयानो). K₂, ४ [s]य (for स्थान्). K₁ मनसा चिन्तयानोक्ता; B₁, २, ४ Dc₁ सा चिन्तितं वे (B₄ Dc₁ पान्वे)त्ति. — ^b) Ś₁ K₁, ४ [ए]वेह; K₃, ६ [ए]वाय; B₁ D₂-६ चेह; Dc₁ वेत्तुं (for चैव). T₁ व्यवस्यते. — ^c) D₆ च (for हि). — ^d) Ś₁ K₁, ३ G₃ लभ्यते; ४ Dc₁ D₄ लक्षते.

24 ^a) Ś₁ B Dn₁ D₂-१, ६ T₁ मनसो (for महतो). — ^b) D₆ असक्तं (for अव्यक्तं). G₃ सौम्य- (for साधु-). — K₂, ५ B₃ G₃ om. (hapl.) 24^{ad}. K₃ reads 24^{ad} without var.) thrice. — ^a) K₄ D₁ सज्ज्ञान-; D₆, ६ वृत्ति- (for संन्यास-).

25 ^a) D₃ रत्नं (for ज्ञानं). — ^b) G₃ संवसेद् or संन्य-). — ^c) Ś₁ K₁, ३, ५ संन्यसज्; K₂ संन्यस्य; ४ D₁ G₃ संन्यास-; G₁, २ संन्यासे; M संन्यासाज् or संन्यासी). K₁ M₂ संयुक्तं; B₁, २ संपन्नः. — ^e) corrupt. Ś₁ K₁, ३ B₃ अतीते; K₂ B₁, २, ६ Dc₁ तिल्य; G M₃ अतीत-; M₁, २, ४ अतीव (for अतीतो). G₁, २ M₁, २ अत्येति (for अभ्येति). K₄ अतीत्योर्ध्वोर्ध्वेति (sic); T₂ अतीतद्वंद्वमभ्येति. — ^f) Ś₁ K₁ तेमृत्यु-; K₄ D₁ ततो मृत्यु-; M₄ तमोमृत्योर- K₂, ४ D (except D₅) जरातिग-; G₂ दिक्.

26 ^a) K₄ D₁ धर्मलक्षणमित्येतद्; K₆ मित्युक्तम्. — ^b) K₄ D₁ उक्तेश्च; K₅ एतद्वो; D₃ उक्तं वा (for ह वो). G₂, ३ तथा (for मया). — ^c) Ś₁ K₁, ३ रणं (for ग्रहणं). — ^d) K₅ वदामि; G₁, २ M₃, ४ ये तु (for वक्ष्यामि). G₃ M₁, २ वक्ष्ये तु मह (M₁ क्ष्ये म)तः परं.

27 ^b) K₄ D₁ G₂ [ए]व स; K₅ B₁, २, ५ Dn₁ D₂. हि स; Dc₁ ह स; D₃ सम-; T₂ G₃ सह (for]ह स). D₂ घ्राणेन हि स दृश्यते; T₁ G₁ न सह पते. — ^c) K₁ प्राणस्थश्च; D₁ प्राणतश्च. T₂ G₂ M

तदा; G₃ सदा (for तथा). — ^a) Ś₁ K₃ स्थाने (for ज्ञाने). G₃ गंधज्ञानेन धीयते. — After 27, D₁ reads 32.

28 Ś₁ K₁ om. (hapl.) 28. K₃ om. (hapl.) 28-29. G₂ repeats 28^{ab} (without var.) after 30. — ^a) B Dn₁ D₂, ३ धातु रसो; G₃ धारो रसो; Madras ed. अवाश्रयो (for धातुरसो). — ^b) K₂, ५ गृह्यते रसः; K₄ D₁ G₃ गृह्यते च सः (G₃ स तु); B₂ स च गृह्यते; B₁ संप्रगृ-). — ^c) T₁ G₁ M तु (for च). G₃ ततः; M₁, २, ४ तदा; M₃ सदा (for तथा). K₄ D₁ जिह्वा- स्त्वद्वस्तदा सोमो; G₂ रसस्ततः सोमो. — ^d) G₃ स्थाने (for ज्ञाने).

29 K₃ om. 29 (cf. v. 1. 28). M₁, २ om. (hapl.) 29. — ^a) T G₁, २ तेजसश्च; M₃, ४ चक्षुषश्च (for ज्योतिषश्च). Ś₁ K₁, ४, ५ B₁, २ D₁ T G₁, २ M₃, ४ तु (for च). Dc₁ गुणे. — ^b) T प्र- (for च). — ^c) Some MSS. चक्षुषश्च; K₅ T G चक्षुषश्च; M₃ चक्षुःश्च. K₄ D₁, ५ T₂ G₂ तदा; B₂-५ Dc₁ Dn₁ D₂-६ T₁ G₃ सदा (for तदा). B₁, २ सूर्यो; D₃ नित्यो (for [आ]दित्यो). — ^d) K₄ B₁ D₁ रूपं (for रूप-). G₃ रूपज्ञानेन धीयते.

30 Ś₁ K₄ om. (hapl.) 30. — ^a) D₁ S (except G₃) च (for तु). K₁, ३ B₃-५ Dc₁ Dn₁ D₂-६ सदा; K₂ मदा; B₁, २ गुणः; D₁ G₂ तदा (for तथा). — ^b) K₃ वि- (for प्र-). Dc₁ om. सः. T₁ स ह; G₁, ३ M स च; G₃ सदा (for च सः). D₁ ज्ञायते स तु वै त्वचा; D₆, ६ गृह्यते हि त्वचा द्विजाः. — ^c) T₂ त्वच- श्रैव; G₁ त्वदस्थ एव; M₁ त्वदसंस्थश्च (for त्वदस्थ- श्रैव). K₂ B Dc₁ Dn₁ D₂-६ T₁ G₂ सदा; G₂ M₁-१ श्रैव (for तथा). — ^d) B D (except D₁) स्पर्शने स; T₂ G₃ स्थाने (for ज्ञाने). K₃ स्पर्शज्ञानेन विधायते. — After 30, G₂ repeats 28^{ab}.

त्वक्स्थैश्चैव तथा वायुः स्पर्शज्ञाने विधीयते ॥ ३०
 आकाशस्य गुणो घोषः श्रोत्रेण स तु गृह्यते ।
 श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्तिताः ॥ ३१
 मनसस्तु गुणश्चिन्ता प्रज्ञाया स तु गृह्यते ।
 हृदिस्थचेतनाधातुर्मनोज्ञाने विधीयते ॥ ३२
 बुद्धिरध्यवसायेन ध्यानेन च महास्तथा ।
 निश्चित्य ग्रहणं नित्यमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३३
 अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
 तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३४

अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं गुणानां प्रभवाप्ययम् ।
 सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥ ३५
 पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 गुणवृत्तं तथा कृत्स्नं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३६
 आदिमध्यावसानान्तं सृज्यमानमचेतनम् ।
 न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानं पुनः पुनः ॥ ३७
 न सत्यं वेद वै कश्चित्क्षेत्रज्ञस्त्वेव विन्दति ।
 गुणानां गुणभूतानां यत्परं परतो महत् ॥ ३८
 तस्माद्गुणांश्च तत्त्वं च परित्यज्येह तत्त्ववित् ।

31 G₂ om. 31^{ab}. —^a) D_{5, 8} T₂ शब्दः; G₁ व्योम;
 Bom. ed. होष (for घोषः). —^b) K₂₋₄ D₁ तु स
 (by transp.); B_{3, 4} स च; B₅ D₀₁ D_{n1} D₂₋₆ च स.
 G₈ स तु श्रोत्रेण गृह्यते. —^c) K₁ D_{1, 5} श्रोत्रस्थश्.
 K₂ दिशा. —^d) T₁ ज्ञानेन; G₃ स्थाने प्र- (for ज्ञाने
 प्र-). K_{1, 8} प्रकीर्तिताः; K₄ D_{1, 5, 8} विधीयते; G₂
 प्रवर्तिताः.

32 D₁ reads 32 after 27. —^a) K₁₋₄ B D
 (except D₁) T₂ च (for तु). —^b) K₂₋₄ D₀₁ D₁
 1-8 T₂ M_{3, 4} सा (for स). K_{2, 4} D₀₁ [अ]नु- (for
 तु). K_{2, 4} दृश्यते (for गृह्यते). G₃ प्रज्ञायाः साधु
 गृह्यते. —^c) Ś₁ K₁ हृदिस्थश्. D₀₁ D_{n1} D₆ T₁
 चेतनो (for चेतना). —^d) G₁ मनोज्ञानं.

33 D₁ transp. 33^{ab} and 33^{cd}. —^a) K₆ बुद्धेर्.
 Ś₁ K_{1, 8} अध्यवसायाय; B_{1, 2} अव्यवसायेन; D_{2, 8} अध्य-
 वसानेन. —^b) Ś₁ K_{1, 8} ध्यानाय; B D₀₁ D_{n1} D_{2-4, 5}
 (sup. lin. as in text) ज्ञानेन (for ध्या). K₃ मनस्
 (for महांस). —^c) K₃ D₁ नित्यस्; M₃ निश्चित्य.
 Ś₁ K_{1, 8} ग्रहणे; D_{n1} T₁ णात्. B₃ D_{n1} D₂₋₆ व्यक्तम्
 (for नित्यम्).

34 ^a) K₂ नित्ये; K₄ B_{3, 4} D_{1, 6} S (except T₁)
 नित्यं. K₃ अलिङ्गग्रहणे नित्याः. —^b) Ś₁ K_{1, 8} अव्य-
 क्तलिङ्गः क्षेत्रज्ञः; K₅ तस्मादलिङ्गं क्षेत्रज्ञं. —^c) Ś₁ K_{1, 8}
 केवलो; K_{2, 4} B₂ D₁ G₃ केवलं. K_{2, 5} D₀₁ D₆ M_{3, 4}
 लक्षणं.

35 ^a) K₁₋₃ अव्यक्तः; G₁ अव्यग्रं. K₄ क्षेत्रमुद्दिष्टं;
 B₃ D₂₋₆ लिङ्गस्थं. —^b) K₁ B₁ D₂ T₂ प्रभवाप्ययं
 (B₁ यः); D₀₁ D₃ G₃ बोध्ययं (D₀₁ यः). —^c)
 G₂ तदा (for सदा). D₆ ज्ञानं; G₂ लिङ्गं; Bom.

ed. लीनो (for लीनं). —^d) D₀₁ वः (for च)

36 ^a) Ś₁ K_{1, 2, 5} तं; G₁ तु (for तद्). K₃
 पुरुषो नारायणः तदव्यक्तत्वं विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ
 उच्यते इति योजना । K₂ D₁ गुणावृत्तं; G₂
 गुणवृत्तिः. B_{1, 2} सदा; D₀₁ D₄ यथा; D_{5, 6} जडं;
 G₂ तदा (for तथा). K₃ कृत्स्नं; D₂₋₄ वृत्तं; D₆
 क्षेत्रं; D₆ क्षेत्रे (for कृत्स्नं). B₄ (marg. as in text)
 शृणु वृत्तं यथा कृत्स्नं. —^d) B₂ D₀₁ D_{n1} क्षेत्रज्ञं.

37 ^a) K_{1, 3, 4} D₀₁ आदिमध्यावसानान्ते; K₂ B₃₋₅
 नं तं; T₁ G₁ नं तत्. —^b) Ś₁ K_{1, 8} om. (hapl.)
 37^{ab}. —^c) K₁ सचेतनं. —^d) K₄ D₁ निर्गुणे; G₁
 M₃ (inf. lin. as in text) सगुणा; G₂ स गुणं. G₃
 अज्ञाने (for आत्मानं). —^e) K₃₋₅ D (except D₀₁)
 सृज्यमानाः; B₂ T G_{2, 8} मानः. D₀₁ om. one पुनः.

38 ^a) B_{3, 5} सत्यं; B₄ च तं (for सत्यं). K₁
 विन्दते; D₆ विद्यते; T₁ G₁ वेदवित् (for वेद वै). Ś₁
 K₃ D_{n1} D₂₋₅ न (K₃ स) सतं (Ś₁ सत्त्वं; K₃ नित्यं)
 विन्दते कश्चित्; K₄ D₁ न सत्यवेदितः कश्चित्; B_{1, 2} न
 च तं वेद कश्चिनु; D₀₁ न तं वेदयते कश्चित्; G₃ न
 सत्यं वेत्ति वै किञ्चित्; C_v न सत्त्वं वेत्ति वै कश्चित्. —^b)
 K₄ D₁ क्षेत्रज्ञे; G₃ ज्ञास्. K₄ D₁ स्वं च; B_{1, 2}
 त्वेष (for त्वेव). D₄ पश्यति; T₁ वेत्ति वै (sic); T₂
 G_{1, 2} M वेत्ति वै; G₃ वेक्ष्यते (for विन्दति). —^c)
 M_{1, 2} परः. C_v परं (as in text). D_{n1} D_{2, 4-6} परमं;
 C_v परतो (as in text). K₂ M₂ महान्; C_v महत्
 (as in text). D₃ परात्परतमं महत्.

39 ^a) K_{2, 4} गुणं. K_{2, 4} D₁ सत्यं च; K₅ B₄
 (marg. as in text). ^b सत्त्वं च; B_{1, 2} D_{n1} D₂₋₆ तत्त्वज्ञः
 (B₁ D_{2, 8} ज्ञ; D_{n1} ज्ञं); D₀₁ सगं च; M स (M₃
 तत्त्वांश्च (for तत्त्वं च). —^c) K₂ परिचितं; K₄ D₁

क्षीणदोषो गुणान्हित्वा क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ३९
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

ब्रह्मोवाच ।

यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च ।
नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १
अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः ।
श्रविष्ठादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः ॥ २
भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।

रूपाणां ज्योतिरादिस्तु स्पर्शादिर्वायुरुच्यते ।
शब्दस्यादिस्तथाकाशमेष भूतकृतो गुणः ॥ ३
अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमम् ।
आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरिष्यते ॥ ४
सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ।
ओंकारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च ।

‘षज्येत’; G₁ ‘त्यज्येत (for ‘त्यज्येद्)’. S₁ K_{1,2} B D (except D₁) धर्मवित् (for तत्त्व). —^o) D₆ क्षीणदोषे. B D₁ D₂ D₃ गुणातीतः; D_{5,6} गुणीभूतः (for गुणान्हित्वा). —^d) D₂ D₃ क्षेत्रज्ञः. K₄ प्रविशत्यथ; B_{1,2} ‘शब्दयुतः; B₃ T₂ G₂ ‘शब्दयथा’.

40 ^a) B₆ निर्ममो; D₂ निर्द्वन्द्वः. K₄ D₁ निर्वर्षद्वारो. —^b) Some MSS. निःस्वधाकारः; K_{2,4,5} B D G₃ निःस्वधाकार. —^c) S₁ अनलश्; K₂ अवलश्; G₃ असक्तश् (for अचलश्). —^d) K₃ G₃ भुवि; D_{1,2} विभुः; T₁ G_{1,2} विधिः (for विभुः).

Colophon om. in T G_{1,2} M₁₋₃. — Sub-parvan : K₂₋₄ अनुगीता. — Adhy. name : K₂ B D₁ D₂ D₃ D₄ गुरुशिष्यसंवादः; G₃ क्षेत्रज्ञविवरणं. — Adhy. no. (figures, words or both) : S₁ 47; D₂ G₃ 43 (as in text); D₁ 40; M₁ (inf. lin. sec. m.) 44. — Śloka no. : D₂ 41.

44

1 T G_{1,2} M₁₋₃ om. the ref. K₁ M₁ ब्राह्मणः; D₁ विप्र (for ब्रह्मा). —^o) K₃ ग्रामः (for नाम).

2 ^a) M₁ (inf. lin. as in text) ततः (for अहः). K₁ सर्व (for पूर्वं). —^b) K₃ D_{2,3} मासः. B₃ शुक्लादयः; M₁ चैत्रा (for शुक्ला). K₄ D₁ मासाः शुक्लादयस्तथा. —^c) S₁ B_{1-3,5} D₁ D₂ D₃ श्रवणा-

दीनि; K₃ भविष्या; K₅ D₁ (marg. sec. m.) अक्षिन्या; D₁ भविष्या; C₇ श्रविष्ठा (as in text). K₁ 2,5 B_{1,2,4} D₁ D₂ 5,6 M₁ (inf. lin.) C₇ चक्षणि; D₂ वृक्षा; D₄ रुक्षा; T G_{1,2} सर्वा; G₃ पक्षा; M वर्षा (for ऋक्षा). K₄ विष्टादीनि च पुण्याणि.

3 ^a) K_{2,4,5} B₁ D₁ D₂ च (for तु). —^c) D₁ D₂ D₃ आदित्यः (for ‘स्तु’). K_{2,4} D₁ S रूपाणामादिरग्निस्तु (K_{2,4} D₁ ‘रादित्यः’). —^d) K_{2,4,5} D (except D₁) G₃ स्पर्शानां (for स्पर्शादिर्). K₁ एव च (for उच्यते). — M₁₋₃ om. 3^c. —^e) K₄ शब्दश्च. G₃ [अ]थ; M₁ [आ]हुस् (for [आ]दिस). —^f) K₅ corrupt. D₁ G₁ गुणाः. G₃ एव भूतगुणः कृतः.

4 ^a) B₁ च; B_{1,5} D₁ T₂ G₃ M तु (for प्र). —^d) S₁ K D₂ D₃ G_{2,3} M उच्यते (for इत्यते). D₁ M₂ अग्निर्भूताद् (M₂ ‘दि’ रिच्यते (sic)).

5 ^a) D₂ ‘विधिनां (sic) (for ‘विद्यानां’). —^b) G₁ प्रजानां च (for देवतानां). —^c) K_{1,4} D₂ D₃ M₂ देवानां (for वेदानां). —^d) M₁ (inf. lin.) उच्यते (for एव च). —^e) K₃ corrupt. S₁ (marg.) तदादिर; K_{2,4,5} B_{1-3,5} D₂ D₃ यदस्मिन्; G₃ इत्य (for यद्य). G₁ नियते. K₁ लोकं. —^f) K₃ D₃ M_{1,2} सर्व (for सर्व). S₁ K_{2,5} B_{1-3,5} D₁ D₂ सावित्रि; K_{1,2} M₁ ‘त्रः; B₂ ‘त्री; D₁ ‘त्र्यम्.

6 ^a) G₂ गायत्रं. K₁ गायत्रीह्रस्वमासाद्य. — T₁ G

यद्यस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रमुच्यते ॥ ५
 गायत्री छन्दसामादिः पशूनामज उच्यते ।
 गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ६
 श्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमम् ।
 परिसर्पिणां तु सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ॥ ७
 कृतमादिर्युगानां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 हिरण्यं सर्वरत्नानामोपधीनां यवास्तथा ॥ ८
 सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते ।

द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥ ९
 स्थावराणां च भूतानां सर्वेषामविशेषतः ।
 ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं प्लक्षः प्रथमजः स्मृतः ॥ १०
 अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयंभूरिति स स्मृतः ॥ ११
 पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः ।
 दिशां च प्रदिशां चोर्ध्वा दिग्जाता प्रथमं तथा ॥ १२
 तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता ।

om. (hapl.) 6⁵⁰. — ⁵) K₄ D₁ एव च; B_{1.2} आदितः (for उच्यते). Ś₁ B₆ Dn₁ D_{2-4,5} (marg. sec. m. as in text). ⁶ T₂ प्रजानां सर्गं उच्यते. — D_{o1} repeats 6^a-7° after कृतमादिर् (in 8^a).

7 For the repetition in D_{o1}, cf. v. l. 6. — ^a) K_{2.4.5} S च पक्षिणाम् (for पतत्रिणाम्). — ⁵) K₅ धृतम्; T₁ हितम् (for हुतम्). — ^o) Hypermetric. K_{2.5} च (for तु). K₄ सर्पिणां चैव सर्वेषां; B Dn₁ D₂₋₈ T G₂ सरीसृपाणां स^o; D_{o1} (both times) सरी-सर्पिणां स^o; D₁ परिसर्प्यसां चैव स^o; G₁ M₄ प्र(M₄ वि)सर्पिणां तु स^o. — ^a) K₁ G_{1.3} ज्येष्ठाः; M श्रेष्ठः. G सर्वे; M₄ सर्वो (for सर्पो). Ś₁ K_{2.4} D₁ M₄ द्विजो-त्तमः; B₂ द्विजर्षभाः.

8 For the repetition in D_{o1}, cf. v. l. 6. — ^a) D_{o1} om. from युगानां च up to संशयः (in 8^b). — After 8^b, D₁ reads from मम (in 11°) up to दिशां (in 12°). Ś₁ reads 8°-11^a on marg. — ^a) K_{4.5} D_{1.6} औषधीनां. Ś₁ K₁ Dn₁ यवास्तथा; K₃ तथा यवाः (by transp.); D₂ जवास्तथा.

9 D_{o1} om. 9^a-10^a. The portion of the text from 9 up to 14. 45. 20 is lost in Dn₁ due to the folios being stuck together. Ś₁ reads 9 on marg. — ^a) B₂ एव (for भक्ष्य-). K₄ सर्वभक्षणभोज्यानाम्. — ⁵) K₃ सर्व (for अन्नं). Ś₁ K_{1.3} परमिह; M₄ तु परम् (for परमम्). — ^o) D₆ T₂ G₃ द्रव्याणां; G_{1.2} द्विविणं. — ^a) D₆ येषां नाम; G₃ पयसाम्; M₁ पेयानां च (for णाम्).

10 Dn₁ missing; D_{o1} om. 10^a (for both, cf. v. l. 9). Ś₁ reads 10 on marg. — ⁵⁰) Ś₁ K₁₋₃ B₆ D₂₋₆ तु (for च). Ś₁ K_{1-3.5} सर्वेषां भूतानाम् (by transp.); G₁ भूतानां सर्वासाम् (sic). B_{1.2.4} D_{o1} च

विशेषतः (for अत्रि^o). — ^o) K_{2.4} T G M₄ (inf. lin.) ब्रह्मवृक्षः; K₃ बहुक्षत्रं (for ब्रह्मक्षेत्रं). T G_{1.3} पुण्यः. D₁ आमदक्षो महापुण्यः; M ब्रह्मभूतः सदा पुण्यः. — ^a) G₁ M₄ (inf. lin. as in text) पक्षः (for प्लक्षः). K₁ D (except D₁; Dn₁ missing) प्रथमतः; G₂ मकः. K₈ प्लवः प्रथमं रजः (submetric); B_{1.2} प्लक्षश्च प्रथमः स्मृतः.

11 Dn₁ missing (cf. v. l. 9). G₃ om. 11°-12^b. Ś₁ reads 11 on marg. — ^o) D₁ reads from मम up to दिशां (in 12°) after 8^b. — ^a) K_{2.4.5} D_{o1} D_{1.3} यः; K₃ B₁₋₃ T₂ G_{1.2} M_{3.4} सः (for स).

12 For the sequence in D₁, cf. v. l. 11. Dn₁ missing (cf. v. l. 9). G₃ om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). G₂ om. (hapl.) 12^{ab}. — ^a) K₃ तथा (for महा-). — ⁵) K₅ अग्रहा. — After 12^b, M₄ (inf. lin. sec. m.) reads 14^a-17^b, repeating the same in its proper place. — ^o) K₁ corrupt. K₈₋₅ B D_{o1} D₂₋₆ T M₄ चोर्ध्वं. G₃ दिशां चोपदिशां च स्फुर. — ^a) B₁ दिक्स्मृता; B₄ दिग्घाता; M_{1.2} दिग्जातां; M₃ दि (sup. lin. द्वि)जतां (sic) (for दिग्जाता). B D_{o1} T₂ G_{1.2} प्रथमा. Ś₁ K₁ तदा (for तथा). K_{2.4.5} D₁₋₆ T₁ दिक्पूर्वा प्रथमा तथा (K₄ D_{6.6} स्मृता); G₃ दिग्गजाः प्रथमाः स्मृताः.

13 Dn₁ missing (cf. v. l. 9). — ^a) D_{o1} om. तथा. D₆ तथा त्रिपथगां गंगां; G₃ तथा गंगा नदीनां तु. — ⁵) G₃ सर्वासाम् (for नदीनाम्). K₃ प्रथमा (for अग्रजा). K₄ D₁ मता (for स्मृता). — ^o) B₄ (marg. as in text) सर्वोदपानानां; D_{5.6} सदोद^o; M सरोदु^o (for सरोद^o). B_{1.2} कृपानां सरसां चैव; T₁ G₂ तथा चाश्वो वाहनानां; G₃ सरसां सोदपानानां. — ^a) K₅ [5]ग्रहः; B_{1.2} वरः (for अग्रजः). D_{5.6} सागरः सर्व-तोयग्रजः.

तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽग्रजः ॥ १३
 देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।
 नरकिंनरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १४
 आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
 भूतं परतरं तस्मात्रैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १५
 आश्रमाणां च गार्हस्थ्यं सर्वेषां नात्र संशयः ।
 लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १६
 अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्वरी ।
 सुखस्यान्तः सदा दुःखं दुःखस्यान्तः सदा सुखम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

14 Dn1 missing (cf. v. l. 9). M1 (inf. lin. sec. m.) reads 14^a-17^b for the first time after 12^b. —^a) K2.4 D1 -यक्षाणां; D5.6 -दैत्यानां (for -भूतानां). —^b) K1.8 D1.8 G8 -राक्षसां (K8 'सं'). —^c) K1 -यक्षानां; K2.4.5 D1 -भूतानां (for -यक्षाणां).

15 For the repetition in M4, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K4 D1 सर्वस्य (for विश्वस्य). Ś1 K1.8 महतो (for जगतो). —^b) D8 विष्णुः. Ś1 K1 ब्रह्मविष्णुमयो महान्. —^c) B1.2 (marg. as in text) ह्यं; G8 सूक्ष्मं; M1-8.4 (second time) ततः (for भूतं). D8 भव्यं परं (for परतरं). Dc1 D2.5.6 यस्मात्; T1 नास्ति; M1 lacuna; M2.8 *स्य; M4 न स्य (for तस्मात्). —^d) Ś1 K1 Dc1 त्रिलोके; K8 त्रैलोके. K2 ह; D8 [ए]व (for [इ]ह). B1.2 लोकेषु न च विद्यते; T1.2 (sup. lin.) G M (M4 both times) त्रिषु लोकेषु वि.

16 For the repetition in M4, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K2.5 T1 G2.8 तु; G1 om. (for च). K1.8 Dc1 गार्हस्थ्यं. D2-8 M4 (second time) transp. गार्हस्थ्यं and सर्वेषां. B1.2 सर्वेषामुत्तमं स्मृतं (for 16^b). —^c) B1.2 Dc1 T1 अव्यक्तः; Cv 'क्तं' (as in text). —^d) B8 [अ]न्ते; G8 M4 (first time) अन्ते. K2-5 B4 D1 T G M4 (first time) तथा; B1-8 स (for तद्). M8 ह (for च).

17 For the repetition in M4, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K4.5 B3.4 D1 M3.4 second time) अहान्यस्तमनान्तानि; D8 अहं मत्कृपायां

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ १८
 सर्वं कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् ।
 अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १९
 इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये ।
 सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २०
 तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मा समाहितः ।
 निर्ममो निरहंकारो मुच्यते सर्वपाप्माभिः ॥ २१

तानि (sic). —^b) Ś1 lacuna. Dc1 M4 (first time) उदयांतानि; D8 उभयांता च (sic). — 17^{ad} = (var.) 3. 48. 45^{ab}; 12. 26. 23^{ab}, 149. 84^{ab}, 168. 18^{ad}. —^c) K8 B Dc1 D2.4 T2 G2.8 [अ]न्ते; D8 [अ]न्ते (for [अ]न्तः). Ś1 K T G तथा (for सदा). —^d) B D (Dn1 missing) T2 G2.8 [अ]न्ते (for [अ]न्तः). Ś1 K T G तथा (for सदा).

18 = 11. 2. 3; (var.) 12. 27. 29, 317. 20; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasmṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^a-27^b. Dn1 missing (cf. v. l. 9). G1 om. 18^a-19^b. —^c) B1-8 D2-4 संयोगाश्च विप्रयोगांता; B4 'गो विप्रयोगांता; D8 'गांता विप्रयोगांतं. —^d) K8 मरणांते; M8 'तश्च. B8-5 Dc1 D2-8 T G1.8 M च; G2 तु (for हि). D8 जीविते.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 9). G1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). T2 om. 19^{ab}. —^a) D5.6 एवं (for सर्वं). G8 विनाशान्तं (sic); M2 'ज्ञांताञ्च. —^d) B Dc1 D2-8 G8 M4 सदा (for सर्वं).

20 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^b) Ś1 K1 व्रताश्च; D8 या व्रता (sic); T1 G1 भूतानि (for व्रतानि). K4 B1.2 D1 तथा (for च ये). G8 व्रतानि विविधानि च. —^d) D8 G2 ज्ञानस्यांतं. K4 D1 नान्यस्यांतं हि विद्यते.

21 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^b) K4 D1 प्रसन्नोयं (for 'ज्ञात्मा). B Dc1 D2-8 प्रज्ञातात्मा जितेन्द्रियः. —^d) G8 -पाप्मनः (for 'भिः). B1.2 मुच्यते

४५

ब्रह्मोवाच ।

बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।
महाभूतारविष्कम्भं निमेषपरिवेष्टनम् ॥ १
जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसंचरम् ।
देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिखनम् ॥ २
अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।

सुखदुःखान्तसंक्षेपं क्षुत्पिपासावकीलनम् ॥ ३
छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।
घोरमोहजनाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४
मासार्धमासगणितं विषमं लोकसंचरम् ।
तमोनिचयपङ्कं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥ ५
सत्त्वालंकारदीप्तं च गुणसंघातमण्डलम् ।

कर्मबंधनात्; Ds मुच्यते सर्वपद्मभिः (sic).

Colophon. Dn1 missing. — Sub-parvan; K2.3 S (except G2) अनुगीता. — Adhy. name: K2 B Dc1 D4-6 गुरुशिष्यसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 48; Dc1 41; T1 34; T2 G1.2 M 33; G3 44 (as in text); M3 (inf. lin.) 45.

45

☞ D4 om. (hapl.) this adhy.

1 Dn1 missing up to 20 (cf. v. l. 14. 44. 9). K4 D1.6 Ms.4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a) Ś1 K1 ब्रह्मसारं; K4 D1 बुद्धिसारं; D6 बुद्धिपरं. —^b) T G1.2 M -वर्धनं (for -बन्धनम्). G3 इंद्रियाणामवर्धनं. —^c) Ś1 K3 D6 महाभूतात्म (Ś1 न्य) विष्कम्भं; K2.4 B4 D1 भूतपरिस्त्रंभं; K5 B6 D2.3 भूतपरिस्त्रंभं; B1.2 D6 भूतपरिस्त्रंभं (B2 [marg.] 'ण्पद-'; D6 'कंद-'); B3 Dc1 भूतपरिस्त्रंभं; T1 भूताकलिष्कंभं; G2.3 भूतादिवि. —^d) B3.5 -वेशनं; Dc1 -वेशिनं; M3 (inf. lin.) -वेषणं (for -वेष्टनम्). Ś1 K1.3.5 विशेष (K1 'श') परिवेषनं (K1.5 'शनं'); K2.4 B3 D1 निवेशपरिवेषणं (B3 'नं'); B1.2 D2.3.5.6 निवेशपरिवेशनं.

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K4 D1 जघच्छोकः (sic) (for जराशोक-). Dc1 -शमाविष्टं; D6 G2 -समाविष्ट- —^b) Ś1 -संचितं; B3 D1.3.5.6 -संभवं; M -पंजरं (for -संचरम्). G3 व्याधिव्यसनजं परं. —^c) G2 काले देश- (for देशकाल-). G3 देशकाले विचरितं. —^d) Ś1 K1 देश-; K3 D6 -दोष-; K5 B1.2.4.5 शम-; B3 सम-; D2.3.6 दम- (for श्रम-). Some MSS. निःखनं.

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 पुरो रात्र-; B1 D6 अहोरात्रं. K5 -परिक्षेपे. —^b) K4 शीतोष्णी;

D3 'ण्'. — Ś1 K1 om. (hapl.) 3^a-4^b. —^c) (corrupt. K5 D2.3.5.6 -दुःखाति- (for 'न्त-'). T M2.4 -संक्षेपं. K3 B1.2 सुखदुःखान्तरं क्षेपं; K4 L1 'दुःखांतमक्षेपं'; T1 G3 'दुःखसमं' श्लेषं (G3 श्रेष्ठ-); G1 'दुःखमशेषं' तु. —^d) K3 -केलनं; B1.3.5 Dc1 -कीलकं; G3 -कीर्णनं (for -कीलनम्). B2 क्षुत्पिपासेति कीलकं; D6 शून्ययासावकालनं (sic).

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —^a) K2 -विलेख्यं; K4 D1.2 -विलेपं; D6.6 M4 -विलेपं. —^b) K3 निमेषोन्मेषविह्वलं. —^c) K3 घोरं; T G M4 (inf. lin.) शोक- (for घोर-). K2.5 D6 T1 G -जराकीर्णं; K4 B D1 T2 -जलां; M3 (inf. lin.) -समा (for -जनां). —^d) G2 सुचेतनं (for जं).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 5^a. —^a) G -गुणितं. —^b) K2 विषम-; D1 om. (for विषमं). G1 लेख- (for लोक-). D1 -संकरं (for -संचरम्). B6 विषयेंद्रियसंचरं. —^c) B3-5 Dc1 D2.3 तपो-; D1 मनो- (for तमो-). Ś1 K1.3.5 -नियति-; K2.4 D1 -निरय-; B Dc1 D2.3.5.6 -नियम-; G2 -प्रचय-; G3 -नियत- (for -निचय-). —^d) K5 -निवर्तनं; D6 -प्रवर्तके; T1 G2.3 M -र्तनं (for 'र्तकम्').

6 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ś1 K1 नत्वा- हंकार- (sic); K2.4 सदाहं; K3 B5 (marg.) Dc1 तत्त्वालं; B6 D1-3.5.6 महाहं; T2 Cnp सत्त्वाहं (for सत्त्वालं). —^b) D1 G2 M1-3 -संपात-; M4 -संवाद- (for -संघात-). D6 -वर्तनं (for -मण्डलम्). B5 D2.3.6 गुणसंजातवर्तनं. ☞ Cn: पाठान्तरे मंडलं संघातः । ☞ —^c) K2.4 D1 सूर्य-; K5 अरि-; T G1.2 सार- (for स्वर-). Ś1 K1.3 B Dc1 D2.3.5 अरतिग्रहणाभी (Ś1 D2.3.5 'नी') कं; D6 अतिग्रहणनाकं च;

तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽग्रजः ॥ १३
 देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।
 नरकिंनरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १४
 आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
 भूतं परतरं तस्माच्चैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १५
 आश्रमाणां च गार्हस्थ्यं सर्वेषां नात्र संशयः ।
 लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १६
 अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्वरी ।
 सुखस्यान्तः सदा दुःखं दुःखस्यान्तः सदा सुखम् ॥ १७

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ १८
 सर्वं कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् ।
 अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १९
 इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये ।
 सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २०
 तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मा समाहितः ।
 निर्ममो निरहंकारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

14 Dn1 missing (cf. v. l. 9). M1 (inf. lin. sec. m.) reads 14^a-17^b for the first time after 12^b. —^a) K2.4 D1 -यक्षाणां; D2.5 -दैत्यानां (for -भूतानां). —^b) K1.3 D1.3 G3 -राक्षसां (K2 'सं'). —^c) K1 -यक्षानां; K2.4.5 D1 -भूतानां (for -यक्षाणां).

15 For the repetition in M1, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K1 D1 सर्वस्य (for विश्वस्य). Ś1 K1.3 महतो (for जगतो). —^b) D3 विष्णुः. Ś1 K1 ब्रह्मविष्णुमयो महान्. —^c) B1.2 (marg. as in text) द्वयं; G3 सूक्ष्मं; M1-3.4 (second time) ततः (for भूतं). D3 भव्यं परं (for परतरं). Dc1 D2.5.6 यस्मात्; T1 नास्ति; M1 lacuna; M2.3 *स्य; M4 न स्य (for तस्मात्). —^d) Ś1 K1 Dc1 त्रिलोके; K2 त्रैलोके. K2 ह; D6 [ए]व (for [इ]ह). B1.2 लोकेषु न च विद्यते; T1.2 (sup. lin.) G M (M4 both times) त्रिषु लोकेषु वि.

16 For the repetition in M4, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K2.5 T1 G2.3 तु; G1 om. (for च). K1.3 Dc1 गार्हस्थ्यं. D2-5 M4 (second time) transp. गार्हस्थ्यं and सर्वेषां. B1.2 सर्वेषामुत्तमं स्मृतं (for 16^b). —^c) B1.2 Dc1 T1 अव्यक्तः; Cv 'कं' (as in text). —^d) B5 [अ]न्तः; G3 M4 (first time) [अ]न्तः. K2-5 B4 D1 T G M4 (first time) तथा; B1-3 स (for तद्). M3 ह (for च).

17 For the repetition in M4, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K4.5 B3.4 D1 M3.4 (second time) अहान्यस्तमयान्तानि; D3 अहं मत्कृपायां-

तानि (sic). —^b) Ś1 lacuna. Dc1 M4 (first time) उदयांतानि; D3 उभयांता च (sic). — 17^{ad} = (var.) 3. 48. 45^{ab}; 12. 26. 23^{ab}, 149. 84^{ab}, 168. 18^{ad}. —^c) K5 B Dc1 D2.4 T2 G2.3 [अ]न्तः; D3 [अ]न्तः (for [अ]न्तः). Ś1 K T G तथा (for सदा). —^d) B D (Dn1 missing) T2 G2.3 [अ]न्तः (for [अ]न्तः). Ś1 K T G तथा (for सदा).

18 = 11. 2. 3; (var.) 12. 27. 29, 317. 20; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasmṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^a-27^b. Dn1 missing (cf. v. l. 9). G1 om. 18^a-19^b. —^c) B1-3 D2-4 संयोगाश्च विप्रयोगांता; B4 'गो विप्रयोगांती; D6 'गांता विप्रयोगांतं. —^d) K3 मरणान्ते; M3 'तश्च. B3-5 Dc1 D2-5 T G1.3 M च; G2 तु (for हि). D3 जीविते.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 9). G1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). T2 om. 19^{ab}. —^a) D5.6 एवं (for सर्वं). G3 विनाशान्तं (sic); M2 'शान्ताञ्च. —^d) B Dc1 D2-5 G3 M4 सदा (for सर्वं).

20 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^b) Ś1 K1 व्रताश्च; D3 या व्रता (sic); T1 G1 भूतानि (for व्रतानि). K4 B1.2 D1 तथा (for च ये). G3 व्रतानि विविधानि च. —^d) D6 G2 ज्ञानस्यान्तं. K4 D1 नान्यस्यान्तं हि विद्यते.

21 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^b) K4 D1 प्रसन्नोयं (for 'ज्ञात्मा). B Dc1 D2-5 प्रज्ञात्मा जितेन्द्रियः. —^d) G3 -पाप्मनः (for 'भिः). B1.2 मुच्यते

४५

ब्रह्मोवाच ।

बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।

महाभूतारविष्कम्भं निमेषपरिवेष्टनम् ॥ १

जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसंचरम् ।

देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिस्वनम् ॥ २

अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।

सुखदुःखान्तसंक्षेपं क्षुत्पिपासावकीलनम् ॥ ३

छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।

घोरमोहजनाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४

मासार्धमासगणितं विषमं लोकसंचरम् ।

तमोनिचयपङ्कं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥ ५

सत्त्वालंकारदीप्तं च गुणसंघातमण्डलम् ।

कर्मबंधनात्; Ds सुच्येते सर्वपद्मभिः (sio).

Colophon. Dn1 missing. — Sub-parvan: K2. 3 S (except G2) अनुगीता. — Adhy. name: K2 B Dc1 D4-8 गुरुशिष्यसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 48; Dc1 41; T1 34; T2 G1. 2 M 33; Gs 44 (as in text); M4 (inf. lin.) 45.

45

D4 om. (hapl.) this adhy.

1 Dn1 missing up to 20 (cf. v. l. 14. 44. 9). K4 D1. 6 M8. 4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a) Ś1 K1 ब्रह्मसारं; K4 D1 बुद्धिसारं; Ds बुद्धिपरं. —^b) T G1. 2 M वधनं (for बन्धनम्). Gs इन्द्रियाणामवधनं. —^c) Ś1 Ks Ds महाभूतात्म (Ś1 'न्य' विष्कम्भं; K2. 4 B4 D1 भूतपरिस्त्रंभं; K5 B5 D2. 3 भूतपरिस्कंधं; B1. 2 Ds भूतपरिस्कंद- (B2 [marg.] 'स्पंद-; Ds 'स्कंद-); B5 Dc1 भूतपरिस्कंधं; T1 भूताकलिकंधं; G2. 3 भूतादिवि. —^d) B4. 5 वेदानं; Dc1 वेदिनं; M4 (inf. lin.) वेपणं (for वेष्टनम्). Ś1 K1. 3. 5 विशेष (K1 'ज्ञ') परिवेषनं (K1. 5 'ज्ञनं'); K2. 4 B3 D1 निवेशपरिवेषणं (B5 'नं'); B1. 2 D2. 3. 5. 6 निवेशपरिवेशनं.

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K4 D1 जघच्छोक- (sic) (for जराशोक-). Dc1 शमाविष्टं; Ds G2 समाविष्ट- —^b) Ś1 संचितं; B3 D2. 3. 5. 6 संभवं; M पंजरं (for संचरम्). Gs व्याधिव्यसनजं परं. —^c) G2 काले देश- (for देशकाल-). Gs देशकाले विचरितं. —^d) Ś1 K1 देश-; Ks Ds दोष-; K5 B1. 2. 4. 5 शम-; B3 सम-; D2. 3. 6 दम- (for श्रम-). Some MSS. निस्वनं.

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 पुरो रात्र-; B1 Ds अहोरात्रं. K5 परिक्षेप- —^b) K4 शीतोष्णी;

Ds 'ष्णं. — Ś1 K1 om. (hapl.) 3^a-4^b. —^a) G2 corrupt. Ks D2. 3. 5. 6 दुःखाति- (for 'न्त-). T2 M2. 4 -संक्षेपं. Ks B1. 2 सुखदुःखान्तरं क्षेपं; K4 D1 दुःखान्तमक्षेपं; T1 Gs दुःखसमं श्लेषं (Gs श्रेष्ठं); G1 दुःखमशेषं तु. —^d) Ks केलनं; B1. 3. 5 Dc1 कीलकं; Gs कीर्णनं (for कीलनम्). B2 क्षुत्पिपासेति कीलकं; Ds शून्ययासावकालनं (sio).

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —^a) K2 विलेखं; K4 D1. 2 विलेखं; Ds. 6 M4 विलेपं. —^b) K2 निमेषोन्मेषविह्वलं. —^c) Ks घोरं; T G M4 (inf. lin.) शोक- (for घोर-). K2. 5 Ds T1 G जराकीर्णं; K4 B D1 T2 जलां; M4 (inf. lin.) समां (for जनां). —^d) G2 सुचेतनं (for जं).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 5^a. —^a) G गुणितं. —^b) K2 विषम-; D1 om. (for विषमं). G1 लेख- (for लोक-). D1 संकरं (for संचरम्). B5 विषयैन्द्रियसंचरं. —^c) B3-5 Dc1 D2. 3 तपो-; D1 मनो- (for तमो-). Ś1 K1. 3. 5 नियति-; K2. 4 D1 निरय-; B Dc1 D2. 3. 5. 6 नियम-; G2 प्रचय-; Gs नियत- (for निचय-). —^d) K5 निवर्तनं; Ds प्रवर्तकं; T1 G2. 3 M तनं (for तंकम्).

6 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ś1 K1 नत्वा हंकार- (sic); K2. 4 सदाहं; K3 B5 (marg.) Dc1 तत्त्वालं; B5 D1-3. 5. 6 महाहं; T2 Cnp सत्त्वाहं (for सत्त्वालं). —^b) D1 G2 M1-3 संपात-; M4 संवाद- (for संघात-). Ds चर्तनं (for मण्डलम्). B5 D2. 3. 6 गुणसंज्ञातचर्तनं. ☞ Cn: पाठान्तरे मंडलं संघातः । ☞ —^c) K2. 4 D1 सूर्य-; K5 धरि-; T G1. 2 सार- (for स्वर-). Ś1 K1. 3 B Dc1 D2. 3. 6 अरतिग्रहणाभी (Ś1 D2. 3. 5 'नी'कं; Ds अतिग्रहणनाकं च;

स्वरविग्रहनाभीकं शोकसंघातवर्तनम् ॥ ६
 क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् ।
 लोभेप्सापरिसंख्यातं विविक्तज्ञानसंभवम् ॥ ७
 भयमोहपरीवारं भूतसंमोहकारकम् ।
 आनन्दप्रीतिधारं च कामक्रोधपरिग्रहम् ॥ ८
 महदादिविशेषान्तमसक्तप्रभवान्वयम् ।
 मनोजवनमश्रान्तं कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ९
 एतद्विग्रहसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ।
 विसृजेत्संक्षिपेच्चापि बोधयेत्सामरं जगत् ॥ १०

कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्त्वतः ।
 यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ॥ ११
 विमुक्तः सर्वसंक्षेपैः सर्वद्वंद्वातिगो मुनिः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १२
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३
 यः कश्चिदिह लोके च ह्यागमः संप्रकीर्तितः ।
 तस्यान्तगमनं श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी ॥ १४
 संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः ।

G₃ सारविग्रहनाभीकं. — ^d) B₃ T₂ G₂ M -वर्तकं; Dc₁ -वर्तुलं; G₁ -वर्त्मकं; G₃ -वर्धनं (for -वर्तनम्). K₂ शोकसंघात*चनं; K₄ D₁ *संहारवर्तकं.

7 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ś₁ K_{1,2} B₁ Dc₁ T G₂ -करण- (for -कारण-). — ^b) G₃ नाग- (for राग-). K₅ रागं विस्तारमायतं. — ^c) K₄ लोभेशा- (sic); T₁ लोकेप्सा- (for लोभेप्सा-). Ś₁ G_{2,3} -संघातं; K₃ -संख्याते; B_{1,2} -विक्षेपं; B₃₋₅ Dc₁ -विलयातं; D_{2,3,5,6} -विक्षोभं (for -संख्यातं). — ^d) Ś₁ K_{1,3} corrupt. K₄ D₁ विचित्र-; B_{1,2,4,5} Dc₁ विविध-; B₃ विधित्सा-; D_{2,5,6} G₃ M₄ विचिंता-; D₃ विचिंत- (for विविक्त-). T -संघ्रवं (for -संभवम्). M₄ (inf. lin.) विद्धि चिंतन-संभवं.

8 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) B₂ -परी-वादं; D₃ -परिवारं. — ^b) K₂ D₃ भूतं (for भूत-). K₄ D₁ भूतसंमोहनात्मकं. — ^c) T₂ अनंत- (for आनन्द-). K₃ B_{1,3} D_{2,3,5,6} G₃ -प्री- (G₃ -प्र-)तिचारं; B₂ -प्रतिवारं; Dc₁ M₂ -प्रतिधारं; M₄ -प्रीतिसारं (for *धारं). K_{2,4} D₁ अनंतपरिवारे (K₂ रं) च; G_{1,2} अनंत-प्रीतिदारं (G₂ *यानं) च.

9 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^b) K₄ G₁ अव्यक्त-; B₁₋₄ Dc₁ D_{3,6} अशक्त-; T₁ G_{2,3} असक्तं. K_{1,3,4} D_{1,5,6} -प्रभवाप्ययं (for *न्ययम्). — ^c) K_{2,5} D₅ मनोजवमविश्रांतं; K₄ D₁ *जवमनश्रांतं; B Dc₁ D_{2,3} *जवं मनःकां (B_{1,2} *नःकां)तं; D₃ corrupt; T₁ G₃ *जवपरि- (G₃ *सम)श्रांतं. — Dc₁ om. 9^a-10^a.

10 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). Dc₁ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^a) K₂ एवं; D₃ तद्वद् (for एतद्). — ^b) K₄ D₁ सचेतनम् (for कालचक्रम्). — ^c) B₄ G₂ M₃ [ए]व (for [अ]पि). D₃ विसृजेत्संक्षिपेच्चापि (sic);

T G₁ विसृजेत्संक्षिपेच्चैव; G₃ *जन्संक्षिपंश्चापि; M₄ विजय-संक्षिपेच्चैव. — ^d) K₂ T G_{1,2} मोहयेत्; M मोहयन् (for बोधयेत्). K₂ om. सामरं. K₄ D₁ मोहवत्स्वाप-येज्जगत्; G₃ बोधयन्स्वापयज्जगत्.

11 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ Dc₁ कालचक्रं. K₅ कालचक्रस्य संयोगं; M₄ *क्रं प्रवृत्तं च. — ^b) K₅ प्रवृत्तिं; Dc₁ M₄ निवृत्तं. K₂ वापि; K_{4,5} D₁ चापि (for चैव). — ^c) K₄ D₁ न स वेदविदो (D₁ *द नरो) नित्यं. — ^d) K₅ भूतेषु स (by transp.); M₃ संभूतेषु. K₂ T₂ G_{1,2} M (M₄ inf. lin. as in text) मुह्यते; B₂ मुंचति.

12 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K_{1,3} B Dc₁ D_{2,3,5,6} -संस्कारैः (for -संक्षेपैः). Ś₁ निर्मुक्तः सर्व-संस्कारैः; K₄ D₁ विमुक्तसर्वसंक्षेपाः. — ^b) B_{1,2} D_{2,3,5,6} सर्वद्वंद्वविवर्जितः. — ^c) Ś₁ K_{2,5} निर्मुक्तः. — ^d) D_{5,6} गतिमाप्नोति चोत्तमां.

13 Cf. Manu. 6. 87. Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ś₁ K_{1,3,4} D₁ चा (for च). — K₄ D₁ om. 13^b-14^a. — ^d) Dc₁ सर्व- (for सर्वैः). Ś₁ K₁ गार्हस्थ्य- (for *स्थ-). B₄ -सूचकाः (for -मूलकाः).

14 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). K₄ D₁ om. 14^a (cf. v. l. 13). — ^a) G₂ यत्किंचिद् (for यः कश्चिद्). K₂ जीव- (for इह). G₃ मूले (for लोके). K₂ B Dc₁ D_{2,3,5,6} [s]स्मिन्; K₅ G₃ चा (for च). — ^b) Ś₁ K_{1,3,5} [अ]प्यागमः; K₂ आगमः; T G₁ M₃ आश्रमः; G_{2,3} ह्याश्रमः (for ह्यागमः). K₄ D₁ आगतः संप्रवर्तकः; B Dc₁ D_{2,3,5,6} आगमः परिकीर्तितः. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 14^a-15^b. — ^c) B Dc₁ [अ]नु- (for [अ]न्त-). G₃ तस्यांतर्गमनं ज्ञेयं.

जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तेत वेदवित् ॥ १५
 स्वदारनिरतो दान्तः शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
 पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्धधानो यजेत ह ॥ १६
 देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ।
 इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ १७
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
 न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ १८
 नित्ययज्ञोपवीती स्याच्छुक्लवासाः शुचिव्रतः ।

नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ १९
 जितशिश्रोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमाहितः ।
 वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ २०
 अधीत्याध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने ।
 दानं प्रतिग्रहं चैव पङ्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २१
 त्रीणि कर्माणि यानीह ब्राह्मणानां तु जीविका ।
 याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥ २२
 अवशेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु ।

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). S1 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) D3 संकरैः (for संस्कारैः). K4 D3. 5. 6 संस्कृतं; M1. 2 ०तिः. —^a) K4 D1 जातौ; K5 B1. 2 D2. 3. 5. 6 T G M1-3 जातौ; Cv जातौ (as in text). D3 om. from गुण up to जितेन्द्रि (in 16^b). M4 जातौ गुणविशिष्टानां. —^a) K4. 5 D1 वैदिकं; D2. 3. 5. 6 तत्त्ववित् (for वेद^a).

16 Dn1 missing (cf. v. l. 1). D3 om. up to जितेन्द्रि (in 16^b) (cf. v. l. 15). —^a) K4 D1 स्वाचार- (for स्वदार-). Dc1 om.; D5 निरते. B (except B3) Dc1 D2. 5. 6 नित्यं (for दान्तः). —^a) S1 K1. 2 जयेत ह; K3 B1. 2 Dc1 जितेन्द्रियः; K4 D1 दयेदिह; B2 (marg.). 3-5 D2. 3. 5. 6 यजेदिह; G3 यजेत वा (for ०त ह).

17 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T1 -विष्टाशी (for -शिष्टाशी). —^b) K2. 4 D1 T2 नियतो (for निरतो). B1. 2 Dc1 G3 देव- (for वेद-). —^c) T1 G1 नित्यं (for इज्या-). K1 Dc1 G1. 2 -प्रधान- (for -प्रदान-). B1. 2 -संयुक्तः (for -युक्तश्च). K4 D1 इष्टा-ध्ययनयुक्तश्च. —^a) K5 यथा शक्तिः; B1. 2 शक्तितोय (for यथाशक्ति). K4. 5 D1 यथाश्रुतिः; D2. 3. 5. 6 यथासुखं (for ०विधि).

18 Cf. Manu. 4. 177. Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 G1. 2 corrupt. K4 D1 वागंतः; G3 वागमंघ- (for वागङ्ग-). D3. 6 -चपलम्. —^a) K4 शिष्टश्च. K2 इति शिष्टानुशासनं.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K5 B Dc1 D2. 3. 5. 6 T G नित्यं (for नित्य-). K2 नित्ययज्ञोपवीतः स्यात्. —^b) K2. 3 शुचिवासाः; D3 शुक्ली^a (for शुक्ल^a). —^c) B2 D2. 3. 5. 6 यम- (for दम-). —^a) G3 तदा; M5 न च (for सदा). K1. 3 संवसेत्; K4 B1. 5 Dc1

D1 Cnp संविदः; K5 संविदं; B1. 2 संगतः; T G M1-3. 4 (inf. lin.) संवदन्; M4 संपदा (for संविशेत्).

20 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) D1 -शिश्रो-दरो; D5 -शिष्णो^a; D6 -शिलो^a. K4 D1 मैत्री; G3 जैत्रः. —^b) S1 K1. 3 M2 शिष्टाचारः. B D2. 3. 5. 6 T2 -समन्वितः (for -समाहितः). —^{20^{cd}} = Manu. 4. 36^{ab}. —^c) D1. 5. 6 वैष्णवीं. K4 B2 D1 धारयन् (for ०येद्). —^a) K1 corrupt. — After 20, T G M3 ins.:

84* त्रीणि धारयते नित्यं कमण्डलुमतान्द्रितः ।

एकमाचमनार्थाय एकं वै पादधावनम् ।

एकं शौचविधानार्थमित्येतन्नित्यं तथा ।

[(L. 2) M3 आचमनार्थं वै (for ०थाय). — (L. 3) M3 इत्येते नित्यदा विभो (for the post. half).]

21 Dn1 resumes. —^a) D3 प्रधीत्य (for अधीत्य). K1 [आ]ख्यापनं; K2 [अ]ध्ययनं; B1. 2. 4 (marg. as in text) Dc1 Cnp. [आ]हुवनं (for [अ]ध्यापनं). D1 अथ*ध्ययने कुर्यात्. — D3 om. (hapl.) 21^a-22^b. —^c) S1 घाज्ञां (for दानं). K2. 4. 5 B D5. 6 चापि; Dc1 Dn1 T1 वापि; G3 चैषां (for चैव). —^a) S1 K1. 3 षाङ्गुण्यां (K1 ०णां; K3 ०ण्यं); Dc1 षङ्गुणं. K1. 3 वृत्तम्. D5. 6 आश्रयेत्; T G1 आचरन्. K5 षङ्गुमाणि द्विजन्मनां.

22 D3 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). Dc1 om. (hapl.) 22^a-23^a. —^a) K4. 5 D1 जानीहि; B1. 2. 5 Dn1 D2. 5. 6 जानीत; B3 जानीह (for यानीह). —^b) K2. 4 D1 च; B1. 2 हि (for तु). —^c) K2 D3 यजनाध्यापने. Dn1 चोभौ. —^a) S1 विशुद्धाद्य; K1. 3 विशुद्धश्च; K2 D1. 5. 6 शुद्धश्चैव; K4 शुद्धं चैव; K5 शुद्धाच्चैव; D3 शुद्धाच्चापि (sic); M4 शुभाच्चापि (for शुद्धा^a). K3 B3 G2 परिग्रहः (G2 ०हं) (for प्रति^a).

दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३
तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४

सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्तयञ्छुचिः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

ब्रह्मोवाच ।

एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि ।
अधीतवान्यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्यवान् ॥ १
स्वधर्मनिरतो विद्वान्सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।
गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः ॥ २

गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ।
हविष्यमैक्ष्यभुक्चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३
द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
धारयीत सदा दण्डं वैल्वं पालाशमेव वा ॥ ४
क्षौमं कार्पासिकं वापि मृगाजिनमथापि वा ।

23 Dc1 om. 23^a (cf. v. l. 22). — ^a) Ś1 K4 B Dn1 D2.3.5.6 अथ शेषाणि; K1 अविशे° (for अवशे°). — ^b) B1.2 च; S [उ]त (for तु). — Ś1 K4.5 B5 D1 om. (hapl.) 23^{ad}. — ^d) S (except G3) यानि (for तानि). K2 B1.2 च (for तु).

24 ^a) K1 [अ]प्रसादं; K3 प्रसादं; B3 प्रसादं; M2 [अ]प्रदानं (for 'मादं'). K4 D1 कुर्वन्वै; D5.6 कुर्वति. — ^b) Dc1 लोकेषु (for कर्मसु). Ś1 K3.4 B1 D1 T G1.3 कर्मवित् (G8 'कृत्' (for धर्म°). — ^c) K4 दानो; T2 शांतो (for दान्तो). K2.4.5 क्रिया- (for क्षमा°). D1 दानं मैत्रा*या युक्तः. — ^d) B4 -तत्त्व- (for -भूत-).

25 ^a) Ś1 K1 यथा शक्तिर्. — D1 om. (hapl.) from. 25^b up to 14. 46. 1°. — ^b) Dc1 विप्रे. Ś1 K1-4 G2.3 निर्वर्तयेत्. K5 ब्राह्मणोवर्तयञ्छुचिः. — ^c) Dc1 युक्ते. T1 G3 यजेत्; M1.2 [5]जयत् (for जयेत्). K2.4 D2 T1 G3 सर्वं (for स्वर्ग°). — ^d) K2 D6 संशित-व्रतः; K4 संशित°.

Colophon om. in D1.4 T G1.2 M1-3. — Sub-
parvan: K2.4 अनुगीता. — Adhy. name: B Dc1
Dn1 D2.3.5.6 गुरुशिष्यसंवादः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ś1 49; Dn1 G3 45 (as in text);
M4 46. — Śloka no.: Dn1 25.

46

1 D1 om. 1^{abc} (cf. v. l. 14. 45. 25). T G1.2
M1-3 om. the ref. M4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). K3
reads 1^{ad} twice. — ^c) K4.5 D2 यथा शक्तिम्.

2 ^a) K2 -जितो; K4.5 D1 -समो; Dc1 D4 -युतो
(for -यतो). B2 सर्वेन्द्रियवतो मुनिः. — ^c) K3 प्रिये
(for प्रिय-). — ^d) D5.6 धर्मसत्यः; S (except G3)
सर्वधर्म- (for सत्य°). B3.5 -रतः (for -परः).

3 ^b) G3 [अ]न्नानि. — ^c) K4.5 Dc1 Dn1 -भैक्ष्यं;
D2.3.6 -भक्ष्य-; D3.4 -भक्ष-; T2 G2 M1.4 -भैक्ष-
K (except K3) Dc1 Dn1 D1 -भुक्चापि; D6 -भुक्चापि;
T G1.3 M1.2.4 -भुग्वापि; G2 -भुक्चैव. M3 हविष्यं
भैक्षभुग्वापि.

4 ^a) Ś1 K1 M1.3.4 द्विकालम्; B3 त्रिका°. T
G1.2 जुहुयात्; G3 जुह्वानां (sic) (for जुह्वानः). M2
द्विकालमग्निर्जुह्वानं. — ^c) Ś1 K1.3 B1.2 G3 धा (K1
दा)रयेत्. G3 तथा (for सदा). — ^d) K4 विल्वं.
K2.4.5 B3 D1.6 T G1 च (for वा).

5 D3 om. 5. — ^a) K2 D1 कर्पासिकं; Dc1 कर्प°;
T2 कर्पासिकं. Ś1 चैव; K2.5 Dn1 D1.3.6 चापि (for
वापि). K4 क्षौमं कार्पासमेवापि. — ^b) B2 मृगाजिनम्

सर्वं काषायरक्तं स्याद्वासो वापि द्विजस्य ह ॥ ५
 मेखला च भवेन्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा ।
 यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुप्तनियतव्रतः ॥ ६
 पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम् ।
 भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७
 एवं युक्तो जयेत्स्वर्गमूर्ध्वरेताः समाहितः ।
 न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८
 संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्यं मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९

चर्मवल्कलसंवीतः स्वयं प्रातरुपस्पृशेत् ।
 अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पुनः ॥ १०
 अर्चयन्नतिथीन्काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयम् ।
 फलपत्रावरैर्मूलेः श्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११
 प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमा तृणात् ।
 प्राश्नीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ १२
 आमूलफलमिक्षाभिरर्चयेदतिथिमागतम् ।
 यद्भक्षः स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ।
 देवतातिथिपूर्वं च सदा भुञ्जीत वाग्यतः ।

(for मृगा°). Gs मृगाजिनधरोपि वा. — °) Ś1 K1 सर्वं (for सर्वं). K2.4 B1.2 (marg. as in text). 5 Dn1 D2 वा (for स्याद्). B2.4 Dc1 सर्वं का (B3 'वका')-पाय (B1 'धि') कं स्याच्च ; D5.6 काषायरक्तं (D6 'के') वा सर्वं. — °) K5 D1.4 द्विजस्य हि ; B1.2 द्विजोचितं ; D6 द्विजेन ह .

6 Dc1 om. 6. — °) B2 मेखलावान् ; D8 त्रिवृ-प्रोक्षणा (for मेखला च). K3.5 [अ] पि ; B5 D2.4 वा (for च). — °) G1 जीन- (sic) (for जटी). K2 corrupt ; K4.5 S (except Gs) नित्योदकी . K4.5 सदा (for तथा). D1 जटी नित्योदका सह (sic). — °) K1 यज्ञोपवीते ; Gs -° वीत . — °) K2.4.5 अलुप्त ; B Dn1 D2-6 अ (B2 ह) लुप्तो ; D1 ह्यगुप्त- (for अलुप्त-). K2.4 D1 M1.2.4 -नियम- (for 'त'). Gs अलुप्तनियमश्रुतिः .

7 °) K8 सदैव ; B1.2 सदा च ; B4 Dc1 तथा च (for तथैव). T1 G1 M पूता (T1 G1 'जा') मिश्राप्यथा-द्विस्तु (T1 G1 'श्च') ; G2 पूताभिः कार्यमद्विश्च ; G3 'भिः' स पवित्राभिर् . — °) K8 तथा ; G8 अद्विर् (for सदा). K8 -कर्मसु (for -तर्पणम्). B1 तथा दैवततर्पकः . — °) Ś1 K8 भवेत्तु ; M1.2 भावेन (for भावेन). B3 T1 G1 नियतं ; T2 G3 नियमं . M1 कुर्याद् (for कुर्वन्).

8 °) B1.8 सर्गम् ; D (except Dc1 D1) लोकान् (for स्वर्गम्). — °) D (except Dc1 D1) वानप्रस्थो जितेन्द्रियः (= 16°). — K4 D1 om. (hapl.) 8°d . — °) Gs पुतेषु (for जातीषु). — °) B2 परमास्थानम् . Ś1 K1 आस्थितः ; M2 आश्रितः .

9 °) K4 D1 तथैव ब्रह्मचर्यया . — °) K2 B Dc1 Dn1 D2-6 चारण्ये ; K4 D1 चोरण्यं . — °) K4

प्रवसितो . K2 व्रजेत् ; G1 भवेत् (for वसेत्).
 10 K5 om. (1 hapl.) 10°d . — °) B5 D Dc1 D1 -संवासी (for -संवीतः). — °) Bom. (for स्वयं). — °) M1.2 ग्रामे . Ś1 K1-3 मु पुनः .

11 °) Ś1 K1 अर्चयेद् ; K2 'येच्च' ; K4.5 D1 'यच्च' ; Dc1 'यंति' (for 'यन्'). B2 G1.3 अतिथिः . — °) D6 om. च . G8 विद्यया ; M2 दद्याद्वा (for दद्याच्च). Ś1 K1.2.4 D1 प्रतिग्रहं ; K8 परिग्रहं ; D6 प्रतिश्रियं . — °) Ś1 K1.3 -पत्रवनैर् ; K2.4.5 D1 -पत्रैर्वैर् ; B1.2 -पत्रा-दिभिर् ; S -पत्रचवै (M1-3 'वै') र (for -पत्रावरैर्). G8 वन्यैः (for मूलैः). — °) K4 D1 प्रवर्जं (D1 'तं') येत् ; K5 M1.2 च वर्तयेत् .

12 °) D6 प्रदत्तम् ; T G स नित्यम् (for प्रवृत्तम्). K5 चार्यं ; D6 वापि ; D6 वाचि ; T1 G2 वा (G2 पा)-यन् ; M1.2 वायुः (for वायुं). — °) Ś1 K1.3.5 Dn1 D2-6 आश्रयेत् ; K2 आ तृणं ; B1.2 ईदृशं ; T2 आवृ-णात् ; G2 M1.2 आवृणोत् . K4 D1 सर्वं वानेयकं तृणं ; G8 सर्वं वान्यत्तया तृणं . — °) K8.5 D5.6 -पूर्वेण . K2.4 D1 अश्नीयादानुपूर्वेण . — °) D1 -दीप्तम् ; G8 -मिक्षुर् (for -दीक्षम्). D1 अतन्द्रितं .

13 °) Ś1 K3.5 अपमूलः ; K2 M1.2.4 (inf. lin.) अमूलः ; K4 आमूलः ; Dn1 D2-5 समूलः . D1 T1 -शाखाद्यैर् ; M3.4 -भक्षाभिर् (for -भि°). B D6 समूल-फलपत्राभिर् ; Dc1 समूलफलपाचाद्विर् ; T2 G समूलफल-शाखाद्यैर् . — °) D6 अतिथिं च समागतं . — °) K3 Dn1 D2.3.5.6 G2.3 यद्भक्ष्यं ; K5 D1 यद्भक्षः ; B (except B3) D1 यद्भक्ष्यः . B3 तथा (for ततो). — °) K1 D1 नित्यमिक्षाम् ; K2 नित्यं भैक्षम् ; K5 नित्यं भिक्षाम् (by transp.) ; G8 भक्ष्याभिल्यम् .

दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३
तेष्वग्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४

सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्तयञ्शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

ब्रह्मोवाच ।

एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि ।
अधीतवान्यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्यवान् ॥ १
स्वधर्मनिरतो विद्वान्सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।
गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः ॥ २

गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ।
हविष्यमैक्ष्यभुक्चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३
द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
धारयीत सदा दण्डं बैल्वं पालाशमेव वा ॥ ४
क्षौमं कार्पासिकं वापि मृगाजिनमथापि वा ।

23 Dc1 om. 23^a (cf. v. l. 22). — ^a) Ś1 K4 B
Dn1 D2. 3. 5. 6 अथ शेषाणि; K1 अविशे^o (for अवशे^o).
— ^b) B1. 2 च; S [उ]त्त (for तु). — Ś1 K4. 5 B5
D1 om. (hapl.) 23^{ad}. — ^d) S (except G3) यानि
(for तानि). K2 B1. 2 च (for तु).

24 ^a) K1 [अ]प्रसादं; K3 प्रसादं; B3 प्रसादं;
M2 [अ]प्रदानं (for 'मादं'). K4 D1 कुर्वन्वै; D5. 6
कुर्वन्ति. — ^b) Dc1 लोकेषु (for कर्मसु). Ś1 K3. 4 B1
D1 T G1. 6 कर्मवित् (G3 'कृत्' (for धर्म^o). — ^c)
K4 दानो; T2 शान्तो (for दान्तो). K2. 4. 5 क्रिया-
(for क्षमा^o). D1 दानं मैत्रा*या युक्तः. — ^d) B1
तत्त्व (for भूत^o).

25 ^a) Ś1 K1 यथा शक्तिर. — D1 om. (hapl.)
from. 25^b up to 14. 46. 1°. — ^b) Dc1 विप्रे. Ś1
K1-4 G2. 3 निर्वर्तयेत्. K5 ब्राह्मणोवर्तयञ्शुचिः. — ^c)
Dc1 युक्ते. T1 G3 यजेत्; M1. 2 [5] जयेत् (for जयेत्).
K2. 4 D2 T1 G3 सर्वं (for स्वर्ग^o). — ^d) K2 D6 संसि-
तव्रतः; K4 संसित^o.

Colophon om. in D1. 4 T G1. 2 M1-3. — Sub-
parvan: K2. 4 अनुगीता. — Adhy. name: B Dc1
Dn1 D2. 3. 5. 6 गुरुशिष्यसंवादः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ś1 49; Dn1 G3 45 (as in text);
M4 46. — Śloka no.: Dn1 25.

46

1 D1 om. 1^{ad} (cf. v. l. 14. 45. 25). T G1. 2
M1-3 om. the ref.. M4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). K5
reads 1^{ad} twice. — ^c) K4. 5 D2 यथा शक्तिम्.

2 ^b) K2 -जितो; K4. 5 D1 -समो; Dc1 D4 -युतो
(for -यतो). B2 सर्वेन्द्रियवतो मुनिः. — ^c) K3 प्रिये
(for प्रिय^o). — ^d) D5. 6 धर्मसत्यः; S (except G3)
सर्वधर्म- (for सत्य^o). B3. 5 -रतः (for -परः).

3 ^b) G3 [अ]न्नानि. — ^c) K4. 5 Dc1 Dn1 -भैक्ष्यं;
D2. 5. 6 -भक्ष्य-; D3. 4 -भक्ष-; T2 G2 M1. 4 -भैक्ष-
K (except K3) Dc1 Dn1 D1 -भुक्त्वापि; D6 -भुक्त्वापि;
T G1. 3 M1. 2. 4 -भुग्वापि; G3 -भुक्चैव. M3 हविष्यं
भैक्षभुग्वापि.

4 ^a) Ś1 K1 M1. 2. 4 द्विकालम्; B3 त्रिका^o. T
G1. 2 जुहुयात्; G3 जिह्वानो (sic) (for जुह्वानः). M2
द्विकालमग्निर्जुह्वानं. — ^c) Ś1 K1. 3 B1. 2 G3 धा (K1
दा)रयेत्. G3 तथा (for सदा). — ^d) K4 विल्वं.
K2. 4. 5 B3 D1. 6 T G1 च (for वा).

5 D3 om. 5. — ^a) K3 D1 कर्पासिकं; Dc1 कर्पे^o;
T2 कार्पासिकं. Ś1 चैव; K2. 6 Dn1 D1. 5. 6 चापि (for
वापि). K4 क्षौमं कार्पासमेवापि. — ^b) B2 कृणाजिनम्

सर्वं काषायरक्तं स्याद्वासो वापि द्विजस्य ह ॥ ५
 मेखला च भवेन्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा ।
 यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुप्तनियतव्रतः ॥ ६
 पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम् ।
 भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७
 एवं युक्तो जयेत्स्वर्गमूर्ध्वरेताः समाहितः ।
 न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८
 संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्यं मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९

चर्मवल्कलसंवीतः स्वयं प्रातरुपस्पृशेत् ।
 अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पुनः ॥ १०
 अर्चयन्नतिथीन्काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयम् ।
 फलपत्रावरैर्मूलैः व्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११
 प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमा तृणात् ।
 प्राश्नीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ १२
 आमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदतिथिमागतम् ।
 यद्भक्षः स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३
 देवतातिथिपूर्वं च सदा भुञ्जीत वाग्यतः ।

(for 'मुगा'). Gs मुगाजिनधरोपि वा. — °) Ś1 K1 सर्व- (for सर्व). K2, 4 B1, 2 (marg. as in text). 5 Dm Ds वा (for स्याद्). B2, 4 Dc1 सर्वं का (B3 'वंका')-
 षाय (B4 'पि')कं स्याच्च; D5, 6 काषायरक्तं (D6 'क्ते') वा
 सर्व. — °) K5 D1, 4 द्विजस्य हि; B1, 2 द्विजोचितः;
 D6 द्विजेन ह.

6 Dc1 om. 6. — °) B2 मेखलावान्; D3 त्रिवृ-
 त्प्रोक्षणा (for मेखला च). K3, 5 [अ]पि; B5 D2, 4 वा
 (for च). — °) G1 जीन- (sic) (for जटी). K2
 corrupt; K4, 5 S (except Gs) निलोदकी. K4, 5 सदा
 (for तथा). D1 जटी निलोदका सह (sic). — °)
 K1 यज्ञोपवीते; G8 'वीत'. — °) K2, 4, 5 अलुप्त-;
 B Dm D2-8 अ (B2 ह्य)लुप्तो; D1 अलुप्त- (for
 अलुप्त). K2, 4 D1 M1, 2, 4 -नियम- (for 'त'). Gs
 अलुप्तनियमश्रुतिः.

7 °) K8 सदैव; B1, 2 सदा च; B4 Dc1 तथा च
 (for तथैव). T1 G1 M पूता (T1 G1 'जा')भिश्चाप्यथा-
 क्षिप्तु (T1 G1 'श्च'); G2 पूताभिः कार्यमद्भिश्च; G3 'भिः'
 स पवित्राभिर. — °) K8 तथा; G8 अद्भिः (for सदा).
 K5 'कर्मसु' (for 'तर्पणम्'). B1 तथा दैवततर्पकः. — °)
 Ś1 K8 भवेत्तु; M1, 2 भावेन (for भावेन). B3 T1 G1
 नियतः; T2 G3 नियमं. M1 कुर्याद् (for कुर्वन्).

8 °) B1, 3 स्वर्गम्; D (except Dc1 D1) लोकान्
 (for स्वर्गम्). — °) D (except Dc1 D1) वानप्रस्थो
 जितेन्द्रियः (= 16⁴). — K1 D1 om. (hapl.) 8^{ad}. — °)
 Gs एतेषु (for जातीषु). — °) B2 परमास्थानम्. Ś1
 K1 आस्थितः; M2 आश्रितः.

9 °) K4 D1 तथैव ब्रह्मचर्यवा. — °) K2 B Dc1
 Dm D1-8 चारण्ये; K4 D1 योरण्यं. — °) K4

प्रवसितो. K2 व्रजेत्; G1 भवेत् (for वसेत्).

10 K5 om. (?hapl.) 10^{ab}. — °) B5 D (except
 Dc1 D1) -संवासी (for -संवीतः). — °) Bom. ed. सायं
 (for स्वयं). — °) M1, 2 ग्रामे. Ś1 K1-3 मुनिः (for
 पुनः).

11 °) Ś1 K1 अर्चयेद्; K2 'येच्च'; K4, 5 D1 'यच्च';
 Dc1 'यति' (for 'यन्'). B2 G1, 8 अतिथि. — °) D6
 om. च. G8 विचया; M3 दद्याद्वा (for दद्याच्च). Ś1
 K1, 2, 4 D1 प्रतिग्रहं; K8 परिग्रहं; D6 प्रतिश्रयं. — °)
 Ś1 K1, 3 -पत्रवनैर्; K2, 4, 5 D1 -पत्रैर्वनैर्; B1, 2 -पत्रा-
 दिभिर; 8 -पत्रचयै (M1-3 'दै')र् (for -पत्रावरैर्). G8
 वन्यैः (for मूलैः). — °) K4 D1 प्रवर्ज (D1 'त')येत्;
 K5 M1, 2 च वर्तयेत्.

12 °) D6 प्रदत्तम्; T G स नित्यम् (for प्रवृत्तम्).
 K5 चार्य; D5 वापि; D6 वाचि; T1 G2 वा (G2 पा)-
 यन्; M1, 2 वायुः (for वायुं). — °) Ś1 K1, 3, 5 Dm
 D2-8 आश्रयेत्; K2 आ तृणं; B1, 2 ईदृशं; T2 आवृ-
 णात्; G2 M1, 2 आवृणोद्. K5 D1 सर्वं वानेयकं तृणं;
 G8 सर्वं वान्यत्तथा तृणं. — °) K3, 5 D5, 6 -पूर्वेण. K2, 4
 D1 अश्नीयादानुपूर्वेण. — °) D1 -दीप्तम्; G8 -भिक्षुर्
 (for -दीक्षम्). D1 अतन्द्रितः.

13 °) Ś1 K3, 5 आमूल-; K1 M1, 2, 4 (inf. lin.)
 अमूल-; K4 आमूल-; Dm D2-8 समूल-. D1 T1
 -आखाद्यैर्; M3, 4 -भक्षाभिर (for 'भि'). B D6 समूल-
 फलपत्राभिर. Dc1 समूलफलपाचाद्भिर्; T2 G समूलफल-
 आखाद्यैर्. — °) D6 अतिथि च समागतं. — °) K4
 Dm D2, 3, 5, 6 G2, 3 यद्भक्ष्यं; K5 D4 यद्भक्षं; B
 (except B3) D1 यद्भक्ष्यः. B3 तथा (for 'ततो').
 — °) K1 D1 नित्यभिक्षाम्; K2 नित्यं भैक्षम्; K3 नित्यं
 भिक्षाम् (by transp.); G8 भक्ष्यान्नित्यम्.

अस्कन्दितमनाश्चैव लब्धाशी देवताश्रयः ॥ १४
 दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशश्मश्रु च धारयन् ।
 जुह्वन्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ १५
 त्यक्तदेहः सदा दक्षो वननित्यः समाहितः ।
 एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥ १६
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
 य इच्छेन्मोक्षमास्थानमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७
 अमयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
 सर्वभूतहितो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥ १८

14 B1.2 om. 14^{ab}. — ^a) Ś1 K1 पूजां (for पूजं). D5.6 तु (for च). — ^b) Ś1 K1 यदा; K4 सद्यो; Dc1 तदा; G2 यथा; G3 तथा (for सदा). Dn1 D2.4 प्राश्नीत; D5.6 प्राश्नातु (for भुञ्जीत). M3 वारयतं. — ^c) Dc1 T1 आस्कन्दित-; Dn1 D2-8 अस्प-
 धित- K5 [अ]पि (for [ए]व). K2.4 D1 अर्चितं (K2 'तः) सुमन (K2 'ना)श्वापि. — ^d) Dn1 D5 लब्धाशी-
 K2 M8 देवताश्रितः; K4 D1 'प्रियां; M1.2 'श्रियः.

15 ^a) Dc1 शान्तो; G1 दाता (for दान्तो). D1 om. (hapl.) from क्षमायुक्तः up to मैत्रः (in 18°). — ^b) B D (D1 om.) T G1.8 केशाश् (for केश-). Ś1 K त्रिधा (Ś1 'दा)रयन् (for च धार-). — ^c) B (except B1) जुह्वन्. — ^d) G2 सर्व- (for सत्य-).

16 D1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) K5 Dn1 D2-8 जुचिदेहः; B2 त्यक्तद्रोहः; T G1.2 न्यस्तदेहः; Cv त्यक्त (as in text). K2-4 दीक्षो. — ^b) K2 वननित्यः; K5 देवनित्यः; Dc1 वनं नित्य-; D5.6 वन-
 नित्य-; G2 वन्यमभन (for वननित्यः). G3 वने नित्य-
 मत्तद्रितः. — ^c) K1 B2 यजेत्; K2 S (except M3)
 मत्तद्रितः; K4 वसेत् (for जयेत्). M1-8 मार्गं (for
 स्वर्गं). — After 16, Ś1 K1.8 D5 (marg. sec. m.)
 ins. an addl. colophon [Sub-parvan : K3 D5 अनु-
 गीता. — Adhy. no. : Ś1 50].

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 15). Before 17, Ś1
 K3 ins. ब्रह्मोवाच. — ^a) K2.4 वा (for च). — ^b)
 K2.4 यथा; G3 M [स]पि वा (for सथ वा). — ^c)
 D5 यद् (for य). D6 मोहम्; G3 मुक्तिम् (for
 मोक्षम्). T2 G आदातुम् (for आस्था). — ^d) G3
 आश्रयेत् (for आश्रयेत्). T1 मुक्तिं वा यतिमाश्रयेत्.

18 D1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) K5 भूतेषु

अयाचितमसंस्कृतमुपपन्नं यदृच्छया ।

जोषयेत् सदा भोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥ १९

यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ।

धर्मलब्धं तथाश्रीयान्न काममनुवर्तयेत् ॥ २०

ग्रासादाच्छादनाच्चान्यन्नं गृहीयात्कथंचन ।

यावदाहारयेचावत्प्रतिगृहीत नान्यथा ॥ २१

परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन ।

दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ २२

नाददीत परस्वानि न गृहीयादयाचितम् ।

(for भूतेभ्यो). — ^b) D2-4 नैष्कर्म्यम्; T1 नैष्कर्म्यम्;
 G3 निष्कर्मम्. — ^c) Ś1 K1.8 ससो; B2 D5.6 सखो;
 Dn1 D2-4 T1 G1 सुखो (for हितो). — ^d) K5 जितो;
 G3 युतो; M8 हितो (for यतो).

19 ^a) K1 असंक्षिप्तम्; K2.4 D1 'तसम्; B4
 (marg.) Dc1 'क्षिप्तम्; D5 'लक्षम् (for 'कृतम्). Ś1
 K5 अयाचिततमं क्षिप्तम् (sic). — After 19^b, B1-2.5
 D (except D1) read 26°-37^d and B2 reads 26-37,
 repeating 26^{ab} in its proper place. — ^c) K2.4.5
 D1 M जोषयीत; B1.2 (marg. as in text) भोजयेत्;
 B4.5 योजयेत्; G3 जायमानं (for जोषयेत्). K2 भोज्यं
 (for भोज्यं). — ^d) K4 D1 corrupt. K1 B2 ग्रामम्;
 K2 ग्रामाद्; K3 ग्राम्यम् (for ग्रासम्). Ś1 अस्पृहः;
 K1 M1.2 अस्पृहः; K3 अस्पृहन्. D5 ग्रासस्वादगतस्पृहः.

20 ^a) D1 यात्रामात्रं. K5.5 B5 S तु (for च).
 — ^b) K1 यात्रयः; K3.4 D1 G2 यात्रकं (K5 'कः); B5
 यात्रिकं; D5 यात्रिकं; G1 यात्रिकः; G3 यंत्रितः. T1
 केवलं प्राणमाश्रितः. — ^c) Ś1 K1 धर्माधर्मं (for धर्मलब्धं).
 K4 D1.8 यथा; B1.2 सदा; B5 Dn1 D2.4-5 अथ;
 T2 तदा (for तथा). — ^d) G3 कालम् (for कामम्).
 K4.5 B1.2.4 D1 T G1 वर्तयन् (for वेत्).

21 ^a) K4 D1 corrupt. K2.5 Dn1 D2-8 T G om.
 च. K3 प्रसादाच्छादनाच्चान्यन्. — ^b) Ś1 K1.2.4 D1 T
 G1 कदाचन. — K3 om. (hapl.) 21°-22^b. — ^c) K4
 आसंरयेत् (sic); Dc1 आहारयेत्; T1 आहरयेत्. — ^d)
 B D (except D1) [अ]धिकं (for [अ]न्याथा).

22 K3 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^b) K2.5 D5.6
 S कथंचन. — ^c) Ś1 K1-3 भूतानि. G3 दद्यान् सर्वं
 भूतानां. — ^d) Ś1 K1-3 संविभज्याद्. B1.2.4 Dc1
 D5.6 पुनः (for बुधः). S संविभागं समाचरेत्.

न किञ्चिद्विषयं श्रुत्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ २३
 मृदमापस्तथाश्मानं पत्रपुष्पफलानि च ।
 असंवृतानि गृहीयात्प्रवृत्तानीह कार्यवान् ॥ २४
 न शिल्पजीविकां जीवेद्विरन्नं नोत् कामयेत् ।
 न द्वेष्टा नोपदेष्टा च भवेत् निरुपस्कृतः ।
 श्रद्धापूर्तानि भुञ्जीत निमित्तानि विवर्जयेत् ॥ २५
 सुधावृत्तिरसक्तश्च सर्वभूतैरसंविदम् ।

कृत्वा वह्निं चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ २६
 वृत्ते शरावसंपाते भैक्ष्यं लिप्सेत् मोक्षवित् ।
 लाभे न च ग्रहयेत् नालाभे विमना भवेत् ॥ २७
 मात्राशी कालमाकाङ्क्षन्चरेद्भैक्ष्यं समाहितः ।
 लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
 अभिपूजितलाभाद्धि विजुगुप्सेत् भिक्षुकः ॥ २८
 शुक्तान्यम्लानि तिक्तानि कपायकटुकानि च ।

23 ^a) M1 परस्यान्नं. — ^b) K1 Dn1 D2-4, 6 अया-
 चितः; S न याचयेत् (G3 याचितं). — ^c) T2 वृषयेद्
 (for विषयं). K4 D1 मुक्त्वा. — K5 om. 23^d. — ^d)
 B1 गुणः (for पुनः). S1 K1.8, 6 स्पृहयेतेह तस्य वै; K4
 D1 'येन्नैह कस्यचित्; T G1, 2 M 'येन्नैतरस्य वै (G1 च;
 G2 वा); G8 तस्मै संस्पृहयेत्पुनः.

24 ^a) S1 K1.8, 6 G8 मृदमंभसः; K2 मृदं भसः;
 B1, 2 मृदं चापस. K4 D1 पानं; B3 [अ]न्यानि; B5
 Dn1 D5, 6 [अ]न्नानि; T2 G3 ज्ञानं; G1 [आ]त्मानं
 (for [अ]श्मानं). — ^b) K1 पत्रपुष्पं; K8 Dc1 T
 G2, 8 पत्रं पुष्पं; G1 M1, 2 पत्रं पुष्प. — ^c) K2 Dc1
 D8 M4 असंवृतानि; B1 'भूतानि; B2 'भूतानि; B4
 (marg. as in text) अगृहीतानि; Cv असंवृ (as in
 text). — ^d) B1, 2, 4 Dn1 D2-4, 6 च; B5 Dc1 [ह]व
 (for [ह]ह). D4, 6 कार्यवित्; D6 वर्जयेत् (for कार्य-
 वान्).

25 D6 om. (hapl.) 25. — ^a) D3, 4 शिल्पी (for
 शिल्प). K2 जीवन्. K4 D1 न भूत्वा शिल्पिको
 जीवेद्. — ^b) D1, 4 हिरण्यं (for द्विरन्नं). K5 [अ]भि-;
 D5 M8, 4 [उ]प- (for [उ]त्). K2, 8 B Dc1 Dn1
 हिरण्यं नोत् का (K2 B1, 2 नापि का; K8 नोपका; B3
 न च का)रयेत्; K4 T G1, 2 द्विरन्नं (K4 हिरण्यं) नैव
 कारयेत्; G8 'न्नं कामयेन्न च; M1, 2 'न्नं नोपकारयेत्;
 Cv विरामे कामयीत च. — ^c) D4 नो द्वेष्टा; G1 सर्वेषां;
 M1, 2 न द्वेष्ट (for न द्वेष्टा). K8, नोपद्वेष्टा; K4 D1
 पापदेष्टा (sic) (for नोप). K5 न द्वेष्टा पापसंद्वेष्टा.
 — ^d) B Dc1 Dn1 भवेन्न (for भवेत्). M1, 3 निर-
 पस्कृतः; Cv निरुप (as in text). K4 D1 क्रोधं कुर्वन्न
 पैशुनं; T भवेदनुपस्कृतः; G1 न भवेत् संस्कृतः; G3
 भवेद्धर्मपुरस्कृतः. — ^e) Dc1 श्रुत्वा (for श्रद्धा). K2
 G3 M1, 2 -भूतानि (for -पूतानि). G1 शुद्धभूतानि भुञ्जीत.
 — ^f) K2, 3 निमित्तानि; D1 निवृत्तानि (for निमित्तानि).
 S1 K D (except D1; D6 om.) च (for वि). G3
 न मित्राणि विसर्जयेत्.

26 B4 reads 26-37 after 19^b, repeating 26^c
 its proper place. — ^a) S1 K1, 4 B1-8 D2, 4-6
 वृत्तिर्; K8 T2 G1, 8 मुदा^a; B5 श्रद्धा^a; Cv
 (as in text). K4 D1 असंयुक्तः; B3, 4 (second t
 अशक्तश्च. — ^b) T1 G1 M असंयुक्तः; T2 अतं
 G2 असंयुक्तः; G3 'वृत्तः (for 'विदम्). — B1-8
 (except D1) read 26^c-37^d after 19^b. K5 om.
 — ^c) K3 दुस्त्वा; K4 D1 ध्यात्वा (for कृत्वा). L...-
 प्राहे; B4 [अ]प्यह्नि; Dn1 D2, 8 प्राहे; T G M4
 (inf. lin.) मौनं; M चाहिं (for वह्निं). B1, 2, 4
 भिक्षां; S भैक्षं. — ^d) T G1, 8 M3 (inf. lin.) विधूमे
 भुक्तवर्जिते; M अविधू (M1 'पि धू)मे तमाहितः. ❀ Cv:
 भुक्तवज्जनो यस्मिन्गृहे तस्मिन् । ❀

27 For the sequence in B D (except D1), cf.
 v. l. 26. M om. (hapl.) 27^a-28^b. — ^a) K4 D1
 -संपाते; Dc1 -संयातैर् (for -संपाते). — ^b) S1 K1, 4, 6
 Dc1 G8 भैक्षं; B1, 2 भक्ष्यं; B4 भिक्षां. K8 नेप्सत;
 K4 D1 लिप्सति. T G1, 2 नात्म (G1, 2 'न्य) दृष्टिः समा-
 हितः. — ^c) B3 corrupt. K1, 2, 4 D1 लाभेन न; T
 G1, 2 न लाभे च. B1 Dn1 D2, 4-6 न (for प्र). — ^d)
 Dc1 D6 न लाभे. K5 लाभालाभे विना भवेत् (sio).
 — After 27, B5 Dc1 ins.:

85* न चातिभिक्षां भिक्षेत केवलं प्राणयात्रिकः ।

[Post. half = (var.) 20^b.]

28 For the sequence in B D (except D1), cf.
 v. l. 26. M om. 28^a (cf. v. l. 27). — ^a) B3, 6
 Dn1 D5-6 यात्रार्थी; Cv मात्राशी (as in text). K2
 मात्राशीलनमाकाङ्क्षः; K3 D1 सा (K4 या) त्रास्वीकारमा^a.
 — ^b) S1 K1, 2 B5 D4 T G1 भैक्षं; B1, 2, 4 Dc1 भिक्षां.
 G2 भुञ्जीयाच्च समाहितः. — ^c) K2, 4 D1 भागं (for
 लाभं). K4 G2, 8 नेच्छन्; B5 लिप्सेन्; T2 G1 किञ्चित्
 (for नेच्छन्). — ^d) S1 K1, 8 [अ]नुपस्थितः; D
 (except Dc1 D1) [अ]भिपूजितं. — ^e) K2 अति-;

नास्वादयीत भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा ।
यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ॥ २९
असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् ।
न चान्यमनुभिक्षेत भिक्षमाणः कथंचन ॥ ३०
न संनिकाशयेद्धर्मं विविक्ते विरजाश्चरेत् ।
शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ।
प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम् ॥ ३१
ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्वेकत्र वा वसेत् ।

अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवच्च चरेन्महीम् ॥ ३२
दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत् ।
संचयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासं च वर्जयेत् ॥ ३३
पूतेन चाम्भसा नित्यं कार्यं कुर्वीत मोक्षवित् ।
उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्च पुरुषः सदा ॥ ३४
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमार्जवमेव च ।
अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनम् ॥ ३५
अष्टास्वेतेषु युक्तः स्याद्व्रतेषु नियतेन्द्रियः ।

B₁ D₀₁ प्रति; G₈ व्रत- (for अभि-). Ś₁ K -लाभं (K₈ 'भे') (for -लाभाद्). — ' T₂ न (for वि-). Ś₁ K₁ भैक्षुकः; B₈ भिक्षवः; G₈ पंडितः (for भिक्षुकः). K₄ D₁ न च लिप्सेत भिक्षुकः.

29 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) Ś₁ (before corr.) D₀₁ D₀₁ भुञ्जानि; K₈ B₈ D_{8.5} भुक्तानि; B_{1.2} (both marg. as in text).^a T G_{1.2} M भुक्तानि; C_v भुक्तानि (as in text). K₈ भुक्तानि; B₈ भुक्तानि (for अम्लानि). K₁ D_{2.4.8} भुक्तान्यन्नानि तित्तानि; K_{2.4} D₁ भुक्ता (D₁ भुक्ता) न्यम्लानि तीक्ष्णानि; G₈ उक्तानि कानि तित्तानि. —^b) D₁ काषाय- —^c) Ś₁ K_{1.8} नास्वादयेत्; D₀₁ D₈ M₁₋₃ न स्वाद°; G_{1.2} न स्वा (G₂ नास्वा) ददीत. G₈ नास्वादयेदभुञ्जानो. —^d) Ś₁ K_{1.8} रसांश्च- (for रसांश्च). —^e) 29^{af} = 20^{ab}. K₄ D₁ om. 29^{af}. —^f) D₈ यात्री (for यात्रा-). Ś₁ -यात्रं; T₁ G₁ -मात्रान् (for -मात्रं). K₈ T₂ G_{2.8} तु; T₁ G₁ न (for च). —^g) K_{1.5} -यात्रकं; K₂ B D (D₁ om.) -धारणं (D₀₁ णां); K₈ G -यात्रिकः; T₂ -मात्रिकः. T₁ केवलं प्राणमाश्रितः.

30 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) G₈ वृद्धि (for वृत्ति). —^b) B_{2.8.5} भजं; T₁ अभि- (for अनु-). D₀₁ D₂₋₈ न चान्यमन्नं लिप्सेत; T₂ G_{1.8} M न चान्यमन्नि (G₈ 'नु') वीक्षेत. —^d) Ś₁ K_{1.8.4} B_{8.5} D₀₁ D₁ G₈ भिक्षमाणः; D₈ भिक्ष्यमाणः. Ś₁ K_{1.8} कदाचन.

31 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) D₁ संनिकाशयन्. K₈ मग्नं निवासयेद्धर्मं; T G स्वयं निपतितं (G₈ 'तो') धर्म्यं (G₂ 'र्म'); M न संनिपतितं धर्म्यं. —^b) K₄ D₁ सदैव (for विविक्ते). Ś₁ K₁ चारजशः; K_{2.8} B_{8.5} D₈ चारजाशः; T₁ Ms. 4 विरजशः. K₈ D_{2-4.6} विमु (K₈ 'व'; D₁ 'यु') के चारजाश्चरेत्; B_{1.2.4} D₀₁ विविक्तेष्वरजाश्चरे (B_{1.2} 'जा

वसे)त्; D₀₁ 'कं चरितं चरेत्; G₈ विविक्ते वा नरं त्यजेत्. —^d) G₈ वृक्षमूले. D₀₁ T G_{1.2} M नदीस्. —^e) B_{1.2} प्रतिग्रहाथं. —^f) K_{8.5} च (for वा). K₄ D₁ महागुहां; B_{1.2} गुहां पुनः (by transp.).

32 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) K₂ संवसेत्; K₈ वासयेत् (for वा वसेत्). —^b) C_v बुद्ध्या (for अध्वा). Ś₁ K₁ संदष्टः; M_{1.2} C_v निर्दिष्टं. K_{2.4.5} D₁ सूर्येण दष्टमध्वानं; K₈ अध्वानं सूर्यसंदष्टं. —^d) K_{2.4} D₈ वि; G₂ स (for च). D₈ कीदृशवै विचरेन्महीं.

33 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) K₄ B₁ सर्व- (for चैव). —^b) Ś₁ K₁ वसुधां (for पृथिवीं). —^c) K_{2.5} D₁ संचयं. Ś₁ K_{1.8.4} संचयं न च कुर्वीत. —^d) S स्नेहभावं (G₈ 'र्य'). K₄ D₁ वि- (for च). K₂ स्नेहपाशांश्च संत्यजेत्.

34 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) B₈ धृतेन (for पू). D (except D₀₁ D₁) पूताभिरद्भिर्नित्यं वै. —^b) B_{1.2} कर्म (for कार्यं). G₈ मंत्रवित् (for मोक्ष°). —^d) K₂ [ए]व नरः; T G_{1.2} M_{1-3.4} (inf. lin.) [ए]व यतिः; M₄ [ए]व तु यः (for पुरुषः). Ś₁ K_{1.8} अद्भिश्चापि सदैव ह (Ś₁ हि); K_{4.5} D₁ पूता (K₈ अपो) भिश्च नरः सदा; G₈ अद्भिश्चैव नरोत्तमः.

35 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 25. —^a) K₄ D₁ व्रतचर्यं. —^b) B₈ शौचम् (for सत्यम्). —^d) G₂ उपेक्षता (for अपैशुनम्).

36 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) N (except Ś₁ K_{1.3}) अष्टसु. Ś₁ [अ]त्येव; G₈ तासु (for [ए]तेषु). G₁ नित्यः (for युक्तः). —^b) K₈ धर्मेषु; T₂ G₂ वृत्तेषु; G₈ दमे च (for व्रतेषु). —^c) K_{2.4} D₁ अशिवं; B₁ अमलं;

अपापमशठं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् ॥ ३६
 आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।
 लोकसंग्रहधर्मं च नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ३७
 सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिव्रजेत् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ३८
 परं नोद्वेजयेत्कंचिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् ।
 विश्वास्यः सर्वभूतानामप्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ३९
 अनागतं च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् ।
 वर्तमानमुपेक्षेत कालाकाङ्क्षी समाहितः ॥ ४०
 न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत्कचित् ।

न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किञ्चिदुष्टं समाचरेत् ॥ ४१
 इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 क्षीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीक्षेत निरिन्द्रियः ॥ ४२
 निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
 निर्ममो निरहंकारो नियोगक्षेम एव च ॥ ४३
 निराशीः सर्वभूतेषु निरासङ्गो निराश्रयः ।
 सर्वज्ञः सर्वतो मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४४
 अपाणिपादपृष्ठं तमशिरस्कमनूदरम् ।
 प्रहीणगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४५
 अगन्धरसमस्पर्शमरूपाशब्दमेव च ।

Do1 अशठे (for 'ठं'). Ds वित्तम् (for वृत्तम्). —^a)
 Do1 अजिघ्रं (for 'हं').

37 For the sequence in B D (except D1), of.
 v. l. 26. —^a) B Do1 Dn1 Ds.6 T1 G1 सर्वाणि;
 Ds मत्तानि (for कर्माणि). —^b) S1 K1.8 तु (for च).
 —^c) Ks -धर्माश्च; T G1 M -युक्तं (for -धर्मं). K2.4
 D1 तु (for च). S1 K1.8 लोकसंग्रहधर्माश्च; G2 लोके
 संग्रहयुक्तं च. —^d) K2 च कुर्यान्न; K4 D1 कुर्यान्न च;
 Ds.6 कुर्यान्नैव (by transp.). Gs M4 (inf. lin.) काम-
 येत् (for कारं').

38 ^a) Gs सर्वमेतान् (for सर्वभावान्). T G1.2
 अनादृत्य (for अतिक्रम्य). —^b) K1.5 लघुमात्रा; Ks
 'मात्रा; G2 M1.2 'मात्रं. B3 परं (for परि-). Gs
 M4 (inf. lin.) लघुमात्रपरिव्रजः. —^c) M3 नमः (for
 समः). —^d) K4 स्थावराणि.

39 ^a) S1 K1 M4 परान्. Ds नोद्विजयेत्. S1 K1
 काश्चिन्; K2.4 B1-8 Do1 D1.5 T2 G2 M4 किञ्चिन्
 (for कंचिन्). Ks पराजोद्विजयं काश्चिन्; Gs परं च
 नोद्विजेत्किञ्च. —^b) T G M4 (inf. lin.) कस्यचिद्
 (for कस्यचिद्). Ks न कस्यत्कचिदुद्विजेत्; B1.2
 (marg. as in text) न च कस्यत्समुद्विजेत्. —^c) S
 (except Gs) विश्वस्तः (for विश्वास्यः). —^d) Ks अयं
 मोक्षे विमुच्यते; Gs ऐकाग्र्यं मोक्ष उच्यते.

40 ^a) K4 D1 न च (by transp.); Gs न वा.
 —^b) S1 K1.8 चानु- (for अनु-). —^c) K4 B3-6 D1
 उपेक्षेच्च. —^d) K2.5 T G M4 कालाकाङ्क्षी.

41 ^b) Ds (marg. as in text).6 हर्षयेत्; T G1
 दूषयन् (for 'येत्). K4 D1 न वा प्रादूषयेत्कचित्; D2.2

वाचा दूषयते क'. —^c) K2.4.5 प्रत्यक्षं न (by transp.).
 Do1 D1 परोक्षं च; Dn1 परोक्षे वा; D3 च वा किञ्चित्.
 —^d) G1 उष्णं (sio) (for दुष्टं).

42 ^a) Gs -संगृह्य (for -संहृत्य). —^b) 42^b = 6. 24. 58^b.
 —^d) Gs जितेन्द्रियः (for निरिन्द्रियः). Dn1 Ds.6 निरीहः
 सर्वतत्त्ववित्.

43 ^a) Gs निरहंकारो; Cv निर्नमस्कारो (as in text).
 K4 D1 अपाणिस्तव पृष्ठान्तं (cf. 45^a). —^b) K2.4 D1 Gs om.
 (hapl.) 43^{cd}. 43^e = 6. 24. 71^e. —^c) Ks निर्दमो (for
 निर्ममो). —^d) Dn1 D4-6 आत्मवान् (for एव च).

44 ^a) Dn1 Ds.6 निराशीर्निर्गुणः शांतो. —^b) B3
 D2-4 निराशंको; Dn1 Ds.6 'सक्तो; G2 'शंसो (for
 'सङ्गो). S1 K1.2.5 निरामिषः; Ks 'क्षिप्यः (sio);
 Ds.6 'मयः (for 'श्रयः). —^c) K4 om. (hapl.) 44^{od}.
 —^e) Do1 D2-4 युक्तो (for मुक्तो). Dn1 Ds.6 आत्म-
 संगी (Ds.6 'सेवी) च तत्त्वज्ञो.

45 ^a) K2.4.5 Ds G2.8 M2 अपादपाणिः. B1.5 D
 (except D1) T G1.2 तद् (for तम्). —^b) B D2-4
 निरुदरं (for अनु-). —^c) K4 D1 प्रीणे त्रि- (sio);
 Dn1 D4-6 प्रहीनः; T प्रभिन्नः; G1 अभिन्नः. G3 प्रहीणा-
 मलकर्माणं. —^d) T1 स्थितं (for स्थिरम्). K4 D1
 केवल्यः निर्गुणं स्थिरं.

46 ^a) S1 K1 अगन्धरसं घोरम्; K4 B D M4 'मरस-
 स्पर्शम्. —^b) B2 Gs M1.2 अरूपाश (Gs 'पं श)ब्द (for
 'शब्दम्). —^c) G2 M3 corrupt. M4 अस्वकथ्यम् (for
 अस्वगस्थि). S1 K1.3-5 D1 [अ]शब्दम् (for [अ]मजम्).
 K2 असंगं स्थितमानन्दम्; B1.2.4 (marg.) अस्वगस्थ्य-
 वसार (B1 'शास)क्तम्; B3 D2-4 अन्वगस्थावरास (B3
 'श)क्तम् (sio); B4 Do1 अचर (Do1 'द्यग)स्थावरासक्तम्;

अत्वगस्थयथ वामज्जममांसमपि चैव ह ॥ ४६
निश्चिन्तमव्ययं नित्यं हृदिस्थमपि नित्यदा ।
सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ४७
न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ।
वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न पराक्रमः ।
यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता ॥ ४८
तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो धर्मव्रतमनुव्रतः ।
गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥ ४९
अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदूषयन् ।

यथैनमवमन्येरन्यरे सततमेव हि ॥ ५०
तथावृत्तश्चरेद्धर्मं सतां वर्त्माविदूषयन् ।
यो ह्येवं वृत्तसंपन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५१
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।
मनोबुद्धिरथात्मानमव्यक्तं पुरुषं तथा ॥ ५२
सर्वमेतत्प्रसंख्याय सम्यक्संत्यज्य निर्मलः ।
ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ॥ ५३
एतदेवान्तवेलायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ।
ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः ॥ ५४

Bs अन्वागस्थयपवासक्तम्; Dn1 Ds. 6 अनुगम्यमनासक्तम्;
T G1. 8 अनस्थित्वगसुखाजम्; M1 (inf. lin.) अत्वगस्थय-
सुगमजम्. —^a) G2 गोमांसम् (for अं). K2 S इति
(for अपि). Ś1 K1. 5 D1 M1 हि; Dn1 Ds. 6 तत्
(for ह).

47 ^a) K2. 8. 5 B1. 8. 5 Dc1 D6 M1. 2. 4 निश्चित्यम्;
T G M8 अचित्यम्. Dn1 Ds. 6 दिव्यं (for नित्यं).
K4 D1 निश्चित्यमव्ययं चैव. —^b) R1-3. 5 D2-4 T1
G1. 2 M कूटस्थम्; B4 Dn1 Ds (marg. sec. m. as in
text). 8 गूढं (for हृदि). M1. 2 हव (for अपि).
Dn1 D2-6 G8 सर्वदा. K4 D1 वर्त्मस्थमपि सर्वदा.
—⁴⁷ = 6. 28. 29^a. —^c) G8 ये तु सर्वे तमात्मानं.
—^d) B4 D2 न पश्यन्ति (by transp.).

48 ^a) K5 D2. 3 तत्र न (by transp.); G8 न तु
सं- (for न तत्र). K2 D1 रमते (for क्रमते). Dn1
Ds. 6 मृत्युर; D3 बुद्धिम्. —^b) D3 om. the first
न. G8 देवतं. —^c) K1 देव; B2. 3 D4 G2. 8 M1. 2
देवा (for वेदा). B1. 2 यक्षाश्च (for यज्ञाश्च). Ś1 K1
योगाश्च; K8 योधाश्च; Dc1 om. (for लोकाश्च). —^d)
Dn1 Ds. 6 व्रतानि च (for पराक्रमः). —^e) Ś1 K1-3
तत्र (for यत्र). K1. 3 तृप्तिर (for प्राप्तिर). —^f)
Ś1 K1. 3 ग्रहणात्; K2. 4. 5 D1-4 G2. 3 ग्रहणे (for
ग्रहणा). T G1 अलिङ्गग्रहणे मता; Cv णे स्मृते.

49 K5 om. 49^{ab}. —^a) Ś1 K1. 3. 4 T G2. 3 अलिङ्गं;
Dn1 D4-6 G1 अलिङ्ग- (for अलिङ्गो). M8 धर्मात्मा
(for धर्मज्ञो). —^b) B5 अनुष्ठितः (for व्रतः). K2. 4
D1 ब्रह्मचर्यं (K2 धर्मं) मनुत्तमं; Dn1 Ds. 6 धर्मतत्त्वमुपा-
चरेत्; G8 वृत्तमनुस्मृतः. —^c) K4 Dn1 गूढ- (for
गूढ-). K8 धर्माश्रितं. K5 यत्र ज्ञानवतां विद्वान्; Ds. 6
गूढधर्माश्रितो वृद्धान्. —^d) K1 अज्ञातं; K2. 3 B3. 6
D1. 4. T G1 M1 अज्ञानः; K5 B1. 2. 3 Dc1 Dn1 D2

विज्ञान- (for अज्ञात-). Ds. 6 विज्ञानचरितं व्रजेत्.

50 ^a) B (except B5) Dc1 भावेन (for रूपेण).
Cv अमूढो गूढरूपेण. —^b) K4 D1 अदूषयन् (for अदूष-).
—^c) Ś1 K1. 3. 4 D1 om. (hapl.) 50^a-51^b. —^d) K2
B2 Dn1 G2. 3 यथैवम्; Dc1 तथैवम्; T तथैवम्. D4
T1 अनु- (for अव-). D3 यथैतमन्येन परे. —^e) D3
साधु; G8 परैः. K2 M ह; G8 च (for हि).

51 Ś1 K1. 3. 4 D1 om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). —^a)
G1 सदा वृत्तं. Dn1 शांतः (for धर्मं). Ds. 6 तथा
चरेच्छांतवृत्तिः; G8 सतां वृत्तं चरेद्धर्मः. —^b) K5 B1. 2. 5
D2-4 G8 धर्मं (B1 G8 वृत्तं) मदूषयन्; B8 धर्मं विभूयन्;
Dn1 Ds. 6 धर्मानकुलं; T धर्मानदूषन्; G1 वेदं न दूषन्;
M1. 2 वर्षाविदू (sic). K3 सत्यं वृत्तमनुस्मरन्. —^c)
Dn1 Ds. 6 om. हि. D4 संपूर्णः (for संपन्नः). —^d)
K1. 2 Dn1 G1. 3 M3 मुनि- (for मुनिः). K4 D1 मुनिश्रेष्ठः
स उच्यते.

52 Dc1 om. 52^a-53^b. —^a) T1 महाबुद्धिर्. K5
B D (except D1; Dc1 om.) T2 अहंकारम् (for अथा-
त्मानम्). —^d) K1. 2. 4 D1 अव्यक्तपु (K1. 2 कं पु)-
रूपस्तथा.

53 Dc1 om. 53^{ab} (cf. v. l. 52). —^a) B1. 2 सर्व-
मेव; Dn1 Ds. 6 एतत्सर्वं (by transp.); M2. 3 सर्वमेतं.
B D2-3 समाख्याय (for प्रसं). —^b) K2. 5 G2. 3 M
संपूज्य; B4 संन्यस्य; D2-4 संयुज्य (for संत्यज्य). K4
D1 तत्तद्विज्ञाय निर्मलः; Dn1 Ds. 6 यथावत्तत्त्वनिश्चयात्;
T G1 सर्वं संपूज्य निर्मलः. —^c) Ś1 K1 तथा; M6
(inf. lin. as in text) तत्र (for ततः). Ś1 K1-3 मोक्षम्
(for स्वर्गम्). —^d) T2 निमुक्तः.

54 ^a) Dn1 Ds. 6 एतावद् (for एतदेव). K5 B
[अ]नु-; D2-4 [मा]त्म- (for [अ]न्त-). K4 D1 तदे-

निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाशगो यथा ।

| क्षीणकोशो निरातङ्कः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

ब्रह्मोवाच ।

संन्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ।

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १

अविदूरात्परं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्रयम् ।

निर्द्वंद्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ॥ २

ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्पदम् ।

निर्गुणतमसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः ॥ ३

तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमैषिणः ।

संन्यासनिरता नित्यं ये ब्रह्मविदुषो जनाः ॥ ४

तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।

वांतरवेलायां; Dc1 एवमेवानुवे°. —^१) K1 D1 तत्त्वतः (for 'विद्'). —^२) G1 ध्यायन् (for ध्यायेद्). T2 आश्रित्य (for आस्थाय). D6 ध्यापयेत्कोशमास्थाय. —^३) B8 च; D8 [s]पि (for स्थ). B1.2.4 मुच्यते नात्र संशयः.

55 ") Ś1 K1-3, 5 B1-3 Dc1 D2-4 विमुक्तः. K1 B3 यज्ञेभ्यो; K4 D1 भूतेभ्यो; B2 -लिंगेभ्यो (for 'सङ्गेभ्यो'). —^१) K2 वायुराकाशवित्था. —^२) B Dc1 D2 क्षीणकोषो; S क्षीण (G2 व्यक्त) शोको. K4 क्षीणशोक-निराशकः. —^३) Ś1 K1.3 B (except B5) Dc1 संप्रा- (B1-3 स प्रा)प्नोति परं पदं (B1.2 परं गतिं); K2.4 D1 G8 प्राप्नोति परमां गतिं; Dn1 D6.6 तथेदं प्राप्नुयात्परं.

Colophon om. in S (except G8 M1). — Sub-
parvan : K2.8 G8 अनुगीता; Dn1 D6 ब्रह्मगीता; D6
ब्राह्मगीता. — Adhy. name : K5 B Dc1 D4 गुरुशिव्य-
सेवादः; G8 आश्रमधर्मकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both) : Ś1 51; Dn1 G8 46 (as in text);
D4 43; M1 (inf. lin.) 47.

47

☞ D4 om. (hapl.) this adhy.

1 T G1.2 M1-3 om. the ref. K2.4 D1.5 M4
ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^१) G8 संन्यासः. —^२) Ś1
K1.8 निश्चयः; K2 ये तत्त्वः; Dc1 निश्चितः; D8
निश्चित. Bom. ed. वादिनाः; S (except G8) दर्शनाः.
—^३) G8 -निष्ठाश्च; M1.3 -योनिश्चा (for 'स्था'). —^४)

K4 D1 स्थानं (for ज्ञानं). B2 एव (for ब्रह्म
पदं; G8 परं (for परं).

2 ") K2 अचिरायत्; G8 अधीत्य यत् (for
रात्). K5 B D (except D1) अति (B2 'वि')
ब्रह्म. —^१) Ś1 K1.3 -व्यपाश्रयाद्; D1 G2 -
T1 G8 -व्यपाश्रयः. K4 वेदविद्यां पराश्रयं. —
निर्द्वंद्वो; M2.8 'द्व'. G2 चिन्त्यं (for नित्यम्). —
B8 ज्ञानम् (for गुह्यम्). K5 D2.8 अव्ययं (for उत्त-
मम्). Ś1 K4 Dc1 Dn1 D1.5.6 अचिन्त्यगुणमुत्तमं; G2
गुह्यं परममुत्तमं.

3 ") S ध्यानेन (for ज्ञा). —^१) K2 नित्यदा;
K3 D1 तत्पदाः; Dn1 D6.6 तत्परं. D2.8 धीरः पश्यति
तत्पदं (D8 'इ'). —^२) K2 B2.6 D1.5.6 निर्मुक्तः; K5
B1 T G1 निर्मुक्तः. K2 M2.4 -रजसः; K4.6 B D T1
-मनसः (for -तमसः). Ś1 K1.8 विविक्तरजसः पूता. —^३)
K4 D1 [अ]तिक्रान्तः; G1 निष्क्रान्तः; G8 विक्रान्त- (for
व्युत्क्रान्त-). Ś1 K1.3 -तमसो (for -रजसो). K2
व्यतिक्रान्तरजसोमलाः.

4 ") T1 तपसा क्षेममध्वानं (sic). —^१) K2 तपसै-
षिणः; K3.4 Dc1 D1 परमे; Dn1 D6.6 परमेश्वरं; T2 G
[इ]ति मनीषिणः. —^२) B1-3 Dc1 D2.8 संन्यासे. Dc1
om. from निरता up to जनाः (in 4^d). —^३) K1 D1
यद् (for ये). B Dn1 D5.6 ये च (B1.2 ये वै; D8
पंच) ब्रह्मविदो जनाः.

5 ") D2 M8 ततः (for तपः). K2 प्रदीप (for
प्रदीप). — T1 om. 5^d-7^d. —^१) K2.4 D1 -साधनं;

ज्ञानं त्वेव परं विद्वान् संन्यासस्तप उत्तमम् ॥ ५
 यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् ।
 सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ ६
 यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
 तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते ॥ ७
 यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदवमन्यते ।
 इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
 निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९
 निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

निर्गुणं नित्यमद्वंद्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १०
 हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् ।
 उभे सत्यानृते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११
 अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
 महाहंकारवित्प इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ १२
 महाभूतविशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
 सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ।
 आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ॥ १३
 एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।
 हित्वा चामरतां प्राप्य जह्याद्वै मृत्युजन्मनी ।

G₈ -साधकाः. — °) K₈ ज्ञानमेव; T₂ G₁ ज्ञानं चैव;
 G₂ ज्ञानतो न (for ज्ञानं त्वेव). K₂ विद्युः; K₄ D₁
 ब्रह्म; M₁ वित्त (for विद्वान्). K₅ D_{2,3} ज्ञानमेव परं
 विद्यात्; B_{1,2,4,5} D₀₁ D₀₁ D_{5,6} ज्ञानं वै परमं विद्यात्
 (D₆ °द्यां); B₈ ज्ञानमेव परो धर्मः; G₈ स्थानमेव परं
 विप्रः. — °) B_{1,3,4} D₀₁ D₆ T₂ G₁ संन्यासं; D₆
 अत्याज्यं (for संन्यासस्). K₂ संन्यासं तप उच्यते.

6 T₁ om. 6 (cf. v. l. 5). — °) T₂ धर्मस्तु ते
 (for यस्तु वेद). D₀₁ D_{5,6} निराधारं; M₁ बाधो.
 K_{2,4} D₁ यस्तु वेद निराबाधो (K₂ °शाबाधं). — °) S₁
 K_{1,4} D₁ G₈ ज्ञानतत्त्व-; K₈ D₀₁ ज्ञानतत्त्वं (for ज्ञानं
 तत्त्व-). K₅ विनिश्चयं. K₂ ज्ञानं वेद विनिश्चयं. — °)
 G₈ सर्वतः स्थितमात्मानं. — °) G₈ स्वर्ग- (for सर्व-).
 D_{2,8} -गतिम् (for -गतिर्). T₂ G_{1,2} M स सर्वविदि-
 होच्यते.

7 T₁ om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). K₂ om. (hapl.) 7.
 — °) S₁ K_{1,4} D₁ -संवादं (for -वासं च). K₈ विवि-
 द्वान्सहसंवासं. — °) K₁ B₁ निवासं. — °) K₁ च
 (for [ए]व). S₁ K₁ -नानात्वं. — °) K_{1,5} B₈₋₆ D
 (D₄ om.) प्रति-; B_{1,2} प्रवि- (for परि-).

8 °) K₈ नाकामयते; D₈ निका° (for न का°).
 — °) S₁ K_{1,8} अग्नि-; K₄ D₁ अपि; G₈ इति (for
 अव-). — °) T लोके स (for -लोकस्थ). K₂ [ए]क-
 (for [ए]ष). — °) D₆ लोकाय (for -भूयाय).

9 °) G₁ प्रधाने. D₈ -सत्त्वज्ञः (for -तत्त्वज्ञः). — °)
 K₄ -निधानवित्; B D₀₁ D₀₁ D_{5,6} प्रधानं. — °)
 K₁ निर्द्वंद्वो (for निर्ममो). — K_{2,4} D₁ om. (hapl.)
 9^d-10^a.

10 K_{2,4} D₁ om. 10^a (cf. v. l. 9). D₀₁ om.
 (hapl.) 10-11. — °) S₁ K_{1,8} निर्द्वंद्वो निःस्वधाकारो;
 B₄ °द्वो निरहंकारो. — °) S₁ K (except K₅) B_{2,4,5}
 D₁ T G निःस्वाहाकार एव च. — °) B_{1,2} S निर्द्वंद्वं
 निर्गुणं नित्यं (B_{1,2} चैव) (cf. 2°). — °) K_{4,5} D₁ G₈
 प्रशमं न (K₅ G₈ च) (for -मेन). B_{1,2} [अ]धि- (for
 [ए]व).

11 D₀₁ om. 11 (cf. v. l. 10). — °) K₂ च गुणयं
 (sic) (for गुणमयं). — °) K_{1-8,5} D_{2,8} G₈ कर्मजं तु
 (for कर्म जन्तुः). — °) K₄ D₁ शुभं; G₈ इह (for
 उभे). S₁ K_{1,8,5} त्यक्त्वा (for हित्वा).

12 °) K₂ अव्यक्तश्च (hypermetric). K₄ D₁
 जीव-; B D₀₁ D₀₁ D_{2,3,5,6} -योनि-; C₇ बुद्धि- (for
 बीज-). — °) S₁ -स्कन्धमयो; K₄ जीवमयो (for
 स्कन्ध-). — °) D₆ -वितपम्. — °) S₁ K_{2,5} B D₀₁
 D₀₁ D_{1-8,5} इन्द्रियांकुर- M₂ कोटरं. K₄ D₆ इन्द्रियां-
 कुरघोटरः (D₆ °कोटयः).

13 K₈ om. 13^{ab}. — °) N (K₈ D₈ om.) -विज्ञा-
 लश् (for -खश्). — °) D₈ विशेष- (for विशेष-).
 S₁ damaged; K₂ -शोषवान्; B₈ D₀₁ -शाखिनः;
 M_{1,2} -घातवान् (for -शाख-). K₁ corrupt; B₁₋₄
 D₀₁ D_{2,3,5,6} विशेषयति शाखिनः. — °) D₀₁ सदापत्रः;
 G₈ पूर्णः (for -पूर्णः). D_{5,6} सदापुष्पः सदापत्रः. — °)
 K₄ B_{2,4} D₀₁ सदाशुभ- (for शुभाशुभ-). — °) K₁
 अभीक्षा (sic); K_{2,5} D₀₁ D_{2,3,5,6} T G आ (D₀₁
 अजीव्यः; K₈ अजीवः; D₁ अजीवः. — °) S₁ K₂
 सनातनं.

14 °) S₁ K₂ B_{2,4} D₀₁ D₀₁ D_{5,6} पुनः; K_{1,5,6}
 B_{1,2,5} D_{2,6} पुनं (for एतत्). K₄ D₁ क्षिप्त्वा (for

अश्वमेधपर्व]

आश्वमेधिकपर्व

निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १४
 द्रावेतौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ चाप्यचेतनौ ।
 एताभ्यां तु परो यस्य चेतनावानिति स्मृतः ॥ १५
 अचेतनः सत्त्वसंघातयुक्तः

सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
 स क्षेत्रज्ञः सत्त्वसंघातबुद्धि-
 गुणातिगो मुच्यते मृत्युपाशात् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

ब्रह्मोवाच ।

केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्ममयं महत् ।
 केचित्पुरुषमव्यक्तं केचित्परमनामयम् ।

मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवान्वयम् ॥ १
 उच्छ्वासमात्रमपि वेद्योऽन्तकाले समो भवेत् ।
 आत्मानमुपसंगम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २

छित्वा). D1 G1 [अ]व- (for the first च). T2 G1, 2
 हित्वा; M1, 2 जित्वा; C7 भित्वा (as in text). —^a)
 T1 G1, 2 परमासिना (for 'सिना'). —^a) S1 K1, 3, 5
 जहीमो; K2, 4 D1 जिहीते; T जह्याद्यो; M1-3 जयते
 (for जह्याद्दे). — For 14^{6a}, B Dc1 Dn1 D2, 3, 5, 6
 subst.:

86*

तत्त्वज्ञानासिना बुधः ।

हित्वा सङ्गमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान् ।

[(L. 1) Dn1 D5, 6 ज्ञानतत्त्वासिना. — (L. 2) B1, 2
 -जराभयान्; D5, 6 -जरादिकान् (for -जरोदयान्).]

— 14^{6f} = 9^{ad}. —^f) K2, 4, 5 D1 मुच्यते सर्वकिल्बिषैः.

15 ^a) B D (except D1; D2 om.) G2 [इ]मौ;
 C7 [ए]तौ (as in text). D1 विपणौ (for पक्षिणौ). S1
 K D1-3 नित्यं. —^b) S1 K1 Dc1 S (except G2 M2)
 संख्येयौ; K2 B2 संक्षेयौ; K5 संज्ञायौ; D1 damaged;
 Bom. ed. संक्षेपौ; C7 सखायौ (as in text). K4 D5, 6
 वाप्यचेतनौ; G2 तौ वि^०; M1, 2 ताव^० (for चाप्य^०).
 — K5 om. 15^{ad}. —^o) K4 D1 M2 च परो;
 D5, 6 तु पृथग्; G2 अपरो. K2, 4, 5 D1 यस्तु; B
 Dc1 Dn1 D2, 3 योन्यश्; G2 M2 यः स; M1, 2 दत्तश्;
 M2 यत्तश् (for यत्). —^a) S1 विनिःस्मृतः; K2, 5
 इति स्मृतिः; B1, 2 स उत्तमः; B3-5 Dc1 Dn1 D2, 3 स
 उच्यते; D5, 6 इहोच्यते; M2 (sup. lin.) इति श्रुतः.

16 ^a) M1, 2 अचेतनात्. K2, 3, 5 D1 सर्व- (for सत्त्व-).
 S1 -संख्यातयुक्तः; K1 -संगानयुक्तान्; B Dc1 Dn1 D2,
 3, 5, 6 -संख्या (B5 'व्यो') विमुक्तः; D1 -संवान्धि मुक्त्वा.
 —^a) K2, 4 D1 सत्त्वात्परं; K5 B5 सत्त्वापरं; C7 सत्त्वा-

23

त्परं (as in text). S1 K1, 3 चेतयानो; K5 चित्तयानो
 C7 चेतयते (as in text). —^o) K1-4 सर्व-; K5 ;
 च; T1 सत्त्व-; C7 सत्त्व- (as in text). T1 G1,
 -संख्यात- (for -संघात-). S1 B D (D2 om.) स क्षेत्र-
 त्विस (S1 D1 'ज्ञः स') वेदसंख्यातबुद्धिर्. —^a) K2, 4 D1
 T2 G2, 3 M गुणाधिको (G3 'व्यो'); C7 'तिगो' (as in
 text). S1 K1, 3, 4 B2-5 D (except D1; D2 om.)
 सर्वपापैः (B2, 5 'ज्ञैः'); B1, 2 कर्मपापैः; G2 क्लेशपाशात्.
 C7 : मृत्युपाशान्मुच्यते इति योजना । C7

Colophon om. in D4. — Sub-parvan : K2, 3 T
 G1 M अनुगीता; Dn1 D5, 6 ब्रह्मगीता. — Adhy. name :
 B Dc1 गुरुशिष्यसंवादः; G2 ब्रह्मलक्षणं. — Adhy. no.
 (figures, words or both) : S1 52; Dn1 G2 47 (as in
 text); T1 35; T2 G1, 2 M 34; M2 (inf. lin.) 48.

48

1 K4 D1 M2, 4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a) B5 ब्रह्म
 (for वृक्षं). D5, 6 केचिद्वृक्षं ब्रह्ममयं. — B4 Dc1 D2-4
 om. (hapl.) 1^{6a}. —^b) S1 K1, 3 B1 Dc1 Dn1 D5-6
 ब्रह्मवर्णः; B5 'पदं' (for 'मयं'). K5 T G1, 2 M चने;
 G2 परं (for महत्). K2, 4 D1 केचिद्ब्रह्ममहाव (K2 'हृद्') नं.
 — B5 om. (hapl.) 1^{6a}. —^o) K5 T G परमम् (for
 पुरुषम्). K4 D1 केचिद्ब्रह्ममयं व्यक्तं; Dn1 D5, 6 केचिन्तु
 ब्रह्म चा (D5 सा) व्यक्तं. —^a) K2 अन्यं ते. S1 K3
 इति; B1, 2, 4 T G1 एव (for अपि). —^f) C7 अव्यक्तं.
 K4 B1-3 D1, 3, 5 G1 M2 प्रभवान्वयं; K5 'प्ययः'. K1, 3
 G2 अव्यक्तं प्रभवान्वयं (G3 'व्ययौ').

2 ^a) K2 कालम्; G2 मात्राद् (for मात्रम्). T2

C. 14. 1338
B. 14. 48. 3
K. 14. 48. 3

निमेषमात्रमपि चेत्संयम्यात्मानमात्मनि ।
गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् ॥ ३
प्राणायामैरथ प्राणान्संयम्य स पुनः पुनः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परं ततः ॥ ४
एवं पूर्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ।
अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते ॥ ५
सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसन्तीह तद्विदः ।
अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।
न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं तमथो द्विजाः ॥ ६

G₁, 3 M₁ (inf. lin.) Cv च (for चेद्). — S₁ K₁, 3, 4 D₁ (hapl.) om. 2^b-3^a. — ^b) K₂ M₁-3 योतका (M₂ 'तं का)लः; T भोक्तृकाले (T₂ 'ल-). — ^c) B₁, 3 अपि (for उप-). K₂, 5 G₁, 3 M -संयम्य (for -संगम्य).

3 S₁ K₁, 3, 4 D₁ om. 3^a (cf. v. 1. 2). — ^a) T G M₁ (inf. lin.) च (for चेत्). — ^b) K₁, 3 B₁, 2 आत्मना (for 'नि). — ^d) T M₃ प्राप्यम् (for प्राप्तिम्). K₅ उत्तमां; Dn₁ D₃ T G₁ अव्ययं (for 'याम्). K₂ विद्वद्भिः प्राप्यमव्ययं; K₃ D₈ विदुषां (D₈ 'षा) प्राप्तमव्ययं; K₄ D₁ 'पां गतिमुत्तमां.

4 ^a) K₂ corrupt. B₁ प्राणापानैर्. D₈ घ्राणान् (for प्राणान्). — ^b) T₂ संगम्य. K₂, 4 D₁ S च (for स). — ^c) K₂ मात्रा (for दश-). B₁, 5 D₈ द्वादशधा (for 'भिर्). B₁ D₈ च (for वा). K₄ D₁ दशद्वादश-निर्वापि (sic). — ^d) M₁, 2 चतुर्विंशत् (for 'विंशत्). K₄ D₈ D₁ परंतपः; G₁ समंततः; G₃ M₁ (inf. lin.) परं तु तत्. K₂ चतुर्विंशतिस्तथा; T चत्वारिं (T₂ 'तुर्वि-). शत्समंततः; G₂ चतुर्विंशत्परंतपः.

5 ^a) K₂, 3 D₈ D₂, 3 पूर्व-; K₄ D₁ सर्वं (for पूर्व). B₃ प्रशंसात्मा. — ^c) K₄ M अव्यक्तात्तत्त्वमुद्रिक्तम्; G₃ अव्यक्तात्तत्त्वमुद्रिक्तम्.

6 K₃ om. 6-7. — ^a) K₄ D₁ सत्यात्. T₁ नित्यं; M₁ नान्यं (for नान्यत्). — ^b) D₁ M₂ ह; M₁ हि (for [ह]ह). K₂ तत्त्ववित् (sic) (for तद्विदः). — ^c) D₈ M₃, 4 हि (for वि-). — ^d) G₃ सत्त्वमाश्रितं. — ^e) K₅ B D₈ D₂-4 G₃ कर्तुं; D₅, 6 ज्ञातुं (for गन्तुं). K₂ अशक्यमन्यथा गंतं तु. — ^f) K₆ सुमनो; B₂ तमथ. K₁ G₁ द्विजः. Dn₁ D₅, 6 पुरुषं द्विजसत्तमाः (D₅, 6 'म); T₂ पुरुषत्वमथो द्विजः.

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते
एतेनैवानुमानेन मन्यन्तेऽथ मनीषिणः ।
सत्त्वं च पुरुषश्चैकस्तत्र नास्ति विचारणा ॥ ८
आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञाने सुप्रतिष्ठिताः ।
क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९
पृथग्भूतस्ततो नित्यमित्येतदविचारितम् ।
पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ १०
तथैवैकत्वानात्वात्मिष्यते विदुषां नयः ।

7 K₃ om. 7 (cf. v. 1. 6). 7^{ab} = 14. 38. 3^{ab}. K₄ D₁ -वृत्तिर् (for -धृतिर्). D₈ क्षमा च धृतिर्हि — ^b) G₃ संतोषः (for समता). K₁ मतिम्; समम् (for सत्यम्). — ^c) K₁ corrupt. Dn₁ (for त्यागो). G₁ [s]पि (for स्य). G₃ सं — B₂ om. 7^d-9^a. — ^d) S₁ damaged. D₄ (for वृत्तम्). B₅ D₂-4 उच्यते; D₈ इष्यति. सात्त्विकं वृत्तमुत्तमं.

8 B₂ om. 8 (cf. v. 1. 7). In Dn₁, the passage from 8 up to 14. 49. 26 is lost on missing (82-85). — ^a) K₄ D₁ अथ (for अनु-). -गमने (for -मानेन). — ^b) K₄ D₁ च; B₁ हि; यं; D₅, 6 ते; Bom. ed वै (for स्य). M₁, 2 न मनीषिणः. — ^c) K₁, 3 सत्त्वं. K₂ [ए]व; K₃ D₁ T₁ G₁ [ए]व (for [ए]कस्). T₂ G₂ सत्त्वं च पुरुष- — ^d) T G₁, 2 का तत्रास्मिन् (for तत्र नास्ति).

9 B₂ om. 9^a (cf. v. 1. 7). Dn₁ missing v. 1. 8). — ^a) S₁ K₁, 3 आहुः केचिद्विद्वांसो; G₃ आहुरेके (Cv 'ते) महात्मानो. — ^b) S₁ K D₁ G₃ (K₂ 'नि)पु (for ज्ञाने सु-). B D₈ D₂-3 ये ज्ञा(यज्ज्ञा)नपरिनिष्ठिताः. — ^c) K₁ B₁, 2 D₁ क्षेत्र(सत्त्व)क्षेत्रज्ञयोरैक्यम्. — ^d) K₁ [ए]ते (for [ए]तत्).

10 Dn₁ missing (cf. v. 1. 9). D₈ om. — ^a) D₅, 6 G₃ Cv पृथग्भूतं. K₂ तयोः; T₂ G₁ (for ततो). B₁, 2 नित्य (sic); D₂-6 सत्त्वम् (नित्यम्). B₃ पृथग्भूतस्योनित्यम्. — ^b) T₁ च विचारि(Cv अपि वा. — ^c) B₁, 2 तु (for च). — ^d) सत्त्वतः (for तं). S₁ K₁-3, 2 सर्वं (K₂, 2 'ह)मा तत्त्वतः.

11 Dn₁ missing (cf. v. 1. 9). — ^a) K₂ D₁

मशकोदुम्बरे त्वैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ ११
मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथानयोः ।
संबन्धस्तोषचिन्दूनां पर्णे कोकनदस्य च ॥ १२

गुरुगुवाच ।

इत्युक्तवन्तं ते विप्रास्तदा लोकपितामहम् ।

पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ॥ १३

ऋषय ऊचुः ।

किंस्त्रिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं स्मृतम् ।

व्याहतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १४

ऊर्ध्वं देहाद्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।

केचित्संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ १५

अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे ।

एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ।

एकमेके पृथक्चान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ १६

मन्यन्ते ब्राह्मणा एवं प्राज्ञास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।

जटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ॥ १७

वैकत्र; D8- [ए]कत्वं च; G2 [ए]कैकत्वं. K3 B2
-नानास्वे. —^b) K2 इत्येतद् (for इत्यते). D1 G1
विदुषा. G3 M3 (inf. lin.) ततः; Cnv तपः; Cv
नयात् (for नयः). D5,6 एत्यते विदुषां नृप. —^c)
K2 corrupt. S1 मशकोदुम्बरे; K6 मशकोदुम्बरैस्; D3
रं; T2 G1 M3,2 रस्; G3 रत्. B D1-6 Cp च
(for तु).

12 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) S1 [s]न्यथा
(for यथा). B (except B5) Dc1 अप्सु मत्स्यो यथान्यः
स्याद्; G3 मत्स्योदके यथा च स्याद्. —^b) B Dc1
D2-6 तयोः (for [अ]नयोः). —^c) G3 विज्ञानं (for
-चिन्दूनां). —^d) B2 पत्रे; T1 M1-3 वर्णे; T2 G1,3
पर्णे; G2 वर्णे. B2 वै (for च). —After 12, B
(except B1) ins. an addl. colophon [Adhy. name :
B3-6 गुरुशिष्यसंवादः].

13 Dn1 missing (cf. v. l. 9). T G1 M1-3 om.
the ref. —^a) K2,4 B1,3,6 D1-6 T1 G M1 [उ]-
क्तवत्स. S1 K1,3 विप्रास्तु; K3 विप्रास्ते (by transp.).
—^b) T G2 M तथा (M3 तो) (for तदा). K4 D1
2,6 लोक्य-; G2 प्रोचुः (for लोक-). —^d) D5,6
मुनिः; G3 ऋपि- (for द्विज-). K3 सत्तम (for माः).
—After 13, Dc1 D4-6 ins. an addl. colophon
[Adhy. name : D5,6 गुरुशिष्यसंवादः].

14 Dn1 missing (cf. v. l. 9). T2 G1 M om. the
ref. K5 D2-4,6 ऋपिर् (for ऋषय). —^a) K2,4
D1 किंचिद्; M1 केस्त्रिद्; M3 कस्त्रिद्. K4 D1 एव
हि; K5 एव ह; B3 इह च (for एवेह). B1,2,3,6
Dc1 D2-6 को वा स्त्रिदिह धर्माणाम्. —^b) D1 अनुष्ठेय-
(for 'ष्ठेय-). B (except B3) D (except D1; Dn1
missing) तमो मतः; M1,2 तमाः स्मृताः; M4 तमः
स्मृतः. —^c) K4 D1 एव; B2 इह (for इव). —^d)
D5 विमर्श्य (for धर्मस्य). K2 परमां (for विविधां).

15 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) T1 (C
ऊर्ध्वं (T1 'ध्वं) देहं; G1 ऊर्ध्वं देवान्. B2 [ए]ते; (Cv
[अ]न्ये (for [ए]के). —K2 om. (hapl.) 15^b-16
—^b) S1 K1,3 तद् (for [ए]तद्). C3 Cv: आ
चार्याकादय एतत्परलोकादिकं नास्तीति वदन्ति । C3 —K3,4
D1 om. (hapl.) 15^d. —^c) G3 कचित्संशयितं नित्यं.
—^d) K1 न संशयमतः परे.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 16^a (cf.
v. l. 15). —^a) D8 आहारं; Cv अनित्यं (as in
text). G1 सत्यम्; Cv नित्यम् (as in text). K4 D1
G2 एकेपि (for इत्येके). —^b) K2 नास्त्यमीति (sic); G2
नित्यमिति (for नास्त्यस्तीति). G3 [ऊ]चिरे परे (for [अ]पि
चापरे). K4 B3 D1 नास्तीत्यपि तथा (B3 च वा) परे.
—S1 K1 om. (hapl.) 16^{def}. K4 B2 D1 om. (hapl.)
16^{od}. —^c) B1 D3 एकं (for एक-). K2,3 T G M4
द्विधेत्येके त्रिधेत्ये (K2,3 'धाप्ये)के; K6 बिभृथेत्येक्यमित्येके
(sic); M1,2 केचित्साकं त्रिधेत्येके; M3 केचिद्विधे त्रिधेत्येके
(sic). C3 Cv: एके-द्विधा; एके तु त्रिधेति वदन्ति । C3
—^d) K2 corrupt. —M1,2 om. (hapl.) 16^{ef}. B Dc1
D2-6 transp. 16^{ef} and 17^{ab}, followed by 19^{cd}, in B5
D2-6, D2-1 repeating 19^{cd} in its proper place. —^e)
B3 D2 एवम् (for एकम्). T2 एतत् (for एके). K2,4
D1 तु (for च). —^f) D3,6 M3 अपि (for इति).

17 Dn1 missing (cf. v. l. 9). B Dc1 D2-6
transp. 16^{ef} and 17^{ab}. D1-4 repeat 17^{ab}, after 18^b.
—^a) M1 कथ्यते (for मन्यन्ते). B D2,3 (last two
second time) देव- (B1 चं); Dc1 D1 (second time)
देवाः; D2,3 (both first time), (both times), 5,6
M एव; T G1,2 ये च (for एवं). —^b) S1 प्राज्ञ-;
K1 T G1,2 प्रज्ञास्. K2,4 D1 (both times) तत्त्वज्ञानार्थ-
दर्शिनः; B Dc1 D2-4 (last three both times), 5,6
ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः (D5,6 'वादिनः). —After 17^{ab}, B3

अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमित्यपि चापरे ।
 आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्चानशने रताः ॥ १८
 कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्तिमपि चापरे ।
 देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ।
 केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ॥ १९
 धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वं तथापरे ।
 उपास्यसाधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ २०
 अहिंसानिरताश्चान्ये केचिद्विंसापरायणाः ।

पुण्येन यशस्वेत्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ २१
 सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ।
 दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे स्थिताः ॥ २२
 यज्ञमित्यपरे धीराः प्रदानमिति चापरे ।
 सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ २३
 तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ।
 ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ २४
 एवं व्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रधावति ।

D2-s (D2-4 after the first occurrence of 17^{ab}) read 19^{ad}. —^a) B (except B1) Dc1 D4 केचिन् (for चान्ये). —^d) G1 मूढाः (for मुण्डाः). K5 किंचिद्. B8,6 D2 च संवृताः (for अस्तं).

18 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K5 om. 18^{ab}. —^a) M4 अस्थानं. —^b) M3 स्थानम्. K5 B Dc1 D2-4 G8 इच्छति; K4 D1 अन्येति (for इत्यपि). D5,6 स्नानमित्यपरे जनाः. — After 18^b, D1-4 repeat 17^{ab}. —^c) K5 अशनं; G8 अशनं (for आहारं). —^d) K5 अनशने; K4 D1 निरं (for चानं).

19 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) B (except B5) Dc1 केचित्कर्म (by transp.). —^b) Ś1 K1,2,5 G3 M1,2 प्रशंसन्ति; K4 नैष्कर्म्यम्; D1 तैकर्म (for प्रशान्तिम्). Ś1 K1,2,5 इति (for अपि). D5,6 T1 प्रशंसति चा (T1 'तिम्' परे जनाः; G1 न प्रशंसति चापरे. — K4 B4 G8 om. (hapl.) 19^{ad}. B5 D2-6 read 19^{ad} after 17^{ab}, D2-4 repeating it in its proper place. —^c) D1 कालभुजः; Cv कालावुभौ (as in text). T चैवं (for केचिन्). —^d) M3 तद् (for [ए]तद्). — Ś1 K1 om. (hapl.) 19^e-20^b. K2 om. (hapl.) 19^e-20^e. K4 om. 19^e-49, 6^d. —^e) G2 सत्यमेके (for केचिन्मोक्षं). —^f) T पृथक्पृथक्.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 9). Ś1 K1 om. 20^{ab}; K2,4 om. 20 (for all, cf. v. l. 19). —^a) G2 तथा न (for धनानि). —^b) B1 D4-6 अथ (for तथा). —^c) B1 Dc1 उपास्यं. D1 साधकं (for 'नं'). D1 त्वन्ये; M केचिन् (for त्वेके). T2 G2,3 उपास्याः साधवस्त्वेके. Cv cites उपास्यां साधयति. —^d) Ś1 K1,2 ने (K6 [स]न्ये)ति चान्ये तथा जनाः (K5 विधिः).

21 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 21 (cf. v. l. 19). D1 om. from 21 up to 14, 49, 6. —^a)

K2 T2 G1,2 M केचित् (for चान्ये). —^b) Dc1 T2 हिंसा. —^c) K2 त्वन्ये; K5 त्वेके; D5,6 चान्ये (for [इ]त्येके). —^d) Ś1 तद् (for [ए]तद्). K5 इच्छति (for अस्तीति). — After 21, K5 T1 read 23^{ad}.

22 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 22 (cf. v. l. 19). D1 om. 22 (cf. v. l. 21). K5 om. (hapl.) 22^a-23^b. —^a) K1 corrupt. G3 Cv सद्भावे. Ś1 K1 तु (for च). —^b) Ś1 K1,2 संशयिते; B5 सांख्यमते; T G1,2 संशयिता; Cv 'यिते' (as in text). K5 व्रताः (sic) (for स्थिताः). D5,6 केचित्संशयमास्थिताः. —^c) Ś1 K1,2 शिवाद (for सुखाद्). G3 दुःखान्यन्ये सुखान्यन्ये. —^d) D5,6 जनाः (for स्थिताः).

23 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 23 (cf. v. l. 19). D1 om. 23 (cf. v. l. 21). K5 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). —^a) Ś1 K5 T G1 M2,4 यज्ञः; K1 G3 यज्ञा (for यज्ञम्). D5,6 विप्राः (for धीराः). —^b) Ś1 K1,3 प्रधानम्; Dc1 प्रज्ञा; S दानमेव (for प्रदानम्). D5,6 प्रदानमपरे जनाः. — After 23^b, K5 D1-6 T read 24. B Dc1 D2,3 transp. 23^{ad} and 24^{ab}. T2 om. 23^{ad}. K5 T1 read 23^{ad} after 21. —^c) T1 G M4 (inf. lin.) सत्यम् (for सर्वम्). M4 (inf. lin. as in text) एते (for एके). —^d) T1 G M4 (inf. lin.) सत्यम् (for सर्वम्). K1,2 B5-8 Dc1 D2,3 न स (D3 श)वेमपरे जनाः.

24 For the sequence in Kt B Dc1 D2-6 T1, cf. v. l. 23. Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 24 (cf. v. l. 19). D1 om. 24 (cf. v. l. 21). —^a) K2 नयस्त्वेके; B1,2 Dc1 तपश्चान्ये (Dc1 'श्रंके). —^b) D5 च परे; T G1 M1,2 इतरे (for अपरे). —^c) K1-3 B1,2 D2-4 G1 ज्ञानं (for ज्ञानं). B1 [अ]न्ये (for [ए]के). —^d) K2 इतरे जनाः; M5 भूतिचिन्तकाः.

निश्चयं नाधिगच्छामः संमूढाः सुरसत्तम ॥ २५

इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं प्रस्थितो जनः ।

यो हि यस्मिन्नतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ २६

तत्र नो विहता प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम् ।

एतदाख्यातुमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ २७

अतः परं च यद्गुह्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चैव संबन्धः केन हेतुना ॥ २८

एवमुक्तः स तैर्विप्रैर्मगवाल्लोकभावनः ।

तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वेणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

ब्रह्मोवाच ।

हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।

समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ॥ १

अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ।

25 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 25 (cf. v. l. 19). D1 om. 25 (cf. v. l. 21). Dc1 om. 25. —^a) Dc व्युत्पादिते; T G1 संस्थापिते; G2 उत्था. —^b) K2 B3-6 D2-3 विप्रधाविते; K5 D5 T1 बोधिते; B1 च प्रबोधिते; B2 च प्रधाविते; Dc विप्रधाविते; T2 G वै प्रधावति. —^c) Dc निश्चये. K2, 6 D3 M1-3 नाच्छामि (for 'मः'). —^d) K2 सत्तमाः. S श्रेयः किमिति सत्तम (T1 G1 मः).

26 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 26 (cf. v. l. 19). D1 om. 26 (cf. v. l. 21). —^a) K1 Dc1 श्रेयम् (for the first श्रेय). D4 इदं श्रेयमिदं श्रेयम्. —^b) K2 प्रास्थितो; B D (D1 om.; Dn1 missing) व्युत्पितो (D2 'ते'); S प्रस्थिता. K3 D3 G2 M जनाः. —^c) S1 K1-3 स्थितो; K5 श्रितो; G2 स्मृतो (for रतो). G3 धर्मः. —^d) G3 सततं पूजयेत्सदा.

27 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 27 (cf. v. l. 19). D1 om. 27 (cf. v. l. 21). K5 om. 27^{ab}. G3 repeats 27^a-28^b, preceded by the ref. वृत्तयः after 14. 49. 21. —^a) D4-6 तेन; T2 अत्र (for तत्र). K1-3 B (except B5) Dc1 D2, 3, 5, 6 T G1, 3 (first time) M नो वि (K2 नावि) हिता; G2 सेविहता (for नो वि). K3 D3 G3 (first time) प्राज्ञा. G3 (second time) तत्र नो विहितप्रज्ञं. —^b) K2 पुनश्च बहुलीकृता. —^c) S1 K2 B1, 5 क्षाण्यातम्; B1 D5, 6 विज्ञातम्; B2 वेदितम्. Dc1 इच्छाम. K3 एतदाख्यातुमिच्छामि. —^d) M2, 3

इह (for इति).

28 For the repetition in G3, cf. v. l. 27. Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 28 (cf. v. l. 19). D1 om. 28 (cf. v. l. 21). Before 28, G3 (second time) ins. ब्रह्मा. —^a) B4 D6, 8 G3 (second time) तु (for च). —^b) K2 D4 G1 M2 अर्हसि. G3 (second time) तत्तु धूमविवर्जितं. —^c) K2 om. 28^{ad}. —^e) M1, 2 तत्त्व- (for सत्त्व). D5, 6 [अ]पि (for [ए]व).

29 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 29 (cf. v. l. 19). D1 om. 29 (cf. v. l. 21). —^a) K2, 5 तु (for स). G3 एवमापृच्छतां तेषां. —^b) B5 D2-4 शशंस तेभ्यो धर्मात्मा. —^c) S1 K1, 3 Dc1 D2, 3, 6 T G M2 याथातथ्येन. B1, 2 सर्वशः (for बुद्धिमान्).

Colophon missing in Dn1; om. in K4 D1. — Sub-parvan: K3 T G1 M अनुगीता. — Adhy. name: G3 तत्त्वनिर्णयप्रश्नः. — Adhy. no. (figures, words or both): S1 53; D1 45; T1 36; T2 G1, 2 M 35; G3 48 (as in text); M1 (inf. lin.) 49.

49

1 Dn1 missing from 1-26 (cf. v. l. 14. 48. 9). K4 om. 1-6 (cf. v. l. 14. 48. 19). D1 om. 1-6 (cf. v. l. 14. 48. 21). M2, 3 (inf. lin. as in text) ब्राह्मणः (for ब्रह्मा). —^a) K2 हन्त वै; G3 भवतां.

अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमित्यपि चापरे ।
 आहारं केचिदिच्छन्ति केचिन्नानशने रताः ॥ १८
 कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्तिमपि चापरे ।
 देशकालाबुधौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ।
 केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ॥ १९
 धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वं तथापरे ।
 उपास्यसाधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ २०
 अहिंसानिरताश्चान्ये केचिद्विंसापरायणाः ।

पुण्येन यशसेत्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ २१
 सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ।
 दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे स्थिताः ॥ २२
 यज्ञमित्यपरे धीराः प्रदानमिति चापरे ।
 सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ २३
 तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ।
 ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ २४
 एवं व्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रधावति ।

D2-s (D2-4 after the first occurrence of 17^{ab}) read 19^{ad}. — °) B (except B1) Dc1 D4 केचिन् (for चान्ये). — °) G1 मूढाः (for मुण्डाः). K5 किंचिद्. B8.5 D2 च संवृताः (for अस्). — °)

18 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K5 om. 18^{ab}. — °) M4 अस्थानं. — °) M4 स्थानम्. K5 B Dc1 D2-4 G8 इच्छन्ति; K4 D1 अन्येति (for इत्यपि). D5.6 ज्ञानमप्यपरे जनाः. — After 18^b, D1-4 repeat 17^{ab}. — °) K5 अश्नन्तं; G8 अशनं (for आहारं). — °) K8 अनशने; K4 D1 निरं (for चानं).

19 Dn1 missing (cf. v. l. 9). — °) B (except B5) Dc1 केचित्कर्म (by transp.). — °) Ś1 K1.2.5 G3 M1.2 प्रशान्तम्; K4 नैष्कर्म्यम्; D1 तेकर्म (for प्रशान्तिम्). Ś1 K1.2.5 इति (for अपि). D5.6 T1 प्रशान्तिं चा (T1 'तिम्)परे जनाः; G1 न प्रशंसन्ति चापरे. — K4 B4 G8 om. (hapl.) 19^{ad}. B5 D2-s read 19^{ad} after 17^{ab}, D2-4 repeating it in its proper place. — °) D1 कालाबुधः; Cv कालाबुधौ (as in text). T चैतं (for केचिन्). — °) M8 तद् (for [ए]तद्). — Ś1 K1 om. (hapl.) 19^c-20^b. K2 om. (hapl.) 19^c-20^a. K4 om. 19^c-49. 6^d. — °) G2 सत्यमेके (for केचिन्मोक्षं). — °) T पृथक्पृथक्.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 9). Ś1 K1 om. 20^{ab}; K2.4 om. 20 (for all, cf. v. l. 19). — °) G2 तथा न (for धनानि). — °) B1 D4-6 अथ (for तथा). — °) B1 Dc1 उपास्यं. D1 साधकं (for नं). D1 त्वन्ये; M केचिन् (for त्वेके). T2 G2.3 उपास्याः साधवस्त्वेके. Cv cites उपास्यां साधयन्ति. — °) Ś1 K1.2 ने (K8 [s]न्ये)ति चान्ये तथा जनाः (K8 विधिः).

21 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 21 (cf. v. l. 19). D1 om. from 21 up to 14. 49. 6. — °)

K2 T2 G1.2 M केचित् (for चान्ये). — °) Dc1 T2 हिंसां. — °) K2 त्वन्ये; K3 त्वेके; D5.6 चान्ये (for [इ]त्येके). — °) Ś1 तद् (for [ए]तद्). K8 इच्छन्ति (for अस्तीति). — After 21, K5 T1 read 23^{ad}.

22 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 22 (cf. v. l. 19). D1 om. 22 (cf. v. l. 21). K5 om. (hapl.) 22^a-23^b. — °) K1 corrupt. G8 Cv सद्भावे. Ś1 K1 तु (for च). — °) Ś1 K1.2 संशयते; B5 सांख्यमते; T G1.2 संशयिता; Cv यिते (as in text). K2 व्रताः (sic) (for स्थिताः). D5.6 केचित्संशयमास्थिताः. — °) Ś1 K1.2 शिवाद् (for सुखाद्). G8 दुःखान्ये सुखान्ये. — °) D5.6 जनाः (for स्थिताः).

23 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 23 (cf. v. l. 19). D1 om. 23 (cf. v. l. 21). K5 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — °) Ś1 K3 T G1 M2.4 यज्ञः; K1 G3 यज्ञा (for यज्ञम्). D5.6 विप्राः (for धीराः). — °) Ś1 K1.3 प्रधानम्; Dc1 प्रज्ञा; S दानमेव (for प्रदानम्). D5.6 प्रदानमपरे जनाः. — After 23^b, K5 D4-6 T read 24. B Dc1 D2.3 transp. 23^{ad} and 24^{ab}. T2 om. 23^{ad}. K5 T1 read 23^{ad} after 21. — °) T1 G M4 (inf. lin.) सत्यम् (for सर्वम्). M4 (inf. lin. as in text) एते (for एके). — °) T1 G M4 (inf. lin.) सत्यम् (for सर्वम्). K1.2 B8-9 Dc1 D2.3 न स (D3 श)र्वमपरे जनाः.

24 For the sequence in K5 B Dc1 D2-6 T1, cf. v. l. 23. Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 24 (cf. v. l. 19). D1 om. 24 (cf. v. l. 21). — °) K2 नयस्त्वेके; B1.2 Dc1 तपश्चान्ये (Dc1 'श्रंके). — °) D5 च परे; T G1 M1.2 इतरे (for अपरे). — °) K1-3 B1.2 D2-4 G1 ज्ञानं (for ज्ञानं). B2 [अ]न्ये (for [ए]के). — °) K2 इतरे जनाः; M1 भूतचिन्तकाः.

निश्चयं नाधिगच्छामः संमूढाः सुरसत्तम ॥ २५
इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं प्रस्थितो जनः ।
यो हि यस्मिन्नतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ २६
तत्र नो विहता प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम् ।
एतदाख्यातुमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ २७

अतः परं च यद्गुह्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चैव संबन्धः केन हेतुना ॥ २८
एवमुक्तः स तैर्विप्रैर्मगवाल्लोकभावनः ।
तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

ब्रह्मोवाच ।

हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।

समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ॥ १
अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ।

25 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 25 (cf. v. l. 19). D1 om. 25 (cf. v. l. 21). Dc1 om. 25. —^a) D8 व्युत्पादिते; T G1 संस्थापिते; G2 उत्था^०. —^b) K2 B2-5 D2-4 विप्रधाविते; K5 D6 T1 बोधिते; B1 च प्रबोधिते; B2 च प्रधाविते; D8 विप्रधाविते; T2 G वै प्रधावति. —^c) D8 निश्चये. K2, 5 D8 M1-8 गच्छामि (for 'मः). —^d) K2 सत्तमाः. S श्रेयः किमिति सत्तम (T1 G1 मः).

26 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 26 (cf. v. l. 19). D1 om. 26 (cf. v. l. 21). —^a) K1 Dc1 श्रेयम् (for the first श्रेय). D4 इदं श्रेयमिदं श्रेयम्. —^b) K2 प्रास्थितो; B D (D1 om.; Dn1 missing) व्युत्थितो (D2 ते); S प्रस्थिता. K1 D8 G3 M जनाः. —^c) S1 K1-3 स्थितो; K5 अतितो; G3 स्मृतो (for रतो). G8 धर्मे. —^d) G3 सततं पूजयेत्सदा.

27 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 27 (cf. v. l. 19). D1 om. 27 (cf. v. l. 21). K5 om. 27^{ab}. G8 repeats 27^a-28^b, preceded by the ref. कथयः, after 14. 49. 21. —^a) D1-3 तेन; T2 अत्र (for तत्र). K1-3 B (except B2) Dc1 D2, 3, 5, 6 T G1, 3 (first time) M नो वि (K2 नावि) हिता; G2 संविहता (for नो वि^०). K3 D3 G3 (first time) प्राज्ञा. G3 (second time) तत्र नो विहितप्रज्ञं. —^b) K2 पुनश्च बहुलीकृता. —^c) S1 K2 B1, 5 आख्यातम्; B1 D5, 6 विज्ञातम्; B2 वेदितुम्. Dc1 इच्छाम. K1 एतदाख्यातुमिच्छामि. —^d) M2, 4

इह (for इति).

28 For the repetition in G3, cf. v. l. 27. Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 28 (cf. v. l. 19). D1 om. 28 (cf. v. l. 21). Before 28, G3 (second time) ins. ब्रह्मा. —^a) B4 D5, 6 G3 (second time) तु (for च). —^b) K2 D4 G1 M2 अर्हति. G3 (second time) तच्च धूमविवर्जितं. — K2 om. 28^{ad}. —^c) M1, 2 तत्त्व- (for सत्त्व-). D5, 6 [अ]पि (for [ए]व).

29 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K4 om. 29 (cf. v. l. 19). D1 om. 29 (cf. v. l. 21). —^a) K2, 5 तु (for स). G3 एवमापृच्छतां तेषां. —^c) B5 D2-4 शशंस तेभ्यो धर्मात्मा. —^d) S1 K1, 3 Dc1 D2, 4, 6 T G M2 यथातथ्येन. B1, 2 सर्वशः (for बुद्धिमान्).

Colophon missing in Dn1; om. in K4 D1. — Sub-parvan: K3 T G1 M अनुगीता. — Adhy. name: G8 तत्त्वनिर्णयप्रश्नः. — Adhy. no. (figures, words or both): S1 53; D4 45; T1 36; T2 G1, 2 M 35; G3 48 (as in text); M1 (inf. lin.) 49.

49

1 Dn1 missing from 1-26 (cf. v. l. 14. 48. 19). K4 om. 1-6 (cf. v. l. 14. 48. 19). D1 om. 1-5 (cf. v. l. 14. 48. 21). M2, 4 (inf. lin. as in text) ब्राह्मणः (for ब्रह्मा). —^a) K2 इत वै; G2 अर्हति.

एतत्पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ॥ २
 ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।
 तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३
 हिंसापराश्रये लोके ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ४
 आशीर्षुक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
 तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥ ५
 कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्धधाना विपश्चितः ।
 अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ ६

अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ।
 संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ॥ ७
 विषयो विषयित्वं च संबन्धोऽयमिहोच्यते ।
 विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतः ॥ ८
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुम्बरं यथा ।
 भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ।
 यस्त्वेव तु विजानीते यो भुङ्क्ते यश्च भुज्यते ॥ ९
 अनित्यं द्वंद्वसंयुक्तं सत्त्वमाहुर्गुणात्मकम् ।
 निर्द्वंद्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ १०

—^१) T₁ M सा (for सां). K₂ सत्तम. — After 1^६,
 B_{8.5} D₀₁ D₂₋₈ ins.:

87* गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ।

[D₂ तदुक्तं.]

—^०) G₈ तत्त्वेन (for तच्छ्रुत्वा). B_{1.2} समस्तमेतद्व्यस्तेन.
 —^१) G₈ श्रुत्वा चैव (for सम्पन्नेव). M₁ [उ]प- (for
 [अ]व-). K₂ -धार्यते.

2 D₀₁ missing; K₄ D₁ om. 2 (for all, cf. v. l. 1).
 —^०) K_{2.5} अहिंसा सत्यवचनम्. —^१) D₈ न तत्
 (for एतत्). Ś₁ K₁ B₈ महत्; B₂ परं; D₈ तत्
 (for मतत्). K₂ एतत्परतरं सत् (sic); K₈ एतत्कृत्यतरं
 परं; T₁ G₁ एतत्सत्यं तदुत्तमं. —^०) K₅ अनुदिष्टं (for
 'द्विष्टं). —^१) B_{1.2} साधु- (for धर्म-).

3 D₀₁ missing; K₄ D₁ om. 3 (for all, cf. v. l. 1).
 —^०) K₈ G₁ ज्ञानं. K₁ निःश्रेयम्. B₁ G₈ ज्ञानं
 निःश्रेयसं प्रा (G₈ ह्या)हुर; B₂ ज्ञानिनः श्रेयमित्याहुर; T
 G_{1.2} M ज्ञानं निःश्रेयसमिति; C_v ज्ञानान्निश्रेयसं प्राहुर.
 —^१) K₅ B D₀₁ D_{5.6} निश्चितः. G₈ -दर्शनाः; C_v
 -दर्शिनः (as in text). T G_{1.2} M प्राहुर्वृद्धा वि (G₂
 'धर्मवि-; M₂ 'विद्धा वि-; M_{8.4} 'विप्रा वि)निश्चिताः.
 —^१) Ś₁ K₁ मुच्यते. D_{5.6} -किल्बिषैः (for -पातकैः).

4 D₀₁ missing; K₄ D₁ om. 4 (for all, cf. v. l. 1).
 —^०) Ś₁ (by corr.) D_{5.6} केचिद्; B₁₋₃ D₂₋₄
 लोका (for लोके).

5 D₀₁ missing; K₄ D₁ om. 5 (for all, cf. v. l. 1).
 —^०) K₅ D₁ T₂ G₁ तस्मिँल्लोके; G₂ अस्मिँल्लोके (for
 तेऽस्मिँल्लोके).

6 D₀₁ missing; K₄ D₁ om. 6 (for all, cf. v. l. 1).

1). —^०) B_{1.2} D₂₋₄ च (for तु). —^०) D_{5.6}
 प्रेम- (for योग-). Ś₁ K_{1.3} -युक्तास्तु (for -संयुक्तास्).
 —^१) B₈₋₆ D₂₋₄ नराः (for धीराः). T₁ तत्त्व- (for
 साधु-). B_{1.2} G₈ ते वै निरयगामिनः (sic).

7 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). —^०) T G₁ ततः
 (for अतः). G_{1.2} M तु (for प्र-). —^०) K₄ D₁ M
 संयोगो विप्रयोगश्च. —^१) Ś₁ K₈ तान् (for तन्).

8 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). D₈ om. (hapl.) 8^०.
 —^०) G₈ विषये. Ś₁ K (except K₂) D_{1.4.6} G₈ विष-
 यत्वं. —^१) D_{2.4} G₂ इष्यते (for उच्यते). —^०) K₈
 विषये; K₄ D₁ विनयः (for विषयी). D₁ पुरुषैः.
 —^१) M_{1.2} सत्त्वं (for सत्त्वं). K₄ D₁ विषये स्मृतं
 M₁ (inf. lin. as in text) 'याः स्मृताः.

9 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). —^०) D₁ -कल्पे
 (for 'न). K₄ व्यावृत्तं पूर्वकल्पेषु. —^१) D₂ तथा. K
 D₁ G₈ मशकोदुम्बरे (G₈ 'रो) यथा. —^०) G₂ बुध्य
 मानं; C_v भुज्य' (as in text). K₈ M_{1.2} समानीति
 (K₈ 'नीत) (for न जानीते). — K₄ D₁ om. (hapl.
 9^०). —^०) K_{2.8} corrupt. Ś₁ K₁ तज्ज्ञास्त्वेवं; I
 D₀₁ D₂₋₈ यस्त्वेवं तं (B_{1.2} च; D₀₁ तु); T G_{1.2}
 ज्ञात्वैव तु (for यस्त्वेव तु). K₅ तत्रैव ह्यनुजानीते; G₈
 ज्ञात्वैव तु विजानीति.

10 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ damaged.
 —^०) K_{8.4} T₂ G_{2.3} अनित्यः. B D (D₀₁ missing)
 नित्यं द्वंद्वसमायुक्तं. —^१) G₂ सत्यम्. K₄ D₁ सत्त्व-
 मार्ग- (for 'माहुर). D_{5.6} मनीषिणः (for गुणात्मकम्).
 — K₄ D₁ om. (? hapl.) 10^०. —^०) K₂ निर्गुणो; B₈
 G₈ निर्ममो; B₁ D₂₋₄ निर्मलो (for निष्कलो). K₂
 M₁ नित्यं.

11 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). —^०) Ś₁ K_{1.4}

समः संज्ञागतस्त्वेवं यदा सर्वत्र दृश्यते ।

उपभृङ्गे सदा सत्त्वमापः पुष्करपर्णवत् ॥ ११

सर्वैरपि गुणैर्विद्वान्व्यतिषक्तो न लिप्यते ।

जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ।

एवमेवाप्यसंस्कृतः पुरुषः स्यान्न संशयः ॥ १२

द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ।

यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ॥ १३

यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ।

तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः ॥ १४

यावद्द्रव्यगुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशते ।

क्षीणद्रव्यगुणं ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ॥ १५

व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ।

एतद्विप्रा विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः ॥ १६

सहस्रेणापि दुर्मेधा न वृद्धिमधिगच्छति ।

चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान्सुखमेधते ॥ १७

एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।

D₈ सम- K₄ D₁ संज्ञागतस्त्वेवं; D₁ G₂ M₃ 'गमस्'; T₂ 'निनस्'. D₀₁ D₃ [ए]व (for [ए]वं). D_{5.6} Bom. ed. समः (Bom. ed. समं) संज्ञानुगश्चैव; G₈ समासज्ञान-तत्त्वेन. —^b) K₅ B D₀₁ D₂₋₄ T यथा; G₃ सदा (for यदा). K₄ D₁ यथा सर्वं तु दृश्यते; D_{5.6} स सर्वत्र व्यवस्थितः. —^c) K₄ D₁ उपयुक्तः; T G M₄ (inf. lin.) न सज्जते; M उपयुक्ते (M₄ 'युक्तैः') (for 'सुक्ते'). S₁ तदा (for सदा). S₁ K_{1.3.5} सर्वम्; K₄ D₁ युक्तः; T₁ सत्त्वं (for सत्त्वम्). —^d) K_{2.3} B D₀₁ D₂₋₈ अपः; K₄ D₁ मनः; T₁ रूपः (sic) (for आपः). D_{5.6} G₂ C_v -पत्रवत् (for -पर्णं).

12 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). —^b) K₂ व्यति-पाकान्; K₄ D₁ अभिषिक्तो; B_{2.5} D_{2.4} व्यतिसक्तो; D₈ 'शक्तो'; D₈ G₁ M_{1.2.4} (inf. lin.) 'विक्तो'; G₈ प्रतिषिक्तो. —^c) G₃ लोलः. B_{1.2} यथा लोलः पयोर्विन्दुः. —^d) S₁ K₁ -पर्णः; B₁ -पद्म- (for -पत्र-). G₃ -संस्थितः; M₃ -संस्थितः. T₁ G₁ पद्मपत्रेषु संस्थितः. —^e) K_{1-3.5} B_{1.5} D₀₁ D_{2.3.5.6} G_{1.8} M₄ (inf. lin.) [अ]संयुक्तः (for 'सक्तः'). K₄ D₁ एवमेवाप्ययं लोलः. —^f) G_{2.3} M च (for स्यान्).

13 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) G₁ दृश्य-मानम् (for द्रव्यमात्रम्). D₀₁ महा- (for अभूत्). K₄ सर्वं (for सत्त्वं). —^b) K_{2.5} B₅ D_{2.8} T₁ G_{2.3} पुरुषश्च (for 'पस्य'). S₁ K_{1.3.5} वि- (for [इ]ति). K₄ D₁ निश्चितः; B₅ निर्णयः (for निश्चयः). —^c) D_{5.6} रक्तं (for कर्ता). —^d) T₂ G द्वि (for ऽपि). K₄ B₃ D₁ अनयस्. K₃ B_{1.2.5} D₂₋₄ यथा (for तथा).

14 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) B₁₋₄ कश्चित्प्रः; D₃ प्रकृष्टं (for यथा प्र-). K₄ D₁ यथा दीप-मुपादाय; B₅ D_{2.4} प्रदीपमादाय यथा (B₅ कश्चिद्). —^b) B यथा (for कश्चित्). —M_{1.2} om. (hapl.) 14^a-15^a. —^c) K₄ सत्त्वः; C_v सत्त्व- (as in text).

—^a) T G₁ परमैषिणः.

15 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). M_{1.2} om. 15 (cf. v. l. 14). —^a) K_{2.4} D₁ T₁ C_v द्रव्यं. B₁ -गुणांस; D₀₁ D₁ T₂ G₂ C_v -गुणास्; M_{3.4} -गु- —^b) D₂ G₁ प्रदीपः; G₃ सत्त्वतः (for प्रदीपः). I प्रदीपः स प्रवर्तते. —^c) B_{1.4} T₁ G₁ M_{3.4} क्षीणे. K₂ -गुणो; K₄ B₃ T₁ -गुणः; G₁ M_{3.4} -गुणे. D_{5.6} T₂ G_{2.3} क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्यो (T₂ G₃ 'गज्यो')तिद्.

16 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. (hapl.) 16^a-17^b. —^a) K_{1.3} D₆ C_v व्यक्तसत्त्वः; K₄ D₁ व्यक्ताव्यक्त- T G₁ -गुणास्; M₁ -गुणैस्. K_{1.5} B_{3.4} D₀₁ D₂₋₄ [ए]व (for [ए]वं). K₃ C_v व्यक्तः सत्त्वगुणा-त्मको देहो यस्य सः। K₃ —^b) G₃ M₃ उच्यते (for इष्यते). T G_{1.2} पुरुषो द्रव्य उच्यते. —^c) K₄ D₁ तद्विप्रा (for एतद्विप्रा). —After 16, S₁ K_{1.3} ins. an addl. colophon [Sub-parvan] K₃ अनुगीता. —Adhy. no.: S₁ 54].

17 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 17^a (cf. v. l. 16). Before 17, S₁ K_{1.3} ins. ब्रह्मोवाच. —^a) G₈ सहस्रशोपि. —^b) K₄ D₁ न वृद्धिम्; K₅ B D₀₁ D₂₋₆ न बुद्धिम्; G₃ निवृत्तिं न (for न वृद्धिम्). D_{5.6} अनु- (for अधि-). —After 17^b, M_{3.4} (inf. lin.) ins.:

88* तत्पदं समनुप्राप्तं यत्र गत्वा न शोचति ।

त्वमप्येतन्महाभाग यथोक्तं ब्रह्मवर्चसा ।

व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं बुद्धिमान्सुखमेधते ।

[Prior half of line 3 = 16^a and for the post. half, cf. 17^a.]

—M₃ om. (hapl.) 17^a. —^c) K₄ D₁ अस्य (for अथ). —^d) D_{5.6} अनुते (for एधते).

18 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. (hapl.)

उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्रुते ॥ १८
 यथाध्वानमपाथेयः प्रपन्नो मानवः क्वचित् ।
 क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तरापि वा ॥ १९
 तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ।
 पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिदर्शनम् ॥ २०
 यथा च दीर्घमध्वानं पञ्चामेव प्रपद्यते ।
 अष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः ॥ २१
 तमेव च यथाध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
 यायादश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ॥ २२

उच्चं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षेत भूगतम् ।
 रथेन रथिनं पश्येत्किञ्चिदप्यमानमचेतनम् ॥ २३
 यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति ।
 क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ २४
 एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
 समाज्ञाय महाबुद्धिरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ॥ २५
 यथा महार्णवं घोरमप्लवः संप्रगाहते ।
 बाहुभ्यामेव संमोहाद्रथं चर्च्छत्यसंशयम् ॥ २६
 नावा चापि यथा प्राज्ञो विभागज्ञस्तरित्रया ।

18^b-20^a. — ^b) D_{3.4} T₁ स(D₁ सं)साधयम्; G₁ संसाधकम्. D_{5.6} उपासते (for 'यतः'). K₄ D₁ साधनं हि सुखाय तत्. — ^a) T G_{1.2} [s]पि (for हि).

19 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) K_{1.3} उपाधेयः; K₅ G₂ अपाथेयः; G₃ 'हाय (for 'थेयः). C_v यथा धानमुपादेयं. — ^b) K₃ B₂ (marg. as in text) T₂ G₂ M₁ (sup. lin.) प्रपन्नो; G₃ अशक्तो; M₁₋₃ प्रच्छन्नो (for प्रपन्नो). D₂ साधवः; D_{5.6} T₁ G₁ मनुजः (for मानवः). C_v प्रवपन्नमनवः क्वचित् (sic). — ^a) B_{1.2} क्लेशेन महता याति. — ^a) K₄ D₁ पथि (for [अ]पि वा). D_{5.6} विनश्ये-दंतरापि च (D₆ 'रोपि वा).

20 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 20^a (cf. v. l. 18). — ^a) B₁ यथा; T₂ तदा (for तथा). — ^b) K₄ corrupt. G₃ मानवे (for वा न वा). — ^a) D₁ [अ]पि (for [अ]त्म-). K_{1.3.5} M₃ पुरुषस्यात्मनः श्रेयः; K₄ 'श्चापि निःश्रेयः. — ^a) K₄ D₁ निदर्शनैः; C_v 'नम् (as in text).

21 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 21^a-22^b. — ^a) G₃ यथावद् (for यथा च). S₁ स्वः; K₁ सु- (for च). — K₄ D₁ om. (hapl.) 21^b-22^a. — ^b) B₃ G₂ प्रवर्तते (for प्रपद्यते). G₃ पश्यतां गंतुं न युज्यते. — ^a) K₅ अनिष्ट- (for अष्ट-). — ^a) B₃ D₂₋₄ G₃ तथा (for तत्त्व-). S₁ K_{1.3.5} D₂ 'वर्जितः; B₃ 'वर्जिताः. — After 21, G₃ repeats 14. 48. 27^a-28^b preceded by the ref. ऋषयः.

22 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 22^a; K₃ D₁ om. 22^a (for all, cf. v. l. 21). — ^a) G₃ M तद् (for तम्). — ^b) S (except G₃) [पृ]व (for

[ह]व). — D₁ om. 22^a. — ^a) B_{1.2} (marg. as in text). ^s यथावत्सु-; D_{5.6} गच्छत्यश्व- (for यायादश्व-). B₂ M_{1.2} प्रयुक्तेन. — ^a) K₂ बुद्धिमतो. G₃ गतिं.

23 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ उच्चः; K₃ तच्च; K_{4.5} B D (Dn₁ missing) ऊर्ध्वं (D₁ 'र्ध्व-). G₃ उच्चपर्वतगो यद्वन्. — ^b) K_{1.2} D_{2.3} नान्ववेक्षेत; K₅ न चावेक्षेत; T G_{2.3} न त्ववेक्षेत; G₁ सर्वं मोक्षीव (sic); M नन्वेक्षेत. B D₁ D_{2.4-6} भूतलं; D₅ भूतजे. K₄ D₁ देवानामपि दुर्गमं. — ^a) K₂ B₂ D₂₋₄ रथिनां; T₁ रथिकं; G₂ M₁ [अ]रथिनं (for रथिनं). B_{1.4} D₁ पश्य; B_{2.3.5} D_{2.3.5.6} पश्यन् (for पश्येत्). — ^a) K₂ अचेतसं.

24 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ पशुस (sic) (for -पथस्). — ^b) D₆ निः; D₆ न (for तु). — D₁ om. (hapl.) 24^a. — ^a) K₂ रथं रथे; T₁ G₁ रथपदे; G₂ रथे पथे (for रथपथे). D_{5.6} विद्वान् (for प्राज्ञो).

25 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ तथा गच्छेत मेधावी. — ^b) G₃ तत्त्वज्ञो मोक्षमार्गवित्. — ^a) G₃ समास्थाय (for 'ज्ञाय). Bom. ed. गुणज्ञश्च (for महाबुद्धिर्). D_{5.6} परिज्ञाय गुणज्ञश्चेत्. — ^a) B₂ (marg.) उद्गवाद्; D_{5.6} तद्गच्छेद्; G₂ उत्तराम् (for 'राद्). K₂ उत्तरोत्तरा. G₃ उत्तमामुत्तरोत्तरां.

26 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ महार्णेन (sic); K₄ [अ]र्णवजलं; D_{5.6} [अ]र्णवं महा- (for महार्णवं). — G₂ om. 26^b-28^a. — ^b) S₁ संप्रगाहते. B₂ अप्लवं परिगाहते; G₃ प्लवः समवगा. — ^a) K₄ D₁ बाहुमेव गतं मोहाद्. — ^a) K₁ B₁ गच्छति; K₅ D₁₋₆ वांछति; B_{1.2} आर्च्छति; B₃ मर्हति; D_{2.2}

अङ्कान्तः सलिलं गाहेत्क्षिप्रं संतरति ध्रुवम् ॥ २७
 तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथिपदातिनौ ॥ २८
 स्नेहात्संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा ।
 ममत्वेनाभिभूतः स तत्रैव परिवर्तते ॥ २९
 नावं न शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्तितुम् ।

तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधीयते ॥ ३०
 एवं कर्म कृतं चित्रं विषयस्थं पृथक्पृथक् ।
 यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ॥ ३१
 यन्नैव गन्धिनी रसं न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
 मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥
 तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।

वांछति; T G₁ इच्छति; G₃ M₃ ऋच्छति; M_{1.2} मृत्तुम् (for चच्छति); K₃ वाश्यमेवमसंशयः; K₄ D₁ गुंतुं वांछत्यसंशयः (D₁ 'यं'); M₃ वधमृच्छत्यसंशयः.

27 Dn₁ resumes. G₂ om. 27 (cf. v. 1. 26). —^a) D₀₁ D_{3.6} T₁ न वा (for नावा). Ś₁ K_{1.3} चैव; D₄ वापि; G₃ [इ]व च (for वापि) K₂ नावया च यथा प्राज्ञो. —^b) K₂ corrupt. B_{2.3} त्वविभ्रया; T G₁ M त (G₁ त्व)रित्रवान्; G₃ सरित्पयः. K₄ D₁ विना गच्छेद्दरित्रया. * C_v: कयापि च विभागज्ञ इत्यत्र-स्वरी तरणे त्वरावान् स्वरी । तं त्रायत इति त्वरित्रा नौ । * —^c) B₂ आङ्कान्तः; B₃ अङ्कान्तः; B₅ D₀₁ आङ्कान्तः; D₂₋₃ अङ्कान्तः. B_{3.4} D₀₁ G_{1.3} M सलिले. K_{1.3} गाहे; B₄ M₃ गाधे; B₅ D₂₋₃ गच्छेत् (for गाहेत्). K₂ अङ्कान्त-मखिलं गाहे. —^d) D_{5.6} G₃ क्षीघ्रं (for क्षिप्रं). Ś₁ K_{1.3} M_{2.4} स तरति; K₅ B₅ D₀₁ संतरते; B₄ स तरते; D₃ M₃ संसरते (M₃ 'ति'). K₄ D₁ क्षिप्रसंतरणे ध्रुवं; B₅ Dn₁ D_{2.4-5} क्षिप्रं (D_{5.6} क्षीघ्रं) संतरते हृदं.

28 G₂ om. 28^a (cf. v. 1. 26). —^a) D₁ पापं; D₃ पारे (for पारं). —^b) K₁ निर्दमः; B₃ दूरतः; M_{1.2} निर्मलः; M₄ (inf. lin.) निर्मलः (for निर्ममः). —^c) Dn₁ आख्यातः; G₃ व्याख्याताः. D_{1.4} सर्वे (for पूर्वं). —^d) K₄ B D T₁ रथ- (for रथि-). K₁ 'पदातिनः; K_{3.4} B D (except D_{1.4}) 'तिनोः. Ś₁ यथा याति पदातिकः; K_{2.6} यथा (K₅ 'द्वा') रथपदानिलैः; G₃ M (M₄ inf. lin. as in text) यथा रथपदाति (G₃ 'कि)ना.

29 ^a) K_{1.3} मोहात् (for स्ने). K₂ G₃ आपन्नौ. —^b) K₂ तौ विनाशये (hypermetric); K₅ नावि दाशो; B D₀₁ नावि नाशो; D₃ नाविद्यसो (sic); G₃ नावि दाशौ; M_{1.2} नाविशादे (sic) (for नावि दाशो). D₄ यथा (for तथा). —^c) Ś₁ संबंधेन; K₁ समंधेन (for ममत्वेन). K₃ -भूतः संस; K₄ D₁ -पन्नस्तु; K₅ -पन्नः संस; B_{1.2.4} T G_{2.3} -भूतस्य; B₅ Dn₁ D_{2.4-5} -भूतः संस; D₀₁ -भूतः संस; G₃ -भूतस्तु. K₂ न सत्त्वं नाभिभूतस्तु; D₃ समत्वेनाभिभूतः संस. —^d) D₅ अत्रैव.

G₃ न कथंचन मुह्यति.

30 Ś₁ K_{1.3} om. 30. —^a) D_{5.6} शक्ताम् (for शक्यम्). K₄ D₁ नावमशक्यामारुह्य; K₅ नावं प्राप्य न शक्यं तु. — B₁ erroneously repeats 30^a and B₂ 30^a after 30^a. —^b) K_{4.5} D₁ T₁ G₂ M स्थलं; D₀₁ स्थाने. K₁ च; D₀₁ D_{2.3} [s]पि (for वि-). K_{2.5} G₃ -धावितुं; K₄ D₁ -धावति (for -वर्तितुम्). —^c) M₃ तत्र (for तथा). K₄ D₁ [आ]रोहम्; K₅ स्थलम् (for रथम्). —^d) K_{2.4} D_{1.3} नाशु; K₅ न नौ; D₅ तासु (for नाप्सु).

31 ^a) K_{1.3} D₃ चित्र-; K₂ B₁₋₃ D_{1.4} G_{1.2} M₁₋₃ वित्त; T₁ M₁ वित्तं; T₂ वृत्तं (for चित्रं). —^b) K_{2.3} B₂ विषमस्थं; T G₁ विलयंतं; G_{2.3} विलयस्थं; M₃ विषयं स्म (for 'यस्थं'). —^c) K₅ तथावद्; Dn₁ तथैतान् (for तथा तद्).

32 ^a) D₂₋₄ यथा (for यत्न). D₅ एवं. K_{1.3} D₁₋₃ रस्यं; K₂ रूपं (for रस्यं). T G₁ येनैव गंधिनी यस्य; G₂ येनैव गृद्धिनोरस्यं. —^b) K₅ D_{5.6} T G₁ शब्दवित्. K₄ D₁ स्व (D₁ सु) रूपस्पर्शशब्दवित्; B_{2.5} D₂₋₄ न शब्दस्पर्शरूपवित्; C_v रूपस्पर्शशब्दवत्. —^c) K₅ D₁₋₃ मन्यते; B₄ संतव्यं (for मन्यन्ते). K_{1.3.5} तन्मनो; K₄ मन्यतो; B_{2.5} D₂₋₄ मनसा; B₄ T₁ G₁ M₁₋₃ न मनो (for मुनयो). K₂ T₂ G₂ M₄ मन्यते न (K₂ च) मनोबुद्ध्या. — For 32^a, G₃ subst.;

89* रसनं रूपस्पर्श शब्दवन्मन्यते मनः ।

यत्परश्च ततो बुद्ध्या.

—^a) K_{2.3} B_{1.2} D₅ प्रचक्ष्यते. — After 32, Ś₁ K_{1.3} ins. an addl. colophon [Sub-parvan: K₃ अनुगीता. — Adhy. no. : Ś₁ 55].

33 Before 33, Ś₁ K_{1.3} ins. ब्रह्मोवाच. —^a) T G₂ ततः (for तत्र). Ś₁ अन्यक्ते. K₂ यत्तत्प्रधानाद-व्यक्तम्; K₄ D₁ तत्तच्छ्रद्धानम्; K₅ तत्प्रधानमनं (sic); G₁ ततः प्रथमम्. —^b) K₃ अविकल्पः; T₂ अत्यं; C_v अन्य (as in text). —^c) Hypermetric. K_{2.4} B₁.

सहतः प्रधानभूतस्य गुणोऽहंकार एव च ॥ ३३
 अहंकारप्रधानस्य महाभूतकृतो गुणः ।
 पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः ॥ ३४
 बीजधर्मं यथाव्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
 बीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् ॥ ३५
 बीजधर्मा त्वहंकारः प्रसवश्च पुनः पुनः ।
 बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ३६
 बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च न कुर्वते ।
 विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां वित्तं विशेषणम् ॥ ३७

तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुरुच्यते ।
 त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः ॥ ३८
 पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया त्रसंस्थावरसंकुला ।
 सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शना ॥ ३९
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥ ४०
 पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
 तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ४१
 इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।

2. 4 Dn1 D1. 5. 6 सहत्; B3. 5 Dc1 D2-4 महा-; G3 महान् (for सहत्); K4 D1 भूयस्य (for भूतस्य).

34 ") B D (except D1) अहंकारानु संभूतो. — ^δ) M4 गतो (for कृतो). S1 महाभूतादिका गुणाः; G3 भूतान्वेवमतो गुणाः. — ^α) S1 K1. 8 G3 [ए]व; G3 च; M4 वि- (for हि). — ^α) Dc1 विषया वि-; D3 विष एव (for विषया वै). K2 गुणैः; G3 ततः (for स्मृताः).

35 ") S1 बीजं धर्मि; K1. 8 B1. 4 बीजधर्मि; K4 D1 बीजधा (D1 'जं धा')न्य; K5 जीवधर्मि; B2 G3 बीजधर्मा; Dc1 'कर्म'; D5. 6 'धर्म'; T1 बीजं धर्म; Cnp जीवधर्म (for बीज). K1 B1. 2. 5 Dn1 D2-6 तथा. K2 बीजधर्माणि तान्याहुः. — K2 om. (hapl.) 35^δ. — ^δ) G3 वै (for [ए]व). K3 प्रसवात्मिकं; B3. 4 Dc1 प्रसवात्मकं. B1. 2. 5 Dn1 D2-6 प्रसवात्मकमेव च. — ^α) S1 K1. 8 B2 G3 बीजधर्मा; B1. 4 Dc1 T G1 'धर्मो' (for 'धर्मा'). — ^α) K2 प्रसवं न च कुर्वते; K5 प्रसवश्चेत-नस्तु तं.

36 ") D3 वीत- (for बीज-). B1. 2 Dn1 D5. 6 -धर्मः. B2 हि; B5 च (for तु). M1 [अ]हंकारं. T G1 बीजधर्मास्त्व (T1 'स्व-; G1 'स्वा')हंकारात्; G3 'धर्मा' अहंकारः. — D4 om. (hapl.) 36^α. — ^α) K4 D1 जीव-; D3 बीजी-; S1 K1 -धर्माणि; B3 -भूतानि. G3 तथा च बीजधर्माणि. — ^α) B1. 2 पंच च; D3 यानि च (for पञ्च वै).

37 ") K2-4 D3 -धर्माणि; B1. 2. 5 T G1. 3 M2-4 -धर्मिणम्; D6 -धर्माणि. K2 D1 तानि (for इति). — ^δ) D4 प्रसवे; T G1 प्रसवश्च. K4 D1 नैव; B1. 2 Dn1 D2-6 च प्र- (for च न). B5 प्रसवं च महामते. — ^α) B (except B5) Dc1 विषयाः. Dc1 सर्व- (for

पञ्च-). K4 D1 M विशेषः पं (K4 D1 'षात्पं')चभूतानि; G3 विशेषतः पंचभूतास्. — ^α) S1 K1. 8 विभु-; K4 D1 चित्त-; B5 Dn1 D4-6 चित्तं (for वित्तं). T1 M1. 2 अशेषणं; G3 विशेषिणं. K2 तेषां वै क्रमशो गुणः; Dc1 तेषां चित्तं विधीयते.

38 K4. 5 om. 38. — ^α) B2 तथैव (for तत्रैक-). — ^α) K2 D1 [ए]व (for [अ]पि). K2 चतुर्गुणैः; K3 'गुणः; Dc1 'शैणाः; D1 'गुणं'.

39 ") B5 D1 पृथिवी (hypermetrio). K2 D2-4 प्रोक्ता (for ज्ञेया). — ^δ) K2 corrupt. K4 D1 G3 यत्र; K5 Dn1 D2. 3. 5. 6 T G1. 2 चर-; B6 रस-; M4 तत्र (for त्रस-). G3 M -जंगमा (for -संकुला). — M1-8 om. 39^α; M4 reads it *inf. lin.* — ^α) K4 D1 सर्वभूतकरा देवा. — ^α) S1 K1 Dn1 D1. 5. 6 -निदर्शनी; K3. 4 Dc1 'शैनी; K5 'शैना'.

40 S1 K1. 8 om. (hapl.) 40-42. — ^α) K5 शब्दं स्पर्श; D4 शब्दस्पर्शस्. — ^δ) B3 रसगंधस्तथैव च. — ^α) K2 D6 -सत्तमः; B3. 4 Dc1 -पुंगवाः (for -सत्तमाः).

41 S1 K1. 8 om. 41 (cf. v. 1. 40). — ^α) K2 G3 तथा (for सदा). D5. 6 ज्ञेयो (for गन्धो). — ^δ) K5 बहुलः (for बहुधा). D2-4 मतः; D5. 6 स्मृताः. K4 B1. 2 D1 गंधाश्च बहुधा स्मृताः. — ^α) D5. 6 गंधस्य तस्य वक्ष्यामि. — ^α) K2. 4. 5 B1. 2 M3 गुणान्वहन् (by transp.); D4 बहुगुणान्.

42 S1 K1. 8 om. 42 (cf. v. 1. 40). — ^α) K2 [अ]निल-; M1. 2 नित्य- (for [अ]निष्ट-). — ^δ) K2 D5. 6 मधुरोऽम्लः; T1 G3 'राम्ल-'. K4 मधुरः कटुकमत्था. — ^α) D5. 6 निहाराः; G2. 8 नीदार-; K5 D2 G3 M1-3 संगतः (for संहतः). G1 नीहारसमयः निग

निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
 एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४२
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
 रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ ४३
 मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा ।
 एवं पञ्चविधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ४४
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
 ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ४५
 शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणं तथा ।
 ह्रस्वं दीर्घं तथा स्थूलं चतुरस्राणु वृत्तकम् ॥ ४६

एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ।
 विज्ञेयं ब्राह्मणैर्नित्यं धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ४७
 शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।
 वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ४८
 उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।
 कठिनश्चिकणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः ॥ ४९
 एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ।
 विधिवद्ब्रह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
 तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ।
 तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण ब्रह्मगुणान् ॥ ५१

B1.2 D2-4 विषदः; M1-8 विदश (for विशद). K5 निर्मलः (for एव च). —^f) K2.4.5 D1 G8 इत्यथ; B4 इत्यपि; G1 M8 उच्यते (for इत्युत).

43 K4 D1 om. 43^{ab}. —^a) D2 G8 च रूपं च (for तथा रूपं). —^b) S1 K1 B1 D2.5.6 द्रवश्च (for रसश्च). K2.5 M1.3 चापो. T2 तथा (for स्मृताः). K3 द्रवश्चापां गुणः स्मृतः. —K5 om. (hapl.) 43^{cd}. —^c) S1 K1 B2 G8 च; K8 प्र- (for तु). —^d) T G2.8 च (for तु). K1.4 स्मृताः. K2 D1 रसाश्च (D1 स्तु) बहुधा स्मृताः.

44 ^a) K1.2 D5.6 मधुरोऽम्लः; K5 M8 राम्लः; T1 राम्लः. K2.4 D1 कटुरनिग्धः (for स्तिक्तः). —^c) K1.3 एष (for एवं). —^d) K4 D1 तथा (for स्मृतः). G3 रसो वारिसमुद्भवः.

45 ^a) K1.4.5 B Dc1 D4.5 शब्दः. —Dc1 om. 45^b; S1 reads it on marg. —^c) G3 ज्योतिषां. K3 B2 Dc1 G2 तु (for च). K2 तथा (for गुणो). —^d) T1 G1 रूपश्च बहुधा स्मृतः (sic).

46 ^a) M1.2 रक्तं (for कृष्णं). K1 D1 नीलं; K3 पीतं (for रक्तं). K2 शुक्लनीलस्तथा कृष्णं. —^b) K2 रक्तः; T M1.2 नील- (for नीलं). K3 रक्ताणुं (for पीतां). K4 D1 रक्तं पीतं तथैव च. —^c) K1 D3 G3 ह्रस्वः. K2.3 दीर्घस्. Dn1 D5.6 कृष्णं (for तथा). G3 स्थूलं (for स्थूलं). B1.2.4 Dc1 स्थूलं ह्रस्वं तथा दीर्घं; B3 स्थूलं सूक्ष्मं तथा पीतं. —^d) K1 T G1.2 M3 चतुर-
 ध्राणुः; K2 रक्षातुः; K3 B2 G3 रश्च च (K3 तु); K4.5 B1 D1.2 रत्वं च; B1.3 Dc1 Dn1 D2-6 रत्वं तु; B4 (marg.) रत्तोणुः; M1.2.4 रश्चोणुः. S1 K2-5 D1-4

चर्तुलं; K1 चर्तनं; B Dc1 Dn1 D5.6 वृत्तवत्.

47 ^a) S1 K1.3 एतद्; K2 तच्च (for एवं). K D1 तदेवं दशविस्तारं. —^b) G8 ज्योतिषो (for तेजसो). —^c) Dc1 ब्रह्मणैर्; G8 ब्रह्मणो (for ब्राह्मणैर्). B1-3.5 Dc1 विद्वन्; B4 विद्वं; Dn1 D5.6 वृद्धैर्; D2-4 सिद्धैर् (for नित्यं). —^d) S1 K1.3 तत्त्व- (for सत्य-). D3 वादिनैः.

48 ^a) B1.3 शब्दः स्पर्शश्च; D5.6 स्पर्शशब्दौ. S1 K1.3-5 B4 D1.5.6 तु (for च). —^b) T2 द्विगुणः; Cv 'णो (as in text). B1.2 द्विगुणौ वायोर्हि पंडितैः (hypermetric). —K4 om. (hapl.) 48^c-50^b. —^d) S1 (by corr.) शब्दश्च (for स्पर्शश्च). D1 तु (for च).

49 K4 om. 49 (cf. v. l. 48). —^a) K5 T G1.2 दुःखं (for दुःखः). B D (except D1) रुक्षः शीतस्तथै-
 वोष्णः. —^b) S1 K1-3 B1.2.5 D2.3 विषद (for विशद). —^c) S1 चिकनः; K1 चित्कनः; K2 चित्तलः; G1 रक्षणः (for चिकणः). B1 स्निग्धः (for श्लक्ष्णः). D1 कथिनः पित्तलः श्लक्ष्णः; G3 कलीनश्चिकणः शुष्कः. —^d) S1 K1 पृच्छिलो; K2.5 D1.3 पिच्छलो; K3 प्रक्षिलो; D6 पिशलो. S (except G3) पिच्छिलो मृदुदारुणः.

50 K4 om. 50^{ab} (cf. v. l. 48). —^b) K3 वायोर्हि (for वायव्यो). —D4 om. 50^{cd}. —^c) D2 विज्ञेयो (for विधिवद्). K4 विज्ञेयो ब्राह्मणैः सिद्धैर्. —^d) S1 K2.3 B6 T1 G1.2 मंत्रज्ञैस् (for धर्मैः). T2 सत्यः; M2 सत्य- (for तत्त्व-). K5 चेदिभिः (for दर्शिभिः). B4 G8 धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः; D2.3 मंत्रज्ञैर्धर्मदर्शिभिः.

51 ^a) M3 यत्र (for तत्र). B2 D3 [ए]व (for

पङ्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अतःपरं तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ॥ ५२
इष्टोऽनिष्टश्च शब्दस्तु संहतः प्रविभागवान् ।
एवं बहुविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसंभवः ॥ ५३

आकाशमुत्तमं भूतमहंकारस्ततः परम् ।
अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ॥ ५४
तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
परावरज्ञो भूतानां यं प्राप्यानन्त्यमश्नुते ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

ब्रह्मोवाच ।

भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरं मनः ।

नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १
अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा ।

[ए]क-). Gs आकाशः. — ^b) K4 B4 D1 स; B2 Gs स- (for च). Dc1 स्मृतं. — ^c) K4 शब्दः प्र-; Ds शब्दश्च (for शब्दस्य). — ^d) B1, 2 D1, 5, 6 S गुणान्वहून् (by transp.).

52 ^a) Ś1 K1, 8, 6 B5 Dn1 D2-6 षड्जर्षभः (B5 'भं') स गान्धारो; K2 षड्जर्षभगान्धारः; K4 D1 खड्गर्षभगान्धारः; B3, 4 Dc1 षड्जर्षभगान्धारः (B4 Dc1 'रौ'); Gs गान्धारः षड्जर्षभौ. — ^b) Dn1 D6 मध्यमः. G2 स्मृतः (for तथा). Gs मध्यमश्चैव पञ्चमः. — ^c) K3 विज्ञेयः; B4 'यौ. B1, 2 तथा परौ च विज्ञेयौ. — ^d) K8 M3 निषादो; K4 D1 नैषादो; D5, 6 निषादो. K2 दैवतस् (sic); K3 दैवतस्; D4 वैधवस् (sic) (for धैवतस्). B1, 2 निषादधैवतावपि.

53 K4 D4 om. 53^{ab}. — ^a) Ś1 शब्द इष्टोऽनिष्टश्च; K1, 8 शब्दः स इष्टोऽनिष्टश्च; K2 D1 इष्टानिष्टश्च शब्दोत्र; K5 B Dc1 Dn1 D2, 8, 5, 6 इष्टश्चानिष्टशब्दश्च (K5 'ब्दोत्र'). — ^b) Ś1 K1, 8 संघनाः; B5 संभूतः (for संहतः). Dc1 परिभागवान्; D1 प्रति^०; T2 Gs प्रतिभावनात्; G2 M प्रतिमानवान्. — ^c) B1, 2 दशगुणो; B3, 5 D (except D1) दशविधो (for बहु^०). K4 यस्तु (for ज्ञेयः). — ^d) B2 चाकाशः.

54 ^a) T G आकाशः. K4 D1 आकाशमुक्तभूतस्य. — ^b) K4 D1 तथा (for ततः). K4 B3, 5 Dn1 D1, 2, 4, 5 परः; Gs [s]परः (for परम्). — ^c) G2 तदा; M परो (for परा). G2 अहंकारस्ततो बुद्धिर्. — ^d) Ś1 K1 D2-6 तथा (for ततः). K2-4 T1 G1, 2 M3 परं.

55 ^a) K2 परमम् (for तु परम्). B2 अव्यक्तात् (for 'क्तम्'). K4 D1 तस्मात्तु स परोऽव्यक्तो. — ^b)

K2 परं; D5, 6 स्मृतः (for परः). B2 पुरुषः पर इत्यपि. — ^c) K4 B3-5 Dc1 Dn1 D1, 4-6 पराप (K4 D1 'त्प'). रज्ञो. — ^d) K8 प्राप्य च (for यं प्राप्य). K2, 4 D1 संप्रा (K2 यं प्रा)प्य न निवर्तते; K5 B Dc1 Dn1 D2-6 विधिज्ञः (D5 'ज्ञं') सर्वकर्मणां. — After 55, K5 B D (except D1) ins.:

90* सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमक्षरम् ।

[B1, 2 अव्ययं; D6 आत्मना (for अक्षरम्). Dn1 भूतानामादिमव्ययं (for the post. half).]

Colophon om. in T G1, 2 M1-3, while M4 reads it *inf. lin. sec. m.* — *Sub-parvan*: K8 अनुगीता. — *Adhy. name*: Gs गुणविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 56; B1, 2 D4 46; Dn1 M4 (*inf. lin.*) 50; Gs 49 (as in text).

50

1 S (except Gs M4) om. the ref. K4 D1 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^a) B1, 2 अपि; D3-4 इह (for अथ). — ^b) D2, 8 तथैषाम्; T G2 अन्यैः; G1 सर्वैः; Gs अन्ये^० (for ययै^०). K8 ईश्वरो. — ^c) K2 निसर्गे; Dc1 विमर्दे (for विसर्गे). Ds om. (hapl.) from च up to बुद्धिरैश्वर्यमा (in 2°). — ^d) T G भूतानां (for 'त्मा'). M उच्यते (for एव च).

2 Ds om. up to बुद्धिरैश्वर्यमा (in 2°) (cf. v. l. 1). D4 om. 2^{ab}. — ^a) T G1, 2 अधिष्ठान्. — ^b) K5 महत्तस्. Dc1 यथा (for तथा). K3 भूतात्मा महता तथा. — Gs repeats 2^{cd}, after 4. — ^c) D1 बुद्धेः; M1-3, 4 (*inf. lin.* as in text) बुद्धिम्. T1

बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञः सर्व उच्यते ॥ २
 इन्द्रियाणि मनो युक्ते सद्व्यानिव सारथिः ।
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं क्षेत्रज्ञो युज्यते सदा ॥ ३
 महाभूतसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ।
 तमारुह्य स भूतात्मा समन्तात्परिधावति ॥ ४
 इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ।
 बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्ब्रह्ममयो रथः ॥ ५
 एवं यो वेत्ति विद्वान्वै सदा ब्रह्ममयं रथम् ।
 स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ६

अव्यक्तादि विशेषान्तं त्रसस्थावरसंकुलम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७
 नदीपर्वतजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ।
 विविधाभिस्तथाद्भिश्च सततं समलंकृतम् ॥ ८
 आजीवः सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः ।
 एतद्ब्रह्मवनं नित्यं यस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९
 लोकेऽस्मिन्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः ।
 गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एव भूतसमुच्छ्रयः ॥ १०

आधत्ते; G1 आचक्षे. —^a) K4 D1 सत्य; B1 स तु;
 B2, 4, 5 M4 सत्त्व; B3 Dc1 Dn1 D2, 3, 5, 6 च स; D4
 स च; G2, 3 (both times) सर्वम्; M1, 2 सत्यम्; M3
 सत्त्वम्; C7 सर्व (as in text). K5 क्षेत्रज्ञः स विमुच्यते.

३ B4 om. (hapl.) 3^{ab}. —^a) K4 Dn1 Ds. 6 युक्ते;
 T2 भुंक्ते. —^o) K1, 2, 4 B3-5 D 8 (except T2 G3)
 बुद्धिः. —^a) K3 B3-6 Dn1 D2-4 M1 क्षेत्रज्ञे. S1
 K1, 3 योजयेत्; B3-5 Dc1 Dn1 D4 M युज्यते. B1, 2
 युंक्ते क्षेत्रज्ञ एव च; D5, 6 क्षेत्रज्ञे युज्यते परा.

4 D4 om. 4. —^a) K2 सदा बुद्धिः; K4 B1-4
 Dc1 D1-4 M1-3, 4 (inf. lin. as in text) महाबुद्धिः; B5
 Dn1 Ds. 6 महदश्वः; T1 G1 महाभूति- (for 'भूत-').
 —^b) K3 G2 बुद्धिः; T2 बुद्धिः. D5, 6 संयमिनं. —^a) K4
 om. (hapl.) 4^a-6^b. —^o) B D (except D1; D4
 om.) T1 G3 M1, 2 समारुह्य (for त°). — After 4,
 G3 repeats 2^{ad}.

5 K4 om. 5 (cf. v. l. 4). —^a) K3 Dc1 D1
 इन्द्रियाग्रा (D1 °अ) मसंयुक्तो; G3 °याणि मनो युंक्ते.
 —^b) B2 (marg.) सारथिम्. — G3 om. 5°-7^b. —^o)
 K5 संयमगो; D3 संजयने; D4 संयमिनो. —^a) S1
 K3, 5 B4, 5 महा- (for महान्).

6 K4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). G3 om. 6 (cf. v. l.
 5). —^b) K5 यदा (for सदा). K3 सदा ब्रह्मर्ष्यमयं
 (sic). —^o) K4 D1 धीरः (for धीरः). S1 K1-3 B4
 Dn1 Ds. 6 भूतेषु (for लोकेषु). —^a) B1, 2 उप-
 (for अधि-).

7 G3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). —^a) B1 अव्यक्तादि;
 Dc1 अव्यक्ताच्च; C7 °क्तादि (as in text). —^b) K2
 M3 तत्र; Dn1 Ds. 6 सह; T1 चर्म; T2 G1, 2 M4

चर- (for त्रस-). B3 Dn1 Ds. 6 -जंगमं (for
 लम्). K4, 5 D1-4 सत्त्वं (K4 D1 °वं) स्थावरं.
 —^o) B D (except D1) सूर्यचन्द्रः; T2 इन्द्रसूर्यः. K5
 -प्रभं (for -प्रभा-). —^a) D1, 3, 4 -मंडलं (for -मण्डि-
 तम्). K2, 4, 5 नक्षत्रग्रहमंडितं.

8 D4 om. 8^{ab}. —^b) K2 G1 -मंडितं (for -भूषि-
 तम्). K3 सर्वतः समलंकृतं. —^o) S1 K1, 3 B1-3, 5
 D2-4 तथैवाद्भिः; K2 तथापाभिः; K4 D1 तथा ज्योतिः;
 K5 तथा वाग्भिः; B4 Dc1 Dn1 Ds. 6 G3 तथा चा-
 (G3 वा)द्भिः; M1, 2 तथाभिश्च (sic) (for तथाद्भिश्च).
 —^a) S1 K1 B1-3 D2, 3, 6 G3 सर्वतः; K2 सद्भक्षं (for
 सततं).

9 D4 om. 9^{ab}. —^a) K2, 4 B3, 4 Dn1 D2, 3, 5, 6
 T2 आजीवं; K5 °यं; T1 G1 अजितः. —^b) B4 D1
 G3 गतिं. —^o) K4 D1 ब्रह्म च तन्; B5 ब्रह्ममयं;
 Dn1 Ds (marg. as in text). 6 °परं; Ds. 3 °वरं;
 T1 °सर्वं; G3 M4 (inf. lin. as in text) C7 °पदं; M
 °रथं (for °वनं). S1 K1, 3 दिव्यं; K5 गीतं (for
 नित्यं). —^a) K3 यत्र; K5 B3-6 Dc1 Dn1 Ds. 6
 तस्मिंश्च (for यं). B1, 2 D2-4 तस्मिन्नमति क्षेत्रवित्; S
 क्षेत्रज्ञो यत्र तिष्ठति.

10 °) K5 क्षेत्रे (for लोके). G2 तानि (for यानि).
 B1, 2 सर्वाणि; B3-5 D (except D1) सत्त्वानि (for
 भूतानि). —^b) B D (except D1, 3) त्रसानि (D2, 4-6
 चराणि) स्थावराणि च. —^o) Dc1 [अ]प्सु (for [अ]ग्नि).
 B5 वि- (for प्र-). —^a) S1 K B3, 4 D1, 5, 6 पश्चाद्भू-
 (K2 यथा भू) तकृतो गुणः. —^o) B4 Dc1 सर्व- (for
 पञ्च-). —^a) K4 D1 सुते; Dn1 मूल- (for भूत-).
 B1, 2 G2 M -समुच्छ्रयः (for °च्छ्रयः).

11 D4 om. 11. —^a) S1 देवमातुष्यगंधर्वाः. —^b)

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ।
 सर्वे स्वभावतः सृष्टा न क्रियाभ्यो न कारणात् ॥ ११
 एते विश्वकृतो विप्रा जायन्ते ह पुनः पुनः ।
 तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु ।
 प्रलीयन्ते यथाकालमूर्मयः सागरे यथा ॥ १२
 विश्वसृज्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतानि गच्छति ।
 भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो युक्तो गच्छेत्प्रजापतिम् ॥ १३
 प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
 तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १४
 तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाग्निस्तथा ।

K2, 4, 5 D1 S पिशाचोरगराक्षसाः. — °) B5 सर्वः (for सर्वे). K1, 2 सृष्टा (K2 'सृष्टा'); B5 सृष्टो. B3 सर्वेभ्यो भावतः सृष्टा. — °) S1 K1, 3 कर्मणा; D3 कारयेत् (for 'णात्').

12 °) Dc1 भूते; Dn1 D5, 6 सृजो; D1 कृतौ; Cv कृतो (as in text). — °) K2 D5 G1 जायते हि; B Dc1 Dn1 D2-4, 6 (before corr.). 6 Ms जायंतीह; M1, 2, 4 यजंते ह. — °) M3 त्वेष्वेव; M4 (inf. lin. as in text) ते त्वेव. M1, 2 तेभ्यः प्रसूतास्तैस्तत्त्वं. — °) T2 प्रसूयते (for प्रली). K3 यथाकाले; B1, 2 D2-4 स्थानम्. — °) K2 corrupt. K4 D1 सागरं.

13 D1 om. 13^{ab}. — °) K2 विश्वसृज्यस्; K4 B (except B1) D1-3 Cnp 'सृज्यस्. D5, 6 हि; T1 G1, 2 M च; G3 Cnp स (for तु). B Dc1 D2, 3 भूतानां. K5 विश्वकृद्भुभूतेभ्यो. — °) K4 D1 भूतादि (for भूतानि). K2 पंच वै (for गच्छति). Dn1 D5, 6 महाभूतास्तु सर्वशः. — °) K3 [अ]भि; M3 4 [ए]व (for [अ]पि). K3 D5, 4, 6 पंचेभ्यो. T G1, 2 M1, 2 पृतेभ्यश्चैव भूते (M1, 2 पंच)भ्यो. — °) K2 युक्ते; B4 Dc1 T युक्तो. K2, 4, 5 D1 T1 G2 प्रजापतिः; B Dc1 Dn1 D2-6 परं गतिं.

14 = 12. 155. 2; (var.) Manu. 11. 243. — °) K2 पुनः (for इदं). — °) B D (except D1) मनसा (for तपसा). T G1 सृजते (for [ए]वा-सृजत्). — °) K1 B1, 4 Dc1 Dn1 D2, 5, 6 G2 देवान् (for वेदान्). K3 तथा वेदाय ऋषयस्; K5 तथैव वेद्यं तत्सर्वं. — °) K2 तपस्यां; M1, 2 तथैव (for तपसा).

15 = (var.) Manu. 11. 236. — °) K2 B2 D1

त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः ॥ १
 ओषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः ।
 तपसैव प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १६
 यदुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम् ।
 तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७
 सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
 तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ १८
 मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ।
 यानि चान्यानि भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ॥ १९
 तपःपरायणा नित्यं सिध्यन्ते तपसा सदा ।

तपसाश्च; K4 D1 T1 M तापसाश्च. K1, 4, 5 D1, 6 T1-पूर्वेण. — °) K5 B1, 2 मूलाग्निम्. — °) D5 आलोक्ये (for त्रैलोक्यं). K2, 4 D1 तापसाः; K3 तपसः. — °) Dc1 D3 ह; T1 हि (for [इ]ह). Dc1 समा-धिताः. S1 K1, 3 पश्यन्त्यु (K1 'इयन्ति' द्विसमन्विताः).

16 = (var.) 12. 155. 4; (var.) Manu. 11. 237. D4 om. 16. — °) S1 औषधीनि. D3 औष-धीनि गदादीनि (sic). — °) S1 K1-8, 6 B4 Dn1 प्रसिध्यन्ते; K4 D1 'ध्येत; D5, 6 'सिद्धंते. — °) T1 स हि मूलं स साधनं (sic); G1 तपोमूलैव सा (sic).

17 = (var.) Manu. 11. 238. K2 om. 17^{ab}. — °) K4 D1 दुरारा (K4 'सा' ध्यं; K5 'पायं; B1 'आतं; T1 'गाधं; G1 दुराम्नायं; G3 दुरात्मा च; Cv 'ज्ञायं (as in text). S1 K1, 3 transp. दुराम्नायं and दुराधर्षं. S1 K1, 3 Dn1 D5, 6 T2 दुरत्सर्वं; K4 D1 दुर (K4 'रा' ल्ययं; G1 दुराह्वयं (for दुरन्वयम्). — °) B4 सिद्धं (for साध्यं). — °) K2 पुरतःक्रमं; K3 दुरतिक्रमं.

18 °) S स्तेजो (for स्तेयी). S1 K D1 सुरापो संमता दायी (S1 K1 मायी; K3 माये). — 18^{ad} = Manu. 11. 239^{ad}. — °) K2 प्रसुप्तेन; B1 श्रुतस्तेन (for सुत-प्तेन). — °) K2 B (except B1) Dn1 D1-6 T1 G1, 2 M1, 2 मुच्यते.

19 D1 om. 19^a-20^b. — °) G3 transp. पितरो and पशवो. — °) D2, 3, 6 T G2 चराणि (for त्रसानि). K2, 4, 5 D1 G1, 3 स्थावराणि चराणि च.

20 D1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — °) D3 नृत्सा (sic) (for तपः). K4 D1 तपःपरायणानां च. — °)

थैव तपसा देवा महाभागा दिवं गताः ॥ २०

आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।

अहंकारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ २१

ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहंकृताः ।

प्राप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २२

ध्यानयोगादुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ।

सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवत्तया ॥ २३

ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहंकृताः ।

अव्यक्तं प्रविशन्तीह महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २४

अव्यक्तादेव संभूतः समयज्ञो गतः पुनः ।

तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २५

विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं त्यजति निष्कलः ।

क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६

चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत् संयतः ।

यच्चित्तस्तन्मना भूत्वा गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ २७

अव्यक्तादि विशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम् ।

D2.6 सिध्यते. K1 Dc1 G1 तदा; K3 B1.2.5 (marg.)
D2.5 T तथा (for सदा). K4 D1 सिध्यते सर्वसंपदः
(D1 °द); D3 सिध्यति तपसा तथा. — °) K4 D1
लोका; D3 देवी (for देवा). — °) K3 B1 Dn1 D2.
3.8 -साया (for -आगा).

21 K4 D1 om. 21-36. D4 om. 21^{ad}. — °) B3
D2.3 अनहंकारसंयुक्तास्. — °) M2 संकाशे. K2 Dn1
D5.6 M2 प्रजापते.

22 K4 D1 om. 22 (cf. v. l. 21). — °) M1.2
ज्ञान- (for ध्यान-). D3 -योगेषु (for -योगेन). Ś1 K1.3
सिद्धेन (for शुद्धेन). — °) K3 D5 निरहंकृतः. K1 D6
निर्म (K1 °र्द) मो निरहंकृतः. — °) Dn1 D2.5.6 T1 G3
आमुर्वति.

23 K4 D1 om. 23 (cf. v. l. 21). T2 G1 om.
(hapl.) 23-24. M1-3 transp. 23^{ad} and 23^{ad}; M4
reads 23^{ad} inf. lin. sec. m. — °) K5 B2 D (except
Dc1; D1 om.) T1 G2.3 M3 -योगम् (for -योगाद्).
— Ś1 K1 om. (hapl.) 23^{ad}-24^{ad}. — °) K2.3.5 B4.5
Dc1 G3 M3 -गतयः; T1 G2 -मतयः (for -मतयः). M1-3
प्रसन्नगतयस्तदा. — D4 om. (?hapl.) 23^{ad}-24^{ad}. — °) K2
सुखोपगम्यम्; K5 सुखापगमम्; B3 सुखोपचयम्; Dc1
अथोपचयम्; D6 सुखाय च यम्; T1 G2 M सुखो (T1
°लो) पशमम्; G3 पायनम्. B4 इत्युक्तं (for अव्यक्तं).
Cv: सुखोपायमव्यक्तमित्यत्र । अ इति ब्रह्मेति श्रुतेः ।
अं परमात्मानम् । C2 corrupt. G3 प्रभवति
(for प्रविशन्ति). K5 [अ]चलं ध्रुवं; B1.2.5 Dc1 Dn1
[आ]त्मविचया (Dc1 °या; Dn1 °मा); B4 D2.3.5.6
°चित्तया; T1 °मायया; Cv °वत्तया (as in text).

24 K4 D1 om. 24 (cf. v. l. 21). T2 G1 om.
24; D4 om. 24^{ad}; Ś1 K1 om. 24^{ad} (for all, cf. v. l.
23). — °) T1 अपागम्य. — °) K1.3 निर्दमा; K2
D6 निर्ममो. B1.2 निर्दक्रियाः; D5.6 °हंकृतः. T1 G2

धेन बीजसमाधयः. — K1 om. 24^{ad}; Ś1 reads
marg. — °) K2 T1 अव्यक्तः. Ś1 (marg.) :
महात्मानो. — °) K5 B D (except D3.6; D:
T1 G2 महतां; M1-3.4 (inf. lin. as in text
(for महान्तं)).

25 K4 D1 om. 25 (cf. v. l. 21). — °) G2
संभूताः. T G1 अव्यक्तात्ते च संभूताः; M °:
संभूतः. — °) K3 समसंख्याः; K5 Dn1 D2-3 °संज्ञां;
B1.3-5 सत्त्वसंज्ञां; B2 समसंख्यां (for समयज्ञो). T
G1.2 गताः; G3 गतेः. Cv cites संग्राहसंज्ञो गता. Ś1
K1 समसंख्यागतः परः; K2 °संख्यामतः परं. — D4 om.
25^{ad}. — °) B1.2 निर्मुक्तं; M2 °क्ताः. Ś1 K1-3 रजस्त-
मोभ्यां निर्मुक्तः.

26 K4 D1 om. 26 (cf. v. l. 21). K5 om. 26^{ad}.
— °) B3-5 Dc1 Dn1 D5.6 निर्मुक्तः. — °) Ś1 K1 Dn1
D2 T2 G2.3 सृजति (for सृज). K1.2.5 Dn1 M1.2
निष्कलं; M3 (inf. lin.) निष्कलः. D3.4 सत्त्वं सृजति
केव (D1 निष्कलं); D5.6 [S]खिलं सृजति निष्कलं. — °)
Ś1 K1.2.5 D4 क्षेत्रज्ञम्; M4 (inf. lin.) सर्वज्ञ. — °)
G2 विद्यात् (for वेद). M1-3.4 (inf. lin. as in text)
सर्व- (for वेद-).

27 K4 D1 om. 27 (cf. v. l. 21). — °) G3
चित्तिश्च; M4 (inf. lin.) चिति (for चित्तं). K1.3 D5
M1-3.4 (inf. lin. as in text) Cv चित्याद्. Ś1 K1.
3.5 D2-5 उपारम्य (for °गम्य). — °) K2 M1.2
संशयः; D5.6 संतपाः; T G3 संयुतः (for संयं).
— D4 om. 27^{ad}. — °) S तच् (for यच्). M3
तन्मनो. Ś1 K1-3 यचित्त (K2 °च्छिन्न) स्तन्मनो भाति (K2
भावो; K5 याति); K5 °तन्मनो भावो; B D
(D1.4 om.) यचित्तं त (B3 चित्तं यत्) तन्मनोव (B3.4 D3
°योव) इयं. — °) T G M3.4 ग्राह्यमेतत्; M1.2 ग्राह्यते
तत् (for गृह्यमेतत्). K1.3 पुरातनं (for सना°).

निबोधत यथा हीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २८
 द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युर्लक्ष्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
 ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ २९
 कर्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धितरा नराः ।
 ये तु बुद्धा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३०
 कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिमान्घोडशात्मकः ।
 पुरुषं सृजतेऽविद्या अग्राह्यममृताशिनम् ॥ ३१

तस्मात्कर्मसु निःस्रोहा ये केचित्पारदर्शिनः ।
 विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३२
 अपूर्वममृतं नित्यं य एनमविचारिणम् ।
 य एनं विन्दतेऽऽत्मानमग्राह्यममृताशिनम् ।
 अग्राह्योऽमृतो भवति य एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३३
 अपोह्य सर्वसंकल्पान्संयम्यात्मानमात्मनि ।
 स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३४

28 K₄ D₁ om. 28 (cf. v. l. 21). —^b) K₃ अविद्यं. D₄ विषयं (for लक्षणं). —^c) K₃ B D (D₁ om.) G₃ तथा (for यथा). K₃ दीनं; B₃ [आ]-ह्लादं; T G_{1,2} ज्ञानं; G₃ M हीनं (for हीदं).

29 K₄ D₁ 29 om. (cf. v. l. 21). —^a) B₄ द्व्यक्षरं. — M_{1,2} om. (hapl.) 29^{bd}. —^b) Ś₁ K₁ द्व्यक्षरं; K₃ त्र्यक्षरो. K₅ उच्यते (for शाश्वतम्). — K_{2,5} om. (hapl.) 29^{ad}. —^c) B₄ T G₁ M_{3,4} तु; G₃ हि (for च). —^d) G₄ [इ]ह; M तु (for च).

30 K₄ D₁ om. 30 (cf. v. l. 21). —^a) Ś₁ K_{1,3} [इ]ह प्रति- (for केचित्प्र-). —^b) G₃ कर्म- (for मन्द-). K_{2,5} B D (except D_{o1}; D₁ om.) G₃ बुद्धिरता; T G_{1,2} 'तया (for 'तरा). —^c) G₃ एतद् (for ये तु). K_{2,3} T G₁₋₃ बुद्ध्या; B (except B₃) D (D₁ om.) वृद्धा. —^d) B_{1,2} D₂₋₄ कर्म तत्; G₂ धर्मतः (for कर्म ते). Ś₁ K_{1,3} प्रशंसति न कर्मणा (K₃ 'णः).

31 K₄ D₁ om. 31 (cf. v. l. 21). D₄ om. 31^{ad}. —^c) B D_{o1} D_{n1} प्रसते; D_{2,3} गृह्यते; M₂ सृज्यते; C_v सृजते (as in text). Ś₁ K_{1,3,5} G₃ पुरुषः सृज- (K₅ 'ज्य)तेविद्याम्; D₃ पुरुषं विद्याग्रसत्तेन (sic). —^d) G_{1,2} त्वग्राह्यम्. C_{np} आशिताशितम्. Ś₁ B₃₋₅ D_{n1} D_{2,3} तद्ग्राह्यममृताशिनां; K_{1-3,5} अग्राह्यममृताशनः; B_{1,2} दुर्ग्राह्यममृताशिनां; D_{o1} तद्ग्राह्यममृतात्मकं; D_{5,6} तद्ग्राह्यममृताशिनां; T त्वग्राह्यममृताशनं; G₃ न ग्राह्यम-विनाशिनीं.

32 K₄ D₁ om. 32 (cf. v. l. 21). T G₁ om. (hapl.) 32^{ad}-33^{ad}. —^a) G₃ M_{1,2} निस्त्रोहो. K₃ तस्मा-न्मुनिः परः स्नेहा (sic). —^b) K₂ M₂ पर- (for पार-). K₃ M₃ -दर्शनः. G₂ ये केचित्समदर्शनाः; G₃ यः कश्चित्पारदर्शनः. —^c) K₂ यः (for स्यं). —^d) B₃ कर्मसु यः (for 'मयः). — After 32, D_{n1} D₁₋₅ ins.:

91* य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शब्ददक्षरम् ।

वक्ष्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेद न मृतो भवेत् ।

[D_{5,6} repeat line 2 after 33^d. — (L. 2) D₃ (second time) मृताशिनम् (for वक्ष्यात्मानम्).]

33 K₄ D₁ om. 33 (cf. v. l. 21). T G₁ om. 33^{ad} (cf. v. l. 32). D₄ om. 33^{ad}. —^a) Ś₁ K_{1,3,5} D_{n1} D_{2,3,5,6} अमृतं; B₃ अमृतं (for अमृतं). —^b) Ś₁ K_{1,3,5} D_{2,3} य (K₃ त) धैर्यम् (for य एनम्). K_{2,5} D_{n1} D_{2,3,5,6} अपराजितं; G₂ M अविद्या (M_{1,2} 'पि धा)-रयन्; G₃ अभिचारिणं (for अवि-). C_{np} कूटस्थमपराजितं; C_v स्वयैरभ्यभिचारिणं. —^c) M स (for य). Ś₁ K_{1,3} B₃ D_{n1} D_{5,6} G₂ एवं (D₃ 'व) (for एनं). B_{1-3,5} D_{n1} D_{2,4-8} विन्देद्; G₂ विन्दत. K₂ एवं विन्देत्मात्मानं (sic); B₄ विन्देत्मात्मानमेवं यो; D_{o1} विन्देत्मात्मानमेवं हि. —^d) Ś₁ अमृतात्मभिः; K_{1,3} 'यनं (K₃ 'णं); K_{2,5} D_{n1} D₂₋₄ 'ज्ञानं; B_{3,5} 'शिनां; B₄ अभिताशिनां; D_{5,6} अविकारिणं. D_{o1} योग्राह्यममृताशिनां; G₃ अमे-यमविनाशनं. — After 33^d, D_{5,6} repeat line 2 of 91*. D_{5,6} om. 33^{ef}. —^e) T₂ G_{1,2} ह्यमृतो (hyper-metric) (for मृतो). Ś₁ K_{1,3} T₁ G₂ अग्राह्यो ह्यमृतो भाति; K₂ D_{o1} M_{1,2} अग्राह्यममृतो भवति. —^f) K₅ B_{1,2} (marg.). 3-5 D_{o1} D_{n1} D₂₋₄ G_{2,3} M_{1,2} स (for य). K₂ B₅ G_{2,3} M_{1,2} ध्रुवं; K₅ ध्रुवः (for ध्रुवः).

34 K₄ D₁ om. 34 (cf. v. l. 21). —^a) K₂ अग्राह्य; D_{o1} उपोह्य; G₁ आपोह्य. S (except G₂) सर्वान् (for सर्व-). B_{2,4,5} (also as in text) G₃ संस्कारान् (for -संकल्पान्). D_{n1} D_{5,6} आ (D_{n1} अ) योज्य चित्त (D_{n1} सर्व) संस्कारान्. —^b) K₂ संयमात्मानम्; T₂ G₁ संयता. B_{4,5} D_{o1} D₂₋₄ आत्मना (for 'नि). —^c) G_{1,2} न (for स). K₅ तं; T G_{1,2} तु (for तद्). K₂ च तं; D₄ -मयं (for शुभं). B_{1,5} चेति (for वेत्ति). —^d) K₂ B₄ T G₃ तस्माद्. K₂ D₂₋₄ जायते; K₅ जायते (for विद्यते).

प्रसादेनैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ।
 लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वमदर्शनम् ॥ ३५
 गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।
 प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३६
 एषा गतिरसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ।
 एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्वृत्तमनिन्दितम् ॥ ३७
 समेन सर्वभूतेषु निःस्पृहेण निराशिषा ।
 शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ३८
 एतद्वः सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमाः ।
 एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ३९

गुरुर्वाच ।

इत्युक्तास्ते तु मुनयो ब्रह्मणा गुरुणा तथा ।
 कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकानवाप्नुवन् ॥ ४०
 त्वमप्येतन्महाभाग यथोक्तं ब्रह्मणो वचः ।
 सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४१
 वासुदेव उवाच ।
 इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम् ।
 चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४२
 कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्बह ।
 तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४३

35 K4 D1 om. 35 (cf. v. l. 21). —^a) Dn1 D5.6 प्रसादे च; T G1.2 M 'दाद् (for 'देन). G8 च; C7 हि (for [ए]व). —^b) Ś1 परमाप्नुयात्; Dc1 सर्वमा. — D4 om 35^{ad}. —^c) B1.5 D2.8 तु; D8 यत् (for हि). —^d) K2 यथा ते; M1.2 यथावत् (for यथा स्यात्). B3 सुप्त- (for स्वप्न-).

36 K4 D1 om. 36 (cf. v. l. 21). —^a) D8 गतिरेका; T G1 तस्मादेषां (for गतिरेषा). Dc1 D4 युक्तानां; D8 यज्ञानां (for मुक्तानां). Ś1 K1.8 गतिः परेषां भूतानां. —^b) K5 D2-4 ज्ञाने (for ज्ञान-). Ś1 K1.8 या ज्ञानपरिनिष्ठिता; G8 यज्ञानां परिनिष्ठिता. —^c) D4 वृत्तयश्च यथा सर्वाः. —^d) Ś1 K1.8.5 B1.4.5 Dc1 D3.6 परिमाणजाः; B2 'मार्गजाः.

37 K2 om. 37^a-38^b. —^a) K4 B2.4 D1 G8 M4 (inf. lin.) अशक्तानाम्; B5 अयुः; Dn1 D5.6 विरं. —^c) K3 T2 G2 एषां. B5-5 Dc1 D2-4 वृत्तिर् (for प्राप्तिर्). B1.2 एषा स्थानव (B2 'र) तां वृत्तिर्. —^d) T G1 अतद्वितं; G8 सनातनं (for अनिन्दितम्). D6.6 एतज्ज्ञानमनुत्तमं. — After 37, G3 ins.:

92* निःसङ्गेनैव तत्सर्वं निराशीपादलोपनात् ।

38 K2 om. 38^b (cf. v. l. 37). K4 D1 om. 38. —^a) B2 समेषु (for 'न). —^b) K1 M निःस्पृहेन. B1.2 निराशि (B1 'सि) ना (for 'शिषा). Dc1 निःस्पृहेन निराक्षरा. —^c) Ś1 शक्तिर् (for गतिर्). —^d) K2 दर्शोभिः; K3 M1.2 दर्शना; D8 दर्शनां.

39 ^a) Ś1 K1.3 वै; G2 च (for वः). M4 सम्यग् (for सर्वम्). —^c) K2 Dc1 D1.3 T1 G1 आचरतः. K1 एवमाचरति शुभ्रं. —^d) G3 तस्मिन् (for ततः).

— After 39, Ś1 K1.8 D4 ins. an addl. colophon [Sub-parvan : K3 अनुगीता. — Adhy. no.: Ś1 57; D4 47].

40 K4 D1 ब्राह्मण (for गुरु). —^a) K2 एवमुक्तास् (for इत्युक्तास्ते). K4.5 D1 G3 M8 इत्युक्ता गुरुणा तेन; T G1.2 M1.2.4 'क्ता गुरुणा ते तु. —^b) K5 D5 (marg.) ब्राह्मणा; D8 ऋषयो (for ब्रह्मणा). Ś1 K1-3 पुत्रवत्; K5 T1 G1 मुनयस् (for गुरुणा). K2 D6.6 G8 तदा (for तथा). K4 D1 G3 M4 मुनयो ब्रह्मणा त (D1 ब्राह्मणास्त) था; B3-5 Dc1 Dn1 D2-4 गुरुणा ब्रह्मणा तथा. —^c) D8 महात्मानं. —^d) K4 Dn1 D1.5.6 लोकम्; K5 कामम्. K2 अवामुयुः; K8 B3.5 D8.4 G2 'मुयात्; B1.2 (before corr.) Dc1 M2 'सवान्.

41 K4 D1 om. (hapl.) 41-42. S (except G3) repeats 41 after 43. —^a) T1 G2 (both both times).8 [ए]वं; T2 (both times) [ए]वं (for [ए]तन्). D8 महाभाग्य; G8 'प्राज्ञ. —^b) D4-8 मया (for यथा). Ś1 ब्राह्मणो; M1-3 (all first time) ब्रह्मणा. D6 मनः (for वचः). —^c) Ś1 K1-3.5 B6 शुद्धात्मा; D2-4 धर्मास्त्वं (for शुद्धात्मंस). G8 त्वमप्याचर शुद्धात्मा. —^d) M (all second time) तपः (for ततः).

42 K4 D1 om. 42 (cf. v. l. 41). K2 कृष्ण; G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^b) K1 धर्मसत्तम. —^c) D2-4 धर्मं (for सर्वं). —^d) B3 सिद्धिम् (for मोक्षम्). D3.6 अवामुवान्.

43 ^a) G3 सहसा (for स तदा). —^b) D1.6 कुलो-

अर्जुन उवाच ।

को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ४४

वासुदेव उवाच ।

अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ।
त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं मे धनंजय ॥ ४५
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्भव ।
अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४६
ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मेऽस्मिन्कुरुनन्दन ।
सर्वपापविशुद्धात्मा मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४७

पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते ।

मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ४८

मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता विभो ।

तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फल्गुन ॥ ४९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनंजयः ।

गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ५०

समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

समनुज्ञाप्य दुर्धर्षं स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

अव; Ms °द्वहः. — °) Gs तत्त्वया समनुप्राप्तं. — After 43, S (except Gs) repeats 41.

44 Dc1 om. 44. — °) K₁ D₁ कोसौ हि; K₅ कस्वसौ (for को न्व°). D_{5.6} को वासौ ब्राह्मणो विष्णो. — °) B₃ महायशाः (for जनार्दन). — °) G₃ ज्ञातव्यं (for श्रो°). D_{5.6} वै; T G_{1.2} M_{1.2.3} यन् (for चेन्). K_{2.3.5} D₁ G₃ तद् (for [ए]तद्). Ms च (for वै). — °) T₂ G_{1.3} वै (for मे). B₂ D₁ प्रभो.

45 Dc1 om. the ref. K₂ D₁ श्रीकृष्ण; K_{4.5} कृष्ण; G₃ श्रीभगवान् (for वासुदेव). — °) G₃ महाभाग (for 'बाहो). — °) G₃ शिष्यश्च. T₁ G_{1.2} M हि (for च). — °) B₃ प्रतीत्या (for स्वप्रीत्या). K₂ मे; D₂₋₅ ते; G₃ वै (for च). — °) K₂ D_{5.6} च; K_{3.5} B (except B₂) Dc1 Dn1 D₃ G₃ ते; T G_{1.2} M वै (for मे).

46 °) K_{1.3} D₁ यदि (for मयि); G₁ चेत् (for ते). G₃ मम चेदास्ति वै भक्तिर्. — °) K₁ गुरु (for कुरु). D₅ कुलोद्भव. — °) D₁ मत्वा (for श्रुत्वा). K₁ D₁ अध्यात्ममेव तच्छ्रुत्वा.

47 °) K₂ B₁ M आचीर्णो; G₃ आचारो. — °) B D (except D₁) धर्मेऽस्मिन्नरिकर्षण (B₅ D_{2.3} 'शनं). — °) B₃ कर्म (for पाप). B D (except D₁) विनिर्मुक्तो (for विशुद्धात्मा). — °) B₂ प्राप्स्यसि; S (except

G₂) आप्स्यसि (for प्रा°). D_{5.6} मोक्षे प्राप्स्यसि केवलं.

48 °) D₂ कालम्. — °) G₃ महाभाग (for 'बाहो). — °) D_{5.6} एतन्मते (for अत्र मनः).

49 °) K₅ तथा (for मया). — °) K₂ B₁ D₃ चिरं; K₅ चिराद् (for चिर-). K₁ पितामहः; B D (except D₁) T₂ पि (D₅ स्थि)ता प्रभुः (T₂ 'भो). — °) Some MSS. फल्गुन; G₃ भारत.

50 S₁ K₂₋₅ D₁ om. the ref. — °) D₅ कृष्णः. — °) K₁ M₂ धनंजयं. — After 50°, T G M₁ (inf. lin. sec. m.) ins.:

93* यदिष्टं कुरु सर्वस्यापीश्वरोऽस्मान्प्रपालय ।
नमस्ते सर्वलोकात्मनारायण परात्पर ।
मनोमलात्तपोऽशक्यं कर्म चाविद्यया हतम् ।
दानमप्यर्थदोषेण नाम तस्मात्कलौ स्मरेत् ।
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वासुदेव नमोऽस्तु ते । [5]

[(L. 1) T सर्वस्यापीश्वरो; G₂ सर्वस्य ई° (for सर्व-स्यापी°). — (L. 2) T लोकाय (for लोकात्मन्). — (L. 5) M₁ नारायण (for वासुदेव).]

— °) K_{2.3} D₁ गच्छाम; K₁ गत्वा स (for गच्छावो). — °) S₁ K₁ नाग- (for गज-).

51 °) K₃ धर्मकामं (for धर्मात्मानं). — °) K₂ T₂ समनुज्ञाप्य (for 'ज्ञाप्य). K₅ दुर्धर्षः; B_{1.3} D₁₋₃

५१

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽभ्यचोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।
 सुहृतादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १
 तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः ।
 सज्जयध्वं प्रयास्यासौ नगरं गजसाह्वयम् ॥ २
 इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशां पते ।
 आचर्युः सज्जमित्येव पार्थायामिततेजसे ॥ ३
 ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।

विकूर्वाणौ कथाश्रित्राः प्रीयमाणौ विशां पते ॥ ४
 रथस्थं तु महातेजा वासुदेवं धनंजयः ।
 पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५
 त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्भव ।
 निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ६
 नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।
 भवन्तं पुनमासाद्य तीर्णाः स्म कुरुसागरम् ॥ ७
 विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।

धर्मज्ञः; B₂ D₀₁ धर्मज्ञः; B₂, 4 D₀₁ D₅, 6 राजानं; D₁ M दुर्धर्षः. —^d) Ś₁ K D₁ स्वपुरी; D₅, 6 स्वपुरं. Ś₁ K₁, 2, 5 B₂, 4 G₃ गंतुम् (for यातुम्).

Colophon. — Sub-parvan : Ś₁ K₁, 3 गुरुशिष्यसंवा-
 दोनुगीता च [समाप्ता]; K₂ शिष्यानुगीता [समाप्ता];
 T G M₂-4 अनुगीता [समाप्ता (G₃ 'सिः; M₂ 'सं')].
 — Adhy. name : B₄ D₀₁ D₈-6 गुरुशिष्यसंवादः; D₁
 गुरुशिष्यसंवादे गीतासंवादः. — Adhy. no. (figures,
 words or both) : Ś₁ 58; B₂, 5 50 (as in text);
 D₀₁ D₁ M₄ (inf. lin.) 51; T₁ 37; T₂ G₂, 8
 M 36.

51

1 K₄ D₁ om. the ref. After the ref., G₃ reads
 3^{ab}. —^a) K₂ corrupt. D₀₁ D₁, 5, 6 [s]भ्यनोदयत्;
 G₃ ह्यचोदयत्. —^b) K₁ दानकं; K₂ दारुकः; D₅, 6
 दारुकं. —^c) Ś₁ K₁ चारुय (Ś₁ [before corr.] 'ख्या'त्स;
 K₂ चाचष्टे; T G₁ चोवाच (for चाचष्ट). K₄ D₁ G₃
 सुसु (D₁ स सु)हृतादिवाचष्ट; K₆ सुहृतादिब्रवीद्वाजन्.
 —^d) M₂ मुक्तम् (for युक्तम्). D₅, 6 दारुकं.

2 ^a) D₀₁ D₅, 6 यात्रादि (for 'गि'). —^b) D₀₁
 corrupt. K₄ D₁ नोदयामास (for चोद^c). —^c) T
 G₁, 2 संनहध्वं (for सज्जयध्वं). Ś₁ K₁, 3 प्रयास्यावो.
 —^d) K₃ B₁-3 S नाग- (for गज-).

3 G₃ reads 3^{ab} after the ref. in st. 1. —^a)
 K₂ D₁ प्रत्युक्ताः. K₅ D₂-4 ते वै; M₃ सर्वे (for ते
 नु). —^b) M₂, 1 सज्जीभूत्वा. — K₆ om. (hapl.)

3^a-4^d. —^a) B₂, 5 आचष्टुः. D₂, 3 कृतम्; G₂ सज्य
 (for सज्जम्). K₂, 3 B₁-3 D₀₁ D₁ इत्येवं. —^d) I
 पार्थम् (for पार्थाय).

4 K₅ om. 4 (cf. v. 1. 3). —^b) G₂ पार्थिवौ (f
 पाण्डवौ). —^c) K₁ D₅, 6 विकूर्वाणाः (sic); B₃
 D₀₁ प्रकुर्वाणौ; G₂, 3 तौ कुर्वाणौ. —^d) G₃ क्रियमाणौ.

5 ^a) D₃ स्वस्थस्था (for रथस्थं). Ś₁ K₁ T₂ G₁, 2
 तं (for तु). G₃ रथस्थौ तौ महातेजौ. —^b) K₂ D₂
 G₃ वासुदेवधनंजयौ. —^d) K₁ भरतसत्तमः; B₁ T₁
 भारतसत्तमः; D₁, 4 वचनमुत्तमं; D₅, 8 उर्वीशसत्तम.

6 Before 6, M₁, 2 ins. अर्जुनः. —^a) G₂, 3 जयं.
 —^b) T₁ M₃ राज्ञो; G₂, 8 राजा (for राज्ञा). D₆
 कुलोद्भव. —^c) Ś₁ K₁, 3 चैव (for चापि). D₅, 6
 सर्वे हताः शत्रवश्च. —^d) K₅ B₁, 2 M₃ राज्यं प्राप्तम्
 (by transp.).

7 ^b) T₂ G₁ भवाम (for पाण्डवा). — After 7,
 T G ins.:

94* भक्तांस्त्वमाश्रितानस्मान्पालयामुन्न चेह च ।

[T₂ त्वाम् (for त्वम्).]

8 ^a) Ś₁ K₁, 2 विश्वकर्म; K₄ D₁ सर्वकर्म. —^b)
 D₆ विश्वात्मा. K₂ संभवः; K₄ संभवः; D₀₁ सत्तम
 (for संभव). —^c) K₂, 4, 5 D₁ तथा (for यथा).
 K₃ त्वं (for [अ]हं). K₂ D₁ त्वां वि; K₃ चाभि-;
 K₄ त्वानु; B₁, 3-5 D₀₁ D₂, 4 T₁ G₃ त्वाभि- (for
 त्वा वि). Ś₁ K₁ यथा त्वं नाभिजानामि; D₀₁ D₅, 6
 तथा त्वामपि जा (D₀₁ 'भिजा') नामि. —^d) Bom. ed.

अर्जुन उवाच ।

को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ४४

वासुदेव उवाच ।

अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ।
त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं मे धनंजय ॥ ४५
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्भव ।
अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४६
ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मेऽस्मिन्कुरुनन्दन ।
सर्वपापविशुद्धात्मा मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४७

पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते ।

मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ४८

मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता विभो ।

तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फल्गुन ॥ ४९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनंजयः ।

गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ५०

समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

समनुज्ञाप्य दुर्धर्षं स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

ज्ञव; Ms 'द्वहः. —^c) G3 तत्त्वया समनुप्राप्तं. — After 43, S (except G3) repeats 41.

44 Dc1 om. 44. —^a) K4 D1 कोसौ हि; K6 कस्त्रसौ (for को न्व^o). D5.6 को वासौ ब्राह्मणो विष्णो. —^b) B3 महायज्ञाः (for जनार्दन). —^c) G3 ज्ञातव्यं (for श्रो^o). D5.6 वै; T G1.2 M1.2.4 यन् (for चेन्). K2.4.5 D1 G3 तद् (for [ए]तद्). M3 च (for वै). —^d) T2 G1.8 वै (for मे). B2 D1 प्रभो.

45 Dc1 om. the ref. K2 D1 श्रीकृष्ण; K4.5 कृष्ण; G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^a) G3 महाभाग (for 'बाहो). —^b) G3 शिष्यश्च. T1 G1.2 M हि (for च). —^c) B3 प्रतीत्या (for त्वत्प्रीत्या). K2 मे; D2-3 ते; G3 वै (for च). —^d) K2 D5.6 च; K3.5 B (except B2) Dc1 Dn1 D3 G3 ते; T G1.2 M वै (for मे).

46 ^a) K1.4 D1 यदि (for मयि). — G1 चेत् (for ते). G3 मम चेदस्ति वै अकिन्. —^b) K1 गुरु (for कुरु). D5 कुलोद्भव. —^c) D1 मत्वा (for श्रुत्वा). K4 D1 अध्यात्ममेव तच्छ्रुत्वा.

47 ^a) K2 B1 M आचीर्णे; G3 आचारो. —^b) B D (except D1) धर्मोऽस्मिन्नरिकर्षण (B5 D2.3 'शन'). —^c) B5 कर्म (for पाप). B D (except D1) विनिर्मुक्तो (for विशुद्धात्मा). —^d) B2 प्राप्स्यसि; S (except

G2) आप्स्यसि (for प्रा^o). D5.6 मोक्षे प्राप्स्यसि केवलं.

48 ^b) D2 -कालम्. —^c) G3 महाभाग (for 'बाहो). —^d) D5.6 एतन्मतं (for अत्र मनः).

49 ^a) K6 तथा (for मया). —^b) K2 B1 D3 चिरं; K6 चिराद् (for चिर-). K4 पितामहः; B D (except D1) T2 पि (D6 स्थि)ता प्रभुः (T2 'भो). —^d) Some MSS. फाल्गुन; G3 भारत.

50 S1 K2-6 D1 om. the ref. —^a) D6 कृष्णः. —^b) K4 M2 धनंजयं. — After 50^b, T G M4 (inf. lin. sec. m.) ins.:

93* यदिष्टं कुरु सर्वस्यापीश्वरोऽस्मान्प्रपालय ।

नमस्ते सर्वलोकात्मनारायण परात्पर ।

मनोमलात्तपोऽशक्यं कर्म चाविद्यया हतम् ।

दानमप्यर्थदोषेण नाम तस्मात्कलौ स्मरेत् ।

यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वासुदेव नमोऽस्तु ते । [5]

[(L. 1) T सर्वेपामीश्वरो; G2 सर्वस्य ई^o (for सर्व-स्यापी^o). — (L. 2) T -लोकाय (for -लोकात्मन्). — (L. 5) M4 नारायण (for वासुदेव).]

—^c) K2.4 D1 गच्छाम; K6 गत्वा स (for गच्छावो). —^d) S1 K1 नाग- (for गज-).

51 ^b) K6 धर्मकामं (for धर्मात्मानं). —^c) K2 T3 समनुप्राप्य (for 'ज्ञाप्य). K5 दुर्धर्षः; B1.5 D2-4

५१

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽभ्यचोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।

मुहूर्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १

तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः ।

सज्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् ॥ २

इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशां पते ।

आचख्युः सज्जमित्येव पार्थायामिततेजसे ॥ ३

ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।

विकुर्वाणौ कथाश्रित्राः प्रीयमाणौ विशां पते ॥ ४

रथस्थं तु महातेजा वासुदेवं धनंजयः ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५

त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्भव ।

निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्ठकम् ॥ ६

नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।

भवन्तं पुनमासाद्य तीर्णाः स्म कुरुसागरम् ॥ ७

विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।

C. 14.
B. 14.
K. 14.

धर्मज्ञः; B₂ D₀₁ धर्मज्ञः; B₃, 4 D₀₁ D₅, 6 राजानं; D₁ M दुर्धर्षः. —^d) Ś₁ K D₁ स्वपुरी; D₆, 6 स्वपुरं. Ś₁ K₁, 2, 5 B₃, 4 G₃ गंतुम् (for यातुम्).

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś₁ K₁, 3 गुरुशिष्यसंवा-
दोऽनुगीता च [समाप्ता]; K₂ शिष्यानुगीता [समाप्ता];
T G M₂-4 अनुगीता [समाप्ता (G₃ 'सिः; M₂ 'स')].
— *Adhy. name* : B₁ D₀₁ D₅-6 गुरुशिष्यसंवादः; D₁
गुरुशिष्यसंवादे गीतासंवादः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both) : Ś₁ 58; B₂, 5 50 (as in text);
D₀₁ D₁ M₄ (inf. lin.) 51; T₁ 37; T₂ G₂, 3
M 56.

51

1 K₄ D₁ om. the ref. After the ref., G₃ reads
3^{ab}. —^d) K₂ corrupt. D₀₁ D₁, 5, 6 [5]भ्यचोदयत्;
G₃ ह्यचोदयत्. —^b) K₁ दानकं; K₂ दारुकः; D₆, 6
दारुकं. —^c) Ś₁ K₁ चाख्य (Ś₁ [before corr.] 'ख्या'त्स;
K₂ चाचष्टे; T G₁ चोवाच (for चाचष्ट). K₄ D₁ G₃
सुसु (D₁ स सु)मुहूर्तादिवचाचष्ट; K₆ मुहूर्तादिवचाचष्ट.
—^d) M₂ सुक्तम् (for युक्तम्). D₅, 6 दारुकं.

2 ^a) D₀₁ D₅, 6 -यात्रादि (for 'णि). —^b) D₀₁
corrupt. K₄ D₁ नोदयामास (for चोद). —^c) T
G₁, 2 संनह्यध्वं (for सज्जयध्वं). Ś₁ K₁, 3 प्रयास्यावो.
—^d) K₃ B₁-4 न नगरं (for गज-).

3 G₃ reads 3^{ab} after the ref. in st. 1. —^a)
K₁ D₁ प्रत्युक्ताः. K₂ D₂-4 ते वै; M₄ सर्वे (for ते
तु). —^b) M₂, 1 सज्जीभूता. — K₅ om. (hapl.)

3^c-4^d. —^c) B₃, 5 आचख्यः. D₂, 3 कृतम्; G₂ सज्जम्
(for सज्जम्). K₂, 3 B₁-3 D₀₁ D₁ इत्येवं. —^d) B₃
पार्थम् (for पार्थाय).

4 K₅ om. 4 (of. v. 1. 3). —^b) G₂ -पार्थिवौ (for
-पाण्डवौ). —^c) K₁ D₅, 6 विकुर्वाणौ (sic); B₃, 4
D₀₁ प्रकुर्वाणौ; G₂, 3 तौ कुर्वाणौ. —^d) G₃ क्रियमाणौ.

5 ^a) D₃ स्वस्थस्था (for रथस्थं). Ś₁ K₁ T₂ G₂, 2
तं (for तु). G₃ रथस्थौ तौ महातेजौ. —^b) K₂ D₂
G₃ वासुदेवधनंजयौ. —^d) K₁ भरतसत्तमः; B₁ T₁
भारतसत्तमः; D₁, 4 वचनमुत्तमं; D₅, 6 उर्वीशसत्तमः.

6 Before 6, M₁, 2 ins. अर्जुनः. —^a) G₂, 3 जयं.
—^b) T₁ M₃ राज्ञो; G₂, 3 राजा (for राज्ञा). D₅
कुलोद्भव. —^c) Ś₁ K₁, 3 चैव (for चापि). D₅, 6
सर्वे हताः शत्रवश्च. —^d) K₅ B₁, 2 M₃ राज्यं प्राप्तम्
(by transp.).

7 ^b) T₂ G₁ भवाम (for पाण्डवा). — After 7,
T G ins.:

94* भक्तांस्त्वमाश्रितानस्यान्पालयामुत्र चेह च ।

[T₂ त्वाम् (for त्वम्).]

8 ^a) Ś₁ K₁, 2 विश्वकर्म; K₄ D₁ सर्वकर्म. —^b)
D₆ विश्वात्मा. K₂ -संभवः; K₄ -संभवः; D₀₁ -सत्तम
(for -संभव). —^c) K₂, 4, 5 D₁ तथा (for यथा).
K₃ त्वं (for [अ]हं). K₂ D₁ त्वां वि-; K₃ चाभि-;
K₄ त्वाभु-; B₁, 2-5 D₀₁ D₂, 4 T₁ G₃ त्वाभि- (for
त्वा वि-). Ś₁ K₁ यथा त्वं नाभिजानामि; D₀₁ D₅, 6
तथा त्वापि जा (D₀₁ 'भिजा' नामि. —^d) Bom. ed.

यथाहं त्वा विजानामि यथा चाहं भवन्मनाः ॥ ८
 त्वत्तेजःसंभवो नित्यं हुताशो मधुसूदन ।
 रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ॥ ९
 त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
 त्वं हि सर्वं विकुरूपे भूतग्रामं सनातनम् ॥ १०
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च तथा स्थावरजङ्गमम् ।
 हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना ऋतवश्चेन्द्रियान्वयाः ॥ ११
 प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः ।
 प्रसादे चापि पद्मा श्रीनित्यं त्वयि महामते ॥ १२

रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिस्त्वयि चेदं चराचरम् ।
 त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३
 सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया ।
 आत्मा च परमो वक्तुं नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४
 विदितो मेऽसि दुर्धर्ष नारदादेवलात्तथा ।
 कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५
 त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ।
 यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानघ ॥ १६
 एतत्सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।

मतः (for मनाः). K₂₋₅ Dn₁ D₁ 5.6 T₂ त (K₈ T₂ य)था चाहं (K₂ D₁ 'ह') भवान्मम (D₅ 6 'नः'); T₁ G₂ तथाहं भगवन्मनाः; G₃ तथा हि भगवान्मम. — After 8, B₁ 2 ins.:

95* भवानि सततं कृष्ण तथा कुरु महामते ।

9 ^a) Dc₁ -संस्तवे (for -संभवो). — ^b) B D (except D₁) भूतात्मा (for हुताशो). — ^c) K₁ 2 D₆ रतिः; K₃ गतोः; T₂ G₁ 2 रात्रिः (for रतिः). — ^d) K₁ 3 T₂ M₄ (inf. lin. as in text) मया ते; G₃ मायातो (for माया ते). K₂ दर्शिता; D₆ रोदसी (for रोद^०). K₁ प्रभो. S₁ मया ते नोच्यसे विभो.

10 ^a) B₁ 2 Dc₁ सक्तम्; B₁ 5 शक्तम् (for सर्वम्). — ^b) K₂ 4 5 D₁ यत्किञ्चित् (for यदिदं). K₁ स्थावर- (hypermetric); K₃ स्थास्तु- (for स्थाणु-). D₃ यदि स्थाणुं च जंगमं. — ^c) B₁ 2 D₂₋₄ त्व (B₂ त) मय्येतद्; G₃ त्वयि सर्वं (for त्वं हि सर्वं). S₁ हि (for वि). — ^d) S₁ K₁ 3 सनातनः; B D (except D₁) चतुर्विधं (D₃ 'धः').

11 ^a) K₁ 3 Dc₁ D₁ T₂ पृथिवी. B₁-3.5 चान्तरिक्षं. D₆ पृथिवी चान्तरिक्षे यस्य. — ^b) Dn₁ D₅ 6 यां चै (D₆ [marg. sec. m.] यौश्चै; D₆ त्वं चै)व मधुसूदन. — ^c) K₄ D₁ G₃ सहितं; T₁ G₂ असितं (for हसितं). S₁ G₃ ते महा-; S₁ (before corr.) K₃ ते मया; K₄ D₁ तेमलं (for तेऽमला). — ^d) K₁ corrupt. K₂ om.; K₆ तु (for च). K₂ 4 5 B₃ 4 D₁ [इं]द्रियाणि ते; B₁ 2 5 Dc₁ Dn₁ D₂₋₆ G₂ 3 'याणि च; T G₁ 'यास्तव (for 'यान्वयाः').

12 ^a) S₁ K₄ M₁₋₃ प्राणे. K₂ च सततं; K₄ D₁ च स ततः; B₃ सर्वगतः (for सततगः). G₃ प्राणे वायुः स तु गतः. — ^b) S₁ K₃ 4 Dc₁ D₁ M₁₋₃ क्रोधे. D₃

तव प्रभो (for सनातनः). — ^a) D₆ प्रमोदे (for प्रसादे). K₂ D₁ चापि; G₃ देव (for चापि). — ^d) K₂ 4 5 B₅ D₁ S तव (for त्वयि).

13 ^a) K₁ 3 वृत्तिः; G₃ स्मृतिः (for धृतिः). T₂ G₁ कांतिस् (for क्षान्तिस्). — ^b) B Dc₁ D₂₋₄ चा (B₄ आ)यतिश्च; Dn₁ D₅ 6 मतिः कांतिश्च (for त्वयि चेदं). — ^c) S₁ K₁ 4 5 D₁ G₃ हि (for [इ]ह). — ^d) D₂ विधानं (for निधनं). K₂ 4 D₁ 2 5 G₂ 3 C_V प्रोच्यते. G₃ युगे (for स्तघ).

14 ^a) D₆ G₂ सुदीर्घेन. B₃ [ए]व (for [अ]पि). — ^b) D₅ [इ]ह; D₆ हि (for ते). B₁ 2 Dc₁ D₂₋₄ मया गुणाः (by transp.). — K₅ om. 14^a-15^b. — ^c) K₂ आत्मा ह परमोऽन्यग्रं; K₃ D₁ आत्मासि परमोऽन्यक्तं; B Dc₁ Dn₁ D₂₋₆ आत्मा च परमात्मा च.

15 K₅ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) K₄ D₁ विदितं. K₃ 4 B₅ Dn₁ D₁ 5.6 G₃ मे सु-; B₃ [S]सि सु-; T [S]पि हि; G₁ [S]सि हि; M₂ मे वि- (for मेऽसि). Dc₁ दुर्धर्षो. B₁ 2 D₂₋₄ विदितोसि दुराधर्ष. — ^c) K₅ B₅ D₂₋₄ S (except G₃) [अ]पि (for [ए]व). — ^d) K₄ D₁ गुरु- (for कुरु-).

16 ^a) K₂ 4 B₃ 4 D₆ T₂ G₂ समायुक्तं; K₆ T₁ M 'यत्तं (for 'सक्तं). — K₃ om. (1 hapl.) 16^{bc}. — ^b) G₃ एको वै (for एवैको). K₄ D₁ M₁ 2 जनेश्वरः; B₃ 4 Dc₁ नरेश्वरः (Dc₁ 'र); T G जनार्दनः (T₂ G₁ 3 'न). — ^c) Dc₁ यस्य; T₁ तं च (for यच्च).

17 ^a) K₃ सर्वमेतद् (by transp.). — ^b) T₁ G₂ 5 M करिष्यामि (M₂ 'मो); T₂ चरिष्यामि (for आच- रिष्ये). — ^c) D₅ 6 तदेव (for इदं च). K₁ अत्यक्तं; K₃ अन्यक्तं; Dn₁ D₅ 6 अत्यंतं (for अत्ययं). — ^d)

इदं चाद्भुतमत्यर्थं कृतमस्मत्प्रियेप्सया ॥ १७
 यत्पापो निहतः संख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः ।
 त्वया दग्धं हि तत्सैन्यं मया विजितमाहवे ॥ १८
 भवता तत्कृतं कर्म येनावसो जयो मया ।
 दुर्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९
 कर्णस्य च वधोपायो यथावत्संप्रदर्शितः ।
 सैन्धवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २०
 अहं च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।
 यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१
 राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

चोदयिष्यामि धर्मज्ञ गमनार्थं तवानघ ॥ २२
 रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो ।
 अचिराच्चैव दृष्टा त्वं मातुलं मधुसूदन ।
 बलदेवं च दुर्धर्षं तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २३
 एवं संभाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारणसाह्वयम् ।
 तथा विविशतुश्चोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् ॥ २४
 तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ।
 ददृशाते महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ २५
 विदुरं च महाबुद्धिं राजानं च युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं च दुर्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

C. 14.
B. 14.
K. 14.

Ś1 K1. 3. 4 B1. 2 D1. 3 G2 प्रियेच्छया (for 'प्सया). K5
 कृतवान्मद्वितैच्छया.

18 K2 corrupt. — ") Dc1 स (for यत्). D5. 6
 निर्हतः (for निहतः). M1-3 संख्ये. T G1. 2 यत्त्व (G3
 मे त्व)या निहताः (T1 'तः' संख्ये; G3 यत्पापा निहताः
 सर्वे. — ") K2 B1 D2-4 M1. 2 कौरवो; B2 कैतवो;
 T2 G2 कौरवा. T1 G1. 3 कौरव्या धृतराष्ट्रजाः. — ") M2
 एतत् (for हि तत्). — ") K4 D1 त्वया (for मया).
 K3 च जयम्; G3 विजितम् (for विजि°).

19 ") K1 भवतस्. B2 D2-4 सर्वं (for कर्म).
 — ") K5 येन चासौ; T यथा वासो. — ") K2 न
 च बुद्धिपराक्रमे.

20 ") D5 कर्ता तस्य (for कर्णस्य च). K6 हि (for
 च). K3 वधोपाये; K4 वधापायो. — ") K3 सः (for
 च). — After 20, T G M3 ins.:

96* तस्मात्त्वमेव संचिन्त्य हितं कुरु यथा तथा ।

[G1 तस्य (for तस्मात्). G3 संचोच (for संचिन्त्य).
 G5 यथातर्थ; M3 पुरो यथा (for यथा तथा).]

21 ") Ś1 K1 अयं (for अहं). K2 Dn1 D8 प्रिय-
 माणेन; T G प्रीयमाणोस्मि (T1 G1 'णोस्य). — ") D5
 'नन्दक (for 'नन्दन). — ") K5 B (except B2) Dc1
 S (except T1) यदुक्तं. — ") K4 G3 [s]स्ति (for
 स्र).

22 ") K3 ज्ञानं (submetric) (for राजानं). D3
 राजानं वशमासाद्य. — ") K4 D1. 6 नोदयिष्यामि धर्मज्ञं
 (D5 'ज्ञ). — ") B1 गमनाय. T2 तदा (for तव).

23 D2 om. 23. — ") K5 रुचिरं; D1 G3 उचितं;

G1 आहतं (for रुचितं). K2. 4 D1 S [अ]प्येतद् (for
 [ए]तत्ते). — ") Ś1 द्वारिकागमनं; D5 द्वारकानंतरं.
 K2. 4 B2. 4 (marg. as in text) D1 T G प्रति; K5
 B1. 2 विभो (for प्रभो). — ") T2 G2 न चिराच्; G1
 न विना (for अचिराच्). B (except B5) Dc1 Dn1
 D5. 6 एव (for चैव). T G1. 2 M [अ]सि (for त्वं).
 G3 दृष्टासि न चिराच्चैव. — ") B Dc1 Dn1 D3-6 मातुलं
 मे जनादेन. — ") Ś1 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं). — ")
 K1. 3 अथ (for तथा). — After 23, Ś1 K1. 1 ins.
 an addl. colophon [Adhy. name: Ś1 K1. 3 अर्जुन-
 वाक्यं. — Adhy. no.: Ś1 59].

24 Before 24, Ś1 K1. 3 M1. 2 ins. वैशंपायन
 उवाच. — ") K3 D5. 6 संभाषमाणौ. D5. 6 तु (for
 तौ). K4 D1 एवं संभाषमाणे तु. — ") D1 'साह्वये.
 — ") K4 D1 चैव; D2-4 तौ तु (for चोभौ). K1
 तथा विविशतश्चैव; K3 ततो विविशतश्चोभौ. — ") Ś1
 (by corr.) K2-5 D1 T G2. 3 'जनाकुलं. Ś1 G1 संप्रहृष्ट-
 मनाकुलं.

25 ") K4 D1 भोगान्दृष्ट्वा हि राष्ट्रस्य. — ") K2 चेंद्र-
 (for शक्र). D3 T1 'ग्रहोपमं. K4 D1 ग्रहं प्राप्य
 ग्रहोपमं. — ") G3 दृष्टवन्तौ. Ś1 K4 B3-5 Dc1 D1-4
 G2 महाराजं; B1. 2 M3 'त्मानं (for 'राज). — ") B3
 नरेश्वरं; S (except G3) जनाधिपं (for जनेश्वरम्).

26 ") K1. 2 D3. 6 महाबुद्धी; K4 'बाहुं; B1 'त्मानं;
 D1 म***हुं. — ") K5 समासीनं; D1 उपासंतं; D1 च
 राजानं (for उपासीनं). — ") K4 Dn1 D4 युयुत्सं.
 S (except G2) [अ]पि भारत (G1 'तं) (for [अ]परा-
 जितम्).

धृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुं चापराजितम् ॥ २६
 गान्धारीं च महाप्राज्ञां पृथां कृष्णां च भामिनीम् ।
 सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रियस्तथा ।
 ददृशाते स्थिताः सर्वा गान्धारीं परिवार्य वै ॥ २७
 ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिंदमौ ।
 निवेद्य नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्णताम् ॥ २८
 गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराज्ञस्तथैव च ।
 भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम् ॥ २९
 क्षत्तारं चापि संपूज्य पृष्ठा कुशलमव्ययम् ।

तैः सार्धं नृपतिं वृद्धं ततस्तं पर्युपासताम् ॥ ३०
 ततो निशि महाराज धृतराष्ट्रः कुरुद्रहान् ।
 जनार्दनं च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ॥ ३१
 तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
 धनंजयगृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् ॥ ३२
 तत्रार्चितो यथान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ।
 कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनंजयसहायवान् ॥ ३३
 प्रभातायां तु शर्वर्या कृतपूर्वाह्निकक्रियौ ।
 धर्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्चितौ ।

27 Dc1 om. (hapl.) 27^{abcde}. — ^a) K1 B D2.8 महाप्राज्ञां. — ^b) D5 (marg. sec. m. as in text). ^c) तथा (for पृथां). B5 D2.8 भाविनीं. — ^d) T G सुभद्राम- (G8 'द्रां चा)पि ताः सर्वा. — K3 om. (hapl.) 27de. — ^e) K2.4 D1 T G2 M8.4 भारतानां. K2 तदा (for तथा). G3 भारतानां तथा स्त्रियः. — ^f) T G ददृश्वंतौ (for ददृशाते). B1.2 D2-4 च ताः; B3-5 Dn1 T1 स्त्रियः (for स्थिताः). — ^g) K5 T1 G1.2 गांधारी (sic). T1 G तौ (for वै). K2 गांधारीं चापराजितां; K4 'री परिचर्यता (sic); B Dc1 Dn1 D2-6 T2 'रीपरिचारि (D5 'र)काः; D1 'रीं परिचर्यताः.

28 ^b) Ś1 K3 B D2-4 T1 G2.8 अरिंदमं; K1 अरिंदम. — ^c) K8 B Dc1 D2-6 G8 नामधेये स्वं. — ^d) K2.4 D1 T G1.2 M तस्य पादौ (T2 'दा) ववंदं (K2.4 D1 'द)तुः; G8 वंदेतां चरणौ ततः.

29 K4 D1 om. (hapl.) 29. — ^b) B D (D1 om.) T G1.8 धर्मराजस्य चैव ह (B2 Dn1 D5.6 G8 हि); G2 'राजस्य धीमतः. — ^d) Ś1 K1.6 Dc1 तदा; K3 ततः (for तथा). K2 तथा पादौ ववंदतुः. — For 29^{cd}, T G M4 (sec. m.) subst.:

97* भीमस्य च ववन्दते तथा पादौ महात्मनः ।

[T1 महात्मनां.]

While, M1-3 subst.:

98* महात्मानौ तथा पादौ ववन्दतुररिंदमौ ।

[M2 कृष्णपार्थौ ववंदतुः (for the post. half).]

M4 cont. after 97*:

99* महात्मानौ महावीर्यौ तथा पादौ ववन्दतुः ।

30 ^a) K4 यत्तारं (for क्ष). K2 चाभिः; B1.2 D2-4 अपि (for चापि). K2.4 D1 पूज्याथ; Dn1

D2-6 संगृह्य (for संपूज्य). — ^b) K1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K4 D1 दृ (D1 पृ)ष्ट्वा क्षेममनामयं. — After 30^b, S ins.:

100* परिष्वज्य महात्मानं वैश्यापुत्रं महारथम् ।

[G1 वैश्यापुत्रं.]

— ^d) K2 Dn1 D5.6 तौ (for तं). K3 D3 पर्युपासतं (D3 'ता). S उपासीनौ (G3 'साते; M 'सीतां) ततस्तु तौ.

31 ^a) K3-5 B1.4.5 D M8.4 महाराजो; M1.2 'बाहो. — ^b) K1 धृतराष्ट्रान्; T2 G8 'राष्ट्रं. K2.4.5 D1 कुरुद्रह (K6 'हः); D2-4 कुरुत्तमान्; T G जनेश्वरं (T1 'रः) (for कुरुद्रहान्). — ^d) K1 विसर्जयत (sic); K2 G8 विसर्जयत. Ś1 गृहं; K2.4 D1 प्रभुः; T G1 गृहात्.

32 K5 om. 32^a-33^b. — ^a) B4 om. ते. — ^b) B3 प्रययुः (for ययुः स्वं). Dc1 Dn1 स्त्वं (for the second स्वं). — D4 om. 32^a-33^b. — ^c) K2 -गृहेष्वेव; K4 D1 -गृहं चैव (for -गृहानेव). — ^d) B1.2 [s]पि; D2.8 च; G1 स (for तु).

33 K5 D4 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). Ś1 K1.8 om. (hapl.) 33. — ^a) B2 अत्र; D2.8 ततो (for तत्र). D5.6 [उ]चिते; G1 [अ]चिते. G3 यथाकामं (for 'न्या-यं). — ^b) K2.4 B3 S उपस्थितैः. — ^c) Dc1 सुष्वाप. D5 माधवोपि ययुर्गेहं (sic); D6 कृष्णस्तु परमेधावी.

34 ^a) K2 प्रयातायां रजन्त्यां तु. — ^b) Some MSS. -पूर्वाह्निकः; D2-4 -पौर्वाह्नि (D4 'हि)कः; M3 -सर्वाह्निकः. B Dc1 Dn1 D5.6 कृत्वा पौर्वाह्निकीं कि (Dc1 'ह्निककिः; D5.6 'ह्निकीं कि)यां; T2 कृतपौर्वाह्निकी क्रिया (sic). — ^c) D4 भुवनं; D6 सदनं. — ^d) K2 B3.6 Dc1

यत्रास्ते स सहामात्यो धर्मराजो महामनाः ॥ ३४
 ततस्तौ तत्प्रविश्याथ ददृशाते महाबलौ ।
 धर्मराजानमासीनं देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३५
 तौ समासाद्य राजानं वार्ष्णेयकुरुपुंगवौ ।
 निपीदतुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन वै ॥ ३६
 ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेक्ष्य तावुभौ ।
 प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३७
 विवक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुक्खुद्रहौ ।
 ब्रूत कर्तास्मि सर्वं वां न चिरान्मा विचार्यताम् ॥ ३८
 इत्युक्ते फल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् ।

विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ३९
 अयं चिरोपितो राजन्वासुदेवः प्रतापवान् ।
 भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४०
 स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे ।
 आनर्तनगरीं वीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४१
 युधिष्ठिर उवाच ।

पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
 पुरीं द्वावतीमथ द्रष्टुं शूरसुतं प्रभुम् ॥ ४२
 रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ।
 मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ॥ ४३

C. 14.
B. 14.
K. 14.

Ds. 1 परमार्चितं; Ks केशवार्जुनौ; B1. 2, कृष्णफाल्गुनौ.
 — °) K2. 4 D1 यत्र वास्ते; Ds यत्रास्ति स (for 'स्ते
 स). T2 G1. 2 M तु; Gs च (for स). K2 महा-
 राजो; Ks Ds T2 महामात्यो; B1 इसामात्यो (by meta-
 thesis). — °) K4 युधिष्ठिरं (sic); Dn1 Ds. 6 महा-
 बलः; D1 युधि*रः (for महामनाः).

35 °) K2 प्रविश्याथ; K4 D1 संप्रविश्याथ; T2
 G1 तत्प्रविश्यातो. B Dc1 Dn1 D2-5 तौ प्रविश्य महा-
 त्मानौ; Ds तौ प्रविशतुर्महात्मानौ (hypermetric). — °)
 B D (except D1) तद्दृष्टं परमार्चितं. — °) K2 T G
 धर्मराजं त (K2 Gs स) मासीनं; B D (except D1) 'जं
 ददृश (Dn1 'दर्श) दुर. — °) Ds इवाश्विनं.

36 °) M4 तं (for तौ). Ś1 (before corr.) राजानौ
 (for 'नं). Dn1 Ds. 6 समासाद्य तु राजानं. — °) S
 (except Gs) 'नन्दनौ (for 'पुंगवौ). — °) B1. 2. 4
 निपेदतुर. — °) K4 D1 प्रीयमाणौ च; Ds 'मानेन;
 T G1 M 'माणौ तु (for 'माणेन). B D (except D1)
 तौ (for वै).

37 °) T1 G1 राजर्षिर् (for मेधावी). K2 ततो राजा
 धर्मराजः. — K2 om. 37^b. — °) T1 प्रेक्षण (sic); T2
 Gs विवक्षुः; G1. 2 पक्षेण (for विवक्षू). M लक्ष्य (for
 प्रेक्ष्य). Ś1 K1. 3. 5 विवक्षू तौ निश (Ks 'शा)भ्य द;
 K4 D1 विवक्ष्य (D1 'कक्षे) लक्षितानुभौ. — °) K2
 प्रोवाच वचनं ततः. — K2 om. 37^d. — °) K1. 3 Ds.
 5. 6 सत्तमः; K4 'सं.

38 Before 38, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — °)
 K2 M2 विवक्षू (K2 'क्षु); K4 D1. 4 विवक्षु (K4
 'क्ष्या). K2. 4 D1 पश्ये; S वीरौ (for मन्ये). Ś1

K1. 3. 5 युवां विवक्षू पश्यामि. — °) D2 वीरौ यदि; S
 यदुद्दृष्टं (for वीरौ यदु). D1. 5 'कुलोद्भवौ (for 'कुरु').
 — °) K4 D1 कृतं; Ks T G1. 3 M वृतां; B1. 3. 5 D2
 G2 वृतं; Dc1 ब्रूहि (for ब्रूत). K4 कर्तासि. K2. 4
 D4 G2 M2 सर्वं वा; Gs हि युवां (for सर्वं वां).
 — °) K2. 4. 6 Dc1 D1-4 अचिरान्मा; T1 न चिरान्नो;
 Gs सम्यगत्र.

39 °) Ks B D (except D1) इत्युक्तः (Ds 'क्त्वा).
 Some MSS. फाल्गुनस; K4 फाल्गुने. — °) T2 धर्मराजं
 समब्रवीत्. — For 39^{ab}, Gs subst.;

101* इत्युक्ते धर्मराजेन फल्गुनः प्रत्यभापत ।

— K2 om. 39^{cd}.

40 °) K1 D1. 4 विशेषितो; Ds विरो; Ds निनें
 (for चिरो). — °) K1. 2. 4 Dc1 वासुदेव. — °)
 K2 समनुज्ञाय; Bs Dc1 'प्राप्य.

41 °) Ś1 K1. 3 गच्छेत; Gs गच्छति (for गच्छेद्).
 K4 रसगंधभ्यनुज्ञातो (sic). — °) K1 अनन्तः; Ds
 अनर्त. K2. 3 Dc1 D2-4 नगरं. D4 G2. 3 M4 वीर.
 — °) Ks corrupt.

42 °) Dc1 पुण्डरीकाक्ष्य. — °) Ks गजसाह्यात्;
 Ds Ms मधुसूदनं (Ms 'नः). — °) Gs स्वद्य (for
 अय). — °) Dc1 corrupt. K2 om.; K4 D1 सुरः;
 M1. 2 शूरं (for शूर). K2 प्रभुः; Ks B1. 2 D2-4 G2
 विभो; Bs-6 Dn1 Ds. 6 T प्रभो; Gs विभुं (for
 प्रभुम्).

43 °) K1 ते; Ds न (for मे). — K2 om.
 (hapl.) 43^c-44^b. — °) Dc1 मातुश्च (for मातुलश्च).
 K1. 3. 4 D1 T G1. 2 M1. 2. 4 हि; Dc1 om.; Gs ते

मातुलं वसुदेवं त्वं बलदेवं च माधव ।
 पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्राक्येन यथार्हतः ॥ ४४
 स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमं च बलिनां वरम् ।
 फल्गुनं नकुलं चैव सहदेवं च माधव ॥ ४५
 आनर्तानवलोक्य त्वं पितरं च महाभुज ।
 वृष्णींश्च पुनरागच्छेह्यमेधे ममानघ ॥ ४६
 स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वस्त्रानि च ।
 यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञं ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ४७
 इयं हि वसुधा सर्वा प्रसादात्तव माधव ।
 अस्मानुपगता वीर निहताश्चापि शत्रवः ॥ ४८

एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९
 तवैव रत्नानि धनं च केवलम्
 धरा च कृत्स्ना तु महाभुजाय वै ।
 यदस्ति चान्यद्द्रविणं गृहेषु मे
 त्वमेव तस्मैश्चर नित्यमीश्वरः ॥ ५०
 तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
 गदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् ।
 पितृष्वसामभ्यवदद्यथाविधि
 संपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ॥ ५१

(for मे). — ^a) D₁ तथा (for त्वया).

44 K₂ om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^a) G_{1.3} वासु-
 देवं. K₁ D₁ T G_{1.2} M च (for त्वं). K₅ B D₁
 Dn₁ D₂₋₆ समेत्य (B D₁ D₈ स मे त्वं) मातुलं गत्वा.
 — ^b) B₁ Dn₁ D_{5.6} मानद (for माधव). K₁ D₁ तत्र
 गत्वा तु माधव. — ^c) K₁ D₂ महाप्राज्ञ; K₂ 'बाहो';
 D_{5.6} 'राज'.

45 K₃ om. 45. — ^a) K₂ मा; D₈ om.; T₁
 मे (for मां). B₅ transp. मां and नित्यं. K₅ B_{1.2}
 D₂₋₄ स्मरेथापि च मां नित्यं. — ^b) K₂ वर. — ^{ad})
 Some MSS. फाल्गुनं; S₁ K₁ फल्गुणं. Dn₁ D_{5.6}
 फाल्गुनं सहदेवं च नकुलं चैव मानद.

46 ^a) K₁ अनर्तान् (for आनर्तान्). K₄ D₁ भव-
 लोकं (for 'लोक्य'). — ^b) K₂ B₁ G₃ महाभुज; K₄
 D₁ 'बलं'. — ^c) D₁ वृष्णि. K_{2.5} D₆ S आगच्छ (for
 'च्छे'). K₃ तूर्णं पुनरथागच्छे. — ^d) T G_{1.2} M हय-
 मेधं. K₂ यथार्थं मधुसूदन; D₄ हयमेधेन मानद.

47 ^a) T₂ G_{1.2} निर्गच्छ; G₃ संगम्य (for स गच्छ).
 — ^b) D₃ वस्त्रानि विविधानि च. — ^c) G₃ यद्वा हि (for
 यच्चापि). S (except G₃) अभिप्रेतं (for मनोज्ञं ते).
 K₄ D₁ वै (for ते). — ^d) K₁₋₄ D₁ T₂ G₂ M चापि
 (for अपि). T G₂ [आ]धत्स्व. S₁ K सर्वतः (for
 सात्वत). G₃ तच्चाप्याधत्स्व माधव.

48 ^a) D₃ सेयं (for इयं). B (except B₃) D
 (except D₁) च (for हि). B D₁ Dn₁ D_{2.5.6} कृत्स्ना;
 D₈ कृष्ण (for सर्वा). G₃ इयं च सर्ववसुधा. — ^b) B
 D (except D₁) केशव (for माधव). — ^c) K₂ अनु-
 गता; K₃ T G M_{1.2} उपा (for उप). K₄ D₁ असां-

श्वानुगता वीर; — After 49, T G ins.: .

102* स्वर्गापवर्गविषयं त्वद्भक्तानां न दुर्लभम् ।

संसारगहने त्वद्य पापार्थिं प्रशमास्तुद ।

[(L. 2) T₂ चेद्; G₃ वेद्य (for त्वद्य). G₁ प्रशमास्तुप.]

49 ^a) K₂ व्रजंति (sic); M₁ वदति (for ब्रुवति).
 K₅ B_{3.5} D₂₋₄ कौतये; D_{5.6} कौरव्य. — ^c) T G₁
 परः (for वरः).

50 Before 50, B_{2.3} D₁ ins. वासुदेव उवाच.
 — ^a) K₂ तत्र; D₂ तथा (for तव). K₅ रत्नं च
 (for रत्नानि). K₄ D₁ तथैव रत्नं च धरा च केवला.
 — ^b) K₄ D₁ धनं (for धरा). D₈ om. from च up
 to वै. B₃ Dn₁ D₂₋₄ T G₁ तु (for च). K_{1.3} B₂
 कृत्स्नास्; K₄ D₁ कृत्स्नं. K_{2.4.5} D₁₋₄ सु; G₃ M_{1.2}
 च (for तु). B_{1.2} om. वै. — ^c) D₃ G₃ यदि (for
 यद्). K₄ D₁ गृहे मे; Dn₁ गृहे मम (for गृहेषु मे).
 K₅ D₈ om.; G₃ वै (for मे). — ^d) K₂ corrupt.
 M₂ कस्य (sic) (for तस्य). S₁ K_{1.3} इत्यपि (for
 नित्यम्). K₄ D₁ तस्मैश्चरस्त्वं नियतं तथैव.

51 ^a) K₂ [इ]व (for [इ]ति). S₁ K D₁₋₄ च
 (for [अ]थ). G₃ [उ]क्तं परि- (for [उ]क्तः प्रति).
 M_{1.2.4} तथा (for तदा). — ^b) T G₁ गदाग्रजेनैव तु
 तेन वीर्यवान्. — ^c) S₁ (sup. lin.) T₁ पितृष्वसारम्.
 K₃ D₁ D₄ यथा विधि. K₅ Dn₁ D_{5.7} T₂ पितृष्वसारं
 त्ववद (K₅ 'मपत्' यथाविधि; B_{1.2} 'रं' प्रतिनद्य शाश्वतः;
 G₃ M_{1.2} 'रं' त्वमिवाद्य सात्वती. — ^d) S₁ K_{1.3} B_{1.2}
 प्र-; T₂ G₂ M सु- (for सं). K_{2.4} D₁ G₃ पूजयेद्
 (for 'पूजितश्'). S₁ K_{1.3.5} B_{3.4} [अ]करोत् (for
 [अ]गमत्).

तथा स सम्यक्प्रतिनन्दितस्तदा
 तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्ततः ।
 विनिर्ययौ नागपुराद्गदाग्रजो
 रथेन दिव्येन चतुर्युजा हरिः ॥ ५२
 रथं सुभद्रामधिरोप्य भामिनीं
 युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ।
 पितृष्वसायाश्च तथा महाभुजो
 विनिर्ययौ पौरजनाभिसंवृतः ॥ ५३
 तमन्वगाद्धानरवर्यकेतनः
 ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ।

अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधवं
 स्वयं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५४
 निवर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनां-
 स्ततः स सर्वान्विदुरं च वीर्यवान् ।
 जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः
 प्रचोदयाश्चानिति सात्यकिस्तदा ॥ ५५
 ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः
 शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ।
 यथा निहत्यारिगणाञ्शतक्रतु-
 दिवं तथानर्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

52 °) K₂ तथा (for तथा). Ś₁ K₁ 3.5 च; D₁ D₂ om.; T G₁ [अ]पि (for स). S (except M₁) पूजितस् (for नन्दितस्). K₁ T₁ M₂ तथा; B D₁ D₂₋₄ ततस्; D₁ om. (for तदा). —^b) K₁ सुतः (sic); K₁ D₁ तु सः; B₁ 3-5 D₂ 3 तदा; B₂ D₁ D₁ D₁ 5 G₂ तथा; D₂ च (for ततः). —^d) Ś₁ K₁ चतुर्युजा; K₂ 'युजो; B₂ (marg. as in text). 3 D₁ D₂ 5 G₁ 2 'युजः. Ś₁ K₁ तदा; K₂ तथा; K₃ B D₁ D₂₋₄ प्रभुः; D₁ D₂ 5 स्वयं (for हरिः).

53 °) K₂ 5 B₁ 2.5 D₁ D₂₋₆ रथे. K₂ 4 D₁ अभि- (for अधि-). K₃ B (except B₂) D₁ D₁ D₂₋₄ भामिनीं (D₂ 'नि); M₂ माधवी. —^b) K₂ गदाग्रजः; B₁ 2 महात्मनः. —^c) K₂ B D (except D₁) पितृष्वसायाश्च (for 'ष्वसायाश्च). K₂ 4 D₁ तदा (for तथा). K₃ महाभुजस्तथा (by transp.); G₂ जनार्दनस्तदा. Ś₁ K₁ पितृस्व (K₁ 'श्च)सायाश्च महाभुजस्तदा. —^d) D₁ D₂ 5 राज- (for पौर-). K₂ G₂ 'वन्दितः; G₃ सस्कृतः (for संवृतः).

54 °) K₁ अन्वयुर (sic); K₁ D₁ D₁ 5.5 G₂ M₁ 2 'याद्; D₁ 'वाद् (sic) (for 'गाद्). K₂ तमन्वगच्छत्कपिवर्यकेतनः. —^b) K₁ D₁ ससात्यकिमा (D₁ 'म)द्वि-वती; K₂ 'कीमाद्रवती. Ś₁ उमौ (for अपि). —^c) K₁ D₂ 'बुद्धि- (for 'बुद्धिर). — K₁ repeats 54^d after 55°. —^d) K₁ (second time) नग- (for गज-). K₂ चिह्नुताः (sic) (for -विक्रमः).

55 °) K₁ तान्वर्तयित्वा; G₂ निवर्त्य चैनान् (for निवर्तयित्वा). K₂ 3.5 D₁ T G₁ M₂ -राष्ट्रवर्धनं; K -राष्ट्रवर्धनं; D₂ राजवर्धनांस्. —^b) D₂ G₂ च; M om. (for स). D₂ 5 सम्यग् (for सर्वान्). — D om. (?hapl.) 55°-56°. —^c) K₂ दाहकामाह (sic) G₁ दारुक एव (sic) (for 'कमाह). Ś₁ K B₁ D₁ D₁ 5.5 M₁ सत्वरं. — After 55°, K₁ repeats 54^d K₁ om. 55°-56°. —^d) D₁ चचोदय (sic); I प्रनो (for प्रचो). Ś₁ अथ (for इति). B D₁ D₂ 4- G₂ 3 M सात्यकिं; D₁ 'कस्. K₂ 3.5 D₁ D₁ 5 G₁ M तथा (for तदा).

56 K₁ om. 56; D₂ om. 56^{ab} (for both, cf. v. 55). —^a) G₂ ततो ययौ तत्र गणावमर्दनः. —^b) K₂ D₁ D₁ शनि- (for शिनि). —^c) B₂ T₁ G₂ M₂ तथा (for यथा). K₂ B₁ D₁ D₂ 5 -गणं; G₂ -भटा (for -गणाव्). —^d) T₁ G₁ 2 M₂ 4 यथा (for तथा K₂ 3 D₁ [आ]नर्तपुरि (K₂ 'रं). D₁ G₂ जनार्दनः (for प्रतापवान्).

Colophon. — Sub-parvan : D₂ 3 उत्तकोपाख्या — Adhy. name : K₂ 4 D₁ श्रीकृष्णप्रयाणं; G₂ श्रीकृष्णप्रतिथानं; M₁ 2 वासुदेवनिर्वाणं. — Adhy. no. (figure words or both) : Ś₁ 60; B₁ 2 G₂ 51 (as in text D₁ M₁ (inf. lin.) 52; D₁ 48; T₁ 38; T₂ G M 37. — Śloka no. : D₁ 58.

वैशंपायन उवाच ।

तथा प्रयान्तं वाष्ण्यं द्वारकां भरतर्षभा ।
परिष्वज्य न्यवर्तन्त सानुयात्राः परंतपाः ॥ १
पुनः पुनश्च वाष्ण्यं पर्यष्वजत फल्गुनः ।
आ चक्षुर्विषयाच्चैनं ददर्श च पुनः पुनः ॥ २
कृच्छ्रेणैव च तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम् ।
संजहार तदा दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ३
तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः ।
बहून्यद्भुतरूपाणि तानि मे गदतः शृणु ॥ ४

52

1 K₂ श्रीकृष्ण (for वैशंपायन). —^a) S (except G₈) ततः (for तथा). D_{5.6} M_{1.2.4} प्रयातं. K₄ तथा प्रयाते वाष्ण्ये. — K₃ om. (hapl.) 1^b-2^a. —^b) Ś₁ K_{1.2.4.5} D_{1.3} भरतर्षभ. — K₂ om. 1^{cd}. —^c) K₁ व्य*ततः; K₄ D₅ निवर्ततः; D_{3.6} न्यवर्तते. —^d) K₄ D₅ परंतप. K₁ D₅ महायात्रा परंतप.

2 K₃ om. 2^a (cf. v. l. 1). —^a) K₂ om.; K₅ तु (for च). —^b) K_{1.5} Dn₁ D_{2.4.6} पर्यस्वजत; K₂ B₂ T G_{1.2} M₁₋₃ परिष्वज्य च (K₂ उज्यत; B₂ M₁₋₃ जत). Some MSS. फाल्गुनः; Ś₁ K_{1.3} फल्गुनः. —^c) K₄ आचक्षुर; Dc₁ अचक्षुर. Ś₁ विषयांश्च (for याच). G₈ om. च. K₃ आ चक्षुर्विषयं चैतां; D₅ आचक्षुर्विषयांश्चैवं. —^d) K_{1.3.5} B₅ D₂₋₄ M ददर्श स; B_{3.4} Dc₁ D_{5.6} स ददर्श (for ददर्श च). K₂ om. one पुनः.

3 ^a) D₃ दुःखेन (for कृच्छ्रेण). Ś₁ K_{1.3} M₁ च (for [ए]व). Ś₁ K₁₋₃ तदा; B_{1.2.4} Dn₁ D_{5.6} G₈ तु तां; M₄ स तां (for च तां). G₈ प्रोक्तां (for पार्थो). —^b) K₃ B₂ T₁ G₈ M_{1.2} गोविन्द. K₂ विनिवेशिनं; Dc₁ शिता; D₅ शितं. —^c) D_{3.6} स (for सं). B_{1.4} Dn₁ D_{5.6} ततो (for तदा). Dn₁ D₅ दृष्टिं (for दृष्टिं). —^d) D₂₋₄ [अ]पराजयः.

4 ^a) G₈ तत्र (for तस्य). B₁ [अ]त्र (for [आ] सन्). G_{1.2} M तस्य प्रयास्यतो ह्यासन् (G₁ वासं). — K₂ om. (hapl.) 4^d-6^e. —^d) K₃ मां (for मे).

वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ ।
कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५
ववर्ष वासवश्चापि तोयं शुचि सुगन्धि च ।
दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ६
स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ।
ददर्शथ मुनिश्रेष्ठमुत्तङ्गमभितौजसम् ॥ ७
स तं संपूज्य तेजस्वी मुनिं पृथुललोचनः ।
पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ८
स पृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनम् ।

5 K₂ om. 5 (cf. v. l. 4). —^a) K_{1.4} वायु- (for वायुर). —^b) B₃ G₈ ययौ (for ववौ). —^c) S नीरजस्क (G₃ ङ्कु)म् (for विरजं).

6 K₂ om. 6^{abc} (cf. v. l. 4). —^a) K_{4.5} B D G₈ [ए]व (for [अ]पि). —^c) K₄ मम दिव्यानि पुष्पाणि. —^d) K_{2.5} D₅ T धन्विनः (for धन्वनः).

7 ^a) K_{4.5} T G_{2.3} सं- (for स). K_{2.4} D₁ महेश्वासः (for महाबाहुः). —^b) Dc₁ मरुधन्वना. —^c) K_{2.4.5} ददर्श च द्विजश्रे (K₅ जं श्रेष्ठम्. —^d) K₃ B (except B₂) D₂ उत्तंकम्; T₂ उदंकम्. K_{2.4.5} D₁ उत्तंकमुपि सत्तमं. — T₁ G M subst. for 7^{cd}; T₂ ins. after 7:

103* आगच्छन्तमपश्यद्वै उदङ्कं नाम नामतः ।

[G₁ अगच्छन्तम्. G₈ तापसं (for नामतः).]

S cont.:

104* महर्षि सिद्धतपसं सर्वलोकान्तविश्रुतम् ।

[G₈ M_{1.2} लोकेषु (for लोकान्तः).]

8 ^a) K₂ च तं (for तं सं). B_{1.2} D₂₋₄ मेधावी (for तेजस्वी). —^b) K₂ मुनिः. K₁ पृथुविः; D₅ सुपृथुः; G₈ कमल- (for पृथुल-). —^c) K₄ B₁ D₁₋₄ तु तदा; T₁ G₂ M च तथा; G₁ तपसा (for च तदा).

9 ^a) K₄ Dc₁ संपृष्टः (Dc₁ छ-). B₁ कुशलम्. —^b) Ś₁ K₁₋₃ मधुसूदनः. —^c) K₃ B उत्तंको; S उदंको. —^d) K₄ D₁ प्रोवाच (for पप्रच्छ). K₂ M₂ माधवः. G₈ पप्रच्छ मधुसूदनं.

उत्तङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९
 कच्चिच्छौरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवसन्न तत् ।
 कृतं सौभ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १०
 अभिसंधाय तान्वीरानुपावृत्तोऽसि केशव ।
 संबन्धिनः सुदयितान्सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ११
 कचित्पाण्डुसुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः ।
 लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परंतप ॥ १२
 स्वराष्ट्रेषु च राजानः कचित्प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
 कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नाथेन माधव ॥ १३
 या मे संभावना तात त्वयि नित्यमवर्तत ।

अपि सा सफला कृष्ण कृता ते भरतान्प्रति ॥ १४
 वासुदेव उवाच ।
 कृतो यत्नो मया ब्रह्मन्सौभ्रात्रे कौरवान्प्रति ।
 न चाशक्यन्त संधातुं तेऽधर्मरुचयो मया ॥ १५
 ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतवान्धवाः ।
 न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ।
 महर्षे विदितं नूनं सर्वमेतत्त्वानघ ॥ १६
 तेऽत्यक्रामन्मतिं मह्यं भीष्मस्य विदुरस्य च ।
 ततो यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतरतरम् ॥ १७
 पञ्च वै पाण्डवाः शिष्टा हतमित्रा हतात्मजाः ।

C. 14. 11.
B. 14. 5.
K. 14. 5.

10 Before 10, M_{1.2} ins. उदङ्कः. —^a) K₁ नोनौ (sic); K₄ D₁ सौरि (for शौरि). G₂ वीर (for गत्वा). —^b) K_{2.4.5} D₁ -संसदं; D_{5.6} -संगमं; M -संसतं (for -सन्न तत्). —^c) K_{2.3} D₁ सौभ्रातृम्. B₁ D₁₋₄ T₂ M₂ अतुलं; G_{2.3} अमलं (for अचलं). K₅ कृतं सौभ्रातृवचनं.

11 ^a) K_{2.4.5} B D G_{1.2} अपि (for अभि-). —^c) G₂ सुसंबन्धि (sic). K₅ T₂ G₂ M₁₋₃ सुदयिताः; B₂ D₁ D₂₋₄ स्वदयितान् (for सु-). —^d) K₅ कृष्ण- (for वृष्णि-). K₂ G₁ -पुंगवः; D₁ -वान्. K₅ सततं कृष्ण- (also कुरु)पुंगवाः.

12 ^a) D₅ राजन् (for पञ्च). —^b) K₁₋₃ D₁ D₂₋₆ चात्मजः. — B₃ om. 12^{ad}. —^c) T G₂ M विचरिष्यन्ति; G₂ विहरिष्यन्ते. —^d) K₃ G₂ परंतपाः.

13 ^a) K₁ सु- (for स्व-). M₂ -राज्येषु; Bom. ed. -राष्ट्रे ते (for -राष्ट्रेषु). B₄ स्वराष्ट्रे चैव राजानः; G₂ स्वेषु देशेषु रा^o. —^b) D_{5.6} आप्रस्यन्ति (for प्रा^o). K₂ यः (sic); G₁ नः (for वै). —^d) B₄ D₁ D_{5.6} केशव (for माधव).

14 ^a) T G_{1.2} सा (for या). K_{2.4} D₁ कृष्ण (for तात). —^b) K₂ मने मे संप्रवर्तते (sic). —^c) M₁ ते (for सा). K₂ om.; D₁ D_{5.6} तात (for कृष्ण). —^d) K₂ om. कृता. T₂ G भारतान्; M_{1.2} सफलान् (for भरतान्). — After 14, Ś₁ K_{1.3} ins. an addl. colophon [Adhy. no.: Ś₁ 61].

15 G₁ om. (hapl.) 15^{ab} with the ref. K_{2.4.5} D₁ कृष्ण; D₁ D_{5.6} श्रीभगवान् (for वासुदेव).

—^a) K₅ महान् (for मया). B D₁ D₂₋₆ पूर्व (for ब्रह्मन्). —^b) K₂ तत्र मे; K_{4.5} D₁ प्रशमे; B D₁ D₅ सौसा (B₃ 'पा')म्ये; D₁ D_{2.4.6} G₂ M₂ (inf. lin.) सौ (D₄ G₂ सं)शाम्ये; T₁ सौकर्ये; T₂ सौजन्ये; G₂ सजाने; M₂ सुमहान्; M₃ सौषम्ये (for सौभ्रात्रे). K₅ भरतान् (for कौरवान्). —^c) T₁ G₂ M₁ शक्यं तु; T₂ G₂ M₂ [अ]शक्यं तु (G₂ च) (sic); M₃ शक्यास्तु (for [अ]शक्यन्त). Ś₁ K_{1.3} संयंतु; K_{2.4} D₁ संस्थातुं (for संधातुं). — For 15^{ad}, B D₁ D₁ D₂₋₆ subst.:

105* नाशक्यन्त यदा साम्ये ते स्थापयितुमक्षसा ।

[D₂ नाशकत. D₁ सोस्ये; D₅ शाम्ये (for साम्ये).]

16 ^b) G₁ कौरव्याः (for सर्वे स-). D₅ सहित-; D₆ सुदित- (for ससुत-). —^c) K₁ व्यति- (submetric); K₄ B_{4.5} D₁ D₄ G₂ अप्रयति-; B₃ D_{2.3.6} अत्यति- (for अभ्यति-). D₁ D_{5.6} क्रांते (for क्रान्तुं). —^d) D₂₋₄ धनेन (for बलेन). K₄ D₁ च; G₂ ह (for वा). —^e) B_{4.5} D₁ D₁ D_{5.6} भूयः (for नूनं). —^f) D₂₋₄ सत्यम् (for सर्वम्). K₄ तत्र; K₅ चैतत्; D₁ तच्च (for एतत्). M₂ त्वया (for तव).

17 ^a) D_{1.6} corrupt. K₅ ये; D₅ G₂ न (for ते). D₁ ह्यक्रामन्; G₂ [अ]तिक्रामन्. M_{1.2} मर्तं (for मर्ति). G₂ अत्यक्रामन्वचो मह्यं. — After 17^b, D₁ ins.:

106* यथा तु मिलितं सर्वं मह्यं भीष्मस्य संगरम् ।

—^c) D₁ -क्षये; D₄ -गृहं (for -क्षयं). —^d) K₅ परस्परं (for [इ]तरेतरम्).

18 ^a) K_{2.4} B D G_{1.3} [ए]व (for वै). D₅ चाष्ट

धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतबान्धवाः ॥ १८
इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः ।
उत्तङ्कः प्रत्युवाचैनं रोषादुत्फाल्य लोचने ॥ १९
यस्माच्छक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपाण्डवाः ।
संबन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्येऽहं त्वामसंशयम् ॥ २०
न च ते प्रसभं यस्मात्ते निगृह्य निवर्तिताः ।
तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१
त्वया हि शक्तेन सता मिथ्याचारेण माधव ।

उपचीर्णाः कुरुश्रेष्ठा यस्त्वेतान्समुपेक्षथाः ॥ २२
वासुदेव उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन ।
गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गव ॥ २३
श्रुत्वा त्वमेतदध्यात्मं मुञ्चेथाः शापमद्य वै ।
न च मां तपसाल्पेन शक्नोऽस्मिभवितुं पुमान् ॥ २४
न च ते तपसो नाशमिच्छामि जपतां वर ।
तपस्ते सुमहदीप्तिं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ २५

(sic) (for शिष्टा). — ^b) K₄ B₂, 2, 5 Dn₁ D₂-6
हतामित्राः; M₈ हतं मित्राः (sic) (for हतमित्रा). B₅
हतौजसः; T G₁ हतप्रजाः (for हतात्मजाः). — ^c) Ś₁
K₈ तु निहताः; D₁ च नियताः; S (except G₈) हताः
सर्वे (for च निहताः). — ^d) B₈ -राक्षसाः (for -बान्ध-
वाः). S (except G₈) सर्वैश्च सुत(T G₂ सह)बांधवैः.

19 ^a) Ś₁ K₁, 8 इत्युक्तवति कृष्णे तु; T₁ G₁ 'क्तवचनं
कृष्णं. — After 19^a, D₀₁ reads 20^b. — ^b) K₂ स
च (for भृशं). Ś₁ K₁ दुःखः; K₂, 8 शोकः; K₅ M₈
कोपः (for क्रोधः). — ^c) K₁ B₁, 2 उत्तंकः; K₂ उत्तकः;
T G₁, 2 M उदंकः. D₀₁ Dn₁ D₄-6 इत्युवाच (for
प्रत्यु); D₁ T G₁, 2 M₁, 2 [इ]दं (for [ए]नं). B₈-5
उतंक इत्युवाचैनं. — ^d) K₁ उत्पाल्य; T₁ उत्सुल्य; G₁, 2
उद्वल्य; M₂ उत्पाव्य (for उत्फाल्य). K₂, 4, 5 B D
रोषादुत्फाललोचनः (B₈ 'ने; D₈ 'नं); T₂ G₈ 'दुद्वल-
लोचनः.

20 Before 20, Ś₁ K B₂ D₀₁ Dn₁ D₅, 6 ins.
उत्तंकः; B₈-5 उत्तंकः; T G₁, 2 M उदंकः. D₀₁ reads
20^b after 19^a. — ^b) K₁ D₀₁ D₈ त्राता. B D₀₁ Dn₁
D₂-1 पुंगवाः (for -पाण्डवाः). — ^c) D₅, 6 सर्वे स्थिताः
(for संबन्धिनः). — ^d) K₁ D₀₁ D₈ शप्ये; K₃ शपे
(for शप्ये). K₂, 4, 5 D₁ G₈ शप्ये (K₂ 'स्ये)हं त्वां (K₂
त्वा) न संशयः; T G₁, 2 M शप्ये त्वां (M₂-4 त्वा)
नात्र संशयः.

21 ^a) G₁ स (for न). G₁ सर्वे; G₈ M₈ च वै
(for च ते). D₁ प्रशमं (for प्रसभं). K₄ B₁ D₁
तस्मात्. T₁ न सर्वत्र नवं यस्मात्. — ^b) M₁ निगृह्य न
(for ते निगृह्य). K₅ B D (except D₁) निवारिताः;
M₂ न वर्तिताः (for निव). K₁ तस्मिन्निगृह्य निवृत्तिः.
— ^c) M₂-4 त्वा (for त्वां).

22 ^a) D₂-4 यस्मात् (for त्वया). B₁, 2, 4, 5 D

(except D₁) transp. हि and शक्तेन. K₁ B₈ त्वया
शक्तेन सहता; G₈ त्वया शक्तेन न त्राता. — ^c) D₂-4
ते परीताः; T G₁ प्रमादेन; G₈ प्रमापिताः; M₁, 2, 4
प्रमादिना; M₈ प्रमाथिताः (for उपचीर्णाः). G₂ प्रमा-
थिनः कुरुश्रेष्ठो (sic). — ^d) K₂, 4 D₁ त्वं तान् (for
स्वेतान्). B₁, 2, 4, 5 D₀₁ Dn₁ D₂-8 नश्यंतः समु (Dn₁
समु); D₅, 6 स उ (वेक्षिताः; B₈ G₈ स्वायत्ताः (G₈ स
त्वया) समुपेक्षिताः; T G₁, 2 M यस्मात्सम्यगुपेक्षिताः.

23 K₂, 4 D₁ श्री (K₄ om. श्री) कृष्ण; G₈ श्रीभगवान्
(for वासुदेव). — ^b) Ś₁ K₁, 8 यद्वक्ष्ये द्विजसत्तम. — ^c)
D₈ corrupt. K₁, 8 [अ]नुशयं; D₆ 'नयै; M₁, 2 'दयं
(for 'नयं). G₈ [ए]व (for [अ]पि). — ^d) D₁
तपसि; G₁ तपन्वै (for तपस्वी).

24 ^a) B₄ D₈ च; D₀₁ om.; D₂-4 T G₁, 2 तु
(for त्वम्). B₁ D₀₁ D₂-5 T G₁, 2 मे तद् (for एतद्).
K₂, 4 D₁ श्रुत्वा मनेदमध्यात्मं; K₅ मनेदमध्यात्ममुचे (sic);
D₈ अश्रुत्वा च मे तदध्यात्म्यं (hypermetric). — ^b)
T मुञ्चेथाः. D₈ सायम् (sic) (for शापम्). Ś₁
K₁-3 B₈ मे (for वै). — ^c) B₁ G₈ M मा (for मां).
D₀₁ तपसो. G₈ तेन (for [अ]ल्पेन). — ^d) D₀₁ शक्यो
(for शक्नो). T G₁, 2 M शक्नोति शपितुं पुमान्; G₈
शक्नो हि भवितुं भवान्.

25 ^a) K₁ G₈ मे (for ते). — ^b) K₂, 4 B₁, 4, 5 D
(except D₈) T G₁ M₁ (inf. lin. as in text) तपतां;
B₂ G₂ तपसां (for जपतां). G₈ गच्छेयं तपसां वर.
— ^c) D₈ ते तु; D₅ तेपे (for ते सु). K₅ B₁, 2, 4, 5
D₂, 3 T₂ G₁, 8 तप्तं (for दीप्तं). K₂ तपस्त्वया महत्ततः;
D₁ तपस्ते तु समुदीप्तं. — ^d) Ś₁ K₁, 8 [ए]व; K₅
B₁, 2, 5 D₂-1 सु (for [अ]पि).

26 ^a) M₈ कौमारः. K₂ D₄ च (for ते). — ^c)
K₁, 2 तपसा.

कौमारं ब्रह्मचर्यं ते जानामि द्विजसत्तम ।

दुःखार्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

उत्तङ्क उवाच ।

ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।

श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन ॥ १

वासुदेव उवाच ।

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान् ।

तथा रुद्रान्वहंश्चापि विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ २

मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् ।

स्थित इत्यभिजानीहि मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ३

तथा दैत्यगणान्सर्वान्यक्षराक्षसपन्नगान् ।

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ ४

सदसचैव यत्प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च ।

अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ५

ये चाश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्षु विहिता मुने ।

दैवानि चैव कर्माणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥ ६

C. 14. 156
B. 14. 54.
K. 14. 54.

Colophon. — *Sub-parvan*: K₂, 4, 5 B D उत्तङ्को-
पाख्यानं. — *Adhy. name*: K₈ उत्तङ्कविश्वरूपदर्शनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 62;
B₁, 2, 5 G₈ 52 (as in text); D₁ M₁ (inf. lin.) 53;
T₁ 39; T₂ G₁, 2 M 38. — *Śloka no.*: D₁ 26.

53

1 B उत्तङ्क; S उदङ्क (for उत्तङ्क). — ^δ) G₂
मम (for त्वम्). Ś₁ K (except K₂) B₅ D₁-4
अनिन्दित (for त्वम्). G₈ तन्मेध्यात्ममनिन्दितम्. — ^ε) B₅
S (except T₂) वि. (for स्मिन्). — ^α) G₈ न शापं (for
शापं वा). K₂ चांते; D₁ वाय; D₅, 6 ते वा (by
transp.); T₁ G₁, 2 M चापि.

2 K₂, 4, 5 D₁ G₂ श्री (K₄ D₁ om. श्री) कृष्ण; G₈
श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^δ) K₂ तद्धि. (for विद्धि).
K₆ मदात्मकान् (for 'श्रयान्'). D₆ द्विभावादात्मदा-
श्रयान् (sio). — After 2^δ, T G M₈ ins.:

107* स्थितिः सृष्टिलयाद्यक्षो विष्णुब्रह्मेशसंज्ञितः ।
कदाचित्तमसा रुद्रो विष्णुः सत्त्वगुणे स्थितः ।
रजस्यपि तथा ब्रह्मा गुणादन्यगुणानुगौ ।
प्रणवात्मा च शब्दादीन्निगुणात्मा चराचरम् ।

[(L. 1) G₂ सृष्टिस्थितिः. G₈ ब्रह्मविष्णुब्रह्मेशसंज्ञितः (for
the post. half). — (L. 2) N₈ रुद्रा. T₂ G₈ कदा-

चित्तमसो रौद्रो (for the prior half). G₈ सर्व- (for
सत्त्व-). — (L. 3) G₈ M₈ [अ]न्यः स्याद् (for ब्रह्मा).
T₁ G₁ स्वानुगान (G₁ 'न्य' गुणानुगौ; G₂ स्याद्गुणादगुणानुगौ
(for the post. half). — (L. 4) G₈ शब्दात्मा (for
शब्दादीन्).]

— K₂ om. 2^α. — ^ε) B₁ D₁ D₅, 6 T₂ G₈ चापि;
B₁, 5 D₂, 4 काले (for चापि).

3 ^α) Ś₁ मत्तः; K₂ मया (for मयि). — ^α) D₆
G₈ तत्र (for अत्र).

4 D₁ om. 4^δ-5^δ. — ^ε) D₈ T₁ G₁ -गुणान् (for
-गं). — ^δ) K₁ -रक्षांसि (for -राक्षस-). — ^ε) S
विबुधाप्सरसश्चैव. — For 4^δ, B D (except D₁; D₄
om.) subst.:

108* यक्षगन्धर्वराक्षसान् ।

नागानप्सरसश्चैव.

— ^α) K₂ ये चान्ये द्विजसत्तम.

5 D₁ om. 5^α (of. v. 1. 4). — ^ε) K₁ चापरं;
K₂ विश्वरं; D₈ M₈ चाक्षरं (for च क्षरं). — ^α) T₁
सत्यम् (for सर्वम्). G₈ मदाश्रयं (for 'त्मकम्'). K₈
सर्वं मत्प्रभवं द्विज; K₄, 5 B₁, 2 D₁, 8 सर्वं स्थावरजंगमं.

6 K₂, 4 D₁ om. (hapl.) 6. — ^α) T₁ मया (for
ये च). B₈, 4 D₁ आश्रमेषु च ये धर्माश्च. — ^δ) D₁

च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसतः परम् ।
 : परं नास्ति चैव देवदेवात्सनातनात् ॥ ७
 कारप्रभवान्वेदान्विद्धि मां त्वं भृगुर्ब्रह्म ।
 सोमं तथैवेह त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ८
 तारमपि हव्यं च विद्धि मां भृगुनन्दन ।
 वर्युः कल्पकश्चापि हविः परमसंस्कृतम् ॥ ९
 ताता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्माहाध्वरे ।
 पृथित्तेषु मां ब्रह्मज्ञान्तिमङ्गलवाचकाः ।

स्तुवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तमाः ॥ १०
 विद्धि मह्यं सुतं धर्ममग्रजं द्विजसत्तम ।
 मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ११
 तत्राहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः ।
 ब्रह्मीः संसरमाणो वै योनीर्हि द्विजसत्तम ॥ १२
 धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
 तैस्तैर्वैषैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ॥ १३
 अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ।

सोः Dn1 Ds. 6 चतुर्धा; Gs त्रिषु वै (for चतुर्षु).
 D2-6 विदिता (for विहिता). — Ds om. 6^a-7^b.
 °) K1 सर्वाणि (for कर्माणि). B Dc1 Dn1 D2. 8.
 वैदिकानि च सर्वा (Ds धर्मा)णि; S (except Gs) दैव-
 नि च कर्माणि. — °) Ks सर्वं विद्धि (by transp.).
 : सदात्मकं; B1. 2 मदाश्रयं; Gs गुणात्मकं (for मदा).
 G1. 2 M विद्धि सर्वान्गुणान्मम.

7 Ds om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). — °) Ks om. असच्च.
 1. 4 D1 T G1. 2 M असच्च सच्चैव च (G1 हि) यद्; Gs
 सच्चैव तु सच्चैव. — °) Hypermetric. Ks B Dc1
 n1 D2. 3. 5. 8 T सदसत्; Gs सर्वतः (for सदसतः).
 2 परंतपः (sic) (for परम्). — °) Ks D1 मत्तः;
 : Ms अतः (for ततः). Ks. 5 B Dc1 Dn1 D2-6 ततः
 Ks B2 Dn1 D4-6 मत्तः) परतरं नास्ति. — °) D2-4
 : देवात्; T1 चैवं वेदात्; T2 G1. 3 वेदवेदात् (for
 वेदेवात्).

8 °) Ks B Dc1 Dn1 Ds. 6 T1 Gs प्रमुखान्; D2-4
 यमान् (for प्रभवान्). Ks G2 देवान् (for वेदान्).
 -°) S1 K1. 8 मे त्वं; K2 मत्तो; M2 मा त्वं (for मां
 त्वं). — °) Ks. 8 सूर्यः; Ds यूपः; M1. 2 यूपः (for
 यूपं). B1. 2 D2 होमं (for सोमं). K2 तथैवाज्ये;
 1. 2 Ds. 6 चरं सोमं; B3. 4 च होमं च; B6 Dc1 Dn1
 12-4 चरं होमं (for तथैवेह). — °) S1 K1 स वै;
 12 मुखे; Ks च वै (for मखे). Ks त्रिदशाश्चापि ते
 खे; M2 'शाप्ययनं मखे.

9 °) Ks चापि (for अपि). Ks. 5 D1 होतव्यं (for
 वयं च). — °) M मा (for मां). K4 D1 स्वं भृगु-
 र्ब्रह्म (for भृगुनन्दन). — °) K1. 3 Dn1 D6 अध्वर्युः. S1
 K1-4 D1 कल्पयामास; Ks 'तत्रं च; Ds 'कश्चैव; G1
 नाश्चापि (for 'कश्चापि). — °) Ds हव्यं.

10 °) Ks वा (for च). K1-8 M मा (for मां).

Ks D1 विद्धि (for स्तौति). — °) Ks महाध्वरः.
 — Ds om. 10^{def}. — °) S1 K1. 8 प्रायश्चित्तेति. Ks
 सा; M मा (for मां). Ks विद्धि; Ds ब्रह्म; Gs
 ब्रह्मा. — °) K2 तथा (for ज्ञान्ति-). K1-8 वाचकः.
 — °) K2 स्तवन्ति. — °) K1. 5 Dc1 Dn1 Ds. 8 T G1
 M1 द्विजसत्तम.

11 Ks om. (hapl.) 11^{ab}. — °) D1 विधिर् (for
 विद्धि). B1. 5 D2-4 मे स्वः; B2 Gs Ms मेघ (for
 मह्यं). T2 G1 तु तद् (for सुतं). B3. 4 Dc1 विद्धि
 धर्मं मम सुतम्; Dn1 Ds. 6 मम विद्धि सुतं धर्मम्; T1
 विद्धि हव्यं तु तद्धर्मम्. — °) Dc1 अग्रजं तपतां वर.
 — Ks D2-4 om. (hapl.) 11^a-12^d. — °) M2 दयितो.
 Ks विप्रं. — °) S1 K1. 3 भवात्मकं; K2 G M गुणा
 (for दया).

12 Ks D2-4 om. 12 (cf. v. 1. 11). — °) Gs
 अत्र (for तत्र). K1. 2 वर्तमानश्च. — Ks om. (hapl.)
 12^b-13^a. — °) D1 S [अ]पि (for [ए]व). Ks Bs
 मानसैः; B4 Dc1 विग्रहैः (for मानवैः). — D1 om.
 12^a-13^b. — °) S1 K1. 3 संसरमाणो; B1 संसारमाणो.
 T2 यो (for वै). Gs बहुधा प्रियमाणो वै. — °) Gs
 वर्तयं (for योनीर्हि). B Dc1 Dn1 Ds. 6 G2 M योनीर्व-
 (B3. 4 'निर्व-; Ds 'निर्वा; G2 'निं व-; Ms 'नी व-)
 तानि सत्तम; T G1 निवृत्तो मुनिसत्तम.

13 Ks om. 13^{ab}; D1 om. 13^{ab} (for both, cf.
 v. 1. 12). — °) T G1. 2 लोक- (for धर्म-). Ks. 5
 धर्मसंस्थापनार्थाय; Gs लोकसंरक्षणार्थं च; Ms धर्मस्या-
 वेश्णार्थाय. — °) Ks. 5 धर्मसंरक्षणाय च. — °) S1 Ks
 B1. 3. 4 Ds. 6 वेशैश्च (Bs 'स्तु); K1 वंशैश्च; B2 वैपैः
 स्वः; D2 वेशैः स्वः; Ds. 4 वंशैः स्वः; Gs विपय- (for
 वैपैश्च). Ks तैस्तै रूपैश्च वैपैश्च; Dn1 ततस्तैर्वैपैश्च.
 — °) S1 K1. 3-8 D1 संचरे (Ks 'रन्); K2 भारत (for
 भार्गव).

ग्रामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च ॥ १४
 त्रमे वर्तमानानां सर्वेषामहमप्युत ।
 रस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे ।
 स्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५
 दा त्वहं देवयोनौ वर्तामि भृगुनन्दन ।
 दाहं देववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६
 दा गन्धर्वयोनौ तु वर्तामि भृगुनन्दन ।
 दा गन्धर्वचेष्टाः सर्वाश्चेष्टामि भार्गव ॥ १७

नागयोनौ यदा चैव तदा वर्तामि नागवत् ।
 यक्षराक्षसयोनीश्च यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८
 मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया ।
 न च ते जातसंमोहा बचो गृह्णन्ति मे हितम् ॥ १९
 भयं च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया ।
 क्रुद्धेव भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २०
 तेऽधर्मणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ।
 धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१

C. 14, 1584
 B. 14, 54, 22
 K. 14, 54, 24

14 ^a) K₃ ब्रह्म. — ^b) T G_{1.2} M_{1.3.4} [s]हं (for य). K_{2.4} B_{3.4} D₀₁ D₀₁ D₁₋₂ प्रभवाभ्ययः (D_{2.3} द); G₁ M 'प्ययं; G₂ 'यहं. G₃ 'शर्वः शक्नो भवा-ययौ. — ^c) B₃ om. सर्वस्य. — ^d) K₄ स्रष्टा.

15 D₄ om. 15^{ab}. — ^a) K₁ D₃ अधर्मः; D₀₁ ब्रधर्मे. — ^b) Ś₁ K_{1.3-5} B_{3.5} D_{5.6} G₂ M_{1.3} अच्युतः K_{3.5} B₃ 'त (for अच्युत). K₂ सर्वेषां मदनच्युताः (sic). — ^c) B₃ बध्नाति. K_{2.4} D₁ धर्मसेतुं निव (K₂ व व)ध्नामि. — ^d) K₂ च युगे; D₁ (marg. sec. m.) चलितं (for the second चलिते). D₁ चलितं चलितं युगे; G₃ चरिते चरिते युगे. — ^e) Ś₁ तासु; B₃ तथा (for तास्ता). D₀₁ योनिं; D₁ योनिः. K_{2.4.5} D₁ G₃ तां तां योनिं प्रविश्या (K₁ D₁ 'वक्ष्या)हं; T₁ G₁ तस्माद्योनिं प्रविश्याहं. — ^f) M₃ प्राणिनां (for प्रजानां).

16 ^a) T G₁ पुनस् (for यदा). K₃ यदा त्वं वेद-योनौ वा; B_{1.2} (before corr.) D₂₋₄ यदाहं देवयोनी- (B₂ [before corr.] D₁ 'नि)पु. — ^b) D₃ वक्ष्यामि (for वर्तामि). G₃ वर्ते कुरुकुलोद्दह. — Ś₁ K_{1.3.5} om. (hapl.) 16^a-17^b. D₁ repeats 16^a after 17^b. — ^c) K₄ D₁ (both times) तदैव; B₃ तदा त्वं; T G₁ तदेहं (T 'हे); G₂ तदेव; M तदेह (for तदाहं). D₃ दैववत्; G₃ एव तत् (for दैववत्). — ^d) K₂ भासयामि (for आचरामि). K₄ (marg. sec. m.) D₁ (both times) भृगू K₄ [orig.] रघूद्दह (for न संशयः).

17 Ś₁ K_{1.3.5} om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). D₃ om. (1 hapl.) 17. — ^a) G₂ यया (for यदा). K₂ B₁₋₄ D₀₁ च; B₃ D₀₁ D_{5.6} वा (for तु). — ^b) G₃ वर्तेहं (for वर्तामि). — After 17^b, D₁ repeats 16^a and om. 17^a. — ^c) K₅ चेष्टां; B₃ D₀₁ D_{5.6} सर्वम् (for चेष्टाः). B₃ तदा गन्धर्वचेष्टायाः; G₃ यया गन्धर्व-

वद्धेयः. — ^a) K₁ चरामि भृगुनन्दन; K₅ सर्वा चेष्टामि सर्वदा; D₀₁ D_{5.6} आचरामि न संशयः.

18 ^a) G₁ यथा (for यदा). G₃ वर्ते (for चैव). — ^b) T₁ तथा; M₃ कदा (for तदा). D₃ चेत्तामि (sic); G₃ चेष्टा तु (for वर्तामि). — D₄ om. 18^{cd}. — ^c) K₂ -योनौ च; K₄ D₀₁ D₁ T G -योनौ तु; B_{1.2} -योनीपु; B_{3.4} -योन्यां तु; B₅ -योनीस्तु; D₀₁ D_{5.6} M -योन्योस्तु (for -योनीश्च). — ^d) K₁ यथाविद्; K₂ तदा तद्; D₃ तथा* (for यथावद्). K₄ तथावृद्धि चराम्यहं; G₃ तथावृत्तिश्चरा*.

19 K₂ om. (1 hapl.) 19^a-20^b. — ^a) Ś₁ मानुषे; G₃ मानुष्यं; M_{1.2} 'व्या. K_{1.3.5} D₀₁ D₂₋₄ वर्तमानेन; B D₀₁ M 'ता ते तु; G₁ विभ्रता ते तु. K₄ D₁ मन्थुना वर्तमानेपि. — ^b) K_{1.3} याचितं; K₂ D_{5.6} G₂ याचता; M₂ याचितो. B₂ कृपणं याति मायया. — K₃ om. (hapl.) 19^a-20^b. — ^c) G₃ वै (for ते). D₄ T₂ जातसंमोहा (T₂ 'हाद्); T₁ G_{1.2} जयसंमोहाद् (T₁ 'हा). — ^d) B_{1.3} D₀₁ D₁₋₃ [s]गृह्णन्त; B₅ गृह्णन्तु. K₅ यद्धितं; B₁ T G_{1.2} मोहिते (for मे हितम्). B₂ D₀₁ D₄₋₆ बचोगृह्णन्त मोहिताः (B₃ 'तं).

20 K_{2.4} om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) B₃ जयं (for भयं). T G_{1.2} तु (for च). — ^b) D₁ यथा (for मया). — ^c) G₃ M_{1.2} क्रुद्धे च (G₃ तु). B_{1.5} तु (for च). D_{5.6} क्रुद्धेन वपुषा भूत्वा. — ^d) T G_{1.2} M उप- (for अनु). Ś₁ K_{1.3.5} D₃ -दर्शितं (D₃ 'तः); K_{2.4} D₁ -पूर्वशः (for -दर्शिताः). G₃ यथावदपि नहिताः.

21 ^a) B₁₋₃ D₀₁ स्वन धर्मेण; D₀₁ ते स्वधर्मेण; D_{5.6} ते तु पापेन; T₂ G₁ M₂ ते धर्मेण ह (T₂ हि); G₃ तेनाधर्मेण (for तेऽधर्मेणेह). K₃ संयुक्तः. — ^b) T G₁ पतिताः (for परीताः). K₄ D₁ -कर्मणा; B₃ M_{2.3}

लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

उत्तङ्क उवाच ।

अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन ।
नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १
चित्तं च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमच्युत ।
विनिवृत्तश्च मे कोप इति विद्धि परंतप ॥ २
यदि त्वनुग्रहं कंचित्त्वत्तोऽहोऽहं जनार्दन ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं तन्निदर्शय ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददृशे यद्धनंजयः ॥ ४
स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ।
विस्मयं च ययौ विप्रस्तदृष्ट्वा रूपमैश्वरम् ॥ ५

धर्मिणा; D^s धर्मतः. D^s परीता धर्मकालतः. — °) D^s निहतो. — °) D^s स्वर्गे.

22 °) D^o सर्वे; G^s ख्यातिं (for चैव). — °) D^s गताः क्षाति (sic); G^s गमिष्यन्ति (for गताः ख्यातिं). K^{2,5} न संशयः (for द्विजोत्तम). D^{5,6} गताः ख्यातिं (D^s तं) द्विजोत्तमाः. — °) M²⁻⁴ मा (for मां).

Colophon. — Sub-parvan: K^{2,3,5} B D (except D¹) उत्तं (B^{1,2,4,5} °तं) कोपाख्यानं. — Adhy. name: T¹ भगवत्तत्त्वं; G^s श्रीकृष्णमाहात्म्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś¹ 63; B¹ 56; B^{2,5} 53 (as in text); Dⁿ¹ M⁴ (inf. lin.) 54; D¹ 50; T¹ 40; T² G^{1,2} M 39; G^s 52. — Śloka no.: Dⁿ¹ 23.

54

1 B उत्तंक; S उदंक (for उत्तङ्क). — °) Ś¹ K^s M²⁻⁴ स्वा. — K⁴ D¹ om. (hapl.) 1°-3°. — °) K^{2,5} तव (for भवत्). K² [s]द्य (for स्यम्). — °) K² मतिर् (for इति). K² B¹ S [अ]त्र (for [अ]स्ति). D^s संशयं.

2 K⁴ D¹ om. 2 (cf. v. l. 1). — °) K² चित्तं; G^s मनश् (for चित्तं). D^{2,3} संप्रसन्नं; D^s संप्रशान्तं. — °) M² तद् (for त्वद्). B² (marg. as in text) रतम् (for गतम्). — °) Ś¹ K^{1,5} B³ क्षाप (for कोप). B^{1,2,4,5} D (D¹ om.) विनिवृत्तं च मे (D^o om. मे) क्षापाद्. — °) G^s यदूत्तम (for परंतप).

3 K⁴ D¹ om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — °) T² G^s कश्चित्; M किंचित् (for कंचित्). — °) B D (D¹ om.) त्वत्तोर्हामि; T¹ त्वत्तो भोक्तुं; G¹ त्वद्भक्तोर्हं (for त्वत्तोर्होर्हं). K² ममोपरि रमाप्रिय. — 3^{ad} = (var.) 6. 33. 3^{ad}. — °) Ś¹ तद् (for ते). K² वासुदेव महा*. — °) K^{4,5} S वैष्णवं (for ऐश्वरं). K⁴ मे नि-; D⁴ तद्धि; D^s विद्धि; G^s मां नि- (for तस्मिन्). K² तद्रूपं दर्शयाद्य वै.

4 K² om. 4. — °) K^{4,5} D¹ तु (for स). — °) K⁴ D¹ वैष्णवं शाश्वतं धीमान्. — °) K^{4,5} D¹ G^s यददर्श; B² ददृशे तद्; M² शे यं (sic). G² ददृशे धर्मनंदनः.

5 After 5°, K⁴ D¹ ins.:

109* वैष्णवं रूपमुत्तमम् ।

सुमहत्तेजसा युक्तं.

— °) Ś¹ K^{1,5} महा (K² ह) द्रुतं; D^o महाभूतं; T¹ G¹ भुज. — After 5°, K^{4,5} B D T² ins.:

110* सहस्रसूर्यप्रतिमं दीप्तिमत्पावकोपमम् ।

सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं विश्वतोमुखम् ।

तदृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ।

[(L. 1) D¹ दीप्तिमा यत् (for दीप्तिमत्). — (L. 2) D¹ T² सर्वमावृत्य तिष्ठन्तं (for the prior half). D¹ आकाशं; T² विश्वेशं (for तिष्ठन्तं). B² Dⁿ¹ D²⁻⁵ सर्वतोमुखं (for विश्व). — (L. 3) D^{1,5} T² तं (for तद्). B^{1,2} (marg.

उत्तङ्क उवाच ।

विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु यस्य ते रूपमीदृशम् ।
पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः ॥ ६
द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तदावृतम् ।
भुजाभ्यामावृताश्चाशस्त्वमिदं सर्वमच्युत ॥ ७
संहरस्व पुनर्देवं रूपमक्षय्यमुत्तमम् ।
पुनस्त्वां स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमेजय ।
वरं वृणीष्वेति तदा तमुत्तङ्कोऽब्रवीदिदम् ॥ ९
पर्याप्त एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते ।
यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि प्रभवाप्ययम् ॥ १०
तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय ।
अवश्यमेतत्कर्तव्यममोघं दर्शनं मम ॥ ११

C. 14.
B. 14.
K. 14.

as above). ३ अच्युतं; Ds. ६ उत्तमं (for अच्युतम्).]

— °) Gs ततो (for ययौ). — °) B D (except D1) तं दृष्ट्वा परमेश्वरं.

6 B उत्तङ्क; S उदङ्क (for उत्तङ्क). — After the ref., T G Ms. 4 ins.:

111* नमो नमस्ते सर्वात्मनारायण परात्पर ।
परमात्मन्पञ्चनाभ पुण्डरीकाक्ष माधव ।
हिरण्यगर्भरूपाय संसारोत्तारणाय च ।
पुरुषाय पुराणाय चान्तर्धामाय ते नमः ।
अविद्यातिमिरादित्यं भवव्याधिमहौषधम् । [5]
संसारार्णवपारं त्वां प्रणमामि गतिर्भव ।
सर्ववेदैक्येद्याय सर्वदेवमयाय च ।
वासुदेवाय नित्याय नमो भक्तप्रियाय ते ।
दयया दुःखमोहान्मां समुद्धर्तुमिहाहंसि ।
कर्मभिर्बहुभिः पापैर्बद्धं पाहि जनार्दन । [10]

[(L. 1) T G1 परात्मक (for परात्पर). — (L. 3) T1 G1.२ संसारोत्तारणाय च (for the post. half). — (L. 4) T2 G1 शान्तशामाय; Gs. भूतार्थमाय (for चान्तर्धामाय). — (L. 5) Gs तव (for भव-). T2 G1-महौषधि. — (L. 6) T1 G1-सारं (for -पारं). M4 त्वा (for त्वां). — (L. 7) T2 G1 सर्ववेदैर्येदाय (for the prior half). G1.२ सर्ववेद- (for 'देव-). — (L. 9) M4 मा (for मां). Gs यदा हि दुःखमापन्नं (for the prior half). Gs त्वम् (for इह).]

— °) S1 K1-3 Ds -कर्म; Gs -रूप (for -कर्मन्). — °) T2 Gs देश्वरं (for ईदृशम्). B D (except D1) विश्वात्मन्वि (Dc1 'स्मा वि) श्वसंभव. — Ds om. 6°-7°. — °) K2 च (for ते). S1 K1 देवी; Ks देव (for व्याप्ता). — °) S1 B2 संवृतं; K4 Dc1 D1 च वृतं (for चावृतं).

7 Ds om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — °) Ks तन् (for यन्). Gs मध्ये. — °) B3 जठरे (submetric) (for 'रेण). K4 Dn1 D1. 2. 4-6 तदावृतं; B3 वृतं तदा; B5 G2 तथावृतं; Gs M3 समा (for तदा). — °) Some MSS. आवृत्ताश्. Ks स्वाशास्; Gs शाखास् (for चाशास्). — °) K4 M2 अच्युतं.

8 °) Ks-5 D1 अक्षय्यम्. — °) S1 K1.३ त्वा. — °) S1 K1.३ केशव (for शाश्वतम्).

9 After the ref., K4 D1 ins.:

112* मुनिं विप्रस्तमनसं दृष्ट्वा कृष्णो महामनाः ।
मनसा सुप्रसन्नेन प्रीयमाणो जनार्दनः ।

— °) B Dc1 उत्तङ्को; S उदङ्को.

10 °) K4 D1 कृष्ण (for एष). K2.4.5 D1 मे स्वद्य; Ds. 6 एवायं (for एवाद्य). Gs पर्याप्त एवाद्य वर. — °) Gs एष; Bom. ed. परस् (for वरस्). Ks तु त्वो (for त्वत्तो). Ds महाद्युतिः. — °) D2 तत्; Ds ये (for यत्). M1.२ lacuna for कृष्ण. — °) K2 T M1-8 प्रभवाप्ययं; K4 D1 प्रलयाध्ययं; B1-3 Dn1 D2-8 पुरुषोत्तम; B4.5 Dc1 पुरुषाध्ययं (for प्रभव-प्ययम्).

11 °) S1 K1.३ पुनस्तमब्रवीत्कृष्णो. — °) G3 मां त्वमत्र विचारय (sic). — °) K2 एव (for एतत्). — °) K2 Dc1 मया; T2 G M1. 2. 4 तव (for मम). B1. 2 अमोघं मम दर्शनं.

12 B उत्तङ्क; S उदङ्क. — °) K1 B1 Dn1 D1. 5 अवश्यं. S1 K1.३ मे; K2.4.5 B1. 3-5 Dc1 D1 Gs वेद्; B2 Dn1 D2-6 च (for वै). G2 अवश्यः करणीयो वै. — °) S1 K1-3 B1 यदेतन्; G3 यद्येव (for यद्ये-तन्). K1 D1.६ यथैतन्म (Ds पतन्मे म) न्यते भवान्.

उत्तङ्ग उवाच ।

अवश्यकरणीयं वै यद्येतन्मन्यसे त्रिभो ।

तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्वि दुर्लभम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तङ्गमीश्वरः ।

एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ॥ १३

ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्गस्तोयकाङ्क्षया ।

तृपितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ॥ १४

ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्क्तिनम् ।

अपश्यत् मरौ तस्मिञ्श्वयूथपरिवारितम् ॥ १५

भीषणं वद्वनिस्त्रिंशं वाणकार्मुकधारिणम् ।

तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ १६

स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव ।

एष्टुत्तङ्गं प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूदह ।

कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृप्समाहृतम् ॥ १७

इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत् ।

चिक्षेप च स तं धीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् ॥ १८

पुनः पुनश्च मातङ्गः पितृस्वेति तमब्रवीत् ।

न चापिवत्स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना ॥ १९

स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ।

श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत् ॥ २०

उत्तङ्गस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः ।

—^०) Ks यत्रेष्टो; Ds. 6 य (Ds त) त्वेन; Gs यच्छेन (for यत्रेष्टं). —^a) Ks मेरुपु; Ds मरुथ (for मरुपु).

13 N om. the ref. —^a) Dc1 संहृत्य. Ds. 6 तेजः स्वं (for तत्तेजः). —^b) B Dc1 [उ]नंक्रम; S [उ]नंक्रम. —^०) Ks Ds. 4 यष्टव्ये; Ds. 6 प्रष्टव्ये. Gs स तु (for सति). —^a) Śi द्वारिकां. Gs गतः (for ययौ). — After 13, Śi K1.3 ins. an addl. colophon [Adhy. no.: Śi 64].

14 Before 14, Śi K1.3 ins वैशंपायन उवाच. —^b) K1 अतंकस्; B Dc1 उतंकस्; S उदंकस्. B1.2 M1 -काम्यया (for -काङ्क्षया). —^a) Ds चास्मार (for स°).

15 ^b) D2 G1 corrupt. Ks मतंगं. Śi (before corr. as in text) B1.2 Ds -पंकिलं; K2 -पंकितं; Ks -ल्लिपितं; Dc1 -पंकिलं; T -वर्तिनं. Ks मातंगं वल-कंपिनं. — Gs om. 15°-17°. —^०) T2 G1 अपश्यत्. Ks मलौ (for मरौ). —^a) Śi K1.3 य (K1 क) जूट-; K2 4 स्वयूथ- (for श्वयूथ-). B1 -विराजितं (sub-metric) (for -परिवारितम्).

16 Gs om. 16 (cf. v. l. 15). —^a) K1 corrupt; G2 भूषणं (for भी°). T2 भद्र- (for बद्ध-). Ds. 6 -निस्त्रिंश. —^b) Ks -धारिणं (for -धा°). —^०) Dc1 corrupt. T1 G1.2 Cv [अ]थ (for [अ]धः). K2.4 B2.8 Dc1 D1.8 श्रोतसो; D4 M4 स्रोतसा. —^a) Ks स्रजोत्तमः (sic); Ks Dc1 Ds M2 द्विजोत्तम

(K1 'मं).

17 Gs om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) Śi K1.3 स्रजद्वै स; Ks D1 स्रजजलं; Ks अवंतं स; B1.2 स्म-यत्तेव; Ds स्मरन्नेव; S (Gs om.; T2 before corr.) अवंतं स (for स्मरन्नेव). M1.2 तत् (for तं). —^b) Ks मतंगः. —^०) B1-3 [उ]नंक्रम; B5 [उ]नंक्रम. K4.5 D1 T G1.2 प्रतीच्छस्वं; D2 'क्षस्व; Ds 'हस्व; Ds 'यस्व (for 'च्छस्व). —^a) K2 वारि मत्तो (by transp.); B1.2 वारि भूरि (B1 'वि); B5 मत्तो भूरि. —^०) Ds स्वा. B1 क्षुत्- (for तृट-). K1.2.4 D1 -समाहितं; Ks -विपासितं; Dc1 S -समन्वितं; Dn1 Ds-8 -समाश्रितं (for 'हतम्). K6 स्वां दृष्ट्वा वधितं हि वै.

18 ^b) Gs तं क्रोधान् (for तत्तोयं). Ks Ds [अ]भि-नन्दत्; T G [अ]भ्यमन्यत् (for 'नन्दत्). —^०) Gs लुकोप (for चिक्षेप). —^a) T2 अड्याभिर (for उग्रा°). Śi K1-3 अच्युतः (K2 'त).

19 T1 om. 19°-21°. —^a) T2 G1.2 तु (for च); B4 मतंगश्च (for च मातङ्गः). — K4 D1 M1.2 om. (hapl.) 19°-22°. —^०) B4 Dc1 चापिवत् (for न चापि-वत्). K2 सुसंक्रुद्धः; T2 G1.3 च सक्रोधः (G3 'धात्). —^a) G1.3 M3 क्षुधितेन (for क्षुभि°).

20 Ks D1 T1 M1.2 om. 20 (cf. v. l. 19). Ds om. (hapl.) 20^{ab}; Śi reads it on marg. —^a) Śi तथापि; K1.3 तथा हि; B4 Dc1 तथा तु (for स तथा). K5 स निश्चयात्तया तेन. —^b) Gs महामनाः.

21 Ks D1 M1.3 om. 21; T1 om. 21^{ab} (for all,

मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनाभिघ्रातिना ॥ २१

अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ।

आजगाम महाबाहुस्तङ्कश्रैर्नमब्रवीत् ॥ २२

न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ।

सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो ॥ २३

इत्युक्तवचनं धीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ।

उत्तङ्कं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २४

यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं वृतेन वै ।

तादृशं खलु मे दत्तं त्वं तु तन्नावबुध्यसे ॥ २५

मया त्वदर्थमुक्तो हि वज्रपाणिः पुरंदरः ।

उत्तङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः ॥ २६

स मामुवाच देवेन्द्रो न मत्पुत्रोऽमर्त्यतां व्रजेत् ।

अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन ॥ २७

अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः ।

स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २८

यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महाद्युते ।

भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने ॥ २९

यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ।

प्रदातुमेव गच्छामि भार्गवायामृतं प्रभो ।

प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन न दद्यामिति भार्गव ॥ ३०

स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः ।

उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ।

of. v. l. 19). —^a) B D₀₁ उतंकश्; T₂ G M₂, 4 उतंकश्. K₂ D₂ ततो; T₂ तदा (for तथा). —^b) K₂ तथा; D₂ ततो (sic); G₂ तत्र (for ततो). T₂ G₁ शक्ति-; G₂ बुद्धि-; M₂, 4 व्रीळित- (for व्रीडित-). —^c) K₂ *लब्धम्; D₂ प्रालब्धम्; G₁ प्रलु^०; G₂ प्रलोभ्यम्. —^d) G₂ कृष्णेनामितेजसा.

22 K₄ D₁ M₁, 2 om. 22 (of. v. l. 19). —^e) B D (D₁ om.) बुद्धिर (for बाहुर). —^f) K₁ B उतंकश्; K₂, 8 D₀₁ उतं (K₂ *तं) कं; S (M₁, 2 om.) उतंकश्. Ś₁ K₁, 8 [ह]दम्; K₂ तम्; D₂ G₁ [ए]वम् (for [ए]नम्).

23 Before 23, K₄ D₁ ins. उत्तङ्क उवाच. —^a) M₂ युक्तम्. K₂ स्वीदृशं (for ता^०). —^b) Ś₁ K₁, 8 रवा तु पुरुषोत्तम. —^c) K₂ मुखेभ्यो. —^d) K₂, 4 B₂ D₁ श्रोतसा; D₂ श्रोतसां.

24 ^a) Ś₁ K₁, 8, 6 [उ]क्तो (for [उ]क्त^०). B D (except D₁) तं तु; T G₁ धीरं (for धीमान्). —^b) K₁, 8 महाबुद्धि-; —^c) K₁ B D₀₁ उतंकं; B उतंकं.

25 ^a) Ś₁ K D₁ G₂ [ए]व (for [ह]ह). —^b) D₂ दातुं योग्यं (by transp.). Ś₁ K₁, 8 वृतेन; K₂, 5 D₁-6 T₂ G₁ वृतेन; B₂ G₂ वृतेन; G₂ अनेन (for वृतेन). B₁-3, 4 (marg.) वृ (for वै). B₁ D₀₁ योग्यं दातुं वृतेनय. —^c) Ś₁ T G₂, 8 तं (for तन्). B₂, 4 D₀₁ बुध्यथा: (for *से). B₂, 5 D₀₁ D₂-6 Bom. ed. तच्च (D₂-6 लब्धं; Bom. ed. यच्च) त्वं नावबुध्यथा:.

26 ^a) B₂ D₀₁ D₂-6 वै; M₁, 2 [स]सि (for हि). —^b) B₂ पुनः पुनः (for पुरंदरः). —^c) B D₀₁ उतंकाय; S उदं. —^d) K₂ हृदं (for इति). Ś₁ K₁, 8 प्रभो.

27 K₂ D₀₁ om. 27^a-28^d. —^e) G₁ M. अन्यद् (for अन्यम्). —^f) K₂ असकृद्; T₂ तेन त्वं (for [ह]त्सकृद्). K₄ D₁ ह्यसकृज्जगदीश्वरः.

28 K₂ D₀₁ om. 28 (of. v. l. 27). —^a) K₂, 4, 5 B₁, 8 D₁ इत्येवं. —^b) B₁ इति (for मया). K₄ उक्तं. D₀₁ च (for स). —^c) G₁ om. 28^a-29^d. —^d) K₁ corrupt. D₁ G₂ M मा (for मां).

29 G₁ om. 29 (of. v. l. 28). —^a) Ś₁ D₂ देवम् (sic); K₁ चैयम् (for देयम्). K₂ हि; D₂, 6 ते; G₂ चैन् (for वै). —^b) M₁, 2 [स]यं (for संहं). B₁, 2 D₀₁ D₂-6 T G₂ महामते (for घृते). —^c) K₂ D₂ भूत्वामृतं. —^d) K₂ महामते; D₂ *मनि.

30 ^a) G₂ [ए]तत् (for [ए]वं). K₂ गृह्णामि; K₄ D₂ गृह्णाति; D₁ (also as in text) गृह्णाति. —^b) K₂, 4, 5 D₁ उत्तमं (for अद्य वै). B₂ भार्गवोऽप्यमृतं विभो. —^c) K₂ एव (for एष). —^d) K₂ B₂ D₀₁ D₁, 6, 6 T G₂, 8 विभो (for प्रभो). B₁, 2 D₀₁ D₂-4 भार्गवस्यामृतं विभो; B₂ वचनात्तव केशिहन्. —^e) K₂ om. न. T G₁, 2 M दास्यामि (for दद्याम्). K₂, 4, 5 D₁ माधव (for भार्गव). B D₀₁ D₀₁ D₂-6 G₂ दास्यामि न (B₂-6 D₀₁ D₂, 6 G₂ न दास्यामि) कथंचन.

उत्तङ्क उवाच ।

अवश्यकरणीयं वै यद्येतन्मन्यसे विभो ।

तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्वि दुर्लभम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तङ्कमीश्वरः ।

एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ॥ १३

ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्कस्तोयकाङ्क्षया ।

तृपितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ॥ १४

ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्क्तिनम् ।

अपश्यत मरौ तस्मिन्श्वयूथपरिवारितम् ॥ १५

भीषणं वद्वनिर्लिशं वाणकार्मुकधारिणम् ।

तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ १६

स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः ग्रहसन्निव ।

एष्टुत्तङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूद्वह ।

कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृदसमाहृतम् ॥ १७

इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत ।

चिक्षेप च स तं धीमान्वागभिरुग्राभिरच्युतम् ॥ १८

पुनः पुनश्च मातङ्गः पितृस्वेति तमब्रवीत् ।

न चापित्रत्स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना ॥ १९

स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ।

श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरवीयत ॥ २०

उत्तङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः ।

—^a) Ks यत्रेष्टो; Ds. 6 य (D₆ त)त्वेन; Gs यच्छेन (for यत्रेष्टं). —^d) Ks मेरुपु; Ds मरुश्च (for मरुपु).

13 N om. the ref. —^a) D₆₁ संहत्य. Ds. 6 तेजः स्वं (for तत्तेजः). —^b) B D₆₁ [उ]र्तकम्; S [उ]र्तकम्. —^c) Ks Ds. 4 यष्टव्ये; Ds. 6 प्रष्टव्ये. Gs स तु (for सति). —^d) S₁ द्वारिकां. Gs गतः (for ययौ). — After 13, S₁ K_{1,2} ins. an addl. colophon [Adhy. no.: S₁ 64].

14 Before 14, S₁ K_{1,2} ins वैशंपायन उवाच. —^b) K₁ अर्तकस्; B D₆₁ उर्तकस्; S उर्दकस्. B_{1,2} M₁ कान्यया (for काङ्क्षया). —^d) Ds चास्मार (for स^०).

15 ^b) D₂ G₁ corrupt. Ks सतंगं. S₁ (before corr. as in text) B_{1,2} D₆ -पंकिलं; K₂ -पंकितं; K₃ -लिपितं; D₆₁ -पंकिणं; T -वर्तिनं. K₄ मातंगं वल-कपिनं. — Gs om. 15^a-17^b. —^c) T₂ G₁ अपश्यतु. K₃ मलौ (for मरौ). —^d) S₁ K_{1,2} श्व (K₁ क)जूट; K₂ 4 स्वयूथ- (for श्वयूथ-). B₁ -विराजितं (sub-
metric) (for -परिवारितम्).

16 Gs om. 16 (cf. v. l. 15). —^a) K₁ corrupt; G₂ मूर्ण (for भी^०). T₂ भद्र- (for वद-). Ds. 6 -निर्लिश. —^b) Ks -वारिणं (for -धा^०). —^c) D₆₁ corrupt. T₁ G_{1,2} C_v [अ]य (for [अ]यः). K_{2,4} B_{1,2} D₆₁ D_{1,2} श्रोतसो; D₄ M₄ स्रोतसा. —^d) K₂ स्रजोत्तमः (sic); K₄ D₆₁ D₆ M₂ द्विजोत्तम

(K₁ 'मं).

17 Gs om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) S₁ K_{1,2} स्रवद्वै स; K₄ D₁ स्रवजलं; K₃ अर्बतं स; B_{1,2} स-यत्रेव; D₆ स्मरन्नेव; S (Gs om.; T₂ before corr.) स्रवतं स (for स्मरन्नेव). M_{1,2} तत् (for तं). —^b) K₃ मतेगः. —^c) B₁₋₄ [उ]र्तक; B₅ [उ]र्दक. K_{1,2} D₁ T G_{1,2} प्रतीच्छ स्वं; D₂ 'क्षस्व; D₃ 'हस्व; D₆ 'यस्व (for 'च्छस्व). —^d) K₂ वारि मत्तो (by transp.); B_{1,2} वारि भूरि (B₁ 'वि); B₅ मत्तो भूरि. —^e) D₆ त्वा. B₁ क्षुत्- (for तृद-). K_{1,2,4} D₁ -समाहितं; K₃ -पिपासितं; D₆₁ S -समान्वितं; D₆₁ D₁₋₆ -समाश्रितं (for 'हतम्). K₅ त्वां दृष्ट्वा वर्धितं हि वै.

18 ^b) Gs तं क्रोधान् (for तत्तोयं). Ks D₆ [अ]भि-नन्दत; T G [अ]भ्यमन्यत (for 'नन्दत). —^c) Gs सुकोप (for चिक्षेप). —^d) T₂ अश्याभिर (for उग्रं). S₁ K₁₋₃ अच्युतः (K₂ 'त).

19 T₁ om. 19^a-21^b. —^a) T₂ G_{1,2} तु (for च); B₄ सतंगश्च (for च मातङ्गः). — K₄ D₁ M_{1,2} om. (hapl.) 19^a-22^d. —^c) B₄ D₆₁ चापित्रत (for न चापि-वत्). K₂ सुसंकुदः; T₂ G_{1,2} च सक्रोधः (Gs 'धात्). —^d) G_{1,2} M₃ क्षुधितेव (for क्षुभिं).

20 K₄ D₁ T₁ M_{1,2} om. 20 (cf. v. l. 19). Ds om. (hapl.) 20^{ab}; S₁ reads it on marg. —^a) S₁ तथापि; K_{1,2} तथा हि; B₄ D₆₁ तथा तु (for स तथा). K₅ स निश्चयात्तया तेन. —^b) Gs महात्मनाः.

21 K₄ D₁ M_{1,2} om. 21; T₁ om. 21^{ab} (for all;

मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनाभिघ्रातिना ॥ २१
 अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आजगाम महाबाहुस्तङ्कश्रैर्नमब्रवीत् ॥ २२
 न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ।
 सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो ॥ २३
 इत्युक्तवचनं धीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
 उत्तङ्कं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २४
 यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं वृतेन वै ।
 तादृशं खलु मे दत्तं त्वं तु तन्नावबुध्यसे ॥ २५
 मया त्वदर्थमुक्तो हि वज्रपाणिः पुरंदरः ।
 उत्तङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः ॥ २६

स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत् ।
 अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन ॥ २७
 अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः ।
 स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २८
 यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महाद्युते ।
 भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने ॥ २९
 यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ।
 प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवायामृतं प्रभो ।
 प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन न दद्यामिति भार्गव ॥ ३०
 स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः ।
 उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ।

C. 14.
B. 14
K. 14.

of. v. l. 19). —^a) B Dc1 उत्तंकस्; T2 G Ms. 4
 उदंकस्. Ks Ds ततो; T2 तदा (for तथा). —^b)
 Ks तथा; Ds ततो (sic); Gs तत्र (for ततो). T2
 G1 संकितं; G2 बुद्धित; Ms. 4 व्रीक्षित- (for व्रीक्षित-).
 —^c) Ks *लब्धम्; Ds प्रलब्धम्; G1 प्रलु; Gs
 प्रलोभ्यम्. —^d) G2 कृष्णेनामितेजसा.

22 K4 D1 M1.2 om. 22 (of. v. l. 19). —^a)
 B D (D1 om.) बुद्धिर् (for -बाहुर). —^b) K1 B
 उत्तंकस्; K2.3 Dc1 उत्तं (K2 'त्तं'कं; S (M1.2 om.)
 उदंकस्. Ś1 K1.3 [इ]दम्; Ks तम्; Ds G1 [ए]वम्
 (for [ए]नम्).

23 Before 23, K4 D1 ins. उत्तङ्क उवाच. —^a)
 Ms युक्तस्. Ks त्वीदृशं (for तां). —^b) Ś1 K1.3
 स्वया तु पुनरोत्तम. —^c) Ks मुखेभ्यो. —^d) K2.4
 B2 D1 -श्रोतसा; Ds -श्रोतसां.

24 ^a) Ś1 K1.3.5 [उ]क्तो (for [उ]क्). B D
 (except D1) तं तु; T G1 चीरं (for धीमान्).
 —^b) K1.3 महाबुद्धिः. —^c) K1 B Dc1 उत्तंकं; S
 उदंकं.

25 ^a) Ś1 K D1 Gs [ए]व (for [इ]ह). —^b) Ds
 दातुं योग्यं (by transp.). Ś1 K1.3 वृत्तेन; K4.5 D1-3
 T2 G1 वृतेन; B2 G2 व्रतेन; Gs अनेन (for वृतेन).
 B1-3.4 (marg.) ह (for वै). B1 Dc1 योग्यं दातुं वृते-
 नघ. —^a) Ś1 T G2.3 तं (for तन्). B2.4 Dc1
 बुध्यथा; (for 'क्षे'). B2.5 Dn1 D2-3 Bom. ed. तद्य
 (D2.5 लब्धे; Bom. ed. यद्य) त्वं नावबुध्यथाः.

26 ^a) B2 Dn1 D2-3 वै; M1.2 [स]ति (for हि).
 —^b) B2 पुनः पुनः (for पुरंदरः). —^c) B Dc1 उत्तंकाय;
 S उदं. —^d) K2 इदं (for इति). Ś1 K1.3
 प्रभो.

27 Ks Dc1 om. 27^a-28^d. —^a) G1 M. अन्यद्
 (for अन्यम्). —^b) K2 असकृद्; T2 तेन त्वं (for
 [इ]त्यसकृद्). K4 D1 ह्यसकृजगदीश्वरः.

28 Ks Dc1 om. 28 (of. v. l. 27). —^a) K2.4.5
 B1.3 D1 इत्येवं. —^b) B1 इति (for मया). K4 उक्तं.
 Dn1 च (for स). —^c) G1 om. 28^a-29^d. —^c) K1
 corrupt. D1 G2 M मा (for मां).

29 G1 om. 29 (of. v. l. 28). —^a) Ś1 Ds देवम्
 (sic); K1 चैयम् (for देयम्). K2 हि; Ds.5 ते;
 Gs चेन् (for वै). —^b) M1.2 [स]यं (for संहं).
 B1.2 Dn1 D2-3 T Gs महामते (for 'द्युते'). —^c) K2
 D2 भूत्वाभूर्त्. —^d) K2 महामते; Ds 'रमनि.

30 ^a) Gs [ए]त्तव (for [ए]वं). K2 -गृह्णामि; K4
 Ds -गृह्णाति; D1 (also as in text) -गृह्णाति. —^b)
 K2.4.5 D1 उत्तमं (for अद्य वै). B2 भार्गवोऽयमृतं
 विभो. —^c) Ks एव (for एष). —^d) K1 B5
 Dc1 D1.5.6 T G2.3 विभो (for प्रभो). B1.2 Dn1
 D2-4 भार्गवस्यामृतं विभो; B2 वचनात्तव केशिहन्. —^e)
 K2 om. न. T G1.2 M दास्यामि (for दद्याम्). K2.
 4.5 D1 माधव (for भार्गव). B Dc1 Dn1 D2-3
 Gs दास्यामि न (B2-5 Dc1 D2.5 Gs न दास्यामि)
 कथंचन.

चण्डालरूपी भगवान्सुमहांस्ते व्यतिक्रमः ॥ ३१
 यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेप्सितम् ।
 तोयेप्सां तव दुर्धर्ष करिष्ये सफलामहम् ॥ ३२
 येष्वाहःसु तव ब्रह्मन्सलिलेच्छा भविष्यति ।
 तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः ॥ ३३

रसवच्च प्रदास्यन्ति ते तोयं भृगुनन्दन ।
 उत्तङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३४
 इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः कृष्णेन स बभूव ह ।
 अद्याप्युत्तङ्कमेघाश्च मरौ वर्षन्ति भारत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

31 ^a) T G₁ तदा (for तथा). — For 31^{ab}, G₈ subst.:

113* स तथा तेन रूपेण वासवस्त्वामुपागतः ।

—^o) D₄ [आ]दि- (for [अ]पि). —^d) K_{4,5} D₁ T₁ M₁ ददन्; G₂ दधत् (for ददत्). —^e) K₅ B₁₋₄ Dn₁ D₂₋₈ G₈ चांडाल- (D₄ 'ळ-). D₈ -रूपो; T₁ -रूप- (for -रूपी). K₈ D₅ मघवा (for भगवान्). —^f) K₂ स (for सु). D₈ तद् (for ते).

32 ^a) K₂ यत्र; M₁ यस्तु (for यत्तु). D_{5,6} [अ]शक्यं (for शक्यं). G₈ यत्तु कर्तुं मया शक्यं. —^b) M₁ एष (for एव). —^c) B₂ G₂ तोयेच्छां (for तोयेप्सां). Ś₁ K_{2,4,5} B₁ Dn₁ D₂₋₈ दुर्धर्षा; K₁ 'र्ष; B₂ 'र्षः. Dc₁ तोयेच्छां यदि दुर्धर्ष. —^d) Dc₁ सफलम्; D₈ स सताम् (for सफलाम्).

33 ^a) B D (except D₁) च ते (for तव). K₁ T G₁ M₁ ब्रह्म. —^b) K_{1,2,4} B₁ Dc₁ Dn₁ D₁₋₄ G₈ सलिलेप्सा; D_{5,6} तोयेप्सा च; T G₁ सुजलेप्सा (G₁ 'च्छा) (for सलिलेच्छा). —^c) K_{4,5} D_{5,6} मेरौ; D₄

पूर्णौ (sic) (for मरौ). —^d) K₈ जलपूर्णः पयोधरः.

34 ^a) G₈ प्रसवाच् (for रसवच्). —^b) K_{2,5} ततोयं; Dc₁ D_{5,6} S तोयं ते (G₈ वै) (by transp.). K₄ भृगुनन्दनं. —^c) K₁ B Dc₁ उत्तङ्कमेघा; S उदङ्कमेघा. —^d) K₈ corrupt. Ś₁ K₁ चैव ते; K_{2,4} D₁ 5,6 चापरे; M₄ वा भुवि (for चापि ते).

35 ^a) K₁ इत्युक्ता. K₁ Dn₁ विप्रः; K_{2,4,5} D₁ क्षिप्रं; K₈ विप्राः. —^b) K₂ T₁ G₁ च (for स). —^c) K₁ B Dc₁ [उ]तङ्क-; S (except G₈) [उ]दङ्क- K_{2,5} तु; K₄ D₁ S ते (for च). —^d) D₅₋₆ मेरौ (for मरौ). K₂ वर्षत; T G_{1,2} M वर्तति (for वर्षन्ति). K₄ D₁ चापरे (for भारत).

Colophon. — Sub-parvan: K_{2,4,5} B D T₁ उत्तं (B_{1,5} Dc₁ 'तं; T₁ 'दं) कोपाख्याने. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 65; B₁ 48; B₂ 51 (as in text); Dn₁ M₁ (inf. lin.) 55; D₄ 51; T₁ 41; T₂ G_{1,2} M 40; G₈ 53. — Śloka no.: Dn₁ 38.

५५

जनमेजय उवाच ।

उत्तङ्कः केन तपसा संयुक्तः सुमहातपाः ।

ः शपं दातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

उत्तङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ।

गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यं कंचिदपूजयत् ॥ २

सर्वेषामृषिपुत्राणामेष चासीन्मनोरथः ।

औत्तङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामिति भारत ॥ ३

गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।

उत्तङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ ४

स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा ।

सम्यक्चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञाय गौतमः ।

उत्तङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत् ॥ ६

तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महाशुनिम् ।

न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुव्रत्सलः ॥ ७

ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ ।

उत्तङ्कः काष्ठभारं च महान्तं समुपानयत् ॥ ८

स तु भारामिभूतात्मा काष्ठभारमरिंदम ।

निष्पिपेप क्षितौ राजन्परिश्रान्तो बुभुक्षितः ॥ ९

55

1 ^a) B (except B₂) उत्तङ्कः; S उदङ्कः; G₃ नैव (for केन). — ^b) K₄ D₁ तु; T G_{1,2} M_{3,4} स (for सु). K₁₋₃ महातपः; K₅ मुने. B D₁ D₂₋₃ संयुक्तो वै (B₃ om. वै) महामना; (D₃ मुनिः). — ^c) K₃ तापं (for शपं). G₂ मोक्तुकामो (for दातुं).

2 ^a) B (except B₂) D₁ उत्तङ्को; S उदङ्को. D_{5,6} तपसा (for महता). K₂ स उत्तङ्को महायुक्तस्य. — ^b) B₁ तेजसा; D_{5,6} महता (for तपसा). — ^c) D₁ गुरुभक्तः; D₃ सक्तः (for भक्तः). — ^d) K₂ नो (for न). K₃ B_{2,4} D_{2,3} T₁ G₃ [अ]न्यत् (for [अ]न्यं). K_{1,2} D_{2,3,4,5} T₁ G_{1,3} किंचिद्; K₃ D₁ कश्चिद् (for कंचिद्). D₃ नान्यत्किंचिदसंजयत्.

3 ^a) D₃ अपि (for ऋषिः). — ^b) K₅ B D (except D₁) om. च. — ^c) K₄ उत्तङ्कीं; B D₁ औत्तङ्कीं (D₁ किं); S औदङ्कीं. S₁ K_{1,3} भक्तिं (for वृत्तिं). — ^d) K₃₋₅ B_{3,4} D S (except G₃) प्राप्नुयाम (for याम्).

4 ^a) K_{2,3} गोतमस्य. D₂ मुख्यानां; G₃ पुत्राणां (for शिष्याणां). — ^b) B₁ उत्तङ्के; S उदङ्के. K₂ [S]न्यधिका; K₄ [S]प्यं; G₃ ह्यं (for अभ्यं). — ^d) S₁ K_{1,3} तथा (for तदा).

5 ^a) B₃ मनस्य (sic) (for स तस्य). D₂ सम- (for

दम-). K₃ शौर्याणां (for शौचाभ्यां). — ^b) K_{2,4}, D₁ शीलाद्येन; T G विज्ञानेन; M विश्रां (M₃ प्रज्ञां) तेन (for विक्रान्तेन). K₁ कर्मणां. — ^c) K₄ D₅ एवोप- M₃ त्वैवाव- (for चैवोप-). K₃ करेण (for चारेण) — ^d) K_{2,3} गोतमः.

6 ^a) T₁ G_{1,2} M_{3,4} (inf. lin. as in text) तथा (for अथ). D₃ शिष्याः (for शिष्य-). — ^b) G₃ शिष्य- M₁ गौतमं. B D (except D₁) समनुज्ञातवानृषिः; M_{3,4} (inf. lin.) शानुमैहत. — ^c) K_{1,3} उत्तङ्कः; B D₁ उत्तङ्कं; S उदङ्कं. D₅ परम- (for परया). — ^d) D₅ ऐच्छत्.

7 ^a) D₁ तथा; M₃ जरया (hypermetrio) (for जरा). K₂ B_{3,5} D₁ तत्र; D₅ M_{1,2} राजन्; D₃ ज्ञातुं (for तात). — ^b) B D₁ T₁ G M_{3,4} परिरेभे (for प्रतिपेदे). K₄ D₁ शुतिः; K₅ शुतिं (for शुनिम्). — ^c) D₁ om. न. B₃ वा (for च). S₁ K_{1,3} व्यबुध्यत; B D₁ T₂ [अ]वबुध्यत; G₁ तां बुध्यति (for [अ]न्यबुध्यत). K₂ ततः (for तदा). — ^d) D₃ मुनिं.

8 ^b) T₁ G₁ काष्ठान् (for काष्ठानि). K₂ [आ]नयने (for यितुं). M_{1,2} काष्ठानानेवुमैहत. — ^c) B D₁ उत्तङ्कः; S उदङ्कः. K₄ D₁ काष्ठं (for काष्ठ-). K₁ D₂ M_{1,2} तं; K₂ (also as in text) स; G₃ तु (for च). — ^d) K₄ महान्तं सुसमानयत्.

9 ^a) K₂ च; B D (except D₁) T₂ G₃ तद्; T₁

तस्य काष्ठे विलयाभूजटा रूप्यसमप्रभा ।
 ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १०
 ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भार्गवः ।
 दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्तस्वरं तदा ॥ ११
 ततो गुरुमुता तस्य पत्रपत्रनिभेक्षणा ।
 जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ।
 पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसावनता तदा ॥ १२
 तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुविन्दुभिः ।
 न हि तानश्रुपातान्वै शक्ता धारयितुं मही ॥ १३
 गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुत्तङ्गं प्रीतमानसः ।
 कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः ।

स स्वैरं ब्रूहि विप्रं श्रोतुमिच्छामि ते वचः ॥

उत्तङ्ग उवाच ।

भवद्भतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ।
 भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १५
 जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखं च मे ।
 शतवर्षोपितं हि त्वं न मामभ्यनुजानथाः ॥ १६
 भवता ह्यभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मया ।
 उपपन्ना द्विजश्रेष्ठ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
 गौतम उवाच ।

त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुश्रुपया तव ।
 व्यतिक्रामन्महान्कालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १८

G1.2 Ms तं; M1.2.4 सं- (for तु). —^b) G1 अरि-
 दमः. —^c) Dn1 D1 निश्चिषेय (for निष्पिष्ट). G3
 ततो (for क्षितौ). —^d) G2 -भ्रांतो.

10 G3 om. 10^{ab}. —^a) B3 काष्ठः. S1 K1.3
 सु- (for वि-). —^b) K4 D1 जातरूपाभवत्तदा.

11 ^a) Dc1 -निष्पेष्ट- (for -निष्पिष्ट-). D3 ततः स
 भांडनिष्पेष्टः (sic). —^b) Dn1 D2-3 भारत (for
 भार्गवः). K2 क्षुधाकांतोति भार्गवः. —^c) K2 वय-
 सावस्थां. —^d) B1.2.5 Dc1 Dn1 D2-4 T1 G1 [आ]र्त-
 स्वर(Dc1 °न)स्. K2 तथा (for तदा). D5.6 गुरोर्दार्त-
 स्वरस्तदा. — After 11, K5 reads 13^{ab}.

12 ^a) K1 कुतो (for ततो). D1 चास्य (for तस्य).
 —^b) B D (except D1) -निभानना (for -निभेक्षणा).
 —^c) B1.5 कराम्यां (for करेण). K4 D1 G3 M3 वयो-
 (G3 M3 तपो)युक्तस्य धीमतः; T G1.2 M1.2.4 कवेरार्तस्य
 धीमतः. —^d) T2 वियोगाद् (for नियो). G1 भागज्ञा;
 G3 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञा). S1 K1.3 पितुर्निदेशाद्धर्मज्ञः.

13 K5 reads 13^{ab} after 11. —^a) K5 [अ]भि-
 (for नि-). G1 दंडा (sic) (for दग्धौ). S1 K1.3 तस्या
 नि(K1 °स्यान्नि)पेतुर्निर्दग्धा. —^b) K3 कचास्त्रैः; B3.5
 तौ करावः; Dc1 D1 करौ तावः; G1 तैरास्त्रैः; G3 करौ
 तस्य (for करौ तैर). K2.4.5 D1 चारिभिः (for -विन्दु-
 भिः). —^c) T1 G1 च (for हि). G3 अक्षपत्तं (sic) (for
 अश्रुपातान्). B1.2.5 Dn1 D2-3 तु; D6 च (for वै).
 —^d) K1 शक्तः; K4 D1 शक्त्या. S1 K1 मम; K2
 D2 G2.3 महीं; B3 स हि; B5 Dc1 Dn1 स ह (for
 मही). K3 शक्ता वरयितुं च सा.

14 ^a) K4 B2 D1 विप्रः. G3 गौतमश्चाब्रवीदे-
 —^b) K1 B (except B4) Dc1 उत्तङ्गः; T G1.2
 उदङ्कं. K1.2 B5 Dc1 D1.3 T2 प्रीति- (for प्रीत-).
 उदङ्कं विप्रसत्तमं. — K3 om. 14^c-17^b. —^c) B3.5
 G1 M2 तस्मात्; D3 यं (for कं). G1 पदापाद्ये (si
 (for तवाद्येह). —^d) D6 वचः (for मनः).
 शोकांतरमिदं तव. —^e) S1 K1 स्वत्वेन (sic); G3 सुस
 (for स स्वैरं). K2 वद (for ब्रूहि). Dc1 D6.6 स
 मे (Dc1 °त्वरे) ब्रूहि तत्त्वतः. —^f) B Dn1 D2-4 तत्त्व
 (for ते वचः).

15 K3 om. 15 (cf. v. l. 14). B Dc1 उत्तङ्गः;
 उदङ्कं (for उत्तङ्ग). —^a) K2 भवद्भतेन; K5 भग-
 वते (for भवद्भतेन). —^b) S1 K1 -गतेनैव; M3 -गं
 हुंत (for -गतेनेह). —^c) D2 भावानुगेन (for -भावा-
 B1.2 D5.6 ह (for च).

16 K3 om. 16 (cf. v. l. 14). —^a) K2 [अ]ब्र-
 बुध्या. B3.4 Dc1 वै (for मे). T G1.2 जरां तां नावबु-
 (T1 °म बु)ध्यामि. —^b) S1 K1.3 वि-; D6 [अ]नु-;
 G1 [अ]ब्र-; G3 प्र- (for [अ]भि-). —^c) B1-3.5
 Dc1 Dn1 D2.3.5.6 मां हि; D4 मां वै; M3 च त्वं
 (for हि त्वं). B1 शतवर्षे मम गते. —^d) B D
 (except D1) त्वम् (for माम्). S1 अभ्यनुजानथाः;
 K1.4 D1 °नृजानथाः; K2 °नृजन्यथा; B Dc1 Dn1
 D2-3 M °नुजानिथाः; T1 G2.3 °नुजज्ञिवात् (for °नुजा-
 नथाः).

17 K3 om. 17^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) K5 B D
 (except D1) तु (for हि). —^b) S1 प्रत्यवर्ता (sic).

किं त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ।
अनुज्ञां गृह्य मत्तस्त्वं गृहान्गच्छस्व मा चिरम् ॥ १९

उत्तङ्क उवाच ।

गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम ।
तमुपाकृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २०

गौतम उवाच ।

दक्षिणा परितोषो वै गुरुणां सद्भिरुच्यते ।
तव ह्याचरतो ब्रह्मस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २१
इत्थं च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूदह ।
युवा षोडशवर्षो हि यदद्य भविता भवान् ॥ २२

ददामि पत्नीं कन्यां च स्वां ते दुहितरं द्विज ।
एतामृते हि नान्या वै त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २३
ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ २४
किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनिगृह्य माम् ।
प्रियं हि तव काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २५
यदुर्लभं हि लोकेऽस्मिन्नतनमत्यद्भुतं भवेत् ।
तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ २६
अहृत्योवाच ।
परितुष्टास्मि ते पुत्र नित्यं भगवता सह ।

K_{2,4} B₁₋₄ D (except D₀₁) T₁ G₂ मम; K₅ च ये;
T₂ G₁ स्वया (for मया). — °) K₄ D₁ उपसन्ना (for
'पन्ना'). K₃ T द्विजश्रेष्ठाः.

18 M_{1,2} om. the ref. — °) K_{2,4} D₁ व्यक्तिकांतो;
K₃ M_{1,2} 'कमान्'; D₃ 'कमान्' (for 'कामान्'). S₁ K₁
s. 4 B_{1,2,5} D₄₋₅ T G₂ महा- (for महान्). — °)
D_{6,8} [अ]बुद्धो हि; T₁ G₁ [अ]बुद्ध्या (sic); G₂
'बुद्धे'. G₃ द्विजोत्तम (for द्विजपैम).

19 Before 19, M₁ ins. गौतमः. — °) T G₁
[अ]त्र (for [अ]द्य). K₃ किं त्व*यद्यतिश्रद्धा. — °)
K₄ D₁ G₂ प्राप्य (for गृह्य). S₁ K₁₋₃ अनुज्ञा गृह्यतां
मत्तस्; B D₀₁ D₀₁ D₂₋₃ T₂ 'ज्ञां प्रतिगृह्य त्वं (D₃
'ह्यस्व). — °) S₁ K_{1,3} त्वं गृहान्गच्छ; K_{2,4,5} D₁ G₂
स्वगृहं गच्छ; B D₀₁ D₀₁ D₂₋₃ स्वगृहान्गच्छ (for
गृहान्गच्छस्व). M₂ गृहान्गच्छ ययासुखं. — After 19,
S₁ K_{1,3} ins. an addl. colophon [Adhy. no.: S₁
67].

20 B उत्तंक; S उदकं (for उत्तङ्क). — °) S₁
K_{1,3} B₁ D_{3,5} T G_{2,3} किं; G₁ सं- (for कं). — °)
B₃ तद्; G₃ किम् (for तम्). K_{2,4,5} B D T G
उपाहृत्य (for 'कृत्य). — °) K₃ D₁ [अ]नघ (for
विभो).

21 K₃ om. the ref. — °) B₆ D₀₁ M₂ इष्यते
(for उच्यते). — °) M_{1,2} व्याहरतो. K₃ D_{5,6} ब्रह्म;
K₃ नित्यं; T G धर्म (for ब्रह्मं).

22 °) K₄ D₁ इष्टं (for इत्थं). S₁ G₂ हि; K_{1,3}
तु (for च). M मा (for मां). — °) K_{4,5} B_{2,4,5}

D₀₁ D₁₋₄ यद्यद्य; B_{1,3} D₀₁ सदोद्य (for यदद्य).
यावदद्य भवता भवान् (hypermetric); S यद् T
तवा-; T₂ G_{2,3} तद् द्य त्वं भविष्यसि (M₂ also 'रि

23 °) B_{1,2,5} D₀₁ D₀₁ D_{2,3} G₁ M ददामि
'मि'. B₃ ददामि पत्नीं रम्यां च; T₁ ददामि
पत्नीस्वे. — °) K_{2,4,5} D₁ विभो; D_{5,6} नृप (for
द्विज). — °) M_{1,2} नान्यो. K₃ corrupt; B D
(except D₁) एतामृते (D₃ 'तां' गता (D_{5,6} 'तां' नान्या;
G₃ एतामृते ननु स्याद्वै. — °) G₃ तत्तेजो.

24 Before 24, S (except T₂ G₁) ins. वैशंपायनः.
— °) K₃ यतस् (for ततस्). — °) G₃ तपस्विनीं (for
यशं). — °) D_{5,6} जयो (for जय).

25 Before 25, D_{5,6} ins. उत्तङ्क उवाच. — °)
K_{4,5} B_{1,3} D G₂ M कं (for किं). — °) D₆ om. वि.
D₁ M_{2,4} मा (for माम्). — °) S₁ K_{1,3} च तव;
K_{2,4} B D₀₁ D₂₋₄ हितं च (for हि तव). K₃
कांक्षामि; G₃ कांक्षा मे. D_{5,6} प्रिये च ते हितं कांक्षे.
— °) D₆ ध्वजैर् (sic) (for धनैर्). T₂ प्राणैर्वीधि
जनैरपि.

26 °) S₁ K_{1,3} सु-; D₃ ये (sic) (for यद्). — °)
S₁ धातुम्; K₄ D₁ बलम्; B₂ D₀₁ न त्वम्; D₆
तत्र; T₁ नित्यम्; G₂ सत्यम्; G₃ प्रियम् (for रत्नम्).
G₃ इत्यद्भुतं (for जयं). D₀₁ D₂₋₆ महद् (for भवेत्).
— °) S₁ K_{1,3} [s]स्तीह; B₃ [s]स्यन्न (by transp.);
G₃ आति. K₂ न हि मेऽप्यस्ति दुर्लभं; T₂ G₁ तर्हि मे
नास्ति संशयः.

27 K_{2,4} D₅₋₆ अहिल्या. — °) K_{2,4,5} D₁ यतस्;

पर्याप्तये तद्भद्रं ते गच्छ तात यथेच्छकम् ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

उत्तङ्गस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।

आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं हि प्रियं तव ॥ २८

अहल्योवाच ।

सौदासपत्न्या विदिते दिव्ये वै मणिकुण्डले ।

ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ २९

स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ।

गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ॥ ३०

स जगाम ततः शीघ्रमुत्तङ्को ब्राह्मणर्षभः ।

सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३१

गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुत्तङ्को नाद्य दृश्यते ।

इति पृष्ट्वा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतं तु वै ॥ ३२

ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम् ।

शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ३३

अहल्योवाच ।

अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्ब्राह्मणोऽय मे ।

भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥ ३४

इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।

उत्तङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

B1, 2, 5 Dn1 D2-5 T1 विप्र (for पुत्र). —^b) B D (except D1) नित्यं भू (D2 'त्यभ') क्त्या तवानघ. —^c) D8 पर्याप्तमेव तद्भद्रं. —^d) Ś1 K1, 8 पुत्र (for तात). D (except Dc1 D1) T G1, 2 यथेप्सितं; G3 'च्छसि (for 'च्छकम्).

28 ^a) K1 B Dc1 उत्तंकस्; S उदंकस्. G3 तां (for तु). B8 महातेजाः (for 'राज'). —^b) G3 वचो-ब्रवीत् (by transp.). —^c) K3 आज्ञापयाय (for 'यस्व'). G3 M3, 4 मा (for मां). K1 D8 माता (sic) (for मातः). —^d) T G1, 2 किं कर्तव्यं (for कर्तव्यं हि). B1, 2, 5 D (except D1) कर्तव्यं च (B6 हि) तवं प्रियं.

29 K2, 4 D4, 5 अहिल्या. —^a) K4 D1 [अ]-भिहते; B1, 3-5 G3 विष्टते; Dc1 विहि*; T G1, 2 हचिरे (for विदिते). K5 परितुष्टास्मि ते वत्स (cf. 27^a); B2 Dn1 D2-5 सौदासपत्नीविष्टते. —^b) Ś1 K1 स; K3 हि; B D (except D1) ये (for वै). —^c) G3 om. (hapl.) 29^c-31^d. —^d) K2 G1, 2 M समानय; K3 D3 समानाय (for 'नय'). G1 तु (for ते). —^e) B1, 3 G1 M1 स कृतो; B2 स हृतो (for सुकृतो).

30 G3 om. 30 (cf. v. l. 29). Before 30, T2 G1 ins. वैशंपायन उवाच. —^a) D4 प्रतिसृत्य. —^c) D2 -प्रियार्थं वै; D3 -प्रियार्थत्वं. —^d) D3 न (for ते).

31 G3 om. 31 (cf. v. l. 29). K4 D1 om. 31^{ab}.

—^b) K1 B D2 उत्तंको; S उदंको. —^c) T1 सदासं (for सौदासं). K3 पौरुषादं. —^d) K3 भिक्षुं; D2 भक्षितुं.

32 ^b) K1 B Dc1 उत्तंको; S उदंको. S [अ]त्र (for [अ]य). —^c) K4 पृष्टे; G3 प्रति; M8 पृष्ट्वा. K5 D4 समाचष्ट; D5, 6 तथाचष्ट (for तमा^c). —^d) Ś1 K1 B Dc1 D2-5 G3 च सा; K3 च सः; K5 च तु (for तु वै). K2, 4 D1 कुण्डलार्थं तु तं गतं; Dn1 'थे तु वै च सा.

33 ^a) G2 वै (for स). —^b) K4 ते (for न). K2 Dc1 च; K4 न; G3 वा (for ते). —^c) D8 शप्ता; G1, 3 ततः (for शप्तः). —^d) Ś1 K1, 8 अशिष्यते; G3 हनिष्यति (for वधि^c).

34 K4 D1 om. 34 with the ref. Ś1 K1, 8 om. the ref. K2 D4-5 अहिल्या. K2 om. 34^{ab}. —^a) K1, 3 T2 M अजानत्या. K1 सन् (for स). —^b) D3 G1 भगवान्. B D (D1 om.) मया; G3 [s]य वै (for स्य मे). —^c) K5 D1 तव (for भवत्-). B3 भवत्प्रसादानुभवां (sic). —^d) S (except M3) तत्र (for तस्य). D5, 6 करिष्यति (for भवि^c).

35 ^a) K1 इत्युक्ता. K3 तौ तदा (for प्राह तां). —^c) B उत्तंको; S उदंको. K4 D1 हि (for अपि). —^d) G3 राजानं च ददर्श सः.

५६

वैशंपायन उवाच ।

स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं धोरदर्शनम् ।
दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ १
चकार न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाव्रवीत् ।
प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्ता यमोपमः ॥ २
दिष्ट्वा त्वमसि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकम् ।
भक्षं मृगयमाणस्य संप्राप्तो द्विजसत्तम ॥ ३

उत्तङ्क उवाच ।

राजन्गुर्वर्धिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम् ।
न च गुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ४

राजोवाच ।

षष्ठे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम ।
न च शक्यः समुत्सृष्टं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ५

उत्तङ्क उवाच ।

एवमस्तु महाराज समयः क्रियतां तु मे ।
गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ६
संश्रुतश्च मया योऽर्थो गुरवे राजसत्तम ।
त्वदधीनः स राजेन्द्र तं त्वा भिक्षे नरेश्वर ॥ ७
ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि सर्वशः ।
दाता त्वं च नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह ।

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 Ks. 4 B D M1-3
उत्तं (B1. 3-5 'तं'; M1-3 'दं') कोपाख्यानं; T उदकचरितं.
— *Adhy. name*: K1. 5 D1 कुंडलानयनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Ś1 68; B1. 2, 5 55 (as
in text); Dn1 M4 (inf. lin.) 56; D4 52; T1 42;
T2 G1. 2 M 41; Gs 45. — *Sloka no.*: Dn1 35.

56

1 °) D1 महाभूतं; G2 तदा (for तथा). — °) K2. 4. 5 D1 हृषिणं (for दर्शनम्). — °) Dn1 समु-
क्षितं; Ds 'च्छितं'; G1 'क्षितं' (for 'क्षितम्').

2 °) Dn1 न व्यर्थः; Ds नान्यथा; Gs स कथां.
— °) K2 च; K4 Dn1 D1 [अ]पि (for तु). T2
[ए]तम्. — °) D1 प्रत्युदाय (sic); T2 G1 प्रत्याययौ;
G2. 8 M प्रत्युद्ययौ.

3 °) K1 दृष्ट्वा. Ś1 कल्याणि. Gs दिष्ट्वा प्राप्तोसि
विप्र्ये. — °) Bs मध्ये; Gs ह्यस्मिन् (for षष्ठे). Dn1
समांतिके. — °) Ks B Dn1 Dn1 Ds. 5. 6 Gs भक्ष्यं.
Ś1 Ds मृगयमाणस्य. — °) Ś1 K1 D1. 6 M2 द्विजसत्तमः.
Dn1 स प्राप्तो यमांतिकं (submetric).

4 Ds om. 4. G1 om. (hapl.) 4^a-5^b. T1 G2
(both om. the ref.) read 4 after 6^b. B उत्तं; T2
Gs M उदकं (for उत्तङ्क). — °) K4 D1 हव (for
हृद). — °) Gs M2 ह्युक्तं (for उद्युक्तं). — °) Ds
मनीषिणं.

28

5 G1 om. 5^a (of. v. l. 4). T2 G2 om.
Ds om. the ref. — °) K1 कष्टे (for षष्ठे).
समाहारो; B4 मयाहारो. — °) M1. 2 स (for
Ś1 Ks स शक्यः; K2. 4 D1 शक्यते; Bs Dn1
शक्यस्त्वं (for च शक्यः). K2 Dn1 Ds समुत्सृष्टं
'ष्टं'); T1 त्वमुत्सृष्टं. Ds वशानस्त्वं समुत्सृष्टं. —
G1. 8 क्षुधितस्य मयाद्य वै; M1-3 विहितेदं (Ms 'हं'
मयाद्य वै (sic); M4 क्षुधितेनेदमद्य वै.

6 B उत्तं; S उदकं (for उत्तङ्क). — °)
मया राजन् (for महाराज). — °) K1 Ds स मया
समयः). Ś1 K1. 3 च मे; Bs T2 G2. 8 Ms. 4 तु मे;
T1 G2 तव (for तु मे). Ks समयः क्रियते हि मे; M1
सम***माशु वै; M2 समय*समाशु वै. — After
6^b, T1 G2 read 4. — °) K1. 2 'निर्वृत्य. — °) Ds. 6
आयामि (for एष्यामि). B4 [अं]तिकं (for वशम्).

7 °) Ś1 संश्रितश्च; T2 G1 संश्रुतस्य; G2 'तं च;
Gs संश्रितश्च. — °) K1 B Dn1 Dn1 Ds-6 तं त्वां;
Ks त्वां तं; T1 G2 M1. 2 तत्त्वा; T2 स त्वा (for तं
त्वा). K2. 5 नराधिप (for नरेश्वर). K4 D1 तं त्वां
भिक्षे (D1 'क्ष्ये) नराधिप.

8 Bs partly damaged. — °) Ś1 K1. 8 सर्वदा;
K2. 5 B Dn1 Dn1 Ds-6 नित्यदा; Gs [अ]निकशः (for
सर्वशः). K4 D1 रत्नानि त्वं हि नित्यदा. — °) K1
दाता त्वं च; K2. 4 B1. 2 D Gs M दाता च त्वं (D4 तं)
(by transp.); B4. 5 सदा च त्वं; T G1 दापय त्वं.

पात्रं प्रतिग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम ॥ ८

उपाकृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्तमरिंदम ।

समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ९

सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्यास्ति किंचन ।

अनृतं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १०

सौदास उवाच ।

यदि मत्तस्त्वदायत्तो गुर्वर्थः कृत एव सः ।

यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः सांप्रतं तद्वहीहि मे ॥ ११

उत्तङ्क उवाच ।

प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।

सोऽहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२

सौदास उवाच ।

पत्न्यास्ते मम विप्रर्षे रुचिरे मणिकुण्डले ।

वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३

उत्तङ्क उवाच ।

अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणं यदि ते वयम् ।

प्रयच्छ कुण्डले मे त्वं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुत्तङ्कं पुनर्वचः ।

गच्छ मद्वचनाद्देवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ १५

सैवमुक्ता त्वया नूनं मद्राक्येन शुचिस्मिता ।

प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥ १६

Ś1 Ks -श्रेष्ठ (for -द्यात्र). —^d) K2, 4, 5 B1 D1 Gs क्षितावहं; T G1, 2 M स्थितस्त्वहं (for क्षिताविह). Ks पात्रभूमिः क्षतावहं (sic). —^e) K1 Dc1 M2 प्रतिगृहे. Ds, 6 वा (for च). Gs [ए]व (for [अ]पि). K1 D1 त्वं हि पात्र (D1 'त्रा)ग्रहे चापि. —^f) K2 विद्धि मां त्वं नरर्षभ.

9 ^a) B D T G उपाहृत्य (Dc1 'क्रम्य) (for 'कृत्य). Ds गुरोरर्थं (hypermetric); S तु गुर्वर्थं (for गुरोरर्थं). —^b) K2, 8 Ds (marg. sec. m.) S त्वया दत्तम् (for त्वदायत्तम्). K4 D1 त्वदत्तमरिन्दम. —^c) K4 D1 तु (for [इ]ह). —^d) Ds, 6 आयामि (for एष्यामि).

10 ^b) T G1, 2 [इ]ह (for [अ]त्र). K2, 4, 5 Gs नास्ति मिथ्या क (Gs सत्याक)थंचन; B D ना (Dc त)त्र मिथ्या कथंचन. —^c) M1, 2 वै (for मे). —^d) B2 damaged.

11 B2 om. (hapl.) 11-12. —^a) M1, 2 corrupt. Ks मितस्त्वद् (sic); G1 [अ]स्मात्तु तद् (for मत्तस्त्वद्). Ds आज्ञातो (for आयत्तो). —^c) Ś1 K1 प्रति (sic) (for यदि). Ś1 K4 B5 Dc1 D4 Gs वा (for च). T2 G1 M3 [अ]स्ति (for [अ]स्ति). G1, 8 प्रति (Gs परि)ग्राह्यं. —^d) M3 (inf. lin.) त्वं (for तद्). Ś1 ब्रवीमि; B (B2 om.) D (except D1) वदस्व (for ब्रवीहि). Ś1 ते; K4 M3, 4 मां (for मे).

12 B2 om. 12 (of. v. 1. 11). B3 उतंक; S उदंक. —^a) K3 Ds, 6 मते (for मतो). —^c) K1, 3 B1 Dc1 Gs समनु; M3 अभिसं- (for अनुसं-).

13 ^a) B1 T G1, 2 तु; Gs Cv त्वम् (for ते) Gs Cv अपि (for मम). —^b) K1, 4 रुचिते; Ks D (except Dc1) उचिते; M1 रुचिरे (for रुचिरे). —^c) Ds, 6 अन्यन् (for अन्यं). Ś1 K1, 3 Ds, 6 मे; T1 G1 तु (for वै). D2 वरयान्यं त्वमर्थं वै; T2 'यस्त्वार्थमन्यं तं; G2 M 'यस्व त्वमन्यनु; Gs 'यस्वेदमन्यन्मे; Cv 'यान्यदभिज्ञानं. —^d) K2 Dc1 Dn1 D2, 5, 6 Gs तद्; T1 स; T2 G1, 2 M न (for तं). B1 दातामि (for दास्यामि). K2 B3 M1 सुव्रतः.

14 B (except B2) उतंक; S उदंक. —^b) B D (except Dn1 D1) प्रमाणा. Ds T1 स्वयं; G1 स्वयं (sic) (for वयम्). —^c) B1, 2 D (except Dc1 D1) महे (for मे त्वं). —^d) K2 T2 सत्यवान्. Gs वै विभो (for पार्थिव). — After 14, Ś1 K1, 3 ins. an addl. colophon [Adhy. no.: Ś1 69].

15 K2, 4, 5 D1 om. the ref. —^b) B (except B2) उतंक; S उदंक. K2 पुनः पुनः; Ks B3, 5 T G1, 2 M वचः पुनः (by transp); Dc1 वचस्तु नः. —^d) B3 ब्रूया (for ब्रूहि). D1 om. देहि.

16 ^b) B (except B5) Dc1 Dn1 D1-1 शुचिस्मिता (B3 'त) (for 'स्मिता). —^a) M3 संशयं.

17 B उतंक; S उदंक. —^a) K1 भवती; Ds 'ता (for 'तः). —^b) K2 Ds जनेश्वर; K3 इति प्रभो (for नरेश्वर). —^c) M1, 2 चोयं (for स्वयं). K (except K2) B3 D (except Dc1 Ds) च (for वा). —^d) K2 -सर्पसि.

उत्तङ्क उवाच ।

क पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर ।

स्वयं वापि भवान्पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७

सौदास उवाच ।

द्रक्ष्यते तां भवानद्य कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।

पष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८

उत्तङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।

मदयन्तीं च दृष्ट्वा सोऽज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ १९

सौदासवचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना ।

प्रत्युवाच महाबुद्धिमुत्तङ्कं जनमेजय ॥ २०

एवमेतन्महाब्रह्मज्ञानृतं वदसेऽनघ ।

अभिज्ञानं तु किञ्चित्च समानेतुमिहार्हसि ॥ २१

इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे

देवाश्च यक्षाश्च महोरगाश्च ।

तैस्तैरुपायैः परिहर्तुकामा-

च्छिद्रेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२

निक्षिप्तमेतद्ब्रुवि पन्नगास्तु

रत्नं समासाद्य परामृषेयुः ।

यक्षास्तथोच्छिद्युतं सुराश्च

निद्रावशं त्वा परिधर्षयेयुः ॥ २३

छिद्रेष्वेतेषु हि सदा ह्यष्ट्येषु द्विजर्षभ ।

देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्यते ॥ २४

C.
B.
K.

18 Ks om. the ref. K1 partly damaged. —^a) Ś1 B D तां द्रक्ष्यति (Ś1 'ते; Ds 'सि); Ks द्रक्ष्यतां तु; Ks संप्रक्ष्यते; Ks द्रक्ष्यसे तां; G1 'ते त्वा (for 'ते तां). Gs द्रक्ष्यते भवता साद्य. —^b) Ks कस्याद्य (for कस्मिंश्चिद्). Ds -गह्वरे (for -निर्झरे). —^c) T1 पष्ठ- K2, 4, 5 D1 तु (for हि). —^d) K2 न (for सा). B2 transp. सा and शक्या. Ds सा च शक्या प्रयोजनं.

19 Before 19, some MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a) B1-3, 5 Ds1 उत्तङ्कस्; T G1, 2 M उदङ्कस्. K1, 3 M1 स (for तु). K1, 3 T2 सन्; K2, 4 M1 तु (for स). B1 Gs उत्तं (Gs 'दं) कस्तु तथेत्युक्त्वा; D1 स उत्तं कस्तथोक्तस्तु. —^b) K2, 3 Ds, 4 दमयन्तीं (by metathesis). K Ds1 D1 दृष्ट्वा लौ; S तां दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा सो). —^c) K B2, 4, 5 Ds1 Dn1 D1-4 ज्ञापयत् (for ज्ञा). K2 तत्; B1, 2 Ds1 Dn1 D1 स्व (for स्वं). Ds, 6 ज्ञापयत्स्वमनोरथं.

20 ^b) Ś1 K1 ततः स पृथुलोचना: (sic). —^d) B उत्तङ्क; S उदङ्क.

21 Before 21, M1 ins. मदयन्ती. —^a) Dn1 Ds-6 वद; Ds दद (for महा). Ś1 K (except K1) प्राज्ञ (for ब्रह्मन्). —^b) K2 त्वं नूनं (for नानृतं). Gs भापसे (for वदसे). Ds नृप (for स्वप). —^c) K1 B1, 3, 5 D1-6 T2 G1, 2 च (for तु). Bs किं मे; Ds किं च (for किञ्चित्). K1, 3 च; B1 Ds1 मे (for त्वं). —^d) Ks T2 G2 M म (Ks मा) मानयितुमर्हसि; K1, 5 B1, 2, 4, 5 D स (B1 Ds1 स्व) मानयितुमर्हसि; Gs

समानेतुमिहा*.

22 ^a) Ś1 T G1 च (for हि). Ks च; Gs शुभे (for मे). —^b) Ks नागाश्च; Ds, 6 दैत्याश्च (for यक्षाश्च). B D (except D1) महर्षयश्च (for महो-रगाश्च). —^c) D2 तु (for तैर्). Ds om. उपायैः. B D (except D1) अप- (for परि-). K1 -हंतुकामात्. —^d) T G1 छिद्रे तु (for छिद्रेषु). Ks D1 नूनं (for नित्यं). T G1, 3 Ms -वर्तयति (Gs 'ते) (for -तर्कं).

23 ^a) T2 चिक्षेपस् (for निक्षिप्तस्). Ds1 ते (for तु). —^b) Ds तर्कं (for रत्नं). K2, 4, 5 B2, 4 Dn1 D1, 5, 6 S परामृषेयुः. —^c) Ś1 reads 23rd on marg. —^d) K1 तदा; Ks ततो; Ds1 स्वय (for तथा). Gs -रता: (for -ष्टतं). B2 सुरास्तु; Ds सुरांश्च. —^e) K2 D1 निद्रावशत्वात्; B Ds1 Dn1 D2-6 वशाद्वा; Gs वशात्वां (for वशं त्वा). Ks -दर्शयेयुः; Ds -वर्ष-येयुः; Ds, 6 -धर्षयति (for -धर्षयेयुः).

24 ^a) Ds1 corrupt. B Dn1 D2-6 T1 [इ]मे; T2 G1, 2 [अ]पि; Gs च (for हि). B Dn1 D1-6 नित्यं (for सदा). —^b) K2, 3 गृह्यते च (Ks तु); Ks ह्यष्ट्येषु; T1 M ह्यष्ट्येदेतद्; T2 G1, 2 द्रक्ष्येदेतद्; Gs द्रक्ष्यसे च (for ह्यष्ट्येषु). K4 B D ह्रियेते (K4 D1 गृह्यति; B3 क्रियेते) द्विजसत्तम. —^c) D1 om. (hapl.) 24th-25th. —^d) Gs यक्षाणाम् (for -नागाणाम्). —^e) Ś1 K1 अपष्ट्येयुः; Ks corrupt; K1 अममत्ते च (for -मत्तेन).

25 D1 om. 25th (cf. v. l. 24). Gs om. 25th.

स्यन्देते हि दिवा रुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम ।
नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभामाक्षिप्य वर्तते ॥ २५
एते ह्यामुच्य भगवन्क्षुत्पिपासाभयं कुतः ।
विषाग्निश्चापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६

ह्रस्वेन चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा ।
अनुरूपेण चामुक्ते तत्प्रमाणे हि जायतः ॥ २७
एवंविधे समैते वै कुण्डले परमार्चिते ।
त्रिषु लोकेषु विख्याते तदभिज्ञानमानय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।

स मित्रसहमासाद्य त्वभिज्ञानमयाचत ।
तस्मै ददावभिज्ञानं स चेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १

सौदास उवाच ।

न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः ।
एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २

—^a) K1. 8. 4 B2 D2 स्यन्दते; K2 स्यन्दति; D8. 4 स्यन्दते. S1 K1. 8 तद्; K2 [ए]व; B3 Dc1 om.; B4. 5 ते (for हि). S1 K2 हि वा (for दिवा). K5 स्यन्दत्वेतद्दिने रुक्मं; D6. 6 स्यन्दते हि दिवा रूप्यं; T1 G3 एते दिवा च भा (G3 विभा)स्येते; T2 G1 एते दिवापि भास्येते; M1. 2 स्यन्दते यदि वा भागं; M3 ये ते दिवापि भास्येते; M4 रत्नद्वयं दिवा भागं. —^b) Dc1 तु; T2 G1 तद् (for च). —^c) K2. 6 D1 रात्रौ (for नक्तं). —^d) B Dc1 Dn1 D2-4 वर्ततः (D3 तां).

26 —^a) Dc1 एतेभ्य (sic) (for एते हि). M4 (inf. lin. as in text) [आ]क्षिप्य (for [आ]मुच्य). K2. 4 D1. 6 भगवान्. —^b) G1 -भयः (for -भयं). —^d) G2 विषं (for भयं).

27 K4 D1 om. 27. —^a) K2 B4 ह्यामुक्ते (for आ). D6 ह्रस्वेन वा ताम्रयुक्ते; G3 न चै तपोमुक्ते. —^b) K3 ततः; K5 B6 Dc1 सदा; G3 तथा (for तदा). —^d) B3 [स]तिजायते; B4 Dc1 M3 [स]भिजायतः; T G1. 2 तथैव ते (for हि जायतः). K2 तत्प्रमाणेन जायते; B1. 2. 5 Dn1 D2-6 जाये (D8 यं; D1. 6 यं)ते तत्प्रमाणके; G3 तत्प्रमुक्ते तथैव ते.

28 S1 K1 om. 28. —^a) K3 एवं हृदे (sic); K4 D1 एवंगते (for विधे). K2-4 D1 समैवैते; K5 समे चैते; M3 ममाप्येते (for समैते वै). —^c) B1. 2 Dn1 D2-4 विज्ञाते (for विख्याते). —^d) K3 तदा (for

तद्).

Colophon. — Sub-parvan : K1. 8 B Dn1 D1-8 T G1 M इत्ते (B1. 8-5 तं; T G1 M इ)कोपाख्यानं. — Adhy. name : K2. 6 कुण्डलानयनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : S1 69; B2. 6 56 (as in text); Dn1 M4 (inf. lin.) 57; D4 53; T1 43; T2 G1. 2 M 42; G8 55. — Śloka no. : Dn1 28.

57

1 K2 om. the ref. —^a) K2 corrupt. B2. 4. 5 Dc1 G3 आगत्य (for आसाद्य). —^b) K2 तमभिज्ञाम्; K4 B D अभिज्ञानम्. —^c) K4 D2 ज्ञातं (for ज्ञानं). K8 तस्मै दधौ त्वभिज्ञाय. —^d) S1 K1. 3 तु (for च). K2 तथा (for तदा).

2 D4 reads 2-4 on marg. —^a) S1 K1. 8 [ए]वा ह (K3 हि); T G1. 2 M1 [ए]वेष्टा (for [ए]वैषा). Dc1 सति; Cv गतिः (as in text). —^b) D6. 6 तु (for च). K1 विदिते; D1 विदते; Cv विद्यते (as in text). —^c) D5. 6 व्रतम्; T G1 तत्त्वम् (for मतम्). D6 आघाय (sic); T2 G1 आख्यातं (for आज्ञाय). K2. 4. 5 D1 G2. 3 एतन्म (G2 वं म)तं म (K4. 5 स)माज्ञाय.

3 MSS. om. the ref. K4 om. (hapl.) 3. D1

वैशंपायन उवाच ।

त्युक्तस्तामुत्तङ्गस्तु भर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् ।

उत्वा च सा ततः प्रादात्तस्मै ते मणिकुण्डले ॥ ३

अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरब्रवीत् ।

किमेतद्ब्रुवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४

सौदास उवाच ।

प्रजा निसर्गाद्विप्रान्वै क्षत्रियाः पूजयन्ति ह ।

विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति नः ॥ ५

सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विप्रादोषमवाप्तवान् ।

गतिमन्यां न पश्यामि मदन्यन्तीसहायवान् ।

स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ६

न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः ।

शक्यं नृलोके संस्थातुं प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ॥ ७

तदिष्टे ते मयैवैते दत्ते स्वे मणिकुण्डले ।

यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ॥ ८

उत्तङ्ग उवाच ।

राजंस्तथेह कर्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम् ।

प्रश्नं तु कंचित्प्रष्टुं त्वां व्यवसिष्ये परंतप ॥ ९

सौदास उवाच ।

ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः ।

reads 3 on marg. —^a) K₂ D₁ corrupt. B उत्तंकस्; S उदंकस्. —^b) K₂ D₈ भर्तु- (for भर्तुर्). —^c) S₁ om. (hapl.) 3^a-4^b. —^d) K₂ वचस्; D₀₁ च स; D₁ G₈ तु सा (for च सा). K_{1,8} वचः; B D (except D₁) तदा; M शुचिः (for ततः). D_{5,6} विप्रं (for प्रादात्). T G_{1,2} ततोदंकाय वै प्रादात्. —^e) K_{1,8} B D₀₁ D_{n1} D₁₋₄ ततस्; D_{5,6} प्रादात्; M तस्यै (for तस्यै).

4 S₁ om. 4^{ab} (cf. v. 1. 3). D₄ reads 4 on marg. —^a) D₄ आवाप्य. —^b) D_{5,6} तमथ (for पुनर्). —^c) G₈ ते वचः (for पार्थिव).

5 K₈ om. the ref. K_{2,4,5} D₁ राजा (for सौदास). —^a) B_{1,2} S (except G₈) विसर्गाद् (M₄ नृ); C₇ [अ]तिस. D₁ प्रजातिसर्गाद्विप्रान्वै (sic). —^b) S₁ K₈ M_{1,2} पूजयन्तु; S₁ (by corr.) K₁ पूर्वजं तु (for पूजयन्ति). K_{2,4,5} B₈₋₅ D₁₋₆ T G हि (for ह). —^c) B_{1,2} D_{n1} D_{2,3,5,6} वै; B_{3,5} D₀₁ D₄ T₂ हि; B₄ ह (for नः).

6 ^a) K_{2,4,5} D₁ विप्रेभ्यः प्र (D₁ प्रा)णतः सोदं. — D₀₁ om. 6^{ad}. S₁ om. (hapl.) 6^{ad}; B₂ reads it on marg. —^b) T₂ गतिमन्यां. — M_{1,2} om. 6^a. —^c) K₂ D_{n1} D₂ G₂ दमयन्ती (D₁ ति) (for मद). — B D_{n1} D₂₋₅ T G M_{3,4} ins. after 6^a: M_{1,2} after 6^a:

114* न चान्यामपि पश्यामि गतिं गतिमतां वर ।

[M_{1,2} om. the prior half. D₃ वा (for च). G₁ [अ]न्वास्वपि; G₂ मिह (for मयि). D₅ गतिमतां.]

—^f) B₈ द्विजोत्तमात्.

7 ^a) K₄ D₀₁ D₁ राज्ञो. —^b) D_{5,6} विरु —^c) G₈ शक्यस्. K_{2,5} D₁ G_{2,3} त्रिः; B_{1,2} D_{n1} D₂₋₆ हि; B₈ तु; B_{4,5} च (for नृ). S₁ K_{1,8} केनापि; B D (except D₁) स्थातुं वै (D₄ हि) (for संस्थातुं). —^d) D₀₁ D₃ प्रेत्य वा सुखमेधते.

8 ^a) G₈ यद् (for तद्). S₁ K_{1-3,5} D₁ ईप्सिते (D₁ तं); K₄ ईरितं; B₁ इष्टे वै; T G इष्टेन (for इष्टे ते). M मम (for मया). S₁ चैते; K_{1,8} [ए]ते (sub-metric); K_{2,4,5} तेद्य; B D₀₁ D_{n1} D₁₋₄ दत्ते (for [ए]वैते). D₅ निर्दिष्टं तं मया वृत्ते; D₆ न दिष्टं तं मया दत्तं. —^b) B D एते (for दत्ते). K₂₋₄ D₀₁ D_{2,3} G₈ स्व. (for स्वे). —^c) D₁ यत् (for यः). K₂ कृत्स्ने; D₀₁ कृते (for कृतस्). T G₁ कृतस्ते स्वद्य समयः. —^d) K₈ सफले. K₈ D₀₁ M₄ एवं; B₅ तत्; D₈ ते (for तं). G₈ वै (for मे).

9 Some MSS. उत्तंक or उदंक. —^a) K₂₋₄ D₁ T₁ G₈ [ए]व; B₈ हि; B₄ [अ]हं (for [ह]ह). —^b) K₈ [अ]तिरं (for वशम्). —^c) K₂ corrupt. B D (except D₁) G₈ च (for तु). S₁ कश्चित्; K₄ D_{1,4} M₁₋₃ किंचित्. S₁ K₈ M₂₋₄ स्वा; K₄ om.; K₅ B₄ D₀₁ ते; D₁ वै (for स्वां). —^d) S₁ K_{1,8} & D₁ व्यवस्यामि; B D₀₁ D_{n1} D₂₋₆ निवृत्तोस्मि (D₈ सि); T₁ व्यवसिष्ये. K₂ किंचित्त्वां प्रष्टुमिच्छुत; K₅ कौतुहल-मतीव मे--

10 K_{2,4} D₁ राजा (for सौदास). —^a) M₂ मया (for यथा). —^b) G₁ पत्तास्मि (for वक्तास्मि). K₂ तं तव; K₅ तेनच (for ते वचः). —^c) K_{1,8}

स्यन्देते हि दिवा रुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम ।
नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभामाक्षिप्य वर्तते ॥ २५
एते ह्यामुच्य भगवन्क्षुत्पिपासाभयं कुतः ।
विषाग्निश्वापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६

ह्रस्वेन चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा ।
अनुरूपेण चामुक्ते तत्प्रमाणे हि जायतः ॥ २७
एवंविधे समैते वै कुण्डले परमाचिंते ।
त्रिषु लोकेषु विख्याते तदभिज्ञानमानय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्षाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।

स मित्रसहमासाद्य त्वभिज्ञानमयाचत ।
तस्मै ददावभिज्ञानं स चेद्वाक्कुरस्तदा ॥ १

सौदास उवाच ।

न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः ।
एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २

—^a) K₁, B₁, B₂ D₂ स्यन्दते; K₂ स्यंदति; D₂, 4 स्यंदते. S₁ K₁, 3 तद्; K₂ [ए]व; B₂ D₂ om.; B₄, 5 ते (for हि). S₁ K₃ हि वा (for दिवा). K₅ स्यंदेत्त्वेतद्दिने रुक्मं; D₅, 6 स्यंदते हि दिवा रूप्यं; T₁ G₃ एते दिवा च भा (G₃ विभा) ख्येते; T₂ G₁ एते दिवापि भाख्येते; M₁, 2 स्यंदते यदि वा भागं; M₃ ये ते दिवापि भाख्येते; M₄ रत्नद्वयं दिवा भागं. —^b) D₂ तु; T₂ G₁ तद् (for च). —^c) K₂, 5 D₁ रात्रौ (for नक्तं). —^d) B D₂ D₁ D₂-4 वर्ततः (D₅ तां).

26 ^a) D₂ एतेभ्य (sic) (for एते हि). M₁ (inf. lin. as in text) [आ]क्षिप्य (for [आ]मुच्य). K₂, 4 D₁, 6 भगवान्. —^b) G₁ भवः (for भयं). —^c) G₂ विषं (for भयं).

27 K₄ D₁ om. 27. —^a) K₂ B₄ ह्यामुक्ते (for आ). D₅ ह्रस्वेन वा ताम्रयुके; G₃ न वै तपोयुके. —^b) K₃ ततः; K₅ B₂ D₂ सदा; G₃ तथा (for तदा). —^c) B₂ [S]तिजायते; B₄ D₂ M₃ [S]भिजायतः; T G₁, 2 तथैव ते (for हि जायतः). K₂ तत्प्रमाणेन जायते; B₁, 2, 5 D₁ D₂-8 जाये (D₅ यं; D₁, 6 यं) ते तत्प्रमाणे; G₃ तत्प्रमुक्ते तथैव ते.

28 S₁ K₁ om. 28. —^a) K₃ एवं हृदे (sic); K₄ D₁ एवंगते (for विधे). K₂-4 D₁ समैवैते; K₅ समे वैते; M₃ ममाप्येते (for समैते वै). —^c) B₁, 2 D₁ 2-4 विज्ञाते (for विख्याते). —^d) K₂ तदा (for

तद्).

Colophon. — Sub-parvan : K₁, 3 B D₁ D₂-8 T G₁ M उक्तं (B₁, 3-5 'तं'; T G₁ M 'दं') कोपाख्यानं. — Adhy. name : K₂, 5 कुण्डलानयनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : S₁ 69; B₂, 5 56 (as in text); D₁ M₁ (inf. lin.) 57; D₁ 53; T₁ 43; T₂ G₁, 2 M 42; G₃ 55. — Sloka no. : D₁ 28.

57

1 K₂ om. the ref. —^a) K₂ corrupt. B₂, 4, 5 D₂ G₃ आगत्य (for आसाद्य). —^b) K₂ तमभिज्ञानम्; K₄ B D अभिज्ञानम्. —^c) K₂ D₂ ज्ञातं (for ज्ञानं). K₃ तस्मै दधौ त्वभिज्ञाय. —^d) S₁ K₁, 3 तु (for च). K₂ तथा (for तदा).

2 D₄ reads 2-4 on marg. —^a) S₁ K₁, 3 [ए]पा ह (K₂ हि); T G₁, 2 M₁ [ए]विष्टा (for [ए]वैषा). D₂ सति; C_v गतिः (as in text). —^b) D₅, 6 तु (for च). K₁ विदिते; D₁ विदते; C_v विद्यते (as in text). —^c) D₅, 6 व्रतम्; T G₁ तत्त्वम् (for मतम्). D₅ आघ्राय (sic); T₂ G₁ आख्यातं (for आज्ञाय). K₂, 4, 5 D₁ G₂, 3 एतन्म (G₂ 'वं म') तं म- (K₄, 5 स) माज्ञाय.

3 MSS. om. the ref. K₁ om. (hapl.) 3. D₁

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तस्तामुत्तङ्गस्तु भर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् ।

श्रुत्वा च सा ततः प्रादात्तस्मै ते मणिकुण्डले ॥ ३

अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरब्रवीत् ।

किमेतदुद्भवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४

सौदास उवाच ।

प्रजा निसर्गाद्विप्रान्वै क्षत्रियाः पूजयन्ति ह ।

विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति नः ॥ ५

सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विप्रादोपमवाप्तवान् ।

गतिमन्यां न पश्यामि मदयन्तीसहायवान् ।

स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ६

न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः ।

शक्यं नृलोके संस्थातुं प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ॥ ७

तदिष्टे ते मयैवैते दत्ते स्वे मणिकुण्डले ।

यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ॥ ८

उत्तङ्ग उवाच ।

राजंस्तथेह कर्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम् ।

प्रश्रं तु कंचित्प्रष्टुं त्वां व्यवसिष्ये परंतप ॥ ९

सौदास उवाच ।

ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः ।

reads 3 on marg. —^a) K₂ D₁ corrupt. B उत्तङ्गः; S उदङ्गः. —^b) K₂ D₈ भर्तुः (for भर्तुर्). —^c) S₁ om. (hapl.) 3^a-4^b. —^d) K₂ वचः; D₈ च स; D₁ G₈ तु सा (for च सा). K₁, 8 वचः; B D (except D₁) तदा; M युधिः (for ततः). D₈, 6 विप्रं (for प्रादात्). T G₁, 2 ततोदकाय वै प्रादात्. —^e) K₁, 8 B D₈ D₁ D₁-4 ततस्; D₈, 6 प्रादात्; M तस्यै (for तस्मै).

4 S₁ om. 4^a (cf. v. 1. 3). D₄ reads 4 on marg. —^a) D₈ आवाप्य. —^b) D₈, 6 तमथ (for पुनर्). —^c) G₈ ते वचः (for पार्थिव).

5 K₈ om. the ref. K₂, 4, 5 D₁ राजा (for सौदास). —^a) B₁, 2 S (except G₈) विसर्गाद् (M₄ 'वृ'); C₇ [अ]तिस. D₁ प्रजातिसर्गाद्विप्रान्वै (sic). —^b) S₁ K₈ M₁, 2 पूजयन्तु; S₁ (by corr.) K₁ पूर्वजं तु (for पूजयन्ति). K₂, 4, 5 B₂-5 D₁-8 T G हि (for ह). —^c) B₁, 2 D₁ D₂, 5, 6, 6 वै; B₂, 5 D₈ D₄ T₂ हि; B₁ ह (for नः).

6 ^a) K₂, 4, 5 D₁ विप्रेभ्यः प्र (D₁ प्रा)णतः सोऽहं. — D₈ om. 6^b. S₁ om. (hapl.) 6^a; B₂ reads it on marg. —^c) T₂ गतिगम्या. — M₁, 2 om. 6^a. —^d) K₂ D₁ D₁ G₂ दमयन्ती (D₁ 'ति') (for मद). — B D₁ D₂-6 T G M₂, 4 ins. after 6^a: M₁, 2 after 6^a:

114* न चान्यामपि पश्यामि गतिं गतिमतां वर ।

[M₁, 2 om. the prior half. D₈ वा (for च). G₁ [अ]नास्त्वपि; G₂ 'मिह (for 'मपि). D₈ मतिमतां.]

—^f) B₈ द्विजोत्तमात्.

7 ^a) K₄ D₈ D₁ राज्ञो. —^b) D₈, 6 वि —^c) G₈ शक्यस्. K₂, 5 D₁ G₂, 8 त्रिः; B₁, 2 D₂-6 हि; B₈ तु; B₄, 5 च (for नृ). S₁ केनापि; B D (except D₁) स्थातुं वै (D₄ हि) संस्थातुं). —^d) D₈ D₈ प्रेत्य वा सुखमेधते.

8 ^a) G₈ यद् (for तद्). S₁ K₁-3, 5 D₁ इ (D₁ 'तं); K₄ ईरितं; B₁ इष्टे वै; T G इष्टेन (for ते). M मम (for मया). S₁ चैते; K₁, 8 [ए]ते (metrico); K₂, 4, 5 तेद्य; B D₈ D₁ D₁-4 दत्ते [ए]वैते). D₈ निर्दिष्टं तं मया वृत्ते; D₈ न दिष्टं ह दत्ते. —^b) B D एते (for दत्ते). K₂-4 D₈ G₈ स्स् (for स्वे). —^c) D₁ यद् (for यः). कृत्स्ने; D₈ कृते (for कृतस्). T G₁ कृतस्ते समयः. —^d) K₈ सफले. K₈ D₈ M₂ त्वं; B₈ तद्; D₈ ते (for तं). G₈ वै (for मे).

9 Some MSS. उत्तङ्ग or उदङ्ग. —^a) K₂-4 D₁ T₁ G₈ [ए]व; B₈ हि; B₁ [अ]हं (for [ह]ह). —^b) K₈ [अ]तिर्क (for वशम्). —^c) K₂ corrupt. B D (except D₁) G₈ च (for तु). S₁ कश्चित्; K₄ D₁, 4 M₁-8 किंचित्. S₁ K₈ M₂-4 स्वा; K₄ om.; K₈ B₈ D₈ ते; D₁ वै (for त्वां). —^d) S₁ K₁, 8, 4 D₁ व्यवस्यामि; B D₈ D₁ D₂-6 निवृत्तोस्मि (D₈ 'सि'); T₁ व्यवश्लिष्ये. K₂ किंचित्त्वां प्रष्टुमित्युत; K₈ कौतुहलमतीव मे.

10 K₂, 4 D₁ राजा (for सौदास). —^a) M₂ मया (for यथा). —^b) G₁ पत्तास्मि (for वक्तास्मि). K₈ तं तव; K₈ तेनच (for ते वचः). —^c) K₁, 8

छेत्तास्मि संशयं तेऽयं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १०

उत्तङ्क उवाच ।

प्राहुर्वक्संगतं मित्रं धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।

मित्रेषु यश्च विषमः स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ ११

स भवान्मित्रतामद्य संग्राप्नो मम पार्थिव ।

स मे बुद्धिं प्रयच्छस्व समां बुद्धिमतां वर ॥ १२

अवाप्तार्थोऽहमेव भवान्थ पुरुषादकः ।

भवत्सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वा ॥ १३

सौदास उवाच ।

क्षमं चेदिह वक्तव्यं मया द्विजवरोत्तम ।

मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथंचन ॥ १४

एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्ब्रह् ।

आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युरसंशयम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राज्ञा क्षमं बुद्धिमता हितम् ।

समनुज्ञाप्य राजानमहल्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १६

गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियंकरः ।

जवेन महता प्रायाद्भौतमस्याश्रमं प्रति ॥ १७

यथा तयो रक्षणं च मदयन्त्याभिभाषितम् ।

तथा ते कुण्डले बद्धा तथा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥ १८

वक्ता (for छेत्ता). K₅ T G_{1,2} M तेहं; G₈ तेन (for तेऽयं). —^a) K₄ D₁ तत्र (for मेऽत्र).

11 Some MSS. उत्तङ्क or उदङ्क. —^a) Ś₁ K_{1,2,5} B₄ वाक्यगतं; B_{1,5} D₁ D_{2,3,5,6} वाक्संघतं; G₂ M₂ गतिं; M₃ गमं. K_{8,4} B₁ D₁ D_{1,2,5,6} विप्रं; D₁ मैत्रं (for मित्रं). T G₁ प्राप्तवान्संगतिं मित्रं. —^b) D₁ विप्रा (for धर्मं). K_{4,5} B D₁ D₁₋₄ G₈ M नैपुण- (for नैपुण्य-). T G₁ दर्शनात्; M_{1,2} दर्शनाः. Ś₁ K_{1,3} प्रतिवक्तास्मि ते वचः (= 10^b); K₂ धर्मे नैपुण्य- दर्शने; D₆ धर्मेण पुण्यदर्शने. —^c) K₂ यस्य; D₄ च यो (by transp.). —^d) K₄ B₄ स्तेनम्. K₁ तां; K₈ तद्; D₈ ते (for तं).

12 ^a) K₂ चद् (for स). G₈ महं (for अद्य). —^b) G₈ [s]दीह (for मम). —^c) K₂ प्रयच्छस्व; G₈ च्छ त्वं (for च्छस्व). —^d) T G युक्तां; M सतां (for समां). K₂ तत्तत्स्वजयतां वर (sic); K_{4,5} D₁ सम्यग्धर्मभृतां वरः (K₅ र); B D₁ D₁ D₂₋₆ संमतां पुरुषर्षभ.

13 ^a) D₂ अवाप्तार्थे; G₂ संशयो; M_{1,2} अवाप्तार्थो. G₈ [स्मि] (for [ह]ह). —^b) Ś₁ B₂ पुरुषादनः; K₁ दयः; T₂ यकः. —^c) Ś₁ K₁ D₃ corrupt. B₂ क्षणं; D₁ M₄ (inf. lin.) क्षेमं (for क्षमं). T G₁ किं नु (for मम). B D₁ D₁ D_{2,4-6} वै; T G₁ ह; M_{1,2} सा (for वा). K₃ क्षमं च मम नास्ति हि; G₈ क्षमं क्षमव- तेति वा.

14 ^a) D₁ om. from क्षमं up to भृगु (in 15^b). K_{1,3-5} D₁ G₈ M_{2,4} समं; K₂ शर्म; D₆ क्षयं; M_{1,2} C^v-समश् (for क्षमं). G₂ समक्षं चेह वक्तव्यं.

—^b) B D₁ D₂₋₆ तव (for मया). —^d) G₈ न गन्तव्यं. K₃ B कदाचन (for कथंचन).

15 D₁ om. up to भृगु (in 15^b) (cf. v. 1. 14). —^a) K₃ एतत्तव; B_{1,2,5} तवैतत्सं; B_{8,4} त्वयैवं ते; T G_{1,2} M₃ तत्रै (G₂ शै) व तु; G₈ M_{1,2,4} त्वयैव तु (G₃ मे) (for एवं तव). K₂ एवं च विप्र पश्यामि. —^b) B₂ कुलोद्भव (for कुलोद्ब्रह्). —^c) K₂ अथा- गतो; G₈ आगतव्यं (for आगच्छतो). K₂ मे (for ते). —^d) D₁ om. भवे. K₂ B D₁ D₂₋₆ T G न सं (G₃ असं) शयः (for असंशयम्). — After 15, Ś₁ K_{1,3} ins. an addl. colophon [Adhy. no.: Ś₁ 70].

16 ^a) K₂ राजा; M₃ राज्ञो. —^b) K₂ corrupt. Ś₁ K₂ समे; K₃₋₅ D₁ समं; B₁ क्षेमं; M सम- (for क्षमं). B₃ D₁ G₂ बुद्धिमतां. G₈ समं बुद्धिसमाहितं. —^c) K₁ समनुज्ञा हि राजानम्; B_{1,2,5} D₁ D₂₋₆ अनुज्ञाप्य स रां. —^d) K_{2,4} D₁ D_{1,4,5} अहिल्यां. B₃ G₈ जज्ञिवान्.

17 ^b) T₁ M₂ गुरुपत्न्यां.

18 ^a) K₅ तथा (for यथा). D_{5,6} तयोर्थथा (by transp.). K₂ T₁ G_{1,3} तथा; K₄ D₁ तयो (for तयो). —^b) D₁ D₁ दमयन्त्या. K₃ च (for [स्मि]). —^c) K₂ च; M₂ के (for ते). —^d) Ś₁ K_{1,3,5} B (except B₃) D (except D₁) तदा (for तथा). Ś₁ K₁ कृष्णाजने. K₂ कृते कृष्णाजिने भयात्; G₈ M₄ तथा कृष्णाजिनेन तत् (M₄ च).

19 ^a) Ś₁ कदाचित्; K₄ D₁ एकस्मिन् (for कस्मिन् श्रित्). —^b) K₂ समन्वितः. G₂ फलमारावनामितं.

स कस्मिंश्चिद्विधाविष्टः फलभारसमन्वितम् ।
 विल्वं ददर्श कस्मिंश्चिदारुरोहं क्षुधान्वितः ॥ १९
 शाखास्त्रासज्य तस्यैव कृष्णाजिनमारिंदम् ।
 यस्मिंस्ते कुण्डले वद्धे तदा द्विजवरेण वै ॥ २०
 विशीर्णबन्धने तस्मिन्गते कृष्णाजिने महीम् ।
 अपश्यद्वुजगः कश्चित् तत्र मणिकुण्डले ॥ २१
 ऐरावतकुलोत्पन्नः शीघ्रो भूत्वा तदा स वै ।

विदश्यास्येन वल्मीकं विवेशाथ स कुण्डले ॥ २२
 हियमाणे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ।
 पपात वृक्षात्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपतः ॥ २३
 स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ।
 क्रोधामर्षामितस्ताड्यस्ततो वै द्विजपुंगवः ॥ २४
 तस्य वेगमसह्यं तमसहन्ती वसुंधरा ।
 दण्डकाष्ठाभिमुन्नाङ्गी चचाल भृशमातुरा ॥ २५

— °) G₁ डुमं; M_{1,2} विल्वं (for विल्वं). K₂ G₈ M_{1,2} तस्मिंश्चि; K₄ D₁ तस्याधो; K₅ स मुनिर्; B D₁ D₁ D₂₋₈ विप्रविर्; G₂ कस्मिंश्चि (for कस्मिंश्चिद्). Ś₁ K_{1,8} ददर्श विल्ववृक्षं च. — D₈ reads 19^d on marg. (sec. m.). — °) D₈ corrupt. Ś₁ K_{1,8} G_{2,8} M [अ]प्या (K₈ 'प्य)रुहो; K₂ [अ]प्यारुरोह; K₄ D₁ ह्यारुरोह (for आरु). B_{1,2} D₁ D_{2,8} च तं ततः; B₈₋₈ D₁ ततस्तु तं; D₄ समंततः; G₈ क्षुधातुरः (for 'न्वितः).

20 °) K₂ D₈ corrupt. K₄ D₁ शाखास्त्रासज्य; B D₁ D₁ D_{1,2,4-8} शाखास्त्रासज्य. — After 20^b, N T₂ ins. :

115* पातयामास विल्वानि तदा स द्विजपुंगवः ।
 अथ पातयमानस्य विल्वप्रापहतचक्षुषः ।
 न्यपतस्तानि विल्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो ।

[(L. 1) D₈ विकला (for विल्वानि). After the prior half, Ś₁ reads the post. half of line 3 followed by 20^a, repeating the portion in its proper place. K₂ ततः (for तदा). K₄ D₁ -सत्तमः (for -पुंगवः). — K₂ om. line 2. K₄ D₁ om. lines 2-3. — (L. 2) B_{1,2,8} D₁ T₂ -चेततः (for -चक्षुषः). B_{8,4} विल्वप्र-
 हतचेततः (for the post. half). — (L. 3) Ś₁ K_{1-3,8} D₄ निषेदुषः; B₄ निषेतुषः; D₈ न्यपतत्. Ś₁ (both times) K₁ एवाजिरे; D₈ एव क्षणे (for एवाजिने).]

— After the above, K₂ cont. 116*.

— °) K₄ D₁ यस्यां; B₂ तस्मिंश्चि (for यं). D₁ तु (for ते). — °) T₁ तथा; M₄ (inf. lin.) तदा (for तदा). D₈ राजः (for द्विजः). K₂ हः; K₄ D₁ हि (for वै). — Ś₁ K_{1,8-8} B D (except D₁) T₂ ins. after 20: K₂ cont. after 115*:

113* विल्वप्रहारैस्तस्याथ व्यशीर्णबन्धने तथा ।
 सकुण्डलं तदजिने पपात सहसा तरोः ।

[(L. 1) K₂ -प्रहारात्. T₂ तद्विल्वप्रहारैस्तस्याथ (for the prior half). Ś₁ K D₁ निशीर्ण (for व्यशीर्ण). — (L. 2) K₈ तदाजिनं.]

21 K₄ D₁ om. 21^{ab}. — °) K₂ विशीर्णे; D₈ 'जं. — °) M₂ आपश्यः (for अपश्यद्). K₁ D₈ भुजगाः. K_{2,4,8} D₁ तत्र (for कश्चित्). — °) Ś₁ K_{1,8} तत्र ते (by transp.); K_{2,4} D₁ कश्चित्; K₈ रुचिरे.

22 °) K₅ B_{1,2,8} D₁ D₂₋₈ -कुलोद्भूतः (for 'पन्नः). — °) T G_{1,2} शीघ्रं. S (except G₈) गत्वा (for भूत्वा). B₈ om.; T₁ तथा (for तदा). B D (except D₁) हि सः (for स वै). — °) Ś₁ K_{1,8} विदाल्य (K₁ 'ल्य); K₂ विदस्य. K₄ D₁ विदश्या चै (D₁ 'इयश्चै) व वल्मी (K₄ वाल्मि)कं; G₈ विनिर्याणिन वं. — °) K₄ विविशाय; G₂ विवेशाशु (for 'शाथ). Ś₁ K_{1-8,8} D₁ D₂ G₈ सकुण्डलः (Ś₁ 'लाः).

23 °) Ś₂ हियमाने. Ś₁ K₁ तु ते दृष्ट्वा; G₈ स दृष्ट्वा तु (by transp.). — °) K_{2,4,8} D₁ वै; B₈ च; T G₁ ते (for ह). G₈ कुण्डले पन्नगेन ते.

24 °) K_{1,8} वल्मकस्य; D₁ वल्मकम्. B_{1,2} (marg. as in text) अहनत्; G₈ निखनत्; M न्यखं (for अखं). — Ś₁ K₁₋₈ B D (except D₁) T₂ ins. after 24^b: K₅ after 24:

117* अहानि त्रिशदव्ययः पञ्च चान्यानि भारत ।

[Ś₁ K_{1-8,8} द्वादशं व्य (K_{2,8} 'शाव्य)प्रो दश (for त्रि-
 शदव्ययः पञ्च). K₂ व्यानि च (for चान्यानि).]

— Ś₁ K_{1,8} om. 24^{ad}. — °) K₅ B D (except D₁) क्रोधामर्षाभि (D₁ 'भिमर्षः; D₈ 'वर्षाभि)संतप्तः. — °) K₂ ततो द्विजवरोत्तमः; K₄ D₁ द्विजो वै नरसत्तमः (D₁ 'म); B D₁ D₁ D₂₋₈ तदा ब्राह्मणसत्तमः.

25 °) K₂ च (for तम्). — °) K₅ असहन्; D₁ 'हन्ती; D₂ अहसन्ती (by metathesis). — °) Ś₁ B₂₋₈

719
8. 20
2. 10

ततः खनत एवाथ विप्रर्षेधरणीतलम् ।
 नागलोकस्य पन्थानं कर्तुकामस्य निश्चयात् ॥ २६
 रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मिवान् ।
 वज्रपाणिर्महातेजा ददर्श च द्विजोत्तमम् ॥ २७
 स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः ।
 उत्तङ्कमब्रवीत्तात नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ २८
 इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः ।
 न दण्डकाष्टसाध्यं च मन्ये कार्यमिदं तव ॥ २९
 उत्तङ्क उवाच ।
 नागलोके यदि ब्रह्मन्न शक्ये कुण्डले मया ।
 प्राप्तुं प्राणान्विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ३०

यदा स नाशकतस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा ।
 वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ॥ ३१
 ततो वज्रप्रहारैस्तैर्दार्यमाणा वसुंधरा ।
 नागलोकस्य पन्थानमकरोजनमेजय ॥ ३२
 स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह ।
 ददर्श नागलोकं च योजनानि सहस्रशः ॥ ३३
 प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्मणिमुक्ताभ्यलंकृतैः ।
 उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ३४
 वापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः ।
 ददर्श वृक्षांश्च बहून्नानाद्विजगणायुतान् ॥ ३५
 तस्य लोकस्य च द्वारं ददर्श स भृगूद्वहः ।

Do1 दंडकाष्टाभिभिः (S1 'स्त'ङ्गांगी; K2 'कामिन्ननुङ्गांगी;
 T G1 M 'काष्टाभितुङ्गांगी. —^a) B1,2 Dn1 D2-6 भृश-
 माकुला; T1 'दुःखिता.

26 ^a) D1 एवाथ; G1 'दौ; G2 'स्य (for 'थ).
 —^b) K2 Do1 D1, 8, 6 विप्रर्षे; T G1 ब्रह्मर्षे (for
 विप्रर्षे). S1 K1, 8 अवनीतले; K4 धरणीतले; D2
 धरणीतले. —^d) G2 कामयानस्य निश्चयात्.

27 ^a) K4 D1 पथेन (for रथेन). B1 हय- (for
 हरि). —^b) S अभि- (for उप-). —^d) Dn1 D2, 6
 तं ददर्श; T संददर्श; G1, 2 M स ददर्श; G2 ददर्शाय
 (for 'क्षेत्रं च). K2, 4, 5 D1 ददर्श द्विजसत्तमं (K2 'म).
 — After 27, D2 ins. an addl. colophon [Adhy.
 no.: 54].

28 Before 28, B Dn1 D2-6 ins. वैशंपायन उवाच.
 —^a) S1 ब्रह्मणो. —^b) S (except G2) तेन (for
 तस्य). K2 D2 दुःखिता; Do1 om.; M दुःखितं.
 —^c) Some MSS. उतंकम् or उदंकम्. B1, 2 D
 (except D1) वाक्यं (for तात). —^d) D3 त्वयैन
 (sic); G2 तवेति (for त्वयेति).

29 ^a) K2 वै; G2 [5]भि (for हि). K2 'लोके;
 K4 D1 'लोकं. G2 इतोस्ति लोको वै येषां. —^b) K5
 योजनानां. — After 29^b, K2 ins.:

118* यत्र ते कुण्डले नीते भुजगेन द्विजोत्तम ।
 —^a) G2 'दुःखं (for 'साध्यं). T G1 न दंडकाष्टमासाद्य;
 G2 दंडकाष्टसाध्यं च. —^d) K5 मध्ये; G2 नश्येत् (for
 मन्ये). K2 इदं कर्म त्वानघ.

30 K4 D1 om. the ref. Some MSS. उतंक or
 उदंक. —^a) G 'लोकाद् (for 'लोके). —^b) K1 अ-
 शक्ये; Do1 न शके; G2 न शक्यं. —^c) D2 प्राप्त-
 (for प्राप्तुं). K2 D2, 6 विमोक्ष्यामि. —^d) D2 पश्यं-
 तस्. B2 द्विजोत्तमः.

31 Do1 om. up to यु (in 31^d). Before 31, some
 MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a) G1 यथा (for यदा).
 K4 नाशकं. —^c) S (except T1 G1) ततो (for तदा).
 —^d) K2 corrupt. K4 वज्रास्त्रेण; D2 'त्रेण (for 'स्त्रेण).
 D2 प्रयोज ह; T G1 युयोज स; M2 'जन.

32 S1 K1 om. 32. —^a) K4 D1 'प्रहारेण; B1
 Do1 'रै*; G2 'रैस्तद् (for 'रैस्तेर). —^b) K2, 4 Dn1
 D1, 8 दीर्यमाणा; K2 दायमाना; G2 दार्यमाणा (for
 दार्य*). —^d) K2 अददज् (for अकरोज्).

33 ^a) D2 ददाति (for ददर्श). K4, 5 D1 स (for
 च). —^d) Do1 Dn1 T2 योजनानां.

34 ^a) K2 M2 प्रकाश- (M2 'र- (for प्राकार-).
 T1 G1, 2 'वल्लयैर (for 'निचयैर). —^b) K2-5 D1 T
 G मणिमुक्ता (G2 'रत्ना)चलंकृतैः; B Do1 Dn1 D2-6
 'स्वलंकृतैः. —^d) S1 K1, 8 शातकौभमयैस्. B2 T1 G1
 M1, 2 तदा (for तथा).

35 ^a) K2 corrupt. K4 D1 B वाप्यः (G1 'वा-);
 K2 दिव्य- (for वापी). S1 स्फटिक-; K1, 4 Do1
 स्फुटिक-. K2 'सोपाना; D2, 5 'सोपान-; G2 'संकाशा
 (for 'सोपाना). Dn1 वापी स्फटिकसोपानां. —^b) K4

पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ३६
 नागलोकमुत्तङ्कस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा ।
 निराशश्चाभवत्तात कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ३७
 तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्वेतवालधिः ।
 ताम्रास्पनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ३८
 धमस्त्रापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्र लप्स्यसे ।
 ऐरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥ ३९
 मा जुगुप्सां कृथाः पुत्र त्वमत्रार्थे कथंचन ।
 त्वयैतद्वि समाचीर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४०

उत्तङ्क उवाच ।

कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।
 यन्मया चीर्णपूर्वं च श्रोतुमिच्छामि तद्व्यहम् ॥ ४१
 अश्व उवाच ।
 गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलितं जातवेदसम् ।
 त्वया ब्रह्मं सदा वत्स गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ४२
 सततं पूजितो विप्र शुचिना भृगुनन्दन ।
 तस्माच्छ्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु मा चिरम् ॥ ४३
 इत्युक्तः स तथाकार्पादुत्तङ्कश्चित्रभानुना ।

D₁ T₁ G₁, 2 M₁, 2, 3 नद्यश्च; G₈ सोपान- (for नदीश्च).
 —^o) K₅ सु- (for च). K₂ तथा; K₄ तदा (for
 बहून्). —^d) K₅ नानादिजगण्युतान्; D₅, 6 नानाहि-
 गणसंयुतान्.

36 ^a) Ś₁ K₁, 3, 5 G₈ नाग-; T G₁ अस्य (for
 तस्य). K₂, 4 D₁ तद् (for च). —^d) B₁ D₁ D₅, 6
 transp. ददर्श and स. Ś₁ D₂, 4 च; K₁ om. (for
 स). —^d) T₂ आयामं (for आयतं). K₁, 3 D₁ T₂ G₈
 M दश- (for शत-). K₅ शतयोजनमायतं; G₂ दशयो-
 जनमायतं.

37 ^a) Some MSS. उत्तंकस् or उदंकस्. D₁ तमुत्तंकः
 (for उत्तङ्कस्तु). K₁ D₁ उत्तंको नागलोकं तु; K₅
 D₂ तं नागलोकमुत्तंकः. —^d) K₅ भीतो; M₄ दीर्णो
 (for दीनो). —^o) Ś₁ नियतश्च; K₁ निश्चलश्च; D₅
 निराशश्च (for 'वाश्'). B₁, 2, 3 D (except D₁) G₈ तत्र
 (D₁ 'तः') (for तात). K₅ निश्चयं नालभत्तत्र. —^d)
 D₁ कुण्डलाहरणं. B₂ पुरः; G₈ ततः (for पुनः).

38 ^a) K₂, 4 D₁ S (except G₈) ततः (for तत्र).
 B₅ D₁ चोवाच (for प्रो^o). K₂ तुरगं (sic). —^d) K₄
 B₂, 5 D₁-3, 5 M₄ कृष्णः. K₄ D₁ D₁ चालष्टकं (for
 चालधिः). Ś₁ K₁-3 तं श्वेतः कु (K₂, 3 'तकु') व्यावालभ्यु
 (K₂ 'लधिः'). — K₅ om. 38^a-39^b. —^o) D₁ ताम्रा-
 स्पनेत्रः; T तत्रास्य नेत्रः (T₂ 'त्रं'); M₁ ताम्रनेत्रः स;
 M₂ ताम्रनेत्रस्य. Ś₁ D₅ T₁ G₁ कौरव्यः; K₁ om.

39 K₅ om. 39^a (cf. v. l. 38). —^a) Ś₁ K₄
 D₁ corrupt. M एतं. K₅ om.; D₅ त्वत् (for मे).
 —^d) K₄ ते; D₅ तं (for त्वं). S प्रति- (for विप्र).
 K₄ लप्स्यसे; D₁ लिप्स्यसे; M₄ लप्स्यसे (for लप्स्यसे).
 —^d) D₁ न च (for तत्र). K₄, 5 D₁ च; D₅ [इ]ह;

G₈ सु- (for हि).

40 ^a) D₅ जुगुप्सं. D₅ वृथा. K₄ D₁ विप्र (fo
 पुत्र). —^d) K₅ कदाचन (for कथं). —^o) D₅
 D₁, 3 समाचीर्णं. K₅ त्वयैतद्विधिनाधीतं; G₈ आसे
 वितस्त्वयैतदि. — K₅ om. 40^a-41^a. —^d) Ś₁ तपः
 T₁ G₁ तथा (for तदा). K₅ गौतमस्य मुनेस्तदा.

41 K₂ om. 41^a (cf. v. l. 40). D₁ om. th
 ref. Some MSS. उत्तंक or उदंक. —^a) D₁ G₈ जानी
 याद्; D₁ 'नीत. — D₁ om. (hapl.) 41^b-42^a. —^d
 G₈ गौतमस्याश्रमं प्रति. —^o) G₈ मम यच् (for यन्मया)
 K₅ D₄ चीर्णपूर्णं; K₄ पूर्वचीर्णं. Ś₁ K₁, 3 D₁ D₂-
 G₁, 2 हि; K₄ B₁ तु (for च). —^d) K₄ B₁-3 D₁
 D₅, 6 G₈ तत्त्वतः; K₅ T₁ तत्त्वहं; B₁, 5 T₂ तत्त्वह (sic
 (for तत्त्वहम्).

42 D₁ om. 42^a (cf. v. l. 41). D₅, 6 तुरग (fo
 अश्व. —^a) D₅, 6 सं; M₄ मा (for मां). K
 जानीयाच्. —^d) B (except B₅) D₁ D₁ D₅ G₁ 1
 उवलनं; D₂, 3, 5 उवलतं. —^o) G₈ transp. त्वया an
 सदा. K₄ D₁ [अ]पि (for हि). B (B₁ marg. as i
 text) D₁ D₂-3 विप्र (for वत्स). —^d) K₂, 4, 5 I
 8 तपोधनः; B₁, 2 हि पूजितः (for 'स्मिपू').

43 ^a) Ś₁ K₁, 3 तेहं (for विप्र). B D (excep
 D₁) विधिवत्सततं विप्र. —^d) D₁ गुरुनन्दन; D₂, 3.
 (marg. see. m. as in text).^o कुरुनन्दन (for भृगु).
 G₈ श्रुवा मां भृगुसत्तम. —^o) G₈ ततः (for तस्मात्).
 Ś₁ विधास्यामि; K₂, 4, 5 B₁, 2 D₁, 3, 5 [5] विधा^o (fo
 विधा^o). —^d) Ś₁ K₁, 3 तवैतत्; K₂ G₈ तवैव; I
 तवैव; D₅, 6 त्वमेवं (for तवैवं). K₅ दक्षिणं (for 2
 चिरम्). — After 43, Ś₁ K₁, 3 ins. an addl. colopho

घृतार्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिग्धक्षया ॥ ४४
ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो ध्मायमानस्य भारत ।
घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोकमयावहः ॥ ४५
तेन धूमेन सहसा वर्धमानेन भारत ।
नागलोके महाराज न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४६
हाहाकृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनम् ।
वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ॥ ४७
न प्रकाशन्त वेश्मानि धूमरुद्धानि भारत ।
नीहारसंवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ४८
ते धूमरक्तनयना वह्नितेजोभितापिताः ।

आजगुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्यातितेजसः ॥ ४९
श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेस्तिग्मतेजसः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे पूजां चकुर्यथाविधि ॥ ५०
सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबालपुरोगमाः ।
शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५१
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ।
प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पन्नगाः परमार्चिते ॥ ५२
ततः संपूजितो नागैस्तत्रोत्तङ्कः प्रतापवान् ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसन्न तत् ॥ ५३
स गत्वा त्वरितो राजन्गौतमस्य निवेशनम् ।

[Sub-parvan : Ks उत्तकोपाख्यानं. — Adhy. no. : Ś1 71].

44 Before 44, Ś1 K1.3 M4 ins. वैशंपायन उवाच.
—^a) Ś1 K1.3 Dc1 तत्; B1.2.5 Dn1 D2-6 T1 तु
(for स). K2 B8-5 D1.4 G M1.2 तदा (for तथा).
D6 काथो; G8 तूर्णम् (for [अ]कार्षीद्). —^b) Some
MSS. उतंकश् or उदंकश्. —^c) D3 धृताश्च; T G1.2
ताम्रार्चिः (for घृता). K2 [अ]सीत्; K4.5 D1 [अ]स
(for [अ]वि).

45 ^a) K4 D1 वै (for स्य). —^b) K2.4.5 D1
धम (K2.5 'मै') तस्त्वस्य; B Dc1 D5.6 धम्य (D5.6 'क्ष्य')
तस्त्र; Dn1 D2-4 घ (D3 व) क्षतस्तत्र; G8 स्मयमानस्य
(for ध्माय').

46 Ks om. 46. —^a) B D (except D1) T G1
महता (for सहसा). —^b) K2 स्पर्धमानेन (for वर्ध').
—^c) Ś1 K1 महाप्रज्ञ (for 'राज'). — Dc1 om.
(1 hapl.) 46^d-47^d. —^d) K2.4 B (except B2) Dn1
D1.2.4.5 प्राज्ञायत. D8 कंचन.

47 Dc1 om. 47 (cf. v. l. 46). K4 D1 om. 47^{ab}.
—^a) Ś1 K1.3 हाहाकारम्; D5 'भूतम्' (for 'कृतम्').
—^c) D3 वासुकी. Ks तु (for च).

48 ^a) K1.5 B2.3 Dc1 D5.6 प्राकाशंत; K2 प्रका-
श्यंत; K3 D1 'ज्ञति' (for 'शन्त'). —^b) S सर्वशः
(for भारत). —^c) G1 'संहतानि' (for 'संवृ'). —^d)
Dc1 वनानां. Ks Gs तदा (for तथा).

49 ^a) M1.4 धूमरक्त. —^b) Ś1 K1.3 वह्नितेजो
निपीडिताः; K2 'जोभभाविना; G1 'जोहितापिता. (sic).

—^a) Ś1 K1.3 संजगमुर्. T1 Gs ज्ञात्वा (for ज्ञातुं).
—^d) B D (except D1.2) महात्मनः; M4 [अ]मितौ-
जसः (for [अ]तितेजसः).

50 Ś1 K1.3.4 T2 G1.2 om. (hapl.) 50^{ab}. —^a)
K5 D1.2 ते श्रुत्वा; B8 Dc1 T1 Gs M8 श्रुत्वा तु. D2
Gs नियमं (Gs 'तं') (for निश्चयं). —^b) B D (except
D1) अति- (for तिग्म-). —^c) B D (except D1)
G2 नयनाः (for -मनसः).

51 ^a) D2 सर्वेषां (hypermetric) (for सर्वे). —^b)
K5 Gs बालवृद्धः; Dc1 D5 वृद्धा बालः. K2 B1.2.4
-पुरःसराः (K2 'रः') (for -पुरोगमाः). —^c) K5 [अ]शु
(for [अ]चुः).

52 Ds om. 52; Ds reads it on marg. (sec. m.).
—^a) Ks प्रासाद्य. Ks Ds भार्गवं (for ब्राह्मणं).
—^b) Dn1 अर्घ्यर्थ (hypermetric); D1-8 अर्घ. K2
तु (for च). — K3 Gs om. (hapl.) 52^c-54^b. —^c)
K2 प्र*छन्; M4 (inf. lin. as in text) प्रायच्छत्.
—^d) D6 परमर्घ्ये.

53 Ks Gs om. 53 (cf. v. l. 52). —^a) Ś1 K1.5
B3 Dn1 D1.5.6 स; B1.2 प्र- (for सं). —^b) Ś1
K1.5 B Dc1 Dn1 D3.4 तदा (for तत्र). D1 ततोदांतः
(sic); D5.6 उत्तंकः स; T G1 स उदंकः; M1.2 ततो-
दंकः (for तत्रोत्तङ्कः). Some MSS [उ]तंकः or [उ]दंकः.
—^c) Ds अग्निः. Ks D1.5.6 T G1 प्रदक्षिणी. —^d)
D2 पुरु- (for गुरु-). K2 -वेइमनि; Ks D1 -संमतः;
G2 -वेइम तत् (for -सन्न तत्). Ś1 M1.2 तं (for तद्).
D5.6 जगाम गुरुमग्रतः.

54 Ks Gs om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). —^b) B4

यच्छत्कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्यै तदानघ ॥ ५४
 'महात्मना तेन श्रील्लोकाञ्जनमेजय ।
 रेक्रम्याहते दिव्ये ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ५५

एवंप्रभावः स मुनिरुत्तङ्को भरतर्षभ ।
 परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।

उत्तङ्काय वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विजसत्तम ।
 अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

दत्त्वा वरमुत्तङ्काय प्रायात्सात्यकिना सह ।

द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २
 सरांसि च नदीथैव वनानि विविधानि च ।
 अतिक्रम्य सप्तादाथ रम्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३
 वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
 उपायात्पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४

C. 14. 175A
B. 14. 59. 4
K. 14. 59. 4

गौतमस्याश्रमे प्रति. — Ks reads 54^{ad} after 119*. — ^a) B D (except D1) -पत्न्यास् (for -पत्न्यै). K4 D1 तदानघः; Gs तथानघ. — K4 D (except Dc1) ins. after 54: Ks after 54^b:

119* वायुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ।

सर्वं शशंस गुरवे यथावद्विजसत्तमः ।

[(L. 1) = 47^{ad}. K4 D1 तु (for च). — (L. 2) K4 D1 वृत्तं (for यथावद्).]

55 ^a) K4.5 D1 S लोकद्वयं (for महात्मना). — ^b) K4.5 D1 S विप्रेण (for श्रील्लोकाञ्ज). — ^c) B4 T G पराक्रम्य. D1 हते; Ds [आ]वृत्ते (for [आ]हते). — ^d) Gs तत्र (for ततस्).

56 ^b) Some MSS. उत्तंको or उर्दंको. K2.4.5 D1 जनमेजय (for भरतर्षभ). — Before 56^c, K4 D1 ins. जनमेजय उवाच. — ^c) K2 उद्रेण; Ds परमेण (hyper-metric) (for परेण). — ^d) K2 Ms.4 यन्मा; T1 यस्मात्.

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. (except M) उत्तं (B तं; T G दं) कोपाख्यानां (to it Ś1 K B2-4 D [except Dc1] add समाप्तं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 72; B1.2.5 57 (as in text); Dn1 M1 (inf. lin.) 58; Ds 55; T1 44; T2 G1.2 M 43; Gs 46. — Śloka no.: Dn1 61.

58

1 ^a) K1.5 Dc1 उत्तंकाय; B उत्तंकस्य; Dn1 D2-8 उत्तंकस्य. — ^{ad}) K2 om. (hapl.) महाबाहुः किं चकार.

2 G1 om. the ref. — ^a) Some MSS. उत्तंकाय or उर्दंकाय. K4.5 D1.4 उत्तंकाय वरं दत्त्वा. — ^b) K4.5 D1 तदा (for प्रायात्). — ^c) Ś1 K1.5 B2 G2 हयोत्तमैः (for महाहयैः).

3 ^a) S स सरांसि (T1 G1 श्र) (for सरांसि च). K2.4.5 B Dc1 Dn1 D1-5 सरितश्च; Ds सरसश्च (for च नदीश्च). — ^b) Dc1 om. from च up to पुण्डरीका (in 4°). K2.4.5 D1 विविधानि वनानि च; B1.2.5 (also as in text) Dn1 D2-8 वनानि च गिरिं (Ds.6 गिरय)स्तथा. — ^c) Ś1 K1.5 समादाय; K2 महाराज; M2 ससाराथ (for दाय). — ^d) K2 राजन् (for रम्यां).

4 Dc1 om. up to पुण्डरीका (in 4°) (cf. v. 1. 3). K2 om. 4^{ab}. — ^b) K1 Ds T2 G1 महा; Ks M1.2 मखे; Gs मखे; Cn.7 महे (as in text). Ś1 K1.5 Gs M1.2 ह (for च). K4 D1 T1 G2 मखे रै (T1 हारै; G2 धेरै)वतके तदा. — ^c) Ds उपायं. — ^d) T G1.2 M1.2 तथा (for तदा). Gs युयुधानयुतस्था.

5 ^a) K4.5 च (for तु). K2 च गिरिभिर्; D1 सर्वगिरि (for तु स गि). — ^b) K2.5 B1 D (except Dc1 D1) रूपैर् (for रूप). Ks विचित्रतैः; Gs विचि-

1737
58. 47
58. 47

घृताचिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ४४
ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो ध्मायमानस्य भारत ।
घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोकमयावहः ॥ ४५
तेन धूमेन सहसा वर्धमानेन भारत ।
नागलोके महाराज न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४६
हाहाकृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनम् ।
वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ॥ ४७
न प्रकाशन्त वेदमानि धूमरुद्धानि भारत ।
नीहारसंवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ४८
ते धूमरक्तनयना वह्नितेजोभितापिताः ।

आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्यातितेजसः ॥ ४९
श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेस्तिग्मतेजसः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ ५०
सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबालपुरोगमाः ।
शिरोभिः प्रणिपत्योच्चुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५१
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पादमर्घ्यं निवेद्य च ।
प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पन्नगाः परमाचिंते ॥ ५२
ततः संपूजितो नागैस्तत्रोत्तङ्कः प्रतापवान् ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्य तत् ॥ ५३
स गत्वा त्वरितो राजन्गौतमस्य निवेशनम् ।

[Sub-parvan: Ks उत्तंकोपाख्यानं. — Adhy. no.: Ś1 71].

44 Before 44, Ś1 K1.3 M4 ins. वैशंपायन उवाच.
—^a) Ś1 K1.3 Dc1 तत्; B1.2.5 Dn1 D2-5 T1 तु
(for स). K2 B3-5 D1.4 G M1.2 तदा (for तथा).
D6 कायो; G8 तूर्णम् (for [अ]कार्षाद्). —^b) Some
MSS. उत्तंकश् or उदंकश्. —^c) D3 घृताश्च; T G1.2
ताम्राचिः (for घृता). K2 [आ]सीत्; K4.5 D1 [अ]स्य
(for [अ]पि).

45 —^a) K4 D1 वै (for स्य). —^b) K2.4.5 D1
धूम (K2.5 'मै' तस्तस्य; B Dc1 D5.6 धूम्य (D5.6 'क्ष्य')
तस्तत्र; Dn1 D2-4 ध (D3 व) क्षतस्तत्र; G8 स्मयमानस्य
(for ध्माय').

46 Ks om. 46. —^a) B D (except D1) T G1
महता (for सहसा). —^b) K2 स्पर्धमानेन (for वर्ध').
—^c) Ś1 K1 महाप्रज्ञ (for 'राज'). — Dc1 om.
(? hapl.) 46^a-47^a. —^d) K2.4 B (except B2) Dn1
D1.2.4.5 प्राज्ञायत. D6 कंचन.

47 Dc1 om. 47 (cf. v. l. 46). K4 D1 om. 47^{ab}.
—^a) Ś1 K1.3 हाहाकारम्; D5 'भूतम्' (for 'कृतम्').
—^c) D3 वासुकी. K4 तु (for च).

48 —^a) K1.5 B1.3 Dc1 D5.6 प्राकाशंत; K2 प्रका-
श्यंत; K4 D1 'शति' (for 'शन्त'). —^b) S सर्वशः
(for भारत). —^c) G1 'संहृतानि' (for 'संवृ'). —^d)
Dc1 वनानां. K5 G8 तदा (for तथा).

49 —^a) M1.4 धूमरक्त. —^b) Ś1 K1.3 वह्नितेजो
निषिद्धिताः; K2 'जोभभाविना; G1 'जोहितापिता. (sic).

—^c) Ś1 K1.3 संजग्मुर्. T1 G8 ज्ञात्वा (for ज्ञातुं).
—^d) B D (except D1.2) महात्मनः; M4 [अ]मितौ
जसः (for [अ]तितेजसः).

50 Ś1 K1.3.4 T2 G1.2 om. (hapl.) 50^{ab}. —^a)
K5 D1.2 ते श्रुत्वा; B3 Dc1 T1 G8 M8 श्रुत्वा तु. D2
G8 नियमं (G8 'तं') (for निश्चयं). —^b) B D (except
D1) अति- (for तिग्म-). —^c) B D (except D1)
G2 -नयनाः (for -मनसः).

51 —^a) D2 सर्वेषां (hypermetric) (for सर्वे). —^b)
K5 G3 बालवृद्ध; Dc1 D5 वृद्धा बाल. K2 B1.2.4
-पुरःसराः (K2 'रः') (for -पुरोगमाः). —^c) K5 [आ]शु
(for [ऊ]चुः).

52 D6 om. 52; D5 reads it on marg. (sec. m.).
—^a) K2 प्रासाद्य. K3 D5 भार्गवं (for ब्राह्मणं).
—^b) Dn1 अर्घ्यै (hypermetric); D1-3 अर्घं. K2
तु (for च). — K3 G8 om. (hapl.) 52^c-54^b. —^c)
K2 प्र*छन्; M4 (inf. lin. as in text) प्रायच्छद्.
—^d) D5 परमर्षे.

53 Ks G8 om. 53 (cf. v. l. 52). —^a) Ś1 K1.5
B3 Dn1 D1.5.6 स; B1.2 प्र- (for सं-). —^b) Ś1
K1.5 B Dc1 Dn1 D3.4 तदा (for तत्र). D1 ततोदांतः
(sic); D5.6 उत्तंकः स; T G1 स उदंकः; M1.2 ततो-
दंकः (for तत्रोत्तङ्कः). Some MSS [उ]तंकः or [उ]दंकः.
—^c) D3 अग्निः. K4 D1.5.6 T G1 प्रदक्षिणी. —^d)
D3 पुरु- (for गुरु-). K2 -वेदमनि; K4 D1 -संमतः;
G2 -वेदम तत् (for -सद्य तत्). Ś1 M1.2 तं (for तत्).
D5.6 जगाम गुरुमग्रतः.

54 Ks G8 om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). —^a) B4

प्रायच्छत्कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्यै तदानव ॥ ५४
 एवं महात्मना तेन त्रील्लोकाञ्जनमेजय ।
 परिक्रम्याहुते दिव्ये ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ५५

एवंप्रभावः स मुनिरुत्तङ्को भरतर्षभ ।
 परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।
 उत्तङ्काय वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विजसत्तम ।
 अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशः ॥ १
 वैशांपायन उवाच ।
 दत्त्वा वरमुत्तङ्काय प्रायात्सात्यकिना सह ।

द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २
 सरांसि च नदीश्चैव वनानि विविधानि च ।
 अतिक्रम्य ससादाय रम्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३
 वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
 उपायात्पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४

C. 14.
D. 14.
K. 14.

58

गौतमस्याश्रमे प्रति. — Ks reads 54^{ad} after 119*. —^a) B D (except D1) परन्त्यात् (for परन्त्यै). Ks D1 तदानवः; Gs तथानव. — Ks D (except Dc1) ins. after 54: Ks after 54^b:

119* बासुकिमुखानां च नागानां जनमेजय ।
 सर्वं शशांस गुरवे यथावद्विजसत्तमः ।

[(L. 1) = 47^{ad}. Ks D1 तु (for च). — (L. 2) Ks D1 वृत्तांतं (for यथावद्).]

55 ^a) Ks. s D1 S लोकद्वयं (for महात्मना). —^b) Ks. s D1 S विप्रेण (for त्रील्लोकाञ्ज). —^c) Bs T G पराक्रम्य. D1 हते; Ds [जा]वृते (for [जा]हते). —^d) Gs तत्र (for ततस्).

56 ^b) Some MSS. उतंको or उदंको. Ks. s. s D1 जनमेजय (for भरतर्षभ). — Before 56^c, Ks D1 ins. जनमेजय उवाच. —^c) Ks उग्रेण; Ds परमेण (hyper-metric) (for परेण). —^d) Ks M2.4 यन्मा; T1 यसात्.

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. (except M) उत्तं (B तं; T G दं) कोपाख्यातं (to it Ś1 K B2-4 D [except Dc1] add समाप्तं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 72; B1.2.5 57 (as in text); Dn1 M1 (inf. lin.) 58; D1 55; T1 44; T2 G2.2 M 43; Gs 46. — Śloka no: Dn1 61.

1 ^a) K1. s Dc1 उतंकाय; B उतंकस्य; Dn1 Ds-8 उतंकस्य. —^{ad}) Ks om. (hapl.) महाबाहुः किं चकार.

2 G1 om. the ref. —^a) Some MSS. उतंकाय or उदंकाय. Ks. s D1.4 उतंकाय वरं दत्त्वा. —^b) Ks. s D1 तदा (for प्रायात्). —^c) Ś1 K1. s Bs Gs ह्योत्तमैः (for महाहयैः).

3 ^a) S स सरांसि (T1 G1 श्र) (for सरांसि च). K2.4.5 B Dc1 Dn1 D1-8 सरितश्च; Ds सरसश्च (for च नदीश्च). —^b) Dc1 om. from च up to पुण्डरीका (in 4°). K2.4.5 D1 विविधानि वनानि च; B1.2.5 (also as in text) Dn1 Ds-8 वनानि च गिरि (Ds. s गिरय) सथा. —^c) Ś1 K1. s समादाय; Ks महाराज; Ms ससाराथ (for सादाय). —^d) Ks राजन् (for रम्यां).

4 Dc1 om. up to पुण्डरीका (in 4°) (cf. v. l. 3). Ks om. 4^{ab}. —^b) K1 Ds T2 G1 महा; Ks M1.2 मले; Gs मले; Cn. v महे (as in text). Ś1 K1. s Gs M1.2 द्व (for च). Ks D1 T1 Gs मले रै (T1 हारै; Gs वैरै) वतके तदा. —^c) Ds उपायं. —^d) T G1.2 M1.2 तथा (for तदा). Gs युयुधानयुतस्तथा.

5 ^a) Ks. s च (for तु). Ks च गिरिभिर्; D1 सर्वगिरिर् (for तु स गि). —^b) Ks. s B1 D (except Dc1 D1) रूपैर् (for रूप). Ks विविचरैः; Gs विवि-

अलंकृतस्तु स गिरिनारूपविचित्रितैः ।
 बभौ रुक्ममयैः काशैः सर्वतः पुरुषर्षभ ॥ ५
 काञ्चनस्रग्भिरय्याभिः सुमनोमिस्तयैव च ।
 वासोभिश्च महाशैलः कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ६
 दीपवृक्षैश्च सौवर्णैरभीक्ष्णमुपशोभितः ।
 गुहानिर्जरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ७
 पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः ।
 पुंभिः स्त्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ।
 अतीव प्रेक्षणीयोऽभून्मेरुनिगणैरिव ॥ ८

त्रकैः (for 'त्रितैः'). —^a) K₂ corrupt. K₁ B₃ उभौ; D₈ दिव्यै (for बभौ). Ś₁ सुजमयैः; K_{1.4} B D (except D₁) रत्नं; M₁₋₈ रुक्मं (for रुक्मं). K_{4.5} B₄ D₁ D_{n1} D_{1.4-6} G_{2.8} M कोशैः; B_{1-8.5} D_{2.8} कोषैः (for काशैः). —^d) B D संवृतः (for सर्वतः).

6 ^a) Ś₁ रम्याभिः; B₃ D₁ उद्या (D₁ 'प्रा')भिः; M जन्मभिः. —^b) Ś₁ मनोगमैः (for तयैव च). —D₈ om. 6^{ad}. —^c) B_{3.4} D₁ G₈ च सर्वतः; D_{n1} D₂₋₅ तयैव च; T G_{1.2} M च संघ (M₁ 'ख')शः (for च सर्वशः).

7 K₈ om. 7. —^a) D₁ om. from वृक्षैश्च up to समन्ततः (in 8^b). —^b) K_{2.4.5} D₁ T G₈ अभि- (for उप-). K₃ शोभितः; K₄ तैः. —^c) D₁ निर्जर-; G₈ M निर्जर- (for निर्जर-). D₈ शब्देषु (for देशेषु). —^d) K_{2.5} दिविभूतो; G_{2.8} M दीपभूतो (G₂ 'वृक्षो') (for दिवा').

8 D₁ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^a) Ś₁ transp. विचित्राभिः and सघण्टाभिः. D₈ सकंटाभिः; G₈ घटिता (for सघण्टा). K₂ तयैव च (for समन्ततः). —^c) K₈ om. पुंभिः स्त्रीभिः. G₈ सु- (for च). K_{2.8} संघु- (K₈ 'घु')ष्टा; K₄ D₁ संघु (D₁ 'तु')ष्टः; D₁ संगुप्तः; D₄ संघुप्तः (sic); G₁ संघुष्टः; G₈ संपूर्णः; M₂ संघुष्टं (for 'ष्टः'). —^d) Ś₁ K_{1.8} प्रदीपः; M₁ प्रतीत (for प्रगीत). —^e) K₂ मणिः; G₈ सुर- (for मुनि-). M_{1.8} चरैर- (for गणैर-).

9 ^a) K₈ मत्तानां; K_{4.5} D₁ मनोज्ञं; D₈ यत्तानां (for मं). —^b) K₄ पुंसां स्त्रीणां (by transp.). G₈ तयैव च (for च भारत). —^c) K_{1.8} पर्वतैर्द्राय. —^d) K₈ दिवःस्पृग्; T G₈ दिविस्पृग्. G₈ गीत- (for इव). Some MSS. निःस्वनः. D₈ त्रिदिवस्पृगिव ध्वनिः.

मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ।
 गायतां पर्वतैर्द्राय दिवस्पृगिव निस्वनः ॥ ९
 प्रमत्तमत्तसंमत्तक्ष्वेडितोत्कृष्टसंकुला ।
 तथा किलकिलाशब्दैर्भूरभूत्सुमनोहरा ॥ १०
 विपणापणवाग्रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारवान् ।
 वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् ॥ ११
 सुरामैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ।
 दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् ।
 बभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः ॥ १२

10 ^a) K₂ प्रमत्तः. Ś₁ K_{1.2.5} संगीतैः; M₁ समतः (for संमत्त-). K₈ प्रमत्तमतसंगीतः; K₄ D₁ 'जत- संगीत-; B_{3.4} D₁ T G_{1.2} मत्तप्रमत्तसंमत्त- (T G_{1.2} 'त्त-). —^b) K₁ क्ष्वीनितोत्कृष्ट-; K₄ B D₄ 'क्ष्वेडि- तोत्कृष्ट-; D₁ 'क्ष्वेडितोत्कृष्ट-; S 'क्ष्वेडितोत्कृष्ट- (T₂ 'त्कृ-; M_{2.8} 'त्कु')ष्ट- (for 'क्ष्वेडितोत्कृष्ट-). K_{2.5} (before corr.) B D_{n1} D_{1.8-5} संकुलः; D₂ कुंडलः; D₈ संकुले. —D_{8.6} om. 10^a-11^b. —^c) D₈ किलकिली-; S किलकिला-. —K₂ om. 10^a-12^a. —^d) K₈ D₁ G₂ सुमनोरमा. B D₁ D₂₋₄ T₂ भूधरोभूत्सुमनोहरः (D₂ 'होदधिः').

11 K₈ om. 11; D_{8.6} om. 11^{ab} (for all, cf. v. l. 10). G₈ om. 11^a-12^a. —^a) K₈ विपणापणवाग्रम्यो; G₈ 'पणसद्रस्य-'. —K₈ om. (hapl.) 11^b-12^a. —^b) Ś₁ K₁ भक्ष- (for भक्ष्य-). —^c) Ś₁ वस्- (for वस्त्र-). M_{1.2} माल्याकर- (for माल्योत्कर-). Ś₁ K₁₋₈ B (except B₁) D₁ महान्; G₈ वृत्तो (for युतो). —^d) Ś₁ K₈ वेणुवी (K₈ 'वे')णा-; K₁ वीणवीणा- (for वीणावेणु-). —For 11^a, D_{8.6} subst.:

120* माल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् ।

12 K₈ om. 12^a (cf. v. l. 10). K₈ om. 12^a; G₈ om. 12^{ab} (for both, cf. v. l. 11). —^b) Ś₁ K₁ भक्ष-; K₂ भोक्ष- (for भक्ष्य-). K_{2.8.5} B₅ D_{8.6} G₈ हि (for ह). —^d) D₂ वा (for च). K₈ दीयमाने तथानिशः; S 'मानो (M₁₋₈ 'ने') दिवानिश-'. —^e) K₁ B₃ G_{2.8} कल्याण-'. —^f) Ś₁ महांस; D₂ महत्; D₈ सहस्र; M₁ मखस (for महस्र).

13 ^a) K₂ T G_{1.2} धीरैः; G₈ धीरः (for धीर-). —^b) K₄ D₁ पुण्यवद्भिर्. K₈ D₄ निशेवितः; B₁ निसे'

आश्वमेधिकपर्व

अश्वमेधिकपर्व]

पुण्यावसथवान्वीर पुण्यकृद्धिर्निषेवितः ।
 विहारो वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ।
 स नगो वेश्मसंकीर्णो देवलोक इवावभौ ॥ १३
 तदा च कृष्णसांनिध्यमासाद्य भरतर्षभ ।
 शक्रसब्रपतीकाशो बभूव स हि शैलराट् ॥ १४
 ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ।
 गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं स्वकम् ॥ १५

(for निषे). —^o) D₁ विहारः. D_{5,6} शूराणां (for
 'क्षी'). —^a) Ś₁ K_{1,8} B₁ महान्; K_{2,4} महा; T
 G_{1,8} वभौ; M₁ सखे (for महे). Ś₁ K_{1,8} सः; B₁₋₈
 D₁ D₄₋₈ च (for इ). D₁ महादेवतकस्य इ; G₂ वभौ
 रैवतकः स इ. —^b) Ś₁ K_{1,8} स नगो; K₄ D₁ संनतो
 (D₁ 'यो'); T G₁ स नाना; G₂ स तथा (for स
 नगो). D₂ स न वैगोश्मसंकीर्णो. —^c) T₂ लोकाद्
 (for 'लोक').

14^a) T G₁ तथा (for तदा). B₁ तु; D₈ om.;
 M₄ स (for च). T G_{2,3} 'सोनिध्यान्. —^b) T G_{1,2}
 M₃ मुनिदे (M₃ 'दा दे') ब्राह्मणैर्बुधः. — After 14^b, T G
 M₃ ins. :

121* स्तुवन्त्यन्तर्हिता देवा गन्धर्वाश्च सङ्घर्षिभिः ।
 साधकः सर्वधर्मणामसुराणां विनाशकः ।
 त्वं जगदा सृज्यमाधारं कारणं धर्मवेदवित् ।
 त्वया यत्क्रियते देव न जानीमोऽत्र मायया ।
 केवलं त्वमिजानीमः शरणं परमेश्वरम् । [5]
 ब्रह्मादीनां च गोविन्द सांनिध्यं शरणं नमः ।
 इति स्तुते मानुषैश्च पूजिते देवकीपुते ।

[(L. 1) T₂ महर्षिभिः (for स^a). — (L. 2) G₂
 विनाशकः. — (L. 3) G₂ सर्व- (for धर्म). — (L. 4)
 T₁ G₁ सखे; M₃ यं (for यत्). — (L. 5) T₂ G₁
 [अ]मिजानीमः. M₃ परमेश्वर. — (L. 6) T₂ गोविन्दः.
 M₃ सांनिध्यं (for सांनिध्यं). G₂ यतः (for नमः).]
 — G₂ om. 14^a-15^b. —^d) D_{2,4,6} G₂ M इ (for
 हि). K₁ लोमराट् (for शैल^c).

15 G₂ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) K₁ समूज्य-
 मानः (for संपूज्य^b). S (G₂ om.) तु (for स). K₄ s
 D₁ संपूज्यमानः स तदा. —^b) D_{5,6} स्वकं (for शुभम्).
 Ś₁ K₁ वृष्णिभिः स म (K₁ सुम) हातपाः (K₁ 'पः'); K_{2,3}
 वृष्णिभिस्तु महात्मभिः (K₂ 'श्च' समागतः). —^c) D₁
 गोविन्दः. K_{2,4,6} B₁ D₁ S (except M₁) [अ]पि (for

विवेश च स हृष्टात्मा चिरकालप्रवासकः ।
 कृत्वा नसुकरं कर्म दानवेष्टिव वासवः ॥ १६
 उपयातं तु वाष्पेयं भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
 अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १७
 स तानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।
 अभ्यवादयत प्रीतः पितरं मातरं तथा ॥ १८
 ताम्यां च संपरिष्वक्तः सान्त्वितश्च महाभुजः ।

[पृ]व). —^a) K₂ B₂₋₈ D₁ S जन्मसुद (for जगाम
 G₂ M₃ शुभं (for स्वकम्).

16^a) K₂ om. च. K_{2,3} B_{1,2,5} D₁ D_{2,3,5,6}
 प्रः; K₄ D₁ च सुः; T स इ (for च स). D₄ वि
 च प्रसङ्गात्मा. —^b) B (except B₁) D₁ D₂₋₄ -s
 सतः (for 'सकः'). D_{5,6} चिरकालम् (D₈ 'ले प्र') वासि
 — K₂ om. 16^{ad}. —^c) K₂ तु सुकरं; T₁ M₃ त्वं
 G₂ स सु^d (for नसु^e). —^d) D₈ corrupt.

17^a) Ś₁ K_{4,5} B_{1,5} D_{1,4,5} G₂ M₃ उपयातं; K₁
 उपयातु; K₂ प्रयातंत; B₂ उपयातंत; B₃ M₃ उपा-
 यातं; B₄ D₁ G₂ उपयातंत; D₈ 'यातुं. —^b) Ś₁
 भोज्य- (for भोज-). K₁ वृष्ण्यन्धकास्; K₂ 'वृष्ण्यन्ध'
 D₁ 'वृष्णिष्व' (for 'वृष्ण्यन्ध'). B_{4,5} D₁ D_{2,3} T G
 तथा (for तदा). —^c) K₄ D₁ तमगच्छन्; D_{2,6} M₃
 अभ्या^d; M₄ अभ्यनन्दन् (for 'गच्छन्'). G₂ महात्मानो.

18^a) K₂ आभ्यर्च्य; K₃ सभाज्य. —^b) K₂
 हृष्टा; K₄ D₁ स्पृष्ट्वा. B_{1,2} T₁ G₁ तथा (for तदा).
 Ś₁ K_{1,8} B₂ पृष्ट्वा कुशलमवययं. — After 18^b, K₂
 ins. :

122* जहर्षं धीमानधीमजिः प्रवृत्तः स सुदायुतः ।
 K₂ cont. : K_{1,5} D₁ ins. after 18^b :

123* हृष्टा समागतं कृष्णं खेहेन सुगलायुधः ।
 वनमाली इली रामः पर्यव्रजत केवचम् ।
 कृष्णोऽपि आतरं रामं यरनात्ममिवाद्य च ।

[(L. 1) K₂ सुगलायुधः. — (L. 2) K₁ गृहे गत्वा
 (for वनमाली). — (L. 3) K_{1,5} सः (for च).]

—^a) K₂ अभिपूज्य ततः प्रीतः; K₄ D₁ D₂ अभ्यवाद्य-
 यदप्रीतः (sic). —^d) D₁ D₂₋₈ तदा (for तथा).

19^a, Ś₁ K_{1,2,5} B_{1,2} D₁ D₂₋₈ य सं; B₂₋₅
 सयं (for च सं). K₄ D₁ परिष्वज्याय; D₂ संपरिष्वज्यः
 (sic) (for 'रिष्वक्तः'). K₂ तासां च परिसंष्वक्तः (sic).

उपोपविष्टस्तैः सर्वैर्ब्रह्मिभिः परिवारितः ॥ १९
स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावसेचनः ।

कथयामास तं कृष्णः पृष्टः पित्रा महाहवम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वासुदेव उवाच ।

श्रुत्वानस्मि वाष्पेय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
नराणां वदतां पुत्र कथोद्घातेषु नित्यशः ॥ १
त्वं तु प्रत्यक्षदर्शी च कार्यज्ञश्च महाशुज ।
तस्मात्प्रब्रूहि संग्रामं याथातथ्येन मेऽनघ ॥ २
यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३

अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणामनेकशः ।
नानावेषाकृतिमतां नानादेशनिवासिनाम् ॥ ४
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदन्तिके ।
शशंस कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५
वासुदेव उवाच ।

अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
बहुलवान्न संख्यातुं शक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ६

—^१) K₁ D_{8.6} सात्वितश्च; K₈ सात्व'. —^२) Ś₁ K B D₁ सर्वैस्त्रैर् (by transp.). D₀₁ D₀₁ D₂₋₈ उपोपविष्टैः सर्वैस्त्रैर्. —^३) G₈ मुनिभिः (for ब्रह्मिभिः). D₀₁ चारितः (for 'चा').

20 ^a) K₁ महांस (for महा-). —^b) K₂ कृतपादा-
वसेचनं (sic); B D (except D₁) 'दावनेजनः. —^c)
Ś₁ K₁ तं पूर्व; K₂ B_{8.4} D₀₁ तत्कृत्स्नं; B_{1.2.5} D₀₁
D₂₋₈ तत्सर्वं (for तं कृष्णः). —^d) K₁ D_{8.6} पित्रा
पृष्टो (by transp.); M₂ पृष्टः पित्रा. D₁ om. पित्रा.
K₁ महारणं; K₈ पितामहं; T₂ G_{1.2} महात्मना (for
'हवम्').

Colophon. — Sub-parvan: Editions अनुगीता.
— Adhy. name: D_{8.6} वासुदेवसंगमः. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ś₁ 73; B_{1.5} 58 (as in
text); D₀₁ M₄ (inf. lin.) 59; D₁ 56; T₁ 45;
T₂ G_{1.2} M 44; G₈ 57. — Sloka no.: D₀₁ 21.

59

1 Some MSS. वासुदेव. —^b) D_{8.6} अद्भुतं. —^c)
D₈ नागयणं (hypermetric) (sic) (for नराणां). B₂
D₀₁ D₀₁ D₂₋₈ तथ; M_{1.2} श्रेष्ठ (for पुत्र). K₁ D₁
श्रीकृष्ण वदतां पुण्यं. —^d) Ś₁ K_{1.8} कथोद्घातेन; D₀₁

D_{8.4.6} कथं वा तेषु; D₂ कथातेषु च; D₈ कथावातेषु;
T₁ corrupt; T₂ G₂ कथो (T₁ 'था')द्भुतेषु; G₁ रथो-
वास्तेषु; G₈ रथोद्घाताश्च; M₂ कथोद्घातेन (for 'दा-
तेषु'). K_{2.4} D₁ नित्यदा.

2 ^a) D₀₁ हव; D₂ हवं च (for हवं तु). —^b)
K₈ कार्यज्ञे च; K₆ रूपवांश्च (for कार्यज्ञश्च). K₄ B_{2.4}
D₀₁ D₆ T G M₈ महाशुजः. D₀₁ D_{2-4.6} रूपज्ञश्च म-
(D_{2.8} 'यज्ञम')शामुजः. —^d) Ś₁ K_{1.8} D_{8.6} T G_{2.8}
यथातथ्येन. K₂ मे सुतः; K₄ D₁ केशव (for मेऽनघ).

3 ^a) G₂ कथं (for यथा). M₂ तद्भवद् (for
तदभ'). —^b) D₀₁ om. महात्मनाम्. —^d) G₈ शल्या-
दीनां महात्मनां.

4 ^a) Ś₁ K_{1.8} B (except B₁) 'वेशाकृतिः; D₀₁
D_{2-4.6} G_{1.8} 'देशा' (for 'वेषा'). K₂ नानादेशगतानां
च; K_{4.5} D₁ 'वेषाकृतिवतां. —^d) K₂ corrupt.

5 ^b) B₈ D₀₁ मात्रा (for मातुस्). K (except
K₁) B_{1.2.4} D₁ G_{1.2} M तदांतिके; T G₂ M₁ (inf.
lin.) तथा (for तद'). —^c) D_{8.6} कुरुवीर्याणां. —^d)
B₈ संग्राम- G₈ तथा (for यथा).

6 K₈ om. the ref. G₂ श्रीकृष्णः; G₂ भगवान्
(for वासुदेव). —^a) D₁ इत्यद्भुतानि. —^b) Ś₁ K₁
क्षत्रियाणां; K₈ पृथ्वीमानां. K₈ महाश्रुतं (sic); B₂

धान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु ।
 र्माणि पृथिवीशानां यथावदमरद्युते ॥ ७
 िमः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ।
 कौरव्यः कौरवेयाणां देवानामिव वासवः ॥ ८
 शेखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपतिः ।
 भूव रक्षितो धीमान्धीमता सव्यसाचिना ॥ ९
 तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम् ।
 कुरूणां पाण्डवानां च सुमहद्रोमहर्षणम् ॥ १०
 ततः शिखण्डी गाङ्गेयमयुध्यन्तं महाहवे ।
 जघान बहुभिर्बाणैः सह गाण्डीवधन्वना ॥ ११

अकरोत्स ततः कालं शरतल्पगतो मुनिः ।
 अयनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२
 ततः सेनापतिरभूद्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः ।
 प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव ॥ १३
 अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तमः ।
 संवृतः समरश्लाघी गुप्तः कृपवृषादिभिः ॥ १४
 घृष्टयुग्नस्त्वभून्नेता पाण्डवानां महास्रवित् ।
 गुप्तो भीमेन तेजस्वी मित्रेण वरुणो यथा ॥ १५
 पञ्चसेनापरिवृतो द्रोणप्रेप्सुर्महामनाः ।
 पितुर्निकारान्संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ १६

om. (for महात्मनाम्). — °) Ś1 K1.8 न बहुत्वा-
 दसंख्या (K8 'ह्ये)तुं. — °) Ś1 शक्यते; K1.8 शक्यते;
 K2.4 D1 संख्यानि; B1 शक्यामि; D8 शक्यन् (for
 शक्यानि). G8 M गणैर् (for शतैर्). Dc1 corrupt;
 T G1 शक्यो वर्षगणैरपि; G2 शक्या वर्षशतैरपि.

7 °) K3 [ह]व (for [ए]व). — °) K3 B3 Dc1
 पृथिवीपानां; G8 कुरूवीराणां. — D8 om. 7^d. — °) B1
 युतां (for युते).

8 D1 om. (hapl.). 8^e-9^b. — °) K1 कौरव्याः.
 K4 B D (D1 om.) कौरवेंद्राणां. Ś1 कौरव्याः कौरव्ये-
 याणां (sic). — °) K2.4 वणमुखः; 8 पावकिः (G2
 'कः; M2 'किं) (for वासवः).

9 D1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — °) Dc1 तेन (for
 नेता). — °) Dn1 G2 रक्षिता. G2 बभूव रक्षिता नित्यं.
 — °) B1.2 Dn1 D2-5 श्रीमता; G1 किमुतः (sic)
 (for धीमता).

10 °) K2 समभवद् (for तदं). — °) K3 दशा-
 हाणि. — °) G8 कुरूणां पाण्डवेयानां. — °) D6 corrupt.
 K2-5 B Dc1 Dn1 D2-5 M2-4 लोमहर्षणं; D1 *** विंणां.
 Ś1 K1 सुमहाल्लोमहर्षणः.

11 °) Dc1 D1 गंगेयं. — °) K2 D1 T G1.2 M1
 अयुध्यत; K5 B Dc1 Dn1 D2-5 युध्यमानं (for अ-
 युध्यन्तं). D1 om.; M3 महाबलं (for 'हवे). — G2
 subst. for 11^{ab}: T G1 ins. after 11^b:

12^a अयुध्यमानं गाङ्गेयं शिखण्डी तं महायुतेम् ।

[G2 तु (for तं).]

— °) Ś1 गाण्डीवधन्वनः; D1 गांजीवधन्वना.

12 °) K4 D1 T1 G2 ततं; K5 तदा (for ततः).
 — °) D6.8 हत्वा. — °) K2.8 D6 संप्राप्तश्च. Ś1 K2
 G8 चो (K2 यो) उत्तरायने; K4 D1 [s]थोत्तरायणे (K4
 'ने); D6 चोत्तरायणं. K5 B8-5 Dc1 उत्तरायणकांक्षया.

13 °) D8 रुद्रः (for अभूद्). — °) K2 D1 तु;
 K4 स; K5 [s]पि; Dc1 [s]थै- (for अस्त्र-). D8
 शस्त्रास्त्रविदुषां वरः; G8 द्रोणो धर्मभृतां वरः. — °)
 K3.4 T2 G1 प्रवरः; G8 विप्रेन्द्रः (for प्रवीरः). K4 D1
 कौरवेंद्राणां. — °) G2 देवपतेर् (sic) (for दैत्य*). Ś1
 K1.8 यथा (for हव).

14 G2 om. 14-15. — °) T1 G1.8 M1-3 अक्षौ
 हिणीभिः. — °) K1 G1 समरश्लाघे (G1 'घो); D1.
 स परश्लाघी. — °) Ś1 K2.8 वृतः; K1 घृतः (for
 गुप्तः). K4 D1 स तु (for कृप-). T1 G1 सुतादिभि
 (for वृषा*). — After 14, M1.2 ins.:

125* कृत्वा व्यूहं महायुद्धे पातयित्वा महारथान् ।

अन्तकप्रतिमश्रोत्रो रात्रियुद्धे दहन्प्रजाः ।

15 G2 om. 15 (cf. v. l. 14). — °) K5 B3.4 D
 [S]भवन्; G3 तदा (for स्वभूर). — °) K4 G
 महारथानां; Dc1 Dn1 अजित्. — °) B1.2 D (except
 Dc1 D1) मेधावी (for तेजस्वी).

16 °) K5 B Dc1 Dn1 D2-4 स च (B2 तु); D5.
 सर्व- (for पञ्च-). K2 D1.8 G2 पतिवृत्तौ (for परि*).
 — °) K5 B2 G3 द्रोणं (for द्रोण-). Ś1 महात्मना (sic);
 K2 यज्ञाः; K4 D1.8 रथनः (sic); K5 रथः; B3
 मतिः (for मनाः). — °) Ś1 K4.8 D1 निकारं; K2.8

तस्मिन्ने पृथिवीपाला द्रोणपार्षतसंगरे ।
 नानादिगागता वीराः प्रायशो निधनं गताः ॥ १७
 दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत्परमदारुणम् ।
 ततो द्रोणः परिश्रान्तो धृष्टद्युम्नवशं गतः ॥ १८
 ततः सेनापतिरभूत्कर्णो दुर्योधने बले ।
 अश्वौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चमिराहवे ॥ १९
 तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्वो बीभत्सुपालिताः ।
 हतप्रवीरभूयिष्ठा बभूवुः समवस्थिताः ॥ २०
 ततः पार्थ समासाद्य पतंग इव पावकम् ।
 पञ्चत्वमगमत्सौतिर्द्वितीयेऽहनि दारुणे ॥ २१

Ds Gs विकारान् (Ks 'रं'); Ds निकाशान् (for 'रान्').
 Gs संहत्य (for संसृत्य). —^a) Gs रण (for रणे).

17 ^a) B (except Bs) Dc1 तु (for ते). Ds Ms पृथिवीपाल. —^b) Ms -पार्षद- (for -पार्षत-). Ś1 -संवरे; Gs Ms -संगमे. —^c) B4 Dc1 Dn1 S -देशाग- (Dn1 -दिशाग-; T1 G1 M1.2.4 -देशग)ता (for -दिगा). —^d) Ks D1 प्रायसो (D1 'से'); T G1 प्रायेण (for प्रायशो).

18 Ds om. (hapl.) 18. —^b) Ks अभवल्लोलमहर्षणं. —^a) Dc1 corrupt. Ś1 दृष्टद्युम्न.

19 ^a) Ks.4 D1 सेनापतिरभूत्कर्णस्य. —^b) Ks.4 D1 ततो (for कर्णो). Ks M1.2 दुर्योधने. Ś1 रणे (for बले). Ks T2 कर्णो दुर्योधनस्य ह (T2 'धनेन वै'). —^c) M1.2 अश्वौहिणिभिः (sio).

20 ^a) T G1.2 त्रिघ्नस्तु पाण्डवेयानां. —^b) Ś1 Ks चमूर; K1.2 चमू; T1 भीम-; T2 दम्यो; G1 चम्वो; Gs वृता; M1 lacuna; M2 चर्मो (sio) (for चम्वो). K1.8 T2 -पालितः; Ds -पालिताः. —^c) K1 हता; Bs हतः (for हत-). —^d) T2 बभूव. K1.8 T2 समवस्थितः; Gs पर्यवस्थितः; M- समुपस्थिताः.

21 ^b) Ś1 पतंग; Ks Dc1 D1 T2 G2 M पतंगा. —^c) K2 T1 सौतिर; Ds.6 सौतिर; T2 G1.2 M सेना (for सौतिर). —^d) B D (except D1) दारुणे. — For 21^{ad}, Gs subst.:

126* द्वितीयेऽहनि स तदा फल्गुनेन निपातितः ।
 while M1-s ins. after 21:

हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।
 अश्वौहिणीभिस्तिसृभिर्मद्रेशं पर्यवारयन् ॥ २२
 हतवाहनभूयिष्ठाः पाण्डवास्तु युधिष्ठिरम् ।
 अश्वौहिण्या निरुत्साहाः शिष्टया पर्यवारयन् ॥ २३
 अवधीन्मद्राजानं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 तस्मिन्स्थार्धदिवसे कर्म कृत्वा सुदुष्करम् ॥ २४
 हते शल्ये तु शकुनिं सहदेवो महामनाः ।
 आहर्तारं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः ॥ २५
 निहते शकुनौ राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
 अपाक्रामद्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६

127* प्रताप्य पाण्डवान्सर्वान्पाञ्चालान्स्वतेजसा ।

सपुत्रः समरे कर्णः संशान्तः पार्थतेजसा ।

22 ^a) B2 कर्णे च; S (except Gs) तु कर्णे (by transp.). K4 D1.8.6 कौरव्य (sio). —^b) Ks निरुत्साहा. K4.8 निरौजसः (for हतौ). — K2 om. 22^{ad}. —^c) M1-s अश्वौहिणिभिस् (sio). —^d) K4 Ds तं देशं; Ms मादेशं.

23 Ś1 K1.8 om. (hapl.) 23. B1.2 om. (hapl.) 23-24. —^a) M मानव- (for -वाहन-). —^b) K1.8 Bs-8 Dc1 Dn1 D2-6 [अ]वि; K4 D1 हि (for तु). —^c) Dn1 G M1-s अश्वौहिण्या. —^d) K2 पर्यवारयन्.

24 B1.2 om. 24 (of. v. l. 23). —^a) K1 corrupt. Ks.4.8 D1 जघान (for अवधीन्). —^b) Gs धर्मपुत्रो (for कुरुराजो). —^c) Ś1 K1.8 अथ; Ks Ds-1 तदा (for तथा). —^d) Ś1 K1.8 Bs-8 D (except D1) G1 कृत्वा कर्म (by transp.).

25 ^a) D1 हते; D2 हत- (for हते). S (except Gs) तु शल्ये (by transp.). —^b) K1 महातेजा (for सहदेवो). Ś1 K1.8 महामनः; K2 'यदाः; Gs प्रतापवान् (for महामनाः). — D1 om. (hapl.) 25-26^b. —^c) K1.8 आहर्तारं; Cv आहर्तारं (as in text). —^d) B2 जहान. K4 -विक्रमं. Gs जघानामित्रकशनः.

26 D1 om. 26^{ab} (of. v. l. 25). —^a) Ks न हिते; T2 Gs M हते तु (for निहते). —^b) Ks सुदुर्मनः. —^c) K2.8 अपाक्रामद्; Dc1 उपाक्रामद्; Gs M2 अप- . — M1.2 om. (hapl.) 26^d-29^c. T repeats 26^d-27^c after 29^c. —^d) Ś1 K1 Dc1 सैनिकाः (sio).

तमन्वधावत्संकुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् ।
 हृदे द्वैपायने चापि सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ २७
 ततः शिष्टेन सैन्येन समन्तात्परिवार्य तम् ।
 उपोपविशुर्हृष्टा हृदस्थं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८
 विगाह्य सलिलं त्वाशु वाग्मानैर्भृशविक्षतः ।
 उत्थाय स गदापाणिर्द्युद्धाय समुपस्थितः ॥ २९
 ततः स निहतो राजा धार्तराष्ट्रो महामृधे ।
 भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम् ॥ ३०
 ततस्तत्पाण्डवं सैन्यं संसुप्तं शिविरे निशि ।
 निहतं द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता ॥ ३१
 हतपुत्रा हतबला हतमित्रा मया सह ।

युयुधानद्वितीयेन पञ्च शिष्टाः स्म पाण्डवाः ॥ ३२
 सहैव कृपभोजाभ्यां द्रौणिर्द्युद्धादमुच्यत ।
 युयुत्सुश्चापि कौरव्यो मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३
 निहते कौरवेन्द्रे च सानुवन्धे सुयोधने ।
 विदुरः संजयश्चैव धर्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४
 एवं तदभवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो ।
 यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गभावसन् ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 शृण्वतां तु महाराज कथां तां रोमहर्षणीम् ।
 दुःखहर्षपरिक्लेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

27 For the repetition in T, cf. v. l. 26. M₁. 2 om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) K₁ अनुधावन्; K₂ अन्ध (for अन्व). —^b) B₂. 3 D₀₁ महामनाः (for प्रतापवान्). — B₅ om. 27^a-33^d. —^c) K₄ D₁ द्वीपायने. S₁ K₁ 3 सोपि; K₄ B₂. 4 D₀₁ D₁ G₈ चैव (for चापि). —^d) K₁ सलिलस्थं. B₁ ह; T G M₁ सः (for तम्).

28 M₁. 2 om. 28 (cf. v. l. 26). B₅ om. 28 (cf. v. l. 27). G₈ om. (hapl.) 28-29. —^a) B₁. 2 D₀₁ D₂₋₅ हत- (for ततः). K₄ D₁ ततः शब्देन सैन्यानां. —^b) S₁ K₁ पर्यवारितः; K₂ पर्यवार्यतां; K₃ B₁. 2 D₁ T₂ G₂ पर्यवार्य तं; K₅ पर्यवारयन्; D₀₁ परिवारितः; D₀₁ D₁. 4-5 पर्यवार्यतः; D₃ पर्यवार्ययत् (for परिवार्य तम्). —^c) B₁. 2 D₀₁ D₂₋₅ अथोप-; D₈ अथोपि (for उपोप-). —^d) B₅ आतरः (for हृदस्थं).

29 M₁. 2 om. 29^{ab} (cf. v. l. 26). B₅ om. 29 (cf. v. l. 27). G₈ om. 29 (cf. v. l. 28). —^a) B₂. 4 D₀₁ T G₂ M₂ चाशु; G₁ चापि (for त्वाशु). —^b) S₁ वाग्दानैर्; D₃ वाग्वालेर् (for 'जैर्'). K₄ D₁ दुःखितः; B₅ D₁. 5 भिक्षितः (sic). K₂ वाग्वाणैरभिक्षितः. —^c) B₁ G₂ च (for स). K₄ D₁ उत्थाय स गदापाणि. — After 29^a, T repeats 26^d-27^a. —^d) S₁ K₁. 3 4 B₁ D₁ समवस्थितः; D₀₁ स*वस्थितः (for समुप*).

30 B₅ om. 30 (cf. v. l. 27). —^a) D₈ स ततो (by transp.). K₁ D₀₁ M₂ संनिहितो; K₄ स महतो (for स नि*). —^b) B₁. 2 D (except D₀₁ D₁)

महारणे (for 'मृधे'). —^c) D₁ विक्रम्य.

31 B₅ om. 31 (cf. v. l. 27). —^a) K₄ D₀ तान् (for तत्). D₀ पाण्डवाः. —^b) K₂ सु K₅ B₁. 2 D₀₁ D₂₋₅ प्रसुप्तं (for सं*). —^c) S₁ नि D₀₁ निहतं; D₃ निहते. G₈ हतं द्रोणस्य पुत्रेण. —^d) S₁ अमृष्यता; B₅ अनुस्मरन्; G₈ अमर्यता.

32 B₅ om. 32 (cf. v. l. 27). —^a) D₄ वला (for बला). —^b) S₁ K₁. 3 पौत्रा (for मित्रा). K₂ हतमित्रास्तु पाण्डवाः; D₈ 'त्राणि सहस्रशः (hyper-metric). —^c) B₁. 2 D (except D₀₁ D₁) सहायेन (for द्वितीयेन). —^d) K₂. 5 B₁. 2 D₀₁ D₂₋₅ G₈ तु; K₄ D₁ G₂ च (for स्म).

33 B₅ om. 33 (cf. v. l. 27). —^a) T G₁ तथैव (for सहैव). B₂ D₀₁ कृत- (for कृप-). —^b) K₁. 2 D₈ अमुच्यते; M₃ अमुचत. —^c) G₁ om. च. K₂ धर्मज्ञो (for कौरव्यो).

34 ^a) K₂ कौरवेन्द्रेण (sic) (for 'वेन्द्रे च). B D (except D₁) तु; M₂ [s]थ (for च).

35 ^b) K₂ अष्टाशत (sic). K₁. 2 D₁ [ए]व तु (for प्रभो). —^c) K₂ [ए]व (for ते). D₄ पाला. —^d) S₁ K₁. 3 आगमन्; K₂. 4 B₁. 5 D₀₁ D₁ G₈ आविशन् (K₂ 'त्' (for आवमन्). K₆ प्रायशो निधनं गताः; T G₁ निहताः स्वर्गतामवन्.

36 ^a) K₈ D₆ शृणुतां. B₃ स (for तु); G₈ कथां

६०

वैशंपायन उवाच ।

कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत्कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १
अभिमन्योर्वधं वीरः सोऽत्यक्रामत भारत ।
अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामनाः ॥ २
मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३
सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे ।

आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ ४
तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा ।
दृष्ट्वैव च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखेन मूर्छितः ॥ ५
ततः स दौहित्रवधादुःखशोकसमन्वितः ।
वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६
ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यदौहित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ७
तद्वाग्निनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे विभो ।

तेषां (for महाराज). —^b) K₄ D₁ तां कथां (by transp.); G₈ तथा तां. Some MSS. लोम- (for रोम-). D_{2,8} T₂ G M₈ -हर्षिणी; D_{5,6} -हर्षणां (D₈ 'जं'). —^c) Ś₁ K₈ B Dm D_{2,4,6} T₂ M₈ -शोक- (for -हर्ष-). K_{2,4,5} D₁ D₁ -केशो (for -केशां). D₅ T₁ G_{1,2} दुःखशोकपरिकेशो (D₅ 'कृष्टा'); G₈ दुःखा-मर्षपरिकेशो. —^d) K₂ D₄ वृष्णिनाम्. K_{2,4,5} D_{1,6} T₁ G अभवत् (for 'वत्').

Colophon om. in K₄ D₁. — Sub-parvan: Editions अनुगीता. — Adhy. name: K₂ युद्धाख्यानं; Dn₁ D_{5,6} वासुदेववाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 74; B₁ 50 (?); B₂ 59 (as in text); T₂ G_{1,2} M 45; G₈ 48; M₄ (inf. lin.) 60. — Śloka no.: Dn₁ 36.

60

1 K_{3,4} D₁ om. the ref. —^a) K₂ D₁ corrupt. T₁ तथा (for तदा). —^c) K₆ M_{1,2} तं; D₁ तु (for तत्). —^d) K₆ अंतिके (for अग्रतः).

2 ^a) K_{1,2,4} D₁ वीर; M धीरः (for वीरः). —^b) K₂ सोत्तिक्रामत (for सोऽत्य). K₅ B (except B₈) D (except D₁) सोत्यक्रामन्महामतिः (B₅ 'मना'; D₁ 'द्युतिः'; D₈ 'मति'). —^c) K₈ D₈ वासुदेवस्य. —^d) K₄ भवेद् (for मा भूद्). K_{1,8} महामनः; K₂ महान् (submetric); K₅ B_{4,5} D₁ जनार्दनः; B_{1,2} परंतपः; B₈ Dn₁ D₂₋₆ महामतिः (for 'मना').

3 ^a) Ś₁ K₂₋₄ D₁ स (for मा). K₄ दौहित्रं; D₈ दौहित्र्. D_{5,6} कृत्वा (for श्रुत्वा). —^b) K₂ corrupt.

K₈ D_{2,6} वासुदेवो. D₁ महान्यतं; Dn₁ 'मना (for 'त्यम्). —^d) M_{1,2} मा भूद् (for भवेद्). Ś₁ K_{1,8} विचिंतयन्; K₄ महामनाः; D₁ om. (for महामतिः).

4 ^a) D₄ तद् (for तम्). B₈ उत्कैव (for उत्का-न्तम्). K_{2,4,5} D_{1,6} (also as in text) G₈ सुभद्रा तमति (K₆ 'मभि'; G₈ 'मुप') कांतम्. —^b) D₂ वधे. B₂ प्रति (for रणे). — After 4^b, T₂ ins. 128*. —^c) K₁ आचख्यौ; T₂ आख्याहि. M_{1,2} कृष्णं. D₅ दौहित्र- (for सौभद्र-). Ś₁ आचख्यौ कृष्ण सौभद्रं; D₈ वक्ष श्रीकृष्ण दौहित्र्. —^d) K₄ D₁ अत्यपतद्. — T₁ G₁ ins. after 4: T₂ after 4^b:

128* आख्यापयन्महत्तत्र ह्यभिमन्योर्वधं रणे ।

5 ^a) D₈ आपश्यन्. K₈ च (for नि-). K₄ स तामपश्यन्निपतितां. —^b) K₁ D₁ D₈ वासुदेवः. K₂ प्रतापवान् (for क्षितौ तदा). —^c) B₈ दृष्ट्वा; G₈ तथा (for दृष्ट्वा). K₄ D₁ [अ]पि (for [ए]व). D₈ दृष्ट्वैव तामुपायातः.

6 ^a) K₈ तत्र (for ततः). D₈ दौहित्र्. K₁ B_{1,2} D_{1,5} -वध-; D₅ -वधो (sic). —^b) Ś₁ K_{1,8,6} B Dn₁ D_{2,8,5,6} -समाह (D_{5,6} 'हि') तः; D₄ -समाकुलः (for -सम-न्वितः). —^c) K₃ वासुदेवो. G₂ महाराजः. —^d) D₁ कृष्ण- K₆ वचनम् (for वाक्यमथ).

7 ^a) K₂ स तु तं (for ननु त्वं). — G₁ om. (hapl.) 7^b-10^c. —^c) K₂ तं; M₂ तद् (for यद्). D₈ दौहित्र्. K₂ अद्य (for मेऽद्य). Dn₁ om. उद्य. —^d) K₁ B_{4,5} T G₂ M [आ]ख्यापयसि; K_{2,4} Dn₁ D₁ आवा; G₈ रोप* (for ख्याप*).

सदृशाक्षस्त्व कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ॥ ८
 दुर्मरं वत वाष्पेय कालेऽग्राप्ते नृभिः सदा ।
 यत्र मे हृदयं दुःखाच्छतधा न विदीर्यते ॥ ९
 किमब्रवीत्वा संग्रामे सुभद्रां मातरं प्रति ।
 मां चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम ॥ १०
 आहवं पृष्ठतः कृत्वा कश्चिन्न निहतः परैः ।
 कच्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ११
 स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः ।
 बालभावेन विजयमात्मनोऽकथयत्प्रभुः ॥ १२
 कच्चिन्न विकृतो बालो द्रोणकर्णकृपादिभिः ।

धरण्यां निहतः शेते तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ १३
 स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च रथिनां वरम् ।
 स्पर्धते स्म रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ १४
 एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
 न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्धनि ।
 न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ १६
 निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः ।
 खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः ॥ १७
 एको ह्येकेन सततं पुध्यमानो यदि प्रभो ।

8 G₁ om. 8 (cf. v. 1. 7). —^a) D₈ तन्नागधेय-
 (sic); G₂ M₈ त्वन्नागिनेय- (for तन्ना). —^b) G₃
 वै (for मे). K_{2.5} B_{1.2} D₂₋₈ प्रभो (for विभो).
 —^c) D_{5.8} रणे (for कथं). —^d) D_{5.8} कथं (for
 रणे). K₄ D₁ निहतः शत्रुभी रणे.

9 G₁ om. 9 (cf. v. 1. 7). —^a) Ś₁ K₁ दुर्धरं;
 K₈ दुर्धर्षं; D₂₁ D₈ दुर्भरं; D₈ दुर्गतं; S (G₁ om.)
 दुष्करं (for दुर्मरं). K_{1.8.4} D_{1.2} तव; B₃₋₅ D₂₁
 ननु (for वत). —^b) M₄ [s]प्राप्तं. K₅ D₂₁ D₂₋₈ T
 M₄ सह (for सदा). —^c) B₃ मोदाव (for दुःखात्).
 —^d) K₈ शतदा (sic). Ś₁ K₁ विशीर्यते; K₃ विधी
 (sic); D₁ विदा (for विदी).

10 G₁ om. 10^{ab} (cf. v. 1. 7). —^a) K_{2.4.5} B
 D M₈ त्वां; G₂ वा; G₃ तां (for त्वा). —^b) K₄
 G₂ सुभद्रा. K₄ आतरं (for मां). —^c) K₃ मा च;
 K₄ माता (for मां च). D₈ पुण्डरीकाक्षश्च. —^d) K₄
 D₁ चपलोसि; D₈ G₃ लाक्ष.

11 Before 11, K₅ ins. वसुदेव उवाच. —^a) G₂
 अपारं (for आहवं). D₈ च वृतः (for पृष्ठतः). —^b)
 K₁ कश्चिन्; K₅ D₈ कश्चिन्; G₁ किंचिन्. Ś₁ K शरैः
 (for परैः). —^c) K_{2.8} कश्चिन्; D₈ कश्चिन्. D₈
 मुखेन; S दुःखेन (for मुखं न). —^d) Ś₁ K₁ विमुखं
 (for विकृतं). K₃ संग्रामे विमुखीकृतं; S तत्रा (G₂
 तेना)जौ विमुखीकृतः.

12 ^a) Ś₁ न हि; G₃ कश्चिन् (for स हि). M₈
 महाबाहो (for तेजाः). —^b) Ś₁ श्लाघन्निव; S श्लाघ-
 मानो (for श्लिव). K₃ समग्रतः (for ममां). K₃
 श्रावयन्निव मागतं (sic). —^c) K₃ corrupt. B_{4.5} D₂₁

D_{3.4-8} विनयम्; D₈ निर्विश्य (for विजयम्). —
 K_{4.5} प्रभो.

13 ^a) D₄ नो (for न). K₁ B D₂₁ D₂₁
 T G₁ निकृतो; K_{4.5} D₁ विक्षि (K₅ क्ष)तो;
 (also) विमुखो (for विकृतो). G₃ C₇ कश्चिन्न नि
 बाणैर्. —^b) Ś₁ K₁ कृपादितः. —^c) K₄
 धरिण्यां. —^d) Ś₁ K_{1.8} तत्त्व (Ś₁ त्वा)माचक्ष्व;
 ममाचक्ष्व स. K₄ D₁ तत्त्वतः (for केशव).

14 ^a) K_{2.4.5} T G_{1.2} M स हि भीष्मं च द्रोणं
 G₈ स हि भीष्मं तथा द्रोणं. —^b) B_{1.2} D (ex
 D₁) बलिनां (for रथिनां). —^d) D₈ पुत्रिको.

15 Before 15, K₂ ins. वैशंपायन उवाच. —^a)
 D₈ एवं तदा (for एवंविधं). K₄ D_{1.5} बहुविधं; T
 बहु तथा. —^b) K₃ सुदुःखिताः (sic). —^c) T G_{1.2}
 दुःखिततरं. —^d) D₂₁ शत्रुवीत् (hypermetric) (for
 अत्र).

16 Before 16, K₂ ins. श्रीकृष्ण उवाच; G₃ श्री-
 भगवानुवाच. —^a) C₇ विहितं (for विकृतं). —^c)
 D₁ corrupt. G₁ पृथक्त्वेन (for न पृष्ठतः). D_{5.8} क्षतश्च
 (for कृतश्च). —^d) D₈ दुस्तरं; G₂ दुष्करः.

17 ^b) B₄ सहस्रं. K_{1.4.5} D₁ संमितान् (for संघ-
 शः). G₃ शतशोथ सहस्रशः. —^c) K₂ खेदितो (for
 खे). D₈ द्रौणि- (for द्रोण-). —^d) K_{1.8} D₂₁
 दौःशासनः; D₁ शासनेन (for दौःशासनि).

18 K₃ om. (hapl.) 18-20. —^a) S (except
 G₃) [s]पि (for हि). M₂ सहते (sic) (for सतते).
 —^b) D₂₁ रणे; G_{2.8} युधि (for यदि). —^c) D₂₁

1028
1. 19
61. 18

न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ १८
समाहृते तु संग्रामे पार्थे संशप्तकैस्तदा ।
पर्यवार्यत संकुद्वैः स द्रोणादिमिराहवे ॥ १९
ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितुः ।
दौहित्रस्तव वाष्णोय दौःशासनिवशं गतः ॥ २०
नूनं च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते ।
न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ते सन्नराः क्वचित् ॥ २१
द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः ।
रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाभुयादिवम् ॥ २२

स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्युवशं गमः ।
शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः परपुरंजयः ॥ २३
तस्मिंस्तु निहते वीरे सुभद्रेयं स्वसा मम ।
दुःखार्ताथो पृथां प्राप्य कुररीव ननाद ह ॥ २४
द्रौपदीं च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता ।
आर्ये क दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५
अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोषितः ।
भुजाभ्यां परिगृह्णैनां चुक्रुशुः परमार्तवत् ॥ २६
उत्तरां चाब्रवीद्भद्रा भद्रे भर्ता क ते गतः ।

om. स. B₈ शक्येत स (by transp.); D₁ संशक्येत;
D₈ शक्येयत; M₈ स शक्येत. G₈ स हि शक्यो न
संग्रामे.

19 K₈ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) K_{1.4} B_{2.4.5}
D₁ D₂₋₈ G_{1.8} समा (D₁ 'म' हृते; K_{2.8} 'हृते (for
'हृते); B D₁ D₁ D₂₋₈ T₁ च; D₁ om. (for
तु). B_{1.2} D₁ D_{2.8.5.6} संग्रामात् (D₈ 'न'); D₄
om. (for संग्रामे). — ^b) Some MSS. संसप्तकैः; K₈
शंसप्त; M_{1.2} संशप्तके. T G₂ तथा; G₈ सह (for
तदा). — ^c) B₈ संग्रामे; T₂ G₁ संतुष्टैः (for संकुद्वैः).
K_{2.4} D₁ G₈ M₈ परिवार्य ततः कु (K₂ इतः कु; G₈
M₈ तु संकुद्वैः.

20 K₈ om. 20 (cf. v. l. 18). — ^a) B_{1.2} D
(except D₁ D₁) -वधं (for -क्षयं). B₈ इष्टा (for
कृत्वा). — ^b) K₄ स महान्तं; D₁ सुमहान्तं; D₁ सम-
हाते (sic). K₂ [s] पि च; K₄ [s] पि तु; B D
(except D₁) पितः; T G_{1.2} विभुः (for पितुः).
— ^c) D₈ corrupt. S₁ K_{1.8} दौःशासनः; M₄ दुःशा-
सनि.

21 ^a) G₈ व्यक्तं (for नूनं). G₂ संगतः (for स
गतः). T₂ स्वर्गे. — ^b) B₄ महाद्युते (for 'मते).
— M_{1.2} om. 21^c-22^d. — ^d) T₁ नु; T₂ न (for
सन्). K₃ सीदन्ति सज्जनाः क्वचित्; B D (except D₁)
'ति कृतवृद्धयः; G₈ सीदेयुश्च नराः क्वचित्.

22 M_{1.2} om. 22 (cf. v. l. 21). — ^b) T₂ G₃ एवं
(for येन). S₁ K₄ D_{1.5} -समाहिताः; S₁ (before
corr.) B₈ T G₁ श्रिताः. K₂ येनाजौ विकृताः कृताः.
— ^c) T₂ G₂ M_{3.4} -प्रतिमाः. — ^d) B₄ transp. स and
कथं.

23 K₈ om. 23. — ^a) S₁ दुर्धर्ष; K₈ 'धे'. K₂
जहि शोकं हि दुर्धर्ष. — ^b) D₁ स्म (for च). G₈ मार-
वशं. D_{1.6} गतः (for गमः). — ^c) K₂ शस्त्रपूतो; B₈
अस्त्रातां; D₄ शस्त्रभूतां. K₄ D₁ स हि (by transp.).
B₂ शंसन्ति; D₁ संशति (for स गतिं). — ^d) B₂ D₁
गतिं; D₂ ततः (for गतः). K₄ परपुरंजय; G₈ 'मदुः
जयः.

24 ^a) M₄ यस्मिन्. D₄ om. तु. D₈ निहिते.
— ^b) K_{2.5} B₂ T₂ G₈ दुःखार्ताथ; K₈ 'र्तातो; D₈
corrupt; T₁ G_{1.2} M दुःखार्ता (M₈ 'त्तं' च (for
'र्ताथो). B₄ पृथिवीं (for [अ]थो पृथां). K₅ D_{2.4-8}
सुतं; D₈ सुखं (for पृथां). K₈ प्राप. — ^d) K₁
कुररीव; K₂ कुरवीव. K₅ करोद (for ननाद). K₈ च
(for ह).

25 ^a) K₈ corrupt. G₈ समाश्वास (for 'साद्य).
— ^b) T G_{1.2} M पर्यतप्यत (for 'पृच्छत). B_{1.2}
दुःखितां. D₁ G₈ पर्यपृच्छतुदुःखिता. — K₈ om. 25^d.
— ^c) G₂ वै (for क). T₁ G₁ M₂ आर्ये वै दारका-
न्सर्वान् (G₁ 'न्सर्वे). — ^d) In B₂, the portion from
तानहम् up to नाम चास्या (in 14. 69. 9^d) is lost on
missing folios.

26 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K_{2.4.5} D₁
G₈ तस्यास्; M₂ अय (for अस्यास्). — ^b) G₈ परितः
(for सर्वास्ताः). — ^c) K₃ संग्रामा; G₂ परिरम्भ
(for 'गृह्य). K₂ [ए]तां; M₂ [ए]नास् (sic) (for
[ए]नां). — ^d) K₃ वक्रुश्च (sic) (for चुक्रुशुः). K₈
भृशदुःखिताः; K₅ M₂ परमार्थवत्.

27 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) B (B₂
missing) D (D₁ corrupt) मदे; T₂ G₂ मद्रां (for

क्षिप्रमागमनं मह्यं तस्मै त्वं वेदयस्व ह ॥ २७
 ननु नाम स वैराटि श्रुत्वा मम गिरं पुरा ।
 भवनाभिष्वत्तयाशु कस्मान्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८
 अभिमन्यो कुशलिनो मातुलास्ते महारथाः ।
 कुशलं चाश्रुवन्सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९
 आचक्ष्व मेऽथ संग्रामं यथापूर्वमरिंदम ।
 कस्मादेव विलपतीं नाद्येह प्रतिभापसे ॥ ३०
 एवमादि तु वाष्णोऽप्यास्तदस्याः परिदेवितम् ।
 श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३१

सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे ।
 पित्रा च पालितो बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ३२
 ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि ।
 पुत्रो हि तव दुर्धर्षः संग्राप्तः परमां गतिम् ॥ ३३
 कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
 मा शुचश्चपलाक्षं त्वं पुण्डरीकनिमेषेणे ॥ ३४
 उत्तरां त्वमवेक्षस्व गर्भिणीं मा शुचः शुमे ।
 पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भामिनी ॥ ३५
 एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्बह ।

भद्रा). — ⁵) B (B₂ missing) D भर्ता स क नु (Dc1 क नु स) ते गतः. — ⁶) D₁ क्षिप्रागमनं मह्यं (sub-metric). — ⁷) B_{1,5} Dn₁ D_{2,3,5,6} T G₈ तस्य; M₁ क्षिप्रं (for तस्यै). D₄ च वदस्व (for वेदयस्व). K₂ 4.6 D₁ तस्मिन् (K₅ 'स्मै त्वं') सेनिवेदय.

28 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₅ B₁ Dn₁ D₂₋₅ T₂ [अ]द्य; D₅ [अ]दि; T₁ G_{1,8} M स्म; G₇ [अ]स्मि (for स). S₁ K₂ Dc₁ Dn₁ M_{1,2,4} वैराटि; D₅ वैराट; T₂ 'टे; G₈ 'ज (for 'टि). K₄ D₁ ननु मां ह्यच वैराटे. — ⁵) T G_{1,2} वै (G₂ मे) मद्रिः; G₈ मम गिरः. K_{4,5} Dn₁ D_{1-3,5,6} G₈ सदा; D₄ तदा (for पुरा). — ⁶) K_{4,5} D_{1,4-6} निपत (K₄ D₁ 'तं') ति. — ⁷) S₁ K_{1,8} नाद्येति. K₄ D₁ ते पितुः; B₁ Dc₁ मे सुतः (for ते पतिः).

29 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) Dc₁ om.; G₁ नु क्षयिनो (for कुशलिनो). — B₁ reads 29⁵ twice. — ⁵) B₁ (second time) कुशलास्व (for मातुलास्व). T₂ मनोरमाः (for महारथाः). — ⁶) K_{2,4} D₁ स्वश्रुवन्; G₂ हि हृ; M₁ स्वाहृ (for चाश्रु). — ⁷) G₈ corrupt. D₅ स्वा. K_{2,3,5} D₁ युयुत्सुं त्वामिहागतं.

30 B₂ missing (cf. v. l. 25). D₂ om. 30^a-31⁵. — ^a) K₅ मह्यं (for मेऽथ). — ⁶) K_{2,4} M₄ विलपितं; K₃ D₁ प्रलपती (D₁ 'पितं); Dc₁ Dn₁ विलपती; D₅ 'पंती; T₁ M_{1,2} विलपितां. — ⁷) G₈ वै (for [ह]ह).

31 B₂ missing (cf. v. l. 25). D₂ om. 31^a (cf. v. l. 30). — ⁵) K₃ B₂₋₅ Dc₁ Dn₁ D₂₋₆ तस्यास्तु; K₄ D₁ G₂ तदास्याः. G₁ देवितुं. S₁ B₁ तस्यास्तत्परिदेवं.

32 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) M अत्र सुभद्रेण. — ⁵) K₈ सह (for रणे). — After K₂ ins.:

129* एवं विलपतीं तां न सात्यकिस्तु तदाब्रवीत् ।

— ⁶) K₄ D₁ [अ]र्य; M_{1,2} न (for च). K₂ वा B (B₂ missing) Dc₁ Dn₁ D₂₋₆ लालितो; I लितो (for पा). — ⁷) K₄ D₁ T₂ सहितः (हतः). K₈ -कर्मणः (for -धर्मणा). K₂ संवतः धर्मिणः.

33 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) Dc₁ T₂ वदशे. — ⁵) K_{4,5} D₁ शोच (for शुचो). K_{1,4} -नन्दिनि; D₁ T₂ G₁ -नन्दिनी.

34 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ⁵) S₁ क्षत्रियानां. — ⁶) K₁ Dc₁ G₁ चपलाक्ष (sic); K₈₋₅ D_{1,2} T G₂ 'लाक्षि. — ⁷) K₁ B (B₂ missing) D (except D₁) पञ्चपन्न (for पुण्डरीक). K₁ T₁ G M -निमेषेणं (G₈ 'क्षिणीं).

35 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) T₂ G_{1,2} ताम् (for त्वम्). S₁ K_{1,8} उत्तरां समवेक्षस्व. — ⁵) K_{2,4,5} B (B₂ missing) D T₁ गुर्विणि (for गर्भिणीं). — ⁷) B (B₂ missing) D (except D₁) भाविनी (D₂ 4-6 'नि).

36 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₅ आश्वासयस्व; B₂ Dc₁ 'सयंती; G₈ तु सांत्वयित्वा (for आश्वासं). K₄ T G₂ तां (for [पु]नां). — ⁵) K₅ T यदुकुलोद्बहां; G_{1,2} M 'द्वहा; G₈ 'ज्व. — ⁶) K₂ B₄ T M₂ दुर्धर्षा; K₅ दुःखं च; Dc₁ Dn₁ D₁ M_{1,4} दुर्धर्ष. S₁ K_{1,8} विहाय दुःखं शो (K₈ 'खशो') कं च. — ⁷) G_{2,3} [अ]पि (for हि). Dc₁ G₁ प्रकल्पयत्; T₂

न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ १८
 समाहूते तु संग्रामे पार्थे संशप्तकैस्तदा ।
 पर्यवार्यत संकुद्धैः स द्रोणादिमिराहवे ॥ १९
 ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितुः ।
 दौहित्रस्त्व वाण्येय दौःशासनिवशं गतः ॥ २०
 नूनं च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते ।
 न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ते सन्नगाः क्वचित् ॥ २१
 द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः ।
 रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाभुयादिवम् ॥ २२

स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्युवशं गमः ।
 शस्त्रपूर्णां हि स गतिं गतः परपुरंजयः ॥ २३
 तस्मिंस्तु निहते वीरे सुभद्रेयं स्वसा मम ।
 दुःखार्ताथो पृथां प्राप्य कुरीव ननाद ह ॥ २४
 द्रौपदीं च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता ।
 आर्ये क दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५
 अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरूपोपितः ।
 भुजाभ्यां परिगृह्णानां चुकुशुः परमार्तवत् ॥ २६
 उत्तरां चाव्रवीद्भद्रा भद्रे भर्ता क ते गतः ।

om. स. B₈ शक्येत स (by transp.); D₁ संशक्येत;
 D₈ शक्येत; M₈ स शक्येत. G₈ स हि शक्यो न
 संग्रामे.

19 K₆ om. 19 (cf. v. l. 18). —^a) K_{1.4} B_{2.4.5}
 D₆₁ D₂₋₆ G_{1.8} समा (D₆₁ 'म' हते; K_{2.8} 'हते' (for
 'हते'); B D₆₁ D₆₁ D₂₋₆ T₁ च; D₁ om. (for
 तु). B_{1.2} D₆₁ D_{2.8.5.6} संग्रामात् (D₃ 'नू'); D₄
 om. (for संग्रामे). —^b) Some MSS. संसप्तकैः; K₈
 शंसप्त; M_{1.2} संशप्तके. T G₂ तथा; G₈ सह (for
 तदा). —^c) B₈ संग्रामे; T₂ G₁ संतुष्टैः (for संकुद्धैः).
 K_{2.4} D₁ G₈ M₈ परिवार्य ततः कु (K₃ हतः कु; G₈
 M₈ तु संकुद्धैः.

20 K₆ om. 20 (cf. v. l. 18). —^a) B_{1.2} D
 (except D₆₁ D₁) -वधं (for -क्षयं). B₈ इष्टा (for
 कृत्वा). —^b) K₄ स महांतः; D₆₁ सुमहाति; D₁ सम-
 हाते (sic). K₂ [s]पि च; K₄ [s]पि तु; B D
 (except D₁) पितः; T G_{1.2} विभुः (for पितुः).
 —^c) D₃ corrupt. Ś₁ K_{1.8} दौःशासनः; M₄ दुःशा-
 सनि.

21 ^a) G₈ व्यक्तं (for नूनं). G₂ संगतः (for स
 गतः). T₂ स्वर्गे. —^b) B₁ महायुते (for 'मते').
 — M_{1.2} om. 21^c-22^d. —^d) T₁ नु; T₂ न (for
 सन्). K₈ सीदन्ति सज्जनाः क्वचित्; B D (except D₁)
 'ति कृतबुद्धयः; G₈ सीदेयुश्च नराः क्वचित्.

22 M_{1.2} om. 22 (cf. v. l. 21). —^b) T₂ G₈ एनं
 (for येन). Ś₁ K₄ D_{1.5} -समाहिताः; Ś₁ (before
 corr.) B₆ T G₁ 'भ्रिताः. K₂ येनाजौ विकृताः कृताः.
 —^c) T₂ G₂ M_{3.4} -प्रतिमः. —^d) B₁ transp. स and
 कथं.

23 K₆ om. 23. —^a) Ś₁ दुर्धर्ष; K₈ 'र्व. K₈
 जहि शोकं हि दुर्धर्ष. —^b) D₁ स्म (for च). G₂ मार-
 वशं. D_{1.6} गतः (for गमः). —^c) K₂ शस्त्रपूर्ता; B₈
 अस्त्रातां; D₄ शस्त्रभृतां. K₄ D₁ स हि (by transp.).
 B₁ शंसति; D₆₁ संशति (for स गतिं). —^d) B₂ D₆₁
 गति; D₂ ततः (for गतः). K₄ परपुरंजय; G₈ 'मदु-
 जयः.

24 ^a) M₄ यस्मिन्. D₄ om. तु. D₈ निहिते.
 —^b) K_{2.5} B₂ T₂ G₈ दुःखार्ताथ; K₈ 'र्तातो; D₈
 corrupt; T₁ G_{1.2} M दुःखार्ता (M₈ 'न्तं' च (for
 'र्ताथो). B₄ पृथिवी (for [अ]थो पृथां). K₆ D_{2.4-6}
 सुतं; D₈ सुखं (for पृथां). K₈ प्राप. —^c) K₁
 कुरीव; K₂ कुरीव. K₆ हरोद (for ननाद). K₈ च
 (for ह).

25 ^a) K₆ corrupt. G₈ समाश्वास (for 'साद्य').
 —^b) T G_{1.2} M पर्यतप्यत (for 'पृच्छत). B_{1.2}
 दुःखिता. D₆₁ G₈ पर्यपृच्छसुदुःखिता. — K₆ om. 25^d.
 —^c) G₂ द्वे (for क). T₁ G₁ M₂ आर्ये वै दारका-
 न्सर्वान् (G₁ 'न्सर्वे'). —^d) In B₂, the portion from
 तानहम् up to नाम चास्या (in 14. 69. 9^d) is lost on
 missing folios.

26 B₂ missing (cf. v. l. 25). —^a) K_{2.4.5} D₁
 G₈ तस्यास्; M₂ अय (for अस्यास्). —^b) G₈ परितः
 (for सर्वास्ताः). —^c) K₄ संप्रगृह्य; G₂ परिभ्य
 (for 'गृह्य). K₂ [ए]तां; M₂ [ए]नाश (sic) (for
 [ए]नां). —^d) K₈ वक्रश्च (sic) (for चुकुशुः). K₈
 भृशदुःखिता; K₆ M₂ परमार्तवत्.

27 B₂ missing (cf. v. l. 25). —^a) B (B₂
 missing) D (D₁ corrupt) भद्रे; T₂ G₂ भद्रां (for

क्षिप्रमागमनं मह्यं तस्मै त्वं वेदयस्व ह ॥ २७
 ननु नाम स वैराटि श्रुत्वा मम गिरं पुरा ।
 भवनाभिष्पतत्याशु कस्मान्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८
 अमिमन्यो कुशलिनो मातुलास्ते महारथाः ।
 कुशलं चाब्रुवन्सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९
 आचक्ष्व मेऽद्य संप्रामं यथापूर्वमरिंदम ।
 कस्मादेव विलपतीं नाद्येह प्रतिभापसे ॥ ३०
 एवमादि तु बाष्णेय्यास्तदस्याः परिदेवितम् ।
 श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३१

सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे ।
 पित्रा च पालितो बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ३२
 ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि ।
 पुत्रो हि तव दुर्धर्षः संप्राप्तः परमां गतिम् ॥ ३३
 कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
 मा शुचश्चपलाक्षं त्वं पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ ३४
 उत्तरां त्वमवेक्षस्व गर्भिणीं मा शुचः शुमे ।
 पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भामिनी ॥ ३५
 एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्भव ।

भद्रा). — ^१) B (B₂ missing) D अर्ता स क नु (D₀₁ क नु स) ते गतः. — ^२) D₁ क्षिप्रमागमनं मह्यं (sub-metric). — ^३) B_{1,5} D₀₁ D_{2,3,4,5} T G₈ तस्य; M₁ क्षिप्रं (for तस्यै). D₄ च वदस्व (for वेदयस्व). K_{2,4,5} D₁ तस्मै (K₅ 'स्मै त्वं) संनिवेदय.

28 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₅ B₁ D₀₁ D₂₋₅ T₂ [अ]द्य; D₀ [आ]दि; T₁ G_{1,3} M स; C₇ [अ]स्मि (for स). S₁ K₂ D₀₁ D₀₁ M_{1,2,4} वैराटि; D₀ वैराट; T₂ 'टि; G₃ 'ज (for 'टि). K₄ D₁ ननु मां द्य वैराटे. — ^१) T G_{1,2} वै (G₂ मे) मदिरः; G₃ मम गिरः. K_{4,5} D₀₁ D_{1-5,5,6} G₈ सदा; D₄ तदा (for पुरा). — ^२) K_{4,5} D_{1,4-6} निपत (K₄ D₁ 'तं) ति. — ^a) S₁ K_{1,3} नाद्येति. K₄ D₁ ते पितुः; B₁ D₀₁ मे सुतः (for ते पतिः).

29 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) D₀₁ om.; G₁ नु शयिनो (for कुशलिनो). — B₁ reads 29^b twice. — ^b) B₁ (second time) कुशलास् (for मातुलास्). T₂ मनोरमाः (for महारथाः). — ^२) K_{2,4} D₁ स्वब्रुवन्; G₂ हि ब्रुं; M₁ स्वाब्रुं (for चाब्रुं). — ^a) G₃ corrupt. D₀ स्वा. K_{2,4,5} D₁ युयुत्सुं स्वामिहागतं.

30 B₂ missing (cf. v. l. 25). D₂ om. 30^a-31^b. — ^a) K₅ मह्यं (for मेऽद्य). — ^२) K_{2,4} M₁ विलपितं; K₃ D₁ प्रलपती (D₁ 'पितं); D₀₁ D₀₁ विलपती; D₀ 'पती; T₁ M_{1,2} विलपितां. — ^a) G₈ वै (for [ह]ह).

31 B₂ missing (cf. v. l. 25). D₂ om. 31^a (cf. v. l. 30). — ^b) K₃ B₂₋₆ D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ तस्यास्तत्; K₄ D₁ G₂ तदास्याः. G₁ देवितुं. S₁ B₁ तस्यास्तत्परिदेवनं.

32 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) M भद्रे सुभद्रेण. — ^b) K₃ सह (for रणे). — After K₃ ins.:

129* एवं विलपतीं तां तु सात्यकिस्तु तदाब्रवीत् ।

— ^२) K₄ D₁ [अ]द्य; M_{1,2} न (for च). K₂ नां B (B₂ missing) D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ लालितो; D₀ लितो (for पां). — ^a) K₄ D₁ T₂ सहितः (f हतः). K₃ -कर्मणः (for -धर्मणा). K₂ संहतः धर्मिणः.

33 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) D₀₁ T₂ दृश्यो. — ^b) K_{4,5} D₁ शोच (for शुचो). -नन्दिनि; D₁ T₂ G₁ -नन्दिनी.

34 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^b) S₁ यानां. — ^२) K₁ D₀₁ G₁ चपलाक्ष (sic); K₃₋₅ T G₂ 'लाक्षि. — ^a) K₁ B (B₂ missing) D (e D₁) पद्मपत्र- (for पुण्डरीक-). K₁ T₁ G M -नि (G₈ 'क्षिणीं).

35 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) T₂ G_{1,2} ताम् (for त्वम्). S₁ K_{1,3} उत्तरां समवेक्षस्व. — ^b) K_{2,4,5} B (B₂ missing) D T₁ गुर्विणि (for गर्भिणीं). — ^a) B (B₂ missing) D (except D₁) भाविनी (D_{2,4-6} 'नि).

36 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₅ आश्वासयच्च; B₁ D₀₁ 'सयती; G₃ तु सांत्वयित्वा (for आश्वासं). K₄ T G₂ तां (for [ए]नां). — ^b) K₅ T यदुकुलोद्भवां; G_{1,2} M 'द्वहा; G₃ 'ज्व. — ^२) K₂ B₁ T M₂ दुर्धर्षा; K₆ दुःखं च; D₀₁ D₀₁ D₁ M_{1,4} दुर्धर्षं. S₁ K_{1,3} विहाय दुःखं शो (K₃ 'खशो) कं च. — ^a) G_{2,3} [अ]पि (for हि). D₀₁ G₁ प्रकल्पयच्च; T₂

विहाय शोकं दुर्धर्षं श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत् ॥ ३६
 समनुज्ञाप्य धर्मज्ञा राजानं भीममेव च ।
 यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ॥ ३७
 ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणेभ्यो यदूढह ।
 समहृष्यत वाष्णेयी वैराटीं चाब्रवीदिदम् ॥ ३८
 वैराटि नेह संतापस्तवया कार्यो यशस्विनि ।

भर्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष मे शिशुम् ॥ ३९
 एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महाद्युते ।
 तामनुज्ञाप्य चैवेमां सुभद्रां समुपानयम् ॥ ४०
 एवं स निधने प्राप्तो दौहित्रस्तव माधव ।
 संतापं जहि दुर्धर्ष मा च शोके मनः कृथाः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६९

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।

विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १
 तथैव वासुदेवोऽपि स्वस्तीयस्य महात्मनः ।

M व्यक्°. Ś1 K1.8 श्राद्धं तस्य प्रकल्पयत्; K2.4.5 D1 श्राद्धं तस्योपकल्पयत्; B1 श्राद्धमप्युपकल्पयत्.

37 B2 missing (cf. v. l. 25). —^a) B1 lacuna; Dn1 धर्मज्ञ; D5.6 राजानं; Bom. ed. धर्मज्ञं. —^b) D5 धर्मज्ञं (for राजानं). K4 D1 वा (for च). D6 भीममेव च मायया. —^c) D8 om. पमौ. K2 फाल्गुनं च यमौ चैव; K5 धनंजयो यमौ चैव. — Dc1 om. 37^a-38^a. —^d) G8 ददुर् (for ददौ).

38 B2 missing (cf. v. l. 25). Dc1 om. 38 (cf. v. l. 37). —^a) K2 प्रादाय. K2.4.5 D1 गा बह्वीर्गो; S गा बह्वीर् (by transp.). —^b) B1 D (Dc1 om.) ब्राह्मणाय (for 'णेभ्यो). —^c) Ś1 समाकृष्य तु; K1.8.5 समकृ (K5 'हृष्यत; K2.4 D1 'मेत्य तु; Dn1 D3-6 G1 समाहृष्य (D1 'त्य) तु; D2 T G2 समाहृष्यत. Ś1 D8 वाष्णेयी; K1 'यं; T2 'य. —^d) S वैराटि. Dn1 D1-4 वैराटीमब्रवीदिदं; D5.6 'टीमिदमब्रवीत्.

39 B2 missing (cf. v. l. 25). —^a) K1 वैरागि; K4 D1 'टे. —^b) K2 सुलोचने; K3 यशस्विनि; K4.5 D1 कथंचन; B1 Dn1 D2-6 ह्यनिदिते; T. G1 मनस्विनि; M8 यशस्विनी. —^c) Dc1 corrupt. G8 सुश्रोणी. —^d) B1.8.4 D (except Dc1 D1) वै (for मे). K3 गर्भस्थं रक्षसे शुभं.

40 B2 missing (cf. v. l. 25). —^a) D2 उक्ता.

G8 ततः कुन्ती चैवमुक्त्वा. —^b) D1 विरराज (for 'राम). K4 विरराज महामते. — K2 om. 40^{cd}. —^c) K4 D1 वै च; T G1.2 M चेह; G8 चेह (for चैव). K5 [ए]नां (for [इ]मां). —^d) Dc1 corrupt. Ś1 K (K2 om.) G2 पुनरानयत्; T2 समुपानयत्; G8 पुनरानयं (for समुपा).

41 B2 missing (cf. v. l. 25). —^b) B (B2 missing) D (except D1) मानद (for माधव). —^c) B (B2 missing) Dc1 Dn1 D2-5 T1 G1 त्वज; D6 तव (for जहि). Ś1 K1.4 Dc1 दुर्धर्ष. —^d) G2 कुरु (for कृथा:).

Colophon missing in B2. — Sub-parvan: MSS. अनुगीता. — Adhy. name: K2 अभिमन्युवधः; G8 अभिमन्युनिधनकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 75; B1 60 (as in text); Dn1 M4 (inf. lin.) 61; D4 57; T1 47; T2 G1.2 M 46; G2 59. — Śloka no.: Dn1 42.

61

This adhy. is missing in B2 (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 ^a) D1 एवं (for एतत्). —^b) B1 वधं; G8 स च (for वच:). K1.2 T G8 M1.2 तथा (for तदा).

दयितस्य पितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदैहिकम् ॥ २
 पष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महाभुजः ।
 विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३
 आच्छाद्य च महाबाहुर्धनतृष्णामपानुदत् ।
 ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ ४
 सुवर्णं चैव गाश्रैव शयनाच्छादनं तथा ।
 दीयमानं तदा विप्राः प्रभूतमिति चाब्रुवन् ॥ ५
 वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससात्यकिः ।
 अभिमन्योस्तदा श्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ।
 अतीव दुःखसंतप्ता न शमं चोपलेभिरे ॥ ६

तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ।
 नोपगच्छन्ति वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः ॥ ७
 सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
 नाभुङ्क्त पतिशोकार्ता तदभूत्करणं महत् ।
 कुक्षिस्थ एव तस्यास्तु स गर्भः संप्रलीयत ॥ ८
 आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
 आगम्य चाब्रवीद्धीमान्पृथां पृथुललोचनाम् ।
 उत्तरां च महातेजाः शोकः संत्यज्यतामयम् ॥ ९
 जनिष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि ।
 प्रभावाद्रासुदेवस्य मम व्याहरणादपि ।

2 °) D (except D₀₁ D₁) च (for सपि). — °) K₈ स्वजेयस्य; D₈ सुश्रीयस्य (sic). — °) K₂ यदि तस्य (for दयितस्य). K₄ D₁ राजंस्तव पितुः कृष्णो. — °) D₁ [स]प्यकरोद्. K₁ D₈ T₁ M₁, 2, 4 और्ध्वदैहिकं. K₄ [स]प्यकरोद्दुर्ध्वदैहिकं.

3 °) K₂, 4, 5 D₁ तथा; M₂ पष्टिः (sic). — °) K₂, 4, 5 D₁ महात्मनां; B₁ D₀₁ D₂₋₈ महौजसां; B₈₋₈ D₀₁ महायशाः; T °भुज; G₁ °भुजां. — °) K₄ विविधं (for विधिवद्).

4 °) K₂ आस्थाय (for आच्छाद्य). K₃, 4 D₁, 5, 6 तु; T₁ [ए]व (for च). D₈ G₃ महाबाहो (D₈ °होर्). — °) K₂, 4 D₁, 8 उपाजु (D₈ °न)दत्. — °) G₂ तथा (for तदा). — °) Some MSS. लोम- (for रोम-). K₂ तदद्भुतमिवाभवत्.

5 °) Ś₁ K₁ [अ]पि (for [ए]व). K₂ T G₁, 2 M₁, 3, 4 गावश्च. B₄ सुवर्णानि च गाश्रैव; M₂ सुवर्णश्चैव गावश्च (sic). — °) K₃ ततः (for तथैव). K₈ D₀₁ D₂₋₈ शयनाच्छादनानि च. — °) G₂ M₃ तथा (for तदा). — °) K₅ D (except D₀₁ D₁) चर्धताम् (for प्रभूतम्). K₄ D₁, 6 इव (for इति). K₂ G₂ [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्).

6 °) Ś₁ K₁, 2 M₁, 2 वसुदेवो. K₄ D₁ [स]पि (for स्य). — °) T₁ G₁ M ससा (G₁ च सा)रणः (for ससात्यकिः). — °) Ś₁ K₁ G₃ M₃ तथा (for तदा). — °) Ś₁ D₈, 6 T G₁ M सात्यकिस्. K₁ B₁, 3 (marg. as in text), 4 D₀₁ T₁ M₁, 2, 4 तथा. K₂, 4, 5 B₅ D₁ G₂ अकुर्वन्तः (K₃ D₁ °करोत्स)व एव ते (B₅ च); K₈ °न्मृशदुःखिताः; G₈ °न्सत्यविक्रमाः. — °) K₃ °सता-

पान्; B₈ °संप्राप्ता. D₀₁ अतीव दुःखं संप्राप्ता. — K₂ B₈ शर्म (for शमं). K₂ हि (for च).

7 °) T G₁ अथ वै (for तथैव). B₃ वीरे; धीरा; M₃ वीर. — °) K₄ D₁, 4 [उ]पागच्छन्ति; I D₀₁ D₂, 8 [उ]पागच्छन्ति; G₂ [ए]व गच्छन्ति. D₈ चेद् (for वै शान्तिम्). G₃ नोपगच्छन्तदा शान्तिम्. — G₂ अभिमन्यु. D₁ विनाकृते.

8 °) Ś₁ K₁, 8 दिनान्युत; K₂ दिनानि च. — Ś₁ M₁, 3 नाभुक्तः; D₈ मा भुंक्त. K₂, 4 D₁ बहु- (पति-). K₁, 3 °लोकार्ता; B (B₂ missing) D T₁ G₃ दुःखार्ता (for °शोकार्ता). — °) K₂ T₂ G₂ कारणं; M₁, 2 कारणं. D₈ महः. G₂ तदाभूत्कारणं महत्. — T₂ reads 8er on marg. — °) D₁ आक्षिस्थ (for कु°). K₈ तस्मिन्स्तु; B₁ तस्याभु; D (except D₀₁ D₁) तस्याथ. — °) K₆ गर्भोऽस्याः; B₁, 4 D₀₁ D₀₁ D₂₋₈ गर्भो वै (for स गर्भः). Ś₁ K₁, 3 स गर्भः स (K₁ स्म) प्रलीयते (K₃ °त); B₈, 5 D₁ गर्भो वै (D₁ गर्भस्या) संप्रमीयत (B₅ °ते); T₂ गर्भो वै संप्रजायते. — T₁ G M subst. for 8er; T₂ ins. after 8:

130 द्वियमाणेऽथ तस्मिन्स्तु गर्भे कुक्षिस्थ एव ह ।

[M₁, 2 द्वियमाणो.]

9 °) K₄, 5 B₃, 4 D₁ S (except G₃) तदा (for ततो). — °) Ś₁ K₁, 3 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). K₂ दिव्य-चक्षुः प्रतापवान्. — °) K₁ B₁, 5 D₀₁ D₂₋₄ समागम्य (for आगम्य च). D₈, 6 समागम्याब्रवीद्वाक्यं. — °) K₄ वैराटीं पृथुलोचनां. — °) K₄, 5 D₂₋₄ शोकं. G₈ इति (for अयम्).

10 °) K₁, 2, 4, 5 B₁ D T₁ भ (D₁ जी) दिव्यति; K₈

पाण्डवानामयं चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ १०
 धनंजयं च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य पश्यतः ।
 व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ ११
 पौत्रस्तव महाबाहो जनिष्यति महामनाः ।
 पृथ्वीं सागरपर्यन्तां पालयिष्यति चैव ह ॥ १२
 तस्माच्छ्लोकं कुरुश्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्शन ।
 विचार्यमत्र न हि ते सत्यमेद्भविष्यति ॥ १३
 यच्चापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन ।
 पुरोक्तं तत्तथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणा ॥ १४
 विबुधानां गतो लोकानक्षयानात्मनिर्जितान् ।

न स शोच्यस्त्वया तात न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥ १५
 एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनंजयः ।
 त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ १६
 पितापि तव धर्मज्ञ गर्भे तस्मिन्महामते ।
 अवर्धत यथाकालं शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १७
 ततः संचोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
 अश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १८
 धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ।
 वित्तोपनयने तात चकार गमने मतिम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

T₂ G_{1.2} M जनिष्यते (for °ज्यति). —^δ) K₄ D_{8.4}
 T₂ G_{2.8} M₈ यशस्विनी (sic). —^d) K₅ इति (for
 अपि). —^e) T G₁ च यश्च (for अयं).

11 ^a) T₂ धनंजयस्य. —^δ) G₈ धर्मराजं च. K₁
 B (B₂ missing) D (except D₁) नृपवतः (for पश्यतः).
 — K₈ om. 11°-16^d. —^d) D_{o1} प्रहसन् (for हर्षयन्).

12 K₈ om. 12 (cf. v. l. 11). —^a) K₁ B_{1.8}
 D_{n1} D_{2.8.5.6} G₈ महाभागो; K₅ T 'राज. —^δ)
 K_{2.4} D₁ G₈ भविष्यति (for जनि°). D₈ भविष्यति
 महामतः; D₈ जनयिष्यति महामनः (hypermetric). —^o)
 K₂ पृथिवीं (hypermetric). —^d) K₁ B₁ D (except
 D_{o1} D₁) धर्मतः; K₂ G₂ चैव हि.

13 K₈ om. 13 (cf. v. l. 11). —^a) G₈ ततः
 (for तस्मात्). —^δ) Ś₁ वंचन; K₂ कर्शनः; K₅
 B_{1.8} D₁ कर्षण. — K₄ D₁ om. 13°-14^δ. —^o)
 K₂ corrupt.

14 K₃ om. 14 (cf. v. l. 11). K₄ D₁ om. 14^{ab} (cf.
 v. l. 13). —^a) D_{o1} वा (for च). G₂ वृष्णिवर्येण.
 —^o) K₄ D₁ प्रोक्तं च; D_{o1} यथोक्तं; T G₁ अकरोत्
 (for पुरोक्तं). Ś₁ तु (for तत्). T₂ तदा. G₃ पुरा
 चोक्तं यथा भावि. —^d) K₂ च (for सत्र). T G_{1.2}
 M₁₋₃ [अ]स्ति; G₃ [अ]भूत् (for [अ]स्तु). Ś₁ नात्र
 कार्या विचारणा; K₄ D₁ न मेऽत्रास्ति वि°.

15 K₈ om. 15 (cf. v. l. 11). —^δ) B₁ अक्षतान्;

D₈ अक्षेयान्. M₁ नाम- (sic) (for आत्म-). —^o)
 Ś₁ B₁ D₁ न च; D₈ न सं; G₂ स न (by transp.).
 M_{1.2} शक्यस् (for शोच्यस्). K₂ G₈ तथा (for त्वया).
 Ś₁ G₈ वत्स; K₁ B (B₂ missing) D_{o1} D_{2.4} वीर;
 K₂ D₁ बालो; K₄ वासो (sic); K₅ D_{n1} वीरो;
 D₈ देव (sic); D_{5.6} वंशे (for तात). —^d) K₂ यथा
 (for न च). Ś₁ तदा (for तथा).

16 K₈ om. 16 (cf. v. l. 11). Before 16, S
 (except T₁) ins. वैशंपायन उवाच. —^a) G₈ उक्तं
 (for उक्तो). —^o) D_{o1} त्यक्तः. K_{2.4.5} D₁ महा-
 तेजा (for 'राज). —^d) G₈ तथा (for तदा).

17 K₂ om. 17. —^a) Ś₁ K₃₋₅ D₁ हि (for
 [अ]पि). D_{n1} धर्मज्ञो. —^δ) Ś₁ K₈ तस्मिन्गर्भे (by
 transp.). K₄ D₁ महीपते (for महामते). —^o) K₁
 D_{n1} D₂₋₆ T₁ यथाकामं; K₄ D₁ तदा (D₁ 'था)कालं.
 —^d) K_{4.5} D₁ इवोदुराद (for यथा शशी).

18 ^a) T G_{1.2} स (for सं-). D₁ ततः संनोदयामास.
 —^δ) Ś₁ नृप. —^o) K₃ T₂ तथा (for तदा). — G₁
 om. (hapl.) from 18^d up to 62. 1°.

19 G₁ om. 19 (cf. v. l. 18). —^a) T G_{2.8} M₈
 च; M_{1.2} तु (for सपि). —^o) Ś₁ K₂₋₄ D₁ G₃
 वित्तोपनयने; K₁ B (B₂ missing) D_{o1} D_{n1} D₂₋₆
 वित्तस्या° (for वित्तोप°). —^d) K₈ शमने; T G₂ M
 मतिमान् (for गमने). D₂ गतिं (for मतिम्).

६२

जनमेजय उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मव्यासेनोक्तं महात्मना ।

अश्वमेधं प्रति तदा किं नृपः प्रचकार ह ॥ १

रत्नं च यन्मरुतेन निहितं पृथिवीतले ।

तदवाप कथं चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृन्सर्वान्समानाय्य काले वचनमब्रवीत् ।

अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ ३

श्रुतं वो वचनं वीराः सौहृदाद्यन्महात्मना ।

कुरुणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता ॥ ४

तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ।

गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ ५

भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ।

संस्मृत्य तदहं सम्यकर्तुमिच्छामि पाण्डवाः ॥ ६

आयत्यां च तदात्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ।

अनुबन्धे च कल्याणं यद्वचो ब्रह्मवादिनः ॥ ७

इयं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरुद्रहाः ।

तच्चाचष्ट बहु व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः ॥ ८

यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ।

Colophon missing in B₂; om. in G₁. — *Adhy. name*; Ś₁ K₃ व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 76; B₁ D₁ M₁ (inf. lin.) 62; D₄ 58; T₁ 48; T₂ G₂ M 47; G₃ 60.

62

☞ This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 G₁ om. 1⁶⁰ (cf. v. l. 14. 61. 18). B₁ om. (hapl.) 1-2 with the following ref. —^a) B₃ तथा (for श्रुत्वा). —^d) K₁ s D (except D₁) भूयः; B₃ पुनः (for नृपः); M₁ 2 प्रचकार (for "कार"). G₂ नृपः प्रतिजहार ह.

2 B₁ om. 2 (cf. v. l. 1). —^a) K₂ D₁ वित्तं (for रत्नं). K₄ D₁ यत्नः; M₁ 2 च तन्. ☞ C_v: रत्नं, रत्नमयं यज्ञोपकरणम् । ☞ —^b) K₁ D₃ 8 निहतं. Ś₁ K₃ पृथिवीक्षिता; K₂ 4 s D₁ धरि (K₂ "र")यीतले; B₃ s D₁ D₁ D₂ 8 वसुधा. —^c) K₁ तदा चार्यः; K₂ तदेवापः; T तथा प्राप्तं; G₁ तत्र प्राप्त (for तदवाप). K₄ D₁ चापि; K₅ चार्यः; G₃ चैतद् (for चेति). —^d) K₄ तपोधन (for द्विजोत्तम). K₆ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि.

3 °) K₄ D₁ समानय्य; G₂ "नीयः; G₃ "भाष्य. —^d) D₅ कलिर् (sic) (for काले). —^e) K₂ [उ]भौ (for [ज]पि). — For 3^e, S (except G₃) subst.:

131* अर्जुनं नकुलं चापि सहदेवं वृकोदरम् ।

4 °) K₄ वा (for वो). —^b) D₁ सुहृदाद् (for सौ). K₄ D₁ सुमहात्मना; K₅ उक्तमेव यत्; B₁ महात्माना (for यन्महा). K₂ भीमसेनपुरोगमाः. —^c) G₂ काम्येन. —^d) G₂ तेनैव (for कृष्णेन).

5 °) K₂ महतां. —^b) G₃ भूमिम् (for भूतिम्). D₅ इच्छतां. —^c) K₁ गुरुणां; K₅ D₁ कुरुणां. T पुण्य- (for धर्म-). —^d) K₄ D₁ व्यासेनामिततेजसा.

6 °) K₃ महाराज्ञः; D₁ M "प्राज्ञा. T G पितृ-महेन भीष्मेण. —^b) K₂ महात्मना (for च धीमता). —^c) T₂ G₁ पाण्डवः; G₂ पार्थिवाः (for पाण्डवाः).

7 K₂ om. 7. —^a) D₅ आयतौ; D₅ "त्वे. T₁ तथायै; G₁ तथात्वे. ☞ C_v: आयत्यां, उत्तरकाले । तदात्वे, अस्मिन्काले । तत्कालस्तु तदात्वे स्यादुत्तरः काल आयतिरित्यमरः (2. 8. 29) । ☞ —^c) B₅ S अनुबन्धेन (for "धे च"). G₃ कार्याणां (for कल्याणं). —^d) K₅ D₅ G₃ तद् (for यद्). G₂ ऊचुर (for वचो). Ś₁ -वादिनां; M₂ "नं.

8 °) Ś₁ K₂ च (for हि). —^b) G₂ रत्नहीना (for क्षीणरत्ना). K₁ 4 D₁ 6 G₁ कुरुद्रह. —^c) K₅ व्याचष्ट (for चा). K₁ B (B₃ missing) D₁ D₁ D₂ 4-8 तदा (for बहु). K₄ D₁ आचष्ट बहुसो व्यासो; D₃ न चाचष्ट तदा व्यासो. —^d) K₃ वनं (for धनं). Ś₁ K₂ 8 प्रति; B₃ महत् (for नृपाः). K₄ D₁ मरुत्तस्य धनं प्रति.

तदानयामहे सर्वे कथं वा भीम मन्यसे ॥ ९

इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्बह ।

भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १०

रोचते मे महाबाहो यदिदं भापितं त्वया ।

व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति ॥ ११

यदि तत्प्राप्तयामेह धनमाविक्षितं प्रभो ।

कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ॥ १२

9 ^a) K₁ यच्चैतद्; K₈ तदेतद्. D₀₁ यद्येव वो बहुवचो. — ^b) T₂ G मन्यद्भो (sic). D₄ चाक्षमं; M₈ वो क्षयं. K₂ प्रति (for यदि). — ^c) S₁ K₂, 8, 5 B₈-5 D₀₁ तदानयामेह धनं; K₁ B₁ D₀₁ D₂-6 तथा (B₁ D₆, 6 'दा') यथाह धर्मेण; K₄ D₁ तदानयामि च धनं.

10 ^a) S₁ [उ]क्तवति (for 'वाक्ये'). D₀ व्यासेन (for नृपतौ). K₈ इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्. — ^b) S₁ K₈ B₄ G₈ M₁, 2 'कुलोद्बहः'. — ^c) S₁ K₂, 8 कुरुश्रेष्ठः (K₂ 'ष्ठ'); G₈ नरश्रेष्ठं.

11 ^a) T G₁, 2 च; M₁, 2 तन् (for मे). — ^c) B₁ वृत्तस्य; B₈ om. (for वित्तस्य). G₁ व्यासेनाख्यात-वित्तस्य. — ^d) K₄ D₁ समुदानयनं; D₀ समया'.

12 ^a) K₁ D₁, 5, 6 तद्यदि (by transp.). B₄ S तत्प्रा (M₁, 2 संप्रा)प्तयामेह (B₁ T₂ 'मेह') धर्माद् (B₄ धनं; T₂ वयं; G₁ सर्वं; M₁, 2 मह्यां; M₈ राजन्; M₄ नाम). — ^b) B₁ वयम् (for धनम्). K₄ D₁ आविक्षि- (D₁ 'क्ष')तः; B₁ M₄ आवीक्षितं; G₁ आकांक्षितं. S₁ K₂, 8, 5 विभो; B₁ प्रति; D₀ (also as in text) इति (for प्रभो). — ^c) K₂ महाप्राज्ञ (for 'राज').

13 ^a) M₁, 2 प्रतिपातेन. — ^b) Some MSS. गिरि-शस्य. — ^c) K₂ इह; M₁, 2 तम् (for तद्). K₄ G₈ आनयामि (G₈ 'मो'). — ^d) K₂ M₁, 2 तमभ्यर्च्य.

14 ^a) K₁ D₀₁ D₂, 4, 5 तद्वित्तं; K₈ B₈, 4 तं वित्तं; D₀₁ D₀ तद्वित्तं; D₈ तद्वित्तं (for तं विशुं). — After 14^a, S ins.:

132* शूलपाणि त्रिलोचनम् ।

अनादिनिधनं शंभुं नमस्याम महेश्वरम् ।

लोकनाथं गणाध्यक्षं.

— ^b) D₁ वा; G₈ च (for [ए]व). K₂ तदा; K₄ D₁ तथा (for च तान्). B₄, 5 D₀₁ तस्यैवानुचराश्च ये.

ते वयं प्राणिपातेन गिरीशस्य महात्मनः ।

तदानयाम भद्रं ते समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ॥ १३

तं विशुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च तान् ।

प्रसाद्यार्थमवाप्स्यामो नूनं वाग्वुद्विकर्मभिः ॥ १४

रक्षन्ते ये च तद्व्यं किंकरा रौद्रदर्शनाः ।

ते च वश्या भविष्यन्ति प्रसन्ने वृषभध्वजे ॥ १५

श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ।

— ^c) B₄, 5 D₀₁ तान्प्रसाद्यार्थमाप्स्यामो. — ^d) K₁ D₂ वा (for वाग्-). D₁ 'ब्रह्म' (for 'बुद्धि-'). G₈ मन् वाकायकर्मभिः.

15 ^a) K₂, 4 B₈, 4 D₀₁ D₁ S रक्षन्ति. S₁ तच्च; K₁ ते (for ये). B₁ भुत्वं (for द्रव्यं). — ^b) K₁, 5 I (except D₀₁ D₁) किंकरा (for किंकरा). G₁ 'दर्शिनः'. — ^c) M₁, 2 नित्य- (for ते च). D₈ रूपा (for वश्या). — ^d) K₂, 4 D₁ S (except G₈) प्रसन्ने नो वृ (K₂, 4 D गोवृ)षध्वजे. — After 15, S ins.:

133* स हि देवः प्रसन्नात्मा भक्तानां परमेश्वरः ।
ददात्यमरतां चापि किं पुनः काञ्चनं प्रभुः ।
वनस्थस्य पुरा जिष्णोरखं पाशुपतं महत् ।
रौद्रं ब्रह्मशिरश्चादाध्रसन्नः किं पुनर्धनम् ।
वयं सर्वे हि तद्वक्ताः स चास्माकं प्रसीदति । [5]
तत्प्रसादाद्वयं राज्यं प्राप्ताः कौरवमन्दन ।
अभिमन्योर्वधे वृत्ते प्रतिज्ञाते धनंजये ।
जयद्रथवधार्थाय स्वमे लोकगुहर्निशि ।
प्रसाद्य लब्धवानस्त्रमर्जुनः सहकेशवः ।
ततः प्रभातां रजनीं फल्गुनस्याग्रतः प्रभुः । [10]
जघान सैन्यं शूलेन प्रत्यक्षं सव्यसाचिनः ।
कस्तां सेनां तदा राजन्मनसापि प्रधर्वयेत् ।
द्रोणकर्णकृपैर्गुप्तं महेश्वासैः प्रहारिभिः ।
ऋते देवान्महेश्वासाद्गुरुपान्महेश्वरात् ।
तस्यैव च प्रसादेन निहताः शत्रवस्त्वव । [15]
अश्वमेधस्य संसिद्धिं स तु संपादयिष्यति ।

[(L. 4) G₈ प्रादात् (for चादात्). — (L. 8) M 'वधार्थं तु (for 'थीय). T₂ 'गुरु'. — (L. 9) G₈ प्राप्तवान् (for लब्ध). G₂ अयम् (for अस्त्रम्). — (L. 10) T G₁ तत्र (for ततः). — Lines 12-14 = (var.) 7. 173. 15. — (L. 12) T₂ कस्मिन् (for कस्तां). G₂, 8 महाराज (for तदा राजन्). — (L. 13) T G₁, 2 'यत्ने'; G₈

प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत ।
 अर्जुनप्रमुखाश्चापि तथेत्येवानुवन्मुदा ॥ १६
 कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरणनिश्चयम् ।
 सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १७
 ततो ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
 अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठं पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १८
 मोदकैः पायसेनाथ मांसापूपैस्तथैव च ।
 आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ १९

तेषां प्रयास्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ ।
 प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाध्या नागराश्च ते ॥ २०
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोमिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २१
 समनुज्ञाप्य राजानं पुत्रशोकसमाहतम् ।
 धृतराष्ट्रं सभार्यं वै पृथां पृथुलोचनाम् ॥ २२
 मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
 संपूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

मुदैर् (for कृदैर्). — (L. 15) T G₁ तव शत्रवः (by transp.).]

16 ^a) K₁ श्रुत्वैव; K₆ S (except G₃) एवं तु. B₈₋₆ D₀₁ S ब्रुवतस् (for वद^o). — ^b) G₈ भीमसेनस्य पार्थिवः. — G₁ om. (hapl.) 16^{ad}. — ^c) K₄ D₁ प्रीतोभवद्भर्मात्मजो. — ^d) K₄ D₁ धर्मात्मा (for बभूव). S₁ K₂₋₄ बुद्धिमात् (for भारत). — ^e) K₄ G₃ [ए]व (for [अ]पि). — ^f) K₃ [ए]ते वा (for [ह]त्येव). B₈ तदा; D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ वचः (for मुदा). K₂ तथैवान्ये-ब्रुवंस्तथा; K₄ D₁ तथा चान्येब्रुवंस्तदा.

17 ^a) G₂ उक्त्वा (for कृत्वा). T₁ च; T₂ [ए]व; G₁ [ए]वं (for तु). — ^b) K₄ D₁ सेनामाहारायामासुर्. — ^d) G₈ पूजिते (for च ध्रुवे). D₄ (gloss) श्रवण-नक्षत्रे. S₁ C₀: ध्रुवे नक्षत्रे रोहिण्यामुत्तरात्रये च अहनि वारे ध्रुवे रविवारे उत्तरार्कैः स्मृतसिद्धियोगे इत्यर्थः । S₁

18 ^b) K₃ स्वस्तिवाचकान्. — ^c) B₁ D₀₁ तेर्चयित्वा. — ^d) K₄ D₁ देवदेवं (for पूर्वमेव). G₈ पूर्व देवा-सुरेश्वरं.

19 ^a) K₈ मोदकः; D₃ 'कं. — ^b) K₃ D₀₁ D₂₋₆ मांसपू (K₂ 'सैः पू)पैस; G₁ मांसस्योपैस; G₃ मांसस्यपैस. — ^c) K₃ corrupt. K₄₋₆ B₂₋₄ D₁ आधा (B₃ 'शं)स; T₁ आराध्य (for आशास्य).

20 ^a) G₈ तात (for तत्र). — ^b) K₆ मंगल्यानि.

K₂ D₅₋₆ G₂₋₈ च (for [अ]थ). — ^c) K₂ आहुः; K₈ प्राहुः (for प्राहुः). — ^d) K₂ B (B₂ missing) D₀₁ D₈ G₃ ये (for ते). K₄ D₁ द्विजाम्रा नागरास्तथा; K₅ द्विजाः पौराश्च सर्वशः.

21 ^b) D₀₁ प्रणिपत्य. — ^c) S₁ K₈ चाग्निः; G₈ अर्थः (for अग्निः). G₁ ब्राह्मणा अग्निसहिताः. — ^d) D₅₋₆ प्रययुः पाण्डवास्तथा; G₈ युः पाण्डवर्षभाः.

22 ^b) K₂ B₄ D₅₋₆ समाहितं; T G₁ समन्वितं. — ^c) K₂₋₅ D₈ च (for वै). G₈ सभार्यं धृतराष्ट्रं वै. — ^d) K₁ B (B₂ missing) D₀₁ D₀₁ D₂₋₃₋₆ (before corr.). ^e च पृथु- (for पृथुल-).

23 ^a) S₁ K₈ पुरे युयुत्सुं संस्थाप्य. S₁ C₀: मूले, वंशस्याघे कुन्तीधृतराष्ट्रसमीपे । C₇: मूले, धृतराष्ट्रस्य पाद-मूले । S₁ — ^b) S₁ K₈ निर्ययुर्; D₈ युयुत्सुर्. K₄ D₁ धृतराष्ट्रकं. — ^c) D₈ तथा चैव (for ब्राह्मणैश्च). K₄₋₆ D₁ T G₁ M महात्मभिः; B₆ विशेषतः; G₂₋₈ महर्षिभिः. — After 23, S ins.:

134* प्रययुः पाण्डवा वीरा नियमस्थाः शुचित्रताः ।

Colophon missing in B₂. — Adhy. name: K₂ सुवर्णानयने पाण्डवप्रस्थानं; K₄ D₁ महंतधनानयनं; K₅ पाण्डवप्रयाणः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₅ D₀₁ M₄ (inf. lin.) 63; B₁ 62 (as in text); D₄ 59; T₁ 49; T₂ G₁₋₂ M 48.

६३

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।

रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुंधराम् ॥ १

संस्तूयमानाः स्तुतिभिः हृतमागधवन्दिभिः ।

स्वेन सैन्येन संवीता यथादित्याः स्वरश्मिभिः ॥ २

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन सूर्धनि ।

बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराद् ॥ ३

जयाशिपः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।

प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत्पुरुषर्षभः ॥ ४

तथैव सैनिका राजत्राजानमनुयान्ति ये ।

तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत् ॥ ५

स सरांसि नदीश्चैव वनान्युपवनानि च ।

अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चैवान्वपद्यत् ॥ ६

तस्मिन्देसे च राजेन्द्र यत्र तद्रव्यमुत्तमम् ।

चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः ।

शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम ॥ ७

अग्रतो ब्राह्मणान्कृत्वा तपोविद्यादमान्वितान् ।

पुरोहितं च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ८

प्राङ्निवेशात्तु राजानं ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।

कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ९

63

 This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 ^a) K₃ प्रययुस्ते तदा हृष्टाः. — ^b) B₃ -वल-; D₀₁ -वर- (for -नर-). D₆ प्रहृष्टामरवाहनाः; G₃ सबलाः सह-वाहनाः. — ^c) Ś₁ -घोषेन. — ^d) K_{4, 5} D₁ कं पयंतो (for पूर°).

2 K₃ om. 2. Ś₁ om. 2^{ab}. — ^a) K_{2, 5} मुनिभिः (for स्तुतिभिः). — ^b) M -वन्दिभिः. — ^c) Ś₁ ते तु (for स्वेन). K₄ D₁ संयुक्ता; D₃ संदीप्ता; D₄ G₃ M सहिता; T G_{1, 2} महता (for संवीता). — ^d) K₂ Dn₁ M_{1, 2} [आ]दित्यः. Ś₁ D₀₁ D₆ सुरश्मिभिः.

3 3^{ab} = 4. 59. 3^{ab}. — ^a) S पाण्डुरेण. — ^b) Ś₁ K_{1, 3} D₃ ध्रियमानेन (sic). — ^c) Ś₁ K₃ रेजे (for बभौ). K_{4, 5} D₁ राजा (for तत्र). — ^d) K_{4, 5} D₁ पूर्णि (K₄ °र्ण) मास्याम्; D₆ पौर्णि°.

4 ^a) K₃ जयाशिष्य- (sic); G₁ °शिष्टः (sic). G₃ प्रहृष्टास्ते. — ^b) D_{5, 6} स च; G₁ प्रति (for पथि). Ś₁ K_{2, 4, 5} B₃ D₁ T₂ पाण्डवाः; T_{1, 2} (sup. lin.) G पार्थिवः (T₂ G₃ °वाः). — ^c) Ś₁ K_{2, 3, 5} B₃ D_{1, 6} G₃ पथि गृ (K₃ D₆ प्रतिगृह्णन् (for प्रत्यगृह्णाद्). K_{2, 3} यथान्याययं. — ^d) Ś₁ ते ततः (for यथावत्). K_{1, 2} B_{3, 5} D₀₁ D₃₋₆ पुरुषर्षभ (B₃ °भाः); K_{4, 5} D₁ S भरतर्षभ (G₃ °भाः). K₃ अस्त्रीकानां महायशः.

5 ^a) B₄ यथा (for तथा). K₅ सर्वे (for राजन्). — ^b) Ś₁ K_{2, 5} D₁ उप- (for अनु-). K₂ B₃ वै; D₃ ते (for ये). K₃ राजानमुपचितये. — ^d) K₂ दिव्यं; G₃ दिवि. K_{2, 4, 5} D₁ व्याप्य (for स्तब्ध्वा). K₁ D_{2, 3} [अ]न्वतिष्ठत्; K₅ [अ]वति°. Dn₁ दिगंतं व्याप्य तिष्ठति.

6 ^a) K₁ B (B₂ missing) D (except D₁) सरांसि सरितश्चैव. — ^c) K₅ अतिक्रम्य; D₆ अतिक्रामन्. K₄ D₁ T G_{1, 2} M महातेजा; K₅ G₃ °राज. — ^d) T G_{1, 3} गिरिंश्च. K_{1, 2} B (B₂ missing) D (except D₁) T₂ G_{1, 3} चापि; K₅ प्रति (for चैव).

7 ^a) K₃ S (except G₃) तु; B₃ स (for च). — ^b) B₃ महत् (for यत्र). K₂ यद् (for तद्). G₁ रत्नम् (for द्रव्यम्). K₁ दिव्यदेशं च उत्तमं; K₄ D₁ यत्तद्रव्यमनुत्तमं. — ^c) K₄ D₆ G₃ राजन् (for राजा). — ^d) K₃ D_{5, 6} G₃ पाण्डवाः; B₄ D₀₁ T₂ वै. K_{2, 4, 5} B₃ D₁ T M -सैनिकः; K₃ G₂ °काः. — ^e) K₂ तदा राजन्; D_{5, 6} समे देशे (for समे चैव). K₄ D₁ समे देशे समावेश्य. — K₂ om. 7'-9^a. — ^f) G₃ तथा (for तदा).

8 K₂ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) K₅ om. (hapl.) from कृत्वा up to ब्राह्मणाः (in 9^b). — ^b) Ś₁ K_{3, 4} B_{4, 5} D₀₁ D₁ -समन्वितान्; D₄ -मदान्वि° (sic). — ^c) K₃ स (for च).

9 K₂ om. 9^a (cf. v. l. 7). K₅ om. up to ब्राह्मणाः (in 9^b) (cf. v. l. 8). — ^a) K₁ Dn₁ D₂₋₆ आ (K₁ D₆ अ) निवेश्यं च राजानो (K₁ °नं); K₄ D₁

कृत्वा च मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि ।
 षट्पथं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे द्विजाः ॥ १०
 मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ।
 कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ ११
 अस्मिन्कार्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे ।
 यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हथ तत्तथा ॥ १२
 न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् ।
 इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १३
 श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
 इदमृचुर्वचो हृष्टा धर्मराजप्रियेप्सवः ॥ १४

अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं
 यतामहे श्रेष्ठतमं क्रियासु ।
 अम्मोभिरद्येह वसाम राज-
 न्रुपोप्यतां चापि भवद्भिरद्य ॥ १५
 श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां
 कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः ।
 ऊधुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु
 यथाध्वरेषु ज्वलिता हव्यवाहाः ॥ १६
 ततो निशा सा व्यगमन्महात्मानां
 संश्रुण्वतां विप्रसमीरिता गिरः ।

C.
B.
K.

आ(D1 अ) निवेश्याश्च राजानं; B1, 3, 5 D01 प्राङ्निवेश्य
 (D01 'ज्ञ') तु (B8 च) रा'. — ⁵ K2 भारतस्य पुरोहिताः;
 B8 (marg. as in text) D1 ब्राह्मणाः सपुरोहिताः. — ⁰
 K2 T2 यथान्याय्यं. — ^a K5 D01 corrupt. K1 B1
 Dn1 D2, 8 सर्वशः. D5, 6 सर्वशः पर्यवसरयत्; M 'तः
 पर्यपालयन्'.

10 ^a) Ś1 K1, 8, 5 B8-5 D01 Dn1 D2-5 तु मध्ये;
 K2 B1 D5 G3 मध्ये तु; K4 D1 मध्ये च (by transp.);
 M1, 2 च मध्ये. — ⁵ K1 सामाज्यांश्च (sic); K2 सामान्ये
 तु; M1 सामान्याश्च. — Ś1 reads 10⁰-11⁵ on marg.
 — ⁰) Ś1 K1, 5 Dn1 D2, 4-8 T1 G2, 8 षट्पदं; D8 षज्वन्ते
 (sic). Ś1 K8 नवमं स्थानं; K1 B1 Dn1 D2-8 नवसंस्थानं;
 K2 च वनस्थानं; K5 तत्र संस्थानं. * Cn : षट्पदं,
 षट्पदानि पदनीयानि राजमार्गाः यत्र एको दक्षिणोत्तरस्तस्यो-
 भयतो द्वौ तादृशादेव एवं पूर्वपश्चिमे एकः तस्योभयतोऽपि
 द्वावेवेति षड् राजमार्गाः । संस्थानानि संस्थानानि नवखंडानीति
 यावत् । * — ^a) K3 ध्वजः (sic); B8 G8 तदा; T
 G1, 2 M जनाः (for द्विजाः).

11 Ś1 reads 11⁰⁵ on marg. — ^a) K2 मत्तानां
 वारणाश्चानां. — ⁵) K5 निवेशांश्च; Bom. ed. निवेशो.
 — ⁰) D5 च (for स). K4 D1 राजा तु (for राजेन्द्रो).

12 ^a) D8 कसिन्. — ⁵) K3 T1 G1 नक्षत्र-; D8
 'त्रै. — ⁰) D1 तथा (for यथा). — ^a) Ś1 K1 D01
 D3 अर्हति; K2 अर्हति (sec. m. इच्छा) मि; K3-5 B (B2
 missing) Dn1 D1, 2, 4-8 अर्हति (for अर्हथ). G8
 'तद्विदः (for तत्तथा).

13 ^a) K4 D1 G8 M1, 2 ततः; K5 यथा (for न
 नः). K3 हि; K5 T2 G8 न (for वै). — ⁵) Ś1

K3 वै; K4 D1 [उ]प- (for [प]व). K8 परिलम्बितां;
 K4 'बितां; T1 G1, 2 स (G2 स) विलंबतां; T2 सलिं;
 G8 परितुष्टतां. — ⁰) D8 निश्चित्य. D8 राजेन्द्राः (for
 विप्रेन्द्राः). — ^a) K2 M1, 4 क्रियतां. G1, 8 M3 तद्
 (for यद्).

14 ^a) G1 सर्वे (for राज्ञो). — ⁵) D1 ते (for
 स). — ^a) D8 'प्रियोत्सवः (sic); G8 'प्रियेप्सवाः;
 M 'च्छवः.

15 ^a) G8 यद्येव (for अद्यैव). K1 अहांश्च. — ⁵)
 K5 यतामहं; M1, 2 यथामह- (for यतामहे). Ś1 K
 (except K5) B1 D1-6 T1 G1 श्रेष्ठतम- G2 यजामहे
 श्रेष्ठतमं प्रजासु; G8 यतामहे श्रेष्ठतमाः क्रियाः स्य. — ⁰)
 S तपोभिर (for अम्मोभिर). K5 M8 [प]व; B5 [ह]व
 (for [ह]ह). T1 वसामि. K2 अंभोभिरद्यैव तु राज-
 वीर्यैर. — ^a) Ś1 उपोषितां; K5 सूपोष्यतां. K2, 4, 5
 [ए]व (for [अ]पि). K4 D1 भवद्भिरद्य; G1 भवा-
 न्विरध्यः.

16 ^a) G1 कृत्वा (for श्रुत्वा). K4 D1 च तेषां;
 T1 G1 तेषां वै. Ś1 T2 वचनं द्विजानां (for द्विजसत्तमानां).
 — ⁵) D2 M1, 2 रजनी. — ⁰) K5 ऊधुः (for ऊधुः).
 — ^a) Ś1 K3 D1 G8 यथाध्वरे (for 'ध्वरेषु). K1, 4, 5 B
 (B2 missing) D01 Dn1 D2-8 यथाध्वरे प्रज्वलिता हुताशाः
 (K3 हव्यवाहाः).

17 ^a) Ś1 निवासा (for निशा सा). K2, 4 D1 [अ]-
 व्यगमन्; D8 [अ]व'; S (except G8) [अ]त्य' (for
 व्य'). — ⁵) K2 corrupt. Ś1 K3 निवोध (K3 'धि) तां
 (for संश्रुण्वतां). — ^a) K2 वाचा (for वचो). K2
 'भृतं (for 'भुतं). K4 D1 वचोऽब्रुवन्सर्वनराधिपाधिपं.

ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा

वचोऽब्रुवन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

ब्राह्मणा ऊचुः ।

क्रियतामुपहारोऽद्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ।

कृत्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थं यतामहे ॥ १

वैशांपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।

गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ २

आज्येन तर्पयित्वाग्निं विधिवत्संस्कृतेन ह ।

मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः प्रययौ तदा ॥ ३

स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप ।

मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्वलिम् ॥ ४

सुमनोभिश्च चित्राभिराजैरुच्चावचैरपि ।

सर्वं स्विष्टकृतं कृत्वा विधिवद्वेदपारगः ।

किंकराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ५

यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय चैव ह ।

तथान्येषां च यक्षाणां भूताधिपतयश्च ये ॥ ६

कृसरेण समांसेन निवापैस्तिलसंयुतैः ।

Colophon missing in B₂. — *Adhy. name*: K₄ D₁ धनानयनं; K₅ गिरिनिवासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 77; B_{1.5} 63 (as in text); D₁ M₄ (*inf. lin.*) 64; D₄ 60; T₁ 50; T₂ G_{1.2} M 49; G₃ 62.

64

 This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 K₈ om. the ref. G₃ om. 1^{ab}. — ^a) K₂ उपकारो (for 'हारी'). K₁ D₂₋₆ T G₁ [s]स्य; K₄ D₁ G₂ [s]त्र; K₅ [s]यं (for स्य). — ^b) K₄ त्र्यम्बकश्च (sic). Ś₁ K_{8.5} त्र्यम्बकाय महात्मने. — ^c) Ś₁ कृतोपहारं; K₄ B (B₂ missing) D दत्त्वोप°. T₂ G₁ महते (for नृपते). — ^d) K_{1.5} B (B₂ missing) D (except D₁) T₂ स्वार्थं; G₃ त्वर्थे. K₂ (marg. sec. m.) ततः पार्थो यतामवान्; T₁ G_{1.2} ततः स्वीक्रियतामहे (G₂ 'तां महे').

2 MSS. om. the ref. — ^a) D₁ corrupt. G₃ तेषां तु वचनं श्रुत्वा. — ^c) K_{8.5} गिरीशाय; B_{1.5.4} D₁ D₄ गिरिशस्य. — ^d) K₄ D₁ M₃ उपहारान् (for 'रम्'). B₁ अकल्पयत् (for उपाहरत्).

3 ^b) Ś₁ B_{2.4} D₁ सत्कृतेन; K_{2.4} D₁ सुकृ°. K_{1.5} B (B₂ missing) D₁ D₂₋₆ T₂ च; K₄ D₁ हि (for ह). — ^c) Ś₁ K₂ D₃ मन्त्रसिद्धि. — ^d) K₂ पुरोधं (sic). K₁ D₁ D₂₋₆ स ययौ; T G₁ प्रयतस् (for प्रययौ). T G तथा (for तदा).

4 ^a) K₅ सु. (for स). D₆ समनसो. — ^b) B₅ G₃ मन्त्रपूताय; D₁ G₂ 'पूतं. K₈ B₅ T₂ G_{2.3} M_{1.2.4} जनाधिपः. — ^d) Ś₁ K₅ [अ]पूषेक्ष (for मांसेक्ष). M_{1.2} [उ]पहरद् (M₂ 'न्').

5 ^a) K₂ D_{1.3} T₂ वि. (for च). — ^b) K₂ मध्यैर्; D₆ जालैर् (for लाजैर्). K₈ लाजैर्गंधवचैस्तथा. — ^c) K₁ सर्वे. B₁ D₁ D₂₋₄ स्विष्टतमं (for 'कृतं'). K₅ मत्वा; B_{2.4} D₁ कर्म (for कृत्वा). B₅ सर्वं स्विष्टकृतं कर्म; D_{5.6} सर्वैः स्वि (D₆ क्षि)ष्टतमं कृत्वा. — ^d) K₂ पारगैः; D₁ M 'गाः. — ^e) B_{2.5} D₁ तथा (for ततः).

6 ^b) K₅ B₂₋₆ D₁ D₂ S मणिभद्राय. K_{2.4} B₅ D_{1.5.6} G_{2.3} हि; K₃ च (for ह). — ^c) B₅ यया (for तथा). K₄ D₁ हि; K₅ तु (for च). K₅ भूतानां (for यक्षाणां). G₃ यथान्येभ्यश्च यक्षेभ्यो. — ^d) K_{1.5} D₁ D₂₋₆ भूतानां (K₅ यक्षाणां) पतयश्च ये.

7 ^a) K₂ B_{2.4} D₁ D₁ कृसरेण; B_{1.5} कृप° (for

शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव ॥ ७
 कृत्वा तु पूजां रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः ।
 ययौ व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ॥ ८
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
 सुमनोभिर्विचित्राभिरूपैः कुसरेण च ॥ ९
 शङ्खादींश्च निधीन्सर्वान्निधिपालांश्च सर्वशः ।
 अर्चयित्वा द्विजाग्र्यान्स्वस्ति वाच्य च वीर्यवान् १०
 तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः ।

प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तं निधिम् ॥ ११
 ततः पात्र्यः सकरकाः साश्मन्तकमनोरमाः ।
 भृङ्गाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ १२
 बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ।
 उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
 तेषां लक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ।
 त्रिलक्षं भाजनं राजंस्तुलार्धमभवन्नृप ॥ १४
 वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विशां पते ।

कृत्वा. K1. 4. 5 Dn1 D2-8 कृत्वा (D8 'व')रेण च मासेन.
 —⁸) S1 K3 निवापैस्; K2. 4. 5 D1 निष्पावैस्; G1
 निवासैस्. K1 संयुगे: (for 'तै:'). — N (B2 missing)
 T G8 ins. after 7⁸; G2 after 8⁸;

135* ओदनं कुम्भशः कृत्वा पुरोधाः समुपाहरत् ।
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु भूमिपः ।
 नक्तचराणां भूतानां व्यादिदेश बलिं तदा ।
 धूपगन्धनिरुद्धं तत्सुमनोभिश्च संवृतम् ।

[G2 om. line 1. — (L. 1) G8 तु बलिं (for
 कुम्भशः). S1 समुपाहरत्. — G2 transp. lines 2 and
 3. — (L. 2) T नरपमः; G2 नराधिपः; G8 च
 भूपतिः (for तु भूमिपः). K5 ब्राह्मणेभ्यस्तथा दत्त्वा भोजनं च
 सदक्षिणं. — (L. 3) G2. 8 नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो (for the
 prior half). D1. 6 व्यादिदेश (sic); T1 आदि° (for
 व्यादि°). T2 G2 तथा (for तदा). — G2 om. line
 4. — (L. 4) K5 भूत- (for धूप-). S1 K2-4 D1 G8
 -पुंज-; K5 -पूजा- (for -गन्ध-). B2. 4 तु (for तत्).
 K1 संवृतः; Dc1 संभृतः; D1 तं वृतं (for संवृतम्). K2
 मनोभिश्च सुपूजितः (for the post. half).]

—^d) B3 महादेवस्य (for देव°). K1. 4 D1 पार्थिवः.

8 °) K1. 4. 5 B (B2 missing) D पूजां तु (K4 D1
 च) (by transp.); M तु पूर्व. —^b) T1 G1 सग-
 णांश्च; T2 (inf. lin. as in text) सगुणांश्च (for गणानां).
 — After 8⁸, G2 ins. 135*. —^d) G3 तत्र (for
 नृपो). T G1. 2 M3. 4 राजन् (for रत्न-).

9 °) K3 धनाध्यक्षं च (sic); G1 यथाध्यक्षं. —^b)
 B3 महायशः (for [अ]भिवाद्य च). —^c) D6 सुमनोभिश्च
 (for सुमनो°). S (except G3) विशि (G1 'च') एभिश्च
 (for विचित्रा°). —^d) K5 B4. 6 Dc1 Dn1 D2-8 कृसरेण;
 B1. 8 रूप°. K2. 4 D1 धूपैश्च कुसरेण च.

10 °) K3 सन्; K5 B3. 4 Dc1 च; G1 तान् (for
 स). K4 B6 D1 अर्चयित्वा द्विजाग्रंश्च (B6 'ग्रान्स')
 —^d) T2 वाच्य स; G8 सेवाच्य (for वाच्य च). F
 द्विजोत्तमान् (for च वीर्यवान्).

11 °) K4 D1 शब्देन (for -घोषेण). —^b) F
 समवस्तृतः; K4 D1 सर्वविरस्तृतः; B3. 6 समुपस्थितः; 4
 G1. 2 M च (G2 स) समन्वितः; G3 [अ]भिप्रसर्पता. K2
 तेजसां समवस्तृतः. —^d) S1 K3. 4 D1 खनयामास. K1
 B1 D (except Dc1 Dr) तद्धनं (for तं निधिम्).

12 °) S1 पात्रे; K1. 3 B (B2 missing) D (except
 D1) T पात्रोः (for पात्र्यः). G7 ततः क्षत्राणि करकाः.
 —^b) K1 B (B2 missing) Dn1 D2-8 बहुरूपा; G8
 स्वर्णवर्णा; M3 सास्त्रकाश्च (inf. lin. 'कात्') (for सास्त्र-
 न्तक-). T G1 बहुरूपा मनोहराः. —^c) K5 भृङ्गाराश्च
 कटाहाश्च; G1 शुभ्राणि च शरावाणि. —^d) K2 G7 वर्ध-
 मानकाः. K4. 5 D3 T1 G M कलशा (K5 सकला; M1. 2
 कुशला) वर्धमानकाः; D6 कलशानिव वर्धमान्.

13 °) D6 बहिरिति (for बहूनि च). —^b) K3 B1
 च सर्वशः (for सहस्रशः). —^c) K1. 3 D8 तद्धारयामास.
 T तथा (for तदा). —^d) K2. 5 B3. 4 Dc1 D1 G2. 8
 M धर्मपुत्रो (for 'राजो').

14 °) Dn1 रक्षणम् (for ल°). K4 अथ; Dc1
 एव; G8 अत्र (for अपि). G7 तेषां लक्ष्माणि चाप्यासन्.
 —^b) K2. 3 D1 G3 G7 महा-; T G1 बृहत् (for महान्).
 B3-5 Dc1 G7 तदा. K5 D6 महाकारपुटस्तथा. —^c)
 S1 त्यक्तं च; K1 Dn1 D2-8 नद्धं च; K2 अक्षं च;
 K3 व्यक्षं च; K4 D1 अक्षतं; K5 निर्वध-; B (B2
 missing) लक्षं च; Dc1 रौक्मं च; G2 तिलवद् (for
 त्रिलक्षं). —^d) T G त्रितुलाम् (for तुलार्धम्). B4. 6
 Dc1 तदा (for नृप).

15 °) K4. 5 D1 -पुत्राणां (for -पुत्रस्य). —^b) T1

षष्टिरुसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः ॥ १५
 वारणाश्च महाराज सहस्रशतसंमिताः ।
 शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः ।
 खराणां पुरुषाणां च परिसंख्या न विद्यते ॥ १६
 एतद्विचित्रं तदभवद्यदुद्भे युधिष्ठिरः ।
 षोडशाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्रं भारलक्षणम् ॥ १७

एतेष्वाधाय तद्रव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।
 महादेवं प्रति ययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ १८
 द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
 गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ १९
 सा पुराभिमुखी राजञ्जगाम महती चमूः ।
 कृच्छ्राद्रविणभारार्ता हर्षयन्ती कुरुद्रहान् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

G₁ [आ]नेतुं (for [आ]सीत्तु). K₄ D₁ तु; D₈ न (for तु). — °) K_{2,4} D₁ षष्टिम्. T₂ G_{2,8} M -सह-
 स्त्राणां. — °) K₅ तथैव (for शतानि). K_{2,4} D₁ M₃
 द्विगुणं. K₈ च ह (for हयाः).

16 °) D₀₁ -संमितिः; G₂ -संहिता: (for -संमिता:).
 K₈ सहस्रं शतसंमिताः. — °) K₈ शकटाश्च. B₁ हयाश्च
 (for रथाश्च). — °) S₁ K₈ तावत्यश्च (for "देव"). B_{1,5}
 सहस्रशः; B₄ (marg. as in text) D₀₁ S य (B₄ D₀₁
 त)था गजाः; D₈ करेण च (sic) (for करेणवः). — °)
 K₄ गजानां च खराणां च.

17 D₈ om. 17. — °) K₈ M_{1,2} तु वित्तम्; D₈
 वृत्तं तद्; T G_{1,2} तद्वित्तम् (by transp.). S₁ om.
 तद्. B₁ D₀₁ G₈ समभवत् (for तद्). K₂ एतद्वित्तव
 सुमहद् (sic); K_{4,5} D₁ एतद्रव्यं (K₅ "द्वित्तं") तु
 सुमहद्; M_{3,4} एतत्तु वित्तमवहद्. — °) S₁ K₈ यद-
 हार्षाद्; K_{1,5} यददध्रे (sic); D₂ यदुपध्रे; G₃ सहसा
 तद्; M_{1,2} तदुद्भे. — °) S₁ K₅ D₁ षोडशाष्टौ (S₁
 "ष-"); K₈ "शाष्टं"; K₄ "शाब्ज- (for "शाष्टौ). K₁ B_{1,3,5}
 D₀₁ D₄ चतुर्विंशः; K₄ D₁ "विंशः; G₃ "विंशत्.

18 °) K₁ गतेषु; D₁ एते हि; M₂ ये तेषु (for
 एतेषु). S₁ K_{1,3} B₁ D₂₋₆ G₈ [आ]दाय. T₂ M रत्नं
 (for द्रव्यं). K₅ एतेषां धारयन्द्रव्यं. — °) K₄ D₁
 पाण्डवाः. — °) K_{4,5} D₁ S महाराज (for प्रति ययौ).
 — °) D₀₁ D₈ पुनर (for पुरं). K_{2,3} नागपुरं (for
 नागाह्वयं). K_{4,5} D₁ S प्रत्या (K₅ "त्य") गच्छयुधिष्ठिरः.

19 °) K_{1,2,4} D₀₁ D₂₋₄ M₂ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातं (K_{2,4}
 D₀₁ "ताः). — K₂ om. 19^{ad}. — °) K₁ गोयुतेषु
 गते; K₅ गव्यूते गव्यूते; B_{1,3,4} D₀₁ गायुते गायुते;
 B₆ गोयुगे गोयुगे; D₁ गायने गायने; T₂ याजने याजने;
 C_n गोयुते गोयुते (as in text). K₈ गायते गायते
 चापि; K₄ गायनैर्गायते चापि; D₈ गोपते चैव न्यवसत्;
 T₁ G M गोरु (G₈ "ङ्ग")ते गोरु (G₈ "ङ्ग")ते चापि.
 * C_n गोयुते गोयुते भाराक्रांतवाहनत्वात् गव्यूतौ गव्यूतौ
 प्रत्यहं क्रोशद्वयं प्रमाणमित्यर्थः । G₇ : गोरुते गोरुते चापि,
 गोः स्थूलवृषस्य रुतं नर्दने ध्वनिः यावति प्रदेशे श्रूयते
 तावद्गूरम् । * — °) S₁ K₈ न्यविशत्; D₈ तथा वै (for
 न्यवसत्). K₄ D₁ च (D₁ स) युधिष्ठिरः; B₈ D₈
 M_{3,4} पुरुषर्षभः; B_{1,5} D₀₁ "भाः.

20 °) K₄ D₀₁ D_{n1} D₈ पुरा (K₄ पुर्यं) भिमुखा; D₁
 पुर्यं भिमुखी. — °) S₁ K₁ B (B₂ missing) D₀₁ D_{n1}
 D₂₋₅ उवाह (for जगाम). K_{2,3} उवाह (K₂ जगाम)
 महतीं चमूः; D₈ अनु च वाहिता चमूः. — °) K₁ कृच्छ्राद्
 (for कृच्छ्राद्). — °) M कुरुद्रहं. G₃ वाहयंती
 कुरुत्तम.

Colophon missing in B₂. — Adhy. name: K₂
 निधिलाभः; K₄ D₁ मरुतघनलाभः; K₅ मरुत्तनिधिलाभः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 64 (as
 in text); D_{n1} M₄ (inf. lin.) 65; D₁ 61; T₁ 51;
 T₂ G_{1,2} M 50; G₃ 63.

६५

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।

उपायाद्गुणिभिः सार्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १

समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ।

यथोक्तो धर्मपुत्रेण व्रजन्स स्वपुरीं प्रति ॥ २

रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव ह ।

चारुदेणेन साम्बेन गदेन कृतवर्मणा ॥ ३

सारणेन च वीरेण निशठेनोल्मुकेन च ।

बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ४

द्रौपदीमुत्तरां चैव पृथां चाप्यवलोककः ।

समाश्वासयितुं चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५

तानागतान्समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ६

तत्रैव न्यवसत्कृष्णः स्वर्चितः पुरुषर्षभः ।

विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७

वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय ।

जज्ञे तव पिता राजन्परिक्षित्परवीरहा ॥ ८

स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणाभिपीडितः ।

शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः ॥ ९

हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निखनः ।

आविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ १०

ततः सोऽतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा ।

65

✎ This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 K_{2.4} D₁ om. the ref. —^b) T G₁ प्रतापवान् (for सपि वीर्यवान्). —^c) K₅ उपेयाद्. —^d) K₂ D₄ पुरं वारणसाह्वयं (sic); G₂ नगरं नागसाह्वयं.

2 ^b) D₅ विधितः (for विदित्वा). M₂ पुरुषर्षभ. —^c) K₄ D₁ यथोक्त. —^d) Ś₁ व्रजन्प्राक्स्वा; K_{1.8} B_{1.5} D₁ D₂ D₃₋₆ प्रव्रजन्स्व. (K₈ B₁ 'न्स'); K₂ प्राग्व्रजन्स्व.; K₃ (also) प्रव्रजन्स्वा; K_{4.5} D₁ व्रजन्वै स्वा; B_{2.4} 'न्स्वां स. G₂ स्वपुरं; G₈ च पुरं.

3 ^a) Ś₁ रौक्मिणेयेन; K₁ 'ण्येयेन; G M रौहिणेयेन. —^b) D₂ युयुधानेन (for युयुधा°). K_{2.4.5} D_{1.5.6} T G₂ M_{1.2} हि (for ह). —^c) Ś₁ K₃ om. 3rd. —^d) K₄ चांबेन; B (B₂ missing) D₅ शांबेन; D₈ सांबेन (for साम्बेन). —^e) K₄ D₁ गदेन च कृतात्मना.

4 ^a) B_{1.5} शारणेन; T₁ सारेण स (for सारणेन). T G₁ धीरेण (for वी°). —^b) K₁ निशवेन; K_{2.4} D₁ निपथे (K₂ 'हे'न; B₃ निपठेन. D₅ G₁ [उ]ल्मुकेन; M₄ [उ]न्मुकेन. —^d) K_{1.5} D₁ सुभद्रां भगिनीं तदा.

5 ^a) G₂ [अ]पि (for [ए]व). —^b) T G_{1.2} [ए]व

(for [अ]पि). K₂ [अ]वलोक्य सः (for 'लोककः). B₂ पृथां पृथुललोचनां. —^c) K_{2.4.5} D₁ [ए]व (for [अ]पि). —^d) K₅ corrupt. Ś₁ D₁ G₂ क्षत्रिया-निहतेश्वरान्.

6 ^a) Ś₁ K_{2.4} D₁ प्रतिगृह्णाद्. K_{2.8} D₂ यथा न्याय्यं.

7 ^a) K₂ तथा; B₁ अत्र (for तत्र). —^b) T G_{1.2} सत्कृतः (for स्वर्चितः). K₅ पुरुषर्षभ; B (B₂ missing) D₁ D₂ D₃₋₄ पुरुषोत्तमः. K₄ D₁ पूजितः परमर्षभः; D_{5.6} शर्चितः पुरुषोत्तमः. —^c) K₈ महाराज (for 'तेजास्'). —^d) K₅ तत्र (for तथा).

8 ^b) Ś₁ K₈ त (Ś₁ य)था च (for तत्राथ). —^c) K₂ B₁ D_{2.5} यज्ञे. T₂ राजा (for राजन्). D₅ यज्ञे तपयिता राजन्. —^d) K₂ परीत्य; B₁ D₁ D_{2.6} G₂ M परीक्षित्.

9 ^a) Ś₁ K₂₋₅ B₅ D₁ बालो; G₈ राजो (for राजा). B₄ स पुरा तु महाराज. —^b) K₁ B_{1.5} D₂ D₃₋₆ [अ]व-; B₃ [अ]पि; G₂ च (for [अ]भि-). —^c) Ś₁ K_{4.5} D₁ शवो; K_{2.8} M₄ श्यामो; D₈ सावो; D₄ शमो; M₁₋₃ श्यावो (for शवो). K₈ निश्चेतो (sic).

10 ^a) K₄ D₁ नादानां. —^b) K₄ D₁ हर्ष- (for

युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ ११
ततस्त्वरितभायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम् ।
क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२
पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।
सविक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो नृप ॥ १३
ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती राजसुता तदा ।
प्रोवाच राजशार्दूल बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४
वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम् ॥ १५
यदुप्रवीर योऽयं ते स्वस्तीयस्यात्मजः प्रभो ।

अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुजीवय केशव ॥ १६
त्वया ह्येतत्प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन ।
अहं संजीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ १७
सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ ।
उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ १८
धर्मपुत्रं च भीमं च फल्गुनं नकुलं तथा ।
सहदेवं च दुर्धर्षं सर्वान्भ्रातुमहंसि ॥ १९
अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च ।
पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्हं तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २०
अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सदृशस्य च ।

तत्र). Some MSS. निःस्वनः; K₁ विधुतः (for निस्वनः). —^o) K₂ corrupt. K_{1.8} B₁ D₁ D₂₋₆ G₈ प्रविश्य; K₄ D₁ आदिश्य; D₁ आदिशः (for आविश्य). T G₁ आविवेश दिशः सर्वाः. —^a) Ś₁ D_{1.6} व्यपारमत्; D₁ M₁₋₈ [अ]भ्युपारमत्; T₂ G [अ]भ्युपाग (G₈ 'र')मत्.

11 ^a) Ś₁ सातिस्वरं; K_{2.4.5} D₁ चाभिस्वरन्; K₈ साभिस्वरः; T G M₁ सोभिस्वरन् (G₈ 'रः'); M₁₋₈ स्वा (M₈ सा)भिस्वरः (for सोऽतिस्वरः). D_{5.6} विष्णुर् (for कृष्णो). —^b) D₂ [अ]तःपुरे. T ततः (for तदा). G₈ युयुधानेन वीर्यवान्. —^o) G₈ कृष्णः प्रतारितो राजन्.

12 ^a) K_{1.8} D_{8.6} जायांती; K₂ आयातां. — D₁ om. 12^b-13^b. —^b) D_{5.6} G₂ स्वः; M₂ सा (for स्वां). K₂ M₂ पितृष्वसा. B₃ ददर्श भगिनीं पितुः; G₈ स्वसारं पितुरप्रतः. —^o) K₂ क्रोशतीम्. K₅ D_{8.6} -धावंति (sic); T₁ G_{2.3} -धावंती. —^d) K₄ D₁ पुरं (for the first पुनः).

13 D₁ om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). —^a) K₂ corrupt. K_{1.2} D_{1.6} M द्रौपदी. —^b) K₂ M सुभद्रा च यशस्विनी. —^o) K₈ corrupt. K_{2.4.6} D₁ विक्रोशंश्च (K₄ D₁ 'ल्याङ्' धावंत्यो; B₈ D₂ T G M_{8.4} विक्रोशंश्च (G_{2.8} 'ती च') करुणं; B₄ D₁ क्रोशंतीश्च (D₁ 'ती चै')व निपुणं; M_{1.2} क्रोशंश्चैव करुणं. —^d) B_{8.4} D₁ S पाण्डवानां (for बान्धवः).

14 M om. 14-15. —^b) Ś₁ K₂ B₁ D₁ D₁ D₂₋₆ कुन्ती भोजः; K_{1.8} B₈₋₆ D₂ कुन्तिभोज- (for कुन्ती राज-). T₁ तथा (for तदा). —^o) G₂ राज-शार्दूलं. —^d) K₁ गिरः.

15 M om. 15 (cf. v. l. 14). —^b) Ś₁ D₂ T

G_{1.2} देवकी सुप्रजा त (T₁ G₁ 'जास्त')दा. —^o) D₁ मतिः (for गतिः). —^d) Ś₁ K₈ त्वया ब्रातम्; K₁ B₈ D₄ T₂ G₈ त्वयादत्तम्; K_{2.4.5} B_{4.5} D₁ D_{1.2} G₈ त्वयायत्तम्; D₈ त्वयावृत्तम्.

16 D₈ om. 16^{ab}. —^a) D₁ यदुप्रवर. D₂ यो जज्ञे; D_{8.4} यो धत्ते; G₈ कौतेय (for योऽयं ते). —^b) K₈ स्वस्त्रेयस्य; D₄ M₁₋₈ स्वस्त्रियस्य. G₈ स्वस्त्रेयस्यात्म-संभवः. —^d) K₈ B₄ त्वम् (for तम्). K₄ D₁ संसु-जीवय; B₈ तं त्वं जी^o.

17 For the event, cf. 10. 70*. —^a) D₈ corrupt. K₅ [ए]व (for [ए]तत्). —^b) K₂ हृषीके; B₄ ऐषीके. — G₁ om. 17°-19^b. —^o) D_{1.8} स (for सं). —^d) B₈ D₁₋₆ मृत- (for मृतं).

18 G₁ om. 18 (cf. v. l. 17). —^a) D₈ यो (for स्यं). K₅ जात- (for जातो). K₂ मृतसुतः (for मृतस्तात). —^b) K_{2.4.5} भरतर्षभ (for पुरुष^o).

19 G₁ om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). —^a) T₁ भीमसेनं (for च भीमं च). —^b) Some MSS. फल्गुनं; Ś₁ फल्गुनं; G₈ अर्जुनं. —^o) Ś₁ K_{2.4.5} B₈₋₆ D₁ D₁ T₁ G₁ दुर्धर्षं. —^d) K_{4.5} B_{8.4} D₁ D₁ S सर्वान्भ्र-भरतानपि (K₆ 'तर्षभ').

20 ^a) D₁ समापन्नाः; M₂ 'याताः. —^b) D₁ तथा (for मम). —^d) K₈ च (for [ए]व). Some N MSS. श्वशुरस्य. K_{1.6} D₁ वै (for मे).

21 ^b) T G_{1.2} ते (for च). —^o) K₂ प्रियाद्. —^d) T₂ प्रियस्य (for प्रेतस्य).

22 ^a) T G_{1.2} [अ]पि (for हि). G₈ 'पुरोक्ता (for

प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ २१
उत्तरा हि प्रियोक्तं वै कथयत्यरिष्वदन ।
अभिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियत्वात्ते न संशयः ॥ २२
अन्नवीत्किल दाशार्हं वैराटीमार्जुनिः पुरा ।
मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३
गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति ।
अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलम् ॥ २४
इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा ।
कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५

तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन ।
कुलस्यास्य हितार्थं त्वं कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ २६
एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं पृथा पृथुललोचना ।
उच्छित्य बाहू दुःखार्ता ताश्चान्याः प्रापतन्धुवि ॥ २७
अश्रुवंश्च महाराज सर्वाः सास्त्राविलेक्षणाः ।
स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८
एवमुक्ते ततः कुन्तीं प्रत्यगृह्णाज्जनार्दनः ।
भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २९

C. 14. 186
B. 14. 85.
K. 14. 85.

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

प्रियोक्तं). — °) K₄, 5 D₁ वचः (for वचः). M₁, 2
कृत्वा (for कृष्ण). — °) T G प्रियं तत् (for प्रिय-
त्वात्). K₁ B₁, 5 D₂-5, तन्न; D₆ तन्न (for ते न).

23 °) K₂ D₁ वैराटिम्. Ś₁ चार्जुनिः. K₁ B₁ Dn₁
D₂-5 तदा; D₆ तथा (for पुरा). G₈ वैराटिं चार्जुनिः
पुरा. — °) K₂ जनियति; T₂ G₁, 8 भवि°; G₂ हरि°
(for गमि°).

24 °) Ś₁ -पुरं (for -कुलं). — °) K₁, 2 B₅ Dn₁
D₂-4 ग्रहीष्यति; K₄ गृही°. — °) K₅ -शास्त्राणि (for
-शास्त्रं च).

25 °) K₁ corrupt. K₄ D₁ प्रणयं. B₁ मां च
(for तात). — °) Ś₁ दुर्धर्ष; G₈ M₁-8 दुर्धर्ष.
— °) K₁ D₄ वै; T G₁, 2 [ए]व (for च). K₄ D₁
D₁ [ए]व; T₂ [इ]दं; G₈ [ए]नं (for [ए]तन्). M₂
संशयं.

26 °) M₃, 4 त्वा (for त्वां). K₂ [आ]दौ; K₄
D₁ [अ]य (for [इ]ह). — °) G₈ याचाम. — °)
Ś₁ हितार्थं त्वं; K₅ 'र्याय (for 'यं त्वं). B₁ Dn₁
G₁ तं; T G₂ M च (for त्वं). — °) K₄ D₁ उत्तरां
(for उत्तमम्).

27 °) K₄ D₁ [अ]थ (for तु). D₁ वार्ष्णेयी. — °)
K₁, 4 D₁ -लोचन. — °) K₄ D₆ T G उच्छित्य (for
उच्छित्य). T₁ बहु- (for बाहू). D₁ उच्छित्य बाहू
दुःखार्तास्. — °) Ś₁ [अ]पि (for [अ]न्याः). Ś₁ K₈, 5
न्यपतद्; K₂ D₁ D₁, 2 M₂-4 प्रा (D₂ प्र) पतद्; D₄
प्रपतन्. G₈ प्राहदन्धुवि विलेक्षणा.

28 °) K₅ अन्नवीच् (for अश्रुवंश्च). — °) K₅ D₆
T सर्वाः सास्त्रा (T₁ 'स्त्र) विलोचनाः; D₈ सर्वाः शास्त्र-
विलेक्षणाः; G₁ 'वास्त्राविलोचनाः. — °) K₈ स्वस्त्रियो;
D₁ M₂ स्वस्त्रियो.

29 °) K₅ D₈ T₂ G₈ उक्तस्; D₆ उक्त्वा; T₁
G₁, 2 M -गते (for उक्ते). Ś₁ K₁, 2 D₁ D₂ कुन्ती.
— °) K₁, 2, 4 B₁, 5 D पर्यगृह्णाज्; G₈ प्रत्युवाच (for
प्रत्यगृह्णाज्). — °) K₁ चैनां; K₂ दीनां; B₃ चैव;
T₁ G₁ चैतां (for चैनां). — °) D₆ शान्तयामास (for
सान्त्व°).

Colophon missing in B₂. — Adhy. name: Ś₁
K₈ कुन्तीप्रलापः; K₂ परीक्षिजन्म; K₄ D₁ परीक्षिजीवने
कुन्तीवाक्यं; K₅ परिक्षितजन्म. — Adhy. no. (figures,
words or both): B₁, 5 65 (as in text); Dn₁ 66;
D₁ 63; T₁ 52; T₂ G₁, 2 M 51; G₈ 64.

1846
66. 11
69. 11

युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ ११
ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृवसाम् ।
क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२
पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।
सचिक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो नृप ॥ १३
ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती राजसुता तदा ।
प्रोवाच राजशार्दूल बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४
वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम् ॥ १५
यदुप्रवीर योऽयं ते स्वस्तीयस्यात्मजः प्रभो ।

अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुजीवय केशव ॥ १६
त्वया ह्येतत्प्रतिज्ञातमैपीके यदुनन्दन ।
अहं संजीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ १७
सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ ।
उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ १८
धर्मपुत्रं च भीमं च फल्गुनं नकुलं तथा ।
सहदेवं च दुर्धर्षं सर्वान्भ्रातुमहसि ॥ १९
अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां समैव च ।
पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्हं तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २०
अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सदृशस्य च ।

तत्र). Some MSS. निःस्वनः; K₁ विश्रुतः (for निःस्वनः). —^a) K₂ corrupt. K_{1.8} B₁ D₁ D₂₋₅ G₈ प्रविश्य; K₄ D₁ आदिश्य; D₁ आदिशः (for आविश्य). T G₁ आविवेश दिशः सर्वाः. —^a) Ś₁ D_{1.6} व्यपारमत्; D₁ M₁₋₈ [अ]प्युपारमत्; T₂ G [अ]प्युपाग (G₈ 'र')मत्.

11 ^a) Ś₁ सातिस्वरः; K_{2.4.5} D₁ चाभित्स्वरन्; K₈ साभित्स्वरः; T G M₄ सोभित्स्वरन् (G₈ 'र'); M₁₋₈ स्वा (M₈ सा)भित्स्वरः (for सोऽतिस्वरः). D_{5.6} विष्णुर् (for कृष्णो). —^b) D₁ [अ]तःपुरे. T ततः (for तदा). G₈ युयुधानेन वीर्यवान्. —^c) G₈ कृष्णः प्रतारितो राजन्.

12 ^a) K_{1.8} D_{8.6} जायांती; K₂ जायातां. — D₁ om. 12^b-13^b. —^b) D_{5.6} G₂ स्वः; M₂ सा (for स्वां). K₂ M₂ पितृवसा. B₃ ददर्श भगिनीं पितुः; G₈ स्वसारं पितुरप्रतः. —^c) K₂ क्रोशतीम्. K₅ D_{8.6} भावन्ति (sic); T₁ G_{2.8} भावन्ती. —^d) K₄ D₁ पुरं (for the first पुनः).

13 D₁ om. 13^{ab} (of. v. l. 12). —^a) K₂ corrupt. K_{1.8} D_{1.6} M द्रौपदी. —^b) K₂ M सुभद्रा च यशस्विनी. —^c) K₈ corrupt. K_{2.4.5} D₁ विक्रोशंयश्च (K₄ D₁ 'ल्यञ्जु' धावत्यो; B₈ D₂ T G M_{8.4} विक्रोशंयश्च (G_{2.8} 'ती च) कुरुणं; B₄ D₁ क्रोशंतीश्चै (D₁ 'तीं चै)व निपुणं; M_{1.2} क्रोशंयश्चैव कुरुणं. —^d) B_{8.4} D₁ S पाण्डवानां (for बान्धव').

14 M om. 14-15. —^b) Ś₁ K₂ B₁ D₁ D₁ D₈₋₈ कुन्ती भोजः; K_{1.8} B₈₋₅ D₂ कुन्तिभोज- (for कुन्ती राज-). T₁ तथा (for तदा). —^c) G₂ राज-शार्दूलं. —^d) K₁ गिरः.

15 M om. 15 (of. v. l. 14). —^b) Ś₁ D₄ T

G_{1.2} देवकी सुप्रजा त (T₁ G₁ 'जास्त')दा. —^c) D₁ मतिः (for गतिः). —^d) Ś₁ K₈ त्वया व्रातम्; K₁ B₈ D₄ T₂ G₈ त्वयादत्तम्; K_{2.4.5} B_{4.5} D₁ D_{1.2} G₈ त्वयायत्तम्; D₈ त्वयावृत्तम्.

16 D₈ om. 16^{ab}. —^a) D₁ यदुप्रवर. D₂ यो जज्ञे; D_{8.4} यो धत्ते; G₈ कौतेय (for योऽयं ते). —^b) K₈ स्वस्तेयस्य; D₄ M₁₋₈ स्वस्त्रियस्य. G₈ स्वस्त्रेयस्यात्म-संभवः. —^d) K₈ B₄ त्वम् (for तम्). K₄ D₁ संजु-जीवय; B₅ तं त्वं जी'.

17 For the event, of. 10. 70*. —^a) D₈ corrupt. K₅ [ए]व (for [ए]त्तत्). —^b) K₂ इषीके; B₁ ऐशीके. — G₁ om. 17^c-19^b. —^c) D_{2.8} स (for तं). —^d) B₅ D₁₋₆ मृत- (for मृतं).

18 G₁ om. 18 (of. v. l. 17). —^a) D₈ यो (for स्यं). K₅ जात- (for जातो). K₂ मृतसुतः (for मृतस्तात). —^b) K_{2.4.5} भरतर्षभ (for पुरुष').

19 G₁ om. 19^{ab} (of. v. l. 17). —^a) T₁ भीमसेनं (for च भीमं च). —^b) Some MSS. फाल्गुनं; Ś₁ फल्गुनं; G₈ अर्जुनं. —^c) Ś₁ K_{2.4.5} B₈₋₅ D₁ D₁ T₁ G₁ दुर्धर्षं. —^d) K_{4.5} B_{8.4} D₁ D₁ S सर्वाश्च भरतानपि (K₅ 'तर्षभ').

20 ^a) D₁ समापत्ताः; M₂ 'याताः. —^b) D₁ तथा (for मम). —^d) K₈ च (for [ए]व). Some N MSS. श्वशुरस्य. K_{4.5} D₁ द्वे (for मे).

21 ^b) T G_{1.2} ते (for च). —^c) K₂ प्रियाद्. —^d) T₂ प्रियस्य (for प्रेतस्य).

22 ^a) T G_{1.2} [अ]पि (for हि). G₈ पुरोक्ता (for

प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ २१
 उत्तरा हि प्रियोक्तं वै कथयत्यरिखदन ।
 अभिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियत्वात्ते न संशयः ॥ २२
 अत्रवीत्किल दाशार्ह वैराटीमार्जुनिः पुरा ।
 मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३
 गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति ।
 अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलम् ॥ २४
 इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा ।
 कथयामास दुर्धर्पस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५

तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन ।
 कुलस्यास्य हितार्थं त्वं कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ २६
 एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं पृथा पृथुललोचना ।
 उच्छित्य बाहू दुःखार्ता ताश्चान्याः प्रापतन्धुवि ॥ २७
 अश्रुवंश्च महाराज सर्वाः सास्त्राविलेक्षणाः ।
 खस्त्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८
 एवमुक्ते ततः कुन्तीं प्रत्यगृह्णाज्जनार्दनः ।
 भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २९

C. 14. 1964
 B. 14. 66.
 K. 14. 66.

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्याय ॥ ६५ ॥

प्रियोक्तं). — °) K₁ 5 D₁ वचः (for वचः). M₁ 2
 कृत्वा (for कृष्ण). — °) T G प्रिये तत् (for प्रिय-
 स्वात्). K₁ B₁ 6 D₂-5; तत्र; D₈ तत्र (for ते न).

23 °) K₁ D₁ वैराटिम्. Ś₁ चार्जुनिः. K₁ B₁ Dn₁
 D₂-5 तदा; D₈ तथा (for पुरा). G₈ वैराटिं चार्जुनिः
 पुरा. — °) K₂ जनिष्यति; T₂ G₁ 8 भवि°; G₂ हरि°
 (for गमि°).

24 °) Ś₁ -पुरं (for -कुलं). — °) K₁ 2 B₁ Dn₁
 D₂-4 ग्रहीष्यति; K₄ गृही°. — °) K₅ -शास्त्राणि (for
 -शास्त्रं च).

25 °) K₁ corrupt. K₂ D₁ प्रणयं. B₁ मां च
 (for तात). — °) Ś₁ दुर्धर्पं; G₈ M₁-3 दुर्धर्पं.
 — °) K₁ D₁ वै; T G₁ 2 [ए]व (for च). K₄ Dc₁
 D₁ [ए]व; T₂ [इ]दं; G₈ [ए]नं (for [ए]तन्). M₂
 संशयं.

26 °) M₂ 4 स्वा (for स्वां). K₂ [आ]दौ; K₄
 D₁ [अ]य (for [इ]ह). — °) G₈ याचाम. — °)
 Ś₁ हितार्थे त्वं; K₅ °र्याय (for °यं त्वं). B₁ Dn₁
 G₁ तं; T G₂ M च (for त्वं). — °) K₅ D₁ उत्तरां
 (for उत्तमम्).

27 °) K₁ D₁ [अ]य (for तु). Dc₁ वार्ष्णेयी. — °)
 K₁ 4 D₁ -लोचन. — °) K₄ D₈ T G उद्धृत्य (for
 उच्छित्य). T₁ बहु- (for बाहू). D₁ उद्धृत्य बाहू
 दुःखार्तास्. — °) Ś₁ [अ]पि (for [अ]न्याः). Ś₁ K₂ 8
 न्यपतद्; K₂ Dc₁ D₁ 2 M₁-4 प्रा(D₂ प्र)पतद्; D₄
 प्रपतन्. G₈ प्रादुद्भुवि विह्वला.

28 °) K₅ अत्रवीच् (for अश्रुवंश्). — °) K₅ D₈
 T सर्वाः साश्च (T₁ °ञ्)विलोचनाः; D₈ सर्वाः शास्त्र-
 विलेक्षणाः; G₁ वास्त्वाविलोचनाः. — °) K₈ स्वस्त्रेयो;
 D₄ M₂ स्वस्त्रियो.

29 °) K₅ D₈ T₂ G₈ उक्तस्; D₈ उक्त्वा; T₁
 G₁ 2 M -गते (for उक्ते). Ś₁ K₁ 2 Dc₁ D₂ कुन्ती.
 — °) K₁ 2 4 B₁ 6 D पर्यगृह्णाज्; G₈ प्रत्युवाच (for
 प्रत्यगृह्णाज्). — °) K₁ वैनं; K₂ दीनां; B₈ चैव;
 T₁ G₁ चैतां (for चैनां). — °) D₈ शान्तयामास (for
 सान्त्व°).

Colophon missing in B₂. — Adhy. name: Ś₁
 K₈ कुन्तीप्रलापः; K₂ परीक्षितजन्म; K₄ D₁ परिक्षिज्जीवने
 कुन्तीवाक्यं; K₅ परिक्षितजन्म. — Adhy. no. (figures,
 words or both): B₁ 8 65 (as in text); Dn₁ 66;
 D₄ 63; T₁ 52; T₂ G₁ 2 M 51; G₈ 64.

६६

वैशंपायन उवाच ।

उत्थितायां पृथायां तु सुभद्रा आतरं तदा ।
 दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
 पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व पौत्रं पार्थस्य धीमतः ।
 परिक्षीणेषु कुरुषु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ २
 इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
 सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३
 सेयं ज्वलन्ती हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
 यन्न पश्यामि दुर्धर्षं मम पुत्रसुतं विभो ॥ ४

किं नु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ॥ ५
 श्रुत्वाभिमन्योस्तनयं जातं च मृतमेव च ।
 सुपिता इव वाष्ण्येय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ॥ ६
 अभिमन्युः प्रियः कृष्ण पितृणां नात्र संशयः ।
 ते श्रुत्वा किं नु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ७
 भवितातः परं दुःखं किं नु मन्ये जनार्दन ।
 अभिमन्योः सुतात्कृष्ण मृताज्जातादरिदम ॥ ८
 साहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता ।

66

 This adhy. is missing in B₂ (of. v. l. 14. 60. 25).

1 T₂ om. the ref. — °) D₁ om. पृथायां. K₅ तु कृष्णायां; D₂ पृथिव्यां तु (for पृथायां तु). — °) K₅ B₁ T G₂ M_{1.2} तथा (for तदा). — °) B₁ (marg. as in text) चुक्रोश.

2 °) K₂ corrupt. K_{2.5} D₁ पश्येमं; B_{1.5} Dn₁ D₂₋₆ T G_{1.2} पश्य त्वं. — °) Ś₁ शौर्यं (for पौत्रं).

3 °) K₂ इषीके; K₃ इषेका; B_{1.4} D₄ इषिका (for इषीका). D₂ om. पुत्रेण. K₁ इषिकास्त्रेण पुत्रेण. — °) K₁ उद्यता. — °) K₂ निपतिता; D₁ om. (for निपतिता). — °) D₁ विजयं; M₂ हृदये (for विजये). Ś₁ G₁ मम (for मयि). K_{2.4} D₁ G₂ M चैव हि; D₁ केशव (for चैव ह).

4 °) K₁ B_{1.2-5} Dn₁ D₂₋₅ विदीर्षं; D₆ विकर्षं (for ज्वलन्ती). — °) K_{2.4.5} D_{1.2} G₂ M मम (for मयि). — °) K₄ D₁ तु (for न). K₁ दुर्धर्षं; K₂ B₂ D₁ T दुर्धर्षं. — °) Ś₁ हतपुत्रं; K₃ हतपुत्रं; B₂₋₅ D₁ सहपुत्रं (for मम पुत्रं). T प्रभो (for विभो). K₁ B₁ Dn₁ D₂₋₅ सहपुत्रं तु तं (K₁ B₁ D₂ 'त्रं सुतं; D₂ 'त्रसुतं' प्रभो; K_{2.4.5} D₁ G₂ सह (K₄ हत पुत्रां स्तुपां (G₂ च तां) वि (K₅ प्र) भो.

5 °) K_{1.4} D_{2.2} तु (for नु). D₂ T G₁ वक्ष्यामि.

— °) K_{2.4.5} B₁ D₁ S (except G₁) धर्मपुत्रो (for 'राजो). — °) D₁ D₆ M_{1.4} वा (for च). G₂ [उ]भौ (for [अ]पि). K_{2.2} भीमसेनार्जुनौ चापि. — °) D₁ माद्रवत्याः; M_{2.4} मद्रवत्याः. K₄ D₁ तथा; K₅ तु तौ; D_{5.6} यमौ; G₂ तदा (for च तौ).

6 °) B₂ [अ]भिमन्यु. (for 'मन्योस्). — °) K₂ जातेव (for जातं च). — °) K₂ D₁ मृषिता (for मृषिता).

7 °) G₂ अभिमन्योः प्रियं कृष्ण (of. 8°). — °) K₁ B_{1.2-5} D₁ Dn₁ D₂ 4-6 आत्तृणां; D₂ भर्तृणां (for पितृणां). — °) K₂ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). K_{1.2.4} D₂ तु; B₄ प्र; G₁ च (for नु). B₂ वक्ष्यते; G₂ वक्ष्यामि. — °) G₂ -पुत्रेण (for -पुत्रास्त्रं). B₂ -निर्जिताः; M_{1.2} -निर्जितः (for -निर्जिताः).

8 °) K₅ reads from भवितातः up to त्वामद्य (in 9°) on marg. K₅ भवितानं (sic); B₂ T G 'ता नः; D₁ भुवि तातः; Dn₁ D_{2.6} भवतोतः; D₄ भवता नः; M₄ भवेतातः (for भवितातः). K₁ D₂ भवतोतःपुरं दुःखं; K_{2.4} D₁ भवि (K₂ 'व' ता परमं दुःखं. — °) Ś₁ न च मेसाज्; K_{1.5} B_{1.2-5} D₁ D₂₋₅ किं तद (B₂ 'दा' न्यज्; K_{2.4} Dn₁ D₁ किं तु (D₁ नु) वक्ष्ये (for किं नु मन्ये). K₂ किं नु मे मधुसूदन. — °) Ś₁ K_{2.4} D₁ T₂ सुतः; T₁ G₁ M₁ सुतं (for सुताद्). K₂ अभिमन्यु-सुतं कृष्ण. — °) Ś₁ K₂ D₁ मृतो; B₁ मृतः; T G₁ M_{1.2} मृतं (for मृताज्). K₂ Dn₁ जातो; D₁ T G₁ जातम् (for जाताद्). K₂ इति प्रभो; K_{2.5} B₁ जनार्दन (for अरिदम). K₄ D₁ मृतो जातो अरिदम.

पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९
 यदा द्रोणमुतो गर्भान्पाण्डूनां हन्ति माधव ।
 तदा किल त्वया द्रौणिः क्रुद्धेनोक्तोऽरिमर्दन ॥ १०
 अकामं त्वा करिष्यामि ब्रह्मवन्द्यो नराधम ।
 अहं संजीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानमाना बलं तव ।
 प्रसादये त्वा दुर्धर्ष जीवतामभिमन्युजः ॥ १२
 यद्येवं त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः शुभम् ।
 सफलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामुपधारय ॥ १३

अभिमन्योः सुतो वीर न संजीवति यद्ययम् ।
 जीवति त्वयि दुर्धर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४
 संजीवयैनं दुर्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
 सदृशाक्षमुतं वीर सस्यं वर्षन्निवाम्बुदः ॥ १५
 त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान्सत्यविक्रमः ।
 स तां वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमरिदम ॥ १६
 इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीजीवयेथा मृतानिमान् ।
 किं पुनर्दयितं जातं स्वस्त्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७
 प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ।

C. 14. 1
B. 14. 1
K. 14. 1

9 ^a) D₀₁ सा हि (for साहं). D_{6,8} त्वाद्य (for कृष्ण). — ^b) D₄ त्वामद्यैव (hypermetric); D_{6,8} श्रीकृष्ण (for त्वामद्य). G₈ त्वामद्य दारणं गता. — ^c) K₈ पृथां चेद् (sic); K₅ पृथा च; D_{6,8} इत्येयं (for पृथेयं). Ś₁ K₈ T₂ G₁ द्रौपदी. D_{1,4} पृथां च द्रौपदी कृष्ण. — ^d) D_{1,4} पश्य त्वं (for ताः पश्य). K₂ मां पश्य पुरुषर्षभ.

10 With 10-11, cf. 10. 16. 8. — ^a) K₄ D₁ यदि; G₈ यतो (for यदा). K₁ M₂ गर्भान्; K_{2,4,5} D₁ G₈ गर्भं. — ^b) T₁ पाण्डवानां (hypermetric) (for पाण्डूनां). — ^c) K₄ D₁ यदा; G₈ त्वया (for तदा). D₆ G₈ तदा (for त्वया). — ^d) Ś₁ K₈ जनार्दन; K₂ G₂ [s]रिमर्दन. T₂ क्रुद्धो मुक्तोरिमर्दनः.

11 ^a) K_{1,2,4,5} B_{1,8-5} D₀₁ D₁₋₄ T G₈ M₁ त्वां (for त्वा). D₆ मरिष्यामि (sic) (for करि). — K₄ D_{1,6} om. (hapl.) 11⁶⁰. — ^b) D₀₁ नराधिप (for धम). — ^c) K₂ मृतं (for अहं). D₈ च (for सं).

12 ^a) K₂ एतत्ते; T₂ इति तद्; G₈ इत्येवं (for इत्येतद्). Ś₁ च वचः (for वचनं). B₁ M₁₋₈ स्मृत्वा; G₈ मत्वा (for श्रुत्वा). — ^b) K₁ B_{1,8-5} D (except D₁) T G_{1,2} M₈ जाना (K₁ ता)नाहं; K₂ G₈ जानाम्यद्य; K₈ मन्यमाना (for जानमाना). — ^c) K_{1,2,4,5} B_{1,8-5} D G₈ M_{1,2} त्वां (for त्वा). M₂ दुर्धर्ष. — G₈ om. (hapl.) 12^d-15^a.

13 G₈ om. 13 (cf. v. 1. 12). — ^a) K₅ अद्य (for यदि). K_{2,4} B_{1,8-5} D₀₁ एतद्; D₁ एव (for एवं). Ś₁ K₅ परि- (for प्रति). K₁ D₀₁ D₂₋₈ यद्येतत्त्वं परिश्रुत्य (K₁ स्वा). — ^b) K₄ D₁ परं (for वचः). — ^c) Ś₁ तेनालं; K₁ D₀₁ D₁₋₈ सकलं; K₂ सत्येन;

K₈ तदलं (for सफलं). — ^a) K₂ B₄ D_{1,6} मृता. K₁ B_{1,4,5} D (except D₁) T अवधारय (for उप).

14 G₈ om. 14 (cf. v. 1. 12). — ^a) Ś₁ partly damaged. K_{2,4} वीरो. — ^b) K₂ संजीवयति; K₈ संजीवति न (by transp.); D₃ नायं जीवति. B₈ [अ]यं यदि (by transp.). — ^c) D₁ त्वयि जीवति (by transp.); D₈ नाहं जीवति. K_{1,2} T₂ दुर्धर्ष; D₀₁ दुर्धर्ष. — Ś₁ K₄ D₁ om. (hapl.) 14^d-15^a, while D₈ reads it twice.

15 For the repetition of 15^a in D₈, cf. v. 1. 14. G₈ om. 15^a (cf. v. 1. 12). Ś₁ K₄ D₁ om. 15^a (cf. v. 1. 14). — ^a) D₈ श्रुतं (for मृतं). K₄ D₁ G₈ तम् (for त्वम्). Ś₁ (before corr. as in text) अभिजीवय. — ^c) K₁ सदृशाक्ष; K₈ शास्त्रम्; D_{6,8} शास्त्रि. K₈ D₀₁ M₂ वीरं; B₈ नीलं (for वीर). — ^d) B_{1,8} शस्यं (for सस्यं).

16 ^a) G₂ च (for हि). B_{8,4} केवल- (for केशव). — ^b) K₂₋₈ B_{8,4} D₀₁ D₁ S सत्यवाक्. K₂ सम्यक्सत्यक-विक्रमः (sic). — ^c) Ś₁ D₀₁ सत्यां; K₁ स त्वं; D₂₋₈ सतीं (for स तां). D₄ वाच्यम् (for वाचम्). D₀₁ इमां (for क्रतां). — ^d) Ś₁ K₈ अरिन्दित; K₁ जनार्दन; K₅ अधारय (sic); T अरिमर्दन (hypermetric) (for अरिदम).

17 ^a) B₈ वापि (for अपि). D₀₁ च (for हि). — After 17^a, Ś₁ ins.:

136*

जीवति त्वयि मानद ।

पाण्डवानपि सर्वास्त्वं.

— ^b) G₈ अपि (for इमान्). — ^c) D₈ corrupt. Ś₁

कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८
स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।

प्रपन्ना मामियं वेति दयां कर्तुमिहार्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पट्पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्छितः ।
तथेति व्याजहारोच्चैर्हृदयन्निव तं जनम् ॥ १
वाक्येन तेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः ।
हृदयामास स विश्वर्षमार्तिं सलिलैरिव ॥ २
ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेष्म पितुस्तव ।

अर्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३
अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम् ।
घृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४
शस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
बुद्धामिश्चामिरामामिः परिचारार्थमच्युतः ॥ ५
दक्षैश्च परितो वीर मिषाग्निः कुशलैस्तथा ।

उत (for पुनर्). Ds जीवं (for जातं). —^d) Ks स्वस्त्रेयस्य. Ks प्रति; Ks वृतं; Ds Gs वृषं (for मृतम्).

18 ^a) K1 प्रभावतास्मि; T1 प्रभवज्ञास्मि. —^b) Bs G2 एतं; B4 Dc1 T G1 M एतं; B6 lacuna (for एतद्). Gs [अ]हं (for ते). K1 Dn1 D2-5 तस्मात्त्वां याचयाम्यहं. — K2 om. 18^a-19^b.

19 K2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). —^b) Ks एक- (for हत-). Ds. 6 पुत्रेण (sic) (for पुत्रेति). —^c) Ks B3 इमां (for इयं). K1, 2, 3, 5 B1, 8, 4 D (except Ds. 6) वेति; T2 वेद (for वेति). —^d) K2, 4, 5 D1 प्रसादं कर्तुमर्हसि.

Colophon missing in B2; om. in K2. — *Adhy. name*: K1 D1 सुभद्रावाक्यं; K6 सुभद्राविलापः; T1 G1, 2 परिज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 81; B1 66 (as in text); Dn1 M1 (inf. lin.) 67; D4 64; T1 53; T2 G1, 2 M 52; Gs 65. — *Śloka no.*: Ś1 14; Dn1 19.

67

☞ This adhy. is missing in B2 (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 K1 om. the ref. —^a) K2, 4 D1 T G1 स (for दु). —^c) K2 corrupt. K1 T1 व्याजहारो वै. —^d) Ks Ds हृदयम्.

2 ^a) K1, 8 B1, 3-5 Dc1 Dn1 D2, 3, 5, 6 [ए]तेन; Gs [ए]केन (for तेन). Ks यदा (for तदा). D4 वाक्येन हि तदा तत्र. —^b) Ks जनं ते (for तं जनं). Ś1 K1, 4 B1 Dc1 Ds पुरुषर्षभः; Gs भरतर्षभ. —^c) D4, 6 हृदयामास. K2 B1, 3-5 सविता; Ds धर्मात्मा (for स विश्वर). —^d) K1 corrupt. B8, 4 Dc1 धर्मात्मा; Ds भूमर्ता (sic) (for वर्मात्मा).

3 ^a) Ds तु; M सं- (for स). K4 D1 कृष्णो- विशत्; Dn1 स प्रविं (for स प्राविं). K5 स प्राविशत्- तस्तूर्णं. —^b) Dn1 Ds तदा (for तव). —^c) Bs Dc1 स्वर्चितं; B1 सुचित्रं (for अर्चितं). Ś1 Dc1 Ds पुरुषव्याघ्र. —^d) Bs, 5 सितैर्; Gs सतैर् (for सितैर्). K2 शोकहर्षसमान्वितं.

4 ^a) K4 D1 च चू- (D1 दू)णैश्च; Bs T2 सुवर्णैश्च; Ds सकर्णैश्च (for सुपूर्णैश्च). Ś1 Ks तु (for च). —^b) Dc1 सर्वतोदिशः. — Ds. 6 om. 4^c-5^d. —^c) K4 घृतेन (for घृ). K1 तिन्दुकालातैः; K2 तिन्दुकाद्यैश्च; K3 तिन्दु- कालस्तैः; Bs तिन्दुकालैः; Ds तिन्दुकालातैः; T2 G1, 3 तिन्दुकालाजैः (for लातैः). —^d) Ds ऋषयैश्च (sic) (for सर्षपैश्च). K2, 4 B1, 4, 5 Dc1 Gs महाभुजः.

5 Ds. 6 om. 5 (cf. v. l. 4). —^a) K1 B1, 5 Dn1 D2, 4 अक्षैश्च (for शस्त्रैश्च). Bs Dc1 निमलैर् (for विम- लैर्). Ds अक्षैश्च सुसलैर्न्यस्तैः. —^b) T2 महत्ततः (for समन्ततः). —^c) G1 पृथुभिश्च (for वृद्धा). K1, 2, 4, 5 B1, 3-5 Dc1 Dn1 D1-4 G1 [अ]पि; Gs [अ]नु- (for

ददर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ।
 द्रव्याणि स्थापितानि स्म विधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ ६
 तथायुक्तं च तद्दृष्ट्वा जन्मवेश्म पितुस्तव ।
 हृष्टोऽभवद्धृषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७
 तथा ब्रुवति वाष्णेये प्रहृष्टवदने तदा ।
 द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
 अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः ।
 पुराणर्विरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ ९
 सापि वाष्पकलां वाचं निगृह्याश्रूणि चैव ह ।

सुसंवीताभवदेवी देववत्कृष्णमीक्षती ॥ १०
 सा तथा द्यूमानेन हृदयेन तपस्विनी ।
 दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ११
 पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व बालाविह विनाकृतौ ।
 अमिमन्युं च मां चैव हतौ तुल्यं जनार्दन ॥ १२
 वाष्णेय मधुहन्वीर शिरसा त्वां प्रसादये ।
 द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ १३
 यदि स्म धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४

[अ]भिः. Gs रूपभिः (for रामाभिः). —^a) Ks
 G1 M1, 2, 4 (sup. lin.) परिवारार्थम् (for परिचा).
 S1 दद्यतः; K1, 5 Dn1 D2-4 आवृतं; Ks, 4 D1 T1 M
 अच्युतः; G2 अच्युत (for अच्युतः). T2 वृत्तं स पुरुषो-
 त्तमः; Gs पारिवर्तरेल्लुतैः.

6 Ks om. (hapl.) 6^{ab}. —^a) K1 धीरम्; Ks
 Bs D1 वीरैः; Dn1 D2-6 धीर (for वीर). Ks
 दक्षैः परिवृतो वीरैः; T1 दक्षैश्च चरितैर्धौर. —^b) K1
 हृषुभिः; M भिवजैः (for भिवग्भिः). Ds जनैः; T2
 तदा (for तथा). —^c) S1 K2-4 D1 स च (by
 transp.). —^d) Ms रक्षोघ्नान्. Ks परि- (for अपि).
 —^e) Dc1 सर्वाणि (for द्रव्याणि). —^f) K2 विद्वद्भिः;
 K4, 5 D1 विविधैः (for विधिवत्). Gs तथा (for
 जनैः).

7 ^a) Gs जनैः (for तथा). S1 तं दृष्ट्वा; K2, 4
 Dn1 D1 दृष्ट्वा च (Ks तं; D1 तज्); Ds मत्तं च
 (for तद्दृष्ट्वा). —^b) K2 हृष्टो वृष्ण्यधशावृलः. —^d)
 K1 reads साधु thrice. Gs स (for च).

8 M1, 2 om. (hapl.) 8. S1 reads 8^{ab} on marg.
 —^a) K1, 3 D1, 3 वाष्णेयः; Gs गोविन्दे (for वाष्णेये).
 —^b) B3, 4 Dc1 तथा (for तदा). —^c) Ks om. 8^c-10^b.
 —^d) Ds Gs त्वरितं. —^e) D4 M4 वैराटि. Ks
 Gs इदम् (for वाक्यम्).

9 Ks om. 9 (cf. v. 1. 8). —^a) B4 om. ते.
 K4, 5 D1 भद्रं ते; T G ते भर्तुर् (for ते भद्रे). —^b)
 K4 D1 स्वशुरो; Dc1 D3-6 श्वशुरो; T G मातुलो (for
 श्वशुरो). —^c) Dn1 Ds अनित्यात्मा (sic) (for अचि-
 न्त्यात्मा). Ds पुराणविज्ञित्यात्मा (sic). —^d) Gs
 सजीवम् (for समीपम्). Ds, 6 समीपे तेषपराजितः (sic).

10 Ks om. 10^{ab} (cf. v. 1. 8). —^a) S1 Ks, 4

D1 T1 सा तु (for सापि). T2 G M सा तु (M इत)
 वाष्पाकुलां वाचं (Gs णीं). —^b) Ks [अ]स्त्रि (for
 [अ]श्रूणि). K4 D1 वै तदा; Ks B3, 5 D3, 4 T G चैव
 हि; Dc1 स चैव ह (sic). Ds गृह्याश्रूणि तु चैव ह. —^c)
 Ks T G1, 2 अ(Ks सु; G2 सा) संवृता (for सुसंवीता).
 Gs तदा भूत्वा (for [अ]भवदेवी). —^d) K4 D1 देवं
 च; B3-6 तं देवं (for देववत्). K1 B1 Dn1 D2-6
 ईयुषी; Ks Gs ईक्षते.

11 ^a) Ks B3 S तदा (for तथा). Dc1 द्यूमानेन;
 Ds देव (for द्यू). S1 K2-4 D1 सा तु दोदू (K2, 3
 'धू)यमाने (K4 D1 'णे)न. —^b) S मनस्विनी (for
 तप). —^c) D3, 4 आयातं (for आयान्तं).

12 ^a) K1 पश्येमां; Ks, 4 Gs पश्य त्वं; Ks B
 (B2 missing) Dn1 D1, 2, 4-6 पश्यावां; Ds पश्यायं
 (for पश्यस्व). —^b) K1, 5 Dn1 D2-6 बालेन हि; D1
 T1 बालेनेह; G1 बालामिह (for 'विह). B4, 5
 Dc1 निराकृतौ (for विना). K2, 4 बालेनेह (K4 'न
 हि) विनाकृतं (K4 'ता). —^c) K2 D1 om. 12^{cd}.
 —^d) Ms [उ]सौ (for [ए]व). —^e) K4 हतौ विद्धि;
 K5 हतं चैव; Ds हतौ तुभ्यः; D4 Gs हतौ तु (Gs
 'ततु)ल्यौ.

13 ^a) T1 G1 धीर (for वीर). —^b) S1 T1 G1
 M2, 4 त्वा (for त्वां). K2 D2, 4, 6 प्रसादयेत्. —^d)
 D2 महात्मजः; Gs जनार्दन (for समीपजम्).

14 ^a) K4 मे (for स्म). K3 -राज्ञे वा; Dc1 Ds
 S -राजेन (for -राज्ञा वा). —^b) Gs च (for वा).
 —^d) Ks हि तं (for इदं).

15 Bs om. from 15 up to 69. 1. Ks, 4 D1 om.
 (hapl.) 15; S1 reads it on marg. —^a) S1 B4

अजानतीमिपीकेयं जनित्रीं हन्तिवति प्रभो ।
 अहमेव विन्ष्टा स्यां नेदमेवंगतं भवेत् ॥ १५
 गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
 कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिद्रौणिः किं फलमश्नुते ॥ १६
 सा त्वा प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिर्हरण ।
 प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं संजीवते यदि ॥ १७
 अस्मिन्नि बहवः साधो ये ममासन्मनोरथाः ।
 ते द्रोणपुत्रेण हताः किं नु जीवामि केशव ॥ १८

आसीन्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन ।
 अभिवादयिष्ये दिष्ट्येति तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९
 चपलाक्षस्य दायादे मृतेऽस्मिन्पुरुषपम् ।
 विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः ॥ २०
 चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन ।
 सुतं पश्यस्व तस्येमं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१
 कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथास्य जनकस्तथा ।
 यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽयं यमसादनम् ॥ २२

अजानत्याम्; K₁ D₂. 8 'तां ताम्; K₂ अजाताताम् (sic);
 K₅ T G₁. 2 M₁. 2 C_v अजातानाम्; B₈ G₈ M₃. 4
 'नताम्; D₀₁ 'नत्याम्. — ^b) K₁ G₃ जनित्री; K₂
 जनित्रो. T₁ यांतु (for हन्तु). T₁ [ह]व; G₁ [ह]वं
 (for [ह]ति). D₈ जानतीहमिति प्रभो. — ^c) K₅ ह्यम्
 (for अहम्). Ś₁ G₂ एवं (for एव). B₁ (marg. as
 in text) D₀₁ D_{n1} विनिष्टा (sic). — ^d) K₁. 5 D_{n1}
 D₂-8 [ए]तद् (for [ह]दम्). B₁. 8. 4 D₈ एवंगते; D₀₁
 D₈. 8 एव गते (D₈ 'तं). K₂ नैतदेव मतं भवेत्; T
 G₁. 3 M नायमेवंगतो भ'.

16 B₅ om. 16 (of. v. l. 15). — ^a) B₃ गर्भस्थं
 च (for 'स्थस्य). — ^b) K₈. 4 B₈ D₁ निपातितं (B₈
 'नं) (for 'तनम्). — For 16^{ab}, D₈. 6 subst.:

137* ब्रह्मास्त्रेणास्य बालस्य गर्भस्थस्य निकृन्तनम् ।

[D₈ गर्भस्थ च (for 'स्थस्य).]

— ^c) K₅ T₂ G₃ नृशंसो (for 'सं). T₂ दुष्टात्मा; M₂
 दुर्बुद्धि. D₈ कृतं निशंस दुर्बुद्धि (sic). — ^d) K₄ कं
 (for किं). B₁ सुखम् (for फलम्).

17 B₅ om. 17 (of. v. l. 15). — ^a) K (except
 K₈) त्वां (for त्वा). — ^b) K₁. 2 B₈. 4 D₀₁ D₂. 8. 5. 6
 T₁ G₁ -निबर्हण. — ^c) D₀₁ त्यक्षत; D₈ त्यक्षाम (for
 त्यक्ष्यामि). — ^d) Ś₁ K₃ संजीव्यते; K₂ 'वयेद्; D₈
 'वति; T G₁ 'वितो; G₃ जीवति वा (for संजीवते).
 K₄ D₁ नास्य संजीवनं (D₁ 'वतां) यदि.

18 B₅ om. 18 (of. v. l. 15). — ^a) K₈ इयावे;
 K₄ D₁ बाले; K₅ शाले; B₈. 4 D₀₁ सर्वे; G₃ कृष्ण
 (for साधो). K₂ अस्मिन्मे बहु वा आशा; T G₁. 2
 M अस्मिन्नि (G₂ 'न्न) निहते बाले (M इयावे). — ^c)
 K₁ om. पुत्रेण. G₃ ते द्रौणिभीताः पुत्रेहं. — ^d) K₁. 2
 D₁-8 नु (for नु). Ś₁ K₈ माधव (for केशव).

19 B₅ om. 19 (of. v. l. 15). — ^a) D₄ अस्मिन्
 (for आसीन्). — ^b) K₂ सुतं प्रति; D_{n1} पुत्रोत्सङ्गा;
 G₃ M₁-3 पूर्वोत्सङ्गा (for पूर्णो). K₁. 8 B₁ D₀₁ D₂. 8
 जनार्दनं; K₄ D₁ पुरा हरे (for जनार्दन). D₈ पूर्णोत्सङ्गा-
 जनार्दनं. — ^c) Hypermetric. K₄ अभिवादयद्; G₁
 'वादय. K₁ B₈ D₀₁ D₂-8 T₂ कृष्णेति; K₂. 8 B₄ D_{n1}
 हृष्टेति; K₄ D₁ हृष्टार्थो; B₁ कृष्टेति; T₁ **ति (for
 दिष्ट्येति). — ^d) K₃ विफले; K₅ B₈. 4 T G₁. 3 M
 वितथं; B₁ विफली (for वितथी).

20 B₅ om. 20 (of. v. l. 15). G₁ om. (hapl.)
 20. — ^a) K₁ चंचलाक्षस्य; M₄ अवला (for चपला).
 — ^b) M₄ पुरुषर्षभे. — ^c) K₅ [अ]स्मि (for मे).
 D₈ तदा (for कृताः). — ^d) K₅ हृदये च; T₁ M₁.
 2. 4 हृदि सर्वे (for हृदि सर्वे).

21 B₅ om. 21 (of. v. l. 15). — ^a) K₈ चपलाक्ष;
 D₈ 'लाक्षा. — ^b) B₈ प्रियं. — ^c) G₃ ईक्षस्व (for
 पश्यस्व). K₄ D₁ T₁ G₁ M₄ [ए]नं; M₈ [ए]तं (for
 [ह]मं). Ś₁ K₂ B₈. 4 D₀₁ सुतं पश्य सु (K₂ नृ) तस्येमं
 (B₈ सुतश्यामं); K₁. 5 B₁ D_{n1} D₂-8 T₂ सुतं पश्य
 स्वमस्यैनं. — ^d) B₁ D₂-3 [अ]भि (for नि). K₁
 ब्राह्मणास्त्रेण निपातितं (hypermetric).

22 B₅ om. 22 (of. v. l. 15). — ^a) D₈ कृतघ्नं
 (for 'घ्नोऽयं). D₈ नृशंसैनं (for 'सोऽयं). G₃ प्रियः
 सोयं भवेत्ताव. — ^c) K₁. 2. 4 D₁ T₁ G₁ M पाण्डव;
 B₈ D₈ पाण्डवी (for पाण्डवी). — ^d) D₀₁ गते.

23 B₅ om. 23 (of. v. l. 15). — ^a) D₀₁ [ए]व
 (for [ए]त्तम्). — ^b) K₁-3 अभिमन्यु (for 'मन्यौ).
 K₃ हतं (for हते). B₁ D₀₁ D_{n1} G₈ वीरे (for वीर).
 D₈ अभिमन्योरहं वीर. — ^d) K₂ ते (for त्वाम्). D₁
 आचिराद्; M₁. 2 चिराद्. Ś₁ हतः; K₂. 4. 6 B₈

मया चैतत्प्रतिज्ञातं रणमूर्धनि केशव ।

अभिमन्यौ हते वीर त्वामेष्ट्याम्यचिरादिति ॥ २३

तच्च नाकरवं कृष्ण नृशंसा जीवितप्रिया ।

इदानीमागतां तत्र किं नु वक्ष्यति फाल्गुनिः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।

सैवं विलप्य करुणं सोन्मादेव तपस्विनी ।

उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १

तां तु दृष्ट्वा निपतितां हतबन्धुपरिच्छदाम् ।

चुक्रोश कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ २

मुहूर्तमिव तद्राजन्पाण्डवानां निवेशनम् ।

अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वरनिनादितम् ॥ ३

सा मुहूर्त च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीडिता ।

कश्मलाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥ ४

प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ ।

अङ्गमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५

धर्मज्ञस्य सुतः संस्त्वमधर्ममवबुध्यसे ।

यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ६

पुत्र गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं वितरं तव ।

D1. 6 T2 इव; Dc1 दिवि (for इति). K3 त्वामेष्ट्याम्य-
चराचरं.

24. B5 om. 24 (cf. v. l. 15). —^a) K2 corrupt.
—^a) K2 D3 मा गतां; K4. 5 Dn1 D1. 5. 6 मां गतां;
M4 आगता (for आगतां). B1. 8. 4 Dc1 इदानीं मां गतां
तात; G3 इमां महीं गतां तत्र. —^a) Dn1 किं तु;
D3 किमु (for किं नु). Ś1 K2 M4 वक्ष्यामि (for
वक्ष्यति). Ś1 M4 फाल्गुनि (Ś1 'णि'); K2. 4 D1
फाल्गुनः; K3 G2 फल्गुनिः.

Colophon missing in B2; om. in B5. — *Adhy.*
name: K2 उत्तरावाक्यं; K4. 5 D1 उत्तराविलापः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 82; B1
67 (as in text); Dn1 M4 (*inf. lin.*) 68; D4 64.
T1 54; T2 G1. 2 M 53; G3 66. — *Śloka no.*:
Ś1 14; Dn1 24.

68

☞ This *adhy.* is missing in B2 (cf. v. l. 14
60. 25). B5 om. this *adhy.* (cf. v. l. 14. 67. 15)

1 K4 D1 om. the ref. —^a) B3 G3 M4 एवं (for
सैवं). —^b) K5 दुःखादेव (for सोन्मा). —^a) Ś1
-गृद्धिणी; T2 G1. 2 गृद्धिनी (for -गृद्धिनी).

2 ^a) G3 स तां (for तां तु). D1 [अ]भि-
नि-). —^b) K1 B1. 3. 4 D (except D1) हतपुत्र-
G1 गतबन्धु-; T2 (*inf. lin.* as in text) गतबिंदु
हतबन्धु-). —^a) Ś1 आक्रोशंतीं च दुःखार्तां; G3 चुक्राश
ताश्च दुःखार्ताः (sic). —^a) K5 तु (for च). B1
भरतस्त्रियः.

3 ^a) K3 मुहूर्तदि. Ś1 K3 अपि (for इव). K1
Dn1 D2-6 राजेन्द्र (for तद्राजन्). —^a) K1 corrupt.
Ś1 Dn1 G2 -स्वन- (for -स्वर-). K1 D2. 4-6 G2. 3 M
-विनादितं; D3 -विनो- (for -निना-).

4 ^a) D3 मुहूर्ते. K4. 5 D1 तु; G3 हि (for च).
T1 G1. 2 M मुहूर्तमिव राजेन्द्र. —^b) G3 तापिता (for
-पीडिता). —^a) K2 D1 चापि; B5 om. (for वीर).
K2 कश्मलोद्भवता चापि (sic). —^a) D3 विराटी (for
वै). Ś1 ह्यभवत्; K3 हि भवत्; K5 वाब्रवीत् (for
त्वभवत्). K4 Dc1 D1 G2. 3 M वैराटिर्भवत्तदा.

5 ^a) K2 ततः; K4. 5 D1 पुनः (for तु सा). —^b)
Dc1 उवाच (for उत्तरा).

6 ^a) T1 G1 धर्मज्ञस्य (for 'ज्ञस्य'). K1 संस्तु;
B1. 3. 4 Dc1 Dn1 D4-6 T G2. 3 M1. 3 स त्वम्; D3
संतस् (sic) (for संस्त्वम्). K4 D1 धर्मानुजस्य सुतजस-
—^b) K2 धर्मं किं; K4 D1 त्वं धर्मं; B3 अधर्मात्;
D3 त्वधर्मं; T1 G1. 2 न धर्मम् (for अधर्मम्). K B1.

दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथंचन ॥ ७
 याहं त्वया विहीनाद्य पत्या पुत्रेण चैव ह ।
 मर्त्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिंचन ॥ ८
 अथ वा धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज ।
 भक्षयिष्ये विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ ९
 अथ वा दुर्मरं तात यदिदं से सहस्रधा ।
 पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ १०
 उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् ।
 आतामिषुप्लुतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ ११

आर्यां च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीं च तपस्विनीम् ।
 मां च पश्य सुदुःखार्ता व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ १२
 उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः ।
 पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणम् ॥ १३
 एवं विप्रलपन्तीं तु दृष्ट्वा निपतितां पुनः ।
 उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयन्त्युत ॥ १४
 उत्थाय तु पुनर्धैर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता ।
 प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादयत् ॥ १५
 श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः ।

४.४ D T₂ G₈ नावबुध्यसे. — °) K₁ स (for यस).
 — °) D₀₁ M₂ कुरुते.

7 G₈ om. 7^{ab}. — °) T₂ ब्रूहि स्वं (for ब्रूयास्वं).
 Ś₁ K₂₋₅ B₃ D₁ दिवि; K₁ B_{1,4} D₀₁ D₀₁ D₂₋₆
 त्विदं (for तव). — °) K₈ दुर्धरं; D_{3,6} दुर्भरं; T₂
 दुर्मर्धं; G₂ दुर्मदं (for दुर्मरं). D_{5,6} काले (for वीर).
 — °) B₁ कदाचन (for कथं). D_{5,6} प्राप्ते वीर कथंचन.

8 °) Ś₁ K₃ साहं; K₂ या ह; M₃ यानं (sic)
 (for याहं). K₁ B₁ D₀₁ D₂₋₆ विना (D₈ 'मा') चेह;
 B₃ विनीक्षाद्य (sic); T₂ च हीनाद्य (for विही).
 — °) K_{2,4,5} D_{1,5,6} G₈ हि (for ह). D₈ पत्या पुत्र
 तथैव ह. — °) D₆ मर्तवा (sic) (for 'म्ये'). Ś₁ K₃₋₆
 D₁ मरणेच्छापि जीवामि; K₂ मरणस्यापि जीवा हि; T₁ G
 मरणं नामि (G₈ 'धि') गच्छामि; M मरणाद्यापि जीवामि.
 — °) Ś₁ अकिंचिन (sic); K_{2,5} D₄ T₂ न किं (K₂ D₄
 अकिंचन; K₃ कथंचन (for अकिंचना). G₈ तपः-
 स्वस्ति न किंचन (sic).

9 D₆ om. 9^{ab}. — °) M₃ धर्मराजेन (for 'राज्ञा-
 हम्'). — °) D₀₁ महीभुज. — °) G₈ खादयिष्ये (for
 भक्ष). K₁ B₁ D₀₁ D₂₋₆ घोरं (for तीक्ष्ण). — °)
 G₃ प्रवेक्ष्याम्यथ वानलं.

10 °) Ś₁ दुर्दरं (sic); K₃ D₆ दुर्धरं; G₂ दुर्दुरं;
 G₈ दुष्करं (for दुर्मरं). — °) D₈ हतस्वधा (sic) (for
 सह). — °) K₁ विदीर्यत; G₈ [अ]विदीर्यते (for
 विदी).

11 K₄ D₁ om. 11. — °) T G₁ M वत्स; G₂
 पश्य (for पुत्र). K₁ पश्येमां; K₂ पश्यैनां; G₂ वत्सेमां;
 G₈ पश्यैतां (for पश्येमां). — °) K₁ प्रपितामहं; K₆
 पतितां महीं. — °) K₂ उपसुतां; K₈ 'भुतं'; D₀₁

'सुतां (sic); D₆ 'भुतां (for 'भुतां). — °) K₂ D₈
 विमग्नां (for नि'). K₈ शोकसागरे.

12 °) K₂ पश्य च (by transp.). K₈ पञ्चाली.
 — °) K₃ B₃ G₈ यशस्विनी. K₂ सात्वती च तपस्विनी.
 — °) Ś₁ D₀₁ त्व- (for 'सु'). K₂ मा चापि पश्य
 दुःखार्ता. — °) K₂ D₀₁ मृगाम्.

13 °) D_{5,6} जगन्नाथस्य (for लोकना). D₆ धीमता
 (sic); G₈ पश्यतः (for धीमतः). — °) Ś₁ K₈ D₅
 -पलाशाक्ष; K_{4,5} D_{1,6} S -विशालाक्षं (D₆ 'क्ष'); D₈
 -पलाशाक्षं (for 'शाक्षं'). K₂ पुण्डरीकं विशालाक्षं. — °)
 K₄ D₁ पुनरेव (hypermetric); D₅ पितेव (for पुरेव).
 K₁₋₃ D T₁ G_{1,8} चपलेक्षणः (D₁ 'णा'; G₈ 'ण').

14 °) K₄ विलपन्तीं तां; D₀₁ S वि (G₈ प्र) लपन्तीं
 तां (for विप्रलपन्तीं). K_{1,5} B₁ D_{2,8} तां (for 'तु').
 K₂ एतां विलपन्तीं दृष्ट्वा; D₁ एवं विलपन्तीं***; D_{5,6} एव
 (D₆ 'वं') तां विप्रलपं (D₆ 'प') तां. — °) K₄ नियतरं
 (sic) (for निपतितां). Ś₁ K₈ B₄ भुवि (for पुनः).
 K₂ दीनां निपतितां पुरा. — °) K_{1,5,6} B₃ D (except
 D₁) T G_{1,2} M_{1,2} तां (for ताः). — °) Ś₁ K₈ उत्था-
 प्याभ्यासयन्पुनः (K₃ 'द्यमुः'); K₁ corrupt; K₂ पुनरु-
 त्थापयन्ततः; K₅ B₄ D₀₁ D₂₋₆ 'स्थापयन्ततः' (D_{5,6}
 'था'); B_{1,3} D₀₁ समुदस्थापयन्ततः (B₁ 'दा').

15 °) K_{1,4,5} B₁ D₀₁ D₁₋₆ G₈ च; D₀₁ तं (for
 तु). D₆ देवांस (sic) (for धैर्यात्). — °) K₄ D₁ G₂
 तथा (for तदा). G₁ मात्स्यपतेः (for मत्स्य). B₁ D₈
 सदा (for सुता). K₂ तदा मत्स्यसुता च सा. — °)
 D₀₁ प्राञ्जलि. — °) D₈ अभ्यधारयत्; G₈ 'वदत' (for
 'वादयत्'). Ś₁ पुनरेवाभ्यशोचयत्; K₈ D₅ (marg.
 sec. m.) पुनरेवाभ्यनो (K₈ 'चो') दयत्; D₆ भूमावेवाभि-

उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं संजहार तत् ॥ १६
 प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ।
 अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयन्नगत् ॥ १७
 न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति ।
 एष संजीवयाम्येन पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८
 नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।
 न च युद्धे परावृत्ततथा संजीवतामयम् ॥ १९
 यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
 अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा ॥ २०

यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन ।
 विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ २१
 यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 तथा मृतः शिशुरयं जीवतामभिमन्युजः ॥ २२
 यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ।
 तेन सत्येन बालोऽयं पुनरुज्जीवतामिह ॥ २३
 इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।
 जनैः जनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

विंदयत्.

16 ^a) K₄, 5 तु; G₂ [क्ष]य (for स). S₁ तस्याः
 सु; K₈ तस्याः स (by transp.); G₈ तस्याश्च. — ^b)
 M₂ विलाभं (for विलापं). B₁, 4 T G₁ पुरुषर्षभ. K₂, 4
 D₁ प्रलापं पुरुषर्षभ. — ^d) M ह (for तत्). K₁, 4, 5
 B₁, 2, 4 D ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् (B₁ 'रेत्'); K₂ 'क्षं तच्च
 संहरत्.

17 ^a) G₂ [s]य; M₁, 2 ह (for च). B₁ दासा-
 हंस. — ^b) D₁ G₂ जीवितुम्. K₈ आत्मनः; D₈
 उच्यतः (for अच्युतः). — ^c) D₂ partly damaged.
 D₈ विदुद्वात्मा (for विशु). — ^d) S₁ विस्मापयन्;
 K₁ D₈ विश्रामयन्; D₈ श्रावयन् (submetric) (for
 विश्रावयन्).

18 ^a) M₁, 2 मिथ्या. K₁ न ब्रवीत्युत्र ते मिथ्या; D₈
 नाब्रवीदुत्तरा मिथ्या. — ^b) K₂, 3 M₁, 2 सर्वम् (for
 सत्यम्). K₂ एव (for एतद्). — ^c) K₈ अहं; D₈
 G₂ M एवं (for एव). D₁ [ए]तं (for [ए]तं). — ^d)
 D₈ देहिनाः.

19 ^a) B₃, 4 स्वैरेष्वपि; D₈ स्वैरे अपि (for नोक्त-
 पूर्व). — ^b) B₃, 4 D₈ नोक्तपूर्वं (for स्वैरेष्वपि). K₄
 D₁ कुतोऽन्यथा (for कदाचन). — ^c) S₁ K₈ युद्धे; K₂
 B₁, 4 D (except D₁) युद्धात्; M₈ युद्धे (for युद्धे).
 T₁ G₂ पुरा वृत्तः; T₂ G₁ परावृत्ते; M₂ परावृद्धः (for
 'वृत्तः'). K₂ न च युद्धे परावृत्तं; B₃ न च युद्धात्परा-
 वृत्तः. — ^d) T₂ तदा (for तथा). B₃ संजीवताद्;
 D₁ संभवताम्. K₂, 3 D₈, 6 G₂, 8 तथा संजी (K₂ 'भा-
 वयाम्यहं).

20 ^a) S₁ K₂ D₈, 6 G₈ ब्राह्मणश्च. — ^c) K₄ D₁
 वंशकरः; D₈ om. (for सुतो जातो). — ^d) K₂ om.;
 K₄ D₈ D₁ सुतो (for मृतो). D₈ जीवति (for 'तु').
 K₁ D₁ शिशुः; D₈ तदा (for तथा).

21 K₁ om. (hapl.) 21. K₄ D₁ om. (hapl.)
 21-22. — ^a) K₂ G₁ तथा (for यथा). G₈ [क्ष]यं
 (for [क्ष]हं). — ^b) K₈ D₈ D₈, 6 विजये तु; D₂
 विषयेन (for विजं). K₈ विजये वै कथंचन. — ^c) D₈
 सत्वेन (for सत्येन). — ^d) D₈ जीवति (for 'तु').

22 K₄ D₁ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) K₂
 धर्मः; D₈ सत्त्वं (for सत्यं). K₂ सत्यं; D₈ M₄ (inf.
 lin. as in text) धर्मं (for धर्मम्). — ^b) G₈ मया
 (for मयि). K₂ प्रतिष्ठितः; G₂ 'ष्ठिते; — ^c) K₂ मृतः;
 B₃ मत्तः (for मृतः). D₈ शिशुवरो (for 'रयं'). — ^d)
 B₃ D₈ जीवताद्. G₈ जीवत्वद्याभिमन्युजः.

23 ^a) K₂, 4 निहतो. — ^c) K₁ D₈ D₂, 8, 5, 6 [s]य
 (for सयं). — ^d) B₃ D₈ संजीवताम् (B₃ 'ताद्');
 G₈ उज्जीवयतु (for 'वताम्'). K₂ अतः; K₄ D₁ मृतः;
 D₈ इयं (for इह). K₁, 5 B₁, 4 D₈ D₂, 5 T₁ G₁
 पुनः संजीव (K₈ 'वि')तामयं (K₈ B₄ 'मिह'; T₁ 'महो').
 — After 23, G₂ ins. :

138* यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात्सत्यं च मयि संस्थितम् ।
 अन्याहृतं ममैश्वर्यं तेन जीवतु बालकः ।

24 ^a) K₈ B₁, 8 M [उ]क्ते (for [उ]क्तो). D₈ वासु-
 देवस्य (for 'देवेन'). K₂, 4, 5 D₁ इत्युक्तवचने देवे; G₂
 इत्युक्त्वा वासुदेवोय. — ^b) G₂ तं (for स). T₁ G₁, 2

६९

चैशंपायन उवाच ।

ब्रह्मास्त्रं तु यदा राजन्कृष्णेन प्रतिसंहृतम् ।
तदा तद्वेश्म ते पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ १
ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहं तु तत् ।
अन्तरिक्षे च वागासीत्साधु केशव साध्विति ॥ २
तदस्त्रं ज्वलितं चापि पितामहमगात्तदा ।
ततः प्राणान्पुनर्लेभे पिता तव जनेश्वर ।

व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलम् ॥ ३
बभूवुर्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ।
ब्राह्मणान्वाचयामासुर्गोविन्दस्य च शासनात् ॥ ४
ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रशशंसुर्जनार्दनम् ।
स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वेव पारगाः ॥ ५
कुन्ती द्रुपदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ।
स्त्रियश्चान्या नृसिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः ॥ ६

बालं. — After 24^b, T G₁ (marg. sec. m.). 2 ins. :

139* पादेन कमलाभेन ब्रह्मरुद्रार्चितेन च ।

स स्पृष्ट्वा पुण्डरीकाक्ष आपादतलमस्तकम् ।

स्पृष्टमात्रस्तु कृष्णेन स हि बालोऽभिमन्युजः ।

[(L. 3) G₂ स बालो अभिमन्युजः (for the post. half).]

—^d) M₄ व्यस्पन्दत (for प्रास्पन्दत). D₈ सचेतसः. T₁ G_{1.2} प्रापद्य (G₂ प्रस्पन्द) त स चेतनां.

Colophon missing in B₂; om. in B₅. — *Adhy. name*: K_{2.5} परीक्षिजीवनं; K₄ D₁ परी (D₁ 'रि') क्षिजीवने कृष्णप्रतिष्ठा ब्रह्मास्त्रसं (K₄ 'संप्र'हारः परी (D₁ 'रि') क्षितजीवनं; T G₁ परिक्षित्संजीवनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 83; B₁ 68 (as in text); D_{n1} M₄ (inf. lin.) 69; D₄ 65; T₁ 55; T₂ G_{1.2} M 54; G₃ 67. — *Sloka no.*: Ś₁ 14; D_{n1} 24.

69

1 B₂ missing up to नाम चास्या (in 9^b) (cf. v. l. 14. 60. 25). B₅ om. 1 (cf. v. l. 14. 67. 15). D_{o1} om. the ref. —^a) K₁ ब्राह्मणास्त्रं (hyper-metric) (for ब्रह्मास्त्रं). K₄ D₁ G₂ M_{1.2} तदा राजन्; G₃ महाराज. —^b) K₄ D₁ परि- (for प्रति-). —^c) K_{2.4} D₁ तत्तदा (by transp.). K₁ D_{o1} D_{n1} D₂ 4.6 त्वत्पित्रा; K₅ सहसा; B_{1.4} G₃ पित्रा ते (by transp.); B₄ (sup. lin.) तत्पित्रा; D₅ त्वत्पितृ- —^d) K_{2.4} D₁ स; K₃ B₃ [अ]ति-; T G_{1.2} हि (for [अ]भि-). Ś₁ -विदीरितं; Ś₁ (sup. lin.) -प्रदी- पितं (for -विदी-). B₄ (sup. lin.) G₃ सर्वतोतिवि-

(G₃ 'तोपि प्र') दीपितं; D₅ तेजसाभिव दीपितं.

2 B₂ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₄ D₁ भीतानि (for सर्वाणि). K₂ ततो भीतानि रक्षांसि. —^b) T G₂ ययुस् (for नेजुस्). K₂ om तु. K₃ ततं; K₄ B₄ D₁ ततः; K₅ G₃ च तत्; M_{1.2} तु तं (for तु तत्). —^c) B_{1.2-5} अंतरीक्षे. D₅ om. वाग्. G₂ अंतरे चापि वागासीत्. —^d) K_{2.5} साधु साध्विति केशव.

3 B₂ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂ तदास्त्रं. D₅ ज्वालितं (for ज्वं). G₃ तवास्त्रं ज्वालितं चासीत्. —^b) M₂ ततः (for तदा). —^c) K₂ om. (hapl.) from पुनर्लेभे up to ब्राह्मणान् (in 4°). —^d) Ś₁ K₁ D_{n1} D₂₋₅ नरेश्वर (for जने). —^e) K₃ D_{o1} व्याचेष्टत. K₁ om. च. K₃ [s]यं (for ससौ). —^f) G₃ यथेष्टं शौरिणा तदा.

4 B₂ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. up to ब्राह्मणान् (in 4°) (cf. v. l. 3). —^b) K₁ ततस्ते; K₃ तत्र ता; K₅ सर्वाश्च (for ततस्ता). G₂ भारत- (for भं). —^c) K₅ om. 4^{ad}. —^d) Bom. ed. ब्राह्मणा. K₂ वाचयामासुर; D₁ om.; T₁ चार्चया; T₂ तर्पया; G₁ व्यापया (for वाचया). —^e) K₁ B (B₂ missing) D (except D₁) [ए]व (for च). K₃ शश्वतं (for शासनात्).

5 B₂ missing (cf. v. l. 1). K₅ transp. 5^b and 5^c. K₂ om. (hapl.) 5^c-7^d. —^c) D₅ -सिद्धानां (for -सिद्धानां). —^d) K₄ लब्धा च; G₃ दृष्ट्वैव (for लब्ध्वैव). Ś₁ K₃ पारगा; M₃ सागरे (for पारगा).

6 B₂ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 6 (cf. v. l. 5). —^b) B_{2.4} D_{o1} [अ]थ (for च). G₃ तदा (for तथा). —^c) K₃ चान्या च; K₅ भरत- (for चान्या नृ-).

आश्वमेधिकपर्व

अश्वमेधपर्व]

तत्र मल्ला नटा शल्ला ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
 द्रुतमागधसंघाश्वाप्यस्तुवन्वै जनार्दनम् ।
 कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीभिर्भरतर्षभ ॥ ७
 उत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनन्दनम् ।
 अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत ।
 ततस्तस्यै ददौ प्रीतो बहुरत्नं विशेषतः ॥ ८
 तथान्ये वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत्प्रभुः ।

पितुस्तव महाराज सत्यसंधो जनार्दनः ॥ ९
 परिक्षीणे कुले यस्माज्जातोऽयमभिमन्धुजः ।
 परिक्षिदिति नामास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥ १०
 सोऽवर्धत यथाकालं पिता तव नराधिप ।
 मनःप्रह्लादनश्चासीत्सर्वलोकस्य भारत ॥ ११
 मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ।
 अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः ॥ १२

7 B₂ missing (cf. v. 1. 1). K₂ om. 7^{ab} (cf. v. 1. 5). —^a) M₂ मल्लः. K₁ नराशः; K₅ भटाशः; T₁ G₁ तथा (for नटा). K_{1.5} Dn₁ D₂₋₆ चैव; K₈ राजा; K₄ D₁ D₁ मल्ला; T₁ G_{1.2} शल्ला (for शल्ला). —^b) G₂ ग्रन्थिकाः; M₄ ग्रन्थिकाः (for ग्रन्थिकाः). K_{3.4} D T ग्रं (T₁ ग्रं) थिकाः सौख्यशायि (D₆ °य) काः; K₅ °काः सौख्यशायिताः; G₁ ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः; G₂ राजिकाः सुखशायिकाः. —^c) Ś₁ M₁ -संखाश्र (for संखाश्र). G₂ तु (for च). —^d) K₁ [अ]प्यस्तुवन्ति (sic); K₄ D₁ तेस्तुवन्तं (D₁ °श्र); K₅ स्तुवन्ति स्म; B_{1.3.4} D₁ Dm D₂₋₆ T₁ [अ]प्यस्तुवन्ते (D_{3.5} °वन्त); B₅ T₂ G₂ M_{1.2} न्य (B₅ चा-; G₂ प्रा)स्तुवन्वै; G₈ M₈ अस्तु (for [अ]प्यस्तु). —^e) B₅ damaged. K₅ M -स्वार्था (K₅ °र्हा) भिर (for °ख्याभिर). Ś₁ K₈ कुरवाश्र (K₈ °वस्तु) यथार्थाभिर; K₂ °वंशे तथाचार्याः; K₄ D₁ °वंशस्तथाई (K₄ °र्हा) सि; T₁ G₁ °स्वार्था (G₁ °र्या) भिर; G₈ °वंशो ह्यवार्ताभिर. —^f) K₂ शचीभिर (for आशीभिर). — After 7, 8 (except G₂) ins.:

140* सभाजयत संहृष्टो महाराज महाजनः ।

[T₂ महाराजो.]

8 B₂ missing (cf. v. 1. 1). —^a) K₄ D₁ च (for तु). T यथाकामम्; G₁ तदा कामम् (for यथाकालम्). K₈ उत्तरा तु यथाकामम्. —^b) D₈ °नन्दने. K₈ कृष्णं यादवन्दनं. —^c) K₂ D₄ अभि (K₂ °भी) वादयत; M₂ अप्य (for अभ्य). K₅ (sup. lin.) B₄ D₁ प्रीत्या (for प्रीता). — B₈ om. (hapl.) 8^{ae}. —^e) Ś₁ B_{4.5} G₃ तस्य (Ś₁ °स्यै; G₃ °स्यै) कृष्णो; D₁ तस्य हृष्टो (for ततस्तस्यै). K₁ B₁ Dm D₂₋₆ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो; K₂ तस्याः प्रीतो ददौ कृष्णो; K₈ तस्यै कृष्णो ददौ प्रीतिं; K_{4.5} D₁ तस्यै (K₄ °स्यै) प्रीतो ददौ कृष्णो. —^f) Ś₁ K_{2.5} G₈ विशेषव (K₈ °वि) त्; K₂ विशेषः (sub-metric) (for °पतः).

9 B₂ missing up to नाम चास्या (in 9^b) (cf. v. 1.

1). —^a) D₁ यथा (for तथा). K₂ [अ]स्यैव (by metric); K₄ D₁ च; B₅ damaged (for [अ]राज- (for वृष्णि-). K_{2.4} D₁ -शार्दूलो; K₁ -शार्दूल. T₁ G_{1.2} M तथैव वृष्णिशार्दूलो. —^b) G₈ प्रभु (for प्रभुः). —^d) K₈ जितेंद्रियः (for जनार्दनः).

10^a) D₁ परिक्षीणः. K₂ परिक्षीणेषु कुरुषु. —^c) K_{4.5} D_{5.6} M परीक्षिद्; B_{1.2} G₁ परिक्षिद्. D₆ -नामा स. —^d) Ś₁ corrupt. B₃ तथा; B₄ वचः; T₁ G_{1.2} M₁₋₃ प्रभुः; M₄ पितुः (for तदा). K₂ भवितादिति नान्यथा.

11^b) K₄ D₁ [इ]व च (for तव). Ś₁ जलेश्वरः (sic); K₁ B D (except D₁) जनाधिप; K₈ जनेश्वर; K₅ नराधिपः (for °धिप). —^c) Ś₁ K_{2.8} -प्रह्लादयं (K₂ °य) श्र (for °दनश्). G₁ [अ]पि (for [अ]सीत्). K₄ D₁ पुनः प्रह्लादयन्म्रीमान्. — After 11, K₄ D₁ ins.:

141* पितामहसमानोऽयं परीक्षिद्धविता नृपः ।

12 K₈ (hapl.)⁴ D₁ om. 12^{ab}. —^a) T₁ G_{1.2} मासं (for मास-). K₂ वीरः. —^b) K_{1.5} D₂₋₆ च तव; D₂ तव च (for भवति). —^c) B₅ M₄ तथा (for अथ). K_{2.5} तु; D₂ स- (for सु-). Ś₁ K₈ B₅ -विपुलं (for -बहुलं). —^d) Ś₁ धनम् (for रत्नम्). K₈ धनमादाय पाण्डवः. — After 12, 8 ins.:

142* मेरुकूटनिभान्भाण्डान्कलशान्भाजनानि च ।

कृताकृतं महद्धेममादाय पुरुषोत्तमाः ।

भारतैर्वीहनेस्त्र गोखते गोखते पथि ।

निवसन्तो ययुर्देवं स्मरन्तः परमेष्ठिनम् ।

नासीत्तत्र नरः कश्चिद्भारतौ नृपं विना । [5]

भीमादयोऽपि यज्ञार्थं वहन्ते किं पुनर्जनाः ।

[(L. 1) M_{1.2} वंदात् (for भाण्डान्). — (L. 2) T₂ G₁ भीमम्; M_{1.2.4} हैमम् (for हेमम्). G₈ चादाय

न्समीपगताञ्श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुंगवाः ।
लंचक्रुश्च माल्यौघैः पुरुषा नागसाह्वयम् ॥ १३
ताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ।
श्मानि समलंचक्रुः पौराश्चापि जनाधिप ॥ १४
वतायतनानां च पूजा बहुविधास्तथा ।
दिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेप्सया ॥ १५
जमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः ।
शुभे तत्पुरं चापि समुद्रौघनिभस्वनम् ॥ १६

नर्तकैश्चापि नृत्यद्विर्गायनानां च निखनैः ।
आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा ॥ १७
बन्दिमिश्च नरै रान्जस्त्रीसहायैः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् ॥ १८
पताका धूयमानाश्च श्वसता मातरिश्वना ।
अदर्शयन्निव तदा कुरून्वै दक्षिणोत्तरान् ॥ १९
अघोषयत्तदा चापि पुरुषो राजधूर्गतः ।
सर्वरात्रिविहारोऽथ रत्नाभरणलक्षणः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

for आदाय). — (L. 3) T₂ भारते (for भारते).
1 भरतेनाह्वे तत्र (for the prior half). T₂ गोमटे
मटे पथि (for the post. half). — (L. 4) G₁ परमे-
नः. — (L. 5) G₂ नास्ति (for नासीत्). T G₁
पि (T₁ न वै) तत्र नृपः कश्चिद् (for the prior half).
(L. 6) G₂ M₁₋₂ अवहन् (for वहन्ते).]

13 °) K₂ corrupt. Ś₁ D₂ तद् (for तान्). G₂
जा; G₂ हृष्टा (for श्रुत्वा). — °) M₂ corrupt. K₂
माल्यश्च; D₂ माल्यौघैः; D₂ शाल्यौघैः (for माल्यौ-
घैः). — °) T₂ G₂ M नगरं (for पुरुषा). K₂ गज-
or नागः).

14 °) K₁ D₂ वैश्वमनि. K_{2.4} D_{1.4} अलंकृतानि
मानि; T G₁ वैश्वमानि सफलं चक्रुः. — °) K₄ D_{1.4}
हुर; M₂ चाभि- (for चापि). K₁ B_{1.2} D_{2.3} जने-
; K₄ T₂ G₂ नराधिप (T₂ पाः); D₂ D_{2.6} जने-
तः (for जनाधिप).

15 °) D₁ देवतायतनान्यं च. — °) K₁ B_{1.2} D₂
सुवि (B₂ च वि) विधास्य (for बहु). K₂ M₁
T (for तथा). G₂ पूजां बहुविधां तथा. — D₁
15^{ad}. — After 15, G₂ reads 18, repeating 18^{ab}
its proper place.

16 G₂ om. 16^{ad}. — °) K₂ T₂ M मार्गश्च. T
[अ]पि; M [आ]सीत् (for [आ]सन्). — °) K₂
नोभिर. K_{1.3} D₂ T₂ M अलंकृतः. — °) K₄ D_{1.4}
तत्पुरं (for तत्पुरं). M [आ]सीत् (for [अ]पि).
°) D_{2.6} सागरीय (for समुद्रौघ). B₂ समस्वनं

(for -निमं). K₂ समुद्रौघमनिःस्वनं.

17 °) D₁ नृत्यकैश्च; G₂ नाट्यकैश्च; M_{1.2.4} नर्त-
कैश्च. — °) K₂ गायतनं च; K₄ B₂ D₂ D_{2.6} T G
M₂ गायकानां (for 'नानां'). K₂ [अ]पि (for च).
Some MSS. निःस्वनैः. — G₂ om. 17^{ad}. — °) K₄
वैश्रवणश्च (for 'णस्य'). K_{2.4} M₂ [ए]व (for [इ]व).
— °) K₂ निवासात्; K₂ निवासं; D₂ सास्य; T₂
वसतस्; T₂ काननं; G₁ M₂ वासनं (for निवासत्).
K₄ D_{1.4} तत्पुरे. K₂ सदा; T₂ तथा (for तदा).

18 G₂ reads 18 after 15, repeating 18^{ab}
here. — °) G₁ M वंदिमिश्च (for बन्दि). D₂
चारणै (for च नरै). — °) Ś₁ K_{1.3} D₂ D_{2.3.5.6} च
सर्वशः (for सद्यश्च). — °) B₂ om. one तत्र. M₂
चापि (for the second तत्र). Ś₁ T₂ विमुक्तैः; K₂
प्रदेशेषु (for विविक्तेषु). — °) D₂ परि- (for उप-).

19 G₂ om. 19-20. — °) K₄ D_{1.4} पताकोद्भूय-
मानेव. — °) K₂ corrupt. K_{1.3} D₂ D_{2.3.5.6} समं-
तान्; T G_{1.2} सरता (for श्वसता). — °) D₂ D₂
आदर्शयन्. — °) G₁ दक्षिणेन तु (for 'नोत्तरान्').

20 G₂ om. 20 (cf. v. l. 19). — °) Ś₁ K₂ अघो-
षयत्; K_{1.4} B D अघोषयत् (for 'यत्'). — °) K₂
M गज- (for राज-). K₂ धूर्गतः (for 'तः'). K_{1.4} B
D पुरुषा रा (K₁ B₂₋₅ ग) जधूर्गताः; T G_{1.2} पुरुषो (T₁
'पा') गजमार्गतः. — °) Ś₁ सर्वरत्नः; K₁ D₂ D_{2.3}
स. 6 T₁ सर्वराष्ट्रः; K₂ कार्यः सर्वः; K₂ सर्वे राष्ट्रः; B₁₋₄
G₂ सर्वरात्रं (B₁ G₂ 'त्र'); D₂ सर्वारम्भो (sic) (for

७०

वैशंपायन उवाच ।

तान्समीपगताञ्श्रुत्वा पाण्डवाञ्शत्रुकर्शनः ।
 वासुदेवः सहामात्यः प्रत्युद्यतो दिदक्षया ॥ १
 ते समेत्य यथान्यायं पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।
 विविशुः सहिता राजन्पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २
 महतस्तस्य सैन्यस्य खुरानेमिस्रनेन च ।
 द्वावापृथिव्यौ खं चैव शब्देनासीत्समावृतम् ॥ ३
 ते कोशमग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरं तदा ।

पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः ससुहृद्गणाः ॥ ४
 ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 कीर्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५
 धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
 कुन्तीं च राजशार्दूल तदा भरतसत्तमाः ॥ ६
 विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं समेत्य च ।
 पूज्यमानाः स्म ते वीरा व्यराजन्त विशां पते ॥
 ततस्तत्परमाश्चर्यं विचित्रं महद्भुतम् ।

सर्वरात्रि-). Ds (sup. lin. as in text) -विहारोत्थः; Ds
 'रोत्थ' (for 'रोद्य'). —^a) K1.2 Ms.4 रत्नाहरण- (for
 'भरण-). S1 -भूषितः; Ks B1.2 -भूषणः; D01 -दक्षणाः;
 Ds -लक्षणाः (for -लक्षणः).

Colophon. — Adhy. name: Ks D1 पाण्डवधना-
 नयनं; Ks पुरालंकरणं; B2.3.5 D01 परिक्षिज्जन्म; B4
 परिक्षिज्जन्मकीर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or
 both): S1 84; Ks Dn1 M4 (inf. lin.) 70; B1.2
 69 (as in text); Bs 66; T1 56; T2 G1.2 M 55;
 Gs 68. — Śloka no.: S1 14; Dn1 21.

70

1 ^a) B2 तत् (for तान्). K2 ताने समीपगान्श्रुत्वा
 (sic); K4 D1 तत्समीपगान्श्रुत्वा. —^b) S1 B4
 -कर्षणं; Ks B1-2.5 Ds -कर्षणः; D1 -कर्शनं; Ds
 -कर्षनः. Ds.6 पाण्डवान्ससुहृद्गणान्. —^c) D01 corrupt.
 — After 1°, Bom. ed. ins.:

143*

प्रययौ ससुहृद्गणः ।

ते समेत्य यथान्यायं.

while Ds reads 2^a, repeating it in its proper
 place.

2 Ks D1 om. (hapl.) 2-4. Ds reads 2^a for
 the first time after 1°. —^a) K1 B (except B4)
 D01 Dn1 D2-4 यथाधर्मं; Ks Gs 'न्याय्यं' (for 'न्यायं').
 —^b) K1 D2.8 पाण्डवाः सह वृष्णिभिः. —^c) Ks सबला;
 Gs सहसा (for सहिता).

3 Ks D1 om. 3 (cf. v. l. 2). —^a) Bs न हतस्य;

T G1.2 विशतस्र (for महतस्र). K2 सहितस्तस्य सै-
 —^b) K1 सुरणेभिः; Ks B2 Gs रथनेभिः (for ह
 K1.5 Bs Dn1 D2.8.5.6 ह (for च). D01 सुख
 स्वनेन ह. —^c) K2.6 D4 -पृथिव्योः (for 'ह
 S1 Ks B1.2 D4 [अ]पि (for [ए]व). —^d) K1 B
 Dn1 D2.8.5.6 T1 G1 सर्वमासीत्; T2 शब्देनास्ति (for
 'नासीत्).

4 K4 D1 om. 4 (cf. v. l. 2). —^a) S1 Ks
 कृष्णम्; K1 B D01 D2.8 कोषम्; Dn1 D4 T1 G1
 कोशान्; Ds.6 कोषान् (for कोशम्). —^b) B1.2 D2
 T1 G1 स्वं (for स्व-). D01 तथा (for तदा). —^c)
 S1 K2.8 दृष्ट-; B1.8.5 Ds प्रीति- (for प्रीत-). —^d)
 K2 समेताः (for सामात्याः). S (except Gs) -सुहृद्गणाः
 (for 'द्गणाः).

5 ^a) K2 सामान्यं (for समेत्य). Gs यथान्याय्यं.
 —^b) Ks Gs जनेश्वरं; Ks Bs M नराधिपं (for जना').
 —^c) Ds.6 कीर्तयन्ति (for 'यन्तः). Ks स्म (for स्व-).

6 ^a) Ds corrupt. K1 धृतराष्ट्रादनुजं ते (sic); Ks
 Gs 'राष्ट्राद' (Gs 'द्रष्टा')नुमते; T G1 'भ्यनुज्ञातां. —^b)
 D2.6 गांधारी. Ks Ds गांधारी सुबलात्मजा (D3 'जं').
 —^c) K1-3 D1.2.6 कुन्ती. G1 राजशार्दूलस्र. —^d) Gs
 तथा (for तदा). K2.4 Dn1 D1.4-6 भरतसत्तम. Ks
 प्रयतास्ते ववन्दिरे.

7 ^a) K1 यजयित्वा (for पूज'). S1 Ks तु (for
 च). —^b) Ks वैश्य-; D1.5 T2 G वैश्याः (for
 वैश्या). —^c) K2.5 B4 S च (for स्म). Ks तैद
 (for ते). —^d) K1.2 B D01 Dn1 D2.8.5 व्य (D01

शुश्रूषुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८
 तदुपश्रुत्य ते कर्म वासुदेवस्य धीमतः ।
 पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ९
 ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ १०
 तस्य सर्वे यथान्यायं पूजां चक्रुः कुरुद्रहाः ।
 सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासांचक्रिरे तदा ॥ ११
 तत्र नानाविधाकाराः कथाः समनुकीर्त्य वै ।
 युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं वचनमब्रवीत् ॥ १२
 भवत्प्रसादान्नगवन्त्यदिदं रत्नमाहृतम् ।
 उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाकृतौ ॥ १३

तदनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।
 त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४
 व्यास उवाच ।
 अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम् ।
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ॥ १५
 अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
 तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७
 समनुज्ञाप्य तु स तं कृष्णद्वैपायनं नृपः ।

व्या) रोचत; Ks विराजत; Ds विरोचेत (sic) (for व्यराजन्त). S (except Gs) विशेषतः (for विशां पते).

8 °) Ks ते (for तद्). Ds आसाद्य (for आश्रयं). —^b) Ks परम्; Bs इदम् (for महद्). —^c) Ks शुश्रूषुः; Ks Ds सुश्रूषुः. Ks Ds सुहृद्वयो वै (for तदा वीराः). —^d) Ks Ds परीक्षिन् (for पितुस्ते).

9 °) Ds corrupt. Ks उपश्रुता; Tz उपाश्रुत्य. Ks Bz, 2, 5 Dn1 D2, 3, 5 तत्; Ds (also as in text) च (for ते). Bz वीर्यं (for कर्म). Ks उपश्रुत्य तु ते कर्म. —^b) Ks तन्मनः; Bz भारत (for धीमतः). —^d) Ks देवकिनन्दनः (sic).

10 °) Dn1 T G Ms. 4 ततः कतिपयाहसुः; Ds ततः कतिपयाहस्य (sic). —^d) Ds Gs वारणाह्वयं (for नागसा).

11 °) Ks सर्व. —^b) Ks कुरुद्रहः; Ks द्रहः. —^c) Bz स तु (for सह). —^d) Ks Ds ततः; S (except Gs) च तं (for तदा). Ks उपासाञ्जलिरे ततः.

12 °) Ss Ks Bz, 2 Dn1 D2, 3, 5, 6 समभिः; Ks Ds समुप- (for समनु-). Ks तथा समभिकीर्त्य वै. —^c) Ds धर्मयुतो (for सुतो).

13 Before 13, Ds ins. युधिष्ठिर उवाच. —^a) Ss Ds तत्र (for भवत्-). Tz Gs Ms transp. भगवन् and यदिदे. Ds आहर्त. —^c) Ks इक्षामि (sic) (for इच्छामि). —^d) Gs om. 13^a-15^a. Ss reads 13^a-14^a

on marg. —^d) Ds तथा (for महा-).

14 Gs om. 14 (cf. v. l. 13). Ss reads 14^a on marg. —^a) Dn1 Ds, 8 तत् (for तद्). Ks Bz D2, 3 Ms ज्ञातम् (for ज्ञातुम्). —^b) Ks वाजिमेध-महाकृतुः (of. 13^a). —^c) Ks त्वदधीना. —^d) Ks Ds कृष्णे चैव महात्मनि; Tz Gs, 5 M कृष्णेन च महात्मना.

15 Gs om. 15^a (cf. v. l. 13). Ks Ds om. 15. Tz om. the ref. —^a) Ks Tz M राजंस्त्वा; Ks राजेन्द्र. —^b) Gs प्रीयतां तदनन्तरं. —^d) Ds om. 15^a. Before 15^a, Gs ins. श्रीवेदव्यासः. —^d) Ks दक्षिणा-न्वता.

16 °) Ss Ks, 3 महाराज; Tz स राजेन्द्र (for हि रा). —^c) Ss तं; Bz वै (for त्वं). Ks विपाप्मासु (sic); Ks Ds, 4 वि (Ks अ) पापात्मा; Bz, 2 प्मा त्वं (for प्मा वै). —^d) After 16, Ss Ks ins. an addl. colophon [Adhy. no. Ss 85].

17 Ks, 5 Ds S om. the ref. —^a) Ks इत्युक्त्वा. —^c) Ss कौतेयश्च; Ks कौतेय; Ms राजेन्द्र (for कौरव्य). —^d) Ks, 5 Gs, 5 हरणे (for [आ]हरणे). Ds मतिः (sic).

18 °) Ss तु मत्तं; Ks Bz Dn1 D2, 3, 5, 6 तत्सर्वं; Ks, 5 सत्तत्तं; Ks तु सुतं; Bz, 2 स तु तं; Ds तु यत्तं; Ms च स तं (for तु स तं). —^b) Ss नृप; Ks नृपो (for कृष्ण-). Ks, 5 Ds Tz Gs Ms नृप; Tz नृपं. —^c) Ks Bz, 2, 4, 5 Ds Dn1 D2-6 [अ]भ्येत्य;

वासुदेवमथामञ्ज वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १८
 देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।
 यद्भूयां त्वां महाबाहो तत्कृथास्त्वमिहाच्युत ॥ १९
 त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्रीम यदुनन्दन ।
 पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निर्जिता मही ॥ २०
 दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं नः परमको गुरुः ।
 त्वयीष्टवति धर्मज्ञ विपाप्मा स्यामहं विभो ।
 त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्त्वं धर्मस्त्वं प्रजापतिः ॥ २१

Bs [अ]भ्यर्च (for [अ]मन्त्र्य). Ks वासुदेवेन संमन्त्र्य;
 Ks D1 तं वासुदेवमामन्त्र्य.

19 °) Bs Dc1 T1 देव; Gs वीर (for देवी). — °) Ks om. यद्भूयां त्वां. Ks D1.2 T G M1.2.4 ब्रूयास्त्वं (D2 °स्त्वां); Ks M2 ब्रूयां त्वं; Ds ब्रूयास्त्वं; Ds रूपं त्वां (for ब्रूयां त्वां). — °) K1 Ds.6 कथास् (for कृथास्). D4 त्वाम् (for त्वम्). S1 Ks कर्तुमर्हसि मे त्वया (Ks तत्तथा); Ks.4 D1 तत्कर्तास्त्वहमच्युत; Bs कर्तुमिच्छामि तत्तथा; T G1.2 M तत्कुर्यामिहमच्युत; Gs वक्तुमर्हस्यर्दिम.

20. Gs om. (hapl.) 20^a-21^b. — °) S1 M3 प्रसादाजितान्; Ds प्रभावजितान्. Ks पृथ्वीम्; T1 लोकान् (for भोगान्). Ks त्वत्प्रसादाजिताल्लोकान्. — °) Ks.4 Bs.4 D1 G2 अश्रीमो; Ks अश्रीय; B1.2 अश्रीयं; Ds अश्रीयद्; T1 प्राक्षामि; T2 G1 M अश्रामो. — °) Ds om. च. — °) Ks ते वयं; B2 Dc1 D1 S (except T2; Gs om.) तवेयं (for त्वयेयं). Ks न वयं निर्जिते मही.

21 Gs om. 21^{ab} (cf. v.1. 20). — °) T1 G1.2 स्वम् (for त्वम्). Ds दीक्षिणीयस्वभावस्त्वं. — °) Ds corrupt. Ks त्वत्तः (for त्वं नः). K1.5 B Dc1 Dn1 D2-5 त्वं हि नः परमो गुरुः. — Gs reads 21^{odef} after 23 followed by the ref. — °) Gs जीवति (for [ह]ष्टवति). K1.5 B D (except D1) दाश (B2 °सा)र्हः; T G1 धर्मज्ञे (for °ज्ञ). — °) Ks D1 T G1.5 प्रमो (for विभो). K1.5 B Dc1 Dn1 D2-5 विपाप्मा भवि (Ds °व)ता इह. — °) D4 [S]क्षरः; T G1.5 M गुरुः (for श्वरः). Ks.4 D1 T G1 च त्वं; Ks G2 M शश्वद्; Bs सत्यः; B4 सत्यः; Gs बुद्धय (for सर्वस्व). — °) B4 सत्यधर्मा; T G1 धर्मज्ञस्त्वं (for त्वं धर्मस्त्वं). — After 21, K1.5 B Dc1 Dn1 Ds.5.6 read 22^d, repeating it in its proper place.

वासुदेव उवाच ।

त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यर्दिम ।
 त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२
 त्वं चाद्य कुरुवीराणां धर्मेणाभिविराजसे ।
 गुणभूताः स्म ते राजंस्त्वं नो राजन्मतो गुरुः ॥ २३
 यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्त एव क्रतुर्मया ।
 युनक्तु नो भवान्कार्ये यत्र बाञ्छसि भारत ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तास्मि तेऽनघ ॥ २४

22 D2 (with the ref.) Gs om. (hapl.) 22. transp. 22^{ab} (with the ref.) and 22^{cd}. Ks.4 Gs श्रीकृष्ण; Ks श्रीभगवान् (for वासुदेव). — Ds तन् (for [ए]तन्). S1 Ks महाराज (for °बाह — °) T2 M3 कर्तुम् (for वक्तुम्). Ks अनिर्दिष्ट (अर्दिम). — K1.5 B Dc1 Dn1 Ds.5.6 read 22^{cd} the first time after 21. — °) Ds (second time) गतिं (for गतिः). T1 -देवानाम् (for -भूतानाम्). — Bs.4 Dc1 (all first time) इति मे निश्चितं मनः.

23 °) Ks Dc1 चाद्य; Bs वाद्य; D1 वाद्यः; S (except Gs) अद्य (for चाद्य). — °) Ds corrupt. K1 धर्मेन. K1 B Dn1 D2-5 G2 हि; Ks.4 D1 [अ]द्य; Dc1 Gs [अ]तिः; T G1 [अ]पि (for [अ]भि). — °) S1 K1.5 B1-3.5 D2-5 गुणीभूताः; Dn1 गुणा भूताः; Ds गुणे भूताः; G2 प्रेक्ष्यभूताः (for गुण). Ds तं (for ते). Ks.4 D1 सर्वे (for राजंस्). — °) T2 तन्मे (for त्वं नो). Ks Gs.2 राजा (for राजन्). K1.5 B Dc1 D2-4 त्वं नो राजा (Bs राजा नो) गुरुर्मतः (Ks °हान्); Dn1 त्वं नो राजा गुरुर्मतः; Ds नृपस्त्वं त्वं गुरुर्मतः; Ds नृपाणां त्वं गुरुर्मतः. — After 23, Gs reads 21^{odef}, followed by the ref.

24 °) Gs यजस्व वाजिमेधेन. — °) S1 K1 Dn1 D2.3.5.6 प्राप्य; Ks D1 व्याप्त (for प्राप्त). K1.2.5 B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 Ms.4 एष (for एव). K1.5 B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 त्वया (for मया). D4 प्राप्यो यशः क्रतुस्त्वया; Gs प्राप्त एष त्वया क्रतुः. — °) Ks यज्ञोक्तं च मया कार्यं; Ds पुनर्नोक्तं भवान्कार्यं (sic). — °) B3 Dc1 यस्मिन् (for यत्र). Ks.5 B1.2 Dc1 M बाञ्छति. — °) Ds सर्वे (for सर्वं).

25 °) Ks D1 वापि; Ks चापि (for चैव). Ks भीमसेनोर्जुनो वापि. — °) D4 माद्रिवती (for माद्र). S1 Ks.2 तथा माद्रिवृतावपि (Ks °बुभो). — °) Ks

भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ ।

इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति भारत ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १

यथा कालं भवान्वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वतः ।

दीक्षयस्व तदा मा त्वं त्वय्यायत्तो हि मे क्रतुः ॥ २

व्यास उवाच ।

अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ।

विधानं यद्यथाकालं तत्कर्तारो न संशयः ॥ ३

चैत्र्यां हि पौर्णमास्यां च तव दीक्षा भविष्यति ।

संभाराः संभ्रियन्तां ते यज्ञार्थं पुस्वर्षभ ॥ ४

अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः ।

मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ५

तमुत्सृज्य यथाशास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् ।

स पर्येतु यशो नाम्ना तव पार्थिवं वर्धयन् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवीपतिः ।

Ds. ६ इष्टवन्तौ; Ks पृष्टवन्तो (sic) (for इष्टवन्तो). —^a)
Ds त्वयीष्टवती (for 'ष्टवति). N (except Ks) पार्थिव
(Ks Bs 'वे') (for भारत).

Colophon. — Adhy. name: Ks पाण्डवप्रत्यागमनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Śs 86;
B1. 2. ६ 70 (as in text); Dn1 M4 (inf. lin.) 71;
D4 66; T1 57; T2 G1. 2 M 56; Gs 69. — Sloka
no.: Dn1 26.

71

1 ^a) Śs Ks Gs M1 धर्मराजो (for 'पुत्रो).

2 ^a) K1. 2. 4 B1. 2. 4 D G1 Ms. 4 यदा (for यथा).
—^b) K4 D1 तत्त्ववित् (for तत्त्वतः). —^c) K1 Ds
यदा; Ks मुने; Gs यथा (for तदा). K1. 2. 4. 5 B
(except B4) D मां त्वं; T G1. 2 [आ]त्मानं; Gs
मां च (for मा त्वं). Śs Ks दीक्षयस्व त्वमात्मानं.
—^d) Śs Ks. ६ त्वदधीनो; K1 Ds त्वयायत्तो; Bs. 4
T G1. 2 M4 त्वदा° (for त्वय्या°). Śs Ks स (for मे).
K1 कुरु (for क्रतुः). Ds त्वय्यापत्ते हि मे पितुः (sic).

3 ^a) T2 G2 अयं (for अहं). G1. 8 [स]पि (for
स्थ). —^b) Śs M1. 2. 4 यज्ञवल्क्यः; Ks यज्ञवाक्यः;
Ds याज्ञवल्क्यः. Ks च धीमतः (for तथैव च). —^c)
Ks ते यथा (for यद्यथा). Ds. ६ यथाकार्यं (for 'कालं').

Gs विधानं तत्तदा कालं. —^d) Ks एतत्करो; G1
तत्कर्तारो.

4 ^a) Ks च (for हि). Ds पौर्णिमास्यां; Ds. ६
पूर्ण°. K1. 4 B1. 2. 5 Dn1 D1-4 तु; Bs Ds हि (for
च). S चैत्र्यां (Gs 'त्रे हि) पौर्णिमास्यां वै (G1 'स्यां).
—^c) K1 B D (except D1) च; Ms वै (for ते).
Ks संभाराः संभृतां तेषां. —^d) Ks D1 यज्ञार्थं.

5 ^a) Śs अथ विद्याविदश्चैव. —^b) T G1 सूतः; Gs
मता (for सूता). Śs तद्विदा; Ks मद्विधा; Ks
तद्विधः. —^c) Ks corrupt.

6 ^a) K1. 2 B1. 2. 4. 5 D (except D4. 5) T1 G1. 8
त(Gs स)मुत्सृज्य; Bs 'जन्. K1 यथास्त्रं त्वं; T G1. 2
यथान्यार्थं (for 'शास्त्रं). — Ds om. 6^{ad}. —^c) Ks
पर्येतु; B1 स पर्येति. Gs यथा (for यशो). Śs
नाम्नी; K1 B Dc1 Dn1 D2. 4-5 दी(Dc1 Ds दि)तं;
Ks नाम (for नाम्ना). Ks D1 सपर्यये यशो नाम्नी.
—^d) K1 Dn1 D2. 4-5 दर्शयन्; Ks D1 M1. 2 वर्धनं;
Gs -सत्तम (for वर्धयन्). Śs Bs. 4 Dc1 तव पार्थ
विवर्धयन्. — For 6^{bc}, Ks subst.:

144*

महीं सागरमेखलाम् ।

राक्षसः पर्यटन्नेव यशोवर्धनं तवायतम् ।

7 Śs Ks Gs om. the ref. —^b) Ks पाण्डवाः

चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ।
 संभाराश्चैव राजेन्द्र सर्वे संकल्पिताभवन् ॥ ७
 स संभारान्समाहृत्य नृपो धर्मात्मजस्तदा ।
 न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ८
 ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
 यथाकालं यथायोगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ॥ ९
 स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णो यच्चान्यदपि कौरव ।
 तत्र योग्यं भवेत्किञ्चित्द्रौक्मं क्रियतामिति ॥ १०
 अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्व्यामथ यथाक्रमम् ।
 सुगुप्तश्च चरत्वेप यथाशास्त्रं युधिष्ठिर ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अयमश्वो मया ब्रह्मचुत्सृष्टः पृथिवीमिमाम् ।
 चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १२
 पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम् ।
 कः पालयेदिति मुने तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १४
 जिष्णुः सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एनं पालयिष्यति ।
 शक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ॥ १५

पृथिवीपते. — °) K₁ सर्वे. S₁ K_{8.5} B₅ D₅ G₅ राजेन्द्रो; K₄ D₁ यज्ञेन्द्र. — °) D₂ सर्व- (for ब्रह्म-). K_{1.5.4} -वादिनां. — °) K₈ इव (for चैव). — °) M_{1.2} तथा (for सर्वे). S₁ K₈ कृताः; S (except G₅) तथा (for [अ]भवन्). K₅ सर्वांकल्पितवांसदा.

8 °) G₈ संभारान्स (by transp.). — °) K₁ B₁. 2. 5 D (except D₀₁ D₁) धर्मसुतस् (for धर्मात्मजस्). S (except G₈ M₈) तथा (for तदा). — °) D₅ स वेदयद् (for न्यवे-). S₁ K_{2.5} D₅ न्यवेदयत धर्मात्मा. — °) S₁ K₈ तत्; K₂ तान् (for वै).

9 °) D_{3.5} नृप (for नृपम्). — °) K₂ यथाकामं (for "कालं). K₁ यथा चेयं (sic) (for यथायोगं). M₈ यथायोगं यथाकालं. — °) D₅ स सज्जोस्त्रि; G₈ सज्जातस् (for सज्जाः स्म). S₁ K₈ तव रक्षणं; K₅ भवदीक्षणे (sic).

10 °) K₂ corrupt. K₈ स्फ्यश्च; D₁ स्फ्यश्च; D₄ सुगुप्तश्च (hypermetric); D₅ सुगुप्तश्च (hypermetric); T G₁ स्फ्यं च; G₈ सुक्च (for स्फ्यश्च). K₈ D₅ T₁ M₂₋₄ कूर्चश्च; K₄ D₁ कूर्माश्च; G₁ कूर्पाश्च; G₈ कूर्चं (for कूर्चश्च). S₁ K_{3.4} D_{1.5} T₂ M_{1.2.4} सौवर्णा. — °) G₈ कारय (for कौरव). G₂ स्फ्यं च सुवश्च सौवर्ण. — °) T G₁ यन्तु; G₂ यज्ञः; M₁₋₃ यज्ञः; M₃ यत्र (for तत्र). G₈ योग्यो. K₂ D₀₁ कंचित्. — °) B_{1.2} D₀₁ D₂₋₅ रौक्मं तत् (by transp.). K₂ T₂ G M₁₋₃ इह (for इति).

11 °) K₂ corrupt. M₃ अश्वं. S₁ K₈ M₈ अश्वः; K₁ एव (for अश्व). — °) K_{1.2.3} D₁ पृथ्वीम्. — °) K₁ सुगुप्तं; G_{1.5} सुगुप्तं. S₁ K B_{2.4.5} D₀₁ D₁ चर-

(S₁ K₈ चार्यं)वां चापि (for च चरत्वेप). B₁ D₀₁ D₂₋₅ सुगुप्तं चरतां चापि (D₅ "तामद्य); B₈ "सश्चैव तां चापि. — °) B (except B₈) D (except D₀₁ D₁) यथाविधि; T₂ नराधिप (for युधिष्ठिर).

12 K₂ D₁ om. the ref. — °) S₁ K₈ सुखम् (for अयम्). K_{1.5} B₁ D (except D₀₁ D₁) G_{2.5} यथा; B₄ T₂ महा- (for मया). — °) K₄ D₁ वसुधाम् (for पृथिवीम्). — °) D₀₁ D₂₋₄ तत्रं (sic) (for तत्र). K₁ [ए]वं सं; K₈ वा सं; T₁ चैनं; G₈ सम्यग् (for वै सं).

13 °) K_{1.2} D₀₁ D₃ T G₂ M₈ तुरंगं. K₅ -रूपिणं (for -चारिणम्). K₄ D₁ चरंतं कामरूपिणं. — °) B₁ इह (for इति). K₄ D₁ भवांस (for मुने). S₁ K₈ D_{5.6} कः पालयिष्यति मुने. — °) K₄ D₁ मुने (for भवान्). K_{2.4} D (except D₀₁) G_{2.5} अर्हसि.

14 K₂ om. the ref. — °) B₈ D₀₁ च (for तु). — °) S₁ K₈ भीमादवरजः पार्थः. — °) D₃ श्रेष्ठं (sic).

15 °) K₄ विष्णुश्च; K₅ छष्टश्च; B_{3.4} दसश्च; G₂ धर्मिष्ठः; G₈ कृष्णश्च (for छष्टुश्च). K₁ विष्णुः सहिष्णुश्च राजन्; D_{5.6} जिष्णुर्धृष्णुः (D₅ "ष्णुश्चैव) सहिष्णुश्च. — °) G₈ एकः; M₄ (inf. lin.) ह्येने (for एनं).

16 °) K₂₋₄ B_{3.5} D₀₁ D₁ T G M_{1.2} om. हि. — °) M₈ दिव्य. K₄ D₁ M_{1.2.4} संनहनं (for संहननं). T G_{1.5} दिव्यसं (G₈ "व्यं सं) नहनस्तथा (G₈ "दा); G₂ चरंतं खलु सर्वदा. — °) B₄ D₅ [इ]पुधीश्च. — °) K₁ एवमनु; K₂ एनमुप; K₅ [5]श्च समनु (for एनमनु).

तस्मिन्स्त्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा ।
 दिव्यं धनुश्चेषुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १६
 स हि धर्मार्थकुशलः सर्वविद्याविशारदः ।
 यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते ह्यम् ॥ १७
 राजपुत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः ।
 अभिमन्योः पिता वीरः स एनमनुयास्यति ॥ १८
 श्रीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः ।
 समयो रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशां पते ॥ १९
 सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् ।
 कुटुम्बतन्त्रं विधिवत्सर्वमेव महायशः ॥ २०
 तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तं कुरुकुलोद्भवः ।
 चकार फल्गुनं चापि संदिदेश हयं प्रति ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

एहर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम् ।
 त्वमहो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २२
 ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युदीयुर्नराधिपाः ।
 तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ ॥ २३
 आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः ।
 पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ २४
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्यसाचिनम् ।
 भीमं च नकुलं चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २५
 कुटुम्बतन्त्रे च तथा सहदेवं युधां पतिम् ।
 अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

17 S₁ K₈ om. (hapl.) 17-18. —^a) G₈ ह (for हि). S (except G₈) सर्वास्त्र- (for धर्मार्थ-). K₁ -विदुषः (for -कुशलः). —^b) S (except G₈) कुंती-पुत्रो धनंजयः. —^c) G₈ नृपश्रेष्ठश्च. —^d) Dn₁ चारयिष्यति; T G_{1.2} पालं (for चारं). K₂ महाहयं (hypermetrio); M₈ तं हयं. K₆ तं हयं चारयिष्यति.

18 S₁ K₈ om. 18 (cf. v. l. 17). —^b) G₈ भीमो (for श्यामो). —^c) K₂ Dc₁ D₁ वीर. —^d) K₂ (also as in text).^e एतम्; B₈ एवम् (for एनम्). K₂ उप- (for अनु-). K₄ -यास्यते (for -ति). K₁ B_{1.2.5} Dn₁ D₂₋₈ स एनं पालयिष्यति.

19 ^a) K₄ D₁ [s]तिः; K₅ च (for ऽपि). —^c) T G₁ राज्यं. —^d) K₂ नकुलस्य; Dc₁ लं च.

20 ^a) K₂ सहदेवस्य (sic); K₅ B₃ D₁ वश्च. K₈ D₄ T₂ G₁ कौरव्यः. —^b) S₁ K₈ B₃ विधास्यति स बु (K₈ सुबु)द्धिमान्; G₂ सर्वमन्यत्करिष्यति; G₈ सुनीतः सुमहामतिः. —^c) K_{2.4} D_{1.3} कुटुंबः; K₃ कुटुंबं; B₄ कुटुः स्वः; M₁₋₃ कुटुंबः. G₈ सुमहत् (for विधिवत्). S₁ K_{1.5} Dn₁ कुटु (K₁ 'टं') तत्र विधिवत्; D₈ कुटं वनं च वि. —^d) K₂ T₂ सर्वं (for सर्वम्).

21 Before 21, G₈ ins. वैशंपायनः. —^a) K₁₋₈ तत्र; K₅ तच्च; T₁ तेन; G_{1.2} M स तु; G₈ एतत् (for तत्तु). S₁ तत्र सर्वं यथान्यायम्; D₈ तत्तु सर्वं

महाराज. —^b) K₁₋₄ B_{1.2.5} D (except Dc₁ D₁) G₈ उक्तः; B₈ युक्तः. K_{2.4} B₄ D_{1.4} T G_{1.2} M_{1.2.4} -कुलोद्भवः; K₅ 'हं. —^c) Some MSS. फाल्गुनं; S₁ फल्गुणं. —^d) T₂ संदिष्टश्च (for 'देश').

22 M₈ om. the ref. —^d) T₂ सो हि (for एहि). —^b) B₈ Dc₁ G₈ प्रति- (for परि-). K₂ -कल्पतां; K₈ -चारितां (for -पाल्यताम्). —^c) K₁ D₈ त्वमहा (sic); D₁ M₄ त्वमहो. K₅ B₈ [ए]तं; B₂ Dc₁ [ए]तत् (for [ए]नं). G₈ त्वमहो रक्षणे चास्य. —^d) D₈ नान्यत्परमसंशयः (sic).

23 ^a) K₈ D₈ त्वा (for त्वां). —^b) K_{1.5} B₁ Dn₁ D₂₋₈ प्रत्युद्याति (for 'दीयुर्'). K₈ नराधिप. —^c) S₁ तद्विग्रहो; K₈ तन्निग्रहो. K₂ om. from यथा up to महाबाहो (in 24°). —^d) B₈ तथा (for त्वया). G₈ त्वया कार्यं तथा परं.

24 K₂ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). —^a) Dc₁ आख्यातव्यं. S₁ भगवान् (for भवता). —^b) K₅ S (except G₈) सर्वतः (for 'शः'). —^d) K₂ समयो; D₈ समयये (sic).

25 Before 25, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^d) S₁ K₈ पुरगुप्त्यां. K₂ समादधे; T₂ ददत्; G₁ दिशत्. K_{4.5} D₁ पुरगुप्त्यै समादधे.

26 ^a) K₈ Dc₁ D₈ कुटुंबः; M कुटुंबः. K₁ B₁₋₅

७२

वैशंपायन उवाच ।

दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः ।

विधिवदीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १

कृत्वा स पशुबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः ।

धर्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत ॥ २

हयश्च हयमेधार्थं स्वयं स ब्रह्मवादिना ।

उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ३

स राजा धर्मजो राजन्दीक्षितो विबभौ तदा ।

हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४

कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमवासाः स धर्मजः ।

विबभौ द्युतिमान्भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे ॥ ५

तथैवास्तर्त्विजः सर्वे तुल्यवेपा विशां पते ।

बभूवुरर्जुनश्चैव प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६

श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराश्वं धनंजयः ।

विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ ७

विक्षिपन्गाण्डिवं राजन्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।

Do1 Dn1 D2-5 T1 G1. 8 तदा; K2 सदा (for तथा).
K4 D1 कुट्टवतंत्रं च यथा; D6 कुट्टुबिनं च तत्रैव. —^o)
K3 अनुपाल्य (for 'मान्य'). K8 महात्मानं; D8
महीपाल. —^a) K2. 4 D6 युधिष्ठिरं (sic).

Colophon. — *Adhy. name*: K8 हयोत्सर्गः; K4
D1 यज्ञदीक्षा; K5 अर्जुनाश्वरक्षणसमादेशः; G8 अश्व-
विसर्जनं; M2. 8 अर्जुनसंवादः. — *Adhy. no. (figures,
words or both)*: Ś1 87; B1. 2 71 (as in text);
D1 M4 (inf. lin.) 72; D1 67; T1 58; T2 G M
57. — *Śloka no.*: Dn1 27.

72

1 T2 om. the ref. —^o) Ś1 च (for तु). —^b)
K2. 6 ते तु; D6. 6 ते स्युर; G2 तेपु; G3 ते तं (for
ते सु). K2. 3 महर्त्विजः (sic); K4 D1 महर्षयः; T2
महाद्विजाः. —^o) K5 ईक्षयामासुर; D4 भिक्षया (for
दीक्षया). —^a) K2 अश्वमेधाश्च पार्थिव.

2 ^a) K1. 5 D3. 4 S तु (for स). K1 D6 M1. 2
पशुबन्धाः; T G1 'मेधांश्च; M4 'मेधं (for 'बन्धांश्च).
S तु (for च). D1 कृत्वा पशुबन्धांश्च. —^b) G3
दीक्षितः पाण्डवोध्वरे. —^a) K2 सह ऋग्भिर्. K1 व्यरो-
चयत्; D1 विरोचयत्.

3 ^a) M1 हयं. —^b) K2. 4. 5 D1 च (for स).
—^o) D6 विधिवान् (for विधिना). —^a) S (except
G3) व्यासेनामुतकर्मणा.

^a) K1 B1. 2. 4. 5 Dn1 D2-6 धर्मराज्ञाजन्; K8

'राजोन्न; B3 Do1 'चद्राजन्; T G1 राजधर्मेण; G:
धर्मतो राजन्; G8 राजशार्दूल (for धर्मजो राजन्). K
D1 राजन्स धर्मराजो हि. —^b) G1 [s]पि; G8 [s]ति
(for वि.). —^o) K2. 4. 5 D1 रुक्मशिखः; M1-
रुक्मकंठः. —^a) Ś1 K8 पर्वतः; K2 पातकः (for पावकः)
D6. 6 प्रदीप्तः पावको यथा.

5 ^a) D8 कृष्णाजिनी- (sic). — K5 om. 5^b-6^a. —^b)
Ś1 D3 क्षौमवासः. K3 स धर्मतः; T2 स्वकर्मभिः. —^o)
B3 D2 भूपः; G3 देवः (for भूयः). —^a) K2 [अ]परः
(for [अ]ध्वरे).

6 K5 om. 6^a (of. v. l. 5). —^a) K4 D1
[अ]ध्वर्यवः; B4 [अ]स्य द्विजः; T G1. 2 ऋत्विजः
(for [अ]स्यर्त्विजः). —^b) Ś1 K8 B (except B4)
D4 तुल्यवेशा. —^o) K1 B D (except D1) [अ]पि
(for [ए]व). —^a) Ś1 पावकाः.

7 ^a) K5 T2 M कृष्णसारंगं (M1. 2 'गः); Cv
'साराङ्गं (for 'सारं तं). K2. 4 D1 श्वेताश्वं कृष्णसारंगं;
D6 कृतोश्वः कृष्णसारंगः; G2. 8 श्वेताश्वः कपिकेतुश्च. —^b)
K3 [अ]श्वो; K4 D1 स; K5 [अ]थ; Cv [अ]श्वं (as
in text). G3 साश्वश्चैव धनंजयः. — After 7^b, Dn1
Ds. 4. 5 read 13^a-15^b, all repeating the same in
the proper place. K5 B1. 2. 4. 5 om. 7^a. K1 reads
7^a after 18^b while B3 Do1 Dn1 D2. 2. 5 repeat it
after 18. —^a) D5 ततश्च (for विधिवत्). G2 पृथि-
वीपालान्. — Ś1 K3 D4. 5 om. (hapl.) 7^a-8^c.

8 K1 om. 8^a-13^b. Ś1 D1. 5 om. 8^a. B1. 2
read 8^a-13^b after 15^a. B5 om. 8-16. —^a)

तमश्च पृथिवीपाल मुदा युक्तः ससार ह ॥ ८
 आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत्पुरं विभो ।
 द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनंजयम् ॥ ९
 तेषामन्योन्यसंमर्दाद्भवेव समजायत ।
 दिदृक्षूणां हयं तं च तं चैव हयसारिणम् ॥ १०
 ततः शब्दो महाराज दशाशाः प्रतिपूरयन् ।
 बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ११
 एष गच्छति कौन्तेयस्तुरगश्चैव दीप्तिमान् ।

यमन्वेति महाबाहुः संस्पृशन्धनुरुत्तमम् ॥ १२
 एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु ब्रजारिष्टं पुनश्चैहीति भारत ॥ १३
 अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ।
 नैनं पश्याम संमर्दे धनुरेतत्प्रदृश्यते ॥ १४
 एतद्धि भीमनिर्हादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः ।
 स्वस्ति गच्छत्वारिष्टं वै पन्थानमकुतोभयम् ।
 निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पुनरेवं च तेऽब्रुवन् ॥ १५

K₂ विधिवद् (for विक्षिपन्). K_{3.4} D₁ दिव्यं; K₅ चापि (for राजन्). —^a) D₆ ततश्च (for तमश्च). K₂ पृथिवीपालस्. —^a) K₂ तदा युक्तः; K₄ D₁ सहो-
 युक्तः (for मुदा युक्तः). D₆ ससावरः; T₂ G₁ ससा-
 रयिः (for 'र ह). Dn₁ D₂₋₄ च; T₁ सः (for ह).

9 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. l. 8. K₁ B₅ om. 9 (cf. v. l. 8). —^a) T₁ G₂ तथा (for तदा). T₂ G₁ अ(T₂ आ)नु मार्गं तथा राजन्. —^b) S₁ K_{3.4} B₄ D₅ T₂ G_{1.2} M₄ अगमत्तत्; M_{1.2} आग-
 मांतं. K_{2.4.5} D₁ तदा; K₃ प्रभो; T₂ तथा (for विभो). G₃ नगरं नागसाह्वयं. —^a) G₃ om. 9^c-11^b. —^c) B₅ द्रष्टुं. S₁ कामः; Dc₁ कामाः. B₅ D_{1.2} कुरुश्रेष्ठ.

10 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. l. 8. K₁ B₅ om. 10 (cf. v. l. 8). G₃ om. 10 (cf. v. l. 9). —^a) K₅ D₆ corrupt. —^b) K₅ श्रीमेव; D₆ धिष्णं च; T₁ आत्मा च; T₂ आत्मनः; M_{1.2} ऊष्मवत्. D₁ समजायत (for 'जायत). K₂ संकीर्णमिव जायत. —^c) Dc₁ Dn₁ D₄ दिदृक्षूणां (sic). K_{2.4} D₁ तत्र; K₃ ते च; K₅ B₃ D₆ चैव (for तं च). —^d) K_{2.4.5} B₃ D₁ T G_{1.2} M₃ तथा; D₆ तव (for चैव).

11 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. l. 8. K₁ B₅ om. 11 (cf. v. l. 8). G₃ om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). —^b) B_{1.2} दिवं खं; Dn₁ D_{2.3.5.6} दिशः खं (for दशाशाः). T₁ G_{1.2} M₃ प्रत्यपूरयत् (T₁ 'नृ'); M_{1.2} पूरयन्नमः. K_{2.4.5} D₁ तेषां हर्षसमुद्भवः; D₁ दिशः खं परिपूरयन्; T₂ आकाशं प्रत्यपूरयत्. —^c) B₃ बभूवुः. K₃ D₆ प्रेक्षतां. S₁ नूनं; K₄ Dn₁ D_{3.4} नृणां. G₃ बभूवुर्विस्मिता नृणां.

12 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. l. 8. K₁ B₅ om. 12 (cf. v. l. 8). —^a) Dc₁ गच्छति. K₂

एवं गच्छति कैतियं. —^d) K₂ पुरगश् (sic); D₆ तुरं-
 गश्. K₅ M_{1.2} [ए]व (for [ए]व). —^c) S₁ K₃ T₁ G₁ त(T₁ G₁ स)मन्वेति; K₄ D₁ यशोन्वेति; T₂ समन्वेव. —^d) K₄ D₁ संस्पृशंस्त्वामनुत्तमं.

13 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. l. 8. K₁ om. 13^{ab}; B₅ om. 13 (for both, cf. v. l. 8). Dn₁ D_{3.4.6} read 13^c-15^b for the first time after 7^b. —^c) K₁ D_{4.5} (last two first time) [अ]विष्टं; B₃ 'निष्टं; M₄ 'रिष्टः; C_v 'रिष्टं (as in text). —^d) T G_{1.2} M om. च. D₄ (first time) om. [ह]ति. K₃ चैवेहि; K₄ D_{1.5} (first time) चेहीति; G₃ गच्छेति (for चैहीति).

14 For the repetition in Dn₁ D_{3.4.6}, cf. v. l. 13. B₅ om. 14 (cf. v. l. 8). —^a) K₂ तत्र राजन्; B₃ मनुष्येन्द्रं. —^b) K₃ मनुष्या; D₄ (first time) पुरुषो. K_{1.2} Dc₁ अत्रवीत्. D₆ (first time) पुरुषा-
 णामवब्रुवन्. —^c) K₂ मा (for न). Dc₁ पश्यामि. —^d) K_{2.4} D₁ एतस्य; T G₁ एव प्र- (for एतत्प्र.).

15 For the repetition in Dn₁ D_{3.4.6}, cf. v. l. 13. B₅ om. 15 (cf. v. l. 8). —^a) S₁ तु; K₃ तद् (for हि). G₃ मेव- (for भीम-). B₃ निर्हादी. —^b) T₁ G₁ विश्रामं (for विश्रुतं). G₃ गाण्डिवं विश्रुतं धनुः. — After the first occurrence of 15^b, Dn₁ D_{3.4.6} read 18^{ab}, repeating it in its proper place. K₁ om. 15^c-17^d. M transp. 15^{cd} and 16^{ab}. —^c) K₄ D₁ गच्छंस्तु; T₂ G₁ चैव तु (for गच्छतु). K₃ [अ]रिष्टास्य; K₅ B_{1.3.4} D (except D₁) [अ]रिष्टो. K₂ ते; K₅ [s]यं (for वै). —^d) D₆ यथा तम् (for पन्थानम्). K₃ B₄ M₁ अकुतोभयः. —^c) G₁ om. 15^e-16^b. —^e) B₃ Dc₁ Dn₁ D_{5.6} द्रक्ष्याम. —^f) S₁ एव च; K_{2.4.5} D₁ एवेति (for एवं च). K₃ पुनरेवं पुरं ध्रुवं;

एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ ।
 शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदीरिताः ॥ १६
 याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्मणि ।
 प्रायात्पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥ १७
 ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः ।
 अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशोऽपि च ॥ १८
 पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा ।
 चचार स महाराज यथादेशं स सत्तम ॥ १९
 तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन्पाण्डवस्य ह ।

तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महान्ति च ॥ २०
 स हयः पृथिवीं राजनप्रदक्षिणमरिंदम ।
 ससारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २१
 अवमृद्वन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः ।
 शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २२
 तत्र संकलना नास्ति राज्ञामयुतशस्तदा ।
 येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतवान्धवाः ॥ २३
 किराता विकृता राजन्बहवोऽसिधनुर्धराः ।
 म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं विनिकृता रणे ॥

B1-4 Dc1 D2-4 पुनरेष्यति च (D3 ते) ध्रुवं; Dn1 Ds. 6
 "रेष्यत्युदारधीः.

16 Bs om. 16 (cf. v. 1. 8). K1 om. 16; G1
 om. 16^{ab} (for both, cf. v. 1. 15). Dn1 Ds. 6 om.
 16. M transp. 15^{ad} and 16^{ab}. —^a) K1 वाचं;
 D1 ते च; G3 आदि (for आद्या). T1 नायमन्यो
 मनुष्याणां. —^b) K1 D1 श्रुत्वा च; G3 अर्जुनो (for
 स्त्रीणां च). K1 भरतर्षभः. —^d) K2 तदेरिताः (sic);
 K4 B (Bs om.) D1. 2. 4 उदारधीः; Ds अधीरधीः (for
 उदीरिताः).

17 K1 om. 17 (cf. v. 1. 15). —^a) Ś1 M1. 2. 4
 यज्ञवल्क्यः; K2 D1 T1 G1 याज्ञवल्क्यश्च (for 'वल्क्यस्य').
 K5 B1 तु (for च). B1. 2. 5 Dc1 G3 याज्ञवल्क्यः स-
 शिष्यश्च. —^c) D1 संयुक्तः; Ds सहिताः. T1 प्राया-
 स्तां पार्थसहितौ. —^d) Ds पारगः; Ds गाः; T1
 G1 गौ.

18 Dn1 Ds. 4. 5 read 18^{ab}, for the first time,
 after the first occurrence of 15^b. Ks Bs G1 om.
 (hapl.) 18^{ab}; Ś1 reads it on marg. —^a) Ds पाण्डवेयं
 (for ब्राह्मणाश्च). K2 महीपालः; M1. 2 महीपाला. —^b)
 B2 M1. 2 वेदवेदांगपारगाः. — After 18^b, K1 reads
 7^{ad}. K1 om. 18^{ad}. —^c) Ś1 महाराजः; Ks D1
 रमानः. —^d) K3 क्षत्रियश्च. K4 हि (for the first च).
 D (except D1) विशां पते; G2 विशोपि वा (for विशोऽ-
 पि च). K2 क्षत्रिया भरतर्षभ. — After 18, B2 Dc1
 Dn1 Ds. 3. 5 repeat 7^{ad}.

19 ^a) K2 एतां; K5 सोश्वो (for अश्वो). Ds
 पाण्डवैः पृथिवीपालो. —^b) Ds नियंताम् (for निर्जिं).
 K2. 5 स्त्रेन; K4 D1 S शस्त्र- (G1 'बु-'); B2 संत्र- (for

अश्व-). —^c) K1 D1 च; T G1 सु- (for स)
 महाराजो; M1. 2 'तेजा. —^d) K1 यथादेशी;
 'देयं. Ś1 च सर्वशः; K3 यथासुखं; T2 G2
 सत्तमः.

20 ^a) T2 यत्र (for तत्र). K2 युक्तानि
 युद्धानि. Ds. 6 T1 G1. 2 तत्र वृत्तानि युद्धानि. —
 D1 हि; Dc1 च (for ह). B2 T2 G1 यान्यास
 सह; Ds यानि यानि च पाण्डव. — Ds om. 20^c

21 Bs om. (hapl.) 21^b-24^a. —^b) K1 I
 (except D1) अवर्तत (for अरिंदम). —^c) B1
 सागरोत्तरतः पूर्वं. —^d) T1 सं- (for तन्).

22 Bs om. 22 (cf. v. 1. 21). —^a) K4 अवमृद्वन्;
 K5 'मृद्य; M4 अपमृद्वन्; C7 अपामाज्वन् (for अव-
 मृद्वन्). Ś1 K3 अपमृद्य सहस्राणि. —^c) K2 M1. 2
 तदोपरि; K4 D1 G3 तथा परि; G1 तदा छव (for
 तदा परि).

23 Bs om. 23 (cf. v. 1. 21). —^a) Ś1 Ks C7
 संकल्पना; K1. 5 Dn1 D2-5 गणना; S 'कुलता (for
 'कलना). K2 तत्र तत्र महाराज. —^b) K5 T2 G1. 2 तथा
 (for तदा). K2 राजानः शतशस्तदा. —^c) K4 Dc1 D1
 ते (for ये). K2 युयुधन्तः; K3 ये युधन्ते; G1 येयुधन्तः;
 G3 अयुधन्त (for येऽयु). —^d) K3 रण- (for हत).
 Ds यान्याहुस्तव बांधवाः.

24 Bs om. 24^a (cf. v. 1. 21). —^a) K2 corrupt.
 Ks T G1 किरात. K1 B (Bs om.) D (except D1)
 यवना; K5 निहता; C7 [जा]विकृता (for विकृता).
 —^b) Ś1 K1. 5 Dn1 D2-5 G3 [ऽ]पि; K2. 4 D1 [ऽ]स्मिन्;
 G2 हि (for सति). T G1 सहस्रैकध (T2 'देवध-;

आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ २५
एवं युद्धानि वृत्तानि तत्र तत्र महीपते ।

अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशनिवासिभिः ॥ २६
यानि तूभयतो राजन्प्रतप्तानि महान्ति च ।
तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
त्रिगैर्भवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः ।
महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनमृभिः ॥ १
ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम् ।
विषयान्ते ततो वीरा दंशिताः पर्यवारयन् ॥ २

रथिनो बद्धतूणीराः सदश्वैः समलंकृतैः ।
परिवार्य हयं राजन्ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ३
ततः किरीटी संचिन्त्य तेषां राज्ञां चिकीर्षितम् ।
वारयामास तान्वीरान्सान्त्वपूर्वमरिंदमः ॥ ४
तमनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनंस्तदा ।

G₁ 'सैव ध'तुर्धराः. — °) K₂ Dn₁ च बहुधा;
G₈ [s] पि निकृताः (for बहुविधाः). — °) K₁ B_{1.2}
Dn₁ D_{2.3.5.6} ये (for वि-). G₈ पुरा राजन्महारणे.

25 °) K₄ D₁ आचार्यः; D₈ आपश्च (for आर्याश्च).
— °) T₂ G₁ प्रहृष्टा. Dc₁ -बल- (for -नर-). — °)
Ś₁ K₈ समेयुः; T₂ ते ययुः.

26 °) G₈ जातानि (for वृत्तानि). — K_{1.5} B_{1.2} D
(except Dc₁ D₁) T G_{1.2} एवं वृत्तानि युद्धानि. — G₁
om. 26^b-27^c. — °) S (G₁ om.) विशां पते (for मही-
पते). — °) K₂ महीपाल. — °) Ś₁ K_{1.3} B D
(except D₁) -समागतैः (for -निवासिभिः).

27 G₁ om 27^{ab} (cf. v. l. 26). — °) T यान्यत्र
हयतो राजन्. — °) B₈ प्रतप्तानि; S (G₁ om.) प्रवृ-
त्तानि (for प्रतप्तानि). K₈ बहूनि (for महान्ति). — °)
K_{4.5} D₁ तानि वक्ष्यामि कौन्तेय (-K₈ युद्धानि). — °)
Ś₁ K₈ G₈ महात्मनः; K_{2.5} T₂ तदानघ. K₄ D₁ यस्य
यस्य तदानघ.

Colophon. — Adhy. name: K₂ अश्वानुसारणं; K₈
हयोत्सर्गः; K₄ D₁ अश्वसंचारणं; K₈ साश्वप्रचारः; B_{1.3}
अश्वानुसारं; T G₁ M₁₋₃ हयचर्या. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ś₁ 88; B_{1.2} 72 (as
in text); Dn₁ M₄ (inf. lin.) 73; D₁ 68; T₁
59; T₂ G_{1.2} M 58; G₈ 71.

73

1 °) K₈ त्रिगैर्तैर्. — °) D₁ -वीरैः (for -वैरैः).
Ś₁ K_{4.5} G_{1.2} किरीटिना. — °) G₈ M₈ -समाख्यातैर्.
— °) D₈ हतानि. K₂ हतपुत्रस्वबंधुभिः; D₁ हतानां
पुत्र ते ध्रुवं.

2 °) K₂ B₈₋₅ Dc₁ T G M_{1.2} समाज्ञाय. K₈ ते
तमाज्ञाय समं प्राप्तं (hypermetric); K₄ D₁ समाज्ञाय
तु संप्राप्तं. — °) K₈ S याज्ञि (T₂ G₈ M_{1.2} 'ज्ञी'यं.
— °) K₁ B (except B₃) Dn₁ D₂₋₄ विषयांतं. K₅ च
ते (for ततो). B₈ G₈ M₈ वीर; B₅ वीरं. — °) Ś₁
K₈ रुषिताः; D₈ दंशताः; S दंसिताः.

3 °) Ś₁ K₂₋₅ D₁ समलंकृताः; Dc₁ सदलंकृतैः.
— °) K₁ परिचार्यः; K₈ पर्यवार्य (sic). — °) K_{1.2}
D₈ गृहीतुं (sic). K_{4.5} T G M_{1.2.4} उप; D₈ तं प्र;
M₈ परि- (for संप्र-).

4 °) K₂ संज्ञाय (for संचिन्त्य). — °) K₁ B D
(except D₁) तत्र; T G_{1.2} राजन् (for राज्ञां). — °)
K₈ S सर्वान् (for वीरान्). — °) K_{8.5} B_{1.3} Dn₁ S
(except M_{1.2}) अरिंदम.

5 °) K₁ तदा; K₈ B D (except D_{1.4}) तद् (for
तम्). M₂ अनादृत्य (sic) (for 'दृत्य'). — °) K_{2.4}
D₁ अभ्यर्दयंस्; G₈ 'किरंस्; M अवधिपुस् (for अन्य-

आश्वमेधिकपर्व

अश्वमेधपर्व]

तमोरजोभ्यां संछन्नास्तान्किरीटी न्यवारयत् ॥ ५
 अन्नवीच ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत ।
 निवर्तध्वमधर्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव वः ॥ ६
 स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन वारितः ।
 हतबान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति ॥ ७
 स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 तान्निवर्तध्वमित्याह न न्यवर्तन्त चापि ते ॥ ८
 ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्यवर्माणमाहवे ।
 वितत्य शरजालेन प्रजहास धनंजयः ॥ ९
 ततस्ते रथयोपेण खुरनेमिस्त्रिनेन च ।

पूरयन्तो दिशः सर्वा धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १०
 सूर्यवर्मा ततः पार्थ शराणां नतपर्वणाम् ।
 शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र लघ्वस्त्रमभिदर्शयन् ॥ ११
 तथैवान्ये महेष्वासा ये तस्यैवानुयायिनः ।
 मुमुचुः शरवर्पाणि धनंजयवधैषिणः ॥ १२
 स ताड्यापुङ्खनिर्मुक्तैर्वहुभिः सुबहूञ्शरान् ।
 चिच्छेद पाण्डवो राजंस्ते भूमौ न्यपतन्तदा ॥
 केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा ।
 युयुधे आतुरर्थाय पाण्डवेन महात्मना ॥ १४
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे ।

हन्तस्). — °) K4 D1 रजस्तमोभ्यां; B1 तमोरजोभिः (for 'रजोभ्यां'). K2 Dc1 D3, 6 संछन्नास्. — °) K2 किरीटी तान् (by transp.). D6 [अ]न्वारयत् (for 'न्यवा').

B °) K1, 5 B D (except D1) तानन्नवीच (for अन्न-वीच). — °) K1 निवर्तस्. — °) K4 जीवनम् (for जीवितम्). K1, 2, 4, 5 D (except D2) T G1, 2 च (for वः). S1 K8 श्रेयो नो जीवितं च वः.

7 °) K5 सोहं (sic); Dn1 स इ; G8 स्वयं (for स हि). K2 Dc1 वीरः; K5 M2 वीराः. K8 प्रहास्यन्. — °) K4 D1 धर्मपुत्रेण. G8 पालितः (for वारितः). — °) Hypermetric. S1 K2-4 D1 हतानां तु; D1 हत-वान्या (sic); S अबांधवा (for हतबान्धवा). D8 om. न. C7 अबांधवा रणे वीर. — °) Dc1 बांधवा; G8 क्षत्रिया (for पार्थिवा).

8 °) T1 G1 [अ]स्य (for तद्). S1 K1, 2, 4 B2, 3, 5 Dc1 D1-4 स्मृत्वा; G8 श्रीमान् (for श्रुत्वा). — °) D8 तद्वचः; G1 धर्मतः (for धीमतः). — °) S1 G1 तन्; T से- (for तान्). D8 M2 [आ]हुर. — °) S1 K2 D1 निवर्तत. S1 K8 [ए]व ते; M8 [आ]हवे (for [अ]पि ते).

9 °) K2 त्रिगंतः; D1 त्रीगर्तः. — °) K2 -धर्मा-णम्; D1 -चर्मणम्. — °) K1 D2-4 विजित्य; K2 क्रात्विज्य (sic); B D5, 6 विचि (D8 'वि')त्य; T G1, 2 M1-3 विनय (for वितत्य). — °) S1 K2, 5 D1 T1 G1 प्रजहार; G8 घान.

10 °) K4 D1 G8 स (for ते). — °) K2, 3 B (except B8) D (except D1) G8 रथ- (for खुर-).

T -स्त्रेण (for -स्त्रेन). — °) G8 पूरयन्पृथिवीं — °) K8 G8 उपाद्रवत्.

11 °) B1, 2 Dn1 D5, 6 M पार्थ. K2 सूर्यध पार्थः. — °) S1 व्रातानि; K8 शतान्; D8 स शतानि (for शतानि). K2 शतानि कामुके युक्त्वा. — °) K3, 5 लघुस्त्रम्; G8 लाघवम् (for लघ्वस्त्रम्). K2, 4, 5 D1 उप-; Dc1 अति-; D6, 8 सप्त- (sic); G8 स्वं हि (for अभि-).

12 °) T M [अ]न्ये च (for [ए]वान्ये). — °) K1 B D (except D1) ये च तस्य; G2 damaged; G8 तस्य चैव (for ये तस्यैव). K2 ये च तस्यानुजीविनः. — °) T1 -शरैषिणः; T2 -जयै- (for -वधै-).

13 °) K4 D1 तार्क्ष- (for ताड्या-). K1 B Dc1, D2-6 मुख- (for -पुङ्ख-). B Dc1 T2 G2 M -निर्मुक्तान्. K5 स तानापुंखनिर्मुक्तान्; G8 ततस्त्रिगर्तनिर्मुक्तान्. — °) Dc1 सुमहा; T2 G8 स बहूज. — B2 corrupt for 13^{ad}. — °) K8 गांडिवो (for पाण्डवो). — °) D8 स (for ते). — K1 om. 13^{ad}-15°.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13). — °) K3, 4 D1 केतुधर्मा. K2 G3 च; K4 D1 [अ]पि; G2 [अ]ति- (for तु). — °) K2 तथा (for तस्य). K4 D1 [अ]नुचरो (for [अ]वरजो). — °) B D (except D1) यशस्विना (for महात्मना).

15 K1 om. 15^{ad} (cf. v. l. 13). — °) G8 आयातं तु (for आपतन्तं). — °) K4 D1 केतुधर्माणम्. — °) S1 K8 B अभ्यहन्; K2 अभ्यर्दन्; Dc1 अहनन्; D1 अभ्यनन्. — °) K1 बाणौघान् (for बीभक्षुः). K2 अपराजितः (for परवीरहा).

अभ्यन्निशितैर्वाणैर्बीभत्सुः परवीरहा ॥ १५
 केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा सहारथः ।
 रथेनाशु समावृत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६
 तस्य तां शीघ्रतासीक्ष्य तुतोषातीव वीर्यवान् ।
 गुडाकेशो महातेजा बालस्य धृतवर्मणः ॥ १७
 न संदधानं ददृशे नाददानं च तं तदा ।
 किरन्तमेव स शरान्ददृशे पाकशासनिः ॥ १८
 स तु तं पूजयामास धृतवर्माणमाहवे ।
 मनसा स मुहूर्तं वै रणे समभिहर्षयन् ॥ १९

16 ^a) K₄ D₁ केतुधर्मणि. — ^b) K₄ धृतधर्मा; D₁ वृत्तधर्मा; T₂ G₁ कृतवर्मा. K₁ D₁, 5, 6 महाराथाः. — ^c) K₂ हतेन (for रथेन). K₁ B D (except D₁) समुत्पत्य (for समावृत्य). — ^d) D₆ शरैर् (sic) (for शरैर्). D₁ जिष्णुर्. K₂ अथाकिरत्; D₁ इवा; G₂ अवारयत् (for किरत्).

17 ^a) Ś₁ K₂, 5 प्रेक्ष्य; K₃, 4 D₁ T G₁, 2 M वीक्ष्य; G₃ ज्ञात्वा (for ईक्ष्य). — ^c) K₃ महावीर्यो; B₁, 2 'राज' (for 'तेजा'). — ^d) T₁ G₁ कृतवर्मणः (for धृत). K₄ D₁ रणेस्य धृत (D₁ दत्त) धर्मणः.

18 ^a) K₂ corrupt. G₃ अद्राक्षन् (for ददृशे). — ^b) Ś₁ K₃ नादधानं. D₆ om. च तं. K₃ M₃ च तं तथा; K₅ तथा च तं; G₃ तथा तथा (for च तं तदा). — ^d) Ś₁ K₂, 5 B₃ च; K₄ D₁ तु (for स). T G₁, 2 transp. स शरान् and ददृशे. D₆ corrupt for 18^d.

19 ^a) K₃ च तं; K₄, 5 B₃, 4 D₆ D₁ G₃ तं तं (for तु तं). — ^b) D₁ धृतवर्मणम्; T₂ G₁ कृत. B₃, 4 D₆ अर्जुनः (for आहवे). — ^c) D₆ मनसि. Ś₁ K₃ [ए]व; K₄ D₆ D₁ T₁ G₁ M सु; D₆ T₂ तु (for स). — ^d) D₆ स रोम- (sic) (for समभि-). — After 19, S ins.:

145* न विव्याध रणे क्रुद्धः कुन्तीपुत्रो हसन्निव ।
 सौमद्रस्येव तत्कर्म दृष्ट्वा बालस्य विस्मितः ।

[(L. 1) G₁ corrupt for the prior half. G₃ तं (for न). T₂ गृह्यन्; G₂ M₁ क्रुद्धः. G₃ कुरुवीरः सयन्निव (= 20^b) (for the post. half). — (L. 2) M₂ [ए]व (for [र]व). M₃ विस्मितः (for विस्मितः).]

तं पन्नगमिव क्रुद्धं कुरुवीरः सयन्निव ।
 प्रीतिपूर्वं महाराज प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ २०
 स तथा रक्ष्यमाणो वै पार्थेनामिततेजसा ।
 धृतवर्मा शरं तीक्ष्णं मुमोच विजये तदा ॥ २१
 स तेन विजयस्तूर्णमस्यन्विद्धः करे भृशम् ।
 मुमोच गाण्डीवं दुःखात्तत्पपाताथ भूतले ॥ २२
 धनुषः पततस्तस्य सव्यसाचिकराद्विभो ।
 इन्द्रस्येवायुधस्यासीद्वृषं भरतसत्तम ॥ २३
 तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव ।

20 K₂ om. 20. — ^a) K₄ D₁ क्रुद्धः. — ^b) K₄ हसन्निव. — ^c) K₃ प्रत्यविध्यन् (for प्रीतिपूर्वं). B D (except D₁) महाबाहुः (for 'राज'). — ^d) T G न च (T₁ G₃ च न) प्राणैर्व्ययोज (G₁ 'रोच' यत्; M वा- (M₃, 4 प्रा)णैर्न व्यवरोध (M₃, 4 'प' यत्).

21 ^a) D₂ तदा. K₂, 4 B₃ D₄ G₁ रक्षमाणो. K₄ D₁ M₁, 2 [स]पि (for वै). — ^c) K₄ धृतधर्मा; D₁ वृत्त; D₆ धृतवता; T₂ G₁ कृतवर्मा. K₁, 2 B D (except D₁) शरं दीप्तं; G₃ शरान्तीक्ष्णान्. — ^d) K₅ D₆ तथा (for तदा).

22 ^a) D₆ च जयस्य; D₅ विजयं. — ^b) K₁ B D₆ D₁ D₂-6 T₂ आसीद्; K₂, 4, 5 D₁ सम्यग्; T₁ M₁-3 अस्य; G₂ असौ (for अस्यन्). K₂ करौ; G₃ शरैः (for करे). M₁, 2 धृतं (for भृशम्). — ^c) Ś₁ K₃, 5 G₃ M₁ (inf. lin.) हस्ताव; K₁ B₁, 2 D (except D₆ D₁) मोहात् (for दुःखात्). — ^d) K₂, 4, 5 D₁ च (for [अ]थ).

23 ^a) D₆ पतितस्य. K₂ धनुषस्य ततस्तस्य (corrupt). — ^b) K₂ क्षितौ; K₄ D₁ प्रभो (for विभो). — ^c) K₄, 5 D₁ ऐन्द्रस्य. K₄ D₁ [ए]व (for [ह]व). — For 23^{cd}, Ś₁ K₁-3 B D₆ D₁ D₂-6 subst.:

146* बभूव सदृशं रूपं शक्रचापस्य भारत ।

[Ś₁ K₃ B₃-5 पार्थिव (for भारत).]

24 ^a) K₄ न (for नि). — ^b) K₄ D₆ D₁ T₂ G₃ M₁ पार्थिवः; M₁, 2 भारत. — ^c) K₂, 4 D₁ सुस्वरं; D₆, 6 सुस्वनं (D₆ 'ने'). T₁ G₁ चकार निम्बनं घोरं; G₂ विजहास स्वनं राजन्. — ^d) K₄ D₁ धृत (D₁ 'त' धर्मा. T₁ तमाहवे (for महा). K₃ G₁ धृत (G₁ कृत्यवर्णमाहवे; T₂ कृतवर्मा महाराथः.

हास सस्वनं हासं धृतवर्मा महाहवे ॥ २४
तो रोषान्वितो जिष्णुः प्रमृज्य रुधिरं करात् ।
तुरादत्त तद्विव्यं शरवर्षं ववर्ष च ॥ २५
तो हलहलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा ।
तानाविधानां भूतानां तत्कर्मातीव शंसताम् ॥ २६
तः संप्रेक्ष्य तं कुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
जेष्णुं त्रैगर्तका योधास्त्वरिताः पर्यवारयन् ॥ २७
प्रमिसृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्मणः ।
रिववर्गुडाकेशं तत्राकुध्यद्धनंजयः ॥ २८

ततो योधाञ्जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च ।
महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्निशितैः शरैः ॥ २९
तांस्तु प्रभयान्संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनंजयः ।
शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवद्धसन् ॥ ३०
ते भग्नमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।
दिशो विदुद्रुवुः सर्वा धनंजयशरादिताः ॥ ३१
त ऊचुः पुरुषव्याघ्रं संशप्तकनिषूदनम् ।
तव स्म किंकराः सर्वे सर्वे च वशगास्तव ॥ ३२
आज्ञापयस्व नः पार्थ प्रह्वान्प्रेष्यानवस्थितान् ।

25 °) K1 B D (except D1) रोषाद्वितो; G1 रोष-
जेतो. — °) M1.2 प्रमृज्य. K1 रुधिरं (for रुधिरं).
M1 करं. K4 D1 प्रमृज्य रुधिरं करे (sic). — °) K2.4
D1 आदाय (for आदत्त). K3 तदादाय धनुर्दिव्यं. — °)
K1 B1.3-5 D (except D1) शरवर्षं. S1 K3-5 D1
मुमोच ह (K3 च); K2 च वीर्यवान् (for ववर्ष च).
B2 शरवर्षैरवाकिरत्.

26 °) K2 हलहलो; D1 हलहला. — °) T G
M1.4 दिवस्पृग्. S1 K3 हव भारत (for अभवत्तदा).
— °) K1 Dn1 D2.3.5.8 कर्माणि प्र-; B1.2 भिप्र-
(for तीव).

27 °) K1 संप्रेक्ष्य. S1 K1.3.5 B D (except D1)
संकुद्धं (Dc1 'द्धः) (for तं कुद्धं). — °) K5 D1.5.6
त्रैगर्तका. K2.8 योधाश्च (K3 'स्तं) (hypermetric);
M1-3 योधास. S1 जिष्णुं त्रैगर्तयोधास्तं. — °) S1
स्वरितं; K1 B D (except D1) परीताः.

28 °) K1 अभिश्रुत्य; K2 'वृत्त्य; D1 'वृत्त्य. D1
पराशार्थं (for परीप्सार्थं). — °) K4 D1 धर्मधर्मणः; G1
M2 कृतवर्मणः (M2 'णा). — °) K2 'चक्रुर् (for
'ववुर्). — °) K1.2 D2 कुध्यद्. D5 G1.8 तत्र कुद्धं
धनंजयं.

29 °) M1-3 योधाव्. — °) S1 च (for स). K4
दश दश (for स दश च). K2 अर्जुनः परवीरहा; K3
तेषां मध्यमवाप्य च; K5 D1 योधान्दश शताष्ट च; S
(except G2) तेषां सप्तशतानि तु. — K3 om. 29^{ad}.
— °) K8.4 आयतै (K4 'तै) र (for आयसैर्). K1 B1.2
Dn1 D2-6 यहुभिः (for निशितैः). M2 (also as in
text) तदा (for शरैः).

30 °) S1 K1.8 B1 Dn1 D2-6 तान्सं; K4 B2 1

Dc1 D1 स तान्; B2.5 तान्स; T1 तान्सु. K
प्राव्; T G1.2 भयान्सु. (T2 G2 'न्स) (for प्रभ
— °) G8 जघान (for शरैर्). — °) K2 0
K1 स्वरवद्; T2 स्वनवान्. S1 K3 श्वसन् (for श्वसन्).
G8 सायकैः स्वरवर्धयन्.

31 °) M2 के (for ते). K2 त्रस्तं (for भग्न-).
— M1.2 om. (hapl.) 31⁸-32⁹. — °) K1 त्रैगर्तका;
K2 त्रिगर्तकः; B2-5 Dc1 त्रिगर्तस्य; G8 त्रैगर्तास्तु (for
'तक'). — °) K1 B Dn1 D2-6 [s]भि- (for वि-).
K1 B1.2.5 Dn1 D2-6 राजन्; K2 भग्ना; K4 D1
M3.4 त्रस्ता; K5 B2.4 Dc1 सर्वे; T G1.2 त्रासाद्;
G8 तत्र (for सर्वा). — °) G8 शराचिताः (for 'दिताः).
— After 31, S (M1.2 om.) ins.:

147* हतावशिष्टा हि पुरा पार्थ दृष्टपराक्रमाः ।

32 M1.2 om. 32^{ad} (cf. v. l. 31). — °) K1.2.5
B1.2 Dn1 D2-6 T G2.8 तमूचुः; K3.4 D1 ऊचुस्ते
(by transp.); Dc1 दुद्रुवुः. K2 'व्याघ्रौ; D5 G8
M2 'व्याघ्र. — °) K1.2.5 B2 Dc1 Dn1 D2-4.6 संस-
प्तकः. S1 B (except B2) M3.4 'निषूदन्तं. K4 D1
संसप्तकनिषूदकं. — °) S1 तथा स्म; K1 तवास्मि; K2
वयं च; B5 भवामः; Dn1 नताः स्म (for तव स्म).
K3 तव स्मो वशगाः सर्वे. — °) Dn1 D5 सर्वे वै; M1
ससैन्या (for सर्वे च). D3 तदा (for तव). K4 D1
वयं च वशगास्तथा.

33 °) S1 प्राण्यान्; K3 पूज्यान् (for प्रह्वान्). K3
M2.4 प्रेक्ष्यान्; B1 प्रोष्यान्. K2 D1 प्रियंकरान्; T1
G3 M1.2 हव स्थितान्. K4 प्रह्वान्प्रेक्षान्प्रियंकरान्. — °)
S1 K3 Dc1 M1 1 करिष्याम. K (except K5) D1.6 G8
सर्वे.

1. 2173
1. 74. 33
1. 74. 34

करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवनन्दन ॥ ३३
एतदाज्ञाय वचनं सर्वास्तानब्रवीत्तदा ।

जीवितं रक्षत नृपाः शासनं गृह्यतामिति ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

७४

वैशंपायन उवाच ।

प्राज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत्स ह्योत्तमः ।
भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः ॥ १
स हयं पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम् ।
युयुधे भरतश्रेष्ठ वज्रदत्तो महीपतिः ॥ २
सोऽभिनिर्वाय नगराद्भगदत्तसुतो नृपः ।
अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ३

तमालक्ष्य महाबाहुः कुरुणामृषभस्तदा ।
गाण्डीवं विक्षिपंस्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत् ॥ ४
ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः ।
हयमुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५
पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः ।
आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ युद्धकाङ्क्षया ॥ ६
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

34 ") B_{4.6} आदाय (for आज्ञाय). — ^δ) Ś₁ K_{2.6} इदं; G₁ तथा (for तदा). — [°]) D₈ प्रजाः; T तथा; G_{1.2} तदा; G₈ [अ]द्यापि; M सदा (for नृपाः). — ^α) G₈ मम (for इति). Ś₁ K (except K₂) B_{1.2.6} D (except D₁) शासनं प्रति (B₈ परि) गृह्यतां. — After 34, K_{2.4} D_{1.4} (sec. m.) ins.:

148* आगच्छध्वं नृपतयः परां चैत्रीमुपस्थिताम् ।

युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ।

[K₂ D₁ om, line 1.]

Colophon. — Adhy. name: K₈ हयोत्सर्गः; K₈ त्रैगर्तयुद्धं; G₈ त्रैगर्तविजयः; M_{1.8} हयचर्या; M₂ हयचर्यायां धृतवर्मयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 90; B_{1.2} 73 (as in text); D_{n1} M₄ (inf. lin.) 74; D₄ 69; T₁ 60; T₂ G_{1.2} M 59; G₈ 72.

74

1 D₈ om. 1. — ^α) K₁ यथा (for अथ). K₂ आगलय (for अभ्येत्य). — ^δ) Ś₁ त्वरितं; K₂ विचरन् (for व्यचरत्). — [°]) K_{2.4} D₁ चैव (for तत्र). — ^α) K₁ रणकर्कशः.

2 ") K₁ D₁ सदायं; C_v स हयं (as in text).

B -पुत्रं स्वः; T G M_{3.4} -पुत्रं तु (G₈ तं); M₁ -पुत्रस्तु. — ^δ) K₂ विषयांते. M₈ उपस्थितं (for उपागतम्). — [°]) K₈ रुधे; D₁ बुद्धे (for युयुधे) K₈ पांडव- (for भरत-). — ^α) K₂ वज्रदत्तो; यज्ञदत्तो.

3 ") M_{1.2} स तु (for सोऽभि-). — ^δ) K₂ D₈ नृप. — ^α) G₂ तुरगाभिमुखो ययौ; G₈ नगराद्विर्ययौ तदा.

4 ") K₁ अथ; B₁ D_{n1} D_{2-4.6} तथा (for तम्). B_{4.6} आयातं (for आलक्ष्य). K₈ महाबाहो. D₈ तमायांत महाबाहुं. — ^δ) M_{1.2} कृपभं. K_{1.8} B₈ T₁ तथा. — [°]) K₂ D₁ गांजीवं. Ś₁ K_{2.6} संस्पृशंस; B₄ उल्लिखंस (for विक्षि-). — ^α) G₈ तमुपाद्रवत्.

5 Ś₁ om. (hapl.) 5. K₂ transp. 5 and 6. — ^α) K₂ D₁ गांजीव- . — ^δ) B₄ आदितो (for मोहितो). K_{2.4} नृप. D₈ कृष्टिभिः सहितो नृप. — [°]) K₂ वीरं; K₄ धीरस्. D₁ हयं समुत्सृतं धीर- . — ^α) K₂ धनंजयम्; T₁ G₁ ततः पांडुम् (for ततः पार्थम्).

6 K₂ transp. 5 and 6. K₂ repeats 6^δ after 6[°]. — ^δ) K₈ T G_{1.2} दंशितः; D₈ देशतः; G₈ मंडितं (for दंशितः). G₈ तु (for स). K₂ (first time) नृपोत्तम- . — [°]) K₁ G₁ नार्थ- . — K₂ om. 6^δ. — ^α) K₁ B D₈ D_{n1} D₂₋₄ निर्ययौ रणकर्कशः; D_{2.6} श्री नगराद्विर्ययौ.

दोधूयता चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७
 ततः पार्थ समासाद्य पाण्डवानां महारथम् ।
 आह्वयामास कौरव्यं बाल्यान्मोहाच्च संयुगे ॥ ८
 स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम् ।
 प्रेषयामास संकुद्रस्ततः श्वेतहयं प्रति ॥ ९
 विश्वरन्तं यथा मेघं परवारणवारणम् ।
 शास्त्रवत्कल्पितं संख्ये त्रिसाहं युद्धदुर्मदम् ॥ १०
 प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः ।
 तदाङ्कुशेन विप्रभाजुत्पतिष्यन्निवाम्बरम् ॥ ११
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन्धनंजयः ।

भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ॥ १२
 वज्रदत्तस्तु संकुद्धो मुमोचाशु धनंजये ।
 तोमरानग्निसंकाशाञ्शलभानिव वेगितान् ॥ १३
 अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्पाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 द्विधा त्रिधा च चिच्छेद ख एव खगमैस्तदा ॥ १४
 स तान्दृष्ट्वा तथा छिन्नांस्तोमरान्भगदत्तजः ।
 इषूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत्पाण्डवं प्रति ॥ १५
 ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुङ्गवानजिह्मगान् ।
 प्रेषयामास संकुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति ॥ १६
 स तैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महाहवे ।

7 ^a) K₅ B S (except G₁) पाण्डरेण. — ^b) K₁ D₈ धीयमानेन; K₄ ध्यमानेन (sic). — ^c) K₂ ते धूयता; K₂ D₁ उद्धूयता. — ^d) K_{1,8} महारथ (K₃ था:). — For 7^{ad}, S subst.:

149* दोधूयमानेन तथा चामरेण महारथः ।

[T₁ G₁ तदा (for तथा). T₂ पाण्डरेण (for चाम^o).]

8 ^b) D₈ महारथ. — ^c) Ś₁ K₂₋₄ D₁ T G₁ कौरव्य; K₁ D₀₁ D₂₁ D_{2,4-8} वीमलसुं. D₈ आभयामास वीमलसुं (sic); G₈ आहूतवान्नि कौरव्य. — ^d) K₁ संगमे (for संयुगे).

9 ^a) K₂ चारणं; D₈ वीरांग- (for वारणं). K₈ नागमुख्यं; B₃ नगप्राप्यं (for 'प्रख्यं'). — ^d) K₁ B D (except D₁) श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः; K₂ स नृपो अर्जुनं प्रति.

10 ^a) K_{1,4} B_{1,2} D₂₁ D_{2,8} महा- (for यथा). — ^b) D₁₋₈ परि- (for पर-). — ^c) K₁ G₁ C_v शास्त्रवत्; K₄ D₁ यथा; D₈ शास्त्रवत् (sic); T₂ शास्त्रवित्. G₁ M₈ संखे; M_{1,2} शास्त्रवत्कल्पितः संखे. — ^d) Ś₁ K₈ D₅ त्रिदशं; K₁ D₂₁ D₂₋₄ विप्रशं; K₂ दुःसहं; D₀₁ [s] त्रिसारं; D₈ विविशे; T G_{1,2} निःसहं; G₃ त्रिसहं; M₁₋₈ त्रिसानं (sic); C_v त्रिसाहं (as in text). ॐ C_v: त्रिसाहं, कर्णद्वयमूले पादद्वयघातं शिरस्यङ्कुशघातं च सहत इति त्रिसाहः तम् । ॐ

11 ^a) D₁ प्रचोद्यमानः; D₈ न चोद्य^o. K_{1,5} नागसु (for गजसु). — ^b) Ś₁ महाबलः; K_{2,4} D_{1,5,8} रमना (for 'बलः'). — K₂ om. 11^{ad}. — ^c) K_{8,4} D₁ G₃ तद्; T₂ तथा (for तदा). K₅ तदाङ्कुशं नाग-

णयद्. — ^d) B_{1,2} निरायुधं (for हवाम्बरम्). K₅ उत्पत्य याति चावरं.

12 ^a) K₂ तद् (for तम्). D_{5,8} तमायांतमभिप्रेक्ष्य. — ^b) D₈ राजा (for राजन्). K₈ om. (hapl.) from धनंजयः up to मुमोचाशु (in 13^b). M_{1,2} समेततः (for धनंजयः). — ^c) K₂ रथस्थो; K₄ D_{1,4,8} T₂ G_{2,3} M भूमिस्थो. — ^d) K_{2,4} D₁ पाण्डवः (for भारत).

13 K₈ om. up to मुमोचाशु (in 13^b) (cf. v. 1. 12). — ^a) T G₁ यज्ञदत्तसु. K₁ B D₀₁ D₂₁ D₂₋₈ ततः; K₄ D₁ [s] पि सं- (for तु सं-). — ^b) K₅ B₃ [अ]श्वं (for [आ]शु). K₂ धनंजयः; D₈ 'जयं. S मुमोचाशु किरीटिने. — ^c) G₈ तोमराग्निसंकाशाञ्. — ^d) D₂ बलभान् (for शल^o). K₅ वेगवान्; T G_{1,2} वेगिनः. D₈ आगतान्संमुखे तथा; M ज्वलितानिव वेगिनः.

14 ^a) K₈ अर्जुनार्जुनसंप्राप्तान्; G₈ अर्जुनस्तु न सं. — ^b) K₂ गांजीव-. K₁ B D₀₁ D₂₁ D_{2,8,5,8} -प्रभवैः; K₂ -प्रेरितैः; D₁ -प्रवरैः (for -प्रेषितैः). — ^c) D₈ त्रिधा (for द्विधा). K₂ [अ]व- (for च). — ^d) K₄ D₁ स एव; T₂ G_{1,2} M खगमान् (for ख एव). K₂ अंत- रिक्षेयैस्तदा; D_{5,8} शरैरनवमैस्तदा (D₈ था); T₁ खग- मान्खगमैस्तथा; G₈ खग एव खगैस्तथा.

15 ^a) K₂ D₁ तदा; K₄ ततश्च (for तथा). Ś₁ K_{8,5} स तु दृष्ट्वा तान्छिन्नांस. — ^c) K₂ इषूनन्यान्महा- राज. — ^d) B₅ पाण्डवान्.

16 K₄ om. (hapl.) 16. — ^a) B₃₋₅ D₀₁ शरां- स्तूर्णं (for तूर्णतरं). — ^b) M₁₋₈ रुक्मपुङ्गवान्. — K₁ om. (hapl.) 16^c-19^b. — ^d) K₂ भगदत्तसुतं प्रति.

17 K₁ om. 17 (cf. v. 1. 16). K₄ D₁ om. 17^{b,c}.

भृशाहतः पपातोर्व्या न त्वेनमजहात्स्मृतिः ॥ १७
ततः स पुनरारुह्य वारणप्रवरं रणे ।
अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति ॥ १८
तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ।

प्रेषयामास संकुद्धो ज्वलितानिव पावकान् ॥ १९
स तैर्विद्धो महानागो विस्रवन्रुधिरं बभौ ।
हिमवानिव शैलेन्द्रो बहुप्रस्रवणस्तदा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

वैशंपायन उवाच ।

एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ ।
अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणैव शतक्रतोः ॥ १
ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः ।

जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमथान्वीत् ॥ २
अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ॥ ३
त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा ।

—^६) T G₁ यज्ञदत्तो (for वज्र°). B D (D₁ om.)
महासृधे (for 'हवे). —^०) K₅ M₂ भृशं हतः; D₅, ६
भृशादितः. K₂ ततो मूर्छां (for पपातोर्व्या). —^८) Ś₁ न
च; K₆ तच्च (for न तु). M₁, २ सृतिः (for स्मृतिः).
K₂ व्यगमद्गदत्तजः; K₄ D₁ सहसा चाजहात्स्मृतिः; D₅
तत्वेन स महास्मृतिः.

18 K₁ om. 18 (cf. v. l. 16). —^८) M₄ सत्वरं
(for ततः स). D₂, ६ उत्सृज्य (for आरुह्य). K₂, ४
D₁ ततः पुनः समारुह्य (K₂ 'नर्मद्वाराज). —^६) Ś₁ D₁
वा (D₁ चा)रणं. K₂ संज्ञां लभ्य महादवे; K₄ रणं प्राव-
रणं रणे; D₅ वारणप्रवरणं रणे (hypermetric). —^०)
T G₁, २ M₄ अग्रतः (for अव्यग्रः). —^८) K₅ जयार्थे;
D₅, ६ 'र्थे. K₂ बाणानाशीविषोपमान् (cf. 19^६).

19 K₁ om. 19^६ (cf. v. l. 16). —^८) K₂, ४ D₁
तदा (for ततो). M₂ विष्णुर् (for जिष्णुर्). G₅
अस्मिन्बाणांस्ततो मुक्तान्. —^६) D₅ -त्रिखोपमान्. —^०)
G₅ ज्वलिताब् (for संकुद्धो). —^८) K₅ पावकः. K₁ B
D (except D₁) ज्वलितज्वलनो (D₅ 'लितो)पमान्; K₂
वज्रदत्तगजं प्रति.

20 ^८) B₄ D₅ महाभागो; M₁, २ 'नादो. —^६)
D₅ विस्रवद्. D₃ विभौ (for बभौ). Ś₁ K₃, ५ व्यस्र-
(Ś₁ 'द्र)वद्गुधिरं बहु; K₂ शुश्राव रुधिरं बहु (sic).
—^०) K₁ B (except D₁) गैरिकाक-
मिवांभो (D₅ 'स्ता'द्विर. —^८) K₁ D₁ D₁-६ -प्रस्रवणं
(D₅ 'नं); K₂, ४ D₃ -प्रश्रवणं (K₄ 'णस्). B₄, ५ तथा.

Colophon. — *Adhy. name*: K₅ हयोत्सर्गः; K₅
G₅ M₁-३ वज्रदत्तयुद्धं (M₅ 'वधं); B D₅ अश्वानुसारः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 81;
B₁, ५ 74 (as in text); D₁ M₄ (inf. lin.) 75;
D₄ 70; T₁ 61; T₂ G₁ M 60; G₅ 63.

75

1 ^६) B₄ तुमुलं (for तद्युद्धं). K₂-४ D₁ युद्धं भरत-
सत्तम. — K₂ om. (hapl.) 1^०-2^४. —^०) G₅ तथैवस्य
(for नरेन्द्रेण). —^८) D₃ शक्रेण (for वृत्रेण). K₄
[ए]व (for [इ]व).

2 K₂ om. 2 (cf. v. l. 1). —^८) D₅ om. from
तुर्थे up to तिष्ठ (in 3^०). —^६) T G₁ यज्ञदत्तो.
—^०) K₄ B₄ D₁ सु (B₄ स)स्वरं; D₅, ६ सुस्वनं. —^८)
D₁ यथा (for अथ). B₁ वचनं चेदमथान्वीत्.

3 D₅ om. up to तिष्ठ (in 3^०) (cf. v. l. 2).
—^८) Ś₁ K₃, ५ G₅ तिष्ठ त्वं. —^६) T₁ G₅ सं; T₂
स; G₁ तु (for मे). D₅ om. from त्रिमोक्ष्यसे up
to हतो (in 4^०). G₃ जीवन्मे (by transp.). —^०)
D₁, ३ [आ]करिष्यामि. —^८) K₂, ५ यथा विधिः; G₁
यथा बली.

4 D₅ om. up to हतो (in 4^०) (cf. v. l. 3).
—^८) K₂ वृत्तो (for वृद्धो). B₂ om. (hapl.) from
मम up to वृद्धो (in 4^०). —^६) K₂ हतो रणे; D₁

हतो वृद्धोऽपचायित्वाच्छिशुं मामद्य योधय ॥ ४
 इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः ।
 प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५
 संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो वज्रदत्तेन धीमता ।
 उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६
 अग्रहस्तप्रमुक्तेन शीकरेण स फल्गुनम् ।
 समुक्षत महाराज शैलं नील इवाम्बुदः ॥ ७
 स तेन प्रेषितो राज्ञा मेघवन्निनदन्मुहुः ।
 मुखाडम्बरधोयेण समाद्रवत फल्गुनम् ॥ ८
 स नृत्यन्निव नागेन्द्रो वज्रदत्तप्रचोदितः ।

आससाद द्रुतं राजन्कौरवाणां महारथम् ॥ ९
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम् ।
 गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यक्रम्यत शत्रुहा ॥ १०
 चुक्रोध बलवच्चापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः ।
 कार्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत ॥ ११
 ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः ।
 निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥ १२
 स नागप्रवरो वीर्यादर्जुनेन निवारितः ।
 तस्थौ शरैर्वितुन्नाङ्गः श्वाविच्छललितो यथा ॥ १३
 निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तात्मजो नृपः ।

सखा हतः (for पितुः सखा). — K₂ om. 4°. — °) K₁ Dn₁ D₂₋₅ मम पिता; G₃ [5]पि बाधित्वा (for षपचायित्वात्). S₁ K_{3,5} Dc₁ हतो (Dc₁ om. हतो) वृद्धापचायित्वात्; D₆ वृद्धो मम पिता चैव. — °) B₁ मामस्य; Dn₁ माद्य सु. (for मामद्य). S₁ बोधय; Dc₁ योधयत्.

5 °) S₁ D₅ उक्तः (for उक्त्वा). — °) T G₁ यज्ञ-
 दत्तो (for वज्र). K_{1,5} नराधिप; K_{2,4} D₂ महीपतिः.
 — °) S₁ संक्रुद्धो; K₃ संक्रुद्धं; Dc₁ कौरव्ये (for 'व्य).

6 °) S₁ K₁ संप्रेष्यमाणो; K₂ D₄ T₁ संप्रेक्ष (D₄
 'प)माणो; K₄ B₁ D₂ स प्रे (K₄ संप्रे)यमाणो; B₅
 M_{1,4} स प्रेष्य (M₁ 'क्ष्य)माणो. — °) T₁ यज्ञदत्तेन (for
 वज्र). — °) T G [आ]काशे. K₄ D₁ उत्पतन्निव
 चाकाशम्. — °) T G₁ स च; G_{2,3} ह्यभि. (for
 क्षमि).

7 °) G₃ अग्रहस्तु (for 'हस्त-). K₁ Dn₁ D₂₋₅
 समुक्तेन; K₄ B (except B₁) D₁ प्रमुक्तेन. K₂ अथ
 हस्तप्रमुक्तेन; T₁ अग्रहस्तेन मुक्तेन; T₂ स अग्रहस्तसु.
 — °) B_{3,5} Dn₁ D₁ शीकरेण. S₁ फल्गुणं; K_{2,4,5} D₁
 फाल्गुनं; B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ नागराट्. D_{5,6} कोण स हि
 (D₅ ह) नागराट्. — S₁ K_{3,4} D₁ om. (hapl.) 7°-8°.
 — °) K₃ समसिचन् (for समुक्षत). D_{5,6} गुडाकेशं
 (for महाराज). K₁ B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ समौ (K₁ D₄
 'मै-; B_{1,2} 'मो)क्षत गुडाकेशं. — °) K_{1,5} B D
 (except D₂; D₁ om.) नीलम् (for नील). M₃ शैलं
 नीलाम्बुदो यथा.

8 S₁ K_{3,4} D₁ om. 8 (cf. v. l. 7). — °) K_{2,5}
 D_{2,6} राजा; D₅ (marg.) राजन् (for राज्ञा). — °)

K_{1,2,5} B Dn₁ D₂₋₅ T₂ G₂ विनदन्. B₃ Dc₁ बहु
 (for मुहुः). G₃ शैलवद्दिनदन्मुहुः. — K₂ om. 8°-9°.
 — °) K₁ B D (D₁ om.) -संहादैर् (for -वोषेण). G₃
 मुखेनाम्बुदवोषेण. — °) K₁ B D (D₁ om.) अभ्यद्रवत
 (for समा). Some MSS. फाल्गुनं.

9 K₂ om. 9 (cf. v. l. 8). — °) K₃ मृत्युर्; G₃
 मृदन् (for नृत्यन्). — °) S₁ वज्रहस्तः; T यज्ञदत्त.
 K₄ D_{1,5,6} प्रचोदितः. — °) K_{3,5} महाराज; K₄ D₁
 [अ]द्रुतं वीरं (for द्रुतं राजन्).

10 °) B_{1,5} Dc₁ आलक्ष्य (for संप्रेक्ष्य). K₁ B_{1,2}
 Dn₁ D₂₋₅ तमायांतमथालक्ष्य (B₁ 'लोक्य). — °) K₄
 D₁ भगदत्तस्य. — °) D₁ गांजीवम्. K₄ D₁ धनुर्
 (for बली). — °) Dn₁ शत्रुहन् (for शत्रुहा). B₃
 नाकपत च शत्रुहा.

11 K₂ om. 11. — °) K₄ D₁ चुक्रोध. — °)
 B₅ भूपते. K₄ D₁ पाण्डवस्य दुभूषतः; T G₁ 'वः स
 महीपते (G₁ 'ति). — °) G₃ कार्यं संस्मृत्य पूर्वं चै.
 — °) S₁ K_{3,5} च पाण्डव (S₁ 'वः); K₄ D₁ अनुसरन्
 (for च भारत).

12 °) G₁ अतस् (for ततस्). S₁ K_{2,5} स; G₃
 तु (for तं). S₁ K_{2,4,5} D₁ क्रुद्धं. K₃ ततस्समागतं
 क्रुद्धं. — °) D_{5,6} बाण- (for शर-). K₂ पाण्डव; K₄
 D₁ 'वं. — °) D₅ निवासयामास. — °) K₃ मकराकरं;
 S (except G₃) वरुणालयं.

13 °) S₁ K_{1,5} Dn₁ D₂₋₅ श्रीमान् (for वीर्याद्).
 — °) G₃ निपातितः. — °) S₁ K₃ शर- (for शरैर्).
 K_{1,2} Dc₁ Dn₁ D₂₋₅ विनुन्नांगः (D₅ 'मं); K₄ B₂ D₁

उत्ससर्ज शितान्बाणानर्जुने क्रोधमूर्छितः ॥ १४
 अर्जुनस्तु महाराज शरैः शरविधातिभिः ।
 वारयामास तानस्तांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
 ततः पुनरतिकुद्धो राजा प्राग्ज्योतिषाधिपः ।
 प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवच्छसुनोपमम् ॥ १६
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवान्पाकशासनिः ।
 नाराचमग्निसंकाशं प्राहिणोद्वारणं प्रति ॥ १७
 स तेन वारणो राजन्मर्मण्यभिहतो भृशम् ।
 पपात सहसा भूमौ वज्ररुग्ण इवाचलः ॥ १८
 स पतञ्जुशुमे नागो धनंजयशराहतः ।
 विशन्निव महाशैलो महीं वज्रप्रपीडितः ॥ १९

तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः ।
 तं न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृपम् ॥ २०
 अब्रवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः ।
 राजानस्ते न हन्तव्या धनंजय कथंचन ॥ २१
 सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्वेतावता कृतम् ।
 योधाश्चापि न हन्तव्या धनंजय रणे त्वया ॥ २२
 वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वैः सह सुहृजनैः ।
 युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ॥ २३
 इति आतृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां जनाधिप ।
 उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान्गच्छ पार्थिव ॥ २४
 आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् ।

विभिन्नांगः; B₈ त्रितुन्नांगं. — ^a) D₈ corrupt. S₁
 श्वाविच्छलहतो; K₄ D₁ श्वासविच्छलतो; T₁ G₁ श्वावि-
 छलतो; T₂ M_{1.2} दृशललितो; G₂ छलचितो. K₂
 गजश्चन्द्रगजोपमः. ❀ C₁ शललितः; शलाकाप्रोतः । ❀

14 ^a) S₁ K₈ स वारितं द्विपं दृष्ट्वा. — ^b) K₁ D_{n1}
 D₂₋₆ भगदत्तसुतो; K₄ दत्तसुतो. D₁ G₂ नृप. — K₂
 (hapl.) om. 14^c-16^b. — ^c) K₄ D_{1.4} सितान्; D₈
 शतान्. — ^d) K₁ D₂₋₄ अर्जुनं; B₆ D_{n1} D₆ अर्जुनः.

15 K₂ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) K_{1.5} B_{1.2}
 D_{n1} D₂₋₆ महाबाहुः; D₆ बाहो (for राज). — ^b)
 B₈₋₅ D₂ अरि- (for शर-). D_{o1} D_{n1} D_{2.3.5.6} शरै-
 ररिनिधातिभिः. — ^c) D₁ स (for तान्). S₁ K₆ B_{8.4}
 T G M_{1.2} अस्त्रांस; K₁ B_{1.2.5} D_{n1} D₂₋₆ बाणांस;
 D₁ शरांस (for अस्त्रांस). K₄ निवारयामास शरांस.

16 K₂ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) K₁ पुरो
 (for पुनर्). S₁ K₄ D (except D_{o1}) T₁ G₃ अग्नि-;
 T₂ G_{1.2} M_{3.4} अपि (for अति-). K₈ कुद्धं. — ^b)
 S₁ K_{8.5} राजन्. — ^c) K₄ प्रेषयामास. — ^d) K_{1.2.5}
 D (except D_{o1} D₁) बलवत्पर्वतोपमं.

17 ^b) S₁ K₁ B D (except D₁) T₁ बलवत् (for
 वान्).

18 ^a) G₃ तेन तद् (for स तेन). — ^b) K₁ D
 (except D₁) G₃ मर्मसु. — ^c) S₁ K_{2.3.5} G₃ पपात
 भूमौ सहसा. — ^d) S₁ K (except K₁) D₁ वज्राहत
 (for वज्ररुग्ण).

19 ^a) S₁ K₁ D_{n1} D₆ G₃ स पतत्; K₂ पतितं

(for स पतत्). — ^b) D_{5.6} शरादितः (for इतः).
 — ^c) G₂ एव (for इव). K₂ विशीर्णे इव शैलेन्द्रो; K₆
 विशीर्णे च महाशैले. — ^d) K₂ महान्वज्र-; K₈ D₈
 महीवज्र-; D_{n1} महावज्र-; G₂ वज्रहस्त- (for महीं वज्र-).
 D_{5.6} -नि- (for -प्र-). K₅ महेंद्रवज्रपीडितः.

20 ^b) T G₁ यज्ञदत्तस्य (for वज्र-). D₈ यो भवः
 (for पाण्डवः). K₂ यज्ञदत्तं ततोर्जुनः. — ^c) G₂ ते
 (for तं). — ^d) T₁ नृपः.

21 ^a) S₁ K_{8.5} उवाच (for अब्रवीद्). S₁ स; K₁
 D_{n1} D₂₋₆ तं; K₈₋₅ D₁ G₃ च (for हि). — ^b)
 D₈ प्रथितं. K₈ M_{1.4} मा (for मां). — ^d) G₃ तान्मो-
 चय (for धनंजय). K₈ कदाचन.

22 K₂ om. 22^{ab}. — ^b) S₁ K₁ B D_{n1} D₂₋₆
 भवति (for तु). — ^c) M_{1.2} योधाश्. K₄ D₁ om.
 च. T₁ नाति- (for [अ]पि न). — ^d) S₁ K_{8.5} न कथं-
 (K₈ दा)चिद्; K₂ T G_{1.2} M_{1.4} कथंचन; G₃ कथं-
 चिन्न (for धनंजय). B_{1.2} कथंचन (for रणे त्वया).

23 ^a) S₁ K_{8.5} [ए]व (for [अ]पि). — ^b) K_{1.3.5}
 B_{1.2} D_{n1} D₂₋₆ सर्वे सह; K_{2.4} D₁ सह सर्वैः (by
 transp.); T G₁ सर्वैस्तैः स; G₂ M सर्वैश्च स.

24 ^a) K₂₋₄ D₁ M आतृत् (for आतृ-). S₁ K_{2.4}
 B₃ स्मृत्वा (for श्रुत्वा). — ^b) S₁ K₃ D₁ M त्वा
 (for त्वां). S₁ K_{1.2.4} B (except B₃) D_{n1} D₂₋₃ G₂
 नराधिप; D₁ नरपम. D₃ निहन्मि तं नराधिप. — ^c)
 K₂ चामयं (for न मयं). G₃ [स]त्तु (for उन्ति).
 — ^d) G₃ भव (for गच्छ). K₈ स्वस्तिमान्गच्छ पार्थिव;

तदाश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः ॥ २५
एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।

तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।

सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः ।
हतशेर्षमहाराज हतानां च सुतैरपि ॥ १
तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य विषयं श्वेतवाहनम् ।
प्रत्युद्युरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् ॥ २

अश्वं च तं परामृश्य विषयान्ते विषोपमाः ।
न भयं चक्रिरे पार्थाङ्गीमसेनादनन्तरात् ॥ ३
तेऽविदूराद्धनुष्पाणि यज्ञियस्य ह्यस्य च ।
वीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ४
ततस्ते तु महावीर्या राजानः पर्यवारयन् ।

C. I
B.
K.

M स्वस्ति गच्छ च (M₁ 'च्छत) पां.

25 °) K₄ D₁ आगच्छेत्; G₈ आगच्छेत्वां. — °) K₂ पंचरात्रिम्; G₈ परां मैत्रम् (for परां चैत्रीम्). S₁ परां मैत्रीमुपास्थितां; K₈ परां मैत्रमुपास्थितः. — °) S₁ K₁ B D₀₁ D₁ D₂₋₅ T₂ यदा; D₈ यज्ञो; G₂ तद्; G₈ तथा (for तदा). — °) T G₁ धर्मराजस्तु (for 'राजस्य).

26 °) S₁ D₈ उक्त्वा. T तु (for स). K₄ D₁ [अ]पि (for तु). — °) T₁ तथा (for तदा). D₈ भगवद्वात्मजस्तथा. — °) S₁ तत्तथेति; K₂ तथेति च; D₈ तथैवेति (for तथेत्येव). — °) D₈ [अ]भिनिर्जितः; T₁ G₁ वित्तं; T₂ G₂ विनिं; G₈ [अ]पि निं.

Colophon. — Adhy. name: K₂ अश्वानुसारणं; K₄ D₀₁ D₁₋₂ स. १ चक्रदत्तपराजयः; B₁₋₄ D₀₁ अश्वानुसारं; T G₁ M₁₋₃ हयचर्या; G₈ वज्रदत्तापजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): S₁ 92; B₁ 2, 5 75 (as in text); D₀₁ M₁ (inf. lin.) 76; D₄ 71; T₂ 62; T₃ G₁ 2 M 61; G₂ 74.

76

1 After the ref., S ins.:

150* जित्वा प्रसाद्य राजानं भगदत्तमुत्तं तदा ।

विश्रज्य याते तुरगे सैन्धवान्प्रति भारत ।

[(L. 2) G₁ भरतर्षभ (for प्रति भारत).]

36

— °) K₄ D₁ सैन्धवे च (D₁ हि) (for 'वैर'). — °) D₂ तत्र (for ततस्). K₂ किरीटिनं. — °) S₁ K₈ G₈ M₂ 8 महायुद्धे (for 'राज'). K₂ हतसैन्धवे महायुद्धे. — °) K₄ D₀₁ D₂ 8 च शतैर; D₈ 8 शतैर; G₈ चासुरैर (for च सुतैर).

2 °) K₆ अवतीर्णम्; D₈ 8 ते च तूर्णम्; M₂ तेव-कीर्णम्. K₈ उपाश्रुत्य; D₂ उपसृत्य. — °) S₁ K₈ विजयं; K₂ 4 D₀₁ D₁ 2, 5, 8 विषये. — °) K₂ प्रत्युदी-युर. — D₀₁ reads 2^d-3^d after 11°. — °) K₁ 2 पाण्डवर्षभः; K₄ D₁ श्वेतवाहनं.

3 For the sequence in D₀₁, of. v. 1. 2. — °) B₁ तं च (by transp.); D₈ ते च; T G₁ 2 तं सैन्धवम्. Some MSS. परामृष्य; G₈ 'मृष्य (for 'मृष्य). B₈ अश्वरत्नं परामृष्य; M₄ अश्वमेतं समामृष्य. — °) D₈ वयोपमाः; T विषोपमं; G₁ 'पमाव; G₈ [स]वगाहितं (for विषोपमाः). — °) K₁ रभसं (for न भयं). — °) D₀₁ corrupt. D₈ धनंजयात् (for अनन्तरात्). B₁ 8 भीमसेनानुजादपि.

4 °) K₂ विदूराध (sic); M₁ केचिद्विराट् (for तेऽविदूराट्). D₈ विनापाणि (for धनुष्पाणि). D₀₁ रक्षितारं महावीर. — °) K₂ 8 D₈ यज्ञियस्य; T₁ G₁ M₁ 3 याज्ञिं; T₂ G₂ M₂ 4 याज्ञी. M₂ 8 ह (for च). — °) K₂ B₄ D₀₁ प्रत्यपश्यत; B₈ 'दश्यत; D₁ 'युध्यन्त; G₁ प्रतिपाद्यत; G₈ प्रत्यपश्यन्ते (for 'पद्यन्त). — °) D₈ यदा नित्यम्; M₂ 8 पादातीनम् (sic). B₈ T G पदातिं समुप (G₂ 'मव) स्थितं; M₁ 'तिमनवास्थितं.

जिगीषन्तो नरव्याघ्राः पूर्वं विनिकृता युधि ॥ ५
 ते नामान्यथ गोत्राणि कर्माणि विविधानि च ।
 कीर्तयन्तस्तदा पार्थ शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ६
 ते किरन्तः शरांस्तीक्ष्णान्वारणेन्द्रनिवारणान् ।
 रणे जयमसीप्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ७
 तेऽसमीक्ष्यैव तं वीरमुग्रकर्माणमाहवे ।
 सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम् ॥ ८
 ते तमाजग्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् ।
 संशप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ९
 ततो रथसहस्रेण ह्यानामयुतेन च ।
 कौष्ठकीकृत्य कौन्तेयं संप्रहृष्टमयोधयन् ॥ १०

संस्मरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य धीमतः ।
 जयद्रथस्य कौरव्य समरे सव्यसाचिना ॥ ११
 ततः पर्जन्यवत्सर्वे शरवृष्टिमवासृजन् ।
 तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मेघान्तरे यथा ॥ १२
 स शरैः समवच्छन्नो ददृशे पाण्डवर्षभः ।
 पञ्जरान्तरसंचारी शकुन्त इव भारत ॥ १३
 ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
 त्रैलोक्यमभवद्राजन्नविश्वासीद्रजोरुणः ॥ १४
 ततो ववौ महाराज मारुतो रोमहर्षणः ।
 राहुरग्रसदादित्यं युगपत्सोममेव च ॥ १५
 उल्काश्च जग्निरे सूर्यं विकीर्यन्त्यः समन्ततः ।

5 °) K1.8 B Dc1 Dn1 D2-8 G3 तं (for तु).
 B8-8 Dc1 G8 महावीर्यं; T G1.2 M °ह्मानं. K4 D1
 ततस्ते सुमहावीर्यं. — °) Dc1 राजानं. B1 प्रत्यवारयन्.
 — °) K1.8.5 B Dc1 Dn1 D5.6 G3 नरव्याघ्रं; K2
 D2-4 °व्याघ्र. — °) K1 पूर्वे; K2 पूर्व. B8 विनिकृतो
 (for °कृता). K8 रणे; K6 इति; D6 अपि (for
 युधि).

6 °) K1 D (except Dc1 D1) [अ]पि (for [अ]थ).
 — °) G8 श्रावयंतः पुनः पुनः. — °) G8 कर्माणि च (for
 कीर्तयन्तस्). T1 G1 तथा (for तदा).

7 °) K4 D8 om. ते. K1 B Dc1 Dn1 D2.4-6
 शरवातान्; D8 corrupt (for शरांस्तीक्ष्णान्). — °)
 Ś1 K8 दारुणान्प्रति (K8 °न्परि) दारुणान्; K1.6 Dn1
 D2.4-6 वारणप्रतिवार (K6 °दारु) गान्. — °) T1 जये
 रणम् (for रणे जयम्). Ś1 असीप्संतं (for °प्सन्तः).

8 °) Ś1 K2-5 D1 om. ते. K1 Dc1 Dn1 D2-6 च
 (for [ए]व). K1 B1.2.4.5 D (except D1) कृष्णम्;
 B8 हृष्टम् (for वीरम्). T1 G1 त एनमक्षरं (G1 °तं)
 वीरम्; G3 असमीक्ष्य च तं वीरम्. — °) K1 रथस्थं.
 Ś1 K3 स्म (for तं). G8 रथस्थाः पादसंस्थितं.

9 °) Ś1 तु संजग्निरे; K1 तमजग्निरे; K4 D1 समा-
 जग्निरे; D8 तमाजग्निरे. K8 S वीरा. K2 तेजसा सूर्य-
 सदृशं. — °) D8 °कवचातिकं. — °) Some MSS.
 संसप्तक. Ś1 K3.5 संश (K5 °स) सप्तकानां हंता (K8 हंतो) रं.
 — °) K8 हतारं. K4 D1 सैन्धवस्य तथैव च.

10. °) K8 तथो (for ततो). — °) K2.4 D1 T

G1.2 M गजानाम्; G8 रथा° (for हया°). — °) K8
 कौष्ठकीकृत्य; G3 कोष्ठिकी°; C7 कोष्ठकी° (as in text).
 K1 B D (except D1) वीभत्सुं (for कौन्तेयं). — °)
 Ś1 K3.5 ते प्रहृष्टम्; K4 D1 संप्रवि° (for संप्रहृ°). B
 Dc1 Dn1 D2-6 प्रहृष्टमनसोभवन्; G3 संप्रस्थितमवारयन्.

11 °) K1.5 B1.2 Dn1 D2-6 तं (for सं.). — °)
 Ś1 K8 सिन्धुनाथस्य; K4 D1 धर्मराजस्य. Ś1 K1 B D
 (except D1) चाहवे (for धीमतः). K2 सैन्धवस्य महा-
 र्मनः. — °) Ś1 कौरव्यं; Dc1 राजानः. — After 11°,
 Dc1 reads 2^d-3^d. — °) K1 सव्यसाचिनं.

12 °) K2 B1.8.5 पर्यन्यवत् (sic); K4 D1 पर्यपतन्.
 (D1 °त्) (for पर्जन्यवत्). K2.4 D1 S (except M1)
 संख्ये (for सर्वे). — °) K1.2.4 B D शरवृष्टीर्. K2.4
 D1 अथासृजन्; K8 B2 अवासृजत्; S °किरन्. — °)
 K1.6 D2 कीर्णः. B1 राजन् (for पार्थो).

13 °) M शरैःसैः (for स शरैः). K2.4 B2 समव-
 च्छिन्नो; K6 °हन्तो; G8 समरे छिन्नो (for °वच्छिन्नो).
 — °) K1 B D (except D1) चकाशे (D6 °से) (for
 ददृशे). K2 D2 भरतर्षभ.

14 °) K1 सर्वे. — °) K1.2 D3.6 कैलियः; M1
 °यं. D5.6 M1 शरपीडितं. — K2 om. 14th. — °)
 G3 सर्वं (for राजन्). — °) K1 corrupt. K8
 विश्वम्; T1 वीरश्च (for रविश्च). K8 G1 om. च. K2
 T1 G2 रजोगुणः; K4 D1 रणेरणः; M1 रजोरुणः. B1.2
 Dn1 D2-6 रविवासीच्च निष्पमः.

15 °) MSS. लोम- (for रोम-). — °) Ś1 K2

वेपथुश्चाभवद्राजकैलासस्य महागिरेः ॥ १६
 मुमुचुश्चास्रमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः ।
 सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥ १७
 शशश्चाशु विनिर्भिद्य मण्डलं शशिनोऽपतत् ।
 विपरीतस्तदा राजंस्तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ १८
 रासभारुणसंकाशा धनुष्मन्तः सविद्युतः ।
 आवृत्य गगनं मेघा मुमुचुर्मांसशोणितम् ॥ १९

एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षामिसंवृते ।
 लोकेऽस्मिन्भरतश्रेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २०
 तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वशः ।
 मोहात्पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि ॥ २१
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तरम् ।
 सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ २२
 ततो मोहसमापनं ज्ञात्वा पार्थ दिवौकसः ।

राहुग्रस्तमिवादित्यं. —^a) B (except Gs) अपर्वणि (G₁, 2 पर्वणीव) विशां पते.

16 B₈ om. 16-19. —^a) S₁ K₂ B₄ T₁ G₁ M₄ जहिर (for जहिर). G₈ M₂, 8 उत्काश्च ज (G₈ 'आज) -
 धुरादित्यं. —^b) S₁ K₈, 5 D₆ (marg. sec. m.) व्यसि-
 र्यत; K₁, 4 D₁ D₁-4 T₂ G₁ M₁ व्यकीर्यत; B₁, 2
 विदीर्यत; D₁ विकर्यत; D₆ तदा चैव; T₁ व्यकि-
 र्यत; G₂ विकर्यत; G₈ कीर्यमाणा; (for विकीर्यन्त्यः).
 — D₈ om. (? hapl.) 16^a-17^b. —^a) Some MSS.
 कैलाशस्य.

17 B₈ om. 17; D₈ om. 17^{ab} (for both, cf. v. l. 16). G₁ om. (hapl.) 17^a-29^b. —^a) S₁ चाश्रमः;
 K₁-3, 5 B₂ D₁ D₂, 4-5 T₁ G₂ आसम्; K₄ B₄ D₁
 D₁ चाश्रु (for चाश्रम). K₁ अत्युष्णं; T₁ M अत्यर्थं;
 G₂ अत्यंतं (for अत्युष्णं). —^b) K₂ समाहताः; K₄
 D₁ D₆ समन्वितः. K₅ दुःखशोकास्समंततः. —^c) D₆
 यानभयास्; G₈ जातवेदास् (for 'भयास्'). — K₂ om.
 17^a-18^a. —^a) S₁ B₄ D₁, 5 G₈ तदा (for तथा).
 M₂, 8 [S]मलाः (for सपि च).

18 B₈ om. 18 (cf. v. l. 16). K₂ om. 18^{ab};
 G₁ om. 18 (for both, cf. v. l. 17). —^a) K₁ corrupt.
 K₄ D₁ शुक्रश्चापि; B (B₈ om.) T शशश्चापि; D₁
 D₈ Cnp ततः खालु; D₃ ततोऽल्काश्च; D₄ ततो दुःखाद्
 (for शशश्चाशु). G₈ विनिर्गत्य (for 'भिद्य'). K₅
 ततश्चोल्का सुनिर्भिद्य. —^b) S₁ K₈ महत्; K₄ भवान्;
 T₁ [S]हर्त; G₂, 8 M [S]गमत् (for स्पतत्). — T₁
 reads 18^{ab} twice. —^c) K₁ विपरीते; T₁ (first
 time) उपद्रवत् (for विपरीतस्). G₈ तथाकाशस्
 (for तदा राजंस्). K₁ B₁, 2 D₁ D₂-5 विपरीता
 दिशश्चापि; B₁, 5 D₁ T₁ (second time), 2 'ता
 दिशश्चैव; D₆ 'ता सशश्चापि; M₂, 3 'ते ततो राजंस्.
 —^a) K₈ लक्ष्णं. K₁ B (B₈ om.) D (except D₁)
 T₁ (second time) सर्वा धू (D₁ 'धू' माकुलास्तथा; T₂

सर्वभूताकुलास्तदा.

19 B₈ om. 19 (cf. v. l. 16). G₁ om. 19 (cf.
 v. l. 17). K₂ om. 19. The portion from 11
 up to 14. 78. 15 is lost in D₁ on missing folios.
 —^a) K₁, 8 corrupt. B₈ ऋषभारुणः; G₈ सहस्रारुणः;
 M₂, 8 रमसारुणः; G₇ रासभा° (as in text). —^b)
 S₁ K₈, 5 वपुष्मन्तः समंततः. —^c) K₈ आवृतागमनं वेगा
 (sic).

20 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 20 (cf.
 v. l. 17). —^a) K₄ D₁ एतद् (for एवम्). K₈
 ततो (for तदा). K₂ T G₂ वीरे. —^b) K₁ B₁, 3
 D₁ D₂-5 'वर्षेण (for 'वर्षामि). S₁ K₈ संस्कृते (for
 'संवृते). K₂ तस्मिन्वाणाभिसंवृते. —^c) K₁ B D₁
 D₂-8 फाल्गुने (for लोकेऽस्मिन्). B₂, 5 भरतश्रेष्ठः; G₂
 भारतश्रेष्ठः; M₁ भरतश्रेष्ठम्.

21 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 21 (cf.
 v. l. 17). —^a) S₁ K₂, 4, 5 B₈ G₈ [अ]भिः; T₁
 [ए]व (for [अ]व). M₁ क्षीर्णस्य (for 'कीर्णस्य). —^b)
 T₁ जालेन (for 'जालेन). K₁, 2 D₁ D₂, 3, 5 G₂ M
 सर्वतः; B₄ संवृतं (for सर्वशः). —^c) S₁ महद
 (sic) (for मोहात्). K₂, 4 D₁ गांजीवम्. —^a) K₁, 4
 D₂-6 T आवा (K₂ 'चा)पं च; K₂ अर्जुनस्य; B₁, 2, 5
 सयकश्च; B₄, 4 अवापश्च; G₈ हृषक्श्च; G₈ आदात्पंच
 (for आवापश्च).

22 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 22 (cf.
 v. l. 17). —^a) K₂ तस्मिन्नुत्पातसमये. —^b) D₈
 शरजाले. K₁ B D₁ D₂-8 महत्तदा (for 'तरम्). K₂
 शरजालमहत्तरे. — G₂ om. 22^a-24^b. —^c) K₁ D₁
 D₁ सैधवं. —^a) K₂, 4 D₁ T G₈ M 'संज्ञे (for 'सत्त्वे).
 K₅ गतसत्त्वं महारथं.

23 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 23 (cf.
 v. l. 17). G₂ om. 23 (cf. v. l. 22). —^a) B₈, 4

सर्वे वित्रस्तमनसस्तस्य शान्तिपराभवन् ॥ २३
ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च ।
ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेषुः पार्थस्य धीमतः ॥ २४
ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
तस्थावचलवद्धीमान्संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५
विचर्षधनुर्दिव्यं ततः कौरवनन्दनः ।
यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ २६
ततः स शरवर्षाणि प्रत्यमित्रान्प्रति प्रभुः ।

वर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव सुरेश्वरः ॥ २७
ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्व एव सराजकाः ।
नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पावकाः ॥ २८
तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयाताश्च विदुद्वुः ।
मुमुक्षुश्चाशु शोकार्ताः सुषुपुश्चापि सैन्धवाः ॥ २९
तांस्तु सर्वान्नरश्रेष्ठः सर्वतो विचरन्वली ।
अलातचक्रवद्राजञ्शरजालैः समर्पयत् ॥ ३०
तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालममित्रहा ।

मोहं (for मोह-). B₂ G₈ ततो मोहस (G₈ °हं स) मुत्पन्नं;
T M ततो मोहमनुप्राप्तं. —^δ) T G पार्थ ज्ञात्वा (by
transp.). —^α) K₄ D₁ वित्रस्तमनसः सर्वे. —^δ) B₁
G₈ सर्वे (for तस्य). B₄ om. शान्ति. Ś₁ K_{1, 2, 5}
D₂₋₆ -कृतोभवन्; G₈ -परास्थिताः (for °भवन्).

24 Dn₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 24 (cf.
v. l. 17). G₂ om. 24^{αδ} (cf. v. l. 22). —^α) D_{o1}
राजर्षयः (for देव°). —^δ) D_{o1} देवर्षयो (for सप्त°).
K₂ नृप; T M दिवि (for ऽपि च). K₄ D₁ तथा
ब्रह्मर्षयो नृप. —^α) K₄ D₁ सप्तर्षयश्च (for ब्रह्म°). K₁
विजये; K₅ विभवं. —^δ) K₂ corrupt. K₁ जयुः
(sio); K₈ एषु; K₅ कुर्युः; B₁ तेषुः (for जेषुः).
D₆ धीमता.

25 Dn₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 25 (cf.
v. l. 17). —^α) K₁ प्रदीपिते. —^δ) K₄ सर्वे (for
पार्थ-). K₂ पार्थिवः. D₁ सर्वतैजसि पार्थिवः; D₆
पार्थिवे यस्य पार्थिव. —^α) K₁ च बलवद्; D₃ [अ]-
ब्जल° (for [अ]चल°). K₅ सर्वान् (for धीमान्). K₂
तस्थौ बलवद्धीमान् (submetric); K₄ उत्तस्थौ देववद्धी°.

26 Dn₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 26 (cf.
v. l. 17). —^α) G₈ आचर्ष. —^δ) D₁₋₆ कौरव-
नन्दन. —^α) K₃ G₈ यज्ञस्य (for यन्त्रस्य). M₁ [ए]व
(for [ह]व). Ś₁ K₈ T G₂ हि (for [ह]ह). —^δ)
D₄ अस्य; G₈ चैव (for तस्य). D₆ महान्मनः (sio)
(for पुनः पुनः).

27 Dn₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 27 (cf.
v. l. 17). —^α) K₄ D₁ च; T नु (for स). G₈
ततः शरसहस्राणि. —^δ) D₆ प्रति मित्रान्; T G₈ तान्य-
(T₁ °न)मि°. D₆ om. प्रति. K_{2, 5} B₂ D₁ T₁ G₂ M
प्रभो. B₁ प्रत्यमित्रं प्रति प्रभो. —^α) Ś₁ धनुषां; G₈
च तथा (for धनुषा). —^δ) D_{o1} om. वर्षा. Ś₁ [ए]व;

K₁ D₃ च (for [ह]व). K₁ B_{1, 2} D₂₋₆ G₈ पुरंदरः
(for सुरेश्वरः).

28 Dn₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 28 (cf.
v. l. 17). —^α) K₄ च (for ते). K₈ योधाः; M₁₋₃
योधाः. —^δ) K₂ सराजकः. —^α) Ś₁ [अ]दृश्यन्त (for
[अ]दृश्यन्त). —^δ) Ś₁ K D₁₋₆ T₁ हव पादपाः; B_{1, 2}
पावका हव (by transp.); M₁ हव पावकः. T₂ शलभा
हव पावकैः.

29 Dn₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 29^{αδ} (cf.
v. l. 17). —^α) K₂ तेन (for तस्य). Ś₁ शब्दस्य. K₁
D₂₋₄ वित्रस्ता; K₂ corrupt; D_{5, 6} चित्रेण (for वित्रे-
सुर). —^δ) K₄ D₁ च प्रः; B₅ विप्रः; G₈ M चापि
(for च वि). K₂ भयार्ताश्च प्रचक्रमुः. —^α) K₅ D₆
चाशु; B_{8, 4} भृशः; M₄ चात्र (for चाशु). D_{o1}
मुमुक्षुर्भयाशोकार्ताः. —^δ) K_{1, 5} D_{2, 6} शु (K₅ सु)शुचुरः;
K₂ सस्वरुः; B_{1, 2, 6} D_{2, 4, 5} शुशुचुरः; B₈ सुसुपुः;
G₈ विकृताश्च (for सुपुः). K₂ सैधवं.

30 Dn₁ missing (cf. v. l. 19). —^α) K_{2, 4} B₈
D₁ G₈ तांश्च; T G₂ स तान् (for तांस्तु). Ś₁ K₈ रय-
(for नर). K_{1, 5} B D_{o1} D₂₋₆ -व्याघ्र (B₃₋₆ D_{o1}
°घ्रः); K₂ -श्रेष्ठान् (for -श्रेष्ठः). —^δ) K₄ B₁.
2, 5 D₁ G₈ व्यचरद् (B₁ °न्); D_{o1} व्यरुधद् (for
विचरन्). K_{1, 5} D₂₋₆ सैधवान्यचरद्वली. —^α) B₁.
2, 4 (marg. as in text). D_{o1} कुलालः (for मलालः).
—^δ) K_{1, 4, 5} B_{2, 4} D_{2, 3} समर्पयत्; K₂ B_{2, 3} G₈ सम-
(B₅ °मा)र्पयन्; D_{5, 6} समापयत्; T G₁ स धर्पयन्
(for समर्पयन्). Ś₁ K₈ B₁ शरवर्षैः समर्पयन् (B₁
°र्पयन्).

31 Dn₁ missing (cf. v. l. 19). K₂ om. 31^{αδ}.
—^α) T G_{1, 2} M₁ तम्; M_{2, 3} स हि (for तद्). G₁
तं दृष्ट्वाप्रतिमं बाणं. —^α) K₂ B₁ T G_{1, 2} वि; K₂ B₁

जदिह्नु सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३१
तालनिभं सैन्यं विदार्य स रविप्रभः ।

विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

वैशंपायन उवाच ।

गाण्डीवभृच्छरो युद्धाय समवस्थितः ।
भौ युधि दुर्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १
सैन्धवयोधास्ते पुनरेव व्यवस्थिताः ।
श्वन्तः सुसंरब्धाः शरवर्षाणि भारत ॥ २
नृप्रसह्य महावीर्यः पुनरेव व्यवस्थितान् ।
तः प्रोवाच कौन्तेयो सुमूर्खश्चक्षुष्या गिरा ॥ ३

युध्यध्वं परया शक्त्या यतध्वं च वधे मम ।
कुरुध्वं सर्वकार्याणि महद्भो भयमागतम् ॥ ४
एष योत्स्यामि वः सर्वान्निरार्य शरवागुराम् ।
तिष्ठध्वं युद्धमनसो दर्पं विनयितास्मि वः ॥ ५
एतावदुक्त्वा कौरव्यो रुषा गाण्डीवभृत्तदा ।
ततोऽथ वचनं स्मृत्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ६
न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः ।

१) सुजन्; Bom. ed. विस्जय (for व्यवसृजद्). — ^a)
1 G1. 2 M वज्रवान्; Gs पर्वतः (for वज्रभृत्). K2
रजालान्यनेकशः.

32 Dn1 missing (cf. v. l. 19). — ^a) Gs फल्युनो
नेहतं सैन्यं. — ^b) K1 B (except B4) D1-6 विदा-
B1 'चा'यै ज्ञा (D3 च) रवृष्टिभिः. — Ks om. 32^{ad}.
— ^c) K2 Ds. 6 कौरवश्रेष्ठ.

Colophon om. in K2. 4 B1. 2 D1; Dn1 missing.
— Adhy. name: Ks D2. 8 M1 सैन्धवयुद्धं; B2. 5 अश्वा-
नुसारं; Ds. 6 सैन्धवसंगरं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ś1 93; D4 72; T1 63; T2 G1. 2
M2-4 62; Gs 65; M1 61; M4 (inf. lin.) 77.

77

This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14.
76. 19).

1 G1 om. the ref. — ^a) K2 D1 गांजीवभृत्;
Ds गांदिव. — ^b) K1. 2 B Dn1 D2-6 T G M4
समुपस्थितः (for समव). — ^c) K2 दुर्धर्ष. — After
1, K1 reads 3°, repeating it in its proper place.

2 ^a) K2 om. from योधास्ते up to रब्धाः (in 2°).
Ks ये (for ते). K1 B D (Dn1 missing) ततस्ते

सैन्धवा योधाः. — B5 repeats 2^b after 2°. — ^b) Ks
Ds व्यवस्थितः; K4 D1 'स्थितान्'; B5 (first time)
सराजकाः. — ^c) Ś1 Gs विमुञ्चतः; K1. 4. 5 B1-4 D
(Dn1 missing) व्यमुञ्चत (Ds 'चत'). Ds सुसंरब्धाः
(for 'रब्धाः'). — B5 om. 2^d.

3 ^a) Ś1 Ks. 5 B2-5 Dn1 T1 G1 प्रहस्य; K2. 4 D1
समीक्ष्य (for प्रसह्य). K2 महावीरः. K1 B1. 2 D2-6
तान्प्रह (Ds. 6 'हा')स्य महाबाहुः. — K1 reads 3° for
the first time after 1. — ^d) K1 सुमुञ्च; K2
मर्षयन्; Ks सुहृत्; D2 सुमुखन्; Ds सुसुर्षन्; Gs
तांस्तदा (for सुसुर्षन्).

4 ^a) Ks युक्त्या; Ds भक्त्या (for शक्त्या). — ^b)
K1 B1. 2 D2-6 च जये; B2. 4 विजये (for च वधे).
Ks प्रयत त्वं वधे मम.

5 ^a) T1 G1 एवं (for एष). Ś1 Ks. 5 क्षिणोमि
(for योत्स्यामि). K1 B Dn1 D2-6 सर्वास्तु (for वः
सर्वान्). — ^b) Ś1 *गुरोः; Ks. 5 B2. 4 वागुराः; C
वागुराम् (as in text). — ^c) K1 परमो (for मनसो).
— ^d) Ś1 K1. 2. 5 शमयितास्मि; B1. 2 विल; Gs नाश
(for विन). T G1. 2 दर्पान्विलयितास्मि वः.

6 ^a) Ś1 K2. 3. 5 B1 कौन्तेयो; K1 D2-4 कौरव्य;
K4 D1 गांढी (D1 'जी')वी (for कौरव्यो). — ^b) K1
B Dn1 D2-6 रोषाद् (for रुषा). K4 D1 रुषा कौरव्यः

जेतव्याश्चेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ।
चिन्तयामास च तदा फल्गुनः पुरुषर्षभः ॥ ७
इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण न हन्तव्या नृपा इति ।
कथं तन्न मृषेह स्याद्धर्मराजवचः शुभम् ॥ ८
न हन्येरंश्च राजानो राजश्चाज्ञा कृता भवेत् ।
इति संचिन्त्य स तदा भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैन्धवान्युद्धदुर्मदान् ॥ ९
बालान्स्त्रियो वा युष्माकं न हनिष्ये व्यवस्थितान् ।

यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं कुरुध्वं हितमात्मनः ।
अतोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मयादिताः ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तान्वीरान्युयुधे कुरुपुंगवः ।
अत्वरवानसंरब्धः संरब्धैर्विजिगीषुभिः ॥ १२
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
मुमुक्षुः सैन्धवा राजस्तदा गाण्डीवधन्वनि ॥ १३
स तानापततः क्रूरानाशीविषविषोपमान् ।

नंदनः; K⁵ रुषा गांडीवधन्वना. — °) Ś1 K^{2.8} D⁶
तताप; K⁵ ततः प्र-; M ततः स (for ततोऽथ). D².
8.6 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). T¹ G न (T¹ स) तताप वचः
स्मृत्वा (G⁸ श्रुत्वा). — °) D⁶ भ्रातृ- (for भ्रातुर).
K⁴ D¹ धीमतः (for भारत).

7 °) K⁴ D¹ पार्थ (for तात). — °) K^{2.5} विजि-
गीषतः (K⁵ 'या); D^{5.6} विजिगीषवः. — °) Ś1 K⁸
जीतव्या (K³ जेतव्य) इति यत्प्रोक्तो. — °) K^{2.4} D¹
धर्मराजेन धीमता; G⁸ राजो महामनाः. — °) Ś1 K^{1.5}
B^{1.2.5} D (except D¹; Dⁿ¹ missing) स; K⁸ om.
(for च). — °) Some MSS. फाल्गुनः; Ś1 D⁸
फ (D⁶ फा) ल्गुनः. K^{1.2} D⁸ G⁸ पुरुषर्षभ; T G^{1.2} M
परवीरहा (for पुरुषर्षभः).

8 °) T G¹ इत्युक्तो भारतेंद्रेण. — °) D⁶ हंतव्याश्च
(for न हन्तव्या). — °) K² corrupt. B (except
B²) तु; D⁶¹ D¹ तु (for तन्). K¹ B D⁶¹ D²⁻⁴
मृषेदं; D⁶ मथेदं; T G² मृषा हि (for मृषेह). K⁴
कथं तु ममृषे यस्माद्; G¹ कथितं न मृषे हि स्याद्; G⁸
कथं न ममृषे हन्याद्. — °) B¹ स्मृतं (for शुभम्).
S (except G⁸) धर्मराजस्य शासनं.

9 D⁸ om. 9^{abed}. — °) K¹ हन्येत; D⁶ corrupt;
G⁸ हंतव्याश्च (for हन्येरंश्च). — °) K² राजश्चान्य-;
D⁶¹ राजा**. B⁸ हरेत् (for भवेत्). D⁶ राजानश्चा-
कृता भवेत् (sic). — °) G^{2.8} तु (for स). — °)
K¹ B^{1.2} D^{2.4-6} फाल्गुनः पुरुषर्षभः (K¹ 'भ'). — °)
Ś1 K⁸ वाक्यज्ञः (for धर्मज्ञः).

10 °) G⁸ युद्धेषु (for युष्माकं). K¹ D²⁻⁶ श्रेयो
रदामि युष्माकं. — °) T¹ स (for न). Ś1 K^{1.8.5}
B^{8.5} D⁶¹ D²⁻⁶ न हिंस्य (Ś1 K⁸ 'स्येह'; B⁸ D⁶¹ 'स्ये
इ') मवस्थितान्; K⁴ B¹ D¹ न हिंस्ये समरे स्थिः; B^{1.2}
38 न हं (G⁸ हिं) स्ये समुपस्थिः. — °) K⁴ D¹ ये; K⁸

यच् (for यश्). K⁵ वक्ष्यति. — °) K^{1.4} D¹ परा-
जिताः; D⁶¹ परा*ताः; T¹ 'जयः.

11 °) K² सर्वं (for श्रुत्वा). — °) D⁶ कुरु ते
(for कुरुध्वं). D^{2.8} कुरु संहितमात्मनः. — K¹ reads
11°-12° twice. — °) K¹ (both times). 5 B (except
B²) D²⁻⁶ M^{1.8.4} ततो (for अतो). K¹ (both times)
कृत्वागता; K² D⁶ कृच्छ्रगतो; K⁵ 'हता. — °) Ś1
K^{2.5} मया हताः (K³ 'तः); K² भयादिताः.

12 For the repetition in K¹, cf. v. l. 11. — °)
K² स एवमुक्त्वा; K⁴ D¹ एतावदुक्त्वा (for एवमुक्त्वा
तु). — °) G⁸ नर- (for कुरु). Ś1 K^{2.5} G² नंदनः
(Ś1 'न); K⁴ D¹ -पांडवः (for -पुंगवः). — °) K²
असंरब्धान्; T G^{1.2} M^{2.8} असंभ्रांतः. K¹ (both times)
B^{1.2.5} D²⁻⁶ अर्जुनोतीव सं (B⁶ 'नो भृशसं' कुदः (K¹
first time 'द्वैर'; B^{8.4} D⁶¹ अर्जुनो वै भृशं कुदः;
M^{1.4} अ (M⁸ त्व) रावानपि संभ्रांतः. — °) K¹ (second
time) B^{1.2.5} D^{2.8} G⁸ संकुद्वैर; K² युयुधे; D⁴
संकुद्वैर; D⁵ [s] तिकुद्वैर (for संरुध्वैर). K¹ (first
time) विजिगीषुभिरात्मनः; B⁸ संकुद्वैर्विजिगीषवः; B⁴
D⁶¹ संकुद्वैर्विजयैभिः; D⁶ [s] तिकुद्वैर्विजिगीषुभिः.

13 T¹ om. 13°-15°. — °) B^{1.2} D^{5.6} शतं (for
ततः). G² शर- (for शत-). K¹ B²⁻⁵ D⁶¹ D²⁻⁴ शतं
शतसहस्राणां. — °) K¹ om. नतपर्वणाम्. — °) G¹
सैधवं (sic). — °) T² G¹ तथा (for तदा). K² D¹
गांजीवः; D¹⁻⁶ गांढिवः. K^{1.2.4.5} -धन्वि (K⁵ 'न्व) नः;
K⁸ D^{5.6} -धन्विनि (D⁶ 'नं).

14 T¹ om. 14 (cf. v. l. 13). — °) K¹ B^{1.2}
D²⁻⁶ शरान् (for स तान्). K² D¹ M⁸ शूरान्; D¹
तीक्ष्णान् (for क्रूरान्). — °) D⁶¹ om. (hapl.) विप-
— K⁴ om. 14°-15°. — °) Ś1 K² यर्ध् (sic);
K² तीक्ष्णैर्; K⁵ B⁸ महैर् (for यार्ध्). — °) K¹

चिच्छेद निशितैर्वाणैरन्तरैव धनंजयः ॥ १४
 छित्त्वा तु तानाशुगमान्कङ्कपत्रान्शिलाशितान् ।
 एकैकमेव दशभिर्विभेद समरे शरैः ॥ १५
 ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनंजये ।
 जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षिपुः सैन्धवा नृपाः ॥ १६
 तेषां किरीटी संकल्पं मोघं चक्रे महामनाः ।
 सर्वास्तानन्तरा छित्त्वा मुदा चुक्रोश पाण्डवः ॥ १७
 तथैवापततां तेषां योधानां जयगृद्धिनाम् ।
 शिरांसि पातयामास भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ १८

तेषां प्रद्रवतां चैव पुनरेव च धावताम् ।
 निवर्ततां च शब्दोऽभूत्पूर्णस्येव महोदधेः ॥ १९
 ते वध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा ।
 यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ॥ २०
 ततस्ते फल्गुनेनाजौ शरैः संनतपर्वभिः ।
 कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ॥ २१
 तांस्तु सर्वान्परिग्लानान्विदित्वा धृतराष्ट्रजा ।
 दुःशला बालमादाय नसारं प्रययौ तदा ।
 सुरथस्य सुतं वीरं रथेनानागसं तदा ॥ २२

अंतराले; Ks D1 T2 G1, 2 'रे च; B1, 2, 4, 5 Dc1 D2-8
 'रा स; Bs 'रसि; Gs 'रीक्षे (for 'रैव).

15 T1 om. 15^{ab} (of. v. l. 13). Ks om. 15^{ab}
 (of. v. l. 14). —^a) M1 हिस्वा (for छित्त्वा). K1 D2.
 4-8 T2 G1 च; Ks D3 [आ]शु; Gs स (for तु). S1
 स तान्; K1 B1, 2, 4, 5 Dc1 D2-8 चैव; K2, 5 D1 Gs
 जवान्; Ks शरान्; Bs शरैः; M1, 3 गतान् (for गमान्).
 M4 छित्त्वा तानाशुगमान्. —^b) Dc1 corrupt. K2 धनं
 जयः (for शिलाशितान्). Ks कंकपत्रनिभान्शितान्; T2
 G1, 2 M अंतरा कंकपत्रभिः. —^c) K4 corrupt. Bs-8
 Dc1 Gs एषां; M4 एव (for एष). S1 Ks, 5 एकैकमे-
 कादशभिः; K1 B1, 2 D2-8 एकैकमेषां समरे (B2 'रे);
 K2 एकैकं दशधा विध्य. —^d) K2 चिच्छेद (for
 विभेद). S1 K1, 3-8 B1, 2 D2, 4-8 निक्षि (Ks 'क्ष; K4
 'सि)तैः; D1 [ए]नं सितैः; Ds corrupt (for समरे).
 K2 चिच्छेद निशितैः शरैः.

16 ^a) Bs प्रादांश्च; Ds प्राशांश्च (for प्रासांश्च). D1
 om. the first च. S1 Ds, 8 शक्तीश्च; D1 शक्ताश्च.
 —^b) K1, 5 Bs, 4 Ds, 4 धनंजयः; Ds, 6 'जय. —^c)
 T2 G1 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). —^d) S1 Ks B1, 4, 5 नृप;
 Ds नृपः; Gs रणे (for नृपाः). K1 चिक्षिपुः सैन्धवा
 नृपान्; K2 'पुः सैन्धवो नृपः; Bs चिक्षेपुः सैन्धवा नृप.

17 ^a) Ks संकुद्धो (for संकल्पं). —^b) K1, 3 B
 D (except D1; Dn1 missing) महाबलः; K2 'रमना.
 —^c) T1 G1 स तांस् (for सर्वांस्). S1 K1 Dc1
 अंतरां; G1 'रे; M1 'रान्. —^d) K1, 2, 4 Bs D1-8
 तदा (for मुदा).

18 ^a) Dc1 तत्रेव; Gs मुदैव (for तथैव). —^b)
 M1, 2 योधाना. D1 जयगृद्धिनां; T G1 'काक्षिणां.

—After 18^c, Bs reads 19^b repeating it in
 proper place, and repeats 18^d after 22^a. —
 S1 बल्लैः; K2 बाणैः (for भल्लैः).

19 ^a) K1 om.; G2 प्राद्रवतां; Gs विद्र'. S1 K
 (except K4) B2 D1-8 [अ]पि (for [ए]व). — Bs
 reads 19^b for the first time after 18^c. —^b) S1
 K1, 5 D1-8 [अ]भिः; K2 प्र- (for च). Ks पुनरेवाभ्य-
 धावतां; G2 धावतामनुधा'. —^c) Gs निवृत्तानां (for
 निवर्ततां). —^d) Ds, 6 पूर्णमायामिवोदधेः.

20 ^a) K2 M1-3 [अ]पि; T G1 M4 च; G2, 3 हि
 (for तु). K2 B1 तथा (for तदा). Ds, 8 वध्यमाना-
 स्तदा सर्वे. —^b) K2 तेजसः. —^c) B (except B2)
 Dc1 यथाबलं (for 'प्राणं). Gs यथोत्साहं यथाशक्ति.

21 ^a) Some MSS. फल्गुनेन; S1 फल्गुनेन. —^c)
 Gs कृत्वा (for कृता). K1 विसंज्ञा; Ks, 5 M2 विसंज्ञः;
 B1 Dc1 निःसंज्ञा (Dc1 'ज्ञ-) (for विसंज्ञा). K2 Ds T
 G1 भूयिष्ठं (for 'ष्टाः). M1 कृतसंज्ञातभूयिष्ठां; M4 हत-
 संज्ञास्तु भूयिष्ठाः. —^d) Ks Ds क्लान्त- (for क्लान्त-).
 K2 तदा क्लान्तसैनिकाः (submetric).

22 ^a) Bs कृतान् (for तांस्तु). K1 दीनान्; K4
 Ds ग्लानान्; M आतान् (for ग्लानान्). T G1, 2
 तान्सर्वान्प (G2 एतान्स प) रितः आतान्. —After 22^a;
 Bs repeats 18^c. Bs om. 22^b. —^b) Ds धृतराष्ट्रजान्
 (sic). Ds विदितान्धृतराष्ट्रजान् (sic). —^c) Some S
 MSS. दुःशला; K2 दौशला. Ms, 4 बालमादाय नसारं.
 —^d) K1 आतरं; Ds न प्रांसं; Ms, 4 दुःशला (for
 नसारं). G1 तथा (for तदा). —^e) K2 B2 S महारथ-
 (G1 'थं) (for सुरथस्य). K1, 2 वीर. —^f) S1
 [अ]थोगमत्; K1 [अ]न्यगमत्; Ks B1 D2, 4 [अ]थागमत्;

शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ।
 सा धनंजयमासाद्य मुमोचार्तस्वरं तदा ।
 धनंजयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विसृजे प्रभुः ॥ २३
 समुत्सृष्टधनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा ।
 प्राह किं करवाणीति सा च तं वाक्यमब्रवीत् ॥ २४
 एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्तीयस्यात्मजः शिशुः ।
 अभिवादयते वीर तं पश्य पुरुषर्षभ ॥ २५
 इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा ।
 कासाविति ततो राजन्दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २६
 पितृशोकाभिसंतप्तो विषादातोऽस्य वै पिता ।
 पञ्चत्वमगमद्वीर यथा तन्मे निबोध ह ॥ २७

स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयानघ ।
 त्वामागतं च संश्रुत्य युद्धाय हयसारिणम् ।
 पितुश्च मृत्युदुःखार्तोऽजहात्प्राणान्धनंजय ॥ २८
 प्राप्तो बीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽनघ ।
 विषादार्तः पपातोऽन्या ममार च ममात्मजः ॥ २९
 तं तु दृष्ट्वा निपतितं ततस्तस्यात्मजं विभो ।
 गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी ॥ ३०
 इत्युक्त्वार्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ।
 दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखम् ॥ ३१
 स्वसारं मामवेक्षस्व स्वस्तीयात्मजमेव च ।
 कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां मयि कुरुद्रह ।

De1 D5.6 T2 [अ]भ्यागमत्; T1 G1.2 M1 [अ]ना (G2 'नु')गतं (for 'गत्'). K2.4 D1 रथोत्संगगतं तदा.

23 °) K1 शान्त्यर्थे. M1-8 यौधानाम्. — °) K2 अभ्यधावत्; De1 D5.6 'गच्छच्च'; G8 'गच्छद्भि' (for 'गच्छत'). — °) K1.5 B De1 D2-8 कुरोद (for मुमोच). K8 [अ]तस्वरं; T G1.2 [आ]र्तस्वनं (for 'रं'). T2 तथा. — °) Ś1 K8.5 उत्सृज्य च (K8 तत्); D2 विसृजेत्; T G1 उत्सृजे (for विस). K4 D1 धनुर्विसृजत प्रभो.

24 °) K1-8 B De1 D2-8 G8 M4 स (K1 om. स) मुत्सृज्य (for 'सृष्ट'). — °) K8 प्रभुवद्; D8 corrupt (for विधिवद्). K1 (also as in text) प्रभो; B1 T2 G8 तथा (for तदा). — °) D5.6 ब्रूहि (for प्राह). — °) D8 वा (for सा). K1 च सा च (for सा च तं). K1 B De1 D2-8 प्रत्युवाच ह (for वाक्यमब्रवीत्).

25 °) D2 ते (sic) (for ते). — °) K2 D2 स्वस्तीयस्य; K8 स्वस्ते; De1 D4 स्वस्ति; M1 स्वस्य यस्य (for स्वस्तीयस्य). — °) K1 B De1 D2-8 पार्थ (for वीर). — °) K2.8 पुरुषर्षभं (K8 'भ:'); K4 D1 भरतर्षभ.

26 °) K2 तां; B2 G1 स (for स). K4 D4.5 तथा (for तदा). — °) K2 हतो; G2 तदा (for ततो). — °) Some S MSS. दुःशला; D8 दुःशाला.

27 °) K8.5 पितुः (for पितृ). — °) T2 विषादाद् (for 'दातो'). — °) Ś1 K1.8 D2-4 वीरो. — °) K4 D1 तथात्मनि (for यथा तन्मे). B1.2 D2-8 निशा-

मय; B1.5 निबोध वै; De1 T G 'धत' (for 'ध ह'). K1 तथा तन्मे निशामय; K2 यथावन्मे निबोधत.

28 °) K2 D8 पूर्वं. G8 निहतं (for पितरं). — °) K1 हतुं; G8 पिता (for हतं). — °) D8 स्वम् (for त्वाम्). K3 तु; B1 स (for च). K4 D1 G8 संश्रुत्वा; T2 संस्मृत्य. — °) K2 सह; K4 D1 प्रति- (for हय). — °) Ś1 K8.5 दुःखशोकार्ता (K8 'तो'); K1 D8 मृत्युदुःखार्ता; B1.2 G8 M1.2 मृत्युदुःखार्ता. — °) K2.5 De1 G8 जहौ (for सजहात्).

29 °) Ś1 K8 D1 [ए]वं; K8 [अ]थ (for [ए]व). — De1 om. 29^a-30^b. — °) K8 T1 श्रुत्वेव; K5 B1.2 श्रुत्यैव. K4 D1 तेन ते (for तेऽनघ). — °) Ś1 K8 विषादाद्विपपातोऽन्या. — °) D1 om. (hapl.) ममार च. B4 नृपात्मजः (for ममा).

30 De1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — °) Ś1 K2.5 D1 दृष्ट्वाहं; G8 दृष्टुमं (for तु दृष्ट्वा). K4 B D2-8 तं दृष्ट्वा निपतितं तत्र. — °) T G1 अतस् (for ततस्). K1.4 B D (De1 om.; Dn1 missing) T2 प्रभो (for विभो). G8 ततस्तस्यात्मसंभवं. — °) M1 शरणं (for समनु). — °) Ś1 K8.5 D1 तवाहं; K4 D5 त्वामहं (for 'घ'). D8 त्वामहं जयमेव च.

31 D5.6 om. 31^a-32^b. — °) Ś1 K8 [अ]न्तरं; K5 विस्वरं (for [आ]र्तस्वरं). K3 च (for तु). — °) K8 कुरोद (for मुमोच). — °) T2 दीनं स्वरं; M1 दीनस्थितं (for दीनं स्थितं).

32 D5.6 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — °) K1 B1.

विस्मृत्य कुरु राजानं तं च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३२
 अभिमन्योर्यथा जातः परिक्षितपरवीरहा ।
 तथायं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाबुज ॥ ३३
 तमादाय नरव्याघ्रं संप्राप्तास्मि तवान्तिकम् ।
 शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३४
 आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पौत्रकः ।
 प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३५
 एष प्रसाद्य शिरसा मया सार्धमर्दिदम् ।
 याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनंजय ॥ ३६
 बालस्य हतबन्धोश्च पार्थ किंचिदजानतः ।

प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३७
 तमनार्यं नृशंसं च विस्मृत्यास्य पितामहम् ।
 आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३८
 एवं ब्रुवत्यां करुणं दुःशलायां धनंजयः ।
 संस्मृत्य देवीं गान्धारीं धृतराष्ट्रं च पार्थिवम् ।
 प्रोवाच दुःखशोकार्तः क्षत्रधर्मं विगर्हयन् ॥ ३९
 धिक्त्वं दुर्योधनं क्षुद्रं राज्यलुब्धं च मानिनम् ।
 यत्कृते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४०
 इत्युक्त्वा बहु सान्त्वादि प्रसादमकरोज्जयः ।
 परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज गृहान्प्रति ॥ ४१

2.5 D2-4 स्वसारं समवेक्षस्व. —^b) K2.3 स्वश्री (K3 'जे')-
 यास्मजम्; Dc1 स्वस्तीया. G8 स्वस्तीयस्यात्मसंभव.
 —^d) K5 अपि (for मयि). G2 कुरुष्वह. K1 B1.2.5
 D2-8 दयां कुरु (D6 'ल') कुलोद्बह. —^e) Ś1 K3 D1 T2
 संस्मृत्य; K2 विस्मृता. G8 राजं तं (for राजानं).
 D5.6 विस्मृतं कुरु कल्याण. —^f) K5 मृतं; D8 तव;
 D5.6 तत्र (for तं च). Ś1 संतं; K3 मत्ते; K5 चैव;
 D1 मत्ते (sic) (for मन्दं).

33 ^b) Some MSS. परीक्षित. M3 परवीरह. —^d)
 K8 पौत्रे; B3 पुत्रान्; D6 पौत्र. Ś1 K2-5 D1 महा-
 रथः (K3 'ध'); Dc1 D2-8 M1 'भुजः.

34 ^a) K2.1.5 B Dc1 D1 यम् (for तम्). D1
 नरं (for नर). —^b) S प्राप्तास्त्यद्य (G8 'स्मि हि').
 Ś1 तवांतका. —^c) Ś1 K3 समर्थ; B1 समर्थ. K1
 सर्वे (for सर्व). M1-3 चौधानां.

35 B1-4 om. 35. —^a) K2 corrupt; K4 D1
 आगताहं (for 'तोऽयं'). K1 महाबाहुस्; D5.6 राज;
 T1 G1 भागो (for 'बाहो'). —^c) K8 om. (hapl.)
 35^d-36^e. —^b) G1 मम (for तस्य). D8 दयितस्य
 (hypermetric) (for मन्दस्य). T1 K1.4.5 D1-6 G1.8
 पुत्रकः; B3 पुत्रजः (for पौत्रकः). T1 मम पुत्रस्य पुत्रकः;
 T2 शमं गच्छ धनंजय (= 36^d). —^c) K1 प्रह्लादम्.
 Dc1 तस्य (for अस्म्य). —^d) M2 corrupt.

36 K8 om. 36^{ab} (cf. v.1. 35). —^a) T G1.8
 एवं (for एष). K5 D6 प्रसादं. —^b) K1.5 B D2-6
 प्रशमार्थम् (for मया सार्धम्). G2 धनंजय (for अर्हि-
 दम्). —^c) T G1 याचितस्. T1 तु; T2 G1 त्वं;

M2-4 स्वा (for स्वां). D1 महाराज (for 'बाहो'
 —^d) G2 नरोत्तम (for धनंजय).

37 K8 om. 37^{ab}. G8 om. (hapl.) 37^a-
 —^a) D1.8 बालश्च. T G1.2 गत- (for हत-).
 -बन्धुश्च. —^b) Dc1 तथा (for पार्थ). D8 मजा
 —^c) Ś1 मन्युर्वशम्; Dc1 'वश्यम् (for 'वशम्). T
 G1 मा त्वं मन्युवशं गमः.

38 G8 om. 38 (cf. v.1. 37). —^a) D1 जनार्थ
 (for 'यं'). Ś1 नृशंसेव (sic); K8 'से वा (for 'सं च').
 —^c) K8 आगस्कारिणम्; D6 'रणम्. —^d) B8 अर्हसे.

39 G8 om. 39^{ab} (cf. v.1. 37). Before 39,
 MSS. ins. वैशंपायनः. —^a) D2 इति (for एवं).
 K2.8 D1.2.6 M1 ब्रुव (D1.2 'वं' त्या; Dc1 D1.5 T
 G1.2 M1 ब्रुवत्यां. —^b) Some S MSS. दुःशलायां; Ś1
 K8 दुःशलाया. —^c) Before 39^c, G8 ins. अर्जुनः. —^e)
 Ś1 K (except K2) D1-6 उवाच (for प्रो). —^f)
 K1.5 D2-4.6 व्यगर्हयत् (K1 D6 'नृ'; K8 निगर्हयत्.

40 K1 D2-8 om. 40^{ab}. —^a) K2.5 B1.2 मंदं
 (for क्षुद्रं). —^b) T2 राज्ये (for राज्य). Ś1 K2-4
 D1 G8 मामिह (for मानिनम्). —^c) B2.5 Dc1 समा-
 नीता (for मया नीता).

41 ^a) K2 सांत्वाने (sic); K3.5 D6 M4 सां (K5
 शां)त्वानि; K3 D1 सांत्वादीन्; B2-5 D8 शांत्वादि;
 T2 G1 संवादि (for सान्त्वादि). —^b) D8 ततः (for
 जयः). —^c) M2.8 तं (for तां). —^d) K1 corrupt.
 K2 गृहं.

42 ^a) Some S MSS. दुःशला. K2 [अ]पि च (by

दुःशला चापि तान्योधानिवार्य महतो रणात् ।
संपूज्य पार्थ प्रययौ गृहान्प्रति शुभानना ॥ ४२
ततः सैन्धवकान्योधान्विनिर्जित्य नरर्षभः ।
पुनरेवान्वधावत्स तं हयं कामचारिणम् ॥ ४३
ससार यज्ञियं वीरो विधिवत्स विशां पते ।

तारामृगमिवाकाशे देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ४४
स च वाजी यथेष्टेन तांस्तान्देशान्यथासुखम् ।
विचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वर्धयन् ॥ ४५
क्रमेण स हयस्त्वैवं विचरन्भरतर्षभ ।
मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सहपाण्डवः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

transp.). K₂ G₈ सर्वान्; T G₁ वीरान्; M₁₋₃ यौधान्. G₂ सैन्धवान्सपि तान्वीरान्. — K₄ om. (hapl.) 42^b-43^a. — ^a) K₂ गृहं. K₁ B D (except D₁; D₂₁ missing) एव (for प्रति).

43 K₄ om. 43^a (cf. v. l. 42). M₄ reads 43-45 twice. — ^a) D₁ तु सैन्धवान् (for सैन्धवकान्). M₁₋₃ यौधान्. — ^b) G₈ M₁₋₃. 1 (first time) निर्जित्य स (for विनिर्जित्य). K₂ T G₁. 2 निर्जित्य भरतर्षभ (G₂ 'भः'). — For 43^a, K₁ B D₂₁ D₂₋₆ subst.:

151* एवं निर्जित्य तान्वीरान्सैन्धवान्त धनंजयः ।

[B₂. 4 योधान्; D₂₁ सर्वान् (for वीरान्).]

— ^a) K₂ [अ]न्वधावन्त; K₃. 5 [अ]न्वधावत्स; T G₁. 2 [अ]श्वमेधार्थं. M (M₄ both times) तं (for स). K₁ अन्वधावन्तं तं च ह; B D₂₁ D₂₋₆ अन्वधावन्त धा (D₅. 6 'प्रधा') वन्त; G₈ हयमेवान्वयाद्यन्तं. — ^a) K₁ यं हयं; K₂. 3 D₁ हयं तं (by transp.). T G₁. 2 M (M₄ both times) हयं कामविचारिणं; G₈ हयकामविचारिणः.

44 For the repetition in M₄, cf. v. l. 43. K₁ B D₂₁ D₂₋₆ transp. 44^a and 44^a. — ^a) K₁ संघारं; K₂ संभार (for ससार). K₁ B₂₋₆ D₂₁ D₂₋₆ तं तथा; K₄ S (M₄ both times) याज्ञियं; K₆ च जयं; B₁. 2 तं महा- (for यज्ञियं). — ^b) K₁ B D₂₁ D₂₋₆ यज्ञियं (D₂₁ याज्ञिकं) हयं (for स विशां पते). — ^c) K₁ D₂₁ D₂₋₆ ततो (for तारा-). B₁. 2 शून्यम्

(for मृगम्). — ^a) K₁. 4 B₁. 2. 5 D₂₁ D₂₋₆ यथा (for देव-). S₁ K₈ पिनाकधृक्; T₁ 'धृक्'.

45 For the repetition in M₄, cf. v. l. 43. — ^a) S₁ यथेच्छास्तांसु; K₈ 'हृ' वै; K₄ D₁ यथावत्तांसु (for यथेष्टेन). G₈ M₄ (second time) स पार्थिवान्वशे कृत्वा. — ^b) S₁ K₄ om. तांसु. D₈ तान्देवतान् (for तांस्तान्देशान्). K₁ B (except B₂) D₂₁ D₂₋₆ यथाक्रमं (for 'सुखम्'). — ^c) K₈ यथा कर्म (for यथाकामं). — ^d) K₆ धर्म (for कर्म). D₅. 6 वर्जयन् (for वर्धं). K₂ कीर्ति पार्थस्य वर्धनाद; T G₁. 2 M₁₋₃ कर्म लोके प्रदर्शयन्; M₄ (first time) कामं कुर्वन्महात्मनः. — After 45, T G₁. 2 ins. the colophon.

46 M₁ om. 46. — ^a) G₈ स्वैरं (for त्वैवं). — ^b) G₈ अचलद्; M₄ सहायो (for विचरन्). K₁₋₃ B₂. 4 D₂₁ D₂₋₆ पुरुषर्षभ (K₈ D₈ 'भः') (for भरतं). — ^c) K₄ B (except B₂) D₁ मणिपूर; S (M₁ om.) C_v मणिल्लर- (for मणिपूर-). K₂ ततो वाजिर्मणिपूरम्. — ^d) K₁ स हि; G₈ स तु; C_v सह- (as in text). D₆ पाण्डवैः.

Colophon missing in D₂₁; om. in B D₂₁ G₈ M₁. 2; T G₁. 2 read it after 45. — *Adhy. name*: K₁. 5 D₂. 3. 5. 6 सैन्धवपराजयः; K₂. 4 D₁ अश्वानुसरणं; T G₁ हयचर्या; M₄ हयचर्यायां सैन्यपराजयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): S₁ 94; D₄ 73; T₁ 64; T₂ G₁. 2 M₁. 4 63; M₄ (inf. lin.) 78.

७८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु नृपतिर्वीरं पितरं बभ्रुवाहनः ।

निर्ययौ विनयेनार्यो ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १

मणिपूरेश्वरं त्वेवमुपयातं धनंजयः ।

नाभ्यनन्दत मेधावी क्षत्रधर्ममनुस्सरन् ॥ २

उवाच चैनं धर्मात्मा समन्युः फल्गुनस्तदा ।

प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्त्वं क्षत्रधर्मतः ॥ ३

संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् ।

यज्ञियं विषयान्ते मां नायोत्सीः किं नु पुत्रक ॥ ४

धिकत्वामस्तु सुदुर्बुद्धिं क्षत्रधर्माविशारदम् ।

यो मां युद्धाय संप्राप्तं साध्नैवाथो त्वमग्रहीः ॥ ५

न त्वया पुरुषार्थश्च कश्चिदस्तीह जीवता ।

यस्त्वं स्त्रीवयुधा प्राप्तं साम्ना मां प्रत्यगृह्णथाः ॥

यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्मते ।

78

M1 om. adhys. 78-80.

1 Dn1 missing up to 15^{ab} (cf. v. 1. 14. 76. 19). B Dc1 Gs M2-4 om. the ref. —^a) Ś1 M3 नृपतिः; Ks-5 Dc1 D1 पितरं (D1 'रो) (for नृपतिर). K1, 2 B1, 2, 5 D2-3 प्राप्तं; K4 वीर; D1 वीरो; D5, 6 पार्थ (for वीर). —^b) Ś1 Ks-5 B1 Dc1 D1 नृपतिर (for पितर). —^c) K1 वरयेन (sic) (for विन). K1, 2 B Dc1 D2-6 [अ]य (for [आ]र्यो). —^d) K1, 2 Ds-6 G1 ब्रा(Ds ब्र)ह्मणार्थ- (K1 'र्थ); K4 B D1 ब्रा(K1 ब्र)ह्मणार्थ-; M2, 8 ब्राह्मणस्य (for 'णार्थ-).

2 Dn1 missing (cf. v. 1. 1). —^a) Ś1 Ks-5 मणि- (K1 'ण)पूरपतिः; B (except B2) D1 मणपूरेश्वरः; S (M1 om.) मणल्ले. T G1 चैवम्; G3 स्वैरम् (for त्वेवम्). —^b) K1 B1 Dc1 उपयातं; K2-3 Bs-5 D1 T G उपयातं(Bs, 1 'या)तं. —^c) K1 B1, 2, 5 D2-6 नाभ्यनन्दत मेधावी.

3 Dn1 missing (cf. v. 1. 1). —^a) K1 B Dc1 D2-6 T1 G1 च स; G2 वै स (for चैनं). —^b) Some MSS. फल्गुनस; Ś1 Ks Ds फ(Ds फा)ल्गुनस. K1 D2-1, 6 Gs M3 तथा (for तदा). —^c) Ds corrupt. Ś1 Ks, 5 D1 प्रतिक्रिया (for प्रक्रियेयं). —^d) G1 om. (hapl.) 3^d-7^c. —^e) M1 क्षत्रधर्मणः. Gs जदि त्वं क्षत्रधर्मणा.

4 Dn1 missing (cf. v. 1. 1). G1 om. 4 (cf. v. 1. 3). —^a) K1 संरक्ष्यमाणं; K2-5 Bs-5 Dc1 D1-6 T G2 'क्षमाणं. —^b) K2 मामर्जुनम् (for यौधिष्ठिरम्). Ś1 Ks, 5 D1 दृढागतं (for उपा). K4 युधिष्ठिरमिहागतं. —^c) Ds, 6 यत्क्षिप्रं; T G2, 3 M2, 8 याज्ञि(Gs M2, 8

'ज्ञी)यं. Ks T1 G2 M2, 8 विषयातं; Dc1 विषाति (Gs M3 विषयं त्वं (for 'यान्ते). D1 मा. —^d) K2, 8 Ds, 6 G2, 8 न योत्सीः; B2 नायोत्सीः; Bs मायोत्सीः; T अयोत्सीः. Ks T G2 न; Ks तु (for नु). K2 M3 पुत्रकः; Ks पुत्र (submetric).

5 Dn1 missing (cf. v. 1. 1). G1 om. 5 (cf. v. 1. 3). —^a) M1 धिक्त्वां तु (for स्वामस्तु). K1, 2 B1, 2, 5 D2-4 सु(K2 om. सु)दुर्बुद्धे. —^b) Ś1 Ks क्षत्रधर्मं वि(Ks 'मंवि)शारदं; K1, 2 B Dc1 D2-6 'धर्म-बहिष्कृतं; D1 'मर्माविशारदं. —^c) Ks T2 Gs M3 माः Gs युधि न; M3 युधि तु (for युद्धाय). Ds, 8 यो मां युद्धार्थमायातं. —^d) Ds सन्नैव (for साध्नैव). B Dc1 [अ]य (for [अ]थो). Ś1 Ks, 3 साम्नैव प्रति-गृह्णथाः; K1, 5 D1-6 'व प्रत्यगृह्णथाः; K2 विनयेन तमन्वगात्.

6 Dn1 missing (cf. v. 1. 1). G1 om. 6 (cf. v. 1. 3). K1 D2, 4-6 om. 6^{ab}. K2, 4, 5 D1, 8 om. (hapl.) 6. —^a) B Dc1 हि (for च). —^b) M3 यत् (for यस्). K1, 3 B2 D2, 4-6 Gs M3 यथा; B1 युवा (for युधा). —^c) K1 B1, 2, 5 D2, 4-6 मां (Ds मा) साम्ना (by transp.). Gs [अ]हं (for मां). Ds Gs M3, 4 प्रतिगृह्णथाः.

7 Dn1 missing (cf. v. 1. 1). G1 om. 7^{abc} (cf. v. 1. 3). —^a) K1 यदहं; D1 अद्याहं. K2 D2 'शस्त्रांस् (sic); Ds T 'शस्त्रं. —^b) Dc1 आगरत्सेयं (sic). Gs M4 हि (for सु). —^c) Bs partly damaged. K4 D1 G2 प्रक्रियेयं (for 'येयं). K1, 3 D2-6 भवेद्; K1 च वै; B1, 2 तदा; D1 M2, 3 न ते (for ततो). —^d) K1 D2-4, 6 तावत्; K2 ततो; Dc तदा (for भवेत्). Ks मम (for तव). Ś1 K2, 8, 6 D1, 3, 5

प्रक्रियेयं ततो युक्ता भवेत्तव नराधम ॥ ७
 तमेवमुक्तं भर्ता तु विदित्वा पन्नगात्मजा ।
 अमृष्यमाणा भित्तोर्वीमुलूपी तमुपागमत् ॥ ८
 सा ददर्श ततः पुत्रं विमृशन्तमथोमुखम् ।
 संतर्ज्यमानमसकृद्भर्ता युद्धार्थिना विभो ॥ ९
 ततः सा चारुसर्वाङ्गी तमुपेत्योरगात्मजा ।
 उलूपी प्राह वचनं क्षत्रधर्मविशारदा ॥ १०
 उलूपी मां निबोध त्वं सातरं पन्नगात्मजाम् ।
 कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ॥ ११

नराधिप (for 'धम').

8 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) §1 K2-5 D1 पित्रा (for भर्ता). S (M1 om.) च (for तु). —^c) K2 तत्राय (for भित्तोर्वीम्). K6 नाभ्यनंदत मेधावी (= 2°). —^d) K1, 2, 4 B1, 2, 5 D1-4 समुपागमत्; K8 B5, 4 तमुपागता (K8 'तं'); D6, 6 सहसागमत्.

9 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T G1 तथा; G2 तदा (for ततः). —^b) §1 K1, 3 B1, 3-5 D2, 3, 6 विमृष्यं (B2-5 'वं') तम्; K2, 5 D4 'इयंतम्' (for 'शन्तम्'). —^c) K1 M4 (sup. lin.) संतर्ज्यमानम्; K8 संतर्ज्य; K6 G3 संतर्ज्य; B2 संतर्ज्य; Dc1 T2 M2 संतर्ज्य. K2 संभर्जमानमलभद्. —^d) K4 B D (Dn1 missing) T G1, 3 पित्रा (for भर्ता). B1, 2, 5 D2-6 प्रभो (for विभो). K1 पित्रा युद्धार्थिनः प्रभो.

10 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^b) §1 K1, 3-5 D2-8 समुपेत्य; B8 तमुत्पात्य; Dc1 तमुत्पत्य (for 'पेत्य'). —^c) D8 उत्कास (sic); D5, 6 पुत्राय (for उलूपी). K2 धर्मज्ञ (for वचनं). —^d) K1 धर्म धर्मविशारद; K2, 5 क्षत्रधर्मविशारद (K6 'दं'); B Dc1 D2-6 धर्म्यं च (D6 'मां धर्मविशारदं' (B2, 4 Dc1 'दा'); G3 M4 क्षत्रधर्मविशारदं.

11 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1, 2 G1 M3 उलूपी. §1 K3-5 D8 निबोधस्व (for 'ध त्वं'). —^b) K1 D8 M2, 3 पन्नगात्मजं (sic); K2, 3 D8 'त्मजा'. —^c) T1 G1 कुरु त्वं (for कुरुष्व). —^d) K1 त्वया; K3 D8 पुरः; K6 ततः; G3 M4 महान्; M3 वरः (for परः).

12 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 त्वं; M4 द्वे (for [ए]नं). K2 B2, 4 S (M1 om.) नरश्रेष्ठ

युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठं धनंजयमरिंदम् ।

एवमेष हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः ॥ १२

एवमुद्धर्षितो मात्रा स राजा बभ्रुवाहनः ।

मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ ॥ १३

संनह्य काञ्चनं वर्म शिरस्त्राणं च भानुमत् ।

तूणीरशतसंवाधमारुरोह महारथम् ॥ १४

सर्वोपकरणैर्युक्तं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ।

सुचक्रोपस्करं धीमान्हेमभाण्डपरिष्कृतम् ॥ १५

परमाचितमुच्छ्रित्य ध्वजं सिंहं हिरण्यम् ।

(B2, 4 T2 M3 'दु'). —^b) K2, 4, 5 D1 S (M1 om.) अरिंदम्. K1 B1, 2, 5 D2-6 पितरं युद्धदुर्मदं; B2, 4 Dc1 पितरं कुरुसत्तमं. —^c) K2 B1, 2, 4 D5 एव (for एष). §1 K3, 5 तव; D8 हि तं; G8 M4 पिता (for हि ते). K2 पुत्रो; Dc1 om.; G3 धर्मो (for प्रीतो). —^d) B1 भविष्यामि (sic). §1 K3-5 D1 धनंजयः (for न संशयः).

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K3 B1, 2, 5 राजा (for मात्रा). K1 D2-8 एवं दुर्मदि (K1 'चि') तो राजा. —^b) K1, 3 B1, 2, 5 D2-3 मात्रा (for राजा). —^c) G1 om. (hapl.) 13°-16°. —^d) K2 मनश्च ते (sic); D4 नमश्चक्रे (by metathesis); T मुदं चक्रे (for मनश्चक्रे).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) K2 संनह्य- (for संनह्य). —^b) G3 M4 -शर- (for -शत-). K2 तूणीरा शतसंवाधा. —^d) §1 K1 B Dc1 D2-6 रथोत्तमं (B1 'रं') (for महारथम्).

15 Dn1 missing up to 15^{ab} (cf. v. l. 1). G1 om. 15 (cf. v. l. 13). —^a) K1 B Dc1 D2-8 सर्वोपकरणोपेतं. —^b) D3 युक्तमश्वैर् (for 'मश्वैर्'). —^c) Dn1 resumes. —^d) K1, 3 B D (except D1) T1 G1 स- (for सु-). K4 B D (except D5) श्रीमान् (for धी-). K2 सर्वोपस्करैः पूर्णः; K6 मंचकोपस्करं धीमान् (sic). —^d) K4 D1 हेमभाण्डः; B3 हेमदंढः; T1 भावः; T2 बाध- (for 'भाण्ड-'). K1, 2 B1 D (except D1, 5) परिष्कृतं.

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 13). —^a) K1 corrupt. T1 G2 उच्छ्रित्य (for उच्छ्रित्य). —^b) K4 B (except B2) Dc1 D1 T2 ध्वजे. B (except B2) Dc1 T G2, 3 M4 Cव हंसं (for सिंहं). —^c) D8 चार्थम् (for पा').

प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रुवाहनः ॥ १६
 ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरक्षितम् ।
 ग्राहयामास पुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः ॥ १७
 गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनंजयः ।
 पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदाहवे ॥ १८
 ततः स राजा तं वीरं शरव्रातैः सहस्रशः ।
 अर्दयामास निशितैराशीविषविषोपमैः ॥ १९
 तयोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलम् ।
 देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ २०
 किरीटिनं तु विव्याध शरेण नतपर्वणा ।

जत्रुदेशे नरव्याघ्रः प्रहसन्बभ्रुवाहनः ॥ २१
 सोऽभ्यगात्सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
 विनिर्मिद्य च कौन्तेयं महीतलमथाविशत् ॥ २२
 स गाढवेदनो धीमानालम्ब्य धनुरुत्तमम् ।
 दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव संबभौ ॥ २३
 स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभः ।
 पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महीपते ॥ २४
 साधु साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज ।
 सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ॥ २५
 विमुञ्चाम्येव वाणांस्ते पुत्र युद्धे स्थिरो भव ।

K3 ययौ पाण्डवमुद्दिश्य; G3 स ययौ पार्थमुत्तुज्य.

17 °) Ś1 K3-5 D1 तमभ्येत्य. — °) S (M1 om.)
 याज्ञि (G M2 'जी')यं.

18 °) Dc1 तुरगं (for वाजिनं). — °) K1, 4, 5 D1
 G3 भूमिस्थः; K2 च तदा; T2 भूमिष्ठं. — °) Dc1
 संनिवारयद्; D3 T2 G3 स न्यवा'.

19 K2 om. 19^{ab}. — °) K1 B (B5 lacuna) D
 (except D1) स तत्र (for ततः स). Ś1 राजानं; D3
 राजा ते (for राजा तं). K1 पीठं (sic) (for वीरं). K3
 राजानं स ततो वीरं. — °) K1 B D (except D1) शर-
 संघैरनेकशः. — °) K1 D2 अर्दयामास; K3 अर्धं; K5
 अर्धं (for अर्दं). Ś1 K3 विविधैः; K2, 4, 5 D1 विवि-
 षैः (K5 'खै')द् (for निशितैः). — °) K4 D1 आसी-
 विषः; G3 शरैराशी- (for आसीविष-).

20 °) K2 ततः (for तयोः). — °) Ś1 K3-5 D1
 G2 चोभयोः; K2 चाकुलं; D3 चातुलं; D5 चापलं;
 T G2 चाधिकं (for चातुलम्). — K5 om. 20^{ad}. — °)
 Ś1 -समप्राप्यम्; K1 D1, 2 M2 -गणप्रख्यम् (for -रणं').
 G2 देवासुराणां प्रमुखम्. — °) K3 प्रेयमाणयोः; T
 G1, 2 प्रियं.

21 °) K1 B Dc1 Dn1 D2-6 प्रविव्याध; K4 D1
 समाविध्य (for तु विव्याध). — °) K3 वाणेन; K5
 द्धेन (for शरेण). K4 B D T1 G1 [आ]नत- (for
 नत-). K1 शराणां नतपर्वणां. — °) K1, 4 जत्रुदे (K1
 'दं')शः; D1 (gloss: [marg. sec. m.] हृदयदेशे) शत्रुदेशे
 (sic) (for जत्रु'). K1 B Dc1 Dn1 D2-6 T G1
 व्याघ्रं; K3-5 D1 G2 M1 -व्याघ्र. — °) K2 स हनद्;

B4 अर्जुनं (for प्रहसन्). — After 21, T2 res
 32°-33° repeating it in its proper place.

22 °) K3 B1 Dc1 G2 सोल्यगात्; K5 सोभ्यया
 M4 सोभ्यागात्. K1 पुंखेभ्यो; G3 पुङ्खेन (for पुङ्खेन,
 — °) Ś1 वाल्मीकम्; D4 वल्मीकं. K3 पन्नगाः; Dn1
 पन्नगं. — °) K2 त्रिनिर्मिद्य; K4 D4 विनिर्मिद्य; G2
 विव्याध स. Ś1 K3, 5 तु (for च). — °) K2 corrupt.
 K4 D1 M4 उपाविशत्; G3 अथागमत्. K1 B Dc1
 Dn1 D2-6 प्रविवेश महीतलं.

23 °) D3 चेमान् (sic) (for धीमान्). — °) K1
 corrupt. — °) M2 दिव्यं. — °) K3 प्रमीतः; K5
 प्रदीप्तः; D3 प्रमाद (for प्रमीत). K1 B D (except
 D1) सो (B1, 2 D5, 6 चा)भवत् (for संबभौ). S (M1
 om.) प्र (G3 M4 नि)मीलित (T1 'वीरः; M2 'लिक')
 ह्वाबभौ.

24 °) Ś1 प्रशस्य; K5 प्रशंस (sic); T2 प्रहस्य;
 G3 प्रसङ्ग (for प्रशस्य). Ś1 Dc1 भरतर्षभ; K2, 4 B
 D1 T1 M4 पुरुषर्षभ (K4 D1 'र्षं'). K1 Dn1 D3 प्रणम्य
 पुरुषर्षभ. — °) D3 शक्रे (for पुत्रं). — °) B5
 partly damaged. K1 B1, 2, 4 Dc1 Dn1 D2-4 महा-
 युतिः; B3 महामतिः (for महीपते).

25 °) Ś1 K3 वत्स चित्राङ्गदासुत. — °) K2 दृष्ट्वा ते
 (by transp.).

26 °) D3 विमुञ्चमेष; G3 'चोद्यम्य; M3 'चाम्यद्य.
 K1 B D (except D1) ते वाणान् (by transp.). S
 (M1 om.) च (for ते). — °) G3 M4 पुत्र वीरो भवाद्य
 नै. — After 26^b, Ś1 K3, 4 ins. an addl. colophon

इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २६
 तान्स गाण्डीवनिमुक्तान्वज्राशनिसमप्रभान् ।
 नाराचैरच्छिनद्राजा सर्वानेव त्रिधा त्रिधा ॥ २७
 तस्य पार्थः शरैर्दिव्यैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ।
 सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ २८
 हयांश्चास्य महाकायान्सहवेगपराक्रमान् ।
 चकार राज्ञो निर्जीवान्प्रहसन्पाण्डवर्षभः ॥ २९
 स रथादवतीर्याशु राजा परमकोपनः ।
 पदातिः पितरं कोपाद्योधयामास पाण्डवम् ॥ ३०

संप्रीयमाणः पाण्डूनामृषभः पुत्रविक्रमात् ।
 नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ३१
 स हन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रुवाहनः ।
 शरैराशीविषाकारैः पुनरेवार्दयद्वली ॥ ३२
 ततः स बाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा ।
 निशितेन सुपुङ्खेन बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३३
 स बाणस्तेजसा दीप्तो ज्वलन्निव हुताशनः ।
 विवेश पाण्डवं राजन्मर्म मिच्चातिदुःखकृत् ॥ ३४
 स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ।

[*Adhy. name:* Ks हयोत्सर्गः; Ks बभ्रुवाहनयुद्धं.
 — *Adhy. no.:* Ś1 95].

— ^a) Ms अमित्रह. — After 26, Ks ins.:

152* सुतीक्ष्णैरात्मजं वीरं प्रहसन्पाण्डवर्षभः ।

27 ^a) B₁ D₀₁ स तान् (by transp.); D₈ तत्स;
 G₈ M₄ तांस्तान्. D₈ om. स. K₁ गांडिवः; K_{2.4}
 D₁ गांजीवः. — ^b) K₈ शक्राशनिः (for वज्रा). B_{1.2}
 S (M₁ om.) स्वनान् (for प्रभान्). — ^c) K₁ B D
 (except D₁) नाराचान् (for चैर). Ś₁ राजन्; D₈
 राज्ञां (for राजा). — ^d) B D₀₁ D₈ भल्लैः सर्वासं (for
 सर्वानेव). D₁ om. one त्रिधा. B D₀₁ G₈ द्विधा त्रिधा.
 K₁ D₀₁ D₂₋₅ भल्लैः सर्वास्त्रि (D₀₁ वान्द्रि) धा द्विधा.

28 ^a) G₂ स च (for तस्य). B₈ D₁ पार्थ. K₂
 M_{2.3} दीक्षैरु; K₈ मित्रैरु (sic); T G_{1.2} दीप्तं; G₈
 M₄ तीक्ष्णैरु (for दिव्यैरु). — ^b) Some MSS. परि-
 स्कृतं; K₄ T G_{1.2} M_{2.3} विभूषितं. — ^c) G₂ सौवर्णः.
 B₁ सुवर्णप्रतिमं हंसं. — ^d) K₂ क्षरेण; M₄ क्षणेन (for
 क्षुरेण). Ś₁ K₂₋₄ D₀₁ D₁ G₈ [अ]पातयद्; T₁ G₁
 M₈ [अ]पहरद्.

29 ^a) D₈ हयाश्चास्यमहाकायाः. — ^b) K₁ B D
 (except D₁) महावेगान् (D₈ गा अ) र्दिम (D₀₁ मः).
 — ^c) K_{1.2} B D (except D₁) राजन्; T G₂ बाणैरु;
 M₄ राजा (for राज्ञो). — ^d) Ś₁ K₃₋₅ D₁ पुरुषर्षभः
 (K₆ मः); K₁ B D₀₁ D₀₁ D₂₋₅ इव पाण्डवः (for
 पाण्डवर्षभः).

30 ^a) D₁ reads from स रथाद् up to नात्यर्थं पीड
 (in 31^a) twice without var. M₂ खकीर्य (for
 तीर्य). K_{1.2} B_{1.2.5} D₀₁ D₂₋₅ [अ]थ (for [आ]शु).
 — ^c) D₀ यदीति (for पदातिः). K₁ B D (except

D₂) क्रुद्धो (for कोपाद्).

31 For the repetition in D₁, cf. v. l. 30. — ^a)
 Ś₁ K_{2.3} B₁₋₄ D₀₁ D₁ स (for सं). Ś₁ D₀₁ D₀₁
 D₂₋₅ पार्थानाम् (for पाण्डू). K₁ संप्रीयमाणः पार्थ
 तम्; D₈ संप्रीयमानां पार्थानाम्; T G_{1.2} प्रीयमाणस्तु
 पाण्डू. — ^b) D₀₁ पुत्रं (for पुत्र). — ^c) K_{1.4} B_{1.5}
 D (except D₀₁) अत्यर्थं (for ना). — ^d) M_{2.3}
 वज्रधरात्मजं (sic).

32 ^a) K_{1.5} B D (except D₁) M₂₋₄ मन्वमानो
 (B₂ नं) (for हन्य). Ś₁ K₈₋₅ D₁ विशिखैः (K₄ D₁
 वै); K₈ विरथः; T G_{1.2} [स] विमुखं (for विमुखं).
 — After 32^b, K₄ D₁ ins.:

153* हृदि विव्याध बाणेन हृदेन जगतीपतिः ।
 — K₄ D₁ om. 32^a-34^b. T₂ reads 32^a-33^b for the
 first time after 21. — ^a) K₈ T_{1.2} (second time)
 G_{1.2} [अ]हनद्; G₈ [अ]र्दयन्. K₈ पुनरभ्यर्दयद्वली.

33 For the repetition in T₂, cf. v. l. 32. K₄
 D₁ om. 33 (cf. v. l. 32). — ^b) D₀₁ corrupt. K₂
 पत्रिणा. D₈ हृदि विव्याध पत्रिणा. — ^c) Ś₁ स; D₁
 तु; M_{2.3} च (for सु).

34 K₄ D₁ om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). K_{1.5} B₁
 D₀₁ D₂₋₅ om. 34^{ab}. — ^a) K₂ वातसु; G₈ M₂₋₄
 शरसु (for बाणसु). B_{1.5.5} युक्तो; G₈ विद्धो (for
 दीप्तो). — ^c) D₀₁ om. पाण्डवं राजन्. B वेगान् (for
 राजन्). — ^d) K₈ वर्म (for मर्म). B_{3.4} तु; D₀₁
 सु- (for [अ]ति-). K₄ D₁ दुःखितः (for दुःखकृत्).

35 ^a) Ś₁ [अ]भिभृशं; K₂ मृदासं (for [अ]तिभृशं).
 K₁ B₈ D₀₁ D₂₋₅ क्रुद्धः (for विद्धः). — ^b) T₁ रघु-
 (for कुरु-). K_{1.4} नन्दनः; B_{1.2.5} पुंगवः; B_{8.4} D₀₁

महीं जगाम मोहार्तस्ततो राजन्धनंजयः ॥ ३५
तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरंधरे ।
सोऽपि मोहं जगामाशु ततश्चित्राङ्गदासुतः ॥ ३६
व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ।
पूर्वमेव च बाणौघैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन सः ॥ ३७

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ।
चित्राङ्गदा परिव्रस्ता प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३८
शोकसंतप्तहृदया रुदती सा ततः शुभा ।
मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वैशंपायन उवाच ।

ततो बहुविधं भीरुर्विलप्य कमलेक्षणा ।
मुमोह दुःखादुर्धर्वा निपपात च भूतले ॥ १

प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा ।
उलूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
उलूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे ।

—सत्तमः (B₃ 'म') (for -नन्दनः). — °) B (except B₂) D₀₁ दुःखार्तस्; T₁ G₁ मोहास्त.

36 °) K₈ पुरंधरे; B₈ G₈ M₂₋₄ धनुर्धरे (for धुरंधरे). — °) D₈ सोम (sic) (for मोहं). D₈ जगद (for 'म'). K₁ B D (except D₁) [अ]य (for [आ]-शु). — °) G₁ M_{2,8} तत्र (for ततश्च). K₂ त्रिशंगमा-रमनः (sic); K₄ B_{3,4} D₀₁ D₁ G₃ M₄ चित्रांगदात्मजः; T₁ वैशंपायनः शुचा; G₁ चित्रांगदा शुचा; M_{2,8} गदासुतं (sic).

37 °) K₄ संयम्य; K₅ विषयस्य; D₀₁ व्यायस्य; D₁ व्यायाम-; D_{5,6} विषमं; G₈ आवायं (for व्यायम्य). D₈ महीं जगाम मोहार्तो (= 35°). — °) B₈ om. मेव. K₁ B D स; T द्वि (for च). — °) D₁ M_{2,4} गाढं; D₈ दृढ- (for गाढ-). M_{2,4} वित्तो (for -विद्धो). K₁ B D₀₁ D₂₋₈ ह; K_{2,4} वै; D₀₁ D₁ T₁ G च (for स:). — After 37, K₁ B_{1,2,5} D T₂ ins. :

154* पपात सोऽपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धनि ।

[Before the prior half, D₁ ins. वैशंपायनः.]

38 °) K₁ च हतं; B₈ T₁ पतितं; G₁ पितरं (for निहतं). K_{2,8,5} B₁₋₈ G₈ M₂₋₄ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — °) K₂ om. च. T निहतं (for पतितं). — °) D₀₁ परिभ्रष्टा (for 'त्रस्ता'). — °) K₈ प्राविवेश. K₅ D₀₁ D_{5,6} रणाजिते.

39 K_{2,4} om. from 39° up to 14. 79. 1°. — °) M_{2,8} तु तं (for ततः). T तदा (for शुभा). K₁ B D (except D₁) रुदती (K₁ 'दतः; D₀₁ D_{2,5} 'दंती)

वेपती शृशं. — °) B (except B₂) मणपूर-; S om.) मणलूर- (for मणिपूर-). K₁ G₈ जाता (for माता). — °) K₁ च हतं (for निहतं). D₀₁ प्रति; D₈ सुतं (for पतिम्).

Colophon om. in K_{2,4} M₁. — Adhy. name: K₈ बभ्रुवाहनयुद्धे अर्जुनसंमोहः; B₈₋₅ D₀₁ अश्वानुसारः; D₁ अर्जुनप्रमोहः; T_{1,2} G₁ हयचर्यायां बभ्रुवाहनविजयः; G₈ बभ्रुवाहनयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ G₈ M₄ 76; B₈ 77; D₀₁ 80; D₄ 74; T₁ 65; T₂ G_{1,2} 64; M_{2,8} 63; M₄ (inf. lin.) 79. — Sloka no.: D₀₁ 38.

79

— M₁ om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 K_{2,4} om. 1⁵⁰ (cf. v. l. 14. 78. 39). — °) K₁ B₈ D (except D₀₁ D₁) T G_{1,2} बहुतरं (for 'विधं'). K₁ B_{2,4} D₀₁ D₂₋₈ भूरि; B_{1,8} भुवि (for भीरु). — °) M₈ कमलेक्षणः (sic). — °) S₁ K₈ D₁ दुर्धर्वा (for 'र्षा'). K₁ B D₀₁ D₀₁ D₂₋₈ T₂ मुमोह दुःखसंतप्ता. — °) B_{3,4} D₀₁ D₁ मही (for च भू-). K₁ B_{1,2,5} D₀₁ D₂₋₈ प (D₈ व्य) पात च मही (B₈ धरणी) तले.

2 °) K_{2,4,5} तु सा; B_{1,4} D₀₁ ततः (for च सा). — °) D₀₁ देवी. B₄ D₀₁ चपुर्धरा. — S₁ D₈ om. (hapl.) 2⁰². — °) K₁ D₈ उलूपी. — °) B₈ partly damaged. K₅ वै; D₁ [ए]वं (for [ह]र्षं).

त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समित्तिजयम् ॥ ३
 ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता ।
 यच्चत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ४
 किं तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनंजयः ।
 क्षमस्व याच्यमाना मे संजीवय धनंजयम् ॥ ५
 ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे ।
 यद्वातयित्वा भर्तारं पुत्रेणेह न शोचसि ॥ ६
 नाहं शोचामि तनयं निहतं पन्नगात्मजे ।

पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७
 इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुख्यं पन्नगात्मजाम् ।
 भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ॥ ८
 उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियकाम मम प्रिय ।
 अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९
 ननु नाम त्वया वीर धर्मराजस्य यज्ञियः ।
 अयमश्वोऽनुसर्तव्यः स शेषे किं महीतले ॥ १०
 त्वयि प्राणाः समायत्ताः कुरूणां कुरुनन्दन ।

3 B₃ damaged. 3^{ab} = (var.) 12^{ab}. — ^a) K_{1,2} D_{1,6} M₂ उल्लूपी (sic); D₈ उलीपि (sic). — G₁ om. (hapl.) 3^b-6°. After 3^b, D₈ reads 5^{ab}. K₆ om. 3^{ad}. — ^d) K₁ B D₆₁ D₈₁ D₂₋₅ T G₂ बाणेन; D₈ वीरेण; G₈ M₄ शयानं (for बालेन). D₆₁ M_{2,8} समित्ति-जयः (D₆₁ 'य') (sic).

4 G₁ om. 4 (cf. v. l. 3). B₃ partly damaged. — ^a) B_{2,4,5} न तु (for ननु). K_{1,5} D₈₁ D_{2-4,6} आर्यः; G₂ M₄ आर्या. T धर्मज्ञे. — ^b) B₁₋₄ D₆₁ न त्वं (for ननु). S₁ K₈ B_{1,8,4} चापि; K₁ चासि; D₆₁ सापि; M_{2,8} चासीत् (for चासि). — ^c) D₁ M_{2,8} यत् (for यत्). S₁ K₈ समितिः; K₆ पतिर्मे; D₁ स सुतः; D_{5,6} निहतः (for पतितः). K_{2,4} त्वत्कृतेयं निप-तितः. — ^d) K₆ पतितो (for पतिस्ते). K_{2,4} सु (K₄ स) सुतो; D₄₋₆ पतितो (for निहतो).

5 G₁ om. 5 (cf. v. l. 3). D₈ reads 5^{ab} after 3^b. — ^a) K₈ [अ]सर्वापराधाय; D₆₁ समापराधोयं; D₁ तेनापं; D₆ सर्वापराधाय; T₁ मंदेपराधेयं. B₁₋₄ G₈ M_{2,8} किं तु मंदापराधो (B₁ 'द्धो')यं; B₆ किं तु संतापराधोयं; T₂ M₄ किं तु मंदेपराधो (M₄ 'धो')यं; G₂ किं त्वयं तेपराधोयं. — ^b) K_{1,2} ते च; D₈ चैव (for तेऽद्य). K₂ G₈ धनंजयः. — ^c) T₁ उल्लूपि; M_{2,8} कामस्व (for क्षमस्व). G₈ M₄ वाच्यमाना. K_{1,2,5} B_{1,2,5} D₆₁ D₈₁ D₂₋₅ T₁ वै; D₆ [ए]व (for मे). S₁ क्षमस्व याच्यमानायः. — ^d) K_{1,2} B D T₁ जीवयस्व (B_{8,4} D₆₁ 'यैनं') (for संजीवय).

6 G₁ om. 6^{ab} (cf. v. l. 3). D₈ om. (hapl.) 6-9. — ^a) K₄ न तु (for ननु). K₂ धर्मार्थः; D_{1,6} त्वमार्यः; M₄ त्वमार्या (for 'र्थ'). T₁ धर्मज्ञे (for 'ज्ञा'). — ^b) S₁ K_{8,5} B₈ D_{1,6} त्रैलोक्ये. M₄ -विदिता. S₁ K_{8,6} D₁ T₂ G₈ शुभा. — ^d) B₄ D₆₁ किं; D₁ या

(for यद्). K₁ B_{1,2,5} D₈₁ D_{2,4-6} transp. भर्तारं and पुत्रेण. S₁ K₈ वातयित्वा तु भर्तारं; K_{2,4,5} पा (K₈ घा) तयित्वाद्य भं (for 6°). K₁ B_{1,2,5} D (except D₁; D₈ om.) नानुः; K₂ [इ]ह च; K₅ [ए]व न; G₂ ह न; G₈ M₄ न हि; M_{2,8} हि न (for [इ]ह न). T₁ शोचसे.

7 D₈ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{ab}) B₃ partly damaged. M_{2,8} transp. तनयं and निहतं. K₁ पुत्रं च (for तनयं). K_{2,4} निर्जितुं (for निहतं). K₁ B D (except D₁; D₈ om.) हतं (B₈ D₆₁ मृतं; D₈ नाहं) पन्नगनंदिनि (for 7^b). — ^c) K₆ T₁ G₁ [अ]नुः; G₈ हि (for तु).

8 D₈ om. 8 (cf. v. l. 6). — ^a) G₂ तु तां (for तदा). K_{2,4} B_{1,8,5} D₆₁ D₁ M_{2,8} देवी. — ^b) K₁ B₈ उल्लूपी. K₂ D₆₁ उल्लूपी पन्नगात्मजा. — ^d) K₁ प्रत्युवाच (for इत्यु). D₈ यशस्विनी. T₂ इदं वचनमब्रवीत्.

9 D₈ om. 9 (cf. v. l. 6). — ^a) D₆₁ [उ]त्तिष्ठ (for कुरु). S (M₁ om.) -मुख्य त्वं (T₂ M_{2,8} 'ख्यस्त्वं') (for -मुख्यस्य). — ^b) K₁ D₈₁ D₈ प्रियमुख्य (for 'काम'). K₂ प्रियः; D₆ T₂ प्रियं. D₄ प्रियमुख्यस्य मे प्रिय. — ^d) B₃ partly damaged. K_{2,4} B_{1,2,4,5} D₆₁ D₈ -रक्षितः; D₁ -मोहितः (for -मोक्षितः).

10 ^a) B₃ damaged. K₁ B_{1,2,5} D₈₁ D₂₋₆ ननु त्वया नाम विभो. — ^b) K_{2,4} धीमतः; T G_{2,8} M₂₋₄ यज्ञियः (M_{2,8} 'यं'). — ^c) K₂₋₄ [s]नुगंतव्यः; K₅ [s]भिर्गतव्यः; D₆ [s]नुभर्तव्यः; T₂ न हर्तव्यः; G₂ M₄ [s]नुवर्तव्यः (for 'सर्तव्यः'). — ^d) D₆₁ corrupt. K₁ om.; M₄ सं- (for स). D_{5,6} किं स शेषे महीतले; G₈ किं शेषे मही.

11 ^a) T₂ त्वया (for त्वयि). K_{1,5} T₂ G₂ स (K₁ स) मापन्नाः; D₈₁ D_{1,6} मयायत्ताः; D_{2,8} मयायत्ताः

उद्धृषि पश्य भर्तारं शयानं निद्रतं रणे ।
त्यक्तं गम पुत्रेण बालेन समितिज्यम् ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा विलप्योपरता भर्तुः पादौ प्रगृह्य सा ।
 उपविष्टा भवेद्देवी सोच्छ्वासं पुत्रमीक्षती ॥ १
 ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः ।
 मातरं तामथालोक्य रणभूमावथाब्रवीत् ॥ २
 इतो दुःखतरं किं नु यन्मे माता सुखैधिता ।
 भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ ३
 निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

मया विनिहतं संख्ये प्रेक्षते दुर्मरं वत ॥ ४
 अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढं यन्न विदीर्यते ।
 व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम् ॥ ५
 दुर्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते ।
 यत्र नाहं न मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ ६
 अहो धिक्कुरुवीरस्य ह्युरःस्थं काञ्चनं भुवि ।
 व्यपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यत ॥ ७
 भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि ।

Colophon om. in K₁ B₄ & D (except D₁) M₁.
 — Adhy. name: K₂, 4 अश्वानुसा (K₄ 'स' रणेर्लुनवधः;
 K₆ G₈ चित्रांगदावि (G₈ 'प्र' लापः; B₃ अश्वानुसारः; D₁
 उल्लूखीं प्रति चित्रांगदाविलापः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Ś₁ 98; B₁ T₁ 66; B₂ 72; T₂
 G₁, 2 65; G₃ M₄ 77; M₂, 3 64; M₃ (inf. lin.)
 80.

80

❧ M₁ om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 D₈ om. the ref. — ^a K₁ B D (except D₁)
 ततो (for तथा). Ś₁ K₁, 3, 5 D (except D₁) विरता
 (D₃ 'मना') (for [उ]परता). — ^b T₁ G₁ भर्तु- (for
 भर्तुः). — ^c K₂, 4 B₂ भवेद् (for [अ]भवद्). Ś₁
 K₁, 3, 5 D (except D₁) दीना (for देवी). — G₁
 om. 1^a-2^a. — ^d Ś₁ K₅ सत्वासं; K₃ अश्वसं; D₁
 सन्वसं (sic) (for सोच्छ्वासं). K₁ D₁ D₃, 6 इच्छती
 (for ईक्षती).

2 G₁ om. 2^a (cf. v. l. 1). — ^a K₁ सतां (sic)
 (for संज्ञां). — ^c Ś₁ K₂, 5 उपालोक्य (for अथां).
 — ^d K₂ -भूम्याम् (for -भूमाव).

3 ^a K₃ ततो (for इतो). K₁, 5 D₂, 3 तु (for
 नु). — ^b K₂, 3 D₁ M₂, 3 सुखेधि (K₃ 'दि') ता; K₆
 सुखोचिता; B₂, 4 सुदुःखिता; B₅ सुखैषिता; G₂ सुखो-
 धिता. — ^c K₁ च (for नि). — ^d K₂, 4, 5 D₁ T
 G₂ पतिं मृतं (by transp.); G₃ M₂-4 पतिवता. G₁
 अधिशेते पतिं मृतं.

4 ^a K₂, 4 [S]दीनं (for रीणां). — ^b B₂ D₁, 6

सर्वशास्त्र- (for 'शस्त्र-'). — ^c K₁ T₁ विनिहितं; K₃
 विनहतं (sic). G₁ M₂, 3 संख्ये. — ^d Some MSS.
 प्रेक्षते; D₁ प्रेक्ष्यते. Ś₁ K₃ दुर्धरं; D₃ दुर्मरं; T G₁
 दुर्मतं (for 'रं'). K₂, 4 यतः; K₆ स्वतः; B₁, 2 च इ;
 G₃ M₄ पतिं (for वत).

5 ^a D₁ हृदयं ते (hypermetric) (for हृदयं).
 — ^d D₁ निहता (sic); G₃ M₄ पतितं (for निहतं).
 D₁ प्रति; D₁ रणे (for पतिम्).

6 ^a Ś₁ दुर्धरं; K₃ दुर्धर्वं; D₃ दुर्मरं (for दुर्मरं).
 G₃ [अ]हं (for [इ]ह). — ^b B₁, 2, 5 मन्येध; B₃, 4
 मन्यामि; D₁ मान्यं च (for मन्ये हि). T G₁ काले हि;
 G₃ ह्यार्थे हि (for ह्यध्वनि). K₂, 4 मन्येहं कालया विना;
 D₁ दृष्ट्वा स्वधन्यमाहृतं (sic); D₃ मन्ये ह्यध्वनमागते.
 — ^c K₂ साहं न; G₁ वै हंत (for नाहं न). — ^d
 Ś₁ विप्रयुज्येय; B₄ 'मुच्येत; D₁ 'युज्यत; D₂ 'युज्य
 च; T₁ G₁, 2 न वियुक्ता (G₁ 'क्तः) स्व; G₃ विप्रयुक्ता
 स्व; M₂-4 'युक्तौ स्व- (for 'युज्येत). K₂, 4 विप्रयुज्या-
 वजीवनात्; K₃ 'युज्यावनेजितं; K₆ 'युज्य च जीवितं.

7 ^a K₁ B D (except D₁) हा हा (for अहो).
 K₂, 4 अहो धिक्कुरुते वीर (sic). — ^b K₁ B₁, 2 D₁
 D₂-6 सन्नाहं; K₂, 4 क्षितिस्थं; B₂, 4 कवचं; B₅ तूर्यकं;
 D₁ ककस्थं; T G M₄ किरीटं; M₂, 3 कार्मुकं (for
 धुरःस्थं). Ś₁ K₂-4 D₁ धनुः (for भुवि). — ^c K₁
 2, 4 B D₁ D₁ D₂-5 T₂ G₁ अपविद्धं; D₃ अपि विद्धं;
 T₁ G₂ व्यतिविद्धं; M₂, 3 'व्यव' (for 'व्यप'). — Ś₁ D₁
 (hapl.) om. 7^a-8^a. — ^d K₁, 3 B₂ पश्यतः; K₂ 'ति;
 B₃ D₁ 'ते; T G₁, 3 M₄ 'ता.

8 Ś₁ D₁ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). K₂, 4 om. 8^{ab}.
 — ^a K₆ ततः (for भो भो). M₂, 3 वीरं (for वीरं).

कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १३

सोऽहमप्यद्य यास्यामि गतिं पितृनिषेविताम् ।

न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ १४

सा त्वं मयि मृते यातस्तथा गाण्डीवधन्वनि ।

भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालमे ॥ १५

इत्युक्त्वा स तदा राजा दुःखशोकसमाहतः ।

उपस्पृश्य महाराज दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ १६

शृण्वन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।

त्वं च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ॥ १७

यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे भरतर्षभः ।

—^b) B₃ ब्राह्मणं (for °णा). K_{3.5} निहतं पितरं भुवि.
—^c) D₀₁ वीरे (for वीर-). —^d) D₀₁ om. (hapl.)
from पुत्रेण up to मया (in 9^d). K_{2.4} पश्यतः
(K₃ °त) (for पातितम्).

9 D₀₁ om. up to मया (in 9^d) (cf. v. l. 8).
—^b) K_{1.4} D₀₁ D₂₋₆ ये युक्ता; B_{1.2.5} ये युक्ता;
D₁ प्रयुक्त- T₁ हरि- (for हय-). —^c) Ś₁ K_{3.5} G₁
M_{2.8} कुर्वन्ति. K_{2.4} शान्तिं ये; K₃ T G_{1.2} M₄ शान्तिकं
(for °कां). B_{1.2} अद्य (for त्वद्य). K₁ B₅ D₀₁
D₂₋₆ कुर्वन्ति (B₅ °तु) शान्तिं कामस्य; D₆ G₃ कुर्वन्ति
शान्तिकर्मास्य (G₃ °द्य).

10 °) D₀₁ M_{2.8} व्यादिशन्ति; G₃ M₄ आदि (G₃
°वि)शन्तु. D₁ हि (for च). K_{3.5} B₃ D₁ मे (for
किं). —^b) D₁ मम (for इह). K_{3.5} D₁ M₄ वै;
B_{3.4} किं; D₆ G₃ ते (for मे). — D₁ om. (hapl.)
10^c-12^b. —^c) K₁ B₂ D₀₁ D₄₋₆ आनुशंसस्य; K_{2.4}
T G_{1.2} नृशंसस्य च; D₃ आनुशंस्य च (sic). —^d)
K₂ पितुर (for पितृ-).

11 D₁ om. 11 (cf. v. l. 10). —^c) D₆ om. [इ]ह.
—^d) K₄ संजातश्च; B_{1.2} संवृतस्य (for संवीतस्य). Ś₁
K₃ च; K₄ [अ]पि (for [ज]स्य). K₁ D_{2.4} G₂ कर्मणा;
K₃ D₀₁ वर्मणा; G₃ कर्मणः (for चर्मणा). D₆ संवीत-
स्यामचर्मणां; G₁ व्याघ्रचर्मणः; M₄ संविदस्यास्य
कर्मणः.

12 D₁ om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). —^a) D₆ शिरा-
कपालि (sic). D₃ चात्र; M₄ यस्य (for चास्य). —^b)
Ś₁ K_{3.5} खादतः; K_{1.4} B D (D₁ om.) युजतः; M_{2.3}
भुजानः (for भुजतः). D₂ अद्य (for अद्य). B_{2.3} वै

(for मे). —^c) D₁ [अ]स्त्यद्य; D₆ [आ]रूपं (for
[अ]स्त्यन्यद्). —^d) D₁ हि; D₆ धिक् (for [अ]द्य).
K_{2.4} हत्वा पितरमद्य वै (= 11^b).

13 K₁ om. 13-15. —^a) K₅ नागात्मजे पश्य
शुभे. —^b) K₂ नियतं (for निहतं).

14 K₁ om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) K₅ अद्यास्य
(for अप्यद्य). K₄ B D (except D₁) सोऽहमद्य गमि-
ष्यामि. —^b) Ś₁ K₂ -निषेवितं (sic); D₀₁ -निवेषितां.
—^c) K₂ शक्तोद्य; K₅ शक्तो हि; M_{2.8} शक्तोपि;
M₄ शक्यो हि (for शक्नोमि). G₂ अद्यमात्मानम् (for
आत्मना°). K₄ न शक्तो स्वात्मनात्मानम्.

15 K₁ om. 15 (cf. v. l. 13). —^a) K₂ स्वार्थं
(sic); B₃ मां त्वं (for सा त्वं). T₁ G₁ गते (for
मृते). —^b) D₃ तस्या (for तथा). K_{2.4} D₁ गांजीव-;
D₄ गांजिव-. K₅ T₁ -धन्विनि (for -धन्वनि). —^c)
G_{1.3} भवत् (for भव). —^d) G₁ स तेन (for सत्येन).
Ś₁ K_{3.5} D₁ आयुध (K₃ °द्ध)म् (for आत्मानम्). K₄
सत्यमात्मानमालभेत्.

16 °) Ś₁ K₃ तं (for स). K₁ B D (except
D₁) G₃ M₄ ततो (for तदा). K₂ राज्ञा (for राजा).
— K_{2.4} om. (hapl.) 16^{bc}. —^b) K₅ -भयाहतः;
D₁ G₃ M₄ -समन्वितः (for -समादितः). —^c) Ś₁ K₃
D₁ तदा राजन्; K₅ महाराजन्; D₆ महातेजा (for
महाराज). —^d) D₁ मुखाद् (for दुःखाद्).

17 °) K₃ -पापानि (for -भूतानि). —^b) B₄
D₀₁ चराणि स्थावराणि च. —^c) K₂ corrupt. D₁
माता (for मातर). B₃ कामं (for सत्यं). T₁ G₁ त्वं
च बोध शयित्वाहं (sic); G₃ M₄ त्वं च बोध यथासत्यं

अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ १८
न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते कचित् ।
नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधार्दितः ॥ १९
वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते ।
पितरं तु निहत्यैवं दुस्तरा निष्कृतिर्मया ॥ २०

एष ह्येको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा नृपतं धनंजयसुतो नृपः ।
उपस्पृश्याभवत्तूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८९

वैशंपायन उवाच ।

प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा ।
पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परंतप ॥ १

उलूपी चिन्तयामास तदा संजीवनं मणिम् ।
स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ २
तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।

(sic). — ^a) D1 ब्रवीतु. G1 M4 भुजगात्मजे (for 'गोत्तमे').

18 ^a) K1 विजयः (hypermetric); K2.4 पिता (for जयः). — ^b) K2.4 समाद्य (for पिता मे). K1 B D (except D1) नरसत्तमः; M2.8 पुरुषर्षभः. — ^c) T1 तस्मिन्. K1 वैव (for एव). — ^d) K4 शोकयिष्ये (sic); M4 शाय° (for शोष°). K2 कलेवरे; S (M1 om.) कलेवरं.

19 ^a) G8 हंतुं (for हत्वा). K2 न हि ते पितरं हित्वा (sic). — ^b) K2 विद्यते निष्कृतिः कचित्. — ^c) K2. 4.5 D1.8 पश्यामि; K3 पश्यामि (for पत्स्यामि). — ^d) B3.4 पितृ; D1 कुरु (for गुरु). K1 वधा-दितं; K3 M4 दितः; G8 वधादिति.

20 ^a) D3 चारं (for वीरं). K5 हे (for हि). K2 हित्वा. D6 वीरं क्षत्रवधं कृत्वा. — ^b) K3 corrupt. K2.4 S (M1 om.) सहस्रेण (for शतेन प्र.). Ś1 शोच्यते न प्रमुच्यते. — ^c) Ś1 K3 वि; K5 हि (for तु). K2.4 B3 [ह]मं; B4 D5.6 T2 G1.2 M2.4 [ए]व (for [ए]वं). — ^d) T1 मम (for मया). Ś1 K3.5 D1 निष्कृ- (K5 'कृ')तिर्दुर्लभा मया (D1 'म'); K1.2.4 B Dc1 Dn1 D2-6 दुर्लभा निष्कृ (K2.4 Dc1 D5.6 'कृ')तिर्मम.

21 ^a) G3 M4 एवं (for एव). K1 B D (except D1) T एको; G3 M4 ह्येष (for ह्येको). — ^d) Some MSS. निष्कृतिः. K2 गतः (sic); G1 M2.8 कृता (for कुतः).

22 D1 om. 22. — ^a) K2 नृपतिर्. — ^b) K2.4 तदा (for नृपः). — ^c) K5 तूष्णं (for तूष्णीं). K2.4 उपस्पृश्य तदा राजा. — ^d) K3 महीपतिः; D1 महामुनिः (for 'मतिः'). K2.4 प्रायोविष्टोभवन्मुनिः.

Colophon om. in K1 B1.2.5 Dn1 D2-8 M1. — Adhy. name: K2.4 अश्वानुसरणं; K3 हयानुसरणं; K5 D1 बभ्रुवाहनविलापः; B4 अश्वानुसारः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 90; T1 67; T2 G1.2 66; G3 M4 78; M2.8 65; M4 (inf. lin.) 80 (as in text). — Śloka no.: Dn1 40.

81

 M1 om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 ^a) D3 प्रायोविष्टे स नृपतौ. — ^b) B मणपूरेश्वरे तदा; T G1.2 M2.4 मणल्लेश्वरे तथा (G2 M4 'दा'); G3 मणल्लपूरेश्वरे. — D1 om. (hapl.) 1°-2°. — ^d) K3 मात्रा सह (by transp.). Ś1 K3 B1.5 Dc1 D2.4-8 परं-तपे (D6 'प'); K1 परंजये.

2 D1 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) K1 Dc1 उलूपी; D3 उलूपि. — ^b) K1 जीवंतं मणिपूरके. — ^c) Ś1 सा (for स). G3 M2.3 चोपातिष्ठत. T2 तथा (for तदा). — ^d) K3 पन्नगानां. B1.2.4 G3 परायणः.

3 ^a) D6 नि- (for तं). Dc1 M1 [अ]य (for तु). B3 om.; M2.8 कौरव्यं. — ^b) B Dc1 कौरव्य (Dc1 om.

मनःप्रह्लादनीं वाचं सैनिकानामथाब्रवीत् ॥ ३
 उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया हतः ।
 अजेयः पुरुषैरेष देवैर्वापि सवासवैः ॥ ४
 मया तु मोहिनी नाम मायैषा संप्रयोजिता ।
 प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यशस्विनः ॥ ५
 जिज्ञासुर्ह्येष वै पुत्र बलस्य तव कौरवः ।
 संग्रामे युध्यतो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ६
 तस्मादसि मया पुत्र युद्धार्थं परिचोदितः ।
 मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केथास्त्वण्वपि प्रभो ॥ ७

ऋषिरेप महातेजाः पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
 नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं शक्नोऽपि पुत्रक ॥ ८
 अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशां पते ।
 मृतान्मृतान्पन्नगेन्द्रान्यो जीवयति नित्यदा ॥ ९
 एतमस्योरसि त्वं तु स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
 संजीवितं पुनः पुत्र ततो द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ १०
 इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणिं तदा ।
 पार्थस्याभिततेजाः स पितुः स्नेहादपापकृत् ॥ ११
 तस्मिन्मृते मणौ वीर जिष्णुरुजीवितः प्रभुः ।

कौरव्य) कुलर्नदिनी; Gs Ms पन्नगाधिपते: सुता. — °) Some MSS. -प्रह्लादिनीं.

4 Before 4, Ś1 K2-5 D1 M2,3 ins उल्लुप्यवाच. — °) K (except K2) D (except Dc1 D1) [ए]व (for [ए]व). K1 स्वयातितः; K5 B (except B5) D (except Dc1 D1) G2 त्वया जितः. — °) Ś1 अजेयः; K2,4 D1 T2 G2 M2-4 अजय्यः; D5 अजय्यः (for अजेयः). Ś1 D1 एव; Gs M2-4 अन्यैर् (for एष). — °) K1 B Dc1 Dn1 D2-3 T1 G1 तथा (B1 द्वा) दे (K1 दै)वैः; K2-4 T2 G2,3 M4 देवैरपि; D1 देवैश्चापि; D5 अपि देवैः (for देवैर्वापि). D0 ततो देवैः सवांधवैः.

5 °) Some MSS. मोहिनी. — °) K2 D2,3 मायैषा (for मां). K1 B D (except D1) -वर्जिता; G2 -चोदिता (for -योजिता). — °) K1,2 प्रियार्थं. Gs M4 प्रियार्थं पुरुषव्याघ्र. — °) K5 M2 (also as in text) त्वस्य; D5 तव (for त्वस्य).

6 °) K2 corrupt. Ks Ms एष (for ह्येष). K1,2,4 B1,2,5 Dn1 D2-6 पुत्रस्य (for वै पुत्र). — Ś1 D1 om. (hapl.) 6^b-7^a. — °) K5 B2,4 Dn1 D2-6 M2,3 कौरव. — °) K2,4 युद्धता (sic). S (M1 om.) संग्रामे युध्यमानस्य. — °) S (M1 om.) संग्रामः (for आगतः).

7 Ś1 D1 om. 7^a (cf. v.1. 6). — °) D5 अस्य (for असि). — °) K1,3 B1,2,5 D (except Dc1) युद्धाय (for 'य'). K2,3 वीर नोदितः; K5 D1,6 परिजो (K6 'जो'); G1 संप्रचो (for परिचो). — °) K3 स पापम्; D5,6 मयायम् (sic); G1 मया मम (sic) (for मा पापम्). — °) K2,4 B3 D1 अण्वपि; B1,2,4 Dn1 D5,4 T2 ह्य; B5 Dc1 शृ; G2 त्वं हि च; Gs M2-4

त्वं रणात् (for त्वण्वपि). Ś1 K1,3,5 D5 शंकेयाः सूक्ष्मण्वपि; D2 'था ह्यण्वपि प्रिये; D5 'था ह्यवरावपि.

8 °) K5 Dc1 एव (for एष). K1 B1,2,5 (except D1) T1 G1 महानात्मा (for 'तेजाः'). — °) Ś1 D1 स्थितः; K3,5 स्थिरः; B5 Dc1 [5]क्षरः; [5]व्ययं (for सव्ययः). K1,2,3 B1,2,5 Dn1 D2-6 पुराणः शाश्वतोक्षरः (D5 'तोक्षणः'). — °) Ś1 D5 शक्तोभिः; K2,3 शक्तोतिः; K5 D5 T G1,2 शक्नोति; M4 शक्नोपि (for शक्तो हि). — °) B1-3 M4 शक्तो (for शक्नो). — D5,6 S (M1 om.) पार्थिव (D5,6 'वं; M3 'वः') (for पुत्रक).

9 °) Ś1 K3 G1,3 ते (for मे). — °) B5 सुतान्; D5,6 अयं (for the second मृतान्). K5 यो नामोद्वाहः; D5 न मे राजन् (for पन्नगेन्द्रान्). — °) D5 वै (for यो). T G1 सर्वतः; G2 सर्वदा (for नित्यदा). D5 न जीवयति नित्यदा (sic); Gs M2,4 संजीवयति सर्वदा.

10 °) K1 B Dn1 D2-6 T2 Gs पुनम्; K2 D1 G2 M4 एवम् (for एतम्). Ś1 K1,3,5 B1,2,5 D (except Dc1) च; K2,4 हि (for तु). G1 एतन्ममोरसि त्वं तु. — °) K2 स्थापयस्व; S (M1 om.) 'वाद्य (for 'यस्व'). — °) K1 B (except B5) Dc1 Dn1 D2-6 तदा पार्थ; K2,4 D1 ततः पुत्र (K2 'त्रे'); Ks Gs M4 पुनस्त (M4 'स्व)त्र (for पुनः पुत्र). T1 G1 स जीवने पितुः पुत्र. — °) B1,2,5 Dn1 D2-6 स त्वं (for ततो). K3 द्रष्टासि; B1-3,5 द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि). K1 स त्वं द्रष्टासि पाण्डवः (sic); K2,4 D1 पुनर्द्रष्टासि पाण्डव; B5 Dc1 साहं द्रक्ष्यामि पाण्डवं.

11 °) K2 इत्युक्त्वा (sic). — °) D5 तथा (for तदा). — °) K2,4 D1 -वीर्योजाः; D5 -तेजसः (for -तेजाः स). — °) Ś1 K2-3 पुत्रः; K1 D2-4,6 पितुः; D1 पुनः (for पितुः). Ś1 उपावृत्ते; D5,6 उपायकृत्.

सुप्तोत्थित इवोत्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ १२
 तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनम् ।
 समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥ १३
 उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो ।
 दिव्याः सुमनसः पुण्या ववृषे पाकशासनः ॥ १४
 अनाहता दुन्दुभयः प्रणेदुर्मेघनिस्वनाः ।
 साधु साध्विति चाकाशे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ १५
 उत्थाय तु महाबाहुः पर्याश्वस्तो धनंजयः ।
 बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ १६
 ददर्श चाविदूरेऽस्य मातरं शोककर्षिताम् ।

उलूप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्धनंजयः ॥ १७
 किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत् ।
 रणाजिरमभिन्नं यदि जानासि शंस मे ॥ १८
 जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता ।
 नागेन्द्रदुहिता चेयमुलूपी किमिहागता ॥ १९
 जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्वचनात्कृतम् ।
 स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ॥ २०
 तद्युवाच ततः पृष्ठो मणिपूरपतिस्तदा ।
 प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छयतामिति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

12 ^a) K (except K₃) B (except B₄) Dc1 Dn1 D1-4 वीरो. — ^b) K1 तु जीवितः; D₃ तज्जीवितः. S1 K (except K1) D1 पुनः; D₅, 6 प्रभो (for प्रभुः). — ^c) K1 corrupt. K₄ सुखोत्थितः; B Dc1 D₂-4 चिरसुस (for सुप्तोत्थित). D₅, 6 चिरसुस इवोत्तस्थे. — ^d) K₂, 4 दीर्घः; B Dc1 Dn1 T G₁, 3 M₃, 4 स्पष्टः; D1 दृष्टो; M₂ स्फुटः (for मृष्टः). — After 12, K₂, 4 read 14^a.

13 K₂, 4 om. 13^{ab}. — ^a) S1 K₃ D1 समुत्थितं. — ^b) D₃ समन्वितं (for मनस्विनम्). D₅ लब्धसंज्ञमनाविलं.

14 K₂, 4 read 14^a after 12. — ^a) D₅ पुरुषव्याघ्र. — K₂, 4 om. 14^b. — ^b) D₃, 5, 6 T1 G₁, 2 M₂ C_v लक्ष्मीपतिः; G₃ M₄ देवपतिः (for लक्ष्मीवति). T1 G1 प्रिये; G₂ प्रभुः (sic) (for प्रभो). — ^c) M₂ corrupt. — ^d) T G1 ववर्षे (for ववृषे). D₃ नाशनः (for शासनः). G₃ M₄ ववर्षं बलसूदनः.

15 ^b) K1 B₁, 2, 5 Dn1 D₂-6 विनेदुर् (for प्रणे°). Some MSS. निःस्वनाः. — ^d) S1 K₂, 5 B₁, 4 D₁, 5, 6 T1 सुम (D₅ स म) हा; K₄ सुमहत्.

16 D₃ om. 16. — ^a) K1 B₁, 2, 5 D (except Dc1; D₃ om.) च; K₅ स (for तु). — ^b) Dc1 D1 corrupt for पर्याश्वस्तो.

17 ^a) K1 corrupt. K₂, 3 [अ]स्य विदूरे; K₅ नावि°; Dn1 D₂-5 T₂ G₂ चापि दूरे (for चाविदूरे). K₂, 4 च (for स्य). D₅ ददर्श चापि दूरस्थां. — ^b) K₁, 3 B (except B₅) Dn1 D₂, 4 कर्षिता. — ^c) K₁-3 तिष्ठती; K₄ ति; D₅ त. — ^d) D₃ तात् (for ततो).

18 ^a) B₁, 2 एवं (for इदं). — ^b) M₂ om. हर्ष. — ^c) T1 G1 अभिन्नं. — ^d) M₂, 3 जानामि.

19 ^a) Dc1 [इ]यं (for च). — ^b) S1 K₃, 5 D1 रणाजिरम् (for रणभूमिम्). — K₂ G₃ om. (hapl.) 19^{ad}. — ^c) K₃ [ए]वम्; B₃, 4 [ए]व (for [इ]यम्). — ^d) D₅ corrupt. D₁, 5 उलूपि. S1 K₃ D1 च किम् (for किमिह). K₅ उलूपी च समागता.

20 ^a) D₃ अहं (for इदं). — ^c) G₃ M₄ अत्रागमे. — ^d) D₃ इह (for अहम्). D₅ दृष्टामि (for दृच्छामि).

21 ^a) S1 K1 B Dc1 Dn1 D₂-4, 6 T1 G1 तथा; D₅ यथा (for ततः). S1 K₃, 5 दृष्टो; K₂, 4 श्रेष्ठो; G₃ पुत्रो (for पृष्ठो). — ^b) B (except B₂) मणपूरः; T₂ G₂, 3 M₂-4 मणलूरः (for मणिपूरः). — ^c) Dc1 विद्वन्. — ^d) D₅ corrupt. Dc1 उलूपे; D₁ पि; T1 पी. K₂, 5 D1 T1 G₃ M₂, 3 पृच्छताम्. K1 B₃-5 Dc1 Dn1 D₂-6 इयं (for इति).

Coleophon om. in K₁ M₁. — *Atthy. name*: K1 B Dc1 Dn1 D₂, 3 अश्वानुमारं; K₅ D1 अनुनवारयं; D₃, 5

८२

अर्जुन उवाच ।

किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १
कच्चित्कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे ।
मम वा चञ्चलापाङ्गे कच्चित्त्वं शुभमिच्छसि ॥ २
कच्चित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं शुभदर्शने ।
अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ३
कच्चिच्च राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहिनी ।
चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किञ्चन ॥ ४

तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्त्यथ ।

न मे त्वमपराद्धोऽसि न नृपो बभ्रुवाहनः ।
न जनित्री तथास्येयं मम या प्रेक्ष्यवत्स्थिता ॥ ५
श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ।
न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ६
त्वत्प्रीत्यर्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मयानघ ।
यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनंजय ॥ ७
महाभारतयुद्धे यत्त्वया शांतनवो नृपः ।
अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ८

हयानुसारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
Ś1 100; B1.5 72; B2 73; Dn1 M4 (*inf. lin.*) 81
(as in text); D5 75; T1 68; T2 G1.2 67; G8
M4 79; M2.3 66. — *Śloka no.*: Dn1 61.

82

☞ M1 om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 B8 om. the ref. — ^a) K8 कार्यं (for कृत्यं).
K1 तु; D8 च (for ते). — ^b) D1.5 T2 G3 M3
नन्दिनी (for नन्दिनि). — ^c) B मणपूर; T G M2-4
मणलूर (T1 G8 'ह') (for मणिपूर). Ś1 K1 B1.5
M2.3 मातस् (for मातुस्).

2 ^b) Ś1 राज्ञोसि; D8 राज्ञासि (for राज्ञोऽस्य). B
(except B3) Dc1 भुजगोत्तमे (for गात्मजे). — ^c)
K1.2.4.5 B D T G1 मम वा (K2.4 त्वं) चप (K4 D1
T G1 चंच) लापाङ्गि (K5 'ने'). — ^d) G8 तच्च (for
कच्चित्). Ś1 K3 D1 M4 सुखम् (for शुभम्).

3 ^a) T G1.2 च (for ते). B8 विपुल (for पृथुल).
— ^b) K3 न प्रियं; K5 नाश्रयं; G3 का प्रियं (sic)
(for नाप्रियं). K1 B D (except D1) G2 प्रिय- (for
शुभ-). — ^c) K3 D1 अकार्यम् (for 'पर्म'). — ^d)
K2 बभ्रुवाहनं (sic).

4 K1 om. 4^{ab}. K2 om. 4. K3 G1.3 M4 om.
(hapl.) 4^a-5⁴. — ^a) K4 ते; B1.3 D2.5 तु; B1.5
Dc1 Dn1 D3.4.6 तु (for च). K4 [द्वयं] (for ते).
— ^b) Ś1 B (except B4) M2 चैत्रवाहिनी. — ^c) K4

वरारोहे (for 'हा'). — ^d) Ś1 K5 नापराधोति; D1
'ध्नाति' (for 'ध्यति').

5 K3 G1.3 M4 om. 5^{abod} (cf. v. l. 4). — ^b)
K1.2.4 Dc1 Dn1 D2-4.6 प्रहसन्निव (sic); K5 प्राहसं-
त्यथ; B5 प्रज्वलं; D1 T2 प्रहसत्यथ. — ^c) Ś1 K4
D1 अपराधोषि; K2 'राधापि; B8 *राधोसि; D8
अपवद्धासि (for 'राद्धोऽसि). — ^d) K1 B2 Dn1 D2-6 न
हि मे; K4 नृपो वा; M2.3 न तु वा (for न नृपो).
— ^e) B1 D3 जनयित्री; D6 न जनयत्री (hypermetric);
G8 तज्जनित्री (for न जनित्री). K4 तथार्थं त्वाम्; D1
नृ*स्येह (for तथास्येयं). — ^f) K3 B3 स मया (for
मम या). K2 नाम यं प्रेक्ष्यवत्स्थितं; K4 अप्रियं प्रत्यव-
स्थिता; B1.5 मम प्रेक्ष्यव्य (B5 'व्ये व्य') वस्थिता; D5.6
मम प्रेक्ष्यवदास्थिता; T2 मया प्रेक्ष्या व्यवस्थिता; G1 मम
प्रेक्ष्य व्यवस्थिता.

6 Before 6, T G1.3 M4 ins. उल्लूपी. — ^a)
K2.4 तद् (for यद्). K2.4 देव; B8 सर्व; T2
G1.3 M4 चेयं (for चेदं). — ^b) K2.4 पूर्व (for सर्व).
Ś1 K3 अनुष्ठिते (for विचेष्टितम्). — ^d) Ś1 K8 त्वा;
K1 Dc1 om.; K2 [अ]य (for त्वां). D3 प्रसंदधे;
D6 प्रसादयेत् (sic) (for 'दये).

7 ^a) K1.5 B D (except D1) त्व (K2.4 त) स्त्रियार्थं
(for त्वत्प्रीत्यर्थं). K2.3 Dc1 T G1 तु; K4 D4 च
(for हि). — ^b) K1 Dn1 D2-5 विभो; D8 प्रभो (for
[अ]नघ). — ^c) K1 यत्र ते (hypermetric) (for
यत्त्व). — ^d) K2 D1 निखिलेन (for निखि').

8 ^a) K3 Dc1 महाभरत (for 'भारत'). D1.6 युद्धं

न हि भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो निपातितः ।
 शिखण्डिना तु संसक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया ॥ ९
 तस्य शान्तिमकृत्वा तु त्यजेस्त्वं यदि जीवितम् ।
 कर्मणा तेन पापेन पतेश्च निरये ध्रुवम् ॥ १०
 एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ।
 वसुभिर्वसुधापाल गङ्गाया च महासते ॥ ११
 पुरा हि श्रुतमेतद्वै वसुभिः कथितं मया ।
 गङ्गायास्तीरमागम्य हते शान्तनवे नृपे ॥ १२
 आप्लुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ।

इदमूर्ध्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा ॥ १३
 एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना ।
 अयुध्यमानः संग्रामे संसक्तोऽन्येन भामिनि ॥ १४
 तदनेनाभिषङ्गेण वयमप्यर्जुनं शुभे ।
 शापेन योजयामेति तथास्त्विति च साव्रवीत् ॥ १५
 तदहं पितुरावेध भृशं प्रव्यथितेन्द्रिया ।
 अभवं स च तच्छ्रुत्वा विषादमगमत्परम् ॥ १६
 पिता तु मे वस्त्रन्गत्वा त्वदर्थं समयाचत ।
 पुनः पुनः प्रसाधैर्नास्त एनमिदमब्रुवन् ॥ १७

(for युद्धे). K₁ तु; K₅ यस्य; D₂ तत्; G₃ [s]यं
 (for यत्). — ^b) D₁ भीष्मो हतो (for शान्तनवो).
 K₁ B₅ D_{1.4} M_{2.3} नृप; D₁ रणे (for नृप:). — ^c)
 K₁ अधर्मेन (sic). D₁ ततः (for हत:). — ^d) K₄
 M₂ निकृतिः (for निष्कृति:).

9 ^b) K₂ युद्धमानो. K₁ D_{n1} D_{2.3} हि; D₈ तु
 (for नि-). — ^c) D₁ सु- (for तु). K_{1.5} B D
 (except D₁) T₂ G संयु (B₃ 'श' कर्त्तु (for संसक्तम्).
 — ^d) Ś₁ K₃ D₁ समाश्रित्य (for तमा^c). B₃ त्वया
 हतः (by transp.).

10 K_{1.2.4} B (except B₃) D₁ D_{2.3} om. 10^{ab}.
 — ^a) D₁ यस्य (for तस्य). Ś₁ K_{3.5} D_{n1} D_{1.4-6}
 त्वं (for तु). — ^b) Ś₁ K₃ त्यज्यथा; K₅ B₃ D_{n1}
 D_{1.4.5} त्यजेथा (for 'स्त्वं'). D₆ त्यजेथा यदि जीवति.
 — ^d) K_{2.4} पातस्यो; T₁ G M₂₋₄ पतेहि (for पतेश्च).
 K₆ नरकं; B₃ D₁ निरयं; D₄ T G₁ नरके (for
 निरये).

11 ^a) M₂ एका (for एषा). Ś₁ K_{2.3} D₁ ते; K₅
 T₂ G M₂₋₄ [अ]त्र (for तु). — ^b) D₃ corrupt. Ś₁
 D₄ पुत्राद्यत्; K₂ G₂ M₂ 'त्वं'; M_{3.4} 'यं' (for 'चां').
 — ^c) T G_{1.2} वसुधापाल वसुभिर्. — ^d) K₆ D₂
 महाद्युतौ; D₃ 'मतौ' (for 'मते').

12 ^a) K₂ न (sic); K₄ तु (for हि). K₁
 D₂₋₆ ते; B_{1.2.5} च (for वै). K₅ पुरा तु श्रुतमेता-
 वद्. — ^b) Ś₁ D₁ बहुभिः (for वसुभिः). K_{2.4.5}
 मुनिभिः (K₆ बहुधा) कथितं मम. — ^c) K_{2.3} D₁
 तीर्थम् (for तीरम्). K₁ D_{n1} D₂₋₆ आश्रित्य; K₂
 G₃ आसाद्य; B_{3.5} आगत्य (for आगम्य). — ^d) D₁
 om. (hapl.) from शान्तनवे up to एष (in 14^a).

Ś₁ K_{1.2.5} B₁₋₄ D_{n1} D₂₋₆ नृप (for नृपे).

13 D₁ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^b) K_{2.4} तां
 समेत्य; K₆ corrupt; G₃ M₄ समाप्लुत्य (for समेत्य
 च). — ^c) B₁ G₃ M₄ महा- (for वचो). — ^d) K_{2.4}
 भागीरथ- (for 'रथ्या'). Ś₁ K₃ T₁ स ते; D₆ T₂
 G_{1.2} M_{2.3} मतौ (for मते). T₂ G₁ तथा (for तदा).
 G₃ M₄ भागीरथ्यां महत्त (M₄ वचस्त) दा.

14 D₁ om. एष (in 14^a) (cf. v. l. 12). — ^c)
 K₅ आयुध्यमानः; G₂ स यु^c (for अयु^c). — ^d) D₆
 [s]न्योन्य- (sic) (for अन्येन). Ś₁ K_{2.4} G₂ M₃
 भामिनी; B_{1.2} D₁ D_{n1} D₂₋₄ G₃ भामिनि (for
 भामिनि). B₃₋₅ संयु (B₃ 'श')क्तोऽन्येन भामिनि.

15 ^a) K_{2.4} B₂ T₂ [अ]भिपणेन; K₅ D_{n1} D₁₋₆
 [अ]नुपणेन. D₁ तदन्येनाभिषङ्गेण. — ^b) K₁ B D
 (except D₁) T₂ वयमद्य धनंजयं. — ^c) Ś₁ D₁ योज-
 यामेह; K₂₋₄ 'मीति' (K₃ 'ह') (for 'मेति'). — ^d)
 K₂ corrupt; T G₁ तांस्तथेति (for तथास्त्विति). D₁
 चाऽव्रवीत् (for च साव्रवीत्). G₂ तांस्तथास्त्विति साव्र-
 वीत्.

16 ^a) B₁ अयं (for अहं). — ^b) K₁ D₂₋₆ प्रविश्य
 व्यथितेन्द्रिया. — K_{2.4} om. 16^{cd}. — ^c) D₁ D_{n1}
 अभवं; D₆ अभयं (for अभवं). B₃ नु (for च).

17 ^a) K₂ मते (for तु मे). — ^b) K₁ B D
 (except D₁) त्वदर्थं; T₁ त्वदर्थं (for 'यं'). K_{2.1}
 समयाचितः; D₁ 'या च तत्' (for 'याचत'). — ^c) Ś₁
 ततः; K₃ अतः; D₁ D₁ om. (for the first पुनः).
 K_{2.4} D₁ एतांस् (for एतांस्). D_{5.6} पुनः प्रसाद्य
 तान्देवांस (D₆ 'वास्'). — ^d) K₁ राजानम्; D_{2.3} न
 एवम्; D₃ त एवम्; G₁ तं देवम् (for त एवम्). K₂

पुनस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा ।
 स एनं रणमध्यस्थं शरैः पातयिता भुवि ॥ १८
 एवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशपो भविष्यति ।
 गच्छेति वसुभिश्चोक्तो मम चेदं शशंस सः ॥ १९
 तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्छापादसि विमोक्षितः ।
 न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ॥ २०
 आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ।
 नात्र दोषो मम मतः कथं वा मन्यसे विभो ॥ २१

इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माब्रवीदिदम् ।
 सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ॥ २२
 इत्युक्त्वाथाब्रवीत्पुत्रं मणिपूरेश्वरं जयः ।
 चित्राङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तथा ॥ २३
 युधिष्ठिरस्याश्वमेधः परां चैत्रीं भविष्यति ।
 तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप ॥ २४
 इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा बभ्रुवाहनः ।
 उवाच पितरं धीमानिदमस्त्राविलेक्षणः ॥ २५

इति च (for इदम्). Ś1 D1 त एवमिति चाबुवन्; Dc1 तथैव इदमब्रवीत्.

18 ^a) D1 चास्य; G2 M2-4 अस्य तु (for तस्य). Ś1 K3 महानागः; K1 B1.8 T2 भागो; K5 बाहो; G1 आने; G2 M4 राज (for भाग). — ^b) B D1 मणपूरेश्वरो; S (M1 om.) मणल्लो (for मणिपूर). Ś1 महात् (for युवा). — ^c) K1 राजानं (hypermetric) (for एनं). D1 नर (for रण). K1.2.5 B1.2.5 Dn1 D2.4-6 मध्यस्थः; G2 धूर्यस्थ (for मध्यस्थ). — ^d) K3 शिरः (for शरैः). D3 याति पिता (for पातयिता).

19 ^a) G1 कृतेन (for कृते स). — ^b) D1.6 [अ]युक्त- for युक्त). — In Dn1, the portion from 19^a up to 14. 86. 16² is lost on the missing folios (128-131). — ^c) Dc1 एवं (for [इ]ति). K3 चोक्ते; B5 D1 G2 प्रोक्तो (for चोक्तो). — ^d) D5.6 न; (for स).

20 Dn1 missing (cf. v. l. 19). — ^a) B (except B3) स्मृत्वा (for श्रुत्वा). Ś1 K3.2 B3.4 Dc1 D1 T1 G3 [अ]यः; K2 तु; G1 [अ]स्य (for त्वं). B1 transp. तस्मात् and शापात्. B2 D1 अपि (for असि). — G2 M4 om. 20^a-22^d. — ^c) Ś1 K1.8 T1 G1.2 M2.8 त्वा; Dc1 त्वो (for त्वां). — ^d) Dc1 समरेष्व- पराजयेत् (sic).

21 Dn1 missing (cf. v. l. 19). G3 M3 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^b) M2.8 च (for [इ]ह). — ^c) K1 B1.2.2 D2.8 T1 G1 हि; K2.4 [अ]स्ति (for [अ]त्र). — ^d) K3 बुध (for विभो). — After 21, Ś1 K3 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K3 हयानुसरणं; D1 उल्लूपीवाक्यं. — Adhy. no.: Ś1 101].

22 Dn1 missing (cf. v. l. 19). G2 M4 (cf. v. l. 20). Before 22, Ś1 K3 D1 ins. उवाच. — ^a) K2.4 उक्ते (for उक्तो). — ^c) मम (for मे सु). — ^d) K2 स्वेतत्; B1.5 (for एतत्). K1 कृतवत्परं; K2 वानसि (sic) (for वत्यसि).

23 Dn1 missing (cf. v. l. 19). — ^a) G2 M4 इत्युक्तो. K1 B1-2.8 D1-4.6 T2 सोमवत्; K5 प्रात्रं; D6 [अ]सौत्रं; G1 अत्रं (for [अ]धात्रं). — ^b) K1.4.5 Dc1 D2-6 मणिपूरपति; K2 corrupt; B मणपूरपति; D1 मणपूरेश्वरं; S (M1 om.) मणल्लोश्वरं. B3 तदा (for जयः). — ^c) K3 B1.2.4.5 Dc1 शृण्वन्त्याः. — ^d) K3 कौरवा (for कौरव्य). K4 Dc1 दुहितस्य (for तुस्य). K1.4.5 B (except B3) D1-8 G तदा (for तथा).

24 Dn1 missing (cf. v. l. 19). — ^a) K2 [अ]श्व- मेधं (for मेघः). D1 युधिष्ठिराश्वमेधः (submetric); T G2 युधिष्ठिराश्वमेधश्च. — ^b) Ś1 परां मैत्री; K1 परा चैत्री; K2 पंचरात्री; K3 परा मैत्री; K3 B2 परिचैत्री; D6 परिचैत्र्यां; D6 Cv परं चैत्र्यां; G3 परा चैत्री (for परां चैत्री). — ^c) T2 G3 अत्र (for तत्र). K2 G1.2 [आ]गच्छ; B1.4 T2 G3 गच्छे; T1 गच्छ (for [आ]गच्छे). G1.8 सहामात्यैर. — ^d) K1 माताभ्यां (for मातृभ्यां). K2.4 तथा (for नृप).

25 Dn1 missing (cf. v. l. 19). — ^a) K4 उक्ते (for उक्तः). — ^c) Dc1 om. from धीमान् up to द्विजातिपरि (in 26^d). Ś1 K3 B1 T1 G2.8 M1 वचनं (for पितरं). — ^d) Ś1 इदं साश्रुविलेक्षणः; K2.4 इदमस्त्र (K4 स्त्रा) विलेक्षणः (sic); K2 G2 M2.8 इदं सास्त्रा; D1 वचनं कमले.

26 Dn1 missing (cf. v. l. 19). Dc1 om. up to

उपायास्यामि धर्मज्ञ भवतः शासनादहम् ।
 अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवेषकः ॥ २६ ॥
 मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व पुरं स्वकम् ।
 भार्याभ्यां सह शत्रुघ्न मा भूतेऽत्र विचारणा ॥ २७ ॥
 उपित्वेह विशल्यस्त्वं सुखं स्वे वेश्मनि प्रभो ।
 पुनरश्वाभ्यनुगमनं कर्तासि जयतां वर ॥ २८ ॥
 इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः ।

सम्यग्प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदासुतम् ॥ २९ ॥
 विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां चराम्यहम् ।
 न स तावत्प्रवेक्ष्यामि पुरं ते पृथुलोचन ॥ ३० ॥
 यथाकामं प्रयात्येष यज्ञियश्च तुरंगमः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ॥ ३१ ॥
 स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनः ।
 भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाङ्गरतसत्तमः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

द्विजातिपरि (in 26^d) (cf. v. l. 25). — ^a) K₂ D₁
 उपायास्यामि. K₅ भवतो (for धर्मज्ञ). — D₈ om.
 26^b–27°. — ^b) K₅ शासनाद्धर्मज्ञं प्रति. — ^c) K₄ B₈
 T₁ अश्वमेध- (for 'मेधे). — ^d) Ś₁ K₃ B_{3.5} D_{2.8}
 वेशकः. K_{2.4} धर्मराजस्य धीमतः.

27 D₁ missing (cf. v. l. 19). D₃ om. 27^{ad}
 (cf. v. l. 26). — ^a) K_{2.4} G₃ M₂₋₄ अनुग्रहार्थं हि;
 B₂ 'ग्रहार्था वै (sic); T G_{1.2} 'ग्रहार्थं वै (for 'ग्रहा-
 र्थाय). — ^b) B_{1.2} प्रविशेदं; D₁ 'वेशः; T₁ प्रविशस्व
 (for प्रवि). B_{1.3} D_{1.4} स्वकं पुरं (by transp.).
 — ^c) G₃ भार्याया (for भार्याभ्यां). K₁ B_{1.2} D_{2.4-6}
 धर्मज्ञ (for शत्रुघ्न). — ^d) Ś₁ K₂₋₄ B₃ D₁ T₁
 G₁ अत्र; D₃ T₂ G₃ M₄ तत्र (for तेऽत्र).

28 D₁ missing (cf. v. l. 19). — ^a) S (M₁
 om.) च (for [इ]ह). K₁ B_{1.2.6} D₁ D₂₋₆ निशामेकां
 (for विशल्यस्त्वं). — ^b) K₂ सुखे (for सुखं). K₁
 B D₁ D_{2.8.9} स्व (D₈ सु) भवने; G₃ M₁ वेश्मनि च
 (for स्वे वेश्मनि). B₄ विभो (for प्रभो). D₅ सुखं
 स्वभवने नृप. — ^c) K₃ D₃ corrupt. Ś₁ परतो (for
 पुनर्). K₁ D₂ चाश्वानु- (for अ). D₁ तुरगस्यानुगमनं.
 — ^d) B₁ यजतां (for जयतां). D₁ D₃ M₂ वरः;
 D₂ वरं. D₁ कर्तासि जयशंकरः (sic).

29 D₁ missing (cf. v. l. 19). — ^a) D₈
 इत्युक्त्वा. T G₁ तदा तेन (for तु पुत्रेण). — ^c)
 D₁ स्मरन्; S (M₁ om.) हसन् (for स्मयन्). B_{1.3-5}
 D₁ उवाच (for प्रोवाच). — ^d) D₈ ततो (for तदा).
 D₁ चित्राङ्गदास्त्वहो (sic); T G₁ 'धर्मज्ञं (for 'सुतम्).

30 D₁ missing (cf. v. l. 19). K_{2.4} om.
 30^a–31^b. D₁ om. 30^a. — ^b) D₈ तथा (for यथा).
 D₁ तरामि (for च). — ^c) D_{3.6} om.; G₃ तच्च
 (for न). Ś₁ K₃ D₁ तु; D₁ om.; G₃ च; M₄
 हि (for स). D₈ प्रवेक्ष्यामि (for प्रवे). — ^d) K₃
 शुभ- (for पृथु). K₃ लोचनं; B₃ D₈ 'नः (for 'न).
 B₁ पुरं पृथुलोचन.

31 D₁ missing (cf. v. l. 19). K_{2.4} om. 31^{ad}
 (cf. v. l. 30). — ^a) T G_{1.2} यथाकालं (for 'कामं).
 Ś₁ K₃ T₃ प्रयातु; K₁ B D₁ D₁₋₅ व्रजति (D₅ 'तु);
 D₈ प्रव्रजति (hypermetric); M₄ यथा हि (for प्रयाति).
 D₈ [ए]व (for [ए]व). — ^b) K₃ T₁ G_{1.8} M₄ याज्ञि-
 यश्च; T₃ G₂ M_{2.8} याज्ञियश्च (for यज्ञि). M₁ स
 (for च). K₁ B D₁ D₂₋₈ यज्ञियो (B₃ D₁₋₆ 'या' यो
 नरपंथ (B₃ 'रोत्तम'). — ^d) D₁ partly damaged.
 M₄ स्व- (for न). D₈ स्थाने. T G₁ [s] नच (for
 मम).

32 D₁ missing (cf. v. l. 19). — ^a) K_{2.4} तेन
 (for तत्र). — ^b) D₂ पाकशासनः (for 'सजिः). — ^c)
 K_{2.4} भार्याभ्यां समनुज्ञातः. — ^d) D₁ प्रयाद् (for
 प्रायाद्). K₁₋₃ B₃ D₁ D_{1-3.5.6} म (K₃ मा) रतमत्तम.

Colophon om. in M₁ missing in D₁. — *Adhy.*
name: K_{2.4} यशुवाहनयुद्धं; K₃ हयानुसरणं; K₃ शत्रुघ्न-
 प्रसादः; B अश्वानुसारं; D₁ दशानुसरणं; D_{1.6} हयानु-
 सारं. — *Adhy. no.* (figures, war is or both): Ś₁ 102;
 B_{1.5} 79; B₂ 74; D₃ 76; T₁ 69; T₂ G_{1.4} 64;
 G₃ M₄ 80; M_{1.5} 97; M₄ (inf. line) 83.

८३

वैशंपायन उवाच ।

तु वाजी समुद्रान्तां पर्येत्य पृथिवीमिमाम् ।
वृत्तोऽभिमुखो राजन्येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १
लुगच्छश्च तेजस्वी निवृत्तोऽथ किरीटभृत् ।
दृच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ॥ २
मभ्याशगतं राजा जरासंधात्मजात्मजः ।
त्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ३
तः पुरात्स निष्क्रम्य रथी धन्वी शरी तली ।

मेघसंधिः पदार्तिं तं धनंजयमुपाद्रवत् ॥ ४
आसाद्य च महातेजा मेघसंधिर्धनंजयम् ।
बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५
किमयं चार्यते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत ।
हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोक्षणे ॥ ६
अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि वा ॥ ७
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं पाण्डवः प्रहसन्निव ।

83

This adhy. is missing in Dn1 (of. v. l. 14. 32. 19). B2 is not collated for this adhy.

1 °) D4 च (for तु). B2 राजा (for वाजी).
K1-4 समुद्रान्तं. — °) S1 पर्येत्य; K2 D1 corrupt;
D2 पर्येत्य; T G1.2 परित्य; G2 अभ्येत्य (for पर्येत्य).
K1.5 B1.8.5 D (Dn1 missing) वसुधाम् (for पृथिवीम्).
— °) K2 नाह्वयत (sio); B2 नागपुरं (for नागाह्वयं).
K1 B1.4.5 D2 D2-8 G1 येन वारणसाह्वयं.

2 °) B2.4 तु; D2 T G1.8 स (for च). K1 B1.
2-5 D (except D1; Dn1 missing) तुरगं (for तेजस्वी).
K2 तमन्वागच्छतेजस्वी. — °) B2 [s]भि (for अथ).
K4 D1 किरीटभृत्; D2 किरीटवत्; G2 'द्युक् (for
'भृत्). — °) D2 यादशया (sio) (for यदृच्छया).
— °) M1 तथा (for तदा).

3 °) D2.4 दृष्ट्वा (for राजा). K (except K2)
B1.8-5 D2 D1.8.5.8 तमभ्याशगतं दृष्ट्वा (K2.4 D1
राजा). — °) K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1
missing) सहदेवासमजः प्रभो. — °) K2 क्षत्रधर्म- (for
'धर्मे). K2 धर्मक्षेत्रे स्थिता वीराः; D2 क्षत्रधर्मस्थितो
वीरः. — °) D2 corrupt. K1 जुहाव (for [आ]जुहाव).
K1 D1.6 स; K2 B1 तं (for ह).

4 °) M1 परान् (for पुरात्). K2 M2.8 वि-
(for स). — °) G2 गदी (for शरी). S1 K2
D1 चली; K2 तले; G1 गदी; G2 शरी (for तली).
— °) K1 D1-5 T2 पदार्तिस् (for 'ति). K2.4.5 G2
च; B1 D2 तु; M2.8 वै (for तं). — °) T G1.2

उपागमत् (for 'द्रवत्).

5 °) G2 तु; M1 स (for च). — °) G2 महा-
तेजाः (for 'राज). — °) D2 [ए]नं (for [इ]दं). S1
K1.8 च; T1 G2 स (for न).

6 °) D2 तं विजयं (hypermetrio); M2.8 किमयं
(for किमयं). D2 चार्यति (sio). G2 किमश्चोद्यते
वाजी. — °) G2 स्त्रीमध्याद्. B2 इति (for इव).
K4.5 पांडव; S कौरव (for भारत). — °) S1 K2
हयमेतं; D2 हयमेनं; D1 अहमेतं (for हयमेनं).
M1 हनिष्यामि (for हरि'). K2.4 हयमेघं करिष्यामि.
— D1 om. (hapl.) 6²-7°. — °) S1 प्रयताश्च; K2.4.5
'तास; D2 अतस्व. — After 6, G2 ins. 155*.

7 D1 om. 7² (of. v. l. 6). G2 om. 7². — °)
D2 D1.6 अदत्तानुनयं (D2 'यौ) युद्धे; G1 'नसुयुद्धेयं;
M2 अनुप्रदत्तानुनयो. — °) S1 K2 यदा त्वं; K2.4
यदत्ते (for यदि त्वं). D2 यदि त्वं यदि मन्यसे; G2
यदि त्वं आतुमिः सह. — T1 G2 ins. after 7²; G2
after 6:

155* आतो ननु पुरा युद्धे

T1 cont.:

156* शिल्प इत्यपि पारगः ।

— °) K2 T2 G1 तथा; B2 तदा (for तव). M1
तवातिथ्यं करिष्यामि. — °) D1 तवाद्य (for प्रहर).
K1.5 D2-8 च; K2 [अ]हं; B1 ते (for वा). T
G1.2 प्रभवा (T1 'हरा) मि तवाग्रतः.

8 °) K1 (also as in text) प्रत्युक्तः; K2 D2 इत्युक्त्वा
(for 'कः). B1 S [इ]दं (for [ए]नं). — °) K1

विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
 आत्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
 इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
 किरञ्शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ १०
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 चकार मोघांस्तान्बाणानयत्नाद्भरतर्षभ ॥ ११
 स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ।

B1, 3-5 D (except D1; Dn1 missing) प्रहसन्नैव पाण्डवः.
 — °) K4 स्वया (for मया). T2 [आ]वाप्य; G2 बाध्य
 (for वार्य). K2 प्रथमं न हरामीति. — °) K1 आस्थितं
 (for आहितम्).

9 °) Ś1 K8 आत्रा; M2, 8 आनृ- (for आत्रा). K1
 ज्येष्ठो नो (for ज्येष्ठेन). M1 आनृज्येष्ठेन नृपतेस्. — °)
 D8 ते च; G8 तदा (for तव). — °) K4 D1, 6 यथा
 शक्तिर्; K5 M यथाशक्त्या (for 'शक्ति'). — °) K8
 चान्यद् (for मन्युर्). K8 विदिते (for विद्यते). — After
 9, Ś1 K8 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K8
 इत्यनुसारणं. — Adhy. no.: Ś1 103].

10 Before 10, Ś1 K8 ins. वैशंपायन उवाच. — °)
 K8 [उ]क्त्वा (for [उ]क्तः). K1 प्राहतं; K2, 4 पाण्डवं;
 K8 D8 T2 प्रहरन् (for प्रा°). K1 पूर्वं (for पूर्व).
 — °) K2, 4 प्रा (K4 प्र)हरन्; K5 M पाण्डवे (for
 पाण्डवं). K8 मगधेश्वरः; B8 D1 मागधेश्वरः; G2 मग-
 धाधिरः (for 'धेश्वरः'). — G3 om. 10^{ad}. D1 reads
 10°-29^d after 14, 84, 10. — °) D8 विक्रब्ध (hyper-
 metrio) (for किरब्ध). D8, 6 शत- (for शर-). — °)
 K1 च (for [इ]व).

11 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K1 corrupt. K8 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). — °)
 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). K2, 4 प्रेषितैः; B1, 8 D2-6
 प्रहितैः (for प्रेषितैः). K1 गांधर्वप्रहितैः शरैः. — °) T
 G1, 2 चकार वाणांस्तान्मोघान्; G3 र वाणांस्तान्मोघान्.
 — °) Ś1 K8 G1, 8 अयत्नान्; K1 D2, 8 स यत्नाद् (D2
 'न्'); K2, 3 यथावद्; B8 प्रयत्नाद्; D1-6 रूपत्रान् (for
 अयत्नाद्). K1 G8 भरतर्षभः. B8 D8 यत्नाद्भरतसत्तम.

12 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 M1 मोघस् (sic) (for मोघं). B8 om. तस्य बाणौघं.
 K2, 4, 5 स मोघांस्त्वस्य बाणौघान्. — °) B2, 4 D8

शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्थानिव पन्नगान् ॥ १२
 ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रे हयेषु च ।
 अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे फल्गुनस्य ह ।
 मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ १४
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो मागधेन समाहतः ।
 बभौ वासन्तिक इव पलाशः पुष्पितो महान् ॥ १५
 अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् ।

युयोज (for मुमोच). K2, 4 दीप्ताग्रान् (for ज्वलितान्).
 — °) K2, 4 ज्वलितान् (for दीप्ताग्रान्). B8 पन्नगः.

13 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 B8 ध्वज- (for ध्वजे). B4 T1 G1 M1, 4 पताके (B1 M1
 'क-') (for पताका-). K2 दण्डेन; K3-5 D1 T G1, 2
 दण्डे च (for दण्डेषु). G8 रथे पताके प्रादेशे. — °)
 K1 रथपन्नं; K2, 4 D1 G2 रथे यन्त्रे; K3, 5 B8 D2-4
 T2 G8 रथयन्त्रं; B1 'यन्त्र'; B8 'दण्ड-'; B4 T1 G1 रथे
 यन्त्र-; D8 रथपन्न-; D8 रथे पन्न- (for रथयन्त्रे). — °)
 M4 शरीरेषु (for न शरीरे). B1 D2 शरीरेण (sic)
 (for शरीरे न).

14 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K1 संरक्ष्यमाणः; K2, 4, 5 G M स रक्ष्यमाणः. K1 पार्थेन.
 — °) Some MSS. फल्गुनस्य; Ś1 K8 फल्गुनस्य. K2, 4
 D1 T1 M2-4 च (for ह). K1 B1, 3-5 D8 D2-6 T2
 शरीरे सव्यसाचिना. — °) K2 M1 सवीर्यं; D8 स्ववी-
 र्यस् (for स्ववीर्यं). K4 G2 सं; B8 च; B1 M1 तु
 (for तन्). K8 मन्यमानः स्वकं वीर्यं. — °) Ś1 प्राहि-
 नोत्; D8 प्राहिणोत्. ❀ C7 पार्थेन शरीरे संरक्ष्यमाणः
 मेघसन्धिः । फल्गुनस्य सत्कर्म स्ववीर्यं मन्यमानः सन् प्राहिणो-
 दिति योजना । ❀

15 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K2 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). B1, 3-5 D8 D2-6
 धन्वा तु (for भृच्छूरो). K1 ततो गांधर्वधन्वा तु.
 — °) K8 मागधेय- (for 'धेन'). K1, 8 B2, 4 D8 D1
 भृशं हतः; K2, 4 B1, 8 D2, 4 G8 मृदाहतः; D1, 8 मृदा-
 कुलः (for समाहतः). Ś1 मागधेयसमाहितः. — °) Ś1 G8
 बभौ वसंत इव तत् (G8 स); K1, 8 B1, 8 D8 D2-4 बभौ
 वसंतसमये; K2 वयसः सन्त इव (sic); K1 वसंतसमय-
 इव; K8 B2, 4 बभौ वसंत इव; D1 बभूवाव वसंत-
 — °) Ś1 किञ्चुकः; D1 पलाशः (for प°). K1 मुष्पितो
 (for पुष्पितो). B1 D2-4 यया (for महान्). K8

तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६
 सव्यसाची तु संकुद्धो विकृष्य बलवद्भुजः ।
 हयांश्चकार निर्देहान्सारथेश्च शिरोऽहरत् ॥ १७
 धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचक्रे ह ।
 हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८
 स राजा व्यथितो व्यथो विधनुर्हतसारथिः ।
 गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९
 तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।

शरैश्चकर्त बहुधा बहुभिर्गुग्धवाजितैः ॥ २०
 सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिवन्धना ।
 व्याली निर्मुच्यमानेव पपातास्य सहस्रधा ॥ २१
 विरथं तं विधन्वानं गदया परिवर्जितम् ।
 नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
 तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मे समास्थितम् ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २३
 पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।

प्रति हव किञ्चुकः.

16 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₃ damaged; B₂ G₈ स वध्यमानः; D₀₁ अयुध्य-
 मानः (for अव*). D₁ om. सो. Ś₁ K₃ B₁ सोभिन्नः;
 K_{1.2.4} [s]सौभ्य* (sic); B₂ सोल्य; G₂ सोभ्यायान्;
 G₈ सामर्पांन् (for सोभ्ययान्). —^b) Ś₁ K₃ om.
 मागधः. Ś₁ K₁₋₈ D₃ M₂ पांडवर्षभ. —^c) G₈ तु
 (for स). K_{2.4} कौरव्य; K₃ कौरव्यो; D₁ (also as
 in text) कौतेय (for कौरव्य). —^d) D₁ लोके (for
 लोक-). K₃ नाथस्य (for वीरस्य). D₆ दंशने; D₈
 दंशनि (for दर्शने).

17 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₁ च स; K₁ च सं; D₀₁ नृश; G₂ सुसं (for तु
 सं). —^b) K₁ विधूष्य; B₂ आकृष्य; D₁ [s]व-
 कृष्य. —^c) K_{1.8} B_{1.8-5} D₀₁ D₂₋₈ निर्जोवान्; D₁
 निदेशान्; G₈ निश्चेष्टान् (for निर्देहान्).

18 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₃ D₁ वृहत्; K₁ महा; K₂ रणे (for महत्).
 B_{1.8} चैव (for चित्रं). G₈ धनुश्चास्य वृहच्छब्धं. —^b)
 T G₁ क्षणेन (for क्षुरेण). K₅ नि (for प्र-). K_{2.8}
 B₁ क्षुरेण चकर्त ह; D₂ G₈ क्षुरेण प्र (G₈ वि)चकर्त ह.
 —^c) K_{2.8} हस्तावापं; D₁ हस्तावाप; D₈ हस्तं वापं
 (sic) (for हस्तावापं). Ś₁ K_{2.8} D₁ M पताकाश; K₂
 T₂ G_{2.8} पताकं. —^d) K₅ [ए]व (for [अ]स्य). K_{2.8}
 D₀ निपातयत् (D₆ 'यन्' (for न्य*)).

19 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₅ T G₁ स विरथो (for व्यथितो). K₁ corrupt; K₅
 व्यथो (for व्यथो). M₂ ततः स राजा व्यथितो. —^b)
 T G_{1.2} M₂ विधन्वा (for विधनुर्). K_{2.8} च विसारथिः
 (for हतसा*). G₈ विधनुष्को विसारथिः. —^c) K₂
 वेगेन (for कौन्तेयम्). —^d) K₅ वीरवान् (for वेग*).

20 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 —^b) K_{1.2.4} D_{1-8.8} परिष्कृतां; K₃ 'ष्कृतान् (for
 'ष्कृताम्). —^c) K₄ स्वैश्च (for शरैश्च). T G_{1.2}
 बहुभिर; M निश्चितैर् (for बहुधा). —^d) G₈ गात्र-
 (for गुग्ध-). K_{2.4} पत्रिभिः; B₄ वाजिभिः (for 'तैः').
 K₈ बहुधा गुग्धवाजिभिः; B_{1.8} D₀₁ बहुभिर्गाधराजितैः
 (B₂ 'पत्रिभिः; D₀₁ 'वाहिभिः); T G_{1.2} निश्चितैर्द-
 वाजितैः (G₂ 'कैः).

21 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 D₈ प्रशंसा (sic) (for सा गदा). Ś₁ शकलीभूता; K₄
 B_{1.8} D₈ सकलीभूता; D₁ शकला* (for शकली*).
 —^b) T G_{1.8} विकीर्ण- (for विशीर्ण-). K₅ मतिवन्धना
 (for मणि*). —^c) Ś₁ K₃ व्याली; S व्याली (for
 व्याली). K₁ B_{1.4.5} D₀₁ D₂₋₈ T₂ G₂ M₂ त्रिमुच्यमानेव
 (D_{2.8} 'न); D₁ निमुच्यमानेव (for निर्मुच्यमानेव).
 —^d) K₁ B_{1.8} D₂₋₈ पपात धरणीतले; B_{2.8} D₀₁
 निपपात धरातले.

22 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₅ वितथे (for विरथं). Ś₁ K₃ D₁ G₈ विधनुषं;
 M₂ वितन्वानं (for विधं*). K_{1.2.4.5} B_{1.8-5} D₀₁ D₂₋₈
 विरथं विधनुषं च. —^b) D₈ गदाया (for गदया*).
 —^c) D_{2.8} Bom. ed. om. 22^a-23^b. —^d) Ś₁ D₁ नैच्छत्.
 K₁ T₂ मारयितुं; G₈ ताप* (for ताड*). K₂ M₂
 श्रीमान्. B_{1.8-5} D₀₁ D₂₋₈ नैच्छन्मारयितुं धीमान्.
 —^e) K₂ corrupt. Ś₁ K₃ D₁ समरे (for अर्जुनः). K₁
 B_{1.8-5} D₀₁ D₂₋₈ स बलाग्रणीः (for समराग्रणीः).

23 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. D_{6.8}
 om. 23^a (cf. v. l. 23). —^a) K₅ D₁ तत एवं; D₈
 त एनं स (sic) (for तत एनं). B₂₋₈ विमनस्कं (for
 'नसं). —^b) K₈ D₁ T₁ G_{1.2} क्षत्रधर्मः; K₅ T₂
 G₂ M₂ 'धर्म-'. Ś₁ K₃ समास्थितः; K₁ B_{1.8-5} D₀₁

विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
 भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
 इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
 किरञ्चरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ १०
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 चकार मोघांस्तान्वाणानयत्नाद्भरतर्षभ ॥ ११
 स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ।

शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्यानिव पन्नगान् ॥ १२
 ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रे हयेषु च ।
 अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे फल्गुनस्य ह ।
 मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ १४
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो मागधेन समाहतः ।
 बभौ वासन्तिक इव पलाशः पुष्पितो महान् ॥ १५
 अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् ।

B1. 2-3 D (except D1; Dn1 missing) प्रहसन्नैव पाण्डवः.
 — °) K1 इत्या (for मया). T2 [आ]वाप्य; G2 वाध्य
 (for वार्य). K2 प्रथमं न हरामीति. — °) K1 आस्थितं
 (for आहितम्).

9 °) Ś1 Ks भ्राता; M2.8 भ्रातृ- (for भ्रात्रा). K1
 ज्येष्ठो नो (for ज्येष्ठेन). M1 भ्रातृज्येष्ठेन नृपतेस्. — °)
 Ds ते च; Gs तदा (for तव). — °) K1 D1.6 यथा
 शक्तिर; Ks M यथाशक्त्या (for 'शक्ति). — °) Ks
 चान्यद् (for मन्युर्). Ks विदिते (for विद्यते). — After
 9, Ś1 Ks ins. an addl. colophon [Adhy. name: Ks
 ह्यनुसारणं. — Adhy. no.: Ś1 103].

10 Before 10, Ś1 Ks ins. वैशंपायन उवाच. — °)
 Ks [उ]क्त्वा (for [उ]क्तः). K1 प्राहतं; K2.4 पाण्डवं;
 Ks Ds T2 प्रहरा (for प्रा). K1 पूर्वं (for पूरं).
 — °) K2.4 प्रा (Ks प्र)हरन्; Ks M पाण्डवे (for
 पाण्डवं). Ks मगधेश्वराः; B1 D1 मागधेश्वरः; G2 मग-
 धाधिः (for 'धेश्वर). — G2 om. 10²⁴. D1 reads
 10²⁶-29²⁴ after 14. 84. 10. — °) Ds विकरन् (hyper-
 metric) (for किरन्). Ds.6 हत- (for शर-). — °)
 K1 च (for [ह]व).

11 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K1 corrupt. Ks D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). — °)
 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). K2.4 प्रेरितैः; B1.8 Ds-6
 प्रदितैः (for प्रेरितैः). K1 गांधर्वप्रदितैः शरैः. — °) T
 G1.2 चकार बाणांस्तान्मोघान्; Gs 'र बाणांस्तान्मोघान्.
 — °) Ś1 Ks G1.8 क्षयवान्; K1 Ds.8 स यत्नाद् (D1
 'न्); K2.4 यथाशक्तः; B1 प्रयत्नाद्; Ds-6 रूपवान् (for
 यत्नाद्). Ks Gs भरतर्षभः. B1 Ds1 यत्नात्तरतस्तमः.

12 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 M1 मोघम् (sic) (for मोघं). B1 om. तस्य बाणौघं.
 K2.1.3 स मोघांस्तस्य बाणौघान्. — °) B1.8 Ds1

युयोज (for मुमोच). K2.4 दीप्ताग्रान् (for ज्वलितान्).
 — °) K2.4 ज्वलितान् (for दीप्ताग्रान्). B3 पन्नगः.

13 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 Bs ध्वज- (for ध्वजे). B1 T1 G1 M1.4 पताके (B1 M1
 'क-) (for पताका-). K2 -दंडेन; K3-3 D1 T G1.2
 -दंडे च (for -दण्डेषु). Gs रथे पताके प्राग्देशे. — °)
 K1 रथपत्रं; K2.4 D1 G2 रथे यंत्रे; K3.5 B1 Ds-1
 T2 Gs रथयंत्रः; B1 'यन्त्र-; B2 'दंड-; B1 T1 G1 रथे
 यंत्र-; Ds रथपत्र-; Ds रथे पत्र- (for रथयन्त्रे). — °)
 M1 शरीरेषु (for न शरीरे). B1 D2 शरीरेण (sic)
 (for शरीरे न).

14 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K1 संरक्ष्यमानः; K2.4.5 G M स रक्ष्यमाणः. K1 पार्थेण.
 — °) Some MSS. फल्गुनस्य; Ś1 Ks फल्गुनस्य. K2.4
 D1 T1 M2-4 च (for ह). K1 B1.2-3 Ds1 Ds-2 T2
 शरीरे सत्यसाधिना. — °) Ks M1 स्ववीर्यं; Ds स्ववी-
 र्यम् (for स्ववीर्यं). K1 Gs तं; B3 च; B1 M1 तु
 (for तन). Ks मन्यमानः स्वकं वीर्यं. — °) Ś1 प्राहि-
 नोत्; Ds प्राहिणोत्. C² पार्थेन शरीरे संरक्ष्यमाणः
 भेषसन्धिः । फल्गुनस्य सरकमं स्ववीर्यं मन्यमानः सन् प्राहिणो-
 दिति योजना । C²

15 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 Ks D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). B1.8-9 Ds1 Ds-4
 -धन्वा तु (for -भृच्छूरो). K1 ततो गांधर्वधन्वा तु.
 — °) Ks मागधेय- (for 'धेन). K1.8 B1.8 Ds1 Ds
 मृतं हतः; K2.4 B1.8 Ds.4 Gs मृताहतः; Ds.5 मृता-
 कृतः (for ममाहतः). Ś1 मागधेयसमाहितः. — °) Ś1 Gs
 बभौ वयंन इव तन् (Gs म); K1.8 B1.8 Ds1 Ds-1 बभौ
 वयंनसमये; Ks वयसः समृत इव (sic); Ks वयंनसमृत
 इव; Ks B1.8 बभौ वयंनान् इव; Ds समुदाय नर्तने वै.
 — °) Ś1 द्विमुक्तः; D1 पाण्डवः (for व). K1 मुक्षिणो
 (for पुक्षिणो). B1 Ds-1 यदा (for मयाद्). Ks

तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६
 सव्यसाची तु संकुद्धो विकृष्य बलवद्धनुः ।
 हयांश्चकार निदेहान्सारथेश्च शिरोऽहरत् ॥ १७
 धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचक्रे ह ।
 हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८
 स राजा व्यथितो व्यथो विधनुर्हतसारथिः ।
 गदामादाय कौन्तेयमभिद्राव वेगवान् ॥ १९
 तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।

शरैश्चक्रे बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २०
 सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिवन्धना ।
 व्याली निर्मुच्यमानेव पपातास्य सहस्रधा ॥ २१
 विरथं तं विधन्वानं गदया परिवर्जितम् ।
 नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
 तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मे समास्थितम् ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २३
 पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।

प्रुभित इव किंशुकः.

16 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₈ damaged; B₄ G₈ स वध्यमानः; D₀₁ अयुध्य-
 मानः (for अव^a). D₁ om. सो. Ś₁ K₈ B₁ सोभिन्नः;
 K_{1.2.4} [S]सौभ्य^a (sic); B₈ सोल्य^a; G₂ सोभ्यायान्;
 G₈ सामर्षान् (for सोभ्ययान्). —^b) Ś₁ K₈ om.
 मागधः. Ś₁ K₁₋₈ D₈ M₂ पांडवर्षभ. —^c) G₈ तु
 (for स). K_{2.4} कौरव्यं; K₈ कौरव्यो; D₁ (also as
 in text) कौतेय (for कौरव्य). —^d) D₁ लोके (for
 लोक-). K₈ नाथस्य (for वीरस्य). D₈ दंशने; D₈
 दंशनि (for दर्शने).

17 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₂ च स; K₁ च सं; D₀₁ भृशः; G₂ सुसं (for तु
 सं). —^b) K₁ विधुष्य; B₂ आकृष्य; D₁ [S]व-
 कृष्य. —^c) K_{1.8} B_{1.8-5} D₀₁ D₂₋₈ निर्जीवान्; D₁
 निदेशान्; G₈ निश्रेष्ठान् (for निदेहान्).

18 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₈ D₁ हृदत्; K₁ महा-; K_{2.4} रणे (for महत्).
 B_{1.8} चैव (for चित्रं). G₈ धनुश्चास्य हृदच्छब्धं. —^b)
 T G₁ क्षणेन (for क्षुरेण). K₈ नि- (for प्र-). K_{2.8}
 B₁ क्षुरेण चक्रे ह; D₈ G₈ क्षुरेण प्र(G₈ वि)चकर्ष ह.
 —^c) K_{2.5} हस्तावापं; D₁ हस्तावाप-; D₈ हस्तं वापं
 (sic) (for हस्तावापं). Ś₁ K_{8.8} D₁ M पताकाशः; K₂
 T₂ G_{2.8} पताकं. —^d) K₈ [ए]त्र (for [अ]स्य). K_{2.8}
 D₈ निपातयत् (D₈ यन्) (for न्य^a).

19 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₈ T G_{1.8} विरथो (for व्यथितो). K₁ corrupt; K₄
 व्यथो (for व्यथो). M₂ ततः स राजा व्यथितो. —^b)
 T G_{1.2} M₂ विधन्वा (for विधनुर्). K_{2.4} च विसारथिः
 (for हतसा^a). G₈ विधनुष्को विसारथिः. —^c) K₂
 वेगेन (for कौन्तेयम्). —^d) K₈ वीर्यवान् (for वेत्^a).

20 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 —^b) K_{1.2.4} D_{1-8.8} -परिकृतां; K₈ ष्कृतान् (for
 ष्कृताम्). —^c) K₁ स्वरैश्च (for शरैश्च). T G_{1.2}
 बहुभिर्; M निशितैर् (for बहुधा). —^d) G₈ गात्र-
 (for गृध्र-). K_{2.4} -पत्रिभिः; B₄ -वाजिभिः (for तैः).
 K₈ बहुधा गृध्रवाजिभिः; B_{1.8} D₀₁ बहुभिर्गाध्रवाजितैः
 (B₃ पत्रिभिः; D₀₁ वाहिभिः); T G_{1.2} निशितैर्ह-
 वाजितैः (G₂ कैः).

21 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 D₈ प्रशंसा (sic) (for सा गदा). Ś₁ शकलीभूत्वा; K₄
 B_{1.8} D₈ सकलीभूता; D₁ शकला^a (for शकली^a).
 —^b) T G_{1.8} विकीर्ण- (for विशीर्ण-). K₈ मतिबंधना
 (for मणि^a). —^c) Ś₁ K₈ व्याली; S व्याली (for
 व्याली). K₁ B_{1.4.8} D₀₁ D₂₋₈ T₂ G₂ M₂ विमुच्यमानेव
 (D_{2.8} न^a); D₁ निमुच्यमानेव (for निर्मुच्यमानेव).
 —^d) K₁ B_{1.8} D₂₋₈ पपात धरणीतले; B_{8.8} D₀₁
 निपपात धरातले.

22 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₈ वितथे (for विरथं). Ś₁ K₈ D₁ G₈ विधनुषं;
 M₈ वितन्वानं (for विध^a). K_{1.2.4.8} B_{1.8-5} D₀₁ D₂₋₈
 विरथं विधनुष्कं च. —^b) D₈ गदाया (for गदया).
 —^c) D_{8.8} Bom. ed. om. 22^a-23^b. —^d) Ś₁ D₁ नैच्छत्.
 K₁ T₂ मारयितुं; G₈ तापं (for ताड^a). K₂ M₈
 श्रीमान्. B_{1.8-5} D₀₁ D₂₋₄ नैच्छत्मारयितुं धीमान्.
 —^e) K₂ corrupt. Ś₁ K₈ D₁ समरे (for अर्जुनः). K₁
 B_{1.8-5} D₀₁ D₂₋₄ स बलमग्रीः (for समराग्रणीः).

23 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. D_{8.8}
 om. 23^a (cf. v. l. 23). —^a) K₈ D₁ तत एवं; D₈
 त पुनं स (sic) (for तत पुनं). B₈₋₅ विमनस्कं (for
 नसं). —^b) K₈ D₁ T₁ G_{1.2} क्षत्रधर्मं; K₈ T₂
 G₈ M₄ धर्म-^a. Ś₁ K₂ समास्थितः; K₁ B_{1.8-5} D₀₁

विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
 आत्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
 इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
 किरञ्जरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ १०
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 चकार मोघांस्तान्बाणानयत्नाद्भरतर्षभ ॥ ११
 स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ।

शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्थानिव पद्मगान् ॥ १२
 ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रे हयेषु च ।
 अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे फल्गुनस्य ह ।
 मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ १४
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो मागधेन समाहतः ।
 बभौ वासन्तिक इव पलाशः पुष्पितो महान् ॥ १५
 अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् ।

B1. 8-8 D (except D1; Dn1 missing) प्रहसन्नैव पाण्डवः.
 — °) K4 स्वया (for मया). T2 [आ]वाप्य; G2 बाध्य
 (for वार्य). K2 प्रथमं न हरामीति. — °) K1 आस्थितं
 (for आहितम्).

9 °) Ś1 K3 आत्रा; M2.8 भ्रातृ- (for आत्रा). K1
 ज्येष्ठो नो (for ज्येष्ठेन). M1 भ्रातृज्येष्ठेन नृपतेस्. — °)
 D8 ते च; G8 तदा (for तत्र). — °) K4 D1.6 यथा
 शक्तिर; K5 M यथाशक्त्या (for 'शक्ति'). — °) K5
 चान्यद् (for मन्युर्). K8 विदिते (for विद्यते). — After
 9, Ś1 K8 ins. an addl. colophon [Adhy. name : K8
 ह्यनुसारं. — Adhy. no. : Ś1 103].

10 Before 10, Ś1 K8 ins. वैशंपायन उवाच. — °)
 K8 [उ]क्त्रा (for [उ]क्तः). K1 प्राहतं; K2.4 पाण्डवं;
 K3 D8 T2 प्रहरन् (for प्रा). K1 पूर्वं (for पूर्व).
 — °) K2.4 प्रा (K4 प्र)हरन्; K5 M पाण्डवे (for
 पाण्डवं). K3 मगधेश्वरः; B8 D1 मागधेश्वरः; G2 मग-
 धाधिरः (for 'धेश्वरः'). — G8 om. 10^{ad}. D1 reads
 10^c-29^d after 14. 84. 10. — °) D8 विक्रन् (hyper-
 metrio) (for किरन्). D8.6 शत- (for शर-). — °)
 K1 च (for [ह]व).

11 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K1 corrupt. K2 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). — °)
 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). K2.4 -प्रेषितैः; B1.8 D2-8
 -प्रहितैः (for -प्रेषितैः). K1 गांधर्वप्रहितैः शरैः. — °) T
 G1.2 चकार बाणांस्तान्मोघान्; G8 'र बाणान्मोघांस्तान्.
 — °) Ś1 K3 G1.8 अयत्नान्; K1 D2.8 स यत्नाद् (D2
 'न्); K2.4 यथाऽद्; B3 प्रयत्नाद्; D4-8 रूपत्रान् (for
 अयत्नाद्). K3 G8 भरतर्षभः. B3 D01 यत्नाद्भरतसत्तम.

12 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 M1 मोघस् (sio) (for मोघं). B8 om. तस्य बाणौघं.
 K2.4.6 स मोघांस्तस्य बाणौघान्. — °) B8.4 D01

युयोज (for मुमोच). K2.4 दीप्ताग्रान् (for ज्वलितान्).
 — °) K2.4 ज्वलितान् (for दीप्ताग्रान्). B8 पद्मगान्.

13 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 B8 ध्वज- (for ध्वजे). B4 T1 G1 M1.4 पताके (B4 M1
 'क-) (for पताका-). K2 -दंडेन; K8-8 D1 T G1.2
 -दंडे च (for -दण्डेषु). G3 रथे पताके प्राग्देशे. — °)
 K1 रथयन्त्रे; K2.4 D1 G2 रथे यन्त्रे; K8.5 B8 D2-4
 T2 G8 रथयन्त्र-; B1 'यन्त्र-; B3 'दंड-; B4 T1 G1 रथे
 यन्त्र-; D8 रथयन्त्र-; D8 रथे यन्त्र- (for रथयन्त्रे). — °)
 M1 शरीरेषु (for न शरीरे). B1 D2 शरीरेण (sio)
 (for शरीरे न).

14 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K1 संरक्ष्यमाणः; K2.4.6 G M स रक्ष्यमाणः. K1 पार्थेन.
 — °) Some MSS. फल्गुनस्य; Ś1 K3 फल्गुनस्य. K2.4
 D1 T1 M2-4 च (for ह). K1 B1.8-8 D01 D2-8 T2
 शरीरे सव्यसाचिना. — °) K2 M1 सवीर्यं; D8 स्ववी-
 र्यस् (for स्ववीर्यं). K4 G2 सं; B8 च; B1 M1 तु
 (for तन्). K5 मन्यमानः स्वकं वीर्यं. — °) Ś1 प्राहि-
 नोत्; D8 प्राहिणोत्. ¶ C7 पार्थेन शरीरे संरक्ष्यमाणः
 मेघसन्धिः । फल्गुनस्य सत्कर्म स्ववीर्यं मन्यमानः सन् प्राहिणो-
 दिति योजना । ¶

15 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K2 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). B1.8-8 D01 D2-8
 -धन्वा तु (for -भृच्छूरो). K1 ततो गांधर्वधन्वा तु.
 — °) K3 मागधेय- (for 'धेन). K1.5 B3.4 D01 D2
 भृशं हतः; K2.4 B1.5 D2.4 G8 भृशाहतः; D8.6 भृशा-
 कुलः (for समाहतः). Ś1 मागधेयसमाहितः. — °) Ś1 G8
 बभौ वसंत इव तत् (G8 स); K1.8 B1.8 D01 D2-8 बभौ
 वसंतसमये; K2 वयसः सभृत इव (sio); K1 वसंतसभृत
 इव; K8 B8.4 बभौ वसंतांत इव; D1 बभूवाव वसंतं वै.
 — °) Ś1 किंशुकः; D1 पलाशः (for प'). K1 सुषितो
 (for पुष्पितो). B1 D2-8 यया (for महान्). K3

तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६
 सव्यसाची तु संकुद्धो विकृष्य बलवद्धनुः ।
 हयांश्चकार निदेहान्सारथेश्च शिरोऽहरत् ॥ १७
 धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचक्रे ह ।
 हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८
 स राजा व्यथितो व्यथो विधनुर्हतसारथिः ।
 गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९
 तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।

शरैश्चक्रे बहुधा बहुभिर्गुध्रवाजितैः ॥ २०
 सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिवन्धना ।
 व्याली निर्मुच्यमानेव पपातास्य सहस्रधा ॥ २१
 विरथं तं विधन्वानं गदया परिवर्जितम् ।
 नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
 तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मे समास्थितम् ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २३
 पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।

पुनित इव किंशुकः.

16 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₃ damaged; B₁ G₈ स वध्यमानः; D₀₁ अयुध्य-
 मानः (for अव^०). D₁ om. सो. Ś₁ K₃ B₁ सोमिधन्;
 K_{1.2.4} [s]सौम्य^० (sic); B₂ सोल्य^०; G₂ सोभ्यायान्;
 G₃ सामर्षान् (for सोऽभ्यघ्नन्). —^b) Ś₁ K₃ om.
 मागधः. Ś₁ K₁₋₃ D₃ M₂ पांडवर्षभ. —^c) G₂ तु
 (for स). K_{2.4} कौरव्य; K₃ कौरव्यो; D₁ (also as
 in text) कौतेय (for कौरव्य). —^d) D₁ लोके (for
 लोक). K₃ नाथस्य (for वीरस्य). D₃ दंशने; D₃
 दंशनि (for दर्शने).

17 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₂ च स; K₃ च सं; D₀₁ भृशं; G₂ सुसं (for तु
 सं). —^b) K₁ विधुष्य; B₂ आकृष्य; D₁ [s]व-
 कृष्य. —^c) K_{1.3} B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₃ निर्जवान्; D₁
 निदेशान्; G₃ निश्रेष्ठान् (for निदेहान्).

18 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₃ D₁ वृद्ध; K₁ महा; K_{2.4} रणे (for महत्).
 B_{1.5} चैव (for चित्रं). G₃ धनुश्चास्य वृद्धच्छब्धं. —^b)
 T G₁ ध्वजेन (for क्षुरेण). K₃ नि (for प्र). K_{2.3}
 B₁ क्षुरेण चक्रे ह; D₃ G₃ क्षुरेण प्र (G₃ वि)चक्रे ह.
 —^c) K_{2.3} हस्तावापं; D₁ हस्तावाप; D₃ हस्ते वापं
 (sic) (for हस्तावापं). Ś₁ K_{3.5} D₁ M पताकाश; K₂
 T₂ G_{2.3} पताकं. —^d) K₃ [ए]व (for [अ]स्य). K_{2.3}
 D₃ निपातयत् (D₃ 'यन्' (for न्य^०)).

19 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₃ T G_{1.3} विरयो (for व्यथितो). K₁ corrupt; K₃
 व्यथो (for व्यथो). M₂ ततः स राजा व्यथितो. —^b)
 T G_{1.3} M₂ विधन्वा (for विधनुर्). K_{2.4} च विसारथिः
 (for हतसा^०). G₃ विधनुष्को विसारथिः. —^c) K₂
 वेगेन (for कौन्तेयम्). —^d) K₃ वीर्यवान् (for वेग^०).

20 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 —^b) K_{1.2.4} D_{1-3.6} परिष्कृतां; K₃ ण्कृतान् (for
 ण्कृताम्). —^c) K₁ स्वैश्च (for शरैश्च). T G_{1.3}
 बहुभिर्; M निशितैर् (for बहुधा). —^d) G₃ गात्र-
 (for गुध्र-). K_{2.4} पत्रिभिः; B₁ चाजिभिः (for तैः).
 K₃ बहुधा गुध्रवाजिभिः; B_{1.3} D₀₁ बहुभिर्गुध्रवाजितैः
 (B₃ पत्रिभिः; D₀₁ चाहिभिः); T G_{1.3} निशितैर्दं-
 वाजितैः (G₂ कैः).

21 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 D₃ प्रशंसा (sic) (for सा गदा). Ś₁ शकलीभूता; K₁
 B_{1.5} D₃ सकलीभूता; D₁ शकली (for शकली^०).
 —^b) T G_{1.3} विकीर्ण- (for विशीर्ण-). K₃ मतिबंधना
 (for मणि^०). —^c) Ś₁ K₃ व्याडी; S व्याली (for
 व्याली). K₁ B_{1.4.5} D₀₁ D₂₋₃ T₂ G₂ M₂ विमुच्यमानेव
 (D_{3.6} 'न'); D₁ निमुच्यमानेव (for निर्मुच्यमानेव).
 —^d) K₁ B_{1.5} D₂₋₃ पपात धरणीतले; B_{3.4} D₀₁
 निपपात धरातले.

22 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₃ वितथे (for विरथं). Ś₁ K₃ D₁ G₃ विधनुषं;
 M₂ वितन्वानं (for विध^०). K_{1.2.4.5} B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₃
 विरथं विधनुष्कं च. —^b) D₃ गदाया (for गदया).
 —^c) D_{3.6} Bom. ed. om. 22^a-23^b. —^d) Ś₁ D₁ नैच्छंस्.
 K₁ T₂ मारयितुं; G₃ ताप (for ताड^०). K₂ M₂
 श्रीमान्. B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₃ नैच्छन्मारयितुं धीमान्.
 —^e) K₂ corrupt. Ś₁ K₃ D₁ समरे (for अर्जुनः). K₁
 B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₃ स बलराग्रणीः (for समराग्रणीः).

23 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. D_{3.6}
 om. 23^a (cf. v. l. 23). —^a) K₃ D₁ तत एवं; D₃
 त एनं स (sic) (for तत एनं). B₃₋₅ विमनस्कं (for
 'नसं). —^b) K₃ D₁ T₂ G_{1.3} क्षत्रधर्मं; K₃ T₂
 G₃ M₂ धर्मे. Ś₁ K₃ समास्थितः; K₁ B_{1.3-5} D₀₁

विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
 आत्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
 इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
 किरञ्शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ १०
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 चकार मोघांस्तान्बाणानयत्नाद्भरतर्षभ ॥ ११
 स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा बानरकेतनः ।

B1. 8-5 D (except D1; Dn1 missing) प्रहसन्निव पांडवः.
 — °) K4 स्वया (for मया). T2 [आ]वाप्य; G2 बाध्य
 (for वार्य). K2 प्रथमं न हरामीति. — °) K1 आस्थितं
 (for आहितम्).

9 °) Ś1 K8 आता; M2.8 आवृ- (for आत्रा). K1
 ज्येष्ठो नो (for ज्येष्ठेन). M1 आतृज्येष्ठेन नृपतेस्. — °)
 D8 ते च; G8 तदा (for तव). — °) K1 D1.6 यथा
 शक्तिर; K8 M यथाशक्त्या (for 'शक्ति). — °) K8
 चान्यद् (for मन्युर्). K8 विदिते (for विद्यते). — After
 9, Ś1 K8 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K8
 ह्यनुसारं. — Adhy. no.: Ś1 103].

10 Before 10, Ś1 K8 ins. वैशंपायन उवाच. — °)
 K8 [उ]क्तः (for [उ]क्तः). K1 प्रादृतं; K2.4 पांडवं;
 K8 D8 T2 प्रहरन् (for प्रा). K1 पूर्वं (for पूर्व).
 — °) K2.4 प्रा(K4 प्र)हरन्; K8 M पांडवे (for
 पाण्डवं). K8 मगधेश्वरः; B8 D1 मागधेश्वरः; G2 मग-
 धाधिरः (for 'धेश्वरः). — G8 om. 10^{ad}. D1 reads
 10°-29^d after 14. 84. 10. — °) D8 विकरञ् (hyper-
 metric) (for किरञ्). D8.8 शत- (for शर-). — °)
 K1 च (for [इ]व).

11 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K1 corrupt. K2 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). — °)
 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). K2.4 प्रेरितैः; B1.5 D2-8
 प्रहितैः (for प्रेषितैः). K1 गांधर्वप्रहितैः शरैः. — °) T
 G1.2 चकार बाणांस्तान्मोघान्; G8 'र बाणान्मोघांस्तान्.
 — °) Ś1 K8 G1.8 अयत्नान्; K1 D2.8 स यत्नाद् (D2
 'न्); K2.4 यथावद्; B8 प्रयत्नाद्; D8-8 सपत्रान् (for
 अयत्नाद्). K4 G8 भरतर्षभः. B8 D8 यत्नाद्भरतसत्तम.

12 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 M1 मोघस् (sic) (for मोघं). B8 om. तस्य बाणौघं.
 K2.4.5 स मोघांस्तस्य बाणौघान्. — °) B8.4 D8

शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्यानिव पन्नगान् ॥ १२
 ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रे हयेषु च ।
 अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे फल्गुनस्य ह ।
 मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ १४
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो मागधेन समाहतः ।
 बभौ वासन्तिक इव पलाशः पुष्पितो महान् ॥ १५
 अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् ।

युयोज (for मुमोच). K2.4 दीप्ताग्रान् (for ज्वलितान्).
 — °) K2.4 ज्वलितान् (for दीप्ताग्रान्). B8 पन्नगः.

13 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 B8 ध्वज- (for ध्वजे). B4 T1 G1 M1.4 पताके (B4 M1
 'क-) (for पताका-). K2 -दंडेन; K8-5 D1 T G1.2
 -दंडे च (for -दण्डेषु). G8 रथे पताके प्रादेशे. — °)
 K1 रथपत्रं; K2.4 D1 G2 रथे यंत्रे; K8.5 B8 D2-4
 T2 G8 रथयंत्र-; B1 'यन्त्र-; B8 'दंड-; B4 T1 G1 रथे
 यंत्र-; D8 रथपत्र-; D8 रथे पत्र- (for रथयन्त्रे). — °)
 M4 शरीरेषु (for न शरीरे). B1 D2 शरीरेण (sic)
 (for शरीरे न).

14 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K1 संरक्ष्यमानः; K2.4.5 G M स रक्ष्यमाणः. K1 पार्थेन.
 — °) Some MSS. फल्गुनस्य; Ś1 K8 फल्गुनस्य. K2.4
 D1 T1 M2-4 च (for ह). K1 B1.8-5 D8 D2-8 T2
 शरीरे सव्यसाचिना. — °) K2 M1 स्ववीर्यं; D8 स्ववी-
 र्येस् (for स्ववीर्यं). K4 G2 तं; B8 च; B1 M1 तु
 (for तन्). K8 मन्यमानः स्वकं वीर्यं. — °) Ś1 प्राहि-
 नोत्; D8 प्राहिणोत्. ❀ C7 पार्थेन शरीरे संरक्ष्यमाणः
 मेघसन्धिः । फल्गुनस्य सत्कर्म स्ववीर्यं मन्यमानः सन् प्राहिणो-
 दिति योजना । ❀

15 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
 K2 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). B1.8-5 D8 D2-8
 -धन्वा तु (for -भृच्छूरो). K1 ततो गांधर्वधन्वा तु.
 — °) K8 मागधेय- (for 'धेन). K1.5 B8.4 D8 D8
 भृशं हतः; K2.4 B1.5 D2.4 G8 भृशाहतः; D8.8 भृशा-
 कुलः (for समाहतः). Ś1 मागधेयसमाहितः. — °) Ś1 G8
 बभौ वसंत इव तत् (G8 स); K1.8 B1.5 D8 D2-8 बभौ
 वसंतसमये; K2 वयसः सभृत इव (sic); K8 वसंतसंभृत
 इव; K8 B8.4 बभौ वसंतां इव; D1 चभूवाथ वसंते वै.
 — °) Ś1 किंशुकः; D1 पालाशः (for प). K1 सुषितो
 (for पुष्पितो). B1 D2-8 यथा (for महान्). K8

तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६
 सव्यसाची तु संकुद्धो विकृष्य बलवद्धनुः ।
 ह्यांश्चकार निर्देहान्सारथेश्च शिरोऽहरत् ॥ १७
 धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचक्रे ह ।
 हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८
 स राजा व्यथितो व्यथो विधनुर्हत्सारथिः ।
 गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९
 तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।

शरैश्चक्रे बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २०
 सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिबन्धना ।
 व्याली निर्मुच्यमानेव पपातास्य सहस्रधा ॥ २१
 विरथं तं विधन्वानं गदया परिवर्जितम् ।
 नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
 तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मे समास्थितम् ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २३
 पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।

प्रक्षिप्तं ह्य किञ्चुकः.

16 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₃ damaged; B₄ G₈ स वध्यमानः; D₀₁ अयुष्य-
 मानः (for अव). D₁ om. सो. Ś₁ K₃ B₄ सोभिन्नः;
 K_{1.2.4} [s]सौम्य* (sic); B₃ सोल्य; G₂ सोभ्यायान्;
 G₈ सामपांन् (for सोभ्यग्नन्). —^b) Ś₁ K₂ om.
 मागधः. Ś₁ K₁₋₃ D₃ M₂ पांडवर्षभ. —^c) G₂ तु
 (for स). K_{2.4} कौरव्य; K₆ कौरव्यो; D₁ (also as
 in text) कौतेय (for कौरव्य). —^d) D₁ लोके (for
 लोक). K₈ नाथस्य (for वीरस्य). D₅ दर्शने; D₈
 दर्शनि (for दर्शने).

17 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₃ च स; K₁ च सं; D₀₁ भृशं; G₂ सुसं (for तु
 सं). —^b) K₁ विधूष्य; B₂ आकृष्य; D₁ [s]व-
 कृष्य. —^c) K_{1.3} B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₆ निर्जीवान्; D₁
 निर्देशान्; G₃ निश्चेष्टान् (for निर्देहान्).

18 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₃ D₁ वृद्धः; K₁ महाः; K_{2.4} रणे (for महत्).
 B_{1.5} चैव (for चित्रं). G₈ धनुश्चास्य वृद्धच्छब्धे. —^b)
 T G₁ क्षणेन (for क्षुरेण). K₆ नि (for प्र). K_{2.3}
 B₄ क्षुरेण चक्रे ह; D₂ G₃ क्षुरेण प्र (G₃ वि)चक्रे ह.
 —^c) K_{2.5} हस्तावापं; D₁ हस्तावापः; D₃ हस्तं वापं
 (sic) (for हस्तावापं). Ś₁ K_{2.5} D₁ M पताकाश्च; K₂
 T₂ G_{2.3} पताकं. —^d) K₅ [ए]व (for [अ]स्य). K_{2.3}
 D₆ निपातयत् (D₆ यन्) (for न्य).

19 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₅ T G_{1.3} विरथो (for व्यथितो). K₁ corrupt; K₆
 व्यथो (for व्यथो). M₄ ततः स राजा व्यथितो. —^b)
 T G_{1.3} M₄ विधन्वा (for विधनुर्). K_{2.4} च विसारथिः
 (for हत्सा). G₃ विधनुष्को विसारथिः. —^c) K₂
 वेगेन (for कौन्तेयम्). —^d) K₅ वीर्यवान् (for वेग).

20 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10.
 —^b) K_{1.2.4} D_{1-3.6} -परिकृतां; K₃ ंकृतान् (for
 ंकृताम्). —^c) K₄ स्वैश्च (for शरैश्च). T G_{1.2}
 बहुभिर्; M निशितैर् (for बहुधा). —^d) G₃ गात्र-
 (for गृध्र-). K_{2.4} -पत्रिभिः; B₄ -वाजिभिः (for -तैः).
 K₅ बहुधा गृध्रवाजिभिः; B_{1.3} D₀₁ बहुभिर्गाध्रवाजितैः
 (B₃ पत्रिभिः; D₀₁ वाहिभिः); T G_{1.2} निशितैर्द-
 वाजितैः (G₂ कैः).

21 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 D₈ प्रज्ञासा (sic) (for सा गदा). Ś₁ शकलीभूत्वा; K₄
 B_{1.5} D₃ सकलीभूता; D₁ शकला (for शकली).
 —^b) T G_{1.3} विकीर्णः (for विशीर्णः). K₆ मतिबंधना
 (for मणि). —^c) Ś₁ K₃ व्याली; S व्याली (for
 व्याली). K₁ B_{1.4.5} D₀₁ D₂₋₆ T₂ G₂ M₃ निमुच्यमानेव
 (D_{5.6} न); D₁ निमुच्यमानैव (for निर्मुच्यमानेव).
 —^d) K₁ B_{1.5} D₂₋₆ पपात धरणीतले; B_{3.5} D₀₁
 निपपात धरातले.

22 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₃ वितथे (for विरथं). Ś₁ K₃ D₁ G₈ विधनुषं;
 M₃ वितन्वाने (for विधं). K_{1.2.4.5} B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₆
 विरथं विधनुष्कं च. —^b) D₈ गदाया (for गदया).
 —^c) D_{5.6} Bom. ed. om. 22^a-23^b. —^d) Ś₁ D₁ नैच्छेत्.
 K₁ T₂ मारयितुं; G₃ ताप (for ताड). K₂ M₃
 श्रीमान्. B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₃ नैच्छन्मारयितुं धीमान्.
 —^e) K₂ corrupt. Ś₁ K₃ D₁ समरे (for अर्जुनः). K₁
 B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₃ स बलाग्रणीः (for समराग्रणीः).

23 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. D_{5.6}
 om. 23^a (of v. l. 23). —^a) K₅ D₁ तत एवं; D₈
 त एनं स (sic) (for तत एनं). B₃₋₅ विमनस्कं (for
 नसं). —^b) K₃ D₁ T₁ G_{1.2} क्षत्रधर्मः; K₅ T₂
 G₃ M₃ धर्मः. Ś₁ K₂ समास्थितः; K₁ B_{1.3-5} D₀₁

बहेतत्समरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ २४
 युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या नृपा इति ।
 तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५
 इति मत्वा स चात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ।
 तथ्यमित्यवगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
 तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् ।
 आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २७

इत्युक्तः स तथैत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् ।
 फल्गुनं च युधां श्रेष्ठं विधिवत्सहदेवजः ॥ २८
 ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरी ।
 ततः समुद्रतीरेण वज्रान्पुण्ड्रान्सकेरलान् ॥ २९
 तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्यनेकशः ।
 विजिग्ये धनुषा राजन्गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-4 व्यवस्थितं (D1 'तः') (for 'समा'). —^a) K2
 सांत्वं पूर्वम्; B1.5 शांत्वंपूर्वम् (for 'सान्त्वं').

24 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^a)
 G2 क्षत्रबंधो (for 'धर्मो'). —^b) D6 corrupt. —^c)
 D1 corrupt. M1 [ए]तं (for [ए]तत्). S1 K8 सामरं
 (for 'समरे'). —^d) K2 न च बालस्य; B1 बालस्य तव
 (by transp.).

25 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^a)
 K8 D1 युधिष्ठिरान्तु (for 'रस्य'). G8 संदेशान्. —^b)
 D1 corrupt. D8 हन्तव्यं. —^c) K8 जीवस्य (for 'सि').
 G8 मे राजन् (for 'राजंस्त्वम्'). —^d) K2 मापराधो;
 K8 अपराधो; T3 'राधे; G8 सापराधो (for 'अपराद्धो').
 B8 G8 M [s]सि (for 'सपि'). G1 मतः (for 'रणे').

26 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^a)
 D2 दस्वा; M4 श्रुत्वा (for 'मत्वा'). K1.2 B1.2-5 D
 (except D1; Dn1 missing) तदा (for 'स च'). —^b)
 B8-5 प्रत्याख्यातं; D1 G8 'दिष्टः (for 'दिष्ट'). K4
 B1.2-5 D1 T G स (for 'स्'). D5.6 मागधः (for
 'मागधः'). K1 प्रत्यादिष्टस्य मागधः. —K2.4 om. 26^{ad}.
 —^c) K1 B1.2-5 D1 D2-6 अग्निः (for 'अव'). S
 (except G8) [ह]दं (for [ए]नं). —^d) K5 प्राञ्जलि-
 र्वाक्यमब्रवीत्. — After 26, K1.5 D2-6 ins.:

157* पराजितोऽस्मि भद्रं ते नाहं योद्धुमिहोत्सहे ।

यच्च कृत्यं मया तेऽद्य तद्बुद्धिं कृतमेव तु ।

[(L. 2) K1 यत् (for 'च').]

27 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^a)
 K8 समाश्वस्य. — Before 27^a, M1 ins. अर्जुनः.
 —^c) S1 K1.5 मैत्रीम्; K2 चैत्री; D1 चैत्रा (for
 'चैत्रीम्'). —^d) T G1.5 ह (for 'नः').

28 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^a)
 K2 [उ]क्तं (for [उ]क्तः). —^c) Some MSS. फल्गुनं;
 S1 K8 फल्गुनं; T G1 अर्जुनं (for 'फल्गुनं'). K1 D1-5
 M1 युधि (for 'युधां'). K8 श्रेष्ठो (for 'श्रेष्ठ'). —^d)
 K2.4 जरासंधात्मजात्मजः.

29 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^a)
 K8 तथो (for 'ततो'). D5.6 अगमवत् (for 'अगमव').
 —^b) B4 D1 तु; D1 नृ (for 'स'). K1 B1.2-5
 D8.6 केसरी; S कौरवः (for 'केसरी'). K2.4 पुनरेव
 हयाग्रणिः. —^c) M2 समुद्रं (for 'समुद्र'). —^d) B1.
 2.4 (marg.).5 D8 पुंड्रान्; B4 D1 स तु; T2 G8
 वंकां (for 'वज्रान्'). K2 D1 पुंड्रान्; B1.2.4 (marg.).5
 ओड्रान्; D6 चैव; T G1.2 पुं (G2 पौ) द्वांश्च (for
 'पुण्ड्रान्'). K1.5 B8-5 D1 D2-6 सकोसलान्; T1 G1.2
 च केरळान् (for 'सकेरलान्'). — After 29, S (except
 G8) ins. the colophon.

30 ^a) D1 om. one तत्र. K2 तूरीणि; T3 G1.2
 चां (for 'भू'). T1 तत्रैव चारिणो योधान्. —^b) K1
 म्लेक्षः; K2.4 नेष्टुः; D4.5 म्लेच्छः (for 'म्लेच्छ'). —^c)
 K2.4 निजित्य; K6 B8 G2 M2-4 विजित्य; D2 विजिग्ये
 (for 'विजिग्ये'). —^d) K2.4.5 D1 जगाम स; K8
 गांडीवेण (for 'वेन').

Colophon ins. in 8 (except G8) after 29;
 missing in Dn1. — Adhy. name: K1 B1.2-5 D1
 अश्वानुसारः; K2.4 अश्वानुसरणं; K8 हयानुसरणं; K8
 D1 मागधपराजयः; D5.6 हयानुसारः; T1 M1-2 हय-
 चर्या. — Adhy. no. (figures, words or both): S1
 104; B1.5 90; D1 77; T1 70; T3 G1.2 69;
 G8 81; M1.4 64; M2.2 68; M4 (inf. lin.)
 84.

वैशंपायन उवाच ।

मागधेनार्चितो राजन्पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १
 ततः स पुनरावृत्य हयः कामचरो बली ।
 आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् ॥ २
 शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालात्मजेन सः ।
 युद्धपूर्वेण मानेन पूजया च महाबलः ॥ ३
 तत्रार्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः ।
 क्राशीनन्ध्रान्कोसलांश्च किरातानथ तङ्गणान् ॥ ४

तत्र पूजां यथान्यायं प्रतिगृह्य स पाण्डवः ।
 पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ५
 तत्र चित्राङ्गदो नाम बलवान्वसुधाधिपः ।
 तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ६
 तं चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः ।
 निपादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७
 एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ।
 ततश्चक्रे निपादैः स संग्रामं रोमहर्षणम् ॥ ८
 ततस्तमपि कौन्तेयः समरेण्वपराजितः ।

84

☞ This adhy. is missing in Dn1 (of. v. l. 14. 82. 19). B2 is not collated for this adhy.

1 K4 om. the ref. G1 om. 1^{ab}. —^a) K2 अर्जितो;
 D1 अर्चिते; G3 अर्चितो (for अर्चितो). —^b) K1. 4. 5
 पाण्डवः परवीरहा. —^d) B5 चारयामास (for चार').

2 ^a) K1 B1. 8-5 D (except D1; Dn1 missing)
 T1 G1 आवर्त्य (for आवृत्य). K2. 4 ततः पुनरुपाह्वय.
 —^d) D1 corrupt. S1 शुक्तिसाह्वयां; K1. 2. 4 शुक्ति-
 साह्वयं; K3 साह्वयात्; B1 Dn1 काह्वयां; D1 शुक्ति-
 काह्वयां; G3 चेदिसाह्वयं; M2. 8 शुक्तिसाह्वयां (for शुक्ति-
 साह्वयाम्).

3 ^a) K5 [आ]धमनस् (for [अ]र्चितस्). —^b) K1
 B1. 8-5 D (except D1; Dn1 missing) शिशुपालमुतेन
 सः. —^c) K2. 4. 5 प्रीतिः; G3 ययुः (for युद्ध). T1
 G1. 2 M दानेन (for मानेन). K1 B1. 8-5 Dn1 D2-8
 T2 युद्धपूर्वं तदा तेन (Dn1 T2 दानेन). —^d) D1 स
 (for च). K1 D1 महाबल.

4 ^a) S1 K1 D2-8 ततोः; K3 अत्र (for तत्र).
 —^b) S1 K2. 5 D1 ततः; D2. 6 तत्र (for तदा). K2
 तदा स पुरुषोत्तम. —^c) K1. 5 D2-8 G3 अं (D3 आं).
 गान्; K4 M3 आंध्रान्; B1. 2 दर्वान्; B5 दशालान्
 (hypermetrio); Dn1 क्षोद्रान्; T G1. 2 मद्रान् (for
 अन्ध्रान्). S1 K2. 4. 5 B1. 8 Dn1 D1. 8-5 कोशलांश्च; K3
 B1 कोम (B1 प)लांश्च; D6 सकोशलांश्च. —^d) K1 तथा

(for अथ). B4 वंगकान्; Dn1 वरसकान्; S तं (G1
 M1 कं-; G2 कों)कणान् (for तङ्गणान्). D3 किराता-
 न्पतंगकान् (submetrio).

5 ^a) K1 B1. 8-5 D2-8 पूजां तत्र (by transp.);
 D1 तत्रार्हणां. K3 यथा च्याव्यं. —^b) Dn1 प्रतिपूज्य
 (for गृह्य). K1 B1. 5 D2-8 धनंजयः; K2. 4 स पाण्डवैः.
 —^c) S1 Dn1 आगत्य; D3 आवर्त्य (for आवृत्य). —^d)
 K1 दशार्णान्. D3 आगमत्; G3 अचरत् (for अगमत्).
 K3 दशार्णवमगात्तदा.

6 ^a) K3 ततश्च (for तत्र). —^b) K1 बलवीरारि-
 मर्दनः; K2. 4 बान्त्स युधां पतिः; B1. 8-5 D (except
 D1; Dn1 missing) नरिमर्दनः. —^c) M3 समभवद्
 (for अभूत्तस्य).

7 ^a) Dn1 तथा; G3 तत्र (for तं च). —^b) B3 Dn1
 G3 भरतर्षभ; B4 D1. 5. 6 पुरुषर्षभ; T G1. 2 M श्वेत-
 वाहनः (for पुरुषर्षभः). K2. 4 यज्ञविघ्नाथमुद्यतं (= 9^d).
 —^c) D2. 6 विजयम् (for विष). S1 T निपादराज्ञो
 वि (T जवि)षयम्; K2. 4 जग्मिवान्विषये राज्ञः; G1
 किरातराजविषयम्. —^d) K2. 4 चार्जुनः; B3. 4 वीर्यवान्
 (for जग्मि').

8 B1 om. 8^{ab}. —^a) D1 सुतैश्च (for सुतश्च).
 K5 B1 Dn1 [ए]व (for [ए]नं). K2 एकलव्यस्तु तच्चैनं;
 G3 क्षतश्चैनं. —^b) K2. 4. 5 युद्धेन समचारयत्. —^c)
 om. (hapl.) 8^{cd}. —^d) K1. 5 B1. 8-5 D2-8 तत्र (for
 ततश्च). D1 G2 च (for स). K2. 4 तत्र चक्रे निपादाद्यैः.
 —^e) Some MSS. लोमहर्षयः.

वहेतत्समरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ २४
युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या नृपा इति ।
तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५
इति मत्वा स चात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ।
तथ्यमित्यवगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २७

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् ।
फल्गुनं च युधां श्रेष्ठं विधिवत्सहदेवजः ॥ २८
ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरी ।
ततः समुद्रतीरेण वज्रान्पुण्ड्रान्सकेरलान् ॥ २९
तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्नेकशः ।
विजिग्ये धनुषा राजन्गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-4 व्यवस्थितं (D1 'तः') (for 'समा'). — °) K2 सांत्वं पूर्वम्; B1.5 शांत्वं पूर्वम् (for 'सान्त्वं').

24 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) G2 क्षत्रबंधो (for 'धर्मो'). — °) D6 corrupt. — °) D1 corrupt. M1 [ए]तं (for [ए]तत्). S1 K2 सामरं (for 'समरे'). — °) K2 न च बालस्य; B1 बालस्य तव (by transp.).

25 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) K2 D1 युधिष्ठिरान् (for 'रस्य'). G2 संदेशान्. — °) D1 corrupt. D2 इतव्यं. — °) K2 जीवस्य (for 'सि'). G2 मे राजन् (for 'राजंस्त्वम्'). — °) K2 मापराधो; K2 अपराधो; T2 'राधे; G2 सापराधो (for 'अपराद्धो'). B2 G2 M [स]ति (for 'सि'). G1 मतः (for 'रणे').

26 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) D2 दस्वा; M2 श्रुत्वा (for 'मत्वा'). K1.5 B1.2-5 D (except D1; Dn1 missing) तदा (for 'स च'). — °) B2-5 प्रत्याख्यातं; D1 G2 'दिष्टः' (for 'दिष्ट'). K2 B1.2-5 Dc1 D1 T G स (for 'स्म'). D2.6 माधवः (for 'मागधः'). K1 प्रत्यादिष्टस्य मागधः. — K2.3 om. 26^{ad}. — °) K1 B1.2-5 Dc1 D2-6 अभि- (for 'अव'). S (except G2) [ह]र्द (for [ए]र्न). — °) K6 प्राञ्जलि-वर्षयमब्रवीत्. — After 26, K1.5 D2-6 ins.:

157* पराजितोऽस्मि भद्रं ते नाहं योद्धुमिहोत्सहे ।

यच्च कुलं मया तेषां तद्बुद्धिं कृतमेव तु ।

[(L. 2) K1 च (for 'च').]

27 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) K2 समाश्वस्य. — Before 27°, M1 ins. अर्जुनः. — °) S1 K1.5 मैत्रीम्; K2 चैत्री; D1 चैत्रा (for 'चैत्रीम्'). — °) T G1.2 ह (for 'नः').

28 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) K2 [उ]क्ते (for [उ]क्तः). — °) Some MSS. फाल्गुनं; S1 K2 फल्गुनं; T G1 अर्जुनं (for 'फल्गुनं'). K1 D1-6 M1 युधि (for 'युधां'). K2 श्रेष्ठो (for 'श्रेष्ठ'). — °) K2.4 जरासंधात्मजात्मजः.

29 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) K2 तथो (for 'ततो'). D2.6 अभवत् (for 'अगमत्'). — °) B2 Dc1 तु; D1 नृ- (for 'स'). K1 B1.2-5 D2.6 केवरी; S कौरवः (for 'केसरी'). K2.4 पुनरेव हयाग्रणिः. — °) M2 समुद्रं (for 'समुद्र'). — °) B1.2.4 (marg.).5 D2 पुंद्वा; B2 Dc1 स तु; T2 G2 वंकान् (for 'वज्रान्'). K2 D1 पुंद्वा; B1.2.4 (marg.).5 ओद्वा; D2 चैव; T G1.2 पुं (G2 पौ) द्वांश्च (for 'पुण्ड्रान्'). K1.5 B2-5 Dc1 D2-6 सकोसलान्; T1 G1.2 च केरळान् (for 'सकेरलान्'). — After 29, S (except G2) ins. the colophon.

30 °) Dc1 om. one तत्र. K2 तूरीणि; T2 G1.2 चां (for 'भू'). T1 तत्रैव चारिणो योधान्. — °) K1 म्लेक्ष-; K2.4 नेत्रुः; D2.6 म्लेक्ष- (for 'म्लेच्छ-'). — °) K2.4 निजिल्य; K2 B2 G2 M2-4 विजिल्य; D2 विजिज्ञे (for 'विजिग्ये'). — °) K2.4.5 D1 जगाम स; K2 गांडीवेण (for 'वेन').

Colophon ins. in S (except G2) after 29; missing in Dn1. — Adhy. name: K1 B1.2-5 Dc1 अश्वानुसारः; K2.4 अश्वानुसरणं; K2 हयानुसरणं; K2 D1 मागधपराजयः; D2.6 हयानुसारः; T1 M1-2 हय-चर्या. — Adhy. no. (figures, words or both): S1 104; B1.5 90; D1 77; T1 70; T2 G1.2 69; G2 81; M1.5 64; M2.2 68; M2 (inf. lin.) 84.

८४

वैशंपायन उवाच ।

मागधेनार्चितो राजन्याण्डवः श्वेतवाहनः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १
 ततः स पुनरावृत्य हयः कामचरो बली ।
 आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् ॥ २
 शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालात्मजेन सः ।
 युद्धपूर्वेण मानेन पूजया च महाबलः ॥ ३
 तत्रार्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः ।
 क्राशीनन्ध्रान्कोसलांश्च किरातानथ तङ्गणान् ॥ ४

तत्र पूजां यथान्यायं प्रतिगृह्य स पाण्डवः ।
 पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ५
 तत्र चित्राङ्गदो नाम बलवान्वसुधाधिपः ।
 तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ६
 तं चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः ।
 निषादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७
 एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ।
 ततश्चक्रे निषादैः स संग्रामं रोमहर्षणम् ॥ ८
 ततस्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः ।

84

☞ This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 82. 19). B2 is not collated for this adhy.

1 K4 om. the ref. G1 om. 1^{ab}. —^a) K2 अर्जितो;
 D1 अर्चिते; G3 अर्दितो (for अर्चितो). —^b) K1.4.5
 पाण्डवः परवीरहा. —^d) B5 चारयामास (for चार).

2 ^a) K1 B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing)
 T1 G1 आवर्त्य (for आवृत्य). K2.4 ततः पुनरुपाहृत्य.
 —^d) D1 corrupt. S1 शक्तिसाह्वयां; K1.2.4 शुक्ति-
 साह्वयं; K3 साह्वयात्; B1 Dc1 काह्वयां; D4 सुक्ति-
 काह्वयां; G3 चेदिसाह्वयं; M2.8 शुक्तिसाह्वयां (for शुक्ति-
 साह्वयाम्).

3 ^a) K5 [आ]त्मनस् (for [अ]र्चितस्). —^b) K1
 B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing) शिशुपालसुतेन
 सः. —^c) K2.4.5 प्रीतिः; G3 ययुः (for युद्ध). T1
 G1.2 M दानेन (for मानेन). K1 B1.3-5 Dc1 D2-8
 T1 युद्धपूर्वे तदा तेन (D5 T2 दानेन). —^d) D1 स
 (for च). K1 D1 महाबल.

4 ^a) S1 K1 D2-6 तजो; K3 अत्र (for तत्र).
 —^b) S1 K3.5 D1 ततः; D5.6 तत्र (for तदा). K2
 तदा स पुरुषोत्तम. —^c) K1.5 D2-6 G3 अं (D3 आं).
 गान्; K4 M3 आंध्रान्; B1.3 दवान्; B5 दशालान्
 (hypermetric); Dc1 आंध्रान्; T G1.2 मद्रान् (for
 अन्ध्रान्). S1 K2.4.5 B1.3 Dc1 D1.3-5 कोशलांश्च; K3
 B1 कोम (B1 प)लांश्च; D5 सकोशलांश्च. —^d) K1 तथा.

(for अथ). B4 वंगकान्; Dc1 वत्सकान्; S तं (M1 कं; G2 कौं)कणान् (for तङ्गणान्). D3 किरा-
 तन्पतंगकान् (submetric).

5 ^a) K1 B1.3-5 D2-6 पूजां तत्र (by transp.
 D1 तत्रार्हणां. K3 यथा न्याय्यं. —^b) Dc1 प्रतिपू-
 (for गृह्य). K1 B1.5 D2-6 धनंजयः; K2.4 स पाण्ड-
 —^c) S1 Dc1 आगत्य; D2 आवर्त्य (for आवृत्य). —
 K1 दशार्णान्. D3 आगमत्; G3 अचरत् (for अगमत्).
 K2 दशार्णवमगात्तदा.

6 ^a) K5 ततश्च (for तत्र). —^b) K1 बलवीरारि-
 मर्दनः; K2.4 वान्स युधां पतिः; B1.3-5 D (except
 D1; Dn1 missing) नरिमर्दनः. —^c) M1 समभवद्
 (for अभूत्तस्य).

7 ^a) Dc1 तथा; G3 तत्र (for तं च). —^b) B3 Dc1
 G3 भरतर्षभ; B4 D1.5.6 पुरुषर्षभ; T G1.2 M श्वेत-
 वाहनः (for पुरुषर्षभः). K2.4 यज्ञविघ्नार्थमुद्यतं (= 9^d).
 —^c) D5.6 विजयम् (for विष). S1 T निषादराजो
 वि (T जवि)षयम्; K2.4 जग्मिवान्विषये राजः; G1
 किरातराजविषयम्. —^d) K2.4 चार्जुनः; B2.4 वीर्यवान्
 (for जग्मिं).

8 B1 om. 8^{ab}. —^a) D1 सुतैश्च (for सुतश्च).
 K5 B4 Dc1 [ए]व (for [ए]नं). K2 एकलव्यस्तु तच्चैनं;
 G3 स्ततश्चैनं. —^b) K2.4.5 युद्धेन समचारयत्. —
 D5 om. (hapl.) 8^{cd}. —^c) K1.5 B1.3-5 D1-5 तत्र (for
 ततश्च). D1 G3 च (for स). K2.4 तत्र चक्रे निषादाद्यैः.
 —^d) Some MSS. लोमहर्षणं.

जिगाय समरे वीरो यज्ञविघ्नार्थमुद्यतम् ॥ ९
 स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः ।
 अचित्तः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १०
 तत्रापि द्रविडैरन्ध्रे रौद्रैर्माहिषकैरपि ।
 तथा कोलुगिरेयैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११
 तुरगस्य वशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ।
 गोकर्णमपि चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ॥ १२
 ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिवीराभिरक्षिताम् ।

आससाद हयः श्रीमान्कुरुराजस्य यज्ञियः ॥ १३
 तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ।
 प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् ॥ १४
 ततः पुर्यां विनिष्कम्य वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
 सहितो वसुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ १५
 तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रीतिपूर्वकम् ।
 परया भरतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ।
 ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ॥ १६

9 °) K2.4 कौरव्यः (for कौन्तेयः). — °) K1 समरेषु पराजितः; K4 °रे स्वपराजितः; D8 °रेवथ पराजितः (hypermetric). — °) K8 जिगाय (sio); G2 जगाम (for जिगाय); D1 धीरो (for वीरो); K1 B1.2-5 Dc1 D2-6 जिगाय युधि दु (B1 °द्वे दु; D1 °द्वदु; D5.6 °द्वदु) धर्षो (K1 °र्षे). — °) K1.5 B1.2-5 D2-6 आगतं; K8 Dc1 उद्यतः; T उस्थितं (for उद्यतम्).

10 °) Dc1 तु; M1 तु (for तं). — °) K2 corrupt. K4 निवारं; T2 नैषादीन् (for °दिं). — M1-3 om. 10°-12°. — °) D1 प्राययौ. T G वीरो (for भूयो). D5.6 प्रययावचित्तो भूयो. — °) K8 दक्षिणे (for °णं). — After 10, D1 reads 14. 83. 10°-29°.

11 M1-3 om. 11 (cf. v. l. 10). T1 G1.2 om. 11-12. — °) G3 [अ]भूद् (for [अ]पि). Ś1 K6 G8 द्रमिडैर; K2 द्रवैर; K8 द्रविलैर; D6 द्रविणैर; T2 द्रविलैर; M2 द्रमिलैर (for द्रविडैर). K2 अघै; B4.5 D4 G3 M4 आंघ्रै (for अन्ध्रै). — °) K8 रौद्र; B1 रोद्रैर; B2.4 रोद्रैर; G8 खादैर (for रौद्रैर). K2 माहिषकैर; D3 माहीषकैर; G8 माहिष्मकैर (for °षकैर). — °) Ś1 K8 तत्र (for तथा). Ś1 D1 कोलुगिरीयैश्च; K1 °गिरयैश्च; K1 कालगिरीयैश्च; K3 लोकगिरीयैश्च; K4 कालगिरे; K5 कोलुकिरीटैश्च; B3 कौद्रगिरीयैश्च; T2 कौद्रविज्यैश्च. Dc1 D5.6 तथा कोलु (D6 °लु) गिरैश्चैव; G3 M4 तथा गोळ (M1 °ल्य) गिरैश्चैव. — After 11, K1 B1.2-5 Dc1 D2-4.5 (repeating it after 15). T2 ins. :

15S* तांश्चापि विजयो जित्वा नातितीव्रेण कर्मणा ।

12 M1-3 om. 12 (cf. v. l. 10). T1 G1.2 om. 12 (cf. v. l. 11). — °) K1.5 B1.2-5 D (Dn1 missing) T2 तुरंगम (for तुरगस्य). — °) K2-4 सौ (K3 स्व) राष्ट्रान्; B1 T2 सुराष्ट्रम् (for °ष्ट्रम्). B2.4 सुराष्ट्राभि-

मुखो ययौ. — M4 om. (hapl.) 12°. — °) K1 B4 D2-6 अथ; B1.5 अयम् (for अपि). K1.2 वासाद्य; B1.5 आ; D2-4 मा (sio) (for चा). — °) Ś1 प्रसादम् (for प्रभासम्). Dc1 अभि (for अपि). K (except K1) D1 G3 प्रभासमभितो ययौ.

13 °) Ś1 द्वारावतीं; K2 द्वारवता (for °वतीं). D5.6 ततो रम्यां द्वारवतीं. — °) K1 B1.5 D (except D1; Dn1 missing) -पालितां; K2 -रक्षिताः (sio) (for -रक्षिताम्). — °) K2 S याज्ञियः (G2 °कः); K8 धीमतः; K8 यज्ञियः; D3 जाज्ञियः (for यज्ञियः).

14 °) K2 corrupt. Ś1 यमुद्दिश्य; D3 मन्मथ्य च (sio) (for तमुन्मथ्य). — °) K3 कुमारकाः. — °) K2 प्रययौ (for °युत्). K2-4 तं (for तांस्). B4 तथा (for तदा). — °) M [ऽ]न्यवारयत् (for न्यवारं). K8 उग्रसेने न्यवेदयत्.

15 °) K2.4 तत्र (for ततः). K1.2.5 B4 D2-6 G3 M1 पुराद्; K2.4 राजा; B1.2.5 Dc1 प्रावाद् (for पुर्या). Ś1 ततः पुण्यानि निष्कम्य. — °) K1 Dc1 वृष्णिधक. Dc1 -पति (for -पतिस्). D1 तथा (for तदा). — °) K4.5 D1.2.5 T1 G1.8 वासुदेवेन. D3 वासुदेवेन सहितो. — °) D1.6 G1 किरीटिता (sic). — After 15, D6 repeats 158*.

16 °) T2 G1 स (for तौ). Ś1 K3 रथश्रेष्ठं; T1 G1.8 नर (for कुरु). — M1 om. (hapl.) 16°. — °) T2 स तदा; G3 स तथा (for परया). K2.8 B1.2.4 G3 M4 भरतश्रेष्ठ; K5 D1.6 G2 भारतश्रेष्ठ (G2 °ष्ट). — °) K2 Dc1 corrupt. T2 समवस्थितः; M4 समुपस्थितौ (for समव). — °) K3 तत्र (for ततस्). — °) T G M2.8 गतो हयः (by transp.).

17 D1 G3 om. (hapl.) 17°. — °) M2.8 च (for स). K2 ततः पथि समं देक्ष. — °) K3 ससमुद्रं (for

आश्वमेधिकपर्व

श्वमेधपर्व]

तः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
मेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १७
स्मादपि स कौरव्य गान्धारविषयं हयः ।

विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १८
तत्र गान्धारराजेन युद्धमासीन्महात्मनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।

शकुनेस्तु सुतो वीरो गान्धारानां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन पताकाध्वजमालिना ॥ १
अमृष्यमाणास्ते योधा नृपतेः शकुनेर्वधम् ।
अभ्ययुः सहिताः पार्थ प्रगृहीतशरासनाः ॥ २

तानुवाच स धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ॥ ३
वार्यमाणास्तु पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चक्रोध पाण्डवः ॥ ४
ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः ।
धुरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ ५

85

समुद्रस्य). — D₁ reads 17°-18° on marg. — °) K₃
विचरत्. B₁, 8-5 D₁ D₂ T₂ G₁, 2 M₄ स्फीतस्य; D₁
वीरं (for स्फीतं).

18 Ś₁ K₃ om. (? hapl.) 18^{ab}; D₁ reads it on
marg. — °) G₁ M₃ च (for स). K₂, 4 कौन्तेय (sic)
(for कौरव्य). — °) D₅, 6 गंधार- (for गान्धार-). B₃
विषये. K₂, 4 D₁ ययौ; M₃ गतः (for हयः). — °) K₅
हयः; T₂ तथा (for तदा). T₁ G₁ कौन्तेयानुचरस्तदा
(T₁ 'धा).

19 °) K₁ B₁, 8-5 D (except D₁; D₁ missing)
ततो (for तत्र). Ś₁ K₃ D₁ राजा तु; K₂, 4 राजस्य
(for राजेन). — °) K₁ B₁, 8-5 D (except D₁; D₁
missing) किरीटिनः (D₅ 'ना'); K₂, 4 सुदारुणं; G₃
महारमना (for 'त्मनः'). — °) K₂ पूर्व (for पूर्व-). K₂
सारिणः; G₃ कारिणा (for 'सा').

Colophon missing in D₁. — Adhy. name: K₃
हयानुसरणं; K₅ अश्वप्रचारे गांधारविषयप्राप्तिः; B₁, 8, 5
D₁-6 अश्वा (D₅, 6 हया)नुसरं; D₁ अश्वानुसारिणं; M₂, 8
हयचर्या. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁
105; B₁, 8 81; D₁ 78; T₁ 71; T₂ G₁, 2 70;
G₁ 82; M₁ 65; M₂, 8 69; M₃ 66; M₄ (inf.
lin.) 85.

This adhy. is missing in D₁ (cf. v.
82. 19). B₂ is not collated for this adhy.

1 K₄ om. the ref. — °) K₂ om. तु. K₁ B₁, 8-5
D₁ D₂-5 तनयो; K₄ स सुतो (for तु सुतो). K₂, 4
T G₁, 2 M राजन्; K₅ धीमान् (for वीरो). — °)
K₂ प्रत्युद्ययुर् (for 'द्ययौ'). D₅, 6 गुडाकेशः (sic).
— °) K₂ वृताः (for वृतः). — °) K₁ B₁, 8 D₂-6
युक्तेन; D₁ पूर्वेण (for -पूर्णेन).

2 °) D₅ तं (for ते). Ś₁ K₃ D₁ वीरा; M₁-8
योधा (for योधा). — °) K₁ B₁, 8-5 D₁ D₂-4 नृपस्य
(for 'ते:'). K₂, 4 शकुनेनृपतेर्वधं; D₅, 6 नृपस्य शकुनेर्भयं.
— °) G₃ M₁ सहसा (for सहिताः). K₂, 4 राजन्; K₅
सर्वे (for पार्थ).

3 °) K₁ B₁, 8 D (except D₁; D₁ missing)
स तानुवाच धर्मात्मा. — D₁ om. 3°-4°. — °) B₂ हि
तव; D₅ हितः (sic); G₃ तदा (for हितम्).

4 D₁ om. 4^{ab} (cf. v. 1. 3). — °) K₂ वार्य-
माणस्य. Ś₁ K₃ च; B₁, 8-5 D₁ हि; D₂-6 [अ]पि
(for तु). — °) K₂ अमर्षितां; D₅ T G₁, 2 M

जिगाय समरे वीरो यज्ञविघ्नार्थमुद्यतम् ॥ ९
 स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः ।
 अचित्तः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १०
 तत्रापि द्रविडैरन्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि ।
 तथा कोल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११
 तुरगस्य वशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ।
 गोकर्णमपि चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ॥ १२
 ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिवीराभिरक्षिताम् ।

आससाद हयः श्रीमान्कुराजस्य यज्ञियः ॥ १३
 तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ।
 प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् ॥ १४
 ततः पुर्या विनिष्क्रम्य वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
 सहितो वसुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ १५
 तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रीतिपूर्वकम् ।
 परया भरतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ।
 ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ॥ १६

9 °) K2.4 कौरव्यः (for कौन्तेयः). — °) K1 समरेषु पराजितः; K4 रे स्वपराजितः; D6 रेण्वथ पराजितः (hypermetric). — °) K8 जिघाय (sic); G2 जगाम (for जिगाय). D1 वीरो (for वीरो). K1 B1.8-5 Dc1 D2-6 जिगाय युधि दुः (B1 ०दुः; D1 ०दुः; D5.6 ०दुः) धर्षो (K1 ०र्ष). — °) K1.5 B1.8-5 D2-6 आगतः; K8 Dc1 उद्यतः; T उद्यितं (for उद्यतम्).

10 °) Dc1 तु; M1 तु (for तं). — °) K2 corrupt. K1 निषादः; T2 नैषादीन् (for ०दिं). — M1-8 om. 10°-12°. — °) D1 प्राययौ. T G वीरो (for भूयो). D5.6 प्रययावचितो भूयो. — °) K8 दक्षिणे (for ०ण). — After 10, D1 reads 14. 83. 10°-29°.

11 M1-8 om. 11 (cf. v. l. 10). T1 G1.2 om. 11-12. — °) G3 [अ]भूद् (for [अ]पि). Ś1 K5 G8 द्रमिडैरः; K2 द्रवडैरः; K8 द्रडिलैरः; D6 द्रविणैरः; T2 द्रविलैरः; M3 द्रमिलैरः (for द्रविडैरः). K2 अथै; B1.5 D1 G3 M3 आंघ्रै (for अन्ध्रै). — °) K8 रौद्रैः; B1 रोद्रैरः; B3.4 रोडैरः; G8 लादैरः (for रौद्रैरः). K2 माहिविकैरः; D3 माहीषकैरः; G8 माहिष्पकैरः (for ०पकैरः). — °) Ś1 K8 तत्र (for तथा). Ś1 D1 कोल्लगिरीयैश्च; K1 गिरयैश्च; K1 कालगिरीयैश्च; K8 लोकगिरीयैश्च; K4 कालगिरेः; K5 कोल्लकिरीटैश्च; B3 कोदगिरीयैश्च; T2 कोद्रविजेयैश्च. Dc1 D5.6 तथा कोल्ल (D6 ०ल) गिरैश्चैव; G3 M1 तथा गोल् (M1 ०ल्य) गिरैश्चैव. — After 11, K1 B1.8-5 Dc1 D2-4.5 (repeating it after 15). °) T2 ins. :

15S* तांश्चापि विजयो जित्वा नातितीव्रेण कर्मणा ।

12 M1-8 om. 12 (cf. v. l. 10). T1 G1.2 om. 12 (cf. v. l. 11). — °) K1.5 B1.8-5 D (Dn1 missing) T2 तुरगम् (for तुरगस्य). — °) K2-4 सौ (K8 स्व) राष्ट्रान्; B1 T2 सुराष्ट्रम् (for ०ष्ट्रान्). B2.4 सुराष्ट्रभि-

मुखो ययौ. — M4 om. (hapl.) 12°. — °) K1 B4 D2-6 अथ; B1.5 अयम् (for अपि). K1.2 वासाद्य; B1.5 आं; D2-4 मां (sic) (for चां). — °) Ś1 प्रसादम् (for प्रभासम्). Dc1 अभि- (for अपि). K (except K1) D1 G8 प्रभासमभितो ययौ.

13 °) Ś1 द्वारवतीं; K2 द्वारवता (for ०वतीं). D5.6 ततो रम्यां द्वारवतीं. — °) K1 B1.5 D (except D1; Dn1 missing) -पालितां; K2 -रक्षिताः (sic) (for -रक्षिताम्). — °) K2 S याज्ञियः (G2 ०कः); K8 धीमतः; K5 यज्ञियं; D8 जाज्ञियः (for यज्ञियः).

14 °) K2 corrupt. Ś1 यमुद्दिश्य; D8 मन्मथ्य च (sic) (for तमुन्मथ्य). — °) K8 कुमारकः. — °) K2 प्रययौ (for ०युस्). K2-4 तं (for तांस्). B4 तथा (for तदा). — °) M [S] न्यवारयत् (for न्यवारं). K8 उग्रसेने न्यवेदयत्.

15 °) K2.4 तत्र (for ततः). K1.3.5 B1 D2-6 G3 M1 पुराद्; K2.4 राजा; B1.3.5 Dc1 प्रावाद् (for पुर्या). Ś1 ततः पुण्यानि निष्क्रम्य. — °) K4 Dc1 वृष्णिधक्. Dc1 -पति (for -पतिस्). D1 तथा (for तदा). — °) K4.5 D1.2.5 T1 G1.8 वासुदेवेन. D4 वासुदेवेन सहितो. — °) D1.6 G1 किरीटिना (sic). — After 15, D5 repeats 158*.

16 °) T2 G1 स (for तौ). Ś1 K8 रथश्रेष्ठः; T G1.8 नरं (for कुरुं). — M1 om. (hapl.) 16°. — °) T2 स तदा; G1 स तथा (for परया). K2.3 B1.3.4 G3 M4 भरतश्रेष्ठः; K5 D1.6 G2 भारतश्रेष्ठं (G2 ०ष्ट्र). — °) K2 Dc1 corrupt. T2 समवस्थितः; M4 समुपस्थितौ (for समव). — °) K3 तत्र (for ततस्). — °) T G M2.8 गतो हयः (by transp.).

17 D1 G8 om. (hapl.) 17°. — °) M2.8 च (for स). K2 ततः पथि समं दक्षं. — °) K2 ससमुद्रं (for

तः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १७
तस्मादपि स कौरव्य गान्धारविषयं हयः ।

विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १८
तत्र गान्धारराजेन युद्धमासीन्महात्मनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्दशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।

शकुनेस्तु सुतो वीरो गान्धाराणां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन पताकाध्वजमालिना ॥ १
अमृष्यमाणास्ते योधा नृपतेः शकुनेर्वधम् ।
अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रगृहीतशरासनाः ॥ २

तानुवाच स धर्मात्मा वीभत्सुरपराजितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ॥ ३
वार्यमाणास्तु पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चक्रोध पाण्डवः ॥ ४
ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद् पाण्डवः ।
क्षुरग्राण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवाञ्छुनः ॥ ५

समुद्रस्य). — D₁ reads 17°-18° on marg. — °) K₃
विचरत्. B₁. 8-8 D₀₁ D₈ T₂ G₁. 2 M₄ स्फीतस्; D₁
शीघ्रं (for स्फीतं).

18 Ś₁ K₃ om. (? hapl.) 18^{ab}; D₁ reads it on
marg. — °) G₁ M₄ च (for स). K₂. 4 कौन्तेय (sic)
(for कौरव्य). — °) D₅. 6 गंधार- (for गान्धार-). B₈
विषये. K₂. 4 D₁ ययौ; M₄ गतः (for हयः). — °)
K₃ हयः; T₂ तथा (for तदा). T₁ G₁ कौन्तेयानुचरस्तदा
(T₁ 'धा).

19 °) K₁ B₁. 8-8 D (except D₁; D₀₁ missing)
ततो (for तत्र). Ś₁ K₃ D₁ राजा तु; K₂. 4 राजस्य
(for राजेन). — °) K₁ B₁. 8-8 D (except D₁; D₀₁
missing) किरौटिनः (D₈ 'ना'); K₂. 4 सुदारुणः; G₈
महात्मना (for 'रमनः). — °) K₂ पूर्व (for पूर्व-). K₂
सारिणः; G₈ कारिणा (for 'सा').

Colophon missing in D₀₁. — Adhy. name : K₃
हयानुसरणं; K₃ अश्वप्रचारे गांधारविषयप्राप्तिः; B₁. 8. 4
D₁-6 अश्वा (D₅. 6 हया)नुसारं; D₀₁ अश्वानुसारिणं; M₂. 8
हयचर्या. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁
105; B₁. 8 81; D₄ 78; T₁ 71; T₂ G₁. 2 70;
G₈ 82; M₁ 65; M₂. 8 69; M₃ 66; M₄ (inf.
lin.) 85.

85

☞ This adhy. is missing in D₀₁ (cf. v. l. 14.
82. 19). B₂ is not collated for this adhy.

1 K₄ om. the ref. — °) K₂ om. तु. K₁ B₁. 8-8
D₀₁ D₂-8 तनयो; K₄ स सुतो (for तु सुतो). K₂. 4
T G₁. 2 M राजन्; K₅ धीमान् (for वीरो). — °)
K₂ प्रत्युद्ययुर् (for 'द्ययौ). D₅. 6 गुडाकेशः (sic).
— °) K₂ वृताः (for वृतः). — °) K₁ B₁. 8 D₂-8
युक्तेन; D₁ पूर्वण (for 'पूर्णेन).

2 °) D₈ तं (for ते). Ś₁ K₃ D₁ वीरा; M₁-8
योधा (for योधा). — °) K₁ B₁. 8-8 D₀₁ D₂-4 नृपस्य
(for 'तेः). K₂. 4 शकुनेनृपतेर्वधं; D₅. 6 नृपस्य शकुनेर्भयं.
— °) G₈ M₁ सहसा (for सहिताः). K₂. 4 राजन्; K₃
सर्वे (for पार्थं).

3 °) K₁ B₁. 8 D (except D₁; D₀₁ missing)
स तानुवाच धर्मात्मा. — D₁ om. 3°-4°. — °) B₃ हि
तस्; D₈ हितः (sic); G₈ तदा (for हितम्).

4 D₁ om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — °) K₂ वार्य-
माणस्. Ś₁ K₃ च; B₁. 8-8 D₀₁ हि; D₂-8 [अ]पि
(for तु). — °) K₁ अमर्षितां; D₈ T G₁. 2 M

८६

वैशंप्रायन उवाच ।

इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं तं कामचारिणम् ।

न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १

तं निवृत्तं तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः ।

श्रुत्वार्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाभवत् ॥ २

विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।

श्रुत्वान्येषु च देशेषु स सुप्रीतोऽभवन्नृपः ॥ ३

एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघपाक्षिकीम् ।

इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४

समानाढ्य महातेजाः सर्वान्भ्रातृन्महामनाः ।

भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरवः ॥ ५

प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतां वरः ।

आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ६

आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः ।

(for वैरं). M₁ शाम्यतां वैरमस्माभिर्. —^b) K₂,
भूस्ते (for ते भूद्). —^c) K₁ B₁. 8-5 D (except D₁;
Dn₁ missing) गच्छेयास्त्वं (for आगन्तव्यं). K₂,
परा. Ś₁ K₃. 4 मैत्रीम् (for चैत्रीम्). —^d) K₁
अश्वमेधं; T₂ G M₂-4 मैघो. K₂, 4 तु; G₁ सा
(for नः). — After 23, S (except G₃) reads 14.
86. 1^{ab} followed by 159*.

Colophon om. in K₂, 4 B₁. 8-5 D₁ G₃; missing
in Dn₁. — *Adhy. name*: D₁ गान्धारपराजयः; D₂, 6
हयानुसरणं (D₃ 'नुसारः'); M₁-8 हयचर्या. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Ś₁ 107; D₁ 79;
T₁ 72; T₂ G₁, 2 71; M₁, 4 66; M₂, 3 70; M₃
(*inf. lin.*) 86.

86

☞ B₂ is not collated for this adhy.

1 Dn₁ missing up to 16 (cf. v. l. 14. 82. 19).
S (except G₃) reads 1^{ab} followed by 159* after 14.
85. 23. K₂, 4 B₁. 8-5 D₁ T G₁, 3 om. the ref.
—^a) K₂, 4 स; K₃ तु (for [अ]नु). K₂ पायं.
—^b) K₁ B₁. 8-5 D (except D₁; Dn₁ missing) हयं
कामविहारिणं. — After 1^b, S (except G₃) ins.:

159* ते न्यवर्तन्त गान्धारा हतशिष्टः स्वकं पुरम् ।
—^a) B₂, 4 D₁ आवर्तत (for न्य). —^a) G₃ यत्र
(for येन). D₃ ये नागाह्वयं पुरं.

2 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₃ D₁
निवृत्तं तं (by transp.); B₂ T₂ तं निवर्तं; D₃ तं
निवृत्ते. K₁ च (for तु). —^b) K₂, 4 विरेण (for

चा). Ś₁ K₃ [ह]ह (for [ए]व). — G₁ om. 2.
—^d) K₁ संप्र. (for स च). B₁ अमृत; G₁
(for [अ]भवत्).

3 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 3 (4
2). —^a) Ś₁ K (except K₁) B₁, 5 D₁ D₂ 1
तु; D₃ om. (for च). —^b) D₃ विजये (for च);
T तथा (for तदा). —^c) K (except K₃) B₁ 1
(Dn₁ missing) चान्येषु (by transp.). D₃ देवैः
Ś₁ साश्रुपितो (sic); K₃ साश्रुयीतो; D₁ T स
(for स सु). K₁ B₁. 8-5 D₂-3 तदा; K₁
(for नृपः).

4 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 4 (4
2). —^b) K₂ D₁ द्वादशी. K₁ B₁ D₂ 2
K₂, 4 D₁ T₂ G₃ M मासिकी; D₃ पक्षी.
द्वादशी मासपाक्षिकी; T₁ 'शीं वाञ्छु मासिकी.
D₁ om. इष्टं. G₃ गृहीत- (for 'त्वा).

5 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 5 (4
2). —^a) K₁, 6 B₁. 8-5 D (except D₁; Dn₁ missing)
समानीय; K₃ 'नय्य. —^b) B₁ transp. हयं
आचन्. K₃ अचान् (sic) (for आचन्). K₁,
D₁ D₂-5 महीपतिः; K₂ महामना (for 'महा-
सर्वान्मलान्महीपतिः. —^a) K₂ om.; D₁ स (for
K₁, 2, 4 B₁. 8-5 D (except D₁; Dn₁ missing)
G₂, 8 कौरव.

6 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 6 (4
v. l. 2). —^b) K₁, 2, 4 D₃ वर. —^c) D₁
—^d) K₂, 4 पराक्रमः. K₁ B₁ 8-5 D₁ D₂ 1
रतां वरं (D₃ वर; D₂, 6 बलं).

7 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁, 2, 4

ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १७
तस्मादपि स कौरव्य गान्धारविषयं हयः ।

विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १८
तत्र गान्धारराजेन युद्धमासीन्महात्मनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।

शकुनेस्तु सुतो वीरो गान्धाराणां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन पताकाध्वजमालिना ॥ १
अमृष्यमाणास्ते योधा नृपतेः शकुनेर्वधम् ।
अभ्ययुः सहिताः पार्थ प्रगृहीतशरासनाः ॥ २

तानुवाच स धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ॥ ३
वार्यमाणास्तु पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चक्रोऽपण्डवः ॥ ४
ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः ।
क्षुरैर्गण्डीवनिर्घृत्कैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ ५

समुद्रस्य). — D₁ reads 17°-18° on marg. — °) K₈
विचरत्. B₁, 8-5 D₁ D₂ T₁ G₁, 2 M₁ स्फीतस्य; D₁
शीघ्रं (for स्फीतं).

18 S₁ K₈ om. (? hapl.) 18^{ab}; D₁ reads it on
marg. — °) G₁ M₁ च (for स). K₂, 4 कौन्तेय (sic)
(for कौरव्य). — °) D₅, 6 गंधार- (for गान्धार-). B₈
विषये. K₂, 4 D₁ ययौ; M₁ गतः (for हयः). — °)
K₈ हयः; T₁ तथा (for तदा). T₁ G₁ कौन्तेयानुचरस्तदा
(T₁ 'था).

19 °) K₁ B₁, 8-5 D (except D₁; D₂ missing)
ततो (for तत्र). S₁ K₈ D₁ राजा तु; K₂, 4 राजस्य
(for राजेन). — °) K₁ B₁, 8-5 D (except D₁; D₂
missing) किराटिनः (D₅ 'ना); K₂, 4 सुदारुणः; G₈
महात्मना (for 'स्मनः). — °) K₂ पूर्व (for पूर्व-). K₈
सारिणः; G₈ कारिणा (for 'सा').

Colophon missing in D₂. — Adhy. name: K₈
हयानुसरणं; K₈ अश्वप्रचारे गान्धारविषयप्राप्तिः; B₁, 8, 5
D₁-6 अन्धा (D₅, 6 हया)नुसारं; D₂ अन्धानुसारिणं; M₂, 8
हयचर्या. — Adhy. no. (figures, words or both): S₁
105; B₁, 8 81; D₁ 78; T₁ 71; T₂ G₁, 2 70;
G₈ 82; M₁ 65; M₂, 8 69; M₃ 66; M₄ (inf.
lin.) 85.

140

85

This adhy. is missing in D₂ (cf. v. 1. 1
82, 19). B₂ is not collated for this adhy.

1 K₄ om. the ref. — °) K₈ om. तु. K₁ B₁, 8-5
D₂ D₃-5 तनयो; K₄ स सुतो (for तु सुतो). K₂, 4
T G₁, 2 M राजन्; K₆ धीमान् (for वीरो). — °)
K₈ प्रत्युद्ययुः (for 'द्ययौ). D₅, 6 गुडाकेशः (sic).
— °) K₂ वृताः (for वृतः). — °) K₁ B₁, 8 D₂-5
युक्तेन; D₁ पूर्णेण (for 'पूर्णेन).

2 °) D₈ तं (for ते). S₁ K₈ D₁ वीरा; M₁-5
योधा (for योधा). — °) K₁ B₁, 8-5 D₂ D₃-4 नृपस्य
(for 'ते). K₂, 4 शकुनेनृपतेर्वधं; D₅, 6 नृपस्य शकुनेर्भयं.
— °) G₈ M₁ सहसा (for सहिताः). K₂, 4 राजन्; K₈
सर्वे (for पार्थ).

3 °) K₁ B₁, 8 D (except D₁; D₂ missing)
स तानुवाच धर्मात्मा. — D₁ om. 3°-4°. — °) B₈ हि
तत्; D₈ हितः (sic); G₈ तदा (for हितम्).

4 D₁ om. 4^{ab} (cf. v. 1. 3). — °) K₂ वार्य-
माणस्य. S₁ K₈ च; B₁, 8-5 D₂ हि; D₂-5 [अ]पि
(for तु). — °) K₁ अमर्षितां; D₂ T G₁, 2 M

ते वध्यमानाः पार्थेन ह्यमुत्सृज्य संभ्रमात् ।
 न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षादिता भृशम् ॥ ६
 वितुद्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डवर्षभः ।
 आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्तेषां न्यपातयत् ॥ ७
 वध्यमानेषु तेष्व्राजौ गान्धारेषु समन्ततः ।
 स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८
 तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
 पार्थोऽब्रवीन्न मे वध्या राजानो राजशासनात् ।
 अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्यद्य पराजयः ॥ ९
 इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः ।

स शक्रसमकर्माणमवाकिरत सायकैः ॥ १०
 तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्धचन्द्रेण पत्रिणा ।
 अपाहरदसंभ्रान्तो जयद्रथशिरो यथा ॥ ११
 तद्दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्व एव ते ।
 इच्छता तेन न हतो राजेत्यपि च ते विदुः ॥ १२
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः ।
 बभौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ १३
 तेषां तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम् ।
 विजहारोत्तमाङ्गानि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ १४
 उच्छ्रितांस्तु भुजान्केचिन्नावुध्यन्त शरैर्हतान् ।

°पिणः (D₆ 'तः') (for °पिताः). — °) B₈₋₅ S जहुस्
 (for जग्मुस्). — °) K₂ तत्र (for ततश्).

5 K₈ M₁ om. (hapl.) 5^{ab}. — °) D_{1, 8, 6} शरांसि
 (sic) (for शिरांसि). — °) S₁ K₈ D₁ आरत (for
 पाण्डवः). — °) G₈ शरैर् (for क्षुरैर्). K₂ D₁ गांजीव-
 (for गाण्डीव-). — °) D₈ [अ]जितः (for [अ]र्जुनः).

6 °) K_{2, 4} हन्यमानाः (for वध्य°). — °) D₈
 उच्छ्रज्य (for उत्सृज्य). D_{6, 6} पार्थिवं (for संभ्रमात्).
 — °) D_{8, 6} निवर्तत (for न्यव°).

7 °) S₁ (marg.) विकुध्यमानस्; K₁ D_{2, 8, 6, 6}
 निरुध्यमानस् (D₈ 'नास्'); K₂ वितुद्यमानं; K₈ न हन्य-
 मानस्; K₅ वितार्य°; B_{1, 8, 5} D_{2, 1} विरुध्य°; B₄
 विवध्य°; D₃ विरोध्य°; G_{2, 8} विनद्य°; M₁ विरज्य°;
 M₂₋₄ विरद्य° (for वितुद्य°). — °) S₁ T₁ G₁ पाण्डवर्षभ
 (S₁ 'भाः'); K₁ B_{1, 8-5} D (except D₁; D_{2, 1} missing)
 पाण्डुनन्दनः (for पाण्डवर्षभः). — °) D_{6, 6} तेजांसि; G₈
 मेधावी (for तेजस्वी). M₁ आदित्यादित्यतेजस्वी. — °) D₁
 परानेष (for शिरांस्तेषां). T₂ अपातयत् (for न्यपा°).
 S₁ वचनेषामपातयत् (sic); K₈ वीरानेषाम°; D₁
 शरांस्तेषाम°; T₁ G_{1, 2} M₄ प (G₂ पु) रानेतान (M₄ 'ज्य-
 वारयत्; M₁₋₃ परान्ये (M₁ वराने) वान्यपातयत्.

8 °) K_{2, 4} योधेपु; K₅ तेजस्वी; D₁ G₃ तेनाजौ
 (for तेज्वाजौ). — B₈ om. 8^b. — °) D₆ गांधारेण
 (for 'रेपु). — °) S₁ K₈ पर्यवारयत्; K₁ प्रति°.

9 °) K₂ B₈ धर्मे (for धर्मे). — °) K₅ यथा-
 वध्या (for न मे वध्या). — °) D₁ मे (for ते). K_{1, 8, 6}
 D₂₋₅ [s]स्त्वद्य; K_{2, 4} त्वद्य; B₈ [s]द्यास्तु; D₁

[s]स्त्वन्न; G₈ [s]द्यास्ति (by transp.). — After 9,
 S₁ K_{2, 8} D₁ ins. an addl. colophon [Adhy. name:
 K₂ D₁ गांधारयुद्धं; K₃ हयानुसरणं. — Adhy. no.:
 S₁ 106].

10 Before 10, S₁ K₈ ins. वैशंपायन उवाच. — °)
 D₁ वाक्यविज्ञानमोहितः (sic). — °) B₈ न (for स).
 — °) K₁ B_{1, 8-5} D₂₋₆ समवाकिरदाशुगैः.

11 °) K₈ corrupt. D₁ शिरः; G₈ ततः (for तस्य).
 S₁ [s]पि मूर्धानम्; K₂ शिरस्त्रातम्; D₁ शरस्त्राणम्
 (for शिर°). — °) G₁ पातिना (for पत्रिणा). — °)
 K₁ B_{1, 8-5} D_{2, 1} अमेयात्मा; K₈ D₁ असंभ्रांतं
 (for 'तो).

12 °) K_{1, 8-5} B_{1, 8-5} D₂₋₆ S तं; K₂ ते (for
 तद्). K_{2, 4} समरे (for विस्मर्य). — °) K₈ गांधारात्.
 D_{2, 1} गंधाराः सर्वमेव ते. — °) B₁ D₁ M [अ]नेन (for
 तेन). K₂ महतो; K₄ महता; D₁ सहितो; D_{6, 4}
 M₁ निहतो; G₁ सहनो (sic) (for न हतो). K₁ इत्थं
 तात ननु हतो; K₈ इत्यतमेन न हतो (sic); D₆ इह
 तातेन निहतो. — °) K₂ D₆ corrupt. K₈ राजन्यपि;
 B_{1, 8-5} D_{2, 1} राजेत्येव (for 'त्यपि). K_{1, 5} D₂₋₅
 तं; K₄ तद् (for ते).

13 °) S₁ K₈ G₈ च (for तु). — °) K_{2, 4} संग्राहे
 स कृतक्षणः; D₁ पालयनकृतक्षणः. — °) K_{1, 4, 5} D₂₋₅
 ययौ (for वभौ). K_{2, 4} सहितैस्; D₁ सुहितस् (for
 स°). — °) K₈ व्रस्तः. D₆ यया (for ह्व).

14 °) G₈ शस्त्रैर्वि (for तत्रैव). — °) K₁ B_{1, 8-5}
 D (except D₁; D_{2, 1} missing) T₂ प्र- (for वि-).

शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः ॥ १५
 संभ्रान्तनरनागाश्वमथ तद्विद्रुतं बलम् ।
 हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः ॥ १६
 न ह्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽप्यकर्मणः ।
 रिपवः पात्यमाना वै ये सहेयुर्महाशरान् ॥ १७
 ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा ।
 जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्घ्यमुत्तमम् ॥ १८
 सा न्यवारयदव्यग्रा तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ।
 प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ॥ १९

तां पूजयित्वा कौन्तेयः प्रसादमकरोत्तदा ।
 शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २०
 न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ।
 प्रतियोद्धुममित्रघ्न आतैव त्वं ममानघ ॥ २१
 गान्धारीं मातरं स्मृत्वा घृतराष्ट्रकृतेन च ।
 तेन जीवसि राजस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २२
 मैवं भूः शाम्यतां वैरं मा ते भूद्विरीदशी ।
 आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

—^d) K₂. 4 शरैः (for भैः).

15 ^a) T₂ G₂ M उद्यतांस (for उच्छि^०). K₁ D₁ om.; K₅ S च; D₅ सु (for तु). —^b) K₂. 4 B₂ [अ]वबुध्यत् (K₂ 'अय'); K₅ D₅ D₁ [अ]वबुध्यन्; B₁ G₅ [अ]युष्यत; D₅ [अ]बुध्यत (for 'अन्त). K₅ D₅ D₅ T G₁. 2 हतान्; G₅ हताः (for हतान्). —^c) S₁ K₂. 5 B₁. 5-6 D₅ क्षितैः (for शरैः). K₂ D₁ गांजीव (for गाण्डीव). D₅ -नियुक्तैः (for -निर्मुक्तैः). —^d) S₁ K₂. 5 B₅ D₁ इपुभिः; K₂. 4 निक्षितैः; B₁ प्रभुभिः (for पृथुभिः). D₅ पथि; M₁ पांडु (for पार्थ). K₂ D₁. 5. 6 -नोदितैः; K₅ -मोक्षितैः (for -चोदितैः). T₁ G₁ पृथुभिः पार्थिवोदितैः.

16 ^a) B₅ -तरनागाश्वम्; D₅ G₂ M₂. 3 -तप^० (for -नर^०). D₅ संभ्रान्तनयनं नायम्. —^b) D₅ corrupt. K₁ प्रपतद्; B₅. 4 अज्ये^०; D₂. 5. 6 अप^०; G₃ अभवद् (for अय तद्). K₅ विद्रुतं (for विद्रुतं). K₂. 4 संतप्यं द्विपतां बलं. —^c) G₂ -विद्रुत (for -विध्वस्त). K₂. 4 D₁ हतभूयिष्ठविध्वस्तम्. —^d) S₁ K₂ D₁ अवर्तत.

17 ^a) K₁. 2. 3. 5 D₂. 4-5 [अ]भ्यदृश्यंत; D₅ corrupt; G₅ M₅ न्यदृश्यंत. —^b) K₅ D₅ T₂ अज्ये (for अज्ये). K₂. 4 [स]स्य; D₅ [स]प्र; M₂ [स]श्व (for स्य). —^c) D₅ corrupt. B₁ विध्वत; B₃. 5 रूपतः (for रिपवः). —^d) D₁ सहेयुर्न (by transp.); D₅ न सहेयुर; S ये (M₂. 3 न) सहेरन् (for ये सहेयुर). K₁. 5 D₂. 4-5 घर्नजयं; M₁ महाशराः. K₂. 4 नाशं जग्मुर्न (K₄ जग्मुर्नाशे म) हाहवे.

18 ^b) S₁ K₅ B₅ D₅ D₁. 5 -पुरःसराः (K₅ 'रं; D₁

'रं). K₂ मन्त्रिवृद्धः स राजभिः. — K₂ om. 18^{ad}. —^c) D₅ भीमा (for भीता). —^d) S₁ K₁. 5 B₄ D₂. 5. 6 T₁ G₁ [अ]र्धम्; K₄ [अ]र्धम्; K₅ D₁ [अ]र्धम्; M₁ [अ]र्धं (sic) (for [अ]र्धम्).

19 ^a) K₂ B₅ D₅ G₂ सं- (for सा). B₁ न्यबो-
 धयद् (for न्यवार^०). K₁. 5 B₁. 5 D₂-5 अज्यग्रं; K₂
 गांधारान् (for अज्यग्रा). —^b) K₂. 4 पुत्रं तं (K₂ तद्)
 (by transp.). —^c) D₄ (also as in text) [ए]व
 (for तं). G₅ निवारयामास च तं. —^d) M₁ अज्यग्र-
 (for अक्लिष्ट). G₅ -कर्मिणं (for -कारिणम्).

20 ^a) B₁. 5 D₅ सं-; B₄ स (for तां). K₁
 B₁. 3-5 D₂-5 वीभस्तुः (for कौन्तेयः). K₂. 4 पूजितः स
 च कौं (K₂ सर्वकौं) तेयः. —^b) K₁ B₁. 3. 4 D₅ D₂-4
 प्रभुः; B₅ D₅. 6 विभुः (for तदा). — D₅ om. 20^{ad}.
 —^c) K₄ तं राजन् (for तनयं). —^d) B₁. 5 शान्त्वयन्
 (for सान्त्व^०). K₂. 4 हृदं वचनमब्रवीत्.

21 K₁ om. 21^a-22^b. —^b) K₁ कृतां; K₅ हता
 (for कृता). —^d) K₅ [ए]वं; B₅ D₅ T₂ G₂ [ह]व
 (for [ए]व). S₁ K₂. 5 हि मेनघ; K₂ D₁ T G₁. 2 M
 हि मे मतः (K₂ नृप) (for ममानघ).

22 K₁ om. 22^{ad} (cf v. l. 21). —^a) K₁. 2 D₅
 D₅ मातरी (sic). T G₁ दृष्ट्वा (for स्मृत्वा). —^b) G₅
 -कृतेनघ (for -कृतेन च). —^c) D₅ राजेंद्र (for राजस्त्वं).
 —^d) D₅. 6 ते; S (except T₁) हि (for तु). D₅. 6
 नृप (for तव).

23 ^a) K₄ corrupt. B₅ वीरं; D₅ चैव; D₁ वीर

वैशंप्रायन उवाच ।

इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं तं कामचारिणम् ।
न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १
तं निवृत्तं तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वार्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाभवत् ॥ २
विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।
श्रुत्वान्येषु च देशेषु स सुप्रीतोऽभवन्नृपः ॥ ३

(for वैरं). M1 शम्भयतां वैरमस्माभिर. —^b) K2.4 भूस्ते (for ते भूद्). —^c) K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) गच्छेयास्त्वं (for आगन्तव्यं). K2.5 परा. S1 K2.4 मैत्रीम् (for चैत्रीम्). —^d) K4 अश्वमेधं; T2 G M2-4 मैधो. K2.4 तु; G1 सा (for नः). — After 23, S (except G2) reads 14. 86. 1^{ab} followed by 159*.

Colophon om. in K2.4 B1.8-5 Dc1 G2; missing in Dn1. — *Adhy. name*: D1 गांधारपराजयः; D2.6 हयानुसरणं (D2 'नुसारः'); M1-3 हयचर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both): S1 107; D1 79; T1 72; T2 G1.2 71; M1.4 66; M2.8 70; M4 (*inf. lin.*) 86.

86

 B2 is not collated for this adhy.

1 Dn1 missing up to 16 (cf. v. l. 14. 82. 19). S (except G2) reads 1^{ab} followed by 159* after 14. 85. 23. K2.4 B1.8-5 Dc1 T G1.8 om. the ref. —^a) K2.4 स; K5 तु (for [अ]नु). K2 पार्थ. —^b) K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) हयं कामविहारिणं. — After 1^b, S (except G2) ins.:

159* ते न्यवर्तन्त गान्धारा इतशिष्टः स्वकं पुरम् ।

—^c) B2.4 Dc1 श्ववर्तत (for न्य). —^d) G2 यत्र (for येन). D2 ये नागासाह्वयं पुरं.

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K5 D1 निवृत्तं ते (by transp.); B2 T2 तं निवर्त; D2 तं निवृत्ते. K2 च (for तु). —^b) K2.4 विरेण (for

एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशी माघपाक्षिकीम् ।
इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४
समानाय्य महातेजाः सर्वान्भ्रातृन्महामनाः ।
भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरवः ॥ ५
प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतां वरः ।
आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ६
आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः ।

चा'). S1 K2 [इ]ह (for [ए]व). — G1 om. 2^a-6^a. —^d) K1 संप्र. (for स च). B1 अभूत्; G2 ह्यभूत् (for [अ]भवत्).

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 3 (cf. v. l. 2). —^a) S1 K (except K1) B1.8 Dc1 D1.8 M2.8 तु; D2 om. (for च). —^b) D2 विजये (for विषये). T तथा (for तदा). —^c) K (except K2) B1.8-5 D (Dn1 missing) चान्येषु (by transp.). D2 देवेषु. —^d) S1 साश्रुपितो (sic); K2 साश्रुप्रीतो; Dc1 T1 स संप्रीतो (for स सु'). K1 B1.8-5 D2-6 तदा; K2.4 नृप (for नृपः).

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 4 (cf. v. l. 2). —^a) K2 D1 द्वादशी. K1 B2 D1 -पक्षिका; K2.4 Dc1 T2 G2 M मासिकी; D2 -पक्षिकी. D2 द्वादशी मासपाक्षिकी; T1 'शीं वाशु मासिकी. —^c) Dc1 om. इष्टं. G2 गृहीत- (for 'त्वा).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 5 (cf. v. l. 2). —^a) K1.8 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) समानीय; K2 'नय्य. —^b) B1 transp. सर्वान् and भ्रातृन्. K2 अन्नान् (sic) (for भ्रातृन्). K1 B1.8-5 Dc1 D2-6 महापतिः; K2 महात्मना (for 'मनाः). D2 सर्वान्महान्महापतिः. —^c) K2 om.; Dc1 स (for च). K1.2.4 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) T1 G2.8 कौरव.

6 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 2). —^b) K1.2.4 D2 वर. —^c) D2 श्रेष्ठ. —^d) K2.4 -पराक्रमः. K1 B1.8-5 Dc1 D2-6 भीमं प्रह-रतां वरं (D2 वर; D2.6 वलं).

7 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 [मा]र्जो

यथा मे पुरुषाः प्राहुर्धनं जयसारिणः ॥ ७
 उपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्तते ह्यः ।
 माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदर ॥ ८
 तत्प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ९
 इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् ।
 हृष्टः श्रुत्वा नरपतेरायान्तं सव्यसाचिनम् ॥ १०

ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह ।
 ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान्यज्ञकर्मसु ॥ ११
 तं सशालचयग्रामं संप्रतोलीविटङ्गिनम् ।
 मापयामास कौरव्यो यज्ञवार्तं यथाविधि ॥ १२
 सदः सपत्नीसदनं साग्रीध्रमपि चोत्तरम् ।
 कारयामास विधिवन्मणिहेमविभूषितम् ॥ १३
 स्तम्भान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च ।

(for [अ]सौ). — ^b) Ś1 K1.2 D3.4 महाश्वेन (for सहा). M1.2 तथा (for तव). Dc1 महाश्वेतं तवात्मजः (sic). — ^c) D1 प्रीताः (for प्राहुर). — ^d) K2 -वारिणी (sic); K4 T -वारिणः; D6 -प्रहारिणः (hypermetric); G1 -वारिणः (for -सारिणः). D1 प्राहुरर्जुनसारिणः.

8 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K2.4 उपस्थितस्य कालस्य. — ^b) T1 G3 अभीतो. — ^c) D6 T1 G1 माघे; G2 माघी (for माघी). B3.4 Dc1 तु (for च). K5 पौर्णमासी च; T2 'सेयं'; G1 'से च (for 'सीयं). — ^d) K2 प्रासावाद्य (sic); K3 प्रासा चान्या (for मासः शेषो). Ś1 वैषो; B3 शिष्टो; T2 श्रेष्ठो; G8 चैत्रो (for शेषो).

9 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1 तस्यां (hypermetric); Dc1 तं (for तत्). Ś1 प्रास्थास्यंतु; B4 प्रस्थाप्यतां; D5.6 'प्यतु; M4 'नं तु (for 'प्यन्तु). K2.4 तत्र गच्छन्तु विद्वांसो; T G प्रस्थाप्य (G3 'प्यं) तं हि वि. — ^b) D5.6 ब्रा (D6 ब्र) ह्यर्जु. — ^c) K2.4 -मेधस्य (for -मेधार्थः). Dc1 वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं. — ^d) Ś1 याज्ञिकं; S याज्ञियं (G2 'काः). — After 9, Ś1 K8.6 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K6 D1 युधिष्ठिरवाक्यं. — Adhy. no.: Ś1 108].

10 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Before 10, Ś1 K3.4 ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) T1 यज्ञ (for तत्). — ^b) K1 -शासनः; K3 B1 'नात्. — ^c) D6 हृष्टं. K1 B1.2-5 D (Dn1 missing) गुडाकेशम्; K2.4 T1 G2 नरपतिरु; G3 'वरैर (for 'पतेरु). — ^d) K1.4 B1.8-5 D (Dn1 missing) आयातं पुरुषर्षभं (K1 D6 'भ). —

11 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^b) K4 G3 नृपतिभिः (for स्थ). K2.4 वृत्तः (for सह). — ^a) K1.2.4 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) -कर्मणि (for -कर्मसु). — After 11, T2 ins.:

160* यज्ञस्त्वायं तदा स्थानं सर्वलक्षणसंयुतम् ।

12 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) D6 ते (f तं). K1.4.6 D1-8 सशा (D3 'सा) लचयं श्रीमत् (K1 D1 श्रीमान्; D1 ग्रामं); K2 सशालवसं ग्रामं; K3 सशालचयोपीतं; B1 च शालचयग्रामं; B3-5 देशं सालयग्रामं; Dc1 शालप्रचयग्रामं; T G1.2 M स सालवन (M1 'पयः; M3-4 'चय) ग्रामं; G3 समासाद्य देशं तु. Cv युतं सालवनग्रामम्. — ^b) Ś1 *प्रतोली; K3 Dc1 D1 सु (Dc1 स) प्रतोलि; B1.8-5 D5 सप्रतोली; D4 S सु (D4 सं; G3 M स) प्रतोली (for संप्रतोली). Ś1 K3 -विघटितं; K1 -सुखादितं; K2 -विटङ्गिनः; K5 D1-5 -सुघटितं; Dc1 T1 G1 -विटङ्गिणः; D6 -सुहृद्गिनः; Cv -विटङ्गितं (for -विटङ्गिनम्). — ^c) K3 M कारयामास; K5 G3 स्थापया; Cv मापया (as in text). K2.4 कौरव्य. — ^d) D4 यथा (for यज्ञ). — After 12, K1 B1.8-5 Dc1 D2-8 T1 ins.:

161* प्रासादशतसंवाधं मणिप्रवरकुट्टिकम् ।

[D3 प्रवाद- (for प्रासाद-). K1 Dc1 -संवाध-.]

— After the above, T1 reads 13^{ad} repeating it in its proper place.

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K1 B1.8-5 Dc1 D2-8 om. 13^{ad}. K5 D1 om. (hapl.) 13-15. — ^a) T1 G3 ततः (for सदः). — ^b) K2 अग्नीध्रम् (for साग्री). K3 भारत (for चोत्तरम्). Ś1 साग्रीधूममभि*; K4 आग्नीध्रमपि च चोत्तरं. — T1 reads 13^{ad} for the first time after 161*. — ^d) K1 B1.8-5 D (D1 om.; Dn1 missing) T1 (first time) हेमरसन- (for मणिहेम-). T1 (first time) -समन्वितं.

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K5 D1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) Ś1 K3 कुम्भान्कांचनचित्रांश्च; K2.4 स्तम्भाः कनकचित्राश्च. — ^b) K2 बृहन्निव (for 'न्ति च). — ^c) Ś1 K3 -मुख्यानि (for -देशेषु). — ^d) Ś1 K3 तथा शुद्धं; G2 सर्वेष्वेव (for दत्त्वा शुद्धं). D1.5 काननं (for काञ्चनम्). K2.4 G3 सर्वमेव तु कांच (K4

यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च काञ्चनम् ॥ १४
 अन्तःपुराणि राज्ञां च नानादेशनिवासिनाम् ।
 कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५
 ब्राह्मणानां च वैश्वानि नानादेशसमेयुषाम् ।
 कारयामास भीमः स विविधानि ह्यनेकशः ॥ १६
 तथा संप्रेषयामास दूतान्पतिशासनात् ।
 भीमसेनो महाराज राज्ञामह्निष्कर्मणाम् ॥ १७
 ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तमाः ।
 रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायुधानि च ॥ १८

कान)नं. — After 14, T G read 16^{ab}.

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ks D1 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^a) K1 B1. 3-5 D (D1 om; Dn1 missing) अन्तःपुराणां; K2. 4 ततः पुराणि. K1 राजानं; K2 राज्ञा च; B1 राज्ञां तु. — ^b) K1. 4 B1 D2-6 समी (K4 B1 'मे') युषां (for 'निवासिनाम्'). B1 नानादेश-सुपेयुषां. — ^c) K4 om. (? hapl.) 15^a-16^b. K2 om. 15^a-16^a. — ^d) T2 G2 यत्र यत्र; G1 यत्र तत्र (for तत्र तत्र).

16 Dn1 missing (cf. v. l. 1). ^c) K4 om. 16^{ab}; K2 om. 16^a (for all, cf. v. l. 15). T G read 16^{ab} after 14. — ^a) G3 तु (for च). — ^b) B1 क्षत्रियानां (sic); D8 नानादेशं (for 'देश-'). K1. 3 D1-5 समीयुषां D8 समीयुगान् (sic); T2 G3 -निवासिनां (for 'समेयुषाम्'). B1 नानादेशसुपेयुषां. — ^c) K1 B1. 3-5 D (except D1; Dn1 missing) कौतेयो; K2 बीभत्सुर्; G2 धर्मात्मा (for भीमः स). K3 T G3 च; K4. 5 D1 तु (for स). — ^d) ^c) K3 विहितांस्तान्यनेकशः; K1 B1. 3-5 Dc1 D2-6 विधिवत्तान्य; K2. 4 विधिना तान्य; K5 D1 सविता नान्य (sic).

17 Dn1 resumes. G3 om. 17^a-19^b. — ^a) K3 वृत्तं (for दूतान्). — ^c) K1. 2 B1. 5 Dn1 D2-6 महा-बाहो (for 'राज'). — ^d) B1 Dc1 कारिणां; G1 -कर्मणः.

18 G3 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) K1 प्रियार्थे. D1. 6 कुरुणां तम् (for कुरुपतेर्). — ^b) Dc1 बाजेयुर (sic) (for आययुर). D3 नृपसत्तम. D6 आयुर्नृपति-सत्तमाः. — ^d) ^c) K3 स्त्रियो यानायुधानि च.

19 G3 om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) K1 निर्वि-

तेषां निविशतां तेषु शिविरेषु सहस्रशः ।
 नर्दतः सागरस्येव शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १९
 तेषामभ्यागतानां स राजा राजीवलोचनः ।
 व्यादिदेशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषाः ॥ २०
 वाहनानां च विविधाः शालाः शालीक्षुगोरसैः ।
 उपेताः पुरुषव्याघ्र व्यादिदेश स धर्मराट् ॥ २१
 तथा तस्मिन्महायज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
 समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः ॥ २२
 ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ।

शितां; K2 निसंचतां; K3 'विशतां; K4 D1 'वसतां; D5. 6 'वशतां (for 'विशतां). K2. 4 तत्र (for तेषु). — ^b) K5 रुचिरेषु (for शिविरेषु). K1 B1. 3-5 D (except D1) महात्मनां (for सहस्रशः). — ^c) K3 नर्दतः; K4 B1 Dc1 T G1. 2 नर्दतः. — ^d) ^c) K3. 5 D1 अथ (for इव). K1 B1. 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 G3 दिवस्पृगभवस्त्वनः. — After 19, T G ins.:

162* प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य ब्राह्मणांश्च न्यवेदयत् ।

20 ^a) ^c) K2. 4. 5 G3 M1-3 चाभ्यागतानां (for अभ्या). ^c) K1. 5 B1. 3-5 D च; K2. 4 तु (for स). — ^b) ^c) K3 D1 राज्ञां (for राजा). K1 B1. 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 स राजा कु (B1 'जङ्कु') रुवर्धनः; G3 नाना-देशनिवासिनां (= 15^b). — ^d) D1 om. [अ]पि. K5 B1. 5 [अ]तीव-; G1. 3 M [अ]तीत- (for [अ]प्यति). ^c) K3 शय्याश्चातीवशोभनाः; K2. 4 समाश्रय स (K3 म) हानुगान्; T G2 शय्याश्च प्रीतमानसः (G2 'साः).

21 ^a) ^c) K3 अश्वानां (for वाहनानां). B1. 4 M2-4 विविधां (for 'धाः). K3 ब्राह्मणानां च विविधा. — ^b) Dc1 corrupt. ^c) K3. 6 विद्याः; B1. 4 शालां; M1 धान्य-; M2-3 यव- (for शालाः). — ^c) D1 T G व्याघ्रो; M व्याघ्रान् (for व्याघ्र). K1 B1. 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 उपेता (B1. 4 'पेतां; D6 'पैता) सरतश्चेष्टो. — ^d) D6 व्याधिदेशे (sic) (for व्यादिदेश). K3 [अ]थ; K4 च (for स). — After 21, T G ins.:

163* वर्णाः पृथक्संनिविष्टा ह्युत्तरोत्तरपूजिताः ।

22 ^a) D3 चास्मिन्महा-; Cv तस्यानुगा.

23 ^a) B3 तु (for च). — ^b) K2. 4 D1 पृथिवी-तले (for 'पते). — ^c) G3 समागतात् (for 'जग्मुः).

समाजग्मुः सशिष्यांस्तान्प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३
 सर्वाश्च ताननुययौ यावदावसथादिति ।
 स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥ २४
 ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा ।

कृत्स्नं यज्ञविधिं राजन्धर्मराज्ञे न्यवेदयन् ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजः स कृतं सर्वमनिन्दितम् ।
 हृष्टरूपोऽभवद्राजा सह आतृभिरच्युतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः ।
 हेतुवादान्वहून्प्राहुः परस्परजिगीषवः ॥ १

ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।

देवेन्द्रस्येव विहितं भीमेन कुरुनन्दन ॥ २

ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि ते ।

Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 4. 5 M1 सशिष्याः. D1 ते (for तान्).
 —^a) K1 कौरवः; B8 कौरवाः.

24 ^a) Ś1 K1. 3 स सर्वाः (for सर्वाश्च). Dc1 अश्व-
 ययौ (for अनु). K6 सर्वाश्चेतानुपादाय; B8. 4 'स्तान-
 भ्यनुययौ. —^b) K2. 4 corrupt. K5 यथा च (for
 यावद्). K1 B1. 8-5 Dc1 Dn1 D2. 4-6 यावदावसथान्प्र-
 (B4 Dc1 'नि')ति; D8 ये च सस्थान्प्रतिष्ठितः; G8
 यावदावसुधांतिकः. —^c) K8 T1 महाराजः; T2 G1
 'राजो (for 'तेजा). —^d) G8 M1 डम्भं (for दम्भं).

25 ^a) D8 कृत्वा (for कृत्वा). K1 स्थापतयः; K2. 4
 च पं (for स्थप). G8 कृत्वा स्थपतयः शीघ्रं. —^b)
 G2 [s]न्यच् (for सन्ये). K2. 4 G8 ते; T G1. 2
 यत् (for ये). Ś1 K8 D1 मानवाः (for ये तदा).
 —^c) D8 कृष्णं (sic) (for कृष्णं). D1 यज्ञं (for
 यज्ञ-). K1 यज्ञविधिम् (hypermetric). K1 B1. 8-5
 Dn1 D2. 3. 5 राज्ञे; Dc1 G8 राज्ञो (for राजन्). —^d)
 Ś1 T धर्मराजो; K1 सर्व**; K2. 4 G1. 2 धर्मराजे;
 B8-5 'जाय; Dc1 'राज; Dn1 'जाय; D6. 6 'राज्ञो.
 K1-3. 5 B8 Dn1 D1-3. 6 T1 G2. 5 न्यवेदयत्.

26 ^a) K2. 4 तं दृष्ट्वा; D1 ततः श्रुत्वा (hypermetric)
 (for तच्छ्रुत्वा). K2. 4. 5 धर्मराजा. Ś1 K8 D1 च;
 B1. 8-5 Dc1 Dn1 D8-6 तु (for स). —^b) K1 सर्वे
 (sic); D8 एव (for सर्वम्). Ś1 K8 D1 अनिन्दितः;
 K1. 4 B1. 8-5 Dc1 Dn1 D1-3. 6 अनिन्दितः; K6 अनिन्दितः.
 — D8 om. from 26^c up to 14. 87. 2^d. —^c) K8

राजन् (for राजा). — After 26^c, D1 ins.:

164* श्रीमन्नानां च भवतु जनानां पुण्यदः प्रभुः ।

— D8 om. 26^d-14. 87. 1^e. —^d) Ś1 lacuna; K8
 उच्यते; K1 अच्युते; Dn1 आहतः; G1 अर्चितः (for
 अच्युतः).

Colophon om. in K1 B1. 8-5 Dn1 D2-6. — Adhy.
 name: K8 यज्ञायतननिर्माणः; D1 यज्ञसंधिः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Ś1 110; T1 73;
 T2 G1. 2 72; G8 83; M1. 4 67; M2. 3 71; M
 (inf. lin.) 87.

87

✎ B2 is not collated for this adhy.

1 D8 om. 1-2; D8 om. 1^{ab} (for both, cf. v.
 14. 86. 26). —^a) D1 अस्मिन्. —^b) G1 ननु; M
 ब्रह्म (for हेतु). —^c) D1 देव (for हेतु). K
 अयन् (sic) (for बहून्). K1. 2. 4. 5 B1. 8-5 Dn1 D1-
 आहुः (for प्राहुः). Dc1 हेतुवादानुकालानु. —^d) K
 जयैषिणः (for 'जिगीषवः).

2 D8 om. 2 (cf. v. 1. 1). B1. 8-5 Dc1 om. 2^a
 —^a) K2. 8 Dn1 G8 ते (for तं). —^c) D8 च
 D8 [ए]व (for [ह]व). T G1 महितं (for वि). —
 K1 B1. 8-5 D (except D1; D8 om.) भीमसेनेन सार
 — After 2, G2 reads 5^{ab}.

3 Ś1 K8 om. 3^{ab}. —^b) D1 शातकौभ. B8

शय्यासनविहारांश्च सुबहूत्रत्नभूषितान् ॥ ३
 घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
 न हि किञ्चिदसौवर्णमपश्यन्तत्र पार्थिवाः ॥ ४
 यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवाह्नेमभूषितान् ।
 उपकृतान्यथाकालं विधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ५
 स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो ।
 सर्वानेव समानीतांस्तानपश्यन्त ते नृपाः ॥ ६
 गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धाः स्त्रियोऽपि च ।

औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च ॥ ७
 जरायुजान्यण्डजानि स्वेदजान्युद्भिदानि च ।
 पर्वतानूपवन्यानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ८
 एवं प्रमुदितं सर्वं पशुगोधनधान्यतः ।
 यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागमन् ।
 ब्राह्मणानां विशां चैव बहुमृष्टान्मृद्धिमत् ॥ ९
 पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ।
 दुन्दुभिर्मेषनिर्घोषो मुहुर्मुहुरताड्यत ॥ १०

च (for ते). — °) B₂. 4 D₁ M -विकारांश्च (for -विहां). — °) Ś₁ D₁ बहुरत्नविभूषितान्; K₅ बहुरत्नान्वि; K₆ बहून्थ वि; B₁. 8-5 D₁ D₂-6 सुबहूत्रत्न (B₁ 8-5 'त्रत्न'संचयान्; D₁ बहुत्रत्नस्य संचयान्.

4 Ś₁ K₅ G₁ om. (hapl.) 4^a-5^b. D₆ om. 4^{ab}. B₆ partly damaged. — °) K₁ जयः; K₅ M₄ (inf. lin.) घटान्; B₈ घटं; B₃ घटः; D₃ घटाः (for घटान्). K₅ D₁. 4 M₄ कटाहांश्च; M₁ कटापानि (for 'हानि). K₂. 4 वरान्पात्रकटाहा (K₂ 'हां'श्च. — °) B₁. 2 कलसान्. K₂ वर्धकानने. — K₂. 4 om. 4^{od}. — °) K₅ D₁ T₁ G₈ M ते (for हि). — °) K₁ corrupt. B₁. 8-5 D₁ D₂-4 अपश्यन्वसुधाधिपाः; D₅. 6 'दसुधाधिपः.

5 Ś₁ K₂ G₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). G₂ reads 5^{ab} after 2. — °) K₅ B₈-5 T₂ G₈ -विहितान् (for -पठि). — °) K₁ आसा*नृ; T आयतान्; G₈ M C₇ तारवान् (for दा'). — °) K₂. 4 -नृसान्; K₅ S -क्षिसान् (for -कृसान्). K₃ यथाकाले; K₅ D₅. 6 'कामे (for 'कालं). — °) D₁ विधि च; S विविधान् (for विधिवद्). B₅ भूत (for भूरि). K₁ -वर्चसा; K₃ -तेजसा; K₅ G₈ -तेजसः.

6 °) K₁ स्थलजा तलजा ये च; G₂ स्थलजाजलजांश्चैव. — °) G₈ पशवो ये च संभृताः. — °) B₈ सर्व एव; D₁ सर्वाणीव (for 'नेव). D₅. 6 समानेतान्. — °) K₅ वै नृपाः; G₈ भूमिपाः (for ते नृपाः). K₁ रथस्थं तत्र ते नृपाः; K₂. 4 T G₁. 2 तानपश्यन्ततो नृपाः; B₁. 8-5 D (except D₁) अपश्यन्तत्र ते नृपाः (B₁ भारत).

7 °) K₂. 4 गावश्च (for गाश्चैव). K₂. 4 D₁ महिषी; B₃ महिषांश्च. — °) K₁. 4. 5 B₁. 8-5 D M वृद्ध- (for वृद्धाः). — D₃ reads 7^c-8^b on marg.

— °) K₂. 4 D₁ उदकानि; K₅ औदक्यानि. D₁ om. (hapl.) च सत्त्वानि श्वापदानि. Ś₁ K₅ पयांसि (for व').

8 D₁ reads 8^{ab} on marg. B₆ partly damaged. — °) K₁ B₁. 8. 4 D₁ D₂ D₃. 2. 5. 6 जरायुजांडजाता- (B₃. 4 D₁ 'दी'नि. — °) K₂. 4 D₁ श्वापदानि (for स्वेदजानि). Ś₁ K₃ [औ]द्भिजानि; D₁ D₁. 6 T₂ [ड]द्भिजानि (for 'दानि). — °) K₂ corrupt. Ś₁ पार्वतानूप-; D₁ पर्वताभूय-; T पार्वतान्यक्ष-; G₁ पर्वतान्यथ-; G₂ 'नौप-; G₈ पार्वतान्युप- (for पर्वतानूप-). K₄ -वासीनि; K₅ D₁ D₂. 4-6 -जातानि; D₁ -धान्यानि (for -वन्यानि). K₁ D₃ पर्वतारूपजातानि; B₁. 8. 4 पार्वतानूपधान्यानि; M₁ वर्ततानीव धान्यानि; M₂. 8 सर्वतो नृपधान्यानि; M₃ पर्वतानूपधान्यानि. — °) D₁ om. भूतानि. Ś₁ K₅ वै (for ते). — After 8, G₅ ins.;

165* सर्वे राजन्यधान्यायमानोता नृपशासनात् ।

9 °) K₂ च (for प्र-). S (except G₈) एवं प्रमुदिताः सर्वे. — °) B₈ om. गोधन. K₂. 4 बहुशो; B₁. 4 D₁ पशुतो (for पशुगो-). — B₆ partly damaged. — °) Ś₁ यज्ञवाटे; G₈ 'वाटान्. — °) K₁ D (except D₁ D₂) आगताः; B₁ आययुः (for आगमन्). — After 9^d, K₅ D₄ (marg. sec. m.) T G ins.;

166* अनिशं दीयते च स तत्र भोज्यं पृथविधम् ।

[D₁ [अ]सिच; G₈ [अ]स (for स्म).]

— °) G₈ ब्राह्मणेभ्योतिथिभ्यश्च. — °) K₂. 4 D₁ D₁ बहुमिष्टान्नम्. D₃ बहुमिष्टमृद्धिमत्; T G₁ प्रधानिष्टान्न- (G₁ न)मृद्धिमत्; M C₇ बहुमिष्टान्नमृद्धिमत्.

10 °) K₅ द्वे (for तु). D₃ पूर्णं शतसहस्रं तु. — °) K₁ भुञ्जते; D₅ भुञ्जते; G₈ चाभतां. — °)

विननादासकृतोऽथ दिवसे दिवसे तदा ।

एवं स ववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ११

अन्नस्य बहवो राजञ्जुत्सर्गाः पर्वतोपमाः ।

दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च हृदाञ्जनाः ॥ १२

जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।

राजन्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तिस्मिन्महाक्रतौ ॥ १३

तत्र जातिसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।

गृहीत्वा धनमाजग्मुर्वहूनि भरतर्षभ ॥ १४

राजानः सग्विणश्चापि सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।

पर्यवेषन्दिजाभ्यांस्ताञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५

विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः ।

तेषां नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददुः स ते ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

Do1 -निर्घोषा. Ś1 हुंभुभिर्घोषनिर्घोषैर्; Ks यदुभिर्घोष-
निर्घोषो. —^a) D1 om. one मुहुर. Ś1 Ks D1
अवाचत; Ds. 8 अजायत (for अताञ्जत).

11 ^a) Ś1 Ks स कृत्स्नो (for [अ]सकृतो). K4
सोद्य; B1. 8-5 Dn1 D2-8 चापि; Do1 चाथ (for
सोऽथ). —^b) B1. 8-5 Do1 Dn1 D2-8 गते; Ds Gs
M1-8 तथा (for तदा). D1 दिशश्च प्रदिशस्तथा. —^c)
Ks Dn1 प्र- (for स). Ś1 Do1 T2 Gs ववृधे (for
'ते).

12 ^a) B1. 8-5 D सुव (Do1 सब; D1 तु व)हून्
(for बहवो). —^b) D1 corrupt. Ś1 Ks राशयः;
Cv उत्सर्गाः (as in text). K1. 2. 4 B1. 8-5 Do1 Dn1
D2-8 Gs उत्स (Gs संस)र्गापर्वतोपमान्; Ks पर्वतोच्छिता
हव (submetric). —^d) K1 Ds हृदाञ्जनान् (sic);
Ks. 4 महाहृदाः; Ds-4 हृदा जनाः; M1 तथा जनाः
(for हृदाञ्जनाः). Ś1 Ks D1 जनाः सर्पिहृदांस्तथा; T1
G2. 8 सर्पिषां च महाहृदान्.

13 ^a) Some MSS. जंबूद्वीपो. Do1 [स]ति- (for
हि). K4 कमलो (sic) (for सकलो). —^b) Ś1
-समायुतः; Gs -पदो जनः (for -पदायुतः). —^c) Ks. 5
corrupt. K1 Do1 D2 [ए]कस्थौ (sic); K2 'स्थे; Gs
'स्था. —^d) Ks. 5 T G तस्य (for तस्मिन्). B1. 8-5
D (except D1) राजस्तस्य महामखे.

14 ^a) Ś1 Ks. 5 Dn1 D1-8 जाती-; K1 राजा (sic);
B1 Do1 यामी-; G2. 8 जाति- (for जाति-). —^b) Do1

समंततः; D1 नभस्ततः (sic) (for ततस्ततः).
Bs damaged. Gs आजहुर (for आजग्मुर्,
B1. 8 D (except D1) गृहीत्वा भाजनाञ्जग्मुर्; B1 'त्वा
तान्समाजग्मुर्. —^a) Bs गृहीत्वा (for बहूनि). Ks
बहूनि पुरुषर्षभाः.

15 ^a) Bs damaged. Ś1 सृग्विणश्च. K2. 4. 5 T G1
चैव; Bs सर्वे (for चापि). K1 B1. 4 D (except D1)
सृग्विण (K1 Do1 'ग्विण)श्चैव ते सर्वे. —^b) K1 सुमिष्ट-;
Ks समृष्ट-; Ds सुवृष्टि-; Gs प्रमृष्ट- (for सु).
— Bs om. 15^a-16^b. —^c) K2 corrupt. Ś1 Ks Ms
पर्यवेशन्; K1 'वेषद् (for 'वेषन्). Ś1 Ks द्विजा-
भ्याणां; K1 B1. 8. 4 Do1 Dn1 D2. 8 'तीस्ताञ्; Ks
'भ्याश्च; K4 D1 'प्राणां (for 'भ्यांस्ताञ्).

16 Bs om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^b) Do1 [स]त्त-
दायिनः; Ms न्यायिनः (for स्नुया). —^c) K1 इति
वै (hypermetric); B1. 8-5 D (except D1) ते वै (for
तेषां). K2 B1. 8 D1 S (except T2) -भोग्यानि (for
'भोग्यानि). —^d) Ś1 K1 D2-5 ब्राह्मणानां (for 'भोग्यो).
Ś1 Ks. 4 B4 Ds Gs सह; K1 B1. 8. 5 D2-4 T2 च ह;
Do1 स ह (for स ते). Ds ब्रह्मणां नारदश्च ह (sic).

Colophon om. in K4 B1. — Adhy. name: K2
D1 यज्ञसमृद्धिः; Ks यज्ञविभूतिः; Bs अश्वानुसारं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 111;
Dn1 86; D4 80; T1 74; T2 G1. 2 73; Gs 84;
M1 78; M2. 8 72; M4 68; M4 (inf. lin.) 88.

८८

वैशंपायन उवाच ।

समागतान्वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् ।
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १
 उपायाता नरव्याघ्रा य इमे जगदीश्वराः ।
 एतेषां क्रियतां पूजा पूजार्हा हि नरेश्वराः ॥ २
 इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यशस्विना ।
 भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह भारत ॥ ३
 अथाभ्यगच्छद्भोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्मजम् ।
 बलदेवं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ४

युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदेन च ।
 निशठेनाथ साम्बेन तथैव कृतवर्मणा ॥ ५
 तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महाभुजः ।
 विविशुस्ते च वेश्मानि रत्नवन्ति नरर्षभाः ॥ ६
 युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः ।
 अर्जुनं कथयामास बहुसंग्रामकश्चितम् ॥ ७
 स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनररिंदमम् ।
 धर्मराड् भ्रातरं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८
 आगमद्वारकावासी ममासः पुरुषो नृप ।

88

B₂ is not collated for this adhy.

1 K₄ D₁ om. the ref. —^a) M₂₋₄ आगतान्वेद-
 विदुषो. —^b) T G_{1,2} पृथिवीश्वरान्. —^d) K₁ B_{1,3-5}
 D (except D₁) अभाषत (for अथाब्रवीत्).

2 ^a) K₁ B₂ D₀₁ D₁ उपायाता; G₃ उपागता (for
 उपायाता). Ś₁ K₂₋₄ D₀₁ D₁ T₁ G₃ नरव्याघ्र. —^b)
 B₁ D₂₋₅ एते (for इमे). Ś₁ K_{2,4} D₁ जगदीश्वराः;
 K_{1,3,5} B_{1,3-5} D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ T G पृथिवीश्वराः. —K₃
 om. (1 hapl.) 2^d. —^c) G₃ एतेभ्यः (for 'षां'). D₁
 क्रियते. —^d) K₁ D₀₁ पूजार्हान् (for 'र्हा'). K_{1,2,4}
 B_{1,3-5} D₀₁ D₀₁ D₂₋₄ नराधिपाः (K₁ 'पान्'); K₃
 जनेश्वराः (for नरे'). D_{5,6} हार्दिक्येन नराधिपाः.

3 ^a) Ś₁ K₃ तत् (for स). K₂ D₁ T₁ तदा (for
 तथा). —^b) D₁ नरेण च (for नरेन्द्रेण). D₃ यश-
 स्विनां; T G_{1,2} तपस्विना (for यश'). —^c) K₃ D₃
 महाराज (for 'तेजा'). —^d) Ś₁ K₂₋₅ D₁ कौरव (K₄
 D₁ 'व:'); K₁ B_{1,3-5} D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ पांडवः (for
 भारत).

4 ^a) K₁ corrupt. D₀₁ [अ]भ्यागच्छद्. —^b)
 K_{2,4} धर्मजः (for 'जम्'). —After 4^b, M_{2,3} ins.:

167* यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्ववेदान्तवेदितः ।

देवाश्च मुनयो विप्रा मनसा वन्द्य केशवम् ।

प्रद्युस्थितास्ततस्तत्र प्रविवेश स माधवः ।

—^c) G₃ बलभद्रं (for 'देवं'). —^d) D₁ -शस्त्र- (for
 -प्राण-). Ś₁ D₃ G₂ M वरं. K₃ सर्वे प्राणभृतं वरं.

5 ^c) K₃ निपठेन; D₁ निशधेन; T₁ 'तेन (for
 'ठेन). Ś₁ K₃ च (for [अ]थ). K_{1,3} B_{3,4} D_{2,3}
 शाब्बेन; K₂ सांत्वेन (for साम्बेन). D_{1,3} निशठेनोष्ण-
 केनाथ. —^d) D₁ सांत्वेन; D₃ सोवेण (sic) (for
 तथैव). D_{1,3} -कर्मणा (for -वः).

6 ^b) K_{2,4} D₀₁ D₂₋₆ महारथः; K₃ सहाभुजः;
 B_{1,3-5} D₀₁ T₂ महाबलः (for 'भुजः'). —^c) K₃ M₁
 [s]थ; G₃ [s]पि (for च). —^d) D₀₁ रत्नवंतो.
 K₁ D (except D₀₁ D₁) च सर्वशः (for नरर्षभाः).

7 ^a) D₃ -शमयितुं (sic); M_{2,3} -समीपेपु (for
 'पे तु). —^d) K_{1,3,5} B₃₋₅ D₀₁ D₂₋₄ -कर्षितं; B₁
 -वर्जितं; D_{5,6} -को (D₃ -के)चितं; T₁ G₂ -कश्चितं (for
 -कश्चितम्).

8 ^a) B₃ तु (for तं). —^b) K_{2,4} D₁ G₃
 अरिंदमः; K₃ B₁ D_{5,6} T G_{1,2} 'दमः. —^c) K₃ D₁
 जिष्णुं (for जिष्णुं). K₁ B_{1,3-5} D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ धर्मजः
 शक्रजं जिष्णुं. —^d) K_{2,4} S ल चाचष्ट; B₁ तमां;
 D₀₁ तथा (for समा').

9 Before 9, Ś₁ K_{2,3} B_{2,4} D₁ T G_{1,2} M ins.
 वायुदेव उवाच; K_{2,4} G₃ श्रीकृष्ण उ'. —^a) Ś₁ K₃
 B₁ M₁ अगम (B₁ 'च्छ'द्; K₃ आगतो. K₁ आगम-
 द्वारकां कश्चिन्. —^b) K_{1,3} B₁ D_{1,3} C_v समासः; T₁
 तवाहः. K₂ पुरुषोत्तमः; D_{1,3} T G₁ 'पो नृपः. —^c)

योऽद्राक्षीत्पाण्डवश्रेष्ठं बहुसंग्रामकशितम् ॥ ९
 समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो ।
 कुरु कार्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिद्धये ॥ १०
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 दिष्ट्या स कुशली जिष्णुरुपयाति च माधव ॥ ११
 तव यत्संदिदेशासौ पाण्डवानां बलाश्रणीः ।
 तदाख्यातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥ १२
 इत्युक्ते राजशार्दूल वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।

प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३
 इदमाह महाराज पार्थवाक्यं नरः स माम् ।
 वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ॥ १४
 आगमिष्यन्ति राजानः सर्वतः कौरवान्प्रति ।
 तेषामेकैकशः पूजा कार्येत्येतत्क्षमं हि नः ॥ १५
 इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
 न तदात्ययिकं हि स्यादध्यानयने भवेत् ॥ १६
 कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।

K₂ S (except T₂ G₂) सो (for यो). K₁ पाण्डवश्रेष्ठ.
 —^a) K₁, S, 5 B₁, 3-5 D₁ D₂₋₄ -कशितं; D₅, 6 -कोविदं
 (for -कशितम्).

10 ^a) K₂, 4 B₅ तु; K₃ हि; M₁ स (for च).
 Ś₁ K₅ महाबाहुः; K₂, 4 D₁, 3 'बाहो'. —^b) K₂, 4, 5
 D₁ स (K₂ स)माचष्ट (for आचष्ट च). Ś₁ K₅ B₃₋₅
 स मम; B₁ G₁, 2 मम स; D₁ T मम च (by
 transp.). K₅ प्रभुः. D₁ पार्थसंग्रामकशितं (cf. 7^d;
 9^d); G₂ आचष्ट समुपागतं; M आचष्ट मम स प्रभो.
 —^c) D₁ गुरु (for कुरु). B₃, 4 कर्माणि (for कार्याणि).
 Ś₁ K₃ सर्वाणि; D₁ कौन्तेयो (for 'य').

11 B₅ partly damaged. —^a) Ś₁ K₅ D₁ T
 G₁, 3 [ह]दि (for [ए]नं). —^b) Ś₁ K₅ D₁ कुरुराजो
 (for धर्म). —^c) B₄, 5 D₁ [अ]द्य (for स). K₂-4
 D₁ कुशलो. —^d) K₁, 3-5 B₁, 3-5 D (except D₂)
 G₂ उपायाति. K₂ D₁ [ह]व; T G स (for च).

12 ^a) K₁ D₁ D₂₋₃ यदिदं; K₃ यच्च ते; B₁, 3-5
 D₁ यदयं (for तव यत्). Ś₁ K₃ D₁, 5 [अ]थ; K₁
 B₁ D₁ D₂₋₄ M₃ [अ]स्मिन्; D₁ [अ]दौ (for [अ]स्तौ).
 K₂ यच्च ते संदिदेशाजौ; T₁ G₁ तव यत्संदिदेशानः.
 —^b) D₁ om. 12^a-15^d. —^c) K₂, 4 corrupt. K₁ D₁
 D₂₋₅ तदाज्ञातम्; K₅ B₁, 3-5 D₁ M₄ 'रुप्रातम्'; G₃
 तदा श्रोतुम् (for तदाख्यातुम्). Ś₁ K₃ एतदाख्यातु (K₃
 'त')मिच्छामि. —^d) K₃ भवतो; D₃ 'तां'.

13 D₁ om. 13 (cf. v. 1. 12). B₅ partly damaged.
 —^a) K₁ B₁, 2, 4 D (D₁ om.) इत्युक्तो धर्मराजेन;
 G₂ M₃ 'क्तो राजशार्दूलं (M₃ 'लो'). —^b) B₅ -पति;
 D₃ -पितुस् (sic). —^c) K₃ M₃, 4 धर्मराजं (for धर्मा-
 त्मानं).

14 D₁ om. 14 (cf. v. 1. 12). —^a) K₂, 4 नर-
 स्यात् (for महाराज). —^b) Ś₁ पार्थो (for पार्थ-).

K₁ D₁ D₂₋₅ सरन्नरः; K₂, 4 B₁, 3-5 D₁ M₁, 4 ;
 स हि (K₂ M₁, 4 मा; K₄ मे); K₅ नरस्तदा;
 G₁ नरेश्वर; T₂ सरन्नस्ता; G₂ जनेश्वर; G₃ ममा
 (for नरः स माम्). —^c) Ś₁ K₅ चोद्यो; K₂, 4
 च (T₁ चा)चो; G₃ वेद्यो (for वाच्यो). M₂ युधिष्ठिर.
 C_v यद्वाच्यं भवता कृष्ण. —^d) K₂ अथाब्रवीत्; D₃,
 5, 6 अर्दिम (for इदं मम).

15 D₁ om. 15 (cf. v. 1. 12). —^a) G₃ सर्वतः;
 K₅ पुनः (for प्रति). Ś₁ K₅ करानादाय सर्वतः; K₁
 B₁, 3-5 D₁ D₂₋₅ सर्वे वै कौरवर्षभ; D₁ सर्वे कौरव-
 नन्दन. —^b) K₅ अनेकशः (for एकै). K₁ B₁, 3-5 D
 (D₁ om.) प्रासानां मह (B₁ D₁ D₂₋₄ 'नामह')तां पूजा
 (K₁ 'जां'); G₃ तेभ्य एकैकशः पूजां. —^c) Ś₁ K₁, 4
 D₁ D₂₋₅ कार्या ह्येतत्; K₂ कार्यमेतत्; D₁ T₁ कार्यं
 (T₁ 'यं') ते तत् (for कार्येत्येतत्). G₃ तत् (for नः).
 K₅ कार्येत्येतदि नः क्षमं.

16 ^a) K₅ D₁ तदा (for इति). K₂, 4 T G₁, 3
 [ए]तद्वचने; K₅ मद्वचनाद्; D₁ तद्व (for [ए]तद्व).
 —^b) K₂ D₁ विज्ञाप्य; D₃, 5 विज्ञेय्यो; D₅ विज्ञाय
 (for 'प्यो). K₂, 4 वाक्यतः (for मानद). K₁ पूजया-
 मास मानद; K₅ विज्ञाप्यो माधव त्वया; D₂ भवांश्चाप्य-
 नुमन्यतां (= 17^d); G₂ विज्ञाप्यो मधुसूदन. —^c)
 M₄ तत् (for न). Ś₁ तदात्ययिकं; T₁ तथात्ययिकं;
 M₁ ददात्ययिकं (sic) (for तदात्य). K₅ वा; T₁ G₁, 2
 M न (for हि). K₁ यथा लौकिकं न स्याद् (submetric);
 K₂, 4 न तदात्ययिकं य (K₃ त)स्याद्; B₁, 3-5 D₁ D₂₋₅
 T₂ यथा चात्ययिकं न स्याद्; D₁ यथा चात्ययिकं तस्य;
 D₁ तत्तदात्ययिकं न स्याद्; G₃ न ददात्ययिकं तस्याद्;
 C_v न तदात्ययिकं न स्याद्. —^d) K₂ D₁ corrupt.
 G₃ M₂ [s]भवत् (for भवेत्). K₁ यदृच्छया च रणेभवत्
 (hypermetric); K₄ पार्थानां यत्तो भवान्; B₁, 3-5
 D₁ D₂₋₅ यदधी (B₁ D₁ यदधी; B₃ यदधी; D₃

राजद्वेषाद्विनश्येयुर्नेमा राजन्प्रजाः पुनः ॥ १७
इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽब्रवीत् ।
धनंजयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८
उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः ।
पुत्रो मम महातेजा दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९

तं भवान्मदपेक्षार्थं विधिवत्प्रतिपूजयेत् ।
स हि भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ २०
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुम् ।

तन्मेऽमृतरसप्रख्यं मनो ह्लादयते विभो ॥ १

बहूनि किल युद्धानि विजयस्य नराधिपैः ।

यदर्थः; Ds lacuna; Ds यत्तथा)हरणेभवत्; Dc1
यदर्थहरणे भवेत्.

17 °) D1 एवम् (for कर्तुम्). K4.5 T1 M3 अर्हसि.
— °) B4 Dc1 D1 corrupt. Ś1 Ks राज्ञां द्वेषा (Ks
'प्या)द्; K2.4 राज्ञो द्वेषाद्; T G1.2 राजदो°; Gs
राजानो न (for राजद्वेषाद्). K1.3 D2-4 न (Ks D4
हि) नश्येयुर्; K2 विनश्येयुर्; K4 T G1.2 M हि
नश्येयुर्; Dn1 न पश्येयुर् (for विनश्ये°). B1.3.4
(marg.) तद्व्यादिष्टा (B4 'ष्टं) न नश्येयुर्; B5 damaged;
D5.6 राजद्वेषं न पश्यामि. — °) M1 इमे (for इमा).
K1.3.5 B1.3-5 Dn1 D2-4 पुनः प्रजाः (by transp.);
D5.6 पुनः पुनः.

18 M om. (? hapl.) 18-20. — °) D5.6 (also
as in text) चात्यति (sic); T G1.2 आश्वास्य (for
अन्यच्च). K2.4 T2 G1.2 कौरव्य (for कौन्तेय). Gs
भीमसेनं च कौन्तेय. — °) B4 वचनं (for वचः स).
D1 पुनर् (for पुरुषो). — °) G1 तस्मिन् (for तन्मे).

19 M om. 19 (cf. v. l. 18). — °) Ś1 Ks Dc1
D1 उपस्थास्यति; B5 उपाया°. K2.4 राजंस; Ds T
G यज्ञांस (for यज्ञं). K2.4 D1 T G ते; Ks च;
Dc1 वो (for नो). — °) B1.3-5 मणपूर-; T G
मणलूर- (for मणिपूर-). — °) K2.4 मे सु- (for मम).
— °) Ds दयितो (by metathesis).

20 M om. 20 (cf. v. l. 19). — °) Ks मम
दक्षार्थं (sic) (for मदपे°). — °) Ks corrupt; Dc1

विधिवत्प्रत्यपूजयत्; Gs 'वत्परिपूजय. — °) B1.3-5 D
(except D1) स तु; G1 स ह (for स हि). D1
युक्तो; Ds रक्तो (for भक्तो). — °) Ds नित्यमिति;
T G1 'प्रति (sic); Gs 'प्रियः (for 'मिति).

21 °) Ks D1 [ए]व (for [ए]तद्). — °) Gs धर्म-
पुत्रो (for 'राजो). — °) Ds Gs स (for [अ]स्य).

Colophon om. in Ks Bs. 4. — Adhy. name: Ks
अर्जुनसंदेशः; B1 अश्वानुसारः; D1 कृष्णवाक्यं; D5.6
हयानुसारः. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ś1 112; Bs 82; Dn1 87; D4 81; T1 75; T2
G1.2 74; Gs 85; M1.4 69; M2.3 73; M4 (inf.
lin.) 89. — Śloka no.: Dn1 21.

89

✎ B2 is not collated for this adhy.

1 T2 om. the ref. — °) G1 इमं (for इदं).
B2-5 कृत्स्नं (for कृष्ण). — °) Ks यत् (for यत्).
Ks.4 Dc1 भाषितं (for 'तुम्). Gs यत्त्वया मम भाषितं.
— °) Ks D1 यन् (for तन्). K1 Dn1 D2-5 -रसं
पुण्यं; K2.4 -रसप्रभं (for 'रस्यं). — °) Ś1 K1 Bs. 5
Dc1 Dn1 D1-6 M1 ह्लादयति; Ks Ds ह्लादयति; Ks
ह्लादयितुं (for 'यते). Ś1 K1.3-5 B1.3-5 D M1 प्रभो
(for विभो).

2 °) K2.4 खलु (for किल). — °) K2.4 विजयश्च
नराधिप. — °) Ś1 Ks उवाच स; D1 उवाच * (for

पुनरासन्हीकेश तत्र तत्रेति मे श्रुतम् ॥ २
 मन्त्रिमितं हि स सदा पार्थः सुखविवर्जितः ।
 अतीव विजयो धीमानिति मे दूयते मनः ॥ ३
 संचिन्तयामि वार्ष्णेय सदा कुन्तीसुतं रहः ।
 किं नु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ।
 अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्पुपाश्रुते ॥ ४
 अतीव दुःखभागी स सततं कुन्तिनन्दनः ।

न च पश्यामि वीभत्सोर्निन्धं गात्रेषु किंचन ।
 श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ५
 इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदन्तरम् ।
 राजानं भोजराजन्यवर्धनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ६
 न ह्यस्य नृपते किंचिदनिष्टमुपलक्ष्ये ।
 ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्यातिकायतः ॥ ७
 ताभ्यां स पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु युज्यते ।

पुनरासन्). —^a) K₁ B_{1.3-5} D (except D₁) च मे;
 T G_{1.2} M [इति नः; G₈ मया (for [इति मे).

3 ^a) K_{2.8} त (K₈ स) मन्त्रिमितं; K₄ सनि^१; G₃
 एवमुक्तं (for मन्त्रिमितं). K_{2.4.5} हि सततं; D₁ दिशः
 सर्वाः; T G_{1.8} हि स तदा (for हि स सदा). K₁ B_{1.}
₃₋₅ D₀₁ D₀₁ D₂₋₈ किन्निमित्तं स नित्यं हि (B₄ हि स
 नित्यं). —^b) K₂ पार्थः. K₄ पार्थ सुखविवर्जितं. —^c)
 B₅ D₈ धीमन्. —^d) G₁ प्रयतते (hypermetric); G₈
 दीर्यते (for दूयते). D_{5.6} इति मो (D₈ नित्यं मो) दूयते
 मनः.

4 ^a) K_{1.4.5} B₈ D_{1.3.4} M₂₋₄ स (for सं-). K_{1.5}
 B_{1.3-5} D (except D₁) कौन्तेय (for वार्ष्णेय). —^b)
 D₁ कुन्तीसुतो. K₁ B_{1.3-5} D₀₁ D₀₁ D₂₋₅ रहो जिष्णुं
 जनार्दन (D₀₁ नं; D₈ अहो जिष्णुर्जनार्दनः. — After
 4^b, Ś₁ K₁ B_{1.3-5} D (except D₁) ins.:

168* अतीव दुःखभागी स सततं पाण्डुनन्दनः ।

[Cf. 5^{ab}. Ś₁ सुखभागी (for दुःख^१). D_{5.6} ततो वै
 (for सततं). Ś₁ K₁ कुन्तिनन्दनः.]

— K₁ om. (hapl.) 4^a-5^b. —^c) K_{2.5} D_{2.8} तु (for
 नु). D_{5.6} [S]स्तु; T G_{1.2} [S]स्मिन्; G₈ ते (sic)
 (for स्ति). —^d) Ś₁ K_{2.8} D₀₁ अनिष्ट-; G₂ अरिष्ट-
 (for अनिष्ट). —^e) B_{3.4} D₀₁ दुःखम् (for दुःखानि).

5 K₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). B₄ om. 5^{ab}. —^a)
 Ś₁ B_{1.3.5} D₀₁ D₀₁ D_{1-3.5} अतीवासुखभागी स (D₀₁
 'भोगी स; D₁ 'भागस्तु); K₂₋₅ D_{3.6} G₂ अतीव सु (G₂
 'दुःखभागी स (K₂ 'भाजी च; K₄ 'भाजी स; D₄ G₂
 'भोगी स). —^b) K₅ G₈ कुरुनन्दनः; D₀₁ पाण्डु^१; D₁
 कुरुनन्दन (for कुन्तिनन्दनः). —^c) K₁ B_{1.3-5} D न
 हि; K_{3.4} स च (for न च). —^d) Ś₁ K_{1.2} B_{8.4}
 D₀₁ T G नित्यं (for निन्धं). K₁ गतेषु (sic); K_{2.4}
 पश्यामि (for गात्रेषु). —^e) T₂ च (for चेन्). K_{1.8}
 B₁ T₁ G_{1.2} M₁₋₈ मम (for मया). G₈ तद् (for

[ए]तद्). K₈ ते (for वै). —^f) K₈ त्वं (for मे
 B₄ व्याहर्तुम् (for व्याख्यातुम्). K₈ तत्समाचक्ष्व माध
 — After 5, Ś₁ K₄ D₁ ins. an addl. coloph
 [Adhy. name: D₁ युधिष्ठिरप्रभः. — Adhy. n
 Ś₁ 113].

6 In D₀₁, the portion from 6 up to 14.
 27 is lost on missing folios. Before 6, Ś₁ K_{8.4}
 ins. वैशंपायन उवाच. —^a) K₈ तु (for स). —
 T₁ ज्ञात्वा (for ध्यात्वा). Ś₁ K_{1.5} D₂₋₈ उत्तरं; B₈₋₅
 अग्रियं; D₀₁ अग्रिये (for अन्तरम्). —^b) Ś₁ K₈
 भोजराजन्यं; K_{2.4} B₈₋₅ D₈ G₈ 'स्य; K₈ 'न्यो; T₁
 राजराजन्य- (for भोज^१). —^c) Ś₁ M₈ वचनं (for
 'वर्धनो).

7 D₀₁ missing (cf. v. l. 6). B₈ om. 7^{ab}. —^a)
 Ś₁ [अ]न्यस्य; K_{2.8} G₈ M_{2.8} [अ]स्यस्य; D₁ [अ]स्या-
 न्यन्; T G₁ [अ]न्यत्र; G₂ ह्यत्र; M_{1.4} [अ]स्यत्र (for
 ह्यस्य). D₈ नृपतेः. —^b) K₁ B₈ D₂₋₈ संक्षिप्तम्;
 B_{1.4} D₀₁ D₈ संक्षिप्तम्; G₂ अरिष्टम्; Cnp संक्षिप्तम्
 (for अनिष्टम्). K₁ -लक्षणे; K₂ -लक्ष्यते (for -लक्ष्ये).
 K₈ अनिष्टं गात्रमणवपि. —^c) D₁ lacuna; D₄ न ते;
 D_{5.6} उमे (for ऋते). —^d) K_{1.2} G_{2.8} corrupt. Ś₁
 K₈ D₁ पिण्डिके त्वतिकायतः; K₄ 'केभ्योतिकायके; B₄
 (marg. as in text) 'केत्यातिकायिके; D₈ पिण्डिकस्या-
 तिकायतः; D_{5.6} पिण्डिकेत्याति^१; T₁ G₁ पिण्डकस्यात्र
 कायतः; T₂ Cv पिण्डिकेस्याधिके यतः.

8 D₀₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) K₁ B_{1.5}
 D₂₋₈ स ताभ्यां (by transp.); D₂ सभायां (sic). K₈
 B₈ पुरुषव्याघ्र. —^b) Ś₁ K₈ अध्वनि (for 'सु). K_{1.8}
 B_{1.3-5} D (except D₁; D₀₁ missing) वर्तते; G₂
 पूज्यते (for युज्यते). —^c) K₁ B_{1.3-5} D (except
 D₁; D₀₁ missing) च (for हि). K_{2.4} T G
 [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्). B₈₋₅ अत्र (for अनु-). D₁
 'पश्यामि (for 'मि). —^d) K₁ B₈ D₂₋₈ -भाजनं;

ह्यन्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभागजयः ॥ ८
 त्युक्तः स कुरुश्रेष्ठस्तथ्यं कृष्णेन धीमता ।
 प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेवमेतदिति प्रभो ॥ ९
 कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक्सास्रयमैक्षत ।
 प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि कैशिहा ।
 सख्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनंजयः ॥ १०
 तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो यादवास्तथा ।
 रेमुः श्रुत्वा विचित्रार्था धनंजयकथा विभो ॥ ११
 तथा कथयतामेव तेषामर्जुनसंक्रथाः ।

उपायाद्वचनान्मर्त्यो विजयस्य महात्मनः ॥ १२
 सोऽभिगम्य कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
 उपायातं नरव्याघ्रमर्जुनं प्रत्यवेदयत् ॥ १३
 तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षबाष्पाकुलेक्षणः ।
 प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ बहु धनं तदा ॥ १४
 ततो द्वितीये दिवसे महाञ्जब्दो व्यवर्धत ।
 आयाति पुरुषव्याघ्रे पाण्डवानां धुरंधरे ॥ १५
 ततो रेणुः समुद्धूतो विवभौ तस्य वाजिनः ।
 अभितो वर्तमानस्य यथोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ १६

Ks भारभवेत्; T G1 वाजिनः (for भारजयः).

9 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) Ks इत्युक्त्वा.
 K1.4 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) पुरुष-
 (for स कुरु). —^b) K1 B1 D2-8 तदा; Ks T2
 तथा; B5 lacuna; D1 कथं; Gs सत्यं (for तथ्यं).
 —^c) Ks उवाच (for प्रो). T1 G1 प्रोवाच राजशार्दूल;
 M1 च पुरुषव्याघ्रम्. —^d) Gs एवमेव; M2.8 एतदेव
 (for एवमेतद्). T1 G1 इह (for इति). B3.4 T2
 G2.8 M प्रभुः (for प्रभो).

10 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) Ds कृष्णं
 (for कृष्णा). Ds M1 कृष्णा; Gs विष्णुं (for कृष्णं).
 —^b) K2.4 corrupt. K1 D3.4 सा स्रयम् (for सास्रं).
 Ds ऐच्छत; Ds ऐक्षतत् (for ऐक्षत). —^c) S1 Ks
 तत्; K1 Gs तु; B3.4 स (for तं). —^d) S1 प्रण-
 यश्च; Ks Gs याच् (for यं). T1 प्रणयं चापिवेश ह.
 —^e) Ks प्रभुः; B1 D1 पथुः; M1-8 सख्याः (for
 सख्युः). B3.4 इत्युवाच हृषीकेशः.

11 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) Ds यत्र
 (for तत्र). —^b) K2.4 कौरवा (for कुरवो). Gs
 तदा (for तथा). K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1
 missing) कुरवो याज (Ds जंजु) काश्च ये; Ks कौरवो
 यादवस्तथा. —^c) Gs किमु (for रेमुः). Gs श्रुत्वा
 (for श्रुत्वा). S1 Ks विचित्रास्ता; K1 B1 D2.8.5.8
 त्रां तां; K2 B3 D1 त्राथं; K4.5 B1.5 त्राथां (for
 त्राथी). D3 रेमुश्चित्रां विचित्रां तां; Gs विचित्रं रेमिरे
 श्रुत्वा. —^d) K1.2.4.5 B1.8-5 D (Dn1 missing) Gs
 कथां (for कथा). K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1
 missing) शुभां; K2.4 प्रभो (for विभो).

12 Dn1 missing (cf. v. l. 6). Before 12, B2-5
 ins. वैशंपायन उवाच. —^a) D1 corrupt. K1.2.4

B1.5 D2-8 तेषां; Ks B3.4 Dc1 ततः; T1 G1.2 कथाः
 (for तथा). G2.8 एवं (for एव). —^b) Ds.8
 Gs पुरुषो (for तेषाम्). Ks B3 Dc1 संक्रथां; B4
 संगतां; T1 G2 M1 संक्रथाः (for संक्रथाः). K1 B5
 D2-4 पुरुषोर्जुनसंक्रथां; K2.4 तथा अर्जुनसंक्रथां. — B1
 om. 12^{ad}. —^c) S1 Ks अन्यो; K1 D2-8 दूतो (for
 मर्त्यो). K2.4 D1 उपायाद्वचनामर्त्यो (sic). —^d) K2
 corrupt.

13 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) B1 अभि-;
 D1 नाभि- (for सोभि-). S1 नरश्रेष्ठं (for कुरु). —^b)
 Gs नमस्कृत्वा. —^c) K1.8 B1 D2.8.5 M1.4 उपयातं;
 K2.4 T1 G उपयातं; D1 यंतं; T2 यात्तं (for
 यातं). —^d) K1 B1.8-5 Dc1 D2-5 फाल्गुनं (for
 अर्जुनं). Ds फाल्गुनं प्रतिवेदयत्; M1 अर्जुनं प्रत्यवादयत्.

14 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) Gs तस्मै
 (for तस्य). —^b) Ks corrupt. T G1.2 M2-4 हर्ष-
 बाष्पाविलेक्षणः. —^c) K2 निमित्ते. Ds हि (for वै).
 —^d) T1 तथा (for तदा).

15 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) K1 B3.4
 Dc1 Ds T2 Gs द्वितीय- (for द्वितीये). —^b) K2 Ms
 महा- (for महाज्). S1 Ks [s]भ्यवर्धत; K2-1 D1
 [s]भ्यवर्धत; Gs व्यवर्धत (for धंत). —^c) K2.4
 आयाति (for ति). K1 B1.8-5 Dc1 D2-5 आगच्छति
 नरव्याघ्रे (B3 महाभागे); Ds आगच्छत नरव्याघ्र (sic).
 —^d) K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing)
 कौरवाणां (for पाण्डवानां). B3 धनुर्धरे (for धुरंधरे).

16 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) S1 Ms
 समुद्धूतो (for दूतो). —^b) D1 राजितः (for वाजिनः).
 —^c) K2 corrupt. Dc1 D; T G1 वर्धमानस्य (for

तत्र हर्षकला वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः ।
 दिष्ट्यासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
 कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नामवजित्य सपार्थिवाम् ।
 चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपायायादृतेऽर्जुनम् ॥ १८
 ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः ।
 तेषामपीदृशं कर्म न किंचिदनुशुभम् ॥ १९
 नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्याः पृथिवीक्षितः ।
 यत्त्वं कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानिह ॥ २०

इत्येवं वदतां तेषां नृणां श्रुतिसुखा गिरः ।
 शृण्वन्विवेश धर्मात्मा फल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥ २१
 ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य ते तं प्रत्युद्ययुस्तदा ॥ २२
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः ।
 भीमार्दींश्चापि संपूज्य पर्यष्वजत केशवम् ॥ २३
 तैः समेत्यार्चितस्तान्स प्रत्यर्च्य च यथाविधि ।
 विशश्रामाथ धर्मात्मा तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ २४

वर्त°). —^d) K₁ M₁ तथा (for यथा). K₆ प्रभो;
 B₁ G₈ तदा (for तथा).

17 Dn₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) G₂ तथा
 (for तत्र). Some S MSS. हर्षकला; K₁ B₁. 3-5 D₁
 D₂-6 T₂ हर्षकरी; K₂ कुलो; D₁ हर्षाकुला. —^b)
 D₁ नराणां शुश्रुवर्जनाः. —^c) Ś₁ K₃ D₁ G₈ ते (for
 [अ]सि). Ś₁ K₃ D₁ कुशलं; D₁ कुसला (sic) (for
 कुशली).

18 Dn₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) K₂ सर्वा
 (for कृत्स्नाम्). —^b) K₂. 4 विनिर्जित्य; K₆ विजित्य
 च; T G₁. 2 अभिजित्य (for अव°). Ś₁ K₃ D₁ च
 (for स-). Ś₁ D₁ पार्थिवान्; K₈ पार्थिवं; G₈
 पार्थिवः (for पार्थिवाम्). K₁ B₁. 4, 5 D₁ D₂-4 जिस्वा
 हि (B₆ D₈ च) युधि पार्थिवान्; B₃ युधि जिस्वा च
 पार्थिवान्; D₅. 6 जिस्वा युधि हि पार्थिवान्. —^c) K₂
 कुरुश्रेष्ठम्; D₁ हर°; G₁ M₄ हयं श्रेष्ठम् (for हयश्रेष्ठम्).
 —^d) D₁ om. from उपायाया up to किंचिदनुशु (in
 19^d). K₃ M₂. 8 उपयायाद्; M₁ समुपा°; M₄ उपाये-
 (inf. lin. °यास्वाम् (for उपायायाद्). K₁ उपागच्छे-
 त्तोर्जुनः; K₂. 4 उपादाहतेर्जुनात् (submetric); K₆
 D₁. 6 उपायास्व (D₆ पराच्छे)दृतेर्जुनः; B₁. 8-6 D₃-6 उपा-
 गच्छेदृतेर्जुनात्; T G उपायादर्जुनाहते.

19 Dn₁ missing (cf. v. l. 6). D₁ om. up to
 किंचिदनुशु (in 19^d) (cf. v. l. 18). —^a) Ś₁ K₁. 3, 5
 B₁. 3, 4 D₁-3 येऽपनीता; K₂. 4 येना°; T₂ G₁ ये छ°
 (for ये व्यतीता). —^d) D₁ om. न. K₄. 5 T₁ G₁. 3
 M₁-3 अनुशुभम्; T₂ G₂ अपि शुश्रुमः. K₁ B₁. 3-5
 D₂-6 न कदाचन शुश्रुमः (B₁. 4, 5 °म).

20 Dn₁ missing (cf. v. l. 6). —^b) K₆ राजानः
 (for भविष्याः). Ś₁ D₁ T₁ G₁ पृथिवीक्षिताः; B₁. 3-5
 D₁ D₃-6 वसुधाधिपाः. G₆ भविष्यतो नराधिपाः. —^c)

K₂. 4 D₁ G₈ यस् (for यत्). G₈ -श्रेष्ठो. —^d)
 दुष्कृतं; D₁ दुःखरं (for दुष्करं). K (except K
 B₁. 3-5 D₁ D₁-4 असि; G₂ इव (for इह). D
 कृतवानसि दुष्करं.

21 Dn₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) B₃. 4 D₁
 पुंसां (for तेषां). —^b) K₁ B₁. 5 D₂-8 पुंसां; B₃. 4
 D₁ तेषां; D₁ श्रुताः (for नृणां). K₁ B₁. 3-5 D₁
 D₂-6 कर्ण- (for श्रुति-). K₈ गिराः; G₈ कथाः (for
 गिरः). —^d) Some MSS. फाल्गुनो; Ś₁ K₃ फल्गुनो.
 K₆ -विस्तरं; T -संसदि (for -संस्तरम्).

22 Dn₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) D₈ om. तं.
 Ś₁ K₁. 3, 5 B₁ D₂-4 तं प्रत्युद्यययुस्तदा; K₂. 4 तं तु
 (K₄ तु) प्रत्युद्ययौ तदा; B₃. 4 प्रत्युद्गमेययुस्तदा; B₆
 तं प्रत्युद्गमेयुस्तदा; D₁ प्रत्युद्गमययुस्तदा; D₁ तं तु
 प्रत्ययौ तदा.

23 Dn₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) K₆ G₁ ततः
 (for पितुः). —^b) K₃ M₁-3 धर्मराजश्च (sic) (for
 °जस्य). Ś₁ भारत (for धीमतः). —^c) D₄ M₁. 4
 [अ]भि- (for [अ]पि). —^d) D₁ om. from जत केशवं
 up to पारगः (in 24^d). K₂. 4 प्रत्यपूजतः; G₈ M₁
 पर्यष्वजत (for पर्य°). D₈ पर्यजयत शंकरं. — After
 23, M₂. 8 ins.:

169* सौम्यास्मन्यमृताधारे परिव्रजे सुखं ययौ ।

24 Dn₁ missing (cf. v. l. 6). D₁ om. 24 (cf.
 v. l. 23). —^a) K₃-5 G₈ समभ्यर्चित (K₄ तां)स्; B₃
 समेत्यार्जितस् (for °र्चितस्). K₁ B₁. 5 D₂-6 T₂
 तांश्च; K₂. 4 B₁ तांस्तान्; G₃ सर्वान् (for तान्).
 —^b) K₁ [आ]यद्; K₄ तु; B₁. 3, 5 D₁. 2, 4-6 [अ]यः;
 B₄ om.; D₃ स (for च). K₃ समभ्यर्च्य यथाविधि;
 K₆ प्रत्यर्चत यथा°. —^c) D₁ विशश्रमे; D₄ विशश्राम
 (for विश°). Ś₁ K₃ D₁ G₈ च (for [अ]यः). B₁. 3-5

02
26
1

एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः ।

मातृभ्यां सहितो धीमान्कुरुनभ्याजगाम ह ॥ २५

स समेत्य कुरुनसर्वान्सर्वैस्तैरभिनन्दितः ।

प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्या भवनमुत्तमम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

वैशंपायन उवाच ।

स प्रविश्य यथान्यायं पाण्डवानां निवेशनम् ।

पितामहीमभ्यवदत्साम्ना परमवल्गुना ॥ १

तथा चित्राङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च ।

पृथां कृष्णां च सहिते विनयेनाभिजग्मतुः ।

सुभद्रां च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुर्योषितः ॥ २

ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च ।

द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्या ददुः स्त्रियः ॥ ३

D₂₋₈ महाबाहुः (for [अ]थ धर्मिणा). —^a) K_{2,4} नावं (for तीरं). K₂ B₁ पारगाः. — After 24, T G_{1,2} ins. the colophon followed by 170*.25 D₁ missing (cf. v. l. 6). M om. 25-26. —^a) K_{2,4} राजन् (for धीमान्). —^a) K₁ B₁ D₂₋₄ एव जगाम; K₈ अत्याजं; K₄ अत्याजं (for अभ्याजं). K₈ वै (for ह). D_{2,6} कुरवे च जगाम ह. — K₁ D (except D₁; D₁ missing) ins. after 25: T G_{1,2} after the colophon:

170* तत्र वृद्धान्या वत्स कुरुनन्यांश्च पार्थिवान् ।

26 D₁ missing (cf. v. l. 6). M om. 26 (cf. v. l. 25). —^a) D₁ संमन्य (for समेत्य). —^a) K₈ तैः सर्वैर् (by transp.); T₂ सर्वास्तैर्. K₄ अभिवन्दितः (for 'नन्दितः'). — K₁ B_{1,8-8} D₁ D₂₋₆ subst. for 26^{ab}: T₂ ins. after 25:

171* अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।

[T₂ प्रति- (for प्रति-).]—^a) K_{1,4} D₄ भुवनम् (for भं).Colophon missing in D₁. — Adhy. name: K_{2,4} अर्जुनागमनं; K₈ D_{1,8,8} अर्जुनप्रत्यागमनं; B_{1,8-8} अश्वानुसारः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 104; B₁ 94; B₂ 83; D₄ 82; T₁ 76; T₂ G_{1,2} 75; G₂ 86; M₁ 69; M_{2,3} 64; M₄ 73; M₅ (inf. lin.) 90.

90

B₁ is not collated for this adhy. D₈ om. this adhy.1 D₁ missing up to 27 (cf. v. l. 14. 89. 6). M om. 1-10. —^a) K₄ D₈ स्त- (for स). K₁ B_{1,8-8} D₁ D_{2,4-6} महाबाहुः; D₁ यथाज्ञाय (for 'न्यायं'). — After 1^a, D₁ ins.:

172*

मातृभ्यां सहितो वशी ।

प्रश्रयावनतः कुन्त्या गान्धार्याश्च यथाविधि ।

ववन्दे चरणौ तत्र.

— D₁ om. 1^b-2^a. —^b) B₄ निवेशने. —^c) K₈ D_{2,8} अभ्यवदत् (for 'वदत्'). —^d) Ś₁ D₈ साम्ना परमम् (D₈ 'का') ल्गुना.2 D₁ missing; M om. 2; D₁ om. 2^{ab} (for all, cf. v. l. 1). —^a) K_{1,8} B_{1,8-8} D₁ D_{2,4-6} ततश्च; K₄ G₂ तदा (for तथा). —^b) T G₂ कौरव्य. K₈ [अ]पि चारमजा; K₄ [आ]रमजा अपि; D₁ 'जा नृप (for 'जापि च). —^c) K₁ सहिते (for स). —^d) B_{1,8-8} D₁ D_{2,4-6} T₂ [उ]प-; T₁ G₁ [अ]पि (for [अ]भि-). —^e) Ś₁ यथाच्यायं. —^f) K₁ D₁ यश्चान्यः (sic).3 D₁ missing; M om. 3 (for both, cf. v. l. 1). D₁ om. 3. —^a) K_{1,8} D_{2,4-6} सुतसु; G₂ तदा (for ततसु). T G₁ ततः कुल्यददाचाभ्यां. —^b) Ś₁ K₈ B_{2,8} [उ]त (for च). — K₈ om. 3^{ad}. —^c) K_{2,8} सुभद्रां.

ऊपतुस्तत्र ते देव्यौ महार्हशयनासने ।
सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य प्रियकाम्यया ॥ ४
स च राजा महावीर्यः पूजितो बभ्रुवाहनः ।
धृतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५
युधिष्ठिरं च राजानं भीमार्दींश्चापि पाण्डवान् ।
उपगम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ६
स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि ।
धनं चास्मै ददुर्भूरि प्रीयमाणा महारथाः ॥ ७
तथैव स महीपालः कृष्णं चक्रगदाधरम् ।

प्रद्युम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ८
तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमभिपूजितम् ।
रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ ९
धर्मराजश्च भीमश्च यमजौ फल्गुनस्तथा ।
पृथक्पृथगतीवैनं मानार्हं समपूजयन् ॥ १०
ततस्तृतीये दिवसे सत्यवत्याः सुतो मुनिः ।
युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११
अद्य प्रभृति कौन्तेय यज्ञस्व समयो हि ते ।
मुहूर्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्ति च याजकाः ॥ १२

—^d) B_{4.5} Dc₁ ताश् (for याश्). Ś₁ K₃ G₃ कुरु;
B₁ यदु- (for ददुः). K_{2.5} याश्चान्याः कुर्योषितः; T₁
G_{1.2} 'न्या यद्वपु स्त्रियः.

4. Dn1 missing; M om. 4 (for both, cf. v. 1. 1).
 —^b K2, 3 गृहे च (for महाई). —^c Ś. K2-5 D1, 6
 सं (D6 स्व) पूजिते; B3, 4 Dc1 पूजिते च (for सुपूजिते).
 —^d K1 B1, 8-5 Dc1 D2, 1-6 G2 द्वि- (for मिय-).

5 Dn1 missing; M om. 5 (for both, cf. v. l. 1).
—^a) Ś1 K1 B1. 2-5 Dc1 D2. 4-8 महातेजाः (for
वीर्यः). —^d) D1 corrupt for उपतस्थे.

6 Dn1 missing; M om. 6 (for both, cf. v. l. 1).
 K4 om. (hapl.) 6^a-7^b. —^a) K2 तु (for च). —^b)
 K3 पांडवं; K5 वीर्यवान् (for पाण्ड^०). —^a) K2.5
 B5 T G1.2 उपागम्य. —^d) D5 [अ]भ्यचारयत्.

7 Dn1 missing; M om. 7 (for both, cf. v. l. 1).
Ks om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). —^a) K1 प्रणम्य (hyper-
metric); Ds प्रेक्षा (for प्रेक्षा). —^b) K1.2 D1.6
यथा विधिः. —^c) Kc तस्मै; G2 चाय (for चास्मै).
Ks दधुर; Ds ददौ (for ददुर). —^d) Ks स्तूयमाना;
T G1.2 त्रियमाणा.

8 Dn1 missing; M om. 8 (for both, cf. v. l. 1).
 —°) K1 B1.3-8 Dc1 D2.4-6 T2 G च (for स).
 D5.5 महीपाल. —°) S1 K2 T1 G2 प्रयुन्नवद्वीपिकेश;
 K2.4.5 D1 T2 G1.8 * =

अति; D1 G8 अपि (for अभि-). K2 -पूजितुं. —^o)
K1.2.3 D01 D1.6 -परिरकारं (sic). —^d) D01 -लज्जम्
(for -युजम्). K2.4 दिव्याश्च युगमुत्तमं.

10 Dn1 missing; M om. 10 (for both, cf. v. 1, 1). —^b) D1 T2 यमौ च (for यमजौ). Some MSS. फाल्गुनस्; S1 Ks फल्गुनस्. Gs तदा (for तथा). K1 B1. 3-5 Dc1 D2. 4-8 फाल्गुनश्च (B3. 4 Dc1 'नोथ) यमौ तथा (B3 D6 'दा). —^c) K1 धनेनैनं; K5 च वै चैनम्; B1. 3-5 Dc1 D4-8 च ते चैनं (B3 ते चैवं; D3 तेनैव); D2 तदा चैनं; G2. 8 अथे-चैनं (for अती). —^d) K8 समपूजयत (hypermetrio). K1 B1. 3-5 Dc1 D2. 4-8 T G1. 2 मानार्था (B3 'र्था) -भ्यामयोजयन् (D6 'योजयत्; T G1. 2 'पूजयन्; K2. 4 मानार्हम् (K3 'हर्न)भ्यपूजयन्; K5 अर्चाभिः समयो; Gs महाथैरभ्यपू.

11 Dm missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ corrupt.
K₂ D₁ तृतीय-. — ^b) B₁ 3-5 [आ]त्मजो (for सुतो).
— ^c) Ś₁ K₂₋₄ D₁ पुरस्कृत्य; K₁ समस्येति; K₅
समाभाष्य (sic); T₁ G_{1,2} समानीय (G₂ नाय्य); M
समाह्वय (for समस्येल्य).

12 Dm1 missing (cf. v. 1. 1). —^a) D5 हि
कौत्थ (hypermetric) (for कौत्थ). —^b) T G2 M
यज्स्व (for यजस्व). K3 समये. G1 यज्स्व समयेपि ले.
—^c) K5 याज्ञिकः; D1 यज्स्वः; S (except G2) याज्ञिकः.
Ds. a G2 पाठः (for यजस्व). K. पाठः

C. 14
B. 14
K. 14

अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयं विकल्पवान् ।
 बहुत्वात्काञ्चनस्यास्य ख्यातो बहुसुवर्णकः ॥ १३
 एवमेव महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु ।
 त्रित्वं व्रजतु ते राजन्ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् ॥ १४
 त्रीनश्वमेधानत्र त्वं संप्राप्य बहुदक्षिणान् ।
 ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५
 पवित्रं परमं ह्येतत्पावनानां च पावनम् ।
 यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६
 इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामिततेजसा ।

दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधास्ये तदा ।
 नराधिपः प्रायजत वाजिमेधं महाक्रतुम् ॥ १७
 तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः ।
 परिक्रमन्तः शास्त्रज्ञा विधिवत्साधुशिक्षिताः ॥ १८
 न तेषां स्खलितं तत्र नासीदपहृतं तथा ।
 क्रमयुक्तं च युक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजर्वभाः ॥ १९
 कृत्वा प्रवर्ग्य धर्मज्ञा यथावद्विजसत्तमाः ।
 चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवामिषं द्विजाः ॥ २०
 अभिषूय ततो राजन्सोमं सोमपसत्तमाः ।

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ks D1 अहीनो. — ^b) Ś1 K2, 3 D1 विकल्पवान्; K1 B1 D2, 4-6 च कल्प (D2 °ल्प्य) तां; Ks विकल्पय; Ks °ल्पतां; B8 हि कल्पतां (for विकल्पवान्). — ^c) B5 [हृ]इ (for [अ]स्य). K1 B1 D2, 4-6 बहुत्वात्काञ्चनास्यस्य. — ^d) Gs लोको (for ख्यातो).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1 B1, 3-5 Dc1 D2, 4-6 अत्र (for एव). Ks सर्वमेव महाराजस्य. — ^b) Ks lacuna for दक्षिणां. Ks त्रिगुणे; Ks Gs त्रिगुणी. G1, 2 M दक्षिणाभिर्गुणीकुरु. — ^c) Ds नित्यं; G1 श्रीस्त्वा; G2 श्रीस्त्वं (for त्रित्वं). M1 व्रजंतु. D2 मे; D3 भो (for ते). K2, 3, 5 तृप्तिं व्रजंतु ते राजन्. — ^d) Ś1 ब्रह्मणा (for ब्रा°).

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ks विधिवत् (for अत्र त्वं). — ^b) Ks T संप्राप्त- (for °प्य). G1 दक्षिणं (for °णान्). — ^c) Ś1 Ks हिंसाकृतं; D2 वध्यादिकं; Gs हत्याकृतं; M1 वध्यकृतं. — ^d) K1 प्राहास्यसि; K2 प्रतिहास्यसि (hypermetric); T ज (T2 जि) हास्यसि.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1 B1, 5 D2, 4-6 चैतत्; B3, 4 Dc1 चैव (for ह्येतत्). — ^b) K1 B1, 3-5 Dc1 D2, 4-6 पावनं चैतदुत्तमं. — D1 om. 16^{ad}. — ^c) K1 यदा (for यद्). — ^d) Gs लप्स्यसे (for प्रा°). — After 16, Ś1 K2, 3 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K2 यज्ञकर्म. — Adhy. no.: Ś1 105].

17 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Before 17, Ś1 K2, 3 D1 ins. वंशपायन उवाच. — ^b) K1 B1, 3, 4 D2, 4-6 T2 G2 M बुद्धिना; B5 damaged (for तेजसा). — ^d) K1, 5 B1, 5 D2, 4-6 ततः; B3, 4 Dc1

नृपः (for तदा). — K2, 4 om. 17^{ad}. — ^c) K1 महातेजा; Gs प्रायजितं; M2 °जित; M3 °जितो (for °जत). Ks B1, 3-5 Dc1 D2, 4-6 ततो यज्ञं (Dc1 °हुं) महातेजा (D6, 6 °बाहुइ); D1 न*धिपः प्रजायेत. — After 17, K1, 5 B1, 3-5 Dc1 D2, 4-6 T2 ins.:

173* बह्वदक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितम् ।

[T2 विधिवद् (for बह्वन्). D6 °गुणान्विता.]

18 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) Dc1 वेद-विदा; D1 ये वै विदो (for वेदविदो). K2, 4 विप्राश्च (for राजंश्च). — ^b) D1 राजकाः; T G1 याजिनः. — ^c) Dc1 corrupt. K2, 4 T1 G1 परिक्रा (K2 °क्र) मंति. Ks शास्त्रज्ञा; Ks शास्त्रार्थान्; D2, 4-6 सर्वज्ञा; M2 शास्त्रज्ञ. — ^d) K1 सद्यु- (sic); D2 सा तु (sic) (for साधु-). K1 D2, 4-6 -शिक्षितं; K2 -संक्षिताः; K4 -संक्षिताः; K5 -शिक्षितान्; B1, 3-5 Dc1 -दीक्षिताः. T1 G1, 2 M1 विधिवद्विजसत्तमाः.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 1). M1 om. (hapl.) 19^a-20^b. — ^a) K1 B1, 3-5 Dc1 D2, 4-6 किंचिद् (for तत्र). — ^b) Ś1 Ks T1 G1 अपहृतं (for °हुतं). K1 B1, 3-5 Dc1 D2, 4-6 आसीच्छाप्य (B8 D6 °प) कृतं तथा (Dc1 °दा); K2, 3 Gs नासीदपहृतं तदा. — ^c) K1 B1 D2, 4-6 क्रमयुक्तं (for °युक्तं). K2, 3 युक्तं (for युक्तं). — ^d) K1-4 D6 द्विजर्वभः (K1 °भ). Gs वक्रुस्तत्र नरर्वभः.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 1). M1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) K2, 3, 5 B1, 3-5 Dc1 D1 M2 [अ]पवर्गं (K2, 3, 5 °ग्यं) (for प्रवर्गं). Ś1 धर्मज्ञो; K1 B1 D2, 4-6 धर्माख्यं; B3 T2 G1, 3 धर्मात्मा (for धर्मज्ञा). — ^c) Ks विविधं (for विधिवद्). — ^d) K1 D2 [अ]भिसर्वं;

सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २१

न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो यभूव ह ।

क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २२

भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास नित्यदा ।

भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ २३

संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकर्माणि याजकाः ।

दिवसे दिवसे चकुर्यथाशास्त्रार्थचक्षुषः ॥ २४

नापङ्कजविद्वद्वासीत्सदस्यस्तस्य धीमतः ।

नाब्रतो नानुपाध्यायो न च वादाक्षमो द्विजः ॥ २५

ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड्वैश्वान्रभरतर्षभ ।

खादिरान्विल्वसमितास्तावतः सर्ववर्णिनः ॥ २६

देवदारुमयौ द्वौ तु यूपौ कुरुपतेः क्रतौ ।

श्लेष्मात्कमयं चैकं याजकाः समकारयन् ॥ २७

शोभार्थं चापरान्यूपान्काञ्चनान्पुरुषर्षभ ।

स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २८

ते व्यराजन्त राजर्षे वासोभिरुपशोभिताः ।

Ds 'षतं'; Cv 'पवं' (as in text). Ks तथैवाभिपद्ये द्विजः.

21 Dm1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 B1 D2.4 अभिसूय; K2 'विच्य'; K3 'विच्य'; D1 'श्रूय'; S (except M2) 'पूय' (for 'पूय'). B2 तदा (for ततो). K1 Dc1 राजा (for राजन्). Ks अनुपूय-महाराज. —^b) K1 सोमोपसत्तम; Ds.5 सोमपसोत्तमाः. —^c) Ks साधनाभि; Gs सपा; Cv सव' (as in text). Ś1 K1 Ds धानुपूर्वेण. K1 D1.4 सेव (D1 वस) नान्यनुपूर्वेण.

22 Dm1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds कृपणाः. —^b) Dc1 दरिद्रा. —^d) K2 मानवाः.

23 Dm1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds corrupt. —^b) K1 B1.2-5 Dc1 D2.4-5 शत्रुदा; K2.4 वीर्यवान्; G1.8 सर्वदा (for नित्यदा).

24 Dm1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Dc1 संस्तवे; Cv 'रे' (as in text). Ś1 Dc1 M1 कुशलम्. Ks संस्तरे कुशलपूर्णे. —^b) K2.4 सर्वे (for सर्व). K1 B1.2-5 Dc1 D2.4-5 कायर्णि (for कर्माणि). D1 जायकाः (by metathesis). —^c) T G1.2 कुर्युर् (for चक्रुर्). —^d) D1 corrupt. B1.2-5 Dc1 'दशनाद'; T: Gs चक्षुषा. K1 D2.4-5 यथाशास्त्रानुदर्शनात्.

25 Dm1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ś1 Ks नापङ्कजविद्वद्वासर. —^b) Ś1 Ks Da सदस्यास; K2 D1 सदस्य. M2.3.4 (inf. lin. as in text) तत्र (for तस्य). Gs सदस्यो न बहुश्रुतः. —^c) K4 om. 25^a. —^d) Dc1 नादृता; Ds नादृतो; G1.4 नादृते (Gs 'तो') (for नादृतो). —^e) Ś1 Ks यो (Ks वा) वादक्षमो; K2 D1 वावाद; B1.2.5 वाचारा; B1 च वाग; Gs [जन्वाना; M1 corrupt; M1 वावाद' (for च वाद). K1.5 D2.4-5 न च वादाविचक्षणः (D1 'जा:'); Dc1 न च वाचाक्षमास्विजः. — After 25, Ś1 K2.3 D1 ins. an

addl. colophon [Adhy. name: K2 D1 यज्ञकः — Adhy. no.: Ś1 106].

26 Dm1 missing (cf. v. l. 1). Before 26, K2.3 D1 ins. वैशंपायन उवाच. —^a) K1 यूपाच्छ्रये; B2 यूपाश्रये; D1.4 यूपोच्छ्रय. Gs यूपोच्छ्रये ततः प्राप्ते. —^b) K1.4 D2.5 G वड्डेला; Ks Dc1 षड्वैश्व; T पड्डिवा; M1.4 षड्वैलान्. —^c) K2 खदिरान्; B2 D1.6 Gs खादिरा (for खादिरान्). Ś1 Ks B2.4 D1 M2 वैल्वसमि (Ś1 'हि') तास; K1.4 D2.4.6 M2 वि (M2 वै)-ल्वसमितास; M2.4 वैल्वसमितास (for विल्व). Ks खादिरास्तावतो यूपास; T G1.2 खादिरा वैल्वसहितस. —^d) K2.5 D (Ds om.; Dm1 missing) T G1.2 तावतः; Gs तताक्षा: (sic) (for तावतः). K2 om. सर्व. Dc1 -वर्णिनि; Ds.6 -वर्णका; Gs -वर्धिनः (for -वर्णिनः).

27 Dm1 missing (cf. v. l. 1). —^a) D1 द्वे. Ś1 K2.5 D1 Gs च (for तु). —^b) K1 B1.2-5 Dc1 D2.4.6 मखे; K2 क्रतौ (for क्रतौ). —^c) B2 [ए]व; Gs [ए]कः. —^d) K1 D2.4-6 याजकाः सम (Ds पर्य)-कल्पयन्; Gs पालाशोदुम्बरस्तथा. — After 27, K2.4 S ins.:

174* सर्वविताम्यथासास्त्रं याजकाः समयोजयन् ।

[K2.5 [ए]व; T2 चैतान्. T G1.2 समकारयन् (for 'योजयन्').]

28 Dm1 resumes. —^a) K1 शोभार्थे. —^b) Ś1 (sup. lin.) दातवान् (for काञ्चनान्). K1.5 B1.2-5 Dm1 D2.4-6 T G M1 भरतर्षभ; D1 पुरुषर्षभः. —^c) Ks भीमस्त्वान् (for स भीमः).

29 ^a) B1.5 Dc1 Ds Gs M राजर्षेर्. K2.4 यत्र रा (K1 च) जत राजर्षे; K6 ते व्यकाशत राजेद्र. —^b) Ś1 K2.3 Gs जग्नि (for उप). K4 वासोभिरुपशोभिताः

नरेन्द्राभिगता देवान्यथा सप्तर्षयो दिवि ॥ २९
 इष्टकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताभवन् ।
 शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ३०
 चतुश्चित्यः स तस्यासीदष्टादशकरात्मकः ।
 स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिगुणो गरुडाकृतिः ॥ ३१
 ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।
 तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये ॥ ३२
 ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
 सर्वास्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ॥ ३३

यूपेषु नियतं चासीत्पशूनां त्रिशतं तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरं राज्ञः कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३४
 स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षादेवर्षिसंकुलः ।
 गन्धर्वगणसंकीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ॥ ३५
 स किंपुरुषगीतैश्च किंनरैरुपशोभितः ।
 सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ३६
 तस्मिन्सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजोत्तमाः ।
 सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ॥ ३७
 नारदश्च बभूवात्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ।

जिताः. — °) Ś1 नृपानाभिगतान्; Ks नृपा नृभिर्गताः;
 B1 नरेन्द्राभिगताः; M1-3 'भिगतान्. K2 दिव्याः; T1 G1
 देवैर्; Gs देव (for देवान्). K1.4.5 Dn1 D1.2.4-6
 महें (D1 नरेन्द्राभिगता देवा (K4 D1 दिव्याः; Dn1 Ds
 देव); T2 G2 महेंद्राभिगता देव (G2 'वैर्). — °) Dn1
 D1 सप्तर्षिभिर्; D1 संपूर्णयो (for सप्तर्षयो). K1.8 दिवं
 (for दिवि). D5.6 यथा सप्तर्षिभिर्मले.

30 °) K1-4 Dn1 D1.2.4 इ (K2.4 ई) ष्टिकाः. K1
 B1.8-5 Dc1 Gs कांचनाश्च; K2 चनयस्य (sic); K4 कांच-
 नस्य; Dc1 (also) चयनाश्च (for काञ्चनीश्च). M तत्र
 (for चात्र). K5 T G1.2 इष्टकाः कांचनास्तत्र; D5.6 'काः
 कांचनीयाश्च. — °) K2 corrupt; K4.8 चयनार्थे; Cv 'र्थ
 (as in text). Ś1 Ks D1 कृता बभूवुः; T G1.2 कृता
 विभो (for कृताभवन्). — °) K2.4 यजनं; Ks शयनं
 (for चयनं). K1 B1.5 Dn1 D1.2.4-6 G2 M2-4 तच्च;
 B4 Dc1 Gs तस्य (for तत्र).

31 °) Ds corrupt. K2.4 चतुष्टितश्च; Ks तत-
 श्चित्तः; D1 सतुश्चतः; M चेतुश्चित्यः; Cv चतुश्चित्यः (for
 'श्चित्यः). Ś1 K1.2.4 B1 Dn1 D2.4.5 T1 च (for स).
 Ś1 Ks तत्र (for तस्य). — °) Ś1 (sup. lin. as in
 text) कलात्मकः; K2.8 कलात्मजः (sic). — °) Bs
 रुक्मपुङ्खो; Ds कृत्यपक्षो; M1.2 रुक्मपक्षो. Ś1 निशि-
 तस्; Dn1 निचितं; G1 निचितसि; Gs निहितस् (for
 निचि'). — °) K1 B1.3.4 (marg.).5 Dn1 D2.4-6
 त्रिकोणो (K1 'णे); K5 षड्गुणो (for त्रिगुणो).

32 °) K2.4 विमुक्ताः; Gs युक्ताश्च. — °) Ds यथा
 चैव (for यथाशास्त्रं). K1 D2 मनीषिणः. — °) Ś1
 Ks B1 T1 तं देशं; K1 तदेवं; G1 तथैवं; Gs तु
 देवं. D1 समादिश्य (for समुद्दिश्य). — °) K2.4
 पशवः पक्षिणश्च ये; B1.8-5 Dc1 पक्षिणश्च यथाविधि.

33 Ks om. (hapl.) 33^{ab}. — °) K2 ऋषभः.
 T1 -पतितास् (for -पठि'). — °) Dc1 om. अश्वयु. Gs
 न स युञ्जंस् (sic) (for अश्वयुञ्जंस्). K2.4 सर्वास्तानभ्य-
 युक्ते वै.

34 °) Bs corrupt for यूपेषु. K1 B1.8-5 Dn1
 D2.4 नियताः; Dc1 [अ]नियताः; D5.6 निचितैः; G2
 नियतश्च. — °) Ś1 नियतं; K1 त्रिशताः; K2-4 नियतं;
 B1.4.5 Dc1 Dn1 D2.4-6 त्रिशती; Bs त्रिदशा (for
 त्रिशतं). — °) Ks G2 -रत्नोत्तमं; D1 'त्तमो (for
 'त्तर'). Ś1 Ks अश्वरत्नोत्तमं चैव; K1 B1.8-5 Dc1 Dn1
 D2.4-6 'त्तरा यज्ञे.

35 °) G1 देवस्य (for 'र्वि'). K2 -संकुले; Ks
 'लाः; Gs -संस्तुतः (for -संकुलः). — °) Gs -नाग-
 (for -गण-). K1.4 B1.4.5 Dc1 Dn1 D2.4.5 -संगीतः
 (K4 'तं) (for -संकीर्णः). — °) K1 प्रसन्नो; B1.8
 प्रवृत्तो; B1.5 Dc1 D2.4-6 प्रवृत्तो (for शोभितो).

36 D1 om. 36^a-37^b. — °) Ś1 Ks -गीतश्च; K1
 B1.8-5 Dn1 D2.4-6 -संकीर्णः; Dc1 -संपूर्णः (for -गीतेश्च).
 — K2 om. (hapl) 36^{ab}. — °) Gs पञ्चगैर् (for किं-
 रैर्). K1 B1.8-5 Dn1 D2.4.5 चोप-; Dc1 Ds चापि
 (for उप-). — °) Ś1 Ks -विवादैश्च; Gs -निवासश्च.
 K4 सिद्धविप्रियकायैश्च (sic). — °) Ś1 K2-4 अभिपू-
 (Ks 'पि पू)जितः; Ks S उपशोभितः (Ks 'तं) (for
 अभिसंवृतः).

37 D1 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — °) K2.4
 दिव्यास्य (for नित्यास्य). — °) K1 B1.8-5 D (D1.8
 om.) द्विजर्षभाः (for द्विजोत्तमाः). — °) K1 B1.8-5
 D (except D1; Ds om.) -संस्त (B3 'भ)रे (for
 -कर्मसु).

विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथान्ये गीतकोविदाः ॥ ३८
गन्धर्वा गीतकुशला नृत्तेषु च विशारदाः ।

रमयन्ति स्म तान्विप्रान्यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९०

९१

वैशंपायन उवाच ।

शमयित्वा पशून्यान्विधिवद्विजसत्तमाः ।
तुरगं तं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः ॥ १
ततः संज्ञाप्य तुरगं विधिवद्याजकर्षभाः ।
उपसंवेशयन्नाजंस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ।

कलाभिस्तिष्ठमी राजन्यथाविधि मनस्विनीम् ॥ २
उद्धृत्य तु वपां तस्य यथाशास्त्रं द्विजर्षभाः ।
श्रपयामासुरव्यग्राः शास्त्रवद्भरतर्षभ ॥ ३
तं वपाधूमगन्धं तु धर्मराजः सहानुजः ।
उपाजिघ्रद्यथान्यायं सर्वपाप्मापहं तदा ॥ ४

38 ^a) D1 स (for च). — ^b) K1 तु*रुश्; K2, 4 D1 तुवरश्; Dc1 Dn1 D1, 5 तुवरुश्. B1 महामतिः; D1 'यतिः' (for 'द्युतिः'). — ^c) K2, 4 चित्ररथस् (for 'सेनस्'). — ^d) D3 corrupt. M1 च तथान्ये (hyper-metric) (for तथान्ये).

39 Dn1 D3, 6 om. (1 hapl.) 39^{ab}. — ^a) B4 गंधर्वः; Dc1 G2 गंधर्वः. — ^b) K1, 4, 5 B1, 3-5 Dc1 D1-1 नृत्तेषु; K2 निवृत्तेषु (sic) (for नृत्तेषु). — ^c) K1 वा रमन्ति; K8 रमयन्त (for रमयन्ति). B1 ते (for तान्). — ^d) K1, 5 Dn1 D2, 4, 5 वै; D6 च (for [अ]थ). S1 K8 राज्ञः (K8 'ज्ञा') कर्मान्तरे तदा.

Colophon om. in D3; B2 not collated. — *Adhy.* name: K2 यज्ञक्रिया; K6 यूपचयनादिनिरूपणं; D1 यूपोच्छ्रयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): S1 117; B1 95; B3 84; Dn1 89; D4 83; T1 G3 77; T2 G1, 2 76; M1, 4 71; M2, 3 75; M4 (inf. lin.) 91. — *Sloka no.*: Dn1 39.

91

 D3 om. this adhy. B2 is not collated for this adhy.

1 ^a) K1 B1, 3-5 Dc1 Dn1 D2, 4, 5 T G1, 2 अ- (Dc1 आ)पयित्वा; K3 शसं; D6 आबं (for शमं). S1 वन्यान्; D5 नन्यान् (for अन्यान्). — ^b) K2, 4 -पुंगवाः (for -सत्तमाः). — ^c) K1 B1, 3-5 D (except

Dn1 D1; D3 om.) T2 G2 तं तुरगं. K6 यथान्यायम् (for 'शास्त्रम्'). — ^d) M आहरन्त (M2, 3 'ति') (for आलभन्त). B3 द्विजोत्तमाः.

2 ^a) B3, 4 तं यज्ञः; D1 सक्षिप्य (sic); G2 M2-4 Cnp संज्ञप्य; C7 संज्ञाप्य (as in text). — ^b) K2 B1, 3-5 D (except Dc1; D3 om.) याजकास्तदा (B4 'था'); K8 'कर्मगाः' (sic) (for 'कर्षभाः'). — ^c) S1 K3 D1 समुपावेशयन्नाजंस्; K2 उपवेशयन्ते रां; S उपसंवेशयां-चकुस्. — ^d) S1 K2-4 D1 ते (for तां). G3 ततस्तां द्विजसत्तमाः. — After 2^d, T2 G3 ins.:

175* सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्षसु ।

— ^e) K1, 2, 4 D6 मनस्विनी; G3 -समन्वितं.

3 ^a) S1 K2 corrupt. G3 तन्न (for तस्य). — ^b) K1 B1, 3-5 D (except D1; D3 om.) द्विजातयः; G2 द्विजोत्तमाः. — ^c) K1 D1, 2, 6 स्न (D2, 6 स्ना)पयामासुर; B1, 3, 4 Dc1 घ्रापं; B3 स्त्रपं; D5 स्त्रापं; G3 M श्रापं (for श्रपं). — ^d) K1 B1 3-5 D (except D1; D3 om.) विधिवद् (for शास्त्रं). S1 K3 यथाशास्त्रं नृपोत्तम.

4 ^a) K2 G3 तद् (for तं). D6 -धूपगंधे. K4 च (for तु). — ^b) Dc1 धर्मराजं (sic). K1 B1, 3-5 D (except D1; D3 om.) सहानुजैः; K2, 3 (sup. lin. as in text), 4, 5 G2 -लुगः. — ^c) S1 K2 M1, 4 उप-जिघ्रद्. K3, 4 यथा न्यायं; Dn1 D2, 4-6 यथाशास्त्रं (for 'न्यायं'). — ^d) K1 B3 T G1 -पापहरं; K2

नरेन्द्राभिगता देवान्यथा सप्तर्षयो दिवि ॥ २९
 इष्टकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताभवन् ।
 शुशुमे चयनं तत्र दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ३०
 चतुश्चित्यः स तस्यासीदष्टादशकरात्मकः ।
 स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिगुणो गरुडाकृतिः ॥ ३१
 ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।
 तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये ॥ ३२
 ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
 सर्वास्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ॥ ३३

यूपेषु नियतं चासीत्पशूनां त्रिशतं तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरं राज्ञः क्रौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३४
 स यज्ञः शुशुमे तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः ।
 गन्धर्वगणसंकीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ॥ ३५
 स किंपुरुषगीतैश्च किंनरैरुपशोभितः ।
 सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ३६
 तस्मिन्सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजोत्तमाः ।
 सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ॥ ३७
 नारदश्च बभूवात्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ।

जिताः. — °) Ś1 नृपानाभिगतान्; Ks नृपा नृभिर्गताः; B₁ नरेन्द्राभिगताः; M₁₋₃ भिगतान्. K₂ दिव्या; T₁ G₁ देवैर्; G₃ देव (for देवान्). K_{1, 4, 5} Dn₁ D_{1, 2, 4-5} महें (D₁ नरेन्द्राभिगता देवा (K₄ D₁ दिव्या; Dn₁ D₆ देव); T₂ G₂ महेंद्राभिगता देव (G₂ वैर्). — °) Dn₁ D₄ सप्तर्षिभिर्; D₁ संपूर्णयो (for सप्तर्षयो). K_{1, 8} दिवं (for दिवि). D_{5, 6} यथा सप्तर्षिभिर्मन्त्रे.

30 °) K₁₋₄ Dn₁ D_{1, 2, 4} इ (K_{2, 4} ई)ष्टिकाः. K₁ B_{1, 3-5} Dc₁ G₃ कांचनाश्च; K₂ चनयस्य (sic); K₄ कांचनस्य; Dc₁ (also) चयनाश्च (for काञ्चनीश्च). M तत्र (for चात्र). K₅ T G_{1, 2} इष्टकाः कांचनास्तत्र; D_{5, 6} काः कांचनीयाश्च. — °) K₂ corrupt; K_{4, 5} चयनार्थे; Cv र्थं (as in text). Ś1 K₈ D₁ कृता वभुः; T G_{1, 2} कृता विभो (for कृताभवन्). — °) K_{2, 4} यजनं; K₃ शयनं (for चयनं). K₁ B_{1, 5} Dn₁ D_{1, 2, 4-5} G₂ M₂₋₄ तच्च; B₁ Dc₁ G₃ तस्य (for तत्र).

31 °) D₆ corrupt. K_{2, 4} चतुष्टितश्; K₃ ततश्चित्तः; D₁ सतुश्चित्तः; M चेतुश्चित्तः; Cv चतुश्चित्तः (for चित्तः). Ś1 K_{1, 2, 4} B₁ Dn₁ D_{2, 4, 5} T₁ च (for स). Ś1 K₃ तत्र (for तस्य). — °) Ś1 (sup. lin. as in text) कलात्मकः; K_{2, 3} कलात्मजः (sic). — °) B₃ रुक्मपुंखो; D₅ कृत्यपक्षो; M_{1, 2} रुक्मपक्षो. Ś1 निशितस्य; Dn₁ निचितं; G₁ निचितस्य; G₃ निहितस्य (for निचि). — °) K₁ B_{1, 3, 4} (marg.) Dn₁ D_{2, 4-5} त्रिकोणो (K₁ णे); K₅ षड्गुणो (for त्रिगुणो).

32 °) K_{2, 4} विमुक्ताः; G₃ युक्ताश्च. — °) D₆ यथा चैव (for यथाशास्त्रं). K₁ D₂ मनीषिणः. — °) Ś1 K₃ B₁ T₁ तं देशं; K₁ तदेवं; G₁ तथैवं; G₃ तु देवं. D₁ समादिश्य (for समुद्दिश्य). — °) K_{2, 4} पशवः पक्षिणश्च ये; B_{1, 3-5} Dc₁ पक्षिणश्च यथाविधि.

33 K₆ om. (hapl.) 33^{ab}. — °) K₂ ऋषभः. T₁ पतितास् (for पठि). — °) Dc₁ om. अभ्यु. G₃ न स युंजंस् (sic) (for अभ्ययुंजंस्). K_{2, 4} सर्वास्तानभ्ययुक्ते वै.

34 °) B₃ corrupt for यूपेषु. K₁ B_{1, 3-5} Dn₁ D_{2, 4} नियताः; Dc₁ [अ]नियताः; D_{5, 6} निचितं; G₂ नियतश्. — °) Ś1 नियुतं; K₁ त्रिशताः; K₂₋₄ नियतं; B_{1, 4, 5} Dc₁ Dn₁ D_{2, 4-5} त्रिशती; B₃ त्रिदशा (for त्रिशतं). — °) K₅ G₂ रत्नोत्तमं; D₁ उत्तमो (for उत्तरं). Ś1 K₃ अश्वरत्नोत्तमं चैव; K₁ B_{1, 3-5} Dc₁ Dn₁ D_{2, 4-5} उत्तरा यज्ञे.

35 °) G₁ देवस्य (for विं). K₂ संकुले; K₃ लाः; G₃ संस्तुतः (for संकुलः). — °) G₃ नाग- (for नाग-). K_{1, 4} B_{1, 4, 5} Dc₁ Dn₁ D_{2, 4, 5} संगीतः (K₄ तं) (for संकीर्णः). — °) K₁ प्रसन्नो; B_{1, 3} प्रवृत्तो; B_{1, 5} Dc₁ D_{2, 4-5} प्रवृत्तो (for शोभितो).

36 D₁ om. 36^a-37^b. — °) Ś1 K₃ गीतश्च; K₁ B_{1, 3-5} Dn₁ D_{2, 4-5} संकीर्णः; Dc₁ संपूर्णः (for गीतेश्च). — K₂ om. (hapl.) 36^{ab}. — °) G₃ पद्मगैर् (for किंनरैर्). K₁ B_{1, 3-5} Dn₁ D_{2, 4, 5} चोपः; Dc₁ D₆ चापि (for उप-). — °) Ś1 K₃ विवादेश्च; G₃ निवासश्च. K₄ सिद्धविप्रियकायैश्च (sic). — °) Ś1 K₂₋₄ अभिपू- (K₃ पि पू)जितः; K₅ S उपशोभितः (K₅ तं) (for अभिसंवृतः).

37 D₁ om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — °) K_{2, 4} दिव्यास्य (for नित्यास्य). — °) K₁ B_{1, 3-5} D (D_{1, 3} om.) द्विजर्षभाः (for द्विजोत्तमाः). — °) K₁ B_{1, 3-5} D (except D₁; D₃ om.) संस्त (B₃ भ)रे (for कर्मसु).

विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथान्ये गीतकोविदाः ॥ ३८
गन्धर्वा गीतकुशला नृत्तेषु च विशारदाः ।

रमयन्ति स्म तान्विप्रान्यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९०

९१

वैशंपायन उवाच ।

शमयित्वा पशून्यान्विधिवद्विजसत्तमाः ।
तुरगं तं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः ॥ १
ततः संज्ञाप्य तुरगं विधिवद्वाजकर्षभाः ।
उपसंवेशयन्नाजस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ।

कलाभिस्तिसृभी राजन्यथाविधि मनस्विनीम् ॥ २
उद्धृत्य तु वपां तस्य यथाशास्त्रं द्विजर्षभाः ।
श्रपयामासुरव्यग्राः शास्त्रवद्भरतर्षभा ॥ ३
तं वपाधूमगन्धं तु धर्मराजः सहाजुजः ।
उपाजिघ्रद्यथान्यायं सर्वपाप्मापहं तदा ॥ ४

38 ") D1 स (for च). — ^δ) K1 तु*रुहः; K2.4 D1 तुवरहः; Dc1 Dn1 D1.5 तुवरहः. B1 महामतिः; D1 'यतिः (for 'द्युतिः). — ^α) K2.4 चित्ररथस् (for 'सेनस्). — ^α) Ds corrupt. M1 च तथान्ये (hyper-metric) (for तथान्ये).

39 Dn1 Ds. 6 om. (hapl.) 39^{ab}. — ^α) B1 गांधर्वः; Dc1 G2 गंधर्वः. — ^δ) K1.4.5 B1.3-5 Dc1 D1-1 नृत्तेषु; K2 निवृत्तेषु (sic) (for नृत्तेषु). — ^α) K1 वा रमयति; Ks रमयंत (for रमयन्ति). B1 ते (for तान्). — ^α) K1.5 Dn1 D2.4.5 तैः; Ds च (for [अ]थ). S1 Ks राजः (Ks 'ज्ञा' कर्मान्तरे तदा.

Colophon om. in Ds; B2 not collated. — *Adhy.* name: K2 यज्ञक्रिया; Ks यूपचयनादिनिरूपणं; D1 यूपोच्छ्रयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): S1 117; B1 95; B2 84; Dn1 89; Ds 83; T1 Gs 77; T2 G1.2 76; M1.4 71; M2.3 75; M3 (inf. lin.) 91. — *Sloka no.*: Dn1 39.

91

 Ds om. this adhy. B2 is not collated for this adhy.

1 ") K1 B1.3-5 Dc1 Dn1 D2.4.5 T G1.2 श्र- (Dc1 श्रा)पयित्वा; K3 शसं; Ds श्रावं (for शमं). S1 वन्यान्; Ds नन्यान् (for अन्यान्). — ^δ) K2.4 पुंगवाः (for -सत्तमाः). — ^α) K1 B1.3-5 D (except

Dn1 D1; Ds om.) T2 G2 तं तुरगं. Ks यथान्यायम् (for 'शास्त्रम्). — ^α) M आहुरंत (M2.3 'ति) (for आलभन्त). B3 द्विजोत्तमाः.

2 ") B3.4 तं यज्ञः; D1 सक्षिप्य (sic); G2 M2-4 Cnp संज्ञप्य; C7 संज्ञाप्य (as in text). — ^δ) K2 B1.3-5 D (except Dc1; Ds om.) याजकास्तदा (B1 'था'); Ks 'कर्मगाः (sic) (for 'कर्षभाः). — ^α) S1 Ks D1 समुपावेशयन्नाजंस्; K2 उपवेशयते रां; S उपसंवेशयां-चकुस्. — ^α) S1 K2-4 D1 ते (for तां). Gs ततस्तां द्विजसत्तमाः. — After 2^d, T2 Gs ins.;

175* सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ।

— ^α) K1.2.4 Ds मनस्विनी; Gs -समन्वितं.

3 ") S1 K2 corrupt. Gs तत्र (for तस्य). — ^δ) K1 B1.3-5 D (except D1; Ds om.) द्विजातयः; Gs द्विजोत्तमाः. — ^α) K1 D1.2.6 स्त (D2.6 स्ता)पयामासुर; B1.3.4 Dc1 घ्रापं; B2 स्त्रपं; Ds स्नापं; Gs M श्रापं (for श्रपं). — ^α) K1 B1.3-5 D (except D1; Ds om.) विधिवद् (for शास्त्रं). S1 Ks यथाशास्त्रं नृपोत्तम.

4 ") K2 G3 तद् (for तं). Ds धूपगंधे. K4 च (for तु). — ^δ) Dc1 धर्मराजं (sic). K2 B1.3-5 D (except D1; Ds om.) सहाजुजैः K2.3 (sup. lin. as in text).4.5 G2 'तुगः. — ^α) S1 K2 M1.4 उप-जिघ्रद्. Ks.4 यथा न्यायं; Dn1 D2.4-0 ययः (for 'न्यायं). — ^α) K1 B6 T G1 -पापहरं;

शिष्टान्यङ्गानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप ।
 तान्यग्नौ जुहुवुर्धीराः समस्ताः षोडशत्विजः ॥ ५
 संस्थाप्यैवं तस्य राज्ञस्तं क्रतुं शक्रतेजसः ।
 व्यासः सशिष्यो भगवान्वर्धयामास तं नृपम् ॥ ६
 ततो युधिष्ठिरः प्रादात्सदस्येभ्यो यथाविधि ।
 कौटीसहस्रं निष्काणां व्यासाय तु वसुंधराम् ॥ ७
 प्रतिगृह्य धरां राजन्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ८
 पृथिवी भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम ।
 निष्क्रयो दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ९

युधिष्ठिरस्तु तान्विप्रांन्प्रत्युवाच महामनाः ।
 आतृभिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां महात्मनाम् ॥ १०
 अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता ।
 अर्जुनेन जिता सेयमृत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ११
 वनं प्रवेक्ष्ये विप्रेन्द्रा विभजध्वं महीमिमाम् ।
 चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२
 नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं मुनिसत्तमाः ।
 इदं हि मे मतं नित्यं आतृणां च ममानघाः ॥ १३
 इत्युक्तवति तस्मिंस्ते आतरो द्रौपदी च सा ।
 एवमेतदिति प्राहुस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ १४

-पापोडं तं (sic); Ks. 3 B1. 4 Dn1 D2. 4. 5 -पापापहं
 (for -पाप्मापहं).

5 ^a) D1 corrupt. S1 K3 शृंगानि (sic) (for
 शिष्टानि). — ^b) D4 तथा (for तस्य). B1 नरर्षभ
 (for नराधिप). — ^c) M1 ताञ्जमुर् (for तान्यग्नौ).
 K (except K1) D1. 4 वीराः (for धीराः). — ^d) S1
 Ks G1. 2 समंतात्; B3 Gs समंताः. B3 षोडश द्विजाः;
 M3 'शत्विजाः.

6 D1 om. 6^{ab}. — ^a) K2. 4 B2. 4 (marg. as in
 text). 5 M4 समाप्यैवं. K1 B4 D2 राजंस (for राजस्य).
 — ^b) K1 B1 Dn1 D2. 4-6 तं यज्ञं; K2 क्रतुं तं (by
 transp.). Ks भूरितेजसः; D5. 6 शक्रचेतसः; M1
 शस्त्रतेजसा. — ^c) K1. 2 4 Dn1 D6 व्यासशिष्योथ (D6
 'व्यः स) भगवान्. — ^d) M4 (inf. lin.) वर्तयामास
 (for वर्ध). K2 D6 नृप.

7 ^b) S1 K2-4 D1 प्रीतस्तेभ्यो; B1. 3-5 Dc1 Dn1
 D2. 4-6 ब्राह्मणेभ्यो (for सदस्येभ्यो). — ^c) K1. 2 D4
 T कोटिः; D5 कोटिं (for कोटी). T2 M4 सहस्र.
 Gs कोटीः सहस्रनिष्काणि. — ^d) G3 च (for तु). K2
 वसुंधराः (sic).

8 ^a) Ks Ms तु (M3 स) तां राजन्; D5. 6 तु
 राजेंद्र (for धरां राजन्). — ^c) K1. 3 B1 भरतश्रेष्ठ.
 — ^d) K1 B1. 3-5 D (except D1; D3 om.) धर्मराजं
 (for धर्मात्मानं).

9 Before 9, Ks ins. व्यासः. — ^a) K1 बहुधा;
 B1. 3-5 D (except D1; D3 om.) वसुधा (for पृथिवी).
 T2 G1 M1. 4 भवतोस्. T1 [s]स्ति (for तु). — ^b)

T G1 M1-3 तु- (for सं.). — ^c) K2 Dn1 D5. 6
 निष्क्रियो (for निष्क्रयो). — ^d) B1 3-5 Dc1 ब्राह्मणाय
 धनार्थिने.

10 ^a) D5. 6 धर्मात्मा (for तान्विप्रांन्). — ^b) S1
 K2-4 महायज्ञाः; K5 'हमवान्; D1 M1 'हमनः; D5. 6
 द्विजर्षभान्. — Gs om. (hapl.) 10^{ad}. — ^{ad}) D5. 6
 transp. धीमान् and मध्ये.

11 ^c) M1 [अ]जिता (for जिता). K1. 5 B1. 3-5
 Dc1 Dn1 D2. 4-6 च; D1 या (for सा). — ^d)
 D5. 6 क्रत्वज्ञे (sic) (for क्रत्विग्भ्यः). D1 प्राप्यते (for
 प्रापिता).

12 ^a) D6 धनं (sic) (for वनं). Ks प्रविश्ये;
 Gs यास्यामि (for प्रवेक्ष्ये). K1 B1. 3-5 D (except
 D1; D3 om.) विप्राभ्या. — ^b) D1 विभजद्वै (sic)
 (for 'द्वै). — ^c) S1 K1. 2 Dc1 पृथिवी (sic). — ^d)
 K3 T1 G1. 2 M1 चतुर्होत्र.

13 ^a) M2 आनेतुम् (for आदा). — ^b) K1 B1.
 3-5 D (except D1; D3 om.) द्विज- (for मुनि-).
 K5 -पुंगवाः (for -सत्तमाः). — ^c) K4 हि मे मतिर;
 K6 T1 G1. 2 M मतं (K5 'नो) हि मे (by transp.);
 T2 अंतं हि मे; Gs मनश्च मे. K1 B1. 3-5 Dc1 Dn1
 D2. 4-6 इदं नित्यं मनो (B1 सम व्रतं; B3-5 Dc1 सम
 मतं) विप्रा. — ^d) M2. 3 हि (for च). K2. 4. 5 T2
 G1. 3 [अ]नघ (sic). K1 B1. 3-5 D (except D1; D3
 om.) आतृणां चैव मे सदा.

14 ^a) K1. 5 B1. 3-5 D (except D1; D3 om.) तु
 (for ते). — ^b) S1 K3 D1 तथा (for च सा). K5
 द्रौपदी आतरोपि च. — ^d) Some MSS. लोम- (for रोम-).

ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्साधु साध्विति भारत ।
 तथैव द्विजसंघानां शंसतां विवभौ खनः ॥ १५
 द्वैपायनस्तथोक्तस्तु पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
 उवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन्मुनिः ॥ १६
 दत्तैषा भवता मह्यं तां ते प्रतिदाम्यहम् ।
 हिरण्यं दीयतामेभ्यो द्विजातिभ्यो धरास्तु ते ॥ १७
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 यथाह भगवान्व्यासस्तथा तत्कर्तुमर्हसि ॥ १८
 इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह ।
 कोटिकोटिकृतां प्रादादक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ १९

न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः ।
 यत्कृतं कुरुसिंहेन मरुत्स्थानुर्कुर्वता ॥ २०
 प्रतिगृह्य तु तद्वच्यं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा व्यभजंश्च ते ॥ २१
 पृथिव्या निष्क्रयं दत्त्वा तद्विरण्यं युधिष्ठिरः ।
 धृतपाप्मा जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ २२
 ऋत्विजस्तमपर्यन्तं सुवर्णनिचयं तदा ।
 व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथावलम् ॥ २३
 यज्ञवाटे तु यत्किंचिद्विरण्यमपि भूषणम् ।
 तोरणानि च यूपांश्च घटाः पात्रीस्तथैष्टकाः ।

15 °) Ks ततोऽन्तरिक्षाद्; B1. 3-5 °रीक्षे. — °) Ś1 Ks-4 D1 -मुख्यानां (for -संघानां). — °) Ds corrupt. Ś1 Ks शब्दो दिवमथास्पृशत्.

16 °) K1 B1. 3. 5 D (except Dc1 D1; Ds om.) कृष्णः; T G1. 2 M1. 4 [इ]त्युक्तः (for [उ]क्तस्तु). — °) K1. 5 B1. 3-5 D (except D1; Ds om.) T2 Gs प्रोवाच (for उ).

17 °) Ś1 देयतां (for दी°). Ś1 Ks मह्यं (for पृथ्वी). — °) K1 B1. 3-5 Dc1 Dn1 D2. 4 ब्राह्मणेभ्यो; Ks द्विजेभ्यो मे; K4 द्विजायेभ्यो; Ds विप्रार्पिभ्यो; Ds corrupt (for द्विजातिभ्यो). Ks धरास्तुतः (sic); Gs धरास्तु तत्; M1 धरांतसे (sic); M2. 8 धरा तु ते.

18 °) Gs तत्र (for ततो). Gs transp. वासुदेवो and धर्मराजं. K2. 4 धर्मराजो. — °) Bs यथा स; M1 यदाह. — °) K1. 2. 4 B1. 3-5 Dn1 Dc1 D2. 4-6 Gs तथा खं; Ks. 5 D1 T G1 M तत्तथा (by transp.). Gs तथा कर्तुं त्वमर्हसि. — After 18, Ś1 K2. 8 D1 ins. an. addl. colophon [Adhy. name : K2 D1 दक्षिणा-प्रदानं. — Adhy. no. : Ś1 118].

19 Before 19, Ś1 Ks. 4 D1 ins. वैशंपायनः; Ks व्यासः. Gs om. 19°. — °) Ks Ds कुरुश्रेष्ठ. — °) T G1. 8 प्रीतिमान् (for प्रीतात्मा). — °) K1 Bs. 5 Dn1 D2. 4. 6 कोटिकोटिः; Ks G2. 3 कोटिं कोटिः; T1 G1 M3. 4 कोटिं कोटिः; M1 कोटिं कोटीः; M2 कोटीं कोटीः (for कोटिकोटिः). Ś1 Ks Dc1 -गुणां; K2 -सतां (sic); Ks दातां; T G1. 2 -वातां (for -कृतां). K2. 4 प्राद (for प्रादाद्). — °) Ks त्रिगुणो; D1 °णी. Ś1 Ks Dn1 Gs क्रतौ; K2 8 कृतौ; K4 विभो (for

क्रतोः). T G1. 2 M दक्षिणां त्रिगुणीकृतां.

20 °) K1 तत्रैके (sic); Ds. 6 T2 तं लोके (— °) K4 T1 नराधिप. — °) K1 B1 3-5 D (e. D1; Ds om.) -राजेन (for -सिंहेन). — °) I मरुत्स्थ. K2. 4 -वर्तिना (for -कुर्वता).

21 °) K1. 4 B1. 2-5 D (Ds om.) रत्नं (for इ — °) K1 B1. 3-5 D (except D1; Ds om.) Ks तदा (for प्रभुः). — °) K2. 4 विप्रांश्च (sic) धीमांश्च (for विद्वांश्च). Ds ऋत्विग्भ्यां प्रददौ धीमान्. — °) Ks. 4 ये (for ते).

22 °) K1 B1. 3-5 D (except D1; Ds om.) चर- (Ds. 6 रि)ण्या (for पृथिव्या). Ks निष्कृतं (for निष्क्रयं). K2. 4 कृत्वा (for दत्त्वा). — °) K2 युधिष्ठिरं (sic). — °) K1 B1. 5 Dn1 D2. 4-6 धृतपापो; Ks corrupt; M2. 3 धृतपाप्मा.

23 °) Ś1 Ks हिरण्य- (for सुवर्ण-). Ś1 D (except D2. 4; Ds om.) तथा; Ks यथा (for तदा). — °) K1 विभजन्त. B1. 5 द्विजादिभ्यो; Ds तेभ्यो. Ks यथोत्साहं द्विजातिभ्यो (by transp.). Ś1 K2-5 D1 Gs यथाविधि; K1 B1. 3-5 Dc1 Dn1 D2-8 °सुखं (for °वलम्).

24 °) K1 B1. 3-5 D (except D1; Ds om.) च (for तु). — °) K1 B1. 3-5 D (except D1; Ds om.) सविः; Ks. 5 अभि- (for अपि). Ks -भूजितं (sic) (for भूषणम्). — °) Ś1 K2. 8 D1 यूपाश्च; Ks यूपाश्च; Bs द्रव्याणि. — °) Ks घटे; Ks. 4 घटाः; B1. 3. 5 M घटान्; Dc1 घंटाः; Dn1 घंटाः. Ś1 Ks

युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वे तद्व्यभजन्दिजाः ॥ २४
 अनन्तरं ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रिया जहिरे वसु ।
 तथा विद्मद्रसंधाश्च तथान्ये स्लेच्छजातयः ।
 कालेन महता जहुस्तत्सुवर्णं ततस्ततः ॥ २५
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् ।
 तर्पिता वसुना तेन धर्मराज्ञा महात्मना ॥ २६
 स्वमंशं भगवान्व्यासः कुन्त्यै पादाभिवादानात् ।
 प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ २७
 श्वशुरात्प्रीतिदायं तं प्राप्य सा प्रीतमानसा ।

चकार पुण्यं लोके तु सुमहान्तं पृथा तदा ॥ २८
 गत्वा त्ववभृथं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ।
 सभाज्यमानः शुशुभे महेन्द्रो दैवतैरिव ॥ २९
 पाण्डवाश्च महीपालैः समेतैः संवृतास्तदा ।
 अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३०
 राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च ।
 गजानश्चानलंकारान्स्त्रियो वस्त्राणि काञ्चनम् ॥ ३१
 तद्वनौघमपर्यन्तं पार्थः पार्थिवमण्डले ।
 विसृज्यशुशुभे राजा यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३२

पाण्यस्; D₄ पटीस् (sic); D₆ पात्रे. K₅ घटान्पाण्यस्त-
 थेष्टिकान्; G₈ घटान्पात्रास्तथेष्टिकान्. — ^१) K₂₋₅ D₁
 G₈ तत्सर्वं (by transp.); D_{5,6} सर्वं तं; T G_{1,2} M₂₋₄
 तत्सर्वं; M₁ ततस्ते. K₂ व्याभजन्.

25 ^a) K₁ B_{1,3-5} D (except D₁; D₈ om.) द्विजा-
 तिभ्यः (for ब्राह्मणेभ्यः). — ^b) K₁ जहुरे; K₂ उज्जिरे
 (sic); B₁ व्यभजन्; G₂ जजिरे (for जहिरे). B₃
 तदा (for वसु). — ^c) T₁ G_{1,2} यथा विशः (G₁ 'टाः)
 शूद्रसंधा. — ^d) Ś₁ K₃ D₁ ये च; T₁ G_{1,2} यथा
 (for तथा). — K₁ B_{1,3-5} D_{6,1} D_{2,4-6} om.
 25⁹. — ^e) D₁ सुमहा (for महता). — ^f) K₃ ताः
 (sic) (for तत्). D₁ युधिष्ठिरः (sic) (for तत-
 स्ततः).

26 ^a) K₃ मुदिताः (for ब्राह्मणाः). S (except G₃)
 जग्मुर (for सर्वे). — ^b) K₃ ब्राह्मणा (for मुदिता).
 D₁ आलयं. S (except G₃) मुदिताः स्वं स्वमालयं.
 — ^d) K₁ B_{1,3-5} D (except D₁; D₈ om.) धर्म-
 राजेन धीमता.

27 ^a) K₂ व्यासं. — ^b) G₈ कुन्त्याः. K₂₋₅ D₁
 -वदनात् (K₅ 'ने); T G₁ -वादितः; G_{2,8} M -वादनं
 (for 'नात्). K₁ B_{1,3-5} D_{6,1} D_{2,4-6} कुन्त्यै प्रादाद्दि
 मानतः (B₁ 'नदः; B_{3,6} 'नितः). — ^d) K₂ corrupt.
 M₁ हिरण्यं तन् (for 'ण्यस्). Ś₁ K₃ महामनाः (for
 'द्युतिः).

28 ^a) K_{2,4} D₁ स्वसु (K₄ 'शु)रात्; D_{6,1} D_{2,4}
 D_{2,6} श्वसुरात्. D_{6,1} -दार्यं तु; D_{5,6} M -दायातं (M_{2,8}
 'दं; M₃ 'द्यं); D₆ -दानं च. — ^b) B_{1,3,5} D_{6,1}
 D_{1,4} T G₁ प्रीतिः (for प्रीतः). — ^c) K₂₋₅ B₁ D₁
 G₈ कालेन (for लोके तु). Ś₁ G₂ चकार पुण्यकालेन;
 K₁ B_{1,3,5} D_{6,1} D_{2,4-6} 'र पुण्यकं तेन. — ^d)

K₂ D₁ G₈ सुमहद्वै (G₈ 'द्वि); K₄ समुद्वेगं; G₁ सा
 महातं (for सुमं). K₄ यथा; T G₈ तथा (for तदा).
 K₁ B_{1,3-5} D_{6,1} D_{2,4-6} सुमहत्संधाः पृथा (D_{5,6}
 'शो यथा).

29 K₈ om. from 29 up to the end of this adhy.
 — ^a) K₄ च (for तु). B₁ D_{2,1} D_{5,6} [अ]वभृथे.
 D_{2,1} राजा; D₅ om.; D₆ चैव (for राजा). — ^c)
 D₆ शुशुभे महेंद्रश्चैव. — ^d) Ś₁ D₁ विबुधैर्; K₁ B₁
 8-5 D_{6,1} D_{2,4-6} त्रिदशैर्; K_{2,5} M₁ देवतैर्;
 G₈ दानवैर्. T G₁ यथा (for इव).

30 K₈ om. 30 (cf. v. l. 29). — ^b) K_{2,4} संभृ-
 तास्. T₁ G₁ तथा (for तदा). B_{1,3-5} D_{6,1} D_{2,4-6}
 समेतैरभिसंवृताः. — ^c) T G₁ तथा (G₁ 'दा) राजन्
 (for महाराज). — ^d) K₅ यथा वैश्रवणस्तथा (= 32^d).

31 K₈ om. 31 (cf. v. l. 29). — ^a) G₂ M_{2,8}
 द्वि (for अपि). K₅ तदा (for ततः). — ^b) Ś₁ B_{3,4}
 सः (for च). — ^c) K_{2,4} राजानः स्वान्; K₅ राजभ्यः
 श्वान् (sic) (for गजानश्चान्). — K₁ D_{2,4} om. 31^d-32^e.
 — ^d) G₈ स्त्रीश्च (for स्त्रियो). K₅ B₄ G₈ रत्नानि;
 B_{1,3,4} (marg.). D_{6,1} D_{2,1} D_{5,6} वासांसि (for
 वस्त्राणि). T G₁ चंदनं (for काञ्चनम्).

32 K₈ om. 32 (cf. v. l. 29). K₁ D_{2,4} om.
 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^a) Ś₁ K₂ D_{6,1} D₁ तं (for
 तद्). K₅ ततानः स्वम् (for तद्वनौघम्). Ś₁ अपर्याप्तं
 (for 'यन्तं). — ^b) D₅ M₂ पार्थः. — ^c) T₁ G_{1,2}
 विसृज्य. K_{2,4,5} B_{1,3-5} D_{2,1} D_{5,6} T G₁ २ राजन्.

33 K₈ om. 33 (cf. v. l. 29). M₁₋₃ om. 33.
 — ^a) K₁ B_{1,3-5} D_{6,1} D_{2,1} D_{2,4-6} आनीय. D_{5,6}
 G₁ तदा (for तथा). Ś₁ धीरं; K₃ वीर. — ^b)

आनाय्य च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
 प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान्प्रास्थापयचदा ॥ ३३
 दुःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं पार्थिववर्षम् ।
 खराज्ये पितृभिर्गुप्ते प्रीत्या समभिषेचयत् ॥ ३४
 राज्ञश्चैवापि तान्सर्वान्सुविभक्तान्सुपूजितान् ।
 प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५
 एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
 बह्वन्नधनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ३६

सर्पिःपङ्का हृदा यत्र बहवश्चान्नपर्वताः ।
 रसालाकर्दमाः कुल्या बभ्रुवुर्मरतर्षम् ॥ ३७
 मध्यपाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतामिति ।
 पशूनां वध्यतां चापि नान्तस्तत्र स्म दृश्यते ॥ ३८
 मत्तोन्मत्तप्रमुदितं प्रगीतयुवतीजनम् ।
 मृदङ्गशङ्खशब्दैश्च मनोरममभूतदा ॥ ३९
 दीयतां भुज्यतां चेति दिवारात्रमवारितम् ।
 तं महोत्सवसंकाशमतिहृष्टजनाकुलम् ।

Ks. 4 स राजा (for राजानं). — °) D2. 4 प्रादाय. T G Ms बहुलं (for विपुलं). — °) K2 Ds T2 प्रस्थापयत्.

34 Ks om. 34 (cf. v. l. 29). — °) K1 दुःशलाया (sic); K2 दुःशालयाः. K1 [अ]थ तं; K2. 4 प्रियं (for च तं). Ks पौत्रं च (for तं पौत्रं). — °) Ś1 K2. 4 D1 पार्थिवं (for बालकं). Ś1 Ks D1 T2 G2. 8 पार्थिववर्षम्; K1 B1. 5 Ds Dn1 D2. 4-5 भरतवर्षम् (Bs 'भ:'); Bs. 4 स नरवर्षम्. — °) Ks युक्ते; Gs भुक्ते (for गुप्ते). K1 B1. 3-5 Ds Dn1 D2. 4. 6 खरा(Ds स रा)ज्येय पितृर्धमान् (Bs. 4 Ds 'विद्वान्'). — °) Ś1 प्रीतास्तत्राभ्यषेचयत्; K1 B1. 5 Ds Dn1 D2. 4-6 स्वसुः (Ds 'स्यः') प्रीत्या न्यवेशः; Bs. 4 D1 स्वसुः प्रीत्याभ्यषेच°.

35 Ks om. 35 (cf. v. l. 29). — °) Ś1 D1 आहितान्; K2. 4 हु तान्; T1 M1 अर्पितान्; M2. 3 अर्चितान्; M4 आस्थितान् (for अपि तान्). K1 B1. 3-5 Dn1 D2. 4-6 नृपतीश्चैव तान्सर्वान्; Ds1 नृपतिः सुहृदः सर्वान्; Gs नानादेशगतान्सर्वान्. — °) K2. 4. 5 T G1. 2 M2-4 स्तं (for सु). — °) Ks यथा; Ds तदा (for वशी). — After 35, K1 B1. 3-5 Ds Dn1 D2. 4-6 T2 ins.:

176* गोविन्दं च महात्मानं बलदेवं महाबलम् ।
 तयान्यान्वृष्णिवीरांश्च प्रयुष्मादीन्सहस्रशः ।
 पूजयित्वा महाराज यथाविधि महाद्युतिः ।
 भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदर्पितः ।

[(L. 2) K1 D2. 4-6 T2 प्रयुष्माधान्. — (L. 4) Ds प्रस्थापयत्.]

36 Ks om. 36 (cf. v. l. 29). — °) Ks T G1. 2 M2-4 राज्ञः (for यज्ञः). Ks [s]सौ (for स). — °) Ks: सुरो; Ds. 6 सुरभिः (for सुरा).

37 Ks om. 37 (cf. v. l. 29). — °) S सर्पि (for सर्पिःपङ्का). B1. 3. 4 Ds1 दधिहृदा (for हृदा यत्र). — °) K1 B1. 5 Dn1 D2. 4-6 बभ्रुवुश्च (for बहवश्च). — °) Ś1 Ks Bs Dn1 D1. 2 रसालाः; K1 Ds1 Gs रसानां; B1 T G1. 2 Ms. 4 रसालः (for रसाला). K1 B1. 3-5 D (except D1; Ds om.) नद्यो; K2 कुल्या (for कुल्या).

38 Ks om. 38 (cf. v. l. 29). — °) K1 B1. 3-5 D1. 2. 4-6 भक्षः; K2. 4 भक्षान्; Ks भक्ष्ये; Ds1 भक्षं; T G M1 भक्ष्याः; M2. 4 भक्षाः. B1. 3-5 Ds1 D1. 2 Gs -पाण्डवः; Dn1 D1-6 -खाण्डवः; T G1. 2 M -बहुस- (for -पाण्डव-). § Cv: (reading) भक्ष्याः षड्वराणां— अवराणां भेषपर्ववादीनां षट् षट् पदं च भक्ष्याः अपूपाः भोज्यलैह्यपैयैः सह गत्वा दीयते । § — °) K2. 4. 5 Cv दीयतां; D1 कृतानां (for क्रियतां). K1. 4 Bs. 5 D (except D1; Ds om.) तथा (for इति). Ś1 कृतानां भोजनार्थिनां. — °) Ms मध्यतां (for वध्यतां). K1 B1. 3-5 Ds1 Dn1 D2. 4-6 [ए]व (for [अ]पि). Ś1 Ks D1 Gs पशूनां वध्यमानानां. — °) Ś1 Ks D1 न चातस्तत्र दृश्यते; K1 B1. 3-5 Ds1 Dn1 D2. 4-6 नांतं (Ds. 5 तां ते) दृक्षिरे जनाः; K2. 4 G2 तत्र शब्दो महानभूत्; T1 नांतार्यति स्म दृश्यते (sic); T2 नांतरस्तत्र इ°; Gs तत्र तत्र स्म इ°.

39 Ks om. 39 (cf. v. l. 29). G2 reads 39 after 40°. — °) Ks ततोन्मत्त- (for मत्तो°). K1 B1. 3-5 D (except D1; Ds om.) मत्तप्र (Dn1 Ds 'त्तं प्र)-मत्तमु (Ds 'त्तं सु)दितं. — °) K1 B1. 5 D (except D1; Ds om.) सुप्रीत- (Ds 'ति' (for प्रगीत-). T2 G2. 8 -वनिता- (for -युवती-). Ds1 -जनी. — °) Ś1 -शब्दसंक्षेपः; K1 B1. 3-5 D (except D1; Ds om.) -शंखनादैश्च. — °) K4 मनोरम्यम्; G1 रथम्. T1 G2 तथा (for तदा).

कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिनः ॥ ४०
वर्षित्वा धनधाराभिः कामै रत्नैर्धनैस्तथा ।

विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

जनमेजय उवाच ।
पितामहस्य मे यज्ञे धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
यदाश्चर्यमभूत्किञ्चित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूद्विभो ॥ २

तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसंवन्धिवन्धुषु ।
दीनान्धकृपणे चापि तदा भरतसत्तम ॥ ३
घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४
विलान्निष्क्रम्य नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।
वज्राशनिसमं नादममुञ्चत विशां पते ॥ ५

40 Ks om. 40 (cf. v. l. 29). —^a) K1 B1 Dn1 D2. 4-6. [हृ]ष्टं; K2 T G1 M1. 4 [अ]पि; B5 [ए]ष (for [हृ]ति). K4 पीयतां पीयतां चेति. — After 40^a, K2. 5 S (except G2) ins.:

177* तत्र शब्दो महानभूत् ।

पीयतां दीयतां चेति.

[(L. 2) M1-8 पीयतां (for पी°). K2 गीयतां पीयतां चेति; K5 नृत्यतां गीयतां चेति.]

—^b) K4 अवर्द्धते (sic); D1 निवारितं; D5. 6 न वारितं. S1 B5 D1 तत्र शब्दो महानभूत्. —^c) B4 Dc1 D1 G8 M1-8 तन् (for तं). —^d) K1 B1. 3-5 D (except D1; D8 om.) हृ (B3. 4 तु)ष्टपुष्ट-; K5 प्रतिहृष्ट- (for अति°). T G1 प्रीतिहृष्टमनाकुलं. — After 40^a, G2 reads 39. —^e) K1 तस्य (sic) (for स्म). K5 मनसा (for पुरुषा).

41 Ks om. 41 (cf. v. l. 29). —^a) K2 धनदाराभिः. —^b) Dc1 अर्थै (for रत्नैर्). K1 B1. 3-5 D (except D1; D8 om.) रत्नैस् (for धनैस्). M1 तदा. —^c) K2. 4 D8 भरतश्रेष्ठ. —^d) S1 K2. 4 प्राविशत् (for प्रा°). T G पुरी.

Colophon om. in Ks D3. — Adhy. name: S1 K2. 3. 5 D1 यज्ञसमाप्तिः (K2 'सः'); K1 अवभृथस्नानं. — Adhy. no. (figures, words or both): S1 119; K1

69; B1 M2. 8 76; Dn1 89; T1 78; T2 G1. 2 77; G8 88; M1. 4 72; M4 (inf. lin.) 92.

92

 B2 is not collated for this adhy.

1 ^b) K1 B1. 3-5 D (except D1) धर्मराजस्य. —^c) D8 यदाचार्यम् (for 'श्चर्यम्'). —^d) K2. 4 D2-6 T1 अर्हसि. K3 M1 तस्मै व्याख्यातु (M1 त्वं वक्तु)मर्हसि; D1 भवान्वक्तुमर्हसीति.

2 ^c) K1 अश्वमेधके (hypermetric); T 'मेध-'. —^d) K1 Dn1 D2-6 प्रभो; B1. 3-5 Dc1 M1 पुरा (for विभो).

3 ^a) K1. 2. 4 Dc1 D5. 6 द्विजाग्र्येषु. —^b) D2 जाति- (for ज्ञाति-). K2. 4 -वांधव- (for -संवन्धि-). —^c) K4 B1. 5 Dn1 D3-6 वा (for च). —^d) S1 K3 ततो; T2 G2 M तथा (for तदा). D1 तदावभृत्सत्तम.

4 K2 om. from 4 up to 14. 93. 11. —^a) S1 घोष्यमाने; K1 हृष्यमाणे; K3 घोषमाणे; B1 घुष्टमात्रे; Dn1 D5. 6 पुष्यमाणे (for घुष्य°). S1 K3 B1 D1 G3 -नादे; T G1. 2 M -यज्ञे (for -दाने). —^c) Dc1 -वृष्टीपु (for -वर्षेषु).

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 4). —^a) B3 T G1. 2

सकृदुत्सृज्य तं नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
 मानुषं वचनं ग्राह्यं धृष्टो विलशयो महान् ॥ ६
 सक्तप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
 उच्छ्वृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशां पते ।
 विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८
 ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
 कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९

किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
 कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १०
 अविलुप्यागमं कृत्स्नं विधिज्ञैर्याजकैः कृतम् ।
 यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च यथाकृतम् ॥ ११
 पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रचक्षुषा ।
 मन्त्रपूतं हुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२
 तुष्टा द्विजर्षभाश्चात्र दानैर्वहुविधैरपि ।
 क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैरपि पितामहाः ॥ १३

M1.4 निःसृज्य; Gs निर्गेल्य (for निःसृज्य). K1.5 B1.4.5 D (except D1) नीलाक्षस्तत्र नकुलो. — D5.6 om. 5⁵-6². —^b) M1-3 रुग्म- (for रुग्म-). T G1.2 तथा (for तदा). S नृप (for [अ]नघ). B3 नीलाक्षो रुग्म-पार्श्वकः. —^d) K5 स मुंचति (for अमुञ्चत). K1 B1.3-5 D (except D1; D5.6 om.) अमुंचद्वसुधाधिप (B4 'अरतर्षभ').

6 K2 om. 6 (cf. v. l. 4). D5.6 om. 6²⁵ (cf. v. l. 5). —^a) M2.3 सन्नादं. —^b) S1 K3 त्रा (S1 त्र)सयंतं; D1 त्रासयन्तः; G3 वित्रास्य च (for त्रासयानो). G1 मृगद्विजान्. —^d) K1 B1 D2.4 हसो; K3 T1 G2 धृष्टो; K5 G3 M हृष्टो; D3 सुतो (for धृष्टो). G1 पुष्पोपरिशयो महान्.

7 K3 om. 7 (cf. v. l. 4). Before 7, M1.2 ins. नकुलः. —^a) B1 शक्तुः; D5.6 शक्- (for सक्तुः). K1 दानेन; D3 वा नायं. —^b) K1 नायं (for यज्ञस्). K1 D1.3.6 नराधिपः (sic); K3 B3 G2 'धिपः; K4 नरर्षभाः; Dc1 द्विजर्षभाः. — 7²⁵ = 19²⁷; (var.) 21²⁵. —^c) S1 वदन्यस्य; D3 वदीनस्य (sic). —^d) B3 कुरुक्षेत्रे.

8 K2 om. 8 (cf. v. l. 4). T2 om. (hapl.) 8-19. —^a) T1 G1.2 M समेता (for सर्वे ते). D2.6 ब्रह्मणर्षभाः. — After 8, S1 K3 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K3 नकुलोपाख्यानं; D1 नकुलदर्शनं. — Adhy. no.: S1 120].

9 K2 om. 9 (cf. v. l. 4). T2 om. 9 (cf. v. l. 8). Before 9, S1 K3 D1 ins. वैशंपायन उवाच. K1 B3 D2.3 repeat 9²⁵ after 10. —^a) K4 संप्रेक्ष्य (for समेत्य). —^b) G2.3 पर्यपृच्छन्दिजोत्तमाः. —^c) D5.6 अनुसं- (for समनु-). —^d) K5 आसिन्त्यज्ञ- (for यज्ञं साधु-). K4.5 -समागमे; G1 M1 -समागतं.

10 K2 om. 10 (cf. v. l. 4). T2 om. 10 (cf. v. l. 8). —^a) S1 K3 फलं (for बलं). S1 D तुभ्यं; G3 ते ह (for तुभ्यं). —^c) K3 भवते (f 'न्तं). K5 Dc1 M4 विद्यामो. —^d) K4 त्वं; 1 नु (for नो). K4 B3 D6 विगर्हसि; G3 'ते. — Aft 10, K1 B3 D2.3 repeat 9²⁵.

11 K2 om. 11 (cf. v. l. 4). T2 om. 11 (cf. v. l. 8). —^a) S1 अप्रलुप्य; D5.6 अग्निं (sic); T1 G1 अवर्लस्य (for अविलुप्य). K5 [आ]श्रमं (for [आ]गमं). K3 D1 G3 अप्र (G3 'वि) लुसागमं (K3 'शनं) कृत्स्नं. —^b) S1 K3 B4 विविधैर् (for विधि-ज्ञैर्). B4 G1 याज्ञिकैः; Dc1 याचकैः. T1 श्रुतं; G3 हुतं (for कृतम्). K1.5 B1 Dn1 D2-6 विविधैर्यज्ञियैः कृतं. — K3 T1 om. (hapl.) 11²⁵. —^c) S1 यथा न्याय्यं; B4 यथाद्वयं. —^d) K4 यत् (for च). K1.4.5 B1.5 D G M1.3 तथा- (for यथा-).

12 K2 om. 12 (cf. v. l. 4). T2 om. 12 (cf. v. l. 8). —^b) G3 ज्ञान- (for शास्त्र-). K1 B1.3-5 D (except D1) -दर्शनात् (for -चक्षुषा). —^c) S1 K3.4 D1 मन्त्रपूतो (K4 'तैर्); K1 B1.3-5 Dc1 Dn1 D2-6 मन्त्राहुतिः; K5 M4 मन्त्रपूर्वं (for 'पूतं). Dn1 ततश्च; G3 हुतं; M2 कृतश्च (for हुतश्च). D1 [अ]पि (for च). K5 अग्निं. —^d) S1 K3 D1 अमत्सरात्. D5 अग्निद-मपमत्सरं.

13 K2 om. 13 (cf. v. l. 4). T2 om. 13 (cf. v. l. 8). —^a) K4 हृष्टा (for तुष्टा). K1.4.5 B1.3-5 Dc1 D2-6 द्विजातयश्च (for द्विजर्षभाश्च). K4 [ए]व (for [अ]त्र). S1 K3 D1 तु (D1 पु)ष्टा द्विजर्षयश्चैव. —^b) G1 धनैर् (for दानैर्). K4 G1 -धनैर् (for -विधैर्). —^c) K4 स- (for सु-). D5 -विद्धेन (for -यु-). —^d) S1 K3 यज्ञैर्; K4 शास्त्रैर् (for श्राद्धैर्). K4 B1.3-5 D (except D1) चापि (for

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः ।
 अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथग्जनाः ॥ १४
 ज्ञातिसंवन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
 देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५
 यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यसंधं द्विजातिषु ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६
 श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यं रूपं विमर्षि च ।
 समागतश्च विप्रैस्त्वं तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ १७

इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहस्य नकुलोऽब्रवीत् ।
 नैपानृता मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः ॥ १८
 यन्मयोक्तमिदं किंचिद्युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
 सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
 उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ १९
 इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजपुंगवाः ।
 शृणुतान्यग्रमनसः शंसतो मे द्विजर्षभाः ॥ २०
 अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाद्भुतमुत्तमम् ।

श्राद्धैश्चापि पितृन्महान् (sic).

14 K₂ om. 14 (cf. v. l. 4). T₂ om. 14 (cf. v. l. 8). —^b) B₁ चापि (for तुष्टा). —^c) G₁ क्रोशास् (sic) (for क्रोशैस्). T₁ तदा. S₁ K₈, 4 अनुक्रोशेन शूद्राश्च. —^d) T₁ G M₁ दानैः (for दान-). D₆ शिष्टैः; T₁ G₁, 2 शेषाः; G₃ श्रेष्ठाः; M₁ अपि (for -शेषैः). K₆ दानैः शेषाः पृथक्पृथक्.

15 K₂ om. 15 (cf. v. l. 4). T₂ om. 15 (cf. v. l. 8). —^b) S₁ K₈, 4 D₁ G₁ इ (for नः). —^c) K₈ तुष्टाश्च; D₃ पुण्येन (for पुण्यैश्च). K₄ देवाश्च हविर्भिः पुण्यैः. —^d) K₆ शरणार्थिनः; D₆ शरणं गताः.

16 K₂ om. 16 (cf. v. l. 4). T₂ om. 16 (cf. v. l. 8). —^a) D₆ यदर्थं (for यदत्र). S₁ K₈ सत्यं; D₁ G₁ कथ्यं; G₂ पथ्यं (for तथ्यं). T₁ यदत्र तद्ब्रूहि परं. —^b) K₁ B₁, 3-5 D₁ D₂-6 सत्यं सत्यं; K₈ सत्वसंधः; K₆ सत्यसंधः; D₁ संधिर्. K₄ सत्यसंधः स को द्विजः. —^c) G₁ यथान्यायं (for दृष्टं). —^d) K₆ हृष्टो (for पृष्टो). G₁ संपृष्टो ब्रह्मकाम्यया.

17 K₂ om. 17 (cf. v. l. 4). T₂ om. 17 (cf. v. l. 8). K₄ om. 17. —^a) G₃ प्रज्ञस्. —^b) T₁ G₁, 2 दिव्य-. —^c) B₃ T₁ G M₂ समागतैः (G₃ मै)श्. B₄ नृ (for च). G₃ विप्रस्. B₃ तु; B₄ च (for त्वं). —^d) K₁, 5 B₁, 3-5 D (except D₁) तद्ब्रवान् (for तत्त्वतो). K₁ B₁, 3-5 D (except D₆, 6) अर्हति. G₃ तन्नो वक्तुमिदार्हसि.

18 K₂ om. 18 (cf. v. l. 4). T₂ om. 18 (cf. v. l. 8). —^a) K₅ च; B₃ स्म; G₃ तैः (for स). —^b) K₁, 4 B₁, 3-5 D (except D₁ D₂) प्रहसन् (for प्रहस्य). — Before 18^a, K₅ G₁ ins. नकुल उवाच.

—^a) K₁, 5 B₁, 6 D (except D₁ D₂) नृपा मया; M₁ मयानृता (by transp.). D₄ वाणिः (sic). —^d) K₄ वो; K₆ D₁, 6 G₃ वै (for वा). S₁ K₈ प्रोक्तं धर्मेण वै द्विजाः.

19 K₂ om. 19 (cf. v. l. 4). T₂ om. 19 (cf. v. l. 8). K₄ om. 19-20. —^a) G₃ मतं (for इदं). K₁ B₁, 3-5 D (except D₁) वाक्यं; K₅ सर्वं (for किंचिद्). —^b) M₁ युष्माकं (for भिश्). D₄ अत्र यत् (for चाप्युप-). G₃ युष्माभिरभ्युपेक्षितं. —^c) B₄, 5 शक्तुः; D₆, 6 शक् (for सक्तु-). D₁ नाथ (for नायं). K₁ शक्तुप्रस्थेन दानोयं (sic). —^d) K₁ B₁, 3-5 D (except D₁) द्विजर्षभाः; K₈, 5 नराधिप. — 19^a = 7^{ad}. D₂ D₆, 6 T₁ om. 19^a. D₄ om. (hapl.) 19^a-21^b.

20 K₂ om. 20 (cf. v. l. 4). K₄ D₄ om. 20 (for both, cf. v. l. 19). K₈ om. (? hapl.) 20^a-21^b. D₁ om. 20. —^a) K₅ T G₁, 2 M यदि (for इति). B₃ मम; D₁ तथा (for मया). K₆ D₆, 6 T G₁, 2 M वै (for वो). G₃ यद्यवश्यं मयैवैतद्. —^b) K₁ B₁, 3-5 D (D₁, 4 om.) द्विजसत्तमाः. —^d) T G₁, 2 M वदतो मे; G₃ तन्मे सर्वं (for शंसतो मे). K₁ B₁, 3-5 D (D₁, 4 om.) यथातथं (for द्विजर्षभाः).

21 K₂ om. 21 (cf. v. l. 4). D₄ om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). K₈ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). —^b) T G M₁ तन्मया. D₆, 6 यन्मयाद्भुतदर्शनं. — G₂ om. 21^{ad}. —^c) K₁ B₁, 3-5 D (except D₁) वदान्यस्य (for यथावृत्तं). —^d) K₄ कुरुक्षेत्रे. G₃ दानं धर्मं च यादृशः.

22 K₂ om. 22 (cf. v. l. 4). K₈ om. from 22 up to 14. 93. 15. —^a) K₄ यतो (for येन). Bom. ed. द्विजाः. G₃ स्वर्गस्थानं च संप्राप्तः. —^b) K₄ संसृतस्तथा. —^c) K₁ D₃ यथा वार्धं; K₆ तथा चार्धं; G₃ इदमर्थः.

उञ्छवृत्तेर्यथावृत्तं कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१
स्वर्गं येन द्विजः प्राप्तः सभार्यः ससुतस्तुषः ।

यथा चार्धं शरीरस्य ममेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

नकुल उवाच ।

हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य परमं फलम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्विजाः ॥ १
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्वहुभिर्वृते ।
उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्पुरा ॥ २
सभार्यः सह पुत्रेण सस्तुषस्तपसि स्थितः ।
वधूचतुर्थो वृद्धः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ ३

षष्ठे काले तदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः ।
षष्ठे काले कदाचिच्च तस्याहारो न विद्यते ।
भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्विजोत्तमः ॥ ४
कपोतधर्मिणस्तस्य दुर्मिक्षे सति दारुणे ।
नाविद्यत तदा विप्राः संचयस्तान्निबोधत ।
क्षीणौषधिसमावायो द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ ५
काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ।

K₄ शरीरं च (for 'रस्य'). —^d) K₄ T₂ G₈ कांचनं
(for 'नी-').

Colophon om. in K₁-8 B₁, 8-5 D (except D₁).
— Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 121; T₁
79; T₂ G₁, 2 78; G₈ 89; M₁, 4 73; M₂, 8 77;
M₄ (inf. lin.) 93.

93

☞ B₂ is not collated for this adhy.

1 K₂ om. 1-11 (cf. v. l. 14. 92. 4). K₃ om.
1-15 (cf. v. l. 14. 92., 22). —^a) G₈ अत्र (for
हन्त). Ś₁ D₅, 6 वर्णयिष्यामि; K₅ D₁ कीर्तः; T
G₁, 2 कथं (for वर्तं). —^b) K₁, 5 D₁ D₂-8 दानस्य
फलमुत्तमं. —^c) M₂, 8 वित्तस्य (for सूक्ष्मस्य). —^d)
K₄ विप्रलब्धस्य (for 'दत्तस्य'). Ś₁ यद्विधं; K₅ G₈ वै
द्विजाः; T₁ G₁ मे द्विजाः; M₁ च द्विजाः (for
यद्विजाः). K₁ D₃ ममेदं कांचनीकृतं; D₁ विप्रलब्धस्य
तद्विधं; M₂, 8 सूक्ष्मस्य द्विजसत्तमाः; M₄ दुर्विज्ञेयस्य च
द्विजाः.

2 K₂, 8 om. 2 (cf. v. l. 1). —^b) G₈ वृत्तः.
—^d) K₁ B₁, 8-5 D (except D₁) तदा (for पुरा).

3 K₂, 8 om. 3 (cf. v. l. 1). —^a) Ś₁ पुत्रैश्च;

K₄, 5 D₁ T G₁, 2 -पुत्रश्च (for पुत्रेण). G₈ M सहः
सपुत्रश्च. —^c) Ś₁ वधूचतुर्थो (sic). B₃ सन्; G
(for स). K₁, 5 D (except D₁ D₂) बभूव शुक्लवृत्तः स.
—^d) M₄ (inf. lin. as in text) धर्मात्मा विजितेन्द्रियः.

4 K₂, 8 om. 4 (cf. v. l. 1). —^a) D₁ कष्टे; T
G₁ षष्ठ- (for षष्ठे). K₁, 5 B₁, 8-5 D G₈ M₄ सदा
(for तदा). K₁ om. from विप्रो up to दारुणे
(in 5^b). — G₈ om. (hapl.) 4^{bcd}. —^b) D₁ D₃ भुङ्क्ते.
D₁, 8 सुव्रतः; T G₁ संवृत्तः. — D₁ om. (hapl.) 4^{cd}.
—^c) T G₁ षष्ठ-. B₁, 8-5 D (D₁ om.) तु (for च).
—^d) D₁ D₃ भुङ्क्ते. M₄ (inf. lin. as in text) तस्मिन्
(for 5^{ny}स्मिन्). K₄, 5 कदाचिच्च; T G तु संप्राप्ते (for
कदाचित्स). D₁ भुङ्क्ते च सततं विप्रः. —^e) D₁ षष्ठ-
K₅ T G द्विजोत्तमाः.

5 K₂, 8 om. 5 (cf. v. l. 1). K₁ om. 5^{ab} (cf.
v. l. 4). —^a) B₁, 8, 4 D (except D₁ D₂) कदाचिद्
(for कपोत-). —^b) D₁ दुर्मिक्षमपत्तदा. —^c) Ś₁
[अ]विद्यत; K₁ B₃-5 D₁ D₂ G विद्यते (for [अ]विद्यत).
D₅, 6 विप्रो. T न विद्यते तथा विप्राः. — D₅, 6 om.
5^d-6^{ab}. —^d) Ś₁ स च यत्तन्; K₁ सचयस्तु; G₈ संचयं
तन् (for 'यस्तान्'). —^e) K₁ B₃ D₂ T₂ क्षीणौषधि-
K₁, 5 D (except D₁ D₂ D₃ om.) -समावेशे; 8
'वापो (G₈ 'ही') (for 'वायो'). —^f) K₁ द्रव्ये. B₃, 4
ततः (for तदा).

क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ ६
 उञ्छंस्तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
 उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च स विप्रस्तपसि स्थितः ।
 उञ्छमप्राप्तवानेव सार्धं परिजनेन ह ॥ ७
 स तथैव क्षुधाविष्टः स्पृष्ट्वा तोयं यथाविधि ।
 क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ॥ ८
 अथ पष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत् ।
 यवप्रस्थं च ते सक्तून्कुर्वन्त तपस्विनः ॥ ९

कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा वह्निं यथाविधि ।
 कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ॥ १०
 अथागच्छद्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ।
 ते तं दृष्ट्वातिथिं तत्र प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ११
 तेऽभिवाद्य सुखप्रश्रं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ।
 विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ॥ १२
 अनसूयवो गतक्रोधाः साधवो गतमत्सराः ।
 त्यक्तमाना जितक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥ १३

6 K2.3 om. 6 (cf. v. 1. 1). D5.6 om. 6^a (cf. v. 1. 5). —^a) K1 कालः; G3 क्षीणे (for the first काले). Ś1 स; K4 च; B1 [S]थ; D1 स्म; G3 तु (for सस्य). K5 काले कृच्छ्रसु संप्राप्ते. — Ś1 om. 6^b. —^b) K5 D1 S [अ]विद्य (G3 'विद' त (for विद्येत). —^c) K4 क्षुधार्तश्च तदा सर्वे. —^d) B1 वनांतरे; B5 तदांतरे; Dc1 तदा तु ते; M1-3 तदा कृते (for तदा तु ते). K4 प्रतितिष्ठति चाश्रमे.

7 K2.3 om. 7 (cf. v. 1. 1). K4 om. (hapl.) 7^{ab}. —^a) K5 T G M4 तथा (for तदा). —^b) K5 मध्ये. Ś1 D1 भजति (for तपति). —^c) Ś1 K1 B4 तृष्णार्तश्च; K4.5 D1 तृपा; Dc1 दुःखा; Dn1 D5 उष्मा; D6 कृष्णा (for उष्णा). —^d) B1 G2 विप्रस्तपसि संस्थि (G2 तिष्ठ)तः; T G1.3 नित्यं तपसि निष्ठितः. — K4 om. 7^e. —^e) K5 संप्राप्तवान् (sic); G3 न प्रा (for अप्रा). D5 एवं (for एव). —^f) K1 B D (except D1) ब्राह्मणः क्षुच्छमान्वितः; T2 (inf. lin. as in text) ब्राह्मणः शुक्लमानसः.

8 K2.3 om. 8 (cf. v. 1. 1). — Ś1 om. 8^{ab}. —^a) K4 क्षुधार्तश्च (for 'विष्टः'). G2 तथैव च क्षुधा-विष्टः. —^b) K5 स्मृत्वा (for स्पृष्ट्वा). K1 B1.3-5 D (except D1) सार्धं परिजनेन ह (B1 'नैः सह' (cf. 7^f). —^c) D3 क्षमयामास. G3 तत् (for तं). —^d) K5 S (except T2) सार्धं परिजनेन वै (T1 G1.3 ह; G2 च) (cf. 7^f).

9 K2.3 om. 9 (cf. v. 1. 1). —^a) K4 पक्षे (for पष्ठे). —^b) Ś1 ते यवप्रस्थमार्जयन्; D1 यवप्रस्थं समार्जयेत्; S (except G3) यवानां प्रस्थमार्जयत्. —^c) K1 यवप्रस्थे. K1.4.5 B1.5 D (except D1) तु तं; B3.4 S च तत् (B3.4 G3 तं). B4.5 शक्तून्; D1 सक्तून्. —^d) Dc1 कुर्वन्तस्ते; G3 M अकुर्वन्त.

10 K2.3 om. 10 (cf. v. 1. 1). K4 om. (hapl.) 10. —^b) K1 चापि; K5 [अ]ग्निं च; B1.3-5 M चाग्निं (for वह्निं). —^c) D5 कुडवं कुडवं; D6 कुड्वे कुड्वं; T G2 M1.3.4 कुडवं कुडवं; G1 M2 कुडवं कुडं (M2 'ड'वं; G3 Cv कुडपं कुडपं (for कुडवं कुडवं). ❀ Cv : कुडपपदेन प्रस्थस्य चतुर्भागेष्वेको भागः । कुड्वे इत्यपभ्रंश-भाषा । ❀ — After 10, Ś1 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. no. : Ś1 122].

11 K2.3 om. 11 (cf. v. 1. 1). Before 11, Ś1 D1 ins. नकुल उवाच. Ś1 reads 11^{ab} twice. —^a) Ś1 (second time) S (except G2) अथागमद्. —^b) K1 अतिथि (sic). Ś1 (second time) B3 T G1.2 M भोक्ष्यतां; K4 भिक्षितुं; K5 B1 D1 भोज्यतां; B4 Dc1 भोक्षतां (for भुञ्जतां). G3 बुभुक्षुणां तथातिथिः. —^c) K1 गति (for [अ]तिथि). K1.5 B1.3-5 D (except D1) प्राप्तं (for तत्र). —^d) D6 प्रादिष्टः (for प्रहृष्टः). G2 [S]बुवन्.

12 K3 om. 12 (cf. v. 1. 1). —^a) K3 corrupt. Ś1 D5 सुखं प्रशं (D5 'ष्णं'). —^b) K1 B4 D1 T G3 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). B3 तद् (for तम्). —^c) D1 मानसा. K5 शांताः (for दान्ताः). —^d) Ś1 श्रद्धारूपः; K5 शमः; M1 श्रद्धया च (for श्रद्धादमः). T G1.2 पुरःसराः (for -समन्विताः).

13 K3 om. 13 (cf. v. 1. 1). —^a) Hypermetric. K2.4 B3 T G1.2 अनसूया (for 'सूयवो'). K1.5 B3.4 Dn1 D2.4 जितक्रोधाः; B1.5 विक्रोशाः; Dc1 D3.5 विक्रोधाः (for गत). D6 अनसूयाश्च विक्रोधाः. —^b) Ś1 सर्वे वि-; K2.4 सायै वि- (sic) (for साधवो). K1 B1.3-5 D (except D1) वीत- (for गत). —^c) G3 त्यक्तामानो. K5 गत- (for जित-). K1 B1.3-5 D (except D1) त्यक्तमानमदक्रोधा.

सन्नहचर्यं स्वं गोत्रं समाख्याय परस्परम् ।
 कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ॥ १४
 इदमर्घ्यं च पायं च वृसी चैयं तवानघ ।
 शुचयः सक्तवश्चमे नियमोपार्जिताः प्रभो ।
 प्रतिगृहीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजोत्तम ॥ १५
 इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः ।
 मक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः ॥ १६
 स उच्छवृत्तिः तं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजम् ।
 आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ १७

तस्य भार्याव्रवीद्राजन्मद्भागो दीयतामिति ।
 गच्छत्वेष यथाकामं संतुष्टो द्विजसत्तमः ॥ १८
 इति ब्रुवन्तीं तां सार्ध्वीं धर्मात्मा स द्विजर्षभः ।
 क्षुधापरिगतां ज्ञात्वा सक्तूस्तान्नाभ्यनन्दत ॥ १९
 जानन्वृद्धां क्षुधार्तां च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ।
 त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्याषुवाच ताम् ॥ २०
 अपि कीटपतंगानां मृगाणां चैव शोभने ।
 स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २१
 अनुकम्पितो नरो नार्यां पुष्टो रक्षित एव च ।

14 Ks om. 14 (cf. v. l. 1). —^a) K2 स्वं;
 Ks M2.8 स्वं; Gs ते (for स-). S1 सागोच्यं; K1
 B1.3-5 Dc1 Dn1 D2-8 गोत्रं ते (D6 'त्रांते') (for स्वं
 गोत्रं). D1 ब्रह्मचर्यं समाविष्टाः; M2 ब्रह्मचर्यं ततो गोत्रं.
 —^b) K1 B1.3-5 Dc1 Dn1 D2-4 तस्य ख्या (Dc1 ज्ञा-)
 त्वा; K2 S आख्यायते (K2 'य ते; Gs 'याथ; M2
 'य तु; M2 'याते); Ks तदाख्याय; D5.8 ख्यात्वा
 तस्य (for समाख्याय). D1 परस्परः. —^c) K2.4
 D4 G1.8 M2.8 कुष्टिः. B1 प्रावेशयामासुः; G1 प्रवेश-
 यामास. —^d) K4 क्षुधार्थम्. T तथा (for तदा).

15 Ks om. 15 (cf. v. l. 1). Gs om. 15^{ab}.
 —^a) K1 अर्घ्यं; D1 अर्घ्यं (for अर्घ्यं). S1 M1 इदं
 पायं (for च पायं च). —^b) K1 ऋषि (sic); K2
 वृषा; Ks Dc1 Dn1 D2.8.6 वृषी; Ks B1.3-5 वृषी;
 D1 कुसी; D4 M वृसी; T2 G1 वृसी; C7 वृसी (as
 in text). —^c) B3 विशुद्धाः (for शुचयः). B6
 शक्तवश्च. —^d) K2 D2 नियमोपार्जिताः; T2 G1.2 निय-
 मेना. —^e) D6 प्रतिगृहीष्व. Dc1 भद्रे. —^f) K2.5
 B1.3.5 Dc1 D2.3 दत्तान्; G2 दत्तं. K1.5 B1.3-5 D
 (except D1) द्विजर्षभः; K2 द्विजोत्तमान्.

16 ^a) G2 जग्राह (for गृह्याथ). —^b) K1 शक्तूनां;
 D6 सक्तूनां. K1.2.4 D5 कुडवं; S कुडवं. K2.4.5 तथा
 (for द्विजः). —^d) B3 तु (for च). T1 G1.2 M ह
 (for सः).

17 ^a) K2.4 Dc1 S स उच्छवृत्तिः; K3 सक्तून् (for
 स उच्छवृत्तिः). K2 Dn1 D1.4 S सं- (for तं). —^b)
 B3 corrupt. D3 द्विधा (for क्षुधा-). K1 D3-8 द्विजः.

18 ^a) K1 B1.3-5 D (except D1) वाक्यं (for
 राजन्). —^b) S1 देयताम्; D6 दायं. K2-4 D1 Gs

अर्घ्यं (for इति). —^c) K2 गच्छति. K1 [अ]र्घ्यं; D
 [ए]वं (for [ए]व). —^d) K1 B1.3-5 D (except D1
 परिपुष्टो द्विजोत्तमः).

19 ^a) D6 एवं (for इति). K2.4 वृषाणां. G
 ब्रुवन्तीमथ सार्ध्वीं तां. —^b) K1 B1.3-5 D (except D1)
 भार्या स द्विजसत्तमः. —^c) G2 -परीतां तां (for -परिगतां).
 —^d) K1 B1.3-5 D (except D1) तान्सक्तून् (by
 transp.); K2 corrupt; K4 तसक्तून्. Dc1 D6
 नाभिन्दत. — After 19, K1 B1.3-5 D (except D1)
 T2 ins.:

178* आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्षभस्तदा ।

[B4 Dc1 आत्मानुमानात्तां विद्वान् (for the prior half).]

20 ^a) K2.4 T2 G3 M3 ज्ञान- (for जानन्). D5.6
 क्षुधाविष्टां. —^b) K2.4 शान्तां (for श्रान्तां). K2.4
 वृद्धां; Ks D1 ग्लानां; T1 G1 ज्ञानि (sic); G2 कांतां
 (for ग्लानां). —^c) T1 सेवेतीं (for वेपन्तीं). —^d)
 K1.2 B1.3-5 D (except D1) G2 M3 ह (for ताम्).

21 Before 21, T2 G1 ins. ब्राह्मणः. —^a) Dn1
 अयि (for अपि). —^b) S1 K2 मृगानां; K1 भार्यायां
 (for मृगाणां). T2 G1 भोजने (for शोभने). —^c)
 K3 Dc1 D3 रक्ष्याश्च. B3 पूज्याश्च (for पोष्याश्च). —^d)
 K1 B1.3-5 Dn1 D2-8 न त्वेवं; K4 नैव त्वं; D1 मैवं
 त्वं (for नैवं त्वं). S (except T2 G3) नैवं वक्तुमर्हसि.

22 ^a) Hypermetric. S1 K1.3 B1.3-5 D T2 अनु-
 कम्प्यो. S1 नार्याः; K1 B1.3-5 Dc1 Dn1 D2-8 पत्न्या;
 D1 भार्या (for नार्या). K2.4.5 नरोनुकम्पितो भार्यासि
 (K5 नार्या). —^b) Dc1 ते; G3 वा (for च).
 K2.4 तुष्टो रक्षति एव सः (K4 मानसः). — In Dn1,

2737
90. 47
92. 24

प्रपतेद्यशसो दीप्तान्न च लोकानवाप्नुयात् ॥ २२
इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ।
सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ २३
सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।
स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजोत्तम ॥ २४
ऋतुर्मातुः पितुर्वीजं दैवतं परमं पतिः ।
भर्तुः प्रसादात्स्त्रीणां वै रतिः पुत्रफलं तथा ॥ २५

पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणान्मम ।
पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तुंगृहाण मे ॥ २६
जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम् ।
उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्षितः ॥ २७
इत्युक्तः स तया सक्तुंगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ।
द्विज सक्तुनिमान्भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ २८
स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्विजः ।

the portion of the text from 22° up to 14. 96. 3^d is lost on missing folios (140-145). —^a) T₁ G₁, 2 M तपसो; T₂ तव नो (for यशसो). B₅ धीमान्; D₁ शस्तान्; G₃ दिव्यान् (for दीप्तान्). —^d) K₁ स (for न). Ś₁ D₂₋₅ स च लोकान्न चाप्नुयात्; T G₂ न च त्वमाप्नुयात्फलं. — After 22, Ś₁ K₂, 3 D₁ ins. an addl. colophon [Adhy. name: K₂ D₁ ब्राह्मण-वाक्यं. — Adhy. no.: Ś₁ 123]. K₁, 5 D₂₋₅ ins. after 22°:

179* धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसंततिः ।
दारेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ।
न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽक्षमः पुमान् ।
अयशो महदामोति नरकांश्चैव गच्छति ।

[(L. 2) D₃ [अ]धर्मो (for [अ]धीनो). — (L. 3) K₁ D₂, 3 नार्थो रक्षणं (for भार्यारक्षणे). — D₃, 5 om. line 4.]

23 D₁ missing (cf. v. l. 22). Before 23, Ś₁ K₂, 3 D₁ ins. नकुल उवाच. —^a) K₂ T₂ इत्युक्त्वा. K₂, 4 D₁ तदा (for ततः). —^b) K₂ B₅ T₂ धर्मात्मानौ (for 'र्थौ नौ'). K₂ D₁ D₁ द्विजाः; G₃ मुने. M₂, 3 धर्मात्मानं महासुनि. —^c) B₃ सक्तुन्. D₅, 6 चतुर्भागहरणं (for 'नं गृहाण). K₂, 4 त्वं; D₁, 5, 6 सं; T G₁, 2 M₁, 3 [इ]दं (for [इ]मं).

24 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) D₁ सति (sic); D₅, 6 सत्ये; G₂ सत्त्वं (for सत्यं). D₆ अन्यश्च; T G₁ गतिश्च (for रतिश्च). —^b) D₁ सर्गश्च. K₈ D₃ -निर्जिताः; D₂ -वर्जितः. —^c) K₁, 2 D₂, 4 C_v -समाधानं; T₁ M₁ 'सीनं; T₂ G₁ 'सीना; G₂ 'धीनां; G₃ 'धीना (for 'धीनं). —^d) G₃ तपश्चेदं (for काङ्क्षितं च). K₁ B₁, 3-5 D (except D₁; D₁ missing) द्विजवर्धन.

25 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) K₆ D₁

ऊचुर्; T G C_v आतुर् (for ऋतुर्). K₄ पतिर् (for पितुर्). T₁ वाथ (for वीजं). —^b) B₃ परमं पतिः; G₃ दैवतं परमा गतिः. —^c) D₅, 6 प्रसादं. B₁, 3-5 D (except D₁; D₁ missing) नारीणां; G₁ स्त्रीणां हि (for 'णां वै'). —^d) K₁, 3 B₁, 3-5 (except D₅; D₁ missing) T G₁, 2 रतिः. K₅ - (sic) (for -फलं). K₂, 4 तदा.

26 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) D₁ पनाद् (for पा°). K₂ corrupt for त्वं मे. — D₃ च (for [अ]सि). K₁ B₁, 3-5 D (except D₁; D₁ missing) च मे (D₆ ते); K₃ अपि; G₃ मतः (for मम). —^c) D₅, 6 -प्रसादाद् (for -प्रदानाद्). सुपुत्रदानाद्वरदस्. —^d) G₃ सक्तुंगृह्ये (for तस्मात्सक्तुं). K₁, 4 B₁, 3-5 D (except D₁; D₁ missing) प्रयस (for गृहाण).

27 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) K₂, 3 B₅ D₁ -परिगतो; G₃ 'वृत्तो (for 'गतो). —^b) K₅ T₂ G₁ M हर्दं; T₁ G₂ हर्दः (for भृशम्). क्षुधया च तथा हर्दं. —^d) T G₁, 3 यथा (for यदा). K₂-4 D₁ असि (for अपि). K₃, 5 D₄ कर्षितः.

28 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) Ś₁ K₂, B₅ D₁ तदा; D₆ तपः (sic) (for तया). D₃ क्रूर; D₄ क्रूरन् (for सक्तुन्). —^b) K₁ B₁, 3-5 D₂-6 T प्रगृह्येनं; K₂ corrupt; K₃ प्रगृहीदं; G₃ परिगृह्य (for प्रगृह्येदं). B₁, 4 ततो (for वचो). —^c) B₃, 4 शक्तुन्.

29 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) G₂ भुक्त्वा D₁ G₃ तु (for च). —^b) K₆ तुष्टिम् (for तुष्टिम्). G₃ मुनिः (for द्विजः). K₂ तुष्टिं नाभ्यगमद्विजः. — B₁ om. 29^{cd}. —^c) K₄ तमुंछवृत्तिं सेलक्ष्य. — After 29, K₂ ins.:

180* तमुवाच ततः पुत्रः पितरं दीनमानसम् ।
प्रश्रयावनतो भूत्वा हेतुयुक्तमिदं वचः ।

तमुञ्चवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २९

पुत्र उवाच ।

सक्तुनिमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।

इत्येवं सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ३०

भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वयन्नैर्द्विजोत्तम ।

साधूनां क्राङ्गितं ह्येतत्पितुर्द्वयस्य पोषणम् ॥ ३१

पुत्रार्थो विहितो ह्येष स्थाविर्ये परिपालनम् ।

श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ३२

प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।

प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ३३

पितोवाच ।

अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।

उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवत्युत ॥ ३४

बालानां क्षुद्रलवती जानाम्येतदहं विभो ।

वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ३५

जीर्णेन वयसा पुत्र न मा क्षुद्राधतेऽपि च ।

दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ३६

पुत्र उवाच ।

अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात्पुत्रो हि विश्रुतः ।

आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्माद्वाह्यात्मानमिहात्मना ॥ ३

30 Dn1 missing (of. v. l. 22). —^a) K2.4 प्रयच्छ (for प्रगृह्य). —^o) K1 B5 D2-6 इत्येव; G5 सत्येन (for इत्येवं). K2.4 इत्येतसुकृतं मे हि.

31 Dn1 missing (of. v. l. 22). —^a) K5 तवायं (for भवान्हि). K1 च (for हि). K2.5 च (for मे). —^b) D1 सर्वैर (for सर्वैः). S1 K1 B1.5-6 Dc1 D2-6 सर्वदैव प्रय (D5 वात्र य)स्ततः. —^o) K1 परमे (hyper-metric); B1.5-6 D (except D1; Dn1 missing) T2 यस्मात् (for ह्येतत्). T1 साधूनां काक्षमाणानां. —^d) D1 धर्मस्य (for वृद्धस्य). K1 B1 D4.6 पालनं (for पोषणम्). K2.4 य (K2 त) वृद्धस्यास्य पोषणं.

32 Dn1 missing (of. v. l. 22). —^a) K2 विदितो; K5 [s]भिहितो (for विहितो). —^b) S1 D1 स्थविरै; K1 B1.5-6 Dc1 D2-6 वार्षिकै; K2.4 वृद्धानां; T G1 स्ववीर्यै; G2 स्थाने च (for स्थाविर्यै). K5 स्थाविर्यै प्रतिपोषणं. —^o) G5 ह (for हि). —^d) K1 B1.5-6 D (except D1; Dn1 missing) G5 शाश्वती (K1 तं) (for विश्रुता).

33 Dn1 missing (of. v. l. 22). Before 33, G5 ins. पिता. —^b) D5 वाक्यं (sic) (for शक्यं). —^o) K5 D1 प्राणा. D5 धर्मै. —^d) T2 G1 ततो (for स्थितो). D5 देहिषु (for देहेषु).

34 Dn1 missing (of. v. l. 22). G2 om. the ref. K5 om. 34. —^a) K1 सद्मनां त्वं; K2 स्त्राय; K5 स्त्रे त्वं; Dc1 स्त्री च; D1 स्त्रैस्त्वं; D5.5 स्त्रास्त्रं; D5 T G1.5 स्त्रं त्वं. —^b) D5 एतो यचो (sic) (for एव मतो). —^o) G5 विहिताः (for हि पिता). —^d) K1.5 B1.5 Dc1 D5.5 भवेत्सुतात् (B1.5 Dc1 त); B1 D5.4

[s]भवत्युत (for भवत्युत).

35 Dn1 missing (of. v. l. 22). —^a) K5 एतम् (for एतद्). K1.5 B1.5-6 D (except D1; Dn1 missing) प्रभो; G5 तव (for विभो). —^o) T1 G1.2 वृद्धोऽहं धारयिष्यामि. —^d) D1 बालो (for बली). M5 तव (for भव).

36 Dn1 missing (of. v. l. 22). —^b) K (except K5) B1.5-6 Dc1 D1-4 G2 M1 मां; D5.6 मे (for मा). T1 G1 न मे वाच एव च (submetric); G5 न मां वाधते किल (submetric). —^o) K2.4 T1 G1 तस्मात् (for तस्मै).

37 Dn1 missing (of. v. l. 22). —^a) M4 अस्ति (sic). S1 K5 D1 त्वपुत्रस्य; K5 M4 ते तात; D5 ते पुंस्य (for ते पुत्रस्य). —^b) K1 ज्ञानं; K5 प्राणात् (for ज्ञाणात्). K1 B1.5.5 Dc1 D2.5.5 इति श्रुतिः; B4 D4.6 इति स्मृतिः (D5 तः); D1 हि नान्यथा; M2.5 [s]पि विश्रुतः (for हि वि). —^o) K5 T1 G1.5 M सुतः (for पुत्रः). B5 स्थितस्य; G5 यतस्य (for स्मृतस्य). —^d) K1.5 न हि (for त्राहि). T1 G1 M2.4 ममात्मना; G2 महा; M1 मया (for इहा). — For 37, K2.4 subst.:

181* पुत्रोऽहं तव विप्रर्षे त्वया पाल्योऽस्मि सर्वदा ।

इदानीं तु इमान्सकृन्दीयतां क्षुधिताय च ।

38 Dn1 missing (of. v. l. 22). G5 om. the ref. —^a) K5 वै (for मे). —^b) K5 G5 बलेन (for दमेन). —^o) Dc1 D2-4 परिक्षितश्च (sic); G5 पक्षपातश्च. —^d) B5 D5 शक्यं. D5.5 आदाय (for आदत्ति). K1 B1.5-6 Dc1 D2-6 T2 सुत (for ततः).

पितोवाच ।

रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
 परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादग्निं ते ततः ॥ ३८
 इत्युक्त्वादाय तान्सक्तूनप्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।
 प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ३९
 भुक्त्वा तानपि सक्तून्स नैव तुष्टो बभूव ह ।
 उञ्छवृत्तिस्तु सत्रीडो बभूव द्विजसत्तमः ॥ ४०
 तं वै बधूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
 सक्तूनादाय संहृष्टा गुरुं तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
 संतानात्तव संतानं मम विप्र भविष्यति ।

— For 38^{ad}, Ś1 K2-4 D1 subst.:

182* प्रश्रयेण तथा बुद्ध्या वृत्त्या क्षान्त्या तथैव च ।

[K8 धृत्त्या (for वृत्त्या). K2 कांत्या (for क्षान्त्या).]

39 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K2 आदीय. G8 सर्वान् (for सक्तून्). — D1 om. (hapl.) 39^b-40^a. —^b) K2.4 स द्विजर्षभः. —^c) G2 M1 पुत्राय (for विप्राय). —^d) K2 तस्मिन् (for तस्मै). T1 G1 प्रददात्.

40 Dn1 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 40^a (cf. v. l. 39). —^a) K2 वै (for स). —^b) K8 [s]भव-द्विजः (for बभूव ह). —^c) B5.4 Dc1 D1 च (for तु). K1 B1 D2-8 धर्मात्मा; some S MSS. सत्रीडो (for सत्रीडो). —^d) K1 B1.5 D2-8 व्रीडामनुजगाम ह. — After 40, Ś1 K8 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name: D1 उञ्छप्रशंसा. — Adhy. no.: Ś1 124].

41 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 41, Ś1 K2 ins. नकुल उवाच. —^a) D1 G8 तदा (for तं वै). —^b) K4 ब्राह्मणी (for ब्राह्मण). —^c) B1.3.4 शक्तून्. D6 संदृश्य. —^d) K1 B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing) श्वशुरं; K6 तं गुरुं (by transp.). K2 वाचम् (for वाक्यम्).

42 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K1 संतारामाय (sic); K2.4 संतानार्थं तु; K6 नानादेव. —^b) G8 [अ]पि प्र- (for विप्र). —^c) B8.4 शक्तून्. —^d) Ś1 तं; K1.5 D2-8 सं; M4 [अ]र्थं (for त्वं). K5 वै (for मे). Dc1 गृहीत्वा त्वं प्रयच्छथ (sic).

सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा त्वं प्रयच्छ मे ॥ ४२
 तव प्रसवनिर्वृत्या मम लोकाः किलाक्षयाः ।
 पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४३
 धर्माद्या हि यथा त्रेता वह्नित्रेता तथैव च ।
 तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गे त्रेता किलाक्षया ॥ ४४
 पितृस्त्राणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
 पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्रुते ॥ ४५
 श्वशुर उवाच ।

वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ।
 कर्शितां सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥ ४६

43 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K2 corrupt. K1.4 B1.3-5 Dc1 D2-4 T2 G8 M1 प्रसादान्; D5.6 प्रसादं (for प्रसव-). K1 B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing) G8 निर्वृत्ता; T1 निर्वृत्त्या; G1.2 -निःसृ(G2 'सृ')त्या. — K2 om. 43^c-45^d. K4 om. 43^{ad}. —^c) Dc1 T2 G1 पुत्रेण; D5 शौच्येण (sic); D6 शौच्येण (sic) (for पौत्रेण). —^d) K1 पुत्र; M1 तत्र (for यत्र).

44 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2 om. 44 (cf. v. l. 43). —^a) B8 धर्माद्य हि; Dc1 'त्मा हि; D8 धर्मा हि स (for धर्माद्या हि). M1 तथा (for यथा). G8 त्रेधा. K4 पित्र्यादृणात्तारयत्या; G7 धर्मं याति तथा त्रेता. —^b) K5 D1 वह्निस्. G8 -त्रेधा. K8 M1 यथैव. —^c) S (except G8) एवं तु (for तथैव). M2.8 तव पुत्राणां. —^d) K8 स्वर्ग- (for स्वर्गे). G8 त्रेधा (for त्रेता). T G [अ]क्षयाः. Ś1 K1.5 D1-8 स्वर्गस्त्रे(D1 'स्त्रे')ता किलाक्षयाः. ✽ G7: तथैव पुत्राणां पुत्रपितृश्चेति त्रेता स्वर्गे अक्षया भवति किल । ✽

45 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2 om. 45 (cf. v. l. 43). K4 om. 45. —^a) K2 पितृस्तान्नात् (sic); K5 M2.8 पितृस्त्वृणात्; D1.4-6 T1 G1 पितृन् (D6.6 'त्र')णात्. T2 G8 पितृणां तारणात्तस्मात्. — D8 om. 45^b-46^a. —^b) K5 B3 Dc1 D1-3.5 T G2.8 -शुश्रुमः. —^c) T2 G1 पुत्रः पौत्रश्च. K5 G1 नियतः. —^d) G2 साधुर. M4 अवाप्नुते (for उपाश्रुते).

46 Dn1 missing (cf. v. l. 22). D8 om. 46^a (cf. v. l. 45). D1 om. the ref. —^a) K2 -विवर्णां वा; K6 -विरूपाङ्गी; B6 -विवर्णां च; D1 -विकीर्णाङ्गी; T

कथं सक्तून्ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
 कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४७
 षष्ठे काले व्रतवतीं शीलशौचसमन्विताम् ।
 कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं न्वहम् ॥ ४८
 बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया ।
 उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ४९
 स्तुषोवाच ।
 गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् ।

देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे विभो ॥ ५०
 देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
 तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्स्याम्यभीप्सितान् ॥ ५१
 अवेक्ष्या इति कृत्वा त्वं दृढभक्त्येति वा द्विज ।
 चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ५२
 श्वशुर उवाच ।
 अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
 या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ५३

G1 M1-3 'विव' (for 'विशी'). M1 माता तव विजी-
 (inf. lin. 'व')णी. —^b) K1 त्वा (for त्वां).
 K2.4 एवं सं; B1 G3 M1 विशीणां; B3.4 T2 निर्विण्णां;
 Dc1 निर्विण्णां; D1 विकीणां; M1 (inf. lin. as in text)
 विजीणां (for विवणां). T1 G1 समीक्ष्य (for निरीक्ष्य).
 —^c) K3.5 B3.4 कर्षितां. K2 T G2 M1.4 सुवताचारे;
 K3 'चारी'; K5 D1 'चारां'; G1 'तां चांगैः'. —^d)
 Dc1 'विकल' (for 'विहल'). K2.4 'चेतनां'; K3 D1.6
 M1 'चेतसां'; T1 G1 'तेजसं'.

47 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K1 D2-3
 ग्रहीष्यामि; B3.5 Dc1 D1 गृही (Dc1 D1 'हि')ष्यामि.
 —^b) K2.4 'देशिकः' (for 'घातकः'). —^c) D1 M3
 कल्याणी. —^d) K1 B1 Dc1 D3 नैव; K2.4 नैव (K3
 'व'). T G1 वक्तुं स्वम् (by transp.); G2 वक्तुमिह.

48 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K5 B4 T2
 G1.2 M पष्ठ. G2 M2-4 'काल'. K1 भक्षयतु (sic);
 Dc1 कृत्वती. —^b) D1 T2 'तपोन्वितां'; G1 'दमा'
 (for 'सम'). K1.5 B1.3-5 Dc1 D2-6 शौचशीलतपोन्वितां.
 — K2.4 om. 48°-49°. —^c) K1 कृष्णवृत्ति; Dc1
 corrupt; D1 उच्छ्रवृत्ति (for कृच्छ्र). —^d) M1 रक्षामि
 (for द्रक्ष्यामि). K3 M त्वा (for त्वां). Ś1 K3.5
 स्वहं; K1 B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing)
 शुभे; G1.3 ह्यहं (for न्वहम्).

49 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2.4 om. 49 (cf.
 v. l. 48). —^a) Ś1 K3 'बालां क्षुधार्ता नारी च'. —^b)
 Ś1 K3 रक्ष्या. Ś1 K3 D1.3.6 च; Dc1 हि (for त्वं).
 B3 मम (for मया). — B5 om. 49°. —^c) Ś1 K3
 B1 'परिश्रान्तां'; T1 'पतिश्रान्ता'. —^d) D1 च (for
 हि). K3 B3.4 Dc1 D2-6 T1 M1-3 'नन्दिनि'. Ś1 K3
 B1 त्वां च (B1 हि) बान्धवनन्दिनी (B1 'नि').

50 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2.4 वधूर (for

स्तुषा). K2.4 om. 50^{ad}. —^a) B3.4 मे; Dc1
 हि (for वै). —^b) K1 पतिं (sic); K5 तथा; 1
 ततो (for यतो). —^c) K2 corrupt. K5 देवाधिदे
 Dc1 देवतादेव; S देवादिदेवस् (T G1.2 'देव').
 स्वसुरो मे देवसमः. —^d) B4 शक्तून्. T G2.8 आध
 K1 B1.4.5 D (except D1; Dn1 missing) प्रभो (for
 विभो). K3 सक्तूनादातुमर्हसि (= 52^d).

51 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K2.4 D4
 T1 G1 देह. K2 G2.8 M1-3 प्राणाश्च. —^b) K1 B1.3
 Dc1 D6 T G1.3 गुरो. K2.4 गुरुशुश्रूषणे मम. —^c)
 Ś1 दैव; K3.4 D1 चैव; K3 धर्म (for विप्र). —^d)
 K3 प्राप्स्यासि (sic) (for प्राप्स्यामि). K1 B1.3-5 Dc1
 D2-4 अहं शुभान् (for अभीप्सितान्). D5.6 लोकान्प्रा-
 प्यामहे शुभान्.

52 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K1 corrupt.
 Ś1 K3 D1.4 M3 अवेक्ष्य; G3 अवेक्षार्हा (for अवेक्ष्या).
 T G1.2 हीति (for इति). K2 श्रुत्वा; D1 मत्वा (for
 कृत्वा). K2.4.5 B1.3 D2-6 [अ]हं (for त्वं). M1
 अनवेक्ष्य इति कृत्वा. —^b) K1 corrupt. T G1.2 मां
 (for वा). K2-4 B4 D1 पुनः (for द्विज). —^c)
 K2.3 B3 चिता; S (except G3) मान्या. K2.4 मामे-
 वम्; M2 मयैवम् (for ममेयम्). D6.6 च (for वा).
 D1 विधिंलैवं महाभाग. —^d) B4 शक्तून्.

53 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) Ś1 K3-4
 B1.4.5 D1.4 T1 साध्वि. D3 अनेन नियता साध्वी;
 D6.6 'न साध्वी त्वं नित्यं'. —^b) K5 B3.4 Dc1 T2 M1
 शोभने (for 'से'). — K1 D3-8 om. (hapl.) 53^{ad}.
 —^c) Ś1 तु (for त्वं). K2 धर्मे. K3 D2 'गुणोपेता
 (for 'व्रतो'). —^d) B3.4 Dc1 समीक्षसे; D1 अपेक्षसे;
 G1.3 उपे'.

54 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K1 D3-8

तस्मात्सकून्ग्रहीष्यामि वधूनाहंसि वञ्चनाम् ।
 गणयित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरा ॥ ५४
 इत्युक्त्वा तानुपादाय सकून्प्रादाद्विजातये ।
 ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ५५
 प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
 वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ५६
 शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन यत्नतः ।
 यथाशक्ति विमुक्तेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ५७
 अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ।

गगनात्पुष्पवर्षं च पश्यस्व पतितं भुवि ॥ ५८
 सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः ।
 स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ५९
 ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकगताश्च ये ।
 काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं गच्छ द्विजर्षभ ॥ ६०
 पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ।
 अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगानि च ॥ ६१
 ब्रह्मचर्येण यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
 अगह्वरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ॥ ६२

ग्रहीष्यामि (sic); B₃₋₅ गृही°; D₁ वदि°. — ^b) K₁ M₁₋₃ वधू; K_{2, 4, 5} B_{1, 3-5} D₁ D_{1, 2, 5, 6} वधु; K₈ तव; D₈ वंधु (sic); G₁ वधून् (for वधूर). Ś₁ नाहंसि. K_{1, 8} D₄ वंचनं; G₂ वंचितुं. — ^c) K₆ विशालाक्षि; G₈ महाभागा. — ^d) K_{1, 8} B_{1, 3-5} D₂₋₆ वरे; K_{2, 4} वर; D₁ वरं (for वरा). G₁ त्वं हि धर्मपरावृता. — After 54, Ś₁ K_{2, 8} D₁ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : Ś₁ 125].

55 D₁ missing (cf. v. l. 22). Before 55, Ś₁ K₂₋₄ B₁ ins. नकुल उवाच. — ^a) K₅ ताम् (for तान्). — ^b) D₁ प्राणान् (for प्रादाद्). — ^c) D₅ तुष्टाम्. — ^d) K_{2, 4} साधो.

56 D₁ missing (cf. v. l. 22). D₁ om. 56^{ab}. — ^a) Ś₁ K₂₋₄ D₁ तदा; B_{1, 5} T G_{1, 2} ततो (for तु तं). — ^b) B_{2, 4} प्राह (for आह). Ś₁ K₁ D_{5, 6} द्विजर्षभ; K_{2, 5} T₁ G₁ भः. — ^c) K₃ ततो वाग्मी (for वाग्मी तदा). Ś₁ K_{2, 4} ततो; B₄ T₂ दाता; D_{5, 6} T₁ तथा (for तदा).

57 D₁ missing (cf. v. l. 22). — ^a) G₈ अनेन सकुदानेन. — ^b) K₂ न्यायोपालेन (sic); D₁ न्यायेनोपात्तः; S न्यायोपेतन. K_{1, 5} B_{1, 3-5} D (except D₁; D₁ missing) धर्मतः (for यत्नतः). — ^c) G₁ तथा शक्ति- (for यथाशक्ति). Ś₁ K₃ प्रदत्तेन; K_{1, 5} B_{1, 3-5} D₁ D₄₋₆ विमुक्तेन; D₁ प्रदानेन (for विमुक्तेन). — ^d) G₈ तव (for द्विज-). Ś₁ K_{2, 4} D₁ प्रीतस्तेहं द्विजोत्तम; T G_{1, 2} M प्रीतोस्मि तव सुवत.

58 D₁ missing (cf. v. l. 22). — ^a) B₁ अतो. Ś₁ K₃ घोष्यते ते; K₁ corrupt; K₂ प्रशस्यामि; K₅ पश्यन्ति*; D₁ हि दानं हि; D₁ योज्यते ते; D₆ दूष्यते ते; G₈ विघुष्टंते (for घुष्यते ते). K₄ अहो दाने प्रश-

स्योसि. — ^b) K₅ D₁ G₈ -निवासिनः (for 'सिभिः'). K_{2, 4} D₁ स्वर्ग्येभिः (K₄ स्वर्गिभिः; D₁ ते स्वर्गे) स्वर्गवासिभिः. — ^d) K₁ B_{1, 3-5} D₁ D₂₋₆ पश्येद् (for पश्यस्व). B_{2, 4} द्विज (for भुवि). Ś₁ K_{2, 4, 5} G₈ पश्य त्वं (Ś₁ 'इयध्वं') पतितं द्विज (Ś₁ 'जे'). — For 58^{ad}, D₁ subst.:

183* गन्ताशु देववर्षाणि अनन्तानि महामते ।

59 D₁ missing (cf. v. l. 22). — ^a) S सुरा (G₈ 'रं') देवर्षिगन्धर्वा. — ^b) D_{5, 6} [s]द्य देव-; G₈ देवर्षि-; M₄ च शक्र- (for च देव-). — ^c) K₃ तावन्तो; K₅ स्तुवंति (for स्तुवन्तो). — ^d) T₁ सुबहूनि युगानि च; G₈ सिद्धाश्वापि सुविस्मिताः.

60 D₁ missing (cf. v. l. 22). — ^b) K₂ ब्रह्मलोकं. K₁ B_{1, 3-5} D₂₋₆ चराश्च ये; K₃ D₁ -निवासिनः (for -गताश्च ये). — ^c) K₁ D₂₋₄ कांक्षन्तो. G₂ स्वद्य (for तुभ्यं). Ś₁ K₂₋₄ D₁ दर्शनं तव कांक्षन्ते (K_{2, 4} 'ति'). — ^d) K_{1, 5} B₅ D₂₋₆ व्रज (for गच्छ). Ś₁ K₂₋₄ D₁ द्विजोत्तम.

61 D₁ missing (cf. v. l. 22). — ^b) D₁ तर्पिताः (for तारिताः). Ś₁ पितरास्. D_{5, 6} तथा (for स्वया). — ^c) D₈ अनागश्चैव बहवः. — ^d) G₈ [अ]युतानि (for युगानि). K₁ B_{1, 3-5} D₁ D₂₋₄ [उ]त (for च). D_{5, 6} युगानि सुबहून्युत.

62 D₁ missing (cf. v. l. 22). — ^{ab}) K_{1, 5} B_{1, 3-5} D₁ D_{2, 8} transp. यज्ञेन and दानेन. D₆ वयसा (for तपसा). T₁ तदा. — ^c) K₁ B_{1, 3-5} D₁ D₄₋₆ असंकरेण; D₂ अहंकरेण; D₃ अशंकरेण (for अगह्वरेण). — ^d) B₁ व्रज (for गच्छ). K_{2, 4} D₄ व्रज (for द्विज).

63 D₁ missing (cf. v. l. 22). — ^a) G₁ तपसा (for परया). K₃ B_{1, 3-5} यत्त्वं; D₁ युक्तस्; D₃

श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ।
 तस्माद्देवास्तवानेन प्रीता द्विजवरोचम ॥ ६३
 सर्वस्वमेतद्यस्मात्ते त्यक्तं शुद्धेन चेतसा ।
 कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो जितोऽयं तव कर्मणा ॥ ६४
 क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्म्यां बुद्धिं व्यपोहति ।
 क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ६५
 बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ।
 यदा दानरुचिर्भवति तदा धर्मो न सीदति ॥ ६६

अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ।
 धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ॥ ६७
 द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ।
 कालः परतरो दानाच्छूद्रा चापि ततः परा ॥ ६८
 स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते ।
 स्वर्गार्गलं लोभवीजं रागगुप्तं दुरासदम् ॥ ६९
 तत्तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ७०

यस्तु. — ^δ) Ś1 Ks दुश्चरं; B1 भारत (for सुव्रत).
 — ^ο) K1 D2-8 च दानेन; D1 त्वयानेन (for तवा).
 — After 63°, K1 ins.:

184* प्रीतात्मा देवताः सर्वे यते न तपसा तथा ।

— ^d) K1 वदति (hypermetric); K2 प्रीतो (sic).
 K1 B1.8-5 Dc1 D2-8 ब्राह्मणसत्तम.

64 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^a) Gs तस्-
 र्वम् (for सर्वस्वम्). D1 T G1 एव (for एतद्). Ks
 यस्मानु; Bs D1 तस्मात्ते; T G1 तद्यस्मात् (for यस्मात्ते).
 K1.2 B1.4.5 Dc1 D2-8 सर्वं (B1 धर्म्यं) भेतद्वि (K2 च)
 यस्मात्ते. — ^δ) K1.4.5 D2-8 दत्तं (for त्यक्तं). D3
 तेजसा (for चेतसा). — ^ο) Ś1 K2-4 D1 कृच्छ्रेण हि;
 K1 कृच्छ्रकाले (for कृच्छ्र). G2.8 तव (for ततः).
 Ś1 स्वर्ग. — ^d) Ks तेन (for तव). Ks कर्मभिः. Ś1
 जितवांस्तेन कर्मणा; K1 B1.8-5 D2-8 विजितः कर्मणा
 त्वया.

65 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^a) Ks निरु-
 दति; Bs.4 निरुदति; Dc1 Gs निपूदति; D1 निर्णु;
 D2 T1 G1.2 M2-4 निर्नु; Ds.6 निर्नुदते; M1 निरुदति
 (for निर्नु). Ks प्रज्ञ; M1 प्रज्ञ. — ^δ) K1 B1.8-5
 Dc1 D2-8 धर्म; K2.4 धर्म; G1 धर्म्य. Ś1 Ks D1
 वृत्ति (for बुद्धि). K1 व्यपोहितं (sic). — ^ο) G1 क्षुधो-
 परि. B1 गतप्राणो; Dc1 D1 गतोज्ञानो; Ds.6
 गतारुहो (sic); M4 हतज्ञानो (for गत). K2
 क्षुधया चागमज्ञानं. — ^d) K2.4 Ds.6 G1.2 चैव हि;
 Ks मानवः (for चैव ह). D1 वृत्तिं चरति चैव हि.
 — After 65, T1 G1 M read 67^{ab}.

66 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^a) K2.4 तं
 क्षुधां (for बुभुक्षां). T1 G1.2 यस्मात् (for यस्तु). — ^δ)
 Ś1 Ks.5 D1 Gs जयति; K2.4 भजते. — ^ο) Hyper-
 metric. T1 यया. K1 B1.8 D (Dn1 missing) स्याद्दे;

K4 दानस; Ks G2 भावस; B3.4 स्याद्दि; T G1 भ
 M2.8 तत्र (for भवति). K2 यदा न रुचिर्भि
 K3 रुचिर्यदा न भवति. — ^d) Ks सेवति (sic)
 नश्यति (for सीदति). — After 66, T1 G1.2 M
 68^{ad}.

67 Dn1 missing (cf. v. l. 22). T1 G1 M read
 67^{ab} after 65. — ^δ) Ks गृहम् (for स्नेहम्). K2.4
 उत्तमं (for एव च). — K2.4 om. 67^{ad}. — ^ο) G1
 सत्यम्; G2 धर्म (for धर्मम्). M2.8 एवं. Ś1 Ks D1
 मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^d) G2 निर्गोणता (for न ग).
 68 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^a) Ś1 धनागमो;

Ks धर्मगमो; D1 प्रत्यागतो; D2 Gs द्रव्यागमे. — ^δ)
 K2 T1 M1-8 पात्र; G1 पात्र. Bs ज्ञानं (for दानं).
 B1 तपः (for ततः). Ks M4 पात्रादानं ततः स्मृतं (M4
 परं). — T1 G1.2 M read 68^{ad} after 66. — ^ο) Ś1
 कालात्; Ks काले; Gs को वा (for कालः). K2
 नादात् (by metathesis); Ks दानः; Ks T2 तस्मात्
 (for दानात्). — ^d) Bs Dc1 श्रुत्वा (for श्रद्धा). K1
 B1.4.5 D2-8 चैव; M वापि. Bs तया (for ततः).
 Ś1 Ks B4 Dc1 D1 T1 G1.8 परं. T2 श्रद्धा परतरा ततः.

69 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^a) Dc1 धर्म-
 (for स्वर्ग). Ks T -द्वारं च (T1 हि; T2 तु); Gs
 -द्वारस्य (for -द्वारं सु). — ^ο) K1 corrupt. K2.4 संग-
 तोलं (sic); K3 M संगो (K3 ग) गोलं (for स्वर्गार्गलं).
 T G1.2 M4 लोभवीजं; Gs लोहपुरं (for लोभवीजं).
 — ^d) K2-4 D1 राग (K2 राम; Ks जरा) दुर्ग; B4
 रागतुं; Gs रागं दत्तं (for रागगुप्तं).

70 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^a) K B2.5
 D2-8 T G1.2 तं तु; B1.4 Dc1 तन्न (for तत्तु). G2
 पश्यतु. — ^d) Gs -श्राद्ध- (for -शक्ति).

71 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^a) K2.4 तु

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।
 दद्यादप्यथ यः शक्यता सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ ७१
 रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिंचनः ।
 शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः ॥ ७२
 न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः ।
 न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूर्तैः स तुष्यति ॥ ७३
 गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदानृगो नृपः ।
 एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समवाप्तवान् ॥ ७४
 आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः ।

प्राप्य पुण्यकृताल्लोकान्मोदते दिवि सुव्रतः ॥ ७५
 विभवे न नृणां पुण्यं स्वशक्यता स्वर्जितं सताम् ।
 न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन संचितैः ॥ ७६
 क्रोधो दानफलं हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति ।
 न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ॥ ७७
 न राजसूयैर्बहुभिरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
 न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ॥ ७८
 सक्तुप्रस्थेन हि जितो ब्रह्मलोकस्त्वयानघ ।
 विरजो ब्रह्मभवनं गच्छ विप्र यथेच्छकम् ॥ ७९

शतं; D₈ दश च; G₈ हि शतं (for च शतं). — ^δ)
 D_{5, 6} दशानि (for 'पि). K₂ शतं दश दशापि च.
 — ^ο) Ś₁ M₂₋₄ आपश् (sic); T G_{1, 2} आपद् (sic);
 G₈ अपि; M₁ आर्तश् (for अपश्). T G_{1, 2} यथा; G₈
 शुचिः (for च यः). K_{2, 4} सर्वे; D₀₁ [s]शक्तः (for
 शक्यता).

72 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). — ^α) B₄ T.
 G_{1, 8} M [s]पि (for हि). — ^δ) D₁ अविकंपनः (hyper-
 metric). — ^ο) T₂ तपसा (for मनसा). K₃ विप्रो;
 D₁ तस्मान्; G₂ चापि (for विप्र). — ^α) K₂ नाग-
 पृष्ठं; D₁ नाकपृष्ठं. K₂ ततो गतं; K₄ गतागतः; D_{5, 6}
 ततो गतैः (sic).

73 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). — ^α) D₀₁ धनं;
 D₈ धर्मात् (for धर्मः). K₂ G₁ क्रियते; D₀₁ D₄ M₁₋₈
 प्रियते. K₁₋₄ विप्र; D_{5, 6} तानि (for तात). — ^δ)
 T G_{1, 2} तथा (for दानैर्). T₂ बलैः (for -फलैः).
 D_{5, 6} क्षणैर्दानैर्महाफलैः. — ^ο) G₂ न्यायदत्तैर्महासूक्ष्मैः.
 — ^α) G₃ शिष्यते (for तुष्यति).

74 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). — ^α) K₂ गोप्र-
 दानं. D₀₁ -सहस्रोपि. — ^δ) B₄ D₀₁ द्विजे प्रादान्; T
 G द्विजातिभ्यो. K₁ D₀₁ D₂ नृपो नृगः (by transp.).
 — D₁ om. (hapl.) 74^c-75^b. — ^α) K_{2, 4, 8} तु (for
 स). Ś₁ K₃ B₄ परक्यां तु; B₅ T G परस्व (G₃ 'स्वां')
 तु; D₀₁ तु पारिक्यां; M₁ पारकां तु; M_{2, 3} परां गां
 तु; M₄ पराक्रांतां (for स पारक्यां). — ^α) K₁ B_{1, 5}
 D₂₋₈ नरकं समपद्यत.

75 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). D₁ om. 75^{ab}
 (cf. v. l. 74). — ^α) K₂ आत्ममांसं; D₆ 'ना स
 (for 'मांस-). — ^δ) M₁ यथा (for नृपः). — ^α)
 D₈ गदते (sic) (for मो'). B₄ T₂ G₁ सुव्रतः; D₆

'तान्.

76 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). — ^α) Ś₁ K₈ T₁
 M₈ विभवैर्; K_{1, 6} B₁ D₂₋₃ G_{2, 8} विभवो. D₁ तु;
 D₃ हि (for न). — ^δ) T₂ यच्छक्यता (for स्वश').
 Ś₁ K₈₋₅ D₁ स्वर्जितैः; K₂ [आ]शुर्जितैः; B_{1, 8, 4} S
 स्वर्जितं (M₁ 'तः). K₆ समं; T₂ G₁ न तत्; G₈
 नृणां (for सताम्). — For 76^{ab}, D₈ subst.:

185* नृणां पुण्यं स शक्यता च वर्जितं गर्जनं तदा ।
 — ^ο) M तं (for न). — ^α) B₈ यथास्थानेन; D₀₁
 यथान्यथैव.

77 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). — ^α) K₁ B₁.
 2-5 D₁₋₄ क्रोधाद्; D₀₁ क्रोधे. D₈ तीव्रं (for हन्ति).
 — ^δ) K₅ क्रोधात् (for लोभात्). D₆ स्वर्गे. — ^ο)
 K₂ न्यायं; K₃ न्याय्य-; K₄ -वृत्ति. — ^α) K₃ दान-
 कृत्; D₆ 'वत्; G₂ 'तः (for 'वित्). D₁ सर्गम्.

78 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). — ^α) D₈ राज-
 सूये. — D₆ M₁ om. (hapl.) 78^{bc}; Ś₁ reads it
 twice. — ^δ) B_{1, 3-5} D₀₁ G₂ बहुलः; D₈ बहुभिर
 (for विपुल-). — ^α) D₆ M_{2, 3} समं फलम् (by
 transp.). K₃ समुदितं; K₄ सममितं; M₁ 'सिमं.

79 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). K_{2, 4} om. 79^{ab}.
 — ^α) K_{1, 3} B_{1, 3-5} D (D₀₁ missing) वि- (for हि).
 — ^δ) K₁ B_{1, 3-5} D (except D₁; D₀₁ missing)
 [अ]क्षयः (for [अ]नघ). — ^ο) K₅ B₃ D₁ G_{2, 3} M_{2, 3}
 विरजा. K₁ B_{1, 3-5} D₀₁ D₂₋₆ -सदनं; K₅ D₁ -भुवनं
 (for -भ'). K_{2, 4} स गच्छ ब्रह्मलोकं त्वं. — ^α) Ś₁
 यथेप्सितं; B_{1, 3-5} D₀₁ D_{2, 4-6} यथासुखं; T G_{1, 3}
 यथेच्छतः; M₄ यथेष्टकं. K_{2, 4} ब्रह्मणो भवनं महत्; D₃
 विप्राय च सुखाय च.

सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
 आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥ ८०
 पावितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ।
 सभार्यः सहपुत्रश्च सस्तुषश्च दिवं व्रज ॥ ८१
 इत्युक्तवाक्यो धर्मेण यानमारुह्य स द्विजः ।
 सभार्यः समुत्थापि सस्तुषश्च दिवं ययौ ॥ ८२
 तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं समुत्ते सस्तुषे तदा ।
 भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो विलात् ॥ ८३

ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ।
 दिव्यपुष्पावमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ।
 विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ८४
 तस्य सत्याभिसंधस्य सूक्ष्मदानेन चैव ह ।
 शरीरार्थं च मे विप्राः शातकुम्भमयं कृतम् ।
 पश्यतेदं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ८५
 कथमेवंविधं मे स्यादन्यत्पार्श्वमिति द्विजाः ।
 तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥ ८६

80 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) B1 हि; B1 वै; Ds वा (for वो). Gs द्विजश्रेष्ठा. K2.4 एष ते (K2 तं) ब्राह्मणश्रेष्ठ (K2 'ष्ठ). —^b) K2-4 दिव्य- (for दिव्यं). M1 स्थानम् (for यां). Ks उपगतं (for उपस्थितम्). B1 दिव्यं दानमिदं स्मृतं. —^c) K2.4 आरोहतां. —^d) Bs Dc1 T2 [s]हं; G1 [s]स्ति (for sस्मि). K2.4.5 Ds T2 पश्यतां; T1 G सत्तम (for पश्य माम्). B1 धर्मोहं पश्य मां द्विज.

81 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2.4 om. 81^{ab}. —^a) K1 B1 (marg. as in text). D2-8 तारितो; Bs.4 पारितो; Dc1 साधितो; D1 Gs पालितो; T G1 बाधितो; M प्लावितो (for पावितो). D1 (also as in text) देवो (for देहो). —^b) K1 D2.8 लोकः. Ks च शाश्वती; Dc1 स्थिरा तव; T G स्थिता च ते. —^c) Dc1 -पुत्रस्त्वं; Ds.6 पुत्रेण (for -पुत्रश्च). Ks सभार्यः समुत्थापि. —^d) Ks ययौ; Ks श्रय (for व्रज).

82 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) S1 K1-4 B1.8-5 D (except Ds; Dn1 missing) G2.8 Ms चाक्ये. S1 K1.8 B1.8-5 Dc1 D1-4 धर्मे तु (for धर्मेण). —^b) K1 पारम् (for यानम्). Ds द्विजं. —^c) K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) सदारः (for सभार्यः). S1 T G transp. समुत्तश्च and सस्तुषश्च. K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) M [ए]व (for [अ]पि). K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) गतः; Ks यया (for ययौ). — After 82, S1 K2.8 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name: Ks D1 उंचवृत्तिप्रशंसा. — Adhy. no.: S1 126].

83 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 83, S1 K2.8 D1 ins. नकुल उवाच. —^a) S1 K1 स्वर्गं. —^b) K2.8 Bs.4 Dc1 सस्तुषे समुत्ते तथा; S सपुत्रे सस्तुषे तथा (T2 Gs 'हा). —^c) Ds -चतुर्थं; G1 -चर्येण (for -चतुर्थं). M धर्मशास्त्र. —^d) Ks हि (for अहं). Some

MSS. निःसृतो. Ks Ds.6 बलात् (for विं).

84 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K2.4 सा (for सक्तु). M -बन्धेन (for -गन्धेन). D1 ततो गन्धे पुष्पाणां. —^b) T2 Gs ह (for च). —^c) S1 1 -मर्दश्च. D1 T दिव्यपुष्पविमर्दा (T 'र्शा)च्च. —^d) Ks श्रुतैर्; D1 साधैर् (for साधोर्). S1 K2-4 D1 'फलैश्च; Dc1 -घरैश्च; Gs -भवैश्च (for -लवैश्च). Bs T2 शुभैः (for च तैः). —^e) Ks विप्रस्य तस्य तपस Ds.6 तपसा तस्य विप्रस्य. —^f) B1 कांचनं (f काञ्चनी).

85 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) S1 त सत्याभिसंधस्य; M1 सत्यसंधाभिः. —^b) K1.5 (marg. as in text). 4.5 D (Dn1 missing) T2 सः (for सूक्ष्म). D1 Gs हि (for ह). K2.4 सूक्ष्मं चा- (Ks 'हमाधा)रेण चैव हि. —^c) D1 हि मे; Ds.6 इदं (for च मे). —^d) K1 शांतः; M2 जात- (for शात-). S1 Ks D1 -कौभिमयं (D1 'समं); Ks B1 -कौ (B1 -कुं)-भमयी. Ds तथा; Ds तदा (for कृतम्). —^e) K1 B1.5 D2-8 पश्यतेमं; K4 पश्यते त्वं; Gs पश्यतैतं.

86 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G1 om. (hapl.) 86^a-87^b. —^a) S1 partly damaged. Ks एवमर्दः; Ks एतद्विधं; Ds corrupt (for एवंविधं). K1 B1.5 D2-6 स्याद्वै; Bs.4 तन्मे; Dc1 स्थानं (by transp.); T1 ते स्याद्. M2 कथमेवाविधमे स्याद्. —^b) K1 D2-6 पार्श्वमन्यद्; B1.5 पार्श्वमेतद्; Bs.4 Dc1 चान्यत्पार्श्वम्; M1 अन्यं पार्श्वम् (for अन्यत्पां). S1 K2.4.5 Gs इदं (for इति). —^c) K1 D2.8 तपोबलानि; M1.2 'दानानि. K2.4 यज्ञं च. —^d) Ks हृष्टोभ्येमि; Dc1 हृष्टेभ्योपि.

87 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G1 om. 87^{ab}

यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ।
 आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ८७
 ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य द्विजसत्तमाः ।
 सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं संमितो नेति सर्वथा ॥ ८८
 सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः ।
 न हि यज्ञो महानेप सदृशस्तैर्मतो मम ॥ ८९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तदा ।

जगामादर्शनं राजन्विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ९०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरंजय ।
 यदाश्चर्यमभूत्तस्मिन्वाजिमेधे महाकृतौ ॥ ९१
 न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्यः कथंचन ।
 ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ९२
 अद्रोहः सर्वभूतेषु संतोषः शीलमार्जवम् ।
 तपो दमश्च सत्यं च दानं चेति समं मतम् ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

(cf. v. l. 86). — ^a) K₁ D₀₁ इदं (for इमं). K₈
 मं यज्ञमहं श्रुत्वा. — ^b) K₈ D_{8.6} G₈ धर्मराजस्य. B₈
 धर्मतः (for धीमतः). — ^c) K_{2.4} आदाय (for आशया).
 D_{8.6} परमः; T₂ समनु- (for परया). D₈ प्रोक्ता (for
 गतो). — ^d) D₈ वा (for च). G₁ कांचनः (sic)
 (for 'नी-'). K₂ कृतं.

88 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). — ^a) T G त (T
 य)पुष्यं (for तद्वाक्यं). K_{2.4} तेनोक्तं च मया वाक्यं.
 — ^b) Ś₁ भवति; K₈ भवद्भयो; T G प्रशस्य (for
 प्रहस्य). K₁ B_{1.3-5} D (except D₁; D₀₁ missing)
 प्रहस्य ब्राह्मणपंभाः. — ^c) K₁ B₂ शक्तुः; K₂ सक्तुः.
 — ^d) D_{8.6} संश्रितो; M₂ (inf. lin. as in text) प्रमितो
 (for सं°).

89 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). K_{2.4} om. 89^{ab}.
 — ^a) K₁ शक्तुः. D₈ बलैस् (for लवैस्). K₈ पृक्तस्
 (for तैर्हि). D₀₁ सक्तुप्रस्थेन चैतेन. — ^b) B₈ M₁
 यदाहं. — ^c) M₁ राजो (for यज्ञो). — ^d) K₈ ते
 मतो; T तत्त्वतो; G तन्मतो (for तैर्मतो). — For
 89^{ad}, K_{2.4} subst.:

186* सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो मतिर्मम ।

90 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). MSS. om. the
 ref. — ^a) D_{8.6} इत्युक्तो. — ^b) D_{8.6} T₁ G₂ तथा
 (for तदा). — ^c) D₈ T₁ G₁ दर्शनं (for [अ]द°).
 K₁ B_{1.5} D₂₋₅ तेषां (for राजन्). — ^d) T G ते च

विप्रा (by transp.). B₂ D₀₁ यथा (for ययुर्). T₂
 गृहं.

91 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). G₈ om. 91^a-93^b.
 Before 91, most N MSS. ins. वैशंपायन उवाच.
 — ^c) K₁ B_{1.3-5} D (except D₁; D₀₁ missing) तत्र
 (for तस्मिन्). — ^d) T₁ G₂ अश्वमेधे.

92 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). G₈ om. 92 (cf.
 v. l. 91). G₁ om. 92-93. — ^a) B₂ विस्मयस्ते न
 नृपते. — ^b) K₄ कार्ये. K₈ M C_v कदचन. — ^c)
 Ś₁ K_{1.3} B₈ D₁ कोटी. D₁ सहस्राणां. — ^d) D₈ वा;
 T₁ G₂ यद् (for ये).

93 D₀₁ missing (cf. v. l. 22). G₈ om. 93^{ab}
 (cf. v. l. 91). G₁ om. 93 (cf. v. l. 92). — ^a)
 K₂ अद्रोहं. — ^b) D₈ संतोषः (for संतोषः). T₁ G₂
 शील (for शीलम्). — ^c) K₈ दमं. Ś₁ तमो दमश्च
 सत्त्वं च. — ^d) D_{8.6} corrupt. Ś₁ K₈ D₁ सतां (for
 समं). K₂ ततः; B₈ तदा; T मम (for मतम्).
 K₁ B_{1.4.5} D₂₋₄ G₈ प्रदानं चेति संमितं (K₁ मितः;
 B_{1.4.5} मतं).

Colophon missing in D₀₁. — *Adhy. name*: K₂
 B₈ D₀₁ T₂ G₈ नकुलोपाख्यानं; K₈ सक्तुप्रस्थप्रक्षसा; B₁
 उल्लूक्युपाख्यानं; M₂ कौकलोपाख्यानं. — *Adhy. no.*
 (figures, words or both): Ś₁ 127; K₁ 72; B₁
 86; D₄ 85; T₁ 80; T₂ G_{1.2} 79; G₈ 90; M_{1.4}
 75; M_{2.8} 78.

९४

जनमेजय उवाच ।

यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।
 शान्तिव्यवसिता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ १
 तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किञ्चिदिह विद्यते ।
 इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २
 यज्ञैरिष्टा हि बहवो राजानो द्विजसत्तम ।
 इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमितो गताः ॥ ३
 देवराजः सहस्राक्षः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ॥ ४
 यथा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः ।

सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ॥ ५
 अथ कस्मात्स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम् ।
 अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 यज्ञस्य विधिमग्न्यं वै फलं चैव नरर्षभ ।
 गदतः शृणु मे राजन्यथावदिह भारत ॥ ७
 पुरा शक्रस्य यजतः सर्व ऊर्चुर्महर्षयः ।
 ऋत्विक्षु कर्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्मणि ॥ ८
 हूयमाने तथा बह्वो होत्रे बहुगुणान्विते ।
 देवेष्वाहूयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९

94

 This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 93. 22). B2 is not collated for this adhy.

1 ^a) Ks यज्ञैः; B1 यज्ञ-; Ks B1 शक्ता; D1 भक्ता (for सक्ता). — ^b) Gs तदा (for तपः). Ks B1 शक्ता. — ^c) K2 Ds शान्तिः; Ks संतिः; B3 सत्ये (for शान्तिः). K1. 4. 5 B1. 3-5 Dc1 D2-3 T1 G1. 3 व्यवस्थिता; M2 व्यवसिता (for 'सिता). — ^d) Ds. 6 शमे; S दमो (for शमो). K2 दमम्.

2 ^a) K1 तथा; Dc1 सर्व (for तस्माद्). K2. 4 एव (for तुल्यं). — ^b) K1 B1 D2-3 दृश्यते (for विद्यते). — ^c) G1 वृत्तिर् (for चैतद्). S न संशयः.

3 ^{as}) M1 (inf. lin.) इष्टा. K1 B1. 3-5 D (except D1; Dn1 missing) तु; K2 ह; T G च (for हि). Ks राजानो बहवो (by transp.). Ds. 6 सत्तमाः. — ^c) M2 तर्हि (for इह). K1. 3 D1 कीर्तिः. — ^d) K1 B1. 3-5 D (except D1; Dn1 missing) अवामुयुः (Ds 'सुवन्' (for इतो गताः).

4 Ds reads 4^b after 4^a. — ^b) Ks चासः; M1-3 स्वासः (for भूरिः). D1 देवराज्यं महामते. — ^c) Ds महामते (for 'तेजाः). — ^d) K2 4 B3 प्रभुः; B1 भुवि; Dc1 दिवि; Ds दृष्ट्वा (sic) (for विभुः). Ks निखिलं महतो महत्. — After 4, Dc1 ins.:

45

187* यज्ञैस्तपोभिर्विपुलै राजानो द्विजसत्तमाः ।

इह लोके परां कीर्तिं विमुच्य दिवि संस्थिताः ।

5 ^a) K B1. 3-5 D (Dn1 missing) यदा; T G अतो; M तथा (for यथा). — ^b) D1 भीमसेनपुरःसरः. — ^c) S1 सदृशः. — ^d) D1 सर्वथा (for समृद्ध्या).

6 ^b) K1 तत्क्रतुं; T G तं नृपं (for तं क्रतुम्). — K2. 4 om. 6^{ad}. After 6, D1 ins.:

188* इति द्वेत्तमो देवराज नकुलोऽगर्हयच्च तत् ।

कर्म राज्ञो महाबुद्धे धर्मः सुशमो महीपते ।

Colophon.

[Colophon. — Adhy. name : नकुलोपाख्यानं समाप्तं.]

7 ^a) K2. 4 च (for वै). — ^b) K1 B3. 4 Dc1 D2-3 फलं चापि (B3. 4 Dc1 चैव) नराधिप; Kc D1 M1 फलं वै (M1 च) भरतर्षभ. — ^c) Gs वै (for मे). S1 K3 D1 गदतः शृणु राजेंद्र; Dc1 गदतो शृण्वतो राजन्.

8 ^a) Ks D1 यज्ञति (for यजतः). — ^b) D1 ऊर्चुः सर्वे (by transp.). — ^c) K2. 4 ऋत्विजाः. S1 K3 यज्ञ- (for कर्म). D1 स्वव्यग्रेषु; T1 G कुर्वन्सु (for व्यग्रेषु). — ^d) K1 संतते (for वि').

9 Ks om. 9as. — ^a) Ks Dc1 Gs तदा; T2 G1 ततो (for तथा). K2. 4 D1 यज्ञे; Dc1 होत्रे (for बह्वो). S1 हूयमाने महायज्ञे; M3 (also as in text)

सुप्रतीतैस्तदा विप्रैः स्वागमैः सुखनैर्नृप ।
 अश्रान्तैश्चापि लघुभिरध्वर्युषभैस्तथा ॥ १०
 आलम्भसमये तस्मिन्गृहीतेषु पशुष्वथ ।
 महर्षयो महाराज संवभूयः कृपान्विताः ॥ ११
 ततो दीनान्पशून्दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
 ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥ १२
 अपविज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
 न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरंदर ॥ १३
 धर्मोपघातकस्त्वेव समारम्भस्तव प्रभो ।

नायं धर्मकृतो धर्मो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४
 आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि हेच्छसि ।
 विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान्भवेत् ॥ १५
 यज्ञं बीजैः सहस्राक्षं त्रिवर्षपरमोपितैः ।
 एष धर्मो महाज्जश्रु चिन्त्यमानोऽधिगम्यते ॥ १६
 शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 उक्तं न प्रतिजग्राह मानमोहवशानुगः ॥ १७
 तेषां विवादः सुमहाज्जज्ञे शक्रमहर्षिणाम् ।
 जङ्गमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८

हूयमाने तथाहूये. —^१) K_{2.4} D₁ मंत्रैर् (for होत्रे).
 K_{2.5} -गुणान्वितैः. K₁ B_{1.3-5} D₁ D₂₋₆ होत्रे (D₁
 वह्नौ) गुणसमन्विते. —^२) K₁ देवैश्च.

10 ^a) K_{2.4} ते प्रतीतैस्; D₁ सप्रनातैस्; D_{5.6}
 प्रमायुतैस्; T G₂ सुप्रतैस्; G₁ संवृतैस्; G₂ त्रिव-
 तैस्. K_{2.4.5} B_{1.5} D₂₋₆ T G_{1.2} तथा. —^१) B₃
 सागैः (sic); B₅ सामगैः; T₁ G स्वागतैः (for 'मै').
 K_{1.4.5} B_{1.3-5} D_{2-4.6} T G सुस्त्रैर्; K₂ स्वसुरैर्;
 D₁ सुस्त्रितैर्; D₅ सुस्त्रैर् (for सुस्त्रनैर्). B₁ नृपैः;
 T G₁ नृभिः. D₁ स्वागमेषु परैर्नृप. —^२) D₅ अज्ञातैश्च;
 G₂ अज्ञातैश्च. T G₁ बहुभिर (for लघुभिर). K₅ अयतै-
 श्चापि गुरुभिर. —^३) D₅ अलङ्घ्य- (for अध्वर्यु-). B₃
 D₁ D₁ तदा (for तथा). G₁ अध्वर्युषभस्तथा.

11 ^a) B₁ K₂₋₄ M_{1-3.4} (inf. lin. as in text)
 आरंभ- (for आलम्भ-). —D₁ reads 11th twice. —^१)
 K₄ ग्रहेषु च (for गृहीतेषु). K_{2.4} अपि (for अथ).
 —^२) K_{2.4} ततो महर्षयो राजन्. —^३) K₁ B_{1.3-5}
 D (except D₁; D₁ missing) बभूवुः कृपयान्विताः.

12 ^a) D₅ om. पशून्. —^१) D₅ ते ऋषयस् (by
 transp.). —^२) D_{5.6} चक्रं (sic) (for शक्रं). —^३)
 G₂ शक्र- (for यज्ञ-). D₁ नायं यज्ञविधिं शुभं (sic);
 D₁ नायं ज्ञानविधिः शुभः.

13 ^a) K₄ अथ; T₂ उप-; G_{1.2} अपि (for अप-).
 K₁ B_{1.3-5} D_{2.4-6} अपरिज्ञानं (K₁ D₂ 'त' भेतत्ते; D₅
 तस्य ते अपरिज्ञानं. —^२) T₁ G₁ संति (for न हि).
 B_{1.3.4} D₁ पशुगण-; B₅ T₂ 'वधो'; T₁ G_{1.2} बहुगणा
 (for पशु). —^३) K₂ D₅ विधिं दृष्ट्वा; B_{1.3.4}
 D₁ -वधो दृष्टः. K₆ परंतप (for पुरंदर). B₅ दृष्टः
 परपुरंजय.

14 ^a) T₁ G₁ दूषकस्; G₂ दूषकस् (for घातकस्).

D₁ हि (for तु). —^१) K_{2.4} ततः (for तव). —^२)
 B₁ K₂₋₄ D₁ यज्ञ- (for धर्म-). K₁ B_{1.3-5} D₁ D₂₋₆
 T यज्ञो (for धर्मो). K₅ नायं धर्मकृतानां हि.

15 ^a) K_{2.4} D₁ G₂ सं यज्ञं; K₅ यज्ञेन (for ते
 यज्ञं). —^१) K₃ कुर्वन्ति. K₁ B_{1.5} D₂₋₆ चेच्छसि;
 K₃ ही'; D₁ हेच्छयः; D₁ मेनसि (sic) (for हेच्छसि).
 K_{2.4} कर्तुं यदि तु मन्यसे. —^३) M₁ धर्मं (sic). K₃
 सुमहद्. T G अमृत- (for भवेत्).

16 ^a) K_{1.2.4.5} D₁ D_{1.5} यज्ञ-; T₂ M यज्ञं;
 G_{2.3} धर्म- (for यज्ञ-). L₅ स भवान्यज्ञबीजैश्च. —^१)
 K₁ -परमोचितैः; K_{2.4} 'क्षितैः' (K₂ 'ते'); K₅ 'दितैः';
 D₁ -परिमोचितैः; S -परमस्थि (T₁ G₁ 'मं स्थि' जैः. D₅
 सहस्राक्षं विवर्षतं (sic). —^२) K₅ एष यज्ञो; D₁ धर्मं
 एष (by transp.). B₃ यज्ञः; D₁ राजन् (for द्राक्ष).
 —^३) K₁ B_{1.3-5} D (except D₁; D₁ missing)
 महागुणफलोदयः; K_{2.4} विद्यमानोऽधिगच्छते; T₁ G₁
 धितयानो नि (G₁ 'नीसि') गम्यते.

17 ^a) B₁ K₂₋₄ स; M_{1.4} च (for तु). K₂ तं
 (for तद्). D₅ वाच्यम्. —^२) K_{2.4} उक्तं तव;
 D_{5.6} तदुक्तं (for उक्तं न). —^३) K₁ महान्; K₅
 जानन्; B_{1.3.4} D₁ D₁₋₃ M_{1-3.4} (inf. lin. as in
 text) मानान्; B₅ काम-; D_{5.6} मनान् (for मान-).
 K_{1.4} B_{1.4.5} D (except D₁; D₁ missing) M_{1-3.4}
 (inf. lin. as in text) -चर्द गतः; C₇ वशानुगः (as
 in text).

18 ^a) T₁ तेषां; G_{1.2} तेषां. K₃ विद्यवाधः (sic) (for
 विवादः). —^१) K_{2.4.5} D₁ M यज्ञे (for जज्ञे). B₁
 -महर्षिणा; K₂ 'णौ'; K₃ 'णः'. K₁ D_{5.6} शक्रयज्ञे
 महात्मनां (K₁ कथंचन); B_{1.3-5} D₁ D₂₋₃ शक्रयः B₃
 यज्ञ यज्ञे तपस्विनं. —^२) B₁ K_{3.5} D₁ चैव; T G

अश्वमेधपर्व]

आश्वमेधिकपर्व

ते तु खिन्ना विवादेन क्रपयस्तत्त्वदर्शिनः ।
ततः संधाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९
महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृपते स्मृतः ।
यष्टव्यं पशुभिर्मध्यैरथो बीजैरजैरपि ॥ २०
तच्छ्रुत्वा तु वचस्तेषामविचार्य बलाबलम् ।
यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः ॥ २१
एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलम् ।

उक्त्वेह वितथं राज्ञश्चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२
अन्यायोपगतं द्रव्यमतीतं यो ह्यपण्डितः ।
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥ २३
धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारकम् ॥ २४
पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः ।
रागमोहान्वितः सोऽन्ते कलुषां गतिमाप्नुते ॥ २५

चापि (for वापि). — ^d) Ś1 Ks नेति; D1 चेति (for हति).

19 ^a) Ś1 Ks तेन; K2.4 ततः; D1 ते नि- (for ते तु). D1 वृत्ता; M1.2 मित्रा (for खिन्ना). K2.4 [अ]तिवादेन; Ds विवादे तं; T2 विनादेन. — ^b) Ks दर्शिनः. — K1 om. 19^a. — ^c) B1.3-5 Dc1 D2-6 तदा; T G अभि- (for ततः). — ^d) K2 D1.2 G2 पप्रच्छ. — After 19, Dc1 ins.:

189* धर्मसंशयमापन्नानसंख्यं ब्रूहि महामते ।

20 Before 20, T G ins. क्रपयः. — ^a) Ks S महाप्राज्ञ (for भाग). K1.2.4 D1-6 यज्ञे स्वागमो; Ks बुद्धे स्वागमो (sic); T1 यज्ञेस्वागमे; M1 (inf. lin.) यज्ञे आगमे (for यज्ञेस्वागमो). Ś1 D1 G1.3 नृपतेः स्मृतः; K1 D2-6 संसृजत (K1 D2 मः); B1.6 संसृतः; B8 संस्मृतः; T1 M4 तेः सुतः; M1 ते मतः; M1 (inf. lin.) तिसृष्टः. Cv आगमे नृपतिः स्थितः (for 20^b). — Ks repeats 20^a after 21. — ^c) Gs बहुभिर; Cv पशु (as in text). K1 B1.6 D2-6 सुख्यैर् (for मध्यैर्). — ^d) Ks अथ. Ś1 Ks D1 अथौपधैः; K1 D2-6 M रसैरिति; K2.4 रथैरिति; B3-5 M1 (inf. lin.) अजैरिति. Ks (first time) अथो वाजैरथौपधैः, (second time) अथ बीजैः फलैरपि.

21 ^a) B3 ततः श्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु). D1 स; T2 च (for तु). K1 B1.4.5 Dc1 D2-3 G2.8 M वसुम्; D1 वयम् (for वचस्). — ^b) K1 अभिचार्य (sic); Dc1 स विचार्य. K2.4 महाबलं; D1 बलाबलं. — ^d) Ks M2.4 होवाच (for प्रो). — After 21, Ks repeats 20^a.

22 ^a) K1 D2-6 [अ]थ; Ks G2 [ए]वं; T2 [ए]व (for [इ]ह). K1 B1.4-5 Dc1 D1-5 प्रश्नः; Ks राजां; Ds प्रष्टव्यं (for राज्ञः). K2.4 उक्ते हि वितथं (K2 ये) राज्ञः. — ^d) K1 वेदानाम् (for वेदी). B3 क्रपयः (for ईश्वरः). Ks प्रभो; B3-5 Dc1 पुरा (for प्रभुः).

— After 22, K1.5 B1.3-5 D (except D1; 1 missing) ins.:

190* तस्मान्न वाच्यं ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये ।

प्रजापतिमपादाय स्वयंभुवन्मते प्रभुम् ।

[(L. 1) Dc1 केनापि; Ds.6 त्वेकेन. — (L. 2) Dc1 उपादाय (for अपादाय). Dc1 प्रभुः; Ds भुवं.]

— After the above, the same MSS. read 26-27, Dc1 repeating 26 in its proper place.

23 ^a) Ks Dc1 D1 M4 अन्यायो (Ks द्यो) पागतं; M1-3 योपाजितं. D1 वित्तम् (for द्रव्यम्). — ^b) K1 B1.5 D2-6 क्षमीक्षणं; D1 क्षानीतं; S सततं (for क्षतीतं). — ^c) K1.5 B1.3-5 Dc1 D2-6 धर्माभि (Dc1 ति शंकी (B3 कां). Ś1 damaged; K2 B3 Dc1 T1 त्यजते; K3 यजेत; B1.5 T2 G त्यजति; D1 यतते (for यजते). — ^d) K1 B1 D2-6 न स धर्मफला लभे- (D6 भवे)त्; B3-5 Dc1 न स धर्मफली भवेत्.

24 ^a) Ks.4 वैहिंसको; D1 विधंसको; T1 G1.2 वैतंसिको (for सिको). Ks मूढः; T G ह्येष (for यस्तु). — ^b) Gs तदा (for तथा). K1 B1.3-5 Dc1 D2.4-6 पापात्मा पुरुषाधमः; D3 इमा पुरुषर्षभः. — ^d) Ś1 D1.6 G2.3 लोके. K (except Ks) B1.3-5 D (except D1; Dm1 missing) T G1 कारणं (for कम्).

25 ^a) K1 विप्र. — ^b) M1.4 दानं (for धनं). K1 B1.3-5 D (except D1; Dm1 missing) प्राप्य (for लब्ध्वा). T1 G1 निरङ्कुशः. — ^c) K2.4 श्वेतः; Ks सर्वा; B3 शान्ते (for सोऽन्ते). — ^d) K2.4 योनिम् (for गतिम्). Ś1 आमुवन्; K1.4.5 B1.3-5 D2-6 T G अश्नुते; Ks Dc1 D1 आमुयात्.

26 Ks om. 26^a-28^b. K1.5 B1.3-5 D (except D1; Dm1 missing) read 26-27 after 190*. Dc1 reads 26 for the first time, after 190*. — ^a) Dc1 (both times) येन (for तेन). Ś1 K2 D1 S तेन

तेन दत्तानि दानानि पापेन हतबुद्धिना ।
 तानि सत्त्वमनासाद्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ २६
 तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ।
 दाने न कीर्तिर्भवति प्रेत्य चेह च दुर्मतेः ॥ २७
 अपि संचयबुद्धिर्हि लोभमोहवशंगतः ।
 उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ॥ २८
 एवं लब्ध्वा धनं लोभाद्यजते यो ददाति च ।
 स कृत्वा कर्मणा तेन न सिध्यति दुरागमात् ॥ २९
 उच्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।

दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति धर्मिणः ॥
 एष धर्मो महांस्त्यागो दानं भूतदया तथा ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ।
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥ ३१
 श्रूयन्ते हि पुरा विप्रा विश्वामित्रादयो नृपाः ।
 विश्वामित्रोऽसितश्चैव जनकश्च महीपतिः ।
 कक्षसेनाष्टिपेणौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ३२
 एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः ।
 नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३३

(M₁ यानि) दानानि दत्तानि. —^δ) B_{1.5} [अ]शुभ-; B_{3.4} D₀₁ (second time) D₁₋₈ [अ]शुद्ध-; D₀₁ (first time) कृत- (for हत-). —[°]) B₃ तान्वै (for तानि). K₆ B_{1.5} सर्वम्; B₃ सर्वान्; D₀₁ (second time) सत्यम्; D₁ संतम् (for सत्त्वम्). K₆ B_{1.3.4} D₀₁ (both times) अनादृत्य; M समासाद्य (for अना[°]). K₁ B₁ D₂₋₈ तानि (D₆ ततः) सर्वाण्यनादृत्य.

27 For the sequence in K_{1.5} B_{1.3-5} D (except D₁; D₀₁ missing), cf. v. l. 26. K₄ om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) K₁ तस्याधर्म-; K₈ D₁ T₁ तस्य धर्म- (T₁ 'में'); T₂ G₁ तस्याधर्म- T₂ प्रवृद्धस्य. —^δ) D₀₁ नास्तिकस्य; D₆ हिंसि[°]. G₁ महात्मनः (for दुरा[°]). —[§]1 om. 27[°]-30^δ. —[°]) G₁ एतानि (for दाने न). T G₈ एतेनाकीर्तिर्भवति. —^a) K₁ B₃ D₂₋₈ न प्रेत्य (for प्रेत्य च). G₂ सु- (for the second च). B₁ D₆ दुर्मतिः.

28 §1 om. 28 (cf. v. l. 27). K₄ om. 28^δ (cf. v. l. 26). —^a) K₂ पाप-; B₃ T₁ अति-; B₁ अभि-; D₁ अप- (for अपि). M₁ दुर्बुद्धि- (for बुद्धिर्हि). D₀₁ अतिसंघाय बुद्ध्या तु. —^δ) D₀₁ यश्च (for लोभ-). T G वशानुगः (for वशंगतः). —[°]) T G यज्ञं करोति भूतानि. —^a) T₁ G_{1.2} हिंसयेत्; G₃ M हिंसयन्. T₁ चेतसः. K_{1.5} B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₈ [अ]पापेनाशुभ (B₁ D₁₋₈ 'द') बुद्धिना.

29 §1 om. 29 (cf. v. l. 27). —^a) K_{1.5} B_{1.3-5} D₂₋₈ T G मोहाद् (for लोभाद्). K_{2.4} एवं लब्ध्वा धर्ममोहाद्. —^δ) K_{2.4} ब्राह्मणाय (for यजते यो). K₁ यो दद्याद्यजतस्य च (sic). —[°]) D₁ सत्यवात् (sic) (for स कृत्वा). —^a) K_{2.4} दुरात्मनः (K₄ 'ना') (for 'गमात्'). — For 29^δcd, B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₈ subst.:

191*

यो हि दद्याद्यजेत वा ।

न तस्य स फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ।

[(L. 2) D₀₁ फलमभ्येत्य (for स फलं प्रेत्य).]

30 §1 om. 30^δ (cf. v. l. 27). —^a) K_{2.4} उच्छं मूल-; D₀₁ D₂ उच्छं मूल-; T G₁ इच्छन्मूल-; G₂ उच्छं मूल-; M₁ उच्छमूल-. —^δ) K_{2.4.5} B_{3.4} T G -पा- (for -पात्रं). K_{2.4} तपोधन-; K₃ T G_{1.2} 'नः'. ❀ C_v: तपोवनमित्यत्र रक्षकं तापः । ❀ —[°]) K₁ विभवते; K₆ भावतो; D₆ भजतो; C_v विभवते (as in text). G₃ लब्ध्वा; C_v दत्त्वा (as in text). —^a) K₂ स्वयान्ति. §1 K₁ B_{1.3-5} D₂₋₄ धार्मिकाः (for धर्मिणः). K₃ D_{5.6} T G ततः (K₃ D_{5.6} नरः) स्वयान्ति धार्मिकः; K₆ ततः स्वयमितो गताः; D₀₁ नराः स्वयान्ति धर्मतः.

31 ^a) M एवं (for एष). K₁ B_{1.3-5} D₀₁ D₂₋₄ महायो (D₀₁ 'न्यो') गो; K₆ महात्यागो; D₁ महाख्यातो (for महांस्त्यागो). —^δ) G₂ तदा (for तथा). —[°]) T G दया (for तथा). —^a) K₆ क्षमा धृतिः (by transp.). —[°]) T G M₁ फलम् (for मूलम्). §1 समासतः; K₃ समाहितः; B₃ उदाहृतं (for सनातनम्).

32 ^a) K_{1.2.4} D₀₁ D_{1.3.4} श्रूयते. D₀₁ च (for हि). K₁ B_{1.4.5} D₀₁ D₂₋₈ वृत्ता; K_{2.4.5} M₂₋₄ सिद्धा; B₃ वृत्तो; D₁ वृद्धा (for विप्रा). M₁ श्रूयते हि पुरासिन्या. — G₃ om. 32[°]-34^δ. —^a) D₀₁ D₁ महामतिः. —[°]) K₁ B_{3.4} D₂₋₈ G₂ कक्षमेना (D_{2.3} G₂ 'नो') षिसेनौ; K₂ B_{1.5} 'नाणि' K₂ 'पि' सेनौ; K₃ 'नादिषेणौ'; K₄ T₂ कक्षीवानाष्टिसेनौ (K₄ 'क्षीणौ'); K₆ ऋष्यसेनाष्टिपेणौ; D₁ कश्यपोनाष्टिपेणौ. —[°]) D_{1.6} सिन्धु- (for सिन्धु-). T₁ द्वीपौ. K_{1.3} D_{1.6} पार्थिवः; K₄ 'वे'.

33 G₃ om. 33 (cf. v. l. 32). K₂ om. 33.

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः ।

दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

जनमेजय उवाच ।

धर्मागतेन त्यागेन भगवन्सर्वमस्ति चेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १
ततोऽञ्जवृत्तेर्यद्वृत्तं सकुदाने फलं महत् ।
कथितं मे महद्ब्रह्मंस्तथ्यमेतदसंशयम् ॥ २
कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् ।
एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिंदम ॥ ४
पुरागस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ५
तत्राग्निकल्पा होतार आसन्सत्रे महात्मनः ।
मूलाहारा निराहाराः साश्मकुट्टा मरीचिपाः ॥ ६

—^b) Ds. 6 गताः सिद्धिं परामितः. —^c) T G₁ कृपा-
(for नृपाः). Ds. 6 न्यायैश्च (for दानैश्च). —^d) K₁
तपोधनैः; Ds. 6 तथा धनैः.

34 Gs om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). —^b) K₆ च
श्रितासः; Dc₁ चारि* (for चाश्रि*). —^c) B₂ -धर्मा-
त्मकाः; T G -धर्माश्रिताः; M₂ -धर्मादिना (for 'ग्निना').
K₆ दानधर्माश्रिताः सिद्धासः. —^d) D₁ चाति (sic) (for
यान्ति). M₂ स नित्यशः (for भारत).

Colophon missing in Dn₁. — *Adhy. name*: K₂ 4
उञ्जवृत्तोपाख्यानं; K₆ नकुलोपाख्यानं; B₂ 5 शक्रमहर्षि-
संवादः; T G शुद्धदानप्रशंसा (T₂ 'शमनं'); Bom. ed.
हिंसामिश्रधर्मनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): Ś₁ 128; T₁ 81; T₂ G₁ 2 80; G₃ 91;
M₁ 4 76; M₂ 3 79; M₄ (inf. lin.) 96.

95

☞ This adhy. is missing in Dn₁ (cf. v. l. 14.
93. 22). B₂ is not collated for this adhy.

1 ^a) Ds. 6 धर्मागतेन. K₆ वित्तेन; D₁ न्यायेन (for
त्यागेन). —^b) K₁ 3 B₁ 2-3 D (except D₁; Dn₁
missing) स्वर्गम्; K₆ M फलम् (for सर्वम्).

2 ^a) Ś₁ K₃ तद्; K₁ B₂-3 Dc₁ D₂-6 तस्य;
K₂ 4 3 B₁ D₁ G₁ M₁ तथा; G₃ तदा (for ततो).

Ś₁ K₃ T G₂ [उं]छवृत्तौ; K₂ 4 G₃ [औं]छवृत्तौ (G₃ 'त्त'
G₁ [उं]छवृत्तं (for 'वृत्तेद्'). K₃ ये (sic) (for यद्
—^b) Ś₁ (before corr as in text) सकुप्रस्थः; K₂
D₁ 'दानः; M यज्ञदान- (for सकुदाने). T G₁ सकृद्
महाफलं; G₂ 3 सकुदानं महत्फलं. —^c) D₁ प्राप्ति
(for कथितं). K₁ B₁ 5 D₂-6 तु; K₂ च; K₃
B₂ 4 Dc₁ T₂ M₁-3 ते (for मे). K₁ B₁ 3-5
(except D₁; Dn₁ missing) मम; K₄ 5 M₂-4 मा
(for महद्). —^d) Ś₁ K₂-4 D₁ M₁ सत्यम् (f
तथ्यम्). K₃ M न संशयः; T₁ G₁ असंशयः.

3 ^a) G₂ -धर्मेण (for -यज्ञेषु). —^b) D₂ 3 [5]भ.
(for भवेत्).

4 ^a) T₁ G₁ पुरा (for महा).

5 ^a) M अगस्त्यो हि (for पुरागस्त्यो). K₂ 4 अ-
स्त्यस्य महाराज.

6 ^a) K₁ 2 D₂ 4 अत्र (for तत्र). —^b) K₂
आसन्त्यज्ञे; T G आसन्सर्वे (for आसन्सत्रे). K₁ महान्
(sic). —^c) Ś₁ K₂-3 फलाहारा (for मूला). K₁ B₁
3-5 D (except D₁; Dn₁ missing) फलाहाराः; M₂
निलाहाराः (for निरा). —^d) K₁ शास्त्रः; K₂
D₁ G₂ अश्म- (sic); T G₁ 3 अश्म- (for साश्म-
K₁ कुल्य-; D₁ कुट्ट- (for कुट्टा).

7 ^a) Hypermetric. Ś₁ K₃ परिष्ट (K₃ 'ष्ट')टि

परिघृष्टिका वैधसिकाः संप्रक्षालास्तथैव च ।
 यतयो भिक्षवश्चात्र बभूवुः पर्यवस्थिताः ॥ ७
 सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
 दमे स्थिताश्च ते सर्वे दम्भमोहविवर्जिताः ॥ ८
 वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाहिताः ।
 उपासते स्म तं यज्ञं शुञ्जानास्ते महर्षयः ॥ ९
 यथाशक्त्या भगवता तदन्नं समुपार्जितम् ।
 तस्मिन्सत्रे तु यत्किञ्चिदयोग्यं तत्र नाभवत् ।
 तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः ॥ १०
 एवंविधेस्त्वगस्त्यस्य वर्तमाने महाध्वरे ।

न वर्षं सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम ॥ ११
 ततः कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ।
 कथेममभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२
 अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ।
 न च वर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ॥ १३
 सत्रं चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ।
 न वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश ॥ १४
 एतद्भवन्तः संचिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ।
 अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ १५
 इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।

K1.5 D2 Cn °वृ' K6 °मृ)ष्टिका; K2.1 परि(K2 °र)-
 मुष्टिका; D1 °पृष्टितो; D3 °पृष्टिक; T1 पंपुष्पका;
 T2 G1.2 पति(T2 °रि)पुष्टका; G8 परिवृष्टिका; M
 परिघृष्टा; Cnp °पृष्ठिका (for °वृष्टिका). D1 विच-
 सिकाः; D6 वैधसिकासु; M वैतलिकाः — °) K1
 D2-4.6 स्वप्रच्छा(D3.4.6 °क्षा)लासु; B1.3 संप्रक्षालासु;
 D1 संप्रख्यातासु; D6 स्वप्रक्षालासु; S संप्रक्षालासु; Bom.
 ed. प्रसंख्यानासु; Cnp अप्रक्षालासु. — °) K2.4 [ए]व;
 G2 [अ]पि (for [अ]त्र).

8 G8 om. 8^{ab}. — °) K8 सर्व- (for सर्वे). — °)
 Dc1 यमे; G8 रेमे (sic) (for दमे). K1 B1.5 D2-6
 सर्वे ते (by transp.); B3 ये सर्वे. — °) K1 corrupt.
 K5 B3-5 Dc1 M तमोदंभः; D2.4-6 हिंसादंभः; D3
 दंभहिंसा; T G1.3 मोहदंभः.

9 K1 om. 9^a-10^b. K2.4 om. (hapl.) 9^{ab}. — °)
 S1 K8 शुद्धवृत्ते; Dc1 वृत्ते शुभे; D1 युद्धे वृत्ते; D5.6
 वृत्ते शुद्धः; T G वृद्धैः शुद्धैः (G8 °भै)सु (for वृत्ते शुद्धे).
 T G1 तथा (for स्थिता). — °) B1 3-5 D2-6 T2 G2
 [अ]वाधिताः (for [अ]वाहिताः). — °) K2.8 उपासंति;
 M °संते. K8 T G1 स्म ते; G8 स्वयं (for स्म तं).
 B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing) उपातिष्ठेन तं
 (D6 ते) यज्ञं. — °) K2.4 ते मुञ्जाना (by transp.);
 K5 मुञ्जंते स्म; B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing)
 यजंतस्ते (B1 °श्च).

10 K1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — °) K2.4 यथा
 भक्त्या. — °) K2.4 तदस्तं; B3 °यं; M1 यदन्नं.
 — °) Dc1 यस्मिन्. S1 मतेन; K2.5 D1 M1 सत्रेन;
 M2.8 सत्रेण; M4 यज्ञेन (for सत्रे तु). K1 B1.5 Dc1
 D2-5 यद्वृत्तं; D6 यद्वृत्तं; M किञ्चिद् (by transp.).

K2.4 तस्मिन्सत्रे ततः किञ्चिद्. — °) S1 K2.8.5 D1
 यद्योग्यं; K4 प्रघोषं (for अयोग्यं). K1 B1.5 Dc1 D2-6
 यद्योग्यं च तदाभवत्; B3.4 यद्योग्यं तदा. — K2.4
 om. 10^{ab}. — °) D2.6 T G1.2 यथा; G8 यदा (for
 तथा). D1 मुनिभिर्याज्ञिकैश्चैव. — °) T G बहवः (for
 महान्तः).

11 °) K1.4.5 B1.3-5 D8-5 G2 M4 (inf. lin.)
 एवंविधे; M4 एवं विधसु. S1 K2.8 D1 एवंकृते त्व(K2
 °विधेस्त्व)गस्त्येन. — °) D1 विधिवद्वै; T1 G1 वर्धमाने
 (for वर्तं). K1.8.4 B3.4 D (except D1; Dn1
 missing) त(D2 य)धाध्वरे (for महा). — °) D6
 सहस्राणि (for °क्षसु). D6 नैव वर्षसहस्राणि.

12 °) S1 K8 इति; T1 G1 इह (for अस्मि). K1
 D1 -निवृत्ता; Dc1 -संवृत्ता. — °) K1.8 भावितात्मनां
 (sic).

13 °) S1 K8 वै; K2.4 [s]त्र; D1 G M [s]यं;
 T यद् (for ससौ). — °) D8 न (for [अ]न्नं). M
 अमत्सरः. — °) G1 अन्यद् (for अन्नं).

14 °) S1 K2-4 D1 [ए]तन् (for इदं). T1 विप्र.
 — °) K2.4 -वार्षिकी (K1 °की) (sic); B3 -वर्षकं. K6
 कथमन्नं भविष्यति (= 13^d). — °) B1 G8 च (G8 हि)
 वर्षति (for वर्षिष्यति). K2 देवस्य; B1 देवेशो (for
 देवश्च). K1 तव वर्षति देवश्च; K1 न वर्षति देवराजो;
 K5 न वर्षिष्यश्च तेजश्च.

15 °) T1 G1 एवं (for एतद्). T2 संचित्य; G1.2
 सत्यस्य; G8 सत्रस्य (for संचिन्त्य). — °) S1 K2.5
 D1 T तस्य (for अस्य). — °) K2.4 D1 T2 M1-3 [अ]पि

प्रोवाचेदं वचो वाग्मी प्रसाद्य शिरसा मुनीन् ॥ १६

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।

चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ॥ १७

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।

व्यायामेनाहरिष्यामि यज्ञानन्यानतिव्रतान् ॥ १८

वीजयज्ञो मयायं वै बहुवर्षसमाचितः ।

वीजैः कृतैः करिष्ये च नात्र विप्रो भविष्यति ॥ १९

नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथंचन ।

वर्षिष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति ॥ २०

अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रः कुर्यान्न त्विह कामतः ।

स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः ॥ २१

यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ।

विशेषं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ॥ २२

अद्येह स्वर्णमभ्येतु यच्चान्यद्वसु दुर्लभम् ।

त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागच्छतां स्वयम् ॥ २३

दिव्याश्चाप्सरसां संघाः सगन्धर्वाः सकिंनराः ।

(for [अ]ति-). —^a) K₂ D₆ M₁ अर्हति; G₁ अर्हसि.
— After 15, Ś₁ K₈ D₁ ins. an addl. colophon
[Adhy. no.; Ś₁ 129]

16 Before 16, K₈ D₁ ins. वैशंपायन उवाच. —^b)
K₁ प्रत्युवाच ह (hypermetric) (for प्रतापवान्). —^c)
K₁ B₁.s-s D (except D₁; D_{n1} missing) प्रोवाच
वाक्यं (B₈; D₀₁ 'ग्मी) स तदा.

17 K₈ M₄ om. (hapl.) 17^c-18^b. B₁ repeats 17^{cd}
after 19^b. —^c) K₈ स्पर्धायज्ञं; G₈ चिन्तायज्ञान्. D₀₁
विधास्यामि (sic) (for करिष्यामि). —^d) T G विधिरेषा
सनातनी (sic). — After 17, K₁ ins. 192*.

18 K₈ M₄ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). K₁.2 om.
18^{ab}. K₄ B₁.s-s D (except D₁; D_{n1} missing) T
G₁.2 ins. after 18^b: K₁ after 17:

192* स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ।

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।

[(L. 1) ॐ C_v: स्पर्शयज्ञं पूजार्थं सालग्रामादिस्पर्शयज्ञः
तन् । ॐ T G₁.2 विधिरेषा सनातनी (sic) (for the post.
half). — K₄ om. line 2.]

—^c) Ś₁ D₂ T₂ हरिष्यामि; K₂.4 आहनि° (for आहरि°).
ॐ C_{up}, C_v: व्यायामेन, शरीरकृतेन । ॐ —^d) K₈
D₁ अतिव्रतः (D₁ 'ता:); D₂ 'क्रमात्. — For 18^{cd},
Bom. ed. subst.:

193* ज्येष्ठाग्नेना हरिष्यामि यज्ञनेतान्यतव्रतः ।

19 ^a) Ś₁ K₂-3 मया (Ś₁ 'हा) रव्यो; K₆ G₈ M₁.4
मयायं भो; B₈ मया यद्वै; D₁ मया लब्धो; D₃ मया
वैव; T G₁.2 महारंभो; M₂.8 समारंभो (for मयायं वै).
—^b) D₀₁ बहुवर्षं. K₂.4 -समोचितः; D₃ -समन्वितः;
M -समाहितः. — After 19^b, B₁ repeats 17^{cd}. —^c)
B₁.s-s हुतं (for कृतैः). K₂ करिष्येव; K₈ 'त्येष्टे; K₈

'त्यैश्च; B₁ s 'व्यामि; D₁ 'व्यते (for 'व्ये च).
बीजैः कृत्ये करिष्येवं (sic); K₁ D₂-8 बीजैर्हितं करिष्यामि
D₀₁ एतत्सर्वं करिष्यामि. —^d) K₈ नाता-; T G नाति
M नात्र- (M₁ च्य-) (for नात्र). D₁ -साहि (for विप्रो).
K₈ (sup. lin. as in text) करिष्यसि (for भविष्यति).

20 K₄ om. (hapl.) 20^a-22^b. —^a) K₂ इयं;
G₈ यज्ञं (for शक्यं). D₃ मया (for वृथा). K₂
वाक्यं (for कर्तुं). K₈ न शक्यमन्यथा कर्तुं. —^b) G₈
शक्यं (for सत्रं). —^c) K₈ S न वर्षिष्यति; D₂
वर्षिष्यतीह. Ś₁ K₃.s B₁ D₁ देवो वा (D₁ वै) (by
transp.); K₁ वासवो; K₂ देवोत्र. —^d) D₀₁
वृथायं; T₂ G₈ वा देवो; Bom. ed. वा वर्षं (for
वा देवो).

21 K₄ om. 21 (cf. v. l. 20). —^a) K₂.3 तु (for
वा). K₈ [अ]त्यर्थनाम्; K₆ [अ]भ्यर्चनाम्; T₁ ह्यर्थनाम्;
G₈ [अ]त्यर्थं; M₁ ह्यर्थं (for [अ]भ्यर्थं). D₁ अथ
वा वर्षयामीद्वि. —^b) T₁ कार्यं (for कुर्यान्). K₂ D₁
ननु; M₄ (inf. lin.) नास्तु (for न तु). K₁ B₁.s-s
D₀₁ D₂-8 न करिष्यति कामतः; K₈ कुर्यादिह न कां;
K₆ कुर्वन्नन्विह कां. —^d) K₂ वा (for च).

22 K₄ om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). —^a) Ś₁ K₂.8
D₁ G₈ यथाहारः. G₁ -दानश्च; G₂.8 -दानं (for -जातश्च).
D₀₁ यो यथैव समाजातः; T₁ यो यथाहारयानश्च. —^c)
M₂-3 वर्षाणां (for विशेषं). K₂.4 S [अ]पि (for [ए]व).
D₀₁ [अ]सि; D₈ तु (for [अ]सि). Ś₁ K₈ विशेषेणापि
कर्तास्मि. —^d) T G M₁ ह (for हि). M₂.8 लोकानां
च न संशयः.

23 ^a) K₈ स्वल्म् (sic); D₀₁ स्वर्गम्; D₂ कर्णम्
(for स्वर्णम्). —^b) K₈ अपि; K₆ D₀₁ वस्तु-; B₈
भुवि (for वसु). K₁ B₁.s D₂-8 किंचन (for दुर्लभम्).
—T₁ om. 23^c-25^b. —^d) K₁ B₁.s D₂-8 [आ]गम्यतां;

परिघृष्टिका वैधसिकाः संप्रक्षालास्तथैव च ।
 यतयो भिक्षवश्चात्र बभूवुः पर्यवस्थिताः ॥ ७
 सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
 दमे स्थिताश्च ते सर्वे दम्भमोहविवर्जिताः ॥ ८
 वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाहिताः ।
 उपासते स्म तं यज्ञं भुञ्जानास्ते महर्षयः ॥ ९
 यथाशक्त्या भगवता तदन्नं समुपार्जितम् ।
 तस्मिन्सत्रे तु यत्किञ्चिदयोग्यं तत्र नाभवत् ।
 तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः ॥ १०
 एवंविधेस्त्वगस्त्यस्य वर्तमाने महाध्वरे ।

न वर्षर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम ॥ ११
 ततः कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ।
 कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२
 अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ।
 न च वर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ॥ १३
 सन्नं चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ।
 न वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश ॥ १४
 एतद्भवन्तः संचिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ।
 अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ १५
 इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।

K1.5 D2 Cn °पृ° K6 °ष्ट°ष्टिका; K2.4 परि(K2 °र°)-
 सुष्टिका; D1 °ष्टुष्टितो; D3 °ष्टुष्टिक; T1 पंपुष्पका;
 T2 G1.2 पति(T2 °रि°)पुष्टका; G3 परिघृष्टिका; M
 परिघृष्टा; Cnp °ष्टुष्टिका (for °ष्टुष्टिका). D1 विच-
 सिका; D6 वैधमिकास; M वैतसिका: — °) K1
 D2-4.6 स्वप्रच्छा(D3.4.6 °क्षा°)लास; B1.3 संप्रक्षालास;
 D1 संप्रक्षालास; D6 स्वप्रज्ञानास; S संप्रक्षालास; Bom.
 ed. प्रसंख्यानास; Cnp अग्रक्षालास. — °) K2.4 [ए]व;
 G2 [अ]पि (for [अ]त्र).

8 G8 om. 8^{ab}. — °) K3 सर्व- (for सर्वे). — °)
 Dc1 यमे; G8 रेगे (sic) (for दमे). K1 B1.5 D2-6
 सर्वे ते (by transp.); B8 ये सर्वे. — °) K1 corrupt.
 K5 B3-5 Dc1 M तमोदंभः; D2.4-6 हिंसादंभः; D8
 दंभहिंसा; T G1.3 मोहदंभः.

9 K1 om. 9^a-10^b. K2.4 om. (hapl.) 9^{ab}. — °)
 S1 K3 शुद्धवृत्ते; Dc1 वृत्ते शुभे; D1 युद्धे वृत्ते; D5.6
 वृत्ते शुद्धः; T G वृद्धैः शुद्धैः (G3 °भै°स् (for वृत्ते शुद्धे).
 T G1 तथा (for स्थिता). — °) B1 3-5 D2-6 T2 G2
 [अ]वाहिताः (for [अ]वाहिताः). — °) K2.3 उपासन्ति;
 M °सन्ते. K3 T G1 स्म ते; G3 स्वयं (for स्म तं).
 B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing) उपातिष्ठन्तं तं
 (D8 ते) यज्ञं. — °) K2.4 ते भुञ्जाना (by transp.);
 K5 भुञ्जते स्म; B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing)
 यजंतस्ते (B1 °श्च).

10 K1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — °) K2.4 यथा
 भक्त्या. — °) K2.4 तदन्नं; B3 °यं; M1 यदन्नं.
 — °) Dc1 यस्मिन्. S1 मतेन; K2.5 D1 M1 सत्रेण;
 M2.3 सत्रेण; M4 यज्ञेन (for सत्रे तु). K1 B1.5 Dc1
 D2-5 यदुत्तं; D5 यद्वयं; M किञ्चिद् (by transp.).

K2.4 तस्मिन्सत्रे ततः किञ्चिद्. — °) S1 K2.3.5 D1
 यद्योग्यं; K3 प्रद्योषं (for अद्योग्यं). K1 B1.5 Dc1 D2-6
 यद्योग्यं च तदाभवत्; B3.4 यद्योग्यं तदा°. — K2.4
 om. 10^{ef}. — °) D2.6 T G1.2 यथा; G3 यदा (for
 तथा). D1 मुनिभिर्याज्ञिकैश्चैव. — °) T G बहवः (for
 महान्तः).

11 °) K1.4.5 B1.3-5 D3-5 G2 M4 (inf. lin.)
 एवंविधे; M4 एवं विधसु. S1 K2.3 D1 एवंकृते त्व(K2
 °विधेस्त्व)गस्त्येन. — °) D1 विधिवद्दे; T1 G1 वर्षमाने
 (for वर्तं). K1.3.4 B3.4 D (except D1; Dn1
 missing) त(D2 य)थाध्वरे (for महा°). — °) D6
 सहस्राणि (for °क्षसु). D8 नैव वर्षसहस्राणि.

12 °) S1 K3 इति; T1 G1 इह (for अग्नि-). K1
 D1 -निवृत्ता; Dc1 -संवृत्ता. — °) K1.3 भवितात्मनां
 (sic).

13 °) S1 K3 वै; K2.4 [s]त्र; D1 G M [s]यं;
 T यद् (for सत्तौ). — °) D3 न (for [अ]न्नं). M
 अमत्सरः. — °) G1 अन्यद् (for अन्नं).

14 °) S1 K2-4 D1 [ए]तन् (for इदं). T1 विप्र.
 — °) K2.4 -वार्षिकी (K4 °की°)(sic); B3 -वर्षिकं. K5
 कथमन्नं भविष्यति (= 13^d). — °) B4 G3 च (G8 हि)
 वर्षति (for वर्षिष्यति). K2 देवस्य; B1 देवेशो (for
 देवश्च). K1 तत्र वर्षति देवश्च; K4 न वर्षति देवराजो;
 K5 न वर्षिष्यश्च तेजश्च.

15 °) T1 G1 एवं (for एतद्). T2 संचित्य; G1.2
 सत्यस्य; G3 सत्रस्य (for संचिन्त्य). — °) S1 K2.3
 D1 T तस्य (for अस्य). — °) K2.4 D1 T2 M1-3 [अ]पि

प्रोवाचेदं वचो वाग्मी प्रसाद्य शिरसा मुनीन् ॥ १६

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।

चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ॥ १७

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।

व्यायामेनाहरिष्यामि यज्ञानन्यातव्रतान् ॥ १८

बीजयज्ञो मयायं वै बहुवर्षसमाचितः ।

बीजैः कृतैः करिष्ये च नात्र विघ्नो भविष्यति ॥ १९

नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथंचन ।

वर्षिष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति ॥ २०

अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रः कुर्यान्न त्विह कामतः ।

स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः ॥ २१

यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ।

विशेषं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ॥ २२

अद्येह स्वर्णमभ्येतु यचान्यद्वसु दुर्लभम् ।

त्रिषु लोकेषु यचास्ति तदिहागच्छतां स्वयम् ॥ २३

दिव्याश्चाप्सरसां संघाः सगन्धर्वाः सकिंनराः ।

(for [अ]ति-). —^a) K₂ D₈ M₁ अर्हति; G₁ अर्हसि.
— After 15, Ś₁ K₈ D₁ ins. an addl. colophon
[*Adhy. no.* : Ś₁ 129]

16 Before 16, K₈ D₁ ins. वैशंपायन उवाच. —^b)
K₁ प्रत्युवाच ह (hypermetric) (for प्रतापवान्). —^c)
K₁ B₁, 8-8 D (except D₁; D₁ missing) प्रोवाच
वाक्यं (B₈, 4 D₁ 'मी') स तदा.

17 K₈ M₄ om. (hapl.) 17^a-18^b. B₁ repeats 17^{ad}
after 19^b. —^c) K₈ स्पृधायज्ञं; G₈ चिन्तायज्ञान्. D₁
विधास्यामि (sic) (for करिष्यामि). —^d) T G विधिरेषा
सनातनी (sic). — After 17, K₁ ins. 192*.

18 K₈ M₄ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). K₁, 2 om.
18^{ab}. K₄ B₁, 8-8 D (except D₁; D₁ missing) T
G₁, 2 ins. after 18^b; K₁ after 17 :

192* स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ।

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।

[(L. 1) ⚡ Cv : स्पर्शयज्ञं पूजार्थं सालग्रामादिस्पर्शयज्ञः
तम् । ⚡ T G₁, 2 विधिरेषा सनातनी (sic) (for the post.
half). — K₄ om. line 2.]

—^c) Ś₁ D₂ T₂ हरिष्यामि; K₂, 4 आहनि° (for आहरि°).
⚡ Cap, Cv : व्यायामेन, शरीरकेशेन । ⚡ —^a) K₈
D₁ अतिव्रतः (D₁ 'ताः'); D₂ 'क्रमात्'. — For 18^{ad},
Bom. ed. subst. :

193* ज्योत्स्ना हारिष्यामि यज्ञानेतान्वतव्रतः ।

19 ^a) Ś₁ K₂-4 मया (Ś₁ 'हा') रव्यो; K₈ G₈ M₁, 4
मयायं भो; B₈ मया यद्वै; D₁ मया लव्यो; D₈ मया
वैव; T G₁, 2 महारंभो; M₂, 3 ममारंभो (for मयायं वै).
—^b) D₁ बहुवर्षं. K₂, 4 -समोचितः; D₈ -समन्वितः;
M -समाहितः. — After 19^b, B₁ repeats 17^{ad}. —^c)
B₁, 8-8 हुतं (for कृतैः). K₂ करिष्येव; K₈ 'व्येष्टं'; K₈

'ज्यैश्च'; B₁ 8 'व्यामि'; D₁ 'व्यंते' (for 'व्ये च'). Ś₁
बीजैः कृत्ये करिष्येवं (sic); K₁ D₂-8 बीजैर्हितं करिष्यामि;
D₁ एतत्सर्वं करिष्यामि. —^d) K₃ नाना-; T G नाति-;
M नात्र- (M₁ न्य-) (for नात्र). D₁ -साहि (for विघ्नो).
K₈ (*sup. lin.* as in text) करिष्यसि (for भविष्यति).

20 K₁ om. (hapl.) 20^a-22^b. —^a) K₂ इदंयं;
G₈ यज्ञं (for शक्यं). D₄ मया (for वृथा). K₂
वाक्यं (for कर्तुं). K₈ न शक्यमन्यथा कर्तुं. —^b) G₈
शक्यं (for सत्रं). —^c) K₈ S न वर्षिष्यति; D₂
वर्धिष्यतीह. Ś₁ K₈, 6 B₁ D₁ देवो वा (D₁ वै) (by
transp.); K₁ वासवो; K₂ देवोत्र. —^d) D₁
वृथायं; T₂ G₈ वा देवो; Bom. ed. वा वर्षं (for
वा देवो).

21 K₄ om. 21 (cf. v. l. 20). —^a) K₂, 8 तु (for
वा). K₈ [अ]त्यर्थनाम्; K₈ [अ]भ्यर्चनाम्; T₁ ह्यर्थनाम्;
G₈ [अ]प्यर्थि; M₁ ह्यर्थि° (for [अ]भ्यर्थ°). D₁ अथ
वा वर्षयार्मीद्वि. —^b) T₁ कार्यं (for कुर्यान्). K₂ D₁
ननु; M₁ (*inf. lin.*) नास्तु (for न तु). K₁ B₁, 8-8
D₁ D₂-8 न करिष्यति कामतः; K₈ कुर्यादिह न का°;
K₈ कुर्वन्नन्विह का°. —^d) K₂ वा (for च).

22 K₄ om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). —^a) Ś₁ K₂, 8
D₁ G₈ यथाहारः. G₁ दानश्च; G₂, 8 दानं (for -जातश्च).
D₁ यो यथैव समाजातः; T₁ यो यथाहारयानश्च. —^c)
M₂-3 वर्षाणां (for विशेषं). K₂, 4 S [अ]पि (for [ए]व).
D₁ [अ]सि; D₈ तु (for [अ]स्ति). Ś₁ K₈ विशेषेणापि
कर्तास्मि. —^d) T G M₁ ह (for हि). M₂, 8 लोकानां
च न संशयः.

23 ^a) K₈ स्वल्म् (sic); D₁ स्वर्गम्; D₂ कर्णम्
(for स्वर्णम्). —^b) K₈ अपि; K₈ D₁ वस्तु-; B₈
भुवि (for वसु). K₁ B₁, 8 D₂-8 किंचन (for दुर्लभम्).
— T₁ om. 23^a-25^b. —^d) K₁ B₁, 8 D₂-8 [आ]गम्यतां;

विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु वः सदा ॥ २४
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किञ्चिदसु विद्यते ।
 सर्वं तदिह यज्ञे मे स्वयमेवोपतिष्ठतु ।
 स्वर्गं स्वर्गसदश्चैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ २५
 इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तस्य धीमतः ।
 ततस्ते मुनयो दृष्ट्वा मुनेस्तस्य तपोबलम् ।
 विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वं महार्थवत् ॥ २६
 प्रीताः स्म तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोव्ययम् ।

स्वैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्मो न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ २७
 यज्ञान्दीक्षास्तथा होमान्यञ्चान्यन्मृगयामहे ।
 तन्नोऽस्तु स्वकृतैर्यज्ञैर्नान्यतो मृगयामहे ॥ २८
 न्यायेनोपार्जिताहाराः स्वकर्मनिरता वयम् ।
 वेदांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ॥ २९
 न्यायेनोत्तरकालं च गृहेभ्यो निःसृता वयम् ।
 धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहे वयम् ॥ ३०
 भवतः सम्पगोपा हि बुद्धिर्हिंसाविवर्जिता ।

S (T₁ om.) "च्छतु.

24 T₁ om. 24 (cf. v. l. 23). —^a) T₂ यदि;
 G दिवि (for दिव्याश्). B₁. 3. 4 D₀₁ दिव्याप्सरस-
 संघाश्च. —^b) K₁ B₁. 3-5 D (except D₁; D_{n1}
 missing) गंधर्वाश्च (for सगन्धर्वाः). —^d) B₁. 5 D₀₁
 D₈₋₅ मे; D₂ ते; M₁ मा; M₂. 3 चा (for वः).
 B₁. 5 D₀₁ D₂₋₅ मखं (for सदा). K₁ ते प्रयासंतु
 (sic) ते मखं; K₂. 4. 5 B₂. 4 D₁ तेप्युपायांतु नः (K₅ वः;
 B₂. 4 मे) सदा (B₂. 4 मखं); T₂ G तेषि (G₃ ते च)
 युष्मानुपासतां.

25 T₁ om. 25^{ab} (cf. v. l. 23). —^a) K₅ तु
 (for च). —^b) Ś₁ K₃ B₁ G₃ विद्यते वसु (by
 transp.); K₅ वस्तु विद्यते. —D₁ om. 25^{def}. —^c)
 K₁ B₁. 3. 5 D (D₁ om.; D_{n1} missing) यज्ञेषु; B₄
 यज्ञे तु (for यज्ञे मे). —^d) T₁ G [उ]पतिष्ठतां. —D₀
 om. 25^{ef}. —^e) K₁ corrupt. D₂ स्वर्गाः; M₁ स्वर्गे.
 G₁ स्वर्गस्ततश्च; G₂ 'स्ततश्च (for 'सदश्च). —^f) Ś₁
 K₃ D₀₁ D₁ M₁. 2 एतु (for एव). Ś₁ K₃ D₀₁ D₁
 मे; K₁. 5 B₂ च; M₁. 2 वै (for तु).

26 ^a) K₂ इत्युक्तं; D₁ om.; T₁ G₁ इत्युक्तः. K₁
 एवं तु (for एवैतद्). D₀₁ यच्च यज्ञविधौ मे वै. —^b)
 K₁ B₁. 3-5 D (except D₁; D_{n1} missing) अभवत्तपसा
 मुनेः (K₁ D₃. 6 'ने). —After 26^b, K₁ B₁. 3-5 D₀₁
 D₂₋₅ ins. :

194* तस्य दीक्षाग्निमहसस्वगस्त्यस्यातिवेजसः ।

[B₁ -सदृशस्; D₀ -महतस् (for 'तस्).]

—^c) K₁ B₁. 3-5 D₂₋₅ दृष्टा; D₀₁ सर्वे (for दृष्ट्वा).
 —^d) D₁ ददृशुस्ते (for मुनेस्तस्य). K₁ B₁. 3-5 D₀₁ D₂.
 3. 5. 0 ददृशुस्त (D₀₁ दृष्ट्वा तत्त) पसो बलं. —^f) B₂ मम;
 D₂. 3 T G₁ सर्वं (for सर्वे). —After 26, D₁ ins. an
 addl. colophon [Adhy. no. 87].

27 Before 27, MSS. ins. ऋषय ऊचुः. —^a) K₁
 B₁. 3 D₂. 3 प्रीताः स्मस्; K₂ प्रीतास्मा; D₀ प्रीतास्मि
 (sic). D₀₁ प्रीताः स्म तपसा ते वै. —^b) T G₁ ननु
 (for न तु). T₁ तपोवनं; G 'धनं (for 'व्ययम्). D₀₁
 तदिच्छामस्तपो वयं. —^c) K₁ B₁. 3-5 D (except D₁;
 D_{n1} missing) T₂ G₂ तैर् (for स्वैर्). K₁ स; K₅
 B₁. 3-5 D (except D₁; D_{n1} missing) T G स्म (for
 स्मो). —^d) K₂ व्ययं (for वयम्). K₁ कृतं यज्ञं
 शुचिव्रतः.

28 K₁ om. 28-29. —^a) Ś₁ K₂ यज्ञा (sic);
 K₅ B₁. 5 D₀₁ D₂₋₅ यज्ञं; B₂. 4 D₀ T G₁. 2 यज्ञ- (for
 यज्ञान्). K₂. 4 D₀₁ M₂. 3 दीक्षांस; K₅ B₁. 3-5 D₂. 4-5
 दीक्षां. —Ś₁ B₁. 3-5 D₀₁ D₂₋₅ om. (hapl.) 28^{ad}. —^c)
 K₄ च (for नो). G₂ सुहुतैर्; G₂ तोषितो; M सुहुतैर्
 (for स्व). T G₃ तयोः संघर्षितैर्यज्ञैर्. —^d) K₄ G₁
 न्यायतो (for नान्यतो).

29 K₁ om. 29 (cf. v. l. 28). —^b) K₄ B₁. 3-5
 D₂₋₅ स्वकर्माभिरता व (D₃ व्य)यं. —Ś₁ G₁ om.
 (hapl.) 29^c-30^b. —^c) B₁ T₁ देवाश्च; D₀₁ विदाश्च;
 D₀ M₁ वेदाश्च; G₂. 3 देवाश्च (for वेदाश्च). K₂-3 D₁
 ब्रह्मचर्यं च. —^d) T G₂. 3 न्यायेन (for न्यायतः).

30 Ś₁ G₁ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^a) K₅
 न्याय्यतोत्तर- (sic). T G₂. 3 न्यायेन रंजि (T₁ रचि) ताः
 काले. —^b) Some MSS. निःसृता. —K₃ B₂ D₀₁ G₂
 om. (hapl.) 30^{ad}. —^c) B₁ धर्मतस्तैर्; M₂. 3 'निष्ठैर्.
 K₂. 4 D₁ विधिद्वारैर्; K₅ च विधिधैर् (for विधिद्वारैर्).
 T G₁. 3 दृष्टैश्च विधिवद्वारैस् (T₁ विधिद्वारैस्; G₁ 'धिव-
 द्वाणैस्).

31 ^a) D₀₁ corrupt. Ś₁ भवता; D₃ 'तं. Ś₁ K₃. 5
 D₁ एवैषा; K₁ B₁. 3-5 D₂₋₅ दृष्टा तु (for एषा हि).
 K₂. 4 भवतः सम्पगास्त्वेषा (sic); M₁ 'तः सम्पगेहामूद्.

एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं प्रभो ॥ ३१
 प्रीतास्ततो भविष्यामो वयं द्विजवरोत्तम ।
 विसर्जिताः समाप्तौ च सत्रादस्याद्भ्रजामहे ॥ ३२
 वैशांपायन उवाच ।
 तथा कथयतामेव देवराजः पुरंदरः ।
 वर्षं सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ३३

असमाप्तौ च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ।
 निक्रामवर्षी देवेन्द्रो बभूव जनमेजय ॥ ३४
 प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
 स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ३५
 ततो यज्ञसमाप्तौ तान्विसर्ज महामुनीन् ।
 अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

९६

जनमेजय उवाच ।

कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
 प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १

वैशांपायन उवाच ।

एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम् ।
 श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वागस्य मानुषी ॥

—^o) G₁ स ताम् (for एताम्). K₆ B₁. 8-8 D₆₁ एकोऽयं (B₁. 6 'पि' विधियज्ञेषु. —^a) K₂. 4 D₆₁ T G विभो (for प्रभो).

32^a) K₆ M तव (for ततो). K₈ भविष्यामि (sic); B₁ 'म. —^b) K₂ चैयं; K₆ यज्ञे; T₂ वरं (for वयं). K₁ B₁. 5 D₂-8 वयं तु (B₁ च) द्विजसत्तम (D₆ 'मा:). —^o) B₅ partly damaged. B₁ विवर्जिताः. K₂. 4 समाप्ते; G₂ 'साश्च. D₁ तु (for च). — M₁ om. 32^a-34^a. —^a) K₂ ब्रजाम्यहं; K₆ T₁ G₁ M₂-1 व्रजेम हि.

33 M₁ om. 33 (cf. v. 1 32). MSS. om. the ref. —^a) Ś₁ K₈ कामयताम् (for कथं). K₁ B₁. 8-8 D₆₁ D₂-8 तेषां; T₁ G₂ एवं (for एव). D₁ तथा कथय मे देव. —^b) K₂ D₁ देवदेवः; K₈ 'राज. —^o) K₂ एवं वर्षं महातेजा (sic). —^a) D₆₁ तपोबले (for 'बलम्). B₁. 5 तस्य तत्तपसो बलं.

34 M₁ om. 34^a (cf. v. 1 32). —^a) Ś₁ D₁ T₂ G₂. 8 आसमाप्तौ; K₁ B₁. 8-8 D₂-6 आसमाप्तेश्च. K₂ 4 D₁ तु (for च). —^b) M₁ यस्य (for तस्य). —^o) K₂ corrupt. B₅ damaged. K₁. 5 B₁. 8-8 D (except D₁; D₆₁ missing) पर्जन्यो (for देवेन्द्रो).

35 T₂ G₁ om. 35^a. —^a) K₂. 4 तदा; D₆₁ पुनर् (for च तम्). —^b) K₂. 4 त्रिदिवेश्वरं (K₁ 'री). —^o) B₃ अयम् (for स्व). —^a) K₂ बृहस्पतिः; B₅

महामतिं.

36^a) K₂ वा; D₁ (also as in text) G₁ तु (for तान्). — After 36^b, T G₁ ins.:

195* विपिने तत्र नकुलो नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ।

—^o) K₆ -प्रीतान्; M₁ -प्रीता. —^a) K₂-4 D₆₁ यथा विधिः.

Colophon om. in K₁ B₁. 4. 5 D₈-8; missing in D₆₁. — Adhy. name: Ś₁ K₈ अगस्त्ययज्ञसमाप्तिः; K₆ नकुलोपाख्यानं अगस्त्योपाख्यानं; B₅ D₆₁ D₁ नकुलोपाख्यानं; T G₁ अगस्त्ययज्ञविशेषः (T₂ 'शेषकथनं'). — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 130; T₁ M₂. 8 80; T₂ G₁. 2 81; G₈ 92; M₁. 4 77; M₄ (inf. lin.) 79.

96

✎ B₅ is not collated for this adhy. D₈ om. this adhy.

1 D₆₁ missing up to 3 (cf. v. 1. 14. 93. 22). D₁ om. 1. D₆₁ संजय (for जनमेजय). —^b) G₈ ह (for वै). B₃. 4 शिरसा काञ्चनीकृतः. —^o) G₈ मानुषवाग् (for 'वद्). K₂. 4 वाक्यम् (for वाचम्). —^a) K₂. 4 तत्पृष्टस्त्वं (for एतत्पृष्टो). K₆ ब्रवीहि (for वदस्व). D₈. 6 नः (for मे).

2 D₆₁ missing (cf. v. 1. 1). —^a) K₈ च; D₁

श्राद्धं संकल्पयामास जमदग्निः पुरा किल ।
 होमधेनुस्तमागाच्च स्वयं चापि दुदोह ताम् ॥ ३
 तत्क्षीरं स्थापयामास नवे भाण्डे दृढे शुचौ ।
 तच्च क्रोधः स्वरूपेण पिठरं पर्यवर्तयत् ॥ ४
 जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किं कुर्याद्विप्रिये कृते ।
 इति संचिन्त्य दुर्मेधा धर्षयामास तत्पयः ॥ ५
 तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य चुकुपे ततः ।
 स तु क्रोधस्तमाहेदं प्राञ्जलिर्भूर्तिमान्स्थितः ॥ ६
 जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः ।

तु (for न). — ^b) K₅ वा (for च). K₅ सु- (for प्र-). — ^d) T G₁ तथा. K₁ 3. 5 B₁ 3-5 D₂ 4. 5 वाक्त (K₅ 'क्वा'स्य; D₅ वाक्य; G₅ वाचास्य. D₁ तादृशी (for मानुषी).

3 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^b) B₄ (margin as in text). 5 प्रतापवान् (for पुरा किल). — ^c) S₁ corrupt. K₅ तथागाद्धै; T G₂ 3 तमागच्छत्; G₁ तदागाच्च (for तमा^o). K₅ होमधेनुं तथान्याश्च; D₅ होमधेनुं समागाच्च. — ^d) K₁ 3-5 B₁ 3-5 D (D₅ om.; Dn₁ missing) एव (for चापि). S₁ ताः; K₅ गाः (for ताम्).

4 ^a) T G₁ तं (for तत्). K₁ B₁ 3-5 D₂ 4-5 पयः (for क्षीरं). — ^b) T G₁ शुचौ तदा; G₂ शुभे शुचौ (for दृढे शुचौ). K₂ 4 D₅ D₁ G₅ नवभाण्डे दृढे शुभे (D₁ शुभे दृढे; G₅ तथा शुचौ). — ^c) K₄ D₅ तं च; B₁ 3-5 तस्य; D₅ 6 तत्र (for तच्च). S₁ K₁ 4. 5 B₁ 3-5 D (D₅ om.) G₅ क्रोधस्व- (sic) (D₅ 'स्य'); C₇ क्रोधं स्व- (for क्रोधः स्व-). K₂ तं क्रोधश्चरूपेण; T G₁ 2 M क्रोधो नकुलरूपेण. — ^d) S₁ पिठिरं; K₂ पिवरं; K₅ निहितं; K₄ D₁ M₄ पितरं (for पिठरं). K₁ B₁ 3-5 D₂ 4-5 धर्मं आविशत्; K₅ T G₂ M पर्यधर्षयत् (K₅ 'न्'); G₁ 'वर्षयत्; G₃ 'वेष्टयत् (for 'वर्तयत्).

5 K₂ 4 D₅ D₁ transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^a) K₂ अपि; K₅ 5 T₂ ऋषिः. — ^b) S₁ K₂ 5 D₅ D₁ विप्रमे (for विप्रिये). — ^c) K₂ 4 D₅ D₁ हृदं (for हृति). K₁ B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4. 5 धर्मः स; D₅ धर्मान्स (for दुर्मेधा). — ^d) D₁ तत्परः; T₂ तत्ततः (for तत्पयः).

6 ^b) T G च (for [ए]व). G₅ अस्यै (for अस्य). K₅ यदा; D₁ तपः (for ततः). K₁ B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-5 नैवास्य स चुकोप ह; K₅ न चास्य विदधे कचित्;

लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यत्त्वयास्मि पराजितः ॥ ७
 सोऽहं त्वयि स्थितो ह्यद्य क्षमावति महात्मनि ।
 विभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ८
 जमदग्निरुवाच ।
 साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः ।
 न ममापकृतं तेऽद्य न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
 यानुद्दिश्य तु संकल्पः पयसोऽस्य कृतो मया ।
 पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ १०
 इत्युक्तो जातसंत्रासः स तत्रान्तरधीयत ।

M₁ न चास्य प्रतिकुक्षे; M₂-4 न चास्यै चुकुपे तदा (M₄ 'तः'). — ^c) D₁ कुक्षस् (for क्रोधस्). K₁ B₁ 3-5 D (except D₁; D₅ om.) ततो राजन्; K₄ समाज्ञाय; G₅ समापेदे (for तमाहेदं). K₅ स मुनिः क्रोधमाज्ञाय. — ^d) K₁ B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-5 ब्राह्मणीं मूर्तिमास्थितः. — After 6, K₁ B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-5 ins.:

196* जिते तस्मिन्भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ।

7 ^a) D₅ [स]ति (sic) (for ऽस्मि). T₁ ते (for [हृ]ति). T₂ G₂ भृगुश्रेष्ठं. — ^b) K₁ भवतो; K₄ भूगतो (for भृगवो). K₁ [स]त्यति; K₄ ह्यनु- (for ह्यति-). S₁ D₅ -रोषिणाः; K₂ -रोषिणः; K₅ -रोषितः. — ^c) K₅ [अ]पवादो; D₅ ह्यवादो. B₁ च (for स्य). — ^d) S₁ K₂-4 D₅ D₁ [अ]हं (for [अ]स्मि). K₁ B₁ 4 Dn₁ D₂ 4-5 विनिर्जितः; B₅ विवर्जितः (for पराजितः).

8 ^a) G₂ 3 M₁ 4 स्थिते; M₂ 3 जिते (for स्थितो). K₁ 5 B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-5 वदो स्थितोहं स्वयद्य. — ^c) K₂ G₅ तपसा. — ^d) K₁ 5 B₁ 4. 5 Dn₁ D₂ 4-5 S (except M₂ 3) प्रभो (for विभो).

9 ^a) G₅ सम्यग् (for साक्षाद्). — ^c) K₂ 4 तत्त्वया; T G₁ 2 न माम् (for न मम). K₂ -हृतं (for -कृतं). K₁ D₁-6 न त्वयापहृतं मेघ; K₅ न समाधाकृतं तेद्य (sic); K₅ B₁ 3-5 D₅ Dn₁ D₁ 2 न त्वयापकृतं मेघ. — ^d) K₂ M₃ मया; G₅ त्वयि (for मम). K₁ 5 B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-5 न च मे मन्युरास्ति वै.

10 ^a) S₁ ते (sic); K₅ G₁ [हृ]ति; K₄ D₅ D₁ [अ]भि- (for तु). K₁ 5 B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-5 यान्तमुद्दिश्य संकल्पः. — ^b) T G M₂ 3 [स]द्य (for स्य). — ^d) S₁ (before corr.) K₅ बिभ्यस्व (for बुध्यस्व).

अश्वमेधपर्व]

आश्वमेधिकपर्व

पितृणामभिवृद्धात् नकुलत्वमुपागतः ॥ ११
 स तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति ।
 तैश्चाप्युक्तो यदा धर्मं क्षेप्यसे मोक्ष्यसे तदा ॥ १२
 तैश्चोक्तो यज्ञियान्देशान्धर्माख्यानि चैव ह ।
 जुगुप्सन्परिधावन्स यज्ञं तं समुपासदत् ॥ १३

धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः ।
 मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ १४
 एवमेतत्तदा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
 पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

आश्वमेधिकपर्व समाप्तम् ।

11 °) Ds. 6 तेन (for जातः). K2 मात्रः स (for संत्रासः). — °) K1. 8. 6 B1. 8-8 Dn1 D2. 4-8 तत्रैव (for स तत्र). — °) K2. 4 स तस्याम् (for पितृणाम्). Ks T1 अभिशापात् (for 'षड्भात्'). K1 B1. 5 Dn1 D2. 4-8 च (for तु). — °) M1 उपागमः (sic).

12 °) Gs च (for तान्). Ks G1 स तान्प्रदा (G1 'ता') पयामास. — After 12^b, K2. 4 ins. :

197* तेनाप्युक्तो महाराज धर्मराजस्य वै तदा ।

अश्वमेधे तदागन्ता शापान्मुक्तो भविष्यति ।

— K2. 4 om. 12^a. — °) K1 B1. 5 Dn1 D2. 4-8 क्षिपन्धर्म (D6 'र्म'); Dc1 D1 यदा धर्मस्; T G2. 8 यथा धर्म. — °) S1 क्षेप्यसि; G1 लप्स्यसे (for क्षे). S1 Ks Gs ततः (for तदा). Dc1 D1 स्वाक्षेपं प्राप्स्यते स्वया; Dn1 D2. 4-8 शापस्यान्तमवाप्स्यसि (D6. 6 'ति'). — After 12, Dc1 D1 read 14^{ad} for the first time.

13 °) Ks-5 Bs इति (for तैश्च). K1 Dn1 D2 [उ]क्तः; Ks D1-6 [उ]क्त (for [उ]क्तो). Ks S इत्युक्तो याज्ञियान्देशान् (Ks 'न्सर्वान्'). — °) K2. 4 Gs हि (for ह). S1 K1. 8 B1. 8-8 Dn1 D2. 4-8 धर्माख्यं तथैव च. — °) S1 K1 B1. 8-8 Dn1 D2. 4-8 Gs जुगुप्समानो धावन्स; K2. 4 धावमानो महाराज. — °) K1. 5 B1. 8-8 D2. 4-8 तं यज्ञे (by transp.). K1 समुपासयन्; Dc1 D1 G2 'गमत्; T1 'दयत्; M1 'द्रवत् (for 'सदत्). K2. 4 देशं तं (Ks तं देशं) समुपासयन्.

14 °) K2. 4 ततः प्राप्य (for अथाक्षिप्य). — °)

K1 B3. 4 शक्तु- (for सक्तु-). B1. 6 ते समः; Ds. 6 तेन ह (for तेन सः). K2. 4 सक्तुप्रस्थं निवेद्य सः. — Dc1 D1 read 14^{ad} for the first time after 12. — °) K2. 4 B1 Dc1 D1 (last two both times) S (except Gs) मुक्तशापस् (for मुक्तः शापात्). Dc1 D1 (both first time) तदा (for ततः). — °) K2. 4 यथेष्टमगमत्तदा; Dc1 D1 (both first time) भविष्यति न संशयः.

15 °) S1 K (except K1) Dc1 D1 T G1. 8 यथा (for तदा). Dn1 वृत्ते. — °) K1 B1. 8-8 D2. 4-8 यज्ञे (D1 6 'ज्ञे') तस्य (by transp.). — K2. 4 om. 15^a. — °) S1 Ks. 5 एव (for चापि). — °) Ks [क्ष]र्तग-तस्. Ks [s]भवत्; T1 तथा (for तदा). — Dc1 D1. 4 (marg.) ins. after 15; K2. 4 after 15^b :

198* स चापि भगवान्कृष्णः शङ्खचक्रगदाधरः ।

यज्ञियो यज्ञनाथश्च पुण्डरीको जनार्दनः ।

वासुदेवो हरिर्विष्णुरनन्तो भक्तवत्सलः ।

आ समासेर्जगन्नाथो यज्ञं रक्षितवान्ह्रिः ।

रक्षित्वा स महाबाहुर्जगाम द्वारकां पुरीम् । [5]

[K2. 4 om. line 2. D1 om. lines 2-3.]

— K2. 4 cont. :

199* एतत्पुण्यं महाराज शृण्वतां मुक्तिमुक्तिदम् ।

श्रोता च श्रावको यश्च स याति परमां गतिम् ।

Colophon. — Adhy. name : S1 K2. 3. 5 B1 Dc1

D1.4 T G1 नकुलोपाख्यानं. — *Adhy. no. (figures, words or both):* Dn1 Gs 93; T1 83; T2 G1 2 82; M1.4 78; M2.3 81; M1 (inf. lin.) 98. — After the above, T G ins. a passage given in App. I (No. 4).

— After the last colophon, S1 concludes with:

अस्यानु आश्रमवासिकं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमे **** ।

** राज्यं **** पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभागे धृतराष्ट्रे महात्मनि ।

अस्मिन्प... त्तान्ताः । व्यासवाक्यं । संवर्तमरुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । उत्तङ्कोपाख्यानं । द्वारिकाप्रवेशः । युद्धवर्णनं । पाण्डवप्रयाणं । निध्युत्खननं । वासुदेवगमनं । परीक्षिज्जन्म । स्त्रीप्रलापः । रत्ननयनं । अश्वोत्सर्गः । तदनुसरणं । मयूरपुरगमनं । अर्जुनव्यामोहः । उत्खणीवाक्यं । अश्वनिवर्तनं । यज्ञसमृद्धिः । यूपोच्छ्रायः । दक्षिणादानं । यज्ञसमाप्तिः । अगस्त्यवर्णनं । नकुलोपाख्यानं चेति ॥

पर्वाश्वमेधिकं प्रोक्तं व्यासेनामिततेजसा ।

चतुर्दशं तु पर्वतद्वयाख्यातं ब्रह्मवादिना ।

अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च संमितम् ।

त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥

शुभमस्तु ॥

— After the last colophon, K1 concludes with :
आश्वमेधिकपर्वं समाप्तं । संख्या ३५००.

— After the last colophon, K2 concludes with :

आश्वमेधिकपर्वं समाप्तं ।

अतः परं व्यासाश्रमवासिकं पर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभाग धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्तानि । व्यासवाक्यं । संवर्तमरुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवादः । उत्तङ्कोपाख्यानं । सुवर्णनयनं । अश्वपरीक्षा । हयरक्षणं । वधुवाहनविजयः । अश्वमेधयज्ञः । नकुलोपाख्यानं । आश्वमेधिकं पर्वं चतुर्दशमं प्रोक्तं ॥

अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ।

त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिभिः ।

त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथिवी सरस्वती ॥

संवत् १७३६ वर्षे शाके १६०१ प्रवर्तमाने उत्तरायणगते श्री-सूर्ये वसंतऋतौ मासोत्तमवैसाखमासे कृष्णपक्षे १३ त्रयोदशी-तिथौ सोमवासरे लिखितमिदं ॥ शुभं भवतु ॥ प्रत्यानुशारेण लिखितं दोषो न देयः ॥ श्री ॥

— After the last colophon, K2 concludes with :

अस्यानु आश्रमवासिकं पर्वं । तस्यायं प्रतिसंधिः ॥

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभागे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । व्यासवाक्यं । संवर्तमरुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । उत्तङ्कोपाख्यानं । द्वारिकाप्रवेशः । युद्धवर्णनं । पाण्डवप्रयाणं । निध्युत्खननं । वासुदेवगमनं । परीक्षिज्जन्म । स्त्रीप्रलापः । रत्ननयनं । अश्वोत्सर्गः । मणिपूरगमनं । अर्जुनव्यामोहः । उत्खणीवाक्यं । अश्वनिवर्तनं । यज्ञसमृद्धिः । यूपोच्छ्रायः । दक्षिणादानं । यज्ञसमाप्तिः । उच्छ्रव्युपाख्यानं । अगस्त्ययज्ञवर्णनं । नकुलोपाख्यानं ॥

इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महाश्रुतम् ।

अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च संमताः ॥

— After the last colophon, K3 concludes with :

आश्वमेधिकपर्वं समाप्तं ॥

अतः परं व्यासाश्रमवासिकं पर्वं भविष्यति । तस्याद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभाग धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्तानि । व्यासवाक्यं । संवर्तमरुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवादः । उत्तङ्कोपाख्यानं । द्वारिकाप्रवेशः । पाण्डवप्रयाणं । निधिलाभः । परीक्षिज्जन्म । सुवर्णनयनं । अश्वपरीक्षा । हयरक्षणं । वधुवाहनविजयः । अश्वमेधयज्ञः । नकुलोपाख्यानमिति । इति आश्वमेधिकं चतुर्दशमं प्रोक्तं ।

अत्राध्यायशतं त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ।

त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

विंशतिश्च तथा प्रोक्ताः संख्यातास्तत्त्वदर्शिभिः ॥

रामाय नमः ॥

— After the last colophon, Ks concludes with :

संपूर्णमाश्वमेधिकं पर्व ॥

श्रीमद्रामचन्द्राय नमः । करकृतमपरार्धं क्षन्तु....सन्तः ।
अतः परमाश्रमवासपर्व । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

— After the last colophon, B1 concludes with :

श्रीः ॥ श्रीकृष्णाय नमस्तुभ्यं महाकालस्वरूपिणे । श्रीहरिः ।

— After the last colophon, B3.4 conclude with :

आश्वमेधिकं पर्व (B1 om. पर्व) समाप्तं ॥

— After the last colophon, B5 concludes with :

समाप्तं चेदमाश्वमेधिकं पर्व ॥

— After the last colophon, D1 concludes with :

समाप्तमाश्वमेधिकं पर्व ॥

संवत् १७९५ वर्षे कार्तिकशुक्लपक्षे १५ पूर्णमास्यां तिथौ बुध-
वासरे लिखितं पुस्तकं ।

— After the last colophon, D2 concludes with :

आश्वमेधिकपर्व समाप्तं ।

— After 14. 95. 15, D3 concludes with :

आश्वमेधिकपर्व समाप्तं ।

— After the last colophon, D4 concludes with :

श्रीमदाश्वमेधिकपर्व समाप्तं ॥

रेणुका जयति । अस्यानु आश्रमवासिकं पर्वं भविष्यति ।
तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाराज धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

शके ग्रहेष्टविशिखेन्दुचयेन युक्ते (१५८९)

संवत्सरेऽतिशुभदे भवगाभिधाख्ये ।

श्रीश्रावणे नृगुदिनेऽपि च शुक्लपक्षे

भूत्या समाप्तमभवच्छुभमाश्वमेधम् ॥

इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।

अत्राध्यायादितिः प्रोक्ता अष्टौ चात्र प्रकीर्तिताः ॥

श्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥

भवानिर्जयति । रेणुका जयति । संवत् १७९६ शके १५८९

पुर्वगसंवत्सरे श्रावणशुक्ल १४ श्रीमत्कविकुलोत्पत्तेन कविना
विश्वकेनाश्वमेधिकं पर्वं लिखित्वा रेणुकाचरणेषु समर्पितं तेन
श्रीभगवती प्रीयतां । संख्यावधी २००००० ।

— After the last colophon, D5 concludes with :

आश्वमेधिकं पर्वं समाप्तं ॥

संवत् १८३३ चैत्रसुदि २ गुरौ अश्विनीनक्षत्रे ऐन्द्रयोगे तुला-
क्षत्रे रात्रिसमये दीपसमीपे अमृतसरसि देशे स्वगृहे श्रीपरम-
कृपालुपूज्यपादाराधितश्रीकृष्णकौरात्मजदेवीसहायद्विजेन पुस्तक-
भिदमाश्विनेऽधिके लिखितं ॥ शुभं ॥

संवत् १८३३ मधुशुधि गुरुवारे तिथौ धातुरश्वे

ऐन्द्रे योगे तुलायाममृतसरसि नक्तं गृहे चोपदीपम् ।

पुस्तकं स्वार्थं परार्थं मधुरिपुकृपया सर्वशक्तिप्रदाय्या

देवीसाहायकेन प्रलिखितमखिलं कृष्णकौरात्मजेन ॥

॥ श्रीरामायार्पितमस्तु ॥

— After the last colophon, D6 concludes with :

आश्वमेधिकं पर्वं समाप्तं ।

शुभमस्तु । श्रीरामाय नमः । गोविन्दाय नमः । माधवाय
नमः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), T1
concludes with :

श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु । हरिः ॐ ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

सौम्यनामसंवत्सरे आश्विजशुद्धपंचमी बुधवारं नाटिक (day)
आश्वमेधपर्वं संपूर्णं ।

अभद्रायामः पिङ्गजटावद्धकलापः

प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगावकपरिधानः ।

साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुह्यः

पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ॥

करकृतमपरार्धं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । रामार्पणमस्तु ।

— After the colophon of App. I (No. 4), T2
concludes with :

करकृतमपरार्धं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीकृष्णाय नमः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), G1
concludes with :

श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगोपालकृष्णाय नमः । आश्वमेधिकं
पर्वं समाप्तं । हरिः ॐ ।

— After the colophon of App. I (No. 4), G2
concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । आश्वमेधिकं समाप्तं । हरिः ॐ । श्री-

गुरुभ्यो नमः । ॐ शुभमस्तु ॐ ।

विन्दुबुलिपिविहस्तवीथिका-

पङ्क्तिभेदपददूषणम् ।

हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं

क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जनाः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), Gs concludes with :

श्रीअश्वमेधपर्वसमाप्तिर्जाता । श्रीवासुदेवपरब्रह्मणे नमः ।

— After the last colophon, Ms concludes with :

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

तस्मान्न विस्मयः कार्यो धर्मेषु पुरुषैः शुभैः ।
एवं राजा महाबुद्धिरिष्टा भूयोऽश्वमेधकैः ।
पञ्चभिः प्रददौ वित्तं धौम्याय बहुकोटिकम् ।
तदादाय मुनिर्दत्त्वा तपसे वनमाश्रितः ।
गतेष्वन्येषु मुनिषु वृष्णयो गन्तुमुद्यताः ।
एतान्संयुज्य पार्थास्ते वासुदेवमुपस्थिताः ।
तदनुग्रहसंभूतमादाय च परिक्षितम् ।
तानब्रवीद्वासुदेवः प्रीतात्मा धर्मतो हितम् ।
सत्त्वधर्मरता विभ्रान्पालयार्थं दमान्विताः ।
तेषु तुष्टेषु तुष्टाः स्युः पितरो दैवतानि च ।
रतः प्रीतस्तेष्वहं च गोषु चैतान्नमस्कुरु ।
इत्युक्त्वा गन्तुमनसमब्रवीत्स बुधधिरः ।
ये यजन्ति कृपार्थास्त्वा विभ्रादिप्रतिमादिषु ।
स्मरन्ति मानवा नित्यं जपन्ति प्रणयन्ति च ।
त्वञ्ज्ञानदेव्युः पापौघगिरिवज्रैरिवाचलः ।

दर्शनात्सूर्यं ते पुण्यं कारणाह्लादकारकम् ।
ज्ञातिक्षयमहादुःखं दर्शनात्तत्र शाम्यति ।
शिशोरस्याभिमन्योश्च तद्गतिर्नो भवाच्युत ।
इत्युक्तः पूजितः पार्थैः परिव्वक्तोऽभिवादितैः ।
दीर्घं चानुगतः स्नेहादनुनीय ययौ हरिः ।
बालाः पित्रोर्वियोगे वा सदारसुतबान्धवाः ।
पार्थाः कथंचित्स्वपुरं वीक्षिता वीक्ष्य चाययुः ।
कृष्णोऽपि पूजिते मार्गे वीक्षितो भुवि यद्गतैः ।
स्वजनेनार्चितो वेश्म प्रविश्य प्रीतिमानभूत् ।
पार्थश्च कृष्णसंदेशं पालयानो विचिन्त्य तम् ।
पितरं मातृभिः सार्धं पूजयानोऽवसत्सुखम् ।
इत्याश्वमेधिके एकाशीतितमोऽध्यायः ।
हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

— After the last colophon, Ms concludes with :

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीगुरवे नमः । कोल्लं ९९५ मासं तेलि
(date) एलुतिय (written) पुस्तकमिदं समाप्तम् ।
श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु । हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्न-
मस्तु ।

— After the last colophon, Ms concludes with :

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।
केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

॥ शुभमस्तु ॥ हरिः ॐ

— After the above, Ms-4 ins. a passage given in
App. I (No. 4).

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS., which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or were not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passa-

ges are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संज्ञय उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 14. 14. 17, Sins.:

यथा मनुर्महाराज रामो दाशरथिर्यथा ।
तथा भरतसिंहोऽपि पालयामास मेदिनीम् ।
नाधर्म्यमभवत्तत्र सर्वो धर्मरुचिर्जनः ।
बभूव नरशार्दूल यथा कृतयुगं युगम् ।
कलिमासन्नमाविष्टं निवार्य नृपनन्दनः । [5]
भ्रातृभिः सहितो धीमान्बभौ धर्मबलोद्धतः ।
बवर्ष भगवान्देवः काले देशे यथेप्सितम् ।
निरामयं जगदभूत्क्षुत्पिपासे न किंचन ।
आधिर्नास्ति मनुष्याणां व्यसने नाभवन्मतिः ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णास्ते स्वधर्मोत्तराः शिवाः । [10]
धर्मः सत्यप्रधानश्च सत्यं सद्विषयान्वितम् ।
धर्मासनस्थः सद्भिः स स्त्रीबालातुरवृद्धकान् ।
वर्णक्रमात्पूर्वकृताज्ञाकालो रक्षणोद्यतः ।
सुवृत्तिवृत्तिदानार्थैर्ज्ञार्थैर्दापितैरपि ।
आमुष्मिकं भयं नास्ति ऐहिकं कृतमेव तु । [15]
स्वर्गलोकोपमो लोकस्तदा तस्मिन्प्रशासति ।
बभूव सुखमेवात्र तद्विशिष्टतरं परम् ।

नार्यः पतिव्रताः सर्वा रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
यथोक्तवृत्ताः स्वगुणैर्बभूवुः प्रीतिहेतवः ।
पुमांसः पुण्यशीलाढ्याः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः । [20]
सुखिनः सुधममप्येनो नाकुर्वन्त कदाचन ।
सर्वे नराश्च नार्यश्च सततं प्रियवादिनः ।
अजिह्वमनसः शुक्ला बभूवुः श्रमवर्जिताः ।
भूषिताः कुण्डलैर्हारैः कटकैः कटिसूत्रकैः ।
सुवाससः सुगन्धाढ्याः प्रायशः पृथिवीतले । [25]
सर्वे ब्रह्मविदः शान्ताः सर्वत्र परिनिष्ठिताः ।
वलीपलितहीनास्तु सुखिनो दीर्घदर्शिनः ।
इच्छा न जायतेऽन्यत्र वर्णेषु च न संकरः ।
मनुष्याणां महाराज मर्यादासु व्यवस्थिताः ।
तस्मिन्शासति राजेन्द्र मृगव्यालसरीसृपाः । [30]
अन्योन्यमपि चान्येषु न बाधन्ते वयांसि च ।
गावश्च गुणभूयिष्ठाः सुवालधिमुखोदराः ।
अपीडिताः कर्षणाद्यैर्हृतव्याधितवत्सराः ।
अवध्यकाला मनुजाः पुरुषार्थेषु च क्रमात् ।
विषयेष्वनिषिद्धेषु वेदशास्त्रेषु चोद्यताः । [35]
सुवृत्ता वृषभाः पुष्टाः भारसाहाः सुखोदयाः ।
अतीव मधुरः शब्दः स्पर्शश्चातिसुखो रसः ।

1

(L. 1) G₁ महाराजो. — (L. 2) G₂ भारत- (for भ*). — (L. 3) G₈ [अ]धमश्च; M [अ]धर्मम्. M₁ अवहत् (for अभवत्). T G₈ धर्मपरो (for *रुचिर्). — (L. 4) M नृप- (for नर-). G_{1, 8} यथा कृतयुगे तथा (for the post. half). — (L. 5) Madras ed. निवार्य (for *र्थ). G₁ नृपनन्दन; G₈ कुरुनन्दनः. — (L. 6) M धर्माद् (for धीमान्). T₂ यथा (for बभौ). M₁₋₈ बलोद्धतः (for *द्धतः). — (L. 7) M₁₋₈ काले (for देशे). T G₈ यथाविधि (for यथेप्सितम्). — (L. 9) G₁ व्याधिर् (for आधिर्). M_{1, 8} मनः (for मतिः). — M om. lines 10-14. — (L. 10) G_{1, 8} शुभाः (for शिवाः). — (L. 11) G₈ सद्भिनयान्वितं (for सद्भिः*). — (L. 12) G₈ धर्मासनस्थः सद्विस्तु (for the prior half). G₈ वृद्धकाः (for *कान्). — (L. 13) G₁ वर्णक्रमान्; Madras ed. वर्णाश्रमान्. G₃ वर्णाः क्रमात्पूर्वकृता (for the prior half). G₁ सावल्यान्; Madras ed. सकलान् (for नाकालो). G₈ आशाम् रक्षणोद्यताः (for the post. half). — (L. 14) G₁ अवृत्ति- (for सु*). G₁ यथाद्यैर् (for *द्यैर्). T₂ द्राविदैर्; G₁ व्याधिः; G₃ याचि (for दापि*). — (L. 15) T₂ M आमुष्मिकं (for *ष्मिकं). G₃ M कुत (for कृतम्). — (L. 16) T स्वर्गोपमस्तदा लोकश्च (for

the prior half). G₈ M₁₋₈ तथा (for तदा). — (L. 17) G₁ एवाग्रं; G₂ एकाग्रं (for एवात्र). G₂ विशिष्टकरं (for *तरं). — (L. 19) G₁ -वित्ताः (for -वृत्ताः). G₁ पति- (for प्रीति-). — (L. 21) G₈ सुमुखाः (for सुखिनः). G₁ कुर्वन्ति; G₃ [अ]कुर्वन्त (for *वन्त). M_{1, 2} कथंचन (for कदा*). — (L. 22) M_{1, 2} सततं प्रीतिहेतवः (for the post. half). — (L. 24) T₁ partly damaged. — (L. 26) G_{1, 2} विप्राः; M संतः (for शान्ताः). — (L. 27) T₁ G_{1, 8} -जीविनः (for -दर्शिनः). — (L. 28) G₂ तत्र (for S-यत्र). M₁₋₈ न च (by transp.). — (L. 29) M₁ मानुषाणां. T₂ M₈ मर्यादा सुव्यवस्थिता; M_{1, 2} *दास्य स्थितास्थिताः; M₁ *दा सुस्थितिस्थिता (for the post. half). — (L. 30) G₁ M_{2, 4} राजेंद्र. M₁ मृगव्यालाः. T₁ -सृपा. — (L. 31) T नृमा (T₂ न मा)नुषान्; G₁ कदाचन; G₂ स जनवः; G₃ स मानवाः (for वयांसि च). — G₃ om. line 32. — (L. 32) G₁ गावः रुक्षीरभूयिष्ठाः; M गावः पयः प्र* (for the prior half). T₁ सुवालाः सु-सुखोदराः; T₂ *लाधोमुखादराः; G₁ *लाः सुसुखोदराः; M₈ *लधिपयोधराः (for the post. half). — M om. lines 33-35. — (L. 33) G_{1, 8} कर्षकाद्यैर् (for *जाद्यैर्). T₂ G₁ -वत्सकाः (for -वत्सराः). — (L. 34) Madras अवध्य- (for अवध्य-). — (L. 35) G₂ विविधेषु (for विषयेषु).

रूपं दृष्टिक्षमं रम्यं मनोज्ञं गन्धमुद्रमौ ।
धर्मार्थकामसंयुक्तं मोक्षाभ्युदयसाधनम् ।
ग्रह्यादजननं पुण्यं संवभूवाथ मानसम् ।

[40]

स्थावरा बहुपुष्पाढ्याः फलच्छायावहास्तथा ।
सुरूपशी विषहीनाश्च सुपन्नस्वक्प्ररोहिणः ।
मनोनुकूलाः सर्वेषां चेष्टा भूत्वापवर्जिताः ।
तथाविधोऽपि राजर्षिस्तद्वृत्तमभवद्भुवि ।
सर्वलक्षणसंपन्नाः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ज्येष्ठानुवर्तिनः सर्वे बभूवुः प्रियदर्शनाः ।
सिंहोरस्का जितक्रोधास्तेजोबलसमन्विताः ।
आज्ञानुवाहवः सर्वे दानशीला जितेन्द्रियाः ।
तेषु शासन्सु पृथिवीभूतवः स्वगुणैर्विभुः ।

[45]

सुखोदयाय वर्तन्ते ग्रहास्तारागणैः सह ।
मही सत्यप्रबहुला सर्वैरक्षगुणोदया ।
कामधुग्धेनुवद्भोगान्फलति स सहस्रधा ।
मन्वादिभिः कृताः पूर्वं मर्यादा मानवेषु याः ।
अनतिक्रम्य ताः सर्वाः कुलेषु समयानि च ।
अन्वशासन्त ते नित्यं धर्मपुत्रप्रियकराः ।
महाकुलानि धर्मिष्ठा वर्धयन्तो विशेषतः ।
मनुप्रणीतया वृत्त्या तेऽन्वशासन्वसुंधराम् ।
राजवृत्तिर्हि सा शश्वद्धर्मिष्ठाभून्महीतले ।
प्रायो लोकमतिस्तात राजवृत्तानुगामिनी ।
एवं भारतवर्षं स्वं राजा स्वर्गं सुरेन्द्रवत् ।
शासास विष्णुना सार्धं गुप्तो गाण्डीवधन्वना ।

[50]

[55]

[60]

Colophon.

2

After 14. 24. 20, K₂ ins.:

यावद्भुव्यगुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशयेत् ।
क्षीणे द्रव्यगुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ।
व्यक्तः सत्त्वगुणे ह्येष पुरुषो व्यक्तीरीशते ।
एतद्विप्र विजानीष्व हन्त भूयो भव्यमि ते ।
सहस्रेणापि दुर्मैधा बुद्धिमान्सुखमेधते ।
एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।
उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ।
यथाध्वानमपाथेयः प्रपन्नो मानवः क्वचित् ।
ह्येतेन याति महता विनदयत्यन्तरापि वा ।
तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति मानव ।
पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिर्दर्शनः ।
यथा च दीर्घमध्वानं पद्भ्यामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवक्रितः ।
प्राप्नुवन्तो यथाध्वानं रथेनेहाह्मगाभिना ।
यायादश्चप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ।
उच्चपर्वतमारुह्य नन्वेक्षेत भूगतम् ।
रथेन रथिनं पश्येच्चैतन्नेन च चेतनम् ।
यावद्भुव्यगुणस्तावद्भुव्ये समुपगच्छति ।
क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ।
एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
समाज्ञाय महाबुद्धेरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ।
यथा महार्णवं घोरमुद्रवः संप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव संमोहाद्द्वयं गच्छत्यलंशयम् ।

[5]

[10]

[15]

[20]

— (L. 36) T₁ सुवाहाः सुः; T₂ G₂ सुखभावाः; G₁ रसनाभाः; G₂ हरिमावाः (for भारसाहाः). — (L. 37) T₁ रसश्रीश्च सुखं रसं; T₂ 'श्चापि सुखं रसः; G₁ s 'श्चापि सुखं रसः; G₂ 'श्चापि सुखं रसं (for the post. half). — (L. 38) G₂ राखं (for रम्यं). G₁ गंधवद्भौ (for 'मुद्रमौ). — (L. 39) G₁ 'दर्शनं (for 'साधनम्). — (L. 40) T₁ च; M₁ 2 [अ]ति- (for [अ]-ध). — (L. 41) G₂ च सु- (for बहु-); T₁ फलच्छाय-वहास्तथा; M 'योपगच्छता (M₁ 'या) (for the post. half). — (L. 42) M दुस्पर्श- (for सुस्पर्श). — (L. 43) M₁ 2 4 मनोरुपाः (for 'कूलाः). Madras ed. भूत्वापवर्जिताः. G₂ M चेष्टाभूत्वा (G₂ 'त्ता) पवर्जिताः (for the post. half). — (L. 44) M₁ 3 हि (for स्पि). T₂ तथैव सोपि राजर्षिः; G₁ तथा बभूव रा' (for the prior half). T₁ सद्वृत्तम् (for त'). — (L. 46) M 'वृत्तिनः

(for -वर्तिनः). T₁ G प्रियदर्शिनः. — (L. 47) G₂ तपोबल- (for तेजो). — (L. 48) M जितारयः (for जितेन्द्रियाः). — (L. 49) T₁ शस्तेषु (for शासन्सु). G₂ M₁ 8 धरणीम् (for पृथिवीम्). T₁ G₁ M₁ बहु (for बभूव). — (L. 50) T₁ तारागुणैः (for 'गणैः). — (L. 51) T₁ G₂ च सत्य-; M₁ (inf. lin. as above) तस्य प्र- (for सत्यप्र-). — (L. 53) M₁ 8 मानवेषु (for मानवेषु). M₁ 2 ये (sic) (for याः). — T₂ G₂ om. lines 54-57. — (L. 54) M₁ तान्सर्वान् (sic) (for ताः सर्वाः). — (L. 55) G₁ M₁ 2 4 राजानो (for ते नित्यं). — (L. 57) G₂ M दृष्ट्या (for वृत्त्या). — (L. 58) M महीपतेः (for 'तले). — (L. 59) G₂ M₁ 3 लोकगतिस् (for 'मतिस्). M₁ लोक- (for राज-). — Colophon. — Adhy. no. : T₁ G₂ 15; T₂ G₂ 2 M 14.

नावया च यथा प्राज्ञो विना प्रज्ञातरित्रया ।
 अक्रान्तसलिलं गाढे क्लृप्तं संतरति स्वयम् । [25]
 तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनाम् ।
 मोहात्संमोहमापन्नो मा विनाशं यथा तथा ।
 ममत्वेनाभिभूतस्य तत्रैव परिदेवते ।
 नावं न शक्यमारुह्य स्थलेऽपि परिभाषितुम् । [30]
 तथैव स्थलमारुह्य नाप्सु यातुं विधीयते ।
 एवं कर्म कृतं चित्तं विषमस्थं पृथक्पृथक् ।
 यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ।
 यत्रैव गन्धो न रसो न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
 मन्यतेऽथ मनो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते । [35]
 यत्तत्प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
 महतः प्रधानभूतस्य गुणाः * * * * स्मृताः ।
 बीजधर्मि यथा व्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
 बीजधर्मा महानात्मा वसवश्चेति नः श्रुतम् ।
 बीजधर्मात्त्वहंकारः प्रसवत्वे पुनः पुनः । [40]
 बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ।
 बीजधर्मिणमित्याहुः प्रसवं नैव कुर्वते ।
 विशेषाः सर्वभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ।

3

After 14. 35. 12, Ks B D (except D1) T2 ins. :

ज्ञानं त्वेव परं विद्याः संन्यासं तप उत्तमम् ।
 यस्तु वेद निरावाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ।

3

Cf. 14. 47. 5^a-9^a and 47. 12^a-14^a. — (L. 1)
 T2 नैव (for त्वेव). Dn1 D2.8 विद्या (for विद्यः). Dc1
 ज्ञानं ते परमं विद्या (for the prior half). B1-4 Dc1
 संन्याससू. — (L. 2) B1.2 वेदं (for वेद). B2 निराधारं ;
 D3.6 वधं (for वाधं). D4 ज्ञानं तत्त्वं ; D5.6 ज्ञानतत्त्वं
 (for तत्त्वं). — (L. 3) Dn1 D2.8 धर्मगतिर् (for सर्व-
 गतिर्). B1.2 स सर्वगतिरि (B2 रुच्यते ; D5.6 स धर्मान-
 तिरिच्यते (for the post. half). — (L. 4) Dn1 D2.8.6
 सहसंवासं (for वासं च). T2 वै (for च). D1 स वासं ;
 D5.6 पृथक्त्वं (for विवासं). T2 सद्भिः सह न पश्यति (for
 the post. half). — (L. 6) T2 यः कामं मनुते किञ्चिन्
 (for the prior half). Ks अपि (for अभि-). D4
 गम्यते (for मन्यते). — (L. 7) T2 इहलोकस्तत्त्वेनैव
 (for the prior half). — (L. 9) Dc1 धर्मात्मा (for

सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ।
 यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
 तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते । [5]
 यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ।
 इहलोकस्य एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
 निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ।
 अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् । [10]
 महाहंकारवित्प इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ।
 महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
 सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः ।
 आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।
 एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना । [15]
 छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

4

T G ins. after 14. 96. 15 : M2-4 after 14. 96 :

जनमेजयः ।

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसुदनम् ।
 धर्मसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत्पितामहः ।

वैशंपायनः ।

पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो शुषिष्ठिरः ।

तदा राजन्नमस्कृत्य केशवं पुनरब्रवीत् ।

भगवन्वैष्णवा धर्माः किंफलाः किंपरायणाः । [5]

निर्ममो). — (L. 10) Dc1 अत्यक्त (for अव्यक्त). D4
 (marg. sec. m. as above) -द्रव्य- (for -बीज-). — (L.
 11) B2 मोहाहंकार- (for महा). D5.6 T2 इन्द्रियातर (T2
 'याङ्कुल) कोटरः (for the post. half). — (L. 12)
 D3 -शाखवत् (for 'वान्). — (L. 13) Ks B3 Dc1 T2
 शुभाशुभ- ; D4 सदापुष्प- (for 'शुभ-). — (L. 14) D5
 आजीव- ; D5.6 आजीव्यः . D5.6 -वृक्षः (for -बीजः).
 — (L. 15) T2 यत्तज् (for एतज्). B1.4 T2 तरवानि ;
 B2 तत्त्वं हि (for तत्त्वेन). — (L. 16) D3 छिन्ना ;
 T2 स्तित्वा (for छित्त्वा). B3 प्राप (for प्राप्य). Ks
 जहीमे (for जहाति).

4

— (L. 3) T2 G2.8 M2.8 दन्मेन (for पथि). — G3
 om. line 4. — (L. 4) M2 राजा (for राजन्). G1

किं धर्ममधिकृत्याथ भवतोत्पादिताः पुरा ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यः प्रियोऽस्मि मधुसूदन ।
श्रोतव्या यदि मे कृष्ण तन्मे कथय सुव्रत ।
पवित्राः किल ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः ।
सर्वधर्मोत्तमाः पुण्या भगवंस्त्वमुखोद्भूताः । [10]
याञ्छुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मातृहा गुरुतल्पगः ।
पाकभेदी कृतघ्नश्च सुरापो ब्रह्मविक्रयी ।
मित्रविश्वासघाती च वीरहा भ्रूणहा तथा ।
तपोविक्रयिणश्चैव दानविक्रयिणस्तथा ।
आत्मविक्रयिणो मूढा जीवेद्यश्च विकर्मभिः । [15]
पापाः शठा नैकृतिका डाम्बिका दूषकास्तथा ।
रसभेदकरा ये च ये च स्युर्ब्रह्मघातकाः ।
शूद्रप्रेष्यकराश्चोरा विप्रा ये च पुरोहिताः ।
निक्षेपहारिणः स्त्रीघ्नास्तथा ये पारदारिकाः ।
एते चान्ये च पापास्ते मुच्यन्ते तेऽपि किल्बिषात् । [20]
तानाचक्ष्व सुरश्रेष्ठ त्वन्नक्तस्य ममाच्युत ।
इत्येवं कथिते देवे धर्मपुत्रेण संसदि ।
वसिष्ठाद्यास्तपोयुक्ता मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
श्रोतुकामाः परं गुह्यं वैष्णवं धर्ममुत्तमम् ।
तथा भागवताश्चैव तत्तत्सं पर्यवारयन् । [25]

युधिष्ठिरः ।

तत्त्वतस्तु भवानेव पादमूलमुपागतम् ।
यदि जानासि मां भक्तं स्निग्धं वा भक्तवरसल ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि चेनुमिच्छामि तत्त्वतः ।
धर्मान्कथय देवेश यद्यनुग्रहभागहम् ।
श्रुता मे मानवा धर्मा वसिष्ठाः काश्यपास्तथा । [30]
गार्गीया गौतमीयाश्च तथा गोपालकस्य च ।
पराशरकृताः पूर्वं मैत्रेयस्य च धीमतः ।
औमा माहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।
ब्रह्मणा कथिता ये च कौमाराश्च श्रुता मया ।
धूम्रायणकृता धर्माः काण्डवैश्वानरा अपि । [35]
भार्गव्या याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयकृतास्तथा ।
भारद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कुणेश्च कुणिवाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ।
सुमन्तुजैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव च । [40]
अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याश्चैव पावनाः ।
चालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

तदा राजा पुरस्कृत्य (for the prior half). T Ms. 4 वाक्यम् (for पुनर्). — Before line 5, T₁ G_{1,2} M₂₋₄ ins. युधिष्ठिरः. — (L. 6) G₈ M₄ कं (for किं). — (L. 7) G₈ मे; M_{2,4} वा (for ससि). — (L. 8) G₈ M₄ तान् (for तन्). G₈ वै (for मे). — (L. 9) M₄ सर्वे (for सर्व). — (L. 11) T G_{1,2} यच्छुत्वा. — (L. 13) G₈ M_{2,8} भ्रूणहा वीरहा (by transp.). — M₄ om. (hapl.) lines 14-16. — (L. 14) M₂ च ये (for तथा). — (L. 15) G₈ आत्मविक्रयणश्चैव (for the prior half). — (L. 16) Madras ed. पापाचारा (for पापाः शठा). T₁ M₈ डाम्बिका. M₂ च ये (for तथा). — (L. 17) G₈ चैव (for the first ये च). T G₈ M₄ दूषकाः (for घातकाः). — (L. 18) M₂ प्रेषणकाश् (for प्रेष्यकराश्). — (L. 19) T₁ परदारिकाः. — (L. 20) G₈ M₄ बह्वे (for पापास्ते). — Before line 22, T₁ M_{2,4} ins. वैष्णवायनः. — (L. 24) M₂ om. गुह्यं and the post. half. G₈ M₄ भक्तिमंतो निरलयाः (for the post. half). — (L. 25) T₂ G_{1,2} ततः सं-; G₈ व्रतस्याः (for तत्तत्). — G₈ om. the ref. — (L. 26) G₈ M_{2,4} तत्त्वतस्तव भावे (G₈ नोपे) न (for the prior half). M₂ उपागतः. — (L. 27) G₈ M₄ इति (for यदि). T₂ शक्तं स्निग्धं; G₈ M₄ स्निग्धं भक्तं (by transp.).

— (L. 28) G₈ M₄ युक्तानि (for गुह्यानि). — (L. 29) T₁ G_{1,2} M₈ मे देव (for देवेश). — (L. 31) G₈ गार्गीय- M₄ धर्मो (for तथा). T₁ कापालिकस्य; G₈ M₄ गोपालि. — (L. 32) T₂ पराशरकृताः. G₁ M₄ पूर्वा (for पूर्व). G₈ M₄ आत्रेयस्य (for मै). M₂ तथैवानि-मुखोद्भूताः (for the post. half). — (L. 33) T G_{1,2} M₈ उमा; M₂ तथा (for औमा). T₁ महेश्वराच्; T₂ G₈ M₈ महेश्वराश्. M₂ नन्दी- (for नन्दि). — (L. 34) T₁ G₈ ब्राह्मणाः. — (L. 35) T₁ धूमयानः; T₂ G₂ M₈ धूम्रा (M₈ 'मा')यन- (for 'यन-). G_{2,8} कांडा; M_{2,4} काण्डा (for काण्ड-). — (L. 36) G₁ M₈ भार्गवाः M₈ याज्ञवल्काश्. M₂ -कृतस्. G₂ M₄ मांडव्याः (M₄ 'डेयाः) काश्यपास्तथा (for the post. half). — (L. 37) G₈ भरद्वाजकृताश्चैव (for the prior half). — (L. 38) T₁ G_{1,2} कणेशचतुष्पाहो- (T₁ 'हो')श्च; T₂ कुणेशश्च कुणिवाहोश्च; G₈ M₈ कुणेशश्च कुणिवाहो (M₈ 'वहो')श्च (for the prior half). — G₁ transp. lines 39 and 40. — (L. 39) G₁ सुमन्तु-जैमिनीयाश्च (for the prior half). G₂ शकुनेयाश्; G₈ श्रुतसेनाश्. — M₈ om. (hapl.) line 40. — (L. 40) T G₂ पावनीयाश्; M₂ तावकीयाश् (for पाव). — (L. 41) M₂ मोद्गल्याः. G₈ transp. मौद्गल्याः and शाण्डिल्याः. G₈ M₄ सीकमादि (M₄ 'व')नः; M₂ सीक्यभावसः; Kumbh.

नावया च यथा प्राज्ञो विना प्रज्ञातरिग्रया ।
 अक्रान्तसलिलं गाढे क्लृप्तं संतरति स्वयम् । [25]
 तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा स्थपदातिनाम् ।
 मोहात्संमोहमापन्नो मा विनाशं यथा तथा ।
 ममत्वेनाभिभूतस्य तत्रैव परिदेवने ।
 नावं न शक्यमाख्य स्थलेऽपि परिभाषितम् । [30]
 तथैव स्थलमाख्य नाप्सु यातुं विधीयते ।
 एवं कर्म कृतं चित्तं विषमस्थं पृथक्पृथक् ।
 यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ।
 यत्रैव गन्धो न रसो न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
 मन्यतेऽथ मनो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते । [35]
 यत्तत्प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
 महतः प्रधानभूतस्य गुणाः * * * स्मृताः ।
 बीजधर्मि यथा व्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
 बीजधर्मा महानात्मा वसवश्चेति नः श्रुतम् ।
 बीजधर्मात्त्वहंकारः प्रसवत्वे पुनः पुनः । [40]
 बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ।
 बीजधर्मिणमित्याहुः प्रसवं नैव कुर्वते ।
 विशेषाः सर्वभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ।

3

After 14, 35, 12, Ks B D (except D1) T2 ins. :

ज्ञानं खेव परं विद्याः संन्यासं तप उत्तमम् ।
 यस्तु वेद निराधारं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ।

3

Of. 14, 47, 5°-9¹ and 47, 12°-14⁶. — (L. 1) T2 चैव (for त्वेव). Dn1 D2, 8 विद्या (for विद्याः). Dc1 ज्ञानं ते परमं विद्या (for the prior half). B1-4 Dc1 संन्याससु. — (L. 2) B1, 2 वेद (for वेद). B2 निराधारं; D3 बंध (for बंध). D4 ज्ञानं तत्त्वं; D5, 6 ज्ञानतत्त्वं (for तत्त्वं). — (L. 3) Dn1 D2, 8 धर्मगतिर् (for सर्वगतिर्). B1, 2 स सर्वगतिरि (B2 रु)च्यते; D5, 6 स धर्मानतिरिच्यते (for the post. half). — (L. 4) Dn1 D2, 5, 6 सहसंवासं (for वासं च). T2 वै (for च). D4 स वासं; D5, 6 पृथक्त्वं (for विवासं). T2 सद्भिः सह न पश्यति (for the post. half). — (L. 6) T2 यः कामं मनुते किञ्चिन् (for the prior half). Ks अपि (for अभि-). D4 नम्यते (for -मन्यते). — (L. 7) T2 इहलोकस्त्वनेनैव (for the prior half). — (L. 9) Dc1 धर्मात्मा (for

सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिच्यते ।
 यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
 तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते । [10]
 यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ।
 इहलोकस्य एवैव ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
 निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ।
 अव्यक्तवीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् । [10]
 महाहंकारवितप इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ।
 महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिज्ञाखवान् ।
 सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः ।
 आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।
 एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना । [15]
 छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

4

T G ins. after 14, 96, 15 : M2-4 after 14, 96 :

जनमेजयः ।

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसुदनम् ।
 धर्मसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत्पितामहः ।

वैशंपायनः ।

पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो युधिष्ठिरः ।
 तदा राजन्नमस्कृत्य केशवं पुनरब्रवीत् ।
 भगवन्वैष्णवा धर्माः किंफलाः किंपरायणाः । [5]

निर्ममो). — (L. 10) Dc1 अत्यक्त (for अव्यक्त). Ds (marg. sec. m. as above) -द्रव्य- (for -बीज-). — (L. 11) B2 मोहाहंकार- (for महा). Ds, 6 T2 इन्द्रियाङ्गुरकोटरः (for the post. half). — (L. 12) Ds -शाखवत् (for वान्). — (L. 13) Ks Bs Dc1 T2 शुभाशुभ-; D4 सदापुष्प- (for शुभ-). — (L. 14) Ds आजीव-; Ds, 6 आजीव्यः. Ds, 6 -वृक्षः (for -बीजः). — (L. 15) T2 यत्तज् (for एतज्). B1, 4 T2 तत्त्वानि; B2 तत्त्वं हि (for तत्त्वेन). — (L. 16) Ds छित्त्वा; T2 स्तित्वा (for छित्त्वा). Bs प्राप (for प्राप्य). Ks जहीमे (for जहाति).

4

— (L. 3) T2 Gs, 8 M2, 8 पंचमेन (for पश्चि). — Gs om. line 4. — (L. 4) Ms राजा (for राजन्). G1

किं धर्ममधिकृत्याथ भवतोत्पादिताः पुरा ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यः प्रियोऽस्मि-मधुसूदन ।
श्रोतव्या यदि मे कृष्ण तन्मे कथय सुव्रत ।
पवित्राः किल ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः ।
सर्वधर्मोत्तमाः पुण्या भगवंस्त्वमुखोद्भूताः । [10]
याञ्छुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मानृहा गुरुतल्पगः ।
पाकभेदी कृतघ्नश्च सुरापो ब्रह्मविक्रयी ।
मित्रविश्वासघाती च धीरहा भ्रूणहा तथा ।
तपोविक्रयिणश्चैव दानविक्रयिणस्तथा ।
आत्मविक्रयिणो मूढा जीवेद्यश्च विकर्मभिः । [15]
पापाः शठा नैकृतिका डास्मिका दुष्कास्तथा ।
रसमेदकरा ये च ये च स्युर्ब्रह्मघातकाः ।
शूद्रप्रेष्यकराश्चोरा विप्रा ये च पुरोहिताः ।
निक्षेपहारिणः स्त्रीघ्नास्तथा ये पारदारिकाः ।
एते चान्ये च पापास्ते मुच्यन्ते तेऽपि किल्बिषात् । [20]
तानाचक्ष्व सुरश्रेष्ठ त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।
इत्येवं कथिते देवे धर्मपुत्रेण संसदि ।
वसिष्ठाद्यास्तपोयुक्ता मुनयस्तत्त्वदर्शिनाः ।
श्रोतुकामाः परं गुह्यं वैष्णवं धर्ममुत्तमम् ।
तथा भागवताश्चैव ततस्तं पर्यवारयन् । [25]

युधिष्ठिरः ।

तत्त्वतस्तु भवानेव पादमूलमुपागतम् ।
यदि जानासि मां भक्तं क्षिप्रं वा भक्तवत्सल ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि वेत्नुमिच्छामि तत्त्वतः ।
धर्मान्कथय देवेश यद्यनुग्रहभागहम् ।
श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा । [30]
गार्गीया गौतमीयाश्च तथा गोपालकस्य च ।
पराशरकृताः पूर्व मैत्रेयस्य च धीमतः ।
औमा माहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।
ब्रह्मणा कथिता ये च कौमाराश्च श्रुता मया ।
धूम्रायणकृता धर्माः काण्डवैश्वानरा अपि । [35]
भार्गव्या याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयकृतास्तथा ।
भारद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कुणेश्च कुणियाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ।
सुमन्तुजैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव च । [40]
अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याश्चैव पावनाः ।
वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

तदा राजा पुरस्कृत्य (for the prior half). T M_{2.4} वाक्यम् (for पुनर्). — Before line 5, T₁ G_{1.2} M₂₋₄ ins. युधिष्ठिरः. — (L. 6) G₈ M₄ कं (for किं). — (L. 7) G₈ मे; M_{2.4} वा (for स्मि). — (L. 8) G₈ M₄ तान् (for तन्). G₈ वै (for मे). — (L. 9) M₄ सर्वे (for सर्व). — (L. 11) T G_{1.2} यच्छुत्वा. — (L. 13) G₈ M_{2.3} भ्रूणहा धीरहा (by transp.). — M₄ om. (hapl.) lines 14-16. — (L. 14) M₂ च ये (for तथा). — (L. 15) G₈ आत्मविक्रयणश्चैव (for the prior half). — (L. 16) Madras ed. पापाचारा (for पापाः शठा). T₁ M₈ डास्मिका. M₂ च ये (for तथा). — (L. 17) G₈ चैव (for the first ये च). T G₈ M₄ दूपकाः (for -घातकाः). — (L. 18) M₂ प्रेष्यकाश्च (for -प्रेष्यकराश्च). — (L. 19) T₁ पारदारिकाः. — (L. 20) G₈ M₄ ब्रह्मघात (for पापास्ते). — Before line 22, T₁ M_{2.4} ins. वैष्णवं. — (L. 24) M₂ om. गुह्यं and the post. half. G₈ M₄ भक्तिमते निरलयाः (for the post. half). — (L. 25) T₂ G_{1.2} ततः सं; G₈ व्रतस्याः (for ततस्तं). — G₈ om. the ref. — (L. 26) G₈ M_{2.4} तत्त्वतस्तव भावे (G₈ बोधे) न (for the prior half). M₂ उपागतः. — (L. 27) G₈ M₄ इति (for यदि). T₁ शक्तं स्तिग्धं; G₈ M₄ क्षिप्रं भक्तं (by transp.).

— (L. 28) G₈ M₄ -युक्तानि (for -युह्यानि). — (L. 29) T₁ G_{1.2} M₈ मे देव (for देवेश). — (L. 31) G₈ गार्गीय-. M₄ धर्मो (for तथा). T₁ कापालिकस्य; G₈ M₄ गोपालि. — (L. 32) T₂ पराशरकृताः. G₁ M₄ पूर्वा (for पूर्व). G₈ M₄ आवेयस्य (for मै). M₂ तथैवात्रि-मुखोद्भूताः (for the post. half). — (L. 33) T G_{1.2} M₈ उमा; M₂ तथा (for औमा). T₁ महेश्वराश्च; T₂ G M₈ महेश्वराश्च. M₂ नन्दि. (for नन्दि-). — (L. 34) T₁ G₈ ब्राह्मणाः. — (L. 35) T₁ धूमवान्; T₂ G₂ M₈ धूम्रा (M₈ 'मा'यन- (for 'यन-). G_{2.3} कांडा; M_{2.4} काण्डा (for काण्ड-). — (L. 36) G₁ M₈ भार्गवा. M₈ याज्ञवल्क्याश्च. M₂ -कृतस्य. G₂ M₄ माण्डव्याः (M₄ 'डेयाः) काश्यपास्तथा (for the post. half). — (L. 37) G₈ भरद्वाजकृताश्चैव (for the prior half). — (L. 38) T₁ G_{1.2} कणेशचतुर्णाहो- (T₁ 'हे'श्च; T₂ कणोश्च कुणियाहोश्च; G₈ M₈ कुणेश्च कुणियाहो (M₈ 'वहो'श्च (for the prior half). — G₁ transp. lines 39 and 40. — (L. 39) G₁ सुमन्तु-जैमिनीयाश्च (for the prior half). G₂ शकुनेयाश्च; G₈ श्रुतसेनाश्च. — M₈ om. (hapl.) line 40. — (L. 40) T G₂ पावनीयाश्च; M₂ तावकीयाश्च (for पाव). — (L. 41) M₂ मोद्गल्याः. G₈ transp. मोद्गल्याः and शाण्डिल्याः. G₈ M₄ सीकमाधि (M₄ 'ज'नः; M₈ सौष्यभावनः; Kumbh.

प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ।
 वैश्याघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये । [45]
 नारदीयाः श्रुता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ।
 तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।
 क्रौञ्चा मृदङ्गगीताश्च सौर्या हारीतकाश्च ये ।
 ये पिशङ्गकृताश्चापि कौतुपा हंसपालकाः ।
 उद्दालककृता धर्मा औशनस्यास्तथैव च । [50]
 वैशंपायनगीताश्च ये चान्येऽप्येवमादयः ।
 एतेभ्यः सर्वधर्मेभ्यो देव त्वन्मुखनिःसृताः ।
 पावनत्वात्पवित्रत्वाद्विशिष्टा इति मे मतिः ।
 तस्माद्भि त्वां प्रपन्नस्य त्वद्भक्तस्य च भावतः ।
 युष्मदीयान्वरान्धर्मान्पुण्यान्कथय मेऽच्युत । [55]

वैशंपायनः ।

एवं पृष्टस्तु धर्मज्ञो धर्मपुत्रेण केशवः ।
 उवाच धर्मान्सूक्ष्मार्थान्धर्मपुत्रस्य हर्षितः ।
 एवं ते यस्य कौन्तेय यत्नो धर्मेषु सुव्रत ।
 त्वत्समो दुर्लभो लोके न कश्चिदिह विद्यते ।
 धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा । [60]

अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनातीह नरं सदा ।
 धर्मः पिता च माता च धर्मो नाथः सुहृत्तथा ।
 धर्मो आता सखा चैव धर्मः स्वामी परंतप ।
 धर्मादर्थश्च कामश्च धर्माद्भोगाः सुखानि च । [65]
 धर्माद्वैश्वर्यमेवाग्र्यं धर्मात्स्वर्गगतिः परा ।
 धर्मो यः सेवितः शुद्धिं प्रायते महतो भयात् ।
 धर्माद्विजत्वं देवत्वं धर्मः प्रापयते नरम् ।
 यदा च क्षीयते पापं कालेन पुरुषस्य तु ।
 तदा संजायते बुद्धिर्धर्मं कर्तुं युधिष्ठिर ।
 जन्मान्तरसहस्रैस्तु मनुष्यत्वं हि दुर्लभम् । [70]
 तद्गत्वापीह यो धर्मं न करोति स वञ्चितः ।
 कुत्सिता ये दरिद्राश्च विरूपा व्याधितास्तथा ।
 परप्रेष्याश्च मूर्खाश्च न तैर्धर्मः कृतः पुरा ।
 ये च दीर्घायुषः शूराः पण्डिता भोगिनस्तथा । [75]
 मीरोगा रूपसंपन्नास्तैर्धर्मः सुकृतः पुरा ।
 एवं धर्मः कृतः शुद्धो नयते गतिमुत्तमाम् ।
 अधर्मं सेवमानस्तु तिर्यग्योन्यां पतत्यसौ ।
 इदं रहस्यं कौन्तेय शृणु धर्ममनुत्तमम् ।

and Madras eds. शलभायवाः (for चैव पावनाः). — (L. 42) M₂ बालखिद्य- G₈ चैव (for the first ये च). T G₁ M₈ तथा (for कृताः). — (L. 43) M₂ ये च (for धर्माः). — (L. 44) M₄ यत् (for च). — (L. 45) G₈ वैश्याघ्र- T G₁ वैश्याघ्रा व्या (T₁ °व्या व्या-; G₁ °ग्र्या) सकी- (T₂ °गी) व्याश्च; G₂ वैश्याघ्रा व्यासिकीयाश्च; M₈ वैश्याघ्रा व्यासकीयाश्च. T G_{1, 2} वैसीतक-; MSS. विभंडक- — (L. 46) G₈ तथा (for श्रुता). G₂ कपोताश्च; G₈ कापोतीयाः. — (L. 47) G₈ -गीता च (for वाक्यानि). T₁ G_{2, 8} अंगिरसश्च. — (L. 48) G₈ कौन्तेयः; M₄ कौन्त्या. M_{2, 8} सौरा (for सौर्या). G₈ M₄ तथा (for च ये). — (L. 49) G₈ M₄ पिगवर्ण-; M₂ पिशङ्गव- (for ये पिशङ्ग-). T₂ कौतमाहं सवालिकाः; G₁ काठतापसपालकाः; G₂ कातपासात्स-पालकाः; G₈ कौतेयाः पांसुपालिकाः; M₂ कांता वा पासलालकाः; M₈ कांतालपासलालकाः; M₄ क्रादपावत्सवालिकाः; Kumbh. ed. कातपायाः सुवालकाः; Madras ed. कौतपाः पांसुवालकाः (for the post. half). — (L. 51) Kumbh. ed. आदितः (for आदयः). — (L. 52) G₁ -मूलिकाः स्मृताः. — (L. 53) T₂ G_{1, 2} पवित्रा (for विशिष्टा). — (L. 54) M_{2, 8} त्वां तु; M₄ हि त्वं (for हि त्वां). M₂ माधव; Kumbh. ed. केशव (for भावतः). — (L. 55) G₈ M_{2, 4} परान् (for वरान्). — G₈ om. the ref. — (L. 56) G₈ M_{2, 4} उत्तस्य (for पृष्टस्य). G₈ M₄ माधवः (for केशवः). — (L. 57) T₁ सुधमान् (for धर्मान्). G₈ M₄ धीमतः (for हर्षितः). — Before

line 58, MSS. ins. श्रीमगवान्. — (L. 59) G_{1, 2} M₈ तस्य ते (M₈ मे) (for त्वत्समो). M₂ न किंचिदुपपद्यते (for the post. half). — (L. 61) G₁ [इ]व (for [इ]-ह). G₈ M₄ सदा नरं (by transp.). Kumbh. ed. नयतीतिपदं नरं (for the post. half). — (L. 62) T G₈ M₄ धर्मोय सुहृदस्तथा (for the post. half). — (L. 63) T M₂ परंतपः. — (L. 64) T धर्मोधर्मश्च कामश्च; G₈ धर्मोदर्थं च कामं च (for the prior half). — (L. 65) G₈ M₄ प्रभो (for परा). — (L. 66) G₈ M₄ [स]यं (for यः). G₈ तत्र (for शुद्धस्य). — (L. 67) G₈ M_{2, 4} द्विजत्वं देवतात्वं च (for the prior half). Kumbh. ed. पावयते (for प्रापं). T₁ परं; T₂ G₁ नरः (for नरम्). — (L. 68) G₈ M₄ यत् (for च). M₄ तत् (for तु). — (L. 70) M_{2, 4} मानुषत्वं. M_{2, 8} (inf. lin.) लभ्यते (for दुर्लभम्). G₈ मानुष्यं त्वत्तुल्यं (for the post. half). — (L. 71) G₈ M₄ लब्ध्वा (for गत्वा). Kumbh. ed. त्व- (for स). — (L. 72) M₄ कुपिता (for कुत्सिता). T₁ च (for ये). G₈ M₄ च ये (for तथा). — (L. 73) Madras ed. द्वेष्ट्याश्च (for -प्रेष्ट्याश्च). — (L. 75) T₁ G₁ निरोग- G₈ M₄ तैर्धर्माः सुकृताः पुरा; M₂ तैश्च धर्मः कृतः पुरा (for the post. half). — (L. 76) T₂ G₈ M₄ सद्यो (for शुद्धो). — (L. 77) M_{2, 4} अधर्मः. G₈ M_{2, 4} सेवमानश्च. Kumbh. ed. अधर्मं सेवते यस्तु (for the prior half). G₁ तिर्यग्योनो. G₈ M_{2, 4} तिर्यग्योनिं नयत्यसौ (M₄ °मुं) (for the post. half).

कथयिष्ये परं धर्मं मम भक्तस्य पाण्डव ।
 इष्टस्त्वमसि मेऽस्यर्थं प्रपन्नश्चापि मां सदा । [80]
 परमार्थमपि ब्रूमः किं पुनर्धर्मसंहिताम् ।
 इदं मे मानुषं जन्म कृतमात्मनि मायया ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय दुष्टानां शासनाय च ।
 मानुष्यं भावमापन्नं ये मां गृह्णन्त्यवज्ञया ।
 संसरन्तीह ते मूढास्तिर्यग्योनिष्वनेकशः । [85]
 ये च मां सर्वभूतस्थं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ।
 मद्भक्तास्तान्सदा युक्तान्मत्समीपं नयाम्यहम् ।
 मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
 मद्भक्तानां तु मानुष्ये सफलं जन्म पाण्डव ।
 अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन । [90]
 मुच्यन्ते पापकैः सर्वैः पञ्चपत्रमिवाम्भसा ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु तपसा भावितात्मनाम् ।
 भक्तिरुपपद्यते तात मनुष्याणां न संशयः ।
 यच्च रूपं परं गुह्यं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 न दृश्यते तथा देवैर्मद्भक्तैर्दृश्यते यथा । [95]
 अपरं यच्च मे रूपं प्रादुर्भावेऽपि दृश्यते ।
 तदर्चयन्ति सर्वार्थैः सर्वभूतानि पाण्डव ।
 कल्पकोटिसहस्रेषु व्यतीतेष्ववगतेषु च ।
 दर्शयामीह तद्रूपं तत्प्रपश्यन्ति मे सुराः ।

स्थित्युत्पत्तिव्ययकरं यो मां ज्ञात्वा प्रपद्यते । [100]
 अनुगृह्णाम्यहं तं वै संसारान्मोचयामि च ।
 अहमादिहिं देवानां सृष्टा ब्रह्मादयो मया ।
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य जगत्सर्वं सृजाम्यहम् ।
 तमोमूलोऽहमव्यक्तो रजो मध्ये प्रतिष्ठितः ।
 ऊर्ध्वं सत्त्वविशालोऽहं ब्रह्मादिस्तम्बसंज्ञितः । [105]
 मूर्धानं मे दिवं विद्धि चन्द्रादित्यां च लोचने ।
 देवान्निर्वाहणा वक्त्रं मारुतः श्वसनश्च मे ।
 दिशो मे बाहवश्चाष्टौ नक्षत्राणि च भूपणम् ।
 अन्तरिक्षमुरो विद्धि सर्वभूतावकाशकम् ।
 मार्गो मेघानिलाभ्यां तु यन्ममोदरमव्ययम् । [110]
 पृथिवीमण्डलं यद्वै द्वीपार्णवनगैर्युतम् ।
 सर्वसंधारणोपेतं पादौ मम युधिष्ठिर ।
 स्थितो ह्येकगुणः खेऽहं द्विगुणश्चास्मि मारुते ।
 त्रिगुणोऽग्नौ स्थितोऽहं वै सलिले तु चतुर्गुणः ।
 शब्दाद्या ये गुणाः पञ्च महाभूतेषु पञ्चसु । [115]
 तन्मात्रसंस्थितः सोऽहं पृथिव्यां पञ्चधा स्थितः ।
 अहं सहस्रशीर्षस्तु सहस्रवदनेक्षणः ।
 सहस्रबाहूदरदं सहस्रोक्षः सहस्रपात् ।
 धृत्वोर्वीं सर्वतः सम्यगत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ।
 सर्वभूतात्मभूतस्थः सर्वव्यापी ततो ह्यहम् । [120]

— (L. 78) Gs M2.4 श्रूयतामिदं (M2 तां धर्मं) मुत्तमं (for the post. half). — (L. 79) Gs M2.4 गुह्यं (for धर्मं). Gs M2.8 तव (for मम). — (L. 80) T इष्टस् (for इष्टस्). M3 अपि (for असि). M2 मेत्येवं (for मेऽस्यर्थं). G1.3 M4 चासि (for चापि). — (L. 81) M2.4 ब्रूयां. — (L. 83) M2.4 धर्मसंस्थापनायैव. — (L. 84) Gs न मां गृह्णन्ति ये नराः (for the post. half). — (L. 85) T2 Gs M2 हि (for [इ]ह). Kumbh. ed. संसारान्तर्हि ते मूढास् (for the prior half). — (L. 86) Madras ed. ज्ञानचक्षुषः. — (L. 87) M4 तु (for तान्). Gs सुराः; M2 तदा (for सदा). — (L. 91) Kumbh. and Madras eds. पातकैः (for पापकैः). M4 मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यः. — (L. 92) M4 -सहस्रेषु (for 'स्रेषु). Gs भावितात्मनः. — (L. 93) Gs M4 मद्भक्तिं विद्यते तात (for the prior half). Gs M2 मानुषाणां. — (L. 97) G1.2 सर्वार्थैः. Gs -भूतानि; M4 -भूतैश्च- (sic) (for -भूतानि). — (L. 98) T1 G2 [आ] गनेषु. — (L. 99) M2 [इ]ति; M3 च; M4 तु (for [इ]ह). T G1.2 च (for प्र-). — (L. 100) Gs M4 -गुणकरं (for -व्यय). M2 सृष्टिस्थितिलये हेतुं; Kumbh. ed. स्थित्युत्पत्तिव्ययकरं (for the prior half). — (L.

101) T1 तद् (sic) (for तं). — (L. 102) T1 भूतानां (for देवानां). T2 सृष्टा. G1 [S]मराः (for मया). — (L. 104) G1 तमोमूलो (sic) (for 'मूलो). Gs अव्यक्तं. Gs M4 मध्यः; M2 मध्यात्. — (L. 105) M4 ऊर्ध्व- Kumbh. ed. ऊर्ध्वं सर्वं विना लोभं (for the prior half). T1 G1 M4 -संज्ञितं; Kumbh. ed. -पर्यंतः. — (L. 107) T G1.2 गावोऽग्निर्; M2 वेदाग्निर् (for देवाग्निर्). Kumbh. ed. ब्राह्मणो. Gs M4 मरुतः. T1 Gs M2 श्वसनं. — (L. 108) Gs M3.1 वि- (for च). — (L. 109) Gs M4 सर्व-भूतप्रकाशकं (for the post. half). — (L. 111) M2 चितं (for युतम्). — (L. 112) M2 सर्वसंधारणैर्युक्तं (for the prior half). — (L. 114) M2 ह (for तु). — (L. 115) M2 शब्दादयो (for 'द्या ये). — (L. 116) M2 -संज्ञकः (for -संस्थितः). G1 च (for सो). T1 स्मृतः (for स्थितः). — (L. 117) Gs M4 सहस्रचरणेक्षणः (for the post. half). — (L. 118) T1 -धृत्; M2 -धृत्; M4 -भृत्; Kumbh. ed. -धृक् (for -धृक्). Gs M4 सह-स्राक्षः (for सहस्रोक्षः). — (L. 119) T1 Gs धृत्वोर्वी; G1 धृत्वादि; G2 धृत्वादीन्. Kumbh. ed. अत्यतिष्ठं (for अत्यतिष्ठद्). — (L. 120) Gs ततो (for ततो). T1 G1.2 [S]सि (for हि). — (L. 121) T2 संचितो; Gs

अचिन्त्योऽहमनन्तोऽहमजरोऽहमजो ह्यहम् ।
 अनद्योऽहमवध्योऽहमप्रमेयोऽहमव्ययः ।
 निर्गुणोऽहमगूढात्मा निर्द्वन्द्वो निर्ममो नृप ।
 निष्कलो निर्विकारोऽहं निदानममृतस्य तु ।
 सुधा चाहं स्वधा चाहं स्वाहा चाहं नराधिप । [125]
 तेजसा तपसा चाहं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
 स्नेहपाशगुणैर्बद्धा धारयाम्यात्ममायया ।
 चतुराश्रमधर्मोऽहं चातुर्होत्रफलाशनः ।
 चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहश्चतुराश्रमभावनः ।
 संहत्याहं जगत्सर्वं कृत्वा वै गर्भमात्मनः । [130]
 शयामि दिव्ययोगेन प्रलयेषु युधिष्ठिर ।
 सहस्रयुगपर्यन्तां ब्राह्मीं रात्रिं महार्णवे ।
 स्थित्वा सृजामि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ।
 कल्पे कल्पे च भूतानि संहरामि सृजामि च ।
 न च मां तानि जानन्ति मायया मोहितानि मे । [135]
 मम चैवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य नित्यशः ।
 प्रशान्तस्येव दीपस्य गतिर्नैवोपलभ्यते ।
 न तदस्ति कचिद्राजान्यत्राहं न प्रतिष्ठितः ।
 न च तद्विद्यते भूतं मयि यन्न प्रतिष्ठितम् ।
 यावन्मात्रं भवेद्भूतं स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगत् । [140]
 जीवभूतो ह्यहं तस्मिन्नावन्मात्रं प्रतिष्ठितम् ।

किं चात्र बहुनोक्तेन सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
 यद्भूतं यद्भविष्यच्च तत्सर्वमहमेव तु ।
 मया सृष्टानि भूतानि मन्मथानि च भारत ।
 मामेव न विजानन्ति मायया मोहितानि मे । [145]
 एवं सर्वं जगदिदं सदेवासुरमानुषम् ।
 मत्तः प्रभवते राजन्मय्येव प्रविलीयते ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवमात्मोद्भवं सर्वं जगदुद्दिश्य केशवः ।
 धर्मान्धर्मात्मजस्याथ पुण्यानकथयत्प्रभुः ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् । [150]
 कथ्यमानं मया पुण्यं धर्मशास्त्रफलं महत् ।
 यः शृणोति शुचिर्भूत्वा एकचित्तस्तपोयुतः ।
 स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धर्म्यं ज्ञेयं युधिष्ठिर ।
 श्रद्धानस्य तस्येह यत्पापं पूर्वसंचितम् ।
 विनश्यत्याशु तत्सर्वं मद्भक्तस्य विशेषतः । [155]

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा वचः पुण्यं सत्यं केशवभाषितम् ।

अनन्तो (for अचिन्त्यो). Gs अनाद्यो (for अनन्तो). T Gs अवलो (for अजरो). Gs [s]सि (for हि). — (L. 122) Kumbh. and Madras eds. अनाद्यो (for अनद्यो). — (L. 123) Gs M₂₋₄ निर्गुहात्मा (for अगू). Gs निलोहं (for निर्द्वन्द्वो). Gs M₄ [s]पि च (for नृप). — (L. 124) Gs M_{2,4} निर्द्वन्द्वो (for निष्कलो). Some MSS. निधानम्. Gs M₄ चामृतस्य च (for अमृतस्य तु). — (L. 125) Gs M_{2,4} transp. सुधा and स्वधा. Gs गृहं (for the first चाहं). Gs M₄ स्वाहाकारं (M₄ 'रो) (for स्वाहा चाहं). — (L. 127) T₁ स्नेहपाशैर्; T₂ G₁ 'पाशं. — (L. 128) Kumbh. and Madras eds. चातुराश्रम- (for च). T₁ Gs चतुर्होत्र-. Gs -फलाशकः. — (L. 129) M_{2,3} चतुर्बाहुश्; Kumbh. ed. 'यस्यश् (for 'व्यूहश्). M_{2,3} चातुराश्रम- (for च). T₂ Gs M₄ -आजनं (M₄ 'नः) (for -भावनः). — (L. 130) Gs संस्कृत्याहं. M_{2,3} (inf. lin.) गर्भस्सम् (for वै गर्भम्). — (L. 131) G₁ प्रमेयेषु (for प्रलं). — (L. 132) Gs M₂ -पर्यंतं. G₁ रात्री; M₂ रात्रिर्. Gs राक्षी रात्रिर्महाहवे (for the post. half). — (L. 133) Gs स्थितः (for स्थित्वा). — (L. 135) Gs हि; M₄ ह (for मे). — (L. 136) Gs दैवान्धकारस्य (for चैवान्ध). — (L. 137) M₂ (inf. lin.) निर्वाणस्य

(for प्रशान्तस्य). M₂ -लक्ष्यते (for -लभ्यते). — (L. 138) Gs नाहं (for राजन्). Gs यन्न राजन्; M₄ यन्न नाहं (for यन्नाहं न). — (L. 139) Gs मया (for मयि). — (L. 140) Kumbh. ed. मित्रं (for मात्रं). Gs शरीरं हि (for भवेद्भूतं). Gs M₄ स्थूल-. Gs कृतं; M₄ कवित् (for जगत्). — (L. 141) Gs प्रतिष्ठितः. M₄ तावन्मात्रः प्रतिष्ठितः (for the post. half). — (L. 142) Gs M_{2,4} एतद् (for एव). — (L. 143) Gs M₄ भविष्यं तु; M₂ 'व्यं वा (for 'व्यश्च). — (L. 144) Gs M₄ पाण्डव (for भारत). — Colophon. — Sub-parvan : M₂ वैष्णवधर्मै. — Adhy. name : T₂ G_{1,2} M₈ भगवत्तत्त्वकथनं. — Adhy. no. : T₁ Gs M₄ 84; T₂ G_{1,2} 83; M₂ 1; M₄ (inf. lin.) 99. — (L. 149) T₂ Gs [ए]व; M_{2,4} [इ]ह (for [अ]थ). Gs M₂ स्वयं; M₃ (sup. lin.) स ह (for प्रभुः). — (L. 150) M₂ सत्येन (for तत्त्वेन). M₂ पवित्रं पावनं परं (for the post. half). — (L. 152) M_{2,3} तपोमयः (for 'युतः). — (L. 153) T धर्मज्ञेयं; Gs धर्म्यं ज्ञानं; M_{2,3} धर्मज्ञानं; Madras ed. धर्मं ज्ञेयं (for धर्म्यं ज्ञेयं). — (L. 154) T₁ सर्व- (for पूर्व-). — Gs M₄ om. the ref. — (L. 156) M₄ तस्य (for पुण्यं). M₄ om. from the post. half up to the prior half

प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽद्भुतं परम् ।
 देवा ब्रह्मर्षयः सर्वे गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 भूता यक्षग्रहाश्चैव गुह्यका भुजगास्तथा ।
 बालस्त्रिव्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः । [160]
 तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासकाः ।
 कौतूहलसमायुक्ताः प्रहृष्टेन्द्रियमानसाः ।
 श्रोतुकामाः परं धर्मं वैष्णवं धर्मशासनात् ।
 हृदि कर्तुं च तद्वाक्यं प्रणेषुः शिरसा नताः ।
 ततस्ते बालुदेवेन दृष्टाः सौम्येन चक्षुषा । [165]
 विमुक्तपापानालोक्य प्रणम्य शिरसा हरिम् ।
 पप्रच्छ केशवं धर्मं धर्मपुत्रः प्रतापवान् ।
 कीदृशी ब्राह्मणस्याथ क्षत्रियस्यापि कीदृशी ।
 वैश्यस्य कीदृशी देव गतिः शूद्रस्य कीदृशी ।
 कथं बध्यते पाशेन ब्राह्मणस्तु यमालये । [170]
 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा शूद्रो वा बध्यते कथम् ।
 एतत्कर्मफलं ब्रूहि लोकनाथ नमोऽस्तु ते ।

वैशंपायन उवाच ।

पृष्टोऽथ केशवो ह्येवं धर्मपुत्रेण धीमता ।
 उवाच संसारगतिं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मजाम् ।

मगवानुवाच ।

शृणु वर्णक्रमेणैव धर्मं धर्मभृतां वर । [175]
 नास्ति किञ्चिन्नरश्रेष्ठ दुष्कृतं ब्राह्मणस्य तु ।
 ये स्थिताः स्युः सदाध्यात्मे संध्यां ये चाप्युपासते ।
 यैश्च पूर्णाहुतिः प्राप्ता विधिवज्जुहते च ये ।
 वैश्वदेवं च ये कुर्युः पूजयन्त्यतिथींश्च ये ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च जपयज्ञपराश्च ये । [180]
 सायंप्रातर्हुतांशाश्च शूद्रभोजनवर्जिताः ।
 उन्मत्तानृतविमुक्ताश्च स्वदारनिरताश्च ये ।
 पञ्चयज्ञरता ये च येऽग्निहोत्रमुपासते ।
 दहन्ति दुष्कृतं येषां हूयमानाऽयस्रयः ।
 नष्टदुष्कृतकर्माणो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते । [185]
 ब्रह्मलोके पुनः कामं गन्धर्वैर्ब्रह्मगायकैः ।
 उद्गीयमानाः प्रयतैः पूज्यमानाः स्वयंभुवा ।
 ब्रह्मलोके प्रमोदन्ते यावदाभूतसंज्ञवम् ।
 क्षत्रियोऽपि स्थितो राज्ये स्वधर्मपरिपालकः ।
 सम्यक्प्रजाः पालयिता षड्भागनिरतः सदा । [190]
 यज्ञदानरतो धीरः स्वदारनिरतः सदा ।
 शास्त्रानुसारी तत्त्वज्ञः प्रजाकार्यपरायणः ।
 विप्रेभ्यः कामदो नित्यं भृत्यानां भरणे रतः ।

of line 159. M₂ पुण्यं (for सत्यं). — (L. 158)
 T₁ देव- (for देवा). — (L. 159) G₁ M_{2,8} यक्षा.
 G₈ भूतयक्षग्रहगणा (for the prior half). — (L.
 160) M₂ बालस्त्रिव्या. — (L. 161) G₂ यथा (for तथा).
 — (L. 162) G₈ M₁ -समाविष्टाः. G₈ M₄ प्रहृष्टाः
 परमर्षयः (for the post. half). — (L. 164) G₈ M₁ तदा
 (for नताः). — (L. 165) T₁ M₂ तान् (for ते). T
 M₂ दृष्टान् (for दृष्टाः). Kumbh. ed. दिव्येन (for सौम्येन).
 — (L. 166) M₁ विनष्ट- (for विमुक्त). G₈ -पापाश्च (for
 -पापान्). G₈ M₁ प्रणेषुः (for प्रणम्य). — (L. 167)
 G₈ M₂₋₄ धर्मान् (for धर्म). — Before line 168, MSS.
 ins. सुषिष्ठिर उवाच. — (L. 168) M₁ [अ]पि (for
 [अ]थ). G₈ M₄ कीदृशी क्षत्रियस्य वै (for the post. half).
 — (L. 169) T₁ सद्दृशी (for the first कीदृशी). — (L.
 170) M₄ बद्धस्तु (for बध्यते). G₈ M₁ पापेन (for पाशेन).
 — (L. 171) T₂ G₈ विद्यते; M₂ वाच्यते (for वं).
 — (L. 172) G₈ M_{2,4} एतत्कथय देवेश (for the prior
 half). — G₈ om. the ref. — (L. 173) G₈ M₁ स
 पृष्टः केशवश्चैवं (for the prior half). — (L. 174) G₂
 M₈ संस्कार- (for संसार-). T G M₃ चातुर्वर्णस्य. — (L.
 175) G₈ सर्वाश्रमेण (for वर्णकं). G₈ M₁ [ए]वं. M_{2,8}
 धर्मान् (for धर्म). — (L. 176) G₈ M_{2,4} ब्राह्मणस्य

तु दुष्कृतं (for the prior half). — After line 176,
 M₃ ins.:

पञ्चयज्ञरतस्याथ नित्यं संध्योपसेविनः ।

— (L. 177) M₂ ध्याने (for [अ]ध्यात्मे). T G_{1,2}
 M₈ नित्यं (T₁ नित्यं य-; G₁ शिखाय) शोपदीतः (T₂ G₁ 'ती')
 स्यात् (for the prior half). — (L. 178) G₂ M₄
 ये (for यैश्च). T G पूर्णाहुतिः. T₁ G_{1,8} प्राप्त-;
 M₄ प्राप्त. T₁ वै (for ये). — (L. 179) G₂ चक्षुः
 (for कुर्युः). — (L. 180) G₈ M₁ पंच- (for जप-).
 G₈ M₁ -परायणाः; M_{2,8} -रताश्च ये (for -पराश्च ये).
 — (L. 182) T₁ -वियुक्ताश्च; M₁ -विनिर्मुक्ताः (for -विमु-
 क्ताश्च). G₈ M_{2,4} सदा (for च ये). — (L. 183) G₂
 M₁ -परा (for -रता). G₈ M_{2,4} चैव (for ये च). M₂
 om. the second ये. — G₈ om. line 184. — (L.
 184) M₂ दहन्ति (for दहन्ति). M₃ तेषां (for येषां).
 G₁ हूयमानास्त्रयोदशः. — (L. 186) G₈ M₄ ततः; M₃
 चिरं (for पुनः). M₂ कालं (for कामं). M₄ -गायनैः
 (for 'कैः'). — (L. 187) G₈ M_{2,4} उपगीयमानाः (hyper-
 metric) (for उद्गीय-). — (L. 189) T G₁ स्थिते. G₈
 M₄ स्वधर्मं परिपालयन् (for the post. half). — (L.
 190) G₈ पालयति; M₃ 'यित्वा (for 'यिता). G₈ M₄
 स्वधर्म- (for षड्भाग-). — (L. 192) M₃ शास्त्रानुकारी.

सत्यसंधः शुचिर्नित्यं लोभडम्भविवर्जितः ।
 क्षत्रियोऽप्युत्तमां याति गतिं देवनिषेविताम् । [195]
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु गन्धर्वैश्च विशेषतः ।
 सेव्यमानो महातेजाः क्रीडते शक्रपूजितः ।
 चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुषलोके तु चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
 कृषिगोपालनिरतो धर्मान्वेषणतत्परः । [200]
 दानधर्मेऽपि निरतो विप्रशुश्रूषकस्तथा ।
 सत्यसंधः शुचिर्नित्यं लोभडम्भविवर्जितः ।
 ऋतुः स्वदारनिरतो हिंसाद्रोहविवर्जितः ।
 वणिग्धर्मान्नुच्चन्यै देवब्राह्मणपूजकः ।
 वैश्यः स्वर्गतिमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः । [205]
 चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा दश पञ्च च ।
 इह मानुष्यलोके च राजा भवति वीर्यवान् ।
 सुवर्णकोट्यः पञ्चाशद्वत्नानां च शतं तथा ।
 हस्त्यश्वरथसंयुक्तान्महाभोगांश्च सेवते ।
 त्रयाणामपि वर्णानां शुश्रूषानिरतः सदा । [210]
 विशेषतस्तु विप्राणां दासवद्यस्तु तिष्ठति ।
 अयाचितप्रदाता च सत्यशौचसमान्वितः ।
 गुरुदेवार्चनरतः परदारविवर्जितः ।
 परपीडामकृत्वैव भृत्यवर्गं विभर्ति यः ।
 शूद्रोऽपि स्वर्गमाप्नोति जीवानामभयप्रदः । [215]
 स स्वर्गलोके क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
 इह मानुषलोके तु वैश्यो धनपतिर्भवेत् ।

एवं धर्मात्परं नास्ति महत्संसारमोक्षणम् ।
 न च धर्मात्परं किञ्चित्पापकर्मव्यपोहनम् ।
 तस्माद्धर्मः सदा कार्यो मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् । [220]
 न हि धर्मानुरक्तानां लोके किञ्चिद्दुर्लभम् ।
 स्वयंभुविहितो धर्मो यो यस्येह नरेश्वर ।
 स तेन क्षपयेत्पापं सम्यगाचरितेन च ।
 सहजं यद्भवेत्कर्म न तत्त्याज्यं हि केनचित् ।
 स एव तस्य धर्मो हि तेन सिद्धिं स गच्छति । [225]
 विगुणोऽपि स्वधर्मेस्तु पापकर्म व्यपोहति ।
 एवमेव तु धर्मोऽपि क्षीयते पापवर्धनात् ।

शुद्धिर्न उवाच ।

भगवन्देवदेवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
 शुभस्याप्यशुभस्यापि क्षयवृद्धी यथाक्रमम् ।

भगवानुवाच ।

शृणु पार्थिव तत्सर्वं धर्मं सूक्ष्मं सनातनम् । [230]
 दुर्विज्ञेयतमं नित्यमत्र भग्ना महाजनाः ।
 यथैव शीतमुदकमुष्णेन बहुनावृतम् ।
 भवेत्तु तत्क्षणादुष्णं शीतत्वं च विनश्यति ।
 यथोष्णं वा भवेद्वर्षं शीतेन बहुनावृतम् ।
 शीतत्वं तद्भवेत्सर्वमुष्णत्वं च विनश्यति । [235]
 एवं तु यद्भवेद्भूयः सुकृतं वाथ दुष्कृतम् ।
 तदल्पं क्षपयेच्छीघ्रं नात्र कार्यं विचारणा ।

— (L. 194) T₁ -दंभ- (for -डम्भ-). — After line 194, M₂ ins.:

क्षत्रधर्मरतः शूरो देवब्राह्मणपूजकः ।

— (L. 195) T₁ गतिं देवनिषेवितां (for the post. half).
 — (L. 196) M₂ दिव्योप्सरोभिस्तु. M₁ च (for तु).
 — (L. 198) M₁ दिवि (for तत्र). — (L. 199) T₁
 G₂ M₃ मानुष्य- (for °प-). G₃ इह मानुष्यके लोके (for
 the prior half). G₃ चतुर्वेदविदो भवेत् (for the post.
 half). — (L. 200) M₂ कृषिगोपालनं गोपाल्यं (for the
 prior half) G₃ M₂ 4 स्वधर्मान्वेषणे रतः (for the post.
 half). — (L. 201) G₃ M₂ 4 दानधर्मेऽपि निरतो (for the
 prior half). G₂ M₂ -शुश्रूषणसः; G₃ °णे. G₃ रतः
 (for तथा). — (L. 202) G₃ डम्भलोभ- — G₃ om.
 (hapl.) line 203. — (L. 203) M₁ द्विजो (sic) (for
 हिंसा-). — (L. 204) G₃ M₂ वणिग्धर्मम्. — (L. 205)
 G₃ M₂ वणिक्त्व (M₂ वैश्यः स्वर्गमाप्नोति; M₁ वणिक्त्व
 स्वर्गमां (for the prior half). — (L. 207) G₂ M₂ 4
 इह मानुष्यके लोके (M₁ राजन्). — G₃ M₃ om. lines

208-209. — (L. 208) G₁ 2 M₂ 3 सुवर्णकोट्याः. — (L.
 211) G₃ M₂ 4 विशेषेण (for °वत्स). M₁ [इ]व (for तु).
 — (L. 212) G₃ नित्यं (for सत्य-). — (L. 213)
 M₁ -रतिः (for -रतः). — (L. 216) G₁ M₂ 4 वर्ष-
 कोटीर्. — (L. 217) G₃ M₂ 4 इह मानुष्यके लोके (for
 the prior half). — (L. 218) G₃ कर्म (for महत्).
 — G₃ om. (hapl.) line 221. — (L. 222) G₃ हि
 (for [इ]ह). — (L. 223) G₃ हि; M₂ ह (for च).
 — (L. 224) M₂ च (for तत्). — (L. 226) T₁ निर्युगो
 (for विगुणो). — G₃ om. line 227. — (L. 227)
 T₁ धर्मेण (for धर्मोऽपि). T₁ G₂ -कर्मणः; T₂ -सेवनात्
 (for -वर्धनात्). — (L. 228) T₁ परं (for श्रोतुं).
 — (L. 229) T₂ G₂ M₂ -वृद्धिर्. — (L. 230) M₂ 4
 पांडव (for पार्थिव). — (L. 231) T₂ अग्रभग्नाः; G₃ इति
 भग्नाः; M₁ मतिभग्ना (for अत्र भग्ना). T₁ मम भक्तैर्महा-
 त्मभिः (for the post. half). — (L. 234) T₁ G₁
 यदोष्णं. — (L. 235) G₃ M₂ शीतत्वं (for °लं). G₃
 न; M₂ तु; M₃ च (for तद्). — (L. 237) G₃

समवे सति राजेन्द्र तयोः सुकृतपापयोः ।
गृहितस्य भवेद्बुद्धिः कीर्तितस्य भवेत्क्षयः ।
ख्यापनेनानुतापेन प्रायः पापं विनश्यति । [240]
तथा कृतस्तु राजेन्द्र धर्मो नश्यति मानद ।
तावुभौ गृहीतौ सम्यग्बुद्धिं यातौ न संशयः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन न पापं गूहयेदुधः ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन कीर्तयेत्क्षयकारणात् ।
तस्मात्संकीर्तयेत्पापं सत्यं धर्मं च गूहयेत् । [245]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा वचस्तस्य धर्मपुत्रोऽच्युतस्य तु ।
पप्रच्छ पुनरप्यन्यान्धर्मान्धर्मात्मजो हरिम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

वृथा च कति जन्मानि वृथा दानानि यानि च ।
वृथा च जीवितं केषां नराणां पुरुषोत्तम ।
कीदृशास्तु व्यवस्थास्तु दानं दत्तं जनार्दन । [250]
इह लोकेऽनुभवति पुरुषः पुरुषोत्तम ।
गर्भस्थे किं समश्नाति किं बाल्ये वापि केशव ।
यौवनस्थेऽपि किं कृष्ण वार्धके वापि किं भवेत् ।
सात्त्विकं कीदृशं दानं राजसं कीदृशं भवेत् ।

तामसं कीदृशं देव तर्पयिष्यति किं प्रभो । [255]
उत्तमं कीदृशं दानं मध्यमं कीदृशं भवेत् ।
अधमं कीदृशं दानं तेषां वा वद किं फलम् ।
किं दानं नयति ह्यूर्ध्वं किं गतिं मध्यमां भवेत् ।
गतिं जघन्यामथ वा देवदेव ध्रुवीहि मे ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे । [260]
त्वदीयं वचनं सत्यं पुण्यं च मधुसूदन ।

वैशंपायन उवाच ।

एवं धर्मं प्रयत्नेन पृष्टः पाण्डुसुतेन वै ।
उवाच वासुदेवोऽथ धर्मान्धर्मात्मजस्य च ।
शृणु राजन्यथान्यायं वचनं तथ्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं मया पुण्यं सर्वपापव्यपोहनम् । [265]
वृथा च दश जन्मानि चत्वारि च नराधिप ।
वृथा दानानि पञ्चाशत्पञ्चैव च यथाक्रमम् ।
वृथा च जीवितं तेषां ते च पदं परिकीर्त्तिताः ।
अनुक्रमेण सर्वाणि तानि वक्ष्यामि पार्थिव ।
धर्मघानां वृथा जन्म लुब्धानां पापिनां तथा । [270]
वृथा पाकं च येऽश्नन्ति परदाररताश्च ये ।
पाकभेदकरा ये च ये च स्युः सत्यवर्जिताः ।
मृष्टमश्नाति यश्चैको दृश्यमानस्तु बान्धवैः ।
पितरं मातरं चैव उपाध्यायं गुरुं तथा ।
मातुलं मातुलानीं च यो निहत्याच्छपेत वा । [275]

क्षीयते (for क्षपयेत्). — (L. 238) Gs स च (for सति). — (L. 239) M₁ गृहीतस्य (for गृहि). — (L. 241) Gs M₁ भारत; M₂ मानव (for 'द'). — (L. 244) M₂ यसादेने (for तस्मादेतत्). Gs M₁ कीर्तनं क्षयकारकं; M₂ कीर्त्तिता क्षयकारिणः (for the post. half). — (L. 245) Gs M₁ नित्यं (for सत्यं). T₁ तस्यगर्भं निगूहयेत् (for the post. half). — Colophon. — Sub-parvan: T G₁ M₂₋₄ वैष्णवधर्म. — Adhy. name: T G₁ M_{2.8} चातुर्वर्ण्यं (M₂ 'न') विधिः. — Adhy. no.: T₁ 85; T₂ G_{1.2} 84; Gs 96; M₂ 2; M₃ 83; M₄ 95; M₁ (inf. lin.) 100. — (L. 247) M₂ [अ]न्यं (for [अ]न्यान्). Gs M₄ नृपः (M₄ 'व' (for हरिम्). — (L. 248) Gs M₂₋₄ वा कति (for यानि च). — (L. 249) M₁ जीवनं (for जीवितं). Gs M₄ तेषां (for केषां). — (L. 250) M₁ (inf. lin.) [अ]न्यवस्थासु; Kumbh. ed. ह्यव. Gs corrupt for the prior half. — (L. 251) Gs M₄ च; M₂ न (for स्तु). Gs पुरुषोत्तमः. — (L. 252) T₁ गर्भस्थः. Gs M₄ गर्भस्थे कर्म चायाति; M₂ 'स्ते' किमुपायाति (for the

prior half). G_{2.8} M_{2.4} च (for वा). — (L. 253) Gs यदने च; M₄ यौवने च (for 'नस्थे'). Gs M_{2.4} दृढत्वे च (M₂ 'त्वेपि') (for वार्धके वा). M₂ च (for [अ]पि). — M₄ om. (hapl.) line 254. — (L. 255) G₁ अधमं (for तामसं). T₁ G₂ दानं; M₂ देवांसु (for देव). M_{2.8} कं (for किं). T₁ G₁ तेषां वा किं फलं भवेत् (for the post. half). — T₁ G₁ om. lines 256-257. — (L. 257) T₂ G₂ M₂ किं फलं भवेत्; M₃ किं भवेत्फलं (for वद किं फलम्). M₄ तेषां यादव किं फलं. — (L. 258) G_{2.8} M_{2.8} ह्यूर्ध्वं. Gs M_{2.8} गतिं किं (by transp.). — (L. 259) T₁ ते (for मे). — (L. 262) G₂ M_{2.4} धर्मः. — (L. 263) Gs M_{2.4} सः (for च). — Before line 264, MSS. ins. भगवानुवाच. — (L. 264) M₃ यथा न्याय्यं. — (L. 268) Gs चेज् (for the first च). — (L. 269) Gs M_{2.4} पांडव (for पार्थिव). — (L. 270) Gs M₄ तथा (for वृथा). — (L. 271) T₁ चान्नं (for पाकं). Gs -पाक- (for -दार-). — Gs reads line 273 after line 276. — (L. 273) T G₂ क्षिप्रमान- (T₁ 'नै'स् (for दृश्य). — (L. 274) M₂ गुरु

ब्राह्मणश्चैव यो भूत्वा संध्योपासनवर्जितः ।
 निर्बहो निःस्वधश्चैव शूद्राणामन्नभुङ्क्ष्विजः ।
 मम वा शंकरस्यापि ब्रह्मणो वा युधिष्ठिर ।
 अथ वा ब्राह्मणानां तु ये न भक्ता नराधमाः ।
 वृथा जन्मान्यथैतेषां पापिनां विद्धि पाण्डव । [280]
 अश्रद्धया च यद्वत्तमवमानेन वापि यत् ।
 डम्भार्थमपि यद्वत्तं यत्पाषण्डिहृतं नृप ।
 शूद्राचाराय यद्वत्तं यद्वत्ता चासुकीर्तितम् ।
 रोषयुक्तं तु यद्वत्तं यद्वत्तमनुशोचितम् ।
 डम्भार्जितं च यद्वत्तं यच्च वाप्यनृताजितम् । [285]
 ब्राह्मणस्त्वं च यद्वत्तं चौर्येणाप्याजितं च यत् ।
 अभिशस्ताहृतं यत्तु यद्वत्तं पतिते द्विजे ।
 निर्ब्रह्माभिहृतं यत्तु यद्वत्तं सर्वयाचकैः ।
 ब्राह्म्यस्तु यद्वत्तं दानमारूढपतितैश्च यत् ।
 यद्वत्तं स्वैरिणीभर्तुः श्वशुराननुवर्तिने । [290]
 यद्गामयाचकहृतं यत्कृतघ्नहृतं तथा ।
 उपपातकिने दत्तं वेदविक्रयिणे च यत् ।
 स्त्रीजिताय च यद्वत्तं व्यालग्राहिहृतं च यत् ।
 पुरोहिताय यद्वत्तं चिकित्सकहृतं च यत् ।

यद्वणिर्कर्मिणे दत्तं क्षुद्रमन्नोपजीविने । [295]
 यच्छूद्रजीविने दत्तं यच्च देवलकाय च ।
 देवद्रव्याशिने यच्च यद्वत्तं चित्रकर्मिणे ।
 रङ्गोपजीविने दत्तं यच्च मांसोपजीविने ।
 सेवकाय च यद्वत्तं यद्वत्तं ब्राह्मणब्रुवे । [300]
 अग्निहीने च यद्वत्तं दत्तं वार्षपिकाय च ।
 यदनाचारिणे दत्तं यत्तु दत्तमनग्रये ।
 असंध्योपासिने दत्तं यच्छूद्रग्रामवासिने ।
 यन्मिथ्यालिङ्गिने दत्तं दत्तं सर्वाशिने च यत् ।
 नास्तिकाय च यद्वत्तं धर्मविक्रयिणे च यत् ।
 चारकाय च यद्वत्तं यद्वत्तं कूटसाक्षिणे । [305]
 ग्रामकूटाय यद्वत्तं दानं पार्थिवपुंगव ।
 वृथा भवति तत्सर्वं नात्र कार्या विचारणा ।
 विप्रनामधरा ह्येते लोलुपा ब्राह्मणाधमाः ।
 नात्मानं तारयन्त्येते न दातारं युधिष्ठिर ।
 एतेभ्यो दत्तमात्राणि दानानि च बहून्यपि । [310]
 वृथा भवन्ति राजेन्द्र भस्मन्याज्याहुतिर्यथा ।
 एतेषु यत्फलं किञ्चिद्विविष्यति कथंचन ।
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च तद्विलुम्पन्ति हर्षिताः ।

(sic). — (L. 275) M₂ मातुलानीश्. M₄ विहन्यात् (for नि°). — (L. 276) M₂ ब्राह्मणाश्. M₄ ये (for चो). G₃ ब्राह्मणांश्चैव ये हित्वा (for the prior half). M₂ संध्योपासन-. G₃ M₄ -वर्जिताः. — (L. 277) T G₃ निःस्वाहो (for निर्ब्रह्मो). G₃ M₂ यश्च शूद्राणामन्नभुङ्क्ष्विजः. — (L. 278) G₁ [अ]य (for [अ]पि). — (L. 279) M₂ च (for तु). G₃ यो न भक्तो (for ये न भक्ता). G₃ M₄ नराधिप (for 'धमाः'). — (L. 280) G₃ M₄ पापानां. — G₃ M₄ om. (hapl.) from the post. half of line 281 up to the prior half of line 286. — (L. 283) M₂ शूद्राचारा तु यद्वत्ता (for the prior half). — (L. 284) T M₂ दोषयुक्तं; M₃ योषा° (for रोष°). T₂ -शोचति (for -शोचितम्). — (L. 285) M₂ [अ]नृताजितं (for 'ताजितम्'). — (L. 286) G₃ चौर्येण (for चौर°). M₄ [उ]पाजितं (for [अ]प्या°). — (L. 287) T₁ अशस्तापहृतं; G₁ प्रदिशस्ताह (sic); M₄ अभिशस्ताह (inf. lin. °हु)तं. T₁ G₁ om. (hapl.) the post. half with the prior half of line 288. — (L. 288) M₄ -वृत्तं (for -हृतं). G₃ M₄ दत्तं (for धृतं). — (L. 289) G₃ M₄ ब्राह्म्यं तु यत्कृतं दानम् (for the prior half). — G₃ M₄ om. line 290. — (L. 291) G₃ M₄ -याजकह (M₄ °हु)तं. M₂ यथो मया वृक्तहृतं (for the prior half). M₂ -गतस्; M₄ -हुतं (for -हृतं). — (L.

293) T₁ -जीविताय (for -जिताय च). — After the prior half, T₁ G₃ M₄ ins.:

यद्वत्तं राजसेविने ।
 गणकाय च यद्वत्तं यच्चाकारणिकाय च ।
 वृषलीपतये दत्तं यद्वत्तं शस्त्रजीविने ।
 श्रुतकाय च यद्वत्तं.
 [(L. 2) G₃ M₄ गणिकाय. G₃ M₄ यच्च कारणिकाय च (for the post. half).]
 — T₁ G₃ M₄ om. from the post. half of line 293 up to the prior half of line 296. — (L. 297) G₃ M₄ दत्तं (for यच्च). T₂ G₃ M₄ चित्रकर्मणे. — (L. 300) G₂ M₄ आदेशिने; Kumbh. and Madras ed. अदेशिने (for अग्निहीने). M₂ corrupt for the prior half. M₂ वार्षपिकाय (for वार्षपि°). — (L. 301) M₂ अनाप्रमिणे (sic) (for 'चारिणे'). G₃ M₄ च (for तु). T₂ अतः परं (for अनग्रये). — (L. 302) T₁ G₁ अ-ध्योपासने. — T₂ om. (hapl.) the post. half of line 304 and the prior half of line 305. — (L. 305) G₁ M₂ वराकाय (for चार°). G₃ M₄ दत्तं यत् (for the second यद्वत्तं). — (L. 307) G₃ च (for [अ]त्र). — (L. 308) T₂ G₁ M₃ विप्रानामथ वा ह्येते (for the prior half). — (L. 309) M₂ corrupt. — (L. 310) M₂ सु- (for च). G₃ [अ]य (for

वृथा ह्येतानि दत्तानि कथितानि समासतः ।
जीवितं तु वृथा येषां तच्छृणुष्व युधिष्ठिर । [315]
ये मां न प्रतिपद्यन्ते शंकरं वा नराधमाः ।
ब्राह्मणान्वा महीदेवान् वृथा जीवन्ति ते नराः ।
हेतुशास्त्रेषु ये सक्ताः कुदृष्टिपथमाश्रिताः ।
वेदान्निन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ।
कुशलैः कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमाः । [320]
विप्रास्त्रिन्दन्ति यज्ञांश्च वृथा जीवन्ति ते नराः ।
ये च दुर्गा कुमारे वा वायुमग्निं जलं रविम् ।
पितरं मातरं चैव गुरुमिन्द्रं निशाकरम् ।
मूढा निन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ।
विद्यमाने धने यस्तु दानधर्मविवर्जितः । [325]
सृष्टमश्नाति यश्चैको वृथा जीवति सोऽपि च ।
वृथा जीवितमाख्यातं दानकालं ब्रवीमि ते ।
तमोनिविष्टचित्तेन दत्तं दानं तु यद्भवेत् ।
स तस्य फलमश्नाति नरो गर्भगतो नृप ।
ईर्ष्यामात्सर्यसंयुक्तो डम्भार्थं चार्थकारणात् । [330]
ददाति दानं यो मर्त्यो बालभावे तदश्नुते ।
भोक्तुं भोगं न शक्तस्तु व्याधिभिः पीडितो भृशम् ।
ददाति दानं यो मर्त्यो वृद्धभावे तदश्नुते ।
श्रद्धायुक्तः ह्युचिः स्नातः प्रसन्नोऽद्विद्यमानसः ।
ददाति दानं यो मर्त्यो यौवने स तदश्नुते । [335]

स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ।
तत्सार्थकालिकं विद्धि दानमामरणान्तिकम् ।
सात्त्विकं राजसं चैव तामसं च युधिष्ठिर ।
दानं दानफलं चैव गतिं च त्रिविधां शृणु ।
दानं दातव्यमित्येव मतिं कृत्वा द्विजाय वै । [310]
उपकारवियुक्ताय यदत्तं तद्धि सात्त्विकम् ।
श्रोत्रियाय दुरिद्राय बहुभृत्याय पाण्डव ।
दीयते यत्प्रहृष्टेन तत्सात्त्विकमुदाहृतम् ।
वेदाक्षरविहीनाय यत्तु पूर्वोपकारिणे ।
समृद्धाय च यदत्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् । [345]
संवन्धिने च यदत्तं प्रमत्ताय च पाण्डव ।
फलार्थिभिरपात्राय तद्दानं राजसं स्मृतम् ।
वैश्वदेवविहीनाय दानमश्रोत्रियाय च ।
दीयते तत्स्करायापि तद्दानं तामसं स्मृतम् ।
सरोपमवधूतं च क्लेशयुक्तमवज्ञया । [350]
सेवकाय च यदत्तं तत्तामसमुदाहृतम् ।
देवाः पितृगणाश्चैव मुनयश्चाग्नयस्तथा ।
सात्त्विकं दानमश्नन्ति तुष्यन्ति च नरेश्वर ।
दानवा दैत्यसंघाश्च ग्रहा यक्षाः सराक्षसाः ।
राजसं दानमश्नन्ति वर्जितं पितृदैवतैः । [355]
पिशाचाः प्रेतसंघाश्च कश्मला ये मलीमसाः ।
तामसं दानमश्नन्ति गतिं च त्रिविधां शृणु ।

[अ]पि). — (L. 313) M₂ corrupt. — (L. 314) M₂, 4 दानानि (for दत्तानि). — (L. 315) T₁ G₂ ताञ् (for तत्). — (L. 316) M₂ corrupt. G₃ M₁ ये च मां न प्रपद्यते (for the prior half). — (L. 317) T₁ G₁ ब्राह्मणं; T₂ G₃ M₁ ब्रह्माणं. T₁ द्विजान् (for मही-). M₂ ब्राह्मणा वा मही देवान्. — After line 317, G₃ M₂-4 ins.:

ये च निन्दन्ति मां मूढाः शंकरं वा नराधमाः ।

ब्रह्माणं वा द्विजान्देवान् वृथा जीवन्ति ते नराः ।

[(L. 1) G₃ repeats line 1 after line 319. — (L. 2) M₃ ब्रह्माणं. M₄ वेदान् (for देवान्).]

— (L. 318) G₃ M₄ दुष्टाः (for सक्ताः). — (L. 320) T₂ G₁ M₂, 3 कुशलैः (G₁ 'लः') (for कुशलैः). — (L. 322) T₁ G₁, 2 M₃ ये दुर्गा वा कुमारी (M₃ 'रं') वा (for the prior half). G₃ M₁ रविं जलं (by transp.). — (L. 323) M₂, 3 [अ]पि (for [ए]व). T₂ G₃ गुरुभिः (G₃ 'हं' नि) इति शंकरं; M₃ गुरुभित्यं निशाकरं (for the post. half). — (L. 325) T₂ G₃ विद्यमानपनो. — (L. 326) M₄ [उ]त (for च). — (L. 327) M₂ वदामि (for ब्रवीमि).

— (L. 330) Kumbh, ed. -मत्सर- (for -मात्सर्य-). G₁ [अ]त्र (for [अ]र्थ). — After line 331, T reads lines 334-335. — (L. 332) M₂, 3 भोगी. — (L. 335) T₁ दानं ददाति (by transp.). — (L. 336) M₄ निर्लं (for नीत्वा). — G₃ om. (hapl.) from च युधिष्ठिर in line 338 up to गतिं च in line 339. — (L. 341) G₃ दत्तं यत् (by transp.). — (L. 342) G₃ M₁ -पुत्राय (for -भृत्याय). — (L. 344) T₂ प्रत्युपकारिणे (for पूर्वोप-). — (L. 345) T₂ G₃ M₂ दानं (for दत्तं). — (L. 346) T₂ G₃ M₃ अत्रताय; M₄ अवृद्धाय (for प्रमत्ताय). — (L. 347) T₂ M₄ ला (M₁ लो) भादिभिर; G₃ डम्भादि (for फलार्थि). — (L. 348) G₃ M₃ यत् (for च). — (L. 349) M₁ तर्जनाय (for तत्स्कराय). — (L. 350) G₃ अवधूतं. G₃ कोप-; M₁ कोप- (for कुश-). — (L. 351) M₂ दानं (for दत्तं). G₃ M₂, 3 तद्दानं तामसं स्मृतं (for the post. half). — (L. 352) M₁ पितरश्च (for मुनयश्च). — (L. 354) G₃ ग्रह- (for ग्रहा). G₃ M₂, 4 च (for स-). — (L. 355) G₁ M₃ पितृदैवतैः. — (L. 356) M₂ कलमपा (for कश्मला). — (L. 357) G₁, 2 M₃

सात्विकानां तु दानानामुत्तमं फलमुच्यते ।
 मध्यमं राजसानां तु तामसानां तु पश्चिमम् ।
 अभिगम्योपनीतानां दानानामुत्तमं फलम् । [360]
 मध्यमं तु समाहूय जघन्यं याचते फलम् ।
 अयाचितप्रदाता यः स याति गतिमुत्तमाम् ।
 समाहूय तु यो दद्यान्मध्यमां स गतिं व्रजेत् ।
 याचितो यश्च वै दद्याजघन्यां स गतिं व्रजेत् ।
 उत्तमा दैविका ज्ञेया मध्यमा मानुषी गतिः । [365]
 गतिं जघन्यां तिर्यक्षु गतिरेषा त्रिधा स्मृता ।
 पात्रभूतेषु विप्रेषु सुस्थितेष्वहितामिषु ।
 यत्तु निक्षिप्यते दानमक्षय्यं संप्रकीर्तितम् ।
 श्रोत्रियाणां दरिद्राणां भरणं कुरु पार्थिव ।
 समृद्धानां द्विजातीनां कुर्यात्तेषां च रक्षणम् । [370]
 दरिद्रान्वृत्तिहीनांश्च प्रदानैः सुष्ठु पूजय ।
 आतुरस्यौषधैः कार्यं नीरुजस्य किमौषधैः ।
 पापं प्रतिग्रहीतारं प्रदातुरुपगच्छति ।
 प्रतिग्रहीतुर्यत्पुण्यं प्रदातारमुपैति तत् ।
 तस्माद्दानं सदा कार्यं परत्र हितमिच्छता । [375]
 वेदविद्यावदातेषु सदा शूद्रान्नवर्जिषु ।
 प्रयत्नेन विधातव्यो महादानमयो निधिः ।
 येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सहस्रस्येव लम्भनम् ।

विविधां (for त्रि), — (L. 358) M⁴ च (for तु). G⁸ ईड्यते; M^{2.4} इड्यते; Kumbh. ed. अश्रुते (for उच्यते).
 — (L. 360) G⁸ M⁴ फलमुत्तमं (by transp.). — (L. 361) G⁸ M⁴ समानीय (for 'हूय'). — (L. 362) M² प्रज्ञो (sic). G⁸ M⁴ वै; M² [s] वं (for यः).
 — (L. 363) G⁸ M⁴ वै (for यो). — (L. 365) G⁸ M⁴ दैविकी; M² दैवकी. M² मध्यमां मानुषां गतिः. — (L. 366) G⁸ जघन्यां चैव तिर्यक्षु; M² गतिर्जघन्या तं; M⁴ जघन्यां तिर्यक्षु गतिर् (for the prior half). M² सा त्रिविधा (for एषा त्रिधा). G⁸ M⁴ मता (for स्मृता). — (L. 367) M² पात्रीभूतेषु. — (L. 368) G⁸ प्रकल्प्यते; M³ विक्षिप्यते; M⁴ प्रक्षि°. M² अक्षय्यं. G⁸ M² संप्रकीर्तितम्; M⁴ सफलं भवेत् (for संप्रकीर्तितम्). — (L. 370) G¹ कुर्यात्. G⁸ M²⁻⁴ कार्यं तत्प (M^{2.4} ते प) रिरक्षणं (for the post. half). — (L. 371) G¹ M³ वित्त- (for वृत्ति-). T तु सु-; G⁸ M⁴ त्वं सु- (for सुष्ठु). — (L. 372) M⁴ [औ] पथं. — (L. 373) M² पापः. — (L. 376) G⁸ वेदविद्याप्रदानेषु (for the prior half). T¹ G⁸ तथा; T² G² तदा (for सदा). — (L. 377) T¹ हि दातव्यो; M^{2.8} निधातव्यो. — (L. 378) M⁴ तेषां दाता (for येषां दाराः). G⁸ M⁴ प्रतीक्षन्ते (for 'क्षन्ते'). G¹ [उ] व-; M²

भुक्तशेषस्य भक्तस्य तान्निमन्त्रय पाण्डव ।
 आमन्त्र्य तु निराशानि न कर्तव्यानि भारत । [380]
 कुलानि सुदरिद्राणां तेषामाशा हता भवेत् ।
 मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्भक्ता मत्परायणाः ।
 मद्याजिनो मन्त्रियमास्तान्प्रयत्नेन पूजयेत् ।
 तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर ।
 उभे संध्येऽपि तिष्ठामि ह्यस्कन्नं तद्भक्तं मम । [385]
 तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मद्भक्तैर्वीतकल्मषैः ।
 संध्याकालेषु जप्तव्यं सततं चात्मशुद्धये ।
 अन्येषामपि विप्राणां किल्बिषं हि प्रणश्यति ।
 उभे संध्येऽप्युपासीत तस्माद्विप्रो विशुद्धये ।
 दैवे श्राद्धे च विप्रः स नियोक्तव्योऽजुगुप्सया । [390]
 जुगुप्सितस्तु यः श्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
 भारतं मानवो धर्मो वेदाः साङ्गाश्चिकित्सितम् ।
 आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ।
 न ब्राह्मणान्परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।
 महान्भवेत्परीवादो ब्राह्मणानां परीक्षणे । [395]
 ब्राह्मणानां परीवादं यः कुर्यात्पुरुषाधमः ।
 रासभानां शुनां योनिं गच्छेत्पुरुषदूषकः ।
 श्रत्वं प्राप्नोति निन्दित्वा परीवादात्खरो भवेत् ।
 कृमिर्भवत्यभिभवात्कीटो भवति मत्सरी ।

[ए] व (for [इ] व). — (L. 379) G⁸ M⁴ भारत (for पाण्डव). — (L. 380) M² आमन्त्र्य (for आमन्त्र्य तु). G⁸ M^{2.4} पाण्डव (for भारत). — (L. 381) M² तु (for सु-). T G⁸ च मे; M⁴ हरेत् (for भवेत्). — (L. 382) G⁸ श्रेष्ठा. G^{1.2} मद्भक्ता (for मद्भक्ता). — (L. 385) G^{1.2} M^{2.8} वि-; G⁸ [s] भि- (for स्मि). G⁸ corrupt; M² अस्कन्न. T G² M³ मत्तं (for मत्तं). — (L. 388) Kumbh. ed. विनश्यति (for प्रण°). — (L. 389) M² हि (for स्मि). G¹ विप्रा. G⁸ विशुद्धया. — (L. 390) T¹ G² स न योक्तव्यो; T² तु नियो°; G⁸ corrupt; M⁴ सन्विधियुक्तो (for स नियोक्तव्यो). G⁸ M^{2.4} [s] जुगुप्सितः (for 'त्सया'). — (L. 391) M^{2.4} तत् (for यः). G⁸ जुगुप्सितं न च श्राद्धं (for the prior half). — (L. 392) G⁸ पुराणं (for भारतं). G⁸ M⁴ सांगा वे (M⁴ 'गवे' दाश; M² सांगो वेदश. G² चिकित्सिताः. — (L. 397) G⁸ M⁴ सहसैव (for रासभानां). G^{2.8} M^{2.4} स गच्छेद्भ्रष्टदूषकः (for the post. half). — (L. 398) G⁸ शुद्धं (sic) (for श्रत्वं). M⁴ निन्दित्वा. T G¹ M^{2.4} परीवादात्. — (L. 399) T G^{1.2} किमिर् (G¹ 'मी') (for कृमिर्). G⁸ M⁴ परिभूय किमिर्भवति (hypermetrio) (for the prior half). Kumbh. ed. गत्सरात् (for

दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा प्राकृता वा सुसंस्कृताः । [400]
 ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ।
 एतन्नयं हि पुरुषं निर्देहेदवमानितम् ।
 तस्मादेतत्प्रयत्नेन नावमन्येत बुद्धिमान् । [405]
 यथा सर्वास्ववस्थासु पावको दैवतं महत् ।
 तथा सर्वास्ववस्थासु ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 व्यङ्गाः काणाश्च कुब्जाश्च वामनाङ्गास्तथैव च ।
 सर्वे दैवे नियोक्तव्या व्यामिश्रा वेदपारगैः ।
 मन्युं नोत्पादयेत्तेषां न चारिष्टान्समाचरेत् । [410]
 मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
 मन्युना घ्नन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
 ब्राह्मणो हि महदैवं जातिमात्रेण जायते ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ।
 किं पुनर्ये च कौन्तेय संध्यां नित्यमुपासते । [415]
 यस्यास्येन समश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
 कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं तथा ।
 उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
 स हि धर्मार्थमुपपन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च । [420]
 भानृशंस्याब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ।

तस्मात्ते नावमन्तव्या मद्भक्ता हि द्विजाः सदा ।
 आरण्यकोपनिपदि ये तु पश्यन्ति मां द्विजाः ।
 निगूढं निष्कलावस्थं तान्प्रयत्नेन पूजय ।
 स्वगृहे वा प्रवासे वा दिवारात्रमथापि वा । [425]
 श्रद्धया ब्राह्मणाः पूज्या मद्भक्ता ये च पाण्डव ।
 नास्ति विप्रसमं दैवं नास्ति विप्रसमो गुरुः ।
 नास्ति विप्रात्परो बन्धुर्नास्ति विप्रात्परो निधिः ।
 नास्ति विप्रात्परं तीर्थं न पुण्यं ब्राह्मणात्परम् ।
 न पवित्रं परं विप्राञ्च द्विजात्पावनं परम् । [430]
 नास्ति विप्रात्परो धर्मो नास्ति विप्रात्परा गतिः ।
 पापकर्मसमाक्षिप्तं पतन्तं नरके नरम् ।
 त्रायते दानमप्येकं पात्रभूते कृतं द्विजे ।
 बालाहिताग्नयो ये च शान्ताः शूद्राञ्जवर्जिताः ।
 मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेभ्यो दत्तमिहाक्षयम् । [435]
 प्रदानैः पूजितो विप्रो वन्दितो वापि संस्तुतः ।
 संभाषितो वा दृष्टो वा मद्भक्तो दिवमुन्नयेत् ।
 ये पठन्ति नमस्यन्ति ध्यायन्ति पुरुषोत्तमम् ।
 तान्स्पृष्ट्वा बाध वा दृष्ट्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
 मद्भक्ता मद्भक्तप्राणा मद्भक्ता मत्परायणाः । [440]
 बीजयोनिविशुद्धा ये श्रोत्रियाः संयतेन्द्रियाः ।
 शूद्राञ्जविरता नित्यं ते पुनन्तीह दर्शनात् ।
 स्वयं नीत्वा विशेषेण दानं तेषां गृहेष्वथ ।

*री). — (L. 402) T₁ वैश्यं (for सर्पं). — (L. 404) G₈ पुरुषान् (for 'पं'). — (L. 408) G₈ M₄ व्यंगामाङ्गाश्च कुब्जाश्च (for the prior half). G₈ वामनाङ्गाश्च; M₄ 'नाना'श्च. — (L. 409) T₁ G₂ देवे. G₈ विभोक्तव्या (for नियो). — (L. 410) T G₁ मन्युना (for मन्युं). G₈ M₄ [अ]रिष्टं; M₂ [अ]निष्टं (for [अ]-रिष्टान्). Kumbh. ed. सदाचरेत् (for समा). — (L. 412) M₂ वै (for ते). — (L. 413) G₈ ब्राह्मणा. G₈ M₂ महत् (for महद्). G₈ M₃ जात (for जाति-). — (L. 414) Kumbh. ed. ब्राह्मणः (for ईश्वरः). G₁ कोशानां (for भूतानां). M₄ कामस्य (for कोशस्य). — (L. 415) G₈ M₂₋₄ संधे. — (L. 416) G₈ M₂₋₄ सदाश्रंति (for सम). T₁ हवींषि (for हव्यानि). — (L. 417) G₁₋₈ M₂₋₄ ततः (for तथा). — (L. 419) M₄ वहिर् (for स हि). — After line 419, M₂ ins.:

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

श्रेष्ठे नाभिजने नेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ।

— (L. 420) G₈ दत्ते (for वस्ते). — (L. 421) G₈ M₂₋₄ तु (for हि). — (L. 422) M₂ ये (for हि). — (L. 423) M₈ [स]ति- (for तु). — (L. 424) M₈

निरूढं (for निगूढं). M₄ निष्कलावस्थान्. G₈ तत्र; M₄ विप्रान् (for तान्). G₈ M₄ पूजयेत् (for 'य'). — (L. 425) G₈ M₂₋₄ दिवारात्रौ तथैव च (M₂ 'थापि वा') (for the post. half). — (L. 426) G₈ श्रद्धया ब्राह्मणः पूज्यो (for the prior half). — (L. 427) M₄ (sup. lin.) द्रव्यं (for दैवं). — (L. 428) M₄ विप्रसमो (for the both विप्रात्परो). — (L. 429) M₂₋₄ विप्रसमं (for विप्रात्परं). — (L. 430) G₈ M₄ विप्रात् (for द्विजात्). — (L. 432) G₁ नरः. — (L. 433) G₁ त्रायतो. Kumbh. ed. पात्रम् (for दानम्). M₂ द्विजे कृतं (by transp.); Kumbh. ed. तु तद्विजे. M₄ (sup. lin.) पात्रभूतकृते द्विजे. — (L. 435) M₂ महत्फलं; M₄ तदक्षयं (for इहा). — (L. 436) G₁ संस्तुतः; G₈ M₄ कृत्स्नशः; Kumbh. ed. संस्तुतः (for संस्तुतः). — (L. 437) T₁ lacuna; G₈ M₄ विप्रो वै (for दृष्टो वा). — (L. 438) T₁ पुरुषान्मम; G₈ M₄ 'पास्तु मां; M₂ 'पं तु मां (for 'पोत्तमम्). — (L. 439) T₂ सं-; G₂ तं (for तान्). M₈ दृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा). G₈ M₂₋₄ दृष्ट्वा वा (by transp.). — (L. 440) T₁ G₁ M₈ मद्भक्ता; T₂ मद्भक्ता (for मद्भक्ता). — (L. 441)

निवापयेतु यज्ञकत्या तद्दानं कोटिसंमितम् ।
 जाग्रतः स्वपतो वापि प्रवासेषु गृहेष्वथ । [445]
 हृदये न प्रणश्यामि यस्य विप्रस्य भावतः ।
 संपूजितो वा दृष्टो वा स्पृष्टो वापि द्विजोत्तमः ।
 संभाषितो वा राजेन्द्र पुनात्येव नरं सदा ।
 एवं सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पाण्डव ।
 मङ्गलैर्भ्यः प्रदत्तानि स्वर्गमार्गप्रदानि वै । [450]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वैव सात्त्विकं दानं राजसं तामसं तथा ।
 पृथक्पृथक्त्वेव गतिं फलं चापि पृथक्पृथक् ।
 अविमृशः प्रहृष्टात्मा पुण्यं धर्ममृतं पुनः ।
 युधिष्ठिरो धर्मरतः केशवं पुनरब्रवीत् ।
 बीजयोनिविशुद्धानां लक्षणानि वदस्व मे । [455]
 बीजदोषेण लोकेश जायन्ते च कथं नराः ।
 आचारदोषं देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
 ब्राह्मणानां विशेषं च गुणदोषौ च केशव ।

चातुर्वर्णस्य कृत्स्नस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
 केन विप्रा विशेपेण तरन्ते तारयन्ति च । [460]
 एतान्कथय देवेश त्वज्जक्तस्य नमोऽस्तु ते ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं बीजयोनिशुभाशुभम् ।
 येन तिष्ठति लोकोऽयं विनश्यति च पाण्डव ।
 अविश्रुतब्रह्मचर्यो यस्तु विप्रो यथाविधि ।
 सुवीजं नाम विशेयं तस्य बीजं शुभं भवेत् । [465]
 कन्या चाक्षतयोनिः स्यात्कुलीना पितृमातृतः ।
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीता यथाविधि ।
 सा प्रशस्ता वरारोहा तस्या योनिः प्रशस्यते ।
 मनसा कर्मणा वाचा या भवेत्स्त्रैरचारिणी ।
 सा कुलघ्नीति विज्ञेया तस्यां जातः श्रपाचकः । [470]
 दैवे पित्र्ये तथा वाने भोजने सहभाषणे ।
 शयने सहसंबन्धे न योग्या दुष्टयोनिजाः ।
 न तस्मादुष्टयोर्न्यां तु गर्भमुत्पादयेद्बुधः ।
 मोहेन कुरुते यस्तु कुलं हन्ति त्रिपुरुषम् ।

G₁ द्विजा; M₂ विज- (for बीज-). — (L. 442) T₂ G₃ शूद्राङ्गहिता; M₂ 'ज्ञाद्विरता. — (L. 444) G₃ M₂-4 निवापयेत् (for निवा°). T₂ G₃ M₂-4 मङ्गलया (M₃ 'क्तस) (for यज्ञकत्या). — (L. 445) G₃ विवासे स्वगृहेषु वा; M₂ विप्रवासे गृहेषु वा; M₃ प्रवासे स्वगृहेषु वा (for the post. half). — (L. 446) G₃ M₂ भारत; M₃ भावितः (for भावतः). — (L. 447) G₃ M₂-4 स (for सं-). G₃ M₂ स्पृष्टो (for दृष्टो). M₃ दृष्टो (for स्पृष्टो). — (L. 448) T हि (for वा). G₃ M₂ [इ]ह (for [ए]व). — (L. 450) G₃ M₂ तानि स्वर्ग- (for स्वर्गमार्ग-). — Colophon. — Sub-parvan: T G₃ M₂-4 वैष्णवधर्म. — Adhy name: T G₁-2 M₂-3 ब्राह्मणप्रशंसा (M₂ 'शंसनं). — Adhy. no.: T₁ 86; T₂ G₁-2 85; G₃ 97; M₂ 3; M₃ 84; M₄ 96. — (L. 451) T₁ M₃ [इ]व; M₂ तु (for [ए]व). M₂ तामसं राजसं (by transp.). — (L. 452) G₁ पृथक्त्वे च (for 'क्त्वेव). G₃ M₂-4 पृथक्पृथक्फलं चैव (for the prior half). G₃ M₂-4 गतिं (for फलं). G₃ [ए]व (for [अ]पि). — (L. 453) M₂ प्रसन्नात्मा (for प्रहृष्टा°). M₃ धर्ममृतं (for धर्मामृतं). — (L. 454) G₃ M₁ -नित्यः (for -रतः). — Before line 455, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 456) M₃ लोके च (for लोकेश). — (L. 457) T₂ G₃ M₂-4 दोषान् (for -दोषं). — (L. 458) M₂ विशेपेण (for 'पं च). — (L. 459) M₂-4 चातुर्वर्ण्यस्य. M₃ लोकस्य (for कृत्स्नस्य). T G₃ वर्तमानान्; G₁ 'नात् (for 'नाः). T परि- (for प्रति-). — (L.

461) T G₃ M₂-4 एतत् (for एतान्). — (L. 462) G₁-3 M₂-3 (inf. lén.).⁴ यथातथ्यं; Madras ed. 'तत्त्वं (for 'वृत्त). — G₂ reads line 463 twice. — (L. 463) G₁ यो नि-; M₃ यो न (for येन). T₂ G₁-2 (second time) योगाय (for लोकोऽयं). — (L. 464) M₃ ब्रह्मचर्ये. — (L. 465) G₁ सुबीजा; G₃ M₂ स-बीज-; M₂-3 सुबीजो; Kumbh. ed. स बीजं; Madras ed. स बीजी (for सुबीजं). G₃ M₂-4 विशेयस्य. — (L. 466) M₂ या (for स्यात्). — (L. 467) T₂ ब्राह्म-द्विषु. M₂-3 परिणीय. — (L. 468) G₃ प्रशंसा (for प्रशस्तां). G₃ M₂ शुद्ध- (for तस्या). — After line 468, T G₂ ins.:

मनसा कर्मणा वाचा या गच्छेत्परपूरुषम् ।
 योनिरस्या नरश्रेष्ठ गर्भोधानं न चाहंति ।
 स्त्रैरिण्यां यस्तु पापात्मा सन्तानार्थमिच्छति ।
 स कुलान्पातयत्याशु दश पूर्वान्दशापरान् ।
 दुष्टयोनौ तु यो मोहद्वितः सिञ्चति मूढधीः । [5]
 तद्वेतसा समुत्पन्नः पङ्कविदपि द्विजः ।
 साधुभिः स वहिष्कार्यः श्रपाक इव पाथिव ।

[(L. 1) T₂ कर्मणा मनसा वाचा. — (L. 2) T₂ G₃ योनिरस्तस्या. — (L. 7) G₃ इति (for इव).]
 — G₃ M₂ om. lines 469-474. — (L. 470) T₁ G₂ तस्या. — (L. 472) M₂ corrupt. — (L. 475) G₃

कानीनश्च सहोदश्च तथोभौ कुण्डगोलकौ । [475]
 आरूढपतितज्जातः पतितस्यापि यः सुतः ।
 षडेते विश्वचण्डाला निकृष्टाः श्वपचादपि ।
 यो यत्र तत्र वा रेतः सिक्त्वा शूद्रासु वा चरेत् ।
 कामचारी स पापात्मा बीजं तस्याशुभं भवेत् ।
 अशुभं तद्भवेद्बीजं शुद्धं योनिं न चाहति । [480]
 दूषयत्यपि तां योनिं शुना लीढं हविर्यथा ।
 शूद्रयो नौ पतेद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
 कुर्यात्पुरीषगतेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ।
 मामधः पातयत्येष पापात्मा काममोहितः ।
 अधोगतिं ब्रजेक्षिप्रमिति शब्दा पतेत्तु तत् । [485]
 आत्मा हि शुक्लमुद्दिष्टं दैवतं परमं महत् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन निरुन्ध्याच्छुक्लमात्मनः ।
 आयुस्तेजो बलं वीर्यं प्रज्ञा श्रीश्च महद्यशः ।
 पुण्यं च मक्षियत्वं च लभते ब्रह्मचर्यया ।
 अविभुतब्रह्मचर्यैर्गृहस्थाश्रममाश्रितैः । [490]
 पञ्चयज्ञपरैर्यमैः स्थाप्यते पृथिवीतले ।
 सायं प्रातस्तु ये संध्यां सम्यङ्मित्यमुपासते ।
 नावं वेदमयीं कृत्वा तरन्ते तारयन्ति च ।
 यो जपेत्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
 न सीदेत्प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च ससागराम् । [495]
 ये चास्य दुःस्थिताः केचिद्ब्रह्माः सूर्यादयो दिवि ।

ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शुभकरास्तथा ।
 यत्र यत्र स्थिताश्चैव दारुणाः पिशिताशनाः ।
 घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति न तं द्विजम् ।
 पुनन्तीह पृथिव्यां च चीर्णवेदव्रता नराः । [500]
 चतुर्णामपि वेदानां सा च राजनारीयसी ।
 अचीर्णव्रतवेदा ये विकर्मपथमाश्रिताः ।
 ब्राह्मणा नाममात्रेण तेऽपि पूज्या युधिष्ठिर ।
 किं पुनर्यस्तु संध्ये द्वे नित्यमेवोपतिष्ठति ।
 शीलमध्ययनं दानं शौचं मार्दवमार्जवम् । [505]
 तस्माद्देवादिशिष्टानि मनुराह प्रजापतिः ।
 भूर्भुवः स्वरिति ब्रह्म यो वेदपरमं द्विजः ।
 स्वदारनिरतो दान्तः स विद्वान्स च भूसुरः ।
 संध्यामुपासते विप्रा नित्यमेव द्विजोत्तमाः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः । [510]
 सावित्रीमात्रसारोऽपि वरो विप्रः सुयज्ञितः ।
 नायन्नितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ।
 सावित्रीं चैव वेदांश्च तुलयात्तुल्यनपुरा ।
 सदेवर्षिगणाश्चैव सर्वे ब्रह्मपुरःसराः ।
 चतुर्णामपि वेदानां सा हि राजनारीयसी । [515]
 यथा विकसिते पुष्पे मधु गृह्णति षट्पदाः ।
 समुत्सृज्य रसं सर्वं निरर्थकमसारवत् ।
 एवं गृहीता सावित्री सर्ववेदे च पाण्डव ।

कामुकश्च (for कानीनश्च). Gs M₁ तावुभौ (for तथोभौ).
 — (L. 476) M₁ आरूढपतितो ज्ञातः. — (L. 477) Gs
 M₁ निपिष्टाः (for निकृष्टाः). G₁ श्वपचाद् (for श्वपचाद).
 — (L. 478) M₂ सिक्त्वा शूद्रासुवाचरेत्. — (L. 480)
 Gs M₁ शुद्ध- (for शुद्धां). — (L. 481) M₂ [ए]व तद्
 (for [अ]पि तां). Gs M₁ दूषयत्येव तं बहिः; Madras
 ed. शुद्धां हविर्भुजो ज्वालां (for the prior half). — (L.
 482) Gs तु तद्; M₂ च तद्; M₃ पतद् (for पतेद्).
 — (L. 484) G₂ माधनः (sic) (for मामधः). G₂ पातयत्येष
 (for 'यत्येष'). — (L. 485) M₁ ब्रजेः (for ब्रजेत्). Gs
 पतेत् (for 'तेत्तु'). — (L. 486) M₂ अमृतं दैवतं परं (for
 the post. half). — (L. 488) M₁ महायशः. — (L.
 489) M₂ पुण्यत्वं (for पुण्यं च). G₂ M₂ लभ्यते. M₁
 ब्रह्मचर्यवान् (for 'र्यया'). — (L. 491) T₂ अरैर्; M₂ -रतैर्
 (for -परैर्). T₂ M₁ पृथिवीपते (for 'तले'). — (L. 492)
 Gs एवं (for सायं). — (L. 493) M₂ स्नानं (for
 नावं). Gs वेदमयीं. Gs M₁ तारयन्ति तरन्ति च. — (L.
 495) G₂ नासीदेत्. — (L. 496) Gs M₃ च स्युर (for
 चास्य). T G₂ सूर्योदयो. Gs ब्रह्माः सूर्योदयादिव. — (L.
 497) Gs ब्रह्माः; M₃ शिल्पाः (for शिवाः). Gs स्मृताः

(for तथा). — (L. 498) Gs ये च (for चैव).
 — (L. 499) Gs धर्षयन्ति (for धर्षं). — (L. 500)
 Gs M₁ हि (for [इ]ह). Gs M₁ हि; M₂ वै (for
 च). G₁ वेद- (for -वेद-). G₂ M₂ द्विजाः (for
 नराः). — Gs M₂₋₄ om. line 501. — (L. 501)
 G₁ हि (for च). — (L. 502) M₂ अचीर्णवेदव्रता ये.
 T G₁ -फलन् (for -पयन्). — (L. 503) M₁ नरा-
 पिप (for युधिष्ठिर). — (L. 504) Gs M₁ च (for
 तु). T M₃ [अ]वतिष्ठति (T₁ 'ते'); M₄ [उ]पतिष्ठते.
 — (L. 506) T वेदान्; Gs वेद-; M₄ एतान् (for
 वेदाद्). T Gs M₁ विशिष्टान् (for 'ष्टानि'). — (L.
 507) T G₁ -निरतं (T₁ 'तो') (for -परमं). — (L.
 509) G₁ उपासिता. G₂ ये वै; M₃ चैव (for विप्रा).
 M₁ नियमेन (for नित्यमेव). — (L. 511) Gs स- (for
 सु-). — (L. 513) Gs M₂₋₄ [अ]तुल्यन्. — (L.
 514) M₂ देवा ऋषि- (for 'स देवर्षि-'). — (L. 515)
 M₂ जाता (for राजन्). — T₁ G₁ om. line 517.
 — (L. 518) M₂ देवैर्वेदेषु पाण्डव (for the post. half).
 — (L. 519) Gs M₄ एवं हि (for 'तस्मात्तु'). Gs
 सार (for प्राण). — (L. 520) T₂ G₂ M₂ निजिता.

तस्मान्नु सर्ववेदानां सावित्री प्राण उच्यते ।
निर्जीवा हीतरे वेदा विना सावित्रिया नृप । [520]
नायत्रितश्चतुर्वेदी शीलभ्रष्टः स कुत्सितः ।
शीलवृत्तसमायुक्तः सावित्रीपाठको वरः ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
सावित्रीं जप कौन्तेय सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण सर्वभूतात्मको ह्यसि । [525]
नानायोगपर श्रेष्ठ तुव्यसे केन कर्मणा ।

भगवानुवाच ।

यदि भारसहस्रं तु गुग्गुल्वादि प्रधूपयेत् ।
करोति चेन्नमस्कारमुपहारं च कारयेत् ।
स्त्रीति यः स्तुतिभिर्मां च ऋण्यजुःसामभिः सदा ।
न तोषयति चेद्विप्राह्नाहं तुव्यामि भारत । [530]
ब्राह्मणे पूजिते नित्यं पूजितोऽस्मि न संशयः ।
आकृष्टे चाहमाकृष्टो भवामि भरतर्षभ ।
परा मयि गतिस्तेषां पूजयन्ति च मां हि ते ।
यदहं द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ।
यस्तान्पूजयति प्राज्ञो मद्भूतेनान्तरात्मना । [535]
तमहं स्वेन रूपेण पश्यामि नरपुंगव ।

कुब्जाः काणा वामनाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ।
नावमान्या द्विजाः प्राज्ञैर्मम रूपा हि ते द्विजाः ।
ये केचित्सागरान्तायां पृथिव्यां द्विजसत्तमाः ।
मम रूपं हि तेज्ज्वलन्ति तेज्ज्वलितोऽस्म्यहम् । [540]
बहवस्तु न जानन्ति नरा ज्ञानबहिष्कृताः ।
यथाहं द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ।
अवमन्यन्ति ये विप्रान्स्वधर्मात्पातयन्ति ते ।
प्रेषणैः प्रेषयन्ते च शुश्रूषां कारयन्ति च ।
मृताश्चात्र परत्रेमान्यमदूता महाबलाः । [545]
निकृन्तन्ति यथाकामं सूत्रमार्गेण शिल्पिनः ।
आक्रोशपरिवादाभ्यां ये रमन्ते द्विजातिषु ।
तान्मृतान्ममलोकस्थान्निपात्य पृथिवीतले ।
आक्रम्योरसि पादेन क्रूरः संरक्तलोचनः ।
अग्निवर्णैस्तु संदर्शयैमो जिह्वां समुद्धरेत् । [550]
ये च विप्रान्निरीक्षन्ते पापाः पापेन चक्षुषा ।
अब्रह्मण्याः श्रुतेर्बाह्या नित्यं ब्रह्मद्विषो नराः ।
तेषां घोरा महाकाया वक्रतुण्डा महाबलाः ।
उद्धरन्ति मुहूर्तेन खगाश्चक्षुर्यमान्या ।
यः प्रहारं द्विजेन्द्राय दद्यात्कुर्याच्च शोणितम् । [555]
अस्थिभङ्गं च यः कुर्यात्प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ।
सोऽनुपूर्व्येण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।

M₂ वा (for हि). G₈ M₄ सावित्र्य (M₄ 'त्र्या)या. — (L. 521) G₂ यो (for न). G₈ M_{2.4} एवं हि यश्चतुर्वेदी (G₈ 'देः) (for the prior half). M₂ कुत्सितः (for कुत्सितः). — (L. 522) G₈ -वारगो (for -पाठको). T₁ नरः (for वरः). — (L. 523) G₈ शतावरां (for दशावराम्). — (L. 524) M₄ -प्रणाशनी. — (L. 525) T₁ वार्ष्णेय; G₈ M_{2.4} भो कृष्ण. — (L. 526) G₈ M_{2.4} -योगपर (for 'पर). G₈ श्रेष्ठ. G₈ M₄ येन (for केन). — (L. 527) G₂ गुग्गुलादि; G₈ 'हवापि; M_{2.8} 'हवापि. G₁ प्रदीपयेत् (for प्रधू). — (L. 528) G₈ M_{2.4} च (for चेत्). G₈ M₄ उपकारांश्च; M₂ 'हारांश्च. — (L. 529) G₈ पूजयन्; M_{2.4} पूजयेत् (for स्तौति यः). M₂ चैव (for मां च). G₈ M_{2.4} तथा (for सदा). — (L. 532) M₄ आकृष्टे चाहमाकृष्टो. — (L. 533) G_{1.2} परा गतिर्मयि तेषां; M₂ परा मयि कृता पूजा. G₈ M₄ हि (for च). G₈ च (for हि). M₂ च तान्सकृत्; Kumbh. ed. द्विजं हि ये (for च मां हि ते). — (L. 534) T यदा; M₂ यथा (for यद्). G₁ M₂ चरामि (for वसामि). — (L. 535) G₈ यस्मात् (for यस्तान्). G₈ भक्तेन (for गतेन). — (L. 537) G₈ M_{2.4} काणाः कुब्जा (by transp.). T G_{1.2} दरिद्रा. — (L. 538) T G_{1.2} नावमन्या. T₁ M_{2.4} रूपं. — (L.

540) G₈ M₄ रूपेण (for रूपं हि). G₈ M₄ [s]मवं (for 'स्म्यहम्). — (L. 541) M₄ नराज्ञानतिमिरेण (for न जानन्ति नरा ज्ञान). — (L. 542) G₈ M₄ यथा हि; Kumbh. ed. यदहं (for यथाहं). — (L. 543) G₈ M₄ विकर्मां पादयन्ति च; M_{2.8} (inf. lin.) विकर्मोपादयन्ति च (for the post. half). — (L. 544) G₈ M₄ प्रेषयन्ते च सततं (for the prior half). T₂ G₁ M₈ शुश्रूषाः. — (L. 545) T₂ G₈ M₄ मृतास्तान्रकरपत्रेण (for the prior half). — (L. 546) M_{2.8} (inf. lin.) यथाकामं (for 'कामं). G₂ M₂₋₄ सूत्रमात्रेण. — (L. 548) T दूतान् (for मृतान्). G₈ M₄ परणीतले (for पृथिवी). — (L. 549) T₂ क्रूरः; G₈ M_{2.4} क्रुद्धाः (for क्रूरः). T₂ M_{2.4} -लोचनाः. — M₄ om. lines 550-553. — (L. 550) T G_{1.2} संदर्शयैर्; M₈ संदर्शैर्. G₂ समुद्धरेत्. — (L. 552) G₈ च ते (for युनेर्). — (L. 553) G₈ M_{2.8} (inf. lin.) वक्रतुण्डा (for वक्र). — (L. 554) M₂ काकाश्च (for खगाश्च). — (L. 556) G₈ आश्रमंग. T G₁ [अ]पि (for वि-). — (L. 557) T₁ -पूर्वेण (for -पूर्व्येण). M₂ यात्येव; M₈ यात्येव (for यात्री-मात्). — (L. 558) T G₂ शूद्रमारोप्यते पश्चाज्; G₁ शूला

शूलमारोपितो गत्वा ज्वलने परिपच्यते ।
 बहुवर्षसहस्राणि पच्यमानस्त्ववाक्शिखराः ।
 नावमुच्येत दुर्मेधा न तस्य क्षीयते गतिः । [560]
 ब्राह्मणायाविचार्यैवं व्रजन्वै वधकाङ्क्षया ।
 शतवर्षसहस्राणि तामिमे परिपच्यते ।
 उत्पाद्य शोणितं गात्रात्संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
 स पर्यायेण यातीमात्ररकानेकविंशतिम् ।
 तस्माद्वाकुशलं ब्रूयात् शुष्कं गिरमीरयेत् । [565]
 न ब्रूयात्पुरुषां वाणीं न चैवैतानतिक्रमेत् ।
 ये विप्रान्श्रद्धया वाचा पूजयन्ति नरोत्तमाः ।
 अर्चितश्च ततश्चैव तैर्भवामि न संशयः ।
 तर्जयन्ति च ये विप्रान्क्रोशयन्ति च भारत ।
 आकुटलजितश्चाहं तैर्भवामि न संशयः । [570]
 यश्चन्दनैश्चारादधूपदीपै-
 रभ्यर्चयेत्काष्ठमयीं ममार्चांम् ।
 तेनार्चितो नैव भवामि सम्य-
 ग्विप्रार्चनादस्मि समर्चितोऽहम् ।
 विप्रप्रसादाद्धरणीधरोऽहं [575]
 विप्रप्रसादादसुराञ्जयामि ।
 विप्रप्रसादाच्च सदक्षिणोऽहं

विप्रप्रसादादजितोऽहमस्मि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न परं कौतूहलं हि मे ।
 एतत्कथय सर्वज्ञ त्वद्भक्तस्य च केशव । [580]
 मानुषस्य च लोकस्य धर्मलोकस्य चान्तरम् ।
 कीदृशं किंप्रमाणं वा किमधिष्ठानमेव च ।
 तरन्ति मानुषा देव केनोपायेन माधव ।
 त्वगस्थिमांसनिर्मुक्ते पञ्चभूतविवर्जिते ।
 कथयस्व महादेव सुखदुःखमशेषतः । [585]
 जीवस्य कर्मलोकेषु कर्ममिस्तु शुभाशुभैः ।
 अनुवदस्व तैः पाशैर्नीयमानस्य दारुणैः ।
 मृत्युदूतैर्दुराधर्षैर्घोरैर्घोरपराक्रमैः ।
 वध्यस्याक्षिप्यमाणस्य विद्वत्स्य यमाज्ञया ।
 पुण्यपापकृतं तिष्ठेत्सुखदुःखमशेषतः । [590]
 यमदूतैर्दुराधर्षैर्नीयते वा कथं पुनः ।
 किं वा तत्र गता देव कर्म कुर्वन्ति मानवाः ।
 कथं धर्मपरा यान्ति देवताद्विजपूजकाः ।
 कथं वा पापकर्माणो यान्ति प्रेतपुरं नराः ।

दानेपि ये पश्चाज् (for the prior half). Gs M₂ ज्वलने-
 नापि दहते; M₂, 3 ज्वा (M₃ [inf. lin.] जा) लेन तु
 विचर्यते. — (L. 559) M₁ पच्यमानस् (for पच्यं).
 M₂ चर्चमानं त्ववाक्शिखराः. — (L. 560) G₁ च मुच्यति;
 Gs M₂ [अ]वमुच्यति; M₂, 3 [अ]वमुच्यति (for चर्च्यते).
 T₁ क्रियते; G₂ [आ]क्षीयते (for क्षी). T₁ G₂ M₂
 मतिः (for गति). — (L. 561) G₁ विचार्यैव; Gs
 [अ]कुर्वते; M₂ पशुयैव; M₃ [अ]वगृह्यैव; M₄ [अ]प-
 कार्यैव (for [अ]विचार्यैव). Gs पुरुषा; M₂, 3 संरमाद्; M₄
 व्रजति (for व्रजन्वै). — (L. 562) M₂, 3 शतं (for शत).
 G₁ सच्यते (for पच्यते). — (L. 564) M₂, 3 यात्येव (for
 यातीमान्). — (L. 565) T₁ ईरयेद्दिर् (by transp.);
 G₁ ईरयेत्कचित्. — (L. 566) T₁ G₂ M₃ [ए]नान् (for
 [ए]तान्). — (L. 567) G₂ M₃ शुद्धया; Kumbh.
 ed. शृङ्गया (for श्रद्धया). M₂ पूरयति (for पूजं).
 Gs नरोत्तम. — (L. 568) M₂, 4 स्तुतय (for ततय).
 Gs M₂, 4 युधिष्ठिर (for न संशयः). — (L. 569) Gs
 न पूजयन्ति ये विप्रान्. T₁ G₁ क्रोधयन्ति (for क्रोडं).
 — (L. 571) M₁ सागरु (for चागरु). — (L. 572)
 G₁ काष्ठमयी; M₃ लोहमयी. T₂ महाची. — (L.
 573) Gs सत्यं (for सम्यग्). — (L. 574) M₂ cor-
 rupt. Gs M₁ विप्रार्चनादभितोहं भवामि. — (L. 577) G₂

सु- (for स-). — (L. 578) Gs दयितो (for अजितो).
 — Colophon. — Sub-parvan : T G₁, 2 M₁-4 वैष्णवधर्म.
 — Adhy. name : M₂ कृत्वाकृत्यविधिः. — Adhy. no. :
 T₁ 87; T₂ G₁, 2 86; Gs 98; M₂ 4; M₃ 85; M₄
 97. — (L. 579) T G₂ कौतूहलं. — (L. 580) Gs
 M₂, 4 जनार्दन (for न केशव). — M₄ om. lines 581-
 583. — (L. 581) Gs M₂ मनुष्यस्य. — (L. 582)
 T वै; M₂ च (for वा). Gs वा (for च). — (L.
 583) Gs केन वा (for मानुषा). — (L. 584) M₂
 निर्मुक्तैः. M₃ मानुष्ये च विनिर्मुक्ते (for the prior half).
 — (L. 586) T₂ Gs M₂, 3 जीवस्य स (Gs य) मलोके तु
 (M₃ केपु) (for the prior half). Gs च (for तु).
 — M₄ om. lines 587-590. — (L. 587) Gs चदस्त्वु;
 Gs रूपस्य (for चदस्य). G₂ नीयमानस्तु. — G₁ om.
 (hapl.) from the post. half of line 588 up to the
 prior half of line 591. — (L. 589) T₁ G₂ वद-
 स्याप्यप्रमाणस्य (for the prior half). T₂ M₂ विद्वत्स्य
 (for विद्वं). — (L. 590) G₂ कृता; Gs कृतस्य (for
 कृतं). M₂ पुण्यपापैः कथं तिष्ठेत्; Kumbh. ed. पापकृदा-
 तिष्ठेत् (for the prior half). — (L. 592) M₂ नता
 देवाः; M₄ महादेव. — (L. 593) Gs M₂, 4 धर्मरता

किं रूपं किं प्रमाणं वा वर्णः को वास्य केशव । [595]
जीवस्य गच्छतो नित्यं यमलोके ब्रवीहि मे ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि मङ्गलस्य नरेश्वर ।
षडशीतिसहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
मानुष्यस्य च लोकस्य यमलोकस्य चान्तरम् । [600]
न तत्र वृक्षच्छाया वा न तटाकं सरोऽपि वा ।
न वाप्यो दीर्घिका वापि न कूपो वा युधिष्ठिर ।
न मण्डपं सभा वापि न प्रपा न निकेतनम् ।
न पर्वतो नदी वापि न भूमेर्विवरं क्वचित् ।
न ग्रामो वाश्रमो वापि नोद्यानं वा वनानि च । [605]
न किञ्चिदाश्रयस्थानं पथि तस्मिन् युधिष्ठिर ।
जन्तोर्हि प्राप्तकालस्य वेदनार्तस्य वै भृशम् ।
करणैस्त्यक्तदेहस्य प्राणैः कण्ठगतैः पुनः ।
शरीराच्चाल्यते जीवो ह्यवशो मातरिथना ।
निर्गतो वायुभूतस्तु षट्कोशानु कलेवरात् । [610]
शरीरमन्यत्तद्रूपं तद्वर्णं तत्प्रमाणकम् ।

अदृश्यं तत्प्रविष्टस्तु सोऽप्यदृष्टेन केनचित् ।
सोऽन्तरात्मा देहवतामष्टाङ्गो यस्तु संचरेत् ।
छेदनाद्देवनाहाहात्ताडनाद्वा न नश्यति । [615]
नानारूपधरैर्धोरैः प्रचण्डैश्चण्डसाधनैः ।
नीयमानो दुराधर्वैर्यमदूतैर्यमाज्ञया ।
पुत्रदारमयैः पाशैः संनिरुद्धोऽवशो बलात् ।
स्वकर्ममिश्रानुगतः कृतैः सुकृतदुष्कृतैः ।
आक्रन्दमानः करुणं बन्धुमिदुःखपीडितैः ।
त्यक्त्वा बन्धुजनं सर्वं निरपेक्षस्तु गच्छति । [620]
मातृभिः पितृमिश्रापि भ्रातृभिर्मातुलैस्तथा ।
दारैः पुत्रैर्वयस्यैश्च रुदन्नित्यज्यते पुनः ।
अदृश्यमानस्तैर्दीनैरश्रुपूर्णमुखेक्षणैः ।
स्वशरीरं परित्यज्य वायुभूतस्तु गच्छति ।
अन्धकारमपारं तं महाघोरं तमोवृतम् । [625]
दुःखान्तं दुष्प्रकारं च दुर्गमं पापकर्मणाम् ।
दुःसहायं दुरन्तं च दुर्निरीक्षं दुरासदम् ।
दुरापमतिदुःखं च पापिष्ठानां नरोत्तम ।
ऋषिभिः कथ्यमानं तत्पारंपर्येण पार्थिव ।

(for 'परा'). Gs M2.4 देवत- (for देवता-). — (L. 594) Gs M4 प्रेत- (for पाप-). — (L. 595) G2 वै (for the first वा). — (L. 596) M2 यमलोके. — After line 596, M4 ins. :

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः सुरश्रेष्ठः पाण्डवेन महात्मना ।

प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं धर्मराजं जनार्दनः ।

— (L. 597) Gs M2-4 तत्त्वं (for -वृत्तं). M2.4 मा (for मां). — (L. 598) Gs न संशयः (for नरेश्वर). — (L. 599) Gs M2 सहस्राणां. M2 योजनानि. Gs M4 शतानि च (for युधिष्ठिर). — (L. 600) T M2 मानुषस्य. — (L. 601) Gs तस्य (for तत्र). M4 च (for the first वा). — (L. 602) G1 च कूपो; G3 कूपं वा; M4 कूपा वा (for कूपो वा). — (L. 603) G1.2 वा (for the second न). Gs M4 निवेशनं (for निकेतनम्). — (L. 605) T2 वाश्रितो; M2-4 नाश्रमो. Gs नोद्यानानि वनानि च; M2.4 नोद्यानं काननानि वा (for the post. half). — (L. 606) T1 G3 विश्रम-; M2 विक्रम-; M4 आश्रम- (for 'य'). M4 किञ्चिद् (for तस्मिन्). — (L. 607) Gs M2.4 सं- (for हि). — (L. 608) M4 कारणैश्च. G1 M8 तस्य (for त्यक्त-). — (L. 609) T1 चोदते; G2 याप्यते; M2.4 च्याव्यते (for

चाल्यते). — (L. 610) Gs M4 षट्कोशिक- (for षट्कोशानु). — After line 610, Gs ins. :

त्वगस्थिस्नायुमज्जानि स्वमांसहरिणानि च ।

— (L. 611) T तत्प्रमाणवत्; G1.2 'णतः. — (L. 612) G2 अदृश्यस्य. T G1 तं; Gs M2-4 सं- (for तत्). T G M4 [अ]दृष्टो न (for 'ष्टेन'). — (L. 614) Gs Ms छेदनाद्देवनाहाहात् (for the prior half). Gs M4 वि- (for न). — (L. 615) Ga दुष्टासनैः; M4 चंडविक्रमैः (for 'साधनैः'). — (L. 616) Gs M2.4 ही (M4 हि) यमाणो (for नीयमानो). — (L. 617) Ms.4 स (for सं). Gs M4 [5] वशाद् (for अवशो). — (L. 618) T2 [अ]प्यनुगतः; M4 [अ]नुगतैः. Gs M2 कर्ममिश्रानुगतः (for the prior half). M2 स्वकैः (for कृतैः). — (L. 619) G2 ३ आक्रन्दमानः. — (L. 620) M4 निरपेक्ष- — (L. 621) Gs M2.4 [ए]व (for [अ]पि). — (L. 622) Gs पुत्रैर्वयस्यैर्दारैश्च. T G1 त्यजते. — (L. 623) T दारैर् (for दीनैर्). — (L. 625) G2 Ms महाघोर- — (L. 626) Gs Ms दुःखान्तं. M4 दुष्प्रकारं. M2.३ -ऋषिणः. Madras ed. दुष्प्रकारं च दुर्गमं (for the post. half). — (L. 627) Gs M4 दुःसहं यद् (for दुःसहायं). — (L. 628) G1 अपि (for अनि-). G2.३ Ms.4 -दुर्गं (for -दुःखं). — (L. 629) T2 G1.2 Ms तं (for तत्). — (L. 630) G1 Ms श्रूयमानं; G2 M4

त्रासं जनयति प्रायः श्रूयमाणं कथास्वपि । [630]
 अवश्यं चैव गन्तव्यं तदध्वानं युधिष्ठिर ।
 प्रासकालेन संत्यज्य बन्धून्भोगान्धनानि च ।
 जरायुजैरण्डजैश्च स्वेदजैरुद्भिजैस्तथा ।
 जङ्गमैः स्थिरजैश्चैव गन्तव्यं यमसादनम् ।
 देवासुरैर्मनुष्याद्यैर्वैवस्वतवशानुगैः । [635]
 स्त्रीपुंनपुंसकैश्चापि पृथिव्यां जीवसंज्ञितैः ।
 मध्यमैर्युवभिर्वापि बालैर्वृद्धैस्तथैव च ।
 जातमात्रैश्च गर्भस्थैर्गन्तव्यः स महापथः ।
 पूर्वाह्णे वापराह्णे वा संध्याकालेऽथ वा पुनः ।
 प्रदोषे वार्धरात्रे वा प्रत्युषे वाप्युपस्थिते । [640]
 प्रवासस्थैर्वनस्थैर्वा पर्वतस्थैर्जलस्थितैः ।
 क्षेत्रस्थैर्वा नभःस्थैर्वा गृहमध्यगतैरपि ।
 भुञ्जन्निर्वा पिबन्निर्वा खादन्निर्वा नरोत्तम ।
 आसीनैर्वा स्थितैर्वापि शयनीयगतैरपि ।
 जाग्रन्निर्वा प्रसुप्तैर्वा गन्तव्यस्तु महापथः । [645]
 मृत्युदूतैर्दुराधर्षैः प्रचण्डैश्चण्डशासनैः ।
 आक्षिप्यमाणा ह्यवशाः प्रयान्ति यमसादनम् ।
 कचिद्भित्तैः कचिन्नलैः प्रस्वलद्भिः कचिक्कचित् ।

क्रन्दद्भिर्वेदनातैस्तु गन्तव्यं यमसादनम् ।
 निर्भर्त्स्यमानैरुद्भिर्गैर्विधूतैर्भयविह्वलैः । [650]
 तुद्यमानशरीरैश्च गन्तव्यं तर्जनैः सदा ।
 कण्टकाकीर्णमार्गेण तप्तवालुकपांसुना ।
 दह्यमानैस्तु गन्तव्यं नरैर्दानविवाजितैः ।
 काष्ठोपलशिलाघातैर्दण्डोल्मुककशाङ्कुशैः ।
 हन्यमानैर्यमपुरं गन्तव्यं धर्मवर्जितैः । [655]
 मेदःशोणितपूयाद्रैर्वक्त्रैर्गात्रैश्च सन्नगैः ।
 दग्धक्षतजकीर्णैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ।
 क्रन्दद्भिश्च रुदद्भिश्च क्रोशद्भिश्चापि विस्वनम् ।
 वेदनातैश्च कूजद्भिर्विक्रोशद्भिश्च विस्वरम् ।
 वेदनातैः पतद्भिश्च गन्तव्यं जीवघातकैः । [660]
 भग्नपादोरुहस्ताङ्गैर्भग्नदन्तशिरोधरैः ।
 छिन्नकण्ठोष्ठनासैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ।
 शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च शङ्कुतोमरसायकैः ।
 तुद्यमानैस्तु शूलाग्रैर्गन्तव्यं जीवघातकैः ।
 श्मिन्व्याघ्रैर्वृकैः काकैर्भक्ष्यमाणाः समन्ततः । [665]
 तुद्यमानाश्च गच्छन्ति राक्षसैर्मांसखादिभिः ।
 महिषैश्च मृगैश्चापि सूकरैः पृथुतैस्तथा ।

*माणः. — (L. 631) M₁ गंतव्यस्. T₁ G₂ तथाध्वानं;
 G₃ M₄ तदध्वा तु. — (L. 632) T₂ भोगं. — (L.
 633) G₁ अंडजैश्च (hypermetrio); G₃ M₂ चांडजैश्च.
 G₂ M₃ उद्भिदैस्. G₃ अपि (for तथा). — (L. 634)
 G₁ M₃ जंगम-. G₃ M₄ -संज्ञैश्च (for -जैश्चैव). G₃
 M₂ 3 गंतव्यं हि यमालयं. — G₁ repeats line 635 after
 line 649. — (L. 635) M₂ देवासुर-. — (L. 636)
 T₂ G₁ 2 -संज्ञितैः (for -संज्ञितैः). — (L. 637) G₁ M₂ 3
 यौवनैर्; G₂ यावन्नैर् (for युवभिर्). G₃ M₄ बालै (G₃
 'ल्यै' वृद्धैर्वापि (by transp.)). M₂ [अ]पि (for [ए]व).
 — (L. 638) T₁ सु- (for स). M₂ -पथं (for -पथः).
 — (L. 639) M₂ च (for the first वा). G₃ संधि-
 काले. G₁ यथा (for स्य वा). — (L. 640) M₂ च
 (for the first वा). — (L. 641) G₃ वन- (for
 जल-). — (L. 642) T₂ G₁ M₂ स्थलस्थैर्; G₃ ग्रह-;
 M₄ कुल- (for नभः). Some MSS. ग्रहमध्य-. — (L.
 643) G₃ M₄ लिखद्भिर् (for पिब-). M₂ नराधिप (for
 नरोत्तम). — (L. 644) G₃ गतैर् (for स्थितैर्). — (L.
 645) G₃ सु-; M₂ 4 स (for तु). — (L. 646) G₃
 प्रसिद्धैश्च (for प्रचण्डैश्च). G₃ M₄ -विक्रमैः (for -शासनैः).
 — (L. 647) M₄ विवशा; Madras ed. विवशं (for
 ह्यवशाः). G₃ आक्षिप्यमाणो ह्यवशः (for the prior half).
 M₂ 4 याति शीघ्रं यमालयं. — (L. 648) T G₁ 2 स्थितैः

(for भीतैः). — (L. 650) G₃ M₂ 4 विद्वतैर्; Madras
 ed. विधूतैर् (for विधूतैर्). — (L. 651) G₃ M₄ कल्प्य-
 मान- (for तुद्य-). G₃ M₂ 4 तु (for च). G₃ M₂-4
 स्त्रीजितैः; Kumbh. ed. तर्जितैस् (for तर्जनैः). T G₁ 2
 तथा (for सदा). — (L. 653) G₃ M₄ मंतव्यो (for
 गन्तव्यं). — (L. 654) T G दग्धोल्मुक- (for दण्डो-).
 — (L. 655) T G₁ M₂ 3 दह्यमानैर् (T₁ 'नं') (for
 हन्य-). — (L. 656) M₂ वक्त्र- (for वक्त्रैर्). G₃
 M₄ भूपणैः (for सन्नगैः). — (L. 657) T₂ दंत- (for
 दग्ध-). G₂ 3 M₂ 4 दग्ध (G₃ दंड) क्षतव्रणा (M₂ 'जा-'
 कीर्णैर् (for the prior half). — G₁ 2 om. line
 658. — (L. 658) T₁ निक्कद्भिश्च (for क्रन्द-).
 M₂ आक्रन्दनैश्च कूजद्भिर् (for the prior half). T₁ M₂ 4
 विस्वरं. M₂ विक्रोशद्भिश्च विस्वनं. — After line 658, T₂
 reads line 660, repeating it in its proper place.
 G₃ M₂ 4 om. (hapl.) line 659. — (L. 659) M₃
 वेदनायैश्च. G₁ क्रोशद्भिश्चैव विस्वरं (for the post. half).
 — G₃ om. (hapl.) lines 661-664. — (L. 661)
 M₂ 3 -हस्ताग्रैर्. Kumbh. ed. -जंघा- (for -दन्त-).
 — (L. 662) G₁ -कंठोष्ठ- (for -कण्ठोष्ठ-). G₂ M₂ छि (M₂
 नि) व्रकणोष्ठनासैश्च. — (L. 663) G₂ शक्ति- (for
 शङ्कु-). — (L. 664) T₁ G₁ M₄ तुद्यमानस्तु. — (L.
 665) G₃ कंकैर् (for काकैर्). — (L. 666) M₂ तु

भक्ष्यमाणैस्तदध्वानं गन्तव्यं मांसखादिसिः ।
सूचीसुतीक्ष्णतुण्डाभिर्मिक्षिकाभिः समन्ततः ।
तुद्यमानैस्तु गन्तव्यं पापिष्ठैर्बालघातकैः । [670]
विखब्धं स्वामिनं मित्रं स्त्रियं वा घ्नन्ति ये नराः ।
शस्त्रैर्निर्मिद्यमानैस्तैर्गन्तव्यं यमसादनम् ।
घातयन्ति च ये जीवान्दुःखमापादयन्ति च ।
राक्षसैश्च श्वसिश्चैव भक्ष्यमाणा व्रजन्ति ते ।
ये हरन्ति च वस्त्राणि शय्याः प्रावरणानि च । [675]
ते यान्ति विद्रुता नम्राः पिशाचा इव तत्पथम् ।
गाश्च धान्यं हिरण्यं च बलात्क्षेत्रगृहं तथा ।
ये हरन्ति दुरात्मानः परस्वं पापकारिणः ।
पाषाणैरुलमुकैर्दण्डैः काष्ठघातैश्च झङ्गैरेः ।
हन्यमानैः क्षताकीर्णैर्गन्तव्यं तैर्यमालयम् । [680]
ब्रह्मस्वं ये हरन्तीह नरा नरकनिर्भयाः ।
आक्रोशन्तीह वा नित्यं प्रहरन्ति च ये द्विजान् ।
शुष्ककण्ठा निबद्धास्ते छिन्नजिह्वाक्षिनासिकाः ।
पूयशोणितदुर्गन्धा भक्ष्यन्ते काकजम्बुकैः ।
चण्डालैर्भीषणैश्चण्डैस्तुद्यमानाः समन्ततः । [685]

क्रोशन्तः करुणं घोरं गच्छन्ति यमसादनम् ।
तत्र चापि गताः पापा विघ्नाकूपेध्वनेकशः ।
जीवन्तो वर्षकोटीस्तु क्रिश्यन्ते वेदनादिताः ।
ततश्च मुक्ताः कालेन लोके चास्मिन्नराधमाः ।
विघ्नाकिमित्वं गच्छन्ति जन्मकोटिशतं नृप । [690]
विद्यमानधनैर्यस्तु लोभदम्भानृतान्वितैः ।
श्रोत्रियेभ्यो न दत्तानि दानानि कुरुपुंगव ।
ग्रीवापाशनिबद्धास्ते हन्यमानाश्च राक्षसैः ।
क्षुत्पिपासाश्रमातार्तास्तु यान्ति प्रेतपुरं नराः ।
अदत्तदाना गच्छन्ति शुष्ककण्ठास्थतालुकाः । [695]
अन्नं पानीयसहितं प्रार्थयन्तः पुनः पुनः ।
स्वामिन्बुभुक्षानृणातार्ता गन्तुं नैवाद्य शक्नुमः ।
ममान्नं दीयतां स्वामिन्पानीयं दीयतां मम ।
इति ब्रुवन्तस्तेर्दूतैर्यापयन्ति यमालयम् ।

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णोः पपात भुवि पाण्डवः । [700]
निःसंशोऽपि भयत्रस्तो मूर्छया समभिभुतः ।

(for च) and -यातिभिः (for -खादिसिः). — G₁ om. (hapl.) lines 667-668. — (L. 667) T G₂ M₃ माहिषैश्च ; G₃ व्याघ्रैश्चापि (for महिषैश्च). G₃ महिषैश्च ; M₃ वृषभैश्च ; M₃ नवधैश्च ; Madras ed. जंबुकैश्च (for पृषतैश्च). M₃ तदा (for तथा). — (L. 668) M₂ तदाध्वानं (for तदध्वानं). T₁ G₂ M₃ भक्ष्यमाणास्तथा (G₂ °द ; M₃ °दा) ध्वानं (for the prior half). M₂ -यातिभिः (for -खादिसिः). — (L. 669) G₃ सूचिभिस् (for सूचीसु-). T °तुण्डाभैर् (for °भिर्). — (L. 670) M₂ मधु- (for बाल-). G₂ M₂ पापिष्ठै (M₂ °भि) र्मधुघातभिः (for the post. half). — (L. 671) G₃ M₃ विश्वस्तं (for विस्त्रव्यं). — (L. 672) M₂ तु (for तैर्). G₃ M₃ तैर्यमक्षयं ; M₂ तैर्यमालयं (for यमसादनम्). — (L. 673) G₃ वाता (for जीवान्). T₁ G₁ पापा दुःखाल्लभन्ति च (for the post. half). — (L. 674) Madras ed. पिशाचैश्च (for श्वसिश्चैव). T M₂ च (for ते). — (L. 675) G₃ M₂ [ह] (for च). T₁ G₂ M₃ शय्याः . — (L. 676) T₁ पदं ; G₂ M₃ गुरं (for पथम्). — (L. 677) M₂ गां . M₂ वा (for the second च). G₁ बालात् ; G₃ तिलं ; M₂ बाल- ; M₃ खलं (for बलात्). G₃ M₂-1 क्षेत्रं (for क्षेत्र-). — (L. 678) G₃ -कर्मणः ; M₂ -कर्मिणः (for -कारिणः). — (L. 679) G₂ कशाघातैश्च ; M₂ काष्ठघातैश्च ; M₃ काष्ठाघातैश्च . G₁ जङ्गैरेः ; M₁ जङ्गैरेः . — (L. 681) G₃ M₃ -यातिनः (for -निर्भयाः). — (L. 682) M₂ आक्रोशयन्ति ये

नित्यं (for the prior half). G₃ जनान् (for द्विजान्). — (L. 683) M₃ कृष्णवर्णा (for शुष्ककण्ठा). — (L. 684) T₂ G₃ M₂ °दिग्धांगा (for दुर्गन्धा). G₃ M₂ °भक्ष्यमाणाश्च जंबुकैः (for the post. half). — (L. 685) G₃ M₃ निघ्नैश्च (for भीषणैश्च). M₂ तुद्यमानाः (sic) (for तुद्य-). — (L. 686) M₂ क्रोशन्ति . — (L. 687) G₃ M₃ अत्रैव पतिताः पापा (for the prior half). — (L. 688) T₂ G₃ M₃ मज्जंनो (G₃ °ति ; M₃ °ते) ; G₃ पाल्यंते ; M₂ कृजन्ते (for जीवन्तो). G₃ च (for तु). M₂ °क्रिश्यन्तो ; M₃ क्रुश्यन्ते . G₁ वेदनात्ततः ; G₂ देवतादिताः . — (L. 689) G₃ M₃ नरापि (for °धमाः). — (L. 690) G₃ शतान्यपि (for -शतं नृप). — (L. 691) M₃ °यैश्च (for यस्). T₁ G₂ विद्यमाने धने यैस्तु (for the prior half). G₃ लोभदम्भानृतैरपि (for the post. half). — (L. 692) G₃ M₂ दानानि बहुधा नृप (for the post. half). — M₁ om. lines 693-695. — (L. 693) G₃ ग्रीवापाशैर् . M₂ -निबद्धास् . — (L. 695) G₂ -कर्णास्थ- ; G₃ -कण्ठास्थ- (for -कण्ठास्थ-). — (L. 696) M₃ प्रार्थयन्ति . — (L. 697) G₃ M₃ आभैर् (for स्वामिन्). — (L. 698) M₃ स्वादु (for स्वामिन्). G₃ M₃ इति (for मम). — (L. 699) M₃ ब्रुवाणां . G₁ M₂ °ते ; G₃ M₃ तान् (for तैर्). T₂ G₃ M₃ दूताः ; M₂ दूतान् . T₂ G₃ M₃ प्रापयन्ति ; G₁ M₃ पाय- ; M₂ पापायांति (for यापयन्ति). — (L. 701) M₃ भयात् (for भय-).

ततो लब्ध्वा शनैः संज्ञां समाश्वस्तोऽच्युतेन सः ।
नेत्रे प्रक्षाल्य तोयेन भूयः पेशवमवधीत् ।
भीतोऽस्म्यहं महादेव श्रुत्वा मार्गस्य विस्तरम् ।
केनोपायेन तन्मार्गं तरन्ति पुरुषाः सुखम् । [705]

भगवानुवाच ।

इह ये धार्मिका लोके जीवघातविवर्जिताः ।
गुरुशुश्रूषणे युक्ता देवब्राह्मणपूजकाः ।
अस्मान्मानुष्यकाहोकात्सभार्याः सहवानधवाः ।
यमध्वानं तु गच्छन्ति यथावत्तं निबोध मे ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव । [710]
ये प्रयच्छन्ति विद्वद्भ्यस्ते सुखं यान्ति तत्पथम् ।
अन्नं ये च प्रयच्छन्ति ब्राह्मणेभ्यः सुसंस्कृतम् ।
श्रोत्रियेभ्यो विशेषेण प्रीत्या परमया युताः ।
ते विमानैर्महात्मानो यान्ति चित्रैर्मालयम् ।
सेव्यमाना वरस्त्रीभिर्पुत्रोर्मिर्महापथम् । [715]
ये च नित्यं प्रभापन्ते सत्यं निष्कल्मषं वचः ।
तेऽपि यान्त्यमलाभ्रमैर्विमानैस्तं यमालयम् ।

कपिलाद्यानि पुण्यानि गोप्रदानानि ये नराः ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
ते यान्त्यमलवर्णमैर्विमानैर्वृषयोजितैः । [720]
वैवस्वतपुरं प्राप्य अप्सरोभिर्निपेयिताः ।
उपानहौ च छद्मं च शयनान्यासनानि च ।
विप्रेभ्यो ये प्रयच्छन्ति वस्त्राण्याभरणानि च ।
ते यान्त्यश्वैर्वृषैर्वापि कुञ्जरैरप्यलंकृताः ।
धर्मराजपुरं रम्यं सौवर्णच्छन्नोभिताः । [725]
ये च भक्ष्याणि दास्यन्ति भोज्यं पेयं तथैव च ।
स्निग्धान्मान्यपि विप्रेभ्यः श्रद्धया परया युताः ।
ते यान्ति काञ्चनैर्यनैः सुखं वैवस्वतालयम् ।
वरस्त्रीभिर्यथाकामं सेव्यमानाः सहस्रदाः ।
ये च क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं दधि गुडं मधु । [730]
ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नेन श्रद्धावानाः सुसंस्कृताः ।
चक्रवाकप्रयुक्तैस्तु यानै रक्ममयैः शुभैः ।
यान्ति गन्धर्ववादित्रैः सेव्यमाना यमालयम् ।
ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।
हंसयुक्तैर्विमानैस्तु यान्ति धर्मपुरं नराः । [735]

G₂ M_{2,4} भयसं- (for ऽपि भय-). G₃ M₁ निक्षेष्टो भयविह्वलः
(for the post. half). — (L. 702) M₂ पुनः संज्ञाः
(for शनैः संज्ञां). T₁ G₁ समाश्वस्तो. — Before line
701, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 704) G₃ वाक्यं
सु-; M₄ वाक्यस्य (for मार्गस्य). — (L. 705) G₃
M₄ दानेन (for [उ]पायेन). M₄ यं मार्गं (for तन्मार्गं).
— (L. 706) M₃ य इमे (for इह ये). G₃ M₃ घातक-
(for घातवि-). — (L. 707) G₃ M₂ शुश्रूषया.
— (L. 708) G_{2,3} M₄ अस्मान्मानुष्यलोकात्ते (for the
prior half). G₃ च स- (for सह-). M₄ ससहायाः
सर्वाधवाः (for the post. half). — (L. 709) G₁
तदध्वानं; G₂ तमं; M₃ यमां (for यमं). G₃ M₁
ते यांति (for गच्छन्ति). — (L. 710) T₁ G₁ प्रदानानि
(for प्रदानानि). G_{1,2} पांडव (for पार्थिव). — (L.
711) T₁ G₂ M₂ विप्रेभ्यस् (for विद्वद्भ्यस्). G₃ सुखं (for
सुखं). T₁ G₃ M₄ पदं (for पथम्). — (L. 712)
G₃ M₄ च ये (by transp.). M₂ तु (for सु-).
— (L. 713) G₃ M_{2,4} मवत्या (for प्रीत्या). — (L.
715) T₁ [अ]प्सरस्त्रीभिर्; M₃ परं (for वरं). G₃
M₄ अक्षुण्णमिर् (for अप्सरो). G₃ M₁ महापथि; M₂
समंततः (for महापथम्). — (L. 716) G₃ M₄ धियं
(for सत्यं). — (L. 717) M₂ च (for ऽपि).
G₃ M₁ ते च यांत्यमलाभ्रां (M₄ "ञ्"गैर्; Kumbh. ed.
ते यांत्यमलवर्णाभिर् (for the prior half). M_{2,3} तु

(for तं). T₁ G₁ M₂ (inf. lin.) विमानैर्वृषयोजितैः
(for the post. half). — (L. 718) G₃ M₄ कपिलादीनि
दानानि श्रद्धायुक्ताश्च ये नराः. — (L. 720) G₃ M_{2,4}
[आ]दित्य- (for [अ]मल-). T₂ G₃ M₃ हेमभूपितैः;
Madras ed. हेमभूपणैः (for वृषयोजितैः). — (L. 721)
M₂ वैवस्वतः. G₃ M_{2,4} रम्यम् (for प्राप्य). Madras
ed. निपेयितं. — (L. 724) G₃ चैव (for वापि). M₄
ते यांत्यादित्यवर्णाभिः (for the prior half). G₃ M₄ वापि;
M₂ वापि (for अपि). G₃ M₂₋₄ अलंकृतैः. — (L. 725)
G₃ M₄ धनदस्य (for धर्मराज-). G₂ सुवर्ण-; G₃ सौवर्ण.
G₃ M₃ भूपिताः. — (L. 726) M₂ च पार्थिव (for
तथैव च). — (L. 727) G₃ स्निग्धतां च; M_{2,4} स्निग्धान्नं
च (for "न्नानि). T₁ G₁ शुद्धया (for श्रु-). — (L. 728)
G₃ M₄ वैवस्वतक्षयं. — (L. 729) T₂ G₃ वार- (for
वर-). G₃ M₄ युवतिभिः (for यथाकामं). G₃ M₃ समंततः
(for सहस्रशः). — (L. 730) M_{2,3} गुडं; M₂ (inf.
lin.) क्षीरं (for घृतं). G_{1,2} M₂ (inf. lin.) 4 गुडं;
M_{2,3} घृतं (for गुडं). — (L. 731) G₃ M₄ प्रयच्छन्ति
(for "त्नेन). G₃ M_{2,4} सुसंस्कृतं. — T₂ repeats line
734 after line 775. — (L. 734) G₁ विविधानि
(for सुरभीणि). — (L. 735) G₃ हंसयुक्तविमानैस्ते.
G₃ om. from the post. half up to the prior half
of line 740. — (L. 736) M₄ विविधानं. — Lines

ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विचित्राङ्गं घृताद्भुतम् ।
 ते ब्रजन्यमलाभ्रभैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
 पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ।
 पानीयं ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतप्रजीवनम् ।
 ते सुतृप्ताः सुखं यान्ति विमानैर्हंसचोदितैः । [740]
 ये तिलांस्तिलधेनुं वा घृतधेनुमथापि वा ।
 श्रोत्रियेभ्यः प्रयच्छन्ति सौम्यभावसमन्विताः ।
 सोममण्डलसंकाशैर्यानेस्ते यान्ति निर्मलैः ।
 गीयमानैस्तु गन्धर्वैर्वैवस्वतपुरं नृप ।
 येषां वाप्यश्च कृपाश्च तटाकानि सरांसि च । [745]
 दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सजलाश्च जलाशयाः ।
 यानैस्ते यान्ति चन्द्राभैर्दिव्यघण्टानिनादितैः ।
 चामरैस्तालवृन्तैश्च वीज्यमाना महाप्रभाः ।
 नित्यतृप्ता महात्मानो गच्छन्ति यमसादनम् ।
 येषां देवगृहाणीह चित्राण्यायतनानि च । [750]
 मनोहराणि कान्तानि दर्शनीयानि भान्ति च ।
 ते ब्रजन्यमलाभ्रभैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
 पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ।
 वैवस्वतं च पश्यन्ति सुखचित्तं सुखस्थितम् ।
 यमेन पूजिता यान्ति देवसालोक्यतां ततः । [755]
 देवानुदिश्य लोकेषु प्रपासु करकोद्धृतम् ।

शीतलं सलिलं रम्यं तृपितेभ्यो दिशन्ति ये ।
 ते तु तृप्तिं परां प्राप्य सुखं यान्ति महापथम् ।
 काष्ठपादुकदा यान्ति तदध्वानं सुखं नराः ।
 सौवर्णमणिपीठेषु पादौ कृत्वा रथोत्तमे । [760]
 आरामान्वृक्षपण्डांश्च रोपयन्ति च ये नराः ।
 संवर्धयन्ति चान्यथाः फलपुष्पोपशोभितान् ।
 वृक्षच्छायासु रम्यासु शीतलासु स्वलंकृताः ।
 यान्ति ते वाहनैर्दिव्यैः पूज्यमाना मुहुर्मुहुः ।
 सेव्यमानाः सुरूपामिहत्तमाभिः प्रयन्ततः । [765]
 स्त्रीभिः कनकवर्णाभिर्यथाकामं यथासुखम् ।
 अश्वयानं तु गोयानं हस्तियानमथापि वा ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विमानैः कनकोपमैः ।
 सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।
 ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः काञ्चनोज्ज्वलैः । [770]
 ते ब्रजन्ति वरस्त्रीभिः सेव्यमाना यथासुखम् ।
 भूमिदा यान्ति तं लोकं सर्वकामैः सुतर्पिताः ।
 उदितादित्यसंकाशैर्विमानैर्वृषयोजितैः ।
 कन्यां ये च प्रयच्छन्ति विप्राय श्रोत्रियाय च ।
 दिव्यकन्यावृत्ता यान्ति विमानैस्ते यमालयम् । [775]
 सुगन्धान्गन्धसंयोगान्पुष्पाणि सुरभीणि च ।
 प्रयच्छन्ति द्विजाप्रेभ्यो भक्त्या परमया युताः ।

737-738 = lines 752-753. — (L. 738) T₁ जीव- (for जन-). — (L. 739) M₂ has lacuna from पानीयं ते up to सर्वकामैः in line 772. G₁ om. (hapl.) from the post. half of line 739 up to the prior half of line 742. — (L. 740) M₂ -तृप्तमुखा (for -तृप्ताः सुखं). — (L. 742) M₃ (sup. lin.) शुद्ध- (for सौम्य-). — (L. 743) Kumbh. ed. सूर्य- (for सोम-). G₁ -संकाशा (for 'शैर्'). T₁ निर्मलाः. — (L. 744) T₁ G₂ गीयमानासु (for गीयमानैस्). G₃ M₄ नराः (for नृप). — G₁ om. line 746 and lines 748-749. M₃ om. line 749. — (L. 750) G₂ [इ]व (for [इ]ह). G₃ M₄ छत्राण्या-भरणानि च (for the post. half). — (L. 751) T₂ G₃ भारत; M₄ भान्त्युत (for भान्ति च). — (L. 753) T₁ -पदाकुलं (for -समा°). — (L. 755) M₄ यम- (for देव-). G₃ M₄ गताः (for ततः). — (L. 756) G₃ M₄ घृताम् (for देवान्). T सरकोद्धृतं. G₃ M₃ प्रपाशालाः समुद्धृतं (sic) (for the post. half). — (L. 758) G₃ च (for तु). G₃ M₄ प्राप्ताः (for प्राप्य). T₁ महारयं; M₄ यमालयं (for महापथम्). — (L. 759) G₃ M₄ तमध्वानं (for तद°). — (L. 760) M₄ सुवर्ण- G_{1,2} M₃ -पीठे तु (for तद°). — (L. 760) M₄ कृत्वा पादौ (by transp.); Madras ed.

पादौ कृत्वा. — (L. 762) G₃ ये (for च). T₁ G₁ M₃ [अ]न्यग्रं. M₄ -पुष्पैश्च (for -पुष्पोप-). Madras ed. -शोभिताः. G₁ फलं पुष्पोपशोभितं. — (L. 763) G₂ स्वयंकृताः (for स्वलंकृताः). — (L. 764) G₁ M₃ यांति तैर्; G₃ M₄ यानैस्तु (for यान्ति ते). — G₃ om. lines 765-766. M₄ om. 765-766. — (L. 765) Madras ed. अकुशाभिः (for उत्तमाभिः). — G₃ reads lines 767-768 after line 770. — (L. 767) T₂ G₃ अश्वदानं तु गोदानं हस्ति (G₃ मणि) दानमथापि वा. — (L. 768) Madras ed. ते यांति (for विप्रेभ्यो). T₁ G₃ कनको (G₃ कांचनो) उज्ज्वलैः. — (L. 769) G₂ विद्रुतं. G₁ तदा (for तथा). — (L. 770) G₃ M₄ कनकोज्ज्वलैः. — (L. 771) G₃ सुरस्त्रीभिः (for वर°). — (L. 772) G₃ M₄ तल्लोकं (for तं लोकं). M₂ *मन्वितं (for सुतर्पिताः). — (L. 773) G₃ विमानैर्दिव्यैः शुभैः; Madras ed. 'नैस्ते यमालयं (for the post. half). — (L. 774) G₃ M₄ च ये (by transp.). T₂ G₁ विप्राय श्रोत्रिया-त्मजां; G₃ M_{2,4} श्रोत्रियाय महात्मने (for the post. half). — (L. 775) T₂ G₃ सुरस्त्रीसेविता यांति (for the prior half). — (L. 776) M₂ सुगंध- G₃ ये फलानि प्रयच्छन्ति (for the prior half). — (L. 777) G₃ M₄ द्विजाप्रेभ्यो. G₃ M₄ ये मत्स्या परमा युताः (M₄ नराः); M₃ मत्स्या ये

सुगन्धाः सुधुवेषाश्च सुप्रभाः सखिभूषणाः ।
यान्ति धर्मपुरं यानैर्विचित्रैरप्यलंकृताः ।
दीपदा यान्ति यानैश्च द्योतयन्तो दिशो दश । [780]
आदित्यसदृशाकारैर्दीप्यमाना इवान्नयः ।
गृहावसथदातारो ग्रहैः काञ्चनवेदिकैः ।
व्रजन्ति बालसूर्याभैर्धर्मराजपुरं नराः ।
जलभाजनदातारः कुण्डिकाकरकप्रदाः ।
पूज्यमाना वरस्त्रीभिर्यान्ति तृप्ता महागजैः । [785]
पादाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं पानं पादोदकं तथा ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रैर्यस्ते यान्त्यश्वैर्यमालयम् ।
विश्रामयन्ति ये विप्राश्चान्तानध्वनिं कश्चितान् ।
चक्रवाकप्रयुक्तेन यान्ति यानेन तेऽपि च ।
स्वागतेन च यो विप्रान्पूजयेदासनेन च । [790]
स गच्छति तदध्वानं सुखं परमनिर्वृतः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवेति यो मां दृष्ट्वाभिवादयेत् ।
व्रतवत्प्रयतो नित्यं स सुखं याति तत्पथम् ।
नमः सर्वसमाभ्यश्चेत्यभिलष्याय दिने दिने ।
नमस्करोति गोभ्यो यः स सुखं याति तत्पथम् । [795]
नमोऽस्तु म्रियदत्तायेत्येवंवादी दिने दिने ।
भूमिमाक्रमते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

सर्वकामैः स तृप्तात्मा सर्वभूषणभूषितः ।
याति यानेन दिव्येन सुखं वैवस्वतालयम् ।
अनन्तराशिनो ये तु ढम्भाहंकारवर्जिताः । [800]
तेऽपि सारसयुक्तेन यान्ति यानेन वै सुखम् ।
ये चाप्येकेन भुक्तेन वर्तन्ते ढम्भवर्जिताः ।
हंसयुक्तैर्विमानैस्तु सुखं यान्ति यमालयम् ।
चतुर्थेन च भुक्तेन वर्तन्ते ये जितेन्द्रियाः ।
यान्ति ते धर्मनगरं यानैर्वर्हिणयोजितैः । [805]
तृतीयदिवसेनेह भुञ्जते ये जितेन्द्रियाः ।
तेऽपि हस्तिरथं यान्ति तत्पथं कनकोज्ज्वलैः ।
पष्ठाह्णकालिको यस्तु वर्धमेकं तु वर्तते ।
कामक्रोधविनिर्मुक्तः शुचिर्नित्यं जितेन्द्रियः ।
स याति कुञ्जरस्थस्तु जयशब्दरवैर्युतः । [810]
पक्षोपवासिनो यान्ति यानैः शार्दूलयोजितैः ।
धर्मराजपुरं रम्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
ये च मासोपवासं वै कुर्वन्ते संयतोन्द्रियाः ।
तेऽपि सूर्योदयप्रख्यैर्यान्ति यानैर्यमालयम् ।
अग्निप्रवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना । [815]
स यात्यग्निप्रकाशेन विमानेन यमालयम् ।
प्राणांस्त्यजति यो विप्रो मां प्रपन्नो ह्यनाशकः ।

परमा युताः. — (L. 778) Gs M2-4 ते सुगन्धाः सुवेषा-
(M2 'लेपा')श्च (for the prior half). M4 -व्रताः (for
-प्रभाः). M2 सु- (for सुग्). Gs M4 -भूषिताः (for
-भूषणाः). — (L. 779) Gs चापि (for यानैर्). Gs
M2 अप्यलंकृताः (M2 'तं'). — (L. 780) Gs M4 दीप-
यन्तो (for द्योतं). — (L. 781) M4 बालार्क- (for
आदित्य-). Gs दीपयन्त (for दीप्यमाना). Madras ed.
यथा (for इव). — (L. 782) M2-1 गृहैः (for ग्रहैः).
— (L. 784) G1 lacuna; Gs -करज- (for -करक-).
— (L. 786) Gs पादाभ्यङ्गं (for 'भ्यङ्गं'). M2 शिरोभ्यङ्ग-
स्तानं (for 'भ्यङ्गं पानं'). Gs M4 ततः (for तथा).
— (L. 787) T1 यथाक्रमं; T2 यथाविधि (for यमालयम्).
— (L. 788) Gs M2,4 विश्रामयति. Gs यो मर्त्यः; M2,4
यो विप्रं (for ये विप्रश्च). T G1 M3 अध्वान- (for अध्वनि).
Gs M2,4 आतमध्वनिं कश्चितं (for the post. half).
— (L. 789) Gs M4 याति. Gs M2,4 सो (for ते).
— (L. 790) M4 [ए]व (for the first च). Gs
M2,4 विप्रं (for विप्रान्). — (L. 791) T1 तथा-
ध्वानं; G1 तदा; Gs M4 तमं (for तदं). — (L. 792)
Gs M2,4 -देवाय (for -देवेति). M2 [इ]त्यात्मानं यो
(for यो मां दृष्ट्वा). Gs मा (for मां). — (L. 793)
T1 व्रतीव; Gs M4 प्रयतः; M2 प्रणमत् (for व्रतवत्).
Gs M3 सु- (for स). T1 तत्पथं; M2 निर्वृतः (for

तत्पथम्). — (L. 794) T1 M2,3 (sup. lin.)
-सहाभ्यश् (for -सभा). Gs M2 [अ]भिधाय; M4 'याय
(for 'रूयाय). — G1 om. (hapl.) lines 795-796.
— (L. 795) T2 M3 नित्यं गां सु- (for गोभ्यो यः स).
— Gs om. line 796. — (L. 796) M2 नमस्तुभ्यं; M4
तुभ्यं चेति (for [इ]त्येवंवादी). — (L. 797) M4 आक्रम्यते.
M2 नरः; M4 तु यः (for च यः). — (L. 798) Gs
M2-4 स सर्वकामवृत्तात्मा (for the prior half). G1 -भूषितैः
(for 'तः). — (L. 799) T G1 M3 याति. M2 दिव्येन
यानेन (by transp.). Gs सुखं वैवस्वतक्षयं (for the post.
half). — T1 om. lines 800-803. — (L. 800) G1
हंभानृतविवर्जिताः (for the post. half). — (L. 802)
Gs M4 भक्तेन (sic). — (L. 803) M2 ते चापि हंसयुक्तेन;
M4 हंसयुक्तेन यानेन (for the prior half). — (L. 804)
Gs [इ]व भक्तेन; M4 [ए]व भक्तेन (for च भु). — (L.
805) Gs -वाजिनैः (for -यो). — Gs om. (hapl.)
lines 806-811. — (L. 807) M2 ते च हस्तिपथैर्याति.
— (L. 808) T G2 M3 पष्ठाह्णकालिको; G1 पष्ठाह्ण; M4
पष्ठाह्ण (for पष्ठाह्ण). — (L. 810) T2 G1 M3 कुञ्जरस्थैस्;
M2 'रसं'. — (L. 812) T1 G1,2 M3 दिव्यं (for रम्यं).
M4 दिव्यं स्त्रीगणसेविताः. — (L. 813) M4 तु (for च).
T2 नियतैर्द्वियाः. — (L. 815) T1 अग्निप्रवेशं यश्च (for the
prior half). Gs कुर्वते. — T1 G1 om. (hapl.) lines

स बालार्कप्रकाशेन ब्रजेद्यानेन तत्पथम् ।
 प्रविष्टोऽन्तर्जले यस्तु प्राणांस्त्यजति मानवः ।
 सोममण्डलकल्पेन याति यानेन तत्पथम् । [820]
 स्वशरीरं हि गृध्राणां मन्मना यः प्रयच्छति ।
 स याति रथमुख्येन काञ्चनेन यमालयम् ।
 गोकृते स्त्रीकृते चैव हता विप्रकृतेऽपि च ।
 ते यान्त्यमरकन्याभिः सेव्यमाना रविप्रभाः ।
 ये च कुर्वन्ति मङ्गलास्तीर्थयात्रां जितेन्द्रियाः । [825]
 ते पन्थानं महात्मानो यानैर्यान्ति सुनिर्वृताः ।
 ये यजन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 हंससारससंयुक्तैर्यानेस्ते यान्ति तत्पथम् ।
 परपीडामकृत्वैव भृत्यान्बिभ्रति ये नराः ।
 तत्पथं ते सुखं यान्ति विमानैः काञ्चनोज्ज्वलैः । [830]
 ये समाः सर्वभूतेषु जीवानामभयप्रदाः ।
 क्रोधलोभविनिर्मुक्ता निगृहीतेन्द्रियास्तथा ।
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशैर्विमानैस्ते महाप्रभाः ।
 यान्ति वैवस्वतपुरं देवगन्धर्वसेविताः ।
 ये मामेकान्तभावेन देवं त्र्यम्बकमेव च । [835]
 पूजयन्ति नमस्यन्ति स्तुवन्ति च दिने दिने ।
 धर्मराजपुरं यान्ति यानैस्तेऽर्कसमप्रभैः ।
 पूजितास्तत्र धर्मेण स्वयं माल्यादिभिः शुभैः ।

यान्त्येव मम लोके वा रुद्रलोकमथापि वा ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा यमपुराध्वानं जीवानां गमनं तथा । [840]
 धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।
 देवदेवेश दैत्यघ्न ऋषिसंवेरमिष्टुत ।
 भवान्भवकरः श्रीमान्सहस्रादित्यसप्रभ ।
 सर्वसंभव सर्वज्ञ सर्वधर्मप्रवर्तक ।
 सर्वदानफलं सौम्य कथयस्व समाच्युत । [845]
 दानं देयं कथं कृष्ण कीदृशाद्य द्विजाय वै ।
 कीदृशं वा तपः कृत्वा तत्फलं कुत्र भुज्यते ।
 एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण धीमता ।
 उवाच धर्मपुत्राय पुण्यान्धर्मान्महोदयान् । [850]
 शृणुन्वावहितो राजन्पूतं पापघ्नमुत्तमम् ।
 सर्वदानफलं सौम्य न श्राव्यं पापकर्मेणाम् ।
 यच्छ्रुत्वा पुरुषः स्त्री वा नष्टपापः समाहितः ।
 तत्क्षणात्पूततां याति पापकर्मेरतोऽपि वा ।
 एकाहमपि कौन्तेय भूमावुत्पादितं जलम् ।
 सप्त तारयते पूर्वान्वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् । [855]
 पानीयं परमं लोके जीवानां जीवनं स्मृतम् ।

817-822. — (L. 817) G₂ M_{2.3} मर्त्यो (for विप्रो).
 M_{2.8} [s]पि (for हि). — (L. 819) G₂ मन्मनाः (for
 मानवः). — (L. 820) M_{2.3} (sup. lin.) -तत्पथेन;
 Madras ed. -यानेन (for -कल्पेन). — (L. 821)
 G₃ -शरीराणि (for 'रं हि). — (L. 823) M₂ वापि
 (for चैव). G₁ गोग्रहे स्त्रीग्रहे चैव (for the prior
 half). G₃ M₄ तथा; Kumbh. ed. हत्वा (for हता).
 G₁ -ग्रहेषु (for कृतेऽपि). T₁ G₂ ये; M_{2.3} वा (for च).
 — (L. 824) T₂ ये (for ते). — (L. 825) G₃ [s]पि
 (for च). M₄ मङ्गलया. — (L. 826) G₃ M₄ सुखं
 नराः (for सुनिर्वृताः). — (L. 828) G₃ M₁ -युक्तेन (for
 -संयुक्तेर्). G₃ M₄ याति यानेन तत्पथं. — (L. 829) T₂
 G₂ यो. T₂ G_{1.2} नरः (for नराः). — (L. 830) T₂
 M₃ सु-; G_{1.2} स- (for ते). T₂ G₃ याति. — (L.
 834) M₂ ते च (for देव-). G₃ -पूजिताः (for -सेविताः).
 — (L. 835) G₃ M_{2.4} भक्त्या (for देवं). M₄ वा (for
 च). — (L. 838) G₃ M_{2.4} युगैः (for शुभैः). — (L.
 839) G_{1.3} [पु]र् (for [पु]र्). Kumbh. ed. धर्म- (for
 मम). — Colophon — Sub-parvan : G_{2.3} M₂₋₄ वैष्णव-
 धर्म. — Adhy. name : T G₁ यमपुराध्वानवर्णनं; M₂

यमलोकवर्णनं. — Adhy. no. : T₁ 88; T₂ G_{1.2} 87;
 G₃ 99; M₂ 5; M₃ 86; M₄ 98. — (L. 840) G₃
 जीवितागमनं तथा. — Before line 842, MSS. ins. युधिष्ठिर
 उवाच. — (L. 842) G₃ M₄ सदा दैवेर् (for ऋषिसंवेर्).
 — After line 842, M₄ reads line 846, repeating it
 in its proper place. — (L. 843) T G₁ भगवन्भगह-
 (G₁ 'व' = श्रीमन्; G₂ भगवन्भवकर श्रीमन् (hypermetric)
 (for the prior half). M₃ -संनिभ (for -सप्रभ).
 — (L. 844) G₃ M₄ -संहार (for -संभव). G₃ धर्मज्ञ
 (for सर्वज्ञ). — (L. 846) G₃ M_{2.4} (both times)
 कृत्वा (for देयं). M₄ (both times) द्विजातये (for 'व वै).
 — M₄ om. line 847. — (L. 847) G₃ वाय (for
 कुत्र). — (L. 849) G₃ M₄ धर्मान्पुण्यान् (by transp.).
 — Before line 850, MSS. ins. श्रीभगवानुवाच. — (L.
 851) G₃ M₂₋₄ -कर्षणा (for 'णाम्). — (L. 852)
 G₃ M₄ नष्टपापाः समादिताः. — (L. 853) G₃ M_{2.4}
 याति. G₃ M₄ -रता अपि (for -रतोऽपि वा). — (L.
 856) M₄ परं (for स्मृतम्). G₃ जीवानां परमं विदुः (for
 the post. half). — (L. 857) G₃ M_{2.4} शायती (for

पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति पाण्डव ।
 पानीयस्य गुणा दिव्याः परलोके सुखावहाः ।
 तत्र पुष्पोदकी नाम नदी परमपावनी ।
 कामान्ददाति राजेन्द्र तोयदानं यमालये । [860]
 शीतलं सलिलं तस्या अक्षय्यममृतोपमम् ।
 शीततोयप्रदातृणां भवेन्नित्यं सुखावहा ।
 ये चाप्यतोयदातारः पूयस्तेषां विधीयते ।
 प्रणश्यत्यम्बुपानेन बुभुक्षा च युधिष्ठिर ।
 तृपितस्य न चाग्नेन पिपासापि प्रणश्यति । [865]
 तस्मात्तोयं सदा देयं तृपितेभ्यो विज्ञानता ।
 अग्नेर्मूर्तिः क्षितेयोनिरमृतस्य च संभवः ।
 अतोऽम्भः सर्वभूतानां मूलमित्युच्यते बुधैः ।
 अग्निः सर्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ।
 तस्मात्सर्वेषु दानेषु तोयदानं विशिष्यते । [870]
 सर्वदानतपोयज्ञैर्यत्प्राप्यं फलमुत्तमम् ।
 तत्सर्वं तोयदानेन प्राप्यते नात्र संशयः ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्त्वन्नदानं सुसंस्कृतम् ।
 तैस्तु दत्ता स्वयं प्राणा भवन्ति भरतर्षभ ।
 अन्नाद्रक्तं च शुक्लं च अग्ने जीवः प्रतिष्ठितः । [875]
 इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च पुष्पन्त्यन्त्रेण नित्यशः ।
 अन्नहीनानि सीदन्ति सर्वभूतानि पाण्डव ।

तजो बलं च वीर्यं च सत्त्वं रूपं धृतिर्धृतिः ।
 ज्ञानं मेधा तथायुश्च सर्वमग्ने प्रतिष्ठितम् ।
 देवमानवतिर्यक्षु सर्वलोकेषु सर्वदा । [880]
 सर्वकालं हि सर्वेषामग्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नं प्रजापते रूपमन्नं प्रजननं स्मृतम् ।
 सर्वभूतमयं चान्नं जीवश्चान्नमयं स्मृतम् ।
 अग्नेनाधिष्ठितः प्राण अपानो व्यान एव च ।
 उदानश्च समानश्च धारयन्ति शरीरिणाम् । [885]
 शयनोत्थानगमनं ग्रहणाकर्षणानि च ।
 सर्वसत्त्वकृतं कर्म चान्नादेव प्रवर्तते ।
 चतुर्विधानि भूतानि जह्मन्मालि स्थिराणि च ।
 अन्नान्भवन्ति राजेन्द्र सृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
 विद्यास्थानानि सर्वाणि सर्वयज्ञाश्च पावनाः । [890]
 अन्नाद्यस्माद्यवर्तन्ते तस्मादन्नं परं स्मृतम् ।
 देवा रुद्रादयः सर्वे पितरोऽप्यग्नयस्तथा ।
 यस्मादग्नेन तुष्यन्ति तस्मादन्नं विशिष्यते ।
 यस्मादन्नाद्यजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृज्यध्रुः ।
 तस्मादन्नात्परं दानं न भूतं न भविष्यति । [895]
 यस्मादन्नाद्यवर्तन्ते धर्मायौ काम एव च ।
 तस्मादन्नात्परं दानं नामुब्रेह च पाण्डव ।
 यक्षरक्षोग्रहा नागा भूता दैत्याश्च दानवाः ।

हव). — (L. 858) Gs M₂ परलोक-. — (L. 860)
 ; M₁ कामं. T₂ M₂₋₄ तोयदानां. — (L. 861) Gs
 व्यम्; M₂₋₄ त(M₁ य)स्यम्; Kumbh. ed. ह्यत्र (for
 त्या). Kumbh. ed. ह्यक्षय्यम्. — (L. 862) Gs M₁
 त-; Madras ed. क्षीरं (for शीत-). T G₂ नित्य-; Gs
 14 विद्यं (Gs 'व्य-') (for नित्यं). Gs M₁ सुखावहं.
 — (L. 863) M₂ भूयस्; M₁ पूयं (for पूयस्). — (L.
 64) Gs M₂ 4 प्रशान्यत्यम्बुदा (M₁ 'पा'नेन (for the prior
 half). M₂ [अ]पि (for च). — (L. 865) T₂ G₁ M₂ 3
 अग्नेन (for [अ]ग्नेन). M₂ 4 वि- (for [अ]पि). — (L.
 368) Gs M₁ तत्तोयं; M₂ रेतोबुः (for अतोऽम्भः). — (L.
 369) Gs ततः; M₁ अतः (for अग्निः). — (L. 871)
 T प्राप्तं (for प्राप्यं). — (L. 873) M₁ ह्यन्नदानं सुसंस्कृतं.
 — (L. 874) Gs M₁ तस्माज्जाता (for तैस्तु दत्ता). Gs
 M₂ 4 पुष्टपंभ (for भरतं). — (L. 875) Gs रेतश्
 (for रक्तं). M₂ [अ]प्यग्ने (for अग्ने). — (L. 876) T₁
 lacuna for the first च. Gs [अ]येन; M₂ [अ]ग्नेन (for
 [अ]ग्नेन). T₁ मुच्यतः (for नित्यशः). — (L. 877) Gs
 M₁ अग्नेनैव हि जीवन्ति (for the prior half). — (L.
 878) M₂ 4 रुः (for वीर्यं). Gs रूपं सत्त्वं (by transp.);
 M₂ 4 सत्त्वं (M₂ 'रत्वं') वीर्यं. G M₂ धृतिर्धृतिः (by

transp.); M₂ बलं धृतिः. — (L. 880) M₂₋₄
 -दानव- (for -मानव-). T₂ M₂ 4 सर्वथा. — (L.
 881) G₂ 3 M₁ सर्वकामा (for 'कालं'). — (L. 882)
 T₁ M₁ प्रजा (M₁ 'ज्ञा')यते (for 'पते'). — (L. 883)
 Gs M₁ [ए]व (for [अ]न्नं). T₂ M₂ जीवं (for जीवश्च).
 T₁ G₁ M₂ जीवश्चान्नमयः स्मृतः; Gs M₁ सर्वप्राणमयं स्मृतं
 (for the post. half). — (L. 884) T₂ M₂ 3 [अ]धिष्ठित-.
 Gs M₂ 4 ह्यपानो (for अ). — (L. 885) T M₁ शरीरिणं.
 — (L. 886) Gs M₂ 4 -गमन-. — (L. 887) T₁
 सत्यसत्त्वं (for सर्वसत्त्वं). — (L. 888) T G₁ जातानि
 (for भू). — (L. 889) Gs सनातनी (for प्रजापतेः).
 — (L. 890) Gs यज्ञाः सर्वे च पावकाः (for the post.
 half). — T₁ om. (hapl.) from the post. half
 of line 891 up to the prior half of line 896.
 — (L. 892) Gs M₂ रुद्रादयः (for रुद्रा). Gs M₁
 मुनयस् (for स्यग्नयस्). — (L. 893) Gs तस्माद् (for
 यं). T₂ G₂ 3 परं स्मृतं (for विशिष्यते). — (L.
 894) T₂ G₁ 3 M₁ तस्माद् (for यं). M₂ अन्नं (for
 अन्नात्). — (L. 895) M₂ भूतो (for भूतं). — (L.
 896) Gs तस्माद्. Gs M₂ धर्मोर्थः. M₂ कामम्. — (L.
 898) Gs M₁ यक्षरक्षोग्रहा नागा; M₂ 3 'ग्रहो नागा' (for

तुष्यन्त्यन्नेन यस्मात्तु तस्मादन्नं परं भवेत् ।
 परान्नमुपभुञ्जानो यत्कर्म कुरुते शुभम् । [900]
 तच्छुभस्यैकभागस्तु कर्तुर्भवति भारत ।
 अन्नदस्य त्रयो भागा भवन्ति पुरुषर्षभ ।
 तस्मादन्नं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय योऽन्नं संवत्सरं नृप ।
 श्रोत्रियाय प्रयच्छेद्द्वै पाकभेदविवर्जितः । [905]
 ङ्मभानृतविमुक्तस्तु परां भक्तिमुपागतः ।
 स्वधर्मेणार्जितफलं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 शतं वर्षसहस्राणि कामगः कामरूपधृक् ।
 मोदतेऽमरलोकस्थः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 ततश्चापि च्युतः कालान्नरलोके द्विजो भवेत् । [910]
 अग्रभिक्षां च यो दद्याद्दरिद्राय द्विजातये ।
 षण्मासाद्वार्षिकं श्राद्धं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमामोति नरो वै नात्र संशयः ।
 अथ संवत्सरं दद्यादग्रभेक्ष्यमयाचते । [915]
 प्रच्छाद्यैव स्वयं नीत्वा तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलानां सहस्रैस्तु यदेयं पुण्यमच्युते ।
 तत्सर्वमखिलं प्राप्य शक्रलोके महीयते ।

स शक्रभवने रम्ये वर्षकोटिशतं नृप ।
 यथाकामं महातेजाः श्रीडत्पत्सरसां गणैः । [920]
 अग्रान्नं यस्तु वै दद्याद्विजाय नियतव्रतः ।
 दशवर्षाणि राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलाशतसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य पुरंदरपुरं व्रजेत् ।
 स शक्रभवने रम्ये कामरूपी यथासुखम् । [925]
 शतकोटिसमा राजन्क्रीडतेऽमरपूजितः ।
 शक्रलोकावतीर्णश्च इह लोके महाद्युतिः ।
 चतुर्वेदी द्विजः श्रीमाञ्जायते राजपूजितः ।
 अध्वश्रान्ताय विप्राय क्षुधितायान्नकाङ्क्षिणे ।
 देशकालाभियाताय दीयते पाण्डुनन्दन । [930]
 याचतेऽन्नं न दद्याद्यो विद्यमाने धनागमे ।
 स लुब्धो नरकं याति कृमीणां कालसूत्रकम् ।
 स तत्र नरके घोरे लोभमोहितचेतनः ।
 दशवर्षसहस्राणि क्लिश्यते वेदनादितः ।
 तस्माच्च नरकान्मुक्तः कालेन महता हि सः । [935]
 दरिद्रो मानुषो लोके चण्डालेऽपि जायते ।
 यस्तु पांसुलपादश्च दूराध्वश्रमकश्चितः ।
 क्षुत्पिपासाश्रमः श्रान्त आतैः खिन्नगतिर्द्विजः ।

the prior half). G₁, 2 M₈ भूतान्यन्ये च दानवाः.
 — (L. 899) G₁ M₈ (*sup. lin.*, as above) विशि-
 ष्यते (for परं भवेत्). — (L. 900) M₂ भुञ्जानो (for
 भुञ्जानो). — (L. 901) G₈ [इ]ह (for [ए]क-). — (L.
 904) T₁ M₂ ये (for यो). — (L. 906) M₂ -विनिर्मुक्तः
 (for -विमुक्तस्तु). — (L. 907) M₂ स्वधर्मेणार्जितधनम्
 (for the prior half). — G₃ M₄ om. (*hapl.*) lines
 908-912. — (L. 908) Kumbh. ed. and Madras
 ed. शत- M₂ -सहस्राणां. Kumbh. ed. and Madras
 ed. -रूपधृक् (for *धृक्). — (L. 909) T₁ सुर- (for
 स्मर-). M₂ सुरोत्तमैः (for स्मरोगणैः). — (L.
 910) T₂ श्रुतः (for च्युतः). M₂ इह (for नर-).
 — (L. 911) M₂, 3 तु (for च). M₂ द्विजाय वै (for
 द्विजातये). — (L. 912) T₂ M₈ षण्मासान्; G₁ षण्मा-
 साद. G₁ M₂, 3 वार्षिक- (M₂ 'के'). G₂ प्रच्छाद्य वै स्वयं
 नीत्वा (= var. L. 916 prior half). — (L. 913)
 T₁ lacuna for the post. half. — (L. 914) T₁
 यत् (for तत्). M₂ नास्ति; M₄ नैव (for वै न).
 — M₂ reads lines 915-920 twice. — (L. 915)
 G₃ संवत्सरे. Madras ed. -भिक्षाम्. M₂ (second time)
 अग्रभिक्षामयाचता (for the post. half). — (L. 916) G₈
 [ए]व (for [ए]व). G₈ नीतात्; M₄ नीतस् (for नीत्वा).

M₂ (first time) om. शृणु. — (L. 917) G₃ M₂ (both
 times). 4 सहस्रे. M₂ (second time). 4 च (for तु).
 T₂ देव (for देयं). M₂ (both times) दत्ते यत्फल-
 मुच्यते (for the post. half). — (L. 918) G₈
 M₂ (both times). 4 पुण्यम् (for सर्वम्). — (L.
 920) T₁ G₈ क्रीडित्वा. — (L. 921) T₂ G₁ अन्नं च
 (for अग्रान्नं). G₈ च यत्- (for नियत-). — (L. 923)
 Prior half, hypermetric. T -साहस्रं (for -सहस्रस्य).
 M₂ पांडव (for यत्फलम्). — (L. 924) T₁ यत् (for
 तत्). — (L. 926) M₂, 4 दश- (for शत-). G₈
 M₂, 4 सुर- (for स्मर-). — M₈ om (*hapl.*) lines
 927-928. — (L. 937) Madras ed. चेद् (for च).
 G₈ M₄ अक्षेण (for इह लोके). — M₂ om. line 929
 and the prior half of line 930. — (L. 929)
 M₄ अथ श्रान्ताय. — (L. 930) G₈ -भूनाय (for -याताय).
 M₂ याचते (for दीयते). — (L. 931) G₈ याचितो. G₈
 M₄ वै (for यो). G₈ धने नृप; M₂ [स]न्नसंचये (for
 धनागमे). — (L. 934) T₁ M₄ शत- (for दश-).
 — (L. 935) G₂ [अ]पि (for हि). — (L. 936)
 M₄ [उ]व-; Madras ed. [ए]व (for [अ]पि).
 — (L. 937) G₁ यत् (for यस्). G₈ M₂, 4 तु (for च).
 G₈ दूराध्वकम् (for *अम-). M₂ -पीडितः (for -कश्चितः).

पृच्छन्वै ह्यज्ञदातारं गृहमभ्येत्य याचयेत् ।
 तं पूजयेत्तु यत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । [940]
 तस्मिंस्तुष्टे नरश्रेष्ठ तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
 न तथा हविषा होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
 अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिपूजनात् ।
 कपिलायां तु दत्तायां विधिवज्ज्येष्ठपुष्करे ।
 न तत्फलमवाप्नोति यत्फलं विप्रभोजनात् । [945]
 द्विजपादोदकक्षिप्त्वा यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ।
 देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टापमार्जनम् ।
 श्रान्तसंवाहनं चैव तथा पादावसेचनम् ।
 प्रतिश्रयप्रदानं च तथा शय्यासनस्य च । [950]
 एकैकं पाण्डवश्रेष्ठ गोप्रदानाद्विशिष्यते ।
 पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो नोपसर्पन्ति ते यमम् ।
 विप्रातिथ्ये कृते राजन्भक्त्या शुश्रूषितेऽपि च ।
 देवाः शुश्रूषिताः सर्वे त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति ते । [955]
 अभ्यागतो ज्ञातपूर्वो ह्यज्ञातोऽतिथिरुच्यते ।
 तयोः पूजां द्विजः कुर्यादिति पौराणिकी श्रुतिः ।
 पादाभ्यङ्गान्नपानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
 पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः ।
 शीघ्रं पापाद्विनिर्मुक्तो मया चातुप्रहीकृतः । [960]

विमानेनेन्दुकल्पेन मम लोकं स गच्छति ।
 अभ्यागतं श्रान्तमनुव्रजन्ति
 देवाश्च सर्वे पितरोऽग्नयश्च ।
 तस्मिन्द्विजे पूजिते पूजिताः स्यु-
 र्गते निराशाः पितरो व्रजन्ति । [965]
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
 पितरस्तस्य नाश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।
 वर्जितः पितृभिर्बुधः स देवैरग्निभिः सह ।
 निरयं रौरवं गत्वा दश वर्षाणि पच्यते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह चोच्छिष्टभुग्भवेत् । [970]
 वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत् ।
 स चण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ।
 निर्वासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।
 पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः ।
 नरके रौरवे घोरे वर्षकोटिं स पच्यते । [975]
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके नराधमः ।
 आ चै द्वादश जन्मानि जायते क्षुत्पिपासितः ।
 चण्डालोऽप्यतिथिः प्राप्तो देशकालेऽन्नकाङ्क्षया ।
 अभ्युद्गम्य गृहस्थेन पूजनीयश्च सर्वदा ।
 अनर्चयित्वा योऽश्नाति लोभमोहविचेतनः । [980]
 स चण्डालत्वमाप्नोति दश जन्मानि पाण्डव ।
 निराशमतिथिं कृत्वा भुञ्जानो यः प्रहृष्टवान् ।

— (L. 938) T₁ G₈ M₈ शात. M₈ क्षुत्पिपासान्वितो दीनः. G₁ आति-; M₈ भ्राता; M₄ भ्रन- (for आतः). G₈ M₁ विप्रमतिर्. — (L. 939) G₈ एव (for वै हि). G₈ M₈ (*inf. lin.*).⁴ गृहमभ्येत्य चाशया; M₈ "त्यथाशया (for the post. half). — (L. 940) T₁ पूजयेत् (for "येत्तु). G₈ M₄ तं पूजयति चान्नैत. — (L. 945) G₈ फलं न तद् (by transp.). G₈ तत् (for यत्). M₂ -भोजने. — (L. 946) T -पादोदके; G₈ M₄ -पादजल- (for -पादोदक-). — (L. 947) M₈ -पात्रेषु; Kumbh. ed. -यत्रेण (for -पर्णेन). — (L. 948) G₈ M₄ देवमाल्योपनयनं. — After line 950, M₈ ins. :

अभ्यञ्जनादि यत्किञ्चित्ता पादावसेचनम् ।

— (L. 952) G₈ दीपं मार्गप्रतिश्रये (for the post. half). — (L. 954) T G_{1,2} शुश्रूषते. — (L. 955) M₄ भवंत्युत; Kumbh. ed. अरिदम (for भवन्ति ते). — (L. 956) G₈ M_{2,4} तु (for हि). — (L. 957) G₈ पृथक्; M_{2,4} (*inf. lin.*) बुधः (for द्विजः). — (L. 958) M₂ -दानैस् (for -पानैस्). G₈ [s] तिथीन्. G₁ नरं. — (L. 959) G₈ M_{2,4} [ए] व (for [र] ह).

T₁ प्रभवामीह संशयः (sic). — (L. 960) G₈ M_{2,4} पाप- (for पापाद्). G₈ -ग्रहः (for -ग्रही-). T₂ G_{1,2} -कृते. M₈ मया चातुप्रहे कृते (for the post. half). — (L. 965) T₁ G₈ M_{2,4} अपि ते (for पितरो). M₈ प्रयाति (for व्रजन्ति). — (L. 968) T₂ देदैर् (for देवैर्). G₈ M_{2,4} सदा (for सह). — (L. 969) G₈ M₂ शत- (for दश). T₂ G₂ M₈ पंच च (for पच्यते). — M₈ om. (*hapl.*) lines 970-975. — (L. 970) G₈ काले दीपं (for कालादिह). — (L. 972) G₁ सत्यम् (for सद्य). — (L. 973) M₄ -कालेतिथि (for -कालागतं). — (L. 976) T नराधिप (for "धमः). — (L. 979) G₈ प्रत्युद्गम्य; Madras ed. अभ्युद्गमो. T G_{1,2} ग्रहस्थेन (sic). G₈ M_{2,4} स (for च). T सर्वथा. — (L. 980) Madras ed. -मोहित- (for -मोहवि-). — (L. 981) T₂ M₈ आपन्नो (for आप्नोति). G₈ M₂ चण्डालत्वम-वाप्नोति. — (L. 982) M₂ प्रहृष्टधीः (for "वान्). — T₂ om. line 983. — (L. 983) G_{1,2} M₈ किल (for [आ]त्मना). M₁ -कफ- (for -कूरे). T₁ निपा-तितः. — T₁ G₈ read line 989 after line 983, T₂ after line 982, repeating it in its proper place.

न जानात्यात्मनात्मानं विष्ठाकूपे निपातितम् ।
 मोघं ध्रुवं प्रोर्णयति मोघमस्य तु पच्यते ।
 मोघमन्नं सदाश्नाति योऽतिथिं न च पूजयेत् । [985]
 साङ्गोपाङ्गांस्तु यो वेदान्पठतीह दिने दिने ।
 न चातिथिं पूजयति वृथा भवति स द्विजः ।
 पाकयज्ञमहायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
 ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ।
 तेषां यशोभिकामानां दत्तमिष्टं च यज्ञवेत् । [990]
 वृथा भवति तत्सर्वमाशया हि तथा हतम् ।
 देशकालं च पात्रं च स्वशक्तिं च निरीक्ष्य च ।
 अल्पं समं महद्वापि कुर्यादातिथ्यमात्मवान् ।
 सुमुखः सुप्रसन्नात्मा धीमानतिथिमागतम् ।
 स्वागतेनासनेनाङ्गिरन्नाद्येन च पूजयेत् । [995]
 हितः प्रियो वा द्वेष्यो वा मूर्खः पण्डित एव वा ।
 प्राप्तो यो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ।
 क्षुत्पिपासाश्रमातीर्थ्य देशकालागताय च ।
 सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ।
 भोजयेदात्मनः श्रेष्ठान्विधिवद्भक्ष्यकन्ययोः । [1000]
 अन्नं प्राणो मनुष्याणामन्नदः प्राणदो भवेत् ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
 अन्नदः सर्वकामैस्तु सुतृप्तः सुष्टलंकृतः ।
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 सेव्यमानो वरस्त्रीभिर्मम लोकं स गच्छति । [1005]

क्रीडित्वा तु ततस्तस्मिन्वर्षकोटिं यथामरः ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महायज्ञाः ।
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
 यथाश्रद्धं तु यः कुर्यान्मनुष्येषु प्रजायते ।
 महाधनपतिः श्रीमान्वेदवेदाङ्गपारगः । [1010]
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
 सर्वातिथ्यं तु यः कुर्याद्वर्षमेकमकल्मषः ।
 धर्माजितधनो भूत्वा पापभेदविवर्जितः ।
 देवानिव स्वयं विप्रानर्चयित्वा पिबन्पि ।
 विप्रानग्राशनाशी यस्तस्य पुण्यफलं शृणु । [1015]
 वर्षेणैकेन यावन्ति पिण्डानश्नन्ति वै द्विजाः ।
 तावद्वर्षाणि राजेन्द्र मम लोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महायज्ञाः ।
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
 सर्वातिथ्यं च यः कुर्याद्यथाश्रद्धं नरेश्वर । [1020]
 अकालनियमेनापि सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 सत्यसंधो जितक्रोधः शाखाधर्मविवर्जितः ।
 अधर्मभीरुर्धर्मिष्ठो मायामात्सर्यवर्जितः ।
 श्रद्धधानः शुचिर्नित्यं पाकभेदविवर्जितः ।
 स विमानेन दिव्येन दिव्यरूपी महायज्ञाः । [1025]
 पुरंदरपुरं याति गीयमानोऽप्सरोगणैः ।
 मन्वन्तरं तु तत्रैव क्रीडित्वा देवपूजितः ।
 मानुष्यलोकमागम्य भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।

— (L. 984) M₂.s लुवं; M₃ ध्रुवः. G₈ M₂.s (*inf. lin.*). 4 (*sup. lin.*) प्रोर्णयति; M₃ पूर्णं (for प्रोर्णं). M₂.s अन्नं (for अस्य). — (L. 985) G₈ तु च; M₄ स च (for सदा). G₃ तु (for च). — (L. 986) G₈ साङ्गोपाङ्गं. — (L. 987) T₁ स (for न). G₈ M₂.4 स पठति (for भवति स). — (L. 989) G₈ (second time) [अ] श्रति (for [अ] र्चन्ति). — (L. 990) M₄ तद् (for यद्). — (L. 991) G₈ M₂.4 ह (for हि). T₁ G₈ हितं; M₂.4 हतः (for हतम्). — (L. 992) G₈ M₂.4 देशं (for देश-). G₂ M₂ समीक्ष्य तु (M₂ च) (for निरीक्ष्य च). — (L. 993) M₂ महत्समं (by transp.); M₄ स च महद्. — (L. 996) G₈ M₂.4 प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो (for the prior half). — (L. 997) G₈ यः प्राप्तो (by transp.); M₂ प्राप्तोति. — (L. 998) T G₈ देशकालगताय च. — (L. 1002) M₄ अशेषेण (for वि). — (L. 1003) G₈ त्वभ्यलंकृतः; M₂ सुष्यं; M₄ स्वभ्यं (for सुष्टु). — (L. 1004) T₂ G₁ M₈ विराजते. — (L. 1005)

G₈ M₄ देव- (for मम). — (L. 1006) G₈ स्वर्गं (for तस्मिन्). — (L. 1007) M₂ विदेशेपूजयते (for the post. half). — M₈ om. (*hapl.*) lines 1009-1011. — (L. 1009) G₈ आद्धं तु यः; M₂ आद्ध-भूयस् (for यथाश्रद्धं). G₈ M₂.4 मानुषे (M₄ मनुष्ये) पूजयते (for the post. half). — (L. 1011) G₈ M₄ -शास्त्रार्थ-विद्विद्वान्; M₂ विद्विद्वान् (for तत्त्वज्ञो). — (L. 1012) T₁ G₁ वर्षकोटिम् (for 'मेकम्'). — (L. 1015) M₄ विप्रो नाग्राशनाशी (*inf. lin.* 'प्रानुग्रासमाशी) यस्. — (L. 1016) G₂ ये (for वे). — (L. 1018) G₈ M₄ महीयते (for महायज्ञाः). — (L. 1019) M₂ वेदार्थ- (for -शास्त्रार्थ-). — (L. 1020) G₈ M₂.4 तु (for च). G₈ यथाश्रद्धं. — (L. 1022) M₂.s (*inf. lin.*) शास्त्रधर्मः; M₄ शोका (for शाखा). — (L. 1026) T₁ M₂.s नीयमानो (for गीय). — (L. 1027) G₈ M₂.4 च (for तु). G₈ M₄ [ए] कं (for [ए] व). M₈ वेद- (for देव-). — (L. 1028) G₈ मनुष्य- (for मा). — (L. 1029) M₂

दश जन्मानि विप्रत्वमाभुयाद्राजपूजितः ।
जातिस्तरश्च भवति यत्र तत्रोपजायते । [1030]

Colophon.

भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानमनुत्तमम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय भूमिं रम्यां सदक्षिणाम् ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय साक्षिहोत्राय पाण्डव ।
स सर्वकामतृप्तात्मा सर्वरत्नविभूषितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दीप्यमानोऽर्कवत्सदा । [1035]
बालसूर्यप्रकाशेन विचित्रध्वजशोभिना ।
याति यानेन दिव्येन मम लोकं महायशाः ।
तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु सेव्यमानो यथासुखम् ।
कामगः कामरूपी च क्रीडत्यप्सरसां गणैः ।
यावद्विभर्ति लोकान्वै भूमिः कुरुकुलोद्ग्रह । [1040]
तावद्भूमिप्रदः कामं मम लोके महीयते ।
न हि भूमिप्रदानाद्वै दानमन्यद्विद्विष्यते ।
न चापि भूमिहरणात्पापमन्यद्विद्विष्यते ।
दानान्यन्यानि हीयन्ते कालेन कुरुपुंगव ।
भूमिदानस्य पुण्यस्य क्षयो नैवोपपद्यते । [1045]
ब्राह्मणाय दरिद्राय भूमिं दत्तां तु यो नरः ।
न हिंसति नरव्याघ्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
समद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमाकुला ।
स शैलवनदुर्गाद्या तेन दत्ता मही भवेत् ।

भूमिं दृष्ट्वा दीयमानां श्रोत्रियायामिहोत्रिणे । [1050]
सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति हर्षवत् ।
सुवर्णमणिरत्नानि धनधान्यवसूनि च ।
सर्वदानानि वै राजन्दददाति वसुधां ददन् ।
सागरान्सरितः शैलान्समानि विपमाणि च ।
सर्वगन्धरसांश्चैव ददाति वसुधां ददन् । [1055]
ओषधीः फलसंपन्ना नानापुष्पफलान्विताः ।
कमलोत्पलपण्डांश्च ददाति वसुधां ददन् ।
धर्मं कामं तथार्थं च वेदान्यज्ञांस्तथैव च ।
स्वर्गमार्गगतिं चैव ददाति वसुधां ददन् ।
अग्निष्टोमादिभिर्गजैर्यं यजन्ते सदक्षिणैः । [1060]
न तत्फलं लभन्ते ते भूमिदानस्य यत्फलम् ।
श्रोत्रियाय महीं दत्त्वा यो न हिंसति पाण्डव ।
तद्दानं कथयिष्यन्ति यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
तावत्स्वर्गोपभोगानां भोक्तारः पाण्डुनन्दन ।
सत्यपूर्णं महीं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति । [1065]
पितरस्तस्य नृप्यन्ति यावदाभूतसंस्तवम् ।
मम रुद्रस्य सवितुश्चिदशानां तथैव च ।
प्रीतये विद्धि राजेन्द्र भूमिर्दत्ता द्विजाय वै ।
तेन पुण्येन पूतात्मा दाता भूमेर्युधिष्ठिर ।
मम सालोक्यमायाति नात्र कार्या विचारणा । [1070]
यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ।
स च गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ।
मासोपवासे यत्पुण्यं कृच्छ्रे चान्द्रायणेऽपि च ।

प्राभुयाद् (for आभुः). Gs M₁ प्राभुयादेव पूजितः. — (L. 1030) Gs M₁ यत्रैव (for तत्रोप-). — Colophon om. in Gs M₂.4. — *Sub-parvan*: G₂ वैष्णवधर्म. — *Adhy. no.*: T₁ 99; T₂ G₁.2 88; M₃ 87. — T G₂.3 M₂-4 om. the ref. Gs om. lines 1033-1035. — (L. 1035) G₁.2 M₂ यथा (for सदा). — (L. 1037) G₁.2 लोके. — (L. 1039) G₁.3 कामदः (for 'गः'). — M₄ om. lines 1040-1041. — (L. 1041) T₁ G₂ M₃ कालं; G₁ काले (for कामं). — (L. 1045) T₁ M₃ क्षयं. — (L. 1048) M₃ समद्वीपा. Kumbh. ed. रत्नसंचयसंकुला (for the post. half). — (L. 1049) M₂ मवेन्मही (by transp.). — (L. 1050) Gs M₄ [आ]हिताग्नये (for [अ]-शिहोत्रिणे). — (L. 1051) Gs M₄ मे; M₂ om.; M₃ मद् (for मां). Gs [इ]ह (for [इ]ति). Gs हृषिताः (for हर्षवत्). — (L. 1053) M₂ राजा (for राजन्). T₂ (inf. lin. as above) स्वर्गमार्गगतिं चैव (for the prior half). M₂ ददत्. — Gs om. (hapl.) lines

1054-1057. — (L. 1055) M₂.4 सर्वगन्धारसाम्नेहान् (for the prior half). — T₂ repeats lines 1056-1057 after line 1059. — (L. 1056) T₁.2 (both times) ओषधी-. T₁.2 (first time) -संपन्ना (for 'न्ना'). T₁.2 (first time) -फलान्विताः; M₂ -फलोपगाः; M₃ -फलोदकाः (for -फलान्विताः). — (L. 1057) M₂.3 ददत्. — (L. 1058) G₁.2 M₃ चाथे (by transp.). M₂ धर्मान्कामांस्तथार्थं च (for the prior half). — (L. 1059) T₂ Gs M₂.4 -मोक्ष- (for -मार्ग-). G₁ -गतिश्; M₄ -गतीश् (for -गति). Gs M₂.4 ददत्. — (L. 1060) T₂ Gs M₂-4 यजन्ति. — (L. 1061) Gs M₂.4 भवेत्तेषां; M₃ मज्जेते ते (for लभन्ते ते). — (L. 1063) Gs M₂.4 तं जनाः (for तद्दानं). — (L. 1068) M₂ तद्धि (for विद्धि). — (L. 1069) M₂ स च (for तेन). — (L. 1070) Kumbh. ed. and Madras ed. आप्नोति (for आयाति). Gs M₂.4 मम सालोक्यं (M₂ 'युज्य'तां याति (for

भूमिगोर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।
सर्वतीर्थोभिपेक्षे च यत्पुण्यं समुदाहृतम् । [1075]
भूमिगोर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु वासुदेव सुरेश्वर ।
गोर्णस्य प्रमाणं वै वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।

भगवानुवाच ।

शृणु गोर्णमात्रस्य प्रमाणं पाण्डुनन्दन ।
त्रिंशद्दण्डप्रमाणेन प्रमितं सर्वतोदिशम् । [1080]
प्रत्यक्प्रागपि राजेन्द्र तत्तथा दक्षिणोत्तरम् ।
गोर्णं तद्विदः प्राहुः प्रमाणं धरणेनैव ।
सबृषं गोशतं यत्र सुखं तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
सर्वत्सं कुरुशार्दूल तच्च गोर्णमुच्यते ।
किंकरा मृत्युदण्डाश्च कुम्भीपाकाश्च दारुणाः [1085]
घोराश्च वारुणाः पादा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
निरया शैरवाद्याश्च तथा वैतरणी नदी ।
तीव्राश्च यातनाः कष्टा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
चित्रगुप्तः कलिः कालः कृतान्तो मृत्युरेव च ।
यमश्च भगवान्नाक्षात्पूजयन्ति महीप्रदम् । [1090]
रुद्रः प्रजापतिः शक्रः सुरा ऋषिगणास्तथा ।

अहं च प्रीतिमात्राजन्पूजयामो महीप्रदम् ।
कृशाश्वस्य कृशागोः कृशाश्वस्य कृतातिथेः ।
भूमिर्देया नरश्रेष्ठ स निधिः पारलौकिकः ।
सीदमानकुटुम्बाय श्रोत्रियायामिहोत्रिणे । [1095]
व्रतस्थाय दरिद्राय भूमिर्देया नराधिप ।
यथा हि धात्री क्षीरेण पुत्रं वर्धयति स्वयम् ।
दातारमनुगृह्णाति दत्ता ह्येवं वसुंधरा ।
यथा विभर्ति गौर्वत्सं सृजन्ती क्षीरमात्मनः ।
तथा सर्वगुणोपेता भूमिर्वहति भूमिदम् । [1100]
यथा बीजानि रोहन्ति जलसिक्तानि भूपते ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदस्य दिने दिने ।
यथोदयस्तु सूर्यस्य तमः सर्वं व्यपोहति ।
तथा पापं नरस्येह भूमिदानं व्यपोहति ।
दाता दशानुगृह्णाति यो हरेद्वशं हन्ति च । [1105]
अतीतानागतानीह कुलानि कुरुपुंगव ।
आश्रुत्य भूमिदानं तु दत्त्वा यो वा हरेत्पुनः ।
स बद्धो वारुणैः पाशैः क्षिप्यते पूयशोणिते ।
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
न तस्य नरकाद्दोराद्विद्यते निष्कृतिः क्वचित् । [1110]
ब्राह्मणस्य हते क्षेत्रे हन्याद्वादश पूर्वजान् ।
स गच्छेत्कृमियोनिं च न च मुच्येत जातु सः ।

the prior half). — (L. 1073) Gs Ms 4 नीणे (for कृच्छ्र). — After line 1074, Gs Ms and Madras ed. ins.:

वेदपारायणे यत्तु परं पुण्यमुदाहृतम् ।
भूमिं गोर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।

[(L. 1) Madras ed. वेदानां पारणे यत्तु (for the prior half). — (L. 2) = (var.) line 1074. Ms भूमेर् (for भूमि) and फलं (for पुण्य).]

— (L. 1078) Gs Ms 4 मे (for वै). Ms मानदः (for तत्त्वतः). — (L. 1080) Gs दिशः. — (L. 1081) T₁ तत्तदा; Gs सर्वतो; Ms तं तथा (for तत्तथा). — (L. 1082) Gs धरणेः; Ms इति तत् (for तद्विदः). — (L. 1083) T₁ G₁ 2 Ms [अ]तद्विदं (for [अ]यन्त्रितम्). — (L. 1085) Gs पाशाश्च (for -दण्डाश्च). — (L. 1087) Gs Ms तु (for च). — (L. 1088) T₁ G₂ Ms 2 काष्ठा; Gs कुटा (for कष्टा). T₁ Ms -सर्पन्ति. — (L. 1090) T₂ स नित्यदा (for महीप्रदम्). — (L. 1091) Gs Ms पशु- (for प्रजा-). — (L. 1092) Gs पूजयन्ति; Ms 4 'यामि (for 'यामो). — (L. 1093) Ms -युत्तेश्च;

Madras ed. -युत्तेश्च (for -भृत्यस्य). Ms कृशास्य कृशा-भृत्यस्य (for the prior half). Ms कृशाश्वस्य (for कृशा-श्वस्य). — (L. 1094) Ms सं- (for स). G₁ नरः; Gs [स]तिथिः (for निधिः). — (L. 1095) Gs Ms [आ]हिताग्नये (for [अ]ग्निहोत्रिणे). — (L. 1096) G₁ ग्रहस्थाय (for व्रतं). — (L. 1097) Gs Ms 2 (inf. lin.) 4 जनित्री (for हि धात्री). Gs Ms हुवं (for स्वयम्). — (L. 1098) Gs [ए]व (for [ए]वं). — (L. 1099) Gs Ms सृजति. — (L. 1101) Gs बीज- (for जल-). Gs Ms भूतले (for भूपते). — (L. 1102) T₁ यथा (for तथा). — (L. 1103) T G₁ 2 Ms 2 यथोदयं; Kumbh. ed. यथा तेजस्. Ms lacuna for तु सूर्यस्य. — (L. 1104) Gs तथा नरस्य तत्पुण्यं (for the prior half). — Ms om. lines 1105-1155. — (L. 1105) Ms -गृह्णाति. Gs पंच (for हन्ति). Ms सः (for च). — (L. 1106) T₁ G₁ अतीतान्यागतानि च (sic). Ms कुल- (for कुरु-). — (L. 1107) Gs 2 Ms आश्रित्य. Gs Ms भूमिं वा (Ms ना) न्यस्तु; Ms भूमिं न ददाद् (for भूमिदानं तु). T₂ G₁ 2 [स]पहरेत्; Ms 2 [स]पहरेत् (for वा हरेत्). — (L. 1109) Ms हरेत्तु (for हरेत्). — (L. 1112) Gs स (for the second च)

दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राय यस्तामेवोपजीवति ।
 गवां शतसहस्रस्य हन्तुः स लभते फलम् ।
 सोऽधःशिरास्तु पापात्मा कुम्भीपाकेषु पच्यते । [1115]
 दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कुम्भीपाकाद्विनिःसृतः ।
 इह लोके भवेत्स आ शतजन्मानि पाण्डव ।
 दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राणां यस्तामेवोपजीवति ।
 स मूढो याति दुष्टात्मा नरकानेकविंशतिम् ।
 नरकेभ्यो विनिर्मुक्तः शुनो योनिं स गच्छति । [1120]
 हलकृष्टा मही देया सवीजा सस्यमालिनी ।
 अथ वा सोदका देया दरिद्राय द्विजातये ।
 एवं दत्ता मही राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 सर्वान्कामानवाप्नोति मनसा चिन्तितानि च ।
 बहुभिर्वसुधा दत्ता दीयते च नराधिपैः । [1125]
 यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ।
 यः प्रयच्छति कन्यां वै सुरूपां श्रोत्रियाय वै ।
 स ब्रह्मदेवो राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 बलीवर्दसहस्राणां दत्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
 यत्फलं लभते राजन्कन्यादानेन तत्फलम् । [1130]
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ।
 यावन्ति चैव रोमाणि कन्यायाः कुरुपुंगवः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ।

ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके स जायते । [1135]
 पडङ्गविचतुर्वेदी सर्वलोकार्चितो द्विजः ।
 यः सुवर्णं दरिद्राय द्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुपुत्राय पाण्डव ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो बालसूर्यसमप्रभः ।
 विमानं दिव्यमारूढः कामगः कामभोगवान् । [1140]
 वर्षकोटिं महातेजा मम लोके प्रमोदते ।
 ततः कालावतीर्णश्च सोऽस्मिन्लोके हि जायते ।
 चेदवेदाङ्गविद्विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् ।
 यश्च रूप्यं प्रयच्छेद्द्वै दरिद्राय द्विजाय वै ।
 कृशवृत्ते कृशगवे स मुक्तः सर्वकिल्बिषैः । [1145]
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन त्रिराजता ।
 कामरूपी यथा कामं स्वर्गलोके महीयते ।
 ततोऽवतीर्णः कालेन लोके चास्मिन्महायशः ।
 सर्वलोकार्चितः श्रीमाम्राजा भवति वीर्यवान् ।
 तिलपर्वतकं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति । [1150]
 विशेषेण दरिद्राय तस्यापि शृणु यत्फलम् ।
 पुण्यं वृषायुतोत्तमं यत्प्रोक्तं पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्य तत्क्षणाद्विरजो भवेत् ।
 यथा त्वचो भुजङ्गो वै त्यक्त्वा शुद्धतनुर्भवेत् ।
 तथा तिलप्रदानाद्द्वै पापं त्यक्त्वा विशुध्यति । [1155]
 तिलषण्डं प्रयुञ्जानो जाम्बूनदविभूषितम् ।

and वित् (for सः). — (L. 1114) Gs फलमश्रुते (for लभते फलम्). — (L. 1115) M₂ -पाके स (for -पाकेषु). — (L. 1116) M₂ विनिर्गतः. — (L. 1117) Gs M₂ आ वै (for स आ). — (L. 1118) Gs द्विजेन्द्राय; M₂ तु देवानां (for द्विजेन्द्राणां). — (L. 1119) Gs स ताननुक्रमं याति (for the prior half). T₁ M₂ -विंशतः. — (L. 1121) M₂ सस्याद्व्या वीजमालिनी (for the post. half). — (L. 1122) M₂ द्विजाय वै (for द्विजातये). — (L. 1123) Gs वात्वा; M₂ स दत्त्वा (for दत्ता). Gs M₂ s मही (for मही). — (L. 1124) Gs M₂ चिन्तितानि (for तानि च). — (L. 1125) T₂ G₂ दीयते न (for दीयते च). — (L. 1126) T₁ G₂ यथा (for यदा). — (L. 1127) G₁ स- (for सु-). M₂ श्रोत्रियात्मजां (for याय वै). — (L. 1128) Gs ब्रह्मदेया; M₂ s देया; Kumbh. ed. देयो (for देवो). — (L. 1130) Kumbh. ed. यत्पुण्यं (for यत्फलं). — (L. 1132) M₂ यत्पुण्यफलमाप्नोति (for the prior half). — After line 1132, G₂ M₂ s ins. :

अग्निहोत्रसहस्राणि पृथिवर्षशतानि च ।
 पितरस्तस्य तृप्सन्ति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ।

— (L. 1133) Gs -नन्दन (for -पुंगव). — (L. 1134) Gs ब्रह्म- (for मम). — (L. 1135) Gs महीयते (for स जा). — (L. 1138) T₁ M₂ सुवृत्ताय (for दरिद्राय). — (L. 1139) Gs M₂ स (for वि-). M₂ -प्रभं — (L. 1140) Gs दिव्यं विमानमारूढः. Gs -भोगवान्; M₂ -रूप (for -भोग). — (L. 1141) Gs M₂ महीयते (for प्रमोदते). — (L. 1142) M₂ [S]वि- (for हि). — (L. 1143) Gs महान् (for भवेत्). — (L. 1144) Gs च; M₂ तु (for the first वै). T₁ G₂ द्विजातये (for द्विजाय वै). — (L. 1145) T G₂ कृशवृत्ते (hypermetric) (for वृत्ते). — After line 1147, G₁ reads line 1158, repeating it in its proper place, and om. (hapl.) line 1148. — (L. 1151) M₂ तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post. half). — (L. 1153) M₂ -प्राप्तं (for -प्राप्य). — (L. 1154) G₁ हि (for वै). — (L. 1156) Gs M₂ तिलषण्डप्रयुक्तं (M₂

विमानं दिव्यमारूढः पितृलोके महीयते ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि कामरूपी महायशः ।
 तिलप्रदाता रमते पितृलोके यथासुखम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तिलधेनुं नराधिप । [1160]
 श्रोत्रियाय दरिद्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ।
 गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति तिलधेनुप्रदो नरः ।
 तिलानां कुडवैर्यस्तु तिलधेनुं प्रयच्छति ।
 तावत्कोटिसमा राजन्स्वर्गलोके महीयते । [1165]
 अष्टाढकतिलैः कृत्वा तिलधेनुं नराधिप ।
 द्वात्रिंशन्निष्कसंयुक्तं विपुले यः प्रयच्छति ।
 मङ्गल्या मङ्गलात्मा वै तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कन्यादानसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्तो मम लोके महीयते । [1170]
 मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिन्लोकेऽभिजायते ।
 ऋग्यजुःसामवेदानां पारगो ब्राह्मणर्षभः ।
 गां तु यस्तु दरिद्राय श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
 प्रसन्ना क्षीरिणीं पुण्यां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 यत्किञ्चिदुष्कृतं कर्म तस्य पूर्वकृतं नृप । [1175]
 तत्सर्वं तत्क्षणादेव विनश्यति न संशयः ।
 यानं च वृषसंयुक्तं दीप्यमानं स्वलंकृतम् ।
 आरूढः कामगं दिव्यं गोलोकमधिगच्छति ।
 यावन्ति चैव रोमाणि तस्या गोस्तु नराधिप ।
 तावद्वर्षसहस्राणि गावां लोके महीयते । [1180]

गोलोकादवतीर्णस्तु लोकेऽस्मिन्ब्राह्मणो भवेत् ।
 सत्रयाजी वदान्यश्च सर्वराजमिरर्चितः ।
 तिलं गावः सुवर्णं चाप्यन्नं कन्या वसुंधरा ।
 तारयन्तीह दत्तानि ब्राह्मणेभ्यो महाभुज ।
 ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निमलोलुपम् । [1185]
 तर्पयेद्विधिवद्वाजन्स निधिः पारलौकिकः ।
 आहिताग्निं दरिद्रं च श्रोत्रियं च जितेन्द्रियम् ।
 शूद्रान्नवर्जितं चैव द्विजं यत्नेन पूजयेत् ।
 आहिताग्निः सदा पात्रमग्निहोत्रश्च वेदवित् ।
 पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे । [1190]
 यच्च वेदमयं पात्रं यच्च पात्रं तपोमयम् ।
 असंकीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ।
 नित्यं स्वाध्यायनिरतास्त्वप्रकीर्णैर्न्द्रियाश्च ये ।
 पञ्चयज्ञरता नित्यं पूजितास्तारयन्ति ते ।
 ये क्षान्तिदान्ताः श्रुतिपूर्णकर्णा [1195]
 जितेन्द्रिया प्राणिवधे निवृत्ताः ।
 प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्था-
 स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ।
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
 नित्यस्वाध्यायी वृषलान्नवर्जो । [1200]
 ऋतौ गच्छन्विधिवच्चापि जुह्व-
 न्स ब्राह्मणस्तारयितुं समर्थः ।
 ब्राह्मणो यस्तु मङ्गको मद्याजी मत्परायणः ।
 मयि संन्यस्तकर्मा च स विप्रस्तारयेद्भुवम् ।

°दाता) च (for the prior half). — (L. 1157) Gs
 दिव्यं विमानमारूढः (for the prior half). M₂ पितृलोके
 स गच्छति (for the post. half). — (L. 1158)
 T₂ G₁ (first time) M_{2.8} षष्टि; G₃ षष्टि (for
 षष्टि-). M₂ -तपाः (for -यशः). — (L. 1161) G₃
 तस्यापि शृणु यत्फलं. — (L. 1162) G₃ गोसहस्रस्य दानस्य
 (for the prior half). T₁ lacuna for the post. half.
 — (L. 1163) T₁ यत्पुण्य-; T₂ तत्पुण्यं. G₃ तिलधेनुप्रदानतः
 (for the post. half). — (L. 1166) G₃ अष्टादश-;
 M₂ °ढकेस्. — (L. 1168) M_{2.4} मङ्गको. G₁ मङ्गलाय
 महात्मा वै (for the prior half). — (L. 1169)
 T₁ विधिवत्तस्य. — (L. 1171) G₃ लोकेवतीर्णश्. G₃
 सोमिहोत्रो (for सोऽस्मिन्लोके). — (L. 1172) M₂ ब्राह्मणो
 भवेत् (for °गर्भः). — (L. 1173) M₂ च (for the
 first तु). G₃ M_{2.4} ब्राह्मणाय (for श्रोत्रियाय). — (L.
 1174) G₃ M_{2.3} -दोहिनीं (for -दोहिनीम्). — (L.
 1175) M₁ दुष्करं (for दुष्कृतं). — (L. 1179) G₃ तस्या
 (for चैव) and संति (for तस्या). — (L. 1182)

Gs M_{2.4} शतायुश्च (for वदान्यश्च). — (L. 1183)
 Gs M₄ तिलं गां वसुधाम्नं च (for the prior half).
 M₄ स्वर्णं (for [अ]प्यन्नं). Gs स्वर्णं कन्यां वसुंधरां (for
 the post. half). — (L. 1185) T M₃ व्रत- (for
 वृत्त-). — (L. 1188) Gs M₁ -विरतं (for -वर्जितं).
 M₂ शूद्रान्नवर्जितं चैव (for the prior half). — (L.
 1189) G_{1.2} अग्निहोत्रो (G₂ 'न्नं); Gs M₄ सामि-
 होत्रश्च; M_{2.8} (inf. lin.) सदा पात्रश्च (for अग्नि-
 होत्रश्च). — (L. 1190) G₃ उत्तमं (for अपि तत्).
 — (L. 1193) M_{2.4} गृहं; Kumbh. ed. and
 Madras ed. नित्य- (for नित्यं). M₂ ई-नियमाश्च
 (for -निरताश्च). Madras ed [अ]संकीर्णैर्न्द्रियाश्च. — (L.
 1194) Gs M₁ -परा (for -रता). — (L. 1195)
 Gs क्षान्तिदान्ताः; M₁ क्षान्ता ** (for क्षान्तिदान्ताः). M₂
 ये क्षान्तिदान्तां श्रुतिकर्णपूर्णा. — (L. 1197) G_{2.8} M₁
 ग्रहस्थाश्च (sic). — (L. 1199) Gs M₁ नित्योदकी. — (L.
 1201) M₁ यज्ञान् (for जुह्वन्). M₂ ऋतौ च गच्छन्विधि-
 वच्चापि जुह्वन्. — (L. 1203) T G₁ मद्याजी (for मद्याजी).

द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्गृहविभागवित् । [1205]
अच्छिद्रपञ्चकालज्ञः स विप्रस्तारयिष्यति ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

वासुदेवेन दानेषु कथितेषु यथाक्रमम् ।
अवितृस्तु धर्मेषु केशवं पुनरब्रवीत् ।
देव धर्माभूतमिदं शृण्वतोऽपि परंतप ।
न विद्यते सुरश्रेष्ठ मम तृप्तिर्हि माधव । [1210]
अनङ्गुत्संप्रदानस्य यत्फलं तु विधीयते ।
तत्फलं कथयस्वैह तव भक्तस्य मेऽच्युत ।
यानि चान्यानि दानानि क्षया नोक्तानि कानिचित् ।
तान्याचक्ष्व सुरश्रेष्ठ तेषां चानुक्रमाफलम् ।

भगवानुवाच ।

पवित्रत्वात्सुपुण्यत्वात्पावनत्वात्तैव च । [1215]
शृणु धर्माभूतं श्रेष्ठं दत्तत्त्वानङ्गुहः फलम् ।
दशधेनुसमोऽनङ्गुनिकोऽपि कुरुगुणव ।
मेदोमांसविपुष्टाङ्गो नीरोगः कोपवर्जितः ।
युवा भद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः ।
धुरं धारयते क्षिप्रं दत्तो विप्राय पाण्डव । [1220]
स तेन पुण्यदानेन वर्षकोटिं युधिष्ठिर ।

यथाकामं महातेजा गवां लोके महीयते ।
यश्च दद्यादनङ्गुहौ द्वौ युक्तौ च धुरंरौ ।
सुवृत्ताय दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।
तस्य यत्पुण्यमाख्यातं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर । [1225]
सहस्रगोप्रदानेन यद्योक्तं फलमुत्तमम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति याति लोकान्स मामकान् ।
यावन्ति चैव रोमाणि तयोरनङ्गुहोर्नृप ।
तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ।
दरिद्रायैव दातव्यं न समृद्धाय पाण्डव । [1230]
वर्षाणां हि तदाकेषु फलं नैव पयोधिषु ।
यस्तु दद्यादनङ्गुहं दरिद्राय द्विजातये ।
स तेन पुण्यदानेन पूतात्मा कुरुगुणव ।
विमानं दिव्यमारूढो दिव्यरूपी यथासुखम् ।
मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंभवम् । [1235]
गृहं दीपप्रभायुक्तं शय्यासनविभूषितम् ।
भाजनोपस्करैर्युक्तं धान्यपूर्णमलंकृतम् ।
दासीगोभूमिसंयुक्तं सफलं सर्वसाधनैः ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय युधिष्ठिर ।
दद्यात्सदक्षिणं यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु । [1240]
देवाः पितृगणाश्चैव अग्नयो ऋषयस्तथा ।
प्रयच्छन्ति प्रहृष्टा वै यानमादित्यसंनिभम् ।
तेन गच्छेच्छ्रिया युक्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।

— (L. 1204) G₁ M₂₋₄ सत्यस्तकर्मा. G₈ M₂₋₄ तार-
यिष्यति (for 'येद्धवम्'). — (L. 1205) M_{2, 8} (inf.
lin.) चतुर्वेद- (for 'चतुर्वेद'). — (L. 1206) G₈
M₁ अच्छिद्रः. — Colophon. — Sub-parvan: T G_{1, 2}
M₁₋₄ वैष्णवधर्म. — Adhy. name: T G_{1, 8} M₂₋₄
सर्वदानसमुच्चयः. — Adhy. no.: T G₂ 90; G₁ 89;
G₈ 100; M₂ 6; M₈ 80; M₁ 99. — (L. 1208)
M₂ स (for तु). G_{2, 8} M_{2, 4} राजा केशवमब्रवीत्
(for the post. half). — (L. 1212) G₂ M₂
मम (for तव). — (L. 1213) G₈ मम च (for
तया न). G₂ यानि च (for कानिचित्). — G₈
M_{1, 4} transp. lines 1215 and 1216. — (L. 1216)
G₈ M₂ शृणु धर्मं नृप (M₂ 'मंविदां') श्रेष्ठ (for the prior
half). M₁ [अ]नङ्गुहं. — (L. 1217) M₁ वै (for
सपि). — (L. 1218) G₁ M₂ निरोगः. — M₁ om.
(hapl.) line 1219. — (L. 1219) M₂ सुशीलं
वा (for 'लक्ष'). T₂ 'रोप- (for 'दोष-). — (L.
1220) M₈ धारयति. G₈ M₁ धुरं धरति योनद्वान्; M₂
धुरंरस्तारयति (for the prior half). — (L. 1222) G₂

यथाक्रमं; G₈ 'कालं (for 'कामं). — (L. 1223) T₂
यतो; G₈ M₄ यस्तु (for यश्च). G₈ M_{2, 4} अनङ्गुहौ.
— (L. 1224) M₁ सुवृत्ताय. — (L. 1226) M₂ गोसहस्र-
(for सहस्रगो-). — (L. 1227) G₈ पुण्यं (for पुण्य-).
T₂ G₈ M_{2, 4} आसाद्य (for आप्नोति). M₄ सनातनान् (for
स मामकान्). — M₄ om. lines 1231-1233. — (L.
1231) M₂ वर्षस्य (for वर्षाणां). — (L. 1232) G₈
M_{2, 8} यस्तु (M₂ 'तु') नैवेशिकं दद्याद् (for the prior half).
M_{2, 8} द्विजाय वै (for द्विजातये). — (L. 1233) G₈
'पाकेन प्रीतात्मा (for 'दानेन पू'). — (L. 1234)
G₈ दिव्यं विमानमारूढो. — (L. 1237) T₁ धनपूर्णम्;
Kumbh. ed. धनधान्यैर् (for धान्यपूर्णम्). — (L. 1238)
M₁ दासीभिर् (sup. lin. 'भ्यो') (for दासीगो-). G₈
अन्येषां; M_{2, 8} (inf. lin.) युक्तं वा; M₁ अन्यूनं (for
सफलं). — M₄ om. lines 1239-1247. — (L.
1241) G₈ M₂ सुनयस्त्वृषयस्तथा (for the post. half).
— (L. 1242) M₂ -वर्षसं (for 'संनिभम्). — (L.
1244) Kumbh. ed. रम्ये (for दिव्ये). G₈ स्त्री-
सहस्रवृत्तो नित्यं (for the prior half). — (L. 1246)

स्त्रीसहस्रावृते दिव्ये भवने तत्र काञ्चने ।
 मोदते ब्रह्मलोकस्थो यावदाभूतसंभवम् । [1245]
 शय्यां प्रस्तरणोपेतां यः प्रयच्छति पाण्डव ।
 अर्चयित्वा द्विजं भक्त्या वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
 भोजयित्वा विचित्रान्नं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 धेनुदानस्य यत्पुण्यं विधिदत्तस्य पाण्डव ।
 तत्पुण्यं तमनुप्राप्य पितृलोके महीयते । [1250]
 शिल्पमध्ययनं वापि विद्यामन्त्रौषधानि च ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 आहिताग्निहस्तस्य पूजितस्यैव यत्फलम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्तु विधां प्रयच्छति ।
 छन्दोभिः संप्रयुक्तेन विमानेन विराजता । [1255]
 सप्तर्षिलोकान्त्रजति पूज्यते ब्रह्मादिभिः ।
 चतुर्थुगानि वै त्रिशङ्कीडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुष्यके लोके विप्रो भवति वेदविद् ।
 विश्रामयति यो विप्रं श्रान्तमध्वनिं कर्षितम् ।
 विनश्यति तदा पापं तस्य वर्षकृतं नृप । [1260]
 अथ प्रक्षालयेत्पादौ तस्य तोयेन भक्तिमान् ।
 दशवर्षकृतं पापं व्यपोहति न संशयः ।
 घृतेन वाथ तैलेन पादौ तस्य तु पूजयेत् ।
 तद्वाद्दशसमारूढं पापमाशु व्यपोहति ।
 धेनुकाञ्चनदत्तस्य यच्च पुण्यमुदाहृतम् । [1265]
 तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्त्वेवं विप्रमर्चयेत् ।
 स्वागतेन च यो विप्रं पूजयेदासनेन च ।

प्रत्युत्थानेन वा राजन्स देवानां प्रियो भवेत् ।
 स्वागतेनाशयो राजन्नासनेन शतक्रतुः ।
 प्रत्युत्थानेन पितरः प्रीतिं यान्त्यतिथिप्रियाः [1270]
 अग्निशक्रपितृणां च तेषां प्रीत्या नराधिप ।
 संवत्सरकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।
 यः प्रयच्छति विप्राय आसनं माल्यभूषितम् ।
 स याति मणिचित्रेण रथेनेन्द्रनिकेतनम् । [1275]
 पुरंदरपुरे तत्र दिव्यनारीविभूषितः ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि क्रीडत्यप्सरसां गणैः ।
 वाहनं यः प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय युधिष्ठिर ।
 स याति रत्नचित्रेण वाहनेन सुरालयम् ।
 स तत्र कामं क्रीडित्वा सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 इह राजा भवेद्वाजस्नात्र कार्या विचारणा । [1280]
 पादपं पल्लवाकीर्णं पुष्पितं फलितं तथा ।
 गन्धमाल्यैरथाम्यर्च्यं वस्त्राभरणभूषितम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय श्रोत्रियाय सदक्षिणम् ।
 भोजयित्वा यथाकामं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 जाम्बूनदविचित्रेण विमानेन विराजता । [1285]
 पुरंदरपुरं याति जयशब्दरवैर्युतः ।
 ततः शक्रपुरे रम्ये तस्य कल्पकपादपः ।
 ददाति चेप्सितं सर्वं मनसा यद्वादिच्छति ।
 यावन्ति तस्य पत्राणि पुष्पाणि च फलानि च ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । [1290]
 शक्रलोकावतीर्णश्च मानुष्यं लोकमागतः ।

M₂ प्रावरणोपेतां (for प्रस्तरं). — (L. 1247) G₈ गंध-
 (for वस्त्र). — (L. 1250) M₂ तत्पुण्यं समनुप्राप्तः (for
 the prior half). T₁ ब्रह्म- (for पितृ-). — (L.
 1251) M₄ स्वल्पम् (for शिल्पम्). — (L. 1253) G₈
 M_{2,4} तपि (M₂ कल्पि) तस्यैव यत्फलं (for the post.
 half). — (L. 1254) T G_{1,2} शय्यां (for विद्यां).
 — (L. 1259) M_{2,4} अध्वनि- (for अध्वनि). — (L.
 1260) M₄ तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post. half).
 — (L. 1261) M₃ ततः (for अथ). — (L. 1263)
 M₄ पादं. M₂ यस्तस्य (for तस्य तु). — (L.
 1264) M₃ स (for तद्). — (L. 1265) G₈
 M_{2,3} (inf. lin.).₄ दानस्य (for काञ्चन-). G₈
 तु; M₄ तत् (for च). — (L. 1266) M₃ यत्त्वेवं;
 Madras ed. यस्त्वेवं (for यस्त्वेवं). — (L. 1268)
 M₃ वै (for वा). M₂ भवेत्प्रियः (by transp.).
 — (L. 1270) M₃ प्रीणयति (for प्रीतिं यान्ति). — M₄
 om. lines 1271-1273. — (L. 1271) M₂ अग्नि शक्रं

(for अग्निशक्र-). — (L. 1273) G_{2,3} M₂ यानं माल्य-
 विभूषितं (for the post. half). — (L. 1274) G₈ M₄
 -युक्तेन (for -चित्रेण). G₁ [रं]दु- (for [रं]न्द्र-). — (L.
 1275) Kumbh. ed. and Madras ed. पुरंदरासने तत्र (for
 the prior half). G₈ M₂₋₄ -भूषण- (for -नारीवि-). M₄
 -भूषितं. — (L. 1276) G₈ M₃ पटिद्; M₄ पटि-
 — After line 1276, T₁ G₈ M_{2,3} ins.:

इह लोके तु धनवाञ्छतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।

— (L. 1281) M_{2,4} सफलं (for फलितं). — (L.
 1282) T अर्चयित्वा (for यथाम्यर्च्यं). G₈ M_{2,4} गंध-
 माल्याचितं कृत्वा (for the prior half). M₄ वस्त्रभूषण-
 भूषितं. — (L. 1287) G₈ M_{2,3} तत्र (for ततः). M₄
 कल्पस्य (for कल्पक-). — G₂ om. lines 1289-1292.
 — (L. 1289) G₈ पत्राणि (for पत्राणि). — (L. 1290)
 G₈ M_{2,4} शक्र- (for स्वर्ग-). — (L. 1291) M₃ मानुषं.
 — (L. 1292) G₈ M₄ गजाभरणसंपूर्णं (G₈ 'सं:') (for the

रथाश्वगजसंपूर्णं पुरं राज्यं च रक्षति ।
 स्थापयित्वा तु मद्रक्त्या यो मत्प्रतिकृतिं नरः ।
 आलयं विधिवत्कृत्वा पूजाकर्म च कारयेत् ।
 स्वयं वा पूजयेद्रक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । [1295]
 अश्वमेधसहस्रस्य यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति मत्सालोक्यं प्रपद्यते ।
 न जाने निर्गमं तस्य मम लोकाद्युधिष्ठिर ।
 देवालये विप्रगृहे गोवाटे चत्वरेश्वरि वा ।
 प्रज्वालयति यो दीपं तस्य पुण्यफलं शृणु । [1300]
 आरुह्य काञ्चनं यानं द्योतयन्सर्वतोदिशम् ।
 गच्छेदादित्यलोकं स सेव्यमानः सुरोत्तमैः ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
 ब्रह्म लोके भवेद्विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 देवालयेषु वा राजन्ब्राह्मणावसथेषु वा । [1305]
 चत्वरे वा चतुष्के वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
 नानागन्धर्ववाद्यानि धर्मश्रावणिकानि च ।
 यस्तु कारयते भक्त्या मद्रतेनान्तरात्मना ।
 तस्य देवा नरश्रेष्ठ पितरश्चापि हर्षिताः ।
 सुप्रीताः संप्रयच्छन्ति विमानं कामगं शुभम् । [1310]
 स च तेन विमानेन याति देवपुरं नरः ।
 तत्र दिव्याप्सरसिस्तु सेव्यमानः प्रमोदते ।
 देवलोकवतीर्णस्तु सोऽस्मिँल्लोके नराधिप ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।

चत्वरे वा सभायां वा विस्तीर्णे वा सभाङ्गणे । [1315]
 कृत्वात्रिकुण्डं विपुलं स्थण्डिलं वा युधिष्ठिर ।
 तत्राग्निं चतुरो मासाञ्ज्वलयेद्यस्तु भक्तिमान् ।
 समासेषु च मासेषु पौष्यादिषु ततो द्विजान् ।
 भोजयेत्पायसं मृष्टं मद्रतेनान्तरात्मना ।
 दक्षिणां च यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । [1320]
 एवमाग्निं तु यः कुर्यान्नित्यमेवार्चयंस्तु माम् ।
 तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 तेनाहं शंकरश्चैव पितरो ह्यभयस्तथा ।
 यास्यामः परमां प्रीतिं नात्र कार्या विचारणा ।
 पष्टिं वर्षसहस्राणि पष्टिं वर्षशतानि च । [1325]
 सोऽस्मत्प्रीतिकरः श्रीमान्मम लोके महीयते ।
 मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके महायशः ।
 वेदवेदाङ्गविद्विप्रो जायते राजपूजितः ।
 यः करोति नरश्रेष्ठ भरणं ब्राह्मणस्य तु ।
 श्रोत्रियस्याभिजातस्य दरिद्रस्य विशेषतः । [1330]
 तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 गवां कोटिप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति वर्षेणैकेन पाण्डव ।
 काञ्चनेन विचित्रेण यानेनान्तरात्मना ।
 स याति मामकं लोकं दिव्यस्त्रीगणसेवितः । [1335]
 गीयमानो वरस्त्रीभिर्वर्षाणां कोटिर्विंशतिम् ।
 क्रीडित्वा मामके लोके तत्र देवैरभिष्टुतः ।

prior half). T G1.8 M4 परं (for पुरं). T2 G1 M3 ऋच्छति; Kumbh. ed. वक्ष्यति (for रक्षति). — (L. 1293) G3 M4 स्थापयित्वा (for स्थाप). M2 -कृतिर; M3 -कृतं. G1.2 यो मद्रक्तितं नरं (for the post. half). — (L. 1294) M2 भक्त्या (for कृत्वा). G3 M2.4 -कर्माणि (for -कर्म च). — (L. 1297) M2.4 समनु-
 प्राप्नोति (for 'वाप्नोति). — (L. 1298) G3 ब्रह्म-
 (for मम). — (L. 1299) T1 G1.8 च (for वा).
 — (L. 1301) T2 G2 M4 द्योतयत्. M2 द्योतयंतो दिशो
 दश (for the post. half). — (L. 1302) M4 -लोके
 (for -लोकं). M2 गच्छेदादित्यलोकं लोकं (for the prior
 half). G3 द्विजोत्तमैः; M2.4 [s]प्सरोगणैः (for सुरोत्तमैः).
 — (L. 1303) G1 प्रकाशं (for 'मं). G3 M2.4 -यशः
 (for -तपाः). — (L. 1307) G3 -गोपर्वे. G3 M4 वा
 (for च). — (L. 1309) G3 तोषिताः (for हर्षिताः).
 — (L. 1310) M4 संप्रीताः. Kumbh. ed. सुखं (for
 शुभम्). — (L. 1311) G3 देव- (for तेन). — (L.
 1312) G3 हि; M3 [s]भि- (for प्र). — (L. 1313)
 G3 M2.4 च लोकेस्मिन् (for सोऽस्मिँल्लोके). — (L.

1314) G3 भगवान् (for भोगं). — (L. 1315)
 G1.2 M3 च (for the third वा). G2.3 M3.4
 सभाङ्गणे; M2 गृहाङ्गणे (for सभाङ्गणे). — (L.
 1317) M2 [अ]ग्निश्च. G2.3 M2-4 ज्वालेद्यद्. — (L.
 1318) G2 M2.4 तु (for च). — (L. 1319) T1 M2
 स घृतं मद्रतात्मना (for the post. half). — (L. 1321)
 G3 M2.4 [अ]र्चयेत् (for 'यंस्). — (L. 1323) M2
 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 1325) G3 पष्टिर् (for
 the first पष्टि). T1 M3 पष्टि-; G3 पष्टिर् (for the
 second पष्टि). — (L. 1326) G2 M2.8 [s]स्मिन् (for
 स्मत्). — (L. 1329) G3 तारणं (for अं). — (L.
 1330) G3 -दांतस्य (for -जातस्य). — (L. 1333)
 Kumbh. ed. सर्व- (for पुण्य-). — (L. 1334) G3 M4
 विमानेन (for विचित्रेण). G3 M4 चित्रेण (for यानेन).
 T G2 [अं]बुध-; G1 M3 [अं]बुध- (for [अ]म्बर-).
 Kumbh. ed. विमानेनाकंशोभिना (for the post. half).
 — (L. 1335) M4 स याति मामके लोके. M2 -सेवितं.
 — (L. 1336) T1 M2 -विंशतिः. — (L. 1338)

मानुष्यमवतीर्णस्तु वेदविब्राह्मणो भवेत् ।
 करकं कुण्डिकां वापि महद्वा जलभाजनम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु । [1340]
 ब्रह्मकूर्चेन यत्पीते फलं प्रोक्तं यथाविधि ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति जलभाजनदो नरः ।
 सुवृषः सुप्रभः सौम्यः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ।
 हंससारसयुक्तेन विमानेन विराजता ।
 स याति वारुणं लोके दिव्यगन्धर्वसेवितः । [1345]
 पानीयं यः प्रयच्छेद्देवं जीवानां जीवनं परम् ।
 ग्रीष्मकेषु च मासेषु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलाकोटिदानस्य यत्पुण्यं तु विधीयते ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ।
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता । [1350]
 स गच्छेच्चन्द्रसदनं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 त्रिंशत्कोटियुगं तत्र दिव्यगन्धर्वसेवितः ।
 क्रीडित्वा मानुषे लोके चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
 शिरोऽभ्यङ्गप्रदानेन तेजस्वी प्रियदर्शनः ।
 सुभगो रूपवान्शूरः पण्डितश्च भवेद्द्विजः । [1355]
 वस्त्रदायी तु तेजस्वी सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
 सुखभोगपतिः श्रीमान्स्त्रीणां नित्यं मनोरमः ।
 उपानहौ च छत्रं च यो ददाति नरोत्तमः ।

स याति नरमुख्येन काञ्चनेन विराजता ।
 शक्रलोके महातेजाः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः । [1360]
 काष्ठपादुकदो याति विमानैर्वृषनिर्मितैः ।
 धर्मराजपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोत्तमैः ।
 दन्तकाष्ठप्रदानेन प्रियवाक्यो भवेन्नरः ।
 सुगन्धवदनः श्रीमान्मेधासौभाग्यसंयुतः ।
 क्षीरं दधि घृतं वापि गुडं मधुरसं तथा । [1365]
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः परां भक्तिं गता नराः ।
 ते वृषैश्चयानैश्च श्वेतस्त्रग्दामभूषिताः ।
 उपगीयमाना गन्धर्वैर्यान्तीश्वरपुरं नराः ।
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमाना यथासुखम् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि मोदन्ते देवसंनिभाः । [1370]
 ततः कालावतीर्णाश्च जायन्ते त्विह मानवाः ।
 प्रभूतधनधान्याश्च भोगवन्तो नरोत्तमाः ।
 वैशाखे मासि वैशाखे दिवसे पाण्डुनन्दन ।
 वैवस्वतं समुद्दिश्य परां भक्तिमुपागताः ।
 अभ्यर्च्य विधिवद्विप्रांस्तिलान्गुडसमायुतान् । [1375]
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्तेषां पुण्यफलं शृणु ।
 गोप्रदानेन यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्ते यमलोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह राजा भविष्यति ।

M₂ अवतीर्णः. — (L. 1339) M₂. 8 कुण्डिकां (for कुण्डिकां).
 Kumbh. ed. करकां कर्णिकां वापि. — (L. 1341)
 G₈ -कूर्चे च (for -कूर्चेन). T₁ ब्रह्मकूर्चे स यत्पीते; M₄
 *वे पयःपीते. Madras ed. शुषिष्ठिर (for यथाविधि).
 — (L. 1343) G₈ सुप्रियः; M₂ सुवृषः (for सुप्रभः). G₁. 9
 M₈ स वृषः सप्रभः सौम्यः; Kumbh. ed. सुवृषः सर्व-
 सौम्यः. — (L. 1345) T₁ G₁ M₈ देव- (for दिव्य-).
 G₁ -सेवितं. — T₁ om. (hapl.) lines 1346-1352;
 the same portion is damaged in T₂. — (L. 1346)
 M₈ (sup. lin.) जीवितं (for जीवनं). — (L. 1347) M₈
 ग्रीष्मकेषु. G₁ M₈ ग्रीष्मे चतुर्षु मासेषु; Kumbh. ed. ग्रीष्मे
 च त्रिषु मासेषु. — (L. 1352) M₂ -समासः; M₄ -शतं (for
 -युगं). — M₂ reads from सुभगो (in line 1355) up to
 सुखभोगपतिः (in line 1357) after line 1358, repeat-
 ing the prior half of line 1355. — (L. 1355)
 G₈ M₃. 4 चैव (for शूरः). M₂ (first time) भवेच्च
 सुभगः श्रीमान्, (second time) स याति रूपवांश्चैव (for the
 prior half). — (L. 1356) G₈ M₄ पुरुषः (for
 तेजस्वी). T वस्त्रदो याति तेजस्वी (for the prior half).
 G₈ M₄ तेजस्वी (for सर्वत्र). — (L. 1357) M₂ om.
 श्रीमान्. G₈ M₄ सुभगो भवति श्रीमान् (for the prior

half). G₈ M₂ मनोहरः (M₂ °हराः) (for °रमः).
 — (L. 1358) G₁ नरेश्वरः; G₈ द्विजोत्तमः; M₂. 4 नरोत्तम.
 — (L. 1359) M₂ कांचनच्छत्रशोभि वा (for the post.
 half). — (L. 1361) T G₁. 2 M₂. 8 काष्ठपादुकदो याति.
 T -संयुतैः; G₁ M₈ -सेवितैः; M₂ -योजितैः (for -निर्मितैः).
 — (L. 1362) G₈ द्विजोत्तमैः (for स्प्तरो°). M₂. 4
 सेव्यमानाः सुरोत्तमैः. — (L. 1363) G₈ M₂ मृष्ट- (for
 प्रिय-). — (L. 1364) G₈ मेधावी भाग्यसंयुतः (for the
 post. half). — (L. 1365) M₈ दधिक्षृतं. G₁ M₂. 4
 गुडं (for गुडं). — (L. 1366) M₂ उपागताः (for
 गता नराः). — (L. 1367) M₂ तैर् (for ते). G₈
 वृक्षैर् (for वृषैर्). G₈ रतैः; M₄ श्वेतैः (for श्वेत-).
 T₁ G₂ M₈ -धामभूषिताः; G₈ M₂. 4 -धामभूषितैः. — (L.
 1368) M₂ नीयमानाश्च गंधर्वैर् (for the prior half which
 is hypermetric). G₈ स्वर्ग-; M₂ शक्र- (for [ई]श्वर-).
 — (L. 1369) G₁ च (for तु). T G₁. 2 M₈ सेव्यमानो.
 — (L. 1370) G₈ षष्टिर्; Kumbh. and Madras eds.
 षष्टि-. M₂ सर्वदेवतैः (for देवसंनिभाः). — (L. 1371)
 T G₁. 2 M₈ नराः (for ततः). — (L. 1373) T₁
 वैशाखे माघमासे वा (for the prior half). — (L. 1375)
 T₁ G₁ वीरांस (for विप्रांस). M₂. 4 गुड- (for गुड-).

तस्मिन्नेव दिने विप्रान्भोजयित्वा सदक्षिणम् । [1380]
 तोयपूर्णानि दिव्यानि भाजनानि दिशन्ति ये ।
 ते यान्त्यादित्यवर्णमैर्विमानैर्वरुणालयम् ।
 तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु रमन्ते कामकामिनः ।
 ततोऽवतीर्णाः कालेन ते चास्मिन्मानुषे पुनः ।
 भोगवन्तो द्विजश्रेष्ठा भविष्यन्ति न संशयः । [1385]
 अनन्तराशी यश्चापि वर्तते व्रतवत्सदा ।
 सत्यवाक्क्रोधरहितः शुचिः स्नानरतः सदा ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ।
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु वर्षकोटिं महातपाः ।
 क्रीडित्वा मानुषे लोके जायते वेदविद्विजः । [1390]
 एकभुकेन यश्चापि वर्षमेकं तु वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यशौचसमन्वितः ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ।
 दशकोटिसहस्राणि क्रीडित्वाप्सरसां गणैः ।
 इह मानुष्यके लोके ब्राह्मणे वेदविद्वेत् । [1395]
 चतुर्थकालं यो भुङ्क्ते ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वर्तते चैकवर्षं तु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 चित्रबहिण्युकेन विचित्रध्वजशोभिना ।
 याति यानेन दिव्येन स महेन्द्रपुरं नरः ।
 अकृशामिर्वरुणीभिः सेव्यमानो यथासुखम् । [1400]
 ततो द्वादशकोटिं स समाः सम्यक्प्रमोदते ।
 शक्रलोकावतीर्णश्च लोके चास्मिन्नराधिप ।
 भवेद्ब्रह्मणो विद्वान्क्षमावान्वेदपारगः ।
 षष्ठकाले तु योऽश्नाति वर्षमेकमकल्मषः ।
 ब्रह्मचर्यव्रतैर्युक्तः शुचिः क्रोधविवर्जितः । [1405]
 तपोयुक्तस्य तस्याथ शृणुष्व फलमुत्तमम् ।

अत्यादित्यप्रकाशेन विमानेनार्कसंनिभः ।
 स याति मम लोकान्वै दिव्यनारीनिषेवितः ।
 तत्र साध्यैर्मरुद्भिश्च पूज्यमानो यथासुखम् ।
 पश्यन्नेव सदा मां तु क्रीडत्यप्सरसां गणैः । [1410]
 पक्षोपवासं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
 समाप्ते तु व्रते तस्मिन्स्तर्पयेच्छ्रोत्रियान्द्विजान् ।
 सोऽपि गच्छति दिव्येन विमानेन महातपाः ।
 द्योतयन्प्रभया व्योम मम लोकं प्रपद्यते ।
 स तत्र मोदते कामं कामरूपी यथासुखम् । [1415]
 त्रिंशत्कोटिसमा राजन्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुष्यके लोके पूजनीयो द्विजो भवेत् ।
 त्रयाणामपि वेदानां साङ्गानां पारगो भवेत् ।
 यश्च मासोपवासं वै कुरुते मद्गतात्मना ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितधीः स्नानतत्परः । [1420]
 समाप्ते नियमे तत्र भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 दक्षिणां च ततो दद्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 स गच्छति महातेजा ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।
 सिंहयुकेन यानेन दिव्यस्त्रीगणसेवितः ।
 स तत्र ब्रह्मणो लोके दिव्यविंगणसेवितः । [1425]
 शतकोटिसमा राजन्यथाकामं प्रमोदते ।
 ततः कालावतीर्णश्च सोऽस्मिन्लोके द्विजो भवेत् ।
 षडङ्गविभक्तुर्वेदी त्रिशजन्मान्यरोगवान् ।
 यस्त्यक्त्वा सर्वकर्माणि शुचिः क्रोधविवर्जितः ।
 महाप्रस्थानमेकाग्रो याति मद्गतमानसः । [1430]
 स गच्छेद्विन्दस्वदनं विमानेन महातपाः ।
 महामणिविचित्रेण सौवर्णेन विराजता ।
 शतकोटिसमास्तत्र सुराधिपतिपूजितः ।

T₁ M₃ -समावृत्तान्; T₂ G_{1,2} *पुतान्; M₂ -समन्वितान्.
 — (L. 1377) M₂ -दाने च (for -दानेन). — (L.
 1380) G₃ सदक्षिणैः; Kumbh. ed. सुदक्षिणं. — (L.
 1381) G₃ M₄ नव्यानि; M₂ रम्याणि (for दिव्यानि).
 — (L. 1383) T₁ कालः; M₄ सर्व- (for काम-).
 — (L. 1384) T G₂ [S]वतीर्णः. G₁ पुरः (for पुनः).
 — M₂ om. lines 1386-1437. — (L. 1386) M₃
 -राशयश् (for -राशी यश्). M₃ वर्तते. G₂ व्रतवान् (for
 'वत्). — (L. 1387) G_{1,2} स्नानरतिः. — (L. 1388)
 M₄ विमानेन स दिव्येन. — T₂ G₃ M₄ om. (hapl.)
 lines 1389-1393. — (L. 1394) G₃ M₄ -समास्तत्र
 (for -सहस्राणि). — (L. 1396) T₁ -काले (for
 -कालं). — (L. 1397) G₃ M₄ वर्तते वर्षमेकं यस् (for
 the prior half). — (L. 1400) M₃ अप्सरोभिः

(for अकृशा). — (L. 1401) G₃ M₄ तत्र (for
 ततो). — (L. 1402) G₁ तु (for the first च).
 — (L. 1404) G₃ षष्ठं कालं; M₄ षष्ठकालं. — (L.
 1406) G₃ ततो (for ततो). G₃ M₄ [अ]पि (for
 [अ]य). — (L. 1408) G₃ M₄ -नरैः (M₄ -जनैः) हृतः
 (for -निषेवितः). — (L. 1412) G₃ M₄ शुचीन्
 (for द्विजान्). — (L. 1416) G₃ transp. the prior
 half and the post. half. G₃ नृप (for राजन्) and
 देववत्तत्र (by transp.). — (L. 1417) G₃ M₄ द्विजो-
 त्तमैः (for द्विजो भवेत्). — G_{1,2} om. (hapl.) lines
 1420-1422. — (L. 1422) M₄ दक्षिणाश्च. — G₃ M₄
 om. (hapl.) line 1425. — (L. 1429) G₃ M₄
 -कायाणि (for -कर्माणि). — (L. 1430) T₁ G₂ M₃ मम
 (for महा-). — (L. 1431) M₄ विराजता (for महा-

मानुष्यमवतीर्णस्तु वेदविद्वाहणो भवेत् ।
 करकं कुण्डिकां वापि महद्वा जलभाजनम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु । [1340]
 ब्रह्मकूर्चं यत्पीते फलं प्रोक्तं यथाविधि ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति जलभाजनदो नरः ।
 सुतुष्टः सुप्रभः सौम्यः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ।
 हंससारसयुक्तेन विमानेन विराजता ।
 स याति वारुणं लोकं दिव्यगन्धर्वसेवितः । [1345]
 पानीयं यः प्रयच्छेद्देवै जीवानां जीवनं परम् ।
 ग्रीष्मकेषु च मासेषु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलाकोटिदानस्य यत्पुण्यं तु विधीयते ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ।
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता । [1350]
 स गच्छेच्चन्द्रसदनं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 त्रिंशत्कोटियुगं तत्र दिव्यगन्धर्वसेवितः ।
 क्रीडित्वा मानुषे लोके चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
 शिरोऽभ्यङ्गप्रदानेन तेजस्वी प्रियदर्शनः ।
 सुभगो रूपवान्शूरः पण्डितश्च भवेद्विजः । [1355]
 वस्त्रदायी तु तेजस्वी सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
 सुखभोगपतिः श्रीमान्स्त्रीणां नित्यं मनोरमः ।
 उपानहौ च छत्रं च यो ददाति नरोत्तमः ।

स याति नरमुख्येन काञ्चनेन विराजता ।
 शक्रलोकं महतेजाः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः । [1360]
 काष्ठपादुकदो याति विमानैर्वृषनिर्मितैः ।
 धर्मराजपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 दन्तकाष्ठप्रदानेन प्रियवाक्यो भवेन्नरः ।
 सुगन्धवदनः श्रीमान्मेधासौभाग्यसंयुतः ।
 क्षीरं दधि घृतं वापि गुडं मधुरसं तथा । [1365]
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः परां भक्तिं गता नराः ।
 ते वृषैश्चयानैश्च श्वेतस्वगदामभूषिताः ।
 उपनीयमाना गन्धर्वैर्यन्तीश्वरपुरं नराः ।
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमाना यथासुखम् ।
 पष्टिं वर्षसहस्राणि मोदन्ते देवसंनिभाः । [1370]
 ततः कालावतीर्णाश्च जायन्ते त्विह मानवाः ।
 प्रभूतधनधान्याश्च भोगवन्तो नरोत्तमाः ।
 वैशाखे मासि वैशाखे दिवसे पाण्डुनन्दन ।
 वैवस्वतं समुद्दिश्य परां भक्तिमुपागताः ।
 अभ्यर्च्य विधिवद्विप्रांस्तिलाङ्गुडसमायुतान् । [1375]
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्तेषां पुण्यफलं शृणु ।
 गोप्रदानेन यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्तो यमलोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह राजा भविष्यति ।

M₂ अवतीर्ण. — (L. 1339) M₂ s कुण्डिकां (for कुण्डिकां).
 Kumbh. ed. करकां कर्णिकां वापि. — (L. 1341) G₂ -कूर्चं च (for -कूर्चं). T₁ ब्रह्मकूर्चं स यत्पीते; M₄ -वे पयःपीते. Madras ed. सुषिष्टि (for यथाविधि).
 — (L. 1343) G₂ सुप्रियः; M₂ सुप्रतः (for सुप्रभः). G₁ 2 M₂ स तुष्टः सप्रभः सौम्यः; Kumbh. ed. सुतुष्टः सर्व-
 सौम्यः. — (L. 1345) T₁ G₁ M₂ देव- (for दिव्य-).
 G₁ -सेवितं. — T₁ om. (hapl.) lines 1346-1352;
 the same portion is damaged in T₂. — (L. 1346) M₂ (sup. lin.) जीवितं (for जीवनं). — (L. 1347) M₄
 ग्रीष्मकेषु. G₁ M₂ ग्रीष्मे चतुर्षु मासेषु; Kumbh. ed. ग्रीष्मे
 च त्रिषु मासेषु. — (L. 1352) M₂ -समासः; M₄ -शतं (for
 -युगं). — M₂ reads from सुभगो (in line 1355) up to
 सुखभोगपतिः (in line 1357) after line 1358, repeat-
 ing the prior half of line 1355. — (L. 1355) G₂ M₂ 4 चैव (for शूरः). M₂ (first time) भवेच्च
 सुभगः श्रीमान्, (second time) स याति रूपवांश्चैव (for the
 prior half). — (L. 1356) G₂ M₄ पुरुषस्य (for
 तेजस्वी). T वस्त्रदो याति तेजस्वी (for the prior half).
 G₂ M₄ तेजस्वी (for सर्वत्र). — (L. 1357) M₂ om.
 श्रीमान्. G₂ M₄ सुभगो भवति श्रीमान् (for the prior

half). G₂ M₂ मनोहरः (M₂ 'हराः') (for 'रमः').
 — (L. 1358) G₁ नरेश्वरः; G₂ द्विजोत्तमः; M₂ 4 नरोत्तम-
 — (L. 1359) M₂ कांवनच्छत्रशोभि वा (for the post.
 half). — (L. 1361) T G₁ 2 M₂ 8 काष्ठपादुकदा याति.
 T -संयुतैः; G₁ M₂ -सेवितैः; M₂ -योजितैः (for -निर्मितैः).
 — (L. 1362) G₂ द्विजोत्तमैः (for 'स्तरौ'). M₂ 4
 सेव्यमानाः सुरोत्तमैः. — (L. 1363) G₂ M₂ वृष्ट- (for
 प्रिय-). — (L. 1364) G₂ मेधावी भाग्यसंयुतः (for the
 post. half). — (L. 1365) M₂ दधिघृतं. G₁ M₂ 4
 गुडं (for गुडं). — (L. 1366) M₂ उपागताः (for
 गता नराः). — (L. 1367) M₂ तैर् (for ते). G₂
 वृषैर् (for वृषैर्). G₂ एतैः; M₄ श्वेतैः (for श्वेत-).
 T₁ G₂ M₂ -धामभूषिताः; G₂ M₂ 4 -धामभूषितैः. — (L.
 1368) M₂ नीयमानाश्च गन्धर्वैर् (for the prior half which
 is hypermetric). G₂ स्वर्ग-; M₂ शक्र- (for [ई]श्वर-).
 — (L. 1369) G₁ च (for तु). T G₁ 2 M₂ सेव्यमानो.
 — (L. 1370) G₂ पष्टिः; Kumbh. and Madras eds.
 पष्टि-. M₂ सर्वदेवतैः (for देवसंनिभाः). — (L. 1371)
 T G₁ 2 M₂ नराः (for ततः). — (L. 1373) T₁
 वैशाखे माघमासे वा (for the prior half). — (L. 1375)
 T₁ G₁ वीरांस्य (for विप्रांस्य). M₂ 4 गुड- (for गुड-).

तस्मिन्नेव दिने विप्रान्भोजयित्वा सदक्षिणम् । [1380]
 तोयपूर्णानि दिव्यानि भाजनानि दिशन्ति ये ।
 ते यान्त्यादित्यवर्णामैर्विमानैर्वरुणालयम् ।
 तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु रमन्ते कामकामिनः ।
 ततोऽवतीर्णाः कालेन ते चास्मिन्मानुषे पुनः ।
 भोगवन्तो द्विजश्रेष्ठा भविष्यन्ति न संशयः । [1385]
 अनन्तराशी यश्चापि वर्तते व्रतवत्सदा ।
 सत्यवाक्क्रोधरहितः शुचिः स्नानरतः सदा ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ।
 तत्र दिव्याप्सरसोऽस्ति वर्षकोटिं महातपाः ।
 क्रीडित्वा मानुषे लोके जायते वेदविद्विजः । [1390]
 एकभुक्तेन यश्चापि वर्षमेकं तु वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यशौचसमन्वितः ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ।
 दशकोटिसहस्राणि क्रीडित्वाप्सरसां गणैः ।
 इह मानुष्यके लोके ब्राह्मणो वेदविद्वेत् । [1395]
 चतुर्थकालं यो भुङ्क्ते ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वर्तते चैकवर्षं तु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 चित्रबर्हिण्युक्तेन विचित्रध्वजशोभिना ।
 याति यानेन दिव्येन स महेन्द्रपुरं नरः ।
 अकृशाभिर्वरुणीभिः सेच्यमानो यथासुखम् । [1400]
 ततो द्वादशकोटिं स समाः सम्यक्प्रमोदते ।
 शक्रलोकावतीर्णश्च लोके चास्मिन्नराधिप ।
 भवेद्ब्रह्मणो विद्वानक्षमावान्वेदपारगः ।
 षष्ठकाले तु योऽश्नाति वर्षमेकमकल्मषः ।
 ब्रह्मचर्यव्रतैर्युक्तः शुचिः क्रोधविवर्जितः । [1405]
 तपोयुक्तस्य तस्याथ शृणुष्व फलमुत्तमम् ।

अत्यादित्यप्रकाशेन विमानेनार्कसंनिभः ।
 स याति मम लोकान्वै दिव्यनारीनिपेवितः ।
 तत्र साध्वैर्मरुद्भिश्च पूज्यमानो यथासुखम् ।
 पश्यन्नेव सदा मां तु क्रीडत्यप्सरसां गणैः । [1410]
 पक्षोपवासं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
 समाप्ते तु व्रते तस्मिन्स्तर्पयेच्छ्रोत्रियान्द्रिजान् ।
 सोऽपि गच्छति दिव्येन विमानेन महातपाः ।
 श्रोतयन्प्रभया व्योम मम लोकं प्रपद्यते ।
 स तत्र मोदते कामं कामरूपी यथासुखम् । [1415]
 त्रिंशत्कोटिसमा राजन्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुष्यके लोके पूजनीयो द्विजो भवेत् ।
 त्रयाणामपि वेदानां साङ्गानां पारगो भवेत् ।
 यश्च मासोपवासं वै कुरुते मद्गतात्मना ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितपीः स्नानतत्परः । [1420]
 समाप्ते नियमे तत्र भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 दक्षिणां च ततो दद्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 स गच्छति महातेजा ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।
 सिंहयुक्तेन यानेन दिव्यस्त्रीगणसेवितः ।
 स तत्र ब्रह्मणो लोके दिव्यपिंगणसेवितः । [1425]
 शतकोटिसमा राजन्यथाकामं प्रमोदते ।
 ततः कालावतीर्णश्च सोऽस्मिन्लोके द्विजो भवेत् ।
 षडङ्गविचतुर्वेदी त्रिंशजन्मान्यरोगवान् ।
 यस्त्यक्त्वा सर्वकर्माणि शुचिः क्रोधविवर्जितः ।
 महाप्रस्थानमेकाग्रो याति मद्गतमानसः । [1430]
 स गच्छेद्विन्दुसदनं विमानेन महातपाः ।
 महामणिविचित्रेण सौवर्णेन विराजता ।
 शतकोटिसमास्तत्र सुराधिपतिपूजितः ।

T₁ M₃ -समावृत्तान्; T₂ G_{1.2} °ष्ठान्; M₂ -समन्वितान्.
 — (L. 1377) M₂ -दाने च (for -दानेन). — (L.
 1380) G₃ सदक्षिणैः; Kumbh. ed. सुदक्षिणं. — (L.
 1381) G₃ M₄ तस्यानि; M₂ रस्याणि (for दिव्यानि).
 — (L. 1383) T₁ काल-; M₄ सर्व- (for काम-).
 — (L. 1384) T G₂ [S]वतीर्णः. G₁ पुरः (for पुनः).
 — M₂ om. lines 1386-1437. — (L. 1386) M₃
 -राशयश्च (for -राशी यश्च). M₃ वर्तते. G₂ व्रतवान् (for
 'वत्'). — (L. 1387) G_{1.2} स्नानरतिः. — (L. 1388)
 M₃ विमानेन स दिव्येन. — T₂ G₃ M₄ om. (hapl.)
 lines 1389-1393. — (L. 1394) G₃ M₄ -समास्तत्र
 (for -सहस्राणि). — (L. 1396) T₁ -काले (for
 -कालं). — (L. 1397) G₃ M₄ वर्तते वर्षमेकं यस् (for
 the prior half). — (L. 1400) M₃ अप्सरोरि

(for अकृशा°). — (L. 1401) G₃ M₄ तत्र (for
 ततो). — (L. 1402) G₁ तु (for the first च).
 — (L. 1404) G₃ षष्ठं कालं; M₄ षष्ठकालं. — (L.
 1406) G₃ ततो (for तपो-). G₃ M₄ [अ]पि (for
 [अ]पि). — (L. 1408) G₃ M₄ -नरैः (for -जने) हृतः
 (for -निपेवितः). — (L. 1412) G₃ M₄ शुचीन्
 (for द्विजान्). — (L. 1416) G₃ transp. the prior
 half and the post. half. G₃ नृप (for राजन्) and
 देववत्तत्र (by transp.). — (L. 1417) G₃ M₄ द्विजो-
 त्तमैः (for द्विजो भवेत्). — G_{1.2} om. (hapl.) lines
 1420-1422. — (L. 1422) M₄ दक्षिणाश्च. — G₃ M₄
 om. (hapl.) line 1425. — (L. 1429) G₃ M₄
 -कार्वाणि (for -कर्माणि). — (L. 1430) T₁ G₂ M₃ मम
 (for महा-). — (L. 1431) M₄ विराजता (for महा-

नाकष्टे निवसति दिव्यस्त्रीगणसेवितः ।
 शकलोकावतीर्णश्च मानुषेपूजयायते । [1435]
 राज्ञां राजा महातेजाः सर्वलोकार्चितः प्रभुः ।
 प्रायोपवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मन्त्रं समाहितः ।
 अन्तःस्वस्थो जितक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कामगः कामरूपी च बालसूर्यसमप्रभः । [1440]
 स विमानेन दिव्येन याति लोकाननामयान् ।
 स्वर्गात्स्वर्गं महातेजा गत्वा चैव यथासुखम् ।
 मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंस्तवम् ।
 अग्निप्रवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
 सोऽपि यानेन दिव्येन मम लोकं प्रपद्यते । [1445]
 ततः सर्वगुणोपेतः पश्यन्नपि स मां सदा ।
 त्रिशङ्कोटिसमा राजन्मोदते मम संनिधौ ।
 ततोऽवतीर्णः कालेन वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ।
 कर्षणं साधयन्त्यस्तु मां प्रसन्नः शुचिव्रतः ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतं मन्त्रमुदाहरन् । [1450]
 बालसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 मम लोकं समासाद्य पद्मोर्तिं तु प्रमोदते ।
 मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके नृपो भवेत् ।
 निवेशयति मन्मूर्त्या आत्मानं मद्गतः शुचिः ।
 रुद्रदक्षिणमूर्त्या वा चतुर्दश्यां विशेषतः । [1455]
 सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव देवलोकैश्च पूजितः ।

गन्धर्वैर्भूतसंघैश्च गीयमानो महातपाः ।
 प्रविशेत्स महातेजा मां वा शंकरमेव वा ।
 तस्यापुनर्भवं (sic) राजन्नात्र कार्या विचारणा ।
 गोकुते स्त्रीकृते चैव गुरुविप्रकृतेऽपि वा । [1460]
 हन्यन्ते ये तु राजेन्द्र शकलोकं व्रजन्ति ते ।
 तत्र जाम्बूनदमये विमाने कामगामिनि ।
 मन्वन्तरं प्रमोदन्ते दिव्यनारीनिपेविताः ।
 आश्रुतस्याप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च ।
 जन्मप्रभृति यद्वत् सर्वं नश्यति भारत । [1465]

नागोप्रदास्त्र पयः पिबन्ति
 नाभूमिदा भूमिमथाश्रुवन्ति ।
 यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
 तांस्तान्कामान्स्वर्गलोके च भुङ्क्ते ।

यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपाजितं च यत् । [1470]
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ।
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गां च दुरिद्रो नाम जायते ।
 दानं यत्तत्फलं नैति श्रोत्रियाय न दीयते ।
 श्रोत्रिया यत्र नाश्रन्ति न देवास्त्र भुञ्जते । [1475]
 श्रोत्रियेभ्यः परं नास्ति परमं दैवतं महत् ।
 निधानं चापि राजेन्द्र तस्माच्छ्रोत्रियभोजनात् ।

Colophon.

तपाः). — (L. 1434) G₁ -सेवितैः (for 'तः'). — (L. 1435) M₄ मानुषेषु. — (L. 1437) G₈ M₄ कुर्यान् (for चापि) and मद्गतेनांतरात्मना (for the post. half). — (L. 1441) M₂ याति लोकांस्तु मामकान् (for the post. half). — (L. 1442) G₂ स्वर्गाद्भ्रम- (sic) (for 'स्वर्ग'). — G₈ om. lines 1444-1465. — (L. 1445) M₄ मम लोके महीयते (for the post. half). — (L. 1446) M₄ तत्र (for ततः). M_{2.4} एव (for अपि). T₁ मा (for मां). — (L. 1449) M_{2.3} (inf. lin.) कारीपं (for कर्षणं). G₂ M₃ (inf. lin.) साधयेद्; M₂ सेवयेद्; M₄ कारयन् (for साधं). M₄ तं (for तु). M_{2.4} प्रपन्नः (for प्रसन्नः). — (L. 1450) Madras ed. उदीरयन् (for उदाहरन्). — (L. 1452) G₁ M_{2.3} वर्पकोर्ति (for पद्मोर्ति तु). M₂ स (for प्र-). — (L. 1453) T M₄ लोकेस्मिन्क्षत्रियो भवेत् (for the post. half). — (L. 1454) M₂ निवेदयति तन्मूर्तिम् (for the prior half). — (L. 1455) G₁ दक्षिण- M₃ रुद्र दक्षिणमूर्ति वा. — (L. 1456) T₁ ब्रह्मर्ष-

यश्. M₃ om. चैव. G₁ सिद्धैश्च ब्रह्मर्षिभिर् (sub-
 metric); M₄ सिद्धैर्ब्रह्मर्षिसंघैश्च (for the prior half).
 M₂ वेदैः सर्वैश्च (for देवलोकैश्च). — (L. 1457)
 M₂ गंधर्व- (for गन्धर्वैर्). M₄ महायशः (for 'तपाः').
 — (L. 1459) G₁ न स्यात् (for तस्य). — (L. 1460)
 M_{2.4} वापि (for चैव). T G₂ च (for वा). — (L.
 1464) T₁ भृत्य* (for दत्तस्य). T₂ भृत्यस्याभरणेन च
 (for the post. half). — (L. 1466) G_{2.8} न नो-
 प्रदास (for नागो*). — (L. 1467) T₁ G_{2.8} अथा-
 भुवन्ति; T₂ अवाप्तु* (for अथाश्रु*). — (L. 1470) M₂
 दिव्यं (for द्रव्यं). T₁ तद्वर्माणजितं च यत् (for the post.
 half). — (L. 1471) G₃ [अ]क्षय्यम्. — (L. 1472)
 M₃ तीर्थान्यनुपगम्य तु (for the post. half). — (L.
 1474) T यद्यत्; M_{2.3} च यत् (for यत्तत्). G₁ चैव;
 G₂ नैव; M_{2.8} नैतत् (for नैति). G₃ हीयते (for
 दी*). — (L. 1475) G₈ भुज्यते (sic). — (L. 1476) T
 G₈ M_{2.3} दैवतं परमं (G₃ M₄ 'तं तारणं; M₂ 'तस्तारणं)

युधिष्ठिर उवाच ।

विप्रयोगे शरीरस्य सेन्द्रियस्य विशेषतः ।
अन्तरा वर्तमानस्य गतिः प्राणस्य कीदृशी ।

भगवानुवाच ।

शुभाशुभकृतं सर्वं प्राप्नोतीह फलं नरः । [1480]

न तु सर्वस्य भूतस्य पञ्चत्वं वापि विद्यते ।

पञ्चत्वं पाण्डवश्रेष्ठ भूरिभूतिकरं नृणाम् ।

तेषां पञ्च महायज्ञान्ये कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः ।

पञ्चत्वं पञ्चभिर्भूतैर्वियोगं संप्रचक्षते ।

न जायते न म्रियते पुरुषः शाश्वतः सदा । [1485]

प्रायेण मरणं नाम पापिनामेव पाण्डव ।

येषां तु न गतिः पुण्या तेषां मरणमुच्यते ।

प्रायेणाकृतकृत्यास्तु मृत्योरुद्विजते जनः ।

कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

पञ्च यज्ञाः कथं देव क्रियन्तेऽत्र द्विजातिभिः । [1490]

तेषां नाम च देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ।

भगवानुवाच ।

ऋणु पञ्च महायज्ञान्कीर्त्यमानान्युधिष्ठिर ।

यैरेव ब्रह्मसालोक्यं लभ्यते गृहमेधिना ।

ऋषियज्ञं ब्रह्मयज्ञं भूतयज्ञं च पार्थिव ।

नृत्यज्ञं पितृयज्ञं च पञ्च यज्ञान्प्रचक्षते । [1495]

तर्पणं ऋषियज्ञं स्यात्स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञकः ।

भूतयज्ञो बलिर्यज्ञो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ।

पितृनुद्दिश्य यत्कर्म पितृयज्ञः प्रकीर्तितः ।

हुतं चाप्यहुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

प्राशितं बलिदानं च पाकयज्ञान्प्रचक्षते । [1500]

वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः ।

अहुतं च भवेदत्तं प्रहुतं ब्राह्मणाशितम् ।

प्राणाग्निहोत्रहोमं च प्राशितं विधिवद्विदुः ।

बलिकर्म च राजेन्द्र पाकयज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

केचित्पञ्च महायज्ञान्पाकयज्ञान्प्रचक्षते । [1505]

अपरे ब्रह्मयज्ञादीन्महायज्ञविदो विदुः ।

सर्व एते महायज्ञाः सर्वथा परिकीर्तिताः ।

बुभुक्षितान्ब्राह्मणांस्तु यथाशक्ति न हापयेत् ।

अहन्यहनि ये त्वेतानुकृत्वा भुञ्जते स्वयम् ।

केवलं मलमश्नन्ति ते नरा न च संशयः । [1510]

तस्मात्स्नात्वा द्विजो विद्वान्कुर्यादेतान्दिने दिने ।

अतोऽन्यथा तु भुञ्जन्वै प्रायश्चित्तीयते द्विजः ।

महत् (for the post. half). — (L. 1477) T G₂.s निदानं. T₁ M₄ नास्मात्; M₂ नान्यत् (for तस्मात्). — Colophon. — Sub-parvan : T₁ G M₂-4 वैष्णवधर्म. — Adhy. name : M₂ नानादानविधिः. — Adhy. no. : T₁ G₈ 91; T₂ M₄ 100; G₁.2 90; M₂ 7; M₃ 89. — (L. 1480) T G₁ शुभाशुभं. G₃ -फलं (for कृतं). G₃ M₄ दिव्यं (for सर्व). — (L. 1481) G₃ M₂ स (for न). T₁ अपि; M₂ नाम (for वापि). G₃ पद्यते (for वि°). G₁.2 M₃ पंचत्वं विद्यते नृप (for the post. half). — (L. 1482) G₃ M₂.4 परं (for नृणाम्). — G₁ om. (1 hapl.) lines 1483-1486. — (L. 1483) M₄ नरोत्तम (for द्विजोत्तमाः). — (L. 1484) T₂ G₃ M₃ वियोगः. M₂.s -प्रवक्ष्यते (for -प्रचक्षते). — (L. 1486) G₂ मारत (for पाण्डव). — (L. 1487) G₃ रतिः पुण्ये (for गतिः पुण्या). T₂ इष्यते (for उच्यते). — (L. 1488) M₂ -कृत्यत्वान्; M₃ -कृत्यस्तु; M₄ -कृत्यश्च (for -कृत्यास्तु). T G₃ M₄ नराः (for जनः). — (L. 1490) G₁ कृतं (for कथं). M₂ ये; M₃ तद् (for सत्र). — (L. 1491) G₃ M₄ एतेषां नाम देवेश. — (L. 1493) G₃ स्वेरेव (for यैरेव). G₃ M₂.4 लभते. T₁ M₂.4 गृहमेधिनाः

(T₁ °नां). — (L. 1494) T देव-; M₃ त्वि-; M₄ ऋभु- (for ऋषि-). G₃ M₄ भूत- (for ब्रह्म-). G₃ देव-; M₄ ब्रह्म- (for भूत-). G₁.2 M₃ पाण्डव (for पार्थिव). — (L. 1495) G₃ ब्रह्मयज्ञं (for पितृ°). — T₂ om. lines 1496-1497. — (L. 1496) T₁ देवयज्ञं; G₂ M₄ ऋभु° (for ऋषि°). M₃ स्वाध्यायं. T₁ M₂.4 ब्रह्मयज्ञकं. — (L. 1497) G₃ च स्यान्; M₂.4 ज्ञेयो (for यज्ञो). — (L. 1498) M₂ पितृयज्ञं प्रकीर्तितं. — T₂ om. line 1500. — (L. 1500) T₁ M₂ पाकयज्ञाः; G₃ M₄ पंच-यज्ञान् (for पाक°). T₁ प्रकीर्तिताः (for प्रचक्षते). — (L. 1502) M₄ तु (for च). T G₃ प्रहुतं ब्राह्मणे हुतं (for the post. half). — G₁ om. (hapl.) lines 1504-1506. M₂.3 read line 1504 after line 1507. — (L. 1504) T पाकयज्ञः प्रकीर्तितः. — (L. 1506) M₂ ऋषि-; M₄ त्वभु- (for ब्रह्म-). M₄ यज्ञान् (for महा-). — (L. 1507) M₂ महायज्ञान्. T₂ G₃ सर्वदा; M₄ ऋषिभिः (for सर्वथा). T संप्र- (for परि-). — (L. 1508) M₂ corrupt for the prior half. — (L. 1509) G₃ यस् (for ये). M₃ [s]पि (for तु). — (L. 1510) T G₃ M₂ ते नित्यं ब्राह्मणाधमाः (for the post. half). — (L. 1512) G₁.2 प्रायश्चित्तीयते द्विजः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु त्वद्भक्तस्य जनार्दन ।
वकुमर्हसि देवेश ज्ञानस्य च विधिं मम ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं पवित्रं पापनाशनम् । [1515]
ज्ञात्वा येन विधानेन मुच्यन्ते किल्बिषाद्विजाः ।
मृदं च गोमयं चैव तिलान्दभास्तथैव च ।
पुष्पाप्यपि यथान्यायमादाय तु जलं व्रजेत् ।
नद्यां सत्यां न च स्नायादन्यत्र द्विजसत्तम ।
सति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कदाचन । [1520]
गन्धोदकसमीपं तु शुचौ देशे मनोहरे ।
ततो मृदोमयादीनि तत्र प्रोक्ष्य विनिक्षिपेत् ।
बहिः प्रक्षाल्य पादौ च द्विराचम्य प्रयत्नतः ।
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कुर्वान्तु तज्जलम् ।
न च प्रक्षालयेत्तीर्थमग्निर्विद्वान्कदाचन । [1525]
न च पादेन वा हन्याद्दस्तेनान्येन तज्जलम् ।
सर्वदेवमया ह्यापो मन्मथाः पाण्डुनन्दन ।
तस्मात्तास्तु न हन्तव्यास्त्वद्भिः प्रक्षालयेत्स्थलम् ।
केवलं प्रथमं मज्जेन्नाङ्गानि विमृजेद्बुधः ।
तत्तु तीर्थं समासाद्य कुर्यादाचमनं पुनः । [1530]
गोकर्णाकृतितक्त्वा करं त्रिः प्रपिबेज्जलम् ।

द्विस्तत्परिमृजेद्भृङ्गं पादावभ्युक्ष्य चात्मनः ।
शीर्षण्यास्तु ततः प्राणान्सकृदेव तु संस्पृशेत् ।
बाहू द्वौ च ततः स्पृष्ट्वा हृदयं नाभिमेव च ।
प्रत्यङ्गमुदकं स्पृष्ट्वा मूर्धानं तु पुनः स्पृशेत् । [1535]
आपः पुनन्वित्युक्त्वा च पुनराचमनं चरेत् ।
सौंकारा व्याहृतीर्वापि सदसस्पतिमित्युचम् ।
आचम्य मृत्तिकाः पश्चाद्विधा कृत्वा समालभेत् ।
ऋचेदं विष्णुरित्यङ्गमुत्तमाधममध्यमम् ।
आलभ्य वारुणैः सूक्तैर्नमस्कृत्य जलं ततः । [1540]
स्रवन्ती चेत्प्रतिस्त्रोतः प्रत्यर्कं चान्यवारिषु ।
मज्जेदोमित्युदाहृत्य न च प्रक्षोभयेज्जलम् ।
गोमयं च त्रिधा कृत्वा जले पूर्वं समालभेत् ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं च जपेत्पुनः ।
पुनराचमनं कृत्वा मद्भतेनान्तरात्मना । [1545]
आपो हि छेति तिसृभिर्दर्मपूतेन वारिणा ।
तथा तरत्समन्दीभिः सिञ्चेच्चतसृभिः क्रमात् ।
गोसूक्तेनाश्वसूक्तेन शुद्धवर्गेण चाप्यथ ।
वैष्णवैर्वारुणैः सूक्तैः सावित्रैरिन्द्रदेवतैः ।
वामदेवेन चात्मानमन्यैर्मन्मथसामभिः । [1550]
स्थित्वान्तःसलिले सूक्तं जपेद्वाचाधमर्षणम् ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं वा ततो जपेत् ।
आश्वासमोक्षाखणवं जपेद्वा मामनुस्मरन् ।

द्विजः. — (L. 1513) G_{1,2} M₈ देवदेवेश दैत्यम् (for the prior half). — (L. 1514) M₂ तु (for च).
T₂ M₈ विधिर्. — (L. 1515) M₂ तत्त्वेन (for तत्सर्वं).
— (L. 1516) M₂ किल्बिषान्. — (L. 1517) G₈ M₄
चापि (for चैव). G_{1,2} M₈ तिलं. — (L. 1519)
Kumbh. ed. स्नात्वा (for सत्यां). T G₈ न तु; M₂
तु न (for न च). — (L. 1520) G₈ कथंचन; M₂
कदा न च (for कदाचन). — (L. 1521) G₈ समीपे. G₈
मनोरमे (for "हरे"). — (L. 1522) G₂ विप्रो; M_{2,8}
[अ]भ्युक्ष्य (for प्रोक्ष्य). — (L. 1523) MSS. प्रक्षाल्य.
— (L. 1524) T च (for तु). — (L. 1525) M₂
तीरम् (for तीर्थम्). G₈ तीर्थे मृद्विद्वान्; Kumbh. ed.
विद्वान्तीर्थमग्निः (by transp.). — (L. 1526) G₈ M₂ वा
(for तद्). — M₄ om. (hapl.) lines 1527-1531.
— (L. 1529) T G मज्जन् (for मज्जेन्). T G₂
अंगानि. T₂ न मृजेद्; G₂ M₈ विमृशेद् (for "जेद्").
— (L. 1530) T G₈ तत्तीर्थं स (for तत्तु तीर्थं).
G₈ द्विजः; M₂ बुधः (for पुनः). — (L. 1531)
T गोकर्णवत्करं कृत्वा; G_{1,2} श्वपुच्छाकृतितक्त्वा (for the
prior half). T ब्राह्मणसि पिबेज्जलं. — (L. 1532)

M₂ भीस्तत्; M₄ ततः (for द्विस्तत्). — (L. 1535)
M₂₋₄ ततः (for पुनः). — (L. 1537) G_{2,8} सौं-
(G₂ औं) कारव्याहृतिर्वापि. — (L. 1538) M_{2,4}
मृत्तिका. G₈ M₈ कृत्य (for कृत्वा). — (L. 1541) T
G₈ स्रवत्यश्; G₁ "ति; M_{2,8} (sup. lin.),⁴ स्रव-
(M₄ "व" त्यां). M_{2,8} प्रतिस्त्रोतं. G₈ corrupt for
the post. half. — (L. 1542) T तु (for च).
G_{1,2} M₈ विक्षोभयेज् (for प्रक्षो). — M₂ om. (hapl.)
from the post. half of line 1543 up to the prior
half of line 1545. — (L. 1544) G_{1,2} M_{8,4} सव्या-
हृती (G₂ M₄ "ति" कं (hypermetric). T₂ पुनर्जलं; G₈
M₄ पुनर्जपेत् (by transp.). — (L. 1545) M₄ तत
(for पुनर्). — (L. 1546) T₁ G_{1,2} अङ्गिः (for
दर्भ-). — (L. 1547) M₂ ततस् (for तथा). T₂ G₈
M₄ तथा तरत्समं (T₂ "म" दिति (for the prior half).
— (L. 1548) G_{1,2} चात्मनः; M₂ वात्मनः (for चाप्यथ).
— (L. 1549) G₈ M₄ वैष्णवैर् (for सावित्रैर्). M₂
पेन्द्रदेवतैः. — (L. 1550) M₂₋₄ वामदेव्येन; Kumbh.
ed. and Madras ed. "दैव्येन. T₂ अन्यैर्मन्मथसादिभिः;
G₈ अन्यैर्ऋग्भिः शुभैः क्रमात् (for the post. half). — M₂

उद्भुत्य तीर्थमासाद्य धौते शुद्धे च वाससी ।
 शुद्धे चाच्छादयेत्कक्षे न कुर्यात्परिपाशके । [1555]
 पाशे निवद्धकक्ष्यो यत्कुरुते कर्म वैदिकम् ।
 राक्षसा दानवा दैत्यास्तद्विलुम्पन्ति हर्षिताः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कक्ष्यां पाशे न धारयेत् ।
 ततः प्रक्षाल्य पादौ च हस्तौ चैव मृदा शनैः ।
 आचम्य पुनराचामेत्ततः सावित्रिया द्विजः । [1560]
 जले जलगतः शुद्धः स्थल एव स्थले स्थितः ।
 उभयत्र स्थितस्तस्मादाचामेदात्मशुद्धये ।
 दर्भेषु दर्भपाणिः सन्प्राञ्जुलः सुसमाहितः ।
 प्राणायामांस्ततः कुर्यान्मद्भतेनान्तरात्मना ।
 सहस्रकृत्वः सावित्रीं शतकृत्वस्तु वा जपेत् । [1565]
 समासे तु जपे तस्मिन्सावित्र्या चाभिमन्य च ।
 मन्वेद्दानां विनाशाय रक्षसां विक्षिपेज्जलम् ।
 उद्गर्गोऽसीलथाचान्तः प्रायश्चित्तजलं क्षिपेत् ।
 अथादाय सपुष्पाणि तोयान्यक्षलिना द्विजः ।
 प्रक्षिप्य प्रतिसूर्यं च व्योममुद्रां प्रकल्पयेत् । [1570]
 ततो द्वादशकृत्वस्तु सूर्यस्यैकाक्षरं जपेत् ।

ततः षडक्षरादीनि पठुत्वः परिवर्तयेत् ।
 प्रदक्षिणं परामृश्य सुद्रया स्वमुखं तथा ।
 ऊर्ध्वैवाहुस्ततो भूत्वा सूर्यमीक्षेत्समाहितः ।
 तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् । [1575]
 उदु त्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।
 सावित्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तं च मामकम् ।
 मन्मथानि च सामानि पुरुषवतमेव च ।
 ततश्चालोकयेदकं हंसः शुचिपदित्युच ।
 प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य दिवाकरम् । [1580]
 ततस्तु तर्पयेदग्निः ब्रह्माणं मां च शंकरम् ।
 प्रजापतिं च देवांश्च तथा देवमुनीनपि ।
 साङ्गानपि तथा वेदानितिहासास्मद्वंस्तथा ।
 पुराणानि च दिव्यानि कुलान्यप्सरसां तथा ।
 ऋतून्संवत्सरांश्चैव कलाकाष्ठान्तकं तथा । [1585]
 भूतग्रामांश्च भूतानि सरितः सागरांस्तथा ।
 शैलान्शैलस्थितान्देवानोपधीः सवनस्पतीः ।
 तर्पयेदुपवीती तु प्रत्येकं तृष्यतामिति ।
 अन्वारभ्य च सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

om. lines 1551-1552. — (L. 1552) G_{1,2} M_{3,4}
 सन्वाहती (G₂ 'ति) कां (hypermetric). — After line
 1553, M_{2,3} ins. :

त्रिपदं वा जपेन्मन्त्रमष्टारमथापि वा ।

— (L. 1554) G₃ उद्भुत्य (for उद्भुत्य). T₂ G₃ M₄
 तीर्त्वा (for तीर्थम्). — (L. 1555) M₄ (inf. lin.)
 शुद्धे (for शुद्धे). G₃ M₄ (inf. lin. as above) वा
 (for च). T₂ कच्छे; G₂ M₄ कक्ष्ये; M_{2,3} कुक्ष्या
 (for कक्षे). M_{2,3} (inf. lin.) क (M₃ कु) विपाशके (for
 परि). — (L. 1556) G₂ पाशे; G₃ पाशा (for पाशे).
 T₂ कच्छो (for कक्ष्यो). M₂ यः (for यत्). M₃ पाशेन
 पद्धकक्ष्यो यत्; M₄ पाशेन वद्धे यः कुर्यात्; Kumbh. ed.
 and Madras ed. पाशेन बद्धा कक्ष्ये यत्. — (L. 1558)
 T₂ M₄ कच्छं; G_{1,2} कक्ष्या (G₂ 'क्षा). G_{1,2} पाशे.
 — (L. 1559) G₃ चैवं. — (L. 1560) G₂ M₃ पुनः
 (for ततः). T ततः सा (T₂ 'तस्मा) विद्वा द्विजः (sub-
 metric); G₃ सावित्र्या च पुनः पुनः; M₄ तच्च सावित्रिया
 पुनः. — After line 1560, G₂ Kumbh. ed. and
 Madras ed. ins. :

प्राञ्जुलोदञ्जुलो वापि ध्यायन्वेदान्तमाहितः ।

[G₂ प्राञ्जुलोदर्भमु*पि.]

— (L. 1561) G₁ सलसितः. — (L. 1562) G₃ चात्म-

शुद्धये. — (L. 1563) G₃ M₄ तु (for सु). — (L.
 1564) M_{2,4} प्राणायामं. M₄ कृत्वा (for कुर्यान्).
 — (L. 1566) G₂ M₃ (sup. lin.) समाहितो जपेत्साव
 (for the prior half). M₄ वाभिर्मन्त्र. — (L. 1567)
 G₃ रक्षार्थं निक्षिपेज्जलं (for the post. half). — (L.
 1568) G₃ उद्गर्गो (for 'गो'). — (L. 1569) Kumbh.
 ed. तोयं. M₂ ततः (for द्विजः). — (L. 1571) G₃
 [इ] वाक्षरं (for [ए] का). — (L. 1572) G₃ M₄ त्रिः-
 कृत्वः; M₂ corrupt (for षट्कृत्वः). — (L. 1573)
 M₄ परामृज्य. G_{1,2} स्वमुखांतरे; G₃ M₂ स्वमुखं तथा.
 — (L. 1575) M₂ मा (for मां). — (L. 1576)
 M₄ निलं (for मन्त्रं). — (L. 1578) T मामकानि
 (for मन्मथानि). G₃ नामानि (for सां). G_{1,2}
 तु; M₂ वा (for च). — (L. 1579) M₄ [आ] लोकयन्.
 T₁ [अ] पि; G_{1,2} M₃ [अ] थ (for [कृ] चा). M₂
 corrupt. — (L. 1580) G_{1,2} M₃ नमस्कृत्वा. — (L.
 1581) T₂ मां ब्रह्माणं (by transp.). — (L. 1583)
 M₂ यथा (for the first तथा). G_{1,2} M₃ अपि (for
 the second तथा). — M₂ om. (hapl.) lines
 1584-1586. — (L. 1584) G_{1,2} M₃ सर्वाणि (for
 दिव्यानि). — (L. 1585) G_{1,2} M₄ संवत्सरं. T
 कालान्कालांतकं तथा; G₃ M₄ कलाका (M₄ कालं का) लात्मकं
 तथा (for the post. half). — (L. 1587) T सर्वान्
 (for देवान्). T M₂ सवनस्पतीन्. — (L. 1588) G_{1,2}

निर्वीती तर्पयेत्पश्चादपीन्मन्त्रकृतस्तथा । [1590]
 मरीच्यादीनृषींश्चैव नारदान्तान्समाहितः ।
 प्राचीनावीत्यथैतांस्तु तर्पयेद्देवताः पितृन् ।
 ततस्तु कव्यवाडक्षिं सोमं वैवस्वतं तथा ।
 ततश्चार्यमणं चापि अग्निष्वात्तांस्तथैव च ।
 सोमपांश्चैव दग्धैस्तु सतिलैरेव वारिभिः । [1595]
 तृप्यध्वमिति पश्चात्तु स्वपितृस्तर्पयेत्ततः ।
 पितृन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
 पितामहीं तथा चापि तथैव प्रपितामहीम् । [1600]
 तथा पितृष्वसृश्चैव मातृष्वसृस्तथैव च ।
 मातरं चात्मनश्चैव तथा मातामहीमपि ।
 मातुर्मातामहीं चैव गुरुमाचार्यमेव च ।
 उपाध्यायान्सखीन्बन्धून्शिष्यत्विग्ज्ज्ञातिपुत्रकान् ।
 प्रमीतानानृशंस्यार्थं तर्पयेत्तानमत्सरः ।
 तर्पयित्वा तथाचम्य स्नानवस्त्रं प्रपीडयेत् ।

वृद्धिं श्रुत्यजनस्याहुः स्नातकानां च तद्विदः । [1605]
 अतर्पयित्वा तान्पूर्वं स्नानवस्त्रं न पीडयेत् ।
 पीडयेच्चेत्पुरा मोहाद्देवाः सर्विगणास्तथा ।
 पितरस्तु निराशाश्च शङ्का यान्ति यथागतम् ।
 प्रक्षाल्य तु मृदा पादावाचम्य प्रयतः पुनः ।
 दग्धेषु दग्धपाणिः सन्स्वाध्यायं तु समारमेत् । [1610]
 वेदमादौ समारभ्य ततोपरि पदक्रमान् ।
 यदधीते स्वयं शक्त्या तत्स्वाध्यायं प्रचक्षते ।
 ऋचं वाथ यजुर्वापि सामगाथामथापि वा ।
 इतिहासपुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ।
 उत्थाय च नमस्कृत्वा दिशो दिग्देवता अपि । [1615]
 ब्रह्माणं च ततश्चाग्निं पृथिवीमोषधीस्तथा ।
 वाचं वाचस्पतिं चैव मां चैव सरितस्तथा ।
 नमस्कृत्वा तथाद्भिस्तु प्रणवादि च पूजयेत् ।
 ततो नमोऽद्भ्य इत्युक्त्वा नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ।

M₃ च (for तु). M₂ तर्पयामीति प्रलेकं तृप्यतामिति वाच्यं च. — (L. 1589) M₃ तु (for च). — (L. 1590) G_{1,2} M₃ विद्वान् (for पश्चाद्). M₁ सदा (for तथा). — (L. 1591) T सुनींश्च; G₃ मनुंश्च (for ऋषींश्च). M₄ मरीच्यन्मनुंश्चैव. T नारदादीन्; G_{1,2} °दायान् (for °दान्तान्). — (L. 1593) G₃ कव्यवाडक्षिं; M₂ °वाळक्षि. — (L. 1594) M₄ वा (for च). M₂ चाग्निपु; Kumbh. ed. ह्यं (for अं). G₁ निपाटांस्तथैव च (for the post. half). — (L. 1595) G_{1,2} M₃ दग्धेषु (for दग्धैस्तु). M₂ सोमपांस्तु संदग्धैस्तु. — (L. 1596) G_{1,2} M₃ तृप्यताम् (for °ध्वम्). G₁ तर्पितश्च; G₃ स पितृंश्च. — (L. 1598) G_{1,2} M₄ corrupt. (G₁ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1601. M₄ प्रपितामहीः. — G₂ and Kumbh. ed. om. line 1599. — (L. 1599) T तथा पितृष्वसृं (T₂ °सृ)श्चैव; G₃ M₃ तथा पितृष्वसृं चैव; M₂ मातृष्वसृं तथा चापि (for the prior half). T₂ मातृष्वसृस्तथैव च; G₃ M₃ मातृस्व (M₃ °स्व)सारं तथैव च (hypermetric); M₂ तथैव च पितृष्वसृं (for the post. half). — (L. 1600) Om. in M₃. G₂ तत्र (for चैव). M₂ मातामहं चात्मनश्च (for the prior half). — G₂ ins. after the prior half of line 1600: Kumbh. ed. after line 1601: पितृमातृष्वसृं च तथा मातामहीमपि ।

[Kumbh. ed. पितृमातृष्वसृं च.]

— G₂ om. the post. half and the prior half of line 1601. — (L. 1601) M₂ [अ]पि (for [ए]व). M₂ गुरुन् (for गुरुम्). — (L. 1602) M₂ चापि (for बन्धून्). G₁ M₃ शिष्यांश्च; M₂ बन्धून्त- (for शिष्यत्विग्-). — (L.

1603) G₂ प्रक्षालयन्; M₂ प्रमिं (for प्रमीं). T₂ G_{1,2} M_{2,3} आनुशंसार्थं. — (L. 1604) M₄ त्वय (for तथा). G₁ -मंत्रं (for -वस्त्रं). — T₂ G_{1,2} M₄ om. (hapl.) lines 1605-1606. M₃ om. line 1605. — (L. 1605) M₂ corrupt for the prior half. Kumbh. ed. वृद्धिं (for वृद्धिं). G₂ M₂ स्नानपा (M₂ °नं पा)नं (for स्नातकानां). M₂ तद्विदः (for °दः). — (L. 1606) M₃ तत् (for तान्). M_{2,3} प्र- (for न). — (L. 1607) G₃ M₄ चन (M₄ चैन्न) तन्; M₂ यदि तन् (for चेत्पुरा). G₂ पीडयेन्न तु मोहाद्दे (for the prior half). G₁ सक्प्रि- (for सर्वि-). — (L. 1608) G₂ M_{2,4} च (for तु). G_{1,2} M₃ ते; M₄ तु (for च). — (L. 1609) MSS. प्रक्षाल्य. G₃ M₄ च (for तु). G₃ M₄ पादम् (for पादाव्). — (L. 1611) M₂ समाराध्य (for °रभ्य). G_{1,2} M₃ ततोपरि परिक्रमान् (M₃ °त्); M₂ ततः पत्युपरि; M₄ तथोपर्यपरिक्रमान् (sup. lin. °त्) (for the post. half). — M₄ om. lines 1612-1613. — (L. 1612) G_{1,2} तु विशल्या; G₃ त्वयं शक्त्या; M_{2,3} [स]न्वहं शक्त्या (for स्वयं शक्त्या). T₁ तत्स्वाध्यायः; G₂ यत्स्वाध्यायः; G₃ स्वाध्यायं तत् (by transp.). — (L. 1613) G_{1,2} ऋचो (for ऋचं). G₃ [अ]थ (for [अ]पि). — (L. 1614) T₂ G₃ -पुराणान्वा; M₂ °यं वा (for °णानि). G₂ निगापयेत् (for न हापं). — (L. 1615) G₂ M₂₋₃ तु (for च). — (L. 1616) T₂ G₃ M₄ ब्रह्माणंश्च (G₃ °णानां) (for ब्रह्माणं च). M₂ ओपधी. — (L. 1617) T सागरान् (for मां चैव). — (L. 1618) T [अ]द्भ्यस्तु. M₂ नमरकारंतिमद्भिस्तु (for

शृणिः सूर्यस्तथादित्यस्ताम्रप्रणम्य स्वमूर्धनि । [1620]

ततस्त्वालोकायन्नकं प्रणवेन समाहितः ।

ततो मामर्चयेत्पुष्पैर्मन्त्रियैरेव नित्यशः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वत्प्रियाणि प्रसूतानि त्वदधिष्ठानि माधव ।

सर्वाण्याचक्ष्व देवेश त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

शृणुश्चावहितो राजन्पुष्पाणि प्रीतिकृन्ति मे । [1625]

कुमुदं करवीरं च चक्रकं चम्पकं तथा ।

मल्लिकाजातिपुष्पं च नन्द्यावर्तं च नन्दिकम् ।

पलाशपुष्पपत्राणि दूर्वा शृङ्गकमेव च ।

वनमाला च राजेन्द्र मत्प्रियाणि विशेषतः ।

सर्वेषामपि पुष्पाणां सहस्रगुणमुत्पलम् । [1630]

तस्मात्पद्मं तथा राजन्पद्मानु शतपत्रकम् ।

तस्मात्सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकं ततः परम् ।

पुण्डरीकसहस्रान्तु तुलसी गुणतोऽधिका ।

वकपुष्पं ततस्तस्मात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् ।

सौवर्णान्तु प्रसूनाच मत्प्रियं नास्ति पाण्डव । [1635]

पुष्पालामे तुलस्यास्तु पत्रैर्मामर्चयेद्बुधः ।

पत्रालामे तु शाखाभिः शाखालामे शिफालैः ।

शिफालामे मृदा तत्र भक्तिमानर्चयेद्बुधः ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि शृणु राजन्समाहितः ।

किङ्किणी मुनिपुष्पं च दुत्तूरं पाटलं तथा । [1640]

तथातिमुक्तकं चैव पुंनागं नक्तमालिका ।

यौधिकं क्षीरिकापुष्पं निर्गुण्डी लाङ्गली जपा ।

कर्णिकारं तथाशोकं शल्मलीपुष्पमेव च ।

ककुभाः कोविदाश्रव वैभीतकमथापि वा ।

कुरण्टकप्रसूनां च तिलकं लाङ्गली तथा । [1645]

अङ्गोलं गिरिकर्णो च नीलान्येव च सर्वशः ।

एकवर्णानि चान्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।

अर्कपुष्पाणि वज्र्यानि चार्कपत्रस्थितानि च ।

न्यावातपिचुमन्दाणि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।

अन्यैस्तु शुक्लपत्रैस्तु गन्धवद्भिर्नराधिप । [1650]

the prior half). G₁ M₈ पूर्ववत् (for पूजयेत्). T G₂ प्रणम्य च सुपूजयेत् (for the post. half). — (L. 1619) M₂ तु (for इदम्). T च (for तु). — (L. 1620) T₁ शृणि सूर्यः; T₂ शृणीन्सूर्यश्च. T₁ तत् (for तान्). T₂ G₈ M₄ तर्पयेच्च (for तान्प्रणम्य). — (L. 1621) T G₈ M_{2,8} (inf. lin.).⁴ सिक्त्वा (T₂ G₈ सित्वा) वलोकयन्नकं (for the prior half). — (L. 1622) T₂ नित्यशः (for 'शः'). — (L. 1623) M₂ त्वदधिष्ठानि (for त्वदधिष्ठानि). — (L. 1625) T प्रीणयन्ति; M_{2,8} प्रीतिकानि (for 'कृन्ति'). — (L. 1627) T₂ निष्टिकं (for नन्दिकम्). — (L. 1628) M_{3,4} वा (for च). — (L. 1629) T₁ M_{2,8} नवमाला. M₂ शमी चेति (for च राजेन्द्र). — G₈ om. the post. half of line 1631 and the prior half line 1632. — (L. 1633) M₄ -सहस्रं. M₂ om. from the post. half of line 1633 up to the post. half of line 1635. — (L. 1634) M₄ विव्वपुष्पं (for वकं). G₈ M₄ तु स्यात् (for तस्मात्). — (L. 1635) T₁ सुवर्णाच्. T G₈ च (for तु). — (L. 1636) T₁ G_{1,2} M₈ पुष्पाभावे. — G₁ om. (hapl.) lines 1637-1638. — (L. 1637) G₂ पत्राभावे. T₁ शाखाभावे (for 'लाभे'). T त्वचापि वा; G₂ M₂ शिफालैः (for 'फलैः'). — (L. 1638) T त्वगभावे; G₂ शिफाभावे; M₄ शिखालाभे. T₁ शक्तिमान् (for मं). G₂ M₂ अर्चयेत् (M₂ 'सु' मां (for 'येद्बुधः'). — After line 1638, T ins.:

येन केन प्रकारेण तुलसीदलपूर्वकैः ।

पुष्पैः फलैर्वाप्यन्नाद्यैर्मदाराधनमुत्तमम् ।

— (L. 1639) G₂ M₄ समंततः (for समाहितः). — (L. 1640) M₂ किनिभिर् (for किङ्किणी). G_{1,2} M₈ मुखपुष्पं; G₈ मणिमुक्तं (for मुनिपुष्पं). G₁ धूर्धरं; G₂ M₄ धुद् (M₄ 'डु') रं; G₈ दुत्तूरं; M_{2,8} धूर्धरं. — (L. 1641) T नक्त (T₂ 'व') मल्लिकं; G₈ M₄ नवमालिका; Kumbh. ed. and Madras ed. नक्तमालिकं. — (L. 1642) T₁ यौधिका; T₂ G₈ यौधिकं; M₂ योद्धितः (for यौधिकं). T₁ M₂ क्षीरका; G₂ क्षीरिकं. T₂ निर्गुण्डी. M_{2,8} जांगली; Kumbh. ed. and Madras ed. लांगुली. — (L. 1643) T₁ पुष्पं (for [अ]शोकं). G₈ शल्मली-; M₂ शन्वली-. — (L. 1644) T M₄ कुसुमं (M₄ 'मः'); G₈ ककुभं (for ककुभाः). T G₈ कोविदारं; M₄ 'रश्'. M₂ काकुत्थाः कोविदाश्वेव (for the prior half). T₂ वैभीतिकम्. G₂ M₄ अथापि च; G₈ अथाफली (for 'पि वा'). — (L. 1645) T₂ G₂ M₂₋₄ कुरण्टक-. G₁ कल्पकं; G₂ M₄ तल्पकं; M_{2,8} तिलकं (for तिल्वकं). T लांगलिं; G₁ M₈ लांगलं; M₂ घातकी; M₈ (inf. lin.) घातकं (for लाङ्गली). — (L. 1646) G₁ M₈ अंकोलहि- (M₈ 'लं हि') किणीश्वेव; M₂ अंगोल गिरिकर्णो च. G₈ तिलानि (for नीं). — (L. 1647) T₁ G₂ एकवर्णानि. — G₈ om. (hapl.) lines 1648-1649. — (L. 1648) G₂ M_{2,8} अर्क- (for चार्क-). G₁ M₈ वा (for च). — After line 1648, M₂ ins.:

अवज्यैस्तेर्यथालाभं मद्भक्तो मां समर्चयेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं त्वमर्चनीयोऽसि मूर्तयः कीदृशास्तु ते ।

वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मनः ।

स्थण्डिले पत्रकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् । [1655]

अष्टाक्षरविधानेन ह्यथ वा द्वादशाक्षरैः ।

वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ।

स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षणः ।

पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ।

अतिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः । [1660]

अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन्पाञ्चरात्रिकाः ।

वासुदेवं च राजेन्द्र संकर्षणमथापि वा ।

प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्भुजं प्रचक्षते ।

एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञामेदेन मूर्तयः ।

विद्वानर्थान्तरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः । [1665]

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वद्भक्ताः कीदृशा देव कानि तेषां व्रतानि च ।

एतत्कथय देवेश त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः ।

मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः ।

स्वर्गाण्यपि यशस्यानि मग्निग्राणि विशेषतः । [1670]

मद्भक्तः पाण्डवश्चेष्ट व्रतानीमानि धारयेत् ।

नान्यदाच्छादयेद्द्वयं मद्भक्तो जलतारणे ।

स्वस्थस्तु न दिवा स्वप्यान्मधुमांसानि वर्जयेत् ।

प्रदक्षिणं व्रजेद्विप्रान्नामश्चर्यं हुताशनम् ।

न धावेत्पतिते वर्षे नाग्रभिक्षां च लोपयेत् । [1675]

प्रत्यक्षलवणं नाद्यात्सौभजनकगृञ्जनौ ।

ग्रासमुष्टिं गवे दद्याद्धान्याम्लं चैव वर्जयेत् ।

तथा पशुपितं चापि पक्वं परिगृह्णातम् ।

अनिवेदितं च यद्द्रव्यं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

विभीतककरञ्जानां छायां दूरं विवर्जयेत् । [1680]

विप्रदेवपरीवादं न वदेत्पीडितोऽपि सन् ।

सात्त्विका राजसाश्चापि तामसाश्चापि पाण्डव ।

मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेषामीदृग्विधा गतिः ।

तामसास्त्रिमिरं यान्ति राजसा रज एव तत् ।

रक्तं कुमुदपुष्पं च शूलपुष्पं च वर्जयेत् ।

— (L. 1649) G₁ M₂ व्याघ्राताः; G₂ व्याघाताः; M₂ व्याघात- (for व्या°). T₁ च (for वि-). M₂ गंधीनि पितृमेव च (for the post. half). — After line 1649, M₂ ins.:

राजवृक्षप्रद्वानि यत्नादेव विवर्जयेत् ।

— (L. 1650) T सु- (for the first तु). G₂ M₂ -पुत्रैश्च; M₂ -पुत्रैस्तु. — (L. 1651) M₂ अवर्जितैर् (for °ज्यैस्तेर्) and सदार्चयेत् (for सम°). — (L. 1654) M₂ उत्तमं; M₂ एव ह (for आत्मनः). — (L. 1655) M₂ संडिलं. — (L. 1656) T M₄ अथ; G₂ यथा; M₂ [अ]प्यथ (for ह्यथ). — (L. 1657) G_{1,2} मन्त्रैश्च (for वा मन्त्रैर्). — (L. 1658) T₂ अतस् (for ततस्). G₂ M₄ पुनः पुनः (for विचक्षणः). M₂ अर्चयित समाहितः (for the post. half). — (L. 1662) M₂ तथा राजन् (for च राजेन्द्र). T₂ M₂ च (for वा). — (L. 1663) G₂ M₂ अनिरुद्धं (for चानि°). — (L. 1664) G_{1,2} एतत्त्वा (G₂ °त्वा) न्यच राजेन्द्र (for the prior half). T₁ भेदाः स-; M₂ भेदाश्च (for भेदेन). — (L. 1665) G₂ M₂ एव (for एवं). — After line 1665, T₁ and Madras ed. ins.:

अत्यन्तभेदरहितं गुणपूर्वं सदैव हि ।

[Madras ed. गुणपूर्णः]

— (L. 1668) M₂ मम (for ये मद्-). G₂ -भक्ता मम (for -भक्तजन-). — (L. 1669) G_{1,2} मद्भक्ताश्च; M₂ मद्भक्तास्ते (by transp.). — (L. 1670) T G_{1,2} M₁₋₂ स्वर्गाणि; G₂ शुद्धानि (for स्वर्गाणि). — (L. 1671) M₂ एतस्मात् (for मद्भक्तः). — (L. 1672) M₄ जन- (for जल-). G₁ -तारणे (for -तारणे). — (L. 1673) G₁ स्वप्नेन्; G₂ स्वप्नो; G₂ स्वापेन्; M₂ स्वप्नं; M₄ स्वापं (for स्वप्यान्). — (L. 1675) G₂ नोपयेत् (for लोप°). — (L. 1676) T G_{1,2} प्रत्यक्षं. T G_{2,2} सौभजनकगृञ्जनौ (G₂ °गृ°जनान् (G₂ °जनौ); G₁ सौभजनकगृञ्जनौ (for the post. half). — (L. 1677) G₂ M₂ (inf. lin.) corrupt. — T₁ M₂ om. (hapl.) lines 1678-1679. — (L. 1678) G₂ पक्वं (for पक्वं). — (L. 1679) Prior half, hypermetric. G₁ निवेदितं (for अनिवे°). — (L. 1680) T M_{2,2} दूरात्तु (M₂ °द्वि-); G₂ दूरेण (for दूरं वि-). — (L. 1681) T G_{1,2} -वेद- (for -देव-). T₁ -परिवादं; G₁ M₂ -परीवादान्. — (L. 1682) G₁ [ए]वं (for the second [अ]पि). — (L. 1683) G₂ मम (for मांम्). M_{2,2} -भावाम् (for -भक्ताम्). — After line 1683, M₂ ins.:

सात्त्विकाः सत्त्वसंपन्नाः सत्त्वमेव प्रयान्ति ते । [1685]
 ये सिद्धाः सन्ति सांख्येन योगसत्त्वबलेन च ।
 नभसादित्यचन्द्राभ्यां पश्यन्ति पदविस्तरम् ।
 एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चधातुके ।
 एतस्मिन्देहनगरे राजसस्तु सदा भवेत् ।
 उदिते सवितर्यस्य क्रियायुक्तस्य धीमतः । [1690]
 चतुर्वेदविदश्चापि देहे षड्वपलाः स्मृताः ।
 क्षत्रियाः सप्त विज्ञेया वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ।
 नियताः पाण्डवश्रेष्ठ शूद्राणामेकविंशतिः ।
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मद एव च ।
 महामोहश्च इत्येते देहे षड्वपलाः स्मृताः । [1695]
 गर्वः स्तम्भो ह्यहंकार ईर्ष्या च द्रोह एव च ।
 पारुष्यं क्रूरता चेति सप्तैते क्षत्रियाः स्मृताः ।
 तीक्ष्णता निकृतिर्माया शास्त्र्यं डम्भो ह्यनार्जवम् ।
 पैशुन्यमनृतं चैव वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ।
 वृष्णा वृषुक्षा निद्रा च आलस्यं चाघृणाद्या । [1700]
 आधिश्वापि विवादश्च प्रमादो हीनसत्त्वता ।

भयं विक्रयता जाड्यं पापकं मन्युरेव च ।
 आशा चाश्रद्धानत्वमनवस्थाप्ययन्नम् ।
 आशौचं मलिनत्वं च शूद्रा ह्येते प्रकीर्तिताः ।
 यस्मिन्नेते न दृश्यन्ते स वै ब्राह्मण उच्यते । [1705]
 येषु येषु हि भावेषु यत्कालं वर्तते द्विजः ।
 तत्तत्कालं स विज्ञेयः ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 प्राणानायम्य यत्कालं येन मां चापि चिन्तयेत् ।
 तत्काले वै द्विजो ज्ञेयः शेषकालो ह्यथेतरः ।
 तस्मान्नु सात्त्विको भूत्वा शुचिः क्रोधविवर्जितः । [1710]
 मामर्चयेन्नु सततं मत्प्रियत्वं यदिच्छति ।
 अलोलजिह्वः समुपस्थितो धृति-
 निर्धाय चक्षुर्युगमात्रमेव च ।
 मनश्च वाचं च निगृह्य चञ्चलं
 भयान्नवृत्तो मम भक्त उच्यते । [1715]
 ईदृशाध्यात्मिनो ये तु ब्राह्मणा नियतेन्द्रियाः ।
 तेषां श्राद्धेषु तृप्यन्ति तेन वृक्षाः पितामहाः ।
 धर्मो जयति नाधर्मः सत्यं जयति नानृतम् ।

तिर्यक्मानुषदेवेन तामसा भुजते फलम् ।

नागयक्षा गृहस्थाने राजसा भुजते फलम् ।

— M₂ om. line 1684. — (L. 1685) M₂ मत्पादा
 याति मानवाः (for the post. half). — (L. 1686)
 M₄ सर्व- (for सन्ति). G_{1,2} M₃ -तत्त्व-; G₈ -सिद्धि-
 (for -तत्त्व-). — After line 1687, M₄ ins. :

शुचिष्ठिरः ।

कथं मानुषदेहेषु गुरुस्त्रीगुणसंभवा ।

*** स्तदनुविद्धा भवन्ति मधुसूदन ।

भगवान् ।

— (L. 1689) G₂ एकस्मिन्. M₄ [आ]चरेत् (for भवेत्).
 M₃ अस्मिन् देहे नगरे ये वसंतीति तच्छृणु. — (L. 1690)
 G₁ सवितुर्योष्य; G₂ 'तुर्यापि; M₃ 'तुर्यस्य; M₄ 'तुर्यापि
 (for 'तुर्यस्य). M₂ उदितदित्यविप्रस्य (for the prior
 half). — (L. 1691) M₂ चतुर्वेदे. M₄ तथा (for
 स्मृताः). — (L. 1692) T₂ वैश्यास्त्वष्ट; M₂ वैश्ये त्वष्टौ.
 — (L. 1693) G₃ वियताः बाणवश्रेष्ठाः. — (L. 1695) M₂
 तथा (for च). — (L. 1696) M₂ दर्पः (for गर्वः).
 M₂ [अ]हंकारम्. — (L. 1697) G_{1,2} M₃ [ए]व (for
 [इ]ति). — (L. 1698) M₄ तीक्ष्णा च (for तीक्ष्णता).
 T₂ दंभो; G_{1,2} स्तंभो (for डम्भो). G₂ [स]पि (for
 हि). M₂ शास्त्र्यदंभोप्यनार्जवं; M_{3,4} शास्त्र्यस्तंभोप्य(M₄
 'भो ह्य)नार्जवं. — (L. 1699) M_{2,8} पैशुन्यम्. — (L.

1700) M₄ तीक्ष्णा वृषुक्षता निद्रा (for the prior half).
 M₃ ह्यालस्यं; M₄ [अ]प्यालस्यं (for आ°). G₈ घृणादयः.
 — (L. 1701) M₂ अवृत्तिश्च (for आधिश्वापि). G_{1,2}
 M₈ विपादश्च. — (L. 1702) G₈ भय- (for भयं). G₂
 M_{2,4} जाड्यं (for जाड्यं). M₂ om. from the post.
 half up to the prior half of line 1705. T₂ G₈ प्रमादो;
 M₄ पापका (for 'कं). — (L. 1703) T₁ आहूय; T₂
 असूया; G₈ अशौचा (for आशा च). G_{1,2} M₃ [अ]मंत्रणं;
 G₈ [अ]यंत्रिणं. — (L. 1704) G₂ अशौचं. G₈ ह्येताः
 (for ह्येते). — (L. 1705) T G₈ प्र- (for न). G₈
 M₄ वर्तते (for दृश्यन्ते). T₁ न (for स). — (L.
 1706) G_{2,8} M₃ ये (G₂ ए)ध्वेतेषु (for येषु येषु). T M₃
 च (for हि). — (L. 1707) G_{1,2} M_{2,8} कालं वै (for
 तत्कालं). G₈ M₃ दुर्बलः (for 'दुर्बलः). — (L. 1708)
 T G₈ M₄ प्राणायामं च यः का (G₈ यत्का)ले यो मां चापि
 विचिन्तयेत्. — (L. 1709) G_{1,2} M_{2,8} सकालो; G₈
 तत्कालो. T₁ M₄ शेषकाले; G₈ शेषः कालो. G_{1,2}
 M₃ [स]पि (for हि). M₂ शेषकालमथेतरः (for the
 post. half). — (L. 1710) T G_{1,2} अस्मात् (for
 तं). M₃ हि (for तु). — (L. 1711) M₂ यदि
 (for यद्). T G_{1,2} इच्छति (for 'ति). — (L.
 1712) T M₃ धृती; G₈ ऋतौ; M₂ धृतौ; M₄ धृति
 (for धृतिर्). — (L. 1713) T om. च. — (L.
 1714) M_{2,4} केवलं (for चञ्चलं). — (L. 1715)

क्षमा जयति न क्रोधः क्षमावान्ब्राह्मणो भवेत् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

दानपुण्यफलं श्रुत्वा तपः पुण्यफलानि च । [1720]

धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।

या चैषा कपिला देव पूर्वमुत्पादिता विभो ।

होमधेनुः सदा पुण्या चतुर्वक्त्रेण साधव ।

सा कथं ब्राह्मणेभ्यो हि देया कस्मिन्दिनेऽपि वा ।

कीदृशाय च विप्राय दातव्या पुण्यलक्षणा । [1725]

कति वा कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

कैर्वा देयाश्च ता देव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण संसदि ।

अब्रवीत्कपिलासंख्यां तासां माहात्म्यमेव च ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पावनं परम् । [1730]

यच्छ्रुत्वा पापकर्मापि नरः पापैः प्रमुच्यते ।

अग्निमध्योद्भवां दिव्यामग्निज्वालासमप्रभाम् ।

अग्निज्वालोज्ज्वलच्छूर्णीं प्रदीप्ताङ्गारलोचनाम् ।

अग्निपुच्छामग्निखुरामग्निरोमप्रभान्विताम् ।

तामाग्नेयीमग्निजिह्वामग्निग्रीवां ज्वलत्प्रभाम् । [1735]

भुज्जते कपिलां ये तु शूद्रा लोभेन मोहिताः ।

पतितांस्तान्विजानीयाच्चण्डालसदृशा हि ते ।

न तेषां ब्राह्मणः कश्चिद्गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

दूराच्च परिहर्तव्या महापातकिनोऽपि ते ।

सर्वकालं हि ते सर्वैर्वर्जिताः पितृदैवतैः । [1740]

ते सदा ह्यप्रतिग्राह्या ह्यसंभाष्याश्च पापिनः ।

पिबन्ति कपिलां यावत्तावत्तेषां पितामहाः ।

अमेध्यमुपभुज्जन्ति भूम्यां वै श्वसृगालवत् ।

कपिलाया घृतं क्षीरं दधि तक्रमथापि वा ।

ये शूद्रा उपभुज्जन्ति तेषां गतिमिमां शृणु । [1745]

कपिलोपजीवी शूद्रस्तु मृतो गच्छति रौरवम् ।

क्लिश्यते रौरवे घोरे वर्षकोटिशतं वसन् ।

रौरवाच्च परिभ्रष्टो विद्यायां जायते किमिः ।

विद्यागतेषु संविष्टो दुर्गन्धेषु सहस्रशः ।

तत्रैव जायमानोऽसौ नोत्तारं तत्र विन्दति । [1750]

ब्राह्मणश्चैव यस्तेषां गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

M₈ (sup. lin. as above) भोगान् (for भयान्). M₂ भोगान्निवृत्तो भगवान्त चोच्यते. — (L. 1716) T G_{1.8} ज्ञा- (G₁ ध्या) निनो; M₄ ध्यायिनो (for [अ]ध्यात्मिनो). — (L. 1717) T G₈ M₂ येषां; M₄ एषां (for तेषां). G₈ तृप्यते; M₂ भोज्यति. M₂ तेषां (for तेन). — Colophon. — Sub-parvan: T M_{2.4} वैष्णवधर्म. — Adhy. name: M₂ गृहस्थधर्मविधिः. — Adhy. no.: T₁ 92; T₂ G_{1.2} 91; G₈ 102; M₂ 8; M₈ 90; M₄ 101. — (L. 1720) M₂ -धर्म- (for -पुण्य-). G₁ ततः (for तपः). — Before line 1722, MSS. ins. शुषिष्ठिर उवाच. G₁ om. lines 1724-1726. — (L. 1724) G₈ M₂ वै (for हि). — (L. 1726) Kumbh. ed. कथिताः (for कति वा). — (L. 1727) M₂ श्रातुम् (for श्रोतुम्). G₈ M₄ साधव (for तत्त्वतः). — Before line 1730, MSS. ins. भगवानुवाच. — (L. 1730) G₈ तत्त्वश (for तत्त्वेन). M₄ पवित्रं पापनाशनं. — (L. 1731) G₁ तत्कृत्वा; M₂ तच्छ्रुत्वा. G_{1.2} M₈ पापात् (for पापैः). — (L. 1733) M₂ -ज्वालोज्ज्वलां. T प्रदीप्तां गौरलोचनां (for the post. half). — (L. 1734) T₁ G_{1.2} प्रभाम् (for -पुच्छाम्). — (L. 1735) G_{1.2} M₈ -वर्णाम् (for

-जिह्वाम्). — (L. 1736) M₈ om. from the post. half up to the prior half of line 1738. G₁ M₈ श्रद्धा- (sic) (for शूद्रा). — (L. 1737) G₁ -समशो (for -सदृशा). — (L. 1738) T किञ्चिद् (for कश्चिद्). — (L. 1740) T₁ G₂ M_{2.8} सर्व- (for सर्व-). M₂ -देवतैः (for -दै°). — (L. 1741) G_{2.8} M₈ om. the second हि. — (L. 1744) M₄ सुनं (for घृतं). T M₂ च (for वा). — (L. 1745) G₁ M₈ अपि (for उप-). — After line 1747, G_{1.2} M₈ ins.:

ततश्चापि च्युतः कालाच्छानयोनिं स गच्छति ।

while M₂ ins.:

ततश्च मुक्तः कालेन शूनां योनिशतं व्रजेत् ।

— (L. 1748) G₁ M₂₋₄ श्वयोन्याश्च (for रौरवात्). — (L. 1749) G_{1.2} M_{2.8} विद्याकूपे (M₂ 'वर्गे') पापिष्टो (for the prior half). — (L. 1750) G_{1.2} M_{2.8} तत्र तत्रैव जायेत; M₄ तत्रैव जायेत तच्च; Kumbh. ed. and Madras ed. तत्र तत्रोपजायेत (for the prior half). T नोत्कर्ष (for नोत्तारं). — (L. 1751) M₈ चापि (for चैव). — (L. 1753) T₁ G_{1.2}

ततः प्रभृति तस्यापि पितरः स्युरमेध्यपाः ।
 न तेन सार्धं संभापेन्न चाप्येकासनं व्रजेत् ।
 स नित्यं वर्जनीयो हि दूरानु ब्राह्मणाधमः ।
 यस्तेन सह संभापेदेकशय्यां व्रजेत वा । [1755]
 प्राजापत्यं चरेत्कुच्छ्रं स च तेनैव शुध्यति ।
 कपिलोपजीविनः शूद्राद्यः करोति प्रतिग्रहम् ।
 प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य विप्रस्येतन्न संशयः ।
 ब्रह्मकूर्चं तु कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ।
 मुच्यते किल्बिषात्तस्मादेतेन ब्राह्मणो हि सः । [1760]
 कपिला ह्यग्निहोत्रार्थं यज्ञार्थं च स्वयंभुवा ।
 सर्वैः स्तेज उद्धृत्य ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।
 पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला पाण्डुनन्दन ।
 तपसां तप एवाग्र्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम् । [1765]
 दानानां परमं दानं निदानं ह्येतदक्षयम् ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 पवित्राणि च रम्याणि सर्वलोकेषु पाण्डव ।
 तेभ्यस्तेजः समुद्धृत्य ब्रह्मणा लोककर्वणा ।
 लोकनिस्तारणायैव निर्मिताः कपिलाः स्वयम् । [1770]
 सर्वैतेजोमयी ह्येषा कपिला पाण्डुनन्दन ।

सदामृतमयी मेध्या शुचिः पावनमुत्तमम् ।
 क्षीरेण कपिलायास्तु दध्ना वै सपृतेन वा ।
 होतव्यान्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ।
 कपिलाया घृतेनापि दध्ना क्षीरेण वा पुनः । [1775]
 जुह्वते भ्येऽग्निहोत्राणि ब्राह्मणा विधिवत्प्रभो ।
 पूजयन्त्यतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ।
 शूद्रान्नाद्विरता नित्यं डम्भानृतविवर्जिताः ।
 ते यान्त्यादित्यसंकाशैर्विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
 सूर्यमण्डलमध्येन ब्रह्मलोकमनुत्तमम् । [1780]
 ब्रह्मणो भवने दिव्ये कामगाः कामरूपिणः ।
 ब्रह्मणा पूज्यमानास्तु मोदन्ते कल्पमक्षयम् ।
 एवं हि कपिला राजन्पुण्या मन्नामृतारणिः ।
 आदावेवाग्निमध्यानु मैत्रेयी ब्रह्मनिर्मिता ।
 शूद्राग्रे कपिलायास्तु सर्वतीर्थानि पाण्डव । [1785]
 ब्रह्मणो हि नियोगेन निवसन्ति दिने दिने ।
 प्रातरुत्थाय यो मर्यैः कपिलाः शूद्रमस्तकात् ।
 च्युता आपस्तु क्षीपेण प्रयतो धारयेच्छुचिः ।
 स तेन पुण्यतीर्थेन सहसा दग्धकिल्बिषः ।
 वर्षत्रयकृतं पापं प्रदहत्यग्निवत्तृणम् । [1790]
 सूत्रेण कपिलायास्तु यस्तु प्रातरुपस्थुशेत् ।

संभापेन्. Ms om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1755. — (L. 1755) T₁ G_{1,2} M₃ संभापेद्. T₁ व्रजेत्ततः (for 'त वा'). — (L. 1756) T विवर्जितः (T₂ 'जयेत्'); G₃ M₄ विवर्जयति (for [ए]व शु). — (L. 1757) Prior half, hypermetric. T₁ कपिलाजीविनः शूद्राद् (for the prior half). — (L. 1758) G_{1,2} M₃ (sup. lin.) चरेत् (for भवेत्). G_{1,2} M₃ [इ]ति; M₂ [इ]दं (for [ए]तन्). — (L. 1759) G_{1,2} M_{3,4} स (for तु). M₂ पङ्कजकूर्चं कुर्वीत. G₁ अथो (for अथ). — (L. 1760) T G₃ अस्माद् (for तं). M₂ तेन स्याद् (for एतेन). — (L. 1761) T अग्निहोत्रार्थं. G_{1,2} M₂ विप्रार्थं (for यज्ञार्थं). T₁ G_{1,2} M₃ वा (for च). — (L. 1762) G₃ सर्वं तत् (for सर्वतस्). G_{1,2} M₃ सर्वं तेजः समुद्धृत्य (for the prior half). G_{1,2} M_{2,3} निर्मिता ब्रह्मणा पुरा. — (L. 1765) G_{1,2} M₃ उत्तमं व्रतं (by transp.). — (L. 1766) G₁ M₂₋₄ निधानं (for निदानं). T₂ G₃ न दा (G₃ निदानं वा तदुत्तमं (for the post. half). — (L. 1769) Knmbh. ed. एभ्यस् (for तेभ्यस्). G₁ तेभ्यः (for तेजः). — (L. 1770) T₂ G₃ -निस्तारणाय; G₁

-विस्तार'. M₂ [इ]व (for [ए]व). — (L. 1771) T G₃ M₂ ह्येवं (M₁ 'व') (for एषा). — (L. 1772) T सदामृतमहामेध्या; G₃ 'मदा मेध्या; M₄ 'वहा मेध्या. — (L. 1773) M_{2,3} (sup. lin. as above) चैव (for वै स-). — (1774) G₃ M₄ भोक्तव्यानि (for सार्धं प्रातर्). — (L. 1775) G₂ M₂ नृप (for पुनः). — (L. 1776) M₂ जुह्वते. M₂ सदा (for प्रभो). — (L. 1777) G₃ M₄ उपाश्रितः (for 'गताः). — (L. 1778) T M₄ शूद्राङ्क- (for 'जाद्). T डम्भलोभ- (for डम्भानृत-). — (L. 1779) G₃ M_{2,4} -कल्पैस्तु (for -संकाशैर्). — (L. 1783) G₃ M₄ पुण्यामृतवितारिणी; M₂ श्रेया-मतवितारणिः (sic) (for the post. half). — (L. 1784) G₃ देवाग्नि- (for एवाग्नि-). G₁ -मध्ये; M_{2,3} (inf. lin.) -होवात् (for -मध्यात्). G₃ मैत्रेय- M₂ मैत्रेयैर्ब्रह्मादिनिर्मिता. — (L. 1787) M_{2,3} -मस्तकं (for 'कात्). — (L. 1788) G_{1,2} M₂ यश्च्युतामंभुषारां वै (for the prior half). T धारयेत्प्रयतः (by transp.); G_{1,2} M₂ शिरसा प्रयतः. — (L. 1789) M₂ -स्नानेन (for -तीर्थेन). T न हि T₂ सहितो; M₂ तत्क्षणाद् (for सहसा). — (L. 1790) T₂ G_{1,2} M₃ जन्म- (for वर्ष-). M₂ -कृतः (sic) (for -कृतं). T कर्म (for

ज्ञानेन तेन पुण्येन नष्टपापः स मानवः ।
 त्रिंशद्वर्षकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
 प्रातरुत्थाय यो भक्त्या प्रयच्छेत्तृणमुष्टिकम् ।
 तस्य नश्यति तत्पापं त्रिंशद्वात्रिकृतं नृप । [1795]
 प्रातरुत्थाय मन्त्रकृत्पापं कुर्याद्यस्तां प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी नात्र संशयः ।
 प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तस्य पाण्डव ।
 दशरात्रकृतं पापं तस्य तन्नश्यति ध्रुवम् ।
 कपिलापञ्चगव्येन यः स्नायान्तु शुचिर्नरः । [1800]
 स गङ्गाद्येषु तीर्थेषु स्नातो भवति पाण्डव ।
 तेन स्नानेन तस्यापि श्रद्धायुक्तस्य पाण्डव ।
 दशरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 दृष्ट्वा तु कपिलां भक्त्या श्रुत्वा हुम्भारवं तथा ।
 ज्यपोहति नरः पापमहोरात्रकृतं नृप । [1805]
 यत्र वा तत्र वा चाङ्गे कपिलां यः स्पृशेच्छुचिः ।
 संवत्सरकृतं पापं त्रिंशद्वर्षकृतं पाण्डव ।
 गोसहस्रं च यो दद्यादेकां च कपिलां नरः ।
 समं तस्य फलं प्राह ब्रह्मलोके पितामहः ।

यस्त्वेकां कपिलां हन्यान्नरः किञ्चित्प्रमादतः । [1810]
 गोसहस्रं हतं तेन भवेन्नात्र विचारणा ।
 यश्चैकां कपिलां दद्याच्छ्रोत्रियायाहिताग्ने ।
 गवां शतसहस्रं तु दत्तं भवति पाण्डव ।
 दशैव कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
 यो दद्याच्छ्रोत्रियेभ्यो वै स्वर्गं गच्छति तच्छृणु । [1815]
 प्रथमा स्वर्णकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ।
 तृतीया रक्तपिङ्गला चतुर्थी गलपिङ्गला ।
 पञ्चमी बभ्रुवर्णाभा षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
 सप्तमी रक्तपिङ्गला अष्टमी खुरपिङ्गला ।
 नवमी पाटला दशमी पुच्छपिङ्गला । [1820]
 दशैताः कपिलाः प्रोक्तास्तारयन्ति नरान्सदा ।
 मङ्गल्याश्च पवित्राश्च सर्वपापप्रणाशनाः ।
 एवमेव ह्यनङ्गाहो दश प्रोक्ता नरेश्वर ।
 ब्राह्मणो वाहयेत्तांस्तु नान्यो वर्णः कथंचन ।
 न घातयेत्तु दण्डेन क्षेत्रे वाध्वनि वा द्विजः । [1825]
 वाहयेदुङ्कृतेनैव शाखया वा सपन्नया ।
 न दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुनः ।

पापं). G₁, 2 प्रहरति (for प्रदहति). M₂ दहत्यग्निरिवधनं (for the post. half). — (L. 1791) G₁, 2 M₂, 8 च (for the second तु). G₁ M₃ (sup. lin.) प्राणान् (for प्रातर). — (L. 1793) M₂ पूयते (for मुच्यते). — (L. 1794) T मर्त्यः (for भक्त्या). M₂ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1796. — (L. 1795) G₁ त्रिंशद्वर्ष-; Kumbh. ed. and Madras ed. 'द्वात्र' (for 'द्वात्रि-'). — (L. 1796) T यो (for मद्-). T आस्तां; G₁ यस्तात्; G₂ यस्तत्; M₃ यस्तु (for यस्तां). — (L. 1798) G₁, 2 M₃ युक्तेन (for युक्तस्य). — (L. 1799) G₂ M₃ दशरात्रि-; G₃ तत्क्षणादेव नश्यति; M₂ तस्य सद्यो त्रिनश्यति (for the post. half). — G₃ om. lines 1800-1801. — (L. 1800) T₁ स्नात्वा (for स्नायात्). — (L. 1801) T₁ गंगादिपुण्यतीर्थेषु (for the prior half). — T om. lines 1802-1803. — (L. 1802) M₂ तस्याशु. Kumbh. ed. पार्थिव (for पाण्डव). — (L. 1803) M₂ यावज्जीव-; M₁ दशरात्रि- (for 'रात्र-'). — (L. 1804) T प्रातरुत्थाय यो भक्त्या (for the prior half). G₁, 2 M₃ श्रुत्वा हुंकारनिस्वनं (for the post. half). — (L. 1805) T G₃ नरः (for नृप). — (L. 1806) G₁ M₁ कपिलायाः (for 'लां यः'). — (L. 1807) T G₃ M₁ स (for वि-). — (L. 1808) M₂ च यः (for नरः). — After line 1808, M₁ ins.:

यस्त्वेकां कपिलां दद्यात्स तस्मात्तु विशिष्यते ।

— G₃ om. lines 1809-1811. M₁ om. line 1809. — (L. 1809) G₂ M₂, 8 ब्रह्मा लोके (for ब्रह्मलोके). — (L. 1810) G₁ M₂, 8 [एवं] (for [एकं]). M₂, 8 कश्चित्. — (L. 1811) T G₂ नात्र कार्या (for भवेन्नात्र). — (L. 1812) T M₁ तु (for च). M₂ श्रोत्रियायाश्चोत्रिणे (for the post. half). — (L. 1813) M₂ ते (sic) (for तु). — (L. 1814) G₁, 2 M₃ वै; M₂ [इ]ह (for the first [एव]). — (L. 1815) G₃ या दद्यात्; M₂ या दद्यां (sic); M₁ या दत्त्वा (for यो दद्यात्). T₂ G₃ ताः (for तत्). — (L. 1816) M₂ सुवर्ण- (hyper-metric) (for स्वर्ण-). Some MSS. -पिंगला. — (L. 1817) T₂ M₃ रत्न- (for रक्त-). Some MSS. गळ-पिंगला. — (L. 1818) G₃ च सुवर्णाभा; M₂ बभ्रुपिंगा स्यात्; M₁ वर्णाभा. — (L. 1819) G₂ रत्न-; M₃ कृष्ण- (for रक्त-). T₁ सप्तमी पिंगलाक्षी च (for the prior half). G₁ M₃ त्वष्टमी. T₁ मुख- (for खुर-). — (L. 1820) M₂ श्वैव (for श्वेया). — (L. 1821) T G₃ नरं (for नरान्). M₂ तु याः (for सदा). — (L. 1822) T मंगल्यशू. G₃ विचित्राश्च; M₁ विचित्रं (for पवित्राश्च). — (L. 1823) M₂ पवं (for पत्र). T₁ M₂ ह्यनङ्गाहा. T नराधिप; M₂ मर्नाभिभिः (for नरेश्वर). — (L. 1824) T G₃ कदाचन (for कथंचन). — (L. 1825) M₁ च (for तु). G₁, 2 न वाहयेद्य

न क्षुत्तृष्णाश्रमश्रान्तान्वाहयेद्विकलेन्द्रियान् ।
 अतुसेपु न भुञ्जीयात्पिबेत्पीतेषु चोदकम् ।
 शुश्रूषोर्मातरश्चैताः पितरस्ते प्रकीर्तिताः । [1830]
 अह्ना पूर्वं त्रिभागे तु धुर्यागां वाहनं स्मृतम् ।
 विश्रामेन्मध्यमे भागे भागे चान्ते यथासुखम् ।
 यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र बाध्वनि ।
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन लिप्यते ।
 अन्यथा वाहयन्नाजन्निरयं याति रौरवम् । [1835]
 रुधिरं पातयेत्तेषां यस्तु मोहाच्चराधिप ।
 ब्रह्महत्यासमं पापं तस्य स्यात्पाण्डुनन्दन ।
 तेन पापेन पापात्मा निरयं यात्यसंशयम् ।
 नरकेषु च सर्वेषु समास्थित्वा शतं शतम् ।
 इह मानुष्यके लोके बलीवर्दो भविष्यति । [1840]
 तस्मान्तु मुक्तिमन्विच्छन्द्द्यानु कपिलां नरः ।
 कपिलां वाहयेद्यस्तु वृषलो लोभमोहितः ।
 तेन देवास्त्रयस्त्रिंशत्पितरश्चापि बाहिताः ।
 स देवैः पितृभिर्निर्लिप्तं वध्यमानः सुदुर्मतिः ।
 नरकाच्चरकं घोरं गच्छेदाप्रलयं नृप । [1845]

ब्रह्मा रुद्रस्तथाग्निश्च कपिलानां गतिं गताः ।
 तस्मात्ते तु न हन्तव्याः पूज्यास्ते तु विशेषतः ।
 निःश्वसन्ति यदा श्रान्तास्तदा हन्युश्च तत्कुलम् ।
 यावन्ति तेषां रोमाणि तावद्दर्पशतं नृप ।
 नरके परिपच्यन्ते तत्र तद्वाहका नराः । [1850]
 कपिला सर्वयज्ञेषु दक्षिणार्थं विधीयते ।
 तस्मात्ता दक्षिणा देया यज्ञेष्वेव द्विजातिभिः ।
 होमार्थं चाग्निहोत्रस्य यां प्रयच्छेत्प्रयत्नतः ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय श्रान्तायामिततेजसे ।
 तेन दानेन पूतात्मा सोऽग्निलोके महीयते । [1855]
 यावन्ति चैव रोमाणि कपिलाङ्गं युधिष्ठिर ।
 तावद्दर्पसहस्राणि नरः स्वर्गे च वर्तते ।
 सुवर्णखुरशृङ्गी च कपिलां यः प्रयच्छति ।
 विपुवे चायने वापि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 तेनाश्वमेधतुल्येन मम लोकं स गच्छति । [1860]
 स्वर्णशृङ्गीं रूप्यखुरां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 वस्त्रैरलंकृतां पुष्टां गन्धैर्मातृल्यैश्च शोमिताम् ।
 पवित्रं हि पवित्राणां सुवर्णमिति मे मतिः ।

कपिलां (for the prior half). — (L. 1826) M₂ ध्वंक्षतेन. M₃ शाखाया. G₂ परि-; M₂ च स- (for वा स-). — (L. 1827) M₂ तु (for च). M₂ न पापणेन वा पुनः (for the post. half). — (L. 1828) T₁ G₁ -श्रमाश्रान्तान्; T₂ M_{2,3} -श्रमाश्रान्तान्; M₄ -श्रमश्रान्तं. T G₂ व्याकुलैन्द्रियान्; M₃ विकलैन्द्रियं. — (L. 1829) T G₂ M_{2,3} अतुसेषु. T₁ G₂ च; M₂ सु-; M₄ तु (for न). T₂ वा (for च). — (L. 1830) G₂ गुरवो; M_{2,3} शुश्रूषेत्. M₂ पापतश्च (for मातरश्च). G₂ ताः (for ते). — (L. 1831) T पूर्वत्र (for पूर्वं त्रि). G_{1,2} M₃ अह्ना पूर्वं त्रि (G₂ 'दे' त्रि) भागेन; M₂ अत्र पूर्वं त्रिभागेषु (for the prior half). — (L. 1832) T विश्रमेन्; G₁ M_{2,3} विश्रा- (M₂ 'अ'मो. — (L. 1833) T G₁ च (for वा). — (L. 1834) G₂ यत्र (for तत्र). — After line 1834, G₁ reads line 1837. — (L. 1835) M₂ वाहयेद् (for 'यन्'). G₂ निरयं याति कौरव (for the post. half). — (L. 1836) G₂ M₂ वाहयेत् (for पात). T G₁ M₂ नराधमः (for 'धिप'). — (L. 1837) G₁ M_{2,3} क्षण- (for द्वा-). — (L. 1838) G_{1,2} M₃ नरकं; M₂ नरकान (for निरयं). T₁ G M₂ [अ]लंशयः; M₂ सर्वशः. — (L. 1839) M₂ स (for च). — (L. 1843) T₂ त्वितरे (for पितरश्च). T तापिताः (for बाहिताः). — (L. 1844) M₂ अवध्यातः (for वध्यमानः). G_{1,2} M₃ तु (for सु-). — (L. 1845)

G₂ वाप्रलयं. T G₂ नरः (for नृप). M₂ गच्छे- दाप्रलयातरं (for the post. half). — (L. 1847) G_{1,2} तेन; M₂ तु ते (by transp.). M₂ चैव (for the second ते तु). G_{1,2} M₃ पूज्याश्चैव न-संशयः (for the post. half). — (L. 1748) T₁ G_{2,3} यदा (for यदा). T₁ शताय (for श्रान्ताय). — (L. 1850) M₂ तत्र (for परि-). G₁ M₂ नरकेषूपपच्यन्ते (for the post. half). M₂ वाहना (for 'का'). — (L. 1852) G₂ तु (for ता). M₂ देया (for देया). — (L. 1853) G₂ सोमार्थं; M₂ होमार्थं. G₂ [अ]पि यज्ञस्य (for [अ]ग्निहोत्रस्य). M₂ यः प्रयच्छेत् तं नरः (for the post. half). — (L. 1854) T श्रान्ताय नियतात्मने; G₂ M₂ श्रान्ताय च यतात्मने; M₂ प्रशान्ताय यतात्मने (for the post. half). — (L. 1855) G_{1,2} M₃ सम (for सोऽग्नि-). — (L. 1856) M₂ कपिलाया (for 'लङ्गे'). T G₂ M₂ कपिलाया (T 'यां' नरेश्वर (for the post. half). — (L. 1857) G_{1,2} M₃ सुखं स्वर्गे; Kumbh. ed. स्वर्गलोके (for नरः स्वर्गे). G_{1,2} M_{2,3} महीयते (for 'च' वर्तते). M₂ दाता स्वर्गे युधिष्ठिर (for the post. half). — (L. 1858) T M₂ यः (for च) and तु (for यः). — (L. 1859) T₁ विपुवे (for विपुवे). M₂ वा (for च). M₂ च (for वा). G₂ भवेत् (for लभेत्). — (L. 1861) M₂ सुवर्ण- (hypermetric) (for स्वर्ण-). G₂ M₂ रौप्यखुरां. T M_{2,3} कांस्यदोहिनां (M₂ 'नीं'). — (L. 1862) T G₂ M₂ गंधः; M₂ पुष्पैर् (for

तस्मात्सुवर्णभरणा दातव्या चाग्निहोत्रिणे ।
 एवं दत्त्वा तु राजेन्द्र सप्तद्वान्परानपि । [1865]
 तारयिष्यति राजेन्द्र नात्र कार्या विचारणा ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य वाजपेयसमं भवेत् ।
 वाजपेयसहस्रस्य अश्वमेधं च तत्समम् ।
 अश्वमेधसहस्रं च राजसूयं च तत्समम् ।
 कपिलानां सहस्रेण विधिदत्तेन पाण्डव । [1870]
 राजसूयफलं प्राप्य मम लोके महीयते ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्विद्यते कुरुपुंगव ।
 प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 तैस्तैर्गुणैः कामदुघा च भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः । [1875]
 स्वकर्मसिश्वाप्यनुबध्यमानं
 तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
 महार्णवे नौरिव वायुनीता
 दत्ता हि गौस्तारयते मनुष्यम् ।
 पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व- [1880]
 मासप्तमं तारयते परत्र ।
 यावन्मनुष्यान्पृथिवीं विभर्ति
 तावत्प्रदातारमितोऽपरत्र ।
 यथौषधं मन्त्रकृतं नरस्य

प्रयुक्तमात्रं विनिहन्ति रोगान् । [[1885]
 तथैव दत्ता कपिला सुपात्रे
 पापं नरस्याशु निहन्ति सर्वम् ।
 यथैव दृष्ट्वा भुजगाः सुपर्णं
 नश्यन्ति दूराद्विवशाभयार्ताः ।
 तथैव दृष्ट्वा कपिलाप्रदानं [1890]
 नश्यन्ति पापानि नरस्य शीघ्रम् ।
 यथा त्वचं स्वां भुजगो विहाय
 पुनर्नवं रूपमुपैति पुण्यम् ।
 तथैव मुक्तः पुरुषः स्वपापै-
 र्विराजते वै कपिलाप्रदानात् । [1895]
 यथान्धकारं भवने विलसं
 दीप्तो हि निर्यातयति प्रदीपः ।
 तथा नरः पापमपि प्रलीनं
 निष्कामयेद् वै कपिलाप्रदानम् ।
 यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या [1900]
 वत्सान्वितायाश्च शरीरजानि ।
 तावत्प्रदाता युगवर्षकोटिं
 स ब्रह्मलोके रमते मनुष्यः ।
 यस्याहिताग्नेरतिथिप्रियस्य

गन्धैर्. Ms. पूजिताः (for शोभिताम्). — (L. 1864) G₁.₂ Ms. साक्षिः; M₂ ह्यक्षिः (for चाक्षिः). — (L. 1867) T -सहस्रं च; M₂ 'सं तु (for 'सस्य). G₂ om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 1868. M₂ वाजपेयं च तत्समं. — (L. 1868) T₁ G₁.₂ Ms. -सहस्रं च (for 'सस्य). T₁ राजसूयं; T₂ ह्यश्वमेधं; M₂ [अ]प्यश्वमेधश्च (for अश्वमेधं). — T₁ om. lines 1869-1870, and G₂ reads the same after line 1871. — (L. 1869) G₂ M₁ -सहस्रस्य (for 'सं च). — (L. 1873) T सवत्सां कांस्यदोहिनी. — For line 1873; G₂ M₂.₄ subst.:

प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां
 कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।

[(L. 1) G₂ प्रयच्छति. — (L. 2) M₁ सकांस्यदोहां (for कांस्योप°).]

while after line 1873, G₁.₂ M₂ ins.:

सुवर्णसुरशृङ्गाङ्गीं सर्वालंकारशोभिताम् ।

— (L. 1874) G₂ कामदुघा (for 'दुघा). T M₁ हि;
 G₂ [अ]भि- (for च). — (L. 1876) M₂ यत् (for

स्व-). M₁ [अ]य (for [अ]नु-). — (L. 1877) T
 G₁ महान्धकारे (for तीव्रान्ध°). G₁ नरकं. — (L. 1881)
 G₁ M₁ आ सप्तमात्. Kumbh. ed. and Madras ed.
 मनुष्यं (for परत्र). — (L. 1883) G₂ M₂.₄ प्रदातार-
 मते (for 'मितो). G₁.₂ तावत्प्रदातारमृतं परत्र. — (L.
 1884) T₂ G₂ मात्रकृतं (for मन्त्र°). — (L. 1885)
 G₂ विनिहन्ति. M₂ रोगं. — (L. 1886) G₂ दाने (for
 दत्ता). — (L. 1887) G₁.₂ निरस्य (for न°). G₂
 [अ]पि (for [अ]शु). M₂ विहन्ति सर्वा (sic); M₁
 विहन्ति सर्व. — (L. 1890) G₁ कपिलाप्रदानात्. — (L.
 1892) G₁ M₂ वै (for स्वां). — (L. 1894) G₂ स
 (for स्व-). — (L. 1895) T₁ विराजिते; G₁ विरच्यते;
 G₂ विमुच्यते. M₂ -प्रतातान् (sic) (for -प्रदानात्).
 — (L. 1896) G₁ M₂ यदा (for यथा). T G₂ M₁
 नयनेषु म (G₂ M₁ ल) ग्रं. — (L. 1897) T G₂ M₂.₄
 दीपो. G₁.₂ M₂ निर्यातयति; M₂ विवासयितुं (for निर्यात-
 यति). T₁ प्रदीप्ता; G₂ प्रदीप्तः; M₂ समर्थः (for
 प्रदीपः). — (L. 1898) T G₂ M₂.₄ नरे (for नरः).
 — (L. 1899) T G₂ M₁ निर्यातयेद्; M₂ निर्यातयद्
 (for निष्कामयेद्). M₂ -प्रदानात्. — (L. 1901) M₂
 वर्णान्वितायाश्च (for वत्सा°). — (L. 1902) G₂ M₂.₄

शूद्रान्नदूरस्य जितेन्द्रियस्य ।
सत्यव्रतस्याध्ययनावित्तस्य
दत्ता हि गौस्तारयते परत्र ।

[1905]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा परं पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् ।
धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।
देवदेवेश कपिला यदा विप्राय दीयते । [1910]
कथं सर्वेषु चाङ्गेषु तस्यास्तिष्ठन्ति देवताः ।
याश्चैताः कपिलाः प्रोक्ता दश चैव त्वया मम ।
तासां कति सुरश्रेष्ठ कपिलाः पुण्यलक्षणाः ।
कथं वानुगृहीतास्ताः सुरैः पितृगणैरपि ।
केन युक्ताश्च वर्णेन श्रोतुं कौतूहलं हि मे । [1915]
युधिष्ठिरेणैवमुक्तः केशवः सत्यवाक्तदा ।
गुह्यानां परमं गुह्यं वक्तुमेवोपचक्रमे ।
शृणु राजन्पवित्रं वै रहस्यं धर्ममुत्तमम् ।
ग्रहणीयं सत्यमिदं न श्राव्यं हेतुवादिनाम् ।
यदा वसस्य पादौ द्वौ प्रसवे शिरसा सह । [1920]
दृश्येते दानकालं तमाहुः कालविदो जनाः ।

अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्भूमिं न यास्यति ।
गौस्तावत्पृथिवी ज्ञेया तस्माद्देया तु तादृशी ।
यावन्ति धेन्वा रोमाणि सवत्साया युधिष्ठिर ।
यावन्त्यः सिकताश्चापि गर्भोदकपरिभुताः । [1925]
तावद्दर्पसहस्राणि दाता स्वर्गे महीयते ।
सुवर्णाभिरणां कृत्वा सवत्सां कपिलां तिलैः ।
प्रच्छाद्य तां तु दद्याद्दे सर्वैरत्नैरलंकृताम् ।
ससमुद्रा मही तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता नात्र कार्या विचारणा । [1930]
पृथिवीदानतुल्येन तेन दानेन मानवः ।
संसारसागरात्तीर्णो याति लोकं प्रजापतेः ।
ब्रह्महा यदि वा गोघ्नो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
महापातकयुक्तोऽपि दानेनानेन शुध्यति ।
इदं पठति यः पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् । [1935]
प्रातरुत्थाय मन्त्रकत्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
मनसा कर्मणा वाचा मतिपूर्वं युधिष्ठिर ।
पापं रात्रिकृतं हन्यादस्याध्यायस्य पाठकः ।
इदमावर्तमानस्तु श्राद्धे यस्तर्पयेद्भुजान् ।
तस्याप्यमृतमश्नन्ति पितरोऽत्यन्तहर्षिताः । [1940]
यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या मद्भतेनान्तरात्मना ।

युत- (for युग-). M₂ -वीर- (for -वर्ष-). G₃ M₁ -कोटीः (for -कोटि-). — (L. 1904) M₂ यदि (for यस्य). — (L. 1905) G₁ M₃ (*sup. lin.*) आद्वात्र- (for शूद्रान्न-). — Colophon. — *Sub-parvan*: T M_{2.4} वैष्णवधर्म- — *Adhy. name*: G_{1.2} M₃ कपिलाप्रशंसा; M₂ कपिलादानशाले कपिलाप्रशंसा. — *Adhy. no.*: T₁ 93; T₂ M₄ 102; G_{1.2} 92; G₃ 103; M₂ 9; M₃ 91. — (L. 1909) M₂ वाक्यम् (for पुनर्). — (L. 1910) T₁ G₁ यथा (for यदा). — (L. 1911) T₂ M₃ (*sup. lin.*) तथा; G₃ M₄ तदा (for कथं). — (L. 1912) M₂ या (for च). T₂ G₃ M₄ देव; M₂ नाम (for चैव). — (L. 1913) T₂ G₃ तत्र; M₄ गति (sic) (for कति). — (L. 1914) G₁ M_{2.3} तु; M₁ च (for ताः). — (L. 1915) M₂ [अ]पि (for च). — Before line 1917, MSS. ins. भगवानुवाच. — (L. 1917) T तदक्तुं च (for वक्तुमेव). — (L. 1918) T G₃ प्रवक्ष्यामि (for पवित्रं वै). T पवित्रं (for रहस्यं). G₃ M₄ गुह्यम् (for धर्मम्). — (L. 1919) G₃ गोपनीयं सत्यविदा (for the prior half). G_{1.2} M₃ -वादिभिः (for -वादिनाम्). — (L. 1920) T M₄ यथा (for यदा). — (L. 1921) T G M₁ दृश्यते. M₂ दान- (for काल-). G_{1.2} M₃ तमाहुर्मुनिसत्तमाः (for the post. half).

— (L. 1922) M₂ अंतरिक्षे. — (L. 1923) T₂ G₃ तत्पुण्यं चापि तादृशं (for the post. half). — (L. 1924) T तस्यां; G₃ तानि; M₂₋₄ धेनु- (M₄ 'नो') (for धेन्वा). T₁ सवत्सायां; M₃ 'रत्नं वा' (for 'त्साया'). — (L. 1927) T₁ G₁ M₂ सुवर्णाभरणं. G₃ सद्गुणां (for कपिलां). G₃ M_{2.4} तु यः (for तिलैः). — (L. 1928) T G₃ प्रच्छाद्य (G₃ कपिलां) यदि तां दद्यात्; M_{2.4} तिलैः प्रच्छाद्य तां (M₂ तिलप्रच्छादितां) दद्यात् (for the prior half). T वस्त्र- (for सर्व-). M₂ सर्वैरत्नविभूषितां (for the post. half). — (L. 1929) G_{1.2} M_{2.3} नदी (for मही). T G₃ M₂ सशैलद्वीपपत्तना (G₃ 'दृष्ट्वा') (for the post. half). — (L. 1930) M₂ चतुरन्तां. M₂ पृथिवीं नात्र संशयः (for the post. half). — (L. 1931) M₂ माधव (sic) (for मानवः). — (L. 1932) T G₃ संसारसागरं तीर्त्वा. — (L. 1933) M₂ मातृहा (for भ्रूणहा). — (L. 1934) T वा (for अपि). M₂ दृश्यति (sic) (for शुध्यति). — (L. 1936) M₂ भक्तम् (for भक्त्या). — (L. 1937) G₃ वापि (for वाचा). — (L. 1938) G₃ पाठतः. T G₁ अध्यायस्यास्य (G₁ 'स्य तु') पाठकः. — (L. 1940) T G₃ हि (for [अ]पि). G_{1.2} M₃ [स]ञ्ज्ञंति (for सत्यन्त-). — (L. 1942) M₄ पापं सर्वम् (by transp.). G₃ M_{2.4} न्यपोहति (for प्रणश्यति). — (L.

तस्य रात्रिकृतं सर्वं पापमाशु प्रणश्यति ।
 अतः परं विशेषं तु कपिलानां ब्रवीमि ते ।
 याश्चैताः कपिलाः प्रोक्ता दश राजन्मया तव ।
 तासां चतस्रः प्रवराः पवित्राः पापनाशनाः । [1945]
 सुवर्णकपिला पुण्या तथा रक्ताक्षिपिङ्गला ।
 पिङ्गलाक्षी च या गौश्च यद्वा पिङ्गलपिङ्गला ।
 एताश्चतस्रः प्रवराः पुण्याः पापप्रणाशनाः ।
 नमस्कृता वा स्पृष्टा वा घ्नन्ति पापं नरस्य तु ।
 यस्यैताः कपिलाः सन्ति गृहे पापप्रणाशनाः । [1950]
 तत्र श्रीर्विजयः कीर्तिः स्थिता नित्यं युधिष्ठिर ।
 एतासां प्रीतिमायाति क्षीरेण तु वृषध्वजः ।
 दध्ना तु त्रिदशः सर्वे घृतेन तु हुताशनः ।
 पितरः पितामहाश्चैव तथैव प्रपितामहाः ।
 सकृद्वत्तेन तुष्यन्ति वर्षकोटिं युधिष्ठिर । [1955]
 कपिलाया घृतं क्षीरं दधि पायसमेव वा ।
 श्रोत्रियेभ्यः सकृद्वत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 उपवासं तु यत्कृत्वा अहोरात्रं जितेन्द्रियः ।
 कपिलापञ्चगव्यं तु पीत्वा चान्द्रायणात्परम् ।
 सौम्ये मुहूर्ते तप्याद्य शुद्धात्मा शुद्धमानसः । [1960]

क्रोधानृतविनिर्मुक्तो मद्रतेनान्तरात्मना ।
 कपिलापञ्चगव्येन समन्त्रेण पृथक्पृथक् ।
 यो मत्प्रतिकृतिं वापि शंकराकृतिमेव वा ।
 स्नापयेद्विपुवे यस्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 स मुक्तपापः शुद्धात्मा यानेनाम्बरशोभिना । [1965]
 मम लोकं ब्रजेन्मर्त्यो रुद्रलोकमथापि वा ।
 ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा कपिला काञ्चनप्रभा ।
 अभिकुण्डात्परैर्मन्त्रैर्होमधेनुर्मेहाप्रभा ।
 सृष्टमात्रां तु तां दृष्ट्वा देवा रुद्रादयो दिवि ।
 सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव वेदाः साङ्गाः सहाध्वराः । [1970]
 सागराः सरितश्चापि पर्वताः सवलाहकाः ।
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्चाप्युपस्थिताः ।
 सर्वे विस्मयमापन्नाः शिखिमध्ये महाप्रभाम् ।
 मन्त्रैश्च विविधैः सर्वैस्तुष्टुस्तामनेकशः ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे तान्नशृङ्गीं त्रिलोचनाम् । [1975]
 शिरोभिः पतिता भूमौ सवत्साममृतारणिम् ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।
 आज्ञापय महादेव किं ते कर्म प्रियं विभो ।
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।

1943) G₈ ततः (for अतः), and कपिलाया (for 'लानां').
 — (L. 1944) M₁ पूर्व (for राजन्). — (L. 1945)
 G₁ om. (hapl.) from the post. half up to the prior
 half of line 1948. G₂ M₃ पुण्याः पापप्रणाशनाः (for
 the post. half). — (L. 1946) M₂ रत्नाक्षि- (for
 रक्ताक्षि-). Some MSS. -पिङ्गला. — (L. 1947)
 T₂ G₃ M₂ गौरी (for गौश्च). M₁ पिङ्गलाक्षी च यथा
 गौश्च (for the prior half). M₂ या च (for यद्वा).
 T G₈ या चापि सुखपिङ्गला (for the post. half).
 — (L. 1948) T G₈ ताः प्रोक्ताः (for प्रवराः). T₁
 -प्रणाशकाः. G₂ M₃ पवित्राः पापनाशनाः (for the post.
 half). — (L. 1949) G_{1,2} M₃ दृष्टा (for स्पृष्टा).
 G₃ नमस्कृता (for नरस्य तु). — (L. 1950) T तस्य ;
 M₂ याश्च (for यस्य). T₁ -प्रणाशकाः (for 'शनाः').
 — (L. 1951) M₁ तस्य (for तत्र). M₂ क्षिरा ;
 Kumbh. ed. स्फाता (for क्षिता). — (L. 1952) G_{1,2}
 देवः सं- (for एतासां). G₃ प्रियम् (for प्रीतिम्). G₈
 वृषभ- (for तु वृष-). — (L. 1953) G_{1,2} M_{2,4} च
 (for the first तु). G₂ M₂₋₄ च (for the second
 तु). — (L. 1956) G₂ M_{2,4} कपिलानां. M₁ च (for
 वा). — (L. 1957) G₁ M₂₋₄ नरः (for सर्व-). — (L.
 1958) G₈ कुर्याद् (for कृत्वा). G₂ M_{2,4} [अ]प्यहोरात्रं ;
 M₃ अहो (for अहो'). — (L. 1959) T₂ च- (for

तु). T G₈ पिवेच् (for पीत्वा). T₁ चांद्रायणं चरेत् ;
 M_{2,3} (sup. lin.) 'णं भवेत् (for 'णात्परम्). — (L.
 1960) T G₈ दृष्ट- (for शुद्ध-). — (L. 1963) T G_{1,2}
 प्रीतिकृतं (for प्रतिकृतिं). G₈ च (for the first वा).
 — (L. 1964) M₂ भक्त्या (for यस्तु). T₁ भवेत् (for
 लभेत्). — (L. 1965) T G₈ M_{2,4} पूतात्मा (for
 शुद्धात्मा). — (L. 1966) G₂ विशेन् (for ब्रजेन्).
 G_{1,2} M_{2,4} मुक्तो (for मर्त्यो). — (L. 1968) T₁
 G_{1,3} M₄ होमधेनुं महाप्रभां. — (L. 1969) M₂ दिशि
 (for दिवि). — (L. 1970) G_{1,2} M₃ सहाध्वरैः.
 — (L. 1971) G₂ M₂₋₄ चैव (for चापि). — (L.
 1972) G₈ M₃ (sup. lin.) पर्वताश्च (for पन्नगाश्च).
 — (L. 1973) G₁ महाप्रभाः. — (L. 1974) G₁ M₃
 तां तु ; G₂ सर्वासु (for सर्वैस्). M₂ मंत्रैः स्तोत्रैश्च विविधैश्च
 (for the prior half). — (L. 1975) T G₈ संतप्त
 (for सर्वैः). T त्रिशृङ्गीं तां ; G₁ नात्रिशृङ्गीं ; G₂ M₂
 तां त्रिशृङ्गीं (for तान्नशृङ्गीं). — (L. 1976) M₂ प्रणता
 (for पतिता). G_{1,2} M₃ भूमौ प्रणम्य तां भूमौ (for the
 prior half). G₂ M₂₋₄ अमृतारणीं. — After line
 1977, M₂ ins. :

किमिदं देवदेवेश सर्वलोकपितामह !
 — (L. 1978) G_{1,2} M₃ ते कुर्मः ; M₂ कुर्मस्ते (for ते
 कर्म) ; M₃ प्रभो (for विभो). — (L. 1980) M₂ दि

भवन्तोऽप्यनुगृह्णन्तु दोग्ध्रीमेनां पयस्विनीम् । [1980]
 होमधेनुरियं ज्ञेया ह्यग्निं संतर्पयिष्यति ।
 ततोऽग्निस्तर्पितः सर्वानभवत्सर्पयिष्यति ।
 प्रीताः क्षीरामृतेनास्या जातवीर्यपराक्रमाः ।
 जयिष्यथ यथाकामं दानवान्सर्वं एव तु ।
 जातवीर्यबलैश्वर्याः सत्त्ववन्तो जितारयः । [1985]
 असंख्येयबलाः सर्वे पालयिष्यथ वै प्रजाः ।
 पालिताश्च प्रजाः सर्वा भवद्भिरिह धर्मतः ।
 पूजयिष्यन्ति वो नित्यं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 एवमुक्ताः सुराः सर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 ततः संहृष्टमनसाः कपिलायै वरं ददुः । [1990]
 यस्माल्लोकहितायाश्च ब्रह्मणा त्वं विलिखिता ।
 तस्मात्पूता पवित्रा च भव पापव्यपोहिनी ।
 ये त्वां दृष्ट्वा नमस्यन्ति स्पृष्ट्वा चापि करैर्वराः ।
 तेषां वर्षकृतं पापं त्वद्भक्तानां प्रणश्यति ।
 भकामकृतमज्ञातमदृष्टं यच्च पातकम् । [1995]
 त्वां दृष्ट्वा ये नमस्यन्ति नराः सर्वसहेति च ।
 तेषां तद्विलयं याति तमः सूर्योदये यथा ।
 ह्य्युक्त्वास्त्यै वरं दत्त्वा प्रययुस्ते यथानतम् ।
 लोकनिस्तारणार्थाय सा च लोकांश्चचार ह ।

तस्मान्मेव समुद्धृता होताश्च कपिलानघ । [2000]
 विचरन्ति महीमेनां लोकानुग्रहकारणात् ।
 तस्मान्तु कपिला देया परत्र हितमिच्छता ।
 यथा च दीयते राजन्कपिला ह्यग्निहोत्रिणे ।
 तथाग्रशृङ्गयोस्तस्या विष्णुरिन्द्रश्च तिष्ठतः ।
 चन्द्रवज्रधरौ चापि तिष्ठतः शृङ्गमूलयोः । [2005]
 शृङ्गमध्ये तथा ब्रह्मा ललाटे गोवृषध्वजः ।
 कर्णयोरग्निनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ ।
 दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायां वाक्सरस्वती ।
 रोमान्ते मुनयः सर्वे चर्मयेव प्रजापतिः ।
 निश्वासेषु स्थिता वेदाः सपङ्कपदक्रमाः । [2010]
 नासापुटे स्थिता गन्धाः पुष्पाणि सुरभीणि च ।
 अधरे त्रसवः सर्वे मुखे चाग्निः प्रतिष्ठितः ।
 साध्या देवाः स्थिताः कक्षे ग्रीवायां पार्वती स्थिता ।
 घृष्टे च नक्षत्रगणाः ककुदेशे नभःस्थलम् ।
 अपाने सर्वतीर्थानि गोमूत्रे जाह्नवी स्वयम् । [2015]
 हृष्टतृष्टमयी लक्ष्मीर्गोमये वसते सदा ।
 नासिकायां तदा देवी ज्येष्ठा वसति भामिनी ।
 श्रोणीतटस्थाः पितरो रमा लाङ्गलमाश्रिताः ।
 पार्श्वयोर्हभयोः सर्वे विश्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।

(for अपि). M₄ दोग्ध्रीमेनां पयस्विनीं (for the post. half). — (L. 1981) T G₈ जज्ञे ; M₄ यज्ञे (for ज्ञेया). T₁ G_{1.2} ह्यग्निम्. — (L. 1982) G₁ M₃ अतो (for ततो). — (L. 1983) T G_{2.3} प्रीताः (for प्रीताः). — (1985) G_{1.2} M₃ बलैश्वर्याः (for श्वर्याः). M₄ सत्त्ववन्तो. G_{1.2} M₃ जितेन्द्रियाः (for जितारयः). — (L. 1986) T G₈ M₄ अदे (M₄ "दै" वमातृकाः सर्वाश्च (for the prior half). T तर्पयिष्यथ ; G₈ M₄ तार (for पाल). — (L. 1987) T इति ; G₈ M₃ इव (for इह). — (L. 1988) T₂ G_{1.2} M_{2.3} या (for वो). G₈ पूजयिष्यति सा नित्यं. — (L. 1990) M₂ प्र- (for सं-). G₁ M₃ कपिलाया. T₂ ददौ. — Before line 1991. T₁ G₁ M ins. देवाः ; G₂ देवता ; G₈ देवी. — (L. 1992) T त्वं हि (for पूता). G₈ मम (for भव). T₂ M_{2.4} व्यपोहिनी. — (L. 1993) G₁ M₃ तुष्टा (for दृष्ट्वा). T G₈ M_{2.4} स्पृशति च (for स्पृष्ट्वा चापि). — (L. 1995) M₂ पापकं. — G₁ M₃ read line 1996 twice. — (L. 1996) G₈ तां (for त्वां). G₁ M₃ (both first time) तु (for ये). G₁ M₃ (both second time) ये त्वां तुष्टां नमस्यन्ति (for the prior half). T₁ सर्व- (for सर्व-). G₈ नराः सर्वे स्तुवंति च (for the post. half). — Before line 1998, MSS. ins. श्रोमगवान्. — (L. 1999)

G₈ M₄ लोके (for लोक-). T G_{1.3} -निस्तारणार्थाय ; M₄ -निस्तारणार्थं तु. G₈ M₄ निमित्ता ब्रह्मणा प्रभो (for the post. half). — (L. 2000) G₈ एवं. T G₈ शेषाश्च ; M₄ ज्येष्ठाश्च (for होताश्च). G₁ नव (for [अ]नव). — (L. 2002) M₂ इच्छतां. — (L. 2003) G_{1.3} M₄ यदा (for यथा). G₈ M₄ कपिला (for दीयते). G₈ M₄ दीयते (for कपिला). — (L. 2004) T₁ G₈ M₂ तदा (for तथा). G_{1.2} M₃ च ; M₄ तु (for [अ]म-). G₁ M_{2.3} तस्य. G_{1.2} M₄ तिष्ठति. — (L. 2005) T -वाश्च- (for -वज्र-). M₄ वा (for च). G₈ चक्षुष्ये च कक्षे (for the prior half). — (L. 2006) T वृषभ- (for गोवृष-). — (L. 2007) T G_{1.2} M₃ अग्निनी. G₂ M_{2.3} चक्षुषी. — (L. 2008) M₂ तु ; M₄ च (for वाक्). — (L. 2009) G_{1.2} M₃ रोमकृपेषु मुनयश्च (for the prior half). — (L. 2010) T₁ पङ्कपदविक्रमाः. — (L. 2013) T₁ G_{1.3} M₄ कक्षे ; G₈ कुक्षौ. (for कक्षे). — (L. 2014) T M₃ (sup. line).⁴ नभस्थितः ; M_{2.3} यमः स्थितः (for नभ स्थलम्). — M₂ om. lines 2016-2017. — (L. 2016) T अष्टैश्वर्यमयी लक्ष्मीश्च (for the prior half). G_{1.3} वसती (sic). G₁ तदा (for सदा). — (L. 2018) T₂ G_{1.2} M₃ रामा ; G₈ रोम- ; M₄ उमा (for रमा). — (L.

तस्य रात्रिकृतं सर्वं पापमाशु प्रणश्यति ।
 अतः परं विशेषं तु कपिलानां ब्रवीमि ते ।
 याश्चैताः कपिलाः प्रोक्ता दश राजन्मया तव ।
 तासां चतस्रः प्रवराः पवित्राः पापनाशनाः । [1945]
 सुवर्णकपिला पुण्या तथा रक्ताक्षिपिङ्गला ।
 पिङ्गलाक्षी च या गौश्च यद्वा पिङ्गलपिङ्गला ।
 एताश्चतस्रः प्रवराः पुण्याः पापप्रणाशनाः ।
 नमस्कृता वा स्पृष्टा वा घ्नन्ति पापं नरस्य तु ।
 यस्यैताः कपिलाः सन्ति गृहे पापप्रणाशनाः । [1950]
 तत्र श्रीर्विजयः कीर्तिः स्थिता नित्यं युधिष्ठिर ।
 एतासां प्रीतिमायाति क्षीरेण तु वृषध्वजः ।
 दध्ना तु त्रिदशः सर्वे घृतेन तु हुताशनः ।
 पितरः पितामहाश्चैव तथैव प्रपितामहाः ।
 सकृद्दत्तेन तुष्यन्ति वर्षकोटिं युधिष्ठिर । [1955]
 कपिलाया घृतं क्षीरं दधि पायसमेव वा ।
 श्रोत्रियेभ्यः सकृद्दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 उपवासं तु यत्कृत्वा अहोरात्रं जितेन्द्रियः ।
 कपिलापञ्चगव्यं तु पीत्वा चान्द्रायणात्परम् ।
 सौम्ये सुहृते तत्प्राश्य शुद्धात्मा शुद्धमानसः । [1960]

क्रोधानृतविनिर्मुक्तो मद्भूतेनान्तरात्मना ।
 कपिलापञ्चगव्येन समन्त्रेण पृथक्पृथक् ।
 यो मत्प्रतिकृतिं वापि शंकराकृतिमेव वा ।
 स्नापयेद्विषुवे यस्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 स मुक्तपापः शुद्धात्मा यानेनाम्बरशोभिना । [1965]
 मम लोकं ब्रजेन्मर्त्यो रुद्रलोकमथापि वा ।
 ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा कपिला काञ्चनप्रभा ।
 अभिक्रुण्डात्परैर्मन्त्रैर्होमघेनुर्महाप्रभा ।
 सृष्टमात्रां तु तां दृष्ट्वा देवा रुद्रादयो दिवि ।
 सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव वेदाः साङ्गाः सहाध्वराः । [1970]
 सागराः सरितश्चापि पर्वताः सवलाहकाः ।
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्चाप्युपस्थिताः ।
 सर्वे विस्मयमापन्नाः शिखिमध्ये महाप्रभाम् ।
 मन्त्रैश्च विविधैः सर्वैस्तुष्टुस्तामनेकशः ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे तान्नश्चक्षीं त्रिलोचनाम् । [1975]
 शिरोभिः पतिता भूमौ सवत्साममृतारणिम् ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।
 आज्ञापय महादेव किं ते कर्म प्रियं विभो ।
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।

1943) Gs ततः (for अतः), and कपिलाया (for "लानां").
 — (L. 1944) M₁ पूर्व (for राजन्). — (L. 1945) G₁ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line-1948. G₂ M₃ पुण्याः पापप्रणाशनाः (for the post. half). — (L. 1946) M₂ रक्ताक्षि- (for रक्ताक्षि-). Some MSS. -पिङ्गला. — (L. 1947) T₂ G₃ M₂ गौरी (for गौश्च). M₁ पिङ्गलाक्षी च यथा गौश्च (for the prior half). M₂ या च (for यद्वा). T G₃ या चापि मुखपिङ्गला (for the post. half). — (L. 1948) T G₃ ताः प्रोक्ताः (for प्रवराः). T₁ -प्रणाशकाः. G₂ M₃ पवित्राः पापनाशनाः (for the post. half). — (L. 1949) G_{1,2} M₃ दृष्टा (for स्पृष्टा). G₃ नमस्यतां (for नरस्य तु). — (L. 1950) T तस्य; M₂ याश्च (for यस्य). T₁ -प्रणाशकाः (for "शनाः"). — (L. 1951) M₁ तस्य (for तत्र). M₂ क्षिरा; Kumbh. ed. स्फोता (for क्षिता). — (L. 1952) G_{1,2} देवः सं- (for एतासां). G₃ प्रियम् (for प्रीतिम्). G₃ वृषभ- (for तु वृष-). — (L. 1953) G_{1,2} M_{3,4} च (for the first तु). G₂ M₂₋₁ च (for the second तु). — (L. 1956) G₂ M_{2,4} कपिलानां. M₁ च (for वा). — (L. 1957) G₁ M₂₋₁ नरः (for सर्व-). — (L. 1958) G₃ कुर्याद् (for कृत्वा). G₂ M_{2,4} [अ]प्यहोरात्रं; M₃ ह्यहो (for अहो). — (L. 1959) T₂ च- (for

तु). T G₃ पिबेच् (for पीत्वा). T₁ चांद्रायणं चरेत्; M_{2,3} (sup. lin.) "न भवेत् (for "णात्परम्). — (L. 1960) T G₃ दृष्ट- (for शुद्ध-). — (L. 1963) T G_{1,2} प्रीतिकृतं (for प्रतिकृतिं). G₃ च (for the first वा). — (L. 1964) M₂ भक्त्या (for यस्तु). T₁ भवेत् (for लभेत्). — (L. 1965) T G₃ M_{2,4} पूतात्मा (for शुद्धात्मा). — (L. 1966) G₂ विशेषेण (for ब्रजेन्). G_{1,2} M_{3,4} मुक्तो (for मर्त्यो). — (L. 1968) T₁ G_{1,2} M₄ होमघेनुं महाप्रभां. — (L. 1969) M₂ दिशि (for दिवि). — (L. 1970) G_{1,2} M₃ सहाध्वरैः. — (L. 1971) G₂ M₂₋₁ चैव (for चापि). — (L. 1972) G₃ M₃ (sup. lin.)₄ पर्वताश्च (for पन्नगाश्च). — (L. 1973) G₁ महाप्रभाः. — (L. 1974) G₁ M₃ तां तु; G₂ सर्वाश्च (for सर्वैश्च). M₂ मन्त्रैः स्तोत्रैश्च विविधैश्च (for the prior half). — (L. 1975) T G₃ संतस्र (for सर्वे). T त्रिशृङ्गीं तां; G₁ नातिशृङ्गीं; G₂ M₂ तां त्रिशृङ्गीं (for तान्नश्चक्षीं). — (L. 1976) M₂ प्रणता (for पतिता). G_{1,2} M₃ भूमौ प्रणम्य तां भूमौ (for the prior half). G₂ M₂₋₁ अमृतारणीं. — After line 1977, M₂ ins.:

किमिदं देवदेवेश सर्वलोकपितामह ।
 — (L. 1978) G_{1,2} M₃ ते कुर्मः; M₂ कुर्मस्ते (for ते कर्म); M₂ प्रभो (for विभो). — (L. 1980) M₂ हि

भवन्तोऽप्यनुगृह्णन्तु दोग्ध्रीमेनां पयस्विनीम् । [1980]
 होमधेनुरियं ज्ञेया ह्यग्निं संतर्पयिष्यति ।
 ततोऽग्निस्तर्पितः सर्वानभवत्सर्पयिष्यति ।
 प्रीताः क्षीरामृतेनास्या जातवीर्यपराक्रमाः ।
 जयिष्यथ यथाकामं दानवान्सर्व एव तु ।
 जातवीर्यबलैश्वर्याः सत्त्वचन्तो जितारयः । [1985]
 असंख्येयबलाः सर्वे पालयिष्यथ वै प्रजाः ।
 पालिताश्च प्रजाः सर्वा भवद्भिरिह धर्मतः ।
 पूजयिष्यन्ति वो नित्यं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 एवमुक्ताः सुराः सर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 ततः संहृष्टमनसः कपिलायै वरं ददुः । [1990]
 यस्माल्लोकहितायाश्च ब्रह्मणा त्वं विनिर्मिता ।
 तस्मात्पूता पवित्रा च भव पापव्यपोहिनी ।
 ये त्वां दृष्ट्वा नमस्यन्ति स्पृष्ट्वा चापि करैर्नराः ।
 तेषां वर्षकृतं पापं त्वद्भक्तानां प्रणश्यति ।
 अकामकृतमज्ञातमदृष्टं यच्च पातकम् । [1995]
 त्वां दृष्ट्वा ये नमस्यन्ति नराः सर्वसहेति च ।
 तेषां तद्विलयं याति तमः सूर्योदये यथा ।
 ह्युक्त्वास्त्यै वरं दत्त्वा प्रययुस्ते यथागतम् ।
 लोकनिस्तारणार्थाय सा च लोकांश्चचार ह ।

तस्यामेव समुद्भूता ह्येताश्च कपिलानव । [2000]
 विचरन्ति महीमेनां लोकानुग्रहकारणात् ।
 तस्मात्तु कपिला देया परत्र हितमिच्छता ।
 यथा च दीयते राजन्कपिला ह्यग्निहोत्रिणे ।
 तथाप्रशृङ्गयोस्तस्या विष्णुरिन्द्रश्च तिष्ठतः ।
 चन्द्रवज्रधरौ चापि तिष्ठतः शृङ्गमूलयोः । [2005]
 शृङ्गमध्ये तथा ब्रह्मा ललाटे गोवृषध्वजः ।
 कर्णयोरग्निनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ ।
 दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायां वाक्सरस्वती ।
 रोमान्ते मुनयः सर्वे चर्मण्येव प्रजापतिः ।
 निश्वासेषु स्थिता वेदाः सपङ्कपदक्रमाः । [2010]
 नासापुटे स्थिता गन्धाः पुष्पाणि सुरभीणि च ।
 अधरे वसवः सर्वे मुखे चाग्निः प्रतिष्ठितः ।
 साध्या देवाः स्थिताः कक्षे ग्रीवायां पार्वती स्थिता ।
 पृष्ठे च नक्षत्रगणाः ककुद्देशे नभःस्थलम् ।
 अपाने सर्वतीर्थानि गोमूत्रे जाह्नवी स्वयम् । [2015]
 इष्टतुष्टमयी लक्ष्मीर्गोमये वसते सदा ।
 नासिकायां तदा देवी ज्येष्ठा वसति भामिनी ।
 श्रोणीतटस्थाः पितरो रमा लाङ्गलमाश्रिताः ।
 पार्श्वयोः हभयोः सर्वे विश्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।

(for अपि). M₄ दोग्ध्रीमेतां यशस्विनीं (for the post. half). — (L. 1981) T G₈ जज्ञे; M₄ यज्ञे (for ज्ञेया). T₁ G_{1,2} ह्यग्निन्. — (L. 1982) G₁ M₈ अतो (for ततो). — (L. 1983) T G_{2,8} प्रीताः (for प्रीताः). — (1985) G_{1,2} M₈ -बलैश्वर्याः (for "श्रयाः"). M₄ सत्त्वचन्तो. G_{1,2} M₈ जितैर्द्रियाः (for जितारयः). — (L. 1986) T G₈ M₈ अदे (M₄ "दै") वमातृकाः सर्वास् (for the prior half). T तर्पयिष्यथ; G₈ M₄ तार (for पाल). — (L. 1987) T इति; G₈ M₄ इव (for इह). — (L. 1988) T₂ G_{1,2} M_{2,8} वा (for वो). G₈ पूजयिष्यति सा नित्यं. — (L. 1990) M₂ प्र- (for स्-). G₁ M₈ कपिलाया. T₂ ददौ. — Before line 1991, T₁ G₁ M₁ ins. देवाः; G₂ देवता; G₈ देवी. — (L. 1992) T त्वं हि (for पूता). G₈ मम (for मव). T₂ M_{2,8} व्यपोहिनी. — (L. 1993) G₁ M₈ तुष्टा (for दृष्ट्वा). T G₈ M_{2,8} स्पृशति च (for स्पृष्ट्वा चापि). — (L. 1995) M₂ पापकं. — G₁ M₈ read line 1996 twice. — (L. 1996) G₈ तां (for त्वां). G₁ M₈ (both first time) तु (for वे). G₁ M₈ (both second time) ये त्वां तुष्टौ नमस्यन्ति (for the prior half). T₁ सर्व- (for सर्व-). G₈ नराः सर्वे स्तुवंति च (for the post. half). — Before line 1998, MSS. ins. श्रीमगवान्. — (L. 1999)

G₈ M₄ लोके (for लोक-). T G_{1,8} -निस्तारणार्थाय; M₈ -निस्तारणार्थं तु. G₈ M₄ निर्मिता ब्रह्मणा प्रभो (for the post. half). — (L. 2000) G₈ एव. T G₈ शेषाश्च; M₄ ज्येष्ठाश्च (for ह्येताश्च). G₁ नव (for [अ]नव-). — (L. 2002) M₂ इच्छतां. — (L. 2003) G_{1,8} M₄ यदा (for यथा). G₈ M₄ कपिला (for दीयते). G₈ M₄ दीयते (for कपिला). — (L. 2004) T₁ G₈ M₄ तदा (for तथा). G_{1,2} M₈ च; M₄ तु (for [अ]प्र-). G₁ M_{2,8} तस्य. G_{1,2} M₄ तिष्ठति. — (L. 2005) T -पाश- (for -वज्र-). M₄ वा (for च). G₈ चक्रवर्जे च काशेय (for the prior half). — (L. 2006) T वृषभ- (for गोवृष-). — (L. 2007) T G_{1,2} M₈ अग्निनी. G₂ M_{2,8} चक्षुषी. — (L. 2008) M₂ उ; M₄ च (for वाक्-). — (L. 2009) G_{1,2} M₈ रोमकृपेषु मुनयश्च (for the prior half). — (L. 2010) T₁ पङ्कपदविक्रमाः. — (L. 2013) T₁ G_{1,8} M₈ कक्षे; G₂ कुक्षौ (for कक्षे). — (L. 2014) T M₈ (sup. lin.).⁴ नभस्थितं; M_{2,8} यमः स्थितः (for नभ स्थलम्). — M₂ om. lines 2016-2017. — (L. 2016) T अष्टैश्वर्यमयी लक्ष्मीश्च (for the prior half). G_{1,8} वसती (sic). G₁ तदा (for सदा). — (L. 2018) T₂ G_{1,2} M₈ रामा; G₈ रोम-; M₄ उमा (for रमा). — (L.

तिष्ठत्युरसि तासां तु प्रीतः शक्तिधरो गृहः । [2020]
 जानुजङ्घोरुदेशेषु पञ्च तिष्ठन्ति वायवः ।
 खुरमध्येषु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः ।
 चत्वारः सागराः पूर्वास्तस्या एव पयोधराः ।
 रतिर्मैधा क्षमा स्वाहा श्रद्धा शान्तिर्धृतिः स्मृतिः ।
 कीर्तिर्दीप्तिः क्रिया कान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च संततिः । [2025]
 दिशश्च विदिशश्चैव सेवन्ते कपिलां सदा ।
 देवाः पितृगणाश्चापि गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 लोका द्वीपार्णवाश्चैव गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
 ग्रहाः पितृगणाश्चापि वेदाः साक्षाः सहाध्वरैः ।
 वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैः स्तुवन्ति हवितास्तथा । [2030]
 विद्याधराश्च ये सिन्धा भूतास्तारागणास्तथा ।
 पुष्पवृष्टिं च वर्षन्ति प्रच्यवन्ति च हर्षिताः ।
 ब्रह्मणोत्पादिता देवी बह्मि कुण्डान्महाप्रभा ।
 नमस्ते कपिले पुण्ये सर्वदेवैर्नमस्कृते ।
 कपिलेऽथ महासत्त्वे सर्वतीर्थमयं शुभे । [2035]
 दातारं स्वजनोपेतं ब्रह्मलोकं नय स्वयम् ।
 अहो रत्नमिदं पुण्यं सर्वदुःखघ्नमुत्तमम् ।
 अहो धर्माजितं शुद्धमिदमर्थं महाधनम् ।

इत्याकाशे स्थिता देवा जल्पन्ति च नमन्ति च ।
 तस्याः प्रतिगृहीता च भुङ्क्ते यावद्विजोत्तमः । [2040]
 तावद्देवगणाः सर्वे कपिलामर्चयन्ति च ।
 स्वर्णशृङ्गी रौप्यखुरा गन्धैः पुष्पैश्च पूजिता ।
 वस्त्राभ्यामहताभ्यां तु यावत्तिष्ठत्यलंकृता ।
 तावद्यदिच्छेत्कपिला मन्त्रपूता सुसंस्कृता ।
 भूलोकवासिनः सर्वान्ब्रह्मलोकं नयेत्स्वयम् । [2045]
 भूरश्वः कनकं गावो रौप्यमन्नं तिला यवाः ।
 दीयमानानि विप्राय प्रहृष्यन्ति दिने दिने ।
 अथ त्वश्रोत्रियेभ्यो वै तानि दत्तानि पाण्डव ।
 तथा निन्दन्त्यथात्मानमशुभं किं नु नः कृतम् ।
 अहो रक्षःपिशाचैश्च लुप्यमानाः समन्ततः । [2050]
 यास्यामो निरयं शीघ्रमिति शोचन्ति तानि वै ।
 एतान्यपि द्विजेभ्यो वै श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
 दीयमानानि वर्धन्ते दातारं तारयन्ति च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न कालः को हव्यकन्ययोः ।
 के तत्र पूजामर्हन्ति वर्जनीयाश्च के द्विजाः । [2055]

2019) T समाश्रिताः (for प्रतिष्ठिताः). — (L. 2020)
 G₂ M₂ तस्यास (for तासां). G₂ शितः (for प्रीतः).
 G₂ [s]नवः; M₄ गृहः (for गृहः). — (L. 2023)
 G₂ तस्याम्. — (L. 2024) T₂ धृतिर् (for रतिर्).
 M₂ स्वधा (for क्षमा). T धृतिर्मतिः; G₂ M₂ स्मृतिर्धृतिः
 (by transp.). — (L. 2025) T₁ श्रिया (for क्रिया).
 G₂ M₄ शान्तिस् (for कान्तिस्). G₂ M₂ पुष्टिस्तुष्टिश्च (by
 transp.). T समुच्चतिः (for च संततिः). — (L. 2026)
 G_{1,2} M₂ प्र- (for वि-). — G₂ M₂ read line 2027
 twice. — (L. 2027) T G₂ (first time) चैव (for
 चापि). M₄ गणैः. T₁ सेवन्ते कपिलां सदा (for the post.
 half). — (L. 2028) M₂ लोक- (for लोका) and
 चापि (for चैव). T₁ om. the post. half and the
 prior half of line 2029. T₂ गंधर्वाः (for गङ्गाद्याः).
 — (L. 2029) T₂ देवाः (for ग्रहाः). T₂ G_{2,3} चैव
 (for चापि). M₄ (inf. lin.) देवाः (for वेदाः). G₂
 M₂ तथा (for सह). — (L. 2030) M₂ धर्मैः (for
 मन्त्रैः). T G₁ सदा (for तथा). M₂ स्तुवन्तो
 हवितास्तथा. — (L. 2031) T येपि स्वलोकवासिनः (for
 the post. half). — (L. 2032) M₂ प्रमुचन्ति (for च
 वर्षन्ति). — (L. 2033) M₄ देवि. M₂ ब्राह्मणोत्पादिते
 देवि. T₂ G₂ M_{2,4} -प्रभे; Madras ed. -प्रभो (for
 प्रभा). — (L. 2034) T G₂ देवि (for पुण्ये). T

G₂ M₂ -देव- (for -देवैर्). — (L. 2035) M₂ त्वं
 (for स्व). — (L. 2036) T नयस्व मां; G₂ नयस्व तां
 (sic) (for नय स्वयम्). — Before line 2039, T
 ins. भगवान्. — (L. 2039) G₁ M_{2,3} इत्याकाशः;
 M₄ शुद्धाकाशे. G_{1,2} M_{2,3} ते तु (for देवा). G_{1,2} M₂
 स (G₂ पू) वेदेवा जपन्ति च (for the post. half). — (L.
 2040) T M₂ द्विजोत्तमाः. — (L. 2041) G₂ M₄ ये;
 M₂ वै (for च). — (L. 2042) M₂ सुवर्णशृङ्गी (hyper-
 metric) (for स्वर्ण*). G₁ M_{2,3} रूप्यखुरा. M₂ पूजितां.
 T G_{1,2} गंधपुष्पैरलंकृता (for the post. half). — (L.
 2043) G₂ M₄ अहिताभ्यां (sic) (for अह*). — (L.
 2044) T इच्छेत् (for इच्छेत्). G₂ M₄ स्वलंकृता (for
 सुसंस्कृता). — (L. 2045) M₂ ब्रह्मलोके. G₂ M_{2,3} नय
 (for नयेत्). — (L. 2046) G₂ रूप्यः; M₄ रूपम्
 (for रौप्यम्). G₂ रूपं (for अन्नं). — (L. 2048)
 T वा (for तु). M₂ corrupt; M₄ अथ त्वश्रोत्रिये यस्तु
 (for the prior half). M₄ दद्यादानानि पाण्डव. — (L.
 2049) G₂ अशुभात् (for *भं). — (L. 2050) G₂ अथो
 (for अहो). — (L. 2051) M₂ विलयं (for निरयं).
 — (L. 2052) T एतान्यथ; M₂ तथेतानि (for एता-
 न्यपि). — (L. 2053) T G₂ M₄ हर्षयन्ति (G₂ M₄ *ते)
 (for वर्धन्ते). — (L. 2054) G₂ मव्य- (sic) (for हव्य-).
 (L. 2056) G₁ देवाः (for दैव*). T₁ पूर्वाहिकं (for

भगवानुवाच ।

दैवं पूर्वाह्निकं ज्ञेयं पैतृकं चापराह्णिकम् ।
कालहीनं च यद्दानं तद्दानं राक्षसं विदुः ।
अवधुष्टं च यद्धुक्तमनृतेन च भारत ।
परामृष्टं शुना वापि तद्दानं राक्षसं विदुः ।
यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तादयोऽपि च । [2060]
दैवे च पित्र्ये ये चापि राजन्नाहन्ति सत्क्रियाम् ।
ह्रीवः ह्रीही च कुष्टी च राज्यक्षमान्वितश्च यः ।
अपसारी च यश्चापि पित्र्ये नाहन्ति सत्क्रियाम् ।
चिकित्सका देवलका वृथा नियमधारिणः ।
सोमविक्रयिणश्चापि श्राद्धे नाहन्ति सत्कृतिम् । [2065]
एकोद्दिष्टस्य ये चार्क्षं भुञ्जते विधिवद्भिजाः ।
चान्द्रायणमकृत्वा ते पुनर्नाहन्ति सत्कृतिम् ।
गायका नर्तकाश्चैव ध्रुवका वादकास्तथा ।
कथका यौषिकाश्चैव श्राद्धे नाहन्ति सत्कृतिम् ।
अनग्रयश्च ये विप्राः प्रेतनिर्यातकाश्च ये । [2070]

स्तेनाश्चापि विकर्मस्था राजन्नाहन्ति सत्कृतिम् ।
अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपुत्राश्च ये द्विजाः ।
पुत्रिकापुत्रकाश्चापि श्राद्धे नाहन्ति सत्कृतिम् ।
ऋणकर्ता च यो विप्रो यश्च वाणिज्यको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च श्राद्धे नाहन्ति सत्कृतिम् । [2075]
चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता नित्यं स्वाध्यायतत्पराः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते श्राद्धे सत्कृतिक्षमाः ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तो दधि घृतं तदा ।
दर्भाः सुमनसः क्षेत्रं तत्काले श्राद्धदो भवेत् ।
चारित्रनियता राजनृक्षा ये कृशवृत्तयः । [2080]
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
तपस्विनश्च ये विप्रास्तथा भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः केचिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महत्फलम् ।
पुवं धर्मविदां श्रेष्ठं ज्ञात्वा सर्वाभ्रमा तदा ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय प्रयच्छानुपकारिणे । [2085]
दानं यत्ते प्रियं किञ्चित्श्रोत्रियाणां च यत्प्रियम् ।

पूर्वाह्निकं). M₂ कर्म (for होयं). — (L. 2057) T₁ om. च. M₄ राजसं (for राक्षसं). — (L. 2058) T G₂ अवधुष्टं; Madras ed. अवधुष्टं. G₂ भक्तम् (for भुक्तम्). M₂ अत्रतेन (for अन्). — (L. 2059) G₂ M₄ चापि; M₂ लीढं (for वापि). G_{1,2} M_{2,3} दानं (for भागं). — (L. 2060) M₄ अदाताः (for यावन्तः). M₂ यावन्तपतिता विप्रा (for the prior half). — (L. 2061) M₂ वा; M₄ तु (for the first च). T₁ G_{1,2} पित्र्ये (for पित्र्ये ये). M_{2,4} om. ये. G₂ ये राजन्; M₂ ये वापि; Madras ed. ते विप्रा (for ये चापि). T₂ दैवे च पित्र्ये च (for the prior half). G₂ हीना (for राजन्). M₂ सत्कृति (for सत्क्रियाम्). — After line 2061, M₂ ins. :

खादितश्चावलीढश्च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।

रजसा वाभिमृष्टं च तद्दानं राक्षसं विदुः ।

— G₂ om. (hapl.) lines 2062-2063. — (L. 2062) M₄ (inf. lin. as above) यश्चापि (for कुष्टी च). T₂ तथा (for च यः). — (L. 2063) T₂ ये (for यश्). M₂ (inf. lin. as above). [अ]पि; (for [अ]पि). M₄ राजन् (for पित्र्ये). G_{1,2} M₄ नाहन्ति. G₁ M_{2,3} सत्कृति. — (L. 2064) M₂ चिकित्सको देवलको. G₁ M₃ मिथ्या (for वृथा). T -कारिणः (for -धारिणः). M₄ वृथा ये नामधारिणः. — (L. 2065) T सत्क्रिया. — G₂ om. line 2066; T₁ reads the same after line 2069. — (L. 2066) T₁ एकोद्दिष्टं च; G₂ M₄ "हे च (for "हस्य). M₄ तु (for च). M₃ भुञ्जते. M₄ विधिवर्जिताः

(for "द्विजाः). — T G₂ om. line 2067. — (L. 2068) M₄ ये च (for चैव). G₁ M₃ गायको नर्तकश्चैव. M₂ ह्राविका; M₄ ध्रुवगा. — G₂ om. (hapl.) lines 2069-2073. — (L. 2069) G₂ कथिका (for कथका). T₂ G₂ M₄ यौषकाश्. T सत्क्रिया (for सत्कृतिम्). — G₂ om. line 2070. — (L. 2070) T₂ G₁ M₃ व्रत-; M₂ वृत्त- (for प्रेत-). M₄ व्रतनिर्धातकाश्च ये. — M₄ om. (hapl.) lines 2072-2075. — (L. 2072) T₁ G₁ ऋण- (for गण-). M₂ and Madras ed. गण (M₂ "णि). पुत्रश्च यो द्विजः. — (L. 2073) T M₂ (sup. lin.) -पुत्रकाश् (for "काश्). M₂ पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च (for the prior half). Madras ed. सत्क्रिया. — M₂ om. (hapl.) lines 2074-2075. — (L. 2074) Kumbh. ed. and Madras ed. रणकर्ता (for ऋण). — (L. 2075) T -विक्रयकृच्चैव (for "वृत्तिश्च). — (L. 2076) T₁ G₂ चीर्णव्रत- M_{2,4} नित्य-. — (L. 2077) M₃ श्राद्धे सत्कृतिकाः क्षमाः (for the post. half). — (L. 2078) Madras ed. काल- (for कालः). G₁ श्राद्धस्य ब्राह्मणाः कालाः. T₁ M_{2,3} प्राप्तं. — (L. 2079) G₁ om. श्राद्धदो. — (L. 2080) T₂ चारित्रि. G_{1,2} M₃ -निरता; G₂ -नियतो. — (L. 2082) M_{2,4} युक्ताश्च (for विप्राश्). G₁ -परायणाः; G₂ M₃ -पराश्च ये (for -चरा). — (L. 2083) M₂ किञ्चिद् (for के). M₂ महा- (for महद्). — (L. 2084) Kumbh. ed. -भृतां (for -विदां). T₁ श्रेष्ठाश्च; G₂ श्रेष्ठं. T G₂ M₄ सदा (for तदा). — (L. 2085) G₂ प्रयत्नानुपकारिणे. — (L. 2086) T G₂ श्रोत्रियाय (for "याणां). G₂ M₄ फलं (for

तत्प्रयच्छस्व धर्मज्ञ यदिच्छति तदक्षयम् ।
 निरयं ये च गच्छन्ति तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
 गुर्वर्थं वा भयार्थं वा नो चेदन्यत्र पाण्डव ।
 वदन्ति येऽनृतं विप्रास्ते वै निरयगामिनः । [2090]
 परदाराभिहर्तारः परदाराभिर्मर्शकाः ।
 परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ।
 सूचकाः संधिमेत्तारः परद्रव्योपजीविनः ।
 भक्तज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ।
 वर्णाश्रमाणां ये बाह्याः पापण्डस्थाश्च पाण्डव । [2095]
 उपासते च तान्ये तु ते सर्वे नरकालयाः ।
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 रसविक्रयिणो राजन्विपविक्रयिणश्च ये ।
 क्षीरविक्रयिणश्चापि ते वै निरयगामिनः । [2100]
 चण्डालेभ्यस्तु ये क्षीरं प्रयच्छन्ति नराधमाः ।
 अर्थार्थमथ वा स्नेहात्ते वै निरयगामिनः ।
 पशूनां दमकाश्चैव तथा नासानुवेधकाः ।

पुंस्त्वस्य हिंसकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 अदातारः समर्था ये द्रव्याणां लोभकारणात् । [2105]
 दीनानाथान् पश्यन्ति ते वै निरयगामिनः ।
 क्षान्तान्दान्तान्कृशान्प्राज्ञान्दीर्घकालं सदोषितान् ।
 त्यजन्ति कृतकृत्वा ये ते वै निरयगामिनः ।
 बालानामथ वृद्धानां श्रान्तानां चापि ये नराः ।
 अदत्वाश्नन्ति ये मृष्टं ते वै निरयगामिनः । [2110]
 एते पूर्वपिभिः प्रोक्ता नरा निरयगामिनः ।
 ये स्वर्गं समनुप्राप्तास्तान्शृणुष्व युधिष्ठिर ।
 दानेन तपसा चैव सत्येन च दमेन च ।
 ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 शुश्रूषयाप्युपाध्यायाच्छ्रुतमादाय पाण्डव । [2115]
 ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 मधुमांसासवेभ्यस्तु निवृत्ता वृत्तवन्तु ये ।
 परदारनिवृत्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति च ये नराः ।
 भ्रातृणामपि सन्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः । [2120]

प्रियम्). — (L. 2087) T₁ M₄ यदि (for यद्). T
 G₈ M₄ महत्फलं (for तदक्षयम्). — (L. 2088) T तु
 (for च) and ताञ् (for तत्). — (L. 2089) T₁ G₈
 M₄ corrupt; T₂ त्वार्थं (for भयार्थं). M₄ न (for नो).
 — (L. 2090) G₈ उपासते च तान्ये तु (for the prior
 half). — (L. 2091) G₈ M₄ परदारपहर्तारः (for the
 prior half). — After line 2091, M₂ ins. :

अनाथामप्रदां बालां वृद्धां क्षीणां तपस्विनीम् ।

वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ।

— (L. 2094) G₈ M₄ विप्राणां; M₂ विप्रा वै (for मित्राणां).
 — M₂ om. lines 2095-2096. — (L. 2095) G₁ M₂
 M₈ पापण्डाश्चैव पापिनः (for the post. half). — (L. 2096)
 T उपासिताश्च (for सते). G₁ M₈ एव (for ये तु). G₂
 छिन्नं (for सर्वे). T G₈ ते वै निरयगामिनः (for the post.
 half). — (L. 2097) M₄ चापि (for the second चैव).
 — (L. 2098) T₁ लेखिताश्च; T₂ G₈ लेखिनश्च (for
 लेखकाश्च). G₈ चापि (for चैव). M₄ वेदावलेपि-
 नश्चापि (for the prior half). M₂ सर्वे (for ते वै).
 — M₂ om. (hapl.) lines 2099-2104. — (L. 2099)
 G₈ जेष- (for विष-). — (L. 2103) M₄ नास्यन्तु- (for
 नासानु-). — (L. 2104) G₁ M₂ पुंस्त्वहिंस (Kumbh.
 ed. and Madras ed. सा)कराश्चैव (for the prior
 half). — (L. 2105) M₂ अदातारः (for अ) and
 द्रव्याणाम् (for णां). — (L. 2106) M₄ दीनानाथान्
 (for नाथान्). — After line 2106, M₂ ins. :

ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।

येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ।

उपाध्यायांश्च श्रुत्यांश्च भ्रातृंश्च भरतर्षभ ।

ये त्यजन्ति सभावींश्च ते वै निरयगामिनः ।

— (L. 2107) M₄ दातांश्चांतां (by transp.). T₁
 om. कृशान्. Madras ed. -काल- (for -कालं).
 — (L. 2108) T वै (for ये). — (L. 2109) M₄ चैव;
 Madras ed. अपि (for अथ). M₂ चैव (for चापि).
 — (L. 2110) G₂ damaged. G₁ M₈ मृष्टान्; M₂ ते
 लोके (for ये मृष्टे). — M₄ om. (hapl.) lines
 2111-2116. — (L. 2111) G₁ ये पूर्वमृषिभिः प्रोक्ता;
 G₂ ** च ऋषिभिः प्रोक्ता (for the prior half). G₂
 om. नरा. — (L. 2112) T उपभुञ्जति; G₈ * समासाय;
 M₂ s तु नरा यन्ति (for समनुप्राप्ताश्च). — (L. 2115) G₂
 damaged. T G₈ शुश्रूषाभिरुपाध्यायात्; M₂ s शुश्रूषन्तु
 (for the prior half). — After line 2116, M₂ ins. :

प्रतिपादा[पन्नः] स दाता च श्रद्धयाश्रद्धयापि वा ।

दातारश्चापि विद्यानां ते नराः स्वर्गगामिनः ।

क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु प्रार्थिताः ।

मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।

— (L. 2117) T₁ वृत्तपूर्वया; T₂ वृत्तपूर्वये; G₈ वृत्त-
 वृत्तये; M₄ प्रतिनश्च ये (for वृत्तवन्तु ये). — (L. 2118)
 G₁ M₈ ये (for च). — (L. 2121) T₁ M₂ s -कालेयु

ये तु भोजनकाले तु नियताश्चातिथिप्रियाः ।
द्वाररोधं न कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
वैवाहिकं तु कन्यानां दरिद्राणां च ये नराः ।
कारयन्ति च कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
रसानामथ वीजानामोषधीनां तथैव च । [2125]
दातारः श्रद्धयोपेतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
क्षेमाक्षेमं च मार्गेषु समानि विषमाणि च ।
अर्थिनां ये च वक्ष्यन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
पर्वद्वये चतुर्दश्यामष्टम्यां संध्ययोर्द्वयोः ।
आर्द्रायां जन्मनक्षत्रे विपुले श्रवणे तथा । [2130]
ये ग्राम्यधर्मविरतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
हव्यकव्यविधानं च नरकस्वर्गगामिनौ ।
धर्मधर्मौ च कथितौ भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं मे तत्त्वतो देव वक्तुमर्हस्यशेषतः ।

हिंसामकृत्वा यो मर्त्यो ग्रहहत्यामवाप्नुयात् । [2135]

भगवानुवाच ।

ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थं कृशवृत्तिनम् ।
मूयान्नास्तीति यः पश्चात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
वृत्तिं हरति दुर्वृद्धिस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
गोकुलस्य तृपातस्य जलान्ते वसुधाधिप । [2140]
उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
यः प्रवृत्तां श्रुतिं सत्यां शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
दूषयत्यनभिज्ञो यस्तं विद्याब्रह्मघातकम् ।
आश्रमे वा वने वापि ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
अग्निं यः प्रक्षिपेत्कुदस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । [2145]
चक्षुषा वापि हीनस्य पद्मोर्वापि जडस्य च ।
हरेर्द्वै यस्तु सर्वस्वं तं विद्याब्रह्मघातकम् ।
क्रोधाद्वा यदि वा द्वेषादामुष्टजितोऽपि वा ।
कृतौ स्त्रियं वा नोपेयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

(for काले तु). Madras ed. निर्याताश्च. — (L. 2123) Gs Ms. 4 तु (for च). — After line 2124, Ms ins. ;

तापसानां तु ये दाने ये त्वशक्ता नरेश्वर ।
धर्मोपदेशं कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
दानानामुपदेशं च तपसो नियमस्य च ।
व्रतानामपि ये कुर्वन्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
ये च मार्गोपदेशरस्तथा संक्रमकारिणः । [5]
मार्गशुद्धिकरा ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ।

सायं प्रातः सदा संध्यां नित्यं ये चाप्युपासते ।

— Ms om. (hapl.) lines 2125-2131. — (L. 2127) Gs. 1 Ms क्षेमं क्षे (Gs 2 'मक्षे') म (for क्षेमाक्षेमं). — Gs om. (1 hapl.) lines 2128-2131. — (L. 2128) Ms अंधानां ये; Ms येतिथिनां (for अर्थिनां ये). — Ms om. lines 2129-2132. — (L. 2130) Madras ed. [s] य वा (for तथा). — (L. 2131) T Gs -निरताश्च (for -वि). — (L. 2132) Gs -निदानं (for -विधानं). Gs. 2 गामिनः (for 'नौ'). — (L. 2133) Gs. 1 Ms. 2 श्रोतुं किम् (by transp.). — Colophon. — Sub-parvan : T. 1 Gs Ms. 4 वैष्णवधर्मः. — Adhy. name : Ms सदैवधर्म-विधिः. — Adhy. no. : T. 1 94; T. 2 Ms 103; Gs. 2 93; Gs 104; Ms 10; Ms 92. — (L. 2136) T. 1 आगम्य (for आहूय). Gs दीक्षार्थं; Ms भिक्षुकं (for भिक्षार्थं). Gs. 1 Ms भिक्षार्थं वृत्तिकर्तितं (for the post.

half). — (L. 2137) Ms विद्याद् (for आहुर्). — (L. 2138) T. 1 Gs दुरिद्रस्य (for मध्यस्थस्य). — (L. 2139) Ms विद्याद् (for आहुर्). — After line 2139, Gs. 2 Ms read lines 2144-2145. — (L. 2140) T Gs जलार्धमभिधावतः (for the post. half). — (L. 2141) T विघ्नं करोति यो मर्त्यश्च (for the prior half). Ms विद्याद् (for आहुर्). — Ms om. (hapl.) lines 2142-2145. — (L. 2142) Gs damaged. Gs Ms प्रवृत्ता वा श्रुतिः सम्यक्; Ms यः प्रवृत्तं श्रुतं सम्यक्. T. 1 तां (for वा). — (L. 2143) T [अ] विधेयोऽयम्; Madras ed. [अ] न-भिज्ञाय (for 'ज्ञो यस्य'). Ms दूषयेत्परमार्थं वा (for the prior half). T Gs आहुर् (for विद्याद्). — Ms transp. lines 2144 and 2145. — (L. 2144) Gs च (for वा). Gs. 2 Ms [आ] लये (for वने). Ms ग्रामेयु (for ग्रामे वा). — (L. 2145) Ms विद्याद् (for आहुर्). — (L. 2146) Ms विप्र- (for वापि). T Gs मत्तस्य च; Gs. 2 पंकोर्वापि; Ms संकुलस्य; Ms मूकस्य च (for पद्मो-र्वापि). Some MSS. जळस्य. Ms वा (for च). — (L. 2147) T आहुर् (for विद्याद्). — After line 2147, Gs. 2 Ms ins. :

शुरं त्वंकल इंकल्य अतिक्रम्य च शासनम् ।

वर्तते यस्तु मृदात्मा तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

— (L. 2148) Ms आकुटे (for 'द्व'). — After line 2148, Ms ins. :

यावत्सारो भवेद्दीरस्तन्नाशे यस्य दुःस्थितिः । [2150]
तत्सर्वस्वं हरेद्यो वै तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामपि दानानां यत्तु दानं विशिष्यते ।
अभोज्यान्नाश्च ये विप्रास्तान्ब्रवीहि सरोत्तम ।

भगवानुवाच ।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति । [2155]
अन्नमूर्जस्करं लोके अन्नाद्याणाः प्रतिष्ठिताः ।
अभोज्यान्नानिमात्राजन्वक्ष्यमाणान्निबोध मे ।
दीक्षितस्य कर्द्वस्य बद्धस्य निकृतस्य च ।
अभिषक्तस्य षण्डस्य पाकभेदकरस्य च ।
चिकित्सकस्य सर्वस्य तथा चोच्छिष्टभोजिनः । [2160]
उग्रान्नं सूतकान्नं च शूद्रोच्छेषणमेव च ।
द्विषदन्नं न भोक्तव्यं पतितान्नं च यच्छुतम् ।
तथा च पिशुनस्यान्नं यज्ञविक्रयिणस्तथा ।

शैलपतन्तुवायान्नं कृतं प्रत्यान्नमेव च ।
अम्बष्ठस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च । [2165]
सुवर्णकर्तुर्वैणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
सूतानां शौण्डिकानां च वैद्यस्य रजकस्य च ।
स्त्रीजितस्य नृशंसस्य तथा माहिषिकस्य च ।
अनिर्दशानां प्रेतानां गणिकानां तथैव च ।
वन्दिनो द्यूतकर्तृश्च तथा द्यूतविदामपि । [2170]
परिवित्तस्य यच्चान्नं परिवेनुस्तथैव च ।
यश्चाग्रदिधिपुर्विप्रो दिधिपूपपतिस्तथा ।
तयोरेष्युभयोरन्नं राजश्चापि विवर्जयेत् ।
राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकृन्तिनः । [2175]
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ।
आयुश्चिकित्सकस्यान्नं शुक्लं तु वृषलीपतेः ।
विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि भुङ्क्ते योऽन्नं तु भक्षयेत् ।
अमात्यान्नमथैतेषां भुक्त्वा तु त्रियहं क्षिपेत् । [2180]

मातरं पितरं वापि तथादत्तभयं सुतम् ।

त्यजेच्च तर्हणी भार्या तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।

— (L. 2149) M₂ च (for वा). G₁ M₂₋₄ विद्याद्
(for आहुर्). — G₂ M₂ om. (hapl.) lines 2150-
2151. — (L. 2150) M₃ विज्ञे (sic); M₄ दीनस्य
(for धीरस्य). M₅ नाशयेद् (for तन्नाशे). M₆ दुःस्थितः.
— (L. 2151) M_{5, 6} विद्याद् (for आहुर्). — (L.
2152) G₂ M_{2, 4} एव (for अपि). — (L. 2153) M₂
अभोज्यान्नं च विप्राणां (for the prior half). M₂ तन्मे
ब्रूहि (for तान्ब्रवीहि). G₂ नरोत्तम (for सरो). — (L.
2154) G₂ देवा ब्रह्मर्षयः सुराः (for the post. half).
— (L. 2156) Kumbh. ed. and Madras ed. ह्यन्नात्
M₃ (sup. lin. as above) अन्नं. — (L. 2157) G_{1, 2}
M₃ मया (for इमान्). M₂ सर्वान् (for राजान्). G₁
M₃ निबोधत. — (L. 2158) G_{1, 2} M₂ (also as
above),^s कुदस्य (for व). T G₂ M₃ निगलेन तु
(for निकृतस्य च). M₂ तु (for च). — (L.
2159) G_{1, 2} M₃ अभिषक्तस्य (for शस्तस्य). G₂ दंडस्य
(for षण्डस्य). M₂ भेदतरस्य (for करस्य). G₁ तु
(for च). — (L. 2160) G₂ damaged. G₁ M_{3, 4}
दूतस्य (for सर्वस्य). — G₂ om. from the post. half
of line 2161 up to the prior half of line 2166.
G₁ om. (hapl.) lines 2162-2164. — (L. 2162)
T नटस्यान्नं; M₂ न गद्यान्नं (for न भोक्तव्यं). T₂ om.

च. T₁ यदश्रुतं; M_{2, 3} अनर्चितं (for च यच्छुतम्).
— M₂ om. (hapl.) lines 2164-2166. — (L.
2165) G₁ M₃ अंबष्ठकनिषादाभ्यां (for the prior half);
T रंगावतरणस्य च (for the post. half). — (L.
2166) T G₂ शास्त्र- (for शस्त्र-). — (L. 2167)
G_{1, 2} M₃ शौडिकानां. T G₂ M₄ चेलनिर्णयकस्य च;
M₂ बेलनिर्णयकस्य च (for the post. half). — (L.
2169) G₂ अनिर्दशानां. M₂ अनिर्दशान्नं प्रेतान्नं (for the
prior half). M₂ गणिकान्नं. — (L. 2170) G₂ वन्दिनां
T वन्दिनां दू (T₂ च) तत्कर्तृणां (for the prior half). — (L.
2171) G₂ M₄ नैवित्तश्च (for -वित्तस्य). — (L. 2172)
T M₂ [अ]न्नं (for [अ]ग्र-). — (L. 2173) M₂ अन्न
(for अन्नं). G₁ M₃ राज्ञां; M₂ अन्नं (for राजशः).
— After line 2173, M_{2, 3} ins. :

गोळकस्य च कुण्डस्य राजान्नं चापि वर्जयेत् ।

— (L. 2175) M₂ तेजश्च (for यशश्च). M₂ om. from
मार्गवकृन्तिनः up to लोकेभ्यः in line 2176. — (L.
2176) G₂ गणिकानां. G_{1, 2} M₃ -कीर्तितं (for -कृन्तति).
— (L. 2177) G₂ पूयं; G₂ M₂ पूयश्च; M₄ मृतं
(for आयुश्च). G₁ च; M₂ तं; M₃ तद् (for तु).
— (L. 2178) G₂ damaged T विष्टा (for निष्टा).
M₂ विष्टां वार्धुषिकायां (for the prior half). T
तान्; G₂ तु (for तद्). M₂ पातयेत्कुण्डगोळयोः (for
the post. half). — (L. 2179) T₁ तेषां (for तेषां).
— (L. 2180) M₂ तथा (for अय). G₂ अमत्यान्नं च वै

मत्या भुक्त्वा सकृदपि प्राजापत्यं चरेद्विजः ।
दानानां च फलं यद्वै शृणु पाण्डव तत्त्वतः ।
जलदस्तुतिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।
तिलदस्तु प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः । [2185]
गृहदोऽग्न्याणि वेदमानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनङ्गदः श्रियं जुष्टां गोदश्च ब्रध्नविष्टपम् ।
यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाम्यताम् । [2190]
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
हिरण्यभूगवाश्चाजवस्त्रशय्यासनादिषु ।
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति दद्यात्तत्त्वमेव च ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं च विपर्यये ।
अनृतं न वदेदिष्टा तपस्तप्त्वा न विस्मयेत् । [2195]
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्राज्ञ दत्त्वा परिकीर्तयेत् ।
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
आयुर्विप्रापवादेन दानं तु परिकीर्तनात् ।
एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रसीयते ।

एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेकश्चाप्नोति दुष्कृतम् । [2200]
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुवर्तते ।
अनागतानि कार्याणि कर्तुं गणयते मनः ।
शरीरकं समुद्दिश्य स्मरते नूनमन्तकः ।
तस्माद्धर्मसहायोऽस्तु धर्मं संचिनुयात्सदा । [2205]
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ।

येषां तटाकानि बहूदकानि
सभाश्च कृपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।

अन्नप्रदानं मधुरा च चाणी
यमस्य ते निर्विपया भवन्ति । [2210]

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किंलक्षणोऽसौ भवति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्समासेन धर्मशौचविधिक्रमम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमः शमः ।

तेषां; M₁ अमात्यान्नमतस्तेषां (for the prior half). T
M₁ अयं (submetric) (for त्रियं). M₂ क्षपेत्. G₂
भुक्त्वा तृपवसेत्ययं; M₂ भुक्त्वा तुल्यमहं क्षपेत्; M₄
(inf. lin.) भुक्त्वा तु त्र्यक्षरं जपेत् (for the post. half).
—(L. 2181) G₁ भक्त्या; G₂ M₂ मर्यो; M₂ भुक्त्वा
(for मत्या). G₂ च (for वा). —(L. 2182) M₂
चान्यत् (for यद्वै). G₂ नन्दन (for तत्त्वतः). —(L. 2183)
M₂ वारिदस् (for जलदस्). T G अक्षय्यम्. — After
line 2183, T₁ reads lines 2188-2189; T₁ om. lines
2185-2186. —(L. 2185) M₂ भूतिम् (for भूमिम्).
— After line 2185, T₂ G₂ read lines 2190-
2191. —(L. 2186) Some MSS. ग्रहदो (for गृ*).
—(L. 2187) M₂ अर्कः (for अश्विः). T₁ अश्वदः सूर्यलोकगः
(for the post. half). —(L. 2188) Madras
ed. शयं (for श्रियं). G_{1,2} M₂ गोदो गोलोकमश्रुते; G₂
गोप्रदश्च त्रिविष्टपं; M₂ गोदो ब्रध्नस्य विष्टपं (for the post.
half). — T₂ om. line 2190-2191. —(L. 2190)
G_{1,2} सौम्यतां (for सान्म्यताम्). —(L. 2191)
G₂ M_{2,3} तु प्र- (for एव). —(L. 2192) M₁ शय्या-
सनादिव. —(L. 2193) G_{1,3} M₁ [s] चितः. T M₁
वा (for च). —(L. 2194) G₂ उभौ तु (for
तावुभौ). G₂ M_{2,3} तु (for च). —(L. 2195)
G₁ विदांस (for इष्टा). —(L. 2196) G₂ M₂

[अ]भिभवेद् (for [अ]पवदेद्). M₂ विभं (for विप्रान्).
—(L. 2197) M₂ क्षितवस् (for the first क्षरति).
—(L. 2199) M₂ प्रसूयते (for प्रजा*). T M₂
प्रलीयते (for प्रमी*). —(L. 2200) T G₂ हि (for
ऽनु). M₁ एव च (for चाप्नोति). —(L. 2202)
Madras ed. -गच्छति (for -वर्तते). —(L. 2203) T
G₂ M₂ जनः; M₁ नरः (for मनः). —(L. 2204)
T समुद्दीक्ष्य; M₁ परं वीक्ष्य (for समुद्दिश्य). G₂ शरीर-
कंपमुद्दीक्ष्य; M₂ साशिरःकंपमुद्दीक्ष्य (for the prior half).
—(L. 2205) M₂ धर्मः (for धर्म-). G₂ M₂ तु; M₁
[s] स्ति (for ऽस्तु). G₂ धर्मान् (for धर्म-). T धर्म-
संचयवान्सदा (for the post. half). —(L. 2207)
M₂ सभाः प्रपाश्च (for बहूदकानि). —(L. 2208) M₂
कृपाश्च कृपाश्च (for सभाश्च कृपाश्च). G_{1,2} शुभाः प्रपा-
(G₁ मा ग्रहा)श्च; M₁ शुभाः प्रतिश्रयाः (for प्रतिश्रयाश्च).
—(L. 2210) M₁ निर्वचना (for निर्विपया). — Colophon.
— Sub-parvan: T G M₁ वैष्णवधर्म. — Adhy. name:
M₂ भोज्याभोज्यविधिः. — Adhy. no.: T₁ 95; T₂
G_{1,2} 94; G₂ 105; M₂ 11; M₃ 93; M₄ 104.
—(L. 2211) M₂ अनेकं तं बहुविधं. —(L. 2212)
M₁ तं (for तन्). M₂ सुरेश्वर (for जनार्दन). —(L.
2215) M₂ नियते (for निश्चितं). G₁ M₂ निर्मलस्य च
लक्षणं (for the post. half). —(L. 2216) T G

आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् । [2215]

ब्रह्मचर्यं तपः क्षान्तिर्मधुमांसस्य वर्जनम् ।

मर्यादायां स्थितिश्चैव शमः शौचस्य लक्षणम् ।

बाल्ये विद्यां निषेवेत यौवने दारसंग्रहम् ।

वार्धक्ये मौनमातिष्ठेत्सर्वदा धर्ममाचरेत् ।

ब्राह्मणान्नावमन्येत गुरुन्परिवदेन्न च । [2220]

यतीनामनुकूलः स्यादेष धर्मः सनातनः ।

यतिर्गुरुद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वेषां पार्थिवो गुरुः ।

यद्गृहस्थार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोपितो यतिः । [2225]

दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽपि वा ।

गृहस्थैर्यतयः पूज्याः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखण्डी मुण्डितोऽपि वा ।

काषायदण्डधारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ।

अपूजितो गृहस्थैर्वा तथा चाप्यवमानितः । [2230]

यतिर्वाप्यतिथिर्वापि नरके पातयिष्यतः ।

तस्मात्तु यत्नतः पूज्या मज्जका मत्परायणाः ।

मयि संन्यस्तकर्माणः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ।

प्रहरेन्न द्विजान्प्राज्ञो गां न हन्यात्कदाचन ।

भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते । [2235]

नाभिं मुखेनोपधमेन्न च पादौ प्रतापयेत् ।

नाभः कुर्यात्कदाचित्तु न पृष्ठं परितापयेत् ।

नान्तरागमनं कुर्यान्न चामेधं विनिक्षिपेत् ।

उच्छिष्टो न स्पृशेदग्निमाशौचस्थो न जातुचित् ।

श्वचण्डालादिभिः स्पृष्टो नाङ्गमग्नौ प्रतापयेत् । [2240]

सर्वदेवमयो वह्निस्तस्माच्छुद्धः सदा स्पृशेत् ।

प्राप्तमूत्रपुरीषस्तु न स्पृशेद्वह्निमात्मवान् ।

यावन्तु धारयेद्देवं तावदप्रयतो भवेत् ।

पचनार्नि न गृह्णीयात्परवेश्मनि जातुचित् ।

तेन पक्वेन चाग्नेन यत्कर्म कुरुते शुभम् । [2245]

तच्छुभस्य फलस्यार्धमग्निदस्य भवेन्नृप ।

तस्माच्छुभतरं कर्म प्रकुर्याद्विनाशितम् ।

प्रमादाद्यदि वाज्ञानात्तस्य नाशो भविष्यति ।

गृह्णीयान्तु मथित्वा वा श्रोत्रियागारतोऽपि वा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महत्फलम् । [2250]

कीदृशेभ्यो हि दातव्यं तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।

भगवानुवाच ।

अक्रोधनाः सत्यपरा धर्मेनित्या जितेन्द्रियाः ।

मांसवि- (for -मांसस्य). — (L. 2217) T G_{1.8} सिन्धु. T₁ सदा; G_{1.2} M_{2.8} शमं (for शमः). — (L. 2218) M₂ -संग्रहः (for 'हम्'. — (L. 2219) G₂ M₁ वार्धके; M₂ स्वाविये (for वार्धक्ये). M₂ मोक्षम् (for मौनम्). T₁ G_{1.8} सर्वथा (for 'दा'). — (L. 2220) M₂ सः (for च). — T₁ om. (hapl.) line 2223. — (L. 2223) M₁ ब्राह्मणो (for पार्थिवो). — (L. 2225) G₃ द्विजः (for यतिः). — (L. 2226) G₃ दुर्वृत्तं वा सुवृत्तं वा. — After the prior half of line 2227, T reads the post. half of line 2232 and the prior half of line 2233. G₁ om. line 2228. — (L. 2228) Kumbh. ed. शिखी वा; Madras ed. शिखितो (for शिखण्डी). M₂ शिखी मुण्डी तथैव च (for the post. half). — (L. 2229) T₁ -मात्रधारो; T₂ -मात्रदंडो; G₃ -दंड-मात्रो; M_{2.4} -मात्रधारो (for -दण्डधारो). G_{1.2} न संशयः (for युधिष्ठिर). — (L. 2231) G_{1.2} पातयिष्यति. — (L. 2232) Madras ed. यतयः (for यत्नतः). — (L. 2234) G_{1.2} M₃ विप्रो (for प्राज्ञो). — (L. 2235) G₂ M₃ चैव; M_{2.8} (inf. lin.) पापम् (for चैतद्). — (L. 2236) M₂ [अ]मिर् (sic) (for [अ]भि). — (L. 2237) M₂ न च पृष्ठं प्रतापयेत् (for the post. half).

— M₂ om. (hapl.) lines 2238-2240. — (L. 2241) M₁ सर्वदेवमयो ह्यसिस् (for the prior half). G₃ तदा (for सदा). M_{2.8} तस्माच्छुद्धकरः स्पृशेत्. — (L. 2242) T न स्पृशेद्वह्निगो द्विजान् (for the post. half). — T₂ om. line 2243. — (L. 2243) M₂ वारयेद् (for धार). G₃ M₁ अग्निं (for देवं). G₃ M₁ तावन्तु प्रयतो भवेत् (for the post. half). — (L. 2244) M₁ पचनार्थीन्. — (L. 2245) G_{1.2} M₃ तस्मिन् (for तेन). — (L. 2246) M₂₋₄ फलं च (for फलस्य). G₂ तत्कर्मणः शुभरयार्थम् (for the prior half). — (L. 2247) T₂ G₃ शुभकरं. G_{1.2} M_{2.8} तस्माद्ब्रूहि (M₂ 'चूली') गतं वह्नि (for the prior half). M₂ अविनाशनं. — (L. 2248) G₃ मुंजानस् (for वाज्ञानात्). — (L. 2249) M₃ प्रगृह्णात् (sic) (for गृह्णीयात्). M₂ तं (for तु). — (L. 2250) M₃ तेभ्यो. G_{1.2} M₃ महा- (for महत्). — (L. 2251) T G₃ कीदृग्भ्यो हि प्रदातव्यं (for the prior half). — (L. 2252) G₂ M₂ दमे रताः (for जितेन्द्रियाः). — (L. 2253) G₁ M₂ महा- (for महत्). — (L. 2254) G₃ अमानिताः (for 'नः'). M₂ अदृष्टार्था (for दृष्टार्था वि-). — After line 2254, T₁ reads lines 2258-2259. — (L. 2255) G₁ महा- (for महत्). — G₂

तादृशः साधनो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
अमानिनः सर्वसहा दृष्टार्थं विजितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महत्फलम् । [2255]
अलुब्धाः शुचयो वैद्या हीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वधर्मनिरता ये तु तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
साङ्गान्श्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत दिने दिने ।
शूद्रान् यस्य देहे न तत्पात्रमुपयो विदुः ।
प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलैर्न च समन्वितः । [2260]
तारयेत्तत्कुलं सर्वमेकोऽपीह युधिष्ठिर ।
गामश्वमश्वं वित्तं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
दूरादाहृत्य सत्कृत्य तं प्रयत्नेन पूजयेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविधिर्देव मम भीष्मेण भाषितः । [2265]
भीष्मवाक्यात्सारभूतं वद धर्मं सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

अन्नेन धार्यते सर्वं जगदेतच्चराचरम् ।
अन्नात्मभवति प्राणः प्रत्यक्षं नास्ति संशयः ।
कलत्रं पीडयित्वापि देशे काले च शक्तिः ।
दातव्यं भिक्षवे चाश्वमात्मनो भूतिमिच्छता । [2270]
विप्रमध्वपरिश्रान्तं बालं वृद्धमथापि वा ।

अर्चयेद्गुरुवक्षीतो गृहस्थो गृहमागतम् ।
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुदीलो वीतमत्सरः ।
अर्चयेदतिथिं प्रीतः परत्र हितभूतये ।
अतिथिं नावमन्येत नानृतां गिरमीरयेत् । [2275]
न पृच्छेद्गोत्रचरणं नाधीतं वा कदाचन ।
चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयः स परत्र हितमिच्छता ।
पिपाय तु गृहद्वारं भुङ्क्ते ह्येकः प्रहृष्टवत् ।
स्वर्गद्वारपिधानं वै कृतं तेन युधिष्ठिर । [2280]
पितृन्देवानृत्पीन्विप्रानतिथींश्च निराश्रयान् ।
यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ।
कृत्वापि पापं बहुशो यो दद्यादन्नमर्थिने ।
ब्राह्मणाय विशेषेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अन्नदः प्राणदो लोके प्राणदः सर्वदो भवेत् । [2285]
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
अन्नं ह्यमृतमित्याहुस्त्रं प्रजननं स्मृतम् ।
अन्नप्रणाशे सीदन्ति शरीरे पञ्च धातवः ।
बलं बलवतो नश्येदन्नहीनस्य देहिनः ।
तस्मादन्नं प्रदातव्यं श्रद्धयाश्रद्धयापि वा । [2290]
आदत्ते हि रसं सर्वमादित्यः स्वगमस्तिभिः ।
वायुस्तस्यात्समादाय रसं मेघेषु धारयेत् ।
तत्तु मेघगतं भूमौ शक्नो वर्षति तादृशम् ।

M₁ om. (hapl.) lines 2256-2257. — (L. 2257) T M₅ च (for तु). G₁ महा- (for महत्). — (L. 2258) M₂ तु (for च). Kumbh. ed. and Madras ed. [s]भी-
येत (for 'वीत). — (L. 2259) G₂ M₂ नो देहे (for
देहे न). T G₁ M₂ तं (for तत्). — (L. 2260) T
G₂ transp. वृत्तेन and शीलैर्न. G₂ समन्वितः; M₂ च
दमेन च (for च समन्वितः). — (L. 2261) M₂ च (for
तत्). G₁ स; M₂ हि (for [इ]ह). — (L.
2262) T अन्नमश्वं (by transp.). T₂ G₂ स तद्विदे
(sic). — (L. 2263) G₁ M₂ तु (for च). M₂
गुणोपेतो. G₁ M₂ साधु (M₂ 'र')संमितं. — (L. 2264)
M₂-4 आहूय (for आहृत्य). — (L. 2265) M₄ सर्वधर्म-
(for धर्मा). G₁ त्वेवं; M₂ कृत्वा (for देव). G₁ स
मीमं (for मम). G₁ M₂ भाषितं. — (L. 2267)
M₄ अनेन (for अन्नेन). — (L. 2268) M₂-4 अन्ना-
न्नंति हि प्राणाः (for the prior half). M₄ [अ]त्र (for
[अ]स्ति). — (L. 2269) G₁ M₂ स तु; G₂ यो (for
[अ]पि). G₁ M₂ देश- (for देशे). G₂ [स]पि; M₂
तु (for च). — (L. 2271) T G₁ विप्रमध्वपरिश्रान्तं.
M₂ वृद्धं (for इदम्). — (L. 2273) G₂ सुदीलो

(sic) (for 'लो). — (L. 2274) T G₁ विप्रः (for
प्रीतः). M₂ स [इ]ह च (for हित-). M₄ परत्र हित-
मिच्छता. — (L. 2275) T शुष्कां (for [अ]नृतां). G₂ शूद्रां
गिरसमीरयेत् (sic) (for the post. half). — (L. 2276)
M₂ -चरणे; M₂ 'नौ. T₁ नातिधीतं; T₂ G₂ अतिथिं वा
(for नाधीतं वा). — (L. 2277) T₁ M₂ चाण्डालो.
— (L. 2278) G₂ स्यात्; M₂ च (for स). G₁ M₂
अन्नेन पूजनीयाः स्युः. — (L. 2279) M₂ यः पिपाय (for
पिपाय तु). Madras ed. योन्नं (for ह्येकः). G₂ M₂ स
प्रहृष्टवान्. — (L. 2282) M₂ यो रहः (for यो नरः). M₂
पुण्यं (for महत्). M₂ तस्य पुण्यं महत्फलं. — (L.
2283) G₂ M₂ तु (for [अ]पि). G₂ M₂ ददाति
(for दद्याद्). — M₂ om. (hapl.) lines 2286-
2289. — (L. 2286) G₂ M₄ प्रयत्नेन (for विशेषेण).
— (L. 2287) M₄ परं (for स्मृतम्). — (L. 2290)
G₁ विशेषेण (for प्रदातव्यं). — (L. 2291) G₁ आदि-
त्यस्य; M₂ 'लः सैर् (for 'लः स्त-). — (L. 2292)
M₂ रसं मेघे निधापयेत् (for the post. half). — (L.
2293) G₂ तं; M₂ यत् (for तत्). T G₂ वै रसं;

तेन दिग्धा भवेद्देवी मही प्रीता च पाण्डव ।
 तस्यां सस्यानि रोहन्ति यैर्जीवन्त्यखिलाः प्रजाः । [2295]
 मांसमेदोस्थिमज्जानां संभवस्तेभ्य एव हि ।
 एवं सूर्यश्च पवनो मेघः शक्रस्तथैव च ।
 एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ।
 भवतानि च दिव्यानि दिवि तेषां महात्मनाम् ।
 नानासंस्थानरूपाणि नानाभूतयुतानि च । [2300]
 चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
 तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
 अनेकशतसंख्यानि सान्तर्जलवनानि च ।
 तत्र पुष्पफलोपेताः कामदाः सुरपादपाः ।
 वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्च सहस्रशः । [2305]
 घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
 भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्त्राभरणानि च ।
 क्षीरस्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
 प्रासादाः पाण्डराः शुभ्राः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
 अन्नदास्तत्र तिष्ठन्ति तस्मादन्नप्रदो भवेत् । [2310]

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्नदानफलं श्रुत्वा प्रीतोऽस्मि मधुसूदन ।
 भोजनस्य विधिं वक्तुं देवदेव त्वमर्हसि ।

भगवानुवाच ।

भोजनस्य द्विजातीनां विधानं शृणु पाण्डव ।
 ज्ञातः शुचिः शुचौ देशे निर्जने हुतपावकः ।
 मण्डलं कारयित्वा तु चतुरश्रं द्विजोत्तमः । [2315]
 क्षत्रियश्चेत्ततो वृत्तं वैश्योऽर्धेन्दुसमाकृतिम् ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात्प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।
 पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादनैकेन वा पुनः ।
 नैकवासास्तु भुञ्जीयाच्च चान्तर्धाय वा द्विजः ।
 न भिन्नपात्रे भुञ्जीत पर्णपृष्ठे तथैव च । [2320]
 अन्नं पूर्वं नमस्कुर्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 नान्यदालोकयेदन्नान्न जुगुप्सेत तत्परः ।
 जुगुप्सितं च यच्चाक्षं राक्षसा एव भुञ्जते ।
 पाणिना जलमुक्ष्य कुर्यादन्नं प्रदक्षिणम् ।
 अपेयं तद्विजानीयात्पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2325]
 परिवेषजलादन्यत्पेयेततु मन्त्रवत् ।

M₂ वासवः; M₈. 4 तद्रसं (for तादृशम्). — (L. 2294)
 G₂ दीप्ता; M₂. 3 लिग्धा (for दिग्धा). M₃ एव (for
 देवी). M₂ मम (for मही). T G₈ पाथिव; Kumbh.
 ed. भारत (for पाण्डव). — (L. 2297) M₂. 4 एवमन्नं
 च सूर्यश्च पवनः शक्र एव च. — (L. 2298) G₁ स्थितो
 (for स्मृतो). — After line 2298, M₂. 8 ins.:

प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
 अन्नदानेन संप्रीता देवाश्च पितृभिः सह ।
 तस्मात्तेजो यशो वीर्यं बलायुर्धृतयः सदा ।
 श्रद्धयात्रं प्रदातव्यमिति पौराणिकी श्रुतिः ।
 अन्नदानात्तु ये लोकास्तान्शृणुष्व युधिष्ठिर । [5]

[(L. 4) M₈ श्रद्धदानं (sic) (for 'यान्न').]

— (L. 2299) M₂ पावनानि (for भव). — (L.
 2300) G₂ संस्थानि (for -संस्थान-). G₁ नानास्थितानि
 भूतानि (for the prior half). G₁ M₃ भूतिः; M₂. 8
 भूमि- (for -भूत-). G₁ M₃ गतानि (for -युतानि).
 — (L. 2304) G₁ ततः (for तत्र). — (L. 2305) T₂
 दिव्याः; G₂ विध्यः (sic) (for वीथ्यः). T₂ सरः; G₂
 सदा (for सभाः). T₁ वाप्यो वीथ्योऽपरः कूपा; G₁ वाप्यो-
 पेयुः सभां कूपां (sic) (for the prior half). M₂. 4 [ए]व
 सर्वशः (for च सहस्रशः). — After line 2305, G₁. 2
 M₃ read lines 2307-2308. — (L. 2306) M₃ च
 (for [अ]प). — (L. 2309) G₁. 2 प्रासाद- G₁. 2

M₂. 8 प्रस्तराः (for पाण्डराः). M₃ भ्रात्राः (sic) (for शुभ्राः).
 — (L. 2310) M₃ अन्नदानास्तु तिष्ठन्ति. G₁. 2 अन्नदान-
 (for तस्मादन्न-). T₁ M₄ भव (for भवेत्). — Colophon.
 — Sub-parvan : T G₈ M₂. 4 वैष्णवधर्म. — Adhy.
 name : M₃ अन्नविशेषः. — Adhy. no. : T₁ 96; T₂
 105; G₁. 2 M₄ 95; G₂ 106; M₂ 12; M₃ 94.
 — (L. 2311) M₂ [अ]सुर- (for मधु-). — (L. 2314)
 G₂ शुद्धः (for शुचिः). — (L. 2315) G₁. 2 M₃ च
 (for तु). — (L. 2316) M₂ वैश्यस्यार्धेन्दुसंनिभं; M₄
 वैश्यश्चेन्मुसलाकृति (for the post. half). — (L. 2319)
 M₂. 4 नान्तर्धाय (for न चान्त-). M₃ वै (for वा). T
 G₈ M₄ पुनः (for द्विजः). — (L. 2320) M₂. 4 -भाडे
 (for -पात्रे). — (L. 2322) T [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्-
 (for -पात्रे). — (L. 2323) M₂ तु तच् (for च
 तत्पुनः (for तत्परः). — (L. 2325) G₂ आपोऽन्नं तु तत्पीत्वा (for the prior
 half). G₂ द्विजश्च; M₃. 2 युक्त्वा (for पीत्वा). — (L.
 2326) M₂. 4 परिषेक- (for 'वेप-). G₁. 2 अन्यत्; M₃
 एवं; M₃. 4 एव (for एतत्). T₂ मंत्रावित्. — (L.
 2327) M₃ चैव (for कुर्यात्). T समन्वास. M₃ च
 (for तु). — (L. 2328) M₃ प्राणाहुतेर्. — (L.
 2329) G₂ समाहितं. T M₃ प्राणाहुतिर्. — (L.

पञ्च प्राणाहुतीः कुर्यात्समं' तु पृथक्पृथक् ।
यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतन्द्रितः ।
विदित्वाज्ञमथान्नादं पञ्च प्राणांश्च पाण्डव । [2330]
यः कुर्यादाहुतीः पञ्च तेनेष्टाः पञ्च वायवः ।
अतोऽन्यथा तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
तेनाज्ञेनासुरान्प्रेताब्राह्मणसंस्तर्पयिष्यति ।
वक्त्रप्रमाणान्पिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः पुनः ।
वक्त्राधिकं तु यत्पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते । [2335]
पिण्डावशिष्टमन्यच्च वक्त्रनिःसृतमेव च ।
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्के यो भुङ्के मुक्तभोजनम् ।
चान्द्रायणं चरेत्कुच्छं प्राजापत्यमथापि वा ।
पिबतः पतिते तोये भोजने मुखनिःसृते । [2340]
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
पीतशेषं तु तन्नाम न पेयं पाण्डुनन्दन ।
पिबेद्यदि हि तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

पानीयानि पिवेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।
अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निक्षिपेत् । [2345]
मौनी वाप्यथ वामौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टं प्रदापयेत् ।
सदा चात्याशनं नाद्यान्नातिहीनं च कर्हिचित् ।
यथाज्ञेन व्यथा न स्यात्तथा भुञ्जीत नित्यदाः ।
उदक्यामपि चण्डालं श्वानं वा हरुमेव वा । [2350]
भुञ्जानो यदि वा पश्येत्तदन्नं च परित्यजेत् ।
भुञ्जानो ह्यत्यजन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
केशकीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
उत्थाय च पुनः स्पृष्टं पादस्पृष्टं च लङ्घितम् । [2355]
अन्नं तद्वाक्षसं विद्यात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
राक्षसोच्छिष्टभुविप्रः सप्त पूर्वान्परानपि ।
निरये रौरवे घोरे स्वपितृन्पातयिष्यति ।
तस्मिन्नाचमनं कुर्याद्यस्मिन्पात्रे स भुक्तवान् ।
यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः । [2360]

2330) M₂-s विदित्वा चाज्ञमन्नादं. — (L. 2333) T G₈ [अं]तेन (for [अ]तेन). — (L. 2334) T G₈ M₂ -प्रमाण- (for 'णान्'). M₂ -पिडानि (for पिण्डांश्च). — (L. 2335) M₂ वक्त्रातिरिक्तं (for 'धिकं तु'). M₂ om. from यत्पिण्डम् up to स्वमुच्छिष्टं तु in the prior half of line 2338. — (L. 2356) G₁,₂ M₃ अन्नं च; M₄ अन्यच्चैद् (for अन्यच्च). G₁,₂ M₃ वक्त्राग्निःसृतमेव वा (M₃ च). — (L. 2338) G₂ स्वयमुष्णं (for स्वमुच्छिष्टं). G₃ om. one यो भुङ्के. G₁ मुञ्जिभोजनं; G₈ कोस्यभाजने; M₃ भुक्तवाजने (sic); M₄ भुक्तभाजनं (inf. lin. 'मोदनं') (for 'भोजनम्'). — After line 2339, G₁,₂ M₃ ins. :

स्त्रीपात्रमुद्धतः पापः स्त्रीणामुच्छिष्टभुक्नथा ।
तथा सह च यो भुङ्के स भुङ्के मद्यमेव हि ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्स्वदर्शिभिः ।

— (L. 2340) G₁,₂ पिबतस्तु तथा तोयं (for the prior half). — (L. 2341) M₂ भवेदन्नं (for विजानीयाद्). — M₂,₄ om. (hapl.) lines 2342-2343. — (L. 2342) T ततोयम् (for तन्नाम) and अपेयं (for न पेयं). — (L. 2343) G₁,₂ M₃ [र]ह (for दि). — G₃ om. lines 2344-2345. — (L. 2344) M₃ पानीयादि (for 'यानि) and पात्रेण (for तत्पात्रं). — (L. 2345) M₄ यावत्तावद् (by transp.). T वि- (for न). — (L. 2346) M₄ दि (for [अ]पि).

G₈ भुञ्जन्; Kumbh. ed. and] Madras ed. भूमौ (for [अ]मौनी). G₁,₂ M₃ नावलोक्या (M₃ न वालोक्य) दिशस्तथा (for the post. half). — (L. 2347) T G₈ M₂,₄ न चोच्छिष्टानि चापयेत् (M₂ धापयेत्; M₄ वापयेत्) (for the post. half). — (L. 2348) G₁ M₂,₃ चालशनं; M₄ चालशितं. G₈ नात्यहीनं (for नाति'). M₃ न (for च). — (L. 2349) T₁ यदा चेच्छा****; T₂ यथा चेच्छा यथा पश्यं; G₁ यथार्थेन विधानस्य; G₈ M₄ यदा (M₄ 'था) चेच्छा यदा (M₄ 'था) न स्यात्; M₂ यथा देहव्यथा न स्यात्; M₃ यथाचेच्छा यदा न स्यात् (for the prior half). — (L. 2350) M₂,₄ अथ (for अपि). T₁ वा शूद्रम्; G₁,₂ सकरम्; M₂ कुकुटम् (for वा हरुम्). M₃ च (for the second वा). — (L. 2351) T₂ G₈ M₂,₄ पश्येत्तु (for वा पश्येत्). M₂ तदा (for तद्). M₂ तु (for च). — (L. 2352) M₂ न त्यजन् (for ह्यत्य'). — (L. 2353) T G₂,₃ 'कीटोपपन्नं; M₂ 'कीटानि' (for 'कीटाव'). M₃ 'वीजिनः'. — (L. 2354) G₁ तद्भोज्यं. M₂ विजानीनां (for विजानीयाद्). — (L. 2355) G₃ तु (for the first च). M₂ भुक्तं (for स्पृष्टं). T G₁,₂ पदास्पृष्टं (for पाद'). M₂ न पादस्पृष्टलंघितं. — (L. 2357) G₁,₂ M₄ पूर्वोपरान्. T दश पूर्वोन्नाशपरान् (for the post. half). — (L. 2358) G₁,₂ M₃ नरके (for निरये). M₄ रौरवे नरके घोरि. T G₁,₂ स (for स्व-). — (L. 2359) G₂ तस्मान् (for तस्मिन्). T₂ M₂,₄ भदि (for पात्रे). — (L. 2360) T G₁ यद् (for यदि).

ज्ञानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

तृणमुष्टिविधानं च तृणमाहात्म्यमेव च ।

इक्षोः सोमसमुद्भूतिं चकुर्महसि मानद ।

भगवानुवाच ।

पितरो वृषभा ज्ञेया गावो लोकस्य मातरः ।

तासां तु पूजया राजन्पूजिताः पितृमातरः । [2365]

सभा प्रपा गृहं चापि देवतायतनानि च ।

शुष्यन्ति शकृदा यासां किं पूतमधिकं ततः ।

ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।

अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकालिकम् ।

गावो मे मातरः सर्वाः पितरश्चैव गोवृषाः । [2370]

ग्रासमुष्टिं मया दत्तां प्रतिगृह्णन्तु मातरः ।

इत्युक्त्वानेन मन्त्रेण सावित्र्या वा समाहितः ।

अभिमन्त्र्य ग्रासमुष्टिं तस्य पुण्यफलं शृणु ।

यत्कृतं दुष्कृतं तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

तस्य नश्यति तत्सर्वं दुःस्वप्नं च विनश्यति । [2375]

तिलाः पवित्राः पापघ्ना नारायणसमुद्भवाः ।

तिलान्श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमम् ।

तिलान्दद्यात्तिलान्भक्ष्यात्तिलान्प्रातरुपस्थौ च ।

तिलं तिलमिति ब्रूयात्तिलाः पापहरा हि ते ।

क्रीताः प्रतिगृहीता वा न विक्रेया द्विजातिभिः । [2380]

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्योऽन्यत्तु कुरुते तिलैः ।

कृमिर्भूत्वा श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ।

तिलान्न पीडयेद्विप्रो यन्नचक्रे स्वयं नृप ।

पीडयन्हि द्विजो मोहान्नरकं याति रौरवम् ।

इक्षुवंशोद्भवः सोमः सोमवंशोद्भवा द्विजाः । [2385]

इक्षुन्न पीडयेत्तस्मादिक्षुघात्यात्मघातकः ।

इक्षुदण्डसहस्राणामेकैकेन युधिष्ठिर ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति ब्राह्मणो यन्नपीडकः ।

तस्मान्न पीडयेदिक्षुन्न्यन्नचक्रे द्विजोत्तमः

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

समुच्चयं तु धर्माणां भोज्याभोज्यं तथैव च । [2390]

श्रुतं मया त्वत्पसादादापदमं ब्रवीहि मे ।

भगवानुवाच ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रसंवाधे त्वाशौचे मृतसूतके ।

धर्मकालेऽध्वनि तथा नियमो नैव लुप्यते ।

दूराध्वगमनाखिन्नो द्विजालामेस्थ शूद्रतः ।

अकृतार्त्तं च यत्किञ्चिद्ब्रूहीयादात्मवृत्तये । [2395]

आतुरो दुःखितो वापि भयात्तो वा बुभुक्षितः ।

M₁ यद्युच्छिष्टस्त्वनाचातो मुक्त्वा पात्रात्ततः स्वयं. — (L. 2361) T G₁ पतितो (for [अ]प्रयतो). — (L. 2362) T₁ M₂ तिल- (for तृण-). — (L. 2363) G₂ M₁ -समुद्भूतं. T माधव (for मानद). — (L. 2364) M₂ मातरं. — (L. 2365) G_{1, 2} -देवताः (for -मातरः). — (L. 2366) M₂ सदा (for सभा). T G₂ M₂ गृहांश्च (for गृहं). — (L. 2367) M₃ तासां. T₁ G_{1, 2} M_{3, 4} भूतम् (for पूतम्). — (L. 2368) T गवे दद्यात्; G₃ परं गावे (for परगवे). T परं (for दद्यात्). — (L. 2369) G_{1, 2} M₂ प्रातस्तत् (for व्रतं तत्). T -लोकदं (for -कालिकम्). — (L. 2370) M₁ मे (for मे). — (L. 2371) G_{1, 2} दत्तं. G₃ ग्रासमुष्टिर्मया दत्ता. G_{1, 2} -गृहीत. — (L. 2372) M₂ [अ]नेनापि (for [उ]क्त्वानेन). Kumbh. ed. गायत्र्या (for सावित्र्या). — (L. 2373) M₂ दद्यात्तु ग्रासमुष्टिं यस्य (for the prior half). M₁ दद्यात्तस्य (for तस्य पुण्य-). — (L. 2375) T₂ दुःस्वप्नश्च. — G₃ om. (hapl.) line 2377. — (L. 2377) M₂ च तद् (for पतद्). — (L. 2378) G₂ M₁ तिलं (for the second तिलान्). G₃ भक्षयेत्; M_{2, 3} दद्यात् (for भक्ष्यात्). — (L. 2379) T G₃ तिलास्तिला;

M₁ तिलास्तिलान् (for तिलं तिलम्). G₃ ब्रूयुस् (for ब्रूयात्). — (L. 2380) G_{1, 2} M₃ (inf. lin. as above) कृत्वा (G₂ क्रीत्वा) प्रतिगृहीत्वा वा. — (L. 2381) M₁ अन्यन्न (for योऽन्यत्तु). — (L. 2384) T पीडयेत्तु; M₂ 'चापि; M₁ 'या हि (for 'यन्हि). — (L. 2385) G₂ M₁ सोमवंशोद्भवो द्विजः. — (L. 2386) M_{2, 3} इक्षु. M₁ घातयेत् (for पीडं). T₂ G₃ M₂₋₄ इक्षुघाता- (M₁ 'तो)त्मघातकः (for the post. half). — (L. 2387) T नरापि (for युधिष्ठिर). — (L. 2388) Kumbh. ed. द्विजश्चैव (for ब्राह्मणो). T₁ G₁ M_{2, 3} -पीडितः; M₃ -पीडनः. — (L. 2389) G_{1, 2} M_{2, 3} इक्षु. — Colophon. — Sub-parvan: G₃ M₂₋₄ वैष्णव- (M₃ विष्णु) धर्म. — Adhy. name: M₃ भोजनविधिः. — Adhy. no.: T₁ 97; T₂ 106; G_{1, 2} M₁ 96; G₃ 107; M₂ 13; M₃ 95. — (L. 2390) G_{2, 3} M_{2, 4} च (for तु). Madras ed. च केशव (for तथैव च). — (L. 2392) G_{1, 2} [S] व्याशौचे; M₃ आशौचे (for त्वाशौचे). — (L. 2393) G₁ येन (for नैव). G_{2, 3} M_{2, 4} नियमोर्थो (M₂ 'मत्स्यो) न उ (M₁ लि) व्यते. — (L. 2394) M₂ तु (for स्य). — (L. 2395) G₃

भुञ्जन्विधिना विप्रः प्रायश्चित्तीयते न च ।
निमन्त्रितस्तु यो विप्रो विधिवद्व्यक्त्ययोः ।
मांसान्यपि च भुञ्जानः प्रायश्चित्तीयते न च ।
अथौ तान्यवतन्नानि आपो मूलं घृतं पयः । [2400]
इविर्वाहणकामाय गुरोर्वचनमौषधम् ।
भक्ष्यतो विधिवत्कर्तुं प्रायश्चित्तानि यो नरः ।
विदुषां वचनेनापि दानेनापि विशुध्यति ।
अमृतावृतुकाले वा दिवा रात्रौ तथापि वा ।
प्रोपितस्तु स्त्रियं गच्छेत्प्रायश्चित्तीयते न च । [2405]

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रशस्याः फीदशा विप्रा निन्वाधापि सुरेश्वर ।
अष्टकायाश्च कः कालस्तन्मे कथय सुव्रत ।

भगवानुवाच ।

सत्यसन्धं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाद्वेपति भास्करः ।
एष मे मण्डलं मित्वा याति ब्रह्म सनातनम् ।
कुलीनः कर्मकृद्दयस्तथा चाभ्यामृतसंस्वान् । [2410]
हीमानृतुः सत्यवादी पात्रं सर्वं हमे द्विजाः ।
एते चाप्राशनस्थास्तु भुञ्जानाः प्रथमं द्विजाः ।
तस्यां पक्क्यां च ये चान्ये तान्पुनन्येव दर्शनात् ।
मन्त्रका ये द्विजश्रेष्ठा मद्रता मत्परायणाः ।

तान्पक्किपावनान्विदि पूज्यांश्चैव विशेषतः । [2415]
निन्द्याञ्छृणु द्विजान्नान्नपि वा वेदपारगान् ।
ब्राह्मणच्छ्रान्ना लोके चरतः पापकारिणः ।
अनश्विरनचीयानः प्रतिग्रहरक्षितु यः ।
यत्र कुत्र तु भुञ्जानस्तं विद्यात्पक्किदूषकम् ।
मृतसूतकपुष्टाहो यश्च शूद्राजमुद्दिजः । [2420]
अहं चापि न जानामि गतिं तस्य नराधिप ।
शूद्रान्नरसपुष्टाहो दधीयानोऽपि नित्यदाः ।
जपतो जुहुतो वापि गतिरुर्ध्वा न विद्यते ।
आहिताग्निश्च यो विप्रः शूद्राक्षान्न निवर्तते ।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽमयः । [2425]
शूद्रप्रेषणकर्तुश्च ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
भूमावन्नं प्रदातव्यं श्वसृगालसमो हि सः ।
प्रेतभूतं तु यः दूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ध्वलः ।
अनुगच्छेन्न्रीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णं नदीं गत्वा समुद्रगाम् । [2430]
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजोत्तमाः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं ते प्राप्नुवन्ति हि ।
न तेषामशुभं किंचित्पापं वाशुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनादेव सद्यः शौचं विधीयते । [2435]

अकृताश्वं. G Ms तु (for च). G₁ अनु (for आत्म-).
— (L. 2396) T तथातो; G₂ दृष्टातो (for भयातो).
— (L. 2397) G₂ s Ms₄ भुञ्जानो (for भुञ्जन्).
— After line 2397, M₂ ins. :

यौक्तचिदपि कुवाणो विद्वद्गुणनियोगतः ।

तेषां वचनसामर्थ्यात्प्रायश्चित्तीयते न च ।

— M₂ reads lines 2398-2399 after line 2405.
— (L. 2398) M₂ निमन्त्रयस्व. — (L. 2399) G₁ s
M₂ s मांसदीन्यपि भुञ्जानः. — (L. 2401) Kumbh. ed.
and Madras ed. -काम्या व (for -कामाय). — (L.
2402) G₂ आप्तो (for अशक्तो). — (L. 2403)
M₂ च (for the second [अ]पि). M₂ युधिष्ठिर (for
विशुध्यति). — M₁ om. lines 2404-2405. — (L.
2404) T G₁ रात्रौ वा यदि वा दिवा (for the post.
half). — (L. 2405) M₂ प्रोपितं तु प्रियां गच्छेत्.
— (L. 2406) M₂ s प्रशस्याः. — (L. 2407) T G₂
M₂ सः (for कः). — (L. 2408) M₂ सत्यसंधान्विज्ञान्.
G₂ चलति (for वेपति). — (L. 2410) G₁ M₂ वा
(for च). — (L. 2412) M₂ च; Madras ed.
ते (for तु). — (L. 2413) G₁ s M₂ s तु (for the
first च). — (L. 2414) G₁ s मद्रका (for मद्रता).

— (L. 2416) G₂ निधानपि शृणुष्वेमान् (for the
prior half). G₂ M₂ वेदांत- (for वा वेद-). G₂
अविवादेन पारगाः. — (L. 2417) M₂ s ब्राह्मणान्. T
काले (for लोके). G₁ s M₂ चरतः. G₂ -चारिणः
(for -का*). T यश्चरन्पापकारकः (for the post.
half). — (L. 2418) T द्विजः; G₂ च यः (for तु
यः). — T₂ om. (hapl.) lines 2419-2420. — (L.
2419) G₂ M₂ तत्र (for कुत्र). T₁ G₂ M₂ च (for
तु). Kumbh. ed. यतस्तत्तत्तु भुञ्जानस्व. G₁ ब्रह्म (for
पक्कि). — (L. 2420) G₁ M₂ तु (for च). — T₂
ins. after line 2420: T₂ after 2418 :

अयथाहुर्दम्भपरो महानहमिति ब्रुवन् ।

— (L. 2422) T₂ om.; G₂ [5]पि (for हि). G₁ s
हि (for सपि). — (L. 2423) M₂ भुञ्जतो (for जुहुतो).
G ऊर्ध्व. — (L. 2424) M₂ तु (for च). T G₂
विप्रो यः (by transp.). M₂ शूद्राश्च नासिर्वर्तते. — (L.
2426) M₂ युधिष्ठिर (for विशेषतः). — (L. 2427)
T भूम्यां पिंडं; G₂ s M₂ भूम्यामन्नं. — (L. 2428)
G₂ M₂ (sup. lin.) -दुर्ध्वलः (for -दुर्ध्वलः). — (L.
2429) T₂ M₂ s -गच्छन् (for -गच्छेन्). — (L.
2434) M₂ यत् (for न). — (L. 2437) T₁ न

शूद्रवेदमनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निर्वृतेन न भोक्तव्यं विद्धि शूद्राजमेव तत् ।
विप्राणां भोक्तुकामानामत्यन्तं चाञ्चकाङ्क्षया ।
यो विघ्नं कुरुते मर्त्यस्ततो नान्योऽस्ति पापकृत् ।

सर्वे च वेदाः सह षड्विंशैः [2440]

सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।

नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति

शीलव्यपेतस्य नृप द्विजस्य ।

ग्रहोपरान्ते विपुवेऽयनान्ते

पिण्डे मघासु स्वसुते च जाते । [2445]

गयेषु पिण्डेषु च पाण्डुपुत्र

दत्तं भवेन्निकसहस्रतुल्यम् ।

वैशाखमासस्य च या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे [2450]

अथोदशी पञ्चदशी च माघे ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च

श्राद्धस्य कालो ह्ययनद्वये च ।

यस्त्वेकपङ्क्त्या विषयं ददाति

जेहाजयाद्वा यदि वार्थहेतोः । [2455]

दूरं दुराचारमनात्मवन्तं

ब्रह्ममेनं मुनयो वदन्ति ।

इद्वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।

इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ।

धनानि येषां विपुलानि सन्ति [2460]

नित्यं रमन्ते परलोकमूढाः ।

तेषामयं शत्रुवरघ्नलोको

नान्यः सदा देहसुखे रतानाम् ।

ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः

स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहम् । [2465]

जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-

स्तेषामसौ नायमरिघ्नलोकः ।

ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति

धर्मेण लब्ध्वापि धनानि काले ।

दारानवाप्य क्रतुभिर्जयन्ते [2470]

तेषामयं चैव परश्च लोकः ।

ये नैव विद्यां न तपो न दानं

न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।

वृत्तेन; T₂ निर्वृत्तेन; G₂ निर्वृत्तेन; M₂ निर्वृत्तेन (for निर्वृत्तेन). G₂ तु (for न). — (L. 2438) G₁ २ M₂ चान्न (M₂ भोक्तु) काक्षिणा. — (L. 2439) M₂ विघ्नं तु (for यो विघ्नं) and [s]न्यो न (by transp.). — (L. 2440) T G₂ ३ हि (for च). — (L. 2441) M₂ सांख्यं (for सांख्यं). — (L. 2444) M₂ [s]यने च (for नान्ते). — (L. 2445) M₂ [s]प- (for च). — (L. 2446) T G₂ M₂ पक्षेषु; Madras ed. सर्वेषु (for पिण्डेषु). — M₂ ४ om. lines 2448-2449. — (L. 2449) Madras ed. अनवद्यासौ (for नवम्यसौ). — (L. 2450) G₂ तु (for च). — M₂ om. from line 2453 up to the prior half of line 2458. — (L. 2453) M₂ [s]पि (for हि). — After line 2453, T₁ G₁ M₂ ins.:

पानीयमप्यत्र तिलैर्विभिन्नं

दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

This is followed by lines 2460-2461 in G₁ and by lines 2460-2463 in M₂. — G₂ ins. after line 2453: G₁ after line 2461: M₂ after line 2463:

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ।

— (L. 2454) M₂ -पक्षौ. — (L. 2456) M₂ दुरात्मा-
नम् (for चारम्). — (L. 2457) M₂ स्वात्मोपवाते (for
ब्रह्ममेनं). G₁ २ कवयो (for मुनयो). — After line
2457, M₂ reads lines 2464-2471. G₂ reads lines
2458-2459 after line 2471. — (L. 2458) G₁
चैवाय; G₂ चैकस्य (for [ए]वैकस्य). M₂ (sup. lin.)
बहु (for इह). — (L. 2459) T₁ lacuna. G₂ partly
damaged. T₂ अमुत्रेह न कस्यचित् (for the post. half).
— G₂ reads lines 2460-2463 after line 2475.
— (L. 2461) G₂ -लोकमुत्तमाः (for -लोकमूढाः). — (L.
2462) G₂ -नग्नः (for -वरग्नः). — (L. 2463)
Madras ed. नान्यत् (for नान्यः). T G₁ सुखं (for
सदा). M₂ देहसौख्ये. — (L. 2464) G₁ २ M₂
चैव युक्तास् (for योगयुक्तास्). G₂ ३ M₂ प्रयुक्ताः (for
प्रसक्ताः). — (L. 2466) M₂ विप्रास्तथा (for जिते-
न्द्रिया). — (L. 2467) G₂ चापि परश्च; M₂ नाम
रिपुघ्न- (for नायमरिघ्नः). — (L. 2468) T₁ om. ये.
— (L. 2469) G₂ धर्माणि (for धर्मेण). G₁ २
लब्धानि (for लब्ध्वापि). — (L. 2471) G₂ [s]पि
(for the second च). — G₁ om. lines 2472-
2520. — (L. 2472) G₂ M₂ ३ (M₂ ए)पं न

न चापि गच्छन्ति सुखानि भोगा-
स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति । [2475]

युधिष्ठिर उवाच ।

नारायण पुराणेन योगावाप्त नमोऽस्तु ते ।
श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् ।

भगवानुवाच ।

धर्मसारं महाराज मनुना प्रोक्तमादितः ।
प्रवक्ष्यामि मनुप्रोक्तं पौराणं श्रुतिसंहितम् ।
अग्निचिकपिला सत्री राजा मिथुर्महोदधिः । [2480]
इष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत तान्सदा ।
गौरैकस्यैव दातव्या न बहूनां युधिष्ठिर ।
सा गौर्विक्रयमापन्ना दहत्यासतमं कुलम् ।
बहूनां न प्रदातव्या गौर्वैस्त्रयं शयनं स्त्रियः ।
तादृभूतं तु तद्वानं दातारं नोपतिष्ठति । [2485]
आक्रम्य ब्राह्मणैर्भुक्तमनार्याणां तु वेदमनि ।
गोस्त्रिं पुण्यं तत्तेषां राजसूयाद्विशिष्यते ।
मा ददातिविति यो ब्रूयाद्ब्रह्मण्यौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिनातं गत्वा चण्डालेषूपजायते ।
ब्राह्मणस्त्वं तु देवस्त्वं दरिद्रस्य च यद्धनम् । [2490]
शुरोश्चापि हृतं राजन्स्वर्गस्थमपि पातयेत् ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।
द्वितीयं धर्मशास्त्राणि तृतीयं लोकसंग्रहः ।

आ समुद्राच्च यत्पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।
हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्यमार्यावर्तं प्रचक्षते । [2495]
सरस्वतीद्विपद्भ्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तद्देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ।
यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ।
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनयः । [2500]
पुते ब्रह्मर्षिदेशास्तु ब्रह्मावर्तदिनन्तराः ।
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद्भजनमनः ।
स्वं चारित्रं तु गृहीयुः पृथिव्यां सर्वमानवाः ।
हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विशसनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागानु मध्यदेशः प्रकीर्तितः । [2505]
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो याज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ।
एतान्विज्ञाय देशास्तु संश्रयेयुर्द्विजातयः ।
शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्भुत्तिकर्षितः ।
आचारप्रभवो धर्मो ह्यहिंसा सत्यमेव च । [2510]
दानं चैव यथाशक्ति नियमाश्च यमैः सह ।
वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निपेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ।
शर्महोमैर्जातकर्मनामचौलोपनायनैः ।
स्वाध्यायैस्तद्भूतैश्चैव विवाहस्नातकप्रतैः । [2515]
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मण्यं क्रियते तनुः ।

(for ये नैव). — (L. 2473) T₂ यजंते (for यतन्ते).
— (L. 2474) M₈ भोगं. M₄ ये चापि गच्छन्ति परस्य
भार्या. — (L. 2475) M₄ तेषामयं नैव परश्च लोकः.
— (L. 2476) G₂ M₈ लोकावाप्त (for योगा). — (L.
2479) T बक्ष्यामि मनुना प्रोक्तं (for the prior half).
G₂ M₄ पुराण. M₄ संमितं (for संहितम्). — (L.
2486) G₂ M₈ च (for तु). — (L. 2487) M₄
पुण्यवत् (for पुण्यं तत्). — (L. 2488) G₂ M₈
गोषु च; M₂ गोस्त्रिः; M₄ गवां तु (for गव्यश्वौ).
Kumbh. ed. ब्राह्मणेषु च गोषु च (for the post. half).
— (L. 2489) M₂ ब्रह्मण्योनि. (for तिर्यग्योनि). M₂
देवत्वमपि गच्छति (for the post. half). — (L. 2490)
T च (for तु). M₂ तु (for च). — (L. 2491)
G₂ स्वर्गस्थान् (for 'सम्'). M₄ स्वर्गोच्च नरकं नयेत्
(for the post. half). — (L. 2492) T प्रथमं;
G₈ अपरं (for परमं). — (L. 2493) T G₂ स
लोकसंग्रहः. — (L. 2494) M₂ स आसमुद्रा (M₂ 'द्र'श्च.
M₂ स वै (for यत्). M₂ आसमुद्रश्च पश्चिमात् (for the

post. half). — (L. 2495) G₂ M₂ स मध्ये (for
मध्यम्). G₂ मध्यावर्तं (for आर्या). — (L. 2496)
T सारावती. (for सरस्वती). — (L. 2497) M₂ स तं
(for तद्). M₂ स निमित्तं (for निमित्तं). — (L.
2499) M₂ सदाचारः स उच्यते. — (L. 2500) M₂
मत्स्यश्च; M₈ मत्स्यानां. M₂ शूरसेनकाः. — (L. 2501)
M₂ अनन्तरं. — (L. 2502) M₂ अग्र. (for अग्र-).
— (L. 2503) T G₂ स्व. (for स्वं). M₂ चरित्रं. G₂
M₄ च (for तु). T तु गृहीयात्; M₂ निरीक्षन्ति.
— (L. 2504) T M₂ मध्ये. — (L. 2505) M₂ च (for
तु). — (L. 2506) T सरते; G₈ चरते. — (L.
2507) M₂ स याज्ञिको (for 'यो') and स्वतः (for ततः).
— (L. 2508) G₂ M₂ स संश्रयेयुर् (for 'येयुर्'). — (L.
2509) M₂ स निविशेद् (for निवसेद्). — (L. 2510) G₂ स
आचारः (for 'र'). M₂ प्रथमो (for प्रभवो). — (L.
2511) M₂ [अ]पि (for [ए]व) and नियमानि (for 'माश्च').
— (L. 2512) G₈ ऋतुभिः (for कर्मभिः). — (L.
2513) M₂ कुर्युः (for कार्यः). — (L. 2514) M₂

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
 विधा तस्मिन् यत्तस्या शुभं वीजमिवोपरे ।
 लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 यस्याज्ज्ञानमिदं प्राप्तं तं पूर्वमभिवादेत् । [2520]
 सव्येन सव्यं संगृह्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।
 न कुर्यादेकहस्तेन गुरोः पादाभिवादनम् ।
 निपेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
 अध्यापयति चैवेन स विप्रो गुरुरुच्यते ।
 कृतोपनयनं वेदान्त्रोऽध्यापयति नित्यशः । [2525]
 सकल्पान्तरहस्यांश्च स चोपाध्याय उच्यते ।
 साङ्गान्श्च वेदान्ध्याप्य शिक्षयित्वा व्रतानि च ।
 विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोऽभिधीयते ।
 उपाध्यायादसाचार्य आचार्याणां शतं पितृ ।
 पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते । [2530]
 तस्मात्तेषां वशे तिष्ठत्तच्छूरापरो भवेत् ।
 भवमानादि तेषां तु नरकं स्यादसंशयः ।
 हीनाज्ञानतिरिक्ताङ्गाव्यिद्याहीनान्वयोधिकान् ।
 रूपद्रविणहीनाश्च जातिहीनाश्च नाक्षिपेत् ।
 शपता यत्कृतं पुण्यं शप्यमानं तु गच्छति । [2535]

शप्यमानस्य यत्पापं शपन्तमनुगच्छति ।
 नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
 द्वेषं दुष्मन् च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वज्रयेत् ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्तव भक्तस्य मम धर्मजनप्रिय ।
 धर्मं पुण्यतमं देव पृच्छतः कथयस्व मे । [2540]

भगवानुवाच ।

यदेतदग्निहोत्रं वै सृष्टं वर्णत्रयस्य तु ।
 मन्त्रवद्यदुतं सम्प्रयिधिना चाप्युपासितम् ।
 आहिताग्निं नयत्यूर्ध्वं सपत्नीकं सयान्धवम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं तद्वाह्यैर्देव होतव्यं क्षत्रियैः कथम् ।
 वैश्यैर्या देवदेवेश कथं वा सुदुतं भवेत् । [2545]
 कस्मिन्कालेऽथ वा कस्य आधेयोऽग्निः सुरोत्तम ।
 आहितस्य कथं वापि सम्यगाचरणं भवेत् ।
 कथमयः किमात्मानः स्थानं किं कस्य वा विभो ।

गर्भे; M₁ गार्ह- (for गर्भ-). M₂ जातकर्मे. — (L. 2515) T G₂ तु; M₂ च (for तद्). G₂ M₂ तपो-
 भिश्च (for त्रैश्वेन). — (L. 2517) G₂ यदि; G₂
 M₂ यस्य (for यत्र). T च (for वा). — (L. 2518)
 M₂ अवक्तव्या (for न वक्तव्य). M₂ न तत्र विद्या वक्तव्या
 (for the prior half). — (L. 2520) M₂ समा-
 ज्ञानम् (for यसाज्ज्ञा*). M₂ ततो ज्ञानागमप्राप्ते (for
 the prior half). T₂ M₂ तत् (for तं). — (L. 2521)
 T G₂ M₂ सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो (for the prior
 half) and दक्षिणः (for 'णम्'). — (L. 2522) T
 प्राज्ञा भवदन्तः. — (L. 2523) G₂ कार्याणि (for कर्माणि).
 M₂ कुर्यात्तु (for करोति). M₂ विधानतः; M₂ यथा विधिः.
 — M₂ om. (hapl.) lines 2525-2526. — (L. 2525)
 M₂ कृतोपनयनं वेदान्. G₂ transp. वेदान् and यो. M₂
 om. यो. — (L. 2526) T सकलान्; G₂ सकल्यं.
 — (L. 2527) M₂ साङ्गान् वेदान् अध्याप्य (for the prior
 half). M₂ क्षयित्वा (for शिक्ष*). — (L. 2528)
 G₂ सोपजायते (for सोऽभिधी*). — (L. 2529) G₂
 आचार्यान्तु (for 'र्याणां'). T₂ शतान् (for शतं). — (L.
 2530) M₂ दशतमा (for शतगुणं). — After line
 2530, G₂ and Kumbh. ed. ins.:

एतेषामपि सर्वेषां गरीयाज्ञानदो गुरुः ।
 गुरोः परतरं किञ्चिद् भूतं न भविष्यति ।

— (L. 2531) G₁ M₂ शुश्रूषापरमो भवेत्. — (L.
 2532) G₂ तु (for हि). T अथैतेषां (for हि तेषां तु).
 G₁ नरकं स्यान्न संशयः; M₂ 'कान्याति सर्वशः; M₂
 'कान्यात्यसंशयं (for the post. half). — (L. 2533)
 M₂ वयोतिगान् (for 'विकान्'). — (L. 2534) M₂
 corrupt for the prior half. G₂ M₂ न वाचा
 त्वाक्षिपेद्बुधः. — (L. 2535) M₂ शप्तस्य (for शपता).
 T₁ G₁ च; G₂ हि (for तु). M₂ उपैति वै (for तु
 गच्छति). — (L. 2537) M₂ निदन् (for कुत्स-
 नम्). — (L. 2538) G₂ दुष्मन् (for दुष्मन्). M₂
 मौनं (for मानं). G₁ M₂ वि- (for the third च).
 — Colophon. — Sub-paracan : T M₂ वैष्णवधर्मः; M₂
 विष्णुधर्मः. — Adhy. no. : T₁ 98; T₂ 107; G₁ M₂
 97; G₂ 108; M₂ 14; M₂ 96. — (L. 2539) G₁ M₂
 स्वभक्तस्य हृषीकेश धर्मोप (M₂ मम ध-
 र्ममजानतः. — (L. 2541) M₂ तद् (for यद्). T₂ G₂
 दृष्टं (for सृष्टं). T₁ तत् (for तु). — (L. 2542) G₂
 M₂ विधानान् (for विधिना). — (L. 2543) M₂
 नयामि (for नयति). — (L. 2546) G₁ कथं; M₂
 तथा (for स्य वा). G₂ तस्य; Madras ed. तस्मिन्
 (for कस्य). T G₁ ह्याधेयो; M₂ चा (for आ*).
 — (L. 2548) M₂ ल्यक्तामयः (for कल्य*). G₂
 आत्मा स (for आत्मानः). M₂ तस्य (for कस्य).
 — G₂ om. line 2549. — (L. 2549) G₂ कं (for

कतरस्मिन्दुते स्थाने किं ब्रजेदाग्निहोत्रिकः ।
अग्निहोत्रनिमित्तं च किमुत्पन्नं पुरानघ । [2550]
कथमेवाथ ह्यन्ते प्रीयन्ते च सुराः कथम् ।
विधिवन्मन्त्रवद्भक्त्या पूजितास्त्वग्भयः कथम् ।
कां गतिं चदतां श्रेष्ठ नयन्ति ह्यग्निहोत्रिणः ।
दुर्हुताश्चापि भगवन्नविज्ञातास्त्रयोऽग्नेयः ।
किमाहिताग्नेः कुर्वन्ति दुश्शीर्णा वापि केशव । [2555]
उत्सन्नाग्निस्तु पापात्मा कां योनिं देव गच्छति ।
एतत्सर्वं समालेन भक्त्या ह्युपगतस्य मे ।
बलुमर्हसि सर्वज्ञ सर्वावास नमोऽस्तु ते ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्महापुण्यमिदं धर्माश्रितं परम् ।
यत्तु तारयते युक्ताग्नाह्वानानग्निहोत्रिणः । [2560]
ब्रह्मन्वेनासृजं लोकानहमादौ महाधुते ।
सृष्टोऽग्निमुत्पतः पूर्वं लोकानां हितकाम्यया ।
यस्याग्ने स भूतानां सर्वेषां निर्मितो मया ।
तस्मादग्नीत्यभिहितः पुराणज्ञैर्मनीषिणः ।
यस्मात्तु सर्वकृत्येषु पूर्वमस्मै प्रदीयते । [2565]

आहुतिर्दीप्यमानाय तस्मादग्नीति कीर्त्यते ।
यस्माच्च नयति ह्यग्नेयां गतिं विप्रान्सुपूजितः ।
तस्माच्च नयनाद्वाजन्वेदेवद्भीति कीर्त्यते ।
यस्माच्च दुर्हुतः सोऽयमलं भक्षयितुं क्षणात् ।
यजमानं नरश्रेष्ठ ऋच्यादोऽग्निस्ततः स्मृतः । [2570]
सर्वभूतात्मको राजन्देवानामेप वै मुखम् ।
प्रथमं मन्मुखात्सृष्टो लोकार्थे पचनः प्रभुः ।
सृष्टमात्रो जगत्सर्वमनुमैच्छत्पुरा खलु ।
ततः प्रशमितः सोऽग्निरुपास्यैव मया पुरा ।
सततोपासनात्सोऽयमौपासन इति स्मृतः । [2575]
आहुतिः सर्वमाख्यातं तस्मिन्वसति सोऽनलः ।
आवसथ्य इति ख्यातस्तेनासौ ब्रह्मवादिभिः ।
तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वर्तन्ते यस्य धर्मतः ।
सोममण्डलमध्येन गतिस्तस्य द्विजन्मनः ।
ते च सप्तर्षयः सिद्धाः संयतेन्द्रियबुद्धयः । [2580]
गता ह्यमरसायुज्यमेकाग्र्यर्चनतत्पराः ।
अपरे चावसथ्यं च पचनार्तिं प्रचक्षते ।
तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वैश्वदेवश्च वर्तते ।
स्थालीपाकं च गार्हं च सर्वे ह्यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।

किं). T₂ पृच्छेद् (for 'ब्रजेद्'). T G₂ होत्रिकः. — (L. 2550) M₂ अग्नित्रय- (for 'होत्र-'). — (L. 2551) M₄ सुरैः. — (L. 2552) T₁ च; T₂ G₂ हि (for तु). — (L. 2553) M₂ के नयन्ति (for नयन्ति हि). T₂ M₄ 4-होत्रिणः. — (L. 2554) G₂ सुधुताश्च; M₄ अकु (for दुर्हुतः). M₂ [अ]वधूताश्च (for [अ]पि भगवन्) and तथा (for 'त्रयो'). — M₄ om. line 2555. — (L. 2555) G₂ दुश्शीर्णः. — (L. 2556) T विच्छिन्नाग्निस्तु पापात्मा; G₂ M₂ उच्छि (M₂ 'त्स'न्नाग्निस्तु पा' (for the prior half). M₂ यास्यति (for गच्छ). T कां योनिमपिगच्छति. — (L. 2557) M₂ [अ]श्रुप- (for श्रुप-). — (L. 2558) G₁ 2 सर्वेषां च; Kumbh. ed. सर्वाधिकं; Madras ed. 'त्मक' (for 'वास'). — (L. 2559) T₁ महामग; G₂ यथापुण्यम् (for महापुण्यम्). M₂ श्मं (for इदं). M₂ महत्; M₃ वरं (for परम्). — (L. 2560) M₂ कारयते (for तार). G₂ यज्ञान् (for युक्तान्). — (L. 2561) M₂ 8 [अ]सृजत् (for [अ]सृजं). T-महीपते (for महाधुते). — (L. 2562) T₁ सृष्टाग्निः; T₂ सृष्टोऽग्निः; G₂ सृष्टाग्नि (for सृष्टोऽग्निर्). — (L. 2564) M₄ अग्निस्तु (for अग्नीति). T₂ [अ]भिहितं. T G₂ M₄ महर्षिभिः; M₂ 2 महामग्निः (for मनीषिणः). — M₄ om. lines 2566-2568. — (L. 2566) T आहुतिः; G₂ आहुती (for 'तिर्'). T अग्निश्च; G₁ 2 M₃ चा (G₂ त्व) ग्रीति (for अग्नीति). G₁ 2 कथ्यते; M₂ चोच्यते (for कीर्त्यते).

— M₂ om. (hapl.) lines 2567-2568. — (L. 2567) G₁ 2 तु नयति; G₂ M₂ नयतीति (for 'ति हि). T G₁ [अ]ग्नेयं. M₂ विप्रः. G₂ सुपूजितान्. — (L. 2568) Madras ed. यस्मात् (for त'). G₁ 2 कथ्यते (for कीर्त्यते). — (L. 2569) M₄ तु (for च). T दुर्हुतः; G₂ दुर्हुतः (sic); M₂ 8 जुहुतं (for दुर्हुतः). — (L. 2571) M₂ 8 एव (for एष). — (L. 2572) T पावकः प्रभुः; G₂ पचनार्त्तप्रभोः; M₂ 8 पावनः प्रभुः; M₄ वचन- (sup. lin. पचन) प्रदः. — (L. 2573) G₂ सृष्टमात्रे. M₂ हर्तुम् (for अतुम्). G₂ [अ]खिलं (for खलु). — (L. 2574) M₄ आहुत्या (for ततः प्र-). G₂ M₄ उपास्यत (for 'स्यैव'). T उपासा (T₂ 'सी'नो मया पुनः (for the post. half). — (L. 2575) M₄ पूर्वम् (for सोऽयम्). G₂ औपासनमिति स्मृतं (for the post. half). — (L. 2576) M₂ पूर्वम् (for सर्वम्). T आख्याता; G₁ 2 'ति. — (L. 2577) T₁ अवधार्य (for आवसथ्य). — (L. 2580) Madras ed. तेन (for ते च). — (L. 2581) G₁ गत्वा (for गता). — (L. 2582) T₂ तं; M₄ तु (for the second च). — (L. 2583) M₂ 4 वैश्वदेवं (for 'देवश्च). — (L. 2584) T₂ G₂ M₃ गाह्यं. M₂ 4 स्थालीपाकश्च नृ (M₂ 'कादिगृ'न्नाश्च (for the prior half). T G₁ [s]पि;

गृहकर्मवहो यस्मात्तस्माद्गृहपतिस्तु सः । [2585]
 औपासनं चावसथ्यं सभ्यं पचनपावकम् ।
 आहुर्व्रह्मविदः केचिन्मतेतन्ममापि च ।
 अभिहोत्रप्रकारं तु शृणु राजन्समाहितः ।
 प्रयाणां गुणनामानि वहीनामुच्यते मया ।
 गृहाणां हि पतित्वं हि गृहपत्यमिति स्मृतम् । [2590]
 गृहपत्यं तु यस्यासीत्तस्यासीद्गार्हपत्यता ।
 यजमानं तु यस्मात्तु दक्षिणां तु गतिं नयेत् ।
 दक्षिणाग्निं तमाहुस्तं दक्षिणायतनं द्विजाः ।
 आहुतिः सर्वमाख्यातं हवनं हन्यवाहनम् ।
 सर्वहन्यवहो वह्निर्गतश्चाहवनीयताम् । [2595]
 यस्त्वावसथ्यं जुहुयान्मूलाग्निं विधिवद्विजः ।
 आवसथ्यं तु ये चाग्निं पचनाग्निं प्रचक्षते ।
 तेषां स भागतो वह्निः सभ्य इत्यभिधीयते ।
 आवसथ्यस्तु यो वह्निः प्रथमः स प्रजापतिः ।
 ब्रह्मा च गार्हपत्योऽग्निस्तस्मादेव तु सो भवेत् । [2600]
 दक्षिणाग्निस्त्वयं रुद्रः क्रोधात्मा चण्ड एव सः ।
 अहमाहवनीयोऽग्निरा होमाद्यस्य वै मुखे ।

सभ्योऽग्निः पञ्चमो यस्तु स्कन्द एव नराधिप ।
 पृथिवी गार्हपत्योऽग्निरन्तरिक्षं च दक्षिणः ।
 स्वर्ग आहवनीयोऽग्निरेवमग्निप्रयं स्मृतम् । [2605]
 वृत्तो हि गार्हपत्योऽग्निर्यस्यादृत्ता च मेदिनी ।
 अर्धचन्द्राकृतिः खं वै दक्षिणाग्निस्तथा भवेत् ।
 चतुरश्रं ततः स्वर्गं निर्मलं यच्चिरामयम् ।
 तस्मादाहवनीयोऽग्निश्चतुरश्रो भवेन्नृप ।
 जुहुयाद्गार्हपत्यं यो भुवं जयति स द्विजः । [2610]
 जुहोति दक्षिणाग्निं यः स जयत्यन्तरिक्षकम् ।
 पृथिवीमन्तरिक्षं च दिवं चर्षिगणैः सह ।
 जयत्याहवनीयं यो जुहुयाद्भक्तिमान्द्विजः ।
 आग्निमुख्येन होमस्तु यस्य यज्ञेषु वर्तते ।
 तेनाप्याहवनीयत्वं गतो वह्निर्महाद्युतिः । [2615]
 आ होमाद्योऽग्निहोत्रेषु यज्ञे वा यत्र सर्वशः ।
 यस्मादग्निमप्रवर्तन्ते ततो ह्याहवनीयता ।
 यस्त्वावसथ्यं जुहुयान्मूलाग्निं विधिवद्विजः ।
 स तु सप्तर्षिलोकेषु सपत्नीकः प्रमोदते ।
 यश्चाप्युपासते सभ्यं विधिवद्व्ययतात्मवान् । [2620]

G₂ M₈ च (for हि). — (L. 2585) T G₁ कर्मवहो; M₈ सहो (for वहो). T G₁ स्मृतः (for तु सः). — (L. 2586) T गार्हो; G₂ सहो; M₂ गृहं (for सभ्यं). — (L. 2588) G₂ प्रकारं च; G₂ प्रमाणं तु; M₈ प्रकरणं. — (L. 2589) T G₁ सदा (for मया). — (L. 2590) M₂ गार्हपत्यम् (for गृहं). — (L. 2591) T [अ]स्ति (for [अ]सीत्). G₁ तस्माद्; G₂ तस्मात्तद्; M₂ तस्य तद्; M₈ स तस्माद्; Madras ed. तत्तस्माद् (for तस्यासीद्). — (L. 2592) T यश्चाग्निर् (for यस्यात्तु). M₄ यजमानस्य यस्यादि (for the prior half). — (L. 2593) M₂ तद् (for तम्). T G₂ तद्; M₈ तु; Madras ed. ते (for the second तं). M₂ s (sup. lin. as above) दक्षिणत्वाच्च तद्विदः (for the post. half). — (L. 2594) T₁ आख्याता; T₂ G₂ ति. G₂ पचनं; M₂ s वहनं (for हवनं). Madras ed. हन्यं वै वहनं स्मृतं (for the post. half). — After line 2595, M₂ reads lines 2614-2617. M₂-4 om. line 2596. — (L. 2596) G₂ यद्वा (for यस्तु). — G₃ om. (hapl.) lines 2597-2618. — (L. 2597) T आवसथ्ये. T₁ यश्चापि; T₂ G₂ यश्चाग्निः (G₂ 'ग्नि'); Madras ed. तं चाग्निं. M₂ पाचनाग्निं. — (L. 2598) G₁ s सभ्यम्. — (L. 2600) M₂ वै; M₄ तु (for च). G₁ s तस्मिन् (for तस्माद्). G₁ s M₂ हि (for तु). T₁

G₁ M₄ [s]भवत् (for भवेत्). — (L. 2601) G₁ M₂ s स्वयं (for त्वयं). M₄ च (for सः). — (L. 2603) M₂ s सभ्याग्निः. T₂ [s]स्तिव (for यत्). — (L. 2604) G₂ दक्षिणं; M₂ 'णा. — (L. 2605) G₁ s M₂-4 स्वर्गम्. — (L. 2606) G₂ [s]यं; M₂ वै; M₄ च (for हि). — (L. 2607) T चौर (for खं). — (L. 2608) M₂ s (inf. lin.) भवेत् (for ततः). Madras ed. तु (for यन्). M₈ निराश्रयं (for 'मयम्'). T चतुरश्रो यतः स्वर्गो निर्मितोयं निरामयः. — (L. 2609) T विधीयते (for भवेन्नृप). — (L. 2610) T जुहुयाद्गार्हपत्याग्नौ यो भुवं जयते द्विजः. — (L. 2611) M₂ जुहुयाद् (for जुहोति). T जुहोति दक्षिणं यस्तु (for the prior half). — (L. 2612) G₁ s ऋषिगणैः (for चर्षिं). — (L. 2613) T [अ]हवनीयो. M₂ भक्तितो; M₄ शक्तिमान् (for भक्तिं). G₁ नरः; M₂ मयि (for द्विजः). — (L. 2615) T M₄ हि (for [अ]पि). M₈ [अ]हवनीयस्तु (for 'यत्वं'). G₁ महात्मनः (for 'युतिः'). — (L. 2616) G₂ अग्निः (for योऽग्निः). M₈ यज्ञो वा; M₄ यज्ञा ये; Madras ed. यज्ञैर्वा (for यज्ञे वा). — (L. 2617) M₂ अग्नि (for अग्निम्). T₁ स *; T₂ तेन (for ततो). — (L. 2618) T मुखाग्निः (T₂ 'ग्नि' (for मूलाग्निं). — (L. 2619) M₂ वै (for तु). T लोके तु (for 'लोकेषु'). M₈ स सप्तऋषिलोकेषु. — (L. 2620) M₂ [अ]भ्युपासते. — (L.

जयेत्स वाङ्मयं सर्वं तथा त्वृषिसभामपि ।
 भद्रीनामथ चाग्नेस्तु यस्य होमः प्रदीयते ।
 इष्टो भवति सर्वाग्नेरभिहोत्रं च तद्भवेत् ।
 त्रयाणां यजमानस्य चातुर्होत्रमिति स्मृतम् ।
 हो इत्येव विषादो वै विषादो दुःखमुच्यते । [2625]
 दुःखं तापत्रयं प्रोक्तं तापं हि नरकं विदुः ।
 तस्माद्वै त्रायते दुःखाद्यजमानं हुतोऽनलः ।
 तस्मात्तु विधिवलोक्योक्तमभिहोत्रमिति श्रुतौ ।
 तदभिहोत्रं सृष्टं वै ब्रह्मणा लोककतृणा ।
 वेदाश्चाप्यभिहोत्रार्थं जज्ञिरे स्वयमेव तु । [2630]
 अभिहोत्रफला वेदा श्रीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
 रतिपुत्रफला दारा दानभोगफलं धनम् ।
 त्रिवेदमन्त्रसंयोगादभिहोत्रं प्रवर्तते ।
 ऋग्यजुःसामभिः पुण्यैः स्थाप्यते सूत्रसंयुतैः ।
 वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप । [2635]
 वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते ।
 अग्न्याधेयं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।

तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्धते ।
 क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
 येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्धते । [2640]
 श्रीः प्रजाः पशवश्चैव विचं तेजो बलं यशः ।
 शरद्रात्रेऽथ वैश्यस्य द्वाधानीयो हुताशनः ।
 शरद्रात्रं स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते ।
 शरद्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ।
 तस्यापि श्रीः प्रजायुश्च पशवोऽर्थश्च वर्धते । [2645]
 पशवः सर्वे एवैते त्रिभिर्वेदैरलंकृताः ।
 अभिहोत्राखवर्तन्ते यैरिदं ध्रियते जगत् ।
 ग्राम्यारण्याश्च पशवस्तथा वृक्षास्तृणानि च ।
 फलान्योपधयश्चापि ह्यभिहोत्रकृते हि ताः ।
 रसाः स्नेहास्तथा गन्धा रत्नानि मणयस्तथा । [2650]
 काञ्चनानि च लोहानि ह्यभिहोत्रकृतेऽभवन् ।
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 धर्मशास्त्रं च तत्सर्वमभिहोत्रकृते कृतम् ।
 छन्दः शिक्षाश्च कल्पाश्च तथा न्याकरणं नृप ।

2621) G₂ M₂-4 स जयेद् (by transp.); G₂ स जयो. M₂.s यामयं; M₂ दुर्जयं (for वाङ्मयं). G₂ अपि (for सर्व). G₂.s तथा ऋषि-; M₂ तथातृषि-; M₂ तथा चर्षि- (for तथा त्वृषि-). — (L. 2622) M₂ यतो (for यस्य). M₂.s प्रतीयते (for प्रदी*). — G₂ om. lines 2623-2625. — (L. 2623) G₂ M₂-4 सर्वां (M₂ 'वो')भिर्. — (L. 2624) G₂ त्राणादैः; M₂ त्रासादैः; M₂ (sup. lin. as above) त्रासनादैः (hypermetric); Madras ed. त्राणाय (for त्रयाणां). M₂-4 चाग्निहोत्रम् (for चातुर्होत्रं). M₂ अतिस्मृतः (for इति स्मृतम्). — (L. 2625) G₂.s M₂ हो इत्येव; Kumbh. ed. हो इत्येव. G₂ विषादो (for विषादो). — (L. 2626) T G₂.s तावन्नयं (for तापत्रयं). M₂ च (for हि). — After line 2626, G₂.s M₂ ins. :

आध्यात्मिकं चाधिदैवमाधिभौतिकमेव च ।

यतस्तापत्रयं प्रोक्तमात्मविद्धिः परंतप ।

[(L. 1) G₂ आधिभूतिकम्.]

— (L. 2627) G₂.s M₂ यसाद्. — (L. 2628) G₂ हतं. — (L. 2630) G₂ -होत्राश्च (sic); G₂ -होत्रं च; G₂ होत्रातु; M₂ (sup. lin.) -होत्रं तु (for -होत्रार्थं). — (L. 2632) G₂ M₂-4 नारी (for दारा). T₂ धानाभोग-; G₂.s दत्तभुक्त-; M₂ दानहोम- (for 'भोग-). — (L. 2633) G₂ M₂.s प्रवक्षते (for प्रवर्तते). — (L. 2635) T G₂ [आ]दाव् (for स्याद्). — (L. 2636) G₂.s M₂ हेयो (for प्रोक्तो). M₂.s ब्रह्म- (for वेद-). — (L. 2637) M₂ अग्निर्धोत्रं (sic); M₂ अग्न्याधानं

(for 'धेयं'). G₂.s [S]नव (for नृप). — (L. 2638) M₂ -पुष्टिश्च (for -वृद्धिश्च). G₂ ब्राह्मणं स (for 'गन्त्य'). — (L. 2639) T₂ G₂.s श्रेष्ठे. T तथैव च; M₂ स उच्यते (for स वै नृप). — (L. 2640) M₂ योभ्या- धानं (for येना*). — (L. 2641) T G₂ M₂ (sup. lin.) प्रजा (for प्रजाः). — (L. 2642) T₂ शरद्रात्री; G₂.s 'इतौ; G₂ 'स्प्रति (for 'द्रात्रे). T G₂.s तु (for स्य). T G₂ [अ]पि (for हि). G₂ [आ]धानयो (sic); M₂ [अ]ग्न्याधेयो (for [आ]धानीयो). — (L. 2643) T₂ M₂ शरद्रात्रः; T₂ 'द्रात्रिः; G₂ 'द्रात्रीः (for 'द्रात्रं). — (L. 2644) M₂ चैव (for येन). — (L. 2645) G₂.s M₂ [आ]युः (for [अ]पि). G₂ M₂ प्रजा- पुष्टिः; M₂ 'श्चायुः (for 'युश्च). T चैव (for सधेय). — (L. 2647) T₂ तैरेव (for यैरिदं). G₂ यैरिद्रियगतेर्जगत्; M₂ यैरिदं प्रीयते ज* (for the post. half). — (L. 2648) M₂ वृक्ष- (for वृक्षाश्च). — (L. 2649) M₂.s [ओ]पधयश्च. M₂ फलानि च बहून्यासन् (for the prior half). G₂ M₂ अग्निः; M₂.s चाग्नि- (for ह्यग्नि-). M₂ -होत्रे. G₂ हविः; G₂ च ताः; M₂ कृतं; M₂ च हि (for हि ताः). — (L. 2651) M₂ काञ्चनायानि (for 'नि च). M₂.s च (for हि). T₂ G₂ M₂ भवेत्; G₂ कृतं (for सभवन्). — M₂ om. lines 2652-2653. — (L. 2652) Lacuna in G₂ for the prior half. M₂ वेदाश्चैव च सर्वशः (for the post. half). — (L. 2654) T₂ G₂ M₂.s शिक्षा. T₂ कल्पश्च; G₂ कल्पं. G₂.s तथा न्याकरं-

शास्त्रं ज्योतिर्निरुक्तं चाप्यग्निहोत्रकृते कृतम् । [2655]

इतिहासपुराणं च गाथाश्रोपनिषत्तथा ।

आथर्वणानि कर्माणि चाग्निहोत्रकृते कृतम् ।

यच्चैतस्यां पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ।

तत्सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयंभुवा ।

अग्निहोत्रस्य दर्शस्य पौर्णमासस्य चाप्यथ । [2660]

यूपेष्टिपशुबन्धानां सोमपानक्रियावताम् ।

तिथिनक्षत्रयोगानां मुहूर्तकरणात्मनाम् ।

कालस्य वेदनार्थं तु ज्योतिर्ज्ञानं कृतं पुरा ।

ऋग्यजुःसाममन्त्राणां श्लोकतत्त्वार्थचिन्तनात् ।

प्रत्यापत्तिविकल्पानां छन्दो ज्ञानं प्रकल्पितम् । [2665]

वर्णाक्षरपदार्थानां संधिलिङ्गं विवक्षितम् ।

नामधातुविवेकार्थं पुरा व्याकरणं कृतम् ।

यूपवेद्यध्वरार्थं तु प्रोक्षणश्रवणाय तु ।

यज्ञदैवतयोगार्थं शिक्षाज्ञानं प्रकल्पितम् ।

यज्ञपात्रपवित्रार्थं द्रव्यसंभरणाय च । [2670]

सर्वयज्ञविकल्पाय पुराकल्पं प्रकल्पितम् ।

नामधातुविभक्तीनां तत्त्वार्थनियमाय च ।

सर्ववेदनिरुक्तानां निरुक्तमृषिभिः कृतम् ।

वेद्यार्थं पृथिवी सृष्टा संभारार्थं तथैव च ।

इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् । [2675]

ग्राम्यारण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात् ।

मन्त्राणां विनियोगं च प्रोपिता श्रावणं तथा ।

अनूयाजप्रयाजांश्च मरुतां शंसिनस्तथा ।

उद्गातृश्चैव साम्नां वै बलिप्रस्थानमेव च ।

विष्णुकर्माणां क्रमणं दक्षिणावभृथं तथा । [2680]

त्रिकालमर्चनं चैव स्थानेपूपहृतं तथा ।

देवताग्रहणं मोक्षं हविषां श्रवणं तथा ।

नावबुध्यन्ति ये विप्रा निन्दन्ति च पशोर्वधम् ।

ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं तमसावृतम् ।

शतवर्षसहस्राणि तत्र स्थित्वा नराधमाः । [268]

किमिमिर्मह्यमाणाश्च तिष्ठेयुः पूयशोणिते ।

यूपास्तु मन्त्रसंस्कारैरेषां वै पशवस्तथा ।

यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नरेश्वर ।

यावत्कालं हि यज्वा वै स्वर्गलोके महीयते ।

तावत्कालं प्रमोदन्ते पशवो ह्यध्वरे हताः । [269]

गानि च. — (L. 2655) Lacuna in G₁. T₂ G₂ M₂ ज्योतिर्ज्ञानं; M₁ ज्योतिःशास्त्रं. T हि; M₂ om. (for [अ]पि). M₂ भवेत् (for कृतम्). — (L. 2656) M₂. 4 इतिहासः. T₁ G₁ M₂ -पुराणाश्च. M₂ वा (for the second च). — (L. 2657) G₁. 8 अथर्वणानि. M₂ भवेत् (for कृतम्). — (L. 2658) T [ए]तत्स्यात्; G₁ M₁ तस्यां (for [ए]तस्यां). G₂ तु (for हि). — (L. 2660) M₂ पूर्णमासस्य. — (L. 2662) G₁ -करणात्मिकः; G₂ 'गात्मिकं. — (L. 2663) M₂ कालसं- (for कालस्य). T तज् (for तु). M₁ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2668. G₁ ज्योतिर्ज्ञानं (for 'ज्ञानं'); — (L. 2665) M₂ -विकल्पार्थः. T शब्द- (for छन्दो). — After line 2665, T reads lines 2670-2672. — (L. 2666) M₂ संधि. G₂ -लिङ्ग. T₂ संधिलिङ्गविवक्षतुः; G₁ 'गविवक्षितः; M₂ 'गविभक्तितः (for the post. half). — (L. 2667) T -विकल्पार्थम्; M₂ -विधेयार्थं (for -विवेकार्थं). T इदं (for पुरा). G₁. 2 पुराणकरणं सृष्टं (for the post. half). — (L. 2668) M₂ यूपवेदाध्वरार्थं तु; M₂ 'वैद्यस्वरार्थं तु (for the prior half). T M₂ प्रोक्षणश्रा- (M₂ 'णं श्रा'वणाय तु; G₁ 'गाश्रवणादिकं; G₂ M₂ 'गाश्रवणाय तु. — (L. 2670) G₂. 8 M₁ -संभरणाय. — (L. 2671) M₂ -विकल्पार्थं (for 'ल्पाय'). — (L. 2672) G₁ नानाधातु- (for नाम). G₁. 2 -विकल्पानां;

M₂ -विभक्तानां. M₁ तत्त्वार्थः. G₁ -नियमानि (for 'माय — (L. 2674) G₂ विद्धि तां; M₂ पृथिवी. G₂ M₂ सृ- — (L. 2675) T सृगर्थम्; G₁ M₁ इज्यार्थम् (for इध्मा' G₂ सर्व- (for अथ). M₂. 4 वनस्पतीन्. — (L. 2676 M₂ सूयते (for जा'). M₁ याग- (for यज्ञ-). — (L. 2677) T₁ प्रेषितं श्रवणं; T₂ M₂. 4 प्रेषिताश्रा (M₂ 'श्र वणं; G₁. 2 प्रेक्षितश्राप (G₂ 'व)कं; Madras ed. प्रेषि श्रवणं. — (L. 2678) T₁ G₂ अनुय्याजांश्च मरुतां G₁ अनूय्याजाश्च प्रयाजाश्च (hypermetric) (for th prior half). T M₁ शंसनं (for शंसिनस्). — (L. 2679) M₂ उद्गातृश्च; M₂ उद्गातृश्च (for 'हृश्च). M उद्गातृत्वं च साम्नां वै (for the prior half). G₂ प्रणि (for बलि-). — After line 2679, T₁ reads lines 2682-2684, repeating lines 2683-2684 after line 2681. — (L. 2680) G₂ क्रमणाद् (for 'णं). M₁ दक्षिणावभृथस्. — (L. 2681) M₁ [उ]पभृत् (for 'हृतं). — (L. 2682) M₂ -श्रवणं (for -ग्रहणं). T₁ चैव (for मोक्षं). G₁ M₁ श्रवणं (for श्रवणं). — (L. 2685) G₂ शतं. M₂ तत्र (for स्थित्वा). — (L. 2686) T ते (for च). — After line 2686, G₁. 2 read lines 2690-2695. — (L. 2687) M₂ ओषध्या; M₂ रक्षां वै (for पक्षां वै). — (L. 2688) T G₁ साहितः. — (L. 2689) T₁ यज्वा. M₁ स्वर्गं (for -स्वर्गं). — After line 2689, G₁. 2 ins. :

वृक्षां यूपत्वमिच्छन्ति पशुत्वं पशवस्तथा ।
 तृणानीच्छन्ति दर्भत्वमोषध्यश्च हविष्यताम् ।
 सोमत्वं च लताः सर्वा वेदित्वं वै वसुंधरा ।
 यस्मात्पशुत्वमिच्छन्ति पशवः स्वर्गलिप्सया ।
 तस्मात्पशुवधे हिंसा नास्ति यज्ञेषु पाण्डव । [2695]
 अहिंसा वैदिकं कर्म ब्रह्मकर्मेति तत्स्मृतम् ।
 वेदोक्तं ये न कुर्वन्ति हिंसाबुद्ध्या क्रतुं द्विजाः ।
 सद्यः शूद्रत्वमायान्ति प्रेत्य चण्डालतामपि ।
 गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ।
 सुवर्णं रजतं चैव पात्री कुम्भार्थमेव च । [2700]
 दर्भाः संस्तरणार्थं तु रक्षसां रक्षणाय च ।
 यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
 क्षत्रिया रक्षणार्थं तु वैश्या वार्तानिमित्ततः ।
 शुश्रूषार्थं त्रयाणां तु शूद्राः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
 एवमेतज्जगत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् । [2705]
 नावबुध्यन्ति ये चैतन्नरास्तु तमसा वृताः ।
 ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम् ।
 रौरवादिप्रमुक्तास्तु क्रिमियोनिं व्रजन्ति ते ।
 यथोक्तमग्निहोत्राणां शुश्रूषन्ति च ये द्विजाः ।
 तैर्दत्तं सुदुतं चेष्टं दत्तमध्यापितं भवेत् । [2710]
 एवमिष्टं च पूर्तं च यद्विप्रैः क्रियते नृप ।

तत्सर्वं सम्यगाहृत्य चादित्ये स्थापयाम्यहम् ।
 मया स्थापितमादित्ये लोकस्य सुकृतं हि तत् ।
 धारयेत्तत्सहस्रांशुः सुकृतं ह्यग्निहोत्रिणाम् ।
 यावत्कालं तु तिष्ठन्ति लोके चाप्यग्निहोत्रिणः । [2715]
 तावत्तेषां हि पुण्येन दीप्यन्ते रविणाम्यरे ।
 स्वर्गे स्वर्गं गतानां तु वीर्यान्नवति वीर्यावान् ।
 तत्र ते ह्युपयुजन्ति ह्यग्निहोत्रस्य यत्फलम् ।
 समानरूपा देवानां तिष्ठन्त्याभूतसंज्ञवम् ।
 वृथाभिना च ये केचिद्दहन्ते ह्यग्निहोत्रिणः । [2720]
 न तेऽग्निहोत्रिणां लोकं मनसापि व्रजन्ति वै ।
 वीरघ्नास्ते दुराचाराः सुदरिद्रा नराधमाः ।
 विकला व्याधिताश्चापि जायन्ते शूद्रयोनिषु ।
 तस्मादप्रोषितैर्नित्यमग्निहोत्रं द्विजातिभिः ।
 होतव्यं विधिवद्वाजन्तुर्ध्वमिच्छन्ति ये गतिम् । [2725]
 आत्मवत्तत्र मन्तव्यमग्निहोत्रं युषिष्ठिर ।
 न त्याज्यं क्षणमप्येतद्गृहीतव्यं द्विजातिभिः ।
 वृद्धत्वेऽप्यग्निहोत्रं वै गृह्णन्ति विधिवद्द्विजाः ।
 शूद्रान्नादिरता दान्ताः संयतेन्द्रियबुद्धयः ।
 पञ्चयज्ञपरा नित्यं क्रोधलोभविवर्जिताः । [2730]
 द्विकालमतिथींश्चैव पूजयन्ति च भक्तितः ।
 तेऽपि सूर्योदयप्रख्यैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।

तावत्कालं वसेयुस्ते पशवश्चापि हविताः ।

— (L. 2690) M₁ हि (for प्र-). — (L. 2692) G_{1,2} वहिस्त्वम्; Madras ed. वहिद्वम् (for दर्भत्वम्). T वै (for च). — (L. 2693) T सर्वे (sic). G₃ M₄ च (for वै). — (L. 2696) G_{1,2} तत्कृतं (for तत्स्मृतम्). — (L. 2698) Some MSS. चण्डालताम्. — (L. 2700) M₄ [अ]वि (for [ए]व). G₃ पात्र- (for पात्री). — (L. 2701) G₁ om. (-hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2703. — (L. 2702) M₃ मुवि (for दिवि). — (L. 2705) T G₃ एव (for एतज्). — (L. 2706) T ना (T₂ अ) व्रजानन्ति (for बुध्यन्ति). M₃ यच् (for ये). T G₃ वेदान्; G₁ चैव; G₂ चैतं (sic) (for चैतन्). — (L. 2707) T प्र- (for ते). — (L. 2709) M₂ होत्राणि. — (L. 2710) T तु तच्च; G₃ M_{2,4} तु दत्तं (for दत्तं सु-). — (L. 2712) T G₃ तु समाहृत्य (for सम्यगा) and आदित्ये (for चा). — (L. 2713) T₂ M₃ हि यत्; G₃ हितं; M_{2,3} कृतं (for हि तत्). — (L. 2714) T₂ G₃ स (for तत्). — (L. 2715) T G₃ हि (for तु). T G₃ M₃ लोकाश्च (for लोके). — (L. 2716) T तेजोस्य; G₁ ते वदिः;

G₂ [ए]व हि; G₃ M₄ ते वाह्य- (for तेषां हि). M_{2,3} रविर्वरे. — (L. 2717) T G₃ M₃ न ते; M₂ स्वर्गात् (for स्वर्गे). T G₃ स्वर्गे- (for स्वर्गं). T नित्याद् (for वीर्याद्). — (L. 2718) M₄ [ऽ]भ्युप- (for ह्यप-). G_{1,2} भुञ्जति; G₃ भुञ्जीत; M₂ -युज्यन्ति. M₂ च (for हि). G_{1,2} तत् (for यत्). — (L. 2719) M₂ वेदानां (for देवानां). — (L. 2720) T G₃ वयं (sic) (for च ये). T वा; G₃ च (for हि). — (L. 2721) M_{2,3} हि (for ते). G₁ लोके. M_{2,3} ते (for वै). — (L. 2722) T विरक्तास (for वीरघ्नास). T मदोद्विक्ता; G_{1,2} दरिद्रास्तु (for सुदरिद्रा). — (L. 2724) T₁ चाप्रोषितैर् (for अप्रो). T G_{2,3} ह्यग्नि- (for अग्नि-). — (L. 2725) M_{2,3} चेद् (for ये). T₁ ऊर्ध्वा गच्छन्ति ये गतिं (for the post. half). — (L. 2726) G_{1,2} आत्मवत्तत्रमन्तव्यम्; M_{2,3} 'जं सत्रमेतत्सवाद् (for the prior half). — (L. 2727) T एतद्वि; G_{1,2} इत्येतद् (for अप्येतद्). G₃ प्रगृहीतं; G_{2,3} M₃ अधीतव्यं. — (L. 2728) G₁ पृथक्त्वे; M_{2,3} वार्धक्ये (for वृद्धत्वे). G_{1,2} M_{2,3} ये (for वै). T पृथक्त्वे त्वग्निहोत्राच्चै. — (L. 2729) T शूद्रान्- (for 'नाद्). — (L. 2730) T₂ G₃ -रता (for -परा). G_{1,2} लोभ

मम लोके प्रमोदन्ते दृष्ट्वा मां च युधिष्ठिर ।
 मन्वन्तरं च तत्रैकं मोदित्वा द्विजसत्तमाः ।
 इह मानुष्यके लोके जायन्ते द्विजसत्तमाः । [2735]
 बालाहिताग्रयो ये च शूद्रात्राद्विरताः सदा ।
 क्रोधलोभविनिर्मुक्ताः प्रातःस्नानपरायणाः ।
 यथोक्तमग्निहोत्रं वै जुह्वते विजितेन्द्रियाः ।
 आतिथेयाः सदा सौम्या द्विकालं मत्परायणाः ।
 ते यान्त्यपुनरावृत्तिं भित्त्वा चादित्यमण्डलम् । [2740]
 मम लोकं सपत्नीका यानैः सूर्योदयप्रभैः ।
 तत्र बालार्कसंकाशाः कामगाः कामरूपिणः ।
 ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम् ।
 इत्येषा ह्याहिताग्नीनां विभूतिः पाण्डुनन्दन ।
 ये च देवश्रुतिं केचिन्निन्दमाना ह्यबुद्धयः । [2745]
 प्रमाणं न च कुर्वन्ति ते यान्ति ह्यक्षयं तमः ।
 प्रमाणमितिहासं च वेदान्कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 ते यान्त्यमरसायुज्यं नित्यमास्तिक्यबुद्धयः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

चक्रायुध नमस्तेऽस्तु देवेश गरुडध्वज ।
 चान्द्रायणविधिं पुण्यमाख्याहि भगवन्मम । [2750]

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन सर्वपापप्रणाशनम् ।
 पापिनो येन शुष्यन्ति तत्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा चरितव्रतः ।
 यथावत्कर्तुं कामो यस्तस्येयं प्रथमा क्रिया ।
 शोधयेत्तु शरीरं स्वं पञ्चगव्येन यन्नितः । [2755]
 शरीरं कक्षपक्षान्तं ततः कुर्वीत पावनम् ।
 शुद्धवासाः शुचिर्भूत्वा मौर्झीं बध्नीत मेखलाम् ।
 पालाशदण्डमादाय ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 कृतोपवासः पूर्वं तु शुकप्रतिपदि द्विजः ।
 नदीसंगमतीर्थेषु शुचौ देशे गृहेऽपि वा । [2760]
 गोमयेनोपलिप्तेऽथ स्थण्डिलेऽग्निं निधापयेत् ।
 आवारावाज्यभागौ च प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।
 चारुणैश्चापि पञ्चैव हुत्वा सर्वान्यथाक्रमम् ।
 सत्याय विष्णवे चेति ब्रह्मर्षिभ्योऽथ ब्रह्मणे ।

कोप- (L. 2731) Gs M_{2,3} अतिथिः. T₁ भोजयति
 (for पूज). M_{2,3} स (for च). G₃ भक्षितः; M_{2,3}
 शक्तिः (for भक्तिः). — (L. 2734) T₁ G₂ मोदिता;
 G₁ मुदिता; M₄ मोदते. — M₄ om. (hapl.) line 2735.
 — (L. 2735) T G₃ M₂ भवति (for जायन्ते). M₂
 -पुंगवाः (for -सत्तमाः). — (L. 2736) T शीलाहिताग्रयो
 (for बाला). — (L. 2737) G₂ व्रत- (for प्रातः-).
 — (L. 2738) G₁ जुह्वन्ति. M_{2,3} संवर्तेन्द्रियाः (for विजि).
 M₄ ये जुह्वन्ति जितेन्द्रियाः. — (L. 2739) G₁ अतिथेयाः. T
 सन्यग्; G₃ सौख्या (sic) (for सौम्या). T₁ नारायणपरायणाः;
 T₂ चान्द्रायण° (for the post. half). — (L. 2740)
 G₂ सर्वस्य (for चादित्य-). — (L. 2742) T G₃
 -चारिणः (for -रूपिणः). — (L. 2743) T G₃ सुख-
 (for -गुण-). T क्रीडन्ते. — (L. 2744) M₄ श्रुतेषा
 (for इत्येषा). T₁ G₁ इत्येषाभ्यां (G₁ 'मा' हिताग्नीनां.
 — (L. 2745) G_{1,2} श्रुतिं केचिन्निन्द (G₂ 'च') माना श्रुतिं
 दूष्यन्त्यबुद्धयः. — (L. 2746) T प्र- (for च). T₂
 ये (for ते). M₃ [इ]ह (for हि). G_{1,2} ते यांती-
 हापि दुर्गति (for the post. half). — (L. 2747)
 G₁ सर्वैश्च; G₂ सर्वान्हि (for कुर्वन्ति). M_{2,3} वेदान्वि-
 प्रास्तथाध्वरान् (for the post. half). — Colophon.
 — Sub-parvan : T M_{2,4} श्री (T₁ om. श्री) वैष्णवधर्म-
 शास्त्र; G₃ धर्मशास्त्र; M₃ विष्णुधर्म. — Adhy. name :

M₂₋₄ अग्निहोत्रप्रशंसा (M₃ 'शंसनं'). — Adhy. no. : T₁
 99; T₂ 108; G_{1,2} M₄ 98; G₃ 109; M₂ 15;
 M₃ 97. — (L. 2749) T योगेश (for देवेश). — (L.
 2750) M₄ चन्द्रायण-. T पुरुषोत्तम (for भगवन्मम).
 — (L. 2751) M₃ सत्येन (for तत्त्वेन). — (L. 2753)
 M_{2,3} वैश्यः शूद्रो (for वापि वैश्यो). — (L. 2754)
 T₂ [S]वं (for यस्). T₂ यन्मन्ये (for तस्येयं). T
 प्रथम- (for 'नार'). — (L. 2755) T₁ शोधयेत्स्वं शरीरं
 तु; T₂ 'त्स्वशरीरं त्वत् (for the prior half). M₃
 मन्वितः. G₃ पंचगव्यैरतं व्रितः. — (L. 2756) G₂ सशिरः
 (for शरीरं). T G₃ कक्षपक्षौ (G₃ 'रक्षां') ततः कुर्वन्;
 G₁ M₄ Madras ed. सशिरः कृष्णपक्षांति (G₁ 'क्षौ' दु;
 M₄ [inf. lin.] 'क्षस्; Madras ed. 'क्षे' दु (for the
 prior half). M_{2,3} कुर्यात्तु (for कुर्वीत). G₂ M₄
 (sup. lin.) वापन (for पावनम्). T G₃ शिरसो वपनं तथा
 (for the post. half). — (L. 2757) G_{1,2} शुद्धवासाः
 (for शुद्ध). — (L. 2758) M₃ पलाशः; M₄
 पालाशः. G₁ M₄ ब्रह्मचारी. — (L. 2759) M₂₋₄
 -प्रतिपदः. T द्विजाः. — (L. 2760) G₃ देशेषु (for
 स्तीर्थेषु). T नदीषु समदेशेषु (for the prior half).
 — (L. 2761) G₃ -लिप्तेन (for -लिप्तेऽथ). — (L.
 2762) T M₂₋₄ प्रणव-. T G₃ M₄ व्याहृतिं. — (L.
 2763) G_{1,2} M_{2,4} वारुणं (M₄ 'ण') (for 'गैश्च'). M_{2,3}
 [अ]यः; M₃ [ए]वं (for [ए]वं). — (L. 2764) T M_{2,3}

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यः प्रजापतय एव च । [2765]
 षड्वृत्तो जुहुयात्पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतिं द्विजः ।
 ततः समापयेदग्निं शान्तिं कृत्वाथ पौष्टिकम् ।
 प्रणम्याग्निं च सोमं च भस्म धृत्वा तथात्मनि ।
 नदीं गत्वा विविक्तात्मा सोमाय वरुणाय च ।
 आदित्याय नमस्कृत्वा ततः स्यात्समाहितः । [2770]
 उत्तीर्यौदकमाचम्य त्वासीनः पूर्वतोमुखः ।
 प्राणायामं ततः कृत्वा पवित्रैरभिषेचनम् ।
 आचान्तस्त्वमित्रीक्षेत चोर्ध्वबाहुर्दिवाकरम् ।
 कृताञ्जलिपुटः पश्चात्कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् ।
 नारायणं वा रुद्रं वा ब्रह्माणमथ वापि वा । [2775]
 वारुणं मन्त्रसूक्तं वा प्रारभोजनमथापि वा ।
 वीरघ्नमृषभं वापि तथा चाप्यघमर्षणम् ।
 गायत्रीं मम वा देवीं सावित्रीं वा जपेत्ततः ।
 ततश्चाष्टादशं वापि सहस्रमथ वापरम् ।
 ततो मध्याह्नकाले वै पायसं यावकं हि वा । [2780]
 पाचयित्वा प्रयत्नेन प्रयतः सुसमाहितः ।
 पात्रं तु सुसमादाय सौतर्णं राजतं तु वा ।
 तात्रं वा मृन्मयं वापि औदुम्बरमथापि वा ।

वृक्षाणां याज्ञियानां तु पर्णैराद्रेरकुत्सितैः ।
 पुटकेन तु गुप्तेन चरेद्भैक्षं समाहितः । [2785]
 ब्राह्मणानां गृहाणां तु सप्तानां नापरं व्रजेत् ।
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत्तु वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
 न हसेच्च न वीक्षेच्च नाभिभाषेत वा स्त्रियम् ।
 दृष्ट्वा मूत्रं पुरीषं च चण्डालं वा रजस्वलाम् ।
 पतितं च तथा श्वानमादित्यमवलोकयेत् । [2790]
 यो हि पादुकमारुह्य सर्वदा प्रचरेद्विजः ।
 तं दृष्ट्वा पापकर्माणमादित्यमवलोकयेत् ।
 ततस्त्वावसथं प्राप्तो भिक्षां निक्षिप्य भूतले ।
 प्रक्षाल्य पादावा जान्वोर्हस्तावाकूर्परं पुनः ।
 आचम्य वारिणा तेन वह्निं विप्रांश्च पूजयेत् । [2795]
 पञ्च सप्ताथ वा कुर्याद्भागान्भैक्षस्य तस्य वै ।
 तेषामन्यतमं पिण्डमादित्याय निवेदयेत् ।
 ब्रह्मणे चाग्नये चैव सोमाय वरुणाय च ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो दद्यादन्नं यथाक्रमम् ।
 अवशिष्टमथैकं तु वक्त्रमात्रं प्रकल्पयेत् । [2800]
 अङ्गुल्यग्रे स्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
 अङ्गुलीमिषिभिः पिण्डं प्राश्नीयात्प्राङ्मुखः शुचिः ।

[ए]व (for [इ]ति). T Gs [स]पि (for स्य). — (L. 2765) M₂, s [अ]पि (for [ए]व). G₁, 2 M₄ [स]य प्रजा-
 पतये तथा; M₂, s स प्रजापतयेषि च (for the post. half).
 — (L. 2766) G₁ M₂, s षड्वृत्त्वा; M₄ षड्वृत्त्वा. T M₄
 प्रायश्चित्ताहुतीर्. T G₁ M₃ द्विजाः. — (L. 2767) G₂
 अग्नौ. G₃ M₄ पौष्टिकीं. — (L. 2768) G₁, 2 चाग्निं
 (by transp.). G₁, 2 M₃ दिग्भ्या; G₃ M₄ दत्त्वा; M₂
 दिग्भं (for धृत्वा). G₁, 2 यथात्मनि; G₃ [अ]थ तत्प्रेनि.
 — (L. 2769) G₁, 2 विशुद्धात्मा; G₃ विविक्तांतां; M₂, s
 'क्ताता; M₄ विमुक्ताय (sup. lin. 'त्मा) (for विवि-
 क्तात्मा). — (L. 2770) M₄ समावृतः (for 'हितः).
 — (L. 2771) G₁. चासीनः; M₂-4 स्वा* (for त्वा*).
 M₄ पूर्वतोमुखं. — (L. 2773) G₁. om. च. — (L.
 2774) G₁, 2 सित्वा (for पश्चात्). — (L. 2775)
 G₁ च (for the third वा). T G₃ स्वाध्यायं (T₁
 ब्रह्मार्णं ब्राह्मणं तथा; M₄ [अ]प्यय स्वाध्यायमेव वा (for the
 post. half). — (L. 2776) M₂-4 आरणं (M₄ 'पयं)
 (for वारुणं). T यमः; G₃ M₃ मम (for मन्त्र-). T
 M₂, s च (for the first वा). M₂, s om. the post.
 half and the prior half of line 2777. — (L.
 2777) G₃ वीरस्तम् (for 'घ्नम्). T च (for वा).
 — (L. 2778) G₁, 2 M₄ देवीं वा (by transp.). M₂, s
 ततो जपेत् (by transp.). — (L. 2779) G₁, 2 M₄ शते

वा (M₄ च) (for ततश्च). M₄ च (for the first वा).
 T₂ च (for the second वा). — (L. 2780) M₂, s
 वा (for वै). — (L. 2781) T G₃ तु (for सु-). — M₄
 om. (hapl.) lines 2782-2785. — (L. 2782) Madras
 ed. ततः (for तु सु-). T G₃ M₂ ततः पात्रं समादा (M₂
 'धा) य (for the prior half). T₁ तथा; G₃ हि वा (for
 तु वा). — (L. 2783) Some MSS. मृन्मयं. — (L.
 2784) T₁ याज्ञियानां; G₁, 2 M₂, s याज्ञिकानां. — (L.
 2785) T₁ च (for तु). — (L. 2786) M₃ च (for
 तु). G₁, 2 नापरं; M₂, s न परं (for नापरं). — (L.
 2787) G₁ तिष्ठेत्तु; M₄ तिष्ठेच्च. M₄ om. (hapl.) the
 post. half and the prior half of line 2788. — (L.
 2788) G₂ न हसेच्च च वीक्षेत्. G₁, 2 स्त्रियः; M₄
 स्त्रिया. — (L. 2789) G₁, 2 M₃ वा (for च). M₄
 दृष्ट्वा पुरीषं मूत्रं च. M₄ च (for वा). — T₂ M₂ om.
 (hapl.) lines 2791-2792. — (L. 2791) G₃ आक्रम्य
 (for आरुह्य). G₁ सर्वथा प्रपयेद्विजः. — (L. 2793)
 M₂, s स्वावसथं (for त्वा*). M₄ प्राप्य (for प्राप्तो). M₄
 भिक्षान्नं (for भिक्षां नि-). — (L. 2794) T G₃ M₃, 4
 पादावाजान् (G₃ M₄ 'नु); M₂ पाणिपादौ द्वौ (for पादावा जा-
 न्वोर्). T हस्तम्. M₃, 4 (sup. lin.) आकोपरं. M₂
 आजान् हस्तको पुनः. — (L. 2799) T G₁ चैव; G₃

यथा च वर्धते सोमो हसते च यथा पुनः ।
 तथा पिण्डाश्च वर्धन्ते हसन्ते च दिने दिने ।
 त्रिकालं स्नानमस्योक्तं द्विकालमथ वा सकृत् । [2805]
 ब्रह्मचारी सदा वापि न च वस्त्रं प्रपीडयेत् ।
 स्थाने न दिवसं तिष्ठेद्वात्रौ वीरासनं व्रजेत् ।
 भवेत्स्थण्डिलशायी वाप्यथ वा वृक्षमूलिकः ।
 वल्कलं यदि वा क्षौमं शाणं कार्पासकं तु वा ।
 आच्छादनं भवेत्तस्य वस्त्रार्थं पाण्डुनन्दन । [2810]
 एवं चान्द्रायणे पूर्णे मासस्यान्ते प्रयत्नवान् ।
 ब्राह्मणान्मोजयेद्भक्त्या दद्याच्चैव च दक्षिणाम् ।
 चान्द्रायणेन चीर्णेन यत्कृतं तेन दुष्कृतम् ।
 तत्सर्वं तत्क्षणादेव भस्मीभवति काष्ठवत् ।
 ब्रह्महत्याथ गोहत्या सुवर्णस्तैन्यमेव च । [2815]
 भ्रूणहत्या सुरापानं गुरोर्दारिद्र्यतिक्रमः ।
 एवमन्यानि पापानि पातकीयानि यानि च ।
 चान्द्रायणेन नश्यन्ति वायुना पांसवो यथा ।
 अनिर्देशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमादिकमेव च ।
 मृतसूतकयोश्चान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2820]
 उपपातकिनश्चान्नं पतितान्नं तथैव च ।
 शूद्रस्योच्छेदणं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

आकाशस्थं तु हस्तस्थमासनस्थं तथैव च ।
 परहस्तस्थितं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 अथाग्नेदिधिपोरन्नं दिधिपूपपतेस्तथा । [2825]
 परिवेत्तुस्तथा चान्नं परिवित्तान्नमेव च ।
 कुण्डान्नं गोलकान्नं च देवलान्नं तथैव च ।
 तथा पुरोहितस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 सुरासवं विषं सर्पिलक्षा लवणमेव च ।
 तैलं चापि च विक्रीणद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । [2830]
 एकोद्दिष्टं तु यो भुङ्क्ते दिनमध्यगतोऽपि यः ।
 मित्रभाण्डे तु यो भुङ्क्ते द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 यो भुङ्क्तेऽनुपनीतेन यो भुङ्क्ते च स्त्रिया सह ।
 यो भुङ्क्ते कन्यया सार्धं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 उच्छिष्टं स्थापयेद्विप्रो यो मोहान्नोजनान्तरे । [2835]
 दद्याद्वा यदि संमोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 तुम्बकोशातकं चैव पलण्डं गृध्रनं तथा ।
 छत्राकं लघुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 तथा पर्युषितं चान्नं पकं परगृहागतम् ।
 विषकं च तथा मांसं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2840]
 उदक्यया शुना वापि चण्डालैर्वा द्विजोत्तमः ।
 दृष्टमन्नं तु भुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

अन्यान्; Gs Ms दद्याद् (for अन्नं). — (L. 2800) T
 Gs तथा (for अथ). — (L. 2801) T अंगुलीभिस्त्रिभिः;
 Gs ह्यग्रस्थितं (for 'ये स्थितं). Ms -मंत्रितं (for -मन्त्रयेत्).
 — (L. 2802) Ms पुनः (for शुचिः). — (L. 2803)
 T तथा (for the second यथा). — (L. 2807) Gs
 स्थानेषु दिवसे तिष्ठेद् (for the prior half). Ms स्वीरासनं
 (for वीरा). — (L. 2808) T2 व्रते (for भवेत्). Ms. s
 च (for the first वा). T G1. s om. [अ]पि. Ms -मूलकं
 (for -मूलिकः). — (L. 2809) Ms वाप्यथ (for यदि
 वा). T Gs श्रौणं. Ms-4 कार्पासिकं. Kumbh. ed. and
 Madras ed. तथा (for तु वा). — (L. 2810) T G1
 Ms वस्त्रार्थं. — (L. 2811) T प्रयत्नतः. — (L. 2812)
 Gs Ms-4 तु (for the second च). — (L. 2815) G1
 Ms. s च (for [अ]थ). T -स्तेयम् (for -स्तेन्यम्). Ms-4 वा
 (for च). — (L. 2816) G1 Ms. 4 -व्यतिक्रमं. — (L.
 2817) T Gs तपनीयानि (for पातकी). Ms कानिचित्
 (for वाणि च). — (L. 2819) Ms. 4 वा (for च).
 — (L. 2820) T G1. s भक्त्या (for भुक्त्वा). — (L.
 2821) T Gs पतितान्नं. — Ms om. (hapl.) lines
 2822-2826. G1 om. (hapl.) from the post. half of
 line 2822 up to the prior half of line 2837.
 Gs om. (hapl.) lines 2823-2828. T1 Ms read

lines 2823-2824, after line 2828. — (L. 2823)
 Madras ed. अथः स्रस्तं (for आसनस्थं). — After line
 2824, Ms ins. :

आसनदीस्थस्तु यो भुङ्क्ते शयनीयगतोऽपि च ।
 यो भुङ्क्ते वा सहस्यस्तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

— (L. 2825) T2 तथाग्ने-; Ms. s अथाग्र- Ms. s
 अपि (for तथा). — (L. 2826) T1 Ms परिवित्तं
 (for 'वेत्तुम्). T1 परिवित्तान्नमेव च; Ms परिवित्तुस्तथैव
 च (for the post. half). — (L. 2829) Ms. s
 सु (Ms g) रामांतं (for 'सवं). Ms घृतं (for विषं).
 — (L. 2830) Ms सोमं (for चापि). — (L. 2831)
 G2 Ms जन-; Ms जल- (for दिन-). Ms यो भुङ्क्ते
 जलमध्यगः (for the post. half). — (L. 2832) Gs
 -भाण्डेपि; Kumbh. ed. and Madras ed. -भाण्डेषु (for
 -भाण्डे तु). — (L. 2834) Ms चैव (for सार्धं). G2
 Ms कन्यया सह यो भुङ्क्ते. — (L. 2837) Ms तुवं. Gs
 -कोशातकी. Ms तुवं कोशातकी चैव. Ms फलण्डं. — (L.
 2838) T Gs घृताकं; Ms. 4 चि (Ms छि) त्राकं (for छत्राकं).
 Ms जग्ध्वा (for भुक्त्वा). — Ms. 4 om. (hapl.) lines
 2839-2840. — (L. 2839) G1. 2 द्विजः (for तथा).
 — (L. 2841) Ms उदक्यया वा (for 'क्यया). T G2. s च

एतत्पुरा विशुद्धमृषिमिश्रितं व्रतम् ।
पावनं सर्वपापानां पुण्यं पाण्डव चोदितम् ।
एतेन वसवो रुद्राश्चादित्याश्च दिवं गताः । [2845]
एतदाद्यं परं गुह्यं पवित्रं पावनं स्मृतम् ।
यथोक्तमेतद्यः कुर्याद्विजः पापप्रणाशनम् ।
स दिवं याति पूतात्मा निर्मलादित्यसंनिभः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

केशवेनैवमुक्ते तु चान्द्रायणविक्रमे ।
अष्टच्छतपुरनर्याश्च धर्मान्धर्मात्मजो नृप । [2850]
युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वभूतपते श्रीमन्सर्वभूतनमस्कृत ।
सर्वभूतहितं धर्मं सर्वज्ञ कथयस्व मे ।

भगवानुवाच ।

यहरिद्रजनस्यापि स्वर्ग्यं सुखकरं भवेत् ।
सर्वपापप्रशमनं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
कार्तिकाद्यास्तु ये मासा द्वादशैव प्रकीर्तिताः । [2855]

तेष्वेकमुक्तनियमः सर्वेषामुच्यते मया ।
कार्तिके यस्तु वै मासे नन्दायां संयतेन्द्रियः ।
एकमुक्तेन मन्त्रको मासमेकं तु वर्तते ।
जलं वा न पिबेन्मासे नान्तरं भोजनात्परम् ।
आदित्यरूपं मां नित्यमर्चयन्सुसमाहितः । [2860]
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रान्दक्षिणां संप्रदाय च ।
क्रोधलोभविनिमुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
विधिवत्कपिलादाने यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य सूर्यलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालात्सुरपेषूपजायते । [2865]
मार्गशीर्षं तु यो मासमेकमुक्तेन वर्तते ।
कामं क्रोधं च लोभं च परित्यज्य यथाविधि ।
स्नात्वा चादित्यरूपं मामर्चयेन्नियतेन्द्रियः ।
जपन्नेव तु गायत्रीं मामिकां वाग्यतः शुचिः ।
मासे परिसमासे तु भोजयित्वा द्विजान्शुचीन् । [2870]
तानर्चयति मन्त्रकृत्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अग्निहोत्रे कृते पुण्यमाहिताग्नेस्तु यद्वेत् ।
तत्पुण्यफलमासाद्य यानेनाम्बरशोभिना ।
सप्तर्षिलोके चरति यथाकामं यथासुखम् ।

(for वा). M₄ चंडालैश्च नृपोत्तम. — (L. 2842) T दृष्टमन्त्रं न सुंजीयाद् (for the post. half). — G₈ om. line 2843. — (L. 2843) T चरित. — (L. 2844) G_{1,2} M₃ भूतानां (for -पापानां). M_{2,3} चोत्तमं (for चोदितम्). — (L. 2845) T om. the first च. — (L. 2846) T G₈ पवित्रं प्रापनाशनं (for the post. half). — (L. 2847) T₁ -प्रणाशनः. — G₈ om. line 2848. — (L. 2848) T₁ दिवं स (by transp.). T G₂ विमलादित्य-संनिभः. — Colophon. — Sub-parvan: T G₂ M₄ वैष्णवधर्मः; G₈ M₂ धर्मशास्त्र; M₃ विष्णुधर्म. — Adhy. name: G_{1,2} M₂₋₄ चान्द्रायणविधिः. — Adhy. no.: T₁ 100; T₂ M₄ 109; G_{1,2} 99; G₈ 110; M₃ 16; M₈ 98. — (L. 2849) T₂ [ए]वमुक्तस्तु; M₂ [ए]तदाख्याते. — (L. 2850) M_{2,4} अष्टयन्त्यान् (for अष्टाश्व). — (L. 2851) T₂ -नमस्तु ते; M₂ स्मृतः. — (L. 2852) M₂ सर्वं त्वं; M₄ धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). G_{1,2} नः (for मे). — (L. 2853) T₂ G₈ M₂₋₄ स्वर्ग. M₂ सुखतरं (for 'कर'). — (L. 2855) MSS. कार्तिकाद्यास्तु. M_{3,3} [ए]ति (for [ए]व). — (L. 2856) G_{1,2} M₄ [ए]व (for [ए]क). T₂ -भक्त; G₂ M₂ -मुक्ति- (for -मुक्त). — (L. 2857) MSS. कार्तिके. T मासे वै (by transp.). M₂ संयतो नरः (for 'तेन्द्रियः'). — (L. 2859) T₂ मासं (for मासे). T₁ G₁ जलपानं पिबेन्मासम् (for the prior half). T₁ G₁ अंतरा (for नान्तरं). — (L. 2860)

T₁ G₁ -युत्रं (for -रूपं). M_{2,3} मा (for मां). M₂ वापि (for नित्यम्). G₈ अर्चयेत् (for 'यन्'). M₂ नित्यमर्चयन्समाहितः. — (L. 2861) M₂ मासति (for व्रतान्ते). M₂ दक्षिणाः. T₁ च (for सं-). T₂ G_{1,2} M_{3,4} दत्तेत्युनः (for संप्रदाय च). — (L. 2864) M_{2,3} -प्राप्तः (for -प्राप्य). T मम (for सूर्य-). — (L. 2865) M₄ कुरुष्वेपु (sic) (for पुरुषेषु). T दिशा नवेषु जायते. — After line 2865, T M₈ ins.:

तत्र स्थित्वा चिरं कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ।

M₂ cont.: M₂ ins. after line 2865:

तत्र प्रकामं क्रीडित्वा मानुषेषूपजायते ।

राजराजाचितो विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् ।

— (L. 2866) G₁ मार्गशीर्षे. T G₈ यः क्षिपेत् (for वर्तते). — (L. 2867) T₁ G₁ कामः (sic) (for कामं). — (L. 2868) M₂ संयतेन्द्रियः. — (L. 2869) M₄ च (for तु). T₁ मामैकां (sic); T₂ मामैकां; M₃ मामैकां. — (L. 2870) G_{1,2} शुचिः (for शुचीन्). — (L. 2871) T G_{1,2} अर्चयन्ति. — (L. 2872) T हुते; M₂ तु ते (for कृते). G₈ पुण्ये. G₈ M₄ च (for तु). — (L. 2873) M₄ पुण्यं. — (L. 2874) G_{1,2} स ह सप्तर्षिलोकेषु (for the prior half). G₈ M₄ यथा-कालं (for 'कामं'). — (L. 2876) M₄ प्रकाशं (for

ततश्चापि च्युतः कालाद्धरिर्वपेषु जायते । [2875]
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा राजा पश्चाद्भविष्यति ।
 पौषमासं क्षपेदेवमेकभुक्तेन यो नरः ।
 अर्घ्यन्नेव मां नित्यं मद्भतेनान्तरात्मना ।
 अहिंसासत्यसहितः क्रोधहर्षविवर्जितः ।
 एवं युक्तस्य राजेन्द्र शृणु यत्फलमुत्तमम् । [2880]
 विप्रातिथ्यसहस्रेषु यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्य शकलोके महीयते ।
 अवकीर्णस्ततः कालादिलावर्षेषु जायते ।
 तत्र स्थित्वा चिरं कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ।
 माघमासं तथा यस्तु वर्तते चैकभुक्तः । [2885]
 मदर्धनपरो भूत्वा डम्भक्रोधविवर्जितः ।
 मामिकामपि गायित्रीं संध्यायां तु जपेद्बुधः ।
 दत्त्वा तु दक्षिणामन्ते भोजयित्वा द्विजानपि ।
 नमस्करोति तान्भक्त्या मद्भतेनान्तरात्मना ।
 त्रिकालं ज्ञानयुक्तस्य तस्य पुण्यफलं शृणु । [2890]
 नीलकण्ठप्रयुक्तेन यानेनान्तरात्मना ।
 पितृलोकं ब्रजेच्छ्रीमान्सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा भद्राधूपेपजायते ।
 ततश्च्युतश्चतुर्वेदी विप्रो भवति भूतले ।
 यः क्षपेत्फाल्गुनं मासमेकभुक्तो जितेन्द्रियः । [2895]
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतन्मन्त्रं जपेत्सदा ।

पायसं भोजयेद्विप्रान्ब्रतान्ते संयतेन्द्रियः ।
 मदर्धनपरोऽक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 विमानं सारसैर्युक्तमारूढः कामगामि च ।
 नक्षत्रलोके रमते नक्षत्रसदृशकृतिः । [2900]
 ततश्चापि च्युतः कालात्केतुमालेषु जायते ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा मानुषेषु मुनिर्भवेत् ।
 चैत्रमासं तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी तु मन्त्रकत्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यदग्निहोत्रिणः पुण्यं यथोक्तं व्रतचारिणः । [2905]
 तत्पुण्यफलमासाद्य चन्द्रलोके महीयते ।
 ततोऽवतीर्णो जायेत वर्षे रमणके पुनः ।
 भुक्त्वा कामांस्ततस्तस्मिन्निह राजा भविष्यति ।
 वैशाखं यस्तु वै मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 द्विजमग्रासने कृत्वा भुञ्जन्भूमौ च वाग्यतः । [2910]
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्थयित्वा दिवाकरम् ।
 ब्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 फलं यद्विधिवद्योक्तमग्निष्टोमातिरात्रयोः ।
 तत्पुण्यं फलमासाद्य देवलोके महीयते ।
 ततो हैमवते वर्षे जायते कालपर्ययाद् । [2915]
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्रः पश्चाद्भविष्यति ।
 ज्येष्ठमासं तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
 विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्यथाविधि ।

'मं'. — (L. 2877) T G_{1,2} M_{2,3} पौषमासं. T₂ G₁ क्षिपेद्. T G₈ यस्तु (for एवम्). T वै (for यो). G₂ (also as above) द्विजः (for नरः). — (L. 2878) M₄ आदित्यं (for मां नित्यं). M₃ अर्घ्यन्नेव तु मां नित्यं. T G₈ मद्भक्तेन (for मद्भतेन). — (L. 2879) M₂₋₄ -निरतः (for -सहितः). T G₈ क्रोधासयावि (G₈ 'दि' वर्जितः). — (L. 2881) M₃ विप्रातिथिः. T -सहस्रे तु (for 'स्रेषु'). — (L. 2882) M₂₋₄ फलं (for पुण्यं). G₃ M₂ -प्राप्तः (for -प्राप्य). — M₄ om. line 2883. — (L. 2883) Madras ed. अवतीर्णस् (for 'कीर्णस्'). — (L. 2884) G₁ लोके (for विप्रो). — (L. 2885) T₁ om. च. M_{2,3} -भुक्तिः; M₄ -भक्तः. — (L. 2886) T ममाचन- (for मदं). — (L. 2887) T₂ तथा मम; G₈ एकादशम्; M₂ मामिकां वा (for मामिकाम्). G₁ सावित्रीं (for गायित्रीं). M₂ पुनः; M₄ द्विजः (for बुधः). — (L. 2889) T G₈ तान्सर्वान्; M_{2,3} मद्भक्त्या. — (L. 2890) G₂ त्रिकाल- (for 'लं'). T₂ -संयुक्तस् (for -युक्तस्य). G₁ त्रिकालज्ञानयुक्तस्य. — (L. 2891) G₁ -प्रस- केन (for -प्रयुं). — (L. 2892) M₄ शीघ्रं (for श्रीमान्).

G₂ सेवमानो. — (L. 2895) T₂ क्षिपेत्; G_{1,2} M₃ चैत्र (for क्षपेत्). G_{1,2} M₄ [S]न्यसंशयः (G₁ 'यं'); M_{2,3} न संशयः (for जितेन्द्रियः). — (L. 2896) M₄ [इ]त्युक्त्वा (for [इ]त्येतन्). G₂ जपन्सदा; M₃ उदाहरत् (for जपेत्सदा). — (L. 2898) G₈ तदर्चन- M_{2,3} भूत्वा (for ऽक्रोधस्). — (L. 2900) M₂ सुखं नक्षत्रलोकेषु (for the prior half). — G₁ om. line 2902. — (L. 2903) M₄ -भक्तेन. — After line 2903, the sequence of lines in T is: 2910-2912, 2921, 2914-2916, 2909, 2910-2913 (r.), 2913, 2906-2908, 2917-2920, 2921 (r.). T om. lines 2904-2905. — (L. 2904) G₈ M₃ मद्भक्तस्. — (L. 2905) M₄ यथोक्त- M₂ ब्रह्मचारिणः (for व्रतं). — M₄ om. lines 2907-2908. — (L. 2907) T रमणके. — (L. 2908) T सुक्त्वा भोगांस्ततस्तस्माद् (for the prior half). — M₄ om. lines 2909-2914. — (L. 2909) G_{1,2} M₃ वैशाखे यस्तु वै मासे (for the prior half) and ह्येक- (for एक-). G₃ -भक्तेन. — (L. 2910) T (first time) अग्राशि (T₂ 'स') नं. G₂ स- (for च). T (first time) नित्यशः (for

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यस्यन्मां समाहितः ।
 डम्भानृतविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु । [2920]
 चीर्णे चान्द्रायणे सम्यग्यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोकं महीयते ।
 अधोत्तरकुरुष्वेव जायते निर्गतस्ततः ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके द्विजो भवेत् ।
 आषाढमासं यो राजबेकभुक्तेन वर्तते । [2925]
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो मदर्थेनपरायणः ।
 विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जितेन्द्रियः ।
 कृत्वा त्रिषवर्णं ज्ञानमष्टाक्षरविधानतः ।
 व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांन्पायसेन शुषिष्ठिर ।
 गुडोदनेन वा राजंस्तस्य पुण्यफलं शृणु । [2930]
 कपिलाशतदानस्य यत्पुण्यं पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोकं महीयते ।
 ततोऽवतीर्णः काले तु शाकद्वीपे प्रजायते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह विप्रो भविष्यति ।
 श्रावर्णं यः क्षपेन्मासमेकभुक्तेन वर्तते । [2935]
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मामर्चयेत्सदा ।
 विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्याविधि ।
 पायसेनाद्येद्विप्राञ्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 लोभमोहविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलादानस्य यत्पुण्यं विधिदत्तस्य पाण्डव । [2940]
 तत्पुण्यं समनुप्राप्य शकलोके महीयते ।

ततश्चापि च्युतः कालाकुशद्वीपे प्रजायते ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्रो भवति मानुषे ।
 यस्तु भाद्रपदं मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंघो जितेन्द्रियः । [2945]
 विप्रमग्रासने कृत्वा पाकभेदविवर्जितः ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा चरणौ स्पृशेत् ।
 तिलान्चापि घृतं वापि व्रतान्ते दक्षिणां ददत् ।
 मङ्गकस्य नरश्रेष्ठ तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यत्फलं विधिवत्प्रोक्तं राजसूयाश्रमेधयोः । [2950]
 तत्पुण्यफलमासाद्य शकलोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालाजायते धनदालये ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा राजा भवति मानुषे ।
 यश्चाप्याश्वयुजं मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 मङ्गायत्रीं जपेन्नक्त्या मद्भूतेनान्तरात्मना । [2955]
 द्विसंध्यं वा त्रिसंध्यं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।
 विप्रमग्रासने कृत्वा संयतेन्द्रियमानसः ।
 व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य मम लोके महीयते । [2960]
 ततश्चापि च्युतः कालाच्छ्वेतद्वीपे प्रजायते ।
 तत्र भुक्त्वा महाभोगान्न विप्रपरो भवेत् ।

Colophon.

वाग्यतः). — (L. 2914) T₂ M_{2,3} पुण्य- (for पुण्यं).
 — (L. 2916) G₂ M_{2,3} मोदित्वा (for क्रीडित्वा). — (L.
 2917) T ज्येष्ठमासे. G_{1,2} विप्रो ह्येक (for राजबेक-). M₄
 भक्तेन. — (L. 2918) M₂ जितेन्द्रियः (for यथाविधि).
 — (L. 2919) G₁ M₃ [र]सुचरन् (for [र]त्यन्वयन्).
 M₃ यथाविधि (for समाहितः). — (L. 2920) M₄
 कामक्रोध- (for डम्भानृत-). T विमुक्तस्तु (for विनिर्मुक्तस्).
 — (L. 2921) M₄ चीर्णे- (for चीर्णे). — (L.
 2922) G₁ तत्पुण्यं. T तपोलोके; G₁ शक* (for
 देव*). — (L. 2923) G_{1,2} कुरो वर्षे (for कुरुष्वेव).
 — (L. 2925) Madras ed. भक्तेन. — (L. 2927)
 M₂ भुञ्जन्मौ (by transp.). M₃ द्विजोत्तमः (for जिते
 न्द्रियः). — (L. 2928) Madras ed. त्रिषवर्णं. G₁
 विधायितः (for नतः). — (L. 2930) G_{1,2} M₂₋₄
 गुडोदनेन (for गुडोदनेन). G_{1,2} M₂ राजेन्द्र (for वा
 राजंस). — (L. 2931) G₂ M₂ दश- (for शत-).
 M₂ दत्तस्य (for दानस्य). — (L. 2932) M₄ प्रम
 (for देव-). — (L. 2933) Madras ed. कालेन
 (for काले तु). T स (for प्र-). — (L. 2935)

G₁ क्षिपेन्. M₄ भक्तेन. T G₂ M₄ संयु (T "य-
 तः; G₂ पाण्डव; M_{2,3} (sup. lin. as above) भक्तिमान्
 (for वर्तते). — (L. 2936) T G₂ अर्चयन्. — (L.
 2938) G₂ M_{2,4} [अ]र्चयन् (for वेद्). M₃ विप्रो. — (L.
 2940) Hypermetric. T M₄ कपिलादस्य; G₂ दशस्य;
 M₂ शतस्य (for दानस्य). M₃ कपिलादानपुण्यं यद् (for the
 prior half). — (L. 2941) M_{2,3} प्रातः. — T₂ om.
 line 2942. — (L. 2942) M₄ महीयते (for मजा*).
 — (L. 2943) G₂ मानुषः. — (L. 2944) Madras ed.
 भक्तेन. — (L. 2947) M₂ तु (for [अ]स्य). — (L.
 2948) T₁ G_{1,2} om. the first वा. M₃ तिलान्चाप; M₃
 न्यापि (sic) (for न्यापि). Madras ed. घृतान्. T ददेत्;
 G₂ ददन्; M₂ दिशेत् (for ददत्). — (L. 2954)
 T₁ युजि; M₂ युजेन् (sic) (for युजं). Madras
 ed. भक्तेन. — (L. 2955) T₁ महत्पुण्यं; T₂ जपन्नित्यं
 (for जपेन्नक्त्या). — After line 2956, T ins.:

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यस्यन्मां प्रणम्य च ।
 — (L. 2957) T₂ विजितेन्द्रियमानसः. — (L. 2959) M₃
 अश्वमेधे च (for शस्य). — T G₂ om. line 2961.

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं संवत्सरं पूर्णमेकभुक्तेन यः क्षिपेत् ।
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्ममाचक्ष्व केशव ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव सत्यं मे वचनं पुण्यमुत्तमम् । [2965]
यदकृत्वाथ वा कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
एकभुक्तेन वर्तेत नरः संवत्सरं तु यः ।
ब्रह्मचारी ह्यधःशायी जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
शुचिः स्नानरतो व्यग्रः सत्यवागनसूयकः ।
अर्चयन्नेव मां नित्यं मद्भतेनान्तरात्मना । [2970]
संध्योस्तु जपेन्नित्यं मद्रायत्रीं समाहितः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यसकृन्मां प्रणम्य च ।
विप्रमग्रासने कृत्वा यावकं भैक्षमेव च ।
भुक्त्वा तु वाग्यतो भूमावाचान्तस्य द्विजन्मनः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्युक्त्वा तु चरणौ स्पृशेत् । [2975]
मासे मासे समासे तु भोजयित्वा द्विजान्शुचीन् ।
संवत्सरे ततः पूर्णे दद्यात्तु व्रतदक्षिणाम् ।
नवनीतमयीं गां वा तिलधेनुमथापि वा ।
विप्रहस्तच्युतैस्तोयैः सहिरण्यैः समुक्षितः ।
तस्य पुण्यफलं राजन्कथ्यमानं मया शृणु । [2980]
दशजन्मकृतं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
तद्विनश्यति तस्याशु नात्र कार्या विचारणा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ।
यच्च निःश्रेयसं लोके तद्ववान्वक्तुमर्हति ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथापूर्वं यथा गीतं तु नारदे । [2985]
तथा ते कथयिष्यामि मद्भक्त्या युधिष्ठिर ।
यस्तु भक्त्या शुचिर्भूत्वा पञ्चम्यां मे नराधिप ।
उपवासव्रतं कुर्याद्विकालं चार्चयंस्तु माम् ।
सर्वकृतुफलं लब्ध्वा मम लोके महीयते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवदेवेश पञ्चमी नाम का तव । [2990]
तामहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

पर्वद्वयं च द्वादश्यां श्रवणं च नराधिप ।
तत्पञ्चमीति विख्याता मत्प्रिया च विशेषतः ।
तस्मात्तु ब्राह्मणश्रेष्ठैर्मन्त्रिवेशितबुद्धिभिः ।
उपवासस्तु कर्तव्यो मत्प्रियार्थं युधिष्ठिर । [2995]
द्वादश्यामेव वा कुर्यादुपवासमशक्तुवन् ।
तेनाहं परमां प्रीतिं यास्यामि नरपुंगव ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु केशवम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

— (L. 2962) G₂ M₄ तत्र (for अत्र). M_{2.4} द्विजवरो;
M₃ विप्रवरो. G₂ ततो विप्रो भवेन्नरः. — Colophon
om. in T. — Sub-parvan: M₂₋₄ वैष्णव (M₃ विष्णु)-
धर्म. — Adhy. name: G_{1.2} M₃ एकभुक्तिविधिः; M₂
एकभुक्तिविधानं. — Adhy. no.: G_{1.2} 100; G₂ 111;
M₂ 17; M₃ 99; M₄ 110. — (L. 2963) T
पुण्यम् (for पूर्णम्). M_{2.4} भक्तेन. T₂ संक्षिपेत्; G₂
M_{2.8} यः क्षिपेत्; M₄ वर्तेते (for यः क्षिपेत्). — (L.
2964) T विद्वांस (for यद्वै). — (L. 2965) M₄
सत्त्वं (for सत्यं). — (L. 2966) T G₂ कृत्वा वा
(by transp.). G₂ यः कृत्वा तु व्रतं चैतन्; M₂ तच्छृ-
त्वाथ कृतो वापि (for the prior half). G₂ वि- (for
प्र-). — (L. 2970) M₂ अर्चयेत् तु (for 'यन्नेव'). T₁
मा नित्यं; M₄ मादित्यं (for मां नित्यं). — (L. 2971)
G_{1.2} M₄ जपन्. — (L. 2973) G₂ अग्रासनं and
मक्ष्यन्. — (L. 2974) G_{1.2} M₄ भूत्वा (for भूमाव्).
— (L. 2975) M₂ देवदेवाय (for वासु). — (L.
2977) M₂ कृतदक्षिणाः; M₄ व्रतदक्षिणां (for व्रत). — (L.
2978) M₄ वेत्तुं (for गां वा). — (L. 2979) M₂ स हि

पुण्यैः (for सहिरण्यैः). — (L. 2980) M₂ वक्ष्यमाणं (for
कथ्यमानं). — After line 2980, T G₂ and Madras
ed. ins. an addl. colophon. — Sub-parvan: T
G₂ वैष्णवधर्म. — Adhy. no.: T₁ G₂ 100; T₂ 110.
— (L. 2984) G₂ M_{2.8} अर्हति. — (L. 2985) T₂
M_{2.4} मया (for यया). M₄ सर्वं (for पूर्व). G₂
मोदते (for नारदे). Kumbh. ed. मयाभीष्टं तु मोदते
(for the post. half). — (L. 2986) G₂ यथा (for
तथा). M₂ मद्भक्त्या (for 'क्त्या'). — (L. 2987) G₂
M_{2.8} (inf. lin.) यो (for मे). — (L. 2988) M₄
उपवासं. G₁ कार्यं (for कुर्यात्). G₁ यो (for च). G₂
तु सः; M₄ दुषः (for तु माम्). — (L. 2991)
G_{1.2} M₃ अनघ (for अच्युत). — (L. 2992) G_{1.2}
M₃ पर्वद्वये. G₂ M₂₋₄ द्वादश्याः. — (L. 2993) Madras
ed. मत्संचयी. — (L. 2994) M₂ तस्माद्भागवतैर्मन्त्रैर् (for
the prior half). — (L. 2995) G_{1.2} विशेषतः (for
युधिष्ठिर). — (L. 2998) G₂ अहोरात्रं च (for 'रात्रेण').
G_{1.2} M₄ मार्गशीर्षेण; G₂ 'षे च (for 'षे तु). — (L.
2999) T धीमान् (for यो मां). — (L. 3000)

द्वादश्यां पुण्यमासे तु नाश्रानं नारायणं तु माम् । [3000]
उपोष्य पूजयेद्यो मां वाजपेयफलं लभेत् ।
द्वादश्यां माघमासे तु मासुपोष्य तु माधवम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति राजसूयफलं लभेत् ।
द्वादश्यां फाल्गुने मासि गोविन्दाख्यमुपोष्य माम् ।
अर्चयेद्यः समाप्नोति ह्यतिरात्रफलं नृप । [3005]
द्वादश्यां मासि चैत्रे तु मां विष्णुं समुपोष्य यः ।
पूजयेत्तद्वामोति पौण्डरीकस्य यत्फलम् ।
द्वादश्यां मासि वैशाखे मधुसूदनसंज्ञितम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽग्निष्टोमस्य पाण्डव ।
द्वादश्यां ज्येष्ठमासे तु मासुपोष्य त्रिविक्रमम् । [3010]
अर्चयेद्यः समाप्नोति गवां मेघफलं नृप ।
आषाढे वामनाख्यं मां द्वादश्यां समुपोष्य च ।
नरमेधस्य स फलं प्राप्नोति भरतर्षभ ।
द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधराख्यमुपोष्य माम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति पञ्चयज्ञफलं नृप । [3015]
मासे भाद्रपदे यो मां हृषीकेशाख्यमर्चयेत् ।
उपोष्य स समाप्नोति सौत्रामणिफलं नृप ।
द्वादश्यामाश्वयुज्यासे पद्मनाभमुपोष्य माम् ।
अर्चयेद्यः समाप्नोति गोसहस्रफलं नृप ।
द्वादश्यां कार्तिके मासि मां दामोदरसंज्ञितम् । [3020]

उपोष्य पूजयेद्यस्तु सर्वकृतुफलं लभेत् ।
केवलेनोपवासेन द्वादश्यां पाण्डुनन्दन ।
यत्फलं पूर्वमुद्दिष्टं तस्यार्धं लभते फलम् ।
श्रवणेऽप्येवमेवं मां योऽर्चयेद्भक्तिमान्नरः ।
मम सालोक्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । [3025]
मासे मासे समभ्यर्च्य क्रमशो मामतन्द्रितः ।
पूर्णे संवत्सरे कुर्यात्पुनः संवत्सरार्चनम् ।
एवं द्वादशवर्षं यो मद्भक्तो मत्परायणः ।
अविघ्नमर्चयानस्तु मम सालोक्यमाप्नुयात् ।
अर्चयेत्प्रीतिमान्यो मां द्वादश्यां वेदसंहिताम् । [3030]
स पूर्वोक्तफलं राजल्लभते नात्र संशयः ।
गन्धं पुष्पं फलं तोयं पत्रं वा फलमेव वा ।
द्वादश्यां मम यो दद्यात्ततो नान्योऽस्ति मत्प्रियः ।
एतेन विधिना सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ।
मद्भक्ता नरशार्दूल स्वर्गभोगांस्तु भुञ्जते । [3035]
वैशांपायन उवाच ।
एवं वदति देवेशे केशवे पाण्डुनन्दनः ।
कृताञ्जलिः स्तोत्रमिदं भक्त्या धर्मात्मजोऽश्रवीत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वलोकेषु देवेश हृषीकेश नमोऽस्तु ते ।

M₁ पौषमासस्य (for पुण्यमासे तु). — (L. 3001) T G₈ सप्तो; M₂ यस्तु; M₃ यः स (for यो मां). Kumbh. ed. वाजिमेष- (for वाजपेय-). — (L. 3003) G₈ स आप्नोति (for समा*). M₄ वाजपेय- (for राजसूय-). — (L. 3004) T₁ G₁ M₂ मासे. — (L. 3005) G₈ स आप्नोति (for समा*). — (L. 3006) M₂ चैत्रमासे (for मासि चैत्रे), and मां च विष्णुमुपोष्य तु (for the post. half). — (L. 3007) T M₄ पूजयेत्समामा (M₁ 'वा' आप्नोति; G₈ Madras ed. पूजयन्फ (G₈ 'येत्फ) लमाप्नोति; M₂ पूजयेद्यः स चा (for the prior half). M₃ पौण्डरीकफलं नृप. — (L. 3008) G₁ 'संज्ञिकं' (for 'संज्ञितम्'). M₂ उपोष्य यो मां वैशाखे द्वादश्यां मधुसूदनं. — (L. 3009) M₂ पूजयेत्फलमाप्नोति (for the prior half). T G₈ अग्निष्टोमफलं लभेत्. — (L. 3013) T₁ पूजयन्फलमाप्नोति; M₂ पूजयेन्नरमेधस्य (for the prior half). T₁ नरमेधस्य यत्फलं; T₂ G₁ M₄ प्राप्नुयात्त- (T₃ 'नृप' सत्तम; M₂ स फलं प्राप्नुयात्तृप. — M₂ om. (hapl.) lines 3014-3015. — (L. 3014) G₈ मासे. — (L. 3015) M₈ अर्चयेद् (for पूज). M₄ स चाप्नोति (for समा*). — (L. 3016) G₁ M₃ मासि. M₁ हृषी- केशमुपोष्य तु (for the post. half). — (L. 3017) M₂

अर्चयेत्फलमाप्नोति स्तोत्रमणिं नृपोत्तम. — (L. 3018) T मासि. — (L. 3019) M₂ स चाप्नोति (for समा*). G₈ नरः (for नृप). — (L. 3020) G₈ M₂ मासे. G₈ 'संज्ञिकं' (for 'तम्'). — (L. 3023) M₄ नरः; Kumbh. ed. नृप (for फलम्). — (L. 3024) T₁ श्रावणे. T₂ G₈ तु (for ऽपि). — (L. 3025) M₂ आयाति (for आप्नोति). — (L. 3028) G₁ एतं; G₂ एतद् (for एवं). M₃ 'वर्षाणि' (for 'वर्षं यो'). — (L. 3029) M₂ अविघ्नन (for 'घ्नम्'). Kumbh. ed. सायुज्यम् (for सालोक्यम्). T अश्रुते (for आप्नुयात्). M₂ तत्सालोक्यमवाप्नुयात्. — (L. 3030) M₂ 'अभ्यसे' (M₈ 'र्चये') प्रतिमासं यो (for the prior half). — (L. 3031) T₁ प्राप्य मद्भक्ते (for राजल्लभते). — (L. 3032) M₂ 'तथा' (for the first फलं). T₂ अर्चयेत् (for पत्रं वा). G₈ जलम्; Madras ed. मूलम् (for the second फलम्). — (L. 3033) G₁ M₃ तत्समो न; M₂ ततोऽन्यो वा (for ततो नान्यो). M₄ पुण्यकृत् (for मत्प्रियः). — (L. 3035) G₁ M₂ 'लोकांश्च' (for 'भोगांश्च'). — (L. 3037) T G₈ M₂ 'कृताञ्जलिपुटस्तोत्रमि' (G₈ 'स्तत्र इ' दं भक्त्याभ्यु-; G₈ 'क्त्या धु' वाच ह (G₈ च). — (L. 3038) M₂ नमः (for ऽस्तु ते). — (L. 3039) G₁ 'नित्यं'

सहस्रशिरसे तुभ्यं सहस्राक्ष नमो नमः ।

त्रयीमय त्रयीनाथ त्रयीस्तुत नमो नमः । [3040]

यज्ञात्मन्यज्ञसंभूत यज्ञनाथ नमो नमः ।

चतुर्मूर्ते चतुर्बाहो चतुर्गृह नमो नमः ।

लोकात्मलोककृन्नाथ लोकावास नमो नमः ।

सृष्टिसंहारकर्त्रे ते नरसिंह नमो नमः ।

भक्तप्रिय नमस्तेऽस्तु भक्तवत्सल ते नमः । [3045]

ब्रह्मावास नमस्तेऽस्तु ब्रह्मनाथ नमो नमः ।

रुद्ररूप नमस्तेऽस्तु रुद्रकर्मात्मने ते ।

पञ्चयज्ञ नमस्तेऽस्तु सर्वयज्ञ नमो नमः ।

कृष्णप्रिय नमस्तेऽस्तु कृष्ण नाथ नमो नमः ।

योगावास नमस्तेऽस्तु योगनाथ नमो नमः । [3050]

हयवक्त्र नमस्तेऽस्तु चक्रपाणे नमो नमः ।

पञ्चभूत नमस्तेऽस्तु पञ्चायुध नमो नमः ।

वैशंपायन उवाच ।

भक्तिगद्गदया वाचा स्तुवत्येवं युधिष्ठिरे ।

गृहीत्वा केशवो हस्ते प्रीतात्मा तं न्यवारयत् ।

निवार्य च पुनर्वाचा भक्तिमन्त्रं युधिष्ठिरम् । [3055]

वक्तुमेवं नरश्रेष्ठ धर्मपुत्रं प्रचक्रमे ।

भगवानुवाच ।

अन्यवक्तिमिदं राजन्मां स्तौपि नरपुंगव ।

तिष्ठ पृच्छ यथापूर्वं धर्मानेव युधिष्ठिर ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादात्तु स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।

न शान्तिरस्ति देवेश नृत्यतीव च मे मनः । [3060]

इदं च मम संप्रभ्रं वक्तुमर्हसि माधव ।

कृष्णपक्षेपु द्वादश्यां पूजनीयः कथं भवान् ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथातत्त्वं तत्सर्वं कथयामि ते ।

फलं तु कृष्णद्वादश्यामर्चनायां फलं मम ।

एकादश्यामुपोष्याथ द्वादश्यामर्चयेत्तु माम् । [3065]

विप्रानपि यथालाभं भोजयेन्नक्तिमान्नरः ।

स गच्छेद्दक्षिणामूर्तिं मां वा नात्र विचारणा ।

चन्द्रसालोक्यमथ वा ग्रहनक्षत्रपूजितः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

केशवेनैवमाख्याते धर्मपुत्रः पुनः प्रभुम् ।

(for तुभ्यं). M₄ [s]स्तु ते (for नमः). — T om, line 3040. M₁ om. (hapl.) lines 3040-3041. — (L. 3041) M₂ [s]स्तु ते (for नमः). — (L. 3042) M₄ [s]स्तु ते (for नमः). — (L. 3043) T G₈ M₃ लोकनाथेश; M₄ सर्वलोकेश (for लोककृन्नाथ). T लोकाधार; G₈ लोकज्येष्ठ; M₂ s (inf. lin.) लोकनाथ (for लोकावास). G₁ s [s]स्तु ते (for नमः). — (L. 3044) T₁ G₂ s -हर्ते (for -कर्ते). M₂ s नारसिंह. — T₁ om. (hapl.) lines 3045-3052. M₄ om. (hapl.) line 3045. T₂ reads lines 3045-3046 after line 3048; G₈ reads them after line 3050. M₂ om. from the post. half of line 3045 up to the prior half of line 3048. — (L. 3046) M₃ ब्रह्मावास; M₄ ब्रह्मरूप (for ब्रह्मावास). — (L. 3047) M₃ रौद्र- (for रुद्र-). G₈ M₄ रुद्ररूप-धराय ते. — After line 3048, Madras ed. ins.:

सृष्टिसंहारकर्त्रे ते रुद्रप्रिय नमोऽस्तु ते ।

— T₂ om. (hapl.) lines 3049-3050. G₈ om. (hapl.) line 3049. — (L. 3049) M₂ transp. the prior half and the post. half. G₁ M₃ om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 3050. — (L. 3050) G₂ योगप्रिय (for योगावास). M₄ योगावास; Kumbh. ed. and Madras ed. योगिनाथ (for योग-).

— (L. 3051) G₁ s [s]स्तु ते (for नमः). — (L. 3054) M₄ दक्षिणे (for केशवो). T₁ सं-; T₃ स; M₂ s तु (for तं). — (L. 3055) T₁ स (for च). T G₁ s चाह (for वाचा). — (L. 3056) G₈ M₄ एव (for एवं). G₂ s M₂ s नरश्रेष्ठ. — (L. 3057) M₄ मा. M₃ स्तौपि मां (by transp.). — (L. 3058) G₁ s धर्मपुत्र (for धर्मानेव). — (L. 3059) T प्रभावं; G₈ M₂ s प्रसादं (for 'दात्'). — (L. 3060) G₁ s M₃ मे देव (for देवेश). — (L. 3061) M₄ इमं (for इदं). M₂ इदं च सम्यक्प्रभं त्वं (for the prior half). T G₈ केशव; M₃ मानद (for माधव). — (L. 3062) T G₈ -पक्षे च; M₂ s -पक्षे तु (for -पक्षेपु). M₂ s अर्चनीयः (for पूज). — (L. 3063) G₂ यथा तत्र; M₂ s यथा-तथ्यं. Madras ed. पूर्वं (for सर्वं). M₂ [अ]हं (for ते). — (L. 3064) G₁ s परमं; M₃ वरं तु (for फलं तु). T M₄ अर्चनाद्यत्; G₈ नायाः (for 'नायां'). M₂ अहं (for फलं). — (L. 3066) T यथायोगं (for 'लाभं'). — (L. 3067) M₂ s मम (for मां वा). — (L. 3068) T -सायुज्यम् (for -सालोक्यम्). M₄ नक्षत्रग्रहपूजितं. — Colophon. — Sub-parvan: T M₂ s तै (T₂ श्रीदे-ष्णवधर्म. — Adhy. name: G₁ s M₂ s उपवासविधिः. — Adhy. no.: T₁ 102; T₂ M₃ 111; G₁ s 101;

पप्रच्छ दानकालस्य विशेषं च विधिं नृप । [3070]

युधिष्ठिर उवाच ।

देव किं फलमाख्यातं दानस्य विपुलेषु च ।

सूर्येन्दूपल्लवे चैव दत्ते दाने च यत्फलम् ।

भगवानुवाच ।

शृणुष्व राजन्विपुले सोमार्कग्रहणेषु च ।

व्यतीपातेऽयने चैव दानं स्यादक्षयं नृप ।

राजन्नयनयोर्मध्ये विपुलं संप्रचक्षते । [3075]

समरात्रं दिने तत्र संध्यायां विपुले नृप ।

ब्रह्माहं शंकरश्चापि तिष्ठामः सहिताः सकृत् ।

क्रियाकरणकार्याणामेकीभावत्वकारणात् ।

अस्माकमेकीभूतानां निष्फलं तत्परं पदम् ।

तन्मुहूर्तं परं पुण्यं राजन्विपुलसंज्ञितम् । [3080]

तदेवाद्याक्षरं ब्रह्म परं ब्रह्मेति कीर्तितम् ।

तस्मिन्मुहूर्ते सर्वेऽपि चिन्तयन्तः परं पदम् ।

देवाश्च पितरो रुद्रा वसवश्चाश्विनौ तथा ।

साध्या विश्वे च गन्धर्वाः सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।

सूर्यादयो ग्रहाश्चैव सागराः सरितस्तथा । [3085]

मरुतोऽप्सरसो नागा यक्षराक्षसगुह्यकाः ।

एते चान्ये च राजेन्द्र विपुले संयतेन्द्रियाः ।

सोपवासाः प्रयत्नेन भवन्ति ध्यानतत्पराः ।

अन्नं गावस्तिलान्भूमिं कन्यादानं तथैव च ।

गृहमाच्छादनं धान्यं वाहनं शयनं तथा । [3090]

यश्चान्यच्च मया प्रोक्तं तत्प्रयच्छ युधिष्ठिर ।

दीयते विपुलेष्वेवं श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।

तस्य दानस्य कौन्तेय क्षयो नैवोपपद्यते ।

वर्धतेऽहरहः पुण्यं तद्दानं कोटिसंमितम् ।

विपुले स्नपनं यस्तु मम कुर्याद्विरस्य वा । [3095]

अर्थेन च यथान्यायं तस्य पुण्यफलं शृणु ।

दशजन्मकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।

दशानामश्वमेधानामिष्टानां लभते फलम् ।

विमानं दिव्यमारूढः कामरूपी यथासुखम् ।

स याति मामकं लोकं रुद्रलोकमथापि वा । [3100]

तत्रस्थैर्देवगन्धर्वैर्गीयमानो यथासुखम् ।

दिव्यवर्षसहस्राणि कोटिमैकं तु मोदते ।

ततश्चापि द्युतः कालादिह लोके द्विजोत्तमः ।

चतुर्णामपि वेदानां पारगो ब्रह्मविद्भवेत् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे वापि मम वा शंकरस्य वा [3105]

गायत्रीं मामिकां वापि जपेद्यः शंकरस्य वा ।

शङ्खतूर्यनिनादैश्च कांस्यघण्टास्त्रनैरपि ।

कारयेजु ध्वनिं भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।

Gs 112; Ms 18; Ms 100. — (L. 3069) Gs केशवे च (for 'देन'). Ms समाख्यातो; Ms [ए]वमाख्यातो. G1 Ms पुनः पुनः; Gs तु तं प्रभुः; Ms पुनः प्रभुः; Ms प्रतापवान् (for पुनः प्रभुम्). — (L. 3070) Ms. 3 अपृच्छद् (for पप्रच्छ). — (L. 3071) G1. 2 विपुलेष्वमरेश्वर (for the post. half). — (L. 3072) Ms om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3074. G1. 2 वक्तुमर्हति य (Gs त) त्फलं (for the post. half). — (L. 3074) G1 व्यतीपातदिने चैव; Gs 'पातायने चैव. Ms दत्तं (for दानं). G फलं (for नृप). — (L. 3075) T1 G2. 3 Ms मध्यं. — (L. 3076) G1. 2 समे रात्रि (Gs 'त्रि-); Ms समरात्रि; Ms समे च त्रि- (for समरात्रं). Gs दिनं. Ms त्रिसंध्या (for संध्यायां). — (L. 3077) G1 विक्रमः सहितः सकृत् (for the post. half). — (L. 3078) Ms-4 कारण- (for कारण-). G1 कारणत्व- (hypermetric); Ms भूतत्व- (for भावत्व-). — (L. 3079) G1 निष्कृति; Madras ed. निष्कलं (for निष्फलं). Gs परं परं; Ms पदं परं (by transp.). — (L. 3080) Ms तं (for तन्). T Gs दिव्यं (for पुण्यं). Ms विपुल- (for विपुल-). — (L. 3082) T Gs एतन् (for तस्मिन्). G1. 3 Ms तु (for सपि). G1 चितयति.

Ms परस्परं (for परं पदम्). — (L. 3083) Ms शक्रश्च (for देवाश्च). — (L. 3084) G1. 2 Ms च विश्वे (by transp.); Gs Ms विश्वे स- . — (L. 3085) G1. 2 Ms सोमादयो (for सूर्यो). Ms. 3 सोमो ग्रहणणाश्चैव (for the prior half). G1. 2 सरितः सागरास्तथा. — (L. 3086) Ms. 3 चाप्सरो (for स्प्सरसो). Ms यक्षा (for यक्ष-). — (L. 3087) G2. 3 विपुले (for विपुले). — (L. 3089) Ms गावं. T2 तथा (for तिलान्). Ms कन्याम् (for भूमिं). Ms अन्यदन्वच्च तादृशः (for the post. half). — (L. 3090) G1. 2 आयतनं (for आच्छादनं). — (L. 3091) T Gs नोक्तं (for प्रोक्तं). — (L. 3092) Ms. 4 [ए]व (for [ए]वं). — (L. 3093) G1. 2 Ms क्षयं. — (L. 3095) G स्नपनं; Ms स्नपना. — (L. 3096) G1. 2 अर्थेन. Ms पंचगव्येन विधिवत् (for the prior half). — (L. 3099) Ms आरूढः. — G1 om. (hapl.) lines 3100-3101. — (L. 3100) Ms ब्रह्म- (for रुद्र-). — (L. 3101) Ms तत्र वै (for तत्रस्थैर्). — (L. 3102) T सहस्राणां; Ms 'सं तु (for 'स्राणि). — (L. 3103) Ms द्विजो भवेत् (for द्विजोत्तमः). — (L. 3104) T Gs ब्राह्मणो (for ब्रह्मविद्). — (L. 3105)

गान्धर्वैर्होमजप्यैश्च शब्दैरुक्तुनादिभिः ।
 दुर्बलोऽपि भवेद्बाहुः सोमश्च बलवान्भवेत् । [3110]
 सूर्येन्दूपप्लवे चैव श्रोत्रियेभ्यः प्रदीयते ।
 तत्सहस्रसमं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति ।
 महापातकयुक्तोऽपि यद्यपि स्यान्नरो नृप ।
 निर्लेपस्तत्क्षणादेव तेन दानेन जायते ।
 चन्द्रसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता । [3115]
 याति सोमपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 यावद्वक्षाणि तिष्ठन्ति गगने शशिना सह ।
 तावत्कालं स राजेन्द्र सोमलोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके युधिष्ठिर ।
 वेदवेदाङ्गविद्विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् । [3120]

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्त्व गायत्री बुध्यते तु कथं नृभिः ।
 किं वा तस्याः फलं देव ममाचक्ष्व सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

द्वादश्यां विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
 अयने श्रवणे चैव व्यतीपाते तथैव च ।
 अश्वत्थदर्शने चैव तथा मद्दर्शनेऽपि च । [3125]

जह्वा तु मम गायत्रीमथ वाष्टाक्षरं नृप ।
 आर्जितं दुष्कृतं तस्य नाशयेन्नात्र संशयः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अश्वत्थदर्शनं चैव किं त्वद्दर्शनसंमितम् ।
 एतत्कथय देवेश परं कौतूहलं हि मे ।

भगवानुवाच ।

अहमश्वत्थरूपेण पालयामि जगन्नयम् । [3130]
 अश्वत्थो न स्थितो यत्र नाहं तत्र प्रतिष्ठितः ।
 यत्राहं संस्थितो राजन्नश्वत्थश्चापि तत्र वै ।
 यस्त्वेनमर्चयेद्भक्त्या स मां साक्षात्समर्चति ।
 यस्त्वेनं प्रहरेत्कोपान्मामेव प्रहरेत्तु सः ।
 तस्मात्प्रदक्षिणं कुर्वन्न छिन्यादेनमन्वहम् । [3135]
 व्रतस्य पारणं तीर्थमार्जवं तीर्थमुच्यते ।
 देवशुश्रूषणं तीर्थं गुरुशुश्रूषणं तथा ।
 गुरुशुश्रूषणं तीर्थं तीर्थज्ञानस्य धारणम् ।
 नराणां पोषणं तीर्थं गार्हस्थ्यं तीर्थमुच्यते ।
 आतिथेयं परं तीर्थं त्रेताभिस्तीर्थमुच्यते । [3140]
 ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं त्रेताभिस्तीर्थमुच्यते ।
 मूलं धर्मं तु विज्ञाय मनस्तत्रावधार्यताम् ।

G₁, 2 व्योम्नि; M₂ धाम्नि (for वापि). — (L. 3107) Kumbh. ed. स्वर्नैश्चैव (for -तिनादैश्च). — (L. 3108) M₂ महत् (for शृणु). — (L. 3109) T G₂ गंधर्वैर्. G₂ गंधर्वैर्वा मध्यमैश्च (for the prior half). G₁, 2 जप्तैर् (for शब्दैर्). G₁ -नामाभिः; M₂, 8 -नादिभिः (for -नादिभिः). — (L. 3110) G₂ M₂ हि; M₂ [s]भि- (for सपि). — (L. 3111) M₂ यद्वै (for चैव). T₂ ग्रहणे विषुवे चैव (for the prior half). — (L. 3112) G₁ M₂, 8 -गुणं (for -समं). T -तिष्ठते. — (L. 3113) M₂ -संयुक्तो (for -युक्तोऽपि). G₁, 2 नरोत्तम (for नरो नृप). — (L. 3114) G₁, 2 निष्पापस् (for निर्लेप). T₂ नादेन (for दानेन). — (L. 3118) T महाराज (for स राजेन्द्र). — (L. 3119) M₂ नरापि (for युधिष्ठिर). — (L. 3120) T कोटि- (for कोटी-). — (L. 3121) G₁ M₂, 8 जप्यते (for बुध्यते). G₁, 2 विभो; M₂ मया (for नृभिः). — (L. 3122) M₂, 8 तन्ममाचक्ष्व केशव (for the post. half). — (L. 3123) T G₂ [s]पि वा (for तथा). — (L. 3124) M₂ अयने ग्रहणे पुण्य (for the prior half). T₂ व्यतिपादे. — (L. 3125) G₂ -दर्शनैव; M₂ -नेनापि (for -ने चैव). G₁ M₂ मद्दर्शनेन (for -नेऽपि). — (L. 3126) G₁, 2 M₂ जप्या (for जह्वा). M₂ [अ]ष्टाक्षरी. — (L. 3127) T G₂ अर्जितं. M₂ यावज्जीवं विनाशयेत् (for the post. half).

— M₂ om. lines 3128-3129. — (L. 3128) T₁ G₂ -दर्शने. G₁ किंचिद् (for किं त्वद्). — G₁ om. line 3131. — (L. 3133) T₁ मा (for मां). — (L. 3134) M₂ यः (for सः). — (L. 3135) T₂ एवम् (for एनम्). — M₂, 8 read lines 3136-3281 after line 3329. — (L. 3136) M₂, 8 चरणं (for पारणं). G₂ पूर्णम् (for तीर्थम्). M₂ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3150. Madras ed. सर्वतीर्थेषु पांडव (for the post. half). — (L. 3137) T₁ देवे; G₂ वेद- (for देव-). M₂, 8 द्विज- (for गुरु-). T₁ G₁ त्रेताभिस्तीर्थमुच्यते (for the post. half). — After line 3137, Madras ed. ins.:

पुत्रस्य पारणं तीर्थमार्जवं तीर्थमुच्यते ।

— G₁ om. line 3138 and the prior half of line 3139. — (L. 3138) T द्विज-; G₂ विट्- (for गुरु-). M₂, 8 ज्ञानं; Madras ed. अर्थ- (for तीर्थ-). G₂ M₂, 8 पारणं (for धारणम्). G₂ मातृशुश्रूषस्तथा (for the post. half). — (L. 3139) G₂, 8 दारणां (for न). G₂ तोषणं (for पो). M₂, 8 दारस्तोषणं तीर्थ. — (L. 3140) G₂, 8 M₂, 8 आतिथेयाः. G₁, 2 ब्रह्मतीर्थं सनातनं (for the post. half). — (L. 3141) T गुरुशुश्रूषणं तथा (for the post. half). — (L. 3142) G₂ M₂, 8 मूलं य- (M₂ 'लप')मेव

गच्छ तीर्थानि कौन्तेय धर्मो धर्मेण वर्धते ।
द्विविधं तीर्थमित्याहुः स्थावरं जङ्गमं तथा ।
स्थावराजङ्गमं श्रेष्ठं ततो ज्ञानपरिग्रहः । [3145]
कर्मणापि विशुद्धस्य पुरुषस्येह भारत ।
हृदये सर्वतीर्थानि तीर्थभूतः स उच्यते ।
गुरुतीर्थं परं ज्ञानमतस्तीर्थं न विद्यते ।
ज्ञानतीर्थं परं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ।
क्षमा तु परमं तीर्थं सर्वतीर्थेषु पाण्डव । [3150]
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
मानितोऽमानितो वापि पूजितोऽपूजितोऽपि वा ।
आकृष्टस्तर्जितो वापि क्षमावांस्तीर्थमुच्यते ।
क्षमा दमः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा तपः ।
क्षमाहिंसा क्षमा धर्मः क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः । [3155]
क्षमा दया क्षमा यज्ञः क्षमयैतद्धृतं जगत् ।
क्षमावान्प्राप्तुयात्स्वर्गं क्षमावान्प्राप्तुयाद्यशः ।
क्षमावान्प्राप्तुयान्मोक्षं तस्मात्सा तीर्थमुच्यते ।
आत्मा नदी भारतपुण्यतीर्थ-
मात्मा तीर्थं सर्वतीर्थप्रधानम् । [3160]
आत्मा तु यज्ञः सततं मन्यते वै

स्वर्गो मोक्षः सर्वमात्मन्यधीनम् ।
आचारनैर्मल्यमुपागतेन
सत्यप्रसन्नक्षमशीतलेन ।
ज्ञानाम्बुना ज्ञाति च यो हि नित्यं [3165]
किं तस्य भूयः सलिलेन कृत्यम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्सर्वपापघ्नं प्रायश्चित्तमदुष्करम् ।
त्वद्भक्तस्य सुरश्रेष्ठ मम त्वं वक्तुमर्हसि ।
भगवानुवाच ।
रहस्यमिदमत्यर्थमश्रान्यं पापकर्मणाम् ।
अधार्मिकाणामश्रान्यं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि ते । [3170]
पावनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा मद्भतेनान्तरात्मना ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यभिवादनमाचरेत् ।
प्रदक्षिणं च त्रिः कुर्यात्पुनरष्टाक्षरेण तु ।
तेन तुष्टो नरश्रेष्ठ तत्पापं क्षपयाम्यहम् ।
यत्र कृष्टां वराहस्य मृत्तिकां शिरसा वहन् । [3175]
प्राणायामशतं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
दक्षिणावर्तशङ्खाद्वा कपिलाशृङ्गतोऽपि वा ।
प्राक्स्नोतसं नदीं गत्वा ममायतनसंनिधौ ।

विशाय. — (L. 3145) Gs परिग्रहात्. — (L. 3147)
M₂ भूतस्य (for भूतः स). — (L. 3148) Gs Ms
गुरुः; M₂ गुरु- (for गुरु-). T एतत् (for अतस्).
— (L. 3149) T ज्ञानं (for ज्ञान-). T Gs M₂ तपस्
(for परं). — (L. 3150) M₂ तत् (for तु) and
भारत (for पाण्डव). — (L. 3151) T G₂ M₂ परलोकः
(for परश्चैव). — (L. 3153) M₂ तापितो (for तर्जितो).
— (L. 3154) T G_{1,2} क्षमा यशः; M₂ क्षमाशयः (for
क्षमा दमः). T G_{1,2} M₂ सत्यं; M₂ यज्ञं (for यज्ञः).
G_{1,2} Ms दमः (for तपः). — (L. 3155) M₂ -विग्रहः
(for -निग्रहः). — (L. 3156) M₂ शीलं (for दया).
M₂ यज्ञं. G_{1,2} Ms [ए]व (for [ए]तद्). — After
line 3156, G_{1,2} Ms ins.:

क्षमावान्ब्राह्मणो देवः क्षमावान्ब्राह्मणो वरः ।

— Ms om. (hapl.) line 3157. — (L. 3158) G_{1,2}
सायुः स; Madras ed. तीर्थं स (for सा तीर्थम्).
Gs तस्माच्छ्रेष्ठा क्षमोच्यते (for the post. half). — (L.
3159) T -तीर्थो. — (L. 3160) T आत्मा (for
आत्मा). — (L. 3161) T आत्मा यज्ञः साम चात्मा
त (T₂ य) धा वै; Gs M₂ आत्मा यज्ञः (M₂ "तः")
सममात्मन्यथा वै; M_{2,2} Madras ed. आत्मा यज्ञः सर्व-
मात्मन्यथैव (Madras ed. "थो वै"). — (L. 3162) T

आत्मप्रधानं; M₂ "न्यधीतं". — (L. 3163) G₂ आचार्य-
(for "र-). T Gs M_{2,2} आचा (Gs "धा) रवस्त्रांतरक्षाकि-
(T₁ "क्षाकि-; M₂ "गाकि) तेन. — (L. 3164) Gs -क्षण-
(for -क्षम-). T₁ सत्यः प्रसन्नः क्षणशीतलेन; T₂ सत्यः
प्रसादक्षमं; G_{1,2} सत्यः क्षमानित्य (G₂ "स्त" ङ). — (L.
3165) Gs पूर्णाब्जुना; M₂ ज्ञानं पुरा (for ज्ञानाम्बुना).
T G_{1,2} Ms हि (for च). T यश्च नित्यं; G_{1,2} Ms
नित्यमेवं (for यो हि नित्यं). — (L. 3166) Gs भोगेन
धनेन (for भूयः सलिलेन). G_{1,2} तीर्थं (for कृत्यम्).
— (L. 3167) M_{2,2} सुदुष्करं. — (L. 3168) M₂ नर-
(for सुर-). M₂-1 वक्तुं त्वम् (by transp.). — (L.
3169) M₂ अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). G₂ M_{2,2} पापकर्मिणां;
— (L. 3170) M₂ अवैष्णवानाम् (for अधार्मिकाणाम्).
— (L. 3172) M₂ [इ]त्यभिवाद्य यथाविधि (for the post.
half). — (L. 3173) Kumbh. ed. and Madras ed.,
यः (for त्रिः). — (L. 3174) M₂ नरक्याप्त (for "श्रेष्ठ").
G_{1,2} Ms तेन तुष्टेन (G₂ "ष्टे तु" विप्रेण (for the prior
half). T क्षमयामि (for क्षप-). — (L. 3175) G_{1,2}
पोत्रकृष्टां; M_{2,2} क्षेत्रकृष्टां (M₂ "ष्णां") (for यत्र कृष्टां).
— (L. 3176) M₂ वि- (for प्र-). — (L. 3177)
M₂-शंखं. — (L. 3178) M₂-1 मम सूक्तेन संयतः (for
the post. half). — Ms reads line 3179 twice.
— (L. 3179) Gs M₂ (second time) सकृदेव हि (Gs तु)

सलिलेन तु यः स्नायात्सकृदेव रविग्रहे ।
 तस्य यत्संचितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । [3180]
 मस्तकान्निःसृतैस्तोयैः कपिलाया युधिष्ठिर ।
 गोमूत्रेणापि यः स्नायाद्गोहिण्या मम वा दिने ।
 विप्रपादच्युतैर्वापि तोयैः पापं प्रणश्यति ।
 नमस्येद्यस्तु मद्भक्त्या शिशुमारं प्रजापतिम् ।
 चतुर्दशङ्गसंयुक्तं तस्य पापं प्रणश्यति । [3185]
 ततश्चतुर्दशङ्गानि शृणु तस्य नराधिप ।
 शिरो धर्मो हनुर्ब्रह्मा पुच्छावुत्तरदक्षिणौ ।
 हृदयं तु भवेद्विष्णुर्हस्तौ स्यातां तथाश्विनौ ।
 अश्विर्मध्यं भवेद्वाजिल्लिङ्गं संवत्सरं भवेत् ।
 मित्रावरुणकौ पादौ पुच्छमूलं हुताशनः । [3190]
 ततः पश्चान्नवेदिन्द्रस्ततः पश्चात्प्रजापतिः ।
 अभयं च ततः पश्चात्स एव ध्रुवसंज्ञितः ।
 एतान्यङ्गानि सर्वाणि शिशुमारप्रजापतेः ।
 पिवेत्तु पञ्चगव्यं यः पौर्णमास्यामुपोष्य तु ।
 तस्य नश्यति तत्सर्वं यत्पापं पूर्वसंचितम् । [3195]
 तथैव ब्रह्मकूर्चं तु समग्रं तु पृथक्पृथक् ।

मासि मासि पिवेद्यस्तु तस्य पापं प्रणश्यति ।
 पापं च ब्रह्मकूर्चं च शृणु मन्त्रं च भारत ।
 पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाथ हिरण्मयम् ।
 सादयित्वा तु गृहीयात्तनु पात्रमुदाहृतम् । [3200]
 गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिकाष्णेति वै दधि ।
 तेजोऽसि शुक्रमसीत्याज्यं देवस्येति कुशोदकम् ।
 आपो हि छेति संगृह्य यवचूर्णं यथाविधि ।
 ब्रह्मणे च यथा हुत्वा समिद्धे च हुताशने । [3205]
 आलोह्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ।
 उद्धृत्य प्रणवेनैव पिवेत्तु प्रणवेन तु ।
 महतापि स पापेन त्वचेवाहिर्विमुच्यते ।
 भद्रं न इति यः पादं पठेद्वक्त्रसंहितां यथा ।
 अन्तर्जले वाथादित्ये तस्य पापं प्रणश्यति । [3210]
 मम सूक्तं जपेद्यस्तु नित्यं मद्भक्तमानसः ।
 न पापेन तु लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

Colophon.

(for सलिलेन तु). M⁴ सलिलेन (for सकृदेव). M² सलिले
 रविविग्रहे; M³ (first time) सलिले चावगाहयेत् (for the
 post. half). — (L. 3183) G_{1,2} M³ विप्रपादाच्. — (L.
 3184) G_{1,2} शिशुमारः. M² शिशुमारः प्रजापतिः. — (L.
 3185) G₁ -संरिक्तं (for -संयुक्तं). G_{1,2} तत्क्षणादेव
 नश्यति (for the post. half). — After line 3185,
 M^{2,3} ins. :

युधिष्ठिरः ।

चतुर्दश सुरश्रेष्ठ तस्याङ्गानि प्रजापतेः ।
 क्रमेण नामतस्तानि वक्तुमर्हसि मानद ।

भगवान् ।

— (L. 3186) G₂ M³ युधिष्ठिर (for नराधिप). — (L.
 3187) M^{2,3} यमो (for धर्मो). G₁ वृषाव्; G₂ पृषाव्
 (for पुच्छाव्). — (L. 3188) G_{1,2} अंसौ; M^{2,3} हस्ते
 (for हस्तौ). — (L. 3189) G_{1,2} M⁴ अत्रिर् (for
 अश्विर्). M^{2,3} संवत्सरो. G₃ लिगस्यातं यथा भवेत् (for
 the post. half). — (L. 3190) M² मित्रावरुणतौ.
 G_{1,2} M³ ऊरुद्वंद्वं (for पुच्छमूलं). — (L. 3191)
 M^{2,3} अतः (for ततः). T₁ G₃ बृहस्पतिः (for प्रजा-
 पतिः). — (L. 3192) G₃ उभयं (for अं). T G₂
 ध्रुवः (for ततः). — (L. 3194) T पंचगव्येन; G₃
 'गव्यं स (for 'गव्यं यः). M^{2,4} उपोषितः. — (L.
 3197) T मासे मासे. G₃ क्षिपेद् (for पिवेद्).

— (L. 3198) M² तंत्रं; Kumbh. ed. तत्र (for
 मन्त्रं). M⁴ पात्रं च ब्रह्मकूर्चस्य मंत्रं च शृणु भारत. — (L.
 3199) M²⁻⁴ पलाशं. — (L. 3200) G₃ साधयित्वा
 (for सादं). M⁴ पूर्वम् (for पात्रम्). — (L. 3201)
 T₁ गायत्र्या (hypermetric). M⁴ गृह्यते मूत्रं; Kumbh.
 ed. गृह्यते मूत्रं (for गृह्य गोमूत्रं). — (L. 3202) G₃
 गो- (for च). T₂ -क्तावेति; G₂ -क्ताष्णेति; M³ -क्तावि-
 ण्णेति (hypermetric) (for -क्ताष्णेति). M³ दधितक्तेति
 तथा दधि (sic). — (L. 3203) T तेजः शुक्रमसीत्याज्यं;
 G_{2,3} तेजोसि शुक्रमसीत्याज्यं (hypermetric); M^{2,3}
 आज्यं शुक्रमसीत्येव (for the prior half). G_{1,2} त्वेति
 (hypermetric) (for [इ]ति). — (L. 3204) G₁ आपो
 हि छेत्यृचा गृह्य. M⁴ यवपूर्व. M² यथाक्रमं (for 'विधि).
 — (L. 3205) T₂ ब्रह्मणेति (for 'जे च). M⁴ तथा.
 M² हुत्वा ब्रह्माहुतीः सर्वाः (for the prior half). T
 समिधैश्च. M^{2,3} समृद्धेयौ यथाविधि. — (L. 3206)
 G_{1,2} निर्मथ्य; M² उद्धृत्य. — (L. 3207) M² निर्मथ्यं
 (for उद्धृत्य). — (L. 3209) T G₃ पार्थ (for
 पदं). G₁ पठन्; M² जपेद् (for पठेद्). G_{1,2} सदा;
 पादं. M^{2,3} समं; M⁴ अयं (for यथा). — (L.
 3210) G₁ [अभ्यादिले. — (L. 3211) T पठेद् (for
 जपेद्). — (L. 3212) M²⁻⁴ न स पापेन लिप्येत.
 — Colophon. — Sub-parvan : T M³ योवेष्णवधर्मः

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशा ब्राह्मणाः पुण्या भावशुद्धाः सुरेश्वर ।
यत्कर्म सफलं नेति कथयस्व ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं ब्राह्मणानां यथाक्रमम् । [3215]
सफलं निष्फलं चैव तेषां कर्म ब्रवीमि ते ।
त्रिदण्डधारणं मौनं जटाधारणमुण्डनम् ।
चल्कलाजिनसंवासो व्रतचर्यामिषेचनम् ।
अग्निहोत्रं वने वासः स्वाध्यायं दानसक्तिया ।
सर्वाण्येतानि वै मिथ्या यदि भावो न निर्मलः । [3220]
अग्निहोत्रं वृथा राजन्वृथा वेदास्तथैव च ।
शीलेन देवास्तुष्यन्ति श्रुतयस्तत्र कारणम् ।
क्षान्तं दान्तं जितक्रोधं जितात्मानं जितेन्द्रियम् ।
तमग्न्ये ब्राह्मणं मन्ये शेषाः शूद्रा इति स्मृताः ।
अग्निहोत्रव्रतपरान्त्वाध्यायनिरतान्शुचीन् । [3225]
उपवासरतान्दान्तांस्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ।
न जातिः पूज्यते राजन्गुणाः कल्याणकारणाः ।
चण्डालमपि वृत्तस्थं ते देवा ब्राह्मणं विदुः ।

मनःशौचं कर्मशौचं कुलशौचं च भारत ।
शरीरशौचं वाक्शौचं शौचं पञ्चविधं स्मृतम् । [3230]
पञ्चस्वेतेषु शौचेषु हृदि शौचं विशिष्यते ।
हृदयस्य तु शौचेन स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।
अग्निहोत्रपरिभ्रष्टः प्रसक्तः क्रयविक्रये ।
वर्णसंकरकर्ता च ब्राह्मणो वृषलैः समः ।
यस्य वेदश्रुतिर्नष्टा कर्पकश्चापि यो द्विजः । [3235]
विकर्मसेवी कौन्तेय स वै वृषल उच्यते ।
वृषो हि धर्मो विशेषस्तस्य यः कुरुते लयम् ।
वृषलं ते विदुर्देवा निहृष्टं श्वपचादपि ।
स्तुतिभिर्ब्रह्मपूताभिर्यः शूद्रं स्तौति मानवः ।
न च मां स्तौति पापात्मा स मामाक्रोशयेद्भृशम् । [3240]
श्वदत्तौ तु यथा क्षीरं ब्रह्म वै वृषले तथा ।
दुष्टतामेति तत्सर्वं शुना लीढं हविर्यथा ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
यान्युक्तानि मया सम्प्रग्विद्यास्थानानि भारत । [3245]
उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च ।
तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्मष्टव्यानि युधिष्ठिर ।

M₂ वैष्णवे धर्मशास्त्रे; M₈ विष्णुधर्म. — *Adhy. name*: M₂ प्रायश्चित्तविधिः. — *Adhy. no.*: T₁ G_{1,2} M₃ 102; T₃ M₄ 112; G₈ 113; M₂ 12. — (L. 3213) M₄ भावात् (for मान-). — (L. 3214) M₄ यत्कर्मफलं नेति (for the prior half). G_{1,2} [अ]नघ (for [अ]च्युत). — (L. 3215) M₂ युधिष्ठिर; M₄ विशेषतः (for यथाक्रमम्). — (L. 3216) T₂ G₈ M₂ [र]ति (for [र]व). — G₈ om. line 3217. — (L. 3217) M₂ धारिणं. G₁ भंडनं (for मुण्डनम्). — (L. 3218) M₂ संवासा. — (L. 3219) M_{2,8} स्वाध्यायो. G_{1,2} दान- (for दान-). M₂ सक्तिया (for सक्तिया). — (L. 3221) M₄ यथा (for the second वृथा). G₈ देवास (for वेदास). — After line 3221, M_{2,8} ins.:

शीलहीनस्य विप्रस्य शीलं सर्वस्य साधनम् ।

— (L. 3222) M₂₋₄ वेदास् (for देवास). G₈ शीलेन देवास्तुभ्येत्कर्मणा पितरस्तथा. — (L. 3223) M₂ जितमानं (for जितात्मानं). — (L. 3224) G₈ अहं (for अग्न्यं). G₈ श्रुतिः (for स्मृताः). — (L. 3226) T₂ G₈ व्रतपरास्; M₂ परान्दांतास् (for रतान्दा). — (L. 3227) G_{1,2} न जात्या पूजितो राजन्; M_{2,8} न जातिपूज्यास्ते राजन् (for the prior half). M_{2,8} कल्याणकारकाः. — (L. 3228) T₁ M₄ उत्तमं (for ब्राह्मणं). — (L. 3231) M_{2,8} [र]व च; M₄ [र]व तु (for [र]वेषु). G₁ श्रुति- (for हृदि).

— (L. 3233) T -परिभ्रष्टाः. T G_{1,2} प्रसक्ताः; G₈ प्रसद्ध. G क्रयविक्रयैः (G₈ 'यः'). — (L. 3234) T -कर्तारो (for -कर्ता च). T ब्राह्मणा वृषलैः समाः. — (L. 3235) G₈ यस्य वेदस्मृतिर्नस्ति (for the prior half). G₁ कर्पकश्चापि ये द्विजाः. — (L. 3237) M_{2,8} धर्मो हि (by transp.). — (L. 3238) T G₈ विजानीयान् (for विदुर्देवा). M_{2,8} निहृष्टाः. G₁ श्वपचादिभिः. — (L. 3239) G₈ स्मृतिभिर्; M₄ श्रुति (for स्तुति). T G₈ भूताभिर्; M₄ पूर्वोभिः (for -पूताभिर्). M_{2,8} यः स्तौति वृषलस्तु मां; M₄ शूद्रः स्तौतीति मां नरः (for the post. half). — (L. 3240) M₄ स (for च). T G₈ ममाक्रोशकरो भृशं (T also वृष); M₂ स मामाक्रोशते भृशं; Madras ed. स तु चंडाल एव च (for the post. half). — (L. 3241) T₁ श्वदत्तौ; T₂ श्वदत्तं; G₁ श्वदत्तौ; G₈ श्वदत्तं (for श्वदत्तौ). T₂ G₈ च (for तु). G₁ ब्रह्मळ (for वृषले). T G₈ ब्रह्म तस्य विन (G₈ प्रण) दयति. — (L. 3242) T G₈ अदुष्टो रु (T₂ 'ष्टे दु'; G₈ 'ष्टो दु) दत्तामेति; M₂₋₄ अदु- (M₄ 'दु') दत्तामेति (for the prior half). G₈ तीर्थ (for लीढं). — (L. 3243) T पदचतुर्वेदा; G₈ पदच सर्वेषां; M₂ चतुरो वेदा (for वेदाश्चत्वारो). — (L. 3244) T G₈ पुराणं धर्मशास्त्रं च (for the prior half). — (L. 3245) G₁ यदि (for यानि). — (L. 3246)

सर्वं तच्छूद्रसंस्पृष्टमपवित्रं न संशयः ।
 लोके त्रीण्यपवित्राणि पञ्चमेध्यानि भारत ।
 आ च शूद्रः श्रपाकश्चेत्यपवित्राणि पाण्डव । [3250]
 देवलः कुकुटो यूप उदक्या वृषलीपतिः ।
 पञ्चैते स्युरमेध्याश्च स्पृष्टव्या न कथंचन ।
 स्पृष्ट्वैतानष्ट वै विप्रः सचेलो जलमाविशेत् ।
 मङ्गक्ताञ्छूद्रसामान्यान्नावमन्यन्ति ये नराः ।
 नरकेष्वेव तिष्ठन्ति वर्षकोटिं नराधमाः । [3255]
 चण्डालमपि मङ्गक्तं नावमन्येत बुद्धिमान् ।
 भवमस्य पतन्त्येव रौरवे नरके नराः ।
 मम भक्तस्य भक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका नृप ।
 तस्मान्मङ्गक्तभक्ताश्च पूजनीया विशेषतः ।
 कीटपक्षिमृगाणां च मयि संन्यस्तचेतसाम् । [3260]
 ऊर्ध्वमेव गतिं विद्धि किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम् ।
 पत्रं वाप्यथ वा पुष्पं फलं वा जलमेव वा ।
 ददाति मम शूद्रोऽपि शिरसा धारयामि तत् ।
 विप्रानेवाधैरेक्ष्यता शूद्रः प्रायेण मखियः ।
 तेषां तेनैव रूपेण पूजां शूद्राणि भारत । [3265]

वेदोक्तेनैव मार्गेण सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
 मामर्चयन्ति ते विप्रा मत्सायुज्यं व्रजन्ति ते ।
 मङ्गक्तानां हितायैव प्रादुर्भावः कृतो मया ।
 प्रादुर्भावाकृतिः काचिदर्थनीया युधिष्ठिर ।
 आसामन्यतमां मूर्तिं यो मङ्गक्त्या समर्चति । [3270]
 तेनैव परितुष्टोऽहं भविष्यामि न संशयः ।
 मृदा च मणिरत्नैश्च तात्रेण रजतेन वा ।
 कृत्वा प्रतिकृतिं कुर्यादर्चनां काञ्चनेन वा ।
 पुण्यं दशगुणं विद्यादेतेषामुत्तरोत्तरम् ।
 जयकामोऽर्चयेद्वाजा विद्याकामो द्विजोत्तमः । [3275]
 वैश्यो वा धनकामस्तु शूद्रः पुण्यफलप्रियः ।
 सर्वकामाः स्त्रियो वापि सर्वान्कामानवाप्नुयुः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशानां तु शूद्राणां नानुगृह्णासि चार्चनम् ।

उद्वेगस्तव कस्मानु तन्मे ब्रूहि सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

अत्रतेनाप्यभक्तेन स्पृष्टां शूद्रेण चार्चनम् । [3280]

G1.2 M4 सुवनार्थ (for पाव*). T Gs युधिष्ठिर (for तथैव च). — (L. 3247) Gs शूद्रान्ये; M2.3 शूद्राद्यैः. T प्रष्टव्यानि (for स्पृष्ट*). M2 तथैव च (for युधिष्ठिर). — (L. 3248) G1 सर्वतः; M4 सर्वं च (for सर्वं तत्). M2.3 नववन्धस् (for संस्पृष्टम्). — Gs om. lines 3249-3250. — (L. 3250) T शूद्रश्च (by transp.). — (L. 3251) G1.2 गायकः (for देवलः). Gs काक-यूपश्च (for कुकुटो यूप). G1.2 शूद्रक्या. — (L. 3252) T2 य पते; G1 पंचैव (for पञ्चैते). T युधिष्ठिर; Gs कदाचन (for कथंचन). — (L. 3253) M2 [ए]तानि च (for नष्ट). — (L. 3254) Gs सामान्याद्; M4 वंडा-लान्. — Gs om. (hapl.) lines 3255-3257. M2 om. lines 3255-3256. — (L. 3255) G2 कीटैर् (for कीटिं). — (L. 3257) T2 अवमन्य; G1.2 मानात्; M2 पत्य (for मत्य). T पतति. G2 M2.4 नरके रौरवे (by transp.). T नरः. — (L. 3258) T Gs M4 मङ्गक्त (for भक्तस्य). G1.2 मम (for नृप). — (L. 3259) G2 भक्तस्य (for मङ्गक्त). M4 मम प्रीतिकरा नृप (for the post. half). — (L. 3260) Gs मानसां (for चेतसाम्). — (L. 3261) M4 ऊर्ध्वम्. — (L. 3262) G1.2 M4 [अ]प्याप; M2.3 तोयम् (for जलम्). — M4 om. line 3263. — (L. 3263) T Gs तं (for तत्). — (L. 3264) Madras ed. शूद्र (for शूद्रः). T Gs प्रायाश्च; G2 प्रायश्च (for प्रायेण). T1 G2 M2 मप्रियान्. — (L. 3265) T G1.2 तस्य (for तेषां). — (L. 3267) M2.3

सायुज्यं यांति ते मयि (M2 'म' (for the post. half). — (L. 3268) T Gs M4 ब्राह्मणानां; M2 भक्तानां तु (for मङ्गक्तानां). — (L. 3269) T G1 प्रादुर्भावाकृतिः. — (L. 3270) G2 अद्यतमां (for अन्य*). M2 असामान्य-तमां मूर्तिं (for the prior half). M2 मे भक्त्या (for मङ्गक्त्या). — (L. 3272) T Gs.3 M4 मृदश्च (for मृदा च). — (L. 3273) G2 मूर्तिनां (for अर्चनां). — (L. 3274) M4 कुर्याद् (for विद्याद्). — (L. 3275) M2 जयेद् (for सर्वयेद्). Gs नित्यं फलैः पुणैर् (for राजा विद्या-कामो). T [s]र्ववेद्भिः (for द्विजोत्तमः). — (L. 3276) G1.2 सुख (for पुण्य). Madras ed. शूद्रः पुण्यं फलं स्त्रियः (for the post. half). — (L. 3277) G1 सर्वकामः. T Gs M2.3 सर्वकामप्रियो (T1 Gs 'या' वापि (for the prior half). M2 सर्व- (for सर्वान्). T1 G1 समामुयात् (G1 'युः' (for अवामुयुः). — Colophon. — Sub-parvan : T2 G1.2 M2 वैष्णवधर्म. — Adhy. name : G1.2 भक्तार्चनविधिः. — Adhy. no. : T1 104; T2 M2 113; G1.2 M2 103; M2 20; Gs 114. — (L. 3278) Gs मङ्गक्तानां (for कीदृशानां तु). G विप्राणां (for शूद्राणां). T2 नाम (for नानु). Gs M2 -गृह्णामि (for 'सि). G2 [अ]र्चनम्. — (L. 3279) Gs इत्युक्तं ते यत्तु पूर्वं (for the prior half). T Gs M2 सुरोत्तम (for सुरेश्वर). M2 तन्ममाचक्ष्व केशव (for the post. half). — M4 om. (hapl.) lines 3280-3289. — (L. 3280) Gs स्पृष्टां विधिविवर्जितां; M2.3 स्पृष्टा शूद्रेण

तां वर्जयामि यत्नेन श्रपाकविहितामिव ।
नन्वहं शंकरश्चापि गावो विप्रास्तथैव च ।
अश्वत्थो मम रूपाणि सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
एतत्त्रयं हि ममक्तो नावमन्येत कर्हिचित् ।
अवमानितमेतत्तु दहत्याससमं कुलम् । [3285]
अश्वत्थो ब्राह्मणा गावो मन्मयास्तारयन्ति ह ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन त्रयं पूजय पाण्डव ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणेनैव देहेन शूद्रत्वं कथमाप्नुयात् ।
ब्रह्म वा नश्यति कथं वक्तुं देव त्वमहंसि ।

भगवानुवाच ।

कूपस्थानं तु यो विप्रः कुर्वाद्वादशवार्षिकम् । [3290]
स तेनैव शरीरेण शूद्रत्वं यात्यसंशयम् ।
यस्तु राजाश्रयेणैव जीवेद्द्वादशवार्षिकम् ।
स शूद्रत्वं व्रजेद्विप्रो वेदानां पारगोऽपि सन् ।
पत्तने भगरे वापि यो द्वादशसमा वसेत् ।
स शूद्रत्वं वसेद्विप्रो नात्र कार्या विचारणा । [3295]
उत्पादयति यः पुत्रं शूद्रायां कामतो द्विजः ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव वितश्यति ।
मद्यपी स्त्रीमुखं मोहादास्त्रादयति यो नरः ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।

यः सोमलतिकां विप्रः केवलं भक्षयेद्बुध्या । [3300]
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
मैथुनं कुरुते यस्तु जिह्वायां द्राह्मणो नृप ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
विप्रत्वं दुर्लभं प्राप्य दुर्माणैरेवमादिभिः ।
विनाशयन्ति ये तत्तु तांश्चोचामि युधिष्ठिर । [3305]
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मत्प्रियो यो युधिष्ठिर ।
जातिश्रेयशकरं कर्मे न कुर्यादीदृशं द्विजः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

देशान्तरगते विप्रे संयुक्ते कालधर्मेणा ।
शरीरनाशे संप्राप्ते कथं प्रेतविकल्पना ।

भगवानुवाच ।

श्रूयतामाहिताग्नेस्तु तथा भूतस्य संस्क्रिया । [3310]
पालाशवृन्तैः प्रतिमा कर्तव्या कल्पचोदिता ।
ग्रीणि पष्टिशतान्याहुरस्थीन्यस्य नराधिप ।
तेषां विकल्पना कार्या यथाशास्त्रविनिश्चयम् ।
अशीत्यर्थं शिरसि च ग्रीवायां दश एव च ।
बाह्वोश्चापि शतं दद्यादङ्गुलीषु पुनर्दश । [3315]
उरसि त्रिंशत् दद्याज्जठरे चापि विंशतिम् ।

याचैना (for the post. half). — (L. 3281) G राजेंद्र
(for यत्नेन). — Ms. s om. line 3282. — (L.
3282) T अहं च (for नन्वहं). Gs वेदवेदांतविद्विप्रो गौश्वैव
च सुदोहना. — (L. 3283) Madras ed. [s]मर- (for
मम). G1 रूपं हि (for रूपाणि). G2, s त्रयम् (for सत्यम्).
Ms. s गावो विप्रास्तथाश्वत्थं मम रूपं युधिष्ठिर. — (L. 3286)
T Gs Ms अश्वत्था. M2 ब्राह्मणो. G2 M2 हि (for ह).
— (L. 3288) T Ms ब्राह्मणोनेन देहेन; M2 'णा स्वेन
रूपेण (for the prior half). M2 आप्नुयुः (for 'यात्).
G1, s कथं शूद्रत्वमाप्नुयात्. — (L. 3289) G2 ब्रह्महा न्य-
स्यति कथं; M2 तेषां ब्रह्म कथं नश्येद् (for the prior half).
Gs एतत्; M2 एव (for देव). — (L. 3291) Ms
पाण्डव; M4 [अ]पेक्षयः. Gs शूद्र एव न संशयः (for the
post. half). — After line 3291, Ms ins.:

शूद्रग्रामेऽथ वाप्येवः कुर्याद्वादशवार्षिकम् ।

युष्मोक्तमपि कुर्वाणाः शूद्रत्वं याप्ति ते द्विजाः ।

— (L. 3293) T सः (for सन्). M2 प्रेल चंडालतामपि
(for the post. half). — (L. 3294) T Gs Ms पट्टे
(for पत्तने). — (L. 3296) G2 शूद्रार्था काममोहितः.
— (L. 3297) Ms समम् (for सद्य). — After line
3297, T Ms. s read lines 3300-3301. G1 om.

line 3298. — (L. 3298) T1 G2 मद्यपं. G2 Ms. s
द्विजः (for नरः). — (L. 3302) Gs पांडुनंदन; M2
कामगो द्विजः (for ब्राह्मणो नृप). — (L. 3305) T2 Gs
विनाशयति. T2 एतत् (for ये तत्). Gs M2 तत् (for
ताम्). — After line 3305, T Ms ins.:

शूद्रस्त्रीसङ्गमो यस्तु सदा ब्राह्मणदूषकः ।

परहिंसापरो यस्तु तं तु शोचामि भारत ।

— (L. 3306) M2 मत्प्रियाय (for 'यो यो). — Gs om.
line 3307. — Colophon. — Sub-parvan: T G1, s
Ms. s वैष्णवधर्मः; M2 वैष्णवे धर्मशास्त्रे. — Adhy. no.:
T1 Ms 105; T2 Ms 114; G1, s 104; Gs 115;
Ms 21. — (L. 3308) M2, s देशान्तरगते विप्रः. T G1
संयुगे; M2, s संयुक्तः. M2 कालधर्मेणः. — (L. 3309)
M2, s आहिताग्निः सुरश्रेष्ठ (for the prior half). T
G1, s प्रेतत्वकल्पना. — (L. 3310) Gs आहिताग्निस्तु.
— (L. 3313) G1, s M2, s विनिश्चितं (for 'श्चयम्).
— (L. 3314) M2, s तु शिरसि (for शिरसि च). Gs
शतम् (for दश). — (L. 3316) G1 उरसः; M2, s
उरसः. T G विंशतं. M2, s विंशति; Madras ed. 'तिः.
— (L. 3318) M2 शतपूर्वश्च (for 'पूर्वस्तु). M2, s तदर्थं

वृषणे द्वादशार्धं तु शिश्रे चाष्टार्धमेव च ।
दद्यात्तु शतमूर्ध्वस्तु षष्ठ्यर्थं जानुजङ्घयोः ।
दश दद्याच्चरणयोरेषा प्रेतस्य निष्कृतिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

विशेषतीर्थं सर्वेषामशक्तानामनुग्रहात् । [3320]

भक्तानां तारणार्थं वै वक्तुमर्हसि धर्मतः ।

भगवानुवाच ।

प्रवरं सर्वतीर्थानां सत्यं गायन्ति सामगाः ।

सत्यस्य वचनं तीर्थमहिंसा तीर्थमुच्यते ।

तपस्तीर्थं दया तीर्थं शीलं तीर्थं युधिष्ठिर ।

अल्पसंतोषणं तीर्थं नारी तीर्थं पतिव्रता । [3325]

संतुष्टो ब्राह्मणस्तीर्थं ज्ञानं वा तीर्थमुच्यते ।

मद्भक्तः सततं तीर्थं शंकरस्य विशेषतः ।

यतयस्तीर्थमित्येव विद्वांसस्तीर्थमुच्यते ।

शरण्यः पुरुषस्तीर्थमन्नदस्तीर्थमुच्यते ।

त्रैलोक्येऽस्मिन्निरुद्धिभो न बिभेमि कुतश्चन । [3330]

न दिवा यदि वा रात्राबुद्देगः शूद्रलङ्घनात् ।

न भयं देवदैत्येभ्यो रक्षोभ्यश्चैव मे नृप ।

शूद्रवक्त्राच्युतं ब्रह्म भयं तु मम सुव्रत ।

तस्मात्सप्रणवं शूद्रो मन्त्रामापि न कीर्तयेत् ।

प्रणवं हि परं ब्रह्म नित्यं ब्रह्मविदो विदुः । [3335]

द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां भक्तितो मयि ।

तेन गच्छन्ति ते स्वर्गं चिन्तयन्तो हि मां सदा ।

द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ।

द्विजशुश्रूषणादन्यन्नास्ति शूद्रस्य निष्कृतिः ।

रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता । [3340]

शाठ्यं च दीर्घवैरित्वमतिमानमनाजैवम् ।

अनृतं चापवादश्च पैशुन्यमतिलोभता ।

हिंसा स्तेयं सृषावादो वञ्चना रोषलोभता ।

अबुद्धिता च नास्तिक्यं भयमालस्यमेव च ।

अशौचं चाकृतज्ञत्वं डम्भता स्तम्भ एव च । [3345]

निकृतिश्चाप्यविज्ञानं जातके शूद्रमाविशेत् ।

दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।

द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ।

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तिः ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । [3350]

(for षष्ठ्यर्थं). — (L. 3319) M₂.s एषा प्रेतविकल्पना
(for the post. half). — After line 3319, M₂.s
ins. :

एवं विकल्पनां कृत्वा कुर्वादिप्रत्यय संस्कृतिम् ।

— (L. 3320) G₈ अनुग्रहः. — (L. 3321) G₈ भूतानां
तारणार्थाय (for the prior half). T तत्त्वतः (for धर्मतः).
— (L. 3322) G₁.s पावनं; G₈ प्रचारं (for प्रवरं).
M₄ सत्यं सत्यवतां वर. — (L. 3323) G₈ वचनात्. G₁
एव च (for उच्यते). — (L. 3324) M₂.s दानतीर्थं
(for तपस्तीर्थं). — (L. 3325) M₂.s अर्थः (for
अल्प-). — (L. 3326) M₂.s ब्राह्मणं. M₄ संतुष्टा
ब्राह्मणास्तीर्थं. T₁ G₁.s ज्ञानवांश्च (for ज्ञानं वा). — (L.
3327) T G₈ M₂.s मद्भक्ताः. M₂.s om. the post.
half. T तु वा तथा (for विशेषतः). — (L. 3328)
G₁.s M₄ [ए]वं (for [ए]व). M₂.s o.n. (hapl.) मिलेव
विद्वांस्तीर्थं. — (L. 3329) G₈ शरण्यः. M₂ पुरुषं. M₄
शरण्यः पुण्यपुरुषो (for the prior half). G₁.s अमयं
(for अन्नदस्). — After line 3329, T and Madras
ed. ins. :

विद्याविनीतकस्तीर्थं धर्मवक्ता विशेषतः ।

— While M₂.s read lines 3136-3281 after line
3329. G₈ om. line 3330. — (L. 3331) G₈ दिवा
वा (for न दिवा). — (L. 3332) M₄ मम (for देव-).

T G₈ राक्षसेभ्यश्च (for रक्षोभ्यश्चैव). M₄ भयं (for नृप).
— G₈ om. lines 3333-3335. — (L. 3333) T₁
शूद्रवक्त्राच्युतं; M₈ वक्त्राच्छतं. M₄ भयदं (for भयं तु).
M₂.s भयं तु सुमहन्मम (for the post. half). — (L.
3334) M₂.s मन्त्रामानि. — (L. 3335) G₁.s M₄
लोके ब्रह्म (G₁ नित्यं) (for ब्रह्म नित्यं). — (L. 3338)
T द्विजशुश्रूषणात्. — (L. 3339) G₁ अन्या; G₈ धर्म
(for अन्यन्). G₈ प्राप्नुवन्ति च पुष्कलं (for the post.
half). — G₂ om. line 3340. — (L. 3340) T
रागद्वेषौ; M₂.s रागद्वेषश्च (M₈ 'व'). G₂ चानृशंसता (for
च नृ). — (L. 3341) G₈ शौवं (for शाठ्यं). M₄
वैरावम्. — (L. 3342) T G₈ दुर्वृत्तं (for अनृतं). G₁
om; M₂.s [अ]पवादं च. T₂ M₈ पैशुन्यम्. T G₂.s
अतिलोभता (for 'मता). — M₂ om lines 3343-3345.
— (L. 3343) T परीवादो (for सृषा). T द्वेषलोभता; G₈
दोषयुक्तता; M₄ रोषलोभता. — G₈ om. from the post.
half of line 3344 up to the prior half of line 3346.
— (L. 3345) T₁ आशौचं. T स्तम्भतापि (for स्तम्भ एव).
— (L. 3346) M₈ निष्कृतेय (for निकृतिश्च). T [अ]व-
ज्ञानं (for [अ]वि"). T M₂.s जनने; G₈ विज्ञानं (for
जातके). T₂ आविशत्. — (L. 3347) Kumbh. ed.
सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). T₁ पितामहः; G₂ तु तामदं (for
पितामहः). — (L. 3349) M₂.s (sup. lin. as above)

तदहं भक्त्युपहतं मूर्ध्ना गृह्णामि शूद्रतः ।
अन्यजो वापि यः कश्चित्सर्वपापसमन्वितः ।
यदि मां सततं ध्यायेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विद्याविनयसंपन्ना ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
मयि भक्तिं न कुर्वन्ति चण्डालसदृशा हि ते । [3355]
वृथा दत्तं वृथा जप्तं वृथा चेष्टं वृथा हुतम् ।
वृथातिथ्यं च तत्तस्य यो न भक्तो मम द्विजः ।
यत्कृतं च हुतं चापि यदिष्टं दत्तमेव च ।
अभक्तिमत्कृतं सर्वं राक्षसा एव भुञ्जते ।
स्थावरे जङ्गमे वापि सर्वभूतेषु पाण्डव । [3360]
समत्वेन यदा कुर्यान्मद्वक्तो मित्रशत्रुषु ।
आनुशंस्यमहिंसा च दया सत्यमथार्जवम् ।
अद्रोहश्चैव भूतानां मद्रक्तानां व्रतं नृप ।
नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्रक्तः श्रद्धयान्वितः ।
तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्रपाकस्यापि पाण्डव । [3365]

किं पुनर्ये यजन्ते मां याजका त्रिधिपूर्वकम् ।
मद्रक्ता मद्रतप्राणाः कथयन्तश्च मां सदा ।
बहुवर्षसहस्राणि तपस्तप्यति यो नरः ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्रक्तैर्यदवाप्यते ।
मामेव तस्माद्राजेन्द्र ध्याहि नित्यमतन्द्रितः । [3370]
अवाप्स्यसि ततः सिद्धिं द्रक्ष्यसे परमं पदम् ।
अपार्यकं प्रभाषन्ते शूद्रा भागवता इति ।
न शूद्रा भगवद्रक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ।
द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।
अच्छिद्रः पञ्चकालज्ञः स वै भागवतः स्मृतः । [3375]
ऋग्वेदेनैव मां होता यजुषाध्वर्युरेव च ।
सामवेदेन चोद्गाता पुण्येनामिष्टुवन्ति माम् ।
अथर्वशिखा चैव नित्यमाथर्वणा द्विजाः ।
स्तुवन्ति सततं ये मां तेऽपि भागवताः स्मृताः ।
वेदाधीनाः सदा यज्ञा यज्ञाधीनास्तु देवताः । [3380]

मयि (for द्विज-). Gs विप्रशुश्रूषणात्परं (for the post. half). — Gs om. line 50. — (L. 3351) Gs प्रीत्युपहतं (for भक्त्यु). A गृह्णामि. — (L. 3352) G1.2 अग्रजो; M2 चंडालो (for अन्यजो). — (L. 3353) M2.3 स पापेभ्यः (for सर्वपापैः). — (L. 3354) T1 संपन्न- M2 विद्याविनयसंपन्ना (for the prior half). — After line 3354, Gs ins.:

वेदान्तविदुषो नित्यं मम भक्ताः प्रकीर्तिताः ।

— Gs om. line 3355. — (L. 3355) M2 कुर्वन्तश्च. M2 सृष्टशो. — (L. 3356) G1. दानं (for दत्तं). G1.2 M4 तप्तं (for जप्तं). M4 वृथाहुतं वृथा कृतं (for the post. half). — (L. 3357) T2 Gs नित्यं; M2 तीर्थं (for [अ]तिथ्यं). T यत् (for तत्). M2 सर्वं (for तस्य). — M2.3 ins. after line 3357: T after line 3367: M4 after addl. insertion after line 3367:

वृथा ज्ञानं वृथा ध्यानं वृथा योगपरिग्रहः ।

ब्रह्मचर्यं वृथा तस्य मम भक्तो न स द्विजः ।

नाहूयन्ते न पूज्यन्ते न श्राप्यन्ते कदाचन ।

तेनाग्रयोऽसिद्धोऽपि यो न भक्तो मम द्विजः ।

[(L. 1) M2 वृथा ध्यानं वृथा ज्ञानं (for the prior half). — (L. 2) T M2 यो न भक्तो मम (T 'यि' द्विजः (for the post. half). — (L. 3) M2.3 न हृष्यते. T M2 श्राप्यन्ते (for श्राप्यन्ते). — (L. 4) T मयि (for मम). M2.4 तेनाग्रिश्चान्न होत्राणि; M3 तेनासिद्धोऽपि होमेन (for the prior half).]

— (L. 3359) M2 अवैष्णवकृतं सर्वं (for the prior half).

— (L. 3361) T1 M3 (sup. lin.) यथा; M2.3.4 (sup. lin. as above) दयां (for यदा). — (L. 3362)

G1.2 तथार्जवं; M2 तथार्णवं; M4 दमार्जवं (for अथा). Madras ed. दमः सत्यं तथार्जवं. — (L. 3363) M2 अद्रोहं. G1.2 मद्रतानां (for मद्रक्तानां). — (L. 3364) Madras ed. मद्रक्तं. — (L. 3365) G1.2 तस्याक्षया भवे-
ल्लोकाः (sic); M2 तस्य मामक्षयो लोकाः. G M3 पाथिव (for पाण्डव). — (L. 3366) G1 सादरा; G2 सदारं; G3 M4 साधका (M4 'कं'); M2.3 साधवो (for याजका). — After line 3367, M4 ins.:

सर्वे ते गतिमुर्वा हि लभन्ते नात्र संशयः ।

— (L. 3368) M2 तपस्तप्यति ये नराः (for the post. half). — (L. 3370) M2 राजर्षे; M4 कौतय (for राजेन्द्र). G1.2 ध्यायन्; Gs M1 याहि (for ध्याहि). — (L. 3371) G1.2 M4 च परं; M2 च पदं (for परमं). M2 मम (for पदम्). M3 द्रक्ष्येव पदं महत् (for the post. half). — (L. 3373) T1 विप्र- (for विप्रा). — After line 3373, T M2.4 ins.:

सर्ववर्णेषु ते शूद्रा य ह्यभक्ता जनार्दने ।

— (L. 3374) T1 G1.2 M4 चतुर्वेद- (for 'व्यूह-'). — (L. 3375) G2 अच्छिद्र- (sic). M2 कालज्ञाः. M2 सर्वं (for स वै). — M1 om. lines 3376-3377. — (L. 3376) T हि (for [ए]व). G1.2 होता च (for मां होता). Gs ऋग्वेदेन * चाध्वर्युर्होता च यजुषा तथा. — (L. 3378) T [ए]वं. — (L. 3379) T G1 यो (for ये). T1 G1.2 वै (for सपि). — After line 3379, M2.3 ins.:

वेदान्तसेन विधिना चतुर्वेदपथेन वै ।

चतुर्भूतिविधानाः सप्तविंशतिविग्रहैः ।

देवता ब्राह्मणाधीनास्तस्माद्विप्रास्तु देवताः ।
 अनाश्रित्योच्छ्रयं नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् ।
 रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्राह्मणमाश्रितः ।
 ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाहं कंचिदुपाश्रितः ।
 ममाश्रयो न कश्चित् सर्वेपामाश्रयो ह्यहम् । [3385]
 एवमेतन्मया प्रोक्तं रहस्यमिदमुत्तमम् ।
 धर्मप्रियस्य ते राजश्रित्यमेवं समाचर ।
 इदं पवित्रमाख्यानं पुण्यं वेदेन संमितम् ।
 यः पठेन्मामकं धर्मेमहन्त्यहनि पाण्डव ।
 धर्मो विवर्धते तस्य बुद्धिश्चापि प्रसीदति । [3390]
 पापक्षयसुपैत्येव कल्याणं च विवर्धते ।
 एतत्पुण्यं पवित्रं च पापनाशनमुत्तमम् ।
 श्रोतव्यं श्रद्धया युक्तैः श्रोत्रियैश्च विशेषतः ।
 श्रावयेद्यस्त्विदं भक्त्या प्रयतोऽथ शृणोति वा ।
 स गच्छेन्मम सायुज्यं नात्र कार्या विचारणा । [3395]
 यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे मङ्गलो मत्परायणः ।
 पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंस्तवम् ।
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा भागवतान्धर्मान्साक्षाद्विष्णोर्जगद्गुरोः ।
 प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽद्भुताः कथाः ।
 ऋषयः पाण्डवाश्चैव प्रणेमुस्तं जनार्दनम् । [3400]
 पूजयामास गोविन्दं धर्मपुत्रः पुनः पुनः ।

देवा ब्रह्मर्षयः सिद्धा गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 भूता यक्षा ग्रहाश्चैव गुह्यका भुजगास्तथा ।
 वालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासकाः । [3405]
 कौतूहलसमायुक्ता भगवन्भक्तिमागताः ।
 श्रुत्वा तु परमं पुण्यं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
 विमुक्तपापाः पूतास्ते संवृत्तास्तत्क्षणेन तु ।
 प्रणम्य शिरसा विष्णुं प्रतिनन्द्य च तां कथाम् ।
 द्रष्टारो द्वारकायां वै वयं सर्वे जगद्गुरुम् । [3410]
 इति प्रहृष्टमनसो ययुर्देवगणैः सह ।
 सर्वे ऋषिगणा राजन्ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
 गतेषु तेषु सर्वेषु केशवः केशिहा तदा ।
 सस्मार दासकं राजन्स च सात्यकिना सह ।
 समीपस्थोऽभवत्सूतो याहि देवेति चाब्रवीत् । [3415]
 ततो विषण्णवदन्ताः पाण्डवाः पुरुषोत्तमम् ।
 अज्जलिं मूर्ध्नि संधाय नेत्रैश्च परिभुक्तैः ।
 पिबन्तः सततं कृष्णं नोचुरार्ततरास्तदा ।
 कृष्णोऽपि भगवान्देवः पृथामामन्य चातवत् ।
 धतराष्ट्रं च गान्धारीं विदुरं द्रौपदीं तथा । [3420]
 कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषीनन्यांश्च मन्त्रिणः ।
 सुभद्रामात्मजयुतामुत्तरां स्पृश्य पाणिना ।
 निगैत्य वेदमनस्तस्मादारोह महारथम् ।

जन्मप्रभृतिमङ्गला नित्यं च दशवजिताः ।

ये पूजयन्ति मां नित्यं ते वै भागवतोत्तमाः ।

— (L. 3381) M₂ ते देवा (for देवता). G₂ प्रकीर्तिताः (for तु देवताः). — (L. 3382) M₂ [3] च्छ्रयो. G₂ विप्रेभ्यश्चाश्रयं नास्ति (for the prior half). — (L. 3383) M₂, s ब्रह्माणम् (for ब्राह्म). — (L. 3385) G₂ [आ] श्रितो (for [आ] श्रयो). M₂-4 किंचित् (for कश्चित्). — G₂ om. line 3387. — (L. 3387) G₂ सदाचरः; M₂ समाचरेः. — (L. 3388) M₂ पुण्यं वेदैश्च संश्रितं (for the post. half). — (L. 3389) M₂, s भारत (for पाण्डव). — (L. 3390) G₂ [स] पि (for वि-). M₂ [ए] व (for [अ] पि). — (L. 3391) T₁ उदैत्येव; G₂ M₂ उपैत्येवं. G₂ [अ] पि (for वि-). — (L. 3392) G₂ M₂ पापनाशनमुत्तमं. — (L. 3393) M₂, s मङ्गलैश्च (for श्रोत्रियैश्च). — (L. 3394) T G₂ M₂ पठते (for प्रयतो). M₂ यः (for सः). — (L. 3396) T त्विदं; M₂, s चैव (M₂ वं) (for चेदं). — M₂ om. line 3398. — (L. 3399) G₂ -मानसा (for -मनसो). T G₂, s M₂ महर्षयः; M₂ [स] द्भुतां

कथां. — (L. 3400) T G₂ M₂ पाण्डवाश्च प्रणेमुस्तं पूजयन्तो जनार्दनं. — (L. 3401) M₂ धर्मात्मा च (for धर्मपुत्रः). M₂ धर्मराजो युधिष्ठिरः (for the post. half). — (L. 3403) G₂ ऋषयश्च महात्मानो (for the prior half). — (L. 3405) G₁ यथा (for तथा). M₂, s [ए] व (for [अ] पि). — (L. 3406) G₂ भगवद्भक्तिमार्गतः; M₂ 'क्तितो गताः (for the post. half). — (L. 3407) M₂ गुह्यं (for पुण्यं). — (L. 3409) G₂, s M₂ ताः कथाः (for तां कथाम्). — M₂ om. line 3410. — (L. 3411) M₂ पुनर् (for ययुर्). M₂ यथागतं ययुर्देवाः सर्वे ऋषिगणैः सह. — M₂ om. line 3412. — (L. 3412) M₂, s तृपि- (for ऋपि-). — (L. 3413) M₂ तेषु तेषु तु सर्वेषु (for the prior half). T₁ G₁ तथा; Kumbh. ed. हरिः (for तदा). — M₂ om. lines 3414-3436. — (L. 3415) G₁ याहि (for याहि). — (L. 3417) T G₂ तैजलि. — (L. 3418) G₂ पीड्यन्तः (for पिबन्तः). G₂ आर्तस्वराष्ट्र (for 'तराष्ट्र'). G₂ ततः (for तदा). — (L. 3419) G₁ [अ] ब्रवीत् (for [आ] नैवत्). — (L. 3421) M₂ चामन्य (for अन्याश्च). — (L. 3423) G₁ निगद्य वेदमनस्तस्या (for the prior half). — (L.

वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
युक्तं च ध्वजभूतेन पतगेन्द्रेण धीमता । [3425]
अन्वारोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
अपास्य चाशु यन्तारं दारुकं सूतसत्तमम् ।
अभीशून्प्रतिजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ।
उपारुहार्जुनश्चापि चामरव्यजनं शुभम् ।
रुक्मदण्डं बृहन्मूर्ध्नि दुधावामिप्रदक्षिणम् । [3430]
छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
वैदूर्यमणिदण्डं च चामीकरविभूषितम् ।
दक्षार तरसा भीमः छत्रं तच्छाङ्गधन्विनः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि यमौ चाप्यरिसुदनौ ।
वृष्टतोऽनुययुः कृष्णं मा शब्द इति हर्षिताः । [3435]
त्रियोजने व्यतीते तु परिष्वज्य च पाण्डवान् ।

Colophon.

3426) G₁ राजा प्रेम्णा (by transp.). — (L. 3427) T च स; M₈ चाश्व- (for चाशु). — (L. 3428) T G₁, 2 M₈, 4 कुरुपतेस्, T₁ M₈ तथा (for तदा). — (L. 3429) T G₈ M₈ उप (M₈ 'पा)गृह्य (for उपारुह्य). G₁, 8 M₈ चामरं. T न्यजने शुभे (T₂ 'मं). — (L. 3430) M₈ रुक्मदण्डं. T₁ महन्; T₂ महा-; G₈ M₈ वहन् (for वृहन्). G₈ मूर्ध्ना. T आशु; G₁ अपि; M₈ व्य (for अभि-). — After line 3430, G₂ ins.:

तथैव भीमसेनोऽपि रथमारुह्य वीर्यवान् ।

— (L. 3431) G₁ चित्रं (for छत्रं). — (L. 3433) G₂ M₈ शाङ्गधन्वनः. — After line 3433, G₂ ins.:

उपारुह्य रथं शीघ्रं चामरव्यजने शुभे ।

नकुलः सद्देवश्च धूयमानौ जनार्दनम् ।

— (L. 3434) T₂ [य]व (for [अ]पि). G₂ भीमसेनोर्जुन-
श्चैव; G₈ माद्रीसुतावपि तदा (for the prior half). G₈
गच्छतो; M₈, 4 यमाव् (for यमौ च). — After line
3434, Madras ed. ins.:

माद्रीपुत्रौ तथा राजंकृष्णस्याप्यरिसुदनौ ।

— (L. 3435) M₈ भो (for मा). T₁ भूषिताः; M₈
भाषिणः; Madras ed. हर्षितौ (for 'ताः). — (L. 3438)
G₁, 8 M₈ तदा; M₂ ततः (for तथा). M₂ तथा (for
तदा). — (L. 3439) T कपिलादीनि. M₂ विष्णु- (for
धर्म-). — (L. 3440) G₈ कृष्णेनोक्तानि धर्माणि (for the
prior half). — (L. 3441) T₂ G₈ शिरसा (for मनसा).
M₂ हृदिस्त्रं पंच पाण्डवाः (for the post half). — (L.
3442) M₂ [s]य (for तु). — (L. 3443) T G₁, 8
M₈ तन्मनो (for 'नर). — Before line 3444, T₁ G₁
ins. वेशपायनः. — (L. 3444) G₁, 2 उक्तं (for एतत्).
— After line 3445, G₂ ins.:

विसृज्य कृष्णस्तान्सर्वान्प्रणतान्द्वारकां ययौ ।
तथा प्रणम्य गोविन्दं तदा प्रभृति पाण्डवाः ।
कपिलाद्यानि दानानि ददुर्धर्मपरायणाः ।
मधुसूदनवाक्यानि स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः । [3440]
मनसा पूजयामासुर्हृदयस्थानि पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
तद्वक्तृस्तन्मना युक्तस्तथाजी तत्परोऽभवत् ।
एवमेतत्पुरावृत्तं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
मया ते कथितं राजन्यवित्रं पापनाशनम् । [3445]
तच्छृणुष्व महाराज विष्णुप्रोक्तं कुरुद्रह ।
तेन गच्छसि नान्येन तद्विष्णोः परमं पदम् ।

पुण्यं यशस्यमायुष्यं पुष्टिदं कीर्तिवर्धनम् ।

G₈ om, line 3446. — (L. 3446) M₄ कुरुष्व (for
शृणुष्व). T M₂, 8 चितयस्व सदा विष्णुमप्रमत्तः कुरुद्रह.
— Colophon. — Sub-parvan: T G₁, 2 M₂-4 वै (T₂
M₂ श्रीवै) ण्वधर्म. — Adhy. name: T भगवद्धारकाप्रयाणं.
— Adhy. no.: T₁ 106; T₂ M₄ 115; G₁, 2 105;
G₈ 116; M₂ 22; M₈ 104.

— After the colophon, M₂ ins.:

नमो नारायणाय शिव शिव नारायण शिव शिव नारायण
शिव शिव शिव शिव राम राम कृष्ण कृष्ण कृष्णः । इत्यन्त-
काले जल्पजन्तुर्जीवितं मे जहासीत् ।

आद्यः शब्दः कथ्यते तस्य मुक्तिः ।

मीला नन्नो तिष्ठतोऽन्या ऋणस्थो ।

हरि । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

— After the colophon, M₂ ins.:

हरिः श्रीगुरुभ्यो नमः । गुरुभ्यो नमः । कोट्यं ९९५ आमत
कश्चि जायर १० तीयतिकण्डशमत्तकोमन् । एलुतिय आश्वमेधिक-
पर्व ग्रन्थं । शुभमस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः । पडिजारे कोविलकं बक
आश्वमेधिकं (sup. lin. 'धीयं) ग्रन्थम् ।

[Date: Kollam 995 Kanya month Sunday Tenth,
Scribe: Kanda Ramattakoman. Owner: Padi-
ññare Kovilakam (Zamorin State Library).]

— After the colophon, M₁ ins.:

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा

बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावः ।

करोमि यद्यत्सकलं परस्मै

नारायणायेति समर्पयामि ॥

वैष्णवधर्मशास्त्रभागं पिबे ग्रन्थं चरुति एलुदि कृदियिरिक्कु ॥
[अयं वैष्णवधर्मशास्त्रभागोऽन्यस्मिन्काले मानुषकामानीय लि-
खित्वा योजितः ।]

NOTES

1

11-16 Cf. 2. 55. 7-8. These do not refer to the actual words used by Vidura before, but only give the substance.

15 मेहीभूतः — The expression has occurred in Uddyogaparvan before, cf. 5. 36. 71. मेढ is the centre pillar round which the bulls move. मेहीभूत thus means 'being the main prop or support.' The reading मेहीभूत may mean 'being the brain.'

18 There is no doubt that वीरस्य is the correct reading; वीरस्य must have been substituted by some as Vidura can hardly be called a Vira in the accepted sense of the word. Vidura could be a धर्मवीर like दयावीर.

2

16, 17, 19 क्षत्रधर्मः, मोक्षधर्मः, युद्धधर्मः and दानधर्मः were explained to Yudhiṣṭhira in Śāntiparvan and Ānushāsanaparvan.

3

8 नरमेध — Human sacrifice. There is no doubt that the practice of offering human beings as sacrificial victims was prevalent in ancient times. The story of Śunahṣepa in the Aitareyabrāhmaṇa (VIII) is well-known in this connection.

6

23 The presence of a corpse in the way is a bad omen. To avoid any evil effects, a person, in such a case, usually turns back a little and then proceeds.

26 It is not clear why Nārada advises Marutta to tell a lie about his entering the fire. Perhaps Nārada was afraid of being cursed by Samvarta.

9

29 The first line can not be satisfactorily explained. It is difficult to find out the correct reading on the strength of the MSS. Nilakanṭha reads न गण्डिकाकारयोगं करेणुं and explains (unconvincingly) as

follows:— नगं पर्वतं दीयते विहार्यसा गच्छतीति ङीः पक्षी अल्पो ङीः, ङिका मक्षिका मशकादिस्तस्या आकारेण योगोऽस्यास्तीति रूपम् अणुं सहस्रं करे कुर्वे कृच्छान्दसं भौवादिकत्वम् । करोणेति पाठे करोर्मात्यध्याहारः । पाथोधिं करे कर्तुमगस्त्य इवार्हं पर्वतमपि मशकीकर्तुं समर्थोऽसीत्यर्थः । न शण्डिकां जंगमो नो करेणुरिति पाठे तु करेणुहंस्ती मम, देरावतः शण्डिका युद्धं द्रविडभाषाप्रसिद्धेः तां प्रति जंगमो गतिशीलो न भवतीति नो, अस्ति देरावतवाहनस्य मे शत्रुजय ईषत्कर इत्यर्थः । शण्डिकाशब्दस्तालव्यादिरिह शेषः, इन्द्रो हन्ति वृषम् शण्डिकानामिति मन्त्रवर्णात् दशमस्तूतं तात्पर्यः ।

The line as it stands may mean—a fierce or rushing female elephant is no cause for concern; I do not regard that as dangerous.

The second line is irrelevant. Agni had tauntingly asked Indra to explain how it came about that Vṛtra snatched away the world from Indra, even though Indra was very powerful. Indra's answer that he does not partake of the Soma offered by the enemies (that is, he does not accept any invitation from the enemies) is beside the point.

31 The Cyavana-episode is found in—*Rv.* 10. 9.

10

29 Jaimini-Āsvamedha refers to the three kinds (red, blue and virile) of bulls in the description of Yudhiṣṭhira's Āsvamedha.

30 Cf. आविषितस्य कामधेः विश्वे देवाः सभासद् इति । Cf. 12. 29. 19. The Jaimini-Āsvamedha drops the Samvarta-Indra episode, and only refers to Marutta's gold left over the Himalayas.

11

18 स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपे ऋगक्षरव्यातिरिक्तं यद् गानं तद् रथन्तरम् । (सामानिकमाध्य) . रथन्तरं is a Sāman sung in the रथन्तर metre.

13

3rd Cf. द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ।

ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति विमुच्यते ॥

(Uttaragītā 2. 45-46)

14

1 समाश्वास्यत has good support; Śi reads समाश्वासत which makes no sense. It was therefore proposed to retain समाश्वास्यत (which is the usual form) found in a larger number of MSS.

16

The Jaimini-Aśvamedha drops the whole of the अनुगीता episode (Adhyāyas 16-50).

12 Kṛṣṇa refers to the Kāśyapa-Brahmaṇa teaching as a पुरातन-इतिहास which 'apparently means that the doctrines in the Anugītā are more ancient than those in the Bhagvadgītā. अनुगीता, however, connotes 'A supplement to the Gītā.'

In this Adhyāya, the Indra-Vṛtra fight frequently referred to in the Ṛgveda, is interpreted metaphysically. Indra is the Ātman and Vṛtra the Ahaṁkāra. Vṛtra successively envelops Pṛthvī, Waters, Tejas Vāyu and Ākāśa (the five elements), which means Pṛthavī (the gross body), Waters (the subtle body), Tejas (the light), Vāyu (the vital breath), Ākāśa, (void) are falsely regarded as Ātman, the Highest Reality. When Vṛtra entered Indra (Ātman) himself, there arose the doubt about the real nature of Ātman, but thanks to the teachings of Vasiṣṭha, Indra got rid of this Moha, and was able to realise Ātman properly. Indra could undo the evil effects of Ahaṁkāra by his Vajra (right knowledge or Viveka).

40 परंतप—Kāśyapa is addressed here as परंतप, which is hardly suitable. This must be regarded as a slip due to the fact that it is Kṛṣṇa who is narrating the whole episode to Arjuna who can be appropriately called परंतप.

19

42 Telang who reads भाण्डं for कोष्ठं translates the verse as follows—As one placing any property in his store-room should fix his mind on the property, so placing one's mind in one's body and (keeping) the passages confined, one should there look for the self and avoid heedlessness. (Sacred Books of the East, Vol. VIII. p. 253). The reading भाण्डं is supported by Śi (which also reads निक्षिप्य)

and is perhaps simpler. In the verse as we read it काय is compared to कोष्ठ, आत्मन् to भाण्ड which is to be searched for. The proper sense of the verse depends upon what we understand by निक्षिप्य. The verse seems to emphasise what Gaudapāda calls the अमनीभाव for the realisation of the Ātman, then निक्षिप्य ought to mean 'having discarded'. The idea in that case would be—Just as a person wishing to find out the treasure deposited in the store-room, should concentrate his mind only on the treasure, discarding all thoughts about the room, one wishing to realise the Ātman, should discard all thoughts about the mind through the sense-organs duly controlled, in respect of the body. The verse is clumsily worded in any case. मनसैव प्रदीपेन महानात्मानि दृश्यन्ते, in verse 44 below seems, however, to go against the above idea.

49 As the Brahmaṇa was not directly speaking to Kṛṣṇa, मां वाक्यमुक्त्वा, must be taken to mean 'having reported to me.'

56-57 Cf. Gītā IX 32-33.

21

The पुरातन-इतिहास about the ten होतृs is narrated by the Brahmaṇa.

The ten Hotṛs are the five Karmendriyas and five Jñānendriyas.

The ten offerings are Śabda, Śparśa etc. and Kriyā, Gati etc. (of the Jñānendriyas and Karmendriyas).

The ten fires are—दिशो वायू रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापतिमित्रमन्नयो दश...

17 (वाक्) गौरिव प्रखलयेत्पा. —Cf. the description of सृजता वाक् in the Uttararāmacarita, V. 31—

कामान्दुग्धे विप्रकर्षलक्ष्मीं
कीर्तिं स्ते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सृजतां वाचमाहुः ॥

22

This Adhyāya describes the सप्तहोतृविधान (a पुरातन-इतिहास). The seven Hotṛs are the five Jñānendriyas, Manas and Buddhi.

23

This Adhyāya contains the पञ्चहोत्रविधान (a पुरातन-इतिहास). The five Hotrs are—Prāṇa, Apāna, Udāna, Samāna and Vyāna.

Of the dispute about supremacy among the sense-organs, described in the Chāndogya (I. 2) and Bṛhadāraṇyaka (VI. 1) Upaniṣads.

25

This Adhyāya contains the चातुर्होत्रविधान. The four होत्रs are Karāṇa, Karman, Kartṛ and Mokṣa.

7 अहं strictly speaking ought to refer to the Brāhmaṇa who is the speaker. The context shows that it refers to the Ātman.

14-16 ऋचः—The reference is to the passage—
तत्स्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिधम्, उरो
वेदिलोमानि बहिर्वेदः शिखा etc. Mahānārāyaṇopaniṣad,
khaṇḍa, 25; Cf. also khaṇḍa 11^{ab}.

26

This Adhyāya contains the instruction given by Prajāpati to the serpents, gods and sages (also a पुरातन-इतिहास). When asked what would give Śreyas, Prajāpati uttered ॐ (एकाक्षरं ब्रह्म). The serpents interpreted ॐ as biting (presumably by noting the movements of the lips), the gods as giving gifts, and the Mahārṣis as दम्. (The Asuras who are not mentioned before took it as दम्, 10^{ab}). Cf., for a similar situation, the Bṛhadāraṇyaka V-2, 1-3, where Prajāpati utters the syllable द, which is taken to mean दान्मत्त, दत्त, and दयस्वन् respectively by the gods, men and Asuras. In Latin also D. D. D. stands for Dat, Dicit, Dedicat (gives, devotes and dedicates).

27

2 महदनम्. Cf. Śāṅkarabhyāṣya on the Chāndogya (VI. 14.3), where the Samāsāra is elaborately compared to a forest.

19 The Saptarṣis are here said to be वसिष्ठप्रमुखाः.

28

This Adhyāya contains the Adhvaryu-Yati Samvāda (a पुरातन-इतिहास) criticizing the Himsā in the sacrifice. The Yati stands for the Ahimsā-dharma.

The Adhvaryu has no proper reply to give; he only pleads that he is acting according to the traditional Śāstra.

22 Kṣara is said to be स्वमात्र. The Gītā says स्वभावोऽवशतममुच्यते.

29

This Adhyāya contains the Kārtavīrya-Samudra Samvāda (a पुरातन-इतिहास) which emphasizes the Ahimsā cult.

1 The Brāhmaṇi is described here as भामिनी, which is not quite suitable.

16 काशs are probably the Khasis.

30

The ancient episode of Alarka is narrated here to emphasize the doctrine योगाज्ञास्ति परं सुखम् ।

31

7-12 These are the Gāthā sung by Ambariṣa

32

The Brāhmaṇa-Janaka Samvāda (a पुरातन-इतिहास) is described here to advise that avarice for external objects should be eschewed.

33

4 Telang (who reads वेति for वेत्ति) translates—
'Sovereignty over the whole world, and even over heaven; that or else this knowledge; (of these two) knowledge is my only wealth.' The idea in the verse appears to be that real knowledge regards the sovereignty over the whole world or even over heaven as being on the same level (तथा); real knowledge is one's true wealth.

34

Kṛṣṇa tells Arjuna that the Brāhmaṇa represents Manas, and the Brāhmaṇi the Buddhi, and he himself is the Kṣetrajña. Here ends the Brāhmaṇa-Brāhmaṇi Samvāda.

35

Another पुरातन-इतिहास, Guru-Śiṣya-Samvāda is

narrated here, dealing with the nature of Mokṣa.

31 जीवेति यावद्वदाम् तावदेतावत् पश्यति — Nilakantha seems to disregard the न in एतावत् पश्यति. The meaning seems to be that so long one has not acquired the metaphysical knowledge, one does not see these (Jyotis, Akāśa etc. in the preceding line) in their proper perspective.

36-38

These three Adhyāyas describe the गान्धर्व, राजस and सार्वभौम Guṇas in detail.

39

In this Adhyāya are described the three Guṇas (Sattva, Rajas and Tamas) as mutually mixed up, as they are not found independently existing anywhere. Each Guṇa is found in the other two, may be in a very small proportion.

40

2 The गृह्यतन्त्र is said to be known as धृतिः, रघुनिः, etc. What authority the writer has in his mind cannot be ascertained.

41

This Adhyāya is the smallest (containing only five verses) in this Parvan. It describes the Ahankāra.

42

This Adhyāya deals with various topics, such as the dissolution of the Mahābhūtas, with the subtle Bhūtas surviving the Pralaya, the five Karmendriyas and Jñānendriyas, with their Adhyātma, Adhibhūta and Adhidaivata forms, the four-fold creation of beings, the means for securing Brahman by crossing over the terrible ocean of Moha etc.

43

This Adhyāya describes the Vibhūtis, on the lines of the Bhagavadgītā, but gives more details.

1 मय्यनः गुणः is the Rajas quality.

3 While the Gītā mentions only the अश्वत्थ as the best of trees, here we have as many as seven or eight claiming that honour.

5 The Gītā mentions the Meru and the Himalaya; here we have nearly a dozen mountains pointed out.

9 वेदानामृत्युः—The Gītā says वेदानां सामवेदोऽहं.

15 Urmī is the best amongst the ladies.

19 Dharma and Adharma are described categorically as Ahimsā and Himśā.

44

2 यन्निष्ठ is the first नक्षत्र, and शिशिर the first season (the Gītā says ऋतुर्ग्रीष्मः).

6 The cow is the best of the चतुर्वेद animals, and the Brāhmaṇas are the best amongst human beings.

11 Viṣṇu is the Ātman of Brahmadeva.

14 Rudra is said to be the Lord of the Gods, Dānavas, Naraṣ, Kinnaras, Yakṣas, etc.

16 The Householder's state (गृहस्थ) is the best (in accordance with the Manusmṛiti).

45

This Adhyāya describes the Kālacakra (wheel of time) and the state of a householder.

16 The five Mahāyajñas are : — Devayajña, Ṛṣiyajña, Pitryajña, Bhūtayajña and Manusyayajña.

46

This Adhyāya describes in detail the duties of Brahmacharya, Vānaprastha, and Samnyāsa modes of life.

47

16 अन्तरात्मन् is here said to be अचेतन. Perhaps अचेतन इव is the meaning; or अन्तरात्मन् refers only to the भूतात्मन्.

48

Different views about Brahman are noticed here, such as Brahman being Avyakta, Anāmaya, Puruṣa, Sattva etc. In this connection are referred the Cārvākas, Tārkikas, Mīmāṃsakas, Nihilist Bauddhas, Vijñānavādi Bauddhas, Advaitins, Dvaitins, Bhedābheda-vādins, Vaiśeṣikas, Kālavādins, etc.

49

This Adhyāya describes the importance of the path of knowledge (Jñāna-mārga). Once again, it is pointed out that Ahimsā is the Kṛtya *par excellence* and Jñāna is the highest good (Nihśreyas). Then is described the nature of the Sattva and Kṣetrajña, their union and separation. One who is obsessed with the idea of Mamatva (something belonging to him) gets entangled in Samsāra; and as he wills, so he becomes.

The creation of the Samsāra, from Pradhāna (Avyakta), Mahat, Abhikāra, Bhūtabijas, etc. is described. The five elements, their respective Guṇas, the twelvefold form of Tejas and Vāyu, the tenfold form of Gandha, the sixfold form of Rasa, etc. are also pointed out.

The Adhyāya winds up with the declaration that the Highest Puruṣa is beyond Avyakta, and he who reaches Him, secures Mokṣa (Ānantya).

50

This Adhyāya contains the description of the Brahmaratha (on the lines of आत्मानं रथिनं विद्धि etc. in the Kāthopanishad) and the Brahmanava. Manas is said to be the Bhūtātman and Adhiṣṭhātṛ of every thing. All creation takes place naturally (स्वभावतः).

12 विश्वकृत्तो विप्रः—These are presumably the Prajāpatīs.

The importance of Tapas and Dhyānayoga is stressed. Those who value Karman are extremely dull-witted. The Puruṣa is constituted of Vidyā, not of Karman. Those who are Asakta and Samadarsins reach the highest goal, viz. Mokṣa.

The pupil, thus advised by the preceptor, acted accordingly and secured Mokṣa.

On being asked by Arjuna—who was the pupil and who the preceptor?—Kṛṣṇa told him—‘I am the preceptor and my mind is the pupil’, and advised Arjuna to bear in mind what had been told (all this had been taught at the commencement of the War)

and to shape his conduct in conformity with the same.

Here the Anugītā proper ends (though in some MSS. the rest of the Parvan is called the Anugītā-parva) and the narrative is continued from the fifteenth Adhyāya where Kṛṣṇa had expressed his desire to go back to Dvārakā.

The Anugītā portion (Adhyāyas 15-50) contains several passages taken bodily from the Bhagavad-gītā, and attempts to supplement or expand several topics from the Gītā. More than once it is stated that the instruction in the Anugītā had been conveyed to Arjuna when Kṛṣṇa instructed him at the beginning of the battle. The title Anugītā therefore is significant. The writer, however, wants to bolster up the instruction given here by calling to his aid several Purātana Itihāsas as he calls them. Whatever in the Bhagavadgītā was regarded as sketchy or incomplete is made complete as in the instruction about Yajñacakra, Kālacakra, the Trigunātmaka nature of all objects in the universe, the Vibhūtis of the Lord, the nature of the Prāṇas, Yoga-technique, and so forth. On the whole, however, the Anugītā does not appear to have made any additional contribution to the philosophical thought contained in the Bhagavadgītā.*

The Jaimini-Aśvamedha makes no reference to the Anugītā at all, which is quite irrelevant to the matter in hand, viz. the Aśvamedha of Yudhiṣṭhira.

50 गजसाहच्य—Hastināpura, bearing the appellation गज. Telang (p. 394, S. B. E. Vol. VIII), curiously enough, translates गजसाहच्यं नगरं as ‘to the city of Gajasa’, which is obviously a mistake.

51

28-29 Announcing one's name and then falling at the feet strictly in the order of precedence is in accordance with the आचार्यमर्मा.

30 क्षत्तारं—विदुरं; according to the Śāstra, ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्, क्षत्रवन्धुमनामथम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

(Manusmṛti II. 127)

* It is proposed to publish an edition of the Anugītā, with Introduction, notes etc.; hence the notes given here are necessarily scanty.

कुशलं should not have been used in connection with Vidura (who was a राजीव). But as Vidura's father was the Brāhman Vyāsa, Vidura appears to have been treated as a Brāhmana.

52

Uttan̄ka had apparently been quite absorbed in his penance and so had not heard any news about the actual battle fought. He had expected that all would turn out well, owing to the efforts of Kṛṣṇa for reconciliation between the Kauravas and the Pāṇḍavas. But when he learnt of the disastrous end of the war, he charges Kṛṣṇa for not having done his best to avert the war, calls him Mithyācārīn, and threatens to curse him.

Kṛṣṇa appeals to Uttan̄ka not to waste his penance-fruit by cursing him in a hurry; he should first hear him in order to get a proper appraisal of the situation.

54

This whole episode appears to be irrelevant and absurd. It is impossible to explain why Uttan̄ka suddenly flies into a rage and as suddenly cools down, why Kṛṣṇa shows his 'World-form' to Uttan̄ka, indulging in self-glorification as the Highest, why Indra appears disguised as a Mātāṅga and so forth.

The only plausible explanation appears to be that as the Anugītā did not refer to the Viśvarūpa (which forms an important episode in the Bhagavadgītā), some one thought that the lacuna ought to be filled in some way.

55

Adhyāyas 55-58 which describe the previous history of Uttan̄ka, are obviously an interpolation as the first verse of Adhyāya 58 directly refers to the last verse of Adhyāya 54.

The Ādiparvan (Pauṣyaparvan) has also described the story of Uttan̄ka who was famous for his Gurubhakti. There is not any material difference between the two versions.

In the Pauṣyaparvan, Uttan̄ka is the pupil of Veda and the name of Veda's wife is not given.

Here, the preceptor and the preceptor's wife are Gautama and Abalyā. Uttan̄ka has become a very old man before Gautama allows him to take to the Grhasthāśrama. Gautama transforms Uttan̄ka into a handsome young man and offers his daughter to him in marriage. Abalyā asks Uttan̄ka to bring the Maṇikūṇḍalas of the wife of Saudāsa as Gurudakṣiṇā.

In both the versions, Uttan̄ka's attempt to bring the Maṇikūṇḍalas is described practically in the same way.

56

Uttan̄ka goes to Pātāla when the Kuṇḍalas were carried there by Takṣaka, aided by Indra, and secures the Kuṇḍalas with the help of Fire.

While in the Ādiparvan, the reference to Takṣaka is relevant as that directly leads to the Sarpasattra by Janamejaya, the story of Uttan̄ka hardly serves any purpose here.

5 षष्ठे काले—On the sixth part of the day. In the case of kings, the sixth part is 3 P. M. to 4-30 P. M. when the king is free from all engagements. (See Kauṭilya's Arthaśāstra, and Daśakumāracarita which give the ideal time-table for a king. Kālidāsa also says, षष्ठे भागे (काले) त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती । (Vikramorvaśya II. 1). But here Saudāsa is a cannibal and he speaks of the षष्ठकाल as the आहारकाल. The Rākṣasas are said to be usually active at the प्रदोषकाल (evening, night-fall) in search of their prey. षष्ठकाल must therefore be understood to mean the period 7-30 P. M. to 10-30 P. M. The six Kālas are also given as (1) प्रातः, (2) संप्रतः, (3) मध्याह्न, (4) अपराह्न, (5) सय्याह्न and प्रदोष which is the sixth (the भोजनकाल of the Rākṣasas). Monier Williams explains षष्ठे काले as 'at noon' and also as 'in the evening of the third day.' (षष्ठाह्नकालः—one who eats only at the sixth meal-time, that is, who passes five meals without eating and has no meal till the evening of the third day—

षष्ठाह्नकालता मासं संहिताजप एव वा ।

(Manusmṛti XI 200).

The day (twelve hours) is also divided into five parts (each part consisting of 144 minutes). Thus—

(1) प्रातः — 6 A. M. — 8-24 A. M.

(2) संप्रतः — 8-25 A. M. — 10-48 A. M.

(3) सध्याह — 10-49 A. M. — 1-12 P. M.

(4) अपराह — 1-13 P. M. — 3-36 P. M.

(5) सायाह — 3-37 P. M. — 6 P. M.

प्रदोष (coming after सायाह), the beginning of night — 6 P. M. — 8-24 P. M., is the पृष्ठकाल.

24 In verses 22 and 23, Devās (Suras), Yakṣas and Mahoragas (Nāgas) are described as being intent upon snatching away the ear-rings. In verse 24, Yakṣas are substituted by Rākṣasas. The reading दक्षायाम् for नागानाम् would substitute the Rākṣasas for Nāgas. The discrepancy cannot be easily explained.

57

2 एवा गतिः—The present state of the king as a cannibal. अन्य गतिः—no other alternative or no other means than securing the favour of Uttānka to end this calamity. एतन्मे मतम्—I somehow or other entertain the hope that I might be restored to my normal form, if the request of Uttānka is granted.

58

Kṛṣṇa goes to Dvārakā. The festivities on the Raivataka (which is described as 'King of mountains') are pictured in an exaggerated manner.

59

Kṛṣṇa's father Vasudeva asks him to give the details of the Mahābhārata battle, which he had witnessed personally. Kṛṣṇa summarises the incidents naming the different C-in-C's on the side of the Kauravas and the Pāṇḍavas.

8-9 चमू is used as synonymous with अश्वोद्दिगी.

16 सेना also seems to mean the same as अश्वोद्दिगी.

Amarakośa II. 8 81-82 states—

एकेभ्यैकरथा त्रयश्वा पतिः पञ्चपदातिका ।

पञ्चशैलिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।

सेनामुखं गुह्यमणी वाहिनी प्रतना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्योऽश्वोद्दिगी ।

—That is, an army is usually divided into nine units— (Ādiparvan, 1. 2. 15-19) :

Name	Chariot	Elephant	Horse	Foot-soldier
<i>Patti</i>	1	1	3	5
<i>Senāmukha</i>	3	3	9	15
<i>Gulma</i>	9	9	27	45
<i>Gaṇa</i>	27	27	81	135
<i>Vāhinī</i>	81	81	243	405
<i>Prtanā</i>	243	243	729	1,215
<i>Camū</i>	729	729	2,187	3,645
<i>Anīkinī</i>	2,187	2,187	6,561	10,935
<i>Akṣauhiṇī</i>	21,870	21,870	65,610	109,350

The Nītiprakāśikā gives the number of elephants as ten times the above, and the number of horses as 1000;3000;9000, etc., and the number of Foot-soldiers as 100000;300000, etc., so that an Akṣauhiṇī would have 21870 Chariots, 218700 Elephants, 21,870,000 Horses and 2,187,000,000 Foot-soldiers !

9 Śikhāṇḍin is said to be the Netṛ during the first ten days. It appears that Dhṛṣṭadyumna was the Netṛ for all the eighteen days, as described earlier. Śikhāṇḍin is called the Netṛ probably because he knocked out Bhīṣma.

60

Kṛṣṇa had skipped over the murder of Abhimanyu, so as not to add to the agonies of Vasudeva, but Subhadra insisted upon Kṛṣṇa describing that episode. Kṛṣṇa then described how Abhimanyu, fighting single-handed with many warriors was ultimately murdered by the son of Duṣṣāsana, and how Prthā had advised Subhadra to submit to the workings of Fate, and to look after the pregnant Uttara (Abhimanyu's wife).

70

The Pāṇḍavas returned from the Himālayas, with plenty of gold. Vyāsa gave his sanction for the Aśvamedha by Yudhiṣṭhira. Yudhiṣṭhira requests Kṛṣṇa to perform the Aśvamedha himself. Kṛṣṇa courteously refused to do that and said Yudhiṣṭhira was the fittest person for that job.

71

Vyāsa fixed upon the Paurṇimā in the month of Caitra for the consecration of Yudhiṣṭhira and the

horse was duly let loose, with Arjuna as the Guardian of the horse. Yudhishthira warned Arjuna not to engage in fight unnecessarily and to invite all the kings to attend the sacrificial ceremony.

72

21 मगधदेशः पूर्व—The horse moved to the East taking a northerly course. To go to the East first was regarded as auspicious. In the *Kathāsarit-sāgara*, in describing the course of the Digvijaya of Vatsarāja, the writer gives the reason why the East should be tackled first. Apparently the same formula obtains in the case of the sacrificial horse also.

24 म्लेच्छः—Mleccha connotes any non-Aryan people.

73

1 विपक्षं country was to the north of Hastināpura, as in accordance with verse 21 in the last Adhyāya, the horse had moved on to the North.

7 The Trigartas (Saināptakas) had been defeated by Arjuna on the 13th day of the Mahābhārata war. So, Arjuna was unwilling to fight with them, in conformity with the advice of Yudhishthira.—‘Kings who had already lost their kinsmen, should not be killed.’

74

1 प्राग्ज्योतिष is usually taken to be the modern Assam.

76

1 Then the horse entered the Saindhava country. It is a long long way from Prāgyotiṣa (the Eastern-most part) to the Sindhu region on the West. One would have expected the itinerary of the horse to be described more rationally, but as the horse was to be allowed to move freely, there is no room for any objection. (In the Digvijaya of Arjuna in the North, in the Sabhāparvan Prāgyotiṣa is mentioned among the countries in the North).

21-24 Arjuna was completely overwhelmed, and the gods, the Saptarṣis, Brahmarṣis etc. had to pray for Arjuna's victory.

77

33 Parikṣit who was hardly a few months old at that time is called here परवीरहा which represents

what Parikṣit was going to be in future. The reading परवीरहा is obviously due to the desire to avoid the apparent absurdity in calling the infant Parikṣit a परवीरहन्.

46 The horse then reached the Maṇipūra region. For Maṇipūra, there is the reading Maṇalūra (Maṇipūra is possibly the Sanskrit rendering of Maṇalūra).

Dr. Gustav Oppert in his *Weapons etc. of the Ancient Hindus* (pp. 145-152), after discussing the views of Wheeler, who is of opinion that Maṇipūra is the modern ‘Munnipur in the extreme east beyond the Bengal frontier... a secluded valley lying between Eastern Bengal and Burmah, and the people appear to be a genuine relic of the Ancient Nāgas’ and of Prof. Lassen who places Maṇipūra on the Eastern coast of India south of Chicole at the mouth of the Lāṅgulya river, comes to the conclusion that Maṇipūra or Maṇalūra, must be located somewhere near Madura (in some chronicles, Arjuna is said to have married the daughter of the Pāṇḍya king of Madurā). Dr Oppert remarks—‘The affection with which the Pāṇḍavas are remembered in India, and especially in the South, seems to me not only due to the interest which the story of their sufferings, their bravery, and final victory excited everywhere, but also to some cause by which their memory was effectually kept alive... We must not forget that Arjuna is the presumed ancestor of the Pāṇḍyas.’

79

11-12 The expiation for the murder of a Brāhmaṇa is given in the Yājñavalkya-smṛti as follows—

शिरःकपालीध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्मा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

— That is, the culprit was to pass twelve years, living on alms, exhibiting the head-skeletons of the person murdered, and announcing his heinous crime to all. Though this passage only mentions the Brāhmaṇa-killer, Aparārka refers in this connection to the passage मातरं पितरं हत्वा सोदरं भ्रातरं तथा । अनेन विधिना -- ; hence as M. M. Vāsudevashastri Abhyankar points out, the expression ब्रह्मा should be taken to include the पितृहन् also.

Babhruvāhana is afraid that he would be required to go through the terrible ordeal of covering himself with his father's skin, and of wearing the head-skeletons, if he did not end his life.

83

5 कौशल्य—tactfully.

86

Arjuna then was on the way to Hastināpura. It was the Paurṇimā of the month of Māgha and only a month remained for the Sacrifice to commence.

91

उपसंवेशन्—made Draupadī to sit or lie near. The Śatapathabrāhmaṇa and other works describe this function at great length, along with the obscene dialogue carried on by the three queens (Mahiṣī, Vāvatā and Parityaktā). It appears that during the period when the *Mahābhārata* received its present shape the obscene features connected with the उपसंवेशन had completely fallen into abeyance.

Similarly, the Pāriplava or the Revolving Cycle of Legends, which was gone through throughout the year when the horse was on its journey, is not even so much as mentioned in this context, while there are gorgeous descriptions of the mountains of food and rivers of wine consumed during the performance of the sacrifice (Read in this connection articles by the present writer, 'The Āśvamedha' and 'The Pāriplava or Revolving Cycle of Legends'—Annals, B. O. R. I., Vol. XXX and XXXIII).

कलामित्सुभिः is उपलक्षणे तृतीया. This appears to go with वयं in 4^a (Mantra, Dravya and Śraddhā being the three कलs). But the word मनस्विनीम् cannot be properly explained as connected with वयम्. The expression may be connected with दृष्टान्तजम् also. In that case कल cannot be properly explained.

4, 9, 48 Here पङ्कजम् means the period, 3 P. M. to 4-30 P. M.

96

The explanation about the Nakula episode given here is hardly convincing. The whole episode could be regarded as an interpolation, being tacked on at the end. But it appears all the same that the writer was reflecting conscientiously the views about Himsā in his own times. Public opinion seems to have undergone a great change during the time when the *Mahābhārata* incidents actually took place, and the

time when the *Mahābhārata* took its present shape. The Ahimsā doctrine fervently promulgated by Buddha and Mahāvīra, and widely preached by Aśoka, had secured a firm hold two or three centuries before the Christian era, and this is usually regarded to be the period when the *Mahābhārata* was completed. Full credit must be given to the writer for courage shown in describing the Nakula episode as having happened at the Āśvamedha sacrifice itself.

The Vaiṣṇavadharmaśāstra interpolation

The Āśvamedhikaparvan has the distinction of having a very big interpolation or addition (constituting about 1700 ślokas), which is shown by us as Appendix.

The Southern Recension MSS. contain this portion which is omitted in all MSS. representing the Northern Recension. Sāyaṇa in his *Parāśaramādha-vīya* (B. S. S. Vol. I) and Vādirāja, the author of the *Lakṣaṇālambkāra*, have quoted from this section as P. P. S. Sastri has pointed out.

It is a purely sectarian (Vaiṣṇavite) work, very conveniently tacked on to the Āśvamedhikaparvan at the end. At the conclusion of the Āśvamedha sacrifice, Yudhiṣṭhira requests Kṛṣṇa to describe the Vaiṣṇavadharma in all its aspects, ritualistic, philosophical, etc. Gods and Brahmanīs also, desirous of listening to this Dharma-sambhāṣa, come there. Kṛṣṇa discourses on various matters, such as —

- (1) The Vaiṣṇāśramadharma.
- (2) The nature of the three-fold Dāna.
- (3) Praise of Brāhmaṇas and devotees of the Lord.
- (4) Yama-loka.
- (5) The fruits of Toyānnadāna, Bhūdāna, Kanyādāna, Godāna etc.
- (6) The five Mahāyajñas, Pitṛtarpaṇa, etc.
- (7) Kapilādāna.
- (8) Āpatddharma etc.

There is not much of philosophy here, the Section being intended for the glorification of Vaiṣṇavadharma, and devotion to the Bhagavat. Attention is drawn even to trivial matters, like how one should take a bath or put on his clothes. On the whole, this Section can have an appeal only to those who are followers of the Bhāgavata-dharma.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	1. 1	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
1. 1-10	1. 2-11	1-10	1. 1-10
1. 11 ^{ab}	1. 12 ^{ab}	11 ^{ab}	1. 10½
1. 11 ^{cd}	1. 12 ^{cd}	11 ^{cd}	1. 11
1. 12-15 ^{ab}	1. 13-16 ^{ab}	12-15 ^{ab}	1. 12-15 ^{ab}
4*	—	—	1. 15 ^{cd}
1. 15 ^{cd}	1. 16 ^{cd}	15 ^{cd}	1. 15½
1. 16-19	1. 17-20	16-19	1. 16½-19½
2. 1-3	2. 1-3	20-22	2. 1-3
5*	2. 4 ^{ab}	23 ^{ab}	2. 3½
2. 4 ^{ab}	—	—	2. 4½ ^{ab}
2. 4 ^{cd}	2. 4 ^{cd}	23 ^{cd}	2. 4½ ^{cd}
2. 5-10	2. 5-10	24-29	2. 5½-10½
2. 11 ^{ab}	2. 11 ^{ab}	30 ^{ab}	2. 11
2. 11 ^{cd} -12 ^{ab}	2. 11 ^{cd} -12 ^{ab}	30 ^{cd} -31 ^{ab}	2. 12
6*	—	—	2. 12½
2. 12 ^{cd}	2. 12 ^{cd}	31 ^{cd}	2. 13½ ^{ab}
2. 12 ^{cd}	2. 13 ^{ab}	32 ^{ab}	2. 14 ± 13½ ^{cd}
2. 13-14 ^{ab}	2. 13 ^{cd} -14	32 ^{cd} -33	2. 15-16 ^{ab}
2. 14 ^{cd}	2. 15 ^{ab}	34 ^{ab}	2. 16 ^{cd} ± 19½ ^{cd}
2. 15	2. 15 ^{cd} -16 ^{ab}	34 ^{cd} -35 ^{ab}	2. 17
2. 16 ^{ab}	2. 16 ^{cd}	35 ^{cd}	2. 17½
2. 16 ^{cd} -17 ^{ab}	2. 17	36	2. 18½
7*	—	—	2. 19½ ^{ab}
2. 17 ^{cd} -18 ^{ab}	2. 18	37	2. 20½
2. 18 ^{cd}	2. 19 ^{ab}	38 ^{ab}	2. 21
2. 19-20 ^{ab}	2. 19 ^{cd} -20 ^{cd}	38 ^{cd} -39	2. 22-23 ^{ab}
2. 20 ^{cd}	2. 20 ^{cd}	40	2. 23 ^{cd}
3. 1-4 ^{ab}	3. 1-4 ^{ab}	41-44 ^{ab}	3. 1-4 ^{ab}
8*	—	—	—
3. 4 ^{cd} -12 ^{ab}	3. 4 ^{cd} -12 ^{ab}	44 ^{cd} -52 ^{ab}	3. 4 ^{cd} -12 ^{ab}
Con. 1			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 12 ^{ed}	3. 12 ^{ed}	52 ^{ed}	3. 12½
3. 13-14 ^{ab}	3. 13-14 ^{ab}	53-54 ^{ab}	3. 13½-14½ ^{ab}
3. 14 ^{ed}	3. 14 ^{ed}	54 ^{ed}	3. 14½ ^{ed} ± 12 ^{ed}
3. 15-19	3. 15-19	55-59	3. 15½-19½
9*	3. 20 ^{ab}	60 ^{ab}	—
3. 20 ^{abcd}	3. 20 ^{ed} -21 ^{ab}	60 ^{ed} -61 ^{ab}	3. 20½
3. 20 ^{ef}	3. 21 ^{ed}	61 ^{ed}	3. 21
3. 21-22	3. 22-23	62-63	3. 22-23
4. 1-6	4. 1-6	64-69	4. 1-6
4. 7 ^{ab}	4. 7 ^{ab}	70 ^{ab}	4. 6½
4. 7 ^{ed}	4. 7 ^{ed}	70 ^{ed}	4. 7
4. 8-10	4. 8-10	71-73	4. 8-10
4. 11 ^{ab}	4. 11 ^{ab}	74 ^{ab}	4. 10½
4. 11 ^{ed}	4. 11 ^{ed}	74 ^{ed}	4. 11
4. 12-16	4. 12-16	75-79	4. 12-16
4. 17 ^{ab}	4. 17 ^{ab}	80 ^{ab}	—
10*(subst. 17 ^{ab})	—	—	4. 17 ^{ab}
11*	—	—	4. 17½
4. 17 ^{ed}	4. 17 ^{ed}	80 ^{ed}	4. 17 ^{ed}
4. 18-23	4. 18-23	81-86	4. 18½-23½
4. 24 ^{ab}	4. 24 ^{ab}	87 ^{ab}	4. 24
4. 24 ^{cd,ef}	4. 24 ^{ed} -25 ^{ab}	87 ^{ed} -88 ^{ab}	4. 25
4. 25-26	4. 25 ^{ed} -27 ^{ab}	88 ^{ed} -90 ^{ab}	4. 26-27
4. 27 ^{ab}	4. 27 ^{ed}	90 ^{ed}	4. 27½
4. 27 ^{cd,ef}	4. 28	91	4. 28½
5. 1-7 ^{abcd}	5. 1-7	92-98	5. 1-7
5. 7 ^{ef}	5. 8 ^{ab}	99 ^{ab}	5. 7½
5. 8 ^{ed}	5. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	99 ^{ed} -100 ^{ab}	5. 8½
5. 8 ^{ef}	5. 9 ^{ed}	100 ^{ed}	5. 9
5. 9 ^{ab}	5. 10 ^{ab}	101 ^{ab}	5. 10 ^{ab}
12*	5. 10 ^{ed}	101 ^{ed}	5. 10 ^{ed}
5. 9 ^{ed}	5. 11 ^{ab}	102 ^{ab}	5. 10½
5. 10-11 ^{abcd}	5. 11 ^{ed} -13 ^{ab}	102 ^{ed} -104 ^{ab}	5. 11½-12½
5. 11 ^{ef}	5. 13 ^{ed}	104 ^{ed}	5. 13
5. 12-26	5. 14-28	105-119	5. 14-28
6. 1-22	6. 1-22	120-141	6. 1-22
13*	—	—	—
6. 23-33	6. 23-33	142-152	6. 23-33

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
7. 1-5	7. 1-5	153-157	7. 1-5
14*	—	—	7. 5½
7. 6-14 ^{ab}	7. 6-14 ^{ab}	158-166 ^{ab}	7. 6½-14½ ^{ab}
7. 14 ^{cd}	—	—	7. 14½ ^{cd}
15* (subst. 14 ^{cd})	7. 14 ^{cd}	166 ^{cd}	—
16*	—	—	—
7. 15-27	7. 15-27	167-179	7. 15½-27½
8. 1-6 ^{ab}	8. 1-6 ^{ab}	180-185 ^{ab}	8. 1-6 ^{ab}
17*	—	—	—
8. 6 ^{cd}	8. 6 ^{cd}	185 ^{cd}	8. 6 ^{cd}
8. 7 ^{abc}	8. 7	186	8. 7
8. 7 ^{cr}	8. 8 ^{ab}	187 ^{ab}	8. 7½
8. 8 ^{ab}	8. 8 ^{cd}	187 ^{cd}	8. 8½ ^{ab}
8. 8 ^{cd}	8. 9 ^{ab}	—	8. 8½ ^{cd}
8. 9-11	8. 9 ^{cd} -12 ^{ab}	188 ^{cd} -191 ^{ab}	8. 9½-11½
18*	—	—	8. 12½
8. 12 ^{ab}	8. 12 ^{cd}	191 ^{cd}	8. 13½ ^{ab}
19*	—	—	8. 13½ ^{cd}
8. 12 ^{cd} -15	8. 13-16 ^{ab}	192-195 ^{ab}	8. 14½-17½ ^{ab}
20*	—	—	—
8. 16-18	8. 16 ^{cd} -19 ^{ab}	195 ^{cd} -198 ^{ab}	8. 17½ ^{cd} -20½ ^{ab}
21*	8. 19 ^{cd}	198 ^{cd}	—
8. 19 ^{ab}	8. 20 ^{ab}	199 ^{ab}	8. 20½ ^{cd}
8. 16 ^{cd}	8. 20 ^{cd}	199 ^{cd}	8. 21
8. 20-21	8. 21-22	200-201	8. 22-23
22*	8. 23 ^{ab}	202 ^{ab}	—
8. 22 ^{ab}	8. 23 ^{cd}	204 ^{ab}	8. 24 ^{ab}
8. 22 ^{cd}	8. 24 ^{ab}	202 ^{cd}	8. 24 ^{cd}
8. 23 ^{ab}	8. 24 ^{cd}	203 ^{ab}	8. 24½
8. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	8. 25	203 ^{cd} , 204 ^{cd}	8. 25½
8. 24 ^{cd} /	8. 26	205	8. 26½
—	—	206 ^{ab}	—
8. 25-28 ^{ab}	8. 27-30 ^{ab}	206 ^{cd} -209	8. 27½-30½ ^{ab}
23*	—	—	—
8. 28 ^{cd} -30	8. 30 ^{cd} -32	210-212 ^{ab}	8. 30½ ^{cd} -32½
24* (L. 1-14)	—	—	8. 33½-39½
24* (L. 15)	—	—	8. 40
8. 31 ^{abc}	8. 33	212 ^{cd} -213 ^{ab}	8. 41

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
25*	—	—	8. 42-43 ^{ab}
8. 31 ^{ef}	8. 34 ^{ab}	213 ^{cd}	8. 43 ^{cd}
8. 32 ^{ab}	8. 34 ^{cd}	214 ^{ab}	8. 44 ^{ab}
26*	—	—	8. 44 ^{cd} -45 ^{ab}
8. 32 ^{cd ef}	8. 35	214 ^{cd} -215 ^{ab}	8. 45 ^{cd} -46 ^{ab}
27*	—	—	8. 46 ^{cd}
8. 33-35 ^{ab}	8. 36-38 ^{ab}	215 ^{cd} -217	8. 47-49 ^{ab}
8. 35 ^{cd}	8. 38 ^{cd}	218	8. 49 ^{cd}
9. 1-37	9. 1-37	219-255	9. 1-37
10. 1-2	10. 1-2	256-257	10. 1-2
10. 3 ^{ab}	10. 3	258	10. 2½
10. 3 ^{cd} -4 ^{ab}	10. 4	259	10. 3½
10. 4 ^{cd ef}	10. 5	260	10. 4½
28*	—	—	10. 5
10. 5-24	10. 6-25	261-280	10. 6-25
10. 25 ^{ab}	10. 26 ^{ab}	281 ^{ab}	10. 25½
10. 25 ^{cd}	10. 26 ^{cd}	281 ^{cd}	10. 26
10. 26-36	10. 27-37	282-292	10. 27-37
11. 1-6	11. 1-6	293-298	11. 1-6
11. 7 ^{ab}	11. 7 ^{ab}	299 ^{ab}	11. 6½
11. 7 ^{cd ef}	11. 7 ^{cd} -8 ^{ab}	299 ^{cd} -300 ^{ab}	11. 7½
11. 8-18	11. 8 ^{cd} -19 ^{ab}	300 ^{cd} -311 ^{ab}	11. 8½-18½
11. 19	11. 19 ^{cd ef}	311 ^{cd} -312 ^{ab}	11. 19½
11. 20 ^{ab}	11. 20 ^{ab}	312 ^{cd}	11. 20½ ^{ab}
11. 20 ^{cd}	11. 20 ^{cd}	313	11. 20½ ^{cd}
12. 1-3 ^{ab cd}	12. 1-3	314-316	12. 1-3
12. 3 ^{ef}	12. 4 ^{ab}	317 ^{ab}	12. 3½
29*	—	—	—
12. 4 ^{ab cd}	12. 4 ^{cd} -5 ^{ab}	317 ^{cd} -318 ^{ab}	12. 4½
12. 4 ^{ef}	12. 5 ^{cd}	318 ^{cd}	12. 5½ ^{ab}
12. 5 ^{ab}	12. 6 ^{ab}	319 ^{ab}	12. 5½ ^{cd}
30*	—	—	—
12. 5 ^{cd ef}	12. 6 ^{cd ef}	319 ^{cd} -320 ^{ab}	12. 6½
12. 6	12. 7	320 ^{cd} -321 ^{ab}	12. 7½
12. 7 ^{ab}	12. 8 ^{ab}	321 ^{cd}	12. 8
12. 7 ^{cd ef}	12. 8 ^{cd ef}	322	12. 9
12. 8-10	12. 9-11	323-325	12. 10-12
12. 11 ^{ab cd}	12. 12	326	12. 13

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12. 11 ^{ef}	12. 13 ^{ab}	327 ^{ab}	12. 14 ^{ab}
12. 12 ^{abed}	12. 13 ^{ed} -14 ^{ab}	327 ^{ed} -328 ^{ab}	12. 14 ^{ed} -15 ^{ab}
12. 12 ^{ef}	12. 14 ^{ed}	328 ^{ed}	12. 15 ^{ed}
12. 13-14	12. 15-16	329-330	12. 16-17
13. 1-9 ^{ab}	13. 1-9 ^{ab}	331-339 ^{ab}	13. 1-9 ^{ab}
31*	13. 9 ^{ed} -10 ^{ab}	339 ^{ed} -340 ^{ab}	—
13. 9 ^{ed}	13. 10 ^{ed}	340 ^{ed}	13. 9 ^{ed}
13. 10-11	13. 11-12 ^{abed}	341-342	13. 10-11
13. 12 ^{ab}	13. 12 ^{ef}	343 ^{ab}	13. 11 $\frac{1}{2}$
13. 12 ^{edef}	13. 13	343 ^{ed} -344 ^{ab}	13. 12 $\frac{1}{2}$
13. 13-17 ^{abed}	13. 14-18 ^{abed}	344 ^{ed} -349 ^{ab}	13. 13 $\frac{1}{2}$ -17 $\frac{1}{2}$
13. 17 ^{ef}	13. 18 ^{ef}	349 ^{ed}	13. 18
13. 18 ^{ab}	13. 19 ^{ab}	350 ^{ab}	13. 19 ^{ab}
13. 18 ^{ed}	13. 19 ^{ed}	350 ^{ed}	13. 19 ^{ed} \pm 20 $\frac{1}{2}$
13. 19	13. 20	351	13. 20
13. 20-21	13. 21-22	352-353	13. 21 $\frac{1}{2}$ -22 $\frac{1}{2}$
14. 1-4	14. 1-4	354-357	14. 1-4
14. 5 ^{ab}	14. 5 ^{ab}	358 ^{ab}	14. 4 $\frac{1}{2}$
14. 5 ^{edef}	14. 5 ^{edef}	358 ^{ed} -359 ^{ab}	14. 5 $\frac{1}{2}$
14. 6-9 ^{ab}	14. 6-9 ^{ab}	359 ^{ed} -362	14. 6 $\frac{1}{2}$ -9 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
32*	—	—	—
14. 9 ^{ed}	14. 9 ^{ed}	363 ^{ab}	14. 9 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
14. 10-12 ^{ab.d}	14. 10-12	363 ^{ed} -366 ^{ab}	14. 10 $\frac{1}{2}$ -12 $\frac{1}{2}$
14. 12 ^{ef}	14. 13 ^{ab}	366 ^{ed}	14. 13
14. 13-16	14. 13 ^{ed} -17 ^{ab}	367-370	14. 14-17
14. 17	14. 17 ^{edef}	371	15. 1
App. 1 (No. 1)	—	—	15. 2-31 $\frac{1}{2}$
15. 1-2	15. 1-2	372-373	16. 1-2
15. 3 ^{ab}	15. 3 ^{ab}	374 ^{ab}	16. 2 $\frac{1}{2}$
15. 3 ^{ed} -5 ^{ab}	15. 3 ^{ed} -5 ^{ab}	374 ^{ed} -376 ^{ab}	16. 3 $\frac{1}{2}$ -4 $\frac{1}{2}$
15. 5 ^{ed}	15. 5 ^{ed}	376 ^{ed}	16. 5
15. 6	15. 6	377	16. 6
33*	—	—	—
15. 7-29 ^{abed}	15. 7-29	378-400	16. 7-29
15. 29 ^{ef}	15. 30 ^{ab}	401 ^{ab}	16. 29 $\frac{1}{2}$
15. 30 ^{abed}	15. 30 ^{ed} -31 ^{ab}	401 ^{ed} -402 ^{ab}	16. 30 $\frac{1}{2}$
15. 30 ^{ef}	15. 31 ^{ed}	402 ^{ed}	16. 31
15. 31-34	15. 32-35	403-406	16. 32-35

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
16. 1-10 ^{ab}	16. 1-10 ^{ab}	407-416 ^{ab}	17. 1-10 ^{ab}
34*	16. 10 ^{cd}	416 ^{cd}	—
16. 10 ^{cd}	16. 11 ^{ab}	417 ^{ab}	17. 10 ^{cd}
35*	16. 11 ^{cd}	417 ^{cd}	—
16. 11-14	16. 12-15	418-421	17. 11-14
16. 15 ^{ab}	16. 16 ^{ab}	422 ^{ab}	—
36* (subst. 15 ^{ab})	—	—	17. 15 ^{ab}
16. 15 ^{cd} -24 ^{abcd}	16. 16 ^{cd} -25 ^{abcd}	422 ^{cd} -431	17. 15 ^{cd} -24
16. 24 ^{ef}	16. 25 ^{ef}	432 ^{ab}	17. 24½
16. 25-27 ^{ab}	16. 26-28 ^{ab}	432 ^{cd} -434	17. 25½-27½ ^{ab}
16. 27 ^{cd}	16. 28 ^{cd}	435	17. 27½ ^{cd}
16. 28-37 ^{abcd}	16. 29-38	436-445	17. 28½-37½
37*	16. 39 ^{ab}	446 ^{ab}	—
16. 37 ^{ef}	16. 39 ^{cd}	446 ^{cd}	17. 38
16. 38 ^{ab}	16. 40 ^{ab}	447 ^{ab}	17. 38½
16. 38 ^{cd} -39 ^{ab}	16. 40 ^{cd} -41 ^{ab}	447 ^{cd} -448 ^{ab}	17. 39½
16. 39 ^{cd,ef}	16. 41 ^{cd} -42 ^{ab}	448 ^{cd} -449 ^{ab}	17. 40½
16. 40-41 ^{abcd}	16. 42 ^{cd} -44 ^{ab}	449 ^{cd} -451 ^{ab}	17. 41½-42½
16. 41 ^{ef}	16. 44 ^{cd}	451 ^{cd}	17. 43
16. 42-43	16. 45-46	452-453	17. 44-45
17. 1-5	17. 1-5	454-458	18. 1-5
38*	—	—	18. 6 ^{ab}
17. 6-7 ^{ab}	17. 6-7 ^{ab}	459-460 ^{ab}	18. 6 ^{cd} -7
17. 7 ^{cd}	17. 7 ^{cd}	460 ^{cd}	18. 7½
17. 8-12	17. 8-12	461-465	18. 8½-12½
17. 13 ^{ab}	17. 13 ^{ab}	466 ^{ab}	18. 13
17. 13 ^{cd} -14 ^{ab}	17. 13 ^{cd} -14 ^{ab}	466 ^{cd} -467 ^{ab}	18. 14
17. 14 ^{cd}	17. 14 ^{cd}	467 ^{cd}	18. 14½
17. 15-17 ^{abcd}	17. 15-17	468-470	18. 15½-17½
17. 17 ^{ef}	17. 18 ^{ab}	471 ^{ab}	18. 18
17. 18-19	17. 18 ^{cd} -20 ^{ab}	471 ^{cd} -473 ^{ab}	18. 19-20
17. 20 ^{ab}	17. 20 ^{cd}	473 ^{cd}	18. 20½
17. 20 ^{cd,ef}	17. 21	474	18. 21½
17. 21	17. 22	475	18. 22½
17. 22 ^{ab}	17. 23 ^{ab}	476 ^{ab}	18. 23
17. 22 ^{cd} -23 ^{ab}	17. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	476 ^{cd} -477 ^{ab}	18. 24
17. 23 ^{cd,ef}	17. 24 ^{cd} -25 ^{ab}	477 ^{cd} -478 ^{ab}	18. 25
17. 24 ^{ab}	17. 25 ^{cd}	478 ^{cd}	18. 25½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 24 ^{def}	17. 26	479	18. 26½
17. 25 ^{abcd}	17. 27 ^{abcd}	480	18. 27½
17. 25 ^{ef}	17. 27 ^{ef}	481 ^{ab}	18. 28
17. 26-34 ^{ab}	17. 28-36 ^{ab}	481 ^{cd} -489	18. 29-37 ^{ab}
17. 34 ^{cd}	—	—	18. 37 ^{cd}
39* (subst. 34 ^{cd})	17. 36 ^{cd}	490 ^{ab}	—
17. 34 ^{ef}	17. 36 ^{ef}	490 ^{cd}	18. 37½
17. 35 ^{abcd}	17. 37	491	18. 38½
17. 35 ^{ef}	17. 38 ^{ab}	492 ^{cd}	18. 39
17. 36 ^{abcd}	17. 38 ^{cd} -39 ^{ab}	492 ^{cd} -493 ^{ab}	18. 40
17. 36 ^{ef}	17. 39 ^{cd}	493 ^{cd}	18. 40½
17. 37-39	17. 40-42	494-496	18. 41½-43½
18. 1-6 ^{abcd}	18. 1-6	497-502	19. 1-6
18. 6 ^{ef}	18. 7 ^{ab}	503 ^{ab}	19. 6½
18. 7 ^{abcd}	18. 7 ^{cd} -8 ^{ab}	503 ^{cd} -504 ^{ab}	19. 7½
18. 7 ^{ef}	18. 8 ^{cd}	504 ^{cd}	19. 8
18. 8-13	18. 9-14	505-510	19. 9-14
40*	—	—	—
18. 14-17	18. 15-18	511-514	19. 15-18
41*	—	—	19. 19
18. 18-28	18. 19-29	515-525	19. 20-30
18. 29-34	18. 30-35	526-531	19. 31-36
19. 1-3 ^{ab}	19. 1-3 ^{ab}	532-534 ^{ab}	20. 1-3 ^{ab}
42*	—	—	20. 3 ^{cd}
19. 3 ^{cd}	19. 3 ^{cd}	534 ^{cd}	20. 3½
19. 4-12	19. 4-12	535-543	20. 4½-12½
43*	19. 13	544	—
19. 13-24 ^{ab}	19. 14-25 ^{ab}	545-556 ^{ab}	20. 13½-24½ ^{ab}
44*	—	—	—
19. 24 ^{cd}	19. 25 ^{cd}	556 ^{cd}	20. 24½ ^{cd}
19. 25-28	19. 26-29	557-560	20. 25½-28½
45*	—	—	—
19. 29 ^{ab}	19. 30 ^{ab} ± 32 ^{ab}	561 ^{ab} ± 563 ^{ab}	20. 29½ ^{ab}
46*	19. 30 ^{cd}	561 ^{cd}	—
47*	19. 31 ^{ab}	562 ^{ab}	—
19. 29 ^{cd}	19. 32 ^{cd}	563 ^{cd}	20. 29½ ^{cd}
19. 30 ^{ab}	19. 31 ^{cd}	562 ^{cd}	20. 30
19. 30 ^{cd}	19. 33 ^{ab}	564 ^{ab}	20. 30½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
19. 31-32 ^{ab}	19. 33 ^{cd} -34 ^{cd}	564 ^{cd} -565	20. 31 $\frac{1}{2}$ -32 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
19. 32 ^{cd}	19. 34 ^{ef}	566 ^{ab}	20. 32 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
19. 33-37 ^{abcd}	19. 35-39	566 ^{cd} -571 ^{ab}	20. 33 $\frac{1}{2}$ -37 $\frac{1}{2}$
19. 37 ^{ef}	19. 40 ^{ab}	571 ^{cd}	20. 38 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
19. 38 ^{abcd}	19. 40 ^{cd} -41 ^{ab}	572	20. 38 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -39 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
19. 38 ^{ef}	19. 41 ^{cd}	573 ^{ab}	20. 39 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
19. 39-40 ^{abcd}	19. 42-43	573 ^{cd} -575 ^{ab}	20. 40 $\frac{1}{2}$ -41 $\frac{1}{2}$
19. 40 ^{ef}	19. 44 ^{ab}	575 ^{cd}	20. 42
19. 41	19. 44 ^{cd} -45 ^{ab}	576	20. 43
19. 42 ^{ab}	19. 45 ^{cd}	577 ^{ab}	20. 43 $\frac{1}{2}$
19. 42 ^{def}	19. 46	577 ^{cd} -578 ^{ab}	20. 44 $\frac{1}{2}$
19. 43-45 ^{ab}	19. 47-49 ^{ab}	578 ^{cd} -580	20. 45 $\frac{1}{2}$ -47 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
48*	19. 49 ^{cd}	581 ^{ab}	—
19. 45 ^{cd} -46	19. 50-51 ^{ab}	581 ^{cd} -582	20. 47 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -48 $\frac{1}{2}$
49*	19. 51 ^{cd}	583 ^{ab}	—
19. 47-48 ^{ab}	19. 52-53 ^{ab}	583 ^{cd} -584	20. 49 $\frac{1}{2}$ -50 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
19. 48 ^{cd}	19. 53 ^{cd}	585	20. 50 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
19. 49-51	19. 54-56	586-588	21. 1-3
19. 52 ^{ab}	19. 57 ^{ab}	589 ^{ab}	21. 3 $\frac{1}{2}$
19. 52 ^{cd}	19. 57 ^{cd}	589 ^{cd}	21. 4
19. 53-58 ^{abcd}	19. 58-63	590-595	21. 5-10
19. 58 ^{ef} -59 ^{ab}	19. 64	596	21. 11
19. 59 ^{def} -60	19. 65-66	597-598	21. 12-13
20. 1-4	20. 1-4	599-602	22. 1-4
20. 5 ^{ab}	20. 5 ^{ab}	603 ^{ab}	22. 4 $\frac{1}{2}$
20. 5 ^{cd}	20. 5 ^{cd}	603 ^{cd}	22. 5
20. 6-13	20. 6-13	604-611	22. 6-13
20. 14 ^{ab}	20. 14 ^{ab}	612 ^{ab}	22. 13 $\frac{1}{2}$
20. 14 ^{cd} -16 ^{ab}	20. 14 ^{cd} -16 ^{ab}	612 ^{cd} -614 ^{ab}	22. 14 $\frac{1}{2}$ -15 $\frac{1}{2}$
20. 16 ^{def}	20. 16 ^{def}	614 ^{cd} -615 ^{ab}	22. 16 $\frac{1}{2}$
20. 17-22 ^{ab}	20. 17-22 ^{ab}	615 ^{cd} -620	22. 17 $\frac{1}{2}$ -22 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
50*	20. 22 ^{cd}	621 ^{ab}	22. 22 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
20. 22 ^{def}	20. 23	621 ^{cd} -622 ^{ab}	22. 23 $\frac{1}{2}$
51*	—	—	—
20. 23-24 ^{abcd}	20. 24-25	622 ^{cd} -624 ^{ab}	22. 24 $\frac{1}{2}$ -25 $\frac{1}{2}$
20. 24 ^{ef}	20. 26 ^{ab}	624 ^{cd}	22. 26 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
20. 25-26 ^{ab}	20. 26 ^{cd} -27 ^{abcd}	625-626 ^{ab}	22. 26 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -27 $\frac{1}{2}$
20. 26 ^{cd}	20. 27 ^{ef}	626 ^{cd}	22. 28

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 27	20. 28	627	22. 29
21. 1 ^{ab}	21. 1 ^{ab}	628 ^{ab}	23. 1 ^{ab}
52*	—	—	—
21. 1 ^{cd}	21. 1 ^{cd}	628 ^{cd}	23. 1 ^{cd}
53*	21. 2-5	629-632	—
54* (L. 1-2)	21. 6	633	—
54* (L. 3)	—	—	—
55*	—	—	—
21. 2 ^{ab}	21. 7 ^{ab}	634 ^{ab}	23. 1 $\frac{1}{2}$
21. 2 ^{cd} -4 ^{ab}	21. 7 ^{cd} -9 ^{ab}	634 ^{cd} -636 ^{ab}	23. 2 $\frac{1}{2}$ -3 $\frac{1}{2}$
21. 4 ^{cd}	21. 9 ^{cd}	636 ^{cd}	23. 4
21. 5-14 ^{abed}	21. 10-19 ^{abed}	637-646	23. 5-14
21. 14 ^{ef}	21. 19 ^{ef}	647 ^{ab}	23. 14 $\frac{1}{2}$
21. 15-18 ^{ab}	21. 20-23 ^{ab}	647 ^{cd} -650	23. 15 $\frac{1}{2}$ -18 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
21. 18 ^{cd}	21. 23 ^{cd}	651	23. 18 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
21. 19-21	21. 24-26	652-654	23. 19 $\frac{1}{2}$ -21 $\frac{1}{2}$
22. 1-6	22. 1-6	655-660	24. 1-6
22. 7-8	22. 7-8	661-662	—
22. 9-10	22. 9-10	663-664	24. 7-8
56*	—	—	—
22. 11-12	22. 11-12	665-666	24. 9-10
22. 13	22. 13	667	—
22. 14-29	22. 14-29	668-683	25. 1-16
23. 1-4	23. 1-4	684-687	26. 1-4
23. 5	23. 5	688	—
23. 6-10 ^{abed}	23. 6-10 ^{abed}	689-693	26. 5-9
23. 10 ^{ef}	23. 10 ^{ef}	694	26. 9 $\frac{1}{2}$
57*	—	—	—
23. 11-12	23. 11-12	695-696	26. 10 $\frac{1}{2}$ -11 $\frac{1}{2}$
23. 13 ^{ab}	23. 13 ^{ab}	697 ^{ab}	26. 12
23. 13 ^{cd}	23. 13 ^{cd}	697 ^{cd}	26. 12 $\frac{1}{2}$
23. 14-15 ^{abed}	23. 14-15	698-699	26. 13 $\frac{1}{2}$ -14 $\frac{1}{2}$
23. 15 ^{ef}	23. 16 ^{ab}	700 ^{ab}	26. 15
23. 16 ^{ab}	23. 16 ^{cd}	700 ^{cd}	26. 15 $\frac{1}{2}$
23. 16 ^{cd}	23. 16 ^{ef}	701	26. 16
23. 17	23. 17	702	26. 17
23. 18 ^{ab}	—	—	26. 18 ^{ab}
Con. 2			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
19. 31-32 ^{ab}	19. 33 ^{cd} -34 ^{cd}	564 ^{cd} -565	20. 31½-32½ ^{ab}
19. 32 ^{cd}	19. 34 ^{ef}	566 ^{ab}	20. 32½ ^{cd}
19. 33-37 ^{abcd}	19. 35-39	566 ^{cd} -571 ^{ab}	20. 33½-37½
19. 37 ^{ef}	19. 40 ^{ab}	571 ^{cd}	20. 38½ ^{ab}
19. 38 ^{abcd}	19. 40 ^{cd} -41 ^{ab}	572	20. 38½ ^{cd} -39½ ^{ab}
19. 38 ^{ef}	19. 41 ^{cd}	573 ^{ab}	20. 39½ ^{cd}
19. 39-40 ^{abcd}	19. 42-43	573 ^{cd} -575 ^{ab}	20. 40½-41½
19. 40 ^{ef}	19. 44 ^{ab}	575 ^{cd}	20. 42
19. 41	19. 44 ^{cd} -45 ^{ab}	576	20. 43
19. 42 ^{ab}	19. 45 ^{cd}	577 ^{ab}	20. 43½
19. 42 ^{cd}	19. 46	577 ^{cd} -578 ^{ab}	20. 44½
19. 43-45 ^{ab}	19. 47-49 ^{ab}	578 ^{cd} -580	20. 45½-47½ ^{ab}
48*	19. 49 ^{cd}	581 ^{ab}	—
19. 45 ^{cd} -46	19. 50-51 ^{ab}	581 ^{cd} -582	20. 47½ ^{cd} -48½
49*	19. 51 ^{cd}	583 ^{ab}	—
19. 47-48 ^{ab}	19. 52-53 ^{ab}	583 ^{cd} -584	20. 49½-50½ ^{ab}
19. 48 ^{cd}	19. 53 ^{cd}	585	20. 50½ ^{cd}
19. 49-51	19. 54-56	586-588	21. 1-3
19. 52 ^{ab}	19. 57 ^{ab}	589 ^{ab}	21. 3½
19. 52 ^{cd}	19. 57 ^{cd}	589 ^{cd}	21. 4
19. 53-58 ^{abcd}	19. 58-63	590-595	21. 5-10
19. 58 ^{ef} -59 ^{ab}	19. 64	596	21. 11
19. 59 ^{cd} -60	19. 65-66	597-598	21. 12-13
20. 1-4	20. 1-4	599-602	22. 1-4
20. 5 ^{ab}	20. 5 ^{ab}	603 ^{ab}	22. 4½
20. 5 ^{cd}	20. 5 ^{cd}	603 ^{cd}	22. 5
20. 6-13	20. 6-13	604-611	22. 6-13
20. 14 ^{ab}	20. 14 ^{ab}	612 ^{ab}	22. 13½
20. 14 ^{cd} -16 ^{ab}	20. 14 ^{cd} -16 ^{ab}	612 ^{cd} -614 ^{ab}	22. 14½-15½
20. 16 ^{cd}	20. 16 ^{cd}	614 ^{cd} -615 ^{ab}	22. 16½
20. 17-22 ^{ab}	20. 17-22 ^{ab}	615 ^{cd} -620	22. 17½-22½ ^{ab}
50*	20. 22 ^{cd}	621 ^{ab}	22. 22½ ^{cd}
20. 22 ^{cd}	20. 23	621 ^{cd} -622 ^{ab}	22. 23½
51*	—	—	—
20. 23-24 ^{abcd}	20. 24-25	622 ^{cd} -624 ^{ab}	22. 24½-25½
20. 24 ^{ef}	20. 26 ^{ab}	624 ^{cd}	22. 26½ ^{ab}
20. 25-26 ^{ab}	20. 26 ^{cd} -27 ^{abcd}	625-626 ^{ab}	22. 26½ ^{cd} -27½
20. 26 ^{cd}	20. 27 ^{ef}	626 ^{cd}	22. 28

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 27	20. 28	627	22. 29
21. 1 ^{ab}	21. 1 ^{ab}	628 ^{ab}	23. 1 ^{ab}
52*	—	—	—
21. 1 ^{cd}	21. 1 ^{cd}	628 ^{cd}	23. 1 ^{cd}
53*	21. 2-5	629-632	—
54* (L. 1-2)	21. 6	633	—
54* (L. 3)	—	—	—
55*	—	—	—
21. 2 ^{ab}	21. 7 ^{ab}	634 ^{ab}	23. 1 $\frac{1}{2}$
21. 2 ^{cd} -4 ^{ab}	21. 7 ^{cd} -9 ^{ab}	634 ^{cd} -636 ^{ab}	23. 2 $\frac{1}{2}$ -3 $\frac{1}{2}$
21. 4 ^{cd}	21. 9 ^{cd}	636 ^{cd}	23. 4
21. 5-14 ^{abcd}	21. 10-19 ^{abcd}	637-646	23. 5-14
21. 14 ^{ef}	21. 19 ^{ef}	647 ^{ab}	23. 14 $\frac{1}{2}$
21. 15-18 ^{ab}	21. 20-23 ^{ab}	647 ^{cd} -650	23. 15 $\frac{1}{2}$ -18 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
21. 18 ^{cd}	21. 23 ^{cd}	651	23. 18 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
21. 19-21	21. 24-26	652-654	23. 19 $\frac{1}{2}$ -21 $\frac{1}{2}$
22. 1-6	22. 1-6	655-660	24. 1-6
22. 7-8	22. 7-8	661-662	—
22. 9-10	22. 9-10	663-664	24. 7-8
56*	—	—	—
22. 11-12	22. 11-12	665-666	24. 9-10
22. 13	22. 13	667	—
22. 14-29	22. 14-29	668-683	25. 1-16
23. 1-4	23. 1-4	684-687	26. 1-4
23. 5	23. 5	688	—
23. 6-10 ^{abcd}	23. 6-10 ^{abcd}	689-693	26. 5-9
23. 10 ^{ef}	23. 10 ^{ef}	694	26. 9 $\frac{1}{2}$
57*	—	—	—
23. 11-12	23. 11-12	695-696	26. 10 $\frac{1}{2}$ -11 $\frac{1}{2}$
23. 13 ^{ab}	23. 13 ^{ab}	697 ^{ab}	26. 12
23. 13 ^{cd}	23. 13 ^{cd}	697 ^{cd}	26. 12 $\frac{1}{2}$
23. 14-15 ^{abcd}	23. 14-15	698-699	26. 13 $\frac{1}{2}$ -14 $\frac{1}{2}$
23. 15 ^{ef}	23. 16 ^{ab}	700 ^{ab}	26. 15
23. 16 ^{ab}	23. 16 ^{cd}	700 ^{cd}	26. 15 $\frac{1}{2}$
23. 16 ^{cd}	23. 16 ^{ef}	701	26. 16
23. 17	23. 17	702	26. 17
23. 18 ^{ab}	—	—	26. 18 ^{ab}
Con. 2			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58*	—	—	—
23. 18 ^{cd}	—	—	26. 18 ^{ed}
23. 18 ^{ef}	—	—	26. 18½
59*	—	—	—
60*	—	—	—
23. 19-21 ^{abed}	23. 18-20 ^{abed}	703-705	26. 19½-21½
23. 21 ^{ef}	23. 20 ^{ef}	706	26. 22
23. 22 ^{ab}	23. 21 ^{ab} ±22 ^{cd}	707 ^{ab} ±708 ^{ed}	26. 22½±24
23. 22 ^{deef}	23. 21 ^{cd} -22 ^{ab}	707 ^{cd} -708 ^{ab}	26. 23½
23. 23-24	23. 23-24	709-710	26. 25-26
24. 1-5	24. 1-5	711-715	27. 1-5
24. 6 ^{ab}	24. 7 ^{ab}	717 ^{ab}	27. 6 ^{ab} ±9 ^{ab}
24. 6 ^{cd} -7	24. 7 ^{cd} -8	717 ^{ed} -718	27. 6 ^{ed} -7
24. 8	24. 6	716	27. 8
24. 9 ^{ab}	24. 9 ^{ab}	719 ^{ab}	27. 9 ^{ed}
24. 9 ^{cd}	24. 9 ^{cd}	719 ^{ed}	27. 9½
24. 10-12 ^{abed}	24. 10-12	720-722	27. 10½-12½
24. 12 ^{ef}	24. 13 ^{ab}	723 ^{ab}	27. 13
24. 13	24. 13 ^{ed}	723 ^{ed}	27. 13½
24. 14	24. 14	724	27. 14½
24. 15-17	—	—	27. 15½-17½
24. 18-20	24. 15-17	725-727	27. 18½-20½
App. 1 (No. 2)	—	—	—
25. 1-3	25. 1-3	728-730	28. 1-3
25. 4 ^{ab}	25. 4 ^{ab}	731 ^{ab}	28. 3½
25. 4 ^{deef}	25. 4 ^{deef}	731 ^{cd} -732 ^{ab}	28. 4½
25. 5-12	25. 5-12	732 ^{ed} -740 ^{ab}	28. 5½-12½
25. 13 ^{ab}	25. 13 ^{ab}	740 ^{ed}	28. 13
25. 13 ^{cd} -14 ^{ab}	25. 13 ^{cd} -14 ^{ab}	741	28. 14
25. 14 ^{cd}	25. 14 ^{cd}	742 ^{ab}	28. 14½
25. 14 ^{ef}	25. 14 ^{ef}	742 ^{ed}	28. 15
25. 15-16	25. 15-16	743-744	28. 16-17
25. 17 ^{ab}	25. 17 ^{ab}	745 ^{ab}	28. 17½
25. 17 ^{ed}	25. 17 ^{ed}	745 ^{cd}	28. 18
26. 1 ^a	26. 1 ^a	746 ^a	29. 1 ^a
61*	26. 1 ^b	746 ^b	29. 1 ^b
26. 1 ^b	26. 1 ^d	746 ^d	29. 1 ^d
26. 1 ^f	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 1 ^d	26. 1 ^c	746 ^c	29. 1 ^c
26. 2-18	26. 2-18	747-763	29. 2-18
27. 1-4 ^a	27. 1-4 ^a	764-767 ^a	30. 1-4 ^a
27. 4 ^{bc}	27. 4 ^{bc}	767 ^{bc}	—
27. 4 ^d	27. 4 ^d	767 ^d	30. 4 ^b
27. 5 ^{ab}	27. 5 ^{ab}	768 ^{ab}	30. 4 ^{cd}
27. 5 ^{ed}	27. 5 ^{ed}	768 ^{ed}	30. 4½
27. 6-8	27. 6-8	769-771	30. 5½-7½
27. 9	27. 9	772	—
27. 10	—	—	—
27. 11	27. 10	773	30. 9½
27. 12	27. 11	774	30. 8½
27. 13 ^{ab}	27. 12 ^{ab}	775 ^{ab}	—
27. 13 ^{ed}	27. 12 ^{ed}	775 ^{ed}	—
62* (subst. 13 ^{ed})	—	—	—
27. 14-25	27. 13-24	776-787	30. 10½-21½
28. 1-4 ^{abc}	28. 1-4 ^{abc}	788-791 ^{abc}	31. 1-4 ^{abc}
63*	—	—	—
28. 4 ^d	28. 4 ^d	791 ^d	31. 4 ^d
28. 5-22	28. 5-22	792-809	31. 5-22
28. 23 ^{ab}	28. 23 ^{ab}	810 ^{ab}	31. 22½
28. 23 ^{ed} -24 ^{ab}	28. 23 ^{ed} -24 ^{ab}	810 ^{ed} -811 ^{ab}	31. 23½
28. 24 ^{ed}	28. 24 ^{ed}	811 ^{ed}	31. 24
28. 25	28. 25	812	31. 25
28. 26 ^{ab}	28. 26 ^{ab}	813	31. 26 ^{ab}
28. 26 ^{ed}	28. 26 ^{ed}	814	31. 26 ^{ed}
28. 27-28	28. 27-28	815-816	31. 27-28
29. 1-3	29. 1-3	817-819	32. 1-3
29. 4 ^{ab}	29. 4 ^{ab}	820 ^{ab}	32. 3½
29. 4 ^{cd}	29. 4 ^{cd}	820 ^{cd}	32. 4
29. 5-22	29. 5-22	821-838	32. 5-22
30. 1-7	30. 1-7	839-845	33. 1-7
30. 8 ^{ab}	30. 8 ^{ab}	846 ^{ab}	33. 7½
30. 8 ^{ed}	30. 8 ^{ed}	846 ^{ed}	33. 8
64*	—	—	—
30. 9-10	30. 9-10	847-848	33. 9-10
30. 11 ^{ab}	30. 11 ^{ab}	849 ^{ab}	33. 10½
30. 11 ^{ed}	30. 11 ^{ed}	849 ^{ed}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
30. 12-13	30. 12-13	850-851	33. 11½-12½
30. 14 ^{ab}	30. 14 ^{ab}	852 ^{ab}	33. 13
30. 14 ^{cd}	30. 14 ^{cd}	852 ^{cd}	—
30. 15-16	30. 15-16	853-854	33. 14-15
30. 17 ^{ab}	30. 17 ^{ab}	855 ^{ab}	33. 15½
30. 17 ^{cd}	30. 17 ^{cd}	855 ^{cd}	—
30. 18-19	30. 18-19	856-857	33. 16½-17½
30. 20 ^{ab}	30. 20 ^{ab}	858 ^{ab}	33. 18
30. 20 ^{cd}	30. 20 ^{cd}	858 ^{cd}	—
30. 21-22	30. 21-22	859-860	33. 19-20
30. 23 ^{ab}	30. 23 ^{ab}	861 ^{ab}	33. 20½
30. 23 ^{cd}	30. 23 ^{cd}	861 ^{cd}	—
30. 24-25	30. 24-25 ^{abcd}	862-863	33. 21½-22½
65*	30. 25 ^{ef}	864	33. 23
30. 26 ^{abcd}	30. 26	865	33. 24
30. 26 ^{ef}	30. 27 ^{ab}	866 ^{ab}	33. 24½
30. 27-28 ^{abcd}	30. 27 ^{cd} -29 ^{ab}	866 ^{cd} -868 ^{ab}	33. 25½-26½
30. 28 ^{ef}	30. 29 ^{cd}	868 ^{cd}	33. 27½ ^{ab}
30. 29 ^{abcd}	30. 30	869	33. 27½ ^{cd} -28½ ^{ab}
66*	30. 31 ^{ab}	870 ^{ab}	—
30. 29 ^{ef}	30. 31 ^{cd}	870 ^{cd}	33. 28½ ^{cd}
30. 30	30. 32	871	33. 29½
30. 31	30. 33	872	—
67* (subst. 31)	—	—	33. 30½
31. 1-10	31. 1-10 ^{abcd}	873-882	34. 1-10
68*	31. 10 ^{ef}	883	34. 10½
69*	—	—	—
31. 11-13	31. 11-13	884-886	34. 11½-13½
32. 1-2	32. 1-2	887-888	35. 1-2
32. 3 ^{ab}	32. 3 ^{ab}	889 ^{ab}	35. 2½
32. 3 ^{cd} -4 ^{ab}	32. 3 ^{cd} -4 ^{ab}	889 ^{cd} -890 ^{ab}	35. 3½
32. 4 ^{cd}	32. 4 ^{cd}	890 ^{cd}	35. 4
32. 5-11 ^{abcd}	32. 5-11	891-897	35. 5-11
70*	32. 12 ^{ab}	898 ^{ab}	—
32. 11 ^{ef}	32. 12 ^{cd}	898 ^{cd}	35. 11½
32. 12-15	32. 13-16	899-902	35. 12½-15½
32. 16 ^{ab}	32. 17 ^{ab}	903 ^{ab}	35. 16
32. 16 ^{cd}	32. 17 ^{cd}	903 ^{cd}	35. 16½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
32. 17-19	32. 18-20	904-906	35. 17½-19½
32. 20	32. 21	907	—
32. 21-25	32. 22-26	908-912	35. 20½-24½
33. 1-5 ^{abed}	33. 1-5	913-917	36. 1-5
33. 5 ^{ef} -6 ^{ab}	33. 6	918	36. 6
33. 6 ^{cd}	33. 7 ^{ab}	919 ^{ab}	36. 6½
33. 7	33. 7 ^{cd ef}	919 ^{cd} -920 ^{ab}	36. 7½
33. 8 ^{ab}	33. 8 ^{ab}	920 ^{cd}	36. 8½ ^{ab}
33. 8 ^{cd}	33. 8 ^{cd}	921	36. 8½ ^{cd}
34. 1-5	34. 1-5	922-926	37. 1-5
34. 6 ^{ab}	34. 6 ^{ab}	927 ^{ab}	37. 5½
34. 6 ^{cd}	34. 6 ^{cd}	927 ^{cd}	37. 6
34. 7-8	34. 7-8	928-929	37. 7-8
34. 9 ^{ab}	34. 9 ^{ab}	930 ^{ab}	37. 8½
34. 9 ^{cd}	34. 9 ^{cd}	930 ^{cd}	37. 9
34. 10-12	34. 10-12	931-933	37. 10-12
35. 1-4	35. 1-4	934-937	38. 1-4
35. 5 ^{ab}	35. 5 ^{ab}	938 ^{ab}	38. 4½
35. 5 ^{cd}	35. 5 ^{cd}	938 ^{cd}	38. 5
35. 6-8 ^{abed}	35. 6-8	939-941	38. 6-8
35. 8 ^{ef}	35. 9 ^{ab}	942 ^{ab}	38. 8½
35. 9	35. 9 ^{cd} -10 ^{ab}	942 ^{cd} -943 ^{ab}	38. 9½
71*	35. 10 ^{cd} -12	943 ^{cd} -945	—
35. 10 ^{ab}	35. 13 ^{ab}	946 ^{ab}	38. 10½ ^{ab}
72*	—	—	—
35. 10 ^{cd ef} -11 ^{ab}	35. 13 ^{cd} -14 ^{cd}	946 ^{cd} -947	38. 10½ ^{cd} -11½
35. 11 ^{cd}	35. 14 ^{ef}	948	38. 12
35. 12	35. 15	949	38. 13
App. 1 (No. 3)	35. 16-22	950-957	—
35. 13	35. 23	958	38. 14
35. 14 ^{ab}	35. 24 ^{ab}	959 ^{ab}	38. 14½
35. 14 ^{cd}	35. 24 ^{cd}	959 ^{cd}	38. 15
35. 15 ^{ab}	35. 25 ^{ab}	960 ^{ab}	38. 15½
35. 15 ^{cd} -16 ^{ab}	35. 25 ^{cd} -26 ^{ab}	960 ^{cd} -961 ^{ab}	38. 16½
35. 16 ^{cd}	35. 26 ^{cd}	961 ^{cd}	38. 17
35. 17-22	35. 27-32 ^{abed}	962-967	38. 18-23
35. 23 ^{ab}	35. 32 ^{ef}	968 ^{ab}	38. 23½
25. 23 ^{cd}	35. 33	968 ^{cd}	38. 24

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
35. 24-30 ^{abcd}	35. 34-40 ^{abcd}	969-975	38. 25-31
35. 30 ^{ef}	35. 40 ^{ef}	976 ^{ab}	38. 31½
35. 31 ^{abcd}	35. 41	976 ^{cd} -977 ^{ab}	38. 32½
35. 31 ^{ef}	35. 42 ^{ab}	977 ^{cd}	38. 33
35. 32-33	35. 42 ^{cd} -44 ^{ab}	978-979	38. 34-35
73*	—	—	—
35. 34	35. 44 ^{cd}	980	—
35. 35	35. 45	981	—
35. 36-40	35. 46-50	982-986	38. 36-40
36. 1-8	36. 1-8 ^{abcd}	987-994	39. 1-8
74*	36. 8 ^{ef}	—	—
36. 9	36. 9	995	39. 9
36. 10	36. 10	996	—
36. 11-15	36. 11-15	997-1001	39. 10-14
36. 16 ^{ab}	36. 16 ^{ab}	1002 ^{ab}	39. 14½
36. 16 ^{cd} -18 ^{ab}	36. 16 ^{cd} -18 ^{ab}	1002 ^{cd} -1004 ^{ab}	39. 15½-16½
36. 18 ^{cd}	36. 18 ^{cd}	1004 ^{cd}	39. 17
36. 19-21	36. 19-21	1005-1007	39. 18-20
36. 22 ^{ab}	36. 22 ^{ab}	1008 ^{ab}	39. 20½
36. 22 ^{cd}	36. 22 ^{cd}	1008 ^{cd}	39. 21
36. 23-26	36. 23-26	1009-1012	39. 22-25
36. 27 ^{ab}	36. 27 ^{ab}	1013 ^{ab}	39. 25½
36. 27 ^{cd} -28 ^{ab}	36. 27 ^{cd} -28 ^{ab}	1013 ^{cd} -1014 ^{ab}	39. 26½
36. 28 ^{cd}	36. 28 ^{cd}	1014 ^{cd}	39. 27
36. 29-36	36. 29-36	1015-1022	39. 28-35
37. 1-9 ^{ab}	37. 1-9 ^{ab}	1023-1031 ^{ab}	40. 1-9 ^{ab}
37. 9 ^{cd}	—	—	40. 9 ^{cd}
75* (subst. 9 ^{cd})	37. 9 ^{cd}	1031 ^{cd}	—
37. 10	37. 10	1032	40. 10
76*	37. 11 ^{ab}	1033 ^{ab}	—
37. 11 ^{ab}	37. 11 ^{cd}	1033 ^{cd}	40. 10½
37. 11 ^{cd} -13 ^{ab}	37. 12-13	1034-1035	40. 11½-12½
37. 13 ^{cd} -15	37. 14-16	1036-1038	40. 13½-15½
37. 16 ^{ab}	37. 17 ^{ab}	1039 ^{ab}	40. 16
37. 16 ^{cd}	37. 17 ^{cd}	1039 ^{cd}	40. 17 ^{ab}
77* (subst. 16 ^{cd})	—	—	—
37. 16 ^{ef}	37. 17 ^{ef}	1040	40. 17 ^{cd}
37. 17	37. 18	1041	40. 18

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
38. 1-13 ^{abed}	38. 1-13	1042-1054	41. 1-13
38. 13 ^{ef}	38. 14 ^{ab}	1055 ^{ab}	41. 13 $\frac{1}{2}$
38. 14 ^{ab}	38. 14 ^{ed}	1055 ^{ed}	41. 14 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
38. 14 ^{ed}	37. 14 ^{ef}	1056	41. 14 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
38. 15	38. 15	1057	41. 15 $\frac{1}{2}$
39. 1-16 ^{ab}	39. 1-16 ^{ab}	1058-1073 ^{ab}	42. 1-16 ^{ab}
39. 16 ^{ed}	39. 16 ^{ed} ± 21 ^{ab}	1073 ^{ed} ± 1078 ^{ab}	42. 16 ^{ed}
39. 17-20	39. 17-20	1074-1077	42. 17-20
39. 21 ^{ab}	39. 21 ^{ed}	1078 ^{ed}	42. 21 ^{ab}
39. 21 ^{edef}	39. 22	1079	42. 21 ^{ed} -22 ^{ab}
39. 22	39. 23	1080	42. 22 ^{ed} -23 ^{ab}
39. 23 ^{abed}	39. 24 ^{abed}	1081	42. 23 ^{ed} -24 ^{ab}
39. 23 ^{ef}	39. 24 ^{ef}	1082	42. 24 ^{ed}
39. 24	39. 25	1083	42. 25
40. 1-2	40. 1-2	1084-1085	43. 1-2
40. 3	40. 3	1086	43. 2 $\frac{1}{2}$, 3
40. 4-7 ^{abed}	40. 4-7	1087-1090	43. 4-7
40. 7 ^{ef}	40. 8 ^{ab}	1091 ^{ab}	43. 7 $\frac{1}{2}$
40. 8 ^{ab}	40. 8 ^{ed}	1091 ^{ed}	43. 8 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
40. 8 ^{ed}	40. 12 ^{ab}	1095 ^{ab}	43. 8 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
40. 8 ^{ef}	40. 12 ^{ed}	1095 ^{ed}	43. 9.
40. 9	40. 13	1096	43. 10
41. 1-5	41. 1-5	1097-1101	44. 1-5
42. 1-3	42. 1-3	1102-1104	45. 1-3
	± 40. 9-11	± 1092-1094	
42. 4-7	42. 4-7	1105-1108	45. 4-7
42. 8 ^{ab}	42. 8 ^{ab}	1109 ^{ab}	45. 7 $\frac{1}{2}$
42. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	42. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	1109 ^{ed} -1110 ^{ab}	45. 8 $\frac{1}{2}$
42. 9 ^{ed}	42. 9 ^{ed}	1110 ^{ed}	45. 9
42. 10-17	42. 10-17	1111-1118	45. 10-17
78*	42. 18 ^{ab}	1119 ^{ab}	—
42. 18-26	42. 32 ^{ed} -41 ^{ab}	1133 ^{ed} -1142 ^{ab}	45. 18-26
42. 27-30 ^{ab}	42. 41 ^{ed} -44	1142 ^{ed} -1145	45. 27-30 ^{ab}
	= 18 ^{ed} -21	= 1119 ^{ed} -1122	
79*	42. 45 ^{ab}	1146 ^{ab}	—
42. 30 ^{ed}	42. 22 ^{ab}	1123 ^{ab}	45. 30 ^{ed}
42. 31	42. 22 ^{ed} -23 ^{ab}	1123 ^{ed} -1124 ^{ab}	45. 31
42. 32 ^{ab}	42. 23 ^{ed}	1124 ^{ed}	45. 31 $\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
42. 32 ^{cd}	42. 24 ^{ab}	1125 ^{ab}	45. 32
42. 33-38	42. 24 ^{ed} -30 ^{ab}	1125 ^{ed} -1131 ^{ab}	45. 33-38
80*	42. 30 ^{ed} -31 ^{ab}	1131 ^{ed} -1132 ^{ab}	—
42. 39	42. 31 ^{ed} -32 ^{ab}	1132 ^{ed} -1133 ^{ab}	45. 39
42. 40	42. 45 ^{ed} -46 ^{ab}	1146 ^{ed} -1147 ^{ab}	45. 40
42. 41	42. 46 ^{edef}	1147 ^{ed} -1148 ^{ab}	45. 41
42. 42-49 ^{ab}	42. 47-54 ^{ab}	1148 ^{ed} -1155	45. 42-49 ^{ab}
81*	—	—	—
42. 49 ^{ed} -50	42. 54 ^{ed} -55	1156-1157 ^{ab}	45. 49 ^{ed} -50
82*	—	—	45. 50 $\frac{1}{2}$
42. 51-56	42. 56-61	1157 ^{ed} -1163 ^{ab}	45. 51 $\frac{1}{2}$ -56 $\frac{1}{2}$
83*	42. 62 ^{ab}	1163 ^{ed}	—
42. 57 ^{ab}	—	—	45. 57 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
42. 57 ^{ed} -58	42. 62 ^{ed} -63	1164-1165 ^{ab}	45. 57 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -58 $\frac{1}{2}$
42. 59 ^{ab}	42. 64 ^{ab}	1165 ^{ed}	45. 59
42. 59 ^{ed} -61 ^{ab}	42. 64 ^{ed} -66 ^{ab}	1166-1167	45. 60-61
42. 61 ^{ed}	42. 66 ^{ed}	1168	45. 61 $\frac{1}{2}$
42. 62	42. 67	1169	45. 62 $\frac{1}{2}$
43. 1-3 ^{abed}	43. 1-3	1170-1172	46. 1-3
43. 3 ^{ef}	43. 4 ^{ab}	1173 ^{ab}	46. 3 $\frac{1}{2}$
43. 4-6	43. 4 ^{ed} -7 ^{ab}	1173 ^{ed} -1176 ^{ab}	46. 4 $\frac{1}{2}$ -6 $\frac{1}{2}$
43. 7 ^{ab}	43. 7 ^{ed}	1176 ^{ed}	46. 7
43. 7 ^{ed} -10 ^{abed}	43. 8-11 ^{ab}	1177-1180 ^{ab}	46. 8-11 ^{ab}
43. 10 ^{ef}	43. 11 ^{ed}	1180 ^{ed}	46. 11 ^{ed}
43. 11-18 ^{abed}	43. 12-19	1181-1188	46. 12-19
43. 18 ^{ef}	43. 20 ^{ab}	1189 ^{ab}	46. 19 $\frac{1}{2}$
43. 19 ^{ab}	43. 20 ^{ed}	1189 ^{ed}	46. 20
43. 19 ^{ed} -25 ^{ab}	43. 21-26	1190-1195	46. 21-26
43. 25 ^{edef}	43. 27	1196	46. 27
43. 26 ^{ab}	43. 28 ^{ab}	1197 ^{ab}	46. 27 $\frac{1}{2}$
43. 26 ^{ed}	43. 28 ^{ed}	1197 ^{ed}	46. 28
43. 27-40	43. 29-42	1198-1211	46. 29-42
44. 1-3 ^{abed}	44. 1-3	1212-1214	47. 1-3
44. 3 ^{ef}	44. 4 ^{ab}	1215 ^{ab}	47. 3 $\frac{1}{2}$
44. 4 ^{ab}	44. 4 ^{ed}	1215 ^{ed}	47. 4
44. 4 ^{ed} -5 ^{abed}	44. 5-6 ^{ab}	1216-1217 ^{ab}	47. 5-6 ^{ab}
44. 5 ^{ef}	44. 6 ^{ed}	1217 ^{ed}	47. 6 ^{ed}
44. 6-21	44. 7-22	1218-1233	47. 7-22

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45. 1-20	45. 1-20	1234-1253	48. 1-20
84*	—	—	48. 20½, 21½
45. 21-25	45. 21-25	1254-1258	48. 22½-26½
46. 1-19 ^{ab}	46. 1-19 ^{ab}	1259-1277 ^{ab}	49. 1-19 ^{ab}
46. 19 ^{cd}	46. 31 ^{cd}	1289 ^{cd}	49. 19 ^{cd}
46. 20-25 ^{abcd}	46. 32-37	1290-1295	49. 20-25
46. 25 ^{ef} -26 ^{ab}	46. 38	1296	49. 26
46. 26 ^{cd}	46. 19 ^{cd}	1277 ^{cd}	49. 27 ^{ab}
46. 27	46. 20 ^{abcd}	1278	49. 27 ^{cd} -28 ^{ab}
85*	46. 20 ^{ef}	—	—
46. 28 ^{abcd}	46. 21	1279	49. 28 ^{cd} -29 ^{ab}
46. 28 ^{ef}	46. 22 ^{ab}	1280 ^{ab}	49. 29 ^{cd}
46. 29 ^{abcd}	46. 22 ^{cd} -23 ^{ab}	1280 ^{cd} -1281 ^{cd}	49. 30
46. 29 ^{ef}	46. 23 ^{cd}	1281 ^{cd}	49. 31 ^{ab}
46. 30-31 ^{abcd}	46. 24-25	1282-1283	49. 31 ^{cd} -33 ^{ab}
46. 31 ^{ef}	46. 26 ^{ab}	1284 ^{ab}	49. 33 ^{cd}
46. 32-35	46. 26 ^{cd} -30 ^{ab}	1284 ^{cd} -1288 ^{ab}	49. 34-37
46. 36 ^{ab}	46. 30 ^{cd}	1288 ^{cd}	49. 37½
46. 36 ^{cd}	46. 31 ^{ab}	1289 ^{ab}	49. 38
46. 37-48 ^{abcd}	46. 39-50	1297-1308	49. 39-50
46. 48 ^{ef}	46. 51 ^{ab}	1309 ^{ab}	49. 50½
46. 49	46. 51 ^{cd} -52 ^{ab}	1309 ^{cd} -1310 ^{ab}	49. 51½
46. 50 ^{ab}	46. 52 ^{cd}	1310 ^{cd}	49. 52
46. 50 ^{cd} -51 ^{ab}	46. 53	1311	49. 53
46. 51 ^{cd}	46. 54 ^{ab}	1312 ^{ab}	49. 53½
46. 52-55 ^{ab}	46. 54 ^{cd} -57	1312 ^{cd} -1315	49. 54½-57½ ^{ab}
46. 55 ^{cd}	46. 58	1316	49. 57½ ^{cd}
47. 1-13 ^{abcd}	47. 1-13	1317-1329	50. 1-13
47. 13 ^{ef}	47. 14 ^{ab}	1330 ^{ab}	50. 13½
47. 14 ^a	47. 14 ^c	1330 ^c	50. 14½ ^a
47. 14 ^{bcd}	—	—	50. 14½ ^{bcd}
86* (subst. 14 ^{bcd})	47. 14 ^d -15 ^{ab}	1330 ^d -1331 ^{ab}	—
47. 14 ^{ef}	47. 15 ^{cd}	1331 ^{cd}	50. 15
47. 15-16	47. 16-17	1332-1333	50. 16-17
48. 1 ^{abcd}	48. 1 ^{abcd}	1334	51. 1
48. 1 ^{ef}	48. 1 ^{ef}	1335 ^{ab}	51. 1½
48. 2-6 ^{abcd}	48. 2-6 ^{abcd}	1335 ^{cd} -1340 ^{ab}	51. 2½-6½
48. 6 ^{ef}	48. 6 ^{ef}	1340 ^{cd}	51. 7
Con. 3			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48. 7-13	48. 7-13	1341-1347	51. 8-14
48. 14-16 ^{ac}	49. 1-3	1348-1350	52. 1-3
48. 16 ^{ef}	49. 4 ^{cd}	1351 ^{ed}	52. 4 ^{ab}
48. 17 ^{ab}	49. 4 ^{ab} ± 6 ^{cd}	1351 ^{ab} ± 1353 ^{ed}	52. 4 ^{cd}
48. 17 ^{ed}	49. 5 ^{cd}	1352 ^{cd}	52. 5 ^{ab}
48. 18 ^{ab}	49. 6 ^{ab}	1353 ^{ab}	52. 5 ^{cd}
48. 18 ^{ed} -19 ^{ab}	49. 7	1354	52. 6
48. 19 ^{cd}	49. 5 ^{ab}	1352 ^{ab} = 1355 ^{ab}	52. 6½
48. 19 ^{ef}	49. 8 ^{ab}	1355 ^{cd}	52. 7½ ^{ab}
48. 20 ^{ab}	49. 8 ^{cd}	1356 ^{ab}	52. 7½ ^{cd}
48. 20 ^{ed}	49. 8 ^{ef}	1356 ^{cd}	52. 8
48. 21-23 ^{ab}	49. 9-11 ^{ab}	1357-1359 ^{ab}	52. 9-11 ^{ab}
48. 23 ^{ed}	49. 12 ^{ed}	1360 ^{cd}	52. 11 ^{ed}
48. 24 ^{ab}	49. 11 ^{ed}	1359 ^{cd}	—
48. 24 ^{cd}	49. 12 ^{ab}	1360 ^{ab}	52. 11½
48. 25-29	49. 13-17	1361-1365	52. 12¼-16½
49. 1 ^{ab}	50. 1 ^{ab}	1366 ^{ab}	53. 1 ^a
87*	50. 1 ^{ed}	1366 ^{cd}	—
49. 1 ^{cd} -3	50. 2-4 ^{ab}	1367-1369 ^{ab}	53. 1 ^{cd} -8
49. 4	50. 4 ^{edef}	1369 ^{cd} -1370 ^{ab}	53. 4
49. 5-9 ^{abcd}	50. 5-9 ^{abcd}	1370 ^{cd} -1375 ^{ab}	53. 5-9
49. 9 ^{ef}	50. 9 ^{ef}	1375 ^{cd}	53. 10 ^{ab}
49. 10-12 ^{abcd}	50. 10-12	1376-1378	53. 10 ^{cd} -13 ^{ab}
49. 12 ^{ef}	50. 13 ^{ab}	1379 ^{ab}	53. 13 ^{cd}
49. 13	50. 13 ^{cd} -14 ^{ab}	1379 ^{cd} -1380 ^{ab}	53. 14
49. 14	50. 14 ^{edef}	1380 ^{cd} -1381 ^{ab}	53. 15
49. 15	50. 15	1381 ^{cd} -1382 ^{ab}	53. 16
49. 16 ^{ab}	50. 16 ^{ab}	1382 ^{cd}	53. 16½
49. 16 ^{cd}	50. 16 ^{cd}	1383 ^{ab}	53. 17
49. 17 ^{ab}	50. 17 ^{ab}	1383 ^{cd}	53. 18 ^{ab}
88*	—	—	—
49. 17 ^{ed}	50. 17 ^{ed}	1384 ^{ab}	53. 18 ^{cd}
49. 18-31	50. 18-31	1384 ^{cd} -1398 ^{ab}	53. 19-32
49. 32 ^{abc}	50. 32 ^{abc}	1398 ^{cd} -1399 ^a	53. 33 ^{abc}
89* (subst. 32 ^{bc})	—	—	—
49. 32 ^d	50. 32 ^d	1399 ^b	53. 33 ^d
49. 33-42 ^{abcd}	50. 33-42	1399 ^{cd} -1409 ^{ab}	53. 34-43
49. 42 ^{ef}	50. 43 ^{ab}	1409 ^{cd}	53. 43½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
49. 43 ^{ab}	50. 43 ^{cd}	1410 ^{ab}	53. 44
49. 43 ^{cd} -44 ^{ab}	50. 44	1410 ^{cd} -1411 ^{ab}	53. 45
49. 44 ^{cd}	50. 45 ^{ab}	1411 ^{cd}	53. 45½
49. 45 ^{ab}	50. 45 ^{cd}	1412 ^{ab}	53. 46
49. 45 ^{cd} -47 ^{ab}	50. 46-47	1412 ^{cd} -1414 ^{ab}	53. 47-48
49. 47 ^{cd}	50. 48 ^{ab}	1414 ^{cd}	53. 48½
49. 48 ^{ab}	50. 48 ^{cd}	1415 ^{ab}	53. 49
49. 48 ^{cd}	50. 49 ^{ab}	1415 ^{cd}	53. 49½
49. 49-50 ^{ab}	50. 49 ^{cd} -50	1416-1417 ^{ab}	53. 50½-51½ ^{ab}
49. 50 ^{cd}	50. 51	1417 ^{cd}	53. 51½ ^{cd}
49. 51 ^{ab}	50. 52 ^{ab}	1418 ^{ab}	53. 52
49. 51 ^{cd}	50. 52 ^{cd}	1418 ^{cd}	53. 52½
49. 52	50. 53 ^{abcd}	1419	53. 53½
49. 53 ^{ab}	50. 53 ^{cd}	1420 ^{ab}	53. 54½ ^{ab}
49. 53 ^{cd} -55	50. 54-56 ^{ab}	1420 ^{cd} -1422	53. 54½ ^{cd} -56½
90*	50. 56 ^{cd}	1423	—
50. 1-10 ^{abcd}	51. 1-10 ^{abcd}	1424-1433	54. 1-10
50. 10 ^{cd}	51. 10 ^{cd}	1434 ^{ab}	54. 10½-11
50. 11	51. 11	1434 ^{cd} -1435 ^{ab}	54. 11½-12
50. 12 ^{ab}	51. 12 ^{ab}	1435 ^{cd}	54. 12½-13
50. 12 ^{cd}	51. 12 ^{cd}	1436	54. 13½-14
50. 13-19	51. 13-19	1437-1443	54. 14-20
50. 20 ^{ab}	51. 20 ^{ab}	1444 ^{ab}	54. 20½-21
50. 20 ^{cd}	51. 20 ^{cd}	1444 ^{cd}	54. 21½-22
50. 21-25	51. 21-25	1445-1449	54. 22-26
50. 26	51. 26	1450	54. 26½-27
50. 27-32	51. 27-32	1451-1456	54. 28-33
91* (L. 1-8)	51. 33	1457	(L. 32-33) *70
50. 33 ^{abcd}	51. 34 ^{abcd}	1458	(L. 34-35) *80
50. 33 ^{cd}	51. 34 ^{cd}	1459 ^{ab}	54. 34½-35
50. 34-37	51. 35-38	1459 ^{cd} -1463 ^{ab}	54. 35½-38½
92* (L. 1-8)	—	—	—
50. 38-39	51. 39-40	1463 ^{cd} -1464	54. 39½-40½ ^{ab}
50. 39-40	51. 40-41	1465	54. 40½-41
50. 40-49	51. 41-50	1466-1475	54. 41½-50½
50. 50-51	51. 51-52	1476	54. 51½-52
93* (L. 1-1)	—	—	(L. 54. 52½) *101
93* (L. 2-3)	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
93* (L. 4)	—	—	54. 53
93* (L. 5)	—	—	54. 54 ^{ab}
50. 50 ^{cd} -51	51. 51 ^{cd} -52	1476 ^{cd} -1477	54. 54 ^{cd} -55
51. 1	52. 1	1478	55. 1
51. 2 ^{ab}	52. 2 ^{ab}	1479 ^{ab}	55. 1½
51. 2 ^e	52. 2 ^{cd}	1479 ^{cd}	55. 2
51. 3-7	52. 3-7	1480-1481	55. 3-7
94*	—	—	55. 7½
51. 8	52. 8	1485	55. 8½
95*	—	—	—
51. 9	52. 9	1486	55. 9½
51. 10 ^{ab}	52. 10 ^{ab}	1487 ^{ab}	55. 10
51. 10 ^{cd} -13 ^{ab}	52. 10 ^{cd} -13 ^{ab}	1487 ^{cd} -1490 ^{ab}	55. 11-13
51. 13 ^{cd}	52. 13 ^{cd}	1490 ^{cd}	55. 13½
51. 14-15	52. 14-15	1491-1492	55. 14½-15½
51. 16 ^{ab}	52. 16 ^{ab}	1493 ^{ab}	55. 16
51. 16 ^{cd} -20 ^{ab}	52. 16 ^{cd} -20 ^{ab}	1493 ^{cd} -1497 ^{ab}	55. 17-20
51. 20 ^{cd}	52. 20 ^{cd}	1497 ^{cd}	55. 20½
96*	—	—	55. 21
51. 21-22	52. 21-22	1498-1499	55. 22-23
51. 23 ^{ab}	52. 23 ^{ab}	1500 ^{ab}	55. 23½
51. 23 ^{cd}	52. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	1500 ^{cd} -1501 ^{ab}	55. 24½
51. 24-26 ^{ab}	52. 24 ^{cd} -27 ^{ab}	1501 ^{cd} -1504 ^{ab}	55. 25½-27½
51. 26 ^{cd} -27 ^{ab}	52. 27 ^{cd} -28 ^{ab}	1504 ^{cd} -1505 ^{ab}	55. 28½
51. 27 ^{cd}	52. 28 ^{cd} -29 ^{ab}	1505 ^{cd} -1506 ^{ab}	55. 29½
51. 28-29 ^{ab}	52. 29 ^{cd} -30	1506 ^{cd} -1507	55. 30½-31½ ^{ab}
51. 29 ^{cd}	52. 31 ^{ab}	1508 ^{ab}	—
97* (subst. 29 ^{cd})	—	—	55. 31½ ^{cd}
98* (subst. 29 ^{cd})	—	—	—
99*	—	—	—
51. 30 ^{ab}	52. 31 ^{cd}	1508 ^{cd}	55. 32½ ^{ab}
100*	—	—	55. 32½ ^{cd}
51. 30 ^{cd}	52. 32 ^{ab}	1509 ^{ab}	55. 33
51. 31-34 ^{ab}	52. 32 ^{cd} -36 ^{ab}	1509 ^{cd} -1513 ^{ab}	55. 34-37
51. 34 ^{cd}	52. 36 ^{cd}	1513 ^{cd}	55. 37½
51. 35-38	52. 37-40	1514-1517	55. 38½-41½
51. 39 ^{ab}	52. 41 ^{ab}	1518 ^{ab}	55. 42½ ^{cd}
101* (subst. 39 ^{ab})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51. 39 ^{ed} -48	52. 41 ^{ed} -50	1518 ^{ed} -1527	55. 42½ ^{ed} -51½
102*	—	—	55. 52½
51. 49-56	52. 51-58	1528-1535	55. 53½-60½
52. 1-7 ^{ab}	53. 1-7 ^{ab}	1536-1542 ^{ab}	56. 1-7 ^{ab}
52. 7 ^{ed}	53. 7 ^{ed}	1542 ^{ed}	—
103* (subst. 7 ^{ed})	—	—	56. 7 ^{ed}
104*	—	—	56. 8 ^{ab}
52. 8 ^{ab}	53. 8 ^{ab}	1543 ^{ab}	56. 8 ^{ed}
52. 8 ^{ed}	53. 8 ^{ed}	1543 ^{ed}	56. 8½
52. 9-15 ^{ab}	53. 9-15 ^{ab}	1544-1550 ^{ab}	56. 9½-15½ ^{ab}
52. 15 ^{ed}	—	—	56. 15½ ^{ed}
105* (subst. 15 ^{ed})	53. 15 ^{ed}	1550 ^{ed}	—
52. 16 ^{ab}	53. 16 ^{ab}	1551 ^{ab}	56. 16
52. 16 ^{ed, f} -17 ^{ab}	53. 16 ^{ed} -17	1551 ^{ed} -1552	56. 17-18 ^{ab}
106*	—	—	—
52. 17 ^{ed}	53. 18 ^{ab}	1553 ^{ab}	56. 18 ^{ed}
52. 18-19 ^{ab}	53. 18 ^{ed} -19 ^{ab, ed}	1553 ^{ed} -1554	56. 19-20 ^{ab}
52. 19 ^{ed}	53. 19 ^{ed}	1555	56. 20 ^{ed}
52. 20-26	53. 20-26	1556-1562	56. 21-27
53. 1-2 ^{ab}	54. 1-2 ^{ab}	1563-1564 ^{ab}	57. 1-2 ^{ab}
107*	—	—	57. 2 ^{ed} -4 ^{ab}
53. 2 ^{ed}	54. 2 ^{ed}	1564 ^{ed}	57. 4 ^{ed}
53. 3-4 ^a	54. 3-4 ^a	1565-1566 ^a	57. 5-6 ^a
108* (L. 1)	54. 4 ^b	1566 ^b	57. 6 ^b
108* (L. 2)	54. 4 ^c	1566 ^c	—
53. 4 ^b	—	—	—
53. 4 ^c	—	—	—
53. 4 ^d	54. 4 ^d	1566 ^d	57. 6 ^c
53. 5-9	54. 5-9	1567-1571	57. 6 ^d
53. 10 ^{ab}	54. 10 ^{ab}	1572 ^{ab}	57. 7-11
53. 10 ^{ed, f}	54. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	1572 ^{ed} -1573 ^{ab}	57. 11½
53. 11-15 ^{ab, ed}	54. 11 ^{ed} -16 ^{ab}	1573 ^{ed} -1578 ^{ab}	57. 12½
53. 15 ^{ed}	54. 16 ^{ed}	1578 ^{ed}	57. 13½-17½
53. 16-22	54. 17-23	1579-1585	57. 18
54. 1-5 ^a	55. 1-5 ^a	1586-1590 ^a	57. 19-25
109*	—	—	58. 1-5 ^a
54. 5 ^b	55. 5 ^b	1590 ^b	—
110*	55. 5 ^{ed} -6 ^{ab, ed}	1590 ^{ed} -1591	58. 5 ^b
			—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
54. 5 ^{cd}	55. 6 ^{ef}	1592	58. 5 ^{cd}
111*	—	—	58. 6-10
54. 6 ^{ab}	55. 7 ^{ab}	1593 ^{ab}	58. 10½
54. 6 ^{cd}	55. 7 ^{cd}	1593 ^{cd}	58. 11
54. 7-8	55. 8-9	1594-1595	58. 12-13
112*	—	—	—
54. 9-16	55. 10-17	1596-1603	58. 14-21
54. 17 ^{ab}	55. 18 ^{ab}	1604 ^{ab}	58. 21½
54. 17 ^{cd,ef}	55. 18 ^{cd} -19 ^{ab}	1604 ^{cd} -1605 ^{ab}	58. 22½
54. 18-30 ^{ab,cd}	55. 19 ^{cd} -32 ^{ab}	1605 ^{cd} -1618 ^{ab}	58. 23½-35½
54. 30 ^{ef}	55. 32 ^{cd}	1618 ^{cd}	58. 36
54. 31 ^{ab}	55. 33 ^{ab}	1619 ^{ab}	58. 37 ^{ab}
113*(subst. 31 ^{ab})	—	—	—
54. 31 ^{cd}	55. 33 ^{cd}	1619 ^{cd}	58. 37 ^{cd}
54. 31 ^{ef}	55. 34 ^{ab}	1620 ^{ab}	58. 37½
54. 32-35 ^{ab}	55. 34 ^{cd} -37 ^{ab,cd}	1620 ^{cd} -1623	58. 38½-41½ ^{ab}
54. 35 ^{cd}	55. 37 ^{ef}	1624	58. 41½ ^{cd}
55. 1-3	56. 1-3 ^{ab,cd}	1625-1627	59. 1-3
55. 4	56. 3 ^{ef} -4 ^{ab}	1628	59. 4
55. 5-12 ^{ab,cd}	56. 4 ^{cd} -12 ^{ab}	1629-1636	59. 5-12
55. 12 ^{ef}	56. 12 ^{cd}	1637 ^{ab}	59. 12½
55. 13	56. 13	1637 ^{cd} -1638 ^{ab}	59. 13½
55. 14 ^{ab}	56. 14 ^{ab}	1638 ^{cd}	59. 14
55. 14 ^{cd,ef}	56. 14 ^{cd} -15 ^{ab}	1639	59. 15
55. 15-21	56. 15 ^{cd,ef} -21	1640-1646	59. 16-22
55. 22 ^{ab}	56. 22 ^{ab}	1647 ^{ab}	59. 22½
55. 22 ^{cd} -23 ^{ab}	56. 22 ^{cd} -23 ^{ab}	1647 ^{cd} -1648 ^{ab}	59. 23½
55. 23 ^{cd}	56. 23 ^{cd}	1648 ^{cd}	59. 24
55. 24-27	56. 24-27	1649-1652	59. 25-28
55. 28 ^{ab}	56. 28 ^{ab}	1653 ^{ab}	59. 28½
55. 28 ^{cd}	56. 28 ^{cd}	1653 ^{cd}	59. 29
55. 29-35	56. 29-35	1654-1660	59. 30-36
56. 1-3	57. 1-3	1661-1663	60. 1-3
56. 4-5 ^{ab}	57. 4-5 ^{ab}	1664-1665 ^{ab}	60. 4½-5½ ^{ab}
56. 5 ^{cd}	57. 5 ^{cd}	1665 ^{cd}	60. 5½ ^{cd} ± 3½
56. 6-8 ^{ab,cd}	57. 6-8 ^{ab,cd}	1666-1668	60. 6½-8½
56. 8 ^{ef}	57. 8 ^{ef}	1669 ^{ab}	60. 9
56. 9-10 ^{ab}	57. 9-10 ^{ab}	1669 ^{cd} -1670 ^{ab}	60. 10-11 ^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
56. 10 ^{cd}	57. 10 ^{cd}	1671	60. 11 ^{cd}
56. 11-14	57. 11-14	1672-1675	60. 12-15
56. 15 ^{ab}	57. 15 ^{ab}	1676 ^{ab}	60. 15½
56. 15 ^{cd}	57. 15 ^{cd}	1676 ^{cd}	60. 16
56. 16-28	57. 16-28	1677-1689	60. 17-29
57. 1-3	58. 1-3	1690-1692	61. 1-3
57. 4 ^{ab}	58. 4 ^{ab}	1693 ^{ab}	61. 3½
57. 4 ^{cd}	58. 4 ^{cd}	1693 ^{cd}	61. 4
57. 5-6 ^{abed}	58. 5-6	1694-1695	61. 5-6
114*	58. 7 ^{ab}	1696 ^{ab}	61. 7 ^{ab}
57. 6 ^{cd}	58. 7 ^{cd}	1696 ^{cd}	61. 7 ^{cd}
57. 7-19	58. 8-20	1697-1709	61. 8-20
57. 20 ^{ab}	58. 21 ^{ab}	1710 ^{ab}	61. 20½
115*	58. 21 ^{cd} -22	1710 ^{cd} -1711	—
57. 20 ^{cd}	58. 23 ^{ab}	1712 ^{ab}	61. 21½ ^{ab}
116*	58. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	1712 ^{cd} -1713 ^{ab}	—
57. 21 ^{ab}	58. 24 ^{cd}	1713 ^{cd}	61. 21½ ^{cd}
57. 21 ^{cd}	58. 25 ^{ab}	1714 ^{ab}	61. 22
57. 22-24 ^{ab}	58. 25 ^{cd} -27	1714 ^{cd} -1716	61. 23-25 ^{ab}
117*	58. 28 ^{ab}	1717 ^{ab}	61. 25 ^{cd}
57. 24 ^{cd}	58. 28 ^{cd}	1717 ^{cd}	61. 25½
57. 25-26	58. 29†	1718-1719	61. 26½-27½
57. 27-29 ^{ab}	58. 30-32 ^{ab}	1720-1722 ^{ab}	61. 28½-30½ ^{ab}
118*	—	—	—
57. 29 ^{cd} -32	58. 32 ^{cd} -35	1722 ^{cd} -1725	61. 30½ ^{cd} -33½
57. 33 ^{ab}	58. 36 ^{ab}	1726 ^{ab}	61. 34
57. 33 ^{cd}	58. 36 ^{cd}	1726 ^{cd}	61. 34½
57. 34	58. 37	1727	61. 34½†
57. 35-41	58. 38-44	1728-1734	61. 36½-42½
57. 42 ^{ab}	58. 45 ^{ab}	1735 ^{ab}	61. 43
57. 42 ^{cd} -43 ^{ab}	58. 45 ^{cd} -46 ^{ab}	1735 ^{cd} -1736 ^{ab}	61. 44
57. 43 ^{cd}	58. 46 ^{cd}	1736 ^{cd}	61. 44½
57. 44-54	58. 47-57	1737-1747	61. 45½-55½
119*	58. 58	1748	—
57. 55-56	58. 59-60	1749-1750	61. 56½-57½
58. 1-8 ^{abed}	59. 1-8	1751-1758	62. 1-8

† 58. 29 consists of four lines.

† Misprint for 61. 35½ in Madras ed.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58. 8 ^f	59. 9 ^{ab}	1759 ^{ab}	62. 8½
58. 9	59. 9 ^{ed} -10 ^{ab}	1759 ^{ed} -1760 ^{ab}	62. 9½
58. 10	59. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	1760 ^{ed} -1761 ^{ab}	62. 10, 10½
58. 11 ^{ab}	59. 11 ^{ed}	1761 ^{ed}	62. 11½ ^{ab}
58. 11 ^{ed}	59. 12 ^{ab}	1762 ^{ab}	62. 11½ ^{ed}
120*(subst. 11 ^{ed})	—	—	—
58. 12 ^{bcd}	59. 12 ^{ed} -13 ^{ab}	1762 ^{ed} -1763 ^{ab}	62. 12½
58. 12 ^{ef}	59. 13 ^{ed}	1763 ^{ed}	62. 13
58. 13 ^{abcd}	59. 14	1764	62. 14
58. 13 ^{ef} -14 ^{ab}	59. 15	1765	62. 15
121* (L. 1)	—	—	62. 15½
121* (L. 2-3)	—	—	63. 16½
121* (L. 4)	—	—	62. 17
121* (L. 5-7)	—	—	62. 18-19 ^{ab}
58. 14 ^{ed}	59. 16 ^{ab}	1766 ^{ab}	62. 19 ^{ed}
58. 15-18 ^b	59. 16 ^{ed} -19 ^{abcd}	1766 ^{ed} -1769	62. 20-23 ^{ab}
122*	—	—	—
123*	—	—	—
58. 18 ^{ed}	59. 19 ^{ef}	1770 ^{ab}	62. 23 ^{ed}
58. 19-20 ^{ab}	59. 20-21 ^{ab}	1770 ^{ed} -1771	62. 24-25 ^{ab}
58. 20 ^{ed}	59. 21 ^{ed}	1772	62. 25 ^{ed}
59. 1-10	60. 1-10	1773-1782	63. 1-10
59. 11 ^{ab}	60. 11 ^{ab}	1783 ^{ab}	—
124*(subst. 11 ^{ab})	—	—	63. 11 ^{ab}
59. 11 ^{ed} -14	60. 11 ^{ed} -14	1783 ^{ed} -2786	63. 11 ^{ed} -14
125*	—	—	—
59. 15-21 ^{ab}	60. 15-21 ^{ab}	1787-1793 ^{ab}	63. 15-21 ^{ab}
126*(subst. 21 ^{ed})	60. 21 ^{ed}	1793 ^{ed}	—
59. 21 ^{ed}	—	—	63. 21 ^{ed}
127*	—	—	—
59. 22-36	60. 22-36	1794-1808	63. 22-36
60. 1-2	61. 1-2	1809-1810	64. 1-2
60. 3 ^{ab}	61. 3	1811 ^{ab}	64. 3 ^{ab}
60. 3 ^{ed} -4	61. 4-5 ^{ab}	1811 ^{ed} -1812	64. 3 ^{ed} -4
128*	—	—	—
60. 5-24	61. 5 ^{ed} -25 ^{ab}	1813-1832	64. 5-24
60. 25 ^{ab}	61. 25 ^{ed}	1833 ^{ab}	64. 24½
60. 25 ^{ed}	61. 26 ^{ab}	1833 ^{ed}	64. 25

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60. 26 ^{ab}	61. 26 ^{cd}	1834 ^{ab}	64. 26 ^{ab}
60. 26 ^{cd}	61. 27	1834 ^{cd}	64. 26 ^{cd}
60. 27-32 ^{ab}	61. 28-33 ^{ab}	1835-1840 ^{ab}	64. 27-32 ^{ab}
129*	—	—	—
60. 32 ^{cd}	61. 33 ^{cd}	1840 ^{cd}	64. 32 ^{cd}
60. 33-41	61. 34-42	1841-1849	64. 33-41
61. 1-6	62. 1-6	1850-1855	65. 1-6
61. 6 ^{ef}	62. 7 ^{ab}	1856 ^{ab}	65. 6 $\frac{1}{2}$
61. 7-8 ^{abcd}	62. 4 ^{cd} -9 ^{ab}	1856 ^{cd} -1858 ^{ab}	65. 7 $\frac{1}{2}$ -8 $\frac{1}{2}$
61. 8 ^{ef}	62. 9 ^{cd}	1858 ^{cd}	—
130* (subst. 8 ^{ef})	—	—	65. 9 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
61. 9 ^{ab}	62. 10 ^{ab}	1859 ^{ab}	65. 9 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
61. 9 ^{cd} ^{ef}	62. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	1859 ^{cd} -1860 ^{ab}	65. 10 $\frac{1}{2}$
61. 10 ^{ab}	62. 11 ^{cd}	1860 ^{cd}	65. 11 $\frac{1}{2}$
61. 10 ^{cd}	62. 12 ^{ab}	1861 ^{ab}	65. 11
61. 10 ^{ef}	62. 12 ^{cd}	1861 ^{cd}	65. 12
61. 11-19	62. 13-21	1862-1870	65. 13-21
62. 1-3 ^{abcd}	63. 1-3	1871-1873	66. 1-3
62. 3 ^{ef}	63. 4 ^{ab}	1874 ^{ab}	66. 3 $\frac{1}{2}$
131* (subst. 3 ^{ef})	—	—	—
62. 4-14 ^a	63. 4 ^{cd} -14 ^{abc}	1874 ^{cd} -1884 ^{abc}	66. 4 $\frac{1}{2}$ -14 $\frac{1}{2}$ ^a
132*	—	—	66. 14 $\frac{1}{2}$ ^{bcd} -15 $\frac{1}{2}$ ^a
62. 14 ^{bcd} -15	63. 14 ^a -16 ^{ab}	1884 ^a -1886 ^{cd}	66. 15 $\frac{1}{2}$ ^{bcd} -16 $\frac{1}{2}$
133* (L. 1-8)	—	—	66. 17 $\frac{1}{2}$ -20 $\frac{1}{2}$
133* (L. 9)	—	—	66. 21
133* (L. 10-13)	—	—	66. 22-23
133* (L. 14)	—	—	66. 23 $\frac{1}{2}$
133* (L. 15-16)	—	—	66. 24 $\frac{1}{2}$
62. 16 ^{abcd}	63. 16 ^{cd} -17 ^{ab}	1886 ^{cd} -1887 ^{ab}	66. 25 $\frac{1}{2}$
62. 16 ^{ef}	63. 17 ^{cd}	1887 ^{cd}	66. 26
62. 17-22	63. 18-23	1888-1893	66. 27-32
62. 23 ^{ab}	63. 24 ^{ab}	1894 ^{ab}	66. 32 $\frac{1}{2}$
62. 23 ^{cd}	63. 24 ^{cd}	1894 ^{cd}	66. 33 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
134*	—	—	66. 33 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
63. 1-7 ^{abcd}	64. 1-7 ^{abcd}	1895-1901	67. 1-7
63. 7 ^{ef}	64. 7 ^{ef}	1902 ^{ab}	67. 7 $\frac{1}{2}$
63. 8	64. 8 ^{abcd}	1902 ^{cd} -1903 ^{ab}	67. 8 $\frac{1}{2}$
13	64. 8 ^{ef} -13 ^{ab}	1903 ^{cd} -1908 ^{ab}	67. 9 $\frac{1}{2}$ -13 $\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58. 8 ^r	59. 9 ^{ab}	1759 ^{ab}	62. 8½
58. 9	59. 9 ^{ed} -10 ^{ab}	1759 ^{ed} -1760 ^{ab}	62. 9½
58. 10	59. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	1760 ^{ed} -1761 ^{ab}	62. 10, 10½
58. 11 ^{ab}	59. 11 ^{ed}	1761 ^{ed}	62. 11½ ^{ab}
58. 11 ^{ed}	59. 12 ^{ab}	1762 ^{ab}	62. 11½ ^{ed}
120*(subst. 11 ^{ed})	—	—	—
58. 12 ^{abed}	59. 12 ^{ed} -13 ^{ab}	1762 ^{ed} -1763 ^{ab}	62. 12½
58. 12 ^{er}	59. 13 ^{ed}	1763 ^{ed}	62. 13
58. 13 ^{abed}	59. 14	1764	62. 14
58. 13 ^{er} -14 ^{ab}	59. 15	1765	62. 15
121* (L. 1)	—	—	62. 15½
121* (L. 2-3)	—	—	63. 16½
121* (L. 4)	—	—	62. 17
121* (L. 5-7)	—	—	62. 18-19 ^{ab}
58. 14 ^{ed}	59. 16 ^{ab}	1766 ^{ab}	62. 19 ^{ed}
58. 15-18 ^b	59. 16 ^{ed} -19 ^{abed}	1766 ^{ed} -1769	62. 20-23 ^{ab}
122*	—	—	—
123*	—	—	—
58. 18 ^{ed}	59. 19 ^{er}	1770 ^{ab}	62. 23 ^{ed}
58. 19-20 ^{ab}	59. 20-21 ^{ab}	1770 ^{ed} -1771	62. 24-25 ^{ab}
58. 20 ^{ed}	59. 21 ^{ed}	1772	62. 25 ^{ed}
59. 1-10	60. 1-10	1773-1782	63. 1-10
59. 11 ^{ab}	60. 11 ^{ab}	1783 ^{ab}	—
124*(subst. 11 ^{ab})	—	—	63. 11 ^{ab}
59. 11 ^{ed} -14	60. 11 ^{ed} -14	1783 ^{ed} -2786	63. 11 ^{ed} -14
125*	—	—	—
59. 15-21 ^{ab}	60. 15-21 ^{ab}	1787-1793 ^{ab}	63. 15-21 ^{ab}
126*(subst. 21 ^{ed})	60. 21 ^{ed}	1793 ^{ed}	—
59. 21 ^{ed}	—	—	63. 21 ^{ed}
127*	—	—	—
59. 22-36	60. 22-36	1794-1808	63. 22-36
60. 1-2	61. 1-2	1809-1810	64. 1-2
60. 3 ^{ab}	61. 3	1811 ^{ab}	64. 3 ^{ab}
60. 3 ^{ed} -4	61. 4-5 ^{ab}	1811 ^{ed} -1812	64. 3 ^{ed} -4
128*	—	—	—
60. 5-24	61. 5 ^{ed} -25 ^{ab}	1813-1832	64. 5-24
60. 25 ^{ab}	61. 25 ^{ed}	1833 ^{ab}	64. 24½
60. 25 ^{ed}	61. 26 ^{ab}	1833 ^{ed}	64. 25

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60. 26 ^{ab}	61. 26 ^{cd}	1834 ^{ab}	64. 26 ^{ab}
60. 26 ^{ed}	61. 27	1834 ^{ed}	64. 26 ^{cd}
60. 27-32 ^{ab}	61. 28-33 ^{ab}	1835-1840 ^{ab}	64. 27-32 ^{ab}
129*	—	—	—
60. 32 ^{ed}	61. 33 ^{cd}	1840 ^{ed}	64. 32 ^{ed}
60. 33-41	61. 34-42	1841-1849	64. 33-41
61. 1-6	62. 1-6	1850-1855	65. 1-6
61. 6 ^{ef}	62. 7 ^{ab}	1856 ^{ab}	65. 6½
61. 7-8 ^{abcd}	62. 8 ^{ed-9^{ab}}	1856 ^{ed} -1858 ^{ab}	65. 7½-8½
61. 8 ^{ef}	62. 9 ^{cd}	1858 ^{ed}	—
130* (subst. 8 ^{ef})	—	—	65. 9½ ^{ab}
61. 9 ^{ab}	62. 10 ^{ab}	1859 ^{ab}	65. 9½ ^{ed}
61. 9 ^{edef}	62. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	1859 ^{ed} -1860 ^{ab}	65. 10½
61. 10 ^{ab}	62. 11 ^{ed}	1860 ^{ed}	65. 11½
61. 10 ^{ed}	62. 12 ^{ab}	1861 ^{ab}	65. 11
61. 10 ^{ef}	62. 12 ^{ed}	1861 ^{ed}	65. 12
61. 11-19	62. 13-21	1862-1870	65. 13-21
62. 1-3 ^{abcd}	63. 1-3	1871-1873	66. 1-3
62. 3 ^{ef}	63. 4 ^{ab}	1874 ^{ab}	66. 3½
131* (subst. 3 ^{ef})	—	—	—
62. 4-14 ^a	63. 4 ^{ed} -14 ^{abc}	1874 ^{ed} -1884 ^{abc}	66. 4½-14½ ^a
132*	—	—	66. 14½ ^{bcd} -15½ ^a
62. 14 ^{bcd} -15	63. 14 ^d -16 ^{ab}	1884 ^d -1886 ^{ad}	66. 15½ ^{bcd} -16½
133* (L. 1-8)	—	—	66. 17½-20½
133* (L. 9)	—	—	66. 21
133* (L. 10-13)	—	—	66. 22-23
133* (L. 14)	—	—	66. 23½
133* (L. 15-16)	—	—	66. 24½
62. 16 ^{abed}	63. 16 ^{cd} -17 ^{ab}	1886 ^{ed} -1887 ^{ab}	66. 25½
62. 16 ^{ef}	63. 17 ^{ed}	1887 ^{ed}	66. 26
62. 17-22	63. 18-23	1888-1893	66. 27-32
62. 23 ^{ab}	63. 24 ^{ab}	1894 ^{ab}	66. 32½
62. 23 ^{ed}	63. 24 ^{ed}	1894 ^{ed}	66. 33½ ^{ab}
134*	—	—	66. 33½ ^{ed}
63. 1-7 ^{abcd}	64. 1-7 ^{abcd}	1895-1901	67. 1-7
63. 7 ^{ef}	64. 7 ^{ef}	1902 ^{ab}	67. 7½
63. 8	64. 8 ^{abcd}	1902 ^{ed} -1903 ^{ab}	67. 8½
63. 9-13	64. 8 ^{ef} -13 ^{ab}	1903 ^{ed} -1908 ^{ab}	67. 9½-13½
Con. 4			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
63. 14 ^{ab}	64. 13 ^{ed}	1908 ^{ed}	67. 14½ ^{ab}
63. 14 ^{ed}	64. 13 ^{ef}	1909	67. 14½ ^{ed}
63. 15-17	64. 14-16	1910-1912	67. 15½-17½
64. 1-4	65. 1-4	1913-1916	68. 1-4
64. 5 ^{ab}	65. 5 ^{ab}	1917 ^{ab}	68. 4½
64. 5 ^{edef}	65. 5 ^{ed} -6 ^{ab}	1917 ^{ed} -1918 ^{ab}	68. 5½
64. 6-7 ^{db}	65. 6 ^{ed} -7	1918 ^{ed} -1919	68. 6½-7½ ^{ab}
135*	65. 8-9	1920-1921	68. 7½ ^{ed} -9½ ^{ab}
64. 7 ^{ed}	65. 10 ^{ab}	1922 ^{ab}	68. 9½ ^{ed}
64. 8-16 ^{abed}	65. 10 ^{ed} -19 ^{ab}	1922 ^{ed} -1931 ^{ab}	68. 10½-18½
64. 16 ^{ef}	65. 19 ^{ed}	1931 ^{ed}	68. 19
64. 17 ^{ab}	65. 20 ^{ab}	1932 ^{ab}	68. 19½
64. 17 ^{ed} -18 ^{ab}	65. 20 ^{ed} -21 ^{ab}	1932 ^{ed} -1933 ^{ab}	68. 20½
64. 18 ^{ed}	65. 21 ^{ed}	1933 ^{ed}	68. 21
64. 19-20	65. 22-23	1934-1935	68. 22-23
65. 1-3	66. 1-3	1936-1938	69. 1-3
65. 4	66. 4	1939	69. 3½, 4
65. 5-22	66. 5-22	1940-1957	69. 5-22
65. 23 ^{ab}	66. 23 ^{ab}	1958 ^{ab}	69. 22½
65. 23 ^{ed}	66. 23 ^{ed}	1958 ^{ed}	69. 23
65. 24-29	66. 24-29	1959-1964	69. 24-29
66. 1-17 ^a	67. 1-17 ^a	1965-1981 ^a	70. 1-17 ^a
136*	—	—	—
66. 17 ^{bcd} -19	67. 17 ^{bcd} -19	1981 ^{bcd} -1983	70. 17 ^{bcd} -19
67. 1-4	68. 1-4	1984-1987	71. 1-4
67. 5 ^{ab}	68. 5 ^{ab}	1988 ^{ab}	71. 4½
67. 5 ^{ed} -6 ^{ab}	68. 5 ^{ed} -6 ^{ab}	1988 ^{ed} -1989 ^{ab}	71. 5½
67. 6 ^{edef} -12 ^{ab}	68. 6 ^{ed} -12 ^{abed}	1989 ^{ed} -1995	71. 6½-12½ ^{ab}
67. 12 ^{ed}	68. 12 ^{ef}	1996 ^{ab}	71. 12½ ^{ed}
67. 13-15	68. 13-15	1996 ^{ed} -1999 ^{ab}	71. 13½-15½
67. 16 ^{ab}	68. 16 ^{ab}	1999 ^{ed}	71. 16½ ^{ab}
137*(subst. 16 ^{ab})	—	—	—
67. 16 ^{ed} -24 ^{ab}	68. 16 ^{ed} -24 ^{ab}	2000-2007	71. 16½ ^{ed} -24½ ^{ab}
67. 24 ^{ed}	68. 24 ^{ed}	2008	71. 24½ ^{ed}
68. 1-23	69. 1-23	2009-2031	72. 1-23
138*	—	—	—
68. 24 ^{ab}	69. 24 ^{ab}	2032 ^{ab}	72. 24 ^{ab}
139* (L. 1)	—	—	72. 24 ^{ed}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
139* (L. 2)	—	—	72. 24 $\frac{1}{2}$
139* (L. 3)	—	—	72. 25 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
68. 24 ^{cd}	69. 24 ^{ed}	2032 ^{cd}	72. 25 $\frac{1}{2}$ ^{ed} ± 26
69. 1-3 ^{abcd}	70. 1-3	2033-2035	73. 1-3
69. 3 ^{ef} -5 ^{ab}	70. 4-5	2036-2037	73. 4-5
69. 5 ^{cd}	70. 6 ^{ab}	2038 ^{ab}	73. 5 $\frac{1}{2}$
69. 6-7 ^{abcd}	70. 6 ^{ed} -8 ^{ab}	2038 ^{ed} -2040 ^{ab}	73. 6 $\frac{1}{2}$ -7 $\frac{1}{2}$
69. 7 ^{ef}	70. 8 ^{cd}	2040 ^{cd}	73. 8 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
140*	—	—	73. 8 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
69. 8 ^{abcd}	70. 9	2041	73. 9 $\frac{1}{2}$
69. 8 ^{ef}	70. 10 ^{ab}	2042 ^{ab}	73. 10 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
69. 9 ^{ab}	70. 10 ^{cd}	2042 ^{ed}	73. 10 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
69. 9 ^{ed}	70. 11 ^{ab}	2043 ^{ab}	73. 11
69. 10-11	70. 11 ^{ed} -13 ^{ab}	2043 ^{ed} -2045 ^{ab}	73. 12-13
141*	—	—	—
69. 12	70. 13 ^{ed} -14 ^{ab}	2045 ^{ed} -2046 ^{ab}	73. 14
142*	—	—	73. 15-17
69. 13-20 ^{ab}	70. 14 ^{cd} -21 ^{abcd}	2046 ^{ed} -2053	73. 18-25 ^{ab}
69. 20 ^{cd}	70. 21 ^{ef}	2054	73. 25 ^{cd}
70. 1 ^{abc}	71. 1 ^{abc}	2055 ^{abc}	74. 1 ^{abc}
143*	71. 1 ^d -2 ^a	2055 ^d -2056 ^a	—
70. 1 ^d -13	71. 2 ^{bcd} -14 ^{ab}	2056 ^{bcd} -2068 ^{ab}	74. 1 ^d -13
70. 14 ^{ab}	71. 14 ^{cd}	2068 ^{cd}	74. 14 ^{ab}
70. 14 ^{ed}	71. 14 ^{ef}	2069	74. 14 ^{cd}
70. 15-19	71. 15-19	2070-2074	74. 15-19
70. 20 ^{ab}	71. 20 ^{ab}	2075 ^{ab}	74. 20 ^{ed}
70. 20 ^{cd}	71. 20 ^{cd}	2075 ^{ed}	74. 20 $\frac{1}{2}$
70. 21 ^{abcd}	71. 21	2076	74. 21 $\frac{1}{2}$
70. 21 ^{ef}	71. 22 ^{ab}	2077 ^{ab}	74. 22
70. 22 ^{ab}	71. 23 ^{ab}	2078 ^{ab}	74. 23 ^{ab}
70. 22 ^{ed}	71. 22 ^{ed} = 23 ^{ed}	2077 ^{ed} = 2078 ^{ed}	74. 23 ^{cd} = 20 ^{ab}
70. 23-24 ^{abcd}	71. 24-25	2079-2080	74. 24-25
70. 24 ^{ef}	71. 26 ^{ab}	2081 ^{ab}	74. 25 $\frac{1}{2}$
70. 25 ^{ab}	71. 26 ^{cd}	2081 ^{ed}	74. 26 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
70. 25 ^{ed}	71. 26 ^{ef}	2082	74. 26 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
71. 1-6 ^a	72. 1-6 ^a	2083-2088 ^a	75. 1-6 ^a
71. 6 ^{bcd}	72. 6 ^{bcd}	2088 ^{bcd}	75. 6 ^{bcd}
144*(subst. 6 ^{bcd})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
71. 7 ^{abcd}	72. 7	2089	75. 7
71. 7 ^{ef}	72. 8 ^{ab}	2090 ^{ab}	75. 7½
71. 8	72. 8 ^{cd} -9 ^{ab}	2090 ^{cd} -2091 ^{ab}	75. 8½
71. 9 ^{ab}	72. 9 ^{cd}	2091 ^{cd}	75. 9
71. 9 ^{cd}	72. 10 ^{ab}	2092 ^{ab}	75. 9½
71. 10	72. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	2092 ^{cd} -2093 ^{ab}	75. 10½
71. 11 ^{ab}	72. 11 ^{cd}	2093 ^{cd}	75. 11½ ^{ab}
71. 11 ^{cd}	72. 11 ^{ef}	2094	75. 11½ ^{cd}
71. 12-13	72. 12-13	2095-2096	75. 12½-13½
71. 14 ^{ab}	72. 14 ^{ab}	2097 ^{ab}	75. 14
71. 14 ^{cd} -16 ^{ab}	72. 14 ^{cd} -16 ^{ab}	2097 ^{cd} -2099 ^{ab}	75. 15-16
71. 16 ^{cd}	72. 16 ^{cd}	2099 ^{cd}	75. 16½
71. 17-26	72. 17-26	2100-2109	75. 17½-26½
72. 1-7 ^{ab}	73. 1-7 ^{ab}	2110-2116 ^{ab}	76. 1-7 ^{ab}
72. 7 ^{cd}	73. 7 ^{cd} =19 ^{cd}	2119 ^{ab} =2181 ^{ab}	76. 7 ^{cd}
72. 8-13 ^{ab}	73. 8-13 ^{ab}	2119 ^{cd} -2124	76. 8-13 ^{ab}
72. 13 ^{cd} -14	73. 13 ^{cd} -14	2125-2126 ^{ab}	76. 13 ^{cd} -14
		=2116 ^{cd} -2117	
72. 15 ^{ab}	73. 15 ^{ab}	2126 ^{cd} =2118 ^{ab}	76. 14 ^{ab} †
72. 15 ^{cd}	73. 15 ^{cd}	2127 ^{ab}	76. 14 ^{cd} †
72. 15 ^{ef}	73. 16 ^{ab}	2127 ^{cd}	76. 15½ §
72. 16-17	73. 16 ^{cd} -18 ^{ab}	2128-2129	76. 16½-17½
72. 18 ^{ab}	73. 18 ^{cd}	2130 ^{ab} =2118 ^{cd}	76. 18½ ^{ab}
72. 18 ^{cd}	73. 19 ^{ab}	2130 ^{cd}	76. 18½ ^{cd}
72. 19-22	73. 20-23	2131 ^{cd} -2135 ^{ab}	76. 19½-22½
72. 23 ^{ab}	73. 24 ^{ab}	2135 ^{cd}	76. 23
72. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	73. 24 ^{cd} -25 ^{ab}	2136	76. 24
72. 24 ^{cd}	73. 25 ^{cd}	2137 ^{ab}	76. 24½
72. 25-27 ^{ab}	73. 26-28 ^{ab}	2137 ^{cd} -2139	76. 25½-27½ ^{ab}
72. 27 ^{cd}	73. 28 ^{cd}	2140	76. 27½ ^{cd}
73. 1-5	74. 1-5	2141-2145	77. 1-5
73. 6 ^{ab}	74. 6 ^{ab}	2146 ^{ab}	77. 5½
73. 6 ^{cd}	74. 6 ^{cd}	2146 ^{cd}	77. 6
73. 7-19	74. 7-19	2147-2159	77. 7-19
145*	—	—	77. 20
73. 20-23 ^{ab}	74. 20-23 ^{ab}	2160-2163 ^{ab}	77. 21-24 ^{ab}

† Misprint for 76. 14½, ‡ Misprint for 15½^{ab}, § Misprint for 15½^{cd} in Madras ed.

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
73. 23 ^{cd}	—	—	77. 24 ^{cd}
146*(subst. 23 ^{cd})	74. 23 ^{cd}	2163 ^{cd}	—
73. 24-31	74. 24-31	2164-2171	77. 25-32
147*	—	—	77. 33 ^{ab}
73. 32-33 ^{ab}	74. 32-33 ^{ab}	2172-2173 ^{ab}	77. 33 ^{cd} -34
73. 33 ^{cd}	74. 33 ^{cd}	2173 ^{cd}	77. 34½
73. 34	74. 34	2174	77. 35, 35½
148*	—	—	—
74. 1-7 ^{ab}	75. 1-7 ^{ab}	2175-2181 ^{ab}	78. 1-7 ^{ab}
74. 7 ^{cd}	75. 7 ^{cd}	2181 ^{cd}	—
149*(subst. 7 ^{cd})	—	—	78. 7 ^{cd}
74. 8-20	75. 8-20	2182-2194	78. 8-20
75. 1-26	76. 1-26	2195-2220	79. 1-26
150*	—	—	80. 1
76. 1-32	77. 1-32	2221-2252	80. 2-33
77. 1-3	78. 1-3 ^{abed}	2253-2255	81. 1-3
77. 4 ^{ab}	78. 3 ^{ef}	2256 ^{ab}	81. 4 ^{ab}
77. 4 ^{cd} -7 ^{abed}	78. 4-7 ^{ab}	2256 ^{cd} -2259	81. 4 ^{cd} -7
77. 7 ^{ef}	78. 7 ^{cd}	2260 ^{ab}	81. 7½
77. 8	78. 8	2260 ^{cd} -2261 ^{ab}	81. 8½
77. 9 ^{ab}	78. 9 ^{ab}	2261 ^{cd}	81. 9
77. 9 ^{cd} ^{ef}	78. 9 ^{cd} -10 ^{ab}	2262	81. 10
77. 10 ^{ab}	78. 10 ^{cd}	2263 ^{ab}	81. 10½
77. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	78. 11	2263 ^{cd} -2264 ^{ab}	81. 11½
77. 11 ^{cd}	78. 12 ^{ab}	2264 ^{cd}	81. 12
77. 12-22 ^{abed}	78. 12 ^{cd} -23 ^{ab}	2265-2275	81. 13-23
77. 22 ^{ef}	78. 23 ^{cd}	2276 ^{ab}	81. 23½
77. 23 ^{ab}	78. 24 ^{ab}	2276 ^{cd}	81. 24
77. 23 ^{cd} ^{ef}	78. 24 ^{cd} -25 ^{ab}	2277	81. 25
77. 24-28 ^{abed}	78. 25 ^{cd} -30 ^{ab}	2278-2282	81. 26-30
77. 28 ^{ef}	78. 30 ^{cd}	2283 ^{ab}	81. 30½
77. 29-32 ^{abed}	78. 31-34	2283 ^{cd} -2287 ^{ab}	81. 31½-34½
77. 32 ^{ef}	78. 35 ^{ab}	2287 ^{cd}	81. 35
77. 33-39 ^{abed}	78. 35 ^{cd} -42 ^{ab}	2288-2294	81. 36-42
77. 39 ^{ef}	78. 42 ^{cd}	2295 ^{ab}	81. 42½
77. 40 ^{ab}	—	—	81. 43½ ^{ab}
77. 40 ^{cd} -41 ^{ab}	78. 43	2295 ^{cd} -2296 ^{ab}	81. 43½ ^{cd} -44½ ^{ab}
77. 41 ^{cd}	78. 44	2296 ^{cd}	81. 44½ ^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
77. 42	78. 45	2297	81. 45½
77. 43 ^{ib}	—	—	81. 46
151*(subst. 43 ^{ab})	78. 46 ^{ab}	2298 ^{ab}	—
77. 43 ^{cd}	78. 46 ^{cd}	2298 ^{cd}	81. 47 ^{ab}
77. 44 ^{ab}	78. 47 ^{cd}	2299 ^{cd}	81. 47 ^{cd}
77. 44 ^{cd}	78. 47 ^{ab}	2299 ^{ab}	81. 47½
77. 45	78. 48	2300	81. 48½
77. 46	78. 49	2301	82. 1
78. 1-2	79. 1-2	2302-2303	82. 2-3
78. 3	79. 3	2304	82. 3½, 4
78. 4-25	79. 4-25	2305-2326	82. 5-26
78. 26	79. 26	2327	82. 26½, 27
152*	—	—	—
78. 27-32 ^{ab}	79. 27-32 ^{ab}	2328-2333 ^{ab}	82. 28-33 ^{ab}
153*	—	—	—
78. 32 ^{cd} -33	79. 32 ^{cd} -33	2333 ^{cd} -2334	82. 33 ^{cd} -34
78. 34 ^{ab}	—	—	82. 35 ^{ab}
78. 34 ^{cd} -37	79. 34-37 ^{ab}	2335-2338 ^{ab}	82. 35 ^{cd} -38
154*	79. 37 ^{cd}	2338 ^{cd}	—
78. 38-39	79. 38-39	2339-2340	82. 39-40
79. 1-18	80. 1-18	2341-2358	83. 1-18
80. 1-22	80. 19-40	2359-2380	84. 1-22
81. 1	80. 41	2381	85. 1
81. 2	80. 42	2382	85. 1½, 2
81. 3-21	80. 43-61	2383-2401	85. 3-21
82. 1-4	81. 1-4	2402-2405	86. 1-4
82. 5 ^{ab}	81. 5 ^{ab}	2406 ^{ab}	86. 4½
82. 5 ^{cd ef}	81. 5 ^{cd} -6 ^{ab}	2406 ^{cd} -2407 ^{ab}	86. 5½
82. 6-10	81. 6 ^{cd} -11 ^{ab}	2407 ^{cd} -2412 ^{ab}	86. 6½-10½
82. 11 ^{ab}	81. 11 ^{cd}	2412 ^{cd}	86. 11
82. 11 ^{cd}	81. 11 ^{ef}	2413 ^{ab}	86. 12 ^{ab}
82. 12-13 ^{ab}	81. 12-13 ^{ab}	2413 ^{cd} -2414	86. 12 ^{cd} -13
82. 13 ^{cd}	81. 13 ^{cd}	2415 ^{ab}	86. 13½
82. 14	81. 14 ^{ab cd}	2415 ^{ef} -2416 ^{ab}	86. 14½
82. 15-21	81. 14 ^{ef} -21 ^{ab}	2416 ^{cd} -2423 ^{ab}	86. 15½-21½
82. 22 ^{ab}	81. 21 ^{cd}	2423 ^{cd}	86. 22
82. 22 ^{cd}	81. 22 ^{ab}	2424 ^{ab}	86. 22½
82. 23-24 ^{ab}	81. 22 ^{cd} -23	2424 ^{cd} -2425	86. 23½-24½ ^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
82. 24 ^{ed}	81. 24	2426 ^{ab}	86. 24½ ^{ed}
82. 25-32 ^{ab}	81. 25-32 ^{ab}	2426 ^{ed} -2433	86. 25½-32½ ^{ab}
82. 32 ^{ed}	81. 32 ^{ed}	2434	86. 32½ ^{ed}
83. 1-6	82. 1-6	2435-2440	87. 1-6
155*	—	—	87. 7 ^a
156*	—	—	—
83. 7 ^a	82. 7 ^a	2441 ^a	—
83. 7 ^{b,ed}	82. 7 ^{b,ed}	2441 ^{b,ed}	87. 7 ^{b,ed}
83. 8 ^{ab}	82. 8 ^{ab}	2442 ^{ab}	87. 7½
83. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	82. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	2442 ^{ed} -2443 ^{ab}	87. 8½
83. 9 ^{ed}	82. 9 ^{ed}	2443 ^{ed}	87. 9
83. 10-22 ^{ab}	82. 10-22 ^{ab}	2444-2446 ^{ab}	87. 10-22 ^{ab}
83. 22 ^{ed} -23 ^{ab}	—	2456 ^{ed} -2457 ^{ab}	87. 22 ^{ed} -23 ^{ab}
83. 23 ^{ed} -26	82. 22 ^{ed} -25	2457 ^{ed} -2460	87. 23 ^{ed} -26
157*	82. 26	2461	—
83. 27	82. 27	2462	87. 26½, 27
83. 28-30	82. 28-30	2463-2465	87. 28-30
84. 1-11	83. 1-11	2466-2476	88. 1-11
158*	83. 12 ^{ab}	2477 ^{ab}	—
84. 12 ^{ab}	83. 12 ^{ed}	2477 ^{ed}	—
84. 12 ^{ed}	83. 13 ^{ab}	2478 ^{ab}	88. 11½
84. 13-16 ^{ab,ed}	83. 13 ^{ed} -17 ^{ab}	2478 ^{ed} -2482 ^{ab}	88. 12½-15½
84. 16 ^{ed}	83. 17 ^{ed}	2482 ^{ed}	88. 16
84. 17-19	83. 18-20	2483-2485	88. 17-19
85. 1 ^{ab,ed}	84. 1	2486	89. 1
85. 1 ^{ed}	84. 2 ^{ab}	2487 ^{ab}	89. 1½
85. 2-9 ^{ab,ed}	84. 2 ^{ed} -10 ^{ab}	2487 ^{ed} -2495 ^{ab}	89. 2½-9½
85. 9 ^{ed}	84. 10 ^{ed}	2495 ^{ed}	89. 10
85. 10-23	84. 11-24	2496-2509	89. 11-24
86. 1 ^{ab}	85. 1 ^{ab}	2510 ^{ab}	89. 25 ^{ab}
159*	—	—	89. 25 ^{ed}
86. 1 ^{ed} -2 ^{ab}	85. 1 ^{ed} -2 ^{ab}	2510 ^{ed} -2511 ^{ab}	90. 1
86. 2 ^{ed}	85. 2 ^{ed}	2511 ^{ed}	90. 1½
86. 3-5	85. 3-5	2512-2514	90. 2½-4½
86. 6	85. 6	2515	90. 5, 5½
86. 7-11	85. 7-11	2516-2520	90. 6½-10½
160*	—	—	—
86. 12	85. 12	2521	90. 11½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
161*	85. 13 ^{ab}	2522 ^{ab}	90. 12½ ^{ab}
86. 13 ^{ab}	—	—	90. 12½ ^{cd}
86. 13 ^{cd}	85. 13 ^{cd}	2522 ^{cd}	90. 14
86. 14	85. 14	2523	90. 13½
86. 15 ^{ab}	85. 15 ^{ab}	2524 ^{ab}	90. 15 ^{cd}
86. 15 ^{cd}	85. 15 ^{cd}	2524 ^{cd}	90. 15½
86. 16 ^{ab}	85. 16 ^{ab}	2525 ^{ab}	90. 15 ^{ab}
86. 16 ^{cd}	85. 16 ^{cd}	2525 ^{cd}	—
86. 17-19	85. 17-19	2526-2528	90. 16½-18½
162*	—	—	90. 19
86. 20-21	85. 20-21	2529-2530	90. 20-21
163*	—	—	90. 22 ^{ab}
86. 22 ^{ab}	85. 22 ^{ab}	2531 ^{ab}	90. 22 ^{cd}
86. 22 ^{cd}	85. 22 ^{cd}	2531 ^{cd}	90. 22½
86. 23-26 ^{abc}	85. 23-26 ^{abc}	2532-2535 ^{abc}	90. 23½-26½ ^{abc}
164*	—	—	—
86. 26 ^d	85. 26 ^d	2535 ^d	90. 26½ ^d
87. 1-8	85. 27-34	2536-2543	91. 1-8
165*	—	—	—
87. 9 ^{ab}	85. 35	2544	91. 9
166*	—	—	91. 10 ^{ab}
87. 9 ^{cd}	85. 36 ^{ab}	2545 ^{ab}	91. 10 ^{cd}
87. 10-16 ^{ab}	85. 36 ^{cd} -42 ^{abcd}	2545 ^{cd} -2551	91. 11-17 ^{ab}
87. 16 ^{cd}	85. 42 ^{cd}	2552	91. 17 ^{cd}
88. 1-4 ^{ab}	86. 1-4 ^{ab}	2553-2556 ^{ab}	92. 1-4 ^{ab}
167*	—	—	—
88. 4 ^{cd} -10	86. 4 ^{cd} -10	2556 ^{cd} -2562	92. 4 ^{cd} -10
88. 11	86. 11	2563	92. 10½, 11
88. 12-21	86. 12-21	2564-2573	92. 12-21
89. 1-3	87. 1-3	2574-2576	93. 1-3
89. 4 ^{ab}	87. 4 ^{ab}	2577 ^{ab}	93. 3½
168*	87. 4 ^{cd}	2577 ^{cd}	—
89. 4 ^{cd}	87. 5	2578	93. 4½
89. 5 ^{abcd}	87. 6 ^{abcd}	2579	93. 5½
89. 5 ^{cd}	87. 6 ^{cd}	2580 ^{ab}	93. 6
89. 6-10 ^{abcd}	87. 7-11	2580 ^{cd} -2585 ^{ab}	93. 7-11
89. 10 ^{cd}	87. 12 ^{ab}	2585 ^{cd}	93. 11½
89. 11-16	87. 12 ^{cd} -18 ^{ab}	2586-2591	93. 12½-17½

Crit. Ed.	Rom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
89. 17	87. 18 ^{cd} -19 ^{ab}	2592	93. 18, 18½
89. 18-23	87. 19 ^{cd} -25 ^{ab}	2593-2598	93. 19½-24½
169*	—	—	—
89. 24	87. 25 ^{cd} -26 ^{ab}	2599	93. 25½
89. 25	87. 26 ^{cd} -27 ^{ab}	2600	94. 1
170*	87. 27 ^{cd}	2601 ^{ab}	—
89. 26 ^{ab}	—	—	94. 2 ^{ab}
171* (subst. 26 ^{ab})	87. 28 ^{ab}	2601 ^{cd}	—
89. 26 ^{cd}	87. 28 ^{cd}	2602	94. 2 ^{cd}
90. 1 ^a	88. 1 ^a	2603 ^a	94. 3 ^a
172*	—	—	—
90. 1 ^{bcd}	88. 1 ^{bcd}	2603 ^{bcd}	94. 3 ^{bcd}
90. 2 ^{abcd}	88. 2	2604	94. 4
90. 2 ^{ef}	88. 3 ^{ab}	2605 ^{ab}	94. 4½
90. 3-11	88. 3 ^{cd} -12 ^{ab}	2605 ^{cd} -2614 ^{ab}	94. 5½-13½
90. 12	88. 12 ^{cdef}	2614 ^{cd} -2615 ^{ab}	94. 14½
90. 13-17 ^{abcd}	88. 13-17	2615 ^{cd} -2620 ^{ab}	94. 15½-19½
90. 17 ^{ef}	88. 18 ^{ab}	2620 ^{cd}	94. 20½ ^{ab}
173*	88. 18 ^{cd}	2621 ^{ab}	94. 20½ ^{cd}
90. 18-27	88. 19-28	2621 ^{cd} -2631 ^{ab}	94. 21½-30½
174*	—	—	94. 31
90. 28-39 ^{ab}	88. 29-40 ^{ab}	2631 ^{cd} -2642	94. 32-43 ^{ab}
90. 39 ^{cd}	88. 40 ^{cd}	2643	94. 43 ^{cd}
91. 1-2 ^{abcd}	89. 1-2	2644-2645	95. 1-2
175*	—	—	—
91. 2 ^{ef}	89. 3 ^{ab}	2646 ^{ab}	95. 2½
91. 3-16	89. 3 ^{cd} -17 ^{ab}	2646 ^{cd} -2660 ^{ab}	95. 3½-16½
91. 17 ^{ab}	89. 17 ^{cd}	2660 ^{cd}	95. 18†
91. 17 ^{cd}	89. 18 ^{ab}	2661 ^{ab}	95. 17½
91. 18	89. 18 ^{cd} -19 ^{ab}	2661 ^{cd} -2662 ^{ab}	95. 18, 18½
91. 19-24 ^{abcd}	89. 19 ^{cd} -25 ^{ab}	2662 ^{cd} -2668 ^{ab}	95. 19½-24½
91. 24 ^{ef} -25 ^{ab}	89. 25 ^{cd} -26 ^{ab}	2668 ^{cd} -2669 ^{ab}	95. 25, 25½
91. 25 ^{cd}	89. 26 ^{cd}	2669 ^{cd}	95. 26½ ^{ab}
91. 25 ^{ef}	—	—	95. 26½ ^{cd}
91. 26-35	89. 27-36	2670-2679	95. 27½-36½

† Misprint for 95. 17 in Madras ed.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
176*	89. 37-38	2680-2681	—
91. 36-39	89. 39-42	2682-2685	95. 37½-40½
91. 40 ^a	89. 43 ^a	2686 ^a	95. 41½ ^a
177*	—	—	95. 41½ ^b
91. 40 ^{bcd}	89. 43 ^{bcd}	2686 ^{bcd}	95. 41½ ^a -42½ ^{ab}
91. 40 ^{ef}	89. 44 ^{ab}	2687 ^{ab}	95. 42½ ^{cd}
91. 41 ^{ab}	89. 44 ^{cd}	2687 ^{cd}	95. 43½ ^{ab}
91. 41 ^{cd}	89. 44 ^{ef}	2688	95. 43½ ^{cd}
92. 1-8	90. 1-8	2689-2696	96. 1-8
92. 9 ^{ab}	90. 9 ^{ab}	2697 ^{ab}	96. 8½
92. 9 ^{cd}	90. 9 ^{cd}	2697 ^{cd}	96. 9
92. 10-17	90. 10-17	2698-2705	96. 10-17
92. 18 ^{ab}	90. 18 ^{ab}	2706 ^{ab}	96. 17½
92. 18 ^{cd} -19 ^{abcd}	90. 18 ^{cd} -19	2706 ^{cd} -2707	96. 18½-19½ ^{ab}
92. 19 ^{ef}	—	—	96. 19½ ^{cd}
92. 20-22	90. 20-22	2708-2710	96. 20½-22½
93. 1-2	90. 23-24	2711-2712	97. 1-2
93. 3 ^{ab}	90. 25 ^{ab}	2713 ^{ab}	97. 2½
93. 3 ^{cd} -4 ^{abcd}	90. 25 ^{cd} -26	2713 ^{cd} -2714	97. 3½-4½ ^{ab}
93. 4 ^{ef} -5 ^{abcd}	90. 27-28 ^{ab}	2715-2716 ^{ab}	97. 4½ ^{cd} -5½
93. 5 ^{ef}	90. 28 ^{cd}	2716 ^{cd}	97. 6½ ^{ab}
93. 6-7 ^{abcd}	90. 29-30	2717-2718	97. 6½ ^{cd} -8½ ^{cd}
93. 7 ^{ef} -15 ^{abcd}	90. 31-39 ^{ab}	2719-2727 ^{ab}	97. 8½ ^{cd} -16½
93. 15 ^{ef}	90. 39 ^{cd}	2727 ^{cd}	97. 17
93. 16-19	90. 40-43	2728-2731	97. 18-21
178*	90. 44 ^{ab}	2732 ^{ab}	—
93. 20-22 ^{ab}	90. 44 ^{cd} -46	2732 ^{cd} -2734	97. 22-24 ^{ab}
93. 22 ^{cd}	90. 47 ^{ab}	2737 ^{ab}	97. 24 ^{cd}
179*	90. 47 ^{cd} -49 ^{ab}	2735-2736	—
93. 23 ^{ab}	90. 49 ^{cd}	2737 ^{cd}	97. 24½
93. 23 ^{cd}	90. 50 ^{ab}	2738 ^{ab}	97. 25
93. 24-27	90. 50 ^{cd} -54 ^{ab}	2738 ^{cd} -2742 ^{ab}	97. 26-29
93. 28 ^{ab}	90. 54 ^{cd}	2742 ^{cd}	97. 29½
93. 28 ^{cd}	90. 55 ^{ab}	2743 ^{ab}	97. 30
93. 29 ^{ab}	90. 55 ^{cd}	2743 ^{cd}	97. 31 ^{ab}
93. 29 ^{cd}	90. 55 ^{ef}	2744	97. 31 ^{cd}
180*	—	—	—
93. 30-36	90. 56-62	2745-2751	97. 32-38

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
93. 37	90. 63	2752	97. 39
181* (subst. 37)	—	—	—
93. 38 ^{ab}	90. 64 ^{ab}	2753 ^{ab}	97. 40 ^{ab}
93. 38 ^{cd}	90. 64 ^{cd}	2753 ^{cd}	97. 40 ^{cd}
182* (subst. 38 ^{cd})	—	—	—
93. 39-57	90. 65-83 ^{abed}	2754-2772	97. 41-59
93. 58 ^{ab}	90. 83 ^{ef}	2773 ^{ab}	97. 60 ^{ab}
93. 58 ^{cd}	90. 84 ^{ab}	2773 ^{cd}	97. 60 ^{cd}
183* (subst. 58 ^{cd})	—	—	—
93. 59-63 ^{ae}	90. 84 ^{ed} -89 ^a	2774-2778 ^{ae}	97. 61-65 ^{ab}
184*	—	—	—
93. 63 ^d -75	90. 89 ^b -101 ^{ab}	2778 ^d -2790	97. 65 ^d -77
93. 76 ^{ab}	90. 101 ^{ed}	2791 ^{ab}	97. 78 ^{ab}
185* (subst. 76 ^{ab})	—	—	—
93. 76 ^{ed} -84 ^{abed}	90. 102-110 ^{ab}	2791 ^{cd} -2799	97. 78 ^{cd} -86
93. 84 ^{ef}	90. 110 ^{ed}	2800 ^{ab}	97. 86 $\frac{1}{2}$
93. 85 ^{abed}	90. 111	2800 ^{cd} -2801 ^{ab}	97. 87 $\frac{1}{2}$
93. 85 ^{ef} -86 ^{ab}	90. 112	2801 ^{cd} -2802 ^{ab}	97. 88 $\frac{1}{2}$
93. 86 ^{cd}	90. 113 ^{ab}	2802 ^{cd}	97. 89
93. 87-89 ^{ab}	90. 113 ^{ed} -115	2803-2805 ^{ab}	97. 90-92 ^{ab}
93. 89 ^{cd}	90. 116 ^{ab}	2805 ^{ed}	97. 92 ^{cd}
186* (subst. 89 ^{cd})	—	—	—
93. 90 ^{ab}	90. 116 ^{ed}	2806 ^{ab}	97. 93 ^{ab}
93. 90 ^{cd}	90. 117	2806 ^{cd}	97. 93 ^{cd}
93. 91-93	90. 118-120	2807-2809	97. 94-96
94. 1-4	91. 1-4	2810-2813	98. 1-4
187*	—	—	—
94. 5-6	91. 5-6	2814-2815	98. 5-6
188*	—	—	—
94. 7-14	91. 7-14	2816-2823	98. 7-14
94. 15 ^{ab}	91. 15	2824 ^{ab}	98. 15 ^{ab}
94. 15 ^{cd} -19	91. 16-20 ^{ab}	2824 ^{cd} -2828	98. 15 ^{cd} -19
189*	91. 20 ^{ed}	—	—
94. 20-22	91. 21-23	2829-2831	98. 20-22
190*	91. 24	2832	—
94. 23-25	91. 27-29	2835-2837	98. 23-25
94. 26-27	91. 25-26	2833-2834	98. 26-27
94. 28-29 ^a	91. 30-31 ^a	2838-2839 ^a	98. 28-29 ^a

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
94. 29 ^{acd}	—	—	98. 29 ^{bcd}
191* (subst. 29 ^{bcd})	91. 31 ^{led}	2839 ^{bcd}	—
94. 30-31 ^{abcd}	91. 32-33	2840-2841	98. 30-31
94. 31 ^{ef}	91. 34 ^{ab}	2842 ^{ab}	98. 32 ^{ab}
94. 32 ^{ab}	91. 34 ^{ed}	2842 ^{ed}	98. 32 ^{cd}
94. 32 ^{def} -34	91. 35-37	2843-2845	98. 33-35
95. 1-10 ^{abcd}	92. 1-10	2846-2855	99. 1-10
95. 10 ^{ef}	92. 11 ^{ab}	2856 ^{ab}	99. 10 ¹ ₂
95. 11	92. 11 ^{cd}	2856 ^{cd} -2857 ^{ab}	99. 11 ¹ ₂
95. 12-15	92. 12-15	2857 ^{cd} -2861 ^{ab}	99. 12 ¹ ₂ -15 ¹ ₂
95. 16 ^{ab}	92. 16	2861 ^{ed}	99. 16 ¹ ₂ ^{ab}
95. 16 ^{cd} -18 ^{ab}	92. 17-18	2862-2863	99. 16 ¹ ₂ ^{cd} -18 ¹ ₂ ^{ab}
192*	92. 19	2864	99. 18 ¹ ₂ ^{cd} -19 ¹ ₂ ^{ab}
95. 18 ^{cd}	—	2865 ^{ab}	—
193* (subst. 18 ^{cd})	92. 20 ^{ab}	—	99. 19 ¹ ₂ ^{cd}
95. 19-25 ^{abcd}	92. 20 ^{cd} -27 ^{ab}	2865 ^{cd} -2872 ^{ab}	99. 20 ¹ ₂ -26 ¹ ₂
95. 25 ^{ef}	92. 27 ^{cd}	2872 ^{ed}	99. 27
95. 26 ^{ab}	92. 28 ^{ab}	2873 ^{ab}	99. 28 ^{ab}
194*	92. 28 ^{cd}	2873 ^{ed}	99. 28 ^{cd}
95. 26 ^{cd} -28 ^{ab}	92. 29-31 ^{ab}	2874-2876 ^{ab}	99. 29-31 ^{ab}
95. 28 ^{ed}	—	—	99. 31 ^{cd}
95. 29-34	92. 31 ^{cd} -37 ^{ab}	2876 ^{cd} -2882 ^{ab}	99. 32-37
95. 35-36 ^{ab}	92. 37 ^{cd} -38 ^{ab}	2882 ^{cd} -2883	99. 38-39 ^{ab}
195*	—	—	—
95. 36 ^{cd}	92. 38 ^{cd}	2884	99. 39 ^{cd}
96. 1-6	92. 39-44 ^{abcd}	2885-2890	100. 1-6
196*	92. 44 ^{ef}	2891 ^{ab}	—
96. 7-8 ^{ab}	92. 45-46 ^{ab}	2891 ^{cd} -2892	100. 7-8 ^{ab}
96. 8 ^{cd}	92. 46 ^{cd}	2893	100. 8 ^{cd}
96. 9-12 ^{ab}	92. 47-50 ^{ab}	2894-2897 ^{ab}	100. 9-12 ^{ab}
197*	—	—	—
96. 12 ^{cd} -15	92. 50 ^{cd} -53	2897 ^{cd} -2900	100. 12 ^{cd} -15
198*	—	—	—
199*	—	—	—
App. I (No. 4)	—	—	Adhys. 101-124

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza			
29	8	33	<i>read</i>	महीपते:	<i>for</i> महिपते:
36	9	35	"	"धावज्जि"	" "धावज्जि"
38	10	8	<i>ins.</i>	न्यास उवाच	<i>before</i> stanza 8
61	16	26	<i>read</i>	चारित्र	<i>for</i> चारिश्य
63	16	39	"	इतः परं	" इतःपरं
63	16	39	"	ते भूदत्र	" तेऽभूदत्र
63	16	42	"	प्रीतोऽस्मि	" प्रीतोऽस्मि
77	19	27	"	निःस्पृहः	" निःस्पृहः
93	23	29	"	सङ्गः	" संगः
96	23	23	"	पञ्च वायवः	" पञ्चवायवः
137	36	33	"	तमो मोहो	" तमोमोहो
145	39	18	"	सन्धयस्	" सन्धयस्
188	49	52	"	अतः परं	<i>for</i> अतःपरं
203	52	11	"	वृष्णिपुङ्गव	" वृष्णिपुङ्गव
251	65	27	"	उच्छ्रित्य	" उच्छ्रित्य
254	67	5	"	वृद्धाभि	" वृद्धामि
257	68	4	"	सुहृत्	" सुहृत
268	71	19	"	भीमसेनो	" भीमसेनो

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line		
5	2	1	2	<i>ins.</i> — ^δ)	<i>before</i> S ₁
5	2	1	3	<i>read</i> . ^σ)	<i>for</i> ^δ)
6	2	4	1	<i>delete</i> B	
6	2	10	1	<i>read</i> 10	<i>for</i> 9
7	2	17	4	" 17 ^{ab}	" 16 ^{ab}
8	3	2	7	" D _{n1}	" D _n
15	5	11	7	" स	" सः
24	7	23	8	<i>delete</i> M ₃	
32	9	16	4	<i>read</i> D _{2, 3}	<i>for</i> D ₂₋₄
36	9	33	4	" कारयामास	" कारमास
40	10	19	6	" तान्हरीन्	" हरीन्

Page	Adhy.	Stanza	Line			
47	12	1	5	read	निर्द्धं	for निर्द्धं
55	15	33*	1	"	(sic)	after °पूर्वशः
56	15	24	4	"	सत्यवादिनि	for सत्य°
62	16	36	2	"	जरा रोगाश्	" जरारोगाश्
71	18	15	4	"	K2. 5 D1	" K2. 5 D1. 4
73	18	32	1	ins.	K2 om. 32 (cf v.l. 30)	before — °)
80	19	48*	1	read	°श्रुतिमल्लोके	for °श्रुतिमल्लोके
80	19	46	5	"	46	for 47
83	20	13	2	"	M1 (sup. lin.)	" M1
85	20	24	2	"	इविभूत°	" इवि भूत°
90	22	1	1	"	14	" 12
94	23	4	6	"	D1	" D8
96	23	18	1	delete	cf. 20	
96	23	20	1	"	cf. 18	
101	25	9	9	ins.	; D1 om.	after D1
101	25	9	10	read	B1 (marg. as in text)	for B1. 2 (both marg.)
					M1 -पद्यते	-गृह्यते
101	25	15	2	"	; D1 om.	after D1
102	25	17	2	"	D5. 5	for D1-5
102	26	61*		"	स्तमइमनु°	" स्तमइनु°
103	26	10	2	"	D5. 5	" D5. 9
109	28	63*		"	समेत्य (sic)	" समेत्य
117	30	21	2, 3	"	11°	" 10
119	31	6	2	ins.	; D1 om.	after D1
120	31	7	9	delete	D1	" K5
120	31	9	6	read	D8	for D8. 4
120	31	10	9	ins.	; D1 om.	after D1
121	31	13	3	read	D5. 5	for D1-5
124	32	25	7	"	Dn1 D5. 5 दुर्वारस्यानि°	after वर्तिनः
124	32	25	10	delete	T G1 corrupt	
129	35	71*		read	कश्च न	" कश्चन
142	38	15	5	read	B1 Dc1	for B1 Dc1 G8
144	39	7	6	"	B1	" B1. 2
145	39	16	6	"	first	" second
145	39	21	3	"	G2. 8	" D2. 8
145	39	23	4	"	K2. 5	" K2. 5 D1
146	40	3	9	ins.	hyphen	after नि
160	43	29	7	read	तथा	for तदा

Page	Adhy.	Stanza	Line		
172	46	29	8	<i>read</i> स्वादयेत	<i>for</i> स्वाद'
175	47	2	2	<i>ins.</i> ; D ₁ om.	<i>after</i> D ₁
175	47	3	4	" (D ₁ om.)	" D
177	48	1	3	<i>delete</i> Dc ₁	
177	48	1	3	<i>read</i> D ₅ . s	<i>for</i> D ₅ -s
178	48	7	2	" एतिर्	" एतिर्
182	49	3	2	" K ₃	" K ₃ G ₁
185	49	27	11	<i>delete</i> D ₁ . s	
185	49	29	7	<i>read</i> G ₂	<i>for</i> G ₂ . s
189	50	4	2	" Dc ₁ D ₁ -s	" Dc ₁ D ₁ -4
200	51	48	6	" 48	" 49
297	79	11	3	<i>delete</i> D ₆ M ₂ समायत्ताः	

(iii) Appendix

Page	App.	No.	Line	<i>read</i>	<i>for</i>
368	I	2	36	पुष्टा	पुष्टाः
389	I	4	725	च्छन्न	च्छन्न
399	I	4	1133	कुरुपुंगव	कुरुपुंगवः

(iv) Concordance

Page	Column	Lines	<i>read</i>	<i>for</i>
XXIV	1	28 and 29	59. 21 ^{ad}	126* (subst. 21 ^{ad})
			126* (subst. 21 ^{ad})	59. 21 ^{ad}